

वाचस्पतः

वृद्धत् संस्कृताभिधान

प्रथमखण्डम्

गवर्णमेण्टसंस्कृतविद्यालयस्थ-दर्शन-व्याकरणाध्यापक-

श्रीतारानाथ-तर्कवाचस्पति-भट्टाचार्येण

सङ्कलितम्

तेनैव संस्कृतम्

१८२८ संवत्सरे मुद्रितम्

VACHASPATYA

A

COMPREHENSIVE SANSKRIT DICTIONARY

IN TEN PARTS.—PART. I.

COMPILED BY

TARANATHA TARKAVACHASPATI

Professor of Grammar and Philosophy in the

Govt. Sanscrit College of Calcutta.

V. L. I.
CALCUTTA

PRINTED AT THE KAVYA PRAKASHA PRESS.

1873

To be had from Pandit Jibananda Vidyasagara B. A.

Sanscrit College, Calcutta.

CONTENTS.

I

1. Panini on genders
2. On the suffixes
3. On the primitive and derivative words
4. The derivation and different meanings with illustrations of all the words which are found in the Wilson's Sanskrit dictionary and Radhakanta's Sabdakalpadruma. Also numerous words not to be found in the said or any previous Dictionaries
5. The derivation and different meanings of the words of the Vedas
6. Numerous Vaidik words not to be found in Bohtlingk's Sanskrit and German Dictionary
Technical words and doctrines of the following systems of Philosophy are fully explained
Charvaka, Madhyamika Yogachar, Vaishashika, Soutrantika, Arhata, Ramana, Madhya, Pashupata, Saiva, Pratyavijna, Rasheswara, Panini, Nyaya, Vaisheshika, Mimansha, Sankhya Patanjala, and Vedanta
7. The technical terms of the Shrauta and Grihya sutra
8. The technical words of Hindu law
9. The plan and scope of all the Purans and Upapurans
10. Plan and scope of the Mahavarat and Ramayana
11. The History of the ancient kings of India as far as gathered from the Purans and Upapurans.
12. The position and description of the different countries according to Hindu ancient Geography.
13. The technical terms of Hindu medical science are fully explained ; also an account of Hindu anatomy and the preparation of the drugs.
14. The explanations of the technical terms of Hindu astronomy. Also the theory of the celebrated Hindu astronomers regarding the celestial regions.
15. The principles of Hindu astrology.
16. The technical words of the Tantras, Politics, Rhetoric, Prosody, Musical science, Military science, Kookery, Siksha, Kalpa, science on Horses, Hatyoga, Vastushastra,
17. Classification of the Vedas.

वाचस्पत्याभिधाने प्रतिपाद्यानि

यन्धारभप्रयोजनादि ।

सहृद्यदाहरणं पाणिनीयलिङ्गानुशासनम् ।

पाणिनीयप्रत्ययपरिनिष्ठितरूपम् ।

उणादिप्रत्ययपरिनिष्ठितरूपम् ।

कूटयौगिकादिशब्दभेदनियमविशेषाः ।

शब्दानां पूर्वोत्तरपदयोः परिवृत्तिसहवासहत्वे ।

डाक्तर उद्गलसेन-प्रणीताभिधान-शब्दकल्पद्रुमा-

भिधान-प्रदर्शितशब्दानां व्युत्पत्तयस्तदर्थस्य ।

यथासम्भवं तेषामर्थभेदेषूदाहरणानि ।

तत्रानुक्तानां जरमणीयसंस्कृताभिधानोक्तानां, वैदि-

कानां च शब्दानां व्युत्पत्तयस्तदर्थस्य ।

तत्राप्यनुक्तानां बहूनां वैदिकशब्दानाम् निम्ननिर्दिष्ट

चावर्कादिपरिभाषितशब्दानाञ्चार्थाः ।

चावर्कपरिभाषितानां शब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।

माध्यमिकपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।

योगाचारपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।

वैभाषिकपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।

सौत्रान्तिकपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।

आर्हतपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।

रामानुजपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।

माध्वपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।

पाशुपतपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।

शैवदर्शनपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।

प्रत्यभिज्ञादर्शनपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।

रसेश्वरदर्शनपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।

कणादपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।

गौतमन्यायपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।

जैमिनीयपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।

पाणिनीयपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।

सांख्यपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।

पातञ्जलपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।

वेदान्तपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।

आश्वलायनादिश्रौतग्रन्थवपरिभाषितानामर्थाः ।

मन्वादिस्मृतिपरिभाषितशब्दानामर्थाः ।

सर्वपुराणप्रतिपाद्यविषयाः ।

सर्वोपपुराणप्रतिपाद्यविषयाः ।

वाल्मीकिरामायणप्रतिपाद्यविषयाः ।

महाभारतप्रतिपाद्यविषयाः ।

पुराणादिषु प्रसिद्धराजर्षीणां संचेपेतिवृत्तानि ।

देशविशेषलक्षणतत्स्थानानि ।

वृटयोगशास्त्रपरिभाषितशब्दानामर्थाः ।

सुश्रुतादिवैद्यकपरिभाषितशब्दानामर्थाः ।

तदुक्तशरीरादिसंस्थानम् ।

तदुक्तद्रव्यवृत्तादिलक्षणानि ।

ज्योतिषस्य चतुर्वष्टिरङ्गानि ।

तेषु परिभाषितशब्दानामर्थाः ।

तत्र सिद्धान्तशिरोमणिपरिभाषितशब्दानामर्थाः

भूमेः स्थिरत्वे तस्य, चलत्वे चार्थभेदस्य मतम् ।

सौरागमपरिभाषितशब्दानामर्थाः ।

भूगोलसंस्थानप्रमाणादि ।

खगोलसंस्थानप्रमाणादि ।

वृहत्संहिताप्रतिपाद्यविषयास्तच्छब्दाश्च ।

वाग्निष्ठादिपरिभाषितशब्दानामर्थाः । [च ।

नरपतिजयचर्यापरिभाषितानामर्थस्तत्रत्य चक्राणि

शकुनशास्त्रप्रसिद्धशब्दानामर्थाः ।

ताजिकपरिभाषितशब्दानामर्थाः ।

वासुशास्त्रादिप्रसिद्धवृहत्कुण्डादिलक्षणानि ।

सर्वदेवमूर्तिलक्षणानि ।

तन्त्रशास्त्रपरिभाषितशब्दानामर्थाः ।

तन्त्रोक्तषट्चक्रस्वरूपणि ।

शारदातिलकादिपरिभाषितशब्दानामर्थाः ।

नीतिशास्त्रपरिभाषितशब्दानामर्थाः ।

अश्वशास्त्रपरिभाषितशब्दानामर्थाः ।

धनुर्वेदपरिभाषितशब्दानामर्थाः ।

गान्धर्ववेदपरिभाषितशब्दानामर्थाः ।

शिक्षापरिभाषितशब्दानामर्थाः

कल्पपरिभाषितशब्दानामर्थाः ।

कन्दःशास्त्रोक्तशब्दानामर्थस्तत्रलक्षणभेदाश्च ।

अलङ्कारशास्त्रपरिभाषितानामर्थः ।

शब्दार्थालङ्काराणां लक्षणोदाहरणानि । [णानि च ।

दशरूपकादिपरिभाषितानामर्थस्तत्रलक्षणोदाहर-

सैन्यव्यूहादिलक्षणानि ।

सैन्यपरिमाणभेदाः ।

पाकशास्त्रपरिभाषितशब्दानामर्थस्तत्प्रकारभेदाश्च ।

P R E F A C E.

The profound learning and indefatigable industry of Pandit Taranath Tarkavachaspati, one of the professors of the Calcutta Sanskrit College, has been well known to all in India interested in the classical language of the Hindus and has extended to England and Germany, where his numerous works command a wide circulation among Sanskrit Scholars.

His edition of Panini's grammar with his own commentary was published in 1863 with the patronage of the Government of Bengal on the recommendation of Mr. E. B. Cowell M. A. at that time Principal of the Calcutta Sanskrit College and now Professor of Sanskrit in the University of Cambridge.

Pandit Taranath has been for many years collecting materials for a Sanskrit Dictionary, which shall have a wider and deeper scope than Wilson's Sanskrit Dictionary and the Sabdakalpadruma by the late Raja Radha kanta Deva. It will moreover contain explanations of terms in the Tantras, Philosophy, Rhetoric and Law which are not fully given in the published portions of Bohtlingk's Dictionary. These Dictionaries are written respectively in English, in Sanskrit with Bengali characters and in German. The Pandit's Dictionary will have the explanations in Sanskrit, so as to be available for the use of both Hindu and European Scholars.

When I had the honor to officiate in 1865 as Director of Public Instruction, I brought to the notice of Sir Cecil Beadon the Lieutenant Governor of Bengal, the desire of Pandit Taranath to publish such a Dictionary, and His Honor in consideration of the acknowledged fitness of the learned Pandit for the preparation of the work, was pleased to accord to it the patronage of the Government of Bengal in the following letter, from the Junior Secretary of the Bengal Government to the Director of Public Instruction No. 507 dated Fort William the 26th January 1866.

"I am directed to acknowledge the receipt of your office letter No. 2 dated the 3rd instant and in reply to convey the Lieutenant Governor's sanction to the purchase of 200 copies at Rupees 50 per copy aggregating Rupees 10,000, of the Sanskrit Dictionary in its complete form which Pandit Tarkavachaspati the Grammar Professor of the Sanskrit College engages to compile within a period not exceeding five years."

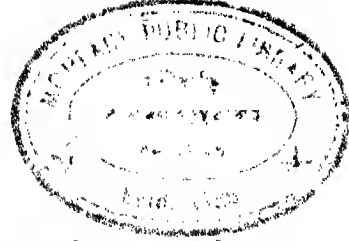
"No sum whatever, I am to add, will be paid unless the work is completed."

An extension of time for five years longer was granted for the preparation of the work by Sir William Gray, the Lieutenant Governor of Bengal, in the letter from the Bengal Government No. 3480 dated the 12th December 1870.

H. Woodrow. M. A.

Inspector of Schools, Lower provinces of Bengal.
and formerly Fellow of Caius College, Cambridge.

ओं तसत् ।

ग्रन्थारम्भः ।

श्रीगौरीतनुसम्भवं सुरवरैर्वन्द्याङ्घ्रिपद्मद्वयम् दन्तीन्द्राननमेकदन्तसुमुखं सिन्दूरशीभान्वितम् ।
विघ्नध्वान्तनिवारणेऽरुणतनुं सर्वार्थसिद्धिप्रदम् वन्दे भक्तिसमन्वितो विमलधीहेतुं हृदये सदा ॥ १ ॥
श्रुत्यार्थाधिगमं सर्वप्रकृतिप्रत्ययाभिधम् । अलिङ्गं बहुलिङ्गञ्च शब्दब्रह्माहमाश्रये ॥ २ ॥
वाचामधीश्वरीं देवीं भक्त्या नत्वा वितन्यते । तारानाथद्विजेनेदं वाचस्पत्यसमाह्वयम् ॥ ३ ॥
यो बबन्ध विना सूत्रं शब्दरत्नस्रजं धिया । अशेषशेषमुषीदाचे तस्यै शेषात्मने नमः ॥ ४ ॥
निःशेषं नाशयन्त्वेनः शेषाशेषमुखानि नः । यतः शब्दविशेषाणां रूपार्थाभ्यां प्रकाशनम् ॥ ५ ॥
सूत्रवार्त्तिकभाष्याणां कारकान् मुनिसत्तमान् । पाणिन्यादीन् प्रणम्येह व्युत्पत्तिर्दर्शयते मया ॥ ६ ॥
निघण्टुकारिणां ग्रन्थास्तद्ध्याख्याकारिणां तथा । मच्चित्ते द्योतयन्तोऽर्थान् प्रकाशन्तां सदाऽखिलाः ॥ ७ ॥

मुखबन्धविज्ञापने ।

इह खलु पुरुषा यां काञ्चित् भाषामभ्यसितुमीहमानाः प्रयतन्ते तदर्थज्ञानसाधनं तत्तद्भाषायाकरणं
कोषञ्चाधिगन्तुम् । तत्र व्याकरणात् प्रायोयौगिकशब्दमात्राणामर्थज्ञानं, कोषात् पुनः रूढानां शब्दानां
कोषाञ्चित् यौगिकानामपि । कोषो नाम शब्दानामर्थबोधकं शास्त्रम् । तत्र संस्कृतकोषे प्रायेण लिङ्ग-
सहितस्यैवार्थबोधनम् । तच्च यद्यपि संस्कृतभाषयेव विजातीयभाषयापि भवितुमर्हति, तथापि भाषा-
न्तरेण भाषान्तरस्यार्थज्ञापने, सम्पूर्णतात्यर्थार्थस्यास्फुरणात् एकविधभाषयैवार्थस्य ज्ञापने तु भावार्थस्य
स्फुटं स्फुरणात्, समानभाषयापि प्रकृतिप्रत्ययविभागप्रदर्शं अखण्डार्थस्य बोधने तदवयवार्थस्याबोधात्
खण्डशस्तथा बोधने तु अवयवशब्दार्थस्यापि सुखेन ग्रहाच्च अवयवार्थप्रदर्शनपूर्वकम् एकविधभाषयैवार्थ-
बोधनं युक्तम् । किन्तु प्रसिद्धेषु संस्कृताभिधानेषु अमरकोषादिषु केवलम् अखण्डार्थस्यैव प्रतिपादनात्
शब्दानां सर्वेषामर्थानामप्रतिपादनाच्च तत्र कीर्त्तितानामपि शब्दानाम् अकारादिकममतिक्रम्यैव पाठे-
नार्थप्रतिपादनात् व्युत्पत्तिनामतीव दुर्गमत्वेन न तेषां समीचीनता । किञ्च तत्त्वोक्तानामपि शब्दानाम-
वयवार्थज्ञानमसुलभमेव । नानाकोषपठितानां शब्दानामेकत्र सङ्कलनेन पाणिन्यागममनुसृत्य विविध-
विद्यावता डाक्तरोपाधिना 'उद्दलिसन्' साहेबेन, वेदादिशास्त्रादिषु विशेषतः शब्दकल्पद्रुमाभिधाने कृत-
श्रमाभ्यां विहृद्भ्यां बोधलिङ्गरथाभ्यां च प्रणीतयोः संस्कृताभिधानयोः प्रकृतिप्रत्ययविभागप्रदर्शनपूर्वकं
सुपरिपाठ्या बद्धत्वेऽपि तैः स्वस्वभाषयैव संस्कृतशब्दस्यार्थानां बोधनात् संस्कृतभाषयार्थबोधनमन्तरेण संस्कृत-
शब्दानामर्थजातस्य अवयवार्थाग्रहेण विशेषतोऽपरिचिततत्तद्भाषाणां सुतरमेव न सुग्रहः । अतः
संस्कृतभाषाशब्दानामभिधानं संस्कृतभाषयैव व्याख्यानयुतं । प्रकृतिप्रत्ययादिविभागसहितं सुपरिपाटीक-

मेकमभिधानं व्युत्पत्सुनामवश्यमपेक्षितमिति निश्चित्य तथाविधाभिधानसङ्कलने ममातितरां सङ्कल्पो-
ऽवर्तत । किन्त्वसौ सङ्कल्पस्तत्प्रचारोपयोगिव्ययार्थार्थविरहेण निरर्थकतया सुकुलित इव समजनि ।

अथ तथाविधाभिधानप्रचारार्थं सुद्राव्यापारोपयोगिधनवाञ्छया एतद्देशाधिपसंस्थापितविद्यासमाज-
विभाग-प्रधानाध्यक्षम् (डिरेक्टर) इति पदेऽभिषिक्तम् (एमे) इत्युपाधिकं श्रीयुक्तम् (एड्च् उड्डो) इति नामकं
साहेवं प्रत्यावेदितम् । मदावेदितेन च विविधविद्यानुरागवता विद्यावृद्धिविषये एकान्तोत्साहिना तेन
प्रेम्णाहितः वङ्गवर्णमेष्टः अयुतं सुद्राः एतत्पुस्तकमुद्राव्ययसाहाय्यार्थं दातुमङ्गीचकार ।

एवमेतद्देशाधिपतिनाऽङ्गीकृते प्रचारोपयोगिव्ययानुकूले चिरमुकुलितोऽपि स संकल्पः पुनः फलोन्मुखी-
बभूव । अथ तथाविधसंस्कृताभिधाननिर्माणाद्य वेदस्मृतिपुराणमीमांसादिदर्शनज्योतिषतन्त्रवैद्यकव्याक-
रणालङ्कारादीनि शास्त्राणि समालोच्य बङ्गलाः शब्दाः सङ्कलिताः उदाहरणानि च नानाशास्त्रेभ्य
उद्धृत्य दर्शितानि । आदौ च पाणिनीयलिङ्गानुशासनमुद्धृत्य व्याख्यायोदाहरणजातं प्रादर्शितम् । ततः पाणि-
न्यादिविहितप्रत्ययागमानां परिनिष्ठितरूपाणि च दर्शितानि । यौगिकशब्दविशेषे पूर्वोत्तरपदयोः परि-
वृत्तियोग्यताबोधनाय नियमविशेषश्चात्राभिहितः ।

अत्र च शब्दानां स्थूलाक्षरेण प्रथमं स्वरूपप्रदर्शनम्, ततः सङ्केतविशेषेण लिङ्गप्रदर्शनम्, ततोऽवयवार्थ-
प्रदर्शनम्, ततः व्याकरणप्रक्रियाः, ततोऽर्थविशेषकथनम्, यदर्थविशेषे लिङ्गभेदः प्रकृतिप्रत्ययभेदश्च तेऽत्र
परतो दर्शिताः यद्यदर्थविशेषे येये शब्दा ग्रन्थान्तरे प्रयुक्तास्तत्तदुदाहरणतया तत्तद्व्यन्यासनाम समुदलेखि ।
'नाम च धातुजमाह निरुक्ते' इत्युक्तेः सर्वशब्दानां धातुमूलतया पाणिनीयगणसूत्रपठितधातूनपि
स्थूलाक्षरेण शब्दक्रममध्ये एव निवेश्य तेषाम् धातूनामर्थविशेषः, उपसर्गभेदेनार्थविशेषः, गणभेदः,
पदनिचयः, इट्प्रभृत्यादि, सकर्मकत्वादि, लटि लुङि प्रसिद्धकृतसु च रूपञ्च दर्शितम् । यद्यपि
अर्थविशेषोत्कीर्तनं संस्कृतभाषयैव सर्वत्र कृतं, तथापि यत्र वङ्गभाषयापि अर्थकथने प्रकृतार्थस्य स्फुटं
प्रतीतिर्भवेत् तत्र क्वचित्क्वचित् ग्रन्थवहिर्भूततासूचकेन वेष्टनाकाररेखाद्वयेन वेष्टितया वङ्गभाषयाप्यर्थ-
प्रकाशनं कृतम् ।

अत्र च यावता प्रयत्नेन अतीव सुगमता भवेत् तथा प्रयत्नः कृतः । अतिप्रामाणिकतया पाणिनीया-
गमानुसार्यैव प्रत्ययादिसंज्ञादिकमत्वादृतम् ।

एतस्य ग्राहकाणां सम्पूर्णपुस्तकस्य एकदा प्रचारे तत्प्रयत्नार्थम् एकदैव बहुद्रव्यापेक्षा स्यादिति अल्प-
वित्तानां कष्टं भवेत् तन्मा भृदित्यनया धिया खण्डश्च एव प्रचारे यतमानेन मया प्रथममिदं खण्डं प्राचारि ।

सम्भावयामि एतत् पुस्तकं प्रायः दशभिः खण्डैः संपूर्णं स्यादिति । प्रयतिष्यते च तथा, यथा षड्भिः
षड्भिर्मासैरेकैकं खण्डं प्रचारमियादित्यत्र ।

एतस्य सङ्कलने शोधने च भूयान् परिश्रमः स्वीकृतस्तथापि अत्र यत्किञ्चिन्मम स्वलनं सुधीभिः समुद्गायेत
तच्च तैः निजगुणेन परिशीधनीयम् । शिवमस्तु श्रीं तत्सत् ।

प्रतिशब्दं लिङ्गविशेषाणामग्रे वक्ष्यमाणत्वेऽपि शब्दभेदानां प्रत्ययविशेषान्तप्रकृतिविशेषाणाञ्च
सामान्यतो लिङ्गविशेषणज्ञाने शौकर्यं भवतीति पाणिनीयलिङ्गानुशासनसूत्राणि
प्रदर्श्य व्याख्यायोदाहरणदर्शनेन लिङ्गविशेषास्तत्रादौ निरूप्यन्ते ।

तत्र लिङ्गमित्यधिकृत्य पाणिनिनाऽनुशिष्टम् ।

स्त्री । १ ।

इत उत्तरं वक्ष्यमाणाः शब्दाः स्त्रीलिङ्गाः स्फुरित्यधिकारः । तत्तद-
पवादस्तत्तत्सूत्रे वक्ष्यन्ते तथाच विशेषैरबाधिता एव स्त्रीलिङ्गाः ।

चकारान्ता मातृदृष्टिपोतस्त्वननन्दरः । २ ।

चकारान्ता अमी पञ्चैव स्त्रीलिङ्गा नान्ये । अन्येषाम् “चक्षेभ्यः”
इति ङीष्विधानेन ईकारान्तत्वात् स्वस्मादेरेव ङीष्विधानेन
चदन्तत्वात्, तिसृचतस्रोस्तु स्त्रियामादेशतया प्रकृतिरूपत्वा-
भावेन चदन्तत्वेऽपि न नियमस्याभावात् । माता दुहिता स्वमा-
पोता ननन्दा ।

अन्यप्रत्ययान्तो धातुः । ३ ।

अनिप्रत्ययान्तः ऊप्रत्ययान्तश्च धातुः स्त्रियां स्यात् । अवनिः सरणिः
रजनिरित्यादि । तत्र च “कृदिकारादक्तिनः” इति पक्षे ङीप्
अवनी रजनी चेत्यादि । चमूः वधूरित्यादि । प्रत्ययान्तः किम् ?
दिश्यतेः किम् द्यूः अयं विशेष्यलिङ्गः ।

अशनिभरण्यरण्यः पुंसि च । ४ ।

एते स्त्रीलिङ्गाः पुंलिङ्गाश्च स्त्रुः । अनिप्रत्ययान्ततया स्त्रीत्वे
प्राप्ते प्राक्तिकपुंस्त्वविधानार्थं सूत्रम् । इयमयं वा अशनिः
रण्यः अरण्यः । स्त्रीत्वपक्षे ङीप् वा अशनीत्यादि

मिन्यन्तः । ५ ।

धातुरित्यनुवर्त्तते । मिप्रत्ययान्तः निप्रत्ययान्तश्च धातुः स्त्रियां
स्यात् । भूमिः ग्लानिः हानिः धुनिः । अत्रापि वा ङीप्
भूमी ग्लानी हानी धुनी इत्यादि ।

वज्रिष्टष्ठाग्नेयः पुंसि । ६ ।

निप्रत्ययान्तत्वेन स्त्रीत्वे प्राप्ते तदपवादाय सूत्रम् । अयं
वज्रिः वृष्टिः अग्निः ।

ओणियोन्यूनयः पुंसि च । ७ ।

एते शब्दाः स्त्रीलिङ्गाः पुंलिङ्गाश्च स्त्रुः । एतेषां मिन्यन्तत्वेन
प्राप्ते विकल्पः । अयमयं वा ओणिः योनिः ऊर्ध्वः । स्त्रीत्वपक्षे
ङीप् ओणी योनी ऊर्ध्वी ।

क्तिन्नन्तः । ८ ।

क्तिन्प्रत्ययान्तो धातुः स्त्रियां स्यात् । कतिः बुद्धिः दृष्टिः ।
“अक्तिनः” इति निर्देशात् अत्र न पक्षे ङीप् ।

ईकारान्तश्च । ९ ।

ईप्रत्ययान्तो धातुः स्त्रियां स्यात् । चकारोधात्वधिकारनिवृ-
त्त्यर्थः । एतत्सूत्रपर्यन्त एव धातुरनुवर्त्तते नापिमसूत्रे ।
अवीः, तन्नीः, तरीः, लक्ष्मीः ।

ऊङ्ङ्यावन्तश्च । १० ।

ङीब्ङीप्ङीनां यङ्ङ्याय ङीप्ङ्ङ्यं टाप्चापोर्यङ्ङ्यायापो
यङ्ङ्यम् । ऊङ्ङन्तः ङङ्ङन्तः आबन्तश्च शब्दः स्त्रीलिङ्गः स्यात् ।
ऊङ्ङादीनां स्त्रियां विहितत्वेऽपि एकत्र सर्वेषां यङ्ङ्ये लिङ्गज्ञानस्य
सुगमतार्थमिह यङ्ङ्यम् । एवमन्यत्रापि । ऊङ् । कुरुः कर्कशः
ङी । कर्त्री गौरी ब्राह्मणी । आप् विद्या भिदा त्वरा जरा
इत्यादि ।

यन्तमेकाक्षरम् । ११ ।

एकाक्षरः ईकारान्तः ऊकारान्तश्च असति विशेषे स्त्रीलिङ्गः
स्यात् । श्रीः भूः । दीव्यतेः किमिह विशेषलिङ्गता ।
एकाक्षरं किम् ? बङ्ङ्ग्रीहौ द्रुथुश्रीः प्राप्ताभूः विशेष्यलिङ्ग एव ।

विंशत्यादिरा नवतेः । १२ ।

विंशतिप्रभृतयः नवतिपर्यन्ताः संख्यासंख्येयवाचकाः स्त्रियां स्त्रुः ।
इयं विंशतिः त्रिंशत् चत्वारिंशत् पञ्चाशत् षष्टिः सप्ततिः अशीतिः
नवतिः । कृदिकारान्तत्वाभावात् विंशत्यादिभ्यो न पक्षे ङीप् ।
एकविंशत्यादेस्तु “परवक्त्रिङ्ङं हन्ततत्पुरुषयोः” इति स्त्रीत्वमेव
एकनवत्यादेः नवतिलिङ्गानतिवृत्तेर्नावधित्वव्याघातः । आ
नवतेः किं ? शतं सङ्क्षम् । विंशत्यादयः किम् ? एकदशदेर्विशेष-
लिङ्गत्वम् ।

दुन्धुभिरक्षेपु । १३ ।

अक्षार्थको दुन्धुभिर्शब्दः स्त्रीलिङ्गः स्यात् । इयं दुन्धुभिः पक्षे
ङीप् दुन्धुभी । अक्षादन्त्यत्र न स्त्रीत्वम् विन्तु पुंस्त्वम् ।

नाभिरक्षत्रिये । १४ ।

क्षत्रियार्थकमिदं नाभिशब्दः स्त्रीलिङ्गः स्यात् । इयं नाभिः (अन्नावयवः) वा ङीप् नाभि ।

उभावन्ध्रपुंसि । १५ ।

उभौ दुम्भुभिनाभिशब्दौ क्रमेण नाभिभिन्ने क्षत्रिये च वर्त्तमानौ पुलङ्गौ स्याताम् । अयं दुम्भुभिः (वाद्यभेदः असुरभेदो वा) अयं नाभिः (क्षत्रियः) “लिङ्गमर्थं लोकाश्रयत्वात्” इत्युक्तेः कचित् व्यभिचारः । तेन अवयववाचकस्य पुंस्त्वमपि “ससङ्गसत्पङ्कजपल-कोमलैरुपाहितश्रीगुपनीविनाभिभिः” इत्यत्र पुंस्त्वम् । अत एव रभसः

सुखराट् क्षत्रिये नाभिः पुंसि प्राख्यङ्ग्रे द्वयोः ।

चक्रमध्ये प्रधाने च स्त्रियां कस्तूरिकामदे ॥

इत्याह स ।

तलन्तः । १६ ।

भावादर्थे विहिततत्प्रत्ययान्तः स्त्रीलिङ्गः स्यात् । शुभस्य भावः शुभ्रता एव जडता मृदुता । ब्राह्मणस्य कर्म भावो वा ब्राह्म-ण्यता । जनानां समूहः जनता यामता । देव एव देवता “स्वार्थिका अपि प्रत्ययाः कचित् प्रकृतितो लिङ्गवचनान्य-तिवर्त्तन्ते” इत्युक्तेः प्रकृतिभिर्जलिङ्गत्वम् ।

भूमिविद्युत्सरिज्जतावनिताभिधानानि । १७ ।

भूम्यादिपर्यायशब्दाः स्त्रीलिङ्गाः स्युः । अचला अनन्ता विश्वम्भरा इत्यादयः । विद्युत् तडित् सौदामनी चमला चञ्चला । सरित् निम्नगा आपगा । लता वल्ली पल्लरी व्रततिः । वनिता योषित् अबला ।

यादो नपुंसकम् । १८ ।

यादः शब्दः सरिद्वाचकोऽपि क्लीबलिङ्गः स्यात् । पूर्वसूत्राप-वादः । इदं यादः (नदी) ।

भास्सुक्ष्मगृदिगृहगुण्णिगुपानहः । १९ ।

एते स्त्रियां स्युः । इयं भाः सुक् सुक् दिक् टक् उष्णिक् उपानत् ।

सूणोर्णो नपुंसके च । २० ।

सूणोर्णशब्दौ स्त्रियां नपुंसके च स्तः । सूणा सूणम् (काठ-मयी द्विकर्षिका) । ऊर्णा ऊर्णं (सेवादिलोम) ।

गृहशशाभ्यां क्लीबे । २१ ।

गृहपुष्पकः सूणाशब्दः शशपुष्पकश्च ऊर्णाशब्दः क्लीबलिङ्ग एव स्यात् न तु स्त्रियाम् । परवृत्तिज्ञताप्रवादः । गृहसूणम् शशोर्णम् ।

प्राष्ट्विप्रुड्विट्त्विवः । २२ ।

एते शब्दाः स्त्रियां स्युः । इयं प्राष्ट्विप्रुड्विट् रट् विट् त्विट् ।

दर्विविदिवेदिखनिशाण्यभिर्वेणिकथोषध्जुल्लयः । २३ ।

एते शब्दाः स्त्रीलिङ्गाः स्युः । पक्षे ङीप् । इयं दर्विः विदिः वेदिः खनिः शाण्यः अभिः वेणिः कथिः ओषधिः अङ्गुलिः । पक्षे ङीप् सर्वत्र, दर्वीकरः, “अङ्गुलीवोरगच्छता” इति कालिदासः ।

तिथिनाडिरुचिवीचिनालिधूलिकिकिकिलिच्छवि-

रात्यादयः । २४ ।

एते स्त्रीलिङ्गाः स्युः । इयं तिथिः । अस्मि पुंस्त्वमपि “तिथयो-र्द्वयोः” इत्यमरोक्तेः । “निखिलान्निशि पूर्णमातिथीन्” इति नैषधम् नाडिः रुचिः इत्यादि । रात्यादय इत्यादिपदात् नक्तंदोषाभिन्ना रात्रिपर्याया नृक्षन्ते । सर्वत्र पक्षे ङीप् । नाडी रुची वीची इत्यादि ।

शष्कुलिराजिकुञ्जवन्तिवन्तिभुक्तुटिबुटिबलि-

पङ्क्तयः । २५ ।

एते शब्दाः स्त्रियां स्युः । इयं शष्कुलिः राजिः इत्यादि । सर्वेभ्यः पक्षे ङीप् । “अवलम्बितकर्णशष्कुलीकलसीकम्” इति नैषधम् । “राजीवराजीवशूलो मृङ्गम्” इति भाषः । बलिरुदरावयवः ।

प्रतिपदापहिपत्संपच्छरत्संमदपरिषदुषःसंवित्

चुद्युन्मुत्समिधः । २६ ।

एते शब्दाः स्त्रियां स्युः । इयं प्रतिपत् आपत् विपत् इत्यादि । उपाः प्रातरधिष्ठात्री देवता “उषा उशनि” इति वेदमन्त्रः ।

आशीर्धूःपूर्णीर्हारः । २७ ।

एते स्त्रियां स्युः । इयमाशीः भूः पूः गीः द्वाः ।

अप्सुमनसुसमासिकतावर्षाणां बद्धत्वञ्च ।

अप्प्रभृतीनां पञ्चानां स्त्रीत्वं बद्धवचनान्तत्वं च स्यात् । इमा अपः । इमाः सुमनसः । पुष्पसामान्यवाचित्व एवास्य बद्धत्वं तेन सुमना मालती जातिरित्यादौ एकत्वम् । देववाचकस्य तु पुंस्त्वमेव । बद्धत्वं चैषां प्रायिकम् अत एव अर्थवत्सूत्रभाष्ये, “एका च सिकता तैलदानेऽसमर्था” इति प्रयुक्तम् । “समां समां विजा-यते” इति सूत्रभाष्ये समायां समायामिति प्रयुक्तम् । “विभाषा पात्राधेट्” इति सूत्रवृत्तिव्याख्यायाम् आप्रासातां सुमनसाविति हरदत्तेन च प्रयुक्तम् ।

शुक्त्वग्योग्वाग्यवागूनौस्त्विवः । २८ ।

एते शब्दाः स्त्रियां स्युः । इयं शुक् त्वक् ग्योक् वाक् ।

तटिमीमासंबध्याः । २९ ।

एते शब्दाः स्त्रियां स्युः । तटिः पक्षे ङीप् मीमा संबध्या ।

चूल्हिवेणिस्वार्यश्च । ३१ ।

एते शब्दाः स्त्रियां स्युः । इयं चूल्हिः वेणिः स्वारिः पञ्चे डीप ।

ताराधाराज्योत्सादयश्च । ३२ ।

एते शब्दाः स्त्रियां स्युः । तारा धारा ज्योत्सा ।

शलाका स्त्रियां नित्यम् । ३३ ।

शलाकाशब्दो नित्यस्त्रीलिङ्गः । इयं शलाका ।

स्त्रीत्वधिकारे पुनः स्त्रीग्रहणमधिकारनिवृत्त्यर्थम् । नित्य-
ग्रहणमन्येषां व्यभिचारसूचनार्थम् । यत् यत् च व्यभिचारः
तत्तत् पूर्वसुक्तम् ।

अत्र सूत्रपाठानुसारेण किञ्चिदवशिष्टं सूच्यते । स्त्रियां क्तिन्
(३, १, ६४) इत्यधिकारे ये विहिताः क्यवादयः प्रत्ययास्तदन्ता अपि
स्त्रियां स्युः । यथा व्रजयजोर्भावे क्यप् (३, ३, ६८ सू०)
प्रवज्या इज्या । संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदपुज्गीङ्-
भृजिणः (३, ३, ६६) । समज्या सभा, निषद्या आप्रणः,
निपत्या पिच्छला भूमिः, मन्या गलपार्श्वशिरा, विद्या, सुत्या
अभिषवः, श्या, भृत्या, इत्यादिभिरिति । कजः य च (३, ३, १००)
क्रिया कत्या । इच्छा (३, ३, १०१) इच्छा । परिचर्यापरिसर्या-
मृगयाटाद्यानामुपसंख्यानमिति तत्त्ववार्तिकम् । परिचर्या
पूजा, परिसर्या, मृगया, अट्राद्या । जागर्त्तरकारो वा (वा०)
जागरा जागर्त्ता । अ प्रत्ययात् (३, ३, १०२, सू०) जिगमिषा
विविदिषा पुत्रकाभ्या । गुरोश्च हलः (३, ३, १०३, सू०)
ईहा ऊहा, मूर्च्छा । विद्भिदादिभ्योऽङ् (३, ३, १०४, सू०)
जरा तपा लज्जा भिदा हिदा । चिन्तिपूजिकाथिक्त्विचर्चश्च
(३, ३, १०५, सू०) चिन्ता पूजा कथा कुम्भा चर्चा ।
आतचोपसर्गे (३, ३, १०६) उपधा उपमा, उपदा । अदन्तरो-
रुपसंख्यानम् (वा०) अङ्गा अन्तर्गा । ग्यासन्त्यो युच्
(३, ३, १०७, सू०) कारणा यातना पीडना आसना अन्त्यना ।
चट्टिर्वादिदिभ्यश्च (वा०) चट्टना वन्दना वेदना । इषेरनिष्ठा-
र्थस्य (वा०) अन्वेषणा । परेर्वी (वा०) पर्येषणा । रोगाख्यायां
शुक्ल वङ्गलम् (३, ३, १०८) मच्छर्दिका प्रवाहिका विचर्चिका ।
धात्वर्थानिर्देशे शुक्ल वङ्गल्यः (वा०) आसिका शायिका ।
संज्ञायाम् (३, ३, १०९) उद्दालपुष्पभञ्जिका । विभाषा-
ख्यानपरिमन्त्रवोरिज् च (३, ३, ११०) कां कारिं कारिकां
क्रियां कृत्यां कृतिं वा त्वमकार्थीरिति मन्त्रे सर्व्वं कारिं कारिकां
वाऽकार्षमित्युत्तरम् एवं गणिं गणिकां गणनाम् । पाचिं पाचिकां
पचां पक्तिम् । पय्यायार्हार्थीतपत्तिषु एवुच् (३, ३, १११) भवत
आसिका पय्यायेषासना, अर्हं भवानिज्जुभक्षिकामहति । ष्ये

इज्जुभक्षिकां मे धारयसि । उत्पत्तौ इज्जुभक्षिका उदपादि ।
आक्रोशे नञागिः (३, ३, ११२) अजीवनिस्तव भूयादिति । अनि-
प्रत्ययान्ततया एतस्य प्राप्तावपि स्व्यधिकारपतितवोऽलोक्तम् ।
कर्म्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम् (३, ३, ४३) इति णचि “णचः
स्त्रियामज्” इति (५, ४, १४) स्वार्थिकेऽजि व्याक्रोशी व्यात्युक्ती ।
तलन् इति (१७) सूत्रे तलग्रहणं समूहार्थयादीनामुपलक्ष-
णम् अत एव “तल्लन्दे येनिकद्यत्ता वैरमैधुनकादिवुः” इत्यमर
आह्वय । तस्य समूहः (४, २, १७) इत्यधिकारे पाशादिभ्यो यः
(४, २, ४६) इति ये पाश्यावन्या वात्या धम्या ह्यत्या । खल-
गोरघात् (४, २, ५० सू०) खल्ला गव्या रथ्या । इनित्व-
द्यवश्च (४, २, ५१, सू०) खलादिभ्य इनिवर्त्तव्यः (वा०) खलिनी
डाकिनी कुटिम्बिनी । गोत्रा, रथकद्या । इग्हाइन् वैरमैधुनिकयोः
(४, ३, १२५) वैरे काकोलूकिका । मैधुने अतिभारद्वाजिका,
आदिना “पादशतस्य संख्यादेर्वीभायां वुन् लोपश्चेति” दण्डव्यव-
सर्गयोश्चेति (५, १, २७, २८) वुनो गृहणम् द्विपादिकां ददाति
दाण्डतो द्वौ द्वौ पादौ ददातीत्यर्थः । द्विशतिकां त्यजति । वुगृह-
णात् वुजोऽपि गृहणम् तेन “गोत्रवरणात् स्नापात्याकारेत्वादि
(५, २, १३४) वुजो गृहणम् मार्गिकया काठिकया वा स्नाघते ।
द्वन्द्वमनोच्चादिभ्यश्चेति (५, १, ११३) वुजश्च गृहणम् । शैथोपा-
ध्यायिका मानोज्ञिका । तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां यः
(४, २, ५७) इति शान्तोऽपि स्त्रियाम् । दण्डः प्रहरणमस्यां
क्रीडायाम् दाण्डा मौसला । वजः सास्यां क्रियेति वजः (४, २, ५८)
इति विहितजानस्य स्त्रियां स्यात् । दाण्डपाता तिथिः । श्यैन-
म्पाता मृगया, तैलम्पाता स्रधा ।

एतद्विज्ञा अन्येऽपि केचन, शब्दाः स्त्रीलिङ्गतयाऽभरे-
ऽभिहिताः यथा तित्तुको कणिका, भङ्गः सुरङ्गा सूचिः सातिः
काकिनी (शी) चूर्सिः, शाणो द्रुणिः दरत् । कन्या आसन्दी
(व्रतिनामुपवेशनासनम्) अङ्गरी चर्चरी, पारी होरा लङ्गा
सिध्मला लाजा लिजा गरुडपा, मृगशी चमसी मसी । इत्यादयः

इति स्त्रीलिङ्गानुशासनम् ।

पुमान् । १ ।

यज्जभाषाः शब्दाः अस्ति बाधके ऽलिङ्गाः स्युः ।

घञवन्तः । २ ।

घञन्तः अवन्तश्च धातुः ऽलिङ्गः स्यात् । घञ्—पाकः त्यागः ।

अप्—करः गरः तरः शरः । घञादयो भावार्थका एवेह गृह्यन्ते । भावे विहिताभ्यां क्तल्युङ्भ्यां नपुंसकत्वस्य, त्रिच्चादिभिश्च स्त्रीत्वस्य बाधनात् तद्बाध्यतया भावार्थकत्वो-
चिता । तेन कर्मादौ घञाद्यन्ता विशेष्यलिङ्गा एव ।
अत एव भाष्यकारेण सम्बन्धमनुवर्तिष्यते इति सम्बन्धशब्दस्य
कर्माधिक्यत्वेन नपुंसकतया प्रयोगः कृतः ।

घाजन्तश्च । ३ ।

घान्तः अच्प्रत्ययान्तश्च घातः पुंसि स्यात् । विस्तरः गोचरः
चयः जयः नय इत्यादि ।

भयलिङ्गभगपदानि नपुंसके । ४ ।

अजाद्यन्तत्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते अपवादार्थं सूत्रम् । एते
शब्दा नपुंसकलिङ्गाः स्युः । इदं भयं लिङ्गं भगं पदम् ।

नङन्तः । ५ ।

नङ्प्रत्ययान्तः शब्दः पुंसि स्यात् । यत्रः प्रश्नः इत्यादि ।

याञ्जा स्त्रियाम् । ६ ।

नङ्प्रत्ययान्तत्वेन पुंस्त्वे प्राप्तेऽपवादोऽयम् । याच्ञाशब्दः
स्त्रियां स्यात् । इयं याच्ञा ।

क्यन्तो घुः । ७ ।

किप्रत्ययान्तो घुः (दा धा) पुंसि स्यात् । आधिः उदधिः
(घटः) । व्याधिः निधिः । घुः किं चक्तिः जस्तिः
विशेष्यलिङ्ग एव ।

दधुधिः स्त्री च । ८ ।

क्यन्तत्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते वा स्त्रीत्वार्थं सूत्रम् । इयमयं वा दधुधिः ।

देवासुरात्मस्वर्गगिरिसमुद्रनखकेशदन्तस्तनभुज-
कण्ठखड्गशरपङ्काभिधानानि । ९ ।

देवादिपर्यायशब्दाः यथासम्भवं तद्देवाविनश्च असति बाधके
पुंलिङ्गाः स्युः । देवाः सुराः । भेदाः ब्रह्मा विष्णुः शिवः
शक्रः । असुराः दनुजाः । भेदाः बलिः कालकेयः नेमिः ।
आत्मा क्षेत्रज्ञः । स्वर्गः नाकः । गिरिः नगः पर्वतः । भेदाः
हिमालयः सुमेरुः । समुद्रः उदन्वान् सिन्धुः । भेदाः क्षीरोदः
लवणोदः । नखः नखरः करजः । केशः कचः बालः । दन्तः
दशनः । स्तनः कुचः प्रयोधरः । भुजः प्रकोष्ठः । कण्ठः गलः ।
खड्गः अस्तिः । शरः सायकः मार्गणः । पङ्कः कर्दमः ।

त्रिपिष्टपं त्रिभुवने नपुंसके । १० ।

तृतीयभुवनवाचकत्रिपिष्टपशब्दः क्लीबे स्यात् । स्वर्गवाच-

त्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते अयमारम्भः । इदं त्रिपिष्टपम् (स्वर्गः) ।

द्यौः स्त्रियाम् । ११ ।

द्यौर्दिवोस्तन्त्रेण पङ्कणम् । स्वर्गभिधायित्वेन पुंस्त्वे प्राप्तेऽय-
मारम्भः । द्यौशब्दः दिव्शब्दश्च स्त्रियां स्यात् । इयं द्यौः इमे
भूदिवौ ।

इषुवाङ्ग स्त्रियाञ्च । १२ ।

इषुवाङ्गशब्दौ पुंसि स्त्रियाञ्च स्याताम् । शरवाचित्वेन भुज-
वाचित्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते पक्षे स्त्रीत्वविधानार्थमारम्भः । इयमयं
वा इषुः बाङ्गः ।

वाणकाण्डौ नपुंसके च । १३ ।

एतौ पुंसि नपुंसके च स्याताम् । शरवाचित्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते पक्षे
क्लीबत्वार्थमारम्भः । अयमिदं वा वाणः वाणं काण्डः काण्डम् ।

नन्तः । १४ ।

न इत्येतदन्तः पुंसि स्यात् । न्वा तच्चा दृषा उच्चा । चर्म-
वर्मादयस्तु “मन् ह्यच्कोऽकर्त्तरि” इति परस्मैत्वेणास्य बाधान्
क्लीबलिङ्गाः । तत्र “ह्यच्कः” इत्युक्तेः पृथिमा षट्थिमा इत्या-
दयो नन्तत्वेन पुंस्त्वेव ।

क्रतुपुरुषकपोलगुल्फमेघाभिधानानि । १५ ।

क्रत्वादिपर्यायशब्दाः यथासम्भवं तद्विशेषशब्दाश्च पुंसि स्युः ।
क्रतुः अध्वरः । भेदः उक्थः अग्निष्टोमः । पुरुषः नरः ।
कपोलः गण्डः । गुल्फः प्रपदः । मेघः नीरदः जलधरः ।
भेदः पुष्करः आवर्त्तकः ।

अभ्रं नपुंसकम् । १६ ।

मेघवाचित्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते तदपवादः । अभ्रम् ।

उकारान्तः । १७ ।

उकारान्तः शब्दः पुंसि स्यात् । विभुः विभुः इक्षुः ।
इदञ्च विशेषैरबाधितविषयम् । अत एव “हनुर्हृद्विला-
सिन्यां नृत्यारम्भे गदे स्त्रियाम् । द्वयोः कपोलावयवे” इति
मेदिनिः । “करेणुरिभ्यां स्त्री नेमे” इत्यमरः । तथा च एवं-
जातीयकविशेषाभाव एव सूत्रं प्रवर्त्तते एतदभिप्रायेण
“लिङ्गशेषविधिव्यापी विशेषैरबाधितः” इत्युक्तममरसिद्धेन ।
एवमन्यथापि ।

धेनुरञ्जुकुञ्जसरद्युतनुरेणुप्रियङ्गवः स्त्रियाम् । १८ ।

उदन्तत्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते तदपवादार्थं सूत्रम् । एते शब्दाः स्त्रियां
स्युः । धेनुः रञ्जुः कुञ्जः । अत्र अप्राणिजातत्वात् पक्षे

ऊङ् । कुङ्क्षः सरयूः तनूः रेणूः प्रियङ्गूः । धेनोः प्राणित्वात्
रज्जोश्च पर्युदासाङ्गोङ् ।

समासे रज्जुः पुंसि च । १८ ।

समासान्तस्थः रज्जुशब्दः पुंसि, चात् स्त्रियाम् । कर्कशरज्ज्वा
कर्कशरज्जुना वा बध्नाति ।

श्मश्रुजानुखादश्रुजतुवपुतालूनि नपुंसके । १९ ।

उदन्तत्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते तदपवादाय सूत्रम् । एतानि क्लीबे स्युः ।
श्मश्रु जातु खाड् अश्रु जल तपु तालु ।

वसु चार्थवाचि । २० ।

अर्थवाचिवसुशब्दः क्लीबे स्यात् । वसु धनम् । अर्थवाचोत्युक्तेः
वसुर्मयूखाग्निधनाधिपेषु देवभेदे च पुमान् ।

मद्गुमधुशीधुमानुकमण्डलूनि नपुंसके च । २१ ।

एते शब्दाः पुंसि नपुंसके च स्युः । पुंस्त्वे प्राप्ते पक्षे क्लीब-
त्वार्थं सूत्रम् । अयं मद्गुः इदं वा मद्गु मधुः मधु ।
व्यवस्थितविकल्पाश्रयणेन वसन्ते चैव दैत्यभेदे च पुमानेव चौड-
वाचि तु नपुंसकमेव ।

रुक्मन्तः । २२ ।

रुकारान्तः तुकारान्तश्च पुंसि स्यात् । उकारान्तत्वेनैव प्राप्ते
प्रपञ्चार्थः । मेरुः सेतुः छेतुः ।

दारुकसेरुजलवस्तुमस्तूनि नपुंसके । २३ ।

पूर्वसूत्रापवादः । एते शब्दाः क्लीबे स्युः । दारु कसेरु जल-
वस्तु मस्तु ।

सक्तुर्नपुंसके च । २४ ।

त्वन्तत्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते पक्षे क्लीबत्वार्थं सूत्रम् । चात् पुंसि ।
मक्तुः सक्तुः ।

प्राग्रश्मेकारान्तः । २५ ।

इत ऊर्ध्वं रश्मिशब्दघटितसूत्रपर्यन्तमकारान्तोऽधिक्रियते ।

कोपधः । २६ ।

ककार उपधाभूतो यस्य तथाभूतोऽकारान्तः पुंसि स्यात् । क्तवकः
करकः कोरकः । कारकपाठकादयस्तु विशेषणशब्दत्वेन त्रिलिङ्गाः ।
अत्र च प्रकरणे प्रायः विशेष्यशब्दानामेव लिङ्गमनुशिष्यते न तु
विशेषणशब्दानामिति न व्यभिचारः ।

चिवुकशालूकप्रातिपदिकांशुकोल्मुकानि नपुं-
सके । २७ ।

कोपधतया पुंस्त्वे प्राप्तेऽपवादः । एते शब्दाः क्लीबे स्युः ।
चिवुकं शालूकं प्रातिपदिकमिदृश्यादि ।

कण्टकानीकसरकमोदकचसकमस्तकपुस्तकतटाक-
निष्कशृङ्गवर्चस्कपिनाकभाण्डककटकदण्डकपिटकता-
लकफलककल्कपुलाकानि नपुंसके च । २८ ।

एते शब्दाः पुंसि क्लीबे च स्युः । पुंस्त्वे प्राप्ते पक्षे क्लीबत्वार्थं
सूत्रम् । कण्टकः कण्टकम् अनीकः अनीकमित्यादि ।

टोपधः । २९ ।

टोपधः अकारान्तः पुंसि स्यात् । घटः पटः ।

किरीटमुकुटललाटवटवीटशृङ्गाटकरटलोष्ठानि
नपुंसके । ३० ।

पूर्वसूत्रापवादः । एते शब्दाः क्लीबे स्युः । किरीटं मुकुटं
ललाटमित्यादि ।

कुटकूटकपटकपाटकपटनटनिकटकीटकटानि
नपुंसके च । ३१ ।

एते शब्दाः नपुंसके पुंसि च स्युः । कुटं कूटः कूटं कूटः
कपटं कपट इत्यादि ।

शोपधः । ३२ ।

शोपधोऽकारान्तः पुंसि स्यात् । शुणः शयः पाषाणः ।

चणलवणपर्णतोरणारणोष्णानि नपुंसके । ३३ ।

पूर्वसूत्रापवादः । चणं लवणम् पर्णं तोरणमित्यादि ।
अमरस्तु “तोरणोऽस्त्री” इत्युक्तवान् तन्मूलं नृग्यम् । उष्ण-
शब्दस्य स्पर्शवाचित्वे एव क्लीबता तद्वति तु शुणवचनत्वेन
त्रिलिङ्गत्वम् । उष्णः वृद्धः उष्णा यवागूरित्यादि ।

कार्पापणस्वर्णसुवर्णवर्णचरणवृषणविषाणचूर्ण-
दणानि नपुंसके च । ३४ ।

एते शब्दाः क्लीबे पुंसि च स्युः । कार्पापणं कार्पापण इत्यादि ।

थोपधः । ३५ ।

थकारोपधः अकारान्तः पुंसि स्यात् । रथः अर्थः ।

काष्ठपृष्ठरिक्थोक्थानि नपुंसके । ३६ ।

पूर्वसूत्रापवादः । एते शब्दाः क्लीबे स्युः । काष्ठम् उक्थं
(सामावयवभेदः) ।

काष्ठा दिगर्था स्त्रियाम् । ३८ ।

दिग्वाचककाष्ठाशब्दः स्त्रियां स्यात् । काष्ठा दिक् । दिशि इत्यनेनेदसिद्धौ सीमार्थेऽपि स्त्रीत्वार्थमर्थग्रहणं तेन “स्वयं विशेष्य-
द्रुमपर्याय्यत्तत्ता परा हि काष्ठा” इति कालिदासप्रयोगः ।

तीर्थप्रोथयूथानि नपुंसके च । ३९ ।

चादधिकारात् पुंस्त्रीत्वेष्वप्युच्यते न तु स्त्रियामिति । तेन “प्रोथमस्त्रियाम्” इत्यमरोक्तिः । तीर्थं तीर्थः प्रोथं प्रोथः

नोपधः । ४० ।

अदन्तो नोपधः पुंसि स्यात् । इनः पेनः ।

जघनाजिनतुहिनकाननवनवृजिनविपिनवेतन-
शासनसोपानमिथुनशशानरत्ननिम्बचिह्नानि नपुं-
सके । ४१ ।

पूर्वसूत्रापवादः । शासनशब्दः परित्यक्तुं शक्यते ल्युङन्तत्वेन
क्लीवत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । एते शब्दाः क्लीवे स्युः । जघनम्
अजिनं तुहिनं काननमित्यादि ।

मानयानाभिधाननलिनपुलिनोद्यानशयनासन-
स्थानचन्दनालानसम्मानभवनवसनसंभावनविभावन-
विमानानि नपुंसके च । ४२ ।

एते शब्दाः पुंसि क्लीवे च स्युः । मानादिषु केषाञ्चिन्नान्तत्वेन
पुंस्त्वे केषाञ्चिच्च ल्युङन्ततया तद्वाधकसूत्रेण क्लीवत्वे प्राप्ते च
उभयलिङ्गतां स्तुतम् । मानः मानं यानः यानम् । वस्तुतः
“करणाधिकरणयोर्ल्युट्” इति वक्ष्यमाणसूत्रेण त्रिलिङ्गत्व-
प्राप्तौ पूर्वापवादेन नपुंसकत्वमेवेति तदपवादार्थं स्तुतम् ।

पौपधः । ४३ ।

अदन्तः पौपधः पुंसि स्यात् । धूपः दीपः यूपः ।

पापरूपोडुपतापशिल्पपुष्पशय्यसमीपान्तरीपाणि
नपुंसके । ४४ ।

पूर्वसूत्रापवादः । एते शब्दाः क्लीवे स्युः । पापम् रूपम्

शूर्पकुतपकुणपद्मीपविटपानि नपुंसके च । ४५ ।

एते शब्दाः पुंसि क्लीवे च स्युः । शूर्पः शूर्पमित्यादि ।

भोपधः । ४६ ।

अदन्तः भोपधः पुंसि स्यात् । करभः कुम्भः शलभः ।

तलभं नपुंसकम् । ४७ ।

पूर्वसूत्रापवादः । तलभम् ।

जृम्भं नपुंसके च । ४८ ।

जृम्भं जृम्भः । अङि तु स्त्रीत्वात् जृम्भा ।

भोपधः । ४९ ।

अदन्तः भोपधः पुंसि स्यात् । सोमः स्तोमः भोमः (मध्यम-
पाण्डवः) भोतिहेतुवाचित्वे विशेष्यलिङ्ग एव ।

रुक्मसिन्धुयुग्मेभगुल्माध्यात्मकुङ्कुमानि नपुं-
सके । ५० ।

पूर्वसूत्रापवादः । रुक्मं सिन्धुम् । आत्मनीति विभक्त्यर्थेऽ-
व्ययीभावे अनन्तत्वेनाचसमासान्ते टिलोमेऽदन्तत्वम् तस्य चाव्य-
यत्वेऽपि नपुंसकत्वकथनम् अदन्तभोपधत्वेन प्राप्तं पुंस्त्वाप-
वादार्थम् । वस्तुतः अध्यात्मशब्दः प्रत्याख्यातुं शक्यते ।

संग्रामदाडिमकुसुमाश्रमक्षेमक्षौमहोमीहामानि
नपुंसके च । ५१ ।

एते शब्दाः नपुंसके चात् पुंसि च स्युः । संग्रामं संग्रामः ।
दाडिमं दाडिमः । उद्दामशब्दः प्रचण्डवाची । उद्यतो
दामाया इति विग्रहे तु विशेष्यलिङ्ग एव ।

योपधः । ५२ ।

अदन्तः योपधः पुंसि स्यात् । जयः गवयः समयः ।

किसलयेन्द्रियहृदयोत्तरीयाणि नपुंसके । ५३ ।

पूर्वसूत्रापवादः । इदं किसलयम् इन्द्रियम् ।

गोमयकषायमलयान्वयाव्ययानि नपुंसके च । ५४ ।

एते शब्दाः नपुंसके चात् पुंसि च स्युः । गोमयं गोमयः ।
कषायस्तु रसवाची “तुवरस्तु कषायोऽस्त्री” इत्यमरः । तद्वन्ति तु
त्रिलिङ्गः । अव्ययशब्दः क्लीववाची । व्ययाभाववाची तु नास्य
विषयः व्ययशब्दस्याजन्ततया पुंस्त्वेन ततो मञ् तत्पुरुषेऽपि
पुंस्त्वमिति ततोऽर्थाभावेऽव्ययीभावे क्लीवतेति भेदः ।

रोपधः । ५५ ।

अदन्तः रोपधः पुंसि स्यात् । कुरः अङ्कुरः ।

द्वाराग्रस्फारतक्रवक्रवप्रक्षिप्रक्षुद्रच्छिद्रपारतीर-
दूरकच्छुरभ्रासशुभ्रभीरगभीरकूरचित्रकेयूरकेदारी-
दराजस्रशरीरकन्दरमन्दरपञ्जराजरजठराजिर-
वैरचामरपुष्करगङ्गरकुटीरकुलीरचत्वरकाशीरनी-
रास्वरशिशिरतन्त्रयन्त्रघोत्रक्षत्रमित्रकलत्रच्छत्रसूत्र-

वक्त्रनेत्रगोत्राङ्गुलिचतुर्वास्त्रशस्त्रशास्त्रवस्त्रपत्रपात्र-
नक्षत्राणि नपुंसके । ५६ ।

पूर्वसूत्रापवादः । एते शब्दाः नपुंसके स्युः । इदं द्वारम् ।
अत्र स्फारशब्दो रोगभेदवाचो प्रकाशवाचो तु विशेष्यलिङ्गः ।
वक्रशब्दः नद्याः उटभेदवाचो कुटिलवाचो तु विशेष्यलिङ्गः ।
क्षिप्रः शीघ्रार्थे तद्वति विशेष्यलिङ्गः । क्षुद्रशब्द उपद्रवभेदे
तद्वति विशेष्यलिङ्गः । दूरशब्दो दूरत्वे, कच्छशब्दः कच्छत्वे
तद्वति तु विशेष्यलिङ्गः । गभीरशब्दो गाम्भीर्ये तद्वति
विशेष्यलिङ्गः । क्रूरं क्रौर्ये क्रौर्यवति त्रि० । चित्रं वर्णे
तद्वति त्रि० । अजस्रं सातत्ये तद्वति त्रि० । शिशिरं शीतल-
स्पर्शे तद्वति त्रि० ।

शुक्रमदेवतायाम् । ५७ ।

देवभिन्नार्थे शुक्रशब्दः क्लीबे स्यात् । शुक्रं रेतः । शुभ्रवर्ण-
वाचो तु गुणवचनत्वात् विशेष्यलिङ्गः । देवे तु पुमान् ।

चक्रवज्रान्धकारसारावारपारचौरतोमरशृङ्गार-
भृङ्गारमन्दारोशीरतिमिरशिशिराणि नपुंसके च । ५८ ।
एते शब्दाः क्लीबे चात् पुंसि च स्युः । चक्रं चक्रः । शिशिर-
शब्दस्तु हिमे स्पर्शे च पुंनपुंसकलिङ्गः स्पर्शवति त्रिलिङ्गः ।

घोषधः । ५९ ।

अदन्तः घोषधः पुंसि स्यात् । हयः हयः यत्नः ।

शिरीषजोषाम्बरीषपीयूषपुरीषकिल्बिषकल्मा-
षाणि नपुंसके । ६० ।

पूर्वसूत्रापवादः । शिरीषं जोषम् । अम्बरीषं भर्जन
मात्रभेदेः सुनिभेदे तु पुमान् । कल्माषं शस्यभेदे वर्णभेदे च तद्वति
तु त्रिलिङ्गः ।

यूषकरीषभिषविषवर्षाणि नपुंसके च । ६१ ।

एते क्लीबे चात् पुंसि च स्युः । यूषं यूषः । वर्षं वर्षः (वृष्टिः)
वत्सरे ऋतुभेदे च स्त्री ।

सोपधः । ६२ ।

अदन्तः सोपधः पुंसि स्यात् । वत्सः वायसः महानसः ।

मानसविसवससाहसानि नपुंसके । ६३ ।

पूर्वसूत्रापवादः । एते क्लीबे स्युः । मानसं विसमित्यादि ।

चमससरसनिर्यासोपवासकार्पासवासमासकास-
कांसमांसानि नपुंसके च । ६४ ।

एते पुंनपुंसकयोः स्युः । चमसं चमस इत्यादि ।

कंसञ्चाप्राणिनि । ६५ ।

अप्राणिनि कंसशब्दः क्लीबे पुंसि च स्यात् । कंसं कंसः पान-
भोजनम् मधुराण्ये तु कंसः । चकरोऽदन्ताधिकारसमाप्त्यर्थः ।

रश्मिदिवसाभिधानि । ६६ ।

रश्मिदिवसपर्यायशब्दाः पुंसि स्युः । रश्मिर्भयूषः किरणः ।
दिवसो वस्त्रः ।

दीधितिः स्त्रियाम् । ६७ ।

पूर्वसूत्रापवादः । इयं दीधितिः ।

दिनाहनी नपुंसके । ६८ ।

दिवसाभिधानत्वे पुंस्त्वे प्राप्ते तदपवादः । दिनम् अङ्गः ।

मानाभिधानानि । ६९ ।

मीयतेऽनेनेति मानं तद्विशेषाभिधानानि पुंसि स्युः । कुडवः
प्रस्थः ।

द्रोणाढकौ नपुंसके च । ७० ।

मानविशेषवाचित्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते पक्षे क्लीवतायै सूत्रम् ।
द्रोणः द्रोणम् आढकः आढकम् ।

खारीमानिके स्त्रियाम् । ७१ ।

पुंस्त्वापवादार्थं सूत्रम् । इयं खारी इयं मानिका ।

दाराचतलाजानां बहुलञ्च । ७२ ।

दारशब्दस्य स्त्रीत्वे प्राप्ते रोपधत्वेन पुंस्त्वसिद्धावपि बहुत्वार्थं
अन्ययोरप्राप्तौ बहुत्वार्थञ्च सूत्रम् । एते शब्दाः पुंसि नित्य-
बहुवचनान्ताश्च स्युः । रमे दाराः । अक्षताः लाजाः ।

नाड्यपजनोपपदानि व्रणाङ्गपदानि । ७३ ।

नाडीपूर्वपदः व्रणान्तशब्दः अपपूर्वकोऽङ्गशब्दः जनपूर्वः पद-
शब्दश्च पुंसि स्यात् । परवृत्तिङ्गत्वेन क्लीवादिलिङ्गत्वे प्राप्ते
नित्यपुंस्त्वार्थमारम्भः । नाडीव्रणः । अयाङ्गः नेत्रान्ते, अङ्गापगते
तु त्रिलिङ्गः । जनपदो (देशे) जनानां पदे तु क्लीबलिङ्गः ।

मरुद्गरुदुत्तरद्वित्वजः । ७४ ।

एते शब्दाः पुंसि स्युः । अयं मरुत् गरुत् (पक्षः) । उत्तरत्
उत्पूर्वात् तरतेरतिप्रत्ययान्तः शट्प्रत्ययान्तस्तु त्रिलिङ्गः । तरन्
तरन्ती तरत् । अयम् ऋत्विकः ।

अधिराशिद्विप्रहिक्रिमिध्वनिबलिकौलिमौलि-
रविकविमुनयः । ७५ ।

एते शब्दाः पुंसि स्युः । अयमृषिः राशिः । बलिः पूजोप-

हारे राजपाह्ये करे दानवभेदे एव पुमान् उदरावयवे त
स्त्रीलिङ्गाधिकारस्थेन (२५) सूत्रेण स्त्रीलिङ्ग इति भेदः ।

ध्वजगजमुष्णपुष्पाः । ७६ ।

एते पुंसि स्युः । ध्वजः पताका “ध्वजमस्त्रियाम्” इत्यमरोक्तिः
अपाणिनीयतयोपेक्षा । मूलं वा तस्य नृग्यम् ।

हस्तकुन्तान्तावातवातदूतधूर्तसूतचूतमुहूर्ताः । ७७ ।

एते पुंसि स्युः । हस्तः सूतः सारथीः प्रसते त्व लिङ्गः ।
“सूतचूर्तोऽस्त्रियाम्” इत्यमरोक्तिश्चिन्त्यमूला ।

षण्डमण्डकरण्डभरण्डरण्डवरण्डतुण्डगण्डमुण्ड-

पाण्डशिखण्डाः । ७८ ।

एते पुंसि स्युः । षण्डः मण्डः गण्डः । एतद्विरुद्धाभि-
धायिनी अमोरोक्तिश्चिन्त्यमूला ।

वंशांशपुरोडाशाः । ७९ ।

एते पुंसि स्युः । वंशः अंशः पुरोडाशः (हविर्भेदः) ।

हृदकन्दकुन्दबुदबुदशब्दाः । ८० ।

एते शब्दाः पुंसि स्युः । हृदः कन्दः कुन्दो वृक्षः पुष्पे तु
कुन्दम् । शब्दः ।

अर्घपथिसख्यभुक्तिस्तम्बनितम्बपूगाः । ८१ ।

एते पुंसि स्युः । एषोऽर्घः । सामगैस्तु अर्थमित्येव शब्दन्तया
प्रयोज्यं तच्च स्त्रीलिङ्गम् ।

पल्लवपल्ललकफरेफकटाहनिर्यूहमठमणितरङ्गः-
गन्धस्कन्धमृदङ्गसङ्गसमुद्रपुङ्खाः । ८२ ।

अयं पल्लवः । “पल्लवोऽस्त्री” इत्यमरोक्तिश्चिन्त्यमूला ॥

सारथ्यतिथिकुत्तिवस्यञ्जलयः । ८३ ।

एते पुंसि स्युः । अयं सारथिः अतिथिरित्यादि ।

अथात्वाविष्टम् । नौ ण चेति (३, २, ६० सू०) घञचोः
सप्तञ्चितः अदेः णप्रत्ययोऽपि पुंसि स्यात् । न्यादः । स्तम्बे क
च (३, २, ८२ सू०) स्तम्बोपपदात् हन्तेः कप्रत्ययः पुंसि स्यात्
स्तम्बघ्नः । द्वितोऽधुच् (३, २, ८६ सू०) एतद्विहितोऽधुजनः
पुंसि स्यात् । वेपथुः वमथुः । पूर्ववदश्ववडवौ (२, ४, २७ सू०)
निर्द्देशात् परवलिङ्गतापवादेन पुंस्त्वमेव अश्ववडवौ द्वित्व
मविवक्षितम् । अश्ववडवाः

एतद्विज्ञाः केचित् शब्दाः “कान्तः सूर्येन्दुपर्यायपूर्वोऽयः
पूर्वकोऽपि” चेत्यमरसिंहेन पुलिङ्गन्तया विहिताः । सूर्य-

कान्तः तरणिकान्तः चन्द्रकान्तः इन्दुकान्तः अयस्कान्तः लौह-
कान्तः इत्यादयः । श्रीवेष्टः श्रीवासः वृक्षधूपः गुग्गुलुः
कसेरुः सिङ्गुकः इत्यादयः वृक्षनिर्वासभेदाः, पुङ्खः न्युङ्खः
पिण्डः शौण्डः पिचण्डः गडुः लगुडः इतिः कासमर्दः
अर्बुदः (रोगभेदः) गोलः हिङ्गुलः पुङ्खलः वेतालः मल्लः भल्लः
पट्टिशः पतद्गुहः ।

इति पुलिङ्गाधिकारः ।

नपुंसकम् । १ ।

इत ऊर्ध्वं वक्ष्यमाणा बाधमन्तरेण स्त्रीलिङ्गाः स्फुरित्यधिकारः ।

भावे ल्युङन्तः । २ ।

भावार्थकल्युट्प्रत्ययान्तः धातुः स्त्रीवे स्यात् । गमनं हसनम् ।
भावे किं ? पच्यतेऽनेनेति करणे ल्युट् पचनो दहनेऽग्निः ।
इध्मवचनः कुटारः, पापाणदारणः टङ्कः ।

निष्ठा च । ३ ।

भावार्थकनिष्ठान्तो धातुः स्त्रीवे स्यात् । हसितं गीतं वृत्तम् ।

त्वय्यजौ तद्धितौ । ४ ।

भावे इत्यनुवर्त्तते । भावे विहितो ये त्वय्यजौ तद्धितौ तदन्ताः
स्त्रीवे स्युः । भावे—शुभ्रत्वं शौभ्रग्रम्, जडत्वं जाड्यम् । व्यञ्जः
पिप्पसामर्थ्यात् पक्षे स्त्रीत्वमपि तेन विज्ञौरादिभ्यश्चेति ङीष् य
लोपे, औचितो औचित्यं, माधुरी माधुर्यं, चातुरी चातुर्यम् ।

कर्मणि च ब्राह्मणादिगुणवचनम् । ५ ।

ब्राह्मणादिभ्यो गुणवचनेभ्यश्च कर्मणि चात् भावे यौ विहितौ
त्वय्यजौ तदन्ताः स्त्रीवे स्युः । ब्राह्मणस्य कर्म भावो वा ब्राह्म-
णत्वं ब्राह्मण्यम् । “चातुर्वर्ण्यादीनां स्वार्थे उपसंख्यान-
मिति” वार्त्तिकोक्तेः स्वार्थे ष्यञ् चातुर्वर्ण्यं त्रैलोक्यं चातुर्वर्त्यं
पाङ्गुग्यम् “कचित् स्वार्थिका अपि प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्ग-
वचनान्यतिवर्त्तन्ते इति भाष्योक्तेः प्रकृतिलिङ्गवचनातिक्रमः ।

ययद्दृढग्यगज्जण्वज्जाश्च भावकर्मणि । ६ ।

भावे कर्मणि चार्थे विहिता ये ययदादयस्तदन्ताः स्त्रीवे स्युः ।
भावकर्मणीति गृह्यणं स्वार्थनिवृत्त्यर्थम् । स्तेनस्य भावः कर्म वा
“स्तेनाद्यत् नलोपश्चेति” (५, १, १२५) यति स्तेयम् । सख्युर्भावः
कर्म वा “सख्युर्ग्रथ इति” (५, १, १२६) वे सख्यम् । कपेज्ञांतेः
वा भावादि “कपिज्ञात्थोर्दमिति” (५, १, १२७) ङकि कापेयम्

जातेयम् । सेनापतेर्भावादि “पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यगिति” (५, १, १२८) यकि सेनापत्यम् आधिपत्यं पौरहित्यम् । उद्ग्रस्य भावादि “प्राणभृज्जातिवयोवचनोक्तावादिभ्योऽजिति” (५, १, १२९) अजि औद्ग्रस् तस्य प्राणधारिजातिवचनत्वात्, यैश्वर्यं कौमारं वयोवचनात्वात्, औक्तात् चातुर्होत्रम् । द्विहायनस्य भावादि “हायनान्त्युवादिभ्योऽण् इति (५, १, १३०) अणि द्वैहायनं यौवनम् । वयोवचनत्वेन प्राप्तार्वापि णिस्वरार्थं वचनम् । इगन्ताच्च लघूपधात्” (५, १, १३१) अण् सौष्ठवम् माद्वं पाठवम् । “होपधाङ्गुपोत्तमाहुञ् (५, १, १३२) रमणीयस्य भावादि रमणीयकं कामनीयकम् । “होवादिभ्यश्च इति (५, १, १३५) छे अच्चावाकीयम् अच्चावाकी होल-विशेषः अनुक्तससञ्चय शकारः ससञ्चेयाश्च परिशिष्टे दर्शयिष्यन्ते ।

अव्ययीभावः । ७ ।

अव्ययीभावसमासनिष्पन्नः क्लीबलिङ्गः स्यात् । अधिस्ति स्त्रिया-मिति विग्रहे विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावे तदन्तस्य क्लीबतया ह्रस्वः । उपनदि पक्षे अच्समासान्ते उपनदम् ।

द्वन्द्वैकत्वम् । ८ ।

समाहारद्वन्द्वनिष्पन्नः शब्दः क्लीबे स्यात् । पाणिपादम् धवखदिरम् ।

अभाषायां हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च । ९ ।

संस्कृतभाषाभिन्ननियमके वेदे हेमन्तशिशिररूपो द्वन्द्वसमाहारः नैकवत् क्लीबलिङ्गो वा । किन्तु “परवर्तिज्ञं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरित्युक्तेः परवर्तिज्ञता द्विवचनानता च । तथा अहोरात्रशब्दो-द्वन्द्वनिष्पन्नः क्लीब एव “रात्राह्लाहाः पुंसोति” पुंलिङ्गा-पवादः । अभाषायामित्युक्तेः भाषायां हेमन्तशिशिरम् अहो-रात्रइत्येव ।

अनङ्कर्म्मधारयस्तत्पुरुषः । १० ।

इतः परं नङ्कर्म्मधारयभिन्नस्तत्पुरुषोऽधिक्रियते

अनल्पे काया । ११ ।

वङ्गसम्बन्धिनी या काया तदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबे स्यात् । नपुंसकत्वेन आपो ह्रस्वः । इक्षूणां काया इक्षुकायम् । “इक्षु-कायानिषादिभ्य इति तु आनिषादिभ्य इत्याङ्प्रश्लेषेण समर्थस्त्वम् । शराणां काया शरकायम् ।

राजाऽमनुष्यपूर्वा सभा । १२ ।

राजपर्यायपूर्वः मनुष्यभिन्नमनुष्यसदृशतत्पुरुषः कायान्त-स्तत्पुरुषः क्लीबे स्यात् । नृपाणां सभा नृपसभम् । इनसभम्

राजपर्यायपूर्वस्यैवेष्ट्यते न तु राजस्वरूपविशेषपूर्वस्य । तेन राजसभा चन्द्रगुप्तसभा । भाष्यकता चन्द्रगुप्तसभेतिप्रत्युदाहर-णात् चन्द्रगुप्तस्य भाष्यकारसम्बन्धत्वं ततः प्राक्कालत्वं वा प्रतीयते । असत्प्रेति पर्युदासात् तत्सदृशरत्नः पिशाचा-दिपूर्वकस्यैव, तेन रत्नःसभं पिशाचसभम् । तत्पूर्वकस्य किम् ? असभा नृगसभेत्यादि ।

सुरासेनाच्छायाशालानिशाः स्त्रियाञ्च । १३ ।

एतदन्तस्तत्पुरुषः स्त्रियां चात् क्लीबे च स्यात् । यवसुरं यवसुरा ब्राह्मणसेनं ब्राह्मणसेना । अवङ्गसम्बन्धार्थं छायाशब्दपङ्कजम् । कुड्याच्छाया कुड्याच्छायम् । गोशालं गोशाला । श्वनिशं श्वनिशा । तत्पुरुष इत्यधिकारात् वङ्गव्रीहौतिलिङ्गः । दृढसेनः दृढसेना दृढसेनमित्यादि । अनङ्कर्म्मधारय इत्युक्तेः असेना परमसेना इत्यादि स्त्रियामेव । “अशाला च (२, ४, २४) पा० सू०) शालाभिन्नार्थकसमानस्तत्पुरुषः क्लीबे स्यात् । स्त्रीसभम् स्त्रीसंघात इत्यर्थः । शालायां धर्मसभा धर्मशालेत्यर्थः । संज्ञायां कन्योशीनरेषु (२, ४, २०) पा० सू०) कन्यानस्तत्-पुरुषः क्लीबे स्यात् । सा चेत् कन्या उशीनरदेशोत्पन्नायाः कन्यायाः संज्ञा । सुशमस्यापत्यानि सौशम्यस्तेषां कन्या । संज्ञायां किं वीर्यकन्या । उपज्ञोपक्रमान्तः तदाद्याचिख्या-सायाम् (२, ४, २७ सू०) पा०) उपज्ञान्त उपक्रमान्तश्च तत्पुरुषः नपुंसके स्यात् । तयोरुपज्ञायमानोपक्रम्यसाययोरादिः प्राथम्यं चेदाख्यातमिष्यते । उपज्ञायते इत्युपज्ञा कर्म्मणि अङ् । पाणिनेरुपज्ञा पाणिन्युपज्ञम् । उपक्रम्यते इत्युपक्रमः नन्दस्य उपक्रमः नन्दोपक्रमं द्रोणः । भाष्यकारस्य तथोदाहरणात् नन्दादर्वाचीनत्वं भाष्यकत इति प्रतीयते ।

परवत् । १४ ।

उक्तभिन्नस्तत्पुरुषः परवर्तिज्ञः स्यात् । राजपुरुषः राजमहिषी राजधनम् ।

रात्राह्लाहाः पुंसि । १५ ।

ज्ञतसमासान्तरात्राद्यन्तस्तत्पुरुषः पुंस्येव स्यात् परवर्तिज्ञता-पवादः । तदन्तद्वन्द्वोऽपि पुंसि स्यात् सूत्रपाठे “परवर्तिज्ञं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरित्युपक्रमेण एतदपवादकत्वे द्वन्द्वपदस्या-प्यनुवर्त्तनात् । पूर्वरात्रः अपररात्रः पूर्वराह्लाः अपरराह्लाः द्वन्द्वः । द्वन्द्वे अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रः ।

संख्यापूर्वा रात्रिः । १६ ।

संख्यावाचकपूर्वपदः रात्रान्तस्तत्पुरुषः क्लीबे स्यात् । पुंस्त्वप-वादः । त्रिरात्रं पञ्चरात्रं गणरात्रम् ।

अपथपुण्याहे नपुंसके । १७ ।

अपथपुण्याहशब्दो नपुंसके क्तः । अपथम् । तत्पुरुष इत्येव अन्यत्र अपथोदेशः । पुण्याहस्य तु पुंस्त्वे प्राप्तेऽयमारम्भः स तु तत्पुरुष एव बहुव्रीहौ समासान्ताप्रसङ्गे वार्तिके “पुण्यसु-दिनाभ्यामङ्गः क्लीवता” इत्युक्तेः । सुदिनाहम् । अपथेति निर्दे-शात् कृतसमासान् एव कृत्वा प्रवर्त्तते नेह अपन्याः ।

द्विगुः स्त्रियाञ्च । १८ ।

द्विगुसमासनिष्पन्नः स्त्रियां चात् नपुंसके च स्यात् । व्यवस्थित-विभाषेयं व्यवस्था च कृत्वापाठेन वार्तिकपाठेन दर्शिता यथा स नपुंसकम् २, ४, १७ सू० पा०) स समाहारद्विगुर्नपुंसकलिङ्गः स्यात् । परवृत्तिङ्गतापवादः । पञ्चगवम् । अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः (वा०) । पञ्चमूली, तिलोकी, “आबन्तो वा (वा०) आबन्तो द्विगुः स्त्रियां क्लीवे च स्यात् । पञ्चखड्गो पञ्च-खड्गम् । अनो नलोपश्च वा च द्विगुः स्त्रियाम्, (वा०) अचन्न द्विगोर्वा नलोपः । नलोपपक्षे स्त्रीत्वं पक्षे क्लीवतेत्यर्थः । पञ्चतक्षी पञ्चतक्षम् । पाताद्यन्तस्य न, (वा०) न स्त्रीत्वमपि तु “स नपुंसकम्” इति क्लीवत्वमेव । अदन्तत्वेन स्त्रीत्वे प्राप्ते तपवादार्थं वार्तिकम् । पञ्चपातं तिभुवनम् ।

इसुसन्तः । १९ ।

इस्पत्ययान्त उस्पत्ययान्तश्च शब्दः क्लीवे स्यात् । इविः धनुः ।

अर्चिः स्त्रियाञ्च । २० ।

इसन्तत्वेन क्लीवत्वे प्राप्ते वचनम् । इदमित्यं वा अर्चिः ।

कदिः स्त्रियामेव । २१ ।

इसन्तत्वेऽपि कदिशब्दः स्त्रियां स्यात् न तु क्लीवे । इयं कदिः एवमनुशासने स्थिते पटलं कदिरित्यभरव्याख्यातारः पटल-साहचर्यात् कदिषः क्लीवतां वदन्तः उपेक्ष्याः ।

मुखनयनलोहवनमांसरुधिरकार्मुकविवरजल-हलधनान्नाभिधानानि । २२ ।

एतद्वाचकानि क्लीवे स्युः । मुखम् आननम् । नयनं लोचनम् । लोहं कालम् अयः । वनं गहनम् विपिनम् । मांसमामिषं पलम् । रक्तं रुधिरं शोणितम् अक्षम् । कार्मुकं शरासनम् । विवरं छिद्रं विलम् । जलं सलिलं वारि । हलं लाङ्गलम् । धनं द्रविणं वसु । अन्नमशनम् इत्यादि ।

सीराद्यौदनाः पुंसि । २३ ।

पूर्वसूत्रापवादः । एते शब्दाः पुंसि स्युः । सीरः । अर्धः

“रायोहलीति” कृत्वा निर्देशात् रैशब्दस्य धनवाचित्वेऽपि पुंस्त्व-मेव । क्लीवत्वे रैशब्दस्य कृत्वे रिण इति स्यात् । ओदनः ।

वक्त्रेचारण्यगाण्डीवानि पुंसि च । २४ ।

एते शब्दाः पुंसि चात् क्लीवे च स्युः । वक्त्रो वक्त्रम् । नेत्रो नेत्रम् । अरण्यः अरण्यम् । गाण्डीवः गाण्डीयम् ।

अटवी स्त्रियाम् । २५ ।

वनवाचित्वेऽपि अटवीशब्दः स्त्रियां स्यात् । इयमटवी ।

लोपधः । २६ ।

तलादीनाम् अदनानामपवादतया परकृत्वा निर्देशेन अदन्ता-एवेह प्रकारेण गृह्यन्ते । एवं सर्वत्र । अदन्तो लोपधः क्लीवे स्यात् । कुलं कूलम् स्थलम् स्थानमात्रे अललिसभूमौ तु ङी-ञ्चिधानसामर्थ्यात् स्त्रीत्वमेव । तेन स्थली अललिमा भूमिः ।

तूलीपलतालकुसुलतरलकम्बलदेवलटपलाः

पुंसि । २७ ।

पूर्वसूत्रापवादः । तूलः उपलः । तालः गानक्रियाभानम् । कम्बवाचकस्य जातित्वात् द्विलिङ्गता अत एव हिन्ताद्यस्यापि परत्वात् द्विलिङ्गता न विरुध्यते । तरलः हारमध्यगमणिः । चञ्चलपर्यायस्तु त्रिलिङ्गः क्रियोपाधित्वात् ।

शीलमूलमङ्गलमालकमलतलमुसलकुण्डलपलल-मृगालबालगलपलालविङ्गलखिलगूलाः पुंसि च । २८ ।

एते शब्दाः पुंसि चात् क्लीवे स्युः । लोपधत्वेन क्लीवरत्ने प्राप्ते पक्षे पुंस्त्वार्थं सूत्रम् । शीलं शीलः मूलः मूलमित्यादि ।

शतादिसंख्या । २९ ।

शतादिशब्दाः संख्यासंख्येययोः क्लीवे स्युः । शतं सहस्रम् । शतादिः किम् ? एको द्वौ बहुवः । संख्या किम् ? शतः (शतशब्दप्रवर्त्तः) ।

शतायुतप्रयुताः पुंसि च । ३० ।

एते शब्दाः पुंसि चात् क्लीवे । अयं शतः इदं शतम् । अयुतः अयुतम् प्रयुतः प्रयुतम् । संख्यावाचकत्वेन क्लीवत्वे प्राप्ते पक्षे पुंस्त्वार्थं सूत्रम् ।

लजाकोटी स्त्रियाम् । ३१ ।

एते स्त्रियां क्तः । लजा कोटिः । इकारान्तत्वात् पक्षे ङीप् कोटी । लजशब्दस्य क्लीवत्वमपि विप्रतिषेधेऽपरं कार्यमिति

परिभाषया तथात्वम् अत एव “वा लक्षा नियुतञ्च तत्”
इत्यमरः ।

सहस्रः पुंसि च । ३२ ।

अयं पुंसि चात् लीवे स्यात् । लीवत्वे प्राप्ते पक्षे पुंस्यर्थः
स्त्वम् । सहस्रः सहस्रम् ।

मन् द्व्युचोऽकर्त्तरि । ३३ ।

कर्त्तृभिन्नार्थकमनुप्रत्ययान्तः द्व्युचश्चेत् लीवे स्यात् । कर्म वर्म
शर्म, नर्म, । द्व्युचः किम् ? अणोर्भावः अणिमा एवं
लघिमा । नन्तत्वेन पुंस्यम् । अकर्त्तरि किम् ? ददातीति
दामा ।

ब्रह्म पुंसि च । ३४ ।

ब्रह्मण्यशब्दः पुंसि चात् लीवे च स्यात् । व्यवस्थितविभाषेयम्
वेदे सत्ये तपसि परात्मनि च लीवम् चतुर्मुखे पुमानिति ब्रह्मा ।

नामरोमणी नपुंसके । ३५ ।

एते लीवे स्तः । मनुद्व्युच इत्यस्य प्रपञ्चः । नाम रोम ।

असन्तो द्व्युचः । ३६ ।

अकर्त्तरोत्यनुवर्त्तते । अकर्त्तृर्थकाऽनुप्रत्ययान्तः द्व्युचश्चेत्
लीवे स्यात् । ययः तपः मनः । अकर्त्तरोत्यनुवर्त्तते नैह ।
वेधाः । द्व्युचः किम् ? पुरोधः चन्द्रमाः ।

अप्सराः स्त्रियाम् । ३७ ।

प्रायेणायं बहुवचनान्तः । इमाः अप्सराः । प्रायेणेत्युक्तेः अप्सरा
वै रूपिणी मेनेति भाष्यप्रयोगः सङ्गच्छते । इदं स्त्रीलिङ्गे
निर्देष्टुमचितम् असन्तत्वेन प्राप्तावपि द्व्युचत्वाभावेन प्राप्ता-
भावात् तदपवादत्वात् भवात् ।

त्वान्तः । ३८ ।

रोपधत्वेन पुंस्ये प्राप्ते तदपवादार्थः स्त्वम् । त्वप्रत्ययान्तः
लीवे स्यात् । पक्षम् अक्षम् दाव कलम् गोत्वम् ।
गोत्वशब्दस्य भूमिपर्यायतया स्त्रीत्वमेव गोत्वशब्दस्य तु गिरि-
पर्यायतया पुंस्यमेव । नेत्वशब्दस्य विशेषविधानात् पुं नपुंसकता ।

यात्रामात्राभस्तादंष्ट्रावरताः स्त्रियामेव । ३९ ।

एते शब्दाः स्त्रियां स्युः । त्वान्तत्वेन लीवताप्राप्तौ तदपवादार्थः
स्त्वम् । दंष्ट्रतेऽनया दन्तयोः इन् तस्य चिन्नेऽपि न लीव-
स्त्वत्वे दंष्ट्रेति निर्देशात् । यात्रा मात्रा भस्ता दंष्ट्रा वरता ।

भृशामितृष्णातपुत्रभन्वृचमैत्राः पुंसि । ४० ।

त्वान्तत्वेन लीवत्वे प्राप्ते तदपवादार्थः स्त्वम् । अयं अत्रः ।

न मित्वम् अमितः मित्वशब्दस्य त्वान्ततया लीवत्वेन नञ्-
तत्पुरुषे परवृत्तिङ्गतया तत्तिङ्गत्वापत्तौ ग्रहणसामर्थ्यात्
पुंस्यम् । “तस्य मित्वाण्यमित्वास्ते” इति “स्याताममित्वौ
मित्वे च” इति च भावः । मित्वशब्दस्य स्त्र्यर्थे रोपधत्वेन
पूर्वविप्रतिषेधेन, देवविशेषवाचित्वेन च पुंस्यमेव । भिन्नात्
स्वार्थेऽण् सैत्वः वचनसामर्थ्यात् न प्रकृतिलिङ्गता ।

पत्रपात्रपवित्सुत्रच्छत्वाः पुंसि च । ४१ ।

त्वान्तत्वेन लीवत्वे प्राप्ते पक्षे पुंस्यार्थम् वचनम् । पत्रं पत्रः ।
पात्रं पात्रः । पवितं पवितः । अनुक्तसमुच्चयचकारेण
स्त्रीत्वमप्यस्य । “पवित्वासि वैष्णवी” इति वेदमन्त्रः ।

बलकुसुमशुल्वपत्तनरणाभिधानानि । ४२ ।

एतेषां पर्यायशब्दाः लीवे स्युः । बलं सहः वीर्यं सामर्थ्यम् ।
कुसुमं पुष्पम् । सुमनःशब्दस्य विशेषाभिधानात् स्त्रीत्वम् ।
रणं युद्धम् आयोधनम् । युत्समिधोर्विशेषाभिधानात् स्त्रीत्वम् ।

पद्मकमलोत्पलानि पुंसि च । ४३ ।

पद्मादिशब्दाः लीवे पुंसि च स्युः । पद्मं पद्मः । “भाति
पद्मः सरोवरे” इत्यादावालङ्कारिकैस्तु अग्रयुक्तादोषोदाहरण-
तयाऽस्य पुंस्यमनुशासनसिद्धिमित्यभ्युपगतम् । अत एव अर्द्धर्चा-
दिस्त्र्यत्वे पद्मं नपुंसकमेवेति वृत्तिपन्थोऽग्रयुक्तादोषद्वैत्र्येत्यु-
च्येयः । कमलं कमलः इत्यादि ।

आहवसंग्रामौ पुंसि । ४४ ।

रणपर्यायतया लीवत्वे प्राप्ते तद्वाधनार्थः स्त्वम् । आहवः
संग्रामः ।

आजिः स्त्रियामेव । ४५ ।

रणवाचित्वेन प्राप्तालीवतावाधनार्थः स्त्वम् । इयम् आजिः
पक्षे लीप् आजो ।

फलजातिः । ४६ ।

फलप्रधानवृक्षजातिवाची शब्दः लीवे स्यात् । आमलक्याः फलम्
मयट् “फले लुक्” इति लुकि “लुक् तद्धितलुकि” इति “लीप्ते
लुकि लीवत्वम् । आमलकम् आम्लम् । तथा च विकारावयव-
प्रत्ययलुग्विषये एवास्य प्रवृत्तिः । नान्यथा, तेन “जम्बा वा”
इति जम्बूशब्दात् अथि “लुप् चेति” तस्य लुप्पक्षे स्त्रीत्वमेव
लुक्पक्षे लीवता तदुभयाभावपक्षे प्रत्ययस्थितिः । तेन जम्बू जम्बु
जाम्बवम् । अत एव “जम्बूः स्त्री जम्बू जाम्बवम्” इत्यमरः ।
“फले लुक्” इत्यत्र फलतीति व्युत्पत्त्या फलशब्दः प्रसवमाल-

वचनः । अत एव “द्विहीनं प्रसवे सर्वं हरीतक्यादयः स्त्रियाम्” इत्यमरः ।

वृक्षजातिः स्त्रियामेव । ४७ ।

कचिदित्याहार्यम् । हरितक्यादिप्रसववाचकशब्दः स्त्रिया मेव । हरीतक्याः फलम् “हरीतक्यादिभ्यश्च” इति फलार्थकप्रत्ययस्य लुपि स्त्रीत्वम् “हरीतक्यादिषु व्यक्तिः” इति वार्त्तिके हरीतक्यादीनां प्रकृतिलिङ्गत्वोक्तेः । स च गणः “हरितकी कोशातकी नखरजनी, शष्कण्डी, दाडी दोडी श्वेतपाकी अर्जुनपाकी द्राक्षा, काला ध्वाक्षा, गभीका कण्टकारिका पिप्पली चिञ्चिका शेफालिका” इति । वृक्षजातिरित्युक्तेः फलप्राधान्याभावेऽपि पुष्पप्रधानजातिवाचिनः पुष्पपरत्वेऽपि स्त्रीत्वम् । मालती मल्लिका । लुप् चेति (४, २, १६६) सूत्रे “फलपाकशुभासुपसंख्यानम्” इति वार्त्तिकोक्तेः ब्रीहीणां फलानि-ब्रीहयः सुप्ताः मापाः । “पुष्पमूलेषु बडलम्” इति वार्त्तिकोक्तेः बडलग्रहणात् कचिद् लुप् कचिच्चेति द्योतितम् तेन मल्लिकायाः पुष्पं मल्लिका एवं मालती । विदार्या मूलं विदारी । बडलग्रहणात् कचिद् पाटलानि पुष्पाणि, शाल्वानि मूलानि । बाडलकात् पुष्पे मूले च वाच्ये कचिद् लुक् । अथोकम् करवीरम् ।

वियज्जगत्सकत्तृषत्पृषच्छक्त्यक्तदुदश्वितः । ४८ ।

एते शब्दाः क्लीबे स्युः । वियत् जगत् । सकत् ।

नवनीतावतानृतामृतनिमित्तवित्तपित्तव्रतरजत-
पलितानि । ४९ । [भिच्चे लि० ।

एते शब्दाः क्लीबे स्युः । नवनीतम् अवतम् अमृतं (सुधा) मृत

आञ्जकुलिशपीठकुण्डाङ्गदधिसक्थ्यक्ष्यस्थायस्यदा-
काशकण्वीजानि । ५० [अपोऽनङ् सक्त्योक्तेः, कण्वं (पापम्)

एते शब्दाः क्लीबे स्युः । आञ्जं कुलिशम् । आकाशः परित्याज्यः

दैवं पुंसि च । ५१ ।

दैवशब्दः पुंसि चात् क्लीबे स्यात् । दैवः दैवम् ।

धान्याज्यशस्यरूप्यपण्वर्षाधिष्णाहव्यकव्यकाव्य-
सत्यापत्यमूल्यशिक्यकुडमद्यहर्मात्रतूर्यसैन्यानि । ५२ ।
योपभत्वेन एवमे प्राप्तेऽपवादार्थं सूत्रम् । एते शब्दाः क्लीबे
स्युः । धान्यम् आज्यं शस्यम् ।

हृन्वर्हदुःखवडिशपिच्छविश्वकुटुम्बकवचकवर-
हन्दारकाणि । ५३ ।

एते शब्दाः क्लीबे स्युः । हृन् (निधुनम्) वर्हम् इत्यादि ।

अक्षमिन्द्रिये । ५४ ।

इन्द्रियार्थे अक्षशब्दः क्लीबे स्यात् । अक्षम् । इन्द्रिये किम् ?
रथाङ्गे वृक्षभेदादौ मा भूत् ।

अथ नपुंसकावशिष्टस्यते तत्र भावे ल्युडन्त इत्युपलक्षणं
कत्यादीनाम्, तेन भावार्थककत्याद्यानाः नपुंसके स्युः । भवि-
तव्यम् भवनीयम् भव्यं भाव्यं कृत्यं ब्रह्मभूयम् । भावे इत्युक्तेः
कर्माणि कर्तरि च त्रिलिङ्गा एव । कर्माणि—चेतव्यः चयनीयः
चेय इत्यादि । कर्तरि—गेयः भव्य इत्यादि । कत्यादयश्च
“अभिविधौ भावे इतुण्” (३, २, ४४, सू०) इतीतुण्, तदन्तात्
अस्मिन्तुणः इति (५, ४, १५) स्वार्थे ऋणि साराविषं
साङ्गुटिनम् । भावे खल्—दुर्मवम् दुःशयम् । आतो युच्
(३, २, २८) छान्नानम् दुर्लानम् ।

तस्य समूह (४, २, ३७) इत्यधिकारे ये याद्याः स्त्रियासक्ताः
तद्विज्ञतज्ञितान्ता नपुंसके स्युः । अण्—काकं वाकम् । भिक्षा-
दिभ्योऽण् (४, २, ३८) भैक्षम् गार्भिणम् । गोत्रादिभ्यो वुञ्
(४, २, ३९) औपगवकम् औलकम् औद्रकम् औरभ्रकम् राजकम्
राजन्यकं राजपुत्रकम् मानुष्यकम् आजकम् । कैदाराद् यञ्
च (४, २, ४०) कैदार्यम् कैदारकम् । गणिकाया यजिति (वा०)
गार्णिक्यम्, ठञ् कवचिनश्च (४, २, ४१) कार्विकम् कैदारिकम् ।
ब्राह्मणमाणववडवाद्यत् (४, २, ४२) ब्राह्मण्यम् साणव्यम् वडव्यम्
पश्चाणस् (वा०) पार्श्वम् । अनुदात्तादेरञ् (४, २, ४४) कापोतम्
मायूरम् । खण्डिकादिभ्यश्च (४, २, ४५) खण्डिकम् सैनम्
औलुकमित्यादि । चरणेभ्यो घर्मवत् (४, २, ४६) छान्दीग्यं
काठक्यम्, अचित्तहृस्तिधेनोष्क् (४, २, ४७) साक्तकम् हास्ति-
कम् धैतुकम् । केशाश्चाभ्यां यञ्कारिति (४, २, ४८) कैश्यं
कैशिकम् आश्वीयं आश्वम् । “सामाये नपुंसकम् (वा०)
क्रियाव्ययानां भेदकानि नपुंसकलिङ्गानि स्युः । षट् पञ्चति
कमनीयम् प्रातः । एतद्विज्ञाः कर्तचित्च्छब्दा नपुंसकतयाऽभरे
परिगणिताः यथा उक्थं (सामावयवभेदः) तोटकं (छन्दो-
भेदः) । चीचम् (तालफलम्, तदीयफलस्य शष्पाकार-
पदार्थो वा) । पिच्छं (भक्तसंभूतमण्डः) । तिरोटम् (वेष्टनम्) ।
राजसूयं राजपेयं यज्ञविशेषत्वेऽपि अनेन बाधाच्च एवम् । गद्यं
पद्यं (कुविकृतौ) । गार्णिक्यं भाष्यं सिन्दूरं चीरं चीवरं, लोका-
यतं हरितालम् विदलं (वंशपात्रभेदः स्थाली वा) ।

इति नपुंसकलिङ्गानुशासनम् ।

स्त्रीपुंसयोः । १ ।

इत ऊर्ध्वं वक्ष्यमाणाः स्त्रीपुंसलिङ्गाः स्युः । इत्यधिकारः ।

गोमणियष्टिमुष्टिपाटलिवस्तिशास्त्रलिङ्गटिमसि-
मरीचयः । २ ।

एते पुंसि स्त्रियां च स्युः । तत्र गोशब्दस्य पशुविशेषवाचित्र्ये
स्त्रीपुंसलिङ्गता स्वर्गवाणकिरणनेत्रवाचित्वे पुंसि, भूमिदिग्वाग्-
वाचित्वे स्त्रियामिति व्यवस्था । इयं गौः अयं गौः,
इयमयं वा मणिः स्त्रीत्वपक्षे वा लोपी मणी एवं सर्वत्र ।

मन्युशीधुर्कर्मन्सिन्धुकाण्डुरेणवः । ३ ।

एते स्त्रियां पुंसि च स्युः । इयमयं वा मन्युः शीधुः । कर्मन्सुः
अप्राणिजातित्वात् स्त्रीत्वपक्षे ऊङ् कर्मन्सुः ।

गुणवचनमुकारान्तं नपुंसकञ्च । ४ ।

गुणवचना उकारान्ताः शब्दाः नपुंसके चात् स्त्रीपुंसयोः स्युः ।
तेन त्रिलिङ्गताः । पटः पट्नी पटु । ऋडः ऋदी ऋड । उद-
न्तत्वविशेषणात् तद्धिञ्चानां गुणवचनानां गुणपरत्वे पुंस्त्वम्
गुणपरत्वे त्रिलिङ्गता । शुभ्रः शुक्रः शुचिः वरुणः, तद्वति
शुक्लं वस्त्रं शुक्लः पटः शुक्लाः गाढी । एतत् सूत्रं परित्यक्तुं
शक्यते गुणवचनञ्चेति त्रिलिङ्गस्य सूत्रेण परेणास्य बाधात् । तेन
शुक्लं शुचि वा यस्त्वमित्युकारान्तत्वाभावेऽपि तेनैव त्रिलिङ्गता ।

अपत्यार्थतद्धिताः । ५ ।

अपत्यार्थे विहिता ये तद्धितास्तदन्ताः स्त्रीपुंसयोः स्युः । औप-
गवः औपगवी । दाक्षिः दाक्षी, गार्ग्यः गार्गी, वैदः वैदी ।
अमरेण तु

“स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता द्विचतुःषट्पदोऽरणाः ।

जातिभेदाः पुमाख्यास्य स्त्रीयोगे सहस्रल्लोकः ॥”

इत्युक्तम् । तथा च द्विपदाः, चतुष्पदाः, षट्पदाः, उरग-
वाचिनः जातिविशेषवाचिनः पुमाख्यास्ये स्त्रीयोगे एव ते च
स्त्रीलिङ्गस्तेन पुं परत्वे पुंस्त्वं, स्त्रीपरत्वे स्त्रीत्वमिति द्विलिङ्गता ।
तत्र द्विपदाः—मानुषः मानुषी, विप्रः विप्रा, शूद्रः शूद्रा, वकः
वकी, हंसः हंसी इत्यादि । चतुष्पदाः—मृगः मृगी, सिंहः
सिंही, हृषभः हृषभी, इत्यादि । षट्पदाः—भ्रमरः भ्रमरी, मधु-
करः मधुकरी, उरगः उरगी, सर्पः सर्पा, अबाधिता इत्येव
तेन लूनामक्षिकाशिवानां नित्यस्त्रीत्वमेव । जातिभेदवाचिनः—
मत्स्यः मत्स्यी, शकुलः शकुली । पुमाख्याः—कुम्भकारः
स्त्रीयोगे कुम्भकारी (कुम्भकारस्य भार्या) ।

अमरे केचित् शब्दा अपि द्विलिङ्गतया पठिताः । भल्लकः
भल्लिका, छनिः छनी, वराटकः वराटिका, स्वातिः स्वाती, वरुणकः

वरुणिका, भाटलिः भाटली, भतुः भनोवी-भनायी, मूषः
मूषा, रूपाटिः रूपाटी, शटिः शटी, कटिः कटी, कुटिः कुटी ।

इति स्त्रीपुंसलिङ्गानुशासनम् ।

पुंनपुंसकयोः । १ ।

अधिकारोऽयम् । इत ऊङ् वक्ष्यमाणाः पुंनपुंसकलिङ्गाः स्युः ।

घृतभृतमुस्तच्छेलितैरावतपुस्तवुखलोहिताः । २ ।

एते शब्दाः पुंनपुंसयोः स्युः । इदं घृतम्, अयं घृत इत्यादि ।
भूतशब्दस्य अतीते भयनकर्त्तरि च त्रिलिङ्गता । पिशाचे
जन्तुमात्रे च पुंसि । घृथिव्यादिषु पञ्चसु लोवता, युक्ते यथार्थे
नपुंसकतेति व्यवस्था । अमरेण तु “युक्ते च्छादादृते भूतं प्राग्य-
तीते समे त्रिषु” इत्युक्तम् । तथा च भूतशब्दस्य त्रिलिङ्गता-
विषयभिन्ने एवास्त्वसूत्रस्य विषयः । लोहितं लोहितः (रुधिरम्)

शृङ्गार्द्धनिदाघोद्यमशल्यदृढाः । ३ ।

एते पुंनपुंसकयोः स्युः । अयं शृङ्गः इदं शृङ्गम् । “अर्द्ध-
नपुंसकम्” (२, २, २) सूत्रात् समाशवाचिनो नपुंसकता खण्ड-
वाचिनस्तु पुंस्त्वमिति व्यवस्था । दृढशब्दस्य गुणवचनत्वे त्रिलिङ्गता
विश्वव्याचित्र्ये एतत्सूत्रविषयता ।

व्रजकुञ्जकुथकूर्चप्रस्थदर्पेर्मादूर्चपुष्पाः । ४ ।

एते पुंनपुंसकलिङ्गाः स्युः । व्रजः व्रजम् । अर्द्धर्चाः पुंसि
चेति (२, ४, ११) सूत्रे अर्द्धर्चादीनां प्राप्तत्वेऽपि पुनरर्द्धर्चमहणं
तद्वर्णप्रठितानां केषाञ्चित् वैदिकविषयत्वसूचनाय अत एव इह
घटादीनां केषाञ्चित् पाठो लौकिकप्रयोगेऽपि पुंनपुंसकतार्थः ।

अर्द्धर्च गोमयं कपाय कार्पापय कुतप कुणप कपाट शङ्ख
गृथ यूथ ध्वज कवन्ध पद्म गृह सरक कंस दिवस यूष अन्धकार
दण्ड कमण्डलु मण्ड भूत द्वीप द्यूत चक्र धर्म कर्मन् मोदक
शतमान यान नख नखर चरण पुष्क दाडिम हिम रजत सक्तु
प्रधान सार पात्र घृत सैन्धव औषध आढक चपक द्रोण खड्गीन
पात्रीय (पात्रीर) षष्टिक वारवाण प्रोथ कपित्थ शुष्क शाल
शील शुल्क शीधु कवच रेणु ऋष्य करट शीकर सुसल सुयर्थ
वर्ण पूर्व चमस क्षीर कर्प आकाश अष्टापद मङ्गल निधन
निर्यास जृम्भ हस्त पुस्त वुस्त खेडित शृङ्ग निगड खल मधु
मूल मूलक स्थूल शराव नाल वप्र विमान सुख प्रयीव शूल वज्र
कटक कण्टक कपट शिखर कल्क नाट मस्तक वलय कुशुभ

लण पङ्क कुण्डल किरीट कुसुद अर्जुद अङ्गुश तिमिर आन्ध्रम
भूषण इन्द्रास सुकुल वसन तडाग पिटक विटङ्क विडङ्क पिण्डाक
भाष कोश(प) फलक दिन दैवत पिनाक समर स्याणु अनोक
उषवास शाक कर्पास विशाल क्षपाल खण्ड दर विटप रण बल
मक मृणाल हस्त आर्द्र हल सूत ताण्डव गाण्डीव मण्डप
पटङ्ग सौध योध पार्श्व शरीर फल कल पुर राष्ट्र विम्ब अम्बर
कुट्टिम कुकुट कुडप ककुद खण्डल तोमर तोरण मञ्चक पङ्कुक
पङ्क मध्य बाल जाल वल्मीक वर्ष वस्त्र वसु देह उद्यान अद्योग
क्षेत्र स्तेन स्तन स्वर संगम निष्क क्षेम शूक क्षत्र पवित्र यौवन
कलह पालक मूषिक मण्डल वल्कल कुञ्ज विहार लोहित
विषाण भवन अरण्य पुलिन दट आसन ऐरावत शूर्प तीर्थ
लोभय तमाल लोह दण्डक शपथ प्रतिसर दार धनुष् मान
वर्जस्त जूज तण्डक मठ सङ्गस्र ओदन प्रवाल शकट अपराङ्ग
नोड शकल तण्डुल । अङ्गुर्वादिः ।

अत एव “अङ्गुर्वादी एतादीनां पुंस्त्वार्थं वैदिकं ध्रुवम्
तथोक्तमिह लोकेऽपि तज्ज्ञेदस्यस्तु शेषवत्” इत्यमरेणोक्तमतो
यथोक्तविषयत्वमवगम्यते तत्र एतादीनामिहेतोः सेषां लौकिक-
प्रयोगविषयत्वमपीति अमरोक्तं चिन्त्यमूलमिति भेदः ।

कवन्धौषधायुधान्ताः । ५ ।

कवन्धः कवन्धम् औषधः औषधम् आयुधः आयुधम् अन्तः अन्तम्

दण्ड मण्डस्वण्ड शवसेन्धवपार्श्वकाशाङ्गुराकाशकुश-
कुलिशाः । ६ ।

एते पुंनपुंसयोः स्युः । दण्डः दण्डम् “कुशो रामसुते दम्भे
योक्ते द्वीपे कुशस्थले” इत्युक्तार्थेषु पुमान् शलाकावाची तु स्त्रियां
जानपदादित्वात् (४, १, ४२) अयोविकारे ङीष्विधानात्
कुशी । अयोविकारमिहेतुं तु टाप् कुशा । अत एव
“अतः कृकभीत्यादि (१, २, ४८) स्रुते कुशाकशीति, शारीरकस्रुते
च “हानौ तृपायनशब्दशेषत्वात् कुशाच्छन्दः” इति स्त्रीत्वप्रयोगः ।

गृहमेहदेहपट्टपट्टहाष्टापदार्बुदककुदाश्च । ७ ।

एते उक्तलिङ्गाः स्युः । गृहं गृहः । मेहः मेहम् इत्यादि ।

इति पुंनपुंसकलिङ्गानुशासनम् ।

स्रुतकृता स्त्रीनपुंसकलिङ्गं विशिष्य नोक्तम् अमरसिंहेन तु
स्रुतस्वरसात् तद्विशिष्टतयाऽभिहितं तदिहाभिधीयते ।

“स्त्रीनपुंसकबोर्भावक्रिययोः ष्यञ् कश्चित् बुञ्” । इति

भावकर्म्मणोर्विहितष्यजन्तस्य स्त्रीनपुंसकलिङ्गत्वं तच्च पूर्व-
सुक्तमपि अवसरप्राप्ततया ज्ञानसौकर्यार्थमिह पुनरुच्यते ।
गुणवचनप्राप्तिगादिभ्यः कर्म्मणि चेति चकारात् भावे
विहितः ष्यञ् बुञ् च कश्चित् स्त्रीनपुंसकयोः स्यात् ।
उचितस्य भावः कर्म्म वा औचित्यं औचित्यो एवं चातुर्यं चातुरो
माधुर्यं माधुरी । कश्चिदित्युक्तेः अर्हतो भावः आर्हन्तीत्येव तत्र-
अर्हतो तुम् चेति तुम् । बुञ् आर्होपुरुषिका चौरिका शैघ्यो-
पाध्यायिका, गार्गिकया स्नायते इति । कश्चिदित्युक्तेः रामणीयकं
कामनीयकमित्यादौ “योपधाद्गुरुपोत्तमात्” (५, १, १३२) इति
बुजन्तस्य क्लीबत्वमेव । भावकर्म्मणोरित्युक्तेः स्वार्थं ष्यञ् क्लीबे एव
चातुर्यं त्वं लोकोक्तम् ।

“षष्ठ्यन्तप्राक्पदाः सेनाच्छायाशालासुरानिशाः इति”

षष्ठीसमासनिष्पन्नाः सेनाद्यान्ताः स्त्रीनपुंसकलिङ्गाः स्युः ।
मनुष्यसेना मनुष्यसेनम्, वृक्षच्छाया वृक्षच्छायम्, यवसुरा
यवसुरं, गोशाला गोशालम्, श्वनिशा श्वनिशम् ।

“आबन्तन्तोत्तरपदो द्विगुञ्चाऽसि नञ् लुक्” इति च ।

आबन्तं अनन्तञ् उत्तरपदं यस्य तादृशो द्विगुः स्त्रीनपुंसकयोः
तत्र च अनन्तस्य नञ् लुप् च । लिखद् लिखद्वा । त्रितयं
त्रितयी । एतच्च पूर्वं प्रायेणोक्तम् प्रपञ्चार्थमिहोपन्यस्तम् ।

स्त्रीनपुंसकलिङ्गानुशासनम् ।

अविशिष्टलिङ्गम् । १ ।

नास्ति विशिष्टं लिङ्गं तत्कार्यं च यस्य । इत ऊर्ध्वं वक्ष्य-
माग्वाः शब्दा विशिष्टलिङ्गकार्यं शून्याः विशिष्टलिङ्गशून्याश्च
तेन त्रिलिङ्गाः स्युः ।

अव्ययउतियुग्मदस्रुदः । २ ।

चादयोऽव्ययशब्दाः उतिप्रत्ययान्ता, युग्मदशब्दौ च विशिष्ट-
लिङ्गकार्यशून्याः स्युः । उच्चैः तरुः लता, मन्दिरं वा । कति
पुरुषाः स्त्रियः बलानि वा । त्वं पुमान् त्वं स्त्री त्वं कुलम् ।
अहं पुमान् स्त्री, कुलं वा ।

षणान्ता संख्या । ३ ।

षान्तानान्तसंख्यावाचकाः शब्दाः अविशिष्टलिङ्गकार्याः स्युः ।
पञ्च षट् पुरुषाः स्त्रियः कुलानि वा । षणान्तेति विशेषणान्
विष्टाः संख्याः त्रिलिङ्गाः विशिष्टलिङ्गकार्यवन्तः । एकः
पुमान् एका स्त्री एकं कुलं द्वौ द्वे द्वे । त्रयः तिस्रः त्रीणि वा ।

गुणवचनञ्च । ४ ।

गुणवाचकाः शब्दाः गुणपरत्वे त्रिलिङ्गाः स्युः । शुक्लः पटः शुक्ला याटी शुक्लं वस्त्रम् । गुणपरत्वे तु यथाप्राप्तं शुक्ल इत्याद्येव अत एव “गुण शुक्लादयः पुंसि त्रिलिङ्गास्तु तद्वति” इत्यमरः ।

कृत्याञ्च । ५ ।

कृत्या इति वङ्गवचनं कृतसामान्योपलक्षणं तच्चासति बाधके कर्ताद्यर्थे त्रिलिङ्गाः स्युः । तथा च भावे विहितकृत्तद्भादेः स्तोत्रस्य, वजादेश्च पुंसस्य विविधोक्तैस्तेनास्य बाधः । तत्र कर्तरि-भञ्यः नेयः पाठकः गायक इत्यादयः त्रिलिङ्गाः । कर्मणि-स्तोत्रस्यः सत्तनीयः स्तुत्य इत्यादयः । अत एव “कृतः कर्तर्य-संज्ञायां कृत्याः कर्मणि कर्त्तरि” इत्यमरोक्तिः । तत्र कृत-इत्यत्र उत्तरवाक्यस्य कर्मणीति पदमाकलयते । तथा च कर्तरि कर्मणि च कृतः तत्तदर्थं कृत्याञ्च त्रिलिङ्गाः स्युः ।

करणाधिकरणयोर्लुट् । ६ ।

करणे अधिकरणे च विहितल्युङ्नास्त्रिलिङ्गाः स्युः । ल्युङ्गन्-त्वेमक्लीवत्वे प्राप्ते त्रिलिङ्गतायं सूत्रम् । तत्र करणे—देव-यजनः, प्रसाणी, साधनम् प्रमाणम् । अधिकरणे पशुसंप्रपनो वज्रः इष्टौ स्त्री ङीप् । सर्वे नपुंसकम् ।

सर्वादीनि सर्वनामानि ।

सर्वविशेषादीनि सर्वनामसंज्ञकानि त्रिलिङ्गानि स्युः । सर्वः सर्वा सर्वम्, विश्वः विश्वा विश्वम् । शुद्धदशदोस्तु सर्व-नामत्वेऽपि विशेषाभिधानात् न लिङ्गविशेषकार्यमिति भेदः ।

अमरवार्तिकाद्यनुसारेण अत्रेदमधिकमुच्यते ।

“परं लिङ्गं स्वप्रधाने द्वन्द्वे तत्पुरुषेऽपि तत् ।

अर्थान्ताः प्राद्यालंप्राप्तापन्नपूर्वाः परोपगाः ।

तद्विधार्थो द्विगुः संख्यासर्वनामतदन्तकाः ।

बहुव्रीहिरदिङ्नाम्नासंज्ञेयं तदुदाहृतम् ।

• गुणद्रव्यक्रियायोगोपाधयः परगामिनः ॥

तत्र परवक्त्रिङ्गं “द्वन्द्वतत्पुरुषयोः” (२, ४, २६ सू०) इति द्वन्द्वतत्पुरुषयोः उत्तरपदलिङ्गसमानलिङ्गत्वविधानेऽपि “स नपु-सकम्” (२, ४, २७ सू०) इति समाहारद्विगुद्वन्द्वयोर्नपुंसकत्वस्य विधानात् स्वप्रधान इत्युक्तम्, समाहारे तु तयोः संघातस्यैव प्राधान्यात् न स्वघटकपदार्थप्राधान्यमिति न तत्र परवक्त्रिङ्गता । “अर्थेन सह नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता च” (२, १, ३६ वा०) इति द्विजाय अयमियमिदं वेति विग्रहे द्विजार्थः विशेष्यलिङ्गः ।

कुगतिप्रादयः (२, ३, १८) प्रादिभिर्नित्यसमासनिष्पन्न-

शब्दाः विशिष्टलिङ्गाः । तत्रत्यवार्तिकानि “प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया” (वा०) प्रगत आचार्य्य प्राचार्य्यः प्रकटा पितामही प्रपितामही प्रकटं वल्लम् प्रवलम् सुवलमित्यादि । “आत्मादयः ज्ञानाद्यर्थे द्वितीयया” (वा०) अतिक्रान्तः अतिक्रान्ता अतिक्रान्तं वा राजानम् अतिराजः अतिराजी अतिराजम् । परवक्त्रिङ्गताप-वादः । एषमन्यत्वाऽपि “अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया” (वा०) अवक्रुष्टः कोकिलया अवकोकिलः अवकोकिला अवकोकिलम् । “पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या” (वा०) परिग्लानोऽध्ययनाय पर्य-ध्ययनस्त्रिलिङ्गः । “निरादयः ज्ञानाद्यर्थे पञ्चमयाः” (वा०) निष्क्रान्तो गृह्णात् इति विग्रहे निगृह्णः निगृह्णा निगृह्णम् । इति वार्तिकोक्तार्थविशेषे प्रादिसमासनिष्पन्ना अपि परगामिन-स्त्रिलिङ्गाः । अलंपूर्वोऽपि त्रिलिङ्गः । अलं कर्मणे, अलं-कर्मा त्रिलिङ्गः । “प्राप्तापन्ने च जीविकया” (२, २, ४) इति विहितः प्राप्तापन्नपूर्वकजीविकानस्तत्पुरुषस्त्रिलिङ्गः । प्राप्ता-जीविकः प्राप्ताजीविका प्राप्ताजीविकम् एवम् आपन्नजीविकः । तद्विधार्थे द्विगुः पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुरित्यादिस्त्रिलिङ्गः । संख्यासर्वनाम्नां त्रिलिङ्गत्वं सूत्रकृतैव पूर्वं दर्शितम् । तदन्ता-नामसरेऽधिकोक्तिः परित्यक्तुं शक्यते तत्पुरुषे द्वन्द्वे च पर-वक्त्रिङ्गतायैव त्रिलिङ्गताप्राप्तेः बहुव्रीहेस्त्रिलिङ्गत्वस्य अपे-क्ष्यमाणत्वाच्च । “अनेकमन्यपदार्थे” (२, २, २४ सू०) बहु-व्रीहेरन्यपदार्थबोधकतया तद्विङ्गत्वौचित्यात् “दिङ्नामान्य-न्तराले” (२, १, २६ सू०) इति दिङ्नामवाचित्यात् स्त्रीत्व-भेद न तु त्रिलिङ्गत्वम् । उत्तरपूर्व्या । गुणद्रव्यादियोग उपाधिः शब्दप्रवृत्तौ निमित्तं येषां तादृशाः शब्दास्त्रिलिङ्गाः तच्च गुण-वचनानां, “गुणवचनञ्चेति” क्रियावचनानां च “कृत्याञ्च” इत्यनेन सूत्रकृतैवोक्तम् द्रव्यसंबन्धोपाधिकास्त्रिलिङ्गाः इत्येवाधिकम् दृष्ट्वाऽस्यास्तीति इति दृष्ट्वा दृष्टिङ्गो दाष्टिङ्ग, धनवान् धनवती धनवत् इत्यादि ।

अणाद्यान्तास्तेन रक्ताद्यर्थे नानार्थभेदकाः ।

इत्यमरोक्तिः “तेन रक्तं रागाद्” (४, २, १) इति रक्ताद्यर्थे

रङ्गनद्रव्यवाचिन उत्तरे विहिताणाद्यान्ताः त्रिलिङ्गाः स्युः । कपायेण रक्तमित्यसि कपायः पटः कपायी याटी कपायं वस्त्रम् । आदिपदात् तदधिकारे “लाकारोपनाडुकं” (४, २, २) इति ठगादयो गृह्यन्ते । लाङ्गिकः रौचमिक-स्त्रिलिङ्गः । रक्तादीत्यादिपदात् क्रियाविशेषकर्मणि तत्कर्तरि वा ते अणादयो विहिता ये च सम्बन्धार्थे विहितास्ते सर्वेऽपि गृह्यन्ते । “नञ्त्वेष युक्तः कालः” (४, २, ३) इत्यण् पुष्पेण युक्तं पौधं त्रिलिङ्गम् । “दृष्टं धाम” (४, २, ७) अण् वसिष्ठेन दृष्टं

साम, वासिष्ठं साम वासिष्ठी ऋक् वासिष्ठी मन्त्रः “कलेर्ठ क्” (४,२,८) कलिना दृष्टं कालेयम् । “वामदेवात् षाड्द्यौ” (४,२,९) वामदेव्यम् । “परिहृतो रथः” (४,२,१०) वस्त्रेण परिहृतो वास्त्रः । “तदधीते तद्दे” (४,२,५९) व्याकरणमधीते वेद वा वैयाकरणः, इत्येवमध्ययनवेदनरूपक्रियादिकर्तरि विहितास्त्रिलिङ्गा एव “वाय देवता” (४,२,२४) इत्यादिना विहिताणादयः पाशुपतम् वायव्यम् ऐन्द्रम् । “तदस्य पण्यम्” (४,४,५१) अपूपं पण्यमस्य आपूपिक इत्यादयो साह्याः ।

इति अविशिष्टलिङ्गविलिङ्गानुशासनम् ।

इति पाणिनीयं लिङ्गादुशासनं समाप्तम् ।

अकारादिक्रमेण पाणिन्यागमसिद्धप्रत्ययागमानां
प्रयोगे परिनिष्ठितरूपाणि दृष्टव्यप्रयोजन-
सहितानि सोदाहरणानि प्रदर्शन्ते ।

अ अ भावार्थे कृतप्रत्ययः । जिगमिषा चिकीर्षा ।
अकङ् अक् आगमः अन्तादेशः । सौधातकिः वैयासकिः ।
अकच् अक् आगमः अन्तोदात्तता । सर्वकः उच्चकैः ।
अकार अ अपत्यबहुत्वे तद्धितः । उहुलोमाः । भावे कृत् ।
जागरा ।
अङ् अ भावे कृतप्रत्ययः गुणाभावादि । भिदा छिदा ।
अच् अच्यर्थे तद्धितः, अन्तोदात्तः । अर्धसः, कर्तरि कृत्
प्रकृतिप्रत्ययसमुदायान्तोदात्तः । पचः देवः ।
अज् अ अपत्याद्यर्थे तद्धितः आदिष्टङिः आद्युदात्तता । वेदः
स्त्रियां ङीप् वैदी । औत्सः ।
अट् अ आगमः आद्यवयवः । अभवत् अभूत् अभविष्यत् ।
अठच् अठ घटाद्यर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । कर्मठः ।
अण् अ अपत्याद्यर्थे तद्धितः आदिष्टङिः । शैवः स्त्रियां ङीप्
शवी । कर्तरि कृत् छड्रादि । कुम्भकारः स्त्रियां टाप् ।
अत् अ विभक्त्यर्थे तद्धितः स्वरितः अव्ययः । क । [उत्तरतः ।
अतसुच् अतस् प्रथमाद्यर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । दक्षिणतः ।
अति अत् परिमाणाद्यर्थे वर्गे तद्धितः । पञ्चत् दशत् वर्गः ।

अहन् अत् कर्तरि कृत् आद्युदात्तता हुम् । जरन् स्त्रियां ङी-
अथुच् अथु भावे कृत् समुदायान्तोदात्तता । वेपथुः वमथुः ।
अदुक् अद् आगमः अन्तावयवः । एकाद्विंशतिः एकात्र-
विंशतिः ।

अदृङ् अद् आगमः टिलोपः । कतरत् कतमत् ।
अध्ने(न्) अध्ने तुमर्थे कृत् । पृथग्ध्वे । निच्चे आद्युदात्तता ।
[नील्या रक्तं नीलम् ।

अन् अ भागाद्यर्थे तद्धितः, आद्युदात्तता । द्वितीये भागः ।
अनङ् अन् समासान्तः, अन्तादेशः । पुष्पधन्वा ।
अनि अनि भावे कृत् स्त्रियाम् । अजीवनिः ।
अनिच् अन् समासान्तः, अन्तोदात्तः । सुधर्मा विधर्मा ।
अनीयर् अनीय भावकर्मणोः कृत् उपोत्तमोदात्तः । भवनीयम् ।
अप् अ समासान्तः अन्तोदात्तः । कल्याणपञ्चमाः, अन्तर्लोमः ।
भावे कृत् । करः गरः भवः प्रभवः ।

अम् अम् वेदे एवागमः । नितरं ङोक्ते तु नितराम् ।
अयङ् अय आगमः, अन्तादेशः । शय्यते शय्या ।
अयच् अय अवयवे तद्धितः, अन्तोदात्तः । उभयम् द्वयम् ।
असि अस् प्रथमाद्यर्थे तद्धितः अव्य० । एरः अधः अवः ।
असिच् अस् समासान्तः अन्तोदात्तः । अप्रजाः सुप्रजाः ।
असुक् अस् आगमः अन्तावयवः । दध्यस्यति ।
असुक् अस् आगमः अन्तादेशः । पुमांसौ पुमांसः ।
असे(न्) असे तुमर्थे कृत् निच्चे आद्युदात्तः । शरदो जीवसे ।
अस्ताति अस्तात् प्रथमाद्यर्थे तद्धितः अव्ययः । अधस्तात् ।

आ

आकिनिच् आकिन् असहायार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः ।
एकाकी । [उत्तरा ।
आच् आ प्रथमाद्यर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः अव्य० । दक्षिणा ।
आट् आ आगमः आद्यावयवः । आतीत् ।
आटच् आट मत्वर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । वाचाटः ।
आति आत् प्रथमाद्यर्थे तद्धितः अव्य० । दक्षिणात् उत्तरात् ।
आनङ् आन् आगमः अन्तादेशः । पिता स्वसा उग्रनाः ।
आनुक् आन् आगमः अन्तावयवः । इन्द्राणी वरुणानी ।
आपुक् आप् आगमः अन्तावयवः । सत्यापयति अर्थापयति ।
आम् आम् आगमः । एधाश्चकार एधाभास ।
आमिनिच् आमिन् मत्वर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । स्वामी ।
आमु आम् आगमः अव्य० । नितराम् सुतराम् पञ्चतितमाम् ।
आय आय स्वार्थे धात्वंगप्रत्ययः । गोपायति धूपायति ।
आय्य आय्य शीलार्थे कृत् उणादि इत्येके । स्त्रियायः ।

आरक् आरक मत्वर्थे तद्धितः आद्युदात्तः । शृङ्गारकः ।
आरक् आर अपत्यार्थे तद्धितः आदिष्टद्धिः अनोदात्तः ।
गौधारः । जाडारः ।

आरि आरि वर्षे इत्यर्थे तद्धितः अव्ययः । परारि ।
आरु आरु शीलार्थे कर्तरि क्तु । शरारुः वन्दारुः ।
आलच् आल मत्वर्थे तद्धितः अनोदात्तः । वाचालः ।
आलुच् आलु शीलार्थे कर्तरि क्तु समुदायानोदात्तः ।
सृह्यालुः । मत्वर्थे तद्धितः अनोदात्तः । हृदयालुः ।
आहि आहि प्रथमाद्यर्थे तद्धितः अव्य० । दक्षिणाहि ।

इ

इक् इ धातुनिर्देशे क्तु गुणवृद्धभावः । पविः भिदिः ।
इकट् इक चौरे तद्धितः । एकागारिकः स्त्रियां ङीप् ।
इच् इ समासान्तः अनोदात्तः अव्य० । दण्डादण्ड ।
इञ् इ मन्त्राख्यानार्थे क्तु हङ्गादि आद्युदात्तः । कांकिर-
मकार्थीः । अपत्याद्यर्थे तद्धितः आदिष्टद्धिः । कार्ष्णिः ।
इट् इ आगमः आद्यावयवः । भविता रोदिति । [स्त्वकितः
इतच् इत अस्य जातेऽर्थे तद्धितः अनोदात्तः । तारकितः ।
इत् इत् शीलार्थे कर्तरि क्तु । स्तनयितुः गदयितुः ।
इथक् इथ् डटि आगमः अन्तावयवः । यावतिथः तावतिथः ।
इन इन नासिकान्त्यर्थे समासान्तः । चिकिनम् ।
इन् इ कर्तरि क्तु आद्युदात्तः । सम्बकरिः नाथहरिः ।
इनड् इन् ठकि आगमः अन्तादेशः । कल्याणिनेयः ।
इनच् इन मत्वर्थे तद्धितः अनोदात्तः । फलिनः ।
इनि इन् शीलार्थे कर्तरि क्तु । प्रजवी । मत्वर्थे तद्धितः ।
धनी ज्ञानी । [आदिष्टद्धिः । संराविणम् ।

इनुण् इन् अभिव्याप्तौ भावे क्तु हङ्गादिः । ततः स्वार्थे अच्
इम इम तज्जाते तद्धितः । पाकिमः त्यागिमः । [लघिमा ।
इमनिच् इमन् भावे कर्माणि च तद्धितः अनोदात्तः । ऋदिमा ।
इयड् इय् अन्तादेशः । त्रियः धियः शिश्रियतः ।
इल इल चतुर्थ्यां तद्धितः । काशिलः शुहिलः यंहिलः ।
इलच् इल मत्वर्थे तद्धितः अनोदात्तः । फेनिलः पिच्छिलः ।
स्वार्थे तद्धितः पूर्वपदलोपश्च । दत्तिलः ।

इष्टन् इष्ट स्वार्थप्रकर्षे तद्धितः आद्युदात्तः । लघिष्ठः करिष्ठः ।
इष्णुच् इष्णु शीलार्थे कर्तरि क्तु समुदायानोदात्तः । निरा-
करिष्णुः अलङ्कारिष्णुः ।

ई

ईकक् ईक प्रहरणाद्यर्थे इवार्थे च तद्धितः आदिष्टद्धिः
अनोदात्तः । शाक्तीकः । लौहिकः । स्फाटिकीकः ।

ईकञ् ईक स्वार्थे तद्धितः आदिष्टद्धिः । आद्युदात्तः ।
द्वितीयकः तार्तीयकः ।

ईकन् ईक परिमाणार्थे तद्धितः आद्युदात्तः । खारीकम् ।
अर्द्धखारीकम् ।

ईट् ई आगमः आद्यावयवः । अचेतीत् ब्रवीति स्वीति ।
ईमसच् ईमस मत्वर्थे तद्धितः अनोदात्तः । मलीमसः ।
ईयड् ईय धात्वंशप्रत्ययः गुणवृद्धभावः । ऋतीयते ।
ईयसुन् ईयस् स्वार्थप्रकर्षे तद्धितः आद्युदात्तः । प्रेयान्
स्त्रियां ङीप् ।

ईरच् ईर मत्वर्थे तद्धितः अनोदात्तः । आण्डीरः ।
ईरन् ईर मत्वर्थे तद्धितः आद्युदात्तः । काण्डीरः ।

उ

उ उ कर्तरि क्तु । जिगमिषुः आशंसुः भिक्षुः विन्दुः इच्छुः ।
उकञ् उक कर्तरि क्तु वृङ्गादिः । पातकः स्थायुकः ।
उण् उ संप्रदानापादानभिच् कर्त्तादौ क्तु वृङ्गादिः । कारुः ।
उति उत् वर्षे इत्यर्थे तद्धितः अव्ययः । परत् ।
उम् उ आगमः अन्यादच्चः परः । अवोचत् ।
उरच् उर मत्वर्थे तद्धितः अनोदात्तः । दन्तरः ।
उवड् उव अन्तादेशः । भुवः । लुलुवतः ।
उसि उस् करणादौ क्तु । वज्रुः यजुः ।

ऊ

ऊक ऊक शीलार्थे कर्तरि क्तु । जागरूकः दंदमूकः ।
ऊड् ऊ स्त्रीप्रत्ययः डित् चिङ्गार्थः । कुरुः कर्कशूः ।
ऊठ् ऊ आदेशः । अव-ऊः ऊवर-जूः दिव-दूतम् ।
ऊलच् ऊल समूहाद्यर्थे तद्धितः अनोदात्तः । वातूलः बलूलः ।

ए

एण् एण्य भवादर्थे तद्धितः । प्राद्वेषण्यः ।
एत्य एत्य भवादर्थे तद्धितः । दूरेत्यः ।
एद्यवि एद्यवि अहनीत्यर्थे तद्धितः अव्ययः । परेद्यवि ।
एद्यसुच् एद्यस् अहनीत्यर्थे तद्धितः अनोदात्तः अव्ययः ।
परेद्युः अन्येद्युः उभयेद्युः । [द्वेधा त्वेधा ।
एधाच् एधा प्रकारार्थे तद्धितः अनोदात्तः अव्ययः ।
एनप् एन प्रथमासप्तमर्थे तद्धितः अव्ययः अनुदात्तः ।
दक्षिणेन उत्तरेण ।

ऐलु एलु असह्यार्थे तद्धितः । हिमेलुः ।

ऐ

ऐ ऐ ङीप् स्त्रियाम् आदेशः । पूतकतायी अम्नायी ।
ऐरक् ऐर अपत्यार्थे तद्धितः आदिष्टद्धिः अनोदात्तः । चाटकैरः

औ

औ औ-स्त्रियां ङीप् आदेशः । मनावी ।

क

क अ कर्तरि क्त् गुणाभावादि । किरः सः प्रत्यः । वज्रार्थे भावे क्त् । उपपन्नः निम्नः । चतुर्थ्यादौ तद्धितः न क्त् । अश्वकः शरकः । अज्ञाताद्यर्थे—अश्वकः । कुत्सिते—अश्वकः । स्वार्थे—अधिकः । शोले—तृणीकः ।

कक् क चतुर्थ्यां तद्धितः आदिवृद्धिः अनोदात्तः । वारा-हकः । [स्त्रियां ङीप् ।

कञ् अ कर्मकर्तरि क्त् गुणाभावादि आद्युदात्तः । अन्यादृशः कटञ् कट समूहाद्यर्थे तद्धितः न क्त् अनोदात्तः । समूहे अविकटम् । स्वार्थे सङ्कटम् विकटम् । [रथकद्या ।

कड्यञ् कड्य समूहार्थे तद्धितः न क्त् अनोदात्तः स्त्रियाम् । कथ्ये(न्) अर्थ्ये तृमर्थे क्त् गुणाभावादि निच्चे आद्युदा० अव्ययः । आहुतबध्यै ।

कन् क अज्ञाताद्यर्थे तद्धितः न क्त् । मद्रकः देवदत्तकः । कप् क समासान्तत्वात् तद्धितत्वेन न क्त् अनुदात्तः । व्यूढोरस्तः अनर्थकः । नदीमाहकः ।

कमुल् अम् तृमर्थे क्त् प्रत्ययात् पूर्वसुदात्तः । प्रलुपं भाशक्त् प्रलोपितमित्यर्थः ।

कल्पप् कल्प ईषदसमाप्रथे तद्धितः न क्त् अनुदात्तः । पटुकल्पः । तिङस्तु उत्कर्षे । पचतिकल्पम् ।

कसुन् अम् तृमर्थे क्त् आद्युदात्तः । ईश्वरो विलिखं विलि-खितमित्यर्थः । [त्रियसे ।

कसेन् असे तृमर्थे क्त् आद्युदात्तः अव्ययः । भवानिदं काण्ड काण्ड समूहार्थे तद्धितः न क्त् । दूयाकाण्डम् । कानच् आन लिङ्गत् न गुणः क्त् समुदायान्नोदात्तः । चक्राणः । काम् क आगमः अन्यादृशः परं स्वार्थे तद्धितः अव्ययः । तृणीकाम् । [दात्तः । एतकाभ्यति ।

काम्यच् काम्य इच्छार्थे धात्वंशप्रत्ययः न क्त् समुदायान्नो-कार कार स्वरूपार्थे तद्धितः न क्त् । अकारः ककारः । कि(न्) इ कर्तरि क्त् लिङ्गत् गुणाभावादि । निच्चे आद्यु-दात्तः । पपिः जग्मिः चक्रिः । कर्तरि क्त् । दधिः ददिः । कर्मण्युपपदेऽधिकरणार्थे क्त् । जलधिः ।

कुक् क आगमः अन्यावयवः । स्वकीयं परकीयम् । वातकौ अतीसारकौ । [अवकुटारम् ।

कुटारच् कुटार अर्वाचीनार्थे तद्धितः न क्त् अनोदात्तः । कुणच् कुण पाकार्थे तद्धितः न क्त् अनोदात्तः । योल्लुकुणः ।

कुरच् उर कर्मकर्तरि क्त् गुणाभावादि समुदायान्नोदात्तः । विदुरः भिदुरः । [पञ्चकत्वः पचति

कृत्वसुच् कृत्वस् क्रियापौनःपु ये तद्धितः न क्त् अनोदात्तः । केन् ए कृत्यार्थे क्त् गुणाभावादि आद्युदात्तः अव्ययः । अवगाहे केन् ए कृत्यार्थे क्त् गुणाभावादि अव्य० । दिद्वेक्ष्यः । केलिमर् एलिम कर्मकर्तरि क्त् गुणाभावः । उपोत्तमो-दात्तः । भिदेलिमः ।

क्त त कर्मभावादौ क्त् गुणाभावादि । भूतं ज्ञातः विदितः । अशिषि संज्ञायाश्च । देवदत्तः विष्णुरातः । क्तवत् तवत् कर्तरि क्त् गुणाभावादि स्त्रियां ङीप् । गतवान् । क्तिच् ति आशीर्वादे संज्ञायां क्त् गुणाभावः समुदायान्नो-दात्तः । रन्तिः, भूतिः ।

क्तिन ति भावे क्त् गुणाभावादि आद्युदात्तः । कतिः मतिः । क्ति लि तज्जातेऽर्थे क्त् गुणाभावादि ततः स्वार्थे मष् अनुदात्तः । अभ्रिमः पक्तिमः ।

क्ता त्वा प्रकृत्यर्थे क्त् गुणाभावादि । कृत्वा भूत्वा । क्रु रु शीलार्थे कर्तरि क्त् गुणाभावः । गृध्रुः क्षिप्रुः तक्षुः । क्खरच् खर शीलार्थे कर्तरि क्त् गुणाभावः समुदायान्नो-दात्तः । खरः । घखरः ।

क्यच् य, इच्छार्थे धात्वंशप्रत्ययः समुदायान्नोदात्तः । प्रतीयति क्य(ङ्)ष् य आचाराद्यर्थे धात्वंशप्रत्ययः डिप्त्वे आत्मने-पदम् । गृध्रायते । पिप्त्वे उभयपदम् । लोहितायते-ति क्यप य, भावकर्मार्थे क्त् गुणाभावः अनुदात्तः । क्यम् स्तुत्यः । भावे स्त्रियाम् । कत्या ।

क्रु रु शीलाद्यर्थे क्त् गुणाभावः । भीरुः । क्रुकन् रुक शीलाद्यर्थे क्त् गुणाभावः आद्युदात्तः । भीरुकः क्रुकन् लुक शीलाद्यर्थे क्त् गुणाभावादि आद्युदात्तः । भीलुकः कनिप् वन् शीलाद्यर्थे क्त् गुणाभावादि अनुदात्तः । सुदामा सुधीवा ।

क्तरप् वर शीलाद्यर्थे क्त् गुणाभावः अनुदात्तः । खतरः खतरः गतरः । स्त्रियां ङीप् । [प्रेचिवान् । कसु वम् लिङ्गत् क्त् गुणाभावादि स्त्रियां ङीप् । जग्मिवान् क्तिन्(प) व् तस्य लोपः कर्तरि क्त् गुणाभावादि । निच्चे आद्युदात्तः कृत्वम् । इक् स्मृक् । पिप्त्वे अनुदात्तः । प्रखः भावाधिकरणादौ स्त्रियाम् । संपद् संसद् ।

केस से तृमर्थे क्त् गुणाभावः । प्र-इष-प्रोषे ।

ख

ख ख-ईन भवाद्यर्थे तद्धितः न क्त् । कुलीनः ।

खत् अ कर्तरि क्तु ससुदायान्नोदात्तः सुम् । प्रियंवदः ।
स्तनन्वयः ।

खञ् ख-ईन भवादर्थे तद्धितः न खित् आदिदृङिः आद्यु-
दात्तः । माहाकुलीनः गौडीनः स्त्रियां टाप् ।

खण्ड खण्ड समूहार्थे तद्धितः न खित् । दृक्खण्डः ।

खमुञ् अम् अभूततद्भावे आक्रोशे भावादौ क्तु खित् सुम्
आद्युदात्तः दृङिः । चौरङ्कारमाक्रोशति । [करम् ।

खल् अ, भावादौ क्तु पूर्वसुदात्तः । दुर्भवं सुकरम् ईषत्-
खश् अ कर्तरि क्तु खित् सुम् । जनमेजयः नाडिन्धमः ।

खिण्णच् इण् शीलाद्यर्थे क्तु खित् सुम् ससुदायान्नो-
दात्तः । आद्यम्भविष्णुः । [प्रियम्भावुकः ।

खुकञ् उक् शीलाद्यर्थे क्तु खित् सुम् वृद्धिः आद्युदात्तः ।
ख्युन् यु-अन करणभावयोः क्तु खित् सुम् आद्युदात्तः ।

भद्रङ्करणम् ।

ग

गोयुगच् गोयुग स्थानार्थे तद्धितः न गित् अन्नोदात्तः ।
गोगोयुगम् । [गोगोडम् ।

गोष्ठच् गोष्ठ स्थानार्थे तद्धितः न गित् अन्नोदात्तः ।
गिनि गिन् मत्वर्थे तद्धितः न गित् । वाग्मी ।

गस्नु स्नु-शीलाद्यर्थे क्तु गित् गुणाभावः । जिष्णुः स्यान्नुः ।

घ

घ अ भावादौ कर्तरि च क्तु । गोचरः उरम्कदः । देयताद्यर्थे
तद्धितः न घित् घ-इय । महेन्द्रियम् यत्तियम् । [यम्

घच् घ-इय चिकित्सार्थे तद्धितः न घित् अन्नोदात्तः । चोत्ति-
घञ् अ-भावादौ क्तु चजोः क्तुः अन्नोदात्तः दृङ्गादिः ।

पाकः त्यागः ।

घन् घ-इय देवताद्यर्थे तद्धितः न घित् आद्युदात्तः । शुक्रि-
यम् । [भत्वम् । ऋत्वियम् ।

घम् घ-इय अस्त्र प्राप्तेः तद्धितः वेदे, न घित् सिक्त्वाच्च
घिनुणा इन् शीलाद्यर्थे क्तु वृङ्गादि चजोः क्तुत्वम् । त्यागे
रागी योगी भोगी । [दात्तः । भङ्गुरम् ।

घुरच् उर शीलाद्यर्थे क्तु चजोः क्तुत्वम् । ससुदायान्नो-

ङ

ङीन् ई शारङ्गवादिभ्यः स्त्रीप्रत्ययः । ससुदायान्नोदात्तः ।
शारङ्गरवी नारी । [ऋगी ।

ङीप् ई स्त्रीप्रत्ययः अनुदात्तः । कर्त्तुं मेषुषी गतवती ।

ङीप् ई स्त्रीप्रत्ययः घित् चिङ्गार्थः । कल्पाधी सारङ्गी । [यञ्वा ।

ङ्वनिप् वन् भूते कर्तरि क्तु गुणाभावादि अनुदात्तः । सुत्वा

च

चण् चण वित्तार्थे तद्धितः वकारप्रक्षेपात् न चित् अनुदात्तः ।
विद्याचणः ।

चरट् चर भूतपूर्वार्थे तद्धितः वकारप्रक्षेपात् न चित्
स्त्रियां ङीप् । आद्यचरः । [निघ्नानः ।

चानश् आन शीलाद्यर्थे क्तु ससुदायान्नोदात्तः । भुञ्जानः ।

चाप् आ यङन्तात् स्त्रीप्रत्ययः चित् अन्नोदात्तः कारीष-
गन्ध्या । आवन्ध्या । [अभावि ।

चिण् इ-आगमः वृङ्गादि ससुदायान्नोदात्तता । अदायि
चुञ्चुप् चुञ्चु वित्तार्थे तद्धितः वकारप्रक्षेपात् न चित् ।
अनुदात्तः । विद्याचुञ्चुः ।

चफञ् फ-आयन अपत्यार्थे तद्धितः वृद्धिः चित्त्वात् अन्नो-
दात्तः । कौञ्जायनः ।

चि वि, तस्य लोपः अभूततद्भावे तद्धितः अव्ययः चित् अन्नो-
दात्तः । ज्वेतीभवति । भस्मीकरोति ।

छ

छ छ-ईय भवादर्थे तद्धितः न छित् । त्वदीयः ।

छण् छ-ईय अपत्याद्यर्थे तद्धितः न छित् वृद्धिः । पैष्ठ्यस्त्रीयः ।

छस् छ-ईय भवादर्थे तद्धितः न छित् सिक्त्वात् पूर्वस्य
पदत्वम् । भवदीयः ।

ज

जातीयर् जातीय प्रकारे तद्धितः वृत्तप्रक्षेपात् न जित् उपो-
समोदात्तः । पटुजातीयः ।

जाहच् जाह-मूलार्थे तद्धितः वृत्तप्रक्षेपात् न जित् अन्नो-
दात्तः । कर्षजाहम् ।

ञ

ञ अ भवादर्थे तद्धितः दृङिः आद्युदात्तः । पौर्वशालः ।

जिठ ठ-इक भवादर्थे तद्धितः दृङिः आद्युदात्तः । काशिकः ।

ज्य य-भवादर्थे तद्धितः वृद्धिः आद्युदात्तः । कौविदार्य
गान्धीर्थं पाञ्चजन्यः प्रागाद्यः ।

ज्यङ् य-भवादर्थे तद्धितः वृद्धिः आद्युदात्तः । सौवीर्यः
कौसल्यः । डित्करणं यङन्तेति चावधिधानार्थम् ।

ट

ट अ-कर्तरि क्तु स्त्रियां ङीप् । कुरुचरः सेनाचरः पुरःसरः ।

टक् अ-कर्तरि क्तु गुणाभावादि स्त्रियां ङीप् । सामगः सुरापः ।

टच् अ समासान्तः स्त्रियां ङीप् । अन्नोदात्तः । बङ्गराजः ।

टाप् आ स्त्रीप्रत्ययः अनुदात्तः । अजा जिगमिषा । [निकः ।

टिन् ठ-इक, दानसंप्रदानार्थे तद्धितः आद्युदात्तः । ऋ-ई-

टीटच् टीट-नासिकानतार्थे तद्धितः वृद्धिः षष्ठीषात् न टित् अन्नो-
दासः । अवटोऽम् । [वार्कण्यः ।

टेण्णन् एण्य स्वार्थे तद्धितः वृद्धिः आद्युदासः स्त्रियां ङीप् ।
य्यण् य-देवतार्थे तद्धितः आदिदृङ्गिः स्त्रियां ङीप् । सौम्यम् ।
य्यु(ल्) यु-अन भवार्थे तद्धितः तुङागमः स्त्रियां ङीप् ।
लिच्चे पूर्वोदासः । सायन्तनः चिरन्तनः ।

ठ ठ-इक स्वार्थे तद्धितः न टित् । देवदत्त एव देविकः दत्तिकः ।
ठक् ठ-इक अपत्याद्यर्थे तद्धितः आदिदृङ्गिः अन्नोदासः
स्त्रियां ङीप् । रैवतिकः रौचनिकः ।
ठच् ठ-इक चतुर्थ्यां तद्धितः अन्नोदासः । कुसुदिकः ।
ठञ् ठ-इक इस्, उस्, उ, ऋ, इत्यस्मात् परः क, भवार्थे तद्धितः
स्त्रियां ङीप् आद्युदासः । दैनिकः नैशिकः धैनुकम् पैठकम् ।
ठन् ठ-इक मत्वार्थादौ तद्धितः आद्युदासः । धनिकः शतिकः ।

ड

ड अ कर्तरि क्त् अमत्वेऽपि टिलोपः । अन्नगः दूरगः ।
डच् अ समासान्तः तद्धितः अन्नोदासः । द्वित्राः पञ्चभाः ।
डट् अ पूरणार्थे तद्धितः स्त्रियां ङीप् । एकादशः द्वादशः ।
डण् अ परिभाषार्थे तद्धितः दृङ्गिः । त्रैणं चात्वारिणम् ।
डतमच् अतम ब्रह्मणां मध्ये एकोत्कर्षे तद्धितः आद्युदासः ।
कतमः । [कतरः ।

डतर अतर द्वयोर्मध्ये एकोत्कर्षे तद्धितः अन्नोदासः ।
डति अति पूरणार्थे तद्धितः बहुवचनान्तः । कति यति तति ।
डर अर शीलार्थे कर्तरि क्त् । आखरः ।
डवतुप् अयत् कर्तृर्थे क्त् अनुदासः स्त्रियां ङीप् । भवान् ।
डाच् आ अभूततद्भावादौ तद्धितः अन्नोदासः अव्ययः । पट-
पटाकरोति बीजाकरोति ।

डाप् आ स्त्रीप्रत्ययः अनुदासः । सीमा सीमे सीमाः ।
डामच् आमह-पितृर्थे तद्धितः अन्नोदासः । पितामहः
मातामहः ।

डिनि इन् स्तोम्यर्थे तद्धितः । पञ्चदशी (पञ्चः) त्रिंशो (मासः)
डिमच् इम भवार्थे तद्धितः अन्नोदासः । आदिमः ।

डु उ कर्तरि क्त् । विभुः प्रभुः ।
डुपच् उप ह्रस्वार्थे तद्धितः अन्नोदासः । कुतुपः ।
डुम्भुन् उम्भु कर्तरि क्त् आद्युदासः अभवत्सिपि टिलोपः ।
पुनातीति पुमान् पुंसः ।

डुलच् डल भवार्थे तद्धितः अन्नोदासः । मातुलः ।
डुम्भुप मत् चतुर्थ्यां तद्धितः स्त्रियां ङीप् अनुदासः । ककुब्जान्

ड्यु(त्) य दृष्टसामर्थे तद्धितः तिच्चे स्वरितः । वामदेव्यम् ।
ड्युण् य साध्याद्यर्थे वेदे तद्धितः आदिदृङ्गिः । पाय्यः नाद्यः ।
डुलच् डल मत्वर्थे तद्धितः अन्नोदासः । नडलः ।
डुन् यु-अक-आहीयस्तद्धित आद्युदासः । विंशकः त्रिंशकः ।

ढ

ढ ढ-एय साध्वर्थे तद्धितः न टित् । सभेयः । शिलेयः ।
ढक् ढ-एय अपत्याद्यर्थे तद्धितः दृङ्गिः अन्नोदासः स्त्रियां
ङीप् । माहेयः गाङ्गेयः काङ्गवेयः । नादेयः ।
ढकञ् ढ-एयक अपत्याद्यर्थे तद्धितः दृङ्गिः आद्युदासः
स्त्रियां ङीप् । बाहुकुलेयकः । [ङीप् । गार्डेयः ।
ढञ् ढ-एय अपत्याद्यर्थे तद्धितः दृङ्गिः आद्युदासः स्त्रियां
ङीप् ।
ढिनुक् ढिन्-एयिन् प्रोक्ताध्येतरि बहुवचने तद्धितः दृङ्गिः
अन्नोदासः । ऋगलेयिनः । [नाटेरः ।
ढ्रक् ढ्र-एर-अपत्यार्थे तद्धितः दृङ्गिः अन्नोदासः । गौधेरः

ण

ण अ कर्तरि क्त् वृद्धादि । ज्वालः ग्राहः दायः ।
णच् अ भावे क्त् वृद्धादि स्त्रीत्वम् तदन्तात् स्वार्थे अञ्
आद्युदासः ङीप् । व्याक्रोशी व्यातिहासी ।
णमुल् अम् भावे क्त् वृद्धादि अव्ययः । कारंकारम् ।
अभ्यस्तानामाद्युदासः । चिकीर्षिचिकीर्षम् । [(पशुसंघः)
णस् अ समूहार्थे तद्धितः वृद्धिः सिच्चात् न भत्वम् । पार्श्वम्
णिङ् इ पुच्छादितः धात्वंगप्रत्ययः आत्मनेपदम् । उत्-
पुच्छयते संचोवरयते । [कारयति भावयति ।
णिच् इ प्रेरणे धात्वंगप्रत्ययः वृद्धादि समुदायान्नोदासः ।
णिनि इन् कर्तरि क्त् वृद्धादि । पाही स्थायी पायी ।
ण्य य अपत्याद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः । दैत्यः सांकाश्यः ।
ण्यत् य कर्मभावयोः क्त् वृद्धादि स्वरितः । कार्यम्
हास्यम् वाच्यम् । क्वचित् कुत्वम् । वाक्यं भोग्यम् ।
ण्यट् यु-अन कर्तरि क्त् वृद्धादि स्त्रियां ङीप् । गायनः ।
णिव वि-तस्य लोपः कर्तरि क्त् वृद्धादि । सुखभाक् ।
णिवन् वि-तस्य लोपः कर्तरि क्त् आद्युदासः वृद्धादि ।
श्वेतवाही उक्थशासौ अवयाजौ ।
ण्वुच् वु अक पर्यायाद्यर्थे भावे क्त् वृद्धादि समुदायान्नोदासः
स्त्रियाम् । भवत आसिका ।
ण्वल् वु अक रोगाख्यायां भावे क्त् वृद्धादि अभ्यस्तानामा-
द्युदासः स्त्रियाम् । प्रयाहिका विचर्चिका ।

त

त त मत्वर्थे तद्धितः । शन्तः कन्तः ।

तप् त मत्वर्थे तद्धितः अनुदासः । पर्वतः मरुतः ।
 तमट् तम-डटि आगमः आद्यवयवः । एकविंशतितमः ।
 पठितमः । [विद्वत्तमः । पटुतमः ।
 तमप् तम बहूनां मध्ये एकोत्कर्षे तद्धितः अनुदासः ।
 तरप् तर द्वयोर्मध्ये एकोत्कर्षे तद्धितः अनुदासः । पटु-
 तरः शृङ्गतरः । विद्वत्तरः । [जनता ।
 तल् त-भावसमूहाद्यर्थे तद्धितः पूर्वस्योदासता । शुक्लता देवता
 तवेङ् तवे तुमर्थे क्त् अव्ययः गुणाभावादि । स्वतवे ।
 तवेन् तवे तुमर्थे क्त् अव्ययः आद्युदासः । कर्त्तवे । [तवै ।
 तवै(न्) तवै तुमर्थे क्त् अव्ययः निच्चे आद्युदासः । श्लेष्मि-
 तव्यत् तव्य-भावकर्म्मणोः क्त् स्वरितः । भवितव्यं चेतव्यः ।
 तसि तस् पञ्चम्याद्यर्थे तद्धितः अव्ययः । क्षणतः प्रति । एक-
 दिगर्थे च । पोलुमूलतः । [सर्वतः ततोभवान् ।
 तसिल् तस् पञ्चम्याद्यर्थे तद्धितः अव्ययः पूर्वस्योदासता । कुतः
 तातिल् ताति स्वार्थे प्रशंसार्थे च तद्धितः पूर्वोदासता ।
 सर्वतातिः । वृकतातिः । [स्त्रीप्रत्ययश्च । युवतिः ।
 ति ति भूलाथे मत्वर्थे च तद्धितः । पक्षतिः । कन्तिः शन्तिः
 तिकन् तिक प्रशंसार्थे तद्धितः आद्युदासः । स्तिका ।
 तिथुक् तिष् डटि आगमः अन्त्यावयवः । बद्धतिथः ।
 तीय तीय पूरणार्थे तद्धितः । द्वितीयः तृतीयः ।
 तु तु मत्वर्थे तद्धितः । शन्तुः कन्तुः ।
 तुक् त् कति पिति आगमः अन्त्यावयवः । संयत् कृत्यम् ।
 तुट् त् आगमः (बुट्प्रलोः) आद्यवयवः । सायन्ननः ।
 तुमुन् तुम् भावे क्रियार्थक्रियादौ क्त् आद्युदासः । भोक्तुं
 वाति ज्ञातुमिच्छति । [भोक्ता स्त्रियां डीप् ।
 तृत् तृ-कर्त्तरि क्त् सप्तदायान्नोदासः । कटस्य कर्त्ता अन्नस्य
 तन् तृ शीलाद्यर्थे क्त् आद्युदासः । कटम् कर्त्ता ।
 तैलच् तैल स्नेहार्थे तद्धितः अन्नोदासः । तिलतैलम् ।
 तौमुन् तौस् तुमर्थे क्त् अव्ययः आद्युदासः । ईश्वरो
 विचरितोः विचरितुमीश्वर इत्यर्थः ।
 त्र त्र भवार्थे तद्धितः । चिरत्रः परत्रः ।
 त्रप् त्र स्वार्थे तद्धितः अनुदासः । नूत्रं मूत्रम् ।
 त्यक् त्य-भवाद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः अन्नोदासः । दाक्षिणात्यः
 प्राशान्त्यः । [अधित्यका
 त्यक्न् त्यक् आसन्नाद्यर्थे तद्धितः आद्युदासः । उपत्यका
 त्यप् त्य-भवाद्यर्थे तद्धितः अनुदासः । तलत्यः इहत्यः ।
 भ त्र समूहार्थे तद्धितः स्त्रियाम् । गोत्रा । [तलभवान् ।
 त्रल् त्र सप्तम्याद्यर्थे तद्धितः अव्ययः पूर्वोदासता । यत्र वृत्र ।

त्रा त्र देयाद्यर्थे तद्धितः अव्ययः । देवाय देयं करोति
 देवताकरोति ।

त्व त्व-भावकर्म्मार्थे तद्धितः । देवत्वं ब्राह्मणत्वं शुभ्रत्वम् ।
 त्वन् त्व क्त्यार्थे क्त् आद्युदासः । कर्त्तव्यम् ।

य

यकन् यक्-कर्त्तरि क्त् आद्युदासः । गायकः ।

यट् य पूरणार्थे तद्धितः स्त्रियां डीप् । पञ्चयः दशयः ।

यमु यम् प्रकारेण्यर्थे तद्धितः अव्ययः । कथम् इत्यम् ।

या या प्रकारेण्यर्थे तद्धितः अव्ययः । यथा तथा सर्वथा ।

याल् या स्वार्थे वेदे तद्धितः अव्ययः पूर्वस्योदासः । मन्त्रया
 पूर्वया ।

युक् य् आगमः डटः अन्त्यावयवः । षष्ठः चतुर्थः कतिथः ।

य्यन् य्य हितार्थे तद्धितः आद्युदासः । अजय्या यूयः अविज्या

द

दद्मच् दद्म उन्माने तद्धितः अन्नोदासः स्त्रियां डीप् । ऊरु-
 दद्मः गजदद्मः ।

दा दा कालेऽर्थे तद्धितः अव्ययः । सर्वदा तदा यदा ।

दानीम् दानीम् कालेऽर्थे तद्धितः अव्ययः । तदानीम्
 इदानीम् ।

दुक् द् आगमः अन्त्यावयवः । अन्यदाशीः अन्यदीयः ।

दूस् दूस् दुग्धार्थे तद्धितः । अविदूस् (अविदुग्धम्) ।

देशीयर् देशीय ईषदसमाप्तेऽर्थे तद्धितः उपोक्तोदासता ।
 पटुदेशीयः ।

देश्य देश्य ईषदसमाप्तेऽर्थे तद्धितः । पटुदेश्यः ।

द्य द्य दिनेऽर्थे तद्धितः अव्ययः । अस्मिन् दिने अद्य ।

द्यस् द्यस् दिनेऽर्थे तद्धितः अव्ययः । समानेऽङ्गि सद्यः ।

द्युस् द्युस् दिनेऽर्थे तद्धितः अव्ययः । उभये दिने उभयद्युः ।

द्वयसच् द्वयस उन्माने तद्धितः अन्नोदासः स्त्रियां डीप् ।

ऊरुद्वयसम् गजद्वयसम् ।

ध

धमुञ् धम् प्रकारेण्यर्थे तद्धितः अव्ययः वृद्धिः आद्युदासः ।

द्वैधम् त्रैधम् । स्वार्थेऽङ्गे द्वैधः ।

धा धा क्रियाप्रकारेण्यर्थे तद्धितः अव्ययः । चतुर्धा पञ्चधा
 [पचति ।

धुना धुना कालेऽर्थे तद्धितः अव्ययः । अस्मिन् काले अधुना ।

धेय धेय स्वरूपाथे तद्धितः । नामधेयं भागधेयम् ।

ध्यमुञ् ध्यम् प्रकारे तद्धितः वृद्धिः आद्युदासता अव्ययः ।
 ऐकध्यम् ।

न न सत्वर्थे तद्धितः । पामनः अङ्गना ज्योत्स्ना । उरा-
खेऽर्थे च । प्रणम् ।

नङ् न भावे कृत् गुणाभावादि । यञ् प्रञ्चः यत्नः ।
नजिङ् नज् शीलाद्यर्थे कृत् गुणाभावादि । खप्रक् षष्णक् ।
नन् न भावे कृत् आद्युदात्तः । खप्रः ।
ना ना असहायार्थे पृथग्भावे स्वार्थे तद्धितः अव्ययः । विना ।
नाञ् ना असहायार्थे पृथग्भावे तद्धितः वृद्धिः अव्ययः आद्यु-
दात्तः । नाना ।

नाटच् नाट नासिकनताथे तद्धितः अनोदात्तः । अवनाटम् ।
नि नि भावे कृत् स्त्रियाम् । नानिः हानिः ।
निङ् नि समासान्तः अन्तादेशः । युवजानिः ।
नीग् नी आगमः अन्यावयवः । वनीवञ्जीति ।
नुक् न् आगमः अन्त्यावयवः । धूनयति प्रीणयति ।

प

पटच् पट-विस्तारे तद्धितः अनोदात्तः । अविपटः ।
पाशप् पाश कुत्सितार्थे त० अनुदात्तः । निप्रक्पाशः । [तिल्पिङ्गः ।
पिञ्ज पिञ्ज निष्फलेऽर्थे तद्धितः । तिलपिङ्गः । वेदे तु ङित् ।
पिटच् पिट-नासिकानताथे तद्धितः अनोदात्तः । चिपिटम् ।
पुक् प् आगमः अन्यावयवः । स्थापयति यापयति ।
पेज पेज निष्फलेऽर्थे तद्धितः । तिलपेजः ।

फ

फक् फ-आयन अपत्याद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः अनोदात्तः ।
नाडायनः । [स्त्रियां ङीप् । वात्स्यायनः आश्लायनः ।
फज् फ-आयन गोत्रार्थे युनि तद्धितः वृद्धिः आद्युदात्तः ।
फिज् फि-आयनि अपत्याद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः आद्युदात्तः ।
तैकायनिः । [कायनिः ।
फिन् फि-आयनि अपत्याद्यर्थे तद्धितः आद्युदात्तः । गुल्लु-

व

व(व) व(व) सत्वर्थे तद्धितः । शंभः शम्भः दन्त्यव इति कौस्तुभ-
सम्मतम् । [व(व)हुगुङ् ।
व(व) ऊच् व(व)हु ईषदसमाप्तेऽर्थे तद्धितः अनोदात्तः ।

भ

भ भ सत्वर्थे तद्धितः । शम्भः कम्भः ।
भक्तल् भक्त चतुर्थ्याम् तद्धितः पूर्वसुदात्तः । ऐषकारिभक्तम् ।
भ्रटच् भ्रट-नासिकानताथे तद्धितः अनोदात्तः । अवभ्रटम् ।

म

म म-भवार्थे सत्वर्थे च तद्धितः । आदिमः मध्यमः । कृमः ।

मट् म डट् आगमः आद्यावयवः । पञ्चमः दशमः ।

मण् म भवार्थे तद्धितः वृद्धिः स्त्रियां ङीप् । माध्यमः ।
मतुप् मतु अस्त्वर्थे तद्धितः स्त्रियां ङीप् अनुदात्तः । अग्नि-
मान् श्रीमान् । अकारादितस्तु मस्य वः । धनवान् लक्ष्मी-
वान् यशस्वान् विद्वान् ।
मनिन् मन्-शीलाद्यर्थे कर्तरि कृत् आद्युदात्तः । सुशर्मा ।
मप् म जातार्थे क्त्विप्रत्ययान्ताच्चित्यं मप् तद्धितः अनुदात्तः ।
पक्षिमम् ।

मयट् मय तद्रूपविकारे प्राचुर्यार्थे च तद्धितः स्त्रियां ङीप् ।
वाङ्मयः यवमयी यवामूः । अन्नमयी यञ् । [(अविदुग्धम्)
मरीसच् मरीस-दुग्धेऽर्थे तद्धितः अनोदात्तः । अविसरीसम्
मात्रिच् मात्र प्रमाणसामान्ये तद्धितः स्त्रियां ङीप् अनोदात्तः ।
प्रस्थमात्रः गजमात्रम् । कात्स्न्ये च तावन्मात्रम् ।

मिनि मिन् सत्वर्थे तद्धितः । गोमी ।

मीय मीय भवार्थे तद्धितः । मध्यमीयः ।

मुक् मु आगमः अन्यावयवः । पवमानः । [न्ययः ।

सुम् स् आगमः खिति अन्यावयवः । रातिञ्चरः । स्तन-

य य भावादर्थे कृत् वेदे । निष्क्यः देवहूयः । लोके तु यत् ।
समूहार्थे तद्धितः स्त्रियाम् । पाश्या वात्या धूस्या ।
साध्यर्थे च ङित् । सभ्यः ।

यक् य-धात्वशप्रत्ययः । कण्डूयते । विकरणः । क्रियते
नूयते । भावकस्माद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः अनोदात्तः । पौर-
हित्यम् सैनापत्यम् ।

यङ् य पौनःपुन्याद्यर्थे धात्वशप्रत्ययः । ङित् आत्मनेपद-
गुणभावादि । बोभूयते चेक्रीयते । [वात्स्यः ।

यज् य-अप्रत्ययार्थे तद्धितः वृद्धिः आद्युदात्तः । गार्ग्यः ।
यत् य भावादर्थे कृत् स्वरितः । भयं भव्यः, गेयं गेयः, चयं चयः ।
यल् य-सत्वर्थे तद्धितः पूर्वोदात्तः । वेशोभाग्यः यशोभाग्यः ।
यस् य सत्वर्थे तद्धितः सिच्चात् पूर्वस्य पदत्वेन अनुस्वारादि
शयः शय्यः कयः कय्यः ।

युक् यु आगमः अन्त्यावयवः । आदायि स्थायी दायः । [दुर्यान्म्
युच् यु-अन भावादर्थे कृत् ससुदायानोदात्तता । सुज्ञाणम्
युस् यु सत्वर्थे तद्धितः सिच्चात् पूर्वस्य पदत्वेन अनुस्वारादि
शयुः शय्युः कयुः कय्युः । उर्णायुः ।

र

र र सत्वर्थेदौ तद्धितः । कुञ्जरः मधुरः । स्वार्थे कुटीरः ।
प्रकृतिलिङ्गता ।

शीलाद्यर्थे कृतप्रत्ययः । हिंस्रः कन्नः नमः ।

रण् र शरणेऽर्थे तद्धितः दृष्टिः । अग्नीष्-आग्नीध्रम् ।

रदाशुक् रदाशु कर्तरि कृत् । कृत्-जीव-जीरदाशुः ।

रिक् रि आगमः अन्तावयवः । क-चरि करोति ।

रिङ् रि अन्तादेशः । क-क्रियते क्रिया ।

रिल् रि प्रथमाद्यर्थे तद्धितः अव्ययः पूर्वोदात्तः । उपरि ।

रिष्टातिल् रिष्टात् प्रथमाद्यर्थे तद्धितः पूर्वोदात्तः । उपरिष्टात् ।

रीक् री आगमः अन्तावयवः । क-चरो करोति ।

रीङ् री अन्तादेशः । मात्तिकरोति धात्तिकरोति । [धारः ।

रु र आदेशः । हरिः अहः । रु शीलाद्यर्थे कृतप्रत्ययः । दाहः ।

रुक् र आगमः अन्तावयवः । क-चरि करोति ।

रुट् र आगमः आद्यावयवः । शी-येरते, सम्-विट्-संविद्रेते ।

रूपप् रूप-प्राप्त्यर्थे तद्धितः अनुदात्तः । पटुरूपः पचतिरूपम् ।

रूप्य रूप्य भूतपूर्वसम्बन्धाद्यर्थे तद्धितः । कृष्णरूप्या गौः ।

भवार्थे-समरूप्यः ।

रिहिल् रिहि सम्प्रत्यये तद्धितः अव्ययः पूर्वोदात्तः । कर्हि तर्हि ।

ल

ल ल चक्षुःक्षेदार्थे तद्धितः न लित् । चिह्नः चुह्नः पिह्नः ।

लच् ल मत्वर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । चूडालः मांसलः अंसलः ।

ल्यप् य आनन्तर्यार्थे कृत अव्ययः पूर्वोदात्तः । प्रभूय प्रहृत्य ।

ल्यु यु-अन कर्तरि कृत पूर्वोदात्तः । नन्दनः विचक्षणः ।

ल्युट् यु-अन भावादौ कृत पूर्वोदात्तः । भवनम् । स्त्रियां

ङीप् । प्रमाणी ।

व

व व मत्वर्थे तद्धितः । केशवः गाविह(गङ्गी)वः अजगवः । शंवः

शब्दः कौमुदीमते वलादिरयम् न वशादिः ।

वति वत् क्रियादितुल्यार्थे तद्धितः अव्ययः । देवदत्तवत्

पचति । रामवत् कृष्णस्य चरितम् गृह्यवत् वने वसति ।

वतुप् वत् परिभाषार्थे तद्धितः अनुदात्तः उगित्कार्यम् ।

यावान् तावान् । किमः इदमथ परस्य वस्य वस्तस्य इयः ।

क्रियान् इयान् ।

[वस्य रश्च । धीवरो ।

वनिप् वन् भूते कर्तरि कृत अनुदात्तः । यज्वा । स्त्रियां ङीप्

वध वय भानार्थे तद्धितः । दुवयम् ।

वरच् वर शीलाद्यर्थे कृत समुदायान्तोदात्तः । स्वारः ईश्वरः ।

वलाच् वल चतुर्थ्यां मत्वर्थे च तद्धितः अन्तोदात्तः । शिखावलः ।

रजस्वला ।

[उपयट् उत्तपाः विन्तपाः ।

विच् वि तस्य लोपः कर्तरि कृत समुदायान्तोदात्तः ।

बिट् वि तस्य लोपः कर्तरि कृत । अपेगाः उदधिकाः ।

विडच् विड संज्ञार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । निविडम् ।

विधिल् विध-विषयार्थे तद्धितः पूर्वोदात्तः । भौरिकिविधः ।

विनि विन् मत्वर्थे तद्धितः स्त्रियां ङीप् । तेजस्वी पयस्वी ।

विरीसच् विरीस संज्ञार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । निविरीसः ।

वक् वु अक भवादर्थे तद्धितः । कन्यकम् । व् आगमः

अन्तावयवः । भू-अभूवन् बभूव ।

वुच् वु-अक स्वार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । उपकः (उपेन्द्रदत्तकः)

वुज् वु अक शीलाद्यर्थे कृत दृष्टादि । निन्दकः ।

हिंसकः । समूहार्थे तद्धितः । औद्रकम् औरभूकम्

राजन्वकम् राजकम् ।

वुन् वु-अक साधुकार्यार्थे कृत आद्युदात्तः । प्रवकः सरकः

लवकः । वेदनादिकर्त्तृर्थे तद्धितः । पदकः क्रमकः ।

व्यत् व्य-अपत्त्यर्थे तद्धितः स्वरितः । आहव्यः (आहवृत्तः) ।

व्यन् व्य सप्तमार्थे तद्धितः आद्युदात्तः । आहव्यः (रिपुः)

भ्रातृव्यर्थे तद्धितः । पिहव्यः (पिहभ्राता ।

श

श अ भावे कृत स्त्रियाम् । क-क्रिया । कर्तरि कृत अ ।

विद्-विन्दः । मत्वर्थे तद्धितः न शित् । रोमशः लोमशः ।

शङ्कटच् शङ्कट स्वार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । विशङ्कटः ।

शट् अत् न गुणादि उगित्कार्यम् । पचन्तम् विदन् विदती ।

शध्यै(न्) अध्ये त्वमर्थे कृत निप्ते आद्युदात्तः । मदयध्ये पिवध्ये

शस् शस् वीष्वावोधके कारके तद्धितः अव्ययः । बद्धशो ददाति ।

शाकट शाकट चोलेऽर्थे तद्धितः न शित् । इक्षुशाकटम् ।

शाकिन शाकिन चोलेऽर्थे तद्धितः न शित् । इक्षुशाकिनम् ।

शानच् आन कर्तृकर्मादौ कृत समुदायान्तोदात्तः । पचमानः

चीयमानः भूयमानम् ।

[यजमानः ।

शानन् आन शीलाद्यर्थे कर्तरि कृत आद्युदात्तः । पचमानः

शालच् शाल वैपुल्ये तद्धितः अन्तोदात्तः । विशालः ।

शतिप् ति धातुस्वरूपार्थे कृत अनुदात्तः । भवतिः विभर्तिः ।

ष

ष अ समासान्तः स्त्रियां ङीप् । हिमूर्धः तिमूर्धः । [दीर्घसकृत् ।

षच् अ समासान्तः स्त्रियां ङीप् अन्तोदात्तः । यज्ञाजः

षड्गवच् षड्गव पशुषट्कार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः ।

गोषड्गवम्, महिषषड्गवम् ।

[वराकः जल्लाकः ।

षाकन् आक-शीलाद्यर्थे कर्तरि कृत स्त्रियां ङीप् आद्युदात्तः ।

षिकन् इक अध्येतव्यर्थे तद्धितः आद्युदात्तः स्त्रियां ङीप् ।

शतपथिकः षट्पथिकः ।

[मनु-मातृषम् ।

षुक् ष् आगमः अन्तावयवः । जल-जातृषम् तड-ताडृषम्

घेन्यन् अन्य आधानार्थे तद्धितः षड्विः आद्युदात्तः। सामिधेन्यः।

स्त्रियां ङीष् सामिधेनी षक्। [पथिकः।

ष्कन् क गच्छतीत्यर्थे तद्धितः आद्युदात्तः स्त्रियां ङीष्।

द्वरच् तर अत्यार्थे तद्धितः अनोदात्तः। उच्चतरः। स्त्रियां ङीष्, वक्षतरी।

घृन् त्व करणाद्यर्थे क्त्वा आद्युदात्तः। योत्वम्। स्त्रियां कचित्

ङीष्। नम्रो। कचिन्न। दंष्ट्रा। [ङीष्। कुसीदिकः।

ष्ठच् ठ-इक गर्ह्य प्रयच्छतीत्यर्थे तद्धितः अनोदात्तः स्त्रियां

ष्ठन् ठ-इक गर्ह्य प्रयच्छतीत्यर्थे तद्धितः आद्युदात्तः स्त्रियां ङीष्। कुसीदिकः। चरतीत्यर्थे च। पथिकः। [आकर्षिकः।

ष्ठल् ठ-इक चरतीत्याद्यर्थे तद्धितः पूर्वसुदात्तम् स्त्रियां ङीष्।

ष्फ फ-आयन यजन्तात् तद्धितः स्त्रियां ङीष्। कात्यायनी कौरव्यायणी। [दात्तः। कापिशायनः।

ष्फक् फ-आयन भवादर्थे तद्धितः षड्विः स्त्रियां ङीष् अनो-

य्यङ् ब-गोत्रार्थे तद्धितः पितृत्वेऽपि यङ्ङाप्। क्रोधा वावराह्या।

ष्यञ् य भावकम्पादौ तद्धितः षड्विः आद्युदात्तः। चातुर्यम्।

स्त्रियां ङीष्। चातुरी।

घृञ् ल विकाराद्यर्थे तद्धितः षड्विः स्त्रियां ङीष्। शाभीलम्।

ष्वन् वु-अक कर्तरि क्त्वा आद्युदात्तः स्त्रियां ङीष्।

नर्त्तकः रजकः।

स

स स चतुरर्थ्यां तद्धितः। लणसः पर्यसः। प्राशस्ये तद्धितः।

सृत्वा।

सण् अ समूहार्थे तद्धितः षड्विः सिन्धात् न भत्वम्। पार्श्वम्

(परगुसंघः)। सण इत्यस्य सकारस्य इत्वाप्रसङ्गेः

वार्त्तिकज्ञता तत्परिवर्त्तनेन णस् इति पठितम्।

सन् स इच्छार्थे धात्वन्प्रत्ययः। क-चिकीर्षति, गम्-जिग-

मिषति।

समसण् समस् वक्ष्यार्थे तद्धितः षड्विः अव्ययः। ऐषमः।

साति सात् काल्पेन सम्पन्नाद्यर्थे तद्धितः अव्ययः। अग्निं सात्-

करोति।

सुक् स् आगमः अन्नावयवः। दधिस्थिति। [त्रिःपचति।

सुच स् क्रियावृत्तिगणने तद्धितः अव्ययः अनोदात्तः। द्विरसि

से(न्) से तमर्थे क्त्वा निप्त्वे आद्युदात्तः। वृक्षे वक्रुमित्यर्थः।

सोढ सोढ दुग्धार्थे तद्धितः। अविरोढम् (अविदुग्धम्)।

स्तन्धच् स्तन्ध समूहार्थे तद्धितः अनोदात्तः। गजस्तन्धः।

क्ल क्ल प्राशस्ये तद्धितः। सृत्वा।

सुञ् क्ल अपत्याद्यर्थे तद्धितः षड्विः आद्युदात्तः। पौञ्कः।

ह

ह ह सम्प्रत्यर्थे तद्धितः अव्ययः। अस्मिन् इह, कस्मिन् कुह।

विभक्तिस्वरूपादिकं तु प्रसिद्धत्वात् प्रदर्शितम्।

इति पाणिनीयप्रत्ययादिपरिनिष्ठित-

रूपादिविवरणम्।

अथाकारादिकमेण उणादिप्रत्ययपरिनिष्ठित-

रूपादिविवरणम्।

अ

अ अ। रिफ-रेफः (कुत्सितः)।

अक्रुच् अक्रुत् समुदायानोदात्तः। वच-वचकृन्। (विप्रः वाक्मी च)

अङ्गच् अङ्ग समुदायानोदात्तः। पत-पतङ्गः। हृ-तरङ्गः।

विडादिभ्यः तस्य कित्त्वं तेन न गुणः। विडङ्गः सटङ्गः।

कृ-उत्त्वे कुरङ्गः। शृवृज्भ्यां शिप्त्वम्। शारङ्गः वारङ्गः।

अच् अ समुदायानोदात्तः। उह्+ह-उदरम्।

अच अच। कु-कवचम्। [संप्रसारणं च। पृथक्।

अजि अज्। पारि+अजि-पारक् (सुवर्णम्)। प्रथः कित्त्वं

अटच् अट समुदायानोदात्तः। भ-भरटः।

अटन् अट आद्युदात्तः। शक-शकटः, ककि-कङ्कटः।

अटि अट्। सृ-सरट्।

अठ अठ। कम-कमठः। जृ-जरठः। रम-वृद्धिः। रामठम्।

अण्डच् अण्ड समुदायानोदात्तः। क-करण्डः। भ-भरण्डः।

अतच् अत समुदायानोदात्तः। भ-भरतः, सृ-सरत इत्यादि।

अति अतु शब्दवत् उगित्कार्यम्। पृष्-पृषति। मङ्-

महान् महती वृह-वृहन् वृहती।

अति अति। अम-अमतिः। रम-रमतिः।

अतन् अत आद्युदात्तः। अम-अमत्वम्, यज-यजता।

अचिन् अलि नित् आद्युदात्तः। पत-पततिः।

अथ अथ। शो-शयथः। शप-शपथः। रप-रपथ इत्यादि।

अदि अद्। शृ-शरद्। हृ-हरद्। भस-भसद्। त्यजादेः तस्य

ङित्त्वम्। त्यज-त्यद् तन-तत् यज-यद् सर्वनाम।

अन् अ नित् आद्युदात्तः। क्रिय-ललोपः। केषः। [यहृषिः

अनि अनि स्त्रियाम्। कृ-अरणिः। सृ-सरणिः। धृ-धरणिः। यहृ-

अनुङ् अन् गुणाभावादि। नद-नदत्तः। क्षिप-क्षिप्नुः। [गयम्।

अन्य अन्य। राज-राजन्यः (वर्द्धिः)। शृ-शरण्यम्। रम-रम-

अन्यच् अन्य सप्तदशान्नोदात्तः । ह-सरयुः (मिथः वातश्च) ।
 अप अप । ह-प्रक् च सप्तपः ।
 अभच् अभ सप्तदशान्नोदात्तः । कृ-करमः शृ-शरम इत्यादि ।
 अम अम । कल-कलमः कई-कईमः अव-अवमः अध-अधमः ।
 अमच् अम सप्तदशान्नोदात्तः । प्रथ-प्रथमः चर-चरमः ।
 अम्बच् अम्ब सप्तदशान्नोदात्तः । क-करम्बः कद-कदम्बः ।
 अयु(यू) अयु(यू) । ह-सरयुः सरस्वती ।
 अर(च्) अर । क-अररस् क-अरर जर्ज-जर्जरः । चित्त्वे
 सप्तान्नोदात्तः । अव-अवरः । [तट्च अन्नः ।
 अरन् अर आद्युदात्तः । प्र+आ+अत-प्रातः । अमः
 अर अर । क-अररः ।
 अल् अ पूर्वोदात्तः । उद्+ह-उदरम् ।
 अलच् अल सप्तदशान्नोदात्तः । मगि-मगलम् ।
 अलिच् अलि सप्तदशान्नोदात्तः । अञ्ज-अञ्जलिः ।
 अवक अवक । स्था-तादेशः कित्त्वे च स्तवकः ।
 अस अस । अर्पि-अर्पसः (अपमांसम्) ।
 असच् अस सप्तदशान्नोदात्तः । अत-अतसः चम-चमसः ।
 असानच् असान सप्तदशान्नोदात्तः । शृ-शरसानः जृ-जरसानः ।
 असि अस् । सु+तप-सुतपाः, जात+विद-जातवेदाः ।
 असि असि । सन-सानसिः नि० वृद्धिः । वृ-वृक् वर्णसिः ।
 असुन् अस् आद्युदात्तः । चित-चेतः ह-सरः तप-तपः ।

आ

आ आ अव्ययः । वि+सी-विषा (वृद्धिः) । वि+हा-विहा
 (सर्गः) । [पताका ।
 आक आक । खज-खजाका वल-वलाका गल-गलाका पत-
 आगूच् आगू सप्तदशान्नोदात्तः । यु-यवागू ।
 आणक आणक । लू-लवाणकः धू-धवाणकः ।
 आतु आतु । जीव-जीवातुः ।
 आतकन् आतक आद्युदात्तः । जीव-नि० वृद्धिः जीवातकः ।
 आनक आनक । शी-शयानकः भी-भयानकः ।
 आनच् आन सप्तदशान्नोदात्तः । सम्+स्तु+संस्तवानः ।
 सुध-कित् सुधानः, एवं लुध-लुधानः बुध-बुधानः ।
 आनुक् आनु गुणाभावः । कथ-कथानुः ।
 आन्य आन्य । वद-वदान्यः ।
 आय्य आय्य । सृष्टि-सृष्ट्याय्यः ।
 आरन् आर आद्युदात्तः । अग्नि-अङ्गारम्, मद-मदारः ।
 आल आल । मय्य-यलोपः वस्य लादेशे मरालः ।
 आलच् आल सप्तदशान्नोदात्तः । स्था-स्थालं स्थाली ।

आनञ् आन वृद्धिः आद्युदात्तः । वत-वागमः वात्वालः
 पत-पातालम् चडि-चण्डालः ।
 आलीयच् आलीय सप्तदशान्नोदात्तः । मृज-मार्जालीयः ।
 आस आस । यु-यवासः (दुरालभा) ।
 आसि आम् । इण-अयाः अव्ययः । (वक्त्रः) ।
 इ
 इ इ । र-रविः कु-कविः पु-पविः ऋ-अरिः कृ-किञ्च ।
 किरिः, एवं गृ-गिरिः ।
 इकन् इक आद्युदात्तः । क्री क्रयिकः । आ+पण-आ-
 पणिकः । आ+पत-आपतिकः ।
 इजि इज् । पण-पण्यवादेशः बणिक् । वश-कित् उगिक् ।
 इज् इ वृद्धिः आद्युदात्तः । स्त्रियां वा ङीप् । वप वापिः
 वापी । यज-याजिः याजी । वस-वासिः वासी ।
 इण् इ वृद्धिः । जन-जनिः अज-आजिः अत-आतिः ।
 इत इत । कुस-कुसितः (जनपदः) । [पलितम् ।
 इतच् इत प्रकृतिप्रत्ययसप्तदशान्नोदात्तः । फलः फल्यवादेशः
 इतन् इत आद्युदात्तः । ह-हरितः श्यै-श्येतः ।
 इति इत् । ह-सरित् ह-हरित् र्ह-रोहित् शुभ-योषित् ।
 इत् इत् । इत्-सप्तदशान्नोदात्तः । स्तनि-स्तनयितुः ।
 इत् इत् । अश-अशितम् वह-वहितम् ध-धरित्री ।
 इत्तन् इत्त आद्युदात्तः । जन-जनितः ।
 इथिन् इथि आद्युदात्तः । अत-अतिथिः ।
 इन् इ आद्युदात्तः । पच-पचिः बल-बलिः यज-यजिः ।
 इनच् इन सप्तदशान्नोदात्तः । श्यै-श्येनः, ह-हरिणः,
 श्यै-श्येनः, अव-अविनः ।
 इनण् इन वृद्धिः । मह-माहिनम् ।
 इनन् इन आद्युदात्तः । इ-इविणम् दक्ष-दक्षिणः-दक्षिणा ।
 इनि इन् । गम-गमी । आङि णित् । आगामी । [ध-धरिमा ।
 इमनिच् इमन् सप्तदशान्नोदात्तः । ह-हरिमा ह-सरिमा
 इमनिन् इमन् आद्युदात्तः । जन-जनिमा भ-भरिमा ।
 इलच् इल-सप्तदशान्नोदात्तः । ल-ललितम् कल-कलितम्
 इ(ष्ट)ष्टच् इ(ष्ट)ष्ट सप्तदशान्नोदात्तः । अञ्ज-अञ्जि(ष्ट)ष्टः ।
 इष्णुच् इष्णु-सप्तदशान्नोदात्तः । गै-गेषुः दा-देशुः ।
 इसन् इस आद्युदात्तः । अर्पि-अर्पसः (अपमांसम्) ।
 इसि इस् । अर्च-अर्चिः शुच-शोचिः ह-हविः रूप-सर्पिः ।
 इसिन् इस् आद्युदात्तः । द्युत आदेर्जः ज्योतिः ।
 ई
 ई ई । अव-अवीः त-तरीः स्त-स्तरीः तन्नि-तन्नीः ।

ईकन् ईक आद्युदात्तः । कष-कषीका, दूषि-दूषीका ।

ईचि ईचि । ऋ-मरीचिः कष-कषीचिः ।

ईद ईद । कुस-कुसीदम् । [इ-धरोमा ।

ईमनिच् ईमन् समुदायान्नोदात्तः । ऋ-हरीमा ऋ-सरीमा

ईरच्(न्) ईर चित्त्वे समुदायान्नोदात्तः चित्त्वे आद्युदात्तः ।

हिंसोरः । [फलम्) ।

ईरन् ईर-आद्युदात्तः । कृ-करीरः, गृ-गरीरम्, पृ-परीरम्

ईषन् ईष आद्युदात्तः । कृ-करीषम्, तृ-तरीषः ।

उ

उ उ । ऋ-भरुः, शी-शयुः, ऋ-भरुः, तृ-तरुः, चर-चरुः ।

उकन् उक आद्युदात्तः । सम्+कस-सङ्कसुकः ।

उडच् उड समुदायान्नोदात्तः । गृ-गरुडः । [खाडः ।

उण् उ वृद्धादि । क-कारः, पा-पायुः, वा-वायुः, खद-

उति उत् । ऋ-भरुत्, गृ-गरुत् ।

उत् उत् । तै-लोत्तम्, वृ-वरुत्तम् ।

उन उन । शक-शकुनः । [दारि-दारुणः ।

उनन् उन आद्युदात्तः । कृ-करुणः, करुणा । वृ-वरुणः,

उनसि उनस् । दम-दमनाः ।

उनि नि । शक-शकुनिः ।

उन्त उन्त । शक-शकुन्तः ।

उन्ति उन्ति । शक-शकुन्तिः ।

उम उम । कुस-कुसुमम् ।

उम्भ उम्भ । कुस-कुसुम्भम् । [चत-चतुरः ।

उरच् उर समुदायान्नोदात्तः । मन्-मन्दुरा, मथ-मथुरा,

उरन् उर आद्युदात्तः । अस-असुरः, मस-मसुरा ।

उरिन् उरि आद्युदात्तः । जस-जसुरिः, सह-सहुरिः ।

उल उल । तडि-तण्डुलः ।

उलच् उल समुदायान्नोदात्तः । हर्ष-हर्षुलः, चट-चटुलः ।

उलन् उल आद्युदात्तः । वृ-वरुणः, ताडि-तण्डादेशः, तण्डुलः ।

उलि उलि । अग्नि-अङ्गुलिः ।

उशच् उश समुदायान्नोदात्तः । अक्लि-अङ्गुशः । [कलुषः ।

उषच् उष समुदायान्नोदात्तः । पृ-परुषः, नह-नडुषः, कल-

उ(ज)षन् उ(ज)ष आद्युदात्तः । ऋ-अरु(रु)षः ।

उसि उस । जन-जनुः ! अस्य नि० उदन्तात्तपि ।

उसिन् उस आद्युदात्तः । ऋ-अरुः, घृ-परुः, वप-वपुः ।

ऊ

ऊ ऊ । कष-कर्षूः, चम-चमूः, तन-तनूः ।

ऊक ऊक । ऋ-भरुकः, वल-वलूकः, मडि-मण्डूकः ।

ऊकण् ऊक वृद्धादि । कष-कर्षूकः, शल-शलूकम्,

ऊख ऊख । मा-मयादेशः, मयूखः ।

ऊयन् ऊय आद्युदात्तः । जृ-जरूयम्, वृ-वरूयः ।

ऊम ऊम । शुध-गोधूमः ।

ऊर ऊर । खर्ज-खर्जूरः, कप-कर्पूरः, वल्ल-वल्लूरम् ।

ऊरन् ऊर आद्युदात्तः । मी-मयूरः । खन्द-सम्भारणम्

सिन्दूरम् । मस-मसूर ।

ऊलच् ऊल समुदायान्नोदात्तः । पिजि-पिञ्जलम्, कुस-

कुसलः ।

ऋ

ऋ ऋ । दिव-देवा देवरौ ।

ऋतिन् ऋत् आद्युदात्तः । शक-शकृत् । [मनन्दा ननन्दरौ ।

ऋन् ऋ आद्युदात्तः । छ+अस-खसा खसारौ । न+मन्द-

ए

एण् एण् । कृ-करेणुः, ऋ-हरेणुः ।

एन्य एन्य । वृ-वरेण्यः ।

[गुडेरः ।

एरक् एर गुणाभावादि । पत-पतेरः, कुठ-कुठेरः, गुड-

एलिमच् एलिम समुदायान्नोदात्तः । पच-पचेलिमः ।

एणुक् एणु गुणाभावादि । गै-गेणुः ।

ओ

ओतच् ओत समुदायान्नोदात्तः । कवः पादेशः कपोतः ।

ओलच् ओल समुदायान्नोदात्तः । पट-पटोलः । कपि-

नलोपः कपोलम् ।

ओरन् ओर आद्युदात्तः । कठ-कठोरः, चक-चकोरः ।

क

क अ गुणाभावादि । खु-खुवः । वि+आ+घ्रा+व्याघ्रः ।

क क वकारप्रसङ्गे षात् न कित् । क-कर्कः, रा-राका कल-कल्कः ।

कक् क अन्तर्हितेन नादेः कित्त्वम् । वृ-वृकः, भू-भूकः ।

कङ्कण कङ्कण वकारप्रसङ्गे षात् न कित् । ऋड-ऋडङ्कणः (शिशुः)

काण कण वप्रसङ्गे षात् न कित् । चित-कान्तादेशः गुणाभावश्च

नि० चिकणः ।

कतु अत गुणाभावादि । क-कतः । [(वङ्कडिकरः) ।

कतिच् कति गुणाभावादि समुदायान्नोदात्तः । ऋ-रतिः

कचन् अत गुणाभावादि आद्युदात्तः । छ+विद-सविदलम् ।

कन् अ गुणाभावादि आद्युदात्तः । क्रिष-नि० कीनाशः ।

कन् क वप्रसङ्गे षात् न कित् आद्युदात्तः । कण-एकः भी-भेकः

कनसि अनस् गुणाभावादि । वष-वषनाः ।

कनिन् अन् गुणाभावादि आद्युदात्तः । यु-युवा, वष-वषा ।

कन्यन् अन्य कित् आद्युदात्तः । ह्यर्थे-हिरादेशः हिरण्यम् ।
 कन्युच् अन्य गुणाभावादि समुदायान्तोदात्तः । क्षिप-क्षिपण्युः
 कप अप गुणाभावादि । कण-संप्रसारणं कुणपः (शवः) ।
 कपन् अप गुणाभावादि आद्युदात्तः । उप-उषपः कुट-कुटपः ।
 कमिन् अस् कित् आद्युदात्तः । इदि-नलोपः, इदम् सर्वनाम
 कयन् अय गुणाभावादि आद्युदात्तः । तन-तनयः ।
 करन् कर न कित् आद्युदात्तः । श्-शकरा ।
 कल अल गुणाभावादि । लप-लपला, लफ-लफला ।
 कलन् कल न कित् आद्युदात्तः । उप-उष्कलः ।
 काकु आकु गुणाभावादि । कट-कटाकुः कृष-कृषाकुः (सूत्ये) ।
 कालन् आल गुणाभावादि आद्युदात्तः । विड-विडालः ।
 किकन् इक कित् आद्युदात्तः । वृष-वृषिकः क्षप-क्षपिकः ।
 कित्च इत कित् समुदायान्तोदात्तः । रुच-रुचितं वच-
 उचितम् । [सुलिन्दः ।
 किन्दच् इन्द कित् समुदायान्तोदात्तः । कुल-कुलिन्दः उल-
 किरच् इर कित् समुदायान्तोदात्तः । इष-इषिरः ।
 किष्यन् इष्य कित् आद्युदात्तः । रुच-रुचिष्यः भुज-भुजिष्या ।
 कीकन् ईक कित् आद्युदात्तः । ऋज-ऋजीकः ऋड-ऋडीकः ।
 कीटन् ईट कित् आद्युदात्तः । क-किरीटं ल-तिरीटम् ।
 कु उ गुणाभावादि । पृ-पुरुः भिद-भिदुः व्यध-विधुः ।
 कुक् क अन्यकिच्चादिकित्त्वम् । ह्यो-ह्यीकः ।
 कुकन् उक गुणाभावादि आद्युदात्तः । प्रथ-संप्रसारणम् पृथुकः
 कुपन् उप गुणाभावादि आद्युदात्तः । पृ-पुरुषः ।
 कू ऊ गुणाभावादि । न्हत-न्हतः श्दध-श्दधूः ।
 कौय्य एय्य गुणाभावादि । स्तु स्तुवेय्यः (वेद एवायम्) ।
 क्त त गुणाभावादि । अक-अक्तः ए-एतम् स-सतम् ।
 क्त्वि, क्तु गुणाभावादि । क-कत्तुः हन-हत्तुः ।
 क्त त गुणाभावादि । अम-अन्म' चि-चित्' मिद-मिचम् ।
 कथन् थ गुणाभावादि आद्युदात्तः । हन-हथः कुष-कुषः ।
 कथिन् थि गुणाभावादि आद्युदात्तः । अम-अस्थि सक-सकथि
 क्त न गुणाभावादि । ल्ह-ल्होपः लणम् । [लू-लूनिः ।
 क्रिन् नि कित् स्त्रियां आद्युदात्तः न डीप् । स-स्रणिः ।
 क्कलन् मल कित् आद्युदात्तः । कुट-कुङ्कलम् कप-कङ्कलम् ।
 क्यु यु-अन गुणाभावादि । कृ-किरणः पृ-पुरुषः ।
 क्युच् यु-अन गुणाभावादि आद्युदात्तः । ऋ-उत् उरणः ।
 क्युन् यु-अन गुणाभावादि समुदायान्तोदात्तः । भू-भुवनम् ।
 क्रन् र कित् आद्युदात्तः । सु-सुरः स्र-स्ररः धा-धीरः ।
 करच् रर गुणाभावादि समुदायान्तोदात्तः । कु-कुररः ।

क्रि रि गुणाभावादि । स्र-स्ररिः ।
 क्रिन् रि गुणाभावादि आद्युदात्तः । अद-अद्रिः भू-भूतिः ।
 शुभ-शुभिः ।
 क्रुकन् रुक गुणाभावादि आद्युदात्तः । भी-भीरुकः । [शत्रुः ।
 क्रुन् रु गुणाभावादि आद्युदात्तः । रु-रुहः शाति-ह्रस्वः ।
 क्त ल गुणाभावादि । मू-मूलम् शक-शक्तः अम-अम्लः ।
 क्तिन व गुणाभावादि आद्युदात्तः । अश-अश्वः प्रुष-प्रुष्वः ।
 क्तिन् वन् गुणाभावः अनुदात्तः । शी-शीवा कुश-कुश्या ।
 किन् वि, इकारास्थानुनासिकत्वाभावाद् लोपः । क-कीर्तिः
 गृ-गीर्तिः जागृ-जागृतिः ।
 किप् वि तस्य लोपः अनुदात्तः कित् । वच-दीर्घः वाक् ।
 कुन् वु-अक कित् आद्युदात्तः । चर-चरकः ।
 क्सरन् सर कित् आद्युदात्तः । तन-तसरः, ऋष-ऋक्षरः ।
 क्मि मि गुणाभावादि । मूष-मूक्षिः, कुष-कुक्षिः, शुष-शुक्षिः
 क्सु सु गुणाभावादि । इष-इक्षुः ।
 क्स्त्र स्त्र गुणाभावादि । कृत्-कृत्स्त्रम्, अय-अयस्त्रम् ।

ख

ख ख वकारप्रक्षेपात् न खित् । शम-शङ्खः सह-सरादेशे मूर्खः ।
 ग

ग ग वकारप्रक्षेपात् न गित् । गृ-गर्गः ।
 गक् ग वकारप्रक्षेपात् न गित् गुणाभावादि । मुद-मुद्गः ।
 गग् ग वकारप्रक्षेपात् न गित् वृद्धादि । शृ-सृद् शार्ङ्गः ।
 गन् ग वकारप्रक्षेपात् न गित् आद्युदात्तः । गम-गङ्गा ।

घ

घथिन् अथि कृत्वम् आद्युदात्तः । नि+सञ्ज+निषङ्गथिः ।
 च

चट् च वप्रक्षेपान्न चित् स्त्रियां डीप् । कु-दीर्घः कूची ।
 चतु अत समुदायान्तोदात्तः । एध-एधतः, वह-वहतः ।
 चिक् च वकारप्रक्षेपात् न चित् गुणाभावादि । सु-सुक् सुचौ

क

झच् झ-अन्त समुदायान्तोदात्तः । जृ-जरन्तः विश-वेशन्तः ।
 झिच् झि अन्ति तेन न भित् समुदायान्तोदात्तः । भू-भवन्तिः ।

ज

जृन् उ वृद्धादिः आद्युदात्तः । वृ-दारु, जन-शानु ।

ट

ट(न्) अ स्त्रियां डीप् । निच्चे आद्युदात्तः । दन्श-नस्य
 आ दाशः, दन्स-दासः । [मह-महिषः ।

टिप्प इष समुदायान्तोदात्तः स्त्रियां डीप् । अव-अविषः

ठ

ठ ठ वप्रज्ञेपात् न ठित् । कण-कण्डः ।

ड

ड अ अभवेऽपि टिलोपः । ऊर्ण-ऊर्णा ।

ड ड वप्रज्ञेपात् न डित् । कण-कण्डम्, गु-गुडः ।

डउ अउ अभवेऽपि टिलोपः । तन-मन्तु तितउः डउ इत्यसन्निर्देशाच्च सन्तिः ।

डट अट अभवेऽपि टिलोपः । नम-नटः ।

डति अति अभवेऽपि टिलोपः । पा-पतिः । [भवती ।

डवतुप् अवतु टिलोपः उगित्कार्यस् अनुदात्तः । भा-भवान्

डिमि इम् टिलोपः । कै-किन् । अस् इदमत्र मान्तवेन कन्नेजन्तइत्यव्ययत्वप्रसङ्गेऽपि द्विरव्ययमिति नियमादुणादौ द्विप्रत्ययान्तत्वे एवाव्ययत्वं नात्यथा ।

डुतच् उत टिलोपः समुदायान्तोदात्तः । अह्+भू-अद्भुतम् ।

डुन् उ टिलोपः आद्युदात्तः । शस्+त्री-शस्त्रुः, न+त्री अश्रुः । [वास्ति केऽप्ययं प्रत्ययः ।

डुम्सुन् उम्स् टिलोपः आद्युदात्तः । पा-उमान्, एंसः ।

ड् ज टिलोपः । भूम-भूः । [डिमिप्रत्यये ।

डै रे टिलोपः । रा-रै-राः रायौ । यथा नाव्ययत्वं तथोक्तं

डैसि ऐस् टिलोपः । उह्+चि-उच्चैः नि-दीर्घः नीचैः ।

डो ओ टिलोपः । गम-गो-गौः, गवा । नाव्ययत्वसक्तम् ।

डोसि ओस् टिलोपः । दम्-दोः दोषौ दोषः ।

डौ औ टिलोपः । ग्लै-ग्लौः रुद-भौः नाव्ययत्वसक्तम् ।

डुट् र टिलोपः स्त्रियां डोप् । स्त्रै-स्त्री ।

डि रि टिलोपः । हृ-त्रि-त्रयः ।

ढ

ढ ढ वप्रज्ञेपात् न ढित् । शम-शण्डः ।

ण

णित्वन् इति वृद्धिः आद्युदात्तः । भू-भावित्वं वद-वादित्वम् ।

ण ण वप्रज्ञेपाच्च णित् । स्या-स्याणुः अज-वेणुः वृ-वर्णुः

णकन् उक वृद्धादि आद्युदात्तः । पच-कादेशे पाकुक् ।

ण्य ग्य वप्रज्ञेपात् न णित् । छप अकारस्य ण्यत्वं धिष्यम् ।

त

त न । ली-पुट् ह्रस्वः लिप्तम् (लिप्स्) ।

तकन् तण आद्युदात्तः । इप-इपका, अश-अपका ।

तन् त आद्युदात्तः । हस-हस्तः, हृ-मर्तः, गृ-गर्तः ।

तनन् तन आद्युदात्तः । वी-वेतनम् ।

तशन् तश आद्युदात्तः । इण-एतशः (आह्वयः) ।

तशसुन् तशस् आद्युदात्तः । इण-एतशः (विप्रः) ।

ति ति । वि+तस-वितस्तिः सु+वस-स्वस्ति स्वरादिः ।

स्त्वपाठे स्वस्तीतिनिर्देशात् न भूभावः । [कृत्तिका ।

तिकन् तिक आद्युदात्तः । वृत्-वर्तिका । कृत-कित्त्वम्-

तु त । कम-कन्तुः जन-जन्तुः गै-गातुः हि-हेतुः ।

तुन् त आद्युदात्तः । सि-सेतु-ः तन-तन्तुः मन-मन्तुः ।

तच् त समुदायान्तोदात्तः । जद-जत्ता मन्-मन्ता ।

तन् त आद्युदात्तः । शंस-शंता ।

तण् त वृद्धादि । च्यु-च्यौतः । (अण्डजः, क्षीणपुण्यश्च ।

त्यक् तु-गुणाभावादि । ऋ-ऋत्युः ।

त त । गु-गोत्रं गोत्रा । वच-वक्तं यम-यन्त्रम् ।

तन् त आद्युदात्तः । ऊ-होत्रम् या-यात्रा श्रु-ओत्रम् ।

तिन् ति आद्युदात्तः । यद-यन्तिः ।

तिन् तिन् आद्युदात्तः निच्चेत्युक्तेः न नित् । अट-अच्छी अक्षिणौ ।

तिप् ति-अनुदात्तः । रा-रातिः शद-शक्तिः (हस्ती) ।

तन् त्व आद्युदात्तः । दावः (दाता) ।

थ

थक् थ गुणाभावादि । पृष-पृष्ठं यू-यूथं गू-गूथम् ।

थन् थ आद्युदात्तः । उप-ओष्ठः कृष-कोष्ठम् गा-गाथा ।

द

द द । शा-शदः (जम्बालः शस्त्रञ्च) ।

दन् द आद्युदात्तः । शप-शब्दः अव-अवदः ।

ध

धुक् धु गुणाभावादि । शी-शीधु ।

न

न न । धा-धाना (भूटयवः) पृ-पर्णम् वस-वस्त्रः ।

नक् न गुणाभावादि । इण-इनः । सि-सिनः ।

नि नि । वी-नि० णत्वं नेणः । ज्या-ज्यानिः ।

नु नु । दा-दातुः भा-भातुः ।

प

प प । पा-पापम् । नी-नेपः नि० नीपः । विप-विषम् ।

पाप् पास । ऊ-कर्पासः ।

फ

फक् फ गुणाभावादि । कल-अस्योत्त्वं कुल्फः गल-गुल्फः ।

भ

भ भ । ह-हर्भः दल-दल्भः (अपिधकञ्च) ।

भन् भ आद्युदात्तः । ऋ-अर्भः गृ-गर्भः ।

म

मक् स गुणाभावादि । इष-इष्मः युध-युध्मः भो-भोमः ।
मदिक् मद् गुणाभावः । यु-युष्टद्-त्वम् । अस-असद्-
अहम् सर्वनाम ।

मन् स आद्युदात्तः । अ-अस्मः स्तु-स्तोमः सु-सोमः ।
मनि मन् । सु+इट्-सुशर्मा ।

मनिष् मन् वृद्धिः । अत-आत्मा ।

मनिन् मन् आद्युदात्तः । सो-साम क-कर्म व-वर्म्म ।

मि मि । नी-नेमिः भू-कित् भूमिः ।

मिनि मिन् । ऊ-होमी ।

मुक् मुक् । उप-लान्तादेशः गुणाभावः उल्लुक् । (ज्वलद-
झारम्) ।

य

य य । शल-शल्यम् ।

यक् य गुणाभावः । जन-जन्य (दुङ्गम्) जन्या वधूः ।

यत् य स्वरितः । यु-युक् पुण्यम् धा-नुक् धान्यम् ।

यतुच् यत् समुदायान्नोदात्तः । तन-तन्यतः ।

युक् यु गुणाभावः । भुज-भुज्युः (भोजनम्) । [जन्त्युः ।

युच् यु न अनादेशः समुदायान्नोदात्तः । मन-मन्युः जन-

युन् यु-अन आद्युदात्तः । हन-आद्यन्त्योर्धतो यतनः ।

र

र र । रीङ्-रुक्खः इट् च रिप् (कृतसितम्) ।

रक् र गुणाभावः । स्माव-स्मारम् । लिप-लिप् रूप्-रूपः ।

रन् र आद्युदात्तः । इदि-इन्द्रः वज-वज्रः । भी-भेरः ।

रु रु । मी-मेरुः पी-पेरुः पा-पारुः । जत-जतुः ।

ल

लक् ल कित् । शी-शीलम् ।

व

व व । कृ-कर्वः गृ-गर्वः ष्टृ-यर्वः बशादिरित्येके ।

वन् व आद्युदात्तः । इण-एव, स्वरादिः । शी-शेवः ।

वन् वन् न निच्च् ज्ञापकात् । अ-अर्षा (कुत्सितः) ।

वनिष् वन् अनुदात्तः । आ-आवा अ-अर्षा (तरङ्गगर्हायोः) ।

वरट् वर स्त्रियां ङीप् । अश-उपधाया ईच्यम् ईश्वरः ।

वलच् वल समुदायान्नोदात्तः । इल-इल्ललः पल-पल्ललः ।

वल्ज् वल वृद्धिः । शी-शैवलः । [दरादिवात् शैवालश्च ।

वालज् वाल वृद्धिः आद्युदात्तः । शी-शैवालः । एषो-

वालन् वाल आद्युदात्तः । शी-शैवालः नि० यस्य पः, शेषालश्च ।

वि वि ज्ञापकद्वय न लोपः । वृ-वर्विः बशादिरित्येके ।

विन् वि-अनुदात्तत्वप्रतिज्ञाभावात् नास्य इदित्त्वं तेन न
विलोपः । वृ-वर्विः । बशादिरित्येके ।

वुन् वु अक-आद्युदात्तः । क-करकः करका ।

शक् श वकारप्रक्षेपात् न शित् गुणाभावः । वृ-वृशः ।

शुन् शु आद्युदात्तः । स्मृश-प्रभावः पशुः (आशुधम्) ।

श्वरश्च वृद्धिः । स्मृश-प्रभावः पशुः ।

घ

पवन् अव आद्युदात्तः स्त्रियां ङीप् । प्रथ-संप्रसारणे पृथवी ।

पिषन् इव आद्युदात्तः स्त्रियां ङीप् । प्रथ-सम्प्रसारणे पृथिवी

घ्नन् ल-आद्युदात्तः । वस-वस्त्वं शस-शस्त्वं अस-अस्त्वं

स्त्रियां ङीप् । नद्दी । [इट्-शर्चरी ।

घ्वरच् वर समुदायान्नोदात्तः स्त्रियां ङीप् । वृ-वर्वरः

स

स स । वृ-वर्षम् । तृ-तर्षः । वस-वत्सः । हन-हंसः ।

सन् स आद्युदात्तः । अम-अंसः ।

सरन् सर आद्युदात्तः । अश-अक्षरम् । वस-वत्सरः ।

सिकन् सिक आद्युदात्तः । हन-हंसिका (हंसयोषित्) ।

स्मन् स आद्युदात्तः । सूच-सूक्ष्मम् ।

स्य स्य । मद-मत्स्यः ।

स्थन् स्थ आद्युदात्तः । मद-मत्स्यः ।

इत्युणादिप्रत्ययस्वरूपादिप्रदर्शनम् ।

शब्दविभागनियमादि ।

शब्दास्तावत् चतुर्विधाः रूढयौगिकयोगरूढपारिभाषिक-
भेदात् । यत्र अवयवशक्तिमनपेक्ष्य समुदायशब्दा कस्यचिद्वि-
शिष्टार्थस्य बोधः ते रूढाः । यथा आखण्डलमण्डपघटा-

दयः तत्र अवयवार्थबोधेनैव समुदायेन विशिष्टार्थस्य बोधनात् ।
द्रव्यगुणक्रियासम्बन्धरूपावयवार्थयोगेन तत्तद्विशिष्टार्थबोधका
यौगिकाः । यथा धनवान् दण्डी रूपवान् रसवान् पाचकः

गन्तेत्यादयः । तेषाञ्च धर्माद्व्यस्य रूपरसादिगुणस्य, पाकादि-
क्रियायाश्च संबन्धस्य यथाक्रमं बोधकता । एवञ्च प्रकृतिप्रत्य-
याभ्यां तत्तदर्थयोरुपस्थाप्यत्वेन तद्व्योगरूपसम्बन्धविशिष्टस्य बोध-
कत्वात् तेषां यौगिकत्वम् । यौगिका अपि कृदन्ततद्धितान्तसमा-
सजभेदात् त्रिविधाः । तत्र पाचकादयः कृदन्ताः, काषायादयः
तद्धितान्ताः, राजपुरुषादयः समासजाः । तत्राद्यं विशेषः कृदन्ताः

क्रियासम्बन्धमात्राभिधायकाः तथा हि पाचक इत्यादौ धातुना पाकस्य, खलादिना कर्त्तादेर्बोधनात् विशिष्टार्थबोधकत्वेन क्रिया-सम्बन्धबोधकत्वम् ।

तद्विज्ञानास्तु द्रव्यगुणक्रियासम्बन्धाभिधायकाः । तत्र धनवान् दण्डीत्यादौ द्रव्यसम्बन्धस्य, रूपवान् रसवान् ज्ञानवान् इत्यादौ रूपादिगुणसम्बन्धस्य, गतिमान् क्रिया-वान् सन्दनवानित्यादौ च गत्यादिक्रियासम्बन्धस्य मत-वादिभिर्बोधनात् तथात्वम् । तत्र सम्बन्धाश्च नानाविधाः स्व-स्वामिभावादिरूपाः, तत्तत्स्वत्वोपात्ततत्क्रियाकारकादिभावादिरूपाश्च तत्र धनवानित्यादौ स्वस्वामिभावादिः । काषायः लाज्जिक इत्यादौ रञ्जनकर्म, शाब्दिक इत्यादौ वेदनकर्म, पञ्चगुरित्यादौ क्रयकर्म, पथिक इत्यादौ गमनकर्त्ता, इत्येवमादयोऽर्थाः अणादि-प्रत्ययेन बोध्यन्ते ।

समासजा अपि द्रव्यगुणक्रियासम्बन्धबोधकभेदेन प्रथमं त्रिविधाः । तत्रापि द्रव्ययोः, द्रव्यगुणयोः, द्रव्यक्रिययोः, गुणयोः, गुणक्रिययोः, क्रिययोश्च सम्बन्धबोधकत्वेन ते पुनः षड्-विधाः । तत्र राजपुरुषः राजधनमित्यादौ द्रव्ययोः, पटरूपं विप्रज्ञानमित्यादौ द्रव्यगुणयोः, रथगतिः, पादक्रियेत्यादौ द्रव्य-क्रिययोः, नीललोहितः लक्षणरक्त इत्यादौ गुणयोः, गतिरोधः, भोजनज्ञानमित्यादौ गुणक्रिययोः, ज्ञातासुलिप्तः पकभुक्त इत्यादौ क्रिययोश्च सम्बन्धस्य साक्षात्, परम्परया वा बोधनात् तथात्वम् ।

तत्र कृतः, तद्विज्ञातः समासाश्च नानाविधाः तेषां स्वरूपभेदाः अर्थविशेषाश्च व्याकरणत एवावगन्तव्याः ।

यत्र अवयवशक्त्या प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरुपस्थापनेन तद्योग-विशिष्टस्य समुदायशक्त्या कृत्वा एत्स्या कस्यचित् पदार्थस्य बोधनं ते योगकृताः । यथा पङ्कजमनोजादयः, ते च अवयवशक्त्या उपस्थापितेन पङ्कजनिकर्तृत्वरूपेणार्थेन सहितस्य कृत्वा एत्स्या पङ्कत्वादिविशिष्टस्य बोधनात् योगकृताः । तेन पङ्कजशब्दा-दितः न कुसुदादीनां बोधः ।

अन्ये तु पङ्कजनिकर्तृत्वरूपार्थस्य कुसुदादिषु सङ्गावेऽपि पङ्कजशब्दप्रयोगे पङ्कत्वमुपाधिरिति प्रयोगनिमित्तमेव पङ्कत्वादिकस्य तत्र उपाधित्वसङ्गीकृत्य न कुसुदादिषु तत्प्रयोगस्तथाच पङ्कजादि-शब्दादीनां योगिकेवेवान्तर्भाव इत्युररीचक्रुः ।

वैयाकरणास्तु समासनिष्पन्नानामपि शब्दानाम्

“समासे खलु भिन्नैव शक्तिः पङ्कजशब्दवत् ।”

इति पङ्कजशब्दवत् योगकृत्वमेव स्वीचक्रुः ।

समासानां सम्बन्धवाचकत्वेऽप्यर्थं विशेषः दिग्नामविकल्पार्थकः

भिन्नवज्जग्रीहेर्भेदसम्बन्धवाचकत्वम् । यथा पीताम्बरः वज्ज-धनः इत्यादयः पीताम्बरादिभेदसम्बन्धवाचकाः । दिग्नामसमासे उत्तरपूर्व्या पूर्व्वदक्षिणेत्यादौ, द्वितीया पञ्चषा इत्यादौ विकल्पार्थक-समासे च न भेदसम्बन्धबोधकत्वं किन्तु कर्मधारयवत् अभेदसम्बन्ध-बोधकत्वम् वज्जग्रीहेरपि भेदसम्बन्धबोधकत्वेऽयं विशेषः, क्वचित् कर्मत्वादिकारकसम्बन्धः क्वचिच्च स्वस्वामिभावादिसम्बन्धः बोध्यते तत्र आकृष्टवानरादौ कर्मत्वादिसम्बन्धस्य पीताम्बरादौ तु स्वस्वामि-भावसम्बन्धस्य बोधः । यथा आकृष्टो वानरोऽयम् प्राप्नुतदकं यमिति विग्रहे आकृष्टवानरप्राप्नोदकशब्दौ वानरकर्त्तृकारोहण-कर्मणः उदककर्त्तृकप्राप्तिक्षणकर्मणश्च बोधकौ । एवम् ऊढो रथो येन इति विग्रहे ऊढरथशब्दादेः रथवहनकरणस्य, दृष्टो रथो येनेति विग्रहे दृष्टरथादेश रथदर्शनादिकर्त्तृश्च बोधकत्वम् । उपहृतः पशुर्यस्यै इति विग्रहे उपहृतपशुशब्दादेः पशूपहरण-सम्प्रदानस्य, पतितं पत्रं यस्मादिति विग्रहे पतितपत्रादेः पत्र-पतनापादानस्य, निहितो घटो यत्नेति विग्रहे निहितघटादि-शब्दस्य, घटनिधानाधिकरणस्य च बोधकत्वम् । एवमव्ययीभाव-इत्येवपि भेदसम्बन्धबोधकत्वमूह्यम् । इन्द्रस्य एकक्रियान्वयित्व-रूपसम्बन्धबोधकत्वात् तथात्वं अव्ययीभावस्य तु तथात्वं प्रसिद्धमेव

तत्पुरुषेऽपि पूर्व्वपदार्थस्य उत्तरपदार्थे, क्वचित् उत्तर-पदार्थस्य पूर्व्वपदार्थे सम्बन्धबोधकता । यथा राजपुरुष इत्यादौ राजादिपूर्व्वपदार्थस्य उत्तरपदार्थे पुरुषादौ, अर्द्धयाम इत्यादौ च यामादेरुत्तरपदार्थस्य अर्द्धादिपूर्व्वपदार्थे, सम्बन्धो बोध्यते । स च सम्बन्धः स्वस्वामिभावः कारकरूपश्च । तत्र राजपुरुषादौ स्वस्वामिभावस्य, यामान्वितादौ, अयणकर्मणः रामकृतमित्यादौ कर्त्तुः अश्वगतमित्यादौ गतिकरणस्य व्याघ्रभीत इत्यादौ भयापा-दानस्य, ग्रामस्थित इत्यादौ स्थित्यधिकरणस्य यथायथं पूर्व्व-पदार्थस्य उत्तरपदार्थेऽन्वयः । द्विगौ, कर्मधाराये, समानाधि-करणवज्जग्रीहेरवान्तरपदार्थयोश्चाभेदेनैवान्वयात् कर्मधारयस्य द्विगौ समानाधिकरणवज्जग्रीहेश्च स्वघटकपदार्थाभेदबोधकत्वमिति विवेकः । उपपदसमासस्य तु तत्पुरुष एवान्तर्भावः अन्यत् यथासम्भवमूहनीयम् ।

शास्त्रकारसङ्केतविशेषेण तत्सदर्थबोधकाः शब्दाः पारिभाषिकाः । यथा “कर्त्तुरीप्सिततमं कर्म,” “साधकतमं करणम्” योगशक्ति-वृत्तिनिरोध इत्यादयः । तस्यैवास्त्रकारैः, कर्मशब्दः कर्त्तुरीप्सिततमं, करणशब्दः साधकतमं, योगशब्दः चित्तवृत्तिनिरोधं बोधयत्वतीच्छा-विशेषरूपपरिभाषात्मकसङ्केतेन तत्सदर्थानां बोधनात् तथात्वम् ।

परिभाषायाश्च आधुनिकसङ्केतत्वेन सादित्वात् अनादि-सङ्केतवतो कृदाभेदः ।

तेषां सङ्केतविशेषकरणञ्च तत्तच्छास्त्रेषु तत्तच्छब्देन तत्र तत्र पारिभाषिकार्थानामेव ग्रहणार्थम् । अत एव “कृत्विमाकृत्वि-
मयोर्मध्ये कृत्विने कार्यसंप्रत्ययः” इति परिभाषया कृत्विम-
सङ्केतयत एव ग्रहणसक्तम् तेन “कर्मण्यथ” “कर्मणि द्वितीया”
इत्यादौ स्वशास्त्रे पारिभाषिकार्थानामेव कर्मादीनां ग्रहणं न तु
“कर्म क्रिया” इति कोषोक्तक्रियादीनां ग्रहणम् ।

केचित्तु सङ्केतवत्त्वसाभ्यात् पारिभाषिकस्य रूडेष्वेवान्तर्भाव-
मिच्छन्ति ।

शक्तिश्च अस्माच्छब्दादयमर्थो बोध्य इत्यारकेष्ट्या । सा च
सम्प्रदायप्रवर्तकस्य ईश्वरस्य तत्स्थानोत्पत्तेन कल्पितस्य तथाविधस्य
अपरस्य वेत्त्यन्यदेतत् । तथा च सम्प्रदायप्रवर्तकस्य इदानीम-
सुलभतया कस्य शब्दस्य कोऽर्थः ? इति जिज्ञासायां पूर्वपूर्वसम्प्र-
दायानुसारेण आप्रप्रायैः अमरादिभिः स्वस्वकोषेषु, बाहुल्येन
रूढानां, कोषाञ्चिच्च यौगिकानां शब्दानाम्, पाणिन्यादिभिश्च
स्वल्पपाठादिषु बाहुल्येन यौगिकानां, कोषाञ्चिच्च रूढानामर्थ-
विशेषा दर्शिताः । अत एवोक्तम्

शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानात् कोषाग्राशक्यात् व्यवहारतश्च ।

वाक्यस्य शेषात् विष्टतेर्वदन्ति साक्षिष्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥ इति

अमरकोषादिषु च एकैकपन्थेषु सर्वशब्दानामनुक्तेः यावत्
कोषज्ञानस्य इदानीन्तनैरशक्यतया तेषामसुलभतया च, यौगिक-
शब्दज्ञानोपयोगिनश्च पाणिन्यागमस्य प्रायशः दुर्बोधतया तत्तद्-
पन्थानां च एकैकपुरुषेण बहुकालसाध्यपाठतया, पठितानामपि
रुदा स्फुरणाभावेन, तत्तद्पन्थानाञ्च सुपरिपाटीकत्वाभावेन कथ-
ङ्कारं सर्वशब्दाध्यज्ञानम् सुकरं भवेत् इत्यतः वेदपुराणैतिहासतन्त्र-
शास्त्रदर्शनशास्त्रव्योतिषनीतिशास्त्रवैद्यकव्याकरणादिशास्त्रेषु प्र-
युक्तशब्दानां तत्र तत्र पारिभाषिकशब्दानाञ्च अर्थज्ञानाय नाना
कोषादिभ्यः शब्दानां सङ्कलनेन सुपरिपाटीकतया एतद्ग्रन्थाया-
मस्माभिः प्रवृत्तम् ।

यानि यानि च शास्त्राण्यालोच्य तत्तदर्थविशेषावधारणं कृतम्
उदाहरणतया च तत्तद्व्याख्यान्यत्र तत्तच्छब्दाद्यदशनावसरे प्रदर्श-
यिष्यन्ते प्रदर्शयिष्यन्ते चात्र तेषां पन्थानां समष्टीकृत्य नामानि ।

यौगिकशब्दानामपि अनन्तभेदतया दिङ्मात्रतयाऽत्र
प्रदर्शनं कृतम् अन्यथा एकैकधातोः एकैकप्रत्ययान्ततया शब्दभेद-
कल्पनेऽनन्तशब्दाः स्युस्तत्कथने च वृथा पन्थबाहुल्यमात्रसम्पा-
दनमनतिप्रयोजनञ्च । अत एवोक्तम्

वृहत्कतिर्दिव्यं वर्षशतमिन्द्राय शब्दपारावयं

जगौ नैवान्नं जगामेति ।

तथा च प्रतिपदशब्दार्थकथनापेक्षया प्रकतिप्रत्ययविभागेन

शब्दसाधुतासम्बोधनाय लघुपायतया व्याकरणमारब्धं तन्त्रकारैः ।
तच्च तत्र एवागन्तव्यम् । किन्तु पाणिन्यागमानामिदानीम् अस्तु-
लभतया बहुनाञ्च तदज्ञानेन तेषां बोधनार्थं ततः सारमात्रं
अपेक्षितयौगिकशब्दानामर्थविशेषोऽत्राभिधास्यते ।

किञ्च यावन्तः शब्दास्तावन्त एव नञ्योगेन शब्दाः स्युरिति
नञ्योगेन शब्दबाहुल्यसम्पादनमर्कित्वात्करमेवेति नञ्शुक्त-
शब्दा अस्माभिः आधुनिककोषकृद्भिर्वि नादताः किन्तु यत्र यत्र
अर्थविशेषः यथा असुरः अत्राङ्गण इत्यादिषु तत्रैव संपुष्टीष्यन्ते ।

अपरञ्च यौगिकशब्दानां पूर्वोत्तरपदयोः परिवर्तनेन
नानारूपता स्यात् तेषां प्रत्येकं ग्रहणे च दृष्टानन्तभेदकल्पनेन
पन्थबाहुल्यमात्रसम्पादनं अर्वाचीनानामिव वृथा स्यात् न च
तत्र प्रयोजनाधिक्यमित्यतः प्रथमं कश्चित् नियमविशेषोऽभिधीयते
यद्वलात् पूर्वोत्तरपदपरिवर्तनेन तत्तत्समानार्थकशब्दार्थग्रहः
सुकरो भवेत् ।

नियमो यथा

स्वत्वविशिष्टपूर्वपदात्, पाल, घर, भुग् धारिन् भृत्, पति,
नेह्यशब्दास्तत्समानार्थकशब्दाः सतुवाद्यश्च यदा प्रयुज्यन्ते तदा
तत्त्वामी बोध्यते । यथा भूपालः भूधरः भूभुक् भूधारी भूभृत्
भूपतिः भूनेता इत्यादयः, भूमान् इत्यादयश्च भूमिपतिवाचकाः
अत्र समानार्थकशब्दैः पूर्वपदपरिवर्तने उत्तरपदपरिवर्तने च
स एवार्थोऽभिधीयते । यथा भूमिपालः भूमिरक्षकः इत्यादिषु ।

जन्यवाचकपूर्वपदात् कृत्-कर्तृ सू-सृट्-सृष्ट-विधातृ
कारक-प्रभृतिशब्दास्तत्पर्यायशब्दाश्च प्रयुक्ताः तज्जनकबोधकाः ।
यथा विश्वकृत् विश्वकर्त्ता विश्वसृः विश्वसृट् विश्वसृष्टा विश्वविधाता
विश्वकारकइत्यादयः सर्वकृत् सर्वकर्त्ताइत्यादयश्च चतुर्मुखस्य वाचकाः ।

जनकवाचकपूर्वपदात्, योनि, ज, रूह, जन्मन्, भू, भव
इत्यादयस्तत्पर्यायाश्च तज्जन्यबोधकाः । यथा भूमियोनिः भूमिजः
भूमिरूहः भूमिजन्मा भूमिभूः भूमिभवः इत्यादयः ज्ञायायिनिः
ज्ञाज इत्यादयश्च । तथा अपत्यभवाद्यर्थे अणादयश्च जन्य-
वाचकाः । यथा भौमः माहेयः इत्यादयः ।

धार्थ्यशब्तादिवाचकपूर्वपदात्, पाण्यङ्गमौलि, भूषण, भृच्छा-
लिन् शेखर, धर्त, धारकप्रभृतयः तत्पर्यायशब्दाः सत्पर्याय-
प्रत्ययाश्च तद्धारकवाचकाः । यथा शूलपाणिः शूलङ्गः चन्द्र-
मौलिः चन्द्रभूषणः शूलभृत् शूलशाली चन्द्रशेखरः शूली
शूलवान् इत्यादयः । इयास्तु विशेषः । यत्र यत्रावयवे
धार्थ्यत्वं प्रतीयते तत्तद्धारकशब्दा एव उत्तरपदे निवेशनीयाः ।
यथा शूलहस्तः चन्द्रमस्तक इत्यादि ।

भोज्यवाचकपूर्वपदात् अन्न, भुग्, व्रत, सिट्, पायिन्, प,

अथ, अशनादयः उत्तरपदस्थाः तद्वाचकवाचकाः । यथा मध्वक्षः मधुभुक् मधुव्रतः मधुलिट् मधुपायी मधुपः मध्वशः मध्वशन इत्यादयः पूर्वोत्तरशब्दपरिवर्तनेन तत्पर्यायशब्दाश्च भ्रमर-वाचकाः ।

पतिवाचकात् कान्ता प्रिया, बधू प्रणयिनी इत्यादयः उत्तरपदस्थाः तद्वाचकवाचकाः । यथा हरकान्ता हरप्रिया हर-बधूः हरप्रणयिनी इत्यादयः पूर्वोत्तरशब्दपरिवर्तने तत्तत्-पर्यायशब्दाश्च दुर्गावाचकाः ।

भार्यावाचकात् वर, रमण, प्रणयिन्, प्रिय, प्रभु, नाथादयः उत्तरपदस्थाः तत्पतिवाचकाः । यथा रमावरः रमारमणः रमाप्रणयी रमाप्रियः रमाप्रभुः रमानाथ इत्यादयः कमलावरादयश्च विष्णु-वाचकाः ।

सखिवाचकपूर्वपदात् सखिवाचकाः शब्दाः सख्यन्तरवाचकाः यथा शिवसखः शिवसख्युक् शिवमित्रम् इत्यादयः कुबेरवाचकाः ।

वाहनवस्तुपूर्वपदात् गामिन—यानासनप्रभृतयः शब्दाः तद्वाह्यबोधकाः । यथा वृषगामी वृषयानः वृषासन इत्यादयः ।

जन्मनिमित्तकसम्बन्धविशिष्टपूर्वपदात् स्वसादयः, दुहिता-दयः, आत्मजादयः, अप्रजादयः, अवरजादयश्च तत्तत्सम्बन्ध-वाचकाः । यथा शमनस्वामी शमनभगिनी शमनसहोदरेत्यादयः एकस्मिन्तो जन्मवत्त्वेन यमुनावोधकाः । सूर्य्यदुहिता सूर्य्य-नन्दिनी सूर्य्यतनया सूर्य्यपुत्रीत्यादयः तत्तत्सम्बन्धवत्त्वेन यमुनावोधकाः । शिवतनयः शिवपुत्रः शिवात्मज इत्यादयः शिवतो जन्मवत्कृत्तिकादिवाचकाः । यमुनापुत्रः यमुना-भ्राता यमुनासहोदर इत्यादयः यमुनासमानजन्मसम्बन्धवत्त्वेन यमबोधकाः । रामातुजः रामावरज इत्यादयः रामपञ्चा-ज्जन्मभावाद्देववाचकाः ।

आश्रयवाचकपूर्वपदात् शय, वासिन्, सङ्गन्, श्रित, सद्, स्थितादिशब्दाः तदाश्रितवाचकाः । यथा भूमिशयः भूमिवासी भूमिसङ्गा भूमिश्रितः भूमिसद् भूमिस्थितः इत्यादयः ।

बध्यवाचकपूर्वपदात् मिह द्वेषिन् किह धृग् जिह् पातिन् धृग् रिपु ध्वंसिन् शासनादयः अलकदमनदर्पहृन् मथनादयश्च तद्घातकवाचकाः । यथा कामभित् कामद्वेषी कामच्छित् कामघक् कामजित् कामघाती कामधृक् कामरिपुः कामध्वंसी कामशासनः इत्यादयः । एवं कामान्तकः कामदमनः कामदर्पहा काममथव इत्यादयः शिववाचकाः ।

अप्ये च प्रायशोऽतिदेशेन तत्तच्छब्दानां तत्तदर्थवाचित्वं यथावसरं दर्शयिष्यते दिङ्मात्रमिहोदाहरणमुक्तम् ।

इवमुक्तप्रकारेण पूर्वोत्तरपदयोः परिवर्तनेन बह्व्यः शब्दा-

स्तत्तदर्थवाचका भवन्ति । तत्वाच्यं विशेषः । वृषादेर्वाहनत्व-विवक्षायां वृषवाहनादयः प्रयोज्याः, स्वत्वविवक्षायां वृषपतिः वृषस्वामी वृषवान् इत्यादयः, चिह्नत्वविवक्षायां वृषाङ्कः वृष-लाङ्कन इत्यादयः । अन्वादेर्वाच्यत्वविवक्षायां अंशुभाभी अंशु-भृत् अंशुधर इत्यादयः, स्वत्वविवक्षायां अंशुपतिः अंशुभानि-त्यादयः । सर्पादेर्बध्यत्वविवक्षायां सर्परिपुः सर्परिः सर्पहा इत्यादयः । भक्ष्यत्वविवक्षायां सर्पभुक् सर्पभोजनः सर्पाशन इत्यादयः यथायथं प्रयोज्याः ।

द्रव्यजातिवाचकशब्दा अपि चिह्नत्वविवक्षायां तत्तद्विज्ञित-वस्तुनो वाचका भवन्ति । यथा अर्गस्तचिह्ना दक्षिणाशा, मकर-चिह्नः कामः इत्यादयः ।

अयुग्मायुग्विपमादिशब्दाः पूर्वपदस्थाः विपक्षसम्प्रादि-वाचकाः । यथा अयुग्मनेत्रः अयुग्मनेत्रः विषमनेत्र इत्यादयः तिनेत्रवाचकाः । अयुग्मवाणः अयुग्मवाणः विषमवाणः इत्या-दयः पञ्चवाणवाचकाः । अयुग्मच्छदः अयुक्च्छदः विषमच्छद इत्यादयः सप्तच्छदवाचकाः ।

अथ पूर्वोत्तरपदयोः परिवृत्तिसहत्वासहत्वनियमः ।

तत्र भूभृदादिशब्देषु उभयपदयोः परिवृत्तिसहत्वम् । यथा भूभृत् भूमिभृत् क्षमाभृत् भूधरः भूमिधरः क्षमाधरः क्षमापात्र इत्यादयः ।

वारिधिप्रवृत्तिशब्देषु पूर्वपदस्यैव परिवृत्तिसहत्वं नोत्तर-पदस्य । यथा वारिधिः जलधिः तोयधिः वार्धिः पयोधिः । किन्तुत्तरपदस्य कदन्ततया उपसर्गमात्रेणैव व्यवधानमात्रम् । यथा वारिधिः वारिनिधिः पयोधिः पयोनिधिः जलधिः जल-निधिः इत्यादयः इयंस्तु विशेषः यादृशोपसर्गशब्दपूर्वपदस्य प्रयोगोऽस्ति तादृशपूर्वकस्यैव न तु सर्वोपसर्गपूर्वकाणाम् ।

वाङ्मन्यादिषु उत्तरपदस्यैव परिवृत्तिसहत्वम् । यथा वाङ्-वासिन् वाङ्मानलः वाङ्वादहन इत्यादयः । इत्यंभूताः सर्वे-ऽपि शब्दाः यौगिका एव ।

गोर्वाणादिषु उभयोः पदयोर्न परिवृत्तिसहत्वमिति तेषां योगरूढत्वमेव ।

नञ्पूर्वपदा इतरोत्तरपदाश्च शुश्रवाचकशब्दाः विरोध्य-वाचकाः । यथा क्षसितः अशुक्लः इत्यादयः, एवं सितेतरः शुभ्रेतरः इत्यादयः, शुभ्रत्वविरोधिगुणत्ववाचकाः एवं अशुभ्र उष्णेतरः इत्यादयः उष्णविरोधिगुणत्ववाचकाः शुष्मेतरत् अशुखमित्यादयः शुखविरोधिदुःखवाचकाः एवम् अशुख्यम् पुण्येतरदित्यादयः पुण्यविरोधिपापबोधकाः ।

इत्येवं नियमावली ज्ञानसौकर्यार्थमादौ प्रदर्शिता एत-
दनुसन्धानेन अत्रानुक्ता अतिदिष्टतया तत्सदवसरे उक्तप्रायाश्च
शब्दा यथायथम् ऊहनीयाः ।

गुणवाचकशब्दमध्ये शुक्लादिरूप-मधुरादिरस-खरादिस्पर्श-
शीघ्रादिवेग—वाचकशब्देभ्यः यथाप्राप्तं विहितमत्वर्थीयस्य
तद्विषयस्य लुकि व्यक्तेः (विशेष्यस्य) लिङ्गानुसारित्वम् तथा च
शुक्लादयः रूपवाचकाः शब्दा गुणपरत्वे पुल्लिङ्गाः तदुत्तरात्
मत्वर्थप्रत्ययस्य लुका गुणवत्परत्वे विशेष्यलिङ्गाः । यथा
गुणे शुक्लः नीलः पीतः रक्त इत्यादि गुणिनि शुक्लः पटः शुक्ला
शाटी शुक्लं वस्त्रम् एवं नीलः नीला नीलं पीतः पीता पीत-
मित्यादि । एवं स्पर्शविशेषे खरादयः क्लीबलिङ्गाः तद्वति
त्रिलिङ्गाः । यथा खरं तम्बुं तीक्ष्णमित्यादि तद्वति खरः
किरणः खरा दीधितिः खरं तेज इत्यादि । एवं स्पर्शे

शीतं शीतलं शिशिरमित्यादि तद्वति शीतचन्द्रः शीता हिमानो
शीतं जलमित्यादि । तथा वेगे शीघ्रं त्वरितमित्यादि वेग-
वति शीघ्रोऽश्वः शीघ्रा वडवा शीघ्रं गानमित्यादि । एवं रसे
मधुरः कटुः अम्ल इत्यादि तद्वति मधुरो गुडः मधुरा द्राक्षा
मधुरं क्षौद्रमित्यादि एवं कटुः कङ्की कटु इत्यादयः बोध्याः ।

स्त्रीपुंसवाचकशब्दा अपि अल्पत्वविवक्षायां स्त्रीलिङ्गाः
स्युः । यथा घटी घटीत्यादयः स्वल्पघटादिवाचकाः ।

बहुभिः कोषकारैः शब्दानां लिङ्गानुशासनम् कृतं तदनु-
सारेण प्रायेणास्माभिरुक्तशब्दप्रदर्शनसमये लिङ्गानुक्तानि किन्तु
तानि अमूलकानि समूलकानि वा तत्प्रदर्शनाय प्रथमतः पाणि-
नीयलिङ्गानुशासनसूत्राणि प्रदर्शितानि तानि च समालोक्य
तत्तत्कोषोक्तलिङ्गानां प्रामाणिकत्वाप्रामाणिकत्वे सुधीभिर्विवे-
चनीये इति दिक् ।

अथ शब्दव्युत्पत्तिदर्शने कारणादि ।

धातुपाठ-गणपाठ-संयुतं

सूत्रपाठमखिलं सवार्त्तिकम् ।

भाष्यमस्य सरहस्यमर्थतो

ये विदन्ति खलु कोऽपि ते विदः ॥ १ ॥

उत्तरङ्गो महानक्रवक्कोक्तिचक्रभीषणः ।

शब्दसिन्धुः सुदुर्गम्यो दुस्तरोऽकृतबुद्धिभिः ॥ २ ॥

येषां सद्गुरुकर्णधारभजनं प्रज्ञावह्नित्रागमो-

ऽभ्यासद्यानुगुणो मरुत् प्रतिदिनं शब्दागमाभ्योनिधौ ।

पारं यद्ववशादवाप्य नितरां रत्नानि लभ्यानि तै-

र्दूरात् तीरगतैस्तु दर्शनभिया भीदङ्गिराण्यानि किम्? ॥ ३ ॥

भाष्याद्यागमवारिधौ गुरुहरिप्रोत्साहमाशालिभिः

प्रज्ञावासुकिरज्जुर्कषणयुक्ता यत्नौघमन्याद्रिणा ।

उत्साहैर्गुरुकैयटादिवचनैरालोडिते तत्सुधाम्

व्युत्पत्तिं सुमनोभिरेत्य सुतरां चित्ते परं निर्दृतम् ॥ ४ ॥

नो चक्षुषापि क्लृप्ता किल कौमुदी ग्रै-

र्भाष्यादिदीपनिवहोऽधिगतो न वा यैः ।

येषाञ्च पाणिनिमतार्कसमागमो नो

तेषां तमःप्रचय एव न चास्य शान्तिः ॥ ५ ॥

यैर्वीचिता नोज्ज्वलदत्तवृत्ति-

र्नी काशिकावृत्तिरथाध्यगामि ।

नालोकिता येर्गणरत्नवृत्ति-

स्तेषां तमःशान्तिरुदेति कस्मात्? ॥ ६ ॥

पाणिन्यागमसूर्येण शब्दाकाशो विकाशते

न तु खद्योतमात्रेण स्वल्पव्याकरणादिना ॥ ७ ॥

कल्पद्रुमात् फलचयो यदि सौरभं वा

लभ्येत वाञ्छितमथार्थकदम्बकं वा ।

शब्दानुशासनमृते न तदंशबोध-

स्तथापि पाणिनिमतस्तु भिन्नशास्त्रम् ॥ ८ ॥

भाष्याद्यागमनामगन्धमपि ये नाघ्रातवन्तो मनाक्

ते व्युत्पत्तिनिदर्शने यदि रताः किन्नाम? चिच्च ततः ।

आस्तां तत्र कुमारभाववशतः प्रीत्या प्रवृत्तिर्हठात्
दौर्भाग्यं वत वङ्गाभूमिवसतेस्तत्वादरो यन्मनाक् ॥ ८ ॥
कथञ्चित् सुगन्धबोधस्य पाठमात्रमदोषतैः ।
काव्यमात्रसमालोकात् व्युत्पत्तिर्दर्शनं कथम् ? ॥ १० ॥
उक्तशास्त्रैकशरणाः स्मरिसौरभलीभतः ।
कुमाराश्चेत् प्रवर्त्तेरन् प्रवर्त्तन्तां हठान्विताः ॥
तदाक्वेष्वदरकृतः शोचनीया परं जनाः ।
दौर्भाग्यात् वत वङ्गानां बालवाक्ये समादरः ॥ ११ ॥

अत एव प्राचीनैरुक्तम्—

“अहञ्च भाष्यकारश्च कुशाग्रौघधियावभौ
नैव शब्दाम्बुधेः पारं किमन्ये जडबुद्धयः” ॥ इति ।
पदवाक्यप्रमाणज्ञा ये रायमुकुटादयः ।
प्रमत्तास्तेऽपि यत्रासन् बालास्तत्कालमद्भुतम् ॥ १२ ॥
अहोचितमहोचितमहोचितमहोदयः ।
पाणिन्यायनभिज्ञैर्यत् व्युत्पत्तीनां प्रदर्शनम् ॥ १३ ॥
डुण्डुभाक्स्त्रुबालानां महाहिखेलनं यथा ।
अज्ञातशास्त्रतत्त्वानां शब्दव्युत्पादनं तथा ॥ १४ ॥
कोषालोकादर्थजातं काव्यालोकादुदाहृतोः ।
दर्शयेयुः कुमाराश्चेत् न च तत्र चतिर्मनाक् ॥ १५ ॥
शास्त्रे व्युत्पादिताः शब्दा अन्यथा दर्शिता यदि ।
विश्वासात् खलु तदाक्वेष्वन्येषां महती क्षतिः ॥ १६ ॥
समीक्ष्यकारिणो ये तु लज्जाभीतिसमन्विताः ।
यथाज्ञानं प्रवर्त्तन्ते नाज्ञातविषये क्वचित् ॥ १७ ॥
कल्पद्रुमादिकर्तारः स्वज्ञानायनुसारतः ।
शब्दार्थदर्शने रक्ता न तु व्युत्पत्तिदर्शने ॥ १८ ॥
येषां चित्ते भृशं लज्जा हासभीतिश्च वर्त्तते ।
न ते तथा प्रवर्त्तन्ते प्रवृत्ता बालका यथा ॥ १९ ॥
पाणिन्यायनुसारेण शब्दसाधनतत्पराः ।
भवेयुश्चेत् तदा लोके शोभन्ते नान्यथा क्वचित् ॥ २० ॥
यदि वान्ताग्ने चित्ते न मनाग्जायते वृणा ।
तदान्यक्षुण्णमार्गेण धावनं परिशीभते ॥ २१ ॥
स्वयमज्ञाततत्त्वानामन्यक्षुण्णपथश्रिताम् ।

लेशतोऽतिक्रमः क्लृप्तो हासाय पतनाय च ॥ २२ ॥
परोत्कीर्णपथक्रान्त्या अन्तानां दूरधावनात् ।
मूलचर्चातरुच्छायाहाह्वयात् निर्दृतिः कुतः ? ॥ २३ ॥
अन्धानामिव मार्गयानविषये येषां परोक्तं परं
मूलं, ते खलु मार्गदर्शनविधावन्यस्य शक्ताः किमु ? ।
येषां तद्वचने समादरवरस्ते कोऽपि लोकाधमा
जाता अन्धतमास्ततोऽद्य वसुधा प्रायोऽन्धतामेष्यति ॥ २४ ॥
यस्मिन् रुचिर्भवेत् यस्य स तत्रैव प्रवर्त्तताम् ।
निरङ्कुशरुचिर्लोको न वाग्वशो हि कस्यचित् ॥ २५ ॥

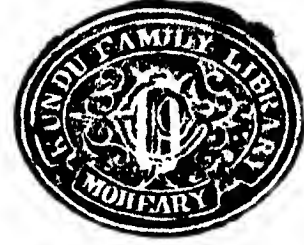
परिशेषे इदमपि स्मार्थ्यते—

“प्रायः शास्त्रमधीते कश्चन तनुते निबन्धमप्यत ।
अस्य तु किमपि रहस्यं केचन विज्ञातुमीशते सुधियः”
अनेके चेत् कोषकाराः स्वस्वबुद्धिप्रभावतः ।
चक्रुः कोषानपि तथा गतार्थो न मम अमः ॥ २६ ॥

तत्रेदं प्राचीनपद्यं स्मार्थ्यते—

“परिष्कुर्वन्त्वर्थान् सहृदयधुरीणाः कतिपये
तथापि क्लेशो मे कथमपि गतार्थो न भविता ।
तिमीन्द्राः संचोभं विदधति पथोधेः पुनरमी
किमेतेनायासो भवति ? विफलो मन्दरगिरिः” ॥
भाष्याद्याशयबोधनैकसरणिं वाक्यप्रदीपं सुज-
हृद्दीद्गोतसमन्वितं सुविपुलं भाष्यप्रदीपं तथा ।
पाणिन्यष्टकशाकटायनकृते वृत्त्यन्विते वार्त्तिकं
पर्यालोच्य समादरादिह मया व्युत्पत्तिरादर्शिता ॥ २७ ॥
रूढानामपि रूपसाधनकृते कोषादिटीका मया
बद्धीर्हृष्टवता समाहृतवता ताभ्यश्च सारं परम् ।
लोकानां हितकाम्येष रचितो ग्रन्थः अमात् सुक्रमो
विहांसोऽस्य विलोकने यदि रताः स्थान्ते अमः सार्धकः ॥ २८ ॥
जिज्ञासूनां बोधनार्थं सम्यग्व्युत्पत्तिसंयुतम् ।
नानाशब्दान् समाहृत्य वाचस्यत्वं मया कृतम् ॥ २९ ॥
सुगमं सुक्रमं वेद—लोकशब्दार्थबोधकम् ।
वाचस्यत्वमदो वीक्ष्य वाचस्यत्वमवाप्यताम् ॥ ३० ॥

वाचस्पतम् ।

अ

प्र पु० अवति रक्षति अतति सातत्येन तिष्ठतीति वा अव-अत-
वा ड । विष्णो "अकारो विष्णुर्हृदि उकारस्तु महेश्वरः ।
मकारस्तु ऋतो ब्रह्मा मणवस्तु त्वयात्मक" इति । अस्य
(विष्णोः) अपत्यम् अत इज् इः (कामः) अस्य (विष्णोः)
पत्नी ङीप् ई (लक्ष्मी) ।

अ अव० अव-ग्रीष्मनादौ ड खरादिपाठादव्ययत्वम् । अभावे,
प्रतिषेधे स्वल्पेऽर्थे अनुकम्पायां, सम्बोधने, अ अनन्त !।
अधिज्ञेये, अ पचसि त्वं जायस्व !। "उपसर्गस्वरविभक्ति-
प्रतिरूपकाच्चेति" खरादिगणसूत्रे अ इति सिद्धान्त-
कौस्तुभसूत्रादौ मनोरमायाञ्च अ संबोधने अधिज्ञेये
निषेधे चेति व्याख्यातम् । "अभावे न ह्यनोन" इत्यमर-
टीकायां नञादेशोऽयमित्युक्तम् । स च आदेशः नखनसुच्या-
दिभिन्नशब्दमट् उत्तरपदस्थे हलादौ शब्दे परे भवति ।
स तु नञर्थे एव स्थानितुल्यार्थकत्वादादेशस्य । नञर्थोऽस्य
तत्पाठश्चमभावस्य तदन्त्यत्वं तदल्पता ।

अप्राशङ्ग्यं विरोधश्च नञर्थः षट् प्रकीर्तिताः ॥

इत्युक्तेः षड्विधाः । तत् अत्राङ्गणइत्यादौ ब्राह्मणसाठश्य-
वचनेन क्षत्रियादीनां बोधकता, अघटमित्यादौ घटा-
भावस्य, अपटइत्यादौ पटभित्तस्य, अनुदरा कन्येत्यादौ
अत्योदरत्वस्य, अपशवो वै अत्ये गोऽन्धेभ्यइत्यादौ गवाश्च-
भिन्नपशूनामप्राशङ्ग्यस्य, असुरः अक्षितइत्यादौ च सुरक्षित
विरोधस्य बोधकता । तत्प्रायं विशेषः नञः सर्वत्र अभावे
भेदे च शक्तिः साठश्लादौ तु निरुद्धलक्षणा । तत् अघट-
मित्यादौ अव्ययीभावे, अधन इत्यादौ बहुव्रीहौ भाव
कदन्नोत्तरपदके "अभेदः अज्ञानमित्यादौ" नञतत्पुरुषे च
अभावबोधकता । भावकदन्नभिन्नोत्तरपदनञतत्पुरुषे तु
अघट इत्यादौ भिन्नत्वबोधकतेति । अत्वेदं बोध्यम् ।
समासे हलादौ उत्तरपदे नञः स्थाने अ इत्यादेशविधानेन
समासएवास्मिन् नञर्थकस्य अइत्यस्य प्रयोगः नान्यथा, सम्बो-

धनाद्यथक्तस्य तु पृथक्प्रयोगः किन्तु "नञोपलौपसिद्धि-
क्षेपे" इति वार्त्तिकेन तिङन्तपदे परेऽपि नञादेशस्य विधा-
नात् तस्यैव पृथक्प्रयोगः । अधिकं नञ्गणार्थावसरे
वक्ष्यते । अजीवनिरित्यादौ अधिज्ञेयार्थकता अजस्रमित्यादौ
उप० स० । तस्य च क्रियायोगात् प्रतिषेधार्थकता ।

अच्छिन् वि० न ऋणो नञ् त० ऋकारस्यात् हल्त्वा-
भ्युपगमात् न रुट् नलोपमात्रम् । अक्षिभिन्ने, ऋणमूल्या, ।
दिवस्याष्टमे भागे शाकं पचति यो नरः ।

अच्छिन् चामवासी च स वारिचर ! मोदते इति भारतम्
हल्त्वानान्त्रयणे रुटि अछिणीत्यपि तत्रैवार्थः ।

अंश विभाजने अद० चु० उभ० । अंशयति ते आंशिशत् त ।
अङ्गापयतीतिवत् आङ्गुकि अंशापयतीत्येके । अच् अंशः
उ-अंशुः शिनि अंशो ऋ अंशितः ।

अंश पु० अंश-भावेऽच् । विभागे "सकदंशो निपतति सकत्-
कन्या प्रदीयते । सकदाह ददानीति लीख्येतानि सकत्
सकदिति ऋतिः । कर्माणि अच् । विभाज्ये "हावशौ
प्रतिपद्येत विभज्यमानः पितेति" "इन्द्रं शहरोऽहरो वा
पुलविस्मार्जनात् पितेति" च ऋतिः । संख्यासूत्रकाङ्क्षविभाज्ये
तथाह, च "अन्योन्यहाराभिहतौ हरांशविति" अंशाङ्गि-
त्येदबधेन भङ्गतेति" भजेच्छिदोऽथैरथ तैर्विसिन्धुरिति
च लोका० । करणे अच् । अवयवे "अंशुरंशुष्टे देव !
सोमाप्यायस्तेति" यजु० । अंशुरंशुः सर्वोप्यवयव इति वेद-
दीपः । "अंशिनः स्वांशगात्यन्ताभावं प्रति ऋषात्मतेति"
वेदान्तपरि० । "अंशो नानाव्यपदेशादिति" शारीरक
सूत्रम्, जीवस्य निरवयवब्रह्मावयवत्वाभावमाशङ्क्य भाष्य
कृता अंश इवेति व्याख्यातम् । तत्त्वमार्गार्थकं "भूमैवांशो
जीवलोको जीवभूतः सनातन" इति गीतावाक्यम् । "चतु-
र्हृदयमांशे च क्षीणो भवति चन्द्रमाः अभावाख्यायमांशे
च ततः किल भवेदणुरिति, ऋतिः । विशेषावयवे, राशि-
चक्रस्य षट्सुत्तरयतनवधा विभाज्ये भागे, राशेस्त्रिंशद्वा

विभाजके अवयवे, “अक्षरान्ताः समाख्याताः षष्ठ्यन्तर-
गतत्वमिति “क्षेत्तं होरा च द्वेकाणं नवांशोद्वादांशकः।
त्रिंशांशेति विशेषः षष्ठ्यं इति च ज्योतिषम् नवमिति-
ऽंशः (राशेति शभागः) नवांशः एवं द्वादशांशादयः।
स च अंशः षट्कलात्मकः कला तु षट्पिकलात्मिका।
नवमिर्विभक्ते राशेः त्रिंशात्मके नवांशे च। “द्विभक्तृका
मेधनवांशके स्यात्” इत्युपक्रम्य “निःस्त्रा षष्ठ्यांशे” इति,
“विगुणा षट्ठांशे” इति च व्यवहारचमत्कारः। ६, १,
२०२ पा० सू० दृष्टादिषु पाठात् अस्य आद्युदात्तत्वम्।
अंशक त्रि० अंश-एवम्। विभाजके। स्त्रियाम् अंशिका।
ज्ञातौ दायादे पु० अंश-स्त्रार्थे कन्। अंशशब्दार्थे
“त्रिंशांशकस्तथा राशे भागं” इत्यभिधीयते इति ज्योतिषम्
नवमिरे राशित्रिंशभागत्वात् नवांशे, “द्विभक्तृका मेधनवांशके
स्यात् इत्युपक्रम्य” “दृष्टांशके सा पशुशीलयुक्तेति” सिंहा-
शके सा पितृवाससंस्थितेति, च ज्यो० सौरदिने न०।
अंशल त्रि० अंश-बलोपाधिके मतये लच्। बलवति। अंशं
लाति ला+क। अंशप्राप्तके त्रि०।

अंशसर्वर्षन न० समानोर्वर्षः योगवियोगयोग्यता सर्वर्षः ततः
करणार्थे णिचि भावे ल्युट् सर्वर्षणम् अंशयोः अतल्य-
च्छेदयोः राशयोः समच्छेदकरणम् इत०। लीलावत्युक्ते
अतल्यच्छेदराशयोः योगवियोगयोग्यतासम्पादके समच्छेद-
साधने क्रियाविशेषे, तत्त्वादावंशसर्वर्षणमित्युक्तमत्र “अन्योन्य-
हाराभिहतौ हरंशौ राशयोः समच्छेदविधानमेवमिति
लीलावत्यासुक्तम्।

अंशहर त्रि० अंशं हरति हृ-अच्। अंशहारके “द्विंशहरो-
ऽहरो वा पुनर्विज्ञातानात् पितेति” सूत्रेति। अनुद्यमने
एव हृज्योच् इति नियमात् अन्यत् अण्। भारहारः।

अंशावतरण न० ६ त०। भारते आ० प० ६४ अ० उक्ते
देवानां अस्त्रभागविशेषेण वासुदेवादिरूपेण पृथिव्यामा-
विर्भागेन नरदेहपृथक् रूपे अवतरणे।

अंशिन त्रि० अंश-णिनि। अंशकारके “पुनर्विभागकरणे
सर्वे वा स्युः समांशिन” इति श्रुतिः अंश-मत्वर्थे इति।
अवयविनि। “अंशिनः अंशनात्मन्नाभावं प्रति श्रुतास्तेति”
वेदान्तपरिभाषा।

अंशु पु० अंश-इग० कृ। किरणे स्रज्जे स्रज्ज्यांशे प्रकाशे
प्रभावां नेने च “अंशनेऽल पतिता रमेः किञ्च” इत्युद्धृतः
“सूर्यांशुभिर्ज्जमिवारविन्दमिति” कुमा०। तत्र स्वपर-
प्रकाशकस्य तेजःपदार्थस्य समन्तात् प्रसृतः सूर्योन्मयः

किञ्चिच्चिद्विडः सूर्य्यांशविशेषः किरणः, स च प्रायशः
सूर्यस्य, तस्य तेजसा प्रदीप्तचन्द्रादेश्च। तदपेक्षया अत्य-
स्थानप्रसारी किञ्चिद्विरलः सूर्यायोग्यः तेजःसूर्य्यांशः
प्रभा, सा च रत्नादिवस्तुनः। चन्द्रादेस्तु अन्यपेक्षयाऽधिक-
प्रसृतत्वात् किरणसम्भवः अतएव तत्र शीतांशुः सितकिरण
इत्यादिप्रयोगः। सूर्ययोग्यः तेजःपदार्थस्य किरणादिपि
निविडः सूर्य्यांशः आतपः, किरणपेक्षया अतिविरल-
प्रसारी सूर्ययोग्यः परमकाशसाधनमिति सूर्य्यांशविशेषः
आलोकः। प्रभायाम् आलोके वा न सूर्योऽस्तुभूयते।
तत्र अंशुशब्दस्य किरणवाचित्वे सूर्य्यांशुः उष्णांशुः
शीतांशुरित्यादयः। प्रभापरत्वे रत्नांशुः नखांशुरित्या-
दयः। “अजस्रमाश्रावितवल्बकीगुण्यतोऽम्बलाङ्गुष्ठनखांशु-
भिन्नयेति” “द्विजावलीबालनिशाकरांशुभिरिति” च
भावः। सूर्यांशपरत्वे अंशुकं पट्टांशुकं चीना-
शुकमित्यादयः। प्रकाशपरत्वे उष्मांशु उपसृतप्रकाश-
त्वाच्चास्य गुप्तत्वं प्रतीयते तच्चार्थिकम्। सूक्ष्मविभागपरत्वे
प्रांशुः प्रोक्षतावयवत्वाच्चास्य दीर्घत्वं प्रतीयते तच्चार्-
थिकम् इति।

अंशुक न० अंशवः सूर्याणि विषयोऽस्य अंशु-कश्चादि०
क। वस्त्रे। “यत्नांशुकाक्षेपविलज्जितानामिति” कुमारः।
सूर्य्यवस्त्रे उत्तरीयवस्त्रे पत्रे (तेज पात) शुक्ल-
वस्त्रे च। अंशु-स्त्रार्थे कन्। अंशुशब्दार्थे पु०।

अंशुधर पु० धृ-अच् इत०। सूर्य्ये अंशुभृदादयोऽप्यत्र
किरणादिधारके वेगधारके च त्रि०।

अंशुपट्ट न० अंशुना सूर्य्यसूर्य्येण युक्तं पट्टम्। सूर्य्यसूत्र
घटितपट्टवस्त्रे। “अपिलैरंशुपट्टानामिति” विष्णु०।

अंशुपति पु० इत०। सूर्य्ये, तस्य सर्वतेजस्विनां किरणा-
धायकत्वात् चन्द्रादियद्वादौ तेजोदायकत्वाच्चास्य तथात्वम्
अतएवोक्तं बृहत्संहितायाम् “सलिलमये शशिनि रवे-
दीधितय” इति “मूर्त्तित्वे परिकल्पितः शशिमृत” इति
बृहज्जातके च। “अस्मिन् वावादिद्वयः सायं प्रविशतीति”
“उद्यन्तं वावादिद्वयमस्मिन्नुत्तरुमारोहतीति” च श्रुतौ
अस्मौ सूर्य्यांशुप्रवेशाभिधानम्। अत एव माघे तस्य
त्विषां पतित्वेन तस्याक्षमये तासामनुसरणार्थं ज्वलनप्रवेश
उक्तः। यथा “इतिधास्मि भर्त्तृरि भृशं विमलाः पर-
लोकमभ्युपगते विविशुः। ज्वलनं त्विष इति”। एवं
अंशुस्त्रासौ त्विपतिप्रभृतयोऽप्यत्र।

अंशुमत् पु० अंशु-अच् अर्थे मतप्। सूर्य्ये, अंशुशब्दादयो-

अह भावने अद० चु० उभ० । अंहयति ते आञ्जिहत् त ।
अंहति स्त्री० हन्ति इति मनया हन-अति, अंहादेशः । दाने ।
अहस् न० अमति गच्छति प्रायश्चित्तेन अम-अहन् हुक् च ।
पामे “सुञ्चन्महम्” इति वेदः स्वधर्मत्यागे “लोभोऽन्धत्
चौर्यमनार्यमंहो ज्ञेया च माया कलहश्च दण्डः” इति
भागवते कलिं प्रति परीणिदाक्यम् अंहः स्वधर्मत्यागः इति
श्रीधरस्वामिरघुनन्दनादयः ।
अंहति स्त्री० अहि-क्तिन् यहादिवात् इट् । दाने ।
अंउ लि० अहि-स्त्रग० कु । पापकारिणि । “आ वोऽर्वाची
सुमतिर्नृत्यादंहोसिदा” इति (य० ८, ७) “अंहोः”
पापकारिणः हननशीलस्येति वेददीपः ।
अंहुर लि० अहि-भङ्गुरादि० उरच् । गतियुक्ते “सप्त मर्यादाः
कवयस्ततस्तुलासामेकामिदमभ्यञ्जरो गात्” इति वेदः ।
अंहि पु० अंहति गच्छत्यनेन अहि-वङ्गुरादि० क्रिन् । पादे
हृत्पादीनां मूले, तेन अंहिणो हृत् । चतुःसंख्यायाश्च ।
अंहिप पु० अंहिणा मूलेन पिबति सिक्ततोयम् पा-क ।
हृत्पामात्रे । [उपरिभागे च ।
अंहिस्कन्ध पु० अह्नेः स्तन्वइव । गुल्फे अङ्गुष्ठाङ्गुलिमध्यभागस्य
अङ्गु वक्रगतौ अ० प० घटादि । अकति आकौत् । अकयति ।
अक न० न कम् सुखम् गुणवचनस्य नञ्योगे विरो-
ध्यर्थाभिधायिता न० त० । दुःखे । नास्ति कं सुखं
यस्मात् । पामे । नाकशब्दे अकं दुःखं पापं वा ।
अकच पु० अकाय दुःखाय चायते चाय-ड । केतुग्रहे
तस्य चोदयेन लोकोपप्लवस्य शास्त्रप्रसिद्धिः केतुशब्दे
विस्तरः । “उपप्लवाय लोकानां धूमकेतुरिवोत्थित इति कुमा० ।
नास्ति कचोयस्य । केतुग्रन्थे (टाकरोगयुक्त) लि० ।
अकडम न० अं, क, ड, म, इत्यादिक्रमेण आद्यकोष्ठादौ वक्ष्यस्य-
दायोऽस्थित अच् । आहृग्रोपालमन्त्रस्य शुभाशुभविचारो-
पयोगिनि चक्रभेदे । तत्स्वरूपं यथा रुद्रयामले—“रेखाद्वयं
पूर्वपरे मध्ये रेखाद्वयं लिखेत् । चतुष्कोण्ये चतुरेखाऽकडमं
चक्रमण्डलम् । आमायत्वा महाहस्तं निर्माय वर्णमालिखेत् ।
अकारादिक्षकारानान् श्लोवहीमान् लिखेत्ततः । एकैकक्र-
मतो लेख्यान्धोषादिकहृत्पानकान् । वामावर्त्तेन गणयेत् क्रमशो
वीरवृद्धम् ! । दक्षमार्गेण गणयेद्दामादिवर्णकादिकान् ।
मेवादितोहि नामान् क्रमशः मन्त्रपण्डितः । सिद्धसाध्य-
सिद्धारोन् पुनः सिद्धादिकान् पुनः । नवैकपञ्चमे सिद्धः
साध्यः षड्दशयुग्मके । सुसिद्धस्त्रिंशत्तौ दशे वेदाष्ट-
हादशे रिपुः” इति । (श्लोववर्णाः क ङ ख व र्णाः)

“गोपालेऽकृष्टं कृतमिति” तत्त्वोक्तम् । एतच्च गोपाल-
मन्त्रविषये सिद्धादिचक्रत्वेन व्यवस्थितम् ।

अकृष्टं न० अ, क, थ, ह, इत्यादिवर्णसंघक्रमेण वर्णसंघदायो-
ऽस्त्यस्मिन् अच् । तन्मोक्तमन्त्रग्रहणार्थं तत्तन्मन्त्राणां शुभा-
शुभविचारोपयोगिनि चक्रभेदे तत्स्वरूपं यथा रुद्रयामले ।
“वक्ष्ये ऽकथं चक्राख्यं सर्वचक्रोत्समोत्समम् । यस्य विचार-
मात्रेण कामरूपी भवेन्नरः ॥ तत्प्रकारं वीरनाथ ।
क्रमशः क्रमशः शृणु । चतुरस्त्रे लिखेत् वर्णान् चतुः-
कोष्ठसमन्विते ॥ चतुःकोष्ठ-चतुःकोष्ठचतुष्टयसमन्वितम् ।
मन्दिरं षोडशं प्रोक्तं सर्वकर्माधिकारिदम् ॥ चतु-
रस्त्रं लिखेत् कोष्ठं चतुष्कोष्ठसमन्वितम् । पुनश्चतुष्कं तत्रापि
लिखेद्भीमान् क्रमेण तु ॥ सर्वेषु गृहमध्येषु प्रादक्षिण्य
क्रमेण तु । अकारादिक्षारान् लिखित्वा गणयेत्-
ततः ॥ चन्द्रमन्त्रं रुद्रवर्णं नवमं युगलन्तथा ॥ वेदमङ्गं
दश रसं वसुं षोडशमेव च । चतुर्दशं भास्वरं च सप्त पञ्च-
दशेति च ॥ वज्रीन्दु कोष्ठं वर्णपञ्चाशैकं मयोदितम् ।
एतदङ्गस्थितान् वर्णान् गणयेत् तदनन्तरम् ॥ नामाद्यक्षर-
मारभ्य यावत् मन्त्रादिमाक्षरम् । चतुर्भिः कोष्ठैरेकैकमिति
कोष्ठचतुष्टयम् ॥ पुनः कोष्ठगोष्ठेषु सव्यतो नामकादितः ।
सिद्धः साध्यः सुसिद्धोऽरिः क्रमशो गणयेत् वशी ॥ सिद्धः
सिध्यति कालेन साध्यस्तु जपहोमतः । सुसिद्धो पञ्चणाज-
ज्ञानी शत्रुर्हन्ति चिरायुषम् । सिद्धस्तु बान्धवः प्रोक्तः
साध्यः सेवक उच्यते । सुसिद्धः प्रोषकः प्रोक्तः शत्रुघातक
उच्यते । सिद्धकोष्ठस्थिता वर्णा बान्धवाः सर्वकामदाः ।
जपेन बन्धुः सिद्धः स्यात् सेवकोऽधिकसेवनात् ॥ पुण्याति
प्रोषकोऽभीष्टं घातको नाशयेत् ध्रुवम् । सिद्धो यथोक्तकालेन
द्विगुणात् सिद्धसाध्यकः ॥ तत्सुसिद्धोऽर्द्धजपेन सिद्धारि-
र्हन्ति बान्धवान् । साध्यसिद्धो द्विगुणतः साध्यसाध्यो
निरर्थकः ॥ तत्सुसिद्धो द्विगुणपात् साध्यारिर्हन्ति
गोत्रजान् । सुसिद्धसिद्धोऽर्द्धजपात् तत्साध्यो द्विगुणाधि-
कात् । तत्सुसिद्धो पञ्चादेव सुसिद्धारिः संगोलहा ॥
अरिसिद्धः शत्रून् हन्यात् अरिसाध्यस्तु कन्यकाः । तत्-
सुसिद्धस्तु पत्नीपुत्रदरिर्हन्ति साधकमिति ॥ एतच्च सर्व-
मन्त्रेषु सिद्धादिचक्रत्वेन व्यवस्थितम् ।

अकनिष्ठ पु० अके वेदनिन्दारूपे पापे निष्ठाऽस्य । बुद्धे ।
न० त० । कनिष्ठभिन्ने ज्येष्ठे मध्यमादौ च लि० ।

अकनिष्ठप पु० अकनिष्ठान् बुद्धान् पातीति पा-क । बुद्धा-
धिपभेदे । न० त० । कनिष्ठभिन्नपाकके लि० ।

अकम्पित पु० कम्पितं बुद्धिदत्तेशालनं तन्नास्ति यस्य । बुद्ध-
भेदे । कपि-कर्त्तरि क्त न० त० । सङ्कल्पितयस्तुभ्योऽस्तुपरते
दृढाध्यवसाये लि० । भावे क्त न० व० । कम्पनशून्ये लि० ।

अकरण न० क-भावे ल्युट् अर्थाभावे न० त० । करणा-
भावे निष्ठसौ “अकरणे प्रत्यवायातुबन्धित्वं नित्यत्वमिति”
मीमांसकादयः । “अकरणात् मन्दकरणं श्रेय” इति आर्साः
अकरणञ्च न्यायादिमते करणाभावः, मीमांसकवेदान्तिमते
निष्ठसिः । अत एव अष्टम्यां मांसं नास्तीत्यादित्वादौ
सर्वत्र निषेधसमर्थव्याहृतक्रियाविषयकनिवृत्तावेव विध्वर्था-
न्वयः इत्युक्तं मीमांसकैः । शङ्कराचार्येण च
“नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत” इति गीता
श्लोकभाष्ये महता प्रबन्धेन सत्पदार्थादभावोत्पत्ति
निरस्तता निषेधस्य निवृत्तिरूपत्वसुरीकृतम् । निवृत्तिश्च
प्रवृत्तिविरोधी भावरूपो धर्मविशेषः । नास्ति करणं देहे-
न्द्रियादिकस्य । सर्वकरणशून्ये परात्मनि पु० ।
“अपाणिपादोजवनोपहीतेत्यादि” श्रुतौ तस्य सर्वकरण-
शून्यत्वमुक्तम् ।

अकरणि स्त्री० नञ्+क-आक्रोशे अणि । करणं मा
भूदित्याक्रोशात्मके शप्ते । “तस्याकरणिरेवास्तु” इति ।

अकरा स्त्री० अकं दुःखं सेवनात् लोकानां राति गृह्णाति
नाशयतीति रा-क । आमलक्याम् । नास्ति करोऽस्य ।
करशून्ये लि० । न करोति क-अच् न० त० । कारक-
भिन्ने करणशीलभिन्ने निवृत्तिपरे च लि० ।

अकरुण लि० नास्ति करुणा यस्य यत्न वा । दयाशून्ये
दैन्यशून्ये च ।

अकर्कश लि० न कर्कशः । कार्कश्यविरोधिः शुद्धत्ववति कोमले
अकर्ष लि० नास्ति कर्षोऽस्य । अव्येन्द्रियशून्ये “प्रशस्त-
कर्ष” इति श्रुतिः । सर्वे पु० तस्य चक्षुषैव अवस्थात्तदि-
न्द्रियशून्यत्वम् । राधेयः कर्षः तच्छून्ये लि० । “अनर्जुन
मकर्ष” वा जगदयेति निश्चितमिति भारतम् ।

अकर्त्तन लि० उच्चस्थं फलं कर्त्तितं शीलमस्य कृत-युच्
न० त० । उच्चविरोधिः शुद्धत्ववति स्वर्गे । कृत-भावे
ल्युट् न० व० । छेदनाकर्त्तरि लि० ।

अकर्त्तव्य लि० क-कर्मादौ तव्य न० त० । करणानर्हे
निषिद्धे पदार्थे । भावे क्त न० व० । क्रियाशून्ये कूटस्थे
चैतन्ये न० । “न मे पार्थास्ति कर्त्तव्यं लिपु लोकेषु
किञ्चेति” गीतायामीश्वरस्य सर्वक्रियानिषेधात् तथात्वम् ।
अकर्त्तृ लि० कर्त्तृ+न० त० । कर्त्तृभिन्ने कर्त्तृसदृशे कारके

“अकर्त्तरि च कारके” पा० । कर्त्तृभिन्ने, क्रियाशून्ये च
“पुरुषोऽकर्त्ता भोक्ता” चेति सांख्यमतम् ।

अकर्म्मकं लि० नास्ति कर्म्म यस्य ब० कप् । व्याकरणोक्ते
कर्म्मशून्ये धातौ, “लः कर्म्मणि च भावे चाकर्म्मकेभ्य इति”
पा० । “फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्म्मक इति” हरिः ।
स्त्रियां टापि कापि अतद्वत्तम् अकर्म्मिका । “प्रसिद्धेर-
विश्वातः कर्म्मणोऽकर्म्मिका क्रियेति” हरिः ।

अकर्म्मण्य लि० न कर्म्मणे प्रभवति कर्म्मन्-यत् न० त० ।
कर्म्मनिर्हे “अकर्म्मण्य” तिथिमलं विद्यादेकादशी विनेति”
ति० त० ।

अकर्म्मन् अलपलम्भादिवत् अर्थाभावे न० त० । कर्म्मभावे
“कर्म्मणोऽपि बोद्धव्यं बोध्यव्यञ्च विकर्म्मणः । अक-
र्म्मणश्च बोद्धव्यं गृह्णना कर्म्मणोर्गतिरिति” गीता अक-
र्म्मणः अक्रियाया इति तद्भाष्यम् । दुष्टं कर्म्म अप्राशस्ये
न० न० । दुष्टकाये अकर्म्मादावभिरत इति स्मृतिः ।
न० ब० । कार्यशून्ये लि० “अकर्म्मादस्युरभित” इति वेदः ।

अकल पु० नास्ति कलाऽवयवोऽस्य । निरंशे परमात्मनि
“चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्य” त्युक्तेस्तस्य तथात्वम् ।
गीतादिकलाशून्ये, अवयवशून्ये च लि० ।

अकल्कन लि० कल्कनं दम्भः न० ब० । दम्भरहिते “अकल्कनो
निरारम्भः” इति गीता । वैद्यकोक्तौ पधपाकविशेषः कल्कनं,
तच्छून्ये च । नास्ति कल्कोऽस्य ब० कप् । अकल्ककोऽ-
प्यत्र । अत एव गीतायामकल्कक इत्यपि क्वचित् पाठः ।

अकल्का स्त्री० न कल्कः मलो यस्य न० ब० । निर्मलत्वेन
शुभ्रायां ज्योत्स्नायाम् । मलादिशून्ये लि० ।

अकल्य लि० कलासु साधुः कला-यत् कल्यः निरामयः
न० त० । अस्वास्थ्यप्रवृत्तिः । कल्यते इति कल-यत् कल्यं
कल्पनीयं मिथ्याभूतं न० त० । सत्ये “अपि त्वनीनयदप-
नीताशेषशून्यमकल्यसन्ध इति दृशकु० । अकल्यसन्धः
सत्यसन्ध इत्यर्थः ।

अकवा लि० न कव्यते वश्यं ते कव-आ न० त० । अवश्यं नीये
“प्र प्रजायन्ते अकवा महोभिरिति” वेदः ।

अकस्मात् अव्य० न कस्मात् किञ्चित्कारणाधीनत्वं यस्य
अलुक् स० । कारणानधीने अतर्कितोपपत्तेः । “कथमय-
मकस्माद्गगनचारिणामाकाशे करुणध्वनिः श्रूयते” इति
नाटकम् । “सामान्यलक्षणा कस्मादकस्मात् परिलुप्यते” इति
पञ्चधरः । “अकस्मात् नगरोपान्ने कथं धूमायते चितेति”
हास्या० । पा० चार्वादिगणे तथा पाठाच्च न पञ्चमप्रा लृक्

तेन आपतितमवाद्यर्थे ठञि टिठोमे आकस्मिक इति ।

अकाण्ड लि० न० त० । अनवसरे अलक्षितकाले “तातस्त-
मकाण्डे एव प्राणहरप्रतीकारसुप्तवसिति” काद० । अस्य
नि० एतदन्तत्त्वमिति केचित् । ब० । स्वप्नशून्ये दृष्टे पु० ।

अकाम लि० न कामयते काम-णिङ्-अच् । इच्छाशून्ये
“नाकामो दातुमर्हतीति” स्मृतिः । कामनाविषयफलाननु-
सन्धायिनि । “अकामो विष्णुकामोवेति” स्मृतिः स्मर-
विकारशून्ये च । “भयादकामाऽपि हि दृष्टिभिन्नमिति”
शकु० ।

अकामतस् अ० अकाम+पञ्चमप्रास्तसिन् । अनिच्छात इत्यर्थे
“अकामतः कामचारे चौरवह्ण्डमर्हतीति” स्मृतिः ।

अकाय पु० नास्ति कायोऽस्य । कायशून्ये राहौ तस्य चावृता-
हरणकाले विष्णुना च्छिन्नमस्तकत्वेऽपि अमृतप्राशनेन अमर-
णमित्य-सन्धेयम् । “अमृतास्वादनविशेषाच्छिन्नमपि शिरः
किलासुरस्येदम् । प्राणैरपरित्यक्तं यद्गतां यातं वदन्त्येके
इति” वृहत्स० । देहशून्ये लि० । परमात्मनि पु० ।
निष्कलस्याशरीरिण इत्युक्तेस्तस्य तथात्वम् ।

अकार पु० अ+खरूपार्थे कार । अखरूपे वर्णे एवमिकारा-
दयोऽपि तत्तद्गुणस्वरूपेषु । कारः करणं न० ब० । क्रिया-
रहिते लि० ।

अकारण लि० नास्ति कारणं हेतुर्दृश्यं वा यस्य । हेतु-
रहिते उद्देश्यरहिते च “किमकारणमेव दर्शनं विलपन्त्यै-
रतये न दीयते” इति कसा० । “ततोऽकारणवैरी नः
“कारणादपरे परे इति” नैषधम् । निष्प्रयोजने च । न०
त० । कारणभिन्ने “अकारणगुणोत्पन्ना” इति भाषा० ।

अकारिन् लि० क-णिनि न० त० । कर्त्तृभिन्ने, कारणाद्विहते च ।

अकार्पण्य लि० नास्ति कर्पण्यं यस्य । दैन्यशून्ये, लपणता-
शून्ये च ।

अकार्यं न० अप्रशस्तं कार्यम् अप्राशस्ये न० त० ।
कुत्सितकार्ये निषिद्धकार्ये च । “अकार्यमिव पश्यामि
स्वमांसमिव भोजने” । “किमकार्यं कदर्याणामिति”
हितो० । कर्त्तव्यभिन्ने लि० ।

अकाल पु० अप्राशस्ये न० त० । अप्रशस्तकाले विहितकर्म्मसु
पर्युदसयाऽभिहिते गुरुशुक्रादस्तकालादौ, स च मलमास,
गुरुशुक्रबाल्यदृष्टत्वास्तमय, सिंहमकरान्यतरगुरुस्थिति, पूर्व-
राश्यानागतातिचारिगुरुकवत्सर, पूर्वराशिं संक्रमिष्यमाणाति
चारिगुरुकपक्षवय, वक्रगुरुकाष्टाविंशतिदिवस, भूमिकम्पा-
द्यद्भुतसप्ताह, सिंहादित्य, शुक्रादित्य, पौषमासषष्ठदयान्य-

तमेकद्वितितदधिकान्यतमदिनदृष्ट्याकालिकदृष्टुत्तरैकत्विसप्ता-
हान्यतमदिनादि, रूपो मलमासतत्त्वाद्युक्तः तत्सद्विहित-
कर्मसु पर्युदस्तथाऽभिहितः कालः एतत्प्रमाणानि सप्रति
प्रसवं मलमासतत्त्वसङ्घर्षचिन्तामण्यादौ दृष्टव्यानि “अकाले
वीक्षितो विष्णुर्हन्ति पुण्यं पुराकृतमिति” पु० । अप्राप्तः
अनुचितः कालः शा०त० । अप्राप्तकाले “नाकाले न्नियते
कश्चित् प्राप्ते काले न जीवतीति” पुराणम् । “अकाल-
जलदोदय” इति रघुः । “अकालमृत्युहरण”मिति
तन्त्रम् । “वर्त्त्याधारस्नेहयोगात् यथा दीपस्य संस्थितिः ।
विक्रियापि हि दृष्टवैमकाखे प्राणसंक्षय” इति याज्ञ० ।
“अकालजन्तु विरसं न धान्यं गुणवत् ऋत”मिति,
वैद्य० । “नाकालदृष्टौ कुर्वीत व्रतबन्धशुभ्रक्रियामिति”
ऋतिः अनुचितकाले दृष्टाविति तदर्थः । “वरमे-
काङ्क्षतिः काले नाकाले लक्षकोटयः इति ति०त० ।
नास्ति कालोपाधिजन्यजातमल । जन्यभूत्ये प्रलये ।
“अकालकालमेघमेदुरेति काद० । अप्राप्तः कालो यस्य
प्रादिभ्यः धातुजस्येति व० अन्यलोपश्च । अप्राप्तकाले
अनुचितकाले पदार्थे लि० । कालः कृष्णः न०त० । कृष्ण-
विरुद्धशुभ्रवर्णे पु० । कृष्णविरोधिः शुभ्रत्ववति लि० ।

अकिञ्चन लि० नास्ति किञ्चन यस्य मयूर०त० । निर्धने,
“अकिञ्चनः सन् प्रभवः स सम्पदा”मिति कुमा० । दरिद्रे,
“अकिञ्चने किञ्चननायिकाङ्गले किमारकूटाभरणेन न
त्रिय” इति नैषधम् ।

अकिञ्चनता स्त्री० अकिञ्चनस्य भावः तल् । संन्यासाङ्गे सर्व-
द्रव्यत्यागरूपे यमविशेषे “व्रतं दानं परिब्रज्य तपस्या
नियमस्थितिः । अहिंसाऽस्त्वयतास्तेयब्रह्माकिञ्चनता यम”
इति ऋतिः ब्रह्म वेदमन्त्रः ईश्वरमननं वेत्यर्थः ।
निर्जनत्वे च । भावे त्व । तत्त्वार्थे न० । “स्थाने भवानेकनरा-
धिपः मस्यकिञ्चनत्वं मखजं व्यनक्तोति” रघुः ।

अकिञ्चित्ज्ञ लि० न किञ्चित् जानाति ज्ञा-क अत्राङ्-
भोजीतिवत् असमर्थस० । किञ्चिद्वनभिज्ञे, किञ्चिदज्ञान-
भूत्ये, अल्पज्ञाने, ज्ञानभूत्ये च ।

अकिञ्चित्कार लि० न किञ्चित् करोति क-अच् असमर्थ
स० । किञ्चिदकारके क्रियाभूत्ये, निष्प्रयोजने च ।

अनुष्ट लि० नास्ति कुण्ठा यस्य । प्रतिबन्धभूत्ये, कर्म-
दक्षे च ।

अनुतोभय लि० नास्ति कुतोऽपि भयं यस्य मयूर०स० । कुत-
चिदपि भयभूत्ये ।

अनुप्य न० गुण्यते निखताव्यञ्जकतया—लज्जाकरत्वात् गुण-क्यप्
नि० कस्य पः कुप्यं रैत्यादि न०त० । स्वर्णे, रूप्ये च ।

अनुमार लि० न कुमारः । अतीतकौमारवस्थे तरुणे ।

अनुल लि० अप्रशस्तं कुलमस्य न० व० । अप्रशस्तकुले
“कुलान्यकुलतां यातीति” मनुः ।

अनुशल लि० न कुशलं मङ्गलमस्य । मङ्गलविरोध्यमङ्गलयुक्ते ।
न०त० । कुशलविरोधिनि अभङ्गे न० । दक्षभिन्ने लि० ।

अकूपार पु० न कूपमृच्छति कृ-अण् । दृष्टृकृच्छपे । न कुं
पृथ्वीं पिपृच्छिष्ट-पालनपूरणयोः अण् वा० दीर्घः, न कुत्-
सितं पारं गन्तव्यदेशो यस्य वा, पृ० दीर्घः । महापारे
समुद्रे, दूरगामिनि स्वरूपे च पु० । पृ० । अकूपारोऽप्यत्र ।

अकृत लि० क-कर्मणि क्त न०त० । कृतभिन्ने अन्यथाकृते ।
“कृताकृतावेक्षणादौ ब्रह्मा मृत्विक् न्युज्यते” इति याज्ञिक-
प्रसिद्धिः । “अकृतव्यूहाः पाणिनीया” इति परिभाषा ।
न कृतो व्यूहः विशेषेण जह्योयैः विनाशोन्मुखं दृष्ट्वा
कृतमपि कार्यं नाशयन्तीति तदर्थः सि०कौ० । बलपूर्व-
कृते मृत्पलेख्यपत्तादौ च “सर्वान् बलकृतानर्थानकृतान्
मनुरब्रवीदिति” मनुः । “बलात् कृतं पापानि सन्तु
तान्यकृतानि वः । सर्वान् बलकृतानर्थानकृतान् मनुर-
ब्रवीदिति” नैषधम् । पुत्रिकात्वेन अकल्पितायां दुहितरि
स्त्री । “अकृता वा कृता वापि यं विन्देत् सदृशात्
सुतमिति” ऋतिः । भावे क्त अभिवार्थे न०त० । करणा-
भावे निवृत्तौ “नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कथनेति”
गीता ।

अकृतज्ञ लि० न कृतं जानाति ज्ञा-क असम०स० ।
कृतोपकाराकारके, कृतज्ञे, “आत्मारामाः पूर्णकामाः
अकृतज्ञा गुरुद्रुह” इति भागवतम् ।

अकृतिन् लि० कृतमनेन कृत+इनि न०त० । कार्याक्षये
क्रियासु पाटवरहिते ।

अकृत्य न० क-क्यप् अप्राशस्ये न०त० । दुष्टकार्ये चौर्या-
दिकरणे । न कृत्यमस्य न० व० । कर्मरहिते लि० ।

अकृत्रिम लि० न कृत्रिमः न०त० । कृत्रिमभिन्ने स्वभावसिद्धे ।
“कृत्रिमाकृत्रिमयोर्मध्ये कृत्रिमे कार्यसंप्रत्यय” इति परि-
भाषा अकृत्रिमज्ञे हरसासुविद्धमिति ।

अकृत्वा अ० न कृत्वा न+कृ-ज्ञा । करणानन्तर्ये “अकृत्वा
कुलसन्ततिमिति” मनुः ।

अकृष्टपच्य लि० अकृष्टे क्षौले पच्यते पच-क्यप् ७त० ।
हृत्वाद्यकृष्टक्षौले पच्यमाने नीवारादौ यस्ये ।

अक्षणा पु० नास्ति क्षणः सलो यस्य । निष्कलङ्गे चन्द्रे
 “चन्द्रमा वै ब्रह्माऽक्षणा” इति श्रुतिः । न० त० । क्षणत्व-
 विरोधि श्रुतत्वे पु० । तदति, शुद्धे च लि० । [एतद्यथीले ।
 अक्षणाकर्मन् लि० न क्षणं शुद्धं कर्म यस्य । शुद्धकर्मकारिणि
 अक्रेतु पु० नास्ति क्रेतुश्चिह्नं यस्य । चिह्नरहिते अज्ञाने,
 “क्रेतुं क्षणक्षणेन” इति वेदः य० (२८, १७) अक्रेतवे
 अज्ञानायेति नेददीपः । चिह्नध्वजाभ्यां रहिते लि० ।
 अक्रौशल लि० न-कुशलः अकुशलस्ततो भवादौ अण् आद्य-
 चो वा न वृद्धिः । अकुशलभवादौ । आद्यचो वा वृद्धौ
 आक्रौशलोऽप्यत्र । कुशलस्य भावः अण्+न० त० ।
 असौष्ठवे न० । [कायति कै क या । भातरि जनन्याम् ।
 अक्रा स्त्री अक-क, अच्यते इत्यक् अच-क्रिप् गतिः तस्यै
 अक्रा लि० अच्यते अनुज-कर्मणि क्त । कताञ्जने, “अक्रां
 रिहारणां व्यन्तु वय इति” “अक्राः शर्करा उपदधा-
 तोति” च श्रुतिः परिमितं, व्याप्ते, सङ्कुले च ।
 अक्रु पु० अनुज-तु नि० । रात्रौ, तदुपलक्षिते तमसि च “रुद्रं
 दिवा वर्ज्या रुद्रमज्ञौ” इति वेदः ।
 अक्रा न० अज-बा० क्त । वर्मणि । [इति वेदः ।
 अक्रा लि० अचु गतौ रक् । स्थिरे । “उदु खरुनवजा नाक्रः”
 अक्रम लि० नास्ति क्रमः परिपाटी पादः क्रमणं वाऽस्य ।
 परिपाटीशून्ये त्यक्तक्रमे एककाले । “तच्चार्थक्रियाचारित्वं
 क्रमाक्रमाभ्यां व्याप्नोति न च क्रमाक्रमाभ्यामनृः प्रकारः
 समस्तीति” सर्वद० पादशून्ये आक्रमणशून्ये च । क्रम-
 भावे घञ् अभावार्थे न० त० । क्रमणाभावे पु० । अ-
 व्ययीभावः । क्रमाभावे अव्य० ।
 अक्रान्ता स्त्री न क्रम्यते अकण्टकावृत्तत्वात् क्रम-क्त न०
 त० । वृहत्याम् । क्रान्तिभिन्ने विज्ञाना क्रान्ते च लि० ।
 अक्रतु लि० नास्ति क्रतुर्यज्ञः संकल्पो वा यस्य । यत्तरहिते
 संकल्परहिते च परमात्मनि पु० “न्यक्रतून्यर्थिनो रुद्रधाच”
 इति वेदः ।
 अक्रिया स्त्री० अभावार्थे न० त० । क्रियाभावे “प्रधानस्या-
 क्रिया यत् साङ्गं तत् क्रियते पुनः । तदङ्गस्याक्रियायान्तु
 नावृत्तिर्न च तत्क्रियेति” “अक्रिया त्रिविधा प्रोक्तेति” च
 श्रुतिः । न० व० । कर्मशून्ये गुणादौ च लि० ।
 सर्वकर्मशून्ये परमात्मनि पु० । [वंशे क्षत्रियभेदे पु० ।
 अक्रूर लि० न क्रूरः । क्रूरभिन्ने सरले, खनामप्रसिद्धे वृष्णि-
 अक्रोध पु० न क्रोधः अभावार्थे न० त० । क्रोधाभावे यस्यभेदे
 अहिंसा क्षान्तिरक्रोधः सत्यास्तेयापरिग्रहा” इति पुरा-

णम् । “अक्रोधं शिष्ययन्यन्ये क्रोधना ये तपोधना इति
 नैष० न० व० । क्रोधशून्ये लि० ।

अक्रम पु० न क्रमः अभावार्थे न० त० । अमाभावे । न०
 व० । असम्युक्ते लि० ।

अक्रिष्ट क्रिश्-भावे क्त न० व० । क्रेशरहिते कर्मादौ । क्रिश्-
 कर्त्तरि क्त न० त० । आन्तिभिन्ने लि० । [शून्ये लि० ।

अक्रेश पु० अभावार्थे न० त० । क्रेशभावे । न० व० । क्रेश-
 अच व्याप्तौ संहतौ च व्या० प० वेद । अक्षति अक्षोति
 आक्षीत् आक्षाम् आक्षिष्टाम् आनक्षे । क्त अष्टः क्तिन्
 अष्टिः शष्ट अक्ष्णुवन् इ अक्षि-कनिन् अक्ष ।

अच न० अच्यते व्याप्नोति विषयान् स्ववृत्त्या संयोगेन वा
 अश-स । इन्द्रिये, “अक्षाणि पण्डितजना विदुरिन्द्रि-
 याणि” उ० नेत्रे, अधोक्षज इति । तस्यै (तस्यै) सौवर्चले
 च । ज्योतिषोक्तो राशिचक्रावयवभेदे । “शङ्कुर्नरोना
 कथितः स एव खाड्गद्वयेयां विषुवद्दिनाङ्गे । नतिः
 पलोऽक्षश्च स एव तज्जैस्त्रयोऽक्षतियांश्च स एव लम्ब इति”
 सिद्धान्तशिरोमणिगणिताध्यायोक्ते विषुवद्दिनाङ्गे खाड्गमेषु
 नतिरूपे पलांशभेदे पु० । एतद्विवरणम् भास्कराचार्येण
 प्रमिताक्षरायां स्वयमेव कृतम् । यथा “निरक्षदेशे (लङ्का-
 विभागे) यदेव विषुवन्मण्डलं तदेव सममण्डलं ततः
 क्षितिजादन्यदुन्मण्डलं नाम वलयं नास्ति तत्र ध्रुवौ च
 क्षितिजसंज्ञे, अथ निरक्षदेशात् इष्टा यथा यथा
 उत्तरतो गच्छति तथा तथा उदक्ध्रुवसङ्गतं पश्यति
 तथा यैर्भागैर्ध्रुवउदत्तस्तैरेव भागैः अक्षसंज्ञैः खल्लिङ्गात्
 दक्षिणतोविषुवन्मण्डलं नतं पश्यतीति” । “चन्द्रांश्च १२
 निम्ना पलभार्जिता च लङ्कावधिः स्यादिह दक्षिणोऽक्षः” इति
 भास्करो । “उदग्दिशं याति यथा यथा नरस्तथा तथा
 स्यादुत्तरेण दक्षिणमण्डलम् । उदग्ध्रुवं पश्यति चोदत्तं क्षितिजद-
 न्तरे योजनजाः पलांशका इति सिद्धान्तशि० गोलाध्यायः
 यदि भूपरिधि (४८६७) योजनैश्चक्रांशाः (१६०) लभ्यन्ते
 तदापसारयोजनैः किमिति, यदृक्षपरिधिना (१६०) भूप-
 रिधिः (४८६७) लभ्यते तदा अक्षांशैः किमिति, तैराशिकेन
 फलं निरक्षदेशलङ्कास्वदेशयोरन्तरयोजनानि स्युरिति, स्वयमेव
 प्रमिताक्षरायां व्याख्यातम्, तथैव गोलाध्यायोक्तं दर्शितम् ।
 “योजनसंख्या भांशै (१६०) युक्ता सपरिधि (४८६७)
 कृता भवन्यंशाः (अक्षांशाः) । अक्षांशेभ्यो भूमौ
 कक्षायां (अक्ष १६० कक्षायाम्) वा योजनानि
 न व्यस्तमिति” । व्यस्तमिति भूपरिधिगुणिता भांशकृता

अक्षसंख्या (योजनसंख्या) भवतीति । निरक्षदेयात्
क्षितिचतुर्थांशे किल मेरुस्तत्र नवतिः पक्षांशाः
(अक्षांशाः) इति च तत्त्वैवोक्तम् । पाशके कर्षपरिमाणे
च न० विभोतकष्टे (ययडा) त्रये, आत्मनि रुद्राक्षे सप्त
जातान्ने गरुडे च पु० । तत्र रुद्राक्षे अक्षमाला ।
कर्षे असुभवति भारभिरक्षमालाभिरिति, विभोतके “यथा
वै द्वे आमलके, द्वे वा कोले द्वौ वाक्षौ इति” श्रुतिः ।
व्यवहारे अक्षदर्शकः । रावणसुतभेदे पु० । तत्कथा
रामा० सु० ४२ अ० ।

अक्षक पु० अक्षद्वय कायाति कै-क । त्रिनिशब्दे । स्वार्थे-
कम् । अक्षशब्दार्थे प्रकृतिलिङ्गम् । [कन् ! तत्रैव ।
अक्षकूट पु० अक्षस्य चक्षुषः कूटद्वय । नेत्रतारायां, स्वार्थे
अक्षक्षेत्रे च न० अक्षनिमित्तं क्षेत्रम् शा०त० । ज्योतिषोक्तेषु
अक्षसाधनार्थं क्षेत्रतया कल्पितेषु अक्षभवेषु अष्टसु क्षेत्रेषु ।
तानि च सिद्धान्तशिरोमणौ गणिताध्याये दर्शितानि यथा ।
“भुजोऽक्षभा कोटिरिनाङ्गुली ना कर्णोऽक्षकर्णः । खलु मूलमेतत्
क्षेत्राणि यान्यक्षभवानि तेषां विद्येव मानार्थयशःसुखा-
नाम् ॥ लम्बज्या कोटिरथाक्षजीवा भुजोऽत्र कर्णस्त्रि-
भुजे २ त्रिभुज्या । कुज्या भुजः कोटिरपक्रमज्या कर्णो-
ऽपका च त्रिभुजं तथेदम् ३ ॥ तथैव कोटिः समष्टत्तगङ्गु-
रप्या भुजस्तद्वृत्तिरत्र कर्णः ४ । भुजोऽपमज्या समना च कर्णः
कुज्योनिता तद्वृत्तिरत्र कोटिः ५ ॥ अपादिखण्डं कथिता च
कोटिरुत्तना दोः श्रवणोऽपमज्या ६ । उद्भूतना कोटि-
रथापकापखण्डं भुजस्तच्छ्रवणः क्षितिज्या ७ ॥ खण्डं
यदूर्ध्वं समष्टत्तगङ्गु यत्सङ्घतेस्तावथ कोटिकर्णौ । अपादि-
खण्डं भुज ८ एवमष्टौ क्षेत्राण्यमून्यक्षभवानि तावत् ॥”
क्षेत्राणि दर्शयेत्, “तत्र दक्षिणोत्तरमण्डले विषुवद्वृत्तसम्पा-
तादधो यावदक्षिणः क्षितिजसमस्तत्पर्यन्तः सा तत्र कोटिः,
लम्बनिपातकुमध्ययोरन्तरं साऽक्षज्या तत्र भुजः, भूमध्या-
ज्जम्बापगामिस्त्रित्वं त्रिज्या सा तत्र कर्णः, इदमप्यक्षक्षेत्रम्,
इष्टाहोरात्रवृत्तं यत्र क्षितिजे लग्नं तस्य प्राक् स्वस्ति-
कस्य चान्तरमप्या (चापांशाः) तेषां ज्याऽप्या तावती च
प्रत्यक्षक्षितिजे अप्यापयोर्निवृत्तं स्त्रित्वसुदयास्तसूत्रम् अहो-
रात्रवृत्तोऽन्मण्डलसम्पातस्य प्राच्यपरसूत्रस्य च यदन्तरं सा
क्रान्तिज्या, सा तत्र कोटिः, अप्या कर्णः, तदपयोरन्तरं
सा कुज्या स भुजः इदमक्षक्षेत्रं, तथाहोरात्रवृत्तसममण्डल-
सम्पातादधोवर्तम्, समवृत्तशङ्कुः सा कोटिः, अप्या भुजः,
अहोरात्रवृत्ते ज्याखण्डकं तद्वृत्तिः कर्णः, इदमक्षक्षेत्रं,

तथा कुज्योनिता तद्वृत्तिरहोरात्रवृत्ते ज्यार्ध्वं सा कोटिः,
उन्मण्डले क्रान्तिज्या स भुजः, समवृत्तशङ्कुः कर्णः, इदमक्ष-
क्षेत्रम्, तथाहोरात्रोन्मण्डलयोः सम्पातादवलम्ब उन्मण्डल-
शङ्कुः स भुजः, उन्मण्डलवृत्ते क्रान्तिज्या कर्णः, उन्म-
ण्डलशङ्कुः भूलस्य प्राच्यपरसूत्रस्य च यदन्तरं तदप्यादि-
खण्डं सा तत्र कोटिः, इदमक्षक्षेत्रं, तथोन्मण्डलशङ्कुः कोटिः,
शङ्कुमूलोदयास्तसूत्रदोरन्तरमप्यापखण्डं स भुजः, कोटि-
भुजापयोरन्तरसूत्रं सा कुज्या स तत्र कर्णः, इदमक्षक्षेत्रं,
तथोन्मण्डलशङ्कुना हीनः समशङ्कुस्तत्समशङ्कोर्ध्वं खण्डं
सा कोटिः, कुज्योनिता तद्वृत्तिस्तद्वृत्तेर्ध्वं खण्डं स कर्णः,
अप्यादिखण्डं स भुजः, इदमक्षक्षेत्रम् एतान्यष्टौ तावत्क्षे-
तानि एवमन्यान्यपि भवन्ति ।

अक्षज न० अक्षात् इन्द्रियसन्निकर्षात् जायते जन-ड ।
इन्द्रियविषयसन्निकर्षोत्पन्ने प्रत्यक्षज्ञाने वर्ज्ये अस्थिररूपा-
यवजातत्वात्तस्य तच्चात्मत्वम् । प्रागुक्ताक्षार्थजाते त्रि० ।
ज्योतिषोक्ते अक्षभवे क्षेत्रादौ च ।
अक्षणि क त्रि० न क्षणिकं न० । स्थिरे निश्चले च । “हरि-
वीक्षणक्षणिकचक्षुषेति” भाषः । अक्षणिक्चक्षुषा स्थिर-
दृष्ट्या स्तिमितनेत्रयेत्यर्थः इति मल्लिनाथः ।
अक्षणत् त्रि० अक्षअस्यास्ति मतुप् मस्य वः । नेत्रयुक्ते “पश्य-
दक्षणाक्ष विवेद” इति “अक्षखन्तः कर्मवन्तः समर्था”
इति च वेदः ।

अक्षत पु० व० न क्षताः । “अक्षताश्च यथाः प्रोक्ता इति का०
स्मृत्युक्ते यथे । नष्टसंक्रमिते क्षेत्रे “दूर्वाक्षतानि” चेति
पुराणम् । तदुल्लेखे, “अक्षतैर्नाक्ष्रियेद्विष्णुं न तुलस्या विना-
यकमिति” तन्त्रम् । शस्यमात्रे न० । क्षययुक्तभिन्ने उत्-
कर्षाश्रिते अविदारिते च त्रि० । “अक्षता वा क्षता वा
पीति” मतुः । क्षण-भावे क्त न०त० । क्षयाभावे न० ।
“अक्षतञ्चारिणं वा स्तु” इति आङ्गविप्रसमीये कृतकर्मणो-
ऽक्षयप्रार्थना ।

अक्षदर्शक पु० अक्षाणामुद्गादानादिव्यवहाराणां दर्शकः
दृश-शुल् ईत० । विवादनिर्णेतारि धर्माधिकरणाध्यक्षे ।
द्युतदर्शके त्रि० ।

अक्षदृश पु० अक्षान् व्यवहारान् पश्यति दृश-किन् कृतम् ।
अक्षदर्शकशब्दार्थे । अक्षार्थद्वयपरि त्रि० ।

अक्षदेविन् त्रि० अक्षैर्दीव्यति दिव-णिनि ३त० । पाशकादि-
द्युतक्रीडाकारके ।

अक्षद्य त्रि० अक्षैर्दीव्यति दिव-किप् जट् । पाशकादिद्युत-

[कारके ।

अञ्जद्यूत न० अञ्जद्यूतम् इत० । पाशकादिक्रीडायाम् ।
अञ्जद्यूतादि पु० व० । “निर्दोषेऽञ्जद्यूतादिभ्य” इति पाणिन्युक्ते
ठक्प्रत्ययनिमित्ते शब्दसमूहे । अञ्जद्यूत, जानुप्रहृत-
जङ्घामहृत जङ्घामहृत, पादखेदन, कण्ठकमर्दन, गतानु-
गत, गतागत-यातोपयात, अनुगत इति । अञ्जद्यूतेन
निर्दोषम् अञ्जद्यूतिकं वैरमित्यादि ।

अञ्जधर पु० अञ्जं चक्रं रथावयवं तत्कालकमिव कण्ठकं वा
धरति धृ-अच् इत० । विष्णो चक्रं शाखोटकटखे च
चक्रधारकभावे त्वि० । [समा०] चक्राग्रे चक्रभारे च ।
अञ्जधूर् स्त्री० अञ्जस्य चक्रस्य धूर्त्वं भारोवा इत० । न अ
अञ्जधूर्त्वे त्वि० अञ्जे तद्देवने धूर्त्तः । द्यूतकुशले द्यूत-
कारिणि च (जुयारि) । [शकटवाहनकर्त्तरि वृषे ।
अञ्जधूर्त्तिल पु० अञ्जस्य शकटस्य धूर्त्तं भारं लाति ला-क ।
अञ्जन् न० अञ्ज-बाहु० कनिन् । नेत्रे “दक्षिणेऽञ्जन् इति
वृह० उप० । “भद्रं कर्णेभिः शृण्वाम देवा भद्रं पश्ये-
माक्षभिर्यजत्रा” इति वेदः ।

अञ्ज(त्ति)पटल न० अञ्जः नेत्रस्य पटलमिवाच्छादकत्वात् ।
नेत्रस्यावरके कोशभेदे नेत्ररोगभेदे (क्षानि) च । पटलस्य-
रोगभेदादि श्रुत्युक्ते उक्तं यथा
“मसूरदलमात्रान् पञ्चभूतप्रसादजाम् । खद्योतविस्फुलि-
ङ्गभां सिद्धां तेजोभिरव्ययैः ॥ आवृतां पटलेनाक्षोर्वा-
हेन विवराकृतिम् । शीतसात्म्यां नृणां दृष्टिमाहुर्नयन
चिन्तकाः ॥ रोगांस्तदाश्रयान् धोरान् पट् च पट् च
प्रचक्षते । पटलानुप्रविष्टस्य तिमिरस्य च लक्षणम् ॥
शिराभिरभिसम्प्राप्य विशुणोऽभ्यन्तरे भृशम् । प्रथमे पटले
दोषो यस्य दृष्टौ व्यस्थितः ॥ अव्यक्तानि स रूपाणि
सर्वान्येव प्रपश्यति । दृष्टिर्भृशं विह्वलति द्वितीयं पटलं
गते । सत्त्विकाः मशकान् केशान् जालकानि च पश्यति ।
मण्डलानि पताकाश्च भरीचीः कुण्डलानि च ॥ परिप्लवांश्च
विविधान् वर्षमभ्रं तमांसि वा । दूरस्थान्यपि रूपाणि
मन्यते च समीपतः ॥ समीपस्थानि दूरे च दृष्टेर्गोचर-
विभ्रमात् । यत्नवानपि चाल्दर्थं स्त्रुवोपाशं न पश्यति ॥
अङ्गं पश्यति नाधस्तात्तृतीयं पटलं गते । भ्रान्त्यपि च
रूपाणि च्छादितानीव वाससा ॥ कर्णनासाक्षियुक्तानि
विपरीतानि वीक्षते ॥ यथादोषश्च रज्येत दृष्टिर्दोषे बली-
यसि ॥ अधःस्थिते समीपस्थं दूरस्थञ्चोपरिस्थिते । पार्श्व-
स्थिते तथा दोषेऽपार्श्वस्थानीव पश्यति ॥ समन्ततः स्थिते
दोषे सङ्कलानीव पश्यति । दक्षिणध्वजगते दोषे स एव मन्यते

द्विधा ॥ द्विधास्थिते द्विधा पश्येद्बहुधा चानवस्थिते । तिमि-
राख्यः स वै दोषश्चतुर्थपटलङ्गतः ॥ रुणद्धि सर्वतो दृष्टिं
लिङ्गनाशः स उच्यते । तस्मिन्नपि तमोभूते नातिरूढे
महागदे ॥ चन्द्रादित्यौ सनत्तावान्तरिक्षे च विद्युतः ।
निर्मलानि च तेजसि भाजिष्णूनि च पश्यति ॥ स एव
लिङ्गनाशस्तु नीलकाकाचसंज्ञितः” इति ।

अञ्जाणां व्यवहाराणां पटलमन्त्रस्य अच् इत० । अञ्ज-
दर्शके धर्माध्यक्षे पु० ।

अञ्जपरि अव्य० अञ्जेण पाशकेन विपरीतं दृश्यम् । अञ्ज-
शलाकेत्यादिना परिष्ठा अव्य० । पाशकक्रीडायाम् यथा
गुटिकापाते जयोभवति तद्विपरीतपातने ।

अञ्जपाटक पु० अञ्जे व्यवहारे पाटयति दीप्यते पट दीप्तौ-
ण्डल् । व्यवहारनिर्णेतारि धर्माध्यक्षे ।

अञ्जपाद पु० अञ्जं नेत्रं दर्शनसाधनतया जातः पादोऽस्य ।
न्यायसूत्रकारके गौतमे सुनौ, स हि स्वमतद्रूपकस्य व्यासस्य
सुखदर्शनं चक्षुषा न कर्त्तव्यमिति प्रज्ञाय पश्चात्
व्यासेन प्रसादितः पादे नेत्रं प्रकाशय तं दृष्टवानिति
पौराणिकी कथा । “अञ्जपादप्रणीते च काण्डे सांख्य-
योगयोः । त्वाज्यः श्रुतिविरुद्धोऽर्थ इति” पद्मपुराणम् ।
अञ्जपीडा स्त्री० अञ्जमिन्द्रियं रसनारूपं पीडयति आस्वा-
दनात् पीड-अच् । यवतिक्तालतायाम् । पीड-भावे अङ्+
इत० । इन्द्रियपीडायाम् ।

अञ्जम त्वि० न क्षमते क्षम-अच् न० त० । असमर्थे ।
क्षम-भावे अङ् अभावार्थे न० त० । क्षमाभावे ईर्ष्या-
याम् स्त्री । “अक्षमा भवतः केयमिति” भारतम् ।
न० व० । क्षमारहिते त्वि० ।

अञ्जमाला स्त्री अञ्जाणां रुद्राक्षाणां माला । रुद्राक्ष
वीजयुतमालायाम् । अकारादिक्षकारान्तः अक्षस्तत्कृता
तत्प्रतिनिधीभूता वा माला शा० त० । एकपञ्चाशद्वर्ण-
मालायाम् तत्प्रतिनिधीभूतायां स्फटिकादिमण्डितायाम्
वाह्यमालायाम् “शोष्यमाणपुष्करवीजं मय्यमनाच्च माल-
मिति” काद० । “विमानमच्छस्फटिकाक्षमालयेति” भाषः ।
तद्विवरणम् । “क्रमोत्क्रमगते माला माहकार्णे क्षमेरुके ।
लावसानैः साष्टवर्गैरन्तर्यजनकर्मणीति” सनत्कुमारीये ।
“पद्मवीजादिभिर्माला पर्वहयानि शृणुष्व ताः । रुद्राक्षशङ्ख-
पद्माक्षपुत्रजीवकमौक्तिकैः । स्फाटिकैर्मणिरत्नैश्च सुवर्णै-
र्विद्रुमैस्तथा । रजतैः कुशमूलैश्च गृहस्थस्याक्षमालि-
केति” तन्त्रसारे इतद्विस्तारस्तत्प्रमाणान्तर्गतः । अक्षस्य

नक्षत्रचक्रस्य सालेव भूषणत्वात् । अरुन्धत्यां, सा हि उत्तरस्यां दिशि गगने सप्तविंशत्यक्षरचक्रे वसिष्ठसमीपे-
सालारूपेण वर्तते सर्वेभ्यश्च उज्ज्वलत्वात्तस्या सालारूपेण
स्थितत्वाच्च नक्षत्रचक्रभूषणत्वम् ।

अक्षय त्रि० नास्ति क्षयोऽस्य । क्षयरहिते सर्वदा वर्तमाने
“गयायामक्षयवटे पितृणां दत्तमक्षयमिति” वायुपुराणम्
“अभिजिहोहिणोदये यदक्ष दीयते जन्तोस्तदक्षयसदा-
हृतमिति” स्मृतिः । परमात्मनि पु० । क्षयोवासः,
तच्छून्ये अन्तिकेतने संन्यासिनि, दरिद्रे च । अक्षयं पुण्य-
मत्रास्ति अच् । अक्षयपुण्यसाधने तिथिभेदे च “अमा वै
सोमवारेण रविवारेण सप्तमी । चतुर्थी भौमवारेण अक्ष-
यादपि चाक्षयेति” भविष्यपुराणम् ।

अक्षयतृतीया स्त्री कर्म० । वैशाखशुक्लपक्षतृतीयायाम् ।
“वैशाखे मासि राजेन्द्र ! शुक्लपक्षे तृतीयिका । अक्षया सा
तिथिः प्रोक्ता कृत्तिकारोहिणीयुता । तस्यां दानादिकं
सर्वमक्षयं समुदाहृतमिति” । “या शुक्ला कुरुशार्दूल ! वैशाखे
मासि वै तिथिः । तृतीया साक्षया लोके त्विदशैरभिवन्दि-
तेति” च भविष्यपुराणम् । “वैशाखस्य सिते पक्षे तृतीयाऽ-
क्षयसंज्ञितेति” स्कन्दपुराणम् ।

अक्षय्य त्रि० क्षेतुं शक्यं क्षि-यत् त्रि० न० त० । क्षयानर्हे ।
अक्षये च “तेषां पिण्डो मया दस्रोह्यक्षय्यमुपतिष्ठतामिति” वायु०
अक्षय्योदक न० नक्षय्य मक्षय्य सुदकं यत्र आज्ञे पिण्ड-
दानानन्तरं देये मधुतिर्लभिम्विते उदके । “अक्षय्योदक
दानन्तु अर्घ्यदानवदिष्यते । पण्डितं नित्यं तत् कुर्यात् न
चतुर्थ्यां कदाचनेति” छन्दोगप० ।

अक्षर न० न क्षरतीति क्षर-चलने अच् न० त० । परम-
ब्रह्मणि कूटस्थे चैतन्ये “अक्षरं परमं ब्रह्मेति” गीता ।
क्रियाशून्ये त्रि० जीवे परमात्मनि च पु० । “क्षरः सर्वाणि
भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते इति “यस्मात् क्षरमतीतो-
ऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः
पुरुषोत्तम इति” च गीता । क्षरणशून्ये स्थिरे त्रि० ।
अक्षुते व्याप्नोति वेदादिशास्त्राणि अश-सरन् । ककारादि-
वर्णे न० “अक्षराणां ककारोऽस्मि इन्द्रःसामासिकस्य चेति”
गीता । वर्णकारकलिपिसन्निवेशे, “अक्षरं वर्णनिर्माणां
वर्णमक्षरं विदुः । अक्षरं न क्षरं विद्यादन्नेतेर्वा सरे-
ऽक्षरमिति” उज्ज्वल० । उदके मोक्षे च न० ।

अक्षरचण त्रि० अक्षरेण वर्णविन्यासलिप्या विस्रः अक्षर+
चणप् । लेखनाजीवके । [च(च)ञुप् । लेखनाजीवके ।

अक्षर(चु)चञ्जुतिः अक्षरचणवर्णविन्यासलिप्या विस्रः अक्षर+
अक्षरच्छन्दस् न० अक्षरेण वर्णसंख्याया कृतं छन्दः । वर्ण-
द्वये “छन्दस्तु द्विविधं प्रोक्तं वृत्तं जातिरिति द्विधा दृत्त-
मक्षरसंख्यातं जातिर्मात्राकृता भवेदिति” छन्दोम०
तस्य च तत्कृतत्वात्तथात्वम् । अक्षरं निश्चलं छन्दोऽभि-
प्रायोऽस्य व० । परमेश्वरे पु० दृढाध्यवसाये त्रि० ।

अक्षरजननी स्त्री अक्षराणां जमनीव । लेखन्याम् (कलम्) ।
अक्षरजीवक त्रि० अक्षरेण तक्षिपिलेखनेन जीवति जीव-
णुल् ३त० । अक्षरलेखनोपजीवके ।

अक्षरतूलिका स्त्री अक्षराणां तक्षिपिलेखनानां तूलिकेव
साधनत्वात् । लेखन्याम् (कलम्) ।

अक्षरन्यास पु० अक्षराणि तत्स्मारकाकारविशेषा न्यस्यन्ते
अक्ष+नि+अस-आधारे घञ् ३त० । लिप्याम्,
पत्रिकायाम् । भावे घञ् ३त० । अक्षरस्मारकरेखा-
द्याकारविशेषलेखने, हृदयाद्याधारस्पर्शपूर्वकं तत्तदक्ष-
राणां स्मरणोच्चारणरूपे तन्वप्रसिद्धे वर्णन्यासे, “सर्विन्दून्
वा न्यसेदेतान् निर्विन्दून् वा यथाक्रममिति” तन्वम् ।
विस्तारः साहकाशव्याप्यं द्रष्टव्यः । अक्षरविन्यासो-
ऽयुक्तार्थेषु । [पयोऽस्य । लिपिलेखनोपजीविनि ।

अक्षरजीविक त्रि० अक्षरं तक्षिपिलेखनं जीविका वर्तनो-
अक्षरजीविन् त्रि० अक्षरेण तक्षिपिलेखनेन जीवति जीव-
णिनि ३त० । अक्षरलेखनेन वृत्तिनिर्वाहकारके । स्त्रियां
ङीप् ।

अक्षरमुख त्रि० अक्षराणि तन्मयानि शास्त्राणि वा मुखे
यस्य । शास्त्राभिज्ञे अक्षराभिज्ञे च ३त० । अक्षररूपे वर्णे न०

अक्षरशस् अक्ष० अक्षरमक्षरमिति वीष्माद्य कारके शस् ।
प्रत्यक्षरमित्यर्थे, “पच्छ अक्षरशः इति” गृह्यम् ।

अक्षरसंस्थान न० अक्षराणां तत्स्मारकरेखाविशेषाणां
संस्थानमत्र व० । वर्णस्मारक-रेखाविशेषयुक्त-लिप्याम् ।
“लिखिताक्षरसंस्थानमित्यमरः” ।

अक्षराङ्ग न० अक्षराणामङ्गं तत्स्मारकरेखाविशेषाणामवयवः
३त० । लिप्याम्, लेखनसाधनद्रव्ये च ।

अक्षराज पु० अक्षरेण तत्क्रीडया राजेव । द्यूतासक्ते ।
अक्षरी स्त्री अक्षुते गगनाभोगं मेघैः अश-सरन् गौ०
ङीप् । वर्षायाम्

अक्षवती स्त्री अक्षा पाशकाः साधनत्वेन विद्यन्तेऽत्र अक्ष+
मत्पु मस्य वः ङीप् । द्यूतक्रीडायाम् ।

अक्षवाट पु० अक्षाणां पाशकक्रीडानां वाटः वासस्थायम् ।

द्युतस्थाने, पाशकाधारे फलके च । अक्षस्य रथचक्र-
क्षुत्स्थानस्येव वाटः । मङ्गलौ तत्र हि रथचक्रक्षुत्-
पांशुसदृशपांशुमत्त्वात् तत्सदृशत्वम् ।

अक्षविद् त्रि० अक्षं पाशकक्रोडां व्यवहारं वा वेत्ति विद-
क्षिप् । अक्षविद्याभिज्ञे व्यवहाराभिज्ञे च अक्षवेत्तादयो
ऽप्यत्र । स्त्रियाम् अक्षवेत्त्री ।

अक्षविद्या स्त्री ईत० । पाशकादिद्युतविद्यायाम् ।

अक्षवृत्त न० अक्षं राशिचक्ररूपं वृत्तं वेदनाकारं कोण-
शून्यं चेत्तम् । राशिचक्ररूपे वृत्तचेत् । अक्षे पाशक-
क्रोडायां वृत्तः व्यापृतः ७त० । पाशकक्रोडासक्ते “यदक्ष-
वृत्तमनु दक्षं न एतदिति” श्रुतिः । [द्युतक्रोडाकुशले ।

अक्षशौण्ड पु० अक्षेषु तत्क्रोडायां शौण्डः प्रवीणः ७त० ।

अक्षसूत्र न० अक्षस्य जपमालायाः सूत्रम् । जपमालाश्रय-
साधने सूत्रे “साक्षसूत्रकमण्डलुरिति” पुराणम् ।

अक्षायकीलक न० अक्षस्य रथनाभिचेतस्याग्रनङ्गं कीलकम् ।
ईत० । चक्रनाभिचेत्याग्रमोते कीलके ।

अक्षानह न० अक्षे चक्रे आनहृते बध्यते आ+नह-
क्षिप् । चक्रसंबन्धे काष्ठभेदे । “अक्षानहो नहृतनीत
सौम्या” इति वेदः । [क्रोधे च । न० ब० । जमाशून्ये त्रि० ।

अक्षान्ति स्त्री० क्षम-क्षिन् विरोध्यर्थे न० त० । ईर्ष्यायां,
अक्षारलवण त्रि० कारणेण उपरन्वृत्तिकया निर्वृत्तं अण-

क्षारं क्षप्तिमं लवणं न० त० । अक्षत्विमलवणे “सुन्य-
क्षानि पयः सोमोमांसं यच्चानुपाकृतम् । अक्षारलवणञ्चै-
वेति” मनुः । “चतुर्थकालमग्नीयादक्षारलवणं तथेति”
मनुः अक्षारलवणमक्षत्विमलवणमिति प्राय० रघु० । क्षार-
लवणभिज्ञे सैन्धवलवणे न० । “नैतस्यां रात्रावक्षं
यचेयुस्त्रिरात्रमक्षारलवणाक्षारिणः सुहृद्दशरात्रं महा-
गुरुष्विति, आश्वनायनमष्टहम् । अक्षारलक्ष्यं क्षार-
वृत्तिकदि-क्षतलवणभिज्ञं सैन्धवं सम्भारि चेति शु०
रघु० । “गोक्षीरं गोष्ठतश्चैव धान्यसुप्तास्त्रिलायवाः । सासुद्रं
सैन्धवश्चैव अक्षारलक्षणं क्षृतम्” इति श्रुत्युक्ते गोष्ठतादि-
द्रव्यगणे च ।

अक्षावपन न० अक्षान् पाशकान् आवपति क्षिपत्यस्मिन्
आ+वप-आधारे स्फुट् ईत० । पाशकपातनाधारे फलके ।

अक्षावली स्त्री ई० त० । जपसाधन-रुद्राक्षबीजावली जप-
मालायाम् “रक्षावलीमिवाक्षावलीं कण्ठेनोदहन्ती” तिकाद०

अक्षावाप त्रि० अक्षान् पाशकान् आवपति क्षिपति आ+
वप-अण् उप० स० । द्यूतकारके, तदध्यक्षे च ।

अक्षि न० अक्षुते विषयान् अक्ष-क्षिप् । नेत्रे, इन्द्रियमध्ये
तस्यैव विषयदेशं प्राप्य विषयग्राहकत्वं सर्ववादिसंज्ञातमन्ये-
षान्तु सर्वमते न तथात्वमतोऽस्य विषयव्यापकता । एतदन्त-
बद्धग्रीहेः स्वाङ्गपरत्वे वज्रान्तरा यद्वाक्षः पद्माक्षी, अस्वाङ्ग-
परत्वे अजन्तता दीर्घाक्षा वेषुयष्टिः, अव्ययीभावे अजन्तता
प्रत्यक्षं समक्षमित्यादि तत्पुरुषे ऽस्वाङ्गपरत्वे ऽजन्तता गवाक्षः ।
इदञ्च शब्दादिषु बाह्येन्द्रियग्राह्यविशेषगुणेषु मध्ये
रूपस्यैव ग्राहकतया तैजसं नेत्रगोलके ऽधिष्ठितं किञ्चित्
वस्तु । तैजसत्वाच्चास्य स्वर्यादिकिरणवदाशुदूरपर्यन्ता-
नुधायनभागमनञ्च । तच्च परमाणुतुल्यमिति नैयायि-
ष्यः तदपेक्षया स्थूलमिति सांख्यादयः । उभयमते-
ऽपि न तस्य प्रत्यक्षयोग्यता । तदाधारगोलके द्वे बाह्ये
आन्तरणि च चत्वारि कोशवत् पटलानि, मांसादयः पञ्चांशाः,
पक्षादीनि पञ्च मण्डलानि षट् सन्धयश्च सन्ति । तद्विरणं
यथा “विद्यादृष्टाङ्गुलबाहुल्यं स्वाङ्गुलीदरसम्मितम् । दृष्टाङ्गुलं
सर्वतः सार्द्धं भिन्ननयनबुद्बुदम् ॥ सुवृत्तं गोक्षनाकारं
सर्वभूतगुणोज्ज्वलम् । पलं भुवो, ऽग्नितो, रत्नं, वातात् कणं,
सितं जलात् ॥ आकाशादश्रुमार्गाश्च जायन्ते नेत्रबुद्बुदे ।
दृष्टिश्चात्र तथा वक्ष्ये यथावादीद्विशारदः ॥ नेत्रायामत्रि-
भागस्तु कणमण्डलमुच्यते । कणात् सप्तममिच्छन्ति दृष्टिं
दृष्टिविशारदाः ॥ मण्डलानि च सर्वार्थं पटलानि च
लोचने । यथाक्रमं विजानीयात् पञ्च षट् च षडेव च ॥
पञ्चवर्त्मन्वेतद्वर्णदृष्टीनां (५) मण्डलानि तु । अनुपूर्वम् न्तु
तन्मध्याश्वत्वारोऽन्ये यथोत्तरम् ॥ पञ्चवर्त्मगतः सन्निवर्त्म
शुक्लगतोऽपरः । शुक्लकणगतस्त्वन्यः कणदृष्टिगतोऽपरः ॥
ततः कनोनकगतः पञ्चपाङ्गुगः श्रुतः । द्वे वर्त्मपटले
विद्याञ्चत्वार्यन्यानि चाक्षणि । जायते तिस्रं येषु
व्याधिः परमदारुणः । तेजोजलाश्रितं बाह्यं तेष्वन्यत्
पिण्डिताश्रितम् ॥ सेदस्तृतीयं पटलमाश्रितमन्वक्षि चापरम् ।
पञ्चमांशसमं दृष्टेक्षेपां बाहुल्यमिष्यते इति श्रुते ॥

अक्षिक पु० अक्षाय चक्रावयवाय हितम् ठन् । रङ्गनङ्गमे
(आतद्वच) । [तारायाञ्च ।

अक्षिकूटक न० अक्षिणः कूट इव कन् । नेत्रगोलके नेत्र-
क्षिणगत त्रि० अक्षिण गतः सर्वदाभावनावशादक्षिणसि-
क्तोऽपि उपस्थित इव । द्वेष्टे शलौ नेत्रगोचरे च ।

“त्वयि किलाक्षिगते नयनैस्त्रिभिरिति नै० । [तुल्यत्वम् ।

अक्षितर न० अक्षीव तरति तृ-अच् । जले निर्मलत्वाच्चेत्
अक्षिभू स्त्री अक्षिणः भूर्विषयः । वक्षर्गोचरे प्रत्यक्षे, सत्ये

नेत्रदृष्टस्तुन एव सत्यतासंवादितया तस्य सत्यत्वम् ।
 “सत्यस्याक्षिभवे यथा, इति श्रुतिः । [वृत्ते ।
 अक्षिभेषज न० इत० नेत्ररोगविशेषनिवारके पट्टिकालोभ-
 अक्षिभ्रूव न० भ्रूवौ च अक्षिणौ च सभा० इ० । राजदन्तादि०
 अक्षिशब्दस्य बहुवचनत्वे ऽपि पूर्वनि० अचसमा० । भ्रूनेत्र-
 संघाते “सौमित्रिरक्षिभ्रुवसृज्जिह्वान” इति भट्टः ।
 अक्षिव पु० अक्षि वाति प्रोणाति अङ्गनेन वा-क । (सजना)
 शोभाङ्गनवृत्ते सासृज्जलवणे च ।
 अक्षिविकृणित न० अक्ष्णः विकृणितं लज्जादिना सम्यक्
 प्रसाराभावात् सङ्कोचोयत् । अपाङ्गदर्शने कटाक्षपाते
 अक्षीव न० न क्षीयते माद्यति क्षीव-क्, क्त वा न० त० ।
 शोभाङ्गने (सजना) सासृज्जलवणे च । सप्तभिन्ने लि० ।
 बान्धोयमित्यन्ये । [इति वेदः ।
 अक्षु न० अक्ष-उ । शीघ्रे । “जूर्णो मक्षुवाहंसोयजना”
 अक्षुध्य लि० अक्षुधे हितम् अक्षुध्-यत् । क्षुधाभावसाधने
 द्रव्ये । “अक्षुध्या अहत्यास्ते गृह्णामासृज्जिह्वानेति” वेदः ।
 अक्षेत्र न० अप्रशस्तं चेतं न० त० । शस्यासृत्पादके चेत्ये
 उपदेशानर्हे शिष्ये, अपात्रे च । “अक्षेत्रे वीजसृत्-
 सृष्टमन्त्रैव विनश्यतीति” उरा० ।
 अक्षेत्रविद् लि० चेतं देहवृत्तं तत्त्वतो न जानाति विद-किप्
 अस० स० । चेतवृत्तानभिज्ञे आत्मत्वेन देहाभिमाननि
 जीवे । “अक्षेत्रविद् चेतमिदं ह्यप्राप् प्रैति चेतविदा-
 रुशिष्ट” इति वेदः ।
 अक्षेत्रिन् पु० चेतं शस्योत्पत्तिस्थानं कलत्रं वा मत्वर्थे इति
 न० त० । चेतस्याभिज्ञे । “येऽक्षेत्रिणो वीजवन्तः
 परचेत्वे प्रवापिन इति” श्रुतिः ।
 अक्षोट पु० अक्ष-ओट, अक्षस्य विभीतकक्षेव उटानि पस्थान्यस्य
 वा । पर्वतीयपीलुभेदे (आखरोट) स्वार्थे कन् तलैव ।
 अक्षोड पु० अक्ष-ओड अक्षः विभीतक इव ओडति पतैः सं-
 हन्यते उड-अच् वा । पर्वतीयपीलुवृत्ते (आखरोट)
 स्वार्थे कन् तलैव ।
 अक्षोभ्य लि० क्षोभ्यते विचाल्यते क्षुभ-णिच् कर्मणि यत् न०
 त० । भ्रमयितुमशक्ये “इक्ष्वाकुबलमक्षोभ्यमिति” उरा० ।
 तन्त्रोक्ते द्वितीयविद्यामन्त्रोपासके तद्देवतायाः शिरशि
 नागरूपेण स्थिते ऋषिभेदे पु० । “अक्षोभ्योऽस्याऽपिः
 प्रोक्त, इति तन्त्रम् ।
 अक्षोभ्यकवच न० अक्षोभाय हितमक्षोभ्यं कर्म० ।
 तन्त्रोक्ते कवचभेदे तच्च तन्त्रसारे द्रष्टव्यम् ।

अक्षौहिणी स्त्री जहः समूहः संविकल्पकज्ञानं वा सोऽस्या-
 मस्ति इति, अक्षाणां स्थानां सर्वधामिन्द्रियाणाम् “वा
 जह्नी णत्व” वृद्धिश्च । रथगजतरङ्गपदाति-संख्याविशेषा-
 न्विते सेनासमूहे । “अक्षौहिण्यामित्यधिकैः सप्तत्या चाष्टभिः
 शतैः । संयुक्तानि सहस्राणि गजानामेकविंशतिः ।
 एवमेव रथानान्तु संख्यां कौर्त्तितं बुधैः । पञ्चषष्टिः
 सहस्राणि षट् शतानि दशैव तु । संख्यातास्तुरगास्तज्ज्ञै-
 र्विना रथ्यतरङ्गमैः । नृणां शतसहस्रं तु सहस्राणि न
 वैव तु । शतानि त्रीणि चान्यानि पञ्चाशच्च पदातय इति ।
 रथाः २१८७० । गजाः २१८७० । रथवाहकाश्च-
 भिक्षाः अश्वाः ६५६१० । पदातयः १०८३५० ।
 अक्ष्ण लि० अक्षुते व्याप्नोति अश-क्ञ् । व्यापके अखण्डे
 काले न० अक्ष्णया दक्षिणेऽंशे श्रेण्यां श्रेण्यामंशे, इति वेदः ।
 अखट्ट पु० खट्ट-अच् न० त० । प्रियालवृत्ते (प्रियासाल)
 अखट्टि स्त्री खट्ट-इ न० त० वा डीप् । अशिष्टव्यवहारे ।
 अखण्ड लि० खडि-घञ् न० त० । संपूर्णैः सकले “अख-
 ण्डसाम्राज्यपतितत्वमेतीति” जातकम् खण्डभिन्ने पु० न० ।
 अखण्डन पु० न खण्ड्यते निरवयवत्वात् खडि-ल्युट् न० त०
 खण्डनानर्हे परमात्मनि, पूर्ण लि० । [च ।
 अखण्डित लि० खडि-क्त न० त० । सम्पूर्णैः, “खण्डितभिन्ने
 अखण्डितर्त्तु पु० अखण्डितः ऋतुः तत्सम्पत् पुष्पादि-
 प्रसररूपा यत् पुष्पादि-सर्वसम्पद्युक्ते ऋतुकावे ।
 अखलीकार पु० न खलः अखलस्तस्य कारः अखल-
 चि-ङ-घञ् । सप्रयोजनताविधाने अखलान्यथासम्पादने ।
 अखेटिक पु० न खेटत्यस्मात् खिट-भये षिकन् । वृक्षमात्रे ।
 अखात पु० न खन-क्त न० त० । देवस्थाने, मनुष्याद्यस्थाने
 च । खातभिन्ने लि० । “खातमखातमुत सक्तमिति” वेदः ।
 अखाद्य लि० खाद्य-अर्हार्थे गद्यत् न० त० । भोजनानर्हे
 गोमांसादौ, भक्ष्यभिन्ने च ।
 अखिद् लि० खिद्-रक् न० त० । खेदरहिते “मरुतोयातेमखि
 द्रयामभिरिति” वेदः ।
 अखिन्न लि० खिद्-भावे क्त त० व० । क्षेप्यरहिते अनाया-
 ससाध्ये कर्मणि खेदरहिते कर्त्तरि च । कर्त्तरि क्त
 न० त० । अक्षिष्टे ।
 अखिल लि० न खिल्यते न कणशब्दादीयते खिल-क
 न० त० । सम्यगे । खिलाभिन्ने कष्टभूमादौ स्त्री ।
 नास्ति खिलमवशिष्टं यस्य शेषमन्ये “वेदोऽखिलो धर्म-
 मूलं श्रुतिमीषे च तद्विदामिति” मलः । तेन सिंहाय

पैत्र्यमखिलं चारिमण्डलमिति" रघुः । "न निशाखिल-
यापि वापिका प्रससाद् ग्रहिणेव मानिनोति" नै० ।

अग इदित् गतौ भ्वादि० पर० । अङ्गति । आङ्गीत् ।
ल्युट् अङ्गनम् असुन् अङ्गः । [यति ।

अग वक्रगतौ भ्वादि० पर० पटादि । अगति आगीत् । अग-
अग पु० न गच्छतीति गम-ङ न०त० । वृक्षे, पर्वते, च ।
गमनाकर्त्तरि श्रुद्वादौ लि० । न गच्छति वक्रगत्या
पश्चिमम् । स्वयं तस्य हि वक्रगत्यभावः ज्योतिषप्रसिद्धः ।
"वक्रशीघ्रगतिश्चैव भवेत् भौमादिपञ्चके" इत्युक्तेः आर्यभट्ट
मते तु ग्रहिव्याप्त्य गतिमत्त्वेन दिनरात्रिसम्भवात् स्वयंप्रत्यक्ष
न गतिमत्त्वम् । सप्रसङ्गायाञ्च कुलाचलानां सप्तत्वेन
तेषाञ्च प्राधान्यात् "प्रधानेन व्यपदेशाभवन्तीति" न्यायात्
तथात्वम् ।

अगच्छ पु० गम-वा० श न०त० । वृक्षे ।

अगज न० अगात् पर्वतशिखरातो जायते जन-ङ । शिला-
जतद्रव्ये । पर्वतजातमात्रे लि० ।

अगण्य लि० गणयितुमशक्यम् गण-शक्यार्थे यत् न० त० ।
गणयितुमशक्ये असंख्ये । "गुणैरगण्यैरतिशीलशालिभि-
रिति" अर्हं यत् न०त० । गणनानर्हं, अकिञ्चित्करे लि० ।

अगति स्त्री गम-क्तिन् न०त० । उपायामात्रे । बद्ध० ।
गतिगून्त्ये, उपायगून्त्ये च लि० । स्वार्थे कन्, शेषाद्वा कप्
तत्त्वैवार्थे लि० "भामगतिकमिति" शङ्कराचार्यः ।

अगद पु० नास्ति गदो रोगो यस्मात् ५३० । औषधे
६३० । "औषधान्यगदोविद्या दैवी च विविधा स्थितिः ।
तपसैव प्रसिध्यन्तीति" पुराणम् । रोगगून्त्ये लि० ।
गद-भाषणे अच्-न०त० । अक्षयके लि० । [दीत् ।

अगद नोरोगत्वे कण्डू० पर० । अगद्यति आगद्यीत्-आग-
अगदङ्कार पु० अगदं करोति अगद+ङ-अण् सम् च ।
वद्ये । [नारि लि० ।

अगम पु० न गच्छतीति गम-अच् न०त० । वृक्षे । अग-
अगम्य लि० न-गन्तुमर्हति गम-यत् न०त० । गमनानर्हं
"अगमया सा भवस्तत्र यत्नाभूत् स महारण इति" चण्डो ।
अन्यजातिस्त्रियां स्त्री । "अगमयां च स्त्रियं गत्येति"
"अगमयागमनश्चैव जातिभ्रंशकराणि षडिति" च स्मृतिः
दुर्बोधे "योगिनामध्यगमोऽसाविति" पुराणम् ।

अगरौ स्त्री नास्ति गरौ विषं यस्याः ५३० गौ०ङीष् । सूचिक-
विषहरिणि देवताडवृक्षे । विषहरिणि द्रव्यमात्रे लि० ।

अगरु न० न गिरति ग-उ न०त० । खनामप्रसिद्धे अगुरु-

चन्दने । "कौसुमस्तजमेताञ्च चन्दनागश्चर्चितामिति"
दुर्गापूजामन्त्रः "चन्दनागुरु" इति पाठान्तरम् ।

अगर्हित लि० न०त० । निन्दितभक्षे शुद्धे, "यत्किञ्चित्-
क्षे हंसयुक्तं भक्ष्यं भोक्ष्यमगर्हितमिति" स्मृतिः ।

अगस्ति पु० अगं विन्ध्याचलस्य अस्ति अस्-क्तिच् शक-
भ्वादि० । अगस्त्यनामके सुनौ । अगस्त्यस्यपत्न्यानि बहुषु
यजोर्लुक् । तद्गोत्रापत्येषु व०व० । तत्सम्बन्धित्वात् दक्षिण्यं
दिशि । अगस्त्यजन्मकथा च । "तयोरादित्ययोः सत्वे
दृष्टाक्षरसमुर्व्यगोम् रेतश्चस्तन्द तत् कुम्भे न्यपतद्वागतीवरे
तेनैव तु मूहूत्सेन योय्यं वनौ तपस्विनौ, अगस्त्यश्च वशिष्ठश्च
तावृषी संवभूवतः । बहुधा पतितं रेतः कलसे च जले
स्थले । स्थले वशिष्ठस्तु मुनिः संभवर्षिसप्तमः । कुम्भे-
त्वगस्त्यः सम्भूतः जले मत्स्यो महाद्युतिः । उदियाय
ततोऽगस्त्यः जलभात्रे सह्यतपाः इति" पुराणम् । तस्य
च विन्ध्याचलस्तम्भनकथा काशीस्थलेऽनुसन्धेया । दृष्टत्-
संहितायामस्य गगनमण्डले दक्षिणस्यां ताराकूपेण स्थिति-
रुक्ता तच्च अगस्त्यचारश्चैव द्रष्टव्यम् ।

अगस्तिद्रु पु० अगस्तिप्रियः द्रुष्टृजः शाक० त० । वकटके ।
अगस्तिद्रुदादयोप्यत्र ।

अगस्ता पु० अगं विन्ध्याचलं स्थायति स्तम्भाति स्तै-क ।
अनस्तत्रनामके सुनौ । अगस्त्यचरितामाशां प्रतस्थे दिग्-
जिगीषयेति" रघुः । यस्का० यज् । आगस्त्यस्तदपत्ये ।
अगस्ताग्रीता स्त्री अगस्त्येन गीता विद्याभेदः । भारते
शान्तिपर्वणि प्रसिद्धे विद्याभेदे ।

अगस्त्यचार पु० अगस्त्यस्य नक्षत्ररूपेण दक्षिणस्थस्य चारः
शुभाशुभस्तत्रचक्रगत्यादि । वराहसंहितोक्ते अगस्त्यनामक-
नक्षत्रस्य उदयादौ । यथा "विन्ध्यमस्तम्भायद्यश्च तस्योदयः
श्रूयताम्" इत्युपक्रमः । "उदये च पुनरेरगस्त्यनाम्नः कु-समा-
योगमलप्रदूषितानि । हृदयानि सतामिव स्वभावात् पुन-
रन्वूनि भवन्ति निर्मलानि ॥ पाञ्चद्वयाधितचक्रवाकामा-
गुण्यती सखनहंसपङ्क्तिम् । ताम्बूलरक्तोत्कषिताप्यदन्ती
विभाति योषेव सरित्प्रहासा ॥ इन्दीवरासन्नसितोत्पला-
न्विता सरिङ्गमत्पटपदपङ्क्तिभूषिता । सन्मूलतालोपकटाक्ष-
वीक्षणा विदग्धयोषेव विभाति सफरा ॥ इन्दोः पयोदवि-
गमोपहितां विभूतिम् इष्टुं तरङ्गवलया कुसुमं निगाद्यु ।
उन्मीलयत्यलिलिनीदलं सुपद्मं वापी विलोचनमिवा-
सिततारकान्तम् ॥ नानाविचित्रास्तु जहंसकोकाराण्डवा-
पूयतडागहस्ता । रत्नैः प्रभूतैः कुसुमैः फलैश्च भूर्यच्छती

वाधेसगस्तानाम् ॥ सलिलममरपात्रयोष्णितं यद्वन-
परिवेष्टितमूर्तिभिर्भुजैः । फण्डिजनितविषाग्निसम्पदुष्टं
भवति शिवं तदगस्त्यदर्शनेन ॥ अरणादपि पापसपा-
कुरुते किमुत ? स्तुतिभिर्वरुणाङ्गरुहः । सुनिभिः कथितोऽस्य
यथार्थविधिः कथयामि तथैव नरेन्द्रहितम् ॥ संख्या-
विधानात् प्रतिदेशस्य विज्ञाय सन्दर्शनमादिशेज्जः ।
तच्चोच्चविन्यामगतस्य कन्यां भागैः स्वराख्यैः स्फुट-
भास्वरस्य ॥ ईषत्प्रभिक्षेऽरुणरश्मिजालैर्नैशेऽन्धकारे दिशि
दक्षिणस्याम् । सांवत्सरानेदितदिग्विभागे भूपोऽर्चसूर्यां
प्रयतः प्रयच्छेत् ॥ इत्युक्तान्ते उपसङ्कृतं यथा “दृश्यते स
किल हस्तगतेऽर्के रोहिणीसुपगतेऽस्तसुपेतोति” ।

अगस्त्यसंहिता स्त्री अगस्त्यनिर्मिता संहिता । रामचन्द्र-
विष्णुवामनादिपूजेतिकर्तव्यताबोधके शास्त्रभेदे ।

अगस्त्योदय पु० अगस्त्यस्य नक्षत्ररूपेण दक्षिणस्थस्य उदयः ।
अगस्त्यनक्षत्रोदये तस्य च नक्षत्रस्य दक्षिणस्थितत्वेन
उत्तरदिग्वासिनां सर्वदा दर्शनयोग्यता नास्ति, तस्योदयश्च
भाद्रपदे भवति “यस्य भाद्रपदे मासि उदिते कलसोद्भवे
इति” पुराणम् । तद्विवरणञ्च अगस्त्यचारशब्दे दर्शितम् ॥
तस्योदये जलादीनां प्रसन्नत्वं “प्रससादोदयादन्धः कुम्भयो-
नेर्महौजसः इति” रथावुक्तम् ।

अगाध लि० गाध-प्रतिष्ठायाम् घञ्-न० व० । अतिगभीरे ।
द्विष्टे न० । गाधः निम्नसीमा स नास्ति यस्येति ।
नीचसीमारुहते “सास्त्रागाधे भये मग्नेति” पुरा० दुर्बोधे
च । “अगाधस्थानघातुणा” इत्यमरः । [छन्दे ।

अगाधजल पु० अगाधं जलमत्र । अतिगभीरजले
अगार न० अगम् न गच्छन्नष्टच्छति प्राप्नोति अग+अ-
अण् । ऋहे । “तत्प्रागारं धनपतिष्टहानिति मेघः ।
अगिर पु० न गीर्यते दुःखेन गृ-बा० क न० त० । खगे ।
अगिरौकस् पु० अगिरः खगं ओकोवासस्थानं यस्य । देवे ।
अगु पु० न गौः किरणोऽस्य । राहुपक्षे सूर्यालोकाभावे
तमसि । गोश्रुत्ये लि० ।

अगुण पु० न० त० । गुणविरोधिनि दोषे । “तद्वः सर्वं प्रवक्ष्यामि
प्रसवे च गुणगुणमिति” श्रुतिः न० व० । गुणरहिते लि०
“भक्तिप्रोतिप्रणयसहितं मानदम्भाद्यपेतं चेतोऽस्माकं गुणवद-
गुणं गोदृङ्गं देहमेतत्” इत्युक्तवद्वृतः ।

अगुरु न० न गुरुयस्मात् । खनामप्रसिद्धे, अगुरुचन्द्रे
“धूपैद्यागुरगन्धिमिरिति” शिंशपा छन्दे (शिंशु) च । गुरु-
भिन्ने, उपदेशकशून्ये लि० । गुरुवर्षभिन्ने कषुवर्षे पु०

“अगुरुचगुष्कं भवति गुरु द्वौ घनकुक्षयुग्मे, शशिवदना-
शिविति” श्रुतबोधः । गौरवरहिते गौरवविपरीतच्छाव-
वति लि० ।

अगुरुशिंशपा स्त्री अगुरुःसारो यस्याः ताडशी शिंशपा
मध्यपदलोपित० । (शिंशु) इति प्रसिद्धे शिंशपाछन्दे ।
अगूढगन्ध न० न गूढो गन्धो यस्य इव० । हिङ्गुद्रव्ये । तच्चि-
यांसस्योत्कटगन्धत्वात्तथा । अगुह्यसौरभे द्रव्यमात्रे लि० ।
अगृभीत लि० न गृहीतम् आन्दसत्वात् हस्य भः । अगृ-
हीते, “जयजय जहृजामगृभीतगुणमिति, भाग० श्रु० ।
अगौकस् पु० अगः पर्वत ओकः स्थानं यस्य । शरभे पशौ
पर्वतवासिनि लि० ।

अग्नामरुत् पु० द्वि० इ० आनङ् । एकहविर्ब्रह्मण्यो
सप्तान्नोर्देवयोः । तौ देवते अस्य अण् । आग्निसा-
रुतं हविः । [देवयोः ।

अग्नाविष्णु पु० द्वि० इ० आनङ् । एकहविर्भोक्तोस्तद्वाप्तकयो
अग्नायी स्त्री अग्नि+येङ्-ङीष् । अग्नेर्योषिति स्वाहा
ख्यायाम् । “वरुणाग्नी नचाग्नयायी तस्याः सिमन्तिनी
समेवि” भट्टिः । सा च दक्षकन्या तस्याश्चाग्निप्रियताकथा
महाभारते “दक्षस्याहं प्रिया कन्या स्वाहा नाम महा-
भुज ! ॥ नाभ्याद् प्रभृति नित्यञ्च जातकामा कुताशने
स न मे कामनां पुत्र ! समग्रं जानाति पावकः । इच्छामि
शान्तं वासं वस्तु पुत्र ! सहाग्निना । स्तान्द उवाच ।
हव्यं कव्यञ्च यत् किञ्चिद्द्विजा० नामाथ संस्कृतम् ।
होष्यन्त्यग्नौ सदा देवि ! स्वाहेत्युक्ता सप्तवृतम् । अद्य
प्रभृति दास्यामि सुवृत्ताः सत्पथे स्थिताः । एवमग्निस्त्वया
सार्द्धं सदा वत्सुरिति शोभने” । वन० मार्क० प० ।

अग्नि पु० अङ्गति जङ्गं गच्छति अग्नि-नि मलोपः । अग्नौ
खनामप्रसिद्धे तेजोभेदे, तेजसि आकाशादायुर्वोयो-
रग्निरग्नेरापोद्भूतः पृथिवी, इति” श्रुतिः । तत्र
तेजःपदार्थत्वावद्द्विविधः सूक्ष्मः स्थूलश्च । सूक्ष्म-
वायुसंभूतः सूक्ष्मवायुसंभूतः सूक्ष्मः पञ्चीकृतस्तु
स्थूलः “तासां लिष्टतं लिष्टमेकैकां करोतीति”
श्रुतौ लिष्टत्करणस्य पञ्चीकरणस्यायुलक्षणत्वम् ।
पञ्चीकरणप्रकारश्च पञ्चीकरणशब्दे वक्ष्यते । तथा
च भूतान्तराष्टमभागमिश्रितेन स्वसार्द्धभागेन उत्पन्नः
पञ्चीकृतः । तस्य च पञ्चात्मकत्वेऽपि “वैशेष्यान्तराष्टद
इति” शरीरकोक्तेः भूयस्त्वात् तैजसत्वव्यवहारः ।
सोऽयं स्थूलो वज्रिः प्रकारान्तरेण त्रिविधः भौमः

दिव्यः जाठरश्चेति भेदात् । तत्र पार्थिवकाष्ठादि प्रभवः भौमः महानसाद्यग्निः, जलवाय्वादिभवः दिव्यः विद्युदुल्कावज्जादिः । उभावपि जलज्वलनस्वभावः । उदरे भवस्तृतीयः । त्रयोऽप्यमी स्वसंयुक्तपाकदाहप्रकाशन समर्थाः । सर्वेऽप्यमी लोके शास्त्रे च वज्रप्रादिशब्देन व्यपञ्चयन्ते तेषां विशेषगुणाः शब्दसंज्ञरूपाणि “यो यो-यावत्तियसैषां स स तावद्गुणः स्मृतः” इति अनुना भूतमध्ये तृतीयस्य तेजसः त्रिगुणत्वसक्तं व्यक्तसक्तं महाभारते शब्दः स्वर्गश्च रूपञ्च तेजसोऽथ गुणास्त्रय-इति “अत एव “वज्रौ भृगुभृगध्वनिरिति” पञ्चदश्यासक्तम् वज्रेषु तेजोजलभूम्यात्मकत्वेन लोहितशुक्लरूपत्वम् अत एव कान्दोग्ये त्रिवृत्करणानन्तरम् वज्रेस्त्रिरूपत्वसक्तं यथा “यदग्नेः रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं, यच्छुक्लं तद्रूपं, यत् कृष्णं तदक्षयं” इति त्रिवृत्तत्वात्कृता “यत्त-देवतानां त्रिवृत्करणसक्तं तस्यैवोदाहरणस्यते । उदा-हरणं नामैकदेशप्रसिद्धाशेषप्रसिद्धाशेषदास्यते इति । तदेतदाह यदग्नेः त्रिवृत्कृतस्य रोहितं रूपं प्रसिद्धं लोके तद्विवृत्कृतस्य तेजसो रूपमिति विद्धि । तथा यच्छुक्लं रूपमग्नेः तदपासविवृत्कृतानामेव यत् कृष्णं तस्यैवग्नेः रूपं तदक्षयं पृथिव्या अतिवृत्कृताया इति विद्धीति” । अत एव तत्तच्छास्त्रकाव्यादिषु वज्रेरुपपत्त्यया वर्णनं दृश्यते । अग्निमूर्तिध्याने च अक्षररूपत्वमनुपदं दर्शयि-ष्यते । लोके चारुणत्वेनैव प्रत्यक्षेणासावुपलभ्यते एवञ्च नैयायिकोक्तं तेजसः शुक्लभास्वरूपत्वं प्रत्यक्षवेदविरुद्धत्वा-दुपेक्ष्यमेव । तत्र भौमदिव्ययोः प्रायशो लोकसिद्धत्वेन दिव्य-स्याग्ने दिव्यशब्दे वक्ष्यमाणत्वाच्च जाठरे वज्रौ पिशेपो-ऽभिधीयते । “नाभेरुद्धं हृदयादधस्तादामाशयमाचक्षते तद्गतं सौरं तेजः पितृमित्राचक्षते” इति भाष्यविवरणे आनन्दगिरिः वैद्यकवचनत्वेनोवाच । अत एव तस्य कौत्सेय इति संज्ञा । कान्दोग्ये च “या हृदयस्य नाद्यास्ताः पिङ्गलाश्चाणिमूर्तिवन्ति शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहितस्य त्वसौ वा आदित्यः पिङ्गलः एष शुक्ल एष नील एष पीत एष लोहित इति” । व्याख्यातञ्चैतत् भाष्यकृता । “अथ या एता वज्रभाणा हृदयस्य पुण्डरीकाकारस्य मङ्गो-पासनस्थानस्य सम्बन्धिनो नाड्यो हृदयमांसपिण्डात्सर्वतो विनिःसृता आदित्यमण्डलादिरश्मयस्ताश्चैताः पिङ्गलस्य वर्षविशेषविशिष्टस्याणिमः सूक्ष्मरसस्य रसेन पूर्णास्तदाकारा एव तिष्ठन्ति वर्तन्त इत्यर्थः । तथा शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य

लोहितस्य च रसस्य पूर्णा इति सर्वत्राध्याहार्यम् । सैरेण तेजसा पितृाख्येन पाकाभिनिर्गतेन कफेनाख्येन सम्पर्कातिङ्गलं भवति, सौरं तेजः पितृाख्यम् । तदेव वातभूयस्वाक्षीलं भवति । तदेव च कफभूयस्वाक्षुक्लं, कफेन समतायां पित्तम्, शोणितबाहुल्येन लोहितम् । वैद्यकाद्वा वर्षविशेषा अभ्येष्टव्याः । कथं भवतीति ? अति-स्वाहादित्यसम्बन्धादेव, तत्तेजसो नाडीष्वनुगतस्यैते वर्षे विशेषा” इति । कथमसौ वाऽदित्यः पिङ्गलो ? वर्णत एष आदित्यः शुक्लोऽप्येष नील एष पीत एष लोहित आदित्य एव, तस्य चाक्षरस्य धात्वन्तरसम्पर्कवशात् वर्षविशेष” इत्यानन्दगिरिः । अखैवजाठरस्य पिपासाहेतत्वं कान्दोग्ये उक्तं यथा “अथ यत्नैतत् पुरुषः पिपासति नाम तेज एवै-तत् पीतं नयते इति” । व्याख्यातञ्च भाष्यकृता द्रवकृतस्या-शितस्याक्षस्य नेत्राः आपोऽक्षयुक्तं देहं लोदयन्त्यः शिथि-लोकृत्यः अम्बाहुल्यात्, यदि तेजसा न शोष्येत । नित-राञ्च तेजसा शोष्यमाणास्त्रासु देहभावेन परिणममानासु प्रातृमिक्षा पिपासा पुरुषस्य जायते तदा “पुरुषः पिपा-सति नाम, तदेतदाह “तेज एव तत्तदा पीतमवादि शोष-यत् देहलोहितादिभावेन नयते परिणमयतीति” । तस्य रसपाकप्रकारमाह योगार्थं वै । “आयुष्यं भुक्तमाहारं स वायुः कुरुते द्विधा संप्रविश्याक्षमध्यन्तु, पृथक् किट्टं पृथग् जलम् (किट्टम् अक्षमलभेदम्) । अग्नेरुद्धं च संस्थाय तदक्षं च जलोपरि । जलस्याधः स्वयं प्राणः स्थित्वाग्निं धमते शनैः (धमते संभुजयति) वायुना ध्मायमानोऽग्निरत्युष्णं कुरुते जलम् । अक्षं तदुष्णतोयेन समन्तात् पच्यते पुनः । द्विधा भवति तत् पक्वं पृथक् किट्टं पृथग् रसम् । रसेन तेन ता नाडीः प्राणः पूरयते पुनः । प्रत्यर्पयन्ति सम्पूर्णरसानि ताः समन्तत इति” । एवं रस-पाकोत्तरं धातुपाकोऽभिहितः पदार्थादर्थः । यथा “त्वग-स्त्वग्मांसभेदोऽस्त्विमज्जशुक्राणि धातवः । सप्त सुसुप्त चोक्ता त्वक् रक्तजोऽदरवज्जना । पक्वाह्वेदश्चरसादेवं रक्ता-दिभिस्तथा । स्वस्वकोशाग्निना पाकात् प्रजायन्ते त्वगा-दय इति” । एतच्चूलमेव “तस्य षोढा शरीराणि षट् त्वचो धारयन्ति चेति” याज्ञवल्क्यवचनव्याख्यायां मितारराकृता स्मृतसक्तम् यथा तस्यात्मनोयानि जरासुजाण्डजादीनि शरीराणि तानि प्रत्येकं षट्प्रकाराणि रक्तादिष्वङ्घ्रातुपरि-पाकहेतुभूतषडग्निस्थानयोगित्वेन । तथाहि अक्षरसो-जाठरवज्जना पच्यमानो रक्ततां प्रतिपद्यते, रक्तः स्वकोश-

स्वाग्निना पच्यमानं मांसत्वम्, मांसञ्च स्वकोशस्थानलपरि-
पक्वं भेदस्त्वम्, भेदोऽपि स्वकोशवर्जिता पक्वमस्मिताम्,
अस्थपि स्वकोशशिखिपरिपक्वं मज्जात्वम्, मज्जापि
स्वकोशपावकपरिपच्यमानं चरमधातुतया परिणमते इति”
जठरस्य प्रकारान्तरेण पाचनादिदशविधकर्मकारित्वात्
दशविधत्वसुक्तं पदार्थादर्शे यथा “भाजकोरञ्जकश्चैव क्लेदकः
क्षेपकस्तथा धारको बन्धकश्चैव द्रावकाख्यश्च सप्तमः ।
व्यापकः पाचकश्चैव क्षेपको दशधा मत इति” ।
वैद्यक्ये वासत्र चतुर्विधकार्यविशेषकारित्वाच्चातुर्विध्यसुक्तम् ।
विषमश्च समस्तीक्ष्णो मन्दश्चेति चतुर्विधः । कफपित्तान्
लाघिक्यात् तत्सामग्राज्जाठरोऽनलः । विषमो वातजान्
रोगान्, तीक्ष्णः पित्तसमुद्भवान्, करोत्यग्निस्तथा मन्दो
विकारान् कफसम्भवान् । समाः समोऽग्निरशितमात्राः
समग्रं पचत्यसौ” इति ॥ अग्नेरशिततीक्ष्णत्वे भक्षकसंज्ञा
स हि समग्रगाहाराभावे शोणितादिधातुनपि पाचयित्वा
आशु देहं नाशयतीति रक्षितः आह्वयः । अधिकं कायशब्दे
वक्ष्यते । वाह्यस्य भीमस्य अग्नेः कर्मविशेषे नामान्युक्तानि
विधानपारिजाते । यथा

“लौकिके पावकोऽग्निरग्निः प्रथमः परिकीर्तितः । अग्निस्तु-
माहृतो नाम गर्भाधाने प्रकीर्तितः ॥ पुंसवे चमसो नाम
शोभनः शुभकर्मासु । (शुभकर्मणीति रघु०) । तच्च सीमन्ता-
न्तर्गतकर्मभेदः । सीमन्ते ह्यनलो नाम प्रगल्भो जात-
कर्मणि ॥ पार्थिवो नामकरणे प्राग्नेऽख्यश्च वै शुचिः ।
सध्यनामा तु चूडायां अतादेये ससङ्गवः ॥ गोदाने सूर्य-
नामा स्नात् केयान्ते याजकः स्मृतः । वैश्वानरो विसर्गे
स्याद्विवाहे वलदः स्मृतः ॥ चतुर्थीकर्मणि शिखी
धृतिरग्निस्तथाऽपरे । (अपरे कर्मणि) आवसथ्यस्तथा-
धाने वैश्वदेवे तु पावकः । ब्रह्माग्निर्गार्हपत्ये स्यादक्षिणा-
ग्निरथेश्वरः । विष्णुराहवनीये स्यादग्निहोत्रे त्रयोमताः
लक्षहोमेऽभीष्टदः स्यात् कोटिहोमे महाशनः । एके धृता-
र्चिषां प्राक्षुरग्निध्यानपरायणाः ॥ रुद्रादौ तु ऋद्धो नाम
शान्तिके शुभकस्तथा । आदिशब्दात् लघुरुद्रशतं रुद्रातिरुद्रा-
लक्ष्यम् । (पूर्णांशत्वां ऋद्धो नामेति रघु०) । पौष्टिके वरद-
श्चैव क्रोधाग्निश्चाभिचारके । वक्ष्यार्थे वशकत् प्रोक्तो वन-
दाहे तु पोषकः । उदरे जठरो नाम क्रव्यादः शवभक्षणे ।
समुद्रे वाडवो ह्यग्निर्लये संवत्सकस्तथा ॥ सप्तविंशति-
संख्याता अग्नयः कर्मसु स्मृताः । तं तमाहूय होतव्यं
यो यत् विहितोऽनलः ॥ अन्यथा विफलं कर्म सर्वं तद्वाच-

सम्भवेत् । आदित्यादिग्रहाणां च साम्प्रतं ह्यग्निरुच्यते ॥
आदित्ये कपिलो नाम पिङ्गलः सोम उच्यते । धूमकेतु
स्तथा भौमे जठरोऽग्निर्बुधे स्मृतः ॥ वृहस्पतौ शिखी नाम
शुक्रे भवति जठरकः । शनैश्चरे महातेजा राहौ केतौ कुता-
शनः इति ॥” यज्ञादौ तु पञ्च भेदाः “आवसथ्याहवनीयौ
दक्षिणाग्निस्तथैव च । अम्बाह्वयोर्गार्हपत्य इत्येते पञ्च
वज्रयः” इति शा० रा० ० । “पञ्चाग्नयो ये च क्षिणाचि-
केता” इति श्रुतिः । अग्नेर्ध्येयं यथा “रुद्रतेजःसमुद्भूतं
हिमवर्द्धनं दिनासिकम् । षण्णेतैव च चतुःश्रोतं त्रिपादं सप्त-
हस्तकम् । याम्यभागे चतुर्हस्तं सव्यभागे त्रिहस्तकम् ।
स्रुवं स्रुचञ्च शक्तिं च अक्षमालां च दक्षिणे । तीमरं
व्यजनं चैव धृतपावन्तु वामके । विभ्रतं सप्तभिर्हस्तैर्द्विमुखं
सप्तजिह्वकम् । दक्षिणञ्च चतुर्जिह्वं त्रिजिह्वसुतरं सुखम् ।
द्वादशकोटिमूर्त्याख्यं द्विपञ्चाशत्कलायुतम् । स्वाहास्वाधा-
वषट्कारैरङ्कितं मेघवाहनम् । रक्तमाल्यास्त्रधरं रक्तं
पद्मासनस्थितम् ॥ रौद्रं तु वज्रिनामानं वज्रिमावाह-
यामग्रहम्” । इति रुद्रकल्पः । अग्नेर्भौतिकत्वेऽपि कर्मा-
ङ्गहोमसाधनतया एवं ध्यातव्यता ।

अग्न्यभिमानिनि चेतनाधिष्ठिते शरीरादावग्नि उपचारात्
अग्निशब्दप्रयोगः । अग्न्यधिष्ठातरि देवभेदे “अग्निं द्रुतं
वृणीमहे होतारं विश्ववेदसं” मित्यादौ वेदे तस्यैव आह्वान-
पूर्वकोपाख्यत्वसुक्तम् । तदधिष्ठितदेहभेदेऽपि, स एव विश्व-
नराज्जन्मासाद्य अग्निहोकाधिपत्यं चकारेति काशीखण्डे
उक्तं तत्कथा वैश्वानरशब्दे वक्ष्यते । अग्निदेवताके क्षत्ति-
कानक्षत्वे “अश्वियमदहने”त्यादिना ज्योतिषे क्षत्तिकान-
क्षत्वस्य तत्स्वामिकत्वात्तेः तद्देवताके प्रतिपत्तिर्यो वज्रे-
स्तदाधिपत्यं तिथिशब्दे वक्ष्यते । तस्य बलत्वेऽपि वेद-
त्वयभेदेन दक्षिणाग्निर्गार्हपत्याहवनीयनामतया प्राधान्येन
त्रित्वात् “प्रधानेन व्यपदेशा भवन्तीति” न्यायात् तत्-
संख्यासदृशसंख्याके त्रित्वसंख्यान्ते, खोदयात् स्वाग्नि-
लब्धं (३०) “यद्भुक्तं भोष्यं रवेस्तु जेदिति” नीलकण्ठः ।
चित्कण्ठे (चित्ते) स्वस्य तस्य तत्तेजो जातत्वात्तथा तत्
कथा अग्निरेतःशब्दे वक्ष्यते भस्मातकण्ठे (भेला) निम्बुक
वृक्षे (नेव) पित्ते धातौ तस्य तदुत्पत्तत्वात्तथा यथा च
तस्य तदुत्पत्तत्वं तथोक्तं प्राक् । तत्स्वामिके अग्निहोत्रे
च । एवमग्निवाचकाः सर्वेऽपि शब्दाः क्षत्तिकानक्षत्वादौ
वर्तन्ते । विसं ब्रह्मणि कार्यसिद्धिरतला शक्ते स्मृताये
भयमिति तिथितः । “हुताये अग्निहोत्रे” अग्निलविधुशता-

स्थेति" ज्योतिषम् । (अनलः कस्तिका) एवं यथावयवसदा-
हार्थम् ।

अग्न्यभिमानमश्च देवाः कुत उत्पन्नाः? कस्मिन् कस्मिन् ।
कस्मिन्? वा तेषामधिष्ठातृत्वं तदुक्तं भारते ।

अग्निराजवाच कुर्व पुण्यं प्रजासर्गं भवाग्निसिद्धिरापहः । मासु
देव ! कुरुष्वाम् ! प्रथमं पुत्रमङ्गसा ॥ तच्छ्रुत्वाऽग्निरसो वाक्यं
जातवेदास्तदाऽकरोत् । राजन् ! । इहृष्यतिर्नाम तस्याप्यग्निर-
सः सुतः । ज्ञात्वा प्रथमजं सन्तु वज्रेराग्निरसं सुतम् ।
उभेभ्य देवा पप्रच्छुः कारणं तत्र भारत । स तु घृष्ट-
स्तदा देवैस्ततः कारणमब्रवीत् । प्रत्यष्ट्यस्तु देवाश्च
तद्वचोऽग्निरसस्तदा । तत्र नानाविधानग्नोन् प्रवक्ष्यामि
महाप्रभान् । कर्माभिर्बहुभिः स्थातास्मानाचारान् आह्वये-
ष्विह । व० मार्क० स० २१६ अध्या०

वज्रणो यस्तृतीयस्तु पुत्रः कुरुकुलोद्वह ! । तस्याभवत् शुभा
भार्या प्रजास्तस्याश्च मे षण्णु । इहृत्कीर्तिर्दृष्ट्वाऽग्नोतिर्दृष्ट-
वृक्षा इहृन्मनाः । इहृन्मनो इहृन्मसस्तथा राजन् ! इहृ-
ष्यतिः । प्रजासु तासु सर्वास्तु रूपेणामतिमाऽभवत् । देव !
भारुमती नाम प्रथमाऽग्निरसः सुता । भूतानामिव सर्वेषां
तस्यां रागस्तदाऽभवत् । रामाशगेति यामाहुर्द्वितीया-
ऽग्निरसः सुता । यां कपर्दिष्ठतामाहुर्दृष्ट्वाऽग्नोतिर्देहिनः ।
तनुत्वात् सा सिनीवाहो हतोयाऽग्निरसः सुता । पश्यत्य-
र्द्धिष्ठतो भाभिर्हृविभिश्च हृविष्ठतो । महामखेष्वाग्निर-
सो दीप्तिमस्तु महामते ! । महामतीति विख्याता सप्तमी
कथ्यते सुता । यान्तु इहृन्मनाः भगवतीं जनः कुङ्कुहायते ।
यकान्तेति तामाहुः कुङ्कुमाग्निरसः सुताम् । २१७ अ०
वृहस्पतेचान्द्रमसी भार्याऽभूया यशस्विनी । अग्नीन्
साऽजनयत् पुत्रान् षडेकाश्चापि पुत्रिकाम् । आहुति-
ष्वेव यथाग्नौ हविषाञ्च विधीयते । सोऽग्निर्वृहस्पतेः पुत्रः
शंयुर्नाम महाव्रतः । पातुर्मास्थेयु वस्त्रेष्वाभ्युपेधेऽप्यजः
पशुः । दीप्तो ज्वालेरनेकामैरग्निरनेकोऽप्य दीर्घवान् ।
शंयोरप्रतिमा भार्या सत्याऽसत्याऽप्य धर्म्मज ! ॥ अग्निसस्य
सुतो दीप्तिमस्तुः कन्याश्च सुव्रताः प्रथमेनाज्यभागेन पूज्यते
योऽग्निरध्वरे । अग्निसस्य भद्राजः प्रथमः पुत्र उच्यते
पौर्षमास्थेयु सर्वेण हविषाञ्च क्षुब्धोद्यतम् । भरतो
नामतः सोऽग्निर्द्वितीयः शंयुतः सुतः । तिस्रः कन्या
मन्त्रवन्त्रा आसां स भरतः पतिः । भरतस्तु सुतस्तस्य
भरतलोका च पुत्रिका । भरतो भरतस्यग्नेः पावकस्तु
प्रजापतेः । महान्तयेमहितकाया भरतवत्सवः । भर-

हाजस्य भार्या तु वीरा वीरस्य पिण्डदा । प्राकुराज्येन
तस्येज्यां सोमस्यैव द्विजाः यनैः । हविषा यो द्वितीयेन
सोमेन सह युज्यते । रथप्रभूराध्वानः कुम्भरेताः स
उच्यते । सख्यां जनयन् सिद्धिं भातुं भाभिः समा-
वृणोत् । आग्नेयं मानयन्नित्यमाधाने हरेण ख्यते । यस्तु
न चरवते नित्यं यशसा वज्रं सा श्रिया । अग्निर्निचय-
वमो नाम पृथिवीं स्तौति केवलम् । विपाशा कलुषैर्मुक्तो
विशुद्धार्द्धिषा च्चलन् । विपापोऽग्निः सुतस्तस्य सत्यः
समयधर्म्मकत् । अक्रोशतां हि भूतानां यः करोति हि
निष्कृतिम् । अग्निः स निष्कृतिर्नाम शोभयत्यभिसे-
वितः । अनुकूलानि येनेह वेदनासाः स्वयं जनाः ।
तस्य पुत्रः स्वनो नाम पावकः स रुजस्वरः । यस्तु विश्वस्य
जगतो बुद्धिमाक्रम्य तिष्ठति । तं प्राकुराध्यात्मविदो
विश्वजिज्ञासपावकम् । अन्तरग्निः अदृतो यस्तु भुक्तं पचति
देहिनाम् । स जज्ञे विश्वभुङ्नाम सर्वलोकेषु भारत ! ।
अह्वयारी यतात्मा च सततं विपुलव्रताः । आह्वयः
पूजयन्नेत्रं पाकयज्ञेषु पावकम् । पविता गोतमी नौम
नदी यस्याऽभवत् प्रिया । तस्मिन् कर्माणि सर्वाणि
क्रियन्ते धर्म्मकर्तृभिः । वडवाग्निः पिबत्यम्भो योऽसौ
परमदारुणः । ऊर्ध्वभागूर्ध्वभाज् नाम कविः प्राणान्धित-
स्तु यः । उदग्धारं हविषस्य षडे नित्यं प्रदीयते ।
ततः खिष्टं भवेदाज्यं खिष्टकत् परमः अदृतः । यः
प्रयान्तेषु भूतेषु मनुर्भवति पावकः । क्रुद्धस्य तरसा जज्ञे
मन्यन्ती चाय पुत्रिका । स्नाहेति दारुणा क्रूरा सर्वभूतेषु
तिष्ठति । त्रिदिवे यस्य सदृशो नास्ति रूपेण कश्चन
अतुल्यत्वात् कृतो देवैर्नाम्ना कामस्तु पावकः । संहर्षा-
हारयन् क्रोधं धन्वी सखी रथे स्थितः समवे नाशयेच्छतू
नमोघो नाम पावकः । उक्थो नाम महाभाग । त्रिभि-
रुक्थैरभिष्टुतः । महावाचन्वजनयत् समान्वासं हि यं
विदुः । २१८ अ०

काश्यपो हृष्य वाशिष्ठः प्राणश्च प्राणपुत्रकः । अग्निरा-
ग्निरसश्चैव अयमस्ति सुवर्चकः । अचरत् स तपस्वीत्रं
पुत्रार्थं वज्रवार्चिकम् । पुत्रं लभेयं धर्म्मिष्ठं यशसा
अह्वया समम् । महाव्याहृतिभिर्ध्यातः पञ्चभिस्तदा
त्वय । जज्ञे तेजो महार्चिष्ठान् पञ्चवर्चः प्रभावनः ।
सविहोऽग्निः शिरस्तस्य वाक् सूर्याभिधौ तथा । स्वह्नेने
च सुवर्णानि जण्ये जज्ञे च भारत ! । पञ्चवर्चः स तपसा
कृतस्तैः पञ्चभिर्जनैः । पाञ्चजण्यः अतो देवः पञ्चवर्ग-

करस्तु सः । दय वर्षसहस्राणि तपस्तप्ता महातपाः ।
 जनयत् पावकं घोरं पितृणां स प्रजाः सृजत् । दृह-
 द्रथन्तरं मूर्ध्नी वज्राद्वा तरसा हरो । शिवं नाभ्यां बला-
 दिन्द्रं वाङ्मानी प्राणतोऽसृजत् । बाहुभ्यामनुदात्तौ च
 विश्वाभूतानि चैव ह । एतान् दृष्ट्वा ततः पञ्च पितृणा-
 मसृजत् सुतान् । दृहद्रथस्य प्रणिधिः कश्यपस्य मह-
 त्तरः । भातुरङ्गिरसो घोरः पुलो वर्चस्य सौभरः ।
 प्राणस्य चानुदात्तस्तु व्याख्याताः पञ्चविंशतिः । देवान्
 यज्ञस्रष्टृष्वन्यान् सृजत् पञ्चदशोत्तरान् । सुमीममतिभीमञ्च
 भीमं भीमबलाबलम् । एतान् यज्ञस्रष्टृषः पञ्च देवानां
 हृष्टसृजत्तपः । सुमितं मित्वन्नञ्च मित्वन्नं मित्ववर्द्धनम्
 मित्वधर्माणामित्येतान् देवानभ्यसृजत्तपः । सुरप्रवीरं
 वीरञ्च सुरेशं सुरवर्चसम् । सुराणामपि हन्तारं पञ्चैतान्
 सृजत्तपः । त्रिविधं संसिता ह्येते पञ्च पञ्च पृथक्
 पृथक् । सृष्ट्वान्पुत्रं श्रिता ह्येते स्वर्गतो यज्ञयाजिनः ।
 तेषामिष्टं हरन्त्येते निघ्नन्ति च महद्भविः । सृष्ट्या
 हव्यवाहानां निघ्नन्त्येते हरन्ति च । द्यां वह्निर्वै तदा-
 दानं कुशलैः संप्रवर्त्तितम् । तदेते नोपसर्पन्ति यत्
 चाग्निः स्थितो भवेत् । चिताग्नेरुदहन्त्याज्यं पत्न्याभ्यां
 तत् प्रवर्त्तितम् । मन्त्रैः प्रशमिता ह्येते नष्टं सृष्ट्वान्ति
 यज्ञियम् । दृहदुकथस्तपसैव पुत्रो भूमिसृष्टाश्रितः ।
 अग्निहोत्रे हूयमाने पृथिव्यां सङ्गिरिज्यते । रथन्तरञ्च
 तपसः पुत्रोऽग्निः परिपद्यते । मित्वविन्दाय वै तस्मै
 हविरध्वर्यवो विदुः । सुसुदे परमप्रीतः सह पुत्रैर्महा-
 यशः । २१८ अ०

युग्मभिर्नियमैर्जातो भरतो नाम पावकः । अग्निः पुष्टि-
 मतिर्नाम तृष्टः पुष्टिं प्रयच्छति । भरत्येष प्रजाः सर्वा-
 स्ततो भरत उच्यते । अग्निर्यत्र शिवो नाम शक्तिपूजा-
 परश्च सः । दुःखार्त्तानाञ्च सर्वेषां शिवकृत् सततं शिवः ।
 तपसस्तु फलं दृष्ट्वा सम्भवद्भं तपो महत् । उद्धतकामो
 प्रतिमान् पुत्रो जज्ञे इन्द्रः । जज्ञा चैवोन्नयो जज्ञे
 सोऽग्निर्भूतेषु ब्रह्मते । अग्निश्चापि मनुनाम प्राजापत्य-
 भकारयत् । शम्भुमग्निमथ माहुर्ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
 आवसथ्यं द्विजाः माहुर्हीमग्निं महामभम् । जर्ज-
 रान् हव्यवाहान् सुवर्णसदृशप्रभान् । ततस्तपो हृष्टजनयत्
 पञ्च यज्ञसुतानिह । प्रशान्तोऽग्निर्महाभाग । परिश्रान्तो
 गताभ्यतिः । असुरान् जनयन् घोरान्द्रव्यांश्चैव पृथ-
 ग्विधान् । तपसञ्च स्रुत् पुत्रं भातुञ्चाप्यङ्गिराः सृजत् ।

वृहद्भ्रातुस्त तं माहुर्ब्राह्मणा वेदपारगाः । भानोर्भाय्या
 सुप्रजा तु दृहद्भ्राता तु सूर्यजा । असृजेतान् षट् पुत्रान्
 दृष्ट्वा तेषां प्रजाविधिम् । दुर्बलानान् भूतानामसृजन्
 यः सम्मयच्छति । तमग्निं बलदं माहुः प्रथमं भानुतः
 सुतम् । यः प्रशान्तेषु भूतेषु मन्युर्भवति दारुणः ।
 अग्निः स मन्युमाक्षाम द्वितीयो भानुतः सुतः । दर्शं च
 पौर्षमासे च यस्येह हविरुच्यते । विष्णुर्नामिह योऽग्निस्तु
 हृतिमान् नाम सोऽङ्गिराः । इन्द्रेण सहितं यस्य हवि-
 राभ्ययणं सृजत्तम् । अग्निराभ्ययणो नाम भानोरेवान्यस्तु
 सः । चातुर्मास्येषु नित्यानां हविषा यो निरपहः ।
 चतुर्भिः सहितः पुत्रैर्भानोरेवान्यस्तु सः । निशा त्वज-
 नयत् कन्यामग्नीषोमावुभौ तथा । भानोरेवाभवद्भ्राय्या
 सुपुत्रे पञ्च पावकान् । पूज्यते हविषाग्रेण चातुर्मास्येषु
 पावकः । पर्जन्यसहितः श्रीमानग्निर्वैश्वानरस्तु सः ।
 अस्य लोकस्य सर्वस्य यः प्रभुः परिपद्यते । सोऽग्नि-
 र्विश्वपतिर्नाम द्वितीयो वै मनोः सुतः । ततः स्विष्टं
 भवेदाज्यं स्विष्टकृत् परमस्तु सः । कन्या सा रोहिणी
 नाम हिरण्यकशिपोः सुता । कर्माणां सौ भभौ भाय्या
 स वज्रिः स प्रजापतिः । प्राणानाश्रित्य यो देहं प्रवर्त्त-
 यति देहिनाम् । तस्य सन्निहितो नाम शब्दरूपस्य
 साधनः । शुक्लकृष्णगतिर्देवो यो विभर्त्ति हुताशनम् ।
 अकल्मषः कल्मषाणां कर्त्ता क्रोधाश्रितस्तु सः । कपिलं
 परमर्षिञ्च यस्माद्भुज्यतयः सदा । अग्निः स कपिलो नाम
 साङ्ख्ययोगप्रवर्त्तकः । अप्यं यच्छन्ति भूतानां येन भूतानि
 नित्यदा । कर्मास्त्रिह विषित्वेषु सोऽप्यपीर्वङ्गिरुच्यते ।
 इमानन्यान् समसृजत् पावकान् प्रथितान् भुवि । अग्नि-
 होत्रस्य दुष्टस्य प्रायश्चित्तार्थमुत्त्वणान् । संस्पृशेयुर्यदा-
 ऽन्योऽन्यं कथञ्चिद्वायुनाऽग्नयः । इष्टिरष्टाकपालेन कार्या
 वै शुचयेऽग्नये । दक्षिणाग्निर्यदा द्वाभ्यां संसृजेत तदा
 किल । इष्टिरष्टाकपालेन कार्या वै मीतयेऽग्नये ।
 यद्यग्नयो हि स्पृश्येयुर्निवेशस्या द्वाग्निना । इष्टिरष्टा-
 कपालेन कार्या तु शुचयेऽग्नये । अग्निं रजस्तला वै
 स्त्री संस्पृशेदग्निहोत्रिकम् । इष्टिरष्टाकपालेन कार्या
 दस्युमतेऽग्नये । ऋतः न्यूयत यो जीवः परेयुः पशवो
 यदा । इष्टिरष्टाकपालेन कार्या सुरमतेऽग्नये । आर्त्तो न
 जुहुयादग्निं विराजं यस्तु ब्राह्मणः । इष्टिरष्टाकपालेन
 कार्या स्यादुत्तराग्नये । दर्शञ्च पौर्षमासञ्च यस्य तिष्ठेत्
 प्रतिष्ठितम् । इष्टिरष्टाकपालेन कार्या रतिकृतेऽग्नये ।

स्त्रिकाऽग्निर्यदा चाग्निं संस्पृशेदग्निहोत्रिकम् । इष्टि-
रष्टाकपालेन कार्या चाग्निमतेऽग्नये । २१० अध्या०

आपस्य इहिता भार्या सहस्य परमा प्रिया । भूपति-
र्भुवभर्ता वाजमयत् पावकं परम् ! भूतानाञ्चापि सर्वेषां
यं प्राहुः पावकं पतिम् । आत्मा भुवनभर्तेति सान्वयेषु
द्विजातिषु । सहताञ्चैव भूतानां सर्वेषामिह यः पतिः ।
भगवान् स महातेजा नित्यं चरति पावकः । अग्नि-
मृहपतिर्नाम नित्यं यज्ञेषु पूज्यते । कुतं वहति यो
हव्यमस्य लोकस्य पावकः । अपां गर्भे महाभागः सत्त्व-
भुग्यो महाद्भुतः । भूपतिर्भुवभर्ता च महतः पतिरुच्यते ।
दहन्मृतानि भूतानि तस्याग्निर्भरतोऽभवत् । अग्निष्टोमे
च नियतः क्रतुश्रेष्ठोऽभरस्य तु । स वज्रिः प्रथमो नित्यं
देवैरन्विष्यते प्रभुः । आयान्तं नियतं दृष्ट्वा प्रविवेशार्थं
भयात् । देवास्तत्ताधिगच्छन्ति मार्गमाणा यथादिशम् ।
दृष्ट्वा त्वग्निरथर्वाणं ततो वचनमब्रवीत् । देवानां वह हव्यं,
स्वमहं वीर ! सुदुर्बलः । अथ त्वं गच्छ मध्वक्षं प्रियमेतत्
कुरुष्व मे । प्रेष्य चाग्निरथर्वाणमन्यं देशं ततोऽगमत् ।
मत्स्यास्तस्य समाचख्युः क्रुद्धस्तानग्निरब्रवीत् । भक्ष्या वै
विवर्धेर्भावेभ्यश्च यशोरिणाम् । अथर्वाणं तथा चापि
हव्यवाहोऽब्रवीद्वचः । अनुनीयमानो हि ऋशं देव-
वाक्याद्भि तेन सः । नैच्छद्दोढुं हविः सर्वं शरीरञ्चापि
सोऽत्यजत् । स तच्छरीरं सन्तुज्य प्रविवेश धरानदा ।
भूमिं स्पृष्ट्वाऽहज्जातून् पृथक् पृथगतोव हि । पूयात्
स गन्धं तेजस्य अस्थिभ्यो देवदारु च । श्लेष्मणः स्फटिकं
तस्य पित्तान्मारकतं तथा । यकृतं कृष्णायसं तस्य त्रिभि-
रेष प्रभुः प्रजाः । नखास्तस्याभ्रपटलं शिराजालानि
विद्रुमम् । शरीराद्विधाश्चान्ये धातवोऽस्याभवन्मृप ! एवं
त्यक्त्वा शरीरञ्च परमे तपसि स्थितः । भृग्वज्जिरादिभि-
र्भूयस्तपसोत्थापितस्तदा । ऋशं जज्ज्वाल तेजस्वी तपसा-
भ्यायितः शिखी । दृष्ट्वा ऋषिं भयाञ्चापि प्रविवेश सहा-
र्णवम् तक्षिण्ये जगद्गीतमथर्व्याणमथान्नतम् ॥ अर्जुन्या
मासुरेवैनमथर्व्याणं सुरादयः । अथर्व्या त्वष्टजलोका-
नात्मनालोक्य पावकम् । भिषतां सर्वभूतानामुन्ममाथ सहा-
र्णवम् । एवमग्निर्भगवता नष्टः पूर्वमथर्व्या । आहूतः
सर्वभूतानां हव्यं वहति सर्वदा । एवं त्वजमयद्विष्णुप्रा-
नवेदोक्तान् विविधान् बहून् । विचरन् विविधान् देशान्
भ्रममाणस्तु तत्त्व वै । सिन्धुं नदं पञ्चनदं देविकाऽथ
हरस्त्वती । गङ्गा च शतकुन्धा च सरयूगण्डसाह्या

चर्मण्यतो सती चैव मेध्या मेधातिथिस्तदा । ताम्रावती
वेलवती नद्यस्त्रिस्तोऽथ कौशिकी । तमसा नर्मदा चैव नदी
गोदावरी तथा । वेणोप्रवेसा भीमा च वहवा चैव भारत ॥
भारती सुप्रयोगा च कावेरी सुर्मुता तथा । तुङ्गवेणा
कृष्णवेणा कपिला शोण एव च । एता नद्यस्तु धिष्णुप्रा-
नातरोयाः प्रकीर्त्सिताः । अद्भुतस्य प्रिया भार्या तस्य उत्तो
विभूरसिः । यावन्तः पावकाः प्रोक्ता सोमास्तावन्त एव तु ॥
अत्रैवाप्यन्ये जाता ब्रह्मणो मानसाः प्रजाः । अत्रिः
उत्तान् सृष्टुकामांस्तानेवात्मन्यधारयत् । तस्य तद्ब्रह्मणः
कायाच्चिहरन्ति हुताशनाः एवमेते महात्मानः कीर्त्तिता-
स्तोऽग्नयो मया ॥ अप्रमेया यद्योत्पन्नाः श्रीमन्तस्तिमिरा-
पहाः । अद्भुतस्य तु माहात्म्यं यथा वेदेषु कीर्त्तितम् ।
तादृशं विद्धि सर्वेषामेको ह्येष हुताशनः । एक एवैष
भगवान् विज्ञेयः प्रथमोऽग्निराः । बहुधा निःसृतः
कायात् ज्योतिष्टोमकतुर्थ्यथा । इत्येष वंशः सुमहानग्नीनां
कीर्त्ति तोमया । योऽर्चितो विविधैर्मन्त्रैर्हव्यं वहति
देहिनाम् । भा० व० मार्क० २२१ अध्या० ।

सास्य देवतेति-ठक् आग्नेयमग्निदेवताके हविरादौ त्वि० ।
अग्निना दृष्टं माम ठक् । आग्नेयं माम । आग्नेयो ऋक्
त्वि० । अग्नेये हितं ठक् । आग्नेयमौषधम् त्वि० ।
लौकिकप्रयोगानुसारेण “अङ्गेर्नलोपसेति” औणादिकसूत्रेण
अग्निशब्दस्य व्युत्पत्तिर्दर्शिता वैदिकप्रयोगे तु अग्निशब्दस्य
प्रवृत्तिनिमित्तभेदोपयोगिन्यो यास्केन बह्व्रो व्युत्पत्तयो-
दर्शिताः । यथा “अथातोऽनुक्तमिष्यामोऽग्निः पृथिवीस्थानस्तं
प्रथमं व्याख्यास्यामोऽग्निः कक्षादपणीर्भवत्यथ यज्ञेषु प्र-
णोयतेऽङ्गं नयति संनममानोऽक्षोपनो भवतीति स्थौला-
पीर्विर्नक्षोपयति न स्नेहयति त्विभ्य आख्यातेभ्यो जायत
इति” शाकपूर्णादितादृक्ताह्वाद्वा नीमात्स खल्वेतेरकार-
मादत्ते गकारमनक्षोर्वा दहतेर्वा नीः परस्वस्यैवा भवतीति”
अग्निमीळे इति” । अस्यायमर्थः । सामान्येन सर्व-
देवतानां लक्षणस्याभिहितत्वादनन्तरं यतः प्रतिपदं
विशेषेण वक्तव्यत्वमाकाराद्भूतमतोऽनुक्रमेण वक्ष्यामः । तत्त्व
पृथिवीलोके स्थितोऽग्निः प्रथमं व्याख्यास्यते । कक्षात्-
प्रवृत्तिनिमित्तादग्निशब्देन देयताभिधीयत ? इति प्रश्नस्या-
पणीरित्यादिकतत्तरम् । देवसेनामये स्वयं नयतीत्य-
पणीः । एतदेकमग्निशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् । तथा च
ब्राह्मणान्तरम् । “अग्निवै देवानां सेनामीरिति” । एत-
देवाभिमेत्य बह्वृचा मन्त्रब्राह्मणे आसमन्ति । “अग्नि-

भूषं प्रथमो देवतानामिति” मन्त्रः । “अग्निर्वै देवतानामवम इति” ब्राह्मणम् । तथा तैत्तिरीयाश्चासन्नन्ति । “अग्नि-
रप्ये प्रथमो देवतानामिति” मन्त्रः । “अग्निरवमो देवताना-
मिति” च । वाजमनेरियनस्त्वेषामसन्नन्ति । “स वा एषो-
ऽप्ये देवतानामजायत तस्मादग्निर्नामेति” । यज्ञेष्वाग्निहो-
त्रेष्टिपशुसोमरूपेष्वप्यं पूज्यं दिग्बन्ध्याह्वनीयदेयं प्रति
गार्हपत्यात्पूषीयत इति द्वितीयं प्रवृत्तिनिमित्तम् । सञ्च-
ममानः समग्रं स्वयमेव प्रवृत्तिभगवत्तन्त्रं स्वकीयं शरीरं
नयति काष्ठदाहे हविःपात्रे च प्रेरयतीति तृतीयं प्रवृत्ति-
निमित्तम् । स्थूलादीविनामकस्य सहस्रैः शुक्लो निरुक्त-
कारः कश्चिदङ्गोपन इत्यग्निशब्दं निर्वक्ति । तत्र न
क्लोपयतीत्युक्तं न चोहयति किन्तु काष्ठादिकं रूक्षयतीत्युक्तं
भवति । शाकपूष्णनामको निरुक्तकारो धातुत्वयादग्नि-
शब्दान्प्रति मन्थते । इतः इष्टं गतौ इति धातुः ।
अङ्गोऽङ्गु व्यक्तिसूक्ष्मगतिषु इति धातुः । दग्धो दह
भक्षीकरणे इति धातुः । नीतो षीञ् प्रापणे इति
धातुः । अग्निशब्दो ह्यकारगकारनिशब्दान्मेजभाण
एतिधातोस्तस्मादयमशब्दादकारमादत्ते । अनक्तिधातु-
गतस्य ककारस्य गकारादेशं कृत्वा तमादत्ते । यद्वा दहति
धातुजन्वाह्वयशब्दाङ्गकारमादत्ते । नीरिति नयतिधातुः
स च ह्रस्वो भूत्वा परो भवति । ततो धातुत्वयं मिलि-
त्वाग्निशब्दो भवति । यज्ञभूमिं गत्वा स्वकीयमङ्गं नयति
काष्ठदाहे हविःपात्रे च प्रेरयतीति ससुदायार्थः । तस्या
ग्निशब्दार्थस्य देवतानामिषेयस्य प्राधान्येन स्तुतिदर्शनायैवाग्नि-
कीर्त्तये इत्युक्तंभवतीति” ऋग्वेदभाष्ये भाषवाचार्यः
एतस्य वैश्वदेवादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तदर्शनेनानेकास्तुतयो
वाक्येन दर्शितास्ताश्च तत्तच्छब्दावसरे दर्शयिष्यन्ते ।

अग्निक उ० अग्निमत् कायति प्रकायते कै-क । इन्द्रगोपकोटे ।

अग्निकण उ० अग्नेः कणः ईत० । अग्निच्युतक्षुद्रांशे ।

अग्निकर्मन् न० अग्नौ कर्म ७त० । होमे अग्निहोत्रादौ
“अग्निकर्म ततः ज्ञप्तेति” श्रुतिः अग्निकार्यादयोऽ-
चलं न० ।

अग्निकला स्त्री ईत० अग्नेरवयवभेदे । सा च दशविधा तासाञ्च
यादिवानवर्षदेवतात्वं यथोक्तं शारदातिलके । “धूमा-
श्चिरुष्णा ज्वालिनी ज्वालिनी विष्कुलिङ्गिनी । सुप्तीः
सुक्ष्मा कपिशा हव्यकव्यवहे कपि । यादीनां दशवर्षाणां
कला धर्मं प्रदा अमूः” इति ।

अग्निकारिका स्त्री अग्निं करोति आगस्ते करणे कर्म-

त्वोपचारात् कर्त्तरि एवम् । अग्न्याधानसाधनेष्वग्नी-
प्रायाश्च । सा च अग्निं दूतं पुरोदधे, इत्याद्या वज्र-
वेदे एवमग्न्यभेदेऽप्युत्तुसञ्ज्ञेया ।

अग्निकाष्ठ न० अग्नेः उद्दीपनं काष्ठम् या०त० । अगुरुकाष्ठे ।

अग्निकुक्कुट उ० अग्नेः कुक्कुट इव रक्तवर्णस्फुलिङ्गवत्त्वात् ।

ज्वलदग्निव्याप्तवत्पुञ्जे (सुडा) इति स्थाने ।

अग्निकुण्ड न० अग्नेराधानार्थं कुण्डम् । अग्न्याधानार्थं
स्थानभेदे तत्स्थानविवरणं कुण्डशब्देऽनुसञ्ज्ञेयम् ।

अग्निकुमार उ० ईत० । कार्त्तिकेये तस्याग्निरेतोजातत्वसक्तं

महाभारते वनपर्वणि २२२ अध्याये सप्तर्षिपत्नीरूपदर्शनात्
जातकरविकारस्याग्नेस्तेषां गार्हपत्य-प्रवेशेन अग्निर्गतहर्ष-
नेन जाताधिकविकार तयानिर्बैदपूज्यं वनगमनसुप्रक्रम,
“स्वाहा तं दक्षदुहिता प्रथमं कामयसदा ॥ सा तस्य किष्ट
मय्येच्छश्चिरात् प्रभृति भाविनी । अप्रमत्तस्य देवस्य न
चापश्यदनिन्दता ॥ सा तं ज्ञात्वा यथावत्तु वङ्गिं वनसुपा
गतम् । तत्पततः कामसन्तप्तं चिन्तयामास भाविनी ॥
अहं सप्तर्षिपत्नीनां कृत्वा रूपाणि पावकम् । कामयि-
ष्यामि कामार्त्ता तासां रूपेण सोहितम् ॥ एवमुक्ते प्रीति
रस्य कामावाप्तिश्च मे भवेत् ॥ २२२ अध्या०

मार्कण्डेय उवाच । शिवा भार्या त्वङ्गिरसः शीलरूप-
गुणान्विता । तस्याः सा प्रथमं रूपं कृत्वा देवो जनाधिप ।
जगाम पापकाभ्यासं तस्मैवाच वराङ्गना ॥ मामग्नौ काम-
सन्तप्तं त्वं कामयितुमर्हसि । करिष्यसि न चेदेवं कृतां
मासुप्रधारय ॥ अहमङ्गिरसो भार्या शिवा नाम हुताशन ! ।
शिष्टाभिः प्रहिता प्राप्ता मन्त्रयित्वा विनिश्चयम् ॥ अग्नि-
रुवाच । कथं मां त्वं विजानीषे कामार्त्ता भितराः कथम् ।
यास्त्वया कीर्त्तिताः सख्याः सप्तर्षीणां प्रियाः स्त्रियः ॥
शिवोवाच । अस्माकं त्वं प्रियो नित्यं विभीमस्तु वयं तव ।
त्वञ्चित्तमिङ्गितैर्ज्ञात्वा प्रेषिताश्च तवान्निकम् ॥ मैथुनात्रेह
संप्राप्ता कामं प्राप्नुं दूतं चर । यातरो मां प्रतीक्षन्ते
गमिष्यामि हुताशन ! ॥ मार्कण्डेय उवाच । ततोऽग्नि-
रुपयेमे तां शिवं प्रीतिसुदायुतः । प्रीत्या देवो समायुक्ता
युक्तं जघ्राह पाणिना ॥ व्यचिन्तयन्मन्दं त्रे रूपं दृष्ट्वा
कानने । ते ब्राह्मणीनामन्तं दोषं पश्यन्ति पावके ॥
तस्मादेतद्वृक्षमाणा गरुडी संभवाभ्युदम् । वनाङ्गिर्गमन-
ञ्चैव सुखं मम भविष्यति ॥ मार्कण्डेय उवाच । सुप्रर्षी
सा तदा भूत्वा निर्जगाम महावनात् । अपश्यत् पर्वतं
येतं शरत्तमैः सुसंयतम् ॥ दृष्ट्विवैः सप्तर्षीर्बुधं

भोगिभिरङ्गुतैः । रक्षोभिश्च पिशाचैश्च रौद्रेभूतगणैस्तथा
राक्षसीभिश्च संपूर्णमनेकैश्च ऋगद्विजैः ॥ सा तत्र सहसा
गत्वा शैलपृष्ठं सुदुर्गमम् । प्राक्षिपत् काञ्चने कुण्डे शुक्रं
सा त्वरिता शुभा ॥ शिष्टानामपि सा देवी सप्तर्षीणां महा-
त्मनाम् । पत्नीस्वरूपकं कृत्वा कामयामास पावकम् ॥
दिव्यं रूपमबन्धत्वाः कर्तुं न शक्तिं तया । तस्यास्तपः
प्रभावेन भर्तृशुश्रूषणेन च ॥ भट्कृत्वस्तत्र निक्षिप्तमग्ने-
रेतः कुण्डसम् । तस्मिन् कुण्डे प्रतिपदि कामिन्या स्वाहया
तदा ॥ तत् स्नात्वा तेजसा तत्र संघृतं जनयत् सुतम् ।
ऋषिभिः पूजितं स्नात्तमनयत् स्नान्दत्तां ततः । भट्शिरा
द्विगुणश्रोत्रो हृदाश्चक्षिभुजक्रमः । एकपीवैकजठरः
कुमारः समपद्यत ॥ वन० सा० सं० २२३ अध्यायः

अग्निकुमारत्वेऽपि तस्य रुद्रकुमारत्वं तदप्युक्तं तत्रैव
“ततो ब्रह्मा महासेनं प्रजापतिरथाब्रवीत् । अग्निगच्छ
महादेवं पितरं त्विपुरार्हणम् ॥ रुद्रेणाग्निं समाविश्य
स्वाहामाविश्य चोमया । हितार्थं सर्वलोकानां जातस्त्वम
पराजितः ॥ उभायोन्याश्च रुद्रेण शुक्रं सिक्तं महात्मना
अस्मिन् गिरौ निपतितं सिञ्चिकामिञ्चिकं ततः ॥ सम्भूतं
लोहितोदे तु शुक्रशेषमवापतत् । सूर्यरश्मिषु चाप्यन्य
दन्यञ्च वापतद्भुवि । आसक्तमन्यदृष्टेषु तदेवं पञ्चधापतत् ॥
इति २२४ अध्याये । अग्निनयनाग्निस्तुतादयोऽप्यत्र ।

अग्निकेतु पु० अग्नेः केतुरिव । धूमे तस्याग्निप्रभवत्वेन
तच्चिह्नीभूतत्वं गगने उद्भूयमानत्वात् तत्पताकत्वञ्च ।

अग्निकोण पु० अग्नेः अग्निदेवताकः कोणः अनुरालदिक्
इत० । अग्निदेवत्वे पूर्वदक्षिणयोर्मध्ये दिग्भागे ।
“रुद्रोर्वक्त्रः पितृपतिर्नैर्ऋतोवरूपोमरुत् । कुवेरेशः
पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात्” इत्युक्तेः तस्य पूर्वदक्षिण-
दिशोर्मध्यदिकूपतित्वम् । उपचारात् तत्स्वामिनोऽग्ने-
र्वाचका अपि अत्रैव । “प्रतिपत् नवमी पूर्वे रासरुद्रौ च
पावके” इति ज्योतिषे “शक्रे हुताग्ने भवामिति” च अग्नि-
कोणपरतया पावकादिशब्दः प्रयुक्तः ।

अग्निगर्भ पु० अग्निरिव आरको गर्भोऽस्य । अग्निजारदृष्टे ।
अग्निगर्भोऽस्य । सूर्यकान्तमणौ (आतसि) तस्य सूर्य-
किरणसम्पर्कात् अग्न्युत्थापकत्वात्तथात्वम् । अग्निमन्थन
काष्ठरूपारणौ च । अग्निः स्थितो गर्भोऽस्याः । शमी-
लतायाम् स्त्री । “अग्निगर्भा शमीभिर्भेति” रघुः । शस्रा
गर्भोऽग्निस्थितिकथा भा० आनुशा० प० ८५ अध्याये
“रुद्रस्य रेतःप्रसक्तमन्यदृष्टेषु निपतितञ्च यत् तत्तेजोऽग्निगर्भ-
ह-

ङ्गुतं द्वितीयमपि पावकम् । बर्धार्थं देवशत्रूणां गङ्गायां
जनयिष्यतीति” ब्रह्मवाक्यानन्तरं कार्त्तिकेयोत्पत्त्यर्थमग्नि-
माणस्य कृतचित् कारणेन शुभस्याग्नेः “नष्टमात्मनि संलीनं
नाधिजन्मुर्हुताशनमित्यनेन” देवैस्तस्यानासादने उक्तेः
नानास्थानेऽन्वेष्टव्यात् परिशेषे शमीगर्भे प्राप्तिरुक्ता, यथा
“अश्वत्यान्निर्गतोर्वक्त्रः शमीगर्भमुपाविशदिति” । शमीगर्भ-
वास्य स्थितिं कथयतः शुक्रस्य जिह्वापरिदृष्टिरूपशायदान-
सङ्गा देवैस्तस्य वरान् दत्त्वा शमीगर्भे बज्रिरलक्ष्य त
इत्युक्ता च “इत्युक्ता तं शमीगर्भे बज्रिसालक्ष्य देवताः तदे
वायतनं चक्रुः पुण्यं सर्वक्रियास्तपि । ततः प्रभृति
चाग्निः स शमीगर्भेषु दृश्यते । उत्पादने तथोपायमधि-
जन्मुच्च मानवा” इति ।

अग्नेः सकाशात् गर्भोऽस्याः पृथिव्यां स्त्री । बज्रिना
गङ्गायामासिक्तगर्भस्य धारयितुमशक्यस्य पृथिव्यां सुमेरौ
गङ्गाया निक्षेपणसुक्तं तत्रैव । “सा बज्रिना वार्यमाणा
देवैरपि सरिद्धरा । ससुतसृजं तं गर्भं मेरौ गिरिवरे
तदेति, उक्ता “तेजसा तस्य गर्भस्य भास्वरस्येव रश्मिभिः
यदुद्भवं परिसंसृष्टं पृथिव्यां पर्यतेषु च तत् सर्वं काञ्चनी
भूतं समन्तात् प्रत्यदृश्यत । पृथिवी च तदा देवी ख्याता
वसुमतीति च स तु गर्भो महातेजाः गाङ्गेयः पावकोद्भवः
दिव्यं शरणं प्राप्य वष्ट्रधेऽद्भुतदर्शन इति भा० आनु०
८५ अ० । अतएव न्युतौ “यथाग्निगर्भा पृथिवी यथा
द्यौरिन्द्रेण गर्भिणी” इत्युक्तम् । अग्निरिव गर्भोऽध्यभागो-
ऽस्याः । अग्निदीप्यामां महाज्योतिष्मतीलतायाम् स्त्री ।

अग्निगृह न० अग्निकार्यार्थं गृहं शा० त० । होमार्थं
गृहे इत० । अतस्मात्तार्त्तग्निकथाधारे गृहे न । अग्न्य-
गारादयोऽप्यत्र । “वसन्तहृद्योऽग्निरिवग्नगारे” इति रघुः ।

अग्निग्रन्थ पु० अग्निप्रतिपादकः ग्रन्थः शा० त० । अग्नि
होमादि-प्रतिपादके शास्त्रे “अग्निग्रन्थपर्यन्तमधीते”
सि० कौ० अग्निग्रन्थः अग्निप्रतिपादकः ग्रन्थ इति
तत्त्वबो० । एवमेव सत्कृतसरलायासङ्गम् ।

अग्निघृत न० अग्न्युद्दीपनं घृतं शा० त० । वैद्यकोक्ते घृत-
भेदे यथा चक्रदत्तः ।

“प्रियलीपिप्लीमूलं चिल्लको हस्तिपिप्पली । हिकुचव्या-
जमोदा च पञ्चैव लवणानि च ॥ द्वौ क्षारौ हवुषा चैव
दद्यादर्द्धपलोन्मिताम् । दधिकार्त्तिकशुक्ताग्निं स्नेहमात्मा-
समानि च । आर्द्रकं सरसं प्रस्थं घृतप्रस्थं विपाचयेदिति ।
एतदग्निघृतं नाम मन्दाग्नीनां प्रशस्यते इति” ॥

“भक्तातकसहस्राङ्गं जलद्रोणे विपाचयेत् । अष्टभागावशेषं कषायमवतारयेत् । इतमस्य सभादाय कल्कानीमानि दापयेत् । व्यूषणं पिप्पलीमूलं चित्तको हस्तिपिप्पली ॥ हृङ्गुचव्याजमोदा च पञ्चैव लवणानि च । द्वौ चारौ हवुषा चैव दद्यादङ्गुष्ठलोम्भितान् ॥ दधिकाञ्चिकगुक्कानि स्नेहमात्रासमानि च । आर्द्रकं सरसञ्चैव शोभाञ्जनरस-
नथा ॥ तत् सञ्च भेकतः कृत्वा शनैर्मृदग्निना पचेत् । एतदग्निहतं नाम सन्दानोनां प्रशस्यते” इति च ।

अग्निचयन पु० अग्निधीयते आधीयते अनेन चि-करणे ल्युट् इत० । अग्न्याधानसाधने मन्त्रभेदे, भावे ल्युट् इत० । अग्न्याधाने न० ।

अग्निचित् लि० अग्निं चितवान् चि-भूतार्थे क्तिप् । मन्त्र-पूष्यकृतवज्रिस्थापने अग्निहोत्रिणि । भावे क्तिप् । अग्न्याधाने ।

अग्निचित्या स्त्री अग्नेचित्या चि-भावे क्तिप् नि० स्त्रीत्वम् । अग्निचयने अग्न्याधाने “उपविशेदग्निपुच्छस्य सान्निचि-
त्वायामिति” गृह्यम् । “चित्वाग्निचित्ये” चेति पा० ।

अग्निचित्यत् लि० अग्निचित् अग्निचयनमस्यस्मिन् मत्तुप-
मस्य वः तान्तवान् न पदत्वम् । अग्निचयनयुक्तोषु यज्ञेषु
“अध्वरेणग्निचित्यस्थिति” भट्टिः स्त्रियां ङीप् ।

अग्निज पु० अग्नये अग्न्युद्दीपनाय जायते सेवनात् प्रभवति
जन-ङ ४त० । अग्निजारदृष्टे । अग्नेर्जायते जन-ङ
५त० । स्वर्णे न० । कार्त्तिकेये पु० । तत्कथाऽग्नि-
कुमारशब्दे द्रष्टव्या । अग्निजातमात्रे लि० “अग्निजा-
औषधिजा महीनामिति श्रुति” “अग्नीश्वरस्य भक्तानां न
भयं विद्युदग्निजमिति” काशीखण्डः ।

अग्निजम्बु पु० अग्नेर्जम्बाऽस्य ५त० । कार्त्तिकेये तद्विवरणम्
अग्निकुमारशब्देऽनुसन्धेयम् । स्वर्णे न० ।

अग्निजार पु० जारयति जृ-णिच्-कर्त्तरि अण् अग्निरिव
जारः । स्नानमस्वाते दृष्टे, औषधभेदे च । रस्य कृत्वे
अग्निजालोप्यत् ।

अग्निजिह्व लि० अग्निर्जिह्वास्तादसाधनं यस्य । अग्निहोत्रे
देवे “ये अग्निजिह्वा उत वा यजन्ता” श्रुतिः अग्निरेव
जिह्वाऽस्य । वराहमूर्तिधारणकाले विष्णोर्वराहरूपे
“अग्निजिह्वो दर्भरोमेति वराहरूपवर्णने विष्णुः । इत० ।
अग्निजिह्वायां स्त्री सा च सप्तविधा तासां नामानि यथा
“क्रावो घूमिनी श्वेता लोहिता नीललोहिता सुवर्णा
प्रस्वरागा च जिह्वाः सप्त विभावसोरिति” कथं तासा-

मग्निसुखे स्थितिस्तच्च अग्निशब्दे तदुद्धाने दर्शितम् अग्ने-
र्जिह्वेव शिखाऽस्याः न० । शङ्खलोष्ठयो स्त्री ।

अग्निज्वाला स्त्री अग्नेर्ज्वालेव शिखाऽस्याः । गजपि-
प्पलीदृष्टे । (विषयाङ्गत्वा) इत० । अग्निशिखायाम् ।

अग्निताप् लि० अग्निना तप्यते तप-क्तिप् । अग्निना तपस्या-
कारके “परायीरास एतनमस्योस भद्रजानयः । अग्नितापो
यथा सथेति, श्रुतिः ।

अग्नितापस् लि० अग्निभिः समुत्पन्नस्यैवसहितवस्तुर्दिकस्य
पावकैस्तप्यते तप-अस्तुन् इत० । “पीप्पे पञ्चाग्निमध्यस्य”
इति स्मृत्युक्ततीव्रतपस्याकारके । तपतीति तपाः अग्निरिव
तपाः । अग्निसदृशोष्णस्यैव इति । “यदा बलस्य-
पीयतो जसु भेदृहस्यतिरग्नितापोभिरकैरिति” श्रुतिः ।

अग्नितेजस् लि० अग्नेरिव तेजोऽस्य । अग्निहोत्रेतेजस्ते
पदार्थे “अग्निहोत्रेऽग्नितेजस, इति काशी० । “विष्णोः
क्रमोऽसि सपत्न्या पृथिवीश्वरितो अग्नितेजा इति”
श्रुतिः । इत० । अग्नेस्तेजसि न० ।

अग्निचय न० तत्रवयं त्वयं लि+अबट् इत० । यथा-
विधानेन कृताधाने अग्निलितये । पितादीन्यपक्रम्य
“एतएव त्वयोलोका एतएव त्वयोऽग्नयः । पिता
गार्हपत्याग्निर्माता दक्षिणाग्निः, आचार्य आवहनीय
इति” विष्णुक्ते गार्हपत्यदक्षिणान्यावहनीयवज्रित्वयङ्गमे
पितादौ च । अस्य वा स्त्रीत्वे ङीप् अग्निलयीत्यप्यत् ।

अग्निद लि० अग्निं गृहादौ दाहार्थं ददाति दा-क ।
गृहादौ दाहार्थं वज्रिदायके आततायिभेदे “अग्निदोग-
रदस्यैव यस्त्वपाणिर्धनापहः । श्वेतदारापहारी च गडते
आततायिन इति” श्रुतिः ।

अग्निदग्ध लि० अग्निना अग्न्येष्टिविधानेन दग्धः दह-
कर्मणि क्त । शास्त्रविधानेन सस्मृत्याग्निना कृतदाहे “अग्नि-
दग्धास्य ये जीषा येऽप्यदग्धाः कुले ममेति, वायु पु० ।
अग्निना कृतदाहे पदार्थमात्रे लि० । “अग्निदग्धाविमो-
पचामिति” रामा० ।

अग्निदमनी स्त्री अग्निर्दमयते अनया दम-णिच्-करणे
ल्युट् इत० ङीप् । कण्टकारिकातः कुष्ठे-कण्टका-
हते गुच्छस्यकुष्ठप्रलवति (गन्धियारी) इति स्नाते
कुपभेदे ।

अग्निदाह स्त्री० अग्निं विधानेन ददाति दा-हच् । अग्न्येष्टि-
विधानेन दाहकारके “यथाग्निदाता प्रेतस्य पिण्डं दद्यात्
स एव हि” इति श्रुतिः । स्त्रियां ङीप् ।

अग्निदीपनं त्वि० अग्निं जठरस्थानसं दीपयति दीप-विष्-
ल्यु इत० । जठरानलोदीपके पदार्थमात्रे औषधभेदे न० ।

अग्निदीप्ता स्त्री अग्निजठरानलोदीप्ताः सेवनात् यस्याः ।
ज्योतिष्मतीकृतायाम् ।

अग्निदूतं पु० अग्निदूत इव यस्मिन् यस्या वाऽऽवाहकत्वात् ।
अग्न्याधानानन्तरमाहूतदेवके यज्ञादौ, “यमं ह “यसो गच्छ-
त्वग्निदूतो अरं जत” इति वेदः तत्वाहूते देवे च अतएव
यसो अग्नेदूतत्वमग्निस्थापने मन्त्रे “अग्निं दूतं पुरोदधे
इति, ‘अग्निं दूतं वृषोमहे इति’ च अनुतावकम् ।

अग्निदेवा स्त्री अग्निदेवोऽस्याः । कसिकातारायाम् “अग्नि-
यमदहनशक्तिकमलजशूलसदृदितिजीवफणिपितर इति”
ज्योतिषे अग्नित्यादीनां क्रमयोऽग्न्यादिदेवतात्वकथनात्
तत्क्रमात् कसिकाया अग्निदेवत्वम् ।

अग्निधं पु० अग्निं दधाति मन्त्रविधिना स्थापयति धा-किप्
नि० आलोपः इत० । अग्न्याधानकर्त्तरि । “अध्वर्युं
वा मधुपाणिं सुहस्तमग्निधं वा धृतदक्षं दमूनमसिति” वेदः ।
अग्निधानं न० अग्निर्विधिना धीयतेऽस्मिन् धा-आधारे ल्युट्
इत० । अग्निहोत्रगृहे “पदं क्षणुते अग्निधाने” इति
वेदः । [तारावह्नितारकादयोऽप्यत्र ।

अग्निनक्षत्रं न० इत० । अग्निदेवत्वे कलिकानक्षत्रे अग्नि-
अग्निनयनं न० अग्नेनयनं मन्त्रविधिना संस्कारः नी-भावे
ल्युट् इत० । अग्निस्संस्काररूपे विधिना अग्निप्रणयने
इत० । अग्निनेत्रे न० । [अग्निजारह्ये ।

अग्निनिर्यासं अग्नेः जठरानलस्यैव दीपको निर्यासोऽस्य ।

अग्निनेत्रं पु० अग्निनेता कृतहविःप्रापयिता यस्या अच् समा० ।
देवतामात्रे । “हव्यं वक्षति देवानामिति” श्रुतौ हि तस्या
देवेभ्यो हव्यवाहकत्वमुक्तम् । इत० । वज्रिनयने न० ।

अग्निपदं न० इत० । अग्न्याधानस्थाने अग्निबोधकशब्दे च ।
तत्र दीयते इत्यर्थे व्युत्पादित्वात् अणि आग्निपदम् ।

अग्निपरिक्रिया स्त्री अग्नेः परिक्रिया परिचर्या परि-क-
भावे य इत० । अग्निचर्यायां होमादिकरणे । [पर्वतभेदे ।

अग्निपर्वतं पु० अग्निसाधनं पर्वतः । अतः अग्निसंस्थादके
अग्निपुच्छं पु० न० अग्नेरग्न्याधानस्थानस्य पुच्छ इव ।

आहिताग्निस्थानात् पृथभागे । “दक्षिणत आवाहनीयस्योप-
विशेदग्निपुच्छस्य साग्निचित्वावामिति” ऋह्यम् ।

अग्निपुराणं न० अग्निना प्रोक्तं पुराणम् । वेदव्यास प्रणी-
तेषु अष्टादशसु महापुराणेषु मध्येऽष्टमे वज्रिनेतो
पुराणभेदे तद्विवरणं यथा ।

“आग्नेयमष्टमं श्रुतमिति” भागवते । “परमग्निपुराणञ्च
इत्थिरं परिकीर्तितम् । चतुर्ह्ययं सङ्गृह्यते परं पञ्चशता-
धिकम्” इति ब्रह्मवैवर्ते । तन्नाभिधेयसंक्षेपः । भग-
वतोऽवतारः, सृष्टिप्रकारः, विष्णुपूजा, अग्निपूजा,
सुरादिलक्षणम्, दीक्षा, अभिषेकः, मण्डपलक्षणम्, कुय-
मार्जनाविधिः, पवित्रारोपः, देवतायतनादिनिष्ठायाप्रकारः,
शालग्रामलक्षण-पूजे, देवप्रतिष्ठानियामकदीक्षा, देवप्रति-
ष्ठाविधिः, ब्रह्माण्डलक्षणं, गङ्गादितीर्थमाहात्म्यं, होमवर्णनम्
जर्वाधोलोकवर्णना, ज्योतिषक्रूररूपम् । युञ्जन्मोपाय-
पट्कर्माविधानम्, यन्त्रमन्त्रौषधप्रकारः, कुञ्जकार्चनाविधिः,
कोटिहोमविधानम्, ब्रह्मचर्यधर्मः, आश्वकल्पः, यक्षयज्ञः,
वैदिकधर्मकर्म्मणी, प्रायश्चित्तम्, तिथिभेदे व्रतभेदः, वार-
व्रतमक्षतव्रते, आसव्रतम्, दीपदानविधिः, नूतनव्यूहा
रक्षादि, नरकनिरूपणम्, दानव्रतम्, नाडीचक्रम्, सन्ध्या-
विधिः, गायत्र्यर्घ्यः, शिवस्तोत्रं, राज्याभिषेकः, राजधर्मः,
राजाध्येयशास्त्रम्, शुभाशुभशकुनादि, मण्डलादि, रक्ष-
दीक्षाविधिः, श्रीरामनतिः, रत्नलक्षणम्, धनुर्विद्या, व्यव-
हारविधिः, देवाद्ययोर्युद्धम्, आयुर्वेदः, गजादिचिकित्सा,
पूजाप्रकारः । शान्तिविधिः, कन्दःशास्त्रम्, शाहित्वं,
शिष्टानुशासनम्, सृष्ट्यादिप्रलयवर्णने, शारीरकरूपं,
नरकवर्णनम्, योगः, ब्रह्मज्ञानम्, पुराणमाहात्म्यञ्च ॥

एते विषयाः संक्षेपेण दर्शिता विस्तारस्तत्रैव इष्टव्यः ॥

अग्निप्रणयनं न० अग्नेः प्रणयनं मन्त्रपूर्वकं संस्कारः
प्र-नी-भावे ल्युट् इत० । शास्त्रोक्तविधानेन
वज्रसंस्कारभेदे “दक्षिणत आवाहनीयेऽवस्थितस्य अग्नेः
सौमिकायामुत्तरमेदां नयनं यदस्ति तदेतदग्निप्रणयन-
मिति” ऋह्यम् ।

अग्निप्रस्कन्दनं न० इत० । यथाविधानमग्निकार्यरूपहोमा-
करणे “प्रजास्य दौर्जनं प्राप्य विनशिष्यन्त्यनो ! तव ।
अग्निप्रस्कन्दनपरस्वच्छायेवं भविष्यतीति, सप्तलभतुं प्रति
यथातिवाक्यम् भार० आदि प० ।

अग्निप्रस्तरं पु० अग्निं प्रकृष्यति स्तृ-अच् अग्नेर्वा प्रस्तरः ।
(चक्रकीर्ति) स्त्राते बहुप्रत्यापके प्रस्तरशब्दे ।

अग्निबाहुं पु० अग्नेर्बाहुविव दीर्घशिक्षत्वात् । धूमे ।

अग्निभं न० अग्निरिव भाति भा-क । स्वर्णे अग्नितत्त्ववर्षत्वा-
स्य तयात्वम् । वज्रित्तत्त्ववर्षपदार्थे त्वि० । भ० मत्तत्त्व
इत० । अग्निदेवत्वे कलिकानक्षत्रे न० ।

अग्निभू पु० अग्नेर्भवति भू-किप् । कार्तिकेये अग्निकुमार

यद्दे तदुद्भवकथा । अग्निसम्भवे लि० । स्वर्णे न०
हृस्मान्तः । अग्निभवादयोऽप्यत्र ।

अग्निभूति पु० अग्निरिव भूतिः तेजस्वितादैश्वर्यमस्य ।
गौहभेदे इत० । पावकविभूत्यां तद्दीर्घ्यं च स्त्री । इव० ।
वक्रिसम्भवे लि० ।

अग्निभ्राजस् लि० अग्निरिव भ्राजते भ्राज-अस्तुन् । वक्रि-
तत्त्वदीप्तिशुक्ते । 'अग्निभ्राजसोविद्युतो गर्भस्थ इति' वेदः ।
अग्निमणि पु० अग्नेरुत्थापकोमणिः शा० त० । स्वर्यादि-
तेजसद्व्यसम्भवात् अग्न्युत्थापको स्वर्यकान्ताभिधे मणौ
(आतपी) (चक्रमकीति) ख्याते प्रस्तरे च ।

अग्निमत् पु० अग्निराधानादस्त्वस्य मत्पु । यथाविधानेनाहि-
ताग्निर्गोसाग्निर्गो द्विजे "दारास्त्वग्निं विनिःश्लिष्य प्रवसे-
दवग्निमान् द्विजः" इति श्रुतिः ।

अग्निमथ पु० अग्निं मथ्याति अरणिद्वयवर्षणेन निष्पादयति
मन्थ-क्रिप् मलोपः । अग्न्याधानार्थमरणिद्वयवर्षणेन
वक्रिसम्भवादौ याज्ञिके । करणे क्रिप् । अग्निमन्थसाधने
मन्थे, अरणिकाष्ठे च लि० ।

अग्निमन्थ पु० अग्निसंयत्येजेन मन्थ-करण घञ् । गणि-
कारोष्ठे (गणियारि) तत्कारोष्ठोर्वर्षणे हि आशु
वक्रिबुद्भास्यते । तन्मन्थनसाधने मन्थे च । करणे ल्युट्
इत० । अग्निमन्थनोऽभ्युक्तार्थे लि० स्त्रियां ङीप् ।

अग्निमान्द्र न० अग्नेर्जठरानलस्य मान्द्रं पाचनकुशलता ।

* चातुर्वैषमेय्ये जठरानलस्य पाचनशक्तिराहित्ये "अग्नी-
अरस्य भक्तानां न विद्युदग्निजं भयम् अग्निमान्द्रभयं
नैवेति" काशीखण्डः । अग्निमान्द्रेऽजीर्णता स्यात्
तत्वात्मभोजनं कार्यं यथा । 'सुकुम्भं हुरजीर्णोऽपि भोज्य-
मस्योपकल्पयेत्' इति चक्र० । तत्कारणशुक्लम् । ज्ञेयमीतस्य
वान्तस्य विरिक्तस्य च तादृजः । निरुदस्य च कायाग्निमन्दो
भवति देहिमः ॥ सोऽधैरत्थयशुर्भिरुपयुक्तैः प्रशास्यति ।
अत्योमहदुर्भिक्षाभिन्त्यादितोऽग्निरिवेभ्यः ॥ सचाल्यै-
र्वैभुभिश्चाज्ञैरुपयुक्तैर्विवर्जते । काष्ठैरणुभिरत्यैश्च सम्भु-
क्षित इवानलः ॥ हृतदोषप्रभाषेन सदाहारविधिः श्रुतः
इति सुश्रुते ।

अग्निमाहति अग्निश्च मरुश्च तयोरपत्यं वाङ्मादेराकृति
गणत्वादित् ततो दृष्टिः देवताहन्ते च आनङ् वाधित्वा
'इहृद्भावि' इत् "देवताहन्ते च" इति द्विपदद्वौ पु०
पूर्वपदस्य सुसः । अग्नये सुनौ तस्य च कल्याणतरे
ताभ्यामत्यन्तितरुवन्मेवा ।

अग्निमुख पु० अग्निसंस्थमिव यस्य । देवे । हुतद्रव्यं हि देवै-
रग्निरूपसुखद्वारेणैवाश्रयते । "हव्यं वहति देवानामिति"
श्रुतेस्तत्रैव तात्पर्यात् । "अग्निमुखो वै देवा" इति
"अग्निमुखं प्रथमं देवतानामिति च" श्रुतिः । अग्निमुखे-
ऽप्येऽस्य । देवे, "अग्निमुखे प्रथमं देवानामिति" श्रुतौ वज्रे
रेव देवानामप्योत्पत्तेस्तथात्वम् । यथा चाग्नेर्देवसुखत्वं तदा-
दित्यञ्च तथाऽग्निशब्दे निरुक्तव्याख्याने ऋग्वेदभाष्ये प्राक्
दर्शितम् अग्निधिकमग्निर्होतृशब्दे वक्ष्यते । अग्निमुखं
प्रधानसुखासौ यस्य । अग्निर्होतृत्ववि द्विजे । अग्निः दाहक-
त्वात् शपाग्निमुखे यस्य । विभ्रे "वाग्वाज्जा वै विभ्रा" इति
श्रुतौ तेषां वाग्वाज्जत्वकथनात् अग्निमुखत्वम् । अग्निरिव
स्वर्गात् दुःस्वदायकं सुखमप्यस्य । भङ्गातकट्ये (भेला)
चित्तकट्ये च । तस्मिन्मार्गसंयोगेन हि देहे क्षतोत्पत्तेस्तयो-
स्तथात्वम् । अग्नेः जठरानलस्य सुखं हारम् । वैद्य-
कोक्ते चूर्णभेदे न० यथा "हिङ्गुभागी भेदेको वषा
च द्विगुणा भवेत् । पिप्पली त्रिगुणा चैव शङ्खवेरं
चतुर्गुणम् ॥ यमानिका पञ्चगुणा षड्गुणा च हरीतकी ।
चित्तकं सप्तगुणितं कुष्ठञ्चाष्टगुणं भवेत् ॥ एतद्वातहरं
चूर्णं पीतमात्रं प्रसक्तम् । पिबेद्दध्ना मस्तुना वा हरया
कोष्णवारिणा ॥ सोदावर्त्तमजीर्णञ्च शीतानुदरन्तथा
अङ्गानि यस्य शीर्यन्ते विषं वा येन भक्षितम् ॥ अर्शो-
हरं दीपनञ्च स्नेहघ्नं गुल्मनाशनम् । कांसं श्वासं निह-
न्याशु तथैव यच्छ्नाशनम् ॥ चूर्णमग्निमुखं नाम न
काचित् प्रतिहन्त्यते" इति चक्रदत्तः ।

अग्निमुखी स्त्री अग्निरिव सुखमयं यस्याः गौरादित्वात्
ङीष् । (भेला) भङ्गातकट्ये, लाङ्गुलिकाट्ये (विषलाङ्गुला)
अग्निरेव सुखं सुखत्वेन कल्पितं यस्याः गौरा० । गायत्री-
मन्त्रे । "कदाचिदपि नो विद्वान् गायत्रीमुदके
जपेत् । गायत्र्याग्निमुखी यथास्तस्मादुत्थाय तां जपेदिति"
गोमिलः । तस्याश्च "सोऽज्ञानवत यज्ञं हृजेवेति स सुखत-
एव लिङ्गतमसृजत तं गायत्री हृन्देऽन्मसृज्यतामिदेवता
ब्राह्मणोभनुष्योवसन्तस्तत्तत्तत्तात् लिङ्गत् सोमानां सुखं,
गायत्री हृन्देऽन्मसृज्यतामिदेवानामिति" श्रुतौ । अग्निना यज्ञप्रजा-
प्रतिपत्तिजातत्वात् तथात्वम् । अस्मिन्च पक्षे । अग्नेरिव
सुखं प्रजापतिमुखं सुखमुत्पत्तिहारमस्या इति विपक्षः
गौरा० । गायत्रीमन्त्रश्च गायत्रीशब्दे वक्ष्यते । विभ्रे
तु पु० । अग्निरिव उत्तमं मुखं यस्याः गौ० ङीष् । पाक-
शालायाम् स्त्री अग्निमुखमाद्यौ यस्य अग्निप्रभृतौ देवे लि० ।

अग्निरक्षणा न० अग्निः रक्ष्यतेऽनेनात्र वा रक्ष-ल्युट् ।
राक्षसादिभ्योऽग्निरक्षाकारके मन्त्रभेदे, अग्निहोत्रे, अग्नि-
होत्रगृहे च । भावे ल्युट् । अग्न्याधाने ।

अग्निरजस् पु० अग्निरिव रज्यते दीप्यते रज्ज् अस्तु नलोपः ।
रक्तवर्णे इन्द्रगोपनामककोटे । ईत० । अग्निवीर्ये,
स्वर्णे च न० ।

अग्निरहस्य लि० अग्नेः रहस्यं तदुपासनाद्यङ्गजातमत्र ।
अनलोपसनावोधके शास्त्रे अग्निकल्पे ।

अग्निरुहा स्त्री अग्निरिव रोहति रुह-क । मांसादन्यां
तदङ्कुरस्य वज्रितल्यवर्णतयोत्पन्नत्वात् तथात्वमस्याः ।

अग्निरूप लि० अग्नेरिव रूपं वर्णोऽस्य, अग्निरिव रूप्यते
ऽसौ रूप-कर्म्मणि अच् वा । वज्रितल्यवर्णे अग्निसदृश-
मान्ये च ईत० । अग्नेर्वर्णे अग्निशब्दोक्ते वज्रे ध्येयरूपे
च न० ।

अग्निरेतस् न० ईत० । अग्निशुके, तज्जातत्वात् सुवर्णे च
तत्कथा च प्रसक्तचरुद्रशुक्रस्य अग्निसंक्रान्तस्राग्निना देवता
प्रार्थनया गङ्गायामाहितस्य तथा च वोढु मसमर्थया “ससु-
तसज्जं तं गर्भं मेरौ गिरिवरे तदेत्यनेन” मेरौ पातने कृते
तस्य तेजसैव मेरुस्यं सर्वं वस्तु सुवर्णोक्तिं यथोक्तमानु-
शासनिके प० भा० । “तेजसा तस्य गर्भस्य भास्करस्येव
रश्मिभिः यद्द्रव्यं परिसंस्पृष्टं पृथिव्यां पञ्च तेषु च ।
तत् सर्वं काञ्चनीभूतं समन्नात् प्रत्यदृश्यत” इति । अन्ते च
“तस्मात् सुवर्णं माङ्गल्यं रत्नानामुत्तमोत्तमम् । सहजं
कार्त्तिकेयस्य वज्रे स्तेजः परं मतमिति” इदं अध्याये ।

अग्निलोक पु० ईत० । अन्यधिते मेरुशृङ्गाधःस्थे भुवन-
भेदे । स च । ‘सद्रत्नकाञ्चनमयं शिखरतयं च मेरुसुरारि-
कपुरारिपुराणि तेषु । तेषामधःशतमखच्चलनान्नकानां रक्षो
ऽन्वुपानिलशशीशपुराणि चाष्टौ’ इति सि० शि० गोलाध्याये
दर्शितः । अयमेव पक्षः युक्तियुक्तः । पुराणे तु अन्त-
रीक्षेण तस्य स्थितिरुक्ता । काशीखण्डे, विमान-
यानेन गच्छता शिवशर्म्माष्टाष्टाभ्यां विष्णुद्विताभ्यां
सूर्यलोकादूर्ध्वं शक्रपुरीवर्णनोत्तरं तद्दक्षिणस्याम् अग्नि-
लोको वर्णितः यथा

“एतस्या दक्षिणे भागे येयं पृथ्वी दृश्यते शुभा । इमामर्चि-
शतीं पश्य वीतिहोत्रपुरीं शुभाम् । जातवेदसि ये भक्ता
स्ते वसन्त्यत्र सुव्रताः । अग्निप्रवेशं कुर्युर्ये दृढसत्त्वा
जितेन्द्रियाः । स्थियो वा सत्त्वसम्पन्नास्ते सर्वे त्वाग्नितेजसः ।
अग्निहोत्ररताविप्रास्तथाग्निब्रह्मचारिणः । पञ्चाग्नि-

व्रतिनो ये वै तेऽग्निलोकेऽग्नितेजसः । शीते शीतापचुक्ष्यै
यस्मिन्नाभारान् प्रयच्छति । कुर्यादग्नीष्टिकां वापि स
वसेदग्निमन्त्रिणम् । अनाथस्याग्निमन्त्रारं यः कुर्याद्वा
दयान्वितः । अशक्तः प्रेरयेदयान् सोऽग्निलोके महीयते ।
जठराग्निविष्टेऽग्नौ यो दद्यादाग्नेयमौषधम् । मन्दाग्नेये
स पुण्यात्मा वज्रिलोके वसेच्चिरम् । यज्ञोपस्करवस्तूनि
यज्ञार्थं द्रविणन्तु वा । यथाशक्तं प्रदद्याद्यो ह्यर्चिं श्रान्त्यां
वसेत् स वै । अग्निरेको द्विजातीनां निःश्वेयसकरः परः ।
गुरुदेवो व्रतं तर्पेत् सर्वमग्नेर्विनिश्चितम् । अपावनानि
सर्वानि वज्रिसंसर्गतः कश्चित् । पावनानि भवन्त्येव
तस्मात् स पायकः स्युतः । अपि वेदं विदित्वा यस्य ह्या
वै जातवेदसम् । अन्यत्र बध्नाति रतिं ब्राह्मणो न स
वेदवित् । अन्तरात्मा ह्ययं साक्षाच्चक्षितो ह्यग्नौ शुक्लशिः ।
मांसप्यासान् पचेत् कुक्षौ स्त्रीणां नो मांसपेशिकाम् ।
तैजसी शान्मवी मूर्तिः प्रत्यक्षा दहनात्मिका । कर्त्वी
हन्त्री पालयन्ती विनैनां किं विलोक्यते । चित्रभानु
रयं साक्षाज्ज्ञेयं त्रिभुवनेशितः । अन्धन्मोमये लोके
विनैनङ्कः प्रकाशकः । धूपप्रदीपनैवेद्यपयोदधिघृतैश्च वम् ।
एतद्भुक्तं निषेवन्ते सर्वे दिवि दिवौकसः” इति ।

अग्निवत् लि० अग्निरस्यस्य अग्नि-+मत्पृ वेदे मस्य वः ।
साग्निके विभे, “ययुर्ययस्तु चरुर्गन्वा इव” इति वेदः ।
तुल्यार्थे वति । अग्निहोत्रक्रियायादौ अव्य० ।

अग्निवधू स्त्री ईत० । स्वाहायाम् दधकन्यायाम् । अग्नयागीशब्दे
विवरणं द्रष्टव्यम् ।

अग्निवर्चस् लि० अग्नेर्वर्च इव वर्चो दीप्तिरस्य । अग्नि-
होत्रदीप्तिमति, “स्यन्दनेनाग्निवर्चसा” इति भार० ।
ईत० । अग्नितेजसि न० ।

अग्निवर्जक लि० अग्नेर्जठरानलस्य वर्जकः दध-+णिच्-
लुक् । जठराग्न्युद्दीपके औषधभेदे, पथ्याहारे च ।

अग्निवर्ष लि० अग्नेर्वर्षे इव वर्षो रूपं यस्य । अग्निहोत्र-
वर्षे, “ब्राह्मणस्तु सुरां पीत्वा अग्निवर्षां सुरां पिबेदिति”
स्मृतिः । सूर्यवर्षे नृपतिभेदे पु० तत्कथा रघौ १६८० ।
ईत० । अग्नेः रूपे पु० । [अग्निप्रिये लि० ।

अग्निवल्लभ पु० अग्नेः वल्लभः सुखेन दाह्यत्वात् । सालवृक्षे ।

अग्निवासस् न० अग्निरिव शुद्धं वासो वस्त्रम् । अग्निहोत्र-
शुद्धे वस्त्रे । इव० । तादृग्वस्त्रवति लि० ।

अग्निवाह पु० अग्निं वाहयति गमयति अन्तुप्रापयति वा वाहेः
अण् । आगे, धूमे च । वज्रिवाहकमात्रे लि० ।

अग्निवाहनं न० इत०। आगे, “रक्तं जटाधरं वज्रं कारवेज्जु-
वाससम् । ज्वालामालाकुलं सौम्यं विनेतं प्रसन्नधा-
रिणम् । चतुर्वाहुं चतुर्हन् देवेशं वायुसारथिम् ।
चतुर्भ्यश्चैर्युक्तो वायुचिह्ने रथे स्थितम्” इति पुराणे
आगवाहनत्वसूक्तम् ।

अग्निविद् पु० अग्निं विन्दते विन्द-क्विप् । अग्निहोत्रिणि
साग्निके । अग्निरहस्यं वेत्तीति विद्-क्विप् । अग्नि-
रहस्यशास्त्राभिधे पु० ।

अग्निविन्दु पु० अग्नेर्विन्दु रिव । विस्फुलिङ्गे अग्निक्वणे ।

अग्निवीजं न० इत०। अग्नेर्वीजे तद्देतोजातत्वात् उपचारात्
स्वर्णे । “रुद्रेतजःसमुद्भूतं हेम वीजं विभावसोरिति” स्वर्ण-
दानमन्त्रः । तत्कथा अग्निरेतःशब्दे द्रष्टव्या । तन्वोक्ते
रकारवर्णे “अग्निवीजं समुद्भूतं सुखदृष्टसमन्वितमिति”
तन्त्रम् ।

अग्निवीर्यं न० अग्नेर्वीर्यम् । वज्रिरेतसि, तत्पराक्रमे च । तद्दी-
र्यजातत्वादुपचारात् स्वर्णे । ब०। अग्निहोत्रपरक्रमवर्तित्वे ।

अग्निशरणा न० इत०। अग्न्याधानशब्दे अग्निहोत्रशब्दे ।

अग्निशस्त्रं लि० अग्निरिव शृणाति तोद्रकोपत्वात् शृ-सन्निन् ।
तोद्रकोपान्ति । ऋषिभेदे पु० । बाह्यादि० इति आग्नि-
शस्त्रिः तदपत्ये । नडादि० क् । आग्निशस्त्रायः
तन्नोत्थापत्ये ।

अग्निशाला स्त्री अग्नीनां शाला शब्दः । अग्न्याधानस्थाने
असृष्टा वा नष्टसकत्वम् । “हविर्धानमग्निशालं पत्नीनां
सदनम्” इति वेदः ।

अग्निशिखं पु० अग्नेरिव अग्निरिव वा शिखा यस्य ।
कुक्षमण्डले, कुक्षमण्डले, अग्निहोत्रशिखे-जात्रुलोष्ठे च ।
अग्निहोत्रजटावर्ति लि० । अग्निशिखेव शिखाऽप्यस्य ।
जात्रुलोष्ठकाष्ठे स्त्री (विषलाङ्गला) अग्निहोत्रापभागे
लि० । “वायुरग्निशिखैरिवेति” पुरा० । स्वर्णे कुक्षमण्डले
च न० । इत०। अग्निज्वालायां स्त्री “शरैरग्निशिखोपमै
रिति, भार० । [होमे ।

अग्निशुश्रूषा स्त्री इत० । वज्रैः विश्वानेन सेवोपयोगिनि
अग्निशेखरं पु० अग्निरिव शेखरमयं यस्य । कुक्षमण्डले,
कुक्षमण्डले, जात्रुलोष्ठे च । अग्निहोत्रापवर्ति लि० ।

अग्निष्टुत् पु० अग्निःसूयतेऽतः स्तु-आधारे क्तिप् पत्वम् ।
अग्निष्टोमस्य विकृतिभूते एकाहसाध्ये यागभेदे ।
सामसंहिताभाष्ये संशयपूर्वकं तच्च कर्मान्तरमिति सायणा-
चार्येण निर्णीतम् यथा । “उक्ताग्निष्टोमस्य वारव-

नीय-साम हि । रेवतीष्वक्षु कृत्विति श्रुतं पशु-
फलाप्तये । रेवतीर्दिगुणः कर्मा धृग्व्या पूर्ववद् गुणः ।
रेवती-वारवनीय-सम्बन्धाख्यः पशु-प्रदः । सामो-
ऽतः फल-कर्माभ्यां सम्बन्धे वाक्य-भिन्नता । तेनोक्त-
गुण-संयुक्तमन्यत् कर्माच्यते फले” ॥ “विष्टदग्निष्टोमस्य
वायव्यासु ऋक्षु एकविंशदग्निष्टोम-साम कृत्वा
वर्चस-कामो यजेत”-इत्यस्य सङ्क्षिप्तो श्रूयते—“एतस्यैव
रेवतीषु वारवनीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशु-कामो ह्येतेन
यजेत” इति । “अस्यायमर्थः । प्रकृतौ तृतीयसवने
आभवे-प्रवमानस्योपरि यज्ञायज्ञीयं साम गीयते,
तेन च सामा अग्निष्टोमयागस्य समाप्त्यमानत्वाद् अग्नि-
ष्टोम सामेत्युच्यते, तच्च प्रकृतौ “यज्ञायज्ञीयो वा अग्नये”
इत्याद्याग्नेयोष्वक्षु गीयते अस्मिन्स्वरिण्युति ब्रह्मवर्चस-
कामेन वायव्यासु तत् साम गातव्यम्, तच्च प्रकृताविवैक
विंश-स्तोम-युक्तम् । पशुकामस्य तु “रेवतीर्नः सधमादे”
इत्यादिषु रेवतीष्वक्षु “वारवनीयं” साम गायेदिति,
तत्र रेवतीनाम्बुषां वारवनीयनामकेन साक्षा यः सम्बन्धः
सोऽयं पशु-फलायाग्युति विधीयते, एतस्यैवेति प्रकृत-
परामर्शकेनैतच्छब्देनान्य-व्यावर्तकेनैवकारेण चाग्निष्टुतः
समर्थसाधत्वात् यथा पूर्वोक्तकरणे इन्द्रियफलाय प्रकृता-
ग्निहोत्रे दधि-गुण्योर्विहितः तद्वत्, इति प्राप्ते, ब्रूमः-
विषमो दृष्टान्तः, दधोहोम-जनकत्वं न शास्त्रेण बोध-
नीयं तस्य लोकोतोऽवगन्तुं शक्यत्वात् । फल-सम्बन्धः
एकएव शास्त्रबोध्यः इति न तत्र वाक्यभेदः, इह तु
रेवत्युगाधारकवारवनीय-सामोऽग्निष्टुत्-कर्मासाधनत्वं फल-
साधनत्वं चेत्युभयस्य शास्त्रैक-बोध्यत्वाद् दुर्वारोवाक्य-भेदः
तेन पशुफलकं यथोक्तगुण-विशिष्ट-कर्मान्तरमत्र विधी-
यते । एतच्छब्दः एवकारश्च विधीयमान-कर्मान्तर-विषयतया
योजनीयौ इति” । “यजेत वाञ्छमेधेन स्पर्जिता गोसवेन
वा, । अभिजिह्विजिह्वी वा त्रिष्टदग्निष्टुतापि वा”
इति स्मृतिः ।

अग्निष्टुभ् पु० अग्निस्तुभ्यतेऽतः क्तिप् पत्वम् । यज्ञभेदे ।

अग्निष्टोम पु० अग्नेः स्तोमः स्तुतिसाधनं त्वचसुदायो-
ऽवसानेऽतः । यागविशेषे स च यागः ताण्ड्यमहा-
ब्राह्मणे षष्ठाध्याये “प्रजापतिरकामयत बहु स्वां प्रजा-
येयेति स एतमग्निष्टोममनुजत” इत्युपक्रम्य “इष वाक्य-
यज्ञोयदग्निष्टोम” इति “एकस्मा अन्यो यज्ञः कामाया-
न्तियते सर्वेभ्योऽग्निष्टोम” इति चाग्निष्टोमं स्तुत्वा “द्वादश

स्तोत्राण्यग्निष्टोम” इत्यादिना समपञ्चं दर्शितः । अग्निष्टोम शब्दस्य व्युत्पत्तिर्भाष्यकृता सायणाचार्येण दर्शिता यथा “यज्ञायज्ञीय इत्यस्यामान्येय्यास्तुपक्षेन अग्नेष्टोमसाम्ना समाम्ने रग्निष्टोम इतिनाम सम्प्रभृति” । तद्विधानपरिपाटी च बौधायनीये केशवस्वामिना दर्शिता तत एव साऽवगन्तव्या । ताण्ड्ये षष्ठाध्याये च “अग्निष्टोमे द्वादश स्तोत्राणि द्वादश शस्त्राणी”त्युक्त्वा अष्टमाध्यायपर्यन्तं यानि स्तोत्राणि शस्त्राणि वा प्रयोज्यानि तान्यभिहितानि तानि च तत एवावगन्तव्यानि तेषां स्वरूपादि तत्तच्छब्दार्थे वक्ष्यते तत्र अग्रगीतमन्त्रसाध्या स्तुतिः शस्त्रं प्रगीतमन्त्रसाध्या तु स्तोत्रमिति तयोर्भेदः । एकाहसाध्ये अग्निष्टुत्तमके यज्ञे च तत् प्रमाणम् अग्निष्टुच्छब्दे । अग्निष्टोमस्य व्याख्यानः कल्पः ठक् । अग्निष्टोमिकः अग्निष्टोमबोधककल्पे ।

अग्निष्टोमसाम न० अग्निष्टोमे अवसाने विहितं साम मानविशेषः । अग्निष्टोमयज्ञसमापके तृतीय-सवने विहिते “यज्ञायज्ञीय” इत्यस्यामान्येय्यास्तुचि गीय-माने सामवेदे “प्रकृतौ (अग्निष्टोमे) तृतीयसवने आर्भव-पवमानस्योपरि यज्ञायज्ञीयं साम गीयते तेन च साम्ना अग्निष्टोमस्य सामान्यमानत्वादग्निष्टोमसामेत्युच्यते इति सा० भा० । “ब्रह्मणो वा एष रसो यद्यज्ञायज्ञीयं सुवन्ति ब्रह्मण एव रसे यज्ञं प्रतिष्ठापयन्तीति” ताण्ड्यब्राह्मणम् तच्च साम यज्ञायज्ञीयशब्दे वक्ष्यते ।

अग्निष्ठ पु० अग्नौ स्थातुमर्हति स्था-क षत्वम् । वज्रौ स्थिति योग्ये लौहमये कटाहदिपात्रे ।

अग्निः संस्कार पु० अग्निना संस्कारः मन्त्रपूर्वकदाहः । विधानेन अग्निस्तदाहः । “अनाद्यस्याग्निः संस्कारं यः कुर्याद्वा दयान्वितः” इति काशी० ।

अग्निसङ्काश लि० अग्निरिव सङ्काशते काश-दीप्तौ अच् । अग्निस्तुल्यार्थे तत्सु ल्यतेजस्ते च ।

अग्निसम्भव पु० अग्निरिव सम्भवति सम्+भू-अच् । अर-ण्यकुसुम्भे । ५त० स्वर्णे न० । अग्निसम्भूतमात्रे लि० ।

अग्निसहाय पु० अग्निना सह ज्वयते अव-अच् इत० । वायौ, धूमे च । अग्निसहायधूमवह्ण्यवत्त्वात् शीघ्रगति-त्वाच्च वनकोपते च ।

अग्निसार्धक लि० अग्निः सार्धो यत्र कप् । वज्रं सार्धोक्त्य कृते कर्माणि । “सख्यं कृत्वाग्निः सार्धकमिति” रामा० ।

अग्निसार न० अग्नौ सारो यस्य अत्यन्तानजोत्तापनेऽपि सारंशादहनात् । रसाङ्गने इत० । वज्रसारे तु अस्त्री ।

अग्निस्तम्भ पु० अग्निः दाहशक्तौ निरुध्यते अग्नेन । अग्नि-दाहनशक्तिनिरोधको मन्त्रे, ओषधे च । इत० । अग्ने-दाहशक्तिप्रतिरोधे पु० ।

अग्निष्वा(स्वा)त्त पु० अ० व० अग्नितः (आग्नीयविप्रकर-रूपानलात् सुष्ठु आत्तं यज्ञं येषां आ-दा-क्तं पत्वमिति बह्वः । मरीचिष्ठत्वे पितृगणविशेषे । “अग्निष्वा(स्वा)साः पितृषदः जज्ञपा आञ्जपास्तर्धेति” मनुः । तैत्ति-रीयब्राह्मणे तु अन्यथा निरुक्तं यथा “अग्निष्वात्ता-नृतुमतो हवामहे । नराशंसो सोमपीथं य आशुः । ते नो अर्वन्तः सुहवा भवन्तु । यज्ञो भवन्तु द्विपदे शं चतुष्पदे” इति “अग्निष्वात्ता अग्निष्वात्त-नामकाः पितरः पितृविशेषाः । ते च चातुर्मासगुणपितृ-यज्ञब्राह्मणे सप्तमभिहिताः, “येवा अयज्ज्वानो गृहमेधन स्वे पितरोऽग्निष्वात्ता” इति । मनुष्यजन्मन्यग्निष्टोमादिया-गमकृत्वा आर्चककर्मणिः सन्तो मृत्वा च पितृत्वं गताः । तानग्निष्वात्तान्” इति तद्भाष्ये साधवाचार्यः ।

अग्निहुत् पु० अग्निं हुतवान् हु-क्तिप् इत० । कृताग्नि-हवने अग्निहोत्राणि ।

अग्निहोत्र न० अग्नये हूयतेऽत्र हु-त्व ४त० । मन्त्रक-रणवज्रस्यापनपूर्वतदुद्देश्यकहोत्रे । अग्निहोत्रसम्बन्धित्वात् हविषि, वज्रौ पु० । काण्डादस्याविकामपुष्कमत्र अग्नि-होत्रशब्दनिश्चितविधानाद्युक्तं तैत्तिरीयब्राह्मणे “सोऽग्नि-रविभेत् आहुतिर्भिवैतमाप्नोतीति स प्रजापति” पुनः प्राविशत् तं प्रजापतिरब्रवीत् जायस्विति सोऽब्रवीत् किं भागधेयमभिजनिष्य इति तुभ्यमेवेदं हवामा इत्य-ब्रवीत् स एतद्भागधेयमभ्यजायत । यदग्निहोत्रम्” इति पुरा प्रजापतेस्तापं दृष्ट्वा पलायनादुपरतोऽग्निः प्रजापतेस्त्व-पक्रमगगत एव, ततः प्रजापतिस्तस्मिन्मनौ पूर्वोक्तं एतं साहाकारेण यमाहुतिं प्रथममजुहोत् । तदाहुतिसामर्थेन पुरुषमजुजत । तथा द्वितीयाद्याहुतिभिः अन्वादीनजुजत । ततः प्रजानां पुनरुत्पत्तेः स्वस्य प्रजापतित्वं सुस्थितम् । तदानीमग्निर्भीतोऽभूत् । तस्यायमभिप्रायः । प्रजापतिः पुनः पुनराहुतिभिरेव मां प्राप्नोति न तु भागं प्रयच्छति । तास्वाहुतीर्देवा एव गृह्णन्ति । तस्माद्भागरहितः सेवितुं न शक्नोमीति विचार्य पूर्ववत् पलायनमकृत्वा तस्मिन् प्रजा-पतावेव प्रविष्टः । स च प्रजायस्विति पुनः पुनरग्निमब्रवीत् सचाग्निस्तदुदर एव स्थित्वा भागरहितोऽहं क्षुधितः सेवितुं न शक्नोमि भागो मेऽपेक्षितः । किं भागमभिलक्ष्याह-

सुत्पत्त्य इत्युक्तम् । अग्निना उक्तः प्रजापतिरिदमग्नि-
होत्वगतं हविस्तुभ्यमेव हूयाता इति भागं दत्तवान् ।
ततोऽग्निहोत्वहविःस्वरूपं भागधेयमभिलक्ष्याग्निस्तृप्तः ।
तस्मादग्नये होतृं होमोऽग्निं कर्माणीति बहुव्रीहिव्यु-
त्पत्त्या अग्निहोत्वमिति कर्मणाम् । अग्नये होत्वमिति
तत्पुरुषव्युत्पत्त्या हविर्नाम इति तद्भाष्यम् । तत्कालञ्च तत्त्वै-
वोक्तः “तद्भूयमानमादित्योऽब्रवीत् । मा हौषीः । उभयोर्वै
नावेतदिति सोऽग्निरब्रवीत् । कथं नौ होष्यन्तीति ।
सायमेव त्वयं जुह्वन् प्रातर्भक्षप्रमित्यब्रवीत् । तस्मा-
दग्नये सायं हूयते स्वर्याय प्रातः” इति । तद्विरग्न्यर्थं
प्रजापतिना हूयमानं दृष्ट्वा मा हौषीरित्येवमादित्यो निवार-
यामास । हेतुञ्चैवमबोचत् । योऽयमग्निर्यश्चाहं तयो-
रभयोरावयोरेतद्विः, न त्वेकसग्ननेः इति । तदानी-
सुभयोर्भागव्यवस्था जाता । अग्निना पृष्टा या कालभेदेन
व्यवस्था तासुवाच । तस्मादग्नये सायं जुहुयात्, स्वर्याय
प्रातर्जुहुयात्” इति तद्भाष्यम् ।

तच्च नित्यं कामप्रश्न “यावज्जीमग्निहोतृं जुहोतीति” अत्या-
नित्यस्य “उपसङ्गिश्चरित्वा मासमेकमग्निहोतृं जुहोतीति”
श्रुत्या च कामप्रश्न विधानसक्तम् । अस्य यजुर्वेदोक्तत्वेऽपि
सर्ववेदिभिः कर्तव्यता “यस्मात्मातं स्वशाखायां पार-
क्यमविरोधि च विद्वद्भिस्तदनुषेयमग्निहोत्वादि कर्मा-
वदिति” छन्दोग० प० कात्या० । “अग्निहोतृं तयोवेदा
स्त्रिदण्डो भक्षधारणम् । बुद्धिपौरुषहीनानां जीवि-
कोति दृष्टव्यतिरिति” चावर्कमतम् ।

अग्निहोत्वहवनौ स्त्री अग्निहोत्वोऽग्निः हविर्वा हूयतेऽनया हु-
करणे ल्युट् ईत० । अग्निहोत्वहविर्गृह्यतामृचि ।

अग्निहोत्वऊत् पु० अग्निहोत्वमग्निं जुहोति ऋऊ-क्विप्
ईत० । कृताग्निहोत्वे “यत् संहृदा संहतामग्निहोत्व
हुतां यत् लोक” इति, श्रुतिः ।

अग्निहोचिन् पु० अग्निहोत्व+मत्वर्थे ङिनि । अग्निस्थापन-
पूर्वकं प्रातरादिकाद्ये अग्निहोत्वहोमकर्त्तरि साग्निके ।

अग्नीध्र पु० इध्यते इन्ध-भावे क्विप् ईत० । अग्न्युद्दीपने
“अग्नीधः शरणे रण भञ्जेति” कात्या० वा० ।
शरणार्थे रणि आग्नीध्रः । कर्त्तरि क्विप् । अग्न्या-
धानकर्त्तरि ।

अग्नीध्र पु० अग्निम् आदधाति धृ-क दीर्घः । वज्रप्राधान-
कारके ब्रह्मापरपथ्याये ऋत्विग्भेदे । अग्निं धारयत्यथै
सम्पदाने धजर्थे क दीर्घः । अग्निगत्ये होमादौ पु० ।

अग्नीन्द्र पु० द्वि० इन्ध० इन्द्रपरत्वाच्चात् । एतन्नामकयो-
रेकहविर्भोक्तोर्देवयोः ।

अग्नीन्धन लि० अग्निरिध्यतेऽनेन इन्ध-ल्युट् ईत० ।
मन्त्रभेदे । स्थितां टित्वात् ङीप् । भावे ल्युटि । अग्नि
कथ्ये न० । [सन्निकटस्थाने ।

अग्नीध लि० अग्नेरदूरभवं स्थानादि-उत्करा० ङ । वज्र-
अग्नीवरुण पु० द्वि० इन्ध० ईत् । एतयोरेकहविर्भोक्तो-
र्देवयोः ।

अग्नीषोम पु० द्वि० इन्ध० ईत् षत्वञ्च । एतन्नामकयोरेक
हविर्भोक्तोर्देवयोः । “अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति” श्रुतिः ।
अग्नीषोमप्रणयनी स्त्री अग्नीषोमौ प्रणीयेते संस्कृयेते
अनया अत्र वा प्र+नो-करणे आधारे वा ल्युट् ङीप् ।
तयोः संस्कारिकायामृचि पातप्राञ्च । भावे ल्युट् । तयोः
संस्तारे न० ।

अग्नीषोमीय लि० अग्नीषोमौ देवते अस्य ङ । तद्देवताके
पञ्चादौ कपालरूपपात्रादिसंस्कृते हविर्भेदे च “अग्निषो-
मीयमेकादशकपालं निर्वपतीति” “योऽग्नीषोमीयस्य
पशोरश्नातीति” च श्रुतिः ।

अग्न्यगार न० अग्नेः अग्निहोत्वसंविन्वित्प्रेरगारं ईत० ।
अग्निहोत्वगृहे “वसंश्चतुर्थोऽग्निरिवाग्न्यगारे” इति रघुः ।
अग्निगृहादयोप्यत्र ।

अग्न्यग्राधान न० अग्नेराधानम् आ-घाञ्-ल्युट् ईत० ।
वेदमन्त्रद्वारा वज्रस्थापने । उबहु० । अग्निहोत्वयागे ।
अग्न्याधेय पु० अग्निराधेयो येन । अग्निहोत्वणि साग्निके
द्विजे तत्प्रकारश्च “पुण्यमेवादधीताग्निमित्युपक्रम्य कात्या-
यनसंहितायां दर्शितः कल्पसूत्रे च विस्तरो द्रष्टव्यः ।

अग्न्यालय पु० अग्नेरालयः आ+ली-आधारे अच् ईत० ।
वेदमन्त्रद्वारा वज्रस्थापनयोग्ये गृहे, तदाधारे-कुण्डे,
स्थण्डिले च ।

अग्न्याहित पु० अग्निराहितो येन आ+धाञ्-कर्माणि क्त, वा
परनिपातः । अग्निहोत्वणि साग्निके द्विजे ।

अग्न्युत्पात पु० अग्निना दिव्यान्धनेन कृत उत्पातः (अनिष्ट-
सूचकोपद्रवः) उद्+पत-घञ् ईत० । आकाशस्थानल
विकारसूचितोपद्रवे, उत्कापातादावशुभसूचके, धूमकेतुकृत-
विकारे च । स च नाभस उत्पातः उत्कादिरूपः पञ्च
विधः धिष्णोः उत्काशनिविद्युत्सारभेदात् । तेषां लक्ष-
णादिकं फलसहितम् दृष्टुं संहितायासक्तं ३३ अ० यथा
“दिवि भूक्तशुभफलानां यततां रूपाणि यानि तात्तुत्काः ।

धिष्ण्योल्काशनिविद्युत्तारा इति पञ्चधा भिन्नाः ॥
 उल्का पक्षेण फलं तद्विष्णुप्राशनिस्त्रिभिः पक्षैः ।
 विद्युदहोभिः षड्भिस्तद्विष्णुप्राशनि विपाचयति ॥ तारा
 फलपादकरो फलाधदात्री प्रकीर्षिता धिष्ण्या । तिस्रः
 सम्पूर्णफला विद्युदोल्काशनिचेति ॥ अशनिः स्वनेन
 मङ्गता नृगजाश्वत्थग्रासवेष्टतरुपशुषु । निपतति विदा-
 रयन्ती धरातलं चक्रसंस्थाना ॥ विद्युत्सत्वत्तासं जनयन्ती
 तटतटस्त्रना सङ्घा । कुटिलविशाला निपतति जीवे-
 श्वनराशिषु ज्वलिता ॥ धिष्ण्या जशालपुच्छा धनूंषि
 दश दृश्यतेऽनराभ्यधिकम् । ज्वलिताङ्गारनिकाशा द्वौ
 हस्तौ सा प्रमाणेन ॥ तारा हस्तं दीर्घा शुक्ला ताव्जाज-
 तन्तु रूपा वा । तिर्यगध्वोर्ध्वं वा याति विद्युत्तुह-
 मानेव । उल्का शिरसि विशाला निपतन्ती वर्धते प्रत-
 तुपुच्छा । दीर्घा भवति च पुरुषा भेदा बहुवो भवन्त्यस्याः ।
 प्रेतप्रहरणखरकरभनक्रकपिदंष्ट्रिजाङ्गलमृगाभाः । गो-
 धाहिधूमरूपाः पापा या चोभयशिरस्ता ॥ ध्वजभूष-
 करिगिरिकमलेऽनुतरगसनप्ररजतहंसाभाः । श्रवत्सव-
 ज्वशङ्खस्तिकरूपाः शिवसुभिन्नाः ॥ अम्बरमध्याङ्गुलो
 निपतन्त्यो राजराट्रनाशाय । बन्धुमती गगनोपरि विभ्र-
 ममाख्याति लोकस्य ॥ संसृशती चन्द्राकौ तद्विस्तृता वा
 समूहकम्पा च । परचक्रागमनपवध-दुर्भिक्षादृष्टिभयजननो
 पोरैतरप्रसुत्कापसव्यकरणं दिवाकरहिमांशोः । उल्का
 शुभदा पुरतो दिशकरविनिःसृता यातुः ॥ शुक्ला रक्ता
 पोता ह्येषा चोल्का द्विजादिवर्णाभा । क्रमशस्तान्
 हन्युर्मूर्धोरःपार्श्वपुच्छस्याः ॥ उत्तरदिगादिपतिता विप्रा-
 दीनामनिष्टदा कृत्वा । ऋक्षो स्निग्धाखण्डा भीचोपगता
 च तद्दृष्ट्वै ॥ श्यामा वारुणीलाऽऽसृग्दहनासितभस्मनिभा
 कृत्वा । सन्ध्यादिनजा वक्रादलिता च परागमभयाय ॥
 नक्षत्रपङ्कजाते तद्गङ्गीनां जयाय निर्दिष्टा । उदये प्रतो
 रवीन्दू पौरैतरस्त्यवेऽस्ते वा ॥ भास्वादिदधनिषामूले-
 शुल्काहतेषु युवतीनाम् । विप्रश्रितियपीडा पुष्पानिलविष्णु
 देवेषु ॥ भुवलीमेषु नृपाणामुपेषु सदारूपेषु चौराणाम् ।
 क्षिप्रेषु कलाविदुषां पीडा साधारणे च हते ॥ कुर्वन्त्येताः
 पतिता देवप्रतिमास्तु राजराट्रभयम् । शक्रोपरि नृपतीनां
 नृदेषु तत्सामिनां प्रोढाम् ॥ आशायकोपघाते तद्दे-
 श्यानां खले क्षिप्रतानाम् । चैत्यतरो सम्पतिता सत्कृति-
 योडां करोत्युल्का ॥ द्वारि पुरस्य पुरजयमयेन्द्रकीले जन
 जयोऽभिहितः । जङ्घायतने विप्रान् विनिहत्याप्नोमिनो

गोष्ठे ॥ ऋषोऽस्कोटितवादितगीतोत्क्रुष्टस्त्रना भवन्ति यदा ।
 उल्का निपातसमये भवाय राट्रस्य सन्दपस्य ॥ यस्याद्विरं
 तिष्ठति खेऽनुपङ्गो दण्डाकतिः सा नृपतैर्भवाय । या
 चोहृते तन्तुधृतेव खस्या या वा सहेन्द्रध्वजतुल्यरूपा ॥
 श्रेष्ठिनः प्रतोपगा तिर्यगा नृपाङ्गनाः । हन्तुधोमुखी
 नृपान् ब्राह्मणानघोर्ङ्गा ॥ बर्हिपुच्छरूपिणी लोकसङ्घया
 वहा । सर्पवत् प्रसर्पिणी योषितामनिष्टदा ॥ हन्ति
 मण्डला पुरं क्लवत् पुरोहितम् । यंशुलम्बवत् स्थिता
 राट्रदोषकारिणी ॥ व्यालसूकरोपमा विस्तुलिङ्गमालिनी ।
 खण्डयोऽथ वा गता सखना च पापदा ॥ सुरपतिचाप-
 प्रतिमा राज्यं नभसि विलीना जलदान् हन्ति । पवन-
 विलोमा कुटिलं याता न भवति शस्ता विनिष्टा वा ॥
 अभिभवति यतः पुरं बलं वा भवति भयं तत एव
 पार्थिवस्य । निपतति च यथा दिशा प्रदीप्रा
 जयति रिपूनचिरासया प्रयातः ॥ तत्कारण-
 सक्तं गर्गसंहितायाम् “अतिलोभादसत्याद्वा नास्ति-
 क्वादाप्यधर्मतः । नरापचारास्त्रियतमुपसर्गः प्रवर्त्तते ।
 ततोऽपराधास्त्रियतमपवर्जानि देवताः । ताः सृजन्त्यङ्गुतां-
 स्तास्तु दिव्यनाभसभूमिजान् । त एव त्रिविधा लोके
 उत्पाता देवनिर्म्मिताः । विचरन्ति विनाशाय रूपैः संवो-
 धयन्ति च” इति । अनिष्टसूचकरूपभेदाश्च दृष्टव्यं संहिता-
 वाक्ये प्राक् दर्शिताः । तल्लक्षणं काश्यपेन सामान्यत उक्तम्
 “दृष्टव्यं च सृष्ट्याप्या रक्तनीलशिखोच्छ्वला । पौरु-
 षेय प्रमाणेन उल्का नानाविधा कृतेति” ।

अग्न्युद्धार पु० अग्नेः आधनार्थमुद्धारः अरणिमन्यनेन उत्था-
 पनम् । अरणिहयधर्षणेनानलोत्पादने । तत्प्रकारस्तु
 “अन्वत्यो यः शमीगर्भः प्रशस्तं वीसमद्भवः । तस्य या प्राङ्-
 मुखी शाखा वोदीची वोर्ङ्गापि वा ॥ अरणिस्तन्मयी प्रोक्ता
 तन्मये वोत्तरारणिः । सारवहारवज्रत्वमोर्विली च प्रश-
 स्यते ॥ संसक्तमूलो यः शमराः स शमीगर्भ उच्यते ।
 अलाभे त्वशमीगर्भादुत्तरेदविलम्बितः ॥ चतुर्विंशतिरङ्गुल-
 दैर्घ्यं बहुपि पार्थिवम् । बत्वार उच्छ्रये सानसरण्योः
 परिकीर्त्तितम् ॥ अष्टाङ्गुलः प्रमन्यः स्याच्चतुर्ष्वष्टाद्-
 शाङ्गुलम् । ओर्विली हादशैव स्यादेतन्मन्यनयन्मकम् ॥
 अङ्गुष्ठाङ्गुलमानन्तु यत्न यत्नोपदिश्यते । तल तल दृष्ट-
 यत्नं यत्नं भिन्निहयात् सदा ॥ गोबालैः शणसंमिश्रैस्त्रि-
 दशसमलात्मकम् । व्यामप्रमाणं नेत्रं स्थात् प्रमन्यस्तेन
 पावकः ॥ मूर्ध्नाक्षिकर्षवज्राणि जम्बरा चापि यज्ञमी ।

अङ्गुष्ठमात्रायेतानि द्वाङ्गुलं वक्ष्यते ॥ अङ्गुष्ठमात्रं
हृदयं त्र्यङ्गुलमुदरं स्मृतम् । एकाङ्गुला कटिर्धोऽथ द्वौ
वस्त्रिणौ च गुह्यकम् ॥ अङ्गुलं च पादौ च चतुस्त्र्यङ्गु-
लं यथाक्रमम् । अरण्यवयवाहोति याज्ञिकैः परिकीर्त्तिताः ॥
यत्तद्गुह्यमिति प्रोक्तं देवयोनिस्तु सोच्यते । अस्यां यो
जायते वज्रः स कल्याणकन्द्यते ॥ अन्येषु ये तु मघानि
ते रोगभयमाप्नुयुः । प्रथमे मन्थने त्वं न विमो नोत्तरेषु
च ॥ उत्तरारणिनिप्राज्ञः प्रमन्थः सर्वदा भवेत् । योनि-
सङ्करदोषेण युज्यते ह्यन्यमन्यकत् ॥ आर्द्रां सगुह्यरा
चैव घूर्णाङ्गी पाटिता तथा । न हिता यजमानानामर-
णिशोत्तरारणिः ॥ परिधायः हतं वासः प्राठत्य च यथा-
विधि । विभ्रयात् प्राङ्मुखो यन्त्रमाहता वक्ष्यमाणया ॥
चतुर्ध्रुवमन्यायं गाढं कृत्वा विचक्षणः । कत्वोत्तराया
मरणिं तद्गुह्यमुपरि न्यसेत् ॥ चत्वाधः कीलकाप्रस्थामोवि-
लोमुदगग्रकाम् । विष्टभाङ्गारयेद् यन्त्रं निष्कम्पं प्रयतः
शुचिः ॥ इति कात्या० स० ॥

अग्न्युपस्थान न० अग्निरुपस्थीयतेऽनेन उप-स्था ल्युट् ईत० ।
वज्रेरुपासनमन्त्रे । स्त्रियां ङीप् । भावे ल्युट् ईत० ।
वज्रेरुपासने न० ।

अग्र न० अङ्ग-रक् नलोपः । उपरिभागे, शेषभागे, आलम्बने
पूर्वभागे, उत्कर्षे समूहे च । प्रधाने, अधिके,
प्रथमे च लि० । तत्र पूर्वभागे अपकायः “अथा-
ग्रहस्ते सुकुलीकृताङ्गुलाविति” कुमा० । अङ्गुलं “ष्टङ्गाणि
यस्याग्रसरोरुहाणि इति” कु० । आलम्बने, “भक्तुमेका-
ग्रमासीनमिति” मनुः प्रधाने “अथाग्रमहिषी राक्ष” इति
प्रथमे अग्रहायणेऽहिरिति । पुरोऽर्थे, अपसरः । शेषभागे,
“हस्त्राग्र्यङ्गुलेषु तृणाङ्गुलेष्विति” रघुः । “लघ्येषेण न
दातव्यं विना युक्तेन केशेनेति” “बाह्याग्रशतभागस्य शतधा
कलितस्य चेति” “आराग्रमात्रोऽग्रपरोऽपि दृष्टः इति”
च श्रुतिः । अधिके “अथाग्रयशालिनेति” । शङ्के, “कै-
लासाग्रसमासीनमिति” तन्त्रम् उत्कर्षे, अगादगं रोहतीति
ता० ब्रा० अगस्त्यकर्ममिति माधवाचार्यः अधिके
“सायं वर्षशतमिति” रामा० अक्षरूपपलपरिमाणे
(ज्योतिषोक्तस्य अक्षरूपपलस्य परिमाणार्थेऽंशभेदे)
च । अक्षरूपपलमात्रायां सिद्धान्तशिरोमण्युक्तायाम्
अक्षरूपकणेन गुणितायां स्वकोट्या कृतायां क्रान्ति-
ज्वायां स्त्री । “क्रान्तिज्वाके कर्णगुणे विभक्ते कोट्या
भुजोनाप्रमितापका स्यात्” इति सि० शि० ।

“क्रान्तिज्वा अक्षरूपकणेन गुणिता द्विः स्यात्वा
एकल स्वकोट्या भक्ता सती अपा भवतीति” प्रमिता० ।
“रेखा प्राच्यपरा साध्या विषुवद्वायगा तथा । इष्टज्वाया-
विषुवतोर्मध्यमप्राभिधीयते” इति सूर्यसिद्धान्तपारिभाषिते-
ऽर्थे च स्त्री । विष्टतश्चेत् रङ्गनाथेन यथा “अथाप्राज्ञानार्थ-
माह । तस्मिन्चतुरस्रे पूर्वापररेखात उत्तरभागे विषुवद्वा-
यगाक्षभागप्रदेशस्याक्षभाङ्गुलान्नरितेत्यर्थः । प्राच्यपरा रेखा
पूर्वापररेखानुकारा रेखा तथा सर्वतस्तुल्यान्तरेण यथेष्ट-
च्छायाक्षरेखामेजान्तरेण कार्या । अग्न्युपस्थितायाविषु-
वतोरिष्टच्छायाक्षरेखाक्षभाग्ररेखोरित्यर्थः । मध्यं चतु-
रस्रे ऽङ्गुलात्मकमन्त्रालं सर्वतस्तुल्यम् । अपा कर्णहस्तायो-
च्यते । अत्रोपपत्तिः । भुजस्य कर्णहस्ताप्या पलभा-
संस्कारेणाप्या उक्ता तद्दक्षिणगोले पलभाधिकोत्तरभुजसङ्गावेन
पलभोनो भुजोऽप्येति, प्राच्यपरस्त्राङ्गुलसंज्ञाभाग्ररेखा
भुजमध्ये भवतीति द्वयो रेखयोरन्तरमप्या पलभोनभुज-
रूपा । एवमन्तरगोल उत्तरभुजस्य पलभात्प्राङ्गुलोन-
पलभागेति पलभारेखा प्राच्यपरस्त्राङ्गुलसंज्ञाभाग्ररेखा भुज-
रेखातोऽप्यपान्तरेणोत्तरदिशीति द्वयो रेखयोरन्तरं भुजो-
नपलभाक्षरूपं कर्णहस्ताप्या । एवं दक्षिणभुजस्य पलभोना-
प्रात्यात् पलभायुतोऽप्येति प्राच्यपरस्त्राङ्गुलजाप्यपलभाप्रा-
रेखयोः क्रमेण ग्रामोत्तरत्वात् तयोरन्तरालं पलभाभुजैक्य-
रूपमप्या पलभायाः शङ्कुतलात्कल्पत्वात् सदोत्तरत्वं ज्ञाया-
सम्बन्धादुक्तम्” इति । “अपग्रहस्य प्राग्रयणकपेक्ष-
परत्वे हस्तायं तद्वत्परत्वे अपग्रहस्य” इति यथोक्तम्
वामनेन, “हस्ताप्याग्रहस्योयुं षण्णुणिनोर्भेदादिति” ।
अग्र+भवादर्थे यत् । अपग्रः । च अप्रियम् । कुशाग्रमिव
ह । कुशाग्रोऽयः । इवार्थे शास्त्रादि० न अपग्रः ॥ अप्रः
अप्रिभेदस्ततोऽप्यप्ये नडादि० फक् । आप्यावणः ।
तत्तदर्थेषु । [वत् चर्मा० । देहपूर्वभागे ।

अग्रकाय पु० अप्रः कायः अवयवावबन्धिनोरभेदात् अपग्रह-
अग्रग लि० अप्रये गच्छतीति गस-ङ् ७त० । पुरोगामिनि ।
अग्रगण्य लि० अप्रये गच्छते गण-यत् ७त० । अप्रगणनीये,
प्रधाने च ।

अग्रगामिन् लि० अप्रये गच्छति गस-णिनि ७त० । पुरो-
गामिनि । “प्रवोऽग्रगामिनीति” पा० । अत्राप्यत-
निर्देशात् अप्रगामिनेत्यादौ न शास्त्रम् । स्त्रियां ङीप् ।
अग्रज पु० अप्रये पुरस्तात् जायते जन-ङ् । अप्रजाते
कथेऽत्रातरि “जगादाप्ये गजायजम्” इति भाषः ।

ज्येष्ठभगिन्यां स्त्री । वर्षेषु मध्ये अग्रजातत्वात्
विमे । [स० । जङ्घाग्रभागे ।

अग्रजिह्वा स्त्री अपा जङ्घा अवयवावयविनोरभेदात् क०
अग्रजन्मन् पु० अये जन्म यस्य जन-मनिन् व्यधि० बहु० ।

ज्येष्ठभ्रातरि, विमे च । अग्रजातमात्रे लि० । अपात्
प्रधानाङ्गात् सुखात् जन्मास्य व्य० ब० । ब्रह्मणोऽसुखोत्-
पन्ने विमे, तस्य तत्सुखोत्पत्तिश्च तावदग्रमहाब्राह्मणे
उक्ता यथा “सोऽस्माभ्यत यज्ञं सृजेयेति स सुखत एव
विष्टतमसृजत तं गायत्रीऋन्दोऽन्वसृज्यताग्निर्देवता
ब्राह्मणोऽमनुष्यो वसन् ऋतस्तस्माच्चिष्टत् स्तोमानां सुखं,
गायत्री ऋन्दसाम्, अग्निर्देवतानां, ब्राह्मणो मनुष्याणां,
वसन् ऋतूनां, तस्माद्ब्राह्मणो सुखेन वीर्यं कुरोति
सुखतो हि सृष्टः” इति । व्याख्यातञ्चैतत् भाष्ये “सः
प्रजापतिरकामयत् किमिति” ? सच्च साधकं यज्ञं सृजे वेति
स एतमग्निष्टोममपश्यत् तमाहरदित्युक्तस्यैवेदं विवरणं सः
प्रजापतिः सुखत आत्मनो सुखादेव विष्टतमावृत्ति-
त्यस्याध्यमेतन्नामकं स्तोममसृजत तं विष्टतमनु पञ्चाङ्गायत्री-
ऋन्दः गायत्रे नाम ऋन्दोऽसृज्यत तदनु अग्निर्देवताऽ-
सृज्यत तमनु मनुष्यो ब्राह्मणोऽसृज्यत तथा तमनु वस-
न्तास्यश्च ऋतुरसृज्यत यस्मादादेते सुखतएव सृष्टाः तस्मादेते
विष्टदादयः स्वस्वजातेयानां मध्ये सुखा अभवन् विष्टदा-
दीनां सुख्यानां मध्ये ब्राह्मणस्य सुख्यत्वप्रयुक्तं वीर्यं लोक-
मिदं दर्शयति तस्मान्मुखसृष्टत्वेन सुख्यत्वात् ब्राह्मणो सुखे-
नेदानीमपि वीर्यं स्वाध्यायप्रवचनादिजन्यं सामर्थ्यं कुरोति
तस्मादित्युक्तं विष्टणोति हि यस्माद्ब्राह्मणो सुखतः सृष्ट-
स्तस्मादिदं ॥ एवमुक्तमर्थं यो वेद सोऽपि सुखेन वीर्यं-
कुरोति सुखसाधने स्वाध्यायप्रवचनादिनैवाभीष्टं साधयति
इत्यर्थः” इति । “ब्राह्मणोऽस्य सुखमासीति” पुरुषसूक्तम् अत
एव विप्रस्य सुखजातत्वेन सुखसाध्यस्वाध्यायाभ्यासने एव
वीर्यं भवतोत्पद्युक्तम् अतएव मनुना “वेदमेव सदाभ्यसे” दित्यु-
क्तम् हारीतसंहितायां तु “वट् कर्माणि, निजान्याहुर्ब्राह्म-
णस्य महात्मनः । तैरेव सतत यस्तु वसं येत् सुखमेधते
अध्यापनं चाध्ययनं वाजनं यजनं तथा । दानं प्रति
यह्वेति वट् कर्माणीति चोच्यते” इति “वेदश्चैव सदाभ्यसेत्
युचौ देवे समाहितः धर्मशास्त्रं तथा पाठ्यं ब्राह्मणैः शुद्ध-
मानसैः वेदवत् पठितव्यञ्च श्रोतव्यञ्च दिवाविशि
श्रुतिहीनाय विप्राय ऋतिहीने तथैव च दानं भोजन
मन्यञ्च दत्तं कुक्षविनाशनम् । तस्मात् सर्वमयत्नेन वेद

शास्त्रं पठेत्, हिज इति” च । “सत्त्वप्रधाना वप्राः स्युरिति
भारतोक्तेः विप्रस्य सत्त्वप्रधानतया “ब्राह्मणक्षत्रियविशां
शूद्राणाञ्च परन्तप ! । कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवै-
र्युग्णैः । शमोदमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च । ज्ञानं
विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजमिति” गीतायां
सात्विकधर्माणां स्वभाविका इत्युक्तम् । विष्टतञ्चैतत्
श्रीधर स्वामिना “तत् ब्राह्मणस्य स्वाभाविकानि कर्माण्याह
शम इति, शमश्चित्तोपरमः (वाह्यविषयाच्चिन्तनम्) दमो-
वाहेन्द्रियोपरमः (स्वस्वविषयाच्चिन्तनम्) तपः पूर्वोक्तं
(सगुणब्रह्मोपासनादि) शौचं वाह्यसाम्भ्यन्तरञ्च । क्षान्तिः
(शीतोष्णदिदृक्सह्युता) आर्जवम् अवक्रता (वाह्य-
भ्यन्तरयोः कापयाभावः) ज्ञानं शास्त्रीयं विज्ञानमनुभवः
आस्तिक्यम् अस्ति परलोक इति निश्चयः । एतत् शमादि
ब्राह्मणस्य स्वभावात् जातं कर्मेति” । “सुखजातादयोऽप्यत्र
अये प्रथमं जन्म यस्य । चतुस्रं खे ब्रह्मणि, “यो वै ब्रह्माणं
विदधाति पूर्वं यस्याश्चे प्रहिणोति वेदमिति” “हिरण्य
गर्भः समवर्त्ततामे” इति च श्रुतौ परब्रह्मसंकाशात् तस्य
प्रथमोत्पत्तिरुक्ता, तदुत्पत्तिप्रकारस्तु मनुना “सोऽभिधाय
शरीरात् स्वात् सिंस्रुर्बहुधा प्रजाः । अप एव ससर्जादौ
तासु बीजमवासृजत् । तदण्डमभवद्भ्रमं सहस्रांशुसमप्रभम्
तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामह” इत्यनेनोक्तः ।

अग्रजात पु० अये जातः जन-क्त ७त० । ज्येष्ठभ्रातरि,
विमे च । ज्येष्ठभगिन्यां स्त्री । पूर्वजातमात्रे लि० ।
अग्रजाति पु० अपा अत्र जातिर्यस्य, जन-क्तिन् कर्म० । विमे ।
अग्रजिह्वा स्त्री अपा जिह्वा अपहंसवत् क० । जिह्वाग्रभागे ।
अग्रणी लि० अये नीयतेऽसौ णी-क्तिप् ७त० । णत्वम् । प्रभौ
अत्रे च । अपं नयति देवेभ्य इति । वज्रौ पु० यथा-
वास्यापणीत्वं तथामिगच्छे निरुक्तव्याख्यायामुक्तम् ।

अग्रतस् कव्य० अये अपाह्वा अप-तसिह् । पूर्वैस्तौ, पूर्व-
भागावधिके च । [अग्रगामिनि । स्त्रियां ङीप् ।

अग्रतःसर लि० अपतः सरति गच्छति सृ-ट ७त० ।

अग्रदानिन् पु० अये दानं उद्देश्यत्वेकाग्र्यस्य अपदान-इति
प्रतोद्देशेन यद्दानं दीयते तत्प्रतिपादयिषि “अपदानीति”
ख्याते विमे । “लोभी विप्रस्य शूद्राणामप्ये दानं
सृहीतवान् । यद्दद्यात्तिलदानानामपदानो बभूव स”
इति पुरा० ।

अग्रदानीय पु० अये दानमर्हति क । अपदानिविमे ।

अग्रतुष पु० अये नखः अपहंसवत् क० । नखाप्ये ।

अग्रनासिका स्त्री अया नासिका अपहस्तवत् क० ।
नासिकापभागे ।

अग्रन्यिक पु० नास्ति पन्थिर्वस्त्रपन्थिः संसारवन्धपन्थिर्वाऽस्य ।
निर्गन्थिके सुक्तकच्छे जैनभेदे आत्मसे च “भिद्यते
हृदयगन्धि” रित्यनेन तस्य संसारगन्धिन्यन्धत्वोक्तेस्तथा-
त्वम् । पन्थिन्युच्ये त्वि० ।

अग्रपणी स्त्री अप्ये पण्यं यस्याः जातित्वात् ङीप् ।
(आत्कुशीति) ख्याते दृष्टे ।

अग्रपूजा स्त्री अप्ये पूजा । प्राथमिकपूजायाम् । ‘अप्ये-
पूजामिह स्थित्वा षट्हाणेभामिति’ पुरा० ।

अग्रभाग पु० भज्यते इति भागः एकदेशः भज-घञ्
अप्यः पूर्वः भागः कर्म० । आङ्गादौ प्रथमसङ्ख्ये देवे
इत्ये अवयविनः शेषभागे च । यथा शराग्रभागः ।

अग्रभुक् त्वि० अप्ये देवपितृादिभ्योऽदत्त्वा भुङ्क्ते भुज-
क्तिप् ७त० । औदरिके ।

अग्रभू पु० अप्ये भवति उत्पद्यते भू-क्तिप् ७त० । पूर्वजाते
ज्येष्ठातरि विभे च ज्येष्ठभगिन्यां स्त्री । पूर्वजाते त्वि० ।

अग्रमहिषी स्त्री कर्म० । प्रधानस्त्रियाम् । “अथापमहिषी
राज्ञ” इति ।

अग्रमांस न० अप्यं प्रधानं भक्ष्यत्वेन मन्यते मनु-स, दीर्घः
कर्म० । हृदयस्थे पद्माकारे (फलका) इति नामके मांसे ।
केचित् व्युत्क्रापमांसमेकं नामेत्याहुः । (अप्यमांस) इति
प्रसिद्धे रोगभेदे च ।

अग्रमुख न० अप्यं मुखम् अप्यहस्तवत् कर्म० । मुखप्ये ।

अग्रयण न० अप्यमयनात् उत्तरायणात् ण्यत्वम् शक० तत्विधा
नकाशोऽस्य अच् । मार्गे मासि साग्निककर्तव्येनवशस्येष्टि-
रूपे यज्ञभेदे । निरग्निकर्तव्ये नवाक्षत्राज्ञे च । “अकृता-
पयणश्चैव धान्यजातं द्विजोत्तमेति” वज्रार्णवे स्मृतिः ।
“अकृतापयणमकृतनवशस्येष्टिश्चाङ्गं यथायोग्यं साग्नि-
कनिरग्निरपरमिति” आहृतत्वे रघुनन्दनः ।

अग्रयान न० अप्ये यानं यस्य या-ल्यट् संज्ञात्वेऽप्यणत्वम् ।
पुरोगामिनि सैन्ये । अप्यगामिमात्रे त्वि० ।

अग्रयायिन् त्वि० अप्ये यास्यति या-यिनि ७त० । पुरो-
गामिनि “उच्चरन् ते रथगिरस्ययमपयायीति” अठे च ।

अग्रयोधिन् पु० अप्ये स्थित्वा युध्यति युध्-यिनि ७त० ।
सैन्यानामप्ये स्थित्वा योद्धरि । [चिह्नोति प्रसिद्धे शाकभेदे ।

अग्रलोहिता स्त्री अप्यमुपरिभागः लोहितं यस्याः व० ।

अग्रबीज पु० अप्यं ग्राह्यम् बीजसत्यादकं यस्य । विज्ञाप-

तकलण्डकूटे (कलम) इतिप्रसिद्धे काण्डजाते कुरण्ड-
कादिदृष्टे ।

अग्रसन्धानी स्त्री अप्ये फलोत्पत्तेः प्राक् सन्धीयते शाय-
तेऽनया कार्यं सम्+धा-करणे ल्युट् ङीप् । यमपञ्जि-
कायाम् । यत् हि प्राणिवर्गस्य प्राग्भवीयकर्मामुसारेण
शुभाशुभपक्षकं सर्वं लिख्यते सा यमपञ्जिका । कैचित्
यमपट्टिकेति सा कथ्यते । अप्यसन्धानकारिणि त्वि० ।

अग्रसन्ध्या स्त्री अप्यं सन्ध्यायाः, “सर्वोऽप्येकदेशः कालवाचिना
समस्यते, इत्युक्ते, एक०त० । सन्ध्यापूर्वसमये । अया
पूर्वा सन्ध्या इति कर्म० । प्रातःसन्ध्यायाम् “कर्कन्धूना-
मुपरि तद्वह्निं रज्जयत्यपसन्धेति” शकुन्तला ।

अग्रसर त्वि० अप्ये सरति गच्छति स्म-ट ७त० । अप्य-
गामिनि । “युद्धावापसरोऽभवदिति” स्त्रियां ङीप् ।

अग्रसारा स्त्री अप्यं शीर्षमात्रं सारोऽस्याः । फलान्ध-
शिक्षायां सङ्ख्याम् । अगात् अगमारभ्य सारोऽस्य ।
वंशादौ पु० ।

अग्रह पु० ग्रहः परिग्रहः न०त० । परिग्रहाभावे । बहु० ।
परिग्रहन्त्ये सन्यासिप्रवृत्तौ, ज्ञानन्त्ये त्वि० ।

अग्रहर त्वि० अप्ये क्षियते दीयतेऽसौ अप्य-ह-अच् । अप्य-
देये वस्तुनि, भागाप्ये पु० अप्य-ह-कर्त्तरि अच् । अप्यहा-
रिणि त्वि० “प्राप्यहरः कुमार” इति ।

अग्रहस्त पु० अप्यहासौ हस्तश्चेति गुणगुणिनोरभेदात् कर्म० ।
हस्तस्यापभागे “अथाप्यहस्ते सुकुलीकृताङ्गुलमिति” कु० ।

अग्रहायण पु० अप्यः अष्टः ज्ञायनोद्गीर्हरत्वं ण्यत्वम् ।
मार्गशीर्षे मासि । तस्य च “मासानां मार्गशीर्षोऽङ्गीति”
गीतायां भगवद्विभूतिरूपत्वोक्तेः अष्टधाम्यवन्वाच्च तथात्वम् ।

अग्रहायणोष्टि स्त्री अया प्राथमिकी ज्ञायननिमित्ता इतिः ।
नवशस्येष्टौ यागभेदे ।

अग्रहार पु० अप्यं प्रथमं क्षियते उत्पन्नशस्यादुद्धृत्य स्थाप्यते
ह-कर्माणि घञ् । फलोत्पन्नशस्यादुद्धृत्य प्राङ्मुखो
द्देशेन स्थाप्ये धान्यादौ शुरुकुलादादृष्टद्वारादिषु देवे
कोलादौ, यामभेदे च “स कश्चिदप्यहारे कालो नामैक-
स्येति” दशक० । अप्यं हरति-अण् । अप्यहारके त्वि० ।

अप्राप्ति न० अप्यञ्च तद्वति नेत्वं चेति गुणगुणिनो-
रभेदात् कर्म० । स्वाङ्गपरत्वात् नाचसमा० । नेत्वाप्ये
अप्राप्ते “अप्राप्ता वीक्षमाणस्तु तिर्यग्भ्रातरकम्रवी-
दिति रामा० ।

अप्राणीक न० अप्यञ्च तदनीकं चेति गुणगुणिनोरभेदात्

कर्म्म० शत्वम् । अमयायिसैव्ये । “अयाणीकं रघुव्याघ्री
राजसनां बभञ्जतुः इति” रामा० ।

अयायणीय न० अयं अष्टमयनं ज्ञानं तत्र साधु क ।
बौद्धागमसिद्धे प्रवादभेदे “उत्पादपूर्वमयायणीयमथ
वीर्यं ता प्रवादः स्यात् इति” हेमचन्द्रः ।

अयावलेहित न० अयं प्रथमभाग उद्धयावलेहितमाखादितं
यस्य । आङ्गाद्यर्थप्रस्तुताच्चादग्रभागसङ्ख्याखादनेन आङ्गं
दानाद्यनर्हताप्रयोजकदेपदुटे अच्चादौ “द्विःखिन्नं
परिदम्बञ्च तथैवायावलेहितमिति” आङ्गवज्ज्यं ब्रह्मपुरा-
णम् “अयावलेहितं आङ्गाधीपकल्पितं सङ्गदुपभुक्ताय-
भागमिति” रघु० ।

अयासन न० अयमर्षादिदानात् पूर्वं कल्पितमासनम् ।
आङ्गाद्यभोजनार्थे अर्घदानादितोऽप्ये कल्पिते विप्रक्षेपवेष-
नार्थे आसने “मासग्रासनतोऽवकृष्टमवगमिति” रुद्रा० ।

अयाह्य लि० यज्ञ-शयत्-न० त० । यज्ञशययोग्ये शिवनिष्णा-
त्यादौ प्रतिपद्यायोग्ये तिलाश्चादौ च । “अयाह्यं
शिवनिष्णाख्यं पत्रं पुष्पं फलं जलमिति” पुरा० । “ब्राह्मणः
प्रतिगृह्णीयाद्दत्तयं साधुतस्तथा । अव्यञ्जमपि मातङ्ग-
तिललोहंश्च वर्ज्यं येत् । कृष्णाजिनहंयग्राही न भूयः
पुरुषोभवेत् । शय्यालङ्कारवस्त्रादि प्रतिगृह्यं नृतस्य
च । नरकाच्च निवर्त्तन्ते धेनुं तिलमयीं तथा” । तथा
“ब्रह्महत्या सुरापानमपि स्तेयं तरिष्यति । आतुराद्-
यद्गृहीतन्तु तत् कथं ? वै तरिष्यति” । “एतदादद्रव्या-
दानं गृह्णीतुर्दोषजनकम्” इति रघु० । “अयाचिताहृतं
ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्मणः । अन्यत्र कुलटाषण्डपतितेभ्यो
द्विषस्तथेति” मनुः । तेन कुलटादिद्रव्यम् अग्राह्यम् ।
शौचादौ कर्म्मणि अनुपादेयवृत्तिकायाम् स्त्री । “अन्नजले
देवगृहे वल्मीके मृषिकस्थले । कृतशौचावशिष्टे च
अपाह्याः पञ्च वृत्तिका” इति स्मृतिः । अविचारणीये
लि० “अयाह्यस्त्वनिवेदित” इति स्मृतिः । आवेदन-
कालेऽनिवेदितः पश्चात् निवेदितोऽपि व्यवहारे न विचार-
णीयः इति तदर्थः ।

अग्रिम उ० अये भवः अय+डिभच् । ज्येष्ठभ्रातरि । अये,
उत्तमे च लि० । “वीराणामपिमो भूत्वा युयुधे पार्थिवैः
सहेति” पुरा० ।

अग्रिय उ० अये भवः अय+व । ज्येष्ठभ्रातरि । अये,
उत्तमे, अयजातभावे च लि० । “सन्ध्या अप्रिया भव-
न्तीति ता० ब्रा० ।

अग्रीय उ० अये भवः अय+ङ् । ज्येष्ठभ्रातरि । अये, उत्त-
मे च लि० । “अपीयभागं ददतेऽस्य दैत्या” इति वेदः ।
अग्रु(यू) स्त्री अग्नि-कु नलोपः वा जङ् । नद्यामकुल्याञ्च ।
निरुक्ते तन्नाम्नोरेतस्या उक्तेस्तदर्थत्वम् । “जनीयन्तोऽन्ययुव”
इति वेदः ।

अग्रेग लि० अये गच्छतीति गम-ङ् अलुक् स० । पुरोगन्तरि ।
अग्रेगा लि० अये गच्छति गम-विट् अलुक् स० । पुरोगन्तरि ।
अग्रेग लि० अये गच्छतीति गम-ङू अलुक् स० । पुरो-
गामिनि सेवके ।

अग्नेदिषिषु (यू) उ० दिधिं धैर्यं स्यति निरस्यति, सो-कू
षत्वम् दिधिषूः द्विरूढा पुनर्भूयोपित् अये गणनीया दिधि-
षूर्यस्य अलुक् स० कवभावः घृ० वा कृषः । पुनर्भूविवाहका-
रिणि । प्रागनूदज्येष्ठभगिन्याः प्रागनूदकनिष्ठभगिन्यां स्त्री ।
“ज्येष्ठायां यद्वनूदायां कन्यायासुहृतेऽनुजा । सा चाप्ये-
दिधिषूर्त्तया पूर्वा तु दिधिषूः स्मृतेति, मनुः एतत्पक्षे
च अये ज्येष्ठाविवाहात् पूर्वं दिधिषूः ज्येष्ठाविवाहकाला
सहचरूपधैर्यलोपकारिणीति विग्रहः । दीर्घान्त एवायम् ।
अग्नेदिधिषूपति उ० इत० । अनूदज्येष्ठायां भगिन्याम्
सत्यां कनिष्ठायाभगिन्या वोढारि “यस्याग्नेदिधिषूपति-
रिति” स्मृतिः ।

अग्नेपा लि० अये स्थित्वा पाति पा-किप् अलुक् स० ।
पुरतो भूत्वा पालके “अग्नेपा कृभवो मन्दसाना” इति वेदः ।
अग्नेपू लि० अये कृत्वा पूयते पू-किप् अलुक् स० । पुरः
पवित्रकारके “सोमस्तुरासो भक्षयन्ति तेनाप्ये पुव” इति वेदः ।
अग्नेवगा वनस्याप-राज० पूर्व० अलुक् स० शत्वम्, नि०
एदन्त्वम् । वनायभागे । [गामिनि । स्त्रियां ङीप् ।
अग्नेसर लि० अये सरति सृ-ट्-अलुक् स० । पुरो-
अग्नेसरिक लि० सृ-भावे-अप् अलुक् स० अये सरे अय
गतौ प्रसृतः ठन् । पुरोगामि-सेवके ।

अग्नेपहरणीय लि० अयसपत्नियते यद्यै उप+ङ्-सम्प्रदाने
अनीयर् । आङ्गाद्यर्थसपत्नितस्राच्चादेरप्ये दानोद्देश्ये
वास्तुदेवादौ । अये उपपत्नियते कर्म्मणि अनीयर् । प्रथम-
दानार्हे इत्ये । [“इष्टयते त्वग्न्या बुद्धेति” गीता ।

अग्र्यं उ० अये जातः यत् । ज्येष्ठे भ्रातरि । अये लि०
अघ इदित् गतौ भ्रादि-आत्त० सक० षेट् । अङ्कते ।
आङ्कित । क्रि-अङ्कित् अङ्कित् अङ्कः ।

अघ पापकरणे अदन्तचुरा० उभय० अक० । अघयति-ते ।
आजिघत् त । अच्-अयम् अयः ।

अघ न० सुरा० अघ-भावे अच् । पापे “हरत्यघं सस्यति हेतुरैष्यत” इति माघः । कर्त्तरि अच् । पापकारके लि० “अघाशुरिन्द्रियारामो भोगं पार्थ ! स जीवतीति” गीता अघं हेतुत्वेनाख्यस्य अर्था० अच् । व्यसने दुःखे च न० तयोः पापजन्यत्वात्तत्त्वम् । तत्र व्यसने “कञ्चित् ऋणीषामनघा प्रसृतिरिति” रघुः । “अनघा अव्यसनेति” मल्लिनाथः । “न वर्जयेदघाहनीति” “अघाहेषु निटसेषु सुज्ञाताः कृतमङ्गला इति” च स्मृतिः अघस्य व्यसनस्य इष्टवियोगरूपस्य तत्त्वजन्यदुःखस्य वा अहानि अघाहा इति तदर्थः । दुःखे, “उपप्लुतमघौघेन नात्मानमवबुध्यते इति” दुःखौघेनेत्यर्थः “दयालुमनघस्यृष्टं पुराणमजरं विदुरिति” माघः । परदुःखेन दुःखित्वे एव तत्परहरणाय दयालो रिच्छा, ईश्वरस्य तु दयालुत्वेऽपि न दुःखस्पर्शः आनन्दस्वरूपत्वादिति, तत्तात्पर्यार्थः “स्वयंशांसि विक्रमवतामवतां न बभूवघानि इति भा० । अघानि व्यसनानीत्यर्थः । पूतनावकासुरयो-भ्रातरि असुरभेदे पु० । “कृष्णचरितमिवाधनाशन मिति” श्लेषः । एतत्कथा चाधनाशनशब्दे दृष्ट्या ।

अघकृत् लि० अघं पापं सततं करोति क-कर्त्तरि तात्की-लादिषु वा कृप् इत० । पापकारिणि, सततपापशीले च ।

अघन लि० न० त० । निविडताविरुद्धार्थेत्युक्ते ।

अघनाशन लि० अघं नाशयति नश-णिच्-ल्यु । पाप-नाशके जप्यदानादौ “जपेत् स आधनाशनमिति” स्मृतिः । स्त्रियां ङीप् । अघस्यासुरभेदस्य नाशनः । श्रीकृष्णे, स हि अजगररूपेण जिघांसन्तं तं हतवान् तत्कथा भागवते “अधाधनामाभ्यपतन्महासुरस्तेषां सुखक्रोडन-वीक्षणाक्षमः । नित्यं यदन्तिजजीवितेषुभिः पीता-भृतैरप्यमरैः प्रतीक्ष्यते ॥ दृष्ट्वाभिकान् कृष्णसुखानघासुरः कंसानुशिष्टः स वकीवकासुजः । अयन्त मे सोदरनाशक-त्तयोर्द्वयोर्भ्रमेनं सवलं हनिष्ये । एते यदक्षतुष्टदोस्तिलापाः कृतास्तदा नष्टसमा व्रजौकसः । प्राण्ये गते वर्षसु कानुचिन्ता प्रजासवः प्राणभृतोहि संयते ॥ इति व्यवस्थाजगरं दृष्ट्वापुः स योजनायाममहाहिपीवरम् । छत्वाहुतं व्याघ्रगुहाननं तदा पथि व्यथेत ग्रसनाशया खलः” ॥ इत्यम् अघनामकेऽसुरे स्थिते तददरे गोवत्सवत्सपालेषु गतेषु स्वयमपि हरिः प्रविश्य अत्सलं खदेहवर्जनेन तं हतवान् इत्युक्तम् । “तच्छ्रुत्वा-भगवान् कृष्णस्त्वव्ययः सार्भवत्सकम् । चूर्णीचिकीर्षी-पात्मानं तरसा बहधे गले ॥ ततोऽतिकायस्य निरुद्ध-मार्गिणो ह्युदीर्णदृष्टेर्भूमतस्त्वितस्ततः । पूर्णोत्तरङ्गे पवनो-

निरुद्धोमूर्ध्नुविनिर्भिद्य विनिर्गतो वहिः” इति ॥ “कृष्ण-चरितमिवाधनाशनमिति” श्लेषः ।

अघभोजिन् लि० अघं पापफलकं भुङ्क्ते भुज-णिनि ईत० । देवपितृतिथ्युद्देशभावेन स्वार्थपाचके । “अघं स कोपलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात्” इति विष्णुः । “भुङ्क्ते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात्” इति गीता ।

अघमर्षण न० अघं पापं मृष्यते उत्पद्यतेऽपि नाशनेन कर्म्मक्षमत्वात् सङ्गतेऽनेन मृष-ल्युट् इत० । उत्पन्न-पापनाशार्थं जप्ये मन्त्रभेदे तच्च द्रुपदादिभ्योऽपि, मृत्तञ्च सत्यज्ञेत्यादि आपोहिष्ठेत्यादि सूक्तञ्च । तच्च अन्नजले जप्यम् तत्फलञ्चोक्तं ब्राह्मणसर्वस्वे । यथा “बौधा-यनः “मृत्तञ्च सत्यज्ञादाघमर्षणम् तिरन्नजले जपन् सर्वस्मात् पापात् प्रमुच्यते” । योगियाज्ञवल्करः “हत्वा लोकानिमंस्तोन् हि लिः पठेदघमर्षणम् । यथाश्वमेधा-वभृथमेवं तन्मसुरब्रवीत्” इति । हारीतः “पातकोपपा-तकमहापातकानामेकतमसचिप्रातेऽघमर्षणमेव जपेत्” इति । दृष्ट्विष्णुः “यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्वपापपानोदनः । तथाघमर्षणं सूक्तं सर्वपापप्रणाशनम्” इति । योगियाज्ञ-वल्करः “स्नानमर्द्धयतैर्मन्त्रैर्मार्जनं प्राणसंयमः । अघ-मर्षणसूक्तेन अश्वमेधावभृथमम्” इति । शङ्खः “जलनि-मग्नः प्राणान् संयम्य तिराहस्ताघमर्षणसूक्तेन स्नायात् नाख्यघमर्षणात् परमन्नजले” इति । गौतमः “अन्नजलेऽघमर्षणं तिरावर्त्तयन् सर्वपापेभ्यो मुच्यते” इति । अलिः “अपि चापसु निमज्जित्वा लिः पठेदघमर्षणम् । यथाश्वमेधावभृथं तथैतन्मसुरब्रवीत्” इति । वशिष्ठः “अपि चापसु निमज्जानः लिः पठेदघमर्षणम् । यथाश्वमेधा-वभृथं तादृशं मसुरब्रवीत्” इति । आपस्तम्बः “अपि चापसु निमज्जित्वा लिः पठेदघमर्षणम्” । यथाश्व-मेधयज्ञो हि मनुस्तादृशमाह तत्” इति । बौधायनः “तिरालं चापसुपवसन् तिरङ्गाभ्युपयन्त्रपः । प्राणान्मनु नि संयम्य लिः पठेदघमर्षणम् । “यथाश्वमेधावभृथ-मेवं तन्मसुरब्रवीत्” इति । योगियाज्ञवल्करः “तत्र हं चोपवसेद् यस्तु तिरङ्गोभ्युपयन्त्रपः । मुच्यते पातकैः सर्वैः जत्वा तिरावमर्षणम्” इति । रहस्ये दृष्ट्विष्णुः “मातरं भगिनीं गत्वा मातृस्वसारं स्नुषां सखीं सना-भ्याञ्च अगमप्रागमनं कृत्वा अघमर्षणम् अन्नजले तिरा-वर्त्य एतस्मात् पापात् पूतो भवतीति” । तथा “शुद्धतत्त्वगमनं कृत्वा अघमर्षणमन्नजले तिरावर्त्य एतस्मात् पापात् पूतो

भवतीति" । अत्र पापगौरवमाकलय्य संयतेन भास्येकं यावत् जलमवगाह्यप्रवर्षणसूक्तं तिरावर्त्य स्नातव्यम् । तथा च लघुयमः "महापातककर्तारभ्रत्वारश्च विशेषतः । अग्निं प्रविश्य शुद्धान्ति स्नात्वा वाघ इति क्रतौ । रहस्यकरणे चैव भासमभ्यस्य पौरुषम् । अघमर्षणञ्च वा सूक्तं शुध्येजान्त-जलेस्थितः" इति । दृष्टव्यम् : "अथ ब्रह्महत्यां कृत्वा प्राचीं वा उदीचीं वा दिग्भुपनिष्क्रम्य प्रभूतेनेश्वरनाग्निं प्रच्चा-त्याघमर्षणं चाष्टसहस्रभावर्यं जुहुयात् तस्मात् प्रापात् पूतो भवतीति" । हारोतश्च "अन्तर्जले तिरावर्त्य सुचयते ब्रह्महृत्ययेति" । दृष्टापस्तम्बः "अकार्यकरणे चैव अभ-व्यस्य च भज्यते । अघमर्षणसूक्तेन पीत्वापः शुध्यते नरः" । अश्विः "मनसा पापं कृत्वा अघमर्षणं जपेत्" इति । दृष्टापस्तम्बः "क्षत्रियागमने वैश्यागमने चैव तापसीम् । तिरावर्त्य विशुद्धः स्यात् शूद्रागाभ्यघमर्षणम्" इति । तापसीमिति तापसीम् अर्चामित्यर्थः शुद्धलिखितौ "ब्रह्महा "तिरालोपोषितोऽन्तर्जलेऽघमर्षणं तिरावर्त-येत्" इति । याज्ञवल्क्यः तिरालोपोषितोजत्वा ब्रह्महा त्वघमर्षणम् । अन्तर्जले विशुद्धेऽपि दत्त्वा गान्तु पयस्विनीम्" इति । प्रकाशविषये भौधायनः "तीर्थं गत्वा ततः शुचिरात्मा उदकान्ते स्थण्डिले उद्धृत्य सकृच्छिन्नवाससा सकृत् पूर्णेन पाणिना आदित्याभिसृज्यः अघमर्षणमध्याय-संघीयते इति" ।

षडङ्गन्यासं कृत्वा वामहस्ते जलं निधाय दक्षिणहस्तेन जलमाच्छाद्य हं यं रं लं वं इति त्रिरभिमन्त्र्य मूलस-ञ्चरन् गलितोदकविन्दुं भिस्तत्सुद्रया सप्रधा मूर्ध्निमभ्युक्ष्य शेषजलं दक्षिणहस्ते समादाय तोजोरूपं ध्यात्वा इन्द्रयागव्य देहान्तःपापं प्रक्षाल्य क्षणवर्षं तज्जलं ध्यात्वा पिङ्गलया विरेच्य पुरः कल्पितवज्रशिलायां फडिति मन्त्रेण पाप-पुरुषस्वरूपं तज्जलं त्रिःक्षिपेदित्यघमर्षणम् इति तन्त्र-सारे तान्त्रिकाघमर्षणसूक्तम् तत्प्रमाणं तु तत्तत्तत्तत्तत्तत्तत् ।

अघमार लि० अघं मारयति ऋ-णिच्-अण् उप० । पापनाशके देवादी, "यमोऽखुरवमारो निर्हति" इति वेदः ।

अघरुद् लि० अघं रोदिति खरुक्काक्षितया यस्मात् रुद-अपादाने क्तिप् इत० । पापान्नोदनहेतौ, पापनाशने मन्त्रे । "मा त्वाघरुदो रुदन्" इति वेदः । अघं व्यसने रोदिति न तु तत्प्रतीकाराय घटत रुद-कर्त्तरि क्तिप् । रोदनेनैव व्यसनोच्चारणे तत्प्रतीकारार्थमुद्यते लि० ।

अघर्म्म पु० न० त० । उघ्रविरोधिशीते तद्वति लि० । "अघर्म्म काल" इति काद० ।

अघल लि० अघं लाति षट्कृति नाशयतीति ला-क । पाप-पनोदके । "कृत्वोर्ये अघलादूता" इति वेदः ।

अघवत् लि० अघमभ्यस्य मत्पुं मस्य वः । पापवति सम्बो-धने अघोः-अघवन् । "अघोयजेति" सुश्वबोधम् ।

अघविष पु० अघं व्यसनकारि-विषं यस्य । सपे ।

अघशंस पु० अपमनिष्टं शंसति इच्छति शंस-अण् उपस० । अनिष्टसंपादके चोरे "अपाघशंसंतुदतामराति मिति" वेदः । भावे अच् ईत० । व्यसनसूचने पु० । अघशंसिन् लि० अघं शंसति सूचयति शंस-णिनि ईत० । व्यसनसूचके "व्यसनार्शसाकर्त्तरि "वचः क्रूरं मयोक्त-मघशंसिनेति । स्त्रियां ङीप् ।

अघायु लि० अघं पापं परव्यसनं वा कर्तुमिच्छति अघ+क्यच्-उ । पापाचरणेच्छावति, परव्यसनचिकीर्षके च । "त्वा दृका अघायवोविदन्" इति यजु० । परस्वाघं कर्तुमिच्छन्तीति वेददीपः । अघमायाति आ+या उ ईत० । हिंसानिरते । "बघोऽघायूनामिति" ता० ब्रा० ।

अघायुस् लि० अघं पापसाधनमायुरस्य । सर्वव्यस्यास्य पाप-कारके "अघायुरिन्द्रियाराभोभोचं पार्थेति" गीता ।

अघारिन् लि० अघं व्यसनमिच्छति ऋ-णिनि । व्यसनयुक्ते स्त्रियां ङीप् । "अघारिणीविकेश्योरुदत्य" इति वेदः ।

अघासुर पु० कर्म० । असुरभेदे अघनाशनशब्दे तत्कथा ।

अघाह पु० अघस्य व्यसनस्याहः अघसमा० । व्यसनदिने अशौचदिने "अघाहं नैव वर्द्धयेदिति" "अघाहेषु निवृत्तेषु सुप्ताताः कृतमङ्गलाः । आशौचप्राद्विप्रसुच्यन्त इति" च स्मृतिः ।

अघोर लि० न घोरः भयानकः । भयानकभिन्ने सौम्यरूपे "या ते रुद्र!" शिवा तनूरघोरा पापकासिनी" इति वेदः । "अघोरा सौम्या अत एव पापकासिनी शिवा च इति" वेददीपः । नास्ति घोरो यस्मात् । अतिभयानके लि० । रुद्रमूर्त्तिभेदे पु० । "ईशानाघोरनामानौ, वामदेवस्ततः परम् । सद्विजात इति प्रोक्तः क्रमशोऽर्चनकर्म्मणीति पुरा० । अघोरः शिव उपास्यत्वेनाख्यस्याम् अ-घोर+अच् । भाद्रकण्णषट्ईश्यां स्त्री । "भाद्रे मास्य-सिते पक्षे ह्यघोराख्या चतुर्दशी । तस्यामाराधितः स्थाणु-नर्योऽष्टवपुरं भुवमिति" पुरा० ।

अघोष पु० नास्ति घोषोऽस्यात्र वा । वक्ष्येत्पादनार्थं वाह्य

प्रयत्नभेदे तत्प्रयत्नं कृतेषु वर्णेषु च । ते च वर्णाः “खयां यमाः स्वयः+कूपौ विसर्गः शर एव च । एते आसासु-प्रदाना अधोप्राप्त्यन्ताः वेदितव्याः । विवरणं मत्कृत-शब्दार्थरत्ने सूचीपत्रे द्रष्टव्यम् । शब्दशून्ये त्वि० ।

अधोषवत् त्वि० अपोषः वर्णोच्चारणवाह्यप्रयत्नः अस्यस्य मत्तुप् मस्य वः । “खयां यमाः-स्वयः+कूपौ विसर्गः शरएवेत्युक्तेषु वर्णेषु ।

अग्नौ पु० न हन्ति स्फटिकत्वात् न+हन-यक् निपातमात् साधु । प्रजापतौ । न हन्यते स्त्रीहत्यायाः, “अवध्याश्च स्त्रियं प्राहुस्त्यस्यो नगतामपीति” निषिद्धत्वात् कर्मणि नि० । हननकर्मणामन्यायां स्त्रियां गवि स्तो । अग्नौ “गवां पतिरग्नौ” इति वेदः । “पतिं वो अग्नौ-नामिति” वेदः “गावः प्राश्न्यग्नौ इति” च वेदः ।

अग्नेय त्वि० न प्राप्तं शक्यः अर्हः वा प्रा-शक्याद्यर्थे यत् न० त० । प्राणानर्हं दुर्गन्धे वस्तुमाले, मद्ये न० । “मदिरा-प्राणमालेण ब्राह्मण्यदेव हीयते” इति स्मृतौ मद्यस्य प्राण-निषेधात् तस्य तथात्वम् ।

अङ्क (नृक) संख्याकरणे चित्तयुक्तकरणे अदनचुरादि० उभ० सक० सेट् । अङ्क्य-ति ते आञ्जिक-त्-त । अङ्का-पयति ते इति केचित् । “प्रेयांसमाङ्कयदसौ न विधौ कलङ्क” इत्युद्धटः । “एकं चेत्यङ्कापयत्यपीति” काम-धेनुः । अच् अङ्कः । क्त अङ्कितः ल्युट् अङ्कनम् असुन् अङ्कः ।

अङ्क पु० न० अङ्क-करणे, कर्त्तरि वा अच् । विज्ञे “रतिवलयपदाङ्के चापमासज्य कण्ठे” इति कुमा० । कलङ्के, “एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्द्रोः किरणेष्वि-वाङ्क” इति कुमा० । दृश्यकाव्याङ्कभेदे तल्लक्षणं यथा “प्रत्यक्षनेत्रचरितो रसभावसमुज्ज्वलः । भवेद्गूढगन्धार्थः सुद्रक्ष्यकसंयुतः ॥ विच्छिन्नावानरकार्यः क्षिप्रसंलग्न-विन्दुकः । युक्तो न बद्धभिः कार्यैर्वीजसंघतिमान् न च ॥ नानाविधानसंयुक्तो नातिप्रचुरपटुवान् । आवश्यकानां कार्याणामविरोधादिनिर्मितः ॥ नानेकदिनमिच्छंति कथया सम्प्रयोजितः । आसन्ननायकः पालैर्युतस्त्रिचतुरैस्तथा ॥ दूराङ्गानं वधो युञ्जं राज्यदेशादिविभवः । विवाहो भोजनं शापोत्सर्गौ स्तब्धरूतनथा ॥ दन्तच्छेद्यं नखच्छेद्यमन्यद् द्रीडा-करञ्च यत् । शयनाधरपानादि नगराद्युपरोधनम् ॥ ज्ञानानुषेपने चैर्बर्जितो नातिविस्तरः । देवीपरि-जनादीनामनायकवर्णनामपि ॥ प्रत्यक्षचित्तरितैर्युक्तो

भावरसोद्भवः । अन्तर्निष्कान्तनिखिलपालोऽङ्क इति कीर्तितः” इति सा० ॥ दृश्यकाव्यरूपकभेदे च पु० । यथा “नाटकमद्य प्रकरणं भाषव्यायोगसमकारिभाः । रेखा-मृगाङ्कवीथ्यः प्रहसनमिति रूपकाणि दश” इति विभज्य “उत्सृष्टिकाङ्क एकाङ्कोनेतारः व्याघ्रता नराः । रसोऽत्र करुणः स्थायी बद्धस्त्रीपरिदेवितम् ॥ प्राख्यातमिति वृत्तञ्च कविर्वृत्त्या प्रपञ्चयेत् । भाषवत् सन्निवृत्ताङ्कान्यस्मिन् जयपराजयौ ॥ युद्धञ्च वाचा कर्त्तव्यं निर्वेदवचनं बद्ध” । इति ललितम् “रमञ्च केचित् नाटकाद्यन्तःपात्यङ्कपरिच्छे-दार्थम् उल्लुट्टिकाङ्कनामानम्” आङ्कः । अन्ये तु “उल्लान्ता विलोमरूपा स्फटिकेति उत्सृष्टिकाङ्कः” इति सा० । पञ्च ते, समीपे, युद्धभूपथे, देहे, अपराधे, स्थाने, चित्तयुद्धे परम्परासम्बद्धे चिह्ने च पु० । क्रोडे पु० न० “अनन्य-नारोकनीयमङ्कमिति” कुमा० । “अङ्के निधाय तं बालं पुनः संस्कारमर्हतीति” स्मृतिः । “पुनरङ्गाश्रयणी भवामि ते” इति कुमा० । “प्रेम्णोपकण्ठं सचुरङ्गभाजो रत्ना-वलीरम्बुधिरावबन्धेति” साधः । “अङ्कः समीपम् उल्लङ्घ्य” इति मल्लिनाथः । एकत्वादिसंख्याबोधकरेखासन्निवेशे-“अङ्कयुतिः किल सङ्कलितारूपेति” लीला० । नव-संख्यायाञ्च पु० ।

अङ्कतन्त्रं न० अङ्कानामेकादिपराङ्गान्संख्याबोधकरेखाविशेषाणां प्रतिपादकम् तन्त्रं शास्त्रम् । अङ्कशास्त्रे व्यक्ताव्यक्तरूपे, पाटीगणितवीजगणितादौ ।

अङ्कति पु० अनुच-गतौ अति कुत्वम् । वाते । पूजनार्थात् कर्मणि अति । ब्रह्मणि, अग्नौ, अग्निहोत्रिणि च । गन्तरि त्वि० स्त्रियाम् वा ङीप् अङ्कती च ।

अङ्कधारण न० इत० । चिह्नधारणे तत्प्रसङ्गादिवैष्णवचिह्नधारणे च । धृ-णिच् भावे युच् । अङ्कधारणायत्न स्त्री ।

अङ्कन न० अङ्क-करणे ल्युट् । अङ्कनसाधनद्रव्ये गदा(गनीति) प्रसिद्धे । भावे ल्युट् । चिह्नकरणमात्रे न० । “अन्यत्राङ्कन-ज्यायां वाहनिर्मावने” इति स्मृतिः । अङ्कनं त्रिभूलादि-चिह्नकरणमिति प्रा० रघु० । भावे युच् । अङ्कनायत्न स्त्री ।

अङ्कपादव्रत न० व्रतभेदे ।

अङ्कपालि स्त्री पा-अलि इत० वा ङीप् । क्रोडमाने । अङ्केन पालयतीति पालि-इ इत० । उपमातरि (धारमा) इति प्रसिद्धायाम् । अङ्कस्य पालिरिव । आलिङ्गने ।

अङ्कपाली स्त्री अङ्कपालि+ङीप् । अङ्कपालिशब्दार्थे वेदि-काव्यगन्धर्व्ये च ।

अङ्कपाश पु० अङ्कः पाश इव बन्धनेनैव पातनहेतुरत्र । लीला-
वत्प्राप्ते एकाद्यङ्कानां स्थानविनिमयेन संख्याभेदबोधके,
तदैक्यसंख्यासङ्कलनोपयोगिनि च प्रक्रियाभेदे “स्थानान्तमेका-
दिचयावघातः संख्याविभेदो नियतैः स्युरङ्कैः । भक्तोऽङ्क-
मित्याङ्कसमासनिघ्नः स्थानेषु युक्तोऽमितिसंयुतिः स्यादिति” ।
यथा १, २, एतयोरङ्कयोः स्थानद्वये, स्थितिः तयोः
स्थानविनिमये कति भेदा, भेदभिन्नानाञ्च संख्यैक्यमिति
कोति १ च घटे अनेनैव प्रकरणेन १२, २२, एतो द्वौ भेदौ
ऐक्याङ्कमिति” २२ इत्युत्तरं तच्चात्रानेनैव भवति । “न
गुणो न हरो न कृतिर्न घनः घटस्तथापि घटानाम् ।
गर्वितगणकचहूनां स्यात् पातोऽवश्यमङ्कपाशेऽस्तिद्विति”
लीलावती ।

अङ्कपूरण न० अङ्कयोस्तत्संख्ययोः पूरणं गुणनम् । अङ्कयो-
गुणने । [परितोऽङ्कस्य बन्धनम् ।

अङ्कबन्ध पु० अङ्कस्य बन्धः । कोङ्कबन्धे । यथा पर्यङ्कबन्धः ।
अङ्कलोड्य पु० अङ्केन लोड्यतेऽसौ लोड-गद्यत् ७त० ।
चिञ्चोड्यके ।

अङ्कलोप पु० अङ्कस्य वियोज्यसंख्याया इष्टसंख्यातो लोपः
वियोजनम् । इष्टसंख्यातः कस्याञ्चित् संख्याया वियोजने
यथा नवाङ्कसंख्यातः पञ्चाङ्कसंख्याया वियोजने चतुः-
संख्याऽवशिष्यते । एवम् अन्यत्रापि ।

अङ्कस् न० अन्व-असन् कृत्वम् । चिञ्जे, शरीरे च ।
“पथामङ्कस्य न्यापनीफलदिति” वेदः ।

अङ्कस न० अङ्कोऽभिप्रासि अच् । चिञ्जयुक्ते । “श्वेनस्वेव
भ्रजतोऽङ्कसं परीति” यजुः । अङ्कसं वस्तुमात्रपदिकमिति ।
अङ्काङ्क न० अङ्के मध्ये अङ्काः शतपत्रादिविज्ञानि यस्य । जले
“आपो वै अङ्काङ्काः कन्द” इति, अङ्काङ्कं कन्द इति च
श्रुतिः । [कारैरङ्कितं मेघवाहनमिति” वज्रध्यानम् ।

अङ्कित लि० अङ्क-क्त । चिञ्जयुक्तीकृते, “खाहाखधावघट-
अङ्कित् लि० अङ्कः आलिङ्गनस्थानत्वेन अस्यास्ति अङ्क-
इति । अङ्केनालिङ्ग्य वादनीये ऋदङ्गादिवाद्यभेदे, कोङ्क-
विशिष्टे च । “पाशायामङ्कितो ये चरन्तीति” वेदः ।

अङ्किनी स्त्री अङ्कानां चिञ्जानां समूहः खलादि० इति ङीप् ।
चिञ्जसंघाते । अस्त्यर्थे इति ङीप् । अङ्कयुक्तस्त्रियाम् ।

अङ्कुर अस्त्री० अङ्क-उरच् । बीजादभिनवोत्पन्ने, ऋत्ति-
काशुद्धिद्वय जाते तृणवृक्षादौ “हम्रांयङ्कुरेण तृणाङ्कुरे-
ष्विति” रघुः । जले, शीघ्रोत्पत्तिसाधमप्रात् रुधिरं,
लोम्नि च सुकुले च “मृताङ्कुरास्वादकपायकच” इति कुमा० ।

अङ्कुरक पु० अङ्कुरते तृणादिना सञ्चयितेऽसौ अन्व-उरच् ततः
क । पञ्चादीनां वासस्थाने (वासा इति) ख्याते ।

अङ्कुरित लि० अङ्कुरः जातोऽस्य ता० इतच् । जाताङ्कुरे ।

अङ्कुश अस्त्री० अङ्क-उशच् । हस्तिचालनोपयोगिनि वक्रापे
लौहास्त्रभेदे (डाङ्कश) इति ख्याते । “तिरोगतं साङ्कुश-
सदृहन् शिर” इति भाषः । “सन्निवेश्य कुशावल्यां रिपु-
नागाङ्कुशं कुशमिति” रघुः । प्रतिबन्धे च “निरङ्कुशः
कवय इति” मल्लिनाथः पञ्चा० मङ् । आङ्कुशायनः
अङ्कुशचिह्नरूपस्थाने लि० ।

अङ्कुशग्रह पु० गृह्णातीति ग्रह-अच् इत० । अङ्कुशधारिणि
निषादिनि । “अन्येऽङ्कानोऽवमताङ्कुशग्रह” इति भाषः ।

अङ्कुशदुर्द्धर पु० दुःखेन धार्यते व्यवस्थाप्यते दुर्-धारि-खल्
तुल्यः अङ्कुशेन-दुर्द्धरः इत० । दुर्दान्तहस्तिनि ।

अङ्कुशधारिन् पु० अङ्कुशं धारयति धारि-णिनि । हस्ति-
पालके ।

अङ्कुशमुद्रा स्त्री अङ्कुशकारा मुद्रा । “मञ्जोच्च मध्यमां
कृत्वा तन्मध्यपञ्चमूलतः । तर्जनीं किञ्चिदाकुञ्चेत् सा
मुद्राऽङ्कुशसंज्ञितेति” तन्मोक्षे तीर्थावाहनाद्यर्थं कल्पिते
अङ्कुलिसन्निवेश रूपेमुद्राभेदे ।

अङ्कुशी स्त्री अङ्कुशः चित्तनागरोधनोपायः विवेकः अस्यस्याः
अच् गौ० । जैनोपदेवीभेदे । [तृणवृक्षादौ ।

अङ्कुर पु० अङ्क-खर्जूरादित्वात् ऊरच् । अभिनवोत्पन्ने

अङ्कूष अस्त्री० अङ्क-ऊषच् । हस्तिचालनोपयोगिनि वक्रापे
लौहमयेऽस्त्रभेदे (डाङ्कश) ।

अङ्कोट(ठ) (ल) पु० अङ्कुरते लक्ष्यते कीलाकारकण्टैः । अङ्क-
ओट (ओठ) (ओल) ङा । पीतवर्णसारे गन्धयुक्तपुष्पे
दीर्घकण्टकयुक्ते रक्तवर्णफले (आकोड) इति ख्याते घञे ।

अङ्कोलक पु० अङ्कोल-कार्थे-क । आकोड इति ख्याते घञे ।

अङ्कोलिका स्त्री वल-अच् नि० संप्रसारणे-उलः अङ्काय तदा-
नाय उलः कार्थे क । आलिङ्गनक्रियायाम् । [विषभेदे ।

अङ्कोलसार पु० अङ्कोलस्य सारः ईत० । अङ्कोटवृक्षजाते
अङ्कोलिका स्त्री । घ० साधुः । अङ्कोटवृक्षे ।

अङ्कुर पु० अङ्के कोङ्के स्थापयित्वा वाद्यतेऽसौ यत्, अङ्के साधुः
अङ्क-य वा । “साईतालतयायामः चतुर्दशङ्कुलानमः ।

हरीतक्याकृतियः सादङ्कोऽङ्के स हि वाद्यते इत्युक्ते”
कोङ्के स्थापनपूर्वकं वादनीये ऋदङ्गादौ । अङ्कनीये लि० ।

अङ्ग चिञ्जयुक्तकरणे अदन्तचुरादि उभय० सकर्मकः सेट् ।
अङ्गय-ति ते आङ्गिग-त् त । मतान्तरे अङ्गापयति ते ।

अङ्ग न० अम-गत्यादौ बा० गन् । चित्ते (अङ्गजः कामः)

“हिरण्यगर्भाङ्गभुवमिति” देहे “हस्तेनस्पर्शं तदङ्गमिन्द्र” इति क्रमा० । अङ्गशब्दस्य चेष्टावदन्यावयविरूपावयवविवाचित्वेऽपि तदवयवेऽपि हस्तपादादौ व्यवहारः अवयवत्वसामानात् तेषाञ्च प्रत्यङ्गशब्देनापि व्यवहारः । तत्राङ्गशब्दस्य देहार्थत्वे तदवयवरूपं तदवयवभेदाच्च सुश्रुते दर्शिताः । यथा “शुक्रशोणितं गर्भाशयस्यमात्मप्रकृतिविकार-संमूर्च्छितं गर्भं इत्युच्यते तच्च चेतनावस्थितं वायुर्विभ-जति, तेज एनं पचति, आपः क्षेदयन्ति, पृथिवी संहृत्याकाशं विवर्जयति । एवं विवर्जितः स यदा हस्तपादजिह्वाघ्राणकर्णनितम्बादिभिरङ्गैरुपेतस्तदा शरीर-मिति संज्ञां लभते तच्च षडङ्गं शाखाश्चतस्रो, मध्यं पञ्चमं, वनं शिर इति ।

“अतः परं प्राणङ्गानि वक्ष्यन्ते । मस्तकोदरपृष्ठनाभि-ललाटनासाचिवक्त्रास्तथीवा इत्येता एकाकाः । कर्ण-नेत्रनासाभ्रशङ्खासंगण्डकक्षसनद्वपाश्वस्निग्धानु-बाह्वर-प्रष्टतयो द्वे द्वे, विंशतिरङ्गुलयः । स्रोतांसि च वक्ष्य-माणानि । एव प्रत्यङ्गविभाग उक्तः ॥ तस्य पुनः सङ्ख्या-नम् । त्वचः कला धातवो मला दोषा यक्ष्णीहानौ फुफ्फुस उण्डुको हृदयमाशया अन्त्राणि वृक्कौ स्रोतांसि कण्डुरा जालानि कूर्चा रज्जवः सेवन्त्यः सङ्ख्याताः सिमन्ता अस्थीनि सन्धयः स्नायवः पेश्यो मर्म्माणि शिरा धमन्यो योगवहानि स्रोतांसि च ॥

त्वचः सप्त । कलाः सप्त । आशयाः सप्त । धातवः सप्त । सप्त शिराशतानि । पञ्च पेशीशतानि । नव स्नायुशतानि । त्रीण्यस्थिशतानि । द्वे दशोत्तरे सन्धि-शते । सप्तोत्तरं मर्मशतम् । चतुर्विंशतिर्धमन्यः । तयो दोषाः, तयो मलाः । नव स्रोतांसिति समासः इति” ॥

अवयवे “शेषाङ्गनिर्माणविधौ विधातुरिति” क्रमा० । अपाङ्ग इति ।

उपाये, “सर्वं कार्यं शरीरेषु सङ्ख्याङ्गस्त्वन्वपञ्चकमिति” “मन्त्रो यो ध्रुवाधीरः सङ्ख्याङ्गैः संवृत्तैरपीति” च भाषः । प्रधानोपयोगिनि उपकरणे, “फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गमिति” भीर्मासा । “प्रधानस्याक्रिया यत् साङ्गं तत् क्रियते पुनः तदङ्गस्याक्रियायान्विति” स्मृतितः । “हृदयश्चरयपादातं सेनाङ्गं स्यात्तदुच्यमिति” श्रम्बोधने अव्य० । “त्वमङ्ग यस्याः पतिरिच्छा तत्तम” इति नैषधम् । अङ्गमस्यस्य अच् । अङ्गवति

“सेनाङ्गविकार इति” पा० अङ्गस्याङ्गिन इत्यर्थः अन्तिके च त्वि० । जम्बादिलम्बे न० “अङ्गाधीशः स्वगेहे बुधगुरुकविभिः संयुतो वीक्षितो वेति” जातकम् । देशभेदे पु० । तस्य विवरणम् अङ्गाधिपशब्दे । “अङ्गेषु वङ्गेषु खसेषु योज्या” इति “अङ्गवङ्गखसेष्वेति” च ज्योति-षम् अङ्गानां राजा आङ्गः बहुर्घे अङ्गाः । अङ्गदेशे भवः अण् । आङ्गः । बहुर्घे अङ्गाः । अङ्गेन देहेन निर्दृष्टः ठक् । आङ्गिकः । अङ्गदेशस्तद्राजानो वा भक्तिरस्य अण् आङ्गः । अङ्गसेदम् अङ्गीयः । “यस्मात् प्रत्ययविधि-स्तदादि एत्ययेऽङ्गमिति” परिनिपरिभाषिते प्रत्ययाविधि-भूते शब्दभेदे, “इणः वीध्वां लुङ्लिट्ठां धोऽङ्गादिति” पा० । अङ्गादागतम् अण् । आङ्गः अङ्गनिमित्ते कार्य्ये “वर्णा-दाङ्गं बलीय इति” परिभा० । उपकरणानि च यथा यथसङ्ख्यानि दिङ्मात्रमलोच्यते । तत्र “सामप्रमात्यसङ्घत् कोषो राष्ट्रं दुर्गं बलानि च राज्याङ्गानां सङ्ख्यानि” “सामप्र-मात्यौ पुरं राष्ट्रं कोषदण्डौ सङ्घत्तथा । सप्त प्रकृतयो हेताः सप्ताङ्गं राज्यसुच्यते” इत्यङ्गानि राज्याङ्गानि । दर्शादौ च प्रयाजादीनि, वैदिककर्मणाञ्च तत्तत्क्रिया-कलापाः तत्तदुद्रव्याणि चाङ्गानि “साङ्गाङ्गं वैदिककर्मणः फलावश्यम्भाव इति” भीमा० । वेदस्य व्याकरणादीनि अङ्गानि, “शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दसाञ्चितिः । ज्योतिषामयनञ्च वेदाङ्गानि षडेव तु इति” । एतेषाञ्च लक्षणादिकमप्ये वक्ष्यते । एतेषां वेदार्थज्ञानोपयोगित्वा-दङ्गत्वम् अतएव श्रुतौ “ब्राह्मणेन निष्कारणः षडङ्गः सरस्-स्यो वेदो ध्येतव्य” इत्युक्तम् शिक्षायां तेषां वेदार्थज्ञानोपयो-गित्वा दङ्गत्वं दर्शितम् यथा “छन्दः पादौ तु वेदस्य हृक्कौ कल्पोऽथ पश्यते । ज्योतिषाम-यनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रसुच्यते । शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतं तस्माद् साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोकं महीयते इति” अतो वेदार्थज्ञानोपयोगितया एतेषां यस्यानां वेदाङ्ग-त्वम् । “द्वे विद्ये वेदितव्ये” इत्युपक्रमे “पराचापरा च तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दोज्योतिषमिति सा परा यथाचर-मधिगम्यते” इति श्रुतौ व्याकरणादीनामपरविद्यात्वेन कीर्त्तनं “तेषाञ्च साधनभूतधर्महेतुत्वात् षडङ्गसङ्ख्यानां धर्मसाधनत्वेनापरविद्यात्वमिति” भाष्ये उक्तम् । आशु-वेदादीनामुपवेदत्वं न्यायादीनामुपाङ्गत्वं यथा च तेषां तथात्वं तथा तत्तच्छब्दे दर्शयिष्यते ।

तथा ज्योतिषस्याङ्गानि नानाविधानि तत्र प्राधान्यात्
विधानि यथोक्तं वराहसंहितायाम् । “ज्योतिःशास्त्र-
मनेकभेदविषयं स्वस्वव्यापिधितम् तत्कात्क्षणीय-
नयस्य नाम मुनिभिः सङ्कीर्त्यते संहिता । स्वाम्ये-
ऽस्मिन् गणितेन या यज्ञगतिस्तन्वाभिधानम्वसौ होराव्यो-
ऽङ्गविनिश्चयश्च कथितः स्वस्वस्तृतीयोऽपरः” इति ।

नरपतिजयचर्यायान्तु षड्विधान्याङ्गानि समासेनोक्ता
तेषां विस्तारो दर्शितो यथा

“स्वरचक्राणि चक्राणि भूवलानि बलानि च । ज्योतिषं
यजुनश्चैव षडङ्गान्यत्र वच्मग्रहम् ॥ यामलेषु च सर्वेषु यान्यु-
क्तानि स्वरोदये । विंशतिःस्वरचक्राणि तन्नामानि वदा-
मग्रहम् । मातावर्णो यज्ञोजीयो राशिर्भं पिण्डयोगकौ ।
द्वादशाब्दोद्भवश्चक्रं वर्षायनतु मासकम् ॥ पञ्चाहं नाडिकं
चक्रन्निधिवारकयोगकम् । तत्कालेन्दुफलङ्कावास्वरन्दे हो-
ज्ज्वन्तथा ॥ (इति स्वरचक्रनामानि) । पूर्वसुक्तेषु शास्त्रेषु
मया ज्ञातानि यानि च चतुरशीतिचक्राणि तेषां
नामानि वच्मग्रहम् ॥ एकाशीतिपदश्चक्रं शतपत्वं नवां-
शकम् । अत्र सिंहासनं चक्रं कूर्मपञ्चविधात्मकम् ॥
भूदेशं नगरं जलं गृहकूर्मश्च पञ्चकम् । पञ्चचक्रं फणी
शास्त्रं राहुकालानलनिधौ ॥ सूर्यकालानलं चक्रं चन्द्र-
कालानलन्तथा । घोरकालानलं प्रोक्तं गूढकालानलं
बलम् ॥ राशिस्वर्यसमायोगे चक्रं कालानलं मतम् ।
संघट्टकं सप्त ज्ञेयं सप्त कालानलानि च ॥ तिथिवारश्च
नक्षत्रं त्रिधा चैव कुलाकुलम् । कुम्भचक्रं द्विधा प्रोक्तं राशि-
नक्षत्रसम्भवम् ॥ प्रसारश्चक्रवेधाख्यैः प्रभेदैस्तु चरन्निधा ।
भूचरं खेचरं, पान्यं नाडीचक्रं त्रिधा मतम् ॥ कालचक्रं
फणिद्वयं सूर्याख्यं चन्द्रजन्तथा । कविचक्रं द्विधा प्रोक्तं
स्थानस्थायी ज्ञाप्यकम् ॥ खलकारख्यं द्विधा चैव कसिकास्थान
भादिकम् । कोटचक्राष्टकं प्रोक्तञ्चतुरस्त्रादिभेदतः ॥
गजमण्डं रथं व्यूहं कुलं खड्गं हरीन्धनुः । सौरिं सेवां
नरशिङ्गमग्निमार्गायट्टिकम् ॥ सप्तरेशोद्भवश्चक्रं पञ्च-
रेखेन्दुभास्वरम् । त्रिधौ मातृकाचक्रं विजयं ज्येष्ठतो-
रयम् ॥ अहिलाङ्गुलीजीविवर्णाख्यं सप्तनाडिकम् ।
चक्रं सप्तस्वरश्चैव स्थानचक्रं तथैव च ॥ एतानि सर्व-
चक्राणि ज्ञात्वा युज्यं समाचरेत् । जयेदिह न सन्देहो
शक्रतुल्येऽपि भूभुजि ॥ (इति चक्रनामानि) । स्वरोदयेच
चक्रैश्च शतुर्यज्ञ समोऽधिकः । तत्र युजे बलं ज्ञेयं भूभलैर्विज-
सार्थिनाम् ॥ तेषां नामान्यहं वक्ष्ये स्वातानां मङ्गलामले

चतुरशीतिसंख्यामां यद्वलेन जयो रणे ॥ उड्डी जालम्बरी
पूर्णा कामकीलैकवीरका । शिलिन्ध्री च महामारी जेत-
पाली च वंशजा ॥ रुद्रकालानला काली कालरेखा
निरामया । जयलक्ष्मीर्महालक्ष्मीर्जया विजयभैरवी ॥
बाली योगेश्वरी चण्डी जातुबन्धककर्तरी । शार्ङ्गली
सिंहली तन्वी महामाया महेश्वरी ॥ देवकोटी शिवा शक्ती
धूमवाणा वराटिका । त्रिसुण्डा मत्सरी धर्माऽमृताष्टा-
ऽक्षया जया ॥ दुर्मती प्रवरा गौरीकाली नरहरी बला ।
खेचरी भूचरी सुहृदा द्वादशी विष्टकेयला ॥ त्रैलोक्य-
विजया शोरी कराली वड्वापरा । रौद्री च शिशुमातङ्गी
अभेद्या दहनी मता ॥ बद्धबला वर्गभूमी कपाली चानिला-
मला । चन्द्रार्कविम्बभूमी च यज्ञभूराशिलगनगा ॥ राहु-
काला नलीभूमी स्वरभूमि द्विधा मता । रुद्रस्त्रिमासिकश्चैव
राहुचाष्टविधस्तथा ॥ चन्द्रः सप्तविधः सूर्यश्चतुर्धा योगिनी
त्रिधा । कालबलान्त्रिभेदश्च तिथिनक्षत्रवारजम् ॥
इमानि भूवलान्यत्र ज्ञात्वा यः प्रविशेद्विषे । अरयस्तस्य
नश्यन्ति मेघा वातहता यथा ॥ (इति भूवलानि) । शलोः
समाधिके नाम्नि स्वरैश्चक्रैश्च भूभलैः । स्थानसेनाधिके शतौ-
बलविज्ञानसंयुते ॥ अभङ्गे चाप्यभेदे च दुःसाध्ये दुर्जये-
रिपौ । जयोपायमहं वक्ष्ये मन्त्रयन्त्रादिकं बलम् ॥
रणाभिषेचनं दीक्षा रणार्चा रणकङ्कणम् । वीरपट्टं रणेपट्टं
जयपट्टस्य बन्धनम् ॥ मेखलाकवचं न्यासं सुस्त्राचां च कङ्क-
णम् । औषधन्तिलकं प्रणतागुटिकां च कपर्दिकां ॥
योगेष्टितशस्त्राणि शस्त्ररक्षाय मोहनम् । शस्त्रलेपांश्च
विविधान् वाणानाम्पि च बन्धनम् ॥ शस्त्रलङ्काङ्गुलदंकां
सुरजम्भकधारणम् । मारणं मोहनं कामविद्वेषोच्चाटनं
वशम् ॥ पताकापिच्छकं यन्त्रात्परविद्याविनाशम् । शान्तिकं
निजसैन्यस्य सर्वोपद्रवनाशनम् ॥ बलान्येतानि योज्ञात्वा
संध्यां कुरुते नृपः । असाध्यस्तस्य नैवास्ति शत्रुः को पि
महीतले ॥ (बलबलनामानि) । गणितं व्यवहारश्च होरा-
ज्ञानं परिस्फुटम् । त्रिस्तम्भं ज्योतिषं वक्ष्ये जयचर्यां
स्वरोदये ॥ खेचरानयनं स्पष्टं पञ्चाङ्गं तिथिसाधनम् ।
उदयास्तमनश्चक्रक्रान्तिं वक्ष्ये यथावति ॥ नतोन्मत्तप्रमाणश्च-
भावसन्धिप्रसाधनम् । पञ्चाणां षड्बलं वक्ष्ये राशिभावबला-
न्यतम् ॥ राशिसंज्ञाप्रभेदश्च खेचराणां तथैव च । नृणां
जन्मफलं वक्ष्ये ऋक्षराश्यां शलग्नजम् ॥ फलशुद्धार्कयोगानां
पञ्चाणां सोऽज्ञानीचकम् । आयुर्द्वायं दशाश्चैव तासा-
ङ्गालप्रवेशनम् ॥ तन्माङ्गलं महानुष्ठाहान्दशान्तर्हययोः

फलम् । ग्रहवर्गाष्टकं स्पष्टं तस्माद्दिनफलं वदेत् ॥ ताजि-
काज्जलग्नस्य साधनञ्च परिस्फुटम् । वर्षमासदिवालग्नल-
क्षणान्तफलान्तः ॥ आद्योत्पत्तिं त्रिधा वक्ष्ये विषमध्वे
दिनेष्टकम् । दिनमानं दिनं भुक्तसुदयम् षटीषु च
सिद्धिच्छायातिषष्टिञ्च दुष्टमासप्रविंशति । लग्नोदयानु-
खदेशीयान् तेभ्योलग्नस्य साधनम् ॥ लग्नमानन्तथा होरा-
द्रेष्काणं सप्तमांशकम् । नवांशं द्वादशं त्रिंशम् उदये
सप्तसाधनम् ॥ तिथेः प्रकरणं वक्ष्ये वारनक्षत्रयोगजम् ।
योगाख्यं करणाख्यञ्च सुहृत्तान् संक्रमोद्भवम् ॥ चन्द्रतारा-
बलञ्चैव पक्षभेदेन संयुतम् । शुभाशुभांश्च योगांश्च तिथि-
वारर्क्षयोगजान् ॥ सिद्धं संवर्त्तकञ्चैव तथा वारशुभा-
शुभम् । अवमन्तिदिनं वक्ष्ये ततो योगन्विपुष्करम् ॥
यमघष्टं यमदंष्ट्रं क्रकचार्गलपातकान् । कुमारलक्षणं
घट्टं मूलातिमूलयोगिनीम् ॥ वारमूलान्तथा कालं काल-
बेलां परिस्फुटम् । कालहोराद्ययामञ्च कुलिकद्वयकद्वयम् ॥
फलं ग्रहस्य धिष्णस्य वक्ष्ये भार्गवयोः फलम् । दशां चान्त-
र्द्दिशां स्थूलां वक्रातिचारयोः फलम् ॥ पीडास्थानानि
खेटानां ग्रहावस्थां तथैव च । भावफलं सन्धिफलं क्षता-
नेधसुपग्रहान् ॥ शीघ्रवक्रग्रहोद्देशज्ञोपरं गोचरव्ययम् ।
विवाहञ्च प्रतिष्ठाञ्च दीक्षायात्राप्रवेशनम् ॥ वास्तुदीपो-
र्द्धविन्यासं कालविशेषकांस्तथा । जलयोगार्थकाण्डञ्च
वर्षमासदिनाङ्कितम् ॥ तिथ्यादिपञ्चकं खेटचन्द्रन्तकाल
सम्भवम् । अवस्थाद्वयसिद्धिञ्च लोकचिन्तां वदामग्रहम् ॥
अङ्गसन्दादि सर्वाणि कालचिह्नानि यानि च । दुष्ट-
रिष्टान्यहं वक्ष्ये तथा तेषाञ्च शान्तिकम् ॥ ज्योतिरङ्गमिदं
सर्वं ये जानन्ति मनीषिणः । दीपवत्तान्जिजानीयान्मोहा-
न्धकारनाशने” इति ॥

गर्गसंहितायां तु चतुर्विंशतिसंख्यानि अङ्गानि उपा-
ङ्गानि चत्वारिंशदिति ज्योतिरङ्गानि चतुःषष्टिविधान्तुक्तानि
यथा “यथैव वेदस्याङ्गानि षडुक्तानि मनीषिभिः । चतुःषष्टि-
स्तथाङ्गानि ज्योतिषस्य विदुर्बुधा” इत्युपक्रम्य गणितज्ञान-
पूर्वकं तज्ज्ञानभावश्यकमित्युक्त्वा तद्विभागा दर्शिता यथा
“तस्मात् कृत्स्नमधीत्यामे वेदाङ्गं कालसाधनम् । ज्योति-
षामयनाङ्गानि चतुःषष्टिन्तः पठेत् । येषामप्ये कर्मगुणौ
चन्द्रलग्ने त्वनन्तरम् । नक्षत्रकेन्द्रेभ्ये चैव द्विवर्गः प्रथमः
स्मृतः । राहौ दृष्टस्ततो शुक्रे, धूमकेतौ शनैश्चरे ।
अङ्गारके बुधेऽर्के च चारानष्टौ ततः पठेत् । चक्रोपल-
नन्तरं चक्रं सङ्गचक्रं तथैव च । अचक्रं वातचक्रं च

चक्राङ्गेषु चतुष्टयम् । वास्तुविद्याङ्गविद्या च वायसानां
तथैव च । ज्योतिस्तस्मै विद्युता दृष्टगर्गमताः शुभाः ।
स्वातीयोगं तथाषाढारोहिण्यायोगमेव वा । एतान् कृत्स्नान्
विजानीयात् भयोगान् वै विशेषतः । रहस्यं चेतीहाङ्गानि
चतुर्विंशतिरीरिताः । अतज्जुं प्रवक्ष्यामि उपाङ्गानीह
नामतः । असुपूर्वार्द्धिधानेन चत्वारिंशद्वि नामतः ।
ग्रहकोशो ग्रहयुजं ग्रहशृङ्गाटकं तथा । कृत्स्नं ग्रहे-
न्दराणाञ्च ग्रहपाकास्तथैव च । विषयाश्चाग्निवर्षांश्च मेना-
व्यूहस्तथैव च । मयूरचित्रोपनिषदुपहारप्रशान्तयः ।
तत्त्वान्तिके तुलाकोशोद्भवन्तोपधारयेत् । सर्वभूतहितं-
चैव तथा पुष्पलतां विदुः । उपानहोस्तथा ऋदोयस्त्र-
च्छेदस्तथैव च । कृत्स्नोभुवनकोशश्च गर्भाधानादिकं तथा
निर्घातो भूमिकम्पश्च परिवेष्टास्तथैव च । ऋतुस्व-
भावाः सन्त्येवं तथोक्ताश्चोपधारयेत् । सांवसरस्तथा युक्तः
शास्त्राणां देशकोभवेत् । बलाबलं तु विज्ञेयं बद्ध यत्न
बलं वदेत् । चतुःषष्ट्यङ्गमेतत्सु संवत्सरसदाहृतमिति” ।
एवञ्च गणितादित्यं प्रधानाङ्गत्वात् स्वान्वयसंज्ञम् अन्यानि
तु अप्रधानान्यङ्गानीति कचित् संक्षेपत उक्तानि, कचित्
विस्तरत इति विशेषः । गर्गोक्तविभागमभिप्रायेणैव मुद्रा-
राखसे “कृतपरिचमोऽस्मि चतुःषष्ट्यङ्गे ज्योतिषे” इति
स्वत्वधारवाक्यम् । दृष्टसंहितायां तु गर्गोक्तान्वये प्रायशो-
ऽङ्गानि प्रदर्शितानि तेषां स्वरूपादिकं तत्तच्छब्दे वक्ष्यते ।

दृश्यकाव्ये मुखप्रतिगर्भविमर्षोपसंहृतिरूपसन्धिपञ्चकस्य
चतुःषष्टिरङ्गानि यथोक्तं साहित्यदर्पणे “उपक्षेपः परिकरः
परिन्धासो विलोभनं । युक्तिः प्राप्तिः समाधानं विधानं परि-
भावना ॥ उल्लेखः करणं भेदः एतान्यङ्गानि वै सुखे” (इति
सुखस्य १२) “विलासः परिस्पर्श विधृतं तापसं तथा । नर्म
नर्मद्युतिश्चैव तथा प्रथमं पुनः ॥ विरोधश्च प्रतिमुखे तथा
स्यात् पर्युपासनम् । पुष्पं वज्रसुपन्यासो वर्यसंहार इत्यपि”
(इति प्रतिमुखस्य १३) “अभूताहरणं मार्गो रूपोदाहरणं
क्रमः । संप्रहृष्टानुमानश्च प्रार्थनाक्षिप्त्रेव च ॥ त्रोटका-
धिबलोद्देशे गर्भे क्षुर्विद्वस्तथा (इति गर्भस्य १२) । “अप-
वादोऽथ सम्प्रेतो व्यवसायो द्वयो द्युतिः । शक्तिः प्रसङ्गः
खेदश्च प्रतिषेधो विरोधनम् ॥ प्ररोचना विमर्षे स्यादादानं
कादनं तथा (इति विमर्षस्य १३) । “सन्निर्विकोपो यथनं
निर्गन्धः परिभाषणम् । कृतिः प्रसाद आनन्दः समयो-
ऽप्युपगूहनम् ॥ भाषणं पूर्ववाक्यञ्च काव्यसंहार एव
च । प्रशस्तिरिति संहारे श्लोकान्यङ्गानि नामतः” (उप-

संहारस्य १४) ॥ चतुःषष्टिभिर्धं हेतुतदङ्गं प्रोक्तं मनो-
पिभिः । कुर्याद्विनियते तस्य सम्भावपि निवेशनम् ।
रसातुगुणतां वीक्ष्य रसस्यैव हि मुख्यता । इपरिच्छेदे
अङ्गकर्मणं न० अङ्गस्य कर्म मर्हनातुलेपनादि परिकर्म ।
मर्हनादिदेहसंस्तारे व्यापारे ।

अङ्गग्रह उ० अङ्गस्य रोगादिना ग्रहः ईत० । देहवेदनायाम् ।
अङ्गज उ० अङ्गात् जायते जन-उ । पुच्छे दुहितरि स्त्री ।

“अङ्गादङ्गं सम्भवति पुच्छवदुहिता नृणामिति” ऋतिः ।

देहजातमात्रे लि० । रुधिरं न० । रोगे उ० । लोमि
न० । “तवोत्तरीयं करिष्यमि साङ्गजमिति” भार० । अङ्ग-
जन्मादयोऽप्युक्तार्थे । अङ्गं मनः तस्मात् जाते कामे उ० ।

अङ्गज्वर उ० अङ्गमङ्गम् अधिकृत्य ज्वरः । राजयक्ष्मरोगे ।

“निरवोचमहं यक्ष्म अङ्गज्वरमिति” वैद्यकम् ।

अङ्गण(न) न० अग्नि-गतौ अङ्गते ऋहाक्षिः स्वत्य गमयते अत्र
ल्युट्, घृ० वा णत्वम् । अजिरे, चत्वरे, (उठान) इति
ख्याते स्थाने “अजनि पञ्चुरपाङ्गनिजाङ्गणधमिकणेऽपीति”
नैषधम् । दन्तप्रान्तत्वमपि । “प्रकटाङ्गनोपभोगायस्व-
खिडतचरित्वेति” काद० । अङ्गनं चत्वरमङ्गना स्त्री
चेति तदर्थः । करणे ल्युट् । याने ।

अङ्गति उ० अङ्गति यात्यनेन अग्नि-करणे अति । वाहने
स्त्रीत्वमपीत्येके वा ङीप् । अङ्गते गमयते सेवादिना
कर्मणि अति । अङ्गणि, अङ्गौ च । कर्त्तरि अति ।
अग्निहोत्रिणि उ० ।

अङ्गद न० अङ्गं दायति शोधयति दै-क । (ताड, वाजु)
इति प्रसिद्धे वाहभूषणे । बालिपुत्रे-वानरे उ० ।
सर्व निश्चिन्त्याधिपस्य वानरराजस्य बालिनस्तारागर्भजः
पुत्रस्तच्चरितं रामायणे चन्द्रकणाकाण्डयोर्विस्तीर्णम् ।
अङ्गदानकर्त्तरि लि० । दक्षिणादिगजकरिण्यां स्त्रीतेत्रके ।
अङ्गं ददाति समर्पयति दा-क । अङ्गदानकर्त्तरि लि०
योषिति स्त्री ।

अङ्गना स्त्री प्रशस्तमङ्गमस्ति अस्याः अङ्ग-न । अङ्गसौख्यवत्यां
योषिति, योषिण्याले च, “अङ्गना वामनस्य स्यात्” इति
हैमोक्तेः वामनदिगजयोषिति च ।

अङ्गनाप्रिथ उ० प्री-क ईत० । अशोकवृक्षे तत्पुष्पेण हि
स्त्रियः स्नाङ्गं भूयन्तीति लोकविद्वम् । योषिप्रियमात्रे
स लि० । दक्षिणादिगजे वामने उ० ।

अङ्गदनिर्ग्रह अङ्गदस्य केयूरस्य निर्ग्रह इव । केयूरशीर्षस्य
पूङ्गाकारेऽप्यभागे ।

अङ्गन्यास उ० अङ्गेषु हृदयादिषु मन्त्रभेदस्य न्यासः । मन्त्र-
विशेषस्य उच्चारणपूर्वकं करस्पर्शेन कर्त्तव्ये तन्मोक्ते न्यास-
भेदे “अङ्गन्यासं करन्यासं वीजम्यासन्तथैव चेति” तन्त्रम् ।

अङ्गपालि स्त्री अङ्गं पालयते सम्बध्यतेऽत्र अङ्ग-पाल-र ।
आलिङ्गने ।

अङ्गपालिका स्त्री अङ्गं देहं पालयतीति पालि-ण्वल् ईत० ।
(धाद् भा) इति ख्यातायाम् उपमातरि । अङ्गपालन-
कारके लि० ।

अङ्गप्रायश्चित्त न० अङ्गस्य देहस्य शुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तम् ।
अशौचेषु पञ्चशूनाजन्यदुरितक्षयार्थं कार्यं “दशाहान्तु
परं समप्रक् विप्रोऽधीयते धर्मवत् । “दानञ्च विधिवद्देय
मशुभात्तारकं हि तदिति” अमुत्रोक्ते दानरूपे प्रायश्चित्ते ।

अङ्गभू उ० अङ्गात् देहात् मनसो वा भवति भू-किप् । पुच्छे,
मनोजे कामे च देहमनोजातमात्रे लि० । “हिरण्यगर्भा-
ङ्गभुवं क्षनिं हरिः” इति भाषः । नारदस्य तन्मनोजातत्वात्
ब्रह्माङ्गभूत्वम् । अङ्गनामङ्गमन्त्राणां भूः । कृताङ्गन्यासे
लि० । “ब्रह्माङ्गभूब्रह्मणि योजितात्येति” कुमा० ।

अङ्गमन्त्र उ० अङ्गेषु हृदयादिषु षट्सु न्यासो मन्त्रः ।
तन्मोक्ते षड्दीर्घभाजि मन्त्रभेदे ।

अङ्गमर्ह उ० अङ्गं मर्हयति संवाहयति ऋद्-णिव् अच् ईत० ।
देहसंवाहके-सेवके । अङ्गमर्ह नकारके लि० । भावे
घञ् । देहमर्हने उ० ।

अङ्गमर्ह क उ० अङ्गं मर्हयति ऋद्-णिव्-ण्वल् ईत० ।
देहसंवाहके-सेवके । देहमर्ह नकारके लि० ।

अङ्गमर्हिन् उ० अङ्गं मर्हयति ऋद्-णिव्-णिनि ईत० ।
अङ्गमर्दके सेवके । अङ्गमर्दनकारके लि० । स्त्रियां ङीप् ।

अङ्गयज्ञ उ० अङ्गीभूतः प्रधानयज्ञोपकरणभूतः यज्ञः । “नव-
यज्ञमखं ज्ञत्वा ततः कर्म समाचरेद्दि”त्युक्ते कर्म-
मात्राङ्गे यज्ञयागादौ, दशोद्यङ्गे समिहयागादौ च ते च
“समिधो यजति, तनूनपातं यजति, इडो यजति, वह्नि-
र्यजति, स्नाहाकारं यजति, इत्येवं पञ्चविधाः । एतेषाञ्च
सकृदनुष्ठानेनैव तन्त्रन्यासेन प्रधानयागानामान्वेयादीना-
मुपकारितेति सीमांशा । अङ्गयागादयोऽप्यत्र । “अङ्गा-
न्यायास्तीदभितः प्रधानमिति” भट्टिः ।

अङ्गरक्त न० यु० अङ्गेऽवयवे रक्तः रन्ज-क्त ७त० । कर्मिण्य-
देयजाते रक्तवर्णपूर्ववति (गुफारोचना) इति बाणिकेषु
वैद्येषु च प्रसिद्धे छन्दभेदे । ईव० रक्ताङ्गमात्रे लि० ।

अङ्गरक्षणी अङ्गं रक्षतेऽनया रक्ष-करणे ऋट्, ईत० ङीप् ।

लौहजालमये अङ्गरक्षणसाधने वर्त्मभेदे अङ्गरक्षणसाधन-
मात्रे त्रि० । भावे ल्युट् । देहत्वात् न० ।

अङ्गराग पु० अङ्गं रज्यतेऽनेन रज्ज-करणे षञ् । अङ्गलेपने
कुङ्कुमादौ । भावे षञ् । अङ्गस्य विलेपने पु० ।

अङ्गराज पु० अङ्गनां जनपदानां राजा अच् समा० ।
अङ्गदेशाधिपे, कर्णे च तत्कथा अङ्गाधिपशब्दे दृष्ट्या ।
अङ्गन्तपादयोऽप्यत्र ।

अङ्गराज् पु० अङ्गेषु तन्नामकदेशेषु राजते राज-क्रिप् ७त० ।
अङ्गदेशाधिपे कर्णे, तद्देशराजमात्रे च ।

अङ्गरुह न० अङ्गे रोहति रुह-क्रिप् ७त० । देहजे लोमके-
शादौ । “विहङ्गराजाङ्गरुहैरिवायतैरिति” भाषः ।

अङ्गलेप पु० अङ्गं लिप्यतेऽनेन लिप-करणे षञ् ईत० ।
अङ्गरागङ्गलेपे । भावे षञ् ७त० । देहे चन्दनाद्यानुलेपने ।

अङ्गव न० अङ्गे स्थावयवे वाति अन्तर्भवति अतिशेषणात् सङ्गु-
चिताङ्गमिव भवति वा-ड ७त० । शुष्कफले ।

अङ्गविकल त्रि० अङ्गेन विकलः । देहव्याकुलतायुक्ते ।

अङ्गविकृति पु० वि-क-क्तिन् अङ्गस्य विकृतिश्चाङ्गनादि-
र्यस्यात् ५त० । (नृगोनाडा) इति ख्याते अपस्माररोगे ।
ईत० । अङ्गस्य विकारे स्त्री ।

अङ्गविच्छेप पु० वि-च्छिप-षञ् अङ्गस्य विच्छेपः चालनं यत्न
व० । अङ्गुल्यादिविन्द्यासभेदेन देहचालनरूपे ऋतो ।
तद्भेदादि यथा । “देहरुच्या प्रतीतो यस्मालमान-
समान्रयः । सविलासोऽङ्गविच्छेपोऽन्त्यमित्यभिधीयते ।
ताण्डवञ्च तथा लास्यं द्विविधं नृत्यसुच्यते । मेवल्लि-
वञ्चरूपञ्च ताण्डवं द्विविधं मतम् । अङ्गविच्छेप
बाहुल्यं तथाभिनयनूयता । यत्न सा मेवल्लिस्तस्या
देश्योति नाम लोकतः । हेदनं भेदनं यत्न बहुरुपा सुखा-
बली । ताण्डवं बहुरुपन्तत् दारुणात् गलमूर्ध्वतः ।
हरितं योवतश्चेति लास्यं द्विविधसुच्यते । यत्नाभिनय-
भावाद्ये रसैराल्लेषचुम्बनैः । नायिकानायकौ रङ्गे नृत्य-
तन्मुखुरितं हि तत् । मधुरं वज्रलोलाभिर्नग्रीभिर्बल नृत्यते
वशीकरणविद्याभं तङ्गास्यं योवतं मतम् । गेयादुत्तिष्ठते
वाद्यं वाद्यादुत्तिष्ठते लयः । लयतालसमारब्धं ततोऽन्त्यं प्रय-
त्तं ते इति सङ्गीतदासोदरः । भावे षञ् । अङ्गचालने ।

अङ्गविद्या स्त्री अङ्गरूपा व्याकरणादिशास्त्ररूपा विद्या
ज्ञानसाधनम् । ज्ञानसम्पादके व्याकरणादिशास्त्रे ।
प्रश्रुताले अङ्गानां देहावयवानां चेष्टादिना शुभाशुभबोधके
शास्त्रे च । सा च विद्या उच्यते संहितायां दर्शिता

यथा “अथाङ्गान्यूर्वोऽस्तनदृष्टव्यपादं च दशना भुजौ
हस्तौ गण्डौ कचगलनखाङ्गुलमपि यत् । सशङ्खं कक्षांस-
श्रवणगुदसञ्जीति पुरुषे, स्त्रियां भ्रूनासाक्षिगर्भलकटिमु-
लेखाङ्गुलिचयम् ॥ जिह्वा घोषा दिगिङ्के घाष्णि युक्त्वं
जङ्घे नाभिः कर्णपालो ककाटी । वक्त्रं पृष्ठं
जलुजान्वस्थिपार्श्वं हृत्तात्त्वन्तो मेहनोरस्तिकं च ॥
नयुंसकाश्रयं च शिरो ललाटम् आश्रादयसंश्रै-
परैश्चरेण । सिद्धिर्भवेज्जात नयुंसकैर्नो रुन्ध्रकृतै-
भेग्नकृतैश्च पूर्वैः ॥ स्पष्टे वा चालिते वापि पादा-
ङ्गुष्ठेऽक्षिरग् भवेत् । अङ्गुल्यां दुहितः शोकं शिरो-
धत्ते नृपादुभयम् ॥ विप्रयोगशूरसि स्वगात्रतः कर्पटा
हृतिरनर्घदा भवेत् । स्यात्प्रियाप्रिभिर्यह्य कर्पदं
पृच्छतश्चरणपादयोजितः ॥ पादाङ्गुष्ठेन विलिखेद्भूमिं
क्षेतोत्थचिन्तया । हस्तेन पादौ कण्डयेत्तस्य दासीमया
च सा ॥ तालभूर्जपटदर्शनेऽङ्गुलं चिन्तयेत्कचतुर्थास्थिभ्रम-
गम् । व्याधिराश्रयति रज्जुजालकं वल्कलं च समवेक्ष्य
बन्धनम् ॥ पिप्पलीमरिचशुण्ठिवारिदैर्लोभकृषवसनाम्बु
जीरकैः । गन्धमांसिगतपुष्पया वदेत् पृच्छतस्तगरक्षेण
चिन्तनम् । स्त्रीपुरुषदोषपीडितसर्वाङ्गसुतार्थधान्यतनया-
नाम् । द्विचतुःषट्पदक्षितीनां विनाशतः कोत्सितैर्दृष्टैः ॥
न्यपोधमधूकतिन्दु कजम्बूलक्षाम्बदरिजातिफलैः । धनकन-
कपुरुषलोहंशुककूट्योदुम्बराग्निरपि करगैः ॥ धान्यपरि-
पूर्णपात्रं कुम्भः पूर्णः कुटुम्बपट्टिकरौ । गजगोशुनं
सुरोघं धनयुवतिस्तुहृदिनाशकरम् ॥ पशुहस्तमहिषपङ्कज-
रजतव्याघ्रैर्लभेत सन्दृष्टैः । अविधननिवसनमल्लयज
कौशेयाभरणसङ्घातम् ॥ पृच्छा उच्यते अवकसुपरिग्राह्य
दर्शने नृभिर्बिहिता । सितद्युतार्थभवा गणिकानृपकृति-
कार्यकृता ॥ शाक्योपाध्यायाहृतनिर्द्वन्द्विनिमित्तनिगमकौ-
वर्तैः । चौरचमूपतिवणिजां दासदोषापणस्यवध्यानाम् ॥
तापसे शौण्डिके दृष्टे प्रोपितः पशुपालनम् । हृत्तं
पृच्छकस्य स्यादुच्छ्रष्टसौ विपक्षता ॥ इच्छामि प्रष्टुं
भयं पश्यत्यार्यः समादिशेत्पुत्रो । संयोगकुटुम्बोत्था कामै-
श्वर्योद्भवा चिन्ता ॥ निर्दिशेति गदिते जयाध्वगा,
प्रत्यवेक्ष्य समं चिन्तितं वद । आशु सर्वजनसध्यं त्वया
दृश्यतामिति च बभ्रुचौरजा ॥ अन्तःस्थेऽङ्गे स्वजन
उदितो वाङ्मने बाह्य एवं पादाङ्गुष्ठाङ्गुलिकलनया
दासदासीजनः स्यात् । जङ्घे प्रेक्ष्यो भवति भगिनी
नाभितो हृत्सभायां पाण्डुङ्गाङ्गुलिचयज्ञतस्यार्थे

उत्पत्त्ये ॥ मातरं जठरे, भूर्जं गुरुं, दक्षिणवामकौ ।
 बाहू भ्राताथ तत्पत्नी स्मृष्ट्वैवं चौरमादिशेत् ॥ अन्तरङ्ग-
 मवसृज्य बाहूगच्छर्शनं यदि करोति पृच्छकः । स्नेहमूल-
 यज्ञतस्यजज्ञधः पातयेत्करतलस्यवस्तु चेत् ॥ अथमवना-
 मितान्परिमोटनतोऽप्यथवा, जनष्टतरिक्तभागडुमवलोक्य च
 चौरजनम् । हृतपतितकृतास्मृतविनष्टविभगगतोन्मथित-
 कृताद्यानिष्टरवतो लभते न हृतम् ॥ निगदितमिदं यस्तत्
 सर्वं तुषास्थियिधादिकैः सह कृतिकरं पोडार्तानां समं
 रुदितक्षुत्तैः । अवयवमपि स्मृष्टान्तःस्थं दृढं मरुदाहरेद्
 अतिबहुं तदा भुक्तास्रं संस्थितः सुहृतो वदेत् ॥ ललाट-
 स्पर्शनाच्छूकदर्शनाच्छालिजौदनम् । उरःस्पर्शात् पटि-
 कास्रं योवास्पर्शं च यावकम् ॥ कुक्षिगुचजठरजानुस्पर्श-
 माथाः पयस्तिलयवाग्वः । आस्वादयतचौष्ठौ लिङ्गतो
 सधुरं रसं ज्ञेयम् ॥ विस्मृक्ते स्फोटयेज्जिह्वामन्त्रे वक्त्रं
 विज्ञूययेत् । कटुतिक्तकषायोष्णैर्हिक्केत्, धीवेच्च भैन्धवे ॥
 स्नेहान्तागे शुष्कतिक्तं तदल्पं, श्रुत्वा क्रव्यादं प्रेक्ष्य वा
 मांससिन्धुम् । भ्रूगण्डौषस्पर्शने श्राकुनं तद्भुक्तं तेने-
 त्युक्तमेतन्निमित्तम् ॥ मूर्धगलकेशहस्तगण्डकणजङ्घं वस्तिं
 च स्मृष्ट्वा । गजमहिप्रमेथूकरगोशशृङ्गमांससयुग्मभुक्तम् ॥
 दृष्टे श्रुतेऽप्यशकुने गोधामत्स्यामिषं वदेद्भुक्तम् । गर्भिया-
 गर्भस्य च निपतनमेवं प्रकल्पयेत्प्रभे ॥ पुंस्त्रीनपुंशकाख्ये
 दृष्टेऽनुमिते पुरःस्थिते स्मृष्टे ! तज्जन्म भवति पानास्र-
 उपप्लवकदर्शने च शुभम् ॥ अङ्गुलेन भूदरं बाङ्गुलिं वा
 स्मृष्ट्वा पृच्छेद्गर्भचिन्ता तदा स्यात् । मध्वाज्ज्वाद्यैर्हृन्मरु-
 प्रबालैरग्रस्यैवां सालधात्यात्मजैश्च ॥ गर्भयुता जठरे करगे
 स्याद् दुष्टनिमित्तवशात्तदुदासः । कर्पति तज्जठरं यदि
 पीठोत्पीडनतः करगे च करेऽपि । प्राणाया दक्षिणेद्वारे
 स्मृष्टे मासोत्तरं वदेत् । वामे द्वौ कर्णौ एवं वा द्विच-
 त्कर्णः श्रुतिस्तने ॥ वेणीमूले त्रीन् सुतान् कन्यके द्वे
 कर्णे पुत्रान् पञ्च हस्तौ त्रयं च । अङ्गुष्ठान्ते पञ्चकं
 चानुपूर्व्यां पादाङ्गुष्ठे पार्श्वयुग्मेऽपि कन्याम् ॥ सव्या-
 कव्योरुसंस्पर्शं कृते कन्यासुतद्वयम् । स्मृष्टे ललाटमध्यान्ते
 चतुर्द्वितनयान् वदेत् ॥ शिरोललाटभ्रूकर्णगण्डहस्तुरदा
 गलम् । सव्यापसव्यस्तम्बश्च हस्तौ चित्तुकनालकम् ॥
 उरः कुचं दक्षिणमप्यस्रव्यं हृत् पार्श्वमेवं जठरं कटिश्च ।
 श्लिक् पायुसन्ध्य रूयुगं च जानू जङ्घे च पदाविति दक्षि-
 कादौ ॥ इति निगदितमेतन्नालसंस्पर्शलक्षणं प्रकटमभि-
 प्रताप्यै वीक्षणं शास्त्राणि समग्रं । विपुलमतिरुदारो

वेत्ति यः सर्वमेतन्नरपतिजनताभिः पूज्यतेऽसौ सदैव ॥
 इति वृहत्संहितायामङ्गविद्या प्रकरणम् । “वास्तुविद्या-
 ङ्गविद्या चेति” गगः । अङ्गविद्याया व्याख्यानो पन्थः
 तद्वयना० अण् । अङ्गविद्यास्तद्व्याख्यानपन्थे ।

अङ्गविधि पु० अङ्गस्य प्रधानोपकारिणः विधिः विधानम् ।
 गुणविध्यपरपर्याये विधिभेदे । तथाहि इष्टसाधनता-
 कार्यतादिबोधकवाक्यं विधिः । स च प्रमाणान्तरै-
 रामस्यैव बोधकतयोत्पत्तिविधिः “विधिरत्नन्समाप्तौ”
 इत्युक्तेः । तथा च प्रमाणान्तराप्रामाण्येण इष्टसाधनता-
 कार्यतादिबोधकं वाक्यं प्राथमिकप्रवृत्तिजनकप्रतीतिजन-
 कत्वात् उत्पत्तिविधिः । यत् त्वं प्राप्स्यस्यैव कर्मणो-
 ऽनुवादेन तस्य इत्यदेवतादौ इष्टसाधनतादिकं बोध्यते
 सोऽयमङ्गविधिः सच स्वविषये प्राथमिकप्रवृत्तिजनकप्रतीति-
 जनकत्वात् विधिरेव । किन्तु प्रधानविधिविधेयकर्मणो-
 ऽङ्गबोधकतया अङ्गविधिरित्येव विशेषः यथा, अग्निहोत्रं
 जुहोतीत्युत्पत्तिविधिवाक्येन प्राप्ताग्निहोत्रस्य गुण-
 विधानाय प्रवृत्तं दध्ना जुहोतीति वाक्यं प्राप्ताग्नि-
 होत्रानुवादेन दधिकरणत्वमात्रं बोधयत् दध्नि इष्ट
 साधनताबोधनेन तत् प्रवर्तयतीति दध्ना जुहोतीति वाक्यं
 गुणविधिरङ्गविधिरिति च उच्यते । एवमन्यानुदाहा-
 र्याणि । तज्जाङ्गं क्वचित् कालः क्वचित् द्रव्यं क्वचित्
 देवतादि इति मानाविधम् अतएवोक्तं “कार्त्तार्त्तज्ञहितं
 नैव बह्वौ विपरिवर्त्तते । शब्दात् तदुपस्थानमुपादेये शुणो-
 भवेदिति” भट्टैः । विदितश्चेत् रघुनन्दनेन प्रमाणान्तरा-
 सन्निहितं कर्म प्रथमं बुद्धौ न विषयीभयति प्राथमिकी
 शब्दादेव तस्य कर्मण उपस्थितिरिति उपादेये विधेये
 कर्मणि तिथ्यादिर्युष्म इति” ।

अङ्गवैकृत न० विकृतस्य भावः विकृत+अण् अङ्गेन अङ्ग-
 चेष्टया वैकृतं हृदयभावो ज्ञायते यत् बहु० । आकार
 इति ख्यातायाम्-हृदयगतभावावेदकेष्टायाम् । ईत० ।
 अङ्गस्य विकारे न० ।

अङ्गवैगुण्य न० अङ्गस्य प्रधानोपकारिणः वैगुण्यमन्यथाकरणम् ।
 प्रधानकर्माङ्गीभूतद्रव्यादेरन्यथाकरणे यद्विषयनिवारणार्थं
 विष्णुस्मरणं कर्त्तव्यतया विहितं “यदमाङ्गं कृतं कर्म
 ज्ञानता वायजानता साङ्गं भवतु तत् सर्वं हरेर्नामानु-
 कीर्त्तनादिति” इति । अतएव आङ्गादिपञ्चतौ कर्मान्ते
 यत् किञ्चिदङ्गवैगुण्यं जातं तद्विषयप्रयमनात् विष्णुस्मरणमहं
 करिष्ये इत्यभिज्ञापवाक्यम् ।

अङ्गशुद्धि स्त्री शुद्धतेऽनया इति शुध-करणे क्तिन् इतः ।
 ज्ञानादौ देहसंस्कारसाधने । भावे क्तिन् । देहशोधने ।
 अङ्गस्य न० अङ्ग-अङ्गन् कुलञ्च । पक्षिणि इत्युष्मलदन्तः ।
 अङ्गसंस्कार उ० अङ्गं संस्क्रियतेऽनेन सम्-ङ्-करणे घञ्
 सुट् । देहसंशोधनादिसंस्कारकारणे ज्ञाने गोधूमपूर्या-
 दिनाङ्गमर्द्दने च । भावे घञ् इतः । अङ्गस्य संस्कारे
 विवेचनादौ । अङ्गं संस्कारोति सम्-ङ्-कर्त्तरि अण्
 इतः । देहसंस्कारकौ नरमात्रे लि० ।

अङ्गसंस्क्रिया स्त्री इतः । अङ्गसंस्कारे ।

अङ्गस्य उ० अङ्गस्य अशौचिदेहस्य इतरैः स्पर्शसदो गता ।
 इतरकर्त्तृकस्पर्शयोग्यतायाम् । अशौचिनाम् देहस्पर्शनिषेधे
 “चतुर्थेऽहनि कर्त्तव्यमस्थिसञ्चयनं द्विजैः । ततः
 सञ्चयनादूर्ध्वमङ्गस्पर्शो विधीयते” इति दत्तस्मृतौ चतुर्थ-
 दिवसे अशौचिदेहस्य स्पर्शयोग्यताभिधानात् चतुर्थदिवसे
 देहस्पर्शयोग्यता । एतच्च “यावन्नोत्पन्नसंस्पृश्य”मित्याद्युक्त-
 व्यतिरिक्तविषयं महाशुद्धिपाते पुत्रादिभिन्नविषयञ्च
 तच्चाङ्गाभ्युपगम्यते वक्ष्यते ।

अङ्गहार उ० अङ्गं ह्रियते चाख्यतेऽत्र ह-आधारे घञ् इतः ।
 अङ्गुल्यादिविन्ध्यासभेदेन ऋत्वे । तच्चाङ्गविशेषण्यन्ते दर्शि-
 तम् । भावे घञ् इतः । अङ्गस्य हरणमात्रे उ० ।

अङ्गहानि स्त्री अङ्गस्य प्रधानोपकारिणः कर्मणः हानिः
 प्रधानकर्म्मोपयोगिनः गुणादेरन्यथा सम्पादनेऽसम्पादने च ।
 “देशाद् अमात् प्रमादाच्चेदङ्गहानिः प्रजायते ।
 अरणादेव तद्विधतोः संपूर्णं स्यादिति श्रुतिरिति” पुरा० ।

अङ्गहारि उ० अङ्गानि ह्रियन्ते अत्र ह-वा० णि । अङ्ग-
 हारार्थे स्थले रङ्गभूमौ ।

अङ्गहीन लि० अङ्गेन हीनम् । साधनीभूतद्रव्यकालाद्यङ्ग-
 करणभूत्ये कर्मणि “अङ्गहीनं क्रियाहीनं विधिहीनञ्च
 बहु भवेत् । सत् सर्वं पूर्णतामेतु भास्वरस्य प्रसादतः”
 इति श्रुतिः । “अङ्गहीनो दहेद्वाङ्गं मन्त्रहीनस्तु ऋत्वि-
 जम् । यजमानमदक्षिण्यो नास्ति यज्ञसमो रिपुः” इति
 पुरा० । विकले, बिच्छुदेहे च लि० । अङ्गेन देहेन हीनः
 रहितः । कामे उ० । तस्यानङ्गत्वात्तत्त्वम् । अङ्गं हीनं
 यथोचितप्रमाणादसंयस्य । हस्तपादाद्यवयवस्य यथो-
 चितपरिमाणाभावाद्युक्ते लि० । “धान्यचौरोऽङ्गहीनत्वमा-
 तिरेक्यञ्च भिन्नक इति” मनुः । वा परनिपातेऽङ्गीनाङ्गो-
 ऽप्यन्तर्गते । अङ्गस्य हीनतायां कारणवृत्तं श्रुते ।
 “विहृदयाञ्च नारीं दौहृदिनीमाचक्षते । दौहृदविमान-

नात् कुञ्जं कुण्ठिं चञ्जं जडं यामनं विकृताक्षमनसं वा
 नारीं सुतं जनयति । तस्मात् सा यदादिच्छेत्तत्तस्यै दाप-
 येत् । लब्धदौहृदा हि वीर्यवन्तं चिरायुषश्च पुत्रं न ज-
 यति ॥ भवन्ति चात्र ॥ इन्द्रियाणांस्तु यान्यान् सा भोक्तु-
 मिच्छति गर्भिणी । गर्भाबाधभयात्तस्मान् भिषगाहृत्य
 दापयेत् । सा प्राग्दौहृदा पुत्रं जनयेत् गुणान्वितम् ।
 अलब्धदौहृदा गर्भं लभेतात्मनि वा भयम् ॥ येषु येष्वि-
 न्द्रियार्थेषु दौहृदे वै विमानना । जायेत तत् सुतस्त्वार्त्ति-
 स्तस्मिन्स्तस्मिन्सर्पोन्द्रिये” इति ॥

अङ्गाङ्गिभावः उ० अङ्गस्य अङ्गिनश्च भावः । गौणस-
 ख्यभावे उपकार्योपकारकभावे च यथा दर्शादीन् प्रति
 प्रजादीनामङ्गत्वं, प्रजाजदोश्च प्रति दर्शादीनामङ्गित्वम् ।
 “अङ्गाङ्गिभावमज्ञात्वा कथं सामर्थ्यमन्य” इति च मोमा० ।

अङ्गाधिप उ० अङ्गस्य देशभेदस्य अधिपः । अङ्गदेशाधिपे
 प्रसिद्धतया कर्णे तस्य तद्वाङ्मपाप्तिः भारते आ० ।
 “यद्ययं फाल्गुनो युजे नाराज्ञा योषुमिच्छति । तस्मादपो-
 ऽङ्गविषये मया राज्ञेऽभिपिच्यते ॥ वैशम्पायन उवाच ।
 ततस्तस्मिन् क्षणे कर्णः, सलाजकुक्षुमेघटैः । काञ्चनैः
 काञ्चने पोठे मन्त्रविद्भिर्महारथः । अभिषिक्तोऽङ्गराज्ये
 स त्रिया युक्तो महाबल इति सच देशः सगधदेशस्यागिरि-
 जजात् सज्जिह्वः पूर्वास्यां दिशि स्थितः । सभापर्वणि
 सगधदेशवर्णने गिरिजसुपवस्य “अङ्गवक्त्रादयश्चैव राजानश्च
 महाबलाः । गौतमान्नमभ्येत्य रमन्ते च पुराजुनेति”
 अङ्गवक्त्रपाशां सज्जिह्वत्वमुक्तम् । भीमप्राच्यादिग्विजये च
 “विजित्य युधि कौन्तेयो मागधानम्यथाह्वसी ॥ दण्डञ्च
 दण्डधारञ्च विजित्य पृथिवीपतीन् । तैरेव सहितः सर्वै-
 र्गिरिजसुपाश्रवत् । जाराश्विं सान्त्वयित्वा करे च
 विनिवेश्य ह । तैरेव सहितः सर्वैः कर्णमभ्यह्वह्वसी ॥
 स कम्पयन्निव महीं बलेन चतुरङ्गिणा । सुशुभे पाण्डव-
 श्रेष्ठः कर्णेनाभित्वातिना ॥ स कर्णं युधि निर्वर्जित्य वये
 कृत्वा च भारत । ततो विजिग्ये बलवान् राज्ञः पर्यन्त-
 वासिनः ॥ अथ मोदागिरौ चैव राजानं बलवत्तरम् ।
 पाण्डवो वाङ्मवीर्येण निजवान् महाबले इति” ॥ एवञ्च
 गिरिजजात् पूर्वं मोदागिरिः पश्चात् स देशः । इहृत्-
 संहितायान्तु तस्य भारतवर्षे आग्नेयां स्थितिरुक्ता । यथा
 “आग्नेयां दिशि कोयल कलिङ्गवज्रोपवक्त्रजटाङ्गा” इति ।
 अङ्गस्य उच्यतेः प्राक्लोकात्तस्य अधिपः । लग्नाधिपे उ० ।
 “अङ्गाधिपे बलानि सर्वं विभूतिषमदिति” उच्यते० ।

अङ्गाधीश उ० ईत० । अङ्गदेशाधिपे कर्णे लग्नाधिपे च
“अङ्गाधीशः स्वगृहे बुधगुरुकविभिः संयुतः” इति
जातकम् । अङ्गाधीश्वरादयोऽप्यत्र ।

अङ्गार अस्त्री० अङ्ग-आरन् । अङ्गदग्धे-अग्निसंक्रान्ते
अग्निग्न्ये वा (आङार) इति प्रसिद्धे काष्ठखण्डे । “इत-
कुम्भसमा नारी तप्राङ्गारसमः पुमानिति” “ज्वलदङ्गार-
सन्निभमिति” “अङ्गारे शतधौतेऽपि सालिन्यं नैव
गच्छतीति” । “उष्णो दहति चाङ्गारः शीतः क्षणायते
करमिति” च पुरा० । “असौ वावादित्योऽग्निर्दिशो-
ऽङ्गारा” इति छा० ब्रा० । “व्यङ्गारे भुक्तवज्जने” इति
भृतिः । “अङ्गिरा अङ्गार” इति यजु० । “येऽस्याङ्गारा
आसंस्तोऽङ्गिरसोऽभवाञ्जिति” ऐत० ब्रा० । भौमपदे उ०
रक्तवर्णे न० तद्वति लि० । पाशा० यत् अङ्गार्या स्त्री तत्सङ्के ।

अङ्गारक अस्त्री अङ्गार+कार्थे कन् । अङ्गारे “अङ्गारकस्त्व-
न्याच्चेति” पुरा० । “अष्टावङ्गारके तथेति” ज्योतिषम् ।
“अङ्गारके कुमारश्च बुधे नारायणं तथेति” पुरा० । अस्य
चारो यथा

“यद्युदयर्वाहकं करोति नवमाष्टमसप्तमर्षेषु । तद्वक्रमुष्ण-
सुदये पीडाकरमग्निवार्त्तानाम् ॥ द्वादशदशमैकादशनक्ष-
त्राद्वक्रितः कुजोऽशु सुखम् । दूषयति रसातुदये करोति
रोगानष्टिं च ॥ व्यालं तयोदशर्चाञ्चतुर्दशाद्वा विपच्यते
ऽस्तमये । दंष्ट्रिव्यालच्छेद्यः करोति पीडां सुभिक्षं च ॥
रुधिराननमिति वक्रं पञ्चदशात् षोडशाच्च विनिष्टत्ते
तत्कालं सुखरोगं समयं च सुभिक्षमावहति ॥ असिसुखं
सप्तदशादष्टादशतोऽपि वा तदनु वक्रं । दस्युगणेभ्यः
पीडां करोत्यष्टिं सशस्त्रभयम् ॥ भाग्यार्थमोदितो यदि
निवर्त्तते वैश्वदैवते भौमः । प्राजापत्येऽस्तामितस्त्रीनपि
बोकाक्षिपीडयति ॥ अवयोदितस्य वक्रं पुष्ये मूर्ध्निभि-
जितपीडाकृत् । यस्मिन्मृक्षेभ्युदितस्तद्भिन्व्यूहान् जनान्
हन्ति ॥ मध्येन यदि मघानां गतागतं लोहितः करोति
ततः । पाण्डुरो नृपो विनश्यति शस्त्रीद्योगज्जयमष्टिः ॥
भिन्वा मघां विशाखां भिन्दन् भौमः करोति दुर्भिक्षम् ।
सरकं करोति घोरं यदि भिन्वा रोहिणीं याति ॥
दक्षिणतो रोहिण्याश्चरन् महीजोऽष्टिनिपहृत् ।
धूमायन् सशस्त्री वा विनिह्न्यात् पारियात्रस्थान् ॥
प्राजापत्ये अवधे मूले तिष्ठन्पूतरासु यात्रे च । विचरन्
चननिवहानासुपवातकरः क्षमातनयः ॥ चारोदयाः
प्रशस्ताः अवधमवादिभ्यमूलहृक्षेभु । एकपदान्निविशाखा-

प्राजापत्येभु च कुजस्य ॥ विपुलविमलमूर्तिः किंशुकायोक
वर्णः स्फुटरुचिरमयूखस्तप्रताम्बप्रभाभः । विचरति यदि
मार्गं चोत्तरं मेदिनीजः शुभलदवनिपानां हार्तिदश
प्रजानाम् ॥” इति दृष्टसंहिता ।

तस्य भक्तिदेशादि पञ्चभक्त्याध्याये तत्रैवोक्तं यथा

“शेषस्य नर्मदाया भीमरथायाश्च पश्चिमार्धस्थाः ।
निर्विन्वा वेत्तवती सिमा गोदावरी वेष्ठा ॥ मन्दा-
किनी पयोव्णी महानदी सिन्धुमालतीपाराः । उत्तर
पाण्डुमहेन्द्राद्रिविन्वमलयोपगम्योलाः ॥ इविडविदेहा
व्याश्रसकभासापुरकौङ्क्याः समन्विशकाः । कुन्तलकेरल-
दण्डककान्तिपुरव्हेच्छसङ्करजाः ॥ नासिक्यभोगवर्धन-
विराटविन्वाद्रिपार्शगा देशाः । ये च पिवन्ति सुतोयां
तापीं ये चापि गोमतीसलिलम् ॥ नागरक्षपिकरपारत-
ङ्कतायनाजीविशस्त्रवार्त्तानाम् । आटविकदुर्गकर्वटवधक-
नृशंसावलिप्रानाम् ॥ नरपतिकुमारकुञ्जरदाम्बिकडिन्धा-
भिषातपशुपानाम् । रक्तफलकुसुमविद्रुमचमूपशुडमद्य-
तीक्ष्णानाम् ॥ कौशभवनानिहोलिकधात्वाकरयाक्यभिन्नु-
चौराणाम् । शठदीर्घवैरवङ्गाशिनां च वसुधासुतोऽधिपतिः”
इति । अङ्गारमिव इवार्थे कन् । रक्तवर्णत्वात् कुरष्टकष्टसे,
(भीमराज) इति ख्याते-अङ्गाराजद्वये च उ० । अत्रार्थे
कन् । विष्कलिङ्ग इति विख्याते-अङ्गारक्षुद्रांशे न० ।
“दूर्वा लाक्षा हरिद्रे द्वे मञ्जिष्ठा सेन्द्रवारुणौ । दृष्टी सैन्धवं
कुष्ठं राक्षा मांसी यतावरी । आरनालाढकेनैव तैलप्रस्थं
विपाचयेत् । तैलमङ्गारकं नाम सर्वज्वरविनाशनमिति”
चक्रदत्तपैद्यकोक्ते तैलभेदे न० । [विकयार्थमङ्गारकारके ।

अङ्गारकारिन् लि० अङ्गारं करोति छ-णिनि । काष्ठं दुग्धं
अङ्गारकमणि उ० अङ्गारकस्य प्रियः मणिः । प्रवासे तस्य
च रक्तवर्णत्वात् तत्प्रियत्वं “माणिक्यं मास्तरे
देयं चन्द्रे सुक्तां प्रदापयेत् प्रवालञ्च कुजे दद्या” इत्यादिना
तत्कृताशुभप्रतीकाराय प्रवालदानोक्तेः तत्प्रियत्वम् ।
अङ्गारकुष्ठक उ० अङ्गारवर्णं कुष्ठमिव कन् । हितामलीनाम-
कौषधिभेदे ।

अङ्गारधानी स्त्री अङ्गाराणि धीयन्तेऽस्याम् धा-आधारे
स्तुट् ङीप् । (आङठा) इति ख्याते अङ्गाराधान-
पालानाम् स्वार्थे कन् । अङ्गारधानिकाप्यत्रैव ।

अङ्गारपरिपाचित न० अङ्गारेण (ज्वलदग्निव्याप्तकाष्ठखण्डेन)
परिपाच्यते परि+पच-स्वार्थे णिच्-क्त ३त० । (कवाव)
इति प्रसिद्धे-पक्षमांसादौ ।

अङ्गारपर्यं न० अङ्गारमिव पर्यमस्य । वनभेदे । अस्त्यर्थे
अच् । तत्स्वामिनि चित्तरथगन्धर्वे पु० । भारते
चैत्ररथे प० । चित्तरथगन्धर्वस्य अर्जुनादीन् प्रति उक्तिः ।
“आरासिष्ठत आ मङ्गं समीपमुपसर्पत । कक्षान्मां
नाभिजानीत प्राप्तं भागीरथीजलम् । अङ्गारपर्यं
गन्धर्वं वित्त मां स्वनाम्नयम् । अहं मानी तथैवैव
कुवेरस्य प्रियः सखा । अङ्गारपर्यमित्येवं ख्यातं चेदं वनं
ममैति” । [स्वातपाले ।

अङ्गारपात्री स्त्री इति० अङ्गारधान्याम् (आङ्ठा) इति
अङ्गारपुष्प पु० अङ्गारमिव लोहितवर्णं पुष्पं यस्य व० ।
(जियापुति) इति ख्याते इक्षुदीष्टे ।

अङ्गारमञ्जरी स्त्री अङ्गारा रक्तवर्णा मञ्जरी व० समासान्त-
कवभावाद्भुत्स्वत्वे संज्ञात्वात् । (करमुच्चा) इति ख्याते
रक्तकरञ्जद्वये ।

अङ्गारवल्ली स्त्री अङ्गारा इव रक्तफलत्वात् रक्तावल्ली कर्म० ।
रक्तवर्णफलयत्वात् (कुं च) इति प्रसिद्धायाम् गुञ्जास्तयां
करञ्जद्वये च । स्वार्थे कत् । अङ्गारवल्लीका तत्त्वैव ।

अङ्गारवैष्णु पु० अङ्गारवर्णवैष्णुः । वनभेदे । तज्जाते ठक् अतुय-
तादि० द्विपदद्वयः । आङ्गारवैष्णुकं, तज्जाते लि० ।

अङ्गारशकटी स्त्री शक्नोति वोढुं शकटम्, अलं शकटं,
शकटी, चञ्चादिवत् अल्पार्थे ङीप् अङ्गारस्य शकटीर्द्वैत० ।
(आङ्ठा) (धुगाचीति) च प्रसिद्धे अङ्गाराधारे पालभेदे ।

अङ्गारावक्षेपण न० अङ्गारमवलम्बित्येनेन करणे ल्युट् ।
अङ्गारक्षेपणसाधने पाले । भावे ल्युट् । अङ्गारक्षेपणे ।

अङ्गारि स्त्री अङ्गार+मत्वर्थे ठन् पृषोदरादिवात् कक्षोपः ।
अङ्गाराधारे (आङ्ठा) इति प्रसिद्धे पालभेदे ।

अङ्गारिका स्त्री अङ्गारं विद्यतेऽस्याः अङ्गार+मत्वर्थे ठन्
टाप् । (आङ्ठा) इति ख्याते अङ्गारपाले ।

अङ्गारिणी स्त्री० अङ्गार+मत्वर्थे इति । अङ्गारधानिकायाम्
(आङ्ठा इति) ख्याते पाले । अङ्गारवति लि० ।

अङ्गारित पु० अङ्गारमिवाचरोति अङ्गार+क्रिप् ततः कर्त्तरि
क्त । पकायकक्षिकायाम् । अङ्गारं करोतीत्यर्थे णिचि
कर्म्मणि क्त, अङ्गार+तारका० इतच् वा । दग्धप्राये
काणदौ लि० । [अङ्गारप्रकृतिभूते काणदौ ।

अङ्गारीय लि० अङ्गारेभ्य एतानि प्रकृतिरूपार्थे अङ्गार+ङ् ।
अङ्गिका स्त्री अङ्गम् आच्छादयति अङ्ग+ङनि-स्वार्थे कत्
क्षिमां टाप् । (आङ्ठाखा) इति प्रसिद्धे कञ्जुक्वत्वे ।

अङ्गिन् लि० अङ्ग+ङनि । अवयवविशिष्टे, देहवति च ।

“वेनाङ्गविकार इति” इत्यस्य “वेनाङ्गेन विकृतेनाङ्गिनो-
विकार इति” इति । अङ्गिनं नाङ्गबाधेन हृन्त्यादपि
कदाचनेति” सीमा० । प्रधाने, “एकएव भवेदङ्गी शृङ्गारो
वीर एव वेति” “वे रससङ्गाङ्गिनो धर्माः शौर्यादय इवा-
त्मन इति” च साहि० ।

अङ्गिरस् पु० अङ्गति अङ्गि-गतौ असि इरुट् । ब्रह्मण्योमानस-
पुत्रे स्वनामख्याते सुमिभेदे । भारते वन० मार्क०
“ब्रह्मण्यो मानसाः पुत्रा विदिताः षण्णवर्षवः मरीचि-
रत्नङ्गिसौ पुत्रस्यः पुत्रहः क्रतुः” इति
“त्वमग्ने प्रथमोऽङ्गिरा अपिर्देवानामिति” श्रुतौ अग्ने-
रङ्गिरस्त्वत्क्रतुं तत्कथा भारते वन० मार्क० ।

“यदा क्रुद्धो हुतवहस्तपस्तप्तुं वनं गतः ॥ तदा च भग-
वानग्निः स्वयमेवाङ्गिराभवत् । सन्तापयञ्च प्रभया नाशयं
स्तिमिराणि च ॥ पुराङ्गिरा महाबाहो ! चचार तप उत्त-
मम् । आश्रमस्यो महाभागो हव्यवाहं विशेषयन् ।
तथा स भूत्वा तु तदा जगत् सर्वं व्यकाशयत् ॥ तपश्चरं-
स्तु हुतभुक् सन्तप्तस्तस्य तेजसा । अर्थं ग्लानश्च तेजस्वी
न स किञ्चित् प्रजञ्चिवान् ॥ अथ सञ्चिन्तयामास
भगवान् हव्यवाहनः । अन्योऽग्निरिह लोकानां ब्रह्मणा
संप्रकल्पितः ॥ अग्नित्वं विप्रनटं हि तप्यमानस्य मे
तपः । कथमग्निः पुनरहं भवेयमिति चिन्त्य सः ।
अपश्यदग्निवल्लीकांस्तापयन्तं महासृग्निम् ॥ सोऽपासर्प-
च्छनैभीतस्तमुवाच तदाङ्गिराः । शीघ्रमेव भवस्त्राग्निस्त्व
पुनर्लोकभावनः । विज्ञातश्चासि लोकेषु त्रिषु संस्थान-
चारिषु ॥ त्वमग्निः प्रथमं खटो ब्रह्मणा तिमिरापहः ।
स्वस्थानं प्रतिपद्यस्व शीघ्रमेव तमोदद ! ॥ अग्निरुवाच ।
नटकोक्तिरहं लोके भवान् जातो हुताशनः । भवन्त-
मेव शास्यन्ति पावकं न तु मां जनाः ॥ निमिषामग्नह-
मग्नित्वं त्वमग्निः प्रथमो भव । भविष्यामि द्वितीयोऽहं
प्राजापत्यक एव च ॥ अङ्गिरा उवाच । कुह पुण्यं
प्रजावर्गं भवाग्नस्तिमिरापहः । नाहं देव ! कुहव्याग्ने !
प्रथमं पुञ्जमञ्जसा ॥ मार्कण्डेय उवाच । तच्छ्रुत्वाङ्गिरसो
वाक्यं जातवेदास्तथाकरोत् । राजन् वृक्षमतिर्नाम
तस्यामङ्गिरसः सुतः इति” ॥

तस्य च यथा अग्निपुञ्जत्वं येन येन रूपेण च आविर्भाव-
स्तथोक्तमग्निपदे । अम्नौ च । “यिषो भव प्राजापत्यो
मातृपोभ्यामङ्गिरः इति य० अङ्गिरोभिः अग्निभिः
सम्पादितत्वात् अङ्गसौवर्गाद्वा अङ्गिरा अग्निरूपः

हे अङ्गिरः ! अग्निरूपेति" वेददीपः । अङ्गिरसः गोला-
पत्यम् शिवा० अण् । अङ्गिरसः बहुषु लुक् ।
अङ्गिरसस्तोत्रापाद्ये व० व० । "सर्वे" शान्ता अदन्ताः
सुः" इत्युक्तेः पु० सलोपे अङ्गिरसोऽप्यल,
"येनानयग्वे अङ्गिरे" इति वेदः । मन्त्रविष्णुहारीत
याज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिरा इति याज्ञ० "एवं त्वह्मा यरोरं
तु परमे तपसि स्थितः । अग्वङ्गिरादिभिर्भूयस्तप-
साप्यायितस्तदेति" भार० ।

अङ्गिरस्वत् पु० अङ्गिरा अग्निः सहायत्वेन विद्यतेऽस्य मत्तप
मस्य वः शान्तत्वात् न पदत्वम् । वायौ "यमाय त्वाङ्गिर-
स्वते पितृमाते स्वाहेति" यजुः । "अङ्गिरोयुक्ताय वाता-
येति" वेददीपः ।

अङ्गीकार पु० अङ्गम् अस्वोपकरणं अस्वकीयम् अङ्गं क्रियते
अङ्ग+ङि+ङ-घञ् । स्त्रीकारे अभ्युपगमे । "अङ्गीकुर्व
दृशोर्भङ्गोमङ्गीभवतु मन्त्रय" इति "नवाङ्गी कुरङ्गीदुङ्गी-
करोत्विति" जगन्नाथः । "अङ्गीकुर्वन् स्वमाहात्म्यं अथं
जज्वाल पायक" इति उरा० ।

अङ्गीकृत लि० अङ्गीति अङ्गन्तं तत्पञ्चकात् कञः क्त ।
स्त्रीकृते "अङ्गीकृतं सुकृतिनः परिपालयन्तो" तिचौरपञ्चा-
शिका । "नाङ्गीकृतसुत्सुजलीति" नीतिशा० ।

अङ्गु पु० अङ्गि-उन् । पाणौ हस्ते "अङ्गुष्ठः" ।

अङ्गुरि(री) स्त्री अङ्ग-उलि-रलयोरेकत्वं अरणात्
रत्वम् । (आङ्गुल) इति प्रसिद्धायाम् हस्तपदशाखायाम्
वा ङीप् । अलैवाथे "अङ्गुरीवोरगच्छतेति" रघुः ।

अङ्गुरीय न० अङ्गुरौ भवम् अङ्गुरि+ङ् बालमूलादित्वात्
वा लत्वाभावः । अङ्गुलिभूषणे (आङ्गुटीति) प्रसिद्धे ।

अङ्गुरीयक न० अङ्गुरीय+स्वार्थे कन् । अङ्गुलिभूषणे (आङ्गु-
टीति) ख्याते भूषणभेदे ।

अङ्गुल पु० अङ्ग-उल । हस्तपदशाखायाम् (आङ्गुल) इति
ख्यातायाम् । वात्स्यायनसुनौ च । "यवोदरैरङ्गुलमटसंख्ये-
रिति" भास्कराचार्योक्ते अटयवोदरपरिमाणे तु न० । अङ्गौ
पाणौ लीयते वा ङ । अङ्गुष्ठे न० । "समन्तादङ्गुलोत्सेधं
हस्तमात्रं तु स्थण्डिलमिति" उरा० ।

अङ्गुलि स्त्री अङ्ग-उलि । हस्तपदशाखायाम् (आङ्गुल)
इति ख्यातायाम् । अङ्गुलिं पञ्चभेदस्तु जेदवेत्प्रथमे
पञ्चे" इति ऋतिः (हात गुडा) इति ख्याते गजकर्ण-
कादयो, गजगुण्डापणे च । पुंस्त्वमपि "संहताधरोष्ठमङ्गु-
लिनेति" यजुः ।

अङ्गुलितोरण न० अङ्गुलेः तोरणमिव कृतम् । चन्-
नादिद्वारा कृते ललाटस्याङ्गुलितोरणमिति लोके ।

अङ्गुलित्व न० अङ्गुलिं लायते लै-क ईत० । (चामा-
टीति) प्रसिद्धे आकर्षणकृतखेदवारणार्थम् अङ्गुलिबद्धे
चर्मणि "वङ्गगोधाङ्गुलित्वे" इति भट्टिः ।

अङ्गुलिचाण अङ्गुलिं लायतेऽनेन लै-क ईत० । (चामाटीति)
प्रसिद्धे आकर्षणकृतखेदवारणार्थम् अङ्गुलिबद्धे चर्मणि ।

अङ्गुलिमुद्रा स्त्री अङ्गुलेः सुदं राति रा-क ईत० ।
धारयितुर्नामाक्षरसङ्घासहिते (आङ्गुटीति) प्रसिद्धे अङ्गुली-
भूषणे । "उपहितमृतिरङ्गुलिमुद्रयेति" यजुः ।

अङ्गुलिमोटन न० अङ्गुल्योर्मोटनं मर्दनं यत्न व० । अङ्गुलि-
द्वयमर्दनजाते (तडि) इति प्रसिद्धे शब्दे ।

अङ्गुलिषङ्गा स्त्री अङ्गुली सङ्गो यस्याः श्वत्वम् ७व० । (याउ)
इति प्रसिद्धे अङ्गुलिबंधेपकारके यवागूह्ये ।

अङ्गुलिसंज्ञा स्त्री अङ्गुल्या संज्ञा संज्ञेत्तच्चापनट् । अङ्गु-
लिचेष्टाभेदेन अभीष्टकर्माणि देवे सङ्केतविशेषे "सुसार्पितका-
ङ्गुलिसंज्ञयेति" कुमा० ।

अङ्गुलिसन्देश पु० अङ्गुल्या अङ्गुलिध्वनिना सन्दिश्यते
सम्+दिग्-भावे ञ् । अङ्गुलिध्वनिद्वारा संज्ञादाने ।

अङ्गुलिस्फोटन न० अङ्गुल्योः स्फोटनं ताडनं यत्न ७व० ।
(तडि) इति प्रसिद्धे अङ्गुलिद्वयमर्दनजाते शब्दे ईत० ।
अङ्गुलिस्फोटनमात्रे च ।

अङ्गुली स्त्री अङ्गुलि+वा ङीप् । अङ्गुलिषड्कार्ये "च्युतमपि
सम्पदं यदङ्गुलीष्विति" यजुः । "तर्जयमङ्गुलीभिरिति" ।

अङ्गुलीपञ्चक न० अङ्गुलीनां पञ्चकम् पञ्चसंख्या । हस्त-
स्यानामङ्गुलीनां समुदाये तास्य अङ्गुलतर्जनीमध्यमागामिका
कनिशाः ।

अथ न० अङ्गुरीयकवत् वा रत्वाभावः । (आङ्गुटीति)
प्रसिद्धे अङ्गुलिभूषणे । "तव सुचरितमङ्गुलीब ! नूनमिति"
यजुः । इवार्थे कन् । तत्सुखपरिणाद्वत्त्वात्तत्त्वं न० ।

अङ्गुलीसम्भूत पु० अङ्गुल्यां सम्भूतः ७त० । नञे ।
अङ्गुलीसम्भूतमात्रे लि० ।

अङ्गुल्यादि पु० ६व० । पाणिग्रन्थे इवार्थे विहितकर्मप्रत्यय-
निमित्ते शब्दगणसमूहे । सच गणः "अङ्गुलि भवज वभु
वक्षु मयङ्गुर मयङ्गुल मङ्गुली हरि कपि सुनिहङ्ग कल
उदन्ति गोपी उरस् कुलिश इति । अङ्गुलीव+कन्
अङ्गुलीयकृतिश्चादिः ।

अङ्गुष्ठ पु० अङ्गी पाणौ प्राधान्येन तिष्ठति स्या-क ७त० ।

यत्नम् । दृष्टाङ्गुली । “अन्त्यान्तेति” स्तुत्येऽङ्गु यन्त्रप्रयोगात्
अङ्गु यन्त्रः हस्तवाचीतिज्ञापितम् । “अङ्गुलोदरमध्ये
तु यवो यस्य विराजते” इति साधुः ।

अङ्गुष्ठमात्रं लि० अङ्गुष्ठ+परिमाणार्थं मात्रम् । अङ्गुष्ठ-
मध्यपर्वपरिमिते । “अङ्गुष्ठमात्रोद्वारोऽपि दृष्ट” इति
श्रुतिः । “अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष बलाद्यम्” इति
भारतम् । “अङ्गुष्ठाङ्गुलमानन्तु यत्न यलोपदिश्यते ।
तत् तत् दृष्टपूर्वपण्यभिर्मुच्यतां सदेति” कात्या० ।

अङ्गुष्ठं पु० अङ्गि-जघन् । नकुले वाणे च ।

अङ्गुस् न० अङ्गुते नरकमनेन अचि-गतौ अङ्गुन् । पाप्मे “युष्म-
च्छासनलङ्घनाङ्गुलिभया मन्त्रेण नाम स्थितमिति” वेणोः ।
अङ्गारि पु० ऋ-इण् ईत० पु० । दोमिशीले । “कविरसि
“अङ्गारिरसीति” यजु० । “अङ्गारिर्दोमिशील इति”
वेददीपः ।

अङ्गि पु० अचिगतौ-इन् । पादे, दृष्टमूले च ।

अङ्गि पु० अचि-गतौ करणे ऋन् । चरणे, दृष्टमूले,
“अधारि पद्मेषु तदङ्गुणा दृष्टेति नै० । अङ्गिपः (पादपः)
रुन्दसां चतुर्थभागे च । “प्रथमाङ्गुसमोयस्येति” दृष्टम् ।

अङ्गिप पु० अङ्गिणा मूलेन पिवति सिक्ताजलम् पा-क
इत० । दृष्टमात्रे ।

अङ्गिपरिका स्त्री अङ्गुरौ मूले तदारभ्य वा पर्णमस्याः
जातौ ङीप् स्वार्थे कन् । सिंहपुष्पाकारपुष्पवति (चाकु-
लिया) इति ख्याते दृष्टे । कामावे अङ्गिपर्यायिपि तत्रैव ।

अङ्गिवल्लीका स्त्री अङ्गुरारभ्य वल्लीव पर्णवस्त्रेण, ततः
स्वार्थे के लुक् टाप् । सिंहपुष्पाकारपुष्पवति (चाकुलिया)
इति प्रसिद्धे दृष्टे । कामावे ॥ अङ्गिवल्लीत्यपि तत्रैव ।

अच अविस्मरकथने गतौ च उभय० आदि० सक० सेट् क्त्वा
वेट् । अचति ते । आचोत् आचिष्ट । क्त अक्तः क्त्वा
अचित्वा-अक्त्वा “स्वाहायश्चित्कृत्वा अचते” इति
कात्या० । “अचते सङ्कोचयति” इति वेददीपः ।

अच(अनुच) गतौ पूजायाञ्च प० सक० सेट् । तत् अच
इदित् जोदिञ्च (अनुच) अव्यक्तगन्धे च । अचति आङ्गीत्
अनुच-गतौ अचप्रात् पूजायामञ्चप्रात् । क्त अक्तः
पूजायास्तभयोः अक्षितः अचि-वत्तमाने क्त अक्षितः ।
अनुच-क्त्वा अक्षित्वा-अक्त्वा अचि-अक्षित्वा । “अयमञ्चति
पञ्चशराश्चर” इति सा० टी० । प्र-प्रकर्षे पूर्वदिक्-
कालदत्तौ च प्राञ्चति प्राङ्(पूर्वकालः) प्राची (पूर्वा दिक्)
परा-प्रतिगतौ, आभिमुख्याभावे, पश्चाद्भावे, दक्षिणभावे च

पराञ्चति (परामञ्चति) पराङ् (वाङ्मूः) । अप-
अपसरणे अपाञ्चति । सम्+सुन्दरगमने, यथोचित-
गमने च समञ्चति समप्राङ् । अङ्+पश्चाद्गतौ । अन्व-
ञ्चति अन्वङ् । उङ्+जर्जरगमने, उत्तरदिग्वृत्तौ च
उदञ्चति (उदञ्चति) “उदञ्चद्रोमाञ्चमिति” उदङ् देशः
उदीची (उत्तरा दिक्) । परि+समन्ताद्गतौ । पर्यञ्चति ।
प्रति+प्रतीपगतौ, पश्चाद्गतौ, पश्चाद्वर्तिने च प्रत्यञ्चति
(प्रतीपं गच्छति) । प्रत्यङ्, प्रतीची (पश्चिमा दिक्) । आत्मनि
व्याप्यर्थकप्रतिना योगात् प्रत्यङ्गन्धः तस्य सर्वविषय-
व्यापकत्वात् प्रत्यङ्त्वम् । नि+न्यूनीभावे न्यञ्चति न्यङ्
न्यग्भावः न्यङ्कारः । अच+अधोगतौ, दक्षिणदिग्वृत्तौ
च । अवाञ्चति अवाङ् (अधोमुखः) अवाची (दक्षिणा दिक्)
यथा च उत्तरदक्षिणयोः ऊर्ध्वाधोभावस्तथा अवाङ्गन्धे
वक्ष्यते ।

अच गतौ पूजायाम् इदित् उभ० सक० सेट् क्त्वा वेट् ।
अचति ते आङ्गीत् आचिष्ट । क्त्वा अङ्क्त्वा-अक्षित्वा ।
उपसर्गात् अनुचवत् । “न्यञ्चते प्रत्यङ् मोहो यस्मान्नपञ्चति
चारय” इति कविर० ।

अचक्षुस् लि० न० व० । मन्दनेले, नेत्रहीने च । “सच-
क्षुरचक्षुरिव सकर्षोऽकर्ष इवेति” श्रुतिः । न० त० ।
चक्षुर्भिन्ने न० ।

अचतुर लि० न सन्ति चत्वारि यत्न नि० अचसमा० ।
चतुःसंख्यान्त्ये । चतुरोनिपुणः न० त० । दक्षभिन्ने
अपटौ लि० ।

अचपलं लि० न चपलः । चापल्यविरोधिस्यैव्युक्ते ।

अचर लि० न चरति चलति-चर-अच् न० त० । चरत्व-
विरोधिस्यैव्यवति स्यादरे स्थितिशोभे दृष्टिव्यादौ “चरा-
णामन्नमचरमिति” मनुः । चलनान्त्ये लि० ।

अचोतिपोकते भेषककटस्तुलामकराशिष्पचरराशिभिन्नेषु
स्थिरराशिषु दृक्चिह्नदृक्चिह्नककुम्भराशिषु न० ।

अचरम लि० न० त० । अन्तिमत्वविरोधिमध्यत्वाद्यवस्थावति
“वयस्सचरमे” इति पा० । अचरमं वयः कौमारादि ।

अचल पु० न चलः ।। (गो)ज इति ख्याते शङ्खौ । पर्वते,
“अचलाः सागराः आभाः प्रासादधवला गृहाः धारितं च
त्वया सर्वमिति” दृष्टिवीमार्शनामन्त्रः । “अचलयश्च भवानिव
राजते” इति भावः । दृष्टिव्यां स्त्री । भूमेरचलत्वा-
दिकृष्टतां सि० शि० गो० । “भूमेः पिण्डः यथाङ्गुलक-
विरविकुञ्जोऽर्धाङ्गुलकत्वकाष्टादृष्टो दृष्टः सन् ऋद-

मिलसलिलव्यामतेजोमयोऽयम् । नान्याधारः स्वशक्त्यैव
वियतिनियतं तिष्ठतीहास्यं पृष्ठे निष्ठं विश्वं च शब्दस्वद-
नुजमनुजादित्यदैवं समन्तात् । सर्वतः पर्वतारामग्राम-
चैत्यचयैश्चितः । कदम्बकुसुमपत्रैः केसरप्रकरैरिव ।
यधोष्णतार्कानलयोश्च, शीतता विधौ, द्रुतिः के,
कठिनत्वमश्नि । मरुज्जलो भूरचला स्वभावतो यतो
विचित्रा वत वस्तुशक्तयः ! आकृष्टशक्तिश्च मही तवा यत्
खस्यं गुरु स्वाभिमुखं स्वशक्त्या । आकृष्यते तत्पततीव भाति
समे समन्तात् क ? पतत्ययं खे” इति । आर्य्यभट्टमते तु
अस्याश्चलत्वेऽपि अचलाः पर्वताः सन्त्यत्र अख्यर्थेऽपि च ।
अचलवत्त्वात् स्वकक्षातो वह्निर्गमनाभावाद्वा अचल-
त्वम् । तेन च तस्याश्चलत्वं दृष्टान्तविधयोक्तं तच्च विस्तरतो
भूगोलशब्दे वक्ष्यते । चलनशून्ये त्वि० “तस्मान्ममचलोभ-
वेति” कलसस्यापनमन्त्रः । “तस्मान्मम गृहे नित्यं लक्ष्मि !
त्वमचला भवेति” पुरा० । “समाधावचला बुद्धिरिति,
गीता, अचला भक्तिरीश्वरे” इति पुरा० । न चलति
स्वभावात् । शिवे पु० तस्य स्थायित्वात् तथात्वम् ।
ब्रह्मणि न० । “निष्कलं निष्क्रियं शान्तमिति” श्रुत्या अस्य
सर्वक्रियाशून्यत्वोक्तेरचलत्वम् । आत्मनि पु० “नित्यः
सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातन” इति गीता ।

अचलकन्या स्त्री अचलस्य हिमाचलस्य कन्या । पार्वत्यां, सा
हि हिमाचलेन मेनायामुत्पादिता । तत्कथा च “प्रसूति-
रभवत्तस्य मेनायाः कन्यका सुतेति” शिवपुराणे प्रपञ्चेन
दर्शिता । तन्मूलं कुमारं चोक्तम् “अथावमानेन पितुः प्रयुक्ता
दत्तस्य कन्या भर्षपूर्वपत्नी । सती सती योगविद्धदृष्टेहा
तां जन्मने शैलवधूं प्रपदे । सा भूधराणामधिपेन
तस्यां समाधिमत्यामुदपादि भव्येति” इति अचलसुता-
दयोप्यत्र ।

अचलकीला स्त्री अचलाः कीला इव यस्याः । पृथिव्याम् ।
अचलस्य सुमेरोः कील इव, अचलः कीलइवाव-
टम्भकत्वाद्वा । किष्कम्भपर्वतेषु मन्दरादिषु पु० । ते च
सुमेरुसुपर्वण्य, “विष्कम्भशैलाः खलु मन्दरोऽस्य सुगन्धशैलो
विपुलः सुपार्श्व इति” सि० शि० गो० दर्शितास्तेषां खलु-
मादि तत्तच्छब्दे वक्ष्यते ।

अचलजा स्त्री अचलात् हिमालयात् जायते जन-३५५त० ।
पार्वत्यां, तत्कथा पूर्वशब्दे उक्ता । पर्वतजातभावे
त्वि० अचलजातादयोऽप्यत्र ।

अचलत्विष् पु० अचला ब्रह्माक्षालनेनापि भालिन्यापगमात्

स्थिरा त्विट् कान्तियस्य । कोक्रिले । स्थिरकान्तिमति
त्वि० । कर्मधा० । स्थिरायां कान्तौ स्त्री ।

अचलहिष् पु० अचलेभ्यः द्वेष्टि द्विष-क्रिप् ४त० । इन्द्रे
तस्याचलपक्षच्छेदकत्वात्तथात्वं तत्कथा गोलभिच्छब्दे
वक्ष्यते । अचलरिषादयोऽप्यत्र पु० । पर्वतजाते त्वि० ।
अचलपति पु० इत० । हिमाचले । यथा तस्य तत्पतित्वं
तथाचलराजशब्दे वक्ष्यते ।

अचलभ्राट् पु० बौद्धभेदे ।

अचलराज पु० अचलानां राजा अच् समा० । हिमाचले
“शैलानां हिमवन्तं च नदीनाञ्चैव सागरम् । गन्धर्वाणा-
मधिपतिं चक्रे चित्ररथं विधिरिति” ब्रह्मपुराणे तस्या-
चलराजत्वसूक्तम् अचलाधिपादयोप्यत्र ।

अचापल न० चपलस्य भावः अण् न० त० । चाञ्चल्यविरोधि-
स्थिरतायाम् । न० । चाञ्चल्यशून्ये स्थिरे त्वि० ।

अचापल्य न० चपलस्य भावः घञ् न० त० । चाञ्चल्य-
विरोधिस्थिरतायाम् व० । न० । चाञ्चल्यशून्ये त्वि० ।

अचिक्कण त्वि० न चिक्कणः । चिक्कणताविरोधिरुत्पत्तिरिति ।

अचित्त त्वि० नास्ति चित्तं यस्य । चित्तशून्ये चेतना
रहिते “अचित्तहृस्तिधेनोऽगिति” अचित्तादेशकाला
ट्ठगिति” च पा० । स्थावरादीनाम् न चित्तशून्यत्वं
किन्तु विशिष्टचेतनारहितमेवेति अचेतनशब्दे वक्ष्यते ।

अचिन्तनीय त्वि० चिन्तयितुं अनुभापकहेत्वभावेन तर्क-
यितुमशक्यः चित्ति-शक्यार्थे कर्मणि अनोयन् न० त० ।
अनुभापकहेत्वभावेन तर्कयितुमशक्ये । “अचिन्तनीय
स्तु तत्र प्रभाव इति” रघु० । तदर्थं यत् । अचिन्त्योऽ-
प्युक्तार्थे त्वि० । “अचिन्त्याव्यक्तरूपाय निर्गुणाय गुणात्मने
समस्तजगदाधारमूर्तये ब्रह्मणे नमः” इति सूक्त्यर्थः ।

अचिन्तित त्वि० न चिन्तितः । पूर्वरूपादिकारणानु-
सान्धानादिकमन्तरेण अतर्किते “विधेर्नियोगादेतन्मे
अचिन्तितमुपस्थितमिति” पुरा० ।

अचिर न० न चिरम् । अल्पकाले, अल्पकालस्यायिनि
वस्तुभावे त्वि० । “अचिरेणैव कालेन वंशनाथो भवेद्-
भुवमिति पुरा० । अचिरांशुः अचिरप्रभा अचिरद्युतिः ।

अचिरत्विष् स्त्री अचिरा अल्पकालस्यायिनी त्विट् कान्ति-
रस्याः । विद्युति । अल्पकालकान्तियुक्ते त्वि० ।

अचिरद्युतिः स्त्री अचिरा अल्पकालस्यायिनी द्युतिर्वस्याः ।
विद्युति । अल्पकालस्यायिद्युतिमिति त्वि० । कर्म० ।
अल्पकालस्यायिण्यां कान्तौ स्त्री ।

अचिरप्रभा स्त्री अचिरा अचिरस्थायिनी प्रभा यस्याः ।
विद्युति । “अनुता दिवः स्यादनुतिवाचिरप्रभेति” भट्टिः ।
अल्पकालस्थायिप्रभावति लि० । कर्म० । अचिरायां
दोषो स्त्री ।

अचिरभास् स्त्री अचिरा अल्पकालस्थायिनी भाः यस्याः ।
विद्युति । अल्पकालस्थायिदोषिभति लि० ।

अचिररोचिस् स्त्री अचिरं रोचिर्वस्याः । विद्युति । अचिर-
कान्तिभति लि० । कर्म० । अचिरकान्तौ न० ।

अचिरस्य अव्य० अचिरस्येति अव्ययेन न० त० । सत्यकाले ।

अचिरांशु स्त्री अचिरा अंशवोऽस्याः । विद्युति । “अचि-
रांशुसमभेति” पुरा० । अल्पकालस्थायिकिरणवति लि० ।
कर्म० । अचिरकिरणे पु० । [सम्भवे च ।

अचिरात् अव्य० अचिरम् अततीति क्तिप् । शीघ्रे, अवि-
अचिराभा स्त्री अचिरा आभा यस्याः । विद्युति ।

अचिराय अव्य० न चिराय । सत्यकाले शीघ्रे च ।

अचिरेण अव्य० अचिरेणैव अव्ययस्य न० त० । अल्पकाले
शीघ्रे च ।

अचिष्णु(ष्टु) लि० अच-गतौ वा० इष्णु(ष्टु)च् । गमनशब्दे ।
“तदा दध्नुः प्रमिन्द्राय दृष्ट्योऽपाकोऽचिष्णु(ष्टु)रिति” यजु०
अचि(ष्टु)ष्णुः सर्वगत इति वेददोषः ।

अचेतन लि० चेतना ज्ञानम् न० व० । चेतनान्मूये । चित-
त्यु न० त० । ज्ञानविशिष्टभिन्ने । ज्ञानञ्च द्विविधं विष-
याकारमनोवृत्तिरूपं तत्फलितचेतन्यरूपञ्च तत्तल वृत्तिरूपं
ज्ञानं चित्तस्यैव धर्मः “कायः संकल्पो विचिकित्सा अज्ञाऽ-
अज्ञा इतिरहितहीनीर्हीनित्वे तत् सर्वं मन एवेति” श्रुतौ
तस्य चित्तधर्माभावममात् । द्वितीयं तदुल्लिखितचेतन्यमात्म-
धर्मः । प्रकायरूपचेतन्यस्य सर्वदा स्थितावपि वृत्तिसह-
कारेणैव तद्वताज्ञाननिवारणे चेतन्यं समुज्ज्वलति नान्यथा
अतएव “बुद्धिर्वृत्तिविदाभासौ द्वैवेतौ व्यावृत्तौ घटम् ।
तत्ताज्ञानं विद्या नश्येदाभिसानु घटः स्फुरेत्” इत्युक्तमिति
वेदान्तिनः । संख्यास्तु विषयोपरता वृत्तिवित्तौ प्रति-
विम्बति तेनैव विषयावभासः “तस्मिंश्चिद्विषये स्फारे
समस्ता वस्तुवृत्तयः । इमास्ताः प्रतिविम्बन्ति सरसोव तट-
द्रुमा” इति मन्मते । नैयायिकास्तु सांख्यवेदान्तिमतसिद्धं
यत् वृत्तिरूपं ज्ञानं तत्स्थानीयमात्मनचेतन्यसुररीचकुः ।
तादृशवृत्तौ तत्स्थानीयज्ञाने च आत्मनःसंयोगादयः
कारणानि । आभ्यन्तरसुखादिविषयग्रहणे मनःकरणम्,
इन्द्रियाणि तत्संज्ञाग्रविषयग्रहणे करणानि, “इन्द्रि-

यार्थसंज्ञकवैलक्षण्यं ज्ञानं प्रत्यक्षमिति” गौतमसूत्रे “प्रति-
विषयाध्यवसाय इति” सांख्यसूत्रे च तथैव स्वस्वविषयेष्वि-
न्द्रियाणां पाहकता उक्ता । तच्च तत्तच्छब्दावसरे दर्शयि-
ष्यते । एवञ्च आभ्यन्तरे सुखादौ मन इव, बाह्येषु यन्मा-
दिषु श्रोत्रादीनि असाधारणकारणानि । मनस्तु बाह्येषु
सर्वेषु साधारणकारणमिति भेदः । एवञ्च ज्ञानकारणेन्द्रि-
यान्मूये एवाचेतनशब्दस्य प्रवृत्तिः । अतएवोक्तं “चेन्द्रियं
चेतनं इदं निरिन्द्रियमचेतनमिति” । एवञ्च दृष्टादीना-
मपि अन्तःकरणदिमत्पनस्यैव । अन्यथा सुखदुःखात्मनो
न ज्ञात् । तेषां हि स्वकर्मावधारिदुःखभोगार्थमेव पापेनैव
स्थावरत्वप्राप्तिः । अतएव “महापातकजान् मोरान्
नरकान् प्राप्य दारुणान् । कर्मकृत्वात् प्रजायन्ते महापात-
किनस्त्रिवह” इत्युपक्रम्य “दृष्टयुष्मत्तत्तत्तत्तत् क्रमशो
युक्तत्वेन” इति याज्ञवल्क्येन चेतनस्यैव पापावशेष-
भोगार्थं दृष्टादिरूपेण जन्मोक्तम् “शरीरजैः कर्मदोषैर्याति-
स्थावरतां नर” इति च सामान्यतः शारीरिकपापात्
दृष्टादिरूपस्यावरजन्म तेनैवोक्तमस्तेषां दुःखभोगार्थमेव
दृष्टादिरूपत्वप्राप्ती इन्द्रियाभावे कथङ्कारं ते दुःखमनुभ-
नेयुरित्यवश्यं तेषु इन्द्रियादिमत्पनस्यैव । अतएव पञ्च
सरोऽन्तरं गच्छति, यास्या ऋद्ध्यापि चेतनसंयोगात् पुनः
प्ररोहतीत्युपलभ्यते । अतएव च श्रुतौ “अथ जीवो यां
जहाति वा शुष्यती”त्युक्तम् । तेन तेषां जीवसंयोगोऽस्यैव
किन्तु विशिष्टचेतनान्मूयेत्यादेव तेषु अचेतनत्वव्यवहार इति
भेदः । यदार्थादर्शं “देहसप्तविधो ज्ञेयो जन्मोत्पत्ति-
भेदतः । उद्भिज्ज जघ्जोऽण्डोत्वचतर्धस्तु जरायुज” इति
स्यावराणां देहसम्बन्ध उक्तः । “चेतनाधिष्ठिते भोगायतन-
निष्पाणमन्यथा प्रतिभावप्रसङ्ग” इति सांख्ये च चेतन-
सम्बन्धे एव भोगायतनरूपदेहोत्पत्तिरुक्ता । तेषाञ्च भोगा-
यतनदेहवत्त्वेऽपि सर्वेन्द्रियस्थानगोलकादेरभावात् न दर्श-
नादि किन्तु त्वाचप्रत्यक्षं प्राञ्जप्रत्यक्षं च भवत्वैव अतएव
अनप्रादिस्वरतरकिरणस्यार्थं तेषां शुष्कता, श्लोषधि-
विशेषजघ्मादिषम्पर्कं च तदुच्चायात् पुष्पफलोत्पत्तिः ।
अत एव तेषां हीन्द्रियत्वेन व्यवहारः यथोक्तम् “यज्ञे-
न्द्रिया मनुष्याद्याः सर्पाद्याश्चरिन्द्रियाः । लीन्द्रियाः
क्षनिकीटाद्या हीन्द्रिया दृष्टजातय” इति । मनसो
विद्यमानत्वेऽपि हृदयरूपविशिष्टस्थानाभावात् न अष्ट-
मवबोधः । श्रुते हि हृदयस्थानमुपपन्नं “तद्द्वयं
विशिष्टचेतनाच्चयमित्युक्तम्” तेन तेषां विशिष्टचेतनाच्चय-

हृदयस्थानमन्यत्वात् विशिष्टचेतस्य नास्ति सुख-
दुःखानुभवमात्रं तु तेषां जायते एवेति विशेषः
तेनैव स्वस्वकर्माफलालुप्पदुःखानुभवात् स्वस्वकर्माफलभाक्-
त्वम् इति सुस्थितम् । चेतनान्मूले पदार्थभावे लि० ।
“अचेतनं चेतनावदिव लिङ्गमिति” सा० का० ।
तत्तद्विशेषज्ञानान्मूले च । “तन्तु दुःखाभिसन्तप्तं विल-
पन्तमचेतनमिति पुरा० । अत्र दुःखानुभवत्वेन
तदनुभवस्योक्तेः तथाभूतेऽपि चेतने अचेतनत्वोक्तिः
विनेकज्ञानान्मूल्यत्वपरत्वेनैव, एवमन्यत्वापि । “अहङ्कारलये
सुप्तौ भवेद्देहोऽन्यचेतन” इत्युक्तिस्तु देहस्य चैतन्यप्रकाशा-
वच्छेदकतया, जागरे स्वप्ने च चैतन्यसुपचर्यं सुप्तौ
अवच्छेद्याहङ्काररूपमनसो ज्ञात्वा कथमवच्छेदकत्वं ?
स्यादित्यतोऽचेतनत्वमित्येवपरा । अन्यथा “शरीरस्य न
चैतन्यं ऋतेषु व्यभिचारतः” इत्युक्तेः देहे सदा
चैतन्याभावस्य सिद्धत्वात् सुप्तौ तथात्वकथनमर्थकं स्यात् ।
सुप्तमावपि इन्द्रियाणां मनसश्च विशिष्टव्यापारराहित्येन
लयत्वोपपारः किन्तु आत्मनि तदापि चैतन्यमख्येव ।
“आनन्दभुक् चेतोमुखः प्राप्त” इति श्रुतेः सुखमहमस्वाप्तं न
किञ्चिदवेदिषमिति” सुप्तोत्थितस्य परामर्शाच्च आनन्दा-
नुभवस्य तत्तापि सत्त्वात् सुतरां देहस्य तदनुभवज्ञानाव-
च्छेदकत्वमख्येवेति विशेषः । विस्तरस्तु सुप्तमिशब्दे वक्ष्यते ।
अचेतस् लि० न चेतति चित्त-अस्तु न० त० । चेतनान्मूले
अचेतने षटादौ, तत्तद्विशेषज्ञानरहिते च । “गतसंज्ञम-
चेतसमिति” पुरा० । नास्ति चेतोऽस्य । चित्तरहिते लि० ।
अचेतान लि० चित्त-यानच् वेदे न सुक् न० त० ।
चैतन्यरहिते “अचेतानस्य मा पथो वि द्रुचः इति” वेदः ।
अचेष्ट लि० नास्ति चेष्टा यस्य । चेष्टारहिते । चेष्टा च “आत्म-
जन्या भवेद्विज्ञा-इच्छाजन्या भवेत् कतिः । कतिजन्या भवे-
च्चेष्टा चेष्टाजन्या भवेत् क्रिया” इत्युक्तेः ब्रह्मसाध्या क्रिया-
जनकव्यापाररूपा । चेतनाविहितदेहेष्वेव कर्माविशेषः न
तदनभिहिते तथा च यस्मिन् देहे आत्मनो बल्यो भवति
तद्देहावच्छेदेनैव चेष्टा जायते नान्यकिन् स्या च उद्यम-
रूपैव । मनोवायुभिर्ज्ञेयस्य न स्वतःक्रिया सम्भवति
किन्तु शुद्धव्याघातानोदनादिनैव क्रिया भवति
नान्यथा । तथा च हृत्सादिषालनदर्शनात् तत्कारण्यो-
भूतनोदनादिकमनुमीयते तच्च नोदनम् आत्मकत्वं केन
अन्यस्यानुपपत्त्येः । अधिकं चेष्टाशब्दे वक्ष्यते ।

अचेष्टता स्त्री अचेष्टस्य भावः । चेष्टारहित्ये ।

अचैतन्य लि० नास्ति ‘चैतन्यं चेतना यस्य । चैतन्य-
ान्मूले । “अचैतन्यमिदं विश्वं देवं चैतन्यमेव यदिति” ।
न० त० । चैतन्यभिज्ञे न० ।

अच्छ लि० न छति दृष्टिं सम्मुखत्वात् स्त्री-क न० त० ।
आभिमुख्ये । “अच्छा नृचक्षा असरत् पविले इति” वेदः ।
“अच्छ गत्यर्थवदेति” सूत्रे “अच्छगत्य अच्योद्य इत्यु-
दाहृत्य अभिमुखं गत्वा अभिमुखसङ्कोति” व्याकृतम्
सि० की० ।

अच्छ लि० न छति दृष्टिम्, स्त्री-क न० त० । स्वच्छे निर्मले ।
निर्मले हि वस्तुनि दृष्टिः प्रसरति न तु समले आभ्यन्तर-
पर्यन्तं धावतीति निर्मलस्यैव तदप्रतिबन्धकत्वात्तथात्वम् ।
“स्वच्छन्दोच्छलदच्छकच्छकुहरेति काव्यप्र० । स्फटिके
पु० । न छति भक्षयति नागितसन्धे” छा-भक्षणे क
न० त० । भक्षणे पु० । अक्षभक्षकइत्येकं नामेत्यन्ये ।
अच्छन्दस् लि० नास्ति अध्येयत्वेन छन्दोवेदोऽस्य तुक् ।
वेदाध्ययनान्मूले अनुपनीते नास्यके, सर्वथा तच्छून्ये
ग्राह्ये च । नास्ति छन्दो वृत्तावसारी, परिमितमात्रा-
वरादिसन्निवेशविशेषो यत्र ७३० तुक् । छन्दःशून्ये
गद्यात्मके, शून्ये वा शब्दसमूहे । नास्ति छन्दोभिप्रायो
यस्य व० तुक् । अभिप्रायान्मूले । वा कपि । अछ-
न्दस्त्वोऽप्युक्तार्थेषु ।

अच्छावाक् पु० अछं निर्मलम् अछ आभिमुख्येन वा वक्ति
शंसति वच-कर्त्तरि संज्ञायां षञ् (निपातस्य चेत) दीर्घः ।
शंसनकर्त्तरि होतृसङ्कारिणि सोमयागसम्बन्धिनि कृत्विग-
भेदे । स च आश्रयायनेन दर्शितः । “प्रागपि सोमेनैके,
इत्युपक्रम्य, “तस्यैर्विजः, चत्वारस्त्रिपुराः, तस्य तस्योत्तरे
त्वयः, होता, मैत्रावरुणोऽच्छावाकोपावस्तुत्, अध्वर्युः, प्रति-
प्रस्थिता नेष्टोच्चेता, अङ्गा, आङ्गाणाच्छास्त्रीभः पोता,
उद्गाता, प्रसोता प्रतिहृतां सुवृक्षस्य इति, एतेऽङ्गीनैकाहैर्यो-
जयन्ति, एत एवाहिताग्नय इष्टप्रथमवत्ता नृहपतिसप्तदशा
दीक्षित्वा समायाम्नीस्तनुखाः सत्वायवासते” इति । “अस्था-
वस्यः, दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टा यथाहा तद्यजमानः पुरस्ताद्वा
सोमेन यजेत तस्य सोमयागस्य होताध्वर्युर्ब्रह्मोद्गातेति चत्वारः
कृत्विजो मुख्याः ते च प्रत्येकं त्रिभिः त्रिभिः पुरुषैश्चेता
अतस्तस्य तस्य एकैकस्योत्तरे त्वयः पुरुषा भवन्ति, त एते
होतादिनामकाः नोदणर्विजो हिरात्मादिभिरहोवसंसङ्गै-
रग्निसोमादिभिरैकाहसंज्ञैर्वाजयन्ति । एतएव होतादयः
नोदणर्विजः स्वयमवाहिताग्नयः प्रथमयसोनाग्निवे-

नेष्टा गृहपतिसंश्लेष्म सप्तदशसंख्यापूरकोण संहिता द्वाद-
शाहादिसत्वार्यं दोषित्वा स्वस्वसम्बन्धिनीऽग्नीमेकत्वं स्थाप-
यित्वा तत्प्रधानाः सत्वाद्युपपत्तिषुः इति” भाष्यम् ।

“यदच्छावाकमनुसन्तिष्ठते इति” ता० ब्रा० । अच्छावाक-
शब्दोऽप्यत्र छ । अच्छावाकीयम् तच्चन्द्रयुक्ते कृत्तभेदे, तच्च
कृत्तम्” अच्छावाक ! यदस्येत्युक्तोऽच्छा वो अग्निमवस इति
तच्चमन्त्राहेत्यादिना” दर्शितम् । अच्छावाकस्यैयम् यत् ।
अच्छावाक्या । अच्छावाकत्विक्-पाद्यायाम् । “एषा
होता यदच्छावाक्या” इति ता० ब्रा० । “अच्छा-
वाक्या अच्छावाकसम्बन्धिनी होताशंसनरूपा क्रियेति”
तद्भाष्यम् ।

अच्छावाकसामन् न० अच्छावाकोन गेयं साम । “य एक इहि-
दयत इति त्वचे गेये सामभेदे एतस्यैव नामान्नरसङ्गोय-
मिति” “लैककुभं चोद्वंशीयञ्चान्तः प्रतिषाये इति”
ताण्ड्य० ब्रा० । “लैककुभं ब्रह्मसाम भवति, उद्वंशीय-
मच्छावाकसामेति, “य एक इहिदयते इति” त्वचे गेयं
साम उद्वंशीयमेते सामनी इति” तद्भाष्यम् ।

अच्छावाकीय न० अच्छावाकस्य ऋत्विग्भेदस्य कर्म भावो
वा “होताभ्य” इति छ । शंसनरूपे अच्छावाककर्मणि,
तद्भावे च ।

अच्छिद्र लि० न छिद्रं तत्तत्कार्येषु प्रसादादिना स्वलनं, रन्ध्रं
वा यत् । प्रसादादिना स्वलनरहिते । “अच्छिद्रेण
विचेतव्या देशाः सगिरिकन्दरा” इति रा० । “यज्ञच्छिद्रं
तपस्च्छिद्रं यच्छिद्रं पूजने मम अच्छिद्रमस्तु तत्सर्वमिति”
“अच्छिद्रं तु भवत्येतत् सर्वेषाञ्च शिवाय नः” इति च
पुरा० । “तत्तथाक्रियतां राजन् यथाऽच्छिद्रः क्रतुर्भवे-
दिति” भार० । रन्ध्ररहिते च ।

अच्छिन्न लि० छिद-भावे क्त न० ब० । खण्डनरहिते, छेदन
रहिते, सन्तते च “वसुधारां प्रकुर्वीत अच्छिन्न इतधारयेति”
पुरा० । कर्मणि क्त न० त० । छिन्नभिन्ने लि० ।

अच्छिन्नपत्र पु० अच्छिन्नं सन्ततं पत्रमस्य । शाखोटकदम्बे
सन्ततपत्रयुक्तपत्रमात्रे च । अच्छिन्नपण्यादयोऽप्यत्र ।

अच्छेदिक लि० छेदनं नाहति ठन् । छेदनानर्हे ।

अच्छेद्य लि० न छेत्तुमर्हति छिद-अर्हायै कर्मणि यत् ।
छेदनानर्हे । आत्मनि पु० “अच्छेद्योऽयमदाहोऽम्बको-
योऽशोष्य एव चेति” गीता । आत्मनश्च अवयवभावात्
अवयववैधीकरणरूपच्छेदनानर्हत्वात् तथात्वम् ।

अच्छोद न० अच्छं निर्भलसुदकं यस्य उदादेशः । हिमालय

प्रदेशस्थे कादम्बरीप्रसिद्धे सरोवरभेदे । “आह्लादनं दृष्टे,
अच्छोदं नाम सरो दृष्टवानिति” काद० । नदीभेदे स्त्री ।
अग्निष्वात्तादीन् प्रक्रम्य, “एतेषां मानसी कन्या अच्छोदा
नाम निमगा” इति पुरा० ।

अच्युत पु० स्वरूपसामर्थ्याच्च च्युतो न च्यवते न च्यविष्यते
वा च्यु-कालसामान्ये कर्त्तरि क्त न० त० । परमेश्वरे
“शास्त्रं शिवमच्युतमिति” श्रुतिः । “यस्माच्च च्युत-
पूर्वोऽहमच्युतस्तेन कर्मणेति” भगद्वाक्यम् । “तेन च्युत्यभाव
रूपप्रवृत्तिमित्तेने” त्यागन्दगिरिः । तदवतारभेदे वासुदेवे
“इयमच्युतलीलादग्रा मृदुता जातिशालिनीति” छन्दोमञ्जरी
अच्युतस्य लीला अच्युता अभ्यष्टा लीला च । षड्भाव-
विकाररहिते च “अच्युतः प्रथितः प्राण” इति सहस्र
नामभाष्ये तथैव व्याख्यातम् । नारायणे च “गुरुदमूर्ति-
रिवाच्युतस्थितिरमणीयेति” काद० । अच्युतस्य विष्णोः
स्थितिः अच्युता अचञ्जला च स्थितिरिति तदर्थः । चलन-
रहिते अक्षये स्थिरे लि० । “अक्षितमसि अच्युतमसीति”
वेदः । द्वादशसर्गयुक्ते काव्यभेदे पु० हेमचन्द्रः । न
च्योतति क्षरति च्युत-क्त न० त० । क्षरणशून्ये लि० ।

अच्युताग्रज पु० अच्युतस्य वासुदेवस्य उपेन्द्रस्य वा अग्रजः
इत० । बलदेवे । वसुदेवाज्जन्मकाले बलदेवस्य ततो-
ऽप्यजननात् तथात्वम् । इन्द्रे । कश्यपाज्जन्मकाले च अदि-
त्यामयोत्पत्तत्वात् तस्य तथात्वमिति भेदः । तयोश्च तद-
ग्रजत्वं सङ्कर्षणशब्दे इन्द्रावरजशब्दे च वक्ष्यते ।

अच्युताङ्गज पु० अच्युतस्य वासुदेवस्य अङ्गजः । कृष्णपुत्रे
प्राधान्यात् कामदेवे । [जात इति भा० १० स्तम्भे ।

अच्युतात्मज पु० इत० कामदेवे । स हि रुक्मिण्यां कृष्णात्
अच्युतावास पु० अच्युतेन ओष्यतेऽत्र आ-वस-आधारे षज्
इत० । अश्वत्यदृष्टे । “अश्वत्यः सर्वदृष्टाणामि”त्युक्ते-
स्तस्य ततोपस्यत्वात्तदावासत्वम् । [च्युतिशून्ये लि० ।

अच्युति स्त्री च्यु-क्तिन् न० त० । क्षरणाभावे । षज् ।
अज यतौ छेपणे च भ्वादि० पर० सक० सेट् । अजति ।
अवैषीत्-आजीत् । तच्च अजिता-वेता । षज् ।
आजः । “अजन्ति वज्रिं सदनान्यच्छ” इति वेदः ।

अज दोषौ इदित् पुरादि० उभय० सेट् अक० । अज्जयति
ते । आञ्जित्व त ।

अज पु० न जायते अज उ न० त० । ईश्वरे, “न जातो न
जनिष्यते” इति श्रुतेः “न हि जातो न जायेऽहं न
जनिष्ये कदाचन । जेत्यज्ञः सर्वभूतानां तस्मादहमजः सतः”

इति भार० । जीवे च “अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे” इति गीता । “अहोरात्रेण भुक्तभोगाभिराजोऽन्य इति” श्रुतिः । स हि खोपाधिभूत बुद्धिनिष्ठकर्म्मभिरारब्धदेहमधिष्ठाय बुद्धिनिष्ठकर्म्मत्वादिक-मात्मन्यभिमन्यमानः जीव इति व्यवस्थियते “न जायते म्रियते वा कदाचित् नायं भूत्या भविता वा न भूय” इति गीतायां तस्य जन्मादिशून्यत्वमुक्तं तच्च “जायते अस्ति वर्द्धते विपरिणमते अपक्षीयते नश्यतीति” यास्तोक्तपङ्क्ताभाव-विकाराणां सुपलक्षणमाद्यान्तयोः जन्मानाशरूपविकारयो रभा-पक्षणेन तदन्तःपातिनामपि सन्दर्शयितव्यायेन ग्रहणा-वश्याभावात् । स च ब्रह्माभिन्न एवेति वेदान्तिमतम् बुद्धिरूपो-पाधीनां नानात्वात् न सर्वव्यवहारसाङ्ख्यम् । बहव इति साङ्ख्यादयः “जन्मादिव्यवस्थातः पुरुषवस्तुत्वमिति” पुरुष-स्थोपाधिभूतबुद्धिभेदेऽपि “उपाधिर्भेद्यते न तु तद्वानिति” सूत्रेण उपाधिभेदेऽपि उपाहितस्यैकत्वेन न भेदः, विशिष्ट-स्थानतिरिक्ततया न जन्मादिव्यवस्थेति पुरुषवस्तुत्वमङ्गी-चक्रुः कर्म्मत्वादिकं बुद्धिगतमपि खोपाहितचैतन्ये एव प्रतिविम्बति तेन तद्विविक्तचैतन्ये तदवभासात् पुरुषस्य भोगः, “चिदवसानो भोग इति” सूत्रे तथैव प्रतिपादनात् एवञ्च यावत् बुद्धिव्यक्त्यस्तावन्त एव पुरुषाः स्वखोपाधिकृतं कर्म्मदिकं स्वकर्म्मकृतया अभिमन्यमानास्तत्रयुक्तं सुख-दुःखादिकमात्मोद्यत्वेन अभिमन्यमानाः भोक्तार इति व्यव-स्थियन्ते अतएवोक्तम् “बुद्धेर्भोग इवात्मनीति” । “कामः संकल्पो चिकित्सा अज्ञाऽन्धज्ञा हृतिरहृतिर्हृदीर्धोर्भीरित्येतत् सर्वं मन एवेति” श्रुतेः ज्ञानादिदृष्टीनां मनोजन्यत्वात् मनोधर्मत्वम् सांख्यवेदान्तिभोस्तुल्यम् जीवस्य विभत्वाङ्गी-कारेऽपि खोपाधिबुद्धिप्रधानदेह एव विशेषसंयोगात् तत्रैव आत्मत्वाभिमानः नान्यदेहेषु, तेषां स्वभोगार्थं खोपाधिबुद्धिप्रधानतत्त्वाभावात् । एवं सुखदुःखानुस-न्धानमपि खोपाधिकृतकर्म्मविशेषादेवेति तत्तद्भेदव्यवस्थेति । ज्ञानकारणमनसाञ्च पुरुषभेदेन भिन्नत्वात् न परानुसन्धा-नेनापरस्यानुसन्धानप्रसङ्ग इति सांख्यभेदान्तयोस्तुल्यम् । विशिष्टस्यातिरिक्तत्वानतिरिक्त एव तयोर्विसंवादः । नैया-यिकवैशेषिकादयस्तु ज्ञानादयो जीवधर्माः जीवाश्च बहवः नित्या विभवश्च कर्म्मत्वं भोक्तृत्वञ्च जीवाना-मेव धर्माः, तेषां विभवेऽपि स्वादृष्टारब्धदेहेष्वेव संयोग-विशेषः स एव जन्म, तद्वियोगश्च सरणमित्येव विशेषः न तु स्वतो जन्मानाशाविति स्वीचक्रुः । तेन तन्मतेऽपि न अज-

त्वव्याघातः । एवं सर्वदर्शनाङ्गीकृतसरण्यावजत्वम् । माध्वास्तु जीवस्याणुत्वमोक्षराहुत्यतत्त्वञ्च “एतस्यैव विस्फुलिङ्गाव्युत्थरनीति” श्रुतेस्तत्रैव तात्पर्यात् “बाला पश्यतधारस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवः स विज्ञेय” इत्युक्तेषु जीवस्याणुत्वम् अणुत्वेऽपि तेषां सर्व-देहगतसुखाद्यनुसन्धानं गुणद्वारेण, यथा गृहैकदेशस्थितं कस्तूरीप्रभृतिमुगन्धिद्रव्यं सौरभेण सर्वं गृहमाभोदयति एवं हृदयस्थं विस्फुलिङ्गरूपं चैतन्यं सर्वदेहगतं प्रकाशं कुर्वत् शब्दादीन् विषयांश्चावभासयत् सर्वव्यापीत्वमुच्यते न तु स्वरूपतः “अणोरणीयान् महतो महीयानिति” श्रुतेः स्वरूपगुणाभ्यां अणुत्वमहत्त्वयोः सम्भवपरतायामेव तात्-पर्यात् । अजत्वव्यपदेशस्तु भूतारब्धत्वाभावकृतं गौणमतो-ऽत्र अजशब्दो भाक्त एव इत्युरोचक्रुः । चार्पाकमते तु आत्मनो भाजत्वं देहाकारपरिणतभूतचतुष्टयस्यैव तेषां मते जीवत्वात् तद्विवरणं चेतनशब्दे वक्ष्यते । सौगतादिमते तु जीवानां संविदनतिरिक्ततया सर्व-संविदनुस्यूतत्वात् जन्मान्तरभाविनः अपवर्गरूपफलादेः स्वीकाराच्च नित्यत्वं, नित्यत्वाच्च अजत्वमिति भेदः । “सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृते गुणैर्गुणैः परः पुरुष एक इहास्य धत्ते । स्थित्यादये हरिविरिञ्चिहरेति संज्ञा” मित्यु-क्तेषु ईश्वरस्यैव खोपाधिमायागतसत्त्वरजआद्युपाधिभिः जन्मस्थितिनाशनरूपकार्यकरणार्थमायाविर्भावात् अजस्वरू-पाननतिरेकात् तेषामजत्वं तेन ब्रह्माणि, विष्णौ, हरे च पु० । न जायते इत्यजा । सांख्यमतसिद्धप्रधानापरपर्याये साध्यावस्थापन्नसत्त्वरजस्तमोरूपगुणत्वयात्मके स्त्री । “अजा-मेकां लोहितशुक्लकृष्णवर्णाः सरूपाः बह्वीः प्रजाः सृज-मानामिति” श्रुतिः । सत्त्वादियुगानुसारेण चैतादिरूप-युक्तवस्तुकार्यसृष्टत्वाच्च तस्याः नानावर्ण्यत्वमिति सांख्याः । वेदान्तिनस्तु एतां श्रुतिं तेजोऽवन्नरूपपरतया व्याचक्रुः । तथा हि “हन्ताहमिमांस्तस्मिन् देवता अनेन जीवेना-त्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति” तेजोऽवन्नाभि-मानिनीक्षिप्तो देवता अनुप्रविश्येच्छुक्तेः प्रक्रान्तेतेजो-वन्नानामेव भौतिकसृष्ट्युपादानत्वावगमात् तासांमेव प्रकृतित्वेन अजत्वम्, तासाञ्च लोहितादिरूपाणि तत्प्रक-रणशेषे उक्तानि “ब्रह्मोहितं रूपं तत्तेजसो रूपं, अच्छुक्तं तदपां, तत् कृष्णं तदक्षयति” । एवञ्चोक्तशुक्ललोहिता-दिरूपाणामेवैव श्रुतौ प्रथमिज्ञानात् अजाशब्देन तेजो-वन्नरूपप्रकृतेर्ग्रहणमिति” तेन अजासित्यादिश्रुतौ अजा-

शब्देन तादृशप्रकृतिरेव बोध्यते । तथा च तादृश्यां तेजो-
बद्धाभिमानिदेवतायां स्त्री । अजाशब्दोक्ता नानागुणाः
सन्त्यस्य अच् । आगे तस्य नानावर्षात्प्राप्तत्वात् । आग्यां
स्त्री जातित्वेऽपि अजादित्वात् टाप् । “अजागलस्तन-
च्छायेति” ज्योतिषम् । द्वादशधा विभक्तस्य राशिचक्रस्य
मेघरूपे प्रथमे राशौ “जीवार्कभातुजेज्युनां क्षेत्वाणि
सुरजादय इति” ज्योतिषम् तस्य मेघरूपत्वेऽपि मेघस्य
अजतुल्याजाधिष्ठितरूपभावात् तत्त्वम् । मेघे च अजेन ब्रह्मणा
दक्षयज्ञभङ्गसमये मेघरूपधारणेन पलायमानत्वात् अजा-
धिष्ठितरूपवत्त्वात् मेघस्य उपचारात् अजत्वम् । मात्तिक-
धातौ पु० । जननशून्ये गगनादौ लि० । आत् विष्णो-
र्जायते इति । चन्द्रे कामे, च पु० । “चन्द्रमा मनसो
जात इति” श्रुतौ विष्णोर्मनोजन्मत्वाच्चन्द्रस्य अजत्वम् ॥
कामस्य वासुदेवात् रक्षास्थानं जातत्वं भागवते प्रसिद्धम्
दशरथपितरि रघुराजपुत्रे रामचन्द्रस्य पितामहे सूर्य-
वंशे नृपभेदे च । तस्याजत्वञ्च अजरूपब्रह्मणो मूर्ध्नि-
जातत्वात् यथोक्तं रघौ “ब्राह्मो मूर्ध्नि” किव तस्य देवी
कुमारकल्पं हृषुषे कुमारम् । अतः पिता ब्रह्मण एव
नाम्ना तमात्मजान्मानमजं चकारेति” तच्चरितञ्च तत्रैव
पञ्चमाद्यष्टमसर्गान्ते द्रष्टव्यम् । आगतुल्याकारवत्त्वात्
औषधविशेषे स्त्री । तल्लक्षणं “अजास्तनाभकन्दा तु
सहोरा क्षुपकपिणी । अजा सहोषधी त्रेया शङ्खकुन्दे-
न्दुपाण्डुरेति” वैद्यकम् । ऋषिभेदे पु० । गर्गा० यज् ।
आजः तदपत्ये । बज्रपु लुक् । अजाः । मडा० फक् ।
आजायनः तद्गोत्रापत्ये । उपमानतया पूर्वनिर्देशे
तदन्तपादस्य नान्यलोपः । अजपादः स्त्रियान्तु कुम्भप०
ङीप् अन्तर्लोपः पदादेशश्च । अजपदोति भेदः । एका-
दशरुद्रमध्ये प्रथमे रुद्रे पु० । तद्विवरणम् अजैकपादशब्दे
दृश्यम् ।

अजकर्णे पु० अजस्य कर्ण इव पर्य्य यस्य । आगतुल्य
लम्बायमानपल्लवुक्तौ (शास्त्र) इति ख्याते दृष्टे मरिचदृष्टे
च । ईत० आगकर्णे । [कै-क । (शास्त्र) इति ख्याते दृष्टे ।
अजकर्णक पु० अजकर्ण इव कायति पल्लवारा प्रकाशते
अजकव अस्त्री० अजो विष्णुः को ब्रह्मा तौ वाति
त्रिपुरासुरवधद्वारानेन वा-करणे क ईत० । शिव-
धनुषि । शिवो हि अजेनैव धनुषा त्रिपुरासुरस्य बधेन
विष्णुं ब्रह्माणं च प्रीणितवान् इति तस्य धनुषोऽजकवत्वम्
अजकौ अवतीति । अजकावमप्यत । “धनुष्यजगवं

युग्यमजकावमजो कवमिति” शब्दार्थः । अजकं आगं वाति
प्रीणाति वा-क । (वावुइ इति) ख्याते वर्षरीदृष्टे पु० ।
तल्लक्षणे तस्य प्रोत्थाधिक्यात्तथात्वम् ।

अजका स्त्री अजस्य विकारः अवयवः गलस्तनः पुरीषं वा
कन् । अजागलस्य स्तनाकारे मांसखण्डे, तत्पुरीषे च ।
अजकाजात पु० ५ त० । अजकोव जातः । “अजापुरीषप्रतिभो
रजावान् सलोहितो लोहितपिच्छलाक्षः । विदार्य
क्षणं प्रचयोऽभ्युपैति तं चाजकाजातमिति व्यवस्थेदिति”
वैद्यकोक्ते रोगभेदे ।

अजकाव न० अजका अजागलस्तन इव वाति प्रकाशते
वा-क । अजागलस्तनाकारकानावयवयुक्ते सैत्वावरूपे
यज्ञीयपात्रभेदे, “अजकावं दुर्दृशीकं तिरोदधे” इति
वेदः । अजैव अजका तत्पुरीषं वा तद्वत् वाति प्रकाशते
वा-क । अजकाजाताख्ये रोगभेदे पु० । शिवधनुषि न० ।
अजक्षीर न० अजायाः क्षीरं ईत० पुं वद्भावः । आगोस्तन्य-
दुग्धे “अजक्षीरेण पाचयेदिति” वैद्यकम् ।

अजग न० अजं विष्णुं गच्छति शरत्वेन गम-त । शिवधनुषि ।
अजेन ब्रह्मणा गमयते गीयते वा कर्मणि गम-ड-गै-क
वा । विष्णौ पु० । अजेन गच्छति, अजं आगं यथाकृत्वेन
वा गच्छति गम-ड । वज्रौ पु० । प्रज्ञा० स्वार्थे अण् आज-
गमपि शिवधनुषि “स्थायोर्धनुष्याजगमित्यमरमात्रा ।

अजगन्धा स्त्री अजस्य गन्ध इव गन्धोऽस्याः । (वनजोयान)
इति ख्यातायां वनयामास्थाम् अजमोदायाम् ।

अजगन्धिका स्त्री अजस्य गन्ध इव गन्धो यस्याः व० कप्,
कापि अत इत्वम्, अजस्य गन्ध इव गन्धः अस्त्वस्य ठन्
वा । (वावुइ इति) प्रसिद्धे वर्षरीयाग्रे ।

अजगन्धिनी स्त्री अजस्य मेघस्य गन्धो लेशः एकदेशः
शङ्कमिति यावत् सोऽस्याः फलाकारेणास्तीति अजगन्ध-
इति ङीप् । (गाडरगिफ्फा) इति प्रसिद्धे अजशङ्कोदृष्टे ।

अजगर पु० अजं आगं गिरति गिरति गृ-अच् । दृक्त्सर्पे ।
अजगरं अगस्त्यशापात् दृक्त्सर्पभावापन्नं नहुषमधिकृत्य
कतो पत्न्यः अण् । आजगरम् अजगरकथायाम् न० । तच्च
वनपर्वणि आजगरोपाख्यानरूपम् ।

अजगव पु० अजगो विष्णुः शरत्वेन त्रिपुरासुरवधकाळे-
ऽस्यास्ति अजग-अस्त्वर्थे व । शिवधनुषि “शिवोऽजगवं
चापं विधुष्यन् तरसा रथे” इति पुरा० । [शिवधनुषि ।

अजगाव पु० अजगं विष्णुमवति अण्-अण् छप० स० ।
अजघन्य लि० न अजघनः अधमः न० त० । अधमभिज्ञे

अष्टे च । “त्वष्टा च द्वादशोविष्णुरजयन्व्योजयन्वज”
इति भार० ।

अजजीविक ति० अजएव क्रयविक्रयादिभ्यां पालनादिना
वा जीविका जीवनोपायोऽस्य । आगक्रयविक्रयादिना
जीविकायति ।

अजटा स्त्री नास्ति जटा शिफा यस्याः । (भुङ्क्ते आभला)
इति प्रसिद्धे शिफारहिते वृक्षभेदे । पु० । अजडाप्यत्र

अजडा स्त्री अजडयति स्वर्गमात्मादङ्गमर्हन्तं चालयति
अजड+णिच्-ततः अच् । (आलङ्करीति) प्रसिद्धे वृक्षे-
जडभिन्ने जाद्यविरोधिचाञ्चल्ययति ति० ।

अजय्या स्त्री अजानां समूहः अज+य्यन् स्त्रीत्वात् टाप् ।
अजसमूहे । तद्वद्दानावर्णत्वात् स्वर्णयूथिकायाञ्च ।

अजदण्डी स्त्री अजस्य ब्रह्मणोदण्डोऽस्यः पू० गौरा०
डोप् । ब्रह्मदण्डीवृक्षे ब्रह्मणो यन्नाथदण्डस्य तदीयकाष्ठेन
करणात्तथात्वम् ।

अजदेवता पु० इत० । आगाधिदेवे वज्रौ “रौद्री धेनुर्बनि-
र्हिष्ठा आग आग्नेय उच्यते” इति शु० विष्णुध० ।

अजननि स्त्री न+जन-आक्रोशे अनि । आक्रुश्यमाने
जन्माभावे । “तस्याजननिरेवास्तु जननीक्षेयकारिणीति”
माघः । वा डोप् अजननीत्यप्यत्र । अर्थाभावे अव्ययी० ।
जनन्याअभावे अव्य० ।

अजन्मन् पु० नास्ति जन्म यत्र । जन्मनिवृत्तौ भोक्ते “तस्मात्
सयोगादधिगस्य योगमजन्मनेऽकल्पत जन्मगीह” इति
रघुः । ईत० । जन्मरहिते ति० ।

अजन्य स्त्री लौकिकहेतुभिर्न जन्यते जन-णिच्-यत् न० त० ।
शुभाशुभसूचके देवकृते भूकम्पादावुत्पाते । अन्यभिन्ने ति० ।

अजप पु० अजटं अपति निन्दार्थं नञ्, जप-अच् । कुपाठके
अजं याति रक्षति पा-क इत० । आगपालके ति० ।

अजपति पु० इत० । आगच्छे, मेघराशिपतौ मङ्गले च ।

अजपथ पु० अजस्य तत्परणयोग्यः पन्थाः अजेन ब्रह्मणा
निर्मितः पन्था वा अप्समा० । आगचरणयोग्यपथे
गगनस्थे पथाकारे सेतौ च (यमनाला) आयापथे ।

अजपथ्य ति० अजपथ इव देवपथा० इवार्थे यत् । सङ्कीर्णपथे
गगनसेतुस्थे च । [रुद्रभेदे ।

अजपद् पु० अजपेव पदं चरणोऽस्य । अजैकपादात्मके

अजपा स्त्री प्रयत्नेन न जय्या अप्रयत्नोच्चारितत्वात् जप-
कर्त्तृणि अच् । आसप्रश्नाद्ययोः बहिर्गमनागमनाभ्याम्
प्रचरनिष्ठादनरूपे जपे, स च हंसः, शोहमिथाकारस्तैव,

तदाकारमन्त्रे च । “उच्छ्वासैरेव निश्वासैश्च इत्यक्षरद्वयम्
तस्मात् प्राणश्च हंसाख्य आत्माकारेण संस्थितः । नाभे-
रुक्कस्य निश्वासात् हृदयाग्रे व्यवस्थितः । घटिन्वासे
भवेत् प्राणः घट् प्रथमा नाडिकाभता । घटिर्नाड्यक्षरहोरा-
त्मम् जपसंख्याक्रमोमतः । एकविंशतिसाहस्रं घट्यता-
धिकमीश्वरि ! । जपति प्रत्यहं प्राणी सान्द्रानन्दमयीं
पराम् । विना जपेन देवेशि ! जपो भवति मन्त्रिणः ।
अजपेयं ततः प्रोक्ता भवपाशनिहन्तनीति” तन्त्रम् ।

अजपाद् पु० अजस्य पाद इव पादोऽस्य हस्या० न अन्य-
कारलोपः । रुद्रभेदे तद्देवताकत्वात् पूर्वभाद्रपदनक्षत्रे
च । पाच्छब्देन तु समासे अजपादपि उक्ताये पु० ।

अजपाल ति० अजान् आगान् पालयति पा+णिच्-अण्
इत० । आगपालके ।

अजबन्धु पु० अजस्य बन्धुरिव मूर्खत्वात् । अजतल्यमन्दबुद्धौ ।
“सिलाची नाम कानीना अजबन्धुः पिता तवेति” ।

अजभक्ष पु० अजैर्भक्ष्यतेऽसौ भक्ष-कर्त्तृणि षञ् ईत० ।
(वावुइ इति) प्रसिद्धे वर्षरीवृक्षे तत्पत्नं हि अजै-
रतिप्रीतितो भक्ष्यते ।

अजमार पु० अजं मारयति विक्रयार्थं मृ-णिच्-अण् उप० ।
(कषाड) इति अजमांसविक्रयोपजीने, तत्प्रधानदेशे च ।
भवादौ कुम्भी० गय । आजमार्यस्तद्वभादौ ति० ।

अजमीठ पु० अजमीठः यत्र सिताः यत्र व० । (आजमीर)
प्रसिद्धे देशे । राजनि अण् । आजमीठः तद्देशाधिपे
प्रसिद्धतया युधिष्ठिरे ।

अजमुख पु० अजस्य मेघस्य मुखमेव मुखत्वेन कल्पितमस्य ।
दक्षे प्रजापतौ, तस्य हि शिवद्वेषे मुखेन शिवनिन्दाकरणात्
दक्षवक्षे शिवशय्या वीरभङ्गे तस्योत्पादने कृते पश्चात्
शिवप्रसादने पुनरुत्पादनाय वीरभङ्गे नियोजिते अजमुखे-
नैव तन्मुखं कल्पितं तच्च काशीस्थले विद्यतं यथा । “वीर-
भङ्गोऽपि तत् सर्वं सर्वाङ्गां प्रतिपद्य च । विना दक्षस्य
वदनं यथापूर्वमकल्पयत् । ईश्वरं ये हि निन्दन्ति ते
भूकाः पश्यते भुवम् ततो मेघमुखं दक्षं वीरभङ्गोऽप्यकल्प-
यदिति” ।

अजमोदा स्त्री अजस्य मोद इव मोदो गन्धो यस्याः अजं
मोदयति आनन्दयति मोदि-अण् वा । अजगन्धवत्यां,
वनयमान्याम् यमानीमात्रे च ।

अजम्भ पु० नास्ति जम्भो दन्तोऽस्य व० । भेके स्पर्शे च ।
दन्तग्रन्थे ति० । अजातदन्ते अवस्थाभेदे च ।

अजय पु० वीरभूमिनगरसन्निधाने (अजय) इति नामके नद-
विशेषे इति कल्पद्रुमः । तन्मूलं शृङ्गं संस्तुतयास्ते तच्च
दस्य कुलाप्यसुखे खात् । अजेन जागेन याति या-न इत० ।
आगवाहने अग्नौ पु० । जि-अच् न० त० । जवाभावे
“नाभाभाभो जया जयाविति” गीता । न० । जयशून्ये लि० ।
अव्ययी० । जयाभावे अव्य० । नास्ति जयो मादकत्वे-
नास्याम् । (सिद्धि, भाङ्ग) इति च प्रसिद्धनामिकायाम्
विजयायाम् स्त्री ।

अजय्य लि० जि-अक्यार्थे यत् न० त० । जेतुमशक्ये दुर्जये
शत्रौ पथे च । “दैवैरजय्यान् दितिजान् विजिग्ये” इति
भार० । “तत्ताजय्यं जिगाय तान्” इति सुश्व० ।

अजरा लि० नास्ति जराऽस्याः । (इतकुमारी) इति प्रसिद्धे
दृष्टे तस्य जराभावात्तत्त्वम् । अव्ययीभावे अच् समा० अज-
रसम् जराभावे अव्य० । नास्ति जरा यस्य, देवे । तेषां
वड्भावविकारमध्ये जायतेऽस्ति वर्जते इति तिष्ठणामेव
दधानां सङ्गावात् तदुत्तरवर्त्तिनीनां “विपरिणमते अपक्षीयते
नश्यतीति” तिष्ठणामभावादजरत्वम् । जराशून्ये लि० ।
“अजरामरवत् प्राप्नो विद्यामर्थांश्च चिन्तयेदिति” नीति० ।
प्राक्कृष्यजातौ स्त्री । “सा सत्यासाजरामरेति पुरा० । न
जीर्यति क्षीयते जृ-अच् न० त० । परमह्मणि न० ।
दृढदारकनामदृढभेदे पु० । दृढगोधिकायाम् स्त्री ।
अजर्य न० न जीर्यति न-जृ-कर्त्तरि यत् । सौहार्दं “तेन
सङ्गतमर्थेण रामाजय्यं कुरु द्रुतमिति” भट्टिः ।

अजलस्वन न० अज इव लम्बते दृढहृते कृष्णवर्णत्वात् कर्म्मणि
ल्युट् । श्रोतोऽञ्जने ।

अजलोमन् पु० अजस्य लोमेव लोम (मञ्जरी) यस्य
व० । (शूकशिल्पो) इति ख्याते अजलोमवन्मञ्जरीविशिष्टे
दृढभेदे । वा डाम् वा ङेप् च । अजलोमा-अजलोमी
नेस्त्वत्वात् स्त्री । [जविनीभिर्विद्वद्भ्यम्] इति वेदः ।

अजवस् पु० जु-अजन् न० त० । वेगशून्ये । “अजवसो
अजवस्ति स्त्री अजस्य वस्तिरिव वस्तिरस्य । ऋग्भिभेदे ।
दृष्ट्या० अपत्यार्थे ङञ् । आजवस्तेयः तदपत्ने पु० स्त्री ।
स्त्रियाम् आजवस्तेयी । यस्मादिपाठात् नञ्नु लुकि ।
अजवस्तेयः तदपत्नेषु ।

अजवाह पु० अजं वाहयति यत्र आधारे षञ् ईत० ।
देशभेदे । कच्छादि० भवादर्थे अण् । आजवाहः तद्देश
जातादौ लि० ।

अजवीथी स्त्री अजवीथ्या निर्मिता वीथी पदं या० त० ।

गगनसेतुरुमे (यमनाला) इति ख्याते जायापथे । यामा-
रथ्य अगस्त्यस्थानपर्यन्तं पितृयानपथः । “पितृयानोऽज-
वीथ्याश्च यदगस्त्यस्य चान्तरमिति” पुरा० ।

अजशृङ्गी स्त्री अजस्य नेषस्य शृङ्गमिव फलमस्याः व० ।
(गाङ्गलशृङ्गा) इति प्रसिद्धे नेषशृङ्गतुल्यफलवत्यां नेष-
शृङ्गाम् ।

अजस्तुन्द न० अजस्य तुन्दमिव तुन्दमिहान् तद्वगवसिना-
मित्यर्थात् सुट् । नगरभेदे । “अजस्तुन्द” नाम नगर-
मिति” सि० कौ० ।

अजस्त्र न० न-जस र । सन्तते विच्छेदरहिते । तथाभूतका-
लस्यायिनि वस्तुमात्रे लि० । “अजस्त्रमाश्रायितवस्त्रकीरु-
णेति” भाषः “अजस्त्रदोक्षाप्रयतस्य मङ्गुरोरिति” रघुः ।

अजहत्स्वार्थी स्त्री न जहत् स्वार्थीयाम् हा-शत
न० व० । स्वार्थपरित्यागेन परार्थवबोधिकायां लक्षणा-
याम् । यथा श्रुतो धावतीत्यादौ श्रुतगुणापरित्यागेन
तद्वति लक्षणा । “जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थे द्वे दृष्टीं ते पुन-
स्त्रिधा” इति हरिः ।

अजहल्लिङ्ग पु० न जहत् लिङ्गं यम् हा-शत न० व० ।
नियतलिङ्गके विशेष्यस्यान्यलिङ्गकत्वेऽपि खल्लिङ्गात्त्यागेन
खल्लिङ्गपरे विशेषणशब्दे । तथा चान्यत्र विशेषणस्य
विशेष्यानुसारिलिङ्गत्वमियमेऽपि अस्य न तथा नियमः ।
यथा वेदः श्रुतिर्वा प्रमाणम् । [कुशीति] ख्याते दृष्टे ।

अजहा स्त्री न जहाति शूकान् । हा-श न० त० । (आल्-
अजागर पु० जागरयति जागरः न जागरो यस्मात् ५ व० ।
सेवनेन निद्राराहित्यकारके “यदपेक्षयाऽन्यस्मिन् जागरण-
कर्तृत्वं नास्ति” तादृशे (भोमराज) इति ख्याते भट्टराजे ।
“भट्टराजः सुजागर” इति रभसवाक्यात् तस्यात्यन्त-
निद्राराहित्यकारित्वम् ।

अजाजि(जी) स्त्री अजेन जागेन वीयते गन्धोत्कटत्वात्
त्वज्यते अज-इन् वीभावाभावः ईत० । सर्वभक्षेणापि
जागेन गन्धोत्कटतया त्वज्यमाने, (जीरा) इति प्रसिद्धे
जीरके दृष्टे । काकोडुम्बिकादृष्टे च (मियारा) ॥

अजाजीव पु० अजेन तद्रूपपोषणादिना तत्क्रयविक्रया-
दिना वा आजीवति आ-जीव-अच् इत० । आग
पात्रके तत्क्रयविक्रयाभ्यामाजीविनि च ।

अजातककुद् पु० न जातं ककुदमङ्कुरं यस्य न-व०
ककुदयन्स्यान्याकारलोपः । अपूर्णककुदि अल्पवयस्य
गवादिबले ।

अजातदन्त लि० न जातो दन्तोऽस्य, यस्मिन् वयसि वा ।
दन्तजननशून्ये, अवस्थाभेदे च । “अजातदन्ता ये कोचिद् ये
च गर्भे प्रपौडिता” इति वायुपुरा० । “अजातदन्तभरणे
पितोरेकाहमिष्यते” इति शु० कूर्मपुरा० । तत्कालञ्च
नृणां वृष्णासाध्यन्तरमिति शुद्धितत्त्वे सपञ्च निरूपितम् ।
पञ्चादीनान्तु प्रधानदन्तोत्पत्त्यभावे एवाजातदन्तत्वव्यवहारः
(आदाता) इत्यादि लोके प्रसिद्धिः । स च प्रायेण द्विर्धो-
त्तरकालपर्यन्तः ।

अजातपक्ष लि० न जातौ उडुयनसामर्थ्यशक्तौ पक्षावस्य ।
अनुद्विज्जपक्षके पक्षिणि । “अजातपक्षाः शकुना इवावमु-
रिदि भार० ।

अजातशत्रु पु० जातस्य जन्तुमात्रस्य न शत्रुः अत्राहभोजी-
त्यादिशत्रु नजो व्यवहितेन शत्रुशब्देनात्म्यात् असमर्थ-
समासः, न जातः शत्रुरस्य वा । युधिष्ठिरे राजनि । “न
हेष्टि यज्जन्मतस्त्वमजातशत्रुः, इति” वेणी० । एवमजा-
तारिरपि तत्रैव । “हन्त जातमजातारेः प्रथमेन त्वयारिणे-
ति” भाषः । [शून्ये, न्यायोक्ते-जात्यादौ, नित्ये च लि० ।

अजाति स्त्री जन-क्तिन् न०त० । अत्युत्तमौ । ब० । जाति-
अजादनी स्त्री अजैस्तृत्याद्यतेऽसौ अन्येन दुःखस्पर्शत्वेऽपि
अजै-राद्यते इति अद-कर्मणि ल्युट् इत० । डुरा-
लभा इति (विचिन्ति) इति च प्रसिद्धे स्पर्शेन दुःखदायके
उत्तभेदे ।

अजादि पु० इत० । ङीष्वाधकटाग्निमित्ते पाणिन्युक्ते
शब्दसमूहे स च गणः । एडका, कोकिला, चटका,
अन्ना मूषिका, बाला, होड़ा, वत्सा, पाका,
मन्दा विलाता, पूर्वापहाणा, अपरापहाणा (सम्भस्ताजि-
नयणपिण्डेभ्यः फलात्) । (षट्चकारणप्रान्तगतकेभ्यः
पुष्पात्) । (मूलासृजः) (शूद्रा चामरुत्-पूर्वा जातिः)
ज्ज्वा कनिजा मध्यमा (संयोगेऽपि) क्रुञ्चा उष्णिहा
देवविशा दंष्ट्रा । [जायारहिते ।

अजानि पु० नास्ति जाया यस्य व० जायाया निजदेशः ।

अजानिक लि० अजेन तद्विक्रयपालनादिना आनोजीवनम्
अस्यस्य ठन् । अजाजीविनि । तस्य कर्म भायो वा
परोहिता० यक् । आजानिक्यम् तत्कर्मणि तद्भावे
च न० ।

अजानेय पु० अजेऽपि विक्षेपेऽपि आनेयो वथास्थानं प्राप-
न्तीय आरोही येन अज-विक्षेपे अयं धीभावाभावः आ-
नी-कर्मणि यत् ततः श्व० । बहुशब्दप्रहारप्रतिरोधेऽपि

निर्भयेन यथास्थानमारोहिणः प्रापके अन्ते, उत्तमान्ते च
निर्भये लि० ।

अजान्ती स्त्री अजस्रान्त्वमिव अन्तं तदाकारवती मञ्जरी
अस्याः गौ० ङीष् । नीलपुङ्गायाम् (नीलवोना) ।

अजापक्ष न० “आगशकद्रसमूलस्योरैर्दन्ता च साधितं सर्पिः ।
सचारं यच्छाहुरं काशश्चासोपशान्तये परममिति” चक्र-
दत्तोक्ते दन्तभेदे न० । [उप० । अजपालके, तेनाजीवके च ।

अजापालक लि० अजान् आपालयति आ+पा-णिच् खलु

अजि लि० अजति अज-इन् व्यभावः । गतिशीले । पदाजिः ।

भावे इन् । गतौ, क्षेपे च स्त्रियां वा ङीष् ।

अजित लि० न०त० । जितभिन्ने पराजितभिन्ने । जिघातो-
र्दिकर्मकत्वात् अनिर्जितशत्रौ, अपराजितदेशादौ चास्य
प्रवृत्तिः एकस्य कर्मणोऽविवक्षायात्मन्यस्य विवक्षायां तत्रैव
कर्मणि क्तः । भूरिप्रयोगस्तु अनिर्जितशत्रावेव तथा च
“गौणे कर्मणि डह्रादे” रित्युक्तेः गौणकर्मण्येवाभि-
धाननियमात् तत्रैव जयकर्मतायां ज्ञेनाभिधानं योग्य-
त्वम् । “न च तेऽस्वजितं किञ्चिदिति पुरा०, नास्म्येषा-
मजितो देश” इत्यादौ गौणकर्मणोऽविवक्षयैव जयप्राप्त
देशादौ जितशब्दप्रयोगात् ततोऽजस्रमास इति भेदः ।
रागादिभिर्जितत्वाभावात् शिवे, विष्णौ, बुद्धे, च पु० ।

अजिन न० अजति क्षिपति रजआदि, आवरणेन अज-इन्च्
न व्यादेशः । चर्मणि, चर्मादृतत्वादेव रजआदीनां न
देहप्रवेश इत्यतश्चर्मणोरजोविक्षेपसाधनत्वान्मत्वात्वम् । “चे-
लाजिनकुशोत्तरमिति” स्मृतिः । “येनाजिनेन ब्राह्मण-
मिति” गृह्यम् । “गजाजिनं शोणितविन्दुवर्षि चेति”
“अथाजिनापादधर इति” च कुमा० । अदूरभवादायर्थे
कथा० ऋण् । आजिनीयः सददूरभवादौ लि० ।

अजिनपत्रा(त्री) (तिका) स्त्री अजिनं चर्मैव सुस्निग्धं
पत्रं पक्षो यस्याः व० । (चाम्विका) इति प्रसिद्धे पक्षिभेदे
गौ० ङीष् (त्री) तत्त्वार्थे । ततः स्यार्थे के ह्रस्वे टापि-
पत्रिकापि तत्त्वार्थे ।

अजिनफला स्त्री अजिनं चर्मविकारत्वात् भस्त्रा इव फलं
यस्याः अजिनपूर्वकत्वेन जातिलक्षणं ङीष् बाधित्वा अजा०
टाप् । (टेपारी) इति प्रसिद्धे, भस्त्राकारफले उज्जभेदे ।

अजिर न० अज-किरन् धीभावाभावः । (उटान) इति ख्याते
चत्वरे । शीघ्रगन्तरि लि० । “इहेना अजिरा इति”
ता० ब्रा० “अजिराः क्षिप्रगमनशीला इति” भाष्यन् अत
एव क्षिप्रमार्गं निरुक्ते अजिरमिति पठितम् शीघ्रवेगव-

न्वात् नद्यां स्त्री । निरुक्तं च अजिरेति न नाभिपत्तिम्
अभिभेदे पु० तदपत्यम् शुभा० ठक् । अजिरेयः तद-
पत्य पु० स्त्री । उत्करा० ङ । अजिरोयः तत्सम्ब-
न्धिनि लि० ।

अजिरादि व० पाणिनिना संज्ञायां महपि दीर्घविधौ
पर्युदक्ते शब्दसमूहे सच गणः अजिर, खदिर, पुलिन,
हंस, कारण्डव, चक्रवाक इति । अजिरवती । तद्विधे
तु अमरावतीति ।

अजिह्वा लि० हा-भन् द्वित्यालोपौ ततः न० त० । सरले
“अजिह्वामशठां शुभां जीवेद्वाङ्मणजीविकामिति” पुरा० ।

अजिह्वा ग पु० अजिह्वां सरलं गच्छति गम-उ । वाणे ।
“वेगवद्भिरजिह्वैरिति” । सरलगामिनि लि० । “व्रजेहि-
शमजिह्वग” इति ।

पु० जि-वन् कृक् च जिह्वा रसना सा नास्ति यस्य
व० । भेके । तेषां जिह्वाशून्यत्वमुक्तं भारते आनु० ।
“उवाच देवान् मण्डूको रसातलतलोत्थितः । रसातलतले
देवा ! वसत्यग्निरिति प्रभो ! । सन्तापादिह सम्प्राप्तः पावक
प्रभवादहम् । स संसृप्तो जले देवा ! भगवान् हव्यवाहनः ।
अपः सं सृज्य तेजोभिस्तेन सन्तापिता वयम् । तस्य दर्श-
नमिदं वो यदि देवा ! विभावसोः । तत्तैममधिगच्छध्वं
कार्थं वो यदि वज्रिणा । गमयतां साधयिष्यामो वयं ह्यग्नि-
भयात् सुराः ! । एतावदुक्ता मण्डूकस्त्वरितो जलमाविशत् ।
उताशनस्तु नुबुधे मण्डूकस्य च पैशुनम् । शशाप स
तमासाद्य न रसान् वेत्स्यसीति वै । तं वै संसृज्य शापेन
मण्डूकं त्वरितो ययौ । अन्यत्र वासाय विभूर्न चात्मा-
नमदर्शयत् । देवास्तुपहृष्टकुम्भेण कानां भृगून्सम ! ।
वसच्छृणु महाबाहो ! गदतो मम सर्वशः । अग्निशापाद्-
जिह्वापि रसज्ञानवह्निमृताः । सरस्वतीं बह्विधां यूय-
ञ्चोच्चारयिष्यथ । विलवासगताश्चैव निराहारानचेतसः ।
गताश्चमपि संशुष्कान् भूमिः सन्धारयिष्यति । तमोषमा-
यामपि वै निशायां विचरिष्यथ इति” । जिह्वाशून्ये लि० ।

अजीकव अच्चा शरत्पेयमेव कं ब्रह्माणं वाति प्रीणाति वा-क ।
शिवधनुषि । [आजीगर्त्तस्तदपत्ये पुंस्त्री ।

अजीगर्त्त अज्यै गमनाय गर्त्तमस्य । सर्पे । पाङ्गा० इञ् ।

अजीर्ण न० जृ-भावे क्त न० त० । जठरानलमान्द्येन भुक्ता-
द्यादेरपाके, न० ७३० । रोगभेदे । “भवेदजीर्णं प्रति
यस्य शक्ता स्निग्धस्य जन्तोर्वलिनोऽजकाळे । पूर्व्यं सशु-
यटीमभयामशङ्कः संप्राप्य भुङ्जीत हितं हि यय्यमिति”

चक्र० । “अजीर्णे भेषजं वारि जीर्णे वारि बलप्रदमिति”
वैद्यकम् । कर्त्तरि क्त जीर्णोऽष्टः । तद्विधे लि० ।

अजीव लि० नास्ति जीवो जीवनं वा यस्य । जीवरहिते
घटादौ, मृते, जन्तुभावे च ।

अजीवनि स्त्री न-जीव-अनि । आक्रुश्यमाने जीवनाभावे
निन्दितजीवने च “अजीवनिस्तव भूयात्” इति सुम्ब० ।
“तस्य भूयादजीवनिरिति” ।

अजुर लि० अज-कुरच् व्यभावः । वेगशीले बलवति “अवक्र-
क्षिणं दृषमं यथाजुरमिति” वेदः ।

अजेय लि० जेतुमशक्ये जि-यत् न० त० । जयायोग्ये । अजे-
याख्ये हते न० । “पिबेद्दृतमजेयाख्यमिति” वैद्यकम् ।

अजैकपाद (द्) पु० अजस्य ऋगस्य एकः पाद इव पादो
यस्य उपमा० व० न पादस्य न्याकारलोपः । रुद्रविशेषे,
तद्देवताके पूर्वभाद्रपदनक्षत्रे च । पाच्छब्देन समासे
अजैकपादपि तत्कार्यं । “वीरभद्रश्च १ शम्भुश्च २ गिरीशश्च ३
महायथाः । “अजैकपाद (४) ह्रीर्भूः ५ पिनाकी ७
चापराजितः ७ । भुवनाधीश्वरश्चैव ८ कपाली च ९
विशाम्भते ! स्थाणु १० भर्गश्च ११ भगवान् रुद्राख्येका-
दश स्मृता” इत्युक्तेषु एकादशसु रुद्रेषु मध्ये चतुर्थे रुद्रे ।
अन्यत्र तु अजैकपादह्रीर्बुधा १ विरूपाक्षश्च ४ रेवतः ५ ।
हरश्च ६ बभ्रुकृपश्च ७ । तन्म्वकश्च ८ सुरेश्वरः ९ । रुद्रा
एकादश प्रोक्ता जयन्त १० चापराजितः ११ इत्येवं
तद्भेदाः । एतेषामेव ध्यानानि वक्ष्यन्ते । तेन अज
इति नामान्तरं एकपादिति च नामान्तरमिति दृष्टव्यम् ।
“तेन अजनामा महारुद्रम्” इत्यादि अजस्य ध्यानम् ।
“एकपादाभिधो विप्रेत्यादि” एकपादस्य ध्यानमिति वक्ष्यते
अञ्जूका स्त्री अर्जयति या सा अर्जि-अक, पु० रकारस्य
जत्वम् । वेश्यायाम् । नाद्य एवास्य प्रयोगः नान्यत्र ।

अज्जुटा स्त्री अजति दीर्घं क्षिपति अज्-क्षिप् अटति
संहन्यते अट-अच् ततः कर्म० पु० कुत्वबीभावाभावः ।
(भ'इ आमला) इति प्रसिद्धे ट्ये ।

अज्जुल न० अज्जति क्षिप् अक् कृलति विक्षिपति कृल-अच्
कर्म० पु० न कुत्वम् । चम्प्रीदिमये प्रतियोधायुधप्रति-
रोधके (ठाल) इति ख्याते फलके ।

अज्ञ लि० न जानाति ज्ञा-क न० त० । ज्ञानशून्ये चैतन्य-
शून्ये, विशेषज्ञानशून्ये, मूर्खे, वेदान्तिमतसिद्धाज्ञान-
रूपपदार्यवति च । तैर्हि अज्ञमज्ञ इत्यनुभवस्य अज्ञानविष-
यत्वं स्त्रीक्रियते अज्ञानञ्च न ज्ञानाभावः किन्तु पदार्थान्तरं

तज्ज्ञानशब्दे विस्तरेण वक्ष्यते । प्राज्ञः प्रकर्षणाज्ञः सुप्तु
भ्रवस्थापन्ने जीवे तदानीं विशेषज्ञानाभावात् प्राज्ञत्वम् ।
अचेतने, जडे, “यत्तद्विद्वद्भिनिमित्तं क्षीरस्य यथा
प्रवृत्तिरक्षयति” सांख्यकाः । अल्पज्ञे, किञ्चिज्ज्ञे च ।

अज्ञातं त्रि० न ज्ञातः । ज्ञानाविषयोभूते पदार्थे । “अज्ञात-
कुलशोलेषु वासोद्देशो न कश्चित्” इति हितोप० ।

अज्ञानं न० न ज्ञानम् । ज्ञानाभावे, ज्ञानविरोधिनि तदभावे
“तत्ताज्ञानं धिया नश्येदिति” वेदान्तिसमतसिद्धे पदा-
धान्ते च “अज्ञानेनाहतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः”
इति गीता । “अज्ञानतिमिराभ्रस्य ज्ञानाञ्जनशलाकयेति,
गुरुनतिः । अज्ञानञ्च ज्ञानाभाव इति नैयायिकाः ।
पदार्थान्तरमिति वेदान्तिनः । तथाहि अहं न जानामि
अहमज्ञ इत्यादिविशिष्टानुभवः सार्वभौमिकः स च ज्ञाना-
भवाविषय इति नैयायिकैर्यदुक्तं तच्च युक्तं विशिष्टबुद्धौ विशेषण
ज्ञानस्य हेतुतायाः सर्ववादिसिद्धतया आत्मधर्म्मिकज्ञा-
नाभावप्रकारकज्ञाने जनयितव्ये तद्विशिष्टज्ञानाभावघटक-
ज्ञानरूपस्य विशेषणस्य ज्ञानं पूर्वमपेक्षितम् आत्मनि
तादृशे ज्ञाने च तदानीं सति कथङ्कारं ज्ञानाभावविशिष्ट
बुद्धिः स्यात् यस्मिन् धर्म्मिणि ज्ञानमस्ति तत्र ज्ञानाभाव-
ज्ञानस्य बाधितत्वमेव अभावबुद्धेः प्रतियोगिज्ञानरोधि-
तायाः सर्वमक्षतत्वात् । किञ्च ज्ञानाभावः किं ज्ञानसामा-
न्याभाव उत तत्प्रागभावः अथ तद्ध्यं सो वा तत्र विषयो
भवति, नाद्यः पूर्वोक्तयुक्त्या ज्ञानाभावात्तुभावासम्भवेन
प्रत्याख्यातत्वात् । न द्वितीयः प्रागभावस्य सामान्य-
धर्म्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकतया तत्तज्ज्ञानप्रागभावस्यैव
विषयता वाच्यता सा च न सम्भवति सामान्याकारेण
ज्ञानाभावस्यैव प्रतीयमानत्वात् अन्यथा ज्ञानवत्त्वपि पुरुषे
तादृशप्रतीतिः स्यात् अथे जनिष्यमानानन्तज्ञानप्राग-
भावानामात्मनि सत्त्वेऽपि तेषाञ्च तत्तज्ज्ञानप्रतियोगि-
कत्वेन ज्ञानसामान्यविशिष्टबुद्धौ विरोधिताभावात् । नान्यः
प्रागभावरीत्या तस्यैव प्रत्याख्यातत्वात् । अतस्तादृशानुभवस्य
विषयरक्षार्थं ज्ञानाभावातिरिक्तमज्ञानं कल्पनीयम् ।
तज्ज्ञानुत्पत्तये नैव । अनुमानश्चेत्युक्तं प्रमेयविवरणोपन्यासे ।
विवादाध्यासितं ज्ञानं स्वप्रागभावातिरिक्तस्वविषयावरक
सविषयकवस्तुपूर्वकं भवितुमर्हति प्रकाशत्वात् अन्व-
कारे प्रथमोत्पन्नप्रदीपप्रभावादिति । यथा अन्वकारे
प्रथमोत्पन्ना प्रदीपप्रभा स्वविषयस्य घटादेरावरकतमो-
रूपपदार्थपूर्विका एवं ज्ञानमपि प्रकाशत्वसाध्यात् स्ववि-

षयस्य घटादेरावरकं कञ्चित् पदार्थं समानविषयकं नियतम्
पूर्वमपेक्षते । उत्पन्ने च ज्ञाने प्रदीपप्रभाया तत्र इव
तन्निवर्त्तते ज्ञानप्रागभावेन सिद्धसाधनतावारणाय स्वप्राग-
भावातिरिक्तमिति विशेषणम् । तच्च अज्ञानं ज्ञानविरोधि
सत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयम् । तच्च शुक्तिकाद्यज्ञानं शुक्तौ
रजतादिकमिव ब्रह्मणि प्रपञ्चसत्तादयति । अतएव तज्ज्ञाव-
रूपं भावस्यैव भावपदार्थोपदानत्वसम्भवात् । अभावस्य तु
अधिकरणस्वरूपत्वाङ्गीकारात् न भावस्याभावोपादानत्वव्या-
घातः । तस्य भावरूपत्वेऽपि न त्रैकालिकाभाध्यत्वरूपम्
सत्त्वं तत्त्वज्ञानेन बाध्यत्वात् नापि प्रातीतिकरजतादिवद-
सत्त्वम् व्यवहारयोग्यत्वात् । अतः सदसदभ्यामनिर्व-
चनीयं व्यवहारिकसत्त्ववत् यत् किञ्चित् भावरूपं पदा-
र्थान्तरमेषाज्ञानमिति सुस्थितम् । अस्य चाज्ञानस्य
हे शक्ती आवरणं विक्षेपश्च तत्र या कदाचित् स्ववि-
षयमावृणोति (विषयत्वसंप्राप्तिर्नहं करोति) सा आवरण-
शक्तिः या तु स्वकार्यबुद्धिरन्या इन्द्रियादिद्वारा
विषयदेशं प्राप्य विषयगतं स्वकारणनिष्ठावरणशक्तिं नाश-
यति सा विक्षेपशक्तिः यद्योक्तं “बुद्धिस्तच्चिदाभासौ द्वानेतौ
व्याप्तौ घटम् । तत्ताज्ञानं धिया नश्येत् आभासानु घटः
स्फुरेदिति” । यथा च शुक्तिविषयाज्ञानं स्वविषयशुक्ति
मावृत्य स्वशक्त्यैव तत्र उत्पादितं रजतं विषयीकृत्य
तद्वतमावरणशक्तिं नाशयति एवं ब्रह्मविषयकाज्ञानं स्वश-
क्त्यैव ब्रह्मणि उत्पादितं प्रपञ्चं विषयीकृत्य तत्तदाकार-
बुद्धिस्वरूपा विक्षेपशक्तिः तद्वतावरणशक्तिं निवारयतीति
दृष्टान्तसारिणीयं कल्पना । अधिकमाकरे द्रष्टव्यम् । नास्ति-
विशिष्टज्ञानमस्य । विशिष्टज्ञानाभाववति अज्ञे त्रि० ।

अज्मन् स्त्री अजति गच्छति स्वर्गं दानेनानया अज-
करणे मनिन् न क्षीभावः । शवि, इति निरुक्तकारः ।

अञ्जति पु० न० अन्च-गतौ कर्त्तरि अति । वायौ, गन्तरि त्रि० ।

अञ्जल पु० अञ्जति मानम् अन्च-अलच् । वस्तुप्रान्ते
“क्षीणाञ्जलमिव पीनस्नजपनायाः कुलीनायाः” इति
“भूमौ दत्त्वा पदमिह समाधेहि चेलाञ्जलेऽक्षिप्तिति
च उद्गृहः । मानभागे “दृगञ्जलैः पश्यति जेवसं जना-
गिति” उद्गृहः ।

अञ्जितं त्रि० अन्च-क्त । पूजिते, आकुञ्चिते च । “अपि-
स्वप्नमञ्जनाञ्जितमिति” नैष० । “अञ्जितसव्यपाद इति”
भट्टः । “अञ्जितः शूलपाणिरिति” पुरा० । अञ्जिते च
“अञ्जिता सत्वरक्षिताया” इति रघुः ।

अञ्जन न० अज्यतेऽनेन अनुज-करणे ल्युट् । कञ्जसे ।
 “अपि अञ्जनमञ्जनमञ्जनाच्चितमिति” नैष० । “मैत्रं
 प्रसाधनं ज्ञानं दन्तधावनमञ्जनम् । पूर्वार्द्धेण कुर्वीतेति”
 ऋतिः । “विलोचनं दक्षिणमञ्जनेन संभाव्येति” रघुः ।
 अञ्जनविशेषाश्च सुश्रुते दर्शिता यथा
 “चत्वार एते योगाः स्युर्भयोरञ्जने हिताः । कुञ्ज-
 कायोक्तशालाक्षप्रियङ्गुनलिनोत्पलैः ॥ उष्मैर्हरेणुक्षणाङ्गा-
 पथ्यामलकसंयुतैः । सर्पिर्मधुयुतैश्च वैष्णुनाद्यामवस्थितैः ॥
 अञ्जयेद् द्वावपि भिषक् पित्तक्षेपविभावितौ । आम्नजम्बू-
 ज्ञं पुष्पं तद्रसेन हरेणुकाम् ॥ पिष्ट्वा क्षौद्राज्यसंयुक्तां
 प्रयोज्यमथ वाञ्जनम् । नलिनोत्पलकिञ्जल्कगैरिकैर्गोश-
 कद्रवैः ॥ गुडिकाञ्जनमेतद्वा दिनरात्र्यभ्योर्हितम् ।
 रसाञ्जनरसक्षौद्रतालीशस्पर्शगैरिकम् ॥ गोशकद्रवसंयुक्तं
 पित्तोपहतदृष्टये । शीतं सौवीरकं वापि पिष्ट्वाथ रस-
 भावितम् ॥ कूर्मपित्तेन मतिमान् भावयेद्गौहितेन वा ।
 चूर्णाञ्जनमिदं नित्यं प्रयोज्यं पित्तशान्तये ॥ काश्मूरी-
 उष्ममधुकदाव्लीलोधरसाञ्जनैः । सक्षौद्रमञ्जनन्दद्वितं नेला-
 मये सदा ॥ क्षोतोर्जं सैन्धवं क्षणां रेणुकाञ्चापि मेघ-
 येत् । अजमूलेण ता वत्सः क्षणदान्द्राञ्जने हिताः ॥
 कालाहसारीवां क्षणां नागरं मधुकं तथा । ताली-
 शपलं क्षणदे गाङ्गेयञ्च शकद्रवे ॥ लतास्ता वत्सयः पिष्ट्वा-
 क्षायाम्बुकाः सुखावहाः । मनःशिलाभयाव्योषमलाका-
 लाहसारीवाः ॥ सफेना वत्सयः पिष्ट्वाग्नागक्षीरसम-
 न्विताः । गोमूत्रपित्तमदिराशकक्षालीरसे पचेत् ॥
 क्षुद्राञ्जनं रसे चान्यद्यत्तस्त्रैफलेऽपि वा । गोमूत्राज्या-
 णवमलपिप्पलीक्षौद्रकफलम् ॥ सैन्धवोपहितं युञ्ज्या-
 द्भिहितं वैष्णुगङ्गरे । मेदोयकदृष्टतन्त्रागं पिप्पल्यः
 सैन्धवं मधु ॥ रसमालकञ्चापि पक्वं समप्रङ्गनिधाययेत् ।
 कोशे खदिरनिष्कार्णे तद्वत्क्षुद्राञ्जनं हितम् ॥ हरेणुमग-
 धानास्थिमज्जलायकदन्वितम् । शकद्रवेनाञ्जनं वा क्षेप-
 प्रहतदृष्टये ॥ विपाच्य गोधायकद्रवपाटितं सुपरितं
 मागधिकाभिरग्निना । निषेवितं तत्सकदञ्जनेन निहन्ति
 नक्तान्ध्यमसंशयं शूल ॥ तथा यक्ष्मागभवं क्षुताशने
 विपाच्य समप्रमगधासमान्वितम् । प्रयोजितं पूर्ववदा-
 न्वसंशयं जयेत् क्षपाम्बु शकद्रवमृणात् ॥ शीघ्रा
 यक्ष्माप्यपमत्तिं उभे प्रकल्प्य शूल्ये दहतैलसंयुतम् । ते
 सार्धपक्वे हसमायुतेऽञ्जनं नक्तान्ध्यमाश्वे हतः प्रयोजिते ।
 नदीजिष्मकीटकान्धयाञ्जनम्नःशिला द्वे च निशे यक्ष-

द्रवे । स चन्दनेयं गुटिकाश्च वाञ्जनं प्रशस्यते वै दिवसेष्व-
 पश्यताम्” इति ॥ सौवीरे, रसाञ्जने च । अञ्जनवर्णोऽस्यस्य ।
 अर्थ० अच् । ज्येष्ठदिगाजे पु० उत्तरदिग्गजयोषिति
 केपरियोषिति वानव्याञ्च स्त्री । “अञ्जनागर्भसम्भूतो वायु-
 उक्तो महाबल इति” तन्मम् । भावे ल्युट् । मिश्रीकरणे,
 लेपने व्यक्तिकरणे मालिन्ये च न० “निरञ्जनं दिव्यसुपैति
 सास्यमिति” निरवद्यं निरञ्जनमिति” च ऋतिः । अञ्ज-
 णिच्-युच् । शक्यलक्ष्यार्थातिरिक्तार्थबोधके आलङ्कार-
 कोक्ते व्यञ्जनादृष्टिरूपे शब्दशक्तिभेदे स्त्री० “अन्यार्थधी-
 क्तु व्याष्टितरञ्जनेति” काव्यप्रकाशः । तत एव भावे ल्युट्
 तत्त्वार्थे न० ।

अञ्जनकेशो स्त्री अञ्जनमिव केशो यस्याः ५त० । केश-
 संस्कारके हृद्विलासिनीनामके पञ्चद्वये । यत्संयोगात्
 केशस्योतीव क्षणता स्यात् ।

अञ्जनशलाका स्त्री अञ्जनसाधनं शलाका । अञ्जन दानार्थं
 शलाकायाम् “ज्ञानाञ्जनशलाकायेति” गुरुनतिः ।

अञ्जनागिरि पु० अञ्जनवर्णो गिरिः किंशुका० दीर्घः । नील-
 पर्वते तद्विवरणं नीलगिरिशब्दे ।

अञ्जनाद्रि पु० अञ्जनमिव क्षणः अद्रिः । नीलपर्वते “अञ्ज-
 नाद्रिभिर्भां श्यामामिति” कालीध्यानम् ।

अञ्जनाधिका स्त्री अञ्जनादधिका क्षणत्वात् ५त० । (आज-
 नाद्र) इति ख्याते कीटभेदे ।

अञ्जनावती स्त्री अञ्जनं विद्यतेऽस्याः अधिकक्षणावर्णत्वात्
 अञ्जन+मत्तप् वात् दीर्घः । रंशानकोपस्य हस्तिन्याम् ।
 कालाञ्जवद्वये पु० ।

अञ्जनिका स्त्री अञ्जनवर्णोऽस्यस्याः ठन् कापि पूर्वी-
 कारस्य इत्त्वम् । (आजनाद्र) इति प्रसिद्धे अञ्जनाख्ये
 कीटभेदे । अञ्जना स्वार्थे कन् । प्रतीकदिग्गजक्षिप्याम् ।
 उरोहि० यक् । आञ्जनिक्यम् तद्भावे न० ।

अञ्जनी स्त्री अज्यते चन्दनकुङ्कुमादिभिरसौ अनुज-कर्माणि
 ल्युट् ङीप् । कुङ्कुमाद्यनुत्तिप्रायाम् स्त्रियाम् । करणे
 ल्युट् । कटुकादृष्टे, कालाञ्जवद्वये च । “अञ्जनीदाशकावभय-
 क्षाभ्यः सैत्वावरुणः” इति याज्ञिकाः न्यायायां स्त्रियाञ्च ।

अञ्जलि पु० अनुज-अलि । संयुतकरपुटे, “अवणाञ्जलि-
 पुटदेयमिति वेणी० । “न्यायप्रवृत्ताञ्जलिरिति” उदयनः
 कुड्मपरिसाये च अञ्जलिपरिमितद्रव्ये च “प्रकीर्णैः सुव्याणां
 हरिचरणयोरञ्जलिरयमिति” वेणी० । [कालमपिकायाम् ।

अञ्जलिका स्त्री अञ्जलिर्विच कायति प्रकाशते कै-क टाप् ।

अञ्जस् न० अनक्ति गच्छति मिश्रयति वाऽनेन अञ्जु-गतौ
मिश्रणे च अञ्जन् । वेगे, वले, औचित्ये च । “अञ्जस
उपसंख्यानमिति” वार्त्तिकेण तृतीयायाः अञ्जुक् । अञ्जसा-
कतम् । “अञ्जः समुद्रमपजम्बुराप” इति वेदः ।

अञ्जस त्रि० अञ्ज-अञ्च् । सरले अञ्जके ।

अञ्जसा अव्य० अञ्ज-भावे अच् अञ्ज गतिं विलम्बं वा सप्रति
सो-वा०का । विलम्बाञ्जने, शैघ्र्ये, याषार्थे च । “रसोऽ-
ञ्जसा शसता रज” इति वेदः ।

अञ्जि पु० अञ्जतेऽनेन अञ्ज-करणे इन् । तिलकादौ चिह्ने
“अग्नयेऽनीकवते रोहिताञ्जिरनङ्गानिति” य० रोहितो
रक्तोऽञ्जिस्तिलकोऽस्येति वेददीपः । “तस्मै दन्नाञ्जये इति”
भवदेने वेदमन्त्रः । [(ष्ण)च् । स्वर्थे ।

अञ्जिष्ठ (ष्णु) पु० अनक्ति स्वभाभिर्विश्वस् । अञ्ज-इठ-
अञ्जी स्त्री० अञ्जि+वा ङीप् । मेघखयन्त्रे, मङ्गले च ।
अञ्जीर पु० अञ्ज-वा० इरन् (मेयारा) इति ख्याते एते ।
अट गतौ आदि० सक० पर० सेट् । अटति आटीत् ।
“भो वटो भिन्नामटेति” सि०कौ । परि+परितो अमणे
पर्यटन् ।

अट गतौ इदित् आ० आत्म० सक० सेट् । आण्डते आण्डट ।
अटनि (नी) स्त्री अटति भौज्यं अट-अनि वा ङीप् ।
धनुरपे गुणारोपणस्थाने ।

अटत् (कृ)ष पु० अटति अमति अट-अच् तं रोषति हिनस्ति
रुष-क, अटैः अटङ्गिर्वा कृष्यते न युज्यते कृष-क वा ।
(वाक्क) इति ख्याते एते ।

अटवि (वी) स्त्री अटति चरमे वयसि यत् अट-अवि वा
ङीप् । वने । विन्ध्यग्रीवातीति का० विन्ध्यगिरिषमिन्नक
प्रसिद्धमम् । “कान्तारप्रदेशेष्वटवीषु चेति” रामा० ।

अटा स्त्री अट-वा० अङ् । पर्यटने ।

अटाया स्त्री अट-यङ्-भावे अ स्त्रीत्वात् टाप् । परि-
अमणे, हथागमने च । यङ्लुकि । अटाटायात् ।

अट्ट अतिप्रमे वधे च आदि० आत्म० सक० सेट् । अट्टते ।
आट्टिट् । दोषधोऽयं तेन आट्टिट्पते आट्टिट् । किपि
अत् । दोषधस्य स आट्टिट्पते अट्टिट् किप् अट् ।

अट्ट अनादरे चुरादि० उभय० सक० सेट् । अट्टयति ते ।
आट्टिट् ।

अट्ट पु० अट्टयति अनाद्रियतेऽन्यथा अट्ट-आधारे षञ् ।
प्रासादसोपरिगृहे, प्राचीरोपरिखम्बेऽगृहे, च यत् स्थिता
हि तत्रा अन्यान् हीनतया नाद्रियन्ते, यस्मिन् वसतश्च

अन्योत्कर्षेऽनादरः । उच्चे अथे च त्रि० अच् “अट्टमूला
जनपदाः शिवमूलाश्चतुष्पथा” इति भार० । “अट्टमन् शूलं
विक्रयेयं वेधामिति” नीलकण्ठः शुष्के च न० । औसवस्त्रे
प्रासादे च पु० “सुधाधवलाट्टासेति” काद० । “ददृशे
नगरी लङ्का साकुप्राकारतोरणेति” रामा० । गृहशब्दे
प्रासादलक्षणादि वक्ष्यते ।

अट्ट अव्य० अट्टेऽनादरः अट्टप्रकारः अट्टस्य गुणवाचितया
प्रकारे द्वित्वम् शकन्धादि० पररूपम् । अत्युच्चे,
“अट्टहासमशिवं शिवदूती चकार हेति” चण्डी
अट्टन न० अट्टतेऽनाद्रियते रिपुरनेन अट्ट-करणे ल्युट् ।
चक्राकारफलकास्त्रे । भावे ल्युट् । अनादरे न० ।

अट्टस्थली स्त्री अट्टप्रधाना स्थली शा०त० । प्रासादप्रधाने
देशभेदे धूमा० बुञ् । आट्टस्थलकः तद्देशभवे त्रि० ।
अट्टहास पु० अट्टेनातिशयेन हासः हस-घञ् ३त० ।
उच्चहासे ।

अट्टहासक पु० अट्टहास इव कायति कै-क । कुन्दहृष्टे तस्य
शुभ्रपुष्पात् उच्चहासतल्लयम् । [उच्चहासिनि त्रि० ।

अट्टहासिन् पु० अट्टस्यैर्हसति हस-णिनि । शिवे ।
अट्टाट्ट पु० अट्टवत् न पररूपम् । अत्युच्चे सर्वोत्कर्षे अना-
दराधिक्ये ।

अट्टालक पु० अट्ट इव प्रासादगृहमिव अलति पर्याप्तो
भवति अल-अच् । प्रासादोपरिस्थे गृहे । स्वार्थे कन् ।
तत्कार्ये “गोपुराट्टालकवती हर्म्यप्राकारशोभनामिति” रा० ।
अट्टालिका स्त्री अट्टाल+स्वार्थे कन् । इट्कादिनिर्मिते
राजगृहे ।

अट्टालिकाकार पु० अट्टालिकां करोति रचयति क-अण्
उप० । (राज) प्रासादकारके “कुलटायां च शूद्रायां
चित्तकारस्य वीर्यतः । भवेदट्टालिकाकारः पतितो
जारदोषत” इत्युक्तौ सङ्कीर्णजातिभेदे ।

अट्ट गतौ आदि० पर० सक० सेट् । अटति । आटीत् ।
अट गतौ इदित् आ० आदि० सक० सेट् । अण्डते ।
आण्डट ।

अड अद्यमे आदि० पर० सक० सेट् । अडति आडीत् ।
अड व्याप्तौ आदि० पर० अक० सेट् । नेद एवास्य प्रयोगः ।
अङ्णोति । आडीत् ।

अड अभियोगे, समाधाने च आदि० पर० सक० सेट् । अडति ।
आडीत् । दोषधोऽयम् अडिडिपति आडिडित् । किप्
अत् । दोषधस्य स आडिडिपति आडिडित् अट् ।

अणु शब्दे भादि० पर० अक० सेट् । अणति । आणीत् ।
अण जीवने दिवा० आत्म० अक० सेट् । अणयते आणिए ।
अण (न) क ति० अणति यथेष्टम् नदति अण-अच् ततः
कुत्तायाम् क । अधमे, निन्दिते च । “पापाणके कुत्-
सितैरिति पा०” । अणक कुलालः सि० कौ० । दन्तमध्य-
शायमित्यन्ये ।

अणव्य ति० अणोः सूक्ष्मशयचोनादिकस्य भवनं कोलम्
अणु+यत् । चीनकादिसप्ततत्तियोग्ये (सुनाभूमि) कोले ।
अणि उ० स्त्री अणति शब्दायते अण-इत् । (आरा) इति
ख्याते रथचक्राद्यस्थिते कोलके, सूक्ष्माद्यपभागे च । स्त्रीष्वे
वा ङीप् । अत्र आदेर्दीर्घतापीड्यते । तेन आणिः आणी ।
अणिमन् उ० अणोर्भावः अणु+इमनिष् । सूक्ष्मत्वे सूक्ष्म-
परिमाणे, ऐश्वर्यभेदे च यद्वशात् सूक्ष्मभूय सर्वत्र गन्तुं
शक्नोति । ऐश्वर्याणि च । “अणिमा लविमा प्राप्तिः
प्राकामं महिमा तथा । ऐशित्वं च वशित्वञ्च तथा कामा-
वसायिता” इत्युक्तानि । एतेषां स्वरूपाणि ऐश्वर्यपदार्थ-
निरूपणे वक्ष्यन्ते । “यथा केशः सहस्रधा भिन्नस्तावताणि-
भूति” वेदः ।

अणिष्ठ ति० अतिशयेन अणु-इत् । अणुतरे अतिसूक्ष्मे ।
“अक्षमशितं तेषां विधीयते तस्य यः स्वविद्यो भगवत्सत्-
उरोषं, यन्मध्यस्तन्मासं, योऽणिष्ठस्तन्मन्” इति ऋ० उ० ।
अणीमाण्डव्य उ० अणो गूलाय तच्चिह्नितः माण्डव्यः ।
तन्नामके सुनिभेदे । तस्य तत्प्रोतत्वकथा भार० आ० प० ।
“बभूव त्राक्षः कश्चिन्माण्डव्य इति विश्रुतः । धृतिमान्
सर्वधर्मज्ञः सत्ये तपसि च स्थितः ॥ स आश्रमपदद्वारं
वृक्षमूले महातपाः । ऊर्ध्वं बाहूर्महायोगी तस्यौ मौन-
व्रतान्वितः ॥ तस्य कालेन महता तस्मिंस्तपसि वर्ततः ।
तमाश्रमपदं प्राप्ता दस्यवो लोभहारिणः ॥ अनुसार्थ-
माणा बद्धभी रक्षिभिर्भरतर्षभ ! । ते तस्यावसथे लोभं
दस्यवः कुरुसत्तम ! । निधाय च भयाङ्गीनास्तत्त्वानागते
बले ॥ तेषु लीनेष्वथो योषं ततस्तद्विजिणं बद्धम् ।
आजगाम ततोऽपश्यत्सन्निधिं तस्कराहुगाः ॥ तमष्टच्छं
स्ततो राज्ञस्तथावृत्तं तपोधनम् । कतमेन पथा याता
दस्यवो द्विजसत्तम ! । तेन गच्छामहे ब्रह्मन् ! पथा शीघ्रतरं
वयम् ॥ तथा तु रक्षिणां तेषां श्रुतां स तपोधनः । न
किञ्चिद्वचनं राज्ञश्चक्रेत् साध्वसाधु वा ॥ ततस्ते राज-
शुश्रूषा विचिन्वानास्तमाश्रमम् । ददृशुस्तत्र लीनास्तस्यौरां
कद्वयमेव च ॥ ततः शङ्का समभवद्दक्षिणां तं छनिं प्रति ।

संयमैर्न ततो राज्ञे दस्यून् चैव न्यवेदयन् ॥ तं राजा सह
तैश्चौरैरेवशाद्बध्यतामिति । स रक्षिभिर्भरतः शूले
प्रोतो महायथाः ॥ ततस्ते शूल आरोप्य तं छनिं रक्षिण
स्तदा । प्रतिजम्बुमहोपालं धनान्यादाय तान्यथ ॥
शूलस्यः स तु धर्मात्मा कालेन सहता ततः । निराहारो
ऽपि विप्रार्थिर्भरणं नाभ्यपद्यत । धारयामास च प्राणा-
न्धर्षी स सुपानयत् ॥ शूलान्मे तप्यमानेन तपस्तेन महा-
त्मना । सन्नापं परमं जम्बुमन्थस्तपसान्विताः ॥ ते
रात्रौ शकुना भूत्वा सन्निपत्य तु भारत ! । दर्शयन्तो
यथाशक्त तमष्टच्छन् द्विजोत्तमम् ॥ ओलुमिच्छामहे
ब्रह्मन् ! किं पापं कृतवानसि । येनेह समनुप्राप्तं शूले
दुःखमयं महत् ॥ वैशम्पायन उवाच । ततः स सुनि-
शादूलस्तानुवाच तपोधनान् । दोषतः कं गमिष्यामि
न हि मेऽन्योऽपराध्यति ॥ तं दृष्ट्वा रक्षिणस्तत्र तथा
बहुतिथेऽहनि । न्यवेदयंस्तथा राज्ञे यथावृत्तं नराधिप ! ॥
श्रुत्वा च वचनं तेषां निश्चित्य सह बभूवुभिः । प्रसाद-
यामास तदा शूलस्यवृक्षस्तमम् ॥ राजोवाच । यन्मायप-
कृतं कोहादज्ञानादृषिसत्तम ! । प्रसादये त्वं तत्वाहं न मे
त्वं क्रोडुमर्हसि ॥ एवमुक्तस्ततो राज्ञा प्रसादमकरोन्मनिः ।
कृतप्रसादं राजा तं ततः समवतारयत् ॥ अवतार्य च
शूलापात्तच्छूलं मिश्रकर्म ह । अश्रुबन्धं निष्कृष्टं शूलं
मूले च चिक्षिदे ॥ स तथान्तर्गतेनैव शूलेन व्यचरन्मुनिः ।
तेनातितपसा लोकान् विजिग्ये दुर्लभान् परैः । अणी-
माण्डव्य इति च ततो लोकेषु गीयते” इति ॥

अणीयस् ति० अतिशयेन अणुः अणु+इयत् । अणुतरे
अतिसूक्ष्मे “अणोरणीयान् महतो महीयान् इति”
श्रुतिः । स्त्रियां ङीप् ।

अणु ति० अण-उत् । अणु, सूक्ष्मपरिमाणवति, इत्ये, केशे
च । (चिना, काङ्गनी, ग्यामा) प्रवृत्ति सूक्ष्मधान्ये उ० ।
“अणुषु दशमांशोऽणुष्वथैकादशमांशं” इति लीला० ।
अणुशब्दोहि परिमाणविशेषवाची । तत्र परिमाणस्य चत-
स्रोविधा स्यात्सूक्ष्मदीर्घसूक्ष्मस्वरूपाः “अथादेशानेतानेति”
इत्युपक्रम्य “अस्यूलमनस्यसूक्ष्मदीर्घमित्यादि” श्रुत्या
चतुर्विधपरिमाणस्यैव ब्रह्मणि निषेधेन परिमाणवात्त-
विध्यलाभः एतन्मूलकमेव शारीरकभाष्ये, वैशेषिकसूत्रे,
न्यायकद्वयाच्च उक्तभेदमादः वै परिमाणवात्तुर्विध्यसक्तम् ।
तत्पारम्परिकद्वयभूयस्त्वाभूयस्त्वाभ्यां सूक्ष्मसूक्ष्मत्वे सूक्ष्मदीर्घत्वौ
तु तत्तच्छब्दे वक्ष्येते । एवञ्च सूक्ष्मपदार्थे आरम्भकाद्यः

त्वात् अणुत्वं यत् चारम्भकद्रव्यान्तरं नास्ति स तादृशपरिमाणवत्त्वात् परमाणुरित्युच्यते । एवञ्च अणु-
शब्दस्य युक्तादिशब्दवत् अणुत्वपरिमाणविशिष्टद्रव्य-
वाचकत्वम् । अणुत्वञ्च सूक्ष्मत्वम् अतिसूक्ष्मत्वञ्च ।
तत्र सूक्ष्मपरत्वेन सर्वापयोगिकादिद्रव्याणामारम्भकद्रव्यात्म-
त्वात् तत्र प्रवृत्तिः । तदभिप्रायेणैव “अनणुषु दशमांशोऽ-
णुष्वथैकादशांश” इति लीलाः । अतौ च “अणोर-
णोयानिति” निर्देशः । अतिसूक्ष्मपरत्वे च “नित्या सप्तादणु
लक्षणेति” भाषाः । तस्य नित्यत्वञ्च आरम्भकावयवा
भावात् “अनित्या च भवेदन्या सैवावयवयोगिनोति”
भाषापरिच्छेदेऽवयवयोगेनेवानित्यत्वकथनात् परमाणोस्तद-
भावेनैव नित्यत्वं भङ्गोक्तमिति नैयायिकाः । वेदा-
न्तिनस्तु सूक्ष्मभूतानामपि ब्रह्मण उत्पत्तिस्वरूपकक्रुः ।
यथा च एतन्मतयोः युक्तायुक्तत्वे तथा आरम्भवादशब्दे
वक्ष्यते । सूक्ष्माद्येवाहित्वेन अणुबुद्धिरित्यादौ, अणु-
जीव इत्यादौ च दुर्ज्ञेयत्वेन तत्रैतस्य भाक्तत्वम् । एवञ्च
अणुत्वपरिमाणरूपगुणमादाय तद्व्यवसाय प्रवृत्तिः तेन
यत् त्वि० स्त्रियान्तु गुणवचनतया वा ङीप् । अणो ।
“अण्वग्नीमात्राविनाशिन्यो दशार्दिनाञ्च याः श्रुता इति
मनुः । “असूक्ष्ममणु इत्यादि” अतिः अत्र नञ्त्तत्पुरुष
समासनिष्पन्नस्य अनणुशब्दस्य “परवर्जितं इन्द्रतत्पुरुषयो-
रिति” पाणिन्युक्तेः परवर्जितत्वेन अणुशब्दस्यापि नञ्सकत्व
मिहवसीयते । अधिकं परमाणुशब्दे वक्ष्यते ।

अणुक त्वि० अणुप्रकारः अणु-स्यूताः कन् । अणुप्रकारे
स्वार्थे कन् । अणुशब्दार्थे चीनकादिधान्ये पु० ।

अणुत्व न० अणोर्भावः । अणुपरिमाणे ।

अणुधर्मा पु० अणुः सूक्ष्मो दुर्ज्ञेयो धर्मः । “दुर्ज्ञेये धर्मे
“नहि सुबोधोऽणुरेव धर्म इति” श्रुताः ।

अणुभा स्त्री अणो सूक्ष्मा भा दीर्घिसत्राः व० । विद्युति ।

अणुमात्रं त्वि० अणुः परिमाणमस्य अणु-मात्रम् । अत्य-
परिमाणे “स अणुमात्रेण न संबध्यते” इति गारी-
रकभा० ।

अणुरेवती स्त्री अणुः सूक्ष्मा रेवती तारेव । दन्तिहृत् ।

अणुवीक्षण न० अणुः सूक्ष्मो वीक्ष्यतेऽनेन करणे ल्युट् ।

सूक्ष्मपदार्थदर्शनसाधने यन्त्रभेदे, भावे ल्युट् । सूक्ष्म-
पदार्थालोचने न० ।

अणुव्रीहि पु० कर्म० । सूक्ष्मधान्ये श्यामादौ चीनकादौ च ।

अण्ड न० असन्ति संप्रयोगं यान्ति अनेन अस-ड दवर्गादि-

त्वेऽपि डस्य नेत्वम् । उंसोऽवयवभेदे सुक्ते, पक्षिडिम्बे,
“तदण्डमभवद्भ्रमं सङ्घसांशुसमप्रभमिति” मनुः । “ब्रह्मा-
ण्डभाण्डोदरधामप्रदिति” वीर० । वीर्ये च । स्वार्थे
कन् । तत्रैव । अस्मिन् कुकुआदीनां पुं वत् । कुकुटाण्डम् ।
अण्डकटाह न० अण्डं ब्रह्माण्डं कटाहमिव प्राणिजात-
कृतकमपाकसाधनत्वात् । शुभाशुभकर्मपाकसाधने ब्रह्माण्ड
मोलके । “तद्ब्रह्माण्डकटाहसंपुटतटे” इति सि० शि० गो० ।
अण्डकोटरपुष्पी स्त्री० अण्डमिव कोटरे मध्ये पुष्पं यस्याः
जातित्वात् ङीप् । नीलवज्राष्टके ।
अण्डकीप(श) पु० अण्डस्य सुष्कस्य कीप(शः) इवावरकत्वात् ।
अण्डाकारे चम्पावृते पुं चिह्नभेदे ।

अण्डज पु० अण्डात् डिम्बात् जायते जन-ड । अण्डजाते
पक्षिणि, सर्पे, मत्स्ये, (कांकलास) इति ख्याते ककलासे
च । अण्डजातमात्रे त्वि० । ऋगनामिकस्तूर्यान्तु स्त्री
“अण्डजास्तु पक्षिणः सर्पा नका सस्याः कच्छपा”
इत्यादयः सर्वे एवाण्डजातत्वात् “अण्डजाः । तेषा-
मुत्पत्तिप्रकारः पदार्थादर्शे दर्शितो यथा “अण्डतो
वर्चसीभूताच्छक्रयोणितसंयुतात् काजेन भिन्नात् पूर्णात्मा
निर्गच्छन् प्रक्रमिष्यतीति” । अण्डजातादयोऽप्यत्र ।

अण्डालु पु० अण्डः अक्षयस्य अण्ड-आलुच् । डिम्ब-
विशिष्टे मत्स्ये ।

अण्डीर पु० अण्डः पुमवयवभेदः अस्योक्तोति अण्ड-ईरन् ।
विशिष्टसामर्थ्यवति पुरुषे, समर्थे च ।

अत वञ्चने इदित् भा० पर० सक० सेट् । अन्नति । आनीत्
“समन्नति कपोत इव गतधिमिति” वेदः ।

अत वञ्चने आदि० पर० सक० सेट् । अतति । आतीत् ।

अत प्राप्ते, सातत्ये, गतौ च आदि० पर० सक० सेट् ।
अतति । आतीत् । क्त अतितः । इन् (पदातिः)

“अतिथिरभ्यतति ऋहान् प्रति” इति वेदः ।

अत् अव्य० अत-किप् । आचर्ये । जर्थादि० । अद्भुतम् ।

अतक पु० अतति सततं गच्छति अत-कन् । पथिके ।

अतट पु० तद्यते आह्वयतेऽन्धसा इति तटं जलाघातस्थानं
तच्चास्ति यस्य व० । (आङ्दीरि) प्रसिद्धे आलम्बनस्थान-
शब्दे, “मनोरथानामतटप्रपाताः” इति । पर्वताद्युच्च-
स्थाने, भूमेरधोभागे च ।

अतथोचितं त्वि० न तथारूपचितं यस्य । यस्य यद्रूप-
चितं तद्विरोधिरूपपक्षे ।

अतद्गुण पु० “तद्रूपानुसारस्तु हेतौ सत्यमतद्गुण इति”

दर्शयोक्ते अर्थालङ्कारभेदे, “हन्त सान्द्रेण रागेण भृतेऽपि
हृदये मम । गुणगौर ! निषण्णोऽपि कथं ? नाम न रञ्ज-
सीति । अत्मातिरक्ताहृदयसंबन्धात् उचितमपि रक्तत्वं
न निष्यन्नमिति हेतुसङ्गावेऽपि तद्रूपानुहरणात्तथात्वम् ।

अतद्गुणसंविज्ञानं पु० न तस्य गुणीभूतस्य समग्रं ज्ञानं
यत्न । शाब्दिकोक्ते बह्व्रीहिभेदे । यथा लब्धकर्ष-
भादायेत्यादौ गुणीभूतकर्षादेरपि धर्मिद्वारा आन्वयनेऽन्वय-
स्तथा दृष्टसमुद्रमानयेत्यादौ गुणीभूतस्य समग्रस्य नान-
यनेऽन्वयः इत्यतः लब्धकर्षइत्यादिस्तद्गुणसंविज्ञानः
दृष्टसमुद्र इत्यादिश्च अतद्गुणसंविज्ञानः बह्व्रीहिरिति
भेदः । एवमुदाहरणान्तराणि चेद्यानि ।

अतन्त्रं लि० न तन्त्रं कारणं तदधीना विवक्षा वा यस्य । कार-
णानधीने विवक्षाशून्ये च । “सुखपङ्कजमतन्त्रमिति”
सिद्धान्तकौ० । [निर्धारहिते, अनलसे च ।

अतन्द्रं लि० नास्ति तन्द्रा निद्रा, तत्सदृशम् आलस्यं वा यस्य ।
अतन्द्रितं लि० तन्द्रा जाताऽस्य तार० इतच् न० त० ।
अजातनिद्रे अनलसे च “अतन्द्रिता सा स्वयमेव दृष्ट-
काम्” इति कुमा० ।

अतप्ततनु(न) लि० न तप्ता पयोव्रतादिना तहुरस्य । पयो-
व्रतादिना देहकार्यकारके । दीर्घान्तापाठोप्यत्रैव “विश्वतो-
ऽतप्ततनून् तदाम्” इति ता० ब्रा० । न तप्ता तप्तसङ्ख्या तनु-
रस्य । तप्तसङ्ख्या अततचिह्ने लि० “नातप्ततनुरिति” श्रुति
स्तत्परतयैव वैष्णवैर्व्याख्याता । [निर्हेतुके, तर्कहीने च ।
अतर्कं लि० तर्कतेऽनेन तर्कस्तर्कहेतुः स नास्ति यस्य ।
अतर्कितं लि० न तर्कितम् । तर्कहेतुव्यापारात्तुसम्बन्धेन हटा-
दागते, अनुमितभिद्ये च । “अतर्कितसुपस्थितमिति” पुरा० ।

अतलं न० अस्य भूखण्डस्य तलं पृष्ठो० इदमोऽप्यम् ।
मग्नपातालमध्ये प्रथमखण्डे भूमेरधीभागे । तल्लोकाश्च सप्त,
अतल, वितल, सुतल, तलातल, महातल, रसातल, पाताल-
संज्ञका अधोर्ध्वस्ति तेषां निवेशस्थानञ्च “खादू-
दकान्तर्वज्रयानलोऽसौ पाताललोकाः पृथिवीपृष्ठानीति”
सि० पि गो० उक्तम् । विशेषस्तत्तच्छब्दे वक्ष्यते । तलशून्ये
लि० नास्ति तलः प्रतिष्ठा यस्य । अप्रतिष्ठे लि० । [गभोरे ।

अतलस्यार्थं लि० न तलस्यार्थो भागस्य सार्थो यत्न व० । अति-
अतलस्यार्थं लि० न तले सृज्यते कर्मणि क्तिन् । अगाधे ।

अतस् अय्य० इदम्-तसिच् । एतदेतदर्थं “अथातो ब्रह्म
जिज्ञासेति” सूत्रे अतः शब्दो हेतुर्थ इति भाष्यम् । “अथातो
धर्मजिज्ञासेति” जै० । “अतस्तराचरं विक्रमिति” कुमा० ।

अतस पु० अत-गतौ असच् । वाते । सातत्यार्थकात् अतः
असच्, आत्मनि । गौरादित्वात् ङीप् अतसी । (तिसि,
मसिना) इति ख्याते ढ्ये स्त्री । “तस्यातसीस्त्रनसमान-
भास” इति माघः । “अतसीपुष्पवर्णमिति” दुर्गाध्याने
अतसी शय इति आर्त्तोक्तेः शयण्ये च । तत्सूत्रजाते
चौमयस्त्रे न० ।

अति अव्य० अत-इ । पूजायाम्, उत्कर्षे, अतिक्रमणे,
च । स्वभावोद्धारितरिचयते “तेषु हादीं तथाप्यतीति”
चण्डी० । तत्पुरुषपूर्वपदस्यः अतिक्रान्तार्थे “अत्मादयः
क्रान्तादर्थे द्वितीययेति” वा० । अतिराजो अतिश्री । उत्-
कर्षार्थे कुगतिप्रादयश्चेति समासे अतिधनमतिबलमिति ।
“विक्रमातिक्रमावुद्भिदशार्थातिशयेष्वतीति” गणरत्नोक्तेश्च
विक्रमादिषु तत्, विक्रमे अतिरथः, (रथाधिकविक्रमवान्)
अतिक्रमे, अतिमति (बुद्धतिक्रमः) अत्रबुद्धौ अतिगहनम्
(बुद्धेरविषयः) भृशे अतितप्तम् (भृशतप्तम्) अतिशये अति-
वेगः (अतिशयितो वेगः) एवमन्यान्यप्युदाहर्याणि ।
अस्य क्रियायोगे उपसर्गता अतिक्रमे पूजायाश्च कर्मप्रव-
चनोपसंज्ञा तेन तद्योगे द्वितीयादि तत्क्रान्तिक्रमे राजानमति,
पूजायाम् अतिस्तुतिमित्यादौ उपसर्गत्वबाधाश्च पतन्ति ।

अतिकथं लि० अतिक्रान्तः कथाम् । कथनायोग्ये, अत्राज्ञे,
नष्टे च । [भाष्ये च ।

अतिकथा स्त्री अत्युत्कटा कथा । अत्युत्कटवर्णने, व्यर्थ-
अतिकन्दकी पु० अतिरिक्तः कन्दः यस्य कपः । इक्षिकन्दना-
मके ढ्ये । [अत्यन्ताकर्षके च ।

अतिकर्षणं लि० अत्यन्तं कर्षति क्षप-ल्यु । अत्यन्ततापदावने,
अतिक्रमं लि० अतिक्रान्तः कथाम् तत्प्रहारमनादित्य स्वेच्छा-
हसारेण प्रवृत्तत्वात् अत्या० त० । कथाप्रकारसङ्ख्यायु-
यधेच्छव्यापृते दुर्दान्ते अत्रे ।

अतिकाथं लि० अत्युत्कटः कायोऽस्य । विकटदेहे, रावणपुत्रे
राक्षसभेदे पु० तत्कथा लङ्काकाण्डे “ब्रह्मोप स महातेजा
ब्रह्मदत्तवरो विभुः अतिकायो महावीर्य” इत्युपक्रम्य “आश्च
यस्ते महातेजा रामाय रावणाजुजः । दशमीवो महातेजाः
राजा वैश्रवणात्मजः । तस्य पुत्रो ह्यसौ वीरो रावण-
प्रतिभोरथे इति” तस्य सामर्थ्ये विभीषणेन निर्भेदिते
लङ्कापणेन सह तस्य युद्धमासीत् तेन च तस्य शिरविच्छिदे
इति “तदातिकावस्य शिरो जहारेति” रामा० लङ्का० ।

अतिकुलं लि० अति+कुल-व-क्तिञ् । अतिक्रमणे ।

अतिकृच्छ्रं न० अतिक्रान्तं कृच्छ्रं मजापत्तं तदधिकदुःख-

साध्यत्वात् “आत्मादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीययेति” व० ।
 दादधरातवाधे प्रायश्चित्तकृते व्रतभेदे “एकैकं पापमन्त्री-
 यात् त्रयहसि त्रीणि पूर्ववत् । त्रयहसोपवसेदन्त्य
 सतिहस्यं चरन् द्विजः इति” मनुः । “त्रयहसि त्रीणि
 मवाहानि पूर्ववत् प्रातःसायमयाचितैः प्राजापत्यवदिति”
 रघुनन्दनः । प्रजापत्ये हि “त्रयहं प्रातस्तप्यहं सायं, त्रयह-
 मयादयाचितमिति” मनुमैव प्रातःकात्यादौ भक्ष्यसक्तं
 पूर्ववदित्यनेन तद्वर्णातिदेशः । अस्य पुंलिङ्गात्प-
 नपि “अतिहस्यः पश्यहस्यः सौम्यः जह्यातिहस्यक”
 इति विश्वामित्रवचने पुंस्त्वनिर्देशात् । “अवयुर्यं चरेत्
 हस्यमतिहस्यं निपातने इति” मनुः । अतिशयितं हस्यं
 प्रा० स० । अतिकटे । तद्वति लि० ।

अतिकृत लि० मर्यादातिक्रमेण कृतम् । मर्यादातिक्रमेण
 कृते पदार्थे “सर्वलभितकृतं कोको व्यसनायोपकल्पते”
 इति पुरा० ।

अतिकृति स्त्री अति+कृ-क्तिन् । मर्यादातिक्रमेण करणे ।
 आत्मा० स० । दत्तरत्नाकरोक्ते “तथातिकृतिरुत्कृतिरिति”
 मञ्जुनिगल्यारपादके वक्ष्येदन्तभेदे ।

अतिकेशर पु० अतिरिक्तानि केशराण्यस्य व० । कुञ्जकटणे ।

अतिक्रम पु० अति-क्रम-कञ् ह्रस्वः । उक्तकृते । अति-
 क्रान्तः क्रममिति आत्मा० स० । लङ्कृतक्रमे लि० । डुर+
 अति+क्रम-कर्माणि खल् । डुःखेनातिक्रमणीये लि० ।
 “काखो हि डुरतिक्रम” इति “स्वभावो डुरतिक्रम” इति
 च पुरा० । भावे ल्युट् । अतिक्रमणम् अतएव न० ।
 भावे क्तिन् । अतिक्रान्तिरित्यर्थे स्त्री ।

अतिक्रुद्ध पु० प्रा० स० । “अष्टाविंशत्यक्षरोय एकलिंगदद्यापि
 वा । अतिक्रुद्धः स विज्ञेयो निन्दितः सर्वकर्म्मसु इति”
 तन्मोक्तमन्त्रभेदे । अतिक्रोधान्ते लि० ।

अतिकूर पु० प्रा० स० । “क्रूरा वक्रा अतिकूरा” इति ज्योति-
 मपरिभाषिते” वक्रगत्यापद्धे भौमयनिरूपकूरपद्धे ।
 अत्यन्तक्रूरे लि० । “लिङ्गदधरको मन्त्रस्त्वस्त्रिन्द्य-
 दद्यापि वा । अतिकूरः स विज्ञेयो निन्दितः सर्वकर्म्मसु”
 इति तन्मोक्तमन्त्रभेदे पु० ।

अतिगण्ड पु० आत्मा० स० । “अतिगण्डः सुकर्मा चेति” ज्यो-
 तिमपरिभाषिते विष्णुस्मृतिवधे योगे । “गण्डातिगण्डयो-
 नाङ्गीपञ्चकं परिवर्ज्य वेदिति” ज्यो० अतिद्विगण्डयोगः ।
 द्विगण्डे पु० । प्रा० व० । अतिद्विगण्डवति लि० ।

अतिगन्ध पु० अतिशयितो गन्धो यस्य न० । पञ्चकटणे ।

अतिशयितगन्धवति लि० । [याम् राजनिघ० ।

अतिगन्धास्तु पु० अतिगन्ध+मत्वर्थे आस्तुच् । पुष्पदाहयता
 अतिगर्वित लि० अत्यन्तं गर्वितः । अत्यन्तगर्वयुक्ते अत्यभि-
 मानिनि गर्वश्च आत्मनि असतो गुणादेस्तुकर्माभिमानः
 तस्यात्यन्तत्वमन्यमान् अपकर्षज्ञानपूर्वकत्वम् ।

अतिगव लि० अतिक्रान्तो गां बुद्ध्या भक्ष्यमा० । अत्यन्तमूर्खं,
 अतिक्रान्तः गां वाचम् । वाक्पथातीते अवर्धनीये च लि० ।

अतिगङ्गर लि० अतिक्रान्तो गङ्गरं दुर्बोधत्वेन प्रवेष्टायोभ्यत्वात्
 आत्मा० स० । दुर्बोधे अतिगङ्गे ।

अतिगुण पु० अतिशयितो गुणः । अतिशयविशेषदाशि-
 यत्वाद्वा । अतिक्रान्तो गुणम् । गुणहीने लि० ।

अतिशयितो गुणोऽस्य प्रा० व० । उत्कृष्टगुणवति लि० ।

अतिगुह्य पु० अतिशयितो गुह्यः पूज्यतमत्वात् प्रा० स० ।

“लयः पुष्पस्यातिगुरवो भवन्ति पिता माताचार्यश्चेति”
 विष्णुक्ते पितादौ । अत्यन्तगुह्यत्वमिति पारदादौ इत्ये लि० ।
 स्त्रियां वा ङीप् । अतिगुर्वी । [पञ्चलाम् ।

अतिगुहा स्त्री अतिक्रान्तो गुहां मध्यावकायेन । दृष्टि-

अतिग्रह लि० अतिशयितः पश्यो ज्ञानं, सख्यकार्यस्य पश्यं
 वा वेष्टाम् । सख्यविषयमाह्वयेनेत्यादिषु ज्ञानेन्द्रियेषु,
 आदानादिसख्यकार्यकारणेषु वागादिषु कर्म्मोन्मेषेषु च ।
 अतिक्रान्तो पश्यम् । अत्यन्तदुर्बोधे लि० । अतिशयितो
 पश्यो ज्ञानम् । सर्वं वा समग्रज्ञाने पु० । अतिपश्य-
 दयोऽप्युक्तावेषु । [वन्धिच्चे सुंश्वावस्थाभेदे ।

अतिग्री स्त्री अतिशयेन हन्ति दुःखं हन-टक् । दुःखा-

अतिचरा स्त्री अतिक्रम्य सत्यानं ज्योऽन्तरं चरति मन्दति
 चर-अच् । पञ्चिण्याम्, तदुत्थाकारवत्त्वात् स्थपञ्चिण्यां,
 पञ्चचारिण्यां कृतायाश्च । अतिक्रमणकारिणि लि० ।

अतिचारः पु० अतिक्रम्य, संसर्गभोगकालसुखसु चारः राक्ष-
 न्तरगमनम् । ज्योतिषोक्ते भौमादिपञ्चकस्य सप्तक्रान्तरा-
 यिषु भोगकालसुखसु राक्षन्तरगमने । अतिचारश्च पञ्च-
 गतिष्वदे वक्ष्यमाणेन “रविर्मासं निशानाशः सपादिद्वय-
 द्वय” भित्तादिनोक्तभोगकालभेदोक्तकृतेन पञ्चाषां अतिशीघ्र-
 गतया अत्यकाशेनैव आक्रान्तराशिसुभुञ्ज राक्षन्तरगम-
 नम् । तच्च विकारेण पञ्चगतिष्वदे वक्ष्यते । “यदाति-
 चारं चरराजमन्वीति” “अतिचारं गते जीवे” इति
 “गोऽजाविजुक्ते तरगोऽतिचारन” इति च ज्योतिषम् ।
 गुरोरतिचारे कात्यायनश्च अकारण्ये दर्शयता । अति-
 क्रम्य गमने च ।

अतिचारिन् लि० अति+चर-णिनि । पूर्वोक्तातिचारवति यहे । “अतिचारी यदा जीव” इति ज्योतिषम् । अतिक्रम्य अतिशयेन वा गन्तुमात्रे लि० ।

अतिच्छत्र पु० अतिक्रान्तच्छत्रम् तस्याकारेण अत्या० स० । (आतिया) इति प्रसिद्धे स्थलदण्डविशेषे, (तालमाश्रना) इति प्रसिद्धे जलदण्डभेदे च । स्तार्ये कन् । अतिक्रान्तकोऽप्यस्तार्ये, कलाकारपत्रपुष्पवति (सूत्रफा) इति प्रसिद्धे शाकभेदे तु स्त्री । क्षीरस्वामिभते कला इत्येव नाम । कलातिक्रमकारिणि लि० । अतिक्रमेऽव्ययी० । कलातिक्रमे अव्य० ।

अतिच्छन्दस् न० अतिक्रान्तः छन्दः दृष्टानुसारिवर्णविन्यासभेदम् अत्या० स० । उक्थादिछन्दोऽतिक्रमेण विन्यस्योच्चरविन्यासभेदे “प्राजापत्या अछन्दस्” इति “अछन्दसः शंसतीति” च वेदः । छन्दो वेदोऽभिप्रायो वा । तदतिक्रान्तिर वेदोक्तकर्माङ्गीने, अतिक्रान्ताभिप्राये च लि० ।

अतिजगती स्त्री अतिक्रान्ता जगती द्वादशाक्षरपादामेकाक्षराधिक्यात् अत्या० स० । त्रयोदशाक्षरपादके छन्दोभेदे । जगती भुवनमतिक्रान्तवति लि० । पुं सि स्त्री च चतुस्त्राचः ।

अतिजव लि० अतिशयितो जवो यस्य व० । अतिवेगयति द्रुतगामिनि च । प्रा० स० । अतिशयितवेगे पु० । “सगरसन्ततिस्तरणेष्वप्य प्रचक्षितातिजयेन” इत्युद्भटः ।

अतिजाग्र पु० अतिशयितो जाग्रो निद्राराहित्यं यस्य व० । नीलवके पक्षिणि तस्य सर्वदा जागरूकत्वात्तत्त्वम् । निद्राराहित्यवति लि० । [अतिदेशगमने ।

अतिडीन न० अतिक्राजं डीनं गतिभेदं अत्या० स० । पक्षिणाम् अतित(मा)राम् अव्य० अति+तर(म)प् आसु । अत्यन्ते “वेगवानतितरामायति चेन्मासुत” इत्युद्भटः ।

अतितार लि० अतिशयितसारः । सक्तादेरतिशयशुद्धौ “अतितारहारेति” कादम्ब० । अत्युच्चगच्छे पु० तद्वति लि० ।

अतितीक्ष्ण लि० अतिशयेन तीक्ष्णः कटुरसो यस्य व० । मरीचादौ (सज्जना) इति प्रसिद्धे शोभाञ्जने पु० । अति-तिक्के पु० । तद्वति लि० ।

अतिथि पु० अतति गच्छति न तिष्ठति अत-इधिन् । अन्वययोगेन आगन्तके ऋद्धगते, “एकरालं हि निवसन् ह्यतिथिर्वाङ्मणः स्मृतः । अनित्यास्य स्थितिर्यथास्तथादतिथिरुच्यते” । नैकपात्रीचरतिथिं विप्रं साङ्गतिकं तथेति विष्णु स० । तस्य च वैश्वदेवब्रह्मेः प्रागेव पूज्यता परल आहारदानमात्रं यथोक्तं मनुनाः “वैश्वदेवे तु निदिते

यद्यन्योऽतिथिरात्रजेत् तस्या अन्नं यथाशक्ति प्रदद्यादिति” किन्तु तस्याप्यतिथित्वमेव यथोक्तं “प्रियो वा यदि द्वेष्यो मूर्खः पण्डित एव वा । संप्राप्तो वैश्वदेवान्ते विप्रः सोऽतिथिरिष्यते” इति स्मृत्या । अतिथिप्रतीक्षणञ्च सङ्कर्षा-दमभागपर्यन्तम् । “आचम्य च ततः कुर्यात् प्राक्तो द्वारावलोकनम् मूर्च्छसाष्टमं भागमुद्गीक्ष्यो ह्यतिथिर्भवेत्” इति मार्क० । विषये च तस्य इन्द्रियेषु संसर्गमात्रकावे एव चेतसि स्थितिर्नोत्तरकालमिति गतिरनुमीयते । “प्रथमं पथि लोचनातिथिमिति” नैप० ।

अतिथिपूजा स्त्री इत० । ऋद्धस्य कर्त्तव्यमन्नयज्ञान्तर्गते ऋद्धरूपेऽतिथिपूजने अतिथिसत्कारादयोऽप्यत्र ।

अतिदान न० अतिशयितं दानम् प्रा० स० । असुतुकट-दाने “अतिदाने बलिर्वह” इति नीति० ।

अतिदिष्ट लि० अति+दिश-क्त । अतिदेशविषये यथा “प्रकृतिवत् विकृतिः कर्त्तव्येति” वाक्येन प्रकृतीभूतदर्श-यागादेरङ्गकार्याणि प्रयाजादीनि विकृतौ पञ्चादित्या-नेऽतिदिश्यन्ते । अतिदेशोनाम इतरधर्मस्य इतरस्मिन् प्रयोगाय आदेशः इति श्रीभाषायां स्थितम् ।

अतिदीप्य पु० अतिशयेन दीप्यते अति+दीप-कर्त्तरि यत् । रक्तचित्तके (लालचिता) इति ख्याते दृष्टे ।

अतिदेव पु० अतिक्रान्तो देवान् अत्या० स० । सर्वदेवत्रये ऋद्धे “द्रावणाच्चातिदेव इति” वेदः ।

अतिदेशः पु० अतिक्रम्य स्वविषयसङ्गत्या अन्यत्र विषये देश उपदेशः अतिदिश्यते वा करणे कर्मणि वा षञ् । “अन्यत्वेन प्रणीतायाः कृतज्ञाया धर्मसंहतेः । अन्यत्र कार्यतः-प्राप्तिरतिदेशः स उच्यते । प्राकृतात् कर्मणो यच्चात्तत्-समानेषु कर्मसु । धर्मप्रदेशो येन स्यादतिदेशः स उच्यते” इत्यधिकरणमाकाष्टताभिर्युक्तवाक्योक्ते अन्यत्र-प्राप्तेऽन्यधर्मे तत्प्रापके शास्त्रभेदे च । यथा “प्रकृतिवत् विकृतिः कर्त्तव्येत्यादिः” स चातिदेशः पञ्चविधः शास्त्राति-देशः, कार्यातिदेशः, निमित्तातिदेशः, व्यपदेशातिदेशः, रूपातिदेशश्च । एतस्य उदाहरणादिकमाकरे ज्ञेयम् । अतिदेशस्य प्रायेण इववदादिषादृष्टवाचकगच्छेन यथा प्रकृतिवत् विकृतिरित्यादि अवयव वैदिककर्मण्येव व्याक-रणादिशास्त्रे, लौकिके व्यवहारे च विद्यते यथा “इत्य-दिक्, इत्यत्र व्याकरणे रूपातिदेशः” “कर्मणा कर्मवस्तुस्य-क्रिय” इत्यादौ, पुंविद्यादौ च कार्यातिदेशः, णिहदि-त्यादौ निमित्तातिदेशः, व्यपदेशिवद्वाचक्यादौ संप्राति-

देश इत्येवं प्रकारा अतिदेशाः सन्ति ॥ लोके च मोसदृशो-
गवयइत्यादौ रूपातिदेशइत्यादि । अतएवोपमानरूपप्रमाणे
अस्यातिदेशवाक्यस्य कारणत्वं सहकारिभावोभित्यादि तत्त-
च्छास्त्रकारैरङ्गीकृतम् अतिदेशेन निर्दिष्टम् ठक् । अति-
देशिकं लि० । “अतिदेशिकविधिरनित्य” इति परिभाषा ।
अतिधन्वन् पु० अत्युत्कृष्टं धनुर्यस्य प्रा० व० धनुषोऽनङ् ।
उत्कृष्टधनुर्युक्ते यो धेनुं धन्या मरुः अत्या० व० । मरुस्य-
क्षातिक्रमकारिणि लि० ।

अतिधृति स्त्री अतिक्रान्ता दृतिम् अष्टादशाक्षरपादिकां दृति-
मेकाक्षराधिक्यात् अत्या० व० । जनविंशत्यक्षरपादके
अन्धोभेदे । दृतिर्धेय्यं सन्तोषो वा । तदतिक्रमकारिणि लि० ।

अतिनु(नौ) लि० अतिक्रान्तो नावम् अत्या० व० स्त्री । नौ नौ
नौकातिक्रमकारिणि । पुंसि स्त्रियां च० अतिनौः ।

अतिनिद्रा अव्य० निद्रा सम्प्रति न युज्यते अव्ययी० ।
निद्राया अयोग्यकाले । अतिक्रान्तो निद्राम् अत्या० व० ।

अतिक्रान्तनिद्रे निद्रारहिते लि० । अतिशयिता निद्रा-
ऽस्य । दीर्घनिद्रे लि० । प्रा० व० । दीर्घनिद्रायां स्त्री ।

अतिपत्ति स्त्री अति+पत-क्तिन् । अतिपतने, अति-
क्रमे । “कालातिपत्तौ द्वियुष्मिति” अटितिः । पद-

क्तिन् पत्तिर्निपत्तिः अत्या० व० । अनिपत्तौ स्त्री ।
“लिङ्निमित्ते लङ् क्रियातिपत्ताविति” पा० ।

क्रियातिपत्तिः क्रियाया अनिपत्तिरिति दृष्टिः । पत्तिं
सेनामतिक्रान्ते लि० ।

अतिपत्र पु० अतिरिक्तं बृहत्पत्रमस्य । हस्तिकन्ददृष्टे ।
अतिप(थ)थिन् पु० अतिशयितः सुन्दरः पन्थाः प्रा० व० अतेः

पूजार्थत्वात् न समा० । सत्पथे । अतीतपथे तु समा० ।
अतिपद लि० अतिक्रान्तः पदं चरणम् । वर्षादृष्टात्कारिपादा-

तिक्रान्ते “अतिपदा गायत्री अतिपदा जनतीति” ।
अतिपन्न लि० अति+पद-क्त । अतिक्रान्ते । “तथातिपन्न-

विपुलं स्कारावेति” सङ्खर्षणि० ।
अतिपरोक्ष लि० अतिक्रान्तम् परोक्षम् । प्रत्यये, तद्विषये च ।

अतिपात पु० अतिक्रम्य पातः गतिः अति+पत-घञ् ।
“अतिक्रमे “न चेत् कार्यातिपातः” इति शकु० ।

अतिपातक न० अतिक्रान्तोऽत्यन्तदुष्टेनान्यत् पातकं अत्या०
व० । पुंसां मातङ्गं पादुङ्हितगमनजन्ये, स्त्रीणाञ्च पुंस्त्र-

पितृभ्यश्च गमनजन्ये पातकविशेषे । “मातङ्गमनं, दुहित-
गमनं, स्त्रीभागमनञ्चेत्यतिपातकानीति” “अतिपातकि-

नञ्चेते” मविशेष्युर्कं तावन्मिति” “एतं

चित्ता अतिपातकिनः पर्यायेण कल्पं पश्यन्ते” इति
च विष्णु स० । “सद्योऽग्निप्रवेशनमिष्टपातकिन” इति

हारीतः । “अथ नरकाद्भूतदुःखानां तिर्यक्त्वसुखीर्षाणां
मातुष्ये लक्षणाणि कुश्यातिपातकीति” विष्णु स० । पातक-

मत्तिक्रान्तवति पुण्यशीले लि० ।
अतिप्रगे अव्य० अतिप्रगीयतेऽतिवृत्तकाले अति+प्र+गै-क्ते ।

अत्यन्तपातः काले । “नातिप्रगे नातिसायं न निशीथे न
चोपसीति” अटितिः ।

अतिप्रमाण लि० अतिक्रान्तः प्रमाणम् अत्या० व० । प्रमा-
णातिक्रान्ते यस्य यत्प्रमाणस्यचितं ततोऽधिकप्रमाणवति ।

प्रा० व० । अत्यन्तप्रमाणे दृष्टुप्रमाणे न० ।
अतिप्रदृष्ट लि० अत्यन्तं प्रमाणातिरेकेण प्रदृष्टम् । प्रमाणाति-

रेकेण दृष्टिमिति । अतिप्रदृष्टिच नद्यादेर्जलस्य तीराद्याति-
क्रमेण, क्षत्त्रियादेः स्वकृत्स्न्यतामूढतया मर्यादाद्यतिक्रमेण

वीर्याधिक्येन वा दृष्टिः “तस्यातिरेकदृष्टस्य ब्राह्मणान् प्रति
अनादर” इति । “अतिप्रदृष्टं प्रहितास्त्रदृष्टिभिरिति” रघुः ।

अतिप्रश्न पु० अतिक्रम्य मर्यादां प्रश्नः । मर्यादातिक्रमेण
प्रश्ने सदुत्तरे जातेऽपि पुनर्जिज्ञासायाम् । यथा इह-

दारण्यके याज्ञवल्क्यं प्रति वालाक्यतिप्रश्नः तत्र ब्रह्मणी-
मांसायाम् तेन ज्ञतस्यामपि दृष्टातिप्रश्नकरणात् तस्य

सङ्ख्यपतनं सूर्यवरात् जातमिति इहदारण्यकेऽनुसन्धेयम् ।
अतिप्रसक्ति स्त्री अति+प्र+सृज-क्तिन् । अत्यन्तासक्तौ,

प्रसङ्गमतिक्रमग्रान्यत्र सम्बन्धे अतिप्रसक्ते च । लक्ष्ये लक्ष्य-
सम्बन्धः प्रसङ्गः, अलक्ष्ये तत्सम्बन्धोऽतिप्रसङ्गः । “अति-

प्रसक्त्यनापादकेति” जगदीशः ।
अतिप्रसङ्ग पु० अति+प्र+सृज घञ् । अतिप्रसक्तिपदार्थे ।

प्रसङ्गमतिक्रान्तवति लि० । [सुभूषिते च ।
अतिप्रसिद्ध लि० अति+प्र+विध-क्त । अतिविख्याते

अतिप्रौढा स्त्री प्रकर्षेण उद्भूतेऽल प्रौढः विवाहकालः प्रा० व०
अतिशयिता वा प्रौढा दृष्टियुक्ता । विवाहबोधकात्मिकायां

अतिशयदृष्टियुक्तायाञ्च स्त्रियाम् स्त्रीणाम् दशवर्षा-
तीतकाल एव अतिप्रौढकालः । “अतिप्रौढा च या

नारीति” अटितिः अतिप्रदृष्टे लि० ।
अतिबल लि० अतिशयितं बलं यस्याः पु० व० । अत्यन्तबलाभावि

कायां पीतवर्णायां (वेष्टियाद्या) इति व्यातायां कृतायां,
विश्वामित्रेण रामाय दत्ते अस्त्रविद्याभेदे च स्त्री । यथा

“गृह्णाण ह्ये इमे विदो बलमतिक्रान्तां तथा । न ते अशो-
जरा वाभ्यां भविता नाङ्गवैकृतम् ॥ न च सुप्तं प्रमत्तं

चिन्ता अतिपातकिनः पर्यायेण कल्पं पश्यन्ते” इति
च विष्णु स० । “सद्योऽग्निप्रवेशनमिष्टपातकिन” इति
हारीतः । “अथ नरकाद्भूतदुःखानां तिर्यक्त्वसुखीर्षाणां
मातुष्ये लक्षणाणि कुश्यातिपातकीति” विष्णु स० । पातक-
मत्तिक्रान्तवति पुण्यशीले लि० ।
अतिप्रगे अव्य० अतिप्रगीयतेऽतिवृत्तकाले अति+प्र+गै-क्ते ।
अत्यन्तपातः काले । “नातिप्रगे नातिसायं न निशीथे न
चोपसीति” अटितिः ।
अतिप्रमाण लि० अतिक्रान्तः प्रमाणम् अत्या० व० । प्रमा-
णातिक्रान्ते यस्य यत्प्रमाणस्यचितं ततोऽधिकप्रमाणवति ।
प्रा० व० । अत्यन्तप्रमाणे दृष्टुप्रमाणे न० ।
अतिप्रदृष्ट लि० अत्यन्तं प्रमाणातिरेकेण प्रदृष्टम् । प्रमाणाति-
रेकेण दृष्टिमिति । अतिप्रदृष्टिच नद्यादेर्जलस्य तीराद्याति-
क्रमेण, क्षत्त्रियादेः स्वकृत्स्न्यतामूढतया मर्यादाद्यतिक्रमेण
वीर्याधिक्येन वा दृष्टिः “तस्यातिरेकदृष्टस्य ब्राह्मणान् प्रति
अनादर” इति । “अतिप्रदृष्टं प्रहितास्त्रदृष्टिभिरिति” रघुः ।
अतिप्रश्न पु० अतिक्रम्य मर्यादां प्रश्नः । मर्यादातिक्रमेण
प्रश्ने सदुत्तरे जातेऽपि पुनर्जिज्ञासायाम् । यथा इह-
दारण्यके याज्ञवल्क्यं प्रति वालाक्यतिप्रश्नः तत्र ब्रह्मणी-
मांसायाम् तेन ज्ञतस्यामपि दृष्टातिप्रश्नकरणात् तस्य
सङ्ख्यपतनं सूर्यवरात् जातमिति इहदारण्यकेऽनुसन्धेयम् ।
अतिप्रसक्ति स्त्री अति+प्र+सृज-क्तिन् । अत्यन्तासक्तौ,
प्रसङ्गमतिक्रमग्रान्यत्र सम्बन्धे अतिप्रसक्ते च । लक्ष्ये लक्ष्य-
सम्बन्धः प्रसङ्गः, अलक्ष्ये तत्सम्बन्धोऽतिप्रसङ्गः । “अति-
प्रसक्त्यनापादकेति” जगदीशः ।
अतिप्रसङ्ग पु० अति+प्र+सृज घञ् । अतिप्रसक्तिपदार्थे ।
प्रसङ्गमतिक्रान्तवति लि० । [सुभूषिते च ।
अतिप्रसिद्ध लि० अति+प्र+विध-क्त । अतिविख्याते
अतिप्रौढा स्त्री प्रकर्षेण उद्भूतेऽल प्रौढः विवाहकालः प्रा० व०
अतिशयिता वा प्रौढा दृष्टियुक्ता । विवाहबोधकात्मिकायां
अतिशयदृष्टियुक्तायाञ्च स्त्रियाम् स्त्रीणाम् दशवर्षा-
तीतकाल एव अतिप्रौढकालः । “अतिप्रौढा च या
नारीति” अटितिः अतिप्रदृष्टे लि० ।
अतिबल लि० अतिशयितं बलं यस्याः पु० व० । अत्यन्तबलाभावि
कायां पीतवर्णायां (वेष्टियाद्या) इति व्यातायां कृतायां,
विश्वामित्रेण रामाय दत्ते अस्त्रविद्याभेदे च स्त्री । यथा
“गृह्णाण ह्ये इमे विदो बलमतिक्रान्तां तथा । न ते अशो-
जरा वाभ्यां भविता नाङ्गवैकृतम् ॥ न च सुप्तं प्रमत्तं

वा धर्मविषयिनि नैर्हताः । न च ते सदृशो राम ! दीर्घो-
षान्धो भविष्यति । सदेवनरनामेषु लोकोन्निह पुमां-
स्त्रिषु । न सौभाग्ये, न दाक्षिण्ये, न बुद्धिन्नुत्तिपौषे ॥
नोत्तरे प्रतिपत्तये त्वत्सुखो वा भविष्यति । एतद्विद्यादयं
प्राप्य यथाव्ययमाप्स्यसि ॥ ब्रह्मात्मनिबन्धं चैव ज्ञान-
विज्ञानमातरौ । सुत्तिपाशे च ते राम ! नात्यर्थं प्रोक्षयि-
ष्यतः ॥ जयस्य दुर्गकान्तारप्रदेशेऽष्टमीषु च । सारतां
त्रिषु लोकेषु नमिष्यसि च राघव ! ॥ पितामहसुते हेतुते
विद्ये चाबुर्बलावहे । पातं त्वमसि काकुत्स्थ ! विद्ययोर्ध-
न्येऽनयोः ॥ स्वभावैर्जुषैर्दिव्यैः कर्मजैर्बुद्धैर्हतः ।
भूयस्त्वय्युत्थोत्कर्षमेते विद्ये करिष्यतः ॥ ततो रामो जलं
अदृष्ट्वा प्राञ्जलिः प्रणतः स्थितः । प्रतिजयाह ते विद्ये
विद्यामिताह तपोधनादिनि । अतिशयितं बलम् प्रा०
स० । अत्यन्ते बले, सामर्थ्ये, सैन्ये च न० । अतिरिक्तं बल-
मस्य । अत्यन्तबलशुक्ते लि० । “अत्यन्तबलस्य रामो लक्ष्म-
णश्च महाबलः” इति रामा० । अतिरघे च भारते अति-
रघविषयस्य, “एष ह्यतिरघोमत” इति भीष्मेण भूरिः
प्रयुक्तात्वात् बलकार्यत्वाच्च तस्य तथात्वम् ।

अतिवासा स्त्री अतिक्रान्तो बालं वाक्यावस्थाम् । द्विर्वचय-
स्यायाम् “वर्धमाता तु वासा आदतिवासा द्विवर्धकोति”
अतुल्लयायाम् गवि “अतिदक्षामतिक्रान्तियामतिवासां च रोगि-
णाम् हत्वा चरेदिति” अतिः । अत्यन्तवासे लि० ।

अतिब्रह्मचर्य्य पु० अतिक्रान्तो ब्रह्मचर्य्यम् अत्या० स० ।
स्त्रीवक्त्रमकारिणि ब्रह्मचर्य्याग्निनि ।

अतिभारः पु० अत्यन्तोभारः शुक्लम् स्वकार्य्यकरणे क्षमता-
वियेपो वा । अत्यन्तगौरवे अत्यन्तभारे, “न चातिभारः
समर्थानामिति” । अतिशये “सा सुक्तकण्ठं व्यसनातिभा-
रात् कम्पन् विना कुरीव भूव” इति रघुः । वेगे च ।

अतिभारम् पु० अतिभारेण वेगेन गच्छति गम-ह २त० ।
उरे अन्तरे गर्हमाद्वयवाजाते अन्तभेदे ।

अतिभी स्त्री अतिविभेदस्याः दर्शनात् अति-भी-क्रिप् । वक्त्र-
प्राकाशाम् । तद्दर्शने हि लोकानामतिभीतिर्लोकविदा ।

अतिभूमि स्त्री अतिशयिता भूमिर्भूम्यादा प्रा० स० । अति-
मर्यादायाम्, आधिक्ये च । “प्राप्य मन्त्रधमदादतिभूमिं
दुःसहस्रमभराः सुरतस्येति” भावः । अतिक्रमेऽप्ययी० ।

मर्यादातिक्रमेऽप्य० । भूमिं मर्यादां वाऽतिक्रान्ते लि० ।
अतिभोजनम् न० अत्यन्तं मर्यादातिक्रम्य भोजनम् । यस्य
यावत् भोजनस्य चितं तदतिक्रमेण भोजने ।

अतिमङ्गल्य पु० अतिमङ्गलाय हितम् अतिमङ्गल-यत् ।
विस्मयहे । प्रा० स० । अतिमङ्गलहिते लि० ।

अतिमर्याद अय्य० । अतिक्रमे अय्ययी० । मर्यादातिक्रमे ।
अतिक्रान्तो मर्यादाम् अत्या० स० । मर्यादातिक्र-
ान्तवति । यस्य वस्तुनः यावती सीमा तदतिक्रान्ते
निर्भर्यादे लि० ।

अतिमात्र लि० अतिक्रान्तो आत्मानम् अत्या० स० । अति-
शयिते, आत्मातिक्रमकर्त्तरि च । अतिशयिता आत्मा
प्रमाणमस्य । भृशार्थे लि० । “सुनिप्रतैकात्मिकात्मकवि-
तामिति” कुमा० । अतिक्रान्तो आत्मां प्रमाणम् अत्या०
स० । दृष्टप्रमाणे लि० । [दृष्टिबोधार्थे ।

अतिमात्रशम् अय्य० अतिमात्र-यत् । अतिप्रमाणकारक-
अतिमान पु० अत्यन्तः मानः अभिमानः । अनुचितमिमाने
“अतिमाने च कौरव” इति चाणक्यः । अतिक्रान्तोमानं
प्रमाणम् अत्या० स० । प्रमाणाधिक्ये लि० ।

अतिमातुष लि० अतिक्रान्तो मातुषर्चरितम् अत्या० स० ।
‘मनुष्यायोग्ये दिव्ये कर्मादौ । “कर्म तस्यातिमातुष-
मिति” पुरा० । तथाभूते रूपदौ च ।

अतिमितम् न० अत्यन्तं परमं मितम् । अत्यन्तमात्रेण “अन्तःसम्पदं
विपत् क्षेमं प्रत्यरिः साधकोबधः मितं परममित्वेति”
ज्योतिषोक्ते गृह्यां जन्मतरावधि नवमाष्टादशसप्तविंश-
त्यके परममित्वतारके च ।

अतिमुक्त लि० अतिशयेन मुक्तः विदेहकैवल्यं गतः अति-
सुख-कर्त्तरि क्त । निर्व्याणमुक्तिमिति । अतिक्रान्तो मुक्तां
शौभ्रात् अत्या० स० । माधवीकतायां, तिनिश-
दृष्टे च पु० ।

अतिमुक्तक लि० अतिमुक्त-स्यार्थे क्तु । निर्व्याणमुक्तिमिति
अतिशयितमुक्ते च । सुखा भावे क्त अतिशयेन मुक्तं बन्ध-
हीनता यस्य कप् । तिन्दुकदृष्टे, तासदृष्टे च पु० ।

अतिमुक्ति स्त्री अत्यन्ता मुक्तिः । विदेहकैवल्ये तत्त्वज्ञाना-
नन्तरम् “तस्य तावदेव चिरं यावत् विमोक्षे इति” अति-
दर्शिते शरीरत्यागे, अतिमोक्षादयोष्यत्यर्थे पु० ।

अतिमृत्यु पु० अतिक्रान्तो मृत्युम् अत्या० स० । मोक्षे “तमेव
विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यते” इति अतिः ।
स्वाहटादिभिः शरीरसंबन्धोहि जन्म, तद्वियोगस्य मरणम्
तदभिमानमोजीवस्य । सति च ज्ञाने तन्मूलाज्ञाने निष्ठमे
तत्त्वज्ञकशरीरसंबन्धादिकं तन्मूलाज्ञाने पटदाहृष्टं स्वयं निवर्त्तते
अत एव ज्ञानवतो देहादिबन्धं अतिभिरास “अशरीरं

पाव संलं प्रियाप्रिये न कृणुत इति” । तथा च देहसंबन्धा-
भावे कथं भरणसम्भवः । “न जायते म्रियते वा कयश्चि-
दिति” गीतावाक्येन तस्य भरणनिषेधात् । “न तस्य
प्राणोऽप्युत्क्रासन्ति इहैव समवलीयन्ते” इति श्रुत्या तत्त्व-
ज्ञानिनः प्राणोत्क्रासणरूपभरणनिषेधेन ज्ञानिनो न कृत्यु-
रिति वेदान्तिसिद्धान्तः । अन्यमते तु एतद्देहात् प्राणोत्-
क्रासनावपि न पुनर्देहसंबन्धोत्तरं पुनर्भरणमिति तद्वाहित्व-
मेव मोक्ष इति भेदः । अतएवोक्तं श्रुत्या “कृत्युसखात्
प्रमुच्यते” इति तेन पुनर्भृत्यु कारणीभूतादृष्टत्वात् एव ज्ञानेन
जन्त्यते “ज्ञानाग्निः सर्वकर्माप्नोति” शास्त्रेण प्रारब्धकर्मा-
रिक्तकर्मावयवस्यैव ज्ञानेन साध्यतायाः सर्वसम्भत्तत्वात् विदु-
ष्य एतद्देहारम्भादृष्टत्वं एतद्देहविगमादृष्टस्यापि प्रारब्ध-
फलकतया न तस्य नाश इति । अधिकमाकरे दृष्टव्यम् ।

अतिमैथुन न० अत्यन्तं स्वशक्तिमतिक्रमं मैथुनं स्त्रीसङ्गमः ।
स्वशक्त्यतिक्रमेण स्त्रीसङ्गमे । “अतिमैथुनादमैथुनादेति”
अतिमोदा स्त्री अतिशयितो मोदोगन्धः यस्याः न० । नव-
मज्ञिकायाम् । अत्यन्तामोदवति लि० ।

अतिरक्त लि० अत्यन्तः रक्तः रक्तवर्णः अनुरागयुक्तो वा ।
अतिलोहितवर्णः, अत्यन्तानुरक्तो च । अत्यन्तरक्तवर्णे पु० ।

अतिरथ पु० अतिक्रान्तो रथं रथिनम् अत्या० स० । “अमि-
तान् बोधयेद्वयस्तु संप्रोक्तोऽतिरथस्तु स” इत्युक्तवचने
बोधविशेषे । “ये रथाः पृथिवीपाल ! तथैवातिरथाश्च
ये” इत्युपक्रमं “ततवर्णा इतिरथ” इति “महाराजो
महेष्वासः शल्यो मेऽतिरथो मत” इत्यादिना बहुवो-
ऽतिरथा भा० उद्यो० रथातिरथासंख्याने दर्शिताः ।
रथातिक्रमकारके लि० । [ख्यातायां मूर्खतायाम् ।

अतिरसा स्त्री अतिशयितो रसो यस्याः न० । (राज्ञा) इति
अतिराज लि० अतिक्रान्तो राजानम् टच् सभा० । अतिक्रान्त-
रूपे । स्त्रियां ङीप् । [निषेधात् न टच् । पूज्यरूपतौ ।

अतिराजन् पु० अतिशयितः पूजितो राजा “न पूजनादिति
अतिराज पु० अतिशयिता राज्ञिः ततः अस्त्वर्थे अच् । एक-
रालसाध्ये यागभेदे । स च गवामयने प्रथमसंस्थः यथोक्तं
नाखण्डब्राह्मणे । “प्रजापतिर्वा इदमप्य आसीत् सोऽकाम-
यत बद्ध स्यां प्रजायेयेति स एतमतिरालसपश्वत्तमाहर-
सेमाहोरात्रे प्राजनयदिति” गवामयनसमस्तपक्रमं,
“अथास्य सत्स्य पूर्वोक्ताभ्यामग्नौ क्रमेण विधास्यन् अति-
रालसंस्थम् प्रथमं विधातुमाहेति” भाष्ये अवतरणिकां दत्त्वा
आख्यातं यथा “स एवं कामयमानः प्रजापतिः सृष्ट्य-

पायत्वेन एतं गवामयनस्याद्यमतिरालसपश्वदिति” । तच्च
स्तुतिपूर्वकं विधत्सुचञ्चाह । “यदेषोऽतिरालो स एवा-
होरात्रे एव प्रजनयन्तीति” “एष प्रजापतिना दृष्टोऽति-
रालः गवामयनस्य प्रथमसङ्गर्भवतीति यत् तेन सत्मानस्य-
तिष्ठन्तो यजमाना अहोरात्रे एव प्रजनयन्ति उत्सादयन्ति
स्वावीने कुर्वन्तीति” भाष्यम् । इत्युपक्रमं चतुर्धाध्याय-
प्रथमसङ्गपथ्यन्ते तत्र विहितानि सोमयज्ञादीन्पुक्तानि ।
“अतिरालो षोडशिनं गृह्णाति, नातिरालो षोडशिनं
गृह्णातीति” श्रुत्यन्तरम् । षोडशी पातभेदः ।

अतिरि न० अतिक्रान्तं रायं लीवत्वात् छत्सः । धनातिक्रान्ते
कुलादौ । ततोयाद्यश्च तु अतिरिणा अतिरिणे इत्येवमेकै-
कमेव रूपं, न पुंवङ्गावः तस्य इगन्ताङ्गाभावात् । पुंरि,
स्त्रियाञ्च अतिराः अतिरायावित्यादि ।

अतिरिक्त लि० अति+रिच्-क्त । अतिशयिते, जेष्ठे, भिक्षे,
श्रुत्ये च । भावे क्त । अतिशये, आधिक्ये च न० । तत्र
भेदे “अतिरिक्तमप्यपि यज्ञवेदिति” भाषा० “न दृष्टवृत्ति
व्यतिरिक्तेति” कुमा० । यस्य यावत्प्रमाणं युक्तं ततोऽ-
धिकत्वे “हीनाङ्गीमतिरिक्ताङ्गीमिति” अतिः ।

अतिरुच् पु० रोषते इति रुक् स्त्रीषाम्भूदेशः अतिक्रान्तो
रुचम् अत्या० स० । जानुदेशे । अतिक्रान्तकान्तिके लि० ।
प्रा० स० । अतिशयितकान्तौ स्त्री ।

अतिरुच लि० अतिशयितः रुचः प्रा० स० । अत्यन्तरुचे
क्नेहश्रुत्ये च । तथाभूते कङ्कुकोद्वादिधान्ये पु० । अति-
क्रान्तिरुचम् । अतिशयजिग्म्वे लि० ।

अतिरूप पु० अतिक्रान्तो रूपम् । रूपवर्जिते यरमेन्द्रे ।
“अशब्दमस्यार्थमरूपमव्ययमिति” श्रुत्या तस्य रूपहीनता-
प्रतिपादनात्तथात्वम् । गुणादिरूपहीने वाक्यादौ लि० ।
अतिशयितं रूपम् प्रा० स० । सुन्दररूपे न० । “अति-
रूपवती कन्या” ।

अतिरेक पु० अति+रिच्-वञ् । अतिशये, भेदे, प्राधान्ये,
आधिक्ये च । “संपर्णमेत रतिरेके परेऽहनीति”
तिष्ठित० । [प्रा० व० । अत्यन्तरोगयुक्ते लि० ।

अतिरोग पु० अतिशयितो रोगः प्रा० स० । ज्वररोगे
अतिरोधान न० न तिरोधानम् । प्रकाशे, व्यवधानाभावे च ।
अतिरोमश्च पु० अतिशयितं रोम अतिरोमन्+अस्त्वर्थे श्च ।

वनजाते आगे, दृष्टवानरे च । अत्यन्तरोमाङ्गे लि० ।
अतिरोहित लि० न तिरोहितः । प्रकाशिते स्फुटेऽर्थे
“अतिरोहितार्थमव्यदिति” प्रमिता० । अव्यवहृति च ।

अतिलोमश्च पु० अतिरोमवत् । वनजाते आगे दृक्द्वानरे
च । अतिलोमयुक्ते लि० । भीषवुज्जायां स्त्री ।

अतिवक्तु लि० अति+वच्-लृच् । वाचकके, वाचोयुक्तिदत्ते च ।

अतिवक्तु पु० प्रा० व० “अतिवक्ता नगादके” इति श्रुतिश्लोके
सूर्यस्य सप्तमाष्टमस्थितिवशात् पूर्वगतविपरीतपञ्चाशति-
शालिनि भौमादियहपञ्चके । अत्यन्तकुटिले लि० ।

अतिवयस् लि० अतिक्रान्तो वयः काशकृतावस्थां, वयसं
पक्षिणं वा । प्राप्तवाङ्मके, अतिक्रान्तपक्षिणं च ।

अतिवर्णाश्रमिन् पु० अतिक्रान्तो वर्णाश्रमिणश्च अत्या०
स० । आश्रमादिवर्णभिक्षे मङ्गलचर्याद्याश्रमिभिश्चे च
“यो वेदान्तमहावाक्यश्रवणेनैव केवलम् आत्मानमीश्वरं
वेद सोऽतिवर्णाश्रमी भवे” इत्याद्युक्तलक्षणे एक्यात्मज्ञानिनि
अतिवर्त्तनं न० अति+वृत्-ल्युट् । अतिरेके । अतिक्रम्य दण्डं
वर्त्तन्ते कर्त्तरि ल्युट् । यानसारथ्यादेः, दण्डाभावप्रयोजके
हिंस्रनखादिदृशके मनुना “यानस्य चैव यातुश्च यान-
स्त्वानि एव च दयातिवर्त्तनान्याहुरित्युपक्रम्य, हिंस्रनखे
भग्नयुगे तिर्यक्प्रतिष्ठसागते अक्षभक्षे च यानस्य चक्रभङ्गे
तथैव च । केदने चैव यन्त्राणां यन्त्ररङ्गप्रोक्तथैव च ।
आक्रोशे चाप्यपैहीति न दण्डं मसुरप्रीदिति” दण्डाभाव-
कारणानि दश दर्शितानि श्रेयानि । अत्या० स० । अतीत-
जीवनोपाये लि० ।

अतिवर्त्तिन् लि० अतीत्य वर्त्तते अति+वृत्-णिनि । अति-
[शक्तिनि, अपगमे च ।

अतिवर्त्तुल्य पु० अतिशयितः वर्त्तुलः । (वाटुलाकलाह) इति
स्वाते वर्त्तुलाकारके कलाये । अत्यन्तवर्त्तुले लि० ।

अतिवाद पु० अति+वाद-घञ् । अत्युक्तौ, “अतिवादरता
ये च” इति धुराणम् । “अतिवादं संस्रतिवादेन”
इति वेदः । कठोपवाक्ये, अप्रियवाक्ये च ।

अतिवादिन् लि० सर्वानतीत्य वदतीति अति+वद-णिनि ।
सर्वानतिक्रम्य वदन्शीले, सर्वमतसङ्ख्येन समतव्यव-
स्थापके च । “विज्ञानं विद्वान् भवते नातिवादीति” श्रुतिः ।

अतिवाह पु० अतीत्य देहमन्यदेहे वाहः प्रापणम् ७त० ।
ऐहिकभोगसाधनादृच्छये स्रज्ज्वाभूतमालासहितस्रज्ज्वाशरी-
रावच्छिन्नजीवस्य देहान्तरादिसंयोगाय नयने, अतियापने
च । अतिवाहे नियुक्तः ठक् । आतिवाहिकः तल-
नियुक्ते लि० ।

अतिवाहक पु० अतीत्यैतं देहं वाहयति देहान्तरं प्रापयति
अति+वाह-ण्वङ् । रत्नरत्नवीजिते अर्चिरायभिमानि-

देवभेदे । तथाहि “अर्चिमोहः, अज्ञ आपूर्यमाणपक्षम्,
आपूर्यमाणपक्षात् यान् वयसायान् उदङ्ङेति तान्
मासान्, मासेभ्यः संवत्सरं, संवत्सरादादित्यमादित्याञ्च-
न्द्रमन् चन्द्रमसो विद्युतं, तत्पुच्छोऽमानवः स एनं
मङ्गलं गमयतीति” श्रुतौ वाक्यशेषे अमानवपुच्छस्य
मङ्गलोकप्रापकत्वश्रुतेः तत्पूर्वार्थानामपि अर्चिरादीनां
चेतनत्वमिति “आतिवाहिकास्तङ्गिनादिति” सूत्रे निर्णी-
तम् । “अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः वण्मासा उत्तरायण-
मिति” गीताव्याख्यायाञ्च अर्चिरादयस्तदभिमानिन्यो
देवता” इति श्रीधरस्वामिभिरभ्युक्तम् युक्तञ्च अष्टतिकेन्द्रिया-
दिकस्रज्ज्वाशरीरस्य स्थानान्तरनयनं चेतनकर्तृकं विनाऽनु-
पक्षमित्यतस्तदानीं तस्य स्थानान्तरनयनसिद्धये कल्पितचेत-
नानामेव प्रेरकत्वमिति । अन्यञ्च, “पञ्चप्राणमनोबुद्धिदे-
न्द्रियसमन्वितम् अपञ्चीकृतभूतोत्पन्नं स्रज्ज्वाङ्गं भोगसाधनं”
मित्युक्तस्य भोगसाधनस्य निश्चेष्टस्य स्रज्ज्वाशरीरस्य तदवच्छिन्न-
जीवस्य च स्थानान्तरनयनमाश्रयभूतेन विना न सम्भवतीति
तदाश्रयभूतं भूतपञ्चकं च कल्पयते यथोक्तं मनुना “अ-
व्ययीमात्राविनाशिन्यो दशाङ्गानान्तु याः स्रताः । ताभिः
सार्जम्” इत्युक्तम् शरीरकसूत्रे च “तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति
सम्परिष्वक्त इति” भूतमात्रोपलब्धस्यैव संसरणसूत्रं
सांख्ये च “चित्तं यथान्यनृते स्थास्वादिभ्यो विना
यथा आया । तद्वहिना विशेषैर्न तिष्ठति निराश्रयं
लिङ्गमिति, संसरति निरुपभोगं भावैरतिवासितं लिङ्गमिति”
चोक्तम् । अतिवाहप्रकारस्तु उत्क्रमणशब्दे विशेषेण
वक्ष्यते । अति+वह-णिच् खलु अतिवाहकारके,
अतियापके च लि० ।

अतिवाहिक लि० अतिवाहः अव्यस्य ठन् । अतिवाह-
योग्ये अतिवाहशब्दोक्ते स्रज्ज्वाशरीरे । [कर्मिते च ।

अतिवाहित लि० अति+वह-णिच्-क्त । आपिते, अति-
अतिवाह्य लि० अति+वह-णिच् कर्मणि-यत् । अतिवाह
योग्ये काळादौ । [अतिकराके लि० ।

अतिविकट पु० अतिशयेन विकटः । दुष्टहस्तिनि ।

अतिविषा स्त्री अतिक्रान्ता विषम् अत्या० स० । (आनङ्ग)
इति स्वातायाम् वतायाम् ।

“निविधाऽतिविषा श्रेया युक्ता कृष्णा तथाऽरुणा । रक्षवीर्यं
विषाकेषु निर्भिन्नेषु युष्माकिनेति” वैद्यकम् । विषातिक्रम-
कारके लि० । [क्रान्ते “तद्युद्धमतिवृत्तमिति” नाट० ।

अतिवृत्त लि० अतिक्रम्य वर्त्तते वृत्त-क्त । अतिशयिते, अति-

अतिवृत्ति स्त्री अति+वृत्-क्तिन् । अतिक्रमे । वृत्ति-
जीविका तामतिक्रान्ते लि० ।

अतिवृद्ध लि० अत्यन्तं वृद्धः । अत्यन्तवृद्धिभूते, अतिजरति
च । तस्यादिर्चर्चासमर्थायां गवि स्त्री । “अतिवृद्धामति-
कथामिति” इतिः “अतिवृद्धाम् त्वच्छेदनासमर्थाभिति”
रघु० । “चतुःशतं समारभ्य यावद्वर्षसहस्रकम् । अति-
वृद्धः स भवत्यु सर्वशास्त्रेषु वर्जित इति तन्मोक्षे
मन्त्रभेदे पु० ।

अतिवृष्टि स्त्री अति+वृष्ट-क्तिन् । अत्यन्तवृष्टौ शस्योपघात-
कोपद्रव्यरूपे “अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभाः मूषिकाः
अगाद्व्यावृक्ते” इतिभेदे “निरोतिभावं गमितेऽति-
वृष्टय” इति नैप० ।

अतिवेध पु० अत्यन्तोवेधः सम्पर्कः । “अरुणोदयवेधः स्यात्
सर्वान्तु षटिकादयम् । अतिवेधोद्विषटिका प्रभासन्दर्शना
द्वेः” इतिः कृत्युक्ते एकादश्याः दशमीसम्पर्कभेदे, “यातुधानं
व्रतं योगे, महावेधे तु राक्षसम् । जम्भासुरस्यातिवेधः”
इति ब्रह्मवै० जम्भासुरस्य फलदायकं न तु कर्तुः
फलदम् तेन निन्दाश्रवणात् वा एकादशी नैवोपास्येति ।

अतिवेगित लि० अतिवेगो जातोऽस्य तारा० इतच् । जाता-
धिकवेगे “भौमादयोऽल्पमूर्त्तिवाष्ठीप्रमन्दोश्चसंज्ञकैः देवतै-
रपक्ष्यन्ते सुदूरमतिवेगिताः” इति सूर्य्य० ।

अतिवेल लि० अतिक्रान्तोन्नेलां मर्यादाम् कूलं वा अत्या० स० ।
अतिशयिते, निर्भय्यादे, सस्रहादिक्लातिक्रमकारके च ।
अतिक्रमे अव्ययी० । वेलातिक्रमे अव्य० ।

अतिवीटु लि० अति+वृह-हृच् । अतिवृहनकर्त्तरि प्रापके
“अग्निर्वै पथोऽतिवीटा स एतानतिवृहतीति” अतिः ।
स्त्रियां ङीप् ।

अतिव्यथन न० अति+व्यथ-णिच्-ल्युट् षटा० क्तुलः ।
अत्यन्तपीडने, “सपत्न्यिषत्वादतिव्यथने” इति पा० ।

अतिव्यथा स्त्री अत्यन्ता व्यथा । अत्यन्तपीडायाम् ।

अतिव्यथ लि० अतिशयितोव्यथः । अपरिमितव्यथे यस्य
यावान् व्यथञ्चितस्ततोऽधिकव्यथे व्यथनियमश्च, “पादेन
तस्य पारक्यं कुर्यात् सञ्जयमात्रवान् । अर्जुनं चात्मभरणं
नित्यनैमित्तिकं तथा पादाङ्गाङ्गेन सर्वस्य मलभतं विवर्जयेत्
एवमारभतः पुंसामर्थः सामर्थ्यमव्यतीति” मार्क० पुरा० ।

“अतिव्यथात् सलकात्वात् क्लिष्टेर्दर्शपरिहयादिति” नीति० ।

अतिव्याप्ति स्त्री अतिशयेन लक्ष्यमलक्ष्यज्ञाविशिष्य व्याप्तिः
व्यापनम् । अतिशयव्यापने (लक्ष्यसेवालक्ष्यस्यापि व्यापने)।

तथा च यत्न यस्य स्थितिरचिता ततोऽन्यत्वापि तस्य सम्बन्धे
प्रसक्ते अतिव्याप्तिः । यथा पृथिव्याः गन्धो लक्षणं तत्रैव
तस्य स्थितिरचिता तस्य वाय्वाद्दौ सन्धप्रसक्ते अतिव्याप्तिः ।
यथा वा धूमे वज्रव्यापकता न तु जले, तत्र प्रसक्तौ
अतिव्याप्तिः । एवञ्च पृथिव्या रूपवत्त्वं लक्षणम् जला-
दावतिव्याप्तम् । “परिगणनं कर्त्तव्यमव्याप्तिप्रतिव्याप्ति-
दोषवारणायेति” सिद्धा० कौ० ।

अतिशक्करी पु० अतिक्रान्ता शक्करीमेकाक्षराधिक्यात् । पञ्च-
दशाक्षरपादके वृत्तभेदे “शक्करी सातिपूर्वा स्यादिति, वृत्त० ।

अतिशक्ति स्त्री अतिशयिता शक्तिः कर्मसाधनं सामर्थ्यम्
देहजं बलम् वा प्रा० स० । अतिशयिते सामर्थ्ये, अधिक-
वोर्ये च “स वीर्य्यशक्तिशक्तिभागि”त्यमरः । अतिक्रान्तः
शक्तिम् अत्या० स० । सामर्थ्यातिक्रमकारके लि० ।
अतिशयिता शक्तिर्यस्य न० । अतिशयबलवति लि० ।
अतिक्रमेऽव्ययी० । शक्त्यातिक्रमे अव्य० ।

अतिशय पु० अति+शीङ्-अच् । आधिक्ये, अतिरेके च ।
अतिक्रान्तः शयं हस्तम् अत्या० स० । हस्तातिक्रमकारके
लि० । अतिशय+अव्यर्थे अच् । अतिशयवति । “अति-
शयरयशालिनेति” काद० । द्वारे व्यापारे च “चिरध्वस्तं
फलायालं न कर्मातिशयं विरे”त्युदयनः ।

अतिशयन न० अति+शी-भावे ल्युट् । अतिरेके अति-
शयार्थे । अतिक्रान्तं शयनम् अत्या० स० ।

अतिशयित लि० अति+शीङ्-क्त । अधिक्ये, अतिक्रान्ते च ।

अतिशयिन् लि० अति+शी-ङिनि । अतिशयान्विते स्त्रियां
ङीप् । “इदमुत्तममतिशयिनि व्यष्टौ वाच्यार्दिति” काव्यप्र० ।

अतिशयोक्ति स्त्री अतिशयेन उक्तिर्निर्देशः यत्न । अलङ्कार-
शास्त्रप्रसिद्धे (सा० १० परि०) “सिद्धत्वेऽध्यवसायस्याति-
शयोक्तिर्निगद्यते भेदेऽप्यभेदः सम्बन्धेऽसम्बन्धसाहित्यार्थौ ।
पौर्वापर्यात्त्वयः कार्यहेत्वोः सा पञ्चधा भवे”त्युक्तलक्षणे
अर्थालङ्कारभेदे यथा “विज्ञेयदुःखादिव ब्रह्ममौनं”मित्यत्र
चेतनगतं मौनित्वमन्यत्, अचेतनगतं ब्रह्ममौनं इत्यभेदे-
ऽपि अभेदः । “अन्यदेवाङ्गलावण्यमन्याः कौरवसम्राट्”
इत्यत्र लावण्यादेरभेदेऽपि अन्यमन्येन भेदः इति “अस्याः
सर्वविधौ प्रजापतिरभूञ्छ्रोतुः ? कान्तिप्रद” इत्यादौ
ज्ञोके “वेदाभ्यासजङ्गं कथं तु ? विषयव्यापृत्तकौतूहलो
निर्मातुं प्रभवे”दित्यादिना विभातः अष्टसम्बन्धेऽपि
तदसम्बन्धः । “यदि स्यान्मण्डले सक्तामिन्दोरिन्दोपरह्वयम्
तदोपमीयते तस्या वदनं चास्त्रोचनमिति” यदि यदुक्ता-

दाहृतसम्भावनायैव सम्बन्धात् तद्विपर्ययः । “सममेव समाक्रान्तं इयं द्विरदगामिना तेन सिंहासनं पितृमन्त्रिल-
चारिसखलं” नित्यत्वं कार्यकारणयोः पौर्वापर्याभावः ।
अतिशायन न० अति-शीङ् ल्युट् “अतिशायने ऋ” नित्यादि-
स्त्वनिर्देशात् नि० दीर्घः । आधिक्ये, प्रकर्षे च । “भूम-
निन्दाप्रशंसायां नित्ययोगेऽतिशायने इति” कारिका ।
अतिशीत न० अतिशयितं शीतम् प्रा० स० । अत्यन्तशीतल-
क्षणे । तद्विशिष्टे लि० ।
अतिशेष उ० अतिशयिते कर्मणि षज् । स्वल्पावशिष्टे, “स हि
खादित्वातिशेषान् जायाया आजहरेति” । [अत्रे च ।
अतिशीमन लि० अति+शुभ-ल्यु । अत्यन्तशोभान्विते,
अतिशुभ लि० अतिक्रान्तः श्वानं वलेन षच् समा० । वरा-
हादौ । सेवायां स्त्री, सेवायाः कुकुरवत् पराधीनवृत्तित्वात्
तथात्वम् । अतएव मनुना “न श्ववृत्त्या कदाचनेति”
सेवायाः कुकुरवृत्तित्वेन निषेधः कृतः ।
अतिश्वन उ० अतिशयितः सुन्दरः श्वा अतेः पूजार्थत्वात् न
समा० । उत्तमककुरे तददूरदेशादौ पक्षा० फक् ।
आतिशायनः तददूरदेशादौ लि० ।
अतिष्ठा लि० अतीत्य सर्वांस् तिष्ठति स्या-क्लिप्-पत्वम् ।
सर्वातीते । “अतिष्ठा वा एषा कन्दसां यदतिच्छन्दा
अतिष्ठा अश्वमेधो यज्ञानामिति” वृ० उ० ।
अतिसञ्चय उ० अतीत्य आवश्यककृत्यं सञ्चयः । मधुमत्तिका-
दीनामिव स्वपरवच्चनेनातिमात्रसञ्चये ।
अतिसन्ध लि० अतिक्रान्तः सन्धां सन्धानं मर्यादां वा अत्या०
स० । सन्धानवर्जिते, अतिक्रान्तमर्यादे च ।
अतिसन्धेय लि० अतिकटेन सन्धेयः असन्धेयः संयो-
ज्योवा । कटाहसन्धेये, कटेन संयोजनीये च ।
अतिसन्ध्या स्त्री अत्यासन्ना सन्ध्या यस्याः व० स० । पूर्वोदिव-
सीयरात्रिशेषदण्डादिपरदिनसूर्योदयपर्यन्तः, सूर्यास्तात्
पूर्वोत्तरदण्डात्मकस्य कालः सन्ध्या । तस्याः आसन्ने काले ।
“नातिसन्ध्या समीपत” इति श्रुतिः ।
अतिसर लि० अतीत्य स्वगतिसङ्कल्प्य सरति अति+सृ-अच् ।
अतिधारिणि, अयसरे च याँ “असावतिसरांसकारेति
अतिसर्ग उ० अति+सृज-वज् । दाने । “सहस्रवराति-
सर्गात्स मया तस्य दुरात्मनः” इति रघुः । सर्गं सृष्टिमिति
क्रान्तिरिति, सङ्कोचं च लि० । अतिसृज्यते यथेष्टं कर्म
क्रियतेऽनेन । कामचारानुज्ञायाम् यथेष्टं क्रियतामित्या-
द्यभिप्रायरूपायाम् “विधिनमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टम्याति-

सर्गेति” पा० । अतिसर्गः कामचारानुज्ञेति दृष्टिः ।
अतिसर्जेन न० अति+सृज-ल्युट् । दाने, वधे, विप्रलम्भे,
अतिशयदाने च । “अवल्लनातिसर्जनादिति” कुमा० ।
अतिसर्व्य लि० अतिक्रान्तः सर्वान् अत्या० स० गौणत्वाच्च
सर्वनामता । सर्वातिगे सर्वातीते । “अतिसर्वाय सर्वा-
येति” सुग० ।
अतिसान्तपन न० अतिक्रान्तं सान्तपनमधिकदिनसाध्यत्वात्
अत्या० स० । “गोमूलगोमयक्षीरदधिसर्पिःकुशोदकाभ्ये-
काहं द्वितीयसुपषसेसत् सान्तपनम्, तत्राह्वयस्तैश्चातिसान्त-
पनमिति” विष्णुक्ते व्रतभेदे ।
अतिसाम्या स्त्री अत्यन्तं सामं प्रमथुनाऽस्याः । मधुयष्टि-
लतायाम् । प्रा० स० । अत्यन्तसादृश्ये न० ।
अतिसायम् अव्य० अत्यासन्नं सायम् यस्य व० स० । सायं-
कालसमीपे काले “मातिप्रगे नातिसायमिति” श्रुतिः ।
अति(ती)सार उ० अतिसारयति मलम् इवीकृत्य अति+
सृ-णिच्-अच् वा अतेः दीर्घः । रोगभेदे उदाराभये ।
तस्य निदानादि सुश्रुते उक्तं यथा “शुर्वतिस्त्रिगुणहृत्को-
ष्णद्रवस्य लातिशीतलैः । विरुद्धाध्यशनाजीर्णैर्विषमैश्चापि
भोजनैः । स्नेहाद्यैरतियुक्तैश्च मिथ्यायुक्तैर्विषमैर्भयैः ।
शोकाद्दुष्टान्ममयातिपानैः सात्त्विकसुपथ्यैः । जलाभिरम-
णैर्वेगविघातैः क्षमिदोषतः । नृणां भवत्यतीसारो लक्षणं
तस्य वक्ष्यते । (तस्य संप्राप्तिः) “संशय्यापां धातुरग्निं
प्रदह्यः शकन्मित्रो वायुनाधः प्रशुद्धः । सरत्यतीवातिसारं
तमाह्वयार्धिं घोरं षड्विधं तं वदन्ति । एकैकजः, १
सर्वशस्यापि ४ दोषैः शोकेनान्यः ५ पत्र आमेन ६ चोक्तः ॥
(तस्य पूर्वोदिवस्य) हृन्नाभिपायूदरकुक्षितोद-गात्रावसादा-
निलसन्निरोधाः । विटसङ्ग आध्मानमयाऽविपाको भविष्यत-
स्तस्य पुरःसराणि । (वायुजः) मूलाविष्टः सक्तमूलोऽन्व-
कुजी स्वस्तापानः सङ्ककलसङ्कजः । वर्षोसृज्यत्यलमलं
सफेनं कृत्वां श्यावं सानिक्तं सारतेन । (पित्तजः) दुर्गन्धयुष्णं
वेगवन्नासतोयप्रख्यं भिन्नं स्निग्धदेहोऽतितोऽणम् । पित्ता-
त्पीतं नीलमालोहितं वा तृष्णा मूर्च्छा दाहपाकज्व-
रान्दीर्घः (कफजः) तन्द्रानिद्रागौरवोत्केशसादी वेगाशङ्की
सृष्टिविद्वकोऽपि भूयः । शुक्लं सान्द्रं स्नेह्यं स्नेहयुक्तं
भक्तदेही निखनं सृष्टरोमा ॥ (विदोषजः) तन्द्रायुक्ते
मोहमादास्यबोधीवर्षः कुर्याच्च कर्षणं तृषार्चः । सर्वोद्भूतः
सर्वलिङ्गोपपत्तिः कृच्छ्रायं बाह्यद्वेषसाध्यः ॥ (शोकजः)
तैस्तैर्भावैः शोचतोऽस्माशनस्य वायो वेगः पक्वमाग्निध्य-

जनोः । कोष्ठं गत्वा क्षोभयन् यस्य रक्तं तच्चाध-
स्तात्काकनन्तोप्रकाशम् ॥ वज्रोभिश्च निः पुरीषं सगन्धं
निर्गन्धं वा सार्यते तेन कोष्ठात् । शोकोत्पन्नो दुश्चि-
क्रियोऽतिमात्रं रोगो वैद्यैः कट एष प्रदिष्टः ॥
(आमजः) आमोजीर्णः प्रदुताः क्षोभयन्तः कोष्ठं दोषाः
सम्पदुष्टाः सभक्तम् । नानावर्णं नैकैः सारयन्ति
छच्छ्राज्जनोः पक्ष्मेनं वदन्ति ॥

अति(तो)सारकिन् लि० अतिसारो रोगोऽस्यास्ति अति-
सार+इनि-कक्-च् । अतिसाररोगश्च । [अतिसाररोगे ।

अतिसारिन् पु० अत्यन्तं सारयति मलम् अति+सृ-णिनि ।

अतिसृज्य लि० अति+सृज-क्यप् । त्याज्ये, सर्जनये च ।

अतिसृष्ट लि० अति+सृज-क्त । दत्ते, प्रेरिते च ।

अतिसौरभ पु० अतिशयितं सौरभस्य व० । अत्यन्तमोद-
वति आश्वे । सौरभान्विते वस्तुमात्रे लि० । प्रा०स० ।

अत्यन्तसुरभिगन्धे न० । [साचररेदिति] कृतिः ।

अतिमौहित्य न० प्रा०स० । अत्यन्तप्रो "नातिमौहित्य-
अतिसृति स्त्री अति+सृ-क्तिन् अतिः पूजार्थत्वादुपसर्गत्वात्
पाधान्न पत्वम् । अविद्यमानगुणानुकीर्त्तने ।

अतिस्पर्श लि० अतिक्रान्तः स्पर्शं वर्षोच्चरणप्रयत्नभेदं दातुं
वा । जिह्वाग्रादेः सम्पूर्णस्पर्शाभावेन ईपत्स्पर्शमात्रेण
उच्यते यत्रलात्मके वर्णे स्पर्शे च "अचोऽस्पृष्टा यण-
स्त्वोपन्नेमस्पृष्टाः शलस्तथेति" शिक्षायां तेषाञ्चकारणेऽस्पृष्टं
पत्स्पर्शयोरुक्तैस्तथात्वम् । दानहीने लपणे अधमे च ।
"अतिस्पर्शं वर्धयता च रेफे" इति । प्रा०स० । अत्यन्तस्पर्शे ।

अतिस्फिर लि० प्रा०स० । अत्यन्तस्फूर्तिशालिन, अतिवृद्धे च ।

अतिहसित न० अति+हस-क्त । उच्चहासे । घञ् । अति-
हासोऽप्यत्र पु० । [अति+हस+णि-अतिहसयति ।

अतिहस्ति नामधातुः हस्तो निरस्यति हस्तिनाऽतिक्रान्तिं वा
अतीच्छ लि० न०त० । तोच्छत्वविरोधिच्छत्ववति । विप-
दुद्धलोहकूपतोच्छगद्गार्थभिच्चे न० ।

अतीत लि० अति+इण-क्त । अतिक्रान्ते, भूतकाले च । तद्वृत्तौ
आरब्धपरिसमाप्ते पदार्थमात्रे लि० । अतीतश्च वर्त्त-
मानध्वंसप्रतियोगो । भवति च अपचदित्यादौ पाकादे-
र्बर्त्तमानध्वंसप्रतियोगित्वम् । स च कालो द्विविधः
अद्यतनः अनद्यतनश्च अद्यतनस्तु अतीतायाः रालेः
पश्चाज्ज्ञेन, आगामिन्याः पूर्वार्ज्जेन च सहितः कालः । तत्र
वृत्तिध्वंसप्रतियोगो अद्यतनातीतः तदरिक्तः अनद्यतनः ।
तत्त्वानद्यतने भूते लङ् (अपचत्) "अनद्यतने लङिति"

सूत्रात् तस्यैव वस्तुपरारोक्ष्यविश्लेषायां लिट् (पमाच)
"परोक्षानद्यतने लिङिति" सूत्रात् । भूतसामान्ये लुङ् ।
अपाक्षीत् । अशब्दादियोगे लटोऽपि भूतत्वमर्थः । कालस्तु
क्रियान्वयो सर्वत्र, "क्रियाभेदाय कालस्त्विति" ह्यर्थुक्तेः ।
अतीतत्वादिकन्तु सर्वत्र प्रयोगकालमादायैव व्यञ्जयते
इत्यादिकमाकरे दृश्यम् । अतीतकाले, "गतीतेऽतीते वसन-
मगनमिति" "कालातीता दृष्टा सन्त्येति" "संवत्सरे
व्यर्तते तु पुनरागमनाय चेति" तत्कालदृष्टौ "अलमती-
तवार्त्तयेत्यादि" ।

अतीन्द्र पु० अतिक्रान्त इन्द्रम् गुणैः अत्या० । इन्द्रगुणातिगो
विश्वो इन्द्रातिगमात्रे लि० । "अतीन्द्रमतिरुद्रं च भवत-
श्चरितं परमिति" पुरा० ।

अतीन्द्रिय लि० अतिक्रान्तमिन्द्रियं तदविषयत्वात् अत्या०
स० । इन्द्रियायोग्ये अप्रत्यक्षे, "नेत्रश्रोत्रनासिकारसना-
त्वक्चेतासीन्द्रियाणि तैर्ज्ञातमशक्ये विषये । "ज्ञानं यच्चि-
र्विकल्पाख्यं तदतीन्द्रियमिष्यते" भाषा० "यत्तत् सूक्ष्ममती-
न्द्रियमिति" गीता । ईश्वरे च तस्य तथात्वम् बाह्ये-
न्द्रियायोग्यत्वेनैव अन्यथा "मनसैवानुद्दृष्टव्यं" इति श्रुतौ
ज्ञानविषयत्वमुक्तं विरुध्यते । "यन्मनसा न मृते" इत्यादिकं तु
अशुद्धमनसोऽविषयत्वपरम् । अत एव
"विशुद्धचेतसा गममिति" वाक्यान्तरम् । किञ्च वेदा-
न्तिमते ज्ञानं द्विविधं वृत्तिरूपं तदवच्छिन्नमनोवृत्ति-
प्रतिबिम्बितचैतन्यरूपञ्च तत्र बाह्येन्द्रियाणां रूपादिष्वेव
प्राक्कल्पमोक्षरस्य रूपादेरभावेन बाह्येन्द्रिययोग्यत्वाभावेऽपि
मनोवृत्तिविषयत्वमस्यैव अतिसूक्ष्मत्वाच्च नाशुद्धमनोविषय-
त्वमित्येव भेदः । किन्तु मनोवृत्तिविषयत्वेऽपि तदवच्छिन्न-
चैतन्याविषयत्वात्तस्य मानसाविषयत्वम् अतएवोक्तमभियुक्तैः
"फलव्याप्यत्वमेषास्य शास्त्रकङ्क्षिर्निराकृतम् । ब्रह्मण्यज्ञान-
नाशाय वृत्तिव्याप्तिरमेक्षितेति" । अन्यथा विषयगताज्ञान-
निवृत्तिं प्रति स्वविषयकमनोवृत्तेः कारणतया तदभावे
कथंकारं? तद्ज्ञातज्ञाननिवृत्तिः स्यात् एतत्पक्षेऽप्यतीन्द्रियत्व-
तज्जन्यवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्याविषयत्वेन दृष्टव्यम् ।

अतीव अश्व० अत्येव-इतः अवधारणे प्रा०स० । अव-
धृतातिशयेऽत्यन्तातिशये च । अतीव विव्यये" इति
भार० । "अतीव सुकुमाराङ्गीति" । "उच्चैःशिर-
सामर्तयेति" कु० ।

अतुल पु० नास्ति तुला शुभपुष्पतायामस्याः । तिलकटके
तुलारहिते लि० । "रामस्त्वतुलधिक्रम" इति रामा० ।

अतुल्य लि० न तुल्यः । असदृशे असमाने “अतुल्यमहसा-
साई रामेण सम विपह” इति भट्टिः ।

अतुष लि० नास्ति तुषोऽस्य । अवघातादिना निस्तुषीकृते
धान्यादौ “अतुषानिव यवान् कृत्वैति” ।

अतुहिनरश्मि पु० न तुहिनः अहिम उष्णो रश्मिरस्य ।
उष्णरश्मौ सूर्ये । न०त० । उष्णरश्मौ पु० ।

अतूतुजि पु० न+तुज-कि द्वित्वदीर्घे । अदातरि । “अतू-
तुजं चित् तदुजिरश्मिर्नादिति” ऋ०तुतुजिदोतेति भा० ।

अतूत्त लि० न तूयते तूरी हिंसायाम् क्त ईदिच्चादिच् न ।
अहिंसिते । “अतूत्तः राजा श्रव इच्छसान इति ऋ० ।
अतूत्तः अहिंसित इति भा० ।

अटणाद लि० न टणमत्ति अट-अण्-उप० न०त० ।
टणाभक्तौ दुग्धमात्रपेक्षे गवादिवत्से । “अथ वत्सं
जातमाह्वरटणादमिति” वेदः । [मनर्हे पर्वते ।

अटदिल पु० न टदते वध्यते तद-किल्च् न०त० । हन्तु-
अटप्ति स्तो तप्तिः सन्तोषः अभवार्थे-न०त० । तट्यभावे
व० । तप्तिरहिते, असन्तोषिणि, लोलुपे च लि० ।

अतेजस् न० न तेजः विरोधे न०त० । तेजोविरोधिनि तमसि
छायायाम् । नास्ति तेजोऽस्य वान कप् । तेजोरहिते लि०
कपि । अतितेजस्त्वोऽप्यत्र लि० ।

अत्क पु० अतति सततं विव्रतिम् अत-कन कित्त्वम् ।
शरीरावयवे “स्तरीर्नात्कं व्युतं वसानेति” श्रुतः । अतति
सततं गच्छति । पान्ये लि० ।

अत्तवे अव्य० अट-तुमर्थे तवेड् । अत्तुमित्यर्थे “हविषेऽत्तवे
इति” यजु० । “अत्तवे हविर्भक्षितमिति” वेददोषः ।

अत्ता स्त्री अतति सततं सम्बन्धाति अत-तक् इडभावः । मातरि,
स्त्रियाः-श्वश्राञ्च । स्वार्थे के कापि अत इत्थे । अस्त्रिकाप्यत्र ।

अत्ति लि० अस्ते सर्वदा सम्बध्यते कर्माणि क्तिन् । मातरि,
ज्येष्ठभगिन्यां, स्त्रियाः-श्वश्राञ्च । स्वार्थे कत् । तत्तैवार्थे ।

अत्तृ पु० अट्-टच् । परमेश्वरे, “असा चराचरग्रहणादिति”
शारीरकसूत्रम् तस्य अत्तृत्वञ्च “यस्य ब्रह्म च ज्ञातञ्चोभे
भवत् ओदनो ऋतुर्यस्योपसेचनमिति” श्रुतौ सर्वभ-
क्षकत्वेभोक्तोः । अधिकमदिति यद्धे वक्ष्यते भक्षणकर्तृभावे
लि० स्त्रियां ङीप् । “अरक्षितारमत्तारं नृपं विद्या-
दधोगतिमिति” भार० ।

अन्न न० अतति जयपराजयावल अत-न । युक्ते । निरु०

अन्न पु० अत-सु । वायौ । सततगन्तरि । पथिके लि० । उष्णा०

अत्य लि० अतति शीघ्रं गच्छति कर्त्तरि यत् । शीघ्रगेऽन्ते,

“अथोऽस्यत्योऽसि मयोसोति” ता०ब्रा० । “अशुभत्यं न
वाजिनमिति” वेदः ।

अत्यग्निष्टोम पु० अतिक्रान्तोऽग्निष्टोममधिकफलदत्वात्
अत्या०स० । “अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थः षोडशी राज-
पेयोऽतिरात्रोऽप्नोयाम इति” गवामयनसंस्थयज्ञभेदे ।

अत्यङ्कुश पु० अतिक्रान्तोऽङ्कुशं तत्पीडनमनादृत्य यथेष्टं प्रवृत्त-
त्वात् अत्या०स० । अङ्कुशाघातानादरेण यथेष्टं प्रवृत्ते
उत्कटे दुर्दान्ते गजे । [अङ्गुलिपरिमाणाधिके ।

अत्यङ्गुल लि० अतिक्रान्तोऽङ्गुलिं तत्परिमाणम् अच् समा० ।

अत्यध्व लि० अतिक्रान्तोऽध्वानम् अत्या०स० अच् समा० ।
अतिक्रान्तपथे प्रा०स० । अतः पूजनार्थत्वाच्च समा० ।
अत्यध्वन् । सुपथि पु० ।

अत्यन्त न० अतिक्रान्तोऽन्तं सीमाम् अत्या०स० । अतिशये ।
तद्युक्ते सर्वपरिच्छेदातिक्रान्ते लि० । अतिक्रमेऽव्ययी० ।
परिच्छेदातिक्रमे नाशतिक्रमे च अव्य० । “किं वा तवा-
त्यन्तवियोगदुःखे” इति रघु० । “अत्यन्तहिमोत्तरानिला इति”
कुमा० । “सुखमत्यन्तमश्रुते” इति गोता । “शरीरस्य
शुष्णानाञ्च दूरमत्यन्तमन्तरमिति” च पुरा० । “अत्यन्तै
भवः ठक् आत्यन्तिकः । अत्यन्तभवे वस्तुनि लि० । नाशति-
क्रान्ते लि० । “अत्यन्तं निजगद्योमेति” पञ्चदशी ।

अत्यन्तकोपन लि० अत्यन्तं भृशं कुर्याति अति+कुप-ल्यु ।
भृशकोपान्विते अतिकोपयुक्ते ।

अत्यन्तगामिन् लि० अत्यन्तम् अन्ताव्ययं अति+अन्त-
अत्यये अव्ययीभावः तद्वच्चति गम-कर्त्तरि णिनि । आत्य-
न्तिके अतिशयगमनशीले च । स्त्रियामत्यन्तगामिनी ।

अत्यन्तनिवृत्ति स्त्री अत्यन्ता निवृत्तिः । स्वप्रतियोगि-
जातीयप्रागभावासमानाधिकरणे ध्वंसे । यस्यां सत्यां
स्वप्रतियोगिजातीयस्यान्यस्य पुनरत्यन्तनिर्भवेत् तादृशी
निवृत्तिरत्यन्तनिवृत्तिः “अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्ति-
रत्यन्तपुरुषाय इति” सांख्यसूत्रम् । सा च मोक्षावस्थाया-
मेव, मोक्षे हि विवेकेनाविद्यानिवृत्तौ तत्कार्यस्य दुःखादेः
सुतरां समूलसुच्छेद इति तत्र न पुनर्दुःखोत्पादः अतस्तत्र
दुःखात्यन्तनिवृत्तिः ।

अत्यन्तसंयोग पु० अत्यन्तेन साकल्येन संयोगः संबन्धः
व्याप्तिरिति यावत् अन्तमवसानमतिक्रान्तः संयोगो वा ।
सन्ततसम्बन्धे, व्याप्ती च । “कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग”
इति पा० । [दृष्टे राजनि० ।

अत्यन्तसुकुमार पु० अत्यन्तं सुकुमार इति । (काङ्क्षी) कङ्क्षणी

अत्यन्ताभावः पु० अत्यन्तः अन्तर्मतिक्रान्तः नित्यः अभावः कर्म० । नास्तीति वाक्याभिलष्यमाने नाशप्रागभावभिन्ने संसर्गाभावे । यथा न्यायमते भूतले घटाभावः प्रतीयते स च भूतले घटो नास्ति इति वाक्येन अभिलष्यते सोऽयमभावः, न नाशः, नापि प्रागभावः तयोः समवायि देशवृत्तित्वनियमात् भूतलादेशे तदभावात् । नाशप्रागभावयोस्तु न अत्यन्तता प्रतियोगिकाले तयोरसत्त्वात् । नापि तयोर्नित्यता प्रागभावस्य प्रयोगिनाशत्वात् ध्वंसस्य च प्रतियोगिजन्यत्वात् । भेदस्य नित्यत्वेऽपि संसर्गाभावत्वाभावात् न तथात्वम् । अत्यन्ताभावस्य नित्यत्वेऽपि प्रतियोगिसत्त्वकाले न तत्प्रतीतिः अभावप्रत्यक्षे योग्यानुपलब्धेर्हेतुतया योग्यस्य घटादिरूपप्रतियोगिन उपलब्धौ तदनुपलब्धेरभावात् । नापि एकस्मिन् भावाभावयोः सत्त्वं विरुद्धम् एकस्मिन्ऽपि वृत्ते कपिसंयोगतद्भावयोरवच्छेदभेदेन सत्त्वदर्शनात् तथा च एकस्मिन्ऽपि भूतलेऽवच्छेदभेदेन तयोः सत्त्वं न विरुध्यते । द्रव्यादौ गुणतदभावयोः कालरूपावच्छेदभेदेन स्थितिरपि न विरुद्धा । तथा च प्रतियोगिसत्त्वकाले द्रव्ये गुणात्यन्ताभावबुद्धिः प्रतिबन्धकसङ्गावेन परं नोदेति इत्येव विरोधमात्रम् । अधिकमभावशब्दे वक्ष्यते । “प्रागभावस्तथाध्वंसोऽप्यत्यान्ताभाव एव चेति” भाषा० ।

अत्यन्तिकं त्रि० अत्यन्तं गच्छति अत्यन्त+ठन् । अतिशयितगमनकारिणि । अतिशयितमन्तिकं निकटं प्रा० स० । अतिनिकटे न० । तद्वृत्तौ त्रि० । नाहैवात्यन्तिके नोदूरे तत् स्थापयेदिति । अत्या० स० । अतिक्रान्तसमीपे दूरे न० । तद्वृत्तौ त्रि० ।

अत्यन्तीनं त्रि० अत्यन्तात्ययः अत्यन्तम् अत्यये व्ययी० अत्यन्तं गामी अत्यन्त+ख । अतिशयितगतिशीले । “लक्ष्मीं परम्परीणां त्वमत्यन्तीनत्वमुच्येति” भट्टिः ।

अत्यस्तं पु० अतिशयितोऽन्तोरसः फलपत्तादौ यस्य ब० । (तेतुले) इति प्रसिद्धे तिनिङ्गीष्टे । अत्यन्तास्तरसर्वात वस्तुमात्रे त्रि० । वनयोजपूरे (टावालेवु) इति प्रसिद्धे वृत्ते स्त्री । अस्तरस्य लक्षणादुक्तं सुश्रुते यथा “यो दन्तहर्षसत्पादयति मुखस्तावं जनयति अङ्गाञ्चोत्पादयति सोऽस्त इति” अस्ती जरणः पाचनः पवननिग्रहणोऽनुलोमनः कोष्ठविदाही वह्निःशीतः क्षेदनः प्रायशो हृद्यतेति स एवं गुणोऽप्येक एवात्यर्थसुपसेव्यमानो दन्तहर्षनयनसंसीलनरोमसंवेजनकफललयनशरीरशैथिल्यान्धा-

पादयति तथा क्षताभिहतदग्धदष्टभग्नशूलरुग्णप्रच्युताऽवमूलितविसर्पितच्छिन्नभिन्नविडोत्पिष्टादीनि पाचयत्याग्नेयस्वभावात् परिदहति कण्ठसुरो हृदयञ्चेति” । अस्त-द्रव्याणि च तत्र कानिचित् प्राधान्येन दर्शितानि यथा । दाडिसामलकमातुलुङ्गाश्वातक-कपित्थकरमर्दवरकोलप्राचीनामलकतिन्निङ्गीककोशाकम्बव्यपारावतवेत्तफललक्षकुचाम्बवेत-सदन्तशठदधितकसुराशुक्तसौवीरकतुषोदकधान्याश्लप्रभृतीनि समासेनासुवर्ग इति ।

अत्यस्तपणीं स्त्री अत्यस्तं पणं यस्याः जातित्वात् ङीप् । अत्यस्तपत्रयुक्ते वनवीजपूरे (टावालेवु) इति ख्याते वृत्ते ।

अत्ययः पु० अति+इण-अच् । अतिक्रमे, अभावे, विनाशे, दोषे, लक्ष्णे, अतिक्रम्य गमने, कार्यस्यावश्यम्भावाभावे च । “प्राणात्यये च संप्राप्ते योऽन्नमस्ति यतस्ततः । न स पापेन लिख्येत पद्मपत्रमिवाश्लसेति” स्मृतिः । “सुरस्य धारा निशिता दुरत्ययेति” पुरा० । अत्ययं कालातिक्रमं न सङ्गते ठक् आत्ययिकः । विलम्बाक्षमे कार्ये त्रि० ।

“आत्ययिकेषु कार्येषु सद्य एवाधिवासयेदिति” पुराणम् । अत्यर्थं न० अतिक्रान्तमर्थमनुसूचस्वरूपं अत्या० स० । अतिशये । तद्वति त्रि० । अत्यये अव्ययी० । अर्थाभावे अव्य० । अत्यल्पं त्रि० अतिशयितोऽल्पः प्रा० स० । अत्यन्ताल्पे अणुतरे च । [कुर्व्यादिति” ।

अत्यशनं न० अतिशयितमशनम् । अतिभोजने “नचैवात्यशनं अत्यष्टि स्त्री अतिक्रान्ता अष्टिं षोडशाक्षरपादिकां वृत्तिमेकाक्षराधिकात् अत्या० स० । सप्तदशाक्षरपादके ऋन्दोभेदे ।

अत्याकारः पु० अतिशयेन आकारः तिरस्कारः अति+आ+क-घञ् । तिरस्कारे । “स्नाघात्याकारतद्वेतेष्विति” पा० । अतिशयित आकारो भूतिः प्रा० स० । वृहद्देहे पु० । अतिशयित आकारो यस्य ब० । तद्विशिष्टे त्रि० ।

अत्यागः पु० न त्यागः अभावार्ये न० त० । त्यागाभावे “उपेत्यातिक्रमे दोषश्चुतेरत्यागदर्शनादिति” स्मृतिः ।

अत्यागिन् त्रि० त्यज-घिणुन् मन्दार्थे नञ् त० । कर्मफलानुसन्धानेन कर्मानुष्ठायिनि, त्यागभिन्ने च ।

अत्याचारः पु० अत्युत्कट आचारः प्रा० स० । अनुचिताचरणे । अतिक्रमे अव्ययी० । आचारातिक्रमे अव्य० ।

अत्याज्यं न० न त्यक्तुं शक्यम् शक्यार्थे शयत् न कुत्वम् । त्यागाशक्ते त्यागानर्हे च ।

अत्यादानं त्रि० अतिक्रान्तम् आदानम् । आदानातिक्रान्ते अतिशयितमादानम् प्रा० स० । अद्यादाने ।

अत्याधान न० अति+आ+धा-लुट् । अतिक्रमणे, सम्बन्ध-
मात्रे, उपरिस्थापने च । अत्यये अव्ययी० । आग्नप्राधा-
नातिक्रमे अव्य० । अतिक्रम्य ज्येष्ठमाधानम् । ज्येष्ठा-
तिक्रमेण अग्नप्राधाने न० ।

अत्याय पु० अति+अय-वज् । अतिक्रमे, “प्रजाह तिस्रो
“अत्यायभीयुरिति” श्रुतिः । अतिक्रान्तलाभे लि० ।
प्रा०स० । अतिशयिते लाभे पु० ।

अत्यायु न० अति+आ+या-कु । यज्ञियपात्रभेदे ।
“मूर्द्धास्यत्यायु पात्रमसीति” ता० “अत्यायुनामाभिधेयमिति”
भाष्यम् । [विख्यात्यतिशये अतिप्रसिद्धौ च ।

अत्यारूढि स्त्री अति+आ+रूह-क्तिन् । आरोहणातिशये ।

अत्याल पु० अतिशयेन समन्तात् अलति पर्याप्नोति अति+
आ+अल-अच् । (लालचिता) इति ख्याते रक्तचितक-
वृक्षे, तस्य अत्यल्पकालेन समन्तात् व्यापनात् तत्त्वम् ।

अत्याशा स्त्री प्रा०स० । अपूरणीयधनादिदृष्ट्यायाम् । अत्या०
स० । आशातिक्रान्ते लि० ।

अत्याश्रम लि० अतिक्रान्त आश्रमान् तद्विहितधर्मान् अत्या०
स० । सर्वश्रमत्यागिनि पञ्चमाश्रमिणि संन्यासिनि ।
अत्याश्रमिन् इत्यथ्यत् । अतिशयित आश्रमः प्रा०स० ।
उत्तमाश्रमे संन्यासे पु० ।

अत्याहित न० अत्यन्तमाधोयते तद्विवारणार्थं मनो दीयते-
ऽस्मिन् आ+धा-आधारे क्त । अत्यन्तभोतौ, प्राणहानि-
शङ्काकरे अनर्थे च । “किमत्याहितमिति” नाटकम् ।

अत्युक्ति स्त्री अतिशयेन अनौचित्येन वा उक्तिः अति+वच-
क्तिन् । अतिशयोक्तौ, अन्यायोक्तौ, निर्गुणस्य जडस्य वा
आरोपितगुणेन स्तवने । “अत्युक्तौ न यदि प्रकुप्यसि
मृषावादञ्च नो मन्यसे” इत्युद्धटः ।

अत्युक्ता(कथा) स्त्री उक्ता(कथा) एकाक्षरपादिका एतिः
ताम् अतिक्रान्ता अत्या०स० । द्व्यक्षरपादके छन्दोभेदे ।
अत्युक्त्यस्तु उक्त्यनामकसामभेदातिक्रान्तरि लि० ।

अत्युच्छ्रित लि० अत्यन्तच्छ्रितः । अत्यन्तोद्धते उद्धतेः
परमसीमापन्ने ।

अत्युत्कट लि० अत्यन्त उत्कटः । अत्यन्तोपे । “अत्युत्कटैः
पापपुण्यैरिहैव फलमश्नुते” इति पुरा० ।

अत्युत्कृष्ट लि० अत्यन्तसुकृष्टः । परसीमापन्नोत्कर्षयुते ।

अत्युमशा अव्य० ज्योतिर्दिगणोक्ते अलुकरणशब्दे हिंसाया-
द्योतकोऽयमित्यन्ये अत्युमशास्त्य । गणरत्ने तु अयं न दृश्यते
गणपाठे तु दृश्यते इति विवेच्यम् ।

अत्यूह पु० अतिशयेन ऊहते शब्दायते अति+ऊह-अच् ।
कालकण्ठे (डोओ) इति प्रसिद्धे दात्यूहे पक्षिणि । अति-
शयेन ऊहस्तर्कः प्रा०स० । अतिशयितवितर्के । (मोल)
इति ख्यातौषधौ नीलिकायां स्त्री । अत्ययेऽव्ययी० ।
वितर्काभावे अव्य० ।

अत्र अव्य० अस्मिन् एतस्मिन् वा इदम्+एतद्-वा सप्तमप्रा-
स्वल् प्रकृतेरशभावश्च । अस्मिन् एतस्मिन् वेत्यर्थे । “कोऽत्र
भूसिबलये जनान् सधेति” भाषः । न त्रायते केनापि
तै-वा० कर्मणि क । अन्यत्राणायोग्ये कृत्विये “प्राणः
क्षणितोः प्रचक्षतमत्वमाप्नोतीति” यच्च न त्रायते केनचिदत्र
क्षत्वं प्राप्नोत्यर्थः ।

अत्रप लि० नास्ति त्रपा यस्य । निर्लेख्ये ।

अत्रभवत् लि० अयमित्यर्थे अत्र “अन्येभ्योऽपोति” प्रथमायै
त्वल् ततः कर्म० । पूज्ये, “जयमत्वभवान्नमरातिष्वभि-
लाषुक” इति भार० ।

अत्रस्तु लि० न तस्तः । त्वासरहिते त्वासोपाधिरहिते च
“जुगोपात्मानमत्वस्तु” इति रघुः । त्वासोपाधिमन्तरेणेत्यर्थः
संज्ञिनाथः । [त्वासन्त्ये लि० ।

अत्रास पु० न त्रासः अभावार्थे न०त० । त्रासाभावे न०ब० ।

अत्रि(त्ति) पु० अद-त्तिन् “मरीचिरत्रिङ्गिरसौ पुलस्त्यः
पुलहः कृतः । ब्रह्मणोमानसाः पुत्रा वशिष्ठश्चेति सप्त ते
इत्युक्ते सप्तर्षिमध्ये मुनिभेदे । “अग्निरत्रिं धर्म उरुदन्त
इति श्रुतिः” । अत्र पक्षे वा तलोपे अत्रिरित्यपि ।
त्रिभिन्ने लि० बहुवचनान्तः । अस्य उत्तरदिशि
तारारूपेणापि स्थितिः दृष्टव्यं संहितायासुक्ता यथा
“एकावलोव राजति ससितोत्पलमालिनी सहस्रैव ।
नाथवतोव च दिव्यैः कौबेरी सप्तभिर्भुविभिः ॥ ध्रुव-
नाथकोपदेशाक्षरीनर्त्तितोत्तरा अमङ्गिश्च । वैश्वरमहं
तेषां कथयिष्ये दृढगर्गमतात् ॥ आसन्ध्यास्तु मुनयः शासति
ग्रन्थीं युधिष्ठिरे नृपतौ । पङ्क्तिपञ्चद्वियुतः शककाल-
स्तस्य राज्ञश्च ॥ एकैकस्मिन्नुत्तरे शतं शतं ते चरन्ति वर्षा-
णाम् । प्रागुत्तरतश्चैते सदोदयन्ते ससाध्वीकाः ॥ पूर्वे
भागे भगवान् मरीचिरपरे स्थितो वशिष्ठोऽप्यात् । तस्या-
ङ्गिरास्ततोऽत्रिस्तस्यासन्नः पुलस्त्यश्च ॥ पुलहः कृतुरिति
भगवानासन्नानुक्रमेण पूर्वार्थाः । तत्र वशिष्ठं मुनिवर-
सुपाश्रितारुन्धती साध्वी ॥ उल्काशनिधूमाद्यैर्हता
विवर्णा विरश्मयो ह्रस्वाः । हन्तुः स्वं स्वं वर्गं विपुलाः
स्निग्धाश्च तद्भृङ्गाः” इति ॥ अत्रैवर्गाश्च तल्लोक्ता यथा

“अत्रेः कान्तारभा” इति । अधिकं सप्तर्षिं शब्देदृश्यम् ।
अद-त्विनि । अतीत्यप्यत्र उपादि० ।

अत्रिजात पु० अत्रेनेत्वात् जातः जन-क्त ५त० । चन्द्रे,
चन्द्रोहि प्रजासर्गाधिं तपस्यतोऽत्रेनेत्वात् जातोयथा ।
“पिता सोमस्य वै राजन् जज्ञेऽतिभगवान्दधिः । ब्रह्मणो
मानसात् पूर्वे प्रजासर्गं पिधितस्ततः । तत्तात्विः सर्व-
भूतानां तस्यौ स्वतमयैर्दतः । कर्माणा मनसा वाचा शुभा-
न्येव चचार सः । अहिंसः सर्वभूतेषु धर्मात्मा संसित-
व्रतः । काष्ठकुण्डशिलाभूत ऊर्ध्वबाहुर्माहाद्युतिः । अनु-
त्तरं नाम तपो येन तप्तं महत् पुरा । त्रीणि वर्षसहस्राणि
दिव्यानीति हि नः श्रुतम् । तत्रोर्द्धरेतसस्तस्य स्थितस्या-
निमिषस्य हि । सोमत्वं तत्तुरापेदे महासत्त्वस्य भारत ।
ऊर्ध्वमाचक्रमे तस्य सोमत्वं भावितात्मनः । नेत्राभ्यां
वारि सुस्राव दशधा द्योतयन् दिशः । तं गर्भविधिना
हृष्टा दश देव्यो दधुस्तदा । समेत्य धारयामासुर्न च ताः
समशक्तुवन् । स ताभ्यः सहस्रवाय दिग्भ्यो गर्भः प्रभा-
न्वितः । पपात भासयन् लोकान् शीतांशुः सर्वभावनः ।
यदा न धारणे शक्तास्तस्य गर्भस्य ता दिशः । तत-
स्ताभिः सहस्रवाशु निपतात वसुध्वराम् । पतितं सोम-
मानोक्य ब्रह्मा लोकपितामहः । रथमारोपयामास
लोकानां हितकामप्रया । स हि वेदमयस्तात ! धर्मात्मा
सत्यसङ्गरः । युक्तो वाजिसहस्रेण सितेनेति हि नः
श्रुतम् । तस्मिन्निपतिते देवाः पुत्रेऽत्रेः परमात्मनि ।
तदुबुर्ब्रह्मणः पुत्रा मानसाः सप्त ये श्रुताः इति हरिवंशे ।
अत्रिदृग्ज पु० अत्रेर्दृग्गोनेत्वाज्जायते जन-ड ५त० । चन्द्रे
अत्रिनेत्रजादयोऽप्यत्र । तद्विष्टतिरत्रिजशब्दे दृश्यम् ।
अत्रिभारद्वाजिका स्त्री अत्रिभारद्वाजवंश्योः मैथुनम्
“इन्द्राहुन् वैरमैथुनयोरिति” वुन् “वैरमैथुनकादिवु”स्त्रित्थ-
मरोक्तोः स्त्रीत्वम् । तद्वंशजातयोः स्त्रीपुंसयोर्मैथुने ।
अत्रिसंहिता स्त्री अत्रेः संहिता ऋतिः । वर्णाश्रमा-
चारादिबोधके अत्रिप्रणीते धर्मशास्त्रभेदे ।
अत्ररा स्त्री न त्वरा शीघ्रम् अभावार्थे न०त० । त्वराभावे
“त्रीणि आद्रे प्रशंसन्ति शौचमक्रोधमत्वरामिति” ऋतिः ।
अत्सुस्तक पु० नास्ति त्वरतिवृत्तिरित्यन्यथान्न यत् । वृत्ति-
व्यनस्थानश्रुत्ये खड्गगाकारे यच्चयपात्रभेदे चमसे ।
अथ अव्य० पु०-अर्थ-ड ५त० रलोपः । संशये, आरम्भे
आनन्तर्ये, प्रश्ने, विकल्पे, प्रकरणे, ससञ्चये पक्षान्तरे च ।
मङ्गलं तु नास्त्यर्थः किन्तु अर्थान्तरप्रयुक्तोऽप्यर्थं श्रुत्या

मङ्गलसाधनं भवति । “ओङ्कारसाधनशब्दश्च दानेती ब्रह्मणः
पुरा । कण्ठं भिक्षा विनिर्यातो तेन मङ्गलिकावभा” पितृयुक्ते
स्तस्य अवशेन मङ्गलसाधनत्वम् अतएव शरीरकभाष्ये
“अर्थान्तरप्रयुक्तोऽप्यर्थः श्रुत्या मङ्गलसाधनत्वती”त्युक्तम् ।
तत्र “अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यादौ”, साधनचतुष्टयानन्-
तर्याये “अथ प्रजानामधिप” इत्यादौ चानन्तर्ये, “अथ
योगानुशासन”मित्यत्र अधिकाररूपारम्भे “शब्दोऽनित्यः अथा-
नित्य” इत्यादौ संशये, संशयश्च एकधर्मीकं कोटिद्वयज्ञानं
तत्र कोट्युपस्थापनस्य संशयहेतुत्वात् प्रकृते तस्यैव संशयशब्दा-
र्थता विकल्पस्य संशयविशेष एव । “अथ शक्नोपि भोक्तु-
मित्यादौ” प्रश्ने, “अथ शब्दानुशासनमित्यत्र मङ्गलार्थ-
तयोपादानमर्थस्तु अधिकार एव “अथ मरणमवश्यमेव
जनोरिति” वेष्याम्, “अथ चेत्त्वमिदं धर्म्यं संप्राप्तं न
करिष्यसीत्यादौ गीतायां च पक्षान्तरे, अथातो धर्मं व्याख्या-
स्याम इत्यादौ कात्स्न्ये, “भीमोऽप्यार्जुन” इत्यादौ
● ससञ्चये, खरादिपाठादस्याव्ययत्वम् ।

अथकिम् अव्य०अथ+कायतेः कथतेर्वा बा०डिभि । स्त्रीकारे ।
स्त्रीकारश्चेह नादानं, किन्तु अर्थोक्तपदार्थस्य वक्तुः तथात्वे-
नाभ्युपमात्मकज्ञानम्, तत्र द्योतकत्वमस्य शब्दस्य, यथा
कस्यचित् “इत्थं चत्तमिति” प्रश्ने अथकिमित्यादिना वृत्-
वस्तुनः यथावृत्तत्वाभ्युपगमः स च वक्तुरेव ।

अथर्वण पु० अथर्वा तदुक्तविद्याऽस्त्यस्य ज्ञातत्वात् अच् ५०
न टिलोपः । शिने, त्रिकारण्ड० ।

अथर्वणि पु० अथर्वणि तदुक्तशान्त्यादौ कुशलः वा० इस्
सिप्त्वेन भत्वाभावात् न टिलोपः । अथर्ववेदोक्तकर्माभिधौ
ब्राह्मणे पुरोहिते च भेदिनिः ।

अथर्वन् पु० अथ+ह-यनिप् शक० । अथर्वनामकसुनिविशेषे,
स च कल्पभेदे ब्रह्मणो ज्येष्ठः पुत्रः यथोक्तं
सुखण्डके । “ब्रह्मा देवानां प्रथमं संबभूवे”त्युपक्रम्य
ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठापयत्ययं ज्येष्ठपुत्राय प्राहेत्युक्तम्”
“अनेकेषु ब्रह्मणः सृष्टिप्रकारेषु अन्यतमस्य सृष्टिप्रकारस्य
सुखे अयमथर्वा सृष्ट” इति भाष्यम् । “अथर्वणे यां प्रवदेत
ब्रह्माथर्वा पुरोवाचाङ्गरे इति” अथर्ववेत्युक्तेः अथर्वशब्दो-
ऽदन्तोऽपि “सर्वे मान्ता अदन्ताः स्युरित्युक्तेः” ५त०
नलोपः । अथर्वणाऽधीतत्वात् वेदवेदे पु० । ततः
तद्देवाधीते वा ठक् आथर्वणिकः, अथर्वणा इष्टं साम
अथ आथर्वणम् । तेन प्रोक्तम् अधीयते कतठको लुक् ।
अथर्वाणः । तत्प्रोक्ताध्यायिप्रवृत्तिष्वर्थेयम् ।

अथर्वविद् पु० अथर्ववेदं तदुक्तं कर्म वा वेत्ति विद्-क्तिप् ।
अथर्ववेदस्य “शन्नो देवीरभीष्टय” इत्यादिकस्य, तद्विहिता-
भिचारादिकर्मणश्च वेत्ति वशिष्ठादौ । “गुरुणाऽथर्वविदा-
कृतक्रिय” इति रघुः । *

अथर्ववेद पु० कर्म० । वेदभेदे तद्विहितः “अथर्वस्य नव शाखाः,
पैप्पलादा शौनकी दामोदा औप्रा ब्रह्मदा पशुशौनकी
देवदर्शी चारणविद्या चेति तेषामध्ययनं द्वादशैव सङ्गृहाण
तस्य पञ्च कल्पा भवन्ति कल्पे कल्पे पञ्च शतानि भवन्ति
नक्षत्रकल्पो, विधानकल्पः संहिताविधिकल्पः, अभिचार-
कल्पः, शान्तिकल्पश्चेति” चरणव्यूहोक्ता । तस्याध्ययन-
प्रचारभेदादि विष्णुपुराणोऽभिहितं यथा

“अथर्वणामथो वक्ष्ये संहितानां समुच्चयम् । अथर्ववेदं स
मुनिः सुमन्तुरमितददुतिः ॥ शिष्यमध्यापयामास कवञ्चं
सोऽपि तद् द्विधा । क्त्वा तु देवदर्शय तथा पथ्याय
दत्तवान् ॥ देवदर्शस्य शिष्यास्तु मौहो ब्रह्मबलिस्तथा ।
शौक्तायनिः पिप्पलादस्तथान्यो मुनिसत्तम ! ॥ पथ्यस्यैव
तयः शिष्याः कृता यैर्द्विज ! संहिताः । जाजलिः
कुसुदादिश्च तृतीयः शौनको द्विजः ॥ शौनकस्तु द्विधा
क्त्वा द्वावेकान्त बभूवे । द्वितीयां संहितां प्रादात्
सैन्धवायनसंज्ञिने ॥ सैन्धवसुब्रह्मकेषाभ्यां भिक्षा वेदा
द्विधा पुनः । नक्षत्रकल्पो वेदानां संहितानां तथैव च ॥
चतुर्थः, स्वादाङ्गिरसः शान्तिकल्पश्च पञ्चमः । श्रेष्ठास्त्वथ-
र्वणासेते संहितानां हि कल्पकाः इति” ॥ एतस्य उपनिषदः
एकविंशत् तासां नामानि यथा प्रश्नः १ सुखं २
माण्डूक्यम् ३ अथर्वशिरः ४ अथर्वशिखा ५ बृहज्जा-
वालिः ६ ऋषिंहितापनी ७ नारदपरिव्राजकः ८ सीता ९
श्रमः १० नारायणः ११ रामरहस्यम् १२ रामतापनी १३
शाशिल्यः १४ परमहंसपरिव्राजकः १५ अक्षपूष्णी १६
सूर्यात्मा १७ पाशुपतम् १८ परब्रह्म १९ त्रिपुरा-
तापनी २० देवी २१ भावना २२ भस्म २३ जावालिः २४
गणपतिः २५ महावाक्यम् २६ गोपालतापनी २७
कण्ठापनी २८ हयग्रीवः २९ दत्तात्रेयः ३० गरुडः ३१
एताश्च प्रायशः ब्रह्मविद्यातदङ्गोपासनाप्रतिपादिकाः
सुक्तिको० ।

अथर्वशिखा स्त्री अथर्वणः वेदस्य शिखेव । ब्रह्मविद्या-
प्रतिपादकत्वेन श्रेष्ठत्वात् । तद्देवीये ब्रह्मप्रतिपादके तन्नामके
उपनिषद्भेदे । [श्रेष्ठत्वात् स्वनामख्याते अथर्वोपनिषद्भेदे ।

अथर्वशिरस् न० अथर्वणः शिरश्च ब्रह्मविद्याप्रतिपादकतया ।

अथर्वीङ्गिरस पु० अथर्वा चाङ्गिराश्च नि० अच् । एतयोर्मुन्योः ।

उपचारात् तदुपमन्त्रादिभेदे च “अथर्वीङ्गिरसं नीलरुद्रं
देव्यपराजितेति” तच्च । “अथर्वणं पितरं देवबन्धुं मातृगर्भं
पितरसं युवानम् ॥ यद्रमं यज्ञं मनसा चिकेत प्रणो
वोचस्तमिहेह ब्रुवः इति” । “अङ्गिरसो नः पितरो नवगवा
अथर्वणो ऋगवः सौमत्रासः । तेषां वयं सुमतौ यज्ञिमाना-
मपि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ अङ्गिरोर्भिर्यज्ञियैरागह्नीह यम
वैरूपैरिह मादयस्व । विवस्वन्तं ह्वे यः पिता तेऽस्मिन्
वर्हिष्या निषदा ॥ इमं यम प्रस्तरमा हि रोहाङ्गिरोभिः
संविदानः । आ त्वा मन्त्राः कविशस्ता बह्वन्वेना राजन्
हविषो मादयस्व ॥ इतएत उदारुहन् दिवस्वृष्टान्या-
रुहन् । प्रभुर्ज्यो यथा पथा द्यामङ्गिरसो ययुरिति”
स्तुतञ्च ॥ अथ० १८, १, ५८, ६१, [वेदराहित्युक्ते] बुधे ॥

अथर्वधिप पु० ईत० । “सामवेदाधिपो भौमः शशिजोऽथर्व-
अथर्वी स्त्री न-युर्व अच् ४० उलोपः गौ० डीप् । अहिं-
सिकायाम् “याभिर्विश्वलां धनसामधर्व्यमिति” वेदः ।

अथवा अव्य० अथेति वायते अथ-वा-का । पक्षान्तरे “अथ
वा कृतवाग्दारे इति” “अथवा ऋडु वस्तु हिंसित-
मिति” च रघुः । “अथवा हेतुमन्निष्ठविरहाप्रतियोगि-
नेति” भाषा० ।

अथो अव्य० अर्थ-डो ४० रलोपः । अथशब्दार्थे आर-
म्भादौ । “अथाथो संशये स्यातामधिकारे च भङ्गले विक-
ल्पानन्तर प्रश्नार्थात्प्रारम्भसमुच्चये इत्युक्ते” अथशब्दार्थे ।

अद बन्धने स्वा० पर० इदित् सक० सेट् । अन्दति आन्दीत् ।

अद भक्षणे च अदा० पर० सक० अनिट् । अत्ति अक्ष-
सत् जघास अत्ता अत्यति । सनि जिघत्सति । क्त-ओदनार्थे
अक्षम् अन्यत् जघम् घञ् घसः-आदः क्तिन् जिघः ।
“योऽक्षमत्ति यतस्तत” इति कृतिः । “अत्ता चराचर-
ग्रहणादिति” शा० सू० । “किमदन्ति ऋक्का” इति ।

अदंष्ट्र पु० नास्ति दंष्ट्रा दशनसाधनदन्तविशेषः यस्य । भग्ना-
शीदन्ते सर्पे । प्रधानदन्तरहिते त्रि० ।

अदत्त त्रि० विरोधार्थे न० त० । दक्षत्वविरोधिमान्भवति ।

अदक्षिण त्रि० दक्षिणोऽनुकूलः कुशलय विरोधार्थे न० त० ।

दक्षिणत्वविरुद्धनैपुण्यप्रतिकूलत्ववति, वामाङ्गे च । नास्ति
दक्षिणा कर्मसमाप्तौ देया यत् । दक्षिणाशून्ये यज्ञादौ ।
दक्षिणादानस्य नित्यत्वं दक्षिणाशब्दे वक्ष्यते “इतयज्ञस्य-
दक्षिणमिति” ।

अदग्ध त्रि० शास्त्रविधिनाग्निना न दग्धः । शास्त्रविधिना-

ऽकृताभिसंस्तारे । “अग्निदग्धाश्च ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुले ममेति” आहुमन्त्रः । दग्धभिन्ने त्वि० ।

अदण्डग्र त्वि० न दण्डमर्हति यत् । दण्डानर्हे “अदण्डग्रान् दण्डयन् राजा दण्डग्रान्स्वैवाप्यदण्डयन्निति” याज्ञ० । “अपि भ्राता सुतोऽर्घ्यो वा श्वशुरो मातुलोऽपि वा नादण्डग्रो नाम राज्ञोऽस्ति धर्मात् प्रचलितः स्वकादिति” मनुः । ऋत्यादौ कर्मविशेषे दण्डः तदभावश्च उक्तोऽनुसन्धेयः तत्र केचिददण्डग्राः संगृह्यन्ते । “अनिर्द्देशां गां सूतानं दृष्टान् देवपशून्स्तथा । सपालान् वा विपालान् न दण्डग्रान् मनुरब्रवीत्” । यानवाहकदण्डाभावे प्रयोजकसक्तम् अति वर्त्तनशब्दे, जेवे देयप्रावरणविशेषसक्ता तदकरणे दण्डाभावो मनुनोक्तः यथा “तत्रापरिहृतं धान्यं विहिंस्युः पशवो यदि न तत्र प्रणयेद्दण्डं नृपतिः पशुरक्षिणामिति” “महोचोत्सृष्टपशवः सूतिकागन्तुकादयः पालोयेषाञ्च ते मोच्या दैवराजपरिस्तुता” इति “अदण्डग्रा हस्तिनोऽश्वाश्च प्रजापाला हि ते ऋताः । अदण्डग्राः काण-कुण्डाश्च दृषभः कतलक्षण इति” ऋतिः ।

अदत्ता स्त्री दा-क्त न०त० । परिणयार्थमदत्तायां स्त्रियाम् । “अदत्तायां नृतायान्तु त्रिहास्तुध्यन्ति बान्धवा” इति ऋतिः अदत्तमात्रे त्वि० । अग्रशस्त्रे न०त० । अदत्तन्तु भयक्रोधेत्याद्यभिहितलक्षणे दानाभासेनार्पिते दत्तापि प्रत्याहर्त्तुं योग्ये त्वि० । तत्कोक्तं नारदेन यथा “अदत्तन्तु भयक्रोधयोक्तेवैरुजान्तिः । तथोत्कोच परीहासव्यात्यासच्छलयोगतः ॥ बालमूढास्तन्मार्तमत्तो-न्मत्तापवर्जितम् । कर्त्ता ममेदङ्गमेति प्रतिलाभेच्छया च यत् । अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्ये वा धर्मसंहिते । यद्दत्तं स्यादविज्ञानाददत्तमिति तत् ऋतमिति” । अस्यार्थः भयेन बन्दिषाहादिभ्यो दत्तम् । क्रोधेन शत्रूादिवैर-निर्यातनायान्यस्मै दत्तम् । पुत्रविहीनतादिनिमित्त-शोकाविष्टेन दत्तम् । उत्कोचेन कार्यप्रतिबन्धनिरा-सार्थमधिकृतेभ्यो दत्तम् । परिहासेनोपहासेन दत्तम् । एकः स्वद्रव्यमन्यस्मै ददात्यन्योऽपि तस्मै ददा-तीति दानव्यात्यासः । क्लृप्तयोगतः शतदानमभिसन्धाय सहस्रमिति परिभाष्य ददाति । कुलेनाप्राप्तपोडशवयस्त्वेन मूढेन, लोकवेदानभिज्ञेन अस्वतन्त्रेण पुत्रदासादिना, आर्त्तेन रोगाभिभूतेन, मत्तेन मदनीयप्रमत्तेन, उन्मा-त्तेन, वातिकाद्युन्मादप्रसूतेन वा अपवर्जितं दत्तम् । तथा-ऽयं मदीयमिदं कर्म करिष्यतीति प्रतिलाभेच्छया दत्तम् ।

अचतुर्वेदाय चतुर्वेदोऽहमित्युक्तवते दत्तम् । अन्तं करि-ष्यामीति धनं लब्ध्वा द्यूतादौ विनियुञ्जानाय दत्तमित्येवं षोडशप्रकारमपि दत्तमदत्तमित्युच्यते प्रत्याहरणीयत्वात् । आर्त्तदत्तस्यादत्तत्वं धर्मकार्यव्यतिरिक्तविषयम् । “स्वस्थे-नात्तेन वा दत्तं आवितं धर्मकारणात् । अदत्त्वा तु नृते दाय्यस्तत्सुतो नात्र संशयः” इति कात्यायनस्मरणात् । तथेदमपरं संक्षिप्तार्थवचनं सर्वविवादसाधारणम् । “योगा-धमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् । यस्य वाप्युपधिं पश्येत् तत् सर्वं विनिवर्त्तयेत्” इति । योग उपाधिः । योगेनो-पाधिविशेषेणाधिविक्रयदानप्रतिग्रहाः कृतास्तदुपाधिविगमे तान् विक्रयादीन् विनिवर्त्तयेदिति । यः पुनः षोडश-प्रकारमप्यदत्तं गृह्णाति, यसादेयं प्रयच्छति, तयो-र्दण्डो नारदेनोक्तः । “गृह्णात्यदत्तं यो लोभात् यसा-देयं प्रयच्छति । अदेयदायको दण्डग्रस्तथाऽदत्तप्रतीच्छु-क” इति । मिताक्षरा० ।

अदत्तादायिन् त्वि० अदत्तमादत्ते आ+दा-णिनि इत० । अदत्तस्य पात्रके “अदत्तादायिनो हस्तात् लिप्तेन ब्राह्मण्यो धनम् याजनाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव स” इति ऋतिः ।

अदत्त त्वि० अद-बा० अत्तन् । अदनीये “अदत्तया दयते वार्याणीति” ऋ० ५, ४८, २, अदत्तया, अदनीयानीति भा० । अदद्राञ्च त्वि० असुमञ्चति अदस्+अनुच-किप् अद्रागमः । अदोगते, स्त्रियाम् अदद्रोची असर्वनामस्यानाद्यच्च तु अद-द्रोचः इत्यादि । अस्य दत्तं वा मत्वोच्चे असुद्राञ्च असु-सुयङ् इत्यादयोऽप्यत्र ।

अदन्त पु० नास्ति दन्तोऽस्य । पूरूपे आदित्यभेदे वा कप् तत्त्वं । “यद्यप्यदन्तकः पूषा पृथमस्ति सदा चरुमिति” ऋन्दोगप० । तस्यादन्तता च दक्षयज्ञभङ्गसमये वीरभद्रेण कृता यथा भागवते ४ स्कन्धे । “पूषो ह्युपातयहन्तान् कालिङ्गस्य यथा बलः । शय्यमाने गरिमणि योऽह-सद्दर्शयन् दत्” इति । अतएव तस्यादन्ततया पिष्टकरुभु-क्तं तदपि तत्त्वोक्तम् पञ्चाप्रसादितेन शिवेन पश्चात् दद्यादि वरदानसमये “पूषा तु यजमानस्य दद्भिर्जितु पिष्टभु-गिति” श्रुतावपि “प्रपिष्टभागोऽदन्तको हि तं देवा अध्यगमिति” अदन्तकत्वेन पिष्टकभागित्वसक्तम् । दन्तहीने, अजातदन्ते च त्वि० । “येऽप्यदन्ताः कुले ममेति” वायु० । नृणां दन्तजननकालस्तु प्रस्नास एव शुद्धितत्त्वे निर्णीतः पशूनान्तु “वर्षमात्रा तु बाला स्याद-

तिवाला द्विर्वाचिकी । अतः परन्तु सा गौः स्यात्तरुणी
दन्तजन्मनीति” अङ्गिरोवचने द्विर्घोत्तरकाले गवां दन्त-
जन्मकथनं पशुमालोपलक्षणम् अत्रैव काले (आदाता)
इति लोके प्रसिद्धिः सा च गवामिव महिषाश्वादीनामपि
तथैव । अत् अन्ते यस्य व० । अकारान्तशब्दे पु० ।

अदब्ध दन्भ-क्त न०त० । अहिंसिते “अदब्धेभिः पायुभिः
पाहृषानिति” ऋ० १, ६५६, अदब्धैरहिंसितैरिति भा० ।
“अदब्धासुर्भाजमानोह्येव” इति वेदः ।

अदब्धायु पु० अदब्धेन अहिंसनेन आयौति आ-या-कु-
श्त० । अहिंसायुक्ते “अग्नेऽदब्धायो अशीततमेति यजु०
अदब्धायो । अहिंसित ! यजमान इति वेददीपः ।

अदम्ब लि० न दभ्यते कर्मणि वा०क । अहिंसे “तादृधनावसु
द्यून्मत्ताय देवावदभा” इति ऋ० ५, ८६, ५ अदभौ अहिंस्यौ
इति भा० ।

अदम्ब लि० दन्भ-रक् दम्बमत्वं न०त० । अनल्पे “अदम्ब-
दर्भमधिष्य स स्थलीमिति” भारविः ।

अदम्ब पु० अभावार्थे न०त० । दम्भाभावे । नास्ति-
दम्भो यस्य । दम्बरहिते लि० । “अदम्बं शठतां हीनं
कर्म कुर्यादलोपु” इति पुरा० ।

अदम्य लि० न दमयतेऽसौ । अदमनीये । गवामेकवर्षपर्यन्त
कालेऽदमयता “पादश्याप्राप्तके देय इति” स्मृतिः अप्राप्तकः
अप्राप्तदमयवस्य इति” रघु० तेन “एकवर्षे गवि हृते
लक्ष्मपादो विधीयते” इत्येकवाक्यतया एकवर्षकालपर्यन्तकाल
एव वत्सानामदमयत्वं प्रतीयते ।

अदर्शन न० न दर्शनम् अभावार्थे न०त० । दर्शनाभावे
लोपे, विनाशे च “लोपोऽदर्शनमिति” पा० । नास्ति दर्शनं
यस्याः व० । दर्शनाविषये वृष्टिभूत्ये च लि० ।

अदल पु० दल्यते भिद्यते इति दलं पत्वं दल-कर्मणि घञ्
न०व० । दलभूत्ये (हिजल) इति ख्याते वृत्ते । पत्वंभूत्ये
वृत्तमात्रे लि० । इतकुमार्यां स्त्री । दलः खण्डः ।
तच्छून्ये लि० ।

अदस् लि० न दस्यते उत्प्लियतेऽङ्गुलिर्यत् इदन्त्या निर्द्धार-
णाय पुरोवर्त्तिन्येवाङ्गुलिनिर्द्देशः सम्भवति नापुरोवर्त्तिनि ।
न+दस्-क्लिप् । अपुरोवर्त्तिनि परोचे ज्ञाते वस्तुनि ।
सर्वनामता । “अस्य विद्या रसनाप्यनर्त्तकोति” नैष-
धम् । परलोके “नचासत् फलप्रद इति” पुरा० ।
“इदमस्तु सन्निहृष्टं समीपतरवर्त्ति चैतदोरूपम् । अद-
सस्तु विप्रहृष्टं तदिति परोचे विजानीयादित्युक्ते” विप्र-

हृष्टे एवास्य प्रयोगः । यच्छब्दाकाङ्क्षिततच्छब्दाप्रयोगेऽस्य
तदर्थबोधकता । यथा “आनन्दयति ते नेत्रे योऽधुनासौ
समागत इत्यादौ” । अतएवोक्तं काव्यप्रकाशे इदंशब्दवदः-
शब्दस्तच्छब्दार्थमभिधत्ते इत्युक्तम्” यच्छब्दस्य तु निकट-
स्थितत्वे तच्छब्दस्यापि प्रसिद्धपरामर्शितेति वदता च तेन
तच्छब्दस्यैव इदमदःशब्दयोरपि प्रसिद्धार्थकता तत्रैवोक्ता ।
यथा “करवालकरालदोः सहायो युधि योऽसौ विजया-
ञ्जुर्नैकमङ्गः । यदि भूपतिना स तत्र कार्ये” इत्यादौ
प्रसिद्धार्थकता । अन्यथा स इत्यनेन पुनरुक्तत्वापत्तेः अतएव
दर्शकता “आनन्दयति ते नेत्रे योऽसौ सुभु! समागत”
इति पद्ये यच्छब्दस्य सन्निहृष्टतया तच्छब्दार्थावचकत्वमाशङ्क्य
आनन्दयति ते नेत्रे योऽधुनासौ समागत इत्येवं पाठः परि-
वर्त्तितः । यच्छब्देनानाकाङ्क्षितत्वे तु न तच्छब्दार्थाभिधा-
यित्वं किन्तु प्रसिद्धाद्यभिधायकता यथा “असौ मरुच्चुम्बित-
चारुकेयर इत्यादौ” नात्र तच्छब्दार्थप्रतीतिरिति काव्य
प्रकाशे उक्तम् । तथा च यच्छब्देनाकाङ्क्षास्थले एव
यच्छब्दस्यासन्निहृष्टतयोपासस्यादःशब्दस्य तच्छब्दार्थकता
नान्यथेति सुस्थितम् । “अदोऽनुपदेशे इति” सूत्रनिर्द्देशात्
अनुपदेशे अदसः गतिसंज्ञा तेन अदः कत्यादः कृतमित्यादौ
गतित्वेन समासे ल्यप् । वरं प्रति उपदेशे तु अदः कत्वा
अदः कुरु इत्यादौ न गतित्वम् । अस्य गतिसंज्ञात्वे
नाव्ययत्वमपि । तेनाव्ययपूर्वकतया ल्यप् अर्धस्तु
अदःशब्दस्यैव ।

अदाट् लि० न०त० । दाट्भिन्ने “अदाता वंशदोषेणेति”
पुरा० । “अदाता पुरुषस्याग्नी धनं संत्यज्य गच्छ-
तीति” नीति० । स्त्रियां ङीप् ।

अदान न० न दानमभावार्थे न०त० । दानाभावे । नास्ति-
दानं त्यागोदजलं वा यस्य । दानशून्ये लि० ।
मदजलशून्ये गजे पु० । “सदा दानपारक्षीणः शस्तएव
करीश्वरः । अदानः पीनकायस्तु निन्द्यतएव गर्ह्य” इति ।

अदान्त लि० न०त० । इन्द्रियदमनाकारके अविनीते च
“अदानोविषयासक्त” इति पुरा० ।

अदाभ्य लि० दम्भ यत् नलोपोपधाट्ठी न०त० ।
अहिंसे । “असेऽभोमादाभ्यं नाम जागृवीति य० ७, २, हे
शोम! ते त्वदीयमहिंसितं जागृवि जागरणशीलमिति
वेददीपः ।

अदाय लि० नास्ति दायो येषाम् । दायानर्हपतितत्याद्यादौ ।
“अदायाश्च स्त्रियोभता” इति ऋतिः ।

अदायाद लि० दायं पित्रादिधनं सम्बन्धितया अदन्ति भुञ्जते
अद-अण् इत० न०त० । सम्बन्धितयायाहके पतितादि
सपिण्डभेदे “अदायादाश्च परिगणितमात्मादिभिन्नाः स्त्रियः,
“अदायाश्च स्त्रियोभताः” इति स्मृतेः । द्वादशविधान्
उवाच क्त्वा “कानीनश्च सहोदश्च श्रोतः पौनर्भयस्तथा ।
स्वयंदत्तश्च शौद्रश्च षडदायादनाम्भया इति समुक्ताः
कानीनादयश्च वेदितव्याः तथा विभागानार्ह्य अपि क्लीवा-
दयोऽदायादा इत्यवसरे वाच्यम् । सपिण्डभिन्ने च ।

अदायिक लि० दायमर्हन्ति दाय+ठक्-न०ब० । दायद-
शून्ये “अदायिकं राजगाभीति” स्मृतिः दायप्राह-
कपुत्रादिशून्यं तदर्थः ।

अदाह्यं ति० न दग्धमर्हति दह-अर्हार्थे यत् न०त० ।
शास्त्रोक्तविधिना अग्निहोत्रारानर्हे पतितादौ ते च स्मृतौ
दर्शिता यथा । “शृङ्गिदं द्विनिखिव्यालविषवर्जस्त्रिया
जलैः । आदरात् परिहर्त्तव्यः कुर्वन् क्रोडां स्मृतस्तु यः ।
नागानां विप्रियं कुर्वन् दग्धश्चायथ विद्युता । मिष्टहीतः
स्वयं रात्रा चौर्यदोषेण कुर्वित् । परदारान् रमन्स्य
द्वेषात्तत्पतिर्भृताः । असमानैश्च संकीर्णैश्चाण्डाला-
द्यैश्च विषहम् । कृत्वा तैर्निहता ये तु चाण्डालादीन्
समाश्रिताः । गराग्निविषदाश्चैव पाषण्डाः क्रूरबुद्धयः ।
क्रोधात् प्रायं विषं वज्रं शस्त्रसुहृन्वनं जलम् । गिरिपञ्च-
प्रप्रातश्च ये कुर्वन्ति गराधमाः । कुशिल्यजीविनश्चैव सूना-
लङ्कारकारिणः । सुखेभगाश्च ये केचित् क्लीवप्राया नपुं-
सकाः । ब्रह्मदण्डहृता ये च ये च वै ब्राह्मणैर्हताः । महा-
पातकिनो ये च पतितास्ते प्रकीर्त्तिताः । पतितानां न
दाहः सप्ताक्षान्तेतिर्नास्थिसञ्चयः । नचाश्रुपातः
पिण्डं वा कार्यं आह्वादिकं कश्चित् । एतानि पतितानाञ्च
यः करोति विमोहितः । तप्तकृच्छ्रद्वयेनैव तस्य शुद्धिर्न-
चान्यथा” इति । दग्धमशक्ये निरयवत्वात् परमात्मनि ।
“नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावक” इत्युपक्रम्य
“अच्छेद्योऽयमदाहोऽयमक्लोद्योऽशोष्य एव चेति” गीतायां
तस्य दाहश्रुत्योक्तेश्चैव ।

अदिति स्त्री न दीयते खण्ड्यते वृहत्वात् दो-क्तञ्च न०त० ।
 दातुं क्त्वेत्तुं न योग्यायां वृथिव्याम् “चक्षुरदितावसनमिति”
 ता० ब्रा० “अदितौ वृथिव्यामिति” भाष्यम् । वाचि
 निरुक्त० । दितिर्दनुजमाता विरोधार्थे न०त० । तद्विरो-
 धिन्यां देवमातरि “प्रजप्तिरे महाभागा दक्षकन्यास्तयोदश ।
 अदितिर्दितिर्दनुः काला दनायः सिंहिका तथा । प्रोधा

प्राधा च विश्वा च विनता कपिला सुनिः । कद्रुश्च
मनुजव्याघ्र ! दक्षकन्यैव भारतेति" भारतम् आदिप० ।
एता एव कश्यपाय दक्षेण दत्ता यथोक्तं तत्रैव "दक्षस्त्व-
जायताङ्गुष्ठाङ्गिण्याङ्गगवान्दधिः ब्रह्मणः पृथिवीपालः ।
शान्तात्मा सुमहातपाः । वामादजायताङ्गुष्ठाङ्गार्या तस्य
महात्मनः । तस्यां पञ्चाशतं कन्याः स एवाजनयत् प्रभुः ।
ददौ स दश धर्माय सप्तविंशतिमिन्द्वे । दिव्येन
विधिना देव ! कश्यपाय त्वयोदशेति" अदितिरदीना-
देवमातेति निरु० । तद्देवताको पुनर्वसुनद्यात्वे ।
अस्ति प्राणिजातम् अद-इतिच् । सर्वनाशको नृत्पौ,
पमनेश्वरे च पु० । "स यदादेवावृजत तत्तदन्तुमभ्रियत
सर्वं वा असीति तददितेरदितित्वम्, सर्वस्यैतस्यात्ता भवति
सर्वमस्यान् भवति य एवमेतददितेरदितित्वं वेदे"ति
बृ० उ० । दितिः खण्डनम् । तच्छून्ये अखण्डे ।
"क्षत्रियासि यज्ञियास्यदितिरसीति" यजु० "अदितिर-
खण्डितेति" वेददीपः ।

अदितिज पु० आदिनेर्जायते जन—ड । देवे । “हादयैवादिनेः
 पुत्राः शक्रसुख्याः नराधिप ! । तेषामवरजो विष्णुर्यत्र
 लोकाः प्रतिष्ठिता इति” भारतम् हादय आदित्याः शक्रादयः
 शक्रसुख्याश्च देवाश्चेत्यर्थः ।

अदिति नन्दन पु० ६त० । देवे अदिति सुतादयोऽप्यत्र ।

अदीन त्रि० दी-क्त न०त० । अक्रातरे कातर्यरहिते ।

अदुष्टं ति० न० त० । अत्युत्तमदृष्टसाधनता रूपदोषरहिते । “अदुष्टा
सन्तता धारा” इति स्मृतिः “दुष्टानि च दुष्टशब्दे वक्ष्यन्ते ।

अदूर न० न० त० । दूरत्वविरोधिसाभीषे “अदूरे जगदम्बायाः
 शारदीयो महीत्वव” इति पुरा० । तद्वति त्रि० ।
 “परस्परान्तिषादश्वमदूरोऽभिमतवर्त्मस्थिति” रघुः ।

अदूषित त्वि० न००। दूषितभिन्ने स्रत्युक्ते दोषानर्हे इत्य-
भेदे च । दूषितञ्च अस्रृष्ट्यस्यार्थवत्त्वेन, पर्युषितत्वेन, विरस-
त्वेन, दोषजनकादृष्टविशेषहेतुत्वेन च स्रत्यादौ दुष्टत्वेन
कीर्तितम् तस्यैव क्वचिद्विषये प्रतिप्रसवः स्मृतावृत्तादृश-
पदार्थेणादूषितम् । दूषितविवरणं दुष्टशब्दे वक्ष्यते ।

अदृश्यं त्वि० नास्ति दृक् दृष्टिरस्य । अन्धे चक्षुरिन्द्रियभूत्ये ।
न पश्यति दृश-कर्त्तरि क्विप् न० त० । अदर्शको त्वि० ।
अदृश्यं त्वि० न० त० । दृश्यभिन्ने । न द्रष्टुमर्हति । दर्शना-
नर्हे, परमेश्वरे च । “यत्तददृश्यमभिज्ञेयमस्याह-
मिति” अतिः ।

अदृष्ट न० दृष्ट-क्त न० त० । पुण्यापुण्यरूपे भाग्ये.

इन्द्रियायोग्यत्वात् तस्यादृष्टत्वम् । अदृष्टसत्त्वे प्रमाणञ्च । “सापेक्षत्वाद्नादित्वात् वैचित्त्र्यात् विश्व-
रुत्तितः । प्रत्यात्मनियमात् भुक्तेरस्ति हेतुरसौकिक”
इति “चिरध्वस्तं फलायालं न कर्मातिशयं विनेति” चेति
कुसु० । अस्याभिप्रायः । इह हि जगति उच्चावच
विचित्राः सुखदुःखानुभवरूपा भोगाः प्रत्यात्मवेदनीयाः, ते
च न नित्या उत्पत्तिविनाशशालित्वात् अतएव न सदातनाः
किन्तु कादाचित्का एव, सति च तेषां कादाचित्कत्वे
हेतुसापेक्षत्वमेव तथा हि विमता भोगव्यक्तयः हेतुसापेक्षाः
कादाचित्कत्वात् घटवत् । यद्यत् कादाचित्कं तत्तत् हेतु-
सापेक्षं यथा घटः भवन्ति च भोगव्यक्तयः कादाचित्काः
तस्मात् हेतुसापेक्षा इति पञ्चावयवव्यायेन भोगानां हेतु-
सापेक्षत्वसिद्धिः स च हेतुः न लौकिकप्रत्यक्षाद्विषयः
कश्चित् सम्भवति तदन्यव्यतिरेकाभावात् न च कालस्यैव
तद्हेतुत्वेनार्थान्तरापातः । कालस्य साधारणकारणतया
विचित्रभोगं प्रत्यनियामकत्वात् अन्यथा कालस्यैकरूपतया
सर्वदा सर्वभोगप्रसङ्गः । एतेन तत्तत्कालत्वेन कारणता-
कल्पनेऽपि न निस्तारः तत्तत्कालव्यक्तीनां पुरुषमात्रसा-
धारण्येन प्रत्यात्मविचित्रभोगोपपादकत्वानुपपत्तेः । अतो
विचित्रभोगान्यथानुपपत्त्या तदाधायकमलौकिकं कारणं यत्
कल्पनीयं, तदेवाहृतम् । एवमनुमानेन आगमप्रामाण्या-
नभ्युपगन्तुं प्रति अलौकिकादृष्टसाधनम् । आगमेन तु
तत्सिद्धिरेवमभियुक्तैरभ्युपेता “स्वर्गकामो यदेतेति”
वाक्ये समभिव्याहृतस्वर्गसाधनत्वं यागे विधिप्रत्ययेन
बोध्यते तच्च न सम्भवति, स्वर्गादेः कालान्तरभावितया
आयुर्विनाशिनो यागादेस्तदानीमसत्त्वेन कारणत्वासम्भवात्
अतो विधिबोधितं यागादेरिष्टसाधनत्वं फलकालपर्यन्त-
स्थायिस्वजन्यव्यापारं विनाशुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञानेन द्वारी-
भूतमपूर्वं कल्प्यते । तदभिप्रायेणैव चिरध्वस्तमित्याद्युक्तम् ।
अतएव “पौरुषं देवसम्पत्त्या काले फलति पार्थिव ! ।
तयमेतन्मनुष्यस्य पिण्डतं स्यात् फलावहमिति”
शास्त्रान्तरे कार्यजननसामग्र्यां देवपदाभिधेयापूर्वस्य
कीर्तनम् । तच्चादृष्टं द्विविधं पुण्यं पापञ्च विहिता-
नुष्ठानजन्यं पुण्यं, निषिद्धानुष्ठानजन्यं पापम्, तदु-
भयमपि त्रिविधं, प्रारब्धं फलदानोन्मुखं सञ्चितञ्चेति ।
देहाधारमक्षमदृष्टं प्रारब्धं, बह्वनामदृष्टानां चिरसञ्चितानां
मध्ये फलविपाकाय उन्मुखं फलदानोन्मुखं, तद्विधं सञ्चि-
तम् । तत् “ये समर्था अगत्यस्मिन् वृष्टिर्हार्कारकाः ।

तेऽपि कालेन लीयन्ते इति” शास्त्रात् “कलनात् सर्वभूतानां
काल इत्यभिधीयते” इत्युक्ते च कालस्य सर्वनाशकत्वेऽपि
नादृष्टनाशकत्वम् “नाभुक्तं लीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपीति”
शास्त्रान्तरात् किन्तु भोगादेव क्षयः । तथा पुण्यस्य कर्म-
मायाजलस्य र्गादितोऽपि नाशः, पापस्य प्रायश्चित्ता-
दिना नाशः । प्रारब्धातिरिक्तपुण्यापुण्यकर्मणां तत्त्वज्ञानात्
नाशः । “ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुनेति”
गीतादिशास्त्रात् । इदमदृष्टं वेदान्तिभिर्ज्ञातुमन्यते तैर्हि
कर्माणि स्वरूपावस्थापक्षसंस्कारविशेष एवादृष्टस्यानोयत-
याङ्गीक्रियते इति भेदः । तच्चानुशयशब्दे विस्तरतो वाच्यम् ।
तच्चाहृष्टमात्रधर्म इति नैयायिका वैशेषिकादयश्चाभ्युप-
गच्छन्ति । वेदान्तिसाङ्ख्यपातञ्जलास्तु बुद्धिधर्म इति भेदः ।
तेषां मते हि कर्तृत्वस्य बुद्धिधर्मतया “शास्त्रदेशितं फल-
मनुष्ठानरोति” न्यायात् तत्तदेवादृष्टोत्पत्तेरुचितत्वम् अन्य-
कृतकर्माणां अन्यस्य दृष्टोत्पत्तौ अतिप्रसङ्गात् “कृतकाना-
कृताभ्यागमप्रसङ्गश्चेति” स्मृत्येव च तथैव प्रतिपादितत्वादधिक-
माकरे इष्टव्यम् । अस्य च अदृष्टशब्दावस्थिते “प्रत्यक्ष-
मनिमित्तं विद्यमानोपलब्धमत्वादिति” जैमिनिस्मृतं
मानम् । तस्यायमभिप्रायः “नोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः”
इति धर्मे वेदैकसमधिगम्यत्वमुपक्षिप्तं तस्य इटीकर-
णार्थमिदं स्मृतं प्रष्टव्यम् । “अनुष्ठानादूर्ध्वमुत्पन्नमानस
धर्मस्य पूर्वमविद्यमानत्वात् न प्रत्यक्षयोग्यतास्त उत्तर-
कालेऽपि रूपादिराहित्याच्चेन्द्रियैरवगम्यता । अतएवा-
दृष्टमिति सर्वैरभिधीयते” इति ऋ० भाष्यम् । स्मृतार्थस्तु
प्रत्यक्षं वस्तुरादि न तदुपलक्षणे निमित्तं तेषां विद्यमानो-
पलब्धहेतुत्वात् धर्मस्य च प्राक् अविद्यमानत्वात् । लिङ्ग-
राहित्याच्च नानुमानविषयत्वमप्यस्ति । सुखदुःखयोस्तद्भग-
त्वेन लिङ्गत्वसम्भवेऽपि तयोर्लिङ्गत्वज्ञानमपि वेदैकगम्यं,
“कस्य कर्माणः ? किं फल ? नित्यध्यवसायस्य वेदैकसमधि-
गम्यत्वात् सुखदुःखाभ्यां सामान्येन धर्माधर्मात्मानुमाने-
ऽपि तद्विशेषप्रतिपत्तौ वेदस्यैव साधनत्वादिति प्रतिज्ञातं
धर्मस्य नोदनामात्रप्रमापकत्वं सुस्थितमिति । दृष्टमिच्छे-
त्वि० “सर्वमदृष्टं शुचीति” स्मृत्यन्तरम् । “अदृष्टमर्थ-
मदृष्टवैभवात् करोति सुप्तिर्जनदर्शनातिथिमिति” नैष० ।
अज्ञातमात्रे लि० । “अदृष्टविरहव्यथमिति” हितो० ।
“अदृष्टमङ्गिर्निर्णयमिति” स्मृतिः “अदृष्टमुपघातशङ्काभि-
रज्ञातमिति” रघु० । अदृष्टहेतुके भयादौ च । दैवि-
काग्निभयादेरदृष्टसाध्यत्वाददृष्टत्वम् ।

अदृष्टपूर्वं लि० न पूर्वं दृष्टः सह सुपेति स० परनि० ।
पूर्वमदृष्टे । “अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि, दृष्टेति” गीता ।
अदृष्टि स्त्री विरुद्धा दृष्टिः विरोधार्थे अभावार्थे वा न० त० ।
कूरदृष्टौ, सरोषवक्रदृष्टौ, दर्शनाभावे च । ब० । दृष्टि-
शून्ये लि० ।

अदेय लि० न० त० । देयभिन्ने दानायोग्ये च । दानायोग्यञ्च
उत्तादि—“स्वं कुटुम्बाविरोधेन देयं दारसुतादृते नान्ये
सति सर्वस्वं यज्ञान्यथा प्रतिश्रुतमिति” याज्ञ० “अन्या-
हितं याचितकमाधिः साधारणञ्च यत् । निष्पेयः
पुत्रदाराश्च सर्वस्वज्ञान्ये सति । आपत्त्वपि च कष्टासु
वर्त्तमानेन देहिना । अदेयान्याङ्गराचार्या यज्ञान्यथा
प्रतिश्रुतम्” इत्येवं स्मृतिनिषिद्धदाने वस्तुनि “योऽदत्तं
प्रतिगृह्णाति यथादेयं प्रयच्छतीति” तदादानमपि स्मृतौ
निषिद्धम् । “मद्यमदेयमपेयमप्याह्नमिति” स्मृतिः ।

अदेवत्व लि० न देवान् त्वायते प्रीणाति अनेन त्वै-करणे क ।
देवप्रीणनासाधने अन्नादौ “अदेवत्वादराधनम्” इति श्रुतिः ।
अदेवमातृक पु० न० त० । देवमातृकदेशभिन्ने नदीवृक्षम्बु-
सम्पन्नप्रीतिपालितदेशे । “वितन्वति जेममदेवमातृका”
इति भार० । [“अयज्जानमदेवश्रुति” अ० ५, ६, ११ ।

अदेवद्यु लि० न देवं याति प्राप्नोति या-कु । देवाप्रापके ।
अदेश पु० न० त० । गर्हितदेशे अयोग्यदेशे च । “नादेशे तर्पणं
कुर्यात् न सम्भ्या नापि पूजनमिति” स्मृतिः । “स्त्रियं
स्मृयेददेशेय” इति स्मृतिः । गर्हितदेशाच्च स्मृतौ दर्शिताः
केचित् संवत्सरान्ते । “वातुर्वर्ग्यव्यवस्था तु यस्मिन् देशे
न वर्त्तते । तं स्वेच्छदेशं जानीयादाय्यावर्त्तं ततः परम्”
इति विष्णु० । “आनर्त्तकाङ्गमगधाः सुराष्ट्राः दक्षिणापथः ।
तथा च सिन्धुः सौवीरा एते सङ्कीर्णयोनय इति” पञ्चरां स
कुरुते पापं यः कलिङ्गान् प्रपद्यते । ऋषयो निष्कृतिस्तस्य
प्राङ्मूर्धनानरं हविरिति” बौध० । “अङ्गवङ्गकलिङ्गं च तीर्थ-
यात्रां विना व्रजन् । प्रायश्चित्तं प्रकुर्वीतेति” स्मृतिः ।
दृष्टदेशेऽपि केचित् आहतर्पणादौ विशेषतोवर्ज्याः यथा
“क्षत्रं क्षत्रियुतं क्षिप्रं सङ्कीर्णानिष्टगन्धकम् । देशं त्वनिष्ट-
गन्धञ्च वर्जयेत् आङ्गकर्त्तव्यमिति” । “न स्वेच्छविषये आङ्गं
कुर्यात् न स्वेच्छेत्तत् तथा नेष्टकाचरिते पितृन् तर्पयेदिति”
शङ्खलिखितौ । “परकीयगृहे यस्तु पितृन् संतर्पयेद्यदि ।
तद्भूमिस्वामिनस्तस्य हरन्ति पितरो बलादिति” एवमन्ये-
ऽपि गृहेष्वप्ययोजकाः स्मृत्याद्युक्ता नेदितव्याः । “अदेश-
काले यद्दानं-तद्दानं तामसं विदु” इति गीता ।

अदेव न० देवं वैश्वदेविकआङ्गं तच्चास्ति यत् । वैश्वदेविकआङ्ग-
शून्ये नित्यआङ्गे । तस्य पार्वणेतिकर्त्तव्यतया वैश्वदेव-
आङ्गप्राप्तौ “अदैविकन्तु तत् कार्यमिति” स्मृतौ पर्युदासा
आत्त वैश्वदैविकम् धिकं नित्यआङ्गशब्दे वक्ष्यते । अदैविकम-
यत् । देवं भाग्यम् । तच्छून्ये, दुर्भाग्यवति च लि० ।

अदोष पु० दोषः स्मृत्युक्तदुरदृष्टसाधनत्वम् अभावार्थे न० त० ।
स्मृत्युक्तदुरदृष्टसाधनत्वदोषाभावे । न० ब० । दोषशून्ये लि० ।
अलङ्कारोक्तदोषशून्ययोः शब्दार्थयोः “तददोषौ शब्दार्थौ
सगुणावनलंकृता पुनः क्वापीति” काव्यप्र० । “अदोषं
गुणवत् काव्यमिति” सरस्वतीक० ।

अद्गु न० अद्यते देवैः अद-कर्म्मणि गन् । पुरोडाशे उज्ज्वलद० ।
अद्ग्रा अव्य० अत्यते अत् तं सन्ततं गमनं ज्ञानं वा दधाति
किप् । याथार्थ्यं, साक्षात्कारे, स्फुटे, अवधारणे, अतिशये
च । “अद्गा श्रियं पालितसङ्गारायेति” रघुः । “यस्य
स्यादद्गा न विचिकित्सरास्तीति श्रुतिः । अयं स्वरादिः,
चादिश्च तेनोभयस्वरता । साक्षादादिषु पाठात् अद्गा-
कृत्येत्यादौ समासे ल्यप् ।

अद्भुत न० अतर्तीत्यत् अव्ययमाकर्म्मिकार्थे तथा भाति भा-हु-
तच् । आकर्म्मिके उत्कापातादौ, आलङ्कारिकप्रसिद्धे नव-
रसान्तर्गतविश्वयस्यायिभावके रसभेदे यथोक्तम् “अद्भुतो
विश्वयस्यायिभावो गन्धर्वदैवतः ॥ धीतवर्णो वस्तु
लोकातिगमालम्बनं मतम् । गुणानां तस्य सङ्गिमा
भवेदुद्दीपनं पुनः ॥ स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चगद्गदस्वरस-
म्भ्रमाः । तथा नेत्रविकासोऽप्यनुभावाः प्रकीर्त्तिताः ॥
वितर्कावेगसम्भ्रान्तिहर्षाद्या व्यभिचारिणः इति” । यथा
“दोर्हण्डाञ्चितचन्द्रशेखरधनुर्हण्डावभ्रजोद्यतदङ्गारध्वनिरा-
र्यबालचरितप्रस्तावनाङ्गिण्डिमः । द्वाक्पथ्यस्तकपालसंपुट-
मिलद्वयङ्गाण्डभाण्डोदरआम्रतृप्तिश्लिष्टचण्डिमा कथ-
महो ? नाद्यापि विश्वासप्रति” इति ॥ तद्वति लि० ।
“कम्पाद्यद्भुतसम्प्राप्ते इति” ज्योति० । अद्भुतस्वरूपविभा-
गादि “प्रकृतिविरुद्धमद्भुतवचनन् प्रकृतिविरुद्धमद्भुतमापदः
प्राक् प्रबोधाद्य देयाः स्मृजन्तीति” ज्योतिषतत्त्वे आर्धवण
वाक्ये । “आपज्ज्ञानाय भूम्यादीनां पूर्वं स्वभावप्रस्थावः
देवकर्त्तृकोऽद्भुत” इति रघु० । तेषां त्वैविध्यादि अग्न्युत्पात
शब्दे उक्तम् । “उदयति आ तदद्भुतमालिभिरिति”
नैष० । “तमसद्भुतं बालकमम्बुजेक्षणमिति” भाग० ।
अद्भुतस्वन पु० अद्भुतः स्वनो यस्य ब० । महादेवे । कर्म्म० ।
आश्चर्य्यशब्दे । ब० । तथा भूतशब्दवति लि० ।

अट्टनि पु० अत्ति सर्वान् अट्ट-मनिन् । अग्नौ ।

अट्टर लि० अट्ट-कर्त्तरि क्त्वरच् । भक्षणशीले ।

अट्ट अव्य० अस्मिन् अट्टि इदम् अट्टस्य निपातः सप्रत्यये ।
अट्टिन् दिवसे । “कण्ठ ! त्वदीयपदपङ्कजपिञ्जरान्ते
अट्टव मे विशत मानसराजहंस इत्युद्धटः । अट्टत्वे
इत्यादिभाष्यप्रयोगात् तद्वृत्तावपि अट्ट बोधकता ।
तेनाधाराद्यत्वेऽपि अट्ट समासान्तरघटकता “अट्टादिन
मारभ्य इति” “अट्टप्रभृत्यवनताङ्गोति” कुमारः । एवञ्च
वर्त्तमाने काले वर्त्तमानकालवृत्तौ च वृत्तिः “अट्टावधि
भवद्गो भिक्षोऽहमिति” वेणी० ।

अट्टतन लि० अट्ट भवः अट्ट+ञ्चु लडागमश्च । अट्टभवे
वस्तुमात्रे । स्त्रियामट्टतनी । अट्टतनश्च अतीतो भविष्य-
श्चेति द्विधा । तत्र अट्टतनभूते लुङ् अपाचोत् । अट्टतन-
भविष्यति लृट् । पक्ष्यति । अनट्टतनभूते तु लङ्-अपचत्
अनट्टतने भविष्यति लुट् पक्षा । [वृत्तित्वे वर्त्तमानत्वे ।
अट्टत्व न० अट्ट तद्वृत्तेर्भावेः अट्ट+त्व । एतद्दिन वस-
अट्टश्वीना स्त्री अट्ट श्वः परदिने वा प्रसोष्यते अट्ट-श्वम्+ख
टिलोपः । आसन्नप्रसवायां प्रौढगवर्भिन्याम् । “अट्ट-
श्वीनावष्टब्धे” इति पा० ।

अट्टव पु० अभावाद्ये न० त० । इशाभावे । न० ब० । इव-
अट्टे लि० “अट्टवं मूर्त्तिमत् स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारज-
मिति” महाभाष्य० ।

अट्टव्य न० अग्राशब्दे न० त० । अग्रशब्दाद्व्ये अयोग्यपदार्थे
“नाट्टव्ये निहिता काचित् क्रिया फलवती भवेदिति”
अट्टि पु० अट्ट-क्रिन् । पर्वते, तदवयवे प्रस्तरे यावणि ।
ट्टे, स्त्र्ये, मेघे, परिमाणभेदे च तङ्गेदश्च परिमाणशब्दे
वक्ष्यते तत्र यावणि, अट्टिषुतः, मेघे “अट्टिमाता, पर्वते,
इहितरमलकम्प्यामट्टिरादाय दोर्भाति” कुमारः ।

अट्टिकर्षी स्त्री अट्टिः अट्टिनामिका गिरिर्बालमूषिका
तस्याः कर्षः कर्षतुल्यं पुष्पान्तःस्थं पत्रं यस्य गौरादि-
त्वात् ङीष् । बालमूषिकाकर्षतुल्यपुष्पाभ्यन्तरपत्रायां
अपराजितायाम् ।

अट्टिकीला स्त्री अट्टयः कुलाचलाः पर्वताः कीलाः शङ्ख
इव यस्य ग० । ट्टिव्याम् । अट्टेः सुमेरोः कोल इव
वा । विष्कुम्भपर्वते पु० । तद्विवरणं अचलकीलाशब्दे
दृश्यम् ।

अट्टिज न० अट्टी जायते जन-ङ ७त० । (शिलाजल) इति
खनामप्रसिद्धे गन्धद्रव्ये । (गेरि) इति प्रसिद्धे उपधाता-

विति केचित् । पार्श्वत्यां स्त्री । पर्वतभवमात्रे लि० ।
सं हलीट्टे स्त्री राजनि० । अट्टिजातादयोऽप्युक्ताद्ये
पर्वतजाते दवानले, स्त्र्यर्थे हंसे, रूपे आत्मनि च पु० ।

अट्टितनया स्त्री ईत० । पार्श्वत्यां तद्विवृतिः अचलकन्या
शब्दे इष्टव्या अट्टिजातादयोऽप्यत्र । “अट्टिजातासमाग-
मोत्क” इति कुमारः ।

अट्टिद्विष् पु० अट्टिभ्यः द्वेष्टि द्विष्-क्विप् । इट्टे । तस्य
तद्वेष्टुलं गोत्रभिच्छब्दे दृश्यम् ।

अट्टिदुग्ध पु० अट्टिभिर्यावभिर्दुग्धः अभिषुतः इत० । यावाभि-
षुते सोमे, “तिरो रोम पयते अट्टिदुग्ध” इति ऋ० ।

६, ६७, ११, “अट्टिदुग्धः यावाभिषुत” इति भा० ।

अट्टिद्रोणि स्त्री अट्टेर्द्रोणिणिव । पर्वतभवनद्वयम् “अट्टि-
द्रोणीरनपसारमार्गा” इति दश० ।

अट्टिपति पु० ईत० । हिमाचले तद्विवरणम् अचलराजशब्दे ।

अट्टिवर्हम् लि० अट्टेर्वर्ह इव बर्होऽस्य । अट्टिसारे
अतिकठिने “मोदूषं दौरदितिरट्टिवर्ह” इति
ऋ० १०, ६३, ३ ।

अट्टिवुष्ण पु० उपमा० ब० । अतिकठिने । “अयं निधिः
सरमे अट्टिवुष्ण इति” ऋ० १०, १०८, ७, ।

अट्टिभिद् पु० अट्टिं भिनत्ति भिद्-क्विप् ईत० । इट्टे ।
गोत्रभिच्छब्दे तङ्गेदेन विवरणम् ।

अट्टिभू स्त्री अट्टावपि भवति भू-क्विप् ७त० । अपराजिता
लतायाम् तस्याः पर्वतेऽप्यतिकठोरभूमिके जायमानत्वा-
त्तथात्वम् । पार्श्वत्यां स्त्री । पर्वतजातमात्रे लि० ।

अट्टिमाह पु० अट्टिमेघस्तज्जलं मिमोते मा-हच् । मेघजलनि-
र्भातरि ‘सर्वित् कोशं दिवो अट्टिमातरमिति’ ऋ० ६, ८६, ३ ।

अट्टिराज पु० अट्टीणां राजा टच्समा० । हिमाचले ।
अट्टिषु राजतेक्विप् अट्टिराज्यपि अत्रैव पु० । विवण-
मचलराजशब्दे ।

अट्टिषुत पु० अट्टिभिः यावभिः सुतः अभिषुतः इत० पत्वम् ।
यावाभिषुते सोमे । “अट्टिषुतो अट्टिषुतोर्वर्हिषोति” ऋ०
६, ७२, ४ अट्टिषुतः यावभिरभिषुत इति भाष्यम् ।

अट्टिसंहत पु० अट्टिभिः संहतम् अभिषुतम् । यावाभिषुते
सोमे “ससारो अट्टिसंहताविति” ऋ० ६, ६८, ६,
अट्टिरिव संहतः कठिनः । अतिकठिने लि० ।

अट्टिसार पु० अट्टेः सार इव । लौहे । अट्टेरिव सारोऽस्य
अतिकठिने लि० ।

अट्टिसारमय लि० अट्टिसारात्मकः । अत्यन्तकठिने ।

अद्वाश पु० अद्वाशाम् अद्वाशं ईशः ६३० । हिमाचले, शिवे च ।
अद्वाकन् लि० द्रुह-कनिप् न० त० । द्रोहाकर्त्तरि-“ता
वां समगद्गुहाणेषमिति” ऋ० ५, ७०, २, “हे अद्गुहाणा
अद्गोघाराविति” भाष्यम् ।

अद्गोघ लि० द्रुह-घञ् वेदे घत्वम् न० व० । द्रोहरहिते “त्वं
देहि सहस्रिणं रयिं नोऽद्रोघेणेति” ऋ० ३, ३२, ६, “अद्गो
घेण द्रोहरहितेनेति” भा० । न० त० । द्रोहाभावे पु० ।

अद्गोघावित लि० अद्गोघः आवितो येन । अद्गोहरत्तके ।
“हणुत धूमं हणुत सखायोऽद्गोघावित” इति वेदः ।

अद्गोह पु० अभावार्ये न० त० । द्रोहाभावे “अद्गोहोनाभि-
मानितेति” “अद्गोहः सर्वभूतानामिति” च पुरा० ।

अद्दय न० न द्वयम् । द्वित्वाभावे । नास्ति द्वयं द्वित्वं तज्ज्ञानं
वा यस्य । सर्वात्मतया आत्मज्ञो ब्रह्मात्मवत्त्वे, अभेदे च ।
“अर्थतोऽप्यद्वयानन्दमतोतद्वैतभानत” इति वे० सा० । ब्रह्मा-
द्वयं पश्यत इति अद्दयं विज्ञानाभेदः पदार्थानामस्त्वस्य
वादकत्वेन अस्त्वर्थे अच् । बौद्धभेदे ते हि “सहोपाल-
म्भानियमादभेदो नीलतद्वियोरित्यनेन” पदार्थानां संविद-
भिन्नत्वं वदन्ति विवरणं बौद्धशब्दे दृश्यम् ।

अद्दयवादिन् पु० अद्दयं वदति सर्वमेव वस्तु चित्तरूपं
नान्यदतो द्वितीयमस्तीति वदतीति वद-णिनि । अद्वैत-
वादिनं वैदान्तिके, बाह्यार्थाभावेन ज्ञानात्मकं सर्वं वस्तु
स्वीकुर्वति बौद्धे च ।

अद्दयस् लि० नास्ति द्वयं द्वित्वमस्य व० योगविभागात्
असिच् समा० । द्वित्वरहिते । “सखा सुयेवो अद्दया इति”
ऋ० १, १८७, २, “अद्दया द्वयरहित” इति भाष्यम् ।

अद्दयानन्द पु० नास्ति द्वयं द्वित्वं भेदः तज्ज्ञानं वा
यस्य यत्न वा तादृश आनन्दः । ब्रह्मरूपानन्दे अद्वैता-
नन्दे । “अर्थतोऽप्यद्वयानन्दमतोतद्वैतभानत इति” वे० सा० ।

अद्दयाविन् लि० अद्दयमस्त्वर्थे विनि ऋन्सि दीर्घः देव-
पितृयानरूपमार्गद्वयरहिते । “एतस्य पाथः पदम-
द्वयाविन्” इति ऋ० १, ४ १५६, २, अद्दयाविनः मार्ग-
द्वयरहितस्येति भाष्यम् ।

अद्दय लि० द्वयं द्विप्रकारोऽप्यस्य वा० उ न० त० । द्वि-
प्रकाररूपकाप्यन्ये अन्वर्तकैरुक्ते “उप द्वयुक्ताद्वयुक्
वसव इति” ऋ० ८, १८, १५ ।

अद्द्वार न० निन्दितं द्वारम् । प्रवेशानर्हे गुप्तद्वारे “अद्द्वारेण
प्रवेशनमिति” “अद्द्वारेण न चातोयाद्द्वारं वा वेष्ट
वा पुरमिति” च पुरा० । नास्ति द्वारमस्य व० ।

प्रवेशयोग्ये दुष्प्रवेशे, अगम्ये अनुपाये च लि० ।

अद्वितीय लि० द्विधा इतं भेदं गतम् द्वीतम् तस्य भावः द्वैतं
तस्मास्ति यस्य व० । सजातीयदिभेदशून्ये केवले परमा-
त्मनि । वस्तुद्वितीयमिति भा० “एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति”
श्रुतिः । “अत्र एकम्, एव, अद्वितीयमिति” पदत्रयेण
ब्रह्मणि भेदलयरहित्युक्तम् । तथाहि भेदस्तावत् द्विधा
स्वगतभेदः सजातीयभेदः विजातीयभेदश्चेति । दृष्टादीनां
स्वावयवशाखादिभ्यो भेदः स्वगतभेदः, घटात् घटान्तरस्य
भेदः सजातीयभेदः, घटस्य घटादितो भेदः विजातीयभेदः ।

ब्रह्मणश्च “तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य” इति सूत्रेण
स्वकार्यात् घटादितोऽनन्यत्वात् न स्वगतभेदः । घटादेर्व्यव-
हारिकसत्त्ववत्त्वेन पारमार्थिकसत्त्ववतो ब्रह्मणः विजातीय-
त्वेऽपि ततोऽभेदएव तद्विज्ञस्याभावात् “सर्वं खल्विदं
ब्रह्मेति” श्रुत्यन्तरात् तत्सजातीयवस्त्वन्तराभावादेव तद्भेदः
सिद्धयेत्यादिकमाकरे दृश्यम् । द्वितीयशून्ये, असङ्घचरे लि० ।

अद्विषेण लि० द्वेषुं शीलमस्य, द्विष-ण्यन्-किञ्च न० त० ।
प्रियरूपे, “मयोभुरद्विषेण्यः सखेति” ऋ० १, १८७, ३,
अद्विषेण्यः अद्विष्यसः प्रियरस इति भाष्यम् ।

अद्वेष पु० न द्वेषः अभावार्ये न० त० । द्वेषाभावे । न० ।
द्वेषरहिते लि० । “अद्वेषो हृत्सयोर्दधे” इति ऋ० १,
२४, ४, “अद्वेषः द्वेषरहितः नास्ति द्वेषोऽस्येति” भाष्यम् ।
एतेन अद्वेषः शब्दे एतन्मन्त्रस्योदाहरणत्वेनोपन्यासः
केपाञ्चित् भाष्यादर्शनमूलकः ।

अद्वेषस् लि० द्विष-अस्तुन् न० त० । द्वेषानान्ये द्वेषाकर्त्तरि
“अद्वेषो मरुतो गतमेतनेति” ऋ० ५, ८७, ८, “अद्वेषः
अद्वेषस” इति भाष्यम् ।

अद्वैत न० द्विधा इतम् द्वीतं तस्य भावः द्वैतं भेदः अभावार्ये
न० त० । अभेदे, “अद्वैतं सुखदुःखयोरनुगुणं सर्वास्व-
स्यासु यदिति” उत्तरचरितम् । नास्ति द्वैतं भेदो यत्न ।
भेदरहिते लि० ब्रह्मणि न० । “अद्वैततत्त्व इव सत्य-
तरेऽपि लोक” इति नैषधम् ।

अद्वैतसिद्धि पु० अद्वैतस्य जगतो ब्रह्माभेदस्य सिद्धिरत्र ।
स्वनामख्याते वेदान्तप्रकरणभेदे ६३० । तत्सिद्धौ स्त्री ।

अध अव्य० अथ वेदे “सुपांसुलुगित्यादिना” वर्षव्यत्ययः । अथ-
शब्दार्थे “अथा निबद्ध उत्तर” इति ऋ० ४, १८, ६, अथा
“अथानन्तरमिति” भा० । अथापीषस्य पोषेणेति य०
१२, ८, अधेति अव्ययम् अथार्थे “निपातस्य चेति” ण०
दीर्घ इति वेददीपः ।

अधःकाय पु० अधः अधरं कायस्य एकदेशि० । नाभेरधः-
प्रदेशे नेत्यनुवृत्तौ “केशाक्षीविमधःकायं संस्पृशन् धरणीम-
पीति” स्मृतिः । “अधःकायं नीभेरधःप्रदेशमिति” रघु० ।

अधःकार पु० अधरमित्यर्थे अधः तस्य कारः । न्यूनीकरणे,
तिरस्कारे, अधरीकरणे च ।

अधःक्षिप्तं त्रि० अधोमुखेन क्षिप्तम् क्षिप-क्त शाक० त० । अधो-
मुखतया स्थापिते न्यक्षिते न्युज्जीकृते, अधस्ताद्विहिते च ।

अधःपुष्पी स्त्री अधोमुखं पुष्पं यस्याः (अनन्तमूल) गोजि-
ह्वायाम् अशक्पुष्पग्राम् (भाटुङ्क) इति ख्याते वृक्षे इत्यन्ये ।

अधः(धश्शु)शय्या स्त्री अधोवर्तिनी शय्या वा सत्वम् । खड्गा-
वर्जनेन भूमिशय्यायाम् “अग्नोन्मनं ब्रह्मचर्यमधःशय्यां
गुरोर्हितम् । आ समावर्त्तन्नात् कुर्यादिति” मनु० ।

अधन त्रि० नास्ति धनमस्य । धनहीने दरिद्रे स्वातन्त्र्यरहिते
च । “अधनो हि धनं लब्ध्वा हणवत् मन्यते जगदिति”
नीति० । “भार्या उल्लङ्घ दासश्च त्वय एवाधमाः स्मृताः ।
यत्ते समधिगच्छन्ति यस्मैते तस्य तद्धनमिति” मनुः ।
“स्वातन्त्र्यराहित्यपरमिति” दायभागः ।

अधम त्रि० अव-अम-धादेशः । कुत्सिते, हीने च । “सर्वत्र
त्रिविधा भेदा उत्तमाधममध्यमा” इति । “अधमसमवरिष्ठा
न्यर्ककेन्द्रादिसंस्थे शशिनि विनयवित्तज्ञानधीनैपुणाना-
मिति” ज्योतिषोक्ते नृणां वित्तज्ञानादिषु अधमत्वसूचके
रविचन्द्रयोः स्थितिविशेषरूपे योगभेदे ।

अधमभृतक पु० कर्म० । “उत्तमस्त्वाधुधीयोऽत्र मध्यमस्तु
क्षणीयः । अधमो भारवाही स्यादित्येवं त्रिविधो भृत
इति” स्मृत्युक्ते, पञ्चविधशुभ्रकर्ममध्ये भृतकभेदे ।

अधमर्ष त्रि० कर्ष अवश्यदेयम् तत् अधमं शोध्यं यस्य व० ।
अवश्यदेयार्थशोधके (स्वातक) इति प्रसिद्धे कर्षणग्रहीतरि ।

अधमर्णिक त्रि० अधमकर्मणमवश्यदेयं दाहत्वेनास्यस्य ठन् ।
अधमर्णशब्दार्थे । “ग्रहीता च क्रमाहायो धनिनामधम-
र्णिक” इति याज्ञ० । “यैरैरुपायैरर्थं स्वं प्राप्नुयादुत्तम-
र्णिकः । तैरैरुपायैः संवृष्ट्य दापयेदधमर्णिकमिति” मनुः ।
अस्यर्थे इति । अधमर्णोत्पत्त्यर्थे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

अधमाङ्ग न० अधमम् अङ्गम् कर्म० । चरणे । तस्य सर्वा-
ङ्गमेकया अधरस्थत्वात् अधमत्वम् ।

अधमार्ध न० अधममर्धम् । नाभेरधोभागे । ततः भवादौ
यत् । अधमार्धम् तद्भवादी, तत्सम्बन्धिनि च त्रि० ।

अधर पु० न भ्रियते धृष्ट-अच् न० त० । (टोट) इति ख्याते
जङ्घे, नीचे वा ओष्ठे । “पिबति रतिसर्वस्वमधरमिति”

शकु० । “निर्गृहारागोऽधर” इति सा० दर्प० । “उत्ता-
मुखे विम्बफलाधरोष्ठे” इति कुष्मा० । “अधरं
खलु विम्बनामकं फलमाभ्यामिति भव्यमन्यम् । लभ-
तेऽधरविम्बइत्यदः पदमस्या रदनच्छदे वददिति” नैष० ।
धरणं धरः व० । तत्सम्बन्धरहिते हीने, पूव० । तत्र,
नीचे च अधरमन्दरे स्त्रीचिह्नभेदे पु० न० । हीनवादिनि
त्रि० । अर्धं सर्वनामकार्यभाक् । तत्त्वायं विशेषः
पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञाया-
मिति (पा० ग०) । इत्युक्तेः व्यवस्थायामेवास्य सर्वनामता-
व्यवस्था च स्त्राभिधेयामेवोऽवधिनियमः । अवधित्वञ्च दैशिकं
कालिकञ्च तत्र “पूर्वपरादिशब्दानां केषाञ्चित् प्रविभागतः ।
सामान्येनाभिधानेऽपि प्रष्टादेशकालयोरेत्य” भित्युक्तोक्तैः
केषाञ्चिदेव उभयावधित्वनियमः न सर्वेषाम्, तथाहि पूर्वा-
परावरपरोत्तरशब्दा मुख्यवृत्त्या दिक्कालयोर्वचने तदव-
च्छिन्नदेशग्रामादौ च । तत्र पूर्वस्यां दिशि वसति, पूर्व-
स्यादिषु आगतः पूर्वादिकसम्बन्धात् पूर्वा वासी । एवं
पूर्वस्मिन् मासे वसति पूर्वस्मात् मासाद्विद्वत्तः । तत्काल-
सम्बन्धात् पूर्वे गुरुः पूर्वस्मिन् गुरोरागतः पूर्वस्मात्
प्रासादागत इत्यादि । एवम् अपरावरपरशब्दत्रयस्यापि
“ते च विनापि दिक्कालसम्बन्धं देशवृत्तिमन्तः इति भेदः ।
अपरदेशसम्बन्धादपरो ग्रामः अवरो वा । अपरस्मिन् अव-
रस्मिन् वा पर्वते वसति । सन्निकर्षे विप्रकर्षे च सर्वास्तु
दिक्षु तल्लोऽयं व्यपदेशः । न तु ते दिग्गतसम्बन्धेन तत्तदर्थं
बोधकाः एकस्यामेव दिशि स्थितयोर्निकटानिकटयोः
परावरादिव्यपदेशप्रवृत्तेः । एतच्छब्दामेकया मुख्यवृत्त्या
वक्ष्यमाणकारिकायां देशग्रहणम् सार्धकं अन्यस्य तु
स्वतो देशवृत्तित्वम् । सन्निकर्षासन्निकर्षयोर्देशवत् कालो-
ऽप्याश्रयः । तेन परः अपरः अवरो वा काळः ।
अतएव परकालसम्बन्धात् परः पाणिनिः अपरकाल-
संबन्धादपरः कैयटादिरिति । दक्षिणाधरशब्दौ तु दिशि
दिगवच्छिन्ने पर्वतादौ च वर्त्तन्ते न तु काळे, नापि
कालावच्छिन्ने इति भेदः । दक्षिणस्यां वसति, दक्षिणे
पर्वते वा वसति, अधरस्यां दिशि वसति अधरदिकसम्ब-
न्धात् अधरप्रासादे वा वसति इति । तेन “स्वस्वज्ञातिधने-
ऽनाभि कालदिग्देशवृत्तयः । पूर्वापरावरधराधराश्च
दक्षिणोत्तरौ” इति गणरत्ने सर्वेषां कालादिर्वाचित्वोक्तावपि
दक्षिणाधरयोस्तु न कालवृत्तित्वमिति तेनैव स्वकृतव्याख्यान-
रूपे गणरत्नमहोदधौ स्थिरीकृतम् । दक्षिणस्यां दिशि

स्त्री० दक्षिणदिशश्च भूगोले यथाधरत्वं तथा उदक्शब्दे
वक्ष्यते । सर्वनामां दृष्टौ पुंश्रद्धावात् अधरस्यां भवः अधर-
तन इत्यादि अधरस्यां वर्तते अधरदक्षिः अधरा अधरस्याः
अधरस्यामित्यर्थे अधरत इत्यादि । [अधोभागे इत्यर्थे ।
अधरतस् अय्य० अधर-तसिल् । प्रथमापञ्चमीसप्तमप्रथदृष्टौ
अधरत्तात् अय्य० अधर+अस्ताति घृ० । अधरत इत्यर्थे ।

“पुरस्तात् सवितोत्तरत्तादधरत्तादिति” ऋ० १०, २६, १४,
अधरमधु न० अधरस्य मध्वन् आस्तादातिशयात् ।
अधररसे । [रतइत्यर्थे

अधरस्तात् अय्य० अधर+सप्तम्यादर्थे अस्ताति । अध-
अधराच्च लि० अधरां दक्षिणां दिशमश्नुति किप् । दक्षिण
दिगन्तरि । “प्राङ् वा उदङ् वाऽधराङ् वा प्रध्नायीताभि-
नवाश्च इति ऋ० ७० । स्त्रियामधराचीति । सा च
दक्षिणस्यां दिशि च ।

अधराचीन लि० अधराचि भवः अधराच्+ख । अधःप्रदेश-
भवे । “अधराचीनमक्षयोदपामप” इति ऋ० २, १७, ५,
अधराच्च लि० अधरच्यां भवः यत् । दक्षिणदिग्भवे अधो-
दिग्भवे च । “अरसं प्राचं विपसरसं यदुदोचम्
अथैकमधराचमिति” वेदः ।

अधरात् अय्य० अधर+अस्यर्थे आति । अधरतइत्य-
स्यार्थे । “पश्चादोत्तरादधरादाधरत्तादिति” ऋ० ६, ६, ६,
अधरात् दक्षिणत इत्यर्थः ।

अधरीण लि० अधरे भवः अधर+ख । अधरभवे ।

अधरेण अय्य० अधरस्मिन् देशे, दिशि वा अधर+
एनप् । प्रथमासप्तमीदृष्टौ आसन्ने नीचे देशादौ, सन्नि-
कृष्टदक्षिणदिशि च । [त्वसपचारात् । अधरदिवसे ।

अधरेद्युस् अय्य० अधरे दिने अधर+एद्युस् । कालदक्षि-
अधरोत्तर न० अधरश्च उत्तरश्च समा० इ० । न्यूनाधिक्यवति
निमोद्धते । “अद्यात् काकः पुरोडाशंश्चावलिह्याञ्जविस्तथा
स्नात्वं च न स्यात् कस्मिंश्चित् प्रवर्त्तताधरोत्तर-
मिति” मनुः ।

अधर्म्म पु० ध्रियतेऽनेन घृ-मनिन् विरोधे न० त० । धर्मवि-
रोधिना वेदादिनिषिद्धकर्मजन्ये पापे, तज्जन्तुभूतप्राणिहिं-
सादौ च । “नोदनालक्षणोऽधोऽधर्म” इति स्मृतकारेण
निषेधलक्षणोऽनर्घोऽधर्म इति तल्लक्षणं सूचितम् तत्र
वेदप्रतिपाद्योऽधोऽधर्म, तद्विषेधप्रतिपाद्योऽनर्घः अधर्मः ।
स च निषिद्धकर्मधीनः पापनामा अदृष्टभेदः । अनर्घश्च
अनिष्टसाधनम् । तत्सत्त्वशुक्तिस्तु “विहितस्थानलुष्ठाना-

द्विन्दितस्तु च सेवनात् अनियन्त्राज्ञेन्द्रियाणाम् भवः
पतनमृच्छतीति” । “शरीरजैः कर्मदोषैर्योति स्था
परतां नर” इत्यादिना शास्त्रेण कर्मणाभाशुविनाशिनं
कालान्तरभविनरकादिजन्मविशेषान् प्रति हेतुत्वोक्तावपि
तथात्वं मध्यस्थद्वारीभूतमदृष्टं विना न सम्भवतीति तत्
कल्प्यते अतः “चिरध्वस्तं फलायात्मनित्यादिना” अदृष्ट-
शब्दे दर्शितयुक्तेषु पापसत्त्वसाधनम् । “अधर्म्मेषधते
तावत् ततो भद्राणि पश्यति । ततः सपत्नान् जयति
समूलस्तु विनश्यतीति” मनुः । “अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं
सृजामप्रहमिति” गीता । अधर्म्मभेदात्गतविशेषोक्तो-
न्नाधर्म्मसत्त्वम् यथा

“कर्मभिर्नियतैर्बद्धो जन्तुर्दुःखान्नुपाश्रुते । येन येन तु
भावेन कर्मणा पुरुषो गतिम् । प्रयाति परेषां घोरं तस्मै
वक्ष्यामृतः परम् । अधीत्य चक्षुरो वेदान् द्विजो भोक्ष-
समन्वितः । पतितोऽतु प्रतिगृह्णाथ खरयोनी प्रजायते ।
खरो जीवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत ! । खरो हृतो
बलीवर्हः सप्त वर्षाणि जीवति । बलीवर्हो हृतश्चापि जायते
ब्रह्मराजसः । ब्रह्मराजश्च मासांस्त्रीस्ततो जायेत ब्राह्मणः ।
पतितं याजयित्वा तु क्षमियोनी प्रजायते । तत्र जीवति
वर्षाणि दश पञ्च च भारत ! । क्षमिभावादिमुक्तस्तु ततो
जायेत गर्हभः । गर्हभः पञ्च वर्षाणि पञ्च वर्षाणि
शूकरः । कुकुटः पञ्च वर्षाणि पञ्च वर्षाणि जम्बुकः ।
श्वा वर्षमेकं भवति ततो जायेत मानवः । उपाध्यायस्य
यः पापं शिष्यः कुर्याद्विद्विमान् । स जीव इह संसारां-
स्त्रीनाम्रेति न संशयः । प्राक् श्वा भवति राजेन्द्र ! ततः
क्रव्यात्ततः खरः । ततः प्रेतः परिक्लिष्टः पश्चाज्जायेत
ब्राह्मणः । मनसाऽपि शूरोर्भाष्यं यः शिष्यो याति पाप-
कृत् । स उप्यान् प्रेतं संसारानधर्म्मणोऽहं चेतसा ।
अधोनी तु स सम्भूतस्त्रेण वर्षाणि जीवति । तत्रापि
निधनं प्राप्नोति क्षमियोनी प्रजायते । क्षमिभावमनुप्राप्तो
वर्षमेकान्तं जीवति । ततस्तु निधनं प्राप्नोति ब्रह्मयोनी
प्रजायते । यदि सुक्लृप्तं शिष्यं पुरुषं न्यादकारणे ।
आत्मनः कामकारेण सोऽपि हिंस्रः प्रजायते । पितरं
मातरश्चैव यस्तु पुत्रोऽवमन्यते । सोऽपि राजन् ! हृतो
जन्तुः पूर्वं जायेत गर्हभः । गर्हभत्वन्तु सव्याप्य दश वर्षाणि
जीवति । संवत्सरन्तु कुम्भीरस्ततो जायेत मानवः । सुक्लृप्त
मातापितरौ यस्य रुष्टावुभावपि । सुक्लृप्तपद्मानतः सोऽपि
हृतो जायेत गर्हभः । खरो जीवति मासांस्तु दश श्वा

च चतुर्दश । विडालः सप्त मासांस्तु ततो जायेत मानवः । मातापितरावाक्रुष्ट सारिकः सम्प्रजायते । ताडयित्वा तु तावेव जायते कच्छपो नृप ! । कच्छपो दश वर्षाणि त्रीणि वर्षाणि शङ्कः । व्यालो भूत्वा च वस्त्रासांस्ततो जायेत मानुषः । भर्तृपिण्डसुपाश्रु यो राजद्विष्टानि सेवते । सोऽपि मोहसमापन्नो नृतो जायेत वानरः । वानरो दश वर्षाणि पञ्च वर्षाणि मूषिकः । श्वाऽथ भूत्वाऽथ वस्त्रासांस्ततो जायेत मानुषः । न्यासापहर्त्ता तु नरो यमस्य विषयं गतः । संसाराणां शतं गत्वा क्षमियोनौ प्रजायते । तत्र जीवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत ! । दुष्कृतस्य क्षयं कृत्वा ततो जायेत मानुषः । अस्त्रयको नरश्चापि नृतो जायेत शार्ङ्गकः । विश्वासहर्त्ता च नरो भीनो जायेत दुर्धर्मातिः । भूत्वा भीनोऽष्ट वर्षाणि नृगो जायेत भारत । नृगस्तु चतुरो मासांस्ततश्चागः प्रजायते । आगस्तु निधनं प्राप्य पूर्णं संवत्सरे ततः । कीटः प्रजायते जन्तुस्ततो जायेत मानुषः । धान्यान् यवांस्तिलान् माषान् कुलत्थान् सर्षपांश्चान् । कलायानथ सुह्रांश्च गोधूमानतसीस्तथा । शस्यस्थान्यस्य हर्त्ता च मोहाज्जन्तुरचेतनः । स जायते मङ्गराज ! मूषिको निरपत्यपः । तत्र प्रेत्य मङ्गराज ! नृगो जायेत शूकरः । शूकरो जातमात्रस्तु रोगेण न्नियते नृप ! । श्वा ततो जायते मूढः कर्मणा तेन पार्थिव ! । भूत्वा श्वा पञ्च वर्षाणि ततो जायेत मानवः । परदारभिमर्षन्तु कृत्वा जायेत वै हकः । श्वा शृगालस्ततो नृतो व्यालः कङ्को वकस्तथा । आतृभार्यान्तु पापात्मा यो धर्षयति मोहितः । पुंस्त्रोकिस्त्वमाप्नोति सोऽपि संवत्सरं नृप ! । सखिभार्यां गुरोर्भार्यां राजभार्यान्तथैव च । धर्षयित्वा तु कामाय नृतो जायेत शूकरः । शूकरः पञ्च वर्षाणि दश वर्षाणि वै हकः । विडालः पञ्च वर्षाणि दश वर्षाणि कुक्कुटः । पिपीलिकस्तु मासांस्त्रीन् कीटः श्रान्मासमेव तु । एतान्मासाद्य संसारान् क्षमियोनौ प्रजायते । तत्र जीवति मासांस्तु क्षमियोनौ चतुर्दश । ततोऽधर्मक्षयं कृत्वा पुनर्जायेत मानवः । उपस्थिते विवाहे तु यत्र दानेऽथवा विभो ! । मोहात्करोति यो विभं स नृतो जायते क्षमिः । क्षमिर्जीवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत ! । अधर्मस्य क्षयं कृत्वा ततो जायेत मानवः । पूर्व्यं दत्त्वा तु यः कन्यां द्वितीये दातुमिच्छति । सोऽपि राजन् ! नृतो जन्तुः क्षमियोनौ प्रजायते । तत्र जीवति वर्षाणि त्रयोदश

युधिष्ठिर ! । अधर्मसङ्क्षये सुकृत्स्ततो जायेत मानुषः । देवकार्यमकृत्वा तु पितृकार्यमथापि वा । अनिष्ठांश्च समश्रुन् वै नृतो जायेत वायसः । वायसः शतवर्षाणि ततो जायेत कुक्कुटः । जायते व्यालकश्चापि मासं तस्मात्तु मानुषः । अष्टौ पितृसमश्चापि आतरं योऽवमन्यते । सोऽपि नृत्यसुपागमश्च क्रौञ्चयोनौ प्रजायते । क्रौञ्चो जीवति मासांस्तु दश द्वौ सप्त पञ्च च । ततो निधनमापन्नो मानुषत्वसुपाश्रुते । दृषलो ब्रह्मर्षी गत्वा क्षमियोनौ प्रजायते । ततः सम्प्राप्य निधनं जायते शूकरः पुनः । शूकरो जातमात्रस्तु रोगेण न्नियते नृप ! । श्वा ततो जायते मूढः कर्मणा तेन पार्थिव ! । श्वा भूत्वा कृतकर्माऽसौ जायते मानुषस्ततः । तत्पापत्वं समुत्पाद्य नृतो जायेत मूषिकः । कृतघ्नस्तु नृतो राजन् ! यमस्य विषयं गतः । यमस्य पुरुषैः क्रुद्धैर्धर्मं प्राप्नोति दारुणम् । दण्डं समुद्गरं शूलमग्निकुम्भञ्च दारुणम् । असिपत्नवनं घोरं बालुकां कूटशाल्मलीम् । एताश्चान्याश्च वह्नीः स यमस्य विषयं गतः । यातनाः प्राप्य तत्रोद्यास्ततो बध्यति भारत ! । ततो हतः कृतघ्नः स तत्रोद्यैर्भरतर्षभ ! । संसारचक्रमासाद्य क्षमियोनौ प्रजायते । क्षमिर्भवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत ! । ततो गर्भसमासाद्य अत्रैव न्नियते शिशुः । ततो गर्भशतं जन्तुर्बहुभिः सम्प्रपद्यते । संसारांश्च बहून् गत्वा ततस्त्रिर्यक् प्रजायते । ततो दुःखमनुप्राप्य बहुवर्षगणानिह । अपुनर्भवसंयुक्तस्ततः क्रुद्धः प्रजायते । दधि कृत्वा वकश्चापि श्वो मत्स्यानसंस्कृतान् । चोरयित्वा तु दुर्बुद्धिर्भुङ्क्षुः प्रजायते । फलं वा मूलकं कृत्वा अपूपं वा पिपीलिकाः । चोरयित्वा तु निष्पावं जायते हलगोलकः । पायसं चोरयित्वा तु तित्तिरित्वमवाप्यते । कृत्वा पितृस्य पूं कुम्भोलूकः प्रजायते । अयो कृत्वा तु दुर्बुद्धिर्वायसो जायते नरः । कांसं कृत्वा तु दुर्बुद्धिर्हारीतो जायते नरः । राजतं भोजनं कृत्वा कपोतः संप्रजायते । कृत्वा तु काञ्चनं भाण्डं क्षमियोनौ प्रजायते । पत्नीं चोरयित्वा तु क्रकत्वं स गच्छति । कौशिकन्तु ततो कृत्वा नरो जायेत वत्सकः । अंशुकं चोरयित्वा तु शुको जायेत मानवः । चोरयित्वा दुग्धलन्तु नृतो हंसः प्रजायते । क्रौञ्चः कापीसिकं कृत्वा नृतो जायेत मानवः । चोरयित्वा नरः पट्टं त्वाविकञ्चैव भारत ! । क्षौमञ्च वस्त्रमादाय शशो जन्तुः प्रजायते

वर्णान् हृत्वा तु पुरुषो ऋतो जायेत वर्हिणः । हृत्वा
रक्तानि वस्त्राणि जायेते जीवजीवकः । वर्णकादीस्तथा
गन्धशौरयित्वेह मानवः । कुच्छुन्दरित्वमाप्नोति राजन् !
लोभमपरायणः । तत्र जीवति वर्षाणि ततो दश च पञ्च
च । अधर्म्मस्य ज्ञयं कृत्वा ततो जायेत मानवः ।
चोरयित्वा पयश्चापि बलाका सम्प्रजायते । यस्तु चोर-
यते तैलं नरो मोहसमन्वितः । सोऽपि राजन् ! ऋतो जन्तु-
स्तेनपायी प्रजायते । अशस्त्रं पुरुषं हृत्वा शशस्त्रः
पुरुषाधमः । अर्थाधीं यदि वा वैरो स ऋतो जायते
खरः । खरो जीवति वर्षे द्वे ततः शस्त्रेण
बध्यते । स ऋतो ऋग्योनौ तु नित्योद्दिग्मोऽभिजायते ।
ऋगो बध्यति शस्त्रेण गते संवत्सरे तु सः । हतो
ऋगस्ततो मीनः सोऽपि जालेन बध्यते । मासे चतुर्थे
सम्प्राप्ते श्वापदः सम्प्रजायते । श्वापदो दश वर्षाणि द्वीपी
वर्षाणि पञ्च च । ततस्तु निधनं प्राप्य कालपथ्याय-
नोदितः । अधर्म्मस्य ज्ञयं कृत्वा ततो जायेत मानुषः ।
स्त्रिंशं हृत्वा तु दुर्बुद्धिर्यमस्य विषयं गतः । बद्धकेशान्
रुमासाद्य संसारंश्चैव विंशतिम् । ततः पञ्चान्महाराज !
कमियोनौ प्रजायते । कमिर्विंशतिवर्षाणि भूत्वा जायेत
मानुषः । भोजनं चोरयित्वा तु मक्षिका जायते नरः ।
मक्षिकावक्त्रवशो बहून् मासान् भवत्युत । ततः पाप-
ज्ञयं कृत्वा मानुषत्वमवाप्नुते । धान्यं हृत्वा तु पुरुषो
लोभशः सम्प्रजायते । तथा पिण्याकसंमिश्रमशनं चोर-
यन्नरः । स जायते वस्तुसमो दारुणो मूषिको महान् ।
दशन् वै मानुषं नित्यं पापात्मा स प्रजायते । घृतं हृत्वा
तु दुर्बुद्धिः काकमङ्गुः प्रजायते । मत्स्यमांसमथो हृत्वा
काको जायेत दुर्म्मतिः । लवणं चोरयित्वा तु चौरि-
काकः प्रजायते । विश्वासेन तु निक्षिप्तं यो वै निज्झौति
मानवः । स गतायुर्नरस्तादृक् मत्स्योनौ प्रजायते ।
मत्स्योनिमनुप्राप्य ऋतो जायेत मानवः । मानुषत्व-
मनुप्राप्य क्षीणायुरुपपद्यते । पापानि तु नराः कृत्वा तिर्यग्
जायेत भारत ! । न चात्मनः प्रमाणेन धर्म्मं जानन्ति
किञ्चन । ये पापानि नराः कृत्वा निरस्यन्ति प्रतैः सदा ।
सुखदुःखसमायुक्ता व्याधितास्ते भवन्त्युत । असंवासाः
प्रजायन्ते स्नेच्छा अपि न संशयः । नराः पापसमाचारा
लोभमोहसमन्विताः । वर्जयन्ति च पापानि जन्मप्रभृति
ये नराः । अरोगा रूपवन्तश्च धनिनश्च भवन्त्युत । स्त्रियो-
ऽप्येतेन कल्येन कृत्वा पापमवाप्नुयुः । एतेषामेव जन्तूनां

भार्यात्वमुपयान्ति ताः । परस्वहरणे दोषाः सर्वे एव
प्रकीर्त्तिताः । एतद्देवैर्मात्रेण कथितं ते मयाऽनघ ! ।
अपरान् मत्कथायोगे भूयः श्रोष्यसि भारत ! । एतन्मया
महाराज ! ब्रह्मणो वदतः पुरा । सुरपीणां क्षुं मध्येष्ट-
श्चापि यथातथम् । मयाऽपि तच्च कात्स्न्येन यथावदनुवर्णित-
म् । एतच्छ्रुत्वा महाराज ! धर्मे कुरु मनः सदा ह० वं० ।
“महापातकजान् घोरान्नरकान् प्राप्य दारुणान् । कर्मज-
यात् प्रजायन्ते महापातकिनस्त्रिह । ऋगश्वशूकरोद्राणां
ब्रह्महा योनिमृच्छति । खरपुक्सवेणानां सुरापो नात्र
संशयः । कमिकोटपतङ्गत्वं खर्णहारी समाप्नुयात् । तण-
गुल्मलतात्वञ्च क्रमशोगुरुतल्पग” इति । “श्वशूकरखरो-
द्राणां गोऽजाविमृगपक्षिणाम् । चण्डालपुक्सनान् च ब्रह्म-
हा योनिमृच्छति । कमिकोटपतङ्गानां विड्भुजाश्चैव पक्षि-
णाम् । हिंसाणाञ्चैव सत्वानां सुरापो ब्राह्मणो व्रजेत् ।
लताहिंसरटानाञ्च तिरश्चां चाम्बुचारिणाम् । हिंसा-
णाञ्च पिशाचानां स्तेनोविप्रः सहस्रशः । तणगुल्मलतानां
च क्रव्यादां दंष्ट्रिणामपि । क्रूरकर्मकृताश्चैव शतशोगुरु-
तल्पग” इति । “ब्रह्महा क्षयरोगी स्यात् सुरापः श्यावदन्तकः ।
हेमहारी च कुनखो दुश्कर्मा गुरुतल्पगः । यो येन संव-
सलेषां स तस्मिन्गोऽभिजायते । अन्नहर्त्ता मयाषी स्यान्मूको-
वागमहारकः । धान्यमिश्रोऽतिरिक्ताङ्गः पिशुनः पूति-
नासिकः । तैलहृत्तैलपायी स्यात् पूतिवक्त्रस्तु सूचकः ।
यद्वा तद्वा परद्रव्यमपहृत्य बलाद्धरः । अवश्यं याति
तिर्यङ्गान्मृगं चैवाञ्जतं हविरिति” । “परस्य योषितं
हृत्वा ब्रह्मस्वमपहृत्य च । अरग्ये निर्जले देशे
भवति ब्रह्मराक्षसः । हीनजातौ प्रजायेत परद्रवाप-
हारकः । पलशकं शिखी हृत्वा, गन्धान् कुच्छुन्दरिः
शुभान् । मणिसुक्ताप्रवालानि हृत्वा लोभेन मानवः ।
विविधानि च रत्नानि जायते हेमकर्तृत्विति” । “मूषिको
धान्यहारी, स्याद्यानसुद्रः, कपिः फलम् । जलं ज्ञवः, पयः
काको, गृहकारि ह्यपस्वरम् । मधु दंशः, पलं गृध्रो,
गाङ्गोधा, ऽग्निर्वकस्तथा । श्वित्वो वस्त्रं, श्वा रसन्तु, चोरी
लवणहारकः । प्रदर्शनार्थमेतत्तु मयोक्तं स्तेयकर्मणि ।
द्रव्यप्रकाराहि यथा तथैव प्राणिजातयः” इति । “द्रव्यस्या-
पक्षियमाणस्य यादृशः प्रकारस्तादृश एव प्राणिजातयः
स्तेयकर्मण्यपहर्त्तारो भवन्ति यथा कांस्यहारी हंस
इति । अथवा यत्फलसाधनद्रव्यमपहर्तति तत्साधन-
विक्रयो यथा पङ्कतामश्वहारक इति” मिता० । “ब्रह्महा

कधी, तैजसापहारी मण्डली, देवब्राह्मणाक्रोशकः खलति, गेरदार्गनादुन्मत्तौ, गुरुप्रतिहन्नापहारी, गोमन्त्राब्धौ, धर्मपत्नीं सुहृन्नायत्र मष्टतः शब्दवेधी प्राणिविशेषः, कुण्डाशी भगभक्तो, देव-ब्राह्मण-स्वापहारी पाण्डुरोगी, न्यासापारी च काणः, स्त्रीपण्योपजीवी मण्डः, कौमार-दारत्यागी दुर्भगो, मिष्टकाशी वातगुल्मी, अभयभक्तको-मण्डमाली, ब्राह्मणीगामी निर्वीजी, क्रूरकर्मा वासनो, वस्त्रापहारी पतङ्गः, शय्यापहारी क्षणिकः, शङ्खशुभ्र-पहारी, कपाली दीपापहारी कौशिको, मितधुक् क्षयी, मातापितोराक्रोशकः खड्गन" इति अन्ततवागुल्लण्यो, सुडमुडः संलग्नवाक् जलोदरी, दारत्यागी कूटसाक्षी-क्षीपदी, उच्छन्नजङ्गावरणो, विवाहविभक्तार्ता क्षिप्रोः, अवगुरणः क्षिप्रहस्तो, मातृभोऽन्धः, क्षुधागामी, वात-दृषणः, चतुष्पथे विषमूलविसर्जने मूलकच्छी, कन्यादूषकः मण्डः, ईर्ष्यालुर्भगः, पितोर्विषदमानोऽपहारी, न्यासा-पहार्यनपत्यो, रत्नापहार्यन्तदरिद्रो विद्याविक्रयी पुरुष-मृगः, वेदविक्रयी द्वीपी, बह्व्याजकोजलज्वः, अयाज्या-जकोवराहः, अग्निमन्त्रतभोजी वायसः, मिष्टकभोजी वानरः, यतस्ततोऽभ्रन्माजिरः, कलवनदहनात्स्वद्योतः, दारकाचार्यैमुखविगन्धिः, पर्यषितभोजी कृमिः, अदत्तादा-यो बलीवर्दी, मत्सरी भ्रमरः, अग्नूत्सादी मण्डलकधी, मूद्राचार्यैः शपाकः, गोहृता सपयः, स्नेहापहारी क्षयी, अन्नापहार्य जीर्णी, ज्ञानापहारी मूर्खः, चण्डालोपक-सीगमनेऽजगरः, प्रज्जितागमने मरुपिशाचः, शूद्रागमने दीर्घक्रीडः, सपत्नीभगामी दरिद्रः, जलहारी मत्स्यः, क्षीरहारी बलाका, वाङ्मुषकोऽङ्गपीनः, अविश्रयविक्रयो मृगः, राजमहिषीगामी नडंसकः, राजाक्रोशको गर्दभः, गोगामी मण्डः, अनध्यायाध्ययने शृगालः, परद्रव्याप-हारी परप्रेष्यः, मत्स्यपथे गर्भवासी" इत्येवं नानास्मृति-वचनैः गतिविशेषो मिताक्षरायां दर्शितस्तेन तत्कालप-र्यन्तस्यायिताऽधर्मस्तेति ममते। न० अनिच्छमा० अधर्मा । पुण्यरूपधर्मशून्ये लि० । नास्ति निवृत्तः धर्मो यस्य अनिच्छमा० अधर्मा । क्षीणपुण्ये लि० । "तारकावर्ष-मिवाधर्मविनाशपुनर्भवमिति" काद० । गुणाद्यपरपर्यायः अधर्मस्तद्विधे ब्रह्मणि न० ।

अधर्माचारिन् लि० न धर्मं चरति अनुतिष्ठति चर+णिनि इत० न०त० । धर्मकल्याणनुष्ठायिनि, पापानुष्ठायिनि च स्त्रियां ङीप् ।

अधर्ममय लि० अधर्मेण प्रचुरः प्राचुर्यार्थे मयट् । पाप-प्रचुरे । स्त्रियां ङीप् । [पापाचारिणि । अधर्मात्मन् लि० अधर्मप्रधानः आत्मा यस्य । प्राधान्येन अधर्मास्तिकाय पु० आर्हतमतसिद्धेषु जीवादिपञ्चकास्त-कायेषु मध्ये स्थितिस्वभावके प्रदार्थभेदे विवरणमर्हच्छब्दे दृश्यम् । [ङीप् ।

अधर्मिन् लि० अधर्मः पापमयस्य इति । पापवति स्त्रियां अधर्मिष्ठ लि० अतिशयेन अधर्मी इष्टन् भत्वाङ्ङीप् । भृशपापयुक्ते ।

अधर्मी लि० न धर्माय हितं यत् । पापापादके, "पञ्चानां तु तयो धर्माद्वावाधर्मी कृताविहेति" मनुः ।

अधवा स्तो न विदमानो धर्मो भर्ता यस्याः । नृतभर्तृकायां विधवायाम् स्त्रियाम् । [भागनन्ति लि० ।

अधश्चर पु० अधः खनित्वा चरति अच् । चौरै, अधो-अधश्चौर पु० अधोभागे खनित्वा चोरयति चुर-अच् स्तार्थे अण् । सन्धिं कृत्वा चौर्यकारके । (सिन्धियाल) ।

अधश्शिरस् न० अधोवर्त्ति शिरः सस्य शत्वम् वा । अवाङ्मस्तके ।

अधस् अव्य० अधर+असि अधरगन्धस्थाने अधादेशश्च । पाताले, अधस्थानमात्रे च । तत्रापि अर्थवशात् प्रथमा-पञ्चमीसप्रत्यया उच्येयाः । तत्र प्रथमार्थे अधोऽर्थः, पञ्च-मर्थे अधोऽहत्वात् पतति, सप्रमर्थे अधोऽहत्वे शेते इत्यादि । "अधः कर्षाद्भुजतभूमिभागमिति" कुमा० । "पतत्यधोधाम विसारि सर्वतः, इति भावः ।

अधस्तन लि० अधोभवः अधस्+तु तट् च । अधोभवे स्त्रियां ङीप् । "एवमागामियागोयसख्यकालादधस्तनः स्वकालादुत्तरो गौणः कालः पूर्वस्य कर्मण इति" स्मृतिः । "अधस्तनः पूर्वतनः दृक्वच्छास्त्रेषु व्यवहार" इति न्याया-दिति" रघुनन्दनोक्तेः पूर्वतनेऽपि ।

अधस्तरा(मा)म् अव्य० अतिशयेन अधः, तर(म)प् आसु । अत्यन्ताधरे । इत्ये तु नासु । अधस्तरोदेशइत्यादि ।

अधस्तात् अव्य० अधर+अस्ताति अधादेशः । अधःशब्दार्थे । अयञ्च प्रथमापञ्चमीसप्रमर्थे एव "धर्मेण गमनमूर्ध्वं गमनमधस्ताद् भवत्यधर्मेणेति" १४ साङ्गिका० ।

अधस्सदम् न० अधोवर्त्ति पदं वा सत्वम् । निम्नपदे ।

अधामार्गेण पु० न धीयते अधाः तादृशं मार्गं वाति वा-क । अपामार्गे इति क्षीरस्वामी ।

अधार्मिक लि० धर्मं चरति आशेषते ठक् विरोधार्थे ज०त० ।

अधर्म्म-स्वारसिकप्रवृत्तिमिति “अधर्म्माच्चेति वक्तव्यमिति”
ठकि तु आधर्म्मिक इत्यप्यत्र लि० ।

अधि अव्य० न+धा-कि । अधिकारे, ऐश्वर्ये, स्वत्वे,
अधिकृत्येत्यर्थे, उपरि, आधिक्ये, अतिशये च । अस्य
ऐश्वर्ये, स्वत्वे च कर्म्मप्रवचनीयत्वेन तद्योगे सप्तमो,
अधि रामे भूः, अधि भूवि राम इति । “अधिः अध्ययनै-
श्वर्यवशित्वस्वरणाधिक्ये” इति गणरत्ने उक्तम् ततो-
पाध्यायादधीते इत्यादावध्ययने, इडोऽध्ययनार्थकत्वस्य
अधिर्द्योतकः । ऐश्वर्ये अधिपतिः, वशित्वे अधीनः, अधि-
गतमिनम् अत्या० स० । स्वरणे मातुरध्येति इकः स्वरणार्थत्व-
मधिर्द्योतयति । अधिक्ये, अधिकमिति अधि+कन् । “अधि-
परी अनर्थकाविति” पा० उक्तेः आनर्थक्ये गतित्वाभावात्
नोपसर्गत्वं तेन अध्यागच्छति इत्यादौ गतिसंज्ञाभावात्
“गतिर्गताविति” पा० निवातो न । अतएव अस्य धात्व-
र्थत्वमात्रद्योतकत्वे ऽपि विशिष्टक्रियाद्योतकत्वाभावात् अन-
र्थकत्वव्यवहारः विशिष्टक्रियायोगाभावाच्च नोपसर्गत्वम्
तेन “तस्मिन्नात्मवतुभागे प्राङ्नाकमधितस्युपीति” रघौ न
पत्वम् मति च क्रियाविशेषद्योतकत्वे अधितत्वावित्यादाविव
उपसर्गत्वेन पत्वमिति भेदः । सुद्यबोधे तु “नात्वाच्चायां
स्वती नातिक्रमेऽतिः पर्यधी गताविति” गत्यर्थद्योतकत्वे
नोपसर्गत्वमित्युक्तम् तेन नाकमधितस्युपीत्यस्य गतवती-
त्यर्थकतयोपसर्गत्वाभावाच्च पत्वमिति विवेकः । तथा
अधिक्ये, “इतो वा मातिमीमहे दिवो वा पार्थि-
वादधि” इति ऋ० १, ६, १० “अधोमहे आधिक्येन
याचामहे” इति भाष्यम् । उपरि “ये नाकस्याधि रोचने
दिशीति” ऋ० १, १६, ६, “नाकस्य दुःखरहितस्य
सुखस्य उपरोति” भाष्यम्, अधिकारे “यदत्र सामधि-
करिष्यतीति” सि० कौ० । विभाषा कृजोति पा० ।
वा गतित्वमत्र विनियोजकुरीश्वरत्वं गम्यते अधिकारो
विनियोगः । आधिक्ये “अधिगत्य जगत्पथीश्वरादिति”
नैष० अधिगत्येत्यादौ गर्भेर्विशिष्टज्ञानार्थत्वद्योतकत्वात् उप-
सर्गत्वम् “धात्वर्थं बाधते कश्चित् कश्चित्तनुवर्त्तते, तसेव
विशिनश्चान्य उपसर्गगतिस्थिते” त्युक्तेः विशिष्टज्ञानार्थता,
तेन गतिसमाप्ते ल्यप् । “अधिगतं विधिवद् यद्-
पालयदित्यादौ” दायत्वेन लब्धमित्यर्थः । एवमन्य-
त्वापि विशेषार्थद्योतकता विज्ञेया । आधीयते दुःखमने-
नेति आ+धा-कि वा ण० ह्रस्वः । मनःपीडायाम् ण० ।
अधिक लि० अध्याहूढ एव स्वार्थे कन् उत्तरपदलोपश्च ।

प्रधाने अतिरिक्ते, “जनं न सत्येष्वधिको बवाधे” इति
रघुः । आधिक्यं च योग्यपरिमाणातिक्रमः अतिशयवृद्धिश्च ।
तत्प्राप्त्युपातिक्रमे “अकालप्रसवा नार्थ इत्युपक्रम्य” “हीना-
ङ्गीमधिकाङ्गीश्च जायन्ते यदि वा त्वय” इत्यरिष्टसुक्तसदा-
हार्यम् । “हीनाङ्गमधिकाङ्गश्च आङ्गभोज्ये विवर्जयेदिति”
स्मृतिः । “इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वीति”
शृङ्ग० । “अधिकं फलमश्नुते” इति पुरा० । असा-
धरणे च । “ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं, क्षत्रियस्य विजितं,
निर्विघ्नं वैश्यशूद्रयोरिति” गौतमः “ब्राह्मणस्याधिकं
लब्धमिति ब्राह्मणस्य प्रतिपत्त्यादिना यत्नलब्धं तदधिक-
मसाधारणम् । क्षत्रियस्य विजितमित्यत्राधिकमित्यनुवर्त्तते
क्षत्रियस्य विजयदण्डादिलब्धमसाधारणम् । “निर्विघ्नं
वैश्यशूद्रयोरिति” । अत्राप्यधिकमित्यनुवर्त्तते वैश्यस्य क्षत्रि-
योरक्षादिलब्धनिर्विघ्नदसाधारणं, शूद्रस्य द्विजशूद्रपा-
दिना भूतिरूपेण यत्नलब्धदसाधारणम् । एवमनुजोमजाना-
म्रतिलोमजानाश्च लोकप्रसिद्धेषु स्वत्वहेतुषु यद्यदसाधारण-
मुक्तं सूतानामश्वसारथ्यमित्यादि गच्छत् सर्वं निर्विघ्नदण्डे-
नोच्यते सर्वस्यापि भूतिरूपत्वात् “निर्विशो भूतिभोगयो-
रिति” त्रिकाण्डीस्वरणात् । तन्नदसाधारणं वेदितव्यम्”
इति मितान्तरा । दर्पणोक्ते अर्थालङ्कारभेदे यथा दर्पणे
“आश्रयान्श्रयिणोरेकस्याधिक्येऽधिकमुच्यते” । “किमधिकमस्य
त्र भो महिमानं वारिधेर्हरित्यत्र । अज्ञात एव शेते वृक्षौ
निक्षिप्य भवनानि” इत्यत्राश्रयस्य । “युगान्तकालप्रतिसं-
कृतात्मनो जगन्ति यथां सविकाशमासत । तनौ मसुस्तत्र
न कैटभद्विपस्तपोधनाभ्यागमसम्भवा सुदः” इति माघे तु
आश्रितस्याधिक्यम् । भावार्थे ध्वज-आधिक्यम् । उचित
प्रमाणातिरेके न० । [अत्यन्तोत्कटे च ।

अधिकतर लि० अधिक+तरप् । द्वयोर्मध्ये उत्कटे एकस्मिन्,
अधिकतम लि० अधिक+तमप् । बहूनां मध्ये एकस्मिन्
उत्कटे, अत्यन्तोत्कटे च ।

अधिकमास ण० कर्म० । मलमासे तद्विरणमधिमासशब्दे ।
अधिकरण न० अधि+क-ल्युट् । आधारे, व्याकरणशास्त्रे
“कर्तृकर्मव्यवहृतामसाक्षाद्वारयत् क्रियाम् । उपकुर्वत्
क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिरणं कृतमिति” हरिपरिभाषिते
अधिकरणसंज्ञके कर्तृकर्मद्वारा क्रियान्त्रये कारके, यथा
गेहे स्थाल्यामग्नं पचतीत्यादौ गृहस्य कर्तृद्वारा, स्थाल्याश्च
कर्मद्वारा, परस्परया पाकक्रियान्त्रयत्वात्, गृहादेः ।
“आधारोऽधिकरणमिति” “सप्तमधिकरणे इति” पा० ।

अधिकरणं च यस्य गुणादेर्यो धर्मी स एव । यथा गुणकर्म-
जातीनां द्रव्यम्, द्रव्यस्य च संयोगादिसम्बन्धेन द्रव्यान्तरं,
तत्ताधिकरणाधिकरणत्वं यथा कुण्डादेर्वेद्रादीनामधि-
करणत्वम् गृहादेर्घटादीनां, न तु वैपरीत्ये । द्रव्यादिषु
गुणादेरेव, समवायेन तादात्म्येन वा सतभेदेन अधिकर-
णत्वं न तु गुणादीनां द्रव्याधिकरणत्वमित्येव मन्यम् ।
क्रियते निर्णयार्थं विचारोऽस्मिन् । पूर्वोत्तरमीमांसाशास्त्र-
प्रसिद्धे एकार्थप्रतिपादके विषयसंशयपूर्वपक्षसिद्धान्त
निर्णयात्मकपञ्चाङ्गबोधकवाक्यसमुदाये न्याये । तथा हि
“विषयोविशयस्यैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरं निर्णयश्चेति” सिद्धान्तः
शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतमिति” मीमांसा । तत्र विचा-
राहं वाक्यं विषयः, तस्यार्थविषये विषयः इदमित्यं
न वेति विकल्पः । तत्र सन्दिग्धप्रमाणयोः पक्षयोः असत्यत्वे
युक्तिप्रदर्शनवाक्यं पूर्वपक्षवाक्यं, पूर्वपक्षोक्तां युक्तिं खण्ड-
यित्वा सत्पक्षे युक्तिप्रदर्शनवाक्यम् सिद्धान्तः । ततश्चेत्याद्याभि-
लापेन सिद्धान्तसिद्ध्यर्थोपसंहारकं वाक्यं निर्णायकवाक्यमिति
यथा “स्वाध्यायोऽध्येतव्य” इत्यादिवाक्यं विचारार्थत्वेन
विषयः । अत्राध्ययनमक्षरपक्षेणमात्रम् ? अर्थग्रहणपर्यन्ता-
ध्ययनं ? वेति संशयः । तत्र अक्षरपक्षेणमात्रमध्ययनमिति
पूर्वपक्षः । अर्थज्ञानसहिताक्षरपक्षेणमिति सिद्धान्तः । तेन
विधिवत्वाक्यस्य सार्धवेदाध्ययनमेव फलितोऽर्थ इति निर्णय
इत्थं तत् प्रतिपादकावयवपञ्चात्मकोन्यायोऽत्रावसीयते । एव-
मन्यदप्युदाहृत्यम् । उत्तरमीमांसायासमपि एतानि यथा-
यथं योज्यानि विशेषस्वरूपं वेदान्ते पञ्चावयवा अन्यविधा
यथोक्तं साधवाच्यर्थेण । “तत्त्वैकैकमधिकरणं पञ्चावयवं
विषयः सन्देहः सङ्गतिः पूर्वपक्षः सिद्धान्तसेति पञ्चावयवा
इति” सङ्गतिश्च “शास्त्रेऽध्याये तथा पादे न्यायसङ्गतय-
स्त्विधा । शास्त्रादिविषये ज्ञाते तत्तत्सङ्गतिरुद्घाता” मित्यनेन
सङ्गतिर्न विध्यते नैव दर्शितं तद्विवरणं सङ्गतिशब्दे
वक्ष्यते । तत्र वेदान्ताधिकरणं यथा “अथातो ब्रह्मजिज्ञा-
सेति प्रथमाधिकरणम् “अविचार्यं विचार्यं वा ब्रह्मा-
ध्यासानिरूपणात् । असन्देहाफलत्वाभ्यां न विचारं तद-
र्हेति । अध्यासोऽहंबुद्धिसिद्धोऽसङ्गं ब्रह्म श्रुतीरितम्
सन्देहान्मुक्तभावाच्च विचार्यं ब्रह्म वेदत” इति साधवः ।
व्याख्यातञ्चैतत् स्वेनैव यथा “आत्मा वा अरे इष्टव्यः
ओतव्य” इत्यत्र आत्मदर्शनं फलसुद्दिश्य तत्साधनत्वेन
अवर्णं विधीयते । अवर्णं नाम वेदान्तपाद्यानां ब्रह्मणि
तात्पर्यं निर्णेतुमनुकूलोन्मायविचारः तदेतद्विचारविधायकं

वाक्यं विषयः । न चायं विषयः श्लोकयोर्न संवृत्तीतः,
सन्देहसंग्रहेणैवार्थात् तत् संग्रहप्रतीतिः ब्रह्मविचारात्मक-
न्यायनिर्णयात्मकशास्त्रमनारम्भणीयसारम्भणीयं वेति स-
न्देहः । पूर्वोत्तरपक्षयुक्तिद्वयं सर्वत्र सन्देहवीजमुन्नेयम् ।
तत्त्वानारम्भमिति तावत्प्राप्तं विषयप्रयोजनयोरभावात् ।
संदिग्धं हि विचारविषयो भवति ब्रह्म त्वसन्दिग्धं तथा हि
तत् किं ब्रह्माकारेण सन्दिह्यते ? आत्माकारेण ? वा, नाद्यः
“सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति” वाक्येन ब्रह्माकारस्य निश्चयात् ।
न द्वितीयः अहंप्रत्ययेनात्माकारस्य निश्चयात् । अध्यासात्म-
विषयत्वेन भ्रान्तोऽयं प्रत्यय इति चेत् न अध्यासानिरूप-
णात् तसः प्रकाशवद्विरुद्धस्वभावयोजडाजडयोर्देहात्मनोः
शुक्तिरजतवदन्योन्यतादात्म्याध्यासेन निरूपयितुं शक्यते ।
तस्माद्भ्रान्ताभ्यां श्रुत्यहंप्रत्ययाभ्यां निश्चितस्यासंदिग्धत्वाच्च
विचारस्य विषयोऽस्ति । नापि प्रयोजनं पश्यामः ।
उक्तप्रकारेण ब्रह्मात्मनिश्चयेऽपि सङ्गत्यदर्शनात् तस्माद्ब्रह्म न
विचारमर्हति अतः शास्त्रमनारम्भणीयमिति पूर्वपक्षः ।
अतोच्यते । शास्त्रसारम्भणीयं विषयप्रयोजनसङ्गावात्
श्रुत्यहंप्रत्यययोः सन्दिग्धं ब्रह्मात्मवस्तु । “अयमात्मा ब्रह्मेति”
श्रुतेरसङ्गं ब्रह्मात्मत्वेनोपदिशति । अहंसनुष्यइत्याद्याहं
बुद्धिर्देहादितादात्म्याध्यासेनात्मानं गृह्णाति, अध्यासस्य-
दुर्निरूपत्वमलङ्काराय, तस्मात् संदिग्धं वस्तु विषयः तच्चि-
न्त्येन सक्तिलक्षणं प्रयोजनं श्रुत्या, विददनुभवेन च सिद्धम् ।
तस्माद्देवान्तवाक्यविचारसुखेन ब्रह्मणो विचारार्हत्वाच्छास्त्र-
मारम्भणीयमिति सिद्धम् इति” । अभेदान्वयिपदार्थबोधक-
तुल्यविभक्तिकथञ्चे च । “समानाधिकरणस्तत्पुरुषः कर्म-
धारय” इति पा० । समानाधिकरणः अभेदान्वयिपदार्थ-
बोधकतुल्यविभक्तिकपदवटितस्तत्पुरुषः कर्मधारय इत्यर्थः
“तादृशपदवटितत्वेनान्यपदार्थत्वे समानाधिकरणब्रह्मवीहिः
पीतमम्बरं यस्येति वाक्ये पीताम्बर इत्यादि । अभेदान्वयि-
पदार्थबोधकभिन्नपदवटितत्वे व्यधिकरणब्रह्मवीहिरिति यथा
पद्मं गामौ यस्येति वाक्ये पद्मगामः । श्रुतुतोक्तेषु हात्विंश-
चत्सुशक्तिषु तत्त्वयुक्तिभेदे च तत्त्वयुक्तिशब्दे तद्विवरणम् ।

अधिकरणविचाल पु० अधिकरणस्य विचालः अन्यथाकरणं
वि-चल घञ् ईत० । द्रव्यस्य अवस्थान्तरकरणेन संख्या-
न्तरकरणे, विचालो नाम यदेकमनेकं क्रियते अनेकं वैकं
क्रियते इति । एकस्य राशेः पञ्चधा विभागे, पञ्चा-
त्मकस्य वा एकधा विभागे च अधिकरणस्य संख्याया
विचालः । “अधिकरणविचाले चेति” पा० ।

अधिकरणिक पु० अधिकरणम् धर्माधिकरणम् आश्रयतया-
ऽस्त्वस्य ठन् । विचारकरणाय धर्माधिकरणमण्डपे
नियुक्ते प्राड्विवाकादौ । तत्र नियुक्तः ठक् । आधिकर-
णिकोऽप्यत्र पु० ।

अधिकर्म(न्) अव्य० कर्मणि विभक्त्यर्थेऽव्ययी० वा अच्समा० ।
कर्माधिकृत्येत्यर्थः । अधिकं कर्म प्रा०स० । अधिक-
कर्मेणि । न०ब० । अधिककर्मयुक्ते लि० ।

अधिकर्मकर लि० अधिकं कर्म तत्करोति क-आतुलो-
म्रादौ ट । शुश्रूषकभेदे दासभेदे । किप् अधिकर्म-
कदप्यत्र लि० ।

अधिकर्मकृत लि० अधिकं कर्म अधिकर्म तत् कृतं येन निष्ठा-
नास्य परनि० । “सर्वेष्वधिकृतो यः स्यात् कुटुम्बस्य तथो-
परि । सोऽधिकर्मकृतो ज्ञेयः” इति स्मृत्युक्ते शुश्रूषकभेदे ।

अधिकर्मिक पु० अधिकृत्य हट्टं कर्मणोऽलम् अधिकर्म-ठन् ।
हट्टाध्वजे, हट्टस्यवर्णिगभ्यः शुल्कादानकर्मणि नियुक्ते ।

अधिकाङ्ग न० अधिकोऽङ्गात् । वर्षधरैर्वर्षैर्हृदयमध्ये वर्ष-
दाधार्यं बह्वपट्टिकादौ । ब० । अधिकाङ्गवति लि० ।
“अजाविघातने चैव अधिकाङ्गः प्रजायते” इति शाता० ।

अधिकार पु० अधि+ङ-घञ् । आरम्भे, यथेष्टं क्रयविक्रया-
दिकर्तृत्वसम्पादके स्वामित्वे, “अधिकारः फले स्वात्मप्रधि-
कारी प्रभुर्भवेदिति” भीमांशोक्ते विहितकर्मफलस्वामित्वे,
विनियोज्यपुरुषस्य सम्बन्धे, यथा याजनादिकर्मणि ब्राह्म-
णादेः, राज्ञां प्रजापालनादौ, वैश्यस्य कृष्यादौ, शूद्रस्य
द्विजसेवायाम्, “नैमित्तिकोऽयं प्रायश्चित्ताधिकारः” इति
मिताक्षरा । स्वामित्वे-“सर्वे सुरधिकारिणः” इति स्मृतिः ।
तत्र च वैदिकादिकर्मसु कर्तव्यताज्ञानाधीनप्रवृत्तिहेतुरधि-
कारः । यथा याजनादौ ब्राह्मणस्येत्यादि । शूद्रस्य नाध्य-
यनादिव्यधिकारः यथोक्तं “निषेकादिश्रमणान्तो यस्य वेदो-
दितो विधिः । तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन्नायस्यैव कदाचनेति”
मनुना । न केवलम् अध्ययने श्रमणमधिकारः यागा-
दावयनधिकारः यथोक्तं जैमिनीयस्मृत्यभाष्यादौ । “चातु-
र्वर्ण्यमविशेषात्” इत्याशङ्क्य “निर्देशाद्वा तयाणां स्याद-
ग्न्याधेये ह्यसम्बन्धः क्रतुषु ब्राह्मणश्रुतिरित्यालेय” इति ।
“वाग्यः पञ्च व्यावर्त्तयति, “तयाणाम्” अधिकारः
स्यात् कुतः ? अग्न्याधेये निर्देशात् अग्न्याधेये तयाणां
निर्देशो भवति, “वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत, योश्चे
राजन्यः, शरदि वैश्यः” इति शूद्रस्य आधाने श्रुतिर्नास्ति
इत्यनग्निः शूद्रः असमर्थोऽग्निहोत्रादि निर्वर्त्तयितुम् ।

तस्मात् “अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः” इत्येवमादिषु
शूद्रस्य प्राधिकारः श्रुतिर्नास्ति । ब्राह्मणादीन् एवाधिकृत्य
सा प्रवर्त्तते, ते हि समर्था अग्निमन्त्रात्, आहवनीयादयो
न शूद्रस्य, अविधानात्, संस्कारशब्दत्वाच्च आहवनीया-
दीनाम् । तस्मात् अनधिकृतोऽग्निहोत्रादिषु शूद्रः इत्या-
लेयः मन्यते अ” इति भा० । तथा कर्मप्रतिपादक सर्वशास्त्र
विहितकर्मसु मनुष्याणामेवाधिकारः न तिरस्त्रां न वा
देवादीनां यथोक्तं तत्रैव “फलार्थत्वात् कर्मणः शास्त्रं सर्वो-
धिकारं स्यात्” इत्याशङ्क्य “कर्तुं वा” श्रुतिसंयोगाद्विधिः
कात्स्न्येन गम्यते” इति सूत्र० “वाग्यः पञ्च व्यावर्त्तयति ।
न चैतदस्ति तिर्यगादीनामपि अधिकारः इति । कस्य
तर्हि ? । यः समर्थः कर्तुं कर्म अभिनिर्वर्त्तयितुम् । न
चैते, शक्नुवन्ति तिर्यागादयः कर्तुं कर्माभिनिर्वर्त्तयितुम्,
तस्मात् एषां न सुखस्याभ्युपायः कर्म, कथं यो न शक्यते
कर्तुम्, सोऽभ्युपायः स्यात् ? इति । न देवानां, देवता-
न्तराभावात्- न हि आत्मानम् उदिश्य त्यागः सम्भवति,
त्याग एवासौ न स्यात्, न ऋषीणाम्, आर्षेयाभावात्
न भृगवादयो भृगवादिविभिः सगोत्रा भवन्ति, न चैषां
सामर्थ्यं प्रत्यक्षम् । “अपि च तिर्यक्षो न कालान्तर-
फलेन आर्थिनः, आसन्नं हि कामयन्ते । “ननु च
उक्तं, कालान्तरफलार्थिनः तिरस्त्रः पश्यामः, पुनः
श्रेयान्पतुर्ह्यस्याम् अष्टममग्रां च उपयसतः” इति उच्यते
न जन्मान्तरफलार्थिन उपवसन्ति । “कथं अवगम्यते ?
वेदाध्ययनाभावात्, ये वेदमधीयते ते एतद्बुद्धः, “इदं
कर्म कृत्वा, इदं फलमस्य प्राप्नोति इति” न चैते वेद-
मधीयते, नापि स्मृतिशास्त्राणि, नाप्यस्त्रेभ्यः अवगच्छन्ति,
तस्मात् न विदन्ति धर्मम् । अविद्वांसः कथम् अतुति-
ष्ठेयुः, तस्मात् न धर्माय उपवसन्ति इति । किमर्थं
तद्ग्रेषाम् उपवासः ? । उच्यते, रोगात् अस्वचिरे-
षाम् । कथं पुनर्नियते काले रोगो भवति ? । उच्यते
नियतकाला अपि रोगो भवति यथा तृतीयकाद्याहर्षका-
चेति । तस्मात् मनुष्याणाम् अधिकारः इति । न च
तिरस्त्रां इव्यपरिग्रहः, न हि एते इव्यं स्नेहया उप-
युज्यान् दृश्यन्ते, तस्मात् अन्यानां धनस्य । यस्तु, देव-
यामो हस्तिपामः इति, उपचारमात्रं तत् । तस्मात्
अपि न तिरस्त्राम् अधिकारः इति । यानि पुन-
र्लिङ्गानि, “देवा वै सलमासत” इत्येवमादीनि, अर्थवादाः
ते विधिप्ररोचनाः । विद्यते हि विधिरन्यः तेन सर्वे,

न च विधेर्विधिनैक्यवाक्यभावो भवति, वचनव्यक्तिभेदात् ।
स्तुतिस्तु सा, इत्थं नाम सत्त्वाणि आसितव्यानि, यत्
कृतकत्वा अपि आसते देवाः, आसन्नचेतना अपि तिर्यञ्चः,
अचेतना अपि वनस्पतयः, किमङ्ग पुनर्विद्वांसो मनुष्या”
इति भा० । ब्रह्मविद्यायान्तु सर्वेषां देवादीनामधिकार
इति “तदुपर्यपि वादरायणः सम्भवात्” इति शा० सूत्रेण
व्यवस्थापितं, व्याख्यातञ्चेत् शाङ्कराचार्येण यथा “वाटं
मनुष्यान्धिकारोत्तु शास्त्रं न तु मनुष्यानेवेतीह ब्रह्मविज्ञाने
नियमोऽस्ति तेषां मनुष्याणां सुपरिष्ठात् ये देवादयस्तान्
अधिकरोति शास्त्रमिति वादरायण आचार्यो मन्यते
कस्मात् ? सम्भवात् । सम्भवति हि तेषामर्थार्थितत्वाद्धि-
कारकारणम् । तत्त्वार्थित्वं तावत् भोजविषयं देवादीना-
मपि, सम्भवति विकारविषयविभूत्यान्वितालोचनादिनिमि-
त्तम् । तथा सामर्थ्यमपि तेषां सम्भवति मन्त्रार्थवादित-
हासपुराणलोकेश्वो विग्रहवत्त्वाद्यवगमात् । न च तेषां
कश्चित् प्रतिषेधोऽस्ति । नचोपनयनादिशास्त्रेषामधिकारो
निवर्तितः उपनयनस्य वेदाध्ययनार्थत्वात् तेषाञ्च स्वयं-
प्रतिभातवेदत्वात् । अपि चैषां विद्याग्रहणार्थं
चर्यादि दर्शयति “एकशतं ह वै वर्षाणि मघवान् प्रजापतौ
ब्रह्मचर्यमुवाच” “ऋग्वै वारुणिवरुणं पितरमुपससाद
अधीहि भगवो ! ब्रह्मेत्यादि” । यदपि कर्मस्वनधिकारकारण-
सक्तम्, न देवानां, देवतान्तराभावात् । न ऋषीणां भा-
र्षेतान्तराभावादिति । न तद्विद्यास्त्विति न हीन्द्रादीनां
विद्यास्त्वधिक्रियमाणानामिन्द्राद्युद्देशेन किञ्चित् कृत्यमस्ति
न च ऋग्वेदादीनां ऋग्वेदादिसंगोत्वतया । तस्माद्देवादीना-
मपि विद्यास्त्वधिकारः केन वार्येत ? इति” । ततश्च
विद्वन्व कर्मफलार्थित्वं—तत्तत्कर्मकरणसमर्थत्वापर्युद्देशत्वादि
अधिकारप्रयोजकानोति सिद्धम् तत्तापि विधानेन सर्व-
कर्मत्यागरूपे सत्प्राप्ते विप्रसूयाधिकार इति सर्ववादि-
सम्मतम् द्विजमात्राणामधिकार इति केषाञ्चनतम् ।
अधिकमाकरे दृश्यम् । कचिच्चाधिकृतस्याधिकारः ।
यथा दर्शाद्यधिकृतस्य प्रयाजादिवधिकारः “प्रधा-
नाधिकारो अङ्गाधिकारो भवतीति” न्यायात् । “ताम्बू-
लाधिकारो दत्त इति” हितो० । “कृताधिकारां
मलिनामिति” श्रुतिः । कर्मणि घञ् । “कर्त्तव्ये
“स्वाधिकारे प्रमत्त” इति शेष० । प्रकरणे, व्याकरण-
शास्त्रे पूर्वब्रह्मोपासपदादेरुत्तरत्वं सूत्रेषु अनुवर्त्तने ।
“अधिकारोऽयम् आ पञ्चमाध्यायसमाप्तेरिति” सि० कौ० ।

तत्त्वाधिकारस्य प्रत्ययादिकर्माद्यर्थसुत्तरोत्तरसूत्रेषु पूर्व-
सूत्रोपासशब्दस्यानुवर्त्तनम् । यथा “प्रत्ययः, परश्च”
इति सूत्रोपासप्रत्ययपरशब्दयोः आ पञ्चमाध्यायसमाप्तेः
सर्वत्र सूत्रेषु अनुवर्त्तनम् । स चाधिकारः त्रिविधः
“सिंहावलोकितं चैव मण्डूकसु तमेव च । गङ्गाप्रवाहव-
च्चापि अधिकारस्त्रिधा मत” इत्युक्तभेदत्वात् ।
तदुदाहरणान्तु व्याकरणेऽवगमम् । नियोज्यतया विषयी-
करणे, “सर्वाधिकारं शास्त्रमिति” जै० सू० । तदभिप्रायेण
“वाटं मनुष्यान्धिकारोत्तु शास्त्रं”मिति मनुष्याधिकार
त्वाच्छास्त्रस्येति” च श० भा० । सर्वमधिकरोति कर्मण्युप-
पदे अण् एवमेव मनुष्याधिकारत्यादित्यत्रापि

अधिकारविधि पु० अधिकारे फलस्वाभ्ये विधिविधानम् ।
सोमांसकोक्ते विधिभेदे कर्मजन्यफलभोक्ताज्ञापके विधौ
यथा स्वर्गकामो यजेत इत्यनेन यागजन्यफलभोक्ता स्वर्गका-
मोति ज्ञाप्यते । तत्र नियोज्यप्रवर्त्तनाविधिः अधिकारः
यथा “राजा राजसूयेन यजेतेति” तत्र राजसूये राज्ञे
एव नियोज्यतया तत्र प्रवर्त्तनात्तस्य तथात्वम् स्वस्वकर्मणि
नियोगे च ।

अधिकारिता स्त्री अधिकारिणो भावः तत् । विद्वन्व-
फलार्थित्वकर्मकरणशक्तिमत्त्वापर्युद्देशत्वप्रयोज्ये अधिकारे
“भार्यापुत्रविहीनस्य—नास्ति यज्ञोऽधिकारितेति” श्रुतिः ।
भावार्थे त्व । अधिकारित्वम् अत्रैवार्थे न० ।

अधिकारिन् त्रि० अधिकरोति अधि+कृ+णिनि । स्वामिनि
विहितकर्मफलभोक्तरि, शास्त्रेण कर्त्तव्यतोपदेशेन नियो-
जिते, कामनाविषयफल-तदुपायोपदेशेन प्रवर्त्तिते च स्त्रियां
ङीप् । वेदान्तमतसिद्धे अनुबन्धचतुष्टयमध्ये अनुबन्धभेदे वेदा-
न्तसारे वेदान्तशास्त्रालोचनहेतुभूतानुबन्धचतुष्टयनिरूपणाय
“अधिकारो तु विधिवदधीतवेदवेदाङ्गत्वेनापाततोऽधिगता-
खिलवेदार्थः इह जन्मानि जन्मान्तरे वा कामप्रतिषिद्ध-
वर्ज्जनपुरस्सरं नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तोपासनानुष्ठानेन
निर्गतनिखिलकल्पापतया नितान्तिनिश्चलस्वान्तः साधन-
चतुष्टयसम्यक् प्रसाते”त्युक्तम् । स चाधिकारो उत्तममध्य-
माधमभेदेन त्रिविधः “अधिकारिर्त्रिविध्याञ्च नियम” इति
“अधिकारिभेदाच्च नियम” इति च सांख्यसूत्रभाष्यं तथोक्ते ।
तत्र उत्तमाधिकारिणः विधानेन विहितसर्वकर्मत्यागपूर्वकं
निराकारब्रह्मज्ञानेऽधिकारः, मध्यमाधिकारिणः विहित-
वर्णाश्रमादि कर्मकरणपूर्वकं सोमाधिब्रह्मोपासने, अध-
मस्य तु वर्णाश्रमविहितकर्मविधानपूर्वकं साकारब्रह्मोपा-

सने “वे मन्दास्ते तु सञ्जन्ते ब्रह्मणोरूपकल्पने” इत्युक्तेः । अतएवोक्तम् “प्रशान्तचित्ताय जितेन्द्रियाय प्रक्षीणदोषाय यथोक्तकारिणे-प्रदेयमेतत् सततं सुसुखमे” इति । अत्र यथोक्तकारिणे इत्यनेन प्राक् ज्ञानोत्पत्तेः वर्णाश्रमविहितं कर्माभ्युपेयमेवेत्युक्तं शा० सूत्रकृताऽपि “विहितत्वादाश्रम कर्मापि” इत्युक्तम् गीतायामपि “आरुरुक्षोर्भययोगः कर्म कारणमुच्यते । योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते” इत्यनेन आरुरुक्षोः यथोक्तकर्माधिकारः उक्तः “कषाये कर्माभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रजायते” इत्यनेन कषायशब्द-वाच्यचित्तदोषक्षयार्थं कर्मावश्यकतेत्युक्तम् । “इह ब्रह्मणी वेदितव्ये परञ्चापरमेव चेति” अतावत्प्रधिकारभेदात् निराकरसोपाधिकयोः द्वयोर्ब्रह्मणोर्वेद्यतोक्ता । गीता-यामपि “लोकेऽस्मिन् द्विविधा मिथा पुरा प्रोक्ता मया-नघ ! ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानं, कर्मयोगेन योगिनामिति” अधिकारभेदात् ज्ञानकर्माणोरधिकार इत्युक्तम् । “समग्रं संसाधनं कर्म कर्त्तव्यमधिकारिणा । निष्कामेण सदा पार्थ ! कामं कामान्वितेन चेति” भवि० पु० । “अधिकारिणाऽर्धना विदुषा समर्थेनेति” रघु० तेन विद्वत्त्वं तत्तत्कर्मजन्यफलार्थित्वम् तत्तत्कर्मकरणयोग्यत्वम् अपर्युदस्तत्त्वञ्च अधिकारिताप्रयोजकम् । तत्र फलार्थित्वञ्च सति कामे एव, सुसुखत्वे तु न फलार्थित्वावश्यकतेति भेदः । मार्कण्डेयपुराणे रुचिवाक्येन “पितृन्ममस्ते दिवि ये च भूर्त्ताः स्वधामुजः कामप्रफलाभिसन्धौ । प्रदानशक्ताः सकलेष्वितानां विसृजिता येऽनभिसंस्कृतेष्विति” अनेन फलार्थिनं प्रति तत्तत्फलदाहृत्य, तदनर्थिनं सुसुखं प्रति सृजिताहृत्यमिति स्पष्टमुक्तम् एवं देवतानामधिकारभेदेन फलदाहृत्यम् । अनभिसंस्कृतेषु अतृप्तिषु फलोन्वित्यर्थः । अधिकारोऽप्यस्य इति । स्वाभित्ववति “सर्वे सुरधि-कारिण” इति स्मृतिः स्त्रियां ङीप् । “कृतात् देवो वचनाधिकारिणोति नैप० ।

अधिकार्यवचनं न० अधिकार्यस्य स्तुतिनिन्दाभ्यामारोपि-तस्य वस्तुधर्मादतिरिक्तस्य गुणस्य वचनम् । स्तुत्यर्थादे, निन्दार्थादे च । यथा वातच्छेद्यं तृणमित्यत्र दुर्बलत्वेन निन्दा, काकमेया मदीत्यत्र च पूर्णजलत्वेन स्तुतिः गम्यते “लघैरधिकार्यवचने” इति पा० ।

अधिकाम पु० अधिकः कामः । अत्यन्ताभिलाषे । ब० । तद्वति त्वि० । कामे विभक्त्यर्थे अव्य० । काममधिकृत्य त्वर्थे अव्य० ।

अधिकच्छ्र पु० अधिकं लच्छ्र कष्टं साधनतयाऽस्यस्य अच् ।

“विल्लैरामलकैर्वापि कपित्थैरथवा शुभैः । मासेन लोकेऽधिकच्छ्रः कथ्यते द्विजसत्तमैः” इति (शकुन्त०) उक्तो मास-साध्ये व्रतभेदे । प्रा० स० । अधिककष्टे न० । तद्वति त्वि० । अधिकृत पु० अधि+कृ-क्त । आयव्यायाद्यवेक्षणे, अध्यक्षे कर्मजन्यफलसम्बन्धिनि नियुक्ते, स्वाभित्ववति च त्वि० । “महोपतीनां पृथगर्हणार्थं समादिदेशाधिकृतानधि-धीरिति” रघुः ।

अधिकृति स्त्री अधि+कृ-क्तिन् । अधिकारे । [आरोहणे । अधिक्रम पु० अधि+क्रम-भावे घञ् अमनत्वाच्च वृद्धिः । अधिकृति त्वि० अधि+भावे कर्त्तरि वा क्तिप्-लृक् च । परि-क्षये, तत्कारिणि च । “विशामासामभयानामधिकृतम् वृ० १०, ६२, २४ ।

अधिकृति त्वि० अधि+क्षिप-क्त । स्थापिते, निन्दिते, कृता-धिक्षेपे, प्रेरिते, तिरस्कृते च ।

अधिकृति पु० अधि+क्षिप-भावे घञ् । तिरस्कृते, स्थापने, प्रेरणे च ।

अधिगत त्वि० अधि+गम कर्मणि-क्त । प्राप्ते, ज्ञाते च । “अधिगतं विधिवत् यदपालयदिति” रघुः “अधिगतसकलकलाकला-पकमिति” काद० । अधिगताखिलवेदार्थं” इति वे० का० ।

अधिगम पु० अधि+गम-घञ् । ज्ञाने, प्राप्ते, स्वीकारे च ।

“अध्यात्मयोगाधिगमेनेति” गीता । निध्यादेः प्राप्ते च । “स्वामी ऋक्थक्रयसंविभागपरिष्काराधिगमेति” गीत० । “अधिगमो निध्यादेः प्राप्तिरिति” मिता० ।

अधिगव अव्य० गवि विभक्त्यर्थे अव्ययी० वेदे अच् समा० । गवोत्वर्थे “स्वादीयो यदधिगवं क्षीरमिति” वेदः ।

अधिगुण पु० अधिको गुणः प्रा० स० । अतिशयित्विनयादि-गुणे । ब० । तद्वति त्वि० । “वाच्चा मोषा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा” इति नीति० । गुणे-विभक्त्यर्थे अव्ययी० । गुणमधिकृत्य त्वर्थे अव्य० । अधिगतो गुणो येन । ज्याधिकरूढे धनुषि न० ।

अधिजिह्व पु० अधिका जिह्वा यस्य । द्विजिह्वे सर्पे तस्य द्विजिह्वत्वं अमृतास्वादाशया कुशविशेषनात् । यथोक्तं भा० व्या० प० । “यत्नैतदमृतञ्चापि स्थापितं कुशसंस्तरे । तद्विज्ञाय हृतं सर्पाः प्रतिमायाकृतञ्च तत् । सोमस्यान-मिदञ्चेति दर्भेस्ते जिलिङ्गस्तदा । ततो द्विधा कृता जिह्वा सर्पाणां तेन कर्मणा । अभवन्साकृतस्यार्हाभस्तेऽथ पवि-त्रिणः । एवं तदमृतं तेन हृतमाकृतमेव च । द्विजिह्वाञ्च कृताः सर्पा गुरुदेन महात्मना” इति ।

अधिजिज्ञिका स्त्री जिह्वेव इवार्थे कन् अधिरूढा जिज्ञिका वा । (आल्जिभ) उपजिज्ञायाम् ।

अधिज्य न० अध्यारूढा ज्या यत् प्रा०ब०, अधिगतं ज्यां वा अया०स० । आरोपितगुणको घनुषि “त्ववि चाधि-ज्यकार्मुके” इति शत्रु० ।

अधिज्योतिष अव्य० ज्योतिषि विभक्त्यर्थे अव्ययी० अच् समा० । सूर्यतारकादिज्योतीष्यधिक्ये त्वर्थे ।

अधित्यका स्त्री अधि+त्यक्त्वा । पर्वतस्योपरिभूमौ । “आरूढं स्थलमधित्यकेति” सि०कौ० । “स्यात् तपस्यन्तमधित्यका-यामिति” कुमा० । “अधित्यकायामिव धातुमयामिति” रघुः ।

अधिदन्त पु० अध्यारूढो दन्तम् अया०स० । दन्तोपरि जातदन्ते (गजदाते) । प्रा०ब० । तद्वति लि० । दन्ते विभक्त्यर्थे अव्ययी० । दन्तमधिक्ये त्वर्थे अव्य० ।

अधिदेव पु० अधिकतोदेवः येन गुणातिशयात् प्रा०ब० । सर्वदेवाधिपे परमेश्वरे । देवे विभक्त्यर्थे अव्ययी० । देवमधि-क्ये त्वर्थे अव्य० । अधिदेवं भवः ठञ् । अनुश्रुतिका० द्विपददृष्टिः । आधिदैविकं देवेभ्यो जाते दुःखादौ लि० ।

अधिदेवता स्त्री अधिष्ठात्री देवता शा०त० । अधिष्ठात्रां देवतायाम् । देवतानाम् अधिष्ठातृत्वञ्च सन्निधान-मात्रेण तत्तत्पदार्थानां तत्तत्कर्म्मसु नियन्त्रित्वरूपम् । तच्च साक्षात् परमेश्वरस्यैव यथोक्तम् ४०७० अनन्यामि ब्राह्मणे । “यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अनलो, यं पृथिवी न वेद, यस्य पृथिवी शरीरं, यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येष त आत्मानन्त्याम्रकृतः ॥ योऽसु तिष्ठन्नप्योऽ-नलो, यमापो न विदुर्यस्यापः शरीरं, योऽपोऽन्तरो यमय-त्येष त आत्मानन्त्याम्रकृतः । योऽग्नौ तिष्ठन्नग्नेरन्तरो यमग्निं न वेद, यस्याग्निः शरीरं, योऽग्निमन्तरो यमयत्येष त आत्मानन्त्याम्रकृतः । योऽन्तरिक्षे तिष्ठन्नन्तरिक्षादन्तरो, यमन्तरिक्षं न वेद यस्यान्तरिक्षं शरीरं योऽन्तरिक्षमन्तरो यमयत्येष त आत्मानन्त्याम्रकृतः । यो वायौ तिष्ठन्वा-योरन्तरो, यं वायुं न वेद, यस्य वायुः शरीरं, यो वायुमन्तरो यमयत्येष त आत्मानन्त्याम्रकृतः । यो दिवि तिष्ठन्दियो-ऽन्तरो, यं द्यौं न वेद, यस्य द्यौः शरीरं, यो दिवमन्तरो यमयत्येष त आत्मानन्त्याम्रकृतः । य आदित्ये तिष्ठ-न्नादित्यादन्तरो, यमादित्यो न वेद, यस्यादित्यः शरीरं, य आदित्यमन्तरो, यमयत्येष त आत्मानन्त्याम्रकृतः । यो दिशु तिष्ठन्दिग्भ्योऽन्तरो, यं दिशो न विदुर्यस्य दिशः

शरीरं, यो दिशोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मानन्त्याम्रकृतः । यश्चन्द्रतारके तिष्ठंश्चन्द्रतारकादन्तरो, यश्चन्द्रतारकं न वेद, यस्य चन्द्रतारकं शरीरं, यश्चन्द्रतारकमन्तरो यमय-त्येष त आत्मानन्त्याम्रकृतः । य आकाशे तिष्ठन्नाकाश-दन्तरो, यमाकाशो न वेद, यस्याकाशः शरीरं, य आ-काशमन्तरो यमयत्येष त आत्मानन्त्याम्रकृतः । यस्त-मसि तिष्ठंस्तमसोऽन्तरो, यं तमो न वेद, यस्य तमः शरीरं, यस्तमोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मानन्त्याम्रकृतः । यस्ते-जसि तिष्ठंस्तेजसोऽन्तरो, यं तेजो न वेद, यस्य तेजः शरीरं, यस्तेजोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मानन्त्याम्रकृत इत्यधिदैवतम् । अध्याधिभूतम् यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरो, यं सर्वाणि भूतानि न विदुर्यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरं, यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयत्येष त आत्मानन्त्याम्रकृत इत्यधिभूतम् । अध्याध्यात्मम् यः प्राण्ये तिष्ठन्प्राणादन्तरो, यं प्राणो न वेद, यस्य प्राणः शरीरं, यः प्राणमन्तरो यमयत्येष त आत्मानन्त्याम्रकृतः । यो वाचि तिष्ठन्वाचोऽन्तरो, यं वाङ्म न वेद, यस्य वाक् शरीरं, यो वाचमन्तरो यमयत्येष त आत्मानन्त्याम्रकृतः । यश्चक्षुषि तिष्ठंश्चक्षुषोऽन्तरो, यं चक्षुर्न वेद, यस्य चक्षुः शरीरं, यश्चक्षुरन्तरो यमयत्येष त आत्मानन्त्याम्रकृतः । यः श्रोत्रे तिष्ठंश्श्रोत्रादन्तरो, यं श्रोत्रं न वेद, यस्य श्रोत्रं शरीरं, यः श्रोत्रमन्तरो यमयत्येष त आत्मानन्त्याम्रकृतः । यो मनसि तिष्ठन्मनसोऽन्तरो, यं मनो न वेद, यस्य मनः शरीरं यो मनोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मानन्त्याम्रकृतः । यस्त्वचि तिष्ठंस्त्वचोऽन्तरो, यं त्वङ्म न वेद, यस्य त्वक् शरीरं, यस्त्वचमन्तरो यमयत्येष त आत्मानन्त्याम्रकृतः । यो विज्ञाने तिष्ठन्विज्ञानादन्तरो, यं विज्ञानं न वेद, यस्य विज्ञानं शरीरं, यो विज्ञानमन्तरो यमयत्येष त आत्मा-नन्त्याम्रकृतः । यो रेतसि तिष्ठन्नेतसोऽन्तरो, यं रेतो न वेद, यस्य रेतः शरीरं, यो रेतोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मानन्त्याम्रकृतोऽष्टौ इष्टाऽश्रुतः श्रोताऽश्रुतो मन्ताऽविज्ञातो विज्ञाता, गान्धोऽतोऽस्ति इष्टा, गान्धतो-ऽस्ति श्रोता, गान्धतोऽस्ति मन्ता, गान्धतोऽस्ति विज्ञातैष त आत्मानन्त्याम्रकृतोऽतोऽन्त्यदार्चम्” इति । तस्माद्य-विशेषेणाविर्भूतानां दिगाद्यभिमानिदेवानाभिन्निधाधिष्ठा-तृत्वं यथा “वैकारिकादहङ्कारादेव वैकारिका दृश्य । दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्विबह्नीन्द्रायेन्द्रमित्तका” इति शार० । “यत्किमप्यर्थाद्विकृतपरमेश्वरादुत्पन्नत्वेनाऽहङ्कारस्य तदु-

सुपन्नदेवानाञ्च वैकारिकत्वमिति" राघवभट्टेन व्याख्या-
तम् । "वैकारिका दिगाद्याश्च चन्द्रेणैकादश स्मृताः ।
इन्द्रियाणामधिष्ठातृदेवास्ते परिकीर्त्तिता" इति तद्वृत्ता-
भियुक्तोक्तिः । तथा च ओलस्य दिक्, त्वचो वातः,
नेत्रस्य चक्षुः, रसनायाः वरुणः, घ्राणस्य अश्विनौ,
वागिन्द्रियस्य वज्रः, हस्तस्य इन्द्रः, पादस्य उपेन्द्रः,
पायोः मित्रः, उपस्थस्य (कः) प्रजापतिः, मनसः चन्द्रः,
इत्येते एकादशेन्द्रियाणामधिष्ठातृदेवाः । "इश्वरं
भास्करं विद्यादुमां विद्याच्चिशाकरं । स्कन्दमङ्गा-
रके विद्याङ्गुधे नारायणं विदुः । गुरी वेदनिधिं विद्यात्
शुक्ले शक्रो विधीयते । शनैश्चरे यमं विद्याद्वाहोः कालं तथैव
च । विद्वत्पुत्रोऽधिपः केतोरित्येते सप्तदेवताः" इति (मत्स्य-
पुरा०) उक्ता सहाणामधिदेवाः । एतेषां पुनरधिष्ठातृदेवाश्च
प्रत्यधिदेवतात्वेन व्यवस्थित्यन्ते ते च प्रत्यधिदेवताशब्दे
दर्शयिष्यन्ते । अधिदेवताप्यत्रैव । "आदित्याभिसुखाः सर्वे
साधिप्रत्यधिदेवता" इति मत्स्यपुरा० । "गशाङ्गमूर्त्तैरधिदेव-
ताकृतिरिति" भट्टिः । चन्द्राधिदेवता उमा ।

अधिदेवत न० अधिष्ठातृ देवतम् प्रा०स० । अधिदेवताशब्दार्थे
"गशाधिदेवतं ध्यायेत् वज्रप्रत्यधिदेवतमिति" "विचिन्त्यो
साधिदेवत"मिति च त्रिषुध० पु० । देवते विभक्त्यर्थे
अव्ययीभावः । देवतमधिकृत्येत्यर्थे अव्य० । "अथाधिदेवतम्
आदित्यो वा" इति छन्दो० उ० । "इत्यधिदेवतमिति
उ० उ०" । अधिदेवमप्यत्र अव्य० । "अधिदेवं किञ्चि-
च्यते इति" गीता ।

अधिनाथ पु० अधिको नाथः प्रा०स० । अजीश्वरे । "तत्ता-
धिनाथमधिकृत्य दिवस्तथासाविति" नैष० ।

अधिनाथ पु० अधिनीयते वायुना गम्भाधारसूक्ष्मांशनयनद्वारा
तत्तत्स्थानं ह्रियतेऽसौ अधि+नी-ञञ् । गम्भे ।

अधिप पु० अधिपाति अधि+पा-क । प्रभौ ईश्वरे ।
"अथ प्रजानामधिपः प्रभाते" इति रघुः । "अथः
कुण्डणामधिपस्येति" भार० ।

अधिपति पु० अधिकः पतिः, अधि+पा-डति वा । ईश्वरे
स्वामिनि "स वा एष सर्वेषां भूतानामधिपतिरिति"
श्रुतिः । "सर्वस्याधिपतिर्हि स" इति मनुः । "ततो
भुजङ्गाधिपतेः फणापैरिति" कुमा० । पत्यन्तत्वात्
भावादौ यक् अधिपत्यम् । अत्यन्तैश्वर्यं न० । "शैला-
धिपत्यं स्वयमन्तिष्ठदिति" कुमा० । सपूर्वपदकत्वात्
स्त्रियां ङीष् नञान्तादेशः । "विष्टम्भिनीं दिशामधिप-

त्वीमिति यजु० १४,५, अधिपत्नीं स्वामिनीमिति" टीपः ।
अधिपा ति० अधिपाति अधि+पा क्तिप् अधिपतौ, अधि-
पालके च "सर्वदशसन्नधिपा उ अन्वोऽभि" ऋ० ७, ८८, २ ।
अधिपु(पू)रुष पु० अधिकः उत्तमः पु(पू)रुषः प्रा०स० ।
परमेश्वरे । पु(पू)रुषे विभ० अव्ययी० । पु(पू)रुषमधिकृत्ये-
त्यर्थे अव्य० । [वज्रप्रजायां स्त्री ।

अधिप्रज ति० अधिका प्रजा यस्य । वज्रप्रजायुक्ते । प्रा०स० ।
अधिभू पु० अभिभवति स्वामीभवति स्वामिप्रार्थनाधिः अधि+
भू-क्तिप् । प्रभौ ।

अधिभूत अव्य० भूतेषु विभ० अव्ययी० । भूतान्यधिकृत्ये-
त्यर्थे "अधिभूतं किञ्च्यत" इत्यर्जुनप्रश्ने "अधिभूतं क्षरो-
भाव" इति भगवदुत्तरम् इति गीता । "भूतं प्राणि-
मात्ममधिकृत्य भवतीत्यधिभूतमुच्यते" इति श्रीधरः ।
अधिभूतं भवः अनुशतिका० द्विपट्टविः आधिभौतिकम् ।
भूतान्यधिकृत्य जाते दुःखादौ ति० ।

अधिभोजन न० अधिकमत्यन्तं भोजनम् प्रा०स० । अत्यन्त-
भोजने । भोजनं निरुक्ते धननामसु पठितम् अधिकं धनं
मूल्यं यस्य । अतिमूल्यलभ्ये वस्तुनि ति० । "दश
वस्त्राधिभोजना इति ऋ० ६, ४७, २३ अधिभोजना अधिकं
धनं मूल्यं येषां तादृशानि दश वस्त्राणीति भाष्यम् ।

अधिमन्य पु० अधिकं मन्यतेऽनेन अधि+मन्य-करणे घञ् ।
"उत्पाक्यत इवात्यर्थं नेत्रं निर्मथ्यते तथा । शिरमोऽङ्गं
त तं विद्यादधिमन्यं स्वलक्षणैः" इत्युक्ते अरुणकाष्ट-
मन्यनावयवभेदे ।

अधिमांस न० अधिकं मांसमत्र । "विस्तोऽसौ सृष्टु बह्वन्
यत्तत्प्रकारं श्यावं वा तदधिमांसजाम् विद्यादिति" वैद्यकोक्ते
रोगभेदे ।

अधिमांसक पु० अधिको मांसो यत्र व० कप् । "इन्द्रस्ये
पश्चिमे दन्ते महाशोथो महारुजः । कालास्त्रावी कफकतो
विज्ञेयः सोऽधिमांसक" इति वैद्यकोक्ते दन्तरोगविशेषे ।

अधिमान् ति० अधिका मात्रा यस्य, अधिकं प्रमाणमस्य मात्रा-
वा । अधिकप्रमाणे ।

अधिमांस पु० अधिको रविमासादतिरिक्तः शुक्लप्रतिपदादि-
दर्शान्तश्चान्द्रो मासः प्रा०स० । मलमासं "असंक्रान्त-
मासोऽधिमासो निरुक्त" इति सूत्र्युक्ते रविसंक्रान्तिवर्जितो
मासोऽधिमासः । तथा हि "मीनादिस्थो रविर्येषामारम्भः
प्रथमे क्षणे । ते चैताद्या" इत्युक्तादिशामिमास्ये रवौ यस्य
चान्द्रमाससारम्भः स चैतः एवं मेघस्यरवारम्भो वैशाख

इत्येवं स्थिते यस्मिन् चान्द्रमासे रवेः राश्यन्तरसंक्रमो न जातः, तस्य तदुत्तरस्य च चान्द्रमासस्य उभयोर्भेदस्ये रवौ स्वारम्भात् उभयोरपि वैशाखता, तत्वाद्योऽधिमासः संक्रान्तिहीनत्वात् द्वितीयः शुद्धः इति स्मृतौ प्रसिद्धम् । यथा मलमासतत्त्वे लघुहारीतः ॥ “इन्द्राग्नी यत्नं ह्ययते” इत्युक्त्वा “तमतिक्रम्य तु रविर्यदा गच्छेत् कथञ्चन । आद्योमलिङ्गु-चोत्तयोद्वितीयः प्रकृतः स्मृतः । तस्मिंस्तु प्रकृते मासि-कुर्यात् आङ्गं यथाविधि । तथैवाभ्युदयं कार्यं निम्नमेकं तु सर्वदा” । “यदा तं दर्शान्तमासमतिक्रम्य तत्पूर्वमासा-न्यक्षणवृत्तिराशिस्यः सन् सूर्योऽतिवाह्य गच्छेत् मासा-न्तरे राश्यन्तरसंयोगं गच्छेत्तदाद्योऽतिक्रान्तोमासोमलिङ्गु-चोत्तयेः” । ज्योतिषे । “अमावास्याद्वयं यत्नं रविसंक्रान्तिवर्जितम् मलमासः स विज्ञेयोविष्णुः स्वपिति कर्कटे” । “अमा-वासग्राह्यं अमावास्यान्यक्षणद्वयं रविसंक्रान्तिभ्यां क्रियोत्पत्तिरूपोत्तरसंयोगरूपाभ्यां यथाक्रमं वर्जितं तेन दर्शान्य-क्षणद्वययोरेव क्रियोत्पत्त्युत्तरसंयोगाभ्यां यथाक्रमं संयोगे-नाधिमासः । संक्रान्तेरेकक्षणे क्रियोत्पत्तिरपरक्षणे पूर्वसंयोगनाशः उत्तरसंयोगोत्पत्तिश्चेति क्षणद्वयवृत्ति-स्वमिति सोमांसकसिद्धान्तात्” । गृह्यपरिशिष्टज्योतिः-पराशरौ । “रविणा लङ्घितोमासश्चान्द्रः ख्यातोमलि-ङ्गुचः । तत्नं यदिहितं कर्म उत्तरे मासि कारयेत् पराशरः । “पक्षद्वयेऽपि संक्रान्तिर्यदि न स्यात् सिता-सिते । तदा तन्मासविहितसुचरे मासि कारयेत्” । अत्र लङ्घनमसंक्रमणञ्च रवेस्तदा भवति यदा तन्मास-तत्पूर्वमासान्यक्षणयोरेकराश्ववस्थितस्य तन्मासानन्तर-संयोगः, न त्वेकराश्वस्थितस्य मासव्यापनमात्रं तथात्वे चतुर्दश्यामेकराश्वौ संक्रान्तस्य प्रतिपत्प्रथमक्षणेऽपरराशौ, तत्परराशौ च द्वितीयायां प्रतिपदि वा रवेः संयोगे-ऽपरस्यापि मलमासता स्यात्” । अतएव ज्योतिषे “अमा-वासग्रापरिच्छिन्नं रविसंक्रान्तिवर्जितम् । मलमासं विजानीयाद्दर्शितं सर्वकर्मसु । तस्यार्कोदर्शकश्चैकराशौ दर्शद्वयातिगः” । “अत्रैकराश्वस्थितस्य दर्शद्वयातिगत्य-सक्तम् । एतच्च पूर्वोपदर्शितयोर्मासयोः पूर्वस्यैव सम्भ-वति न परस्य” । मलमासकारणन्तु ज्योतिषे । “दिव-सस्य हरत्यर्कः षष्टिभागस्तौ सदा । करोत्येकमह-म्भेदं तथैवैकञ्च चन्द्रमाः । एवमर्द्धतृतीयानामद्धानाम-धिमासकम् । योऽपि जनयतः पूर्वं पञ्चाब्दान्ते तु पश्चि-मम्” । “तेन दिवसस्य तिथेः षष्टिभागं दण्डमेकं

रविर्हरति ह्येदयति उत्तरे ह्येदमित्यभिधानात् । ततश्च कर्तौ मासद्वये षष्टिभागीच्छेदादङ्गस्थितेभ्योऽमासकधर्मं करोति । एवं चन्द्रोऽपि । एवमित्युक्तक्रमेण वर्षे द्वादश-तिथ्यात्मककालाकर्षादङ्गतृतीयानामन्ते अर्द्धं तृतीयं येषां ते तथा । योऽपि माधवादिषु षट्केषु पूर्व्यं माधवादितिक-पतितं, पञ्चाब्दान्ते तु पश्चिमं आधवादितिकपतितं मल-मासञ्चन्द्रार्को जनयतः” । मिहिरः । “माधवादेषु षट्केषु मासि दर्शद्वयं यदा । हिराषाढः स विज्ञेयः श्रेते तु आधवेऽच्युतः । “मिथुनोपगतो भासुरभावासग्राह्यं स्मृतेत् । हिराषाढः स विज्ञेयोविष्णुः स्वपिति कर्कटे” । “अमावा-स्याद्वयं तदन्यक्षणद्वयं स्मृतेत् संयुज्यात् न तन्मध्ये राश्य-न्तरसंयोग इत्यर्थः” । “कन्यासिंहकुलीरेषु यदा दर्शद्वयं भवेत् । आगामिनि तदा वर्षे कुलीरे माधवः स्वपेत्” । यद्यपि “यां तिथिं समनुप्राप्य तुलां गच्छति भास्करः । तथैव सर्वसंक्रान्त्यावन्मेघं न गच्छति” इति “राजमार्त्त-ण्डवचनात्तुलादिषण्मासे तिथिद्वयमाधवाद्दर्शे द्वादशवृत्ति-रनुपपन्ना तथापि “मध्ये विधुवतोर्भानुयान्यहानि तु वर्द्धयेत् । तैः सम्भूयाधिकोमासः पतत्येव तयोदशः” इति “गृह्यपरिशिष्टवाक्ये विधुवतोर्भेषु तुलासंक्रान्त्योर्भेधे मेघादिषण्मासे एव तिथिद्वयवृत्त्या अहर्गणने मेघा-दिषण्मासे मन्दभुक्त्या सप्तदिनवृद्धिस्तुलादौ शीघ्रभुक्त्या दिनद्वयह्वासः” इति तथा च ज्योतिःशास्त्रम् “मेघादीना-महर्गणन्दं षण्मासं सप्तदशचन्द्रकम् (१८७) । तुलादीनामह-सप्तचन्द्रकन्तु (१७८) लिखेत् पृथक्” । “चन्द्र एकः “अङ्गस्य वामा गतिः” इत्यङ्गविदां समयात् व्युत्क्रमेणाङ्गा बोध्याः । तेन दिनवृद्धि ५ क्रमसञ्चयाभ्यां ६ मेघादिषट्के एव एका-दशतिथिवृद्धिः” । एवञ्च “गतेऽब्दहितये साङ्गे पञ्चपक्षे दिनद्वये । दिवससग्राह्ये भागे पतत्येकोऽधिमासकः” । इति “राजमार्त्तण्डोक्तः सप्तदशदिनाधिकाष्टमासाधिकवर्षद्वयेऽधि-मासः । स च सौरे मासि सप्तदशदिनोत्तरं चान्द्रमासलङ्घ-नासम्भवात् सायनमानेन ज्ञेयः इति” । सिद्धान्तशिरोमणौ तु ४३२००००००० कल्पप्रमाणवर्षेषु १५८३३००००० एतन्मिता अधिमासाभवनोक्तम् यथा “लक्षाहता देव-नवेषुषण्द्राः कल्पेऽधिमासाः कथिताः सुधीभिरिति” । “अतोपपत्तिः प्रकृतास्तावदधिमासास्तेभ्यश्चान्द्रमासा याव-द्विरधिकास्तावन्तोऽधिमासा” इति । तदेवाह । “रवेः कोटिनिम्नाः कृताऽरेन्दुवाणाः” ५१८४००००००० “सुराग्न्यम्बिरामेषवो लज्जनिम्नाः ५३४३३००००० ।

शाशाङ्कस्य मासाः पृथक् सूर्यमासैर्विहीनास्तु कल्पेऽथवा
तेऽधिमासाः इति” ॥ इदमर्थेऽधिमासानयनं तत्रैवोक्तं यथा
“कथितकल्पगतार्कसमागणो रविगुणो गतमाससम्बन्धितः ।
खदहर्नै (३०) गुणितस्तिथिसंयुतः पृथगतोऽधिकमाससमा-
हतात् (१५६३२०००००) ॥ रविदिना (१५५५२००-
००००००) प्रगताधिकमासकैः कृतदिनैः सहितो द्युगणो
विधोः” इति । अत्र वामना कल्पगताद्वा द्वादशगुणिता
रविमासा जातास्ते चैत्रादिगतचान्द्रतुल्यैः सौरैरेव युता-
स्ति शङ्कुणा इदमासप्रतिपदादिगततिथितुल्यैः सौरैरेव
दिनैर्युताः एवमेव सौरा जातास्तेभ्यः पृथक् स्थितेभ्योऽधि-
मासानयनं त्वैराधिकेन, यदि कल्पसौरदिनैः कल्पाधिमासा
जन्मन्ते तदैभिः किमिति फलम् गताधिमासाः । तैर्दिनी-
कृतैः पृथक् स्थितः सौराहर्गणसहितचान्द्रो भवति यतः
सौरचान्द्रान्तरमधिमासदिनान्तेऽ” इति । सूर्यसिद्धान्तोऽप्यु-
क्तम् । “भवन्ति शशिनो मासाः सूर्येन्दुभगणान्तरम् । रवि-
मासोऽनितस्ते तु शेषाः सूर्याधिमासकाः” इति ॥ सूर्यचन्द्र-
भगणयोरन्तरं चन्द्रस्य मासा भवन्ति ते चान्द्रमासा रविमासो
निताः सन्तः शेषा अवशिष्टा ये चान्द्रमासास्तेऽधिकमासा एव
भवन्ति नान्ये । अनेन चान्द्रत्यमधिमासानां स्पष्टीकृतम् ।
अत्रोपपत्तिः । त्रिंशत्तिथ्यात्मकस्य रवीन्दुयुतिकालरूप-
दशान्तावधेयचान्द्रस्य द्वादशराशिसहितेन सूर्येन्द्वन्तरेणैव सिद्धिः
कथमन्यथा दर्शान्ते जातस्य सन्दर्शीप्रयोः सूर्येन्दोर्योगस्य
पुनर्दर्शान्ते सम्भवः । द्वादशराश्यन्तरं त्वेकं भगणान्तरमतो
भगणान्तरेण चान्द्रो मासः सिद्धः । सौरमासापेक्षया
यदन्तरेण चान्द्रमासानामधिकत्वं त एवाधिमासा इति ।

अधियज्ञः पु० अधिकतोयज्ञो यस्मात् प्रा०ब० । परमेश्वरे ।
“अधियज्ञः कथं? कोऽत्रैत्यर्जुन प्रश्ने । “अधियज्ञोऽहमे
वात्र देहे देहभृतां वर !” इति भगवदुत्तरम् गीतायाम् ।
“अत्रास्मिन् देहेऽन्तर्यामित्रे न स्थितोऽहमधियज्ञः यज्ञा-
दिकर्म्मप्रवर्त्तकस्तत्फलदाता चेति” श्रीधरः । यथा च
तस्य सर्वान्तर्यामित्वं तथा अधिदेवताशब्देऽन्तर्यामि-
त्राङ्गणे पुरस्ताद्दर्शितम् । यज्ञे विभ० अव्ययी० । यज्ञ-
मधिकृत्येत्यर्थे अव्य० । अधियज्ञं ब्रह्म जपेदिति मनुः,
यागे विभ० अव्ययी० । अधियागमप्युक्तार्थे अव्य० । अधिकः
अधिकाङ्गयागः प्रा०ब० । अधिकाङ्गे यागे पु० ।

अधियोग पु० अधिकयोगः प्रा०ब० । ज्योतिषप्रसिद्ध
यातिकशुभयोगे । स च गमनसमयलघने-तस्माद्वा चतुर्थे,
पञ्चमे, सप्तमे, नवमे, दशमे, वा अत्यतमस्थाने बुधजीव-

भार्गवाणां मध्ये द्वयोः स्थितौ सत्यां भवति । “योने
क्षेममथाधियोगमने क्षेमं विपूणां बध इति” सुहू० ।
अधियोध पु० आधिक्येन युध्यति अधि+युध-अच् ।
अतियोद्धारि । विभ० अव्ययी० । योधे इत्यर्थे अव्य० ।
अधिरथ अध्याहृतः रथं रथिनम् अत्या०ब० । अतिरथे ।
कर्णपतिरि पु० । “विनेशाधिरथोरङ्गं यद्विप्राणो ह्ययन्नि-
वेति” भा० आदि० । तस्यापत्यम् इज् । अधिरथिः
कर्ण पु० । कर्णपर्वणि भूरिप्रयोगोऽस्य ।
अधिराज् पु० अधिराजते अधि+राज-क्विप् । साम्राज्यवति,
नृपे, सम्पन्ननृपे च “प्रायोपविष्टो गङ्गायामनादृत्याधिराट्
अयसिति” भाग० । अधिकशोभान्विते त्रि० ।
अधिराज पु० अधिको राजा टच् समा० । अधीश्वरे साम्रा-
ज्यवति, नृपे च । “शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्या-
वति” “हिमालयोनाम नगाधिराज” इति च कुमा० ।
अधिराज्य न० अधिकं राज्यं प्रा०ब० । साम्राज्ये ।
“अत्यन्यान् पृथिवीपालान् पृथिव्यामधिराज्यमभिमति” ।
अधिराट् न० अधिकतं राष्ट्रमत्र प्रा०ब० । राज्ये । विभ०
अव्ययी० । राष्ट्रमधिकृत्येत्यर्थे अव्य० ।
अधिरूक् त्रि० अधिकतं रूक्साभरणं येन प्रा०ब० । अधि
गतसुवर्णाभरणे सानने । अधिरूक्सा विनीयते” इति ऋ०
८, ४६, ३३, अधिरूक्सा अधिकरूक्साभरणेति” भाष्यम् ।
अधिरूढ त्रि० अधि+रूह-कर्त्तरि-क्त । उपरिभागे आरो-
हणकर्त्तरि, अतिवृद्धिमति च । [शयेनारोपिते ।
अधिरोपित त्रि० अधि+रूह-णिच्-पुक् कर्मणि क्त । अति-
अधिरोहण न० अधि+रूह भावे-ल्युट् । उपर्यारोहणे ।
घञ् । अधिरोहोऽप्यत्र पु० ।
अधिरोहणी स्त्री अधिरूह्यतेऽनया अधि+रूह-करणे
ल्युट् । (मइ) इति, (सिङ्) इति च प्रसिद्धे कोष्ठंशादि-
निर्मिते उच्चस्थानारोहणसाधने सोपानवन्दे । अधिरोहः
साधनत्वेनाख्यस्याः इति । अधिरोहणीत्यप्यत्र इति
शब्दकल्पद्रुमः तन्मूलं सूत्रम् । रायसकुटादिभिः ल्युटैव-
तत्पदसाधनाज्ञास्य इत्यन्यता ।
अधिलोकि अव्य० लोके विभ० अव्ययी० । लोके इत्यर्थे ।
अधिवक्तृ त्रि० अधि+वच्-लच् । पक्षपातेन वक्तरि ।
“विश्वाचेन्द्रो अधिवक्ता” इति ऋ० १, १००, १०, अधि-
वक्ता पक्षपातेन वचनयुक्त इति भा० । स्त्रियां ङीप् ।
अधिवचन न० अधि+वच्-ल्युट् । पक्षपातेन कथने ।
“अधिकवचनं पक्षपातेन वचनं”मिति साधवाचार्थः ।

अधिवस्त्र लि० अध्याहृतं वस्त्रं येन प्रा० व० । उपरिनिहित वस्त्रे । “यज्ञेभिराहृतोऽधिवस्त्रा बधूरेवेति” ऋ० ८, २, ६, १२, अधिवस्त्रा उपरिनिहितवस्त्रेति भा० ।

अधिवाक पु० अधि-वच-घञ् । पक्षपातेन वचने । “तमिन्वनेषु हितेष्वधिवाकाय कुरन्ति” इति ऋ० ८, १५, ५, “अधिवाकाय पक्षपातवचनायेति” भा० ।

अधिवास पु० अधि+वस निवासे-घञ् । निवासे “श्रीः केटभारिहृदयैककृताधिवासेति” देवीमा० । अधि+वास सुरभीकरणे भावे घञ् । सौरभे “ककुब्जकन्यावक्त्रान्-वासलभ्याधिवासयेति” भाषः “अधिवासस्यृहयेव मारुत” इति रघुः । अधिवासयति देवता अनेन अधि+वस-श्वच्-करणे घञ् । यज्ञारम्भपूर्वदिशसे देवतास्थापनादि-कर्मणि । “अधिवासः परेऽहनीति” स्मृतिः “मध्यरात्रेऽधि-वासयेदिति” स्मृत्युक्तेस्तस्य पूर्वोद्युर्मध्यरात्रे कर्त्तव्यता । “आत्ययिकेषु कार्येषु सद्यस्याधिवासये” दित्युक्ते यागदिनेऽपि कर्त्तव्यता । गन्धमाल्याद्यैः संस्कारे च ।

अधिवासन न० अधिवासयति स्थापयति देवता अनेन अधि+वस-णिच्-ल्युट् । यागपूर्वदिने देवताद्यावाहनपूर्वक-पूजनादिकर्मभेदे । अधिवास्यते सुरभीक्रियते अधि+वास सुरभीकरणे भावे ल्युट् । गन्धमाल्यादिभिः सुरभीकरणरूप-संस्कारभेदे तद्व्याप्तिं च “मही गन्धः शिला धान्यं दूर्वा पुष्पं फलं दधि । इतं स्वस्तिकसिन्दूरं यङ्गकज्जलरोचनाः । सिद्धार्थं काञ्चनं रोच्यं ताम्रचामरदर्पणम् । दीपः प्रश-स्तिपात्रञ्च विज्ञेयमधिवासने” इति स्मृत्युक्तानि वेद्यानि । “सायं प्रक्षान्तु कर्त्तव्यं पार्वत्या अधिवासनमिति” पुरा० ।

अधिवासित लि० अधि+वास-सुरभीकरणे कर्मणि क्त । सुरभीकृते गन्धमाल्यादिभिः कृतसंस्कारे । अधि+वास-निवासे णिच्-कर्मणि क्त । कृताधिवासने देवादौ ।

अधिवाहन न० अधि+वाह-णिच्-ल्युट् । उपरि प्रापणे वाहने, च । विभ० अव्ययी० । वाहनं यानमधिकृत्ये-त्यर्थे अव्य० ।

अधिविकर्त्तन न० अधि+वि+कृत-छेदने ल्युट् । अत्यन्त-छेदने “आशासनं विशासनमथो अधिविकर्त्तनमिति” ऋ० १०, ८५, २५ ।

अधिविद्य अव्य० विद्यायां विभक्त्य० अव्ययी० । विद्यामधि-कृत्येत्यर्थे । “अधिविद्यं प्रकाशते इति” वाक्यपदीयम् ।

अधिविज्ञा स्त्री अधि+विद्-लाभे कर्मणि क्त । कृताधि-वेदनायां यस्या उपरि विवाहान्तरं कृतं तस्यां स्थियाम्

“अधिविज्ञा तु यानारी निर्गच्छेदुषिता गृहादिति” मनुः ।

अधिविद्वस्त्रियै देयमाधिवेदनिकं सममिति” याज्ञ० ।

अधिवेत्तु पु० अधि+विद्-लाभे कर्तरि लृच् । विवाहोत्तरं विवाहान्तरकर्त्तरि ।

अधिवेद अव्य० वेदे-विभक्त्य० अव्ययी० । वेदमधिकृत्येत्यर्थे ।

अधि+विद्-भावे घञ् । विवाहोत्तरं विवाहान्तरकरणे पु०

अधिवेदन न० अधि+विद्-लाभे भावे ल्युट् । विवाहोपरि-विवाहान्तरकरणे । तत्र नियुक्तादि उक् । आधिवेदनिकम् अधिवेदनविषयनियुक्ते तत्त्वत्वे च धनादौ लि० । “अधिविद्वस्त्रियै देयमाधिवेदनिकं सममिति” याज्ञ० । “आधिवेदनिकाद्यं च स्त्रीधनं परिकीर्त्तितमिति” स्मृतिः । अधिवेदनकालनिमित्ते तु मत्कृतवङ्गविवाहवादे विस्तरत उक्तो तत्प्रयावसेये ।

अधिवेदनीय स्त्री अधि+विद्-लाभे कर्मणि-अनीयर् । यद्विवाहोपरि विवाहान्तरकरणयोग्यं तादृश्यां स्थियाम् । कर्मणि यत् । अधिवेद्याप्यत स्त्री । “बन्ध्यासमेऽधिवेद्याद्दे” इति मनुः । [ल्युट् । पाचने ।

अधिअपण न० अधि+आ-पाके णिच्-पुक् ह्रस्वभावे अधिअपण पु० अधि+श्री-पाके भावे अच् । चूलाग्रमुपरिस्था-पनरूपे विलिप्तिहेतुभूते व्यापारे, पाके ।

अधिअयण न० अधि उपरि अयणं पाकाद्यं स्थापनं श्रीज्-भावे ल्युट् । चूलाग्र उपरि स्थापने, तत्पूर्वकपाके च । अधिअयते पच्यतेऽतः, आधारे ल्युट् ङीप् । चूलाग्रम् (आका) इति, (चूला), इति च ख्यातायाम् स्त्री ।

अधिअयणीय लि० अधिअयणाय पाकाय हितम् क्त । पाक-साधनपात्रे । अधिअयितमर्हति अधि+श्री-पाके अर्हाद्यं कर्मणि अनीयर् । पाकाहे वस्तुनि लि० ।

अधिअयितवै अव्य० अधि+श्री-पाके वेदे ह्यर्थे तवै । पचनोये “गौरेव दुग्धमधिअयितवै ब्रूयादिति” वेदः ।

अधिअश्री लि० अधिका श्रीर्यस्य । अधिकशोभान्विते अधिक-सम्पत्तिमति च “इयं महेन्द्रप्रभृतीनाधिअश्रिय” इति कुमा० “समादिदेशाधिकृतानाधिअश्रिरिति” रघुः ।

अधिषवण न० अधिषूयते सोमः यत् अधि+षू अधिषवे आधारे ल्युट् । सोमाभिषवसाधनचर्मादिपात्रे । “अंशू-निव पावाभिषवणे” इति वेदः । भावे ल्युट् । अधिषवे ।

अधिषवण्या लि० अधिषवणाय हितम् यत् । अधिषवसाधने फलके । “यत् दाविव जघनाधिषवण्या कृता” इति ऋ० १, २८, २ अधिषवण्या उभे अधिषवणफलके इति भा० ।

अधिष्ठातृ लि० अधि+स्था-लृच् पत्वम् । अध्यजे, नियमित-
कार्यविशेषाकरणेन कृताकृतावेक्षणे, नियन्त्रि च ।
“आत्मेन्द्रियाद्यधिष्ठातेति” भाषा० । अधिदेवे च ।
“इन्द्रियाणामधिष्ठातृदेवास्ते परिकीर्त्तता” इति पुरा० । ते
च अधिदेवतागङ्गे दर्शिताः सर्वाधिष्ठाता तु परमेश्वर एव
तदपि तत्त्वैवान्तर्गमिन्नाङ्गणेन दर्शितम् । “तत्सामिध्या-
दधिष्ठातृत्वं भणिवदिति” सांख्यसू० । यथायस्कान्तमणेः
सामिध्याभावेण शल्यनिष्कर्षकत्वं न सङ्कल्पादिना तथै-
वादिपुरुषस्य संयोगमात्रेण प्रकृतेर्महत्त्वस्वरूपेण परिणम-
नम् । इदमेव च सोपाधिसत्त्वमित्यर्थः । तथाचोक्तम् ।
“निरिच्छे संस्थिते रत्ने यथा लोहः प्रवर्त्तते । सत्ता-
भावेण देवस्य तथा चेयं जगज्जनिः । अत आत्मनि
कर्तृत्वमकलं त्वं च संस्थितम् । “निरिच्छत्वादकर्त्तासौ
कर्त्ता सन्निधिमात्रतः” इति सां० भा० । स्त्रियां ङीप् ।
अधिष्ठान न० अधि+स्था-ल्युट् । नियमितकार्यविशेषाकरणेन
सामिध्याभावेण नियमनाय, स्थितौ, वेदान्तशास्त्रप्रसिद्धे
आरोपाधिकरणे च । वेदान्तिनाञ्च अध्यासस्याङ्गमधिष्ठानं
यथा तथाऽध्यासगङ्गे यज्यते । अधिकरणे ल्युटि । पुरे
आधारमात्रे, आश्रये च । “तदधिष्ठानाश्रयदेहे
तद्वाद इति” सां० सू० । “तस्य लिङ्गस्य यदधिष्ठानमाश्रयो
वक्ष्यमाणभूतपञ्चकं तस्याश्रये षाट्कौशिके देहे इति
भाष्यम्” । करणे ल्युटि । चक्रे, प्रभावे च चक्रेण, प्रभावेन च
हि प्रवृत्तयुक्त्यादिसम्भवः । अधिष्ठानञ्च नियन्त्रित्वं
यथोक्तं सांख्ये । “संहृतपरार्थत्वात् विगुणादिविपर्य-
यादधिष्ठानादिति” “इतश्च पुरुषोऽस्ति अधिष्ठानात्
विगुणात्मकानामधिधीयमानत्वात् यद्यत् सुखदुःखमोहात्मकं
तत् सर्वं परेणाधिधीयमानं दृष्टं यथा रथादि यन्त्रादिभिः,
सुखदुःखमोहात्मकञ्च दं बुद्ध्यादिः तस्मादेतदपि परेणाधिष्ठान-
व्यम् । स च परस्त्वैगुण्यादन्य आत्मेति” सां० कौ० । भावे
ल्युट् । सन्निधिमात्रे । “अत्राधिष्ठानं कुर्विति” आवाहन-
मन्त्रः । “भोक्तुरधिष्ठानाङ्गीगायतननिर्माणमन्यथा पूति-
भावप्रसङ्गात्” इति सांख्यसू० । “भोक्तुः प्राणस्याधिष्ठानात्
व्यापारादेव भोगायतनस्य शरीरस्य निर्माणं भवति ।
अन्यथा प्राणव्यापाराभावे शुक्रशोणितयोः पूतिभावप्रसङ्गात्
मृतदेहवदित्यर्थः । तथाच रससञ्चारादिव्यापारविशेषैः
प्राणो देहस्य निमित्तकारणं धारकत्वादिति भाव इति भा० ।
मनु प्राणिनः निर्व्यापारस्याधिष्ठाने प्रयोजनाभाव इति
तत्वाद् । “मृत्युद्वारा स्वाम्नाधिष्ठितमैकान्तप्रातृ” इति सा०

सू० । “देहनिर्माणे व्यापाररूपमधिष्ठानं स्वामिनश्चेतनस्यै-
कान्त्यात् अपेक्षा नास्ति किन्तु प्राणरूपमृत्युद्वारा यथा
राजः पुरनिर्माण इत्यर्थः । तथा च प्राणस्य अधिष्ठातृत्वं
साक्षात्, पुरुषस्य अधिष्ठातृत्वं प्राणसंयोगमात्रेणैति सिद्धम् ।
कुलात्मादीनां षटादिनिर्माणेष्वप्येवम् । विशेषस्तु यं तत्र
चेतनस्य बुद्ध्यादेवाप्युपयोगोऽस्ति बुद्धिपूर्वकं सृष्टत्वा-
दिति । यद्यपि प्राणाधिष्ठानादेव देहनिर्माणं तथापि
प्राणद्वारा प्राणसंयोगोऽप्यपेक्ष्यते पुरुषार्थमेव प्राणेन देह-
निर्माणादित्याशयेन भोक्तुरधिष्ठानादित्युक्तम् इति भा० ।
अधिधीयते कर्म्मणि ल्युट् । अधिष्ठिते सन्निधिमात्रेण
नियन्त्रिते । “इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठान-
सञ्च्यते” इति गीता ।

अधिष्ठित लि० अधि+स्था-कर्म्मणि क्त । अध्युपिते “विलोक्य
दृष्टोऽयमधिष्ठितं त्वयेति” कुमा० । सन्निधिमात्रेण नियो-
जिते “इष्टराधिष्ठिताः सर्वे स्तं स्तं कार्यं हि कुर्वते
इति पुरा० ।

अधिहरि अव्य० हरौ, विभ० अव्ययी० । हरिमधिकृत्येत्यर्थे
अधीकार पु० अधि+क-घञ् उपसर्गस्य दीर्घत्वम् । अधि-
कारशब्दार्थे “सर्वाकरेऽधीकारो महायन्त्रप्रवर्त्तनम्”
इत्युपपातकगणनायां मनुः । “स्वागतं खानधीकारा-
निति” कुमा० ।

अधीत न० अधि+इङ-भावे क्त । अध्ययने, कर्म्मणि क्त ।
कृताध्ययने अभ्यस्ते च लि० “इष्टदीपदनधीतविद्ययेति”
कुसु० । “अधीतवेदेदेदाङ्गत्वेनेति” वे० सा० ।

अधीति स्त्री अधि+इङ् अध्ययने क्तिन् । अध्ययने “अधी-
तिबोधाचरणप्रचारणैरिति” नैष० । अधि+इक-स्मरणे
क्तिन् । स्मरणे “नू ते पूर्वस्य वसो अधीतौ तृतीये”
इति ऋ० १, ४, ८, “अधीतौ स्मरणे” इति भाष्यम् ।

अधीतिन् लि० अधीतमनेन अधीत+इनि । कृताध्ययने ।
“त्वगुत्तरासङ्गवतीमधीतिनीमिति” कुमा० । एतद्विन्य-
न्तयोगे च कर्म्मणि सप्तमी वेदेऽधीतोत्यादि किन्तु कर्म्मा-
विवक्षया प्रथमं भावे एव क्तः पश्चात् कर्म्मणा योगः
कृतपूर्वकी कटमित्यत्रेव । यथोक्तं हरिणा । “अकर्म्मकत्वे
सत्त्वेव क्लान्ते भावाभिधायिनि । पश्चात् क्रियायता कर्त्तारो
योगो भवति कर्म्मण्येति” । विस्तरः मत्कृतसरलायां इष्टव्यः ।

अधीन लि० अधिगतमिनं प्रभुम् क्त्वा० ष० । आयात्ते । विष्ठा-
धीन इत्यादौ तु विक्ते अधि-इति वाक्ये समासे अध्युत्तर-
पदात् ख । “क्व सु मां त्वदधीनजीवितामिति” कुमा० ।

“दाराधीनस्तथा स्वर्गः पितृणामात्मनश्च ह” इति मनुः ।

“इच्छाकृष्णं दुरापेऽर्थे त्वदधीना हि सिद्धयः” इति रघुः ।

अधीर लि० धीरः धैर्यान्वितः न०त० । चञ्चले, “कान्तस्या धरमणिम् अधीरमाशुचुम्बेति” दण्ड० । कातरे, रोगा-दिनाकुलचित्ते च । विद्युति, नायिकाभेदे च स्त्री । तल्लक्षणं नायिकाशब्दे वक्ष्यते

अधीवास अधि+वस आच्छादने करणे वञ् । सर्वत आव-रके महाकञ्चुके वस्त्रभेदे । “अधीवासं परिमुच्योष्णीषं संवेष्ट्य निवीते” इति कात्या० १५, ५, १३, उपरि सर्वतः संछाद्यतेऽनेनेत्यधीवासः महाकञ्चुक इति तद्व्याख्या । “अधीवासेन प्रच्छाद्यतीति” कात्या० २०, ६, १५, “उप-रिष्टादावरकं वासोऽधीवास” इति वेददीपः ।

अधीश लि० अधिक ईशः प्रा०स० । सार्वभौमे अधिपतौ च ।

“अङ्गाधीयः स्वोक्ते बुधगुरुकविभिः संयुतः” इति जात० ।

अधीश्वर लि० अधिक ईश्वरः प्रा०स० । स्त्रियां ङीप् । राजनि “अधिगत्य जगत्यधीश्वरादिति” नैष० । प्रभौ च ।

अधीष्ट न० अधि+दिवा० इव-भावे क्त । सत्कारपूर्वकनियोगे, “विधिनमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंपन्नप्रार्थनेषु लिङिति” पा० “अधीष्टं सत्कारपूर्वकव्यापार” इति सि०कौ० । कर्माणि क्त । सत्कारपूर्वकं नियोजिते लि० ।

• अधुना अव्य० अस्मिन् काले इदम्पश्यस्य न० । संप्रती-त्यर्थे “प्रसदानामधुना” विङ्स्वनेति कुमा० । अधुना भवार्थे ठञ् । आधुनिकः इदानीन्तने लि० । [स्त्रियां ङीप् । अधुनातन लि० अधुना+भवार्थे ढुप्रल् लट् च । इदानीन्तमे अधुर नास्ति धूः चिन्ता भारो वा यस्य अचसमा० । भारमूल्ये चिन्तामूल्ये च, न०त० । अधूः-अभारे अचिन्ते च । अचे तु नाचसमा० । अधूरक्तः इति ।

अधूमक उ० नास्ति धूमो यत् कप् । धूममूल्ये ज्वलदग्नौ ।

अधृत उ० न हृतः । सर्वेषां धारकत्वेन केनापि न हृते पर-मेष्ठरे, अतौ “स भवगवः ! कस्मिन् प्रतिष्ठितः ?” इति प्रश्ने “स्त्रे महिमी” लुत्तरम् तेनान्याधृतत्वात् स्वप्रतिष्ठत्वाच्च तस्य तथात्वम् । “अष्टतः सष्टतः स्वास्य इति विष्णु संहस० ।

अधृति स्त्री हृतिधारणं धैर्यं वा अभावार्थे न०त० । धारणाभावे, धैर्याभावे, च ।

अधृष्ट लि० हृष-निर्लज्जत्वे क्त न०त० । लज्जाशीले । हृष-अभिभवे क्त न०त० । अनभिभूते “यत्नं नो-मितावरुणावष्टमिति” ऋ० ६, ६७, २, अष्टममभिभूत-मिति भा० । अहिंसिते च । “दूतासोवसवोऽष्टष्टा” इति

ऋ० ६, ५०, ४, “अष्टष्टा अहिंसिता” इति भा० ।

अधृष्य लि० न हृष्यः न०त० । अनभिभवनीये “अधृष्यसा-भिगमय्य यादोरत्नैरिवार्णव” इति रघुः । हृष-निर्लज्जत्वे भावे क्यप् तच्चास्ति यश्च । अग्रगत्वे, लज्जाशीले च लि० । अधेनु स्त्री न०त० । दोहनमूल्यायां गवि । “अधेनुं दद्यात्तर्क्यमिति” ऋ० १, ११७, २०, “अधेनुम् अश्लोघी-मिति” भा० । [शून्ये लि० ।

अधैर्य्य न० अभावार्थे न०त० । धैर्याभावे । ऋ० । धैर्य्य-अधोअच लि० अधः अक्षय, अधस्तात् अक्षति अमृते वा अक्ष-अच्, अश-स वा भेदे अतोलीपाभावः । अधरस्ताद् व्यापके । “अधोअक्षाः सिन्धवः स्रोत्याभिरिति” ऋ० ३ ६३, ६, “यदापः अक्षसाधस्ताद्भवन्ति तदा रथादीनि नेतुं शक्यन्ते” इति भा० । [अधादेशश्च । परिधानवस्त्रे ।

अधोऽंशुक न० अधरसंशुकम् अधर+प्रथमार्थे असि अधरस्य अधोऽक्ष न० अधरमक्षं यत् मार्गे अधर+प्रथमार्थे असि व० । हविर्धानाक्षाधोमार्गे । “दक्षिणस्याक्षं प्राञ्चो निष्क्राम-तीति” का० १२, ४, १४, दक्षिणहविर्धानाक्षाधोमार्गेण प्राङ्मुखो निःसरन्तीति” वेददीपः ।

अधोऽक्षज उ० अक्षात् इन्द्रियात् जायते जन-ड ५त० । अक्षजं प्रत्यक्षज्ञानम् अधरं प्राक्कत्वाभावाद्गीनं यस्य अधर-प्रथमार्थे असि अधोदेशश्च । इन्द्रियायोग्ये, “अधो न क्षीयते जातु यस्मात्तत्त्वादधोऽक्षज” इत्युक्तलक्षणे, वा विष्णौ । “व्याप्तो वायुरधोऽक्षज” इति विष्णुसह० । “द्यौरक्षं पृथिवी बाधस्तयोर्यस्मादजायत । मध्ये वैराज-रूपेण ततोऽधोक्षजइष्यते” इति भाष्ये तथा च अगण्ड-कपालद्वयमध्ये विराड् रूपेण जातत्वादस्य तथात्वम् । अधोभूते स्वस्वविषयेभ्यो निवर्त्तनेन प्रत्यक्षप्रवर्हिते अक्षगणे जायते प्रकाशते इति अधोक्षज इति वा । तत्त्वार्थे ।

अधोगति स्त्री अधरस्मिन् अधस्तात् नरकादौ गतिः नरकादिगमने “साधकानां त्वधोगतिरिति” तन्त्र० । नरकस्य च पापफलत्वेन पुण्यादधरत्वात् अधरत्वम् “और्वे” च सर्वे नरकाः सदृक्षा” इति (सि० शिरो०) और्वस्थाने एव नरकस्थितिरुक्ता और्वस्थितिश्च । “खाडू-दकान्तर्वडवानलोऽसौ पाताललोकाः पृथिवीपुटानी”त्यनेन पातालसंज्ञकत्वे तत्त्वोक्ता । अतो नरकानामधःस्थत्वम्, भू-गोलशब्दे विवरणं दृश्यम् । “जघन्यगुणष्टसास्तु अधोग-च्छन्ति तामसा इत्युक्तेः तामसानामधोगतित्वम् । अधो-गतित्वञ्च पापादेव । अधःप्रदेशमात्रे गमने च “मूला-

नामधोगतिरिति" काद०। अधोऽधस्तात् गतिर्यस्य न० ।
नरकगामिनि-ति० "अनपेक्षितमर्यादं नास्तिकं विप्रलुप्तकम्
अरक्षितारमत्तारं नृपं विद्यादधोगतिमिति" मनुः ८, १८,
४१, अधोगतिं नरकगामिनिमिति कुल्लूकभट्टः ।

अधोगामिन् ति० अधरस्मिन् अधः गच्छति गम-णिनि ।
नरकगामिनि, अधोभागे-गन्तरि च । स्त्रियां ङीप् ।

अधोघण्टा स्त्री अधरात् अधस्तादारभ्य घण्टेव तदाकारफल-
वत्वात् । अपामार्गे रत्नमाला ।

अधोजानु न० अधरं जानुनः प्रथमार्थे असि । जानुनोऽधरे
ब्राह्मणादीनां प्रमाणविशेषमभिधाय "सर्वेषां बाधोजानु
इति का० २१, ४, १८, "वा विल्लार्थे सर्वेषां जानुनोरध-
स्तात् अधोजान्विति" तद्व्याख्या ।

अधोजिह्विका स्त्री अल्पा जिह्वा जिह्विका अल्पार्थे कन्
अधोऽधरा जिह्विका कर्म० । (अलजिह्व) इति ख्याता-
याम् तालुस्यजिह्विकायाम् ।

अधोदारु न० अधरं दारु अधर+प्रथमार्थे असि । काष्ठ-
मयदारुस्याधरकाष्ठे (गोवराट्) ।

अधोदिग्श् स्त्री अधरा दिग्श् अधर+प्रथमार्थे असि कर्म० ।
दक्षिणस्यां दिशि । अस्या अधरत्यञ्चोदकशब्दे वक्ष्यते ।

अधोदृष्टि ति० अधरस्मिन् अधः दृष्टिरस्य । योगाभ्यास-
समये नासिकाग्रमात्रदर्शनयुक्ते, तत्प्रकारस्तु "किञ्चित्
प्रकाशस्तिमितोद्यतारैर्भू विक्रियायां विरतप्रसङ्गैः । नेत्रैरवि-
स्यन्दिपक्षमालैर्लक्ष्मीकृतप्राणमधोमयूखैरिति" कुमारे
"करणान्यवर्हिपक्ष्य स्थानुवसिन्धलात्मकः । आत्मानं हृदये
ध्यायेन्नासाग्रमप्यस्तलोचन" इति योगसारे "गीतायामपि
"सम्यक्ष्यन् नासिकाग्रं स्मित्यादिना" दर्शितः । अधो-
दर्शनयुक्तमात्रे ति० । "अधोदृष्टिर्नैकैकिक" इति मनुः
४, १८६ । कर्म० । अधस्यदृष्टौ स्त्री ।

अधोऽधस् अधस्+अधस्तात् सामीप्ये द्वित्वम् । समीपाधोदेशे
"नयानधोदृष्टतः प्रयोधरानिति" भाषः ।

अधोपहास पु० अधः अधोभागस्य अरमन्दिरस्य उपहासः
सन्विश्यान्दसः । स्त्रीणां अधोभागस्योपहासने । "य एवं
विद्वानधोपहासं वरत्यासां, स्त्रीणां सुकृतं दृष्ट्वा" इति
ठ० उ० । दृष्ट्वा आवर्जयतीति भाष्यम् ।

अधोभक्त न० अधरं भक्तं यस्मात् अधर+प्रथमार्थे असि
पु० । भक्तभोजनान्ते प्रोयमानजले ।

अधोभाग अधरोभागः अधर+प्रथमार्थे असि कर्म० । अधर-
भागे "पूर्वभागो गुरुः पुंसामधोभागस्तु योषितामिति" ।

अधोभुवन न० अधरमधः भुवनम् लोकः । सप्तसु पाता-
लेषु । तत्स्थानञ्च "भूमेरङ्गं चारसिन्धोरुदकस्थं जम्बुद्वीपं
प्राञ्चराचार्यवर्याः अङ्गैऽन्यस्मिन् द्वीपपट्टकस्य यामे
चारक्षीराद्यम्बुधीनां निवेशः ॥ लवणजलधिरादौ दुग्ध-
सिन्धुश्च तस्मादभ्युदयमभ्युदयः श्रीश्च यस्माद्भूमव । महि-
तचरणपद्मः पद्मजम्बादिदेवैर्वसति सकलवासो वासुदेवश्च
यत्न ॥ दम्नो दृढस्तेनुरसस्य तस्मान्मादास्य च स्वादुजलस्य
चान्द्रः । स्वादूदकान्तर्बडवानलोऽसौ पाताललोकाः
पृथिवीपुटानीति सि० शि० ॥ अधिकं भूगोलशब्दे वक्ष्यते ।

अधोमुख ति० अधो मुखं यस्य न० । ज्योतिष-
शास्त्रे प्रसिद्धेषु नक्षत्रभेदेषु । यथा "भूलाश्लेषा कृत्तिका
च विशाखा भरणी तथा । मघा पूर्वाश्र्वि चैव अधोमुख-
गणः स्मृत" इति । गोजिह्वाख्यपक्षे (अनन्तमूल)
अवाङ्मुखे स्त्रियां वा ङीप् । "सम्बद्धिर्धोमुख" इति
"अधोमुखैर्दृष्टसुखैश्च पतिभिः" इति रघुः । सुद्रा-
भेदे च तत्स्वरूपं सुद्राशब्दे वक्ष्यते ।

अधोराम पु० अधोभागे अधस्ताद्भागे रामः शुक्रः दृष्टिर्ध-
कात् तस्य रामत्वम् । अधोभागे शुक्रवर्षे "आश्विनाव-
धोरामाविति" य० २४, १, "अधोरामौ अधोभागे शुक्रवर्षा-
वजाविति" वेददीपः । [अधोभुवनशब्दे विवरणम् ।

अधोलोक पु० अधोऽधरो लोकः कर्म० । भूमेरधःस्थपाताले ।
अधोवर्चस् ति० अधोगामि वर्षः ज्योतिर्यस्य । अवाचीन-
ज्योतिषके "तस्मै विद्वान् वरुण ! प्रब्रवीत्यधोवर्चसं"
इति वेदः ।

अधोवायु पु० अधोगामी वायुः शा० त० । अपानवायौ
पईशब्दकारके वाते "अधोवायुसमुत्सर्गे प्रहासेऽन्तर्भाषणे"
इत्युपक्रम्य "कर्म कुर्वन्नुपसृष्टे" दित्युक्तं स्मृतौ ।

अध्यक्ष ति० अधिगतोऽसं व्यवहारम् अत्या० स० । नृपस्य राज-
धारणादिव्यवहारेऽधिकते । अध्यक्षोति व्याप्नोति अधि-
अक्ष-अच् । व्यापके । अधिगतं मूलतया अक्षमिन्द्रियम्
अत्या० स० । प्रत्यक्षज्ञाने । अर्थ आदित्यात् अक्षि । तद्वि-
षये ति० । "द्रव्याध्यक्षे त्वयोयोगो मनसा ज्ञानकारण-
मिति" भाषा० । "सेनापतिवत्साध्यक्षाविति" मनुः । अधि-
ष्ठतरि सन्निधिमात्रेण नियन्तरि च "मयाध्यक्षेण प्रकृतः
सूयते सचराचरमिति" गीता "यदध्यक्षेण जगता वयमा-
रोपितास्त्वयेति" कुमा० क्षीरिकाहणे पु० शब्दार्णवः ।

अध्यक्षर अव्य० अक्षरे-विभ० अव्ययी० । अक्षरमधिकृत्येत्यर्थः ।
अध्यग्नि अव्य० अग्नौ अग्निसमीपे वा विभक्त्यर्थे सामीप्ये-

ये वा अव्ययोः । अग्नौ अग्निसमीपे वेत्यर्थः । तत्र स्थाने विवाहादौ स्त्रीभ्यो दत्ते धनादौ न० । स्मृतिशास्त्रे चाग्नि-
द्वये पारिभाषास्य कृता यथा “विवाहकाले यत् स्त्रीभ्यो
दीयते ह्यग्निमन्त्रिणी । तदध्यग्नि दत्तं सद्भिः स्त्रीधनं
परिकीर्तितमिति” कात्या० । “अध्यग्नमध्यवाहानिकं दत्तं
च प्रीतिकर्म्मणि भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृत-
मिति” मनुः । “पितृमातृपतिभ्रातृदत्तमध्यग्नप्रागतम् ।
आधिषेदनिकाट्यञ्च स्त्रीधनं परिकीर्तितमिति याज्ञ० ।
“विवाहकालेऽग्नावधिलय मातृलादिदत्तमिति” मिताक्षरा ।
अध्यग्निदत्तमित्येकं पदं दत्तमध्यग्नप्रागतमित्येकवाक्य-
त्वात् दत्तं दत्तमित्यर्थः इत्येके ।

अध्यच् त्रि० अधि+अच्-किप् । अधिगन्तरि ।

अध्यण्डा स्त्री अधिकमण्डमिव वीजं यस्याः दत्तं । अधिक
वीजवत्याम् (भुंङ् आमला) इति ख्यातायाम्
भूम्यामलक्याम् ।

अध्यधिच्चेप पु० अधिकोऽधिच्चेपः प्रा० स० । अत्यन्तनिन्दा-
यामतिशयतिरस्कारे च “गुरुणामध्यधिच्चेप” इति ।

अध्यधीन त्रि० आधिक्येन अधीनः । अत्यन्ताधीने गर्भदासे
तस्य जन्मावधि दासत्वात् क्रयविक्रयार्हत्वाच्च तथात्वम् ।

अध्यथ पु० अधि-इङ्-इक् वा भावे अच् । अध्ययने
स्मरणे च ।

अध्ययन न० अधि+इङ्-ल्युट् । पठने, गुरुमुखोच्चारणानु-
सारिणि उच्चारणे च । अध्ययनञ्चाक्षरमात्रपाठ इति
वैदिकाः सार्थाक्षरपङ्क्त्यमिति सीमांसकाः । “इज्याध्यय-
नदानानि तपः सत्यं क्षमा दमः । अलोभ इति मार्गेऽयं
धर्मस्याष्टविधः स्मृत” इति “अब्राह्मणादध्ययनमापत्काले
विधीयते” इति “श्रुताध्ययनसम्पन्न” इति च स्मृतिः
अध्ययनं च वेदाध्ययनं तत्र च त्रैविणिकानामधिकारः
यथोक्तं मनुना । “अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा,
दानं प्रतिपद्यञ्चैव ब्राह्मणानामकल्पयत् ॥ प्रजानां रक्षणं
दानमिज्याध्ययनमेव च । विषयेष्वप्रसक्तिञ्च क्षत्रियस्य
समासतः । पशूनां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च । वणिक्-
पथं कुसीदञ्च वैश्यस्य क्षत्रियेव च” इति मनुः । वेदाध्ययनञ्च
ब्रह्मयज्ञस्येनाभिधीयते तच्च ब्रह्मयज्ञशब्दे वक्ष्यते तच्च
सार्थाध्ययनमेव प्रयुक्तं यथोक्तं ब्राह्मणसर्वश्वे “कूर्म-
पुराणे । न वेदपाठमात्रेण सन्तोषं कारयेद्गुरुः ।
पाठमात्रावसनस्तु प्रह्वे गौरिव सीदति । योऽधीत्य विधिव-
द्विप्रोवेदार्थं न विचारयेत् स सान्वयः शूद्रसमः पातृतां

न प्रपद्यते” । व्यासः “वेदस्याध्ययनं कार्यं धर्मशास्त्रस्य-
चापि यत् । अजानतार्थं तत् सर्वं तुषाणां कण्डनं यथा”
तथा “यथा पशुभारवाही न तस्य भजते फलम् । द्विज-
स्तथार्थानभिज्ञो न वेदफलमश्नुते” । तथा “पाठमात्ररता-
क्षित्यं द्विजातींश्चार्थवर्जितान् । पशूनिव च तान् प्राज्ञो-
वाङ्मात्रेणापि नार्जयेत् । श्रुतहीनमधीतं यच्चेह नाश्वत्
तद्ववेत् । श्रुतन्तु केवलमपि समुच्चारय कल्पते” । स्थानु-
रयं भारह्वारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् ।
अर्थयितुं सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मना ।
व्यासः । “योऽधीते नार्थतत्त्वज्ञस्तस्य तद्धारणं दृष्टा । भार-
वाहीव श्रुतकः केवलं ह्येषभाग्भवेत् । तस्मादर्थपरिज्ञाने
यत्रः कार्योऽविजानता” । व्यासः । “ज्ञानं कर्म च संयुक्तं
सुखार्थं कथितं यथा । अधीतं श्रुतसंयुक्तं तथा श्रेष्ठं
न केवलम्” व्यासः । “अधीत्य यत्किञ्चिदपि वेदार्था-
धिगमे रतः । स्वर्गलोकमवाप्नोति धर्म्मांशुधानविद्विजः” ।
मनुः “वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्र तत्त्वान्ममेव वसन् । इहैव
लोके तिष्ठन् स ब्रह्मभूयाय कल्पते” । व्यासः । “समु-
क्षितं सौकमपि श्रुताधीतं विशिष्यते । चतुर्णामपि वेदानां
केवलाध्ययनात् द्विजात्” । उद्ब्रह्मसः “अनूचानापरिचयः
श्रेष्ठा ग्रन्थिभ्यो धारिणोवराः । धारिभ्यश्चार्थतत्त्वज्ञा-
स्तेभ्योऽप्यध्यात्मचिन्तकाः” इति ॥ एतच्च स्याध्येयोऽध्येतव्य”
इति श्रुतौ सीमांसकैः विस्तरतो व्यवस्थापितम् ।

अध्यर्च त्रि० अधिकमर्चं यस्य व० । स्वार्द्धेन सहिते यस्तुमात्रे ।
“एकाधिकं हरेज्ज्येष्ठः पुत्रोऽध्यर्चं ततोऽनुज” इति मनुः ।
एकाधिकमंशं द्वावंशविति यावत् ज्येष्ठपुत्रो गृह्णीयात्
अधिकमर्चं यत्रांशे सार्द्धमंशं इति कुल्लू० । अध्यर्चशब्दः
रूपकार्द्धं रूढः तेन सार्द्धरूपके च । अध्यर्चपूर्वात् क्रीताद्यर्थे
“अध्यर्चपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायामिति” पा० अध्यर्चपूर्वात्
द्विगोश्चाहोर्लुगसंज्ञायां लुक् । अध्यर्चकंसम् । “विंशति-
कात्स्व” इति पा० । खविधाञ्च लुक् । अध्यर्च-
विंशतिकीनं “खाद्यादिंकन्” पा० । अध्यर्चसारो-
कम् “पणपादमात्रशताद्यात्” पा० । अध्यर्चपण्यं अध्यर्च-
पाद्यम् अध्यर्चसाध्यम् अध्यर्चशस्यम् “शाणादेति” पा०
यत् ठञ् तस्य लुक्च वेति अध्यर्चशास्यम् अध्यर्चशाणम् ।
इत्यादयः शब्दाः तत्क्रीतार्थे त्रि० । अभ्युपगच्छति यत्र अधि+
क्वध-आधारे षञ् । वायौ । “कथ्येव देवा याज्ञवल्क्य !
इति” याज्ञवल्क्यः प्रति शाकल्यप्रश्ने तत्र याज्ञवल्क्येन
“अध्यर्च” इत्युत्तरं (६०७०) दत्तम् तस्य विशेषज्ञानाय

“कतमोऽध्यक्षः” ? इति पुनः शाकल्यप्रश्ने, “योऽयं पवत” इत्युक्तं तत्र पवत इत्यनेन वायुरुक्तः । “तदाह्वयदयमेकएव पवते अथ कथमध्यक्षः” ? इति । वायोरेकत्वेन अध्यक्ष-शब्दार्थस्य सार्धत्वस्यासम्भवे पुनराक्षिप्ते “यदस्मिन् इदं सर्व-मध्याध्वीत् तेनाध्यक्षः” इत्युत्तरम् तेन अधिकवृद्धिहेतुत्वात् वायोरेध्यक्षत्वात् तथात्वम् अधि+क्वध-लङ् अध्याध्वीत् ।

अध्यवसाय पु० अधि+अव-सो-घञ् । इदमेवमेवेति विषय-परिच्छेदे निश्चये । स चात्मधर्म इति नैयायिकाः बुद्धिधर्म इति सांख्यादयः । “उपात्तविषयाणामिन्द्रियाणां वृत्तौ सत्यां बुद्धेः रजस्तमोऽभिभवे सति यः सत्त्वसमुद्रेकः सोऽयमध्यव-साय इति वृत्तिरिति चाख्यायते” इति सांख्यतत्त्वकौमुदी-परिभाषितलक्षणः, “कर्त्तव्यमिति योऽयं निश्चयः चित्-साक्षिध्यात् प्राप्तचैतन्याया बुद्धेः परिणामः सोऽयमध्य-वसाय” इत्युक्तलक्षणे वा निश्चयः । “प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्टमिति सां० का० । उत्साहे च । उत्साहश्च कर्मसु सुकरत्वेन ज्ञानात् उद्यमभेदः ।

अध्यवसायित लि० अध्यवसायो जातोऽस्य तारा० इतच् ।
जाताध्यवसाये । [निश्चयवति च ।

अध्यवसायिन् लि० अधि+अव-सो-णिनि । उत्साहान्विते अध्यवहनन न० अधि-उपरि अवहननम् । पूर्वविधातेन वितुषीकरणेऽपि पुनरवधाने । तेन च “व्रीहीनवह-नीति” नियमपालनम् ।

अध्यशन न० अधिकमशनम् । “माजीर्णे भुज्यते यत्तु तद-ध्यशनमुच्यते” इति सुश्रुतोक्ते अजीर्णेऽपि अधिकशने । “यद्योक्तैः प्रकोपणैर्विरुद्धाध्यशनस्त्रीप्रसङ्गेत्यादि” सुश्रुतम् ।

अध्यस्त लि० अधि+अस-कर्मणि क्त । कताध्यासे आरो-पिते, ‘अध्यासश्चाग्रे वक्ष्यते तद्विषये मिथ्याभूते पदार्थे । शुक्तौ रजतमध्यस्तम् ब्रह्मणि जगदध्यस्तमित्यादि ।

अध्यात्म अय० आत्मानं देहमिन्द्रियादिकं ज्ञेयज्ञं ब्रह्म वाऽधिकृत्य टच् समा० । देहमिन्द्रियादिकम् आत्मानं ब्रह्म वाधिकृत्येत्यर्थः । तत्र देहाधिकारे “अध्यात्ममिति” ट० उ० अधिदेवताशब्दे दृश्यम्, तत्र प्राणाद्यधिकारेण अन्तर्या-मित्युक्तम् । ज्ञेयज्ञाधिकारे “अध्यात्मयोगाधिगमेनेति” । “अध्यात्मरतिरासीनो निराकाङ्क्षो निरामिष” इति मनुः । “आत्मानं ब्रह्माधिकृत्येति” कुल्लू० । “जरामरणमोक्षाय सामाश्रित्य यतन्ति ये । ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलमिति” गीता । “ते जनाः परं ब्रह्म कृत्स्नमध्यात्मञ्च विदुः ये तत् प्राप्तव्यं देहादिव्यति-

रिक्तं शुद्धसात्मानञ्च जानन्तीति” श्रीध० । “अक्षरं परमं ब्रह्म स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते” इति गीता । “स्वस्यैव ब्रह्मण एवांशतया जीवस्वरूपेण भावोभवनं स एवात्मानं देहम-धिकृत्य भोक्तृत्वेन वर्त्तमानोऽध्यात्मशब्देनोच्यते” इति श्रीधरः । तेन देहाधिकारेण भोक्तृतया ब्रह्मणोऽंशस्य जीवभवनेऽस्य पारिभाषिकत्वं सूचितम् “अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहमिति” गीता सा च विद्या न्यायवैशेषिकमते देहभित्तत्वेन, सांख्यादिमते प्रकृतिभित्त-त्वेन आत्मनः स्वरूपादिप्रतिपादिका । वेदान्तिमते तु ब्रह्माभित्तत्वेनेति भेदः । सर्वेषां मतेऽध्यात्मतत्त्व-ज्ञानरूपत्वात्तस्या अध्यात्मविद्यात्वम् । तत्र नैयायिकवैशे-षिकमते आत्मा द्विविधः जीवात्मा परमात्मा च । तत्र जीवात्मानमधिकृत्य उदयनाचार्येण आत्मतत्त्वविवेकरूपप्रक-रणं, परमात्मानमधिकृत्य च कुसुमाञ्जलिनामकमपरं प्रकरणं निरमायि । सांख्ये ईश्वरानभ्युपमेन पुरुषस्य प्रकृत्यादिभ्यो विवेकज्ञानाय षडध्यायीरूपं कपिलमुनिना, तन्मूलकमीश्वर-रूपेण च सांख्यकारिकाः सप्रतिः निरमायिपत, वाच-स्पतिना च ता व्याख्याताः ततएव विस्तरोऽपमेयः । पातञ्जले तु जीवानामीश्वरस्य च भेदस्वीकारेऽपि ईश्वरप्रणिधानेन पुरुषस्य प्रकृत्यादिभ्यो भेदसाक्षात्कार इति भेदः । अधिकं तत्तच्छब्दे वक्ष्यते । “मयि कर्माणि स-र्वानि संन्यस्याध्यात्मचेतसेति” गीता । “अध्यात्मचेतसा विवेकबुद्ध्या” । अध्यात्मं जातः टञ् । अनुश्रुतिका० द्विपद-वृद्धिः । आध्यात्मिकं दैहिके मानसिके च दुःखादौ लि० ।

अध्यात्मदृष्ट लि० अध्यात्मं पश्यति दृष्ट-किन् । आत्मज्ञे विषयत्यागेनात्ममात्रदर्शके ।

अध्यात्मयोग पु० आत्मानं ज्ञेयज्ञमधिकृत्य योगः । विषयेभ्यः प्रतिसङ्कृत्य चेतसव्यात्मानि समवधाने । “अध्यात्म योगाधिगमेनेति” ।

अध्यात्मरामायण न० आत्मानमधिकृत्य कृतं रामस्यायनं यत्र । वाल्मीकिप्रणीते अध्यात्मज्ञानप्रतिपादके प्रस-ङ्गतो रामचरितज्ञापके खनामख्याते ग्रन्थभेदे ।

अध्यात्मशास्त्र न० अध्यात्म प्रतिपादकं शास्त्रम् । आत्म-स्वरूपादि प्रतिपादकग्रन्थे ।

अध्यापक पु० अध्यापयति अधि+इङ् णिच्-खल् । अध्ययनकारयितरि, उपाध्याये च । “भृतकाध्यापकोयस्तु भृतकाध्यापितस्तथेति” मनुः । अस्य अक्रान्तत्वेऽपि याज-कादिगणे पाठात् षष्ठीसमासः तेन वेदाध्यापकः न्याया-

ध्यापक इति । अध्यापकश्च द्विविधः आचार्य उपाध्यायश्च यथोक्तं विष्णुना “यस्तूपनीयं व्रतादेशं कृत्वा वेदमध्यापयेत्तमाचार्यं विद्यात् । यस्त्वेनं मूल्येनाध्यापयेदकदेशं वा तस्य पाध्यायमिति” ।

अध्यापनं न० अधि+इङ्-णिच्-भावे ल्युट् । पाठनायाम् । “याजनाध्यापनं तथेति” मनुः । “अध्यापनञ्च त्रिविधं धर्माधिष्ठानकारणम् शुश्रूषाकारणञ्चेति त्रिविधं परिकीर्तितमिति” हारोतसंहितोक्तेस्त्रिविधमध्यापनम् अध्यापनप्रकारादि यथा “नापरोक्षितं याजयेत् नाध्यापयेत् नोपनयेत् ॥ योऽधर्मेणाह यथाधर्मेण पृच्छति तयो-रन्यतरः प्रैति, विद्वेषं वाधिगच्छति ॥ धर्माधी यत्न न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा । तत्र विद्या न वप्तव्या शुभं वीजमिषोपरे । विद्याह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मां शेवधिक्षेपमसि । अस्वयकायान्जनेऽयताय न मां ब्रूया-वीर्यवती तथा स्याम् ॥ यमेव विद्याः शुचिमप्रसक्तं मेधा-विनं ब्रह्मचर्योपपन्नम् । यस्ते न द्रुह्येत् कतमांश्च नाह तस्मै मां ब्रूया विधिपाय ब्रह्मन् इति” ॥ शुचि तु स्त्रीत्वात् टाप्, अध्यापना तस्मिन्नेवाधे स्त्री ।

अध्यापितं त्रि० अधि+इङ्-णिच् कर्मणि क्त । पाठिते “अध्यापितस्योयनासापि नीतिमिति” कुमा० ।

अध्याप्यं त्रि० अधि+इङ्-णिच्-कर्मणि यत् । पाठनीये अध्यापयितुमर्हे क्वात् “ब्रह्माङ्गलितोऽध्याप्यो लघुपासा जितेन्द्रिय” इति मनुनाध्यपनीयार्हता दर्शिता ।

अध्यायं पु० अधि+इङ्-घञ् । अध्ययने, कर्मणि घञ् । वेदादिशास्त्रस्य एकाध्वनविषयसमाप्तिद्योतके विद्यामस्थाने अंशविशेषे, “सर्गोवर्गः परिच्छेदोद्घाताध्यायाङ्गसंघाः । उच्छ्वासः परिवर्त्तश्च पटलः काण्डमेव च । स्थानं प्रकरणञ्चैव पञ्चाङ्गासाङ्गिकानि च । पुराणादौ परिच्छेदा अनेके परिकीर्त्तिता” इत्युक्तान्यतमप्रकारे च “संकल्पिते स्तोत्रपाठे संख्यां कृत्वा पठेत् सुधीः अध्यायं प्राप्य विरमेन्न तु मध्ये कदाचन । कृते विरामे मध्ये तु अध्यायादि पुनः पठेदिति” म० सू० “स्वाध्यायोऽध्येतव्य” इति श्रुतिः ।

अध्यारूढं त्रि० अधि+आ+इह कर्मणि कर्त्तरि वा क्त । आक्रान्ते, अध्यारोहणकर्त्तरि उपरिष्ठात् आरोहणकर्त्तरि, समाकृते, अधिके च ।

अध्यारोपं पु० अधि+आ+इह-णिच्-पान्तादेशः घञ् अत-
ङिन् तद्भुजिरारोपः मिथ्याज्ञानम् किञ्चिदधिष्ठानमधिष्ठान-
ताड्यारोपः अध्यारोपः यथा असर्पभृतां रज्ज्मधिष्ठान-

सर्पारोपः तथैव अजगद्रूपे ब्रह्मणि जगद्रूपारोपः । तादृशे मिथ्याज्ञाने । “स एष वोजाङ्कुरादिवदविद्याकृतः संसार आत्मानि क्रियाकारकफलाध्यारोपलक्षणोऽनादिरनन्” इति ह० उप० भाष्यम् ।

अध्यारोपणं न० अधि+इह-णिच् पान्तादेशः ल्युट् । अति-
शयेनारोपणे चान्दादेशपने ।

अध्यावापं पु० अधि+आ+घप-घञ् । अधिवपने सस्या-
नामावापे । आधारे घञ् । तदाधारत्वे ।

अध्यावाहनिकं न० अध्यावाहनं पितृगृहात् भर्तृगृहागमनं
तत्काले लक्ष्यम् अधि+आ+वह-ल्युट् ततः लक्ष्यार्थे ठन् ।
“यत् पुनर्लभते नारी नीयमाना हि पतकात् । अध्या-
वाहनिकं नाम स्त्रीधनं परिकीर्त्तितमिति” स्मृत्युक्तलक्षणे
पितृकुलात् भर्तृकुलगमनकाले तेभ्यः प्राप्ते स्त्रीधने ।
“अध्यागम्यध्यावाहनिकं स्त्रीधनं पद्भिर्धनं कृतमिति” श्रुतिः ।

अध्यासं पु० अधि+अस-क्षेपे घञ् । मिथ्याज्ञाने “आह
कोऽयमध्यासो ? नामेति प्रश्ने “स्फुटिरूपः परत-
पूर्वदृष्टावभास” इति गा० भाष्यम् । श्रुतेः रूपमिव रूप-
मस्य संस्कारप्रभवत्वात् । परत अन्यस्मिन् स्वभिन्ने स्वाभा-
ववति च पूर्वदृष्टस्य पूर्वानुभूतस्यावभासो ज्ञानम् ।
यथा शुक्तौ रजतभिन्नायां पूर्वदृष्टस्य रजतस्याभेदज्ञानम्,
स्वाभाववति च स्फटिके पूर्वानुभूतस्य लोहितरूपस्य वा
ज्ञानम् । तथाभूते मिथ्याभूतज्ञाने । तत्र चाध्यासे अधि-
ष्ठानशुद्ध्यादौ इन्द्रियसंप्रयोगे सत्यपि तस्य विशेषरूपेणा-
ज्ञानात् सामान्याकारेण इदमन्वादिरूपेण ज्ञानं, सादृ-
श्यज्ञानम्, आरोप्यमाणस्य संस्कारत्वेति कारणत्वं सति
च तस्मिन् चाकचक्यादिदोषविशेषात् अधिष्ठानविशेष-
ज्ञानं प्रतिरुध्य, रजतादिसंस्कारे बोद्धो धिते तत्त्वनिर्वचनीयं
रजतादिकं शुद्धाद्यज्ञानेनोत्पाद्यते तदाकारवृत्तिश्च जन्यते
तत्र आविद्यिकरजताद्यनुत्पत्तौ इदं रजतं पश्चात्मीत्युत्प-
न्नवानुपपत्तिः न च कारणेन तस्योपपत्तिः कारणस्य विषया-
प्रवर्त्तकत्वात् तदुत्तरं प्रवर्त्तते च तत्तदुपपत्त्याय सर्वः ।
नापि अलौकिकप्रत्यक्षरूपता साक्षात्कारोपीत्युभयस्य
साक्षात्कारविषयत्वात् अन्यथाह्युपानादीनामपि अलौकि-
कप्रत्यक्षत्वापत्तेः तत्पूर्वम् नियतं तत्तज्ज्ञानस्यावश्यकत्वेन
विशिष्टालौकिकप्रत्यक्षपक्षेर्दुर्निवारत्वात् अतः तत्तदुपप-
त्त्याय प्रवर्त्तकस्य तत्तज्ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वसमर्पणाय अनि-
र्वचनीयं रजतादिकम् अधिष्ठानाज्ञानेन तत्त्वविधाने उत्-
पद्यते इति काल्यं प्रत्यक्षे हि विषयसंज्ञिकर्षः कारणत्वेन क्लृप्तः

देशान्तरस्थरजतादिकं तु न इन्द्रियसंज्ञितमिच्छागत्या तथा कल्प्यते । अतएव श्रुती “यत्नं ह्येतन्मिव भवति तदितर इतरत् पश्यतीति” “अथ रथान् रथयोगान् पथः खजने” इति च जागरे ह्येतस्य इवशब्देन मिथ्यात्वं सूचितम् । स्वप्ने च रथादेः सप्तं सृष्टिरुक्ता । तथाच ब्रह्मणि जगदादे- रनिर्वचनीयस्य तदज्ञानेनोत्पत्तिः । इयांस्तु विशेषः रजतादेः स्वप्नरथादेश प्रतीतिसमकालत्वं, विद्यदादेस्तु व्यव- हारिकत्वम् । “देहात्मपत्यो यद्वत् प्रमाणत्वेन कल्पितः लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं त्वात्मनिश्चयादित्युक्तेः व्यव- हारकाले विद्यदादिप्रमेयाणां सत्यत्वं, “परमार्थदृष्ट्या तु मिथ्यात्वमिति” “अन्यदार्त्तमिथ्यादि” श्रुत्या च ब्रह्मभिन्नानां मिथ्यात्वावगमात् । अधिकमाकरे दृश्यम् । अध्यासनं न० अधि+आस-उपवेशे ल्युट् । निवासे । विभ० अव्ययी० । आसने इत्यर्थे अव्य० । अध्यासितं लि० अधि+आस आधारस्य कर्मसंज्ञायां कर्मणि क्त । अधिष्ठिते । “धेन्वा तदध्यासितकृतात्प्राप्येति” रघुः । अध्याहारं पु० अध्याहृत्यते ज्ञानायानुसन्धीयते अधि+ आ+हृ-घञ् । आकाङ्क्षाविषयपदानुसन्धाने, जहे, तर्के, अपूर्व्यात्प्रेक्षणे च । जहस्वरूपमूहशब्दे तर्क- स्वरूपं च तर्कशब्दे वक्ष्यते । [क्त । अधिष्ठिते स्थानादौ । अधुषितं लि० अधि+अस-आधारस्य कर्मसंज्ञया कर्मणि अधुष्यु लि० अधिगतसुष्ठं वाहनत्वेन अत्या०स० । उद्धवाहन- युक्ते शकटादौ । (उठगाड़ि) । अधूढं लि० अधि उपरि ऊढः । अवलम्बनत्वेन उपरिभावेण अवलम्ब्यते । “तस्मादध्यधूढं साम गीयते” इति छा० उप० । ऋचमवलम्ब्यैव सामो गीयमानतया ऋच्यधूढ- त्वम् । अधिकवृद्धियुक्ते, समृद्धे च । कलसापलिकायां प्रथमायां “यस्या उपरि विवाहान्तरं कृतं” तादृश्यां स्त्रियाम् स्त्री । अधूषी स्त्री अधिकमधोयस्याः अनुङ् डीप् च । समृद्धा- पीनायां धेन्वाम् “अधूषीं होले प्रयच्छतीति श्रुतिः जवधाधूषीविनिष्पुषु ससञ्चय इति का० १,८,८१ । अधृतव्यं लि० अधि-इड कर्मणि क्त । पाठे “स्वाध्यायो- ऽध्येतव इति” श्रुतिः । अर्हार्थे तव्य । अध्येतुमर्हे “ओत- व्यमिह शूद्रेण नाध्येतव्यं कदाचनेति” श्रुतिः । अधोपणं न० अधि-इप-प्रेरणे ल्युट् । सत्कारपूर्वकमाचा- र्यादेः प्रेरणे, प्रवर्त्तनभावे च । युधि टाप् तन्निश्चेवार्थे स्त्री । अधिका एषणा प्रार्थना । अधिकप्रार्थने स्त्री ।

अधि लि० न-ह-कि । अष्टते । न+हृ-ङि, अष्टव्ये । अधिगू लि० अधि+गम-ङ्-ङिञ्ज ऊङादेशो वा । अष्टत- गमने । “यदभिगावोऽधिगू इदाचिदङ्गो अश्विना” इति ऋ० ८,२२, ११, “अभिगावोऽष्टतगमना अधिगू- अष्टतगमनाविति” भा० । अधिजं लि० अधिमष्टतमष्टव्यं वा जनयति जन-अन्तर्भूत- रथर्थे, ड । अष्टतजनके अष्टव्यजनके च । “इति चिन्म- न्युमभिज इति ऋ० ५,७, १० “अभिजः अष्टतमन्यैः अग्निव्यतिरिक्तैः अष्टव्यं वा जनयिता” इति भा० । अधुव लि० न०त० । अनिश्चिते, चञ्चले, अस्थिरे च । “योधुवाणि परित्यज्य अधुवाणि निषेवते । धुवाणि तस्य नश्यन्ति अधुवं नष्टमेव हि” इति हितो० । अध्रुषं पु० “शोधः स्पृक्षोददाहप्रकाशो रक्ताज्ज्ञेयः सोऽधुषो रगञ्जराढ्य इति” श्रुत्युतोक्ते विकतरक्तादिजे ज्वरकारके शोथरोगभेदे । अध्वगं पु० अध्वत्+गम-ङ् । पथिके, अध्वगमनप्रकारश्च विष्णुसंहितायासुक्तः । यथा “नैकोऽध्वानं प्रपद्येत नाधामिकैः सार्द्धम्, न वृषलैः, न द्विषङ्गिः, नाति- प्रत्यूषम्, नातिमार्थम्, न सन्ध्ययोः, न मध्याह्ने, न सन्निहितपानीयम्, नातिहर्षम्, न रात्रौ, न सन्तत व्याधितार्त्तैर्वाहनैः, न होनाङ्गैः, न रोगिभिः, न दोनैः, न गोभिः, नादानैः, ययसोदकैर्वाहनाना- मदन्वात्मनः कुतुष्णापनोदने न कुर्यात् । न चतुष्पथ- मधिष्ठेत्, न रात्रौ वृक्षमूलम्, न शून्यालयं, न तृणम्, न पशूनां बन्धनागारम्, न केशतृषकपालास्थि- भस्माङ्गारान्, न कार्पासास्थि । चतुष्पथं प्रदक्षिणी- कुर्यात् देवताञ्च । प्रज्ञाताञ्च वनस्पतीन्, अग्निब्राह्मण- गणिकापूर्वकुम्भादर्शच्छलध्वजपताकान्त्री वृक्षवर्द्धमानमन्द्या- वर्त्तञ्च, तावदन्तचामराग्निगजाजगोदधिज्वीरमधुसिद्धार्थ- काञ्च, वीणाचन्दनायुधार्द्र गोमयपुष्पशकगोरोचनादूर्वाप्ररो- हाञ्च, उष्णीषालङ्कारमणिमकरजतवस्त्रासनयानाभिषाञ्च, भङ्गारोद्धतोर्वरारज्जुवृक्षपशुकुमारीमीनाञ्च दृष्ट्वा प्राया- दिति । सक्तोऽसक्तव्यङ्गान् दृष्ट्वा निवर्त्तेत वान्निर्विकृतसङ्ख- मलिनवसनजटिलवामनाञ्च, कषायप्रमज्जितमलिनान्च, तैलयुङ्गशुष्कगोमयेन्महणकुशपलाशमन्त्राङ्गाराञ्च, लव- णक्रीवासवनपुंसककार्पासरज्जुनिगङ्गसुक्तकोशाञ्च, वीणाच- न्दनार्द्रकायोष्णीषालङ्कारपशुकुमारीः प्रस्थानकालेऽभिवन्दये- दिति । देवब्राह्मणशुद्धीक्षितानां आयां नाक्रामेत्,

अनं जीवने अदा० पर० अक० सेट् । अनिति आनीत् । घञ्
आनः, अच् अनः, ल्युट् अननम् । आनयति अनिनिधति ।
किप् अच् 'सर्वं' खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति विश्वे च-
नेदना ऋ० ४३०, ३, अना प्राणेनेति भा० छा० उप०
'यद्येष आकाश आनन्दो न स्यात् कोहेप्रवान्यात् ?
कः प्राण्यात् ? इति श्रुतिः "प्राणिवस्तु सानार्थमिति"
भट्टिः । प्राद्युपसर्गतो विशेषगत्वर्थता । प्र+प्राग्गतौ, प्राणः
अप+अधोगतौ अपानः, उद्+उर्ध्वगतौ उदानः, वि+
आ+विष्वग्गतौ व्यानः, सम्+समन्ताङ्गतौ समानः । "यद्वै
प्राणिति स प्राणः यदपानिति सोऽपानः" इति श्रुतिः ।
जीवनं च प्राणधारणं तेन धात्वर्थगृहीतकर्मकत्वात्कर्मकः
यस्य संयोगात् देहनिष्पन्नमित्युक्तमधिष्ठानशब्दे । उप-
सर्गनिमित्तात् हलन्तत्वेऽप्यस्य गत्यं प्राणम् ।

अनं जीवने द्या० आत्म० अक० सेट् । अन्यते आनित ।
अनं पु० आ+नी-वा० ङ प्र० आङी कृत्स्नः अन-वा० अच्
वा । आनयने प्राणने च "प्राणोऽपानो व्यान उदानः
समानोऽन इत्येतत्सर्वं प्राण इति" ऋ० उप० । "अथ प्राण
उच्यते । प्राणो मुखनासिकसञ्चार्यार्हदयदृष्टिः । प्रण-
यनात् प्राणः । अपनयनान्मुत्परीपादेरपानोऽधोदृष्टिः व्या-
नाभिस्थानः । व्यानो व्यानयनकर्मा, व्यानः प्राणापानयोः
मन्विर्गो यत्रकर्महेतुश्च । उदान उल्कर्षोर्ध्वगमनादिहेतुरा-
पादतलमस्तकस्यान उर्ध्वदृष्टिः । समानः समं नयनाङ्गुक्तस्य
पीतस्य च कोष्ठस्थानोऽपक्ता । अन इत्येषां दृष्टिविशेषाणां
सामान्यभूता सामान्यदेहचेष्टासम्बन्धिनी दृष्टिरेव यथोक्तं
प्रणादिदृष्टिजातमेतत् सर्वं प्राण एवेति" भा० । प्राणे च "स
होवाच किं मेऽन्नं भविष्यतीति" यत्किञ्चिदिदमा श्रम्य
आ शकुनिभ्य इति होचुस्तद्वा एतदगस्यान्नमनो ह वै नाम
प्रत्यक्षमिति छा० उप० । "स होवाच सुखः प्राणः, किं मेऽन्नं
भविष्यतीति" सुखप्राणं प्रसारमिव कल्पयित्वा वागादीन्
प्रतिवक्त्रूनि च कल्पयन्ती श्रुतिराह । यदिदं लोकेऽन्नजातं
सर्वप्रसङ्गमा श्रम्य आ श्रमिः सह, आ शकुनिभ्यः सह शकु-
निभिः सर्वं प्राणिनां यदन्नं तत्तवान्नमिति होचुर्वागदय
इति । प्राणस्य सर्वमन्नं प्राणोऽन्ता सर्वस्यान्नस्येत्वेन प्रतिपक्षये
कल्पिताख्यायिका रूपद्राष्टव्यत्वेन श्रुतिरूपेणाह । तद्वै एत-
द्यत्किञ्चिन्नोके प्राणिभिरन्नमयते अनस्य प्राणस्य तदन्नम् भा०
अनंश्च लि० नास्ति अंशोदायप्रवृत्त्याधिकारोऽस्य । अंशानधि-
कारिणि कथ्यते लोचपतितादौ । ते च "सर्वे हि धर्मा युक्ता
भागिनो द्रव्यमर्हन्ति यत्तद्धर्मोऽयं द्रव्याणि प्रतिपादयति

ज्येष्ठोऽपि तमभागं कुर्वीतेति" आप० । "सर्वणाजोऽप्यगुणवा-
च्चार्यः सप्तात् पैतके धने । तत्पिण्डदाः श्रोत्रिया ये
तेषां तदभिधीयते । उत्तमर्णाधमर्णोऽर्थः पितरं त्रायते
सुतः । अतस्तद्विपरीतेन नास्ति तेन प्रयोजनम् ।
तथा गवा किं क्रियते या न घेर्न गर्भिणी । कोऽर्थः
पुत्रेण जातेन यो न विद्वान् न धार्मिकः । शास्त्र-
शौर्ध्वार्थरहितस्तपोविज्ञानवर्जितः । आचारहीनः पुत्रस्तु
मूलोच्चारसमस्तु स इति ऋ० । "आद्यादेः पुत्रकर्तृकतया
महाफलश्रुतेस्तत्कर्मवैतनं धनसम्बन्धित्वं अतस्तदकुर्वतः
कुतो वैतन ? मिति दा० भा० । अतएवाह मनुः । "सर्व-
एव विकर्मस्था नार्हन्ति आतरो धनम्" । तथा "अनंशौ
लोचपतितो जात्यन्धवधरो तथा । उन्मत्तजङ्गमकाश्च ये च
केचिद्विरिन्द्रियाः इति । 'पतितस्तत्सुतः लोचः पङ्कज-
स्तको जङ्गः । अन्धोऽचिकित्स्यरोगार्तो भर्त्सव्यासे निरं-
शका' इति कात्या० । देवतः ऋते पितरि न लोचकुष्ठान्म-
त्तजङ्गमकाः । पतितः पतितपत्यं लिङ्गी दायांशभागिनः ।
तेषां पतितवर्ज्येभ्यो भक्तवत्त्वं प्रदीयते । तत्सुताः पितृ-
दायांशं लभेरन् दोषवर्जिता" इति । बोधायनः ।
'अतीतव्यवहारान् पासाच्छादनैर्विभ्रयुः, अन्धजङ्गलीव-
व्यसनिव्याधितादींश्चाकर्म्मिणः पतिततज्जातवर्जम् इति" ।
"पितृद्विद् पतितः पण्डो यस्य स्यादौपपातिकः ।
औरसा अपि नैतेऽंशं लभेरन् जेतृजाः कुतः ? ।
इति" नार० । "अक्रमोढासुतश्चैव सगोलादयस्तु जायते ।
प्रज्ज्यावसितश्चैव न रिक्त्यं तेषु चार्हति । अक्रमोढा-
सुतस्तृक्यो सर्वार्थश्च यदा पितुः । असर्वार्थप्रसूतश्च
क्रमोढायाश्च यो भवेत् । प्रतिलोमप्रसूतोयस्तस्याः पुत्रो न
रिक्त्यभाक् । पासाच्छादनमात्रं तु देयं तद्वन्नुभिर्मतम्
बन्धुनामयभावे तु पितरं द्रव्यं तदाश्रयात् । स्वपितरं
तद्वन्नं प्राप्तं दापनीया न बान्धवा इति कात्या० । एवं
दर्शिताः । अंशः अवयवः । तच्छून्ये निरयवे आका-
शादौ, परमेश्वरे च । [यस्य] । कदल्याम् जटाधरः ।
अनंश्च मत्फला स्तो न अंशुसत् मोचकाभ्यन्तरस्यत्वात् फलं
अनकं पु० अणकवत् । अधमे, कुत्सिते च ।
अनच् लि० न अणोति व्याप्नोति विषयमिन्द्रियेण अक-किप्
न० त० । अन्धे चक्षुरिन्द्रियगूढे । "प्रतिश्रोणः स्या व्यन-
गचष्टेति" ऋ० २, १५, ७, "पूर्वमन्धः अधुना चक्षुर्ला-
भात् व्यचष्टेति भा० ।
अनच् लि० नास्ति अकं चक्रं नेतादिकमिन्द्रियं वा यस्य व० ।

चक्रशून्ये, चक्षुरादोन्द्रियशून्ये च । “अपानचासो अधिरा
अहसत” इति ऋ० ६, ७२, ६, अनचासश्चतुर्वर्जिताः
इति भा० वेदे सौमत्रास इति वत् अनचास इति ।
रूपसिद्धिः ।

अनक्षर न० अप्रशस्तान्यक्षराणि यत्र न० । सङ्गुणसप्राक्षेपके
दोषोद्घोषकवाक्ये, अवाच्ये निन्दावचने, (गात्रि) इति
प्रसिद्धे दुष्टवचने च । न सन्ति अक्षराणि ज्ञेयत्वेनास्य ।
अक्षरज्ञानशून्ये मूर्खे लि० ।

अनक्षि पु० अप्रशस्तं मन्दमक्षि न० त० । मन्दनेत्रे । न० ।
• पञ्चसमासान्तः । तत्र अनक्ष इत्येव । तद्वति । स्त्रियां ङोष् ।
अनगार लि० नास्ति अगारमस्य । गृहशून्ये । अनिकेतने ।
प्रव्रजिते, सुन्यादौ च पु० ।

अनग्न लि० न नग्नः । अदिगम्बरे आच्छदनवति च “यद्भोजन-
वसना अनग्ना” इति ऋ० ३, १, ६, । “स होवाच किं मे
वासो भविष्यतीत्याप इति होचुस्तस्माद्वा एतदशिष्यन्तः पुर-
स्ताच्चोपरिष्ठाञ्चाङ्गिः परिदर्धति लम्बुको यथा वासो भवत्य-
नग्नो ह भवतीति ऋ० ७, ७, १ । “तस्मात्प्राणस्य वास आप-
स्तस्माद्वा एतदशिष्यन्तो भोज्यमाणा भुक्तवन्तश्च आह्वया
विद्वांस एतत्कुर्वन्ति । किं अङ्गिर्वासस्थानोयाभिः पुरस्ता-
द्भोजनात्पूर्वमुपरिष्ठाञ्च भोजनादूर्ध्वं परिदर्धति परिधानं
कुर्वन्ति मुखस्य प्राणस्य लम्बुको लम्बनशीलो वासो-
भवति । वाससो लम्बैव भवतीत्यर्थः । अनग्नो भवति ।
वाससो लम्बु कृत्येनार्थसिद्धौ वाग्नता इत्यनग्नो ह
भवतीत्युत्तरीयवान् भवतीत्येतत्” इति भाष्यम् ।

अनग्नि पु० नास्ति अग्निः श्रौतः आर्त्तो वाऽस्य । श्रौतेन
आर्त्तेन वा विधिना अनाहिताग्नौ गृहस्थभेदे, सर्वथा
अग्निशून्ये, प्रव्रजिते च । “अनग्निरनिकेतश्च सुनिर्मूल-
फलशयन” इति मनुः । न० त० । अग्निभिन्ने पु० ।
“अनग्नाविव शुष्कौ धो न तज्ज्वलति कर्हिचिदिति” इतिः ।
७३० । अग्निचयनरहिते यज्ञे च । “अनग्नावुत्तरवेदिम्,
कात्या० २, ६, ७, ११, “अनग्नौ अग्निरहिते अनग्नि-
चित्ये यज्ञे, उत्तरवेदिं प्रतिगच्छतीति” तद्वाख्या ।

अनग्निता न अग्निं लायते रक्षति असम० स० । अग्निरक्ष-
• णाकरे पापिडे “अनग्निता अभ्यसन्त ऋषीः ऋ० १, १, ८६,
३, “अनग्निताः पापिन्सः ऋषयः प्रजा” इति भा० ।

अनग्निदग्ध लि० न अग्निना दग्धः अस० स० । प्रसृष्टानकर्माणि
अग्निस्ंस्कारहीने “ये अग्निदग्धा ये अनग्निदग्धा मध्ये
दिव” इति ऋ० १०, १५२४, “अनग्निदग्धाः प्रसृष्टान-

कर्मा न प्राप्ता” इति भा० । विप्राणां पितृभेदे “अग्निदग्धा-
नग्निदग्धान् काव्यान् वर्हिषदस्तथा अग्निष्वत्तांश्च सौमत्रांश्च
विप्राणामेव निर्देशेदिति” मनुः । वज्रिना अदग्धे च ।

अनघ लि० नास्ति अघं पापं दुःखं व्यसनं कालुष्यं वा यस्य ।
पापशून्ये, दुःखहीने, व्यसनशून्ये, मलशून्ये, स्वच्छे च ।
विष्णौ पु० “अनघो विजयो जेतोति” वि० सह० । “स
आत्माऽपहतपाप्मेत्यादि” श्रुतौ तस्य पापराहित्योक्तेस्तथा-
त्वम् । तत्र दुःखशून्ये, “दयालुमनसस्पृष्टमिति” भाषः ।
दोषरहिते “अगाधस्थानघा गुणा” इत्यमरः । व्यसनरहिते
“कश्चित् ऋगीनामनघा प्रकृतिः ? इति” रघुः ।

अनङ्ग न० नास्ति अङ्गमाकारो यस्य । आकाशे, चित्ते च ।
कन्दर्पे पु० । अङ्गशून्यमात्रे लि० । तत्राकाशस्य निर-
वयवत्वात्, न्यायवैशेषिकनये चित्तस्याणुत्वेन च निरवयवत्वा-
त्तथात्वम् । कामस्य हरनेत्रेण दग्धाङ्गत्वात् अनङ्गत्वम् ।
तत्कथा च शिवपुराणे “कामोभनुषि संयोज्य पुष्पवाणं
तदा सुने ! पार्वतीसमूखे स्थाणौ भोक्तुकामो व्यव-
स्थितः । हरस्तु धैर्यमालम्बा किमेतदिति चिन्तयन् ।
दर्शय पृष्ठतः कामं पुष्पवाणधनुर्धरम् । विद्वज्जमन्योस्त-
स्याथ तृतीयनयनान् सुने ! । स्फुरच्चुर्दङ्घ्रिरग्निस्तु प्रपात
मदनोपरि । क्रोधं संहर हे देव ! इति यावत् वदन्ति
खे । इन्द्रादिसकला देवास्तावद्भक्षीचकार तम्” इति ॥
“त्वमनङ्गः कथमक्षता रतिरिति” “तनुतां दुःखमनङ्ग !
भोज्यतीति” च कुमा० । अनङ्गपकरणं न० त० । अनङ्ग-
भिन्ने । न० व० । तच्छून्ये लि० ।

अनङ्गक्रीडा स्त्री अनङ्गेन क्रीडा । कामहेतुकक्रीडायाम् ।
“अष्टावर्जे गा द्वयस्या यस्याः सानङ्गक्रीडेत्युक्तेति”
(दत्त०) उक्ते मात्वाष्टभेदे च ।

अनङ्गलेख पु० अनङ्गस्य तद्व्यङ्गको लेखः । कामव्यङ्गकलेखे ।
“अनङ्गलेखक्रिययोपयोगमिति” कुमा० ।

अनङ्गशेखर पु० क्रमेण लघुगुणिवेशयति दण्डकभेदे, कन्दो-
विशेषे । यथा “लघुर्गुणः क्रमेण यत्र मध्यते सुधीभिर-
च्छया स दण्डकस्त्वनङ्गशेखरः स्मृतः” इति कन्दो० ।

अनङ्गासुहृत् पु० ईत० । शिवे तस्य तद्देहभक्षीकरणसत्त्वम् ।

अनच्छ लि० न अच्छः निर्मलः न० त० । कलुषे, अप्रसङ्गे च ।
अनञ्जन न० न अज्यते लिप्यते अनुज-कर्माणि ल्युट् न० त० ।

निःसवन्ने, आकाशे, परब्रह्मणि च । “निरञ्जनं सामग्रसुपैति
दिव्यमिति” श्रुत्या तस्य सम्बन्धराहित्योक्तेस्तथात्वम् ।
अञ्जनं दोषरुद्धहिते नारायणे पु० । तथाभूतवन्तुमात्रे

त्रि० । कज्जलशून्ये त्रि० । “नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकि-
तेति” सा०द० ।

अनडुज्जिह्वा स्त्री अनडुहोजिह्वेव । गोजिह्वायाम् (अन-
नमूल) । तस्या गोजिह्वाकृतिपत्रत्वात्तथात्वम् ।

अनडुह् पु० अनः शकटं वहतीति नि० । (एङ्) इति प्रसिद्धे
गवि । स्त्रियां गवि ङीप् अनडुही, अनडाहीति च ।
ऋश्यादि० क । अनुडुत्कः अनडुदासन्नदेशादौ त्रि० ।
ऋषिभेदे । तद्गोत्रापत्ये गगां० यञ् । आनुडुह्यः तद-
पत्ये पु० स्त्री ।

अनणु पु० न अणुः । स्थूलधान्ये “अनणुषु दशमांशोऽणुष्वथै-
कादशांशः” लोला० । अणुभिन्ने स्थूले त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

अनतिक्रम न० न०त० । अतिक्रमाभावे । [ङ्घनीये ।

अनतिक्रमणीय त्रि० न०त० । अतिक्रमणीयभिन्ने अनुक्त-
अनतिङ्गुत त्रि० सर्वोऽपि अतिक्रम्य न भवति अति-भू-डुत्च
न०त०ष्ट० । सर्वातिक्रमेणाभूते यथार्थभूते । “अस्मा त
इन्द्र ! शिवेणः क्रियन्ते अनतिङ्गुता” इति ऋ० ८.६१.२,
अनतिङ्गुता सर्वानतिक्रम्य न भवन्ति इन्द्रगुणव्यापकानि
यथार्थभूतानीति भा० ।

अनतिप्रश्न त्रि० अतिप्रश्नमर्हति यत् न०त० । अति-
प्रश्नानर्हे वस्तुनि । “सहोवाच गार्गि ! मातिप्राज्ञीः मा
ते मूर्खो व्यपन्नदन्तिप्रश्नां वै देवतामतिपृच्छसीति” वृ० ३०

अनतिरिक्त त्रि० न० । अधिके । “न्यायोक्ते खानधिकरण-
वृत्तिभिन्ने च “अनतिरिक्तवृत्तत्वमवच्छेदकत्वमिति” गदा० ।

अनतिविलम्बिता स्त्री न अतिविलम्बिता अभावाद्ये
न०त० । अतिविलम्बाभावे वागुणभेदे च । वागुणाश्च
हेमचन्द्रे दर्शिताः यथा “संस्कारवत्त्वमौदार्यसुपचार
परीतता । मेघगाम्भीर्यनिर्घोषप्रतिनादविधायिता दक्षि-
णत्वसुपनीतरागत्वं च महार्थता । अव्याहृतत्वं
स्निग्धत्वं संशयानामसम्भवः । निराकृतान्योत्तरत्वं हृदय-
ङ्गमिताऽपि च । मिथः साकाङ्क्षता प्रस्तावौचित्यं तत्त्व-
निष्ठता । अप्रकोपप्रकृतत्वमसंज्ञाध्याननिन्दिता ।
आभिजात्यमतिस्निग्धमधुरत्वं प्रशस्तता । अमर्मवेधि
सौदार्यं धर्माधिपतिविवृता । कारकाद्यविपर्ययोविभ्र-
मादिविपुलता चित्तकृत्वमङ्गुल्यं तथानतिविलम्बिता
अनेकजातिवैचित्र्यमारोपितविशेषता । सत्वप्रधानता वर्ण-
पदवाक्यविविक्तता । अव्युत्थितिरश्चेदित्वमञ्जलिशब्द
वागुणाः” इति ।

अनद्धा अव्य० न अद्धा । अनिश्चये “अनद्धा वैतद्यदि-

मात्तोकानतीति” वेदः । नह-क्त न०त० । अपरिवर्द्धे त्रि० ।

अनद्धापुरुष न अद्धा स्वकार्ये निश्चयो यस्य तादृशः पुरुषः ।
देवपितृकाव्यविसुखे । “अनद्धापुरुषमीक्षते” इति का०
१६.२.१२, “अनद्धापुरुषं देवपितृकाव्ये” विसुखमध्ययु-
मिति” वेदोपः ।

अनद्य पु० न अद्य भव्यम् अप्राशस्त्ये न०त० । गौर-
शर्पणे राजनिघ० । भव्यभिन्ने त्रि० ।

अनद्यतन पु० न अद्यतनः । अद्यतनभिन्ने भूते भविष्यति
च काले “अनद्यतने लङि”ति “अनद्यतने लुङिति” च
पा० । अनद्यतने भूते लङ् अपचत्, अनद्यतने भविष्यति
लुट् पठेति “परोक्षानद्यतने लुङिति” पा० पपाच ।
तत्कालवृत्तौ त्रि० । अद्यतनश्च “अतीतायारात्रेः पञ्चा-
ङ्गेन, आगामिन्याः रात्रेः पञ्चाङ्गेन सहितोद्वसोऽद्यतन”
इति सि०को० तद्विद्मः कालः ।

अनधिकार पु० न अधिकारः अभावाद्ये न०त० । अधि-
काराभावे । व० । अधिकारशून्ये ।

अनधिकारचर्चा स्त्री अनधिकारस्य चर्चा चिन्ता । यत्
यस्याधिकारो नास्ति तस्य तद्विषये चिन्तायाम् ।

अनधिकारिन् त्रि० न अधिकारी । अधिकारिभिन्ने ।

अनधिकृत त्रि० न अधिकृतः । अधिकृतभिन्ने ।

अनधिगत त्रि० न०त० । गतभिन्ने, प्राप्तभिन्ने, ज्ञातभिन्ने च
अनधिगताबाधितार्थज्ञानत्वेन प्रमाणत्वमिति वे०प० ।

अनधिष्ठित त्रि० न अधिष्ठितः । अधिष्ठितभिन्ने ।

अनधीन त्रि० न अधीनः परस्य । स्वाधीने । संज्ञायाम्
कत् । कौटतत्त्वे । स हि कृष्यां वसन् न कस्यचित् अधीनः

अनध्यक्ष न० अध्यक्षम् अभावे न०त० । प्रत्यक्षाभावे “मनो-
ऽपि न तथा ज्ञानाद्यनध्यक्षं तदा भवेत्” इति भाषा०
इत्यत्रत्यक्षं प्रति आश्रयमहत्त्वस्य कारणत्वेन मनसश्च “अयौ-
गपदाज्ज्ञानानां तस्याणुत्वमिच्छेयते इत्युक्तेः अणुत्वेन
ज्ञानादिप्रकारकं अहंज्ञानाभोत्याद्याकारं ज्ञानं प्रत्यक्षं न
स्यात् ज्ञानाश्रयत्वेन अभिमतस्य मनसो महत्त्वाभावादिति
तदाशयः । व० । अध्यक्षरहिते त्रि० ।

अनध्याय पु० अध्यायोऽध्ययनमभावाद्ये न०त० । अध्यय-
नाभावे । न अधीयतेऽस्मिन् काले इति अधिकरणे षञ् ।
अध्ययनाय निषिद्धे “चातुर्मास्यद्वितीयादौ अतिपूर्वज्ञान-
ध्यायकाले “अष्टकासु च संक्रान्तौ शयने बोधने हरेः ।
अनध्यायं प्रकुर्वी”तेत्यादुक्ते काले, “निर्वाते भूमिचलने”
इत्याद्याकालिकानध्यायकाले च । अनध्यायकालाश्च अतौ

दृष्टिताः यथा “प्रकोपैवा हितयास्ताः प्रेतपत्ते गते तु
या । या तु कोजागरे याते चैत्रावल्याः परेऽपि या ।
चातुर्मास्ये सप्तामे च द्वितीया या भवेत्तिथिः । परास्वेता-
स्वनध्यायः पुराणैः परिकीर्तित” इति राजमार्शच्छ्रुः ।
“चैत्रकृष्णद्वितीयायां तिसृष्वेष्टकास्तु च मार्गे च फाल्गुने
चैव आपादे कार्तिके तथा । पञ्चयोर्माघमासस्य द्वितीयां
परिवर्जयेदिति” भुजबलः । “मन्वादौ च युगादौ च
शिष्याच्चाध्यापयेद्भुध” । निर्णयान्नते “रात्रौ याम-
ह्यादर्वाक् सप्तमी च त्रयोदशी । प्रदोषः स तु विज्ञेयो
वेदाध्ययनगर्हितः ॥ रात्रौ नवस्तु नाड्येषु चतुर्थी यदि
दृश्यते । प्रदोषः स तु विज्ञेयो वेदाध्ययनगर्हित” इति ॥
निर्णयसिन्धौ प्रजापतिः । “पथी च द्वादशी चैव अर्द्धरातो-
ननाडिका । प्रदोषे त्वनधीयीत तृतीया नयनाडिका” ॥
टङ्गगीः । “अतृतिपूर्क्ताननध्यायान् सप्तमीञ्च त्रयोदशीम् ।
पञ्चयोर्माघमासस्य द्वितीयां परिवर्जयेत्” इति । अनध्या-
यास्तु द्विविधा नित्या नैमित्तिकाश्चेति तत्त्वनित्याः । “आ-
पादेफाल्गुने ज्येष्ठे या द्वितीया विधुन्नये । चातुर्मास्य-
द्वितीयास्ताः प्रवदन्ति महर्षयः” ॥ गर्गोऽपि ॥ “कृष्णपक्षे
द्वितीयायां फाल्गुनापादकार्तिके । शुक्लाश्रयुग्द्वितीयायां
नैवाध्ययनमाचरेत्” इति ॥ “एतायुगादयः प्रोक्ताः स्वाध्यायं
वर्जयेद्भुध” इति उग्र० । गौतमः । “चातुर्मास्यद्वितीयास्तु,
मन्वादिषु युगादिषु । अष्टकास्तु च संक्रान्तौ शयने बोधने
हरेः । अनध्यायं प्रकुर्वीत तथा सोपपदास्तु चेति” । सोप-
पदास्तु । “सिता ज्येष्ठे द्वितीया च आश्विने दशमी तथा ।
चतुर्थी द्वादशी माघे एताः सोपपदाः स्मृता इति” गर्गोक्ताः ।
टङ्गमनुः । “पक्षद्वये चतुर्दश्योरष्टमीद्वितीये तथा । पक्षा-
दावपि पक्षान्ते ब्रह्म नाधीयते नरैः ॥ अष्टमी हृत्युपा-
ध्यायं शिष्यं हन्ति चतुर्दशी । अमावस्याभयं हन्ति प्रतिपत्
पाठमात्मत” इति । मनुः । नैमित्तिकानध्यायानाञ्छ्रु ।
“सन्ध्यागर्जितनिर्घातभूकस्योत्कानिपातने । व्रतबन्धं न
कुर्वीत” इति ॥ तथापस्तम्बः ॥ “उत्कानायामनुप्रा-
पाते च सर्वासां विद्यानामाकालिकमिति” ॥ अतृत्यन्तरे ॥
“विद्युद्गर्जितहृदीनां ससिपातोयदा भवेत् । अनध्यायं
प्रकुर्वीतेत्यादि” । “व्रतेऽङ्गि पूर्वसन्ध्यायां वारिदो यदि
गर्जति । तद्दिनं स्यादनध्यायं व्रतं तत्त्व विवर्जयेत्” । “सायं
सन्ध्यास्तनिते, प्रातःसन्ध्यास्तनिते अहोरात्रौ, विद्युत्पर-
रात्रावधि विद्युति, नक्षत्रापररात्रादिति गौत० ।
अतिरत्नावल्याम् “काष्ठदृष्टौ च तत्कालमात्रे च

त्रिरात्रकम् । अतिमात्रायाश्च दृष्टिर्नाधीयत दिनत्रयम् ।
अतुराधर्मीभारभ्यः षोडशर्षेण भास्करः । यावच्चरति
चैतावदेकालं सुनयो विदुः ॥ तथा च वराहः । मार्गा-
न्मासात् प्रभृति सुनयोव्यासवास्त्वोकिगर्गाश्चैत्रं यावत् प्रव-
र्षणविधौ नेतिकालं वदन्ति । नाडीजङ्घः सुरगुरुसुनिः
प्राह एतेरकालौ मासावेतावशुभफलदौ पौषमाघौ न
शेषाः” । तत्राकालदृष्टौ पशुमर्त्यचरणाङ्गितायामेव दोषो-
नान्यथा उक्तञ्च सङ्कर्तचिन्तामणौ “यदि मास्यु चतुर्षु
पौषमासादिषु भवेदेकालदृष्टिः । पशुमर्त्यचरणाङ्गितायां
यावद्वसुधा नहि तावददोष” इति । तत्र दिनसंख्याप्युक्ता
तत्रैव । एकैकमहः प्रोक्तं द्वितीयेन त्रिरात्रकम् । तृतीये-
न तु सप्ताहं दशरात्रमतः परमिति, पौषे दिनत्रयं वर्ज्यं
माघे चैव दिनद्वयम् । फाल्गुने दिनमेकन्त चैत्रे तु घटिका-
द्वय” नित्यावश्यककार्यविषयम् । “अनध्यायस्य पूर्व्वेदुस्तस्य
चैवापरेऽह्नि । व्रतवन्द्यं विसर्गञ्च विद्यारम्भं न कार-
येत्, इति नैमित्तिकानध्यायः । मरुरपि नित्यादनध्याय-
माह स्म । “इमांश्चिन्त्यानध्यायानधीयानो विवर्जयेत् ।
अध्यापनञ्च कुर्व्याणः शिष्याणां विधिपूर्व्वकम् ॥ कर्णश्रवे-
ऽनिले रात्रौ दिवा पांशुसमूहने । एतौ वर्षास्ननध्यायावध-
यज्ञाः प्रचक्षते । विदुः तत्स्तनितवर्षेण महोल्कानाञ्च संज्ञे ।
आकालिकमनध्यायमेतेषु मरुरब्रवीत् । एतांस्त्वभुदितान्
विद्यात् यदा प्रादुष्कृताग्निषु । तदा विद्यादनध्यायमन्वतौ
चाभ्यदर्शने । निर्घाते भूमिचलने ज्योतिषाञ्चोपसर्जने ।
एतानाकालिकान् विद्यादनध्यायान्वतावपि । प्रादुष्कृते-
ष्वग्निषु तु विदुः तत्स्तनितनिखने । सज्योतिः स्यादनध्यायः
शेषे रात्रौ यथा दिवा । नित्यानध्यायएव सप्रादुषामेषु
नगरेषु च । धर्मनैपुण्यकामानां पूतिगन्धे च सर्व्वदा ।
अन्नर्गतशवे पामे दृषलस्य च सन्निधौ । अनध्यायो
रुद्यमाने समवाये जनस्य च । उदके भद्ररात्रे च
विप्रसूतस्य विसर्जने । उच्छिष्टः आहूय भुक् चैव मनसापि
न चिन्तयेत् । प्रतिष्ठह्य द्विजो विद्वानेकोद्दिष्टस्य कृत-
नम् । त्रहं न कीर्त्तयेद्ब्रह्म राज्ञो राज्ञोश्च सूतके ।
यावदेकाहोद्दिष्टस्य गन्धो लेपश्च तिष्ठति । विप्रस्य विदुषो
देहे तावद्ब्रह्म न कीर्त्तयेत् । शयानः प्रौढपादस्य कृत्वा
चैवावशक्यकाम् । नाधीयतामिधं जग्ध्वा सूतकाद्या-
मेव च । नीहारे वाणशब्दे च सम्भयोरेव चोभयोः ।
अमावासाश्चतुर्हस्त्योः पौर्णमासश्चकाशु च । अमा-
वासायां शुक्लं हन्ति शिष्यं हन्ति चतुर्हस्त्योः । ब्रह्माष्टका-

पौष्मेमास्यौ तस्मात्ताः परिवर्जयेत् । पांशुवर्षे दिशां दाहे
मोमायुविरते तथा । अश्वरोद्रे च रुवति पङ्क्तौ च न
पठेद् द्विजः । नाधीयीत शसशानान्ते यामान्ते गोव्रजेऽपि
वा । वसित्वा सैधुनं वासः आद्विकं प्रतिगृह्य च ।
प्राणि वा यदि वा प्राणि यत्किञ्चिच्छ्राद्धिकं भवेत् । तदा-
लभ्याप्यनध्यायः पाण्ड्यास्यो हि द्विजः स्मृतः । चौरै-
रुपभुते यामे संश्रमे चाग्निकारिते । आकालिकमनध्यायं
विद्यात् सर्वाङ्गतेषु च । उपाकर्मणि चोत्सर्गे तिरात्
क्षपणं स्मृतम् । अष्टकासु त्वहोरात्रमृत्त्वन्तासु च रात्रिषु ।
नाधीयीताश्चमारुद्धो न दृष्टं, न च हस्तिनम् । न नावं,
न खरं, नोष्ट्रं, नेरिणस्थो, न यानगः । न विवादे, न
कलहे, न सेनायां, न सङ्गरे । न भुक्तमात्रे, नाजीर्णे, न
वसित्वा, न स्नतके । अतिथिज्ञाननुज्ञाप्य, मारुते वाति
वा मृशम् । रुधरे च स्मृते गात्राच्छस्तेषु च परि-
क्षते । सामध्वनाष्टग्यजुषी नाधीयीत कदाचन । वेद-
स्त्राधीत्य वाप्यन्तमारण्यकमधीत्य च” इति । याज्ञवल्क्यस्तु ।
“तत्र हं प्रतेष्वनध्यायः शिष्यात्विङ्गुरुबन्धुषु । उपाकर्मणि,
चोत्सर्गे, स्वगात्रस्थोत्तिये मृते । सन्ध्यागर्जितनिर्घात
भूकम्पोल्कानिपातने । समाप्य वेदं द्युनिगमारण्यकम-
धीत्य च । पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राक्षस्रतके ।
चतुस्रन्धिषु भुक्त्वा वा आद्विकं प्रतिगृह्य च । पशु-
मण्डूकनकुलभार्जारश्वाहिभूषकैः । कृतेऽन्तरे त्वहो-
रात्रं, शक्रपाते, तथोच्छ्रये । शक्रोष्टुर्दशभूकसाम-
वाणार्त्तनिखने । अमेध्यश्वशूद्रान्यशसशानपतितान्तिके ।
देशेऽशुचावात्मनि च विद्युत्स्तनितसंज्ञवे । भुक्त्वाऽर्-
पाणिरम्भोऽन्तरर्द्धरात्रेऽतिमारुते । पांशुवर्षे दिशां दाहे
सन्धानीहारभीतिषु । धावतः पूतिगन्धे च शिष्टे च
मृहभागते । श्वरोद्वयानहस्यश्वनौददेरिणरोहणे । सप्त-
त्विंशदनध्यायानेतांस्तालकालिकान् विदुः” इति । वशिष्ठः ।
“तस्मानध्यायाः सन्ध्यास्तमिते सुस्तत्र शवे दिवाकोक्षीं
नगरेषु कामं गोमयपर्युषिते परिलिखिते वा शसशानान्ते
शयानस्य आद्विकस्य । मानवज्ञानं श्लोकसुदाहरन्ति ।
फलान्वापस्तिलान् भक्ष्यमथान्यच्छ्राद्धिकं भवेत् । प्रति-
गृह्याप्यनध्यायः पाण्ड्यास्यो, ब्राह्मणाः स्मृता इति ॥
धावतः पूतिगन्धिप्रसूतेरिणदृक्षमारुदस्य, नावि, सेनायाञ्च,
भुक्त्वा चार्द्धध्याये, वाणशब्दे, चतुर्दश्याममावास्यामष्टम्या-
मष्टकासु प्रसारितपादोपस्थस्योपाश्रितस्य गुरुसमीपे मिथु-
नव्यपेतायां वाससा मिथनव्यपेतेनानिर्मुक्ते न यामान्ते-

वर्दितस्य, मूवितस्योच्चरितस्य, यजुषाश्च सायंशब्दे,
वाजीर्णे निर्घातभूमौ च न चन्द्रस्योपरागेषु, दिङ्-
नादपर्वतनादकम्पप्रयातेषूपलरुधिरपांशुवर्षेष्वाकालिकम् ।
उल्काविद्युत्सज्योतिपमपर्वकाकालिकं वा । आचार्ये च
प्रेते तिरात्तमाचार्यपुत्रशिष्यभार्यास्वहोरात्रम् । चतुर्वि-
द्योनिस्त्वन्धेषु च” इति । शङ्खोऽप्याह । अनध्यायेष्वध-
यनं वर्जयेच्च प्रयत्नतः । चतुर्दशीं पञ्चदशीमष्टमीं राक्ष-
स्रतकम् । उल्कापातं महीकम्पमशौचं यामविवर्जयम् । इन्द्र-
प्रयागं सुरतं घनसंघातनिखनम् । वाद्यकोलाहलं युद्ध-
मनध्यायं विवर्जयेत् । नाधीयीताभियुक्तोऽपि प्रयत्नाच्च
च वेगत” इति । “यद्दिनमहः क्रियते तद्दिनमनध्याय”
इत्युक्तेः देवोत्सवादिदिनेऽपि अनध्याय इति केचित् तेन
सारस्वतोत्सवे श्रीपञ्चमीदिवसे रथयात्रोत्सवादौ चानध्यायः ।
“महानवम्यां द्वादश्यां भरण्यामपि पर्वसु । तथाक्षय-
तृतीयायां शिष्यान्नाध्यापयेद्बुधः । माघमासे तु सप्तम्यां
रथाख्यायाञ्च वर्जयेदिति” हारीतः । एवं नानास्मृत्युक्ते-
ष्वेषु च येन सर्वसंप्रहस्तथाचरणीयम् ।

अनन न० अन-भावे ल्युट् । जीवने, गतौ च “प्रागननवान्
प्राण” इत्यादि वे० सा० ।

अननुगतं त्रि० न अनुगतः । अनुगतभिन्ने अनुगतश्च त्वया-
कारप्रतीतिप्रयोजको धर्मभेदः यथा घट इति बुद्धौ घटत्वम्
एवं घटत्वम् तस्य सर्वत्र एकरूपेण प्रतीयमानत्वात् ।
अननुगतञ्च तत्तद्व्याक्तत्वादिकं तस्य सर्वत्र प्रतीत्यभावात् ।
अपश्चाद्वक्ते, अनधीने च ।

अननुगमं पु० न अनुगमः अभावार्थे न० त० । अनुगमाभावे
अनुगमश्च त्वत्यप्रतीतिप्रयोजकधर्मानुसरणम् एतस्य
न्यायादिदर्शनेषु भूरिप्रयोगः ।

अनन्तं पु० नास्ति अन्तः गुणानां यस्य ब० । “गन्धर्वाश्चरसः
सिद्धाः किन्नरोरगचारणाः । नान्तं गुणानां जानन्ति तेना-
नन्तोऽयमुच्यते” इत्युक्तलक्षणे विष्णौ, अनन्त ! “संसार-
महासमुद्रे मग्नान् समभ्युद्धर वासुदेव !” इति भविष्य-
पुरा० । “विष्णुर्वीरोऽनन्त” इति विष्णुस० । मेघे । बह्वशीर्ष
कृत्वादपरिच्छिन्ने शेषनागे, तदवतारे बलभद्रे च । अन्तः
परिच्छेदः देशतः कालतः वस्तुतश्च नास्ति यस्य । तस्मिन्
परब्रह्मणि न० “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति” श्रुतिः ।
“न व्यापित्वाद्देशतोऽन्तो नित्यत्वान्नापि कालतः । न वस्तु-
तोऽपि सर्वात्मप्रादानन्त्यं ब्रह्मणि त्रिधा । देशकालान्य-
वस्तूनां कल्पितत्वाच्च मायया । न देशादिकतोऽन्तोऽस्ति

ब्रह्मानन्तं ततः स्फुटमिति” पञ्चदशी । आकाशे च ।
बहुविस्तारयति सिन्दुवारदृष्टे पु० । अवधिगून्धे, इयत्ता-
गून्धे वस्तुमात्रे, सकले च त्रि० “अनन्तरत्नप्रभवस्य
यस्येति” कुमा० । जिनभेदे पु० ।

अनन्तचतुर्दशी स्त्री अनन्तस्य विष्णोराधानार्था चतुर्दशी ।
भाद्रपदशुक्लचतुर्दश्याम् ।

अनन्तजित् अनन्तानि भूतानि जितवान् जि-किप् । सर्वभूत-
जयिनि वासुदेवे । “सहस्रजिदनन्तजिदिति” विष्णुसह० ।

अनन्तान् चित्तदोषान् जयति । जिनदेवभेदे पु० ।

अनन्ततीर्थकृत् पु० अनन्तानि अनेकानि तीर्थानि शास्त्राणि
करोति कृ-किप् । जैनभेदे । बहुतीर्थगन्तरि त्रि० ।

अनन्ततीर्था स्त्री “नभस्ये वायवैशाखे मार्गशीर्षेऽथवा
पुनः । शुक्लपक्षतृतीयाया” मिलपक्षस्य पञ्चपुराणे तत्त-
दन्यतमतिथिषु व्रतविशेषसमिधाय “उक्तानन्ततीर्थैषा कृता-
नन्दफलप्रदा” इत्यनेन परिभाषितायां भाद्रमासवैशाखा-
न्यतममासीयशुक्लतृतीयायाम् हेमा० व्रत० । [परमेश्वरे च ।

अनन्तदृष्टि पु० अनन्ता दृष्टयो नेत्राणि यस्य । इन्द्रे

अनन्तदेव पु० अनन्तो देव इव । शेषनागे, अनन्ते शेषनागे
दीव्यति दिव-अच् । शेषशायिनि नारायणे ।

अनन्तमूल पु० अनन्तानि मूलान्यस्य । खनामख्याते मूलप्रधाने
ष्टकभेदे ।

अनन्तर त्रि० नास्ति अनन्तरं व्यवधानं यत् । अव्यवहिते,
व्यवधानञ्च द्विविधं दैशिकं कालिकञ्च । तत्र दैशिके “विष-
यानन्तरो राजा शत्रु” इत्यमरः । “एष ब्रह्मर्षिदेशो वै
आर्यावर्त्तादनन्तर” इति मनुः । कालिके । “तदिदं
क्रियतामनन्तरं भवता बभ्रुजनप्रयोजनमिति” कुमा० ।
“पितृरनन्तरसत्तरकोशलमिति” रघुः । कालिकमपि द्विविधं
पूर्वापरकालकृतव्यवधानभेदात् उत्तरकालकृतसक्तोदारणे
“अनन्तरोदीरितसङ्गभाजावित्यत्र” पूर्वकालावधिकृतम् ।
मध्यगून्धे, अवकाशगून्धे, अवधिगून्धे च । “तदेतद्ब्रह्मा-
यूर्ध्वमनपरमनन्तरमवाह्यमिति” स यथा “सैश्वर्यघनोऽन-
न्तरोऽवाह्य” इति च छ० उ० । अव्यवहितकाले । “पुराण-
पत्तापगमादनन्तरं—लतेव सङ्गङ्गमनोज्ञपल्लवा” इति रघुः ।
तत्र व्याप्तौ द्वितीया । तत्कालवृत्तिसंनहनक्रिया-
विशेषणतया क्लोवत्वादि । एवमन्यत्र एवञ्च एतस्य क्लोवो-
क्तिरर्थाचीनानां प्रामादिकी । एतेन अनन्तरस्याभावः अभा-
वार्थोऽव्ययीभाव इत्याशयेन सान्त्वकल्पनमपि तत्तदुदा-
हरणेषु अनन्वयादपेक्षमेव । उक्तोदाहरणेषु “अथास्य

गोदानविधेरनन्तरमिति” “अनन्तरं भर्तुर्गुणस्थितो-
दयेति” च रघौ “योगाच्छान्तिरनन्तरमित्यादौ” च व्यव-
धानाभावार्थकत्वे समभिव्याहृतपदार्थानां हि नान्वयः
तस्य देशकालादिवोधकत्वाभावेन व्याप्तर्ये द्वितीयाया अप्यस-
म्भवः । अतः बहुव्रीहिवलात् कालबोधकतया उक्तोदा-
हरणादिषु व्याप्तर्ये द्वितीयेति बोध्यम् । न० त० । अनन्त-
भिन्ने त्रि० तस्य अपुरि सर्वनामता । अनन्तरे भवः
गङ्गा० छ । अनन्तरीयः अविलम्बभवे त्रि० ।

अनन्तरज पु० स्त्री अनन्तरस्याः अनन्तरवर्णायाः जायते
जन-उ पुंवद्भावः । क्रमोदाजे पुत्रादौ । अनन्तरं जातः ।
उद्यमे कनिष्ठे च भ्रातरि । तथाभूतभगिन्यां स्त्री ।

अनन्तरय पु० अनन्तरयति दूरीकरोति अनन्तर-इत्यर्थे णि भावे
अच् अनन्तरयः दूरीकरणम् अभावार्थे न० त० ।
अपरित्यागे । “यदुक्तो यत्नक्रतोऽनन्तरयायेति” ऋ० ४, १,
६, “अनन्तरयाय अपरित्यागायेति” भा० ।

अनन्तराय त्रि० नास्ति अनन्तरायः प्रतिबन्धको यस्य । निष्-
प्रतिबन्धके निर्विघ्ने “ताएतानवानन्तरायमन्वाहेति” छ० उ० ।

अनन्तराशि पु० अनन्तस्य आकाशरूपशून्यस्य राशिः ।
बीजगणितोक्ते शून्यभागहारादर्थं परिकल्पिते राशौ ।

अनन्तरूप पु० अनन्तानि रूपाण्यस्य । परमेश्वरे विष्णौ
“अनन्तरूपोऽनन्तश्चिरिति” वि० स० । “इन्द्रोभायाभिः
सुररूपैर्दयत” इति श्रुत्या तस्य बहुरूपत्वप्रतिपादनात्तत्त्वम् ।
अनन्तर्गभिन् अन्तर्गर्भोऽस्य अस्यर्थे इति न० त० । अन्त-
र्गर्भगून्धे पवित्रार्थे कुशे । “अनन्तर्गर्भेण सायं कौशं हिद-
लमेव चेति” आ० तत्त्वे छन्दो० प० । अनन्तर्गर्भेणमन्त-
र्गर्भगून्धे”मिति रघुनन्दनः ।

अनन्तविजय पु० अनन्तान् विजयतेऽनेन ध्वनिद्वारा । युधि-
ष्ठिरगङ्गे “अनन्तविजयं नाम कुन्तीपुत्रोयुधिष्ठिरः” इति
गीता ।

अनन्तवीर्य्य पु० । ब० । जैनभेदे ।

अनन्तव्रत न० अनन्तस्य व्रतमुपासनायाम् ईत० । भाद्र-
शुक्लचतुर्दश्यां कर्त्तव्ये खनामख्याते व्रते । “अनन्तव्रतमेतद्वि
सर्वपापहरं शुभम्” इत्युपक्रम्य “तथा शुक्लचतुर्दश्यां मासि
भाद्रपदे भवेदिति” भवि० पुरा० ।

अनन्तशक्ति पु० अनन्ता अपरिच्छेदा शक्तिरस्य । परमेश्वरे
“परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते” इति श्रुतौ तस्य बहुशक्ति-
अवस्थात् तथात्वम् ।

अनन्तशीर्षा स्त्री अनन्तानि बहुनि शीर्षाणि यस्याः

वासुकिपत्न्याम् । वासुकौ परमेश्वरे च पु० “सहस्रशोषो
पुरुष” इति श्रुत्या तस्य बहुशोषत्वोक्तस्तथात्वम् ।

अनन्तश्री पु० अनन्ता अपरिमिता श्रीः परा शक्तिरसु ।
परमेश्वरे “परामसु शक्तिर्विविधैव श्रूयते इति” श्रुत्या
तस्य बहुशक्तिप्रतिपादनात्तथात्वम् ।

अनन्ता स्त्री नास्ति अन्तोऽस्याः व० । विशल्यायामोषधौ
(अनन्तमूल) इति ख्याते मूलभेदे, पावत्याम्, पृथिव्याम्,
इरालभायां, दूर्वायां, हरितक्यां, आमलक्याम्, गुडूच्याम्,
अग्निमन्थद्वये, अग्निभिखाद्वये, श्यामलतायाम्, पिपपल्यां,
नीलदूर्वायाम्, श्वेतदूर्वायां, शारिवोषधौ च ।

अनन्थ न० अनन्तस्येदम् यत् । हिरण्यगर्भपदे ।

अनन्द त्वि० न नन्दयति नन्द-णिच्-अच् न०त० । आन-
न्दयिहभिन्ने “अनन्दा, नाम ते लोका इति कठ०व० ।

अनन्त्र न० न०त० । अदनीयभिन्ने । “न किञ्चिदनन्त्रं
भवति आद्यस्यः आशक्तस्य” इति छा०उ० ।

अनन्य त्वि० न अन्यः सर्वना० । अन्यभिन्ने स्वस्मिन् “अनन्य-
रतिरामीन” इति मनुः अनन्यस्मिन् स्वस्मिन् रतिरनु-
रागोऽस्येति तदर्थः । नास्ति अन्यो यस्य उपास्यत्वेन
विषयत्वेन वा । अन्यासेवके “अनन्यायित्यन्यतोभामिति”
अनन्यविषये च । “पुरुषः स परः पार्थ ! भक्त्या
लभ्यस्त्वनन्ययेति” च गीता । अस्य नञ उत्तरत्वं पदा-
न्तरस्यैव असमर्थसमासाश्रयणात् तदर्थेनैवान्वयः । यथा
“अनन्यदृष्टिः सवितारमैक्षतेत्यादौ” अन्यत्वं दृष्टाभावस्य,
अनन्यचेता इत्यादौ अन्यत्वं चेतोऽभावस्य, अनन्यकाम
इत्यादौ अन्यत्वं कामाभावस्य च बोधनमेवमन्यत्वं ।

अनन्यगतिक त्वि० नास्ति अन्या गतिरस्य कप् । अन्यो-
पायराहिते तन्मात्राश्रये च । “अनन्यगतिके जने विगत-
पातके चातके” इत्युद्भटः ।

अनन्यज पु० नास्ति अन्यदृष्ट्यात् सर्व्ववस्तुभेदानां तदात्मकत्वात्
अनन्यो विष्णुः तस्मात् जायते जन-उ० ५त० । कामदेवे ।
तस्य कृष्णात् रुक्मिणयां जन्मेति भाग० १० मन्त्र० “तस्याञ्च
तादृशीमवस्थानं गतायां जनस्थानमन्येनेति” दशकु० ।

अनन्यदेव पु० न अन्यदृष्ट्यात् सर्व्ववस्तुभेदानां तदात्मकत्वात्
परमेश्वरे विष्णौ “सर्व्वदेवमयो हरिरित्युक्तस्तथात्वम् ।

अनन्यपूर्व्व स्त्री न अन्यः पूर्व्वो यस्याः सा अन्यपूर्व्वान् भवति ।
अन्याभुक्तायां स्त्रियाम् “मनुप्रभृतिभिर्मोर्न्यभुक्ता यद्यपि
राजभिः । तथाप्यनन्यपूर्व्वैव तस्मिन्नासीदुत्तमरेति” रघुः ।

अनन्यभाज् त्वि० न अन्यम् अन्यां वा भजते भज-खि अस०

स० पुं वद्भावः । अन्यस्यान्यस्या वा सेवनाकारिणि ।
“भजते मामनन्यभागिति” गीताः “अनन्यभाजं पति-
माशुहीति” कुमा० ।

अनन्यवृत्ति त्वि० न अन्या विभिन्ना एकरूपा वृत्तिर्भनोवृत्ति-
रस्य । एकतानचित्ते । न अन्या वृत्तिर्जीविनोपायोऽस्य ।
एकमात्रजीवने त्वि० ।

अनन्यसाधारण त्वि० न अन्यस्यान्यधर्मस्य साधारणः सदृशः ।
अन्यधर्मासदृशे “अनन्यसाधारणमेव कर्म्म” इति कुमा० ।

अनन्यय त्वि० नास्ति अन्ययो यत्न व० । अन्ययशून्ये ।
शाब्दबोधे परस्परं संसर्गशून्ये अन्ययस्यान्ययशब्दे वक्ष्यते
अर्थालङ्कारभेदे पु० । तल्लक्षणं यथा “उपमानोपमेयत्वे
एकस्यैव त्वनन्यय” इति सा०द० । “राजीवमिव राजीवं
जलं जलमिवाजनी”त्यादौ च अनन्ययात् तदलङ्कारत्वं
तथा हि उपमानोपमेयभावे सादृश्यज्ञानावाश्रयकत्वेन
तस्य बोधने नियते तद्विभक्त्ये सति तद्वत्तमयोपधर्मवच्च
रूपसादृश्यस्य भेदगर्भिततया स्वप्रतियोगिकभेदस्य स्व-
स्मिन्नसम्भवेनापाततोऽनन्यय एव तात्पर्य्येण तु इतरसा-
दृश्याभावपरत्वलक्षणायां न्वयस्तथा च राजीवं राजीवे-
तरासदृशमिति बोधात्तस्योत्कर्षो व्यज्यते । एवं “राम-
रावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिवे”त्यत्रापि ।

अनप त्वि० न सन्ति आधिक्येनापो यत् नञ्पूर्व्वकत्वेऽपि
वङ्गश्रीहौ अच्समा० । स्वल्पजले पल्लवादौ ।

अनपकर्म्मन् न० अपकर्म्म अपाकरणं अभावार्थे न०त० ।
त्यागाभावोपलक्षिते दत्तस्य आदाने “दत्तस्यानपकर्म्म
चेति” मनुः अपकर्म्म अपात्रे पात्रबुद्ध्या क्रोधादिना वा
दत्तस्यानपकर्म्म, पुनर्यहणम् । “कृष्णस्यापकर्म्म चेति”
स्मृतिः । अनपकर्म्म अपाकरणाभावः अशोधनमित्यर्थः ।
अनपक्रियास्यत्वं स्त्री । अपाकरणाभावे । “कृष्णानाम-
नपक्रियेति” स्मृतिः ।

अनपच्युत त्वि० अप+च्यु-भावे क्त न०व० । विनाशरहिते
“सख्यं सुवज्रमनपच्युतमिति” ऋ० ४, १७, ४, अनप-
च्युतं विनाशरहितमिति” भा० ।

अनपत्य त्वि० नास्ति अपत्यं यस्य । अपत्यशून्ये । न
हितमपत्यानामिति, पताय पतनाय हितं पत+
यत् वा न०त० ततः न०त० । अपत्याहिते, पतनकारणे च
“पुयोतनो अनपत्यानीति” ऋ० ३, ५४, १८, अनपत्यानि
अपत्यानां पुत्राणामहितानि, पतनकारणं न भवत्यपत्यं
तदन्यानि पतनकारणानीति” भाष्यम् ।

अनपत्तय त्रि० नास्ति अपत्तयपा अन्यहेतुका लज्जा यस्य ।
अन्यहेतुकलज्जाहीने ।

अनपभ्रंश पु० न अपभ्रंशः न०त० । अपभ्रंशभिन्ने
व्याकरणप्रतिपाद्यसंस्कारवति साधुशब्दे “अनभ्रंशता-
मादिर्यद्वाभ्युदयोऽन्यता । व्याक्रियाव्यङ्गनीया वा जातिः
कापीह साधुतेति” हरिः ।

अनपाकर्मन् न० अपाकर्म अपाकरणम् अभावार्थे न०त० ।
अपाकरणाभावे ऋणादेरशोधने ।

अनपायिन् त्रि० न अपैति अप-इण-णिनि न०त० । नि-
श्चले स्थिरे “अनपायिनि संश्रयद्रुमे गजभग्ने इति” कुमा० ।

अनपाटत् त्रि० अपावर्त्तनमपाटत् अप+आ+टत-भावे क्तिप्
न०ब० । पुनराटत्तिशून्ये । “इत्या स्तृजानाह अनपाटद-
र्थमिति ऋ० ६, १, ५, “अनपाटत् अपाटत् अपावर्त्तनम्
पुनरागमनं न भवतीति” भा० ।

अनपिहित त्रि० न अपिहितमावरणं भावे क्त तच्चास्ति
यस्य । आवरणशून्ये । “एष वानपिहितस्तस्यैव तदपिधानं
यच्छिखेति ब्रा० “अनपिहित आवरणशून्य” इति रघु० ।

अनपेक्ष त्रि० न अपेक्षते अतुरुध्यते अच् न०त० । अपेक्षा-
शून्ये अनुरोधिनि । “उत्सृज्य प्रमदाभेतामनपेक्षो
यथासुखमिति” रामा० ।

अनपेत त्रि० न अपेतः वहिर्गतः अपगतो वा । अवहिर्गते
अपेतभिन्ने अनुगते । “धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते” इति पा०
“धर्मादनपेतम् धर्ममित्यादि” सि०कौ० ।

अनप्त त्रि० न आप्तः वेदे ष्ट० कृत्स्नः । आप्तभिन्ने । “अनप्त-
मस्य दुष्टमिति” ऋ० ८, १६, १, “अनप्तं शत्रुभिरनाप्त-
मिति” भा० ।

अनप्तस्य त्रि० नास्ति अप्रो रूपं यस्य । रूपहीने “जम्भाया
अनप्तस इति” ऋ० २, १, ८, “अनप्तसः कर्महीना”
इति भाष्योक्तेः कर्महीने च ।

अनप्ता पु० (चन्द्रात्) “रविवर्ज्जं द्वादशगैरनपेते” दीपिकोक्तेः
योगभेदे “सच्छीलं सुखान्वितं प्रभुं ख्यातियुक्तमन-
पायामिति” दीपिका ।

अनभिज्ञ त्रि० न अभिजानाति । अज्ञे ज्ञानशून्ये ।

अनभिधेय न० न अभिधेयः । अवाच्ये ।

अनभिभव पु० न अभिभवः अभावार्थे न०त० । अभिभवा-
भावे पराजयाभावे ।

अनभिभवनीय त्रि० न अभिभवनीयः । अपराजेये ।

अनभिभूत त्रि० न अभिभूतः । अपराभूते ।

अनभिमत त्रि० न अभिमतः । असम्भते, विभते च ।

अनभिस्त्रातवर्ष त्रि० अभि+स्त्रा+तन् न अभिस्त्रातः
क्षीणोवर्षो यस्य । दीप्यमाने । “सो अपां नपादनभि-
स्त्रातवर्ष” इति ऋ० १, २५, १२ अनभिस्त्रातवर्षः दीप्यमान
इति भा० । शिवा० अण् । आनभिस्त्रातः तदपत्ये पु० स्त्री ।

अनभिलाष पु० न अभिलाषः अभावे न०त० । अभिलाषा-
भावे । न०ब० । अभिलाषशून्ये त्रि० ।

अनभिव्यक्त त्रि० न अभिव्यक्तः न०त० । अपरिस्फुटे ।

अनभिश्वा त्रि० अभि+शन्+क्त न०त० । अनिन्दिते ।
“परास्थानभिश्वा दिव्या” इति ऋ० ६, ८८, ७, “अन-
भिश्वा अनिन्दिता” इति भा० । परिवादायस्ते च ।

अनभिश्वास्त्र त्रि० अभिश्वास्त्रं निन्दामर्हेति अभिश्वास्त्रः
न०त० । अनिन्दनीये प्रशस्ते निरुक्तकारः ।

अनभिसंहित त्रि० न अभिसंहितः न०त० । अभि-
सन्धिना फलोद्देशेन अकृते “विशक्तिदा येऽनभिसंहिते-
ष्विति” रुचि० ।

अनभिहित त्रि० न अभिहितः । अउक्ते प्रत्ययादिना
उक्तार्थभिन्ने “अनभिहिते इति पा० अस्य उपकादिगणे
पाठात् तत्कार्यम् । [वातस्त्वगमनामिति] का०द० ।

अनभीष्ट त्रि० न अभीष्टः । अभीष्टभिन्ने “अनभीष्टदक्षिण-
अनभ्याष्टत्ति स्त्री न अभ्याष्टत्तिः अभ्यासः अभावार्थे न०
त० । अभ्यासाभावे । “सनागनभ्याष्टत्या वा कामं
चास्यत यः क्षमीति” माघः ।

अनभ्यासमित्य त्रि० न अभ्यासे निकटे इत्यः इण-कर्मणि
क्यप् सम् । दूरतः परिहर्त्तव्ये सि० कौ० ।

अनमित त्रि० नास्ति अमितोऽस्य । शत्रुशून्ये “इन्द्रोयां चक्रे
आत्मने अनमितां शचीपतिरिति” अर्थ० १२, १,
ऋषभेदे पु० ।

अनमीव त्रि० अमीवः रोगः न०ब० । रोगहीने “अनमीवा
इषस्तारदिति” ऋ० १, १६२, १४, अनमीवा “रोग-
वर्जितानि इषोऽज्ञानीति” भा० “प्रदानमीवस्य शुश्रिय”
इति ता० ब्रा० । “अरोगोऽमीवस्तद्गृहितस्येति” भा० ।

अनस्वर पु० नास्ति अस्वरं कच्छसंहितं यस्य । बौद्धभेदेऽस्य सक्त-
कच्छतया तथात्वम् दिग्स्वरशब्देऽस्य विवरणम् । नग्ने त्रि० ।

अनय पु० अयः शुभावहो विधितस्तदयः न०त० । अशुभ-
दैवे । नयोद्भूते दक्षिणावर्त्तेन शाराणामिष्टस्थान-
नयनं विरोधे न०त० । (इगडोति) ख्याते द्यूतभेदे
शाराणा वामावर्त्तेनाभीष्टस्थाननयने पु० । नयोनीतिः

मी-अच् न०त० । नयाभावे अनोतौ दुर्नये, दुष्टे, कर्मणि च । “विज्ञानतोऽपि ह्यनयस्यरौद्रतेति” भार० । न० ७३० । आपदि “जोवेदेतेन राजन्यः सर्वेषामनयं गत इति” मनुः । “सर्वतः प्रतिगृह्णीयात् ब्राह्मणस्वनयं गतः” इति मनुः “अनयमापदमिति” कुङ्कु० । ई३० । नयहीने लि० । [स हि रावणेन परिभूतो नृतः । अनरण्यं पु० सूर्यवंशे नृपभेदे तत्कथा रामा० उत्तराकाण्डे अनर्काभ्युदित पु० न ईषन्, अर्कोऽभ्युदितो यस्मिन् । ईष-दकौदयकावे । “अनर्काभ्युदिते काले माघे कृष्णचतुर्दशी-इति” यमः “माघे मासि रटन्त्यापः किञ्चिदभ्युदिते रतौ” इत्यनेनैकवाक्यत्वात् नञ् ईषदर्शता ।

अनर्गस्त लि० नास्ति अर्गलं प्रतिबन्धकं यस्या । अप्रतिबन्धके प्रतिबन्धकगुण्ये “तुरङ्गमुत्सृज्यमनर्गलं पुनरिति” रघुः । अनर्घ लि० अर्घो मूल्यं न०व० । अमूल्ये । [नाटकभेदे । अनर्घराघव न० राघवचरितख्यापके सुरारिमथ्यरचिते अनर्घ्य लि० न अर्थः पूज्यो यस्य, यस्माद्वा । अन्यपूज्यगुण्ये अत्यन्तगुणनीये च “अनर्घ्यमर्घेण तमद्रिनाथ” इति कृष्ण० । अनर्थ्य पु० अर्थः प्रयोजनं विरोधे न०त० । अनिष्टे । “एकैकमप्यनर्थीय किञ्च तत्र चतुष्टयमिति” हितो० । “नोदनालक्षणीयोऽर्थो धर्मः” इति सूत्रे निषेधलक्षणोऽनर्थो-धर्म इति भङ्गात् सूचिते नरकादिषाधनत्वादनिरुद्धेताव-धर्म च । “दातृर्भवत्यनर्थीय परत्वादातुरेव चेति” मनुः । व० । अभीष्टरहिते विष्णो पु० आप्तकामत्वात्तत्त्वम् । अर्थोऽभिधेयः प्रयोजनं वा नास्ति यस्य व० कप् । अर्थ-रहितमात्रे लि० ।

अनर्थक न० अर्थोऽभिधेयोऽप्राशस्त्ये न०व० कप्समा० । सन्नुदायार्थगुण्ये प्रलापे, असम्बन्धे वाक्ये च । व्यर्थे लि० । “धिगिदं जीवितं लोके किञ्च ? सार्थमनर्थकमिति” । अनर्थलुप्त लि० दृष्टेनार्थेन अलुप्तः असम०स० । दृष्टार्थ-नालुप्ते “अनर्थलुप्ता इति” कात्या० ई० १०, २० । अनर्थान्तर त० अन्योऽर्थः अर्थान्तरं मयूर०त० ततः न० त० । अभेदे, एकार्थे ।

अनर्व लि० ऋ-व अर्वः गतिः शैथिल्यं स नास्ति यस्या । अग्रिधिले “विनाभि चक्रमजरसनर्वमिति ऋ० १, १६४, २, ‘अनर्वमशिशिलमिति’ भा० ।

अनर्वन् लि० अर्व-ङिंसायां कनिन् “अर्वा भ्रातृव्य” इति श्रुतेः अर्वा सपत्नः न० त० । शलुभिन्ने । “जनो-ऽनर्वाणं तं परित” इति ऋ० १, १६६, ५, “अनर्वाणमभे-

द्यमिति” भा० । अर्वा अश्वः । तच्छून्ये लि० । न लादेशः । अनर्विष् लि० अनसा शकटेन विंशति प्राप्नोति विंश-किप् शत० अह्वरा० रुः, ऋ-कर्मणि विच् अरं गन्तव्यं प्रति विंशति विंश-किप् वा न०त० । शकटेन काष्ठाद्या-हरणाय वनप्रवेशिनि, गन्तव्यं स्थलं गन्तुमशक्ते च । “अनू दूनमनर्विंशे पश्चिमे तुरायेति” ऋ० १, १२१, ७-अनर्शराति लि० अनर्शाय अपापिष्ठाय रातिर्दानं यस्या । अपापिष्ठे दातरि “अनर्शरातिं वसुदासपस्तुहीति ऋ० ८, ६६, ४, अनर्शरातिमनर्शलीदानमर्शलीं पापमिति निरुक्त० अनर्ह न अर्हः । अयोग्ये । “तान् हव्यकव्योर्विप्राननर्हान् सनुरब्रवीदिति” मनुः ।

अनल पु० नास्ति अलः पर्याप्तिर्यस्य वृद्धाद्वाहनेऽपि तन्ने-रभावात् न०व० । वज्रौ, “व्यभिचचार न तापकरोऽनल” इति नैपथ्यम् अनलः नलाभावोवज्रस्य अनुपलम्भ-दभावार्थं न०त० । अव्ययीभावसिद्धये क्लीवता स्यात् । “जवे नलोऽयमिति तं प्रति चित्तमेकं ब्रूतेऽस्य चान्य-दनलोऽयमितीदमीयमिति” “आवर्जनं तमनु ते ननु साधु नामपाहं मयानलसुदीरितनेतदल” इति “मैषानले सहजरागभरादिति” च नैपथ्यम् “वयोभिः खादयत्यनले प्रक्षिपत्यनलेऽसु वेति” ऋतिः । जठरानलस्य पित्तजात-त्वात् देहस्थे पित्तधातौ च । अष्टवसुमध्ये पञ्चमे वसौ, मेदिनिः तच्च “धरोध्रुवः सोमनासा तथाऽपोऽप्यनिलोनल” इति वसुभेदबोधकवचने नलइत्यनलइत्यकारप्रसङ्गे पश्चान्ये-व क्तं किन्तु वस्तूनां स्वरूपख्यापके विष्णुधर्मोत्तरवचने “सुवाक्षमालिके दक्षे वामे शक्तिकपालभृत् सद्योर्द्धादि-क्रनाद्योऽसौ नलाख्यस्तु वसुः कृत” इति नलनालस्यैव प्रतीतेर्नलएव वसुभेद इत्यवधेयम् । अनलदैवतत्वात् क्तिका-नलत्वे “अनलविधिशताख्येति ज्योति० । (चिता) इति ख्याते विवर्के वृक्षे, पु० । तस्मै सर्वतः पर्याप्तत्वेऽपि पर्याप्तेः सीमामावात्तत्त्वम्, (भेला) इति ख्याते भङ्गातके वृक्षे च । अन-कलच् । षष्ठ्यर्थमध्ये पञ्चाशत्संख्याते वर्षे षष्ठ्यर्थगणननामभेदादि वर्षशब्दे वक्ष्यते । पितृ-देवभेदे “कव्यशालोऽनलः सोमः यमश्चैवार्थमा तथा अग्निष्वात्ताः वर्हिपदः सोमपाः पितृदेवता” इति वायु पुरा० । अनान् प्राणान् लाति आत्मत्वेन अनलः जीवः । तद्विषये सर्वान्तर्धामितया स्थिते विष्णौ शल-गन्धे कन्धे वा न नलति न बध्यते वा अच् । गन्धगुण्ये परमेश्वरे विष्णौ “अगन्धनस्य शर्मा रस” इति “तथा रसं नित्यमगन्धवच्चैति”

च श्रुतेस्तस्य गन्धमूल्यात्वात् तथात्वम् । अल पर्याप्नो
अच न०त० । अपर्याप्ते अपरिमिते परमेष्ठरे “पवनः-
पावनोऽनल” इति वि०सह० । भाष्यकृता च उक्तव्युत्-
पत्तिः विष्णुविषयत्वे दर्शिता ।

अनलदीपन लि० अनलं जठरानलं पित्तधातुवर्जनेन दीप-
यति वर्धयति दीप-णिच्-ल्यु । जठरानलोदीपके
“मधुरो मधुरः पाके दीपन्नोऽनलदीपन इति” “सौग-
न्ध्यात् पूतिकोष्ठः सौक्ष्माज्ञानलदीपन” इति च
सुश्रुतोक्ते द्रव्यभेदे । [नामिकायां लतायाम् ।

अनलप्रभा स्त्री अवलस्य प्रभेव प्रभा यस्य व० । ज्योतिष्मती-
अनलप्रिया स्त्री इत० । स्वाहाख्यायां दलकन्यायाम्
वर्जपत्न्याम् ।

अनलि पु० अनिति अन्-अच् अनः अलित्यत्र व०
शक० । वकष्ट्वे तत्पुष्पस्य बहुमधुमत्त्वेन तन्मधुभिर्भ्रम-
राणां जीवनधारणात्तथात्वम् ।

अनल्प लि० न अल्पः । प्रचुरे भूयिष्ठे । [शून्ये लि० ।
अनवकाश पु० न०त० । अवकाशाभावे । व० । अवकाश
अनवगीत लि० अव+ग-क्त न०त० । अनिन्दिते ।

अनवग्रह लि० नास्ति अवग्रहो यस्य । प्रतिबन्धशून्ये “अव-
ग्रहमव्यवग्रहपक्षहेति” नैष० । न०त० । दृष्टिप्रति-
बन्धाभावे ।

अनवद्य लि० न अवद्यां निन्दाम् । निन्द्यभिन्ने दोषशून्ये च
“अनवद्यदणार्हिनो नृगानिति” नैष० । “अनवद्यवि-
द्योद्घोतेनेति” दायभा० । “अनवद्योरिशदा” इति
ऋ०६,६६,१०, “अनवद्योगर्हारकृत” इति भा० ।
“अग्निः शर्वमनवद्यं युवानमिति” ऋ० १,७१,८ ।

अनवधान ५० न अवधीयते मनः संयुज्यते कर्त्तव्यकर्मणि
यथावस्थितं प्रवर्त्ततेऽनेन अव+धा-करणे ल्युट् अवधानम्
चित्तवृत्तिभेदः अभावे न०त० । अवधानाभावे मनः-
संयोगविशेषाभावे प्रसादे, न०व० । तद्वति लि० ।

अनवधानता स्त्री अवधानं नास्ति यस्य तस्य भावः ।
प्रसादे । कर्त्तव्यकर्त्तव्यताबोधेन ततोनिवृत्तिः, अकर्त्तव्ये
कर्त्तव्यताबोधेन तत्र प्रवृत्तिश्च प्रसादः । “कर्त्तव्याकरणं
यत्कर्त्तव्यस्याप्राप्त क्रिया । उच्यते द्वितयं तत्र प्रमा-
दोऽनवधानमिति” ।

अनवपृथक् लि० अव+पृच्-संपर्के क्त इहभावादि क्कान्दसम्
न०त० । असम्भृते । “अनवपृथक्ता वितता वसानमिति”
ऋ० १,१५२,४ ।

अनवग्रह पु० अव+ग्र-अच् न वचादेशः न०त० । अव-
गादवर्जिते “विशेष कृदिन्द्र इवानवग्रहोऽस्माकमिति”
ऋ० १०,८४,५ ।

अनवभ्र लि० न भ्रंशते बा०त० । अवभ्रंशशून्ये “प्रस्तम्भदेशा
अनवभ्रराधस” इति ऋ० १,१६६,७ । “अनवभ्रराधसः
अनवभ्रष्टहविरादिधना” इति भा० ।

अनवम लि० न अवमः । न्यूनताहीने श्रेष्ठे “सुधम्वानवमां
सभामिति” रघुः ।

अनवर लि० न अवरः । अवरभिन्ने श्रेष्ठे अजघन्ये “सोऽ-
यमिन्द्रादनवरो वासुदेवश्च भारतेति भार० ।

अनवरत लि० अव+रम+भावे क्त अवरतम् विरामः तच्चास्ति
यस्य व० । निरन्तरे विश्रामशून्ये ।

अनवराज्य लि० अवरान् अर्द्धे भवः यत् न०त० ।
उत्कृष्टे श्रेष्ठे च शीर्षभागे स्थापनीयतयास्य तत्त्वम् ।

अनवलम्ब लि० नास्ति अवलम्बो यस्य । आलम्बनहीने ।
‘न परं पथि पक्षपातिताऽनलम्बे किञ्च? माहशेर्षि
मेति’ नैष० ।

अनवलोभन न अवलुप्यते पुमान् येन अव+लुप्-ल्युट् पु०
पस्य भः । गर्भसंस्कारभेदे । “उपनिषदि गर्भलम्बनं पुंस-
वनमनवल्लोभनञ्चेति” आ० ग० ।

अनवस लि० अव+प्रीणनादौ असच् अवसः भोजनं प्रीति-
करत्वात् न०व० । पय्याशनहीने “अनवसो अनभीशु”
इति ऋ०६,६६,७, “अनवसः पय्याशनरहित” इति भा० ।

अनवसर लि० अवसरः उचितः कालः नास्ति यस्य व० ।
उचितकालविहीने । “अतर्कशून्ये त्वय्यनवसरदुःस्था-
हृत्तपय इति महि० स्तो० । न०त० । अवसराभावे ।

अनवसित लि० अवसितः समाप्तो निश्चितो वा न०त० ।
अनिश्चिते असमाप्ते च । “अनवसिताम्यौ भृगौ गुरुरन्ते-
इति (उक्त०) उक्ते कन्दोभेदे स्त्री ।

अनवस्कार लि० अवस्थितयते शोध्यते अव+क्-अप् सुडा-
गमः अवस्कारो मलः स नास्ति यस्य व० । मलहीने ।

अनवस्था स्त्री अव+स्था-अङ् अवस्थितिः न०त० । अव-
स्थाभावे, तर्कदोषविशेषे उपपाद्यस्य समर्थनाय उपपाद-
कस्यानुसरणं तर्कः यत् तर्के उपपाद्योपपादकयोर्विश्रान्त
नास्ति तादृशतर्कस्थानवस्थादोषः तत्र स तर्को न स्याद्भूः ।
अधिकं तर्कशब्दे वक्ष्यते “प्रामाणिकी अनवस्था न
दोषायेति” जग० । नास्ति अवस्था यस्य । अवस्थिति-
शून्ये लि० । “अशरीरं शरीरेषु अनवस्थेऽवस्थितमिति” ।

अनवस्थान न० अव+स्था-ल्युट् न०त० । अवस्थानाभावे ।

व० । वायी पु० । चञ्चलभावे लि० ।

अनवस्थित लि० न अवस्थितः । चञ्चले, अस्थिरे “दयितास्-
नवस्थितं नृणामिति” कुमा० । व्यभिचारवति च । “चतु-
र्थांमपि वर्षाणां नारीर्हृत्त्वानवस्थिता” इति मनुः अन-
वस्थिताव्यभिचारिणीरिति कुङ्कु० । व्यभिचारिण्याश्च
पत्न्यौ नितान्तावस्थानाभावात् तथात्वम् । अवस्थातु
मत्तमे च “प्रस्थितं तमनवस्थितं प्रिया” इति रघुः अणव-
स्थितम् अवस्थातुमक्षममिति” मङ्गि० । [नाभावे ।
अनवस्थिति न० न अवस्थितिः । अभावार्थे न०त० । अवस्था-
अनवहृत् लि० अव+हृ-कौटिल्ये अच् न०त० । अकु-
टिले सरले ‘सचेते अनवहृत्तरमिति” ऋ० २, ४१, ६ ।
‘अनवहृत्तरमकुटिलमिति” भा० ।

अनवाप्त लि० न अवाप्तः । अप्राप्ते ‘नानवाप्तमसाप्तव्यं त्रिषु
लोकेषु किञ्चनेति” गीता ।

अनवाय लि० अव+इण् घञ् अवायः अवयवः न०ब० ।

निरवयवे ‘अनवायं किमोदिने’ इति ऋ० ७, १०४, २ ।

अनवेक्षक लि० न अवेक्षकः न०त० । पर्यालोचना
हीने सदसद्विवेकहीने । [अपेक्षाभावे ।

अनवेक्षा स्त्री न अपेक्षा अपेक्षा अभावार्थे न०न० ।

अनग्रहण अग्र-ल्युट् न०त० । भक्षणभावे, उपवासे, स च
भोजनविषयनिवृत्तिरूपः व्रतभेदः अहोरात्रभोजनाभाव
एव तस्य प्रयोगोपाधिता । तेन यत्किञ्चित्क्षणे अभो-
जनेऽपि न उपवासपदप्रयोगः । त्विरात्रादिपदसमभिव्य-
हारे तु भोजनाभावमात्रपरतेति भेदः । न०ब० ।
भोजनशून्ये लि० ।

अनश्वर लि० न नश्वरः । नश्वरभिन्ने, स्थायिनि, जिते च ।

अनस् न० अनिति शब्दायते अन-असुन् । शकटे “दूरा-
दनसा रथेन” ऋ० २, ३९, १० । अनिति जीवत्यनेन करणे
ल्युट् । ओदने, ओदनस्थाने, पितरि च मातरि स्त्री ।
उत्तरपदस्यः अव्ययी० शरदा० टच्समा० । अध्वनसम्
तत्पुरुषेऽपि संज्ञायां जातौ च टच्समा० । उपानसं
महानसम् अनोऽत्र भक्तस्थानम् । ‘अधोषा अनस” इति
ऋ० ४, ३०, १० ।

अनसृय लि० नास्ति असृया यस्य । परगुणेषु दोषारोपशून्ये
“अद्वावाननसृयश्चेति” गीता “अद्वाधानोऽनसृयश्चेति” मनुः ।

अनसृयक न असृयकः । असृयाशून्ये “यथा तथा हि
सङ्कृतगातिवत्तनसृयक” इति मनुः ।

अनसृया स्त्री असृ-कण्ठादित्यात् यक्-भावे अङ् असृया
गुणेषु दोषारोपः अभावार्थे न०त० । “न गुणान् गुणि-
नोहन्ति स्तौति चान्यगुणानपि । न ह्रसेन्नाम्यदोषांश्च
साऽनसृया प्रकीर्त्तिते” लुक्लक्षणे असृयाभावे । “एकमेव तु
शूद्रस्य प्रभुः कर्म समादिशत् । एतेषामेव वर्षाणां शुश्रू-
षामनसृययेति” ‘यत्किञ्चिदपि दातव्यं याचितेनानसृय-
येति” च मनुः । अत्रिहनिपत्यं च शकुन्लासह-
चरोभेदे शकु० ।

अनसृयु लि० असृ-उपतामे कण्ठा० यक् उ न०त० ।
असृयाशून्ये “इदन्तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्यास्यमनसृयवे”
इतिगीता ।

अनस्तमित लि० न अस्तमितः गतः असम०स० । अस्तमप्राप्ते ।

अनस्थ पु० नास्ति अस्थ यस्य वा० अचसमा० । अस्थि-
वर्जिते अवयवे “पुरस्तादनस्य ऊरुवरंबमाथ” इति ऋ०
८, १, २४, अस्थि अवयवः । तच्छून्ये निरवयवे सांख्य-
प्रसिद्धे प्रधाने, ईश्वरमायायाश्च “यदनस्या बिभर्त्ति” ऋ०
१, १६४, ४, “अनस्या निरवयवा प्रकृतिरीश्वरायसमाया-
येति” भा० । समासान्ताभावे अनस्थि । अस्थिशून्ये लि० ।

अनस्तुत् लि० अनः शकटमस्यस्य मनुष्यं मस्य वः
सान्त्वयाम् पदत्वम् । शकटयुक्ते ‘अनस्तनः अत्र ऐषन्त
पज्जाः ऋ० १, १२६, ५ ।

अनहङ्कार पु० न अहङ्कारः अभावार्थे न०त० । अहङ्कारा-
भावे । व० । तच्छून्ये लि० अहङ्कारसाहङ्कारशब्दे वक्ष्यते ।

अनहङ्कारिन् लि० । अहमिति गर्वं करोति अहम्+ङ
णिनि । न०त० । गर्वशून्ये ।

अनहङ्कृत लि० अहमिति कृतमहङ्कारः, भावे क्त न०ब० ।
अहङ्कारशून्ये “सदु वाप्यनहङ्कृत” इति मनुः ।

अनहङ्कृति स्त्री अहमिति क्रियते भावे क्तिन् न०त० । अह-
ङ्काराभावे न०ब० । अहङ्कारशून्ये लि० ।

अनहंवाद्भि लि० अहमिति गर्वेण न वदति वद-णिनि,
गर्वरहिते “सुक्तसङ्गोऽनहंवादीति” गीता ।

अनाकार लि० नास्ति आकारोऽस्य । अवयवहीने आका-
शादौ, ईश्वरे च ।

अनाकाल पु० आ समयक् अन्नादिसम्यक्कालः आकालः
न०त० । शय्यादिसम्यक्कालभिन्ने दुर्भिक्षे काले ।

अनाकुल लि० न आकुलः न०त० । अव्यये, एकाग्र्ये,
स्थिरे, असङ्कीर्णशाक्ते च ।

अनाकृत ज० नेत्यनेन कृतः नाकृतः निराकृतः न०त० ।

अनिवारिते “न वक्ता जरणा अनाकृत” इति ऋ०
१.१४१,७, “अनाकृतः अनिवारित” इति भा० ।

अनाक्रान्ता स्त्री आक्रमितमयोग्या सर्वतःकण्ठकारुण्यत्वात्
आ+क्रम-क्त न० त० । कण्ठकारिण्ये । आक्रान्तभिन्ने लि० ।
अनाक्षारित न० न आक्षारितः अप्रकृतः । अनप-
कृते । “अनाक्षारितपूर्वोय” इति कात्यासं० । “अनाक्षा-
रितोऽनपकृत” इति प्रा० विवेकः ।

अनाग लि० न आ सस्यगच्छति स्वर्गमनेन नागः अधर्मः
न० ब० । पापरहिते “मितो नो अत्वादितरनागान्” ऋ०
१०, १२, ६, “अनागान् अपापान्” इति भा० ।

अनागत लि० न आगतः । भविष्यत्कालवृत्तौ, “हेयं दुःख-
मनागतमिति पा० सू० आगतभिन्ने च “अनागतार्त्तवे”
त्यमरः “तावद्भयस्य भेतव्यं यावद्भयमनागतमिति” हितो०
“अनागतादितिनेन न स्यादनुमितिस्तदेति” भाषा० ।

अनागतविधाट् लि० अनागतस्य भविष्यतः अनिष्टस्य
विधाता प्रतिविधानकर्त्ता । आगामिदुःखस्य लिङ्गद्वारानु-
मानेन तन्निवारणोपायानुवृत्तिरिति “अनागतविधाता च
प्रत्युत्पन्नमतिस्तथा । द्वावेतौ सुखसेधेते यद्भविष्योविन-
श्यतीति” हितो० ।

अनागताबाध अनागतः आबाधः दुःखम् । भाविदैहि-
कादिदुःखे । यदाचरणेन भाविदुःखानुत्पादस्तादृशा उपायाः
सुश्रुते दर्शिता यथा “अथातोऽनागताबाधप्रतिषेधनीयं
व्याख्यास्यान”त्युपक्रम्य । “उत्थायोत्थाय सततं स्वस्थे-
नारोग्यमिच्छता । धीमता यदनुभवेयं तत् सर्वं सम्प्र-
वक्ष्यते ॥ तत्वादौ दन्तपवनं द्वादशाङ्गुलमायतम् ।
कनिष्ठिकापरिणाहमृज्वपयितमम्रणम् । अयुग्मपर्यन्तं य-
च्चापि प्रत्यग्रं शस्तभूमिजम् । अवेक्ष्यते च दोषश्च रसं
वीर्यञ्च योजयेत् ॥ कपायं मधुरं तिक्तं कटुकं प्रात-
रुत्थितः । निम्बश्च तिक्तके श्रेष्ठः, कपाये खदिर-
स्तथा ॥ मधूको मधुरे श्रेष्ठः, करञ्जः कटुके तथा ।
क्षौद्रयोषविवर्गाक्तं सतैलं धैर्यवेन च ॥ चूर्णेन तेजो-
वत्याश्च दन्ताज्जित्यं विशोधयेत्, एकैकं धर्मयेद्दन्तं मृदुना
कूर्चकेन च ॥ दन्तशोधनचूर्णेन दन्तमांसान्यबाधयन् ॥
तद्दौर्गन्ध्योपदेहौ तु क्षेपणं चापकर्षति । वैशद्यसद्भाभि-
रुचिं सौमनस्यं करोति च ॥ न खादेन्नलताल्योऽजिह्वा-
रोगमशुभे । अथास्यपाके श्लासे च कासच्छिक्वावमीषु च ॥
उर्ध्वलो जीर्णभक्तश्च मूर्च्छार्त्तो मदपीडितः । शिरोरु-
गासैस्तृपितः आन्तः पानकसान्वितः ॥ अर्द्धितो कर्ण-

शूली च दन्तरोगी च मानवः, । जिह्वाभिर्जेशनं रौप्यं
सौवर्णं वार्त्तमेव च ॥ तन्मलापहरं शस्तं मृदु कक्ष्णं
दद्याद्गुलम् । सुखैरस्यदौर्गन्ध्यशोफजाश्चहरं सुखम् ॥
दन्तदाह्यं करं रुच्यं स्नेहगण्डूषधारणम् । क्षीरदन्तकपा-
यैर्जा क्षीरेण च विनिश्चितैः ॥ भिक्षोदककपायेण तथै-
वामलकस्य वा । प्रक्षालयेन्मुखं नेत्रे स्वस्थः शीतोदकेन
वा ॥ निलीकां सुखशोषञ्च पिष्ट्वा व्यङ्गमेव च । रक्त-
पित्तकृतान् रोगान् सद्य एव विनाशयेत्, ॥ सुखं लघु
निरीक्षते हृदं पश्यति चक्षुषा, । मतं स्तोतोऽङ्गनं श्रेष्ठं
विशुद्धं सिन्धुसम्भवम् ॥ दाहकण्डू मलमृज्ज दृष्टिदोषरुजा-
पहम्, । अक्ष्णोः कपायश्चैव सहते मारुतातपो ॥ न नेत्र-
रोगा जायन्ते तस्मादङ्गनमाचरेत् । भुक्तवान् शिरसः
स्नातः आन्तम्यर्दनवाहनेः ॥ रात्रौ जागरितश्चाप-
नाङ्गुष्ठाञ्छरित एव च, । कर्पूरजातिककोलवङ्गकटुका-
ह्वयैः ॥ सन्तर्णपूगैः सहितं पत्रं ताम्बूलजं शुभम् ।
सुखवैशद्यसौगन्ध्यकान्तिसौवकारकम् ॥ हनुदन्तस्वरक्त-
जिह्वेन्द्रियविशोधनम् । प्रसैकशमनं हृद्यं गन्तामय-
विनाशनम् । पथ्यं सुोत्थिते भुक्ते स्नाते वान्ते च सामने
रक्तपित्तक्षतक्षीणलण्णामूर्च्छापरितीनाम् ॥ रुचदुर्धनम-
त्यानां न हितं चासृग्शोषिणाम्, । शिरोर्मतास्तथा
रोगान् शिरोऽभ्यङ्गोऽपकर्षति ॥ केशानां मार्दवं दैर्घ्यं
वृद्धत्वं क्षिप्रघटयताम् । करोति शिरसस्तृप्तिं सुख-
मपि चाननम् ॥ सन्तर्णं चेन्द्रियाणां शिरसः प्रति
पूर्णम् । मधूकं क्षीरशुक्ला च सरलं देवदारु च । कृद्रकं
पञ्चनामानं समभागानि संहरेत् । तेषां कल्पाकपा-
याभ्यां चक्रतैलं विपाचयेत् ॥ सदैव शीतलं जलोर्ध्वं
तैलं प्रदापयेत्, । केशप्रसाधनी केश्या रजोजन्तुमला-
पह्ना, ॥ हनुमन्त्याशिरःकर्णशूलघ्नं कर्णपूर्णम्, । अम्यङ्गो
मार्दवकरः कफघातनिरोधनः ॥ धातूनां सुष्ठिजननो
मृजावर्णवज्रप्रदः, । सैकः अमघ्नोऽनिलरुद्धमसन्निद्रप्रसा-
धकः ॥ क्षताग्निदग्धाभिहतविष्टानां रुजापहः ।
जलसिक्तस्य वर्द्धन्ते यथा मूलेऽङ्कुरास्तरुः ॥ तथा धातु-
विष्टिर्हि क्षेपसिक्तस्य जायते । शिरासुर्धरोमकूपैर्धम-
नीभिश्च तर्पयन् ॥ शरीरवलमाधत्ते युक्तः स्नेहोऽवगाहने ।
तत्र प्रकृतिसात्प्रचुर्द्वेष्टदोषविचारवित् ॥ तैलं हतं वा
मतिमान् शुद्धादभ्यङ्गसैकयोः । केवलं सामदोषेषु न कथ-
ञ्चन योजयेत् ॥ तरुणज्ज्यर्ज्यजीर्णं च नाभ्यङ्ग्यौ कथ-
ञ्चन । तथादिरितो वान्तश्च निरुद्धो यश्च मानवः ॥

पूर्वयोः कृच्छ्रा व्याधोरसाध्यत्वमथापिवा । शेषाणां
तदहः प्रोक्ता अभिमान्यादयोगदाः ॥ सन्तर्पणसमुत्थानां
रोगाणां नैव कारयेत् । शरीरायासजननं कर्म व्यायामसं-
ज्ञितम् ॥ तत् कृत्वा तु सुखं देहं विन्दद्भीयात् समन्ततः ।
शरीरोपचयः कानिर्मात्राणां सुविभक्तता ॥ दीप्ताग्नित्व-
मनालस्य स्थिरत्वं लाघवं वृज्या । असक्तमपिपासोष्ण-
शीतादीनां संहृष्टता ॥ आरोग्यं चापि परमं व्यायामा-
दुपजायते । न चास्ति सत्त्वं तेन किञ्चित् स्थौल्यापक-
र्षणम् ॥ न च व्यायामिनं मर्त्यमर्दयन्त्यरयो भयात् ।
न चैनं सहसाक्रम्य जरा समधिरोहति ॥ स्थिरोभवति
मांसञ्च व्यायामाभिरतस्य च । व्यायामक्षुण्णगात्रस्य
पङ्ग्रासुहर्तितस्य च ॥ व्याधयो नोपसर्पन्ति सिंहं क्षुद्र-
वृगा इव । वयोरुपगुणैर्हीनमपि कुर्यात् सुदर्शनम् ॥
व्यायामं कुर्वतो नित्यं विरुद्धमपि भोजनम् । विदग्ध-
मविदग्धं वा निर्दोषं परिपच्यते ॥ व्यायामो हि सदा-
पथ्योचलितानां स्निग्धभोजिनाम् । स च शीते वसन्ते च
तेषां पथ्यतमः स्मृतः ॥ सर्व्वेष्टृतुष्वहरहः सुम्भिरात्महितै-
रिभिः । बलस्यार्द्धेन कर्त्तव्यो व्यायामो हन्त्यतोऽप्यथा ॥
हृदि स्थानस्थितो वायुर्देहा वक्त्रं प्रपद्यते । व्यायामं
कुर्वतो जलोत्सङ्गार्द्धमत्र लक्ष्यम् ॥ वयोबलशरीराणि
देशकालाश्रयानि च । समीक्ष्य कुर्यात् व्यायाममन्यथा
रोगमाप्नुयात् ॥ क्षयस्तृष्णाश्चिच्छिर्दिरक्तपित्तभ्रमकृमयः ।
कासशोषज्वरश्चासा अतिव्यायामसम्भवाः ॥ रक्तपित्ती
क्षयः शोषो श्वासकाशमतातुरः । भक्तवान् स्त्रीषु च
कीणो भ्रमार्त्तश्च विवर्जयेत् ॥ उद्वर्त्तनं वातहरं कफ-
मेदोविनाशनम् । स्थिरोकरणमङ्गानां त्वक्प्रसादकरं
परम् ॥ शिरासुखविविक्तत्वं त्वक्स्पर्शगन्धेश तेजनम् ।
उद्वर्षणोत्सादनाभ्यां जायेयातामसंशयम् ॥ उत्सादना-
द्भवेत् स्त्रीणां विशेषात् कान्तिमद्वयः । प्रह्वसौभाग्यवृज्या-
लाघवादिगुणान्वितम् ॥ उद्वर्षणस्तु विज्ञेयं कण्डूकीटा-
निलापकम् । ऊर्ध्वाः सञ्जनयत्याशु फेनकः स्थैर्यलाघवे
कण्डूकीटानिलस्तम्भमलरोगापहञ्च सः । तेजनं तन्मात-
स्याग्नेः शिरासुखविरोचनम् ॥ उद्वर्षणत्वापिकया कण्डू-
कीटविनाशनम् । निद्रादाहश्चमहरं खेदकण्डूहृषा-
पहम् ॥ हृद्यं मलहरं श्रेष्ठं सर्व्वेन्द्रियविशोधनम् ।
तन्द्रापापोपशमनं तुष्टिदं पुंस्त्वर्द्धनम् ॥ रक्तप्रसादनं
चापि ज्ञानमनेन दीपनम् । उष्णैश्च शिरसः स्नान-
महितञ्चक्षुषः सदा ॥ शीतेन शिरसः स्नानं चक्षुष्यमिति

निर्दिशेत् । स्नेहमारुतकोपे तु ज्ञात्वा व्याधिवलावलम् ॥
कामसुखं शिरःस्नानं भैवर्द्धयं समाचरेत् । अतिशीता-
न्वुशीते च स्नेहमारुतकोपनम् ॥ अत्युष्णसुष्णकाले च
पित्तशोणितवर्द्धनम् । तच्चातिसारज्वरितकर्षशूलानि-
लार्त्तिषु ॥ आध्मानारोचकाजीर्णभुक्त्वत्तु च गर्हितम् ।
सौभाग्यदं वर्णकरं प्रीत्योजोबलवर्द्धनम् ॥ खेददौर्गन्ध्य-
वैवर्ण्यभ्रममनुलेपनम् । स्नानं येषां निविद्धन्तु तेषा-
मप्यनुलेपनम् । रजोघ्नमथ मौजस्यं सौभाग्यकरसुप्तम् ।
सुमनोऽम्बररत्नानां धारणं प्रीतिवर्द्धनम् ॥ सुखालेपाद्द-
चक्षुःपीनगण्डं तथाननम् । अव्यङ्ग्यपिङ्गकं कान्तं भव-
त्यञ्जुसस्त्रिभम् ॥ पद्मलं विशदं कान्तममलोक्चल-
मण्डलम् । नेत्रमञ्जनसंयोगाद्भवेत्सामलतारकम् । यशस्यं
स्वर्णमायुष्यं धनधान्यविवर्द्धनम् । देवतातिथिविप्राणां
पूजनं गोत्रवर्द्धनम् ॥ आहारः प्रीणनः सद्योबलहृद्द-
धारकः । आयुस्तेजःसमृत्साहस्रमृत्तोजोऽग्निविवर्द्धनः ॥
पादप्रक्षालनं पादमलरोगश्रमापहम् । चक्षुःप्रसादनं दृष्यं
रजोघ्नं प्रीतिवर्द्धनम् ॥ निद्राकरो देहसुखञ्चक्षुष्यः श्रम-
सुप्तिहृत् । पादत्वङ्क्षुद्रकारी च पादाभ्यङ्गः सदा हितः ॥
पादरोगहरं दृष्यं रजोघ्नं प्रीतिवर्द्धनम् । सुखप्रचार-
मौजस्यं सदा पादत्वधारणम् ॥ अनारोग्यमनायुष्यं
चक्षुषोरुपघातकम् । पादाभ्यामनुपानद्भ्यां सदा चक्रमणं
वृणाम् ॥ पापोपशमनं केशनखरोगापमार्जनम् । हर्ष-
लाववसौभाग्यकरसुत्साहवर्द्धनम् ॥ वाणवारं वृज्यावर्णते-
जोबलविवर्द्धनम् । पवित्रं केश्यसुष्णीषं वातातपर-
जोऽपहम् ॥ वषांनिन्नरजोघ्नमहिमादीनां निवारणम् ॥
वर्ण्यं चक्षुष्यमौजस्यं शङ्करं क्लृप्तधारणम् ॥ शुनः सर्वा-
ष्टपव्यालविषाणिभ्यो भयापहम् । असस्वलनदीपञ्च
स्थविरे च प्रशस्यते ॥ सत्वोत्साहबलस्यैर्धैर्यवीर्य्य
विवर्द्धनम् । अवष्टम्भकरश्चापि भयघ्नं दण्डधारणम् ॥
आस्था वर्णकफस्थौल्यसौकुमार्य्यकारी सुखा । अध्वा
वर्णकफस्थौल्यसौकुमार्य्यविनाशनः । अत्यध्वा विपरीतो-
ऽस्माज्जरादोर्वल्लक्ष्य सः ॥ यत्तु चक्रमणं भातिदेह-
पीडाकरं भवेत् । तदायुर्बलमेधाग्निप्रदमिन्द्रियबोध-
नम् ॥ अमानिलहरं दृष्यं पुष्टिनिद्राहृतिप्रदम् ।
सुखं यथासनं दुःखं विपरीतशुष्यं मतम् ॥ व्यालव्यजन-
मौजस्यं मल्लिकादीनपोहति । शोषदाहश्चमस्वैदमूर्च्छा-
घ्नो व्यजनानिलः ॥ प्रीतिनिद्राकरं दृष्यं कफवात-
श्रमापहम् । संवाहनं मांसरक्तत्वक्प्रसादकरं खम् ।

प्रवातं रोक्ष्यवैवर्त्यस्तम्भकहाहपक्षितुत् । स्वेदमूर्च्छा-
पिपासाप्रमत्तप्रवातमतोऽन्यथा, ॥ सुखं वातं प्रसेवेत शीघ्रे-
शरदि मानवः । निवातं हृत्प्रायुषे सेव्यमारोक्ष्याय च
सर्वदा, । आतपः पित्तहृत्प्राग्निस्वेदमूर्च्छाभिमासकत्, ।
दाहवैवर्त्यकारी च क्षाया चैतानपोहति, । अग्निवात-
कफस्तम्भशीतवेपथुनाशनः । आमाभिष्यन्दजरणो रक्त-
पित्तप्रदूषणः, । पुष्टिर्वर्णवलोत्साहमग्निदीप्तिमतन्त्रि-
ताम् । करोति धातुसाध्यञ्च निद्राकाले निषेविता, ।

तत्वादित एव नीचमखरोमुष्णा शुचिना शुक्लवाससालव-
णीषच्छलोपानतुकेन दण्डपाणिना काले हितमितमधुरपू-
र्व्वाभिभाषिणा बन्धुभूतेन भूतानान्तु, गुरुद्वालुमतेन सुस-
हायेनानन्यमनसा खलूपचरितव्यं, तदपि न रात्रौ न
केशस्थिकण्टकाग्रस्तपभक्तोत्तरकपालाङ्गारामेध्यस्थानव-
लिभूमिषु, न विषमेन्द्रकीलचतुष्यथश्रमाणासुपरिष्ठात्, ।
न राजहृष्टपरुषपैशुन्यान्तानि वदेत् न देवब्राह्मण-
पितृपरिवादांश्च । न नरेन्द्रहिटोन्मत्तपतितकुङ्कुमीषाचारा-
नुपासीत । वृक्षपर्वतप्रपातविषमवसमीकदुष्टवाजिकुङ्गराद्य-
धिरोहण्यानि परिहरेत् पूर्णमदोससृष्टाविदितपल्लवश्रमकू-
पावतरणानि, भिक्षुशून्यागारग्रस्तशानविजनारण्यवसा-
ग्निसंघमव्यालभुजङ्ग-कीटसेवापामाघातकलहशस्त्रसन्निपा-
ताग्निसंघमव्यालसरीसृपशृङ्गिस्त्रिकर्षाश्च ॥ नाग्निगो-
गुरुब्राह्मणप्रेक्षादम्पत्यन्तरेणाभियायात् । न शवसनु-
यायात् । देवगोब्राह्मणचैत्यध्वजरोगपतितपापकारि-
णाञ्च क्षायां नाक्रमेत् । नास्तं गच्छन्तसुख्यन्तं वादित्यं
वीक्षेत् । गान्धयन्तो परशस्त्रं वा चरन्तो परश्वै न कश्चै-
चिदाचक्षीत, न चोल्कापातेन्द्रधनूंषि । नाग्निं सुहृन्पोष-
धमेत् । शपो भूमिं वा पाणिपादेनाभिहृन्यात् ॥ न
भेगान् चारयेत् । न वशिर्वैर्गान् यामनगरदेवतायतनग्रस्तशान-
चतुष्यथसलिलाशयपथिसन्निहतातुत्स्वजन्मप्रकाशं न वाय्व-
ग्निसलिलसोमार्कगोगुरुप्रतिष्ठम् ॥ न भूमिं विलि-
खेत् । नाशृष्टसुखः सदपि जृम्भोद्गारश्वासजघधूतुत्-
स्वजेत् । न पर्यस्तिक्कावदम्भपादप्रसारणानि गुरुसन्निधौ
कुर्यात् । न बालक्यनासास्रोतोदशनविवराण्यभिकुण्ठी-
यात् । न वीजयेत् केशसुखनखरवस्त्रगात्राणि । न गात्र-
नखवस्त्रादिद्वं कुर्यात् । न काष्ठलोष्टहृत्पादीनभिहृन्या-
ह्निन्द्राह्ना । न प्रतिघातातपं सेवेत । न भुक्तमात्रोऽग्नि-
सुपासीत, नोत्कटुकस्तवेत् । नात्यकाषासनमध्यासीत ।
न शीवां विषमं चारयेत् । न विषमकायः क्रियां भजेत्

भुञ्जीत वा । न प्रतप्तमीक्षेत् विशेषाज्ज्योतिर्भास्कर-
सूक्ष्मबलभ्यान्तानि । न भारं शिरसा वहेत् । न स्वप्न-
जागरणशयनासनचक्रमणयानवाहनप्रधानवनलङ्घनसुषुप्तप्रत-
रणहास्यभाष्यव्यायव्यायामादीरुचितानप्यतिसेवेत ॥ उ-
चितादप्यहितात् क्रमशो विरमेत् हितमनुचितमप्यासेवेत
क्रमशो न चैकान्ततः पादहीनात् ॥ नावाक्शिराः शयीत ।
न भिक्षपात्रे नाञ्जलिपुटेनापः पिबेत् । काले हितमित-
स्त्रिभ्रमधुरप्रायमाहारं वैद्यप्रत्यवेक्षितमश्रीवात् । याम-
गणगणिकापणिकशत्रुशठपतितभोजनानि परिहरेत्
शेषाख्यपि चानिष्टरूपरसगन्धस्पर्शशब्दमानसान्यन्यान्येवं-
गुणान्यपि वा संभूय दत्तानि तान्यपि मज्जिकावालोप-
हतानि, । नामक्षाक्षितपाणिपादो भुञ्जीत मृत्तोद्धार-
पीडितो न सग्न्ययोर्नापात्रितो नातीतकालं हीनमति-
मात्रश्चेति न भुञ्जीतोद्भृतस्नेहम् ॥ नोदके पश्येदात्मानं,
न मग्नः प्रविशेज्जलम् । न नक्तं दधि भुञ्जीत न वाय्वहत-
शर्करम् ॥ नासुप्तयूषं नाक्षौद्रं नोष्णैर्नामलकैर्विना ।
अन्यथा लघ्वीसर्पादिं जनयेत् । द्यूतमद्यातिसेवाप्रतिभू-
साक्षित्वसमाह्वानगोवीवादित्राणि न सेवेत । स्तजच्छलो-
पानमहौ कनकमतीतवासांसि न चान्यैर्द्वैतानि धारयेत् ।
ब्राह्मणमग्निं गाञ्च नोच्छिष्टः स्मृयेत् ॥ भवन्ति चात्त ॥
सुखमात्रं समासेन सहस्रस्यैतदीरितम् । आरोग्यमायुरर्थो
वा नासङ्गिः प्राप्यते ऋभिः ॥ यस्मिन् यस्मिन्मृतौ ये ये
दोषाः कृष्यन्ति देहिनाम् । तेषु तेषु प्रदातव्या रसास्ते ते
विजानता ॥ वर्षासु न पिबेत्तथैव पिबेच्छरदि मात्रया ।
वर्षासु चतुरो मासान्मात्रावदुदकं पिबेत् ॥ उष्णं हृदये
वसन्ते च कामं शीघ्रे तु शीतलम् । हेमन्ते च वसन्ते च
शीध्वरिष्टौ पिबेच्चरः ॥ श्रुतशीतं पिबेत् शीघ्रे प्राष्ट-
काले रसं पिबेत् । यूषं वर्षति तस्यान्ते प्रपिबेच्छीतलं
जलम् ॥ स्वस्थ एवमतोऽन्यस्तु दोषाहारमताह्वसः ।
स्नेहं शैत्यवचूर्णेन पिप्पलीभिस्तु संयुतम् ॥ पिबेदग्निविष्ट-
हृद्यं न च वेगान्निधारयेत् । अग्निदीपिकरं नृणां रोगाणां
गमनं प्रति ॥ प्राष्टशरद्वसन्तेषु सत्यक् स्नेहादिमाचरेत् ।
कफे प्रच्छेदनं, पित्ते विरेको, वृक्षरीरणे ॥ शस्यते त्विष्यपि
सदा व्यायामो दोषनाशनः । भुक्तं विरुद्धमप्यन्नं व्याया-
माच्च प्रकुप्यति ॥ उत्तमर्गमथुनाहारशोधने स्वासु तन्मनाः ।
नेच्छेद्रोगमयात्माञ्च पीडनं वा कायमनसीम् ॥ अति-
स्त्रीसंप्रयोगाच्च रसेदात्मानमात्मवान् । शूलकासज्वरश्वास-
कार्श्यपाण्डुसयत्तयाः ॥ अतिव्यायाज्जायन्ते रोगाश्चा-

क्षेपकादयः । आशुघ्नानो मन्दजरा वपुर्वर्णवलान्विताः ॥
स्थिरोपचितमांसाश्च भवन्ति स्त्रीषु संयताः । त्विभिस्त्रिभि-
रक्षेभिर्ह समीयात् प्रमदां नरः ॥ सर्वेष्वृषु धर्मेषु पक्षा-
त्पक्षाद् व्रजेत् बुधः । रजस्वलासकामाश्च मलिनामप्रियां
तथा ॥ वर्षष्टकां वयोष्टकां तथा व्याधिप्रपीडिताम् ।
हीनाङ्गीं गर्भिणीं द्वेष्यां योनिदोषसमन्विताम् ॥ सगोत्रां
गुरुपत्नीञ्च तथा प्रव्रजितामपि । सन्ध्यापर्वस्वगम्याञ्च
नोपेयात् प्रमदां नरः ॥ गोसर्गे चार्जुरात्रे च तथा मध्य-
न्दिनेषु च । लज्जासमाधृष्टे देशे विवृतेऽगुञ्ज एव च ॥
क्षुधितो व्यावितस्रैव क्षुब्धचित्तश्च मानवः । वातविष्णुमूल-
वेगो च पिपासुरतिदुर्बलः ॥ तिर्यग्योनावयोनी च प्राप्न-
शुक्रविधारणम् । दुष्टयोनीं विसर्गन्तु बलवानपि वर्जयेत् ॥
रेतसश्चातिमात्रन्तु सृष्टिवरणमेव च । स्थितावृत्तानशयने
विशेषेणैव गर्हितम् ॥ क्रीडायामपि मेधावी हितार्थी
परिवर्जयेत् । रजस्वलां प्राप्नवती नरस्थानियतात्मनः ॥
दृष्ट्याशुस्तेजसां हानिरधर्मश्च ततो भवेत् । लिङ्गिनीं गुरु-
पत्नीञ्च सगोत्रामप्यपर्वसु ॥ दृष्ट्वाञ्च सन्ध्यायोद्यापि गच्छतो
जीवितक्षयः । गर्भिण्यां गर्भपीडा सप्ताद्व्याधितायां बल-
क्षयः ॥ हीनाङ्गीं मलिनां द्वेष्यां कामं बन्ध्यामसंहते ।
देशेऽगुञ्जे च शुक्रस्य मनसश्च क्षयो भवेत् ॥ क्षुधितः
क्षुब्धचित्तश्च मध्याह्ने तपितोऽबलः । स्थितस्य हानिं
शुक्रस्य वायोः कोपश्च विन्दति ॥ अतिप्रसङ्गाद्भवति शोषः
शुक्रक्षयावहः । व्याधितस्य रुजा प्रीहा ऋत्युर्मूच्छा च
जायते । मत्स्यपक्ष्मरित्रात्रे च वातपित्तं प्रकुप्यतः ॥ तिर्य-
ग्योनावयोनी च दुष्टयोनी तथैव च । उपदंशस्तथा वायोः
कोपः शुक्रस्य च क्षयः ॥ उच्चरिते मूर्ध्नि च रेतसश्च
विधारणे । उत्ताने च भवेच्छोषः शुक्राश्रमर्यास्तु मन्भवः ॥
मर्धं परिकृष्टेत्तच्छादेत्तल्लोकद्वये हितम् । शुक्रं चोपस्थितं
नोक्ताञ्च सन्ध्यायं कथञ्चन ॥ वयोर्हृत्पुणोपेतां तुल्यगीलां
गुणान्विताम् । अभिकामोऽभिकामान्तु हृष्टो हृष्टामलंका-
ताम् ॥ सेवेत प्रमदां युक्त्या वाजीकरणदृष्टितः । भक्ष्याः
शर्कराः क्षीरं ससितं, रस एव च ॥ स्नानं सव्यजनं स्वप्नो
व्यवायान्ते हितानि तु इति । एतेषामन्यथाचरणे
यथायथं दुःस्नान्युत्पद्यन्ते ।

अनागतार्त्तवा स्त्री स्त्रीऽप्यविकाशनम् आर्त्तवम् न आगत-
मार्त्तवं यस्याः । स्त्रीधर्मशून्यायां मृगिकायां कन्यायाम् ।
अनागन्धिन लि० न आगन्धितः आघ्रातः । अनाघ्राते,
“सर्वदोषानागन्धितं प्रतिवचनमाहेति” ट० उ० भा० ।

अनागम पु० नास्ति आगमः स्वत्वहेतुः क्रयादिर्यत् । स्वत्व-
हेतुक्रयादिशून्ये “अनागमं तु यो भुङ्क्ते बहून्यद्वयता-
न्यपीति” स्मृतिः अधिकमागमशब्दे वक्ष्यते ।

अनागस् लि० नास्ति आगोऽपराधः पापं वा यस्य । अप-
राधशून्ये पापशून्ये च “आर्त्तलापाय वः शस्त्रं न प्रहर्षु-
मनागसीति” शकु० । “अनागमे शंसति बालचापल-
मिति” नैप० । “अनागसः तमदितिः क्षणोत्त ऋ०
४, २६, २, “अनागसं पापरहितमिति” भा० । “तवा-
नागसो अदितये स्याम” ऋ० १, २४, २५, “अनागसः
अपराधरहिताः स्यामेति” भा० ।

अनाचार पु० अप्राशस्त्येऽभावे वा न० त० । कदाचारे,
आचाराभावे च । ‘सर्वदेशेष्वनाचारः पथि ताम्बूल-
चर्वणमिति’ स्मृतिः । ‘अनाचारोद्विविधः विहितस्यानु-
ष्ठानाभावः निषिद्धस्याचरणञ्च । तत्र आचारशब्दे
वक्ष्यमाणा भावाभावरूपाः शास्त्रे कर्त्तव्यतया ये विहि-
तास्तेषामनुष्ठानम् अनाचारः । निषिद्धशब्दे वक्ष्य-
माणाणि वर्जनीयतया शास्त्रे यानि उक्ताणि तेषा-
मनुष्ठानमप्यनाचारः । तत्राद्यं विशेषः यत्र देशे पर-
म्पराप्रसिद्धः योऽनाचारः स, अल्पदोषाभायकः यथोक्तं
भाषवीये बौधायनेन “पञ्चधा विप्रतिपत्तिर्दक्षिणत
उर्णाविक्रयो, अतुपनीतेन भार्यया च सह भोजनम्,
पर्युषितभोजनम्, मातुलपितृष्वडुङ्कितपरिचयनम्,
तयोत्तरतः सीधुपानमुभयतोदङ्गिर्यवहारः” इत्यादिक-
मभिधाय “इतर इतरास्मिन् कुर्वन् दुष्यति देशप्रामाण्य-
दिति” । “इतरोदाक्षिणात् इतरास्मिन् उत्तरदेशे
मातुलसुतादिसम्बन्धं कुर्वन् दुष्यति न स्वदेशे, तथा इतर
उदीच्य इतरास्मिन् दक्षिणे देशे सीधुपानादिकं कुर्वन्
दुष्यति न स्वदेशे कुतः देशप्रामाण्यत्वात् देशनिबन्धनत्वा-
दाचारप्रमाणावस्थेति” भाषवः । देवद्वयः “यस्मिन् देशे य
आचारः न्यायदृष्टः सुकल्पितः । स तस्मिन्नेव कर्त्तव्यो
न तु देशान्तरे स्मृतः इति । यस्मिन् देशे पुरे यामे
त्रिविधे नगरेऽपि वा । यो यत्र विहितो धर्मस्तं धर्मं न
विचालयेदिति” । “देशानुगुणं कृतधर्ममप्यत्र स्वजाति-
धर्मं न हि संत्यजेच्चेति” स्मृत्यन्तरं दृष्ट्वातिरपि “पर-
म्परासिद्धानानाचारान् देशविशेषेष्वाह क । “उदुहृते
दाक्षिणात्यैमातुलस्य सुता द्विजैः । मत्स्यादाश्च नराः
पूर्व्ये अभिचाररताः स्त्रियः । उत्तरे मत्स्यपार्श्वे
मत्स्या नृणां रजस्तला इति” एवमन्येऽनाचारा

देशभेदे परम्परागताः तत्तत्कृतप्रका वेद्याः । व० ।
आचारहोने लि० ।

अनाज्ञात लि० न आज्ञातः । सम्यग्ज्ञानाविषयोभूते
“आज्ञातं यदनाज्ञातं यज्ञस्य क्रियते मिथ” इति यजु० ।
अनातप पु० आ+तप-अच् न०त० । आतपस्य रौद्रस्या-
भावे, छायायां च । अनातपविशेषितमिति” वैदिकम्
छायाशुक्लमिति तदर्थः । व० । आतपशून्ये लि० ।

अनातुर लि० न आतुरः । आतुरभिन्ने स्वस्थे अरोगे च
“यद्देवाः शर्म्य शरणं यद्भृङ्गं यदनातुरमिति” ऋ० ८, ४७, १०,
‘भेजे धर्ममनातुर’ इति रघुः ।

अनात्मक लि० नास्ति आत्मा स्थिरः यत्न कम् । क्षणिक
विज्ञानमते, स्थिरात्मशून्ये जगति च । नैरात्मवादे हि
चेतयिता स्थिर आत्मा न स्वीक्रियते किन्तु क्षणिकविज्ञाने-
नैव सर्वव्यवहारसिद्धिरित्यतः पराभिमततामशून्यत्वम् जगतः ।
विस्तरः क्षणिकविज्ञानशब्दे दृश्यः ।

अनात्मज्ञ लि० आत्मानं यथास्वरूपं न जानाति ज्ञा-क
अस०स० । आत्मस्वरूपानभिज्ञे आत्मचेष्टितानभिज्ञे
स्वपरविवेचनाशून्ये च ।

अनात्मन् पु० न आत्मा अप्राप्यस्थे भेदार्थे व न०त० ।
“अप्राप्तः प्राप्यते योऽयमत्यन्तं त्यज्यतेऽयथा । जानीया-
त्तन्नात्मानं बुद्धानं वपुरादिकम्” इत्येवं प्रतिपादिते
आत्मभिन्ने अप्रकृष्टात्मनि देहादौ ‘अनात्मनि देहादौ
आत्मेति या बुद्धिः साऽविद्येति वे०प्र० । ‘देवाश्च
असुराश्च उभयएवनात्मान’ इति श्रुतिः “अनात्मन्यात्म-
बुद्धिर्या साऽविद्या परिकीर्त्तितेति” पुरा० ।

अनात्मवत् लि० आत्माऽनःकरणं वक्ष्यतेनास्त्रस्य मनुष्य
वः न०त० । अजितेन्द्रिये । “अनात्मवन्तः पशुवद्भुञ्जते ये
ऽप्रमाणतः” इति सुश्रुतम् ।

अनात्म्य न० आत्मन इदं आत्मन्+यत् आत्मन् शरीरं
न०व० । अशरीरे “एतन्मनुष्येऽनात्मेऽनिरुक्ते इति
तै०ब्रा० ‘अनात्मे अशरीरे’ इति भा० ।

अनाथ लि० नास्ति नाथः प्रभुरस्य । प्रभुहीने “किं आता
सद्यदनाथमिति” ऋ० १०, १०, ११, । विलयन्तमनाथ-
वदिति भार० ।

अनादर पु० आदरः गौरवहेतुका सम्मानना विरोधे न०
त० । परिभवे, तिरस्कारे, अवज्ञायाम् च तेषामादरविरो-
धिलाभ्यात्मम् । “गुणेषु रागो व्यसनेष्वनादरः” नीति० ।
व० । आदरशून्ये लि० ।

अनादि पु० आदिः कारणम् पूर्वकालो वा स नास्ति यस्य
परमेश्वरे । नास्ति आदिः प्राथमिकोयस्मात् ५व० ।
हिरण्यगर्भे पु० तस्य च “हिरण्यगर्भः स एव ताप्ये”
इति श्रुतौ खट्वेः प्रयुत्यक्षुत्तेक्षयात्वम् । आदिशून्ये
लि० । “जगदादिरनादिस्वमिति” कुमा० । “अनादि-
निधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं प्रचक्षते” इति हारिः । “अना-
दिनिधना देवी वायुखट्वा स्वयम्भुवेति” पुरा० ।
“अनादिभूर्भव इति” विष्णु स० । “अनादित्वात्
निर्गुणत्वादिति” गोता ।

अनादिमत् आदिमत् कार्यं तद्विघ्नः । कार्यभिन्ने ।

अनादिष्ट लि० न आदिष्टः विशेषरूपेण उपदिष्टः । विशेष-
रूपेणाकथिते “अस्य पापस्य, इदं प्रायश्चित्तं” मित्यादि-
रूपेण विशेषतोऽनिर्दिष्टे प्रायश्चित्ते “उपपातकयुक्तानाम-
नादिष्टेषु चैव हि । प्रकाशे च रहस्ये च” इति विश्वामित्रः ।

अनादृत न० आदृतम् आदरः भावे क्त अभावार्थे न०त० ।
आदराभावे अवज्ञायाम् । कर्मणि क्त न०त० । आदृत-
भिन्ने अवज्ञाते तिरस्कारे च लि० ।

अनादेय न० न आदेयः । कृत्वादिषु निषिद्धतया आदाना-
नर्हे वस्तुनि “अनादेयस्य चादानादादेयस्य च वर्जनादिति”
मनुः । अप्रतिपाह्ये च अप्रतिपाह्यद्रव्याणि च अप्रति-
पाह्यशब्दे वक्ष्यन्ते । [‘मन्वानादेये गायत्रीति’ स्मृतिः ।

अनादेश पु० न आदेशः अभावे न०त० । उपदेशाभावे ।
अनाद्य लि० न आद्यं भक्ष्यम् । अभक्ष्ये स्मृतिनिषिद्धतया
भक्षणानर्हे । “एषोऽनाद्यादनस्योक्तो व्रतानां विविधो-
विधिर्निति” “ज्ञानाज्ञानकृतं कृत्स्नं शृणुतानाद्यभक्ष्यो”
इति च मनुः । अनाद्यानि च अभक्ष्यशब्दे दर्शयिष्यन्ते ।
आद्यशून्ये अनादौ लि० ।

अनाधार लि० नास्ति आधारो यस्य । आश्रयशून्ये “अन्यत्र
नित्यद्रव्येभ्य आश्रितत्वमिहेष्यते” (भाषा०) उक्तेः न्यायमते
नित्यद्रव्यभावे, आश्रयशून्यत्वाच्च युक्तमनाधारत्वम् “अस्म-
रानुष्ठते” रित्यादि या० सूत्रेण अस्वरपर्यायानामां सर्वेषां
साधारत्वमीश्वरस्येति नास्तीत्यादौ अनाधारत्वं किन्तु ब्रह्मण
एवेति वेदान्तिनः ।

अनाष्ट्य लि० आ+ष्ट्य-क्त न०त० । अनाभिभूते आधर्प-
यारहिते “देवतीरनाष्ट्यः सिषासव” इति अर्थ० ६, २, २ ।

अनाष्ट्य लि० न आष्ट्यः पराभूतः । अपरिभूते “मही न
आयस्यनाष्ट्य” इति ऋ० ७, १५, १४, । वार्यमना-
ष्ट्यं रक्षस्विना, ऋ० ८, २२, १८ ।

अनाष्टय लि० आ+ष्ट-कर्मणि कप् न आष्टयः न०त० ।

अनभिभवनीये “अनाष्टयं एषं त्वन्मिन्द्रमिति” ऋ० ४, १८, १०, “तव देवैरनाष्टयमिति” रामा० ।

अनानुद लि० अनुददाति अनु+दा-क न०त० घृ० दीर्घः । समानदाहशून्ये अनुददातरि । “अनानुदो एषभोदो-धत” इति ऋ० २, २१, ४, “प्रभूतधनदानेन अन्यः समानो दाता नास्तीति” भा० ।

अनापि लि० आप्यते आप-कर्मणि इन् आपिराप्नो बन्धुश्च न०ब० । आप्नशून्ये । “अनापिरक्षा असजात्या-मतिरिति” ऋ० १०, ३६, ६, “अनापिरबन्धुरिति” भा० । “अन्धाष्ट्यो अना त्वमनापिरिन्द्र” इति ऋ० ८, २१, १३ ।

अनाप्त लि० आप्नो बन्धुः यथार्थज्ञानवान्, प्राप्तश्च न०त० । बन्धुभिन्ने, आप्नो, “यस्मानाप्तः सूर्यस्येव ऋ० १, १००, २, “अनाप्तः परैरप्राप्तः” इति भा० । यथार्थनिश्चयवद्भिन्ने “युग्यस्याः प्राजकेऽनाप्ते सर्वे दण्ड्याः शतं शतमिति” मनुः ।

अनाभयिन् लि० आभिमेति आ+भी-उणा० इनि न०त० । सस्यगभीतभिन्ने । “अनाभयिन्नरिमा ते” ऋ० ८, २, १, ।

अनाभू लि० आभिमुख्येन भवति आभूः स्तोता न०त० । स्तोतृभिन्ने आभिमुख्याप्राप्ते च । “इन्द्रः अथयन्नभुव” इति ऋ० १, ५१, ६, ।

अनामनं न० अनमनः अनं जीवनम् अमयति रुजति अम-कनिन् । अशरीरोगे । नास्ति नामास्य नामशून्ये मलमासे पु० तस्य वैदिककर्मज्ञानहेतयाऽनामत्वात्तत्त्वम् । नाम-शून्ये लि० अनामिकायामपि पु० शब्दैरत्ना० । स्वार्थे कन् । तत्त्वार्थे ।

अनामय पु० अम-घञ् आमं तापं यात्यनेन या-क आ-मयो रोगः न०त० । रोगाभावे आरोग्ये । “ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् आतृश्वभुमनामयमिति” मनुः । न० ५७० । वाङ्मयान्तरपीडानिवारके विष्णौ पु० “पुण्यकोत्तिरना-मय” इति विष्णु स० । रोगशून्ये लि० । “जन्म-ब्रह्मविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयमिति” गीता ।

अनामयिन्, अम-णिच्-आ० इत्थच् न०त० । व्ययकभिन्ने “हस्ताभ्यामनामयितुभ्यामिति” ऋ० १०, १३७, ७, ।

अनामा स्त्री ब्रह्मणः शिरश्छेदनसाधनतया पङ्कणयोग्यत्वात् नास्ति नाम पङ्कणयोग्यं यस्याः, नास्ति अङ्गुलतर्जन्यादि-वत् विशेषनामास्य वा मनन्तत्वात् डाप् । खनामप्रसिद्धायां मध्यसाकनिप्रयोः मध्यगायामङ्गुल्याम् । स्वार्थे कन् । अना-मिकाश्च । तया हि शिवेन ब्रह्मशिरश्छिद्यमिति पुराणे

प्रसिद्धम् तेन तस्या अपविलज्जातीयता अतएव तस्याः पविलीकरणार्थं यच्चादौ पविलनामककुशधारणं तत्र क्रियते ।

“अनामिकाष्टता दर्भा हेतुकानामिकयापि वा, द्वाभ्यामना-मिकाभ्यां तु धार्यै दर्भपविलके” इति रुन्दो० प० ।

अनामृग लि० आमृणाति हिनास्ति आ+मृण-क न०ब० । हिंसकरहिते । “अनामृणः कुविदादस्य ऋ० १, ३३१, ।

अनायत्त लि० न आयत्तः । अयमे अनधीने । “एतावज्जन्म-साकल्यं यदनायत्तवृत्तितेति” हितो० ।

अनायन न० न आयनं चालनम् यत् । एकान्ते हेम० एका-नानायनमित्येकं नामेति केचित् ।

अनायास पु० आ-यस घञ् अल्पार्थे न०त० । प्रयत्नाभावे, अल्पप्रयासे, अक्षेपे च । “शरोरं पीड्यते येन शुभेना-यशुभेन वा । अत्यन्तं तच्च कुर्वीत अनायासः स उच्यते” अत्रि० । ब० । प्रयत्नशून्ये लि० । “समाप्येऽक्षिज्ज-नायासे कर्मणि सहायेन भवता भवितव्यमिति” शकु० ।

अनायासकृत न० अनायासेन अल्पप्रयत्नेन कृतं न०त० । अल्पायासेन साध्ये फाष्टे कापे ।

अनायुष्य न० आयुषे हितम् आयुस्+यत् न०त० । आयुर-हितकरे अतिभोजनादौ । “अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यञ्चा-तिभोजनम्” इति “नह्यीदृशमनायुष्यं लोके किञ्चन विद्यते यादृशं पुरुषस्यैव परदारोपसेवनमिति” च मनुः । “तत्र प्रथमदिवसे षट्सप्तत्यं सैद्युनगमनमनायुष्यं पुंसामिति” सुश्रुतम् एवमन्यान्यपि बह्विनि अनायुष्याणि तत्र स्थाने स्थाने दर्शितानि । तत एव तानि बोध्यानि ।

अनारत न० आ+रस-क्त आरतं यिरतिः अत्यन्ताभावे न०त० । सन्तते, अविरामे अविच्छेदे च । “अनारतं तेन पदेषु लम्बिता” इति भार० । ब० । तद्वति लि० ।

अनारभ्य अव्य० आ+रभ-ल्यप् न आरभ्य । किञ्चिदनधि-कृत्यर्थे । “अनारभ्याधीतत्वादिति” भीमांसा । न आरभ्यः न०त० । आरभ्यभिन्ने लि० । अनारभ्यत्वादिति का० १, ८, ३, “नैवायमारभ्यशीर्ष्य” इति व्याख्या । “अनारभ्य-त्वाच्चेति” इति कात्या० २०, ८, २६, । “तस्मादनारभ्योऽय-मर्थ” इति व्याख्या ।

अनारभ्याधीत लि० न आरभ्य किञ्चित् अधीतः । किञ्चि-दनधिकृत्य अधीते, येषां मन्त्राणां कर्मविशेषे विनियोगो नोक्तस्तेषां मन्त्राणामनारभ्याधीतत्वात् ब्रह्मयज्ञे एव विनि-योग इति भीमांसायां स्थिरीकृतम् । “सामान्येन तु विनि-योगो यद्यपि ब्रह्मयज्ञविशेष” इति ऋ० भा० साधवः ।

अनारम्भः पु० न आरम्भः अभावार्थे न० त० । आरम्भ-
भावे अनुष्ठानाभावे । ‘न कर्मणासनारम्भाच्चैकस्य
पुरुषोऽश्रुते इति’ गीता ।

अनारोग्यं न० न आरोग्यम् । ‘आरोग्याभावे । नास्ति
आरोग्यं यस्मात् ५० । आरोग्यासाधने “अनारोग्य-
मनाद्युषमस्यैवातिभोजनमिति” मनुः ।

अनार्ज्वं पु० ऋजोर्भावं आर्ज्वं सरलता साध्यन्त्यां वा न०
७० । रोगे । अभावार्थे अव्ययी० । ऋजुत्वाभावे
अव्य० । ६० । कुटिष्ठे लि० ।

अनार्त्तं लि० ऋतुरस्य प्राप्तः ऋतु+अण् न० त० । स्वकाल
रूपे-ऋतौ-अनुत्पन्ने कुसमादौ । ऋतोः स्त्रीकुसुमस्येदम्
विकारणम् आर्त्तं तन्नास्ति यस्याः । अट्टरजस्कायां
स्त्रियां स्त्री ।

अनार्यं पु० न आर्यः न० त० । आर्यभिन्ने असञ्चरिते ।
“अनार्य इति मामार्यो इति” रामा० । न० ७० ।
आर्यानाम्नये देशे ।

अनार्यज्ञं न० । न आर्यो यत् देशे तत् आर्यावर्त्तादिभिन्ने
द्वीपान्तरादौ भवः अनार्य+कन् । अगर्काष्टे ।

अनार्यज्ञं न० । अनार्ये देशे जायते जन-ड । अनार्यदेश-
जाते अगर्काष्टे । तद्देशजातमात्रे लि० ।

अनार्यैतिकं पु० अनार्यप्रियस्तिक्तः शाक० त० । (चिराता)
इति ख्याते भूनिम्बे दृष्टे ।

अनार्षं लि० ऋषिजुष्टत्वादिष्वेदस्तत्तुक्तः आर्षः न० त० ।
अवैदिके वेदाप्रयुक्ते । “संयुद्धौ शाकल्यस्येतावनापे” इति
पा० । “अनार्षे अवैदिके” इति सि०कौ० । ऋषिणा
दृष्टम् अर्षं आर्षम् न० त० । ऋषिणाऽदृष्टे । “अर्षि-
ओरनार्षयोर्गुरुपोलमयोरिति” पा० । “अनार्षयो किं?
वाशिनीति” सि०कौ० ।

अनालोचि(डि)तं लि० न आलोचि (डि) तः । अवि-
वेचिते । “अनालोचितकार्यस्य वाग्जालं वाग्मिनो दृष्येति”
माघः अनिलौचितेति वा पाठः ।

अनाविलं लि० न आविलः । प्रसन्ने स्वच्छे कालुष्यरहिते ।

अनाविद्धं लि० न आविद्धः । अवाधिते । “अनाविद्धया
तन्वा त्याजय” ऋ० ६, ७५, १ ।

अनादत्तं लि० न आदत्तः अभ्यस्तः । अपुनर्गते प्रथमगते च ।

‘नृत्तमासेऽप्यनादत्तां तीर्थयात्रां विवर्जयेदिति’ स्मृतिः ।

अनादृत्तिः स्त्री न आदृत्तिः पुनर्गमनम् । अभ्यासाभावे,
आगमनाभावे च “अनादृत्तिः शब्दादिति” शा० सू० ।

‘तत् प्राप्तविवेकस्यानादृत्तीति’ सां०सू० । व० ।
तद्वति लि० ।

अनादृष्टिः स्त्री आ+दृष्ट-क्तिन् “अभावार्थे न० त० ।

“अतिदृष्टिरनादृष्टिः शलभा मूषिकाः खगाः । प्रत्यासन्नाश्च
राजानः पण्डिते इत्यः स्मृता” इत्युक्ते इतिभेदे “हादश-
वार्षिक्यामनादृष्ट्यामिति” हितो० ।

अनाशकं पु० आ सम्यक् यथेच्छम् आशः अशनम् आ+अश
घञ् न० व० कप् नश्यति नश-एवल् न० त० वा । यथेच्छभोग-
शून्ये, अनश्वरे च “तमेतं ब्राह्मणा विविदिषन्ति वेदानु-
वचनेन यज्ञेन तपसाऽनाशकेनेति” श्रुतिः । फलकामना-
शून्यत्वेन, भोगाय फलाजनकत्वात् तादृशकर्मण्यश्च भोगेन
क्षयाभावाच्च तथात्वम् ।

अनाशकायनं न नश्यति अनाशक आत्मा तस्यायनं प्राप्नु-
पायः । आत्मज्ञानसाधने ब्रह्मचर्यभेदे, “अथ यदनाश-
कायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तदेव ह्यात्मा न नश्यति
यं ब्रह्मचर्येणावुषिन्दते” इति आ० उ० ।

अनाशस्तं लि० आ+शन्तु स्तौ-क्त न० त० । अस्तुते ।
“अनाशस्त इवास्मि” ऋ० १, २६, १ ।

अनाशिनं लि० न नश्यति नश-णिनि, कर्मफलमश्रुते
अश-णिनि वा न० त० । अनश्वरे आत्मनि, इश्वरे च,
“अनाशिनोऽप्रमेदस्येति” गीता “अन्योऽनश्नन्नभिचाक-
शीति” श्रुतेरीश्वरस्य फलभोक्तृत्वाभावाच्चथात्वम् । नाशरहितं
लि० “नश्यतो विनिपातेनाविनिपाते त्वनाशिनौ” मनुः ।

अनाशुं लि० नश-उण्-अश-व्याप्तौ कर्मणि उण् वा न० त० ।
विनाशरहिते, अव्याप्ते च । “धन्वन् विद्ये अनाशव”
इति ऋ० १, ११५, ६, “अनाशवः विनाशरहिताः
अव्याप्ता वा इति भा० । न आशुः शीघ्रः न० त० । क्षिप्र-
भिन्ने । “अविप्ने विद्वयोदघदनाशुनेति” ऋ० ६, ४५, २,
“अनाशुना अक्षिप्रगमनेनेति” भा० ।

अनाश्रमिन् पु० न आश्रमी न० त० । गृहस्थाद्याश्रमशून्ये
“अनाश्रमी न तिष्ठेन्नु क्षणमेकमपि द्विज” इति स्मृतिः ।

अनाश्रयं लि० नास्ति आश्रयो यस्य । आलम्बनरहिते ।

अनाश्रयस् लि० अश-भोजने कस्य लि० । भोगशून्ये “उपेयि-
ननाश्राननूचानश्चेति” पा० “दृतजयदृतेरनाश्रय” इति
भारविः ।

अनाश्रासं पु० अभावार्थे न० त० । आश्रासाभावे विद्यासा-
भावे “प्रत्यक्षपूर्वकत्वादनुमानस्य सर्वज्ञानाश्रासप्रसङ्गा-
दिति” दृ० उ० भा० ।

अनास् वि० आस्यते निरास्यते धीवनमनेन आ+अस-क्षेपे करणे क्तिप् आः सुखं नास्ति तत् साधनत्वेनास्य । आस्य-व्यापारशब्दरहिते । “अनासोदस्यूरुष्टय” इति ऋ० ५, २६, १०, “अनासः आस्यरहितानि तद्वापारशून्यानीति” भा० ।
अनासिक वि० नास्ति नासिकाऽस्य । भग्ननासिके विकृत नासिके च ।

अनास्था स्त्री आ+स्था-अङ् आस्था आदरः अभावार्थे न०त० । अनादरे । “स्त्री पुमानित्यनास्थैषा एतं हि मङ्गितं सतामिति” कृष्ण० । “अनास्थया स्तनकरप्रसारिणीमिति” नैष० । न०ब० । आदररहिते वि० ।

अनास्थान वि० आस्थीयतेऽस्मिन् आ+स्था-आधारे स्थित्वास्थानोभूतदेशः न०त० । आस्थानायोग्ये जलादौ । “अनारम्भणे तदधीरयेथामनास्थाने” इति ऋ० १, १६, ५ । आस्थानं सभा । तच्छून्ये च ।

अनास्त्राव आ+सु-वेदे घञ् न०ब० । क्षेपेरहिते । लोके तु अप् अनास्त्रव इति । “तेषामसि त्वमुत्तममनास्त्रावमरोगणमिति अथ० २, १, २ ।

अनाह पु० नह-घञ् न०त० । मलादिवन्वाभावोपलक्षिते-यहणीरोगे ।

अनाहत न० आ-हन-भावे क्त आहतं छेदो भोगो वा न० ब० । छेदभोगादिरहिते नवीने वस्त्रे । तन्त्रशास्त्रे प्रसिद्धे हृदयस्थिते सुषुम्णामध्यस्थे द्वादशदलपद्मे “शब्दो ब्रह्ममयः, शब्दोऽनाहतो यत्न इत्यते अनाहताख्यं तत् पद्मं मुनिभिः परिकीर्तितमित्युक्तलक्षणे । नाभिस्थं मणिपूर्वचक्रं वर्णयित्वा “तदूर्ध्वेऽनाहतं पद्ममुदादित्यसन्निभम् । कादिठान्ताक्षरैरर्कपत्नैश्च समधिकृतम् । तन्मध्ये वायु-निद्रान्तु स्वर्यायुतसमप्रभम् । आनन्दसदं तत् पुरुषाधिकृतं परमिति” तन्त्रसारे उक्तम् । अस्मिन् पक्षे च आहतमाघातः कण्ठताल्वाद्यभिघातः तच्चास्ति साधनत्वेनास्य तादृशः शब्दः अस्यास्ति अर्थ आदित्वात् अच् । अनाहतशब्देन च परा, प्रश्ल्ली, मध्यमा, वैखरीतिप्रसिद्धानां वागृत्तीनां मध्ये मध्यमा वाक् कथ्यते तस्याश्च हृदयपद्मे कण्ठादिस्थानमनाहत्यैवोत्पन्नत्वादानाहतत्वम् अधिकं मध्यमाशब्दे वक्ष्यते । य० । आघातरहिते वस्तुमात्रे वि० ।

अनाहार पु० न आहारः अभावार्थे न०त० । भोजनाभावे “अनाहारेणात्मानं तत्र हारि व्यापादयिष्यामीति” हितो० । “अनाहारेण देहिन्” इति पुरा० ।

अनाहाय्ये वि० आहार्यः कृत्रिमः आहरणीयश्च न०त० । अकृत्रिमे स्वाभाविके, आहरणीयमिदमेव ।

अनाहिताग्नि पु० न आहितः अग्निर्येन । विधिना अकृता-ग्न्याधाने निरग्नौ द्विजभेदे । “योऽनाहिताग्निः शत-गुरयज्वातु सहस्रगु” इति मनुः । “अनाहिताग्निभ्युत्पत्तेरिति” कात्या० ४, १, २६, “अनाहिताग्नेरपि पिण्डपितृयज्ञः श्रूयते” इति तद्वाख्या सा च श्रुतिस्तत्रैव दर्शिता “अ-घनाहिताग्निना कार्यं इति” “यदि स दर्शाङ्गं स्यात् अनाहिताग्नेर्दर्शपौर्णमासाभावाच्च श्रूयेतेति” तद्याख्या ।

अनिकेत पु० नास्ति निकेतः नियमेन निवासो यस्य व० । नियतनिवासशून्ये परिभ्राजके । “अनग्निरनिकेतः स्थान्मुनिर्मूलफलशयन” इति “अनग्निरनिकेतः स्वाद्यममन्त्रार्थमाश्रयेदिति” च मनुः “अनिकेतः स्थिरमतिरिति” गीता अनिकेतनोऽभ्युक्तार्थे ।

अनिचु न० न इक्षुः सादृश्ये, अप्राशस्ये वा न०त० । इक्षुसदृशे गुडहेतौ (नटा) इति ख्याते काशभेदे ।

अनिगीर्णं वि० न निगीर्णः । अनपङ्क्तभेदे, “विषयस्यानिगीर्णस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिकृत् सारोपा स्यादिति” सा०द० । (अनिगीर्णस्य) अनपङ्क्तभेदस्य (विषयस्य) आरोपविषयस्य आरोपमाणस्य, (अन्यस्य) आरोपाश्रयस्य तादात्म्यभेदस्तत्प्रतीतिकृत् तद्बोधसाधनं एतितः सारोपा लक्षणेति तदर्थः यथा अश्वः श्वेतो धावतीत्यादौ श्वेतगुणधानश्वोऽनपङ्क्तभेदः सन् स्वसमवेतश्वेतगुणतादात्म्येन प्रतीयते इत्यतस्तत्र सारोपा लक्षणा ।

अनिच्छा स्त्री न इच्छा अभावार्थे न०त० । इच्छाभावे “स्फुटामनिच्छां विवरीतुस्तुकार्मिति नैष० । “चरेत् सान्तपनं हच्छं प्राजापत्यमनिच्छयेति” मनुः ।

अनित्य वि० न नित्यः । नश्वरे, जन्ये च । “नित्याऽनित्या च च सा हेधा नित्या स्यादणुलक्षणा । अनित्या तु तदन्या-स्यादिति” भाषा० । “यदि नित्यमनित्येन निर्मलं मलवा-हिना । यशः कायेन लभ्येतेति” हितो० । “रजस्वलमनित्यञ्च भूतावासमिमं त्यजेदिति” मनुः । आसुरे “अनित्यो विजयो यस्मात् इत्यते शुध्यमानयोः । पराजयश्च संधामे तस्माद्दुर्जं विवर्जयेदिति” मनुः । कृताकृतप्रसङ्गं नित्यं विरोधे न०त० । कृताकृतप्रसङ्गशून्ये वैकल्पिके, “समासालविधेरनित्यत्वमिति” पा०भा० । यावदाश्रयमवस्थानावोग्ये, “वर्णे चानित्ये” इति पा० । अव्यवस्थिते, (यावदाश्रयमदगवस्थिते) “इह खलु द्रव्यं व्यवस्थितं न रसादयः, यथा आमे फले, ये रसादयस्ते

पक्षे न सन्ति, नित्यत्वाच्च नित्यं द्रव्यम् अनित्या गुणा यथा कल्कादिप्रविभागः, स एव सम्मन्त्ररसगन्धो व्याप-
न्नरसगन्धो वा भवतीति” सुश्रुतम् अतएव “सत्वे निवि-
शतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते । आधेयसाक्रियाजस-
सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः” इति गुणलक्षणे गुणानामुत्पाद-
विनाशोक्तिः । सदातनभिन्ने काले च । “अनित्यं हि स्थिति
यस्मात्सत्त्वादतिथिरुच्यते” इति मनुः । अनित्यमित्यत्र
व्याप्नो, कालाधिकरणे वा द्वितीया न मान्ताव्ययत्वस्य तथात्वे
प्रमाणाभावात् । सदाकालवृत्तिपरत्वेऽपि घातपस्थायसाध्य-
क्रियाविशेषणत्वेन सञ्चारोरेतिमन्दिरावधीत्यादिवत् द्विती-
येति बोध्यम् । नित्यम् मान्ताव्ययम् न० त० । केचित् ।

अनिद्रा स्त्री न निद्रा अभावाद्यर्थे न० त० । निद्राभावे “हृद्ग्रह-
लौल्यमनिद्रा स्तम्भः” इति सुश्रुतम् । निद्राराहित्ये च रोग-
विशेष एव कारणम् । नास्ति निद्रा यस्य । निद्रारहिते
आलस्यरहिते त्वि० “अनिद्रौ षड्होरात्रं तपोवनमरज-
तामिति “प्रजा नित्यमनिद्रेण यथाशक्त्यभिरक्षिता”
इति च रामा० । “अनिद्रेण अनलसेनेति” तदर्थः ।

अनिन्दित त्वि० न निन्दितः । निन्दारहिते प्रशस्ते
“अनिन्दितैः स्त्रीविशहैरनिन्द्या भवति प्रजेति” मनुः ।

अनिन्द्र त्वि० न इन्द्रोयाज्योयस्य । इन्द्रोपासनाग्नौ “साम-
निन्द्राः क्षणवन्नृक्षाः ऋ० ५, २, २, “अनिन्द्रा इन्द्र-
मयजन्तः” इति भाष्यम् ।

अनिबद्ध त्वि० न निबद्धः । अनायत्ते, “अनायतो अनिबद्ध”
इति ऋ० ४, १२, ५ । स्थितभिन्ने च ।

अनिबाध त्वि० नास्ति निबाधः संबाधा यस्य । संबाधरहिते
“उरौ मङ्गा अनिबाधे ववर्द्ध” इति ऋ० २, १, ११, अनि-
बाधे असंबाध इति भा० ।

अनिभृत त्वि० न निभृतः न० त० । चञ्चले “भुवमनिभृत-
वेलेति” भा० । “बेलाञ्चञ्चला” इति मल्लि० ।

अनिभृष्ट त्वि० नि+भृश् क्त त्वि० न० त० । अबाधिते ।
अनिभृष्टतविपिहृन्त्योजसा “ऋ० २, २५, ४, अनिभृष्ट-
तविपिः अबाधितबल” इति भा० ।

अनिमक पु० अन-जीवने शब्दे च भावे बा० इमन्
“अनिमः जीवनं तेन कायति प्रकाशते कै-क । भेके ।
तस्य मरणेऽपि पुनरुज्जीवनात्तथात्वम् । कोकिले, भ्रमरे
च तयोः मधुरशब्देन प्रकाशमानत्वात्तथात्वम् । अनिमाय
जीवनाय कं जलं यस्य । पद्मकेशरे । अनिमाय कं सुखं
यस्मात् । मधूके (मौल) दृष्टे मेदिनिः ।

अनिमान त्वि० नि+मा-भावे ल्युट् न० व० । परिच्छेद-
रहिते “स नो मङ्गा अनिमानो धूमकेतुः ऋ० १, २७, ११
“अनिमानः अपरिच्छिन्न” इति भा० ।

अनिमित्त न० न निमित्तम् । निमित्ताभावे कारणाभावे
“अनाहुरः खानि खानि न स्मृशेदनिमित्ततः” इति मनुः
न० व० । कारणशून्ये त्वि० ।

अनिमिष त्वि० नि+मिष-भावे क्तिप् स नास्ति यत् ।
स्मृशून्ये दर्शने “इमे दिवो अनिमिषा” इति ऋ० ७,
६०, ७, “मित्रः क्षणीरनिमिषा” इति ऋ० ३, ५६, १,
अनिमिषा निमिषरहितेनेति भा० ।

अनिमि(मे)ष पु० नास्ति निमि(मे)षः चक्षुःस्मृशून्ये यस्य मिष
घञ् कुटादि० न गुणः, मिष-श्चादि घञ्-वा, । चक्षुः-
स्मृशून्ये देवे “सुरेषु नापश्यदवैक्षताक्ष्णोर्ध्वे निमेषं
निजसम्मुखे सेति” नैषधे सुराणां निमेषशून्यत्वसङ्गम्
“अस्त्रप्रजो अनिमिषा” इति २, २७, ६ संक्रन्दनो अनि-
मिष एकवीर इति च ऋ० १०, १०, ३, १ । मत्स्ये च ।
निमिषो दृष्टिप्रतिबन्धस्तच्छून्ये विष्णौ च । “नैमिषाग्नि-
मिषक्षेत्रे” इति भाग० “अनिमिषः विष्णुः अलुप्तदृष्टत्वात्
तस्य क्षेत्रे इति श्रीधरः । न निमिषति चलतीति नि+मिष-
क न० त० । महाकाले । क्रियाशून्ये वस्तुमात्रे त्वि० । स्मृ-
शून्ये त्वि० । “शतैस्तमक्ष्णामनिमेषवृत्तिभिरिति” रघुः ।

अनियत त्वि० न नियतः । नियमेनैकरूपशून्ये, अनित्ये
अस्थायिनि “रत्यादयोऽनियतं रसे सुख्यभिचारिण”
इति सा० द० । नियतकारणाद्यानपेक्षे च “रिष्टं त्विविधं
सुनयोनियतमनियतं योगजञ्चेति” ज्योति० । अनि-
यान्वते च । [उक्तृश्रुते च ।

अनियन्त्रित त्वि० नि+यन्त्र चु० क्त न० त० । अनियमिते
अनियम पु० न नियमः अभावार्थे न० त० । नियमा
भावे । “पञ्चमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः । षष्ठे षादे
गुरु ज्ञेयं शेषेऽनियमोमतः” इति ऋन्दो० ।

अनिरा स्त्री नास्ति इरा अन्नं यस्याः ५ ब० । अतिदृष्ट्यादौ
इती । “व्यसन् विश्वा अनिरा” इति यजु० ११, ४७,
अनिराः अतिदृष्ट्याद्या इति वेददीपः । न ईर-
यितुं शक्यते ईर-कृष्टं ह्रस्वः न० त० । प्रेरयित-
मशक्ये । “अपत्या अस्थुरानिरा” इति ऋ० ८, ४८, ११,
“अनिरा प्रेरयितमशक्या” इति भा० । ७ ब० । अन्नरहिते
दारिद्रे च “युयुतमश्नदनिरामसीशामिति” ऋ० ७, ७१, २,
“अनिरामश्नदारिद्र्यमिति” भा० ।

अनिराकरण न निराकरणमभावार्थे न०त० । निवारणाभावे “अनिराकरणात् कर्तुंख्यागाङ्गकर्मणोभूतमिति” हरिः ।

अनिरुक्तं लि० निष्कान्तं उक्तमवयवार्थं निर्वृत्तमवयवार्थं येन वा निरुक्तं निर्वचनम् न०त० । विशेषरूपेण निर्वचनसूत्रे “एतस्मिन्नुद्देश्येनात्मेऽनिरुक्ते” इति ऐत० । निर्वचनञ्च निरुक्ते ग्राह्येन दर्शितं यथा “अथ निर्वचनम् तद्देशे पदेषु स्वरसंस्कारौ समर्थौ, प्रादेशिकेन युगेनान्वितौ स्थातां, तथा तानि निर्ब्रूयादथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारेऽर्थनित्यः परीक्ष्येत केनचिद्भूतिसामान्येनाविद्यमाने सामान्येऽप्यन्तरवर्णसामान्याच्चिर्ब्रूयात् नत्वेव न निर्ब्रूयाच्च संस्कारमाद्रियेत विषयवत्यो हि उक्तयो भवन्ति । यथार्थं विभक्तौः संनमयेत्प्रसमवसमिति धात्वादो एव शिष्येते । अथाप्यस्तेनिष्ठसिस्थानेष्वालोपो भवति स्तः सन्तीति, अथाप्यन्लोपो भवति गत्वा गतमिति, अथाप्युपधालोपो भवति जन्मतुजन्मरिति, अथाप्युपधाविकारो भवति राज्ञा दण्ड्यति, अथापि वर्णलोपो भवति तच्चा यामीति अथापि द्विवर्णलोपः लृच इति, अथाप्यादिविपर्ययो भवति ज्योतिर्धनो विन्दुर्वाद्य इति अथाप्याद्यन्तविपर्ययो भवति स्तोको रज्जुः सिकतास्तर्कु इति अथाप्यन्तव्यापत्तिर्भवति” इति ॥ तथा प्रकृतिप्रत्ययान्येक्यैः सङ्गदेन विशिष्टार्थबोधकमपि निरुक्तं यथोक्तम् क० भा० भाषणेन यथा “प्रकृतिप्रत्ययार्थसमपेक्ष्य विशिष्टैकाग्र्यबोधकं पदं निरुक्तमिति” । अनिरुक्ते “अनिरुक्तप्रातःसवनः प्रथम” इति कात्या० २२, ५, ७, “अनिरुक्तं प्रातःसवनं यस्यासौ प्रथम” इति तद्वाक्या ।

अनिरुद्धं पु० न केनापि युद्धेन निरुद्धः निरुद्ध-क्त न०त० । कामदेवपुत्रे, उपापतौ, वासुदेवसङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धाख्य-चतुर्व्यूहस्य परमेश्वरस्य कथमप्यनिषेधस्य अत्यन्तचलस्य चेतसोऽधिष्ठातरि अनिरुद्धाख्ये अंगे च अनिरुद्धः सुरानन्द” इति विष्णु० सं० । “न केनापि प्रादुर्भावेण निरुध्यते” इति भा० “अनिरुद्धोऽप्रतिरथ” इति विष्णु सङ्० । “चतुषु व्यूहेष्वनिरुद्ध” इति भा० “संकर्षणोवासुदेवः प्रद्युम्नानिरुद्धकः । व्यूहस्यतुर्विधो ज्ञेयः सूक्ष्मं सम्पूर्णं पञ्चगुणमिति” रामा० दर्श० । विवरणं रामाहुजशब्दे वक्ष्यते । अप्रतिरुद्धे लि० ।

अनिरुद्धपथ न० न निरुद्धः पन्था यत्न इ० । आकाशे तत्र हि कस्यापि गतिरोधनाभावः । रुद्धवर्त्मभिन्ने लि० ।

अनिरुद्धभाविनी स्त्री ईत० । उपायां वाणकन्यायां तस्या-स्तत्पत्नीभवनकथा च उपापतिशब्दे दृश्या ।

अनिर्ज्ञातं लि० न निर्ज्ञातः निश्चितो प्राप्तो वा । अप्राप्ते, अनिशिते च “क्रिया हि अनिर्ज्ञातकालादिक्रियायाः परिच्छेदकत्वात् लक्षणं भवतीति” प्रौ० मनो० । अनिर्ज्ञातप्राथम्यं प्रतीक्षणं प्रतीक्षेति कठ० उ० भा० । प्राप्तं हि यथा स्वरूपं ज्ञातं शक्यते नाप्राप्तमित्यतोऽप्राप्तस्यानिर्ज्ञातत्वम् । [धारणाभावे ।

अनिर्णय न निर्णयः अभावे न०त० । निश्चयाभावे अव-अनिर्देशं लि० न निर्गतानि दश दिनानि यस्य उच्यमा० । अनपगतदशाहे । “उपास्यं सूतिकाक्षञ्च पथ्याचान्तमनिर्द्देशमिति” अनिर्देशञ्च प्रेताक्षमिति, “तावत् स्यादगुचिर्विप्रो यावत्तत् स्यादनिर्देशमिति” “विगतं तु विदेशस्य षडणुयाद्यो ह्यनिर्देशमिति” “अनिर्देशायाः गोः क्षीरसौद्र-मेकशफं तथेति च” मनुः । अनिर्देशाहमप्यत्र लि० । “अनिर्देशाङ्गां गां सूतामिति” मनुः ।

अनिर्देश्यं लि० न निर्देश्यं जातिगुणक्रियासंज्ञाभिर्निर्देश्यु-शक्यम् निर्+दिष्-शक्यार्थे गत्यत् न०त० । निर्विशेषे निर्धर्मके परमात्मनि तस्य जातिगुणाद्यभावेन “इदं तदिति” निर्देशायोक्तत्वात्तत्त्वम् । “यत्तत् सूक्ष्ममनिर्देश्यमिति” श्रुतिः । “ब्रह्मन् ! ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणे गुण-एतत्तय” इति भाग० १०म श्रुत्य० । अनिर्देश्यवपुः श्रीमानिति विष्णु स० । “इदं तदिति निर्देशु” यच्च शक्यते परस्मै, स्वयं वेदात्वादिति भाष्यम् । [स्थिते ।

अनिर्द्धारितं लि० न निर्द्धारितः । अवधारितभिन्ने अनि-अनिर्मात्र्या स्त्री निर्-मल-यत्यत् न०त० । दृक्कानामकौ प्रधौ शब्दरत्ना० ।

अनिर्वचनीयं पु० निर्वचनं निरुक्तिः लक्षणादिना ज्ञापनम् । एवंरूपतया निर्वक्तुमशक्ये परमात्मनि । सत्त्वासत्त्वाभ्या-मेकतररूपेण निर्वक्तुमशक्ये वेदान्तिमते जगति, अज्ञाने च न० । “अज्ञानञ्च सदसद्ग्रासनिर्वचनीयं त्रिगुणात्मकं ज्ञानविरोधि भावरूपं यत्किञ्चिदिति” वे०सा० ।

अनिर्वचनीयसर्वस्य न० अनिर्वचनीयं सर्वस्य यस्य । ओहर्षप्रणीते खण्डगोखण्डखाद्यापरपर्याये ग्रन्थभेदे तत्र हि सर्वेषां पदार्थानामिदमनया निर्वक्तुमशक्यता व्यग्रस्थिता ।

अनिर्दृति स्त्री न निर्दृतिः साच्छन्द्यमभावार्थे न०त० । साच्छन्द्याभावे तद्गोपलक्षिते दारिद्र्ये च “अनिर्दृति-

निशाचरो मम गृहान्तरालं गते' लुङ्गटः । व० । तद्वति लि० । अनिर्वेदं पु० न निर्वेदः अभावार्थे न० त० । निर्वेदाभावे वैराग्याभावे अवैराग्ये, असलोपे च "अनिर्वेदः त्रियोमूलमनिर्वेदमयं सुखम् "अनिर्वेदो हि सततं सर्वार्थेष्वनुवर्तते" इति रामा० ।

अनिलं पु० अनित्यनेन अन-इलच् । वायो, तेनैव सर्वेषां प्राणधारणात्तत्त्वम् । "तत्प्रकच्छं चरन् विप्रो जलक्षीर-धनानिलान्" इति सोभाग्नर्कानिलेन्द्राणां वित्ताप्यत्योर्यमस्य चेति" मनुः । "स सखा दीप इवानिलाहृत" इति कृमा० । अनिलस्य मायासहकृतेन ब्रह्मणा वियदुत्पाद्य तद्रूपाविष्टेन ततोदशांशत उत्पादितः द्रव्यभेदः 'तस्मादेतस्माद्वा आत्मन आकाशः संभूतः आकाशात् वायुः वायोरग्निरित्यादि-श्रुतिः, स च स्वाभाविकगोपस्य र्गगतिवेगाख्यगुणवान् विद्यत उत्पन्नत्वात् शब्दगुणवांश्च । यथोक्तं पञ्चदश्यां "माया सत्येकदेशस्था यथा तत्त्रैकदेशगम् । वियत्, तत्त्रा-प्येकदेशगतो वायुः प्रकल्पितः । शेषस्य र्गगतिवेगो वायु-वर्ष्मा इमे मताः । त्वयः स्वभावात् सन्मायाव्योम्नां दे तेऽपि वायुगाः । वायुरस्तीति सद्भावः, सतोवायो प्रथकृते । निस्तत्वरूपो मायायाः स्वभावो वियतोऽध्वनि-इति "पुराणोक्तं तारतम्यं दशांशे भूतपञ्चके" इति च । तदाविष्टेनैव ब्रह्मणा यज्जित्वादिता इति वेदान्तिमतम् सांख्यमते सत् स र्गगतिव्यात्तादुत्पन्नः । वैशेषिकमते तु स र्ग, संस्था, परिमाण, प्रथकत्वसंयोगविभागपरत्वापरत्ववेग-गुणकोऽनिलः ईश्वरादेव अदृष्टवशादुत्पद्यते इति भेदः स च स्थूलः सूक्ष्मश्च । तत्र स्थूलः सप्रविधः सप्रस्कन्धा-श्रितः यथोक्तं सिद्धान्तशिरमणौ "भूवायुरावह इह प्रव-हस्तदूर्ध्वः स्वादुहस्तदधु संवहसंचकश्च । अन्यस्ततो-ऽपि सुवहः परिपूर्वकोऽस्माद्वाह्यः परावह इमे पवनाः प्रसिद्धाः । भूमेर्वह्निर्द्वादशयोजनानि भूवायुरताम्बुदवि-द्युदाद्यम् । तदूर्ध्वं गो यः प्रवहः स नित्यं प्रत्यगति-स्तस्य तु मध्यसंस्था । नल्लक्षणा स्वचरैः समेतो यस्मा-दतस्तेन समाहृतोऽयम् । भयङ्करः खेचरचक्रयुक्तो अमत्य-ज्जलं प्रवहानिलेन इति" । भूवायो विद्युदाद्य उत्पद्यन्ते इत्युक्तं तेषां स्वरूपादि तद्वीकायासक्तं श्रीपतिवाक्येन । "निर्घातोक्ताघनसुरधुर्विद्युदन्तः कुवायोः संदृश्यन्ते खन-गरपुरीषेऽपूर्व्यं तथान्यत्" इति । तत्र विद्युतः । "सुजल-जलधिमध्ये वाङ्मोऽग्निः स्थितोऽस्मात् सलिलभरनिसम्ना-दुत्पिप्ता धूपनालाः । वियति पवननोताः सर्वतस्ता इवन्ति

द्युमणिकिरणतप्ता विद्युतस्तत्स्फुलिङ्गाः" । करकाः । "उद्धतैः पांसुभिर्भूमेः प्रचण्डपवनोच्चयात् । मेघमण्डलमा-नीतैर्मालिन्यपरिवर्जितैः । मिश्रणाज्जलविन्दूनां पिण्डभावे भवेदिह । दृषद्द्विपतन्त्येते द्रवन्ते च पुनः क्षितौ" । विद्यु-त्पातसंभवस्तु । "अकस्माद्देव्युतं तेजः पार्थिवं शकमिन्त्र-तम् । वात्यावद्भस्मदाघाते प्रतिकूलानुकूलयोः । वाव्योस्तत् पतति प्रायो ह्यकालं प्राप्य वर्षणे । यतः प्राष्टाणि नैवेते पांसवः पसरन्ति हि । तत् त्रेधा पार्थिवं चाप्यं तैजसं, तत्तदुत्थितः । गतो निर्भरदाहैश्च भूमिस्थैरनुभूयते" । इन्द्रधनुः । "सूर्यस्य विविधवर्णाः पवनेन विघटिताः कराः सास्त्रे । वियति धनुःसंस्थाना ये दृश्यन्ते तदिन्द्र-धनुः । परिधेयः । "संमूर्च्छिता रथीन्द्रोः किरणाः पवनेन मण्डलीभूताः । नानावर्णाहृतयस्तन्त्रे व्योम्नि परिवेषः" । उल्का । "यासां गतिर्दिवि भवेद्वाणितेन गन्यास्तास्तः रकाः सकलक्षेचरतोऽतिदूरे । तिपन्ति या अनियतोद्गतयश्च ताराचन्द्रादधो हि निवसन्ति तदाश्रितास्ताः । शीतांशुव-ज्जलमयास्तपनात् स्फुरन्ति ताश्चावहप्रवहमासतसंधि-संस्थाः । पूर्वानिलैस्तिमितभावसुपागतेऽस्मिंस्ताराः पतन्ति कुहचिह्नरुतावशेन" । अथ रजःसंहतिः । "वर्षान्ते निर्जला मेघा वायुना विरलीकताः । ईषद्वाप्यावशेषास्तु पतन्ति वसुधातले । धूमावयववर्षैस्तैश्चाद्यान्ते गिरयो द्रुमाः । रामारामादयस्तै ह पुनर्कांशुशोभिताः । भूवायुना विशी-र्णास्तु विलीयन्ते नभस्तले । तद्रजःसंहतिर्धेनुमहिषो-त्तारनाशकत्" । संध्यारागः । "भूयत्यतै रजोधूमैर्दि-गन्व्योमि संस्थितैः । सूर्याल्पकिरणैर्मिश्रैरासुगदमव-भासते । विरलावयवं वस्तु यद्दृष्टेर्व्यवधायकम् । तेना-भूमरुणीभूतं दृश्यते शक्रचापवत् । संध्यारागः स विज्ञेयो दिनादौ च दिनात्यये । राकायां तु निशावज्जो तथैवेन्दु-करोदासे" इति । तदधिष्ठाहदेहोत्पत्तिर्मन्वन्तरभेदेन वामनपुराणादौ दर्शिता यथा "पुल्लक्ष्य उवाच । प्रविश्य जठरं शुद्धोदैत्यमातुः पुरन्दरः । ददर्शोर्ध्वसंघं बालं कटिन्यस्तकरं महत् ॥ तेनैव गर्भं दितिर्जं वज्रेण शत-पर्धणा । चिच्छेद सप्रधा दह्मन् ! स रुरोद सुविस्तरम् । शक्रोऽपि प्राह मा मृदु ! रुदस्तेति सधर्षम् । इत्येषसुहृता चैकैकं भूयश्चिच्छेद सप्रधा ॥ ते जाता मरुतो नाम देवादिष्टाः शतक्रतोः । मातुरेवाप्यपारेण बलवीर्यपुर-स्कृताः इति ॥ "यदमी भयता प्रोक्ता मरुतोदिति संध्याः । तत् केन पूर्वमासन् वै मरुन्नागेण कथ्यतामिति" नारद-

प्रश्ने पुलस्त्योक्तिः । “श्रूयताम् पूर्वमरुतास्तत्तत् किं कथयामि ते । स्वायम्भुवं समारभ्य यावन्मन्वन्तरं त्विदम् ॥ स्वायम्भुवस्य पुत्रोऽभ्युन्नोर्नाम प्रियव्रतः । तस्यासीत् सवनी नाम पुत्रस्तैलीक्यपूजितः ॥ खसुत्पपाताथ स कामचारी ममं महिष्या वसुमानपुत्रा । रराम तन्वरा सह कामचारी ततोऽम्बरात् प्राच्यवतास्य शुक्रम् ॥ पतिभिः समनुज्ञाताः पपुः पुस्तारसंस्थितम् । तं शुक्रं पार्थिवेन्द्रस्य मन्यमानास्तदावृतम् ॥ पीतमात्रेण शुक्रेण पार्थिवेन्द्रो-भङ्गजेन च । ब्रह्मतेजोविहोनास्ता जाताः पत्यस्तपस्विनाम् ॥ सुपुत्रः सप्त तनयांस्ते रुद्रनोऽथ भैरवम् । तेषां रुद्रितशब्देन सर्वमापूरितं जगत् ॥ अथाजगाम भगवान् ब्रह्मलोकात् पितामहः । समभ्येत्याब्रवीद्बालान् सा रुदध्वं मञ्जुबलाः ! ॥ भरुतो नाम यूयं वै भविष्यध्वं त्रियञ्चराः । इत्येवमुक्त्वा देवेशो ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ तानादाय त्रियञ्चारी मारुतानादिदेश ह । ते चासन् भरुतश्चाद्या मनोः स्वायम्भुवानरे ॥ स्वारोचिषे तु भरुतो वक्ष्यामि शृणु नारद ! ॥ स्वारोचिषस्य पुत्रश्च श्रीमानासीत् क्रतुध्वजः ॥ तस्य पुत्राभवन् सप्त सप्तार्चिः प्रतिमा सुने ! । तपोऽर्थं ते गताः शैलं सहमेरुं नभश्चराः ॥ आराधयन्तो ब्राह्मणं पदमैन्द्रमथेन्द्रयः । ततो विपश्चिन्तामा स मनुजानो भयातुरः ॥ पृतनामपूरोक्षुष्यां प्राह नारद ! वाक्यवित् । यथा हि तपसो विघ्नं तेषां भवति सुन्दरि ! ॥ तथा कुरुष्व मा तेपु, सिद्धिर्भवतु वै यथा । इत्येवमुक्त्वा शक्रेण पृतना रूपशालिनी ॥ तत्प्राजगाम त्वरिता यत्नं तथ्यन्ति ते तपः । आश्रमस्याविदूरे तु नदी-मन्दोद्वाहिनी ॥ तस्यां स्नातुं समायाताः सर्वेऽप्य सहो-दराः । सा तु स्नातुं सुचार्वङ्गी त्ववतीर्णा महानदीम् ॥ ददृशुस्ते नृपाः स्नातुं ततश्चकुभिरे सुने ! । तेषाञ्च प्राच्यवत् शुक्रं, तत् पपौ जलचारिणी ॥ शङ्किनी पाहसस्यस्य महाशङ्खस्य वज्रभा । ते वै विनिष्टतपसो जम्बूराज्यन्तु पैतृकम् ॥ अथो वक्तुमिच्छे काले सा ग्राही शङ्खरूपिणी । समुद्रता महाजालैर्मत्स्यबन्धेन मानिनी ॥ स तां दृष्ट्वा महाशङ्खीं स्थलस्थां मत्स्य-जीविनी । निवेदयामास तदा क्रतुध्वजसुतेपु वै । तथा-भ्येत्य महात्मानो योगिनो योगधारिणः । नीत्या स्वमन्दिरं सर्वे पुरव्याप्यां समुत्सृजन् ॥ ततः क्रमच्छङ्किनी-मा सुपुत्रे सप्त वै शिन्धून् । जातमात्रेषु पुत्रेषु मोक्ष-भावमगाञ्च सा ॥ अमातपितृका बाला जलमध्य

विचारिणः । स्वन्यार्थिनो वै रुद्रदरयाभ्यागात् पिता-महः ॥ सा रुदध्वमिति प्राह भरुतो नाम पुत्रकाः ! । यूयं देवा भविष्यध्वं वायवोऽम्बरचारिणः ॥ इत्येवमुक्त्वा-धादाय सर्वान्स्तान् देवतान् प्रति । नियोज्य च मरु-न्मार्गे वैराजभयनं गतः ॥ एवमासञ्च भरुतो मनोः स्वारोचिषानरे । औससे भरुतो ये च तान् शृणुष्व तपोधन ! ॥ औत्तमस्यान्ववाये च राजासीद्विषधाधिपः । यपुष्मानिति विख्यातो वपुषा भास्करोपमः ॥ तस्य पुत्रो गणथो ज्योतिष्मान् धार्मिकोऽभवत् । स पुत्रार्थी तप-स्तेन नदीं मन्दाकिनीमनु ॥ तस्य भार्या च सुश्रोणी देवाचार्य-सुता शुभा । तपश्चरणशुक्लस्य बभूव परिचारिका ॥ तेजो-युक्ता सुचार्वङ्गी दृष्टा सप्तार्चिर्भवने । तां तथा चारु-सर्वाङ्गीं दृष्ट्वा तपसा क्षाम् । पप्रच्छुस्तपसो हेतु-नस्तस्यास्मद्गुरुरेव च । साऽब्रवीत्तनयापार्थ आयाभ्यां वै तपः क्रिया ॥ ते चास्मै वरदा ब्रह्मन् ! जाताः सप्त सह-र्षयः । व्रजध्वं तनयाः सप्त भविष्यन्ति न संशयः ॥ युवयोर्गुणसंयुक्ता महर्षीणां प्रसादतः । इत्येवमुक्त्वा जम्बुस्ते सर्वे एव महर्षयः ॥ सोऽपि राजर्षिरगमत् सभार्या-नगरं निजम् । ततो वक्तुमिच्छे काले सा राज्ञो महर्षी प्रिया ॥ अवाप गर्भं तन्वङ्गी तस्मात् नृपतिस्तत्तमात् । सुविख्यामथ भार्यायां समारासौ नराधिपः ॥ सा चाप्या-रोदुमिच्छन्तो भर्तारं वै पतिव्रता । निवारिता तदा-मात्यैर्न तथापि व्यतिव्रत ॥ तं समालिङ्ग्य भर्तारं चिताया-मारुरोह सा । ततोऽग्निमध्यात् सलिले आसयेत्युपत-न्नुने ! ॥ सान्नासा सुखशीतेन संसिक्ता सप्तभाऽभवत् । तेऽजायन्ताथ भरुत औत्तमस्यान्तरे मनोः ॥ तामसस्या-न्तरे ये च भरुतोऽप्यभवन् पुरा । तानहं कीर्त्तयिष्यामि गीतवत्यकलिप्रिय ! ॥ तामसस्य मनोः पुत्रश्च ततध्वज इति श्रुतः । स पुत्रार्थी जुहावानौ स्वमांसं रुधिरं तथा ॥ अस्थीनि रोम केशाञ्च स्नायुमज्जायकृद्दधम् । शुक्रं च विलसो राजा सुतार्थी वेति नः श्रुतम् ॥ सप्तार्चिर्भध्याञ्च ततः शुकपातादनन्तरम् । सा मा क्षिप-स्तेत्यसरत् शब्दः सोऽपि नृपो नृपतः ॥ ततस्तस्मादुत्तवहात् सप्त तत्तेजसोपमाः । शिशवः समजायन्त ते रुद्रनश्च तन्मुने ! ॥ तेषान्तु ध्वनिमाकर्ण्य भगवान् पद्मसम्भवः । समागम्य निवार्याथ स चक्रे भरुतः सुतान् ॥ ते त्वास-म्बरुतो ब्रह्मा स्तामसे देवतागणाः । येऽभवन्पुत्रे ताञ्च शृणुष्व त्वं तपोधन ! ॥ देवतस्यान्ववाये तु राजासीद्विष-

जिह्वलो । रिपुजिह्वाम स ख्यातो न तस्यासीत् सुतः
 क्रिल ॥ स समाराध्य तपसा भास्वरं तेजसां निधिम् ।
 अवाप कन्यां सुरतिं तां प्रष्टुं गृहं ययौ ॥ तस्यां
 पितृष्टहे ब्रह्मन् ! वसत्याञ्च पिता ऋतः । सापि दुःख-
 परीताङ्गी स्त्री तत्तुं त्यक्तुमुद्यता ॥ ततस्तां वारयामासु-
 र्जपयः सप्त मानसाः । तस्यामासक्तचित्तास्तु सर्वे एव
 तपोधनाः ॥ अपारयन्ती तद्दुःखं प्रज्वालयाग्निं विवेश ह ।
 ते चापश्यन् कपयस्तच्चित्ता भावितास्तथा ॥ तां ऋतां
 ऋप्रयो दृष्ट्वा कष्टं कष्टेति वादिनः । प्रजम्बुज्वलनाञ्चापि
 सप्ताजायन्त दारकाः ॥ ते च मात्वा विना भूता रुरुदु-
 स्तान् पितामहः । निवारयित्वा कृतवान् लोकनाथो मरु-
 ह्णान् ॥ रेवतस्यान्तरे जातामरुतोऽसौ तपोधन ! । पशुष्व-
 कीर्त्तयिष्यामि चालुपस्यान्तरे मनोः ॥ आसीन्माङ्गीति
 विख्यातो तपस्वी सत्यशक्त्युचिः । सप्तसारस्वते तीर्थे सी-
 ष्ठस्य मङ्गलपः ॥ विप्रायं तस्य तपसो देवाः सख्यं प्रयन्
 बध्मम् । सा चाभ्येत्य नदीतीरं लोभयामास भाविनी ॥ ततो-
 ऽस्य प्राच्यवक्त्रं सप्तसारस्वते जले । तां चैवाप्यपन्महां
 सुनिर्माङ्गुलिको बध्मम् ॥ गच्छालज्जेऽतिमृदे ! त्वं पाप-
 स्यास्य फलं मङ्गत् । विध्वंसयिष्यति हयो भवतीं यत्त-
 संसदि ॥ एवं शक्वा ऋषिः श्रोतान् जगामाथ स्वमाय-
 मम् । खरस्वतोभ्यः सप्तभ्यः सप्त वै मरुतोऽभवन् । एते
 तवोक्ता मरुतः पुरा यथा जाता वियद्गामिकरा मङ्गर्षे ! ।
 येषां श्रुते जन्मनि पापहानिर्भवेच्च धर्माभ्युदयो मङ्गल्यै ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि मरुतोऽग्नीन् पितृन् यजान् । आवहो
 निवहस्यैव उदहः संवहस्तथा ॥ विवहः प्रवहस्यैव परि-
 वाहस्तथैव च । जन्तरीषे च वाहेत् ते पृथङ्मार्गविचा-
 रिणः ॥ महेन्द्रप्रविभक्ताङ्गा मरुतः सप्त कीर्त्तिताः ।
 सूर्याग्निश्च शुचिर्नामा वैद्युतः पावकः स्मृतः ॥ निर्मय्य
 यचमानोऽग्निस्तथः प्रोक्ता इमेऽग्नयः । अग्नीनां पुत्त-
 पौत्राश्च चत्वारिंशद्वैव तु । मरुतामपि सर्वेषां विज्ञेयाः
 सप्त सप्तका इति ॥ तेषां नामान्युक्तानि वज्रपुराणे यथा
 “एकज्योतिश्च द्विज्योतिस्त्रिज्योतिर्ज्योतिरेव च । एक-
 शक्रो द्विशक्रश्च त्रिशक्रश्च महाबलः ॥ इन्द्रश्च गत्य-
 दृश्यश्च ततः पतिसकृत्परः । मितश्च सन्मिदश्चैव सुमि-
 तश्च महाबलः ॥ अतजित् सत्यजिज्ञैव सुप्रेणः सेनजि-
 त्तथा । अन्तिसिन्धोऽन्तिसिन्धश्च पुरमिन्धोऽपराजितः ॥
 अतश्च अतमाहश्च धर्मा च धरुणो ध्रुवः । विधारणो आस-
 तथा देवदेवो महाबलः ॥ इन्द्रश्चाश्वदन्तश्च एते दश

मिताशिनः । अतिनः प्रसहन्त्य सभरस्य मन्त्रायशाः ॥ धाता
 दुर्गोधितीर्त्तमिस्त्वभियुक्तस्त्वपात् सङ्घः । धुतिर्धुरनाथोऽथ
 वासः कामो जयो विराट् ॥ इत्येकोनाश पञ्चाशन्मरुतः
 पूर्वमन्मवाः इति ॥ एवञ्च अनिलस्य जनपञ्चाशद्देवत्वेन
 सप्तभेदवत्त्वेन च गणदेवतात्वम् अयञ्चानिलाधिष्ठाता दिक्-
 पालभेदः तस्य च गन्धवतीनामिका पुरो मेरोः प्रद्वेवरुण-
 कुबेरपुरयोर्मध्येऽस्ति । तस्य पूर्वार्दिदिग्भेदेन वह्नभेदेन च
 शुभाशुभसूचकत्वमुक्तं “पूर्वः पूर्वसुदृवीचिशिखरप्रस्काल-
 नाधूर्णितश्चन्द्रार्कांशुसटाभिघातकलितो वायुर्यदाकाशतः ।
 नैकान्तस्थितनीलमेघपटलां शारदासंघर्षितां वासन्तोत्कट-
 सस्यमण्डिततलां विद्यात्तदा भेदिनीम् ॥ यदाग्नेयो वायु-
 र्मलयिशिखरास्कालनपटुः स्रवत्यस्त्रिन्योगे भगवति पतङ्गे
 प्रवसति । तदा नित्योद्दीप्ता ज्वलनशिखरालिङ्गिततला
 खगातोऽशोक्कासैर्वसति वसुधा भस्मनिकरम् ॥ तालीपत्र-
 लतापितानतरुभिः शाखास्तृणाज्जर्तयन् योगेऽस्मिन् स्रवति
 ध्वनन् सुपरुषो वायुर्यदा दक्षिणः । सर्वोद्योगसमुद्भूताश्च
 गजवत्तालाङ्गुलैर्घटिताः कोनाशा इव सन्द्धारिकाणि का-
 न्मुञ्चन्ति मेघास्तदा ॥ स्रज्जालौलवलीलवङ्गनिचयान्
 व्याघूर्णयन् सागरे भानोरक्तमये स्रवत्यविरतो वायुर्यदा
 नैर्ऋतः । लुत्तुणाभटतमानुपास्थिक्कलप्रसारभारच्छदा
 सत्ता प्रेतधूरिवोयचपला भूमिस्तदा लक्ष्यते ॥ यदा
 रेणूत्पातैः प्रविकटसटाटोपचपलः प्रघातः पञ्चार्धे दिन-
 करकरापातसमये । तदा सख्योपेता प्रवरन्धरावङ्गसमरा
 धरा स्थाने स्थानेष्वविरतवसामांसरुधिरा ॥ आषाढीपर्व-
 काले यदि किरणपतेरस्तकालोपपत्तौ वायव्यो दृङ्मगः
 श्रवति घनरिपुः पद्मगादानुकारी । जानीयाद्वारिधारा-
 प्रमुदितमुदितं सुक्लमण्डूककण्ठां सख्योद्भासैकचिह्नं सुख-
 वञ्जलतया भाग्यसेनाभिबोवीम् । मेरुप्रस्तमरीचिमण्डलतले
 श्रीप्रावसाने रवौ वायामोदिकदम्बगन्धसुरभिर्वायुर्यदा
 चोत्तरः । विद्युद्गान्धिसमस्तकान्तिकलनामत्तास्तदा तोयदा
 उन्मत्ता इव नष्टचन्द्रकिरणां गां पूरयन्त्यम्बुभिः ॥
 ऐशानो यदि शीतलोऽभरगणैः संसेव्यमानो भवेत् पुञ्जा-
 गापुरुषारिजातसुरभिर्वायुः प्रचण्डध्वनिः । आपूर्णो-
 दक्योवना वसुधमती सम्पन्नसस्याकुला धर्मिष्ठाः प्रणतारयो
 न्दपतयो रजन्ति वर्णास्तदा” इति दृष्टव्यसंहितायाम् ॥
 अथ बेद्योक्ता दिग्गववायुगुणाः । “माग्वतो मधुरः क्षारो
 वज्रिमान्द्यकरो गुरुः । वेरस्य गौरयोष्णानि करोत्यप्सोप-
 धीषु च ॥ भग्नेत्पिष्टवताद्येषु रागशययुदाहृतम् । सन्नि-

पातञ्जलश्चासत्त्वगोपाशीविपक्रमोन् ॥ कोपयेदामवातञ्च
धनसंघातकारणम् ॥ दाक्षिण्यो भारतोबल्यश्चक्षुष्यः शस्य-
घातकः । मधुरश्चाह्लादीहो च कषायानुरसो लघुः ॥ रक्त-
पित्तप्रशमनो न च भारतकोपनः । गण्डपूदादिकीटानां
जनकः प्राणकारकः ॥ पाश्चिमोऽग्निवपुर्वर्णबलारोग्यविव-
र्द्धनः । कषायः शोषणः स्वर्यो रोचनो विशदो लघुः ॥
अपां लघुत्ववैशद्यशैत्यवैमल्यकारकः । सर्वद्रव्येष्वभिव्यक्त-
प्रभावसर्वार्थकत्वं ॥ व्रणसंरोपणस्त्वच्यो दाहशोथहृषा-
पहः ॥ ओत्तरो भारतः स्निग्धो रुद्धर्धधुर एव च ।
कषायानुरसः शीतः सर्वदोषप्रकोप(णः)नः ॥ जीवन्त
विपात्तानां हितोदाहृतपापहः । शीताधिकः समीहारः
स विद्युत्स्तनयिन्नुमान् ॥ विष्वग्वायुरनायुष्यः प्राणिनां
नैकदोषकृत् । सर्वर्तुनिन्दको हन्ता लघ्वोत्पातपुरःसरः”
इति ॥ तानादिव्यजनवायुगुणाः । सूक्ष्मादाहृतपापेद-
न्यमग्नौ व्यजनानिलः । तालहन्तमयो वातस्तिदोषप्रमनो
लघुः । वंशव्यजनजो वातो रुक्षोऽणो वातपित्तदः ।
बालव्यजनमौजस्यं सत्त्विकादीन् व्यपोहति ॥ सायूरा
शस्त्रज्ञा वैवा वाता दोषत्वयापह्ना” इति ।

सूक्ष्मस्तु वायुः शरीरस्यः प्राणादिभेदेन दशविधः दश-
विधकार्यं करणात् । यद्योक्तम् वैद्यके

“प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानौ च वायवः ।
नागः कूर्मश्च ऊकरो देवदत्तो धनञ्जयः ॥ प्राणस्तु
प्रथमो वायुर्नराणामधिपः प्रभुः । नित्यभावापयेत्
सर्वान् प्राणिनामुरसि स्थितः ॥ निःश्वासीच्छासकश्चैव
प्राणो जीवं समाश्रितः । प्रसारकुञ्चनो वायुः प्रकाशो
धारणस्तथा ॥ प्राणस्त्वेवंविधं कुर्यात् प्राणिनां प्राण-
धारकः । प्राणं कुरुते यस्मात् तस्मात् प्राणः प्रको-
र्तितः । प्राणो हि भगवान् ईशः प्राणो विष्णुः पिता-
महः । प्राणेन धार्यते लोकः सर्वं प्राणमयं जगत् ॥
इन्द्रियाणि प्रवर्तन्ते यावत् प्राणानिलो हृदि । नष्टे न
व्यस्यते सर्वं तस्मात् प्राणान्तु रक्षयेत् ॥ रज्ज्वत्प्रथो वधा
व्येनो गतोऽप्याकष्यते पुनः । गुणवद्भूतथा जीवः प्राणा-
पानेन लघ्यते ॥ अपानयन्तथाहारं समुजानां यतोऽ-
धमः । शुक्रमूलव्रजो वायुरपानस्तेन कीर्तितः ॥ पीतं
भक्षितमाघ्रातं रक्तं पित्तकफानिलान् । समं मयति
गात्रेषु समानो नाम भारतः ॥ समानोऽग्निमसोपस्यः
कोष्ठे च वाति सर्वतः । अन्नं गृह्णाति पचति विरेचयति
सञ्चति ॥ अन्त्यत्यधरं वक्त्रं नेत्रगात्रप्रकोप(नः)णः ।

उद्देजयति मर्माणि उदानो नाम भारतः ॥ व्यानो-
विनामयत्यङ्गं व्यानो व्याधिप्रकोप(नः)णः । प्रीतिर्विना-
शकश्चायं वार्जिकोत्पादकस्त्रिधा इति ॥

प्राणादीनां स्थानानि । “शिरसो नासिकापान्तमुदान-
स्थानमुच्यते । नाभेः पादतलं यावदपानस्य प्रकीर्तितम् ॥
शरीरव्यापको व्यानः प्राणः सकलनायकः । उद्गारे नाग
इत्युक्तः कूर्मधोन्मोहने स्थितः ॥ ऊकरोः क्षुधिते चैव देवदत्तो
विजृम्भिते । धनञ्जयस्थितो भेदे गृह्णाति न सञ्चति ॥
भृतावाप्तिस्ततस्तस्याजायतेन्द्रियगोचरात् ॥ उत्साहो-
च्छासनिःश्वाश्चेष्टा धातुगतिः समा । समो मोक्षे
गतिमतं वायोः कर्माधिकारकम्” इति सुखबोधः ॥
प्राणादयश्च पञ्चसूक्ष्मभूतरजोगुणैः समस्तैश्च उत्पद्यन्ते
इति वेदान्तिमतम् सकलेन्द्रियाणां व्यापार एव प्राणो न
पदार्थान्तरमिति सांख्यमतं विवरणं प्राणशब्दे दृश्यम् ।

उदानादीनां कर्मविशेषा उक्ता यथा “उदानो नाम
यस्यैवमुपैति पवनोत्तमः । तेन भाषितगीतादिप्रवृत्ति-
कृपितस्तु सः ॥ ऊर्ध्वजलगतान् रोगान् विदधाति
विशेषतः ॥ यो वायुः प्राणनामासौ सुखं गच्छति
देहहृक् ॥ सोऽन्नं प्रवेशयत्यन्नः प्राणाश्चाप्यन्नमते ।
प्रायशः कुरुते दुष्टो ह्रिकाश्वासादिकान् गदान् ॥
व्यामपकाशयचरः समानो वज्रिसंगतः । सोऽन्नं पचति
तज्जांश्च विशेषान् विविनक्ति हि ॥ स दुष्टो वज्रि-
मान्धातिसारयुल्मान् करोति हि । पकाशयालयोऽपानः
काले कर्षति वाय्वयम् ॥ समीरणः शकन्त्यशुक्रगर्भासंवा-
न्यधः । क्रुद्धस्तु कुरुते रोगान् वीरान् वसिस्तुदाश्रयान् ॥
शुकदोषप्रमेहांश्च व्यानापानप्रकोपजान् । कृत्स्नदेहचरो
व्यानो रससंय्यूहो यतः ॥ स्वेदासृक्क्षलावणश्चापि पञ्चधा
चेष्टयत्यपि । गत्यपक्षपयोत्क्षेपनिमेषोन्मेषणादिकाः ॥
प्रायः सर्वाः क्रियास्तस्मिन् प्रतिबद्धाः शरीरिणाम् ।
प्रस्यन्दनं चोदहनं पूरणञ्च विरेचनम् ॥ धारणञ्चेति
पञ्चैताश्चेष्टाः प्रोक्ता नक्ष्वतः । क्रुद्धः स कुरुते रोगान्
प्रायशः सर्वदेहगान् ॥ शुगपत् कुपिता एते देहं
भिन्दुरसंशयम् इति च वैद्यके उक्तम् ।

तत्र देहस्यस्य वायोर्विकारहेतुलक्षणादिकसक्तं वैद्यके
“व्यायामादपतर्पणात् प्रपतनाङ्गान्तात् क्षयाक्कागरात्
वेगानाञ्च विधारणादतिशुचः शैत्यादतितासतः । रुक्षत्वा
रक्तप्रायतिक्लृक्कुक्षौरेभिः प्रकोपं प्रजेत् पावुरीरिधरागमे
परिणते चाक्षेऽपराह्णेऽपि च” ॥ विज्ञतवायुलक्षणम् ।

“आध्मानस्तम्भरौक्ष्यस्फुटनविमथनक्षोभकम्प्रतोदाः कण्ठ-
ध्वंसावसादौ अमकविलपनं अंसश्चलप्रभेदाः । पारुष्यं
कर्णनादौ विषमपरिणतिभ्यंसदृष्टिप्रमोहा विस्मन्दोद्बु-
नादिग्लपनमनशनं ताडनं पीडनञ्च ॥ नामोद्धामौ
विषादौ भ्रमपरिषदनं जृम्भणं रोमहर्षौ विक्षेपाक्षेपशोष-
यहणशुषिरता खेदनं वेष्टनञ्च । वर्णः श्वावोऽरुणो
वा तडपि च सहती स्वापविक्षेपसङ्गा विद्यात्
कर्माण्यमूनि प्रकुपितपवने स्यात् कपायो रसञ्च” ॥ किञ्च
“वदनविरसता स्याद्वर्चसः कर्कशत्वं भवति वपुषि कार्ष्ण्यं
रात्रिनिद्रानिद्रातिः । त्वचि च परुषता स्यात् स्याञ्च
वैषम्यमग्नेरिति पवनविकारे लक्षणं प्रोक्तमेतत्” ॥ तत्-
प्रथमनकारणम् यथा । “रूक्षः शीतो लघुः सूक्ष्मचलो-
ऽथ विशदः खरः । विपरीतगुणैर्द्रव्यैर्मांसतः संप्र-
शम्यति” ॥ “स्निग्धोष्णस्थिरवृष्यबल्यलवणस्वादश्चैतला-
तपस्त्रानाम्यञ्जनवस्त्रिमांसमदिरासंवाहनोन्मूर्धनैः । स्निग्ध-
स्वेदनिरूहणोपशमनः स्नेहोपनाहादिकं पानाहार-
विहारभेषजमिदं वातं प्रशान्तं नयेत्” ॥ ऋतुभेदेन
विहारादिना च तस्य प्रकोपप्रचयप्रशमाद्युक्तं यथा “शीघ्रे
सञ्चोयते वायुः प्राष्टकाले प्रकुप्यति । प्रायेणोपशमं
याति स्वयमेव समीरणः ॥ शरत्काले वसन्ते च पित्तं
प्रावृद्धतौ कफः । वयकोपशमान्दोषान् विहाराहार
सेवनैः ॥ समानैर्यान्यकालेषु विपरीतैर्विपर्ययः” इति ॥
नरपतिजयवर्ध्याङ्गमनिलचक्रन्तु चक्रशब्दे वक्ष्यते । अना-
हतचक्रस्यवायुमण्डलविवरणं . तन्मोक्तं तट्चक्रशब्दे
दृश्यम् । तद्देवताके स्वातिनक्षत्रे, अष्टवस्तुमध्ये पञ्चमे वसौ
च । “धरोध्रुवः सोमनामा तथापोऽग्निर्लो नलः ।
प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिता” इति विष्णुधर्मो.
पुरा० । विष्णौ, तस्य प्राणालना सर्वदेहधारणात् तथात्वम्
“अहः संवर्त्तको वज्रिरनिलो धरणीधर” इति विष्णु.
स० । शरीरस्थे धातुभेदे च । तस्य विवरणमुक्तप्रायम् ।
“पित्तं पङ्कुः कफः पङ्कुः पङ्कवो मलधातवः । वायुना
यत्र नीयन्ते तत्र वर्धन्ति मेघवत् ॥ वायुरायुर्वलं वायु-
र्वायुर्धाता शरीरिणाम् । वायुर्विचर्मिदं सर्वं प्रमुखायुः
प्रकीर्त्तितः ॥ वाह्यमण्डलचक्रेषु यथा राजा प्रशस्यते ।
तथा शरीरमध्येऽपि वायुरेकः परो विभुरिति” वैद्यकम् ॥
दोषधातुमलादीनां नेता शीघ्रः समीरणः ॥ रजोगुणमयः
रूक्षो रूक्षशीतो लघुश्चलः ॥ उत्साहोच्छ्वासनिःश्वासचेषा-
न्नेगप्रवर्त्तनैः । सत्यग्राह्या च धातुनामिन्द्रियाणाञ्च पाटवैः ॥

अनुगृह्णात्वविकृतो हृदयेन्द्रियचित्तधृक् । खरो मृदुर्योग-
वाही संयोगादुभयार्थकत् । दाहहृत्तेजसा युक्तः शीतकत्
सोमसंश्रयात् ॥ विभागकरणाद्वायुः प्रधानं दोषसंग्रहैः ।
पक्वाशयकटीसर्कथिओत्वास्थिसर्गनेन्द्रियम् ॥ स्थानं वातस्य
तत्रापि पक्वाधानं विशेषतः” इति ।

अनिलघ्नक पु० अनिलं वातरोगं हन्ति हन्-क ततः संज्ञायां
कन् । (वयङ्गा) इति ख्याते दृष्टे तत्फलस्य हि वात-
नाशकत्वम् ।

अनिलसख पु० अनिलस्य वायोः सखा टच् । वङ्गौ । अनिल
वङ्गादयोऽप्यत्र “मघा विशाखानिलवङ्घ्रति” ज्योति० ।

अनिलान्तक पु० अनिलो वातरोगस्तस्यान्तकः अन्तं
करोतीति अन्त+णच्-ण्वल् । (जीयापुति) इति
ख्याते दृष्टे ।

अनिलामय पु० अनिलकृत आमयः शाक० त० । वातरोगे ।

अनिवर्त्तिन् त्रि० न निवर्त्तते नि-वृत्-णिनि न-त० ।

कार्यान्तमगत्वा अनिहृत्ते । संधामेवनिवर्त्तिनामिति रामा०
न निवर्त्तते कुतश्चेत् अलुप्रशक्तिकत्वात् ईश्वरे, विष्णौ च पु०
संधामादनिवर्त्तितात्तथात्वम् “अनिवर्त्ती निवृत्तात्मेति”
विष्णुसहस्रनाम ।

अनिविशमान त्रि० न निविशमानः । निवेशनरूपस्थिति-
शून्ये सर्वदा गन्तरि, “पुनाना यत् सन्त्रानिविशमाना”
इति ऋ० ७, ४६, १, अनिविशमानाः सर्वदा गच्छन्त्य इति
भाष्यम् ।

अनिश त्रि० निशः तद्भेदकत्वेनोपचारात् चेष्टाविनाशः सा
नास्ति यस्य व० । अविरते, निरन्तरे, सदाभये वस्तुनि,
रात्रिवर्जिते च । “तदुभयोरनिशं हि विरोधिता कथ-
महो समता मम तापने” इत्युद्भटः ।

अनिशम् न निशेतेऽत्र नि+शी-वा० डङ् न-त० । सातत्ये
स्वरादेराकृतिगणत्वेन तस्य तत्र पाठ इति प्रौ० म० ।

अनिशश्च त्रि० निर+शन्-ङ-क्त न-त० । अनिन्दिते “न
वोऽतीहयामानिःशस्ता” इति ऋ० ४, ३४, ११, “अनियस्ता
अनिन्दिता” इति भा० ।

अनिष्ट त्रि० इष्ट-क्त विरोधे न-त० । इष्टस्य सुखादे-
र्विरोधिनि प्रतिबुल्लवेदनीये दुःखे, तत्साधने-पामे,
विषादौ, अपकारे च । “इष्टनाशादिनिष्टाप्तेः कर्-
णास्थो रसोभवेदिति सा० द० । “ध्यायत्यनिष्टं तत्सर्वं
पाणिप्राहस्य चेतसेति” “एवं यदाप्यनिष्टेषु वर्त्तते” इति
अनिष्टं वा प्यानिष्टेषु तं भर्त्ता न विचालयेदिति” मत-

न भवति असम्भवं । ईश्वरसम्बन्धिभिर्ज्ञे “ध्यानेनानो-
श्वरान् गुणानिति” मनुः । नियन्तृशून्ये, स्वामिशून्ये च ।
अनीह ति० ईह-भावे अङ् न० व० । स्पृहामून्ये, निश्चेष्टे च ।
अनु अव्य० अन-उ । “अनु वेदाध्ययनानुष्ठानसामीप्यपश्चा-
द्भावात्तुल्यत्वस्याभिसृक्सविसर्गलक्षणेष्विति” गणरत्नोक्तेषु
अर्थेषु तत्र वेदे अनुवाक इति । अध्ययने अन्वधीते,
अनुष्ठाने, अनुतिष्ठति, सामीप्ये अनुमेघं वर्षति, पश्चाद्भावे
तदनु, अनुबन्धने, अनुशेते अनुशयः, साम्ये, अनुकरोति,
आभिसृग्ये अनुभातरं वत्सोधावति, ह्रीने अनु हरिं सुराः
विसर्गे (प्रष्टस्त्रप्रतिबन्धे) अनुजानोते, लक्षण्ये अनु वन-
मशनिर्गतः” । “अनुलक्षणे” इति “हृतीयार्थे” इति
(सहार्थे) “ह्रीने” इति, लक्षण्येभ्यस्तत्त्वाख्यानभाग
वीक्षासु प्रतिपर्यन्तव इति, च (पा०) उक्तेषु अर्थेषु, तत्र
लक्षणे, जपमनुप्रावर्षत् । “हेतुभूतजपोपलक्षितम् वर्षणम्”
सि०कौ० सहार्थे, नदीमनु अवसिता सेना, “नद्या सह
संवद्वा सेना” सि०कौ० ह्रीने, हरिमनु सुराः हरेर्ह्रीना
इत्यर्थः, लक्षणे एक्षमनु विद्योतते विद्युत्, तत्र च एक्षप्रका-
शेन विद्युद्विद्योतदेशज्ञापनात् एक्षो लक्षणांमिति प्रौ०मनी० ।
(इत्यभूतः) कञ्चित् प्रकारं प्राप्तः आख्यायते अनेन, इत्य-
भूताख्यानं प्रकारविशेषनिरूपकं तस्मिन्नर्थे, यथा भक्तो हरि-
मनु, हरेरित्यभूतः, भक्तिविशेषयुक्त इत्यर्थः । भागे भागो-
ऽस्मास्त अर्शआद्यच् भागस्वामिनि, हरिमनु लक्ष्मीः,
हरिस्वामिकभागवतीत्यर्थः । वीक्षायां, विषयभूतायां,
वृत्तं एक्षमनु सिञ्चति, यावद्दृक्व्यापकः सेकः । इयांस्तु
भेदः अन्यत्वानुशब्दः तत्तदर्थस्य द्योतकः अत्र तु द्विवचनेनैव
व्याप्तिबोधनात् अनोस्तद्विषयत्वमात्मम् । पाणिन्युक्तेष्वेधे-
वार्थेष्वस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा तेन तद्योगे द्वितीया एवं
कर्मप्रवचनीयसंज्ञया मत्पुपसर्गसंज्ञयोर्बाधनात् न पत्वादि
न वा अनुव्यचलदित्यादौ गतिर्गतावित्यादिना निघातः ।
“अनुयत् समया इति” “यस्य चायाम इति च” (पा०)
उक्ते सामीप्ये, अनुवनमशनिर्गत इति वनसमीपं गत इत्यर्थः
आयामे, अनुगङ्गं वाराणसी, गङ्गादैर्यसदृशदैर्घ्योपलक्षिता
वाराणसीत्यर्थः नित्यसमासः योग्यत्वे च । अनु रूपम् ।
“रूपदियोग्यमिति” सि०कौ०, अनुक्रमम् । क्रमानतिक्रमे
अत्रापि नित्यसमासः एतेषामुदारहरणानि शास्त्रान्तरेषु
दृष्ट्यानि दिग्मात्रमुदाह्रियते । तत्र पश्चादर्थे “तदनु
ननु कयसौ ब्रूहि यातोऽध्वर्युश्चेति” लीला० । “तदनु
ज्वलनं सदर्पितमिति” कुमा० असौ “कुमारसमजोऽनु-

जातः इति रघुः । “रत्या च सायङ्कमनुप्रयातः” इति कुमा० अनुष्ठाने, “शैलाधिपतं स्वयमन्वतिष्ठदिति” कुमा० सादृश्ये, “अनुगर्जितसन्दिग्धा” इति कुमा० । अनुगर्जितं गर्जनसदृशं प्रतिरूपगर्जितमित्यर्थः । अनुगताद्यर्थे नित्यसमासः । तथैव सोऽभूदन्वर्थो “राजा प्रकृतिरञ्जनादिति” रघुः । तत्र अन्वर्थः अनुगतोऽर्थो यस्येति प्रा० ब० वा अनित्यसमास उत्तरपदलोपो वा इति तत्र अनुगतार्थोपीति भेदः । एवमेव अनूप इत्यादावपि । उपासने च “अन्वासितमरुन्वत्येति” रघुः “पश्चादुपवेशनपूर्वकसेवायां धातोर्लेतृणायासुनुद्योतकः । एवम् एतद्योगे वसतेः आधारस्य कर्मता अनुवसति यामं देवदत्तः “मधुरामनूष्येति” सु० बो० क्रियासमभिव्याहृतस्यानुगङ्गस्य तत्तत्क्रियासदृशतत्तत्क्रियायां लक्षणाद्योतकत्वं तत्र आद्यक्रियाश्रयस्य कर्मत्वम् यथा मातरमनुरोदितोत्यादौ मातुरोदनसदृशरोदनस्य बोधनेन प्रथमरोदनाश्रयस्य मातुः कर्मत्वमेवमन्यत्र । कर्मणि तिङाद्युक्ते तु प्रथमा ।

अनुक वि० अनुकामयते अनु+काम+तृथर्थे कन् । कामुके “अनुकामिकाभीकाः कमयितेति” पा० “वाचमनुकामात्मनोऽकुर्वतेति” कौ० ब्रा० ।

अनुकम् अव्य० अनुकामयते अनु+कम्+क्विप् । वितर्के । चादेरादिकतिगणत्वात् अस्य चादिगणे पाठः इति प्रौ० मनो० ।

अनुकम्पक वि० अनुकम्पते दयते अनु+कम्प+खुल् । दयाकारके । “सर्वभूतानुकम्पक” इति मनुः ।

अनुकम्पन वि० अनु+कम्प+युच् । दयाशीले । “सर्वभूतानुकम्पन” इति रामा० । भावे ल्युट् । दयायां न० ।

अनुकम्पा स्त्री अनु+कम्प+अङ् । दयायाम्, दयया हि दुःखहेतुकान्यकम्पं दृष्ट्वा तत्सदृशकम्पकरणात् दयायास्तथात्वम् अत्रैवानुकम्पधातोरनुरोदनवत् सकर्मकत्वम् । दया च परदुःखप्रहरणेच्छा अनुपूर्वककम्पतेस्तदर्थपरत्वमित्येके धात्वर्थगृहीतकर्मकत्वेन तत्राकर्मकत्वमिति भेदः । “तेषामेवानुकम्पार्थं प्रदेयं प्रीतिपूर्वकमिति” स्मृतिः । “भूतानुकम्पा तव चेदियं गौरिति” रघुः । किञ्चिञ्चलने च ।

अनुकम्प्य वि० अनुकम्पमर्हति अनुकम्प+यत् । तरास्त्रिं वगवति । अनुकम्प्यते अर्हार्थे यत् । दयाहं वि० ।

“दुहितरमनुकम्प्यामशिरादाय दोष्यामिति” कुमा० ।

अनुकरण न० सादृश्ये अनु+क+ल्युट् । सदृशक्रियादिकरणे । तच्च गुणक्रियावयवादिभिः सदृशीकरणम् । अनुक्रियतेऽनेनेति करणे ल्युट् । सदृशीकरणसाधने । यथा पटत्वा-

प्रभृतिशब्दाः अव्यक्तशब्दानुकरणानि । “अव्यक्तस्यानुकरणस्यात इतौ” इति पा० ।

अनुकर्ष(ण) पुं० अनुकृष्यते स्वसंबन्धेन चक्रेण अनु+कृष+घञ् । रथाधःस्थिते चक्रोपरि बद्धे काष्ठे । कर्त्तरि ल्यु । नान्तोऽप्युक्तार्थे । भावे ल्युट् । पूर्ववाक्योपाकृपदादेस्तत्तरत्वाच्चयार्थमाकर्षणे, आकर्षणभावे च न० ।

अनुकल्प पु० कल्पयते विधीयते इति कृप+णिच्+अच् कल्पो विहितः ह्रीनः कल्पो मुख्यकल्पादधमः प्रा० स० । गौणकल्पे प्रतिनिधौ । “एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः । अनुकल्पस्त्वयं देयः” इति । “प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते” इति च मनुः “समर्थः प्रथमे कल्पे योऽनुकल्पे प्रवर्त्तते” इति स्मृतिः । “भाय्याः कार्याः सजातीयः सर्वेषां श्रेयस्यः स्वरितिसुख्यः कल्पस्ततोऽनुकल्पस्तु चतस्रोवाङ्मणस्येत्यादि” पैठीनसि स्मृतिः । अनुकल्पस्य मुख्यद्रव्यस्याभावे सुसदृशद्रव्यान्तरादि प्रतिनिधिरूपम् । यथा “दवाद्यभावे गोधूमाः मध्वाद्यभावे गुडादयः । एवं उपवासासामर्थ्ये नक्तं “हविष्याद्यादि स्मृतिपूर्वकं वेदितव्यम् । अनुगतं कल्पं वेदाङ्गभेदम् अत्या० स० । कल्पाङ्गते ग्रन्थे अनुकल्पप्रतिपादकपन्थे च तद्वेत्तिर उक्त्यादि० ठक्॥ आनुकल्पिकः अनुकल्पग्रन्थवेत्तिरिति वि० ।

अनुकाम पु० अनुरूपः कामः प्रा० स० । योग्याभिलाषे । सदृशं कामस्य सादृश्यार्थे काममनतिक्रम्य याधार्ये वा अव्ययी० । कामसादृश्ये यथाकामे च अव्य० । अनुकामं तर्पयेयामिति ऋ० १, १७, २, “अनुकामं परा दा इति” ऋ० ८, ८८, ८, “अनुकामं यथाकाममिति” भा० । अनुकामयते अनु+काम+अच् । अतिकामुके वि० ।

अनुकामीन वि० कामस्य अभिलाषस्य सदृशमनुकामं सादृश्येऽव्ययी० ततः गच्छतीत्यर्थे ख । दयेष्टगमनशीले । “अनुकामीनतां त्यजेति” भट्टिः । [विवरणमनुकरणशब्दे दृश्यम्]

अनुकार पु० अनु+क+घञ् । गुणक्रियादिभिः सदृशीकरणे ।

अनुकारिन् वि० अनुकरोति अनु+क+णिनि स्त्रियां ङीप् । गुणक्रियादिभिः सदृशीकारके । “अनुकारिणि पूर्वेषां शुक्लरूपमिदं तव” इति रामा० ।

अनुकार्य्य अनुक्रियतेऽसौ अनु+क+कर्मणि अर्हार्थे वा सट् । अनुकरणीये सदृशीकरणार्हे पश्चात्करणीये च । “यः पश्चात् पूर्वकार्याणि कुर्यादैश्वर्य्यमोहितः पूर्वं चैवानुकार्याणीति” रामा० ।

अनुकालं अव्य० कालस्य योग्यस्य याधार्ये अव्ययी० । काल-

योग्यत्वे । “भोजनाच्छादनं दद्यादनुकालं विशेषतः” इति ।
अनुकीर्तन न० अनु+कृत-णिच्-ल्युट् क्रीत्तदिशः । कथने
 “साङ्गं भवति तत् सर्वं हरेर्नामानुकीर्तनादिति” इति ।
अनुकूल लि० कूलमावरणं स्नेहेनानुबन्ध इति यावत् अनु-
 गतस्तम् अत्या०स० । सहचरे, सहाये, स्वपक्षपातिनि,
 “मारोणामनुकूलमाचरसि चेज्जानासीति” का० प्र० ।
 “अनुकूलयतीन्द्रोऽपि स्वर्गदुःखविभूषणैरिति” कुमा०
 अनुकूलयति अनुकूलं करोतीति नामधातुः । दन्तीष्टो
 स्तो राजनि० । अलङ्कारशास्त्रप्रसिद्धे “अनुकूल एक-
 रति” रित्युक्ते नायकभेदे “एकस्यामेव नायिकायामास-
 क्तोऽनुकूलनायक” इति तदर्थः यथा “अस्माकं सखि !
 वाससी न हविरे, यैवेयकं नोज्ज्वलं, नो वक्रा
 गतिरुद्भूतं, न हसितं, नैवास्ति कश्चिन्मदः । किन्त्व-
 न्येऽपि जना वदन्ति सुभगोऽप्यस्याः प्रियो न्यान्यतो दृष्टिं
 निक्षिपतीति विश्वमियता मन्यामहे दुःस्थितम्” इति ॥
 “अनुकूलं प्रातिक्लृप्समानुकूलानुबन्धं चेत्” इति (सां०
 द०) इत्युक्तेऽर्थालङ्कारभेदे न० । यथा “कुपितासि यदा
 तन्वि ! निधाय करजलतम् । वधान भुजपाशाभ्यां कण्ठ-
 मस्य दृढं तदा ॥” “सर्वेषामात्मत्वेनानुकूले परमेश्वरे
 पु० “अनुकूलः शतावर्त्तइति” विष्णुस० । सर्वेषामात्मत्वादन-
 कूलः न हि स्वस्मिन् प्रतिकूलं स्वयमाचरतीति भा० ।
अनुकृति स्त्री अनु+कृ-क्तिन् । “अनुकरणे । ओमित्येतद-
 नुकृतिर्हेतुः वा” इति श्रुतिः ।
अनुकृष्ट अनु+कृष्ट-कर्मणि क्त । कृताकर्षणे, अनुवर्त्तिते च ।
अनुक्त लि० न उक्तः । अनभिहिते अकथिते उक्तिश्च प्रायेण
 तिङ्कृतकृतसमासैः “तत्र तिङ्ग ह्रिः सेव्यते, कृता चैवेण
 गतः, तद्धितेन, शतेन क्रीतः यत् । शल्यः, समासेन,
 आरूढो वानरोयमिति वाक्ये आरूढवानरो वृक्षः सर्वत्र
 कर्मण उक्तत्वात् प्रातिपादिकार्थे प्रथमा । तैरुक्तभिन्ने तु
 यामं गच्छति, यामं गत, वेदेऽधीती, इत्यादौ “अनभि-
 हिते” इति द्वितीयाद्येव एवमन्यकारकेऽप्युदाहार्यम्
 “अनुक्तसंज्ञयश्चकार” इति रघु० अनियोजिते च “असा-
 वस्तोऽपि सहाय एव इति” कुमा० ।
अनुकथ लि० नास्ति उक्तं श्रोतं यस्य । श्रोतशून्ये “किं
 यामनिन्द्राः कणवन्ननुकथा” इति ऋ० ५, २, १, “अनुकथाः
 अस्तुतय” इति भा० ।
अनुक्रम लि० अनुगतः क्रमम् अत्या०स० । अनुगतक्रमे
 क्रमानुसङ्गिते, अनुक्रमश्च यस्मिन्तरं यस्य पाठः करणं

वा उचितं तदनतिक्रमेण तस्यानुष्ठानरूपा परपाटी ।
 “प्रचक्रमे वक्तुमनुक्रमज्ञा” इति रघुः । क्रमश्च स्थानं
 तत्स्वरूपादि क्रमशब्दे वक्ष्यते । क्रममनतिक्रम्य यथार्थे
 अव्ययी० । क्रमानतिक्रमे अव्य० ।

अनुक्रमणिका स्त्री अनुक्रम्यते यथोत्तरं परिपाद्या वार-
 भ्यतेऽनया अनु+क्रम-करणे ल्युट् स्त्रीत्वात् स्त्रीपुंस्त्रायं
 कनि ह्रस्वः । अनुक्रमज्ञापके, यन्वाद्यंभेदे उक्तस्य
 वक्तव्यस्य वार्थसङ्गस्य अन्यशेषे, क्वचिदादौ वा संधा-
 हके पुराणादेरंशविशेषे । स्वार्थे कामावेऽनुक्रमणोत्पत्तिः,
 तत्रैव । तत्र आदौ यथा “भारतस्येतिहासस्य श्रूयतां
 पूर्वसंयहः पूर्वानुक्रमणी पूर्व्वं द्वितीयः पूर्व्वसंयह” भार०
 आदि० । अन्ते यथा “अनुक्रमणिकाध्यायं तथा साहा-
 त्म्यसूक्तमिति” काशीख० । एवमन्यत्र दृश्यम् ।

अनुक्री पु० अनुक्रियते अनु-कृ-उणा० ना० ई कश्च ।
 साद्यस्त्रकृतभेदे, “पट् साद्यस्त्रा इत्युपक्रम्य “हीनस्त्रानुक्रीः”
 इति कात्या० २२, २, १८, उक्तम् “अनुक्रीर्नाम साद्यस्त्रः
 कृतः स हीनस्य भवतीति” तद्व्याख्या ।

अनुक्रोश पु० अनुक्रोशयनेन अनु+क्रुश-आह्वाने रोदने च
 घञ् । दयायाम् । परदुःख प्रहरणेच्छारूपदयया हि पर-
 क्रोशं दृष्ट्वा तदनु रोदनं क्रियते इति तस्यास्तथात्वम् ।
 अनुगतः क्रोशं गतिस० । प्राप्नोति शब्धके लि० ।

अनुक्षण न० बोधायाम् अव्ययी० । प्रतिक्षणे अनवरते,
 अनुगतं क्षणम् अत्या०स० । अजस्रवृत्तौ लि० ।

अनुग लि० अनुगच्छति अनु+गम-ड । पञ्चाङ्गामिनि, “गोत्र-
 रिक्तानुगः पिण्डः व्यपैति ददतः स्वधेति” छिद्रं निवा-
 रयेत् सर्वं श्वश्रूकरसुखानुगमिति” “प्रमदाह्युत्पथं नेतुं
 कामक्रोधवशानुगमिति” च मनुः । सहचरे, आनुलोम्यं
 गते, सेवके च । “तद्भूतनाथानुग ! नार्हसि त्वमिति” रघुः ।

अनुगङ्ग अव्य० गङ्गायाम् विभक्त्यर्थे अव्ययी० । नङ्गयामि-
 त्थर्थे । परिसुखा० अत्र । आनुगङ्गम् अनुगङ्गम्भवे लि० ।
अनुगत लि० अनु+गम-क्त । पञ्चाङ्गते, सहगते, आनुलोम्यं
 गते, सामान्यधर्मप्रवृत्तेन संगृहीतेऽस्मिन्ने विधेये, अधीने
 च । “आगच्छदाल काकुत्स्थः स्वर्गाय सप्तपस्थितः विमा-
 नवरकोटीभिर्देवैरनुगतस्तदेति” रामा० ।

अनुगति स्त्री अनु+गम-क्तिन् । अनुगमने, पञ्चाङ्गतौ, “वक्ष्य
 चतुरङ्गस्य नायकानुगतिर्नैव” इति “गतानुगतिकन्यायः” ।

अनुगम पु० अनु+गम-घञ् वृद्धाभावः । पञ्चाङ्गमने, “दृष्टे-
 र्धातोर्ध्यानुगमादिति” शा० भा० । सहायोभवेन, सामा-

अधर्मेण सर्वेषां विशेषरूपाणां संप्रहे च । “सम्बन्धस्या-
ननुगमो न दोषायेति” दाय० श्रीकृष्णः । आनुलोम्य-
करणे, “कलौ त्वनुगमान्विते” इति स्मृतिः ।

अनुगमन न० अनु+गम-भावे ल्युट् । पश्चाद्गमने । “शवानु-
गमनाशौचं स्नानमात्रेण शुध्यतीति” स्मृतिः भर्तृशरीरा-
नुगमनमहं करिष्यामीति शु० त० रघु० ।

अनुगव न० गोःसङ्घ आश्रयः “यस्य चाश्रयः” इति समासे
नि० अच् । गवाश्रयमनुगवामयुक्ते शकटादौ ।

अनुगवीन त्रि० गोः पश्चात् पर्याप्तं वा गच्छति अनुगु-ख ।
गोः पश्चाद्गामिनि गोपाले । “अनुग्वलंगामीति” (पा०)
उक्तेः पर्याप्तगन्तरि च ।

अनुगादिन् त्रि० अनुगदति अनु+गद-णिनि । अनुवादके
स्त्रियां ङीप् । अनुगादौ च स्वार्थे, “अनुगादिनवक् च”
पा० उक्तेः अनुगादिकः तदर्थे ।

अनुगामिन् त्रि० अनुगच्छति अनु+गम-णिनि । पश्चाद्गन्तरि,
सहचरे च । स्त्रियां ङीप् । “दृष्ट्वा स्त्रियमिवायानीं
ब्राह्मणीमनुगामिनीमिति” रामा० ।

अनुगुण त्रि० अनुकूलो गुणो यस्य । अनुकूले, अनुगते, अनु
रूपे च । “अद्वैतं सुखदुःखयोरनुगुणं सर्वस्वव्याप्तं
यदिति” उत्तरच० । अनुरूपः गुण उपकरणम् । योग्योप-
करणे “रसानुगुणतामेतीति” सा० द० । सङ्घगुणयुक्ते त्रि० ।
“कान्तारताप्रसारिणो वंशकानुगुणौ सताविति” सुश्रुतम् ।
अनुगतः गुणं तन्मोहत्वं वा गुणानुरक्ते त्रि० तन्मोहयुक्त-
वीणायां स्त्री ‘उत्कृष्टतस्य हृदयानुगुणा वयस्येति’
अनुगुणा वीणाति तदर्थः । गुणे विभक्त्यर्थे, गुणमनतिक्रम्य
वा अव्ययी० । गुणे इत्यर्थे, गुणानतिक्रमे च । तद्गो-
धकपञ्चमधीते वसन्तादि० ठक् । आनुगुणिकस्तदध्ये-
तरि, तद्देशारि च त्रि० ।

अनुगुप्ता त्रि० अनु+गुप्-क्त । आच्छादिते । “अनुगुप्ता अप
आच्छादयेति” गोभिलः “अनुगुप्ता आच्छादिता” इति रघु० ।

अनुगृहीत त्रि० अनुग्रह-क्त । कृतानुग्रहे ।

अनुय त्रि० न उपः । शान्त्यभावे असमर्थे, अनुज्ञे च ।

“भगवन्ममो अधयाति रत्नमिति” ऋ० ७, २८, ६, “अनुयः
असमर्थे” इति भा० “अनुयासव एतद्गन् ऋ० ८, १, १४,
अनुया अनुगृणां इति (भा०) उक्तेः अनुगृण्ये च ।

अनुग्रह पु० अनु+ग्रह-अप् । अभीष्टसम्पादनेच्छारूपे प्रसादे,
आनुकूल्ये, अनिष्टनिवारणपूर्वकोपसाधनेच्छारूपायामभ्यु-
पगमौ, “विद्योक्तानिःस्वासानामनुत्सापृज्जकं हि यत् ।

पूरणं दानमानाभ्यामनुग्रह उदाहृत” इत्युक्तलक्षणे दरि-
द्रादिपौषणे च । “निपहानुग्रहे गतः प्रभुरित्थमिधी-
यते” इति तन्त्रम् । “अनुग्रहं संस्मरणप्रदमिति”
कुमा० । “पादार्पणानुग्रहपूतप्रवृत्ति” रघुः । यज्ञो
यज्ञं स्वर्यादिग्रहो वा अनुगतस्तम् गति स० । यज्ञानुगते
स्वर्यादिग्रहानुगे च त्रि० ।

अनुग्राह्य त्रि० अनु+ग्रह-णत् । अनुग्रहाहं “यदि तेऽह-
मनुग्राह्यो यदि स्मरसि मे गुणानिति” “सर्वधानुग्रहाहो
देवतानामसंशय” इति च रामा० ।

अनुचर त्रि० अनुचरति अनु+चर-ट स्त्रियां ङीप् अच् वा
स्त्रियां टाप् । सहचरे, पश्चाद्गामिनि, दासादौ, “व्रताव
तेनानुचरेण धेनोरिति” “अन्येदुरात्मानुचरस्य भावमिति
च” रघुः । अनुगतश्चरं दूतं गतिस० । दूतानुगे त्रि० ।
सेवके च, “गन्धर्वा गुह्यकायज्ञा विबुधानुचराश्च ये” इति
मनुः “चत्वारि च शतान्यनुचरणांमिति” कौ० ब्रा०
‘अध्वरसो महेन्द्रानुचरा दयेति’ “सौमित्रिणीतानुचर-
स्येति” भट्टिः । ‘पालागर्ही सातुचर्यः शतेन शतेन’ इति
कात्या० २०, १, १२, एतद्ग्राह्यायां वक्तव्यः अनुचरीशब्द-
प्रयोगस्तत्र द्रष्टव्यः पालागर्ही दासपुत्री ।

अनुचारक त्रि० अनुचरति अनु+चर-खलु । अनुगन्तरि,
सेवके च । तस्य धर्म्यम् अण् । आनुचारिकम् सेवकधर्म्यं
कार्यं त्रि० ।

अनुचित त्रि० न-उचितः । अपरिचिते, अयुक्ते च ।

अनुचिन्तन न० अनु+चिन्ति-ल्युट् । अनुकरणे सततचिन्ता-
याम् “द्वादशे सत्यभावे च धैर्योत्तमानुचिन्तनमिति ज्योति० ।

अनुचिन्ता स्त्री अनु+चिन्ति-अ । सततचिन्तायाम् ।

अनुच्च त्रि० न उच्चः विरोधे न० त० । उच्चताविरोधि-
निमित्तवति । ‘ज्योतिषोक्ते महाणां नीचस्थाने च । तानि
स्थानानि उच्चशब्दे वक्ष्यन्ते ।

अनुच्छिष्ट त्रि० उद्+शिष-क्त न० त० । उच्छिष्टभक्षे
आहार्यद्रव्यस्य भुक्तावशिष्टच्छिष्टं शक्तिश्चे ।

अनुज त्रि० अनु पश्चात् जायते अनु+जन-ङ । पश्चाज्जाते
सहोदरे आतरि । तादृश्यां भगिन्यां स्त्री । एका-
धिकं हरेज्जोषः सुतोऽर्ध्वं ततोऽनुज” इति मनुः ।

“चचार सातुजः शान्त” इति रघुः “परिवेस्ता-
नुजेऽनूदे” इति मनुः ।

अनुजन्मन् पु० अनु जन्म यस्य । सहोदरे कनिष्ठभातरि ।

“जननाथ ! तवानुजन्मनामिति” भारविः ।

अनुजातं लि० अनु+जन-क्त । पश्चाज्जातभावे, “दन्तजाते-
तुजाते च कतचूडे च संस्थिते” इति मनुः । अनुजाते
दन्तजन्मानन्तरं संस्थित इति” कुल्लूः “आतस्तद्वानुजाताऽहं
भुङ्क्व भक्तमिदं शुभम्” इति स्मृतिः । “असौ कुमार-
क्षमजोनुजात” इति रघुः । अनन्तरजातत्वात् उत्तस्य
तथात्मम् ।

अनुजावरं लि० अनुजादप्यवरः । अत्यन्तनिकटं । “एता-
मेवमनुजावराय कुर्यादिति” ता० ब्रा० । अनु पश्चाज्जायते
इत्यनुजः कनीयान् सङ्घि निकटः तस्मादप्यवरो निकट
इति भा० वेदे न कर्मभावः लोके तु अनुजावरश्चै ।

अनुजीविन् लि० अनुजीवितुमाश्रयितुं शीलमस्य अनु+जीव-
णिनि । सेवके, आश्रिते च । [णीये सेव्ये ।

अनुजीव्यं लि० अनुजीव्यतेऽसौ अनु+जीव-ग्यत् । आश्र-
अनुज्ञा स्त्री अनु+ज्ञा-अङ् । स्वयंप्रवृत्तस्यान्यस्य प्रवृत्त्य-
विधातकरणेन प्रवर्त्तनारूपायामनुसक्तैः । “गुरोरनुज्ञामधि-
गम्य मातः” ! इति रघुः । “तद्वा एतदनुज्ञाचरं यद्वि-
किञ्चनानुजानात्योमित्येव तदाहेति” स्मृतिः ।

अनुज्ञातं लि० अनु+ज्ञा-क्त । कृतानुज्ञे यस्मै करणायानुज्ञा
कृता तस्मिन् जने ।

अनुज्येष्ठं लि० अनुगतो ज्येष्ठम् प्रा० स० । ज्येष्ठानुगते ।
ज्येष्ठमनतिक्रम्य याधार्ये अव्ययी० । ज्येष्ठानुरूपे ज्येष्ठानति-
क्रमे च अव्य० । [राथं देये शुल्कादौ, आतरे ।

अनुतरं न० अनुतीर्यतेऽनेन अनु-तृ-करणे अप् । नदीपा-
अनुतर्षं न० अनुतृष्यतेऽनेनेदं वा करणे कर्मणि वा घञ् ।

सुरापानपात्रे, मद्ये च । भावे घञ् । मद्यपाने, अभिलाषे,
पानेच्छायाञ्च । “सोपचारसुपशानविचारं सातुतर्षमनुत-
र्षपदेनेति” भाषः ।

अनुतापं पु० अनु+तप-घञ् । इदमनुचितं कृतमिति स्वकृत-
वस्तुनो दुःखजनकतया ज्ञानेन पश्चात्तापे । “ख्यापनेना-
नुतापेन” इति मनुः । “तस्याः करिष्यामि दृढानुताप-
मिति” कुमा० ।

अनुतिलं लि० अनुगतस्त्रिलम् अत्या० स० । तिलानुगते चेत्यादौ,
तिले विभक्त्यर्थे अव्ययी० । तत्र भवः परिहृष्टादि० अत्र ।
आनुतिलः तिलभावे लि० ।

अनुतूलनं न० तूलेनानुक्षणानि दृष्ट्वाद्ययं तूलेनानुषङ्गयति
अनु+तूल+अनुकोषणे णिच्-भावे ल्युट् । तूलेन दृष्ट्वा-
यादेरनुषङ्गने ।

अनुत्कं लि० न० । उत्कृष्टतमिदं सत्ये ।

अनुत्कर्षं पु० न उत्कर्षः स्वभावे न० त० । उत्कर्षाभावे
व० । उत्कर्षशून्ये लि० ।

अनुत्तं लि० न+उत्-क्त नमस्तनिषत्तानुत्तेत्यादिना नि० ।
अलिङ्गे “इन्द्र ! त्वय्यमिदं विद्वोऽनुत्तमिति” ऋ० १, ८०, ७,
उद-क्तं न० त० । अनुत्ते अप्रोरेति । “अनुत्तमाते मधव-
द्विति” ऋ० १, १६५, ६, “अनुत्तमप्रेरितमिति” भा० ।

अनुत्तमं न० न उत्तमोयस्मात् । अत्युत्कृष्टं । “काङ्क्षन् गति-
मनुत्तममिति, “इह कीर्त्तिसवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुख-
मिति” “यथोऽग्निं लोके प्राप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं
सुखमिति” च मनुः ।

अनुत्तरं लि० उत्तरउत्तमः न० पु० । अत्यन्तश्रेष्ठे । ६ व० ।
उत्तरमाकर्षिते “भवत्यवज्ञा च भवत्यनुत्तरादिति” नैष० ।
न० त० । उत्तरदिग्भिन्नायां तद्विरोधिन्यां दक्षिणस्यां
दिशि, स्त्री । उत्तमभिन्ने अपकृष्टे लि० । न उत्तरति
चलति उदु+तृ-अच् न० त० । स्थिरे लि० ।

अनुत्तानं लि० न उत्तानः विरोधे न० त० । उत्तानभिन्ने
अवताने अवाङ्मुखे ।

अनुत्तरङ्गं लि० उद्गतस्तरङ्गो वीचिष्याञ्चल्यं वा यस्मात् प्रा०
व० न० त० । अनुद्गततरङ्गे अचञ्चले च “अपामिवाधार-
मनुत्तरङ्गमिति” कुमा० शिवपते अचञ्चलमित्यर्थः ।

अनुत्पत्तिं स्त्री न उत्पत्तिः स्वभावे न० त० । उत्पत्त्यभावे
“जयं केचिदुपात्तस्य इरितस्य प्रचणते । अनुत्पत्तिं
तथा चान्ये प्रत्ययायस्य सन्वते” स्मृतिः ।

अनुत्पत्तिकं लि० नास्ति उत्पत्तिर्यस्य कप् । उत्पादशून्ये ।

अनुत्पन्नं लि० न उत्पन्नं न० त० । उत्पन्नभिन्ने अजन्ये ।

अनुत्पादं पु० न उत्पाद उत्पत्तिः स्वभावाच्चै न० त० ।
उत्त्तरभावे । व० । उत्पत्तिशून्ये लि० ।

अनुत्सादं पु० न उत्सादः अवसादनम् भावे न० त० । अव-
सादाभावे उच्छेदाभावे । न० व० । उच्छेदशून्ये लि० ।

अनुत्साहं पु० न उत्साहः स्वभावे न० व० । उत्साहाभावे
व० । उत्साहशून्ये लि० ।

अनुत्सिक्तं लि० न उत्सिक्तः गर्वितः । अगर्विते गर्वेशून्ये ।

अनुत्सुकं लि० न० त० । उत्सुक-भिन्ने उत्कण्ठाशून्ये ।

अनुत्सूयं लि० उत्क्रान्तः कृतम् अत्या० स० न० त० ।

कृतानुगते “अनुत्सूयपदव्यासा सप्तृप्तिः सञ्चिबन्धनेति”
भाषः । कृतं पाणिनीयकृतं नीतिशास्त्रज्ञेति विवेकः ।

अनुदं लि० न नुदति नुद-क्तं न० त० । प्रेरकभिन्ने अनु-
ददाति सत्यं ददाति अनु+दा क । तस्यैवपदादिति

यतस्त्र उदाहरणम् प्रागुक्तं अनानुदशब्दं दृश्यम् ।
अनुदकं त्रि० नास्ति उदकं यत् । “उदकशून्ये मरुदेशादौ
अल्पार्थे न० त० । अल्पजले पल्लवादी “उद्वन्तोरनु-
दकाश्च या” इति ऋ० ७, ५, १, ४, उदकदानविशेषशून्ये
आहमे “पुरोडाशमात्रा अनुदका” इति कात्या० १०,
५, ११, । “अनुदकाः प्रत्यवनेजनपरिपेचनादि वर्जिता”
इति तद्व्याख्या ।

अनुदय न उद्गतमपमस्य । ऋदौ अतीक्ष्णे उच्चतामभिन्ने च
नास्ति उदयोयस्मात् ५ ब० । अत्युन्नते त्रि० ।

अनुदरं त्रि० न उदरं यस्याल्पार्थे न० ब० । अत्योदरशालिनि
कशोदरे, “अनुदरा कन्येति सि० कौ० स्त्रियां टाप् ।

अनुदर्शनं अनु+दृश्-ल्युट् । अनुचिन्तने, ‘जन्ममृत्युजराव्याधि
उःखदोषानुदर्शनं’मिति गीता ।

अनुदात्तं न० न उदात्तः विरोधे न० त० । उदात्तस्वरभिन्ने
नीचैरुच्चारिते स्वरभेदे । स्वराह् त्रिविधाः उदात्तः
अनुदात्तः स्वरित इति भेदात् तत्र “उच्चैरुदात्तः” “नीचै-
रनुदात्तः” “समाहारः स्वरित” इति च पा० । तात्वादिषु,
सभागेषु स्थानेषूद्भवागे निष्पन्नोजुदात्तः, तत्रैव नीचभागे
निष्पन्नोऽच् अनुदात्तः । “तस्यादित उदात्तमर्द्धह्रस्वमिति”
पा० । यस्यादितोऽर्द्धह्रस्वमनुदात्तं तादृशः स्वरः
स्वरितः इति “अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति” अस्त्रैव निघात
नीचादि संज्ञा उदात्तानुदात्तत्वादिकं स्वरवर्णस्यैव न तु
व्यङ्गनानां, यथोक्तम् शिवायाम् “उदात्तस्थानुदात्तश्च
स्वरितश्च स्वरास्त्रयः ह्रस्वोदीर्घः झुतश्चेति कालतो नियम-
स्त्वचोति” । “प्रयत्नप्रेरितोवायुर्यदोर्द्धभागे प्रतिहतोऽयं
निष्पादयति स उदात्तः । एवमधोनिष्पन्नोजनुदात्त इति”
यद्देन्दु० । “उदात्तानुदात्तस्वरितानां सच्चिक्व एके
श्रुत्वम्” इति आश्व० गृह्यम् ।

अनुदारं न० न उदारः । अतिदाढभिन्ने, अमहति च ।
नास्ति उदारो यस्मात् ५ ब० । अतिमात्रदातरि, अति
महति च । अनुगतो दारान् अत्या० स० । दारानुगते ।
“यस्मिन् प्रसीदसि पुनः स भवत्युदारोऽनुदारश्चेति का०
प्र० । उदारत्वानुदारत्वयोरापाततो विरोधः । उदारत्वा-
नुगतदारत्वाभ्यां तत्परिहारः ।

अनुदितं पु० उद्+इण्+क्त ईषदर्थे न० ७ ब० । किरणमात्रेण
‘ईषदुदितस्त्र्ये’ प्रविरलतारके काले । “उदितेऽनुदिते
चैवेति मनुः न० त० । उदितभिन्ने त्रि० । यद-क्त
न० त० । अकथिते त्रि० ।

अनुदिनं अव्य० वीक्षार्थे अव्ययी० । प्रतिदिने “पारावतः
खलु शिलाकणमात्रभोगो कामो भवेदनुदिनं वद कोऽत्र
हेतु” रित्युद्भूतः । अनुदिवसादयोप्यत्र ।

अनुदृष्टि स्त्री अनुगता अनुकूला वा दृष्टिः प्रा० स० । अनु-
गतदृष्टौ, अनुकूलदृष्टौ च । ब० । तथादृष्टिमिति त्रि० ।
तथाभूतस्त्रियाः अपत्यं कल्याणया० ढक् इनङ् च । आनु-
दृष्टिनेयः तदपत्ये पुंस्त्री० । अनुदृष्टेः पुंसोऽपत्यम् शुभा०
ढक् । आनुदृष्टेयः तदपत्ये पुंस्त्री० ।

अनुदेशं पु० अनु+दिश-घञ् । यथाक्रमोच्चारणे, उपदेशे च
“यथासंख्यमनुदेशः समानामिति” पा० । अनुदिश्यते
कर्मणि घञ् । उपदेशे “अनुदेशाद्याः पुरोडाशेत्यादि”
कात्या० १८, ६, १५ ।

अनुद्देशं पु० न उद्देशः अभावार्थे न० त० । उद्देशभावे ।

अनुद्धतं त्रि० न उद्धतः विरोधे न० त० । विनययुक्ते ।

अनुद्धरणं न० न उद्धरणम् अभावार्थे न० त० । उद्धाराभावे

अनुद्धारं पु० न उद्धारः अभावार्थे न० त० । उद्धाराभावे ।

न उद्धारः विभाज्यविशेषस्योत्थापनं यत् । विंशोद्धारशून्ये
विभागे त्रि० । “अनुद्धारो विभागः स्यादिति स्मृतिः ।

अनुद्धतं त्रि० न उद्धतमुत्थापितम् । अनुत्थापिते “पयोऽनु-
द्धतसारश्चेति” हविष्यविषये स्मृतिः ।

अनुद्धटं त्रि० न उद्धटः विरोधे न० त० । अप्रलम्भे ऋदौ ।

अनुद्यमं पु० न उद्यमः अभावे न० त० । उद्यमाभावे । न०
ब० । उद्यमशून्ये त्रि० ।

अनुद्युतं न० अनु+द्यु-क्त । द्यूतस्य पश्चात् पुनर्द्युते । तद-
धिकृत्य कृत्यमन्यतयोक्तमनुद्युतपर्व सभापर्वणि दृश्यम् ।

अनुद्योगं पु० न उद्योगः अभावे, न० त० । उद्योगाभावे
ब० । उद्यमशून्ये त्रि० ।

अनुद्रुतं त्रि० अनु+द्रु-क्त । अनुगते “भद्रुर्द्वै राजसुक्तै-
रनुद्रुतमिति रघुः “अनुद्रुतः संयति येन केवलं बलस्य
शतुः प्रशंसं शीघ्रतामिति” भाषः । “अर्द्धमात्रं द्रुतं
ज्ञेयं द्रुतार्द्धं द्वाप्यनुद्रुतमित्युक्ते” मात्राचतुर्थभागकाले ताल-
भेदे न० । [न० त० । तच्छून्ये त्रि० ।

अनुद्वाहं पु० न उद्वाहः अभावार्थे न० त० । विवाहाभावे
अनुद्विग्नं त्रि० न उद्विग्नः विरोधे न० त० । उद्विग्नभिन्ने
अव्याकुलचित्ते ।

अनुद्देशं पु० न उद्देशः अभावार्थे न० त० । उद्देशभावे
न० ब० । तच्छून्ये त्रि० । “अनुद्देशकरं वाक्यं सततं
स्वाभाविकं मतमिति” नीति० ।

अनुधावन न० अनु+धाव-ल्युट् । पश्चाद्गमने, तत्त्वनिश्चया-
यासुररणे, अनुसन्धाने च । [आसक्तौ च ।

अनुध्या स्त्री अनु+ध्यै-अङ् । शुभानुचिन्तने, अनुग्रहे,
अनुधान न० अनु+ध्यै-ल्युट् । अनुग्रहचिन्तने “या नः
प्रीतिर्विरूपान् ! त्वदनुधानसम्भवेति” कुमा० ।

अनुध्याय पु० अनु+ध्यै-कर्त्तरि षञ् । अनुचिन्तके शुभा-
चिन्तके । “बालस्यागतास्य वा तदनुध्यायमनसेति”
प्रा०त० सृष्टिः ।

अनुधेय त्रि० अनु+ध्यै-कर्मणि यत् । अनुग्राहे यदीय-
शुभानुचिन्तनं क्रियते तस्मिन् । “अनुदधुरनुधेयं सावि-
ध्यै प्रतिमागतैरिति” रघुः ।

अनुनय पु० अनु+नी+अच् । विनये, प्रणिपाते, प्रार्थने,
सान्त्वने च । “कथं नु ? शत्रोऽनुनयोसङ्घर्षेर्विआणना-
दन्यपयस्विनीनामिति” रघुः । [अनुरूपशब्दे ।

अनुनाद पु० अनुरूपोऽनादः प्रा०स० । प्रतिध्वनौ प्रतिशब्दे
अनुनादिन् त्रि० अनु+नदति अनु+नद-णिनि । प्रतिरूप
शब्दकारके “गङ्गारेणानुनादिनेति” रामा० ।

अनुनायिका स्त्री अनुगता नायिकाम् । नायिकानुगतायाम्
“सखी प्रव्रजिता दासी प्रेम्णा धात्रेयिका तथा । अन्याश्च
शिल्पकारिण्यो विज्ञेया ह्यनुनायिका” इत्युक्तदास्यादौ ।
अनुनाश पु० अनु+नश-घञ् । अनुसरणे । अदूरदेशादावर्थे
सङ्गादादि० यद्य अनुनाशः तददूरदेशादौ त्रि० ।

अनुनासिक त्रि० अनुगतो नासिकाम् अत्या०स० । नासिक-
या सह स्वस्थानेनोच्चार्यमाणेषु वर्णभेदेषु । ते च
“अमोऽनुनासिकान ह्रौ” इति शिवायां दर्शिताः हकार-
रकारभिन्नाः अस्प्रत्यहरान्तर्गताः वर्णाः । “सुखनासिका-
वचनोऽनुनासिक” इति पाणिन्युक्ते स्तेषां तत्तत्स्थान-
सहितनासिकयोच्चार्यमाणत्वात्तत्त्वम् “उपदेशेऽजनुनासिक”
इति प्रा० । अस्प्रत्याहारमध्ये रभिन्ना यवलाः निर-
नुनासिकाः सानुनासिकाश्च तत्तानुनासिकस्थाने उत्पन्नय-
वलाभेव सानुनासिकत्वम् “यलोद्धिधाऽरो निरनुनासिकः
सानुनासिकः । जमोऽनुनासिकस्तेन तत्स्थाने सानुनासिक”
इत्यभियुक्तोक्तौः यथा यथैत्येते विद्वान्निश्चिते, सर्वतुष्टरः
अन्ये निरनुनासिकाः । वेत्यनुवृत्तौ “अणोऽप्रष्टह्यसानु-
नासिक” इति पाणि युक्तेरप्रष्टह्या एवाणोऽनुनासिकाः ।

अनुनीत त्रि० अनु+नी-क्त । कृतानुग्रे यस्य सान्त्वनार्थं
विनयादिकं क्रियते तस्मिन् । “स चानुनीतोऽपि श्चं
चुकोमेति” भारतम् ।

अनुनेय त्रि० अनु+नी-कर्मणि यत् । अनुनयकरणाहं, अनु-
नेहं योग्ये च ।

अनुपकार पु० न उपकारः अभावात् न०त० । उपकारा-
भावे विरोधे न०त० । अपकारे । [स्त्रियां ङीप् ।
अनुपकारिन् त्रि० न उपकारो विरोधे न०त० । अपकारिण
अनुपक्षित त्रि० उप+क्षि-क्त वेदे निष्ठातस्य न नत्वम्
न०त० । अनुपक्षीणे । “सुवीर्यं वर्षिष्ठमनुपक्षितम् क०
२,१२,७ अनुपक्षितम् “अनुपक्षीणमिति” भा० । लोके
तु अनुपक्षीणः त्रि० ।

अनुपठित न० अनु+पठ-भावे क्त । गुरुस्वपाठानुसारिपाठे
अनुपठितमनेन इटादि० इति । अनुपठितौ कृता-
नुपाठे त्रि० स्त्रियां ङीप् । [पठने च ।

अनुपतन न० अनु+पत-ल्युट् । अनुकूलपतने, अनुरूप-
अनुपति अव्य० पत्युः सामीप्यम् अव्ययी० । पतिसमीपे ।
“अनुपति पत्नीरुत्तर उत्तर” इति कात्या० १२,२,१६,
दीक्षाकर्त्ता पतिसमीपे तत्पत्नीः दीक्षयतीति तद्व्याख्या ।

अनुपथ पु० अनुकूलः पन्थाः अच् समा० । अनुकूलमार्गे
“अन्तस्थथा अनुपथा” इति क० ५,५२,१०, अनुपथाः
अनुकूलमार्गा इति भा० । पथःसमीपे पथि वा अव्ययी० ।
पथिसमीपे पथीत्यर्थे वा अव्य० । परिसुखा० जम् ।
आनुपथ्यम् पथिभवादौ त्रि० ।

अनुपद न० अनुरूपं पदम् प्रा०समा० । अनुकूलपदे अनुरूप-
स्थाने “आशिषामनुपदमिति” “अर्घानुपदमाशिष” इति च
रघुः । पदस्य पश्चात् अव्ययी० । पदस्य पश्चादित्यर्थे पश्चा-
द्गमने च । भवादौ परिसुखा० जम् आनुपद्यः तत्र भवादौ
त्रि० । सुप्रतिष्ठन्तं पदं तत्सदृशं पन्थसमीपे वेति वा
उक्था० ठक् । आनुपदिकः तदध्येतरि तद्वेत्तरि च त्रि० ।

अनुपद न० अनुपद्यते प्रतिदिनं लभ्यते अनु+पद-क्तिप् ।
प्रतिदिनलभ्येऽङ्गे । “अनुपदस्यानुपदे त्वा” य० १५,८,
“प्रतिदिनमनुपद्यतेऽनुपदमिति” वेददीपः ।

अनुपदिक त्रि० अनुपदमन्त्यस्य गन्तव्येन ठन् । पश्चाद्गते
अनुपदिन् अनुपदमन्वेष्टा अनुपद+इनि । अनुपदम् अन्वेष्टरि
(अन्वेष्टणकर्त्तरि) “अनुपदमन्वेष्टेति” प्रा० “कृगस्यानुपदी
रामो जगाम गजविक्रम” इति भट्टिः ।

अनुपदिष्ट त्रि० उप+दिश-क्त न०त० । उपदेशाकर्त्तृणि ।
अनुपदीना स्त्री अनु, पदस्य आयाभक्त्यायामः आयाभे-
ऽव्ययी० अनुपदं ब्रजेत्यर्थे ख । पादतल्यावासवत्यां पाद-
बद्धायां पादकायाम् (भोजा) इत्यादि ख्यातायाम् ।

अनुपधि ति० नास्ति उपधिस्थलं यत् । निष्कपटे सरल-
व्यवहारे । [ज्ञानलक्षणाधीनज्ञानाविषयीभूते ति० ।
अनुपनीत पु० न उपनीतः न०त० । अकृतोपनयनसंस्कारे
अनुपन्यास ति० न उपन्यासः अभावे न०त० । उपन्यासा-
भावे कथनाभावे । न०ब० । कथनशून्येवागारमशून्ये ति० ।

अनुपपत्ति स्त्री उप+पद-क्तिन् उपपत्तिर्युक्तिः न०त० ।
युक्त्यभावे, असङ्गतौ च । “तात्पर्यानुपपत्ति” इति
भाषा० । उपपत्तिश्च न्यायादिमते व्यतिरेकव्याप्तिज्ञाना-
धीनानुमितिः” आपादकज्ञानाधीना आपाद्यनिश्चयरूपा
ऽनुभूतिर्वा । यथा पीनोदेवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्युक्ते
दिवाऽभोजिनः पीनत्वं रात्रिभोजनं विनानुपपन्नमिति”
अभोक्तुः पीनत्वासम्भवेन रात्रिभोजनं निश्चीयते तथा हि
पीनत्वस्य भोजनव्याप्यतया पीनत्वाभावस्य च रात्रिभोज-
नत्वाभावव्याप्यतानिश्चयेन पीनत्वेन रात्रिभोजनमनुमीयते
सा चानुमितिः अर्थापत्तित्वेन व्यवहियते इति नैया-
यिकाः । मीमांसकवेदान्तिभिस्तु कल्पयामि अर्थापया-
मिति विलक्षणाभवात् अनुमितिभिर्नैव सेति स्वीक्रि-
यते । अधिकमर्थापत्तिशब्दे वक्ष्यते ।

अनुपपन्न ति० उप+पद-क्त न०त० । उपपत्तिशून्ये ।
अनुपवाध ति० नास्ति उपवाधा प्रतिबन्धोऽस्य । प्रति-
बन्धशून्ये ।

अनुपम ति० नास्ति उपमा यस्य । अतल्ले अन्यसादृश्यरहिते
अत्युत्कृष्टे । “बलं प्रमाणं शक्तिश्च परैरनुपमं ममेति रा० ।
कुसुददिग्गजयोपमि स्त्रीत्यमरः । सुप्रतीकदिग्गजस्त्रियां
स्त्रीति मेदिनिः ।

अनुपमेय ति० केनापि न उपमीयतेऽसौ उप+मि-कर्मणि
यत् न०त० । अन्यैरतल्ले, अन्यसादृश्यरहिते ।

अनुपयुक्त न उपयुक्तम् उचितं भुक्तं वा न०त० । समुचित-
भिन्ने अनुरूपे भुक्तिभिन्ने च ।

अनुपयोग पु० न उपयोगः आनुकूल्यं भोजनं वा न०त० ।
आनुकूल्यभावे, भोजनाभावे च । न०ब० । आनुकूल्य-
शून्ये, भोजनशून्ये च ति० । [रागनिवृत्तिशून्ये ।

अनुपरत ति० उपरतः निवृत्तः न०त० । अनिवृत्ते विषय-
अनुपपत्ति स्त्री न उपरतिः विषयरागः अभावे न०त० ।
विषयरागाभावे । [षेष्ठाज्ञाते अतर्किते ।

अनुपलक्षित ति० न उपलक्षितः विशेषणं ज्ञातः । वि-
शेष-
अनुपलब्धि स्त्री न उपलब्धिः अभावे न०त० । लाभा-
भावे प्रत्यक्षाद्यभावे च । तत्र अनुपलब्धिश्च न केवलं

इन्द्रियादिसन्निकर्षाभावमात्रेण, किन्तु तत्सन्निकर्षोऽपि
कारणान्तरादपि भवति यद्योक्तं सांख्यसूत्रे । “सौक्ष्मा-
त्तदनुपलब्धिरिति” । तदेव कारिकायां विवृतम् “अति-
दूरात् सामीप्यादिन्द्रियघातान्नोऽनवस्थानात् । सौक्ष्मा-
द्वावधानादभिभवात् समानाभिहारादिति “नास्ति घटो-
ऽनुपलब्धेरिति” । योग्यपदार्थस्यानुपलब्धिश्च अभावज्ञान-
सामग्री । तद्विवरणं योग्यानुपलब्धिशब्दे दृश्यम् ।

अनुपवीत पु० न उपवीतं यत्सूत्रं विधिना जातमस्य ।
अनुपनीते मानवके । उपवीतरूपयज्ञसूत्रशून्ये च ।

अनुपशम पु० न उपशमः शान्तिः निवृत्तिर्वा अभावे त०त० ।
शान्त्यभावे, निवृत्त्यभावे च ।

अनुपसंहारिन् पु० न्यायमते परिभाषिते दुष्टहेतुविशेषे । स
च अन्ये व्यतिरेके च दृष्टान्तरहितत्वेन दुष्टोहेतुः ।
यथा सर्वमान्यं प्रमेयत्वादित्यनुमाने सर्वस्यापि पक्षत्वेन
अन्ये दृष्टान्तो नास्ति नापि व्यतिरेके दृष्टान्तः, सर्वस्यापि
प्रमेयतया तदभावस्य कृतार्थमिदं । “तथैवानुपसंहारी
केवलान्वयिपक्षक” इति । “आद्यः साधारणस्तु स्याद-
न्योऽसाधारणो मतः । तथैवानुपसंहारी त्रिधा नैकान्तिको
मत” इति च भाषा० सुक्तावल्ल्यान्तु सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वा-
दित्यादिकं तदुदाहरणत्वेनोपन्यस्तं “केवलान्वयिपक्षक
इत्यस्य च केवलान्वयिसाध्यक इत्येतत् परतया व्याख्यातञ्च ।
यथा “केवलान्वयिधर्माविक्रिन्नपक्षक इत्यर्थः । सर्वमभिधेयं
प्रमेयत्वादित्यादौ सर्वस्यैव पक्षत्वात् सामान्याधिकरणस्य-
महत्सलान्नराभावाच्चातुमितिः इदन्तु न सम्यक् । पक्षक-
देशे घटसहचाराम्यहेऽपि क्षतेरभावात् अस्तु वा सह-
चारमहत्तावतापि पक्षे अज्ञानरूपासिद्धिरेव न तु-
हेत्वाभासत्वं तस्य, तथापि केवलान्वयिसाध्यकत्वं तत्त्वमि-
त्युक्तम् । उपसंहाराकारके ति० ।

अनुपसेचन ति० नास्ति उपसेचनं व्यञ्जनं यत् । दध्यादि-
व्यञ्जनशून्ये अन्ने “स यत्तदस्य महिमानं विद्यादि”
त्युपक्रम्य “नात्य इति मूयाच्चातुपसेचन” इति उक्तम्,
अथ० १२,३,४ ।

अनुपस्कृत ति० उप+कृ-प्रतिपद्यते क्त सुट् न०त० । अकृत-
पाकादिसंस्कारे अविक्रते च “सुन्यन्नानि पयः सोमो मांसं
यज्ञानुपस्कृतमिति” मनुः अनुपस्कृतं पाकोपस्काररहित-
मिति रघु० । “अविकृतमिति” शुक्ल० । अपरिपकते
“अक्षमश्रमश्चैव राजतश्चातुपस्कृतमिति” मनुः । दृष्ट-
प्रयोजनानपेक्षे, “प्राक्ष्णार्थं गवार्थे वा देहत्यागोऽनुपस्कृत”

इति मनुः “दृष्टप्रयोजनमानपेक्ष” इति कुल्लू०। अनिन्दिते च “एषोऽनुपस्कृतः प्रोक्त” इति मनुः अनुपस्कृतः अविहित इति कुल्लू०। [भावे न० व०। तच्छून्ये त्वि०। अनुपस्थान न० न उपस्थानम् अभावे न० त०। उपस्थाना-अनुपस्थाप्य त्वि० न उपस्थाप्यः। अक्षरणीये। प्रथ-मानुपदानुपस्थाप्यत्वादिति जग०। [भावे, स्तुत्यभावे च। अनुपस्थिति स्त्री न उपस्थितिः अभावे न० त०। उपस्थित्य-अनुपहत न० न उपहतः भोगच्छेदादिना। सदृशे नवे अभुक्ते वस्त्रे “अनुपहतमतिधवलमिति” काद०। उपघात शून्ये त्वि०। [रचनादिसंस्कार उपाकरणं तद्रहिते। अनुपाकृत त्वि० उप-आ-कृ-क्त न० त०। मन्त्रैर्यज्ञे पशो-अनुपात पु० अनुकूपः त्वैराशिकेन पातः। पाटीगणितोक्तेन त्वैराशिकेन युक्तसंख्यापाते। “पुरान्तरं चेदिदमुत्तरं स्यात् तदक्षविज्ञेयफलवैस्तदा किम्?। चक्रांशकैरित्यनुपात-युक्त्या युक्तं निरुक्तं परिधेः प्रमाणम्” सि० शि०॥ “निरक्ष-देशः स्वदेशादथवा यथा दक्षिणतो भवति तथा तथा खख-स्तितादिपुवदृत्तं नतम् तयोरन्तरेऽक्षांशः। ते च निरक्षदेशजापसारयोजनैरनुपातेनोत्पद्यन्ते। अतः कस्मिं-श्चित् पुरेऽक्षांशान् ज्ञात्वा तस्मात् पुरादुत्तरतोऽन्यस्मिन् पुरे ज्ञेयाः। ततस्तेषामन्तरांशः पुरान्तरयोजनैश्चानुपातः। यद्यन्तरांशः पुरान्तरयोजनानि लभ्यन्ते तदा चक्रांशः ३६० किमिति फलं भूपरिधियोजनानि” इति प्रमि०। तदा-नयनञ्च “प्रमाणमिच्छा च समानजाती आद्यन्तयोः स्तः, फलमन्यजाति मध्ये, तदिच्छाहतमाद्यहृत् स्या”दित्युक्तं त्वैराशिकरीत्या अन्तरयोजनसंख्याङ्केन राशिक्रमसंख्या-३६० ऽङ्के गुणिते पुरान्तरयोजनाङ्केन विभक्ते लब्धं परिधिमानसंख्या। पश्चात्पतने च। अनुगतः पातं राङ्करूपग्रहभेदम्। पातपहानुगते। अनु+पत-णिच्-णमुल्। पश्चादुपातयित्वेत्यर्थे अव्य०। किन्तु कर्म्मोपपदेन सह “अमैवाव्ययेनेति” पा० नित्यसमासः “सतानुपातं कुसुमान्यष्टह्लादिति” भट्टिः।

अनुपातक न० अनुपातयति नरकं गमयति पत-णिच्-णमुल् पातकं ब्रह्महत्यादि तत्सदृशम् प्रा० स०। ब्रह्म-हत्यादिमहापातकसंश्लेषे वेदान्दिजान्ये पापविशेषे तानि च पञ्चविंशत्प्रकारहेतुवृत्त्येन तावत्संख्या-तानि अनुरक्त सादृश्ये तेन पतनहेतुमहापातकतत्त्वत्वा-दस्य अनुपातकत्वमिति प्रा० वि०। तानि च विष्णुना दर्शितानि यथा “यागस्थस्य क्षत्रियस्य वैश्यस्य च,

रजस्रलायाश्चार्णव्यत्याशास्त्रिगोत्रायाश्चाविज्ञातस्य गर्भस्य शरणागतस्य च घातनं ब्रह्महृत्यसमानोति, कौटसाध्यं सुहृद्वध एतौ सुरापानसमौ। ब्राह्मणस्य भूम्यपहरणं निक्षेपापहरणं सुवर्णस्तेयसमम्। पितृव्यसातामहमातुल-ञ्चशुरष्टपत्यभिगमनं गुरुदारगमनसमम्। पितृष्वस्-मातृष्वस्त्वसृगमनञ्च श्रोत्रियव्यिशुपाध्यायमित्यपत्यभि-गमनञ्च स्वसुः सख्याः सगोत्राया उत्तमवर्णायाः कुमार्या अन्यजाया रजस्रलायाः शरणागतायाः प्रव्रजिताया निक्षिप्रायाश्च॥ अनुपातकिनस्तेते महापातकिनो यथा अश्वमेधेन शुश्रून्ति तीर्थानुसरणेन वा इति”॥ नरकाख्यभि-धाय “एतेष्वङ्कृतप्रायश्चित्ता अतिपातकिनः पर्यायेण कल्पं पच्यन्ते, मन्यन्तरं तु महापातकिनः, अनुपातकिनश्च, उप-पातकिनश्चतुर्युगमिति विष्णु० स०। तथा च महापातक सदृशान्येतानि पातकानि। अन्यान्यपि मनुना संक्षिप्य दर्शितानि यथा “अनृतञ्च ससृत्कर्णे राजगांसि च पैशु-नम्। गुरोश्चालीकनिष्कन्धः समानि ब्रह्महृत्या॥ ब्रह्मोष्मता वेदान्दिना कौटसाध्यं सुहृद्वधः। गर्हिता-नाद्ययोजगन्धः सुरापानसमानि षट्॥ निक्षेपस्यापहरणं नराश्वरजतस्य च। भूमिवज्रमणीनाञ्च रुक्मस्तेयसमं स्मृतम्॥ रेतःसेकः स्वयोनीषु कुमारीष्वन्यजासु च। सख्यः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुरिति”॥

अनुपातकिन त्वि० अनुपातकमस्यस्य इति स्त्रियां ङीप्। अनुपातकयुक्ते “अनुपातकिनस्तेते महापातकिनस्तथा” स्मृ०। अनुपातिन् त्वि० अनुपतति अनुगच्छति अनु+गम-णिनि अनुगामिनि।

अनुपान न० अनु भेपजेन सह पश्चाद्वा पीयते कर्मणि ल्युट्। औषधेन सह, तत्पश्चाद्वा मेघे मधुगुडादौ। पानस्य जलस्य समीपे अव्ययी०। जलसामीप्ये अव्य०।

अनुपाटत्त त्वि० न उपाटत्तः। अपराटत्ते।

अनुपुष्य पु० अनुगतं पुष्यं तद्विकाशम् अत्या० स०। शरद्वत्ते तस्य पुष्पेभ्यैव प्रकाशासथात्वम्।

अनुपूर्व त्वि० अनुगतं पूर्वं परिपाटी गतिस०। यथाक्रमप्राप्ते यथाहान्यनुपूर्वं भवति ऋ० १०, १८, ५ “यथावदनुपूर्वश” इति वर्णानामनुपूर्वश” इति च मनुः। अनुपूर्व+शस्। अनुपूर्वशः। “दृष्टानुपूर्व्यं च न चातिदीर्घं” इति कुमा० “ततोऽनुपूर्व्यायतद्वत्तबाहुरिति” भारविः पूर्वमनुगतौ गोपुच्छाकाराविति मल्लि०, अनुगतः पूर्वम्। पश्चाद्गामिनि त्वि०। आग्नेयः प्रथमो गच्छत्यन्वारब्धो-

ऽनुपूर्व्या इतरे, कात्या० ८, ८, २६ “इतरे दश पयवः अनन्वारम्भा एव अनुपूर्व्याः अनुगामिनो भवेयुरिति” व्या० निरुक्तप्रमाणे च “अनुपूर्व्या इतरे” कात्या० ८, ८, २०, “अनुपूर्व्याः निरुक्ता ह्यनुगच्छन्ति अत्र च प्रमाणेन निरुक्तत्वम् । अतश्च दक्षिणस्य वसिष्ठत्वसुक्तं तत उत्तरस्य तदपेक्षया ह्रीनप्रमाणत्वं तदपेक्षया तत उत्तरस्य, तदपेक्षया तदुत्तरस्थित्येवमेकादशो यूपः सर्वतो निरुक्तो यथा भवति तथा कर्तव्यमिति” व्याख्या । अनुपूर्व्या-भावादौ व्यञ्ज । आनुपूर्व्यं तद्भावे विपत्त्यात् चातुरीवत् वा स्त्री “साजत्यञ्च समानानुपूर्व्या कवेनेति” जग० । वेदे ४० पूर्वपदह्रस्वः । अनुपूर्व्या आनुपूर्व्ये स्त्री । “वसिष्ठ-रथः पुरुषोऽनुपूर्व्या इतरेषामिति” कात्या० १६, १, ६, “अनुपूर्व्या द्विव्यामया रथनया” इति व्याख्या ।

अनुपृष्टाति० अनुपृष्टं बध्यते अनुपृष्ट+यत् । पृष्टमध्ये बध्यपा-
शादौ “अनुपृष्टासायस्य पाशयोरिति” कात्या० १६, ८, ५ ।

अनुपेत लि० न उपेतः । उपगतमिच्छे । उपगमनञ्च उपनय-
नार्थं गुरुममीपगमनम्, तच्छून्यं च । न स्त्री जङ्गयादानु-
पेत” इति स्मृतिः “अनुपेतः अनुपनीतः” इति रघु० ।
“यं प्रव्रजन्मनुपेतमपेतकृत्यमिति” भाग० अत्रापि शुक्रस्य
विद्वत्त्वेन कृत्यसामान्याभावेन अनुपनीततयैव प्रव्रज्योक्तिः ।

अनुप्रदान न० अनुप्रदीयते वर्णविशेषरूपता आधीयते अनेन
अन+प्र+दा-करणे ल्युट् । वर्णोत्पादनवाङ्मयप्रयत्नभेदे
“एते आशानुप्रदाना अधोवाञ्च विदुष्वते” इति सि० की० ।
आसः अनुप्रदानं वाङ्मयप्रयत्नो येषामिति तत्त्वज्ञो० ।
“अनुप्रदानात् संसर्गात् स्थानात् करणविन्ययात् । जायते
वसुवैशेष्यं परिभाषाञ्च पञ्चमादिति” शिक्षा ।

अनुप्रवचन न० अनु रूपं गुरुमुखोच्चारितानु रूपं प्रवचनम् ।
गुरुच्चारितानुवचने । तत्प्रयोजनमस्य छ । अनुप्रवचनी-
यः तद्भाभूत ध्यानप्रयोजनशुक्तो लि० ।

अनुप्रवचनादि पु० ईत० । पाणिन्युक्ते “तदस्य प्रयोजनमि-
त्यर्थे विहितप्रत्ययनिमित्ते प्रकृतिभूते शब्दसमूहे । अनु-
प्रवचन, उल्लापन, उपस्थापन, संवेशन, अनुप्रवेशन,
अनुवादन, अनुवचन, अनुवाचन, अन्वारोहण, प्रारम्भण,
आरम्भण, आरोहण ।

अनुप्रवेश पु० अनु+प्र+विश+भावे घञ् । अनु रूपप्रवेशे
“उपोष दृङि हरिदन्तदीधितेरनुप्रवेशादिव बालचन्द्रमा”
इति रघुः । अमावास्यायाञ्चन्द्रार्कयोः एकराश्वमस्थितत्वेन
स्वर्गमण्डलादधःस्थितत्वाच्चाकाराच्चन्द्रस्यान्तरगतौ स्वर्गद्वारे

रिन्दौ प्रवेशः तदुत्तरञ्च क्रमशः प्रवेशाधिक्यम् “सलिलमये
शशिनि रवेर्दीधितयोर्मूर्च्छितास्तमोनैशम् । क्षपयन्ति दर्प-
णोदरनिहिता इव मन्दिरस्यान्तरिति” बृहत्स० । यथा
च तस्याभस्यः त्वं तथा इन्दुशब्दे वक्ष्यते । तथाहि यावद्-
यावच्च स्वर्यात् चन्द्रमाः पूर्वं गच्छति तावत्तावदेव व्यव-
धानातुरुपेण स्वर्गरश्मोक्तत्वं क्रमशः प्रवेशः ।

अनुप्रासः पु० अनुगतः रसाद्यनुगुणं प्रकटमासं वर्णन्यासं
समवर्णरचनां समवर्णोच्चारणं वा गतिस० । अलङ्कार-
प्रसिद्धे स्वरवैषम्येऽपि समवर्णानां तुल्यरचनारूपे “अनु-
प्रासः शब्दसास्यं वैषम्येऽपि स्वरस्य यत् (सा० ८०) उक्ते
शब्दालङ्कारभेदे । स च पञ्चधा ते च सोदाहरणशब्दा
दर्पणे यथा “हेको व्यञ्जनसङ्ख्यस्य सकृत् साम्यमनेकधा” ।
हेकम्येकानुप्रासः । अनेकधेति स्वरूपतः क्रमतश्च । रसः
सर इत्यादिक्रमभेदेन सादृश्यं नास्यालङ्कारस्य विषयः ।
यथा “आदाय वकुलगन्धानन्वीकुर्वन् पदे पदे क्षम-
रान् । अयमेति मन्दमन्दं कावेरीवारिपावनः पवनः” ॥
अत्र गन्धानन्वीति संयुक्तयोः, कावेरीवारोत्यसंयुक्तयोः ।
पावनः पवन इति बह्वनां व्यञ्जनानां सकृदादितिः ।
हेको विदग्धः तत्प्रयोज्यत्वादेप हेकानुप्रासः । “अने-
कस्यैकधा साम्यमसकृदाप्यनेकधा । एकस्य सकृदप्येव
एकानुप्रास उच्यते” ॥ एकधा स्वरूपत एव न तु
क्रमतोऽपि । अनेकधा स्वरूपतः क्रमतश्च । सकृदपीत्यपि-
शब्दादसकृदपि । यथा “उन्मीलनभृगुभ्यलुक्त्रमधुपव्या-
धूतचूताङ्गुराक्रीडत्कीकिलकाकलीकलकलैरुद्गोर्यकथं ज्वराः ।
नीयन्ते पथिकैः कथं कथमपि ध्यानायधानक्षणाप्राप्त-
प्राणसमासमागमरसोक्तासैरमी वासराः” । अत्र रसो-
क्तासैरमी इति रसयोरेकैव साम्यम् । न तु तेनैव क्रमे-
णापि । द्वितीये पादे तु कलयोरसकृत् तेनैव क्रमेण
च । प्रथमे एकस्य तकारस्य सकृत् । रसविषयव्यापारवती
वर्णरचना एतिसदनुगतत्वेन प्रकर्षेण व्यसनाङ्गस्यनुप्रासः ।
“उच्चार्यत्वाद्यदैकत्वं स्थाने तालुरदादिके । सादृश्यं व्यञ्जन-
स्यैव श्रुत्यनुप्रास उच्यते” ॥ यथा “दृशा दग्धं मनसिजं
जीवयन्ति दृशैव याः । विरुपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुभो
वामलोचनाः” ॥ अत्र “जीवयन्तीति” “या इति”
“जयिनीरिति” अत्र जकारयकारयोरेकत्वं स्थाने तालौ
उच्चार्यत्वात् सादृश्यम् । एवं दन्त्यकण्ठप्रानामप्युदाहार्यम् ।
एव च सकृदयानामतीव श्रुतिसुखावहेत्वाच्छ्रुत्यनुप्रासः ।
“व्यञ्जनं चेदथावस्यं सहाद्येन स्वरेण तु । आधर्त्तृतेऽन्त्य-

योज्यत्वादन्यानुप्रास एव तत्” ॥ “यथावस्थसिति” यथा सम्भवमनुस्वारविसर्गस्वरसंयुक्ताक्षरविशिष्टम् । एष च प्रायेण पाठस्य पदस्य चान्ते प्रयोज्यः । पादान्तगो यथा “केशः काशस्तत्रकविकासः कायः प्रकटितकरभविलासः । चक्षुर्दग्धवराटककल्पं त्यजति न चेतः काममनल्पम्” ॥ पदान्तगो यथा । “मन्दं हसन्तः पुलकं वहन्त इत्यादि । “शब्दार्थयोः पौनरुक्त्यं भेदे तात्पर्यमावृतः । लाटानुप्रास प्रयुक्तोऽनुप्रासः पञ्चधा ततः” इति । यथा “स्मेर-राजीवनयने ! नयने किं निमीलिते ? । पश्य निजित-कन्दपं कन्दर्पवगमं प्रियम् ॥ अत्र विभक्त्यस्यापौनरुक्त्येऽपि मुख्यतरस्य प्रातिपदिकांशद्वीत्यधर्मिरूपस्याभिधायत्वाङ्गा-टानुप्रासत्वमेव । “नयने तस्यैव नयने” अत्र द्वितीय नयनशब्दो भाग्यवत्तादिगुणविशिष्टत्वरूपतात्पर्यमात्रेण भिन्नार्थः । यथा वा । “यस्य न सविधे दयिता दवदहन-स्तुहिनदीधितस्तस्य । यस्य च सविधे दयिता दवदहन-स्तुहिनदीधितस्तस्य” ॥ अत्रानेकपदानां पौनरुक्त्यम् । एष च प्रायेण लाटजनप्रियत्वाङ्गाटानुप्रास” इति ।

अनुप्रास पु० अनु+प्र-अच् । सहाये, अनुचरे, दासे च । “सानुप्रासः प्रभुरपि क्षणदाचराणामिति” रघुः ।

अनुबन्ध पु० अनु+बन्ध-यथायथं भावादौ घञ् । बन्धने, इच्छापूर्वकदोषविशेषाभ्यासे, “अनुबन्धादिकं दृष्ट्वा सर्वं कार्यं यथाक्रममिति” स्मृतिः । “अनुबन्धः पौनःपुन्येना-भिनिवेश” इति रघुः । शास्त्रस्यादौ वक्तव्येषु अधिकारि-विषयप्रयोजनसम्बन्धेषु, “अनुबन्धेनामविषयप्रयोजनाधिका-रिसम्बन्ध” इति “अस्य वेदान्तप्रकरणत्वात्तदोपदेशानुबन्धे-स्तद्वत्तासिद्धिरिति च” वेदा०सा० “ज्ञातार्थं ज्ञातसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते । ग्रन्थादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः स प्रयो-जन” इत्युक्तेः विषयप्रयोजनादौनामारम्भप्रयोजकत्वात् तद्वैतम् । अस्मिन् पक्षे च अनुबध्यते अनेनेति करणे घञ् । मुख्यानुयायिनि अप्रधाने, बालकादौ प्रकृत-स्यानुवर्त्तने, संबन्धे, वातपित्तादिदोषाणामप्राधान्ये, प्रकृतिप्रत्ययागमादेशानां विकरणागमगुणदृष्ट्यादिकार्य-विशेषाद्यनुबन्धनीये परिनिष्पन्नपदकालेषु अप्रयुक्ततया नञ्चरे इत्संज्ञतया कृतलोपे वर्णादौ, “पदानिङ्घ्रिङ्घ्रिक-रणाद्यनुबन्धगणोदितम् कर्म्मोच्चारणमात्रेण स्पष्टमत्वानु-बन्धत इति” कविकल्पद्रुमः । फलसाधने पुनःपुनरनु-ष्ठानाभ्यासे, “अनुबन्धं परिज्ञाय देशकालौ च तत्त्वतः । सञ्चापराधौ चालोक्य दण्डं दण्डेऽपि पातयेदिति”

मनुः । बन्धेऽपि भेदिनिः । आरम्भे, शब्दरत्ना० । अनु-सरणे “शान्तज्वरोऽपि शोध्यः स्यादनुबन्धभयाक्षर इति” सुश्रुतम् । सन्ततसम्बन्धे (अविवक्षिते) “सानुबन्धाः कथं न स्युः सम्पदो मे निरापद” इति रघुः । अनुबध्यते अनुरध्यते कर्म्मणि घञ् । पश्चाद्भाविनि शुभाशुभे । “अनुबन्धं ज्ञायं हिंसासनपेक्ष्य च पौरुषम्” इति गीता पश्चात्सम्बन्धे च । “यदप्ये चानुबन्धे च सुखं मोहनमा-त्मन” इति गीता ।

अनुबन्धिन् वि० अनुबध्नाति अनु+बन्ध-णिनि । सहचरे, अनुगते, अनुरोधनि, व्यापके च । स्त्रियां ङीप् । “गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव” इति रघुः । “अधश्च मूलान्यनुसन्ततानि कर्म्मसुबन्धीनि मनुष्यलोके” इति गीता । “सूक्ष्मानुबन्धी सूक्ष्मश्च सुगन्धो रीचनो ऋदुरिति” “भेदः कषाद्यैः खलु रोग एष सुदुस्तरौ वर्ष-गणानुबन्धी” इति च सुश्रुतम् ।

अनुबन्धी स्त्री अनुबध्यतेऽतिशयेन व्याप्रियतेऽनया अनु+बन्ध-घञ् गौरा० ङीप् । हिकारोगे, दृष्ट्यायाञ्च ।

अनुबन्ध्य वि० बधार्थं बन्धोऽनुबन्धः अनु+बन्ध-कर्म्मणि यत् । बधार्थं बध्ये गवादी । “नानुबन्ध्याबधोऽपि वा । तयो-च्चारविभागश्च नैव संप्रति वर्त्तते” इति स्मृतिः ।

अनुबोध पु० अनु+बुध-णिच्-घञ् । पूर्वलिप्तचन्दनादेर्गन्धो-द्दीपनार्थं पुनर्भेदनादौ, पश्चाद्बोधे च ।

अनुब्राह्मण न० ब्राह्मणं मन्त्रेतरवेदभागस्तत्सदृशम् । ब्राह्मण-सदृशे ग्रन्थे । तदधीते वेद वा इति । अनुब्राह्मणी ब्राह्मण-सदृशग्रन्थाध्यायिनि, तद्वेत्तरि च वि० स्त्रियां ङीप् ।

अनुभव पु० अनु+भू-अप् । स्मृतिभिन्ने ज्ञाने । विषयानु-रूपभवनाच्च बुद्धिदृष्टेरनुभवत्वम् । “दृष्टिसारूप्यमितरत्न” पात० सूत्रे, विषयानुरूपत्वं चित्तदृष्टेरभिहितम् । तथाहि यथा पयः प्रणाल्या जेलादिकं प्राप्य चतुरन्तादा-कारेण परिणमते एवमेव इन्द्रियादिप्रणाल्याऽन्तःकरणं वर्ध्निर्गन्तव्यं विषयाकारेण परिणमते तादृशपरिणाम-रूपदृष्ट्या च विषयगतमज्ञानं निवारयतीति अन्तःकरणस्य विषयरूपानुरूपभवनात् अनुभवत्वम् । स्मृतौ तु विषय-सन्निकर्षाभावात् न विषयाकारताप्राप्तिरिति तद्विन्ने ज्ञाने एवास्य प्रयोगोपाधिता इति सांख्यवेदान्तमतम् । अनु-भवस्य प्रत्यक्षाणुमानोपमाशाब्देन चतस्रो विधाः इति नैयायिकादयः । वेदान्तिनो सीमांसकाश्च अर्थापत्त्यनुप-लब्धिरूपमधिकं तद्वेदद्वयसुररीचकः । वैशेषिकाः सौगताश्च

प्रत्यक्षानुमात्रूपमेव अनु भवद्वयं स्वीचक्रुः अन्येषां सर्वेषां-
मनयोरन्तर्भावात् । सांख्यादयः प्रत्यक्षानुमात्राद्वदा-
एतेति भेदव्ययीमङ्गीचक्रुः । चार्वाकाः प्रत्यक्षमात्रमिति
भेदः । “अनुभवं वचसा सखि लुम्बसीति” नैष० ।

अनुभाव पु० अनुभावयति उद्बोधयत्यनेन अनु+भू-णिच्-
करणे-घञ् । कोपदण्डादिजाते राज्ञां तेजोविशेषे ।
सामर्थ्यं च । कर्त्तरि अच् । अलङ्कारशास्त्रप्रसिद्धे रस-
व्यञ्जके “भावं मनोगतं साक्षात् स्वगतं व्यञ्जयन्ति ये ।
तेऽनुभावा” इति ख्याताः, इत्युक्तलक्षणे भूभङ्गादौ ।
“विभावेनानुभावेन व्यक्तः सञ्चारिणा तथेति” सा० द० ।
अनुभावस्य लक्षणभेदादिकमुक्त्वा दर्शये । “उद्बुद्धं
कारणैः स्वैस्वैर्हिर्भावं प्रकाशयन् । लोके यः
कार्यरूपः सोऽनुभावः काव्यनाट्ययोः ॥ यः खलु लोके
सीतादिबन्दादिभिः स्वैस्वैरालम्बनोद्घोषनकारणैरामा-
देरन्तर्बुद्धं रत्यादिकं बहिः प्रकाशयन् कार्यमित्युच्यते स
काव्यनाट्ययोः पुनरनुभावः । कः पुनरसावित्याह ।
“उक्ताः स्त्रीणामलङ्कारा अङ्गजाश्च स्वभावजाः । तद्रूपाः
सात्त्विका भावास्तथा चेष्टाः परा अपि” ॥ तद्रूपा अनु-
भावस्वरूपाः । तत्र च यो यस्य रसस्यानुभावः स तत्स्वरूप-
वर्त्तने तत्र तत्र दर्शितः । तत्र सात्त्विकाः । “विकाराः
सत्त्वसम्भूताः सात्त्विकाः परिकीर्त्तिताः” । सत्त्वं नाम
स्वात्मविश्वासप्रकाशकारी कञ्चनाऽऽन्तरो धर्मः । “सत्त्व-
मात्रोद्भवत्वात्ते भिन्ना अप्यनुभावतः” ॥ गोबलीश्वर्यायेन
इति शेषः । के ते इत्याह । सत्त्वः स्वेदोऽयं रोमाञ्चः
स्तरभङ्गोऽयं वेपथुः । वैवर्त्तमानस्य प्रलय इत्यर्थे सात्त्विकाः
सूताः ॥ तत्र । सत्त्वश्चेष्टाप्रतीघातो भयहर्षासंया-
दिभिः । वसुर्जलोद्गमः स्वेदो रतिघर्म्मश्रमादिभिः ॥
हर्षाद्भुतभयादिभ्यो रोमाञ्चो रोमविक्रिया । मदसंमद-
मोडाद्यैर्वैस्वर्थं गद्गदं विदुः ॥ रागद्वेषसादिभ्यः कम्पो
गात्रस्य वेपथुः । विपादमदरोपाद्यैर्वैस्वर्थान्यत्वं विवर्त्तता ॥
अथ नेत्रोद्भवं वारि क्रोधदुःखप्रहर्षजम् । प्रकटः सुख-
दुःखाभ्यां चेष्टाज्ञाननिराकृतिः इति ॥ “अनुभावविशे-
षात्तु सेनापरिगतैरिव” रघुः । तेजसि च । गुरुभिरभि-
निविष्टं लोकपालानुभावैरिति” रघुः । माहात्म्ये, “जाने
वो रत्नसाक्रान्तावनुभावपराक्रमौ इति” रघुः ।

अनुभावक त्रि० अनुभावयति बोधयति अनु+भू-णिच्-
ण्वल् । बोधके “यत्पदेन विना यस्याननुभावकता भवेत्
आकाङ्क्षेति” भाषा० । “यत् पदेन विना यत्पदस्यान्वया-

ननुभावकत्वं तेन सह तस्याकाङ्क्षेति” सिद्धान्तमुक्तावली ।

अनुभाविन् त्रि० अनुभवति अनु+भू-णिनि । साक्षात्-
कारादिकारके । “अनुभाषो तु यः कश्चित् कुर्यात् साक्ष्यं
विवादिनामिति” मनुः । मनुपश्चात् भवति । पश्चाज्जाते
कनिषादौ । “अनुभाविनां परिवापनमिति” आप० स्मृतिः ।
अनुपश्चाद्भवन्तीति अनुभाविनः कनिषा इति रत्नाकरः
“स्वाशौचमनुभवन्तीति अनुभवकारका” इति शु० त० रघु० ।

अनुभाषण न० अनु सहितं भाषणम् । सहभाषणे ।

अनुभू स्त्री अनु+भू-क्लिप् । अनुभवरूपे ज्ञानभेदे “अयमात्मा
सर्वानुभूतिरिति” वृ० उप० । “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति”
इत्या ब्रह्मणो ज्ञानरूपत्वात् सर्वज्ञानरूपत्वम् ।

अनुभूत त्रि० अनु+भू-कर्मणि क्त । अनुभवविपर्ययभूते
पदार्थे अनु+भू-कर्त्तरि क्त । पश्चाज्जाते त्रि० ।

अनुभूति स्त्री अनु+भू-क्तिन् । अनुभवे तद्विवरणमनुभवगङ्गे
दृश्यम् । “अनुभूतिसत्तुर्विधा प्रत्यक्षमप्यनुमितस्तथोप-
मितिशाब्दजे” इति भाषा० ।

अनुभूतिप्रकाश पु० अनुभूतेरनुभवस्य वेदान्तश्रवणजन्यस्य प्रका-
शार्थं माधवाचार्य्यप्रणीते उपनिषत्तात्पर्य्यज्ञापके प्रकरणभेदे

अनुमत त्रि० अनु+मन-क्त । स्वयंप्रवृत्ते इदं क्रियतामिति
प्रोत्साहनार्थमनुज्ञाते । अनुमोदिते च “कृतमनुसृतं उष्टं वा
वैरिदं गुरु पातकमिति” वेणी० । “गुरुणानुमतः स्नात्वा
समावृत्तो यथाविधि” इति मनुः । “सम्यग्निनीयानुमतो
गृह्णायेति” च रघुः । “उभयानुमतः साक्षीति” स्मृतिः ।

अनुमति स्त्री अनु+मन-क्तिन् । अनुज्ञायाम् । “अनुमत्या
व्ययेयादिति” स्मृतिः । अनुमन्यते कलाहीनत्वेऽपि
पूर्णमात्रिहितयागादिकरायानुज्ञायते ऽस्याम् अधिकरणे
क्तिन् । कलाहीनचन्द्रवत्यां शुक्लचतुर्दशीयुतपूर्णमात्रिधौ ।
अनुमतो राकेति देवपत्न्याविधिं नैरुक्ताः पौर्णमास्याविति
याज्ञिका या पूर्वा पौर्णमासी सानुमतियोत्तरा सा राकेति
विज्ञायते ॥ अनुमतिरनुमननात् । “अनुमतिराकासिनी-
बालीकल्लभ्यस्वरव” इति का० १८, ६, २१, कुहूँ “चैवानुमत्ये
च प्रजापतय एव चेति” मनुः ।

अनुमन्तृ त्रि० अनु+मन-टच् । स्वयमुदासीने कार्यादौ
प्रवृत्तस्यान्यस्योत्साहवर्द्धनार्थमनुज्ञाकर्त्तरि । “अनुमन्ता
विशसिता नियन्ता क्रयविक्रयोति” मनुः “उपद्रष्टानुमन्ता
व भर्ता भोक्ता महेश्वर” इति गीता । “अनुमन्ता अनु-
मोदयितैव सन्निधिमालेणानुयाहक” इति श्रीधरः ।

अनुमन्त्रण पु० अनु मन्त्रोच्चारणात् पश्चात् मन्त्रणम् मन्त्रेण

संस्कारादिकरणम् । मन्त्रोच्चारपूर्वके यागादिषु संस्कार-
भेदे “प्रयाजानुमन्त्रणमिति” कात्या० २, २, २ ।

अनुमरण न० अनु+मृ-ल्युट् । भर्त्सरि ऋते तद्देहाप्राप्तौ
तत्पादुकादिग्रहणेन पृथक्चित्तारोहणेन स्त्रीणां देहत्यागे ।
“भर्त्सानुमरणं काले याः कुर्वन्ति तथाविधाः । कामात्
क्रोधात् भयाद्वापि सर्वाः पूताः भवन्ति ताः” इति ऋतिः
अनुपूर्वकमरणस्य मरणसंश्रमरणार्थकत्वेन सकर्मकत्वम्
अतएव “भवता नानुमृतापि लभ्यते” इति रघौ कर्मणि
कप्रयोगः । अनुमरणं च भर्त्सुः देशान्तरादिमरणे देहाद्य-
लाभे एव “देशान्तरे ऋते पत्न्यौ साध्वी तत्पादुकादयम् ।
निधायोरसि संशुद्धा प्रविशेज्जातवेदसमिति” ऋतिः । तत्र
क्षत्रियादीनामेवाधिकारो न विप्रायाः, यथोक्तम् । “पृथक्-
चितां समाकृष्ट्य न विप्रा गन्तुमर्हतीति” शु० त० ऋतौ ।

अनुमा स्त्री अनु+मा-अङ् । परामर्शज्ञानाधीने (व्याप्तधूमा-
दिलिङ्गविशिष्टज्ञानाधीने) ज्ञानभेदे यथा “पर्वतो वज्रिमा-
नित्यादि” तथाहि धूमादिहेतौ सहजानसादौ प्राक् भूयः-
सहचारदर्शनात् धूमत्ववज्रत्वसामान्यधर्मेण सकलवज्रि-
धूमादिव्याप्तिनिश्चयः अनन्तरं देशान्तरं गतवतो वज्रार्थिनः
पर्वतादौ धूमदर्शने सति तत्र वज्रिव्याप्तिमृतिर्जायते
एकसम्बन्धज्ञानस्यापरसम्बन्धस्मारकताया नियमेन, धूम-
दर्शनात् धूमगताया वज्रेर्व्याप्तेः अरणसम्भवात् । तत-
स्तादृशधूमवान् अथ पर्वत इति निश्चयरूपपरामर्शेन तत्र
वज्रिमानयमिति निश्चिनोति सोऽयं निश्चयः अनुमितिरूपः
अनुभवभेद इति । तत्र च धूमादिलिङ्गज्ञानमेव करणं
नतु ज्ञायमानलिङ्गं करणमिति नव्यनैयायिकसिद्धान्तः
प्राचीनमते ज्ञायमानलिङ्गमेवेति भेदः “अनुमायां
ज्ञायमानं लिङ्गं तु करणं न हीति” भाषा० । “सोऽयं
नियन्त्रितायेत्याद्य प्रत्यक्षं न चानुमेति” श० श० प० ।

अनुमातृ त्रि० अनु+मा-टच् । अनुमानकर्त्तरि “नहि करिणि
दृष्टे चीत्कारेण तदनुमिमतेऽनुमातार” इति वाचस्पतिः ।

अनुमान न० अनु+मि-मा-वा भावादौ ल्युट् । व्याप्यस्य
ज्ञानेन व्यापकस्य निश्चये, यथा वज्रिधूमस्य व्यापक इति
धूमस्तस्य व्याप्त इत्येवं तयोः भूयः सहचारं प्राक्स्थानादौ
दृष्ट्वा पश्चात् पर्वतादौ उद्भूयमानशिखस्य धूमस्य दर्शने
तत्र वज्रिरेतीति निश्चीयते । करणे ल्युटि । तज्ज्ञेयभूते
धूमादौ । “तज्ज्ञानुमानं त्रिविधमिति” चिन्तामणिः ।
श्रुतेरेव स्वतः प्रामाण्यं, यत्र श्रुतिः साक्षात् न श्रूयते
तत्र ऋतिवाक्यात् श्रुतिवाक्यमनुमीयते इति श्रुत्यनुमापकं

ऋतिवाक्यमप्यनुमानपदेनाभिधीयते इति भीमांसकाः ।
“विरोधे त्वनपेक्षमसति ह्यनुमानमिति जै० मू० । इयं
ऋतिः वेदमूलिका आप्रवाक्यत्वादित्येवमनुमानाकारः
इति । “दृष्टमनुमानमाप्रवचनञ्च सर्वप्रमाणसिद्धत्वादिति
सा० का० । “अतीन्द्रियस्य सिद्धिरनुमानादिति” सांख्य० सू०
“प्रत्यक्षपरिकलितमप्यर्थमनुमानेन युभुत्सन्ने” इति वाच०
“प्रत्यक्षमनुमानं च शास्त्रञ्च विविधागममिति मनुः ।
“एवमनुमाने निरूप्यते तस्मात् पुरुषधौरेयसिद्धिरिति”
चिन्ता० “नानुमानं रसादीनामिति सा० द० “सपरिकर
मनुमानं निरूप्येति” चिन्तामणिर्दोषितः ।

अनुमानचिन्तामणि पु० गङ्गेशोपाध्यायकृते न्यायशास्त्र-
स्यानुमानतत्त्वज्ञापके प्रकरणभेदे । तत्र च आदौ अनु-
मितिरूपपादिनिरूपणं ततस्तत्कारणव्याप्तिज्ञानार्थं व्या-
प्तिनिरूपणम् ततोव्याप्तिप्रत्यक्षोपायनिरूपणम् ततो व्याप्ति-
प्रत्यक्षानुसृतकर्त्तृनिरूपणम्, उक्तासु बह्वीषु व्याप्तिषु कथञ्कारं
तासामनुममस्तत्त्वनिरूपणम्” ततः व्याप्तिज्ञानोपायतया
सामान्यलक्षणानिरूपणम् ततो हेतोः परिशुद्धिज्ञानार्थ-
रुपाधिनिरूपणम् । ततोऽनुमितिरूपतानिरूपणम् परा-
र्थातुमानस्य पञ्चावयवव्याप्यताया तद्विरूपणम् । अनु-
मितौ परामर्शस्य (साध्यव्याप्तिमज्ज्ञेयविशिष्टज्ञानात्मकस्य)
स्वरूपादिनिरूपणम् ॥ ततोहेतुत्वविध्यस्य (केवलान्वयि
केवलव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेकित्वरूपस्य) निरूपणम् ततो
वर्जनीयतया हेतोर्दोषाणां (हेत्वाभासानाम्) निरु-
पणम् तत्तादौ सासाध्यतोहेत्वाभासलक्षणम् ततः सव्य-
भित्तिारस्य, साधारणस्य, असाधारणस्य, अतृरूपसंहारिणः,
असिद्धेश क्रमशः, ततो बाधस्य निरूपणम् इत्येतत्पर्यन्तं
सपरिकरमनुमानं हेतुतया तद्दोषांश्च निरूप्य तादृगानुमानेन
देशरस्य सिद्धिर्दर्शिता तस्याराधनसहकृतेन षोडशपदार्थ
तत्त्वज्ञानेनात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिरूपापवर्गसिद्धिरित्येते पदा-
द्याः तत्रत्या अवधेयाः ।

अनुमानदीधिति स्त्री अनुमानरूपचिन्तामणोर्दीधितिर्वा ।
रघुनाथशिरोमणिप्रकृतायामनुमानचिन्तामणिव्याख्यायाम् ।
अनुमार्ग अव्य० मार्गे विभक्त्यर्थे यागार्थे, पश्चादर्थे वा अव्ययी० ।
मार्गे इत्यर्थे, मार्गानुरूपे, मार्गस्य पश्चादर्थे च । “अनु-
मार्गागतायाज्ञेति” काद० ।

अनुमाष अव्य० माषे विभक्त्यर्थे अव्ययी० । माषे इत्यर्थे ।
परिशुषा० अत्र । आनुमाष्यः तद्वत्तादौ त्रि० ।

अनुमास अव्य० वीक्षार्थे अव्ययी० । प्रतिमासे, अनुमासे

भवः ठञ् । आनुमासिकः प्रतिमासभवे “पिण्डान्वाहार्थकं
आह्नं कथ्यन्मासानुमासिकम्” इति मनुः ।

अनुमित लि० अनु+मि-कर्मणि क्त । कृतानुमाने अनु-
मानविषयोभूते । “अनुमितोऽपि हि वाष्पनिरीक्षणाद्
व्यभिचचार न तापकरोऽनल” इति नैप० ।

अनुमिति स्त्री अनु+मा+क्तिन् । अनुमाने व्याप्तिविशि-
ष्टस्य पक्षधर्माज्ञानाधीने अनुभवभेदे “स पक्षस्तत्र वृत्ति-
त्वज्ञानादनुमितिर्भवेदिति” भाषा० । अनुमितश्च द्विविधा
स्वार्था परार्था च तत्र हेतौ व्याप्तिनिश्चये सति तस्य च पक्षे
वृत्तित्वज्ञानात् उपादेयपदार्थपक्षेणाय प्रवर्तिका यानु-
मितिः सा स्वार्था । विवदमानं प्रति कश्चित्पदार्थं साध-
यितुं मध्यस्थाद्यवलम्बनेन प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोपनयन-
निगमनरूपपञ्चावयवव्यायसाध्या परार्था ।

अनुमित्सा स्त्री अनु+मि-सन्-भावे अ । अनुमात-
मिच्छायाम् सिषाधयिषायाम् । अनुमित्सायां हि सिद्धि-
सत्त्वेष्यनुमितिरुदेति तदभावे साध्यवत्तानिश्चययूपसिद्धि
सत्त्वे नानुमितिः । तत्रायं विशेषः सामाधिकरणत्वेन सिद्धि-
सत्त्वेऽपि अवच्छेदावच्छेदेनानुमितिर्भवत्येव न तत्रानुमित-
सापेक्षा तथा च अवच्छेदावच्छेदेन सिद्धिरेव अवच्छेदावच्छे-
देन सामानाधिकरणत्वेन चानुमितिं प्रतिवभाति एवञ्च तत्रैव
इच्छापेक्षेति । अतएव वाचस्पतिना “प्रत्यक्षपरिकल्पितम-
ध्यर्थमनुमानेन बुभुत्सन्ते तर्करसिका” इत्युक्तम् ।

अनुमृत लि० अनु पश्चात् शोकादिना मृतः । शोकादिना
मृतस्य पश्चात् मृते । अनु+मृ-कर्मणि क्त । यस्य पश्चात्
म्रियते तस्मिन् “भवता नानुमृताऽपि लभ्यते” इति रघुः ।

अनुमेय लि० अनुमीयतेऽसौ अनु+मि-कर्मणि यत् । अनु-
मित्यर्हे, अनुमातं योग्ये “यतावता नन्वनुमेयशोभीति”
कुमा० । “फलानुमेयाः प्रारम्भाः संस्काराः प्राक्तना
इव” इति रघुः ।

अनुमोद पु० अनु+मुद-णिच्-घञ् । प्रकृतकर्मणि प्रवृत्ति-
विधाताकरणेनान्यप्रोत्साहानुकूलव्यापारे, । त्वया यत् कृतं
तन्मेऽनुमतमित्याद्यभिलाषव्यञ्जे । भावे ल्युट् । तत्रैवार्थे न० ।

अनुमोदित लि० अनु+मुद-णिच्-कर्मणि क्त । कृतानुमोदने
स्वानुमतत्वज्ञापनेन प्रोत्साहिते “भवता यद्व्यवसितं तन्मे-
साध्यनुमोदितम् । प्रायमानोऽर्थिना यत् हृषीर् नैव
विधातितः । दानशालेऽथवा हृषीर् स्थितः, सोऽर्थोऽनु-
मोदित इति (प्रा० वि०) उक्तेऽर्थे च ।

अनुयय अव्य० यवे विभक्त्यर्थे अव्ययी० । यवे इत्यर्थे । परि-

सुखा० भवादौ जम् । अनुययव्यम् तत्रभवे पदार्थे लि० ।

अनुयाज पु० अनु+यज-घञ् यज्ञाङ्गत्वात् कृत्वाभावः ।
दर्शपौर्णमासाङ्गेषु प्रयाजादिषु पञ्चस्र यामेषु । “यजतिषु
ये यजामहे नानुयाजेषु” इति श्रुतिः । “प्रयाजान्मे अनु-
याजांश्च केवलानिति” ऋ० १०,५१,६, अनुयाजानु-
मन्त्रणम् का० २,५,१४ ।

अनुयात लि० अनु या-कर्त्तरि क्तः । पश्चाद्गन्तरि, सङ्गन्तरि
च कर्मणि क्तयस्य पश्चाद्गम्यते तादृशे जने ।

अनुयात्र अव्य० यात्रायां विभक्त्यर्थे पश्चादर्थे वा अव्ययी० ।
यात्रायामित्यर्थे, यात्रायाः पश्चाद्भावे च । अनुगता
अनुरूपीकृता यात्रा येन प्रा० ब० । अनुयायिवर्गे ।
“त्यक्तभोगस्य मे राजन् ! वने वनेन जीवतः । किं कार्यं
मनुयात्वेणेति” रामा० अनुगता यात्रा प्रा० स० । पश्चाद्-
यात्रायां स्त्री । तत्प्रयोजनमस्तेत्यर्थे ठक् । आनुयात्रिकः
अनुचरे सेवके लि० ।

अनुयात्रिक लि० अनुयाता पश्चाद् यात्रा अनुगमनम-
स्यस्य ठन् । पश्चाद्गन्तरि अनुचरे “सर्वानेवानुयात्रिक-
वर्गान् त्वया सहेति” शकु० ।

अनुयायिन् लि० अनुयाति पश्चात् गच्छति अनु+या-णिनि
स्त्रियां ङीप् । पश्चाद्गन्तरि, सेवके, अनुचरे “न्यपेक्षि
शेषोऽप्यनुयायिवर्गः” इति रघुः सदृशे, सुखस्यानुगन्तरि
शिगौ च ।

अनुयुक्त लि० अनु+युज-क्त । जिज्ञासिते पदार्थे । कृतप्रश्ने,
यं प्रति कस्यचित् पदार्थस्य जिज्ञासार्थं प्रश्नः क्रियते
तस्मिन् । “स चानुयुक्तो व्याचष्टामिति खण्डनखाद्यम् ।

अनुयुग अव्य० युगे विभ० अव्ययी० । युग इत्यर्थे । तत्र
भवः परिसुखा० जम् । आनुयुग्यः अनुयुगभवे लि० ।

अनुयूप अव्य० यूपे विभ० अव्ययी० । “यूप इत्यर्थे ।
तत्र भवः परिसुखा० जम् । आनुयुष्यः यूपभवे लि० ।

अनुयोक्तृ लि० अनु+युज-लृच् स्त्रियां ङीप् । प्रश्नकारके ।
मृतकाध्यापके च ।

अनुयोग पु० अनुयुज्यते कथनाय नियुज्यते अनु+युज-
घञ् । प्रश्ने । सति हि प्रश्ने, पृष्टः कथनाय प्रवर्तते ।
“निगृह्यानुयोगे चेति” पा० । अनुपूर्वात् युजेः प्रश्ना-
र्थकता । तेन “त्वया कियद्देति तमन्वयुक्ता” इति रघौ
प्रश्नार्थकतया निर्देशः ।

अनुयोगकृत् पु० अनुयोगं प्रश्नविषयसंशयं कृनति कृत
कृदने क्तिप् । आचार्य्ये । कृ-क्तिप् । पृच्छके लि० ।

अनुयोगिन् लि० अनुयुक्ते अनु+युज-घिनुण् । प्रअकारके ।
अनुयोज्य लि० अनुयुज्यते नियुज्यते “अनु+युज-यञ्कार्ये
आवश्यकार्थे वा ययत् । प्रअर्हे अवश्यनियोज्ये, त्वया कथ-
मितं कृतमित्याद्येभ्य कृतप्रश्ने, आज्ञाकारके, दासादौ च
“वासयानुयोज्यो दुष्मन्तः प्रणमति” शकु० ।

अनुरक्त लि० अनु+रन्ज क्त । अनुरागयुक्ते, अनुगतः रक्तं
रागम् अत्या०स० । प्राप्तरक्तवर्णे ।

अनुरक्ति स्त्री अनु+रन्ज-क्तिन् । अनुरागे ।

अनुरञ्जक लि० अनुरञ्जयति अनुरक्तं करोति अनु+रन्ज-
णिच्-ण्वल् । अनुरागयुक्तकारके ।

अनुरञ्जन न० अनु+रन्ज-णिच्-भावे ल्युट् । अनुरागयुक्त
करणे “विशेषामनुरञ्जनेन जनयन्नानन्दमिति” रामा० ।
कर्त्तरि ल्युट् । अनुरञ्जके लि० ।

अनुरञ्जित लि० अनु+रन्ज-णिच्-कर्मणि क्त । यस्य अनु-
रागः कृतः तस्मिन्, अनुरक्तीकृते जने ।

अनुरागान् अनु+रण-ल्युट् । घण्टादिशब्दज प्रतिध्वन्यात्मके
शब्दसन्ताने व्यञ्जनरूपशब्दशक्तिभेदे, ध्वनिभेदे च ।

अनुरत लि० अनु+रम-कर्त्तरि क्त । अनुरक्ते, अभिरते च ।

अनुरति स्त्री अनु+रम-भावे क्तिन् । अनुरागे ।

अनुरस लि० अनुगतो रसम् । माधुर्यादिरसानुगते “भूमिजं
शुक्रं नातिवातलं भूमितयास्यानुरस” इति “मधुरानुरसं
रुतं लज्जानुरसं लघु । नार्यास्तु मधुरं स्तन्यं कषयानुरसं
हिममिति” च सुश्रुतम् ।

अनुरहस लि० अनुगतं रहः अत्या०स० अच्समा० ।
निर्जनदेशानुगते ।

अनुराग पु० अनु+रन्ज+घञ् । अत्यन्तप्रीतौ, क्लेशे च ।
अनुरूपो रागः प्रा०स० । अनुरूपरागे । “अनुरागवन्तमपि
लोचनयोरिति” माघः “प्रणादस्तु शब्दः स्यादनुरागज”
इत्यमरः । “प्रियानुरागस्य मनःसमुच्चतेरिति” रघुः ।
अनुगतो रः गं गतिस० । प्राप्तरौहित्यवर्णे लि० ।

अनुरागिन् लि० अनु+रन्ज-घिनुण् कृत्वम् । अनुराग-
युक्ते स्त्रियां ङोप् । “वेद्याञ्जाननुरागिणीमिति” सा०द०

अनुरात्र अव्य० रात्रौ विभ० अव्ययी० अच्समा० । रात्रा-
वित्यर्थे, प्रतिरात्रे च । “तस्मात् स्त्रानुरात्रं पत्याविच्छते”
इति श्रुतिः । अनुगतो रात्रिम् । रात्रानुगते लि० ।

अनुराधा स्त्री० अनुगता राधां विशाखां अत्या०स० ।
सप्तविंशतिधाविभक्तस्य राशिचक्रस्य सप्तदशभागात्मके नक्ष-
त्रभेदे “देवत्यसररोहिणोऽष्टगशिरोमूलां नुराधामधेति”

ज्योति० । “राधे विशाखे सुहवानुराधाज्येष्ठासु नक्षत्रेष्विति”
श्रुतिः । “शिखिगुणरसेन्द्रियानलशशिविषयगुणतुल्यपञ्चवसु-
पक्षाः । विषयैकचन्द्रभूतार्थवार्गिरुद्राश्विबुधदहनाः । भूत-
शतपञ्चवसवो द्वात्रिंशश्चेति तारकामानम् । क्रमशोऽद्विन्या-
दीनां कालस्तराप्रमाणेन । नक्षत्रजसुद्धाहे फलमब्देन्ता-
रकामितैः सदसत् । दिवसैर्ज्वरस्य नाशो व्याधेरन्यस्य वा
वाच्यः” इति वृ० उक्तेस्तस्याः चतुस्तरात्मकत्वम् । अश्विन्य-
सदहमकमलजशशिश्रुलभृददितिजीवफणिपितरः । योन्य-
यमदिनलक्षत्त्वपवनशक्राग्निमित्ताश्च । शक्रो निर्हतिस्तोयं
विश्वे देवा हरिर्वसुर्वरुणः । अजपादोऽर्हर्वभृः पूषा
चेतीश्वरा भानाम्” इति वृहत्संहितोक्तेस्तस्या मितदेव-
ताकत्वम् । तस्य च योगतारा “ज्येष्ठाश्रवणमैत्राणां वार्ह-
स्पत्यस्य मध्यमा” इति स्मृत्यसि० उक्तेर्मध्यमा तारा ।
तत्र भवः अणो लुक् “लुक्त्तद्वितलुकीति” पा० स्त्रीप्रत्ययस्य
लुक् । अनुराधस्तज्जाते लि० । नक्षत्रेण युक्तः काल
इत्यणस्तु लुप् “लुपि युक्तवद्गतिवचनमिति” पा० अनु-
राधा अनुराधानक्षत्रयुक्तकाले ततः सप्तम्यर्थे तृतीयेति
भेदः । वृ० दीर्घः । अनुराधाप्यत्र ।

अनुरुद्ध-लि० अनु+रुध-कर्मणि क्त । अपेक्षिते ।

अनुरुध् लि० अनु+रुध-क्रिप् । अनुरोद्धरि अपेक्षके । कर्मणि
क्रिप् भेदे उपसर्गदीर्घः । अनुरुद्धे । “आक्षिप्तपूर्वास्वपरा
अनुरुद्धः ऋ० ३, ५, ५, “अनुरुद्ध अनुरुद्धमिति” भा० ।

अनुरूप अव्य० रूपस्य सादृश्ये योग्यत्वे वा अव्ययी० ।
रूपस्य सादृश्ये, योग्यतायाञ्च । अर्थ आद्याचि । तद्वति
लि० । “अथानुरूपाभिनिवेशतोषिणेति” कुमा० ।
“सत्त्वानुरूपा सर्वस्य अङ्गा भवति भारत” गीता ।
द्वादशाङ्गसाध्ये यागे वह्निष्यवमानगतानां त्रयाणां तृचानां
मध्ये मध्यमे तृचे । “स्तोत्रियानुरूपौ तृचौ भवतः वृष-
ण्यन्तस्तृचा भवन्ति तत्र उत्तमः पर्यास” इति ता० ब्रा० ।
प्राक्तानां वह्निष्यवमानगतानां त्रयाणां तृचानां स्तोत्रियः,
अनुरूपः, पर्यासश्चेति त्रीणि नामानीति भा० ।

अनुरोध पु० अनु+रुध-घञ् । अनुसरणे, आराध्यादेरिष्ट-
सम्पादनेच्छायाञ्च । “मित्रस्थानुरोचेन द्विविधं स्मृतमास-
नमिति” “नानुरोधोऽस्यनध्याये” इति च मनुः ।

अनुरोधिन् लि० अनु+रुध-णिनि । अपेक्षके । स्त्रियां ङोप् ।
“पतिव्रतानां समयानुरोधिनीति” रामा० । [भीमणे ।

अनुलाप पु० अनुवीक्षायां वारंवारं लप्यते लप-घञ् । सुहृ-
अनुलित लि० अनु+लिप-क्त । गन्धादिना कृताहुलेमे

“वन्दनायुरुर्कपूरकुङ्कुमोशीरपत्रकैः अनुलिप्तो नरैर्भक्त्या
हरिरिष्टं प्रमच्छतीति” पुरा० ।

अनुलेप पु० अनु+लिप-भावे घञ् । चन्दनादिमर्दने ।
करणे घञ् । अनुलेपसाधने चन्दनादौ ।

अनुलेपक लि० अनुलिम्पति अनु+लिप-लृट् । चन्दना-
दिभिः स्वदेहदेवाङ्गाद्यनुलेपकारके । स्त्रियां टाप् । तस्याः
भर्त्स्यं माह्व्या० अण् । आनुलेपिकम् तद्वर्त्यं लि० ।

अनुलेपन न० अनु+लिप-भावे ल्युट् । चन्दनादिमर्दने
“धात्रीफलं तथा दद्यादनुलेपनकारणादिति” पुरा० ।
करणे ल्युट् । अनुलेपसाधने चन्दनादौ द्रव्ये ।

अनुलेपित लि० अनु+लिप-णिच्-कर्मणि क्त । “अनुलिप्तोक्ते
अनुलेपिन् लि० अनुलिम्पति अनु+लिप-णिनि । अनुलेपके
अनुलोम पु० यथाक्रमे अव्ययी० अच्समा० । यथाक्रमे ।

“अनुलोमविलोमाभ्यां मातृकार्यान् जपेद्बुध इति तन्त्र०
“तत्र प्रतिलोममालिभोक्षानुलोममिति” सुश्रुतम् अनु-
गतः लोम आनुरूप्यम् रोम वा प्रा०स० । आनु-
रूप्यप्राप्ते, यथाक्रमप्राप्ते च लि० “सवर्णासु पुत्राः सवर्णा
भवन्ति अनुलोमजा मातृवर्णा” इति विष्णुस० अनुलोमं
कष्टं ज्ञेयं प्रतिलोमं कर्षति सि०कौ० । अनुगतरोमे च ।
“अनुलोमाः सुलोमाश्च रुचिरा रोमराजय” इति ।

अनुलोमज पु० स्त्री० अनुलोमेन यथाक्रमेण जातः जन-ड ।
परिणीतकृतियादिस्त्रीषु विप्रादिभ्य उत्कृष्टेभ्यो वर्णेभ्यो
जाते भूर्जावसिक्तादौ सङ्कीर्णवर्णे । अनुलोमजाश्च “विप्रान्-
र्जावसिक्तौ हि कृतियायां, विशःस्तियाम् । अम्बष्ठः, शूद्रां
निषादजातिः पारशवोऽपि वा” “वैश्याशूद्रोस्तु राज-
न्यात्, माहिष्योऽप्यौ नृत्तौ स्त्रुतौ, वैश्यास्तु करणः शूद्रां,
विद्यास्त्रेभ विधिः स्त्रुत” इति च याज्ञ०स० ।

अनुलोमजन्मन् पु० स्त्री० अनुलोमं पितृवर्णानुक्रमेण जन्म
यस्य । अनुलोमजाते भूर्जावसिक्तादौ । स्त्रियां टाप् ।
“अन्येऽनुलोमजन्मानः प्रतिलोमभवा अपीति” काशी० ।

अनुवंश अव्य० वंशे विभक्त्यर्थे अव्ययी० । वंशे इत्यर्थे तत्र
भवः परिसृष्टा० अण् । आनुवंश्यस्तत्र भवे लि० ।

अनुवक्तृ लि० अनुवक्ति गुरुसंज्ञात् सुत्वा तदनु रूपं वदति अनु
+वच्-लृच् । गुरुसंज्ञोच्चारितानुरूपमाठके । स्त्रियां ङीप् ।

अनुवक्र लि० अनुक्रमेण वक्रः । अतिवक्रे “यस्य वक्रानु-
वक्रायहा” इति सुश्रुतम् अतिवक्रत्वञ्च ग्रहणाम्
“अतिवक्रा नगादृग” इति स्वर्याक्रान्तराश्वपेक्षया सप्ताष्ट-
मस्थानस्थितौ भवति ।

अनुवचन न० अनुरूपं वचनम् प्रा०स० । अनुवचनकथने
“तमेतं ब्राह्मणाविविदिषन्ति वेदानुवचनेन” इति “विश-
ङ्कोर्वेदानुवचनमिति” च श्रुतिः ।

अनुवत्सर पु० अनुकूलो वत्सरो दानादिविशेषाय ।
“शकाङ्गात् पञ्चभिः शेषात् ममाद्यादिषु वत्सराः । सम्म-
रीदानुपूर्व्याश्च तथोदापूर्वका मता” इत्युक्ते वत्सरभेदे ।
“संवत्सरे तथा दानं तिलस्य तु महाफलम् । परिपूर्व्यं
तथा दानं यवानाञ्च द्विजोत्तम ! । इदापूर्व्यं च वस्त्राणां
धान्यानाञ्चानुपूर्व्यं च उदासंवत्सरे दानं रजतस्य महा-
फलमिति” विष्णु०ध०पुरा० । अनुवर्पादयोप्यत्र ।

अनुवर्त्तन न० अनु+वृत्-ल्युट् । अनुगमने, अनुसरणे, व्याक-
रणादौ पूर्वस्त्वन्त्युत्तरशब्दस्योत्तरस्त्वन्त्यव्ययार्थमनुसरणे च ।
अनुवर्त्तिन् लि० अनु+वृत्-णिनि । पाञ्चद्वामिनि अनुवर्त्तिनि
च स्त्रियां ङीप् । “सशरीरा गता स्वर्गं भर्तारमनुवर्त्तिनी”
इति रामा० ।

अनुवाक पु० अनूच्यते अनु+वच्-घञ् कृत्वम् । गानशून्ये
कृत्विशेषे, ऋग्यजुःसमूहे, शस्त्रनाम्ना ख्याते वेदांशे ।
“अग्निरेकाक्षरेणेत्यनुवाकं द्वादशवत् कृत्विति” कात्या०
१४,५,२६, “चतुःकण्डिकात्मकमनुवाकं द्वादशवदिति”
वेददीपः । “अध्यायानुवाकयोर्लुक्” पा० विसृक्तशब्दो-
ऽस्त्यस्य अण् तस्य वा लुक् । विसृक्तो विसृक्तो वा अध्यायः
अनुवाको वा ।

अनुवाक्या स्त्री अनु+वच्-गण्यत् कृत्वम् । ऋत्विग्भेदः
प्रशास्त्रा तत्पाद्यायां देवताह्वानसाधने ऋचि । “पुरोऽनु-
वाक्या याज्या वेति” यजु० “हे ऋचौ सुरायहाणाथे
याज्यानुवाक्ये प्रथमानुवाक्या, सुतमिवेति याज्येति”
वेददीपः । “पुरोऽनुवाक्या याज्या च शस्येवेति”
वृ०उप० । पुरोऽनुवाक्या माक्प्रयोगकालाद् याः प्रसृज्यन्ते
ऋचः सा ऋग्जातिः पुरोऽनुवाकोलुच्यते इति भा० ।

अनुवाच् पु० अनुवाचयति अनु+वच्-णिच्-क्तिप् । अनु-
वाचके अध्यापके ।

अनुवाचन न० अनु+वच्-णिच्-ल्युट् । अध्यापने । तत्रयो-
जनमस्य अनुप्रव० ऋ । अनुवाचनीयः अध्यापके लि० ।

अनुवात पु० अनुगतो वातः । शिष्यादिदेशात् गुर्वादित्देश-
गन्तरि वायौ “प्रतिवातेऽनुवाते च नासीत गुरुणा सहेति”
मनुः ।

अनुवाद पु० अनु+वद-घञ् । विधिप्राप्तस्य वाक्यान्तरेण
कथने यथा अग्निहोत्रं जुहोतीति वाक्येन प्राप्तस्य होमस्य

दध्ना जुहोतीति वाक्येन पुनरनुवादेन दधिकरणकत्व-
मात्रं तत्र विधेयम् । तत्र होमस्यानुवादः एवमन्यत्वाप्युक्तम्
अनुवादः पूर्वस्येति का० ४, २, १८, “य इच्छेत्त्यनेन वाक्येन
पौर्णमास्याममावस्यायां वा विह्वतोनामनुष्ठानमुच्यते तच्च
प्रकृतितः प्राप्तमेव अतः कारणात् य इच्छेत्त्यनुवाद इति
तद्व्या० । अनुवादश्च त्रिविध भूतार्थानुवादः स्तुत्यर्थानुवादः
गुणानुवादश्चेति । तत्र सदेव सौम्येदमम आसीदित्यादौ भूता-
र्थानुवादः । “वायुर्वैजिपिठा देवतेत्यादौ, स्तुत्यर्थानुवादः ।
वायव्यं श्वेतं क्षामनालभतेत्यादौ प्राप्ताया वायुदेवतायाः
स्तुत्यर्थेत्वात् तस्य स्तुत्यर्थानुवादत्वम् । अग्निहोत्रं जुहोतीति
प्राप्तस्याग्निहोत्रहोमस्य गुणविधानार्थं प्रष्टुं दध्ना जुहो-
तीत्यादि गुणानुवादः । एवमन्यान्यप्युदाहार्याणि । अनु-
वृत्तकथने । “क उत्तमः श्लोकगुणानुवादात् पुमान् विर-
ज्जेत विना पशुप्लादिति” भाग० । “मिद्धोपदेशे च “अनुवादे
चरणानामिति” पा० । “सिद्धोपदेशे” इति सि० कौ० ।

अनुवादक त्वि० अनुवदति अनु+वद-एवुन् । अनुवादकारके
अनुवदनशीले च ।

अनुवादिन् त्वि० अनुवदति अनु+वद-णिनि । अनुवादका-
रके, अनुवदनशीले, युक्तगोतानुवादिन च स्त्रियां ङीप् ।

अनुवाद्य त्वि० अनु+वद-यत् । उद्देश्ये प्राप्तावपि किञ्चि-
द्विधानार्थमनुकीर्त्तनीये । “अनुवाद्यमनुक्त्वैव न विधेयसुदो-
रयेदिति वृद्धाः तथा च । पर्वतो वज्रमानित्येव प्रयोक्तव्यं न
वैपरीत्येन, तथा प्रयोगे तु आलङ्कारिकैः वाक्यगतविधेया
विमर्शदोषो भवतीति प्रतिपादितम् यथा “न्यक्कारो ह्यय-
मेव मे यदरयः” इति वाक्ये अयमेव न्यक्कार इति प्रयोक्तव्ये
तद्वैपरीत्येन प्रयोगान्तरात् । अतएव “वृद्धिरादैच्”
इति पा० सूत्रे आदैच् वृद्धिसंज्ञः स्यादित्यर्थके वृद्धेर्विधेय-
त्वेन पूर्वमिर्वेशयश्चाम्बावेऽपि वृद्धिगन्धस्य मङ्गलार्थत्वेन
प्राक्प्रयोगो भाष्यादौ समर्थितः यथा “पूर्वोच्चारितः” संज्ञी
परोच्चारितः संज्ञेत्यादिषु “एतदेकमाचार्यस्य मङ्गलार्थं
वृत्त्यताम् । माङ्गलिक आचार्यो महतः शास्त्रोपस्य मङ्गलार्थं
वृद्धिगन्धमादितः प्रयुक्ते । मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि प्रथन्ते
वीरपुरुषकारिण च भवन्त्यायुश्चतुर्पुरुषाणि च अध्येतारश्च
वृद्धियुक्ता यथा स्युरित्यन्तेन” । “माङ्गलिको मङ्गल-
प्रयोजनः । महतोऽर्थतः एकैकं सूत्रं शास्त्रमिति शास्त्रौ-
चस्येत्युक्तम् । मङ्गलादीनीत्यादिना स्वप्रयोजनं ओह-
प्रयोजनञ्चोक्तम् । प्रथन्ते विस्तृतानि भवन्ति तेन समाप्ति-
रर्थाच्चिप्रेति” भा० उद्यो० ।

अनुवासन न० अनु+वास-सौरभ्ये ल्युट् । धूपादिभिः सुर-
भीकरणे, वैद्योक्तोक्ते स्नेहाद्यैः वस्तिकर्मणि च । “द्विधा
वस्तिः परिश्रेयो निरुहश्चानुवासनम् । कषायाद्यैर्निरुहः
स्यात् स्नेहाद्यैरनुवासनम्” इति वैद्यकम् । अनुवसति,
अनुवासरं दीयते वा ण्ट० । सुश्रुतोक्ते अनुवासनद्रव्ये पु० ।
तत्र यथाप्रमाणगुणविहितः स्नेहवस्तिकल्पोऽनुवा-
सनः पादावलटः । अनुवसन्नपि न दुष्यत्यनुदिवसं वा
दीयत इत्यनुवासनः । तस्यापि विकल्पोऽर्द्धमात्राव-
लटोऽपरिहार्यो मात्रावस्तिरिति” । “निरुहः शोधनो
लेखो स्नेहो वृंहणो मतः । निरुहशोधितान् मार्गान्
सम्यक् स्नेहोऽनुगच्छति । अपेतसर्वदोषास्तु नाड्योऽप्यव-
वहन्नलम् । सर्वदोषहरश्चासौ शरीरस्य च जीवनः ।
तस्मादि शुद्धदेहस्य स्नेहवस्तिर्विधीयते” इति । “तत्त्वो-
न्मादभयशोकेपिपासारोचकाजीर्णशपाण्डुरोगश्वसनमदमूर्च्छा
च्छर्दि-कुष्ठ-मेहोदर-स्यौल्यन्वासकासकण्ठशोषशोकोपसृष्ट-
जतक्षीणवतुस्त्रिमासगर्भिणी दुर्बलान्मूर्तसङ्गा बालवृद्धौ
च वातरोगाङ्गते क्षीणा नानुवास्या नास्थापयितव्या उदरी
च प्रमेही च कुष्ठी स्थूलश्च मानवः । असाध्यता विकाराणां
स्यादेषामनुवासनात्” इति च सुश्रुतम् । अजादिवस्ति-
चर्मधनवस्त्रादिनिर्मितेन (पिच्छकारीति) प्रसिद्धयन्त्रेण
धातुवैषम्यदोषनाशाय लिङ्गद्वारेण योनिद्वारेण वा दीय-
मानं स्नेहादिद्रव्यमनुवासन इति वैद्यकप्रसिद्धिः ।
अधिकं वस्तिकर्मण्यन्दे वक्ष्यते । अनुवासनं प्रयोजनमस्य
अनुप्रवच० छ । अनुवासनीयः अनुवासनहेतौ त्वि० ।

अनुवासित त्वि० अनु+वास-क्त । सुरभीकृते, वस्तिकर्मणा
चिकित्सिते च ।

अनुवास्य त्वि० अनु+वास-कर्मणि यत् । सुरभीकार्ये वस्ति-
कर्मणा चिकित्स्ये च । “अवश्यं स्थापनीयाश्च नानु-
वास्या कथञ्चनेति” सुश्रुतम् ।

अनुविधायिन् त्वि० अनु+विधत्ते अनु+वि+धा-णिनि ।
पश्चाद्विधायिनि, अनुगते च । “गुणानां तदन्वयव्यति-
रेकानुविधायित्वमिति” सा० द० ।

अनुविद्ध त्वि० अनु+व्यध-क्त । संवृष्टे । “न सोऽस्ति
प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमाहते । अनुविद्ध इवार्थो हि
सर्वः शब्देन भासते” इति वाक्यप० । “कीटानुविद्धरत्ना-
दिसाधारण्येन काव्यता । दुष्टेष्वपि मता यत्र रसाद्यनुगमः
स्फुटः” इति सा० द० । [वाचन्यविति” भा० भी० प० ।

अनुविन्ध्य पु० अवन्तिदेशीये नृपतिभेदे “विन्ध्यानुविन्ध्या-

अनुष्टुप् लि० अनु पञ्चात् वर्त्तते अनु+ष्ट-किप् । पञ्चा-
हर्तिनि पञ्चाङ्गाविनि अनुगते च “अनुष्टदस्यनुष्टते” इति
ता० भा० ।

अनुष्टुप् लि० अनु+ष्ट-क्त । अनुगते, पूर्वसूत्रादपरसूत्रे
आकाङ्क्षापूर्णाधर्मं अन्विते पदादौ, अनुक्रमेण दृष्टताप्राप्ते
क्रमशः वर्त्तुलाकारे । अनुगतो दृष्टं शीलम् अत्या० स० ।
शीलानुगते लि० ।

अनुष्टुप् स्त्री अनु+ष्ट-क्तिन् । अनुसरणे, सेवने,
पूर्वसूत्रादपरसूत्रे आकाङ्क्षापूर्णाधर्ममनुसरणे च । “कुशी
दक्षिणाश्विज्यगुल्कशालानुष्टुप्तिभिः कृतोपकारादाप्तञ्च
राजसं ससुदाहृतमिति” नारदः । “अनुष्टुप्तिः सेवेति”
रघु० । “अनुष्टुप्तिं ध्रुवं तेऽष्ट कुर्वन्त्यन्यमहीभृतामिति”
देवी० तत्सत्त्वे तत्सत्त्वद्वये अन्वये, समन्वये च । एवं
व्याष्ट्यनुष्टुप्तिभ्यामक्षयत्वं मनसः सिद्धमिति का०
उप० भा० । “जन्माद्यस्य यतोऽन्यथादिति” भागव० । “अन्व-
यद्वेनानुष्टुप्तिरिति” श्रीधरः नहृष्वबुद्धिस्वभावा भिषजः
स्वस्थानुष्टुप्तिं रोगनिपक्षणञ्च कर्तुं समर्था इति सुश्रुतम्
“यासां सत्यपि सद्गुणानुसरणे दोषानुष्टुप्तिः परेति”
सा० द० । दोषः दोषा च तदनुष्टुप्तिः सेवा अनुसरण-
ञ्चेति तदर्थः ।

अनुवेध पु० अनु+विध-घञ् । संसर्गे । “नहि कीटानुवेधा-
दयो रत्नस्य रत्नत्वं व्याहन्तुमीशा” इति सा० द० ।

अनुवेल न० वीक्षणार्थे अव्ययी० । प्रतिसमये अनुक्षणे “इति ख
पृच्छत्यनुवेलमाहृत” इति रघुः । अर्थआदि० अस्यर्थे
अच् । तद्वृत्तौ लि० ।

अनुवेक्षित न० अनु+वेक्ष-क्त । सुश्रुतोक्ते व्रणलेपनबन्धभेदे ।
बन्धाश्च “कोशदामस्त्विकानुवेक्षितप्रतोलीमण्डलस्थगिका
यमकखट्वाचीनविबन्धवितानगोपणा पञ्चाङ्गी चेति चतु-
र्दश बन्धविशेषाः तेषां नामभिरेवाकृतयः प्रायेण व्या-
ख्याता” इति सुश्रुतोक्ताः वेदितव्याः । तत्र अनुवेक्षितं
तु शास्त्रासु इति वैद्यकप्रसिद्धिः ।

अनुवेश पु० अनु+विश-घञ् । ज्येष्ठातिक्रमेण कनिष्ठस्य
विवाहे “यदीयसोऽनुवेशो हि ज्येष्ठस्य विधिलोपक” इति
भार० ।

अनुवेश्य लि० अनुक्रमेण वेशमर्हति यत् । प्रतिवेश्यानन्तरवा-
सिनि । “प्रातिवेश्यानुवेश्यौ च कल्याणे विंशतिद्विजे” इति
मनुः । “अनुवेश्यः प्रातिवेश्यानन्तरगृह्णासीति कुल्लू० ।

अनुय लि० अनुव्ययति अनुगच्छति अनु+व्ये-क । अनुगते

ततो देवा अनुव्यमिवायुः का० १, २, ५, अनुव्यम् अनु-
गमनं न्यगभूतिं “प्राप्ता इव बभूवुरिति” तैद्व्या० ।

अनुव्याख्यान त० अनुरूपं व्याख्यानम् प्रा० स० । मन्वा-
दीनामनुरूपार्थप्रकाशके व्याख्याने । [कथने च ।

अनुव्याहार पु० अनु+वि+आ+ह-घञ् । अनुवादे, सह-
अनुव्रजन न० अनु+व्रज+भावे ल्युट् । अनुगमने अनुव्र-
जनं च गच्छतोऽतिस्निग्धादेः जलसमीपपर्यन्तानुधावनम्
तथैवोपमाविधया वर्णितं नैषधे “वनान्तपर्यन्तसुमेत्य
ससृष्टं क्रमेण तस्मिन्नेव तीर्णदृक्पथे । न्यवर्त्ति दृष्टिप्रकरैः
पुरौकसामनुव्रजद्वन्द्वसमाजबन्धुभिरिति” ।

अनुव्रज्या स्त्री अनु+व्रज-क्यप् । अनुसरणादिक्रमे सेवने ।
“अब्राह्मणादध्ययनमापत्काले विधीयते । अनुव्रज्या च
गुम्बूषा यावदध्ययनं गुरोरिति” मनुः ।

अनुव्रत लि० अनुकूलं व्रतं कर्म यस्य । अनुकूलकर्म युक्ते ।
“अनुव्रताय रन्वयद्वपव्रतायेति ऋ० १, ५, ८, अनुव्रताय
अनुकूलकर्त्तव्ये इति भा० । वैश्याः क्षत्रमनुव्रताः रामा०

अनुश्रुतिकादि न० ईव० पाणिनीयगणपाठोक्ते जिति श्रिति
किति च तद्धिते परे द्विपदयोराद्यचोद्विनिमित्तीभूते
शब्दसमूहे, सच गणः । अनुश्रुतिक, अनुहोड्, अनु-
संवरण, अनुसंवत्सर, अङ्गारवेणु, असिंह्य, अस्यह्य,
अस्यहेति, बध्योग, पुष्करसद्, अनुहरत्, कुरुकत, कुरु-
पञ्चाल, उदकगुह्य, इहलोक, परलोक, सर्वलोक, सर्व-
पुरुष, सर्वभूमि, प्रयोग, परस्त्री, (राजपुरुषात् ध्वजि)
रुत्वनङ्, आकृतिगणोयम् । तेनाभिगम, अधिभूत,
अधिदेव, चतुर्विद्या इत्यादयोऽन्येऽपि ।

अनुशय पु० अनु+शीङ्-अच् । अत्यन्तद्वेषे, पश्चात्तामे, पूर्ववरे
च । अनुगतः शयं हस्तं गतिस० हस्तानुगते लि० ।
तत्र क्रीतादिपदार्थविशेषेष्वनुशयस्वरूपादि नारदेनोक्तम् ।
“क्रीत्या मूल्येन यः पण्यं क्रीतान बद्ध मन्वते । क्रीतानुशय
इत्येतद्विवादपदमुच्यते” । तत्र च यास्मिन्नेव पण्यं
क्रीतन्नास्मिन्नेवाङ्गि तद्विकृतं प्रत्यर्पणीयमिति तेनैवोक्तम् ।
“क्रीत्या मूल्येन यत् पण्यं दुःक्रीतं मन्वते क्रयो । विक्रेतुः
प्रतिदेयन्तस्मिन्नेवाङ्गि प्रविक्षतमिति” । द्वितीयादिदिने तु
प्रत्यर्पणे विशेषस्तेनैवोक्तः । “द्वितीयेऽङ्गि ददत् क्रीता
मूल्यात्विंशंशमाहरेत् । द्विगुणन्तु तृतीयेऽङ्गि परतः
क्रोत्रेव तदिति” । परतोऽनुशयो न कर्त्तव्य इत्यर्थः ।
एतच्च वीजादिव्यतिरिक्तोपभोगादिविश्वरवस्तुविषयम् ।
वीजादिक्रये पुनरन्य एव प्रत्यर्पणेऽवधिरित्याह । “दशैक-

पञ्चसप्ताहमासत्रयहर्षमासिकम् । बीजायोवाह्यरत्नस्त्री
 दोह्यपुंशं परीक्षणम् । बीजं व्रीह्यादिवीजम् । अयो
 लोहम् । वाह्यो बलीवर्द्धादिः । रत्नं सुक्ताप्रबालादि ।
 स्त्री दासी । दोह्यं महिष्यादि । पुमान् दासः । एषां
 बीजादीनां यथाक्रमेण दशाहादिकः परीक्षाकालो
 विज्ञेयः । परीक्षमाणे च बीजादौ यद्यस्यगुणव्याप्त्यु-
 शयो भवति तदा दशाहाभ्यन्तर एव क्रयनिर्दिष्टः । न
 पुनरुर्द्ध्वमित्युपदेशप्रयोजनम् । यत्तु मनःवचनम् । “क्रीत्वा
 विक्रीय वा किञ्चित् यस्मिन् न शयो भवेत् । सोऽन्तर्दशाहात्
 तदुद्भूयं दद्याच्चैवाद्दोत वेति” । तदुक्तलोहादिव्यति-
 रिक्तोपभोगादिविनश्वरदृष्टत्वेत्यानशयनासनादिविषयम् ।
 सर्वं चैतदपरीक्षितक्रीतविषयम् । यत् पुनः परीक्षितम्
 पुनः प्रत्यर्पणीयमिति समयं कृत्वा क्रीतं तद्विक्रीते न प्रत्य-
 र्पणीयम् तदुक्तम् । “क्रीता प्रपन्नं परीक्षितं प्राक् स्वयं
 गुणदोषतः । परीक्ष्याभिमते क्रीतं विक्रीतुर्न भवेत् पुन-
 रिति” मितः । ततश्च क्रीतस्य, विक्रीतस्य, अन्यथा वा
 कृतस्य वस्तुनः, असमीचीनत्वबुद्ध्या यः पश्चात्तापः सोऽनुशय
 इति बोध्यम् । “भुक्कर्मणोऽवशेषे च “कृतात्ययेऽनुशय-
 वान् दृष्टप्लुतिभ्यां यथेतमनेवमिति” शा० सू० स्वर्गार्थ-
 कर्मणो भुक्तफलस्यावशेषः कश्चिदनुशयो नाम भाण्डानु-
 सारिके ह्यत् यथा हि स्नेहभाण्डं विरच्यमानं न सर्वा-
 लना विरच्यते भाण्डानुसार्यैव कश्चित् स्नेहशेषोऽवतिष्ठते
 तथानुशयोऽपीति” भा० । “तत्र दृष्टं प्रत्यक्षं श्रुतिः
 सा हि सानुशयानामेवावरोहं दर्शयति यथा “तद्य इह
 रमणीयचरणा अभ्यासोह यस्ते रमणीयां योनिमापदोरन्
 ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा अथ य इह
 कपूयचरणा अभ्यासोह यस्ते कपूयां योनिमापदोरन् श्व-
 योनिं वा शूकरयोनिं चाण्डालयोनिं वेति” । चरणशब्दे
 नानुशयः (शेषः) सूच्यते । दृष्ट्यायं जन्ममैव प्राग्जन्माव-
 चरूपउपभोगः प्रविभज्यमान आकस्मिकत्वासम्भवात् अनु-
 शयसङ्गावं सूचयति अभ्युदयप्रत्ययाययोः सुकृतदुष्कृतहेतु-
 कत्वस्य सामान्यतः शास्त्रेणावगमितत्वादिति च शा० भा० ।
 अनुशयानां स्त्री अनु+शीङ्-शानच् । परकीयनायिकाभेदे ।
 तद्विवरणं नायिकाशब्दे दृश्यम् । अनुतापकर्त्तरि लि० ।
 अनुशयिन् पु० अनु+शीङ्-इनि । यावत्कर्मक्षयं चन्द्रलोके
 स्थित्वा सावशेषे एव कर्मणि पश्चात्तापान्विततया भूमि-
 लोके जन्मपङ्कण्यायान्तुं प्रवृत्ते जीवे । ‘यो यो ह्यद्रमसि
 अनुशयिभिः तदोऽन भावितत्वात् संस्कृतत्वाच्च संक्षिप्त-

रेतःसिगिति” का० भा० । तस्य रेतःसिगाकल्पाः पूर्व-
 सम्भूतत्वात् तद्रूपेण गर्भाशयमनुप्रविष्टोऽनुशयी रेतःसिगा-
 कतिर्भवतीति आनन्द० । पश्चात्तापयुते लि० । पुरुषस्य
 अनुशयत एव भुक्तभोगायाः प्रकृतेः पश्चात्तापः श्रुतावस्युक्तः ।
 “अजामेकां लोहितशक्तकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां
 स्वरूपाः । अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशयेते जरात्येनां भुक्त-
 भोगमजोऽन्य इति “यं संपद्य जहात्यजामनुशयी सुप्रः
 कुलायं यथेति” भाग० ।

अनुशयी स्त्री अनुशय्यते पश्चात्ताप्यतेऽस्याम् । अनु+शीङ्-
 अधिकरणे अच् गौरा० ङीप् । यादरोगभेदे, “हरेदनु-
 शयी” वैद्यः क्रियया स्नेहविद्वधेरिति” भावप्रकाशः ।

अनुशर पु० अनुश्रूयति अनु+शृ-कर्त्तरि-अच् । राजसे ।
 अनुशासन न० अनुशिष्यते याथार्थ्येन निरूप्यते अनु+शास-
 भावे ल्युट् । याथार्थ्यज्ञापने, निरूपणे, कर्त्तव्योपदेशे च ।
 “कृते देये प्रतिज्ञाते पञ्चकं शतमर्हति । अपङ्कृते तद्वि-
 गुणं तन्मनोरनुशासनमिति” मनुः अनुशासनविरोधादिति
 वृद्धाः । करणे ल्युट् । तत्प्रतिपादके शास्त्रे यथा “अथ
 शब्दानुशासनम्” । “अनुशिष्यन्तेऽसाधुशब्देभ्यो विविच्य
 बोध्यन्तेऽनेनेति करणल्युङ्गन्तया शास्त्रपदेन सामानाधि-
 करण्यमिति भाष्यप्रदीपोद्घोतः । “अथ शब्दानुशासनं
 नाम शास्त्रमधिकृतं वेदितव्यमिति भाष्यम्” । “अथ योगा-
 नुशासनमिति” पातञ्जलसूत्रम् योगोऽनुशिष्यतेऽनेन तादृशं
 शास्त्रमधिकृतमिति तदर्थः उभयत्र अथशब्दाधिकारार्थ-
 त्वात्तथात्वम् “नामलिङ्गादनुशासनमित्यमरः” अनुशासनं
 धर्मनिरूपणं प्रयोजनमस्य ठक् आनुशासनिकम् । महा-
 भारतान्तर्गतानुशासनपर्वणि ।

अनुशामित्व लि० अनुशास्ति याथार्थ्येन कर्त्तव्यसुपदिशति
 अनु+शास-हच् । कर्त्तव्योपदेशके । स्त्रियां ङीप् ।
 औणा० हन् । अनुशास्तापि तत्कार्ये लि० स्त्रियां ङीप् ।
 अनुशासिन् लि० अनु+शास-णिनि । कर्त्तव्योपदेशके दण्ड
 यितरि च “एषस्तेनानुशासो राजेति” विक्र० ।

अनुशिश्रु लि० अनु+शास-कर्मणि क्त । कृतानुशासने, यस्य
 हितोपदेशः क्रियते तस्मिन्, दण्डिते च ।

अनुशीत अव्य० शीते विभ० अव्ययी० । शीते इत्यर्थे, परि-
 सुखा० भवादौ जग्न । आनुशीत्यः तद्ववादौ लि० ।

अनुशीलन न० अनुक्षणं शीलनं प्रा० स० । सतताभ्यासे
 अनुसंधानचरणे “आनुकूल्येन कृष्णानुशीलनं भक्तिरुत्त-
 मेति” भक्तिरसा० कृष्णस्य तदनुशीलनं तदर्थः ।

अनुशोक पु० अनु+शुच-घञ् । पश्चाच्छोके अनुशोचने ।
अनुशोचन न० अनु+शुच-ल्युट् । अनुशोके । “इष्टं दत्तम-
धोतं वा विनश्यत्यनुकीर्तनात् । श्लाघानुशोचनाभ्यां च भग्न-
तेजो विभिद्यते” इति शु० त० देवस्य । अनुशोचनं धन-
व्ययेन पश्चात्ताप इति रघुनन्दनः । स्वार्थे णिच् शुच् ।
अनुशोचनार्थे स्त्री ।

अनुशोचनीय लि० अनुशुच्यते अनु+शुच-कर्मणि अनी-
यर् । अनुशोचनार्थे यस्य हिंसा शोक क्रियते तस्मिन् ।
अनुशो(शु)चित् न० अनु+शुच-भावे क्त उदुपधत्वात् वा न
कित्त्वम् । अनुशोचने । अनुशोचितमारब्धः आरम्भाये
क्त वा शुणः । कृतशोचनारम्भे लि० ।

अनुश्लोक न० अनुश्लोकते गीयते अनु+श्लोक-कर्मणि अच् ।
महाव्रते मेये सामभेदे, “श्लोकेन स्तुवते पुरस्तात् सदसः,
अनुश्लोकेन पश्चादिति” ता० ब्रा० । तच्च वेगानग्रन्थे
११, २ प्रपा० आद्यम् साम । [नुषक्ता] इति सि० कौ० ।

अनुषक्त लि० अनु+सृज-क्त । संलग्ने । “येऽत्र नकारा-

अनुषङ्ग पु० अनु+सृज-घञ् । दयायां दयया हि अन्यदुःखे-
नान्यदुःखसम्बन्धात्तथात्वम् । प्रसङ्गे, प्रसङ्गस्य अन्योद्देशेन
प्रवृत्तस्य तद्धान्तरीयकविधयान्यसिद्धिः यथा “विप्रबध-
प्रायश्चित्तेन तद्धान्तरीयकविधया अवगोरदण्डनिपातन-
प्रायश्चित्तसिद्धिः । “लयं केचिदुपात्तस्य उरितस्य प्रव-
क्षते । अनुत्पत्तिं तथाचान्ये प्रत्यवायस्य सन्वते । नित्य-
क्रियां तथाचान्ये ह्यनुषङ्गफलं श्रुतिमिति” प्रा० त०
आप० सू० । अनुषङ्गेण फलं यस्या इति तदर्थः । एकत्र
वाक्ये श्रुतस्य शब्दस्यान्यत्र वाक्येऽन्वयार्थमाकर्षणे । यथा
“नित्यक्रियां तथा चान्ये” इति वाक्ये पूर्ववाक्योपात्तस्य
सन्वते इति क्रियापदस्यान्वयार्थमाकर्षणम् । तथा पञ्चा-
वयवस्यावयवक्रिये उपनयवाक्यस्थस्य अयमिति पदस्य नि-
गमनकाक्येऽन्वयार्थमाकर्षणम् । यथा वज्रिव्याधौ धूमो
धूमावांश्चायमिति उपनयवाक्यस्थस्य अयमिति शब्दस्य
तस्माद्वज्रिमानिति वाक्येऽन्वयेन अयं वज्रिमानिति बोधः ।
अतएव शास्त्रकारैः पूर्वत्र श्रुतशब्दस्योत्तरत्वात्तुर्कषणबोध-
नाय एतत्पदमनुषङ्गनीयमित्युक्तम् ।

अनुषङ्गिन् लि० अनुक्षणं सजते अनु+सृज घिनुण् ।
अनुक्षणं प्रसङ्गे । “सप्तकस्यास्य वर्गस्य सर्वत्वानुषङ्गिणः ।
पूर्वं पूर्वं गुरुतरं विद्याद्वयसनमात्मन” इति मनुः ।
अनुषङ्गिणः प्रायेणावस्थितस्येति” कुल्लू० । व्यापके च ।
“विभूतानुषङ्गि भवमेति जन इति “किरा० विभूतायाः

प्रभुत्वस्यानुषङ्गि व्यापकमिति” तट्टीकायां मल्लिनाथः ।
अनुषङ्ग अव्य० अनु+सृज-क्तिप् । आनुपूर्व्ये । स्वरादेरा-
कतिगणत्वादयं तद्वर्णयः” इति मनो० । पु० दीर्घः ।
आनुषङ्गत्वार्थे अव्य० ।

अनुषिक्त लि० अनु+सिच-क्त । सततसिक्ते पश्चात्सिक्ते च ।
अनुषेचन न० अनु+सिच-भावे ल्युट् । अनुक्षयसेचने,
पश्चात्सेचने च ।

अनुष्टुति स्त्री अनु+स्तु-क्तिन् । अनुक्रमेण स्तुतौ “यः पूर्वत्र-
मनुष्टुतिमीशे इति षट् ८, ६८, अनुष्टुतिम् अनुक्रमेण
क्रियमाणां स्तुतिमिति भाष्यम् ।

अनुष्टुबर्ग स्त्री ईव० । “आद्यः पञ्चाक्षरः” पादः उत्तरे-
ऽष्टाक्षरास्त्वयः अनुष्टुबर्गमैव शोषिकसेतुस्तलक्षणं कन्दो-
भेदे । “आद्यः पञ्चकस्तयोऽष्टका अनुष्टुबर्गम्” इति का० सर्वा०

अनुषण्ड अव्य० षण्डः पद्मसमूहस्तत्र विभ० अव्ययी० ।
षण्डे इत्यर्थे । तत्र जातादि कक्षादि० अण् । आनु-
षण्डस्तज्जाते लि० ।

अनुष्टुभ् स्त्री अनु+स्तुन्भ-क्तिप् पत्वम् । सरस्वत्याम्, अष्टा-
क्षरपादके, कन्दोभेदे वाचि च । अनुष्टुप्कन्द इति य०
१५, ५, “अनु निरन्तरं स्तुभ्यतेऽनया अनुष्टुप् वाक्” वागेव
संस्तुप् कन्दः “वागनुष्टुप् कन्द” इति श्रुतेरिति” वेददी० ।
“अनुष्टोभनादनुष्टुबिति” ब्राह्मणे निरुक्तिः । “गायत्र्युष्णि-
गनुष्टुप् चेति वक्त० । अनुष्टुप् च द्विविधा यथा कर्षाच्चद-
व्यष्टाक्षरपादिका जातिः, विशेषसंज्ञिवेशयुक्ताक्षरकं कन्दश्च ।
तत्र जातेः २५ ई भेदाः । “पञ्चमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतु-
र्थयोः । गुरु षष्ठ्यु पादानां शेषेऽनियमो मत” इति
कन्दोमञ्जयुक्तलक्षणं द्वितीयम् । तस्य च पञ्चमलघुत्वं
व्यभिचरति च “यियक्षमाणेनाहृत” इति भावः । तस्य
च मात्वाष्टक्यपत्वं यथा “प्रयोगे प्रायिकं प्राङ्कः केऽप्येत-
द्वक्तलक्षणम् । लोकेऽनुष्टुबिति ख्यातम् तस्याष्टाक्षरता कृतेति
कन्दोम० । अतएव उत्तरताकरे “वक्त्रं नाद्याक्षसौ स्था-
मज्ज्योऽनुष्टुभि ख्यातमिति” वक्त्रतामतोक्ता । वरुण-
स्य तु वितानमिति नाम यथोक्तं उत्तरताकरे “वितान-
माभ्यां यदन्यदिति ।” आभ्यां समानिकाप्रमाणिका-
भ्यामन्यत् सर्वमित्यर्थः । “अथ कन्दांसि गायत्र्युष्णिगनु-
ष्टुबृहतीपङ्क्तिषु वित्याद्युपक्रमस्य चतुर्विंशत्यक्षरादीनि
चतुरक्षराणि, अनाधिकेनकेन निचृद्भूरजौ, द्वाभ्यां वि-
राट्स्वराजौ, पादपूरणार्थं तु क्षिप्रसंयोगैकाक्षरीभावात्
व्यूहेदिति “अनादेशेऽष्टाक्षराः पादाश्चतुष्षदाश्च इति

तृतीयमनुष्टुभिति" च कात्या० सर्वांशुक्र० "शुचिमनु-
ष्णिहा प्राणमनुष्टुभिति" यजु० ।

अनुष्ठ लि० अनुक्रमेण तिष्ठति अनु+स्था-क षत्वम् । अनु-
क्रमेण स्यात्तरि 'हिता विश्वा अनुष्ठा प्रवक्ष्ये जिघ्रते
इति ऋ० १,५,४,१०, अनुष्ठाः अनुक्रमेण तिष्ठन्तीरिति
भाष्यम् । भावे अङ् टाप् । अनुष्ठाने स्त्री ।

अनुष्ठाट् लि० अनु+स्था-हृच् स्त्रियां ङीप् । विधानकर्त्तरि
'शास्त्रदेयितं फलमनुष्ठानतीति' न्यायवाक्यम् ।

अनुष्ठान न० अनु+स्था-भावे ल्युट् षत्वम् । विहितकर्मा-
दिकरणे । अलब्धलाभादिकमभिधाय "एतच्चतुर्विधं विद्यात्
पुरुषार्थप्रयोजनम् । अस्य नित्यमनुष्ठानं सम्यक् कुर्यादत-
न्वितं" इति मनुराह अ० "उपरुध्यते तपोऽनुष्ठानम्" शकु० ।

अनुष्ठित लि० अनु+स्था-कर्माणि क्त । विधानेन कृते
धर्माभ्यादीन् "अस्माभिर्विदुषेयं गम्यैस्तदनुष्ठितमिति"
भा० व० प० ।

अनुष्ठु अव्य० अनु+स्था-क्त । सम्यगित्यर्थे "पार्थिवानामृतम्
प्रासादद्विधावनुष्ठु इति ऋ० १,६,५,२, अनुष्ठु इत्येतद-
व्ययं सम्यक्समानार्थं सुष्ठु यथेति भा० ।

अनुष्ठेय लि० अनु+स्था-कर्माणि यत् । विधेये । "अस्माभि-
र्विदुषेयं गम्यैस्तदनुष्ठितमिति" भा० व० प० ।

अनुष्ण लि० न उष्णः न० त० । उष्णभिन्ने शीतपदार्थे
'अनुष्णाभिरफेनाभिरङ्गिस्तीर्थेन धर्मविदिति' मनुः ।
न उष्णः विरोधे न० त० । अलसे । अलसो हि
शीतवाधाभावेऽपि शीतवाधामभिनयन् कर्त्तव्यकर्माणि
जड इव भवति दलस्तु शीतेऽपि तदगणयित्वा कर्त्तव्य-
करणाव अजड इव यन् व्याप्तिरिति तयोरुष्णानु-
ष्णाता । अत्र कारिण्यर्थे कनि अनुष्णकोऽपि । उत्पले
न० । उष्णभिन्ने शीतले स्पर्शे पु० 'अनुष्णाशीतपाकज'
इति भाषा० । अनुष्णः स्पर्शश्च पृथिवीसम्भरणयोः,
तयोरोष्णप्रोपलब्धस्तु तेजःसंयोगविशेषादिति बोध्यम् ।

अनुष्णागु पु० अनुष्णाः शीतला गावः किरणाः अस्य । चन्द्रे
अनुष्णाकिरणादयोऽप्यत्र पु० ।

अनुष्णावस्त्रिका स्त्री अनुष्णा शीतला वस्त्राव इत्यर्थे कनि
टाप् अत इत्त्वम् । नीलदूर्वायाम् ।

अनुसंवत्सर अव्य० संवत्सरे विभक्त० वीक्षायां वा अव्ययी० ।
वत्सरे इत्यर्थे, प्रतिवर्षे च । तत्र भगदौ ठञ्, अनुशक्तिका०
उभयपदद्वयः । आनुसंवत्सरिकः प्रतिवर्षभवे लि० ।

अनुसंवरण न० अनु+सम्+उ-ल्युट् । अनुक्रमेण गोपने ।

अनुसंवरणाय हितम् ठण् अनुशक्तिका० द्विपदद्वयः ।
आनुसंवरणिकः तद्वत्वादौ लि० ।

अनुसंहित लि० अनु+सम्+धा-कर्माणि क्त । कृतानुसन्धाने
यस्य ज्ञानार्थमन्वेषणादिकम् क्रियते तस्मिन् । संहितायां
विभ० अव्ययी० । संहितायामित्यर्थे । 'अथैके प्राञ्चर-
नुसंहितमिति ऋग्वेदप्रातिशाख्यम् ।

अनुसन्ति स्त्री अनुक्रमेण सन्ति । अविवेकधारायाम्
"अनुसन्तिपातिनः पटुत्वमिति" माघः ।

अनुसन्धान न० अनु+सम्+धाञ्-ल्युट् । अन्येषणे, चिन्तने च
अनुसन्धेय लि० अनु+सम्+धा कर्माणि अर्हाद्यर्थे वा यत् ।
अनुसन्धानं योग्ये, अनुसन्धानव्ये च ।

अनुसर लि० अनुसरति पश्चाद् गच्छति । अनु+स्-ट स्त्रियां
ङीप् । अनुचरे, सहगन्तारि च ।

अनुसरण न० अनु+स्-ल्युट् । अनुगमने, सङ्गीकरणे च ।

अनुसवन अव्य० सवनस्य पश्चात् अव्ययी० । सवनस्य (सूतस्य)
पश्चात् सवने, "अनुसवनमेनमालभेरिति का० २५, १३,
२६, एनं ज्वराद्यभिभूतं दीक्षितं सर्वे ऋत्विजः सवनान्तेषु
स्युशेयुरिति तद्व्याख्या ।

अनुसाय अव्य० साये विभ० अव्ययी० । सायाङ् इत्यर्थे
तत्रभवः पारिमुखा० ज्ञा । आनुसायः तत्रभवे लि० ।

अनुसार पु० अनु+स्-घञ् । अनुसरणे, "धर्मशास्त्रानु-
सारेण क्रोधलोभविर्वर्जितः" इति या० स्मृतिः । "कृतानु-
सारादधिका व्यतिरिक्ता न सिध्यतीति" मनुः ।

अनुसारणा स्त्री अनु+स्+णिच्-युच् सारणा अनगम्य सारणा
चालना । अनुधावने, अपसारणायाम्, भीतिहेतोरनुधावने
हि भीतस्य चालना भवतीति तस्य सारणाहेतुत्वम् "तस्मात्
पलायमानानां कुर्यान्नात्यनुसारणाम्" भा० शा० प० ।

अनुसारिन् लि० अनुसरति पश्चाद् गच्छति अनु+स्-णिनि ।
अनुगन्तारि । "क्षणसारे ददञ्चक्षुस्तथि चाधिज्यकार्मुके ।
मृगानुसारिणं साक्षात् पश्यामोय पिनाकिन" इति शकु० ।
"यदा यदा सतां हानिर्वेदमार्गानुसारिणामिति" पुरा० ।

अनुसूया स्त्री अनुसूयते अनु+स्-क्यप् । शकुन्तलासहचरी-
भेदे शकु० । अनुसूयेत्येके ।

अनुसृति स्त्री अनु+स्-क्तिन् । अनुसरणे । अनुसरति कुला-
न्तरं कर्त्तरि संज्ञायां क्तिच् । कुलटायां स्त्रियां, स्त्री ।
तस्याः अपत्यं मतान्तरे कल्याणत्वादि० टक् इत्यङ् च ।
आनुसृतिनेयः तदपत्ये पु० स्त्री० ।

अनुसृष्टि स्त्री अनु+स्-ज-क्तिन् । अनुसर्जने । कर्त्तरि संज्ञायां

क्तिच् । प्रत्युत्पन्नमतौ स्त्रियां स्त्री । तस्याः अपत्यम् कल्याण्यार्थादं ढक् इणङ् च । आनुसृष्टिनेयः तदपत्ये पु० स्त्री० ।

अनुसेविन् त्रि० अनुक्षणं सेवते अनु+सेव-णिनि स्त्रियां ङीप् । सततसेविनि “क्रूरकर्मानुसेविनीमिति” रामा० ।

अनुस्तरण त्रि० अनुस्तोयते अनु+स्त-करणे ल्युट् । आच्छादने चर्मादौ स्त्रियां ङीप् । “अनुस्तरण्या वपासुत्सिद्धा शिरोमुखं प्रच्छादयेदिति” ता० ब्रा० । तत्साधने स्त्रीगव्यां स्त्री । “अनुस्तरणीं गामजां वैकवर्षीं कृष्णामेके सव्ये वाह्यौ बहेति” श्रुतिः । “सेयं गोः स्मृतं दीक्षितमनुस्मृतत्वाङ्गित-त्वाच्चातुस्तरणीत्युच्यते” इति तन्निर्गन्तब्राह्मणम् । अनु-तीर्यते वैतरणी नदी अनया अनु+तृ-करणे ल्युट् पु० सुट् । वैतरणीनद्युत्तारिकायां गवि स्त्री । “तस्मात् पुरुषाय पुरुषानुत्तरणी क्रियते इति” श्रुतिः ।

अनुस्मृति स्त्री अनु+स्मृ-क्तिन् । अनु रूपचिन्ने आलम्बन-सङ्गतया चिन्ने “अनु स्मृतेर्वादिरिति” भा० सू० । प्रादेश-मात्रत्वेन अयम् (परमेश्वरः) अप्रादेशमात्रोऽयम् अरणीयः प्रादेशमात्रपत्यवत्त्वात् । एवमनुस्मृतिनिमित्ता परमेश्वरे प्रादेशमात्रश्रुतिरिति वादिरराचार्योमन्यते इति भा० । “प्रादेशमात्रोऽह्यपरोऽपि इष्ट इत्यादौ श्रुत्यौ प्रादेशमात्र-अवयवमनुस्मृत्यर्थमित्यत्र तत्तात्पर्यम् ।

अनुस्यत त्रि० अनु+सिञ्-क्त जट् । पथिते, सततसंभवे च । “सन्स्यतवत् सर्वाणुस्यतेति” ति० त० रघुनन्दनः ।

अनुसमाहार पु० अनु+सम्+आ+हृ-वज् । अनुसमाने “अनुसमाहरतीत्यनुसम्भवे” इति भाष्ये व्याख्याना-समाप्तम् ।

अनुस्वार पु० स्त्रु-अप् उदात्तादिस्वरवत्त्वात् स्वराः स्वरवर्णा- एव स्वाराः अनुगतः स्वारान् अत्या० स० । स्वराश्रयेण उच्चार्यमाणे विन्दुरेखया व्यञ्जमानेऽनुनासिके वर्णभेदे । “अनुस्वारो विसर्गश्चेत्यपक्रय “आश्रयस्थानभागिन” इत्युक्तेस्तस्य तथात्वम् । सानुस्वारो विसर्गो च दीर्घश्चैव गुरुर्भवेत् कन्तोम० । “अनुस्वारो विसर्गश्च +क० पौ चापि पराश्रितौ । अयोगवाह्या विज्ञेया आश्रयस्थान-भागिन” इति शिञ्जा ।

अनुहरण न० अनु+हृ-ल्युट् । देशभाषाचेष्टादिना सदृशी-करणे, सादृश्यवर्मादिकरणे च ।

अनुहार पु० अनु+हृ-वज् । अनुकरणे पद्याहरणे च ।

अनुहार्य त्रि० अनु+हृ-एण्ट् । सदृशीकार्ये ।

अनुहृत त्रि० अनु+हृ-क्त । अनुकृते सदृशीकृते ।

अनुहोड त्रि० होडे विभक्त्य० अव्ययी० । होडे इत्यर्थे । तत्र भवादौ ठक् अनुश्रुतिका० द्विपदद्विः । आनुहोडि-कः । होडभवे त्रि० ।

अनूक पु० अनु+उच-समवाये क नि० कृत्वम् । गतजन्मनि । सुशीले न० । वङ्ग्राधारे पृष्ठास्थिभेदे पु० । यच्च शीर्ष्णोऽवद्यति नांसयोर्नानूकस्य नापरसक्ययोरिति” शत० ३, ८, ३, २७, भाष्यकृता तथैव व्याख्यातम् । चयन-साधने यज्ञिये इष्टकोपधायकपात्रभेदे न० । “अयुग्मागण-मध्यमानूके” इति कात्या० १६, ७, २२ । अयुग्मो य इष्टका गणः तासां मध्यमानूके उपधेया इति । “एका च” कात्या० १६, ७, २३ । याचैकेष्टका साम्यनूक एव । “अभितो युग्माः २४, अनूकमभितो युग्मा अर्द्धार्द्धकया इति तद्व्या० । “साध्यमनूकं वज्रादिति” दृष्टव्यं हितोक्ते पुरुषलक्षणभेदे न० ।

अनूकाश पु० अनु+काश-घञ् उप० दीर्घः । अधस्तनदेहा-दिप्रकाशे “प्रकाशेनान्तरमनूकाशेन वाह्यमिति” य० २५, २ “अनूकाशेनाधस्तनदेहकान्येति” वेददीपः ।

अनूचान पु० अनु+वच्-कान नि० । शिक्षादिपठङ्गसहित-वेदाध्ययनकारिणि, वेदार्थानुवचनसमर्थे च । “इष्टमृचुरनु-चानाः प्रीतिकण्टकितत्वच” इति कुमा० “सह द्वादशवर्ष उपेत्य चतुर्विंशतिवर्षः सर्वाण् वेदानधीत्य महामना अनू-चानमानी स्तब्ध एयाय” छा० उप० । “वालाकिर्हानू-चानमना आसेति” छा० उ० ।

अनूच्य त्रि० अनुच्यते अनु+वच्-क्यप् । अनुवाच्ये पाथ्ये “पथादरग्येऽनूच्यमिति” “विमुखेनारग्येऽनूच्यमिति” च का० १८, ४ २०, २४ ।

अनूढ त्रि० अनु+वह-क्त । अविवाहिते । “परिवेसानुजोऽनूढे ज्येष्ठे दारपरिमह्य” दित्यमरः । स्त्रियां ङीप् ।

अनूति स्त्री वे-क्तिन् अभावे न० त० । गमनाभावे । “अस्तूती अनूती हिरिशिप्रः सत्त्वा” इति ऋ० ६, २६, ६ । “अनूत्या अनागमनेनेति” भा० ।

अनूदित त्रि० अनु+वद-क्त । यस्य तत्त्वार्थकभाषान्तरेणानु-वादः कृतः, तस्मिन् पदार्थे अनुवादविषये च ।

अनूद्य अव्य० अनु+वद-ल्यप् । अनुवादं कृत्वेत्यर्थे । अनु+वद-क्यप् । अनूच्ये अनुवादार्थे ।

अनून त्रि० न जनः न० त० । परिपूर्णे, समये, अहीने च । “अनूपराजस्य गुणैरनूनामिति” रघुः । नूनं निश्चितं न० त० । अनिश्चिते । स्वार्थे कन् तत्त्वार्थे ।

अनूप लि० अनुगता आपो यत् ७७० अच्मास० अतउच्चम् ।
जलप्राये स्थाने । “शकटः शाकिनी गावो जालसस्यन्दनं
वनम् । अनूपं पशवो राजा दुर्भिच्छे नव एत्तय” इति
आङ्गि० त० कागलेयः । तत्स्थले सर्वदावासिनि सङ्घिषे
पु० । “बह्वन्वुर्वड्डक्षय वातस्त्रे भ्रामयान्वितः । देशो-
ऽनूप इति ख्यात” इत्युक्ते “अनूपसर” इति प्रसिद्धे
देशभेदे पु० । “अनूपराजस्य गुणैरनूनामिति” रघुः ।

अनूपज न० अनूपे जलप्राये देशे जायते जन-ड ७८० ।
(आदा) इति ख्याते आद्रिके, तस्य जलप्रायोद्भवत्वात्तथा-
त्वम् । तत्स्थानजातमात्रे लि० ।

अनूप्य लि० अनूपदेशे भयः यत् । अनुगतजलदेशभवे “शब्द
आपो धन्वन्त्याः शमनः सन्त्यनूप्या” इति स्नानमन्त्रः ।

अनूवन्ध लि० अनु+वन्ध-ग्यत् उपस० दीर्घः । वधार्थं वन्ध-
नीये यत्तिये पशौ, “वधामनूवन्ध्यामालभेत” इति शत०
२०४, ४, १४, “अनुवन्ध्यवेहेति” आश्व० । [याजार्थे] ।

अनूयाज पु० अनु+यज घञ् उपसर्गस्य वा दीर्घः । अनु-
अनूरु पु० न स्त ऊरु यस्य व० । सूर्यसारथौ विनताज्येष्ठ-
पुत्रे अरुणे । तस्य अपूर्णे एव गर्भे माता अरुणस्य स्थोट-
नादूरुभृत्यङ्गविकलत्वम् तत्कथा भा० आदिप० । यथा
“ततः पुत्रार्थिनी देवी प्रीडिता च तपस्विनी । अरुणं
विभेद विनता तत्र पुत्रमपश्यत् । पूर्वाङ्गं कायसम्पन्न-
मितरेणाप्रकाशता । स पुत्रः क्रोधसंरब्धः शशापैनामिति
श्रुतिः । योऽहमेवं कृतो मातस्तया लोभपरीतया ।
शरीरेणासमर्थेण तस्माद्दासी भविष्यति । पञ्चवर्षशतान्यस्या
यया विष्पद्भिः सह । एष च त्वं सुतो मातर्दासी-
त्वान्मोचयिष्यति । यद्येनमपि मातस्त्वं मामिवारुणविभे-
दनात् । न करिष्यस्वनङ्गं वा व्यङ्गं वापि यशस्विनम् ।
प्रतिपालयितव्यस्ते जन्मकालोऽस्य धीरया । विशिष्टं
बलमोक्षन्त्या पञ्चवर्षशतात्परः । एवं शत्वा ततः पुत्रो
विनतामन्तरीचगः । अरुणो दृश्यते ब्रह्मन् प्रभातसमये
रुदा । आदित्यरथमध्यास्ते सारथ्यं समकलयदिति” । गतं
तिरस्त्रीनमनूरुसारथेरिति” माघः । [तत्कथाऽनुपदक्षता ।

अनूत्सारथि पु० अनूरुः सारथिः रथनियन्ता यस्य । सूर्ये
अनूराध लि० अनु+राध-घञ् उपस० दी० । अनुराधनीये
“इन्द्रं वयमनूराधं हवामहे” इति अथ० १८, १५, २ ।

अनृच पु० नास्ति अभ्यस्ततया कृक् यस्य अच् समासान्तः ।
कृक्शूचे अनुपनीते बालके । “अनृचबह्वचावधेत्यर्थे
वेति” सि० कौ० । “यथा चाज्ञोऽफलं दानं तथा विप्रोऽनृचो

ऽफलः” मनुः । “अनृचः अनधीयान इति” कुल्लू० ।
“अनृचो माणवक इति” सुश्रुतबोधम् । समासान्तविधेर-
नित्यत्वात् कश्चित् न अच् । “तेन सहस्रं हि सहस्राणा-
मनृचां यत् भुञ्जते इति” “तथा नृचे हविर्देत्वा न दाता
लभते फलमिति” च मनुः । समासान्तपक्षे अनृचे इति
विवक्षया सप्तमी, तदभावपक्षे चतुर्थीति भेदः । अध्येतरी-
त्युक्तेः “अनृक् सामेति” सि० कौ० । अजभावपक्षे विभा-
पया कप् । अनृक्कः कृक्शून्ये लि० ।

अनृजु लि० न कृजुः । शठे वक्रे कुटिले च । “न पाणिपाद
चपलो न नेत्रचपलोऽनृजुः” इति मनुः । “या भ्रातुरग्रे
अनृजोर्कर्ममिति” क० ४, ३, १२ । “लग्नात् पापावृज्व-
नृजु व्ययार्थस्थौ यदा तदा । कर्त्तरी नाम सा ज्ञेया
नृत्यदारिद्र्यशोकदेति” सङ्कर्त्तचि० । कृजुर्मागर्गामी पूर्व-
गतिः, अनृजुः वक्रो पश्चाद्गतिरिति तदर्थः ।

अनृण लि० न कृणं यस्य । कृणशून्ये । कृणश्च अवश्यदेयम्
तच्च उत्तमर्णाय दातव्यत्वेन स्वीकृतं धनम् । तच्चावश्यं
शोध्यं तदशोधने “कृणानामनपक्रियेत्युक्तेरुपपातकं भवति ।
अवश्यशोधित्वेन तत्सदृशम् वेदाध्ययनादिकमपि कृण-
शब्देन व्यवह्रियते “जायमानो वै पुरुषस्त्रिभिर्कर्मै-
र्कृणो भवति स्वाध्यायेन कृषिभ्यः, यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया
पितृभ्यः” इति श्रुतिः एवञ्च वेदाध्ययनादिना कृष्यादीना-
कृणशोधने अनृणो भवतीति स्मृत्यादौ प्रसिद्धम् । एवञ्च
“कृणानि त्रीण्युपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेदिति” कृण-
शून्यस्यैव मोक्षाधिकारः । अतएव मनुना “दशलक्षणकं धर्म-
मनुतिष्ठन् समाहितः । वेदान्तं विधिच्छ्रुत्वा संन्यसेद-
नृणी द्विज” इति अनृणस्यैव संन्यासोऽभिहितः । “ज्येष्ठेन
जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः । पितृणामनृणस्यैव स
तस्मात् सर्वमर्हतीति” मनुः । “एष वा अनृणः यः पुत्रीति”
श्रुतिः । कृतोपकारस्य प्रत्युपकारोऽपि कृणत्वेन स्वीक्रि-
यते । तदभिप्रायेणैव “प्राणैर्देशरथप्रोतेरनृणं कण्ठवर्चिभि
रिति” रघौ वर्णितम् ।

अनृणिन् लि० न कृणी क्तिर्यां ङीप् । कृणिभिर्न “दिवस्वा-
हमे भागे शाकं पचति यो नरः । अनृणी चाप्रवासी च
स वारिचर ! मोदते, इति भा० व० प० । “एकमप्यक्षरं
यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदयेत् । पृथिव्यां नास्ति तद्द्रव्यं
यद्देत्वा सोऽनृणी भवेदिति” पु० ।

अनृत न० न कृतम् । सत्यभिद्धे मिय्याभूते । “यद्वाहमभिदु-
द्रोह यद्वा शेष उतानृतमिति” क० १, २३, २२ । “प्रियञ्च

नान्तं ब्रूयादेष धर्मः सनातन” इति मनुना मिथ्याभूतं प्रियवाक्यमपि निषिद्धं तत्र साक्षानृतभाषणस्यातीवनिन्द्यता यथा “यावतो बान्धवान् यस्मिन् हन्ति साक्ष्यमन्तं वदेदिति” “एषामन्यतमे स्थाने यः साक्ष्यमन्तं वदेदिति” च मनुः । “ये च पापकृतां लोका महापातकिनां तथा । अग्निदानाञ्च ये लोकाः ये च स्त्रीबालघातिनाम् । स तान् सर्वानवाप्नोति यः साक्ष्यमनृतं वदेदिति” या० । “ब्रूहि साक्षिन् ! यथातथं लब्ध्वने पितरस्तत्र । तव वाक्यमुदीक्ष्यैवमुत्पतन्ति प्रतन्ति च ॥ नग्नो सुगुणः कपाली च भिक्षार्थं क्षुत्पिपासितः । अन्धशत्रुके गच्छेद् यस्तु साक्ष्यनृतं वदेत् ॥ पञ्च कन्यानृते हन्ति दण्डं हन्ति गवानृते । शतमश्वानृते हन्ति, सहस्रं पुरुषानृते ॥ वशि० स० । क्वचिद्विषये तदपवादः । “वर्णिनां हि बधो यत्र तत्र साक्ष्यमन्तं वदेदिति” या० । “प्राणान्त्यये सर्वधनापहारे विप्रस्य चार्थे हन्यन्तं वदेत् । विवाहकाले रतिसंप्रयोगे पञ्चान्यन्त्याहुरपातकानि भा० क० प० । लक्षिकर्मणि न० मे० ।

अनृतकं वि० अनृते प्रसृतः कर्तुः । असत्यकथनरते “लुब्धा अनृतकाश्चैव तिष्ठे जायन्ति भारत” ! भा० भी० प० ।

अनृतवादिन् वि० अनृतं वदति वद-णिनि । मिथ्यावादिनि अनृतं पु० न ऋतुः वर्षादिकालः । स्वस्वयोग्यवर्षासुभिन्ने काले “तदा विद्यादनध्यायमन्तौ चाभ्यदर्शने” इति मनुः । नास्ति ऋतुः स्त्रीपुष्पविकाशौ यस्मिन् काले । स्त्रीपुष्पविकाशमूल्ये काले पु० । “अनृतादृत्काले च मन्त्रसंस्कारकृत् पतिरिति” मनुः ।

अनृशंसं वि० न नृशंसः विरोधे न० त० । अहिंसे दयालो । तस्य भावः युवादि० अण्वाननृशंसम्, ब्राह्मणा० प्यञ् अनृशंसञ्च दयायाम् ।

अनेकं वि० न एकः एकभिन्नतया उत्सर्गतः बहुवचनान्ता । बहुसंख्यकोपु । “अनेकानि सहस्राणि कौमारब्रह्मचारिणा” मिति मनुः । “पतन्यनेके जलधेरिवोर्मयः” इति माघः “अनेके सेवन्ते भवदधिकगोर्वाणनिवहानिति” श्यामास्तोत्रम् । एकशब्दस्य सर्वनामत्वेन नञ्त्तत्पुरुषे तद्विद्वाचकतया गौणत्वेऽपि अतच्छब्दवत् सर्वनामकार्थं तेन अनेके इति, अनेकेषामिति, अनेकत्वेत्यादि । एवञ्च एकशब्दस्य समाहारद्विगुत्वनिषेधादनेकशब्दस्य बहुसंख्यावाचकत्वेऽपि न समाहारः । तेन अनेकराजन्यरथाश्च बहुलमिति किरा० समाहारे अनेकराजन्यरथाश्चीति स्यात् । “यत्तानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत आन्तर्यं बलीय इति”

परिभा० सि० कौ० । “अनेकपिठकानान्तु पिठतो भामकल्पनेति” याज्ञ० । “अनेकबाह्दरवक्त्रनेत्रमिति” ‘अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिमिति’ च गीता नास्ति एकः “द्वेष्टकयोर्द्विवचनैकवचने” इतिवत् एकत्वं यत्नेति बहुव्रीहौ अनेकशब्दस्य एकवचनान्तापीष्यते । “अनेकमन्यपदार्थे” इति पा० सू० । “आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्भवेत् “तथात्मैकोऽप्यनेकश्चेति” याज्ञ० । “अनेकमाश्रितं लिङ्गमिति” सा० का० । “एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा । साधारणे मङ्गलेऽल्पे संख्यायाञ्च प्रयुज्यते” इत्युक्तेष्वर्थेषु एकशब्दस्य वृत्तेः तदुक्तार्थभिन्ने वि० । तत्र च संख्यान्यर्थे एव बहुवचनान्तान्यत्र यथेष्टेति मनो० । उत्करादि० भवार्थे क् । अनेकीयः तद्भवे वि० । भावे द्रा० प्यञ् । अनैक्यं बहुत्वे न० ।

अनेकज पु० अनेकवारं जायते जन-ड वृत्तौ संख्यावाचकस्य सुजर्यता । द्विवारं जाते पक्षिणि, तस्य गर्भाशुभाभ्यां जातत्वेन द्विवारजाततया द्विजत्वादेकजस्यम् । पूत० । बहुभ्यो जाते वि० ।

अनेकधा अव्य० अनेक+प्रकारे धाच् । बहुप्रकारे “अनेकधा कृताः पुत्रा क्वचिभिर्ये पुरातनैरिति” स्मृतिः । “तत्त्वैकस्य जगत् कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधेति” गीता ।

अनेकप पु० अनेकाभ्यां सुखशुश्रूषाभ्यां पिबति पा-क । द्विपे हस्तिनि । “मालवनाथोऽप्यनेकानेकपयूथसनाथः” द० क० ।

अनेकमूर्त्ति पु० अनेका लोकानामनुग्रहाय अवतारेषु नानाविधा मूर्त्तयोऽस्य । परमेश्वरे “अनेकमूर्त्तिरव्यक्त” इति विष्णुसह० ।

अनेकरूप पु० अनेकानि रूपाण्यस्य । बहुरूपे परमेश्वरे “रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूवेति” श्रुतौ तस्य बहुरूपत्वोक्तेस्तथात्वम् । नानाविधरूपपुङ्गवात्वे पटादौ वि० ।

अनेकलीचन पु० अनेकानि लोचनानि यस्य । इन्द्रे, परमेश्वरे च “सहस्राक्षः सहस्रपादिति” श्रुतौ अनेकबाह्दरवक्त्रनेत्रमिति” गीतायाञ्च तस्य अनेकनेत्रत्वोक्तेस्तथात्वम् ।

अनेकवर्णसमीकरणं न० अनेकवर्णाः अज्ञातविशेषसंख्यकानेकराशयः समीक्रियन्ते ज्ञातसंख्यकसमतया क्रियन्ते यत्र । बीजभेदे यथोक्तं भास्करबीजगणिते “अथानेकवर्णसमीकरणं बीजम् । तत्र स्त्वं सार्द्धवृत्तत्वयम् ।” “आद्यं वर्षं शोधयेदन्यपत्तादन्यान् रूपाण्यन्यतथाद्यभक्ते । पक्षेऽन्यस्मिन्नाद्यवर्णेऽस्मिन्मितिः स्याद्वर्णस्यैकस्योन्मितीनां बहुत्वे ॥ समीकृत-

च्छेदगमे तु ताभ्यस्तदन्यवर्णोन्मितयः प्रसाध्याः । अन्यो-
न्मितौ कट्टविधेरुणाप्ती ते भाज्यतद्भाजकवर्णमाने ॥ अन्ये-
ऽपि भाज्ये यदि सन्ति वर्णास्तन्मानमिष्टं परिकल्प्य
साध्यम् । विलोमकोत्यापनतोऽन्यवर्णमानानि भिन्नं यदि
मानमेवम् ॥ भूयः कार्यः कट्टको ऽत्वान्यवर्णं तेनोत्थाप्यो-
त्थापयेद्भाज्यमानात् ॥ “इदमनेकवर्णसमीकरणं बीजं यतो-
दाहरणे द्वित्वादयोऽव्यक्तराशयो भवन्ति तेषां यावत्ता-
वदादयो वर्णाः मानेषु कल्प्यास्तत्र पूर्वार्थाः कल्पिताः
यावत्तावत्, कालक, नीलक, पीतक, लोहितक, श्वेतक,
चित्तक, कपिलक, पिप्पलक, धूम्रक, पाटलक, श्वलक,
श्यामलक, मेघका, इत्यादि । अथ वा कादोन्यक्षराणि
अव्यक्तानां संज्ञाः अमङ्गराणि कल्प्याः । अतः प्राग्वदुद्देश-
कालापवर्द्धिं कुर्वता गणकेन पक्षौ समौ कार्यौ पक्षा वा
समाः कार्यौ । ततः स्वतावतारोऽयं तयोः समयोरनेकस्मात्
यक्षादितरपक्षस्याद्यं वर्णं शोधयेत्तदन्यवर्णान् रूपाणि च
इतरपक्षाच्छोधयेत्ततः आद्यवर्णभेदेनेतरपक्षे भक्ते भाजक-
वर्णोन्मितः । बहुषु पक्षेषु ययोर्ययोः साम्यमस्ति तयोरेव
कृते सति अन्या उन्मितयः स्युः । ततस्तान्मित्युक्तेषु एकवर्णो-
न्मितयो यद्यनेकधा भवन्ति ततस्तासां मध्ये द्वयोर्द्वयोः समौ
कृतच्छेदगमेनाद्यं वर्णं शोधयेदित्यादिनान्यवर्णोन्मितयः
स्युः । एवं यावत्सम्प्रस्ततोऽन्योन्मितौ भाज्यवर्णो योऽङ्कः
स भाज्यराशिः यो भाजके स भाजकः, रूपाणि ज्ञेयः,
अतः कट्टकविधिना यो गुण उत्पद्यते तद्भाज्यवर्णमानं, या
लब्धस्तद्भाजकवर्णमानं, तयोर्मानयोः भाजकभाज्याविधेन
वर्णेन गुणितौ ज्ञेयौ कल्प्या । ततः स्वस्वमानेन सज्जयेण
पूर्ववर्णोन्मितौ वर्णावुत्थाप्य स्वच्छेदेन हरणे यज्जभ्यते तत्
पूर्ववर्णस्य मानम् । एवं विलोमकोत्यापनतोऽन्यवर्णमा-
नानि भवन्ति । यदि तु अन्योन्मितौ द्व्यादयो वर्णा
भवन्ति तदा तेषामिष्टानि मानानि कृत्वा स्वस्वमानै-
स्तानुत्थाप्य रूपेषु प्रजिह्य कट्टकः कार्यः । अथ यदि विलो-
मकोत्यापने क्रियमाणे पूर्ववर्णोन्मितौ तन्मितिभिन्ना
लभ्यते तदा कट्टकविधिना यो गुण उत्पद्यते स ज्ञेयः स
भाज्यवर्णमानं तेनान्यवर्णमानेषु तं वर्णमुत्थाप्य पूर्वोन्मि-
तिषु विलोमकोत्यापनप्रकारेणान्यवर्णमानानि साध्यानि ।
इह यस्य वर्णस्य यन्मानमागतं व्यक्तमव्यक्तं, व्यक्ताव्यक्तं
वा तस्य मानस्य व्यक्ताङ्केन गुणने कृते तद्वर्णाक्षरस्य निर-
सनमुत्थापनमुच्यते तद्भाज्यम् । उदाहरणं तत्रैव दृश्यम् ।

अनेकविध त्रि० अनेका विधा प्रकारा यत्र । बहुप्रकारे

“यवानेकविधमानार्थं तत्र स्थानत आन्तर्यं बलीय”
इति परि० ।

अनेकशब्द अव्य० अनेक+धीसार्थे कारके शब्द । अनेकवारार्थे
“अनेकशो निर्जितराजकस्तुभिति” भट्टः ।

अनेकाद्य त्रि० न एकाद्यः । शून्यहृदये एकाग्रताशून्ये
अनेकान्त त्रि० न एकान्तो नियमो अव्यभिचारो यत्र ।
अनियमे, अनिश्चितफलके च । व्यभिचारवति दुष्टहेतौ
पु० । “अनेकान्तो विरुद्धस्याप्यसिद्धः प्रतिपक्षितः ।
कालात्ययापदिष्टश्चेत्याभासाश्च पञ्चधेति” भाषा० ।
सच त्रिविधः “आद्यः साधारणस्तु स्यादन्योऽसाधारणो
मतः । तथैवानुपसंहारी त्रिधाऽनैकान्तिको मतः” इति
भाषा० । एकान्तोऽस्यस्य प्रज्ञा० ण । एकान्तः न० त०
अनैकान्तोऽप्यत्र कश्चित् “भाषायाम् अनेकान्तो विरुद्ध
श्चेत्येव” पाठः । तथा च साधारणादितितयान्यान्यत्व-
मनेकान्तत्वम् ।

अनेकान्तवादिन् पु० अस्ति नास्ति वेत्येकान्तं न वदति
वद-णिनि इत० । बौद्धभेदे । तस्य अस्तिनास्तिकाय-
वादित्वेन तथात्वं विवरणमर्हच्छब्दे दृश्यम् ।

अनेकार्थ त्रि० अनेके अर्था अभिधेया यस्य । नानार्थे
शब्दे । यथा गवादयः अन्नादयश्च । ‘अनेकार्थस्य शब्दस्य
संयोगाद्यैर्निर्यान्वते । एकत्वार्थेऽन्यधेहेतुव्यञ्जना साभिधा
अयेति” सा० द० । अयमाशयः ‘संयोगश्च विभागश्च साह-
चर्यं विरोधिता । अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य
सन्निधिः । सामर्थ्यमौचित्यौ देशः काकाद्युक्तिः स्वावचकः ।
शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषकृतिहेतवः” इति ह्युक्तेरनेकार्थ-
शब्दानां सर्वत्र शक्तौ समानायां सत्त्वां, संयोगाद्यैरितरार्थ-
बोधप्रतिरोधनेन विशेषार्थे एव स्मार्यते । तद्विज्ञार्थस्य तु
व्यञ्जनया बोधः इत्यलङ्कारिकाणां मतम् । तथाच संयो-
गादयः शक्त्या अन्यार्थोपस्थितौ प्रतिबन्धकाः । व्यञ्जना
एतन्ना तदुपस्थापने तु न । ‘अनेकार्थशब्देभ्यः सर्वेषामर्थाना-
मविशेषेणोपस्थितौ सत्यामपि संयोगादयः अन्यशब्दविषय-
शब्दबोधमात्रं प्रतिवधन्ति नतु व्यङ्ग्यविषयमिति” रस-
गङ्गाधरः । नैयायिकादयस्तु अनेकार्थशब्दानां शक्यताच्छेद-
कलाघवलाभे तत्रैव शक्तिरन्यत्र लक्षणा तत्र संयोगादयः
अन्यार्थबोधनं नैव प्रतिवधन्ति । तथाच संयोगादयः सति
तात्पर्ये, तद्विषयीभूतार्थविषयसृतिं तज्जन्यान्वयनुज्ञं वा न
प्रतिवधन्ति किन्तु तात्पर्यमात्रोच्चायका इत्यलं व्यञ्जना-
एतेति स्वीकृतिरिति भेदः । अनेके अर्थाः प्रयोजनानि

यत् यत् वा । अनेकप्रयोजनवति त्रि० “अनेकार्थाभि-
योगे च यावत्संसाधयेद्भूनी” इति स्मृतिः । कर्म० ।
वस्तुप्रयोजने पु० ब० व० ।

अनेकाश्रित पु० अनेकेषु आश्रितः ५त० । वैशेषिकनये
संयोगादिषु, सामान्येषु च । “संयोगश्च विभागश्च संख्या हि-
त्वादिकास्तथा । द्विष्टकत्वादयस्तद्देतेऽनेकाश्रिता गुणा”
इति भाषा० । “नित्यत्वे सति अनेकसववेतत्वं जातित्वमिति”
सूक्ता० । एकस्या एव व्यक्तेर्नानाव्यक्तिनिरूप्येऽस्य प्रयो-
गोपाधिता । भवन्ति च संयोगादयः सामान्यं च तथा ।
रूपादेर्नानाव्यक्तिषु सत्त्वेऽपि नेकव्यक्तेरिति न तस्य तथा-
त्वमिति भेदः ।

अनेजत् न० न एजत् । सर्वदैकरूपे ब्रह्मणि । “अनेजदेकं
मनसो जयीय” इति ईशोप० । “एजनं कम्पनं स्वभाव-
प्रच्युतिस्तद्विपरिजितं सर्वदा एकरूपमिति” भा० । कम्पन-
शून्ये त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

अनेडमूक त्रि० एङो बधिरौ मूको वाक्यक्तिरहितश्च नास्ति
यस्मात् ५ ब० । (काला, वोवा) इति ख्याते श्रवणवचन-
यक्तिरहिते, शठे च । [प्रशस्ते प्रधाने निरुक्तकारः ।

अनेद्य त्रि० निदि कुत्सने क्यप् नि० नलोपगुणौ न०त० ।

अनेनस् त्रि० नास्ति व्यसनमधर्मो वा यस्य । व्यसनपापादि-
रहिते “राजा भवत्यनेनास्तु सुच्यन्ते च सभासदः” इति
व्य०त० मन्वादिस्मृ० । “अनेनो वोमरुतो याम”
इति ऋ० ६, ६६, ७ । “अनेनः पापरहितं यथा भवतीति”
भाष्यम् “त्वानेना नमसा तुर” इति ७, ८६, ४ । “अनेना
अपाप” इति भाष्यम् ।

अनेमा पु० नी-मनिन् न०त० । प्रशस्ये निरुक्तकारः ।

अनेहस् पु० न हन्यते हन-असि प्रकृतेरेहादेशः । काले ।
सौ अनङ् । अनेहा “कालोद्दिष्टोऽप्यनेहापो”त्यमरः ।
न हन्यते कर्मणि असि । अहिंसनीये त्रि० । “शम्भुवं
मन्वं देवा अनेहसमिति” ऋ० १, ४०, ६ । “अनेहसं केना-
प्याहिंस्यामिति” भा० । “पापिनोवयम् यजामहे सुप्रतूर्ति-
मनेहसम्” ऋ० १, ४०, ४ । “यथा नोऽस्मे क्षयाय धिषणे
अनेहः” ऋ० ६, ५०, १ ।

अनेकाग्र न० एकाम्यस्य भावः व्यञ् अभावे न०त० । ऐका-
ग्रभावे । न० व० । ऐकाम्यशून्ये त्रि० । “आचाराणा-
मनेकाग्रं सर्वेषामुपलक्षणादिति” भाग० ।

अनेकान्त पु० अनेकान्तशब्दार्थे । तत्रैव व्युत्पत्तिर्दर्शिता “अने-
कान्तो विरुद्धश्चेति” भाषा० पाठान्तरम् ।

अनेकान्तिक पु० एकान्तं नियतं व्याप्नोति एकान्त+ठक्
एकान्तो नियमो व्याप्तिरस्यस्य ठन् स्वार्थे अण् वा न०त० ।

अनेकान्तशब्दार्थे अनेकान्तशब्देऽधिकं दृश्यम् “विधाऽनैका-
न्तिको मत” भाषा० । ऐकान्तिको निश्चितरूपस्तद्विज्ञे त्रि०

अनेक्य न० न ऐक्यम् अभावे न०त० । ऐक्याभावे ।

अनैतिह्य त्रि० न ऐतिह्यं यत् । परम्परान्तरवणरूपैतिह्य
प्रमाणशून्ये । “अनागतमनैतिह्यं कथं ब्रह्माधिगच्छति” ?
भा० शा० प० ।

अ(आ)नैपुण्य न० अनिपुणस्य भावः अण् आद्यचो
वा वृद्धिः । अनिपुणत्वे । व्यञ् अ(आ)नैपुण्यमस्यत्र न० ।

अ(आ)नैश्वर्य्य न० अनिश्वरस्य भावः आद्यचो वा वृद्धिः ।
अनीश्वरत्वे अधीनत्वे । नास्ति ऐश्वर्य्यं यस्य । अनैश्वर्य्यः
ऐश्वर्य्यशून्ये त्रि० ।

अनो अव्य० न+नी-ङो । अभावार्थे । “अभावे, नह्यनो
नापी”त्यमरे अनो इत्येकं नामेति नीलकण्ठः । अन्ये तु अ
इति, नो इति, च लिप्त्वा नामद्वयमित्याहुः ।

अनोकाह पु० अनसः शकटस्याकं गतिं हन्ति प्रतिरोधं करोति
हन-ङ् ईत० । छत्वे । “हन्ताच्छयं हरति पुष्पमनो-
कहानामिति” अनोकाहाकम्पितपुष्पगन्धोति च” रघुः ।
“उदन्मसुद्रुतमनोकाहजालमध्ये इति” माघः ।

अनोदन त्रि० नास्ति ओदनरूपं भक्ष्यं यत् । “अन्नवर्जनशुक्ते
व्रते । “नक्तं हविष्यान्नमनोदनं वा” इति स्मृतिः ।

अनोद्धृत त्रि० न ओद्धारमुच्चार्य्य कृतः ओम्+ऊ-क्त न०त० ।
ओद्धारोच्चारणाभावेन कृतः । “ब्राह्मणः प्रणवं कृत्वा-
दादावन्ते च सर्वदा । सवत्यनोद्धृतं पूर्वं परस्ताच्च विशी-
र्य्यति” मनुः । ओमिति स्त्रीकारे तथा कृतम् ।
अङ्गीकृते त्रि० ।

अन्च व्यक्तौ चु० उभ० सक० सेट् । अञ्चयति-ते आञ्चिचत्-
त कर्माणि अञ्चयते । शिञभावे अच्यते इति भेदः
“पूर्णात् पूर्णसदच्यते” इति स्मृतिः ।

अन्चु गतौ अचिवत् ८२ ए० दृश्यम् ।

अन्ज गतौ कान्तौ अक्षणे व्यक्तौ च रुधा० वर्त्तमाने क्त
जदित् वेट् पर० अनक्ति । सिचि परस्मैपदे नित्यमिट् ।
आङ्गीत्-आनञ्ज । अङ्गिता-अङ्गा । अङ्गिष्यति-अङ्गति ।
क्त अक्तः । क्तिन् अक्तिः । क्ता-अक्ता अङ्गित्वा । वि+प्रका-
शने । व्यनक्ति व्यज्यते “व्यनक्ति कालवितयेऽपि योग्यता-
मिति” माघः । चञ् व्यङ्कः । ख्यत् व्यङ्ग्यः । “सव्यङ्ग्य-
शुक्तं काव्यमिति” । शिच् । व्यञ्जयति ल्यट् । व्यञ्ज-

अम् । “अन्यार्थधीकृत् व्यावृत्तिरङ्गनम्” का० प्र० ।
कर्त्तरि ल्यु । व्यङ्गना एकत्वार्थेऽन्यधीकृतव्यङ्गना साभिधा-
श्रयेति” सा० द० ।

अन्त न० अम-तन् । स्वरूपे, स्वभावे च । शेषे पु० न० ।
नाशे, सीमायां, निश्चये, शेषावयवे च पु० । निकटे,
मनोहरे च लि० । तत्र स्वरूपे “मृदुलतानलतान्तमनो-
कयदिति” माधः । नाशे “पतत्वविरतं वारि नृत्यन्ति
शिखिनो मुदा । “अद्य कान्तः कृतान्तो वा दुःखस्थानं
करिष्यतीति” उद्भटः । “वैरस्थानं करिष्यति” रामा० ।
सीमायां “वनान्तपर्यन्तशुभेत्त सस्मृहमिति” नैप० । “ओद-
कान्ते स्त्रिगुणोऽनुगन्तव्य” इति श्रुतिः । सीमाऽवधिः
स च देशिकः कालिकस्य । तत्र देशिक उक्तोदाहरणे
कालिकस्तु । “पक्षान्ते निष्फला यात्रा मासान्ते मरणं
धुवमिति” ज्योति० । “दशाहान्ते पुनः क्रियेति” स्मृतिः
श्रेष्ठसीमायाम् “असुं वमान्ताह्नितवह्निहारिणमिति”
माधः । “दिग्गते श्रूयन्ते मदमलिनगण्डाः करटिन”
इति भास्मिनी० । “गङ्गाप्रपातान्तविरूढशष्पमिति” रघुः ।
शेषावयवे “नेत्वान्तसङ्गोचते” इति वेदान्त इत्यादि ।
निश्चये । “उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिमिति”
गीता । उभयोः सदसतोरित्यर्थः । निकटे अन्तपालः ।
स्वभावे शुद्धान्तः । शेषे निशान्तः ।

अन्तःकरण न० क-करणे ल्युट् अन्तरभ्यन्तरस्यंकरणं, कर्म०,
तद्वृत्तिपदार्थानां सुखादीनां करणं ज्ञानसाधनं इत०
वा । ज्ञानसुखादिसाधने आभ्यन्तरे मनोबुद्धिचित्तादि-
पदाभिलष्यमाने इन्द्रिये । तच्चान्तःकरणम् वेदान्तमते
चतुर्विधम् । “मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तं करणमान-
रम् । संशयो निश्चयो गर्वः स्मरणं विषया इमे”
इत्युक्तकार्यभेदात् । अन्यत्र व्यक्तसूक्तम् “यदा तु संकल्प-
विकल्पकत्वं तदा भवेत्तन्मन इत्यभिख्यम् । स्याद्बुद्धि-
संज्ञं च यदा तु वेत्ति सुनिश्चितं संशयरूपहीनम् । अनु-
सन्धानरूपं तच्चित्तञ्च परिकीर्तितम् । अहङ्कृत्याहङ्कृत्या
तु तदहङ्कारतां गतमिति” । एतदनुसारेणैव शारादायासूक्तम्
“अन्तःकरणमात्मनः । मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तञ्चेति प्रकी-
र्तितमिति” । तस्य च ज्ञानादिप्रत्यक्षकरणत्वादान्तःकरण-
त्वम् । तत्साधकमनुमानश्चेत्यम् ज्ञानसुखादिप्रत्यक्षं
स्वप्नाहङ्कैन्द्रियगोचरं प्रत्यक्षत्वात् रूपादिप्रत्यक्षवत् ।
नच चलुरादीनां तत्करणत्वं सम्भवति रूपादिस्वाभावा-
दित्यन्तःकरणसिद्धिरिति नैयायिकादयः । सांख्यादयस्तु

महत्तत्त्वापरपर्यायमेवान्तःकरणमङ्गीचक्रुः । पञ्चतन्मा-
त्रेभ्यो भूतेभ्यश्चाहङ्काररूपद्रव्यसिद्धिसङ्गा “तेना-
न्तःकरणस्येति” सां० सू० तत्सिद्धिरङ्गा तदनुमाने च
भाष्ये एवं प्रयोगोद्दिष्टं दर्शितम् । “अहङ्कारद्रव्यं निश्चय-
वृत्तिमद्द्रव्योपादानकं निश्चयकार्यद्रव्यत्वात् यच्चैवं
तच्चैवं यथा पुरुषादिरिति । अत्राप्ययं तर्कः, सर्वोऽपि
लोकः पदार्थमादौ स्वरूपतो निश्चित्य पश्चादभिमन्यते
अयमहं, मयेदं कर्त्तव्यमित्यादिरूपेणैति, तावत् सिद्धमेव ।
तत्राहङ्कारद्रव्यकारणाकाङ्क्षायां दृष्ट्योः कार्यकारणभावेन
तदाश्रययोरेव कार्यकारणभावो लाघवात् कल्पते कार-
णस्य दृष्टिलाभेन कार्यदृष्टिलाभस्यैतत्सर्गिकत्वादिति ।
अपि अन्तःकरणमेकं तथापि वंशपर्वस्त्रिधावान्तरभेद-
माश्रित्यान्तःकरणत्वे क्रमः, कार्यकारणभावस्योक्तः योगो-
पयोगिश्रुतिस्मृतिपरिभाषानुसारादिति मन्तव्यम् । तदुक्तं
वाशिष्ठे । “अहमर्थोदयो योऽयं चित्तात्मा वेदान्तकः ।
एतच्चित्तद्रुमस्यास्य बीजं विद्धि महामते ! ॥ एतस्मात्
प्रथमोद्भिन्नादङ्गुरोऽभिनवाकतिः । निश्चयात्मा निराकारो
बुद्धिरित्यभिधीयते ॥ अस्य बुद्धिभिधानस्य याङ्गुरस्य प्रपी-
यता । सङ्कल्परूपिणी तस्याश्चित्तचेतोमनोभिधा” इति ।
अहमर्थोऽन्तःकरणसामान्यम् । अत्र वाक्ये बीजाङ्गुर-
न्यायेनैकस्वैवाग्तःकरणवृत्तस्य दृष्टिमात्ररूपेण चित्तादाव-
स्याभेदाः क्रमिकास्त्रिविधाः परिणामा उक्ता इति ।
साङ्ख्यशास्त्रे च चिन्तनादृष्टिकस्य चित्तस्य बुद्धावेवान्तर्भावः ।
अहङ्कारस्य चात्र वाक्ये बुद्धावग्तर्भावः” इति ॥ कारिकाया-
मपि “अन्तःकरणं त्रिविधं दशधा वाह्यं त्रयस्य विष-
याख्यमिति” त्रैविध्यसङ्गा “सान्तःकरणा बुद्धिः सर्वं विषय-
मवगाहते यस्मात्, तस्मान्निविधं करणं द्वारि, द्वाराणि शेषा-
णीति” तन्त्रयस्यैव प्राधान्यसूक्तम् । एवञ्च पुरुषस्य
सन्निधिनात्वादधिष्ठातृत्वं गौणं मुख्यमधिष्ठातृत्वं तु
अन्तःकरणस्यैव यथोक्तम् “अन्तःकरणस्य तदुज्ज्वलितत्वा-
त्तौह्वदधिष्ठातृत्वम्” सां० सू० ॥ “अन्तःकरणस्यानुपच-
रितमधिष्ठातृत्वं सङ्कल्पादिद्वारकं प्रत्येतव्यम् । नन्वधि-
ष्ठातृत्वं घटादिवदचेतनस्य न युक्तं तत्राह । लौह-
वत् तदुज्ज्वलितत्वादिति । अन्तःकरणं हि तत्प्रलौहव-
ज्ज्ञेतनोऽज्ज्वलितं भवति । अतस्तस्य चेतनायमानतयाधि-
ष्ठातृत्वं घटादिव्यावृत्तसुषुप्तपदात् इत्यर्थः । नन्वेवं चैतन्येना-
ग्तःकरणस्योज्ज्वलने चित्तेः सङ्कल्पमग्निवदेव स्यादिति
चेन्न नित्योज्ज्वलचैतन्यसंयोगविशेषमात्रस्य संयोगविशेष

जन्यचैतन्यप्रतिबिम्बस्य वाग्तःकरणोज्ज्वलनरूपत्वात् । न तु चैतन्यमगतःकरणे संक्रामति येन सङ्किता स्यात् ॥ अग्नेरपि हि प्रकाशादिकं न लौहे संक्रामति, किन्त्वग्नि-संयोगविशेष एव लौहस्योज्ज्वलनमिति । नन्वेवमपि संयोगेन परिणामित्वमिति चेन्न सामान्यगुणातिरिक्तधर्मोत्पत्तावेव परिणामव्यवहारादिति । अयं च संयोगविशेषोऽन्तःकरणस्यैव सत्त्वोद्रेकरूपात् परिणामाद्भवतीति फलबलात् कल्पते पुरुषस्यापरिणामित्वेन संयोगे तच्चिन्तितविशेषासम्भवादिति । अयमेव च संयोगविशेषो बुद्ध्यात्मनोरन्योऽन्यप्रतिबिम्बने 'हेतुरिति' सा० प्र० भा० । अन्तःकरणस्य च वृत्तयस्त्रिधा "शान्ताधोरास्तथासृष्टा मनसो वृत्तयस्त्रिधा । वैराग्यं क्षान्तिरौदार्यमिच्छाद्याः शान्तवृत्तयः । लप्सा स्नेहोरागलोभाविद्याद्या धोरावृत्तयः । सम्मोहोभयमिच्छाद्या कथिता मूढवृत्तयः" इति तास्त्रेव वृत्तिषु ज्ञानत्वोपचारात् तत्साधनत्वमिन्द्रियाणाम् "अन्तःकरणवृत्तौ ज्ञानत्वोपचारादिति" पञ्चपादिकाविवरणम् । शान्तादीनामेव सात्विकादिरूपेण व्यवहारः । ताश्च वृत्तयः "क्रमशोऽक्रमशश्च वृत्तय इति सां० सू० । उक्तेः युगपदपि भवतीति सांख्यादयः । नैयायिकादयस्तु "अयौपद्याज्ज्ञानाना" मिलुक्तेः क्रमिकत्वमेवाङ्गीचक्रुः । तज्ज्ञानःकरणमणुपरिमाणमिति नैयायिकादयः । यावद्देहकार्यकारित्वात् जलावगाहे एकदैव सर्वदेहगतशैत्याद्युपलब्धेर्मध्यपरिमाणमिति सांख्यादयः । तेषां च चतुर्णां चन्द्रचतुर्मुखशङ्कराच्युता अधिष्ठातारोदेवा इति ।

अन्तःकुटिल पु० अन्तर्मध्ये कुटिलः । वक्राकारमध्यावयववति शङ्के । वक्रान्तःकरणे लि० ।

अन्तःकृमि पु० अन्तरभ्यन्तरे कर्मिण्यस्य । (गुटि) इति ख्याते कृमिकोषफले । मध्यस्थकृमियुक्ते फलादौ लि० ।

अन्तःकोटरपुष्पी स्त्री अन्तःकोटरे अभ्यन्तरे उपप्लवङ्गा यस्याः जातित्वात् ङीप् । अन्तःकोटरपुष्पवत्यां नीलवुङ्गायाम् ।

अन्तःपदवी स्त्री ७त० । सुषुम्णामध्यगते पथि ।

अन्तःपशु पु० अन्तःप्रासमध्ये पशवो यत् । प्रासमध्ये पशुस्थितिकाले प्राङ्हे, सायाङ्गे च "अन्तःपशौ पशु-कामस्य सायं प्रातः" कात्या० ४, १५, १४ । "अन्तःपशौ काले प्रासमध्ये पशवो यस्मिन् काले, सायं पशुप्रासमध्येपु आगतेषु प्रातश्च प्रासादनिःसृतेष्विति" तद्व्या० ।

अन्तःपात पु० अन्तर्मध्ये पततीति पत-कर्त्तरि ण । सन्धिस्थाने । भावे घञ् । मध्यपतने ।

अन्तःपातिन् लि० अन्तःपतति पत-णिनि इत० । मध्यप्रविष्टे । स्त्रियां ङीप् ।

अन्तःपात्य पु० अन्तर्मध्ये पात्यते पत-णिच्-आधारे यत् । मध्ये पातनाधारे देशे "अन्तःपूर्वार्धे यूपं परीत्यान्तःपात्यदेशे स्थापयतीति" कात्या० १५, ६, २२, "स्थापितगवानां पतये स्वभ्रात्रे द्रव्यं शतमधिकं वा दत्त्वा यूपान् पूर्वदिशि परीत्यान्तःपात्यदेशे स्थापयेदिति" वेददीपः ।

अन्तःपुर न० अन्तरभ्यन्तरे पुरं गृहं कर्म० । (अन्दर) इति प्रसिद्धे राज्ञां स्त्रीणां स्थानयोग्ये गृहे । "क्षितयमिदमपूर्वं दृष्टमन्तःपुरे ते" इत्युद्भटः "व्यायम्याश्रुत्य मध्याङ्गे भोक्तुमन्तःपुरं विशेत् इति" भुक्तयान् विचरेच्चैव स्त्रीभिरन्तःपुरे सहेति । "अन्तःपुरप्रचारश्च प्रणिधीनाश्च चेष्टितमिति" च मनुः । तत्र स्थितत्वात् राजमहिलायामपि । "दाक्षिण्येन ददाति वाचमुचितामन्तःपुरेभ्यो यदेति" शकु० । पुरश्चन्द्रसभासे अत्र स्त्रीत्वात् ङीप् । अन्तःपुरीत्यपि स्त्री ।

अन्तःपुरचर पु० अन्तःपुरे चरति चर-ट ७त० । राजान्तःपुरचारिणि कञ्चुकादौ । अन्तःपुरस्थस्त्रियाम् स्त्री ङीप् ।
अन्तःपुरसहाय पु० अन्तःपुरे सहायः । राज्ञामन्तःपुरसहचरे विदूषकादौ ।

अन्तःपुराध्यक्ष पु० ईत० । 'वृद्धः कुलोद्गतः शक्तः पितृपैतामहः शुचिः । राज्ञामन्तःपुराध्यक्षो विनीतश्च तथेष्टते' इति नरपत्यकृतलक्षणेऽन्तःपुराध्यक्षे । अन्येऽपि पञ्च तथा, "पञ्चापरे वामनको जघन्यः कुजोऽपरो मण्डलकोऽथ सामी । पूर्वोक्तभूपानुचरा भवन्ति सङ्कीर्णसंज्ञाः शृङ्गलक्षणेस्तान् ॥ सम्पूर्णोङ्गो वामनो (१) भग्नपृष्ठः किञ्चिज्जोरुर्भध्यकक्षान्तरेषु । ख्यातो राज्ञो ह्येष भद्रानुजीवी स्कीतो दाता वासुदेवस्य भक्तः ॥ मालव्यमेवी तु जघन्यनामा खण्डेन्दुतल्यश्रवणः सुसन्निः । शुक्रेण सारः पिशुनः कविश्च रुक्मच्छविः स्थूलकराङ्गुलीकः ॥ क्रूरो धनी स्थूलमतिः प्रतीतस्तान्च्छविः स्यात् परिहासशीलः । उरोऽर्द्धहस्तेष्वसिंशक्तिपाशपरश्चधाङ्गश्च जघन्यनामा (२) ॥ कुजो (३) नाम्ना यः स शुद्धो ह्यप्रस्तात् क्षीणः किञ्चित्पूर्वकाये नतश्च । हंसामेवी नास्ति कोऽर्थरूपेतो विद्वान् शूरः स्तूषकः स्यात् दंतज्ञः ॥ कलास्त्रभिन्नः कलहप्रियश्च प्रभूतभृत्यः प्रमदाजितश्च । सम्पूज्य लोकं प्रजहात्यकस्मात् कुजोऽयमुक्तः सततोद्यतश्च ॥ मण्डलकनामधेयो च कानुचरोऽभिचारवित् कुशलः । कृत्यावेतालादिषु कर्मसु विद्यासु चानुरतः ॥

एडाकारः खररुक्षमूर्धजः शत्रुनाशने कुशलः । द्विजदेव-
यज्ञयोगप्रसक्तधीः स्त्रीजितो मतिमान् ॥ सामीति (५) यः
सोऽर्जतिविरूपदेहः शशानुगामी खलु दुर्भगश्च । दाता महा-
रत्नसमाप्तकार्यो गुणैः शशस्यैव भवेत् समानः” एहत्-
संहितोक्तलक्षणादिभेदपञ्चकात् ।

अन्तःपुरिक लि० अन्तःपुरे नियुक्तः ठक् संज्ञापूर्वकविधे-
रनिष्ठत्वाच्चट्टिः । अन्तःपुराध्यक्षे कञ्चुक्यादौ “अस्मात्-
प्रार्थनामन्तःपुरिकाभ्यो निवेदयेति” चण्डकौ० ।

अन्तःपुष्प न० अन्तर्गतं पुष्पं स्त्रीरजः । हादशवर्षादूर्ध्वसभ्य-
न्तरजाते स्त्रीणां रजसि । “वर्षद्वादशकादूर्ध्वं यदि पुष्पं
वह्निर्नहि । अन्तःपुष्पं भवत्येव पणसोऽध्वरादिवत्” ।
इति काश्यपसंहिता ।

अन्तःप्रकृति स्त्री अन्तर्वर्त्तिनी प्रकृतिः राज्याङ्गम् । राज्ञां
सन्निहृष्टप्रकृतौ अमात्यादौ । “अन्तःप्रकृतिकोपनं हि
राज्ञां महद्व्यसनमिति” नीति० । [आत्मानुसन्धानपरे ।

अन्तःप्रज्ञा लि० अन्तःस्था प्रत्यक्तत्त्वविषयिणी प्रज्ञा यस्य ।

अन्तःप्रविष्ट लि० अन्तःकरणे, मध्ये वा प्रविष्टः । हृदय-
मने, अभ्यन्तरगते च । “अन्तःप्रविष्टकर्णपल्लवप्रतिविम्बे-
नेति” बाद० ॥

अन्तःशरीर न० अन्तःस्थूलदेहमध्यस्थं शरीरम् । स्थूल-
देहमध्यवर्त्तिनि वेदान्तमतसिद्धे सूक्ष्मशरीरे । तच्च “पञ्च-
प्राणमनोबुद्धिदेशेन्द्रियसमन्वितम् । अपञ्चीकृतभूतोत्थं
सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनं”मित्युक्तं सप्तदशावयवं भोगसाधनं
सूक्ष्ममङ्गम् । शरीरस्य मध्ये अव्ययी० । देहमध्ये
इत्यर्थे अव्य० । अन्तर्देहादयोऽप्युक्ताधयोः । अन्तरेव
देहः । मनोरूपदेहे न० । [दुःखदायके ।

अन्तःशक्त्य न० अन्तःकरणस्य शक्त्यमिव पीडकत्वात् । मनसो

अन्तःसंज्ञा लि० अन्तः अभ्यन्तरवर्त्तिनी कथनायोग्यत्वात् अप्र-
काश्या संज्ञा चेतना यस्य । एजादौ । ते च मनुना
दर्शिता यथा “उद्भिज्जा स्यावराः सर्वे वीजकाण्डप्रो-
हिणः । ओषध्यः फलपाकान्ताः बह्वपुष्पफलोपगाः ।
अपुष्पाः फलवन्तोये ते वनस्पतयः स्मृताः । पुष्पिणः
भ्रूलिनश्चैव वृक्षास्तूभयतः स्मृताः । गुच्छगुल्मं तु विविधं
तथैव तृणजातयः । वीजकाण्डरूपाण्येव प्रतानाः वल्ली
एव च । तमसा बह्वरूपेण वेष्टिताः कर्महेतुना । अन्तः-
संज्ञाभवन्त्येते सुखदुःखसमन्विता” इति ।

अन्तःसत्त्वा स्त्री अन्तरभ्यन्तरे गर्भे सत्त्वं प्राणी सारो वा
यस्याः यस्य वा इव० । गर्भिण्यां स्त्रियाम् । अन्तःसारं लि० ।

अन्तःमुख लि० अन्तरात्मनि तदनुसन्धाने एव मुखं यस्य ।

आत्मानुसन्धानमात्रमुखे वाह्यमुखमन्ये । “योऽन्तः-
मुखोऽन्तराराम इति” गीता । [मदस्ताविषि हस्तिनि ।

अन्तःखेद पु० अन्तःखेदो मदस्यन्दनं मदजलं यस्य इव० ।

अन्तक पु० अन्तयति अन्तं करोति अन्त+णिच्-ण्युल् ।

मृत्यौ “व्याजेनापि कृता राजन् नो दर्शयति सान्त्व-
मिति” भार० पु० । देहिनां स्वस्वकर्मानुसारेण विनाशनाय
ईश्वरनियुक्तो यमाख्ये देवभेदे “अविप्रभावान्नायि नान्तको-
ऽपि प्रभुः प्रहर्तुं किमुतान्यहिंसा” इति रघुः । विनाश-
कमात्रे लि० “क्रोधान्नस्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तक-
स्यान्तकोऽहमिति” वेणी० । परमेश्वरे पु० तस्य सर्वभूतानां
प्रलये संहर्तृत्वात्तथात्वम्, “महोदधिशयोऽन्तक” इति
विष्णुसह० ।

अन्तकर लि० अन्तं नाशं करोति क-ट उप० स० । नाश-
कारके । “अहमन्तकरो नूनं ध्वान्तस्तेव दिवाकर” इति
भट्टिः । स्त्रियां ङीप् ।

अन्तकरण लि० अन्तं करोति नन्द्या० ल्यु । नाशकारके ।
“दूतं समाह्वयञ्चैव राजा राज्ञाद्विनाशयेत् । राज्यान्-
करणावेतौ द्वौ दोषौ पृथिवीजितामिति” मनुः । भावे
ल्युट् । नाशने न० ।

अन्तकर्मन् न० अन्तस्य नाशस्य परिच्छेदस्य वा कर्म उत्पाद-
नम् । नाशने । “पो अन्तकर्मणि इति” पा० धातु० । स्यते-
नाशनार्थत्वात् सकर्मकत्वम् तेन “राघव ! स्य शरैर्वीरैर्वीरं
रावणमाहवे” इत्यादौ वारणस्य कर्मता स्येति स्यतेर्लोढो
मध्यमैकवचनान्तरूपम् । परिच्छेदकरणे “अवासासीञ्च
वैयासकीमित्यादि ।

अन्तकारिन् लि० अन्तं करोति क-णिनि ईत० । अन्त-
कारके विनाशके । स्त्रियां ङीप् । ख्युल् । अन्तकारको-
ऽप्युक्तार्थे लि० । [ब्रह्म निर्वाणमृच्छतीति” गीता ।

अन्तकाल पु० ईत० । मृत्युकाले, “स्थित्वाऽस्यामन्तकालेऽपि
अन्तकालं लि० अन्तं करोति क-क्विप् ईत० । विनाशके ।

अन्तग लि० अन्तं गच्छति गम-ङ उप० स० । कार्यान्त-
गामिनि, निरवशेषकार्यकारके, पारगामिनि, च “यत्नेन
भोजयेच्छादे बह्वृचं वेदपारगम् । शाखान्तगमथाध्वर्थं
छन्दोगं च समाप्तकमिति” मनुः । [गामिनि ।

अन्तचर लि० अन्ते प्रेषावधौ चरति चर-ट । कार्यादिशेष-
अन्ततस् अव्य० अन्त+सर्वविभक्तिकस्य । अन्तेन अन्ते
अन्तादित्याद्यर्थे । तत्र तृतीयायर्थे । “वैश्योऽङ्गिः प्राप्तिता-

भिस्तु शूद्रः स्मृष्टाभिरन्तः" इति मनुः । "शुध्येत स्त्री च शूद्रश्च सकृत्स्मृष्टाभिरन्तः" इति या० । सप्तम्यर्थे "सह द्यावापृथिव्योश्च तथा स्विष्टकृतेऽन्तः" इति मनुः । "अन्तः उपस्मृश्य शुचिरिति गोभिः । अन्तः अन्तावच्छेदे इत्यर्थः "तामन्ततोऽपक्रम्येत्यादौ तु पञ्चम्यर्थे । अपेक्षायां, सम्भावनायाञ्च । अवयवे, शासने च विश्व० ।

अन्तम लि० अन्तिक+तमप् "तादृशेति" वेदे तिकशब्दलोपः । अन्तिकतमे अत्यन्तिकटस्थिते । शिक्षा अन्तमस्येति ऋ० १,२७,५, 'तनूपा अन्तमो भवेति' ऋ० ६,४६,१०, । भाष्यकृतोक्तार्थतयैव व्याख्यातम् ।

अन्तपाल लि० पु० अन्तं समीपदेशं द्वारं पालयति । द्वार-पाले । "सुद्युमूखन्तपालेभ्यः श्रुत्वा लिखितमागतमिति" भा० शा० प० ।

अन्तर् अव्य० अम-अरन् तुङागमश्च । मध्ये, "अन्तःशाक्ता वह्निःशैवाः सभायां वैष्णवा मता" इति तन्त्रम् । "अन्तर्विश्वानि भेषजा" ऋ० १,२३,२० "अपस्वन्तरमृतमसु" इति ऋ० १,२३,१८, 'न श्रस्युषि गतान्यास्यान् दन्तान्तरधिष्ठितमिति" मनुः "प्रतिवज्जलधेरानुरौ-वायमाण" इति "अन्तर्ज्वालावलीदेति" च वेणी० । सर्वमध्यस्थे परमेश्वरे देहमध्यस्थे जीवे च अन्तःप्रज्ञः अन्तर्ज्योतिरित्यादि । चित्ते "अन्तर्गता मदनर्वाङ्गशिखा-वली येत्युल्लटः "अन्तर्गतं प्राणमृतं हि वेदेति" रघुः । प्राप्ते, स्वीकारे च । अस्य च मध्यार्थेऽव्ययीभावः । अन्तर्जलधि अन्तर्गृहमित्येत्यादि अव्य० ।

अन्तर न० अन्तं राति ददाति रा-क । अवकाशे, अवधौ, परिधानांशुके अन्तर्धाने, भेदे, परस्परवैलक्षण्यरूपे विशेषे, तादर्थ्ये, छिद्रे, आत्मीये, विनाशे, वहिरर्थे, व्यवधाने, मध्ये, सदृशे च । आसन्ने लि० । "क्ष्वायुज-श्चिदन्तरम् ऋ० १,१०,८, अन्तरं क्ष्व आसन्नं कुरु" भा० "पायुरन्तरो निषङ्गय" ऋ० १,२१,१२, "अन्तरः समीप-वर्त्तीति" भा० "न यत्परो नान्तर इति" ऋ० २,४१,८, "अन्तरः समीपवर्त्तीति" भा० निकटस्थे "यज्ञोहीलो वो अन्तर इति" ८,१८,१८, अन्तरः अन्तिके वर्त्तमान इति भा० । अन्तरयति दूरीकरोति अन्तर-णिच्+अच् । अप-सारणे । अन्तर्गते लि० । "हृदो अस्वन्तरम्" ऋ० ७,१०,१,५ "अन्तरमन्तर्गतमिति" भा० । ए० उप० अन्तर्यामिब्राह्मणे अन्तर्गते वज्रः प्रयुक्तः तच्च (१३०) दृष्टे दृश्यम् । "यो अन्तरोमितमग्नौ वसुष्यात् ऋ० ६,५,४, अन्तरः

अभ्यन्तरवर्त्तीति भा० । "पुरोहितोऽन्तरोयासिदूत्यम् ऋ० १,४४,१२, "अन्तरः देवयजनमध्ये वर्त्तमान" इति भा० । अवकाशे, "स्थालस्त्वान्तरमभ्य-लभ्यम्" कुमा० । "तत्त्वान्तरे जम्बुरसु" कटाक्षैः" माघः । मध्ये, "दिलीपसूतोः स दृङ्गुजान्तरमिति" रघुः । "आवयोरन्तरे जाताः पर्वताः सरितो हुमा" इति रामा० । व्यवधाने गिरिर्वा व्यवधायकः । "महान्तरं यत् तद्देशान्तरमुच्यते दृ० मनुः । "निरन्तराभ्यन्तरवात-दृष्टिषु" कुमा० निरन्तरमव्यवधानम् इत्यर्थः । "एका-न्तरे आनुलोप्यादिति" मनुः । भेदे "सैव विशि-नष्टि पुनः प्रधानपुरुषान्तरं सूक्ष्ममिति" सा० का० । "शरीरस्य गुणानाञ्च दूरमत्यन्तमन्तरमिति" हितो० । "यदन्तरं सर्षपशैलराजयोर्यदन्तरं वायसवैनतेययो-रिति" रामा० । व्यसने । "प्रहरेदन्तरे रिपुम्" । वह्नियोगे "अन्तरे च पुरात् चारुडालावासा" इति । उप-संव्याने (उत्तरीयवस्ते) अन्तरं परिदधाति । सदृशे, "स्थाने-ऽन्तरतम" इति पा० अन्तरशब्दस्य पुरीभिन्ने एव विशेषे सर्वनामकार्यम् "सुभेषसामन्तरस्यै" इति सि० कौ०, सु० बो० । पुर्यान्तु न, अन्तरायै नग्यै । तत्वापि वह्नियोगे उपसंव्याने एव सर्वनामता । मयूरव्यंसादित्वात् नजादेशान्तरशब्दस्य स्वजातीयभिन्ने दृष्टिः शब्दस्वाभावात् "राजान्तरं राजसुतां निनयेति" रघुः । अन्यो राजा मयू० "राजान्तरमिति" मल्लिना० "देशान्तरमृते पत्यो साध्वी तत्पादुकाद्वय-मिति" स्मृतिः "स्वमेव मूर्त्तिप्रान्तरमष्टमूर्त्तिरिति "अर्घोऽय-मर्थान्तरभाव्य एव" इति च कुमा० । अन्तरस्य भावः ब्राह्मा० ष्यञ् । आन्तर्यं सदृश्ये न० "यत्त्वानेकविध-मान्तर्यं तत् स्थानत आन्तर्यं वलीय" इति परि० सि० कौ० । अन्तरे भयः अयम् आन्तरः तद्भवे लि० । "कश्चन आन्तरो भाव इति" सा० द० । "अन्तःकरणमान्तर-मिति" वेदा० व्यवकलने (वियोजने) "कुर्व्याद् यथा स्थाननकमन्तरं वेति" लीला० ।

अन्तरग्नि पु० अन्तर्वर्त्ती अग्निः । जठरान्ते "दीपान्तरग्निः परिशुद्धकोष्ठ" इति "शार्म्यन् चायं चिरमन्तरग्नेरिति" "इच्छाभिघातभयशोकहृतेऽन्तरग्नौ" इति च सुश्रुतम् । अग्नेर्मध्ये अव्य० । अग्निमध्ये अव्य० ।

अन्तरङ्ग पु० अन्तरं सदृशमङ्गं यस्य । अत्यन्तप्रिये, "समीप-गोऽन्तरङ्गः प्रियो भवतीति" छा० उप० भा० । "चरमगिरि-कुरङ्गीशदङ्गकण्डूनेन सपिति सुखमिदानीमन्तरङ्गः

कुरङ्गः” इति । वहिरङ्गशास्त्रीयनिमित्तसमुदायमध्ये
अन्तर्भूतानि अङ्गानि निमित्तानि यस्य । व्याकरणोक्ते
परन्त्यवहिरङ्गबाधके नैमित्तिककार्यभेदे, तद्वोधकशास्त्रे च ।
यथा आभक्षिणी कुले इत्यादौ “इकोऽचीति” पा०) नित्यप्राप्तं
तुमं बाधित्वा “ह्रस्वो न पुंसके” इति पा० ह्रस्वः । पूर्व
कृते तु तुमि अजन्तत्वाभावात् ह्रस्वो न स्यात् । ततश्च
तुमरूपकार्यं प्रत्ययस्याङ्गरूपं निमित्तमपेक्षते इति तद्वहिरङ्ग-
ह्रस्वस्तु प्रकृतिमात्रसापेक्षत्वात् अन्तरङ्ग इति तस्य वहिरङ्ग-
निमित्तककार्यबाधकत्वे वीजम् । “परन्त्यान्तरङ्गापवादा-
नामुत्तरोत्तरं बलीय इति” “असिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्ग” इति
च परि० सि० को० । एतन्मूलिकैव “वहिरङ्गविधिभ्यस्तु
अन्तरङ्गविधिर्वलीति” कारिका । अन्तः आसन्नमङ्गं कर्म० ।
आरादुपकारके न० यथा ब्रह्मसाक्षात्कारे अयमनन
निदिध्यासनानि, संप्रज्ञातसमाधौ च धारणादीनि त्रीणि
अन्तरङ्गाणि । यमादयस्तु पञ्च वहिरङ्गाणि । तथा हि
यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधय इत्यष्टौ
संप्रज्ञातसमाधेरङ्गानि तत्र यमादयः वहिरङ्गाणि, प्रति-
बन्धकस्य चित्तकायप्राणोन्द्रियमलस्य निवर्त्तनेन परम्परया
उपकारकत्वात्, धारणादयस्तु संप्रज्ञातसमाधेः समान-
विषयतया साक्षात्स्वरूपोपकारकत्वादनन्तरङ्गाणीति अत एव
धारणादित्वयमभिधाय “त्वयमन्तरङ्गं पूर्वैर्भ्य” इति
पात० सूत्रे धारणादित्वयसान्तरङ्गत्वमुक्तम् । धारणादि-
स्वरूपादि तत्तच्छब्दे वक्ष्यते । असंप्रज्ञातसमाधौ तु सर्वा-
गमेव वहिरङ्गाणि असमानविषयत्वादिति बोध्यम् ।

अन्तरचक्रं न० अन्तरं मध्यवर्त्ति चक्रम् । तन्त्रोक्तेषु देह-
स्थसुषुम्णामध्यस्थेषु मूलाधारादिषु षट्सु पद्माकारचक्रेषु ।
विवरणं षट्चक्रशब्दे दृश्यम् । ईत० । आत्मोयसमूहे न० ।
अन्तरज्ञं त्रि० अन्तरं भेदं विशेषं जानाति ज्ञा-क ईत० ।
विशेषज्ञे “नान्तरज्ञाः त्रयो जातु प्रियैरासां न भूयते”
इति किरा० ।

अन्तरणं न० अन्तरं व्यवहितं करोति अन्तर+णिच्-भावे
ल्युट् । अन्तरितकरणे व्यवधापने, “हविरन्तरणे प्राक्
प्रधानेज्याया” इति कात्या० २५.५.१५, “यदि नाम
हविरन्तरितं न गृह्येतमेव, प्राक् प्रधानेज्यायाः स्मृत्वा
अन्वाहरेत् हविषोऽन्तरणं बहूनां मध्ये एकस्याप्यहण-
मिति” तद्व्या० ।

अन्तरतमं त्रि० अतिशयेन अन्तरः सदृशः, अत्यन्तसदृशे
“स्थानेऽन्तरतम” इति पा० । सादृश्यञ्च “तुल्यास्यप्रयत्न-

मिति” पा० सूत्रोपासं स्थानादिसाम्यम्, यथा कका-
रादीनां ङकारादिषु तुल्यस्थानप्रयत्नवत्त्वेन साम्यम् एवं
सकारस्य थकारे । आत्मोयतमे च ।

अन्तरतम् अव्य० सप्तम्यर्थे तसि । मध्ये इत्यादर्थे । “तृण-
मन्तरतः कृत्वा रावणं वाक्यमब्रवीत्” इति रामा० ।

अन्तरदृग् पु० अन्तरे दृग् यस्य । अन्तरत्वे परमात्मानुसन्धा-
यिनि । अन्तरं भेदं पश्यति दृग्-किप् ईत० । विभेदश्चे त्रि० ।

अन्तरदेशं पु० कर्म० । मध्यदेशे तद्विवरणं मध्यदेशशब्दे दृश्यम्
अन्तरपु(पू)रुषं पु० अन्तरः मध्यवर्त्ती पुरुषः वा दीर्घः ।
अन्यामिनि परमेश्वरे । “मन्यन्ते च पापकृता “न कश्चित्
पश्यतीति नः” । तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति स्वसैवान्तर-
पूरुषं” इति मनुः ।

अन्तरपूजा स्त्री ७त० तन्त्रोक्ते मनःकल्पितोपचारेण पूजा-
याम् तत्प्रकारस्तु अन्यागशब्दे वक्ष्यते ।

अन्तरप्रभव पु० अन्तरेभ्यो भिन्नवर्गमाहपितृभ्यः प्रभवति
प्र+भू-अच् ५त० । सङ्कीर्णवर्गे मूर्द्धावसिक्तादौ । अन्तर-
प्रभवाश्च द्विविधाः अनुलोमजाः, प्रतिलोमजाश्च ततोत्कृष्ट-
वर्णात् अपकृष्टवर्णायां स्त्रियां जाताः मूर्द्धावसिक्तादयः
अनुलोमजाः, अपकृष्टवर्णात् उत्कृष्टवर्णायां स्त्रियां जाताः
प्रतिलोमजाः सूतादयः । “भगवन्! सर्ववर्णानां यथा-
वदनुपूर्व्वशः । अन्तरप्रभवानाञ्च भर्माज्ञो वक्तुमर्हसीति”
मनुः । एतेषां भिन्नवर्गजातत्वात् अन्तरनामत्वमपि
मनुना हि अनुलोमजान् प्रतिलोमजाञ्च उक्त्वा “तान-
न्तरनामस्तु माहदोषात् प्रचक्षते” इत्युक्तम् । अधिकं वर्ग-
सङ्ख्याशब्दे वक्ष्यते ।

अन्तरथं पु० अन्तर्मध्ये अयः गमनम् इण्-अच् । मध्यगतौ
व्यवधाने । ल्युङ्गन्मप्यत्र न० । अन्तरं याति या-क ।
देहमध्यस्थचित्तगते त्रि० ।

अन्तरशायिन् पु० अन्तरे शेते शी+णिनि । चित्तस्थे
जीवे । तस्य तत्र प्रतिविम्बरूपेण स्थितत्वात्तथात्वम् ।

अन्तरस्थ पु० अन्तरे देहमध्ये तिष्ठति स्था-क ७त० ।
देहमध्यस्थचित्तस्थे जीवे ।

अन्तरा अव्य० अन्तरेति इण्-ङा । निकटे, मध्ये, विनार्थे
च । तत्र मध्ये “अन्तरा पतिते पिण्डे सन्देहे वा पुन-
र्हरेदिति” या० । “अन्तरा स्मृतस्मृतके” इति स्मृतिः ।
“पशुमण्डूकमाज्जिरिचमपनकुलादिभिः अन्तरा गमने,
विद्यादनध्यायमहर्निशमिति” मनुः । “सौमित्रोर्नाश-
तैर्वाश्वैरन्तरा शकलीकृता” इति रघुः । “अस्तेने वीज-

सुतृष्टमन्तरैव विनश्यति" इति मनुः । द्वयोर्मध्ये "अन्तरान्तरेण युक्तो" पा० उक्तेः एतत्सम्बन्धिपदात् द्वितीया । अन्तरा त्वां मां हरिरिति" सि०कौ० । वर्जने निकटे च भेदिनः । [विस्मरत्यन्तरात्मेति" सा०द० ।

अन्तरात्मन् पु० कर्म० । जीवात्मनि । "तदपि न हरिणाचो" अन्तरापत्या स्त्री अन्तरे गर्भमध्येऽपत्यं यस्याः । गर्भवत्यां स्त्रियास् ।

अन्तराय त्रि० अन्तरं व्यवधानमयते अय-अच् । व्यवधानकारके । "अस्य ते वाणपातपथवर्त्तिनः कृष्णसारस्यान्तरायौ तपस्विनौ संवृत्तौ" शकु० । विभे च "त्वमन्तरायो भवसि च्युतो विधिरिति" रघुः । "वैरी न चेद् वेपथुरन्तराय" इति सा०द० । 'समाध्यन्तरायाश्च लयादयः वेदान्तसारे दर्शिताः यथा । "अस्याङ्गिनोनिर्विकल्पकस्य लयविक्षेपकषायरसास्वादलक्षणाश्रयारोविम्नाः सम्भवन्ति । लयस्तावदखण्डवस्त्वनवलम्बनेन चित्तवृत्तेर्निष्ठा । अखण्डवस्त्वनवलम्बनेन चित्तवृत्तेरन्यावलम्बनं विक्षेपः । लयविक्षेपणाभावेऽपि चित्तवृत्ते रागादिवासनया स्तम्भीभावादखण्डवस्त्वनवलम्बनं कषायः । अखण्डवस्त्वनवलम्बनेनापि चित्तवृत्तेः सविकल्पानन्दास्वादनं रसास्वादः, समाधारम्भसमये सविकल्पानन्दास्वादनं वा । अनेन विमलचतुष्टयेन रचितं विस्रं निर्व्यातदीपवद्वलं सदखण्डचैतन्यमात्ममवर्तते यदा, तदा निर्विकल्पकसमाधिरित्युच्यते । तदुक्तम् । "लये संवोषयेत् विस्रं विक्षिप्तं शमयेत्पुनः । सकषायं विजानीयात् शमप्राप्तं न चालयेत् । नास्वादयेद्रसं तत्र निःसङ्गः प्रज्ञया भवेत्" इति । योगशास्त्रोक्ताः प्रधानपुरुषसाक्षात्कारात् प्राप्त्वाः प्रातिभादयः सिद्धयः विवेकसाक्षात्कारस्योपसर्गापरपर्याया अन्तरायाः यथोक्तं पातञ्जलसूत्रे "ततः प्रातिभश्चावणवेदनादर्शास्वादवार्त्ता जायन्ते" इत्यनेन प्रातिभादिसिद्धीरुक्ता "ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धय इति" अयमर्थः । योगजशुक्लधर्मास्तुष्टहीतेन मनोभावेण सर्वगोचरज्ञानं प्रातिभसिद्धिः । दिव्यानां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानां ग्रहणे योगजधर्मास्तुष्टहीतानि अवणादीनि यथाक्रमं समर्थानि यदा भवन्ति तदा आवणवेदनादर्शास्वादवार्त्ताख्याः सिद्धयः । तथा च दिव्यशब्दग्रहणे यदा योगिनः श्रवणं समर्थं भवति तदा आवणमिति संज्ञा एवं दिव्यस्पर्शग्रहणसमर्था त्वक् वेदनासंज्ञा, दिव्यरूपग्रहणे समर्थं नेत्रं दर्शसंज्ञम् । दिव्यरसास्वादे समर्था रसना

आस्वादसंज्ञा, दिव्यगन्धग्रहणे समर्थं घ्राणं वास्तीसंज्ञा । ते प्रातिभादयः निःश्रेयसफले समाधौ तस्य योगिनः व्युत्थानसमये योगविरामकाले जायमानाः उपसर्गा भवन्ति । अतो मोक्षार्थी तानुपेक्षेतेति उपदेशप्रयोजनम् नह्यस्वात्मसाक्षात्कारं विना सिद्धिकोश्यापि कृतकृत्यता भवतीति ।

अन्तराराम पु० अन्तरे सर्वाभ्यन्तरेऽतिसूक्ष्मत्वात् आत्मानि आरमते क्रीडति आ+रम कर्त्तरि षञ् । आत्माभिरते । 'योऽन्तःसुखोऽन्तराराम" इति गीता ।

अन्तराल न० अन्तरं व्यवधानसीमामाराति गृह्णाति आ+राक रस्य लत्वम् । मध्ये अभ्यन्तरे । 'ततोष पश्यन् विहणान्तराला" इति भट्टिः । 'वधूप्रवेशोऽष्टदिनान्तराल" इति सङ्ग० दिङ्नामान्यन्तराले" पा० । सङ्कीर्णवर्णे च । 'वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते" मनुः । तद्वर्त्तिन त्रि० स्वार्थे अणि आन्तरालमध्यत्र न० ।

अन्तरालदिक् स्त्री अन्तराला दिक् । दिशो मध्यायां विदिशि येषाम्यादौ कोणे ।

अन्तरावेदि(दी) स्त्री अन्तरा मध्यस्था वेदिः वा ङीप् । गजयोर्युध्यमानयोरमध्यस्थायां सृष्टसयवेद्याम् । 'जयन्तीरन्तरावेदो मत्तवारणयोरिव" रघुः । अन्तरेति पृथक्पदमिति मल्लि० । "समूहे चान्तरावेद्यामिति" त्रिका० ।

अन्तरिक्ष न० अन्तः स्वर्गपृथिव्योर्मध्ये ईक्ष्यते ईक्ष-कर्मणि षञ्, अन्तः ऋक्षाणि अस्य वा पृथो० पक्षे ह्रस्वः ऋकारस्य रित्वं वा । पश्चिमेघसञ्चारयोग्ये भूलोकस्वर्गमध्यवर्त्तमानि आकाशप्रदेशे । "पृथिवी हिङ्कारोऽन्तरिक्षं प्रस्ताव" इति का० उप० । "अन्तरिक्षगतांश्च सुनीन् देवांश्च इति" मनुः । "तिर्यक चान्तरिक्षं व्यपोहतमिति" अथ० । "अदितिर्योरितिरन्तरिक्षमिति" ऋ० १, ८६, १० । "अदितिरदीना अखण्डनीया वा पृथिवी देवमाता वा सैव द्यौर्द्यौतनशीलो नाकः ततश्च सैवान्तरिक्षम् अन्तरा द्यावापृथिव्योर्मध्ये ईक्ष्यमाणं व्योमेति" भा० । "विश्वमाप्रा अन्तरिक्षमिति" ऋ० १, ५२, १३ । अन्तरिक्षमन्तरिक्षान्तं द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्त्तमानमाकाशं विश्वं सर्वमिति" भा० । "दिवश्च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो स्वरिति" सन्ध्याभन्तः । ततश्च द्यावापृथिवीमध्यस्थाकाशश्चैव भुवर्लोकरूपस्यान्तरिक्षत्वम् । "सादयाम्यन्तरिक्षस्य धर्मीमिति" य० १४, ५ । अन्तरिक्षस्य भुवर्लोकस्य धर्मीमिति" वेददीपः । अत्र अन्तरीक्षमपि । अस्य चान्तरीक्ष-

निरुक्तिः श्रुतौ । 'योऽन्तरे नाकाश आसीदन्तरीक्षमभव-
दोक्षं हि तन्नाम ततः पुरान्तरा वा इदानीमीक्षमभूदिति'
तस्मादन्तरीक्षमिति" ।

अन्तरिक्षप्राप्ति० अन्तरिक्षं प्राप्तिं पृथयति प्रा-पूरणे
विच् । अन्तरिक्षपूर्वो 'अन्तरिक्षप्रां तविषीभिरावृतमिति'
ऋ० १, १५, २ । "अन्तरिक्षं द्युलोकं स्वतेजसा प्राप्तिं पूर-
यतीति" विच्, भा० ।

अन्तरिक्षप्रुत्ति० अन्तरिक्षं प्रयते प्रुङ् गतौ किप् । अन्त-
रिक्षचरे 'अन्तरिक्षप्रुङ्गिरपोदकाभिरिति' ऋ० १, १६, ३ ।

अन्तरिक्षसद्वि० अन्तरिक्षे सीदति सञ्चरति सद-गतौ
किप् । आकाशचारिणि । "हंसः शुचिपद्मसुसदन्तरिक्ष-
सदिति ऋ० ४, ४०, ५ । "अन्तरिक्षसद अन्तरिक्षसञ्च-
रीति" भा० ।

अन्तरिक्षसद्य वि० अन्तरिक्षे सद्यम् सदनं सद-भावे
यत् । अरिचसदने । 'उपरि सद्यं वा एष जयति यो
जयत्यन्तरिक्षसद्यमिति" कौ० ब्राह्म० ।

अन्तरिक्षत्र वि० अन्तरिक्षे भवः यत् । अन्तरिक्षभवे ।
"यवतामन्तरिक्षत्रा इति ऋ० ६, २६, ५ ।

अन्तरित वि० अन्तर्-इण-कर्त्तरि क्त २त० । अन्तर्गते
अन्तरं व्यवधानं करोतीति णिचि कर्मणि क्त । व्यवधानी
गते, व्यवधापिते, तिरस्कृते आच्छादिते, "हिरफण्डान्त-
रितैः सरोरुहेरिति" किरा० । अपसारिते, "कुर्व्यात्
यथास्थानकमन्तरं वेति" लीलावत्यामन्तरशब्दस्य वियोजने
प्रयोगात् तत्प्रकृतिकतया वियोजिते च ।

अन्तरिन्द्रिय न० कर्म० । अन्तःकरणे ।

अन्तरीक्ष न० अन्तरिक्षवत्सर्थम् । [दिके आकाशात्पतितजले

अन्तरीक्षजल न० अन्तरीक्षात् पतितं जलम् शा० त० । दिव्यो-

अन्तरीप पु० अन्तर्मध्ये गता व्यापोऽस्य ब० अच् समा० व्यात-
ईत्त्वम् । द्वीपभेदे । द्वीपस्य हि जलमध्यस्थत्वात् अन्तर्गत-
जलत्वात्तथात्वम् इयांस्तु भेदः चतुर्दिक्षु जलसत्त्वे तस्य
अन्तरीपत्वम् द्वयोर्दिशोर्जलसत्त्वे द्वीपत्वमित्यनयो-
र्भेदः । काकाक्षिगोलकव्यायात् 'द्वीपेऽस्त्वयामन्तरीप-
मित्यत्रापि अस्त्वयामित्यस्य अन्यत्र इति तेनायं पुंस्त्री०
इति केचित् ।

अन्तरीय न० अन्तरे भवं गृहादित्वात् क् । "नाभौ हृतञ्च
यद्वस्त्रमाच्छादयति जानुनी । अन्तरीयं प्रशस्तं तद-
च्छिन्नसुभयान्तयो" रित्येवंलक्षणे परिधाने वस्त्रे । भवादर्थे
धूमा० वज् । अन्तरीयकः तद्वत् वि० ।

अन्तरे अव्य० अन्तरेति इण-विच् । मध्ये । "आनन्देऽधा-
न्तरेऽन्तरा, अन्तरेण च मध्ये स्फुरित्यमरः" ।

अन्तरेण अव्य० अन्तरेति इण-ण टवर्गादित्वेऽपि णस्य नेत्वम् ।
विनार्थे, मध्यार्थे च । तत्र विनार्थे "अन्तरेणाप्लविं बद्धा
लक्ष्मणस्य प्रसादनमिति" रामायणम् । मध्ये "अन्तरेण
वै योनिं गर्भः सञ्चरति" कौ० ब्रा० । "अन्तरेणापां गुणम्
इति" स्मृतिः । तत्र विनार्थे, द्वितीयादृतीये पर्यायेण,
"श्रीनेत्रेण विना शम्भुनान्तरेणाच्युतं सुखमिति" सु० बो० ।
उभयोर्मध्ये ऽर्थे द्वितीया "अन्तरेणाहवनीयं गार्हपत्यञ्चेति"
कौ० ब्रा० ।

अन्तर्गडु वि० अन्तर्मध्ये गडुरिव निरर्थकः । श्रीवाप्रदेशे
जातस्य गलमांसपिण्डस्य गडोर्यथा निरर्थकत्वम् तद्व-
च्चिरर्थके । "किमनेनान्तर्गडुनेति सर्वदर्शन सं० । "अन्त-
र्गडु निरर्थकमिति" मेदिनिः ।

अन्तर्गत वि० अन्तःअन्तकरणे गतः । अन्तःकरणस्ये देहस्ये च
"अन्तर्गतं प्राणभृतां हि वेद" इति रघुः । "येषामन्तर्गतं
पापं जनानां पुण्यकर्मणामिति" पुरा० "अन्तर्गता मदन-
वह्निशिखावली या सा बाध्यते किमिह चन्दनचर्चिते-
नेति" उद्भटः । अभ्यन्तरस्ये च "अन्तर्गतशवे यामे दृष-
लस्य च सन्निधायति" । "नेत्रवक्त्रविकारेण गृह्यते-
ऽन्तर्गतं मनः" इति च मनुः । अन्तर्गतफलारम्भाः
शस्यानामिव सम्पदः" इति रघुः ।

अन्तर्गर्भ वि० अन्तरभ्यन्तरस्यो गर्भोऽस्य । अभ्यन्तरस्य गर्भयुक्ते ।
"कुशौ समावप्रशीर्णाप्यावनन्तर्गर्भाविति" कात्या० २, ३,
११ । गर्भस्य मध्यम् अव्ययी० । गर्भमध्ये अव्य० ।

अन्तर्गर्भिन् वि० अन्तर्मध्ये गर्भोऽस्यस्य इति । मध्यस्य-
गर्भयुक्ते । "अनन्तर्गर्भिणं सायं कौशं द्विदलमेव चेति"
पथितलक्षणे कात्यायन स्मृतिः ।

अन्तर्गृह न० अन्तःस्थं गृहम् । वाराणसीस्ये सप्तावरणवति
स्यानविशेषे "अन्यस्याने कृतं पापं वाराणस्यां विन-
श्यति । वाराणस्यां कृतं पापं पञ्चक्रोश्यां विनश्यति ।
पञ्चक्रोश्यां कृतं पापमन्तर्गृहे विनश्यति" ॥ काशीमा०
अन्तर्गृहमध्यत्वं "अन्यत्र यत्कृतं पापं तत्काश्यां परिणश्यति
वाराणस्यां कृतं पापं मन्तर्गृहे विनश्यति अन्तर्गृहे कृतं पापं
पैशाच्यनरकावहमिति" "देवो विरजसः पीठादन्तर्गृहं विवेश
हेति" च काशी० । मध्यस्थगृहे च । गृहस्य मध्यम्
अव्ययी० गृहस्य मध्ये अव्य० ।

अन्तर्घण पु० अन्तर्हन्त्यते क्रोडीभवत्यङ्गिन् अन्तर्+हृन्-अप्

नि० घादेशः णत्वम् । द्वारमतिक्रम्य स्थिते सावकाशे देशे
“तस्मिन्मन्त्रेण पश्यन् प्रघणे सौधसम्पन्नः” इति भट्टिः ।

अन्तर्जठर अव्य० जठरस्य मध्यम् अव्ययी० । जठरस्य
मध्ये, उपचारात् तत्स्थकोष्ठे न० ।

अन्तर्जात त्रि० अन्तर्देहमध्ये जातः । देहाभ्यन्तरजाते ।

अन्तर्जान् अव्य० जानुनोर्मध्यम् अव्ययी० । जानुनोर्मध्ये
“अन्तर्जानु शुचौ देश उपविष्ट उदङ्मुखः । प्राङ् वा
ब्राह्मेण तोर्धेन द्विजो नित्यमुपसृष्टोदिति” या० “जानु-
नोर्मध्ये हस्तौ कृत्विति” रघु० ।

अन्तर्ज्योतिस् न० अन्तर्गतं ज्योतिःप्रकाशकत्वात् चैतन्यम् ।
सर्वान्तर्यामिनि परब्रह्मरूपचैतन्ये तस्य सर्वान्तर्यामिता-
त्तयात्वम् ।

अन्तर्ज्वलन न० अन्तः देहान्तरस्य ज्वलनम् । रोगकृते
देहान्तरादेहे । अन्तःस्थो ज्वलनः । जठरानले पु० ।

अन्तर्दधन न० अन्तर्दध्यते आधीयते मादकताऽनेन दध-
करणे ल्युट् । किणुप्रभृतौ मद्यबीजे ।

अन्तर्दशा स्त्री अन्तर्गता दशा आधिपत्यकालः । ज्योतिषोक्ते
महादशान्तर्गते ग्रहाणां स्वाधिपत्ययुक्तकालभेदे । दशा च
नानाविधा ताश्च दशाशब्दे वक्ष्यन्ते । तत्राष्टोत्तरीयदशा-
यामन्तर्दशाऽभिधीयते वङ्गे च तस्या एव प्रचलितत्वम् ।
“षट्सूर्यस्य दशा ज्ञेयाः शशिनोदश पञ्च च । अष्टावङ्गा-
रके ज्ञेया बुधे सप्तदश सृताः । शनैश्चरे दश प्रोक्ता
गुरोरेकोनविंशतिः । राहोर्द्वादश वर्षाणि भृगोरप्येक-
विंशति” इत्युपक्रम्य सत्त्वाचार्यः “कृत्तिकादित्रये सूर्यः
सोमो रौद्रचतुष्टये । मघादित्रितये भौमो बुधो हस्त-
चतुष्टये ॥ अनुराधात्रये सौरिर्गुरुः पूर्वाचतुष्टये ।
धनिष्ठात्रितये राहुः शेषे शुक्रः प्रकीर्तितः ॥ सूर्योप-
प्लवभौमार्किर्दशातिकददा नृणाम् । गुरुश्चन्द्रशुक्राणां
यथेक्षितफलप्रदा” ॥ अन्तर्दशाज्ञानं यथा । “स्वद-
शाभिर्दशां हत्वा नवभिर्भागमाहरेत् । लब्धा मासास्तु
तच्छेषं पूरयित्वा तु विंशता ॥ अङ्गैर्हत्वा दिनं लभ्यं
तच्छेषे षट्पूरिते । नवभिश्च कृते लब्धा ज्ञेया दण्डा-
स्तदन्तरे ॥ रवेः षड्वर्षमध्ये तु वेदा ४ मासा रवेर्भिजाः ।
चन्द्रस्य दश मासाश्च दिग्दिनं पञ्चमासकाः । कुजस्य,
जस्तु रुद्रास्तु मासा दिग्दिवसाः, शनेः । ऋतुमासाद्यु विंशत्य
गुरोर्वर्षाद्युविंशतिः । राहोर्मासाष्टकं ज्ञेयं भृगोर्वर्षस्तु
मासकौ एवं ग्रहाणामन्येषामूहप्राश्नैवान्तरादयः । यदुपग्र-
हान्तरे यस्तु यत्संख्यकालमाप्नुयान् । तत्संख्यं स्वान्तरे

तस्मै स दद्यादिति निश्चयः । स्वान्तरे ग्रहणे स्वांशं स्वांशेन
पूरयेत् सदा इति” ज्यो० त० । विंशोत्तरीये तु । आचं
गुराजीशबुकेषुपूर्वा वङ्गादितो भात् क्रमशस्त्रिवारम् । मानं
रसाशानगदन्तिचन्द्रकलाङ्गचन्द्राद्विंशतिविंशति” इत्युक्तेः
कृत्तिकादित्रयेण रव्यादीनां त्रिवारं रसादिमिता वर्षा
महादशा । यथा कृत्तिकायां जातौ रवेः षट् वर्षाः, रोहि-
ण्यां जातौ चन्द्रस्य १० वर्षाः, मृगे, कुजस्य ७ वर्षाः,
आर्द्रायां राहोः १८ वर्षाः, पुनर्वसौ जीवस्य
१६ वर्षाः, पुष्ये जातौ शनेः १६ वर्षाः, अश्लेषायां बुधस्य
१७ वर्षाः, मघायां केतोः ७ वर्षाः, पूर्वफाल्गुन्यां
जातस्य शुक्रस्य २० वर्षाः, एवमुत्तरफाल्गुन्यादिषु नवसु
उत्तराषाढादिषु नवसु च रव्यादीनां यथाक्रमं षड्वादि-
वर्षाः । तदन्तर्दशा तु “स्वदशाभिर्दशां हत्वा वसुभिर्भाग-
माहरेदिति” विशेषः । ततश्च उभयोर्दशयोरनुपाते-
नान्तर्दशामानमुच्चेयम् यथा यदि १०८ वर्षैः द्वे
वर्षाः तदा द्वे वर्षैः किमिति इत्यादिक्रमेण त्रैराशिकेन
तत्तन्मानम् एवं १२० वर्षैः यदि द्वे वर्षाः तदा द्वे वर्षैः
किमित्यादिक्रमेण त्रैराशिकेन तत्तन्मानसिद्धिः । एवं
योगिन्यादिदशायामपि अन्तर्दशामानमुच्चेयम् ।

अन्तर्दशाह अव्य० दशाहस्य मध्यम् अव्ययी० । दशाहा-
भ्यन्तरे “अन्तर्दशाहे स्याताञ्ज्ञेत् पुनर्मरणजन्मनी” इति
मनुः दशाहपदं स्वस्वजात्युक्ताशौचदिनपरम् ।

अन्तर्दहन न० अन्तरभ्यन्तरे दहनम् । रोगकृते देहाभ्य-
न्तरदाहे । अन्तःस्थः दहनः । जठरानले पु० ।

अन्तर्दाह पु० अन्तर्मध्ये दाहः । देहाभ्यन्तरानले ।

अन्तर्दष्ट त्रि० अन्तः अन्तःकरणे दुष्टः । दुष्टान्तःकरणे ।

अन्तर्द्वार न० अन्तर्गतं द्वारम् । गृहमध्यस्थे गुप्तद्वारे । जाल-
द्वारे क्षीरस्वामी (खिड्की) द्वारे श्वरः ।

अन्तर्द्वी स्त्री अन्तर+धा स्त्रियां भावेऽङ् । अन्तर्द्वीने तिरो-
धाने “अन्तर्द्वीमुपययुर्मुपलावलीषु” इति माघः ।

अन्तर्द्वान न० अन्तर+धा-ल्युट् । तिरोधाने दृश्यपदार्थस्य
दर्शनायोग्यस्थाने स्थितौ, मुन्यादीनां शरीरत्यागे च ।
“अन्तर्द्वानं गते रामेदिति” रामायणम् ।

अन्तर्द्वि पु० अन्तर+धा-कि । आच्छादने, व्यवधाने, अन्त-
धाने च “अन्तर्द्वी येनादर्शनमिच्छति” पा० ।

अन्तर्नगर न० नगरस्य मध्यम् अव्ययी० । नगरमध्ये
अन्तःस्थं नगरम् कर्म० । अन्तःपुरे । “दशाननान्तर्नगरं
ददर्शति” रामा० ।

अन्तर्भाव पु० अन्तर्मध्ये भावः प्रवेशः । मध्यप्रवेशे ससदाय-
मध्यपाते । “आत्मानमात्मना बिम्बदस्तोति व्यथदिशते
अन्तर्भावाच्च तेनासौ कर्मणा न सकर्मक” इति हरिका०
स्वविषयकज्ञानविषयत्वे च भवति च वङ्गमङ्गोर्ध्वविषयत्वा-
दङ्गेर्वङ्गमदन्तर्भावः । अन्तःस्थोभावः । चित्तवृत्तिभेदे ।
अन्तर्भाविना स्त्री अन्तःस्था व्यञ्जकचेष्टाकारादिरहिता
भावना । व्यञ्जकचेष्टादिभूत्ये चिन्तने ।

अन्तर्भावित वि० अन्तर्भू-णिच्-क्त । मध्यप्रवेशिते सस-
दायान्तर्भूतोक्तते । “अन्तर्भावितसत्त्वं चेत् कारणं तदस-
त्त्वतः । नान्तर्भावितसत्त्वं चेत् कारणं तदसत्त्वतः” इति
खण्डनखण्डखाद्यम् । अव्ययहितपूर्ववर्त्तितया कार-
णस्य यत् सत्त्वसुरीक्रियते तस्य सत्त्वमस्ति न वा तस्य
सत्त्वस्वीकारे पुनस्तत्सत्त्वस्य सत्त्वस्वीकारे नवस्थापातः
ततश्च उत्तरत्वं एकस्य सत्त्वमनङ्गीकृत्यैव अनवस्था वारणीया
तथाच कारणसत्त्वोऽपि कृतः तथा नाङ्गीक्रियते । एवं च
विनापि सत्त्वं तदङ्गीकृत्य कारणतास्वीकारे न कोऽपि
दोषोऽस्ति इति तदाशयः ।

अन्तर्भूत वि० अन्तर्मध्ये भूतः भू+क्त । मध्यस्थिते, अन्त-
र्गते च । “कालभावाध्वदेशानामन्तर्भूतक्रियान्तरेः । सर्वै-
रकर्मकैर्योगे कर्मत्वमुपजायते” इति हरिका० “एष वै
भगवान् विष्णुर्नन्तर्भूतः सनातन” इति पुरा० ।

अन्तर्मनस् वि० अन्तर्गतं बाह्यव्यापारभूत्यतया अन्तरेव
स्थितं मनो यस्य । व्याकुलचित्ते, समाहितमनस्ते च ।
दुःखितस्य हि बाह्येऽतदितरव्यापारभूत्यतया तत्प्रती
कारचिन्तनायान्तरेव मनसः स्थितत्वात् तथात्वम् समाधि-
स्थस्य तु बाह्यविषयपरिहारेण ध्यातात्ममात्रगोचरमन-
स्ततया तथात्वमिति भेदः ।

अन्तर्मुख वि० अन्तःपरमात्मा सुखं प्रवेशद्वारं यस्य । बाह्य-
वस्तुपरिहारेण परमात्मविषयकतया प्रवेशयुक्ते चित्तादौ ।
अन्तरभ्यन्तरे सुखं यस्य । सुश्रुतोक्ते व्रणस्त्रावणसाधने शस्त्र
भेदे न० । “रूचोक्ताशपत्वाचीसुखशरीरोसुखान्तर्मुखितकू-
र्चकानि विस्त्रावणे” इति सुश्रुतम् । अन्तःकरणं अविद्या-
वृत्तिरूपं द्वारं सुखानुभवे यस्य । स्वरूपसुखानुभवहेतुना
अविद्यावृत्तिरूपान्तःकरणेन सुषुप्तौ आनन्दानुभवकारके
प्राज्ञास्थे जीवभेदे “आनन्दभुक् चेतोसुखः प्राज्ञः” इति
श्रुतौ प्राज्ञस्य आनन्दभोगे चेतोसुखत्वोक्त्या तथात्वम् ।
सुखस्य मध्यम् अवयवी० । सुखस्य मध्ये इत्यर्थे अवय० ।

अन्तर्माटका स्त्री अन्तःस्था षट्चक्रस्था माटका अकारादि-

वर्णाः । तन्त्रोक्तेषु षट्पद्मस्थेषु अकारादिषु वर्णेषु । ते
च वर्णा अन्तर्माटकान्यासशब्देऽनुपदं वक्ष्यन्ते ।

अन्तर्माटकान्यास पु० अन्तःस्थाया माटकाया न्यासः उच्चा-
रणपूर्वकं तत्तत्स्थानेषु न्यासः । अन्तस्थमाटकावर्णानां
अङ्गणपूर्वकं तत्तत्स्थानेषु न्यासे । यथा “न्यासोऽय-
मान्तर” इत्युपक्रम्य “हृत्पद्मत्वाम्बुजे कण्ठे खरान् षोडश
विन्यसेत् । दादशच्छदहृत्पद्मे कादीन् द्वादश विन्यसेत् ।
दशपद्मम्बुजे नाभौ उकारादीन् षष्टिं । षट्पद्ममध्ये
लिङ्गस्थे वकारादीन् षष्टिं । आधारे चतुरोर्वर्णान्
न्यसेद्वादीन् चतुर्हस्ते । हस्तौ भूमध्यगे षष्ठौ द्विदले विन्यसेत्
प्रिये ! तन्मध्ये परविन्दुश्च सृष्टिस्थितिलयात्मकम् । एवं
समाहितमना ध्यायेन्प्राप्तोयमान्तरः” इति तन्त्रसारः ।

अन्तर्गते पु० स्त्री अन्तर्गर्भाशये स्तुतः । गर्भाशये स्तुते
बालकादौ “भवत्युक्तासपूतिश्च मूलं चान्तर्गते शिशौ”
इति सुश्रुतम् ।

अन्तर्गते वि० अन्तरे भवः दिगा० य । मध्यभवे ।

अन्तर्योग पु० अन्तरन्तःकरणेन मनसा कल्पितोपचारैर्यागः
पूजा होमश्च । तन्त्रोक्ते मानसोपचारैः पूजने, होमभेदे च ।
“अर्चयन् विषयैः पुष्पैस्तत्क्षणात् तन्मयो भवेत् । न्यासे-
स्तन्मयतावृद्धिः सोऽहंभावेन पूजयेत्” । तन्त्रयेति तदेकत्व-
ज्ञानं सोऽहमिति, “मन्त्राक्षराणि तच्छक्तौ प्रोक्तानि परिभाष-
येत् । तामेव परमव्योम्नि परमानन्दं हृदि । दर्शयत्यात्ममद्भावं
पूजा होमादिभिर्विनेति” । विषयपुष्पाणि यथा । असा-
यामनहङ्कारमरागमदं तथा । अमोहकमदम्बुश्च अ-
निन्दाऽलोभकौ तथा । अमातुसर्ग्यमलोभश्च दशपुष्पं
विदुर्बुधाः । अहिंसा परमं पुष्पं पुष्पमिन्द्रियनिग्रहः ।
दया पुष्पं क्षमा पुष्पं ज्ञानं पुष्पञ्च पञ्चमम् । इत्यष्टसप्तभिः
१५ पुष्पैः पूजयेत् परदेवताम्” । अथ होमः । “आत्मा-
नमपरिच्छिन्नं विभाव्यात्मानमन्तरा परमात्मज्ञानमेकस्व-
रूपं संविभाव्य च । चतुरस्रं तु चित्कण्डमानन्दमेखला-
युतम् । अर्द्धमात्राकृतियोगिनस्तथा चैव विभूषितम् । नाभौ
ध्यात्वा तन्मयस्यज्ञानाग्नौ जुहुयात् यथा । मूलान्ते नाभि-
चैतन्यरूपाग्नौ हविषा सुचा । ज्ञानप्रदीपिते नित्यमक्षयसी-
र्जुहोम्यहम्” । (साहेति इति प्रथमाहुतिः, मूलान्ते) धर्मा-
धर्महविर्दीप्ते आत्मानौ मनसा सुचा । सुपुराणार्त्तना
नित्यमक्षयसीर्जुहोम्यहम्” । (साहेति द्वितीयाहुतिः,
मूलान्ते) “प्रकाशाकाशहस्ताभ्यां अवलम्बनः सुचा ।
धर्माधर्मकलास्ते हृत्पूष्पमग्नौ जुहोम्यहम्” । (साहेति तृती-

याहुतिं जुहुयात् । ततो मूलान्ते) । “अन्तर्निर्नर-
निरम्बनएधमाने मायात्मकारपरिपन्थिनि संविद्गनौ ।
कश्चिद्विद्वत्तमरोचिविकाशमूढौ विश्वं जुहोमि वसुधादि-
शिवामनान्तम् । इत्यन्तर्यजनं कृत्वा साक्षाद्ब्रह्ममयो भवेत् ।
न तस्य पापपुण्यानि जीवन्मुक्तोभवेद्भुवम्” । “अयमन्त-
र्यांगोज्ञानिनामेव । अथान्तःपञ्चकारयजनप्रकारः ॥
तदुक्तं कुलार्णवे अन्तर्यजने” । “सुरा शक्तिः शिवोमांसं
तद्भोक्ता भैरवःस्वयम् । तयोरेक्यसमुत्पन्ने आनन्दोमोक्ष
उच्यते । आनन्दं ब्रह्मणोरूपं तच्च ह्रये व्यवस्थितम् ।
तस्याभिव्यञ्जकं ह्रयं योगिभिस्तेन पीयते । लिङ्गावय-
विशेषतः षट्चक्रपद्मभेदतः । पीठस्थानानि चागस्य सहा
पद्मानं व्रजेत् । आमूलाधारमाब्रह्मरन्ध्रं गत्वा पुनः पुनः ।
चिच्चन्द्रकुण्डलीशक्तिस्त्रिसरम्यमहोदयः । व्योमपङ्कजनि-
ष्यन्त्सुधापातरतो नरः । मधुपानमिदं देवि ! चेतस्त्रय-
पानकम् । पुण्यापुण्यं पशुं हत्वा ज्ञानखड्गेन योगवित् ।
परे लयं नयेच्चित्तं पलाशीति निगद्यते । मानसादिन्द्रिय-
गणं संयम्यात्मनि योजयेत् । मांसाशी स भवेद्देवि ! इतरे
प्राणिघातकाः । शिवशक्त्यात्मनिधुनसंयोगानन्दनिर्भराः ।
सुक्तास्ते मैथुनं तस्यादितरे स्त्रीनिषेवकाः” इति तं सा०
“अन्तःपूजां विधायैव बाह्यपूजां समाचरेदिति” तन्वम् ।
अन्तर्यामि पु० अन्तर्यामो यच्चात् । यह्रूपे सामापराख्ये
पात्रभेदे । “विष्टुभः खारं खारादन्तर्यामः ‘अन्तर्या-
मात् पञ्चदश’ इति यजु० १३, ५५ खारात् सांभोऽन्त-
र्यामं यहं निरमिमीतेति” इतिरिति वेददीपः ।
तच्च यत्तियं पात्रभेदः । “सुहृवा सूर्यायान्तर्यामसमु-
मन्त्रयेदिति” श्रुतिः “उच्चेतः पात्रयोजनमित्युपक्रम्य”
खरोत्तरपूष्पाद्दे उपांश्चन्तर्यामयोः” कात्या० ६, १, २,
खरस्य उच्च्-पूष्पाद्दे ईशानकोणे, उपांश्चन्तर्यामयोः पात्रयो
योजयति सादयतीति वा” तद्व्या० ।

अन्तर्यामिन् पु० अन्तर्मध्येऽनुप्रविश्य यमयति स्वस्वकर्माणि
इन्द्रियादीनि जीवं वा व्यापारयति यम+णिच्-णिनि ।
“अन्तराविश्य भूतानि यो विभक्त्यात्मकेतुभिः । अन्तर्यामी-
श्वरः ताकात् भवे” इत्युक्ते ईश्वरे “अन्तरेण यमयती-
त्यादि” वृहदारण्यकान्त्यामिब्राह्मणोक्तस्य तथात्वम् ।
आत्मकेतुभिः निजव्यापारैः प्राणादिवृत्तिभिरित्यर्थः ।
वायौ च तस्य सर्वप्राणिषु अध्यात्मवायुरूपेण स्थितत्वा-
त्तथात्वम् । अन्तर्गतवस्तुज्ञातरि त्वि० ।

अन्तर्यामिब्राह्मण न० अन्तर्यामिन ईश्वरस्य ज्ञापकम्

ब्राह्मणं मन्त्रेतरवेदभागः । वृहदारण्यकान्तर्गते अन्तर्या-
मिनः ईश्वरस्य ज्ञापके ब्राह्मणे । तच्च १३० पृष्ठे दर्शितम् ।
अन्तर्लोम न० अन्तर्गतमाच्छाद्य लोम एव समा० ।
आच्छाद्ये लोमि ।

अन्तर्वैशिक त्रि० अन्तर्वैशे राज्ञामाभ्यन्तरगृहे नियुक्तः
नियुक्तार्थं ठक् संज्ञापूष्वकविधेरनित्यत्वाच्च वृद्धिः, अन्त-
र्वैशः नियोज्यतयाऽस्यस्य ठन् वा । राज्ञामन्तःपुरे रक्ष-
णार्थं नियुक्ते कुञ्जवामनादौ ।

अन्तर्वैण अव्य० वनस्य मध्यम् शात्वम् । वनमध्ये इत्यर्थे ।
अन्तर्वैत्री अन्तरस्यस्य गर्भं इति वाक्ये “अन्तर्वैतपतिवती-
र्नुगिति” पा० अन्तःशब्दस्याधिकरणशक्तिप्रधानतयाऽस्ति-
सामानाधिकरण्याभावात् अप्राप्तौ मतुप् अदुपपत्त्ये
मस्य वः सुक् च । गर्भवत्याम् स्त्रियाम् । “तस्यामेवास्य
याभिन्त्यामन्तर्वैत्री प्रजावती सुतावस्तुत सम्भवाविति”
रघुः । अन्तःशब्दस्य तत्स्थलक्षणया अस्त्वर्थे मतुप् मस्य
वः । अन्तःस्थपदार्थवति त्रि० । “पुमानन्तर्वी स्यविरः
पयस्वानिति” अथ० ८, ४, ३ ।

अन्तर्वैमि पु० अन्तःस्थित एव वाणयति उद्गारशब्दं कारयति
वण-शब्दे इन् णस्य मत्वम् । (टेकुर) इतिस्थ्यात-
स्योद्गारशब्दस्य कारके अजीर्णनामके रोगभेदे ।

अन्तर्वैर्त्तिन् त्रि० अन्तः मध्ये वर्त्तते एत-णिनि । मध्य-
वर्त्तिनि । “अन्तर्वैर्त्तिनीं विभक्तिमाश्रित्येति” सि०कौ० ।

अन्तर्वी त्रि० अन्तः अन्तरङ्गभावम् अन्तःकरणं वा वाति गच्छति
स्निग्धत्वेन वा-गतिगन्धनयोः विच् । पुत्रपश्चादिषु ।

अन्तर्वीणि त्रि० अन्तर्गता अन्तःकरणे स्थिता शास्त्रवाक्या-
त्मिका वाणी यस्य व० समासान्तविधेरनित्यत्वाच्च कप्
ह्रस्वश्च । बह्वशास्त्रवाक्याभिज्ञे पण्डिते ।

अन्तर्वीवत् त्रि० अन्तर्वाः पुत्रादिरस्यस्त्रिन् मतुप् मस्य वः ।
पुत्रादिमति “अन्तर्वीवत् स्यं दधे” इति ऋ० १, ४०, ७,
“अन्तर्वीवत् अन्तःस्थितपुत्रादिमन्वात् बह्व्युणोपेतं स्यं
गृह्णमिति” भा० ।

अन्तर्वीष्ण त्रि० अन्तर्गतं वाष्पम् । बाह्याप्रकाशिते कण्ठ-
पथाप्राप्ते रोदनजन्यजलकणे । व० । तद्युक्तपदार्थे
त्रि० । “अन्तर्वीष्णविलोचने” इति ।

अन्तर्विगाह पु० अन्तर्भूत्वा विगाहः । मध्यप्रवेशे । ल्युट् ।
अन्तर्विगाहनमप्यल न० हेम० ।

अन्तर्वेदि पु० अन्तर्गता वेदित्यल देशे । ब्रह्मावर्त्तदेशे, स च
देशः आ प्रयागात् हरिद्वारपर्यन्तो गङ्गायमुनयोर्मध्यदेशः ।

वेदा मध्यम् अव्ययी० । वेदिमध्ये अव्य० । “अपणस्य पञ्चादुपविशत्यन्तर्वेदि वा कात्या० २,५,११, “अन्तर्वेदि वेदाः करिष्यमाणायः प्रदेशो लक्ष्यते तस्य देशस्याभ्यन्तरे उपविशतीति” तद्व्या० “अग्न्यन्तर्वेदि” कात्या० १२,२,२ । अन्तर्वेदि विहितं कर्म ठन् । अन्तर्वेदिकम् अन्तर्वेदि-विहिते इत्यादौ कर्माणि “नित्यमैष्टिकपौर्त्तिकमिति” मनुवचने ऐष्टिकमन्तर्वेदिकमिति” कृष्ण० ।

अन्तर्वेदी स्त्री पृथिव्या मध्यस्थितत्वादनन्तर्वेदीव । हरिद्वारा-वधिप्रयागपर्यन्ते शशस्यतीति ब्रह्मावर्त्त इति च ख्याते देशे अन्तर्वेदिक ति० अन्तर्वेशे अन्तःपुरे नियुक्तः ठक् संज्ञा पूर्वकविधेरनित्यत्वात् न टङि । अन्तःपुररक्षणाय नियुक्ते कञ्जुकादौ । अन्तर्वेष्टिकादयोऽप्यत्र ।

अन्तर्हृत्य अव्य० अन्तर+हृन्-ल्यप् । मध्ये हृत्वेत्यर्थे “अन्तरपरिचहे” पा० अपरिचह एवास्य गतित्वेन समासः परिचहे तु न, ‘अन्तर्हृत्वा गतः हृतं परिचहेति” सि०कौ० । [तद्वति ति० ।

अन्तर्हास पु० अन्तरप्रकाशो हासः । गूढहासे इत० । अन्तर्हित ति० अन्तर+धा-क्त । गुप्ते, तिरोहिते च । “अन्तर्हितगर्भ” इति सि०कौ० ।

अन्तवत् ति० अन्तो नाशः परिच्छेदो वाऽस्य सतप् मस्य वः । अवश्यनश्वरे “अन्तवन् इमे देहा नित्यसोक्ताः शरीरिण” इति गोता । परिच्छेदयुक्ते सीमावति च । ‘स हैतानन्तवत उपास्तेऽन्तवतः स लोकान् जयतीति” ष० उ० । “अन्तवतः परिच्छिन्नार्नात” भा० । स्त्रियां ङीप् ।

अन्त(न्ते)वासिन् पु० अन्ते समीपे वस्तु शीलमस्य वस-णिनि सप्रस्था वा अलुक् । शिष्ये । स्त्रियां ङीप् । समीपस्थिते ति० । [सीमायाम्, नाशसमये च ।

अन्तवेला स्त्री अन्तस्था वेलाऽवधः कालो वा इत० । शेष-अन्तशय्या स्त्री शयनं शय्या शीङ्-भावे क्यप् अन्तस्य नाशार्थं शय्या चतुर्थ्यर्थे इत० । मरणार्थं भूमिशय्यायाम्, तद्धेतत्वात् प्रसजाने च । अन्त एव शय्या निर्व्यापारत्व-सादृश्यात् कर्म० । मरणे ।

अन्तसद् पु० अन्ते निकटे सीदति सद्-क्लिप् । अन्तेवासिनि शिष्ये । “तद्युपासते गुरुमियान्सद्” इति किरा० । समीपगे ति० ।

अन्तस्सलिल न० अन्तरप्रकाशं सलिलम् । भूमिमध्यस्थे जले “गङ्गाया अन्तस्सलिलवाहित्वाद् दोष” इति रघु० । सत्वाभावपक्षे अन्तःसलिलमप्यत्र । अन्तर्गतं सलिलं यस्याः ।

अप्रकाशितजलायां सरस्वतीनद्यां स्त्री । सलिलस्य मध्यम् अव्ययी० । जलमध्ये अव्य० । अन्तःसलिलमव-गाहेतेति” स्मृतिः । [तामे च ।

अन्तस्ताप पु० अन्तःस्थितः तापः । चित्ततामे, देहमध्य-अन्त(न्ते)स्था पु० अन्तः स्पर्शोष्णोर्वर्णयोर्मध्ये तिष्ठतीति स्था-क्लिप् । यरलवास्थेषु वर्णेषु ते हि कादिभावमानस्यशीमां शपसहृद्भेदाध्ययनमध्यस्थाः । वा विसर्गलोपेऽन्तस्था अपि । “हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तस्थाभिश्च संयुतम् । औरस्यं तं वि-जानीयात् कण्ठग्रमाङ्गरसंयुतमिति” पा० शि० । स्था-क । अन्तःस्थोऽप्यत्र मध्यस्थितमात्रे ति० । भवादी गङ्गा० ङ । अन्तःस्थीयः मध्यस्थभवे ति० ।

अन्तादि ति० आदिश्च अन्तश्च ङ० राज० वा परनिपातः । आद्यन्तयोः । “अन्तादिवच्चेति” पा० ।

अन्तानल पु० अन्तस्य प्रलयस्थानलोवङ्गिः । प्रलयानले, अन्येष्टिकमार्गवङ्गौ च ।

अन्तार पु० अन्तं वनपर्यन्तदेशस्तृच्छति ऋ-अण् उप् । “अघिष्ठातारमन्तारं पशूनां पुरुषं विदुरिति” भारतीके पशुपालके । [चाण्डालादौ तस्य यामान्तस्थत्वात्साधत्वम् ।

अन्तावशाधिन् पु० अन्ते पर्यन्तदेशेऽवगते अव+शी-णिनि ।

अन्तावसाधिन् पु० नखकेयानामन्तमवसाहं क्तेत्तुं शीलमस्य अव+सो-णिनि युक् च । नापिते । अन्ते दृष्टे वैयसि अवस्यति निश्चिनोति तत्त्वम् । सुनिभेदे । ‘अन्ताय स्वतो-मार्थं जन्तुनाशाय अवस्यति । प्राणिहिंसके चाण्डालादौ ।

अन्ति (का) स्त्री अन्त्यते संबध्यते अन्त-इ । नटाभिनयन-काले तदुक्तौ ज्येष्ठभगिन्याम् । स्वार्थे कौ टापि अन्तिके-त्यपि । सामीप्यार्थे अव्य० । ‘सुगन्धप्रभोतवदुपेयतरानि मातो-रिति” भाग० “यो नो अग्नेऽभिदासत्यन्ति दूरे पदीष्ट स” इति ऋ० १,७६,११, “अन्ति अन्तिके” भा० । “नही तु वो मरुतो अन्त्यस्ये” ऋ० १,१६७,६ । अस्य सामीप्यार्थ-त्वात् पदान्तरेण अव्ययीभावे । तत्तदर्थसामीप्ये ‘दृष-णावन्तिदेवगति ऋ० १,१८०,७ ।

अन्तिक ति० अन्त्यते संबध्यते सामीप्येन, अन्त-घञ् सो-स्यास्तीति मत्वर्थीयः ठन् । सामीप्यवति । “विप्रान्तिके पितृन् ध्यायन्निति” ‘शनैः पिण्डान्तिके पुनरिति” “वसे-युश्च ऋणान्तिके” इति च मनुः । “तामनिकन्यस्तबलि-प्रदीपामिति” रघुः । स्वार्थे ङि सामीप्ये न० । वृक्षग्रामं न० । ओषधिभेदे स्त्री । अन्तं शेषसीमां व्याप्नोति अन्त+कन् । पर्यन्तव्यापके ति० । “केशान्तिको ब्राह्म-

अस्य दण्डः कार्यः प्रमाणतः । ललाटसन्धितो रात्रः
स्यात्तु भासान्तिको विश" इति "षट्त्रिंशदाब्दिकं
वर्षं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतम् । तदर्द्धिकं पादिकं वा ग्रहणा-
न्तिकमेव वेति" च मनुः । "जनान्ते स्याज्जनान्तिक-
मिति" सा० द० ।

अन्तिकतम लि० अतिशयेनान्तिकः अतिशयने तमम् ।
अत्यासन्ने वेदे तु "तादृशेति" तिकलोपे अन्तमोऽप्युक्तार्थे ।

अन्तिकाश्रय पु० अन्तिकं समीपम् आश्रयते आ+ओ-अच् ।
निकटस्थे, अवलम्बनस्थाने च ।

अन्तितस् अव्य० अन्तिक+तसिल् कलोपः अन्तिशब्दाद्वा
तसिल् । अन्तिके इत्यर्थे "नकिटं मन्त्यन्तितोनदूरादिति"
ऋ० २, २७, १३, "अन्तितः अन्तिकादिति" भा० ।

अन्तिम लि० अन्ते भवः अन्त+डिस्च । अन्तभवे, चरमे च ।
"अजातशत्रुतमूर्खानां वरमाद्यौ नचान्तिमः । सकृदोप-
करावाद्यावन्तिमश्च पदे पदे" हितो० ।

अन्तिवाम लि० अन्ति अन्तिके वामं वननीयं धनमस्य ।
निकटस्थधने "अन्तिवामा दूरे" इति ऋ० ७, ७७, ४ ।
"अन्ति अक्षदन्तिके वामं धनं यस्याः सान्तिवामेति" भा० ।

अन्तेवसत् पु० अन्ते निकटे विद्याग्रहणाय वसति वस-यत्
७त० अलुक्समा० । शिष्ये अन्ते शब्दस्य पृथक्स्थितार्थपि
तत्समभिव्याहारमात्रेण तदर्पता । "वसन्निवान्ते विन-
येन जिष्णुः" किरा० ।

अन्तेवासिन् पु० अन्ते निकटे विद्याग्रहणाय वसति वस-
णिनि ७त० अलुक्समा० । शिष्ये "याज्जान्ते वासिनोर्वापि
न त्वन्यत इति स्थितिरिति" मनुः "कलापिवैशम्पाय-
नान्तेवासिभ्यश्चेति" "आचार्योपसर्जनान्तश्चान्तेवासीति" च
पा० । वामदेवान्तेवासी तदाश्रमवासीति" दशकु० ।
यामादेरन्तेवासिनि चाण्डालादौ लि० ।

अन्तोदात्त न० अन्ते उदात्तः स्वरो यस्य । अन्तोदात्तस्वर-
युक्ते पदे "पथिमयोः सर्वनामस्थाने" पा० सूत्रे "सर्व-
नामस्थाने किम् ? ज्योतिष्यतः पथो रक्षति उदात्त-
निर्वाच्यस्वरेणान्तोदात्तं पदमिति" सि० कौ० । अन्ते अन्ता
वयवे उदात्तः । यादृशसमुदायस्य अन्त उदात्तः तादृशे
समुदाये 'कर्षात्पतो घञोऽन्त उदात्त' इत्यधिकारे विहिते
अन्तोदात्तस्वरे, कार्षःपाक इत्यादि । 'धातोः' पा०
अन्तोदात्तः । 'गोपायतन्न' इति सि० कौ० । "फिषो-
ऽन्त उदात्त" इत्यधिकारे शान्तनवाचार्यप्रणीतसूत्रैः
प्रातिपदिकस्थान्त उदात्तः । तानि च सूत्राणि सि० कौ०

उत्तरार्द्धे ५५१, पृष्ठादौ उपोक्तानि । बाटशस्त्रतोत्पाक्तानां
प्रातिपादिकानामन्तोदात्तता बोध्या ।

अन्तः लि० अन्ते पर्यन्ते वसतीति अन्त+यत् । चाण्डाले ।
"अन्यादपि वरं धर्म्मं स्वीरत्वं दुष्कुलादपीति" मनुः
"अन्यश्चण्डाल" इति कुल्लू० । श्लेष्के, चण्डालान्य-
स्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च पतत्यज्ञानतो विप्रो
ज्ञानात् सास्यं तु गच्छति" नक्षत्रज्ञानदीनाम्नो नान्त्रपर्वत-
नामिकामिति" "नान्त्रो न विकलेन्द्रिय" इति च
मनुः । "अन्त्रश्चण्डालादिरिति" "नक्षत्रज्ञानदीक्षेच्छ-
पर्वतनामिकामिति" च कुल्लू० । श्लेष्कानां सर्वाप-
कर्षात्मभवत्वात्तथात्वम् । अवसानभवे, "जायायै पूर्व-
मारिण्यै दत्त्वाग्नीनन्त्रकर्मणीति" मनुः "नानावीजेष्वन्त्र
एव सामर्थ्यात्" कात्या० २, ४, १०, "असङ्गपीडं भगवन् !
कृष्णमन्त्रमवेहि मे" इति "विससर्ज तदन्त्रमण्डनमिति"
च रघुः "क्रियतां कथमन्त्रमण्डनमिति" कुमा० । अव-
सानञ्च दैशिकं कालिकञ्च उत्तोदाहरणे यथायथं बोध्यम्
अन्ताय परिच्छेदाय हितः यत् । परिच्छेदकारके
वैशिष्टिकोक्ते विशेषपदार्थे "अन्त्रो नित्यद्रव्यवृत्तिर्विशेषः
परिकीर्तित" इति भाषा० प्रलये परमाणूनां गगनादी-
नाञ्च अन्यस्य विशेषकारकस्याभावात् विशेषस्यैव परिच्छेद-
करत्वमिति तस्यान्यत्वम् । सुस्तायाम् स्त्री । अन्तिमे
वस्तुनि लि० । यथा नक्षत्राणां मध्ये रेवती, राशीनां
मध्ये मीनः, वर्णानां मध्ये हकार इत्यादि । संख्याभेदे
न० "जलधिष्यान्त्यं मध्यं परार्द्धमिति दशगुणोत्तरा संख्ये"ति
भास्कराचार्योक्ते परार्द्धगतभागे । गणितशास्त्रोक्ते सर्वस्य
वामस्थिताङ्के 'स्थायोऽन्यवर्गो द्विगुणान्त्रनिम्न' इति
लीला० । लग्नावध्वाद्दशराशौ पु० पञ्चेऽप्येऽन्त्रे भुवि-
चेत्यङ्गेश इति नील० ता० । "त्रिकोणाष्टकयूकान्त्रग्रहा-
यद्दत्तं फलं तथा इति" ज्योति० । अन्तेभवः दिगा० यत् ।
सिद्धान्तशिरोमण्युक्तायां चरजीवया युतोनायां त्रिज्यायाम्
स्त्री । यथा 'क्षितिज्ययैवं द्युगुणश्च सा क्षितिश्चरज्य-
यैवं त्रिगुणोऽपि सान्त्रका' । 'द्युज्यैव क्षितिज्ययो-
त्तरगोले युता, याभ्ये रक्षिता क्षितिर्भवति । एवं त्रिज्या
चरजीवया युतोनान्त्रा स्यात् । अत्रोपपत्तिः । अत्र
गोलेऽहोरात्रवृत्तक्षितिजसंपातयोर्बिम्बं यत् तदुदयास्त-
स्त्वम् । एवमुन्मण्डलसंपातयोर्बिम्बं तदहोरात्रवृत्तव्या-
स्त्वम् । तदुदयास्तस्त्वयोरन्तरं सर्वत्र बुद्ध्या । अथ
याभ्योत्तरवृत्तसंपातयोर्बिम्बं तत् तन्मितं तस्य व्यासस्त्वम् ।

नदीव्यासस्तवयोः संपातस्तस्मादुपरितनं खण्डं कुज्या । सोऽत्तरगोलेऽधःस्थया कुज्यया युता यावत् क्रियते तावद्दिनाधौर्कोदयास्तस्त्वयोरन्तरं स्यात् । दक्षिणे तु कुज्यया हीना । यतस्ततोदयास्तस्त्वयादधः कुज्या । यदर्कोदयास्तस्त्वयोरन्तरं सा च कृतिरुच्यते । एवमन्तर्ग्रापि । अत्राहोरात्रवृत्तव्यासाधौ त्रिज्यातुल्यैरङ्कैरङ्क्यते तावत् त्रिज्यातुल्यं भवति । तैरङ्कैर्यावत् कुज्या गण्यते तावच्चरज्यातुल्या भवति । अथ चरज्यया त्रिज्या युतो-नास्तर्ग्रासंज्ञा भवति । नह्यन्तर्ग्राह्योः जेतवसंस्थानभेदः । किन्त्वङ्गानां गुरुलघुत्वात् कोलं सख्याकतो भेद इत्युप-पन्नम्” प्रमिता० ।

अन्यकर्मन् न० अन्ते नाशे भवं कर्म । अन्तेष्टिक्रियायाम् । ‘जायाये पूर्वमारिणै दत्त्वाग्नीनन्तर्कर्मणि’ “ब्राह्मणानां याजनं कृत्वा परेषामन्तर्कर्म च अभिचारमहीनञ्च त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहति” इति “जातकर्मणान्तर्कर्माणि नवव्याङ्गं नथैव चेति” च मनुः । “तमेनं मृतमितोऽस्मादुपामात् अग्नये” इति ऋ० उप० अग्नयेऽग्न्यर्थेऽष्टत्विजोऽहर्नि पुत्रा वान्तर्कर्मणि” इति ऋ० उप० भा० ।

अन्यज पु० स्त्री० अन्तः सन् जायते जन-उ । शूद्रे तस्य वर्गमध्ये शेषभवत्वात्तथात्वम् । “येन केनचिदङ्गेन हिंस्याच्चे-च्छेष्टमन्तर्ज” इति मनुः । “अन्तर्जः शूद्रः” इति कुल्ल० । शेषजातमात्रे त्रि० । अन्तर्ग्राहणाल इव जायते जन-उ । रजकादिषु सप्तषु जातिषु पु० स्त्री० “रजकद्वर्गकारश्च नटो वरुड च । कैवर्गमेदभिज्ञाश्च सप्तैते अन्तर्जाः स्मृताः” अतिसंज्ञिता । “न शूद्रराज्ये निवसेदत्यधिकतय नोपसृष्टेऽन्तर्जैर्दभिरिति” “सहस्रं त्वन्तर्जस्त्वयामिति” च मनुः ।

अन्यजन्मन् पु० स्त्री० अन्तर्जन्म यस्य । शूद्रे, “प्रतिपहस्तु क्रियते शूद्रादप्यन्तर्जन्मन” इति मनुः । शेषजातमात्रे त्रि० ।

अन्यजाति पु० स्त्री० अन्तर्जा जातियस्य । शूद्रे । “शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः । वार्चिकैः पक्षिष्टगतां मानसैरन्तर्जातितामिति” मनुः । चण्डालादौ च । ‘अन्तर्जातिरविज्ञातो निवेशश्चास्य वेश्मनीति’ आप० ।

अन्यभ न० कर्म० । भीमराशौ, रेवतीनक्षत्रे च तयोः राशि चक्रस्थाने स्थितत्वात्तथात्वम् ।

अन्ययोनि पु० स्त्री० अन्या योनिरुत्पत्तिर्यस्य । शूद्रे, चण्डालादौ च ‘शूद्राश्च सन्तः शूद्राणामन्यानामन्तर्-योनय’ इति मनुः ।

अन्यवर्ण पु० स्त्री० कर्म० । शूद्रे । पदवाक्यादेरवसानस्थिता-
चरे पु० । [पृष्ठेऽस्य विवरणम् ।

अन्यानुप्रास पु० कर्म० । शब्दालङ्काररूपे अनुप्रासभेदे (१७८)

अन्यावसायिन् पु० स्त्री० “निषादस्त्री तु चण्डालात् पुत्र-
मन्तर्ग्रावसायिनम् । इसशानगोचरं सूते” इति मनु-
निषादस्त्रियां चण्डालजाते (सुरदाफरास) इति ख्याते
सङ्कीर्णवर्णे स्त्रियां ङीप् । “चण्डालः स्वपचःक्षत्ता सूतो
वैदेहकस्तथा । मागधायोगवौ चैव सप्तैतेऽन्यावसायिनः”
इत्यङ्गिरसोक्तचाण्डादिषु च । “अन्यावसायिनामद्-
मन्त्रीयाद्यस्तु कामत” इति अङ्गिरःस्मृतिः ।

अन्याश्रम पुंन० कर्म० । चतुर्थाश्रमे भिक्षुरूपशेषाश्रमे ।

अन्याश्रमिन् पु० अन्तर्ग्राश्रमोऽप्यस्य इति । चतुर्थाश्रमयुक्ते ।

अन्याहुति स्त्री कर्म० । अन्तर्ग्रेष्टौ साग्निकस्य मृतस्य
देहसंस्कारके यज्ञभेदे “अन्याहुतिं हवयितुं सवित्रा”
इति भट्टिः ।

अन्यूति स्त्री अन्ति अन्तिकस्य वा जतिः रक्षणम् अव-
क्रिप् कलोपः । आसन्नरक्षणे “अहमन्तर्गूतिमयोभूवमिति”
ऋ० १, १२८, १ ।

अन्येष्टि स्त्री अन्ते भवा इष्टिः । साग्निकस्य मृतस्य देह-
संस्कारार्थमिष्टिभेदे तत्त्वमत्वात् निरन्नेर्दाहमात्रसंस्कारे
च । ‘पतितानां न दाहः स्यात् नान्तर्ग्रेष्टिर्नास्त्यसङ्ख्य’
इति शु० त० स्मृतिः ।

अन्त न० अन्तर्गते देहो बध्यतेऽनेन अति-बन्धने करणे इन् ।
देहबन्धने -“उक्ताः सार्द्धास्त्वयो व्यासाः पुंसामन्तर्ग्राणि
स्तरिभिः अर्द्धव्यामेन हीनानि स्त्रीणामन्तर्ग्राणि निद्दिशेत्” ।
इति वैद्यकोक्तपरिमाणवति नाडीभेदे । “सार्द्धास्त्वयो व्यासान्-
न्तर्ग्राणि पुंसः स्त्रीणामर्द्धव्यामहीनानि” सुश्रुतम् । ‘निर्य-
दन्तविभूषितमिति दुर्गाध्यानम्” “यस्यान्तमर्द्धरूपते-
पिभिरिति” सुश्रुतम् ।

अन्तकूज पु० अन्तस्य कूजः शब्दभेदः । अन्तविकूजने “पक्ता-
शयस्थोऽन्तकूजं शूलं नाभौ करोति वेति” सुश्रुतम् ।

अन्तपाचक अन्तस्य दोषं पाचयति । त्वचिसारे निर्यास-
विषे औषधिभेदे ‘स्थावरद्रव्यमश्नैव द्विविधं विषमुच्यते”
इत्युपक्रम्य । “दशाधिष्ठानमाद्यन्तु द्वितीयं षोडशाध्यामि-
त्यभिधाय “मूलं पत्रं फलं पुष्पं त्वक् क्षीरं सार एव च
निर्यासाः घातव्यस्यैव कन्दश्च दशमः स्मृत” इति विशेषतः
स्थावरस्य स्थानसङ्ख्या “अन्तपाचककर्त्तरीयसौरीयककर-
घाटक रश्मनन्दनवराटकानि सप्त त्वक्सारनिर्यासविषाखा-

हेति" २५२ प्र० सुश्रुते उक्तम् । विवरणं विषयभेदे दृश्यम् ।
अन्तर्मांस न० "आन्त्रिकं हिमार्गेण धौतं निर्मलधा-
रिणा । तस्य खण्डान् संविधाय वेसवार (वेसम) युतान्
पचेत् । निःसारं विरसोद्धारमन्त्रमांससुदाहृतमिति
वैद्यकोक्ते पक्वमांसभेदे आन्त्रिके ।

अन्तर्दृष्टि पु० अन्तर्निमित्ता दृष्टिः । सुश्रुतोक्ते रोगभेदे
स च रोगः सु० २८६ प्र० सुश्रुते दर्शितो यथा
"वातपित्तश्लेष्मशोणितमेदोमूलान्त्रनिमित्ताः सप्त इष्टयः ।
तासां मूलान्त्रनिमित्ते दृष्टौ वातसमुत्थे केवलसुप्तान्ति-
हेतुरन्यतमः ॥ अधःप्रकुपितोऽन्यतमो हि दोषः फल-
कोशवाहिनीरभिप्रपद्य धमनोः फलकोशयोर्दृष्टं जन-
यति तां दृष्टिमित्याचक्षते ॥ तासां भविष्यन्तीनां पूर्वरूपाणि
वस्तिमकोशसुप्तमेदेषु वेदना मारुतनिग्रहः फलकोशयोफ-
शेति तत्त्वानिलपरिपूर्णां वस्तिमिवाततां पर्यामनिमित्ता-
निलरुजं वातदृष्टिमाचक्षते, पक्वोद्भस्वरसङ्काशां ज्वर-
दाहोष्णवतीं चाशु ससुखानपाकां पित्तदृष्टिं, कठिनामल्य-
वेदनां शीतां कण्डूमतीं श्लेष्मदृष्टिं, क्षणस्कोटादृतां पित्त-
दृष्टिलिङ्गां, रक्तदृष्टिं श्लेष्मदृष्टिं कण्डूमतीमल्यवेदनां ताल-
फलप्रकाशां मेदोदृष्टिम् ॥ मूलसन्धारणशैलस्य मूलदृष्टि-
र्भवति सा गच्छतोऽन्तर्पूर्णं दृष्टिरिव क्षुब्धति मूलकच्छ-
वेदनां दृषणयोः श्वश्रुं कोशयोच्चापादयति तां मूलदृष्टिं
विद्यात् ॥ भारहरणबलवद्विप्लवद्विप्रपतनादिभिरायास-
विशेषैर्वायुरतिप्रदृष्टः प्रकुपितश्च स्थूलान्वस्तेतरस्य चैकदेशं
द्विगुणमादावाधोगत्वा वङ्गणसन्निभसुपेयं यन्त्रिरूपेण
स्थित्वाऽप्रतिक्रियमाणे च कालान्तरेण फलकोशं प्रविश्य
मुष्कशोफसापादयत्याध्मातो वस्तिरिवाततः प्रदोषः शोफो
भवति सशूलमवपीडितश्चोद्विगर्षति । विसृज्य पुनराध-
मति तामन्त्रदृष्टिमसाध्यामित्याचक्षते" इति । "यस्यासातु-
पयुज्यैतमन्त्रदृष्टिं व्ययोर्हति" सुश्रुतम् ।

अन्दिता स्त्री अदि+अन्ने खल् । नाञ्जोक्तौ ज्येष्ठ-
भगिन्यामित्यमरटोकायां नीलकण्ठः ।

अन्दि स्त्री अन्दिने बध्यतेऽनेन अदि+क् । निगडे स्त्रीपाद-
भरणभेदे च । स्वार्थे कन् "केण इति" ह्रस्वः । अन्दि-
कोऽयत्न "स्वार्थिकप्रत्ययस्य प्रकृतितो लिङ्गवचनातिक्रमस्य
देवताशब्दादौ दर्शनात् पुंस्त्वम् ।

अ(आ)न्दोल दोलने अद० चु० उभ० सक० सेट् ।
अ(आ)न्दोलयति-ते आन्दुलन्-त । ल्युट् । अ(आ)न्दो-
लनम् "किन्वासाभरविन्दुसुन्दरदशां द्राक्षामरान्दोल-

नादि" ल्युट् । अ(आ)न्दोलितः । चुरादेराकृतिगणत्व-
नायसुत्प्रेक्षितः स च दीर्घादिः । "आन्दोलत् क दोलने"
इति कविकल्पद्रुमोक्तेः ह्रस्वान् इत्यन्ये तन्मूलं दृश्यम् ।

अन्ध दृष्टिविधाते अद० चु० उभ० धात्वर्थगृहीतकर्मकत्वा-
दकर्मकः सेट् । अन्धयति-ते आन्दिभत्-त । अन्धयन्
अन्धितः । "कनकस्रग्दण्डान्धितधियेति" सा० द० ।
दृष्टिरिव नेत्रेन्द्रियजं प्रत्यक्षं विवेकज्ञानञ्च तद्विघाताश्रयस्य
कचृत्वम् ।

अन्ध लि० अन्ध-अच । नेत्रद्वयस्यैकचक्षुर्हीने तु नास्य
प्रयोगः अनुपहतनेत्रान्तरेण तस्य दर्शनसम्भवात् । अन्धश्च
द्विविधः जन्मान्धः, उत्पत्तौ नेत्रद्वयवार्णपि रोगादिना
उपहतनेत्रद्वयस्य उभयत्रैव तत्प्रयोगात् । "जडमूकान्ध-
बधिरानिति" "उन्मत्तोऽन्धश्च वज्याः स्युरिति" च मनुः ।
"इहैवास्ते तु सा लोके गौरभ्येकवेषगतीति" "अनशौ
क्षीवपतितौ जात्यन्धबधिरौ" तथेति सूत्र्यन्तरम् "अन्धो-
गगनं न पश्यतीति" व्यु० गदा० "दृष्टोऽन्धः पतिरेप
मञ्चकगत" इति सा० द० । चक्षुःसत्त्वेऽपि आलोकादि
सहकारिकारणान्तराभावेन दृष्टिराहृत्येऽपि अस्य प्रयोगः ।
यथा "दिवाभ्याः प्राणिनः केचिद्रात्रावभ्यास्तथा परे ।
केचिद्दिवा तथा रात्रौ प्राणिनस्तुल्यदृष्टय" इति देवी० ।
तत्र मेचकानां दर्शने आलोकाभावस्यैव सहकारितया
तेषां दिवाभ्यत्वम् । कपोतादीनां तु सूर्यालोकाभावे-
ऽपि दीपाद्यालोकान्तरसङ्गावे रात्रावभ्यता । मनुष्याणामु
दिवा सूर्यालोकात् रात्रौ दीपाद्यालोकात् उभयत्र
दृष्टमन्त्रावभ्यत्वम् । विवेकज्ञानस्यैव "क्रोधावभ्यस्तस्य
तस्य स्वयमिह भवितेति" जेष्ठा० "नैवान्यत्र मदावभ्यसिन्दूर-
घटेति" गङ्गास्तोत्रम् । "अरात्रा गाढात्तरुणा समस्त-
रतकोविदेति" सा० द० "अज्ञानतिमिरावभ्यस्तेति" शुक्र-
नतिः । परिव्राजकभेदे, तस्य "सचक्षुरचक्षुरित सकर्षः
अकर्षे इवे"त्यादि श्रुत्या वाङ्मयसुदर्शनस्यैव चक्षुःसूत्र्य-
त्वोक्तेरभ्यत्वम् अतएव "तिष्ठतोव्रजतोवापि यस्य चक्षुर्न दूर-
गम् । चतुष्पदां भुवं सङ्गा, परिव्राट्त्व उच्यते" इत्यनेन
तस्याभ्यत्वं परिभाषितम् । नष्टद्वलाभालाभोपयोगितया
ज्योतिषपरिभाषिते राशिभेदे च । "मेघो दृष्टो सृष्टेन्द्रश्च
दिवाभ्याः परिकीर्त्तिताः । न्ययुक्कर्कटकन्याश्च रात्रावभ्याः
प्रकीर्त्तिता" इति तथा च मेघादिषु दिवा नष्टद्वयस्य
लाभः तत्र यज्ञीतृशौरस्य दिगभ्यत्वात् । मिथुनादिषु तु
रात्रौ नष्टद्वयस्य लाभः तत्र यज्ञीतृशौरस्य रात्रावभ्यत्वात्

अन्यत् न ह्यस्य न खाभ इत्येतत्परतया तत्त्वान्वयम्
भाक्तम् । अन्ययतीत्यन्वम् अन्य-चु० प्रेरणे णिच्-अच्.
अन्व-करणे अच् वा । तमसि अन्यकारे "अन्वं तमस्ते
प्रविशन्ति ये के चात्मह्नो जना इति" श्रुतिः । यथार्थं
ज्ञानावरके वेदानिमित्तसिद्धे अज्ञाने च "आसीदित्दं
तमोभूतमिति" मनौ "तमसावृततत्त्वेनेति" "तमसै
वावृतं तत्त्वं नानुपश्यति मूढधीरिति" च पुराणे तमः-
शब्दे नाज्ञानसौवाभिधानात्तथात्वम् । जले न० भेदि० ।
तस्य अनुष्ठानाभ्यकारित्वात्तथात्वम् तेषां हि जलमध्ये
उन्मीलितनेत्राणामपि न दर्शनमित्यनुभवसिद्धम् ।

अन्वक पु० अन्व-खलु । दैत्यभेदे स च दैत्यः दितौ
कश्यपादुत्पन्नः तस्य वरेण महादेवैरवध्यतामपेदे यद्योक्तं
हरिवंशे १४५ अ० "दितिरुवाच हतपुत्राऽस्मि भगवन् !
देवैर्धर्मभ्यताम्बर ! । अवध्यं पुत्रमिच्छामि देवैरमित-
रिक्तमम् । कश्यप उवाच । अवध्यस्ते सुतो देवि !
राजायणि । भवेदिति । देवानां संशयो नात्र कश्चित्
कमललोचने ! । देवदेवमृते रुद्रं तस्य न प्रभवाम्यहम् ।
अत्मा ततस्ते पुत्रेण रजितव्यो हि सर्वथा । अन्वालभत
तां देवीं कश्यपः सत्यवाग्वर । अङ्गुल्योदरदेगे तु सा पुत्रं
सुपुत्रे ततः । सहस्रबाहुं कौरव्य ! सहस्रशिरसं तथा ।
द्विमहस्त्रेक्षणश्चैव तावच्चरणमेव च । स ब्रजत्यन्ववद्व्यादादन-
न्वेऽपि हि भारत ! । तमन्वकोऽयं नाम्नेति प्रोचुस्तत्र
निवासिनः । अवध्योऽस्मीति लोकान् स सर्वान् बाधति
भारत ! । हरत्यपि च रत्नानि सर्वाण्यत्मावलाश्रयात् ।
वःसयत्यात्मशीर्येण निगृह्याशूरसां गणान् । स्ववेशमन्यु-
र्जितोऽत्यर्थं सर्वलोकभयङ्करः । परदारापहरणं पर-
रत्नविलोपनम् । चकार सततं मोहादन्वकः पापनिश्चयः"
इति "निशितविक्षूलदारितान्वकमहाहुर इति" काट० ।
अन्व एव अन्वकः स्वार्थे कन् । मुनिभेदे क च वृह-
स्पतिश्चेदन्वातुः उतथात् समतायामुत्पन्नः वृहस्पति-
गणादन्वत्वमापेदे । तस्य जात्यन्वत्वान् दीर्घतमा इति
नामान्तरं तत्कथा भा० आ० प० १०४ अ० "उत-
अन्व यवीयांस्तु एरोधास्तिदित्यैकसाम् । वृहस्पतिर्वि-
हचेजः समतामन्वपद्यत ॥ उवाच समता तन्तु देवरं
वदन्महर्षम् ॥ अन्वर्वन्नी त्वहं आत्मा ज्येष्ठेनःस्थता-
मिति । अथस्तु मे महाभाग ! कुलजिव वृहस्पते ! ।
अतश्चो वेदमत्वापि पटुङ्गं प्रत्यर्थायत ॥ अमोघरेतास्व-
ह्वाभि ह्योर्नास्त्वत्तु शम्भवः । तस्मादेवं गतेऽद्य त्वमुपर-

मितमर्हसि ॥ एवमुक्तस्तथा सम्यक् वृहस्पतिरुदारधीः ।
कामात्मानं तदात्मानं न शशाक नियन्त्रितम् ॥ स बभूव
ततः कामी तथा सार्द्धमकामया । उत्सृजन्तं तु तं रेतः
स गर्भस्योऽभ्यभाषत ॥ भोस्तात ! मा गमः कामं ह्योर्ना-
स्तोह सम्भवः । अल्पावकाशो भगवन् ! पूर्वज्ञाहमिहा-
गतः । अमोघरेताश्च भवान् पीडां कर्तुमर्हसि ॥ अश्रुत्वैव
तु तदाकथं गर्भस्यस्य वृहस्पतिः । जगाम भैरुनायैव समतां
चारुलोचनाम् ॥ शुक्रोत्सर्गं ततो बुद्ध्वा तस्या गर्भगतो
मुनिः । पद्भ्यामरीधयन्मार्गं शुक्रस्य च वृहस्पतेः ॥ स्थान-
मप्राप्तमथ तद्रेतः प्रतिहतन्तदा । पपात सहस्रा भूमौ
ततः क्रुद्धो वृहस्पतिः ॥ तदृष्ट्वा पतितं शुक्रं शशाप स
रुषान्वितः । उतथ्यपुत्रं गर्भस्यं निर्भतस्य भगवान्दपि ॥
यन्मां त्वमोदशे काले सर्वभूतेष्विति सति । एवमाद्य वच-
स्तस्मात्तमो दीर्घं प्रवेक्ष्यसि ॥ स वै दीर्घतमा नाम शापा-
द्विपरजायत । वृहस्पतेर्दृष्टकीर्त्तौ वृहस्पतिरिवौजसा ॥
जात्यन्वोवेदवित् प्राज्ञः पत्नीं लेभे स विद्याया । तरुणीं
रूपसम्पन्नां प्रदेषीं नाम ब्राह्मणीम् ॥ स पुत्रान् जन-
यामास गौतमादीन् महायशाः" इति । यादवभेदे च
"सात्त्वतान् सत्त्वसम्पन्नात् कौशल्या सुपुत्रे सुतान् ।
भजिनं भजमानञ्च दिव्यं देवावधं नृपम् । अन्वकञ्च
महाबाहुं दृष्टिञ्च यदुनन्दनम् । तेषां विसर्गाश्वत्वारो
विस्तरेणेह तान् शृणु । अन्वकात् काश्यपद्विहता चतुरो-
ऽलभतात्मजान् । कुकुरं भजमानञ्च शभं कम्बलवर्हिषम्" ।
इति हरिवंशे ३८ अ० । "दूतं संप्रेषयामास वृष्णान्वक-
निवेशनम्, ततो वृष्णान्वकाः कृष्णमिति" हरिवंशः ।

अन्वकारिपु पु० ईत० । महादेवे तस्य तन्नाशकत्वात्तथात्वम्
यथा हरिवंशे १४६ अ० "मुमोच भगवान्मूलं पट्टीप्राग्नि-
समप्रभम् । तत् पपात हरोत्सृष्टमन्वकोरसि दुर्जरम् ।
भस्मसाञ्जाकरोद्ग्रीवमन्वकं साधुकथकमिति" । अन्वकहन्वा-
दयोऽप्यत्र । अन्वकस्यान्वकारस्य रिपुरपसारकत्वात् ।
सूर्ये, चन्द्रे, ब्रह्मै, च पु० ।

अन्वकवर्त पु० अन्वक इव वर्तते एत-अच् । पर्वतभेदे
गङ्गा० छ । अन्वकवर्तीयस्तद्वेति ० ।

अन्वकार पु० न० अन्वं करोति छ-अण् उप० स० । तमसि
तच्च तेजोद्वयसामान्याभावरूपमिति नैयायिकाः । नीलं
तमोधावतीति प्रयोगात् नीलरूपयत् धावनादिक्रिया-
वच्च द्रव्यान्तरम्, आलोकस्य अन्यत्वात् चाक्षुषप्रत्यक्षे सह-
कारित्वेऽपि तत्रत्यक्षे मेवकप्रत्यक्षस्य न सहकारिता

वस्तुभावाद्यदिति भेद इति सीमांसकादयः । “दिवा-
कराद्व्यति यो गुहासु लीनं दिवाभीतमिवाभ्यकारमिति”
कुमा० । “सुखं हि दुःखान्यनुभूय शोभते घनाभ्यकारोऽपि
दोषदर्शनमिति” मृच्छ० । “अथाभ्यकारं गिरिगङ्गाणा-
मिति” रघुः । अभ्यकारस्य दृष्टिघातकत्वं मनुष्याणामेव
तेषामेवालोकसहकारेण दर्शनोदयात् उन्दुरादीनान्तु तद-
भावेऽपि दृष्टेरुदयात् । ततश्च आलोकरूपसहकारिविघटने-
नास्य दृष्टिरोधकत्वमवसेयम् । यथार्थज्ञानविरोधिनि वेदा-
न्तिभतसिद्धे अज्ञाने च । [रान्धकारे ।

अन्धकारमयं त्रि० अन्धकार+प्राचुर्यं मयट् । प्रचु-
अन्धकारि पु० अन्धकः तदाख्यस्यासुरस्यारिः इत० । शिवे
अन्धकरिपुत्रेऽस्य विवर्तिः ।

अन्धकासुहृत् पु० अन्धकस्य असूनु हरति हृ-किप् तुक्
च, अन्धकस्यासुरस्य असुहृत् रिपूर्वा इत० । महारदेवे ।
अन्धकूप पु० अन्धयतीत्यन्धः स चासौ कूपः । साभ्यकारे
कूपे । अन्धः कूपो यत्न ७३० । नरकभेदे यथा
“यस्त्विह वै भूतानामीश्वरकल्पितवृत्तीनामविविक्तपरव्य-
थानां स्वयं पुरुषोपकल्पितवृत्तिर्विविक्तपरव्यथोव्यथा-
भाचरति स परत्वाभ्यकूपे तदभिज्ञोऽहेण निपतति ॥ तत्त-
ज्ज्ञसौ तेस्तैर्जन्तुभिः पशुमृगपक्षिसरीसृपैर्मशकयूकमत्त-
कल्मषादिविभिः, ये के चाभिदुग्धास्तस्य मर्त्यतोऽभि-
दुग्धमाणस्तमसि विहृतनिद्रानिर्वृतिरलव्यावस्थानः परि-
क्रामति यथा कुशरीरे जीवः इति भाग० ५ स्क० ।
अन्धस्य दृष्ट्यभावस्य कूप इव । मोहे । स हि सर्वदृष्ट-
भावस्याकारः इति तस्य तथात्वम् । [अन्धकरणसाधने ।

अन्धङ्कारण न० अन्धःक्रियतेऽनेन चक्षुर्थे ल-करणे ख्यन् ।
अन्धतमस न० अन्धयति अन्ध+अच् तास्यति अनेनेति
तम-करणे-असि कर्म० अच् समामान्तः । निविडान्ध-
कारे, तदुक्ते नरकभेदे च ।

अन्धतामस न० तम एव तामसं प्रज्ञा० स्वार्थे अण् अन्धयतीति
अन्धं कर्म० । निविडान्धकारे ।

अन्धतामिस्र न० तमिस्रा तमस्ततिः तमिस्रैव तामिस्रम् अन्ध-
यतीत्यन्धम् कर्म० । निविडान्धकारे । अन्धम् अन्धकारकं
तामिस्रं यत्न ७३० । नरकविशेषे पु० न० । “तामिस्रमन्धता-
मिस्रं महारौरवरौरौ नरकं कालसूत्रञ्च नृहानरकमेव-
चेत्वादिना” मनुना गणितेषु एकविंशतिनरकभेदेषु द्वितीये
नरके तत्स्वरूपम् । “यस्तु परविज्ञापत्यकलत्राण्य-
पहरति स हि कालपाशवद्धो यमपुरुषैरतिभयानकै-

स्तामिस्रे नरके बलाक्षिपात्यते ॥ अनशनाभिपान-
दण्डताडनसन्नर्जनादिभिर्यातनाभिर्यातमानो अन्तुर्यव
कश्चलमासादितएकदैव मूर्च्छासुपयाति तासिस्त्रप्राये ॥
एवमेव अन्धतामिस्रे । यस्तु “वाञ्छित्वा पुरुषं दारादीसुप-
युक्ते यत्न शरीरी निपात्यमानो यातनास्यो वेदनया
नष्टमतिर्नष्टदृष्टिश्च भवति यथा वनस्थतिर्दृष्ट्यामानमूल-
स्तस्मादन्धतामिस्रं तसुपर्दिशन्ति इति भाग० ५ स्क० ॥
सांख्यशास्त्रप्रसिद्धे भयविशेषविषयकोऽभिनिवेशे पु० ।
तामिस्रोऽष्टादशधा तथा भयव्यन्धतामिस्रः इति सा० का० ।
“अभिनिवेशस्त्यासः दिव्यादिव्यशब्दविषयत्वेन दशविष-
यकत्वात् अणिमाद्यष्टविधैश्वर्यविषयत्वाच्चाष्टादशधा । तथा
हि देवाः सन्नुणिमादिकमष्टविधसैश्वर्यमाभाद्य दश
शब्दादीन् भुङ्गानाः ‘शब्दादयो भोग्यास्तदुपायाद्याणि-
मादयोऽस्माकं असुरादिभि र्मांस उपघामिपतेति विभ्र्यति
तदिदं भयमभिनिवेशोऽन्धतामिस्रोऽष्टादशविषयत्वाच्चाष्टादश-
धेति” सा० को० । वेदान्तिभतसिद्धे “देहे नेहे अहमेव
नष्टोऽस्मीत्येव” रूपे अज्ञाने च ।

अन्धत्व न० अन्धस्य भावः । नेत्वघाते चक्षुषः स्वप्नाहाराभ्यां
“एकादशेन्द्रियवधा” इत्यादि सा० का० (४६) व्याख्याने
कौमुद्याम् “बाधित्यै कष्टिताम्यत्वजडताऽजिघ्रता तथा ।
मृकता कौण्ड्यपङ्क्त्यक्लैव्योदावर्त्तमन्दता इत्यादिना श्रीवा-
दीनां क्रमेण इन्द्रियाणां धातोर्दर्शितः ।

अन्धपूतना स्त्री ३८४ सुश्रुतोक्ते बालपङ्कभेदे “स्कन्धचक्षु-
प्रथमः स्कन्धापस्मार एव च शकुना रेवतां चैव पूतना चान्ध-
पूतने” लुट्प्रत्ययः । “यो ह्येष्टि स्तनमतिसारकासहिक्कावर्द्धाभि-
र्ज्वरसहिक्ताभिरर्द्धमानः दुर्बलः सततमधःशयोऽमृतान्धस्तं
ब्रूवैरभिपजोऽन्धपूतनार्त्तमिति” तज्जलणमुक्तम् ।

अन्धमूर्षिका स्त्री अन्ध दृष्ट्यभावं सुप्णाति सप-ख्यन् दीर्घः ।
देवतादृष्टे तत्सर्वने हि चक्षुषात्ता भयतीति वेदाकप्रसिद्धम् ।
अन्धभावविष्णु त्रि० अनन्धोऽन्धोभवति भू-चक्षुर्थे स्थिण्ड ।
अन्धीभवितरि ।

अन्धभावक त्रि० अन्ध चक्षुर्थे भू-सुकञ् । अन्धीभवितरि
अन्धम् न० अद्याते अद-असुन् तुम् धञ् । कोटने ।
अन्धताम्यसोदेवाः । “द्विजातिशेषेषु यदेतदन्धसा” किरा०
‘विपानं शुक्रमन्धस इति” यजु० १६.७५ ।

अन्धाहि पु० अन्धोऽहिरिव । (कचिया) इति प्रसिद्धे मत्स्ये ।
अन्धवर्त्मन् पु० अन्धं सूर्यप्रकाशरहितत्वादप्रकाशं वर्त्म-
यत्न । वायोः सप्रभे स्तम्भे । “महदिन्द्रः सरभसः शाम-

सोमातुषोतिपाः देवीविशोऽन्ववर्त्मा च स्वात्मः सप्तम आ
धुवादिति" पुरा० ।

अन्धातमस न० कर्म० अन्धोऽपीति दीर्घः । निविडान्-
कारे । रजम्यान्तु स्त्री ।

अन्धिका स्त्री अन्धयति अन्ध-प्रेरणे णिच् खलुल् । द्यूत-
क्रीडायाम् तथा हि जनः अन्ध इव विवेकशून्यः क्रियते ।
सर्वस्याञ्च तस्यान्धत्वंसेवनात् दृष्टिजयः वैद्यकप्रसिद्धः ।

अन्धु पु० अन्ध-कृ० । कूपे । कूपतल्यच्छिद्रवत्त्वात् पुं चिङ्गे च ।
“वाक्पाणिपादपायुर्मुखसंज्ञान्याहुर्मनीषिण” इति शा०
ति० । अन्धुलिङ्गमिति शब्दा० चि० ।

अन्धुन्त पु० अन्ध-उलच् । शरीषट्ठे । तत्पुष्पदर्शनात्
वियोगिनामभ्रत्वात्तथात्वम् ।

अन्ध पु० अन्ध-रन् । देशभेदे स च देशः । “जगन्नाथादूर्ध्व-
भागादवाक् श्रीश्वमरात्मकात् तावदन्ध्राभिधोदेश इत्युक्तः” ॥
वैदेहेन कारावरस्य स्त्रियामुत्पादिते अन्धजभेदे च ।
व्याधभेदे इति काश्यपः ।

अन्न न० अनित्यत्वेन अन्न-नन्, अद्यते इति अद-क्त वा
“अक्षय इति” पा० निर्द्देशात् अक्षयितया न जग्धिः ।
ओदने, खिद्यन्ने, “शस्यं जेतवतं प्रोक्तं” सतुषं धान्य-
तुच्यते । आभं तु विहृषं चेत्यं खिद्यमन्नमुदाहृतम्” इति वसि०
सू० । अन्नमूलं हि जीवनमित्युक्तेः तेषां प्राणहेतुत्वात्तथा-
त्वम् । तन्नामान्नेऽपि अन्नशब्दप्रयोगः “आमाञ्चं हरये
दत्त्वा पक्वं कृत्वा च खादयेत् । षट्पर्वसहस्राणि विद्यायां
जायते कर्मरिति” पुराणे “चारुणालाञ्चं भुक्त्वा विराज
सुपवसेत् सिद्धं भुक्त्वा पराक” इति विष्णुसूत्रे, आदित्या-
ज्जायते षट्पट्टेरेत्तं ततः प्रजा” इति मानवे च तत्र प्रयो-
गात् “खिद्यमन्नमुदाहृतमिति यशोक्तिस्तु परिभाषार्था
न तु तन्नामस्यैवाज्ञतायोधनार्था । अतएव “अन्नमाश्रित्य
पापानि तिष्ठन्ति हरिवासरे” इत्यादिनिषेधे आमाञ्च-
भक्षणस्यापि यज्ञस्य अन्नानि च विविधानि “अन्नानि
विविधानीह भवन्ति गिरिसम्भवे” । इत्युपक्रम्य अष्टादश-
विधानि धान्यान्यभिधाय “अन्नवर्ज्यव्रते देवि ! एतान्येव
विवर्जये” इत्यनेन पद्मपुराणे अन्नवर्जनव्रते तेषां वर्जनी-
यत्वाभिधानात् अष्टादश धान्यानि च धान्यशब्दे वक्ष्यन्ते
“अन्नमशितं तेषां विधीयते तस्य यः स्वविद्योधातुस्तत्परीषं
यन्मध्यमस्तन्मांसं योऽर्णवस्तन्मन” इति श्रुत्या “अन्नमयं
हि सोम्य मन इति” श्रुत्यन्तरोक्तं मनसोऽन्नमयत्वं यत्
समर्पितं तत् सर्वप्रकाराद्विकारत्येनैव । ततश्च “राजाञ्चं

तेज आदत्ते” इत्यादौ निषिद्धतापि सर्वेषामेव । “शूद्रेषु
दासगोपालकुलमिताह्वसीरिणः । भोज्यान्नाः नापितस्यैव
यथात्मानं निवेदये” इत्यादावपि दासादेर्भोज्यान्नताप्रति-
प्रसवः अष्टादशाक्षविषयएव दासादयश्च संकीर्णजातिभेदाः
पराशरोक्ता वेदितव्यास्तै च तत्तच्छब्दे दर्शयिष्यन्ते ।
“गौरसं तिलसक्तं च तिलपिण्डाकमेव च । अपूपान् भक्ष-
येत् शूद्राद्यान्नान्यत् पयसाकृतमिति” संवर्त्तवचनन्तु आपदि
शूद्राक्षनिवृत्तानामपि भक्ष्यतार्थम् । “कन्दुपक्वं तैलपक्वं
पायसं दधि सक्तवः । एतान्यशूद्राक्षभुजां भोज्यानि मत्तुर-
व्रवीदिति” हारीतवचने अशूद्राक्षभुजामिति विशेषणा-
त्तथावगतेः एवमेव प्रा० वि० । “अन्नं हि भूतानां श्रेष्ठं
तस्मात् सर्वोपधस्यते” इति श्रुतौ अन्नस्य सर्वोपधिरूप-
त्वोक्तेः सर्वेषां शीघ्राद्योषधीनामन्नत्वं व्यक्तमुक्तं “एष्टव्या
ओषधय ओषधिम्योऽन्नमिति” श्रुतौ च ओषधिजमातस्य
अन्नत्वमुक्तम् “अद्यतेऽदन्ति च भूतानि तस्मादन्नमित्युच्यते”
इति तद्विज्ञप्तिरपि श्रुतौ दर्शिता । एष्टव्यां, तस्याश्च अन्न-
हेतुत्वादन्नशब्दाच्च्यता । “अङ्गोऽन्नमिति श्रुतेः” “यत्
रूपं रूपं तदन्नस्येति” छा० उप० श्रुतेः । अत एव
भाष्यकृता “हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता” इति श्रुतौ इदमा
तेजोवन्नात्मिकाया देवतायाः परामर्शः इत्युक्तम् । उदके
च निरुक्तं । तस्य च “ष्टेरेत्तं ततः प्रजा इति” मनुना
अन्नहेतुत्वोक्तेस्तथात्वम् । तथाऽनिति प्राणित्यनेनेति व्युत्पत्तेः
उदकस्य प्राणहेतुत्वादन्नत्वम् “आपोमयः प्राण” इत्युक्त्वा
तत्समर्थनाय “आपः पीतास्तेषां विधीयन्ते तासां
यः स्वविद्योधातुस्तन्मूलं योमध्यमः तन्मोहितं योऽर्णवः
स प्राण इति कान्दोग्येऽपि प्राणहेतुत्वमुक्तम् । तथा
“धोऽशकलो वा असौ पुरुषः” इत्युपक्रम्य “पञ्चदशाहानि
माशीः काममपः पिबापोमयः प्राणो न पिबितो विच्छेत्-
स्यते” इति तत्रैव जलपानाभावे प्राणविच्छेद उक्तः ।
प्राणानन्दहेतुत्वाद्वा अन्नस्य तथात्वम् यथा “आपो वा
अन्नाद्भूयस्तस्मादादा सुष्टुष्टिर्न भवति व्याधीयन्ते प्राणाः
अन्नं कणीयो भविष्यतीति अथ यदा सुष्टुष्टिर्भवति कान-
न्दिनः प्राणाः भवन्ति अन्नं बद्ध भविष्यतीति छा० उप० ।
सूर्ये पु० सि० कौ० तस्य अन्नहेतुष्टुष्टिहेतुत्वात्तथात्वम् “आ-
दित्याज्जायते षट्पट्टेरेत्तं ततः प्रजा” इति मनुना तद्देह-
त्वोक्तेस्तथात्वम् भोगसाधने उपकरणे, न० “क्षियोऽन्नं
पशवोऽन्नञ्च विशोऽन्नञ्च महीक्षितामिति” मनुः । भक्ष्य-
द्रव्ये च “प्राणस्यान्नमिदं सर्वं प्रजापतिरकल्पयत् । स्वावरं

जङ्गमञ्चैव सर्वं प्राणस्य भोजनमिति” मनुना जङ्गम-
स्याप्यन्नत्वोक्तेः ।

अन्नकिट्ट न० ईत० । अन्नपाकशब्दे वक्ष्यमाणे अन्नमलभेदे ।

अन्नकोष्ठ पु० अन्नस्य ग्रीह्यादेः स्वल्पं कोष्ठमिव अल्पार्थे कन् ।

(कुटी) इति ख्याते धान्यादेः स्थापनस्थाने ।

अन्नद वि० अन्नं ददाति दा-क । अन्नदातरि “वारिद-
स्तृप्तिमाप्नोति सुखमन्त्यमन्नद” इति मनुः । अन्नपूर्णाख्य-
देवीभेदे स्त्री तत्पूजादि अन्नदाकल्पग्रन्थे दृश्यम् ।

अन्नदास पु० अन्नेन पालितो दासः । अन्नमात्रलाभेन
प्राप्तदासत्वे भक्तदासे (पेटभाता) अन्नस्य दासभावे च,
“अन्नस्य पुरुषो दास” इति भारते पुरुषस्य अन्नहेतुनैव
दासत्वोक्तेः ।

अन्नदोष पु० अन्नस्य भोजनप्रतिपत्त्यादिकृतः दोषः पाप-
विशेषः धातुवैषम्यं वा । अभक्ष्यान्नभक्षणजनितं अप्याह्या
न्नप्रतिपत्त्यजनितं च पापहेतौ अपत्यभोजनजधातुवैषम्यकृतं
च दोषभेदे “आलस्यादन्नदोषाच्च सृष्ट्युर्विप्रान् जिघांसति”
मनुः । अभक्ष्याण्यन्नानि द्विविधानि सृष्ट्यादौ निषिद्धतया
उक्तानि, तानि च अभक्ष्यशब्दे वक्ष्यन्ते । वैद्यके रोग-
निदानतया उक्तानि च, तानि धातुवैषम्यसम्पादनद्वारा
रोगनिदानतया वैद्यके प्रसिद्धानि यथा मन्दाग्नेः सुर्व-
जादीनि ।

अन्नपाक पु० ईत० । अन्नस्य ग्रीह्यादेर्लौकिकदहनेन
विक्रियन्तुकूलव्यापाररूपे पचने, भुक्तान्नस्य जठरानलेन रस-
रक्तादिरूपान्तरापादने च तत्र लौकिकपाकः चूल्मापुपरि-
स्थापनपूर्व्याधःसन्तापनादिलौकिकसिद्धः । जाठरपाको यथा
पदार्थादर्थं योगार्थे च । “आदुष्यं भुक्तमाहारं स वायुः
कुरुते द्विधा संविश्यान्नमध्यन्तु पृथक् किट्टं पृथग्जलम् ।
अग्नेरूर्ध्वं जलं स्थाप्य तदन्नं च जलोपरि । जलस्याधः स्वयं
प्राणः स्थित्वाग्निं धमते शनैः । वायुना ध्मायमानो-
ऽग्निरत्युष्णं कुरुते जलम् । अन्नं तदुष्णतोयेन सम-
न्तात् पच्यते पुनः । द्विधा भवति तत् पक्त्वं पृथक् किट्टं
पृथग्जलम् । रसेन तेन ता नाडीः प्राणः पूरयते पुनः ।
प्रतर्पयन्ति सम्पूर्णस्ताश्च देहं समन्ततः । रसः स नाडी-
मध्यस्थः शरीरे चोष्मणा श्लशम् । पच्यते पच्यमानस्तु भवेत्
पाकद्वयं पुनः । चर्मावेष्ट्य समन्ताच्च रुधिरञ्च प्रजायते”
इति त्वगादिधातुपाकस्तु ४६ पृष्ठे उक्तः ।

अन्नपान ५० अन्नस्य अभ्यवहार्यमात्रस्य पानसुगभोगः ।
यावददनीयादिभक्षणे, “अथातोऽन्नपानविधिधाध्यायं व्या-

ख्यास्याम” इति प्रतिज्ञाय “तस्याशितपीतलीङ्खादि-
तस्य नानाद्रव्यात्मकस्येति” सुश्रुते उक्तत्वात् सर्वेषामन्न-
पानत्वम् ।

अन्नपूर्णा अन्नं पूर्णं यथा । देवीभेदे “अन्नपूर्णे ! सदापूर्णे ! शङ्कर
प्राणवल्लभे ! । ज्ञानवैराग्यसिद्धार्थं भिक्षां मे देहि पार्श्वतोति,
शङ्कराचार्यः । एषा च काशीश्वरगृह्णी काशीखण्डे
एतस्याभूरिशो वर्त्तनम् ।

अन्नपूर्णेश्वरी स्त्री भैरवीभेदे, तन्त्रसारेऽस्या विवरणम् । अन्न-
पूर्णायामपि “भिक्षां देहि कृपावलोकनकरो मातान्न-
पूर्णेश्वरोति” शङ्कराचार्यः ।

अन्नप्राशन “न० प्रहृष्टं विधानेन प्रथमप्राशनं प्राशनं ईत० ।

पठाष्टमसासादौ वालकादेर्विधानेन प्रथममन्नभोजने ।

“पष्ठेऽन्नप्राशनं मासि यद्देष्टं मङ्गलं कुले” इति मनुः ।

“ततोऽन्नप्राशनं पष्ठे मासि कार्यं यथाविधि । “अष्टमे

वास्य कर्त्तव्यं यद्देष्टं मङ्गलं कुले” इति स्मृत्यन्तरम् । पठ

इति मुख्यकल्प इति रघु० । तत्रायं विशेषः कल्प-

चिन्तामणौ । “अन्नस्य प्राशनं कार्यं मासि षष्ठेऽष्टमे

बुधैः स्त्रीणां पञ्चमे मासि सप्तमे प्रजगौ” मुनिः ।

तत्र विहिततित्यादि यथा

“पष्ठे मासि निशाकरे शुभकरे रिक्तेतरे वा तिथौ सौम्या-

दित्यसितेन्दुजीवदिवसे पक्षे च कृष्णोतरे । प्राजेशादिति

पौष्णवैष्णवयुगैर्हस्तादिषट्कोत्तरैरान्तेयापतिर्षत्प्रभं नि-

तरामन्नादिभक्षः शुभ इति, भुज० भी० । प्राजेशादयश्च

रोहिण्यादयः ४५, ७, ८, २७, १, २२, २३, १३, १४, १५,

१६, १७, १८, १९, २१, २६, ३, २०, १०, । तथाचैतन्मि-

तानि नक्षत्राणि तत्र । विहितानि । तत्र वर्ज्यानि ।

“द्वादशीसप्तमीनन्दारिक्तापु पञ्चपर्वसु । बलमायुर्व्यशोह-

न्यात् शिशूनामन्नभक्षणम् । कल्पचि० । “वेधं सर्वत्र

वर्जये” दिल्गतेनेनैववेधस्यापि तत्र वर्ज्यता ।

अन्नभक्त वि० अन्नार्थं भक्तः दासः । अन्नमात्रदानेन प्रतिपा-
दिते दासभेदे भक्तदासे विष्टतिरस्य दासशब्दे दृष्ट्या ।

अन्नमय पु० अन्नस्य विकारः अन्न+विकारार्थे मयट् । स्थूलश-

रीरे । स्थूलशरीरस्य अन्नविकारत्वादन्नमयत्वम् अतएवोक्तम्,

“पितृभुक्तान्नजादीर्याज्जातोऽन्ने नैव वर्द्धते, देहः सोऽन्नमयो-

नात्मा प्राक् चोर्द्धं तदभावत इति” वृद्धोक्तः “सदा एष

पुरुषोऽक्षरस” इति श्रुतौ अक्षरसत्वोक्तेस्तस्य अन्नमय-

त्वम् । “अन्नाद्देतः रेतसः पुरुषः” इति श्रुतौ च देहस्यान्न-

मयत्वे प्रकारोदर्शितः ॥ अन्नविकृतिमात्रे वि० । “अन्नमयं

हि सोम्य ! मन" इति श्रुतिः विवरणं कोशशब्दे । अन्न-
प्रकृतमुच्यतेऽस्मिन् "तत् कृतवचने" पा० सयट् । अन्न-
प्रचुरे यज्ञादौ "अन्नमयोयज्ञ" इति सि० कौ० ।

अन्नमल न० पु० अन्नस्य मलः किट्टः । निस्सारितरसभागभेदे
(सिष्टि) इति ख्यातेऽन्नकिट्टे "वर्चस्कः मल" इति सि०
कौ० । सुरायाञ्च "सुरा वै मलमन्नानां पुरीषं मलमुच्यते ।
तस्मात् ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेदिति"
पा० वि० स्मृतिः ।

अन्नरस पु० अन्नस्य रसः सारांशः स्वादो वा । भुक्तस्य अन्नस्य
सारांशे "मवा अयं पुरुषोऽन्नरस" इति श्रुतिः अपथ्यः
सह संभुक्ते व्याधिरन्नरसे यजेति" वै० । रसस्तु जठरा-
नलेनान्नस्य परिपाकात् कश्चित् सारांशः । अन्नपाकशब्दे
तद्विवरणम् । अन्नस्वादादे च ।

अन्नविकार पु० अन्नस्य विकारः । शोणितदिपु सप्रसु
धातुषु "प्रधानेन व्यपदेशाभवन्तीति" न्यायात् चरमधाता-
वेवास्य प्रयोगोपाधित्वात् चरमे धातौ शुक्रे रा० नि० ।
शुक्रोत्पत्त्यर्थमेव हि क्रमशः शोणितदिपाकात्तस्य प्राधा-
न्यम् । अत एव "अन्नाद्देत" इति श्रुतौ अन्नतो रेतस
उत्पत्तिर्दर्शिता सा च परस्परयैव ।

अन्नाद वि० अन्नमत्तुं शक्नोति अद-अण् उप० । अन्न-
भोजनसामर्थ्यावति दीप्राग्नी । "अन्नवानन्नादोभवति य
ग्वं विहानिति छा० उप० । "अन्नादः दीप्राग्निरिति"
शा० भा० । "त्विपमानपचितिमान् यशस्वी ब्रह्मवर्चस्य-
न्नाद" इति कात्या० ३, २, ५ । अन्नभक्षके वि० "टिड्-
टाणजित्यादि" पा० स्मृते आद्यन्तयोस्तद्धितसाहचर्यात्
तद्धिताणन्नादेव डीप् अन्यतो न, तेनातः स्त्रियां टाप् ।

अन्नादिन् वि० अन्नमत्ति अद-णिनि ईत० । अन्नभक्षके । "भक्षणे
वर्त्तयेद्विद्यं नैकान्नादौ भवेद्भ्रतीति" मनुः स्त्रियां डीप् ।

अन्नाद्य न० अन्नरूपमाद्यं भक्ष्यम् । अन्नरूपभक्ष्ये । "अग्नि-
मन्नादमन्नाद्यायादधे" य० ३, ५ । अन्नमाद्यं यस्य । अन्न-
प्रभृतौ वि० "अन्नाद्याय व्यूहृषं सोमो राजा यमागमदिति"
दन्तधावनमन्त्रः । "अन्नाद्योनोदकेन वा" इति मनुः ।

अन्नायुस् वि० अन्नमायुर्जीवनसाधनमस्य । अन्नजीवने "स
एषोऽन्नस्य पक्षोयहायुरन्नायुर्चा एष यहायुरिति" ऐ०
उप० । अन्नायुरक्षिबन्धनायुरन्नजीवन इत्यर्थः ।

अन्नावृध वि० अन्नं वर्ज्यतेऽनेन वृध-करणे कृप् ईत० पूर्व-
पददोषः । अन्नवर्द्धके । "अत उवा पितृभृतोजनिती-
रन्नावृधं प्रतिचरन्तुर्नैरिति ऋ० १०, १, ४, ।

अन्नाशन न० अन्नस्य विधानेन आशनम् । अन्नप्राशनार्थे ।

अन्य वि० अन्-अप्रगादि० य । भिक्षे, सहये च ।
"उत्थितं दृष्ट्येऽन्यच्च कवन्नेभ्यो न किञ्चनेति" रघुः ।
"शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यद्वि गच्छति" हितो० ।
"अन्यदुत्तुङ्गलं सत्वमन्यच्छास्त्रनियन्तमिति" भावः
धन्यास्तागुणरतरोक्ताभुवोधन्याश्चदन्यैव सति" सा० द०
सहये अन्योक्तिः सुख्यत्वेऽस्य सर्वनामता । "नान्वये
सति सर्वस्वं यज्ञान्यस्मै प्रतिश्रुतमिति" या० । "व्याप्तिः
साध्यवदन्यस्मिन्निति" भाषा० । "दृढहृदन्नेषां या शत-
क्रतोरिति ऋ० ८, ३२, १४, अन्यस्मिन् यूप्, निदधाति
रेत इति ऋ० ३, ५, १७ । इत्वेऽन्यस्य न तत्कार्यम्,
"साध्यन्यानां सखिद्विषे" इति सु० बो० जसि तु वा
साध्यत्वे-साध्यन्याः । तस्येदमित्यर्थे ऋ दुक् । अन्यदीयः ।

अन्यकारक प्र० अन्यत् करोति ऋ-उण् स्त्रार्थे कन् कारकः ।
पुरीषकिट्टे हारा० । अन्यस्य कारके वि० ।

अन्यचित्त न० अन्यदिव स्वयापराज्जमं चित्तं कर्म० ।
विषयालोचनासमर्थे चित्ते । ईत० । अन्यमनस्के वि० ।

अन्यत् अव्य० । अन्-वा० यति । अन्यार्थे । "देव-
दत्तो गच्छति अन्यञ्च यत्तदत्त" इति गण० सहो०
स्वरादिपाठादव्ययत्वम् ।

अन्यतम वि० अन्य+उतमइति, सुग्वबोधम् । बहूनां मध्ये
निर्द्धारिते एकस्मिन् । न्यायमते अनेकभेदावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकभेदवति तच्च तद्विन्नत्वे सति तद्विन्नत्वे सति तद्विन्न-
भिन्नत्वम् । यथा घटपटगृहान्यतम इत्यादौ घटादिभेद-
त्वभेदो घटपटगृहेष्वेव, तद्विन्नेषु सर्वत्र तत्त्वभेदस-
त्त्वात् । अनेकत्वञ्च अपेक्षाबोधविषयत्वं तथा च यावन्तः
पदार्थाः अन्यतमघटकप्रथमभेदप्रतियोगितया विवक्षिता-
स्तावन्तएव भेदा आह्रास्तथा च तावत्पदार्थभिन्नभेद-
वत्त्वमेवान्यतमशब्दार्थः । "अन्यतरान्यतमशब्दौ अव्युत्पन्नौ
प्रातिपदिके इति" कैयटः । तेनान्यतमस्य न सर्वनामका-
र्यम् "किञ्चत्तदो निर्द्धारणे इति" पा० किञ्चत्तद्व्युत्पन्नत्वं
उतरादिविधानाभावाच्च उतमानत्वम् अतोऽव्युत्पन्नत्वम् ।
इति भा० प्र० उ० । अतएव सर्वनामसंज्ञास्मृते उतरउत-
मानयोरुक्तत्वेऽपि अनूतरशब्दस्य दृथग्यपहणम् ।

"कर्मादिपट्कान्यतमत्वं कारकत्वमिति" सारमञ्जरी
"अधःप्रकुपितोऽन्यतमो हि दोष" इति सुश्रुतम् ।

अन्यतर वि० अन्य+उतर सु० बो० । द्वयोर्मध्ये निर्द्धारिते
एकस्मिन् । न्यायमते भेदद्वयादिच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवति

तच्च तद्विज्ञत्वे सति तद्विज्ञाभिन्नत्वमधिकमन्यतमशब्दे दृश्यम्
अव्युत्पन्नत्वेऽपि अस्य स्वशब्देनोपासत्वात् सर्वनामकार्थम् ।
किंच तदभ्योऽन्यत्वं उतराद्यभावात् अव्युत्पन्नत्वमिति भाष्यं ।
प्र० उद्योत० । शुभादि० अपत्ये ठक् । अन्यतरेयस्तदपत्ये
पुंस्त्री० । [दिवसे ।

अन्यतरेद्युस् अव्य० अन्यतरस्मिन्नहनि एद्युस् । अन्यतर-
अन्यतस् अव्य० अन्य+सप्रत्ययार्थे तसिल् । अन्यत्वं अन्य-
आदित्यार्थं । तत्र सप्रत्यये “नैव न प्रियतमोभयथासौ
यद्युभं दृणुते दृणुते वा । एकतस्तु धिगमूमगुणज्ञाम-
न्यतः कथमदःप्रतिलम्भः इति” नै० “एकतस्तु सकलानि
निमित्तान्यन्यतो मनसः प्रतित्तिरिति” नीति० “युरो र्यत्वं
परीवादो निन्दा वापि प्रवर्तते । कस्मै तत्र पिधातव्यौ
गन्तव्यं वा ततोऽन्यत” इति मनुः । पञ्चम्यर्थे तु “या
निधुक्तान्यतः पुत्रं देवराहायवाप्रयादिति” मनुः ।

अन्यतस्य लि० अन्यतोऽन्यस्मिन् खेतरपक्षे भवः अन्यतस्+
त्यप् । सप्तमे । “स य एतमुपास्ते जिष्णुर्होपराजिष्णु-
र्भवत्यन्यतस्य जायीति” श्रुतिः । [कारके ।

अन्यत्कारकं लि० अन्यस्य कारकः इत० ठक् च । अन्यस्य-
अन्यत्र अव्य० अन्यस्मिन्+अन्य+त्वल् । अन्यस्मिन्नित्यर्थे ।

“अन्यत्वं निद्रद्रव्येभ्य आश्रितत्वमिच्छेयते इति” भाषा०
न चानुमानगम्यं शास्त्रप्रामाण्यं येनान्यत्वं दृष्टं निदर्शन-
मपेक्षते इति” अन्यत्वं प्रजापतिव्रतादिभ्यः इति च शारी०
भा० । प्रकरणबलाच्च कालो देशो वा विशेष्यः तत्र
कालः । “अन्यत्वं निधनान् पत्युः पत्नी केशान् वापयेद-
न्यादौ” निधनकालभिन्ने काले इत्यर्थः । उक्तोदाहरणे तु देश
इति । “उतराभ्योऽपि दृश्यन्ते इति” पा० उक्तेः तत्र भवा-
नित्यादिवत् प्रथमार्थे त्वल् । प्रथमार्थे “देवा अन्यत्वाश्रित्या
सत्वं निषेदुरिति” कौ० ब्रा० । अन्यत्वं अन्ये इत्यर्थः
“अन्यत्वं धर्मादन्यत्वाधर्मादन्यत्वं कृताकृतात् अन्यत्वं
भूताङ्गव्याच्चेति” कठ० उप० । धर्मादन्य इत्यर्थः ।

अन्यथा अव्य० अन्य+प्रकारार्थे षाच् । अन्यप्रकारे “यदभावि
न तद्भावि भावि चेन्न तदन्यथेति” हितो० । “अवाप्यते
वा कथमन्यथा इयमिति” वृषा० । निष्कारणे
भेदि० अभावार्थे च “अन्यथानुपपत्तिरिति” ।

अन्यथाकारम् अव्य० अन्यथा+क+णमुल् । अन्यप्रकारेण
कृत्वेत्यर्थे यस्य यथाकरणसंचितं ततोऽन्यरूपेण कृत्वेत्यर्थे ।

अन्यथाख्याति स्त्री अन्यथा अन्यरूपेण ख्यातिज्ञानम् ।
यस्य यद्वर्त्मवत्त्वेन ज्ञानसंचितं तस्य तद्विज्ञधर्मेण ज्ञाने ।

यथा हृदो वज्रिमानित्यादिज्ञानम् तच्च भ्रमात्मकं तदभावा-
वति तत्प्रकारकत्वात् । तच्च विशिष्टमेकं ज्ञानं तस्यैव
प्रवर्तकत्वात् तथा च शुक्लैरजतत्वभ्रमात् रजतार्थिनस्तद्-
ग्रहणे प्रवृत्तिरुपजायते इति नैयायिकादयः । भीमांस-
कादयस्तु तत्र ज्ञानद्वयम् वज्रिज्ञानं हृदज्ञानञ्च असंसर्गा-
ग्रहणशब्दो तयोः विशिष्टज्ञानकार्यकारिता सति च हृदे
वज्रैरसंसर्गज्ञाने तत्र न प्रवृत्तिरित्यतोऽसंसर्गाग्रह एव तत्
प्रवर्तकः अप्रवृत्तिस्तु तदभावे इत्याहुः । वेदान्तिनस्तु
धर्मिणोऽसन्निकृष्टस्थले नान्यथाख्यातिः किन्तु अलौ-
किकपदार्थान्तरोत्पत्त्या तस्य लौकिकं प्रत्यक्षं जायते
यथा इदं रजतमिति ज्ञानं तद्विवरणमध्यासशब्दे १४०
पृष्ठे उक्तम् । अतोऽसत एव तत्र ख्यातिरित्यसत्ख्यातिः
धर्मिसन्निकृष्टस्थले तु जपासन्निकृष्टस्फटिकादौ अन्यथा
ख्यातिरिति भेद इत्यङ्गीचक्रुः ।

अन्यथानुपपत्ति स्त्री अन्रथा अभावे न उपपत्तिः असम्भवः
स्वाभावप्रयोज्यासम्भवे, अर्थापत्तिप्रमाणे च तथा हि
पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यादौ दिवाऽभोक्तुर्देवदत्तस्य
पीनत्वं रात्रिभोजनं विनाऽनुपपन्नम् (असम्भवि) इति
ज्ञानात् रात्रिभोजनाकर्तृवृत्तिपीनत्वे न रात्रिभोजनं कल्पते
तथा च भोजनस्य पीनतुव्यापकतया व्यापकाभावस्य च
व्याप्या भावव्याप्यतया साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियो-
गित्वरूपव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानात् अनुमितिरूपार्थापत्ति-
रुद्देति । सेयमर्थापत्तिः भीमांसकमते प्रमाणान्तरं नैयायि-
कानां मते व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानहेतुकानुमितिरिति भेदः ।

अन्यथाभाव पु० अन्यथा अन्यरूपेण भावः । यस्य यथा-
रूपसंचितं तस्य ततोऽन्यथारूपेण भवने । अन्यरूपाशये
च । “अतो मय्यन्यथाभावो न कर्त्तव्य इति” छा० उप०
भा० “ज्ञातेऽपि विषये तवानुक्तिरित्येवं रूपो भाव इत्यर्थः ।

अन्यथाभूत लि० अन्यथा अन्यप्रकारेण भूतः । प्रकारा-
न्तरतां प्राप्ते । “अन्यथाभूतस्मिन्निति” सु० बो० ।

अन्यथावृत्ति स्त्री अन्यथाऽन्यरूपेण वृत्तिः । वृत्तादेः अन्य-
प्रकारेण वृत्तौ, (परिणामे) अन्रथास्थितौ च ।

अन्यथासिद्ध लि० अन्यथा अन्यप्रकारेण सिद्धः । अन्य-
प्रकारेण सिद्धे पदार्थे, न्यायादिमते अन्यथासिद्धिरूपाणां
कारणताप्रतिबन्धकानां दोषाणामान्वये वस्तुनि च । अन्यथा-
सिद्धानि च पञ्च तत्र षटादौ दण्डत्वादिकमाद्यम् दण्डादि-
रूपं द्वितीयं, कुलाद्यजनकः तृतीयः, गगनादि चतुर्थम्
रासभादि पञ्चमम्, यथोक्तं भाषायाम् “येन सङ्ग पूर्ण-

भावः कारणमादाय वा यस्य । अन्यं प्रति पूर्वभावे ज्ञाते यत्पूर्वभावविज्ञानम् ॥ जनकं प्रति पूर्ववर्त्तितामपरिज्ञाव न यस्य गृह्यते । अतिरिक्तमयापि यद्वेद्ययतावश्यक-पूर्वभाविनः ॥ एते पञ्चान्यथासिद्धा दण्डत्वादिकमादि-मम् । घटादौ, दण्डरूपादि द्वितीयमपि दर्शितम् ॥ तृतीयन्तु भवेद् व्योम कुलालजनकोऽपरः । पञ्चमो रास-भादिः स्यादेतेषावश्यकस्त्वसौ” इति ॥

अन्यथासिद्धि स्त्री अन्यथा अन्यप्रकारेण सिद्धिः । अन्य-प्रकारेण सिद्धौ न्यायाद्युक्तकारणताप्रतिबन्धकरूपे पञ्च-विधे दोषे च ।

अन्यदर्थं पु० अन्योऽर्थः कर्म० दुक् । भिन्नार्थे । ईत० ईत० वा अनर्थः अन्यस्यान्येन वाऽर्थे पु० । अन्यः अर्थोयस्य अनर्थः भिन्नार्थके लि० । “अन्यार्थ उपन्यास इति” अन्यदा अव्य० अन्यस्मिन् काले दा । अन्यस्मिन् काले इत्यर्थे “अन्यदा भूषणं पुंसां क्षमा लज्जेव योषितामिति” माघः

अन्यदाशा स्त्री अन्या आशा दुक् । भिन्नप्रार्थने । अन्य-साशा ईत० । अन्यस्य वाञ्छायाम् अन्यलाभाशये ।

अन्यदाशिस स्त्री अन्या आशीः दुक् । अन्याशीर्वादे अन्यस्य अन्येन वाशीरिति ईत० ईत० वा । अन्या-शीरित्येव । अनर्थस्य अन्येन वाऽशास्यप्रार्थने ।

अन्यदास्या स्त्री अन्यस्मिन् आस्था दुक् । अन्यस्मिन्नास्थायाम् अन्यस्यास्था ईत० । अन्यास्येत्येव अन्यस्यास्थायाम् ।

अन्यदास्थित लि० अन्यमास्थितः दुक् । अन्यरूपास्थिते ईत० । अन्यास्थित इत्येव अन्येनास्थिते ।

अन्यदीय लि० अन्यस्यायम् गृहा० दुक् च । अन्यसम्बन्धिनि अन्यदत्तसक लि० अन्यस्मिन् उत्सुकः दुक् । अन्य-विषयोत्कण्ठिते । अन्येन उत्सुकः ईत० । अन्योत्-सुक इत्येव तत्रैवार्थे लि० ।

अन्यदूति स्त्री अन्या जतिः दुक् । अन्यरक्षणे । अन्यस्य जतिः ईत० । अन्योतिरित्येव अन्यस्य रक्षणे ।

अन्यद्राग पु० अन्यस्मिन् रागः दुक् । अन्यविषयराने । अन्येन अन्यस्य वा रागः ईत० ईत० वा । अन्यराग इत्येव अनर्थकरणके अन्यसम्बन्धिनि च रागे ।

अन्यपुष्ट पुंस्त्री० अन्यथा नात्रभिन्नया पुष्टः सर्वनाम्नो ष्टौ पुंवद्भावः । कोकिले “अथन्यपुष्टाः प्रतिकूलशब्दाः श्रोतवन्तिस्त्रीरिव तादृशभावेति” कुमा० । “बलिपुष्ट-कुलादिवान्यपुष्टैरिति” माघः ।

अन्यपूर्वा स्त्री अन्यः पूर्वो यस्याः । पूर्वपतिमरणादौ

पश्चात् कृततद्विचित्रपतिकायां पुनर्भूस्त्रियाम् । अन्यपूर्वा च सप्तविधाः यद्योक्तं नारदेन “परपूर्वाः स्त्रियस्त्वन्याः सप्त प्रोक्ता यथाक्रमम् । पुनर्भूस्त्रिविधा तासां स्त्रैरिणी तु चतुर्विधा । कन्यैवास्ततयोनिर्यां पाणिग्रहण-दूषिता । पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता पुनःसंस्कारकर्मणाः देशधर्मानवेक्ष्य स्त्री शुभमिथ्या प्रदीयते । उत्पन्नसाहसान्यस्त्री सा द्वितीया प्रकीर्त्तिता” (उत्पन्नसाहसा उत्पन्नव्यभिवारा) ।

“असत्सु देवरेषु स्त्री बान्धवैर्यां प्रदीयते । सवर्णाया मपि-रुडाय सा तृतीया प्रकीर्त्तिता” । स्त्री प्रसूताऽप्रसूता या पत्यावेव तु जीवति । कामार्थमाश्रयेदन्यभयमा स्त्रैरिणी तु सा । कौमारम्यतिसुतृष्ट्या या त्वन्यं पुरुषं श्रिता । पुनः पत्युर्गृहं यायात्सा द्वितीया प्रकीर्त्तिता । नृते भर्तरि तु प्राप्तान् देवरादीनपास्य या । उपगच्छेत्सर्वा कामात्सा तृतीया प्रकीर्त्तिता । प्राप्ता देशाङ्गनक्रांता क्षुत्पिपासातुरा तु या । तवाहमित्युपगता सा चतुर्थी प्रकीर्त्तिता इति” । अन्या अपि सप्तविधाः कात्यायनेन दर्शिता यथा “सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्जनीयाः कुला-धमाः । वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला । उद-कस्पर्शिता या च या च पाणिगृहीतिका । अग्निं परिगता या च पुनर्भूप्रभवा च या । इत्येताः काश्यपेनोक्ता दहन्ति कुलमग्निवत्” इति । अन्यपूर्वावेदनञ्च युगान्तरविषय-मिति साधवाचार्यादयः “नष्टे नृते प्रव्रजिते क्लीपे वा पतिते पतौ । पञ्चखापतसु नारीणां पतिरन्योविधीयते पराशरवाक्यस्य तेन युगान्तरविषयकत्वस्य व्यवस्थाप्रनात् । कलिगुणेऽपि तत्कर्त्तव्यतेति आधुनिकामन्यन्ते तत्र वला-बले तत्तद्व्यन्ये एवावगन्तव्ये । अन्यसामिकमात्रेऽपि

“मनुप्रभृतिभिर्मान्यैर्भुक्ता यद्यपि राजभिः । तदायमन्य-पूर्वैव तस्मिन्नासीत् वस्तुम्वरेति रघुः । ततः अर्थआदित्वादच्-अन्या पूर्वा यस्य वा । तत्परिणेतार पुनर्भूपतौ पु० ।

अन्यभाव पु० अन्यरूपो भावः । अनर्थरूपभवेन अन्यरूप-चित्तभावे च । ब्रा० ध्वज् । आन्यभाव्यं तद्भावे न० । अन्यभृत् पुंस्त्री० अन्यथा भ्रियते षट्-कर्मणि क्तिप् । कोकिले । अन्यभृत पुंस्त्री० अन्यथा भृतः पुष्टः । कोकिले । “कलमन्य-भृतासु भाषितमिति” रघुः । अन्यपुष्टमात्रे लि० ।

अन्यमनस् लि० अन्यस्मिन् मनोयस्य । स्वपाह्नविषयपरि-हारेण उत्कण्ठया व्याकुलीभावेन अन्यत्वासक्तचित्ते । वः कप् । अन्यमनस्कोऽप्यत्र लि० ।

अन्यमातृज पु० अन्यस्या मातृजायते जन उ पुन० पुंइदु ।

सापत्ने आतरि "असंसृष्टपि चादद्यात् संसृष्टोनान्य-
माहज" इति याज्ञ० तादृशभगिन्यां स्त्री ।

अन्यलिङ्ग पु० अन्यस्य स्वविशेषस्य लिङ्गमिव लिङ्गमस्य ।
विशेष्यलिङ्गानुसारिलिङ्गके शब्दे । वा कप् । अन्यलिङ्ग-
कोऽप्युक्तार्थे "ज्ञेयाः सप्तान्यलिङ्गका" इत्यमरः ।

अन्यवर्ष पु० स्त्री अन्यो वर्षः यस्य । सविजातीयवर्षे
यथा ब्राह्मणस्य क्षत्रियः क्षत्रियस्य वैश्यजातिरित्यादि ।

अन्यवादिन् पु० अन्यथा प्रतिज्ञातार्थादन्यथा वदति वद-
षिणि । हीनप्रतिज्ञे वादिन्-प्रतिवादिनश्च । 'अन्यवादी
क्रियाद्देशो नोपस्थायी निरुत्तरः । आहृतः प्रपलायी च
हीनः पञ्चविधः सृष्ट' इति नारदसंहिता ।

अन्यविवर्द्धित पु० स्त्री० अन्यथा स्वमाहभिन्नया विवर्द्धितः
पुंस्त्वत् । क्रीकिले । परवर्द्धितमात्रे त्वि० ।

अन्यव्रत त्वि० अन्यत् वैदिकाङ्गिन्नं व्रतं कर्म यस्य । श्रुति-
सृति-विहितव्यतिरिक्तकर्मकारके अमुतादौ यथेष्टाचारि-
मानुषे च । 'अपद्देशो अपहृरोऽन्यव्रतस्य ऋ० ५, २, २,
अकर्मा दसुरभि नो असन्तुरन्यव्रतोऽमानुषः ऋ०
१०, २२, ८, ।

अन्यशास्त्र पु० अन्या स्वाध्यायभिन्ना शाखा वेदभागभेदो यस्य ।
स्वाध्यायवेदशाखाभिन्नशाखाध्यायिनि 'अन्यशाखोद्भवो-
दत्तो गृहीतयोपनायित' इति दत्तक० च० सृतिः ।
वा-कप् । अन्यशास्त्रकोऽप्युक्तार्थे । स्वशाखासुतृज्य
अन्यशाखामध्येतरि च । स्वार्थे कन् । शास्त्रारण्डे ।

अन्यसाधारण त्वि० अन्येन साधारणः । अन्येन सदृशे,
'अथ प्रसिद्धं यशसे हि पुंसामनन्यसाधारणमेव कर्मेति'
कु० अन्यस्य साधारणवति स्वपरस्वत्वात्सदीभूते साधारणे
विज्ञादौ ।

अन्याहृत् त्वि० अन्य इव पश्यति अन्य+हृ- 'कर्त्तरि
हृत्' पा० उक्तेः कर्मकर्त्तरि क्स, कर्मणि सक्
इति सु० बो० । अन्याहृशे । किन् । अन्याहृग्यत्व
स्त्रियां ङीप् । कज् । अन्याहृस्तत्वाथे 'इमे नूनमीदृशा
अन्याहृशा' इति ऋ० उ० ७ । स्त्रियां ङीप् ।

अन्याय पु० न्यायो विचारः, सङ्गतिः यौचित्यं, प्रतिज्ञादिपञ्चक-
प्रतिपादकवाक्यस्य अभावार्थे न० त० । विचाराभावे,
सङ्गत्यभावे, अनौचित्ये, पञ्चाङ्गन्यायाभावे च न्यायशब्दार्थे
त्वधिकं वक्ष्यते । न० व० । विचारमूल्ये, यौचित्यमूल्ये,
असङ्गते, प्रतिज्ञादिपञ्चकवाक्यमूल्ये च त्वि० । 'अन्या-
येनापि तं व्रतं येऽनुवानि समासद' इति ऋतिः ।

"अन्यायेनापि यजुक्तं बह्वन्यद्दशतानि चेति" नारदस० ।

अन्याय्य त्वि० न न्याय्यः । न्यायादनपेतभिन्ने अनुचिते ।
अन्यार्थ पु० अन्योऽर्थः वा दुर्गभावः । भिन्नार्थे । अन्योर्थः-
अभिधेयं प्रयोजनं वास्य । भिन्नाभिधेयवाचके शब्दे
भिन्नप्रयोजनके पदार्थे च त्वि० ।

अन्यून त्वि० न न्यूनम् । हीनभिन्ने व्याप्यभिन्ने च । "अन्य-
नानतिरिक्तवृत्तित्वमवच्छेदकत्वमिति" न्यायप्रकरणम् ।

अन्यूनधिक त्वि० न न्यूनं नाप्यधिकम् । समानभावप्राप्ते
न्यूनधिकतारहिते ।

अन्यूनानतिरिक्त त्वि० अन्यूनः अहीनः अनतिरिक्तः
नाधिकः विशेषणयोरप्येकस्य विशेष्यताविवक्षया क० ।
समाने । "अन्यूनानतिरिक्ताङ्गी योषितं सौम्यदर्शना-
मिति" ऋतिः । अन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वमिति न्या० प्र० ।

अन्येद्युक् त्वि० अन्येद्युः अन्यस्मिन्नहनि भयः कन् उडु
पधत्वात् षत्वम् । अन्यदिवसभवे । "अन्येद्युक्कमहो-
रात्रादेककालं प्रवर्त्तते इति" सुश्रुतम् ।

अन्येद्युस् अव्य० अन्यस्मिन्नहनि अन्य+एद्युस् । अन्यदिशे
इत्यर्थे 'परेद्यव्यद्य पूर्वोद्युरन्येद्युश्चापि चिन्त्यच्चिति'
भट्टिः "अन्येद्युरात्मानुचरस्य भावमिति" रघुः ।

अन्योढा स्त्री अन्येन ऊढा । परकीयनायिकायाम् 'यात्रादि-
निरताऽन्योढा कुलटा गलितत्वमेति' सा० द० ।

अन्योदर्य पु० अन्यस्मिन् स्वमाहभिन्ने उदरे गर्भे भवः
उदर+यत् । एकपितृके भिन्नमाहके वैमात्रेये आतरि ।
'अन्योदर्यस्तु संसृष्टी नान्योदयोधनं हरेरिति याज्ञ०
सृतिः । तथाभगिन्यां स्त्री । अन्योदरजातमन्त्रे त्वि०
अतएव दायभागे तद्वचनव्याख्याने आहृत्तादीनामपि
अन्योदर्यपदार्थतया दायाधिकार उक्तः ।

अन्योन्य त्वि० अन्य+कर्मव्यतिहारे (एकजातीयक्रियाकरणे)
द्वित्वम् पूर्वपदे सुञ्च । परस्परार्थे । 'अन्योन्यसुत्पीडय
दुत्पलाक्ष्या स्नदयं पाण्डु तथा प्रहस्यमिति' "अन्योन्य
संसक्तसहस्त्रियामम्" "अन्योन्यसंसर्शनिमीलितान्त्री"
इति "अन्योन्यलोलानि विलोचनानिनोति" च कुमा०
कृतद्वित्वस्यापि सर्वनामता तेनान्योऽन्यस्यै इत्यादि ।
"अन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकतामध्यस्येति" शारी० भा० ।
"तावेतावन्योन्यस्मिन् प्रतिष्ठितौ" इति व० उ० अन्यो-
न्यस्या एवैतच्छ्रिया प्रतिष्ठानाय इति कौ० शा०
'अन्योन्यसम्भयोरेकक्रियायाः करणं मतमि'त्युक्तलक्षणे
अर्थालङ्कारभेदे न० । "त्वया सा शोभते तन्वी तयः

त्वमपि शोभसे । रजन्या शोभते चन्द्रशन्द्रेणापि च
यासिनो" सा०द० ।

अन्योन्याध्यास पु० अन्योन्यस्मिन् अन्योन्यतादात्म्या-
ध्यासः आरोपः । वेदान्तिमतसिद्धे परस्परतादात्म्यारोपे
यथा अन्तःकरणे चेतनाध्यासः, चेतने वा अन्तःकरणे
तादात्म्याध्यासः "जलव्योमौ घटाकाशौ यथा सर्वास्तिरो-
हितः । तथा जीवे ष कूटस्थः सोऽन्योन्याध्यास उच्यते"
इति उक्ताः ।

अन्योन्याभाव पु० अन्योन्यस्मिन् अन्योन्यस्य अभावः ।
भेदे । भेदो हि यथा घटे पटस्य, तथा पटे घटस्य सदाऽस्ति,
संसर्गाभावस्तु नैवं, घटे भूतलस्याभावेऽपि भूतले घटस्य
कदाचित् सत्त्वसंभवेन सदाभावाभावात् । 'अभावस्तु द्विधा
संसर्गाभ्यामन्योन्याभावभेदतः' इति भाषा० । तादात्म्यसंबन्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वम् अन्योन्याभावत्वमिति सूक्ता० ।
तच्च अखण्डोपाधिरिति नान्योन्याश्रयः इति तु नव्याः ।

अन्योन्याश्रय ति० अन्योन्याश्रयतीति आ+ञि-अच् ।
परस्परसापेक्षे । न्यायमते तर्कविशेषे पु० । स च एकस्य
ज्ञानादिजननाय यथाऽन्यज्ञानाद्यपेक्षा तथातस्य ज्ञानादि
जननायेतरस्य ज्ञानापेक्षेति स्वापेक्षापेक्षित्वनिमित्तकोऽ-
निरुपः प्रसङ्गः । अपेक्षा च क्षप्नो, उत्पत्तौ, स्थितौ च
साक्ष्या तत्र क्षप्नो 'घटोऽयम् यद्येतद्घटज्ञानजन्यज्ञान-
विषयः स्यात् तदैतद्घटभिन्नः स्यात् तत्र स्वज्ञानस्य
स्वज्ञानजन्यत्वेनानिरुपः प्रसज्येत स्वापेक्षापेक्षिज्ञानत्वात्
स्वापेक्षितघटज्ञानरूपविषयस्य तज्जनकज्ञानविषयाङ्गे द-
रूपमनिरुपः सज्येत अतोघटस्य घटभेदप्रसङ्गोऽनिरुपः ।
उत्पत्तौ यथा घटोऽयं यद्येतद्घटजन्यजन्यः स्यात्
तदैतद्घटभिन्नः स्यादित्यादि । एतद्घटस्य उत्पत्तौ
एतद्घटजन्यसापेक्षत्वे कारणस्य कार्याङ्गेदनियतया
एतद्घटस्य एतद्घटभेदरूपोऽनिरुपः प्रसङ्गः । स्थितौ यथा
घटोऽयं यद्येतद्घटवृत्तिरिति स्यात् तदा तथात्वेनोप-
लभ्येत न च तथा उपलभ्यते तथात्वे च घटस्य घट-
वृत्तित्वापत्तिरनिरुपः प्रसज्येत । एतेषु क्षप्नोविषयतयैव
प्रायशोऽनिरुपप्रसङ्गः । सर्वत्र तन्मूलकमेव स्वग्रहसामेक्ष्यह
सामेक्ष्यहकत्वमनग्राश्रयत्वं तत्र तत्र व्यर्थह्यते ।
अतएव परस्परज्ञानसामेक्ष्यज्ञानाश्रयोऽनग्राश्रय इति
स्मार्तेरुक्तम् । एवञ्च अन्योन्यपदस्य तज्ज्ञाने, तदुत्पत्तौ,
तत्स्थितौ च लक्षणा तदाश्रयः अनग्राश्रय इति
मित्यसाधारणः विग्रहः ।

अन्यत् ति० अनुगतसक्षमिन्द्रियं गतिस० । प्रत्यक्षे अनुपदे,
अनुगते च । अक्षयः समीपम् अव्ययो० टच्समा० ।
चक्षुर्निकटे अव्य० ।

अन्यगभाव पु० अनूचोभावः । पश्चादन्तर्व्ये, आनुगत्ये ।

अन्यत् ति० अनु+अनुच-क्तिन् । अनुगामिनि, स्त्रियां
ङीप् । 'समानवन्धू अमृते अनूचौ' ऋ० १, ११२, २,
अनूचौ अन्यञ्चन्यादिति भा० । "तस्मादिमे अन्यञ्च
तीर्थञ्च" ग० ब्रा० । पशुशान्वक् कात्या० ६, ५, ६ ।
अनु पश्चादनुतीति तद्व्या० । अनुपदे न० अव्य०
अमरः । "अन्यव्ययौ मध्यमलोकपालइति" रघुः अनुपदं
यथावित्यर्थः स्वरादेराकतिगणत्वेन तद्वर्णीयः अनुमाने
अव्य० प्रो० मनो० ।

अन्यन् ति० अन-वनिप् । अनुगन्तरि । 'अन्यासि रात्रौ-
त्येति' ता० ब्रा० स्त्रियां ङीप् । भाष्यकृता तु अनुपूर्व्या-
द्वातेरेतद्रूपमित्युक्तम् । तेन अनु+वा-क ट् । रूपसिद्धिः ।
स्त्रियां टाप् ।

अन्यय पु० अनु+इण-भावे अच् । सन्ततो, अनुगतौ,
'जन्माद्यस्य यतोऽन्यथादिति' भाग० । उत्तौ, आनुकूल्ये,
कार्ये-कारणस्यानुसरणे, कार्यसत्तापादकस्वसत्ताकस्य
कारणस्य कार्ये स्थितौ, स्वसत्तानियतसत्तावत्कार्यसंबन्धे,
च । कर्त्तरि अच् । वगे तस्य पूर्वपुरुषदेहावयवानुगमना-
त्तथात्वम् । 'तदन्वये शुद्धिमिति प्रसूतः शुद्धिसत्तर'
इति 'रघुणामन्वयं वक्ष्ये' इति 'तस्यान्वयं भूपतिरेष
जात' इति "अथ स्तुते वन्दिभिरन्वयचैरिति" च रघुः
पदानां, स्वोपस्थाप्यपदार्थानां वा परस्परसंबन्धे । "तात्-
पर्याख्यां वृत्तिमाहुः पदार्थान्वयबोधने" इति सा०द०
"परस्परनिरपेक्षाणामेकस्मिन्नन्वयः समुच्चय" इति सि०
को० । 'मुख्यार्थस्येतराक्षेपो वाक्यार्थान्वयसिद्धये' इति
सा०द० । तत्सन्धे तत्सन्धेरूपे, 'गुणानां तदन्वयव्यतिरेका-
नुविधायित्वादिति' सा०द० । अन्वेति इन्द्रियम् कर्त्तरि
अच् । प्रत्यक्षे, 'स्यात् साक्षं त्वन्वयवत् प्रसभं कर्म यत्
कृतम् । निरन्वयं भवेत् स्तेयमिति' मनुः । अनुगतमात्रे
ति० । 'का त्वमेकाकिनी भीरु ! निरन्वयजने वने' इति
भट्टिः अनुगतजनशून्ये इत्यर्थः ।

अन्यवबोध पु० एकपदार्थे धर्म्मिणि अपरपदार्थस्य अन्ययं
सम्बन्धं बोधयति आकाङ्क्षादिना, बुध-णिच्-अण् उप०
स० । शब्दज्ञानजन्ये शब्दबोधरूपानुभवभेदे । स च बोधः
न प्रत्यक्षं नाप्यनुमेति ज्ञेयाधिकाः । किन्तु ततोविलक्षण-

कारणकत्वाद्भिन्न इति यथोक्तं प्रकाशिकायाम् ।
 ‘शब्दो यदि स्वार्थस्यानुभवे भवेत्तुस्तर्हि प्रात्यक्षिकएवौप-
 नायिके, तत्र नाकाङ्क्षाद्युपयोगः, तद्भिन्ने चेदानुमानिक
 एव न च तत्र सद्यः, साकाङ्क्षादिधीमात्रेण, व्याप्तिबोध-
 स्यादधिकस्यापेक्षणादित्याशङ्कामपनेतुमन्यवोधनामकमनु-
 भवान्तरं दर्शयति । “साकाङ्क्षशब्दैर्यो बोधस्तदर्धान्वय
 गोचरः । सोऽयं नियन्त्रितार्थत्वाच्च प्रत्यक्षं न चानुसा” ।
 शाब्दधियः प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमे प्रत्यक्षादिसामान्यं प्रति शाब्द-
 सामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वासम्भवात्, शाब्दान्यप्रत्यक्षत्वाद्य-
 वच्छिन्नं प्रति तस्यास्तथात्वमपेक्ष्य शाब्दधियः प्रत्यक्षाद्भि-
 न्नत्वकल्पनायामेव लाघवाच्च । लिङ्गजन्यत्वेनान्य-
 बुद्धेरनुमितित्वसिद्धान्तायत्या शाब्दान्यानुमित्यां तत्सा-
 मग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं वाच्यमतो लिङ्गजन्यमेव शाब्द-
 धियः खण्डयति । “योग्यतार्थगताऽऽकाङ्क्षा शब्दनिष्ठाऽनु-
 भाविका । प्रत्येकं वा मिलित्वा वा नैते लिङ्गमसिद्धितः” ।
 गवादावस्तित्वादेरनुभवायं न तावदस्तित्ववाधिरह्यरूपं
 लिङ्गं बाधनिश्चयाभावेनान्यथासिद्धस्य योग्यतानिश्चयस्या-
 नावश्यकत्वात् योग्यतामात्रलिङ्गकसंसर्गानुमानस्यान्य-
 बुद्धित्वे घटः कर्मत्वमित्यादिस्थलीयस्यापि तस्य तथात्वा-
 पाताच्च । योग्यतायाः संशयस्थलेऽप्यन्यबुद्धेरानुभविक-
 त्वात् । गवादावस्तित्वादेरन्यबोधानुकूलानुपूर्वीपर्यवसिता
 त्वाकाङ्क्षा स्वयमसिद्धा कथमस्तित्वाद्यन्यबोधं साधयेत्
 तत्र गवास्तित्वादेर्योग्यताविशिष्टमप्याकाङ्क्षावत्त्वं न तद-
 न्यस्यानुमापकप्रसिद्धेरित्यादि” ।

अन्वयिन् लि० अन्वेति अनु-इण्-णिनि । शाब्दबोधोपयोगि
 संबन्धवति अनुगते च अन्वयः वंशादिः अख्यस्य इति ।
 प्रागुक्तान्वयवति स्त्रियां छीप् । न्यायनये अन्वयव्याप्ति-
 युक्ते हेतौ पु० “केवलान्वयी” ।

अन्वर्थे लि० अनुगतोऽर्थम् अत्या० स० । अर्थानुगते व्युत्पत्ति-
 युक्ते शब्दे “तथैव सोऽभूदन्वर्थः राजा प्रकृतिरङ्गनादिति”
 रघुः ।

अन्ववसर्गं पु० अनु+अव+सृज-घञ् अनुगतोऽवसर्गमि-
 च्छानुरूपप्रचारम्, अत्या० स०, अनुरूपं स्वेच्छानुरूपतया
 अवसृज्यते न प्रतिरुध्यते अनेन इति वा अनु+अव+
 सृज-घञ् । यथेष्टं क्रियतामित्येवं रूपायामनुज्ञायाम्
 कामाचारानुज्ञाने, ‘अपिः पदार्थसंभावनान्ववसर्गगर्हा-
 सहस्रयेषु” पा० अपि सिञ्च अपि स्तुहि इत्यादौ यथेष्टं
 कुर्या इत्याद्यर्थोऽपिना दीव्यते न तत्र कुत्रापि अनु-

ज्ञया प्रतिरोधः क्रियते इति तस्य तथात्वम् ।
 अन्ववाय पु० अन्ववायते उत्पत्त्यानुसंबध्यते अनु+अव+
 अय-घञ्, इण्-अच् वा अनुन्वेति अनुगच्छति देहा-
 वयवम् अनु+अव+इण्-कर्त्तरि अच् वा । वंशे, सन्ताने च ।
 अन्वयव्यतिरेकिन् लि० अन्वयव्यतिरेकौ स्तोऽस्य इति ।
 साध्यसाधके हेतुविशेषे, यथा वज्रसाधने धूमः । स हि
 वज्रमति महानसादौ, वज्रभाववति जलादौ च भावा-
 भावाभ्यां वज्रेरन्यव्याप्तेः व्यतिरेकव्याप्तेः तर्थाति
 न्यायमते प्रसिद्धम् । अन्वयोऽन्वयव्याप्तिव्यतिरेको व्यति-
 रेकव्याप्तिस्तौ विद्येते अस्य इति । अन्वयव्याप्तिमति
 व्यतिरेकव्याप्तिमति च हेतौ । यथा वज्रौ साध्ये धूमस्य
 अन्वयव्यतिरेकव्याप्तिरूपम् । तत्र च धूमसत्त्वे वज्र-
 सत्त्वहृदयान्वयव्याप्तिः वज्रव्यतिरेके च धूमाभावः व्यतिरेक-
 व्याप्तिरित्युभयव्याप्तिरन्वयात्तथात्वम् ।

अन्वयव्याप्ति स्त्री अन्वयेन व्याप्तिव्यापनं नियततया
 स्थितिः इत० । यत्र धूमस्तत्र वज्ररित्येवं रूपायां व्याप्तिः
 अन्वयेन तस्य सत्त्वेन व्याप्तिः इतरान्वयस्य साध्यस्यान्वयः
 व्यापकता । यथा धूमसत्त्वेन वज्रसत्ता इत्यतो धूमसत्त्वेन
 वज्रे व्यापकता । सा च साध्यसामानाधिकरण्यरूपा ।

अन्वयागत लि० अन्वयात् वंशपरम्परायाः आगतः ।
 दायप्राप्ते धनादौ “शुभं शौचं तपःकन्यागिष्ययाज्या-
 न्वयागतम् धनं संप्रविधं शुद्धमिति” नारस० ।

अन्ववेत्ता स्त्री अनु+अव+ईत्-अङ् । अपेक्षायामनुरोधे ।

अन्वष्टका स्त्री अनुगतोऽष्टकम् । आङ्कालभेदे स च अष्ट-
 कायस्या ऊर्ध्वं तिस्रः कृष्णाष्टम्यः अष्टकाः, तदुत्तरवर्त्ति-
 नास्तिस्रः कृष्णनवम्यः तद्रूपः । ताश्च साग्निकस्य मातादि-
 आङ्कालः । तथाहि “अष्टका योर्ध्वमायहायगदास्त-
 मिच्छाष्टमीति” गोभि० । “पितृदानाय मूले स्युरष्टकास्तिस्र-
 एव च कृष्णपक्षे वरिष्ठाश्चेति” ब्रह्मपु० । आश्वलादन-
 गृहेषु तु ताश्चतस्र इत्युक्तम् यथा । हेमन्तशिशिरयोस्तु-
 स्तामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टका” इति । “एकस्यां चतुष्टये वेति”
 विकल्पश्रवणात् सामर्थ्यभेदेन एकस्यां तिसृषु चतुर्षु वा
 अष्टकायाङ्कम् अन्वष्टकायाङ्कं च कार्यमिति गम्यते । तत्र
 पशुकल्पस्थालीपाकादाङ्कजातष्टका “अपरैदुरान्यकव्यमिति”
 स्मृत्येण तदुत्तरवर्त्तिकृष्णनवमीसु तद्विहितम् तच्च मातादि-
 भ्योऽपि देयम् “पितृभ्यश्च कुत्वा मन्ववर्जम् स्त्रीभ्यश्च कुरा-
 चाममिति” तत्रैवोक्तेः सनुनाऽपि “पितृष्वैवाष्टकास्तर्च्य-
 मन्वष्टकासु” चेत्युक्तम् अत्र पितृपदमष्टकापक्षे स्वपरम्, अन्वका-

पते “स्त्रिया पुंवत्” इत्येकशेषेण मातृपितामहीप्रपिता-
महीसहितपितृादिपरम् । एवञ्च आश्रयायनगृहे मनुवचने
च पिताहेरपि देवतात्वश्रवणात् मातादिमातृदेवत्वं रघु-
नन्दनोक्तं चिन्त्यं वस्तुतः शास्त्रभेदेन सपत्नीकपितृश्राद्धं
मातादिदेवताकं वा तच्छाद्मिति व्यवस्था । “पितृादि-
त्विकपत्नीषु भोज्या मातृः प्रति द्विजाः । स्त्रीणांमेव तु
तद्यस्मान्मातृश्राद्धमिहोच्यते” शङ्खवचनन्तु तासां वृथक्-
श्राद्धविधानार्थम् । एतच्च अन्वष्टकाश्राद्धं भाग्निकमालेण
कृतव्यम् । तथा च विष्णुः । “अन्वष्टकाष्टकावदग्नौ
कृत्वा मातृं पितामह्यै प्रपितामह्यै पूर्ववद्ब्राह्म-
णान् भोजयित्वा” इति । अत्र होमत्वदेवाग्निप्राप्तेरग्नि-
ग्रहणं तद्विषयमर्थम् । न चाग्नौकरणहोमे विप्रपागव्यादे
र्विधानादत्रापि तथेति वाच्यम् प्रकृतिभूतश्राद्धविधु-
क्तस्याधारान्तरस्य पिकृतीभूतश्राद्धे विषयविहितधारेण
बाधात् । न वा लौकिकानां होमः “न पैत्रयज्ञियो
होमो लौकिकानां विधीयते” इति मनुवचनेन निषे-
धात् । श्राद्धचिन्तामणावप्येवम् । आ० त० रघुनन्दनः ।

अन्वष्टमदिश अव्य० अष्टमी दिग्मनुलक्ष्यं कृत्य अव्ययी०
अच समा० । पश्चिमोत्तरयोर्दिगोरष्टमाभिसखीकृतदिग्-
भागे । स च वायुकोणः तस्य च पश्चिमोत्तरयोर्वाभावर्त्त-
दक्षिणावर्त्तभ्यामष्टमभागत्वात्तथात्वम् “अरण्ये समित्-
पाणिः सन्व्यासपास्ते नित्यं वाग्यत उत्तराभिसखोऽन्वष्टम-
दिग्मानलज्वदग्ननादिति” आ० त० सांख्य० गृ० । अन्वष्टम-
दिग्मिति उभयदिग्मष्टमभागमिति रघु० । [एतद्वैमत्यर्थे ।

अन्वष्ट अव्य० अहि अहि बोधार्थेऽव्ययी० अच समा० ।

अन्वाख्यान न० अनु+आ+ख्या-ल्यट् । तात्पर्यावधारणार्थं
व्याख्याने तात्प्रतिपादने च “वस्तुव्याख्यानं क्रियाव्या-
ख्यानं चेति” आत्मस्वरूपव्याख्यानपरिधिचि च ८० उ० भा०

अन्वाचय पु० प्रधानस्य पश्चादयः आचीयते बोध्यते यत्र
अनु+आ+चि+अच् । उद्देश्यसिद्धान्तोद्देश्यसिद्धौपदेशे ।
यथा भिजां गच्छ यदि गां पश्येस्ताञ्चानय, अत्र भिजाया-
मेव उद्देशः न गवानयने, तत्सिद्धान्तं गवानयनमनुद्दिष्ट-
मपि साध्यतया निर्दिष्टम् । “चान्वाचये समाहारे” इत्य-
मरः । “चार्थे ह्यह इति” पा० सूत्रे “सकृच्चान्वाचये-
तरेतरयोगसमाहाराशार्था” इति सि० कौ० ।

अन्वाजे अव्य० अनु-आजययनेन अनु+आ+जि-डे । दुर्व-
लस्य बलाधाने । बलस्य हि जयहेतुत्वं प्रसिद्धम् । सप्तम्यन्त-
प्रतिष्ठाकोऽयम् । ‘उपाजे अन्वाजे इति’ पा० वा ७प-

पदसमासे अन्वाजेक्येत्यादौ ल्यप् । पक्षे अन्वाजेक्यत्वा ।
अन्वादेशे पु० अनु+आ+दिश-वञ् । पूर्वोपात्तस्य किञ्चित्-
कार्यान्तरं विधानं पुनरुपदेशे । यथा अनेन व्याकरण-
समीतं न्यायमेनं प्रमादयेति न्यायपाठनार्थं पुनरुपदेशः ।
कथितकथने, अनुवादार्थे च । “इदमोऽन्वादेशेऽनुदात्त”
इति पा० ।

अन्वाधान न० वर्जितस्यापनस्य पश्चात् आधानम् । आहित
वज्रौ-द्वयोः तिसृणां वा समिधामाधाने । स्याण्डलादि-
करणानन्तरम् ‘तदभ्युक्ष्याग्निं’ प्रतिष्ठायां न्वाधाय परि-
समुह्येति” आ० गृ० सूत्रे हि अन्वाधानोत्तरं तदाधान-
सुक्तम् । “अग्न्यन्वाधानमध्वर्युर्यजमानो” वेति कात्या०
२.१.२ ।

अन्वाधि पु० पश्चात् आधीयते अनु+आ+धा-कि ।
स्वसमीपे आहितस्य वस्तुनः स्वामिने दानाय परत्वाधाने
तद्विषये धने च “अर्थमार्गणकार्येषु अग्न्यस्मिन् वचना-
न्वम । दद्यात्स्वमिति योदत्तः स इहान्वाधिरुच्यते इति”
कात्या० स० । सन्तत आधिः । सन्ततमानसव्याधायाम् ।

अन्वाधिय न० विवाहस्य पश्चात् आधेयम् दत्तम् । अनु+
आ+धा-यत् । विवाहात् परम् पितृादिभिः स्त्रीभ्यो
दत्तधने स्त्रीधनभेदे “विवाहात् परतोयत्तु लब्धं भर्तृकृत्वात्
स्त्रिया अन्वाधेयं तदुक्तं तु लब्धं वस्तुलात्तयेति ना० स० ।
“वस्तुदत्तं तथा शुक्लमन्वाधेयकमेव च । अप्रजायाम्नीतायां
बान्धवास्तद्व्याप्तुरिति” या० ।

अन्वायतन अव्य० आयतनस्य मध्यम् अव्य० । गृहमध्ये
इत्यर्थे अनुगतमायतनम् अत्रा० स० । गृहानुगते त्रि० ।

अन्वायत्त त्रि० अनु+यत्-क्त । अनुगते “प्रस्तोतः ! या देवता
प्रस्तावमन्वायत्ता ताद्वेदविद्वानिति” “वसवोऽन्वायत्ता” इति
च अा० ७प० ।

अन्वारब्ध त्रि० अनु+आ+लभ-कत्तेरि क्त लस्य रः ।
कृतस्पर्शे “विष्णोः कर्माणीति वाचयति यूपमन्वारब्ध-
मिति” का० ६.२.१२, “अन्वारब्धं स्पृष्टवन्तमिति” वेद-
दापः । कर्माणि क्त । पश्चाद्भागे-स्पृष्टे, पश्चात्तन्ने च ।
“अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु इति” आ० त०
या० । ‘अन्वारब्धेन पश्चात्तन्नेनेति’ रघु० । ‘हाभ्यां
पत्नीभ्यामन्वारब्ध’ इति बौ० सू० ।

अन्वारभ्य त्रि० सह आलभ्यः लस्य रः । सहस्पृश्यं ।

अन्वारम्भ न० पश्चात् आलम्भः लस्य रः । स्वर्गे अनु-
पूर्वकलभेर्हि स्वर्गार्थत्वम् । “अनङ्गाहमन्वारम्भहे”

इति यजु० ३५, १२ स्वर्गार्थे प्रयोगात् । 'अनङ्गाहमन्वा
रभामहे आलभामहे स्पृशाम' इति वेददीपः । [रूढे च ।

अन्वारूढ ति० अनु+आ+रूढ-क्त । अधिरूढे । पश्चादा-
अन्वारोहण न० पश्चात् आरोहणम् । पश्चादभर्त्तरि ऋते पश्चात्
सह वा स्तियाश्चिंतारोहणे तच्च "ब्रह्मचर्यं तदन्वारोहणं
वेति" वि० सूत्रे विहितम् विदितमनुसरणशब्दे ।

अन्वासन न० अनु+आस-ल्यट् । अनुपवेशनेन सेवने ।

अन्वासित ति० अनु+आस-कर्मणि क्त । पश्चादुपवेशनादिना
सेविते "अन्वासितमन्वत्येति" रघुः ।

अन्वाहार्य न० मासि मासि आह्रियते अनु+आ+हृ-
कर्मणि ण्यत् । "यच्छ्राद्धं कर्मणामादौ या चान्ते दक्षिणा
भवेत् । आमावास्यां द्वितीयं स्यादन्वाहार्यं विदुर्बुधा इति"
कात्यायनपरिभाषिते नान्दीमुखश्राद्धे, अमावास्यायां
मासि मासि कर्त्तव्ये श्राद्धे, दक्षिणायाञ्च "पितृणां मासिकं
श्राद्धमन्वाहार्यं विदुर्बुधा इति मनुः । "सर्वगोवा-
न्वाहार्यवर्त्ति" गोभिः । अन्वाहार्यं नान्दीमुखश्राद्धम्
दक्षिणा च तदुभयवर्त्ति । स्वार्थे कन् तत्त्वैव । "पिण्डा-
न्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकमिति" मनुः मासि-
मासिकर्त्तव्यश्राद्धस्यानुमासमाह्रियमाणत्वात् नान्दीमुखस्य
संस्कारादौ आह्रियमाणत्वात्, दक्षिणायाः कर्मणाम्
पश्चात् आह्रियमाणत्वाच्च तथात्वम् ।

अन्वाहार्यपचन पु० अन्वाहार्यं तदर्थार्थं पच्यतेऽनेन पच+
ल्युट् । दक्षिणान्नौ ऋग्वेदविधिना स्थापितेऽन्नौ ।
"अथ हैममन्वाहार्यपचनोऽनुशशासपो दिशो नक्तवाणि
चन्द्रमा इति ऋ० उप० । अन्वाहार्यपचनो दक्षि-
णाग्निरपो दिशो नक्तवाणि चन्द्रमा इत्येतसोऽसम चतस्र-
स्तनवस्तुङ्गं अहमन्वाहार्यपचनः विभज्य आत्मानं स्थितः
इति" भा० । "प्रसिद्धं हि दर्शपौर्णमासयोरन्वाहार्यपचने
हविः अपयन्तीति" आन० गि० । "यस्मिन्नग्नौ वा
साम्ना वा यजुषा वा समिधं वाभ्यादध्यादाहुतिं वा
जुह्यादन्ते दक्षिणां वा हरेयुरनु वा गसयेयुर्दक्षिणा
वाहेन हरन्यान्वाहार्यपचनो भविष्यतीति अनु वा गम-
यन्ति" इति शत० ब्रा० तस्य निरुक्तिर्दर्शिता ।

अन्वाहित ति० अनु+आ+धा-क्त । कृतान्वाधाने, वज्रौ-
पक्षिप्रसमिद्दिशे अन्वारोपिते" आधेः खासिनोदा-
नार्थमपरस्य हस्ते निक्षिप्ते च । "अन्वाहितं याचितक-
मित्यादि या० ।

अन्विच्छा स्त्री अनु+इष-आ नि० । अन्वेषणे ।

अन्वित ति० अनु+इष+क्त । अनुगते, युक्ते, सहसम्बद्धे,
शब्दबोधे विशेष्यताप्राप्ते च "प्रत्ययार्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं
प्रत्ययानामिति" न्यायः ।

अन्विष्ट ति० अनु+इष्-क्त । अन्वेषिते कृतान्वेषणे । "यद्यायु-
रन्विष्टमृगेः किरातै" इति कुमा० । कृतानुसन्धाने च
"अन्विष्टः स्यात् प्रमातेव पाप्मदोषादिवर्जित" इति
शा० भा० ।

अन्विति ति० इष-क्तिन् नमस्कारेण अनुकूला इतिः यस्य ।
नत्वा अनुकूलताप्राप्ते "अन्वितिरसि दिवे त्वेति" ता०
ब्रा० । "अन्वितिः अनुकूलनतिशुक्लोऽसीति" भा० ।

अन्वीक्षा स्त्री पश्चात् ईक्षा पर्यालोचना प्रा० स० । वेदवाक्य-
श्रवणस्य पश्चात् तदर्थनिश्चयार्थं तदर्थपर्यालोचने, अन्वीक्षाये
हिता ठक् । आन्वीक्षिकी तर्कविद्या । "आन्वीक्षिकी कौश-
लानामिति" गीता । ल्यट् । अन्वीक्षणमप्यत्र न० ।

अन्वीत ति० अनु+इ-गतौ कर्त्तरि क्त । अनुगते अन्वितशब्दार्थे
अन्वीप ति० अनुगता आपो यत्र स्थानादौ अच्समा०
अचि आत ईत् । अनुगतजले स्थाने, देशे वाच्ये तु
"ऊदनोदेशे" इति पा० क्त, अनूपोदेशः ।

अन्वृच अव्य० ऋचि विभ० अव्ययी० अच् समा० ।
ऋचोत्तरार्थे । "विष्टुभशान्वाह तासायुक्तो बभूवुः वेवा-
मन्वृचमिति" शत० ब्रा० ।

अन्वेष्ट पु० अनु+इष-भावे षज् । अन्वेषणे अनुसन्धाने
गवेषणे "वयं तत्त्वान्वेषामधुकर ! इतास्व" खलु कर्तोति"
शत० ।

अन्वेष्टण न० अनु+इष-भावे ल्युट् । अनुसन्धाने गवेषणे
नष्टव्यस्य दर्शनाय लाभाय वा व्यापारभेदे । "रन्वेष्टण-
दक्षाणां द्विपामासिपतां ययो" रघुः ।

अन्वेष्टणा स्त्री अनुगता एषणा "इषेरनिच्छार्थक्येति"
पा० युच् टाप् । तत्त्वानुसन्धाने तर्कादिना ज्ञातपदार्थस्य
शुद्धयर्थं दुष्प्रतिपत्तिना समर्थने गवेषणे च ।

अन्वेष्टित ति० अनु+इष्ट-गतौ-इष-स्वार्थे णिच्-कर्मणि
वा क्त । गवेषिते, कृतानुसन्धाने च ।

अन्वेष्टिन् अनु+इष-णिनि । गवेषककर्त्तरि "तो सीतान्वे-
षिणौ ऋधं लूनपक्षमपश्यतामिति" रघुः । स्त्रियां ङीप् ।

अन्वेष्टव्य ति० अनु+इष्ट-कर्मणि तव्य । अनुसन्वेष्टे 'सोऽन्वेष्ट
व्यः स विजिज्ञासितव्य इति श्रुतिः "अन्वेष्टव्यात्मविज्ञा-
नान् प्राक्प्रमातृत्वमात्मन" इति शा० भा० ।

अन्वेष्टु ति० अनु+इष्ट-शीलार्थे लृच् वा इडभावः । गवेषण

शब्दे तत्कर्त्तरि च “अनुपदमन्वेष्टा” पा० । इदृशे अन्ये-
षिताप्यत्र । उभययतः स्त्रियां ङीप् ।

अप् स्त्री ङ० व० । आप-किप् ह्रस्वश्च । जले । “प्रत्तं जलं
वृज्जलमनिकेऽपाम्” भट्टिः । “अङ्गिरेव पारयित्वा नैत्य-
कान्ते भुजिक्रियेति” सृतिः । आनेरापः, अङ्गोन्नमिति
श्रुतिः । “अपएव ससज्जादौ तासु बीजमवास्तुजदिति”
मनुः । समासान्ते अच् समासान्तः । “बहूपानि तङ्गानि
सारसाः ससुपामते” इयुङ्गटः । कृतसमासान्तस्य उपसर्ग
वृत्तः परस्य आतदेत्वम् । समीपं प्रेपम् द्वीपः अनरीपम् ।
अनुपप्लव्वात्तु देशे वाक्ये क्तु । अनुपदीदेशः अन्यत्र अन्वीपो-
ग्राम इत्यादि । पूजार्थकमुपप्लवात् न अच् । स्वास्मि
नगराणि । अपां विकारः मयट् । अस्मयः, वा प्यञ् ।
आप्यम् । स्वार्थे चातु० प्यञ् । आप्यं जले न० ।

अप अव्य० न पाति पा-ङ । वियोगे, विवृत्तौ, विपरीते,
निदर्शने, आनन्दे, वर्जने, चौर्ये च । “अप-वियोग
विवृति-विपरीत-निदर्शनानन्द-वर्जन-चौर्य-वारणेषु” इति
श० म० । वियोगे “अपयाति सत्त्वे निविशतेऽपैतीति” पा०
भा० । “भोत्या रामादपासरत् ? । विवृत्तौ, अपकृतः अप-
चयः विपरीते, अपगच्छः “तएव शक्तिवैकल्यप्रमादालसता-
दिभिः । अन्यथोच्चारिताः शब्दा अपशब्दा इतीरिता”
इति ऋष्युक्तेः साधुशब्दानां वैपरीत्येनोच्चारणस्यापशब्द-
त्वस्य परिभाषितत्वादस्य विपरीतशब्दत्वम् । निदर्शने निदेशे
अपदिशति । आनन्दे अपहसति, वर्जने “अपपरो वर्जने”
इति मा० उक्तेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा तद्योगे पञ्चमी । अप
विगर्तत् इष्टोदेवः । चौर्ये अपहरति । वारणे अपवर्त्तयति
“समेन केनापवर्त्तयति” लीला० । अपकर्षे अपकर्म्म ।
अधः प्रदेशे, च अपाङ् अपानः । अधोगतिमानित्यर्थः ।

अपकर्म्मन् न० अपकृष्टं कर्म्म प्रा० स० । दुष्टाचरणे । अपा-
करणे च “ऋष्यस्यानपकर्म्म चेति” दत्तस्यानपकर्म्म चेति

श्रुतिः प्रा० व० । दुष्टाचरणवति लि० । स्त्रियां वा ङाप् ।

अपकर्त्तृ लि० अप+कृ-हृच् स्त्रियां ङीप् । अपकारकारके ।

अपकर्ष पु० अप+कृ-भावे घञ् । उचितधर्मापेक्षातो ह्येन-
तायां, “तत्र दृष्टिव्यादीनामन्योन्यानुप्रवेशकतः सलिल-
भवरसोऽत्युत्कर्षापकर्षेण चेति” यथा हि वर्सानां पञ्चा-
नासुत्कर्षापकर्षकृतेन संयोगविशेषेणेति” च सुश्रुतः “उत्-
कर्षेणापकर्षेण मनुष्येऽपि हि जन्मत इति” मनुः । “उत्-
कर्षापकर्षविहीनो मध्यः, सि० को० । स्वकर्त्तव्यकालात्
मूर्खकालकरणे, परस्मैपदानामन्वयार्थं पूर्वस्मै आकर्षणे

आकर्षणमात्रे च । अपकर्ष्यते कर्म्मणि घञ् । स्वकालतः
पूर्व्यं कर्त्तव्ये यथा अपकर्षमसिगुणम् । तथा च “सुख्यं
आङ्गं मासिमासि अपर्याप्ताष्टतु” प्रति । द्वादशाहेन वा
कुर्यादेकाहे द्वादशाश्वेति” सृती मरणोत्तरं सृताहे मासि
मासि कर्त्तव्यानां सृताहनिमित्तकमासिकादीनां द्वादशाहेषु
एकाहेषु च कर्त्तव्यत्वोक्तेः सर्वपकर्षः । तथाऽपकर्षे च
हेतव एकपुत्रत्वादयः । “आनन्यात् कुलधर्माणां पुत्रस्य
चायुषः जयात् । अस्थितेश्च शरीरस्य द्वादशाहे प्रशस्तते
इति” सृत्युक्ताः । तत्र पाद्यान्यानां कुलधर्मात् द्वाद-
शाह एव कर्त्तव्यतायाः कुलपरम्पराचारः । वङ्गीयानान्तु
एकपुत्रस्यैव आयुषःत्रयसम्भावनायामिति भेदः । अयमेव
सर्वापकर्षः, आवश्यकद्वारधकाले तु न सर्वापकर्षः ।
किन्तु पञ्चाङ्गाविनामेवापकर्ष इति भेदः । एवं नवम-
मासादिष्वपकर्षणे न सर्वापकर्ष इति बोध्यम् ।

अपकर्षक लि० अपकर्षति अप+कृ-कर्त्तरि ण्वुल् । अप-
कर्षकारके “रसस्यानपकर्षकत्वे तेषां दोषत्वमपि नाङ्गी-
क्रियते” इति “दोषास्तस्यापकर्षका” इति च सा० द० ।

अपकर्षण लि० अपकर्षति अपहरति कर्त्तरि ल्यु । अप-
हारके “नचास्ति सट्ठं तेन किञ्चित्स्वौल्यापकर्षणमिति”
“वर्षायां बहुविन्मूलाकृताः क्षेपापकर्षणा” इति सुश्रु०
भावे ल्युट् । आकर्षणे न० । “मशल्यः हिश्यते प्राणै-
विशल्यो विनिश्रियति । इति मामाविशङ्किन्ता तस्य शल्या-
पकर्षणे” रामा० ।

अपकाम लि० अपगतः कामो यस्य यत् यस्माद्वा प्रा० व० ।
अपगतकामे वा उत्तरपदलोपाभावे अपगतकामोऽप्युक्ताथे
“अपकामं स्यन्दमाना अवीवरत वोहितमिति” अथ०
३।२.३० । कामस्यात्ययः अत्यये अव्ययी० । कामात्यये
अव्य० “शत्रोरकामं दृश्योति धन्वेति” क० ६, ७५, २,
“अपकामं कामस्यापावमिति” भा० ।

अपकार पु० अप+कृ-भावे घञ् । अनिष्टसम्पादने तद्धेतो
द्रोहे च “द्रोहोऽपकार इति” सि० को० । “उपकर्त्तारिणा
सन्धिर्न भित्तेषापकारिणा । उपकारापकारौ हि लब्धं
लक्षणमेतयोरिति” माघः । “अपकारोऽनिष्टचिन्ने” ल्युक्ते-
रनिष्टं भूयादिति चिन्तने च “ततो जातास्त्वमा घोरा
भानारूपा महाविषाः अपकाराय वर्त्तन्ते इति” सुश्रुतः ।

अपकारगिर स्त्री अपकारेण द्वेषेण गीर्यते गृ-किप् ।
भर्त्सनाव्यये । “भर्त्सनं त्वपकारगोः” इत्यमरः ।

अपकारिन् लि० अप+कृ-कर्त्तरि णिनि । अपकारकारके,

अनिष्टचिन्तको द्रोणश्चि च । “उपकर्त्तारिणा सन्धिर्न
मित्रेणापकारिणेति” साधः स्वरीत्येणैव तान् शिष्यान्मान-
वानपकारिण” इति मनुः ।

अपकृतं त्रि० अप+क-कर्मणि क्त । यस्यानिष्टं कृतं
तस्मिन् कृतद्रोहे “किं मयापकृतं तस्येति” । भावे क्त ।
अपकारे न० । “मित्रस्य चैवापकृते द्विविधोविग्रहः स्मृत”
इति मनुः । [द्रोहे च ।

अपकृति स्त्री अप+क-भावे क्तिन् । अपकारे, अनिष्टचिन्तने,
अपकृत्य न० अपकृतं कृत्यम् प्रा०स० । अपकृतकर्मणि ।
अप+क-भावे क्यप् । अपकारे न० । भावे स्त्रियां
क्यप् । अपकृत्या अपकारे स्त्री ।

अपकृत्य त्रि० अप+कृष-क्त । अधमे, हीने, खकालात् पूर्व-
काले कृते, परस्त्वत्वादन्यपार्थं पूर्वस्त्वत्वे आकृष्टे, आकृष्टमात्रे
च “स्त्रोच्चापकृष्टा भगणैः प्राङ्मुखंयानि मद्गृहा”
इति सूर्यसिद्धान्तः ।

अपक्ति स्त्री न पक्तिः अभावार्थे न०त० । पाकाभावे ।

अपक्रम पु० अप+क्रम-भावे घञ् । अपयाने । अपक्रमा-
दुहैवैषामेतद्विभयाङ्गकार” शत०ब्रा० ४,३,२,११ ।
अपक्रमस्यते यस्मात् अपादाने घञ् । अपयानावधिस्थाने
“विक्षिपत्येष विक्षेपं चन्द्रादीनामपक्रमादिति” सू०सि० ।
“अपक्रमात् क्रान्तिष्टस्थस्यस्यहभोगस्थानादिति” रङ्ग-
नाथः । अपगतः क्रमःपरिपाटी यस्मात् प्रा०स० । क्रम-
विहीने अक्रमे त्रि० वा उत्तरपदलोपाभावे अपगत-
क्रमोऽप्युक्तार्थे त्रि० । क्रमस्यात्ययः अव्ययी० । क्रमात्यये
अव्य० । क्ति वेट्कत्वात् वा वृद्धिः । अपक्रामोऽप्युक्तार्थे ।
“यस्यस्याभिक्रान्त्याऽपक्रामाय” इति ऐ० ब्रा० ।

अपक्रमण त्रि० अप+क्रम-भावे ल्युट् । अपयाने पलायने
च । “अपक्रमणमेवाख सर्वकामैरहं वृणो” इति रामा० ।
“पुरस्तादापक्रमणमस्त्वैवान्विच्छतेति” शत०ब्रा० ।

अपक्रमिन् त्रि० अप+क्रम-कर्त्तरि णिनि वेट्कामन्तत्वात्
वा क्तुस्वः । अपयानकर्त्तरि “तानेवैतदनपक्रमिणोऽकुर्वन्त”
शत० ब्रा० वृद्धौ अपक्रामीत्यपि स्त्रियां ङीप् ।

अपक्रिया स्त्री अप+कृ-भावे स्त्रियां श । द्रोहे, अपकारे
च । चतुर्थीपायसाध्ये तु रिपो सान्त्वयपक्रियेति” साधः ।
“जन्मवैषतपसां त्रिरोधिनी” सा जथाः पुनरसूयपक्रिया-
मिति” किरा० ।

अपक्रोश पु० अप+क्रुश-घञ् । निन्दने । उपक्रोशोऽप्यत्र ।
भावे ल्युट् । अपक्रोशनमप्यत्र न० ।

अपक्र त्रि० न पक्रः । अपरिणते अपक्रयोगी अपरिणतयोगी
यथा योगाभ्यास उचितः तथाभ्यासशून्यः इत्यर्थः । आमे
तण्डुलफलादौ च । “अपक्वेन वर्तितव्यं फलमूलादि-
नापि वेति” स्मृतिः ।

अपक्ष त्रि० नास्ति पक्षो गरुत् यस्य । पक्षशून्ये उड्डयन-
शक्तिशून्ये च । पक्षः सहायः । तच्छून्ये ।

अपक्षपात पु० पक्षे सहायतायां पातः आनुकूल्यम् अभा-
वार्थे न० त० । पक्षपाताभावे सहायताऽकरणे ।
“अपक्षपातात् वक्तव्यं सभायामिति निश्चय इति” नीति० ।

अपक्षपातिन् त्रि० पक्षे सहायतायां पतति पत-णिनि
७०त० ततः न०त० । पक्षपार्तिभञ्जे यथार्थवादिनि ।

अपक्षेपण न० अप-क्षिप-ल्युट् । अधःस्थानभंयोगहेतौ
क्रियाविशेषे, अधःपातने च । अवक्षेपणमप्यत्रार्थे । उत्-
क्षेपणं तथापक्षेपणमाकुञ्चनं तथा प्रसारणञ्च गमनं कर्म्म-
रथेतानि पञ्च चेति” भाषा० अवक्षेपणमिति वा पाठः ।

अपगण्ड पु० गण्डोदङ्गो वैपरीत्यार्थेकोनापशब्देन प्रा०स० ।
अतिबाले अपगण्ड इति हैम० । अपगण्डशब्दे
विवरणं दृश्यम् । [भावे घञ् । तत्त्वार्थे पु० ।

अपगत त्रि० अप+गम-कर्त्तरि क्त । अपयाते पलायते च ।

अपगम पु० अप+गम-भावे घञ् न वृद्धिः । अपयाने अप-
सरणे । “निद्रापगमहेतुभ्यो विबोधयेतनागम” इति
सा०द० । “पुराणपत्तापगसादनन्तरं लतेव सन्नन्धमनोऽ-
पल्लवेति” रघुः ।

अपगर पु० अप+निन्दार्थे गृ-भावे अप् । निन्दने । “अन्य-
दन्तर्वेदीत्युपक्रम्य “अभिगरापगरी” कात्या० १३,३,३,
“अपगरोनिन्देति” तद्व्या० ।

अपगा स्त्री अपगच्छति निध्यन्दते अप+गम-ङ । आप-
गायाम् नद्याम् । अपयानकर्त्तरि त्रि० ।

अपगा(गो)रम् अव्य० अप+गुरी-उद्यमने णमुल् एच
आञ्च वा । उद्यम्येत्यर्थे “अस्यपगारम् अस्वगोरं वेति”
सि०को० ।

अपगोह पु० अप+गृह-घञ् । तिरोधाने गोपने च । “स
विहानपगोहं कर्णीनामाविर्भवच्चिति” ऋ० २,१५,७,
“अपगोहं तिरोभावमिति” भाष्यम् ।

अपघन पु० अपहृन्त्यते संकृत्य कर्म कृत्वा विवृज्यते अप+हन-
अप् घनादेः । शरीरे, हस्ताद्यवयवे च । शरीरादि हि
पुरुषोपयोगाय प्रथमं संकृत्य तत्तत्कर्म निष्पाद्य भोगादृष्ट-
क्षये पुनर्विवृज्यते इति तस्य तथात्वम् । देहादेः संकृत्य

कारित्वं च पातञ्जलादौ दर्शितं यथा । “परार्थं संहत्य कारित्वादिति” पात० । इतरसाहित्येनार्थक्रियाकारित्वं संहत्यकारिता, संहननञ्च आरम्भकसंयोगभेदः । तथा च देहादिकं परार्थं (स्वेतरस्य भोगादिकफलकम्) संहतत्वात् शय्यासनादिवदित्यनुमानपर्यगः । अतएव सांख्यसूत्रे “संहतपरार्थत्वादिति” संहन्तृसिद्धिरुक्ता । संहतानां देहादीनां स्वेतरस्य भोगादिकफलकत्वात् संघातातिरिक्तः पुरुषोऽनुमीयते नहि अचेतनानां देहादीनां स्वतः संघातः सम्भवति अतः संघातसिद्धये पुरुषसिद्धिरिति समुदितार्थः । “संयोगाच्च विभागान्ता” इत्युक्तेः संयोगभेदरूपसंहननस्यावश्यं वियोगान्तत्वात् देहादीनां तदवयवानाञ्च क्रमशः आरम्भकसंयोगनाशेन परस्परवियोग इत्यतोऽङ्गादेरवश्यवियोगवच्चात् तथात्वम् अतएव “अन्तवन्त इमं देहानित्यस्योक्ताः शरीरिणः” इति गीतायामारम्भकसंयोगनाशपूर्वकपरस्परवियोगेन नाश उक्तः । “लौहोद्धनघनस्कन्धाललितापचनं स्त्रियमिति” भट्टिः । अपगतोघनोमघो यस्मात् प्रा० व० वा गतलोपः । संघावरणशून्ये लि० वा गतलोपाभावे अपगतघनोऽप्युक्तार्थः । [मरणे च ।

अपघात पु० अप-हन-भावे वञ्ज । अपघटहनने दुष्टहेतुक-अपघातक पु० अपहन्ति अप+हन गणुल् । विनाशके ।

‘जिज्ञासा तदपघातके हेतुः’ सा० का० पाठान्तरम् ।

अपघातिन् लि० अप+हन-कर्त्तरि णिनि । अपहनन-कर्त्तरि स्त्रियां ङीप् ।

अपच पु० न पक्तुं शक्तः पच-“अच्कावशक्ताविति” पा० ।

अच् । पक्तुमशक्ते । ‘अपचः पक्तुमशक्तः’ इति सि० कौ० ।

अपचय पु० अप+चि भावे अच् । हानो, अपहरणे, व्यये च ।

अपचरित न० अपकष्टं चरितं प्रा० स० । अपकष्टचरिते सदोषाचरणे, “आहोस्वित् प्रसक्तो मभापचरितर्विदम्भितो वीरुधामिति” शकु० ।

अपचार पु० अप+चर-भावे वञ्ज । अहिताचरणे अपथ्यसेवने “कृतापचारोऽपि परैरनाविष्कृतविक्रियः । असाध्यं कुरुते कोपं प्राप्ते काले गदो दधेति” माघः । ‘अपचारः अप-कारः अपथ्यञ्चेति’ सङ्गि० । “योनिप्रदोषाश्च भवन्ति शिश्वे पञ्चोपदेशा विविधापचारैरिति” वैद्य० । वैपरीत्यादिहेतुकदोषे “नापचारमगमन् क्वचित् क्रिया” इति माघः । “अपचारं लोपविषयविषयसादिदोषमिति” सङ्गि० । विनाशे च ‘महाध्यरे विध्यपचारदोष’ इति किरा० । “अपचारः कर्मलोपदोष” इति सङ्गि० ।

“सुहापचारे मापप्रतिनिधाविति” भीमांसा । अपकर्म्मणि च “गृहमानाऽपचारं सा बभ्रुपक्षभयाक्तदा” भा० आ० प० १११ अ० ।

अपचारिन् लि० अप+चर-तच्चीलार्थे कर्त्तरि धितृष् । अप-कर्म्मकरणश्रीले स्त्रियां ङीप् । “पत्नौ भाव्यापचारिणीति” भट्टः । “भाव्या अपचारिणी व्यभिचारिणी जारदतिं क्षममाणे भर्त्तरि पापं संक्षेपयतीति” कुल्लूकभट्टः ।

अपचिकीर्षा स्त्री अपकर्त्तुमिच्छा अप+क-सन्-भावे स्त्रियाम् अ । अपकर्त्तुमिच्छायाम् । [कारकरणेच्छावति ।

अपचिकीर्षु लि० अपकर्त्तुमिच्छुः अप+क-सन् उ । अप-

अपचित् लि० अप+चि-किप् । अपचयकारके । “इतस्ताः सर्वानश्यन्तु बाधका अपचितामिव” अथ० ई० २५.१ ।

अपचित लि० अपचायते आनन्देन पूज्यते चाय-पूजनादौ क्त चायतेतिः अपगच्छस्यानन्दपूर्वकत्वम् । आनन्देन पूजिते । पूजितो हि आनन्दपूर्वकं पूज्यते । अप+चि-क्त । जातापचये अवयवाद्यपचययुक्ते, हीने, व्यथिते च । “तत्तापचितवलाः प्राणिनोभवन्ति” सुश्रुतः ।

अपचिति स्त्री० अप+चाय-क्तिन् चायतेतिः । पूजायाम् “विहितापचितिर्महीभृता” इति माघः । अप+चि-क्तिन् ।

अपचये हीनतायाम्, अपक्षयरूपभावविकारभेदे च ।

अपची स्त्री अपकष्टं पच्यतेऽसौ पच-कर्म्मकर्त्तरि अच् अप्राशस्त्ये न० त० गौ० ङीप् । गण्डमालोपरिजाते रोगभेदे “अथातोऽग्रन्यप्रच्यवुदगण्डमालानां निदानं व्याख्यास्यामः” इत्युपक्रम्य “अनन्यवर्गैरुपचीयमानं चयप्रकर्षादपची-वदन्ति कण्डयुनान्तेऽल्परुजाः प्रभिन्नाः स्रवन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये” इति सुश्रुते तल्लक्षणमुक्तम् । “ते ग्रन्थयो केचिदनाप्रपाकाः स्रवन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये । कालानुबन्धं धिरमादधाति सैवापचीति प्रवदन्ति केचिदिति” वै० ‘नाडीं कफानिलकृतामपचीं द्रष्टव्येति’ अपचीं गण्डमानां च ग्रहणीं शोथमेव वेति” च सुश्रुतः । [यमाणे ।

अपचीयमान लि० अप+चि कर्मकर्त्तरि शानच् । अपची-

अपच्छाय पु० अपगता देहकृताया कान्तिवर्षात् प्रा० व० वा गतलोपश्च । देवे देहकृतायाश्चान्त्यत्वात्तेषामपच्छायत्वम् । अतएव “भजन्तु रूपं किमदस्य देवान्छाया नलक्ष्मास्ति तथापि नैपास् । इतीरयन्तीव तथा निरैजि सा छायाः नैपधे नत्यमरेषु तेषु” इति नैपधे देवानां छायासङ्घट्टनं लक्षणत्वेन वर्णितम् । अपगतकान्तौ लि० ।

अपच्यव पु० अप+च्यङ्-गतौ भावे अप् । अपसरणे निर्ममने

“यत् नार्थपच्यवसुपच्यवञ्च शिञ्जते” इति क० १, २८, ३
 ‘अपच्यव्यं शालायानिर्गममिति’ भा० । अप-च्यु-क्षरणे,
 अप् । अपक्षरणे । [क्षरिते च ।

अपच्युत लि० अप+च्यु-कर्त्तरि क्त । अपक्षयप्राप्ते नष्टप्राये-
 अपजगुराण लि० अप+गृ-यङ् लक्-ताच्छील्ये चानश् ।
 आच्छादनादिमोचनशीले ‘जिगर्त्तमिन्द्रो अपजगुराण’
 इति क० ५, २६, ४ ।

अपञ्चीकृत लि० अपञ्चात्मकः पञ्चात्मकः कृतः न० त० ।
 पञ्चात्मकतामनासादिने स्तृक्ष्णभूते, पञ्चीकारप्रकारस्तु पञ्ची-
 करणशब्दे वक्ष्यते “पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम्
 अपञ्चीकृतभूतोऽयं स्तृक्ष्णाङ्गं भोगसाधनमिति” वेदा० प० ।

अपजय पु० अप+जि-भावे अच् । पराजये ।

अपटान्तर लि० पटेन तिरस्तरिण्या अन्तरमत्वं न० त० ।
 अव्यवहिते, आसन्ने, संसृते च । अपटान्तरमित्यप्यत्रैवार्थे ।
 अपटी स्त्री अत्यः पटः पटी न० त० । (कानात्) इति ख्याते
 काण्डपटे वस्त्रप्रावरणे स च “दूष्याधोलम्बिवायुसञ्चा-
 रार्थः पठभेद” इति मञ्जिनाथः ।

अपटीक लि० नास्ति पटी यस्य कप् । प्रावरणपटशून्ये,
 अपगता टीकाव्याख्याप्रत्योयस्य । टीकाज्ञानशून्ये, “अप-
 टीकोजङ्गोमाघे भ्रष्टं जाद्येन ताद्यते” इत्युद्धतः ।

अपटीक्षेप पु० अपत्याः काण्डपटस्य क्षेपः । प्रावरण-
 पटक्षेपे । नास्ते हि प्रावरणपटे अनैराप्राप्तिने एव पाल-
 प्रवेशोऽभिनयसम्प्रदायस्तुल्यञ्च प्राप्तेण यत् काण्डपटं
 स्वयं क्षित्वा प्रविश्यते तेन चाकस्मिकत्वं तत्प्रवेशस्य
 गम्यते । एतत्प्रयोगश्च भूरिशो नाटकेषु ।

अपटु लि० पटुर्दक्षः न० त० । रोगिणि, दक्षतारहिते,
 कार्याक्षमे, दक्षताविरोधमन्दत्वे च । भावे त्व अपटुत्वम् ।
 अपाटवे । तल् । अपटुताप्यत्रैव त्वान्तं न० तलन्तं स्त्री ।
 गुणवचनत्वात् इमनिच् । अपटिमा तत्त्वैव पु० ।

अपण्य लि० न पण्यः विक्रेयः अपाण्यस्ये न० त० । स्त्रियादि-
 निषिद्धविक्रये पदार्थे । प्रायश्चित्तसंहितानि अपण्यानि
 च प्रायश्चित्तविवेके दर्शितानि यथा

विष्णुः । कण्वस्तरङ्गरत्नपुङ्गवमधुरसोर्षाविक्रयी त्रि-
 रात्रसुपवसेत् । रङ्गः सिन्दूरकसुम्भादि । एतत् सकृद-
 विक्रये पैठीनसिः । “तथाऽविक्रेयाणि ब्राह्मणस्य लवणं
 पक्वाकं मधुरकीरं दधि दधत्सुकं सर्वगन्धोलाक्षारक्तवासो
 गुडसैलं ग्राग्यपशूनामेकशापाः केशिनः । सर्वे चार-
 गताः पशवोविद्यापूर्वमिदं गावः शङ्खयोर्षा चेति विक्र-

येण तेषामेकैकस्मिन् प्राजापत्यञ्चरेत्” । तथाच्यवनः “दधि-
 मधूष्मपिष्टसर्पिःपक्वाक्षतिलतक्रकीररसविषतिलाश्चनीली-
 कौपेयशासोलाक्षारसलवणविक्रये प्राजापत्यञ्चरेत् । एत-
 द्वाभ्यासविषयं तत्वे धेनुरेका दातव्या । हारीतः ।
 “लाक्षाक्षलवणमांसतैलकीरदधिततक्रगन्धचर्मरक्तवाससा-
 मेकतमविक्रये चान्द्रायणम्” तथा शातातपः । “आममांस
 सुरासोमलाक्षालवणसर्पिर्षांम् । विक्रये सर्वपशूनां हिज-
 चान्द्रायणञ्चरेत्” । एतच्चात्यन्ताभ्यासे चान्द्रायणे चाष्ट-
 धेनवः । भविष्यपुराणे । “गुडं तिलांस्तथा नीलीं केशगोधू-
 मकन्यकाः । विक्रये ब्राह्मणोऽपाञ्च लच्छं सान्तपनञ्चरेत्” ।
 एतद्वारव्याभ्यासे सान्तपने धेनुद्वयम् । हारीतः “अथो-
 र्क्षिकेशिकेशरिणाञ्च धेन्यनडुदशमशस्त्वस्तिविक्रये तप्तच्छ-
 विधिः । हिङ्गुगुग्गुलुरससर्जरसक्षरितालमनःशिलाङ्गुन
 गेरिकक्षारलवणमणिमौक्तिकप्रवालदलनखशुक्तिशङ्खवेणुवै-
 ण्यवट्कण्यविक्रये च । आरामतडागोदपानपुष्करिणी-
 पूर्वसुहृद्विक्रयेषु त्रिवर्णस्त्रायधःशायी चतुर्थकालभुक्
 संवत्सरेण पूतोभवतीति” । आरामादिनिखिलविक्रये
 हेतुतदितिधर्मप्रदीपः । तथा “हीनोन्मानमापनसङ्कर
 सङ्कीर्णविक्रये च” । अत्र च कामाकामसङ्कदभ्यासापेक्षया-
 वैषम्यप्रदीपः समर्थनीयः । हीनसानोन्मानमापनं तुलादःना-
 ङ्करसङ्कीर्णत्वं इव्यस्याइव्येण । विष्णुः “प्राणिभूषणसोम
 विक्रयी तप्तच्छं कुर्यात् । अक्षौषधिपुष्पमूलचर्मविदल-
 तृषकापांसकेशभस्मास्थिगोरसपिण्याकतिलतैलविक्रयी प्रा-
 जापत्यम्” । विदलः पाचितवंशादिनिर्मितः । तथा “क्षेत्र
 जलमधुच्छिष्टशङ्खशुक्तिपुशीशककण्डोहोदुम्बरखट्वगपा-
 त्वविक्रयी महासान्तपनम्” । क्षेत्रा चर्मविकारः वरुडेति
 यस्य पर्यायः । महासान्तपने धेनुद्वयम्, सुमन्तुः “देवर्षि-
 सोमचैत्रप्राजापत्यङ्गोदपानदारात्मनां विक्रये लच्छ-
 द्वयम् । एततिलतैलरक्तवस्त्रपक्वाक्षानां प्राजापत्यञ्चरेत् ।
 गोविक्रयनिन्दाभाह्वयसः । “गवां विक्रयकारी च गवि
 रोमाणि यानि तु । तावद्द्वर्षसहस्राणि गवां गोष्ठे क्रमि-
 र्भवेत्” ॥ यच्च मनुजोक्तं सद्यः पतति मांसेन लाक्षया लवणेन
 च । तत्रक्षेपे शूद्रीभवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयीति, तस्मि-
 न्दातिशयार्थम् । गौतमः । “पशवः हिंसायोगे” अस्यार्थः
 यत् विक्रीताः सन्तः पशवोहिंस्यन्ते तत् तेषामप्यपगत्यत्वम् ।
 यानि चान्यानि गुरुतरप्रायश्चित्तबोधकयवनानि तानि
 वहुतरकालाभ्यासे समूहप्राणि शूद्रस्य त्वत्यन्तापदि दोषा-
 भावमाह पराशरः । “लवणं मधु मद्यं वा दधि तक्रं दधं

पयः । न दुष्येत् शूद्रजातीनां कुर्यात् सर्वेषु विक्रयम्” ॥
कालिकापुराणे । “विक्रयं सर्ववस्तूनां कुर्वन् शूद्रो न दोष-
भाक् ॥ मधुचमेसुरां लाक्षां त्यक्त्वा मांसञ्च पञ्चमम्” । एत-
दप्यादि, दोषापवादमाह गौतमः । “विनिमयस्तु रसानां
रसैः पशूनाञ्च लवणञ्च तान्नयोस्तिन्नानाञ्च समेनामेन पक्वस्य
संयत्यर्थे” । पशूनां समानजातीयैरसमानजातीयैर्वा पशुभिरेव
परिवर्त्तौ न तु द्रव्यान्तरेण । पक्वाद्यस्य चामेन तण्डुला-
दिना तावत्परिमितेनेत्यर्थः । अत्र समशब्दादत्यद्रव्यपरि-
वर्त्ते न नियमः । मनुः ‘रसारसैर्विमातव्या नत्वे व लवणं
रसैः । घृताञ्च घ्राह्यान्नेन तिलधान्येन तत्समाः” ॥ वशिष्ठः
‘रसारसैः समतोहीनतो वा विमातव्या नत्वे व लवणं रसैः
तिलतण्डुलपक्वाद्यविद्यामनुष्यः च विहिताः परिवर्त्तकेन” ।
नारदः । “अग्नौ भेषजस्यार्थं यत्तहेतोस्तथैव च । यद्य-
वश्यन्तु विक्रयास्तन्ना धान्येन तत्समाः” ॥ एतेन ‘काम-
स्तृपाद्य कृष्यान् स्वयमेव कर्षयन्तः । विक्रीणीत तिलान्
शुद्धान् धर्म्मार्थमन्तरि स्थितानिति” मनुवचनम् तिल-
विनिमयपरम् ॥

अपतन्त्रक पु० अपगतं तन्त्रं भिषजामधीनता यत् कप् ।
वातरोगभेदे “वायुर्द्धुं ब्रजेत् स्थानात् कपितो हृदयं
शिरः । सभ्यौ च पीडयत्यङ्गान्याक्षिपेन्नमयेच्च सः । नि-
मीलिताक्षो नित्येदस्तश्चाक्षो वापि कूर्जति । निरुच्छासो-
ऽथ वा रुच्छादच्छस्य न चचेतनः । स्वस्थः स्वाङ्गद्वये सक्तो
आष्टते च प्रसृष्टेति । कफान्वितेन वातेन ज्ञेय एषो-
ऽपतन्त्रक इति” सुश्रुते २५५ पु० तल्लक्षणमुक्तम् ।
“अपतन्त्रकातुरं नापतर्पयेदिति” सुश्रुतः ।

अपतर्पण न० अप+तर्प-भावे ल्युट् । रोगादौ-उपवासे
तत्प्राभावे च । “अपगतं तर्पणं यस्य वा गतलोपः
तर्पणशून्ये वि० “क्रियाभिधिकित्सेत् स्थूलमपतर्पणं
युक्ताभिरिति” सुश्रुतः ।

अपतानक पु० अपकथ्य अन्तरान्तरा तनुते तन कर्त्तर-एषुल् ।
वातरोगभेदे “यदा तु धमनोः सर्वाः कपितोऽभ्येति माहृतः ।
तदाक्षिपत्याशुसुद्धुं देहं सुच्छरः । सुद्धुं कृत्स्नदाक्षेपादा-
क्षेपक इति स्मृतः । सोऽपतानकसंज्ञोयः पातयत्यन्तरैरिति
सुश्रुते आक्षेपकवातरोगस्यैवान्तरान्तरापतने अपतानकसंज्ञा”
सु० २५४ पु० कृता “अभिघातनिमित्तञ्च शोणित्वाभिस्त्रिधाञ्च
यः । गर्भपातनिमित्तञ्च न सिध्यत्यपतानक” इति तत्रैव
तस्यासाध्यतोक्ता “अभक्तवता पीतमभूदधिसरिचवचायुक्त-
मपतानकं हन्ति तैलसर्पिर्वज्राक्षौद्राणि चेति” सुश्रु० ।

अपत्नी स्त्री नास्ति पतिर्यस्याः ‘विभाषा सपूर्वस्येति”
पा० वा न डीप् च । पतिरहितायां स्त्रियाम् । पक्षे
अर्पातिरत्यपि कपि तु अपतिकेयेव तत्रैवार्थः ।

अपत्नीक पु० नास्ति सन्निकर्षे कर्मयोग्या, स्त्रिया वा पत्नी यस्य
कप् । असन्निकृष्टपत्नीके, कर्म्मयोग्यपत्नीके, स्मृतपत्नीके
च । “अपत्नीकस्याहवनीये तच्छ्रापिणः” कात्या० २, ५,
१८ । ‘अपत्नीकस्य रजोदोषप्रसवप्रवासादिना असन्निकृष्ट-
पत्नीकस्य तच्छ्रापिण आहवनीयश्रापिणः आहवनीये हविः-
अपणं कर्म्मतो यजमानस्य “आहवनीये आज्यमधिष्यती”
त्युक्तेः । आहवनीयश्रापिणोऽपि सन्निकृष्टतायां पत्न्यां गार्ह-
पत्य एवाज्यमधिष्यति, शास्त्रान्तरे चैवं श्रूयते “यस्य ब्रह्मे-
हनि पत्न्यनालंभुक्ती (रजस्वला) स्यात्तामनपरुध्य यजे-
तेति” । केचित् अपत्नीको स्मृतपत्नीक इत्याहुः तस्या-
येकाकिन एवाधानं श्रूयते आश्वलायनब्राह्मणे, “पत्न्यां
स्मृतायामग्निभिर्दग्धायां पुनर्विवाहासम्भवे आत्मार्यमग्न्या-
धानमाहापस्तम्बः दर्शपूर्णमासाद्ययणार्थं, शेषाणि कर्म्मणि
न भवन्तीति” तथा त्रिकाण्डे मण्डनः ‘तस्मान्नमनै-
कदेशेन दग्धव्या पूर्वमारिणी पत्नी ज्वेपेतरा वापि
यज्ञपार्श्वे निरूपितम्” ॥ कात्यायनः (कर्मप्रदीपे) ‘स्मृता-
यामपि भार्यायां वैदिकाग्नीहोत्रं त्यजेत् । उपाधिनापि
तत्कर्म यावज्जीवं समापयेदिति” । तद्व्या० (उपाधिना
स्वर्णादितत्प्रतिमूच्यते) । नास्ति पत्नीरहिता यस्य कप् ।
पत्नीरहित्यरहिते । “पितृयज्ञमुपक्रम्य” । “अपत्नीकः”
कात्या० ५, ७, ५ । “पितृयज्ञो भवति केवलस्यैकाकिनो यज-
मानस्यैवाधिकारो न तु पत्नीरहितस्य । अतोऽत्र पत्न्याः प्रति-
षेधात् ‘पत्नीं समुह्येति म्रैषस्याभावः । आज्यावेक्षणं
त्वाज्यसंस्कारत्वादध्वर्युः करोतीति” तद्व्या० ।

अपत्य न० न पतन्ति पितरोऽनेन पत-वा करणे यत् न० त० ।
एतद्विहितरूपे संताने । “नापुत्रस्य लोकोऽस्तीति श्रुतेः
पुत्राभावे स्वर्गादिलोकानुत्पत्तेः “पुत्रेण लोकान् जयति
पौत्रेणानन्यमश्रुते अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रह्मस्याप्नोति पितृप-
मिति” या० स्मृतेषु तदुत्पादने स्वर्गलोकलाभोक्तेः
“पुत्रान्नो नरकादयस्मात् पितरं त्रायते सुतः । तस्मात्
एव” इति स्मृत्या नरकनिस्तारकत्वस्य श्रुतेः सुतादीनां
पतनाहेतुत्वात् तथात्वम् पौत्रादीनामपि पतनाहेतुत्वात्
अपत्यत्वम् । अतएव “अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रमिति” पा०
सूत्रे पौत्रादीनामपत्यशब्दाच्चतोक्ता । पौत्रादीनां तु-
गोत्रसंज्ञापीति विशेषः । “अपत्यं पितरैव स्यात् ततः

प्राचामपेति चेति" सि० को० का० । 'अपत्यैरिव नीवार-
भागधेयोचितैष्टैर्गैरिति" रघुः । 'सोऽपत्यं स्वातृत्पादोति"
'अपत्यलाभात् या तु स्त्रीति, "अपत्यं धर्मशुश्रूषेति"
च मनुः ।

अपत्यदा स्त्री० अपत्यं तद्धेतुं गर्भं ददाति । सेवनेन गर्भ-
दायके ओषधिविशेषे गर्भदायविद्यादौ च । अपत्यदायि-
मात्रे मन्त्रादौ लि० ।

अपत्यपथ पु० अपत्यस्य गर्भात् तन्निसारणस्य तदुत्पत्तेश्च
पन्थाः अच् समा० । पुत्रनिःसारणद्वारे स्त्रीणां गुह्य-
स्थानभेदे "स यदा विगुणानिललपीडोऽपत्यपथमनेकधा-
प्रतिपद्यते इति" स्त्रीणान्तु विंशतिरधिका, दश तासां
स्तनयोर्ऐक्यस्मिन् पञ्च पञ्च, यौवने तासां परिदृष्टिः ।
अपत्यपथे चतस्र इति" । 'तिर्यगागस्तस्य परिघस्येव तिर-
चीनस्य पाश्वर्धादूर्ध्वमूर्ध्वमुत्क्रिय गर्भमपत्यपथं प्रत्याज्ज्वमानी-
यापहरेत् पाश्वर्धापृष्ठशिरसमसंप्रपीड्य ऊर्ध्वमुत्क्रिय शिरो-
ऽपत्यपथमानीयापहरेदिति" च सुश्रुतः ।

अपत्यशत्रु स्त्री अपत्यं शत्रु गर्भभेदेनेन नाशकं यस्याः । कर्क-
शाम् सा हि गर्भेऽपत्यजनने तन्निःसारणसमये गर्भस्कोट-
नान्निवृत्ते इति" लोकप्रसिद्धेः 'खनाशाय कर्कटो गर्भं धंस
इत्युक्ते च तथात्वम् । ईत० । अपत्यनाशके, कर्कटे
सर्पे च ।

अपत्यसाच् पुंस्त्री० अपत्यैः सचते संबध्यते सच-वेदे-लिख ।
अपत्यसमवेते । "अपत्यसाचं श्रुत्य ररायाम्" ऋ० १,
११७, २२ ।

अपत्र पु० नास्ति पत्रं दलं पक्षोवास्त्र । वंशकरीरे (कोट्)
अङ्कुरे च तदवस्थायां तयोः पत्रशून्यतयोत्पत्तेश्चात्यम् ।
गलितपत्रे दृष्टे, गलितपत्रे विहगे च ।

अपत्रप लि० अपगता त्रपा लज्जा यस्मात् प्रा० व० वा
गतलोपः । लज्जाहोने लोपाभावे अपगतत्रपोऽप्युक्तार्थे ।

अपत्रपा स्त्री अपरम् अपेक्ष्य त्रपा, अप+त्रप-भावे स्त्रियाम्
अ वा । अन्यहेतुकलज्जायाम् लज्जामात्रे च । "अपत्रपा
चेतसि च न्यपेक्षदिति" नैषधम् । [लज्जार्थे] ।

अपत्रपिण्ण लि० अप+त्रप-श्लोकार्थे इण्णच् । स्वभावतो

अपथ न० न पन्थाः अप्राशस्त्ये न० त० । "अपथं" पु० न०
पा० । 'विभापेति' पा० वा अच् समा० । अपकृष्टपथे
निन्दितपथे कृपथे । "घनागमे राजपथे हि पिच्छले
कचिदुधैरप्यपथेन गम्यते" इति ने० । "को वा न पद-
मपथेऽकार्यत सया" इति प्रबोध० । "अथैतदपथमिद्वैति

यदेतांदिशमिति" शत० ब्रा० । नास्ति पन्थाः सुन्दरसार्गे
यत्र व० अच् समा० । सुन्दरपथशून्ये यामादौ लि० ।
पथोऽभावः अव्ययो० अच् समा० । मार्गाभावे अव्य० ।
अपथिन् पु० न पन्थाः अप्राशस्त्ये न० त० वा अजभावः ।
अपकृष्टपथे ।

अपथ्य न० पथ्ये वैद्यकोक्तभोजनादिनियमाय नीत्युक्ताचाराय
वा हितम् यत् न० त० । वैद्यकोक्तिसुसङ्गम्, अनिष्टे
भोजनादौ अहिताचारे च "अकार्यं कार्यसङ्घातमपथ्यं
पथ्यमस्मेतम्" रामा० । 'संतापयन्ति किमपथ्यभुजं
न रोगा' इति वै० । पथ्यापथ्ये च सुश्रुते दर्शिते यथा
'अथातो हिताहितीयमध्यायं व्याख्यास्यामः । यद्वायोः
पथ्यं तत्पित्तस्यापथ्यमित्यनेन हेतुना न किञ्चिद्द्रव्य-
मेकान्तेन हितमहिता वास्तीति" केविदाचार्या ब्रुवते
तत्तु न सम्यक् । इह खलु यस्माद् द्रव्याणि स्वभावतः
संयोगतश्चैकान्ताहितान्येकान्ताहितानि हिताहितानि
च भवन्ति । तत्रैकान्ताहितानि जातिसात्म्यात् सलिल-
घृतदुग्धैर्दानप्रभृतीनि । एकान्ताहितानि दहनपवन-
मारणादिषु प्रवृत्तान्यग्निक्षारविषादीनि । संयोगादप-
राणि विपतुल्यानि भवन्ति । हिताऽहितानि तु यद्वायोः
पथ्यं तत्पित्तस्यापथ्यमित्यतः सर्वप्राणिनामवसाहारार्थं
वर्ग उपदिश्यते । तद्यथा रक्तशालिपर्पटिककङ्कुकमुकु-
न्दकपाण्डुकपीतकप्रभोदककालकाशनकपुष्पककर्दमकशकुना-
हृतसुगन्धककलमनीवारकोट्टबोहालकश्यामाकगोधूमवेणुयथा-
दयः । एणहृरिणकुरङ्गमृगमातृकाश्वदंष्ट्राकरालककर-
कपोतलावतिक्षिप्रकपिञ्जलवर्चीर्यक्षिकादीनां मांसानि ।
सुद्वनसुद्वमकृष्णकलायमसूरमङ्गल्यचणकहरेण्डकीर्तनाः ।
चिह्नीवास्तूकमुनिषण्णकजीवन्तीतण्डुलीयकमण्डूकपर्ण्यः ।
गव्यं घृतं सैन्धवदाडिमामलकमित्येष वर्गः सर्वप्राणिनां
मासान्यतः पथ्यतमः । तथा ब्रह्मचर्या-निशानशयनो-
ष्णोदकनिशास्त्रप्रव्यायामाश्वकान्ततः पथ्यतमाः । एकान्त-
हितान्येकान्ताहितानि प्रागुपदिष्टानि ॥ हिताहितानि
तु यद्वायोः पथ्यं तत्पित्तस्यापथ्यमिति ॥ संयोगतस्त्वप-
राणि विपतुल्यानि भवन्ति । तद्यथा । वल्लीफलकवक-
करीराश्वफललवणकृन्त्यपिग्याकृद्धितैलविरोहिपिष्टशुष्क-
शाकाजात्रिकमांसमद्यजास्वचिलिचिसमस्त्यगोधावराहंशु-
नैकध्यमश्रीयात् पथसा ।

रोगं सात्मप्रवृत्तं देशञ्च कालं देहञ्च बुद्धिमान् । अवस्था-
ग्न्यादिकान् भावान् रोगवृत्तेः प्रयोजयेत् । अथस्थानर-

बाहुल्यादौगादीनां व्यवस्थितम् । द्रव्यं नेच्छन्ति भिषज
इच्छन्ति स्वस्थरक्षणे । हयोरन्यतरादाने वदन्ति विषदग्ध-
योः । दुग्धैकान्तहिततां विषमेकान्ततोऽहितम् ॥ एवं
युक्तरेषां द्रव्येषु सलिलादिषु । एकान्तहिततां विद्धि
पक्ष ! सुशुत ! नान्यथा ॥

अतोऽन्यान्यपि संयोगादहितानि वक्ष्यामः ॥ न च
विरुद्धधान्यैर्विमामधुपयोशुल्भापैर्वा ग्राभ्यान्पौदकपिणि-
तादीनि चाभ्यवहरेत् । न पयोमधुभ्यां रोहिणीयाकं
जातं शकं वाश्रियात् । बलाकां वारुणीकुलमापाभ्याम् ।
काकमाचीं पिप्पलीसरिचाभ्यां, नाड्योभङ्गशाकाकुटधोनि
च नेकध्यम् । मधु चोष्णोदकानुपानं पित्तेन वा मांसानि ।
सुराकशरपायसांश्च नेकध्यम् । सौवीरकेण सह तिल-
शकुचीम् । मत्स्यैः सहैतुविकारान् । गुडेन काकमाचीं,
मधुना मूलकं, गुडेन वाराहं, मधुना च सह विरुद्धम् ।
क्षीरेण मूलकम् । आम्बजाम्बवन्धाविच्छूकरसगोधाश्च सर्वान्ध-
मत्स्यान्विशेषेण चित्तिचिम् पयसा । कदलीफलं ताल-
फलेन, पयसा, दध्ना, तक्षणेन वा । लङ्गुचफलं पयसा, दध्ना,
मापस्त्रपेन वा मधुना, हृतेन च प्राक् पयसः पयसोऽन्ते वा ।

अतः कर्म्मविरुद्धान् वक्ष्यामः ॥ कपोतान् सर्पपतैल-
भट्टाद्यात् । कपिलमयूरत्वावतित्तिरिगोधाश्चैरण्ड-
दार्बग्निसिद्धा एरण्डतैलसिद्धा वा नाद्यात् । कांस्यभाजने
दशरात्रपर्युषितं सर्पिर्म्मधु चोष्णैरुषे वा । मत्स्यपरि-
पचने शृङ्गवेरपरिपचने वा सिद्धां काकमाचीम् । तिल-
कल्कसिद्धसुपोदिकाशकम् । नारिकेलेन वराहवसापरि-
भट्टां बलाकाम् । भासमङ्गारगुल्यं नाश्रियादिति ॥

अतो मानविरुद्धान् वक्ष्यामः ॥ मध्वस्वनी मधुसर्पिणी
मानतस्तुल्ये नाश्रियात् । स्नेहौ मधुस्नेहौ जलस्नेहौ
वा विशेषादान्तरौक्षोदकानुपानौ ।

अत जङ्घंरसद्वन्द्वानि रसतो वीर्यतो विपाकतश्च विरुद्धानि
वक्ष्यामः । तत्र मधुरास्त्रौ रसवीर्यौ विरुद्धौ मधुरलवणौ च
मधुरकटुकौ च सर्वतः । मधुरतिक्तौ रसविपाकाभ्यां मधुर-
कपायौ चास्त्रलवणौ रसतः । अम्लकटुकौ रसविपाकाभ्यामम्ल-
तिक्तावम्लकपायौ च सर्वतः । लवणकटुकौ रसविपाकाभ्यां
लवणतिक्तौ लवणकपायौ च सर्वतः । कटुतिक्तौ रसवी-
र्याभ्यां कटुकपायौ तिक्तकपायौ च रसतः । तरतमयोग-
युक्ताश्च भावानतिरुद्धान्तिस्त्रिग्वानत्युत्थानतिशीतानित्येव-
मादीन् विवर्जयेत् । भवन्ति चात्र ॥

विरुद्धान्येवमादीनि रसवीर्यविपाकतः । तान्येकान्ता-

हितान्येव शेषं विद्याद्विज्ञाहितम् ॥ व्याधिमिन्द्रियदौर्बल्यं
मरणञ्चाधिगच्छति । विरुद्धरसवीर्यादीन् भुञ्जानोऽनात्मवा-
चरः ॥ यत्किञ्चिद्दोषसत्केश्य भुक्तं कायाच्च निर्हरेत् ।
रसाद्विषयार्थं वा तद्विकाराय कल्पते ॥ विरुद्धाशनजान्
रोगान् प्रतिहन्ति विरेचनम् । वसनं शसनं वापि पूर्यं
वा हितसेवनम् ॥ सात्त्विकतोऽल्पतया वापि दीपान्नेस्तरु-
णस्य च । स्निग्धव्यायामबलिनं विरुद्धं वितथं भवेत् ॥
व्यायामशूलो बलवान् गिशुश्च स्निग्धोऽग्निमांसापि महा-
शनश्च । आप्नोति रोगान् विरुद्धजातानभ्यामतो वाऽल्प-
तया च जन्तुः । अथ वातगुणान् वक्ष्यामः ॥

पूष्यः समधुरः स्निग्धो लवणश्चैव सारुतः ।
गुरुर्विदाहजननो रक्तपित्ताभिर्वर्द्धनः ॥ क्षतानां विष-
जुष्टानां बलिनः श्लेष्मलाश्च ये । तेषामेव विशेषेण
सदा रोगविवर्द्धनः ॥ वातलानां प्रशस्तश्च आन्नानां
कफशोषिणाम् । तेषामेव विशेषेण व्रणक्लोदविवर्द्धनः ॥
मधुरश्चाविदाहो च कपायातुरशूलघ्नः । दक्षिणो सारुतः
श्रेष्ठश्चक्षुष्यो बलवर्द्धनः । रक्तपित्तप्रशमनो न च वात-
प्रकोपणः ॥ विषदो रूक्षपरुषः खरः स्नेहबलापहः ।
पश्चिमो सारुतस्तीक्ष्णः कफसेदोविशेषणः । सद्यः प्राण-
क्षयकरः शोषणस्तु शरीरिणाम् ॥ उत्तरो सारुतः
स्निग्धो मृदुर्म्मधुर एव च । कपायातुरसः शीतो दोषा-
णामप्रकोपणः ॥ तस्माच्च प्रकृतिस्थानां क्लेदनो बलवर्द्धनः ।
क्षीणव्यविषाक्तानां विशेषेण तु पूजितः" इति घृ० १, २० ।

अपद् त्रि० न पद्यते ज्ञायते पद-कर्म्मणि क्तिप् न० त० ।
अज्ञेये । "गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्प-
द्यपदसि न पद्यसे" इति शत० ब्रा० १४, ८, १५, १० ।
नास्ति पादोऽस्याः पादोऽन्यलोपः कुम्भ० डीप् पादः
पञ्च । पादश्चान्यायां स्त्रियाम् । उंसि तु अन्यलोपो "न
डीप् । अपाद् । "आपादशीर्षा गूहमान" इति ऋ० ४,
१, ११ । "अपादहस्तोऽष्टतन् यदिन्द्रमिति" ऋ० १, २२, ७ ।
"अथ यदपात् समभवत्तस्मादहिरिति" शत० ब्रा० ।
"अपादपाणिर्जवनोऽहोतेति" श्रुतिः ।

अपद् न० न पदम् अप्राशस्ये न० त० । अप्रकृष्टस्याने
सुप्तिष्ठन्निभे च नापदं शास्त्रे प्रयुज्यतेति वृद्धाः ।

अपदान न० अपदायति परिशुध्यति येन कर्मणा अप+दैप-
शोधने करणे ल्युट् । परिशुद्धाचरणे येन कर्मणा सञ्चैः
परिशुद्धत्वेन ज्ञायते तस्मिन् कर्मणि । [सन्निहरे, संशक्ते च ।

अपदान्तरं त्रि० न पदान्तरं व्यवधानं यत् । अव्यवहिते,

अपदिश अव्य० दिशयोर्मध्ये अप+दिश+अव्ययी० । दिशो-
मध्ये विदिक् इति कोण इति च ख्याते । दिक्शब्देन
समासे तु शरदा० टच् इति भेदः ।

अपदिष्ट त्वि० अप+दिश-कर्मणि क्त । कथिते प्रयुक्ते ।

“कालात्ययापदिष्ट्य हेत्वाभासाच्च पञ्चधेति” भाषा० ।

अपदेश पु० अप+दिश-घञ् । लक्ष्ये, स्वरूपाच्छादनरूपे,
कृते, निमित्ते स्थाने च । “रक्षापदेशान्निहोमधेनो
रिति” रघुः । “न धर्मस्यापदेशेन पापं कृत्वा व्रतं चरे-
दिति” । “भक्ष्यभोज्यापदेशैश्च ब्राह्मणानां च दर्शनैः” ।
“शौर्यकम्पापदेशेनेति” “साध्यभावे प्रणिधिभिर्वयोरूप-
समन्वितैः । अपदेशैश्च संन्यस्य हिरण्यं तस्य तत्त्वत इति” च
मनुः । उपदेशे च । “दीक्षाया अपदेशात्” कात्या० २२,
१२२ । अपदेश उपदेश इत्यर्थः । अपकटोदेशः प्रा०
ब० वा कटपदलोपः । अपकटदेशे, अनुचितस्थाने च ।
अपदेश्य त्वि० अप+दिश-कर्मणि यत् । कृतेन कथनीये ।
अपदेशे अनुचितस्थाने भवः दिशा० यत् । अनुचितस्थान-
भवे त्वि० । “अपदिश्यापदेश्यञ्च पुनर्यस्वपथावतीति”
मनुः । यत् यस्य दानमुचितं ततोऽन्यत्र स्थाने दानस्यानु-
चितत्वात् तथात्वम् ।

अपद्रव्य न० अपकट इव्यम् प्रा०ब० वा कटभागलोपः ।
अपकटद्रव्ये “अद्रुषितानां द्रव्याणां दूषणे भेदने तथेति”
मानव व्याख्यायाम् “अपद्रव्यप्रदानेन दूषणे” इति कुक्कः ।

अपहार न० अपकट हारं प्रा०ब० वा कटलोपः । अपकट-
हारे “निर्वियासुरपहारैरिति” सुश्रुतः ।

अपधा स्त्री अप+धारणे धा-भावे स्त्रियाम् अङ् । वारणाद्यै
निरोधे, “गा उदाजदपधा बलस्य” इति ऋ० २, १२, ३ ।
“अपधाअपधायाः निरोधादिति” भा० ।

अपध्यान न० अपकट ध्यानम् प्रा०स० । अनिष्टचिन्तने ।
वैपरीत्यचिन्तने च ।

अपध्वंस पु० अप+ध्वन्स-भावे घञ् । नाशे, यस्य यथारूप-
मुचितं ततः प्रच्यवे च । “पथामपध्वंसेनैतिन्द्र” इति
अथ० १, २, ५ ।

अपध्वंसज पु० स्त्री अपध्वस्यतेऽनेन अपध्वंसः वर्णानां भिन्न-
रूपतासंवादकः सङ्करसंज्ञाज्जायते जन-ङ् ५ त० ।
भिन्नवर्णसङ्गमजाते करणादौ सङ्कीर्णवर्णे । “शूद्राणां तु
सध्वम्भाणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृता” इति मनुः “ये द्विजा-
नामपसदा ये चापध्वंसजाः स्मृता” इति च मनुः । तेषां
पितृोः समवर्णत्वाप्राप्तेः स्वरूपप्रच्यवेन जातत्वात् तथात्वम् ।

अपध्वंसिन् त्वि० अपध्वंसयति अप+ध्वन्स-णिच्-णिनि ।
नाशके । “सर्वेनसामपध्वंसि जप्यं स्यादध्वमर्षणमिति” मनुः
अपध्वस्त त्वि० अप+ध्वन्स-क्त । निन्दिते, परित्यक्ते अत्र-
चूर्णिते च ।

अपध्वान्त न० अपकट ध्वान्तं ध्वनितम् ध्वन-क्त वेदे नि०
स्वनार्थेऽपि इडभावः । भिन्नकांक्षस्वरसममे शब्दे “उहस्यते-
रपध्वान्तमिति” ऋ०उप० । वार्हस्पत्यं तदपध्वान्तं
भिन्नकांक्षस्वरसममिति” भा० ।

अपनय पु० अप+नी-अच् । दूरीकरणे स्थानान्तरनयने च ।
“अपनयो वाऽऽपत्त्यादिति” कात्या० २५, ६, २ । “तस्य
तण्डुलापनयो वचनादिति” कात्या० २५, ४४, ३ । “अप-
नयते दूरीकरणार्थत्वात्तथात्वम् अतएव “अविनयमपनय
विष्णो !” इति शङ्कराचार्येण दूरीकरणार्थतया प्रयुक्तम् ।
अपकटो नयो वैपरीत्ये प्रा०स० वा । निन्दितनीतौ दुष्ट-
नीतौ च । अपकारे “ततः सपत्नापनयस्वरणानुशय-
स्फुरेति” माघः ।

अपनयन न० अप+नी-ल्युट् । दूरीकरणे, खण्डने च ।
अपनीयतेऽनेन अप+नी-करणे ल्युट् । अपकारसाधने ।
अपगतं नयनं यस्य । नेत्रहीने त्वि० ।

अपनस त्वि० अपगता नासिका यस्य प्रा०ब० नसादेशश्च ।
अपगतनासिके । “असिं कौत्सेयमुद्यम्य चकारापनसं
मुखमिति” भट्टिः । [सारिते च ।

अपनीत त्वि० अप+नी-क्त । खण्डिते, दूरीकृते, अप-
अपनुत्ति स्त्री अप+नुद-क्तिन् । खण्डने दूरीकरणे । “परि-
जनश्चापनुत्त्ये” इति ऋ०उप० । “पापानामपनुत्तये
इति” “गुरुत्वापनुत्तये” इति च मनुः ।

अपनुद त्वि० अप+नुद-क । दूरीकारके, खण्डके, शोधके च ।

अपनोद पु० अप+नुद-भावे घञ् । खण्डने, दूरीकरणे, अप-
सारणे च । “तस्यापनोदाय फलप्रवृत्तायति” रघुः ।
“ब्रह्महत्यापनोदाय मितभुङ्गनियतेन्द्रिय” इति मनुः ।

अपनोदन न० अप+नुद-ल्युट् । अपसारणे खण्डने च “एनसां
स्थूलसूक्ष्माणां चिकीर्ष्यपनोदनमिति” मनुः । कर्त्तरि
ल्यु । दूरीकारके त्वि० । “यथान्तमधः क्रतुराट् सर्वपापा-
पनोदनः । तथाऽध्वमर्षणं जप्यं सर्वपापापनोदनम्” इति ।
“पराक्रानाम कच्छोऽयं सर्वपापापनोदन” इति च मनुः ।

अपन्न त्वि० पत-क्त नि०न०त० । अपतिते । “आशवोऽपन्न-
गृह्येति” यजु० ६, २४ । न पन्नं पतितं गृहं यस्येति”
वेददीपः । पन्नम् इत्यत्र हि पन्नशब्दस्य पतितार्थकत्वं दृष्टम् ।

अपपाठ पु० अपकष्टः पाठः । यथा यस्य पाठः समुचितः
ततोऽन्वया पाठे अपकष्टपाठे “द्वादशापपाठा अस्य जाता
इति” सि०कौ० ।

अपपात्र त्रि० अपकष्टं पात्रं भोजनपात्रं यस्य । चण्डालो
नेपां हि भोजने पात्राणामपकष्टत्वं तत्त्वान्भोजना-
नर्हत्वात्तेषां तथात्वम् “चण्डालश्चपचानान्तु बहिर्गमान्तु
प्रतिश्रयः अपपात्राश्च कर्त्तव्या इति” मनुः ।

अपवर्हिष् त्रि० अपगतं वर्हिष्यत्वा प्रा०ब० वा गतलोपः ।
वर्हिष्मरुहते “सोऽपवर्हिषौ हावसुयाजौ” इति
श्रुतिः । “अपवर्हिषश्चतुरः प्रयाजान् यजति” । शत० ब्रा० ।
अपवर्हिष इति पृथक्पटमित्येके ।

अपभय त्रि० अपगतं भयं यस्य प्रा०ब० वा गतलोपः । गतभये
भीतिशून्ये । लोपाभावे अपगतभयोऽप्युक्तार्थे त्रि० ।

अपभर्त्तु पु० अपकष्टोभर्त्ता प्रा०स० । अपकष्टभर्त्तरि

अपभी त्रि० अपगता भीरस्य प्रा०ब० वा गतलोपः । भीति-
शून्ये अपभीतिरप्यत्र स्त्री ।

अपभृति स्त्री अपकष्टा भृतिः प्रा०स० । “अपष्टविभृती
“यमभी पुरोदधिरे ब्रह्माणमपभृतये” इति श्रुतिः ।

अपभ्रंश पु० अप+भ्रन्श-घञ् । अपक्षरणे अधःपतने “अत्या-
कृदिर्भवति सहतामप्यपभ्रंशनिडा” शकु० । “अपभ्रंशति
स्वभावात् प्रच्यवते” अप+भ्रन्श-कर्त्तरि अच् । साधु-
शब्दस्य शक्तिरेफल्यप्रयुक्तान्यथाञ्चारणयुक्ते अपगच्छे । “त
यत्र शक्तिवैकल्यप्रसादलसतादिभिः । अन्यथोच्चारिताः
शब्दा अपगच्छा इतीरिता” इति हरिणा साधुशब्दाना-
मेवान्यथोच्चारणेऽपगच्छतोक्तेः तस्य स्वभावतो भ्रंशात् तथा-
त्वम् । “अपभ्रंशतानादिर्यदाभ्युदययोग्यतेति” हरिः ।
“आभीरादिगिरः काव्येष्वपभ्रंशगिरः स्मृताः । शास्त्रेषु
संस्मृतादन्यदपभ्रंशतयोदितमिति” दण्डी ।

अपम त्रि० अपकष्टं मीयते अप+मा-वा० क । अपकष्ट-
तया ज्ञाते “भगोऽनाशोश्चिद्विताऽपमस्य चित्” । ऋ० १०,
३६, ३ । “अपमस्य जात्यगतिर्न कष्टस्य” भा० । अप-
कष्टभूगोलादुपरि मीयते । भूगोलानाच्छादितान्तरिक्षभागे
उद्धोतिषपरिभाषितायां सूर्यादिगत्यर्थेतिर्यग्येसायाम् क्रान्ति
यथा । “नाडिकाभण्डलात् तिर्यग्व्यापसः, क्रान्तिवृत्ता-
वधिः क्रान्तिवृत्ताच्छरः । विषेपवृत्तावधिसिर्थगेवं स्फुटो
नाडिकावृत्तखेटान्तरालेऽपम” इति सि०शि० । “क्रान्तिवृत्ते
यत् स्फुटपक्षस्थानं तस्य नाड्यवृत्तात् तिर्यग्वन्तरम् अपमः
क्रान्तिः । अथ विमण्डले यत् पक्षस्थानं तस्य क्रान्ति-

वृत्तात् यत् तिर्यग्वन्तरं स विक्षेपः अथ विमण्डलस्य प्राक् च
नाड्यवृत्तात् यत् तिर्यग्वन्तरम् सः अपमः स्फुटा क्रान्तिः
पक्षस्य उत्तरतो याव्यदिशं याव्यान्तात् तदनु सौम्यदिग्-
भागम् । प्रसि० “परिसरतां गगनसदां चलनं किञ्चि-
ज्जवेदपमः” इति । सि०शि० ।

अपमज्या स्त्री अपमस्य धनुराकृतिवृत्तस्य ज्येष्ठा । क्रान्तिवृत्ता-
ख्यजीवायाम् । विवरणम् क्रान्तिज्याशब्दे दृश्यम् ।

अपमण्डल न० अपक्रान्तं मण्डलात् भूमण्डलात् निरा०त० ।
सिद्धान्तशिरोमण्युक्ते क्रान्तिवृत्ते । यथा “पक्षस्य गोले
कथिताऽपमण्डलं प्रकल्प्य कजाबल्यं यथोदितमिति”
“क्रान्तिवृत्तं कजामण्डलं प्रकल्पेति” प्रमिता० । “एष
भगोलः कथितः खेचरगोलोऽयमेव विज्ञेयः । अत्राप-
मण्डले वा सूत्राधारैव यस्य तस्यैवेति” सि०शि० ।

अपमर्द्द पु० अप+मृद-घञ् । विमर्द्दने “हयहस्तिकरीणाभ्या-
मपमर्द्दः कृतोमहानिति” रामा० ।

अपमान पु० अपकष्टं मीयतेऽनेन अप+मा-करणे ल्युट् ।
अनादरे “अपमानं पुरस्कृत्य स्वकार्यं साधयेन्नर” इति
नीतिः । “मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयो”
रिति गीता । वेदस्य ब्राह्मणानाञ्च अपमानादप्योगतिः
पुरा० अपकष्टोमानो यस्मात् अप+मन-करणे घञ् वा ।
अनादरे पु० । नापमानः प्रयोक्तव्यः कामक्रोधकृतः कचि-
दिति रामा० । “अथापमानेन पितुः प्रयुक्तेति” कुमा० ।

अपमानित त्रि० अपमानं जातमस्य तार० इतच् । यस्माप-
मानं कृतं तस्मिन् कृतापमाने अनादरे । [सितवर्त्तनि ।

अपमार्ग पु० अपकष्टो मार्गः प्रा०स० वा कष्टलोपः । कृत्-

अपमार्जन न० अप+मृज-भावे ल्युट् ङिङ् । संशोधने ।
“कांस्यापमार्जनमसीमधुरं सैन्धवं नतमिति” सुश्रुतः अध-
स्तान्मार्जने च । अपमार्जनप्रोक्षिताभ्यामपमृष्ट इति
कात्या० ६, १०, ४ । “अपमार्जनं पक्षपातसखादारभ्यः प-
स्तादपमार्जनमिति” तद्व्या० ।

अपमित त्रि० अप-मा-कृ । अवज्ञाते अनादरे ।

अपमित्यक न० अपमित्य अपमानमङ्गीकृत्य गृह्यते कन् । ऋणे
अपमुख न० अपगतं पराभूतं मुखम् प्रा०त० । परावृत्ते वदने
प्रा०ब० गतलोपः । परावृत्तवदनवति पदार्थे त्रि० ।

अपमूर्द्ध त्रि० अपगतो मूर्द्धा यस्य । शिरःशून्ये कवचे ।

अपमृत्यु पु० अपकष्टः दुष्टहेतुजन्यत्वेन मृत्युमरणम् ।
विषोद्ध्वनादिहेतुके मृत्यौ । “अपमृत्युहेतवश्च शुद्धिपक्षे
कौर्म्ये दर्शिता यथा

“गृह्णन्दिन्द्रिणस्त्रिव्यालविषवक्त्रिस्तिया जलैः । आदरात् परि-
हर्त्तव्यः कुर्वन् क्रीडां नृदस्तु यः । नागानां विप्रियं
कुर्वन् दग्धशाय्यथ विद्युता । निगृहीतः स्वयं राज्ञा चौर्य-
दोषेण कत्वचित् । परदारान् रमन्तश्चेष्टात्तत्पतिभिर्हृताः ।
असमानैश्च सङ्कोशैश्चाण्डालाद्यैश्च विग्रहम् । कृत्वा तैर्नि-
हतास्तास्तु चाण्डालादीन् समाश्रिताः । गवाग्निविपदा-
श्चैव पाषण्डाः क्रूरबुद्धयः । क्रीडात् प्रायं विषं वक्त्रिं शस्त्र-
सङ्ग्रहं जलम् । गिरिदत्तप्रपातञ्च ये कुर्वन्ति नराधमाः” इति ।
अपमृषितं लि० न० अप+मृष-क्त वाक्ये वाक्ये नि० । ज्ञाने
वाक्ये । अन्यत्र अपमृष्टमित्येव सोढे ज्ञाने परामृष्टे च ।
अपयशस् न० अपकृष्टं यशः । “यशोविपरीतायामकीर्तौ
“अपयशो यस्यास्ति किं नृत्त्युना” इति नीतिः । अपगतं
यशो यस्य । कीर्त्तिशून्ये लि० । [अकीर्त्तिहेतौ ।
अपयशस्कर लि० न० यशस्करः क-हेतौ ट विरोधे न० ।
अपयान न० अप+या-भावे ल्यट् । अपक्रय पलायने “अप-
यानेऽपि न भवान् समर्थो लघुविक्रय” इति रामा० ।
अपर न० न पूर्यते यतः ट-अपादाने, अप् । गजस्य पश्चा-
ङ्गागे । “बद्धापरान्णि परितो निगडान्यलवीदिति” माघः ।
परितो बद्धः अपरः पश्चिमपादोयैरिति मल्लि० । न
टृणाति सन्तोषयति ट-अच् । शतौ, भिन्ने लि० । “अन्ये
कृतयुगे धर्मास्तेतायां ह्यपरेऽपरे” इति मनुः “तमा सप्तद्रा-
दपरे परे नृपाः” नैष० पश्चिमायां दिशि स्त्री “अपर-
दिग्गणिकेति” माघः परकालट्ठौ लि० । “पूर्वां
सन्ध्यां जपन् तिष्ठेत् स्वकाले चापरं चिरमिति” मनुः ।
पश्चाद्वृत्तौ लि० “पूर्वापरौ तोयनिधी वगाह्य” कृमा० ।
ऋग्वेदादिविद्यायां स्त्री । “द्वे विद्ये विदितव्ये इति
ह्रस्व ब्रह्मावदो वदन्ति परा चैवापरा च तत्परा
ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्यो
व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति” ऋ० भा०
धृता श्रुतिः । अस्य च कालदेशादनियमे सर्वनाम-
कार्थम् । तत्र “पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा इति” पा० वा तत्-
कर्म । अपरत्वञ्च देशिकं कालिकं च द्विविधं, तत्र स्वापेक्षया
उदयाचलविप्रकृष्टत्वम् देशिकमपरत्वम् स्वापेक्षयाधिक-
सूर्यस्पर्शान्वयत्वं कालिकम् । उक्तोदाहृतौ देशिकम्
कालिकन्तु । “अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वत”
इति गीता । अल्पदेशदृष्टिरूपे व्याप्ये लि० “सामान्यं
द्विविधं प्रोक्तं परञ्चापरमेव च । व्यापकत्वात् परापि
स्यात्, व्याप्यत्वादपरापि च” भाषा० । इत्यत्रादेः

षट्त्वादपेक्षया अधिकदेशदृष्टित्वात् परत्वं सत्तापेक्षया-
अल्पदेशदृष्टित्वात् अपरत्वमिति सूक्ता० । “इव्यत्वादिक
जातिस्तु परापरतयोच्यते” इति भाषा० । “स्वायम्भुवस्य
च मनो षड्वंश्या मनवोऽपरे” इति अपरकालिका
भिन्ना वा इत्यर्थः । निकटे । “भूमिरापोऽनलो वायुः खं
मनोबुद्धिरेव च अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा
अपरेषामितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे परामिति” गीता । तत्र
भूत्यादीनामितरपदार्थप्रकृतित्वेऽपि जडत्वात् संहत्य कारि-
त्वात् स्वयमसमर्थत्वेन जीवस्य भोगाद्यर्थमेव प्रकृति-
मत्त्वाच्च निकटत्वम् । जीवस्य तु तदपेक्षया परत्वम् ॥

उत्तरकालिकत्वात् तद्विकारलक्षणे कार्ये “तदेतद्-
ब्रह्माऽपूर्वमनपरमनन्तमिति” दृष्ट० उप० । नास्ति अपरं
कार्यं यस्येति भा० । वस्तुतः स्वरूपप्रच्यवाभावेन कूटस्थस्य
न कार्यकारित्वमत एव “न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य
सृजति प्रभुः अज्ञानेनादृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तव
इति” गीतायाम् तस्याकर्तृत्वसङ्गतं कर्तृत्वन्तु अज्ञानोप-
हितेश्वरस्येति न विरोधः । सप्तदायिनः शेषभागे “अपर-
रात्रः अपराह्णः एकदेशि स० । अस्य पूर्वपदस्यस्य
पश्चादेशः पश्चाङ्गम् न० शेषार्थे । अपरस्मिन् भवः डिमच्
पश्चिमः शेषभवे । प्रथमापञ्चम्यादिदेशकालट्ठे रपर-
शब्दात् प्रथमाद्यर्थे अति । पश्चात् । अधिकमधःशब्दे
दृश्यम् । अस्य दिग्वाचकत्वात् तेन समासे देशवाचिनः
णिदादि तद्धिते उत्तरपदस्यैव वृद्धिः अपरपाञ्चालक इत्यादि ।
अपरक्त लि० अपगतो रक्तः शोणितो यस्मात् । अपगतरक्त-
वर्णे अप+रग्ज-क्त । विरक्ते अनुरागशून्ये च लि० ।
अपरज पु० अपरस्मिन् काले जायते जन-ड ७त० ।
रुद्रभेदे “नमः पूर्वजाय चापरजाय” चेति यजु०
१६, ३२ ।

अपरति स्त्री अप+रभ-भावे क्तिन् । आविरतौ । [काले वा ।
अपरत्र अव्य० अपरस्मिन् कालादौ । अपरस्मिन् देशे
अपरत्व न० अपरस्य भावः त्व । अपरभावे तच्च वैशेषिकोक्तौ
गुणभेदः । तदपि द्विविधं देशिकं कालिकञ्च तत्स्वरूपमपर-
शब्दे उक्तम् । तत्र च कारणमपेक्षाबुद्धिविशेषः तस्य
नाशाच्च परत्वापरत्वयोर्नाशः । “संयोगश्च विभागश्च
परत्वञ्चापरत्वकमिति” “परापरत्वयोहेतुरेका नित्या दिगु-
च्यते” इति च भाषा० । तत्र देशिकापरत्वं अल्प-
सूर्यसंयोगज्ञानजन्यं, कालिकं तु अल्पसूर्यपरिस्पन्द-
ज्ञानजन्यमिति भेदः । कालिके कालोहेतुः देशिके तु

दिगिति भेदः । ‘परत्वञ्चापरत्वञ्च द्विविधं परिकीर्तितम् ।
दैशिकं कालिकञ्चापि भूतं यव त्व दैशिकम् ॥ परत्वं
स्वार्थसंयोगभूयस्त्वज्ञानतो भवेत् । अपरत्वं तदल्पत्वबुद्धितः
स्यादितोरितम् ॥ तयोरेकमावायी तु दिक्संयोगस्तदाश्रये ।
दिशकरपरिस्पर्शपूर्वोत्पन्नत्वबुद्धितः ॥ परत्वमपरत्वन्तु तद-
नन्तरबुद्धितः । अत्र त्वसामवायी स्यात् संयोगः काल-
पिण्डयोः ॥ अपेक्षाबुद्धिनाशेन नाशस्त्वेवासदाहृत”
इति भाषा० ।

अपरदक्षिण अव्य० अपरा च दक्षिणा च “दिङ्नामा-
न्यन्तराले इति” पा० सूत्रं बाधित्वा तिङ्गुप्रभृतिपाठात्
अव्ययी० । पश्चिमदक्षिणयोरन्तराले नैर्द्धते कोणे । तद्-
गणपाठाच्च नैतस्य समासान्तरघटकतेति विशेषः ।

अपरपत्त पु० अपरः शेषः पत्तः । कृष्णपत्ते स हि चन्द्रस्य
वृद्धिहासपक्षयोर्मध्ये शेषः, चैत्रशुक्लप्रतिपद्येव वर्षारम्भ-
णात् शुक्लस्य पूर्वत्वम् सुतरां कृष्णस्यापरत्वम् । ‘पूर्वपक्षो
देवानामपरपत्तः पितृणामिति” श्रुतिः । “यथा चैवा-
ऽपरपत्तः पूर्वपक्षाद्विशिष्यते” इति मनुः “अथ आह-
ममावास्यायां पितृणां दद्यात् पञ्चमीप्रभृति वाऽपर-
पत्तर्देति” स्मृतिः “अश्वयुक्कृष्णपक्षस्य प्रेतपक्षत्वेन अपर-
पत्तव्यवहारः । “अमावास्यास्मृतोयथापरपत्तस्मृतस्तथा ।
तस्य पार्वणसुहृदं मुनिभिः पञ्चपात्रकमिति” स्मृतिः
कवित् प्रेतपक्षेत्येव पाठः । “तुलादिषडशीत्यङ्गां
षडशीतिमुत्सवं क्रमात् । तच्चतुष्टयमेव स्याद्विषमभावेपु
राशिषु ॥ षड्विंशे धनुषो भागे द्वाविंशेऽग्निमिषस्य च ।
मिथुनाष्टादशे भागे कन्यायास्तु चतुर्दशे ॥ ततः शेषाणि
कन्याया यान्यहानि तु षोडश । ऋतुभिस्तानि तुल्यानि
पितृणां दत्तमन्त्रयम्” इति स्मृत्यसिद्धान्तोक्तेः षडशीति-
मुखावशिष्टानां षोडशानां दिनानां आद्यप्रशस्तकालत्वाद्-
परपत्तत्वम् अथ वा नास्ति परो यस्मात् तादृशः पक्षः ।
ताषाञ्चाक्षयपुण्यदत्तेन अत्युत्कृष्टत्वात्तथात्वम् । पञ्चादश-
हस्तैव पक्षत्वेऽपि षोडशानां दिनानां किञ्चिदधिकपक्षत्वात्
पक्षत्वम् तेषां सौरत्वेऽपि चान्द्रे पक्षे व्यवहारस्य गौणतेति
भेदः । विकल्पमानयोः पक्षयोर्मध्ये शेषपक्षे च ।

अपररात्रि पु० अपरं रात्रेः एकदे० त० अच् समा० । रात्रि-
• शेषे “अपररात्रे सायंदोहमिति” कात्या० ७, ४, ३०,
“अपररात्रकृतम्” सि०कौ० ।

अपरव पु० अपकृष्टोरवः प्रा० त० । अक्तीसौ अपयशसि ।

अपरवक्त्र न० ‘अयुजि नमरला गुरुः समे नृजमपरवक्त्रमिदं

ततोजरौ” इति वृत्तरत्नाकरोक्ते अर्द्धसमे मातावृत्तभेदे
“वदन्यपरवक्त्राख्यं वैतालीयं विपश्चितः । पुष्पिताभ्याभिधं
केचिदौपच्छन्दसिकं तथेति वृ० २० । अपरवक्त्रा
स्त्रियामिति केचिदाहुः ।

अपरवैराग्य न० कर्म० । पातङ्गलोक्ते वैराग्यभेदे । यथा
“दृष्टानुआविकविषयवित्प्राप्त्यस्य वशीकारसंज्ञं वैराग्य-
मिति” यतमानव्यतिरेकैकेन्द्रियवशीकारसंज्ञाश्रयतसः तत्र
रागादीनां चित्तस्थानां कषायाणां विषयेष्विन्द्रियप्रवर्त्तकानां
पाकाय प्रयत्नो यतमानसंज्ञं वैराग्यं ततः पक्षानां केषा-
ञ्चित्कषायाणां वक्ष्यमाणेभ्यो विरागावधारणं व्यतिरेकसंज्ञं
वैराग्यं, ततः पक्षानां सर्वेषामिन्द्रियप्रवर्त्तनाऽशक्तानां मन-
स्यौत्सुक्यरूपेणावस्थानमेकेन्द्रियसंज्ञं वैराग्यम्, स्त्रियोद्ग-
पानमित्यादिषु दृष्टेषु, गुरुस्वारणमनु श्रवः श्रवणं यस्य
सोऽनुश्रवो वेदः तदुक्तं पानुआविकेषु स्वर्गादिदिव्यविषयेषु
मर्त्त्येषु च विनाशपरितापसातिशयत्वात्स्वयादिदोषाणाम-
भ्यासेन साक्षात्काराद्विद्वेष्येष्टोपेक्षाबुद्धिः वंशीकारसंज्ञं
वैराग्यमित्यर्थः । एतानि च संप्रज्ञातसमाधेरन्तरङ्गाणि
चसंप्रज्ञातसंसाधेस्तु बहिरङ्गाणि” इति पा० वृ० ।

अपरस्पर न० अपरस्य परस्य क्रियासातत्ये द्वित्वं दुश्च । क्रिया-
सातत्ये । क्रियावतां सातत्ये तु लि० । अपरास्तराः पुंसांसः,
योपितो वा गच्छन्ति अपरस्परानि कुलानि यान्ति ।
सततमविच्छेदेन गच्छन्तीत्यर्थः । ‘अपरस्तराः सार्धां
गच्छन्ति” सि०कौ० ।

अपरहेमन लि० अपरहेमन्ते भवः अपरहेमन्त+भवार्थे अण्
तलोपः उत्तरपदद्वयः । हेमन्तशेषभवे । एवं पूर्वहे-
मनः हेमन्तपूर्वभवे लि० ।

अपरा स्त्री अपरुह्य राति गृह्णाति जन्म यस्याः रा-अपा-
दाने बा० ड । जरायौ ततोऽपयानादेव गर्भाद्विस्मरणा-
ज्जन्मेति तस्यास्तथात्वम् । अघिकमपरशब्दे दृश्यम् ।

अपराग पु० अप+रन्ज-घञ् मलोपङ्गत्वे । अनुरागे वि-
रागे “अनुरागापरागौ च प्रचारं मण्डलस्य चेति” मनुः ।

अपराग्नि पु० द्विव० कर्म० । गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योः,
“अन्तरेणापराग्नी गत्वा दक्षिणेनेति” कात्या० ४, १३, १२,
“अपराग्नी गार्हपत्यदक्षिणाग्नी” इति तद्ग्रा० । अग्नि-
मार्गौ अन्येष्टिकर्माङ्गवज्जौ पु० एकव० ।

अपराङ्ग न० अपरस्य रसादेरङ्गम् । गुणीभूतव्यङ्ग्ये काव्य-
भेदे । “अगूढमपरस्याङ्गमिति” काव्य० प्र० । अपरस्य
रसादेः वाक्याधीभूतस्य वा वाच्यस्याङ्गम् यथा “अयं स

रशनोत्कर्षी पीभस्तनविमर्द्दनः । नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवी-
विस्मसनः कर इति” । अत्र प्रदङ्गारस्य करुणाङ्गत्वा-
त्तथात्वम् वाच्याङ्गव्यङ्ग्यं तत्र दृश्यम् ।

अपराङ्मुखं वि० न पराङ्मुखः न०त० । अग्नि-
वृत्ते कर्त्तव्यकर्म्मणोऽसोदतया ततोनिवृत्तिरहिते” स्त्रियां
ङोप् ।

अपराच् वि० न पराञ्चति परावर्त्तते परा+अञ्च-किन्
न०त० । अग्निवृत्ते परावृत्तभिन्ने स्त्रियां ङोप् ।

अपराजितं पु० परा+जि-क्त न०त० । शिवे, विष्णौ,
तयोः केनाप्यपराजितत्वात्तथात्वम् क्वभिन्ने च । परा-
जितभिन्ने वि० । दूर्वायां, शेफालिकायां, जयन्तीवृक्षे,
असनवृक्षे, शङ्खिनीवृक्षे, हृषुषावृक्षे असनपत्राणाम्, ऐशान्यां
दिशि “अपराजितां वास्याय व्रजेद्दिशमजिह्मग” इति
मनुः “अपराजितामैशानो दिशमिति” कुल्लू० । चतु-
र्द्दिशाक्षरपादके “ननरसलगैः स्वरैरपराजितेति” वृ०र०
उक्ते छन्दोभेदे, दुर्गायां देव्यां “अपस्मां चापराजितेति”
दुर्गास्तोत्रम् “नास्ति पराजितं शत्रोः पराजयो यस्याः
५त० । विजयदशम्याम् पूजनेन अपराजयदाहदुर्गामूर्त्ति-
भेदे । सा च आश्विनशुक्लदशम्यां श्रवणयुतायामपराहृणे
सन्ध्यायां वा पूज्या यथा हेमाद्रौ व्रतखण्डे “आश्विनशुक्ल-
पक्षपुष्य” “दशम्यां च नरैः सम्यक् पूजनीयाऽपरा-
जिता । स्मैर्यं विजयार्थञ्च पूज्योक्तविधिना नरैः ।
नवमीशेषयुक्तायां दशम्यामपराजिता । ददाति विजयं
देवी पूजिता जयवर्द्धिनी” स्कान्दम् । “आश्विने शुक्लपक्षे
तु दशम्यां पूजयेच्चरः । एकादश्यां न कुर्वीत पूजन-
ञ्चापराजितमिति” निर्णयसिन्धौ स्कान्दम् । “उदये दशमो
किञ्चित् संपूर्णैकादशी यदि, श्रवणार्धं यदा काले सा तिथि-
विजयाभिधेति” हेमाद्रौ काश्यपः । “कालेऽपराहृणे” इति
निर्णयसिन्धुः । तस्याश्च अपराहृणपूज्यता हेमाद्रौ दर्शिता
ततएव तदगवन्व्यम् । “नाधयोव्याधयस्तस्य भवन्ति न
पराजयः श्रियं पुण्यमवाप्नोति विजयञ्च सदा भुवीति”
तत्पूजायाः फलत्वेन अपराजयस्योक्तेस्तस्यास्तथात्वम् ।
तत्पूजाङ्गदशम्या अपि अपराजयहेतुत्वात् विजयहेतुत्वाच्च
अपराजितेति विजयेति च नाम अतएव “पूजनञ्चापराजित-
मित्युक्तम् अपराजितामधिकृत्यकृतत्वात् पूजनस्यापराजित-
त्वम् तत्र पूजनप्रकारस्तु हेमाद्रौ व्रतखण्डे अपराजित-
दशमोप्रकरणे दृश्यः । यागिनीभेदे तत्स्वरूपं ध्यानगद्दे
व्यते । अःविष्णुः पराजितः तल्लवर्णतया यथा ।

विष्णुक्रान्तायां स्वनामस्मातायां लतायां च स्त्री । अधिकं
विजयदशम्यां वक्ष्यते ।

अपराङ्गं वि० अप+राध-कर्त्तरि क्त । अपराधिनि,
स्त्रोचितकार्याकारके, स्त्रुल्लिते च “निमित्तादपराङ्गेषो-
र्धानुष्कस्येव वल्लितमिति” भाषः भावे क्त । अपराधे ।
अपराङ्गपृष्ठत्वं पु० अपराङ्गो लक्ष्यात् च्युतः पृष्ठको
वाणो यस्य । लक्ष्याप्राहृसायके धातुक् ।

अपराङ्गं वि० अप+राध-लृच् । अपराधकर्त्तरि स्त्रोचित-
कार्याकारके स्त्रियां ङोप् ।

अपराधं पु० अप+राध-घञ् । स्त्रोचितकर्म्मकरणे आगमि
“कमपराधत्वं मम पश्यसीति” सा०द० । दण्डयोग्य-
कर्म्मकरणे । “यथाऽपराधदण्डनामिति” रघुः । देवविषये
अपराधश्च शास्त्रविध्युक्तद्वन्द्वेन, निषिद्धसेवनेन च जात-
दुरितविशेषः । तत्र निगमे हात्तिंशद् अपराधा दर्शिता
यथा “यानैर्वा पादुकैर्वापि गमनं भगवदुदृष्टे । देवोत्स-
वाद्यसेवा च अप्रणामस्तदप्रतः ॥ उच्छिष्टे वायवाऽशौचे
भगवद्दर्शनादिकम् । एकहस्तप्रणामस्य पुरस्तादप्रदक्षिणम् ॥
पादप्रसारणं चाग्ने तथा पर्यङ्कबन्धनम् । शयनं भक्षणं
वापि मिथ्याभाषणमेव च ॥ उर्ध्वभाषा मिथोजल्पो
रोदनानि च विपरुहः । निग्रहातुम्यहौ चैव नृपु च
क्रूरभाषणम् ॥ कम्बलावरणं चैव परनिन्दा परस्तुतिः ।
अलोलभाषणं चैव अधोवायुविमोक्षणम् ॥ शत्रौ गौणो-
पचारश्च अग्निवेदितभक्षणम् । तत्तत्कालोद्भवानाञ्च फला-
दीनामनर्पणम् ॥ विनियुक्तावशिष्टस्य प्रदानं व्यङ्गना-
दिके । पृथीक्यासनं चैव परेषामभिवादनम् ॥ गुरौ
भौनं निजस्तोत्रं देवतानिन्दनं तथा । अपराधास्तथा
विष्णोर्हात्तिंशत् परिकीर्त्तिताः इति” ॥ आङ्गिकतत्त्वे
तु वाराहमूलका अन्यविधा हात्तिंशत् दर्शिता यथा ।
“भगवद्भक्तानां क्षत्रियसिद्धाक्षभोजनम् १ अनिषिद्धिने
दन्तधावनमकृत्या विष्णोरुपसर्पणम् २ सैधुनं कृत्वा
ऽस्नात्वा विष्णोरुपसर्पणम् ३ नृत्तं नरं सृष्ट्वाऽस्नात्वा
विष्णुकर्म्मकरणम् ४ रजस्त्राणं सृष्ट्वा विष्णुगृहप्रवेश-
नम् ५ मानवं शवं सृष्ट्वाऽस्नात्वा विष्णुसन्निधाववस्था-
नम् ६ विष्णुं स्थूयतः पायुवायुप्रयोगः ७ विष्णोः-
कर्म्मं कुर्वतः पुरोधत्यागः ८ विष्णुशस्त्रमनाहत्य शास्त्र-
न्तरप्रशंसा ९ अतिमलिनं वासः परिधाय विष्णुकर्म्मा-
चरणम् १० अविधानेनाकस्य विष्णोरुपसर्पणम् । ११
विष्णोरपराधं कृत्वा विष्णोरुपसर्पणम् १२ क्रुद्धस्य विष्णु-

स्पर्शनम् १३ निषिद्धपुष्पेण विष्णुर्चनम् १४ रक्तं वासः परिधाय विष्णोरुपसर्पणम् १५ अन्धकारे दीपेन विना विष्णोः स्पर्शनम् १६ कृष्णवस्त्रं परिधाय विष्णोः कर्माचरणम् १७ वायसोद्भूतवासः परिधाय विष्णोः कर्माचरणम् १८ विष्णवे ककुरोच्छिष्टदानम् १९ वराहमांसं भुक्त्वा विष्णोरुपसर्पणम् २० हंसजालपादसरा रिमांसं भुक्त्वा विष्णोरुपसर्पणम् २१ दीपं स्पृष्ट्वा हस्तमप्रक्षाल्य विष्णोः स्पर्शनं कर्मकरणं वा २२ श्मशानं गत्वाऽस्नात्वा विष्णुपसर्पणम् २३ पिण्याकं भुक्त्वा विष्णोरुपसर्पणम् २४ विष्णवे वराहमांसनिवेदनम् २५ मद्यभाषाय पीत्वा स्पृष्ट्वा वा विष्णुगृहप्रवेशनम् २६ परकीयेणाशुचिना वस्त्रेण परिहितेन विष्णुकर्माचरणम् २७ विष्णवे नवक्षमप्रदाय तद्भोजनम् २८ गन्धपुष्पे अर्पदाय धूपदीपदानम् २९ उपानहावारुह्य विष्णुस्थानप्रवेशनम् ३० भेरिशब्देन विना विष्णुपबोधनम् ३१ अर्जोऽपि सति विष्णुस्पर्शनम् ३२ इति" एतदुपलक्षणम् "अपराधसहस्राणि, अपराधगतानि चेति" मन्त्रलिङ्गात् "अहं च हनि योमर्त्यो गीताध्यायन्त संपठेत् । हातिंशदपराधेषु अहन्यहनि मुच्यते" इति नरसिंहपुरा० ।

अपराधय त्रि० अपराधं याति या-ड । अपराधप्राप्ते । बाह्य० भावे कर्माणि च व्यञ्ज् आपराधयंतस्य भावे तत्कर्माणि च न० । [कारके, स्त्रियां छीप् ।

अपराधिन् त्रि० अप+राध-णिनि । कृतागमि अपराध अपरान्त पु० "अपरस्याः पश्चिमायाः अन्तः सीमा-

भूतोद्देशः । देशभेदेऽस्य पश्चिमदिशः सीमाभूतत्वात्तथात्वम् । स च देशः कतम इति तावन्निर्णीयते "तस्यानिकैर्वि-सर्पद्भिपरान्तजयोद्यतेः रामास्तोत्वारितोऽप्यासीत् सङ्गलग्न इवास्व इति" रघुः । तेनास्य सह्यपर्वत मन्त्रिकत्वम् । "अवकाशं किलोदन्वान् रामाया-भ्यर्धितो ददौ । अपरान्तमहीपालव्याजेन रघवे कर-मिति" रघुः तेनास्मिन्मन्त्रिकत्वं च प्रतीयते । तत्रैव देशे रघो "लिकूटमेव ततोऽङ्गं जयस्तत्तमं चकार स" इति लिक्कूट पर्वतवर्तमानात् लिक्कूटयुक्तत्वञ्च तत्र प्रतीयते । "पारसीकांस्ततो जेतुमित्यनन्तरौल्लेख पारसीकदेशात् पूर्वत्वं प्रतीयते पारसीकदेशश्च पाश्चात्तरः "संयामस्तुमुलस्तस्य पाश्चात्तैरन्व-साधनैरिति" तेषां पाश्चात्तर्यस्य तत्रैव वर्तमानात् । दृष्ट-संहितायाञ्च "नव भारतवर्षे मध्यात् प्रागादिविभा-जितादेशा" इत्युपक्रम्य "अपरगुप्तं मणिमान् मेघवान्

वनौषः क्षुरापिणोऽस्तगिरिः । अपरान्तशान्तिकहेहयप्रश-स्ताद्रिकोक्कणा" इत्यादिना मध्यस्थानान्तस्य पश्चिमदिक्स्थत्य-सक्तम् तत्र च क्षुरला नाम नदी । "क्षुरलामाहृतोद्भूतमिति" रघो तत्र तस्यावर्तमानात् तद्वान्तरदेशः केरलः । "भयोत्-सृष्टविभूषाणां तत्र केरलयोषितामिति" रघो तथा वर्त-मानात् । जनपदवाचित्वात् तद्विताणोलुकि तद्देशभवे तद्वा-जनि च ३० व० । "उन्मूर्च्छानः सन्निपत्यापरान्तैरिति" भाषः ।

अपरार्क पु० सृष्टिसंयहभेदे ।

अपरार्द्ध पु० न परार्द्धम् । परार्द्धभिन्ने । अपरमर्द्धमिति वाकोऽत अपरस्य पश्चाद्देशे पश्चार्द्धमित्येव ।

अपरावर्त्तिन् त्रि० न परावर्त्तते परा+वृत्-णिनि न० त० ।

अपराङ्मुखे कार्यसमाप्तिमत्त्वार्जनवर्त्तिनि स्त्रियां छीप् ।

अपराह्ण पु० अपरमङ्ग एक० त० टच् अङ्गादेशः । दिनशेष-भागे स च द्विधा विभक्तस्य, त्रिधा विभक्तस्य च दिनस्य शेष-भागः । "पूर्वदिनं मनुष्याणामपराह्णः पितृणामिति" श्रुतौ द्विधा विभजनात् "पूर्वाह्णो वै देवानां मध्यन्दिनं मनु-ष्याणामपराह्णः पितृणामिति" श्रुतौ त्रिधा विभजनाच्च तयोस्तेषु वा शेषस्य तथात्वम् । तथा च द्विधा विभक्तस्य दिनस्य शेषार्द्धम्, त्रिधा विभक्तस्य तृतीयांश्च च अप-राह्णः । "ययास्तं सविता याति पितरस्तामुपासते । तिष्ठं तेभ्योऽपराह्णो हि स्वयं दत्तः स्वयंभुवेति" सृतिः । "तथा आह्वस्य पूर्वाह्णादपराह्णो विश-ध्यते" मनुः । पञ्चधा विभक्तस्य तु चतुर्थभागे च तस्य च कर्मयोग्येतरापेक्षयाऽपरत्वात् तथात्वम् । अलि-मलिसृष्टीस्य तु राक्षसवेलात्वेन कर्मानर्हत्वात् कर्मयोग्य-शेषभागत्वाभावाच्चापराह्णत्वम् । तथा च "प्रातःकालो-सृष्टीं स्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु । मध्याह्नास्तिसृष्टीः स्यादप-राह्णस्ततस्तथा । सायाह्नास्तिसृष्टीः स्यात् आह्वं तत्र न कारयेत् । राक्षसी नाम सा वेला गर्हिता सर्वकर्मस्थिति" त्रिविसृष्टीं तत्कतया पञ्चधा विभक्तादिनस्य चतुर्थे भागे कर्माह्णपराह्णत्वेन परिभाषणान्तथात्वम् । लौकिके तु मध्याह्नात्परतः, सूर्यास्तात् प्राक्कालोऽपराह्णत्वेन व्यवहियते इति" भेदः । ततः भवार्थे वा वुन् अप-राह्णकः तद्भावे त्रि० । पक्षे तदर्थे ठञ् आपराह्णिकः । तद्भावे त्रि० । आह्वे चैवापराह्णिक" इति सृतिः । स्त्रियां छीप् । "पार्वणे पितृकृत्ये च तिथिर्पाह्णाप-राह्णिकीति" सृतिः ।

अपराहृतन त्रि० अपराह्ण्ये भवः कृत् सट् च । अपराह्ण-

भवे त्वि० स्त्रियां ङीप् । “षकालेत्यादिना” पा० सप्तम्या
या अलुकि अपराहणेनोऽभ्युक्तार्थे त्वि० । [अनुते च ।
अपरिकलितं त्वि० न परिकलितः न० त० । अज्ञाते, अदृष्टे,
अपरिक्रमं त्वि० नास्ति परिक्रमः उद्योगोयस्य । अनुद्युक्ते ।
“जानन्नपि च किं कुर्यादशक्त्यापरिक्रम इति” सृष्टिः ।
परितः क्रमः क्रतुणम् अभावार्थे न० त० । परितः क्रम-
णाभावे पु० । परिगतः क्रमम् न० त० । क्रमापरिगते
अपरपाटीके त्वि० ।

अपरिक्रिष्टं त्वि० क्रिष्टभावे क्त न परिक्रिष्टं क्लेशोयत् ।
अनायाससाध्ये । कर्त्तरि क्त न० त० । क्लेशयुक्तभिन्ने त्वि० ।

अपरिगतं त्वि० न० त० । ज्ञातभिन्ने, अप्राप्ते च ।

अपरिगृहीतं त्वि० न० त० । अस्वीकृते, अगृह्यते, अज्ञाते च
अपरिग्रहं पु० अभावे न० त० । परिग्रहाभावे, पातप्लवोक्ते
यमभेदे च यथा “अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः”
“सू० तत्वापरिग्रहो नाम देहयात्वानिर्वाहकातिरिक्तभो-
गसाधनधनाद्यनङ्गोकारः । तस्य फलमपि तत्रैव दर्शितम्
यथा “अपरिग्रहस्यैव जन्मकथनासंबोधः” अपरिग्रह-
शीलस्य तत्स्यैव सति किंरूपं जन्म किंप्रकारकं, किंहेतुकं,
किंफलकम्, किमवसानमिति शरीरस्यापि परिग्रहविरो-
धिनो जिज्ञासा भवति शरीरस्यापि परिग्रहप्रत्याविशेषा-
त्कथं तत्परिग्रहो न स्यादिति जिज्ञासावश्यम्भावात् ।
ततः कार्यकरणसंबन्धात् पुरुषस्याक्षयस्य जन्म देवनरतिर्य-
क्तप्रकारम् । क्लेशकर्महेतुकं, दुःखैकफलकम्, पुरुषतत्त्वाव-
सानमित्याचार्यादागमतश्च निश्चित्य अदेहः सन्नपरिग्रह-
यमस्य परमां काष्ठामनुभवतीत्यर्थः” इति तद्ग० । “लोभस्य
पुरतः कोऽसौ ? सत्यास्ते यापरिग्रहा” इति प्र० च० । नास्ति
देहयात्वानिर्वाहकत्वातिरिक्तस्य परिग्रहः संप्रहो यस्य ।
परिव्राजके “निराशरीरपरिग्रह” इति गीता । तस्य च
कौपीनादिपरिग्रहेऽपि तस्य शरीरयात्वानिर्वाहकत्वाच्च
जतिः “कौपीनाच्छादनार्थं हि वासोवे विभृयाद्यतिः ।
योगसम्भारभेदांश्च गृह्णीयात् पादुके तथेति” सूतौ तत्-
परिग्रहविधानात् । [पूर्वमज्ञाते च ।

अपरिचितं त्वि० परि+चि-क्त न० त० । अनुशीलितभिन्ने,
अपरिच्छेदं त्वि० न परिच्छेदोयस्य अप्राशङ्ग्ये न० व० ।

अपकष्टवस्त्राद्युपकरणयुक्ते दरिद्रे ।

अपरिच्छिन्नं त्वि० परिच्छिन्नः परिच्छृतः न० त० । अपरि-
च्छते, मार्जनशुद्धादिरहिते ।

अपरिच्छिन्नं न० न परिच्छिन्नः । इयत्तारहिते निःसी-

मनि कूटस्थे चैतन्यात्मके ब्रह्मणि “तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपर-
मनन्तमिति दृ० उ० सुत्या तस्यान्तराहित्योक्ते सथात्वम्
इयत्तारहितमात्रे त्वि० “जगत्प्रपञ्चोऽप्येत्यादि” साध-
व्याख्यायामपर्याप्तः अपरिच्छिन्न” इति मङ्गल० ।

अपरिच्छेदं पु० अभावार्थे न० ! परिच्छेदाभावे इयत्ता-
भावे । न० व० । इयत्ताशून्ये त्वि० । [तच्छून्ये त्वि० ।

अपरिज्ञानं न० अभावे न० त० । तत्त्वविषयभावे । न० व० ।

अपरिणतं त्वि० परि+नप्त-क्त न० त० । अपरिपक्वे । यस्य

यथा परिणाम उचितस्तथात्वमप्राप्ते अन्यरूपतामप्राप्ते च ।

अपरिणयं पु० परिणयो विवाहः अभावे न० त० ।
विवाहाभावे । [होने कौमारवस्थायुक्ते ।

अपरिणीतं त्वि० परि+नी-क्त न० त० । विवाहसंस्कार-

अपरितीषं पु० अभावे न० त० । सन्तोषाभावे ।

अपरिपक्वं त्वि० न० त० । परिपक्वभिन्ने यस्य यथा परिणति-
रुचिता तथारूपतामप्राप्ते, “यथा अपरिपक्वयोगीति” ।
विकृतिप्राप्तिशून्ये अग्निं तण्डुलफलादौ च ।

अपरिमाणं न० अभावे न० त० । परिमाणाभावे इयत्तारा-
हित्ये न० व० । तच्छून्ये त्वि० ।

अपरिमितं त्वि० न० त० । इयत्ताशून्ये परिमाणशून्ये ।

अपरिमेषं त्वि० परिमातं योग्यः न० त० । परिमात-
मयोग्ये इयत्तारहिते ।

अपरिस्नानं पु० न परिस्नायति कर्त्तरि क्त । रक्तवर्म्मे
(आयला) ख्याते महासहादृष्टे रा० नि० । तस्य बद्धमर्द्देने-
ऽपि स्नानिराहित्यात् तथात्वम् । स्नानिर्वर्जिते त्वि० ।

अपरिविष्टं त्वि० परि+विष-कर्मणि क्त न० त० । वेष्टनशून्ये
अव्याप्ते । “जर्जयन्त्या अपरिविष्टमास्यमिति” ऋ० २,
१३, ८ । अपरिविष्टं मलादिभिरव्याप्तिमिति भा० ।
विष्टमाहारार्थमुपकृतं न० त० । परिवेषनशून्ये भोज-
परिनार्थमनुपपदौकिते त्वि० ।

अपरिवृतं त्वि० न परिवृतः । अनाच्छादिते । परितोवेष्टन-
रहिते अनाहते चेत्वादौ “तत्वापरिवृतं शयं विहिंस्युः
पशवोयदीति” मनुः चेत्वाद्यावरणप्रकारोऽपि तेन दर्शितः
“वृत्तिं तत्र प्रकुर्वीत यासुद्रोनावलोकयेत् किञ्च वारयेत्
सर्वं शृङ्गकरमुखानुगमिति” तेन तादृशच्छिद्रहीनवरणशून्ये-
ऽपि अपरिवृतत्वम् असंसृष्टे च “महोभिरपरीहृते
वसति प्रचेताः” ऋ० २, १०, ३, अपरीहृतोऽसंसृष्टः इति
भा० वेदे दीर्घः । [राहित्ये । न० व० । इयत्ताशून्ये त्वि० ।

अपरिशेषं पु० अभावे न० त० । परिशेषाभावे इयत्ता-

अपरिष्कार पु० अभावे न०त० । सार्जनादिशोधनसंस्काराभावे । न०ब० । तच्छून्ये लि० ।

अपरिष्टि स्त्री अप+परि+लोके रिप-हिंसायाम् क्तिन् । पूजायाम् हेम० । पूजायाश्च हिंसाहेतुकद्वेषशून्यत्वात् तथात्वम् ।

अपरिसमाप्ति स्त्री अभावे न०त० । इयत्ताभावे समाप्ताभावे च । न०ब० । तच्छून्ये लि० । [न०ब० । तच्छून्ये लि० ।

अपरिसर पु० अभावे न०त० । विस्ताराभावे प्रचाराभावे च

अपरिहरणीय लि० न परिहर्तुं शक्यते हृ-शक्याद्यर्थे कर्मणि अगोयर् । परिहर्तुमशक्ये, परिहर्तुमयोग्ये च ।

अपरिहार्य लि० न परिहर्तुमर्हति शक्यते वा हृ-गयत् । परिहर्तुमयोग्ये, परिहर्तुमशक्ये च ।

अपरीक्षित लि० न०त० । रूपवर्णपरिमाणादिना यथार्थतत्त्वानुसन्धानशून्ये “एतच्चापरीक्षितक्रयविषयमिति” मितान्तरा परीक्षिते तु “परीक्षितं” तु यत् क्रीतं तत् सर्वं न निश्चित्येदिति” तद्वृत्ता सृतिः ।

अपरीत लि० न०त० । परितोऽव्याप्ते अनभिगते च “शवसाऽपरीता” इति ऋ० १, १००, ३, “अपरीताः अपरैरनभिगता” इति भा० । अपरिगते, अपर्याप्ते च “अपरीतं नृतो शव” इति ऋ० ८, २४, ८, “अपरीतम् शत्रुभिरपरिगतमव्याप्तमिति वा” भा० ।

अपरुष् लि० अपगता रुट् यस्य । विगतक्रोधे “अपरुषा परुषाच्चरभोरितेति” रघुः ।

अपरूप न० अप आनन्दे आश्चर्ये वा प्रा०स० । आश्चर्यरूपे आनन्दहेतुप्रशंसितरूपे च । “ततोऽपरूपं जायते तस्मादव्येष्टेनस इति” अथ० १२, ४, ८, अपरूपरूपे च । प्रा०ब० । तद्वति लि० ।

अपरेद्युस् अव्य० अपरिस्मिन् अहनि एद्युस् । अपरदिने इत्यर्थे “पूर्वेद्युरपरेद्युर्वा आङ्गकर्मण्युपस्थिते निमग्नयेत विप्रान् वै” इति सृतिः ।

अपरोक्ष अव्य० न परोक्षम् इन्द्रियासन्निकृष्टम् । प्रत्यक्षे विषयेन्द्रियसन्निकर्षोत्पक्षे ज्ञाने “सम्भाषणादिनिरासे तु विचारविपाकात्तेनैव प्रमाणेन जनितं ज्ञानं प्रतिबन्धाभावात् फलं जनयदपरोक्षमित्युच्यते” इति उक्ताः । फलं ज्ञाततामिति भाट्टाः । चित्तिबुद्धेः प्रतिबिम्बमिति सांख्याः बुद्धौ चितः प्रतिबिम्बमिति वेदान्तिनः । संस्कारम् विषयताविशेषं वेति तार्किकादयः । तथा हि प्रथममिन्द्रियेण विषयः संबध्यते ततो विषयालोचनारूपं विनिर्विकल्पकस्यानीयं सामान्याकारं ज्ञानं जायते ततः विषयावरणरूपप्रतिबन्ध-

नाशात् चित्प्रतिबिम्बरूपं फलं जनयज्ज्ञानमपरोक्षमित्युच्यते इति वेदान्तिनः । नैयायिकास्तु विषयेन्द्रियसन्निकर्षात् प्रथमं निर्विकल्पकरूपं विशेष्यविशेषणयोः संसर्गानवगाहि ज्ञानं जायते तदुत्तरं विषयप्रत्यक्षमित्यङ्गीचक्रुः । सांख्यादयस्तु विषयेन्द्रियसन्निकर्षात् बुद्धेस्तद्विषयकारेण परिणामे जाते ततश्चेतनाशक्तौ बुद्धेः प्रतिबिम्बरूपं फलमुत्पद्यते तत्रैव ज्ञानत्वव्यवहारोमुख्यः बुद्धिदृष्टौ तु गौण इति मन्यन्ते । “युक्तिर्योऽपि न बाध्यते दिङ्मोहरदपरोक्षादने” सां०सू० । ब्रह्मणस्तु अज्ञानरूपावरणाभावात् सर्वदा प्रकाशमानत्वात् नेन्द्रियादिसन्निकर्षात्मेवेति तस्य सर्वदा प्रत्यक्षरूपत्वम् “यत् साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मेति” श्रुतिः अपरोक्षादपरोक्षमित्यर्थः । अर्था० अस्म्यर्थे अच् । तद्विषये लि० ।

अपरोक्षानुभूति पु० अपरोक्षा प्रत्यक्षा अनुभूतिर्यस्यात् । वेदान्तप्रकरणभेदे । कर्म० । प्रत्यक्षरूपे ज्ञाने स्त्री ।

अपरोध पु० अप+रुध-भावे घञ् । “वाधने अभिप्रयायमभिपुण्वन्ति देशानपरोधेन” कात्या० २४, ३, ११ ।

अपर्णा स्त्री नास्ति पर्णान्यपि वृत्तिसाधनानि यस्याः । शैलराजदुहितरि उमायां सा हि शिवप्राप्तार्थं व्रतकाले पर्णान्यपि त्यक्तवती यथोक्तं कुमारे “स्वयं विधीक्षेद्रुमपर्णवृत्तिता परा हि काष्ठा तपस्तथा पुनः । तदप्यपाकीर्णमतः प्रियंवदाम् वदन्यपर्णमिति तां पुराविद” इति “चतुर्थे त्यक्तपर्णां च अपर्णां ख्यामवाप सेति” शि०पु० ।

अपर्नु लि० अपगत चतुर्थस्य । वसन्ताद्युत्तुविगमयुक्ते । “यत् विजायते यमिन्यपर्नुरिति” अथ० १२, २८, १, अपगतचतुः स्त्रीपुं यस्याः । निवृत्तरजस्वायां स्त्रियां स्त्री ।

अपर्यन्त लि० नास्ति पर्यन्तोमर्यादा यस्य । निःसीमनि इत्यन्तरहिते “तदक्षयमपर्यन्तं दुर्जयं वानरं बलम्” रा० ।

अपर्याप्त लि० परि+आप-क्त न०त० । असमर्थे, असम्पूर्णे, स्वकार्याक्षमे च “परिभुक्तमवज्ञातमपर्याप्तमसंस्कृतम् यः प्रयच्छति विभ्रेभ्यस्तद्भक्ष्यवतिष्ठतीति” अपर्याप्तं स्वकार्याक्षममिति शु०त० रघु० । अपरिच्छिन्ने इत्यन्तरहिते “जगत्पर्याप्तसहस्रभानुनेति” माघः “अपर्याप्तः अपरिच्छिन्न” इति मञ्जु० ।

अपर्याप्ति स्त्री न पर्याप्तिः अभावाद्यर्थे न०त० । अपरिच्छेदे असमर्थे च । “सुखं आङ्गं भासिभासि अपर्याप्तादहं प्रतीति” सृतिः । न०ब० । परिच्छेदशून्ये लि० ।

अपर्याय पु० न पर्यायः परिपटी अभावे न०त० । प्रक्रमाभावे । न०ब० । क्रमशून्ये लि० ।

अपव्युषित वि० न पर्युषितः । अभिनवे सद्योभवे पुष्पादौ ।

“अपव्युषितनिष्कट्टैः प्रोक्षितैर्जलैस्तुवर्जितैरिति” नर० पु० ।

अपर्वदण्ड पु० अपर्वो दण्ड इव । रामहृणाख्यग्रभेदे तस्मै-
तरगरस्येव यन्विशुक्लत्वाभावात्तथात्वम् ।

अपर्वन् वि० नास्ति पर्व यन्विः यन्विःकरणपरिच्छेदो वा
यस्य । यन्विशून्ये दण्डादौ विच्छेदशून्ये यन्विदौ च । वा
कप् । अपर्वकोऽप्यत्र वि० । “यदपर्वकं स्यात् प्रहस्यमिति”
शत० ब्रा० । “विच्छेदशून्यमिति” भा० ।

अपल न० अपक्रमनिवृत्तौ लाति गृह्णात्यत्र ला-वा० आ-
धारे क । क. लोके शब्द० मा० । तद्वन्वने हि अपक्रमनि-
वृत्तेस्तथात्वम् । नास्ति पलं मांसं यस्य । मांसशून्ये वि० ।

अपलाप पु० अप+लप-घञ् । सतोऽप्यसत्त्वेन कथनरूपे
अपल्लवे, “न च प्रत्यक्षसिद्ध्यापलापः कर्तुं शक्यते
इति” अप+आनन्दे लप्यत्यनेन लप-करणे घञ् । स्नेहे
मेदिनिः । स्नेहेनैवानन्दभाषणात्तथात्वम् ।

अपलाषिका स्त्री लष इच्छायां पर्यायेण लुच् लाषिका
पर्यायेण इच्छा अप वैपरीत्ये प्रा० स० । अपर्यायेच्छा-
मायां लक्षणायां मतिगयलालसायाम् हेम० । अत्रार्थे अप-
लाषिकेति पाठकल्पनं प्राप्तादिकं लसतेरिच्छार्थत्वाभावात् ।

अपलाषन् वि० अप+अपकर्षे लष-ताच्छील्यादौ घिडुण् ।
अनुचितधनादिदृष्ट्याश्ले । स्त्रियां ङीप् ।

अपलाषक वि० अप+अनुचितत्वात् अपकर्षे लष-ताच्छी-
ल्यादौ बा० ङकञ् । अनुचितधनादिदृष्ट्याश्ले ।

अपल्यूलन न० न पल्यूलनं शोधनम् अभावे न० त० ।
ज्ञानसार्जनचारसंयोगादिना शोधनाभावे । “यदिदं
ज्ञातव्यं निहितमपल्यूलनकृतं भवतीति शत० ब्रा० ।
“अपल्यूलनकृतं चारद्वयसंयोगादिनाऽधौतमिति” भा० ।
अत्राश्रयसमासात् करणे नञर्थान्वय इति भेदः । तथा
च रजकाधौतमिति तदर्थः । कर्मकाले रजकाधौतवस्तु
परिधानस्य स्मृतौ निषेधात् तथोक्तम् ।

अपवत् वि० अपः कर्म तदस्यस्य मनुष्ये वेदे सस्य लोपः । कर्म-
युक्ते । “अपपशानपवांश्चरुह सीदतु” अथ० १८.४.२४ ।

अपवन न० अपकृष्टं कृत्तमत्वात् स्वल्पत्वाच्च वनम् प्रा० त० ।
उपवने कृत्तमवने हेम० । [अनगृहे वासगृहे ।

अपवरक न० अप+व्रियते अप+वृ-कजा० संज्ञायां वुन् ।

अपवरण न० अप+वृ-भावे ल्युट् । अनावरणे आव-
रणापाकरणे च ।

अपवर्ग पु० अपवृज्यते संसारोऽत्र अप+वृज-घञ् कृत्यम् । मोक्षे ।

“स्वपर्वोपवर्गयोर्मार्गमासनन्ति मनोविषय” इति कुसुमा० ।

“दुःखजन्ममर्हत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापायादनन्त-
रापायादपवर्ग” इति “कण्वत्पापाकरणाच्चास्वपवर्गः”
इति च न्यायसूत्र० । अपवर्गप्रकारस्तु मोक्षशब्दे वक्ष्यते ।
भावे घञ् । दाने, त्यागे च “सुष्टेरसम्भेद इवापवर्गे” किरा० ।
अपवृज्यते विरज्यते यस्मात् अपादाने घञ् । फलप्राप्ती तद्धे
तुल्ये कर्मसमापने च “अपवर्गे ततोयेति” पा० । “अपवर्गे
ततोयेति भणतः पाणिनेरपीति” नैषधम् “उदगपवर्गे
सुखेषु समृद्ध्यादिति” ता० ब्रा० । “कृत्वा गते भाग्य
इवापवर्गमिति” किरा० “अपवर्गे समाप्तिमिति” मङ्गि० ।

अपवर्जित न० अप+वृज-ल्युट् । दानादावपवर्गार्थे । “घटा-
पवर्जमिति” मितान्नरा ।

अपवर्जित वि० अप+वर्ज-क्त । परिहृते, त्यक्ते, दत्ते च ।
अपवर्त्तन न० अप+वृत्-णिच्-ल्युट् । परिवर्त्तने, वक्रीकरणे
अङ्गशास्त्रे प्रसिद्धे भाज्यभाजकयोरेभयोरपि तुल्यरूपेण
केनचिदङ्केन विभाजने । “समेन केनापयस्येति” लीला० ।
अपहरणे च “न त्यागोऽस्ति द्विप्रत्याय न च दायाप-
वर्त्तनमिति” मनुः । भावे अच् अपवर्त्तोऽप्यत्र पु० ।

अपवाद पु० अप+वृ-भावे घञ् । निन्दायाम् अपकीर्तौ
“किं करिष्यामि राज्येन सापवादेन राघव !” “प्रकाश च हृते
तस्मिन्नपवादो भवेन्नाम” इति च रामा० । मिथ्यावादे
“अपवादमात्रमबुद्धानामिति” सां० सू० “अपवादः मिथ्या-
वादः” भा० । कृतसितवादे तत्रैव “अपवादः कृतसितवादः”
इति व्याख्यानम् । अपोद्यते सामान्यशास्त्रं स्वविष-
यात् सङ्कोच्यतेऽनेन करणे घञ् । विशेषशास्त्रे । तद्धि
स्वविषयं परिहृत्य सामान्यशास्त्रं विषयान्तरे व्यवस्थाप-
यतीति तस्य सङ्कोचकं भवति यथा “मा हिंस्यात् सर्वभूता-
नीति” श्रुतौ हिंसाविषयस्य सर्वभूतविषयकत्वेऽपि “वायव्यं
श्वेतमालभेतेति” शास्त्रं वायव्यव्यागहिंसाविषयकत्वेन विरो-
धात् स्वविषयात् सङ्कोचयत् तस्मैतदविषयकतां व्यवस्था-
प्रयति “अपवादैरिषोत्सर्गाः कृतव्याहृतयः परैरिति” कुमारः
“परानित्यानन्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीय” इति “अपवा-
दोद्यद्यन्यत्र चरितार्थस्तर्ह्यनन्तरङ्गेण बाध्यते” इति च व्या०
परि० । “कचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते” इति
पा० भा० । अपोद्यते अपवाह्यते मिथ्याभूतमनेन अप+
वद-करणे घञ् । वेदान्तमतसिद्धे मिथ्याभूतपदार्थानवार-
णार्थमुपदेशभेदे । स च रज्जुविवर्त्तस्य मिथ्याभूतवर्षस्य
रज्जुमात्रत्ववत् वस्तुभूतवस्तुस्य विवर्त्तस्य प्रपञ्चादेः वस्तु-

भूतरूपतोपदेशः । “अध्यारोपापवादाभ्यां वस्तुतत्त्वविनि-
श्चय, इति वेदा० प्र० । भावे घञ् । विश्वासे, प्रणये च ।
करणे घञ् । बाधनसाधने वस्तुभावे । कर्मणि घञ् ।
कृतसितवाद्ये “मधुकरैरपवादकरैरिव” माघः “अपवादः
रुद्रगवश्चनाय घण्टादि कृतसितवाद्यमिति” मल्लि० । भावे
घञ् । आदेशे “ततोऽपवादेन पताकिनीपतेरिति” किरा० ।
“अपवादेन आदेशेनेति” मल्लि० । निरासने च ।

अपवादक लि० अप+वद-णिन् । अपवादकर्त्तरि स्त्रियां
व्यवस्थापयति वद-णुल् । स्वविषयं परिहृत्य सामान्य-
शास्त्रस्येतरत्वं व्यवस्थापके विशेषशास्त्रे । अप+वद णुल् ।
अकीर्त्तिकरे” निन्दके निरासके च लि० । [ङीप् ।

अपवादिन् लि० अप+वद-णिनि । अपवादकर्त्तरि स्त्रियां
अपवारण लि० अपवारयति आच्छादयति अप+वृ-णिच्
नन्दा० ल्यु । व्यवधायके । भावे ल्युट् । व्यवधाने न०
आधारे ल्युट् । अन्तर्द्धी सति तु व्यवधाने अन्तर्धानं
भवत्येवेति तस्य तथात्वम् ।

अपवारित लि० अप+वृ णिच्-कर्मणि क्त । आच्छादिते
व्यवधापिते च । भावे क्त । अपवारणे, अपकाशे न० ।
“तद्भवेदपवारितम् । रहस्यं न्यु यदन्यस्य परावृत्तत्वं प्रकाशयते”
इति सा० द० । उक्ते परावृत्तान्यस्य रहस्यकथने न०
परावृत्तान्यस्य रहस्यकथनमपवारितमिति तदर्थः ।

अपवारितक न० अपवारितं अपवारणम् अपकाशमेव स्वार्थे
कन् । अपकाशे “अपवारितकेन प्रादृशेतीति” नाटकम् ।
अपकाश्याच्छोदयतीत्यर्थः ।

अपवारक पु० अप+वृ-व० । उकञ् । प्रस्तरे ।

अपवार्य अव्य० अप+वृ-णिच्-ल्यप् । आच्छाद्येत्यर्थे
“विपताककरेणान्यमपवार्यान्तरा कथेति” सा० द० ।

अपवास पु० अपस्तव्य वासः स्थितिः । अपसरणे “अप-
वासे नवत्वाशमपवास उषसासुत” अथ० १,७,७ ।

अपवाह पु० अपसार्थं वाहः स्थानान्तरनयनम् । इतर-
स्थानादप्रसार्थं स्थानान्तरप्रापणे । “भूतपूर्वमभूतपूर्वं वा
जनपदं परदेशमवाह्येन स्वदेशमभिध्यन्द्बमनेन वा निवे-
शयेदिति” कौटिल्यः “मोनाः बट् गिति नवरसशरयतिशु-
तमपवाहाख्यमिति” ट० र० उक्ते वस्य टत्तमेदे ।

अपवाहन न० अप+वह-णिच्-ल्युट् । परदेशस्थजनानां
स्वदेशप्रापणे “स्वराष्ट्रं वज्रयेद्राजा परदेशमवाहनादिति”
ह्रितो० । [वह-णिच्-ल्यप् । अपसार्थ्यन्त्ये अव्य० ।

अपवाह्य लि० अप+वह-कर्मणि गत्यत् । दूरीकार्थे । अप+

अपविघ्न लि० अपगतो विघ्नो यस्मात् । विघ्नशून्यं “शतं
... कृतनामपविघ्नमाप स” इति रघुः ।

अपविघ्न पु० न पवितः कृतशौचादिः । अकृतशौचादौ,
“अपवितः पवितो वा सर्वावस्थां गतोऽपि वा यः स्मरेत्
पुण्डरीकाक्षं स वा ह्याभ्यन्तरे शुचिरिति” स्मृतिः ।

अपविह्व लि० अप+व्यध-क्त । त्यक्ते “अप+वह्मगदोवाह-
र्मग्नशास्त्र इव द्रुम” इति कु० । “सोऽपविह्वस्तया रहस्य-
निर्भेदमवादिता” दशक० । प्रत्याख्याते, निरस्ते च “रक्तो विप्र
कृतावास्तामपविह्वशुचावि” रघुः “मातापितृभ्यामुत्सृष्टं
तयोरन्यतरेण वा । यं पुत्रं प्रतिगृह्णीयादपविह्वः स उच्यते”
इति मनुक्ते द्वादशपुत्रान्तर्गते पुत्रभेदे पु० ।

अपविद्या स्त्री अप विरोधे प्रा० त० । विद्याविरोधिन्यां
वेदान्तादि विज्ञायामविद्यायाम् “तत्त्वस्य संवित्तिरवाप-
विद्यामिति” किरा० । अपकृष्टा विद्या । बौद्धाद्यागम-
विद्यायाम् । [राज० नि० । अपगतविष भावे लि० ।

अपविषा स्त्री अपगतं विषं यस्याः । निर्विषहणभेदे
अपवृत्त लि० अपवर्त्तते अप+वृत्-कर्त्तरि क्त । समाप्ते,
“अपवृत्ते कर्मणि वामदेव्यगानं शान्त्यर्थमिति” गोभिलः ।
“अपवृत्ते समाप्ते” संस्कारतत्त्वे रघुनन्दनः ।

अपवेध पु० अपकष्टः अस्थानकृतत्वात् वेधः प्रा० त० । मणी-
नामस्थानकृते वेधने “मणीनामपवेधे च दण्ड उक्तम-
साहसम् इति” मनुः ।

अपव्यय पु० अपकष्टः शास्त्रादिमर्यादः सुलङ्घनास्थाने कृतत्वात्
व्ययः प्रा० त० । द्यूतवेष्ट्यादावस्थाने कृते व्यये । अपगतः
व्ययः क्षयोऽस्य । अविनश्यते लि० ।

अपव्ययमान लि० अप+वि+अय-शानच् । अपलाप
कर्त्तरि । “अर्थोऽपव्ययमानन्तु कारणेन विभावितम् । दाप-
येऽनिकसार्थं दण्डलेयश्च शक्तिरिति” मनुः । अपव्यय-
मानमपलपन्मिति दि० त० रघु० । अपव्ययकर्त्तरि लि० ।

अपव्रत लि० अपगतं व्रतं श्रौतादि कर्म यस्य । अपगत
विहितकर्मणि “अनुव्रताय रन्वयचपव्रतानिति” ऋ० १,५,१,
६, अपव्रतान् “अपगतकर्मण” इति भा० । “गूढं सृष्ट्यं
तमसाऽपव्रतेन” ऋ० ५,०,४,६,१, अपगतव्रतमस्य । नष्टव्रते
गृहीतव्रतत्यागिनि लि० । प्रा० त० । अपकष्टे व्रते न०

अपशङ्क लि० अपगता शङ्कास्य प्रा० व० । निःशङ्के शङ्कारहिते ।
अपशद लि० अप+शद-कर्त्तरि णच् । नीचे इति केषित् ।
तच्च सदृशात्पठिततया दन्यमध्यमिति बह्वः ।

अपशब्द पु० अप वेपरीत्ये प्रा० त० । शक्तिवैकल्याप्रमा-

दादिना साधुशब्दस्यान्यथोच्चारणसाध्ये अपभ्रंशशब्दे “त एव शक्तिवैकल्यप्रमादालसतादिभिः । अन्यथोच्चारिताः शब्दा अपशब्दा इतीरिता” इति हरिः “क्लोक्कोह्वा नाम यदपशब्द” इति श्रुतिः ।

अपशब्दं लि० पशवे हितः यत्, विरोधे न० त० । पशु-
वृद्धिविघातके “अपशब्देव तु वा ईश्वरा” इति ता० ब्रा०
“अपशब्देव पशूनां वृद्धिविघातिनी” भा० ।

अपशु पु० न पशुः अप्राशस्ये न० त० । गोऽश्वभिन्ने पशौ ।
“अपशवो वा अन्ये गोऽश्वेभ्यः इति” “अपशुर्वा एष
यदारण्योनैतस्य होतव्यमिति” च शत० ब्रा० । नास्ति पशु-
र्यस्य । पशुशून्ये “अप्रजा अपशुर्भविष्यति” । शत० ब्रा० ।

अपशुच् लि० अपगता शुक् शोकोयस्य प्रा० ब० । अपगत
शोके । सर्वदाऽपेतशोके आत्मनि पु० । “क उत्तमः-
लोकगुणानुवादात् पुमान् विरज्येत विनाऽपशुगुणादिति,
भागवते पाठं प्रकल्प्य श्रीधरेण अपशुगात्मेति व्याख्यातम् तस्य
हननञ्च यथार्थेनाज्ञानं “योऽन्यथा सन्मात्मानमन्यथा
प्रतिपद्यते किं तेन न कृतं पापं ? चोरेणात्मापहारिणेति”
मनुना आत्मनोऽन्यथारूपज्ञानेनैव स्वात्महन्तृत्वात्ते । “अन्यं
तमस्ते प्रविशन्ति ये केवात्महनोजना” इति श्रुतिभाष्येऽपि
तथैवात्माज्ञाने आत्महननसक्तम् । अपशोकादयोऽप्यत्र लि० ।

अपश्चिम लि० न पश्चिमः विरोधे न० त० । अपश्चिमे “कस्यपश्च
महाभागस्तेषामासीदपश्चिम” इति रामा० नास्ति पश्चिमः
शेषभवेयस्य । शेषशून्ये, इयत्ताशून्ये च “अपश्चिमाभिमां
कटामापदं प्राप्नवत्यहमिति” रामा० ।

अपश्य लि० दृश-वेदे बा० य न० त० । अद्दरि अदर्शके
“अन्वा अपश्या न दभञ्जमिष्या” इति ऋ० १, १४, ५,
“अपश्या अद्दरः” इति भा० लोके तु अदर्शीत्येव ।

अपश्रय पु० अप+श्रि-अच् । उपाश्रये “सामासाद उद्-
सीधोऽपश्रयः” अथ० १५, २, ८, ।

अपश्री लि० अपगताश्रीर्यस्मात् श्रीः शोभादिः । शोभादिहीने ।

अपश्लिष्ट लि० अप+श्लिष-क्त । श्लेषशून्ये, संसर्गहीने,
वियुक्ते च । [अपक्रस्य स्यातरि लि० ।

अपष्ट न० अप+स्था-क अन्वा० पत्वम् । अङ्गुशायं हेम० ।

अपष्टु अव्य० अप+स्था-सुषामादि० पत्वम् । निर्दोषे, शोभने,
विपरीते, च । “अपष्टु पठतः पाद्यमधिगोष्ठिं शठस्य ते”
इति नैष० । प्रतिकूले, विरुद्धार्थे च लि० । काले पु० ।

अपष्टर(ल) लि० अप+स्था-कुरच् वा लत्वम् । प्रतिकूले
हेम० । विपरीते लिक्ता० ।

अपस् न० आप-असुन् ह्रस्वश्च । कर्मणि निरु० । तद्वति च ।

“अपसा सन्तु नेमे” ऋ० १, ५४, ८, अपः कर्म तद्वन्तो-
वेति भा० “ग्लास्वाऽऽन्तश्चपसोऽतन्वत” ता० ब्रा० ।

“अतथ्यनीरपसोयन्त्यच्छा” ऋ० ७, ७१, २ “अपसा कर्म-
युक्ता” इति भा० । प्राप्ते लि० । “अध्याम कर्मापसा
नवेन ऋ० १, २१, ८, “अपसा प्राप्तेनेति” भा० ।

अपसद लि० अपकष्ट इव सीदति सद-अच् । अधमे, नीचे
च । “रेरे क्षत्त्रियापसदाः !” इति वेणी० । “विप्रस्य लिपु
वर्षेपु नृपतेर्वर्षयोर्द्वयोः । वैश्यस्य वर्षे चैकाक्षिन् षष्टेतेऽप-
सदाः स्मृता इति” मनुक्ते अनुलोमवर्षस्त्रीजाते
वर्षसङ्करभेदे मूर्धावसिक्तादौ पुंस्त्री० । “ये द्विजा-
नामपसदा ये चापध्वंसजाः स्मृता” इति मनुः ।

अपसम अव्य० समाया अत्ययः अव्ययी० । वत्सरात्यये
तिष्ठस्तद्गुणपाठाद्वैतस्य समासान्तरघटकता ।

अपसर पु० अप+सृ-भावे अच् । अपयाने, अपसरत्यस्मात्
स्वत्वम् अपादाने अच् । प्रतिपहक्रयादौ । “निरन्वयोऽ-
नपसरः प्राप्नः स्याच्चौरकिञ्चिपमिति” मनुः । “अपसरः
प्रतिपहक्रयादिः” कुल्लूकभट्टः ।

अपसरण न० अप+सृ-भावे ल्युट् । अपयाने “इतोऽव
सरणमेव श्रेय इति” नाटकम् “अपसरणतोह वा अथे देवा
जयन्तोऽजयन्” इति “द्विमेवाथे अथेदमन्तरिक्षमथेतोऽनप-
सरणात् सपत्नाननुदन् इति च शत० ब्रा० १, ६, १११ ।

अपसर्जन न० अप+सृज-भावे ल्युट् । त्यागे, वर्जने च ।
घञ् । अपसर्गोऽप्युक्तार्थे पु० ।

अपसर्प पु० अप+सृप-कर्त्तरि अच् । गुप्तचरे ।
“सर्पाधिराजोरुभुजोऽपसर्पं पप्रच्छ भद्रं विजितारिभद्रः”
रघुः । “तवैशसर्पभूतया तत्तु ऋद्वाण्डशेषमचोरयावः”
इति दशकु० । भावे घञ् । अपसरणे । [गमने ।

अपसर्पण न० अप+सृप-भावे ल्युट् । अपयाने शृष्टतो

अपसल लि० अप+सल-कर्त्तरि अच् । अपसव्यताप्राप्ते ।
“यथाबालं पुरस्कृत्य यज्ञोपवीतानि अपसलानि कृत्वा
तीर्थमवतीर्येति” शु० त० बौधा० । “अपसलानि अप-
सव्यानीति शुद्धितत्त्वे रघुनन्दनः ।

अपसलवि अव्य० अप+सल-बा० अवि । तर्जन्यङ्गुष्ठ-
मध्यस्थानरूपे पिहतीर्थे, “तर्जन्यङ्गुष्ठयोरन्तरा अपसलवि
अपसव्यं वा तेन पिहभ्योनिदधाति” शु० त० गृह्यम् ।
“सव्येनैव पाणिना कृत्वतन्तुं ऋद्धीत्वा अपसलवि पूर्वस्यं
कर्ष्यं पिहन्ते निदध्यादिति” गोभिलः ।

अपसव्य न० अपक्रान्तं सव्यात् निरा० त० । १ देहदक्षिण-
भागे “तर्ज्ज्वन्मुख्योन्तरा अपसव्यं अपसव्यं वेति”
२ गृहप्रतिभाषिते पितृतीर्थे च । अपगतं मग्नतया भूमौ-
पातितत्वात् सव्यं यत् । भूमौ पातनेन भग्नप्रायशमाङ्गे
अप वैपरीत्ये स्त्र-भावे यत् सव्यं गतिः । विपरीते त्वि० ।
“अपसव्यं ततः कृत्वा पितृणां मातृदक्षिणमिति” याज्ञ० ।
“देवकस्मान्तरं पितृकर्मकरणे प्राप्तशमोपचारनिरासाया-
प्रदक्षिणव्यापार” इति आ० त० २७० । आभ्युदयिके हि
“निपातो न हि सव्यस्य जानुनो विद्यते कश्चिदिति” आ०
त० वशिष्ठोक्तेः भूमौ पातितवामजानूकरणभावः । अतएव
“मात्रापसव्यकरणं न पैतृ तीर्थमिष्यते” इत्यादिना अप
सव्यकरणनिषेधः स्वरूपः । पितृतीर्थे च “यत्तानुक्तो-
विशेषस्तु दक्षिणस्तत्र गच्छते इति” स्मृतेः । दक्षिणहस्त
एव । “प्राचीनाद्येतिना भाव्यमपसव्यमतन्द्रिणा । पितृ-
मानिधनात् कायं विधिवद्भेषाणिना” इति मनुः ।

अपसार पु० अप+सृ-णिच्-अच् । १ दूरीकरणेऽवहिककरणे,
२ अपनयने ३ च । लघुट् । अपसारणमप्यत्र न० ।

अपसारित त्वि० अप+सृ-णिच्-क्त । १ उत्सारितेऽदूरीकृते च
अप्रतिष्ठान्त पु० अपक्रान्तः सिद्धान्तात् निरा० त० । १ स्वीकृत-
सिद्धान्तात् स्वतन्त्ररूपे दोषभेदे, “सिद्धान्तमभ्युपेत्यानिय-
मात् कथाप्रसङ्गेऽपसिद्धान्त इति” गो० सू० । सिद्धान्तं
किञ्चिच्छास्त्रकाराभ्युपगतमर्थमभ्युपेत्य स्वीकृत्यानियमात्
तद्वियमोक्तत्वात् कथायां प्रसङ्गः स्वीकृतसिद्धान्तप्रचयो-
ऽपसिद्धान्त इति तदर्थः । यथा सांख्यमतेनाहं वदिष्यामोक्त्यभ्यु-
पेत्य कथायामारम्भायाम् आविर्भावस्याविर्भावशङ्कीकारेऽनव-
स्थेति दूषणे वादिनाङ्गाविते प्रतिवादी यदा तद्दोषो-
द्धारणाय आविर्भावस्यासतोऽपि ससत्पत्तिमभ्युपैति तदा सत्-
कार्यवादितां स्वमतविरुद्धाभिधायित्वेन स्वाभ्युपगतनिय-
मातिक्रमात् स्वीकृतसिद्धान्तप्रचयरूपो दोषो भवति
स एव अपसिद्धान्तः एवमन्योऽप्युदाहार्यः । वितण्डावादिनः
बौद्धभेदाच्च नापसिद्धान्तं दोषमङ्गीचक्रुः तेषां कस्यचित्
सिद्धान्तस्यानङ्गीकारात् ।

अपसोपान पु० अपक्रान्तः अतिक्रान्तः सोपानमाकारेण
अत्वा० स० । १ हस्तिनखे ।

अपस्कर पु० अप+कृ-अप् रथाङ्गे नि० कृट् । १ चक्रभिन्ने
रथारम्भात् अवयवभेदे । “अपस्कोटरथाङ्गमिति” पा० ।
“ज्वरश्च रथस्यासीद्वाक्किर्भुजगोत्तमः । अपस्करमधिष्ठाने
हिमवान् विव्यपर्वत” इति भा० क० प० । उक्तेः स्त्रीवमपि ।

अपस्नात त्वि० अप+कृ-अप् स्नातार्थत्वात् स्नातः । १ स्नतसहिष्य
स्नाते जने । २ स्नानसंस्काराय स्थापिते स्नते पुं स्त्री० स्त्री०
अपस्नान त्वि० अपक्रान्तः स्नानात् निरा० स० ।
१ स्नानावशिष्टे जले “उद्गर्शनमपस्नानं विष्णुर्वैरक्तमेव च ।
स्नेहनिष्कृतशान्तानि नाधितिष्ठेत्तु कामत” इति मनुः ।
अपस्पृश त्वि० अपगतः स्पर्शगूढचरोयतः । १ गूढचरभूत्ये ।
“गच्छन्निषेधोभाति राजनीतिरपस्पृशेति” भाषः । गच्छ-
विद्यापले पक्षया पातकुलभाष्यस्य नवाङ्गिकं २ तच्छून्येत्यर्थः ।
अपस्मार पु० अपस्मारयति स्मरणं विलोपयति अप+ कृट्-
णिच्-कर्त्तरि अच्, अपगतः स्मारः स्मरणं यतो वा । १ रोग-
भेदे । स च सुश्रुते दर्शितो यथा “स्मृतिर्भूतार्थविज्ञानमप्यथ
परिवर्जने अपस्मार इति प्रोक्तस्ततोऽयं व्याधिरनक्त ॥
मिथ्यादिद्योगेन्द्रियार्थकर्मणामतिसेवनात् । विरुद्धमलिना-
हारविहारकृपितैर्मलैः । वेगनिघृहीतानामहताशुचि-
भोजनाम् । रजस्तमोऽभिभूतानां गच्छताञ्च रजस्वलाम् ॥
तथा कामभयोद्देगक्रोधशोकादिभिर्भूतम् । चेतस्मिहते
पुंसामपस्मारोऽभिजायते ॥ संज्ञावहेषु स्वीतः सु दोषव्याप्तेषु
मानवः । रजस्तमः परीतेषु मूढो भ्रान्तेन चेतसा ॥ विक्षिपन्
हस्तपादौ च विजिह्वन् विस्लोचनः । दन्तान् वादन् वमन्
फेनं विहृताक्षः पतेत् क्षिती ॥ अत्यकालान्तराद्यापि पुनः
संज्ञां लभेत सः । मोऽपस्मार इति प्रोक्तः स च दृष्टस्तर्हि विधः ॥
वातपित्तकफैर्नृणाञ्चतुर्थः सन्निपाततः । कृत्स्नः शून्यता
स्वेदोऽध्यानं मूर्च्छा प्रमदता ॥ निद्रानाशश्च तस्मिन् भविष्यति
भवन्त्यथ । वेपमानो दग्धेऽन्तान् श्वसन् फेनं वमन्नापि ॥
यो ब्रूयाद्विकृतं सत्त्वं कृष्णं मामनुधावति । ततो मे चित्त-
नाशः स्यात्तोऽपस्मारोऽनिलात्मकः ॥ दृष्टतापस्वेदमूर्च्छा-
त्तोऽध्वनश्चक्राणि विह्वलः । यो ब्रूयाद्विकृतं सत्त्वं पोतं
मामनुधावति ॥ ततो मे चित्तनाशः स्यात् पित्तभव
उच्यते । शीतकृत्वाग्निदार्त्तः पतन् भूमौ वमन् कफम् ॥
यो ब्रूयाद्विकृतं सत्त्वं शुक्लं मामनुधावति । ततो मे चित्त-
नाशः स्यात्तोऽपस्मारः कफात्मकः ॥ हृदि तोदस्तृडुत्क्लेद-
स्तिष्ठन्त्येतेषु संस्थया । प्रलापः कूजनं क्रोधः प्रत्येकान्तु
भवेद्विह ॥ सर्वलिङ्गसमावायः सर्वदोषप्रकोपजे ।
अनिमित्तागमाद्व्याधेर्गमनादकृतेऽपि च ॥ आगमाच्चाप्यप-
स्मारं वदन्त्यन्ये न दोषजम् । क्रमोपयोगाहोषाणां क्षि-
कत्वात्तथैव च ॥ आगमाद्वैश्वक्याञ्च स तु निर्वर्ण्यते सुषैः ।
वर्षत्यपि यथा देवे भूमौ बीजानि कानिचित् ॥ यरदि
प्रतिरोहन्ति तथा व्याधिसङ्कटवः । स्थायिनः केचिदत्येन

कालेनाभिप्रवृत्तिताः ॥ दर्शयन्ति विकारांस्तु विश्वरूपाञ्जि-
सर्गतः । अपस्मारो महाव्याधित्वाद्दोषज एव तु” इति ॥

“धूर्त्तोऽपस्माररोगो स्यादिति” शाता० कर्म० । “अपसा-
रादिरोगाणां ज्वरादीनां विशेषत इति” वटुकस्तोत्रम् ।

अपस्मारिन् वि० अपस्मार+अस्यर्थे इति । १ अपस्माररोग-
युक्ते । स्त्रियां ङीप् ।

अपस्य वि० अपसि कर्मणि साधुः अपस्+यत् । १ साधुकर्मका-
रिणि “अनाष्टटा अपस्योवसाना” इति ‘यजु० १०, ७,
अपस्याः अपसि कर्मणि साध्वः’ वे० दो० । “अपरेण स्वथ-
माहस्मेत्यापस्याः पञ्च पञ्चानूकान्नेष्वपामिति” का० १७,
६, २, अपस्यास्तत्संज्ञका इष्टकाभेदा इति वेददो० ।

अपस्यु वि० अपः कर्मइच्छति अपस्+क्यच्-उ । १ कर्मोच्छ्यौ
“गिर यदी सचम्भवः पञ्चात्राता अपस्युव” इति ऋ० ६, ४, २

अपह वि० अप+हन-“अपे लोयतपसोः” पा० ड । १ अपवात-
कर्त्तरि । क्लेषापहः पुत्रः तमोऽपहः स्वर्यः । योगविभागा-
दन्वत्पि “सुपरोक्षितमन्नाद्यमद्यान्मन्त्रेर्विपापहैरिति” मनुः

अपहत वि० अप+हन-क्त । १ विनाशिते “योऽयमात्माऽ-
पहतपाप्मेति” श्रुतिः ।

अपहति स्त्री अप+हन-क्तिन् । १ नाशने । “न ह वै सशरो-
रस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति” छा० उ० ।

अपहर वि० अप+ह-कर्त्तरि अच् । १ अपहरणकर्त्तरि “भद्रं
भवेद्भयभयापहरं नृलोकं” इति हेमा० भवि० पु० ।

अपहरण न० अप+ह-ल्युट् । १ स्त्रे साधारणस्य परकीयस्य वा
धनादिचौर्ये । “सोताद्रव्यापहरणे गस्ताणामौषधस्य चेति”
“निक्षेपस्यापहरणं नराश्वरजतस्य चेति” “भक्ष्यभोज्याप-
हरणे यानशय्यासनस्य च” इति च मनुः स्तेयस्वरूपञ्च सृष्टौ
दर्शितं यथा “उपायैर्विधिभैरेषां कलयित्वापकर्षणम् सुप्रमत्त
प्रमत्तेभ्यः स्तेयमाहसंनोषिण” इति नार० । “सात् साहसं
त्वन्वयवत् प्रसभं कर्म यत् कृतम् । निरन्वयं भवेत् स्तेयं कत्वा-
यङ्गयते च यदिति” मनुः । “अन्वयवद् द्रव्यरत्निराजा-
ध्यक्षादिसमन्तं प्रसभं बलावष्टम्भेन यत् परधनहरणा-
दिकं क्रियते तत् साहसं, स्तेयन्तु तद्विलक्षणं निरन्वयं द्रव्य-
स्वान्याद्यसमन्तं वञ्चयित्वा यत् परधनहरणं तदुच्यते यञ्च-
सान्वयमपि कत्वा न मयेदं कृतमिति भयात् निज्जुते तदपि
स्तेयमिति” मिताक्षरा । तच्च साधारणस्य परकीयस्य वा
हरणम् “सामान्यद्रव्यप्रभहरणात् साहसं सृष्टमिति”
याज्ञ० उक्तेः । तथाच परकीये साधारणे वा द्रव्ये स्वय
हेतुभूतलौकिकप्रतिग्रहादिकमन्तरेण स्ववापादनं

हरणम् तदेव बलपूर्वकं साहसमिति भेद इति मिताक्षरादि-
मतम् दायभागमते तु साधारणद्रव्यस्य नापहरणं परमात्-
स्वत्ववद्द्रव्यस्यैवापहरणमिति तत्त्वोक्तेरिति विशेषः । २ बला-
दपकर्षणे च । “निर्विखोऽतिममत्वेन राज्यापहरणेन चेति”
देवी मा० ।

अपहरणीय वि० अपहर्त्तुमर्हति अप+ह-अनीयर् ।

१ अपहरणयोग्ये तानि वस्तूनि च सृष्टौ दर्शितानि ।

“द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्विजु द्वे च मूलके । आददानः
परमेत्वाञ्च दण्डं दातुमर्हति” मनुः । “धनक्रीडिगोधूम
यवानां सुहृमापयोः । अनिषिद्धैर्गृहीतव्या सृष्टिरेका पयि
स्थितैरिति” “तत्रैव सप्रमे भते भक्तानि षडनश्रता ।
अश्वस्तनविधानेन हर्त्तव्यं हीनकर्मण इति” च मनुः ।

“द्विजस्तृणैः पुण्याणि सञ्चतः स्वदाहरेदिति” याज्ञ० ।

“गोऽग्न्यर्थं तण्मेधांसि यज्ञार्थे वीरुहन्सतीनां पुण्याणि
स्वदासीत फलानि चेति” गौ० । २ अपनेतव्ये च ।

अपहर्त्तु वि० अप+ह-हच्-स्त्रियां ङीप् । १ अपहारके ।

“निक्षेपस्यापहर्त्तार तत्समं दापयेद्दममिति” मनुः । त्वि
तु नलोकेत्यादिना पा० षष्ठीनिषेधात् कर्मणि द्वितीया ।

अपहस्त पु० अपसारणार्थः हस्तः । १ गलहस्ते अपसारणा-
योद्यतः हस्तोयस्य । २ गलहस्तेन अपसारिते वि० ।

अपहस्ति वि० हस्तेन अपसार्यते अप+हस्त+णिच्-

कर्मणि क्त । १ गलहस्तादिना निरस्ते अपसारिते ।

अपहार पु० अप+ह-घञ् । १ चौर्ये २ अपहरणे, ३ अपनयने ।

“कणैनामापहारेण भगिनी मे विहृषितेति” रामा० स्वात्म्य-
नुपकारिधनव्यये “नापहारं स्त्रियः कुर्युः पतिरिक्त्यात्
कथञ्चनेति” सृष्टिः । “अपहारश्च धनस्वात्म्यसुपयोगे भव-
तीति” दायभागः । ४ अपचये, ५ हानौ, ६ सङ्गोपने च ।

अपहारक वि० अप+ह-ण्वल् । १ चौर्यकर्त्तरि २ अपसारण

कर्त्तरि ३ सङ्गोपके ४ स्थानान्तरापकर्षके च । “जालापहार-
कान् पचिण” इति हितो० । अपहारकभेदाश्च मनुना दर्शिताः
“द्विधास्तस्त्रान् विद्यात् परद्रव्यापहारकान् । प्रका-
शांश्चाप्रकाशांश्च वारचक्षुर्महीपतिः । प्रकाशवक्ष्णकालोपां
नानापण्योपजीविनः । प्रच्छन्नवक्ष्णकाले ये स्तोनाटविका-
दयः । उत्कीचकाश्चोपधिकावक्ष्णकाः कितवास्तथा । सङ्कला-
देश्चल्लाश्च भद्राश्चैकैः सङ्क । असम्यक्कारिणश्चैव सङ्का-
ताश्चिकित्वाकाः । शिल्पोपचारयुक्ताश्च निपुणाः पराद-
योधितः । एवमादीन् विजानीयात् प्रकाशांश्चोपकण्ट-
कान् । “निगूढचारिणश्चान्यान्नायानार्थविक्रान्” इति ।

अपहारिन् लि० अप+हृ-णिनि स्त्रियां ङीप् । १ अपहर्त्तारि
२ अपमायके च “इन्द्रियाणां धिचरतां विषयेष्वपहारिण” इति
मनुः “क्षेत्रद्वारापहारी च षड्भेदे ह्यज्ञाततायिन” इति मनुः
अपहास पु० अप+हस-ञञ् । १ अकारणहास्ये हेमचन्द्रः ।
अपङ्गव पु० अप+ङ्ग-अप् । १ सतोऽपि वस्तुनोऽसत्त्वेन कथन-
रूपेऽपलापे । अपङ्गाश्च द्विविधः शब्दतः अर्थतो वा “सिद्धौ-
तदिति शब्दतः, नाभिजानास्यहं, तत्र तदा न सम स्थिति-
रित्येवमर्थतोऽपङ्गव इति । २ प्रेम्णि च ।

अपङ्गुत लि० अप+ङ्गु-क्त । १ कृतापङ्गारे वस्तुनि वस्त्रं चौथ्यं
कृतं तस्मिन्, २ स्थानान्तरं नीते, ३ अपसारिते च ।

अपङ्गति स्त्री अप+ङ्गु-क्तिन् । १ अपङ्गवे “प्रकृतं प्रतिपिध्यान्य-
स्थापनं स्यादपङ्गुतिरिति” सा०द० उक्ते २ अर्थालङ्कारभेदे
च । सा च द्विधा अपङ्गवपूर्वकः अन्यारोपः, अन्यारोप-
पूर्वकः अपङ्गाश्च यथा “नेदं नभोमण्डलमम्बुराग्नैताश्च
तारा नयफेनभङ्गाः । नाथं शशी कण्डलितः फणीन्द्रो
नासी कलङ्कः शयितो सुरारिः” ॥ “एतद्विभाति चरमा-
चलन्तुं वृत्तं हिण्डोरपिण्डरुचिमीतमरीचिचिम्बम् । उ-
ज्ज्वलितस्य रजनीं मदमानलस्य धूमं दधत्प्रकटलाञ्छनकैत-
वेन” ॥ “विराजते व्योमवपुः पयोधिस्तारामयास्तत्र च
मेनभङ्गाः” । इत्याद्याकारेण प्रकृतनिषेधो बोद्धव्यः ।
“गोपनीयं कमध्यग्रे द्योतयित्वा कथञ्चन । यदि ह्यपेक्षा-
न्य ता वाऽन्य गेत् साध्यपङ्गुतिः” सा०द० तत्र ह्यपेक्ष-
यथा ॥ “काले वारिधराणामपतितया नेत्रशक्यते स्थातुम् ।
उत्कण्ठितासि तरले ! न हि न हि सखि ! पिच्छिलः
पत्न्याः” ॥ अत्रापतितयेत्यत्र पतिं विनेत्युक्ता पतनाभावेने-
त्यन्यथाकृतम् । अत्रापेक्ष यथा । “इह पुरोऽनिलकम्पित-
विग्रहा मिलति कान वनस्पतिना लता । अरसि किं
सखि कान्तरतोत्सवं ! न हि वनगमरोतिरुदाहृता” इति ॥

अपङ्गुवान लि० अप+ङ्गु-शानच् । १ चोरयति २ अपनयति
३ संगोपयति च “अपङ्गुवानस्य जनाय यच्चिजामिति” नैष०

अपङ्गुयमान लि० अप+ङ्गु-कर्म्मणि शानच् । १ अपनीय-
माने २ स्थानान्तरप्राप्त्यर्थमाप्ते ३ चौर्थ्यमाप्ते च ।

अपङ्गियमाण लि० अप+ङ्गु-कर्म्मणि शानच् । १ चौर्थ्य-
माप्ते । २ अपाङ्गवर्माणे च ।

अपांक्षय पु० ईत० अलुक् स० । १ नेत्रे । अशुजलधरत्या-
क्षयात्वम् “अपांक्षये चक्षुषि, त्वां सादयामि ‘चक्षुर्वां
अपांक्षय इति” श्रुतिः यजुर्वेदीयः । पदद्वयमित्येके ।

अपांज्योतिस् न० ईत० अलुक् स० । १ विद्युत्सुता हि अशु

ज्योतिस् “अपांज्योतिषि विद्युति त्वां सादयामि”
“विद्युद्वा अपांज्योतिरिति” श्रुतिः वे०दी० पदद्वयमित्येके
अपांनपात् पु० न पातयति प्रत-ण्विच्-क्लिप् न०त० “न
भ्राण्णपादिभ्याम्” पा० प्रकृतिभावः अलुक् स० । १ यज्ञ
देवताभेदे । “अपोनपात् अपांनपाश्च देवतेति” सि०कौ० ।
“अपोनपाते अपांनपातेऽस्तुमूर्होति” प्रैष्यः ।

अपांनिध्नि(प्री)थ लि० अपांनपात् देवताऽस्य च, छ वा ।
१ अपांनपादेवताके हविरादौ ।

अपांनाथ पु० ईत० अलुक् स० । १ समुद्रे ।

अपांनिधि पु० निधीयतेऽस्मिन् नि+धा-आधारे कि ईत०
अलुक् स० । १ समुद्रे, २ विष्णौ च “अपांनिधिरविज्ञानस-
प्रसक्तः प्रतिष्ठित इति” विष्णुसह० । “सरितामस्त्रि सागर”
इति गीतोक्तेस्तस्य तथात्वम् । [२ धरुणे च ।

अपांपति पु० पा-ङिति ईत० अलुक् स० । १ समुद्रे,
अपांपायस् न० पायः सारः ईत० अलुक् स० । १ अग्ने

तस्य वृष्टिप्रभवत्वात्तथात्वम् “वृष्टेरन्नं ततः प्रजोति”
गीतायां तथोक्तेः । “अपांपायसि अग्ने त्वां सादयामि”

“अन्नं वा अपांपाय” इति श्रुतिः वे०दी० । पदद्वयमित्येके ।

अपांपित्त न० ईत० वा अलुक् स० । १ अग्नी, तस्य जलहेत-
त्वात् तत्पित्तत्वम् “आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्नेराप”

इति श्रुतौ तस्य तथात्वावगतः । वा लुकि अपपिप्तमप्यत्र ।

अपांपुरीष न० पुरीषं मलः ईत० अलुक् स० । १ सिकतासु,
तासां जलमलरूपत्वात्तथात्वम् “अपांपुरीषे सितकासु त्वां

सादयामि “सिकता वा अपांपुरीषमिति श्रुतिः” वेददी०

अपांपोनि स्त्री ईत० अलुक् स० । १ समुद्रे “अपांपोनी
समुद्रे” इति वेददी० “समुद्रेवै अपांपोनिरिति” शत०

ब्रा० पदद्वयमित्येके ।

अपांशु(सु)ला स्त्री पांश(स)वोव्यभिचारदोषाः सन्ति
यस्याः सि०पा० लङ् पांशु(सु)ला स्त्रीरणी न०त० ।

१ पतिव्रतायां स्त्रियाम् “अपां(सु)शुलानां धुरि कीर्त्तनी-
येति” रघुः ।

अपांसदन न० अलुक् स० । १ दिवि “दिवि ह्यापः सदा
इति” शत० ब्रा० । भिन्नं पदमित्येके ।

अपांसधस्य पु० ईत० अलुक् स० । १ अन्तरिक्षे “अपांसधस्ये
अन्तरिक्षे” वेददी० “अन्तरिक्षं वा अपांसधस्यमिति”
शत० ब्रा० । भिन्नं पदमित्येके ।

अपांसधिम् न० ईत० अलुक् स० । १ अत्रे “अपांसधिषि
अत्रे” वेददी० । “अत्रे वा अपांसधिरिति” शत० ब्रा० ।

समुद्र उ० सहरः सदनम् इत० अलुक्स्० । मनसि
“मनो वा अपां सहर” इति शत० ब्रा० ।

[क उ० पञ्च-पञ्च न० त० । १ पाकाभावे, भुक्ताद्यादेरग्नि-
माद्यादिना २ पाकाभावे च । ७३० । तत्त्वाधने ३ अजीर्णता-
रोगे । ६३० । पाकरहिते आमे लि० । ४ मूर्च्छः पाकः
प्रतद्विषे, प्राप्ते “यितनापाकाः माञ्चोन केचिदापय” इति ऋ०

१, ११०२, अपाकाः ! पक्तव्यप्रज्ञाः अपरिपक्वज्ञाना इति
भा० । “अदियुतत् स्वपाको विभावाग्ने ऋ० ६, ११, ।

पाकः पक्तव्यप्रज्ञो मूर्च्छादिलक्षण इति” भा० “आ
यस्मिन् त्वेः स्वपाके यजता” ऋ० ६, १२, २, “अपाके प्राप्ते”

इति भा० “पाकः पक्तव्य” इति निरु० । पाकश्च द्विविधः
लौकिकः अलौकिकश्च तत्र लौकिकः दहनादिसाध्यः अलौ-

किकस्तु द्विविधः कालकृतपरिणतिभेदः जटराग्निसाध्यश्च
तत्र तण्डुलादेः पाकः लौकिकः, आम्बफलादेः कालकृतः,

भुक्ताद्यादेः जटराग्निकृतः वैद्यकप्रसिद्धः । स च सुसुते
दर्शितः “विपाकः प्रधानमिति” कस्मात् ? सस्यस्त्रिया-

विपाकत्वादिह सर्वद्रव्याण्यभ्यवहृतानि सस्यगमिन्या-
विपकानि गुणं दोषं वा जनयन्ति । तत्ताडुरन्ये

प्रतिरसं पाक इति । केचिन्निविधमिच्छन्ति मधुरमम्लं कटुकं
चेति तत्तु न सस्यगमूतगुणादागमाश्चास्त्वो विपाको नास्ति

पित्तं हि विदग्धमम्लतासुपैत्यग्नेर्मन्दत्वात् । यद्येवं लवणो-
ऽप्यन्यः पाको भविष्यति स्तेषां हि विदग्धो लवणतासुपैति

मधुरो मधुरस्याम्लोऽम्लस्यैवं सर्वेषामिति केचिदाहुर्दृष्टान्तं
परिदिशन्ति यथा तावत् क्षीरं स्थालीगतमभिपच्यमानं मधु-

रमेव स्यात्तथा शालिवयसुहादयः प्रकीर्णाः स्वभावसुस्तर-
काद्येऽपि न परिवर्तयन्ति तद्वदिति । केचिद्वदन्यवलयन्तो-

वक्तव्यां वयमाद्यान्तोत्येवमनवस्थितस्तस्मादसिद्धान्त एव ।
आग्ने हि द्विविध एव पाकोमधुरः कटुकश्च तयोर्मधु-

रास्त्वोऽगुः कटुकास्त्वो लघुरिति तत्र पृथिव्यग्नेजोवाया-
कागमां द्विविध्यं भवति गुणसाधर्म्याद्गुह्यता लघुता च

पृथिव्यापयं गुह्यं, शेषाणि लघूनि, तस्माद्द्विविध एव पाक
इति । भवन्ति चाल ।

द्वयेषु पच्यमानेषु वेद्यम्बु पृथिवीगुणाः । निर्वर्त्तने-
ऽधिकास्तत्र पाको मधुर उच्यते ॥ तेजोऽग्निताकायगुणाः

पच्यमानेषु येषु त । निर्वर्त्तनेऽधिकास्तत्र पाकः कटुक
उच्यते ॥ पृथक्कलदर्शनेऽपि वादिनां वादसंस्पृहः ।

तदुक्तमपि सामर्थ्यमिच्छन्तः विपक्षितः ॥ तद्द्रव्य-
मात्मना किञ्चित् किञ्चिद्दीर्घं च सेवितम् । किञ्चिद्रसविपा-

काभ्यां दोषं कृन्ति करोति वा ॥ पाको नास्ति विना
वीर्यंहीर्यं नास्ति विना रसात् । रसो नास्ति विना

द्रव्याद्द्रव्यं श्रेष्ठमतः कृतम् ॥ जन्म तु द्रव्यरसयोरन्यो-
ऽन्यापेक्षकं कृतम् । अन्योऽन्यापेक्षकं जन्म यथा स्याद्देह-

देहिनीः ॥ वीर्यसंज्ञा गुणा येऽप्यौ तेऽपि द्रव्यान्वयाः
कृताः । रसेषु न वदन्त्येते निर्गुणास्तु गुणाः कृताः ॥

द्रव्ये द्रव्याणि यस्माद्भि विपच्यन्ते न पट्टताः । अटं द्रव्य-
मतो ज्ञेयं शेषा भावास्तदाश्रयाः ॥ असीमांस्तान्वचिन्त्यानि

प्रसिद्धानि स्वभावतः । आग्नेनोपयोज्यानि भेषजानि
विचक्षणैः” इति ॥ तदुभयाभावः अपाकः । वैद्यकोक्तापाक-

लक्षणमुक्तं निदाने “अङ्गमर्दोऽरुचिस्तृष्णा आलस्यं गौरवं
ज्वरः ॥ अपाकः शून्यताङ्गानामामवातस्य लक्षणमिति” ।

गात्रप्रदेशे कश्चिदेव दोषाः संमूर्च्छिता भांसमसृक् प्रदुष्य,
एतत् स्थिरं मन्दरजं महान्नमनल्पमूलं चिरदृष्टपाकमिति”

साधवः । पाकः अत्यः ६ तद्विधे लि० । “सिनयाम्नेरपाक-
चक्षस” इति ऋ० ८, ७५, ७ । “अपाकचक्षसः अनल्प-

चक्षस” इति भा० । अधिकं पाकगन्दे वक्ष्यते ।
अपाकज लि० न पाकाज्जायते जन-ड न० त० । १ पाकजभिन्ने

“अपाकजानुष्णाशीतः स्पर्शस्तु पवने मत” इति भाषा० ।
अपाकरण न० अप+आ+क-ल्युट् । १ निराकरणे । “तदपाक-

रणायाहेति” प्रश्न० उ० भा० । “कण्ठतयापाकरणाश्रयपवर्ग
इति” गौ० ऋ० अपसारणे, दूरीकरणे च । “निधाय वत्सा-

पाकरणं पूर्ववदिति” का० ४१२, १५ ।
अपाकरिणु लि० अप+आ+क-वा० इणुच् । १ दूरीकरण-

शीले २ अपसारणशीले ।
अपाकर्त्तौम् अव्य० अप+आ+क-कृत्यार्थे तोमुन् ।

१ अपाकर्त्तव्ये तस्य च भावलक्षणत्वमौपाधिकम् ।
अपाकर्त्तुं न० अप+आ+क मनिन् निरासे ।

अपाकशक उ० न पच्यते शाको यस्य । १ आर्द्रके । तस्य
मूलमेव भोजनार्थं पच्यते न शाकः ।

अपाकिन् लि० न पाकोऽस्यस्य इति ॥ १ पाकगून्ने अपाके ।
अपाकृत लि० अप+आ+क-कृत । १ निराकृति २ दूरीकृते

“अपाकृतस्तेदलवामरुद्धिरिति” रघुः । [२ अपसारणे च ।
अपाकृति स्त्री अप+आ+क-भावे क्तिन् । १ दूरीकरणे ।

अपाकृत्य अव्य० अप+आ+क-ल्यप् । १ निराकृत्यर्थे
“कण्ठतयापाकृत्य मनोभोजे भिवेशेदिति” मनुः ।

अपाक्रिया स्त्री अप+आ+क-भावे च । १ अपाकरणे २ अप-
सारणे “कण्ठाभामनपाक्रियेति” उपपातकण्ठपञ्चमं इतिः

अपाकतात् अव्य० अपाची अवाची प्रतीची वा बा० तातिल
!अत्राख्याः १ प्रतीच्या वा इत्यर्थे "प्राक्तादपाक्तादधरादुदक्ता-
दभि ऋ० ७, १०४, १६ । अपाकतात् प्रतीच्या इति भा० ।

अ पाच न० अपमनसतुगतमक्षमिन्द्रियम् अत्वा० स० ।

! इन्द्रियसन्निकर्षणे प्रत्यक्षे २ तद्विषये लि० लिङ्गा० ।

अपाङ्ग्येय लि० सङ्गिः सह भोजने पङ्क्तिमर्हति अर्थात् डक्
न० त० । ! सङ्गिः सह एकपङ्क्तौ भोजनानर्हं स्तेनपति-
तादौ । अत्र व्यञ्जि अपाङ्क्ता इत्यपि । ते च मनौ दर्शिताः
यथा "ये स्तेनपतितक्तीवा ये च नास्तिकवृत्तयः । तान्
हव्यकव्ययोर्विप्रानमर्हन्मरुतप्रयोत् ॥ जटिलं चानधीयानं
दुर्वलं कितवं तथा । याजयन्ति च ये पूगस्तस्य आङ्गे न
भोजयेत् ॥ चिकित्सकान् देवलकान् मांसविक्रयिणस्तथा ।
विषणेन च जीवन्तोवज्याः स्युर्हव्यकव्ययोः ।

प्रेष्यो ग्रामस्य राक्षस्य कुनखी श्यावदन्तकः । प्रतिरोद्धा
युरोश्चैव त्यक्ताग्निर्वाहुर्पुस्तथा ॥ यच्छो च पशुपालस्य
परिवेत्ता निराकृतिः । ब्रह्महिट् परिवर्त्तिस्य गणाभ्यन्तर
एव च ॥ कुशीलशोऽवकोर्षी च हृषलीपतिरेव च ।
पौनर्भवस्य काणस्य यस्य चोपपतिर्गृहे ॥ भृतकाध्या
पको यस्य भृतकाध्यापितस्तथा । शूद्रशिष्यो गुरुश्चैव वाग्-
दुष्टः कुण्डगोलको ॥ अकारणपरित्यक्ता मातापितोर्गुरो-
स्तथा । ब्राह्मैर्यैर्नैश्च सम्बन्धैः संयोगं पतितैर्गतः ॥ अगार-
दाही गरदः कुण्डारी सोमविक्रयो । सस्रुयायी वन्दी
च तैलिकः कूटकारकः ॥ पित्रा विवदमानस्य कितवो
मद्यपस्तथा । पापरोष्यभिषक्तस्य दाम्भिको रसविक्रयो ॥
चतुःशराणां कर्त्ता च यश्चापेदिधिषूपतिः । मितभुगद्युत-
वृत्तिस्य पुत्राचार्यस्तथैव च ॥ भ्रामरी गण्डमाली च श्वित्र-
यो मिथुनस्तथा । उन्मत्तोऽन्धश्च वज्याः स्युर्वेदनिन्दक एव
च ॥ हस्तिपोऽश्वोद्भ्रमको नक्षत्रैर्यश्च जीवति । पक्षिणां
पोषको यस्य युद्धाचार्यस्तथैव च ॥ स्त्रोतसां भेदको यस्य तेषां
च पोषणे रतः । गृहसंवेशको दूतो वृक्षारोपक एव च ॥
शक्रोद्गी श्येनजीवी च कन्याद्रुषक एव च । हिंस्रो वृषल-
वृत्तिस्य गणानां चैव याजकः ॥ आचारहीनः स्त्रीवश्च
नित्यं याचनकस्तथा । क्षत्रिजीवी स्त्रीपदी च सङ्गिर्निन्दित
एव च ॥ औरभ्रको माहृषिकः परपूर्वपतिस्तथा ।
मेतनिर्हृरकश्चैव वर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥ एतान् विगर्हिता-
चारानपाङ्गेयान् द्विजाधमान् । द्विजातिप्रवरोविद्वाह-
भयल विवर्जयेत् । ब्राह्मणस्वनधीयानस्तूनाग्निरिव श्रायति ।
तस्मै हव्यं न दातव्यं न हि भक्षानि हूयते ॥ अपाङ्ग्य-

दाने यो दातुर्भवत्युर्ध्वं फलोदयः । दैवे हविषि पित्रे
वा तत्रयस्यास्ययेवतः ॥ अत्रतैर्यद्भिर्जैर्भुक्तं परिवेत्तादिभि-
स्तथा । अपाङ्ग्यैर्यदन्यैश्च तद्वै रक्षांसि भुङ्क्ते" इति ॥

अपाङ्ग्य लि० न पङ्क्तिमर्हति अत्र न० त० । ! अपाङ्ग्येवे ।
"अपाङ्ग्यदाने योदातरिति" मनुः ।

अपाङ्ग्य पु० अपाङ्गति तिर्यक् कलति नेत् यत् अप+अङ्ग
घञ् । ! नेत्वप्रान्ते, "अजनि पञ्चुरपाङ्गनिजाङ्गवध्नमिक्थे-
ऽपि तदीक्षणखड्गन" इति नेष० २ तिलके च । अपमनसङ्गं
यस्य मा० व० । २ अङ्गहीने लि० स्त्रियां ङीप् ।

अपाङ्गक पु० अपकष्टमङ्गं यस्य वा कप् । (आपाङ्ग इति ख्याते
अपामार्गे । स्वार्थे कन् १ नेत्वान्ते पु० । २ अपमताङ्गे लि० ।
अपाङ्गदर्शन न० अपाङ्गेन नेत्वान्ते दर्शनं इत० । ! कटाक्षे
अपाङ्गनेत्र न० अपाङ्गं देशं व्याप्य नेत्वम् । ! दीर्घनेत्रे ।

अपाञ्च लि० अपाञ्चति अप+अञ्च-किप् । ! अपगमनकर्त्तरि
२ अपकाशार्थे च । स्त्रियां ङीप् । सा च ३ दक्षिणस्यां
दिशि, ४ प्रतीच्यामिति वेदभाष्ये भाष्यः । "प्राक्ता-
दपाक्तादधरादिति ऋ० ७, १०४, १६ "अपाक्तात् प्रतीच्या"
इति तेन व्याख्यानात् । तत्र पदान्तरेण दक्षिणप्रतीतेर-
पाङ्गवदस्य प्रतीच्यां लक्षणैव न तत्रयक्तिरिति त्रु युक्तम् ।
अपाचीन लि० अपाच्यां दक्षिणस्यां भवः ख । ! दक्षिण-
दिग्भवे २ अपकाशमाने च । "योह्यपपाचीने तमसि मदन्ती-
रिति" ऋ० ७, ६, ४, "अपाचीने अपकाशमाने" भा० ।
अपाच्य लि० अपाच्यां भवः "द्युप्रागित्या०" पा० यत् । ! द-
क्षिणदिग्भवे पदार्थे "ये के च नीच्यानां राजानो वे
अपाच्यानामिति" ऐत० ब्रा० ।

अपाटव न० पाटवं पटुता पटु+भावेऽण् नास्ति तद्यत् ।
! रोगे । न० त० । २ पटुताभावे "अपाटवाद्यशौचाद्यैर्यदि
विघ्नं प्रजायते" इति स्मृतिः । ६४० । ३ पटुताशून्ये लि०
अपात्त लि० अप+आ+दा-क्त । ! प्राप्ते । "सहोवाच विज्ञा-
यते नास्ति हिरण्यस्यापात्तमिति" वृ० ७० । "अपात्तं प्राप्त-
मिति" भा० ।

अपात्र न० पात्रं आङ्गभोजनदानादियोग्यं न० त० । ! विद्यादि-
हीनेऽनाचारे, २ दानादियोग्यताहीने कुपाले, नटादौ च ।
दानादिपात्रस्य पात्रवद्वे दर्शयिष्यते । "अदेशकाणे यहा-
नमपात्रेभ्यश्च दीयते । असत्कृतमवज्ञातं तत्तामससुदाहृत-
मिति" गीता "अपात्रेषु च यद्दत्तं तत् सर्वं विफलं भवे-
दिति" स्मृतिः "अपात्रं पात्रमित्युक्ते काव्ये वा चर्च्यसंहिते"
इति मिताक्षरायां भारदः ।

अपाचीकरण न० अपात्वं आह्वयोजनाद्ययोर्व्यं क्रियतेऽनेन ।
 १ निन्दितप्रतिपक्षदिजनिते 'निन्दितेभ्यो धनादानं वा-
 णिज्यं श्रूयसेवनम् । अपात्वीकरणं श्रूयससत्त्वस्य च भाषणं'
 मिति भनूक्ते पापभेदे २ तत्रैतद्भूते निन्दितधनादानादौ च ।
 अपाद् त्वि० नास्ति पादोऽस्य अन्यलोपः समा० । १ पादशून्ये
 "अपादपाणिर्ज्वनोपहोतेति" श्रुतिः ।

अपादान न० अपगमाय आदीयतेऽवधित्वेन अप+आ+दा-
 ल्युट् । "भुवनपायेऽपादानमिति" १ व्याकरणपरिभाषि
 कारकभेदे । यथोक्तं हरिणा "अपाये यदुदासीनं चलं वा
 यदि वाऽचलम् । भुवनेशतदावेशात्तदपादानमुच्यते" पत
 तोभुव एवाश्वो यस्मादश्वात् पततत्यसौ । तस्याप्यश्वस्य पतने
 कुञ्चादि भुवमुच्यते । मेघान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक् ।
 मेघयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वञ्च पृथक् पृथक्" इति तच्चापा-
 दानं त्रिविधम् । "निर्दिष्टविषयं किञ्चिदुदात्तविषयं तथा ।
 अपेक्षितक्रियञ्चेति त्रिधापादानमिष्यते" इति हय्युक्तेः ।
 निर्दिष्टः श्रूयमाणो विषयो यस्य तत्, अपेक्षितश्रूयमाण-
 क्रियमित्यर्थः यथा दृष्टात् पतं पततीत्यादौ, अपादानविषयी-
 भूतं पतनं हि तत् श्रूयमाणम् । द्वितीयम् उपात्तः स्मृतिः
 भाष्यलक्षणार्थकमीभूत इति यावत् विषयो यथेति व्युत्पत्त्या
 स्वविषयक्रियावटितश्रूयमाणक्रियान्तरमित्यर्थः यथा मेघात्
 विद्योतते विद्युदिह्यादौ निःसरणपूर्वकविद्योतनार्थविद्योत-
 तियोगे मेघादेकदेकदेशे निःसरणेऽपादानत्वम् । अपेक्षित-
 क्रियं त्वयीयं यथा कुतो भगानिति प्रश्नवाक्ये, पाटलिपुत्रा-
 दित्युत्तरवाक्ये च कुत इति पाटलिपुत्रादित्यनयोपेक्षित-
 गत्यादिक्रियापेक्षत्वात् अपेक्षितक्रियापादनत्वम् । "अपा-
 दाने पञ्चमीति पा० ।

अपान पु० अपानयति अपसारयति मूलादि अप+आ+नी-
 ङ अपसारयति अधोऽनिति गच्छति वा अप+अन-अच् वा
 १ मूलादेरधो नयनशब्दे, गुह्यदेशस्थे, "अधोनयन-
 त्वमनस्तु आहारञ्च शृणा पुन" तित्युक्तलक्षणे "मूलशुक्र-
 वहोवायुरपान इति कीर्त्तते" इत्युक्तलक्षणे च वायौ ।
 "प्राणोऽपानव्यानसमान इत्येतेषु सर्वं प्राणं" इति ट०
 "अपनयनात् मूलपुरीषादेरपानोऽधोऽतिर्वायुः नाभि-
 स्थान" इति भा० "अथ योऽस्य प्रत्यङ् शुभिः सोऽ-
 पान" इति आ० उ० । "अथ योऽस्य प्रत्यङ् शुभिः पश्चिम-
 दिक्शो वायुविशेषः स मूलपुरीषाद्यधोऽनितोऽपान" इति भा०
 "यद्वै प्राणिति स प्राणः यदपानिति सोऽ-
 पान" इति आ० उ० । "यद्वै पुरुषः प्राणिति

सुखनासिकाभ्यां वायुः वह्निर्निस्सारयति स प्राणाश्चो
 वायुर्वायुवृत्तिविशेषः यदपानित्वपक्षमिति ताभ्यामेव सुख-
 नासिकाभ्याम् अन्तराकर्षति वायुः सोऽपानोऽपानाश्चो
 वृत्तिरिति भा० । पदार्थादर्शे तु पूर्वोक्तैव निरुक्तिर्दर्शिता
 यथा अपानयत्यपानोऽयमाहारं च मलार्पितम् । "शुक्रं
 मूलं तथोत्सर्गमपानस्येन भारतः । इन्द्रगोपप्रभाकाशः
 सव्याजलदसन्निभः ॥ स च मेढ्रे च पायौ च जख्वङ्गण
 जातुषु । जङ्घोदरे कृकाश्याञ्च नाभिमूले च तिष्ठती" ति
 योमार्णवः । "प्राणापानान्तरे देवी वाग्वै नित्यं प्रति-
 ष्ठतीति" महा० भा० "प्राणापानौ समौ कृत्वा नासा-
 भ्यन्तरचारिणा" इति गीता । अप+अन-भावे षञ् । २ अ-
 पानक्रियायाम् वह्निर्गतायाः २ प्राणदृष्टेरन्तः प्रवेशने पु०
 "प्रजाभ्योऽपानायेति" ता० ब्रा० । "अपानः वह्निर्गतायाः
 प्राणदृष्टेरन्तःप्रवेशनमपाननं तेन हि वायुः शरीरे नीयते
 अपानेन, यतः "प्राणो न पराभवतीति" श्रुत्यन्तरमिति"
 ता० भा० । आधारे षञ् ४ गुह्यस्थाने पु० ।

अपानन न० अप+अन-भावे ल्युट् । १ अपनयने, सुखनासि-
 काभ्यां वह्निर्निस्सारिप्राणवायोस्त-भ्यामेव मार्गाभ्यामन्तरा-
 कर्षणे २ मूलपुरीषादेरधोनयने च अपानशब्दे ता० ब्रा० उदा०
 अपानन्तरतमम् पु० अपगतमान्तरं तमो यस्य । १ वेदार्थप्रकाशके
 देवसुतभेदे । "अपानन्तरतमा नाम जातो देवस्य वै सुतः ।
 कृताय तेन वेदार्थास्तेन सत्येन बोध्यते" हरिव० २६३ अ०

अपाप त्वि० नास्ति पापं पापकारणं वा यस्य । १ पापजनका-
 चारशून्ये २ निष्पापे च "इयं दायरथे ! सीता सुव्रता
 मञ्जुचारिणी । अपापा हि त्वया त्वमेति" रामा० ।

अपामार्ग पु० अपवृज्जते व्याधिरनेन ऋजु-करणे षञ् कुत्व-
 दोषौ । (आपाङ्) इति १ ख्याते दृष्टे । "अपामार्गः त्वया
 वयं सर्वं तदपवृज्जम्हे" अथ० ४, १८, ७ । "अपामार्गं
 ओषधीनां सर्वासाधक इहमीति" अथ० ४, १७, ८, ७ ।

अपामार्गक्षारतैल न० "कर्णनादे कर्णच्छेदं कटुतेलेन पूरणम्
 नादवाधिर्ययोः कुर्यात् कर्णशूलोक्तमौषधम् अपामार्गक्षार-
 जलैः क्षतकल्मेन साधितम् तिलजमपहरति कर्णनादं
 वाधिर्यञ्चापि पूरणत" इति चक्रदत्तोक्ते १ तैलभेदे ।

अपामार्गतैल न० "क्षयजे क्षयमासाद्य कर्णयोः दृङ्क्षो
 विधिः । पाने नस्ये च सर्पिः स्नाहान्तर्गमधुरैः शुभम् ।
 क्षमिजे व्योमनाह्वयिषुवीर्जं नायनम् । अजामूलयुतं
 नस्यं क्षमिजे क्षमिजित् परम् । अपामार्गफलव्याव-
 निगाक्षारक्षारामठैः । सविङ्गुः प्रहतं मूले तैलं नस्ये

कमिं जयेदिति" चक्रदत्तोक्ते । कमिज्जतेकभेदे ।

अपाय पु० अप+इण्-अच् । १ विश्वमेजनकक्रियायाम् 'भुव-
मपायेऽपादानमिति' पा० । 'अपाये विश्वमेजनकक्रिया-
यामिति' सि० कौ० । 'अपाये यदुदासीनमिति' हरि० ।
२ नाये २ अपगमने च ।

अपायिन् लि० अप+इण्-यिनि । १ अपाययुक्ते २ विवो-
गिनि ३ नन्दरे च "मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय ! शीतोष्ण-
सुखदुःखदाः आगमापायिनोऽनित्यस्तस्मिन्निश्चयश्च भार-
तेति" शीता । 'अनपायिनि संश्रयद्रुमे गजभगना पत-
नाय वल्लरीति" कु० ।

अपार लि० नास्ति पारं यस्य । १ पारम्ये २ दुःखेनोक्तार्थे
३ दीर्घमर्यादे । "महीमपारं सद्ने सदस्येति" ऋ० १, १०, ६
४ अगाधे "अन्तरपारं जवे" अन्वतं दहनोः ऋ० १, १,
१४ । "अपारे अगाध" इति भा० । ५ दूरपारे "रजसी अ-
पारे ऋ० १, ४२, ४६ । "रमे चिदिन्द्र ! रोदसी अपारे इति
ऋ० १, २, ५ । "अपारे दूरपारे" इति भा० । ६ सीमारहिते
"मही अपारे रजसी" ऋ० ६, ६८, २ । "अपारे सोमा-
रहिते" इति भा० । ७ अधिके "अपारो वो महिमा दृश्यते" इति
ऋ० ५, ८७, ६ । "अपारः अधिक" इति भा० । "अपारे
पारमिच्छन्तः संसारार्थवरोधस्येति" मङ्गाभा० । "तदपार,
मर्षं खेयं वानराणां महद्बलम्" रामा० । ८ अनुत्तार्ये
"रावणश्च महामहोरपारः प्रतिभाति मे इति" रामा० । तस्याः
पारमपारश्च प्रजनि विजयेष्विति" भा० क० प० १६ अ० ।
९ नद्यादेरवर्णनपारे न० । १० पृथिव्यां स्त्री निरु० ।
अपारि न० अप+अर्ह-क्त नि० न । १ अभ्यर्थे समीपे निरु० ।
२ समीपवर्तिनि लि० ।

अपार्थ लि० अपगतोऽर्थो यस्य । १ निरर्थके २ व्यर्थे ३ नि-
व्यर्थे जने "सर्वमेतदपार्थं ते क्षिप्रं तौ संप्रसादयेति" वनप०
२, १४ अ० । ४ अभिधेयमन्ये, "अपार्थं बहु सङ्कीर्णं भावते"
इति सुश्रुतम् । वा कप् । अपार्थजोऽप्यत्र । अतो यदन्य-
द्विषुर्धर्मार्थं तदपार्थकमिति" मनुः । तच्च योग्यतासत्त्या-
कङ्काभूयं वाक्यं यथोक्तं गौतमेन "पौर्वापर्यायोऽगादप्रति-
बन्धार्थमपार्थकमिति" "पौर्वापर्यं कार्यकारणभावस्यो-
योऽगादसम्भवात् शाब्दबोधजनकाङ्काज्ञानाद्यसम्भवात्
अप्रतिबन्धः असम्बन्धोऽर्थः प्रयोजनं, शाब्दबोधरूपं यत् ।
तथावाभिमतवाक्यार्थे बोधातुङ्काङ्काङ्गादिभूयबोधजनकत्वं
तत्त्वमिति तदर्थः ।

अपास्त लि० नास्ति पादः पादको यस्य । १ पादकभूत्ये प-

आदौ । २ ब्रह्मवादिव्यामलिसुतायां स्त्री । "अपास्ता-
मिन्द्र ! शिष्यः पूज्यः कथोरिति" ऋ० ८, ६, १७ । अ-
पास्तामेतन्नामिकासलिसुतां ब्रह्मादिनीमिति" भा० ।

अपास्त्य पु० अपकथ्यास्त्यते अप+आ-स्त्य वज् । १ शकट-
पश्चाद्भागे "ततः पश्चात् परिक्रम्य अपास्त्यमभिपद्याहेति"
शत० ब्रा० १, २, ४, १२, "अपास्त्यं शकटस्य पश्चाद्भागा-
मिति" भा० । [पतित्वा लुण्ठने, २ अपाकरणे च ।
अपावर्त्तनं न० अप+आ+वृत्-ल्युट् । १ उल्लुण्ठने भूयादौ
अपावृत्त लि० अप+आ+वृ-क्त । १ अनावृत्ते २ उद्घाटिते
३ अपसारितावरणे च "यच्छ्रया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपा-
वृत्तम् । सुखिनः क्षत्रियाः प्रथं । लभन्ते युद्धमीदृशमिति"
गीता । "अहो अपावृत्तं हारमापदामयमेव मे" रामा०
४ आवृत्ते, ५ पिहिते स्वतन्त्रे च इति मेदिनिः ।

अपावृत्ति स्त्री अप+आ+वृ-क्तिन् । १ आवरणनिवारणे उद्घ-
ाटने २ आवरणापसारणे च । "स ज स्वे रजवत्य-
पावृत्तिमिति" ऋ० ।

अपावृत्त लि० अप+आ+वृत्-क्त । १ अनारिते २ परावृत्ते,
३ निवृत्ते च "प्रतिपहादपावृत्तः सन्तुष्टो येन केनचि-
दिति" मङ्गा० भा० "कथं दृष्ट्याप्यपावृत्तां परैरिव हतां
चममिति" रामा० । [एतौ च ।

अपावृत्ति स्त्री अप+आ+वृत्-क्तिन् । १ उद्घाटने २ नि-
अपाश्रय पु० अप+आ+श्रि-अच् । १ मध्ये "पर्यङ्कस्यापाश्रये"
इति काद० । २ अङ्गणावरणे चन्द्रातपादौ हेम०
अपगत आश्रयो यस्य । ३ आश्रयविहीने लि० ।

अपाष्ट लि० अप+आ+स्था-क्त अस्मा० भवम् । १ अपास्तिते
"शल्याद्विषं निरवचं प्राङ्मनादुत पक्षधेः । अपाठाच्छ्वा-
दिति" अथ० ४, ६, ५ ।

अपासङ्ग पु० अप+आ+सङ्ग-वज् क्तवम् । १ तूणे द्रुपथौ ।
अपासन न० अप+अस-ल्युट् । १ सारणे बधे २ अपसेषणे,
३ दूरीकरणे च ।

अपासित लि० । अप+अस+णिच्-क्त । १ अपसारिते ।
अपास्तुत लि० अप+आ+स्तु-क्त । १ दूरीभूते २ पलायिते ।
अपास्त लि० अप+अस+क्त । १ क्षिप्ते २ निरस्ते ३ दूरीकृते
४ अपसारिते च "समुच्छ्रितविभ्रसा गतिरपास्तसंस्था
मतिरिति" मातृ० । "निरस्तगास्त्रीर्यमपास्तोऽप्यकमिति"
मातृ० । [पाशाभकृषाणि बौधने" इति कुमा० ।

अपास्य अव्य० अप+अस-ल्यप् । १ निरस्येत्यर्थे । "कमिन्न-
अपि अव्य० न पिबति गच्छति । पि-गतौ क्तिप् न तृक् ।

अग्न्यकरणाद्योद्यमरूपायां, १ शत्रुत्कर्षमाविष्कृतमत्युक्ति-
रूपायाञ्च सम्भावनायां, २ सन्देहे, ३ निन्दायां, ४ प्रश्ने,
५ समुच्चये, ६ अल्पपदार्थे, ७ कामचारासुखायाम्, ८
अवधारणे, ९ पुनरर्थे च । क्रियायोगेऽस्य उपसर्गसंज्ञा
“अपिः पदार्थसम्भावनामवधारणसमुच्चयेषु इति”
पा० उक्तार्थेषु कर्माप्रवचनोपसंज्ञा तदर्थेषु न तु उपसर्ग-
त्वम् तेन न पत्वादि तत्र “पदार्थे सर्पिषोऽपि स्यात् ।
अनुपसर्गत्वाच्च षः । सम्भावनायां लिङ् तस्या एव
विषयभूते भवने कर्तृदौर्लभ्यप्रयुक्तन्दौर्लभ्यं द्योतयन्नपि-
शब्दः स्यादित्यनेन सम्बध्यते सर्पिष इति षोऽतु
अपिशब्दबलेन गत्यमानस्य विन्दोरवयवविभावसम्बन्धे ।
इयमेवापिशब्दस्य पदार्थद्योतकता नाम । द्वितीया तु
नेह प्रवर्तते सर्पिषो विन्दुना योगो न त्वपिनेत्युक्त-
त्वात्” सि० कौ० सम्भावने अपि स्तुयाद्विष्णुम् सम्भावनं
शत्रुत्कर्षमाविष्कर्तुमत्युक्तिः । अन्ववसर्गः कामचारासुखा
अपि स्तुहि । गृह्यायाम् धिग्देवदत्तमपि स्तुयाद्विष्णुम् ।
समुच्चये अपि सिञ्च अपि स्तुहि । गणरत्ने तु “सम्भव-
गर्हाशीर्ष्वतिभूपासमुच्चयेष्वित्युक्तं तेन तेऽपि अपिशब्दार्थः
तत्र १० सम्भवे योजनमस्ति, गृह्यायाम् अपि पापिन् ।
११ आशीर्वादे भद्रमपि, १२ ऋतौ भरणमपि, १३ भूषा-
याम् अपि नहति हारम्, समुच्चये तदपीत्युदाहृतञ्च ।
समुच्चये “अथप्रसिद्धं यशसे हि पुंसामिति” कुमा० । प्रश्ने
“अपि प्रसङ्गेन महर्षिणा त्वमिति” रघुः अस्य क्रियायोग-
भेदे अकारलोपो वा “वष्टि भागुरिरक्तोपमवाप्योरुपसर्गयो”
रित्युक्तेः । अपिधानं पिधानं अपिनङ्गः पिनङ्ग इति
“वितत्य शार्ङ्गं कवचं पिनङ्गेति” भट्टः ।

अपिकक्ष अव्य० कक्षे विभक्त्यर्थे अव्ययी० । १ कक्षप्रदेशे इत्यर्थे
“योग्यायां बद्धो अपिकक्ष आसनि” ऋ० ४, ४०, ४ ।

अपिकक्ष्य लि० अपिकक्षं सम्भानम् यत् । १ कक्षप्रदेशेन संधान-
भूते प्रवर्ग्यविद्यारूपे रहस्ये । “त्वाङ्गं यद्वावरेऽपिकक्ष्ये वान्”
ऋ० १, ११७, २२ । “अपिकक्ष्यं लिङ्गस्य यज्ञशिरसः कक्ष-
प्रदेशेन संधानभूतं प्रवर्ग्यविद्याख्यं रहस्यमिति” भा० ।

अपिकर्ण न० अपिमतः कर्णम् अत्या० स० । १ समीपे । २ तद्व-
र्त्तनि लि० । “तु ते अपिकर्णं आद्यणे ऋ० ६, ४८, १६,
“अपिकर्णं कर्णसमीपगते समीपे स्थितः इति भा० ।

अपिगीर्ण लि० अपि+गृ-क्त । १ कथिते २ वर्णिते
३ स्तुते च । [१ प्रतियाह्रेत् ।

अपिगृ(या)ह् लि० अपि+गृह-वेदे-क्यप् लोके गत्यत् ।

अपिच अव्य० इ० । १ किञ्चेत्यर्थे पदद्वयमिति बहुवः ।

अपिच्छिल लि० न० त० । १ पिच्छिलविरोधिनि गाढे
२ अपङ्क्तिषु च । “प्रमेहिषो यदा मूलमनाविष्कृतमपिच्छि-
मिति” निदा० ।

अपिज लि० अपि अशु जायते जन-ङ् अलुक्समा० वेदे
अप्यशब्दस्यैकत्वम् । १ ऋषे मासि तस्य जलक्रीडारतिसाधन-
त्वात्तथात्वम् । “प्रसवाय स्वाहापिजाय स्वाहेति” यजु०
१८, २८ । “अशु जायते इत्यपिजः जलक्रीडारतत्वाज्ज्यैषे
इति” वेददीपः ।

अपित् स्त्री आप इतो गता यस्याः वेदे न जश् । १ जलरहितायां
नद्याम् “अपितः पितृत्वं धिय” ऋ० ७, ८२, २ “अपितो-
जलरहिता नदीरिति” भा० “अस्य मदे जरितमिन्द्रो जिज्ज-
जुवोऽपित्वदपित” इति तद्धृता श्रुतिः ।

अपितु अव्य० अपि+तु+इ० । १ यद्यर्थे त्रिका० । २ किन्तु
इत्यर्थे भूरिप्रयोगः ।

अपित्व न० अपित्वरतेऽस्मै अपि+त्वर-वा० ङ । १ भागे
भागिनो हि विभक्तधनाद्यादानाय त्वरन्ते इति तस्य
तथात्वम् । “तस्यामपित्वमीषा ते” इति शत० ब्रा० ।

अपित्विन् लि० अपित्वं भागोऽस्यास्ति इति स्त्रियां ङीप् ।
१ भागवति सभागे । “तस्मिन् देवता अपित्विन्यो-
मन्यन्ते” इति शत० ब्रा० ।

अपिधान न० अपि+धा-ल्युट् । १ आच्छादने । करणे
ल्युट् । २ तत्साधने लि० । “आच्छातापिधानमसि स्वाहेति”
भोजनान्तं जलपानमन्त्रः “राध्यमानस्यौदनस्य द्यौर-
पिधानमिति” अथ० ११, २, १ । साधने आच्छादनत्वोप-
चारात् सामानाधिकरण्यम् । अपेरतो वा लोपे पिधानमप्यत्र
“एधिषी ते पातं द्यौः पिधानमिति” आह्वनम् : “तस्य
तद्द्वारं यदमावासा चन्द्रमा एव द्वारपिधानः” शत० ब्रा० ।

अपिधि पु० अपिधीयते तद्विपर्ययं दीयते अपि+धा-क्ति ।
१ तद्विपर्ययनदत्ते । “प्रिया अपिधी वनिषीष्ट” ऋ०
१, १२७, ७, “अपिधीन् तद्विपर्ययं दत्तानिति” भा० ।

अपिनङ्ग लि० अपि+नङ्-क्त । १ परिहिते, अतोवाचोमे
पिनङ्गश्च तत्कार्यं ।

अपिप्राण लि० अपि+प्र+अन-अच् स्त्रियां गौ० ङीप् ।
१ सर्वदा चेष्टमाने “यजता अपिप्राणी च सदनी च भूया”
इति ऋ० । १, १८६, ११ । “अपिप्राणी सर्वदा चेष्टयि-
तीति” भा० ।

अपिप्रत लि० अपिः संसर्गसंज्ञात् प्रतं, कर्म, भोजनं वा यस्य ।

१ दायाद्येनाविभक्ते २ संखटधने १ गोलजे ४ संखटभोजने च । “अपिप्रतास्तान्धारभन्ते यजमानमिति” का० ८, ६, १६ । “अपिप्रतास्त उच्यन्ते येषां यजमानव्रते अपित्वमस्ति दायाद्येनाविभक्ता इति” पितृभूतिः “अपिप्रता गोलजा इति कर्कभा०” अपिः संसर्गे संखटं व्रतं कर्मयेषामिति अपि-प्रता अविभक्ता दायादाः तेहेत्येकेनापि कष्यादि कर्म कृतं सर्व उपजीवन्तीति हरिस्वामी, “व्रतं भोजनं यजमानेन सह प्राप्नोभोजनाः बन्धुर्गणाः” इति माधवः ।

अपिशर्वरे लि० अपिः प्रादुर्भावे अव्ययी० बा० अच् समा० । १ शर्वरीमुखसमये प्रदोषकाले, “समिद्धमपिशर्वरे” इति ऋ० १, ८, ७, । “अपिशर्वरे शर्वरीमुखे” इति भा० ।

अपिशल पु० अपिशलते अपि+शल-अच् । १ सुनिभेदे तस्या-पत्यम् इज् । आपिशलिः । शाब्दिकभेदे । “इन्द्रचन्द्रः काशकृतस्त्रापिशली शकटायनः । पाणिन्यमरजनेन्द्राजय-न्यष्टादिशाब्दिका” क० क० “सुष्यापिशलेः” इति पा० ।

अपिहित लि० अपि+धा-क्त । १ आहते “तुच्छेनाभुरपि-हित” इति श्रुतिः । अतोलोपे पिहितोऽप्यत्र “भुजङ्गपि-हितद्वारमिति” रघुः ।

अपीच्य लि० अपिच्यते सौन्दर्याङ्गीयते अपि+च्यु-ङ अतो-लोप उपसर्गदीर्घः न० त० । १ अतिसुन्दरे “अपीच्य-दर्शनं सौम्यं सर्वलोकनमस्कृतमिति” टह० “अपीच्यवेशं द्विभुजं सौम्याकारं सुदर्शनमिति” यममूर्त्तिलक्षणम्, अपि+अनुच-क्लिप् अयङ् तल साधु यत् अङ्गतेरतोलोपे पूर्व दीर्घः । २ अन्तर्हिते । “यदाविर्यदपीच्यं देवासो अस्ति दुष्कृतमिति” ऋ० ८, ४७, १, २, अपीच्यमन्तर्हितम् भा० २ गुह्ये “भक्तानां मनुष्याणामपीच्यम्” ऋ० ८, २६, ६, “अपीच्यं गुह्यमिति” भा० ।

अपिजू लि० अपि+जव-क्लिप्-ऊठ् । १ प्रेरके । “उषसा-नक्ता जगतामपीजुवा” ऋ० २, २१, ५, । “अपिजुवा प्रेरयित्वा” इति वेदे उवङ् भा० ।

अपीत लि० अपि+इण-क्त । १ विलयप्राप्ते विलीने, “सौम्यः तदा सम्पन्नोभवति स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्व-पितीत्याचक्षते स्वं ह्यपीतोभवतीति” शा० भा० ४ तृता श्रुतिः । भावे क्त । १ विलये २ अपगमने न० । पीतवर्ष्मभिन्ने पु० तद्वति लि० । पीतं पानकर्म्म २ तद्विन्ने लि० ।

अपीति स्त्री अपि+इण-क्तिन् । १ विलये २ अपगमे ३ प्रलये च । “अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसन्” शा० सू० । आधारे क्तिन् । ४ संपाप्ते । “पुरा यत् स्वरस्तनसो अ-

पीतेस्तमद्विवः” इति ऋ० १, १२१, १० । “अपीतेः संपाप्तादिति” भा० ।

अपीनस पु० अपीनाय अपीनत्वाय सीयते कल्पते सी कर्मकर्त्तरि क । १ पीनसरोगे तद्विवरणं पीनसशब्दे । अपुंस् पु० न पुमान् न० त० । १ नपुंसके क्लीबे । “पुमान् पुंसोऽधिके शुक्ले स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः । समेऽपुमान् पुंस्त्रियो वा क्षीणेऽल्पे च विपर्यय इति” मनुः ।

अपुंस् स्त्री नास्ति पुमान् यस्याः उरःप्रवृत्तित्वात् कप् । १ पतिशून्यस्त्रियाम् । “नापुंस्कासीति मे सतिरिति” भट्टः । अपुच्छा स्त्री नास्ति पुच्छमयं यस्याः । १ शिखरहीने शि-गपाद्ये । २ पुच्छहीने लि० । [२ पुण्यशून्ये लि० ।

अपुण्य न० न पुण्यं विरोधे न० त० । १ पापे । न० ब० । अपुण्यकृत् लि० पुण्यं न करोति अपुण्यं पापं वा करोति । ताच्छीन्ये क्तिप् १ पुण्यकर्त्तरि २ पापकारिणि च । “क्षत्रियस्यैव दत्तस्थोवैश्यः शूद्रस्तस्यैव च । यः पिबेत् कपिलाक्षीरं न ततोऽन्योऽप्यपुण्यकृत्” आप० स्मृतिः ।

अपुत्र पुंस्त्री नास्ति पुत्रोयस्य । १ अजातपुत्रे २ मृतपुत्रे च । “अपुत्रेणैव कर्त्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदेति” स्मृतिः “नापु-त्रस्य लोकोऽस्ति” श्रुतिः । “अपुत्रा ययनं भर्तुः पाल-यन्ती व्रते स्थितेति” टह० मनुः । “अपुत्रस्यैव या कन्या सैव-पिण्डप्रदा भवेदिति” स्मृतिः पुत्रपदञ्च पुत्रपौत्रप्रपौत्र-परमिति दायाभागादयः वा कप् । अपुत्रकोऽप्युक्तार्थे ।

अपुनर् अव्य० न पुनः न० त० । पुनर्वारभिन्ने सकृदर्थे “अनारुह्यमपुनश्चकार” ऋ० १०, ६८, १० ।

अपुनरावृत्ति स्त्री न पुनः आवृत्तिः संसारगतिर्वेतः ५ ब० । निर्वाणमुक्तौ “न स पुनरावर्त्तते” इति श्रुतेस्तथात्वम् । ईब० । पुनर्गमनशून्ये लि० । अर्थाभावे अव्ययी० । पुनरावृत्त्यभावे अव्य० ।

अपुनर्भव पु० न पुनर्भवति संसारं भजतेऽस्मिन् भू-आधारे अप् । १ मोक्षे । करणे अप् न० त० । २ पुनर्भवाभावहेतौ तत्त्वज्ञाने अभावार्थे न० त० । पुनरुत्पत्त्यभावे पु० ३ प्रथमने निवारणे, “रोगाणामपुनर्भवे । ज्ञानं अतृप्तिं यक्षेति” वैद्यकम् । नास्ति पुनर्भवः पुनरुत्पत्तिरस्य ४ पुनर्जन्मशून्ये तत्त्वज्ञानवति स्मृते ।

अपुराण लि० विरोधे न० त० । १ पुराणभिन्ने नवीने ।

अपुष्ट लि० पुष्ट-कर्त्तरि क्त न० त० । १ अक्षतपोषणे यस्य पुष्टिर्न कृता तस्मिन् ।

अपुष्टता स्त्री अपुष्टस्य भावः तल । अपुष्टदुष्कमप्राप्त्याहता-

स्त्रीलक्षणा" इत्यादिना सा० द० उक्ते काव्ये प्रकृतार्थापो-
वणाकारित्वरूपे अर्थदोषभेदे । यथा "विलोक्य वितते
व्योम्नि विधुं सञ्च खं प्रिये ।" इत्यत्र विततशब्दो मान-
त्वागं प्रति न किञ्चिदुपकुरुते इति तस्य तत्प्राप्त्यनुपकारि-
त्वात्साध्यात्मम् अपुष्टस्य भावः त्व । अपुष्टत्वमप्यत्र न० ।
'अपुष्टत्वं सख्यानुपकारित्वमिति' सा० द० ।

अपुष्प अश्व० पुमस्याभावः अव्ययी० । पुष्पाभावे । "तैरपुष्पात्
वनस्पति" रित्यमरः अपुष्पादित्यत्र पुष्पस्या नाम्भावः ।
अपुष्पफलद पु० अपुष्पं पुष्पाभावेऽपि फलं ददाति दा-क ।
। पुष्पं विना फलदे पनसे तथाभूते उडुम्बरादौ च ।
उपचारात् २ अहेतुकफलदातरि कर्त्तरि लि० ।

अपूजा स्त्री अभावादौ न० त० । १ पूजाभावे २ आद्राभावे
३ सम्मानाभावे ४ कुत्सितपूजायाम् ५ अधिधानेनार्चने च ।
अपूजित लि० न० त० । १ पूजितभिन्ने २ अनादृते ३ अवज्ञाते च
अपूत लि० न० त० । १ पवित्रभिन्ने २ अशुचौ "अपूतो वा
एषोमेधो यदश्वः" इति शत० ब्रा० "यथापूत इय
मन्येत" कात्या० २२, ४, ०६ । ३ संस्कारहीने ब्राह्मे च
"एतैरपूतैर्विधिवदापद्यपि च कर्हिचिदिति" मनुः ।

अपूप पु० न पूयते विशीर्यति पू-प न० त० । १ गोधूमादिचूर्ण-
पिष्टकेः पुरोडाशे हविर्भेदे "अपूपं देव हतयन्तमग्ने" ऋ०
१०, ४५, ६ । "अपूपं पुरोडाशमिति" भा० । "इथाक्षरसंयावं
पायसापूपमेव चेति" मनुः । प्राचुर्ये सयत् । अपूपमयं
पर्व अपूपमयो यज्ञः । अपूपाय हितम् "विभाषा
हविरपूपादिभ्यः" पा० यत् । अपूप्यम् "ऊच" पा० अपू-
पोयं च पिष्टकहिते यवगोधूमचूर्णादौ । तत् पण्यमस्य
ठक । आपूपिकः । अपूपविक्रेतरि लि० ।

अपूपादि पु० इव० । पाणिन्युक्ते हितार्थे कयतोः प्रकृति
भूते गृह्यसमूहे । स च गणः 'अपूप तण्डुल, अभ्यूष,
अभ्योष, अवोष, अयेष, पृथुक, ओदन, रूप, पूष,
किण्व, मदीप, ससल, कटक, कर्णवेटक ।

अपूपाष्टका स्त्री अपूपसाधनाष्टका । पौष्पा जडं १ कणा-
ष्टका २ तत्र विहिते आङ्गे च ।

अपूरणी स्त्री न पूर्यते सर्वतः कण्टकादृततया डुरारोह-
त्वात् पूर-कर्मणि ल्युट् ङीप् न० त० । शालमलिङ्ग्रे ।
करणे ल्युट् । संख्यापूरणसाधनार्थकप्रत्ययभिन्ने च ।

अपूर्ण लि० न पूर्यम् । जने । 'अपूर्णमेकेन शतक्रतूपमः
शतं क्रतूनामिति' रघुः । भावे क्त । पूरणाभावे 'सार-
तण्डुलमपूर्णा अप्रयित्वेति' का० ३, १, ५, ७, अपूर्णं

यथा शतेन चरुणा स्थात्याः पूरणं न भवतीति तथा
अप्रयित्वेति" तद्व्या० । [पूरणं दुर्लभं तत्कालाग्राप्ते ।
अपूर्णकाल लि० न पूर्यः कालोयस्य । यस्य यत्काले
अपूर्णं लि० न पूर्यं दृष्टम् । १ अविदिते २ आश्रये "अध-
नुषि शरजालं मर्मभेदानुकारि त्वितयमिदमपूर्णां
दृष्टमन्तःपुरे ते" इति 'अपूर्णां दृश्यते वज्रः
कामिन्याः स्तनमण्डले । दूरतोदहतीवाङ्गं हृदि लग्नस्तु
शीतल" इति च उद्भटः । पूर्यः पूर्यवर्त्ती न० व० ।
३ हेतुशून्ये लि० न० त० । ४ पूर्यकालादिभिन्ने लि० ।
पूर्यगदस्य दिग्देशकालवाचित्वे सर्वनामतया ततो नञतत्-
पुरूपेऽपि अस्य सर्वनामतया तेन तत्कार्यम् अपूर्णं अपू-
र्वकं डिङ्लोस्तु वा वृत्तौ पुंवङ्गावयव "कौमारापूर्व-
वचने" इति पा० ५ परब्रह्मणि पु० । "तदेतद् ब्रह्मापूर्वमन-
परमन्तरमपारमवाह्यमिति" शत० ब्रा० । ईप्रमाणान्तरा-
प्राप्ते "उपक्रमोपसंहारावध्यासोऽपूर्वता फलमिति" वेदा०
सा० ७ वैधमिनिपिङ्गक्रियाजन्ययोः कालान्तरभाविनोः सुखदुः-
खमोर्हेतुभूतयोः पुण्यपापयोः न० । अदृष्टसिद्धिस्तु अपूर्ण-
सिद्धिरुच्येता । सा च ११७ पृष्ठे दृष्ट्या । स्वर्गकामोयजेतत्यादौ
लिङ्गं हि यागादौ इष्टसाधनत्वं बोध्यते इति नैयायिकाः
कार्यत्वेनापूर्वं बोध्यते इति प्राभाकरासम्बन्धे । तत्रोभय-
मतेऽपि, आशुविनाशिनः कालान्तरभावफलजनकत्वे
फलसमयपर्यन्तस्याविव्यपारजनकत्वं प्रयोजकमिति तथा
हि अव्यवहितपूर्वस्थायिन एव कारणत्वेन यागस्य
कालान्तरभाविसर्वगस्य च मध्ये व्यापाररूपमपूर्वं प्रकल्प्यते
साक्षादसाधनस्य यागस्य स्वर्गसाधनता व्यापारमन्तरेणानु-
पद्यमाना स्वर्गनिर्वाहकं व्यापारमपूर्वं कल्पयतीति । तच्चा-
पूर्वं किंनिष्ठं कथं वा तस्यैव व्यापारत्वमित्याशङ्क्य
शब्दचिन्तामणौ निरुतिं यथा "तथापि ध्वंस एव
व्यापारोऽस्तु तव सहभावनिरूपकस्यापि कारणत्वात्
तस्यानन्तत्वेऽपि स्वभावात् सावधेः फलजनकत्वम् ।
यत्र ध्वंसो हेतुस्तत्र तत्प्रागभावोऽपीति चेत् न दुग्ध-
ध्वंसजन्यदधि, मिथ्याधीध्वंससाध्यसुक्तौ च व्यभिचारात् ।
प्रतिबन्धकाभावात् न हेतुत्वे, तथाभावाच्च ध्वंसेनानुपपत्तिः
कथं तेनैव समाधातव्येति चेन्न ध्वंसे सति तद्व्यापारत्व-
ज्ञानं विनानुपपत्तेस्तद्व्यापारत्वकल्पनया शान्तेरिति भव्यं
प्रतियोगिध्वंसयोरेकत्वाजनकत्वात् न हि नियमतो ध्वंसे
सति यद्भवति तत्तत्र कारणम् न च संसर्गाभावात् न हेतुत्वे
तथेति वाच्यं व्यभिचाराभावेन तस्यापि प्रयोजकत्वात् ।

अथ शब्दादुपागकारणता, व्यापारं विना तदनुपपत्तेः
न च तज्जन्यध्वंसस्य कारणात्यक्त्यनमित्युभयमपि जनकम्
अन्यत्र तु मानाभावाच्च तथेति वाच्यं यागध्वंसस्य यागजन्य-
स्वर्गं प्रति जनकत्वस्य प्रमायान्तरविरोधेनार्थापत्त्यक्त्य-
नात् । अस्तु देवताप्रीतिरेव व्यापार इति चेन्न यागस्य
देवताप्रीतिहेतुत्वे मानाभावात् गङ्गास्नानादौ देवता-
विरहेण तदभावात् । न च तत्रापि तत्प्रीतिः, तस्य
तत्प्रीतिहेतुत्वे मानाभावात् लाघवेन कर्तृगतव्यापार-
कल्पनाच्च ननु नायं नियमः, पुत्रगतश्चाद्वादिना पितरि,
पितृगतजातेऽपि पुत्रे चाऽऽद्योत्पत्तेश्च अथ तत्रापि
कर्तृवैवाऽऽहं, विहितक्रियाया यागस्यैव कर्तृगताऽहं
जनकत्वात् । न च सुक्ते पुत्रे तदऽहनाशात् पितरि-
स्वर्गः स्यादिति वाच्यम् अऽहस्य फलनाशतया पितरि
स्वर्गभावेनाऽहनाशात् स्वयत्तियागजन्याऽहस्य सुक्ति-
विरोधित्वात् न तु पितृगतमऽहं जन्यते सुक्ते पितरि
दोषभावेन योगिनामिव विहितक्रियायाः, पितृऽह-
जनकत्वात् तथात्वे च साङ्गमपि आह्नदिकं निःफलं
स्यादिति तद्विधेरप्राभास्यपत्तिः पुत्रगताऽहनेन च सुक्त-
पितरि सुखोत्पत्तौ न विरोधः योगिनामिव सुखोत्पत्तौ
दोषस्याहेतुत्वात् अथ पितृसुखं पितृपुण्यजन्यमिति
पितरि न पुण्यं तेन विना तदभावात्, न, पुत्रे तत्फल-
प्रसङ्गात् । पितृस्वर्गकामनाजन्यक्रिया पितृपुण्यहेतु-
रिति पुत्रक्रियापि तज्जनिकेति चेत् एवं पितृक्रिया-
पितृपुण्यजनिकेति न तं विना पितरि पुण्यं, पुत्रक्रिया च
पुत्रपुण्यजनिकेति पुत्रे पुण्यं, पितृस्वर्गकामनाजन्यपुण्यत्वेन
पितृस्वर्गहेतुरस्तु तत्पुण्यं पितृवृत्ति तत्सुखहेतुत्वात् न च
पुत्रवृत्ति, तत्सुखाहेतुत्वादिति न, तत्पुण्यं न पितृ-
वृत्ति तत्कृत्यजन्यपुण्यत्वात् पुत्रवृत्ति वा तत्कृत्यजन्य
पुण्यत्वात् तत्कृतपुण्यवत् तस्यात् पितृस्वर्गकामनाजन्य
पुण्यत्वेन पितृस्वर्गहेतुतेति पुत्रएव तत्पुण्यमिति, सर्वं
स्वर्गोपपादकं ह्यपूर्वं स्वर्गान्वये कल्पयति प्रथमोपस्थिति-
कत्वेन लाघवात् कल्पनायाः साक्षादुपादकविषयत्वाच्च ।
न च स्वर्गहेतुकामनाश्रये, स्वर्गकामनाजन्यक्रियाकर्तृरिति वा,
विलम्बोपस्थितिकत्वात् गौरवात् परम्परया स्वर्गोपपा-
दकत्वाच्च यदि च पुत्रकृतपुत्रेण सुक्तेः शरीराद्युत्पत्तिः
सुखं वा स्यात्, तदा साक्षाद्विषयाऽस्त्यभिधानादि पुत्र-
क्रियाजन्यपापेन 'स विद्यायां कर्मभूत्यापितृभिः सह
पच्येत' इत्यादिबोधितं नरकभागितादि सुक्तस्य पितुः स्यात्

तथा च पुत्रकृततथाविधशुद्ध्या न कश्चिन्नोपार्थो ब्रह्म-
चर्यादिदुःखेनात्मानमवसादयेत् "दुःखेनात्यन्तविमुक्तश्चरतीति"
"न स पुनरावर्त्तते" इति श्रुतिविरोधश्च तथा च सुक्तस्य सुख-
दुःखशरीरादिकञ्च भवतीत्यपदर्शनम् । सुक्ते च पितरि आह्ना-
दिना दोषाभावादेव नाऽहस्युत्पद्यते न चैवं साङ्गश्चाह्नस्यापि
नित्यफलत्वम् अऽहोत्पत्तौ स्वरूपसत्तौ दोषस्याह्नस्य वैशुण्यात्,
यथा विमुक्तहेतुर्दारित्यशून्येन कृतं सङ्गलं न पापध्वंसं जन-
यति स्वरूपसतः पापस्याह्नस्याभावादिति एवञ्च यागस्यापि
व्यधिकरणव्यापारोभविष्यतीति ॥ उच्यते विहितक्रियाया
कर्तृगतव्यापारद्वारा कालान्तरे फलं जन्यत इत्युत्तरं : स च
बलवता बाधकेनापोद्यते प्रवृत्ते च बाधकं नास्ति यथा शास्त्र-
देशितं फलमनुष्ठायतीत्युत्तरं : सुतकृतगयाश्चाह्नस्य पितृस्वर्गं
प्रति, पितृकृतजातेऽहः पुत्रपूतत्वादिकं प्रति हेतुत्वस्य शास्त्रेण
बोधनात् मन्त्रयंनियमएव पितृयज्ञजातेऽह्यादौ परम्परासम्ब-
न्धेन कर्तृगतमेव फलं, न हि यस्य कस्यापि पितरिपुत्रे
वा फलं किन्तु स्वपितृपुत्रयोः तथा च स्वपितृगतत्वं स्वर्गभागि
पितृकत्वं परम्परासम्बन्धः फलेन पुत्रस्य, एवं पूतत्वादिकं
पितृगतमेव । न च फलस्य कर्तृगतत्वं साक्षात्सम्बन्धेनै-
वेति वाच्यं आत्मपशुभूमिहिरण्यादीनां परम्परया कर्तृ-
गतत्वमिति व्यभिचारात् न हि आमादयः कर्त्तरि साक्षात्-
संबन्धाः । एवं फलस्य साक्षात्कर्तृगामित्यबोधने शास्त्रस्योत्-
सर्गो न तु फलस्य कर्तृगामिताबोधने यत्तु स्वर्गभागिपितृ-
कत्वं न फलं तत्कामनाया आधिकारिविशेषणत्वाभावात्
'पितृस्वर्गकाम' इत्यादि श्रुतेः स्वतश्च तथा कामनया प्रवृत्तौ
फलकामनाविरहेण प्रयोगेऽङ्गवैशुण्यात् फलाभावप्रसङ्गः ।
किञ्च स्वर्गभागिपितृकत्वं विशिष्टं तत्र विशेष्यं तत्पितृकत्वं
न काम्यम् न वा फलं, सिद्धत्वात् तदसाध्यत्वाच्च, किन्तु
विशेषणं पितृगतः स्वर्ग इति स एव फलमिति" तच्च न हि
स्वर्गभागिपितृकत्वं फलम् अपि तु स्वर्गेण समं पुत्रस्य
परम्परासम्बन्धरूपं तदुक्तमिति । उच्यते परम्परासम्बन्धेन
यदि पुत्रगतत्वं पितृस्वर्गस्य, तदा संयुक्तसमवायेन तत्-
पुत्रधनस्यापि फलत्वं स्यात् । सम्बन्धः शास्त्रेण बोध्यत
इति चेत् तदा स्वर्गभागिपितृकत्वमपि न तथा, शास्त्रेण
बोधितत्वाभावात् आमादिपशुहिरण्यादीनाञ्च सिद्धत्वेन
न काम्यत्वं किन्तु तद्विषयकं स्वत्वं काम्यं फलमपि
काम्यं तदेव, तच्च साक्षात्कर्तृगतमिति कर्तृगतत्वेन
फलस्य साक्षात्सम्बन्धोऽपि नियत एव तत्सत्त्वेन फले
कामनात् । तस्मात् यथागममेव शास्त्रदेशितं फलम्

अतएव कामनाविषयः स्वगत एव स्वर्गः फलं यागादेः, स्वर्ग-
पूतयादेश पितृपुत्रगतत्वेन काम्यत्वमिति आह्वजातेत्यादेः
पितृपुत्रगतमेव फलम् एवञ्च मातापितृदिगतस्वर्गकामनया
पुत्रादिना कृतं पुष्करिणीमहादानादिकं पितृदिस्वर्गजनक-
मेव कामनाविषयस्वर्गसाधनत्वेन तेषां श्रुतत्वात् न हि
स्वगतस्वर्गकामस्य कर्त्तव्यतां पुष्करिण्यादेर्विधिर्बोधयति
किन्तु स्वर्गकामस्य स्वर्गः स्वगतः परगतो वेति स्वर्ग-
कामत्वमविशिष्टम् । यजेतेत्यात्मनेपदमपि कर्त्तव्यमिमेत-
क्रियाफलमात्रजनकत्वे । न च स्वर्गकामोयजेतेत्यादौ
स्वगतस्वर्गकामनाया अन्तरङ्गत्वादौत्सर्गिकत्वाच्च स्वर्गकाम-
त्वेन स्वगतस्वर्गकाम एवोच्यते । सामान्ये बाधकं विना
विशेषपरत्वे मानाभावात् । केचित्तु सम्यग्दृष्ट्याश्रमपरि-
पालनस्य ब्रह्मलोकावाप्तिः फलं श्रूयते इति जातेरपि पितृ-
यज्ञयोरपि गृहस्यकर्मत्वेन तदेव फलमिति फलस्य
कर्त्तृगामित्वे नियमएव प्रातिस्विकफलाभिप्रायेणोत्सर्गः
इत्याहुः ननु यावन्नित्यपरिपालनस्य तत् फलं न तु काम्य-
आह्वदेः काम्यान्तर्भावे मानाभावात् यावत्काम्यानुष्ठाना-
शक्तेः, यावच्छ्रयानुष्ठानस्यापि नान्तर्भावेः कामनाविरहा-
दिनाश्रयकरणात् यावन्नित्यानुष्ठाने तत्फलाभावप्रसङ्गादित्य-
स्यैवावश्यकत्वेनोपस्थित्यान्वयाच्च । अपि च तैः कर्मभिः
प्रत्येकश्रुतपक्षपूर्वं तेषु परमापूर्वं जन्यत इति" न गौरवा
आनाभावाच्च किन्त्वन्तिमक्रियया परिपालनरूपक्रियान्तरेण
वेति न सर्वं कर्म ब्रह्मलोकावाप्तिफलकमिति" मैवं भगव-
दुद्देशेन कृतस्य नित्यस्य यस्य कस्यापि पालनात् ब्रह्मलोकप्राप्तिः
फलं श्रूयत इति जातेरपि पितृयज्ञयोरपि तथा कृतयोस्तदेव
फलं तथा च श्रीभगवद्गीता 'यज्ञायाचरतः कर्म कर्म-
प्रवृत्तिर्निर्लीयते यज्ञार्थात् कर्मणोऽन्यत् लोकोऽयं कर्म-
बन्धन' इति तच्च कर्म यज्ञार्थतया प्रत्येकमेव तत्फलसमर्थं
फलसम्बन्धे, संवलनन्तु मङ्गलवदुपपद्यते अन्यथैकप्रयोगस्य
व्यवधानादसम्भवः । परिपालनन्तु कर्त्तव्यमित्येव करणं
तदुक्तं "ददामि देयमित्येव यजे यष्टव्यमित्यहमिति" यत्तु
निषिद्धासम्बन्धएव सम्यक्त्वम् न तु विहितमात्रानुष्ठानमिति,
तत्र यत्किञ्चिन्निषिद्धासम्बन्धस्याभावात्, सर्वनिषिद्धासम्बन्धस्य
सर्वत्र सुलभत्वादिति सम्प्रदायः । अत्र ब्रूमः भगवदुद्देशेन
कृतं किञ्चिदेव कर्म, सर्वं वा, काम्यं वा सर्वं, नित्यं वा
सर्वमिति नाद्यः एकेनैव काम्येन नित्येन वा ज्ञानेन तथा
कृतेन तत्फलसिद्धौ बहुविधतादिसाध्ये आह्वदावप्रवृत्त्या-
पत्तेः नापरी अशक्यत्वात् न तृर्थः जातेरपि नित्यत्वा-

भावात् तस्मात् सम्यग्दृष्ट्याश्रमपालनस्य न तत्फलं स-
म्यक्त्वाच्च कामस्यमेव अतो न आह्वदेः ब्रह्मलोकावाप्तिरिति
साधुक्तं शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठानरीत्युत्सर्ग इति तच्च फलं
कचिद्विधिवक्तव्यश्रुतं कचिद्विधेर्वादिक्मिति । इदन्वयधेयं
कर्मध्वंसेनापूर्वप्रत्याख्याने "ज्ञानाग्निः सर्वकर्माग्नीत्यादि
शास्त्रबोधितस्य तत्त्वज्ञाननाश्रयस्य बाधः ध्वंसस्य नाश-
त्वाभावात् न्यायमते तु कर्मपदेन तज्जन्यापूर्वप्रवृत्त्या
तेषां लयसम्भव इति । अथ च कार्यमात्रं प्रति कारण
तेति नैयायिकादयः । कर्मण एव फलमिति मीमांसकाः ।
ईश्वराधिष्ठितादेव रूक्षत्ववस्थापद्मात् कर्मणः फलमिति वेदा-
न्तिनः तथा हि "फलमत उपपत्तेरिति" शा० सू० भाष्ये
"अथोच्येत कर्मकार्यादपूर्वत्वात् फलसम्पत्त्यते" इत्याशङ्क्य ।
तदपि नोपपद्यते अपूर्वस्याचेतनस्य काष्ठलोष्टसमस्य चेतना-
प्रवृत्तितस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः तदस्तित्वे च प्रमाणाभावात् अर्था-
पत्तिः प्रमाणमिति चेन्न ईश्वरसिद्धेरर्थापत्तिपरिहयादिति"
अपूर्वं निराकृत्य । "धर्मं जैमिनिरतएवेति" शा० सू० ।
जैमिनिमतं धर्मस्यैव फलहेतुत्वं पूर्वपक्षीकृत्य । "पूर्वं नु
वादारायणो हेतुव्यपदेशादिति" शा० सू० निराकृतम् ।
व्याख्यातञ्चेत् भाष्यकृता गङ्गाराचार्येण । नन्वनुक्षण-
विनाशिनः कर्मणः फलं नोपपद्यते इति परित्यक्तोऽयं पक्षः
नैव दोषः श्रुतिप्रामाण्यात् श्रुतिश्रेय प्रमाणं यथायं कर्म-
फलसम्बन्धः श्रुत एव उपपद्यते तथा कल्पयितव्यः न
चानुत्पाद्य किम्यपूर्वं कर्म विनश्यत् कालान्तरितं फलं
दातुं शक्नोतीति अतः कर्मणो वा काचिदुत्तरावस्था फलस्य
वा पूर्ववस्थाऽपूर्वं नामास्तीति च तर्क्यते । उपपद्यते चाय-
मर्थ उक्तेन प्रकारेण ईश्वरस्तु फलं ददातीत्यनुपपन्नम् ।
अविचित्तस्य कारणस्य विचित्तकार्यानुपपत्तेः वैषम्यनिर्घय-
प्रसङ्गादनुष्ठानवैयर्थ्यापत्तेः तथा च धर्मत एव फलमिति
"पूर्वपक्षः" वादारायणस्तु आचार्यः पूर्वोक्तमेवेश्वरं फल-
हेतुं मन्यते केवलात् कर्मणोऽपूर्वत्वाद्वा केवलात् फलमित्यर्थ-
पक्षः तु गङ्गेन व्यावर्त्यते कर्ममेवाहाऽपूर्वमेवाहा यथा
तथा वा ईश्वरात् फलमिति सिद्धान्तः "हेतुव्यपदेशात्"
धर्माधर्मयोरपि कारयित्वत्वेनेश्वरोहेतुव्यपदेश्यते फल-
दाहृतया च । "एष हेतुव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्य
उज्जिनीपते एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमघो-
निनीपते" इति अर्थ्यते चायमर्थो गीताह । "यो यो
यं यं तनुं भक्तः अह्यार्चिर्हमिच्छति तस्य तस्याचलां
अङ्गां तामेव विदधान्यहम् । इ तथा अह्यया युक्तस्तस्या

राधनमीहते । लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हि तान् इति । विचित्तकार्यानुपपत्त्यादयोऽपि दोषाः कृतप्रयत्नापेक्षत्वादीन्तरस्य न प्रसज्यन्ते इति । एतेन “नमस्तत् कर्मभ्योविधिरपि न वेद्यः प्रभवतोत्पत्तिस्तु प्रामादिकोत्पत्तयेयम् एवञ्च ईश्वराधितकर्मभ्य एव तत्तत्फलतोत्पत्तिरिति सुस्थम् । कर्मणामाशुविनाशिनामपि कृष्णकृपेणैव स्वकारणेऽन्तःकरणे सत्त्वात् “जीयते चास्य कर्माणि” इत्याद्युक्तिः सङ्गच्छते तज्जन्यापूर्वस्वीकारे तु तत् तज्जन्ये लक्षणेति भेदः । अतएव “ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणीत्यादौ कृष्णावस्थानां ज्ञानादेव ज्ञयः, स्थूलावस्थापञ्चामान्तु आशुनाशात्” इति वेदान्तिमते युक्तिरुहनीया । “आत्मान्तरगुणानामात्मान्तरेऽकारणत्वादिति” वै० सू० “आत्मान्तरस्य गुणानां पुण्यपापानामात्मान्तरेऽकारणत्वात् स्वर्गफलस्येति शेषः । “शास्त्रेदेशितं फलमनुष्ठानेति” जै० सू० । “आत्मान्तरे यो दुःखदुःखगुणौ तयोरकारणत्वात् प्रत्यात्मनिष्ठाभ्यामेव धर्माधर्माभ्यां दुःखदुःखे, न व्यधिकरणाभ्याम् । अन्यथा येन यागहोमादिकं न कृतं तस्य तत्फलं स्यादिति कृतज्ञानिरकृतभ्यागमस्य प्रसज्येतेति” एतच्च सामान्यशास्त्रं विशेषणास्तेषापोद्यते तेन पितृयज्ञादेः पुत्रपूतत्वादिकेत्यमिति” वै० सू० उपस्कारः । तच्चापूर्वं त्रिविधं प्रधानापूर्वमङ्गापूर्वं कलिकापूर्वञ्चेति मीमांसकाः । तत् दर्शपौर्णमासाद्यपूर्वं प्रधानापूर्वं तदेव परमापूर्वं, प्रयाजाद्यङ्गजन्यापूर्वमङ्गापूर्वं, तद्वान्तरक्रियाकूटजन्यमपूर्वं कलिकापूर्वं तच्च मीहिप्रोक्त्याभ्युक्त्यादिजन्यं इव्यनिष्ठमिति मीमांसवाः तज्जन्यसंस्कारविशेष एव कलिकापूर्वतया व्यवह्रियते स चात्मनिष्ठ इति नैयायिकाः विस्तरस्तु कुसुमाडुलौ १ सप्तके दृश्यः । कलिकापूर्वं परमापूर्वं जनयित्वा नश्यति । अङ्गापूर्वं परमापूर्वं विशेष आधीयते इति भेदः तथा च अङ्गापूर्वसहितं परमापूर्वं विशिष्टफलं जनयति तद्विहीनस्तु स्वल्पं फलम् । अत एव प्रधानकरणे देवात् शक्याङ्गाकरणे न प्रधानस्य वैफल्यं किन्तु अल्पफलत्वमेवेति सिद्धान्तः । जेवलाङ्गापूर्वाणां तु न फलजनकत्वम् प्रधानासिद्धेः फलाभावात् । अतएव “प्रधानस्या क्रिया यत् साङ्गं तत् क्रियते पुनः । अप्रधानाक्रिययान्तु नाट्यनिर्भे च तत्क्रियेति” छन्दोगपरिशिष्टे तथा व्यवस्थापितम् । इदञ्च परमापूर्वं फलनाशं तत्त्वज्ञाननाशं कर्मनाशजलसर्गादिनाशञ्च । “नाभुक्तं जीयते कर्म कलकौटिगतैरपि अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभ-

मिति” “कर्मणाञ्चैव सर्वेषां भोगादेव ज्ञयोभवेदिति” च शास्त्रात् “ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भक्षसात् कुर्वतेऽर्जुनेति” गीतावाक्याच्च । सर्वकर्मपदेन च प्रारब्धकर्मातिरिक्तकर्माख्येनोच्यन्ते तेन प्रारब्धकर्माणां भोगादेव ज्ञय इत्यनुपदं वक्ष्यते । परमापूर्वं नित्यकर्मणि पण्ड्यापूर्वत्वेन मीमांसकैः व्यवह्रियते सन्ध्यावन्दनस्य किञ्चित्फलजनकत्वात् । अथवादोपस्थापितब्रह्मलोकादि प्राप्तिरूपफलजननात् न तत्तापूर्वस्य फलजनकत्वेन पण्ड्यत्वमिति नैयायिकाः । अत एव चिन्तामणौ यत्तार्थवादिकं फलं न श्रूयते तत् तत्त्वज्ञानसाधनत्वं गीतादिवाक्येन व्यवस्थापितं तच्च पूर्वं दर्शितम् । “न कलञ्जं भक्षयेदित्यादि निषेधस्यापि पण्ड्यापूर्वजनकत्वमिति मीमांसकाः । तत्रापि प्रत्ययाभावरूपफलाङ्गीकाराच्च पण्ड्यत्वमिति तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकाभावात्वेन तस्यापीष्टत्वादिति नैयायिकाः । अपूर्वस्यापूर्वशब्दाच्चत्वे हेतुर्जैमिनिना दर्शितः । “प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमानोपलब्धनत्वात्” सूत्रेण व्याख्यातञ्चैतत् अट्टशब्दे ११६ पृष्ठे ततश्च पूर्वमविद्यमानत्वात् अपूर्वशब्दाच्च्यतेति । वेदान्तिनस्तु कर्माणि कृष्णावस्था, फलस्य पूर्वविस्था वाऽपूर्वमिति स्वीचक्रुः तच्चानुपदं दर्शितम् । तत्त्वज्ञानेन कर्मक्षये कश्चिद्विशेषोऽभिधीयते । “तदधिगमे उत्तरपूर्वविधोरक्षेपविनाशौ तद्व्यपदेशात्” शा० सू० भाष्ये “अथेदानीं ब्रह्मविद्याफलं प्रति चिन्ता प्रजायते ब्रह्माधिगमे सति तद्विपरीतफलं दुरितं जीयते न वा जीयते इति संशयः किन्तावत् प्राप्तं फलहेतुत्वात् कर्मणः फलमदत्त्वा न सम्भाव्यते ज्ञयः । फलदायिनी ह्यस्य शक्तिः श्रुत्या समधिगता यदि तदन्तरेणैव फलोपभोगमुपपद्येत, सतिः कदर्थिता स्यात् । खरन्ति च “नहि कर्म जीयते” इति । नन्वेवं सति प्रायश्चित्तोपदेशो निरर्थकः प्राप्नोति । नैव दोषः प्रायश्चित्तानां नैमित्तिकत्वोपपत्तेर्दृष्ट्यादिवत् । अपि च प्रायश्चित्तानां दोषसंयोगेन विधानात् भवेदपि दोषक्षपणार्थता नत्येवं ब्रह्मविद्यायाविधानमस्ति । नन्वनभ्युपगम्यमाने ब्रह्मविदः कर्मक्षये, तत्फलस्यावश्यभोक्तव्यत्वादनित्यमोक्षः स्यात् । नेत्युच्यते । देशकालनिमित्तापेक्षोभोक्षः कर्मफलवज्जविविधति । तस्माच्च ब्रह्मविद्याधिगमे दुरितनिवृत्तिरित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । तदधिगमे ब्रह्माधिगमे सत्पुनरपूर्वविधोरक्षेपविनाशौ भवतः उत्तरस्याङ्गेषः पूर्वस्य विनाशः । कक्षात् ? तद्व्यपदेशात् । तथा हि ब्रह्मविद्याप्रक्रियायां

सम्भाव्यमानसम्बन्धस्यागासिनो दुरितस्थानभिसम्बन्धं विदुषो-
व्यपदिशति श्रुतौ “यथा पुष्करपलाश आपो न स्निध्यन्त एव-
मेवंविदि पापं कर्म न स्निध्यत” इति । तथा विनाशमपि
पूर्वोपचितस्य दुरितस्य व्यपदिशति “तद् यथेष्टीकातूलमग्नौ
मोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्त” इति ।
अयमपरः कर्मक्षयव्यपदेशो भवति । “भित्यते हृदयग्रन्थि-
न्विद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे-
परावरे” इति । यदुक्तमनुपभुक्तफलस्य कर्मणः क्षयकल्प-
नायां शास्त्रकदर्थनं स्यादिति । नैव दोषः न हि वयं
कर्मणः फलदायिनीं शक्तिमयजानोमहे विद्यत एव सा, सा
तु विद्यादिना कारणान्तरेण प्रतिबध्यत इति वदामः । शक्ति-
सङ्गावभावे च शास्त्रं व्याप्रियेत न प्रतिबन्धाभावेऽपि । “न
हि कर्म क्षीयत” इत्येतदपि कारणभौतसर्गकं न भोगादते
कर्म क्षीयते तदर्थादिति दृश्यत एव प्रायश्चित्तादिना तस्य
क्षयः । “सर्वं पाप्मानन्तरति तरति ब्रह्महत्यां योऽन्धमेधेन
व्रजते य उ यैनमेधं वेदेत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । यत्कृतं
नैमित्तिकानि प्रायश्चित्तानि क्षपयिष्यन्तीति तदसत् दोष-
संयोगेन नोद्यमानानामेषां दोषनिर्द्भुतिफलान्तरकल्प-
नादुपपत्तेः । यत् पुनरुक्तं न प्रायश्चित्तवद्दोषक्षयोद्देशेन
विद्याविधानमस्त्यत्र ब्रूमः । सगुण्यास्तु तावद्व्याप्तुं विद्यत
एव विधानं तास्तु च वाक्यशेषे ऐश्वर्यप्राप्तिः पापनिवृत्तिश्च
विद्यावत उच्यते । तत्राविवक्षाकारणं नास्तीत्यतः
प्राप्तप्रहाणपूर्वकैश्वर्यप्राप्तिस्तासां फलमिति निश्चीयते ।
निर्गुण्यायान्तु विद्यायां यद्यपि विधानं नास्ति तथाप्य-
कर्त्तात्मबोधोक्तं कर्मप्रदाहसिद्धिः । अश्लेष इति चागामिपु-
कर्मसु कर्तृत्वमेव न प्रतिपद्यते ब्रह्मविदिति दर्शयति ।
अतिक्रान्तेषु तु यद्यपि मिथ्याज्ञानात् कर्तृत्वं प्रतिपेद इव
तथापि विद्यासामर्थ्यान्मिथ्याज्ञाननिवृत्तेस्तान्यपि प्रली-
ञ्जन्त इत्याह विनाश इति । पूर्वप्रसिद्धकर्तृत्वभोक्तृत्वविपरीतं
हि त्रिविधं कालेष्वकर्तृत्वाभोक्तृत्वरूपं ब्रह्माहमस्मि नेतः
पूर्वमपि कर्त्ता भोक्ता वाहमसं नेदानीं” नापि भविष्यति
काल इति ब्रह्मविदवगच्छति । एवमेव च भोक्तु उपपद्यते
अन्यथा ह्यग्नादिकालप्रवृत्तातां कर्मणां क्षयाभावे मोक्षाभावः
स्यात् । न च देशकालनिमित्तापेक्षामेषः कर्मफल
वद्भवितुमर्हति अनित्यचप्रसङ्गात् परोक्षत्वात्तदुपपत्तेश्च
ज्ञानफलस्य । तस्माद्ब्रह्माधिगमे दुरितक्षय इति स्थितम् ॥
“इतरस्याप्येवमसंक्षेपः पाते तु” शा० सू० ॥ “पूर्वकस्यधि-
करणे बन्धहेतोरवस्थास्त्रैविनाशौ ज्ञाननिमित्तौ शास्त्र-

व्यपदेशाच्चरूपितौ धर्मस्य पुनः शास्त्रीयत्वाच्छास्त्रीयेषु
ज्ञानेन विरोध इत्याशङ्क्य तस्मिन्निर्करणाय पूर्वोपधिरूप-
न्यायातिदेशः क्रियते । इतरस्यापि पुनस्तस्य कर्मण एवमवयवद
संक्षेपोविनाशश्च ज्ञानवतो भवतः । कुतः ? तस्यापि स्वफल-
हेतुत्वे ज्ञानफलप्रतिबन्धित्वप्रसङ्गात् “उभे उ ह्रैवैष
एतेन तरतीत्यादि” श्रुतिषु च दुष्कृतवत् सुकृतस्यापि प्रणा-
शव्यपदेशात् अकर्त्तात्मबोधनिमित्तस्य कर्मक्षयस्य सुकृत
दुष्कृतयोस्तुल्यत्वात् । “क्षीयन्ते चास्य कर्माणि इति चाऽ
विशेषश्रुतेः । यत्रापि केवल एव पाप्मशब्दः पठ्यते
तत्रापि तेनैव पुण्यमप्याकलितमिति द्रष्टव्यं ज्ञानाभेदा-
निकटफलत्वात् । अस्ति च श्रुतौ पुण्येऽपि पाप्मशब्दः “नैवं
सेतुमहोरात्रे प्रतते तरत” इत्यत्र सृष्टं दुष्कृतेन सुकृतमप्य-
सृष्टस्य “सर्वे पाप्मानोऽतोनिवर्त्तन्त” इत्यविशेषेणैव प्रततेषु
पाप्मशब्दप्रयोगात् । पाते त्विति । तस्य शब्दोऽवधारणार्थः ।
एवं धर्माधर्मयोर्बन्धहेत्वोर्विद्यासामर्थ्यादस्त्रैविनाशसिद्धे-
रवश्यं भाषिनी विदुषः शरीरपाते सन्निरित्यवधारयति
“अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः शा० सू० ॥
“पूर्वयोरधिकरणयोर्ज्ञाननिमित्तः सुकृतदुष्कृतयोर्विनाशो-
ऽवधारितः स किमविशेषणारब्धकार्ययोश्च भवत्युत वि-
शेषणानारब्धकार्ययोरेवेति विचार्यते तत्र” “उभे उ ह्रैवैष एतेन
तरतीत्येवमादि” श्रुतिष्वविशेषणवशादविशेषणैव चय इत्येवं
प्राप्ते प्रत्याह अनारब्धकार्ये एव त्विति । अप्रवृत्ति-
फले एव पूर्वजन्मान्तरसंज्ञिते अस्मिन्नपि च जन्मानि प्राक् च
ज्ञानोत्पत्तेः सञ्चिते सुकृतदुष्कृते ज्ञानाधिगमात् क्षीयते
न त्वारब्धकार्ये सामिभुक्तफले याम्यामेतद्ब्रह्मज्ञानायतनं
जन्म निर्मितम् । कुत एतत् ? “तस्य तावदेव चिरं यावच्च
विमोक्ष इति शरीरपातावधिकारणात् क्षेमप्राप्तेः । इतरथा
हि ज्ञानादशेषकर्मक्षये सति स्थितिहेत्वभावात् ज्ञान
प्राप्तेनन्तरमेव क्षेममश्नुवीत तत्र शरीरपातप्रतीक्षा नाव-
चीत । ननु वस्तुबलेनैवायमकर्त्तात्मबोधः कर्माणि क्षप-
यन् कथं कानिचित् क्षपयेत् कानिचिद्विषयेष्वेत न हि
समाने ह्यग्निपीजसम्पर्के केषां हि पीजशक्तिः क्षीयते केषा-
ञ्चिन् क्षीयते इति शक्यमङ्गीकर्तुमिति । उच्यते । न
तावदनान्यत्वारब्धकार्यकर्माशयं ज्ञानोत्पत्तिरुपपद्यते
आश्रिते च तस्मिन् कुक्षालचक्रवत् प्रवृत्तवेगस्थान्तराले
प्रतिबन्धासम्भवाद्भवति वेगक्षयप्रतिपालनम् । अकर्त्तात्म-
बोधोऽपि हि मिथ्याज्ञानबाधनेन कर्माण्युत्पिन्नमिति ।
बाधितमपि मिथ्याज्ञानं द्विषन् ज्ञानवत् संस्कारवशात्

कश्चित् कालमनुवर्त्तते एव । अपि च नैयाल विवदितव्यं
ब्रह्मविदः कश्चित् कालं शरीरं प्रियते न प्रियते वा
इति । कथं हेतुकस्य स्वहृदयप्रत्ययं ब्रह्मवेदनं देह-
धारणस्यापरेण प्रतिष्ठेयं शक्यते ? श्रुतिस्मृतिषु च
स्थितप्रज्ञलक्षणनिर्देशे नैतदेव निरुच्यते । तस्मादनारब्ध-
कर्तव्योरेव सुकृतदुष्कृतयोर्विद्यासामर्थ्यात् क्षय" इति भा० ।
अपूर्व्येना स्त्री अपूर्वस्य अन्यतोऽप्राप्तस्य भावः तत् । १ प्रमा-
णान्तरागम्यत्वे "उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्व्यता फलम्
अर्थवादोपपत्तिश्च हेतुस्तात्पर्यनिर्णये २ इत्युक्ते तात्पर्याव-
धारणहेतुभेदे च यथा ह्यन्तोग्ये "तन्त्वौपनिषदं वेदेति
ब्रह्मणो भवान्तरागम्यत्वसुक्तम् ।

अपूर्व्यपति स्त्री न पूर्वः पतिर्यस्याः । कुमार्याम् । "अपूर्व्य-
पतिं कुमारीमिति" सि० कौ० ।

अपूर्व्येवाद ए० अपूर्व्यमधिकृत्य वादः तत्त्वबुभुक्षोः कथा ।
गङ्गेशोपाध्यायकृते शब्दचिन्तामण्यन्तर्गते ग्रन्थभेदे ।

अपूर्व्यविधि पु० अपूर्व्ये प्रमाणान्तरेणाप्राप्ते विधिर्विधानम्
वि+धा-क् । अप्राप्तप्रापकौ लिङादिपदवेदनोये शब्द-
विशेषे । यथा स्वर्गसामो यजेतेति लिङादिपदं वाक्यं
प्रमाणान्तरेणाप्राप्तस्य स्वर्गसाधनत्वस्य यागे बोधयत् तथा ।
अपूर्व्यविधिरपि चतुर्विधः कर्मविधिः गुणविधिः विनि-
योगविधिः प्रयोगविधिश्चेति । तत्र अग्निहोत्रं जुहोति
इत्यादौ यागकृते कर्मणि इदसाधनतायाः, कृतिसाध्य-
ताया भावनाया वा मतभेदेन बोधनात् कर्मविधित्वम् ।
द्रव्यदेवतादिविधायकविधिगुणविधिः । यथा दध्ना
जुहोत्यादिवाक्यं प्राप्तस्याग्निहोत्रस्यानुवादेनाप्राप्तगुणरूप-
द्रव्यादेर्विधानात् । "ऐन्द्रा गार्हपत्यसुपतिष्ठत इत्यादि
ऐन्द्रा ऋचः गार्हपत्योपस्थाने विनियोजनात् विनियोग-
विधिः । एवं कृत्वा एवं कुर्यादित्यादि प्रयोगज्ञापकोविधिः
प्रयोगविधिः । यथा अधीत्य स्नायादित्यादि "उपसङ्गिष-
दित्या सासमेकमग्निहोत्रं जुहोत्यादि च अथञ्च विधिद-
विधिरिति भेदः ।

अपूर्व्य लि० न पूर्वमर्हति यत् न० त० । पूर्वानर्हे "त्वं
नो वायवेवामपूर्व्यः सोमानामिति" ऋ० १, १२४, ६ ।

अष्टक लि० अष्ट-क न० त० । १ असंबद्धे "अष्टक एकान्
इति पाणि युक्ते वशीनारायुक्ते २ एकवर्त्ते "वेरष्टकस्य पा०

अष्टयक् अव्य० न अष्टयक् । सहयोगे पूर्वपरयोरेकादेश-
रूपे सम्भूतभवने अष्टयक्साहित्यमष्टयक्साहित्यश्चेति सा-
हित्यं द्विविधमिति दृष्टाः ।

अपेक्षणीय लि० अप+ईच्छ-कर्मणि कनीयर् । १ अतुरो-
हव्ये अपेक्षाकर्मणि २ प्रतिपाद्ये च "आत्मा यत्नेन
रक्षोरणधिरसि पुनः सोऽपि नापेक्षणीयः" इति नीति० ।

अपेक्षा स्त्री अप+ईच्छ-भावेच् । १ आकाङ्क्षायां, सा च शब्द-
बोधजनिका "यत्पदेन विना यस्यानुभावकता भवेदनुक्ता
तत्पदे पदवच्यरूपा । अपेक्षायाञ्च प्रायशोऽस्तिर्नेष्यते
'सापेक्षे प्रत्ययो न स्यात् समासो वा कचञ्चन । सापेक्षं
तद्विज्ञानीयादसमस्तविशेषणम्" यथा प्रवीरं पुत्रकाम्यति
कृदस्य राजमातङ्ग इत्यादौ प्रत्ययसमासौ न स्तः । 'सापेक्ष-
त्वेऽपि गमकत्वात् समासः" इति भाष्योक्तेः देवदत्तस्य गुरु-
कुलसमित्यादौ समासः इति भेदः । १ प्रयोजकत्वे तच्च
ज्ञाने स्थितौ उत्पत्तौ वा इतरस्यातुरोहित्वम् ज्ञा-
नादिकार्ये च यस्य यत्पदार्थान्तरज्ञानाद्यतुरोचः तस्य
तदपेक्षा । अतएव तर्कग्रन्थे जगदोशेन "सापेक्षापादकः
प्रसङ्ग आत्माश्रयः अपेक्षा च संप्रावृत्तसौ स्थितौ च
याहेत्यभिधाय एतद्वृत्तज्ञानं यद्येतद्वृत्तज्ञानजन्यं स्यादे-
तद्वृत्तज्ञानभिन्नं स्यादिति सप्तौ । चटोऽयं यद्येतद्वृत्तजनकः
स्यात् एतद्वृत्तभिन्नः स्यादिति उत्पत्तौ, अयं चटः यद्येतद्वृत्त-
वृत्तिः स्यात् तथात्वेनोपलभ्येतेति स्थितौ च" सापेक्षा-
पेक्षितत्वे उदाहृतम् । अनतिदूरे च "अपेक्षा चात्र साक्षात्-
परम्परासाधारणी याहेत्युक्तम् । तेन साक्षात् परम्परया
वा स्वज्ञानादिप्रयोजकतैवापेक्षेति निष्कर्षः । स्वप्रवृत्त्यापेक्ष
यहसापेक्षप्रवृत्तत्वमन्योन्याश्रयजनकणम् । २ अतुरोपे
"सत्यामपि तपःसिद्धौ नियमापेक्षया ह्यग्निः" रघुः ।
३ सृष्ट्याञ्च "समुदेषु कामेषु निरपेक्षः परिमज्जेति"
"अध्यात्मरतिरासीत निरपेक्षो नराभिष इति" च मनुः ।
"निरपेक्षः विगतस्मृह इति" बुद्धकामभट्टः ।

अपेक्षाबुद्धि स्त्री अयमेकः अयमेक इत्याकारिकायास् अने-
कैकत्वविषयिण्यां "अनेकैकत्वबुद्धिर्यां सापेक्षाबुद्धिरिष्यते
भाषा० परिभाषितायास् बुद्धौ ।

अपेक्षाबुद्धिज लि० अपेक्षाबुद्धितो जायते जन-ड १ त० ।
न्यायोक्ते द्वित्वादपराङ्मते संख्याभेदे । "द्वित्वादयः परा-
ङ्मन्ता अपेक्षाबुद्धिजा मताः अनेकाश्रयपर्याप्ता एते तु
परिकीर्त्तिताः अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च नाशस्तेषां प्रकीर्त्तिताः"
इति भाषा० । अत्रायमभिप्रेतः । यद्यपि द्वित्वाद
समवायः प्रत्येकं चटादावस्ति तथापि एकोद्वाधिति ज्ञाना-
भावात् एको न द्ववित्तिज्ञानाच्च द्वित्वादीनां पर्याप्तिसंख्यः
कश्चित् संबन्धोऽनेकाश्रयोऽङ्गीक्रियते पर्याप्तिसंबन्धेन च

प्रत्येकं घटादौ न द्वित्वादिति । तादृशसम्बन्धश्च अपेक्षानुवि-
ष्टापेक्षत्वेन तत्सत्त्वे तथा ज्ञानं, तदसत्त्वे न तथाज्ञानम् ।
तत्र प्रथमम् अवयवेकः अवयवेक इत्याकारिका अपेक्षानुवि-
स्ततोद्वित्वोत्पत्तिः ततो द्वित्वद्वित्वनिर्विकल्पकं ततोद्वित्व-
प्रत्यक्षम् । अपेक्षानुविष्टिनाशश्च ततोद्वित्वनाशः इति । यद्यपि
योग्यविभुविशेषगुणानां स्तोत्तरवर्त्तिगुणनाशत्वेन ज्ञानमा-
त्रस्य द्वित्वस्यावित्यं तथापि अगत्या अपेक्षाबुद्धेस्त्रि-
स्थायित्वं स्वीक्रियते अन्यथा निर्विकल्पककाळे अपेक्षा-
बुद्धिनाशे द्वित्वस्य नाशः प्रसज्येत न तु द्वित्वप्रत्यक्षं तदानीं
विषयाभावात् विषयस्य प्रत्यक्षं प्रति कार्यकालवृत्तितयैव
कारणत्वोपपन्नात् तथा च द्वित्वप्रत्यक्षमेवमापेक्षानुविष्टिनाशकं
नान्यदिति कल्प्यते । कालान्तरे द्वित्वप्रत्यक्षाभावाच्च अ-
पेक्षानुविष्टिनाशात् द्वित्वादित्नाश इति कल्प्यत इति सि० सु० ।

अपेक्षित लि० अप+ईक्ष-कर्मणि कृ । १ अपेक्षाविषय
भूते २ आकाङ्क्षिते च । ‘अपेक्षितक्रियश्चेति लिधा-
ऽपादानमिष्यत’ इति हरिः ।

अपेक्षित् लि० अप+ईक्ष-णिनि स्त्रियां ङीप् । अपेक्षावति
स्वकार्यजननादौ इतरप्रयोजकतासुरोधिनि च ।

अपेक्ष्य लि० अप+ईक्ष-कर्मणि यत् । १ अपेक्षणीये । भावे
ल्यप् । अतुल्येत्यर्थे अव्य० “किमपेक्ष्य फलं पयोधरान्
ध्वनतः प्रार्थयते ऋगाधिप” इति किरा० ।

अपेत लि० अ+ईक्ष-कर्त्तरि कृ । १ अपगते अपरुद्धे ।

‘यं प्रवृत्तमनुपेतमपेतकत्वमिति’ भाग० १ पलायिते च ।

अपेतरासत्त्वी स्त्री अपेतः राजसद्वत् पातकं यस्याः गौ० ङीष् ।
तलस्याम् राजनि० । तस्याः राजसद्वत्पपापादिहरणा-
त्तथात्वम् । “दूर्वा दहति पापानि धात्री हरति
पातकम् । हरितकी हरेद्रोगं तलसी हरते त्वयम्”
आ० त० । शान्देतोस्तस्याः पापादिहारित्वम् ।

अपेय लि० पा अर्हाद्यर्थे यत् न० त० । १ स्मृतौ निषिद्धपाने
मद्यादौ “मद्यमदेयमपेयमनिष्पाद्यमिति” ति० त० उ३०
एवमन्यानि अपेयानि स्मृतौ प्रसिद्धानि यथा “यज्यं स-
कवणं क्षीरं यज्ञं विवर्धितं पयः । अनिर्हयाथागोः क्षीरं
पीत्वा चान्द्रायणं चरेदिति” आ० त० स्मृतिः । “अपः
सुराभाजनस्या मद्यभाण्डे स्थितास्तथा पञ्चरात्रं पिबेत्
पीत्वा शङ्खपुष्पीहतं पयः” इति मनुः । “शुनोच्छिष्टाः
स्थिता ह्यप्यो यदि कश्चित् द्विजः पिबेत् शङ्खपुष्पीनिपकेन
त्र्यहं क्षीरेण वर्त्तयेदिति” यमः । “स्त्रियोच्छिष्टाः स्थिता
अप्यो यदि कश्चित् पिबेद्द्विजः । शङ्खपुष्पीत्यादि० शङ्खः

“शुनोच्छिष्टा स्थिता ह्यप्यो यदि कश्चित् पिबेत् द्विजः ।
कुशमूलविपकेन त्र्यहं क्षीरेण वर्त्तयेदिति हारीतः “शुना
संस्पृष्टभाण्डे तु रेतोमूलविदूषिते । जलक्षीरादिकं पीत्वा
तप्तकच्छं समाचरेत्” लघुशौ० । “चण्डालकूपभाण्डेषु
यस्त्वज्ञानाज्जलं पिबेत् प्रायश्चित्तं कथं तत्र वर्त्तये
वर्त्तये विधीयते । चरेत् सान्तपनं विप्रः प्राजापत्यन्तु
भूमिपः । तदर्धं तु चरेद्द्वैष्यः पादं शूद्रस्य निर्द्दिशेत्”
आप० । “चण्डालपरिगृहीतं यो ह्यज्ञानाज्जलं पिबेत् ।
तस्य शुद्धिं विजानीयात् प्राजापत्येन नित्यम्” इति आप० ।
‘यस्तु चण्डालसंस्पृष्टं पिबेत् किञ्चिदकामतः स तु सान्त-
पनं कच्छं चरेच्छुद्धार्थमात्मनः’ अङ्गिराः । “किञ्चिदिति
जलक्षीरादिकमिति” प्रा० वि० । आसमांसादौ न दोषः ।
“आमं मांसं हतं क्षीरं स्नेहाद्य फलसम्भवाः । स्नेह-
भाण्डस्थिता दुष्टानिष्क्रान्ताः शुचयः स्मृताः” यमः
“अन्यजैः स्नानिताः कूपास्तङ्गानि तथैव च । एष स्नात्वा च
पीत्वा च पञ्चगव्येन शुध्यति” आप० । जलान्तरालाभावे तु
तदप्यापदि पातुं शक्यते ‘अन्यजैः स्नानिते कूपे सेतौ
वाष्पादिके तथा तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रायश्चित्तं न
विद्यते इति वृद्धशाता० । “इदमत्यन्तापदिपयमिति” प्रा०
वि० । “भाण्डस्थिता अभोज्यानामपः पीत्वा पयोदधि ।
ब्राह्मणो क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चैवोपसर्पति ब्रह्मकूर्चो-
पवासश्च याज्यवर्त्तस्य निष्कृतिः” परा० । उपसर्पति उपसर्पेत्
प्रायश्चित्तमिति शेषः तदेवाह ब्रह्मकूर्चोपेति । “यदि
विप्रः प्रसादेन शूद्रतोयं पिबेत् स्वयम् । उपोष्य विस्व-
पद्मानां पलाशस्य कुशस्य च । एतेषासुदकं पीत्वा तेन
शुद्धिमवाप्नुयात्” शाता० । अत्रापवादः । “नवभाण्डेषु
पानीयं विट् शूद्रकत्वजन्मनाम् । पेयं तदाहुर्विप्राणां पयो-
दधितथैव च” जावा० । “हतं तैलं पयःक्षीरं तथैवेक्षुरसो
गुहः । शूद्रभाण्डस्थितं तप्तं तथा मधु न दुष्यति” शाता० ।
घटादीनामाकरभाण्डस्थितानां न दोषः शङ्खः । “पीता-
वशेषितं पीत्वा पानीयं ब्राह्मणः कश्चित् । तिरातं तु व्रतं
कुर्वाद्दामकृत्स्नेन वा पुनः” शङ्खः । “वासेन केवलेनेति”
प्रा० वि० । “प्रपासरण्ये घटके च कूपे द्रोण्यां जलं क्षीर-
गतास्तथापि । कतेऽपि शूद्रास्तदपेयमाहुः रापहतो भूमि-
गताः पिबेत्ता” इति यमः । प्रपाजलं, कूपजलं हरण
घटस्थजलं द्रोणी सेकपात्रविशेषः तज्जलं, खड्गादि
क्षीरगतं जलञ्च शूद्रासम्बन्धेऽप्यपेयम् “आपदि तु तदेव
जलं भूमिगतं कृत्वा व्रतः पातान्तरेणोक्तं पेयमिति”

प्रा० वि० । एतद्विषये एव । श्रोत्राभायसमुक्तायां कृत्वे प्रावर्त्तके तथा । यामप्रपाजलञ्चैव पीत्वापत्तु न दुष्यतीति लघुहारीतः । तदपि भूमिगतं कृत्वेयं पूर्ववचनैकवाक्यत्वात् । “प्रावर्त्तके सेचके कृत्वे अज्ञाते” प्रा० वि० । “कूपे विन्मूलसंज्ञे पीत्वा तोयं द्विजोत्तमः । तिरालेण विशुध्येत” अङ्गिराः । “जलाशये तथा न्येषु स्यावरेषु महीतले । कूपवत् कथिता शुद्धिः सहस्रं च न दूषणमिति” विष्णुः । “महत्स्वस्य शुचिशुद्ध्या तीर्थसमीपतोयग्रहणवर्जमिति” प्रा० वि० । यद्योक्तं देवलेन । “तत्वाज्ञोभ्यतडागानि नदीर्वापीः सरांसि च कञ्जलाशुचियुक्तानि तीर्थतः परिवर्जयेदिति” । “नृत्तपञ्चनखात् कूपादत्यन्तोपहृताञ्चोदकं पीत्वा ब्राह्मणस्त्रिरावृत्तपवसेदित्यादि” विष्णुः । “अत्यन्तोपहृतात् अमेध्यादिनेति” प्रा० वि० । “यस्तु कूपात् पिबेत् तोयं ब्राह्मणः शवदूषितात् उपवासव्यं कृतेत्यादि” लघुहृ० । “क्षिप्तो भिन्नः शवश्चैव कूपस्यो यदि दृश्यते । पयः पीत्वा तिरालेण इत्यादि” देवलः । “पीतशेषं पिबेत् विप्रैर्विप्रः स्वादत्यथा पयुरिति भवि० पु० । “क्षेत्रोपानहविन्मूलं स्त्रीरजो मद्यमेव च । एभिः संदूषिते कूपे तोयं पीत्वा कथं विधिः । एकं द्रष्टुं त्र्यहञ्चैव द्विजातीनां विशोधनमिति” अत्रिः । अत्रापवादमाह स एव “गोदोहने चर्मपुटे च तोयं यन्त्राकरे कारुकशिल्पिहस्ते । स्त्रीबालवृद्धाचरितानि यान्यप्रत्यलट्टणानि शुचीनि तानि । प्राकाररोधे विषमप्रदं शिवानिवेशे भयनस्य दाहे । आरभ्यज्ञेषु महोत्सवेषु तथैव दोषा न विकल्पनीयाः । शुचि गोदम्लिकतोयं प्रकृतित्वं महीगतम् । चर्मभाण्डैस्तु धाराभिस्तथा यन्त्रोद्धृतं जलमिति” । प्राशुक्त्वचनजातैः चर्मभाण्डस्थितयन्त्रोद्धृतयोरपेयत्वेन निषेधे प्राप्ते चर्मभाण्डैरुद्धृतं यन्त्रोद्धृतञ्च सन्ततधारयोद्धृतञ्च एतत्तथं यदि महीगतं गोदम्लिकं प्रकृतित्वमविकृतं च तदा शुचीत्यनेन प्रतिप्रसूतम् महत्तु च न दुष्यतीत्यनेन महत्त्वस्यापेक्षाकृतत्वेन अव्यावर्त्तकतया गोदम्लिकत्वेन विशेषणात् तथाभूतं महत्त्वमेव प्रकृते विवक्षितम् । तदपि जलान्तराभावे शुद्धमित्यवधेयं प्राशुक्त्वचने आपहतस्यैव भूमिगतं कृत्वा तत् उद्धृत्य पानविधानेन तदेकवाक्यत्वात् तथैवेह ज्ञेयम् । एतच्च स्वभावतः पेयजलस्यैव-चर्मभाण्डादिस्थितिरूपदोषप्रतिप्रसवार्थम् न तु अपेयस्त्वेच्छादिस्थानिततोयस्यापि पेयताविधानार्थं तथात्वे वाक्यभेदापत्तेः न च हिरण्योदकस्यैव अत्रैव सामान्यशास्त्रनिषिद्धापेयजलस्य शुद्ध्यर्थतापरं स्वभावतः

पेयस्यैव चर्मभाण्डादिगतत्वेन दोषपरिहाराद्यर्थतापरतदैव सर्वसामञ्जस्ये विधिद्वयकल्पनायाः अन्याय्यत्वात् एतेन इदानीन्तनस्त्वेच्छराजस्थानितस्यजलस्य यन्त्रोद्धृतत्वेन शुद्धताकीर्तनं साहसमेव तस्य स्त्वेच्छस्थानितजलत्वेन स्वभावतोऽपेयत्वात् जलान्तरस्य गङ्गाजलस्य च सन्निवृत्त्यादाय-द्विषयत्वाभावात् प्रकृतित्वविशेषणाच्च तस्य संस्कारविशेषस्य विकारविशेषवत्त्वादेतद्वचनस्यापि तत्ताप्रयत्नेः । किञ्च “विचित्सा तु हृदये यस्मिन्नपि प्रजायते सहस्रं चान्तु विचेयं पुरीषन्तु स्वभावतः” इति ब्रह्मपुराणेन अमेध्वस्यैवत्वेन शङ्किताद्यादेर्भोजननिषेधात् स्त्वेच्छामेध्यादिसर्ववत्त्वेन शङ्कि तस्यास्य जलादेरप्यपेयतेति गम्यते । शशिसूर्यकिरणासृष्ट-तया च तस्य व्यापन्नजलतया वैद्यकोक्तदोषाधार्मकत्वेनापि ऽपेयता । “अपि चण्डालभाण्डस्थं तज्जलं पावनं महत्” इत्युक्तौ सत्यत्वात् गङ्गाजलानामेवाहृतत्वात्तस्य स्वभावतः शुद्धतेति तु न शङ्क्य “सर्वत्र पावनी गङ्गा त्रिषु स्थानेषु दुष्यति स्त्वेच्छस्यैव सुराभाण्डे मेघादिजलमिषये” इति वचनात् तस्य मेघादिजलसम्पर्कशङ्कायामेच्छादिसर्वस्य प्रत्यक्षदर्शनाच्च स्वभावतः शुद्धत्वाभावात् । धारायां प्रतिप्रसवमाह वैधायनः “अदृष्टा सन्तता धारा वातोद्धृताश्च रेणवः । आकराः शुचयः सर्वे वर्जयित्वा सुराकरमिति” कावे नवीदकं शुद्धं न पातव्यन्तु तत्तत्रहम् । अकावे तु दशाहं स्यात् पीत्वा नाद्यादहर्निशमिति” आ० त० सूत्रिः । “ज्ञानमाचमनं दानं देवतापितृतर्पणम् । शूद्रोदकैर्न कुर्वीत तथा मेघाद्विनिःसृतैः” । आचमननिषेधात् पानादेः सुतरां निषेधः । “यव्यहयं आवणादि सर्जानदी रजस्वलाः । तासु स्नानादिकं वर्ज्यं वर्जयित्वा सुरापगाम् इति” कन्दो० प० । “यैः कृतः सर्वभक्ष्योऽग्निस्त्वपेयश्च महोदधिरिति” मनुः यैः विप्रैः “अन्यथा हि कुरुक्षेत्रः । देवयोनिरपांपतिः । कुशायेणापि कौन्तेय ! न स्पृष्टव्यो महोदधिरिति भा० ब० प० । स्वर्गनिषेधात् पाननिषेधः । “अनिर्हृशया गोः क्षीरमौद्रमैशफं तथा । आविकं सन्निनीक्षीरं विवत्सायाश्च गोः पयः । आरण्यानाञ्च सज्जेषां नृगाणां महिषं विना । स्त्रीक्षीरञ्चैव वज्र्यानि सर्वशुक्तानि चैव हि” मनुः । “गोः क्षीरमनिर्हृशयाः स्मृतके अजामहीव्योश्च नित्यमपेयमौद्रमैशफञ्च सन्दिनीनाञ्च याश्च वत्सव्यपेताः” अङ्गिरः । “वर्ज्यैर्दुर्गोरवत्यायाः पयश्चैवान्यवत्यायाः । आरण्यानाञ्च सज्जेषां वर्जयित्वा तु माहिषमिति” यमः । “सर्वेषां द्विस्तनीनां क्षीरं वर्ज्यमजावर्ज्यमिति” शङ्खः “गोजामहिषीवर्ज्यं

सर्वप्रयासि यान्यनिर्दोषाहं तान्यपि सन्निनीसन्दिनीविव-
त्वायमस्तुकोरं चाभेध्यभुजश्च" विष्णुः । पीत्योपवसेदित्यु-
हतिः । सन्निनी दृषभाक्रान्ता सन्दिनी नित्यं प्रक्षवत्पयः-
क्षमा । अभेध्यभुजः मद्यादिभक्षणश्च लायाः । यमसूत्र-
सुम्न' प्रक्षता "हृत्तवत्वा निन्दितं रासभञ्च पयो वर्जये-
दिति" हारीतः । तत्वाजाक्षरं दशाहादवाक् निषिद्धम्
ज्जं' तत् मेयं सर्ववचनसामञ्जसात् "गोघ्रातं शक्नोच्छिष्टं
पदास्तृष्टञ्च कामतः । सन्निन्यनिर्दोषावत्सुगोपयः परिवर्ज-
येत् साक्षः । "क्षीराणि यान्यभक्ष्याणि तद्विकाराशने पुनः
सम्राजं' इतं कुर्यादित्यादि" या० । "उद्धेक्षीरमानुषी-
क्षीरपाने पुनरुपनयनं तन्मलच्छेत्त्यादि" शाता० ।
"उद्धवस्ते हविलयनपिन्याकमथितप्रभृतीनि चात्तवीर्याणि
मात्रीयात्" गौत० । उद्धवस्ते हं, क्षीरादि विलयनं दतमलं
पिन्याकः खलिः मथितं तक्रादि आत्तवीर्याणि गृहीत-
क्षाराणि ॥ आत्तवीर्यपदञ्चात्यन्तोद्धवस्ते हपरं मथित-
पदं च उद्धवप्रायतक्रपरञ्च । "क्षत्वियश्चैव दत्तस्यो
वैश्यः शूद्रोऽथ वा पुनः । यः पिबेत् क्षपिलाक्षीरं न ततो-
ऽन्योऽस्यपुण्यकृत्" आप० । "कापिलं यः पिबेच्छूद्रो
नरकेण विपच्यते" स्मृतिः । सुश्रुते तु धातुदोषविशेषजनक-
तयाकाविचिदमेयान्युक्तानि तानि प्रायशः सामान्यतोऽ-
मेयशब्दे २२६, २७, पृष्ठे उक्तानि । तत्र विशेषः कश्चित्
प्रदर्शयते "वर्षाजले गाक्षेयत्वसामुद्रत्वपरीक्षणसङ्गा
"वर्षान्यत्वे सिक्थलोदे च सासुद्रमिति विद्यात्तलोपादेय-
मित्युक्तम् कीटसूत्रपुरीषाण्डवकोथप्रदूषितम् । तृणपर्णै-
रकरयुतं कलुषं विषमयुतम् योऽवगाहेत वर्षासु पिबेद्वापि नवं
जलम् । सवाह्याभ्यन्तरान् रोगान् प्राप्नुयात् क्षिप्रमेव तु
तत्र यत् सैराक्षपद्मदृणपद्मप्रभृतिभिरवच्छिन्नं यशिसूर्यकिरणै-
र्नाभिजुष्टं गन्धर्वक्षीरसोपलब्धं तद्व्यापन्नमिति विद्यात् । तस्य
क्षीररूपपरसगन्धवीर्यविपाकाः दोषाः प्रट्सम्भवन्ति । व्यापन्नं
वर्जयेज्जित्यं तोयं यदप्यनार्त्तवम् । दोषसङ्कननं हेतु-
साददोताहितन्तु तत् । "व्यापन्नं सखिलं यस्तु पिब-
तीहाप्रदाहितम् । श्वयं पाण्डुरोगश्च त्वग्दोषमविपाक-
ताम् । चासकाशप्रतिश्यायश्च यश्चोदराणि च ।
अन्यान् वा विषमान् रोगान् प्राप्नुयात् क्षिप्रमेव चेति"
नदीविशेषजलस्य दोषकीर्त्तनेनामेयता च तत्त्वोक्ता "पूर्वाभि-
क्षणास्तु न प्रयत्नान्ते सुहृदकत्वादिति । सह्यप्रभवाः
कुष्ठं जनयन्ति, विन्यप्रभवाः कुष्ठं पाण्डुरोगश्च, मलय-
प्रभवाः क्षमीन्, महेन्द्रप्रभवाः क्षीपदोदराणि, हिमवत-

भवाः शूद्रोगश्च यश्च शिरोरोगक्षीपदगलनखडान्, प्राच्या-
वन्त्याः अपरावन्त्याश्चाश्वसुपजनयन्ति, इति "सासुद्रसुदं
विश्वं क्षवणं सर्वदोषकृदिति । अनेकदोषमानुषं वार्ज्य-
मिष्यन्दिगर्हितमिति" च । रोगभेदे शीतलजलस्यामेयतायुक्ता,
"पार्श्वशूले प्रतिश्याये, वातरोगे गलपक्षे, आभाते क्षिप्रमिति
कोष्णे सद्यः शूद्रे नवज्वरे । हिक्कायां क्षेहपोते च शीताम्बु
परिवर्जयेदिति" । तक्रस्यामेयता रोगभेदे तत्त्वोक्ता "तत्र नैव
क्षते दद्यान्नोष्णकाळे न दुर्बले । न भूच्छाभ्रमदाहेषु न
रोगे रक्तपैत्तिके । शीतकाळेऽग्निमान्ये च कफोत्थेष्वाभ-
येषु चेति" । द्रव्यान्तरसंयोगादमेयता अपेक्ष्यशब्दे २२६, २७,
पृष्ठे दर्शिता । विशेषस्तत्रैवः । "उष्णोदकाशुपानन्तु क्षेहा-
नामथ शयते, क्षते भङ्गातकक्षेहात् क्षेहात्तौवरकात्तयेति"
रोगभेदेऽनुपाननिषेधेन तत्र जलादीनाममेयता भङ्गा
तत्रैव दर्शिता । अनुपानगुणमभिधाय "न प्रवेच्छासङ्गा-
सार्त्तो रोगे चाप्यूर्जजलुगे । क्षतोरस्कः प्रसेकी च यस्य क्षोप-
क्षतः स्तरः । पीत्वाऽध्वभाध्वयनगेयस्वप्राच शीलयेत् ।
प्रद्व्यामाशयं तच्च तस्य कण्ठोरसि स्थितः । मन्दाग्निनाद-
ज्ज्वादीनामयान् जनयेत् बह्वनित" सुश्रुते ॥ [अदधे
अपेशल लि० विरोधे न० त० ।] पेशलत्वविरोधिमान्ययुक्ते
अपेक्षिकटा स्त्री अपेक्षि अपगच्छ कट । इत्युच्यते यस्यां
क्रियायाम् मयू० स० । कटसम्बोधनकापगतनिदेशक्रिया-
विशेषे । एवं मयू० समासे । अपेक्षिद्वितीया, अपेक्षि-
प्रथमा, अपेक्षिबाणिजा अपेक्षिज्ञागता एतेऽपि शब्दाः
तत्तत्सम्बोधनकागमनक्रियानिदेशे ।
अपैशुन न० अभावे न० त० । । पैशुन्याभावे न० व० ।
२ पैशुन्यशून्ये लि० अपैशुन्यमभ्युक्ताये न० तद्वति लि०
अपोगण्ड लि० अपसि कर्मणि गण्डः त्याज्यः । विकलाङ्गे
"विकलाङ्गं हि सर्वत्र धर्माकार्येषु वर्जयेदिति" स्मृतेः स
हि वैधकर्मसु त्याज्यः । २ अतिभीरौ सोऽपि हि कर्मभावे
त्याज्यः । अपसि अगण्डः अवीर इति वा तस्य
कर्मणि अवीरत्वात्तथात्वम् । अपोजलमिव भङ्गियुक्तात्वात्
गण्ड एकदेशोऽस्य । २ त्रिवलियुते मध्यभागे ब्रह्मीनामेव
तस्य तरङ्गाकारत्वात् तथात्वम् । अपसि कर्मणि त्याज्यः
गण्डः अपटुत्वात् पोगण्डः शिशुः न० त० । पोगण्डः
पञ्चमादन्दादवाक् च दशमान्तइत्युक्ते पञ्चाब्दे बाबे ।
पोगण्डभिन्नशिशोरेव तथात्वात् । "बाह्व आभीक्ष्ण्यं
वर्णात् पोगण्डचेति शब्दप्रुत" इति नारदोक्तपोगण्ड-
भिन्ने । आभीक्ष्ण्यवर्णातीतवयस्को च "अजकुक्षेदपोगण्डो

विषये चास्य भुज्यते भग्नं तद्व्यवहारेण भोक्ता तद्व्यव-
 मर्हति" कात्या० । [भ्रान्तं प्रत्यक्षं निर्विकल्पकम्] स० द० ।
 अपोढ लि० अप-वह-क्त । १ निरस्तेत्यक्ते २ "कल्पनापोढम-
 अपोदक लि० अपगतसुदकं सुक्षिप्तत्वात् यस्य । १ अप-
 विष्टोदके "तमूहधुनीभिरात्मन्तीभिरन्तरिक्षप्रुक्षिरपोद-
 काभिः ऋ० १, ११, १ । अपनङ्गं फलेषूदकं यस्याः उक्त-
 उंस्त्वात् स्त्रियामत इत्वं वा । इत्त्वपक्षेऽपोदिकापि
 (पुङ्) पूतिकायाम् तत्फलेषु उदकवत्त्वात्तथात्वम् । अप-
 लुप्तदकं यस्यात् ५६० । जलापकर्षहेतौ विषादौ "यत्
 अपोदकं विषं तत्त एतास्त्वपभवम् अथ० ५, ११, १ ।
 अपोनप्ति(प्ती)य लि० अपोनपात् देवताऽस्य घ-ञ वा
 नि० । अपोनपाद्देवताके हविरादौ । [मयट् । जलमये ।
 अपोमय लि० अपः जलं तदात्मकं तद्विकारत्वात् अपसु-
 अपोह पु० अप+उह गत्यादौ बा० भावे क । १ त्यागे
 २ अतद्ग्राह्यत्वात् तद्विषयस्य व्याहृत्तेरपि त्यागविशेषरूपत्वा-
 त्त्वात्वम् । "तदानपोहो वा शब्दार्थ" इति काव्यप्र०
 "अपोहः अतद्ग्राह्यत्वरिति" महेन्द्रः । जहस्तर्कः अपः
 विपरीत्ये प्रा० स० । अपरतर्कनिरासाय कते विपरीततर्के
 स च "सुश्रूषा श्रवणं चैव प्रहृष्टं धारणा तथा । जहो-
 ऽपोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानञ्च धीगुणा इति हेमचन्द्रोक्तः
 बुद्धिगुणभेदः । "स्वयम्होपोहसमर्थ" इति पा० भा० ।
 भावे ल्युट् । अपोहनमप्यत्र न० । "मत्तः स्मृतिज्ञान-
 मपोहनञ्चेति" गीता ।
 अपोहनीय लि० अप-जह-अगोचर । अपरकृततर्कनिर-
 सनेन तर्कणीये, "अस्तिमपोहनीयास्तव्यः" कात्या०
 २२, ६, २१ ।
 अपोह्य लि० अप-उह गत्यादौ कर्मणि खत् । अपगमनीये
 "त्याज्ये एतैर्त्रैरपोह्यं स्यादेनोहिंसासमुद्भवम्" मनुः
 अप+वह-ल्यप् । दूरीकृत्येत्यर्थे अव्य० ।
 अपोह्य लि० नास्ति पौरुषमस्य । विक्रमशून्ये । अभावे
 न०त० । पौरुषाभावे न० ।
 अप्चर लि० अप् चरति चर-ट । १ जलचरे जन्तौ
 स्त्रियां ङीप् "लीण्याद्यान्याश्रितास्तेषां ऋगमर्ताश्रयाप्-
 चराः" इति मनुः लीणि दुर्गाणि ।
 अप् न० आभ्यते भोगाय जीनेन आप-तन् लृत्वच । १ गरीरे
 २ स्तम्भरूपधोमे च । "अथाप्रवे द्वितीये यामाकृतिं जु-
 होति यत० बा० २, ६, १८, अप् न० स्तम्भरूपः सोमः भा० ।
 अप् पु० अह्नः जलदानाय ततोर्ति हर-वेगे किप् । जल-

दायके इन्द्रे तस्य भेदमायकत्वेन तत्प्रेरकतया जलदा-
 त्त्वात्तथात्वम् "यत्तेन गातमपुरो विविद्रिदे ऋ० २, २१, ५,
 "अपुरः अपां प्रेरकादिन्द्रात्" भा० । २ तद्व्यवहारेण भोक्ता च
 तत्वाग्न्यादेः "अग्नौ प्राक्ताकृतिः सत्यगादित्यस्यतिष्ठते
 आदित्याज्जायते दृष्टिरिति" मनुः जलप्रेरकत्वम् ।
 अप्रतुर्थ्य न० अपपुरो भावः बा० नेदे यत् । "जलप्रेर-
 कत्वे लोके तु ध्वञ् आपुर्यमिष्वेव । "इन्द्राग्न्यौ ! तवि-
 षाणि वां सधस्यामि पयांसि च बुवोरमुर्थं हितम्
 १२, ८, अपुर्यं दृष्टिप्रेरकत्वम् भा० बुवोर्बुवधीरिन्द्राग्न्योः
 अप्रोर्थांम पु० अप्रोर्देहस्य वापकत्वाद्याम इव अलु० स० ।
 अग्निदोमाङ्गवागभेदे "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति"
 श्रुत्या अग्निदोमस्य देहव्यापककालकत्वात्तथात्वम् । "यो-
 ऽप्रोर्थांमेव यजेत" कात्या० ८, ११, १०, "बहुसरे अत्यग्नि-
 दोम उक्त्यः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽप्रोर्थांमः
 कात्या० १०, ८, २६, ।
 अप्रत्य लि० अप्रति देहे भयः यत् नेदे टिकोपः ।
 १ अपत्ये निरु० २ देहकर्मणि स्थिते च "पूर्व्वे अर्धे रजसो
 अप्रत्य" ऋ० १, १२, ४, ५ "अप्रत्य कर्मणि स्थितस्येति" भा०
 अप्रःस्य लि० अप्रसि कर्मणि तिङति अधिकृतत्वात् स्या० क
 ७त० । १ कर्मण्यधिकृते "संवाचनः स्यो अपसेव" ऋ० ६,
 ६७, २ । "अप्रःस्यः कर्मण्यधिकृतः" भा० ।
 अप्रराज पु० अप्रसां कर्मणां राजा प्रेरकत्वात् टच् समा०
 नेदे ट् सलोपः । कर्मप्रेरके । "युवं ह्यप्रराजावसी-
 दतम् ऋ० १०, १२, ७ ।
 अप्रवान पु० अप्रसा कर्मणां वानं गतिः सङ्गतिरस्य । ऋगुवंश्ये,
 ऋषिभेदे, "यमप्रवानो ऋगो विश्वरुचुः ऋ० ४, ७, १, अप्र-
 वानः ऋगुसम्बन्धी कश्चिदपि, भा० । "अथैव्यं ऋगुवदप्र-
 वानवदाकृते अग्निं ससृष्टम्" ऋ० ८, १०, २, ४, अथैव
 वत्सादिगोलप्रवरत्वम् "वत्सानां भार्गवश्चवनाप्रवानौर्ध्व-
 जामदग्न्याः" इति "भार्गवौर्ध्वजामदग्न्याः" इति वा
 "भार्गवश्चवनाप्रवानाः" इति वा "वेदानां पञ्च, भार्गवश्च-
 वनाप्रवानौर्वेदाः" इति गोलप्रवराः । वत्सानामाप्रवतः
 प्रवरत्यकल्पनं प्रवराध्यावविरुद्धत्वादेवम् । अप्रसे आ-
 दानकर्मणे वानमस्य ट् सलोपः । बाहौ निरु० ।
 अप्रसु लि० आप-असुन् लुट् लृत्वच । १ कर्मणि निरु० ।
 "क्रियातो विभागः विभागात् पूर्व्वदेयसंयोगनामस्तत
 उत्तरदेयसंयोग" इत्युक्तेः संयोगहेतुत्वात्तथात्वम् "तद्देवेषु
 चक्षणे भद्रमत्रः ऋ० १, ११, २, ६ । "अत्र कर्म" भा० ।

वा० अकर्माख्यायामपि अचनुं तुट् ह्रस्वश्च । २ प्राप्तव्ये,
“यज्ञितमप्र उषसो वहन्” ऋ० १, ११२, २० । “अप्रः
प्राप्तव्यम्” भा० ।

अप्रस्वत् लि० अप्रस्+अस्वर्थे सतप् मस्य वः स्त्रियां ङीप् ।
कर्मयुक्ते । “अप्रस्वतीषुर्धरास्विति” ऋ० १, १२७, ६ ।
“अप्रस्वतीषु खमनादिकर्म्मोपेतासु” भा० ।

अप्र्यति पु० अप्रां पतिः दैत० । १ वरुणे २ ससद्रे च । “इन्द्रान्त-
कापपतीन्दुभ्यः सातुगेभ्यो बलिं हरेत्” इति “वितापपत्यो-
र्यमस्य च” इति च मनुः ।

अप्र्यत्त न० अप्रां पित्तमिव हेतुत्वात् । १ अग्नौ “अग्नेराप”
इति श्रुतौ अग्नेर्जलहेतुत्वोक्तेस्तथात्वम् ।

अप्र्य लि० अप्रासिदम् तत्र साधु संस्कृतं वा यत् । १ जलसंस्कृते
“अये गो राजाप्यस्तमिष्यते” ऋ० ६, ८६, ४५ । “अप्यः
अप्य संस्कृतः” भा० । जलसम्बन्धिनि “त्वयाहितमप्यमसु
भागम्” ऋ० २, २८, ७ । “अप्यमपां सम्बन्धिनम्” भा० ।
२ कर्मणि साधौ “स ईं ऋगो अप्योवनगुरुप” ऋ० १,
१४५, ५ । “अप्यः कर्मणि साधुः” भा० अप्र्युं योग्यं वेदे
यत् ह्रस्वश्च । ४ प्रामुं योग्ये “योनिमप्यमनिशितम्” ऋ०
२, २८, ८ । “अप्यम् आप्रुं योग्यम्” भा० ।

अप्र्यय पु० अप्र+इण-भावे अच् । १ “अपगमने २ नाशे ३
विलये च “स्वाप्यादिति शा० सू० भवाप्यायो हि भूतानां
श्रुतौ विस्तरयोमया” गीता । अप्रैत्यत्वात् अपादाने
अच् । पक्षपुष्कसन्धिषु “प्रक्षपुष्कानि पराभिरप्येषु”
कात्या० १७, ६, ७, “अप्येषु पक्षपुष्कापसन्धिषु” वेददी० ।

अप्रकट लि० न प्रकाशः विरोधे न०त० । प्रकाशितभिन्ने
गुप्ते । “प्रकटाप्रकटा चेति लीला सेयं हरेर्द्विधा प० पु०

अप्रकम्प पु० न प्रकाशः अभावे न०त० । १ चलनाभावे न०
ब० । २ चलनहीने लि० “अप्रकम्पो दुराधर्षे” इति पुरा० ।

अप्रकर्ष पु० न प्रकर्षः विरोधे न०त० । १ अपकर्षे न०ब० ।
२ प्रकर्षशून्ये लि० ।

अप्रकाण्ड पु० न प्रकाशः काण्डः स्तम्भोऽस्य । १ स्तम्भशून्ये
क्षिप्टीप्रभृतिष्वे । न०त० । २ प्रकाण्डभिन्ने स्तम्भे लि०

अप्रकाश पु० न प्रकाशः अभावे न०त० । प्रकाशाभावे
नोपने “अप्रकाशक्ये क्रेतुः स्वामिनश्चाप्यरक्षणादिति”
प्रा० त० ना० । न०ब० । “प्रकाशशून्ये लि० “प्रकाशांश्चाप्रका-
शांश्च तत्क्षरान् द्विविधान् विदुः” मनुः । अप्रकाशचौराश्च
अपहर्षयद्वे मनूजाः १५४ पृष्ठे दृष्ट्याः । “प्रकाशश्चाप्रका-
शश्च लोकालोक इवाचल” इति रघुः ।

अप्रकाश्य लि० प्र+काश-णिच् अर्हार्थे कर्म्मणि यत् ।
१ प्रकाशयितुमनर्हे गोप्ये “अप्रकाशमिदं गुह्यं न
देयं यस्य कस्यचित्” तन्मम् । २ विशेषतो गोप्ये
जन्मर्थादिनवके च तच्च । “जन्मर्षं मैथुनं मन्त्रो गृह-
च्छिदृश्च वञ्चनम् । आयुर्धनापमानं स्त्री न प्रकाश्यानि
सर्वथा” का० ख० ।

अप्रकृत लि० न प्रकृतः प्रकान्तः यथार्थो वा । १ अप्रकान्ते
२ अयथार्थे च । प्रकृतिः स्वभावोऽप्यस्य अर्थ० आ० अच्
न०त० । भयादिना स्वभावहीने । “तामसं यज्ञाप्रकृतो ददा-
तीति शु० त० हारी० “अप्रकृतो भयादिमान्” रघुनन्दनः ।

अप्रकृति स्त्री न प्रकृतिः । प्रकृतिभिन्ने कार्यकारणभिन्ने
सांख्यप्रसिद्धे पुरुषे “न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष” इति
सां० का० उक्तेस्तस्य प्रकृतिभिन्नत्वात्तथात्वम् २ व्याकरणोक्ते
प्रत्ययनिमित्तरूपप्रकृतिभिन्ने प्रत्ययादिशब्दे, सीमांसकोक्तायां
३ प्रकृतिभिन्नायां विकृतौ च । प्रकृतिः स्वभावः न०
ब० । ४ तच्छून्ये लि० वा कप् । अप्रकृतिकोऽप्यत्र ।

अप्रकृतिस्य लि० प्रकृतौ स्वभावे न तिक्वति रोगभयादिना
ततश्चलति स्या-क ७त० न०त० । रोगभयादिना स्वभा-
वाच्चलिते ।

अप्रकृष्ट लि० न प्रकृष्टः विरोधे न०त० । निरूपे अपकर्षयुक्ते
अप्रकृष्ट लि० प्र+कृप्-क्त न०त० । कृष्टप्रभिन्ने यद्विहितं
तद्विन्ने “कृत्विजां वैकोऽप्रकृष्टत्वाच्छामित्वे कात्या० ६, ७, २

अप्रक्षित लि० प्र+क्षि-भावे क्त “अग्यदर्थे” पा० उक्तेः
भावकर्मणोश्च शय्यदर्थतया तद्विन्ने दीर्घविधानात् भावस्य
च शय्यदर्थतया न दीर्घः तेन न नत्वम् नास्ति प्रक्षितं
प्रक्षयो यस्य । प्रक्षयरहिते “अप्रक्षितं वसु विभर्षि” ऋ०
१, ५५, ८ । [कृदुत्ववति ।

अप्रखर लि० न प्रखरः विरोधे न०त० । १ तीक्ष्णत्वविरोधि

अप्रगुण लि० न प्रकृत्यो गुण उपकरणं कार्यसामर्थ्यं वा यस्य ।
१ व्याकुले न०त० । २ अतुगुणभिन्ने च ।

अप्रचेतस् न० न प्रचेतति प्र+चित-अचनुं न०त० । अज्ञाने
“कथाविधात्प्रचेताः” ऋ० १, १२०, १ ।

अप्रज पु० न प्रजायते आत्मजरूपेण प्र+जन्-ङ न०त० ।
पुत्रादिजननाभावेन अजाते १ बन्ध्ये “आत्मा वै जायते
पुत्र” इति श्रुतेः पुत्रजनने आत्मजननात् तच्छून्यस्य
तथात्वम् । “आत्मासप्रजः कश्चित् ज्ञेयत प्रजयेत वेति”
स्मृतिः “अप्रजस्त्रीधनं भर्तुर्वाङ्मादिषु चतुर्धर्षीति” या० ।
२ पुत्ररहितायां स्त्रियां स्त्री “अप्रजायासतीतायां बान्धवा-

सदशप्रयुः” इति स्मृतिः “संवत्सरद्वयं तन्तु गान्धारीगर्भ-
माहितम् । अप्रजा धारयामास ततस्तां दुःखमाविशत्”
भा० आ० प० ।

अप्रजम् पुंस्त्री न प्रजा सन्ततिः यस्य अस्मिन् समा० ।
प्रजान्मुन्ये । “अतोतायामप्रजसि तद्धनं भर्तृगामि च”
स्मृतिः । “अस्त्वं त्वामप्रजसं ज्ञपोमि” अथ० ७, ३५, २ ।
अप्रजाता स्त्री न प्रजाता कदापि न प्रसूता । १ अष्टत-
गर्भायां बन्ध्यायां स्त्रियाम् “दासीनामप्रजातानां शुभानां
स्वर्गवर्चसाम् । यतमर्च्यं प्रदास्यामि” भा० उ० प० १५ अ० ।
अप्रणीत लि० न प्रणीतः वेदविधिना संस्कृतः । १ वैध-
संस्कारान्मुन्ये अनन्तादौ २ अकृते च ।

अप्रतर्क्य लि० न प्रतर्क्यः तर्कयितुमशक्यः । लिङ्गाद्यभावेन
अनुमानेन ज्ञातुमशक्यः । “अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसूतमिव
सर्वतः” मनुः ।

अप्रता लि० प्र+ताय-क्विप् नास्ति प्रताः यस्मात् ५ त० । १
अतिविस्तीर्णं “न सोमो अप्रता पमे” ऋ० ८, ३२, १६,
“अप्रता विस्तीर्णधनेनेति” भा० धातोरातोलोपात् रूपम्
अप्रति लि० नास्ति प्रति प्रतिकूपः प्रतिवृत्ती वा यस्य ।
१ अत्युत्कृष्टे “सो अप्रतीनि मनवे पुरुषीन्द्रः” ऋ० २, १६
४, “अप्रतीनि उत्कृष्टानि” भा० २ प्रतिवृत्तिरहिते
“यः एकः इदमतिर्मेन्यमानः ऋ० ५, ३२, २ । “अप्रतिः
प्रतिवृत्तिरहितः” भा० । २ अप्रतिरूपे अनुपमे च
अप्रतिकर लि० प्रति वैपरीत्ये क-कर्त्तरि अच् न प्रतिकरः ।
१ विपरीतकारिणि विद्यस्ते, जटा० प्रति+कृ-भावे अप्
प्रतिकरः प्रतिक्षेपः अभावे न० त० । २ प्रतिक्षेपाभावे पु०
न० ब० ३ प्रतिक्षेपान्मुन्ये लि० ।

अप्रति(तो)कार पु० प्रति+क-घञ् वा दीर्घः अभावे न० त०
१ प्रतीकाराभावे । न० ब० । २ प्रतीकारहीने ३ प्रतिकर्तुम
शक्ये च लि० । अभावे अभ्ययी० । ४ प्रतीकाराभावे अव्य० ।
अप्रतिकर्मन् लि० नास्ति प्रतिकर्म प्रतीकारो यस्य ।
१ प्रतिकर्तुमशक्ये । नास्ति प्रति प्रतिकूपं तल्ल्यं यस्य तादृशं
कर्म यस्य । २ अतल्ल्यकर्मके लि० स्त्रियां डाप् वा ।

अप्रतिक्रिया स्त्री प्रतिक्रिया प्रतीकारः अभावे न० त० ।
१ प्रतीकाराभावे । न० ब० । २ प्रतीकारान्मुन्ये ३ प्रति-
कर्तुमशक्ये च लि० ।

अप्रतिग्राह्य लि० न प्रतिग्रहीतुं योग्यं स्मृतौ निषेधात् ।
प्रतिग्रहीतुमयोग्ये स्मृतौ निषिद्धप्रतिग्रहतया उल्लिखिते
हिरण्यदो इव्ये, शूद्रादिधनादौ च प्रतिग्रहश्राव्यार्थ-

त्यक्तद्रव्याङ्गीकारः । तत्र द्रव्यविशेषे, अपादानविशेषे, कासा-
दिविशेषे च प्रायश्चित्तोत्कीर्त्तनेन पापजनकत्वात् कश्चित्
वस्तुवृत्ता कश्चित् कालादिनिमित्तकता चाप्रतिग्राह्यता
“प्रतिग्रहप्रातिग्राह्यं भुक्त्वा चाद्यं विगर्हितम्” मनुः
तानि च प्रायश्चित्तविशेषके दर्शितानि तत्रादौ प्रतिग्रहे
अपादाननियमः “यथा “राजतो धनमन्विच्छेत् संसीदन्
ज्ञातकः क्षुधा । याज्यान्तवासिनो वापि न तदन्यत इति
स्थितिः” मनुः । राजशब्दोऽत्र न्यायवर्त्तिचलिय
न्यपतिपरः “न राज्ञः प्रतिग्रहणीयादराजम्यप्रसूतितः”
इति “यो राज्ञः प्रतिग्रहणीयास्तु व्यस्योच्छास्त्रवर्त्तिनः
स पर्यायेण यातोभाक्षरकानेकविंशतिमिति” मनुनाम्य-
राजतस्तन्निषेधात् देवत्वेन विशिष्टादेव राज्ञः प्रति-
ग्रहविधानाच्च “धर्मज्ञस्य कृतज्ञस्य रक्षार्थं शासतोऽशु-
चीन् मेध्यमेव धनं प्राकृत्सीदन्त्यापि महीपतेः” इति
“द्विजातिभ्यो धनं लिप्तेत् प्रयस्तेभ्यो द्विजोत्तमः । अपि
वा क्षत्रियात् वैश्यात् न तं शूद्रात् कदाचनेति” व्यासः
निन्दितप्रतिग्रहश्च अपातीकरणम् “निन्दितेभ्यो-
धनादानं बाण्यज्यं शूद्रसेवनम् । अपातीकरणं
क्षेयमिति” मनुक्तेः चाण्डालादिप्रतिग्रहस्तु पातित्यहेतुः
“घण्डालान्यस्त्रियोगत्वा भुक्त्वा च प्रतिग्रहश्च ।
पतत्यज्ञानतोविप्रोज्ञानात् सास्यं तु गच्छति” मनुक्तेः
तेन प्रायश्चित्ताधिक्यम् रजकादीहृक्त्वा “भुक्त्वा चैषां
स्त्रियोगत्वा पीत्वापः प्रतिग्रहश्च । छच्छमदं चरेज्
ज्ञानादिति” मनुक्तेः “पतितानां गृहं गत्वा भुक्त्वा च
प्रतिग्रहश्च । भासोपवासं कुर्वीत चान्द्रायणमथापि
वा” वृह० “शौकरिकव्याधनिषादरजकषण्डचर्मकारा न
भोज्यान्ना अप्रतिग्राह्यास्तदन्नाशनप्रतिग्रहयोश्चान्द्रायणं
चरेत्” सुम० “रजकचर्मकारश्च नटोवृद्ध एव च
कैवर्त्तमेदभिज्ञाश्च सप्तैते ह्यन्यजाः स्मृताः एतेषाञ्च
स्त्रियोगत्वा भुक्त्वा च प्रतिग्रहश्च । पतत्यज्ञानतोविप्रो-
ज्ञानात् सास्यं तु, गच्छति” यसः अत्रापवादः “यस्यां
गृहं कुशान् गम्यान् पतं पुष्पं फलं दधि । धाना-
मत्स्यान् पयोमांसं शाकञ्चैव न निर्युदेदिमि” मनुः न
निर्युदेत् न त्यजेत् “अभोज्यान्नामपि पुष्पफलशाक
दण्यकाष्ठधान्यानि क्षेत्स्यान्मृत् तडागस्यं, गोष्ठ्यं च
पत्र आदाय न दोष” इति सुमन्तुः तेषाञ्च उपदोषिताना-
मेवादाने न दोष इति प्रा० वि० । “अयाचितान् कृतं पाह्य-
मपि दुष्कृतकर्मणः । अन्यत्र कुलटापह्यप्रतिग्रहो द्वि-

कथेति" वा० कृत्येकवाक्यत्वात् व्यक्तसक्तम् "गन्धपुष्प-
कुशान् श्यां श्यां मांसं पयोदधि । मणिमत्स्यौ गृहं
गन्धं पाहृमेतदुपस्थितम् । मधूकं फलं मूलमेधांस्य
भयदक्षिणा अभ्युद्यतानि पाहृषि" का० ख० ।
तेनैवाभेवायाचितानि पाहृता नान्येषाम् । एवञ्च
चण्डालादितोऽपि शय्यादिभिन्नानामुपडौकितानामपि
अप्रतिपाहृता । शूद्रादिप्रतिपहृनिषेधस्तु अनापद्येव,
आपदि तु तस्य कर्त्तव्यता "याजनाध्यापने निवृत्तं क्रियेते
संस्कृताः कन्याम् । प्रतिपहृस्तु क्रियते शूद्रादध्यन्तजन्मनः"
इति "अष्टमिकर्षितः सीदन्निमं धर्मं समाचरेत् सर्वतः
प्रतिगृह्णीयात् ब्राह्मणस्त्वनयं मतः" इति मनुना तस्या-
भ्यनुष्ठानात् । तत्र स्तेनात् द्रव्यं कथञ्चिदपि न प्रतिपाहृत्
"योऽदत्तादायिनोऽहस्तात् लिखेत ब्राह्मणो धनम् याज-
नाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः" वा० उक्तोः आपदि
शूद्रधनस्य पाहृत्वेऽपि यज्ञार्थतया न पाहृता "न
यज्ञार्थं धनं शूद्रादिप्रोलिखेत कर्हिदिति" मनुना कर्हि-
चिदत्यनेन आपद्यपि तस्य निषेधात् "ये शूद्रादधिगम्यार्थ-
मग्निहोत्रमुपासते कृत्विजस्तै हि शूद्राणां ब्रह्मणादिषु
गर्हिता" इति मनुक्ते च । तत्र द्रव्यविशेषे प्रतिपहृनिषेधः ।
'नृत्तयथाह्वयपाहृते न पुनर्मानवो भवेदिति" पुरा० । "शस्त्रं
विस्त्रं सुरा चाप्रतिपाहृता ब्राह्मणानामन्येषाञ्च" वशि० ।
विस्त्रं च वस्त्रम्" "मद्यमदेयममेयमनिपाहृमिति" ति० त०
उच्यते । "मणिवासो गवादीनां प्रतिपहृते सावित्प्रदोत्तरं जमेत्
पञ्चरात्रं, मध्वमे द्वादशरात्रं" पयोव्रतः शतसहस्रमसत्-
प्रतिपहृते" हारी० "हिरण्यं भूमिमन्त्रं गामन्त्रं वासस्तिलान्
हतम् । अविद्वान् प्रतिगृह्णानो भस्मीभवति दासवत्" मनुः ।
अविद्वानित्युक्तेः विदुषो न दोषाय । "किं करिष्यत्यसौ
मूढो गृह्यसुभयतो सुखीम् । सहस्रं वारुणाः पाशाः क्षुर-
धारसमन्विताः पूर्ये वपसहस्रे तु पाश एकः प्रमुच्यते ।
एतामवस्थानं प्राप्नोति गृह्यसुभयतो सुखीमिति म० उ०
एतस्य विद्वद्विद्वद्विषये निबद्धता कृष्णाजिनादीनां तु
अपाहृत्पदं ६७३ उक्ता । देशकालाविशेषे च प्रतिपाहृ-
णामप्य प्रतिपाहृता "न तीर्थे प्रतिगृह्णीयात् पुण्ये-
ज्जायतनेषु च । निमित्तेषु च सर्वेषु अप्रमत्तो दम्भे हिजः" तीरे
प्रतिपहृज्याज्याज्याज्यो धर्मस्य विक्रयः" इति प्रा० त० पु० ।
'पाणीयं प्रायसं भैक्षं हतं खण्डमेव च । हस्तदत्तं न
गृह्णीयात् तुल्यं गोमांसभक्ष्यैः" इति का० ख० ।
'नत्वेकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि यन्तानाव

पूर्वेषां" मित्यनेन ज्येष्ठपुत्रदानप्रतिपहृयोर्निषेधेन तस्या-
अप्रतिपाहृता । तथा "न स्त्री पुत्रं दद्यात् प्रति-
गृह्णीयाद्वा अन्यत्वात् ज्ञानात् भर्तुरिति" इतिः भर्तृपुत्रा-
मन्तरेण स्त्रियाः पुत्रस्याप्रतिपाहृता । परितोवार्थे
विस्त्रपहृते तु न दोषः । न प्रतिपाहृत् यस्मात्
५ त० । प्रतिपाहृद्रव्यादानान्न यथौ यौकरिकादौ
चण्डालादौ च पु० । "न भोज्याद्वा अप्रतिपाहृता"
इति प्रायश्चित्तद्रव्यपहृते दोषः
इति प्रा० वि० ।

अप्रतिघ लि० नास्ति प्रतिघः प्रतिघातकोऽस्य । १ प्रतिघातक
शून्ये अप्रतिघे "यस्तु दुःखसमायुक्तमप्रीतिकारमात्मनः ।
तद्रजोऽप्रतिघं विद्यात् सततं हारि देहिनामिति" मनुः ।

अप्रतिद्वन्द्व लि० प्रतिगतः द्वन्द्वं विरोधं स्वर्गं वा अत्या० स०
न० त० । १ प्रतिस्वर्गाशून्ये "त्वामपतिमकल्पांश्चमप्रतिद्वन्द्व-
माह्वे" रामा० । प्रतिद्वन्द्वः सहचरः । २ तच्छून्ये च
"सोऽहं वनमिदं प्राप्नोतिर्जनं लक्षणांश्चितः । सीतया
चाप्रतिद्वन्द्व" इति रामा० ।

अप्रतिपक्ष लि० नास्ति प्रतिपक्षः विपक्षः सदृशो वा यस्य ।
१ विपक्षहीने २ असदृशे च ।

अप्रतिपत्ति स्त्री प्रतिपत्तिः कर्त्तव्यतानिश्चयः अभावे न०
त० । इति कर्त्तव्यतानिश्चयाभावे "अप्रतिपत्तिविकृतानि
चेन्द्रियाणि" काद० । २ निश्चयाभावे २ अस्वीकारे
४ अपहृते ५ स्थूल्यभावे "उत्तरस्याप्रतिपत्तिरप्रतिभेति"
गौ० सू० । न० ब० । इति चून्ये लि० ।

अप्रतिपद् लि० प्रतिपद्यते जानाति प्रति+पद्-क्रिप् न० त० ।
विकले "सर्वदेवेभ्यो प्रतिपदम्" य० १०, ८ । "अप्रतिपदं
विकलमिति" वेददी० ।

अप्रतिपन्न लि० न० त० । १ अघाते २ अनङ्गीकृते च ।

अप्रतिबद्ध लि० न प्रतिबद्धः निरुद्धः न० त० । अनिरुद्धे
उद्भावे । [प्रबद्धे २ विपक्षहीने च ।

अप्रतिबल लि० नास्ति प्रतिबलः प्रतिपक्षो यस्य । १ अति-
अप्रतिभ लि० नास्ति प्रतिभा यस्य । १ प्रतिभान्शून्ये
२ अप्रगल्भे ३ स्फूर्तिशून्ये ४ प्रत्युत्पत्तिनतिशून्ये
५ अष्टदेहैलज्जिते च ।

अप्रतिभा स्त्री अभावे न० त० । वादिप्रतिवादिनोर्वादे प्रत्यक्षे
वादिनोद्भावितदोषोद्धारणोपायज्ञानेऽपि तत्तत्कालं प्रति-
वादिनः १ स्फूर्तिभावकमे निष्पहृत्त्वानभेदे "उत्तरस्या
प्रतिपत्तिरप्रतिभेति" गौ० सू० । २ प्रगल्भताभावे च ।

अप्रतिम लि० नास्ति प्रतिमा उपमा यस्य । अतएव “अनुपमे-
“त्वमप्रतिमकर्मायमप्रतिद्वन्माह्वे” इति रामायणम् ।

अप्रतियोगिन् लि० नास्ति प्रतियोगी तुल्यरूपः यस्य ।
स्त्रिंशं स्त्रीप् । १ अनुपमे । प्रतियोगी अभावसंबन्धी
न०त० । २ अभावसम्बन्धिभिधे । “अथ वा हेतुमन्त्रि-
विरहाप्रतियोगिना बाध्येन हेतोरेकाधिकरण्यं व्याप्ति
इत्यते” भाषा० । यस्याभावः स एव प्रतियोगीति वृत्ताः ।

अप्रतिरथ पु० नास्ति प्रतिरथः प्रतियोगी यस्य । १ प्रति-
बोधनार्थे । नास्ति प्रतिरथः तुल्यः मङ्गलार्थत्वेनास्य । २ यात्रा
मङ्गलार्थे साधने । “एष सोऽप्रतिरथोऽथ यः स दृष्टस्यति-
रिति” “ब्रह्मा दक्षिणतोऽप्रतिरथं जपति” इति च यत० ब्रा०

अप्रतिरव लि० न प्रतिरुद्धो रवः प्रतिरवः स नास्ति यत्न ।
समेदं इव्यं त्वया न भोक्तव्यमित्यादि प्रतिषेधकवचनान्मुन्ये
भोगे । “अप्रतिरवं विंशतिवर्षोपभोगनिमित्ता हानि-
र्भवति” मित्ता० ।

अप्रतिरूप लि० नास्ति प्रतिरूपस्तुल्यरूपो यस्य । असदृशे ।
अप्रतिरूपकथा स्त्री नास्ति प्रतिरूपा प्रत्युत्तरीभूता कथा
यस्याः । उत्तरवाक्यरहितायां वाचि । [पराक्रमे ।

अप्रतिवीर्य लि० न प्रतिरुद्धं वीर्यं यस्य । अन्यैरनिरोध्य

अप्रतिषिद्ध लि० न प्रतिषिद्धम् । अनिषिद्धे “अप्रतिषिद्धमनु-
मतं भवतीति” न्यायः सौवर्हाराजतौम्बरखड्गमण्डिमय-
पात्राणामन्यतमेषु अप्रतिषिद्धेषु वेति” आ०त० गोभिलः
“अप्रतिषिद्धानि कदलीष्टकालगादीनि” रघु० ।

अप्रतिष्कृत लि० प्रति+क्लृ-क्त न०त० वेदे जत्वम् ।
१ अप्रतिशब्दिते “स वीरो अप्रतिष्कृतः” ऋ० ७, २२, ६,
“अप्रतिगतोऽप्रतिशब्दितो वा” भा० २ अप्रतिगते च ।

अप्रतिष्ठ न० नास्ति प्रतिष्ठा यस्य । १ अन्याधारान्मुन्ये
स्वधामप्रतिष्ठिते ब्रह्मणि । “स भगवः ! कश्चिन् प्रति-
ष्ठितः स्वे महिम्नोति” श्रुतेस्वस्थान्याधारान्मुन्यत्वात्तत्वात् ।
२ अनाश्रये निष्कले । “सोमविष्कलेषु विडा भिषजे पूष-
योषितम् । नष्टं देवकले दत्तमप्रतिष्ठं तु वारुण्यौ” मनुः
३ प्रशंसान्मुन्ये च लि० । अभावे न०त० । ४ प्रशंसाभावे
स्त्री । अप्रतिष्ठितमप्यत्र । स च विष्णौ पु० । “अपां-
निधिरधिष्ठानमग्रमत्तोऽप्रतिष्ठित” इति विष्णु सङ्ग० ।

अप्रतिसंख्य लि० न प्रतीता संख्या यस्य उत्तरपदक्षोपः ।
अयमेकः अयमेक इत्याकारामेक्षानुङ्गाभावेन १ प्रत्येक-
संख्यापद्धत्याभावादनुपपन्नसंख्याके वस्तुनि । प्रतिसंख्या
बुद्धिविशेषः । अभावे न०त० । २ विशेषबुद्ध्याभावे स्त्री ।

अप्रतिसंख्यानिरोध पु० न प्रतिसंख्यया बुद्ध्या निरोधः ।

१ बौद्धविशेषकल्पिते अनुबुद्धिपूर्वके भावविनाशे । तद्विशेषः
बौद्धशब्दे वक्ष्यते । सोऽयम् प्रतिसंख्यानिरोधः “प्रति-
संख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधाप्रतिरविच्छेदात्” शा० सू० प्रत्या-
ख्यातः । “अपि च वैनायिकाः कल्पयन्ति बुद्धिबोध्यं
त्वयादन्यत् संख्यतं क्षणिकञ्चेति” तदपि त्वयं प्रति-
संख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधावाकाशश्चेत्याचक्षते । त्वयमपि-
चेतदवस्तु अभावमालं निरुपाख्यमिति मन्यन्ते बुद्धिपूर्वकः
किञ्च विनाशोभावानां प्रतिसंख्यानिरोधेनाम बाध्यते
तद्विपरीतोऽप्रतिसंख्यानिरोधः आवरणाभावमालमा-
काशमिति प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधोऽप्रतिरसम्भ
इत्यर्थः । कस्मात् ? अविच्छेदात् तौ हि प्रतिसंख्याऽप्रति-
संख्यानिरोधौ सन्तावगोचरौ वा स्याताम् भावगोचरौ
वा । न तावत् सन्तानगोचरौ सम्भवतः, सर्वेऽपि सन्तानेषु
(ज्ञानप्रवाहेषु) सन्तानिनामविच्छिन्नफलहेतुभावेन सन्तान
विच्छेदस्यासम्भवात् नापि भावगोचरौ, नहि निराश्रयो
निरुपाख्योविनाशः सम्भवति सर्वस्ववस्थान्तु प्रत्यभिज्ञावशेन-
अन्याविच्छेददर्शनात् अदृष्टप्रत्यभिज्ञास्ववस्थान्तु कचिद्दृष्टे
नान्यथाविच्छेदेन अन्यत्वापि तदनुमानात् । तस्मात् पर-
कल्पितस्य निरोधद्वयस्यानुपपत्तिरिति” शङ्करभाष्यम् ।

अप्रतिश्रुत लि० न०त० । अनङ्गीकृते दातव्यत्वेनास्तीकृते ।

अप्रतिहत लि० न प्रतिहतोऽभिभूतः प्रतिरुद्धो वा न०त० ।

अन्यैरभिभूते २ अप्रतिरुद्धे च । [२ निरवयवे ब्रह्मणि न० ।

अप्रतीक लि० नास्ति प्रतीकमेकदेशो यस्य । १ सम्पूर्णे

अप्रतीक्षा स्त्री न प्रतीक्षा अपेक्षया कालयापनम् अभावे
न०त० । १ प्रतीक्षाभावे कार्यजननाय इतरापेक्षया
कालयापनाभावे २ इतरापेक्षया त्वरितकरणे । न०ब० ।
३ प्रतीक्षान्मुन्ये “अथाप्रतीक्षं पुनरायन्वि” यत० ब्रा० ।

अप्रतीति लि० प्रति+इष्ट-क्त प्रतीतः परिज्ञातः प्रतिगतश्च न०
“त० । १ प्रतिगतभिधे “सहस्रं वाजिनमप्रतीतम्
ऋ० १, ११७, ६, “अप्रतीतं यत्नमिदमप्रतिगतम्” भा०
“महत्त्वतो अप्रतीतस्य” ऋ० १, ४२, ६, “अप्रतीतस्या”
प्रतिगतस्य भा० २ अपरिज्ञाते “देवेभिर्विज्ञतो अप्रतीतः”
ऋ० १, ४६, १, “अप्रतीतः एतावदस्य सामर्थ्यं जित्वा-
परिच्छिद्यमानः” भा० ३ अपेक्षायिते च ।

अप्रतीति न० अभावे न०त० । ज्ञानाभावे “न स्थोऽः प्रतीत्य-
प्रतीतिभ्याम्” शा० सू० ।

अप्रतीति लि० प्रति+दा-क्त प्रतीतं प्रतिदत्तं न०त० ।

प्रतिदत्तभिन्ने “अप्रमित्यमप्रतीक्षं यदस्ति यमस्य, येन बलिना वराभि” इति अथर्ववेदः ६, ११७, १,

अप्रतीप लि० विरोधे न०त० । प्रतीपभिन्ने अतुक्के ।

अप्रत्यय पु० न प्रत्ययः विज्ञासोज्ञानं वा अभावे न०त० ।

१ विज्ञासाभावे “दोषाणां सन्निधानं कपटशतमयं त्वेक्ष-
मप्रत्ययानामिति” सिङ्गुनः न०ब० । २ विज्ञासन्त्युत्थे ।

“बलवदपि शिक्षितामात्मन्यप्रत्ययं चेतः” शकु० । ३ ज्ञाना-
भावे पु० । न०ब० । ४ ज्ञानस्युत्थे लि० । प्रत्ययः-

प्रकृतिनिमित्तकः अर्थबोधकः सुवादिशब्दभेदः न०त० ।

५ सुवादिशब्दभिन्ने सार्थके प्रकृतिरूपे शब्दे “अर्थयद-
धातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकमिति” पा० ।

अप्रत्याख्येय लि० न०त० । अपरिहायेत्यक्तुमशक्ये ।

अप्रधान न० न प्रधानम् । १ प्रधानभिन्ने मुख्यभिन्ने गौणे ।

“प्रधानकर्म्मण्यख्याख्ये लादीनाङ्गिर्कर्मणां अप्रधाने
दुहादीनां ख्यन्ते कर्त्तृश्च कर्मणः” हरिः कर्मणोऽप्रधान-

त्वञ्च अप्रधानक्रियाफलाश्रयत्वम् । “प्राधान्यं हि विधेयत्व
प्रतिषेधेऽप्रधानतेति” भाट्टाः २ अतुक्के अस्य तिलि-

ङ्गत्वमपीष्यते । “अप्रधानः प्रधानः स्यात् सेवते यदि
पार्थिवम् । प्रधानोऽप्यप्रधानः स्यादिति सेवाविवर्जितः”

नीति० । २ प्रधानकर्म्मणि न० “अप्रधानकालं सकृदसञ्चि-
पातात्” कात्या० १, ७, १५, अयमर्थः । “वसन्ते

ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेत्यनारभ्याधीतमप्याधानमग्निहोत्रादी-
नामङ्गमिति कृत्वा चिन्त्यते किमङ्गं सत् आधानं प्रतिकर्म

प्रतिप्रयोगं च भेदेन कर्त्तव्यम् उत सर्वप्रयोगाणां साधा-
रणं सकृदिति । तत्र कर्म्मङ्गत्वे प्रयाजाद्यङ्गवत् प्रतिकर्म-

भेदेन कर्त्तव्यम् न च वहिःकालत्वे नागृह्यमाणविशेषता,
यद्व्यख्यानन्तरं क्रियते तत्तदर्थमित्यानन्त्येण विशेषग्रह-

णात् । तस्मात् प्रतिकर्मभेदेनाधानप्राप्ताविदुष्यते अप्र-
धानकालं वदन्माधानसदृशम् तत्सकृदेव कर्त्तव्यम् न भेदेन

कर्म्मण्य आदौ । कुतः ? असंनिपातात् न चैतत् कस्मचित्
कर्म्मणः प्रक्रमे कर्ममध्ये वा संनिपातितम् येन विशेषग्रहणं

स्यात् किन्तु यदेव किञ्चिदग्निकार्यं निमित्तवशात्-
कामवशाद्वा यथाकामं प्राप्तम् तदर्थमाधाख्येऽग्नीनिति, न

त कश्चिदेव कर्मविशेषमभिसंधायाधानम् एवमभिसं-
हितकर्म्मविशेषेण सर्वोद्देशेनाधाने कृते अद्यपि कारण-

वशात् किञ्चित् कर्म प्रथममापतति तथापि न तादर्थ्यमेव
भवति प्रमादवस्थायामेव सर्वथात्वाधारणात् तस्मात्

अप्रधानमाधीनत्वात् सकृदेव कार्यमिति” कात्या० व्या० ।

अप्रधृष्य लि० न प्रधर्षितं शक्यः । १ अतिक्रान्तुमशक्ये २ धर्षित-
मशक्ये च । “यदाश्वीषं भीष्ममत्यन्तमूरं कृतं पार्थेना-
ह्वेक्षप्रधृष्यम्” भा० आ० प० ।

अप्रपन्न लि० न०त० । १ प्राप्तभिन्ने, २ अनागते, ३ अज्ञाते च

अप्रबल लि० न प्रबलः । प्रबलभिन्ने हीनबले ।

अप्रभाव पु० न प्रभावः अभावे न०त० । १ प्रभावाभावे
न०ब० । २ प्रभावस्युत्थे लि० ।

अप्रभृत लि० न प्रभृतः न०त० । प्रचुरभिन्ने खले ।

अप्रमत्त लि० प्र+मद्-क्त प्रमादवान् विरोधे न०त० । साव-
धाने “निमित्तेषु च सर्वेषु अप्रमत्तो भवेन्नरः” इति स्मृतिः ।

“यतात्मनोऽप्रमत्तस्य ह्यदशाङ्गमभोजनम्” युक्त्यैवाप्रमत्तस्य

परिरक्षेदिमाः प्रजाः” इति च मनुः २ विष्णौ पु० “अपां
निधिरधिष्ठानमप्रमत्तोऽप्रतिष्ठितः” विष्णु संह० “अप्रमत्तो-

ऽधिकारिभ्यः कर्म्मणिरूपं फलं यच्छन्नप्रमत्तः” इति

भा० । २ मद्यादिना प्रमत्तभिन्ने लि० ।

अप्रमथ पु० न प्रमथते प्र+मि-अच् वेदे नाप्चम् । अप्रमेये

“मनसैवानुद्वल्यमेतदप्रमथं ध्रुवम्” शत० ब्रा० “अप्रमथम-

प्रमेयम्” भा० ।

अप्रमाण न० न प्रमाणं विरोधे न० । प्रमाज्ञानभिन्नभ्रमादि-

जनके वाक्यादौ । तानि च “वेदाः प्रमाणं स्मृतयः प्रमाणं

धर्माद्युक्तं वचनं प्रमाणम् । यस्य प्रमाणं न भवेत् प्रमाणं

कस्तस्य कुर्याद्वचनं प्रमाणमिति” स्मृत्युक्तवेदादिप्रमाण

भिन्नानि चार्वाकादिवचनानि “नद्यां शिलाः तरन्तीत्यादीनि

प्रमाण्यान्तरविरुद्धार्थकानि वचनानि” च । एवं पिप्सादि

दुष्टानि इन्द्रियाणि आभासकलितानि लिङ्गानि च ।

“प्रमाणत्वाप्रमाणत्वे” इत्यादि भीमांशः ।

अप्रमाद पु० न प्रमादः अभावार्थे न०त० । १ प्रमादाभावे

“अप्रमादेन गन्तव्यं कान्तारेषु नदीषु च” इति “अप्र-

मादश्च कर्त्तव्यः सर्वभूतेषु नित्यः” इति च रामा० ।

न०ब० । २ प्रमादस्युत्थे लि० । “माता च मम कौशल्या ।

कुशलं चाभिवादयन् । अप्रमादं च वक्तव्यमिति” रामा०

“प्रमादश्च कर्त्तव्येषु अकर्त्तव्यत्वभ्रमेण ततो निवृत्तिः ।

अकर्त्तव्येषु च कर्त्तव्यत्वभ्रमेण तत्र प्रवृत्तिरिति”

मङ्गूषादयः । [प्रमादहीने स्त्रियां कौप् ।

अप्रमादिन् लि० न प्रमादयति प्र+मद्-णिङि न०त० ।

अप्रमाद्युक्त लि० प्र+मि+उष् आत्वे युष् आर्थे क्तम् न०त० ।

अपरिच्छेदके । “कथोत्तममाद्युक्तं रथवृत्तिमनागमम्” अथ०

१६, ४४, १ ।

अप्रमित लि० न प्रमितः न० त० । १ अपरिमिते २ अनुपलब्धे च ।

अप्रमीय लि० प्र+मा-बा० कर्मणि श० न० त० । अप्रमेये ।

“गजाजिमुखाः वाऽप्रमीयाः प्रमीयन्ते” श्रुतिः ।

अप्रमूर लि० प्र+मूर्च्छा-कृप् प्रमूः मूर्च्छा अस्वर्थे कुञ्जादि० र
न त० । १ मूर्च्छाशुक्तभिन्ने अमूर्च्छते । “ते हि वसो वस-
वामास्ते अप्रमूरा महोभिः” ऋ० १, ६०, २, “अप्रमूराः
अमूर्च्छिताः” भा० ।

अप्रमृष्ट लि० प्र+मृष्ट-क्त न० त० । १ असोदे अक्षान्ते ।
प्र+मृज-क्त न० त० । २ अष्टे २ अप्रोच्छते प्र+मृश-
क्त न० त० । ४ अक्षते च ।

अप्रमृथ लि० न प्रमृथः प्र+मृथ-कृप् न० त० । १ बाधित-
मशक्ये । “सुदामं तद्रेक्षणे अप्रमृथम्” ऋ० ६, २०, ७ ।
“अप्रमृथं केनाप्यबाध्यम्” भा० ।

अप्रमेय लि० प्रभातं जातं परिच्छेत्तुं वा योग्यं न० त० ।
१ अपरिच्छेद्ये २ बहुसंख्यकशेय्यवति ३ इदमित्यमिति
नियेतुमशक्ये “त्वमेकोह्यस्य सर्वस्य विधानस्य स्वय-
म्भुवः । अचिन्त्यस्याप्रमेयस्य कार्यतत्त्वार्थवित्प्रभुः” मनुः
“स्वयंभुवोऽपौरुषस्य विधानस्य वेदस्य” कुल्लू० । “अश-
कञ्चाप्रमेयञ्च वेदशास्त्रमिति स्थितिः” मनुः । ४ ब्रह्मणि
न० केनापि प्रमाणेन तस्य प्रमातृमशक्यत्वात् । वेदान्ति-
मते हि प्रमाणानि षट् प्रत्यक्षानुमानशब्दोपमानार्था-
पत्तियोग्यानुपलब्धिभेदात् तत्र परब्रह्मणः न प्रत्यक्षप्रमाण-
चक्षुरादिगम्यता रूपाद्यभावात् “अशब्दमस्यैव रूपमव्ययं
तथाऽरसं नित्यमश्वत्थं यदिति” श्रुतौ तस्य रूपाद्य-
भावस्योक्तोः । नापि अनुमानगम्यता व्याप्तिनिष्ठाभावात्
“असङ्कोऽयं पुरुष” इति श्रुत्या तस्य सर्वसङ्गन्धुन्यतोक्तोः
नाद्युपमानगम्यता निर्जन्मकत्वेन, तद्विज्ञत्वे सति तदगत-
भूयोधर्मवत्त्वलक्षणस्य साऽशस्य तत्त्वाभावात् । न
वार्थापत्तिगम्यत्वम् किञ्चिदस्तु विना अनुपपद्यमानस्यैव-
ार्थस्यापत्तिप्रमाणवेद्यतया तद्विज्ञवत्त्वभावेन तत्र तदसम्भ-
वात् । न्यायमते च अर्थापत्तेर्व्यतिरेकव्याप्तिहेतुकानु-
मानेष्वन्तर्भावेण तद्विज्ञस्य तत्त्वाभावात् । योग्यानुलब्धे-
श्चाभावमात्रप्रमाणात्वात् परब्रह्मणश्च सदात्मकत्वेनाभाव
रूपत्वाभावात् । नापि शब्दप्रमाणवेद्यत्वम् तत्र
शब्दबोधोपायशक्त्यादेरभावात् अतएव “यदाचा न मनुते
येन वागभ्युद्यते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदस्यपासते”
इति श्रुत्याऽस्य वाग्विषयत्वं निराकृतम् । न च लक्षणया
तद्बोधः, शक्यसम्बन्धरूपलक्षणायाः निस्त्वन्त्वे तद्विज्ञ-

प्रवृत्तेः । अतएव “ब्रह्मन् ! ब्रह्मण्यनिर्देश्ये नियुक्ते
गुणवृत्तयः । कथं चरन्ति ? श्रुतयः साक्षात् सदसतः
परे” इति भागवते गुणवृत्तिश्रुतिगोचरतामूल्यात्मस्यो-
क्तम् । न च प्रमाणागोचरत्वे तस्य कथं विद्धिः ? कथं वा
“तन्वौपनिषदं पुरुषं वेदेति” श्रुतौ “शास्त्रयोगित्वादिति”
शा० सूत्रे च तस्य उपनिषद्वेद्यत्वस्य संगच्छताम् ?
शास्त्रजनितबुद्धौ तस्य विषयीकरणात् तथात्वसङ्गतेः । तथा
च शास्त्रजन्यान्तःकरणविषयत्वमेव तस्य न तु तदवच्छिन्न-
चैतन्यविषयतापि यथोक्तं “फलव्याप्यत्वमेवास्य शास्त्र-
वर्जितनिराकृतम् ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्तिरपेक्षि-
तेति” फलति प्रतिविम्बति बुद्धिदत्तौ फलं चिदाभाससङ्गा-
ध्यत्वं तद्विषयत्वं तेन यथा घटपटादीनां तदाकारबुद्धिवृत्ति
प्रतिफलितेन चिदाभासेनैव प्रकाशयता, न तथा, ब्रह्मणः स्वप्र-
काशतया तस्य इतराप्रकाशत्वात् किन्तु स्वयं प्रकाशयता न तु
तत्त्वान्यामेवास्ति । परन्तु स्वाज्ञाननाशायैव बुद्धिदत्तेरपेक्षा-
मात्रं सा च शब्दजनितेति उपनिषद्वेद्यता इत्यसंभयश्रुति-
सामञ्जसम् । वाचस्पतिमते तु शब्दादपि अखण्डाकारा
काचित् दृश्यस्त्वमसीत्यादिवत् मनोवृत्तिरुदेति तद्विषयत्वा-
दस्य शास्त्रवेद्यता । “मनसैवानुद्भव्यमिति” श्रुतेस्तस्य
मनोमात्रवेद्यत्वेऽपि “तत्त्वमस्यादिवाक्योऽयं ज्ञानं मोक्षस्य
साधनमिति” शास्त्रात् मनःसंस्तारे च शास्त्रादे-
क्षणात् शास्त्रवृत्तिवेद्यता । न च मनोवृत्तिवेद्यत्वेऽप्रमेयत्व-
ज्ञानिः । असंस्कृतमनोविषयत्वाभावेनैव तथात्वात् “अवाङ्-
मनसगोचरमिति” वाक्यस्यापि तत्रैव तात्पर्यात् । मनो-
विषयत्वोक्तिरपि अज्ञाननाशार्थमनोवृत्तिमात्रवेद्यताभि-
प्रायेण, तदवच्छिन्नचिदाभासविषयत्वाभावाच्चाप्रमेयता
“यन्मनसा न मनुते येन मनोऽनुमन्यते” इति श्रुतेस्तथार्थ-
त्वात् । जगत्कर्तृत्वेन ईश्वरस्यानुमानेऽपि कूटस्थस्य तदनु-
मानगम्यत्वाभावात् ईश्वरस्यैव श्रुतिप्रमाणकत्वेन उपनिष-
द्वेद्यतोक्तिः । तदुत्तरं मननादिना श्रुतिवाक्यतात्पर्याव-
धारणेनाखण्डब्रह्माकारा चित्तवृत्तिरुदेति इति न काचि-
दनुपपत्तिः । नैयायिकादिमते तु तद्विषयगणस्य परिभात-
मशक्यत्वात् दुष्टाशगावेद्यत्वाच्च अप्रमेयत्वमिति । प्र+मि+क्षेपे
यत् न० त० । अपरिच्छेद्ये “यदाश्वं वाचुदेवाज्जुनी
तो तथा धनुर्गाण्डिवमप्रमेयम्” भा० आ० प० ।

अप्रयत्न ए० प्रकटो यत्नः प्रयत्नः प्रयासः अभिप्रे न० त० ।
१ प्रयत्नाभावे प्रयासाभावे । न० ब० । २ प्रयासशून्ये लि० ।
“अप्रयत्नः सुखार्थेषु ब्रह्मचारी धराशय” मनुः ।

अप्रयुतं लि० प्र+यु-मित्रणे अभिप्रये च क्त न० त० । १ अ-
प्रयुगभूततया युते २ प्रयुगभूततया युते च ।

अप्रयुत्नं लि० प्र+यु-प्रयगभावे डनिप् न० त० । अप्रयुग-
भूते “पक्षुभिर्हमदक्षैरप्रयुत्वभिः” ऋ० ई, ४८, १०,
“अप्रयुत्वभिरप्रयुगभूतैः” भा० ।

अप्रलम्बं न० प्र+लम्ब-वञ् अभिभावे न० त० । १ विलम्बा-
भावे शोघे २ तद्वति लि० हलायुधः ।

अप्रवर्त्तिन् लि० न प्रवर्त्तितं शीलमस्य ताच्छीत्ये इनि ।
१ प्रवर्त्तिशीलमन्ये २ सन्तते ३ विच्छेदरहिते स्त्रियां डोप्
४ अनुच्छिन्नौ “मैतदस्मिन् सर्वदिशाः अप्रवर्त्तीति”
ह० उ० । “अयं वाव स योऽयमन्तर्हृदयाकाशस्तदेतत्
पूर्णमप्रवर्त्ति अप्रवर्त्तिनीं श्रियं लभते य एवं वेद” इति
छा० उ० । “अप्रवर्त्ति अनुच्छिन्तिधर्मकमिति” भा० ।

अप्रवीत लि० प्र+वी-प्रजननादिषु क्त न० त० । १ अजाते ।
गर्भधारणेन गतसारभिन्नायां २ अकामितायां च स्त्रियां
स्त्री । “दक्षिणेन द्वारं सोमकयणी तिष्ठत्य-
लक्षिता व्यङ्गाऽप्रवीतेति” कात्या० ७, ६, १४, “अप्रवीता
वी गतिजननकान्यादिषु अत्र प्रजननार्थः प्रयङ्गात् वाक्य-
शेषाच्च प्रजाता हि गतसारा भवति नोपभोगमालेण ।
तस्मादप्रवीताऽप्रजातेति हरिस्वामी । अकामितेति कर्मभा०
३ अयातयाभायां स्त्रियाम् “सा स्यादप्रवीता वाग्वा एषा
निदानेन यत् सङ्गो अजातयाम्नी या इयं वागयात-
याम्नी अप्रवीता, तस्मादप्रवीता स्यादिति” यत० ब्रा०
५ अनुपगते लि० “यदप्रवीता दधते ह गर्भम्” ऋ०
४, ७, ६, “अप्रवीता अनुपगता” भा० । [नटत्ते ।

अप्रवृत्तं लि० न प्रवृत्तः विरोधे न० त० । प्रवृत्तिमद्भिन्ने
अप्रवेदं लि० नास्ति प्रवेदः लाभोपस्य । १ दुर्लभे ।
“अलक्ष्णं अप्रवेदे इति माह कश्चाच्च न लक्ष्णं प्रलासीर्मात
इदं पुष्टं कश्चन प्रविदतेत्येवैतदाह” यत० ब्रा० “नास्ति
प्रवेदः प्रलाभः ययोः दुर्लभे” इति भा० ।

अप्रशस्तं लि० न प्रशस्तम् विरोधे न० त० । १ प्रशस्तभिन्ने
अप्रशस्ते २ इडे “अप्रशस्तञ्च कल्याणं भासमासीत भैक्षभुक्”
मनु० । ३ निन्दिते च “अप्रशस्तं निशि क्लानं राहो-
रन्यत्र दर्शनादिति” परा० । ४ क्षीणे “पान्ति मित्रावरु-
णाववद्याच्चयत् ईमयमोअप्रशस्तान्” ऋ० १, १, ६७, ८,
“अप्रशस्तान् क्षीणान्” भा० । यावत्पदार्थस्य यत्
उचितत्वम् सतोऽन्यत्र अप्रशस्तिः ।

अप्रसक्तं लि० न प्रसक्तः अभिनिवेशयुक्तः संज्ञको वा ।

१ अभिनिवेशमन्ये, आपहरहिते २ प्रसङ्गरहिते च अप-
सक्तनिषेधात्पक्षेति सीमांसा । ३ असंबन्धे ।

अप्रसक्ति स्त्री अभावे न० त० । प्रसङ्गाभावे न० व० ।
प्रसङ्गमन्ये लि० प्रसक्तिरासङ्गः प्राप्तिश्च ।

अप्रसङ्गं पु० अभावे न० त० । १ सम्बन्धाभावे । न० व० । २ स-
म्बन्धमन्ये लि० । प्रसङ्गः उत्तराभिधाने सङ्गतिभेदः
अभावे न० त० । ३ सङ्कल्पभावे । न० व० । ४ तच्छून्ये लि०
“अप्रसङ्गाभिधाने च श्रोतुः श्रद्धा न जायते” वृद्धाः ।

अप्रसन्नं लि० न० त० । १ प्रसादमन्ये २ अस्वच्छे ३ चित्त-
प्रसादमन्ये ४ स्मृतिहीने ५ असन्तुष्टे च ।

अप्रसाद्यं लि० न प्रसादयितुं योग्यम् । १ प्रसादयितुम
योग्ये तीव्रकोपयुते ।

अप्रसाहं पु० न प्रसङ्गतेऽभिभूयते प्र+सह-कर्मणि वञ् ।
१ अनिष्टादिना अनभिभूयमाने “प्रसादनेः संविशत
कर्मणि स्थण्डिले वा वाच्यमोऽप्रसाहः” छा० उ० ।
“न प्रसङ्गते नाभिभूयते स्याद्यनिष्टस्य प्रदर्शनेन” भा० ।

अप्रसिद्धं लि० न० त० । १ अनिष्टाद्वे २ अविख्याते च “अप्य
प्रसिद्धं यशसे हि उंसामिति” कुमा० ।

अप्रस्तुतं लि० न प्रस्तुतः । १ विस्तारमन्ये प्रसरमन्ये ।

अप्रस्तुतं लि० न प्रस्तुतः । १ अनिष्टाद्वे २ कार्यसाधनायातु-
द्युक्ते ३ अप्रकान्ते ४ असंस्तुते च ।

अप्रस्तुतप्रशंसा स्त्री सा० द० उक्ते अर्थालङ्कारभेदे तद्वत्तयादि
“कचिद्विशेषः सामान्यात् १, सामान्यं वा विशेषतः २ ।
कार्यान्निमित्तं ३ कार्यञ्च ४ हेतोरथ समान् समम् ५ ॥
अप्रस्तुतात् प्रस्तुतञ्चेद्व्यत्यये पञ्चधा ततः । अप्रस्तुतप्रशंसा
स्यात्” । “पादेऽहं यदुत्थाय मूर्ध्नि नमधरोऽहिति । स्वस्यादे-
वापमानेऽपि देहिस्तत्त्वरं रजः” ॥ अत्राहदपेक्षया रजो-
ऽपि वरमिति विशेषे प्रस्तुते सामान्यमभिहितम् । “कश्चिद्व
यदि जीवितापहा हृदये किं निहिता न इति ज्ञात् ॥
विषमयुक्तं कचिद्वेदव्यतं वा विषमोऽश्वरेऽव्या” ॥ अत्रे-
श्वरेऽव्या कचिद्विहितकारिणोऽपि हितकारित्वं, हितका-
रिणोऽप्यहितकारित्वमिति सामान्ये प्रस्तुते विशेषोऽभिहितः ।
एवञ्चात्राप्रस्तुतप्रशंसामूलोऽर्थान्तरन्यासः । इष्टान्ते प्रसिद्ध-
मेव वस्तु प्रतिविम्बत्वेनोपादीयते । इह तु विषादतत्त्वोर-
व्यतिवर्तीभावस्याप्रसिद्धेर्न तस्य सङ्गापः ॥ “इन्द्रोऽस्मिन् इवा-
कुनेन, जडिता इतिर्दुर्गोष्वासिव, प्रक्षान्नादधिमेव विद्रुम-
दलं श्यामेव हेमप्रभा । कर्कशं कलया च कोकिलमभूतपदं-
शिव प्रस्तुतं सीतायाः पुरतश्च हन्य यच्छिलां पद्मीं सगर्हेव

मनु ॥ "अत्र संभाव्यमानेभ्य इन्हादिगताञ्जनलिप्तत्वादिभ्यः
कार्येभ्यो वदनादिगतसौन्दर्यविशेषरूपं प्रस्तुतं कारणं
प्रतीयते । "गच्छामीति मयोक्तया ऋगङ्गा निःश्वाससुप्ते-
किणं त्यक्त्वा तिर्यग्वेष्ट्य वायकलुपेयैकेन मां वक्षुषा ।
अद्य प्रेम मदपतं प्रियसखोऽहन्दे त्वया बध्यतामित्यं
स्नेहविवर्द्धितो ऋगङ्गाः सोऽप्रासमाभाषितः ॥" अत्र
कस्यचिदगमनरूपे कार्यं कारणमभिहितम् । तस्योऽप्रस्तुते
तुल्याभिधाने च त्रिधा श्लेषमूला सादृश्यमात्रमूला च ।
श्लेषमूलापि समासोक्तिविशेषणमात्रश्लेषे, श्लेषविशेष-
णस्यापि श्लेषे भवतीति द्विधा । क्रमेण यथा ॥ "सहकारः
सदामोदो वसन्तश्रीसमन्वितः । समञ्जलरुचिः श्रीमान्
प्रभूतोत्कलिकाकुलः" ॥ अत्र विशेषणमात्रश्लेषवशादप्रस्तु-
तात् सहकारात् कस्यचित् प्रस्तुतस्य नायकस्य प्रतीतिः
"सुंस्वादपि प्रविचलेद्यदि यद्यधोऽपि यायाद्यादि प्रणयनेन
महानपि स्यात् । अयुद्धरेतदपि विन्दसितीदृशीत्यं
केनापि दिक् प्रकटिता पुरुषोत्तमे" ॥ अत्र पुरुषोत्तम-
पदेन विशेष्येणापि श्लेषेन प्रचुरप्रसिद्धा प्रथमं विष्णुरेव
बोध्यते । तेन वर्णनीयः कश्चित्पुरुषः प्रतीयते । सादृश्य-
मात्रमूला यथा । "एकः कपोतपोतः शतशः श्येनाः
क्षुधाभिधावन्ति । अम्बरमावृतिगुण्यं हरि हरि शरणं
विधेः करुणा" ॥ अत्र कपोतादप्रस्तुतात् कश्चित् प्रस्तुतः
प्रतीयते । इयं कश्चित् वैधर्म्येणापि भवति । यथा
"धन्याः खलु वने वाताः कल्लारसर्पशीतलाः । राममि-
न्दीवरश्चाम्भु ये स्मृगन्त्यनिवारिताः" ॥ अत्र वाता
"धन्या अहमधन्या इति वैधर्म्येण प्रस्तुता प्रतीयते । वाच्यस्य
सम्भाव्यसम्भोगोभयरूपतया त्रिप्रकारेयम् । तत्र सम्भवे
उक्तोदाहरणान्येव । असम्भवे यथा । "कोकिलोऽहं
भवान् काकः समानः कलिसावयोः । अन्तरं कथयि-
ष्यन्ति काकलीकोविदाः पुनः" ॥ अत्र काककोकिलयो-
र्वीकोवाक्यम् प्रस्तुताध्यारोपणं विनाऽसम्भवि । उभय-
रूपत्वे यथा । "अन्तस्त्रिंशणि भूयांसि कण्टका बहुवो
बहिः । कथं कमलनालस्य सा भूवन् भङ्गुरा गुणाः" ॥
अत्र प्रस्तुतस्य कस्यचिदध्यारोपणम् विना कमलनालान-
न्त्रिंशणाम् गुणभङ्गुरीकरणे हेतुत्वमसम्भवि अन्वेषान्तु
सम्भवीत्युभयरूपत्वम् ।

अप्रहृतं लि० न प्रहृत्यते अ प्र+हृन्-क्त न०त० । अक्षुसे
(खिल) इति ख्याते अक्षुष्टभूम्यादौ । 'देवद्वीतं नवं चेतं
सदृशं यत्प्रधारितम् निर्लेजकाञ्चितश्चाप्रहृतं वासउच्यते'

इति विधा० पा० उक्ते वासोभेदे अहृतमिति पाठान्तरम् ।
अप्रहृतं लि० न प्रहृन्ति प्र+हृन्-क्तिप् न०त० खिलं उक्ते ।
'कार्यानाशके तदनुपाह्वके 'स्वमेको अप्रहृतं गृहणीये शव-
साम्प्रतिम्" ऋ० ६, ४४, ४ । "अप्रहृतमनुपाह्वकमिति" भा० ।
अप्राकृतं लि० प्रकृतेरागतम् अण् प्राकृतम् न०त० ।
१ प्रकृतिकार्यभिन्ने ईश्वरलीलादौ । प्रकृतेः स्वभावस्य
अयम् अण् न०त० । २ स्वभावसम्बन्धिभिन्ने असामान्ये
मनुष्यादौ च । [अधमे ।
अप्राप्य लि० न प्राप्यः प्रधानः विरोधे न०त० । अष्टभिन्ने
अप्राप्य लि० नास्ति देहादुक्तान्तत्वात् प्राणो यस्य । १ सृते
शवे । सर्वथा प्राणशून्ये ईश्वरे पु० अप्राणोऽहमनो
बुद्धिरिति" श्रुतिः ।
अप्राप्तं लि० न प्राप्तः प्रमाणांतरावगतः । १ प्रमाणांतरानवगते
"अप्राप्तप्रापकोविधिरिति" "अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहु-
वोऽप्येक्यत्वात्" इति च भीमांसा । २ अनागते च ।
अप्राप्तकालं लि० न प्राप्तः कालोऽस्य । अप्राप्तसमये ।
"अययवविपर्ययावचनमप्राप्तकालमिति" गौ० सू० उक्ते
२ समाचोभयामोहादिना व्यत्यस्ताभिधानरूपे वाहिदोषभेदे
च । प्रतिज्ञाहेतुदाहरणादीनां यथाक्रमं विन्यासे हि
वादसमयः । तेषां व्युत्क्रमकथने वादिनो निषङ्गः ।
अप्राप्तप्रापकं पु० अप्राप्तं प्रापयति बोधयति प्र+आप-
यिच्-खुल् ईत० । प्रमाणांतरेणानवगतस्य यागादीना-
मिष्टसाधनत्वस्य कृतिसाध्यत्वस्य वा बोधके लिङादौ शब्दे ।
तथा च प्राथमिकप्रवृत्तिजनकप्रतीतिजनकत्वं तत्त्वम्
भवति च स्वर्गकामोयजेतेत्यादौ लिङ्युक्तं वाक्यं, यागे
इष्टसाधनतां कृतिसाध्यतां वा बोधयत् प्रेरकत्वात्तथा ।
अप्राप्ता दस्यावस्था यस्य ततः स्वार्थे कन् देवकवत्
उत्तरपदलोपः । २ अप्राप्तदस्यावस्थे वत्से "पादचामाप्तके
देयः" श्रुतिः "अप्राप्तके अप्राप्तदस्यावस्थे" इति रघु० ।
अप्राप्तव्यवहारं लि० न प्राप्तः व्यवहारयोग्यः कालोऽस्य ।
"अप्राप्तव्यवहारोऽसौ यावत् षोडशवर्षक" इति दशोक्ते
अपूर्वषोडशवर्षवयस्के बाले "गर्भस्थैः सद्योऽपि आट-
मात् वत्सराच्छिशुः । बाल आ षोडशादवर्षकं प्रौढगण्डस्य
निगद्यते । परतोव्याहारज्ञः स्वतन्त्रः पितरावृते इति"
नारदः । "अप्राप्तव्यवहाराणां धनं व्यववर्जितम् ।
न्यसेयुर्न्युसिलेषु प्रोषितानां तथैव च" कात्या० श्रुतिः ।
अप्राप्ता स्त्री न प्राप्तः विवाहप्रयत्नकालोऽस्याः पु० उत्तरपद
लोपः । अप्राप्तविवाहप्रयत्नकालायां कुमाख्याम् ।

“उत्कृष्टायाभिरुपाय वराय सहशाय च । अप्राप्तामपि तां
कन्यां तस्मै दद्याद्यथाविधि” मनुः “अप्राप्ताम् अप्राप्त
विवाहप्रशस्तकालात्” उ० त० रघुनन्दनः ।

अप्राप्ति स्त्री अभावे न० त० । १ लाभाभावे “तदप्राप्ति-
महादुःखयित्वाशेषपातका” का० प्र० २ प्रमाणात्तरतो-
ज्ञानाभावे “विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सतीति”
मीमां० ३ असम्भवे “प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्ति-
रिति” शा० सू० । “अप्राप्तिरसम्भव” इति भा० ।
४ अनुपपत्तौ च “समुदायहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः” शा० सू० ।
समुदायाप्राप्तिः समुदयभावानुपपत्तिः भा० । न० ब० ।
५ लाभान्न्ये लि० ।

अप्रामाणिक लि० प्रमाणेन सिद्धः, प्रमाणं वेद वा ठज्
न० त० । १ प्रमाणासिद्धे २ प्रमाणानभिज्ञे च स्त्रियां
ङोप् । “अप्रामाणिकीयमनवस्येति” सां० भा० ।

अप्रामाण्य न० अभावे न० त० । १ यथार्थबोधकत्वाभावे
“अप्रामाण्यं कथयति सदा नन्दस्त्रुनोर्वियोगः” पदा०
अप्रामाण्यहेतुकानुष्ठानाभावे च “अननुष्ठानलक्षणमप्रा-
माण्यम्” सां० सू० ।

अप्रामि लि० प्रकर्षेण अव्यते हिंस्यतेऽसौ प्र+अम-णिच्-
कर्मणि इन् न० त० । अहिंसिते, “अप्रामिसत्योमघवन्” ।
ऋ० ८, ६०, ४, “अप्रामिसत्यः अहिंसितसत्यः” भा० ।

अप्रायु लि० प्र+इण-उण् न० त० । अगन्तरि, “असन्नप्रा-
युवोरक्षितारो दिवेदिवे” ऋ० १, ८६, १, “अप्रायुवः
अप्रायवः अगच्छन्तः वेदे तन्वादित्यादुवङ्” भा० ।

अप्रायुस् लि० न प्रकटं प्रगतं वाऽऽयुर्गुणः । १ प्रकटायुर्भिन्ने
२ गतायुर्भिन्ने च । “नक्तयः सुदर्शतरोदिवातरादप्रायुषः
ऋ० १, १२७, ५ ।

अप्रिय न० विरोधे न० त० । प्रियभिन्ने इष्टभिन्ने स्वभा-
तोद्दिष्टे दुःखे “न ह वै सगरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरप-
क्षितरस्ति” श्रुतिः “तस्माद्यम इव स्वामी स्वयं हित्वा
प्रियाप्रिये” इति मनुः । २ तत्प्राधने वचनादौ लि०
‘सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम्’
“पाणिप्राहस्य साध्वी स्त्री नाचरेत् किञ्चिदप्रियम्” इति
च मनुः । (सिद्धिः) षट्स्त्रीमत्ये स्त्री षट् र० । प्रिय-
हेतुत्वाभावात्तस्यास्तथात्वम् । [जकवाक्यप्रयोक्तारि

अप्रियंवद लि० विरोधे न० त० । कटुवाक्यवादिनि उद्दे-
अप्रियवादिन् लि० अप्रियं वदति वद-णिनि इत० स्त्रियां
ङोप् । । कटुवाक्यवादिनि उद्देजकवाक्यकथके ‘माता

यस्य षट्हे नास्ति भाव्या चाप्रियवादिनीति” चाणक्यः ।

अप्रीति स्त्री अभावे न० त० । १ सन्तोषाभावे, २ दुःखे,
“प्रोत्यप्रीतिविषादाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः” इति
सां० का० । ‘प्रीतिः सुखं प्रोत्यात्मकः सत्त्वगुणः, अप्रीति-
र्दुःखमप्रोत्यात्मकोरजोगुणः” इति सां० त० कौ० ।

अप्रेतराक्षसी स्त्री न प्रेता प्राप्ता राक्षसीम् अत्या० स०
न० त० । तुलस्याम्, अप्रेतराक्षसीयद्धे २५ ४ प्रवे विस्तरः ।

अप्रेमन् पु० न प्रेमे विरोधे न० त० । स्नेहविरोधिनि द्वेमे ।
अप्रौढ लि० न प्रौढः न० त० । १ अप्रवृद्धे २ अपटौ च ।

अपु लि० आप-बा० व प्र० लुखः । प्राप्ये “अमीषां चित्तं
प्रतिलोभयन्ती गृह्णाण्यङ्गान्यप्येपरेहि” ऋ० १०, १०२,
१२, “हरिमाणं तेऽङ्गेभ्योऽपामन्तोदरात्” अथ० ८, ८, ८
अपु लि० अपः सनोति सन-ङ । १ अपां विशेषगुणीभूते रसे
‘पृथिव्याः पुरीषमप्नोनाम” य० १४, ४ । “अप्नोनामापां
सारभूता रस” इति वेददी० । आप इव निर्मलतया
सन्यते संबध्यते सन-बा० ङ । २ रूपे निरु० ।

अप्सरःपति पु० दैत० । १ इन्द्रे अप्सरापतिरम्यत्व ।

अप्सरस् स्त्री ब० व० अद्भ्यः सरन्ति उद्भूतानि सृ-असृन् ।
समुद्राभिस्सृतायां स्वर्गस्यायाम् “असृ निर्मथनादेव रसात्त-
स्माद्वरस्त्रियः । उत्पेतुर्मनुजश्रेष्ठ । तस्मादप्सरसो ऽभवन्”
इत्युक्तेस्तासां तथात्वम् । “एकाप्सरःप्रार्थितयोर्विवादः”
रघुः “आराधितोऽङ्गा मनुष्यरोभिश्चक्रे प्रजाः स्वाः स-
निमेषचिह्नाः” इति माघः । तासां च नाक्षकर्म एतितः ।
तासु प्रधानतया द्वादश वङ्गपुराणे दर्शिताः “उर्वशी
मेनका रम्भा मित्रकेशी ह्यलम्बुषा विश्वाची च हताची
च यज्ञवृद्धा तिलोत्तमा भातुवत्यबला रक्ष्या द्वादशाप्सरसः
शुभाः” इति गणभेदनामध्याये । अत्र शुभा इति
विशेषणात् अन्या अपि । तासु “उर्वशी मेनका रम्भा
हताची पुङ्गिकास्थला सुकेशी मरुघोषा च महारङ्गवतीति
च” इति सा० पु० “अदितिर्दितिर्देवः काला दनायुः
सिंहिका तथा । क्रोधा प्रधा च विश्वा च विषता कपिला
सुनिः । कद्रुश्च मनुजव्याघ्र । दक्षकन्यारूपोदय” इति
कश्यपपत्नीरभिधाय । “इत्येते देवगन्धर्वाः प्राधेयाः
परिकीर्त्तिताः” इति गन्धर्ववंशमभिधाय च “इमं त्वत्पुत्रं
वंशं विदितं पुण्ड्रलक्ष्मणम् प्रधाऽस्मत्त महाभागदेव
देवर्षितः पुरा । अलम्बुषा मित्रकेशी विद्युत्पर्णा तिलो-
त्तमा । अरुणा रक्षिता चैव रम्भा तद्वन्दनोरमा । कैषिणी
च सुबाहुश्च सुरता सुरसा तथा । सुप्रिया चातिवाक्त्रुष”

इत्युक्तम् भा० व्या० प० । एतासाञ्च चतुर्दशोत्पत्ति-
स्थानानि क दम्ब्यां वर्णितानि “यथा विबुधसङ्घन्यपसरसो
नाम कन्यकाः सन्तीति तासां चतुर्दश कुलानि एकं भगवतः
कमलयोनेर्मनसः समुत्पन्नम्, अन्यद्देव्यः सम्भूतम्, अन्य-
दग्नेरुद्भूतम् अन्यत् पवनात् प्रसूतम्, अन्यदष्टतान्मय-
मानादुत्थितम्, अन्यज्जलाज्जातम्, अन्यदर्ककिरणेभ्यो
निर्गतम्, अन्यत् सोमरश्मिभ्यो निष्पतितम्, अन्यद्भूमेरु-
द्भूतम्, अन्यत् सोदामनोभ्यः प्रसूतम्, अन्यन्मृगानां निर्मि-
तम्, अपरं मकरकेतुना समुत्पादितम्, अन्यत् दक्षस्य
प्रजापतेरतिप्रभूतानां सुतानां मध्ये द्वौ सुते सुनिररिष्टा
च बभूवतः, ताभ्यां गन्धर्वैः सह कुलद्वयं जातम्
एवमेतान्येकत्र चतुर्दश कुलानि” एतन्मूलं तु विस्तरभया-
चोक्तम् । २दिशि ३ उपदिशि च तयोर्जलहेतुत्वात्तथा-
त्वम् “पुङ्गिकास्थला च क्रतुसागरसाविति” य०
१५, १५, “पुङ्गिकास्थला क्रतुस्थला चाग्निसौ दिगु-
पदिपूमे परिचारिके” इति वेददी० । “अग्निसाविति
दिक् च उपदिक् आह” श्रुतेस्तथात्वम् । “मेनका
वै अग्निरूपिणीति” भाष्यप्रयोगात् अग्निसाविति श्रुति
निर्देशाच्च नित्यवस्तुवचनान्तेद्युत्सर्गः कचिदेकवचनान्ताऽपि

अग्निसौम्यं वि० ईत० । १ तीर्थभेदे ।

अग्निरा स्त्री अग्निं रूपमस्त्वस्याः प्राशस्ये कङ्का० । दिव्य-
रूपवत्यां स्वर्गेश्यायाम् “उद्भिन्दतीं संजयन्तीमसुराम्”
अ० ४, ३८, १ ।

अग्निरायमाणा स्त्री अग्निरस इवाचरति देहसौन्दर्यादिना
अग्निरस+अङ्-सलोपः कर्त्तरि शानच् । अग्निरस्तुल्य
सौन्दर्यवत्यां स्त्रियाम् ।

अग्निर वि० अग्निं जलरसं वाति हिनिस्ति वा-कहेत० । जलरस-
ान्ये समुद्रे तस्य लक्षणजलत्वात्तथात्वम् । “ये अग्निर-
सर्गव चित्रराधसस्तेनो रासन्ताम्” ऋ० १०, ६५, ३ ।

अग्निर्य पु० अग्निर्यः “अपोयोनिर्यन्तपः” वार्त्ति०
सप्तम्या अलुक्, यञ् । जलभवे ।

अग्निर्य वि० अग्निर्य अपसाधने तेजसि सन्ति स्वपिति ससक्तिप्
७त० । १ रूपे तस्य तेजोहेतुत्वात् तथात्वम् २ रूपवति च ।
“शीर्णां शिरोऽग्निसागो अर्दयन्” श्रुत् बभूवति हरिते-
भिरग्निर्यः” अ० ६, ४६, २, “जायेव पत्य उग्रती सुवासा
उषा हस्तेव निरिणीते अग्निर्यः” ऋ० १, १२४, ७ ।

अग्निरा वि० अपोजलानि सनति ददाति सन-विट् । जल-
दाहिरि “आषाढं सुतस्य दृतनासु पदिं स्वर्गमस्माति”

ऋ० १, ६१, २१, “अग्निं जलानां दातारम्” भा० ।

“पवस देवमादनो विचर्वणिरग्निः” ऋ० ६, ८४ ।

अग्निर्य वि० नास्ति भु रूपम् (निरुक्तोक्तम्) यस्य । रूपरहिते
“मा त्वा वयं सहसावन्नवीरा भाष्ववः परि” ऋ० ७, ४, ६,
अग्निर्यः रूपरहिताः” भा० । अप्राशस्ये न० ब० ।
अप्रशस्तरूपे अग्निर्ये, “अग्निर्यः” अग्निर्यञ्छब्दे दृश्यम् ।
अग्निर्यचित् वि० अग्निर्य जलाधारे अग्निर्ये क्षियति निव-
सति-क्षि-क्षिप् अलुक् स० । अग्निर्यक्षिवाग्निनि देवादौ
“ये देवासो दिव्येकादशस्य दृष्टिष्वामेकादशस्य अग्निर्य-
क्षितो महिर्मेकादशस्य ऋ० १, १६, ११, य० १८, ६, च
“तद्देवत्वात् तात्स्थ्यम् अग्निर्य अग्निर्ये क्षियन्ति निव-
सन्तीति” भा० । [डोप् । जलचरे ।

अग्निर्यचर वि० अग्निर्य चरतीति चर-ट् अलुक् स० । स्त्रियां
अग्निर्यज वि० अग्निर्य जले तद्देवतो अग्निर्ये वा जायते जन-ड
अलुक् स० । १ जलजाते २ अग्निर्यजाते “यदग्ने ! दिविजा
अग्निर्यजाः” इति ऋ० ८, ४२, २८, “अग्निर्यजा अग्निर्य-
जाता” इति भा० ।

अग्निर्यजा पु० अग्निर्य-जायते जन+विट् अलुक् स० । अग्निर्य
“अग्निर्यजायतो वज्रैर्वेदेभ्योऽग्निर्यजा गर्भतः । साग्नो-
हयानामुत्पत्तिः सप्तधा परिकीर्त्तिता” इत्युक्तेस्तस्य बाष्प-
जातत्वात्तथात्वम् “मंशतो अग्निर्यजा ब्रह्मा सोम
पुरोगवः” य० २२, १४, “अग्निर्यजा अग्निर्य” इति वेददी० ।
२ वेतसे तस्य जलसमीपजातत्वात् तथात्वम् “अग्निर्यो-
निर्वा अग्निर्यजा वेतस” इति शत० ब्रा० । ३ जलजात-
मात्रे वि० ।

अग्निर्यजित् वि० अग्निर्य अग्निर्य जयति जि-क्षिप्
अलुक् स० । अग्निर्यक्षिवाग्निनि देवादौ “सुपारः शुश्रवस्तमः
समग्निर्यजितः” ऋ० ८, १२, २, “अग्निर्यजितः अग्निर्यक्षि-
मानानामग्निर्याणां जेतारः” भा० ।

अग्निर्यमत् वि० अग्निर्य आपः जलानि सन्त्यस्य “अपोयोनिर्य-
यन्तपः” वार्त्ति० सप्तम्या मतप् अलुक् स० च ।
१ जलसंपृक्ते आधारज्यभागे । “अग्निर्यमन्तावाधाज्यभागा-
विति” सि० कौ० । २ यथेष्टं जललब्धिर्य च “न हाग्निर्य
प्रैत्यग्निर्यमान् भवति, छा० उप० । सरस्वतीष्वपि यथेष्टो-
दकवान् भवतीति” आनन्दगिरिः ।

अग्निर्ययोग पु० ७त० अलुक् स० । जलेषु योगे । “जिष्णवे
योगायाग्निर्ययोगैर्वीयुनजम्” अथ० १०, ७, ५ ।

अग्निर्ययोनिर्य वि० अग्निर्य योनिर्यत्पत्तिरस्य अलुक् स० ।

१ जलभवे २ अथे पु० 'अप्सु योनिर्वाञ्छः' इति शत०
ब्रा० । जलजत्वमस्य अप्सु जायते उक्तम् ।

अप्सुपद् वि० अप्सु जले कारणत्वेन सीदति सद-किप्
वेदे षत्वम् । जलस्ये अग्नौ 'चन्द्रमग्निं चन्द्ररथं हरिप्रतं
वैश्वानरमप्सु पदम्' ऋ० ६, ३, ५ ।

अप्सुषोम पु० अप्सु अग्निः सोम इव पवितृत्वात् "सुषां सु"
पा० व्यत्ययेन सप्तमी अलुक्समा० वेदे षत्वम् । जलपूर्णे चमस-
भेदे "अप्सु षोमानाम चमसाश्चात्वालदेशे अग्निः पूर्णो"
इति ता० ब्रा० द्राह्यायणस्मृतम् । "पूर्णपावान् समव-
सृगन्ति यानेकोऽप्सु षोमा इत्याचक्षते" शत० ब्रा० ।

अप्सुसंशित पु० अद्भ्यः संशितः वि० व्य० अलुक्समा०
जलनिमित्तभूते विष्णुक्रमेऽन्तरीक्षे "विष्णोः क्रमोऽसि
सपत्नमप्सुसंशितो वरुणतेजाः" अथ० १०, ५, ३३ ।

अफल वि० नास्ति फलं पुष्पप्रभवं धर्मप्रभवं सुखादिकं वा यस्य ।
१ वन्ये फलकाले फलशून्ये (रांडाष्ट्रे) २ धर्मकार्यशून्यादि-
शून्ये ३ निष्फले च । 'यथा षोण्डऽफलः स्त्रीषु यथा
गौर्गवि चाफला । यथा चाज्ञेऽफलं दानं तथा विप्रोऽष्ट-
चोऽफल इति' मनुः । अफलं दानमाह मनुः "धृत्ते वन्दिनि
मन्त्रे च कुर्वत्ये कितवे शठे चाटचारणदासेषु दत्तं भवति
निष्फलमिति" हारीतः । "अथासद्व्यदानमस्त्वर्थे दत्त्वा
परितप्यते तर्ह्यदानमफलं यज्ञोपकारणे ददाति यज्ञ
तन्मात्रं परिक्रिष्टं यज्ञ सोपधं ददाति अन्यथावितमलं
यज्ञापात्वाय ददाति अनिष्टदानं स्रवति यज्ञ दत्त्वा
प्रकीर्त्तयते स्रष्टदानं यज्ञान्नज्ञया ददाति क्रोधाद्रालसं
यज्ञाक्रुश्य ददाति दत्त्वा वा क्रोशति असत्कृतं पेशाचं
यज्ञावज्ञातं ददाति वावजानीते मुमुक्षुस्तामसं यज्ञाप्रकृतो
ददाति" । "एतैर्दानोपसर्गैरुपसृष्टं दानमप्रयत्नमस्वर्ग-
मयशस्यमधुवफलं भवत्यल्पफलं वारुण० (भा०) । ४ भावुकष्टे
पु० तस्य फलशून्यत्वात्तथात्वम् । नास्ति फलमिव दृषणावस्य ।
५ इन्द्रे ! स हि गौतमशापात् दृषणशून्यो मेघदृषणश्चासीत्
यद्योक्तं रामायणे 'नित्यं पुष्पफलोपेतैः पादपैरुपशोभिते ॥ स
चेहृषाप आतिष्ठदहल्यासहितो सुनिः । संवत्सरसहस्राणि
ब्रह्मणि रघुनन्दन ॥ तस्यान्तरं विदित्वाथ कामार्तेस्त्रिदि-
नेश्वरः । सुनिवेशधरो भूत्वा सोऽहल्यामिदमब्रवीत् ॥
अतुकालः प्रतोक्ष्योऽपि न प्रतोक्षे सुमध्यमे । संगमं शोच-
मिच्छामि दृष्टुयोणि ! सह त्वया ॥ सुनिवेशधरं शक्रं सा
ज्ञात्वापि परंतप ! सति चकार दुर्मेधा देवराजकृतह-
न्नात्" इत्युपक्रम्य ॥ "सोऽपि दृष्ट्वैव देवेन्द्रं सुनिवेशधरं

सुनिः ॥ दुर्दत्तं दृत्तसंपन्नो रोषाद्ब्रह्ममब्रवीत् । मम
रूपं समास्थाय कृतवानसि दुर्भते ! ॥ अकर्तव्यमिदं
यस्मात्तस्मात् त्वं विफलो भव । गौतमेनैवसृक्तस्य सरोपेण
महात्मना ॥ पेतदृष्टेण्यौ भूभौ सहस्राक्षस्य राघव ! ।
व्यथितः स तदा चासीद्व्रतौजा विफलोऽकृतः ॥ धर्षित-
स्तपसोपेण कश्रलं चापि सोऽविशत्" इत्युक्त्वा । "गौतम
क्रोधमुत्पाद्य सुरकार्यं चिकीर्षुषा ॥ अफलोऽहं कृतस्तेन
क्रोधात् सा च निराकृता । शापदोषेण तेनास्य
तपोविघ्नः कृतो मया ॥ तन्मां सुरगणाः सर्वे सर्षिषाः
सचारणाः । सुरकार्यार्थमफलं सफलं कर्तुमर्हथ ॥ शतक्र
तोर्वचः श्रुत्वा देवा अग्निपुरोगमाः । ऊचुः पितृगणान्
वाक्यमिदं तत्र समागतान् ॥ यथ मेघः सटपणः शक्रचा-
दृषणीकृतः । असौभौ दृषणौ श्चिन्त्वा महेन्द्राय प्रयच्छत ॥
अफलस्तु कृतो मेघः परां दृष्टिमुपैष्यति । भवतामुपयोगेन
तच्चास्य सुमहत् फलम् ॥ तस्मान्मेघस्य दृषणौ चिन्त्वाभौ
दातुमर्हत । इन्द्राय सुरकार्यार्थं विफलाय पितामहाः ॥
श्रुत्वाथाग्निपुरोगाणां देवानां पितरो वचः । उत्कृत्य मेघ-
दृषणाविन्द्रायोपददुस्तदा ॥ ततः प्रभृति कावृतस्य । पितरः
कव्यभोजिनः । अफलं भुङ्क्ते मेघं सफलं तु न भुङ्क्ते ॥
इन्द्रश्च मेघदृषणस्ततः प्रभृति रावव ! गौतमस्य प्रभावेन
ब्रह्मवामिततेजसः" रामाः । ईमेघे च तस्य दृषणेन
शक्रदृषणकरणात्तस्य तथात्वम् नास्ति फलं यस्याः जाति-
त्येऽपि "फलाक्षजं" इति पा० ग० अजादित्वात् टाप् ।
७ दत्तकुमार्याम् । ८ भूम्यालक्याश्च स्त्री तयोः फलशून्य-
त्वात्तथात्वम् । फलं प्रयोजनम् एतच्छून्ये वि० । 'अन्यथा
ते वर्त्तमानस्याधर्म्मो भवत्यफला च विद्या' सुशु० ।
'यथा षण्ड इत्यादि' मनुः ।

अफलाकाङ्क्षिन् वि० न फलं कर्मफलमाकाङ्क्षते आ+काङ्क्ष-
णिनि ईत० न० त० स्त्रियां ङीप् । कर्मफलमाकाङ्क्षान्शून्ये ।
"अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञः क्रियते ब्रह्मवादिभिः" गीता ।
अफलित वि० फलं जातमस्य तारका० इतच् न० त० ।
फलितभिन्ने बन्धे अफले दृष्टे ।

अफला वि० विरोधे न० त० । फलगुभिन्ने सारे ।

अफुल्ल वि० न० त० । फुल्लभिन्ने सुकलिते ।

अफेन वि० नास्ति फेनं यस्य । १ फेनशून्ये दुग्धादौ । निन्दितं
फेनं नित्यांसोऽस्य (आफिड्) ख्याते अहिफेने तस्य
नित्यांसस्य बहुसेवने प्राणनाशनात् निन्दितफेनत्वम् ।

अव शब्दे इदित् भ्वादि० आत्म० सक० सेट् । अस्मां

आम्बिष्ट अम्बा अम्बाला अम्बिका अम्बरम् अम्बुः ।

अवद्धु लि० बन्ध-क्त न० त० । १ असंबद्धे २ अन्ययबोधयन्व्यता-
शून्ये परस्परविरुद्धे वाक्ये च यथा “यावज्जीवमहं मौनी
ब्रह्मचारी च मे पिता माता तु मम बन्ध्यासीदपुत्रश्च
पितामहः” इत्यादि वाक्यम् । २ बद्धभिन्ने सुक्ते च ।

अवद्धुमुख लि० न बद्धं यथेच्छवादिदया अप्रतिरुद्धं सुख-
सायक्रिया यस्य स्थिरां वा डीप् । अप्रियवादिनि
“सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियमिति”
मनुनाऽप्रियवचनकथनस्य निषेधेऽपि तदुक्तज्ञानेन अप्रिय-
वाक्यप्रयोक्तृत्वेन तस्य तथात्वम् ।

अवध पु० न बधस्ताडनं देहे आघातः प्राणवियोजनं वा
अभावे न० त० । ताडनाभावे । “शिष्यशिष्टिरवधेनाशक्तौ
येण दुर्लेनेति” मिता० स्मृतिः । १ प्राणवियोजनाभावे च ।

अवधा स्त्री न बध्यतेऽस्यते लम्बेन । लीलावत्युक्ते त्रिकोणादि
केले लम्बोभयपार्श्वस्थे भूमिखण्डे । न, बाध्यते आबाध्यते
वा, अवाधा आवाधाऽप्यत्र । तदानयनञ्च “त्रिभुजे भुजयो-
र्योगस्तदनन्तरगुणो भुवा हृतो लव्यत्रा । द्विःस्था भूम्नयुता
दलिताऽवाधे तयोः स्थातामिति” लीला० । “दशप्रदशप्रमौ
भुजौ त्रिभुजे यत्र नवप्रमा सही । अवधे वद लव्यकं
तथा गणितं गाणितिकाशु तत्र मे” इति लीला०
अवधोद्देशकः ।

अवध्य लि० बधमर्हति यत् न० त० । १ बधानर्हे प्राणवियोग
फलकव्यापारो हिंसात्रयः । “अवध्याच्च स्त्रियं प्राङ्-
स्त्रियग्योनिगतामपि” स्मृतिः । २ बधदण्डानर्हे ब्राह्मणे
च “बधः सर्वस्वहरणं पुराजिह्वासनाङ्गने । तदङ्गच्छेद
इत्युक्तौ दण्ड उक्तमसाहसः । अवशिष्टेण सर्वेषामेप-
दण्डविधिः स्मृतः । बधाहते ब्राह्मणस्य न बधं ब्राह्मणो-
र्हति” मिता० स्मृतिः । “उपस्यसुदरं जिह्वा हस्तौ
पादौ च पञ्चमौ । चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च
दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् त्रिषु वर्षेषु
यानि स्युरक्षतो ब्राह्मणोऽज्जेदिति” मनुः बन्ध-बा०
कथम् । २ अयोग्यवाक्ये हे० मे० च ।

अबन्धक न० बध्यते स्वधनमितरत्र आधीयते बन्ध आधीय-
मानद्रव्यं स नास्ति यत्र कप् । १ आधिभूत्ये कृपादाने ।
“अशोतिभागोदृष्टिः स्यान्नासिमसि रुबन्धके । वर्ष-
क्रमाच्छतं द्वित्रिचतुःपञ्चकमन्यथा” या० “अन्यथा बन्धक-
रहिते” मिता० “दद्युर्षा स्वकृतां दृष्टिं सर्वे सर्वासु
जातिषु” या० व्याख्यायाम् “ब्राह्मणादयोवर्णा अबन्धके

सबन्धके वा स्वकृतां दृष्टिं सर्वासु जातिषु दद्युः” विज्ञा० ।
अस्य पा० उपकादिगणपाठात् “उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे
च” पा० सूत्रेण गौतमप्रत्ययस्य बहुत्वे लुग्विधानात् कश्चि-
द्वित् २ गौतमप्रवर्तके कृपावपि अस्य कृदिः ।

अबन्धुर लि० न० त० । १ उद्धतानतभिन्ने २ शोभनभिन्ने
३ विधुरबन्धुरबन्धुरमैक्षतेति” साधः ।

अबन्ध्य लि० बन्ध्यः अफलः । १ सफलं, “अबन्ध्यं दिवसं कुर्यात्
दानाध्ययनकर्माभिः” स्मृतिः २ अफलभिन्ने फलकाले फल-
युक्ते दृष्टे पु० ।

अबल न० न बलं सामर्थ्यसत्कर्षोवाभावे न० त० । १ बलाभावे
“प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं दृष्ट्वा तस्य बलाबलम्” स्मृतिः ।
“गन्धानाञ्च रसानाञ्च ज्ञात्वा चार्धबलाबलम्” मनुः ।
बलसत्कर्षमबलमनुत्कर्षम्” इति कुल्लू० । नास्ति बलं
यस्य । २ बलहीने दुर्बले लि० “पञ्चवर्गबलेनोनो न कर्ष-
स्थानमाश्रितः अवलोऽयं लग्नदर्शीति नी० ता० । अबल-
स्वकलाशिनो भ्रमाच्चिजनीडुमपोडिनः खगान्” नैष० ।
३ नार्या स्त्री “भुजलतां जडतामबलाजनः” रघुः । “हृदये
वहसि गिरीन्द्रौ त्रिभुवनजयिनी कटाक्षेण । अबला त्वं
यदि मन्थे के बलवन्तो न जानीम” इत्युद्धटः । ५ व० ।
४ वरुणदृष्टौ पु० । [रोगादिनिमित्ते देहस्य कृशीभावे ।

अबलिमन् पु० बलस्य भावः इमनिच् विरोधे न० त० ।

अवाध पु० अभावे न० त० । १ बाधाभावे २ प्रतिबन्धाभावे ।
नास्ति बाधो यस्य । २ बाधशून्ये लि० । बाधश्च असत्त्वं
स चानुसामकहेतौ दोषभेदः बह्वभाववद्बहुदत्तं हि बाध
दोषः यत्सत्त्वेऽनुमितेः प्रतिबन्धः तस्य हेतुदूषकत्वमिति
नैया० । नास्ति बाधा पीडायस्य । ४ पीडामुन्ये लि० ।

अवाधक लि० न० त० । १ बाधकभिन्ने अनुगुणे । नास्ति ।
बाधो यस्य वा कप् । २ बाधशून्ये लि० ।

अवाधित लि० न बाधितः । बाधितभिन्ने यथार्थं “अवा-
धिताम्बहीतनिश्चयत्वं प्रमात्वमिति” दृष्टाः । तद्वति
तत्प्रकारकं ज्ञानं हि प्रमा तच्च तदभाववति तत्प्रकारक-
ज्ञानेन प्रतिबध्यते तथा च तदभाववति तत्प्रकारकता-
शून्यत्वेन ज्ञानस्य याथार्थ्यं, तादृशज्ञानविषयत्वात् विष-
यस्याबाधितत्वम् । [अप्रतिरोध्ये ।

अवाध्य लि० न बाध्यते अपोद्यते बाध-गत्यत् न० त० ।

अवाल लि० न० त० । १ बालभिन्ने पूर्ये चन्द्रादौ २ तरुणे च ।

अविबन्धन पु० आप एव इबन्धनमुद्दीपनसाधनमस्य । बाङ्-
वारनौ “अविबन्धनं ब्रह्मसखौ त्रिभिर्ज्ञे” रघुः ।

अबुद्ध ति० बुध-कर्त्तरि कर्मणि वा क्त न० त० । १ बोधानाश्रये
२ बोधाविषये च । [सुचितं २ तथाज्ञानाभावे ।

अबुद्धि स्त्री अभावे न० त० । १ ज्ञानाभावे यस्य यद्रूपेण ज्ञान-
अबुद्धिपूर्वक ति० अबुद्धिः पूर्व्या यस्य । यथार्थबुद्धिपूर्वक-
भिन्ने । “अबुद्धिपूर्वकज्ञाने प्रतारुक्षपकल्पयेत्” स्मृतिः यदि
गां गवयवद्ध्या हन्ति, गवयं वा गोभ्रान्त्या हन्ति, सर्वथा-
ऽबुद्धिपूर्वकत्वम् एवमन्यार्थप्रनाराचादिना हणनेऽपि
तथात्वम् । इयं गौरिमां हन्तीत्युद्देशेनैव हणने बुद्धि-
पूर्वकत्वम् । [२ अल्पज्ञाने च ।

अबुध पु० विरोधे अप्रागस्त्ये वा न० त० । १ बुधभिन्ने मूर्खे
अबु(वो)ध्वा ति० बुध बा० वेदे क्यप् लोके तु गयत् ।
ज्ञातमशक्येऽर्थे “अबुध्यमबुध्यमानं सुषपाणमिन्द्रम्” ऋ०
४, १८, ३, “अबुध्यं दुर्विज्ञेयमिति” भा० ।

अबुध्न न० नास्ति बुध्नं मूलमस्य । १ मूलशून्ये अन्तरिक्षे
“अबुध्ने राजा वरुणो बलस्योर्ध्वम्” ऋ० १, २४, ७, “अबुध्ने
मूलशून्ये अन्तरिक्षे” भा० । २ मूलशून्यमात्रे करकादौ ति० ।

अबोध पु० अभावे न० त० । १ बोधाभावे अज्ञाने “निरुग-
दुर्वोधमबोधविल्लावाः” किरा० । न० ब्र० । २ बोधरहिते ति० ।

अबोधगम्य ति० बोधेन गम्यः विषयीकार्यः न० त० ।
ज्ञानेनाविषयीकार्ये ज्ञातमशक्ये ।

अञ न० अशु जायते जन-ड ७ त० । १ पद्मे, २ शङ्खे पु० न० ।
३ निचुलवृत्ते तस्य जलप्रायभवत्वात् तथात्वम् । १ चन्द्रे
५ धन्वन्तरौ च पु० तयोः समुद्रजातत्वात् तथात्वम् “प्रस-
न्नात्मा समुत्पन्नः सोमः शीतांशुरुज्ज्वलः” इति “धन्वन्तरि-
स्ततोदेव ! वपुष्माहृदतिष्ठत” इति च भा० आ० प० ।
चन्द्रनामकत्वात् एकपरे पु० । “अर्बुदमञ्जं सर्वनिखर्वमहा-
पद्मगङ्गवत्सत्वादिति” लीलायत्युक्तदशार्बुदसंख्यायां ७ शत-
कोटिसंख्यायां ८ तत्संख्येये च न० । ६ जलजातमात्रे ति०
“स्थलजाः पक्षिणोऽज्जाय” इति “अञोपु चैव रत्नेषु
सर्वेऽध्यप्रसमयेषु च” इति रामा० ।

अञ्जकर्षिका स्त्री अञ्जस्य कर्षिका कर्षाभरणभेदद्वय तल्याका-
रत्वात् । पद्मानध्यस्थसर्वर्तिकाख्ये पद्मावयवभेदे पद्मकर्षिका-
दयोऽप्यत्र ।

अञ्जज पु० अज्ञात् विष्णोर्नाभिकमलात् जायते जन-ड ।
चतुर्मुखे ब्रह्मणि तस्य विष्णुनाभिकमलजातत्वात्तथात्वम्
“वृद्धा भूतानि भगवान् लोकसृष्ट्यर्थमव्ययः । ब्रह्मणो जन्म-
सहितं बहुरूपं विश्वम्बितं” इत्युपक्रम्य “ततस्तस्मिन्महा-
तोये हविषो हरिरभ्युतः । स्वपन् प्रीड्यं विविधं मोदते

वैश पावकिः पद्मं नाभ्युद्भवं चैकं समुत्पादितवांस्ततः
सहस्रपर्यं विरजो भास्कराभं हरिरभ्युदयम् । अथ योऽन
विदां श्रेष्ठं सर्वभूतमनोमयम् । स्फटारं सर्वभूतानां ब्रह्मा
सर्वतोमुखम् । तस्मिन् हरिरभ्युदये पद्मे बहुयोजनविस्तृते
इति समुत्पादितवानित्याकर्षः अनतिदूरे च “कम
पुष्करमध्यस्थः सितोष्णीषस्तुर्मुखः । आवां न गणये
गोहादास्ते त्वं विगतज्वरः । एहप्रावयोर्बाहुयुद्धं प्रयत्न
कमलोद्भवः । इति तेन तस्य विष्णुनाभिकमलज त्व
तदुत्पत्त्यञ्ज हरि० पौ० प० । “स्वराशौ स्वांशगे सौख्ये (बुधे
लग्नस्थे वा शृगोः सुते । जीवे वाऽञ्जजयोगोऽयं यातु
शतु विनाशकदिति” ज्योतिषोक्ते २ यातायोगभेदे च ।

अञ्जवान्धव पु० अज्ञानां बान्धवद्वय प्रकाशकत्वात् ।
कमलप्रकाशके सूर्ये तस्योदये हि कमलं प्रकाशते इति
कविस्मदायप्रसिद्धिः । एवं कमलबान्धवदयोऽप्यत्र ।

अञ्जभोग पु० अञ्जस्य शङ्खस्य भोगः अवयवद्वय भोगोवस्य ।
शङ्खावयवतल्यावयवे वराटके । भुज्यते भुज-कर्मणि
घञ् भोगः भोज्यम् । अञ्जस्य भोज्याभि पद्मकन्दे शालूके
तस्य लोकैर्भुज्यमानत्वात् तथात्वम् कमलभोगादयोऽप्यत्र ।

अञ्जयोनि पु० अञ्जं विष्णुनाभिकमलं योनिरुत्पत्तिस्थानं
यस्य । चतुर्मुखे ब्रह्मणि । विस्तरोऽञ्जजशब्दे दृश्यः ।

अञ्जवाहन पु० अञ्जस्य चन्द्रस्य वाहनं धारणं येन “अञ्जं
शङ्ख इव शुभ्रं वाहनं दृष्टरूपं यस्य वा । चन्द्रमौलौ
शिखे । अञ्जं कमलं वाहनमिवाधारो यस्याः । पद्मा-
सनस्यायां लक्ष्म्याम् “पद्मासनस्यां ध्यायेच्च श्रियं त्वं लोक्य
मातरमिति” तद्ग्राने उक्तेः तस्या अञ्जवाहनत्वम् कमलादि
वाहनाप्यत्र । [उ० द० । तस्य जन्मावधिप्राप्तयेन तथात्वम् ।

अञ्जस् न० आप्यते जन्मतः आप-अञ्जुत् जुट्-ह्रस्वश्च । रूपे
अञ्जस्थित पु० । अञ्जे विष्णुनाभिकमले स्थितः स्या-क ।
चतुर्मुखे ब्रह्मणि “स नाभिकमले विष्णोः स्थितो ब्रह्मा
प्रजापतिः देवी अधिकमञ्जजशब्दे दृश्यम् ।

अञ्जहस्त पु० अञ्जं पद्मं हस्ते यस्य । सूर्ये “पद्मासनं
पद्महस्तम्” इति तद्ग्रानोक्तेस्तथात्वम् ।

अञ्जा ति० अशु जायते जन-विट् ७ त० । जलजातमात्रे
“अञ्जामुर्ध्वैरहिं गृणीषे” ऋ० ७, २४, १६, “अञ्जामुजात-
महिम्” भा० ।

अञ्जिनी स्त्री अज्ञानां समूहः अञ्ज+इनि-ङीप् । पद्मसमूहे ।
अज्ञानां देशः पुष्करा० इति । २ पद्मलतायाम् च ।

अञ्जिनीपति पु० अञ्जिन्याः पद्मसमूहस्य पतिः प्रकाशकत्वात् ।

फाल्गुनीचित्राविशाखाश्लेषापूर्वाषाढाश्रवणापूर्वाभाद्रा-
श्रिणीमघासम्भान्मार्गशीर्षादीनि भवन्ति । अत्रापि
नक्षत्रद्वयत्रयसम्बन्धः चान्द्रमासवत् बोध्यः । तत्र मासमध्ये
दृश्यम् तेन यद्दिने दृश्यते तदयोः स्तो वा तद्दिने यच्चान्द्रा-
धिष्ठितमक्षत्वं तत्त्वं च वार्कस्यात् वर्षं भवतीति तात्पर्यम् ।
मेघादिसंक्रान्तीरुक्ता “मेघादयो द्वादशैव सौरमाने तु वक्ष्यन्”
इति “सौरन्त तद्भवेन्मानं भानोर्भगणपूरणादिति”
चोक्तेः ३६० सौरदिवसैः सौरवर्षमानम् । सावनन्त
“उदयादोदयं भानोः सावनं तत्प्रकीर्तितं” मित्युक्तम् ।
“पञ्चाङ्गरामास्तिथयः खरामाः” सार्धद्विदशः कुदि-
नाद्यमर्थे” इति सि० शि० उक्तेः ३६५, दिनानि
१५, २०, २२, २०, दण्डादिस्थितानि सावनदिनानि
“अस्यार्कमासोऽर्कलवः प्रदिष्टस्तिथिर्दिनः सावनमास”
इति सि० शि० उक्तदिशा तन्मासादयो ज्ञेयाः । ‘ति’-
यता तिथिर्भमासश्चान्द्र इति” प्रागुक्तं चान्द्रमानम्
तत्र “कालेन येनेति पुनः शशीर्षं क्रामन् भवत्वं विवरेण
गत्योः मासः स चान्द्रोऽङ्गयमाः कुरामाः न्युत्थेयवस्तत्
कुदिनप्रमाणम्” इति सि० शि० उक्तेः ३६५, दण्डादि-
युतैरेकोनविंशत्कुदिनेश्चान्द्रमासः द्वादशगुणिते च तस्मिन्
३५८।१८ कुदिनेश्चान्द्रवर्षमानम् चान्द्रमासविशेषाः
मासमध्ये वक्ष्यन्ते । नाक्षत्रं यथा “भचक्रभ्रमणं नित्यं नाक्षत्रं
दिनसंख्यते” सू० सि० नित्यं प्रत्यहं भचक्रभ्रमणं नक्षत्रसमूहस्य
प्रवहवायुजतः परिभ्रमः नाक्षत्रं नक्षत्रसंख्येयं दिनम् ।
एवं नवसु ब्राह्मादिषु वर्षेषु दर्शितेषु चतुर्ष्वभिष
व्यवहारोपयोगिता यथोक्तं “चतुर्भिर्व्यवहारोऽत्र सौर-
चान्द्रार्थं सावनेः वार्कस्येन पञ्चान्दं ज्ञेयं नान्यैस्तु
नित्यम्” इति सू० सि० । तत्र कस्य कुलोपयोगस्तदभ्युक्तं
तत्रैव । “सौरेण द्युभिर्गोर्वाभं षड्गतीति सुखानि च अयनं
धिष्वध्वैव संक्रान्तेः पुण्यकालता” इति “तिथिः करणसहाहः
सौरैः सर्वक्रियास्तथा व्रतोवासायावाणां क्रिया चान्द्रेण
गृह्यते” इति “सावनानि स्युरेतेन यत्कालविधिस्तु तैः
सूतकानां परिच्छेदोदिनमासान्द्रपास्तथा मध्यमपञ्चमक्षिप्त
सावनेनैव गृह्यते” सू० सि० । चान्द्रेण तु मासवर्षादि-
गणनापि “चैत्रे मासि जगत्सृष्टा सर्वं प्रथमोऽहनि
शुक्लपक्षे सप्तमन्तु पञ्चतारोदये सति प्रवर्त्तयासाव
तदा कालस्य गणनामपि पञ्चान् राशीन्तनु मासान्
वत्सरान् वत्सराभिपान्” इति स० त० ब० पु० । “य-
त्वाग्ने पुण्यसङ्क्रमं शुभं सोऽग्नेः शुभप्रदः” इति सो० ता० ।

अब्दप ३०. अब्दं पाति पा-क । १ वर्षाधिमे तदानयनप्रकारय
 सि० शि० दर्शितः यथा “अधोऽधिक्षिधा कल्पयाताब्दवन्दात्
 कराभ्यां, जतैः, पावकैः, संगुणाञ्च । भुजगैरवाप्तं फलं
 स्याद्दिनाद्यं तदब्दान्वितं भास्करादब्दपः स्यात्”
 अत्रोपपत्तिः । एकस्मिन् रविवर्षे सावनाहाः प्राक्
 प्रतिपादिताः ३६५ । १५ । ३० । २२ । २० एतदष्टभिः
 वर्षाणितं कार्यम् । ततोऽनुपातः । यद्यष्टभिर्वर्षेताव-
 हिनाद्यं तदा कल्पगतैः किमिति । फलं दिनाद्यम् ।
 तदनष्टं संस्थाप्यम् । ततो गताद्भ्युतं सदब्दपतिः
 स्यादिति यदुक्तं तदुक्तम् । यतः पञ्चपञ्चाधिकयतव्ये
 मप्रभिर्भक्ते एकोऽवशिष्यते । अत एकगुणाब्दसंख्या तस्मिन्
 दिनाद्ये निविष्टा । अस्मिन् सप्ततटेऽर्काद्योऽब्दपतिः ।
 यतो यस्मिन् वारेऽब्दादिः सोऽब्दपतिः स्यादित्युपपन्नम् ।
 ताजिकोक्ते २ वर्षाधिपतौ च तदानयनप्रकारय जन्मलग्न-
 पतिवर्षलग्नाधिपतिमुन्वहाधिपतिविराशिपतीनां दिवा-
 स्म्यार्कान्तराशिपतेः रात्रौ चन्द्राक्रान्तराशिपतेः चैषां पञ्चा-
 धिकारिणां मध्ये द्वादशवर्गीबलेन पञ्चवर्गीबलेन योपेतः
 जन्मद्वयी वर्षाधिपतिः । बलसाध्ये दृष्टप्रतिरेकात्, तैवापि
 साम्ये दृष्टभावे च सुयहेवरः वर्षाधिपः । “अब्दपबलस्य
 विचारणेत्यम्” नी० ता० । अब्दपत्यादयोऽप्यत्र ।

अब्दसार ३०. अब्दस्य सप्तायाः सारः मूलनिर्यासः । कर्पूरे तस्य
 सप्तमृषारजत्वात्तथात्वम् घनसारमेव सारादयोऽप्यत्र ।

अब्दवाहन ३०. अब्दोमेव वाहनमस्य । इन्द्रे ।

अब्दिमान् लि०. अपां दानमब्दिः दा० बा० भावे कि ईत०
 ततः अक्षय्ये महत् । जलदानवति “अब्दिमानुदधिमान्”
 अ० ५, ४२, १४, “अपां दानवान् मेव” इति भा० ।

अब्दुर्गं अङ्गिर्वैष्टितं दुर्गं या० त० । सर्वतोवैष्टितेनोदके-
 नोपलक्षिते दुर्गे (गङ्गे) “धन्वदुर्गे महीदुर्गमब्दुर्गे वार्क्षमेव
 च । ऋदुर्गे गिरिदुर्गे वा समाश्रित्य वसेत् पुरम्” मतः ।

अब्देवत लि०. आपो देवताम्यस्य । जलदेवताके मन्त्रभेदे
 “उदितृषा वाक्पथेन तप्तेनाब्देवतेन च” मतः “ज्ञानमद्दे-
 वतेर्मेन्मैर्नाज्जनं प्राणसंयम” इति या० । स च मन्त्रः
 “आपोहि वा मयोभुव” इत्यादितृषात्मकः । य०
 ११, ५०, ५१, ५२ । २ जलदेवताके पूर्व्याषाढानक्षत्रे च ।

अभि ३०. आपो धीयन्तेऽस्मिन् धा-आभावे कि उप० स० ।
 १ शरीरे २ सस्रे च स च जम्बूद्वीपपूर्वापरार्धवर्तिता
 भेदेन चतुर्विधः यथोक्तं भागवते “तत्र चतुर्धा विभक्तमाना-
 चतुर्वर्तिनामभिस्तदिशमभिष्यन्दन्ती नदनदीपतिनेवाभि-

निविशति, शीतालकनन्दावङ्गमुर्ध्वेति । शीता तु बङ्गसद-
 नात् केयराचलादिशिखरेभ्योऽधोऽधः प्रसवन्ती गन्ध-
 मादनमूर्ध्वं पतित्वान्तरेण भद्रान्धं वर्षं प्राच्यां दिशि चा-
 सस्रस्रमभिप्रविशति । एवं मातृवन्निखराद्विष्यतन्ती र-
 उपरतवेगा केतुमालमभिवङ्क्तु प्रतोच्यां दिशि सरित्प-
 प्रविशति । भद्रा चोत्तरतो मेरुशिखरतो निपतितानि नि-
 शिखराद्विरिशिखरमतिहाय शृङ्गवतः शृङ्गादवस्यन्मा-
 उत्तरांस्तु कुङ्कुमभित उदोच्यां दिशि लवणार्णवं प्रविशति
 तथैवालकनन्दा दक्षिणेन बङ्गसदनाद्वङ्गनि गिरिकूटा-
 अतिक्रम्य हेमकूटहिमकूटान्त्यतिरभसरं हसालुन्ती भाग-
 मभिर्वर्षं दक्षिणस्यां दिशि लवणजलचिममिप्रविशति” ।
 एव तत्संख्यातस्य संख्याकचतुःसंख्याबोधकताऽस्य ।
 पञ्चयुगपट्कलोचनद्वयव्यवस्थितगुणमिता ई० ४२२ ई० २५५
 मता” । “खाटाब्दयो (४८०) ऽष्टाक्षगजेषु दिग्द्विपदिपा-
 ४८८१०५८५८, इति च सि० शि० । सप्तद्वीपान्तरा-
 लवणादिभेदात् सप्तविधोऽपि यथोक्तं सि० शि० “भू-
 चारसिन्धोरुदक्ष्यं जम्बूद्वीपं प्राङ्गराचार्यवर्षाः
 अर्द्धेऽन्यस्मिन् द्वीपपट्कस्य याव्ये चारवीरादम्बु-
 निवेशः । लवणजलधिरादौ दुग्धसिन्धुश्च तस्माद्
 नृतरश्मिः शीघ्रं यथाह भूव । महितचरणपद्मः पद्मव-
 दिदेवैरसति सकलशरी वासुदेवश्च यत् । दम्भो ।
 क्षुरसस्य तस्मान्मद्यस्य च स्वादुजलस्य चान्यः । २
 दकान्तर्वहानलोऽसौ पाताललोकाः पृथिवीपुटा-
 तेषाञ्च द्वीपद्वयान्तरालस्थितिमूलम् अन्वद्वीपायन्दे-
 तेन तत्संख्यातस्य सप्तसंख्यकोऽप्यस्य कश्चित् प्र-
 अतएव सप्तद्वीपेत्यर्थे अब्दिद्वीपेति प्रयुक्तम् । “
 सप्त वासुधोन्” वाग्भटाख्यकारः ।

अधिकफ ३०. अश्वेः सस्रस्य कफ इव । सस्रफेने
 अभिज ००. अश्वो जायते जन-४ ७त० । १ चन्द्रे
 २ सस्रजातमाले लि० ४ लक्ष्मणं स्त्री । ५ अश्वि-
 रयोः द्वि० व० । एतेषाञ्च सस्रजातत्वात्तथात्वम्
 अभिद्वीपा स्त्री अश्विषं स्याता लवणादिसप्तसंख्यात-
 अस्याः । जम्बूभूतिसप्तद्वीपवत्याम् पृथिव्याम् ।
 ततः यावत्सप्तमलकीर्षं क्रौञ्चं च गोमेदकपुष्करं च
 ईश्वोरन्तरमेकमेकं सस्रयोर्द्वीपसदाहरन्ति” सि०
 अभिनगरी स्त्री अश्वी तत्समीपे नगरी । द्वारकाय
 सस्रस्रचिह्नत्वात् सस्रोत्प्लवभूमौ रचितत्वाच्च
 यथा “इयं द्वारवती नाम पृथिव्यां निर्मिता भवती

पुरी रक्षा यक्षसेवामरावती"त्युपक्रम्य "वदीक्षेत् सागरः
किञ्चिदुत्पद्यमिह तोयराट् । ततः स्नायतलजगत्या पुरी
स्थात् पुरुषोत्तम । एवमुक्तस्ततः कृष्णः द्रागेव कृतनिश्चयः ।
सागरं सरितां नाथसुवाच वदतांवरः । सद्यः ! दय च
हे च योजनानि जलाशये । प्रतिसंहियतामात्मा यदास्ति
मयि मान्यता । अवकाशे त्वया दत्ते पुरीयं मामकं
बलम् । पर्याप्तविषयारामा समपं विपद्दिष्यति ततः
कृष्णस्य वचनं श्रुत्वा नदनदीपतिः । स भारतेन योगेन
उत्तमसर्ज्यं जलाशयम्" । इति हरिवंशः ।

अश्विनवनीतका पु० अश्वेनवनीतमिव कायति प्रकाशते कै-क ।
चन्द्रे-ग० र० तस्य क्षीरसारतुल्यत्वात् तथात्वम् ।

अश्विमेन पु० दंत० । सद्यःफेने ।

अश्विमण्डूकी स्त्री अश्विं मण्डयति मण्ड-जक गोरा०
लोष् दंत० । सप्ताषाधने शुक्ती ।

अश्विशय पु० अश्वौ गते शो-अव० ७० । सद्यःस्यवटपत्रशय्या-
याम् अश्वौ वा शय्यायां शायिनि विष्णौ । खण्डप्रलय-
सुप्रक्रम्य "ततस्तं भारतं चोरं स्वयम्भूमितुजाधिप ! ।
आदिःपञ्चालयोदेवः पीत्वा स्वपिति भारत ! । तस्मिन्नेवार्थे
चोरे" इत्युपक्रम्य ॥ "ततः कदाचित् पश्यामि तस्मिन्
सज्जितसज्जये । न्ययोधं सुमहान्तं वै विशालं पृथिवीपते ! ।
शाल्यायां तस्य दृक्षस्य विस्तोर्श्यायां नराधिप ! । पर्यङ्गे
पृथिवीपाल ! विजयः सुमहान्भूत् । कथं त्वयं शिशुःशेते
लोके नाशसुपागते भा० व० मार्क० प० १८८२ देवी-
माहात्म्ये तु "एकार्ष्येनेहिशयने योगनिद्रासुपागत" इत्य-
हिशयनत्वसक्तम् ।

अश्विग्नि पु० अश्वौ स्थितोऽग्निः । बहुवान्ने तत्कथा अश्वि-
ग्ने दृष्ट्या । अश्विदहनादयोऽप्यत्र ।

अश्वभक्ष पु० अपो भक्षयति भक्ष-अण् उप० ष० । १ सर्पभेदे
२ जलमालाहारे लि० । "अश्वभक्षो वायुभक्षश्च उपवास
परस्तत" इति उरा० ।

अश्वभ्र(भ्र) न० अपोविभर्त्सि क अश्व-गतौ-अच् वा वा हित्वम् ।
१ 'मेवे "अ(भ्रा)भ्रान्ति विभ्राणसुमाङ्गसक्तेति" भाषः ।

२ मेघनामायां सुप्तायाम्, (आम) २ धातुभेदे च । मेघ-
दृष्ट्याकारत्वात्तस्य तथात्वम् । ३ मेघाधारे आकाशे न० ।

अश्वभ्र(भ्र)लिङ्ग पु० अश्वभ्र(भ्र) वेदि सृयति लिङ्-अण्
सम् च । उश्विश्वरे "अश्वभ्रलिङ्गायं रविमार्गमङ्गमिति"
भट्टिः । "अश्वभ्रलिङ्गानि लिङ्गिहे नवपञ्चवानीति"भाषः ।

अश्वभ्र(भ्र)क पु० अश्वभ्र(भ्र)मिव कायति राजते कै-क ।

(आम) धातुभेदे । मेघदृष्ट्याकारत्वात्तस्य तथात्वम् ।

अश्वभ्र(भ्र)ङ्गश्च लि० अश्वभ्र(भ्र)भं मेघं कश्चित् शोषयति
कश्च-खच् सम् च । १ पायी । २ अत्युच्च लि० ।

अश्वभ्र(भ्र)पुण्य न० अश्वभ्र(भ्र)स्य पुण्यमिव शुभत्वात् कार्य-
त्वाच्च । १ जले । अश्वभ्र(भ्र)मिव पुण्यमस्य व० । २ नेतव्य-
द्वये पु० । [ऐरावते गजे तस्य मेघनायकत्वात्तथात्वम् ।

अश्वभ्र(भ्र)मातङ्ग पु० अश्वभ्रा(भ्रा)भिपः मातङ्गः शा० त० ।
अश्वभ्र(भ्र)सु स्त्री अश्वभ्रे(भ्रे) अश्वभ्रा(भ्रा)भिषे ऐरावते भाति

मा-हु । ऐरावतस्य योषिति पूर्वदिगवस्थित्याम् ।

अश्वभ्र(भ्र)सुवस्त्रम् पु० अश्वभ्र(भ्र)भोः वस्त्रम्-इत० । ऐरावते
गजे । अश्वभ्र(भ्र)-सुपत्यादयोऽप्यत्र ।

अश्वभ्र(भ्र)रोहम् पु० अश्वभ्रा(भ्रा)त् तच्छब्दात् रोहति इह-
अमुन् । वैदूर्यमणौ तस्य हि मेघशब्दादुद्भव इति प्रसिद्धम्

"विदूरभूमिर्नैवमेवशब्दादुद्भवया रत्नशब्दकथेव"कु० वरिष्ठतम्
अश्वभ्र(भ्र)त्य न० अश्वभ्र(भ्र)त् तद्विषयवाङ्मतिरिति उद्भू-

त्वा-क । १ वज्र २ विदुदन्तौ पु० अश्व(भ्र)द्विज्जादयो-
ऽप्यत्र । [नौकामलापकर्षके काठमये कुहाले ।

अश्वभ्रि(भ्रि) स्त्री अश्व गतौ इन् वा हित्वम् । काठकुहाले
अश्वभ्रि(भ्रि)य लि० अश्वभ्रे(भ्रे)भयः च । मेघपथे ।

अश्वभ्रचर्यम् न० विरोधे न० त० । १ अश्वचर्यविरोधिनि
स्त्रीसंभोगादौ अश्वचर्यं च स्त्रीकरण्यादि तच्च अश्वचर्यमन्त्रे
वक्ष्यते । न० व० । २ अश्वचर्यरहिते लि० ।

अश्वभ्रण्य न० अश्वभ्रिणाश्रितकर्मणि अश्विंवादी वाधु-
यत् विरोधे न० त० । १ अश्वचर्यमन्त्रेवाधौ २ शिंवादी तथा-

त्वेन मोदनविषये श्वचने च तथा हि "अयं न वध्य"इति
कथने हि न हिंसते । हिंसा च अश्वकर्मणि न साधुः

इत्यतस्तस्य तथात्वम् एतच्च प्रायेण नाशोक्तादेव प्रयुज्यते
"भो अश्वभ्रण्यमश्वभ्रण्यं वर्त्तते" नाटकम् । कविद्वयत्वापि

"अथैव योगनन्दस्य आदिना क्रन्दितं पुरः । अश्वभ्रण्य-
महत्क्रान्तीवो योनिस्थितोद्भिजः" इत्युक्त्यासारः ।

अश्वभ्रण्य पु० अप्रायश्चे न० त० । १ अप्रयत्नशब्दात् "सम-
श्रित्याद्ये दानं हिणुषं श्रित्याद्युने" इति उरा० । अश्वभ्रण्यश्च

पट् कृतौ दर्शिताः । "अश्वभ्रण्यस्य पट् प्रोक्ता कविषा
तत्त्ववादिना । आद्यो राजभूतलोकां द्वितीयः क्रयविक्रयी

तृतीयो बहुयाज्यः स्वाशुतर्षो यामनाजकः । पञ्चमस्तु
हतलोकां यामस्य नगरस्य च । अनागतान् यः पूर्वां

सादित्वा नैव पश्चिमात् । मोघासीत द्विजः सन्ध्यां च
बभौऽश्वभ्रण्यः कृतः" आ० त० याता० । एवमन्त्रेऽपि अश्व-

भ्रण्यः कृतः" आ० त० याता० । एवमन्त्रेऽपि अश्व-

यजुषसंपन्नः जगत् संश्रियते" इति का० प०
उक्तः जगत्, संश्रयः इतदीरयजुषोऽध्वन्यस्यः पितृ-
कभेदः । अतुप्राकृतानि मन्त्रैरसंस्कृतपशुमांसानि । देवा-
न्मानि देवाधेयं कल्पितानि प्राक् होमात् नाद्यानि ।
“हवामांसञ्च नाश्रियात् पितृदेवादिवर्जितम्” इति : “न
तदश्रियाद्यादुद्वेपितमनुष्यार्थं च कुर्यात्” यजुषि० । “हवामां-
सं न भोक्तव्यं भोक्तव्यं श्राद्धकर्षणि अन्यथा भक्ष-
यन् विप्रः प्राजापत्यं समाचरेत्” छाग० । अस्याप-
वादः “भक्षयन्नपि मांसानि शेषभोजी न दुष्यति श्रावधार्थ-
मशक्तौ वा नियोगात् यज्ञकारणात्” देवः, “रोगी नियुक्तो-
विधिना कृतं विप्रमते तथा । मांसमद्याहृतैर्वा परिचर्य्या
प्रकीर्त्तिता” इह० । सतुरपि “क्रीत्या स्वयं वाप्युत्पाद्य परो-
पहतमेव वा अर्चयित्वा पितृन् देवान् खादन्मांसं न दुष्यति”
अन्यत् दोषमाह स एव “अतोऽन्यथा तु योऽश्रियात्
विधिं हित्वा पिशाचवत् । यावन्ति पशुरोमाणि तावत्
प्राप्नोति सान्त्वयम् । प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसं ब्राह्मणानाञ्च
काम्यया यथाविधि नियुक्तन्तु प्राणानामेव क्षान्तये इति च
मनुः । ब्राह्मणकाम्यया तु सकृदेव भक्ष्यम् “भक्षयेत् प्रोक्षितं
मांसं सकृद् ब्राह्मणकाम्यया देवे नियुक्तं श्राद्धे वा नियमे तु
विवर्गयेदिति” यमोक्तेः नियमः मांसभोजननिवृत्ति-
संकल्पः स च व्रतभेदः । “मांसं नाश्रियात् तद्व्रतम्
संपत्सरं वेति” का० उप० इत्यादिकः । अतएव विहितं
मांसविवर्जने एव मनुना फलाधिक्यं दर्शितम् “यो बन्धन
बध्नेयान् प्राणिनां न चिकीर्षति स सर्वस्य हितप्रेष्ठः
सुखमत्यन्तमश्नुते । यज्यायति यत्प्रकृते धृतिं वा याति
यत् च । तदवाप्नोत्यत्यन्तं यो हिनस्ति न किञ्चन” इति
वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन यो यजेत शतं समाः । मांसानि च
न खादेदुपसृतयोः पुण्यफलं सप्तम् ॥ फलमूलाशनै-
र्मेघैर्गन्धानाञ्च भोजनैः न तत् फलमवाप्नोति यश्चांस
परिवर्जनात्” । अतएव मनुना न मांसभक्षणे दोषो न
मद्यो न च भैद्युने प्रवृत्तिरेवा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला
इत्यनिवृत्तमांसवर्जनस्य महाफलतोक्ता । मांसभक्षणे
न दोषइत्यादिकं तु दैवादिकर्मादौ अतुप्रातर्मांसादि-
दोषाभावपरम् न तु निवृत्तमांसभोजनेऽपि दोषाभाव-
परं तस्य स्वेनैव दुष्टत्वाभिधानात् तथा च श्रौत-
विकृतमांसभक्षणे “शौचान्नशर्वां कुर्यां पिबेदिति” इत्युक्ते
मद्यापाने, “न काश्चन परिकृतेऽहमृतमित्यादि” इत्युक्ते
भैद्युने च न दोषः । शेषमिव श्राद्धे मांसाफलात्मनः । अतः

एव “कुर्यात् दृढपशुं सङ्गे कुर्यात् पिष्टपशुं तथे”त्यनेन सति सङ्गे (यज्ञादिफलकामनायाम्) पिष्टपशुनैव तं सम्या-
द्वेदति तेनेवोक्तम् अधिकं पिष्टपशुशब्दे वक्ष्यते । रोगिणा भक्षणेऽपि विशेषः “ब्राह्मणानुज्ञया भक्ष्यसक्तं मांसञ्च रोगिभिः । मातापितृभ्यां संभुक्तं शेषं वा ब्रह्मचारिणः पुनः प्रशान्तरोगेण कर्त्तव्यमधिकं व्रतम्” ब्रह्मपु० । “अग्न्यागमने चैव सद्योगोमांसभक्षणे शुद्धौ चान्द्रायणं कुर्यात् पराश० “गामश्च कृद्धरोद्गौ च सर्वान् पञ्चनखांस्तथा । क्रव्यादं कुक्कुटं व्याम्यम् भुक्त्वा संवत्सरं व्रतम्”शङ्खः । पञ्चनखाश्च शशादिभिर्जाः । “शशकः शलुकी गोधा खड्गो कूर्मश्च पञ्चमः । भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वारति मनूतेः । “विद्वराहग्रामकुक्कुटनरगोमांसभक्षणेपु सप्रेषेव द्विजानां प्रायश्चित्तान्ते भूयः संवत्सरं कुर्यात्” विष्णुः “हंसं मङ्गू च काकोलं काकं वा खड्गरोटकम् । मत्स्यादांश्च तथा मत्स्यान् वलाकां शुकसारिके । चक्रवाकं प्लवं कोलं मण्डूकं भुजगं तथा । मांसमेकं व्रतं कुर्यात् भूयश्च तच्च भक्षयेदिति शङ्खः । मत्स्यादः पाठीनव्यतिरिक्तः “पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ दैवपैतृयोः” मनुना तस्य विधानात् । “कलविङ्गहंसमङ्गु चक्रवाकरज्जुबालसारसदायूहशुकसारिका भासचापकाकलाकाकोकिलखड्गरोटाशने तिरात्वसुपवसेत्” विष्णुः । “चापांश्चरक्तपादांश्च सौनं वज्रूरमेव च मत्स्यांस्तु कामतो जम्बू सोपवासस्त्यहं वसेत्” मनुः । सूना बध्यस्थानं तत्र भवत् सौनम् वज्रूरं शुष्कमांसम् । “क्रव्यादान् शङ्खानि सर्वान् टिट्ठिभञ्ज विवर्जयेत् कलविङ्गं प्लवं हंसं चक्राङ्गं व्यामकुटम् सारसं रज्जुबालञ्च दायूहं शुकसारिके । प्रतदान् जलापादांश्च क्रौञ्चांश्च नख विष्किरान् । निमज्जतश्च मत्स्यादान् सौनं वज्रूरमेव च वकञ्चैव वलाकाञ्च काकोलं खड्गरोटकम् मत्स्याङ्गान् विड्वराहंश्च मत्स्यानेव च सर्वशः” इति मनुः । मत्स्यभेदे दैवादाववाद्माह मनुः “पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ हव्यकव्ययोः । राजीवसिंहतण्डुलं सशल्काश्चैव सर्वशः” “अभक्ष्यं भक्ष्येवजामहिषीक्षीरं विवर्जयेत् पञ्चनखमत्स्यवराहमांसानि” चेति विष्णुः । “मत्स्यकर्कटशम्बूकशङ्खशुक्तिकर्पूरकान् पीत्वा नवोदकञ्चैव पञ्चगव्येन शुध्यति” हारी० “कमिकोटपिपोत्तिकाजलौकापतङ्गास्थिप्राशने गोमूत्रगोमयाहारस्तिरात्रेण प्रयतो भवेत्” हारी० केशमक्षिकारुधिरप्राशने व्याममांसकमिभक्षणे इत्युपक्रम्य “तिरात्वोपवासं दृढप्राशनञ्च कुर्यात्”

शङ्खलि० । “भक्ष्याणामप्याममांसरुधिरप्राशने तु पञ्चगव्यम्” हारी० । “नखकेशरुधिरप्राशने सद्यः स्नानं दृढकुशहिरण्योदकप्राशनञ्च”बुधः “अजाविकमहिषवृद्धाणाम् मांसभक्षणे केशरुधिरप्राशने च बुद्धिपूर्वकं तिरात्वम्” बौध० भक्ष्यमांसकस्यापि कचिदंशे निषिद्धता “पृष्ठमांसं गर्भशय्यां शुष्कमांसमपि वा । भूमेरन्तर्गतं कृत्वा नृद्विद्यागालितं च यत् । पक्वं मांसमृज्जीवन्त प्रयत्नाच्च भक्षयेत् । प्रमादभक्षितैरेर्भवने वासं वसेदहः व०पु० । ऋजीयं पिष्टपचनभाण्डं तत्र पक्वम् । व्यक्तिविशेषे सर्वमांसानामभक्ष्यता “न भक्ष्यं यतिना मांसं कदाचित्तु समुपैषा” व०पु० । स्त्रीणान्तु सर्वथा मांसनिषेधमाह भागवतम् “ये त्विह धै पुरुषाः पुरुषसेधेन यजन्ते याश्च स्त्रियो नृपमृत्यु खादन्ति तांश्च ताश्च ते पशवः इह ये निहता यमसदने यातयन्तो रक्षोगणाः सौनिका इव स्वधितिनयदायास्तुक् पिबन्ति”इति । कार्तिकादौ तु सर्वथा मांसादिनिषेधः । “न मत्स्यं भक्ष्येन्मांसं न कौर्मं नान्यदेव हि । चण्डालो जायते राजन् ! कार्तिके मांसभक्षणात्” आ०त०ना०पु० । “कौमुदन्तु विशेषेण शुक्लपर्वं नराधिप ! । वर्जयेत् सर्वमांसानि धर्मस्तत्र विधीयते । एकादश्यादिषु तथा तासु पञ्चसु रात्रिषु”इत्युपक्रम्य वर्जितव्या तथा हिंसा मांसभक्षणमेव च ब्रह्मपु० । “निष्ठावान् राजमाषांश्च सुप्ते देवे जनार्दने यो भक्षयति राजेन्द्र ! चण्डालादधिकोहि सः । कार्तिके तु विशेषेण राजमाषांश्च वर्जयेत् । निष्ठावान् सनिशाहूल । यावदाहृतनारकी । कदम्बानि पटोलानि एन्ताकसहितानि च । न त्यजन् कार्तिके मासे यावदाहृतनारकी । एतानि भक्षयेद्यस्तु सुप्ते देवे जनार्दने । शतजन्मार्जितं पुण्यं दह्यते नात्र संशयः”म०त०ब्रह्मपु० । निष्ठावः श्वेत शिखी । कदम्बानि कदम्बफलानीति कलम्बीति वा म०त०रघु० । तिथिविशेषेषु मांसादीनामभक्ष्यता “स्त्रीतैलमांससंभोगी पर्वस्वेषु मानवः विन्यतभोजनं नाम नरकं प्रतिपद्यते” इति वि०पु० । “पण्ड्यभी पञ्चदशी उभे पक्षे चतुर्दशी । अत्र सन्निहितं पापं तैले मांसभोगे क्षुरे” स्मृतिः “मत्तमुज्जातराणाञ्च न भुङ्गीत कदाचन । केशकीटावपञ्चपदा स्पृष्टञ्च कामतः । भूषणानेक्षितं चैव संस्पृष्टञ्चाप्युदकया । पतन्निषावकीदञ्च शुना संस्पृष्टमेव च । गवा चाक्षसपात्रातं दृष्टाञ्च विशेषतः । गणाञ्च गणिकान्च विदुषा च जुगुप्सितम् । सेनगाय-

नयोश्चैव तच्छोवाडुषिकस्य च । दीक्षितस्य कदर्यस्य
 बद्धस्य निगडस्य च । अभिशस्तस्य षण्डस्य पुंश्चल्या
 दाक्षिकस्य च । चिकित्सकस्य ऋगयोः क्रूरस्योच्छिष्टभो-
 जिनः । उपान्नं स्तुतिकाक्षं च पर्याचान्तमनिर्द्देशम् ।
 शुक्तं पर्युषितं चैव शूद्रोच्छिष्टं तथैव च । अनर्चितं
 वृथामांसमवीरायाश्च योषितः । द्विषदन्नं नगर्थक्षम्
 पतितान्नमवक्षुतम् । पिशुनान्दतिनोश्चाक्षं क्रतुविक्रयि-
 णस्तथा । शैलूषतृणवायाक्षं कृतम्रस्याक्षमेव च । कर्मा-
 रस्य निषादस्य रङ्गावतारकस्य च । सुवर्षकर्त्तृवर्णस्य
 शस्त्रविक्रयिणस्तथा श्ववतां शौण्डकिनाश्च चेलनिर्णोजकस्य
 च । रजकस्य नृशंसस्य यस्य चोपपतिर्गृहे । सृष्ट्वन्ति ये
 चोपपतिं स्तोजितानाश्च सर्वशः । अनिर्द्देशश्च प्रेता-
 क्षमलुष्टिकरमेव च । राजाक्षं तेज आदत्ते शूद्राक्षं ब्रह्म
 वर्चसम् । आयुः सुवर्षकाराक्षं यशस्मान्वाकस्मिन् ।
 कारुकाक्षं प्रजा हन्ति बलं निर्णोजकस्य च । गणाक्षं गणि-
 काक्षं च लोकैभ्यः परिक्रान्ति । पूयं चिकित्सकस्याक्षं
 पुंश्चल्यास्त्वन्नमिन्द्रियम् । विष्टा वार्द्धिकस्याक्षं शस्त्रविक्र-
 यिणोमलम् । भुक्ता चान्यतमस्याक्षममत्या क्षपणं त्वग्रहम् ।
 मत्या भुक्त्वा चरेत् लक्षं रेतोविस्मूलमेव च । नाद्यात् शू-
 द्रस्य पक्ष्मक्षं विद्वानश्विनिद्विजः । आददीताममेवास्माद्
 वृत्तावेकरातिकम् मनुः । 'केशकीटावपक्षं केशकीटैः
 सह पक्षम् । घृताक्षं 'केभोक्तारः' इत्युक्त्वा सत्वादी यदन्नं
 दीयते तत् । गणाक्षं बद्धभिर्मिलित्वा यज्ञोज्यं क्रियते तत् ।
 दीक्षितस्य दीक्षणीययागानन्तरमा यज्ञसमाप्तेः अन्नम-
 भक्ष्यम् । बद्धस्य रज्जादिना । निगडस्य अर्धं आ०
 अक्षं निगडवतः निगडबद्धस्येत्यर्थः । स्तुतिकाक्षं स्तुतिका-
 भक्षणसदृश्यं यत् पक्षं तत्कुलजैरपि न भक्ष्यम् । पर्या-
 चान्तम् एकपङ्क्तिस्थेषु बह्वेषु भुङ्क्षानेषु यदि कश्चिदाचमनं
 करोति तदा तत्पङ्क्त्युपविष्टानां तदन्नमभक्ष्यम् ।
 अनिर्द्देशं जननाशौचिनोऽन्नं तेनानिर्द्देशाहं प्रेतान्न-
 मिलनेन न पीनस्तथम् । 'स्तुतके तु यदा विप्रो ब्रह्मचारी
 विशेषतः । पिबेत् पानीयमज्ञानात् समन्नीयात्
 स्मृशेत् वा । पानीयपाने कुर्वीत पञ्चगव्यस्य भक्षणम्
 त्विरात् भोजने प्रोक्तम्' शङ्खः । एतन्नोभवाशौचपरम्
 शुक्तं यन्मधुरं कालवशादन्तर्गतं गतमन्तः श्वाभ्यन्तान्तरताम् ।
 शुक्तेषु दधि तज्जातश्च भक्ष्यम् 'दधि शुक्तेषु भोक्तव्यं सर्वश्च
 दधिसम्भवमिति' मनूक्तेः । तदपि शुद्धादिद्रव्यमिन्द्रिये-
 भक्ष्यमेव 'शुद्धादिद्रव्यसंयुक्तं वज्रं पर्युषितं दधि ।

तथैव यावकादीनि मन्यादिचरितान्यपि' यमोक्तेः ।
 'सयुष्टं सरिचाक्षं च तथा पर्युषितं दधि जीर्णतक्रमयेयञ्च
 नष्टस्वादश्च केनचित् । प्रमादभक्षितैरेभिर्वने पक्ष्यव्रतं चरेत्'
 सूत्रेण 'यवगोधूमवर्जं गव्यविकारं स्नेहाक्षं चक्रुमाभवं
 वर्जयित्वा पर्युषितं प्राश्यापवसेत् तथा दधिवर्जं सर्वशुक्तानि'
 विष्णुः । 'केवलानि च शुक्तानि तथा पर्युषितानि च ।
 ऋजीषपक्षं भुङ्क्ता तु त्विरात् तद्व्रती भवेत् शङ्खः । चुक्रुषा
 व्यङ्गनभेदः । 'अपूपाश्च करन्माश्च धाना वटकशक्तवः ।
 शाकं मांसमपूपञ्च रूपं क्षपरमेव च । यवागू पायसञ्चैव
 यज्ञान्यत् स्नेहसंयुतम् सर्वं पर्युषितं भक्षेत् शुक्तं तु परिवर्जये-
 दिति यमः । 'अविकारि भवेन्नेष्ट्यमभक्ष्यं तद्विकारकत्'
 पर्युषितं रात्र्यन्तरितम् स्नेहाक्षं चेद्भक्ष्यं यथाह मनुः ।
 यत्किञ्चित् स्नेहसंयुक्तं भक्ष्यं भोज्यमगर्हितम् तत्पर्युषित-
 मप्याद्यं हविः शेषश्च यज्ञवेदिति' 'चिरसंस्थितमप्याद्यं
 सुस्नेहाक्षमपि हिजैः । यवगोधूमजं सर्वं पयसाञ्चैव विक्रि-
 येति' च अनर्चितं निन्द्याधरीकृतम् । अवीराया निःस-
 र्वन्वायाः पतिपुत्रहीनायाः सस्त्वित्यास्तु पितृमहारादेर्न
 दोषः । नगर्थक्षं नगरिणो नगराधिपस्याक्षम् 'नगराधिपतेः
 शत्रोः पिशुनान्दतिनोस्तथेति' ब्र० पु० ऐकावक्यात् । अवक्षुतं
 क्षवशुसहितम् । 'हृत्त्यन्वेषी नटानान्तु स तु शैलूषकः सूत'
 इति आ० पु० उक्तः शैलूषः । तृणवायकः सूचीकर्मकत्,
 निषादः प्रतिलोमजवर्षसङ्करभेदः । रङ्गावतारकः नृत्यस्थाने
 गीतवाद्यादिना तदनुगुणतायां प्रसङ्गो । वेशः वंशविकारपा-
 त्नादिकर्त्ता । श्वान् ऋगयादर्थं कुक्कुरपोषणकत् ।
 शौण्डिकादयश्च तत्तद्भुक्तिभाजो हिजाः अन्यजानां गुरु-
 प्रायश्चित्तश्रवणात् प्रा० वि० शूद्राक्षं शूद्रगृहे न भक्ष्यम् ।
 'शूद्रवेश्मनि विप्रेण क्षीरं वा यदि वा दधि । निवृत्तेन न
 भोक्तव्यं शूद्राक्षं तदपि शूद्रतम्' । 'निवृत्तेन शूद्राक्षान्नि-
 वृत्तेनेति' आ० त० रघु० 'यथा यतस्ततो ह्यपः शुद्धिं
 यान्ति नदी' गताः । शूद्रादिप्रगृहेष्वन्नं प्रविष्टं तु सदा शुचि'
 अत्रिः । तेन स्वगृहागतस्यैव शुद्धत्वं तदगृहागतस्य शूद्रा-
 क्षत्वमिति भेदः । 'यः शूद्रेण समाहृतो भोजनं कुरुते
 हिजः । सुरापीति स विज्ञेयः सर्वधर्मवर्हिष्कृतः । यः
 शूद्रेणाभ्युपज्ञातः कुर्याद्वा भोजनं हिजः । सुरापीति
 स विज्ञेयः सर्वधर्मवर्हिष्कृतः' वृह० ना० । 'शू-
 द्राक्षेन तु भुक्तेन उदरस्येन यो वृतः । स वै खरत्व-
 सुव्रतं शूद्रत्वं वाऽधिगच्छति । 'शूद्राक्षं प्राश्यापुभुङ्क्ता
 तथा रङ्गावतारिणः । चिकित्सकस्य क्रूरस्य तथा स्त्रीरुम-

जीविनः । चण्डालान् भूमिपादमजजीव्यज्जीविनाम् । शौण्डिकाच्च स्तुतिकान् भुक्ता मासत्रयी भवेदिति' शङ्खः । शूद्रस्याऽपि भोज्यविशेषस्य भक्ष्यतामाह सुमन्तुः गोरसञ्चैव शक्तुं च तैलं पिण्याकमेव च । अपूपान् भक्षयेच्छूद्रात् यच्चान्यत् पयसा कृतम् । कन्दुपक्वं तैलपक्वं पायसं दधि शक्तवः एतान्य-
शूद्राच्चभुजां भोज्यानि महुरब्रवीदिति' हारीतः । "रजके चैव शैलूषे वेणुचर्मोपजीविनि । एतेषां यस्तु भुञ्जीत द्विजान्-
न्द्रायणं चरेत् आप० । अन्यजान् यदा भुङ्क्ते शूद्रो मोहात् कदाचन एकरात्रोषितोभूत्वा दानं दत्त्वा विशुध्यति" संवर्त्तः
"अभिशस्तपतितपौनर्भवश्च गृहपुंसस्य शुचिशस्त्रकारतैलिक-
चाक्रिकध्वजिसुवर्णकारलेखकशण्डतुल्यवायकवन्धकगणिका-
द्धानि च न भोज्यानि शौकरिकव्याधनिपादरजक वरुड-
कैवर्त्तचर्मकारा अभोज्यान्ना अप्रतिपाद्यान्" सुम० ।
"पतितानां गृहं गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च मासोपवासं कुर्वीत" वृह० । "चाण्डालपतितान्नभोजने पुनः पुन-
रुपनयनम्" वसि० । "पतितद्रव्यमादाय भुङ्क्ते च ब्राह्मणः कश्चित् । कृत्वा तस्य सप्तवर्गं यतिकच्छं चरेद्द्विजः" उग्र० ।
"चण्डालचाक्रिकलोहकारघाण्टिकाद्यभोजने तिरावसु-
पवसेत्" हारीतः चाक्रिको दद्यादिवक्रेण तैलनिष्पादनवृत्तिः । घाण्टिकः देवघण्टावादकः । "ध्वजिबणिककिरीटिवाहुषि-
काद्यभोजने पञ्चरात्रम्" हारीतः । ध्वजी शौण्डिकवृत्तिः बणिकं शिल्पोपजीवी । किरीटी बणिगमेदः । "भगवृत्ति-
पुञ्जलीवेश्याद्यभोजने सप्तरात्रम् दुपकृतिगरदत्तस्कराद्य-
भोजने दशरात्रम् प्रव्रजितगणोद्दिष्टाद्यभोजने दशरात्रं ताम्रकांस्यसीसककारव्याधिततल्लकाद्यभोजने तम्रकच्छं ब्राह्मणवृत्तिप्लवधबन्धोपघातव्यद्यभोजने च सङ्गीसोद्यभो-
जने च असंस्कृतावज्ञासरोषविक्रयाद्यभोजने च" हारी० । भगवृत्तिर्मेथुनशुक्लेन यस्य वृत्तिः गरदो विषदाता व्याधिजनकौषधदाता च "इतरे ये त्वभोज्यान्नास्तेषा-
मन्नं विगर्हितम् अजाविके माहिषिके कूटे च दण्डलोपतौ एतेषां भोजनं कृत्वा द्वादशाहं पयःपिबेत्" मनुः । अजावि-
कोऽजाविभ्यां वृत्तिमान् । माहिषिकः सहिषेण वृत्तिमान् । कूटः अन्यन्मनसि अन्यद्वचसीत्यादिरूपकपटव्यवहारी
'बन्ध्या तु दण्डलोपेया दण्डली च स्तुतप्रजा । अपरा दण-
ली सेया कुमारी वा रजस्वला" । उग्र० उक्त्वा तस्याः शूद्रायाश्च पतिः विष्णुः "गणगणिकास्तेनगायकाद्यानि भुक्त्वा सप्तरात्रं पयसा वर्त्तेत तच्छुश्राव्यं चर्मकर्तुं च वाहु-
षिककदर्यस्य दीक्षितवृत्तिगण्डाभिश्चक्षानाञ्च पुंसलोदा-

म्भिकचिकित्सकलुब्धकक्रूरौच्छिष्टभोजनाञ्च अवीरास्त्री-
सुवर्णकारसंसर्गपतितानाञ्च पिशुनामृतवादिनाञ्च धर्म-
सोमविक्रयिणाञ्च शैलूषतुल्यवायकतम्ररजकानाञ्च कर्म-
कारनिषादरङ्गावतारिवेणशस्त्रविक्रयिणाञ्च श्वजीवि-
शौण्डिकतैलिकचेलनिस्त्रैजकानाञ्च भ्रूणघ्नावेक्षितसुदक्या संस्पृष्टं पतत्रिणावलीढं शुना संस्पृष्टं गवा प्रातश्च कामतः पदास्पृष्टमवचातश्च मत्तक्रुद्धातराणाञ्च अनर्चितं दद्या मांसञ्च । यत्र नात्रान्ति देवाश्च पितरश्च यथा-
विधि । दद्यापाकः परिज्ञेयः तस्य नाद्यात् कथञ्चन । दद्यापाकस्य भुञ्जानः प्रायश्चित्तं चरेत्" । "नवं कृषरपूपादि पायसं मधुसर्पिषी चण्डालेन शुना वापि दृष्टं हविर-
यज्ञियम् । पिङ्गलादिभिरुच्छिष्टं दुष्टमन्नं विवर्जयेत् अन्यत्र हिरण्योदकस्पर्शादिति" शाता० । हिरण्योदकस्पर्श-
स्त्रेवाद्यस्य, तापनादेः हतादीनां शुद्धिकरत्वमाह सएव "तापनं हततैलानां स्नावनं गोरसस्य च अन्यानां भुक्त-
शेषस्तु भक्षितोयैर्द्विजातिभिः । चान्द्रं कच्छं तदङ्गं वा" उग्रनाः "कापालिकाद्यभोक्तृणां तन्मारीगामिनां तथा । ज्ञानात् कच्छाब्दसहितम्" आप० । "अन्यावसायिनामन्न-
मन्त्रीयाद्यस्तु कामतः । शिशुचान्द्रायणं कुर्यादिति" अङ्गि० । "चण्डालपतितादीनामुच्छिष्टस्य च भक्षणे द्विजः शुध्येत् पराकेण" अङ्गि० । "अमेध्यपतित चाण्डालपुक्कशरजस्वलाऽवधूतकुण्डलकुण्डलस्यृष्टानि भुक्त्वा कच्छमाचरेत्" शङ्खः । अमेध्यं मद्यमाण्डविण्मूल-
रेतत्यादि । पुक्कशः क्षन्त्रियायां शूद्राज्जातः पतिलोमजः वर्णसङ्करः । कुण्डलः स्वभावतः पाण्डिपिकलः । "चाण्डाल-
पतितामेध्यकुण्डपैः कुडिना तथा उदक्यास्तुतिभिः स्पृष्टं भुक्त्वा मासं वने वसेदिति" ब्र० पु० । "अस्थ्रादि-
दूषिताश्च भुञ्जानस्तु यदा भवेत् स्नात्वाकर्मचर्यित्वा तु हतं प्राश्य विशुध्यति" ब्र० पु० पतितादिस्पर्शे अकृत-
स्नानामन्नमात्रस्याभक्ष्यता "महापातकसंसर्गे स्नान-
मेव विधीयते संस्पृष्टस्तु यदा भुङ्क्ते तम्रकच्छं समाचरेत् स्नानार्हको यदा स्नानमकृत्वास्नाति वै द्विजः । अहो रात्रोषितः स्नातः पञ्चगव्येन शुध्यति" पैठ० । "केशकीटा-
वपश्च स्त्रीभिः स्पृष्टं तथैव च । सोदक्याशूद्रसंस्पृष्टं पञ्चगव्येन शुध्यति" जावा० । स्त्री भिक्षजातिस्त्री । केश-
कीटाद्युपहतस्य प्रोक्षणादिकं कृत्वा भक्ष्यमेव । "अव-
स्तुतं केशपतङ्गकीटैरुदक्यथा वा पतितैश्च दृष्टम् । अस्नात-
स्त्वं भक्ष्यहिरण्यतीर्यः संस्पृष्टमन्नं मत्तराह भोज्यम्"

यमः चण्डालपतितामेधैः कुणपैः कुटिना तथा ।
 ब्रह्मभस्मतिक्कीदक्याकौलेयककुटुम्बभिः । इष्टं वा केश-
 कीटाक्तं शृङ्गसकनकाम्बुभिः शुद्धमद्यात् सहस्रं प्रभूतं
 व्युष्टेव च ब्रह्मपु० । कौलेयकः कुकुरः कुटुम्बी कुङ्कुटादि
 प्राणिभेदः तस्य बद्धकुटुम्बवत्त्वात् । व्युष्टं पर्युषितम् । एतच्च
 चुरतरमभ्युक्ष्य भक्ष्यम् अत्यन्तोपहतस्य तु त्वज्जैव” प्रा० वि०
 “विशुद्धमपि चाहारं भक्षिकाक्रमिजन्तभिः । केशलोम-
 नस्त्रैर्वापि दूषितं परिवर्ज्येत्” देव० । तन्मात्रसङ्गतं
 शुद्धेत् कठिनन्तु पयोदधि । “अविलीनं तथा चैव
 विलीनं श्रपणेन तु” शाता० “नाश्रोलियतते यज्ञे याम-
 याजिष्ठते तथा । स्त्रिया लीवेन च कृते भुङ्गीत ब्राह्मणः
 क्वचित् । अस्त्रीलमेतत् साधूनां यत् जुह्वत्यमी हविः प्र-
 तीपमेतद्देवानां तस्मात्तत् परिवर्ज्येदिति” मनुः । “अश्रो-
 योऽनधीतवेदः तेन कृतयज्ञे अन्नमभक्ष्यम् । यामयाजी
 यामजनानां श्राद्धपूजाकारयिता ऋत्विग्भावेन होमस्वस्त्य-
 यनकर्ता च स च होता यत् यज्ञे तदन्नमभक्ष्यम् ।
 श्राद्धविशेषादस्याभक्ष्यता “चान्द्रायणं नवश्राद्धे पराको-
 मासिके मतः । पक्षश्राद्धेऽतिदृक्कः स्यात् पाण्मासे
 दृक्कः एव च । आर्द्धिके दृक्कपादः स्यादेकाहः पुनरार्द्धिके
 अर्द्धिः० । पक्षश्राद्धं त्वैपक्षिकश्राद्धम् । नवश्राद्धमेकादशाह-
 दिश्राद्धम् । हस्तादिदत्तं द्रव्यविशेषस्याभक्ष्यता । “हस्तदत्ताय
 ये स्नेहा लवणं व्यञ्जनानि च दातारं नोपतिष्ठेत् भोक्ता
 भुङ्क्ते च किल्बिषम् । तस्माज्जान्तरितं देयं पर्शनाथ तृणेन
 वा । प्रदद्यान्न तु हस्तेन नायसेन कदाचन । आयसेन
 तु पालेण यदन्नं प्रदीयते । भोक्ता विष्टासमं-
 भुङ्क्ते दाता च नरकं व्रजेत्” भवि० पु० । “मात्तिकं
 फाणितं शाकं गोरसं लवणं दत्तम् । हस्तदत्तानि भुङ्क्ता
 च भोक्ता सान्तपनश्चरेत्” यमः । “एकेन पाणिना
 दत्तं शूद्रादन्नं न भक्षयेत् । दत्तं तैलञ्च लवणं पानीयं
 पायसं तथा” स्मृतिः । “वाग्दत्तं भावदुष्टञ्च भाजने
 भावदूषिते भुङ्क्ताच्च ब्राह्मणः पश्चात् तिरात्वं तु व्रती
 भवेत्” शङ्खः । शूद्राणां भाजने भुङ्क्ता भुङ्क्ता वा भिक्ष-
 भाजने । अहोरात्रोपितोभूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति”
 संब० । भिक्षभाजमं कांक्षपरं “भिक्षकांक्षे तु योऽ-
 श्रीयादन्नं स्नात्वा जपन् द्विजः । गायत्र्यष्टसहस्रं तु
 एकभक्तस्ततः शुचिः” बौधा० कांक्षत्वेन विशेषणात् ।
 आपोशनाकरणे भोजनस्य निषेधात् तदकृतवता द्रव्यमात्रस्या-
 भक्ष्यता । “आपोशानमकृत्वा तु भुङ्क्ते योऽनापदि द्विजः ।

भुङ्क्तामश्नयदा द्रूयात् गायत्र्यष्टसहस्रं जपेत्” । अनाशानस्य
 द्रव्यमात्रस्याभक्ष्यता । “अनाशानः पिबेद्यस्तु भक्षयेद्वापि
 किञ्चन । गायत्र्यष्टसहस्रं तु जप्यं कृत्वा विशुध्यति ।
 आचामेक्ष्मणे नित्यं सुक्ता ताम्बूलचर्वणम् दन्तलग्ने फल-
 मूले भुक्तस्ते हे तथैव च । ताम्बूले चेज्जुदण्डे च नोच्छिष्टो-
 भवति द्विजः” जावा० । “कषायकटुताम्बूले भुक्तस्ते हानु-
 लेपने । मधुपर्के च सोमे च नोच्छिष्टं मत्तुरब्रवीत्”
 लघुश्री० अनाशानः कषायकटुताम्बूले तु व्यतिरिक्तद्रव्यं
 सहदुर्भक्षयित्वा दुग्धमधुनारिकेलजलादिकञ्च सहत् पीत्वा
 अष्टोत्तरसहस्राष्टसां गायत्री जपेत् प्रा० वि० । यज्ञो-
 पवीतरहितानामन्नमात्रस्याभक्ष्यता । “विना यज्ञोपवीतेन
 भुङ्क्ते तु ब्राह्मणो यदि । स्नानं कृत्वा जपं कृत्वा उप-
 वासेन शुध्यति” लघुहा० । अमेध्यदूषितफलानामभक्ष्यता ।
 स्मृद्वारिकुसुमादीन् फलकन्देक्षुमूलकान् । विषमत्तदूषितान्
 प्राश्य कच्छं तु पादतश्चरेत् सन्निकटं र्जमेव स्यात्” संब० ।
 स्मृदादेरभक्ष्यता । “अङ्गुल्या दन्तकाष्ठञ्च प्रात्यक्षलवणं
 तथा । स्तसिकाभक्षणञ्चैव तत्त्वं गोमांसभक्षणैः भवि० पु० ।
 अत्तापवादः । सैन्धवं लवणञ्चैव यज्ञ सासुद्रिकं भवेत्
 पवित्रे परमे ह्येते प्रत्यक्षे अपि नित्यशः” वायुपु० ।
 “भुङ्क्ता तु क्षारलवणं तिरात्वं तु वने वसेत्” यमः ।
 “स्मृद्धोऽश्वत्थाने अहोरात्रमभोजनाच्छुद्धिः आ० त० रघु० ।
 “नैकोमिष्टाक्षमश्रीयात् वञ्चयित्वा गृही सुतान् ।
 दारान् श्रुत्यातिथींश्चैव तथासम्बन्धिनश्चान् इत्युपक्रम्य
 “लालापे नरके घोरे दुर्गन्धे प्रास्यते नरः” यमः ।
 “पयोऽनुद्धृतसारञ्च भक्षयेद्दधि नो निशि दिवसे नयनीत-
 श्चेति” “सर्वं तिलमयं नाद्यात् सायं शर्माभिलाषिभिः”
 इति । “नाश्रीयात् सन्ध्योर्द्वयोः” इति च का० ख० ।
 “नातिसौहित्यमाचरेत् नातिप्रमे नातिसायम् न निशीथे
 नचोषसि” मनुः न दध्युद्धृतसारञ्च भक्षयेद्दधि नो निशि ।
 नाद्यादादृग्नि रात्रिषु” काशी० ख० । “श्राद्धं कृत्वा परश्राद्धे
 योऽश्रीयात् ज्ञानवर्जितः । दातुः श्राद्धफलं नास्ति भोक्ता
 किल्बिषभुग् भवेत्” यत् वेष्टितशिराभुङ्क्ते यत् भुङ्क्ते दन्ति-
 णामुखः सोपानात्कञ्च यद्भुङ्क्ते तद्वै रक्षांसि भुङ्क्ते, इति
 का० ख० । “यो गृहीत्वा विषहार्ग्नं गृहस्य इव मन्यते ।
 अन्नं तस्य न भोक्तव्यं दद्यापाको हि स स्मृतः” का० ख० ।
 “पक्षे वा यदि मासे यस्य गेहोऽस्ति न द्विजः । भुङ्क्ता डुरात्मन-
 स्तस्य चरेज्जान्द्रायणं व्रतम्” का० ख० । “अप्याहृत् शिव-
 निर्माख्यं पत्वं पुष्पं फलं जलम्” ति० त० पु० । “वातुधानाः

पिशाचाय राक्षसाः क्रूररूपिणः । हरन्ति रसमन्नस्य ।
मण्डलेन विपर्ययितम् का० ख० । नोत्सङ्गे भाजनं कृत्वा नो
पाणी नैव कर्षटे । नासने न च ग्रन्थायां भुञ्जीत न मन्त्रा-
दितः” का० ख० । “नारिकेलोदकं कांक्षेतामपात्रे गुड-
स्तथा । सुरातुल्यं भवेदेतत् ताच्चे गव्यं दत्तं विनेति
आ० त० पुरा० । “वर्जनीयं सदा माघे मूलकं मदिरासम-
मिति” अ० पु० । सदा विप्रैरिति विधानपा० पाठः ।
“वदप्रसोदस्वरनीपदधित्यमातुलङ्गानि न भक्षयेत्”
हारी० दधित्यः कपित्थः । कालान्तरेऽपि द्रव्यान्तर-
निषेधः “आमिषं चक्रशाकञ्च योभुङ्क्ते च रवेर्हिने सप्रजन्म
भवेत् कष्टी दरिद्र्योपजायते । स्त्रीतैलमांससंभोगी
पर्वस्तेषु वै पुमान् । विषमूलभोजनं नाम नरकं प्रति-
पद्यते” वि० पु० । अथ त्रिविधेषु द्रव्यविशेषाभक्ष्यता-
माह स्मृतौ “कुप्याण्डे चार्थाहानिः स्यात् दृष्ट्यां न
अरेद्धरिम् । बङ्गशतः पटोले स्यात् धनहानिस्तु मूलके ।
कलङ्गी जायते विले तिर्यकग्योनिस्य निम्बके । तात्रे
शरीरनाशः स्याद्धारिकेले च मूर्खता । तुम्बी गोमांसतुल्या
स्यात् कलन्वी गोवधात्मिका । शिखी पापकरो प्रोक्ता
पूतिका ब्रह्मघातिका । वात्सार्कौ सुतहानिः स्यात्शिरोगी
च सापके । महापापकरं मांसं प्रतिपदादिषु वर्जयेत्” षट्
लि० । तत्र सप्रम्यामेव तालनिषेधादन्यत्र भक्षणं प्राप्नुम् ।
अनः ‘तालं श्वेताक्षु वात्सार्कौ न खादेद्दैन्यो नरः’ इत्य-
नेन तालमपि श्वेतं निषिद्धं साहचर्येण श्वेतानुष्ठानात् ।
“अलावू वर्तुलाकारं वात्सार्की कन्दसन्निभा” ति० त०
पु० यदपि ‘कस्तुभनालिकाशकं दन्ताकं पूतिकान्तथा ।
मनयन् पतितस्तु स्यादपि वेदान्तगोहिजः इत्युपनसा
सामान्यतोऽभिहितम् । तदपि श्वेतदन्ताकपरम् । तत्र
नालिकाश्वेतकलन्वी । पूतिका हादस्यामधिकदोषाय
शूद्रविषयिकावा इति ति० त० अ० पु० ।
कुप्याण्डं २ दृष्टीफलम् २ लवणं वर्ज्यं ४ तिलाम् तथा
५ तैलं ६ चामलकं ७ दिवं प्रवसता ८ शीर्षं ९ कपालान्धकम्
१० । ११ निष्पावाश्च १२ मसूरिकाफलमथो १३ दन्ताकं संज्ञं
१४ मधु द्यूतं १५ स्त्रीगमनं क्रमात् प्रतिपदादिष्वेवमा-
जोडण । नि० सि० सु० दीपि० । शीर्षं नारिकेलम् कपालं
अलावूः अन्धकं पटोलम् । “१ कुप्याण्डं २ दृष्टी ३
चारं ४ मूलकं ५ पनसं ६ फलम् । ७ धाली ८ शिरः
९ कपालान्धं १० ११ नख १२ चर्म १३ तिलानि च
१४ क्षरकमाङ्गनासेवां १५ प्रतिपदादिषु वर्जयेत् नि०

सि० भूपाहः । नखं शिखी चर्म मसूरिका । “उच्छि-
टस्यान्नमात्रस्याभक्ष्यता “उच्छिष्टमगुरोरभोज्यं स्त्री-
च्छिष्टमच्छिष्टाहृतञ्च” याता० । गुरुः पित्तादिः । “पित्त-
ज्येष्ठस्य च भ्रातृरुच्छिष्टं भोज्यम्”, आप० मातापितृभ्यां
संभुक्तं शेषं वा ब्रह्मचारिणः” अ० पु० । स्वच्छिष्टमगु-
यो भुङ्क्ते यो भुङ्क्तेत्यतः भाजने एवं वैवस्वतः प्राह भुङ्क्ता
चान्द्रायणं चरेत्” चतुर्विधमिति । “नाश्रीयात्
भार्यया सार्द्धं नाश्रीयादुत्कटासने” मनुना स्त्रिया सह
भोजननिषेधेऽपि अध्वनि ब्राह्मण्या स्त्रिया सह भोक्तुं-
शक्यते । “ब्राह्मण्या हितया सार्द्धं कचिद्भुञ्जीत चाध्वनि ।
अधोवर्णस्त्रिया सार्द्धं भुङ्क्ता चान्द्रायणं चरेत्” अ० पु० ।
एतद्विषय एव “ब्राह्मण्या वा सहाश्रीयादुच्छिष्टं न कथञ्चन ।
न तत्र दोषं मन्यते” अङ्गिराः । विडालाद्युच्छिष्टस्याभ-
क्ष्यता । “विडालकाकाद्युच्छिष्टं जग्ध्वा श्वनालस्य च ।
केयकीटापञ्चस्य पिबेत् ब्रह्मचर्यं चलात्” मनुः । “दूषितं
केयकीटैश्च माज्जार्भूमिषैस्तथा । मक्षिकामशकश्चैव त्रिरालेण
विशुध्यति । शकाकगोभिरुच्छिष्टमन्नगोतु दिनत्रयम्” मनुः
अत्रापवादः । “देवद्रोण्यां विवाहेषु यज्ञेषु प्रकृतेषु च
काकैः श्वभिश्च संस्पृष्टमन्नं तत्र विवर्जयेत् । तस्मात्प्रमज्ज-
मद्यं शेषं संस्कारमर्हति” यमः । संस्कारश्च “घनानां
प्रोक्षणाच्छुद्धिः द्रवाणामपि तापनात् । संस्पर्शास्तु भवे-
च्छुद्धिरपि प्राहृतस्य च जागस्य सुखसंस्पृष्टं शुचि चैव हि
तद्भवेत्” यमः । “पक्षिश्चापदजग्नस्य रसस्यान्नस्य भूयसः ।
संस्काररहितस्यापि भोजने पादकच्छकम्” विष्णुः । कुत-
सितशुद्धादिपक्षिभोजननिषेधात्ताम्रमात्रस्याभक्ष्यता “यस्तु
पक्षिषु भुङ्गीत कुत्सितानां विशेषतः अहोरात्रोषितः स्नात्वा
पञ्चगव्येन शुध्यति” अङ्गिराः । “अप्राङ्क्षेयब्राह्मणोपवेशने-
न कुत्सितास्तु । जलादिना पक्षिभेदनमन्तरेणेत्याचारः
प्रा० वि० । “ब्राह्मणः क्षत्रियपङ्कग्रासपविश्यासंस्पृशन् यदा
भुङ्क्ते तदा नक्तमाचरेत् । वैश्यपङ्कग्रामेकरात्रं शूद्रपङ्कग्रां त्रयं
माचरेत्” विष्णुः । अनिन्दितपक्षिष्वपि सहभोजने एकस्यो-
त्थाने तदन्नस्याभक्ष्यता “एकपङ्कग्रापविष्टानां विप्राणां सह-
भोजने । यद्येकोऽपि त्यजेत् पात्रं शेषमन्नं न भोजयेत् ।
भोहात् भुङ्क्ते त यः पङ्कग्रासुच्छिष्टं सहभोजने । प्राय-
श्चित्तं चरेद्दिप्रः कच्छं सान्तपनं तदा” शङ्खः । कालविशेषे
द्रव्यमात्रस्य अभक्ष्यता । “स्त्र्यप्येह त नाश्रीयात् पुंर्ज्यं
यामवतद्वयम् । चन्द्रप्येह त यामांस्त्रीन् बालवृद्धातुरैर्विना”
दृष्ट० गौ० । “महर्षं तु भवेदिन्द्रोः प्रथमादधि यामतः भुञ्जी-

तावत्तनात् पूर्व प्रथमे प्रथमादधः” मा० पु० । अधि जज्ञेम् ।
 “यस्तोदये सति विधोर्नाहर्भोजनमाचरेत्” यशि० । “अस-
 क्तयोरस्तगयोरद्यात् दृष्ट्वा परेऽहनि” व्यासः । “अहोरात्रं न
 भोक्तव्यं चन्द्रसूर्ययहो यदा सति दृष्ट्वा तु भोक्तव्यं स्नानं
 कृत्वा ततः परम् विष्णुव० पु० । ‘सव्याकाले यदा राक्षसं सते
 शशिभास्कारौ । तदहर्नैव भुञ्जीत रात्रावपि कदाचन’
 गगः । सायं सध्यायां सूर्यो यस्तास्ते पूर्वोऽङ्गिरात्रौ
 च न भोक्तव्यं, प्रातः सध्यायां चन्द्रे यस्तास्ते पूर्वोऽङ्गिरा-
 त्रौर्विनेत्युक्तेस्तेषां विशेषः । “सायाङ्गे यज्ञं चेत्
 स्यादपराह्णे न भोजनम् । अपराह्णे, न मध्याङ्गे,
 मध्याङ्गे न तु सकृदे । भुञ्जीत संग्रहे चेत् स्यात्पूर्वं भोजन-
 क्रियेति” मा० पु० उक्तः । एतच्च बाष्पादिविषयमिति नि०
 सि० । “सर्वेषामेव वर्णानां स्नतकं राक्षदर्शने स्नात्वा कर्माणि
 कुर्यात् श्रुतमन्नं विवर्जयेत्” हेमा० पट्ट० । “नवश्राद्धेषु
 यच्छिष्टं ग्रहपर्युषितञ्च यत् । सर्वं तद्दुष्टतामेति” स्मृतेः
 यासकाले पक्काद्यादेरभक्षाता । अत्रापवादः । “आरणात्
 प्रयस्तकं दधि स्नेहाज्यपाचितम् । सशिकस्योदकं चैव न दुधे
 द्राक्षस्तत्के” मेधा० । “अन्नं पक्वमिह त्याज्यं स्नानं सवसनं
 ग्रहे । वारितकारनालादि तिलदर्भेन दुष्यति” स्मृतिः
 १ पु० सवनाद्यन्नस्याभक्ष्यता । “याजकाच्च नवश्राद्धं संग्रहे
 चैव भोजनम् । स्त्रीणां प्रथमगर्भे च भुङ्क्ता चान्द्रायणं चरेत् ।
 ब्रह्मौदने च सोमे च शीमन्तोदयने तथा । जातश्राद्धे
 नवश्राद्धे भुङ्क्ता चान्द्रायणं चरेत्” आप० । संग्रहे स्त्रीणा-
 मेव व्यभिचारादिदोषार्थप्रायश्चित्तेन संग्रहे । ब्रह्मौदने
 आपोवसयज्ञाकर्म्मविशेषे प्रा० वि० । “जन्मप्रवृत्ति संस्कारे
 बालस्यान्नस्य भोजने । असंयोजनं भोक्तव्यं शशानान्ते
 विशेषतः” अङ्ग० । “निर्दत्ते ब्रह्महोमे च प्राङ्नामकर-
 णात् तथा । चरेत् स्नानपनं भुङ्क्ता जातकर्म्मणि चैव हि”
 व्यासः । भोजनकाले मूलाद्युत्तरेऽन्नमात्रस्याभक्ष्यता ।
 “मूत्रोच्चारसमुत्तरे भोक्ता भुङ्क्तेऽथ वा पिबेत् । तिरात्रं
 कुर्वीत” शाता० । भोजनकाले स्नतकाद्यगौचे भक्ष्यमा-
 णाद्यस्याभक्ष्यता “यदा भोजनकाले तु अशुचिर्भवति द्विजः ।
 भूमौ निःक्षिप्य तं यासं स्नात्वा विप्रोविशुध्यति । भक्षयित्वा
 तु तं यासमहोरात्रेण शुध्यति अशित्वा सर्वमेवाहं
 तिरात्रेण विशुध्यति” शाता० । “अशुचिः स्नतकादिनेति”
 प्रा० वि० । तैलाभ्यङ्गादिना स्नानार्हस्याकृतस्नानस्यान्न-
 मात्रस्याभक्ष्यता । “सद्यस्य द्विजः स्नाने भुञ्जीताथ पिबे-

तथा । गायत्र्यष्टसहस्रं तु जपेत् स्नात्वा समाहितः” ई० ब० ।
 स्नाने तैलाभ्यङ्गशौचादिनिमित्ते स्नाने प्राप्ते प्रा० वि० ।
 नीलीवस्त्रपारिधाने द्रव्यमात्रस्याभक्ष्यता । “नीलीवस्त्रं
 परिधाय भुङ्क्ता स्नानार्हस्तथा । तिरात्रं तु व्रतं कुर्यात्”
 शङ्खः । “लोहितान् वस्त्रानांस्तथा । अनुपाकृतमांसानि विड्-
 जानि कवकानि च दृष्ट्वा कृषरसंयावपायसापूपशसुलीरिति”
 या० । विड्जानि अमेधोद्भवानि । अमेध्य देशोद्भवानान्तु
 न दुष्टता “अमेध्येषु तु ये दृष्ट्वा उष्माः पुष्पफलोपगाः
 तेषाञ्चैव प्रदुष्यन्ति पत्रपुष्पफलानि चेति” बौधा० उक्तेः ।
 अतिथ्यादिष्वभुक्तवत्सु गृहस्थस्यान्नमात्रस्याभक्ष्यता “देव-
 तातिभूतेषु गृहस्थस्यागतं च । अभुक्तवत्सु येऽशुनि तथा
 पितृनिपदिषु । दुष्टाद्यप्यनियमिभुजः सूचीसुखास्तु
 ते । जायन्ते गिरिवर्षाणः” इति मार्क० पु० । “असंतर्धं पितृन्
 देवाद्याद्यादन्नं न वं क्वचित् । पक्काच्च चापि नो मांसमिति
 का० ख० । भक्ष्येष्वपि देवायानिर्वेदितमभक्ष्यमेव “अनिवेद्य
 न भुञ्जीत मत्स्यमांसंसादिकं च यत् । अन्नं विष्टा
 ययोमूत्रं यद्विष्णोरनिर्वेदितम्” आ० त० पु० । “नैर्द-
 त्तानप्रदायेभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः” गीता
 ब्रह्मचारिणोऽभक्ष्यार्थः । “मांसिकाच्चन योऽग्नीयादसमा-
 वर्त्तकोद्विजः । स त्रीण्यहान्युपवसेद् मनुः । “गृताधं
 मधुमांसञ्च नैवाश्नीत व्रती क्वचित् । तिरात्रोपोषितः सस्य-
 यातिमेकां जले वसेत्” देवलः । “स्नतिकाच्च नवश्राद्धं मांसि-
 काच्च तथैव च । ब्रह्मचारी च योऽग्नीयात् मधुमांसं कथञ्चन
 प्राजापत्यं तु कृत्वादौ मीञ्जीहोमेन शुध्यति” संव० । मांसं च
 शिष्टभक्ष्यमांसपरम् “ब्रह्मचारी चेन्मधुमांसमश्नीयात् शिष्ट-
 भोजनीयं, कच्छं दादग्रात्रश्चरित्वा व्रतशेषं समापयेत्”
 वशि० उक्तेः । अस्यापवादः “स चेत् व्यधीयत कामं गुरो-
 रच्छिष्टं भैषज्यार्थं सर्वं प्राश्नीयात् येनेच्छतेन चिकित्सेत्
 स यदा अगदः स्यादादित्यसुपतिहेत्” बौधा० । अस्य पात्र-
 विशेषे द्रव्यमात्रस्याभक्ष्यता । “आमिषस्य तु यो भाण्डे
 पक्वमग्नीत सुव्रतः (ब्रह्मचारी) । कुशमूलविपकेन तत्र हं
 क्षीरेण वर्त्तयेत्” लघुहारीतः ।
 सर्वापर्वपवादः । “जातमात्रः शिशुस्तावद्यावदौ समाः”
 स्मृताः । भक्ष्याभक्ष्येषु भो दुष्येद्यावन्नैवोपनीयते” का० ख०
 एवमन्यान्यपि स्मृतौ निषिद्धानि द्रष्टव्यानि वैद्यकोक्तदोषा-
 दपि कामिचिदभक्ष्याणि तानि चाप्यशब्दे २१६ पु० प्राय-
 शोदर्शितानि विशेषतः कानिचित् प्रदर्शने “वर्जयेत्
 पयसा स्निग्धं भक्ष्यमांसमनूपकम् । दक्षीफलस-

कृष्णारण्यमर्ज्यव्यफलादते । मांसं मूलकसंसिद्धं हतेन
मधुमांसके । मत्स्यानि क्षुरिकारेण शौद्रसुष्णेन वारिणा
पुनरुष्णीकृतञ्चाक्षं दंतं कांक्षे दशाहिकम् । दन्ता तक्रेण
पयसा तालस्यापि फलेन च । विरोधाच्चैव भुञ्जीत मति-
मान् कदलीफलम् । विरुद्धाशनजान् रोगान् प्रतिहन्ति
विरेचनम् वमनं शयनं वारि पूष्यं वा हितभोजनम्
शाम्येताल्यतया वापि दीप्राग्नेस्तरुणस्य च क्षिग्धव्याया
मवलिनानां विरुद्धं वितथं भवेत् । अष्टद्वारदोषास्तु
जायन्ते पापिनामिह” आङ्गिकतत्त्वे वैद्यकम् ।

अभङ्ग पु० न० त० । १ भङ्गाभावे २ पलायनाभावे च न० ब० ।

“भङ्गरहिते लि० । २ अभङ्गाग्नौ “पुनस्त्रिधा समङ्गोऽथा-
भङ्गस्तदभयात्मक” इति सा० द० उक्ते श्लेषे शब्दा-
लङ्कारभेदे पु० । यथा “पायात् स स्वयमन्वकलयकरस्तां
सर्वदोषाधयः” । अन्वकेयतामङ्गः श्लेषः ।

अभङ्गुर लि० न भङ्गुरः । भङ्गुरभिन्ने स्थिरे “अभङ्गुरतनु-
त्विषां बलयिता शतैर्विद्युताम्” रसगङ्गाधरः ।

अभट्ट न० विरोधे न० त० । सुखभिन्ने दुःखे १ न० ब० ।

२ सङ्गलभिन्ने अमङ्गले च ३ तत्साधने ४ तदाश्रये च लि० ।

अभय न० अभये न० त० । १ भयाभावे । “प्रदद्यात्
परिहारांश्च ख्यापयेदभयानि च” मनुः । “अभयं वै
जनक ! प्राप्नोऽसीति” श्रुतिः । “प्रवृत्तिं च निवृत्तिञ्च
कार्यकार्ये भयाभये” गीता इत० । २ भयशून्ये लि० । न
भयमस्मात् ५ ब० । ३ परमात्मनि, ४ तज्ज्ञाने च । ५ हरि-
तक्याम् ईदुर्गामूर्त्तिभेदे च स्त्री ७ वीरणमूले उग्रारे न०
८ सर्वपरिग्रहशून्ये, शास्त्रोपदिष्टैर्धर्मैः सन्देहेनानुष्ठातरि
९ आत्मनिष्ठे पु० । “उच्चमूलविकीर्णेषु वसन्ते सुरभार्गवौ ।
अभयाभिधयोगोऽयं भयङ्करविनाशन” इति “यत्रैकादश-
चन्द्रोभानुर्वा प्रबलः शुभः । अभयोनाम योगोऽयमरिभूत
विनाशक इति” च ज्योतिषोक्ते १० यातिकयोगभेदे पु० ।
न भयं यस्मात् ५ त० । माभैरीरित्युक्ता ११ उत्तोलित
दक्षिणहस्तप्रसारभेदे “अभयं वरदं चैव दक्षिणे दधती-
क्रमात्” श्यामाध्यानम् । १२ त्राणे च न० ।

अभयकृत् क्ति० अभयं त्राणं करोति कृ-क्तिप् ईत० ।

१ त्राणकर्त्तरि । न भयकृत् विरोधे न० त० । भयङ्करभिन्ने
२ सौख्ये । अभयकारकादयोऽप्युक्तार्थे । [सौख्ये ।

अभयङ्कर लि० न भयङ्करः विरोधे न० त० । भयङ्करभिन्ने

अभयकृत् स्त्री द्विव० अभयं कुरुतः क्तिप् वेदे ४० सुम् ।

द्यावापृथिव्योः द्यावापृथिव्यावित्युपक्रम्य “ऊरू गव्यूतो

अभयकृताविति “ऊरू गव्यूतो ते अभये स्तानित्यतदाह”
शत० ब्रा० ।

अभयजात पु० अभयाय जातः । गर्गादिगणमध्ये छनिभेदे
तस्यापत्यं यज् । आभयजात्यः तदपत्ये पुं स्त्री० स्त्रियां ङीप्
यलोपश्च आभयजाती । पुंसि बहुषु लुक् । अभय-
जाताः । यूनि आभयजातायनः ।

अभयडिण्डिम पु० अभयाय स्वयोधमयाभावाय डिण्डिमः
स्वैन्यप्रतोत्साहनार्थं वादनाये रणठक्कादौ वाद्यभेदे ।

अभयद लि० अभयं भयाभावं ददाति तदर्थं वचनं प्रयुज्य-
रक्षति दा-क ईत० । मा भैरीरित्यादिवचनसङ्गा भोत-
२ त्राणकर्त्तरि “तातुमलभयदार्हति” किरा० अभयप्रदयो-
ऽप्यत्र । “यानशय्याप्रदोभार्याभैर्यमभयप्रदः २ विष्णुः ।

अभयदक्षिणा स्त्री अभये त्राणे तातेन देया दक्षिणा ।
तातेन रक्षितरि देयदक्षिणायाम् । “मधूदकं फलं मूल-
मेधांसभयदक्षिणा अभ्युद्यतानि ग्राह्याणि” का० ख०
“सर्वतः प्रतिगृह्णीयान्मध्वयामयदक्षिणाम्” मनुः । अभयं
दक्षिणैव देयत्वात् । अभयरूपदेवे “रात्रौ दानं न शंसन्ति
मिना चाभयदक्षिणाम्” मत्स्य पु० । अभयदक्षिणाम-
भयदानम् रघु० । [शब्दे विवरणम् ।

अभयसुद्रा स्त्री अभयार्था सुद्रा । १ तन्मोक्ते सुद्राभेदे सुद्रा-
अभयवाच् स्त्री अभयार्था वाक् । १ अभयदानार्थे मा भैरी-
रित्यादिवाक्ये ।

अभयाद्य पु० अभया हरितकी आद्या यस्य । १ वैद्यकोक्ते
मोदकभेदे । स च “अभया पिप्पलीमूलं सरिचं नागरं
तथा ॥ त्यक्पत्रपिप्पलीमुस्तविडङ्गामलकानि च । कर्पः
प्रत्येकमेधान्तु दन्त्याः कर्पत्रयन्तथा ॥ षट्कर्षांश्च सितायास्तु
द्विपलं लिष्टतो भवेत् । सर्वं सुसूक्ष्मं कृत्वा मधुना मोदकं
कृतम् ॥ खादेत् प्रतिदिनञ्चैकं शीतञ्चासुपिबेज्जलम् ।
तावद्विरिच्यते जन्तुर्थावदुष्णं न सेवते ॥ अभयाद्योमोद-
कोऽयम्” चक्रदत्तोक्तः ।

अभव पु० भव उत्पत्तिः अभवे न० त० । १ भवाभावे जन्मा-
भावे “मत्त एव भवाभवौ” गीता । २ विनाशे “भवाय
सर्वभूतानामभवाय च रक्षसाम्” रामा० । ७ ब० ।
३ मोक्षे “प्राप्तुमभवमभिवाञ्छसि वा” किरा० शिवभिन्ने पु०

अभव्य न० न भव्यम् अप्राशस्त्ये न० त० । १ अमङ्गले,
२ दुष्टभागे च न० ब० । ३ दुर्भाग्यवति लि० । “उपनतम-
वधीरयन्यभयाः” किरा० ।

अभाग पु० न भागः अभवे न० त० । १ भागाभावे ।

भागश्च एकदेशः दायदमाहृधनाद्यश्च ७३० । तच्छून्ये पूर्वो
निर्दाये च त्वि० । “यो ज्येष्ठो विनिजुर्जीत लोभाद्भातुं यवी-
वसः । सोऽज्येष्ठः स्यादभागश्च नियन्त्व्यश्च राजभिः” मनुः
“यं भागिनं निर्भजन्त्यथ यमभागं निर्भजन्ति” शत० ब्रा० ।
अभागिन् त्वि० न भागी स्त्रियां ङीप् । १ अधिकारानर्हे
लौपतितादौ । २ भागोभाग्यम् । तच्छून्ये च । “यमात्मानं
न विद्युरभागिन” इति कट ७० ।

अभाग्य न० अप्राप्त्ये न० त० । १ दुष्टभाग्ये । न० ब० ।

२ दुष्टभाग्यवति त्वि० । [गुणदृष्टोरभाजनम्] का० प्र० ।

अभाजन न० न० त० । अनाधारे ‘दीधीवेयीसमः कश्चिद्’

अभार्य्य पु० नार्त्ति भाव्या तत्सम्बन्धो वा यस्य । १ भाव्याहीने

२ शास्त्रनिषिद्धभावर्यासम्बन्धे नैष्ठिकब्रह्मचारिप्रभृतौ च ।

“अतिवृद्धानभार्याश्च कश्चिज्ज्ञान” न्यपस्य च ७० त०

का० प० । ‘अभार्यान् शास्त्रनिषिद्धभावर्यासम्बन्धान्’ रघु०

अभाव पु० न भावः । भावभिन्ने सत्त्वेन प्रतीत्यनर्हे वैशेषिकोक्ते

सप्तमपदार्थे भावभिन्नत्वमभावत्वमिति बह्वः । भावभेदा-

श्रयरूपत्वस्य तल्लक्षणस्य अभावविशेषघटितत्वेन अन्योन्या-

श्रयदोषपक्षतया अभावत्वसम्बन्धोपाधिरिति नव्याः ।

अभावश्च भावाभावसाधारणाश्रयः घटाभावस्य घटे पटा-

भावदो च सत्त्वात् स च भावातिरिक्तः कश्चित् पदार्थे

इत्याधुनिका वैशेषिका नैयायिकाश्च उररीचक्रुः । सूत्र-

कृता तु “द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानाविश्लेषसम्” इति षडेव

पदार्थाः कण्ठत उक्ताः । अत एव ‘न वयं घटपदार्थवादिनः’

इति सांख्यसूत्रे घटपदार्थोस्वीकारस्तेषां सूचितः ।

आधुनिकास्तु घटोनास्तीत्यादिप्रतीत्यन्ययानुपपत्त्या पदार्था

निरसभावं कल्पयन्ति । प्राभाकरास्तु अभावस्याधिकरणस्य

रूपत्वमङ्गीचक्रुः । तेषामयमाशयः “मानाधीना सेवसिद्धि-

रित्युक्तेः अभावस्यातिरिक्तस्य सिद्धौ प्रमाणं वक्तव्यम्

न तावत् प्रत्यक्षम्, अभावस्य रूपाद्यभावेन इन्द्रियसञ्चि-

कर्षाभावात् तदयोग्यत्वात् न च इन्द्रियसंयुक्तविशेषणता

तत्सञ्चिकर्षः भूतलादौ चक्षुरादिसञ्चिकर्षसत्त्वेऽपि तत्

स्वरूपविशेषणताया अव्यावृत्तकत्वात् अन्यथा घटाभाव

प्रत्यक्षकाले पटाद्यभावप्रत्यक्षस्य दुर्वारत्वात् भूतलादि-

स्वरूपस्यानुगमात् तस्यै सञ्चिकर्षरूपे विशेषणता

सम्बन्धे विभिन्नमनाभावेन नियामकत्वाभावात् । अथ

ज्ञानलक्षणया यस्य ज्ञानं, तस्यैवाभावस्य प्रत्यक्षमिति

कल्पनादस्ति नियम इति चेत् ज्ञानलक्षणया घटादेरुपनये

तद्विशिष्टबुद्धेरेवोदयप्रसङ्गात् विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य-
हेतुत्वेन तज्ज्ञानसामपत्त्याः समवधानात् अथ अभाव-
ज्ञानसामपत्त्याः प्रतिबन्धकत्वेन न तद्बोध इति चेत् अभावा-
बोधसामपत्त्याः अनियतत्वेन तस्या अप्रतिबन्धकत्वात्
इन्द्रियसञ्चिकर्षविशेषणताकस्य स्वरूपसम्बन्धस्य भूतलादि-
स्वरूपत्वानतिष्ठतेः भूतलादिस्वरूपस्य कदाचिदप्यनपायेन
प्रतिबन्धकत्वायोगात् अन्यथा भूतलादौ कदापि घटादे-
ज्ञानलक्षणया विशिष्टज्ञानस्यानुत्पत्त्यापत्तेः “अभावबुद्धिश्च
विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहबोधमय्यादां नातिशेते” इति दो-
षितकडुक्तेरादौ प्रतियोगिज्ञानस्यापेक्षितत्वेन अभावाभे
प्रतियोगिज्ञानवत् धर्म्मग्रे तद्भानस्य दुष्परिहारत्वात् ।
एतेन योग्यानुपलब्धेस्तत्र हेतुत्वकल्पनेऽपि न निस्तारः ।
घटादीनामिव पटादेरपि योग्यतया तदुपलब्धेरभावस्य
सत्त्वेन सर्वेषां योग्यानामभावप्रत्यक्षप्रसङ्गात् । नाप्यनुमानं
तत्र प्रमाणं, तत्र व्याप्तिरिक्तादेरभावात् । तस्यैवाज्ञाने
तद्व्याप्यतापहासम्भावाच्च किञ्चातिरिक्ताभाववादिभिः भूतले
“घटोनास्तीति प्रतीतिः सविषया प्रतीतित्वात् यत्तज्-
ज्ञानं तत्तत् सविषयकं यथा घटादिज्ञानमित्यनुमानप्रयोगः
स्वीकार्यः । तत्र तदनुमानेन सविषयकत्वसिद्धावपि अधि-
करणस्वरूपेणैव तद्विषयकत्वसम्भवेन उद्देश्यासिद्धेः
नापि लक्षणास्तत्सिद्धिः अभावस्य निर्वक्तुमशक्यतया
तल्लक्षणस्यैवाभावात् । तथा हि अभावशब्दस्य व्युत्-
पाद्यमानस्य भावभिन्नत्ववाचितया भावभिन्नत्वमभावस्य
लक्षणं वाच्यं तच्च भेदरूपाभावज्ञानसामेक्षत्वेनान्योन्याश्रय-
दोषकवलितत्वेन दुर्ज्ञेयम् । किञ्च भावभिन्नत्वस्य अभाव-
लक्षणत्वे भावरूपविशेषणज्ञानसून्यकाले घटोनास्तीति
प्रत्ययानुपपत्तिः विशिष्टबुद्धेर्विशेषणज्ञानाधीनत्वात्, अभावो
न भाव इति वाक्यात् शब्दबोधानुपपत्तिश्च उद्देश्यता-
वच्छेदकविधेययोरैक्ये घटोघटः इत्यादाविव शब्दबोधा-
भावस्य सर्वसम्मतत्वात् । एतेन अभावत्वम् समवाय
सामनाधिकरणान्यतरसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसत्त्वा-
भाववत्त्वमित्युक्तावपि न निस्तारः तथाप्ये अभावो न
भाव इति शब्दबोधोपपत्तावपि तदज्ञानकाले घटोना-
स्तीति प्रत्ययस्यानुपपत्तेरन्योन्याश्रयदोषस्य दुष्परिहार-
त्वाच्च । घटाभावाभावादेर्घटरूपतयाऽङ्गीकारेण तत्र सम-
वायेन सत्तावत्त्वेन निरुक्ताभाववत्त्वाभावात् घटाभावाभावोऽ-
भाव इति बुद्धेरनुत्पत्त्यापत्तेः । अथ अभाववत् अभावत्वमप्यति-
रिक्तः पदार्थः तथाचाभावत्वं न भावभिन्नत्वादि किन्तु स्वरूप-

सम्बन्धविशेषः अखण्डोपाधिर्बोति मतम् तत्रेदमुच्यते
 कोऽयं स्वरूपसम्बन्धः ? किं स्वरूपमेव संबन्धः ? स्वरूपस्य वा
 सम्बन्धः ? तत्राद्ये यदि अधिकरणस्वरूपस्यैव सम्बन्धत्वम्
 आयातं तर्हि अभावस्याधिकरणस्वरूपत्वेन, स्वरूप
 स्वेवाभावाधिकरणसम्बन्धत्वेन भवताऽपि स्वीकारात् ।
 अन्ये कस्य स्वरूपस्य सम्बन्धः ? यदि अधिकरणस्य
 तदा जितं प्राभाकरैः अन्यस्य तथाविधत्वेऽपि-
 सिद्धान्तापत्तेः भूतत्वे तदाधारतादुपपत्तेश्च । अखण्डो-
 पाधरपि अभाववत् प्रमाणसापेक्षतया तद्दोषताद-
 वस्थ्यम् प्रमाणाधीनतयैव पदार्थस्य सिद्धे सर्वसम्मतत्वात्
 असति प्रमाणे कथं तत्सिद्धिः ? । किञ्च अखण्डोपाधित्वस्य
 भवन्तत्वे कारणतादावपि सत्त्वेनाभावेतरभेदासाधकतया तत्त-
 ल्पत्वायोगः भिन्नभिन्नाखण्डोपाधिस्वीकारे च तस्यापि
 लक्षणसापेक्षतया तस्य च निर्वर्तकमशक्यतया न तस्याभाव-
 लक्षणत्वम् । न च नञ्पदशक्यतावच्छेदकतया तत्सिद्धिः
 तथाहि अभावस्य अधिकरणस्वरूपत्वे स्वरूपसंबन्धविशेषस्यैव
 नञ्पदशक्यतावच्छेदकत्वं वाच्यं तदपेक्षया अभाववत्कृपा-
 खण्डोपाधेरेव तथात्वकल्पने लाघवम् इति वाच्यम् कन्वु-
 योवादिमानित्यादौ गुरुधर्मेऽपि शक्यतावच्छेदकत्वस्वीका-
 रात् अन्यथा घटः कन्वुयोवादिमानित्यादि वाक्यात् शब्द-
 बोधानुपपत्तिः । उपेक्षते च सर्वैः गुरुधर्मेऽपि शक्यताव-
 च्छेदकत्वम् । अथ शब्देन अभावे प्रामाण्यमिति चेत्
 शब्देनैव वा व्यापकत्वेऽपि, अतिरिक्ततया कल्पनापत्तेः
 अथाप्रशब्देन प्रमाणमिति चेन्न अभावस्य पदार्थान्त-
 रत्वे आप्रशक्यताभावात् भवतां सूत्रकृताऽपि अभावस्य
 घटपदार्थातिरिक्ततया काव्यनुक्तेः अभावशब्दमात्र-
 प्रयोगेऽपि तस्याधिकरणस्वरूपत्वे नोपक्षीयत्वात् ।
 एवमतिरिक्ताभावकल्पनपक्षे निरस्तेऽपि स्वपक्षदोषोद्धार-
 मित्यं चक्रुः । अभावस्याधारस्वरूपत्वे भूतत्वे घटोनास्ती-
 त्यादावधिकरणताप्रतीतिः कथं संगच्छतामिति चेत्
 पदेषामिव अत्यन्ताभावस्य नित्यत्वेऽपि घटसत्त्वे घटाभाव-
 बुरेनुत्यादे तत्तत्कालीन भूतत्वादिसम्बन्धस्य नियामकतावत्
 तत्तत्कालीनभूतलक्षणस्वरूपस्यैव अभावपदार्थतया तथाप्रती-
 तिसम्भवात् तत्तत्कालीनभूतलक्षणस्वरूपस्य घटाद्यनवच्छेदकाल-
 सम्बन्धरूपतया तस्य च भूतत्वे स्वरूपमित्यादिवदाधारता-
 ऽपत्तेः । एतेनानन्तसम्बन्धस्वरूपकल्पनापेक्षया एकाभाव-
 कल्पने लाघवमित्यपास्तं कृतप्रतया कालस्य तत्सम्बन्धस्य
 च सर्ववादिगम्यतया अधिकस्याकल्पनात् । भवतामभाव

इव तत्रैव सम्बन्धे घटादेः प्रतियोगितयान्वयः कल्प्यते
 अतो नाधिककल्पना । घटो न घट इत्यादौ घटनिष्ठमेव
 तत्तत्कालीनतादात्म्यं भेदशब्दार्थस्तत्रैव घटादात्म्या-
 नुपहितस्य तादात्म्यस्याधिकरणे घटादिस्वरूपे भेदे
 तादृशसम्बन्धे वा घटादेः प्रतियोगितयान्वये सर्वसामञ्ज-
 स्यम् । अतएव “न सोऽस्ति प्रत्ययोलोके यत् कालो न
 भासते” इत्युक्तेः सर्वत्र बुद्धौ कालावभास इत्यभिप्रेत्युक्तिः ।
 भक्तामभावभेदबुद्धोर्यथा नियमः मन्त्रेऽपि तथा ।
 वाय्वादौ कृपाद्यभावचाक्षुषत्वाद्यनुपपत्तिरिष्टैव न च तत्र
 दृढतरं किञ्चित् प्रमाणमस्ति येन तत्स्वीकारावश्यकतेति ।
 अभावभेदबुद्धोर्नियमाच्च नञ्शब्दे प्रदर्शयिष्यन्ते । सोऽयम-
 भावः बोद्धेः शून्यतया आकाशतया निराकरणतया निर-
 पाक्यतया च व्यवस्थित्यते तच्च तन्मतावसरे वक्ष्यते । “अ-
 भावो वा तदर्थोऽस्तु भाष्यस्य हि तदाशयः” इति हरिः ।
 “नाभावोऽप्यलब्धः शां० सू० । “नासतो विद्यते भावो
 नाभावो विद्यते सतः” इति गीता । यथा च अभावान्न
 भावोत्पत्तिस्तथा उत्पत्तिशब्दे वक्ष्यते । न्यायादिकते स
 चाभावः द्विविधः संसर्गाभावः अन्योन्याभावश्चेति भेदात्
 संसर्गाभावश्च ध्वंसप्रागभावात्यन्याभावभेदात् त्रिविधः ।
 “अभावश्च द्विधा संसर्गान्योन्याभावभेदतः । प्रागभावस्तथा
 ध्वंसोऽप्यत्यन्ताभावएव च । एवं त्रैविध्यमापन्नः संसर्गाभाव
 इष्यते” इति भाषा० । प्रागभावश्च उत्पत्तेः प्राक्
 कारणस्य सूक्ष्मावस्था, उत्पत्तिराविर्भावः, ध्वंसस्तिरोभाव
 इति सांख्यादयः । २ मरणे, मरणञ्च खादहारश्च शरी-
 रेण सह जीवस्य विभागः, पूर्वसंयोगनागो वा, प्राणवायो-
 रतृकमणं वा बोध्यम् । भावः आलङ्कारिकोक्तत्वादि-
 स्याद्विभावः ३ तच्छून्ये त्रि० । आन्तरः भावः केहापर-
 पार्थायः अनुरागः । ४ तद्गोचरे त्रि० । सवानुरागः देव-
 विषयो भक्तिः पुत्रादिविषयः क्रोधः, पत्न्यादिविषयः प्रेमेति
 भेदः । मीमांसकाद्युक्ते अभावव्यापकं ई योग्यानुपलब्धि
 रूपे प्रमाणे ७ असत्त्वे, अविद्यमानत्वे च । नास्ति
 भावः सत्त्वं यस्य । ८ मिथ्याभूते त्रि० । [तृमशब्दे च ।
 अभावनीय त्रि० न० त० । १ चिन्तयितुमशक्ये २ उत्पत्तादयि-
 अभावसम्पत्ति स्वी अभावस्य मिथ्याभूतस्य सम्पत्तिः । ३
 मिथ्याभूतपदार्थज्ञाने अध्यासे यथा शुक्तिकायां रजत-
 ज्ञानं तत्र च यथा मिथ्याभूतस्यैव ज्ञानं तथोक्तमध्यासशब्दे ।
 अभाषणं न० अभावे न० त० । भाषणाभावे मौनभाषे ।
 अभि अव्य० न भाति भा-वा० कि । १ किञ्चित् प्रकारं प्राप्तस्य

द्योतने, २ अभिसुख्ये, ३ अभिलाषे, ४ बोधायाम्, ५ लक्षणे, ६ समन्तादर्थे । ७ धर्मणे दुर्गा० । “अभि पूजा-
भयार्थेऽस्मात्सौम्याभिसुख्यसौरुष्यवचनाहारस्वाध्यायेषु” गण-
रत्नोक्तेऽपूजादौ च तत्र पूजायाम् अभिवन्दते अभिवाद-
यते । अथार्थे अभियुक्तः अभिनिवेशः । इच्छायाम् अभि-
लासः अभिकः । सौख्यं माधुर्यम् तत्र अभिजातः “प्रज-
ल्पितायामभिजातवाचि” कुमा० । अभिसुख्ये अभिसुखम्
अभ्याग्नि शलभाः पतन्ति “अभिचैद्यं प्रतिषासुः” माघः
सौरुष्ये अभिरूपम् । वचने, अभिधानम् “साक्षात् सङ्केतितं
योऽर्थमभिधत्ते स वाचक” इति काव्य० प्र० । आहारे
अभिव्यहारः । स्वाध्याये अभ्यस्यति “वेदाभ्यासे सदारतः”
सूतिः । स्वाध्याय इत्युपलक्षणम् अन्यस्यापि पौनःपुन्य-
मात्रेऽस्य प्रवृत्तिः “अभ्यस्यन्ति तटाघातं निर्जितैरा-
वतागजा” कु० । एतस्य च तत्तर्थाद्योतकतामात्रं समभि-
व्यवहृतगच्छत्येव तत्तर्थात् लक्षणेति सिद्धान्तः अस्य क्रिया-
योगे उपसर्गता “बोधोऽयम्भावचिह्नेषु तु कर्मप्रवचनीयता ।
दृष्टं दृष्टमभि सिद्धति । हरिमभि वर्त्तते । भक्तो हरिमभि,
अग्निमभि शलभाः पतन्ति इत्यादुदाहार्यम् शब्दपरत्वेऽपि
“अभिरभागे” पा० ।

अभिकृत् वि० अभिकामयते अभि+कृत् । १ अनुकामिकाभोकाः
कमतेति” पा० नि० । कासुके ‘शोऽधिकारमभिकः कुलो-
चितं कासुन स्वयमवर्त्तयत् समाः” रघुः ।

अभिकाङ्क्षा स्त्री अभि+काङ्क्ष-भावे अ । अभिलाषे
“श्रीतामिकाङ्क्षा मुखतिक्तता च” सुश्रु० ।

अभिकाङ्क्षित वि० अभि+काङ्क्ष-कर्मणि क्त । अभि-
लषिते । [स्त्रियां ङीप् ।

अभिकाङ्क्षिन् वि० अभि+काङ्क्ष-णिनि । अभिलाषवति

अभिकाम वि० अभिकामयते अभि+कम्-णिङ्-अच् । १ काम-
यमाने, “याचे त्वामभिकामाहं तस्मात् कुरु मम प्रियम्”
भा० आ० प० । भावे घञ् । अभिलाषेऽपि “मनसाभ्यभि-
कामस्य कुरुक्षेत्रे युधिष्ठिर । भा० ब० प० अभिकामादागतः
ठञ् अभिकामिकः अभिलाषात् प्राप्ते वि० स्त्रियां ङीप् ।
“गुणैश्चानुपमैर्युक्तः समस्तैराभिकामिकैः” भा० शा० प० ।

अभिक्रम पु० अभि+क्रम-भावे घञ् अट्ठाङ्गः । १ आरम्भे,
२ आरोहणे, ३ सुझाय, शत्रुसंमुखयाने च । कर्मणि
घञ् । ४ आरम्भे “नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्ययवायो न
विद्यते” गीता । आधारे घञ् । ५ युद्धे ।

अभिक्रवन् वि० अभि+क्र-ङ्-वल्-स्त्रियां ङीप् वनोरसः ।

अभिसुख्येन कारिणि । “अपेयं रात्रिं च्छत्वपोऽन्वभि-
क्षतरोः अथ० २, ८, २ ।

अभिकृत् वि० अभि+कृ-क्त रोलः । १ सम्पन्ने २ नियते
३ अभिप्रकाशिते च “हृदा मनीषा मनसाभिकृत्प्रायः
एतद्विदुः” कठ उप० ।

अभिकृत् पु० अभिसुख्येन कृत्ययुक्तकर्म यस्य । बलवति ।
“अथाभवद्भिमताभिकृतनाम्” कठ० २, ३४, १० । “अभि-
कृतनाम् बलीयसाम्” भा० ।

अभिक्रान्ति स्त्री अभि+क्रम-क्तिन् । १ अभिक्रमे २ उपक्रमे
“यज्ञस्याभिक्रान्तिरनपक्रमाय” श्रुतिः ।

अभिक्रान्तिन् वि० अभिक्रान्तमनेन इष्टादि० इनि । उप-
क्रमकर्त्तरि “य एषामध्ययने अभिक्रान्तितमः” श्रुतिः ।

अभिक्रामम् अव्य० अभि+क्रम-बोधाभोचणयोः णसुल् ।
आक्रम्य, आरभ्य, अभिसुख्येन गत्यर्थे । पूर्वं पूर्व-
मेवाभिक्रामम्” कात्या० ३, २, २१ । [निन्दायाम् ।

अभिक्रोश पु० अभि+क्रुश-भावे घञ् । १ आक्रोशे
अभिक्रोशक वि० अभि+क्रुश-णसुल् । १ निन्दके० अपवादके च
अभिचत्तृ वि० अभि+चद-टच् स्त्रियां ङीप् । हिंसके
“अभिचत्तुस्त्वावतो वरुताः” कठ० ७, १, १८ । “अभिचत्तु-
रभिहिंसकस्य” भा० ।

अभिचद वि० अभि+चद-हिंसायाम् अच् । हिंसके ।
“अभिचदामर्यमाणम्” कठ० ६, ५, १ । अभिचदं
हिंसकं खान्दसत्वात् आत्त्वम् ।

अभिख्या स्त्री अभि+ख्या-अङ् । १ अभिधाने, २ बोधायां
“काव्यभिख्या तयोरासीत् प्रजतोः शुद्धवेशयोः रघुः ।
३ कीर्तौ ४ अभितः ख्यातौ, ५ भाषात्मने “अस्या अपश्या-
नदमन्त्राभिख्याम्” कठ० १, १४, ५ “अभिख्यामभितः
ख्यातिं भाषात्मन् वा” भा० । कर्त्तरि क्तिप् । ६ अभितो
गन्तरि” ७ प्रसिद्धे च “अभिख्या भासा दृष्टत् शुश्रूक्षिनिः”
कठ० ८, २३, ५ “अभिख्या अभिसुखं गच्छन्त्याभितः प्रसि-
द्धया वा भासा” भा० धातोरातोऽलोपात् णसुल् ।
८ प्रज्ञायां निरु० ।

अभिख्यात वि० अभि+ख्या-टच् स्त्रियां ङीप् । १ कथके
अभिगन्तरि ३ अभिदृष्टरि च । “आपिरभिख्यातामर्जिता
सोम्यानाम्” कठ० ४, १७, १७ “अभिख्याताभिदृष्टा” भा० ।

अभिगत वि० अभि+गम-क्त । १ आनुकूल्येन प्राप्ते २ सेविते
३ अभिसुख्येन गते च ।

अभिगन्तव्य वि० अभि+गम-तव्य । अभिगम्ये सेव्ये च

“सन्तः सदाभिगन्तव्या यदि योपदिशन्ति ते” वशि० ।

अभिगन्तृ लि० अभि+गम-लृप् स्त्रियां ङीप् । युद्धार्थम्
आभिमुख्येन १ गन्तरि २ आनुकूल्येन गन्तरि च ।
“यत्नं वरुणोऽभिगन्तैव ब्रह्मा” शत० ब्रा० ।

अभिगम पु० अभि+आभिमुख्ये आनुकूल्येवा गम-घञ् । आभि-
मुख्येन गमने “तयार्हतो नाभिगमेन हस्तम्” रघुः । आनु-
कूल्येन २ गमने “सख्या क्रियमाणे तु यत्नावश्यक्रिया
कचित् । नोद्यते नियमः सोऽत्र ऋतावभिगमो यथेति”
मीमांसा । भावे ल्युट् । अभिगमनं तत्रैव न० । “ज्येष्ठाभि-
गमनात् पूज्यं तेनाप्यनभिनन्दिता” रघुः । “पापकण्ट-
व्यते पापात्तीर्थाभिगमनेन च” स्मृतिः ।

अभिगम्य लि० अभिगन्तुं शक्यते सौम्याकारत्वात् । आभि-
मुख्येन गन्तुं शक्ये “अद्यप्रभृति भूतानामभिगम्योऽस्मि
शुद्धये” कुमा० । “सोऽभिगम्यश्च पूज्यश्च कर्त्तव्यश्च प्रदक्षिणम्
रामा० । “अष्टषष्टाभिगम्यश्च यादोरत्नैरिवार्णवः” रघुः ।
अभि+गम-ल्यप् । आभिमुख्येन गत्यर्थे अव्य० “मनु-
मेकाग्रभासीनमभिगम्य सहर्षयः” इति मनुः ।

अभिगर पु० अभि+गृ-स्तुतौ अय् । १ अभितः स्तवे ।
“अनुष्टुप् तेऽभिगरम्” इति यजु० ८, ४७ ।

अभिगामिन् लि० अभिगच्छति अभि+गम-णिनि अभि-
गन्तरि । “ऋतुकालाभिगामी स्यात् खदारनिरतः सदा”
मनुः । “राजपत्यभिगामी च दग्धव्यासो कटाग्निना” या०

अभिगीत लि० आनुकूल्येन गीतः । १ आनुकूल्यार्थं स्तुते
२ अभितो गीते च ।

अभिगुप्ति स्त्री अभि+गुप्-क्तिन् । १ अभिरक्षणे “तद्ब्रज-
मेवेताभिगुप्ता आसादयति” श० ब्रा० ।

अभिगूर्त्ति (ष्) लि० अभि+गुर-क्त वेदे नत्वाभावः । १ उक्ते
“इष्टं वीतमभिगूर्त्तम्” यजु० २५, २७. “अभिगूर्त्तं
वे यजामहे इत्यभिगूर्त्योक्तम्” वे० दी० लोके तु अभि-
गूर्त्त्येव अभ्युद्यते लि० ।

अभिगूर्त्ति स्त्री अभि+सातत्ये गुर-क्तिन् । सततसङ्कल्पे “तेषा-
मभिगूर्त्तिर्न इत्यतः” ऋ० १, १६२, ६ । “अभिगूर्त्तिः सङ्कल्पः
सर्वथा करणीयमिति बुद्धिः” भा० २ अभित उद्यमे च
“उतो तेषामभिगूर्त्तिर्न इत्यतः” ऋ० १, १६२, १२. “अभि-
गूर्त्तिः” उदात्तः भा० । [आनुकूल्यार्थं कृताङ्गलौ ।

अभिगृहीतपाणि लि० आनुकूल्यार्थं गृहीतः पाण्येन ।

अभिगेष्ठा लि० अभि+गे-इष्ठा । अभितो गायके “यदेतवा
अभिगेष्ठाचरन्ति” स्मृतिः ।

अभिगीतृ लि० अभितो गोपायति अभि+गुप्-लृप् स्त्रियां
ङीप् । अभिरक्षके ।

अभिग्रस्त लि० अभि+ग्रस-क्त । १ आक्रान्ते २ कवलीकृते च
अभियुह पु० अभि+ग्रह-अय् । (लुट्) इति ख्याति प्रकाश
हरणे, २ अभियोगे, ३ आभिमुख्ये नोद्यमे, ४ गौरवे ५ युद्धे
च । ल्युटि अभिग्रहणमस्यत्व न० । [१ घर्षणे, २ सहर्षे च ।

अभिघर्षण न० अभि+घर्ष-भावे ल्युट् । परस्परसंयोगेन
अभिघात पु० अभि+हन-भावे घञ् । १ निःशेषहने समू-
लनाशने “दुःखत्रयाभिघाताज्जिज्ञासा तदभिघातके हेतौ”
सां० का० । २ ताडने । “तडाभिघातादिव लम्पङ्के”
कुमा० । अभिहन्यतेऽस्मै फलाय उद्दिष्टार्थे बा० घञ् ।

द्रव्यान्तरक्रियया उत्पादितद्रव्यान्तरसंयोगे, विशेष-
कोक्ते शब्दहेतौ, संयोगिनोर्भिद्योविभागजनकक्रिया-
हेतौ च २ संयोगभेदे । यद्योक्तं “नोदनाभिघातात्
संयुक्तसंयोगाच्च दृष्टिव्यां कर्म” इति वै० सू० । “यः संयोगः
शब्दनिमित्तकारणं, यज्जनितं कर्म संयोगिनोः परस्पर-
विभागहेतुश्च भवति स संयोगविशेषोऽभिघातः नोदनं तु
तद्विलक्षणः संयोगः । ताभ्यामपि प्रत्येकं कर्म जन्यते पङ्का-
ख्यायां दृष्टिव्यां चरणेन नोदनम् चरणाभिघाताच्च कर्म
जायते तत्र पङ्कः समवायिकारणम् नोदनाभिघातौ यथा
ययमसवायिकारणम् गुरुत्ववेगप्रयत्ना निमित्तकारणानि
संयुक्तसंयोगात् नोदनाभिघाताद्वा पङ्के कर्म पङ्कस्थिते घटा
दायपि, तत्समकालमेव कर्मदर्शनादिति” श० उपस्कः ।

“आत्मसंयोगप्रयत्नाभ्यां हस्ते कर्म, तथा हस्तसंयोगाच्च
सुषले, अभिघातजे सुषले कर्मणि व्यतिरेकादकारणं हस्त-
संयोगः” वै० सू० । तथात्मसंयोगात् हस्तकर्मणि, अभिघाता-
न्मुपलसंयोगाच्च हस्ते कर्म “आत्मजन्या भवेदिच्छा इच्छा-
जन्या भवेत् कृतिः कृतिजन्या भवेच्चेष्टा चेष्टाजन्या भवेत्
क्रिये” ल्युक्लिमशुद्ध्याह आत्मसंयोगप्रयत्नाभ्यां हस्ते समवायि-
कारणे कर्म, तस्य च कर्मणः प्रयत्नवदात्मसंयोगोऽसमवायि-
कारणं प्रयत्नस्तु निमित्तकारणम् प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायि-
कारणिका च क्रियैव चेष्टा । तथा उत्क्षेपवद्वस्तसंयोगात्
सुषले उत्क्षेपणं कर्म जायते । तथाच प्रयत्नवदात्मसंयुक्ते-
न हस्तेन यो सुषलस्य संयोगः स तत्समवायिकारणम् सुषलं
समवायिकारणमिति । उदूखलाभिहतस्य सुषलस्य कर्म-
वदुत्पत्तनं जायते तत्र कारणमाह । सुषलादौ उत्पत्तन
कर्मणि अभिघात एव हेतुः, न तु हस्तसंयोगः तस्य तं प्रति
कारणत्वेनान्यथासिद्धत्वात् तद्व्यतिरेकेऽपि अभिघात-

मात्रेण अभिहतप्रधानगुरुद्वयसंयोगेनैव उत्पत्तनदर्शनात्
यथा भूत्यादौ हस्तेन वेगक्षिप्तलोटादेर्हस्तयोगं विनाऽपि
उत्पत्तिर्दृश्यतेऽत उत्पत्तने अभिघात एव असमर्थाय-
कारणम् “अभिघातात् सुषले संयोगादस्ते कर्म” वै० सू०
अभिघातात् अभिघातजनितसंस्कारजनितात् हस्तसुषल-
संयोगात् हस्ते उत्पत्तनं कर्म तत्र सुषलसंयोगोऽसमायि-
कारणम् । तीव्रवेगप्रयुक्तक्रियाजनितः संयोगः शब्दहेतुः ।
“ततोयः स्यात् कर्मजोऽपि द्विधैव परिकीर्तितः अभि-
घातोनोदनञ्च शब्दहेतुरिहादिभः । शब्दहेतुर्द्वितीयः
स्यादिति” “शब्दो ध्वनिश्च वर्णश्च ऋदङ्गादिभो ध्वनिः ।
“कण्ठसंयोगादिजन्यावस्थास्ते कादयोभता” इति च भाषा०
अतएवोक्तम् “कण्ठतात्वाद्यभिघातजन्यः शब्दः” इति
उद्भूतः । शिञ्जायामप्युक्तम् “आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान्
मनोयुक्ते विवक्षया । मनः कामाग्निमाहन्ति स प्रेरयति
मारुतम् । सो दीर्घो मूर्ध्नाभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः
वर्णान् जनयते” इति । स उदीर्घः सन्निः पादपूरणार्थः ।
ऋदङ्गादौ तीव्रवेगेन काष्ठादिताडनसंयोगे शब्दोजन्यते
इति लौके प्रसिद्धिः । उच्चादौ प्रबलतरवायुसंयोगाच्च-
शब्दो ध्वन्यात्मक एव । ऋदुवेगेन क्रियया संयोगे
नोदनरूपे न शब्दः इति तस्य शब्दहेतुत्वमुक्तम् अधिकं
नोदनशब्दे वक्ष्यते । “अभिघातोऽस्यस्य अर्थः अच् ।
अभिघातयुक्ते लि० “अभिघातं स्यात् पूर्वं वेदद्वित्वाद-
वर्णान्चेत् । नववर्णाणां नयतो धरणीचन्द्रहिरामाद्याः” इति
केरलीक्ते वर्णभेदे, न० शब्दकल्पद्रुमः ।

अभिघातक लि० अभि+हन-ण्वुल् । १ शलौ रिपौ २ अभि-
घातसंयोगकारके ३ समूलनाशके च । “तदभिघातके
हेतौ” सं० का० । [इन् । रिपौ ।

अभिघाति पु० अभिघातयति अभि+हन-स्वार्थे णिच्-
अभिघातिन् लि० अभि+हन-णिनि स्त्रियां ङीप् । १ शलौ
२ नाशके ३ अभिघातसंयोगकारके च ।

अभिघार पु० अभिघार्यते समन्तादग्नौ सिध्यते अभि+घ-
कारणे णिच्-भावे घञ् । अग्नौ समन्तात् हतादेः १ सेचने
२ हतादिसंस्कारभेदे च । “ऋदभिहितोभावे, द्रव्यवत्
प्रकाशते” इत्युक्तेः अभिघार्यमाणे ३ हतादौ च निरु० ।

अभिघारण न० अभितोषारणम् जलादिभिः विधिना
सेचनम् । अभि+घ-णिच्-भावे ल्युट् । हतादेः संस्कार-
भेदे “एतत् जुह्वाभिघारणम् ध्रुवाया हविष उपभृतश्च”
कात्या० १, २, ६, “पञ्चप्रयाजहोमानन्तरं यजतिस्थानादेह

वेदेः पश्चादागत्य उपविश्य जुह्वस्येनैव प्रयाजशेषेण ध्रुवाया
ध्रौवस्याज्यस्य हविषः आज्यस्याज्याज्यपुरोडाशयोश्च
उपभृतः उपभृतसंस्थस्याज्यस्य अध्वर्युरभिघारणं करोति
उपयोगक्रमेण अयञ्च हविः संस्कारः प्रयाजशेषप्रतिपत्तिः
हवीषीति द्वितीयाश्रुतेः हविषः संस्कार्यत्वावगमात् अतः
सन्निहितानि सर्वाणि हवीषि शेषेणाभिघारणीयानि कर्त०
अभिचक्षण अभि+चक्ष-ल्युट् । १ सर्वतोविचक्षणे कर्मकुशले
“वेदाहं तस्य भेषजं शोषुर्हुरभिचक्षणम्” अथ० ६, १२७, २,
विषूचोर्वावतीरागा अभिचक्षणादिवः अथ० ६, २, २१ ।
अभिचर लि० अभितः आभिसुख्येनात्कूल्यार्थं चरति
चर-ट । १ भक्ष्ये २ अभितो गते च स्त्रियां ङीप् ।
अभिचरण न० अभि+चर-ल्युट् । १ शत्रुघाताय विहित-
स्थेनयागादौ ।

अभिचरणौय लि० अभिचरणमर्हति क । १ अभिचाराहे
वैरिणि “तं त्वष्टा हतपुत्रोऽभ्यचरत् सोऽभिचरणीयम-
मेन्द्रम् सोममाहरत्” शत० ब्रा० ।

अभिचार पु० अभि-आभिसुख्येन कल्याजननाथं चारः
अभि+चर-भावे घञ् । १ शत्रुघ्नोत्पादककल्याजनके मूल-
कर्मणि “स्थेनेनाभिचरन् यजेतेति” विहिते स्थेनया-
गादौ । “अभिचारेषु सर्वेषु कर्तव्यो द्विगतोदमः”
“अभिचारमहीनञ्च त्विभिः कर्तव्यम्यपोहित” इति च मनुः
“अभिचारक्रियाक्रूरैकप्रकृतयः पुरोधसः” काद० । अभि-
चाराय हितं स प्रयोजनमस्य वा ठञ् । आभिचारिकः ।
१ तत्कृतिकर्मादौ २ तत्कृत्यमन्त्रादौ च लि० स्त्रियां ङीप् ।

अभिचारकल्प पु० अभिचारसाधनं कल्पोरहस्यज्ञापकग्रन्थः ।
१ अथर्ववेदान्तगते ग्रन्थभेदे अथर्ववेदशब्दे विवरणम् ।

अभिचारिन् लि० अभिचरति अभि+चर-णिनि स्त्रियां
ङीप् । १ अभिचारकर्त्तरि “ये त्वा कृत्वा लेभिरे विदूना
अभिचारिणः” अथ० १०, १, ६ ।

अभिच्छाय लि० अभिगतच्छायायाम् अत्या० ऋ०, अभिसुखी-
भूता छाया यस्य वा । १ छायाप्राप्ते २ छायाभिसुखप्राप्ते
च । छायाया अभिसुखम् अव्ययी० । ३ छायाभिसुख्ये
अव्य० । “यो माभिच्छाद्यमत्येवि मां चास्मिं चान्तरा”
अथ० १२, १, ५७ ।

अभिजन पु० अभिजायतेऽस्मिन् जन+आधारे-घञ् अट्तिः ।
१ कुले, “न परिचयं रक्षति नाभिजनमीकते” काद० ।
“वयसः कर्मणोऽर्हस्य नृतस्याभिजनस्य च वेषवान्मुद्रि-
सारूप्यमाचरन् विचरेदिह” मनुः । २ जन्मभूमौ,

अभिमतः पितादीनां जनोजन्मस्थानम् । १ पिता-
दिभिरध्युषिते स्थाने “अभिजनस्य” पा० “अभिजनो-
नाम यत् पूर्वैर्दधितम्” भाष्यम् । अभिमतोजनः श्रेष्ठत्वात्
प्रा०स० । ४ कलत्रेष्टे अभि+जन-भावे षञ् । उत्कृष्ट-
स्थानजतया ५ अभिमतोत्पत्तौ “अष्टौ नाभिजनेनेदं सर्वं
वै ब्राह्मणोऽर्हति” मनुः ब्रह्मसूत्रोद्भवत्वेनाभिजनेन श्रेष्ठ-
तया” कुल्लू० । अभिजायते सत्पुरुषोभवति येन करणे
वञ् । ईकात्तौ “यावत् कीर्त्तिर्हि लोकेषु तावत् पुरुष
उच्यते” इत्युक्तेः कीर्त्यैव सफलजन्मत्वात्तस्यास्तथात्वम् ।
अभिजनादागतः अण् । आभिजनः वंशसंबन्धादागते,
ति० “तां पार्वतीत्याभिजनेन नाम्ना” कु० ।

अभिजात ति० अभिमतं प्रशस्तं जातं जन्म यस्य ।
१ कुलीने, “जात्यस्तेनाभिजातेन मूरः शौर्ययता कुशः”
“भिन्नानस्त्वैर्मोहभाजोऽभिजातान्” च रघुः । २ परिहृते,
३ श्रेष्ठे “न स्नेच्छितव्यं यज्ञादौ स्त्रीषु नाप्राकृतं वेदेत् ।
मङ्गलं नाभिजातेषु नाप्रबुद्धेषु संस्कृतम्” वृद्धाः ।
४ मनोहरे । “प्रजल्पितायामभिजातवाचि” कु० । अभि-
जातस्य भावः प्रज । आभिजात्यं कौलीन्येन० । [जनने ।

अभिजाति स्त्री प्रशस्ता जातिः जननं प्रा०स० । प्रशस्तवंश-
अभिजित् ति० अभिसुखीभूय जयति शत्रून् अभि+जि-क्रिप् ।

१ अभिसुखीभूय शत्रुजयिनि । अभितो जयत्यनेन करणे
क्रिप् । २ सर्वतो जयसाधने “अभिजिता तेजसा तेजोजित्”
य० १५, ७, “सर्वजयहेतुना तेजसा अन्नेन” वेददी० ।
“अभिजिदसि युक्तपावेन्द्राय” ता० ब्रा० “अभिजित्
सर्वजयहेतुरसि” भा० । अभिजयति ऊर्ध्वधःस्थित्या
अपराणि नक्षत्राणि कर्त्तरि क्रिप् । “अभिजिज्ञाम नक्षत्र-
सुपरिष्टेदापादानामधस्ताच्छ्रोणायाः” श्रुत्युक्ते ३ नक्षत्रभेदे
इतरनक्षत्राणां स्वकक्षामात्रस्थितेस्तस्य च ऊर्ध्वधःस्थित्या
इतरनक्षत्रजयित्वात् तथात्वम् । अतएव भागवते “नक्षत्राणि
मेहं दक्षिणेनैव कालायने ईश्वरयोजितानि सङ्ग्राहि-
जिताऽष्टाविंशति” रित्युक्तम् । नक्षत्रचक्रस्य आश्विन्यादि-
सप्तविंशतिनक्षत्रात्मकतया ज्योतिषे प्रसिद्धत्वेऽपि श्रुत्युक्ते-
राषाढोपरिश्रवणाधःस्थाने अभिजिज्ञामकं नक्षत्रचक्रा-
नन्तर्गतमपि कर्मविशेषे फलविशेषार्थं ज्योतिषादौ स्वीक-
तम् यथा” सप्त सप्त विलिखेत्तु रेखिकास्तिथ्यर्गूढमथ
कृत्तिकादिकम् । लेखयेदभिजिता समन्वितं चैकदेख-
कगखगेन विध्यते । वैश्वस्य चतुर्थांशे श्रवणादौ लिप्ति
काचतुष्के च । अभिजित् तत्स्थे खेटे विद्येया रोहिणी

विद्या । यहचदेकरेखास्थो वेधः सप्तशलाकक” इति
दीपिका ततश्च आषाढोपरिश्रवणाधीभागे तस्य स्थितावापि
जनविंशकलात्मकत्वं कर्मविशेषार्थं कल्पितम् तत्र यह-
स्थित्या सप्तशलाकादिवेधवशात् विवाहादौ वर्ज्यता
अनिष्टफलदायकत्वात् । श्रुतौ स्थानविशेषोक्तिस्तु तस्य स्थिति
स्थानज्ञापनार्था अतएव सूर्याश्विज्ञाने “आश्वस्यैवाभिजित्
प्रान्ते वैश्वान्ते श्रवणस्थितिर्त्युक्तं व्याख्यातञ्चैतत् रङ्ग-
नाथेन आश्वस्य पूर्वोष्ठादाया अवसाने, धनूराशौ विंशति-
कलोमसप्तविंशतिभागे २६, ४० अभिजिद्योगतारा” इति
एवञ्च दीपिकोक्ता जनविंशतिकलात्मकता कर्मविशेषार्था
अतएव अष्टाविंशतिनक्षत्राभिप्रायेणैव दृष्टत्संहिताया-
मष्टाविंशतिनक्षत्राधीश्वरा उक्ताः “अश्विनमदहनकमलज-
यशिशूलसूददितिजीवफणिपितरः । यौन्यर्मदिनकृत्पट्ट-
पवनशक्राग्निमित्राश्च ॥ शक्रो निर्मत्तस्तोयं विश्वे ब्रह्मा
ह्रिर्वसुर्वरुणः । अजपादोऽर्हर्षुधः पूषा चेतोश्चरा
भानाम्” ॥ तथा चाभिजितो ब्रह्माधीश्वरः । अभिजयति
इतराश्चाङ्गकालान् प्राशस्त्वेन, आभिमुख्येन पश्चिमाव-
स्थितां आयां जयति प्राग्वर्त्तिनीं करोति वा
क्रिप् । पश्चिमवर्त्तिच्छायायाः पूर्ववर्त्तित्वसम्पादके
पञ्चदशधाविभक्तदिनस्याष्टमे कुतपाह्वये आङ्गप्रशस्ते
३ रुहर्से । “अपराह्णे तु संप्राप्ते अभिजिहोहिणी-
दये । यदत्र दीयते जनोत्तदक्षयसुदाहृतमिति” मत्० पु०
उक्तेस्तस्येतरायेक्षयाऽक्षयफलदाहत्वात्तथात्वम् । “कुतप-
प्रथमभागे एकोहिष्टसप्तक्रमेत् आवर्त्तनसमीपे वा” स्मृततेः
“आरभ्य कुतमे आङ्गं कुर्यादारोहिणं बुधः” इत्युक्तेषु
तन्मूर्च्छास्यारम्भकालतया प्रशस्तत्वाच्च तथात्वम् । अभि-
जयति शत्रून् गमनेनात्र आधारे” क्रिप् । “मध्यं
व्योमप्रयाते स्फुरदनलनिभे केशरे चार्कविम्बे आया
साध्वीव कान्ता प्रचलति पुरुषे यत् तत्पादलग्ना । तावत्
सौरेर्न दष्टिः कुजकृतमशुभं नैव कक्षस्य योगः लक्ष्मी-
मारोग्यसम्पत्तिमथ युवतीं तत्र गन्ता लभेत” इति
ज्योतिषोक्ते ४ यात्रालग्नभेदे च । यद्यपि “सर्वस्मिन्
विधुर्पापयुक्तस्तुलवावर्द्धे निशाङ्गोर्ध्वटीत्प्रश्नं वै” इत्यादिना
दिनाङ्गपूर्वोपरस्थघटीत्प्रश्नात्मक—२० पक्षस्य सर्वत्र
वर्ज्यता तथापि यात्रायां विशिष्टाभिधानास्तदपवादः ।
“ततः प्रभाते विमले सङ्मूर्च्छेऽभिजित प्रभुः” रामा० ।
अग्निष्टोमयागाङ्गे गवामयामके ५ यागभेदे अभिजि-
दग्निष्टोम” इति कात्या० । अग्निष्टोमयह्णादभि-

जिदन्तरं तत्संज्ञकं गवामयनिकमेतत् कर्क० । संवत्-
सरसाध्ये गवामयने ३४४मासीयपञ्चविंशतितमदिने यथोक्तम्
ता०भाष्ये “तत्र षष्ठे मास्यादौ त्रयोऽभिज्ञवाः षड्विंशः
कार्याः तत एकः पृष्ठः षड्विंशः ततोऽभिजिदेकमहः”
इति । अभिजिन्मूर्त्तस्य च किञ्चिद्दूनदिनार्द्धप्रवृत्तेः तत्-
सान्यात् पञ्चविंशतिदिनाधिकपञ्चममासस्य किञ्चिद्दूनदे-
वदिवसार्द्धतल्यतयास्याभिजिच्छब्दवाच्यता ६ तद्विचकर्त्तव्ये
७ अतिरात्रयागादौ च उपचारात् अतएव ताण्ड्यभाष्ये
“षष्ठे मासि त्रयोभिज्ञवान् एकं पृष्ठञ्च कृत्वाऽभिजिदनुष्ठेयः”
इत्युक्तम् विवरणं गवामयनग्रन्थे दृश्यम् । “अभिजिदति-
रात्र” इति शत० ब्रा० । “अतिरात्रसंस्थः अभिजिज्ञामके
दिने कार्य” इति भा० ।

अभिजित पु० अभिजोयादन्यान् संज्ञायामाशोर्वादे देवरा-
तादिवत् क्तञ् । अर्द्धरात्रसम्बन्धिनि मुहूर्त्ते “अर्द्धत्वभिजिते
योगे निशाया यौवने स्थिते । अर्द्धरात्रे करिष्यामि
गर्भमोक्षं यथासुखम्” । मुहूर्त्तेऽभिजिते प्राप्ते सार्द्धरात्रे
विभूषिते देवक्यजनयद्विष्णुं यशोदा तान् कन्यकाम्
विष्णु पु० ।

अभिजिति स्त्री अभि+जि-भावे क्तिन् । अभिजये “एषां
लोकानामभिजित्यै” शत० ब्रा० ।

अभिज्ञा लि० अभिज्ञानाति अभि+ज्ञा-क । १ निपुणे,
२ पण्डिते ३ ज्ञातरि चेतने “अन्वयादितरतत्त्वार्थेऽभिज्ञः
स्वराट्” भाग० । अभिज्ञान्येष्टपातानां क्रियन्ते
नन्दनद्रुमाः कुमा० । “शङ्खनाभिज्ञतया निवृत्ताः” रघुः ।

अभिज्ञा स्त्री अभि-ज्ञा-अङ् । १ प्रथमसुप्तज्ञे ज्ञाने ।
२ संस्कारसहकृते इन्द्रियसन्निकर्षजन्ये प्रत्यभिज्ञारूपे
ज्ञाने च ।

अभिज्ञात लि० अभिज्ञायतेऽय अभि+ज्ञा-कर्त्तृणि क्त ।
कालान्तरे पुनः ईच्छा जातेन सोयमित्याकारकज्ञानेन
विषयीकृते पूर्वदृष्टे पदार्थे ।

अभिज्ञान न० अभिज्ञायतेऽनेन अभि+ज्ञा-करणे ल्युट् ।
सोऽयमिति ज्ञानसाधने १ चिह्ने । “चिह्नभूतं त्वभिज्ञानं
त्यमङ्गे कर्तुमर्हसि” “उपपन्नैरभिज्ञानैर्दूतं तमवगच्छत”
इति च रामा० । भावे ल्युट् । तदिदमित्याकारके २ ज्ञाने
च । तच्च संस्कारसहकृतं पुरोवर्त्तिनि इन्द्रियसन्निकर्षजन्यं
प्रत्यक्षविलक्षणं स्मृतिविलक्षणञ्च ज्ञानम् । “तदभिज्ञान
हेतोर्हि दत्तं तेन महात्मना” रामा० ।

अभिज्ञानशकुन्तला स्त्री अभिज्ञायते कर्त्तृणि ल्युट् तथा

भूतां शकुन्तलामधिल्लय कृताख्यायिका “तदधिल्लय इति
अन्थे” पा० अण् आख्यायिकायां तस्य वा लुपि व्यक्ति-
वचनतेति स्त्रीत्वम् । कालिदासकृतौ दुष्यन्तेन गान्धर्ववि-
धिना कृतोपयमां कण्वकन्यां शकुन्तलामधिल्लय कृते नाट-
कभेदे तस्याश्च दुर्वासःशापात् प्रथमं दुष्यन्तेनाभिज्ञानात्
पश्चाच्च स्वदत्ताङ्गुरीयकरूपमभिज्ञानदर्शनेन प्रत्यभिज्ञातत्वात्
तामधिल्लयत्याख्यायिकारूपत्वाच्चाटकस्य तथात्वम् । “कालि-
दासस्य सर्वस्वमभिज्ञानशकुन्तला” लुबभावे आभिज्ञान-
शकुन्तलम् न० । “नवेनाभिज्ञानशकुन्तलेनेति” शकु० ।
अभिज्ञु लि० अभिगते आभिमुख्येन स्थापिते जादुनी येन वेदे
बा० क्षु १ आभिमुख्येनायस्थापितजातुयुक्ते । “संजा-
नाना उपसोदन्नभिज्ञु” ऋ० १, ७२, ५ ।

अभितराम् अव्य० अभि+प्रकर्षे-तरप् आस । १ आभिमुख्या-
तिशये २ शनैःशनैराभिमुख्ये न “अभितरासु यै जयन्
क्रामति तस्मादभितरामभितरामेव क्रामेत्” शत० ब्रा० ।
“अभितराम् उ वै शत्रोरत्यन्तमभिमुखं खलु अग्नावपि-
रूपदीपत् पुरस्तादाक्रामेदिति” भा० ।

अभितस् अव्य० अभि+तस्मिन् । मासीये, आभिमुख्ये,
उभयतोऽर्थे, शीघ्रतायाञ्च । एतद्योगे द्वितीया “अभिसर्व-
तसोःकार्या धिक्पुण्यादिपु लिङ् । द्वितीयास्तेऽदितान्तेषु तथा-
न्यत्वापि दृश्यते” इत्युक्तेः । “अङ्गान्ययाजीदभितः प्रधान-
मिति” भट्टिः “अभितस्तं पृथास्तनुः स्नेहेन परितस्तरे”
किरा० । “कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् । अभि-
तोऽङ्गानिर्वीणमिति” गीता ३ साकल्ये च । “पर्यभिभ्याञ्च”
पा० । “सर्वोभयार्थाभ्यामेव वा० उक्तेः सर्वोभयार्थ-
योरेवास्य साधुता ।

अभिताप पु० अभि+तप-घञ् । भृश सन्तापे ।

अभितास पु० भृशं ताम्रं प्रा० स० । १ अत्यन्तताम्र-
वर्णे २ तद्वति लि० । “रामस्तमभिताम्राक्षं पृथग्यास्त्राव-
स्मिन्” रघुः ।

अभितोमुख लि० अभितः मुखमस्य । १ सर्वदिमुखे ।

अभिदर्शन न० आभिमुख्येन दर्शनम् अभि+दृश-भावे ल्युट् ।
आभिमुख्येन दर्शने, “यामघाते हितमङ्गे परेषामभि-
दर्शने” मनुः । [स्मृतौ च ।

अभिद्रा स्त्री अभि+द्रा-अङ् । १ पलायने, २ अभिध्यायाम्
अभिदि(धि)ष्णु लि० अभि+दम्भ-सन् उ वेदे नदस्य धः ।

१ अभिभवनेच्छावति “विज्ञा इदयोः अभिदिष्णुः” इति ऋ०
२, २१, १२ । “अभिदिष्णुः अभिभवनेच्छावती आन्द्सम्” भा०

अभिद्रवण न० अभि+द्रु-ल्युट् । १ वेगेन गमने ।

अप् । अभिद्रवोयुक्तार्थे पु० ।

अभिद्रुह् त्रि० अभिद्रुहृति अभि+द्रुह् क्तिप् । १ अपकारके

अभिद्रुह् पु० अभि+द्रुह्-घञ् । १ आक्रोशे, २ अनिष्टचिन्तने,
३ अपकारे च । “नामजातिग्रहं तेषामभिद्रुहेण कुर्वतः” ।

मत्तुः “भूतेन्द्रियानभिद्रुहो धर्मोहि परमोमतः” का०ख०

अभिधर्षण न० अभिधर्षणेन धर्षणम् । १ निप्रीडने २ आस्फालने ३ भूतादेरावेशे च । कर्त्तरि ल्युट् । ४ राक्षसे पु० ।

अभिधा स्त्री अभि+धाञ्-भावे अङ् । १ कथने, २ शब्दनिष्ठे अर्थबोधजनकताशक्तिभेदे च । अभिधीयतेऽनेनेति करणे अङ् । ३ वाचकशब्दे भट्टमते फलजनकव्यापाररूपायां शब्दनिष्ठायां ४ भावनायाञ्च । अभिधा च

सङ्केतितार्थस्य बोधिका शब्दनिष्ठा शक्तिरिति आलङ्कारिका

“वाच्योऽर्थोऽभिधया बोध्यो लक्ष्यो लक्षणया मतः ॥ व्यङ्ग्योऽर्थोऽभिधया ताः स्थित्यः शब्दस्य शक्तयः” ता अभिधायाः ।

“तत्र सङ्केतितार्थस्य बोधनादभिधाऽभिधा” सा०द० । भाट्टास्तु प्रवृत्तिजनने विधिव्यापारीभूता विधि

समवेता भावनापरनामाऽतिरिक्तपदार्थविशेषोऽभिधा तस्या

एव ज्ञानं प्रवर्त्तकं तत्रैव च भावनात्वरूपेण विधिशक्तिः सा च जन्यत्वसम्बन्धेन एकपदोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या वा व्याख्यात-

सामान्यशक्तिबलभ्या कतिरूपव्यापारविधेरर्थान्तरे विशेषेण गतयाऽन्येति प्रकृत्यर्थोऽपि विधयितया व्यापारे विशेषणं

तथा च यागविषयकभावनाजन्यव्यापारवात् पुरुष इत्यन्यबोधः नचैतादृशवृत्तावपि प्रयोजनाज्ञाने कुतः प्रवृत्तिः प्रयोजनसाहेतुत्वे विश्वजिदादौ फलकल्पनानुपपत्तेरिति

वाच्यम् यागविषयकव्यापारेऽभिधाजन्यत्वस्यान्ये व्यापारनिष्ठेऽसाधनत्वस्यान्यप्रयोजकरूपतया योग्यतात्वेन योग्यताबलादेव व्यापारे तद्भानात् । यद्वा विधित एव

स्वर्गादिसाधनत्वग्रहस्तच्च प्रवृत्तिरूपव्यापारे व्याख्यातार्थेऽन्येति प्रवृत्तिविधिसाधनताज्ञानमेव प्रवर्त्तकम् । न चैवं

न्यायमतापिशेषः इत्साधनत्वेन विध्यर्थत्वस्वीकारादिति वाच्यं क्रियागतं साधनत्वं न विध्यर्थः अपि तु प्रवृत्तिगतमिति

विशेषात् अभिधायुपमानभ्युपगमाभ्यामपि विशेषसम्भवाच्च न चैवं तादृशाभिधायी मानाभाव इति वाच्यं विधिः प्र-

वृत्तिजनकधर्मसमवायिकारणं तज्जनकद्रव्यत्वादात्मवदित्युमानादेव तत्सिद्धेः भट्टमते शब्दस्य द्रव्यत्वान्नासिद्धिः । न

च प्रवृत्तिजनकशरीरे व्यभिचारः, तस्य शरीर प्राणसंयोगोपादानत्वात् न च विधिर्न प्रवृत्तौ कारणं प्रवृत्तिसामान्ये

व्यभिचारात् इति वाच्यं वैधजन्यप्रवृत्तौ तद्वैतत्वात् ज्ञानवत् प्रवृत्तावपि वैलक्षण्यसम्भवाच्च तच्च जातिरूपमखण्डो-

पाधिकरूपं स्वरूपं वेत्यन्यदेतत् । नन्वस्त्वभिधा तथापि तद्वैधे प्रवृत्तिहेतुः प्रवृत्तिसामान्ये तस्य व्यभिचारात् प्रत्यक्षादिना

इत्साधनत्वग्रहेऽपि प्रवृत्तेः, नापि व्यापारविषयिकायां, यागकृतिः स्वर्गसाधनमित्याप्रवाक्यादितोपि प्रवृत्तेः । नापि

विधियन्यायां, तज्जन्यतावच्छेदकस्यैव दुष्परिचयात् । नापि जातिविशेषविधियायां, गुणगतजात्यनभ्युपगमात् इति चेन्न

विधियन्यतावच्छेदकाखण्डोपाध्यवच्छेदेनैव तद्वैतत्वात् न च भावनादिपदादि तादृशप्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं विधि-

जन्यभावनाज्ञानस्यैव विलक्षणशक्तिमत्त्वेन तादृशप्रवृत्तिविशेषे हेतुत्वादित्याहुः । तामेतामभिधारूपभावनां प्रभा-

करान मन्यन्ते । एवं हि तस्यानिरासस्तैः कृतः “अभिधासंकल्प्याऽपूर्वभावनाज्ञानं न प्रवर्त्तकं तस्मिन् सत्य-

प्रवृत्तेः असत्यपि प्रवृत्तेः क्विन्तु कार्यत्वज्ञानमेव प्रवर्त्तकमिति तथा हि ज्ञानस्य कृतौ जनयितव्यायां चिकीर्षा-

तिरिक्तं न कर्त्तव्यमस्ति यत्सत्त्वे कतिविलम्बोहेत्यन्तराभावात् । चिकीर्षा च कृतिसाध्यत्वप्रकारिका कृतिसाध्य-

क्रियाविषयकेच्छा पाकं कृत्वा साधयाभीति तदनुभवात् सा च स्वकृतिसाध्यज्ञानसाध्या इच्छायाः स्वप्रकारकधी-

साध्यत्वनियमात्” इति । यथा चास्यैव प्रवर्त्तकत्वं तथा विधि-शब्दे वक्ष्यते । सा चाभिधाशक्तिः कुलार्थे कस्येति व्याकरणा-

दितो ज्ञायते तदुक्तमभियुक्तैः “शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानात् कोषाप्रवाक्यात् व्यवहारतश्च । वाक्यस्य शेषाद्विद्वतेर्षदन्ति

सन्निध्यतः सिद्धपदस्य दृष्ट्वा” इति व्याख्यायेदमुदाहृतम् आभिः शब्दार्थरत्ने । यथा “तत्र सर्वेषां शब्दनां प्रथमतो

व्यवहारादेव प्रायशः शक्तिग्रहः । तथा हि केनचित् पृष्ठेन व्युत्पन्नं पुरुषं प्रति गामानयेत्युपदिष्टे तत् शब्दं व्युत्पन्नो

गवानयने प्रवर्त्तते । तच्चेष्टादर्भनेन तत्प्रवृत्तिभनुमाय व्युत्पितुर्बालो व्युत्पन्नपुरुषीयप्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या तद्वैतभूत-

कर्त्तव्यतादिज्ञानादिकं तत्त्वानुमितेऽनुमिते चापरकारणानुपस्थितेः श्रुतस्यैव ससुदितवाक्यस्य तद्वैजनकत्वम् । ततश्च

वाक्यस्य तद्वैजनकत्वेन तत्सम्बन्धित्वसमवसीयते इत्यतो व्यवहारस्यैव शक्तिग्राहकत्वमित्येवमवसीयते शास्त्रकारैः । पश्चाच्च

पदानामन्यव्यतिरेकाभ्यां प्रत्येकपदशक्तिग्रहः तथा हि पुनश्च गां बधान घटमानयेत्यादिवाक्यश्रवणे नियोज्यस्य

पूर्वामेक्षया विशेषकार्यप्रवृत्तिदर्शनेन गवादिपदश्रवणसत्त्वे तत्कार्यकरणं तदभावे च तत्कार्या-

करणमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्तत्पदानां विशेषार्थवाचक-
त्वावधारणमिति ब्रूव्यम् । व्याकरणमपि तथा, तच्च कर्मणि
द्वितीयेत्यादिना द्वितीयादीनामर्थविशेषे प्रयोगनियमाय
प्रवृत्तं द्वितीयादीनामर्थमप्यवगमयति तथा हि कर्मण्येव
द्वितीया शक्ता न करणादौ, कर्मणि द्वितीयेव शक्ता न
तृतीयेत्येवं द्विविधनियमपरतया प्रवृत्तं शास्त्रं निमम-
तदतिक्रमयोः पुण्यापुण्यफले दर्शयत् तसच्छब्दानां तत्त-
दर्थेभ्येव साधुतोक्त्या शक्तिसवगमयति । तदुक्तं भाष्यकारैः
‘सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङाश्च । प्रसिद्धा-
नियमस्तत्र नियमः प्रकृतेषु चेति’ । उपमानमपि शक्ति-
प्राप्तकम् । यथा गोमूत्रयो गवय इत्युपदेशवाक्यं श्रुत-
वतोपामस्यपुरुषस्य वनगमनादनन्तरं गोमूत्रं पिबेदुर्दशने-
उपदिष्टं वाक्यं स्मरतश्च ईडक् पिबेदो गवयपदवाच्य
इति भवति सतिरित्युपमानरूपोपदेशवाक्यस्य गवयपद-
शक्तिप्राप्तकत्वम् । तत्र च व्याकरणादीनामप्रवृत्तेः
प्रकृतिप्रत्ययाधीनोपस्थितविषये एव व्याकरणस्य, वृद्धि-
विषये च कोषस्योपयोगात्तदभावाच्च तस्यैव तत्र तथा-
त्वम् । कोषोऽपि अनपेक्ष्यैव प्रकृतिप्रत्ययादिवि-
भागं कोषाच्चित् पदजातानां वृद्धिज्ञानाय प्रवर्त्त-
मानो मण्डपघटादिशब्दानां शक्तिसवगमयति । आप्र-
वाक्यमपि तथा, व्याकरणादिशक्तिधीहेत्वज्ञानेऽपि
यथार्थज्ञानवतामुपदेशेन तसच्छब्दानां तत्तदर्थेभ्यः शक्ति-
ग्रहः । व्यवहारतस्तु दर्शितः । वाक्यशेषोऽपि तदुपपत्ते हेतुः
यथा स्वर्गकामोयजतेत्यादौ श्रुतस्वर्गपदस्य अर्थविशेषमजा-
नतामधिकारिणां तच्छक्तिबोधनाय प्रवृत्तेन “यच्च दुःखेन
संभिन्नं न च यस्तमनन्तरम् । अभिलाषोपनीतं च तत्-
सुखं स्वःपदास्तदमिति” वाक्यशेषब्राह्मणेन दुःखासं-
भिन्नत्वादमिति सुखविशेषे एव स्वर्गपदस्य शक्तिग्रहः ।
व्याख्यानरूपा टीकादिपदाभिधेया षष्ठितिरपि तसच्छ-
ब्दानां तत्तदर्थेषु शक्तिं प्राप्नुयति यथा पञ्चतपस्य
पाकं करोतीति व्याख्या पाककर्त्तव्येवमन्यत्वापि ।
प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यमपि तदुपपत्ते हेतुः । पिका-
दिशब्दार्थमविदुषासुपदेशाय प्रवृत्तेन सहकारतरौ
मधुरं रीति पिक इति वाक्येन प्रत्येकशक्त्या ज्ञातशक्तिक-
पदोपस्थापितार्थे मधुरशब्दकारके पिकशब्दस्य शक्ति-
ग्रहः । एवं कोषादावपि “सत्कृत्यालङ्कृतां कन्यां यो
ददाति स कूकद” इत्यादौ प्रसिद्धपदोपस्थापितार्थे सत्कार-
पूर्वकालङ्कृतकन्यादातरि कूकदपदस्य शक्तिग्रहः । अत्र

च प्रसिद्धपदसामिध्यं नाम अर्थविशेषे निश्चितशक्तिकपद-
सामानाधिकरण्यम् सामानाधिकरण्यञ्च स्वबोध्यार्थभेदे-
नान्वयबोधजनकत्वम् । वैयाकरणमते चाख्यातप्रथमान्ताथ-
योरप्यभेदेनान्वयस्वीकारः । अतोमधुरं रीति, कन्यां ददा-
तीत्यादावाख्यातानस्य प्रथमान्तसामानाधिकरण्यं सुलभमेव ।
अतएव च भाष्ये “लटः शटशानचावप्रथमासमानाधि-
करणे” इति सूत्रे अप्रथमासमानाधिकरण्ये इति निर्देशा-
दन्यत्र लटः प्रथमान्तसामानाधिकरण्यमुपपादितमुपपादि-
तञ्च “आदेशे सामानाधिकरण्यं दृष्ट्वाऽनुमानाङ्गन्तव्यं स्था-
निनः सामानाधिकरण्यमित्यादिना” लटः स्थानिलकार-
सामान्यस्य प्रथमान्तसमाधिकरण्यम् । एतेन ददानः कूकदः
सूत इत्यादि पाठकल्पनमपि परेषामनादेयमेवेति ।

अभिधान न० अभि+धा-भावेत्युट् । १ कथने । करणे
ल्युट् १ नामनि, २ शब्दार्थप्रतिपादके निघण्टुकोषादिना-
मके अन्ये च । तथा च शब्दादानामर्थविशेषे शक्तिप्राप्तकं
कोषादिकमेव अभिधानशब्दवाच्यम् तच्चाभिरादिनांना
कोषादिकम् । तत्र च प्रायेण एकार्थवाचकानां पर्याय
शब्दानां कचिच्च नानार्थानामपि शब्दानां संघ उपदिष्टः
तेषां शक्तिप्राप्तकत्वञ्च अभिधाशब्दे दर्शितम् ।

अभिधानी स्त्री अभिधीयते अभिसुख्येन धीयते बन्धेनानया
अभि+धा-करणे ल्युट् । १ रज्ज्वौ तया हि बन्ध-
नेन बध्यमाभिसुख्येन स्थाप्यते । “इत्थमगन्तुं रथानामृतस्य
इत्यत्राभिधानीमादत्ते” इति तै० ब्रा० । “अभिधानी
रथनामिति” भा० “तस्या इन्द्रोवत्स आसीद्गयात्प्रभि-
धान्यभ्रमूधः” अथ० ८, १०, १२ । “भूमौञ्जीभिरभि-
धानीभिर्हिता भवन्ति” कात्या० ३, ४ ।

अभिधामूला स्त्री अभिधा मूलं यस्याः । आलङ्कारिकोक्ते व्यञ्ज-
नाभेदे । अभिधाश्रयाप्यत्र अभिधाक्षणाभूला शब्दस्य
व्यञ्जना द्विधा अनेकार्थस्य शब्दस्य संयोगाद-
निर्यान्वते एकत्वार्थेऽन्यधीहेतुर्व्यञ्जना साभिधाश्रया
“आद्यशब्दादिप्रयोषादयः” । उक्तं हि “संयोगो विप्र-
योगश्च साहचर्यं विरोधिता । अर्थः प्रकरणं किञ्च शब्द-
स्थान्यस्य सन्निधिः । सामर्थ्यमौचित्यौ देशः कालोव्यक्तिः
स्मृतादयः । शब्दार्थस्थानवच्छेदे विशेषस्तुतिहेतवः” इति
यथा सशङ्खचक्रो हरिः” इत्यत्र शङ्खचक्रसंयोगेन हरि-
शब्दोविष्णुमेवाभिधत्ते । अशङ्खचक्रो हरिः इति वियो-
गेन तमेव । भोमाञ्जुनौ इति अञ्जुनः पार्थः । कर्णाञ्जुनौ
इति कर्णः कृतपुत्रः । स्याणुं पन्दे इति स्याणुः शिवः

सर्वं जानाति देवः इति देवोभवान् । कुपितोमकरध्वजः
इति मकरध्वजः कामः । देवः पुरारिः इति पुरारिः
शिवः । मधुना सक्तः पिकः इति मधुर्वसन्नः । पातु वोद-
यितासुखमिति सासुखम् । विभाति गगने चन्द्रः इति
चन्द्रः शशो । निशि चित्रभानुः इति चित्रभानुर्वक्त्रिः ।
भाति रथाङ्गम् इति नष्ट'सकव्यत्या रथाङ्ग' चक्रम् ।
स्वरस्तु वेदे एव विशेषप्रतीतिस्तु न काव्यादौ तस्य
विषयोऽतोमोदाहृत इति, यथा । दुर्गास्तुतिविषयो
मनसिजं सम्मोक्षयस्तेजसा मोक्षराजकलो न्दहीतगरिमा
विश्ववृत्तो भोगिभिः । नक्षत्रेशकतेक्ष्णो गिरिशुरौ गाढां
रुचं धारयन् गामाक्रस्य विभूतिविमूषिततनू राजत्युमा-
क्षमः । अत्र प्रकरणेनाभिधया उभावल्लभयन्त्युमानास्त्री
महादेवी तदल्लभभानुदेवन्दपतिरूपेऽर्थे नियन्त्रते व्यङ्ग्यैव
गौरोवल्लभरूपोऽर्थो बोध्यते" सा० ८० ।

अभिधायक लि० अभि+धा-खलु । वाचकशब्दे "लिङ्गान्तरा
नभिधायकत्वं नित्यस्त्रीत्वमिति का० वृत्तिः २ तत्तच्छब्दो-
च्चारके च ।

अभिधायिन् लि० अभिधत्तेकथयति अभि+धा-णिनि स्त्रियां
ङीप् । १ कथके २ शब्दप्रयोक्तारि । "त्वं सुधाक्षि ! विनैव
ककुलिकया धत्से मनोहरिणीं लक्ष्मोमित्यभिधायिनि प्रिय
तमे तद्गोष्ठिकां संस्पृशीति 'अमरुगतकम् वाचकशब्दे च
"प्रत्यक्षादिप्रमासिद्धविरुद्धार्थाभिधायिनः वेदान्ता यदि-
शास्त्राणि बोद्धः किमपराध्यते इति ।

अभिधावक लि० अभिसुख्येन धावति अभि+धाव-खलु ।
आभिसुख्येन वेगेन गन्तरि । [यितुमिच्छायां विवक्षायाम् ।

अभिधत्ता स्त्री अभिधातुमिच्छा अभि+धा-सन्-अ । कथ-
अभिधत्ता लि० अभि+धृ-क् । अत्यन्तधर्षके । "तस्मादु-
ग्रहणः पञ्चनभिधत्ता तम" शत० ब्रा० ।

अभिधेय लि० अभिधीयते अभिधातृत्वा बोध्यते अभि+
धा-कर्मणि यत् । याव्यार्थे सङ्केतयति शब्दार्थे । आवि-
ष्कारातिशयोभिधेयवत् प्रतीयते" सा० ८० । "अभिधेया
विनाभूतप्रतीतिर्लक्षणीच्यते का० प्र० पञ्चप्रतिपाद्ये च"
"इतिप्रयोजनाभिधेयसम्बन्धा" इति स्रग्धबोधम् "एते-
नाभिधेयश्च दर्शितम् सा० ८० ।

अभिध्या स्त्री अभि+ध्यै-अङ् । १ परधनस्याजिहीषायां,
२ जिह्वायां, ३ विषयमार्थनायां ४ चिन्तने, च । अभि-
ध्यायतेचिन्तनार्थत्वात् तथात्वम् "सोऽभिधाय शरीरात्
स्वात् सिद्धत्वाविधाः प्रजा इति" मनुना आलोचने

अभिधायतेः प्रयोगात् तस्यास्तथार्थत्वम् । "अभिध्याप-
देशाङ्" शा० सू० ।

अभिध्यातव्य लि० अभि+ध्या-तव्य । सततचिन्तनोपे ।
"यः पुनरेतं त्विमात्रेणौमित्यक्षरेण परं पुरुषमभिधायीतेति"
श्रुत्या "परमेव ब्रह्माभिध्यातव्यमित्युपदिश्यते" शा० भा० ।
अभिध्यान न० अभि+ध्यै-भावे ल्युट् । १ अभिध्यायशब्दार्थे
२ अभितोष्याने च तच्च भिक्षजातीयप्रत्ययानन्तरितोऽ-
विच्छिन्न एकमात्रविषयप्रत्ययसन्तानः । "तदभिध्यानादेव-
तल्लिङ्गात्" शा० सू० ।

अभिनन्द लि० अभितो नन्दः वज्रः अभि+नङ्-क् । सर्वतो
बद्धे "यथा सौख्य । पुरुषमभिनन्दाक्षमिति" छा० उ०
"अभिनन्दाक्षं ब्रह्माक्षम्" भा० "परिरम्भरुचिं ततिर्जना-
नामभिनन्दा रसमानसारसेन" साधः ।

अभिनन्द उ० अभि+नन्द-वज्र । १ सन्तोषे, २ प्रतिपाद्यगुण-
कथनादिनाऽऽनन्दे ३ प्रशंसायाम् ४ अत्यसुखे च "योनि-
रर्चयिदन्तः करोति तेऽङ्गारा अभिनन्दाः विष्कुलिङ्गाः
छा० उ० "अभिनन्दाः सुखलवाः" भा० । अभि-
नन्दयति । अभि+नन्द-णिच्-अच् । ५ सन्तोषके
ई प्रोत्साहनेन प्रवर्त्तके च लि० । अभितो नन्दत्यत्र
आधारे षज् । अक्षस्य स्वकलत्वादि गुणप्रशंसनप्रवर्त्तक-
भ्रान्तिभेदे । तत्र हि स सुखायते । अभितोनन्दः । आ-
७नन्दमये परमात्मनि इति वेदान्तिमते । नैयायिकादिमते
तु अभितोनन्दः दुःखाभावो यत्र ७६० । परमात्मनि,
सर्वदुःखान्मृतत्वात्तस्य तथात्वम् । भारादिदुःखापनयेऽपि
भारादिवाहकानाम् अहं सुखी संपत्तः इति प्रतीते
दुःखाभावेऽपि सुखत्वोपचारदर्शनात् ईश्वरस्य सदा
दुःखाभावाच्च तथात्वम् ।

अभिनन्दन न० अभि+नन्द-भावे ल्युट् । १ सन्तोषे ।
णिच्-ल्युट् । सन्तोषार्थं २ प्रशंसने । कर्त्तरि ल्यु ।
३ सन्तोषके प्रोत्साहनार्थं ४ प्रवर्त्तके ५ प्रशंसके च
लि० । ईश्वरभेदे उ० ।

अभिनन्दनीय लि० अभिनन्द्यते प्रशस्यते अभि+नन्द-णिच्
कर्मणि अनीयर् । १ प्रशंसनीये २ प्रोत्साहनेन प्रवर्त्तनीये च ।
अभिनन्दित लि० अभि+नन्द-णिच्-क् । १ प्रशंसिते २ अनु-
मोदनेन प्रोत्साहिते च ।

अभिनन्दिन् लि० अभिनन्दति णिनि । १ सन्तोषिणि ।
अभिनन्दयति णिनि । २ अनुमोदनेन प्रोत्साहके ।
स्त्रियास्तमयत् ङीप् ।

अभिनन्द्य लि० अभिनन्द्यते प्रशस्यते अभि+नन्द-णिच्-यत् ।

१ प्रशंसनीये “जनस्य साकेतनिवासिनस्तौ द्वावप्यभूतामभि नन्द्यसत्त्वौ” रघुः अभि+नन्द-णिच् ल्यप् । प्रशस्येत्यर्थे अतुमोदनेन प्रोत्साह्येत्यर्थे अव्य० ।

अभिनम लि० अभिसृज्ये नमः प्रा० स० । आभिसृज्येन नमो भते ‘इमां तटाघातलताञ्च तन्वीं स्तनाभिरामस्तवकाभि- नमाम्” रघुः ।

अभिनय पु० अभि+नी-करणे अच् । १ हृद्गतभावव्यङ्ग्ये शरीरचेष्टादौ । भावे अच् । २ अभिनेयपदार्थस्य शरीरचेष्टा- भाषणादिभिरनुकरणे “भवेदभिनयोऽवस्थातुकारः स चतुर्विधः । आङ्गिकोवाचिकश्चैवमाहार्यः सान्त्विकस्तथेति” नटै रङ्गादिभिः रामयुधिष्ठिरादीनामवस्थातुकरोऽभिनयः सा० द० । नर्तकीरभिनयातिलङ्घनीति” रघुः । नानाभिनय- सम्बन्धान् भावयन्ति रसान् यतः” सा० द० । तदभिनयमिवा- वल्लिर्नानासततुत नूतनपल्लवाङ्गुलीभिः माघः । ‘अङ्गै- रालम्बयेद्भूतं हस्तेनाथं प्रकाशयेदित्युक्तदिशा व्यञ्जकचेष्टा- मतनुतेत्यर्थः । “शौरिरित्यभिनयादिवीञ्चकैः” माघः । अभिनयति बोधयत्यर्थमत आधारे अच् । शरीरचे- “ष्टादिभिर्दृश्यपदार्थज्ञापके १ रूपकादौ दृश्यकाव्ये ।

अभिनव पु० अभि+नु-भावे अप् । आनुकूल्यार्थस्त्वे । अभि मतः प्रशस्तः नवः प्रा० स० । प्रथमोद्भूते नवीने लि० । “रथाङ्गभक्त्यैऽभिनवं वराय” माघः । ‘अभिनवा इव पत्रविशेगकाः” रघुः ।

अभिनवतामरस न० “अभिनवतामरसं ननजादय” इति वृत्त० उक्ते द्वादशाक्षरपादके १ वृत्तभेदे । २ नूतनपद्मे च ।

अभिनवोद्भिद् (द) पु० अभिनवसुद्भिद् जायते उद्+भिद्- क्तिप् क वा । अङ्कुरे । [वृद्धमन्त्रे च ।

अभिनहन न० अभि+नह-भावे ल्यट् । १ अभितो बन्धने

अभिनियन् लि० अभिगतं निधनम् अत्वा० स० । १ नाशमि- ष्वस्तं प्राप्ते नाशोऽङ्गुले । निधनस्य समाप्तेर्वाभिसृज्यम् अव्ययी० । २ नाशवसनयोराभिसृज्ये अव्य० तत्र पाठे २ सामभेदे च । “आभीकमभिनियन्सामोऽणवार्ति” कात्या० २५. १०. १५, “आभीकाद्यानि सामानीति” कर्क० ।

अभिनियान अभि+धा-भावे ल्यट् । १ आभिसृज्येन स्थापने ।

“संस्पृश्य पुद्गरा इत्यभिनियानतया” कात्या० ५. १. २१ ।

अभिनिर्मुक्त पु० अभितः सर्वतः सायन्तनकर्मणा निर्मुक्तः ।

१ सूर्यास्तकाले निद्रावशात् स्थिततत्कालकर्तव्यकर्मणि ।

“सूर्येण ह्यभिनिर्मुक्तः शयानोऽभ्युदितश्च यः प्रायश्चित्त-

मकुर्वाणोऽयुक्तः स्यान्महतेनघा” मनुः एतद्वचनस्य ऋद्धाचारि- प्रकरणत्वात् ऋद्धाचारिण्येवम्भूतेऽस्य ऋद्धिः ।

अभिनिर्व्याण न० अभिलक्ष्य रिपून् निर्व्याणम् युद्धार्थं निष्क्रमः । रिपुजिगीषया सैन्यैः सह निष्क्रमणे ।

अभिनिर्वृत्त लि० अभि+निर्+वृत्त-क्त । १ निवृत्ते ।

अभिनिर्वृत्ति स्त्री० अभि+निर्+वृत्त-क्तिन् । १ निवृत्तौ ।

अभिनिवर्त्त पु० अभि+नि+वृत्त-भावे षज् । १ अभितो- निवृत्तौ । णसल् । अभिनिवर्त्तम् । पुनः पुनर्निवृत्त्येत्यर्थे अव्य० । “पुनरभिनिवर्त्तन्त्यजोभक्षयन्ति तस्मादृतवश्च मासस्यान्योन्यमभिनिवर्त्तन्ते” शत० ब्रा० ।

अभिनिविष्ट लि० अभि+नि+विश-कर्त्तरि क्त । १ अभि- निवेशयुक्ते २ चिन्तयाव्यये ३ चिन्तनाय प्रवृत्ते च “मिन्दा- क्षेपापमानादेरमर्षोऽभिनिविष्टता” सा० द० ।

अभिनिवेश पु० अभितोनिवेशः षज् । अवश्यमिदं कर्त्तव्य- मित्यापहसमन्विते मनःसंयोगभेदे योगशास्त्रप्रसिद्धे मरण- मीतिजनके अज्ञानविशेषे, अनित्यैरपि देहादिभिर्वियोगो मा भूदिति मरणनिवारणार्थं आग्रहे च । योगशास्त्रे हि अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः दर्शिताः क्लिश्यन्ति कर्मतत्फलप्रवर्त्तकाः सन्तः पुरुषं दुःखा- कृर्वन्ति क्लेशाः पञ्च । उत्तरेषामविद्याप्रसवत्त्वमपि तत्त्वोक्तम् । “अविद्याक्षेत्रत्वसत्तरेषामप्रसवत्त्वा तत्त्ववि- च्छिन्नोदाराणाम्” पा० सू० । उत्तरेषामस्मितादीनामविद्या क्षेत्रं प्रसवभूमिः तेषाञ्च अप्रसवत्त्वा विवेक-रूपमावेनादम्भ- तया शक्तिरूपेणावस्थानात् अतएव ते पुनरुद्भवन्ति ते च क्रियायोगिनां तनवः, विषयसङ्गनां विच्छिन्ना उदाराश्च भवन्ति । यथा यत्र रागस्तत्र क्रोधो विच्छिन्नः दुरतः राग उदारः । एवं यत्र क्रोध उदारस्तत्र रागो विच्छिन्न एवं रागादयः विच्छिन्नोदाराभूत्वा पुरुषपशु क्लेशयन्ति एवं च क्लेशा अविद्यामूलाः अविद्यायाः पुरुषविवेकस्यात्या- निवृत्तौ निवर्त्तन्ते । एवं सामान्यतः क्लेशात्क्रान्ताऽभिनिवेश उक्तः “स्वरसवाही विदुषोरुदोऽभिनिवेशः” इति । विदु- षोर्मूर्खस्य वा जन्तुमात्रस्य यो मरणत्वासः सोऽभिनिवेशः यथा मूर्खस्य अहं सदा भूयासं न मृषीयेति रूढः त्रासस्तथा विदुषोऽपि दृश्यते यतः स्वरसवाही सः, पूर्वजन्मस्य अस्- कन्दरूप दुःखात्तुभयजन्यवासनासंघः स्वरसः तेन वदति प्रव- हतीति स्वरसवाही । ते चाविद्यादयः पञ्च क्रमेण तमो- भोऽमहात्मकतामिच्छाम्यतामिच्छसंज्ञाः । सांख्यकारिका- याम् पञ्च विपर्ययभेदात्तुप्रक्रम्य । “भेदज्ञमसोऽविधो-

मोहस्य च दयविधोमहामोहः । तामिस्रोऽष्टादशधा
तथा भवत्यन्वतामिस्रः ॥ अन्वतामिस्रः अभिनिवेश-
स्तासः तथेत्यनेनाष्टादशधेत्यनुषज्यते । देवाः स्वस्वधि-
नादिकमष्टविधमैश्वर्यमासाद्य दश शब्दादीन् भुञ्जानाः
शब्दादयोभोग्यास्तदुपायाद्याणि सादयोऽस्माकमसुरादिभिर्मां
अ उपधानिषतेपि बिभ्यति । तदिदं भयमभिनिवेशो-
ऽन्वतामिस्रोऽष्टादशविधायित्वात् अष्टादशधेति" सा० कौ० ।

२ आसक्तौ च "अथानुरूपमभिनिवेशतोपिषा" कुमा० ।

अभिनिवेशिन् त्रि० अभि+नि+विश-णिनि स्त्रियां ङीप् ।

१ आपहृषति २ अनुरागवति च ।

अभिनिष्कारिन् त्रि० अभि+निस्+क-णिनि स्त्रियां ङीप् ।
अभितोनिःशेषेण कारिणि "कृताकृतो बलिनोऽभिनिष्-
कारिणः प्रजाम्" अथ० । १, २१ ।

अभिनिष्क्रम पु० अभि+निस्+क्रम-घञ् । अभिसुख्येन
निर्गतौ ल्युट् । अभिनिष्क्रमणमप्यत्र न० । [निर्गते ।

अभिनिष्क्रान्त त्रि० अभि+निस्+क्रम-कर्त्तरि क्त । अभि-
अभिनिष्ठान पु० अभि+स्तन-घञ् शब्दसंज्ञायां घञन् ।

१ विवर्जनीये । "नाम चाखौ दद्युर्धोषवदाद्यन्त्यस्यमभिनिष्ट-
मान्स्" गृह्यसूत्रम् । २ अक्षरमात्रे च शब्दमात्रे ३ न
पत्वम् । अभिनिष्ठान इत्येष । [निर्गमे ।

अभिनिष्पतन न० अभि+निस्+पत-ल्युट् । अभिसुख्येन
अभिनिष्पत्ति स्त्री अभि+निस्+पद-क्तिन् । १ सम्पत्तौ
एङौ यस्य यथारूपमुचितं तथारूपेण तस्य भवने
उत्पत्तौ च ।

अभिनिष्पन्न त्रि० अभि+निस्+पद-क्त । १ सम्पत्ते २ सिद्धे च ।

अभिनीति त्रि० अभिनीयते अ अभि-नी क्त । न्याये, १ युक्ते
"अभिनीततरं वाक्यमित्युवाच शुभित्तिः" भा० शा० प० ।
२ भूषते ३ व्यतिसंस्कृते ४ पूजिते ५ क्रोधने, यस्याभिनयः
रुगाद्यहकरणं वेदादिभिः कृतस्तस्मिन् ६ अभिसुख्येन
उप्रापिते च "सितार्थमभिनीतस्त्वम्" रामा० ।

अभिनीति स्त्री आतृकृत्यायां युक्तिः । १ प्रियवाक्यादियुक्त-
युक्तौ । "सान्त्वपूर्वमभिनीतिहेतुकम्" किरा० । २ अभितः
प्रापणे च रूपादेर्देहादिना ३ अनुकरणे च । नीतेराभि-
सुख्यन् अव्ययो० । ४ नीत्याभिसुख्ये अव्य० ।

अभिनेतय त्रि० अभि+नी-कर्त्तृणि तव्य । देहवेदादिना
१ अनुकार्ये अभिसुख्येन २ प्रापणीये च । भावे तव्य ।

आतृकृत्याभिवये न० । [रनुकरणकर्त्तरि णटादौ ।

अभिनेतृ त्रि० अभि+नी-ङ् स्त्रियां ङीप् । नाटके देहादे-

अभिनेय त्रि० अभि+नी-कर्त्तृणि अत् । १ देहादिचेष्टादिना
१ अनुकार्ये अभिसुख्ये २ प्रापणीये च ।

अभिन्न त्रि० न भिन्नः । १ एकरूपताप्राप्ते २ अविवक्षिते ३ अवि-
दारिते च "भूयोभूयोरयमिदस्य यद्वैयर्थ्यमिदं स्थित्ये"
अ० ६, २८, २ "अभिन्ने शत्रुभिरभेदे" भा० । "न भिन्नां
लक्षणासपदध्यात् आर्क्यति वा एषा या भिद्यते" इत्युपक्रम्य
"नाभिन्नां परास्तेदिति" शत० ब्रा० । ४ अभिन्ने दृष्टे, "अभि-
न्नेन चरेत्" कात्या० २६, १, ४८ "अभिन्नेन दृष्टेन" कर्क०
अभिन्नपुट पु० अभिन्नं न विदलितं पुटं यस्य । नवपल्लवे
"दूष्वायवाङ्मुरमृगत्वगभिन्नरटोत्तरात्" रघुः ।

अभिन्त्यास पु० अभिन्यस्तने अन्त्यस्य ऊष्णं यद्विष्कारणेन
अभि+नि-अस-करणे घञ् । ऊष्णमुपक्रम्य, "असन्
निपतितः श्वेते प्रलापोपद्रव्यायुतः । तमभिन्त्यासमित्याह-
र्हतो जसमथापरे" सुश्रुतोक्ते ज्वरभेदे "निद्रात्वं तमभि-
न्यासं क्षीणमेनं हृतौ जसमिति" सुश्रुतः ।

अभिपत्ति स्त्री अभि+पद-क्तिन् । निष्पत्तौ ।

अभिपन्न त्रि० अभि+पद-क्त । १ अपराधवति, २ आपन्नते,
३ स्वीकृते, ४ अभिसुख्येन गते च ।

अभिपित्व न० अभि+पा-भावे कित्वन् । १ अभिपतने २ आग-
मनकाले "विश्वं जगदभिपित्वे मनीषा" य० २२, २४, "अभि-
पित्वे अभिपतने आगमनकाले" वेददी० । ३ अभिसतप्राप्तौ
"सुदक्षमिहाभिपित्वम् करते मृगानः" अ० ४, १६, १,
"अभिपित्वमभिमतप्राप्तिम्" भा० । ४ अभितः प्राप्तौ
"तस्तेदिन्द्रो अभिपित्वेषु रणति" अ० १, ८२, ६,
"अभिपित्वेषु अभिप्राप्तिषु" भा० । कुहाभिपित्वं करतः
कुहोषतः अ० १०, ४०, २, "इमानेव कचमभिप्रेत्य
"कं स्त्रिहातौ भवथः कृ दिवा क्वाभिप्राप्तिं कुरुथ" इति
याज्ञेन अभिप्राप्तिपरत्वमस्य सूचितम् । कर्त्तृणि कित्वन् ।
५ अभिपतनीये, "नोविश्वं जगदभिपित्वे मनीषा" १, १८६, १,
"अभिपित्वे अभिपतनीये" भा० । ६ अभिगन्तव्ये, "स्त्वारभि-
रभिपित्वे सजोषाः" अ० १, १८६, ६, "अभिपित्वे
अभिगन्तव्ये" भा० । ७ अभिप्राप्ते "परुष्णीमाशुचनेदभिपित्वं
जगाम" अ० ७, १८, ६, "दृष्ट्वाश्वे अभिपित्वं अरा-
रण्यः" अ० ८, ५, २१, अभिपित्वे अभिप्राप्ते भा० ।
८ आसन्नकाले "कक्षीया अभिपित्वे अङ्गाम्" अ०
० १, १२६, २ "अभिपित्वशब्दस्त्वामङ्गकालवाचीति" भा०
९ अभिप्राप्तकाले "अभिपित्वमनवे शः सः" अ० १, १८६, ७,
"अभिपित्वे अभिप्राप्तकाले" भा० ।

अभिपुष्य पु० अभितः पुमस्य । १ सर्वतः पुष्यति वृक्षे ।
अभिपूरण न० अयासेन अभितो वा पूरणम् प्रा०स० ।
अयासेन सर्वतः पूरणे “अभिज्ञायासेनाभिपूरणम्”
कात्या० २४, ३, ३३, १ ।

अभिप्रज्ञा स्त्री अभितः सततं प्रज्ञा चिन्तनम् । सततचिन्तने
“तमशनायापिपासे अत्रूतामावाभ्याभिप्रजानीहि” ऐ०भा०
अभिप्रजानीहि चिन्तयेति व्याख्यानात्तस्यास्तथार्थत्वम् ।
अभिप्रणयन न० अभितः सर्वतः प्रणयनं संस्कारः ।
वेदविधिना अग्न्यादेः संस्कारे ।

अभिप्रणीत पु० अभितः प्रणीतः । सर्वतः वेदविधिना संस्कृते
वज्रपादौ “जज्वाल लोकस्थितवे स राजा यथाध्वरे
वज्ररभिप्रणीतः” भट्टिः ।

अभिप्रसुर् स्त्री अभिप्रसूति आकृतिदानेन वज्ररनया ।
१ अभि+प्र+सू करणे क्तिप् । जुह्वाम् ।

अभिप्रवर्त्तन न० अभितः प्रवर्त्तनम् । १ सर्वतः प्रवर्त्तौ २ सर्वतः
प्रवर्त्तसम्पादने च “लक्खादोरोमहर्षश्च खेदस्याभिप्रवर्त्त-
नम्” सुश्रुतः ।

अभिप्रातर व्य० अत्यन्तं प्रातः । १ अतिप्रयूषे “अथाभि-
प्रातरेव स्थालीपाकादुताज्जमिति” शत० ब्रा० ।

अभिप्राप्ति स्त्री अभिसुख्येन प्राप्तिः प्रा०स० । १ आभि-
सुख्येन प्राप्तो अभिपितृशब्दे उदाहृतं निरुक्तवाक्यम् ।

अभिप्राय पु० अभि+प्र+इण-भावे अच् । १ आशये । “तेषां
स्वस्वमभिप्रायमुपलभ्य पृथक् पृथक्” मनुः । “सर्वानभिप्राय-
कृतान् भाष्यालभत कौरव” भा० उ० प० अभिप्रैति कर्त्तरि
पचा० अच् । २ अभिगामिनि “स्मरितजित आत्मनेपदं
कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले” पा० कर्त्तृभिगामिनीति व्याख्या-
कारः मणिकृता तु एतत्सूत्रं कर्त्तुर्हेयकृतापरतया
व्याख्यातम् तद्वापूर्वशब्दे २५० पृष्ठे दर्शितम् । अभिप्रेयते
पुरुषार्थकं क्लिभिः आभिसुख्येन प्रलयेऽभिप्रैति जगदखिन्
वा कर्मणि आधारे वा अच् । ३ विष्णौ “अभिप्रायः
प्रियाहोऽहं” इति त्रि०सह० ।

अभिप्रीति लि० अभिप्रीणाति अभि+प्री-क्तिप् । १ सर्वतस्तर्पके
“तुभ्यं वाता अभिप्रियस्तुयं सर्वेति सिन्धवः” ऋ० ८, ३१, १
अभिप्रेत लि० अभि+प्र+इण-क्त । १ अभिलषिते “अभिप्रे-
तार्थविज्ञिर्गङ्गम्” कामाय त्वं भवेत् काव्यमभिप्रेतार्थ-
सिद्धये” भवि० पु० ।

अभिप्रेत्य अय० अभि+प्र+इण-ल्यप् । १ उद्दिश्येत्यर्थः ।
“यदभिप्रेत्य धात्वर्थस्तत्सम्प्रदानमिति” व्याकरणान्तरम्

अभिप्रेषु लि० अभि+प्र+आप-सन-उ । प्राप्तुमिच्छी
“सहासनमभिप्रेषुस्तत्कटस्थापकटजः” “येन्द्रं स्थानमभि-
प्रेषुः” इति च मनुः ।

अभिप्रोक्षण न० अभितः प्रोक्षणं संस्कारभेदः । १ जला-
दिना सर्वतः सेचनरूपे वीधे संस्कारे ।

अभिप्लव पु० अभिप्लवन्ते स्वर्गमभिगच्छन्ति अभि+प्लु-गतौ
अच् । १ प्राजापये आदित्ये । “अयादित्याश्च आङ्गिर-
श्च उभये प्राजापत्या अस्मिन् वयं पूर्वं स्वर्गं लोकमेध्यामो-
वयं पूर्वं इति । आदित्याश्चतुर्भिः सौमैश्चतुर्भिः पृथ्वी-
चतुर्भिः सामभिः स्वर्गं लोकमभ्यप्लवन्त तस्मादभिप्लवाः
आदित्याः” शत० ब्रा० । वर्षसाध्ये गवामयने प्रत्येकमासीय-
चतुर्विंशतिदिवसेषु चतुर्विंशत्कात्मकेषु चतुर्षु षड्विंशेषु विशेषः
गवामयनशब्दे वक्ष्यते । “अभिप्लवः षड्विंशः षड्विंशानि
भवन्त्यभिप्लवः” इति शत० ब्रा० । “अभिप्लवः पूर्वं पुरस्ताद्विपु-
वत् उपयन्ति चतुर्विंशेन महाव्रतमभिप्लवेन परमभिप्लव-
मिति” च शत० ब्रा० । २ षड्विंशसाध्ये सोमादिपाठसाधनके
गवामयनाङ्गयागभेदे च । ३ उपप्लवे-उपप्लवे प्लवन्तः
प्लवने च । अभिप्लवे विहितः ठक् । आभिप्लविकः उक्त-
षड्विंशेषु विहिते सामादौ । [सिक्ते च ।

अभिप्लुत लि० अभि+प्लु-क्त । १ सर्वतोव्याप्ते २ अभितः
अभिभङ्ग लि० अभितोभङ्गोयस्यात् । १ भङ्गहेतो “अभिभवे-
ऽभिभङ्गाय वन्ते” ऋ० २, २१, २, अभितोभङ्गः । २ सर्वतो-
भङ्गे पु० । अभिमतोभङ्गो यस्य । ३ भङ्गार्थे लि० ।

अभिभव पु० अभि+भू-अप् । पराजये, तिरस्कारे,
अनादरे, च । “रघोरभिभवाशङ्कि चतुर्भे द्विषतां मनः”
रघुः “अलभ्यशोकाभिभवेयमाकृतिर्विमानना सुभुः कृतः
पितुर्मर्दे” कु० “अधर्मानिभवाश्चैव प्रदुष्यन्ति कुलस्थितयः”
गीता । रोगादिना गात्रादिजङ्गीभावे “एषसिंह
हृषिकषटैर्विद्धि स्थानं गमागमोन स्तः । न ह्यतं न चापि
नष्टं न रोगशान्तिर्नवाभिभवः” षट् पञ्चाशिका ।

अभिभवन न० अभि+भू-ल्यट् । १ अभिभवे रोगादिना-
ज्ञानरोधे “जरया चाभिभवान् व्याधिभिक्षोपपीडनम्” मनुः

अभिभा स्त्री अभि+भा-अङ् । १ अभिभवे “मा त्वा काचि-
दभिभा विज्याविदत्” ऋ० २, ४२, १ । “अभिभा अभि-
भवः” भा० ।

अभिभार लि० अभिभृशार्थे अतिशयितो भारो यस्य ।
अतिभावात्पिते “चतुरपकृति तद्वज्रमभिभारं करोति तेन
वज्रेणाभिभारेणैवा लोकान् अभिनचि” शत० ब्रा० ।

अभिभावक ति० अभि+भू-खुल् । १ अभिभवकर्त्तरि
२तिरस्कारके ३पराजेतरि ४जङ्गीभावकारके च ।

अभिभाविन् ति० अभिभवति अभि+भू-णिनि स्त्रियां
ङीप् । १तिरस्कारके २ पराजेतरि “सर्वोतिरिक्तसारेण
सर्वतेजोऽभिभाविना” रघुः । ३टच् । अभिभविताप्यत् ।

अभिभावुक ति० अभि+भू-उकञ् । १ तिरस्कारके २परा-
जेतरि ३जङ्गीभावकारके च । [मुख्येन कथने ।

अभिभाषण न० अभिसुख्येन भाषणम् प्रा०स० । १ अभि-
अभिभाषिन् ति० अभिसुख्येन भाषते अभि+भाष-णिनि
स्त्रियां ङीप् । अभिसुख्येन भाषिणि । “प्रसन्नसुखरागं
तं स्मृतपूर्व्याभिभाषिणम्” रघुः ।

अभिभू ति० अभिभवति अभि+भू-क्तिप् । १ अभिभावके
२ तिरस्कारके “अभिभूवे अभिभूय बन्धते” ऋ० २, २, १,
२, “अभिभूवे अभिभविते” भा० ।

अभिभूत ति० अभि+भू-क्त । १ किं कर्त्तव्यमिति ज्ञानश्रुत्ये,
२पराभूते, ३व्यापृते च । “सज्वरेणाभिभूत” इति ज्यो० ।

अभिभूति स्त्री अभि+भू-क्तिन् । १ पराभवे २अवज्ञायाञ्च
अभिभवति कर्त्तरि क्तिच् । ३अभिभावके ति० । “गायत्रौ
ऊन्दसे अभिभूत्यै स्वाहा” कात्या० २५, २ । “यस्य पूर्वी
द्यौर्नक्षत्रमभिभूतं पुष्पात्” ऋ० ४, २, १, १ । अभिभूति
अभिभावुकं वल्गुम्” भा० । अतः संव्याभिभूत आभर”
ऋ० १, ५, २, २ । “अभिभूते, शत्रूणामभिभवितः” भा० ।

अभिभूय न० अभि+भू-भावे ‘भुवो भावे’ पा० क्यप् ।
अभितोभावे “अभिभूयाय त्वा राष्ट्रम्” अथ० १६, ३७, २ ।
अभि+भू-लृप् । तिरस्कारार्थे अव्य० ।

अभिभूयन् ति० अभि+भू-ङ्ङिन् स्त्रियां ङीप् रश्च ।
अभिभावके “समजैषमिमा अहं सपत्नीरभिभूयरीः” ऋ०
१०, १५, ६, ६ ।

अभिमत ति० अभि+मन-कर्मणि क्त । १ अभिमानविषयीभूते
ममेदमिदमित्याकारमिथ्याज्ञानविषये २सम्पत्ते ३आइते
४अभीष्टे च “अभिमतफलशंसी चारु पुस्तोर बाहुः”
भट्टिः । भावे क्त । ५ अभिमाने मिथ्याज्ञाने न० ।

अभिमति स्त्री अभि+मन-क्तिन् । १ अभिमाने, मिथ्या-
ज्ञाने २आदरे, ३सम्माने, ४अभिलाषे च ।

अभिमानस् ति० अभिमुखं मनो यस्य । कर्त्तव्यप्रवणमनस्ते ।
अशा० क्यङ् सलोपश्च अभिमनायते । “कान्तिं नाभि-
मनायेत कोवा स्थानुसमोऽपि ते” भट्टिः ।

अभिमान्त्य ति० अभि+मन-कर्मणि तव्य । ज्ञातव्ये ‘न सा

स्त्रीत्यभिमान्त्या यस्यां भर्ता न रच्छति” पुरा० । २ अभि-
मानेन विषयीकर्त्तव्ये च ।

अभिमन्ति ति० अभि+मन-टच् स्त्रियां ङीप् । १ अभिमानिनि
“मनसंस्थायहङ्कारमभिमन्तारमीश्वरम्” मनुः । २ सम्मान-
कर्त्तरि च ।

अभिमन्तोस् अव्य० अभि+मन-तोऽनु । अभिमन्तुमभिमानेन
विषयीकर्त्तुमित्यर्थे “एष वै रुद्रियोऽग्निः सहैनमीश्वरः
सपुत्रं सपशुमभिमन्तोः” शत० ब्रा० ।

अभिमन्त्र न० अभि+मन्त्र-भावे अच् । १ “मन्त्रसुच्चारयन्नेव
मन्त्रार्थत्वेन संस्मरेत् । शेषिणं तन्मना भूत्वा स्यादेतदस-
मन्त्रणम् एतदेवाभिमन्त्रस्य लक्षणं वीक्षणधिकम्” मीमां-
सोक्तो मन्त्रपाठपूर्वकेषणादिसंस्कारभेदे । ल्युट् । अभिमन्त्र-
णसप्यत् न० “अभिमन्त्रणशेषो वा विशेषोपदेशात्” कात्या०
६, १, १६, “अभिमन्त्रणमुत्तरैः” कात्या० ६, ८, २१ ।

अभिमन्त्र्य अव्य० अभि+मन्त्र+लृप् । १ अभिमन्त्रणं कृत्यत्वर्थे
अभि(धि)मन्त्र्य पु० अभि(धि)मन्त्राति नेत्वम् । “दृष्टैरेतैरभिष्य-
न्दैर्नराणामक्रियावताम् । तावन्तस्त्वभि(धि)मन्त्र्याः स्युर्नयने
तीव्रवेदने” इति भाषवोक्ते । नेत्ररोगभेदे भावे घञ् ।
२ भ्रममन्त्रने । अवग्रह० । मन्त्रदण्डस्याभिसुख्येऽवग्र० ।

अभिमन्यु पु० कथंस्वहृदुभद्रागर्भजाते अर्जुनपुत्रे । स च
शुद्धे षड्भिः सहारणैः परिहृत्य हतः । तत्कथा । “एत-
त्कुरु महेष्वास । राधेय ! यदि शक्यसे । अधैनं विमुखी-
कृत्य पश्चात् प्रहरणं कुरु । सधनुष्को न शक्योऽयमपि
जेतुं सुरादुरैः । विरयं विधनुष्कञ्च कुरुष्वैनं यदीच्छसि
तदाचार्यवचः श्रुत्वा कर्णो वैकर्त्तनस्तुरन् । अस्ततो लघु-
हस्तस्य पृथक्कैर्बुराच्छिनत् । तस्यान्धानबधोद्भोजो गौतमः
पार्श्वसारथी । शेषास्तु क्षिप्रधन्वानं शरवर्षैरवाकुरुन् ।
त्वरमाणास्वराकाले विरयं वरुणहारथाः । शरवर्षैरकरुणा
बालकेकमवाकुरुन् । स क्षिप्रधन्वा विरयः स्वं धर्ममनु-
पालयन् । खड्गचर्मधरः श्रीमान्त्पपात विहायसा ।
मार्गैः स कौशिकाद्यैश्च लाघवेन बलेन च । आर्जुनिर्व्य-
चरद्भ्रोन्नि भ्रमं वै पल्लिराडिव । मथ्येव निपतत्येव सासि-
रित्युद्धृष्टयः । विव्यधुस्तं महेष्वासाः समरे क्षिप्रदर्शनः ।
तस्य द्रोणोऽच्छिनन्मुष्टौ खड्गं मणिमयत्वरुम् । क्षुरग्रेण
महातंजास्वरमाणः सपत्नजित् । राधेयो निशितैर्वाणै-
र्व्यधमश्चर्म चोत्तमम् । वृषसिचर्मैषुपर्णाङ्गः सोऽन्तरीक्षात्
पुनः क्षितिम् । आस्थितश्चक्रुद्यस्य द्रोणं क्रुद्धोऽभ्यधावत्”
इति ‘विचेता न्यपतद्भूमौ सौमद्रः परबरेहा । एवं

विनिहतो राजन् एको बडभिराहवे" भा० द्रो० प० ॥

अभिमर पु० अभिसुख्येन स्त्रियतेऽत्र अभि+म्-आधारे अप् ।
१ युद्धे । करणे अप् । २ भवे, अभिस्त्रियते यस्मात् अपादाने
अप् । ३ मारणव्यापारे बधे ४ बधने च अभिसुखी-
भूय स्त्रियते कर्त्तरि अच् । ५ स्वसैन्ये ई घनाशया
प्राणनिरपेक्षतया हस्तिनं व्याप्तं वाऽभियोज्युद्यते च ।

अभिमर्द् पु० अभि+म्-भावे घञ् । १ चूर्णीकरणे २ निष्पी-
डने च । आधारे घञ् । ३ युद्धे, ४ मर्दने च । कर्त्तरि
अच् । ५ मर्दनकर्त्तरि लि० ।

अभिमर्दन न० अभि+म्-भावे ल्युट् । १ आरम्भकपं-
योगनाशनेन चूर्णीकरणे २ निष्पीडने च ।

अभिमर्श(र्षे) पु० अभि+म्-भावे घञ् । १ स्वर्शे धर्षणे
च "परभिमर्शेन तवास्ति कः करमिति" कुमा० ।
"कृताभिमर्शा(र्षा)मनुमन्यमानः सुतां त्वया नाम मुनि-
र्विमान्य" शकु० । "परदाराभिमर्शे(र्षे)षु प्रवृत्तान् नृन्
महीपतिः" मनुः ।

अभिमर्श(र्षे)क लि० अभि+म्-भावे ल्युट् । १ स्वर्शकर्त्तरि
२ धर्षणकर्त्तरि च "न दुष्टः कश्चिदप्यासीत् परदाराभि-
मर्शकः" रामा० ।

अभिमर्शन(र्षण) न० अभि+म्-भावे ल्युट् । १ स्वर्शे
"नीवीस्तनप्रावरणसकृदधिकेऽभिमर्शनम् (र्षणम्)" या० ।
"यः पुनः परनारीपरिधानयन्त्रिप्रदेशकुचप्रावरणजघन-
मूर्धकचादिस्पर्शनं साभिलाष इवाचरति" मिता० । "सदो-
ऽभिमर्शनम् (र्षणम्) कात्या० ८, ८, १६, "तूष्णीं पितृना-
दीनां करणाभिमर्शन(र्षण)लक्षणधूपनप्रदहनोद्गराव-
सेवनानि" कात्या० २६, १, २७ धर्षणे च "परदाराभि-
मर्श(र्षणम्)" स्मृतिः ।

अभिमाति लि० अभि+मेङ् कर्त्तरि क्तिन् न इत्थम् । घातके ।
"विष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिहा" यजु० १२, ५, "अभिमातिः
घातकः" वेददी० । २ शत्रौ पु० हेम० । "अग्नेः सहस्र
पृतना अभिमातीरपास्य" य० ६, २७, अभिमातिः शत्रु-
रुच्यते स्त्रीत्वमार्थम् अभिमातीन् शत्रून् वेददी० ।

अभिमातिन् पु० अभिमातमनेन अभि+मेङ्-भावे क्त
वेदे पु० न इत्थम् इष्टा० इन् । शत्रौ । "बाधते
विश्वमभिमातिनम्" ऋ० १, ८५, २ "अभिमातिनम्
शत्रुम्" भा० ।

अभिमातिषाह् लि० अभिमातिं रिपुं सहते सह-खिल-
वेदे पत्वम् । रिपुजयिनि "तद्दीरासो अभिमातिषाहः

ऋ० ई०, ७, २, "अभिमातिषाहः शत्रूणां अभिमातारः" भा०

अभिमातिषाह लि० अभिमातिं रिपुं सहते सह-अण्
उप० स० वेदे पत्वम् । रिपुजयिनि । "अभिमाति-
षाहो गवेषणः सहमान उद्भित्" अथ० ५, २०, ११ ।

अभिमान पु० अभि+मन-घञ् । १ आत्मन्युत्कर्षारोपे,
२ मिथ्यागर्वे-बलादिदर्पे, ३ प्रणये, ४ हिंसायाम् ।
५ गर्वभावे "संकल्पयोनैरभिमानभूतम्" कुमा० ईस्वरूप-
ज्ञाने । "अनात्तस्य चाभिमानसामर्थ्यात्" कात्या० ६, ५, १२
"अनात्तस्य अनान्तरस्य सरसस्यैव सोमस्य सोमाभि-
मानसामर्थ्यात् सोमबुद्धिसामर्थ्यादिति सोमोयमिति बुद्धि-
रनान्तरसे अनभिषुते एव सोमे नाभिषुते" कर्क० ।
७ मिथ्याज्ञाने "अभिमानैर्न मानोमे जातिदोषेण वै मज्जान्"
भा० शा० प० । उत्साहादिसमुद्बोधः साधारणव्याभि-
मानतः" सा० द० । मिथ्याज्ञानञ्च तदभावश्चि तत्-
प्रकारकं ज्ञानं यथा देहे आत्मत्वबुद्धिः आत्मानि च असतो-
ऽन्युत्कर्षस्य ज्ञानम् । शुक्तिकायां रजतज्ञानम् मूर्खस्य पा-
ण्डित्याभिमान इत्यादि । अभिमानश्चात्मधर्म इति वैशेषिका-
दयः । अन्तःकरणधर्म इति पातङ्गलादयो वेदान्तिनश्च ।
तत्र विपर्ययज्ञानमविद्या सा च बुद्धिधर्मः गर्वात्मकज्ञानम्
अहङ्कारस्य वृत्तिभेदः । अहङ्कारस्याभिमानवृत्तिकमन्तः-
करणद्रव्यम्" सां० प्र० भा० । अभिमानोऽहङ्कारः सा० सू०
"अभिमानोऽहङ्कारस्तस्मात् द्विविधः प्रवर्तते सर्गः" सा० का०
अभिमानोऽहङ्कारः यत् खल्वलोचितं, सतश्च तत्वाहमधि-
कतः यत्तः खल्वहमत्व, सदर्था एवामी विषयाः, सत्तो-
नान्योऽत्राधिकृतः कश्चिदस्यतोऽहमस्मीति योऽभिमानः
सोऽसाधारणव्यापारत्वादहङ्कारः तस्य जीव्य हि बुद्धि-
रध्यवस्यति कर्त्तव्यमेतन्मयेति" त० कौ० । अन्तः-
करणञ्च वृत्तिभेदात् त्रिविधमिति साङ्ख्यवादयः" "मनो-
बुद्धिरहङ्कारश्चित्तं करणमान्तरम् । संशयो निश्चयोगर्वः
अरण्यम् विषया इमे" इति चतुर्विधवृत्तिकमत्वेन चतुर्विधं
वेदान्तिनः स्वीचक्रुः । "न हि धनिनो गृहस्थस्य धनाभि-
मानिनो धनापहारनिमित्तं दुःखं वृष्टमिति तस्यैव
प्रव्रजितस्य धनाभिमानरहितस्य तदेव धनापहारनिमित्तं
दुःखं भवति । न हि कुण्डलिनः कुण्डलित्वाभि-
माननिमित्तं सुखं वृष्टमिति तस्यैव कुण्डलविमुक्तस्य
कुण्डलित्वाभिमानहीनस्य तदेव कुण्डलित्वनिमित्तं सुखं
भवति" शा० भा० । अभितोमानः । दण्डद्वारसावस्था-
भेदे । "विप्रलम्भोऽय सन्भोग इत्येष द्विविधो मतः स

च पूर्वरागमानप्रवासात्मकचतुर्धा स्यात् । मानः कोपः
स तु द्वेधा प्रणयेष्वसिद्धयः द्वयोः प्रणयमानः स्यात्
प्रभोदे सुमहत्त्वपि" सा० द० अधिकं मानशब्दे । एवैर-
नियतने, "अभिमानधनस्यगत्वैः" किरा० । अभिमानेन
निर्दत्तः ठक् । अभिमानिक अभिमानसाध्ये त्रि० ।

अभिमानित त्रि० अभिमानोर्गोर्जातोऽस्य इतच् । जात-
गच् । जाताभिमाने अभि+मन+णिच्-आधारे क्त ।
२ अभिमानसाधने सैषुने सुरते न० ।

अभिमानिन् त्रि० अभि+मन-णिनि स्त्रियां ङीप् । १ गर्व-
युक्ते २ प्रणयकोपादिद्युक्ते च सौत्यस्य मनोः ३ पुत्रभेदे पु० ।
"तरङ्गभीरुर्वप्रश्न तरङ्गानुप्र एव च अभिमानी प्रवीणश्च
जिष्णुः संक्रन्दन्सदा । तेजस्वी सबलश्चैव सौत्यस्यैते मनोः
सुताः, ह० व० । ४ मिथ्याज्ञानयुक्ते त्रि० । "अभिमानिव्यप-
देशस्तु विशेषानुगतिभ्याम्" शा० सू० । 'यतोभिमानि-
व्यपदेश एषः । मृदाद्यभिमानिन्योवागाद्यभिमानिन्यश्चेतना
देवता वदनसंयदनादिषु चेतनोचितेषु व्यवहारेषु व्यप-
दिश्यन्ते" शा० भा० ।

अभिमानुक त्रि० अभि+मन-बा० उक्ञ् । अभिमानशीले
अभिमानश्च प्रायुक्तः बाधितुं शक्ते च । "अनक्ता एवस्यु-
रभिमानुकोरुदः पशून्तुस्यात् यदङ्ग्रात्" शत० ब्रा० ।
"अभिमन्तु बाधितुं शक्तः स्यात्" भा० ।

अभिमाय त्रि० अभिगतोमायामविद्याम् अत्वा० स० । इति
कर्त्तव्यविमूढे अज्ञानेनैव लोकानां कर्त्तव्याकर्त्त-
व्येषु मोहः इति तद्वतत्वान्मूढत्वम् ।

अभिमिमेह्य त्रि० अभि+मिह-बा० वेदे क्यप् लोके
सयत् । यस्याभिमुखं मेह्यं सलभूतत्यागः क्रियते तस्मिन्
"यत् मेह्यन् भवति तत् कृष्णविषाणाया लोष्ट" वा किञ्चि-
होपहन्तोयं ते यज्ञिया तनूरिति इयं वै पृथिवी देवय
जनी सा दीक्षितेन नाभिमिह्या" शत० ब्रा० ।

अभिमुख त्रि० अभिगतोमुखम् अत्वा० स० । १ सम्मुखतां
गते "प्रसादाभिमुखो ब्रह्मा प्रत्युवाच दिशैकसः" कुमा० ।
"वानराभिमुखोऽगच्छद्रूपे रणविशारदः" रामा० । "निद्रा
चिरेण नयनाभिमुखो बभूव" । मुखशब्दस्य स्त्राङ्गपरत्वे
स्त्रियां वा ङीप् । अभिमुखीप्रतिमा अस्त्राङ्गपरत्वे
टावेव अभिमुखा शाला । अभिगतं मुखं यस्य । तत्त-
त्कर्मकरणाय २ प्रेरितमुखे उच्यते । "प्रातः प्रयाणाभिमुखा
य तस्मै" "पुरः प्रवेशाभिमुखो बभूव" इति च रघुः ।
"युयोज पाकाभिमुखैः भर्तुर्विज्ञापनाफलैः" कु० । मुख-

समिलणीकृत्य अव्य० । २ अभिमुखे अव्य० । "कर्णं ददा-
त्यभिमुखं मयि भाषमाणे" अमरुशतकम् ।

अभिमुखीकरण न० न अभिमुखः अभिमुखः क्रियते अनेन
अभिमुख+चि-क-करणे ल्युट् । व्याकरणोक्ते सम्बो-
धने । कृते हि सम्बोधनपदाद्युच्चारणे श्रोता अभिमुखो
भवति इति तस्य तथात्वम् । "सिद्धस्याभिमुखीभावमात्रं
सम्बोधनं विदुः । प्राप्ताभिमुख्यः पुरुषः क्रियासु विनि-
युज्यते" इति ऋग्युक्तदिशा अभिमतक्रियाप्रवर्त्तनाविषय-
बोधनस्यैव सम्बोधनपदार्थत्वात् प्रवर्त्तयितव्यस्य तत्ताभि-
मुखीभावस्यावश्यकत्वाच्च तथात्वम् ।

अभिमुखीभाव पु० अनभिमुखस्य अभिमुखतया भावः । १ आ-
भिमुखे २ कार्यामुकूलतायाम् ३ तत्तत्क्रियोद्यमे च ।

अभिमुष्ट त्रि० अभि+मृष्ट-मृष्ट-वा क्त । १ मृष्टे २ धर्षिते
३ मिलिते ४ संमृष्टे च । मृष्ट-क्त । कृतमार्जने त्रि० ।

अभिमेयक त्रि० अभि+मिथ-ण्वल् । सर्वप्राप्तिसाधने वाक्य-
भेदे । स्त्रियां तु टाप् अत इत्त्वम् । "सर्वाभिर्वा एषा वाचः
यदभिमेयिका सञ्जै कामाः अश्नमेधे सर्वया वाचा सर्वान्
कामानाप्रवाम" शत० ब्रा० ।

अभिम्नात त्रि० अभि+म्ना-तन् । सर्वतोम्नाने । न० त० ।
अनभिम्नातः तस्यापत्यम् । शिवा० अण् । आनभिम्नातः
अनभिम्नात इत्यपि नमध्यपाठः ।

अभियाचन न० अभि+याच+ल्युट् । अभिमुखप्रार्थने ।

अभियाति पु० अभिमुखं युद्धार्थं याति या-क्तिच् । १ रिपौ
भावे क्तिन् । २ युद्धार्थमभिगमने स्त्री । [इनि । शत्वौ ।

अभियातिन् पु० अभियातमनेन अभि+या-भावे क्त इष्टा०

अभियाट पु० अभिमुखं याति युद्धार्थम् अभि+या-टच् ।

१ शत्वौ, २ अभिमुखगन्तृमात्रे त्रि० । स्त्रियां ङीप् ।

अभियायिन् त्रि० अभिमुखं याति या-णिनि । अभिमुख-
गन्तरि । "रामाभियायिनां तेषां तदेवाभूदमङ्गलम्" रघुः ।

अभियुक्त त्रि० अभि+युज-क्त । १ परैः रुद्धे, २ आसक्ते व्यव-
हारविषये ३ प्रतिवादिनि च । "अभियुक्तोऽभियोगस्य
यदि कुर्यादपङ्गवम्" नार० । "अभियुक्तन्तु नान्येन नोक्तं
विप्रकृतं नयेदिति" या० । ४ पराक्रान्ते "नागाभियुक्त
इव युक्तमहो महेभः" माघः । ५ आप्ते लङ्गतमे ।

अभियुज्ज्वल त्रि० अभि+युज-ङ्निप् वेदे ष्ट० कृत्वम् ।
अभियोक्तरि "स रथेन रथीतमोऽस्माकेनाभियुज्ज्वना" ऋ०
६, ४५, १५ लोके तु अभियुज्जा । स्त्रियां ङीप् वनोरश्च ।

अभियुज् त्रि० अभिमुखं युनक्ति अभि+युज-क्तिप् । अभि-

योक्तारि “आभिर्विद्या अभियुजो विषूचीः” ऋ० ६. २५, २ ।
अभियोक्तव्यं त्वि० अभि+युज-तव्य । निषेधे “न स राज्ञा-
भियोक्तव्यः स्वकं संसाधयन् धनम्” मनुः । व्यवहारे यं
प्रति अभियोगः कर्तुं शक्यते २ तस्मिन् प्रतिवादिनि
अभिमुखं ३ योजनोये च ।

अभियोक्तृ त्वि० अभि+युज-तृ । १ व्यवहारे-अपराध-
योजनकर्त्तरि वादिनि, स्त्रियां ङीप् “अभियोक्ता दिशे
द्देशं करणं बान्यदुद्देशेत्” । “अभियोक्ता न चेत् ब्रूयाद्बभू-
दण्डाय धर्म्मतः” इति च मनुः २ युद्धार्थमाक्रामिषि च ।

अभियोग पु० अभि+युज-घञ् । अन्यकृतस्य निजधर्षणस्य
वृत्ताय १ विज्ञापने, (नालिश) अभियोगो द्विविधः “अभि-
योगस्तु विज्ञेयः शङ्कातत्त्वाभियोगतः । शङ्काऽसतान्तु सं-
गत् तच्च ह्योदाभिदर्शनात्” नारदोक्तेः । “अभियोग-
मनिस्तोर्थं नैनं प्रत्यभियोजयेत्” या० ३ युद्धार्थमाक्रमे,
४ शपथे, ५ उद्योगे, ई आग्रहे “सन्तः स्वयं परहितेषु
कृताभियोगाः नीतिः ७ अपचिकीर्षयाक्रमणे, “संप्रापद-
प्राप्तपराभियोगम्” कुमा० ८ अभिनिवेशे “नयाभियोगं
मनसः प्रसादं समापयस्वात्मगुणेन कामम्” रामा०
९ अपचिकीर्षयानिरोधे । “क्षुभितं वनगोचराभियोगा-
दिति” किरा० ।

अभियोगिन् त्वि० अभि+युज-घिनुण् । १ अभियोगकर्त्तरि
वादिनि “मिथ्याभियोगी दण्ड्यः स्यात् विवादात् द्विगुणं
दमम्” या० । २ आक्रमकर्त्तरि, ३ आग्रहयुक्ते, ४ अभि-
निविष्टे, ५ योजनकर्त्तरि च ।

अभियोजन न० भृशं योजनम् । योजितस्य दाढीयं पुनर्यो-
जने “अभियोजनं नाम युक्तस्य पुनर्योजनमिति” साध० ।

अभिरक्षणा न० अभितो रक्षणम् । मन्त्रादिना सर्वतः श्वेत
सर्वपादिविधेर्षः यातृधानादिभ्यो १ रक्षणे २ सर्वतो
रक्षणे चाभावे च । अभिरक्षायत् स्त्री । “प्रशान्तबाधं
दिशतोऽभिरक्षया” किरा० ।

अभिरक्षित त्वि० अभितोरक्षितः । सर्वतोरक्षिते ।

अभिरक्षितृ त्वि० अभितोरक्षति तृच् स्त्रियां ङीप् । सर्वतो
रक्षके “वर्णानामाश्रमाणाञ्च राजा षटोऽभिरक्षिता” मनुः
अभिरत त्वि० अभिसुखतया भृशं वृत्तः । १ आत्मानासक्ते
= अभिसुखतया रते च ।

अभिरति स्त्री अभितो रतिः प्रा० स० । आसक्ती “न मृग-
याभिरतिर्नदुरीदरम्” रघुः । [मनोरसे ।

अभिरस्य त्वि० अभिरसते भृशं रसतेऽत्र आधारे यत् ।

अभिराज् त्वि० अभितो राजते अभि+राज+क्तिप् । १ अ-
धिकदीप्तिशीले २ अधीश्वरे च ।

अभिराज् त्वि० अभि+राज-क्त । हेविते ।

अभिराम पु० अभिरस्यतेऽस्मिन् रस+आधारे घञ् । १ सुन्दरे
२ प्रिये, ३ मनोहरे च । “ओत्ताभिरामाः शृण्वन्तौ
रथनेमिस्वनोन्मुखैः” “ओत्ताभिरामध्वनिना रथेन” यस्या-
त्मगेहे नयनाभिरामः” इति च रघुः योवाभङ्गाभिरामं
सुहृदनुपतति खन्दने दत्ताष्टिः शकु० । “राम इत्यभि-
रामेण वपुषा तस्य नोदितः” रघुः ।

अभिरुचि पु० भृशं अत्यन्ता रुचिः प्रा० स० । १ अत्यन्तरुचौ

अभिरूप त्वि० अभिरूपयति सर्वं स्वात्मकं करोति चु० रूप-
अच् । १ शिषे, २ शिषौ च । अभिरूपयति निरूप-
यति । ३ परिण्डते । उत्कृष्टं रूपं यस्य । ४ कन्दर्पे, ५ चन्द्रे
च । ई मनोहरे त्वि० । “उत्कृष्टायाभिरूपाय वराय स-
शाय च” मनुः । “अभिरूपगुणभूयिष्ठा परिषत्” शकु०
७ अनुरूपे त्वि० “काममनभिरूपमस्या वयसो वल्कलम्”
शकु० । अभिरूपस्य भावः मनोज्ञा० वृज् आभि-
रूपकम् ध्यञ् आभिरूप्यञ्च सौन्दर्यादौ न० । “अर्ष-
कस्य तपोयोगादर्चनस्यातिशयनात् । आभिरूप्याञ्च
विस्मानां देवः सान्निध्यवृत्तति” ति० त० पु० ।

अभिलक्ष्य त्वि० अभिलक्ष्यते उद्दिश्यते अभि+लक्ष् ययत् ।
१ उद्देश्ये । लक्ष्यस्य शरवत्स्याभिसुख्यम् अव्ययी० । २ शर-
व्याभिसुख्ये अव्य० । “शब्दं प्रतिगजप्रभुरभिलक्ष्यम-
पातयम्” रघुः । ल्यप् । ३ लक्ष्योक्त्येत्यर्थे अव्य० ।

अभिलङ्घन न० अभि+लघि-भावे ल्युट् । उल्लङ्घने । “तया-
णामेव भूतानां सः शरस्याभिलङ्घने” रामा० ।

अभिलपणीय त्वि० अभि+लप-कर्म्मणि अनीयर् । काम्ये ।
एष्टव्ये । तव्य । अभिलपितवर्गोऽप्यत्र त्वि० ।

अभिलपित त्वि० अभि+लप-कर्म्मणि क्त । १ इष्टे अभि-
लाषविषये । भावे क्त । २ अभिलाषे इच्छायां न० ।

अभिलाप पु० अभिलप्यते मनःसंकल्पोऽनेन । १ मनःसंक-
ल्पावेदके अहमिदं करिष्ये इत्यादिरूपे वाक्ये “काम्ये हि
कामाभिलापसहितकुशलतिललागमरूपः सङ्कल्पः कार्यं
इति प्रा० त० प्रक्रमाधिकरणम् । २ आत्मीयज्ञानाकारो-
क्तेखिवाक्ये च यथा भूतलं घटाभाववदिति ज्ञानावेदकं
घटोनास्तीति वाक्यं यथा च अयं घट इति ज्ञानोत्तर-
मनुव्यवसायात्मकज्ञानस्यावेदकं घटमहं जानामीति वाक्यम्
“न निर्विषयकं ज्ञानं तस्य ग्राहकमिष्यते तथाऽभिलाप-

संसर्गयोग्यत्वविरहाच्च सविकल्पकज्ञानवेद्यानां हि वचन-
प्रयोगयोग्यता न तु रसस्येति" सा० द० । कथने च "तद-
भावाभिलाषाच्च" सा० सू० ।

अभिलाष पु० अभि+लृ-घञ् । छेदने ।

अभिलाष(स) पु० अभि+लृष(स)-घञ् । १ इच्छायां, २ लोभे
च । अभेरिच्छाद्योक्तत्वात् तदुपलक्ष्यसेरिच्छार्थत्वम् ।
"अतोऽभिलाषे प्रथमं तथाविधे" इति रघुः साधुपामनुज-
व्याप्तः । साभिलाषाः सुतान् प्रति" देवीमा० । "न खलु
सत्यमेव शक्नुन्त्यायां समाभिलाषः" शकु० ।

अभिलाषक त्रि० अभि+लृष-ण्वुल । १ अभिलाषयुक्ते ।

अभिलाषिन् त्रि० अभि+लृष-णिनि स्त्रियां ङीप् । अभि-
लाषशीले "जलाभिलाषी जलभाददानाम्" । "अगच्छदं श्रेण
गुणाभिलाषिणी" इति च रघुः "असंशयं क्षत्रपरिपह-
क्षमा यदार्थमस्यामभिलाषि मे मनः" शकु० ।

अभिलाषुक त्रि० अभि+लृष-उकञ् । अभिलाषशीले,
"जयमत्त भवान्नमरातिष्वभिलाषुकः" किरा० ।

अभिवदन म० अभिरानुकूल्ये अलकूलं वदनं कथनम् ।
१ आनुकूल्यार्थकथने अभिवादाने । वदनस्य सुखस्या-
भिमुख्यम् अव्ययी० । २ सुखस्याभिमुख्ये अव्य० ।

अभिवन्दन न० अभितः सर्वतोऽभिमुखे वा वन्दनम् ।
१ सर्वतोऽनतिकरणे २ अभिमुखप्रणामे च । "उभयोरेवशि-
रसा चक्रे पादाभिवन्दनम्" रामा० ।

अभिवयस् त्रि० अभिमत्तं श्रेष्ठं वयोऽस्य प्रा० व० । प्रकट-
वयस्ये "तीव्रस्याभिवयसो अस्य पाहि" ऋ० १०.१६०.१ ।

अभिवर्त्तिन् त्रि० आभिमुख्येन वर्त्तते अभि+वृत् णिनि
स्त्रियां ङीप् । १ अभिमुखे वर्त्तमाने "कल्पनां च रणा-
र्थाय ऋतुकालाभिवर्त्तिनः" रामा० ।

अभिवर्षक त्रि० अभितोवर्षकः । १ सर्वतोवर्षणकर्त्तरि ।

अभिवर्षण न० अभितोवर्षणम् । सर्वतोवर्षणे । [सर्वतोवर्षके ।

अभिवर्षिन् अभितोवर्षेति अभि+वृष-णिनि स्त्रियां ङीप् ।

अभिवात् त्रि० आभिमुख्येन वाति गच्छति वा-गच्छ स्त्रियां
ङीप् । १ अनुचरे, २ "अभिवानभिभूयै रूपम्" शत० ब्रा० ।

अभिवाद पु० अभि+वृ० वद-भावे आच् । १ अभितः प्रणामे-
"प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते" इति
"नामधेयस्य ये केचिदभिवादं न जानते" इति च मनुः

अभिवादक त्रि० अभि+वृ० वद-ण्वुल । १ आभिमुख्येन
नतिकारके । "आयुधान् भव सौख्येति वाच्यो विप्रोऽभि-
वादकः (ने) मनुः ।

अभिवादन न० अभिमुखीकरणाय वादनं वदनम् वृ०-वद-
ल्युट्, अभिमुखं वाद्यते आशीरनेन वद-णिच्-ल्युट्
वा । १ नामधेयपूर्वकनतौ २ पादपङ्क्तयेन वाचा वा नतौ ।
तत् प्रकारी यथा "ऊर्ध्वं प्राणाद्भुतकामान्ति यूनः स्वविर
आयति । प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥
अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः । चत्वारि संप्रवर्जन्ते
आयुर्विद्या यथो बलम् ॥ अभिवादात् परं विप्रो ज्ञायांस-
मभिवादयन् । असौ नामाङ्गमस्तीति स्वं नाम परिकीर्त्तयेत् ॥
नामधेयस्य ये केचिदभिवादं न जानते । तान् प्राज्ञोऽह-
मिति ब्रूयात् स्त्रियः सर्वास्तथैव च ॥ भोः शब्दं कीर्त्तयेदन्ते
स्वस्य नाम्नोऽभिवादाने । नाम्नां स्वरूपभावो हि भोभाव
कविभिः स्मृतः ॥ आयुधान् भव सौख्येति वाच्यो विप्रो-
ऽभिवादकः (ने) । अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वा-
क्षरप्लुतः ॥ यो न वेत्त्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम् ।
नाभिवाद्यः स विदुषा यथा नृद्वस्तथैव सः ॥ ब्राह्मणं
कुशलं पृच्छेत् क्षत्रबन्धुमनामयम् । वैश्यं क्षेमं समागम्य
नृद्वमारोग्यमेव च ॥ अश्व्यो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि
यो भवेत् । भोभवत्पूर्वकं त्वेनमभिभाषेत धर्मेवित् ॥
परपत्नी तु या स्त्री स्यादसम्भवा च यो नितः । तां ब्रूया-
द्भवतीत्येवं सुभगे ! भगिनीति च ॥ मातुलांश्च पितामहंश्च
अश्वरान्दत्तित्वजो गुरुन् । असावहमिति ब्रूयात् प्रत्युत्थाय
यवीयसः ॥ मातुलस्य मातुलानी अश्वरथ पितामहा ।
संपूज्या गुरुपत्नीयत् समास्ता गुरुभार्यया ॥ भ्रातृभ्रातृ-
पसंयाह्या स्वर्णाह्वयह्वयपि । विप्रोऽप्य त्वपसंयाह्या
ज्ञातिसम्बन्धियोऽपि तः ॥ पितामहगम्यां मातुलं ज्ञायस्याञ्च
स्वस्यपि मातुलवद्वृत्तिमातिष्ठेत् माता ताभ्यां गरीयसी ॥
दशाब्दाश्च पौरसस्यं पञ्चाब्दाश्च कलाभ्यताम् । त्र्यब्द-
पूर्वं ओत्त्रियाणां सत्येनापि स्वयोनितु ॥ ब्राह्मणं दश-
वर्षन्तु शतवर्षन्तु भूमिपम् । पितापुत्रौ विजानीयाद्-
ब्राह्मणस्तु तयोः पिता ॥ वित्तं बन्धुर्वयः कर्म विद्या
भवति पञ्चमी । एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद्वयद-
त्तरम् ॥ पञ्चानां त्रिषु वर्षेषु भूयंसि गुणवन्ति च । यत्न
स्युः सोऽत्र मानार्हः नृद्वोऽपि दशमीं गतः ॥ चक्रिणो
दशमीस्थस्य रोगिणो भारिणः स्त्रियाः । ज्ञातकस्य च
राजस्य पत्न्या देवो वरस्य च ॥ तेषान्तु समवेतानां मान्यौ
ज्ञातकपार्थिवौ । राजज्ञातकयोश्चैव ज्ञातको नृपमानभाक्"
इति मनुः "राजत्थिकश्चोत्त्रियाधर्मप्रतिषेधुपाध्यायपितृव्य
मातामहमातुलश्चश्वरज्जेष्टभ्रातृसम्बन्धिनश्चाचार्यवत् । पत्य

एतेषां सवर्णाः । माहृषसा पितृषसा ज्येष्ठा स्वसा च । सगुर-
पितृषसातुल्यविजां कनीयसां प्रत्युत्थानमेवाभिवादनम् ।
हीनवर्णानां गुरुपत्नीनां दूरादभिवादनं न पादोपसंस्-
र्शनम् । गुरुपत्नीनां गात्रोत्सादनाञ्जनकेशसंयमनपाद-
प्रक्षालनं न कुर्यात्” विष्णुः । “पादोपसंस्पर्शनं गुरुसमवायेऽ-
न्यहम् । अभिगम्य तु विप्रोऽप्यमातापितृतद्बन्धूनां पूर्वजानां
विद्यागुरुणां तत्तद्गुणाञ्च सन्निपाते परस्य । नाम प्रोच्या-
हमयमित्यभिवादोऽसमवाये स्त्रीपुंयोगेऽभिवादोऽन्य-
मनेके न विप्रोऽप्यस्त्रोणाममाहपितृषसाभार्याभगिनीनां,
नोपसंस्पर्शनं भ्रातृभार्याणां श्वश्रूणाञ्च । ऋत्विक्स्वगुर-
पितृषसातुलानान्तु यशोयसां प्रत्युत्थानमनभिवाद्यास्तथान्यः
पूर्वः पौरोऽशीतिकावरः शूद्रोऽप्यपत्यसमेनावरोऽप्यार्यः
शूद्रेण नाम चास्य वर्जयेद्वाञ्छाजपः प्रेष्योभोभवन्निति
वयस्यः समानेऽहनि जातोऽश्वर्षद्वजः पौरः पञ्चभिः
कलामरः श्रोत्रियश्चारणस्त्रिभिः राजन्योवेश्यः कर्मविद्या-
हीनोदीक्षितस्य प्राक्क्रयात् । वित्तबन्धुर्कर्मजातिविद्याव-
यांसि मान्यानि परवलोयांसि श्रुतन्तु सर्वेऽयोगरीयस्तन्मूल-
त्वाद्धर्मस्य श्रुतेः” गीत० । अनभिवाद्याश्च “समिद्वार्युदकुम्भ-
पुष्पाक्षहस्तोनाभिवादयेद्यज्ञायेवंयुक्तमिति” बौधायनः ।
“जपयज्ञजलस्यञ्च समित्पुष्पकुशानलान् दन्तकाष्ठञ्च भक्ष्यञ्च
वहन्तं नाभिवादयेदिति” लघुहारीतः । अन्यत्रापि ।
“समित्पुष्पकुशान्यम्बु-ऋदन्नाक्षतपाणिकः । जपं होमञ्च
कुर्वाणोनाभिवादो द्विजो भवेदिति” च ।

अभिवाद्य त्रि० अभिवादयितुमर्हः यत् । १ अभिवादानार्हे
अभिवाद्याश्चाभिवादनशब्दे उक्ताः । “गुरुपत्नी तु युवतिर्ना-
भिवादोऽह पादयोः” मनुः । त्वय् १२ अभिप्रणम्येत्यर्थे अव्य० ।

अभिवान्य त्रि० अभि+वन-संभक्तौ कर्माणि ख्यत् । संभ-
जनीये । “अभिवान्यत्सायाः प्रजुहुयात्” श्रुतिः ।

अभिवासस् अव्य० वासस उपरि अव्ययो० । परिहित-
वस्त्रस्योपरिभागे” स वा अभिवासः संनहृति” शत० ब्रा० ।
“परिहितस्य वस्त्रस्य उपरि” भा० ।

अभिवाह्य अभि++वृह-ण्यत् । १ अभितो वृहनीये । भावे
ख्यत् । २ वृहने न० । “हव्यकव्याभिवाह्याय सर्वस्यास्य च
गुप्तये” इति मनुः ।

अभिविधि पु० अभितो विधिव्याप्तिः । १ व्याप्तौ, मर्यादायां
हि अर्वाचभूतं विहाय तत्तत्कार्यान्वयः अभिविधौ तु अवशि-
ष्टचित्ते कार्यान्वय इति तस्य व्यापकता अतएवोक्तम् “मर्या-
दाभिविधिसन्देहे कार्यान्वितत्वादभिविधेरप्यसिद्धमिति युक्तैः ।

“आह् मर्यादाभिविध्योः” पा० । “अभिविधौ भाव
इत्युण्” पा० “मर्यादायामभिविधौ क्रियायोगेषदर्थयोः । य
आकारः स डित् प्रोक्त” सु० बो० ।

अभिविमान पु० परमात्मनि, “यस्त्वेन प्रादेशमात्रमभिविमानं
वैश्वानरसुपास्ते” इति छा० उ० । एतस्य निरुक्तिः या०
भाष्ये दर्शिता । प्रत्यगात्मतया सर्वैः प्राणिभिरभिविमीयत
इति अभिविमानः । अभिगतो वाऽयं प्रत्यगात्मत्वात्,
विमानश्च मानवियोगादित्यभिमानः । अभिविमीते वा
सर्वं जगत्कारणत्वादित्यभिमानः” इति ।

अभिवृत्ति स्त्री अभि+वृत्-क्तिन् । अभिगमने “स्वर्गस्य नो
तस्याभिवृत्त्यै” ता० ब्रा० “अभिवृत्त्यै अभिगमनाय” भा०

अभिव्यक्त त्रि० अभि+वि+अनुज-कर्माणि क्त । १ अभिव्यक्तियुक्ते
२ सांख्यादिम-सिद्धाविर्भावयुक्ते “तत्र दैवमभिव्यक्तं पौरुषम्
पौर्षदेहिक्म् पु० अभिव्यक्तमाविर्भूतं फलदानोन्मुखम्” रघु०

अभिव्यक्ति स्त्री अभि+वि-अनुज-क्तिन् । १ प्रकाशे सूक्ष्म-
रूपेण स्थितस्य (“कारणात्मना स्थितस्य”) कारणस्य २ कार्य-
रूपेणाविर्भावे । साङ्ख्यपातङ्गलादिमते हि उत्पत्तेः
प्राक् कार्यं सत् कारणावगापारेण वृज्यते यथोक्तम् ।
सांख्यसूत्रे । “त्रिविधविरोधापत्तेश्च” । “अथ सर्वं
कार्यं त्रिविधं सर्ववादिसिद्धमतीतमनागतं वर्त्तमानमिति ।
तत्र यदि कार्यं सदा सञ्चल्यते तदा त्रिविधत्वात्तुपपत्तिः ।
अतीतादिकाले घटाद्यभावेन घटादेरतीतादिधर्माकत्वानु-
पपत्तेः सदसतोः सम्बन्धानुपपत्तेः । किञ्च प्रतियोगित्वस्य
प्रतियोगिरूपत्वे तद्दोषतादवस्थात् । अभावमात्रस्वरूपत्वे
घटाद्यभावो घटाद्यभावः स्यादभावत्वाविशेषात् । अभावे-
ष्वपि स्वरूपतो विशेषाङ्गीकारे चाभावत्वस्य परिभाषा-
मात्रत्वप्रसङ्गात् । अथ प्रतियोग्येवाभावविशेषक इति
चेन्न असतः प्रतियोगिनः प्रागभावादिषु विशेषकत्वा
सम्भवादिति । तस्माद्विद्यस्यैव कार्यस्यातीतानागतवर्त्त-
मानावस्थाभेदा एव वक्तव्याः । घटोऽतीतो घटो वर्त्तमानो
घटो भविष्यन्निति प्रत्ययानां तृत्यरूपतौचित्यात् । न
त्येकस्य भावविषयत्वमन्ययोश्चाभावविषयत्वमिति । ते एवा-
तीतानागतत्वे अवस्थे ध्वंसप्रागभावप्रवहणं जनयत-
स्तदतिरिक्ताभावद्वये प्रमाणाभावादिति एवमत्यन्ताभावा-
न्योन्याभावाप्यधिकरणस्वरूपत्वात् । न चैवं प्रतियोगि-
सत्ताकालेऽप्यधिकरणस्वरूपानपायादत्यन्ताभावप्रत्ययप्रसङ्ग
इति वाच्यम् परैरपि प्रतियोगिमति देशे तदत्यन्ताभावा
ङ्गीकारात् । प्रतियोगिकस्त्वस्यातीतानागतावस्थयोरेव

सामयिकात्यन्ताभावत्वसम्भवाच्च । तस्मान्नास्तिज्ञानेऽभावो-
 ऽतिरिक्तः किञ्च घटो ध्वस्तो घटो भावो घटोऽत नान्तो-
 त्वादिप्रत्ययनियामकतया किञ्चिदस्त्वाकाङ्क्षायां तद्भावरूप-
 मेव कल्प्यते लाघवात् । अभावस्यादृष्टस्य कल्पने गौरवा-
 दिति” प्र० भा० ॥ “नासदुत्पादो नृष्टङ्गवत्” सू० ॥ नरृष्टङ्ग-
 तुल्यस्यासत् उत्पादोऽपि न सम्भवतीत्यर्थः ॥ “उपादाननिय-
 मात्” सू० ॥ नृष्टोव घट उत्पद्यते तन्तुत्वेव पट इत्येवं
 कार्याणामुपादानकारणं प्रतिनियमोऽस्ति । स न सम्भवति
 उत्पत्तेः प्राक् कार्यासत्तायां हि न कोऽपि कारणे विशेषो-
 ऽस्ति येन किञ्चिदेवासन्नं जनयेत्तेतरमिति । विशेषाङ्गी-
 कारे च भावत्वापत्तेर्गतमसत्तया । स एव च विशेषोऽ-
 स्माभिः कार्यस्थानागतावस्थेत्युच्यत इति । एतेन यद्वैशे-
 पिकाः प्रागभावमेव कार्योत्पत्तिनियामकं कल्पयन्ति तद-
 व्यपास्तम् । अभावकल्पनापेक्षया भावकल्पने लाघवात् ।
 भावानां दृष्ट्यादन्यानपेक्षयाच्च । किञ्चाभावेषु स्वतो
 विशेषे भावत्वापत्तिः । प्रतियोगिविशेषस्य प्रतियोग्यसत्ता-
 काले नास्ति । अतोऽभावानामविशिष्टतया न कार्योत्पत्तौ
 नियामकत्वं युक्तमिति ॥ “शक्तस्य शक्यकरणात्” सू० ॥ कार्य-
 शक्तिमत्त्वमेवोपादानकारणत्वम् अन्यस्य दुर्वचत्वात् लाघ-
 वाच्च । सा शक्तिः कार्यस्थानागतावस्थैवेत्यतः शक्तस्य शक्य-
 कार्यकरणान्नासत् उत्पाद इत्यर्थः ॥ “कारणभावाच्च” सू०
 उत्पत्तेः प्रागपि कार्यस्य कारणाभेदः श्रूयते तस्माच्च
 सत्कार्यसिद्ध्या नासदुत्पाद इत्यर्थः । कार्यस्यासत्त्वे हि
 सदसत्तोरभेदानुपपत्तिरिति । उत्पत्तेः प्राक् कार्याणां
 कारणाभेदे च श्रुतयः । “तद्भेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् । सदेव
 सौम्येदमय आसीत् । आत्मैवेदमय आसीत् । आप एवे-
 दमय आसुरित्याद्याः ॥ “न भावे भावयोगश्चेत्” सू० ॥
 नन्वेवं कार्यस्य नित्यत्वे सति भावरूपे कार्ये भावयोग उत्-
 पत्तिशोभो न सम्भवति असत्तः सत्त्व एवोत्पत्तिव्यवहारा-
 दिति चेदित्यर्थः ॥ “नाभिव्यक्तिनिबन्धनो व्यवहाराव्य-
 हारो” सू० ॥ कार्योत्पत्तेर्व्यवहाराव्यवहारौ कार्योभिव्यक्ति-
 निमित्तकौ । अभिव्यक्तिरुत्पत्तिव्यवहारोऽभिव्यक्त्यभा-
 वाच्चोत्पत्तिव्यवहाराभावः न त्वसत्तः सत्त्वेत्यर्थः ।
 अभिव्यक्तिश्च न ज्ञानं किन्तु वर्तमानावस्था । कारणव्या-
 पारोऽपि कार्यस्य वर्तमानकालतन्परिणाममेव जनयति ।
 सतस्य कार्यस्य कारणव्यापारादभिव्यक्तिमात्रं लोकेऽपि
 दृश्यते । यथा गिलासमध्यस्थप्रतिमाया लैङ्गिकव्यापारेणा-
 भिव्यक्तिमात्रं तिलस्यतेलस्य च निष्पीडनेन, धान्यस्यतण्डु-

लस्य चावघातेनेति । तदुक्तं वाशिष्ठे । “सूक्ष्मज्ञावस्थया
 चक्रपद्मरेखाः शिलोदरे । यथा स्थिताश्चितेरनस्तथेयं
 जगदावली” ॥ एतेषामिवास्माकमप्यनागतावस्थयाः प्रागभा-
 वावस्थाया अभिव्यक्तिहेतुत्वाच्चेति । नन्वतीतमप्यस्तीत्यत्र
 किं प्रमाणं ? न ह्यनागतसत्तायामिव श्रुत्यादयोऽतीतसत्ता-
 यामपि स्मृतमुपलभ्यन्त इति । मैवम् । योगिप्रत्यक्षत्वा-
 न्यथानुपपत्त्यानागतातीतयोर्बभूवोरिव सत्त्वसिद्धेः प्रत्यक्ष-
 सामान्ये विषयस्य हेतुत्वात् । अन्यथा वर्तमान-
 स्यापि प्रत्यक्षेणासिद्धप्रापत्तेः । तस्माद्विद्यामौल्यगिकप्रामा-
 ण्येनासति बाधके योगिप्रत्यक्षेणातीतमप्यस्तीति सिद्धयति
 योगिनामतोतानागतप्रत्यक्षे च श्रुतिस्मृतीतिहासादिकं
 प्रमाणं योगशक्तिर्के प्रपञ्चितमिति । नन्वभिव्यक्तिरपि पूर्वं
 सती वाऽसती वा । आद्ये कारणव्यापारात् प्रागपि कार्य-
 स्याभिव्यक्त्या स्वकार्यजनकत्वापत्तिः कारणव्यापारश्च
 विफलः । अन्ये चाभिव्यक्तावेव सत्कार्यसिद्धान्तकृतिः
 असत्या एवाभिव्यक्तेरभिव्यक्त्यङ्गीकारादिति अलोच्यते ।
 कारणव्यापारात् प्राक् सर्वकार्याणां सदासत्त्वाभ्युपगमेनो-
 क्तविकल्पानवकाशादुदयत् तदभिव्यक्तेरपि वर्तमानावस्थया
 प्रागसत्त्वेन तदसत्तानिदृश्यं कारणव्यापारापेक्षणात् ।
 अनागतावस्थया च सत्कार्यसिद्धान्तस्याकृतेः । नन्वेकदा
 सदसत्त्वयोर्विरोध इति चेत् । प्रकारभेदस्योक्तत्वात् ।
 नन्वेवमपि प्रागभावानङ्गीकारेण प्रागसत्त्वमेव कार्याणां
 दुर्वचमिति । मैवम् । अवस्थानामेव परस्परभावरूपत्वा-
 दिति ॥ ननु सत्कार्यसिद्धान्तरक्षार्थमभिव्यक्तेरप्यभिव्यक्ति-
 रेष्टव्येत्यत आह । “पारम्पर्यतोऽन्वेषणा वीजाङ्कुरवत्” सू० ॥
 पारम्पर्यतः परस्पररूपेणैवाभिव्यक्तेरनुधावनं कर्तव्यम्
 वीजाङ्कुरवत् प्रामाणिकत्वेन चास्या अदोषत्वादित्यर्थः । वीजा-
 ङ्कुराभ्यां चात्मायमेव विशेषो यद्वीजाङ्कुरस्यैव क्रमिकपरम्पर-
 यानवस्था, अभिव्यक्तौ चैककालीनपरम्परयेति । प्रामाणि-
 कत्वं तु तल्यमेवेति । सर्वकार्याणां स्वरूपतो नित्यत्वमव-
 स्थाभिर्विनाशित्वं चेति पातङ्गलभाष्ये वदङ्गिवर्गसदेवैरपीय-
 मनवस्था प्रामाणिकत्वेन स्वीकृतेति । “उत्पत्तिवद्वाहदोषः”
 सू० ॥ यथा घटोत्पत्तेरुत्पत्तिः स्वरूपमेव वैशेषिकादिभि-
 रसदुत्पादवादिभिरिष्यते लाघवात् तथैवास्माभिर्घटाभिव्यक्ते-
 रप्यभिव्यक्तिः स्वरूपमेवैष्टया लाघवात् । अत उत्पत्तावि-
 वाभिव्यक्तावपि नानवस्थादोष इत्यर्थः । अथैवमभिव्यक्तेर-
 भिव्यक्त्यनङ्गीकारे कारणव्यापारात् प्राक् तस्याः सत्त्वानु-
 पपत्त्या सत्कार्यवादकृतिरिति चेन्न । अस्मिन् पक्षे सत्

एवाभिव्यक्तिरित्येव सत्कार्यविज्ञान इत्याशयात् । अभि-
व्यक्तेः चाभिव्यक्त्यभावेन तस्याः प्रागसम्पत्तेऽपि नासत्कार्य-
वादत्वापत्तिः । नन्वेवं महदादीनामेव प्रागसम्पत्तिरिति चेन्न । तत्रेदं तर्ह्यत्रा-
कृतमासीदित्यादि श्रुतिभिरव्यक्तावस्थायाः सतामेव का-
र्याणां सिद्धेः तथाप्यभिव्यक्तेः प्रागभावादित्येकारा-
पत्तिरिति चेन्न । तिसृषामनागतद्यवस्थानामन्योऽन्यस्या-
भावरूपतयोक्तत्वात् तादृशभावनिरुक्त्य एव च कारण-
व्यापारसाफलप्रादिसम्भवात् । अयमेव हि सत्कार्यवादि-
नामसत्कार्यवादिभ्यो विशेषो यत् तैरुच्यमानौ प्रागभाव-
ध्वंसौ सत्कार्यवादिभिः कार्यस्यानागतातीतावस्थे भावरूपे
प्रोच्येते । वर्तमानतास्य चाभिव्यक्त्यवस्था षटाद्वृत्ति-
रिति षटादेरवस्थानुवचनानुभवादिति । अन्यत्वं तु सर्वं
समानम् । अतो नास्त्यस्याधिकशङ्कावकाश इति सां०
प्र० भा० । “अतः सिद्धं प्राक् कार्योत्पत्तेः कारणशङ्कावः ।
कार्यस्य चाभिव्यक्तिलिङ्गत्वात् अभिव्यक्तेः कार्यस्य च
शङ्कावः प्रागुत्पत्तेः सिद्धः । कथम् ? अभिव्यक्तिलिङ्ग-
त्वात् । अभिव्यक्तिलिङ्गमस्तेष्वभिव्यक्तिषु साक्षाद्विज्ञाना-
लम्बनत्वप्राप्तिः । यद्वा लोके प्रादुर्गतं तमस्मादिना
षटादि वस्तु तदालोकादिना प्रावरणतिरस्कारेण विज्ञान
विषयत्वं प्राप्नुवत् प्राक् शङ्कावं न व्यभिचरति । तथेद-
मपि जगत् प्रागुत्पत्तेरित्यवगच्छामः न हि अविद्य-
मानो षट् उदितेऽप्यादित्य उपलभ्यते” उ० भा० ।
२ अन्यथा स्थितस्य अन्यरूपेण प्रकाशे “अभिव्यक्ते-
रित्याश्रयः” शा० सू० । अतिमात्रस्यापि परमे-
श्वरस्य प्रादेशमात्रत्वमभिव्यक्तिनिमित्तं स्यात् अभिव्यज्यते
किञ्च प्रादेशपरिमाणः परमेश्वर उपासकानां कृते, प्रदेशेषु
वा हृदयादिषु प्राणविद्यास्थानेषु विशेषेणाभिव्यज्यते ततः
परमेश्वरेऽपि प्रादेशमात्रश्रुतिरभिव्यक्तेरुपपद्यत इत्या-
श्रयस्य आचार्योक्तमन्यते” इति भा० ।

अभिव्यञ्जक लि० अभिव्यज्यति प्रकाशयति अभि+वि+
अञ्ज-णिच्-णुल् । प्रकाशके आलङ्कारिकप्रसिद्ध-
व्यञ्जनया दृष्ट्या प्रकाशके च गुणाभिव्यञ्जकौ शब्दार्थौ
“गुणाभिव्यञ्जकशब्दार्थवचस्यापि रसाभिव्यञ्जकत्वेन उप-
चारत” इति च सा० द० ।

अभिव्यापक लि० अभि+वि+आप-भावे क्तिन् । अभितोव्यापके
सर्वावयवावच्छेदेन व्यापके यथा दृष्टादेराकाशसंयोगः, कपि
संयोगादिस्तु नैवं तस्य स्वाधिहरणे दृष्ट एव मूलावच्छेदेना-

संख्यात् । वैयाकरणोक्तो सर्वथा व्यापकतावति आधारभेदे
“औपम्यिको वैपयिकोऽभिव्यापकश्चेत्याधारस्तिष्ठा”
वि० कौ० । यथा सर्व्वस्मिन् ब्रह्मास्ति” ।

अभिव्याप्ति स्त्री अभि+वि+आप-भावे क्तिन् । १ अभितो-
व्याप्तौ सर्वावयवावच्छेदेन व्याप्तौ । व्याप्तिशब्दे विस्तरः ।
अभिव्याप्य लि० अभि+वि+आप-कर्मेणि ग्यत् । १ सर्वावयव-
च्छेदेन १ वृत्त्ये । ल्यप् । २ सर्वतो वृत्त्ये त्वर्थे अय० ।
“अभिव्याप्याकर्षणमपवर्ग” इति सुश्रु० ।

अभिव्याहार पु० अभि+वि+आ+ह-घञ् । १ प्रशंसोक्तौ
२ अभितः कथने वृत्तुपसर्गयुक्तस्य हरतेः कथनार्थत्वादभि-
योगात्तस्यैव सम्यक्त्यर्थता । अतएव “कचं वा यजुर्वा
साम वाऽभिव्याहरतीति” शत० ब्रा० “नाभिव्याहरयेत्
ब्रह्म स्वधामिनयनादते” मन्त्रौ च तथापि एव अभिव्या-
हरतेः प्रयोगः । सप्तपसर्गयोगे तु साहित्येऽस्य दृढिः ।
अभिवृद्ध पु० अभि+वृग्-गतौ घञ् । अभिगमने यासां तिष्ठः
पञ्चाशतोभिवृद्धैरपायव” ऋ० १, १, १२, ४ । अभिवृद्धैरभि-
गमनैः वृद्धतिर्गतिकर्मेति” भा० ।

अभिगंसन न० अभिसृजेन गंसनमाक्रोशवचनं वारोप्याप-
वादश्च । समस्तमाक्रोशरूपे पादुष्यकथने १ अयं चौर”
इत्यादिना २ मिथ्यापवादे च “शतं ब्राह्मणमाक्रुश्ये” लुप-
कस्य “पञ्चाशद्ब्राह्मणो दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिगंसने इति
वाक्प्राकृत्ये “अभिगंसनप्रयोगात्तयोस्तुल्यार्थत्वम् “स्वभा-
र्यान्तु यदा क्रोधादगस्येति नरो वदेत्” या० व्रा० व्याख्यायां
स्वभार्याभिगंसनमिति विज्ञानेश्वरेणोक्तम् । २ आभि-
सृज्येन कथनमात्रे च “शतं स्त्रीदूषणे दद्यात् द्वे तु मिथ्या-
भिगंसने” इति याज्ञ० ।

अभिगंसिन् लि० अभि+गन्स-णिनि । १ समस्तमाक्रोशकं
२ अपवादवाक्यप्रयोक्तारि च “मिथ्याभिगंसिनो दोषो द्वि-
गुणोऽन्यतवादिन” इति या० ।

अभिगङ्गा स्त्री अभि+गङ्-भावे अ । १ सर्वथा गङ्गने २ संशये
३ भवे च । “उपेयुषो कल्पलताभिगङ्गा” किरा० “कल्प-
लताभिगङ्गा कल्पलताभवेण” मञ्जि० । संशयस्य
स्यानुवांनरोनेति उभयकोटिज्ञानरूपत्वेऽपि तदोपाय-
यार्थकोटिविषयत्वेन भ्रमस्य तदीयकंतरकोटिविषयकत्वात्
तथात्वम् । अयञ्च मिथ्याभूतकोटिसेवावगाहते इति
विशेषः । कर्त्तरि कञ् । २ सर्वतः यद्गते लि० ।

अभिगङ्गित लि० अभि+गङ्-क्त । १ सन्दिग्धे २ भ्रान्ते च ।
अभिगङ्गित लि० अभि+गङ्-क्त । इदं तेऽनितं भयादित्येवं रूपस्य

गुरुविप्राद्यभिशापस्य उद्देश्ये । “न नाम यद्वयं कुर्यात्
जनकस्य गुरोस्तथा । भार्याया अभिशपस्य कपणस्य विशे
षत” इति पुरा० । [२ समस्तकथिते च ।

अभिशब्दित लि० आभिमुख्येण शब्दितः । १ समस्तमाहूते
अभिशास् लि० अभि+शन्स-क्लिप् । अभिशंसनकर्त्तरि “यदा-
शंसा निःशसाभिशासा” ऋ० १०, १६४, २ ।

अभिशास्त लि० अभि+शन्स-क्त । अयं परस्त्वयं गच्छतीत्या-
दिना मिथ्यावाक्येन मधुनविषयकदोषारोपो यच्छान्
जने कृतः तस्मिन् । “अभिशास्तो ऋषा कच्छ” चरेदानेय
मेव वा” या० । “नियम्य प्रयतो वाचमभिशास्तांस्तु वर्जयेत्”
ऋतिः । अभि+शस-बधे क्त । २ हिंसिते २ आक्रान्ते च लि० ।
“आतुरामभिशास्तां वा चौरव्याघ्रादिभिभेयैः” मनुः । “अभि-
शास्तामाक्रान्तामिति” प्रा० त० रघु० । उभयतः भावे-क्त
४ आक्रोशे, ५ अपवादकथने ६ हिंसने ७ अभिशापे
च न० । “एवञ्चैव नरभेदः रक्ष्या एव द्विजातयः । शाप-
राधानपि हि तान् विषयान्ते ससृष्टजेत् अभिशास्तमपि
हेतुषां कृपायीत विशास्यते” । भा० शा० प० ।

अभिशास्तक लि० अभिशास्ते अभिशापे भवः कन् । वैद्यकोक्ते
अभिशापजज्वरादौ “दृष्ट्वा ये देवद्रोहाभिशास्तका अथर्व-
कृता उपसर्गकृताश्च” सुश्रुतः ।

अभिशास्ति स्त्री अभि+शन्स-क्तिन् । १ अभिशापे
“उरुध्वा षो अभिशास्ते सोमः” ऋ० १, ६१, १५ । अभि-
शास्तेरभिशापरूपास्त्रिन्द्नात्” भा० । २ अपशब्दे “इमां
मिथ्याभिशास्तिश्च कृष्णस्य ससृष्टाहूताम्” ऋ० वं० ।
अभि+शस बधे भावे क्तिन् । ३ हिंसायां “तिति-
क्षन्ते अभिशप्तिं जनानाम्” ऋ० १, २०, १ । “अभिशास्तिं
हिंसाम्” भा० । शस्यते हिंस्यतेऽनेन करणे क्तिन् । ४ हिंसा-
हेतौ, “पुरा तस्या अभिशस्तेरधीहि” ऋ० १, ७१, १०
“अभिशास्तेः हिंसाहेतोः” भा० । आभिमुख्येन शस्त्रिण्या-
चनम् । ५ प्रार्थनायाम् । [शर्हे च

अभिशास्त्य लि० अभिशक्तिमहृति यत् । १ हिंसाहर् २ आक्रो-
अभि(भी)शाप पु० अभि+शप-वज् वा दीर्घः । १ मिथ्या-
पवादकथने २ आरोपितदोषकथने ३ अनिष्टं ते भूया-
दित्याक्रोशे च “वेद मिथ्याभिशापास्तं न स्मृशन्ति कदाचन”
ह० वं० ।

अभिशिरोय लि० शिरसोभिमुखमयं यस्य । १ ऊर्ध्व मूला-
धोमे “ओषधे । त्रायस्त्रैमिति सप्त दर्भपिङ्गलीर्दण्डि-
ण्यस्तां कउष्णिकायामभिशिरोया उपदनिघाति” गो० ।

अभिशिरोयाः ऊर्ध्वमूलाधोयाः सं० त० रघुनन्दनः ।

अभिशीका पु० अभिलक्ष्य शोकः । कश्चिदभिलक्षणीकृत्य कृते
शोके । शुच-ल्युट् । अभिशोचनमध्यत्व न० ।

अभिआ(अ)व पु० अभि+शु-अप् वेदे वज् । अभितः
अवणे “कृतं दिवे तदवोचं पृथिव्यामभिआवाय” ऋतिः ।
अभिश्चैत्य लि० अभितः श्वत्वं शुद्धचारित्वाद्दक्ष । शुद्धचारिते
“अदक्षिणमयज्जानमभिश्चैत्येति व्याहरन्” भा० द्रो० प०

अभिषङ्ग पु० अभि+शन्ज-वज् । १ पराभवे, २ आक्रोशे,
३ शपथे, ४ व्यसने च “अभिषङ्गज्जं विजज्ञिषामिति”
रघुः “तीव्राभिषङ्गप्रभवेण दृष्टिम्” कुमा० “जाताभिषङ्गो
व्यपतिर्निषङ्गात्” “ततोऽभिषङ्गानि लविप्रविज्ञा” “विनोद-
यिष्यन्ति नवाभिषङ्गाम्” इति च रघुः “नवाभिषङ्गां
नूतनदुःखाभिति” मङ्गि० । ५ आसक्तौ “सङ्कुरिति वनवि-
भ्रमाभिषङ्गात्” माघः ईभूताद्यावेशे अभिघाताभिषङ्गा-
भ्यामभिचाराभिशापतः” माधवनिदानम् ।

अभिषव पु० अभि+श्व-अप् । १ यज्ञाङ्गज्ञाने, २ निष्पीडने,
३ गुरोत्पादनादिव्यापारे, ४ सोमलतापाने, ५ तत्कण्डने
च “अद्रादाप्रभृति त्रिपर्यायानभिषवान् करोति” कात्या०
१०, १, ४ । “निर्यात्य राजानमभिषुण्वन्ति व्याख्यातोऽभि-
षव” इति कर्क० । “आप्यायनाभिषवाश्वदाभ्येषु च” कात्या०
७, ६, २८ । सर्वजित् महाव्रतः संवत्सरदीप्यः सप्ताहाभिषव-
स्तिष्ठ उपसदः कात्या० “संवत्सरादूर्ध्वं सप्ताहेऽतीतेऽभि-
षवः स्रज्या” कर्क० । ६ स्नाने । “जपोपवासाभिषवैर्मुनी-
नाम्” किरा० । करणे अप् । ७ अङ्गुल्यामिति निरु०
सोमकण्डनसाधनत्वात् तथात्वम् । आधारे अप् । ८ यज्ञे ।

अभिषवण न० अभि+श्व-ल्युट् । अभिषवणशब्दार्थे स्नानमात्रे
“शिरसा हरिः कण्ठिनिभः स बहन् कृतजन्मनोऽभिषवणेन
जटाः” किरा० करणे ल्युट् स्त्रियां ङीप् । अभिषव-
साधने “शूर्पं पवित्रं तुषा ऋजोवाभिषवनीरायः” अथ० ।
अभिषह्य लि० अभितः सङ्ग्रहः । १ सोढुं शक्ये । ल्यप् ।
२ प्रसङ्गोत्थार्थे अव्य० “अभिषह्य तु वः कन्यां कुर्याद्दर्पेण
मानवः” । मनुः ।

अभिषाच् लि० अभि+सच-ल्यि-ल्यार्थे णिच्-क्लिप् वा ।
१ आभिमुख्येन सम्मुखं समर्थं २ अभिभावको च “वसो
अभिषाचकृष्वान्” ऋ० ६, ६२, ६ ।

अभि(भी)षाह् लि० अभि+सह-णि णिच्-क्लिप् वा पत्वम्
वा दीर्घः । १ शत्रुजयिनि २ सहनशीले च ।

अभिषिक्त लि० अभि+सिच-क्त । १ कृताभिषेके राजादौ

“कन्दर्पं परिधीक्ष्य नूतनमनोराज्याभिषिक्तम्” सा० द० ।
 “दीक्षितेष्वभिषिक्तेषु ब्रततीर्थपरेषु च” परा० । “सेनापत्येन
 देवानामभिषिक्तो गृहस्तदा” भा० व० प० २ स्मृति च ।
 अभिषिक्तेन निर्दत्तम् सङ्गता० अण् । आभिषिक्तः
 अभिषिक्तनिर्दत्ते कूपे पु० । [सोमादौ च १ काङ्क्षिके न० ।
 अभिषुत लि० अभि+सु-क्त । १ निष्पीडिते २ कृताभिषेके
 अभिषेक पु० अभि+सिच-घञ् । १ विधिना शान्त्यर्थं, सेचने,
 २ अधिकारप्राप्त्यर्थं स्नाने, यथा “अथाभिषेकं रघुवंशकेतोः”
 रघुः । मन्वादिना शिरसि जलप्रक्षेपमात्रेण २ मार्जने ।
 ४ स्नानमात्रे च । “कृताभिषेकां कृतजातवेदसम्” कुमा० ।
 “भिष्यन्दिनीरनिकरेण कृताभिषेकाः” माघः “तत्ताभिषेकं
 कुर्वाणो गोसहस्रफलं लभेत्” । “तत्ताभिषेकं कुर्वीत पितृ-
 देवाचने” रतः “तत्ताभिषेकं कुर्वीत नागतीर्थे नराधिप ।
 भा० व० प० । ५ कर्मान्ते शान्त्यर्थं स्नाने च । “सुरास्वाम-
 भिविञ्चन्तु इत्यादिमन्त्रस्नाने तच्च मत्कृतललादानादिप-
 ह्णतौ २० ईष्टवे दृश्यम् । ६ प्रतिष्ठादौ देवादेः स्नपने च ।
 करणे घञ् । ७ जले ।

अभिषेक्तृ लि० अभि+सिच-टच् । अभिषेक्तरि स्त्रियां ङीप् ।
 अभिषेक्य लि० अभिषेक्तुमर्हति अभि+सिच-एत्यत् कृत्वम् ।
 अभिषेकयोग्ये “अभिषेक्याभिविध्यत समामुवन्त इत्याह
 राजपुत्रान्” कात्या० २०, २, १७ “यूयमश्वराणां समामु-
 वन्तः पट्टाभिषेकयोग्या भविष्यथ” कर्क० ।

अभिषेचन न० अभि+सिच-भावे ल्युट् । अभिषेकशब्दार्थे
 अभिषेचने कृतम् ठञ् । अभिषेचनिकम् । अभिषेक
 द्रव्यमन्त्रादौ लि० । करणे ल्युट् । अभिषेकद्रव्ये न० ।
 अभिषेचनीय लि० अभि+सिच-कर्माणि अनौयट् । अभि-
 अभिषेक, हे “ये वा एतस्योद्वचं गमिष्यन्ति राद्रं ते भवि-
 ष्यति राजानो अभिषेचनीयाः” शत० ब्रा० । साध्वर्थे ङ ।
 २ अभिषेकद्रव्ये लि० “पुरोडाशस्त्रिष्टिकतोऽभिषेचनीय-
 वत्” कात्या० १८, ६, १५, “राजसूयस्थानर्गताभिषेचनीय
 सोमस्येव” कर्क० “अभिषेचनीयेष्ट्या” शत० ब्रा० ।

अभिषेणन न० सह इनेन सेना तयाभिमुखं याति शत्रोः
 अभि+सेना+णिच्-ल्युट् पत्वम् । युद्धार्थं शत्रोरभिमुखं
 सेनया सह जिगीर्षोर्गमने ।

अभिष्टन पु० अभि+स्तन-अप् पत्वम् । सिंहनादे “अभि-
 ष्टने ते अद्रियो यत् स्या” ऋ० १, ८०, १४, “अभिष्टने
 सिंहनादे” भा० ।

अभि(भी)ष्टि लि० अभि+यज-इष वा क्तिन् वेदे ष्ट० एका० ।

१ “अभियष्ट्ये ‘मह्यं अभिष्टिरोजसा य० २२, २५, अभी-
 ज्यते इत्यभियष्ट्यः वे० दी० । २ अभिलाषे, । आसाद-
 भिष्टिद्वयस्य यासदुभयः” य० २०, ४८ अभिष्टिमभिलाषं
 करोतीत्यभिष्टिद्वत् अनोरधप्रदः” इति वेददी० ।

अभिष्टुत लि० अभि+स्तु-क्त । १ वर्णिते, २ स्तुते, च ।

अभि(स्य)ध्यन्द पु० अभि+स्यन्-भावे घञ् अप्राणि
 कर्त्तरि वा पत्वम् । १ अतिष्ठत्तौ २ स्ववणे ३ जलादिक्-
 रणे च । कर्त्तरि घञ् । ४ अधिके । “स्वर्गाभिध्यन्दव
 मनमिति” कुमा० । “भूतपूर्वमभूतपूर्वं वा जनपदं
 परदेशापवाहनेन स्वदेशाभिध्यन्दवमनेन वा निवेशयेदि-
 ति” कौटि० । आधारे घञ् । ५ नेत्ररोगहेतौ । “प्रायेण
 सर्व्वे नयनामयास्ते भवन्त्यभिध्यन्दनिसिक्तमूलाः” । तच्चा-
 दभिध्यन्दसदीर्यामाणसुपाचदेदाशु हिताय धीमान्” सुश्रु० ।
 उष्णाभितप्तस्य जलप्रवेशाद्दूरेक्षणत्वं स्वप्रविपर्य्ययाच्च ।
 स्वेदाद्भ्रजोष्मनिषेवणाच्च कर्द्द्वेर्विषाताद्वमनातियोगात्
 द्रवाम्नाद्यान्नाग्निं सेविताच्च विषमूत्रवातक्रमनिष्पन्नाच्च
 प्रसक्तसंरोदनशोककोपाच्छिरोभिषातादतिसदृशानात् ।
 तथा कटूनाञ्च विपर्य्ययेण क्लेशाभिषातादतिमैद्युनाच्च ।
 याप्यप्रकात् सूक्ष्मनिरीक्षणाच्च नेत्रे विकारान् जनयन्ति
 दोषाः । स च चतुर्विधः यथा । वातात् पित्तात्
 कफाद्भ्रजादभिध्यन्दसत्तुर्विधः । प्रायेण जायते घोरः सर्व्व
 नेत्रामयाकरः । सुश्रु० ।

अभिध्यन्दनगर न० अभिध्यन्देन प्रधाननगरातिष्ठत्या तद-
 तिवाहेन कृतं नगरम् । शाखानगरे अभिध्यन्दरमण-
 मित्यपि पाठः । रत्नं रतिज्ञानं ईत० । तत्त्वार्थे ।

अभिध्य(स्य)न्दिन् लि० अभिध्यन्दते अभि+स्यन्-णिनि
 अप्राणिकर्त्तरि वा सत्वम् । १ सर्व्वतः स्तुते । “पयोऽभि-
 ध्यन्दि गुर्व्वामं प्रायशः परिकीर्त्तितम्” सुश्रु० ।

अभिध्यङ्ग पु० अभि+स्यन्ज-घञ् । १ उक्तद्वारा २ अनात्म-
 न्यहं बुद्धौ च “असक्तिरनभिध्यङ्गः एतदारम्भश्चादियु” गीता
 अभिसंरञ्ज लि० अभि+सम्+रभ-क्त । १ ऋजे । [निष्पद्ये च
 अभिसंरञ्जित् स्त्री अभि+सम्+रभ-क्तम् । १ व्यवहारे २ अभि-
 अभिसंरञ्ज च० अभितः संरञ्जः । १ सर्व्वत आश्रये “यदि
 कुर्यात् भवानेवं विष्टेऽस्मिन्नभिसंरञ्जयम्” रामा० ।

अभिसंसार अव्य० संसारस्याभिसंरञ्ज्यम् अव्ययी० । संसा-
 राभिसंरञ्जे । अभि+सम्+रभ-वीष्ठायां णसुल् । अभिना-
 वोष्ठाद्योतनात् न द्वित्वम् । अभिसंसारम् अभिगम्याभि-
 गम्येत्यर्थे । “महानागमिवाभिसंसारं दिदृक्षितारः” य० ब्रा०

अभिसंहित लि० अभि+सम्+धा-कर्मणि कर्त्तरि वा क्त ।

१ फलोद्देशेन कृते २ अभिसन्धिविषयभूते ३ अभिसन्धिवि-
कर्त्तरि च “विमुक्तिदायेनभिसंहितेषु” इतिस्तवः ।

अभिसन्ताप पु० अभिसन्ताप्यतेऽनेन अभि+सम्+तप-णिच्-
करणे अच् । १ अभिशामे । तप-भावे वञ् । २ अभितः
सन्तापे । तप-आधारे । वञ् । ३ युञ् ।

अभिसन्धक लि० अभि+सम्+धा-क-स्वार्थे कन् । १ पर-
गुणसङ्गनेन आक्षेपके, “वैडालव्रतिकोत्तेयोहिंस्रः सर्वाभि-
सन्धकः मनुः” । “अभिसन्धक” परगुणसङ्गनेन सर्वाक्षेपक
इति” कूङ् । [२ फलोद्देशे ३ वञ्चने च ।

अभिसन्धा स्त्री अभि+सम्+धा-भावे अङ् । १ अभिसन्धौ
अभिसन्धान न० अभि+सम्+धा-ल्युट् । १ परवञ्चने ।
“पराभिसन्धानपरं यद्यप्यस्य विवेचितम्” रघुः । “परा-
भिसन्धानपरामन्त्रिणः” काद० २ फलोद्देशे ३ अभि-
सन्धौ च । “फलाभिसन्धानपरा न योगिनः” उरा० ।

अभिसन्धाय पु० अभि+सम्+धा-भावे वञ् । १ अभिसन्धौ
फलाद्युद्देशे । ल्यप् । ३ फलाद्युद्देशेत्यर्थे अव्य० । “अभि-
सन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत्” गीता ।

अभिसन्धि पु० अभि+सम्+धा-भावे कि । १ फलाद्युद्देशे ।
“स्वर्गाभिसन्धिं सुकृतं वञ्चनामिव मेनिरे” कुमा० ।
“स्वधाभुजः काम्यफलाभिसन्धौ” इतिस्तवः ।

अभिसन्धित लि० अभिसन्धा जाताऽस्य तार० इतव् ।
१ जाताभिसन्धौ अभिसन्धिविषये ।

अभिसम्पत्ति लि० अभि+सम्+पद-क्तिन् । १ अभितः स-
म्पत्तौ अन्यरूपस्यान्यथाभवने, “चित्तस्याह्वनीयाभिसम्पत्तेः”
कात्या० १८, ६, ३५ । “आह्वनीय एव चित्त्वाभिसम्पत्ति
श्रवणात् “यो वाव चित्तोऽग्निर्निर्धोयते तामेवैष्टकाभेष
सर्वोऽग्निरभिसम्पद्यत” इतिश्रुतिः एकवारं चित्तस्थो-
परि निधामेनाह्वनीयान्मेरेव सर्वदा चित्त्वात्मकता-
सम्पत्ता” कर्क० ।

अभिसम्पद् स्त्री अभि+सम्पद् प्रा० स० । १ अभि+सम्पत्तौ । अभिलक्ष्य संख्यां सम्पद् । तत्तत्संख्यादिताम्येन
सम्पन्नतायाम् “तान्मुभयान्येकविंशतिः सम्पद्वान्ते हादश
मासाः पञ्चर्त्तवस्तय इमे लोकाः असावादित्य एकविंशः
एतामभिसम्पदम्” शत० ब्रा० । “यैषा संख्यासम्पत्तिस्तामभि-
लक्ष्य भवति” भा० । सम्पदमभिलक्ष्य अव्ययी० टच् समा० ।

अभिसम्पदम् सम्पदमभिलक्ष्यीकृत्येत्यर्थे अव्य० ।

अभिसम्पात पु० अभि+सम्+पत-आधारे वञ् । १ युञ् ।

भावे वञ् । २ पतने । करणे वञ् । ३ अभिशामे
लोकप्रसिद्धिः ।

अभिसम्बन्ध पु० अभि+सम्+बन्ध-वञ् । १ अभितः सम्बन्धे
“द्रव्याणां कर्मसंयोगे गुणात्यनाभिसम्बन्धः” “फलार्थत्वा
तु स्वामित्वे नाभि” जै० सू० “वैजिकादभिसम्बन्धादनु-
सन्ध्यादप्यं तद्गृहम्” मनुः २ वाक्यादौ आकाङ्क्षितपदान्वये
च पदानामन्वयस्य पदार्थायन्वययोग्यत्वएव ।

अभिसर लि० अभितः सरति क्त्वा+ट् क्तिव्यां ङीप् । १ सहाये,
२ अनुचरे । “तथैवाभिसरास्तेषां त्यक्तात्मानो ज्ञये धृताः”
भा० उ० प० । “अथ साभिसरं शरैस्तरस्त्रो” भाषः ।

अभिसरण न० अभि+सृ-ल्युट् । १ अभिगमने २ नायक-
योरेकतरेण रागेण सङ्केतस्थानगमने च । [३ उत्सृष्टे च
अभिसर्जन न० अभि+सृज-भावे वञ् । १ दाने, २ वधे
अभिसाद्य अव्य० अभिसृज्ये अव्ययी० । सायाङ्गाभिसृज्ये ।
“श्रितोदयाङ्गेरभिसाद्यसङ्कैरचूचुरस्रन्द्रमसोऽभिरामताम्”
भाषः ।

अभिसार पु० अभि+सृ-आधारादौ वञ् । १ युञ्, २ साहाय्ये,
३ साधने, ४ स्त्रियाः पुंसो वा संभोगार्थं निर्जन्-
सङ्केतस्थानगमने च । “आरब्धे रभसाग्न्या प्रियसखि !
क्रीडाभिसारोत्सवे” अभिसारप्रकारश्च । “स्वेषु गात्रेषु
संलीना मूकोक्तविभूषणा” अवगुणसङ्गतीता कुल-
जाभिसरेद्यदि । विचित्रोष्णलवेषा तु वल्लभपुरनि-
खना प्रमोदक्षेपवदना स्याद्देश्याभिसरेद्यदि । मदस्व-
लितसंलापा विभ्रमोत्पुल्ललोचना । आविड्गति-
सञ्चारा स्यात् प्रेक्षाभिसरेद्यदि ॥ जेतुं वाटी भग्नदेवा-
लयो द्रुतीमृहं वनम् । मालयङ्ग प्रसृगानञ्च नद्यादीनां तटी
तथा एवं कृताभिसाराणां पुच्छलीनां विनोदने, स्थानान्वष्टौ
तथा ध्वान्तच्छेपे कचिदाश्रये” इति सा० द० । कर्त्तरि
वञ् । अनुचरे पु० “अभिसारेण सर्वेषां ततोयुद्धमवर्त्तत”
भा० ब० प० ।

अभिसारिका स्त्री अभिसरति अभिसारयति वा कान्तं सङ्केत-
स्थानं अभि+सृ-णिच्-आ ल्यप् । १ “अभिसारयते कान्तं
या मन्त्रवशंवदा । स्वयं वाभिसरत्येषा धीरैरुक्ताभि-
सारिका” सा० द० उक्ते नायिकाभेदे “अनभिज्ञास्त-
मिज्ञाणां दुर्हिनेष्वभिसारिकाः” कुमा० “यः सञ्चरोऽभूद्-
भिसारिकाणाम्” रघुः ।

अभिसारिन् लि० अभिसरति णिनि । १ अभिसृज्येन गन्धरि
२ अनुचरे च स्त्रियां ङीप् । “वधं लिट्पे त्वैष्टुभपदा

हौ त जागतौ यस्याः सा जागते जगती, तैटुमे लिटुप् ।
वैराजौ जागतौ चाभिसारिणी" अनु०क्र० उक्ते
वैदिकचान्देभेदे स्त्री यस्याः वैराजौ हौ पादौ हौ च
पादौ जागतौ साऽभिसारिणीति तदर्थः ।

अभिखट्ट पु० अभि+खट्-कृ । १ दत्ते, २ उल्लुट्टे, ३ त्यक्ते च
अभिखर् न० खृ-भावे-विचस्वः अभितः स्वः स्वरणं शब्दो वा
यस्य । अभितः स्वरयुक्तोत्तोवभेदे 'अभिखरा निषदा गा
अवस्ववः" ऋ० २, २१, ५ अभितः स्वः स्वरः शब्दनं वा यस्य
तेन स्तोत्रेण" भा० । "स्तोत्रं नेमिं नमन्ति चक्षसा मेघं
विप्रा अभिखरा" ऋ० ८, ६७, १२ "अभिखरा अभिखरणेन
स्तोत्रेण" भा० । [रथस्य ह्ययोरभिरभिखरे] श्रुतिः ।

अभिखर पु० अभि+खृ-अप् । अभिमुखेन प्रेरणे 'स्यात
अभिहत लि० अभि+हन्-क्त । १ अभिघातसंयोगवति । "सो-
दीर्घोर्भृर्भृभिहतौ वक्तृमापद्य मारुतः" शिवा । २ ता-
डिते "परस्परैर्नाभिहता विनेदुः" पु० । ३ युजिते च ।
"अन्योन्यहाराभिहतौ हरंशौ" लीला० ।

अभिहरण न० अभि+हृ-ल्युट् । १ अभिमुखाहरणे "कामु-
काभिहरणाय मैथिलः" रघुः । २ विवाहादौ यौतकदाने च ।
अभिहव पु० अभिह्वयते अभि+ह्वे-अप् संप्रसारणञ्च ।
आभिमुखेनाह्वाने क्त-अप् । २ सर्वतोह्वने ।

अभिहस्य लि० अभि+हस-यत् । उपहसनीये "यस्ते भदोऽव
केशोविकेशो येनाभिहस्यं पुरुषं लणोषि" अथ० ६, १०, २,
ल्यप् । २ उपहस्येत्यर्थे अव्य० ।

अभिहार पु० अभि+हृ-घञ् । १ अपविर्कीर्षया अभिगम्याक्र-
मणे, २ साक्षाच्चौर्ये, ३ अभियोगे, ४ कञ्चादिधारणे
५ संज्ञेषणे ६ मेलने च । "अतिदूरात् सामीप्यादि-
न्द्रियघातान्नोनवस्थानात् । सौख्यग्राह्यवधानादभिभवात्
समानाभिहाराच्च" सा० का० । "समानाभिहारात् तोय-
द्विषुक्तानुदयिन्दून् जलाशये न पश्यति" भा० कौ० ।

अभिहित लि० अभि+वा-क्त । १ अभिधया वृत्त्या बोधिते
२ उक्ते । "अभिहिते प्रथमा" वा० । अभिधानञ्च प्रायेण तिङ्
लक्षितसमासैः कचिदव्ययेन । तत्तद्गतसंख्याया अभिहितत्वे
कर्तृकर्मणोरभिहितत्वमिति नैयायिकाः भवति च धामं
गच्छति चैवः, धामो गम्यते चैव गेत्यादौ कर्तृकर्मगत-
संख्याया आख्यातेनाभिधानमतस्तत्र प्रथमोपपत्तिः ।
तथाचाख्यातार्थसंख्यावत्त्वेन कर्तृकर्मणोः अभिहित-
त्वम् । ध्याकरणमते कर्तृकर्मणोरेव आख्यातेना-
भिधानमिति भेदः । "अनभिहिते" पा० अनभिहिते

इत्यधिकार्ये कर्मादौ द्वितीयादि "इति प्रविश्याभिहिता
द्विजन्मना" कु० अस्य वच्यर्थकतया गौणे कर्मणि क्त ।
वचनोद्देश्यत्वेन तस्याः कर्मत्वादुक्तता । गौणकर्मणोऽप्रयोगे
तु मुख्यकर्मणोर्वचनादेरुक्तता । "वाचुदेवेनाभिहिते वाक्ये
तेन महात्मना" भा० उ० प० ।

अभिहितान्वय अभिहितानामन्वयः । अभिभाषत्या(शक्त्या) उप
स्थापितानामर्थानां परस्परसंबन्धे । तथा हि अभिभाषत्या
पदार्थबोधने द्विधा प्रकारः । अन्विताभिधानम् अभिहिता-
न्वयश्च तत्र सोमांसका एवमाहुः "सर्वेषां शब्दानां व्यवहा-
रादेव प्रथमं व्युत्पत्तिर्गृह्यते इतरोपायानां शब्दव्युत्प-
त्त्यधीनत्वात् । तथा हि प्रयोजकस्य वाक्योच्चारणानन्तरं
प्रयोज्यप्रवृत्तिमुपलभमानो बालः प्रेक्षावद्वाक्योच्चारणस्य
प्रयोजनजिज्ञासायां तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादुप-
स्थितत्वाच्च प्रयोज्यवृत्तिरेव प्रयोजनसमवधारयति न
चाकिञ्चित्कृत्वतस्तदर्थं सम्भवतीति तद्वाक्यजन्यं प्रवृ-
त्त्यनुकूलं कार्यताज्ञानमेव कल्पयति स्वप्रवृत्तौ बालेन
कार्यताज्ञानस्य हेतुत्वावधारणात् तथा च प्रेक्षावत् प्रवृत्तिः
कार्यताज्ञानाधीना प्रवृत्तित्वात् भदीयप्रवृत्तिरविवक्षितमीपते
तत्र कारणान्तरानुपस्थितेः शब्दस्यैवोपस्थितेस्तस्यैव कार्यता-
ज्ञानहेतुत्वमवधार्य तत्रैव शक्तिं कल्पयति पञ्चाङ्गान्वयव्यति-
रेकाभ्यां क्रियाकारकपदानां कार्यान्विततत्तदर्थेषु शक्तिं
गृह्णाति प्रथमं गृह्यतेसामान्यशक्त्यनुरोधात् । ततश्च पदं
कार्यान्वितज्ञानशक्तं पदत्वादिति सामान्यतोऽवगतः स्वार्थः,
विशेषः १. रं नाधिगतः स च उत्तरकाले सुहृदुपदेशादिभिरव-
गम्यते । अतः प्रवृत्तिपराणामेव शब्दानां प्रवर्तकज्ञानजन-
कत्वम् तच्च ज्ञात्वा साक्षात् कचित्परस्परया कार्यान्वितम्
तत्र साक्षात् यजेत घटमानयेत्यादौ वाक्ये । विशेषेण भूता-
र्थवादादौ तु परस्परया । कार्यान्वय इति सर्वत्र
वेदे कार्यान्वितस्वार्थबोधकता स्वरूपाख्यानपराणान्त
काव्यनाटकादेः नः पदार्थासंसर्गपक्षेण संसर्गस्य व्यवहारः
न तु संसर्गपक्षेण, तथा च व्यवहारोऽप्यनुमिते इतरान्वित-
ज्ञाने करणत्वग्रहात् तत्रैव शक्तिर्गृह्यते उपस्थित-
त्वात् नचाप्ये तत्प्रागः हेत्वभावात् । न तु पदार्थभावे
शक्तिग्रहः व्यवहारात्तस्यानुपस्थितेः उपायान्तरात्तदु-
पस्थित्यनन्तरकल्पने शानाभावात् । एवञ्च इतरान्वितस्वार्थ
ज्ञानशक्त्येन ज्ञातं पदं स्वार्थान्वयानुभावकमिति वाक्यार्थ
एव शक्त्याऽभिधीयते इत्यन्विताभिधानवादिनः" । अभि-
हितान्वयवादिनस्तु नैयायिकादयस्तेषामवधारयः । इतरा-

नितपदार्थज्ञानोपस्थितो पदार्थज्ञानं विशेष्यमिति तदुप-
स्थितो पदार्थस्य विषयत्वात् विशिष्टज्ञानस्य विशेष्यविष-
यत्वनियमादिति तत्रैव शक्तिः कल्प्यते बाधवात् नत्व-
ऽन्यथांशेऽपि गौरवात् अस्तु वा प्रथममितरान्विते शक्ति
यहोऽप्ये तस्य त्यागः आकाङ्क्षायोग्यतादिसभ्यत्वप्रति-
सन्धानात् अनन्यत्वस्यैव शब्दार्थत्वात् प्रथम गृहीतत्वमा-
त्रस्याकिञ्चित्करत्वात् तथा च घटशक्तत्वेन ज्ञातं पदं स्वार्थ-
स्मरणद्वाराकाङ्क्षादिसहकारिवशात् समभिव्याहृतपदार्थेन
सह स्वार्थस्यान्यवयवमनुभावयति स्वभावादित्यन्यथैवान्वयज्ञानो-
दयात् किं तत्र शक्त्या, अन्यवयवशक्तावपि अन्यविशेष-
ज्ञानार्थमाकाङ्क्षादेरवश्यमपेक्षणात् तैरेव सहकारिभि-
रन्यविशेषावगमसम्भवात् । क्रियाकारकपदयोः प्रत्येकमि-
तरान्वितस्वार्थबोधकत्वेऽन्तरयाक्यार्थद्वयबोधप्रसङ्गात् । न
चेकमेव पदमन्विताभिधायकमितरत्तु अन्यप्रतियोगिस्मर-
कमिति वाच्यम् अविशेषात् कस्याभिधायकत्वमित्यनिर्ण-
यात् । किञ्च किमशक्ययोरेवान्वये शक्तिः ? उत शक्ययोः ?
आद्ये यस्य कस्यापि अन्यवयवबोधकत्वापत्तेरिति प्रसङ्गः स्यात्
तथा च शक्यान्वयाभिधायकत्वं वाच्यं एवं च शक्ये शक्या-
न्वये च द्विधा शक्तिः कल्पनीयेति गौरवम् । अथ अन्यव-
यात्पथ्यकतया तत्प्रतिपादकं पदमित्युभयसम्भूतम् तात्-
पर्यनिर्वाहिका च वृत्तिः सा च न गौणी न वा लक्षणेति
अगत्या शक्तिः स्वीकार्येति चेत् वृत्तिं विनापि तात्पर्य-
निर्वाहात् किं वृत्त्या, पदानामुक्तक्रमेणान्यवयवबोधकत्वसम्भ-
वात् अन्यथा शक्त्यैव तात्पर्यनिर्वाहावश्यम्भावे लक्षणे-
च्छेदः स्यात् । अथ घटमानयेत्यादौ प्रत्येकमन्यवे सत्येव
विशेषान्वयसामान्ये जिज्ञासा भवति न च सामान्यानवगमे
विशेषे सा स्थादित्यतस्तत्र शक्तिरिति चेन्न कारकेण क्रियायाः
क्रियया च कारकस्य सामान्यत आद्येपात् दृष्टे फले
तदीयरसजिज्ञासावत् तदुपपत्तेः ततश्च पदार्थे एव शक्तिः
न पदार्थान्वयांशे तस्मात् पदज्ञानं करणं पदार्थस्मरणं
व्यापारः आकाङ्क्षादिसहकारणं कारितपदार्थान्वयात्तु-
भवः फलमिति ।

अभिहृति स्त्री अभि+हृ-क्तिन् । अभिसृष्टेनाह्वाने ।

अभिहृत् लि० अभि+हृ-कर्मणि अति वेदे प्र० न गुणः ।
अभिसृष्टेन ह्रियमाणे । “दुरितादभिहृतः शंसादवा-
दभिहृतः” ऋ० १, १२८, ५ “अभिहृत अभिसृष्टेन
ह्रियमाणान्” भा० ।

अभिहृत् लि० अभि+हृ-विच् । १ कुटिलगन्तरि “नाभि-

हृरे पदं निदधाति हृत्ववे” अथ० ६, ७६, ३ अभि+हृ-
कर्मणि अप् । अभिहृत् उभहृरे गन्तव्यदेशादौ ।

अभिहृत् लि० हृ कौटिल्ये कर्त्तरि अति प्र० । अभिसृष्टेन
कुटिलं कुर्वति “मिनिस्तेरभिहृतामसि” ऋ० १, १८८, ६,
“अभिहृतामभिसृष्टेन कुटिलं कुर्वताम्” भा० ।

अभिहृति स्त्री अभि+हृ-क्तिच् वेदे प्र० । कुटिलस्वभावे ।
“यतभुजिभिस्तमभिहृतेरघाते” ऋ० १, १६६, ८ “अभि-
हृतेः कुटिलस्वभावात्” भा० ।

अभी लि० नास्ति भीर्यस्य । भयमन्ये । कप् । अभीकोऽध्यत्व
अभीक लि० अभि+कन् “अनुकाभिकाभीकाः कमयिता” पा०

नि० । १ कामयसाने “भेदस्त्रिनः सरभसोपगतानभीकान्”
साधः । २ क्रूरे ३ उत्सुके च । अभिसृष्टेन कायति
प्रकाशते दीर्घः । ४ समीपे “प्रतङ्गावयो वहन्वरुपासभीके”
ऋ० १, ११८, ५, “अभीके गृहसमीपे” भा० । ४ अभि+
इण+कक् । ५ अभिगते लि० “यामन्नु रूष्यतामभीके” ऋ०
७, ८६, १, “अभीके अभिगते” भा० । ईकवौ ७ स्वाभिनि च लि० ।

अभीक्ष्ण लि० अभि+क्ष्णु-तेजने बा० ड प्र० दीर्घः अभि-
गतः क्षणं वा प्र० । १ सन्तते २ मृशे च । ३ क्रिया-
पौनःपुन्ये” न० । “संहारखमनभीक्ष्णोपसेवितम्”
रामा० । अभीक्ष्णस्य भावः व्यञ् । अभीक्ष्णम् सन्ततभावे
“नित्यबोधायोः” पा० “आभीक्ष्ण्ये” इति सि० कौ० ।

अभीक्ष्णम् अव्य० अभि+क्ष्णु-बा० डमु प्र० दोषः । पौनः-
पुन्ये खरादि । “अभीक्ष्णमनुसृतयाऽतिदुर्गमम्”, साधः ।

अभीत लि० अभि+इण-क्त न० त० । १ अभिगते । न भीतः
विरोधे न० त० । २ भीतभिन्ने उत्साहान्विते लि० ।

अभीति स्त्री अभावे न० त० । १ भयाभावे २ तद्द्वानार्थायाम्
अभयसुद्रायाश्च । “परशुमृगवराभीतिहस्तं प्रसज्जम्” शिव-
ध्यानम् । ईत० । ३ भीतिमन्ये लि० । अभि+इण-
क्तिन् । अभिगमने ४ “अभीतिसर्ग्ये” इति ऋ० ७, २१, ६ ।

“अभीतिसभिगमनम्” भा० । कर्मणि क्तिन् । ५ समीपे ।
अभीपत् लि० अभि+पत-क्तिप् दीर्घः । अभिगमनकर्त्तरि ।
“अभीपतोऽष्टिभिस्तर्पयन्तन्” ऋ० १, १६४, ५२, “अभी-
पतोऽभिगमनवतः” भा० । [लघिते ।

अभीप्सित लि० अभि+आप+सन्-क्त । १ अभीष्टे अभि-
अभीप्सु लि० अभि+आप+सन्-उ । अभिलाषुके ।

अभीम लि० विरोधे न० त० । १ भयानकभिन्ने सौख्ये ।

अभीमान पु० अभि+मान-क्तिप् वा दीर्घः । अभिमानशब्दार्थं
अभीर पु० अभिसृष्टीकृत्य ईरयति गाः अभि+ईरः अच् ।

गोमे जातिवाचकादन्तशब्देन ततः स्त्रियां ङीप् ।

अभीरु(लु) त्रि० न०त० । १ भीरु(लु)भिन्ने युद्धादावुत्साहान्विते । “स्थाने युद्धे च कुशलानभीरुनविकारिणः” मनुः । “ते वाशीमत इक्षिणो अभीरवः” ऋ० १, ८७, ६ । २ वटुकभैरवे पु० । “अभीरुभैरवो भीरुर्मतपोयोगिनीपतिः” वटुकस्तवः ७त० । युद्धस्थाने न० । शतमूल्यां स्त्री असङ्कुचितपत्रत्वात्तथात्वम् । वा ऊङ् । अभीरुः शतमूल्याम् । “अभीरुमिदिसिन्धुवत्सकोशोरपद्मकैः” सुश्रुतः ।

अभीरुण अभि+रु-बा० उन्न दीर्घः । १ अभिसुखे “यज्ञाभिद्रोहाद्वतं यज्ञं शोभे अभीरुणम्” श्रुतिः ।

अभीरुपत्रौ स्त्री न भीरुणि असंकुचितत्वात् पत्राग्न्यस्याः जातौ ङीप् । शतमूल्याम् । [२ तद्वति । त्रि०

अभील न० अभि+र-अच् रलः । १ कटे २ भयानके

अभीलाप पु० अभि+लप-भावे घञ् दीर्घः । अभिसखकथनरूपे शब्दे । “आलापाश्च प्रलापाश्चाभीलापलपश्च ये” अथ० ११, ८, २५ लप् लपनं भावे क्तिप् ततोह्रस्वः । तेन लपनालापप्रलापाभीलापाश्चत्वार इह उक्ताः । अभीलापलप इति शब्दकल्पनं भ्रमविजृम्भितम् ।

अभीवर्ग पु० अभि+वृज-आधारे घञ् । अभिसुखसंघे “अहं राष्ट्रस्याभीवर्गे निजोभ्याससुत्तमः” अथ० ३, ५, २० ।

अभीवर्त्त पु० अभिवर्त्तने गच्छन्ति स्वर्गमनेन अभि+वृत्त-करणे घञ् । १ ब्रह्मसामिनि तच्च “उदञ्चुस्त्वतोषाहमित्यस्यां योना वृत्तं ब्राह्मणाच्छंसिनश्चत्विगभेदस्य दृष्ट्यस्तोत्रम् । “अभीवर्त्तो ब्रह्मसाम भवति अभीवर्त्तेन वै देवाः स्वर्गं लोकमभ्यवर्त्तन्त यदभ्यवर्त्तन्त तदभीवर्त्तो ब्रह्मसाम भवति स्वर्गस्य लोकस्याभिवर्त्त्य” ता० ब्रा० । “अभिष्टितिसाधनत्वादस्य साम्नोऽभीवर्त्तसंज्ञा निष्पन्ना” भा० । “तदभीवर्त्तस्याभीवर्त्तत्वमिति सांख्यायनसू० । एतदभीवर्त्ताख्यं साम पूर्वस्मिन् पक्षसि विद्यमानानामभिन्नविक्रानामङ्गां स्वरसाङ्गां च माध्यन्दिने सवने यजमानान्धारणेन ब्रह्मणा पृष्ठस्तोत्रतया कर्त्तव्यं, तथा उत्तरस्मिन् पक्षसि “इन्द्रकतुघ्न आभरे” त्येक एव प्रगाथः ब्रह्मसामाश्रयः कर्त्तव्यः । प्रत्यङ् च तस्मिन् प्रगाथे अन्यदन्यत्साम ब्रह्मणा पृष्ठस्तोत्रार्थं कर्त्तव्यम् इति” ता० ब्रा० भा० । २ संवत्सरे । “अभीवर्त्तः सविंशः” यजु० १४, २३ । अभिवर्त्त्यते आवर्त्त्यत इत्यभीवर्त्तः सामाष्टितिरूपः स विंशः स्तोमः यद्वा अभिवर्त्तयत्वावर्त्तयति सर्वाणि भूतानीत्यभीवर्त्तः संवत्सरः “उपसर्गस्य घञ्समनुष्ये बहुलमिति” पा० दीर्घः ।

द्वादशमाससप्तसंवत्सररूपविंशतिसङ्ख्याया सहितः

सविंशः । य एष सविंशस्तोमः तस्य पदधातोर्थः “संवत्सरो वा अभीवर्त्तः इति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतान्यभिवर्त्तते” श्रुतिः वे० दी० । २ अभीवर्त्तनेत्यादिके सूक्ते “अथैनं सारयमाणमुपाकृष्टाभीवर्त्तं वाचयति” आश्व० गृ० । ४ अभिष्टितिसाधने हविर्भेदे च । “अभीवर्त्तेन हविषा येनेन्द्रो अभिवाहते” ऋ० १०, १७४, १ ।

अभीष्टु पु० अभि+अश्-उन् पु० अत इत्त्वम् । १ बाहौ “अभीष्टवोऽभ्यश्रुते कर्मणि” निरु० । २ अश्वरजौ ।

“स्थिरा वसन्तु नेयोरथो अश्वा स एषां सुसंस्कृता अभीश्वः” ऋ० १, ६३८, १२, । ३ किरण्ये “प्रफुल्लतापिच्छनिभैरभीशुभिः” माघः “सुयन्तुभिः सर्वशासैरभीशुभिः” ऋ० ५, ४४, ४, अभीशुभिः रक्षिभिः” भा० ।

४ “अङ्गुलो च अभीश्वोऽङ्गुलयः” ऋ० भा० उक्तेः ।

अभीष्टुमत् पु० अभीश्वः किरणा बाहुल्येन सन्त्यस्य मत्तम् । सूत्र्ये “क्षितिपः क्षिप्रभीशुमानिव” माघः ।

अभीष्टु पु० अभि+सृज-घञ् दीर्घः । अभिषङ्गशब्दार्थे ।

अभीष्टु पु० अभि+इय+क्त । १ किरण्ये (लागाम) इति ख्याते २ प्रपहे, ३ कामे, ४ अनुरागे च । सर्वे कोषकारा मूर्धन्यान्ततया पेटुः लोकेवेदयोस्तु तावद्व्यान्तप्रयोगः” सार्ङ्ग० ।

अभीष्ट त्रि० अभि+इय-क्त । १ वाञ्छिते, २ दयिते, ३ हृद्ये च “ज्ञातकं गुरुमभीष्टस्त्वियम्” माघः । “आत्मानमखिलाधारमाय्येऽभीष्टसिद्धये” वे० सा० ।

अभुक्त त्रि० भुज-कर्मणि क्त न०त० । १ “अभुक्ते अन्नादौ २ अन्नतभोगे पुण्यादौ च । “नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि” पुरा० । भोगश्च भोजनीयद्रव्याहारः कर्मकृतसुखदुःखानुभवश्च ॥ भुक्तं भोजनं भावे क्त अर्था० अच् न०त० । २ भुक्तवद्भिरे “भुक्तामाह्वयः पीता गाव इति अर्थ आद्यच्” पा० भाष्यम् । सुश्रुतेषु त कर्त्तरि क्त इत्युक्तम् । “अभुक्तौ हृत्तिथिर्न जन्” ऋतिः “अभुक्तस्य दिवा निद्रा पाषाणमपि जीर्यति” वैद्य० ।

अभुक्तमूल न० “भुजङ्गपीरन्दरपौष्पाभानां तदयभानाश्च यदन्तरालम् । अभुक्तमूलं प्रहरप्रमाणं त्यजेत् सुतं तत्त्वभवां सुताश्च” इति नार० । “ज्येष्ठान्ते षट्को द्वे च मूलाद्य षट्काहयम् । अभुक्तमूलमित्याहुर्ज्यातं तत्त्व विवर्जयेत्” वशि० ज्येष्ठान्तषट्कार्द्धश्च मूलादौ षट्कार्द्धकम् । तयोरन्तर्गता नाडी ह्यभुक्तमूलमुच्यते” इति बृह० प० उक्ते ज्येष्ठामूलानजलसोराद्यन्तषट्काविशेषे ।

अभुज् त्रि० न भुङ्क्ते भुज-क्लिप् न०त० । अभुङ्क्ते । “नभ
आश्वयोः किमभुग्वदामि” ऋ० १०, ८५, ११ ।

अभूत त्रि० न भूतः । भूतशब्दार्थभिन्ने । “अभूतमासञ्च
विरुद्धोक्तिम्” माघः । २ मिथ्याभूते ३ अविद्यमाने च
अभूततद्भाव ए० अभूतस्य प्रकृतिरूपेणानाविर्भूतस्य तेन
रूपेण भावः । यः कश्चित् पदार्थः येन रूपेण प्रागभूतस्तेन
रूपेण तस्याविर्भावे । यथा कृत्तिका घटीभवति । “कृत्व-
स्तियोगे सम्पद्ये कर्त्तरि च” पा० “अभूततद्भावे इति
वक्तव्यम्” वा० । [त्वाभिमाने ।

अभूताभिनिवेश ए० अभूतेऽसत्येऽभिनिवेशः । असत्ये सत्य-
अभूति स्त्री अभावे न०त० । १ भवनाभावे “तस्य ह न देवाश्च
नाभूत्या ईशते” शत० ब्रा० । “अभूत्यै अभवनाय” भा०
२ सम्पत्त्यभावे “ध्वजाश्चापि व्यशीर्यन्त भरतानाम-
भूतये” भा०श०प० । न०ब० । भूतिशून्ये त्रि० ।

अभूमन् ए० विरोधे न०त० । १ भूरिभिन्ने स्वले ।

अभूमि स्त्री न०त० । १ अनाश्रमे अविषये “अभूदभूमिः
प्रतिपक्षजन्मनां भियामिति” माघः “अभूमिरियमपन-
यस्य” शक० “नाभूदभूमिः करुणायकानाम्” नैष० । “सखलु
मनोरथानामप्यभूमिर्विसर्जनावसरसत्कारः” इति शकु० ।
अप्राशस्त्ये न०त० । अप्राशस्त्यभूमौ । न०ब० । भूमिशून्ये त्रि० ।

अभूमिज त्रि० न०त० । १ भूमिजभिन्ने आकाशजे जलादौ
अप्राशस्त्यभूमौ उत्पन्ने धान्यादौ च । “अभूमिजं नव-
श्चापि न धान्यं गुणवत् कृतमिति” सुश्रुतः ।

अभूयिष्ठ त्रि० विरोधे न०त० । भूरिभिन्ने अल्पे ।

अभूषित त्रि० विरोधे न०त० । भूषितभिन्ने अपरिष्कृते
अभूत त्रि० न भूतः । १ अप्राप्तवेतने । गोस्नास्यतुमते भूतः
सा स्नात् पालेऽभूते भूतिः” मनुः २ अपुष्टे च ।

अभूश त्रि० न०त० । १ भूशभिन्ने मन्दे अल्पे ।

अभेद ए० अभावे न०त० । भेदाभावे एके “गतयोरभेद-
मिति सैन्ययोस्तयोः” माघः “अभेदः शिवरामयोः” पुरा०
“रत्नयोर्दलयोश्चैव जययोर्बययोरपि । शस्योर्नययोश्चान्ते
सविसर्गाविसर्गयोः । सविन्दुक्ताविन्दुकयोः स्यादभेदेन कल्प-
नम्” आलङ्कारिकाः “गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोश्चाभेदः”
इति सांख्यद्वयः । अभेदश्च भेदाभाव इति बह्वचः । तादा-
त्म्यमिति तु साङ्ख्यद्वयः । तादात्म्यञ्च तत्सत्त्वनियतस-
त्ताकत्वं तेन गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोरपि तादात्म्यं
गुणक्रिययोर्द्व्यनिधतसत्ताकत्वात् अतएव वेदान्तपरि-
भाषावाम् सत्येके मिथोभेदस्तादात्म्यमित्युक्तं द्रव्यगुण-

योर्मिथोभेदसत्त्वेऽपि तत्सत्त्वनियतसत्ताकत्वात् तथात्वम् ।

अभेद त्रि० भेदं शक्यते भिद-शक्यार्थे खलु न०त० ।

१ भेदुमशक्ये “अभेदकवचं दधे” भा०द्वी०प० । २ हीरके
न०, तस्य केनापि धातुना भेदुमशक्यत्वात् तथात्वम् ।

अभोक्तव्य त्रि० न भोक्तुमर्हम् कृत्यादिनिषिद्धत्वात् ।
अभक्ष्ये । तच्चाभक्ष्यशब्दे २७४ पृष्ठे दर्शितम् ।

अभोक्तृ त्रि० न भोक्ता स्त्रियां ङीप् । भोक्तृभिन्ने । [त्रि०

अभोग ए० अभावे न०त० । १ भोगाभावे न०ब० । २ भोगशून्ये

अभोजन न० अभावे न०त० । भोजनाभावे उपवासे

“स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम्” “यतात्मनोऽप्र-

मत्तस्य द्वादशाहमभोजनम्” इति, च मनुः । भोजनाभावश्च

भोजनविषयकनिष्ठत्तरिति सीमांसकाः भोजनात्यन्ताभाव

इति नैयायिकाः अत्यन्ताभावस्य लैमिकजन्यत्वाङ्गी-

काराङ्गकृतिसाध्यत्वमिति विवेकः । भोजनाभावश्च भोजने

कचिद्वागभावेन रोगेण वा, कचिच्च शास्त्रादितो भोजने

बलवदनिष्टसाधनत्वज्ञानेन विरोधात् इष्टसाधनताज्ञानानुद-

येन, यथा न कलङ्गं भक्षयेदित्यादौ । कचिच्च व्रतरूपे

भोजनाभावे इष्टसाधनताज्ञानेन । स च भोजननिष्ठसि-

द्धदन्त्याभावो वेत्युक्तम् । विस्तरस्तु निषेधनिषेधविधि-

शब्दयोर्दृश्यः । “अजीर्णे भोजनं येषां जीर्णे येषामभो-

जनम् रात्रावभोजनं येषां तेषां नश्यन्ति धातवः” इति

वैद्य० । न०ब० । २ भोजनशून्ये त्रि० ।

अभोज्य त्रि० न भोक्तुं शक्यं निषिद्धत्वात् । अभक्ष्ये तत्

स्वामिनि उपचारात् “अभोज्यानान्तु भुङ्क्तामिति” मनुः

अभक्ष्यशब्दे २७४ पृष्ठे विवरणम् ।

अभोज्यान् त्रि० न भोज्यमन्नं यस्य कृतनिषिद्धत्वात् ।

अभक्ष्यान्नस्वामिनि ते च अभक्ष्यशब्दे २७४ पृष्ठे उक्ताः ।

“य एतेऽन्ये त्वमोज्याघ्राः क्रमशः परिकीर्त्तिताः” मनुः ।

अभौम न० भूमौ भवम् न०त० । भौमभिन्ने नाभसजलादौ विर-

रणं जलशब्दे “अभौममन्मोविकृजन्ति मेघाः” इति पुरा०

अभ्यक्त त्रि० अभि+अनृज-क्लिप् । १ कृततैलाद्यभ्यङ्गे २ अभि-

तोलिप्ते च ।

अभ्यय त्रि० अभिसुखमयं यस्य । आसद्ये निकटे ।

अभ्यङ्ग ए० अभि+अनृज-वज् कुत्वम् । तैलादिमर्हने ।

“मूर्ध्नि दत्तं यदा तैलं भवेत् सर्वाङ्गसङ्गतम् । स्तोतोभिस्त-

र्पयेत् बाह्व्यभ्यङ्गः स उदाहृतः” “तैलमल्पं यदाङ्गेषु

न च स्याद्वाङ्गतर्पणम् । संसर्पि बह्वङ्गोऽभ्यङ्गो मस्तकादौ

प्रकीर्त्तितः” इति च वैद्यकोक्ते २ विशेषाभ्यङ्गे च । “तैलाभ्य-

गोमे जातिवाचकादन्तशब्देन ततः स्त्रियां ङीप् ।

अभीरु(लु) त्रि० न०त० । १ भीरु(लु)भिन्ने युद्धादावुत्साहान्विते । “स्थाने युद्धे च कुशलानभीरुनविकारिणः” मनुः । “ते वाशीमत इक्षिणो अभीरवः” ऋ० १, ८७, ६ । २ वटुकभैरवे पु० । “अभीरुभैरवो भीरुर्मृतपोयोगिनीपतिः” वटुकस्तवः ७त० । युद्धस्थाने न० । शतमूल्या स्त्री असङ्कुचितपत्रत्वात्तथात्वम् । वा ऊङ् । अभीरुः शतमूल्याम् । “अभीरुमिसिन्धुवत्सकोशीरपद्मकैः” सुश्रुतः ।

अभीरुण अभि+रु-बा०उनन् दीर्घः । १ अभिसुखे “यज्ञाभिद्वेष्टोहान्तं यज्ञं गोमे अभीरुणम्” श्रुतिः ।

अभीरुपत्री स्त्री न भीरुणि असंज्ञचितत्वात् पत्राख्यस्याः जातौ ङीप् । शतमूल्याम् । [३ तद्वति । त्रि०

अभील न० अभि+र-अच् रलः । १ कटे २ भयानके

अभीलाप पु० अभि+लप-भावे घञ् दीर्घः । अभिसुखकथनरूपे शब्दे । “आलापाय प्रलापासामीलापलपश्च ये” अथ० ११, ८, २५ लप् लपनं भावे क्तिप् ततोह्रस्वः । तेन लपनालापप्रलापामीलापाश्चत्वार इह उक्ताः । अभीलापलप् इति शब्दकलनं भ्रमविजृम्भितम् ।

अभीवर्ग पु० अभि+वृज-आधारे घञ् । अभिसुखसंघे “अहं राष्ट्रस्याभीवर्गे निजोभूयाससुत्तमः” अथ० ३, ५, २० ।

अभीवर्त्त पु० अभिवर्त्तने गच्छन्ति स्वर्गमनेन अभि+वृत्-करणे घञ् । १ ब्रह्मसामनि तच्च “उद्ब्रुवन्तोषाहमित्यस्यां योना वृत्तं ब्राह्मणाच्छंसिनश्चत्विगभेदस्य पृथक्स्त्वित्त्वम् । “अभीवर्त्तोब्रह्मसाम भवति अभीवर्त्तने वै देवाः स्वर्गं लोकमभ्यवर्त्तन् यदभ्यवर्त्तन्त तदभीवर्त्तो ब्रह्मसाम भवति स्वर्गस्य लोकस्याभिष्टव्यम्” ता० ब्रा० । “अभिष्टित्तिसाधनत्वादस्य साम्नोऽभीवर्त्तसंज्ञा निष्पन्ना” भा० । “तदभीवर्त्तस्याभीवर्त्तत्वमिति सांख्यायनसू० । एतदभीवर्त्ताख्यं साम पूर्व्वस्मिन् पक्षसि विद्यमानानामभिज्ञविकानामङ्गां स्वरसाङ्गां च माध्यन्दिने सवने यजमानान्धारब्धेन ब्रह्मणा पृथक्स्त्वित्तया कर्त्तव्यं, तथा उत्तरस्मिन् पक्षसि “इन्द्रकलत्र आभरे” त्येक एव प्रगाथः ब्रह्मसामाश्रयः कर्त्तव्यः । प्रत्यहं च तस्मिन् प्रगाथे अन्यदन्यत्साम ब्रह्मणा पृथक्स्त्वित्वायं कर्त्तव्यम् इति” ता० ब्रा० भा० । २ संवत्सरे । “अभीवर्त्तः सविंशः” यजु० १४, २३ । अभिवर्त्तयति आवर्त्तयति इत्यभीवर्त्तः सामाष्टित्तिरूपः स विंशः स्तोमः यद्वा अभिवर्त्तयत्यावर्त्तयति सर्वाणि भूतानीत्यभीवर्त्तः संवत्सरः “उपसर्गस्य घञ्प्रसक्त्ये बहुलमिति” पा० दीर्घः ।

द्वादशभाससप्तर्चसंवत्सररूपविंशतिसङ्ख्याया सहितः सविंशः । य एष सविंशस्तोमः तस्य पदधातोन्वयः “संवत्सरो वा अभीवर्त्तः इति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतान्यभिवर्त्तते” श्रुतिः वे० दी० । ३ अभीवर्त्तनेत्यादिके सूक्ते “अथैनं सारयमाणसुपारुह्यामीवर्त्तं वाचयति” आश्व० ऋ० । ४ अभिष्टित्तिसाधने हविर्भेदे च । “अभीवर्त्तने हविषा येनेन्द्रो अभिवाहते” ऋ० १०, १७४, १ ।

अभीशु पु० अभि+अश-उन् श्रु० अत इत्त्वम् । १ बाह्यौ “अभीशवोऽभ्यश्रुते कर्मणि” निरु० । २ अश्वरज्जौ । “स्थिरा वसन्तु नेयोरथो अश्वा स एषां सुसंस्कृता अभीशवः” ऋ० १, ४३८, १२ । ३ किरणे “प्रफुल्लतापिच्छनिभैरभीशुभिः” माघः “सुयन्तुभिः सर्वशासैरभीशुभिः” ऋ० ५, ४४, ४, अभीशुभिः रश्मिभिः” भा० । ४ “अङ्गुलो च अभीशवोऽङ्गुलयः” ऋ० भा० उक्तेः ।

अभीशुमत् पु० अभीशवः किरणा बाहुल्येन सन्त्यस्य सत्तम् । सूर्य्ये “क्षितिपः क्षिप्रभीशुमानिव” माघः ।

अभीषङ्ग पु० अभि+सन्ज-घञ् दीर्घः । अभिषङ्गशब्दार्थे ।

अभीषु पु० अभि+इप्+कु । १ किरणे (लागाम) इति ख्याते २ प्रपञ्चे, ३ कामे, ४ अनुरागे च । सर्वे कोषकारा मूर्द्धन्यान्ततया पेठुः लोकेवेदयोस्तु तालव्यान्तप्रयोगः” सक्ति० ।

अभीष्ट त्रि० अभि+इप्+क्त । १ वाञ्छिते, २ दयिते, ३ हृद्ये च “स्नातकं गुरुमभीष्टमृत्विजम्” माघः । “आत्मानमखिलाधारमाश्रयेऽभीष्टसिद्धये” वे० सा० ।

अभुक्त त्रि० भुज-कर्मणि क्त न०त० । १ “अभक्षिते अन्नादौ २ अकृतभोगे पुण्यादौ च । “नाभुक्तं लीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि” पुरा० । भोगश्च भोजनीयद्रव्याहारः कर्मकृतसुखदुःखानुभवश्च ॥ भुक्तं भोजनं भावे क्त अर्था० अच् न०त० । २ भुक्तवज्जिह्वे “भुक्ताब्राह्मणाः पीता गाव इति अर्थ आद्यश्च” पा० भाष्यम् । सुगवौघे तु कर्त्तरि क्त इत्युक्तम् । “अभुक्तौ हृत्प्रतिधर्षजन्” श्रुतिः “अभुक्तस्य दिवा निद्रा पाषाणसपि जीर्यति” वैद्य० ।

अभुक्तमूल न० “भुजङ्गपौरन्दरपौष्पभानां तदपभानाश्च यदन्तरालम् । अभुक्तमूलं प्रहरप्रमाणं त्यजेत् सुतं तत्रभवान् सुताश्च” इति नार० । “ज्येष्ठान्ते षटिके ज्येष्ठ मूलाद्य षटिकाद्वयम् । अभुक्तमूलमित्याहुर्ज्यातं तत्र विवर्जयेत्” वशि० ज्येष्ठान्त्यषटिकाद्वयं मूलादौ षटिकाद्वयम् । तयोरन्तर्गता नाडी ह्यभुक्तमूलमुच्यते” इति बृह० ५० । उक्ते ज्येष्ठान्त्यषटिकाद्वयस्योराद्यन्तषटिकाविशेषे ।

अभुज् त्रि० न भुङ्क्ते भुज-क्लिप् न० त० । अभुङ्क्ते । “नभ
आष्टशोः किमभुग्वदामि” ऋ० १०, ६५, ११ ।

अभूत त्रि० न भूतः । भूतशब्दार्थभिन्ने । “अभूतमासज्य
विरुद्धमोहितम्” भाषः । २ मिथ्याभूते २ अविद्यमाने च
अभूततद्भावः पु० अभूतस्य प्रकृतिरूपेणानाविर्भूतस्य तेन
रूपेण भावः । यः कश्चित् पदार्थः येन रूपेण प्रागभूतस्तेन
रूपेण तस्याविर्भावे । यथा सृष्टिका घटीभवति । “कृत्व-
स्तियोगे सम्पद्ये कर्त्तरि च” पा० “अभूततद्भावे इति
वक्तव्यम्” वा० । [त्वाभिमाने ।

अभूताभिनिवेशः पु० अभूतेऽसत्येऽभिनिवेशः । असत्ये सत्य-
अभूति स्त्री अभावे न० त० । १ भवनाभावे “तस्य ह न देवाश्च
नाभूत्या ईशते” शत० ब्रा० । “अभूत्यै अभवनाय” भा०
२ सम्पत्त्यभावे “ध्वजाश्चापि व्यशीर्ष्यन् भरतानाम-
भूतये” भा० श० प० । न० ब० । भूतिशून्ये त्रि० ।

अभूमन् पु० विरोधे न० त० । १ भूरिभिन्ने स्वत्ये ।

अभूमि स्त्री न० त० । १ अनान्यमे अविषये “अभूदभूमिः
प्रतिपक्षजन्मनां भियामिति” भाषः “अभूमिरियमपन-
यस्य” शकु० “नाभूदभूमिः आरशायकानाम्” नैष० । “सखलु
मनोरथानामप्यभूमिर्विसर्जनावसरसत्कारः” इति शकु० ।
अप्राशस्त्ये न० त० । अप्रगस्तभूमौ । न० ब० । भूमिशून्ये त्रि० ।

अभूमिज त्रि० न० त० । १ भूमिजभिन्ने आकाशजे जलादौ
अप्रगस्तभूमौ उत्पन्ने धान्यादौ च । “अभूमिजं नव-
श्चापि न धान्यं गुणवत् सृष्टमिति” सुश्रुतः ।

अभूयिष्ठ त्रि० विरोधे न० त० । भूरिभिन्ने स्वत्ये ।

अभूयित त्रि० विरोधे न० त० । भूयितभिन्ने अपरिष्कृते
अभूत त्रि० न भूतः । १ अप्राप्तवेतने । गोस्वाम्यनुमते भूत्यः
सा स्यात् पालेऽभूते भूतिः” मनुः २ अपुष्टे च ।

अभूश त्रि० न० त० । १ भूशभिन्ने मन्दे स्वत्ये ।

अभेद पु० अभावे न० त० । भेदाभावे ऐक्ये “गतयोरभेद-
मिति सैन्ययोस्तयोः” भाषः “अभेदः शिवरामयोः” पुरा०
“रलयोर्दलयोश्चैव जययोर्वययोरपि । शसयोर्षनयोश्चान्ते
सविसर्गाविसर्गयोः । सविन्दुकाविविन्दुकयोः स्यादभेदेन कल्प-
नम्” आलङ्कारिकाः “गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोश्चाभेदः”
इति सांख्यादयः । अभेदश्च भेदाभाव इति बहवः । तादा-
त्म्यमिति स साङ्ख्यत्रयः । तादात्म्यञ्च तत्सत्त्वनिवृतस-
त्ताकत्वं तेन गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोरपि तादात्म्यं
गुणक्रिययोर्द्वयनिवृतसत्ताकत्वात् अतएव वेदान्तपरि-
भाषायाम् सत्यैक्ये मिथोभेदस्तादात्म्यमित्युक्तं द्रव्यगुण-

योर्मिथोभेदसत्त्वेऽपि तत्सत्त्वनिवृतसत्ताकत्वात् तथात्वम् ।

अभेद्य त्रि० भेत्तुं शक्यते भिद-शक्यार्थे यदत् न० त० ।
१ भेत्तुमशक्ये “अभेद्यकवचं दधे” भा० श्रौ० प० । २ हीरके
न० तस्य केनापि धातुना भेत्तुमशक्यत्वात् तथात्वम् ।

अभोक्तव्य त्रि० न भोक्तुमर्हम् सृष्ट्यादिनिषिद्धत्वात् ।
अभक्ष्ये । तच्चाभक्ष्यशब्दे २७४ पृष्ठे दर्शितम् ।

अभोक्तृ त्रि० न भोक्ता स्त्रियां डोप् । भोक्तृभिन्ने । [त्रि०

अभोग पु० अभावे न० त० । १ भोगाभावे न० ब० । २ भोगशून्ये

अभोजन न० अभावे न० त० । भोजनाभावे उपवास
“स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम्” “यतात्मनोऽप्र-

मत्तस्य द्वादशाहमभोजनम्” इति च मनुः । भोजनाभावश्च
भोजनविषयकानिर्दिष्टरिति सीमांसकाः भोजनात्यन्ताभाव
इति नैयायिकाः अत्यन्ताभावस्य क्षैमिकजन्यत्वाङ्गी-
काराच्च कतिसाध्यत्वमिति विवेकः । भोजनाभावश्च भोजने
कचिद्वागभावेन रोगेण वा, कचिच्च शास्त्रादितो भोजने
बलवदनिष्टसाधनत्वज्ञानेन विरोधात् इष्टसाधनताज्ञानानुद-
येन, यथा न कलङ्गं भुजयेदित्यादौ । कचिच्च व्रतरूपे
भोजनाभावे इष्टसाधनताज्ञानेन । स च भोजननिर्दिष्ट-
सदन्त्याभावो वेत्युक्तम् । विस्तरस्तु निषेधनिषेधविधि-
शब्दयोर्दृश्यः । “अजीर्णं भोजनं येषां जीर्णं येषामभो-
जनम् रात्रावभोजनं येषां तेषां नश्यन्ति धातवः” इति
वैद्य० । न० ब० । २ भोजनशून्ये त्रि० ।

अभोज्य त्रि० न भोक्तुं शक्यं निषिद्धत्वात् । अभक्ष्ये तत्
स्वामिनि उपचारात् “अभोज्यान्तु भुङ्क्तामिति” मनुः
अभक्ष्यशब्दे २७४ पृष्ठे विवरणम् ।

अभोज्यान् त्रि० न भोज्यमन्नं यस्य सृष्टिनिषिद्धत्वात् ।
अभक्ष्यान्नस्वामिनि ते च अभक्ष्यशब्दे २७४ पृष्ठे उक्ताः ।
“य एतेऽन्ये त्वमोज्यान्नाः क्रमशः परिकीर्त्तिताः” मनुः ।

अभौम न० भूमौ भवम् न० त० । भौमभिन्ने नाभसजलादौ विर-
रणं जलशब्दे “अभौममम्भोविस्फुजन्ति मेघाः” इति पुरा०

अभ्यक्त त्रि० अभि+अनृज-क्त । १ कततैलाद्यभ्यङ्गे २ अभि-
तोलिप्ते च ।

अभ्यय त्रि० अभिसंखनयं यस्य । आसन्नं निकटे ।

अभ्यङ्ग पु० अभि+अनृज-ञ्ङ् कुलम् । तैलादिमर्द्दने ।
“मूर्ध्नि दत्तं यदा तैलं भवेत् सर्वाङ्गसङ्गतम् । स्तोतोभिस्त-
र्पयेत् बाह्व्यभ्यङ्गः स उदाहृतः” “तैलमल्पं यदाङ्गेषु
न च स्याद्वाकृतर्पणम् । संघाटि बद्धयोऽभ्यङ्गो मस्तकादौ
प्रकीर्त्तितः” इति च वैद्यकोक्ते २ विशेषाभ्यङ्गे च । “तैलाभ्य-

कृनिषेधे तु तिलतैलं निषिध्यते” । “अतैलं सार्धपं तैलं यत् तैलं पुष्पशसितम् । अदृष्टं पक्वतैलञ्च स्नानाभ्यङ्गेषु नित्यम्” इति च ति० त० स्मृतिः । “अभ्यङ्गनेपथ्यं मलञ्चकार” कुमा० । “अभ्यङ्गमङ्गनञ्चाङ्गोरुपान-
च्छादधारणमिति” मनुः । “अभ्यङ्गमाचरेन्नित्यं सजरा-
श्रमवातहम्” । “शिरःश्रवणपादेषु तं विशेषेण शो-
येत्” वैद्य० ।

अभ्यङ्गन न० अभि+अनुज-भावे ल्युट् । अभ्यङ्गशब्दार्थे
“भोजनाभ्यङ्गनाहानात् यदन्यत् कुरुते तिलैः” मनुः ।
“ताम्बूलाभ्यङ्गनं चैव कांक्षपात्रे च भोजनम् । यतिश्च
ब्रह्मचारी च विधवा च विषवर्जयेत्” शु० त० प्रवेताः ।
करणे ल्युट् । २ नेत्रादौ कञ्जलादिदाने । ३ तत्साधने
द्रव्ये । अभि+अनुज-णिच् ल्युट् । अभ्यङ्गनसाधन-
व्यापारे “अभ्यङ्गनं स्नापनञ्च गालोत्सम्पन्नमेव च । गुरु-
पत्न्या न कार्याणि” मनुः ।

अभ्यङ्गनीय लि० अभि+अनुज-कर्मणि अनोयर् । १ अनु-
लेप्ये चन्दनादौ २ मर्द्दनीये तैलघृतादौ च “एतदभ्यङ्ग-
नीयं हतमिति” दुर्गास्त्वपूजापद्धतिः” ।

अभ्यधिक लि० भ्रममधिकः प्रा० स० । उत्कृष्टतमे । “अयं वै नः
श्रेष्ठ” इति वृ० उ० भाष्ये श्रेष्ठः प्रशस्ततमः अभ्यधिक इति
व्याख्यानात् तथात्वम् । “न त्वत्कामोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यः”
गीता । २ अधिकपरिमाणे “भाव्यं दशभ्यः कुम्भेभ्योऽह-
तोऽभ्यधिकं वधः” “तथा धरिम (पल) मेयानां शताद-
भ्याधिके वधः” इति । “पञ्चपलतत्त्वभ्यधिके हस्त-
च्छेदनमिष्यते” इति च मनुः ।

अभ्यध्व अव्य० अध्वनोऽभिमुखम् अव्ययी० अच्समा० ।
मार्गाभिमुखे “संस्थितेऽध्वरुराह्वनीयसमीपे स्थित्वाऽ-
भ्यध्वं शय्यां प्रास्यति” कात्या० २४, ५, २५, “अभ्यध्वं
मार्गाभिमुखम्” कर्कः । “ययोरभ्यध्वे उत यद्दरे चित्”
“अथ० ४, २८, २” तृतीयासप्तम्योर्बहुलम्” पा० वा नाम्

अभ्यक्ष्ण पु० अभि+अक्ष+अच् पु० । तिलकल्के । (खलि)

अभ्यनुज्ञा स्त्री० अभि+अनु+ज्ञा-अङ् । अनुज्ञायाम् इदं
कुरु इत्यादिना प्रवर्त्तने “ज्ञाताभ्यनुज्ञा गुरुणा गरीयसा”
कुमा० “पदौ वशिष्ठेन ज्ञाताभ्यनुज्ञः” रघुः ।

अभ्यनुज्ञात लि० अभि+अनु+ज्ञा-क्त । इदं कुरु इत्या-
द्युक्ता नियोजिते आभिमुख्येनानुज्ञाते ।

अभ्यनुज्ञान न० अभि+अनु+ज्ञा-भावे ल्युट् । १ अनुज्ञा-
याम् इदं कुरु इत्याद्युक्ता नियोजनभेदे । “भरद्वाजाभ्य-

नुज्ञानाञ्चितकूटस्य दर्शनम्” रामा० । [२ प्रकाशिते च
अभ्यनुक्त लि० अभि+अनु+वच-क्त । १ आभिमुख्येन अनूक्ते
अभ्यन्तर न० अभिगतमन्तरम् । १ अन्तराले, मध्य-
स्थाने । “नवोटजाभ्यन्तरसम्भूतानलम्” कुमा० । “प्रदीपः
स्नेहमादत्ते दशयोभ्यन्तरस्थया” “शमीमिवाभ्यन्तरलीन-
पावकाम्” इति च रघुः । “ब्रह्मद्विष्टपरिविस्तित्वा गणा-
भ्यन्तर एव च” मनुः । २ उभयोर्मध्ये ३ अन्तःकरणे च ।
अभ्यन्तरे भवः अण् आभ्यन्तरम् । अन्तःकरणस्थे लि०
“शौचन्तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा । कृच्छलाभ्यां
स्मृतं बाह्यं भावशुद्धिस्तथान्तरम् । अशौचादि वरं
बाह्यं तच्छादाभ्यन्तरं वरम्” दत्तः ।

अभ्यन्तराराम लि० अभ्यन्तरे सर्वाभ्यन्तरे परमात्मनि आर-
मतिर्कर्त्तरि घञ् । आत्मारामे आत्मज्ञे योगिनि “आत्मनश्च
‘इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था ह्यर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु
परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः । महतः परमव्यक्तमव्य-
क्तात् पुरुषः परः” इति गीतावाक्येन अन्तर्यामित्राङ्गणेन
१२० पृष्ठे दर्शितेन च सर्वाभ्यन्तरवर्त्तित्वम् ।

अभ्यमन न० अभितः अमनम् अम-गत्यादौ भावे ल्युट् ।

१ अभिगमने । चु० अम-ल्युट् असन्तत्वात् ह्रस्वः ।

२ । रोगे, करणे ल्युट् । ३ तत्साधने अहितसेवने च ।

अभ्यमित लि० अभि+चु०+अम-कर्मणि क्त । १ रुग्णे
२ पीडिते च । वा नि० । अभ्यान्तोऽप्यतैव “बहुभिस्तेन
चाभ्यान्तस्तं विव्याध ततोऽधिकैः” भा० श्रौ० प० ।

अभ्यमित्त अव्य० अमितस्याभिमुख्यम् अव्ययी० । अमितस्य
शत्रोराभिमुख्ये । अमितमलंगामीत्यर्थे “अलं गामीत्यधि-
कारे “अभ्यमिताच्छ च” पा० क् अभ्यमित्तीयः चात् खयतौ
अभ्यमित्तीयः अभ्यमित्तिः । सामर्थ्येन शत्रोरभिमुखगामिनि
वीरे पु० । “मारोचोऽनुनयं स्तासादभ्यमित्तिप्रोभवामि ते”
“उद्योगमभ्यमित्तीयोयथेष्टं त्वञ्च सन्तु” इति च भट्टिः ।

अभ्यमिन् लि० अभि+चु०+रोगे-अम-कर्त्तरि अम-
नत्वात् ह्रस्वः णिनि । १ रोगशुक्ले २ आभिमुख्येन पीडके ।

अभ्यय पु० अभितः सर्वतः अयः निष्क्रमः इण-अच् ।

१ अस्मामये “आदित्याभ्ययेऽस्ततायामपि” कात्या० ८,

६, १२ “वपाहोमात् पूर्वमादित्यास्तमये” कर्कः । २ अपगमे

च “तमोऽभ्यये सायं जुहुयात्” कात्या० ४, १५, १२

तमसोऽन्वकारस्याभ्ययेऽपगमे” कर्कः ।

अभ्यर्चन न० अभि+अर्च-ल्युट् । १ समन्तात्पूजने

२ आभिमुख्यार्थं पूजने च । “नित्यं स्नात्वा शुचिः

कृत्यादित्युपक्रमे “देवताभ्यर्चनञ्चैव” मनुः । भावे अ ।
अभ्यर्चायत्व स्त्री ।

अभ्यर्च्य ति० अभि+अर्च-कर्मणि ख्यत् । १ अभितः पूज-
नीये “देवान्ययः सदाभ्यर्च्यामृहस्येस्तु विशेषतः” पु० ।
ल्यप् । २ अभिसुख्येन पूजयित्वेत्यर्थे अव्य० “देवान्
पितॄन् समभ्यर्च्य खादन् मांसं न दोषभाक्” मनुः ।

अभ्यर्ण ति० अभि+अर्ह-कर्मणि क्त आविर्भूये इडभावे नि०
नत्वम् । समीपे । “कालोऽभ्यर्णजलागमः कुशलिनी-
वत्सस्य वार्त्तापि न” सा० द० । “अभ्यर्णमागच्छतमस्तृ-
गङ्गाः” रघुः । “कृष्णार्णवाभ्यर्णचरैकहंसः” प्रतप्तमभ्यर्ण-
तया विवस्वता” इति च साधः ।

अभ्यर्थना स्त्री अ+अर्थ-भावे युच् । अभिसुख्येन प्रार्थने
“अभ्यर्थनामङ्गभवेन साधुर्माध्यस्थमिष्टेऽप्यवलम्बतेऽर्थे”
कुमा० । भावे ल्युट् । तत्रैव न० । [अभिसुखं याचनीये ।

अभ्यर्थनीय ति० अभि+अर्थ-गोणे कर्मणि अनीयर् ।
अभ्यर्थित ति० अभि+अर्थ-गोणे कर्मणि क्त । १ प्रार्थिते
“अवकाशं किलोदत्वान् रामायाभ्यर्थितो ददौ” रघुः ।
गौणकर्माविद्यक्षायां सुख्ये क्त । २ प्रार्थनाकर्मणि ।

अभ्यर्थ्य ति० अभि+अर्थ-ख्यत् । प्रार्थनीये । “कार्येषु
चैककार्यत्वादभ्यर्थ्योऽस्मि न वञ्चिष्या” रघुः । ल्यप् ।
अभिसुखं याचयित्वेत्यर्थे अव्य० ।

अभ्यर्हित ति० अभि+अर्ह-क्त । भृशपीडिते ।
अभ्यर्हणा स्त्री अभि+अर्ह-भावे युच् । १ पूजायाम् २ अभि-
मुखमर्चायाञ्च । भावे ल्युट् । तत्रैव न० ।

अभ्यर्हणीय ति० अभि+अर्ह-अनीयर् । पूजनीये । “शा-
रङ्गो मन्दपाखेन जगामाभ्यर्हणीयताम्” मनुः ।

अभ्यर्हित ति० अभि+अर्ह-कर्मणि क्त । १ पूज्ये २ उचिते च ।
अभ्यवर्षण न० अभि+अव+क्ष-भावे ल्युट् । शल्याद्युद्गारे ।
अभ्यवस्तुन्द पु० अभि+अव+स्त-वञ् । १ शत्रोराक्रमे,
२ निर्बलीकरणाय शत्रुभिः क्रियमाणे प्रहारे ३ अभ्य-
वसादने ४ प्रहारमात्रे, ५ आसादने, ६ प्रपाते च ।
ल्युटि अभ्यवस्तुन्दनमप्यत्वार्थे न० ।

अभ्यवहरण न० अभि+अव+ह-ल्युट् । भोजने ।
अभ्यवहार पु० अभि+अव+ह-वञ् । भोजने । “अल्पाश्वा-
भ्यवहारेण” मनुः ।

अभ्यवहार्य ति० अभि+अव+ह-ल्युट् । भोक्तृयोग्ये । “सर्व-
लौदरिकस्याभ्यवहार्यमेव” विक्र० । “स्वर्ं विशदभ्यवहार्यम्” पा० भ०
अभ्यवहति ति० अभि+अव+ह-क्त । भजिते ।

अभ्यवायन न० अभि+अव+व-ल्युट् । अभिसुख्येनापयाने
“यत् शुष्कस्य चार्द्रस्य च सन्निःस्थात्तदुपगूहेत यद्यु
अभ्यवायनाय” शत० ब्रा० ।

अभ्यसन न० अभि+अस-ल्युट् । १ अभ्यासे २ पौनःपुन्ये नैक-
क्रियाकरणे ३ पुनःपुनरावर्त्तने “विद्यामभ्यसनेनेव प्रसा-
दयितुमर्हसि” रघुः । “स्वाध्यायाभ्यसनं चैव बाङ्मयं तप
उच्यते” गीता “अमभ्यसनशीलस्य विद्येव तनुतां गता” रामा०
“वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः” दण्डः ।

अभ्यसनीय ति० अभि+अस-आपश्यकार्थे अनीयर् । अव-
श्याभ्यासयोग्ये वेदादौ ।

अभ्यस्त्यक ति० अभि+अस्त-उपतापे कण्डा० यक् खलुल् ।
अत्यन्तास्त्रयाकर्त्तरि सन्नार्गवर्त्तिनां गुणेषु दोषारोपके ।
“सामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यस्त्यकाः” गीता ।

अभ्यस्त्या स्त्री अभि+अस्त-उपतापे कण्डादि० यक् प्रत्य-
यान्तत्वात् अ, स्त्रीत्वात् टाप् । गुणेषु दोषारोपणे ।
“केनाभ्यस्त्या पदकाङ्क्षिणा ते” कुमा० “रूपेषु वेषेषु
च साभ्यस्त्याः” “शक्राभ्यस्त्याविनिवृत्तये यः” “नूनं तेषा-
मभ्यस्त्यापरोऽभूत्” इति च रघुः ।

अभ्यस्त्य ति० अभि+अस-क्त । पौनःपुन्ये नैकजातोयाक्रिया
कर्मणि पुनःपुनरावर्त्तिते । “शैशवेऽभ्यस्त्यविद्यानां यौवने
विषयैषिणामिति” रघुः । २ “उभे अभ्यस्त्यम्” पा०
उक्तयोः कतद्वित्वयोरुभयोः धातुभागयोः । “नाभ्य-
साच्छतुः” “अभ्यस्त्य च” पा० ।

अभ्यस्त्य अव्य० अभि+अस-ल्यप् । पुनःपुनरावर्त्त्येत्यर्थे ।
अभ्याकाङ्क्षित न० अभि+आ+काङ्क्ष-भावे क्त । १ मिथ्या-
भियोगे । (मिथ्यानालिश) कर्मणि क्त । २ ईक्षिते ति० ।

अभ्यास्थान न० अभि+आ+स्था-ल्युट् । १ मिथ्याभियोगे,
“शतं मे धारयसीत्वादि” मिथ्याभियोगे २ मिथ्योद्भावने च ।
अभ्यागत पु० अभि+आ+गम+क्त । भिन्नयामोणे गृहं गते-
ऽतिथौ “सर्वत्राभ्यागतो गुरुः” उरा० । २ सम्मुखागत-
मात्रे ति० । “अभ्यजातोऽभ्यागततृणैरुत्तर्णकान्” भाषः ।

अभ्यागम अभिसुख्येनागम्यतेऽत्व अभि+आ+गम-अप् ।
१ युक्ते । कर्मणि अप् । २ अन्तिके । कारणे अप् ।
३ विरोधे । भावे अप् । ४ अभ्युत्थाने ५ अभिघाते
६ अभिसुखगमने “किं वा मदभ्यागमकारणं ते” रघुः ।
अभ्यागमन न० अभि+आ+गम-ल्युट् । १ अभिसुख्ये
नोद्गमने २ अभ्युत्थाने च ।

अभ्यागारिक पु० अभ्यगारे तद्वत्कर्मणि व्याघृतः ठन् ।

१ गृह्यतिष्ठुत्तादिपौषणेषु व्याहृते स्तेनैव व्याकुले ।

अभ्याघात पु० अभि+आ+हन्-घञ् । १ आघाते २ ताडने च । करणे घञ् । २ आघातोपदेशे । “अभ्याघातेषु भध्य-स्यान् शिष्याञ्चौरानिव द्रुतम्” मनुः “अभ्याघातेषु चौख्यौ-पदेशेषु” कुल्लू० ।

अभ्याघातिन् लि० अभि+आ+हन्-ताच्छीत्ये विनुष् । हिंसाशीले । “अभ्याघातिभिरभिप्रश्नातकैः परिरा-टिभिः” भट्टिः ।

अभ्याचार पु० अभि+आ+चर-घञ् । आभिमुख्येनाचरणे । “अवारयन्त वरणेन देवाः अभ्याचारमसुराणाम्” अथ० १०, २, २ अभ्याज्ञाय पु० अभि+आ+ज्ञा-घञ् । अभिज्ञाने पूर्व-ज्ञातस्य तथात्यरूपेण ज्ञाने “तस्मिन् दक्षिणां दधाति त्वपरी मिथुनी दद्यादित्यभ्याज्ञायेनैवमन्य” इति शत० ब्रा० ।

अभ्यातान पु० अभि+आ+तन-घञ् । अत्यन्तसन्ततौ ।

अभ्यात्त पु० अभि+आ+अत+सातत्ये कर्त्तरि क्त वेदे नि० । १ सर्वत्र्यापत्ते परमेश्वरे । “सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः” का० उ० प० । “सर्वमिदं जगदभ्यात्तः अभिव्याप्तः अततेः व्यात्यर्थस्य कर्त्तरि निष्ठा” भा० । अभि+आ-दा-क्त । २ आभिमुख्येन गृहीते लि० । [२ आरम्भे च ।

अभ्यादान न० अभि+आ+दा-ल्युट् । १ आभिमुख्येनादाने, अभ्याधान न० अभित आधानम् । अभितोमन्त्रादिना वज्रादेराधाने “यानिष्ठास्य परिदधात्यभ्याधानाय” शत० ब्रा० । [अभ्यमितशब्दे २७५ पृष्ठे विवरणम् । अभ्यान्त पु० अभि+अम-क्त नि० । रोगयुक्ते निष्पीडिते अभ्यापत्ति स्त्री अभि+आ-पद-क्तिन् । अभिसुखागमने । अभ्यामर्ह अभि+आ+हृद-आधारे घञ् । १ रणे । भावे णञ् । २ निष्पीडने ।

अभ्यायसेन्य लि० अभि+आ+यम-कर्त्तरि ङा० सेन्य । अभितोनियन्त्ये । “वाससोऽभ्यायसेन्या भवतं मनीषिभिः” ऋ० १, २४, १, “अभ्यायसेन्यौ अभितोनियन्त्यौ” भा० । अभ्यारम्भ पु० अभि+आ+रभ-घञ् णुम् । प्रथमारम्भे अभ्याकूट लि० अभि+आ+कूट-क्त । भृशमाकूटं दृष्टे “तनैव क्षत्वमनभ्याकूटम्” शत० ब्रा० ।

अभ्यारोह पु० अभि+आ+रुह-घञ् । १ अभिसुखारोहणे । आभिमुख्येनारोहति देवभावमनेन करणे घञ् । २ सन्त्र-जपभेदे “नविदमभ्यारोपजपविधिषेवोऽर्थवादः” इति उ० भा० । “अद्यान् वा एषोऽभ्यारोहाद्भवति” शत० ब्रा० । अभ्यारोहणीय लि० अभि+आ+रुह-अनीयर् । आभि-

मुख्येनारोहणीये । एतात् । अभ्यारोहप्रोऽप्यत ।

अभ्यावर्त्त लि० मि+आ+वृत्-अच् । १ पुनः पुनरावर्त्तमाने “प्रजा वै बर्हीरेतः आज्जं तत्प्रजास्वैवेतत् रेतः सिच्यते तेन रेतसा सिक्तेनेमाः प्रजाः पुनरभ्यावर्त्तं प्रजायन्ते” शत० ब्रा० । भावे घञ् । २ भृशमावृत्तौ पु० । अभि+आ+वृत्-णिच् कर्मणि अच् । २ पुनः पुनरावर्त्तनीये स्तोत्रादौ लि० । “चतुर्विंशः पवमानाः त्रिदशभ्यावर्त्तं चतुश्चत्वारिंशः पवमानाः एकविंशमभ्यावर्त्तम् अष्टा-चत्वारिंशः पवमानास्तुत्यस्त्रिंशमभ्यावर्त्तम्” शत० ब्रा० । अभ्यावर्त्तिन् लि० भृशमावर्त्तते अभि+आ+वृत्-णिनि । १ सन्ततं वर्त्तमाने । २ वेदप्रसिद्धे चयमानराजपुत्रे पु० । “शेषोऽभ्यावर्त्तिने चायमानाय शिञ्जन्” ऋ० ६, २७, ५ । “अभ्यावर्त्तो चायमानो ददाति” ऋ० ६, २७, ८ । अभ्यावृत्त पु० अभि+आ+वृत्-उपसृष्टत्वात् कर्मणि क्त । आभिमुख्येन आनीते होमशेषद्रव्ये । “वातोऽभ्यावृत्तः” य० १, ५, ८ । “अभ्यावृत्तः होमशेषीभूतः” वे० दी० १ पुनः पुनरभ्यस्ते लि० ।

अभ्यावृत्ति स्त्री अभि+आ+वृत्-क्तिन् । पौनःपुन्येनाभ्यासे “संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने द्वावृत्तुच्” पा० । “मना-गमभ्यावृत्त्या वा कामं क्षाम्यतु यः क्षमी” माघः ।

अभ्याश पु० आभिमुख्येनाश्रयते व्याप्यतेऽनेन अन्ध-व्याप्तौ करणे घञ् । निकटे । निकटस्थस्याभिमुख्यव्यापनात्तथा-त्वम् । २ क्षिप्ते तस्याव्यवहितकालेन व्यापनात्तथात्वम् । “यएतदेवं विद्वान् साधु सामेत्युपास्ते अभ्याशो ह यदेनं साधयोधर्मा अभ्यागच्छेयुः” का० उ० । “अभ्याशः क्षिप्रम्” भा० “तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यस्ते रमणीयां योनिमापदोरन्” । य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यस्ते कपूयां योनिमापदोरन्” का० उ० ।

अभ्यास पु० आभिमुख्येनासृते क्षिप्यते असृ-लोपे कर्मणि घञ् । १ निकटे । “भूतयष्टिरिवाभ्यासे मधौ परश्चतोऽनुक्षी” जुषा० । अभेर्वीष्टार्थत्वे । २ पुनः पुनरनुशीलने पौनःपुन्येन करणे । “अमङ्गलाभ्यासरतिं विचिन्त्य तजिति” कुमा० । “अभ्यासयोगेन ततो सामिच्छामु” धनक्य । “अभ्या-सेन” च कौल्य । वैराग्येण च गृह्यते । “अभ्यासे-ऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्त्तृपरमोभव” १ “अभ्यासयोगशुक्तात्मा ततो याति परां गतिम्” इति च गीता ४ मेहादेरावृत्तौ च अभ्यासश्च पञ्चधा । “वेदस्तीकारणं पूर्वं विचारोऽभ्य-सनं जपः । तद्गानञ्चैव शिष्येभ्योनेदाभ्यासो हि पञ्चधा”

दक्षः । ४ मन्वतात्पर्यज्ञापके योनःपुन्येन कथनरूपे लिङ्गभेदे “उपक्रमोपसंहाराभ्यासोऽपूर्वता फलम् । अर्थवादोपपत्ती च हेतुज्ञातपर्यनिर्णये इति” उक्तेः यथा आन्दोग्ये षष्ठप्रपाठके “तत्त्वमसि श्वेतकेतो ! इत्यस्य नवकत्वः अभ्यासः । ५ एकस्मिन्नालम्बने देवादौ इतरतः समाहृत्य मनसः स्थापने च । कर्मणि घञ् । इव्याकरणोक्तयोः द्विरुक्तभावापन्नयोः धातुभागयोः । “स्यादिष्व अभ्यासेन चाभ्यासस्य” पा० ।

अभ्यासयोग पु० अभ्यासेन सततानुशीलनेन योगः । सततं क-विषयचिन्तनेन जाते समायौ । “अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छामु” धनञ्जय ! “अभ्यासयोगयुक्तात्मा ततो याति परां गतिमिति” च गोता ।

अभ्यासादन न० अभि+आ+सद-णिच् ल्युट् । १ शस्त्राद्यैः शत्रोर्निर्जलताकरणे, २ शत्रोः सम्मुखगमने २ समीप-स्थापने च ।

अभ्याहार पु० अभि+आ+हृ-घञ् । १ अभिहारार्थे २ सम-लहरणे २ अभिसंख्येन आनयने च । “अभिस्तु हैके-वान्तरदेशे कर्पू” स्वात्वा ततोऽभ्याहारं कुर्वन्ति” शत० ब्रा०

अभ्याहित लि० अभि+आ+धा-कर्मणि क्त । १ अभि-मुख्येन मन्वादिना स्थापिते विधिना कृतसंस्कारे वज्रौ ।

अभ्युक्त लि० अभिसंख्येनोक्तः । १ समस्तसुक्ते २ प्रकाशिते च अभ्युत्तगा न० अभि+उत्-सेचने ल्युट् । “उत्तानेनैव हस्तेन प्रोक्षणं परिकीर्तितम् । न्यञ्चताभ्युक्षणं प्रोक्तं तिरचाप्रोक्षणं सूत्रम्” सूत्र्युक्ते अवतानपाणिना सेच्याभिसंख्येन, सेचने २ सेचनमात्रे “परस्परभ्युक्ष्यतत्पराणाम्” रघुः अभ्यु-क्षणं च ज्ञानकार्ये कात्या० २२, ६, १४ । कर्त्तव्यमिति शेषः ।

अभ्युक्षणादि च इव्यादिसंस्कारविशेषः । अभ्युक्षित-इव्याणामेव यागाङ्गत्वात् । स च संस्कारः अष्टविशेष-रूपः इव्यनिष्ठ इति भीमांसकाः तेषामयमाशयः । यो ब्रह्मतत्त्वार्थतया क्रियते स तस्मिन्फलजनकव्या-पारजनक इति नियमेन ग्रीह्यादिगतावघातात्तुक्क-यक्तिरूपफलार्थतया क्रियमाणानां प्रोक्षणाभ्युक्षणा-दीनां स्वगतावघातादिरूपफलजनकव्यापारत्वम् तथा च प्रोक्षिता एव ग्रीह्यादयोऽवघातादौ कल्पने प्रोक्ष-णादिजन्यः कालान्तरभाव्यवघातजनकोव्यापारो ग्री-ह्यादिनिष्ठ एव कल्पते” इति ॥ नैयायिकास्तु “संस्कारः पुंसएवेष्टः प्रोक्षणाभ्युक्षणादिभिः” कुसुमा० उक्तेः प्रोक्षणादिभिः संस्कारोऽष्टः पुंसएव पुनिष्ठः एव स्त्रीक्रि-

यते प्रतिग्रीह्यादि नानाशक्तिरूपकल्पनापेक्षया एकस्यैवाष्ट-स्यात्मनिष्ठस्य प्रोक्षणादिजन्यस्य लाघवेन कल्पनात् शास्त्र-देशितं फलमनुष्ठातरीतिन्यायेन क्रियाकर्त्तव्ये प्रधान-फलवत्तत्त्वदानराष्टस्यापि तत्रैव कल्पनीयत्वात् अन्यथा अन्यगताष्टेन अन्यगतप्रधानापूर्वजनने वैयधिकरणत्वात् अतिप्रसङ्गः स्यात् ग्रीह्यादेव सर्वपुरुषसाधारण्येनानि-यमकत्वात् अन्यथा अकृतप्रोक्षणादिसंस्कारस्यापि पुंसः परकृतसंस्कारेण प्रधानापूर्ववत्त्वापत्तेः । यो यद्गत-फलाधितयेत्यादिभियमस्य शत्रुनिष्ठवधाद्युद्देशेन क्रियमाणे श्वेनयागादौ व्यभिचाराद्वार्थसाधकत्वं तत्र हि शत्रुगतवध-फलाद्युद्देशेऽपि अभिचारिपुरुषगतस्याष्टविशेषस्य कल्प-नावश्यकत्वात् अन्यथा तत्कर्त्तुः प्रायश्चित्तोपदेशस्या-नर्थक्यापत्तेः अभिचारकर्मणश्च उपपातकमध्ये मन्वादिभि-र्गणनात् तस्य पापजलकत्वसिद्धिरिति ।

अभ्युक्षित लि० अभि+उत्-क्त । कृताभ्युक्षणे यज्ञपात्रादौ अभ्युक्ष्य लि० अभि+उत्-अर्हाये गत्यत् । अभ्युक्षणाहे ।

ल्यप् । अवतानपाणिना सिद्धोत्थे अव्य० “असन्त्यै नम-वधं कृताभ्युक्ष्य सोमोपनहनेन” कात्या० २२, ६, १२ । तेनोदकेनात्मानं पूजनोपकरणञ्चाभ्युक्ष्येति” त० सा० ।

अभ्युक्ष्य पु० अभि+उत्+चि-अच् । १ हजौ । “अभ्युक्ष्यस्तु लक्ष्मीः” किरा० २, १८ मङ्गनाथोक्तेः २ लक्ष्म्यामपि ।

अभ्युत्थान न० अभि+उत्-स्था-ल्युट् । १ आदरेणासननादित उत्थाने २ गौरवेणोत्थानादिना ३ प्रत्युद्गमने, ४ उत्थानमात्रे, ५ उत्थाने, ६ उत्थाने च । “नवाभ्युत्थानदर्शिन्योननन्दः सप्रजाः प्रजाः” रघुः “अभ्युत्थानमधर्म्मस्य तदात्मानं सृजा-म्यहम्” गोता । [कर्त्तरि स्त्रियां ङीप् ।

अभ्युत्थायिन् लि० अभि+उत्+स्था-णिनि । अभ्युत्थान अभ्युत्थित लि० अभि+उत्-स्था-क्त । १ कृताभ्युत्थाने अभि-वादे सम्मानार्थभाषनादित उल्लिखिते । २ अभिमुखेनोद्गते च “अभ्युत्थिताग्निपिशुनैरतिथीनाम्नोन्मुखाः” रघुः ।

अभ्युत्थेय लि० अभि+उत्+स्था-उपसृष्टत्वात् कर्मणि यत् । अभिवादे यस्याभिवादनार्थभाषनादित उत्थानं क्रियते तस्मिन् । “अभ्युत्थेयस्यापि” कात्या० २२, ५, २७ गुर्वादेरभ्युत्थेयस्यापि अभ्युत्थानमिति” कर्क० ।

अभ्युत्पतन न० अभि+उत्+पत-ल्युट् । आभिसंख्येनोत्प-तने “अवक्षिताभ्युत्पतनो न्यपेक्ष प्रवह्य सिंहः” रघुः ।

अभ्युदय पु० अभि+उत्+इष्-अच् । १ अभीष्टकार्याणां प्रादु-र्भावे, २ हजौ, “भयो हि लोकाभ्युदयाय तादृशम्” रघुः ।

अभ्युदीयतेऽनेन करणे अच् । ३ आशास्यमानचूडादिसंस्तारे च । अत एव तदर्थकत्राङ्गम् अभ्युदयिकमित्युच्यते ।
 ४ अभ्युदयसाधने इष्टलाभे ५ दृष्टिनिमित्तके आङ्गे च “स-
 म्यक्षमित्यभ्युदये दैवे रुचितमित्यपि” मनुः । “अभ्युदये दृष्टि-
 आङ्गे” कुञ्ज० । “प्रतिवेक्षाऽपि चेद्या त मद्यमभ्युदयेष्वपि”
 मनुः । भावे अच् । ईउत्तरोत्तरदृष्टौ “अभ्युदयफलं धर्माज्ञान-
 मिति” शा० भा० । “धर्मः श्रेयः ससृष्टिर्दृष्टं श्रेयोऽभ्युदयसाधन-
 मिति” भवि० पु० । अभ्युदयः इष्टलाभादि प्रयोजनमस्य ठञ् ।
 अभ्युदयनिमित्ते आङ्गे । “अथाभ्युदयिके आङ्गे शुष्मा-
 नाशयेत्” गोमि० । “अभ्युदयः इष्टलाभः विवाहादि तदर्थं
 आङ्गम् अभ्युदयिकम् तच्च भूतभविष्यद्भेदेन द्विविधम् भूतं
 पुत्रजन्मादि भविष्यत् विवाहादि आ० त० रघुनन्दनः ।
 अभ्युदयार्थक न० अभ्युदयः इष्टलाभादि अर्थो निमित्तं
 यस्य । अभ्युदयनिमित्ते आङ्गे “नैमित्तिकमथो वक्ष्ये
 आङ्गमभ्युदयार्थकम्” मार्क० पु० ।
 अभ्युदानयन न० अभि+उद्+आ+नी-ल्युट् । अग्नेरभि-
 लुखानयने “अभ्युदानयन्” गो० सू० अभ्युदानयन् अग्ने-
 रभिमुखमानयन् जपेदिति स० त० रघुनन्दनव्याख्या-
 नात् तदुपसृष्टस्य नयतेः तथार्थत्वम् ।
 अभ्युदाहरण न० अभि+उद्+आ+ह-ल्युट् । १ अभि-
 मुखकथने २ आभिमुख्ये नोर्द्धसत्त्वेषणे च ।
 अभ्युदित लि० अभितः सर्वतः उदितसत्त्वक्रान्तं प्रात-
 र्विहितं कर्म यस्मात् । सूर्योदयकाले निद्रयाऽकृततत्काल-
 कर्तव्ये । ब्रह्मचारिणि । “सूर्येण ह्यभिनिर्गुह्यः शयानो-
 ऽभ्युदितश्च यः” मनुः । २ अभितउदिते, ३ प्रकाशिते
 च लि० “भाषे मासि रटन्त्यापः किञ्चिदभ्युदिते रवौ”
 म० त० पुरा० । [भावे क्त कथने न० ।
 अभ्युदीरित लि० अभि-उद्+ईर-क्त । अभिसुखसुक्ते ।
 अभ्युद्गम पु० अभि+उद्+गम-भावे अप् । १ अभ्युद्याने
 २ उद्गमे च । ल्युट् । अभ्युद्गमनमप्यत्र न० ।
 अभ्युद्यत लि० अभि+उद्+यम-क्त । उद्युक्ते “कुलमभ्युद्यत
 नूतनेश्वरम्” रघुः । १ अयाचितोपनीते फलादौ, “एषो-
 दकं मूलफलमक्षमभ्युद्यतञ्च यत्” मनुः ।
 अभ्युद्भूत लि० अभि+उद्+ह-क्त । १ अयाचितोपनीते २ अ-
 व्यर्थ्य दत्ते च “एषोदकं मूलफलमक्षमभ्युद्भूतञ्च यत्” शु० त०
 मनुवचनपाठः “अभ्युद्भूतमिति व्याख्यातं च रघुनन्द-
 नेन । अभि+उद्+ह-क्त । २ आभिमुख्ये नोत्तोलनेन हृते ।
 अभ्युन्नत लि० आभिमुख्येन उन्नतः । आभिमुख्येन उन्नते

अत्यन्तोन्नते । “अभ्युन्नताङ्गुलनखप्रभाभिः” कुमा० ।
 अभ्युपगत लि० अभि+उप+गम-क्त । १ स्वीकृते, अङ्गीकृते ।
 २ समीपगते ३ अभिसुखसुपगते च ।
 अभ्युपगम पु० अभि+उप+गम-अप् । १ स्वीकारे “क्रिया-
 भ्युपगमाज्येतद्बीजाद्यं यत् प्रदीयते” मनुः । २ समीपगतौ च
 १ “नियमदयादीनामभ्युपगमेत्यादि” सुश्रुतः ।
 अभ्युपपत्ति स्त्री अभि+उप+पद-क्तिन् । अनिष्टनिवार-
 णपूर्वकाभीष्टसम्पादनरूपे अतुपपद्ये, “जाह्नवाभ्युपपत्तौ च
 शपथे नास्ति पातकमिति” “स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च धर्मेण
 मन्त्रं दृष्यति” “स्त्रीयालाभ्युपपत्तौ च बाह्यानां सिद्धिकार-
 णम्” इति च मनुः अभ्युपपूर्वपद्यतेः सान्त्वनानुपकारार्थत्वेनैव
 “रतिसभ्युपपत्तुमातरामिति” कु० प्रयोगः । २ सान्त्वने च
 अभ्युपपत्तुम् अव्य० अभि+उप+पद-लुङ् । सान्त्वयितुम्
 अतुपपद्येत्” वेत्थर्षे “रतिसभ्युपपत्तुमातराम्” कुमा० ।
 अभ्युपपन्न लि० अभि+उप+पद-क्त । अतुपपद्येत् ।
 अभ्युपाय पु० अभि+उप+इण्-अच् । १ स्वीकारे २ अधि-
 कोपाये च । “तस्मिन् सुराणां विजयाभ्युपाये” कुमा०
 “तान् वोऽभ्युपायान् वक्ष्यामि” मनुः ।
 अभ्युपेत लि० अभि+उप+इण्-क्त । १ अभिसुखसमीपगते
 २ अङ्गीकृते ३ अङ्गीकर्त्तरि च ।
 अभ्युपेत्य लि० अभि+उप+इण्-कर्मणि क्यप् । अभिसुखं
 समीपगम्ये । ल्यप् । स्वीकृत्यर्थे अव्य० । “अभ्युपेत्य च
 शुश्रूषामिति” नार० ।
 अभ्युपेत्याशुश्रूषा स्त्री अभ्युपेत्य अङ्गीकृत्य अशुश्रूषाऽसेवनम् ।
 अङ्गीकृत्य पश्चात् दास्याकरणरूपे विवादभेदे “अभ्युपेत्य च
 शुश्रूषां यस्तां न प्रतिपद्यते । अशुश्रूषाभ्युपेत्यैतद्विवाद-
 पदमुच्यते” नार० । “आज्ञाकरणं शुश्रूषा तामङ्गीकृत्य
 पश्चाद्यो न सम्पादयति तद्विवादपदमभ्युपेत्याशुश्रूषा-
 ख्यमिति” मिताकरा ।
 अभ्युपेत्या स्त्री अभि+उप+इण्-भावे क्यप् । सेवायाम् ।
 अभ्युपित लि० अभि+यस-क्त । १ अभिसुखसुपिते अभिसुख-
 स्थिते सेवकादौ पु० ।
 अभ्यु(भ्यु)ष पु० अभित उ(ज)प्यते अग्निना दह्यते अभि+
 ज(ज)ष-वा० कर्मणि क । १ यवनोधूमादिचूर्णकृते
 (रोटि) प्रसिद्धे दग्धाक्षभेदे । जष भावे कर्मणि या घञ् ।
 वज्रिना ईषद्गुह्ये हेम० भावे घञ् । कलायादेरीषद्गुह्ये
 अभि+उष-भावादौ घञ् । अभ्यो(भ्यु)ष्यत् अभ्यु(भ्यु)ष्यो-
 पायहितं कथ्यतौ अभ्यु(भ्यु)ष्यो(भ्यो)षीयम् अभ्यु(भ्यु)ष्यो(भ्यो)-

घञ् । तल्लिङ्गे गोभूमकलायादौ । अप्रपादिगणपाठात्
नि० अभ्येषणञोऽप्युक्तार्थे ततोऽपि क्यतौ उक्तार्थे ।

अभ्युह अभि+उह-घञ् । खड्गिमात्रकल्पिते तर्के 'नैषा
तर्केण सतिरापनेयेति' कठ उ० भाष्ये 'सुनुङ्गभ्युहेन
केवलेन तर्कभाष्य इति' उक्तम् ।

अभ्युहनीय लि० अभितः उहनीयः । खड्ग्या तर्कणीये ।

अभ्युह्य लि० अभितः उह्यः । खड्गिमात्रेण तर्कणीये ।
ल्यप् । २ अभितस्तर्कयित्वेत्ये अय्य० ।

अभ्र अतो भ्रादि० पर० सक० सेट् । अभ्रति आभ्रीत् आनभ्र
अभ्रम् "तेष्वसौ दन्द्यकारिर्वनेष्वानभ्र निर्भयः" भट्टिः ।

अभ्र न० अभ्र-अच् । १ मेघे २ सुस्तके ३ आकाशे च अवभ्र-
शब्देऽधिकं दृश्यम् । 'तदा विद्यादनध्यायमनृतौ चाभ्र-
दर्शने' मनुः "अभ्रं लिहाप्यं रविमार्गभङ्गम्" भट्टिः ।
'वर्षात्ययेन रुचमभ्रवनादिवोन्दोः' रघुः कुर्व्यादिगण-
पाठात् तन्नामके ऋषिभेदे पु० । तस्य अपत्यम् कुर्वादि० ग्य ।
अभ्र्यः तदपत्ये पुंस्त्री । अभ्रमिवाचरति क्यङ् अभ्रायते ।

अभ्रक न० पु० अभ्र-कुन् । कचित् पुंस्त्वमयस्य । (आव)-
धातुभेदे एतच्च गौरीरजोजातं यथोक्तम् रस्त्रेण दर्शने
शिववाक्यम् । 'अभ्रकस्तव वीजन्तु भम वीजन्तु पारदः
अनयोर्मेलनं देविः स्रष्टुदारिद्र्यानाशनम्' । जारिताभ्रस्यैव
पारदमेलनद्वारा स्रष्टुनाशकत्वमतस्तज्जारणविधिर्दर्शितः
शक्रदत्ते । 'लक्षणाभ्रकमनेकवपुर्व्वं ज्वास्थ्यञ्चैकपातकं
कृत्वा । काष्ठमयोदूषलके चूर्णं सुषलेन कुर्व्वीत ॥
भूषो दृशदि च पिष्टं वामःस्रष्टुणावकाशतलगतितम् ।
मण्डकपर्णिकायाः प्रचुररसे स्थापयेन्निदिनम् ॥ उद्धृत्य
तद्भास्यं पिष्ट्याङ्गमन्तिकधान्यभक्तस्यम् । अक्षोदात्य-
न्तान्मस्त्रजलेन प्रयत्नेन । अण्डकपर्णिकायाः पूर्वं
सुरसेनालोडनं कुर्यात् । स्थालीपाकं पुटनं चाद्यैरपि
भङ्गराजादौ ॥ ताडादिपत्रमध्ये कृत्वा पिष्टं निधाय
भस्माग्नौ । तावद्द्वेष्टं यावज्जीनोऽग्निर्दृश्यते सुचिरम् ॥
निर्वापयेच्च दुग्धेन दुग्धं प्रक्षाल्य वारिणा तदनु ।
पिष्टा दद्या वस्त्रे चूर्णं निश्चन्द्रकं कुर्यात्' इति ।

अभ्रंलिह लि० अभ्रं गगनं लेदि स्मृति अभ्र+लिह-
खश् सुम् । गगनस्यर्शिनि अत्युक्ते "भासादमभ्रं लिहमा-
रुहोह" रघुः "अभ्रं लिहाप्यं रविमार्गभङ्गमिति" भट्टिः ।

अभ्रङ्ख लि० अभ्रं गगनं कषति षोडशति उद्धृत्वात् अभ्र+
कष-ख सुम् । अत्युक्ते । "आदायाभ्रङ्खं प्रायान्मलयं
फलमालिनम्" भट्टिः ।

अभ्रजा लि० अभ्रात् मेघात् जायते जन-विट् ५ त० । मेघ-
जाते "यो अभ्रजा वातजा यश्च शुभ्रोवनस्यतीनृतसचतां
पर्व्वतांश्च, अथ० १, १२, ३ जन-ड । अभ्रजोऽप्युक्तार्थे लि०
अभ्रनाग पु० इत० १ ऐरावते गजे ।

अभ्रपथ पु० इत० अच् समा० । विमाने गगनमार्गे ।

अभ्रपिशाच पु० अभ्रे गगने पिशाच इव । राक्षसहे तस्य
क्लायात्मकत्वेन नीलवर्णतया पिशाचतुल्यत्वम् ।

अभ्रम पु० भ्रमोभ्रमणं मिथ्याज्ञानञ्च अभ्रावे न० त० । १ भ्रमा-
भावे । न० व० । २ भ्रान्तिशून्ये लि० । [जटामांस्थाम् ।

अभ्रमांसी स्त्री अभ्रमिव जटाया मांसमस्य गौ० ङोप् ।

अभ्रमाला स्त्री इत० । मेघसमूहे । [केन लिप्तायां स्त्रियाञ्च ।

अभ्रलिप्ती स्त्री इत० ङीप् । १ अत्याक्षैर्लिप्तायां दिवि २ अत्यसुप्त-

अभ्रवर्ष पु० अभ्रैर्मैघैर्दृश्यते कर्मणि घञ् । १ मेघैः सिच्यमाने
'दिव्यानकौशासो अभ्रवर्षाः' ऋ० ८, ८८, ६, अभ्रवर्षाः
अभ्रैर्दृष्यमाणाः भा० । भावे घञ् । २ मेघवर्षणे ।

अभ्रवाटिका स्त्री अभ्रेण शून्येन वाटो वेष्टनं यस्याः गौ०
ङोप् । अन्नातकष्टणे । तस्याः पत्रशून्यकाले शून्यादृतत्वेन
प्रतीतेस्तथात्वम् ।

अभाज लि० न भाजते भाज-अच् न० त० । १ दीप्ति
शीलभिन्ने २ सामगानविशेषदृष्टरि ऋषिभेदे पु० । तेन दृष्टं
साम अण् । आभाजं तद्दृष्टं सामभेदे न० तच्च "परिस्थानो
गरिष्ठा इत्यस्याष्टचि गीयमानं साम" ता० ब्रा० भा० ।
तदपि ऊहगाने ६ प्र० दर्शितम् । तस्य च पाठविनियोगः
ता० ब्रा० उक्तः यथा "भाजाभाजे पवमानसुखे भवत"
इति गवामयने विषुवन्नामाहे तत् पाठम् ।

अभाट(क) पुंस्त्री नास्ति आता यस्य वेदे न कप् लोकेतु कप् ।
भाटशून्ये । "अभातेव पुंस एति प्रतीची" ऋ० १, २२, ३,
कवभावे स्त्रियां ङोप् । "नाम्नालीसुपयच्छेत्" ऋ० । कपि
तु अभाटका तत्त्वार्थे "अभाटकां प्रदास्यामि तुभ्यं
कन्यामलङ्कृताम्" मनुः ।

अभाटव्य लि० नास्ति भाटव्यः शत्रु र्यस्य । शत्रुरहिते
'अभाटव्योभाटव्यहा भवति य एवं विद्वान्' शत० ब्रा०

अभ्रान्त लि० विरोधे न० त० । १ भ्रान्तभिन्ने यथार्थज्ञानशुक्ते
२ भ्रमणशून्ये स्थिरे च ।

अभ्रान्ति स्त्री अभ्रावे न० त० । १ मिथ्याभाभावे २ भ्रमणाभावे
च । न० व० । ३ मिथ्याज्ञानशून्ये ४ भ्रमणशून्ये च लि० ।

अभ्रावकाश पु० अभ्रमेघावकाशः । इतरावरणशून्ये आकाश-
मात्रावकाशे ।

अभावकाशिन् त्रि० अभावकाशोक्त्यस्य इति । गगनमात्राव-
काशवति निरावरणे । स्वार्थे कन् । तत्रैव “मीमे
पञ्चतपास्तु स्यादप्राप्तभावकाशिकः” मनुः ।

अभि स्त्री अभति मलं यस्मात् अभ गतौ अपादाने इन् ।
१ नौकामलधर्षणार्थे काष्ठमये कुहाले २ कुहालभावे च ।
‘खनति भेषजमित्युपक्रम्य ! ‘हिरण्योभिरभिभिर्गिरी-
णासुपसानुषु” अथ० १०, ४, १४ । वा डीप् । अभित्यथल
अभित त्रि० अभं मेघोजातमस्य तार० इतच् । जातमेवे
अम्बरादौ “ददर्श काले दिवसभ्रतामिव” रघुः ।

अभिय त्रि० अभ्रे मेघे भवः च । १ मेघोद्भवे, २ सुस्तकभवे,
३ गगनभवे च । ‘व्यभिया न द्युतयन्त्यो दृष्टयः ऋ० २,
२४, २, । ‘यदभियां वाचसुदीरयन्ति ऋ० १, १६८, ८, ।
अभेष पु० भेष-चलने घञ् न० त० । १ न्याये, उचिते ।
२ चलनशून्ये त्रि० ।

अभु त्रि० भू-प्राप्तौ कन् डिच् न० त० । सकृति निरु० । ‘यज्ञ
ते विश्वानिरयसिद्भ्याः” इति ऋ० १, ६३, १ ।

अम रोगे चुरा० उभय० सेट् अक० पीडने सक० । अमयति-
ते आमिसत् त । ‘यस्या उदरमासयत्” ऋ० १०८६, ८
मा च नः किञ्चनामसत्” अथ० ६, ३७, ३ । अमितः-
आन्तः घञादौ कृति अमः-आमः अमी-आमी ।

अम गतौ भोजने भ्वादि० सक० शब्दे च अक० सेट् प० । अमति
आमीत् । “किंनूरपत्निनस्तमभ्यमीषि” १०, ८६, ८
वेदे शपोलुकि ईट् । अमतः अमतिः अमनिषः ।

अम पु० अम-रोगे चञ् । १ रोगे “अम-गतौ अच् । प्राथे
सर्वदागतिमन्वातस्य तथात्वम् । “वाग्वै सामैषा सा
चामयेति ह० उ० “अमो नामासि अमा हि सर्व-
मिदम् ऋ० उ० । अमः प्राणः भा० । अमति सह-
गच्छति । सेपके “याहि राजेवामवा” इमेन य० १२,
८ । “अमवान् सेवकान्” वेदी० ४ अपक्वलादौ न०
शब्दर० । प्राणहेतत्वात् ५ बले “सेनेव सृष्टां दधाति”
ऋ० १, ६६, ४, असं बलम् भा० ।

अम् अव्य० पु० अम-किप् खरादि० । १ अत्ये २ शीघ्रतायाश्च
अमङ्गल पु० नास्ति मङ्गलं प्रयोजनं यतः । एरण्डवृक्षे । ईव० ।
कशलशून्ये त्रि० । न० त० । मङ्गलभिन्ने । अमङ्गलश्च
मङ्गलविरोधि यस्तु । मङ्गलश्च अभिप्रेतार्थसिद्धिर्भङ्गलमित्युक्त
द्वन्द्वं तद्विरोधि अनभिप्रेतार्थसिद्धिः । तथा च अनिष्ट
दुःस्वार्थाप्रमङ्गलं मङ्गलस्य हेतोर्विनायकस्तवपाठादेर्म-
ङ्गलावयत् अनिष्टप्राप्तिसाधनस्याप्यमङ्गलत्वम् । अमङ्गल

साधनं च द्विविधं लौकिकमलौकिकञ्च । लौकिकमिष्ट-
वियोगादि । अलौकिकान्तु अनिष्टसूचकत्वात् अनिष्ट-
साधनम् न तु कारकम् “गोचरे वा विलम्बे वा ये
महारिष्टसूचकाः इत्युक्तेः “उत्पातेन ज्ञापिते चेति
वार्त्तिकोक्तेः । अलौकिकमपि त्रिविधं भौमं दिव्यमान-
रिक्तञ्च । तानि च उत्पातशब्दे वक्ष्यन्ते । अमङ्गलसूच-
कानि लिङ्गानि च कानिचित् साधारणानि कानिचिच्चा-
साधारणानि नेत्रस्यन्दादीनि तत्र साधारणानि कतिचित्
संगृह्य दर्शयन्ते यथा भा० भौ० प० । “तथेमानि नि-
मित्तानि भयायादोपलक्ष्ये ॥ श्येना गृध्राश्च काकाश्च
कङ्काश्च सहिता वकैः । संपतन्ति नगाद्येषु समवायांश्च
कुर्वन्ते ॥ अभ्यप्यञ्च प्रपश्यन्ति युद्धमानन्दिनो द्विजाः ।
क्रव्यादा भक्षयिष्यन्ति मांसानि गजवाजिनाम् ॥
निर्ह्यञ्चाभिवाशनो भैरवा भयवेदिनः । कङ्काः
प्रयान्ति मध्येन दक्षिणामभितो दिशम् ॥ उभे पूर्वा-
परे सन्ध्ये नित्यं पश्यामि भारत ! । उदयास्तमने सूर्ये
कबन्धैः परिवारितम् ॥ श्वेतलोहितपर्यन्ताः क्षण्यदीपाः
सविद्युतः । त्रिवर्णाः परिवाः सन्धौ भानुमन्तमवारयन् ॥
ज्वलिताकेन्दुनलत्वं निर्विशेषदिनक्षयम् । अहोरात्रं
मया दृष्टं तद्गूढाय भविष्यति ॥ अलक्ष्यः प्रभया हीनः
पौर्षमासीञ्च कार्तिकीम् । चन्द्रोऽभूदग्निवर्णश्च पद्मवर्णो
नभस्तले ॥ खड्गान्ति निहता वीरा भूमिमावृत्य पार्थिवाः ।
राजानो राजपुत्राश्च मूराः परिवन्नाह्वयः ॥ अन्तरीक्षे
वराहस्य दृषदंशस्य चोभयोः । प्रणादं युध्यतो रात्रौ रौद्रं
नित्यं प्रलक्ष्ये ॥ देवताप्रतिमाश्चैव प्रक्रम्यन्ते कृशन्ति च ।
वमन्ति रुधिरश्चास्यैः स्निह्यन्ति प्रपतन्ति च ॥ अनाहता
दुन्दुभयः प्रणदन्ति विशास्यते । अयुक्ताश्च प्रवर्त्तन्ते क्षत्रि-
याणां महारथाः ॥ कोकिलाः शतपुत्राश्च चापा भाषाः
शुकास्तथा । शारसाश्च भयूराश्च वाचो सुहृन्नि दारुणाः ॥
गृहीतशस्त्राः क्रौञ्चानि वर्ष्मणी वाजिपुत्रगाः । अरुणोदये
प्रदृश्यन्ते शतशः शलभप्रजाः ॥ उभे सन्ध्ये प्रकाशेते
दिशं दाहसमन्विते । पर्जन्यः पांशुवर्षी च मांसवर्षी च
भारत ! ॥ या चैषा विद्युता राजंस्त्रैलोक्ये साधुसम्पता
अरुभती तयाप्येष वशिष्ठः पृष्ठतः कृतः ॥ रोहिणी पीड-
यञ्चैव स्थितो राजन् ! शनैश्चरः । व्याहृतं लक्ष्म सोमस्य
भविष्यति महद्भयम् ॥ अनव्भे च महाघोरः क्षणितः
अयते खनः । वाङ्मनाञ्च रुदतां निषतन्त्यशुविन्द्वः ॥
खरा गोप प्रजायन्ते रमन्ते मातृभिः सुताः । अना-

सर्वं पुष्पफलं दर्शयन्ति वनद्रुमाः ॥ गर्भिय्यो राज-
पुत्राश्च जनयन्ति विभीषणान् । क्रव्यादाः पक्षिणश्चापि
सहस्रान्ति परस्परम् ॥ त्रिपिपासाश्चतुर्भेदाः पञ्चपादा
द्विभेदनाः । द्विशीर्षाश्च द्विपुच्छाश्च दंष्ट्रिणः पशवोऽ-
ग्निवाः ॥ जायन्ते विष्टतास्याश्च व्याहरन्तोऽग्निवा गिरः ।
त्रिपदाः शिखिनस्तार्क्ष्याश्चतुर्दंष्ट्रा विपाणिनः ॥ तथैवान्याश्च
दृश्यन्ते स्त्रियो वै ब्रह्मवादिनाम् । वैनतेयान् मयूरांश्च
जनयन्त्यः पुरे तव ॥ गोवत्सं नडुवा स्मृते श्वा शृगालं
महीपते ! । कुक्कुटान् करभांश्चैव शुकांश्चाशुभवादिनः ॥
स्त्रियः काश्चित् प्रजायन्ते चतस्रः पञ्च कन्यकाः । जात-
मात्राश्च नृत्यन्ति गायन्ति प्रसङ्गानि च ॥ पृथग्जनस्य सर्वस्य
कुटुम्बाः प्रहसन्ति च । नृत्यन्ति परिगायन्ति वेदयन्तो
महद्भयम् । प्रतिमाश्चालिखन्त्येते सशस्त्राः कालचोदिताः
अन्योन्यमभिधावन्ति शिशवो दण्डपाणयः । अन्योन्यमव-
नटन्ति नगराणि युयुत्सवः ॥ पद्मोत्पलानि दृष्ट्वेपि जायन्ते
कुसुमानि च । धिष्ण्वताश्च वान्युप्या रजो नायुपशास्यति ।
अभीक्ष्णं कम्पते स्मिरर्कं राक्षरुपैति च । श्वेतो मह-
स्तया चित्रां समतिक्रम्य तिष्ठति । अभावं हि विशेषेण
कुरुणां तत्र पश्यति ॥ धूमकेतुर्गर्हाघोरः पुष्यश्चाक्रम्य
तिष्ठति । सेनयोरग्निं घोरं करिष्यति महाग्रहः ॥ मघा-
स्वङ्गारको ध्रुवः श्रवणे च दृहस्यति । भाग्यं (मघाम्) नक्ष-
त्रमाक्रम्य सूर्यपुत्रेण पीड्यते ॥ शुक्रः प्रौढपदे पूर्णं समा-
कृष्ट्य विरोचते । उत्तरे तु परिक्रम्य संहतः ससुदीक्ष्यते ॥
श्वेतो महः प्रज्वलितः सधूम इव पावकः । ऐन्द्रं तेजस्वि
नक्षत्रं ज्येष्ठमाक्रम्य तिष्ठति ॥ ध्रुवं प्रज्वलितं घोरसपसव्यं
प्रवर्त्तते । रोहिणीं च पीडयत उभौ च शशिभास्करौ ॥
चित्रास्त्रात्यन्तरे चैव धिष्ठितः ध्रुवो महः । वक्रानुवक्रं
कृत्वा च अरण्यं पावकप्रभः । जङ्गलार्थिं समाह्वय लोहि-
ताङ्गो व्यवस्थितः ॥ सर्वस्यपरिच्छेदा पृथिवी सस्यशा-
लिनी । पञ्चशीर्षा यवाश्चापि शतशीर्षाश्च शालयः ॥
प्रधानाः सर्वलोकस्य वास्त्रायत्तमिदं जगत् । ता गावः
प्रभ्रुता वत्सैः शोणितं प्रक्षरन्त्युत ॥ निखेरार्चिषसापात्
खड्गान् च ज्वलिनो भृशम् । व्यक्तं पश्यन्ति शस्त्राणि सं-
ग्रामं समुपस्थितम् ॥ अग्निवर्ष्मा यथा भासः शस्त्राणा-
मुदकस्य च । कवचानां ध्वजानाञ्च भविष्यति महान्
क्षयः ॥ पृथ्वी शोणितावर्णा ध्वजोदुपसमाकुला । कुरुणां
वैशसे राजन् ! पाण्डुवैः सह भारत ! ॥ दिक्षु प्रज्वलित-
स्याश्च व्याहरन्ति नृगद्विजाः । अत्याहितं दर्शयन्तो वेदयन्ति

महद्भयम् ॥ एकपञ्चाक्षिचरणः शङ्खनिः खचरो निशि ।
रौद्रं नदति संरज्यः शोणितं कर्हयन्निव ॥ शस्त्राणि चैव
राजेन्द्र ! प्रज्वलन्तीव संप्रति । सप्तशीर्षासुदाराणां सम-
वच्छाद्यते प्रभा ॥ संवत्सरस्यायिनौ च यज्ञौ प्रज्वलि-
तावभौ । विशाखायाः समीपस्थौ दृश्यति शमैश्चरौ ॥ चन्द्रा-
दित्यावभौ यस्तावेकपक्षे त्रयोदशीम् । अपर्क्षणि यज्ञं
यातौ प्रजासंक्षयमिच्छतः ॥ अशोभिता दिशः सर्वाः पां-
शुवर्षैः समन्ततः । उत्पातमेघा रौद्राश्च रात्रौ वर्धन्ति
शोणितम् ॥ क्षत्तिका पीड्यते तोष्णैर्नक्षत्रं पृथिवीपते ! ॥
अभीक्ष्णं वाता वायन्ते धूमकेतुमवस्थिताः । विषमं जन-
यन्त्येता आक्रन्दजननं महत् ॥ दिक्षु कृत्वेषु सर्वेषु नक्ष-
त्रेषु विशास्यते । शत्रुः संपतते दीर्घः जनयन् मयसुप्तमम् ॥
चतुर्दशीं पञ्चदशीं भूतपूर्णां च पीडयिष्यते । इमान्
नाभिजानामि भूतपूर्णां त्रयोदशीम् ॥ चन्द्रसूर्यावभौ
यस्तावेकमासे त्रयोदशीम् । अपर्क्षणि यज्ञावेतौ प्रजाः
संक्षययिष्यतः । शोणितैर्वृक्षसम्पूर्णं अहम्राक्षत्र राक्षसाः ।
प्रतिस्रोतोवहा नद्यः सरितः शोणितोदकाः । फेनाय-
मानाः कृपाश्च कूर्हन्ति एषमा इव ॥ पतन्त्युल्काः सनि-
र्घाताः शक्राग्निमसप्रभाः । अद्य चैव निशां व्युत्पासु-
दये भातुराहुरत् ॥ ज्वलन्तीभिश्च वज्रीभिश्चैकाभिः
सर्वतो दिशम् । अन्योन्यमवच्छेदयन्ति सप्त चोक्तं महर्षिभिः ।
भूमिपालसहस्राणां भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ कैलाश-
मन्दराभ्यान्तु तथा हिमवतो गिरेः । सहस्रशो महाशब्दाः
शिखराणि पतन्ति च ॥ महाभूता भूमिकम्पे चत्वारः
सागराः पृथक् । वेलासुदृप्तं यन्तीव क्षोभयन्तो वसुन्धराम् ।
दृक्षानुन्यथ वान्युप्या वाताः शर्करार्चिषः ॥ अभ्यन्ताः
सुमहावातैरशनीभिः समाहताः । दृष्ट्वा पतन्ति चैत्याश्च
यामेषु नगरेषु च । नीललोहितपीतश्च भवत्यग्निर्दुतो
द्विजैः । वामार्चिर्दृष्टगन्धश्च सुश्रुन् वै दारुणं स्वनम् ॥
स्वर्गं गन्वा रसाश्चैव विपरीता महीपते ! । धूमं ध्वजाः
प्रसृजन्ति कम्पमाना सुकुम्भुः । सुश्रुन्त्यङ्गारवर्षश्च भेर्यश्च
पटहास्तथा । शिखराणां समुद्रानामुपरिदात् समन्ततः ।
वायसाश्च रुन्त्युप्यं वामं मण्डलमाश्रिताः । पक्षापकर्ति
सुभ्रशं वावाश्रित्य वयांसि च ॥ निलीयन्ते ध्वजायेषु क्ष-
याय पृथिवीक्षिताम् ॥ ध्वायन्तः प्रकिरन्त्य व्याला वेप-
थुसंयुताः । दीनास्तुरङ्गमाः सर्वे वारणाः सलिलाश्रयाः इति
असाधारणाणि अमङ्गलानि च दर्शितानि यथा “सुककेरी
किङ्कभासं रुदतीश्च दिग्गन्धाम् ॥ जम्बवत्प्ररोधाना-

मपरां विधवामपि । सुखदुष्टां योनिदुष्टां व्याधिताञ्चैव
कुट्टिनीम् । पतिपुत्रविहीनाञ्च डाकिनीं पुंसलीमहो ।
कुम्भकारं तैलकारं व्याधं सर्पपञ्जीविनम् । कुचेलमतिरुक्षा
ज्जं नग्नं काषायवासिनम् । अङ्गविक्रयिणञ्चैव कन्याविक्र
यिणं तथा । चितां दग्धशवं भक्ष्य निर्व्याणाङ्गारमेव च ।
सर्पक्षतनरं सर्पं गोधाञ्च शशकं विषम् । आङ्गपातञ्च
पिण्डञ्च मोटकं वानरं तथा । देवलं वृषवाहञ्च मूढ-
आङ्गाक्षभोजिनम् । मूढाङ्गपाचकं मूढयाजकं भ्राम-
याजकम् । कुशपुत्तिकाञ्चैव शवदाहनकारिणम् ।
मृत्पुत्राञ्च भग्नकुम्भं तैलं लवणमस्थि च । कार्पासं कच्छपं
चूर्णं कुक्कुरं शब्दकारिणम् । दक्षिणेन शृङ्गालञ्च कुर्वन्तं
भैरवं रवम् । कपर्दकञ्च चौरञ्च लिङ्गकेशं नखं मलम् ।
कलहञ्च विलापञ्च विलापकारिणं जनम् । अमङ्गलं वदन्तञ्च
रुदन्तं शोककारिणम् । भिर्यासाक्षिप्रदातारं चौरञ्च नर-
घातिनम् । पुंसलोपतिपुत्रञ्च पुंसल्लोदनभोजिनम् ।
देवताशुर्विप्राणां वस्तुविज्ञापहारिणम् । दत्तापहारिणं
दस्युं हिंसकं स्रवकं खलम् । पिष्टमाटविरक्तञ्च द्विजा-
न्वयविधातिनम् । सत्यघ्नञ्च क्षतघ्नञ्च स्थाप्यापहारिणं
जनम् । विप्रद्रोहं मित्रद्रोहं क्षतं विश्वासघातकम् । गुरु-
देवद्विजानाञ्च निन्दकं स्वाङ्गघातकम् । जीवानां घातक-
ञ्चैव स्वाङ्गहीनञ्च निर्दयम् । व्रतोपवासहीनञ्च दीक्षाहीनं
नपुंसकम् । गलितव्याधिगात्रञ्च काणं बधिरमेव च ।
पुष्कसं क्षिन्नलिङ्गञ्च सुरामत्तं सुरां तथा । क्षिप्रं वमन्तं
रुधिरं सङ्घिषं गर्हभं तथा । मूलं पुरीषं श्लेष्माणं कन्थि-
नं नृकपालिनम् । भक्ष्यावातं रक्तदण्डं वात्याञ्च वृक्ष-
पातनम् । एकञ्च मूकरं गृध्रं श्येनं कङ्कञ्च भङ्गुकम् ।
पाशञ्च शुष्ककाष्ठञ्च वायसं गन्धकं तथा । अयदातिब्राह्म
णञ्च तन्त्रमन्त्रोपजीविनम् । वैदञ्च रक्तपुष्पञ्चैवौषधं तुष-
मेव च । कुवार्त्तां शृतवार्त्ताञ्च विप्रशपञ्च दारुणम् ।
दुर्गन्धवातं दुःशब्दं राजा संप्राप वर्त्मनि । मनश्च कुत्सितं
प्राणः क्षुभितश्च निरन्तरम् । वामाङ्गस्पर्शनं देहज्वरो राज्ञो
बभूव ह । तथापि राजा निःशङ्कं दर्शदर्शमङ्गलम्” इति
ब्रह्म० पु० नि० निरवमन्यामपि साधारणासाधारणानि निमि-
त्तानान्युच्चेयानि “अमङ्गलाभ्यासरतिं विचिन्त्य तम्” कुमा०
अमङ्गल्यं लि० अमङ्गलाय हितं यत् । अमङ्गलसाधने “अम-
ङ्गल्यं शीलं तव भवतु नामैकमखिलम्” उपपदन्तः ।
अमण्डं लि० नास्ति मण्डो भक्तावशिष्टं भूषा वा यस्य ।
१ मण्डहीने भक्तादौ २ भूषणहीने च ।

अमत्तं पु० अम-रागादौ अतच् । १ मृत्यौ २ काले ३ रोगे च ।
४ रेणौ उज्ज्वल० । मन-ज्ञा न० त० । ५ सम्मतभिन्ने
लि० । “यस्यामतं तस्य मतमिति श्रुतिः । ईदृशज्ञाते च ।
अमति पु० अम-अति । १ काले उष्ण० । २ चन्द्रे मेदि०
३ रूपे स्त्री निरु० वेदे तु रूपे एव अस्य प्रयोगः “हिरण्य-
योममतिं यामशिश्वेत्” “व्युवां पृथ्वीममतिं सृजान”
ऋ० ७, १८, १, २ अमतिं रूपमिति भा० आबन्धुरेष्वमतिं
दर्शता” १, ई० ४, ६ । इष्टे लि० शब्दार्थः० । मननं मतिः
अभावे न० त० । ४ ज्ञानाभावे यथास्वरूपाज्ञाने । “अमत्यै-
तानि प्रहजगृहा त्विरात्ममिति” मनुः “लब्ध्यांस्तु चतुरः
कुर्याद्भोवधे बुद्धिपूर्वके अमत्या तु ह्ययं कुर्यादिति श्रुतिः
५ अप्रशस्तबुद्धौ च स्त्री न० ब० । ईदृशानहीने लि० ।
अमतीवन् लि० अमतिरप्रशस्ता बुद्धिः तथा वसुते वन-किप्
दीर्घः । अप्रशस्तबुद्धियुक्ते । “न मे स्तोताऽमतीवान् दुर्हितः
स्यात्” ऋ० ८, १६, २ ई० । “अमतीवा अप्रशस्तबुद्धिमान्” भा० ।
अमत्र न० अमत्यक्षमत्र अम-भोजने आधारे अत्रन् ।
१ भोजनपात्रे । “अयं सोमश्चमसुतोऽमत्रे परिषिच्यते”
ऋ० ५, “आसनं वसनं चैव शय्याऽमत्रं कमण्डलुः ।
आत्मनस्तु शुचीनि स्युर्न परेषां कदाचन” श्रुतिः ।
अम-रोगे अत्रन् । २ शत्रूणां अभिभावके । “महौ अमत्रो
वृजने” ऋ० २, ३ ई०, ४ । “अमत्रः शत्रूणां अभिभविता” भा०
अम-गतौ कर्त्तरि अत्रन् । ३ गमनशीले लि० । “स्व-
रमत्रो यवश्चे रणाय १, ई० १, ६ । “अमत्रः युद्धादिषु गम-
नकुशलः” भा० ४ बले च “गम्भीरेण न ऊरुणांम-
विन्” १, ई० २, ४, ६ “अमत्रं बलं तद्वन्” भा० ।
अमत्तं लि० न० त० । १ मत्तभिन्ने मादकद्रव्यादिभिरविहृत
चित्ते २ सावधाने अप्रमत्ते च । [२ अन्यद्वेषमन्ये लि० ।
अमत्सरं पु० अभावे न० त० । १ अन्यशुभहेषाभावे । न० ब० ।
अमनस् लि० नास्ति कार्यक्षमं मनो यस्य । १ कार्यक्षममनो
हीने बालादौ “यथा बाला अमनसः प्राणन्तः” छा० ७ ।
२ मनोवृत्तिहीने योगिनि च । सर्वथा मनःमन्ये ३ परा-
त्मनि पु० “अप्राणो ह्यमनसः शुभ्रः” श्रुतिः । वा कप् ।
४ अन्यमनस्ते ५ स्नेहमन्ये ईदृशनिवृत्तमनस्ते च ईदृश-
मन्यभेदे पु० ।

अमनि स्त्री अमति गच्छत्यत्र अम-अनि । पठि ।

अमनुष्यं पु० अप्राणस्य न० त० । १ मनुष्योचितकर्त्तव्यमन्ये
जातिमात्रमनुष्ये २ मनुष्यभिन्ने गन्धर्व्यादौ च “सहस्रसंवत्सर-
मनुष्याणामसम्भवात्” कात्या० १, ६, १७ । सहस्रसंवत्सर-

सत्त्वम् अमनुष्याणां मनुष्यप्रभितानां गन्धर्वादीनां सम्भवात्
सहस्रायुष्यं भवति मनुष्याणां तु तदसम्भवात्” कर्क० ।

अमनोगतं लि० न मनोगतः । १ अनभिप्रेते २ मनसाऽचि-
न्तिते । [अटहीते २ अनभिप्रेते च

अमनोनीतं लि० न मनसा नीतः गृहीतः । १ मनोऽन्यथा
अमनोयोगः पु० गनसो योगः विषयेषु सावधानतया संयो-
जनम् अभावे न० त० । अवधानाभावे तत्त्वनिर्णय-
यकमनोऽन्यभावे । न० व० । तच्छून्ये लि० ।

अमनोहरं लि० विरोधे न० त० । रस्यभिधे कृतिने ।

अमन्तुं लि० मन्तुर्मन्त्रा मन-तन् न० त० । अज्ञातर
“अकर्मा दसुरभितो अमन्तरन्यत्रतः” ऋ० १०, २२, ८
१ मन्तरपराधः न० व० । २ तच्छून्ये लि० ।

अमन्त्रं लि० नास्ति मन्त्रः पाथो यत् कर्मणि । १ मन्त्रशून्ये
कर्मादौ “सायं त्यक्तस्य सिद्धस्य पत्यसन्त्रं बलिं हरेत्”
मनुः नास्ति मन्त्रः मन्त्राध्ययनस्य । २ वेदपाठशून्ये
“अब्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनां नैषां प्रतिपद्ये
देयः” “निरिन्द्रियाहमन्त्राश्च स्त्रियोऽन्तर्मतिरिताः”
इति च मनुः । वा कप् । अमन्त्रकोऽप्युभयत् “अमन्त्रकं
तु शूद्रस्य सर्वकर्मणि कारयेत्” अमन्त्रकस्य शूद्रस्य
विप्रोमन्त्रेण गृह्यते” इति च स्मृतिः । [कृते च ।

अमन्दं लि० विरोधे न० त० । १ मन्दभिधे पटौ २ उत्-

अममं लि० नास्ति समेत्यभिमानः गेहादिषु यस्य । गृह-
पुत्रादिषु समेत्यभिमानशून्ये “शरणेष्वममश्चैव वृक्षमूल-
निकेतनः” मनुः । २ जिनविशेषे पु० । अममकारादयोऽत्र

अमरं पु० ऋ-पचाद्यच् न० त० । बहुकालस्थायितया
ऋजुहीने देवे, “तत्तामरालयमरालमरालकोशी” नै०
“सुपाण रत्नानि हरामराङ्गनाः” भाषः । तीरलुत्तराणि
क्रमशः प्लवङ्गमनरामराः” मनुः अष्टशाब्दिकमध्ये
२ अमरसिंहनामके शाब्दिके, “पाणिन्यमरजैमेन्द्राः जय-
न्यष्टादिशाब्दिकाः” इति कविक० । स च काण्डवययुक्त-
लिङ्गानुशासनकोषकर्ता विक्रमादित्यसभासदनवरत्न-
मध्येन्यमतमः “धन्वन्तरिः क्षपणकोऽमरसिंहशङ्खु वेताल-
भट्टघटकर्पूरकालिदासाः । ख्यातोवराहमिहिरौन्दपतेः
सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य” शङ्खुः सुवाग्
वररुचिर्मेणिरंशुदत्तो जिष्णुस्त्रिलोचनहरो घटकर्पूराख्यः ।
अन्येऽपि सन्ति कथयोऽमरसिंहपूर्वा यस्मिन् विक्रम-
शब्दस्य सभासदोऽमी” इति च ज्योतिर्विद्वा० । ३ रुही-
दृष्टे, स हि लिङ्गोऽपि पुनः पुनः प्ररोहति, सहसा

न क्षियते । ४ पारदे तस्य वज्रपादौ बहुतापने-
ऽपि न ध्वंसः । अपादाने वा अप् । तत्रैव तस्य सेवने
हि ऋजुराहित्यम् रसेश्वरदर्शनशब्दे वक्ष्यते । ५ अस्थि-
संज्ञये च स हि बहुकालं भूमौ स्थितोऽपि न जीर्यति ।
स० व० ई मरणशून्येति० । “अजरामरवत् प्राज्ञो विद्या-
मर्थाय चिन्तयेत्” हितो० “उत्पादयति सावित्वा सा
नित्या साऽजराऽमरा” मनुः ज्योतिषोक्ते ७ विवाहयोटकार्थे
नक्षत्रगणभेदे “हस्तास्वातिश्रुतिश्रुगशिरःपुष्यसैत्राश्वि-
भानि पौष्णादित्ये जगुरिह बुधा देवसंज्ञानि भानि”
ज्योतिषिन्ता० अधिकं गणशब्दे दृश्यम् । मरुत्वतोर्गर्भजाते
दमरुद्रगणभेदे पु० । “मारुत्वती च मरुतो देवानजनयत्
सुतान् अग्निवक्षुर्हविर्ज्योतिः सावित्” मितमेव च ।
अमरं शरदृष्टिञ्च संनयञ्च महाभुजम्” इत्यादि हरिवं०
६ गुडुच्याम् १० दूर्वायां ११ वारुणीदृष्टे १२ महा-
निलीदृष्टे १३ दृतकुमार्याम् १४ क्षुहीदृष्टे च स्त्री ।
एतासां केदनेऽपि पुनः प्रकृष्टत्वात् यथायथं दूर्भरत्वाच्च
तथात्वम् । न क्षियतेऽनया करणे अप् । १५ जरायौ
स्त्री । तच्चर्मणा वेष्टनेनैव जठरानलदाहनिवारणात् मरण-
निवारकत्वात् तथात्वम् । १६ नाभिनालायाम् राजनि०
१७ स्यायां गृह्यसंनिवारकत्वात् तथा । अमराः सन्त्य-
स्याम् अर्थ आ० अच् । १८ इन्द्रपुष्यामरायत्यां स्त्री
अमरकीष पु० अमरेण कृतः कोपः । अमरसिंहकृते
लिङ्गानुशासनाख्ये तिकाण्डात्मेके अभिधानभेदे ।
अमरजं पु० अमरः दुर्भर इव जायते जन-ड । दुष्प्रदिते
कालस्कन्दाख्ये खदिरभेदे दुर्भरत्वेन जातत्वात्तथात्वम् ।
अमरदारु पु० न० । अमराणां प्रियं दारु । देवदारुदृष्टे ।
अमरद्विजं पु० अमरपूजकः द्विजः शाक० त० । देवले (पूजा
रीति) ख्याते विप्रे ।
अमरपतिं पु० ई० त० । देवराजे इन्द्रे अमरभर्तादयोऽथ्यत्वाथे
अमरपुष्पकं पु० अमरमविशीर्षं पुष्पं यस्य । १ कल्पदृष्टे २ इक्षु-
गन्ध्यायां स्त्री । ३ काथदृष्टे पु० रत्नमा० ।
अमरपुष्पी स्त्री अमरमविशीर्षं पुष्पमस्याः जातित्वात् ङीप् ।
अमरपुष्प्याम् । कप् अत इत्त्वम् । अमरपुष्पिकायत् ।
अमरप्रभं पु० ई० त० । विष्णौ तस्य सर्वेश्वरत्वात्तथा । २ शक्ते च
अमररत्नं न० अमर इव शुद्धं रत्नम् । स्मृतिके सणौ ।
अमरराजं पु० ई० त० टच् समा० । देवराजे इन्द्रे ।
अमरलोकं पु० ई० त० । १ स्वर्गे । अमराणांमिव लोको भुवनं
यस्य । २ प्राप्तेऽल्लोके धार्मिके लि० । “तेषां सम्यग्वर्त्त-

मानो गच्छत्यमरलोकाताम्” मनुः ।

अमरवल्ली स्त्री अमरा उच्चेदनेऽपि न अयमाणा वल्ली ।

आकाशवल्लीनाम् (आलकलता) अमरलतादयोऽप्यत्र ।

अमरसरित् स्त्री इतः । मन्दाकिन्यां गङ्गायाम् ।

अमराङ्गना स्त्री इतः । “अमराङ्गं सुषाण रत्नानि हराम-
राङ्गनाः” भाषः ।

अमराद्रि पुं इतः । सुमेरौ । तत्स्थानञ्च । “लङ्का कुमध्ये
यमकोटिरस्याः प्राक्पश्चिमे रोमकपत्तनञ्च । अधस्ततः
सिद्धपुरं सुमेरुः सौम्येऽथ यात्ये बहुवानलञ्च । इह हि
मेरुगिरिः किञ्च मध्यगः कनकरत्नमयस्त्रिदशालयः द्रुहि-
णजम्बूपद्मकर्णिकेति च पुराविद् इत्यमवर्ययन्” सिं
शिं । अधिकं मेरुशब्दे भूगोलशब्दे च दृश्यम् ।

अमराधिप पुं इतः । देवराजे इन्द्रे अमराधीशदयोऽप्यत्र

अमरापगा स्त्री इतः । गङ्गायाम् । [नैष० ।

अमरालय पुं इतः । स्वर्गे “तत्त्वामरालयमरालमरालकेशी”

अमरावती स्त्री अमरावित्यन्तेऽस्यां मनुष्यं मस्य व दीर्घः ।

इन्द्रनगर्याम् । सा च मेरुपर्वतोपरिस्था “सद्रत्नकाञ्चन-

मयं विश्वरत्नञ्च मेरौ हरारिकपुरारिपुराणि तेषु ।

तेषामधः शतमुखज्वलनान्तकानां रत्नोऽम्बुपानलशशीश-

पुराणि चाष्टौ” सिंशिं । एतद्वर्णनं भा० स० प० ७ अध्याये

काशी० ख० १० अध्याये च दृश्यम् । “ससम्भवेन्द्रुत-

पातितार्गला निमीलातालीव भियाऽमरावती” का० प्र० ।

अमरिष्णु त्रि० ऋ-वा० इणुच् न० त० । मरणशीलंभिन्ने

“अनाहारा अजरास्यामरिष्णवः” ऋ० १०, ६४, ११ ।

अमरु पुं अमरुशतकपन्यकारके कविभेदे “कविरमरः

कविरमरः कविचैरोनयूक” इत्युङ्गटः ।

अमरेश पुं इतः । देवराजे इन्द्रे अमरेश्वरादयोऽप्युक्ताथे

“अयममरेशदिशोमुखं सुधांशुः” सा० द० ।

अमर्त्त त्रि० ऋ-तच् न० त० । मरणधर्मान्मृत्यु “मृत्पणानि च ऋत-

मानो अमर्त्तः” ऋ० ५, २२, ६, “अमर्त्तः अमरधर्मा” भा०

अमर्त्य त्रि० ऋतिमर्हति यत् न० त० । मरणान्मृत्यु “अम्रे :

विवस्वदुपसंस्थितं राधो अमर्त्यः !” ऋ० १, ४४, १, “अ-

मर्त्यः ! मरणरहितः” भा० “उत्क्रान्तवायोः समकालमेव

अमर्त्यभावेऽपि कयोन्निदासीत्” रघुः ।

अमर्त्यभुवन न० असर्त्यानां देवानां भुवनम् । स्वर्गे ।

अमर्त्याद् त्रि० नास्ति मर्त्यादा सीमा सम्मानो वा बल ।

१ सीमारहिते २ सम्मानरहिते च ।

अमर्ष पुं ऋष-आन्तौ षञ् विरोधे न० त० । अमाविहृते

कोपे । “अमर्षमृत्युने जनस्य जन्तुना न जातहादेन न
विहिषादरः” किरा० तानेव शमर्षतया निजम्बुः” रघुः
हर्षामर्षभयोद्देर्गैर्धियुक्तः स च मे प्रियः” गीता ।

अमर्षेण त्रि० ऋष-ल्यु न० त० । १ असहने २ क्रोधने, च ।

“इदि क्षतो गोत्वमिदाध्यमर्षेणः” रघुः । अमर्षेणोऽनय-

स्यायो विशालं कायलक्षणम्” । अमर्षेणः स्वयं जेतुमशक्तः

क्षत्रियोरणे भा० आ० प० । भावे ल्युट् । क्रोधे न० ।

अमर्षित त्रि० ऋष-क्त इट् गुणश्च न० त० । क्रुद्धे “अस्त्वं

प्रादुषकारोऽयं नारायणममर्षितः” भा० आदिप० ।

अमर्षिन् त्रि० ऋष-णिनि न० त० । क्रुद्धे स्त्रियां ङीप् ।

अमरु न० अम+कलच् । १ सातलाहले २ अश्वके च नास्ति

मलं यस्य । ३ निर्मले, दोषरहिते त्रि० “रसकलामल-

पल्लवलीलया” भाषः “संविभाक्षरकोमलामलपदेर्लालित्य-

लीलावतीम्” “अमलकमलराशेस्त्वयं यपशूशषटैः” लीला०

अमलात्मन् पुं अमलः रागादिदोषरहितत्वात् शुद्ध आत्मा-

अन्तःकरणं यस्य । निवृत्तरागादौ योगिनि । [निर्वोधे च

अमस पुं अम-गतिरोगादौ असच् । १ काले २ रोमे

अमस्तिन त्रि० विरोधे न० त० । १ मालिन्यमृत्यु २ निर्दोषे च

कुलममलिनं नत्येवाहं न च जीवितम्” माल० ।

अमसृण त्रि० विरोधे न० त० । चिकणभिर्न रज्जे ।

अमा अव्य० न+मा-का । १ सहाधे, अमेवानः सहृदाः” ऋ०

२, ३६, २ “अमा सह भा०” । अमावस्या । २ निकटे च ।

न माति परिच्छिनत्ति क्षयोदयविशेषम् मा-क न० त० ।

सर्व्वकलाव्यापकतया स्थितायां चन्द्रस्य षोडश्यां ३ कलायाम्

स्त्री “अमा षोडशभागेन देवि प्रोक्ता महाकला संस्थिता

परमा भावा देहिनां देहधारिणी अमादिपूर्व्वमास्यन्ताया

एव शशिनः कलाः । तिथयस्ताः समाख्याताः षोडशैव

वरानने !” इति स्क० प्रभा० ख० । व्याख्यातं चैतत् काल-

माधवीदे “महामाया आधारशक्तिरूपा देहिनां देहधारिणी

सा चन्द्रमण्डलस्य षोडशभागेन परिमिता चन्द्रदेहधारिणी

अमानाङ्गी महाकलेति प्रोक्ता क्षयोदयरहिता नित्या

तिथिसंज्ञकैव इतरा अपि पञ्चदश कला दिवसव्यवहारो

पयोगिन्यः क्षयोदयवत्तः पञ्चदश तिथयो भवन्तीति तिथयः

षोडशैव एवञ्चाल सामान्यविशेषरूपेण तिथिर्हैविध्यसक्तं

भवति । तत्र वेद्यम् अनेत्युक्ता क्षयोदयमर्जिता भुवा

षोडशी कला तद्युक्तः कालस्तिथिसामान्यम् । यास्त्व-

विष्टा दक्षिणयोपेताः पञ्चदश कलास्माभिः विशिष्ट-

कालविभागस्तिथिविशेष” इति । अधिकं तिथिशब्दे दृश्यते

सूर्यकिरणसंपर्काददीपार्था, ४ पञ्चदश्यां कलायाम् न
मीयते दृश्यते विचरत् । ५ अमावस्यायां तिथौ च स्त्री ।
“अमार्कपाते अरणं यदि स्यात्” “यद्यमा रविशारेण”
इति च प्रा० त० पुरा० । “अमायां तु सदा सोम-ओषधीः
प्रतिपद्यते” इति सोमो० । न मीयतेऽसौ मा-कर्मणि
क्लिप् । ई आत्मनि पु० । ७ मानश्रुत्ये लि० । ८ गृहे
अव्य० निरु० । “कामसरताममा भूते” ऋ० २, १८, ई ।
“अमा गृहमिति” भा० । अव्यते गम्यते चन्द्रलोकात्
अत्र अम-आधारे-घञ् वा कृत्स्नः । ९ इहलोके । “अमा-
तोमरतोवि आनरिक्तादमायुत” ऋ० ५, ५०, ५८ । “अमातः
अक्तालोकात्” भा० । तत्र यावत्सम्पातमुच्यते “क्षोणे
पुण्ये मर्त्यलोके विद्यन्तीति” श्रुतौ चन्द्रलोकादेव इह
लोकागमनासत्तात्वम् । [दुर्बलः ।

अमांस लि० नास्ति मांसं यस्य । १ दुर्बले । मांसहीनो हि
अमात्य पु० अमा सह वसति त्यक् । मन्त्रिणि । तस्य दण्ड-
नीतो राजसहचरत्वात्तत्तात्वम् । “पुरोहितामात्यसुखाच्च
योधाः” भट्टिः । “अमात्यपुत्रैः सय्योभिरन्वितः” रघुः ।
“अमात्ये दण्ड आयस” इति मनुः “अमात्यव्यङ्गना राज्ञां
द्व्यास्ते शत्रुसंहिताः” भाषः । अमात्यलक्षणसक्तं
हेमा० विष्णुध० पु० । “सर्वजलषलक्षणी मन्त्री
राजसहा भवेत् । ब्राह्मणो वेदतत्त्वज्ञोयिनोतः प्रिय-
दर्शनः ; लललक्ष्ये महात्मा च स्वामिमक्तः प्रियंवदः ।
दृष्ट्यत्युत्थः प्रोक्ता नीतिं जानाति सर्वतः । राग-
होषेष यः कार्यं न च हन्ति महीक्षितः । लोकाप-
वादाद्वाजार्थं भयं यस्य न विद्यते । क्लेशमस्तु धर्मात्मा
विजितात्मा जितेन्द्रियः । गूढमन्त्राश्च दण्डः प्राप्नो
भक्तजनप्रियः । इक्षिताकारतन्वस्र जहामोहविशा-
रदः । शूरश्च ज्ञातविद्युश्च न भानो न च भर्तरी ।
चारप्रचारकुशलः प्रणिधिप्राण आत्मवान् । बाहुगुह्य-
विधितन्वस्र उपायकुशलस्तथा । वेत्ता विधाता कार्याणां
नैव कार्यातिपातनः । समयज्ञश्च कालज्ञो भूत्वानाशु गुण-
प्रियः । कृतानामकृतानां च कर्मणामन्ववेक्षिता । यथा
पुरुषमहर्षिणां पुरुषाणां नियोजकः । कर्ता परीक्षे-कार्याणि
सांपराये अगूत्समः । तत्प्रातन्ववेदिता च कर्मणो गुरुलाभ-
यम् । शत्रुमित्रविभागज्ञो विमर्हे चैव तत्पवित् स राज्ञः
सर्वकार्याणि कुर्यादुभयकुलोद्दहः । विदितानि तथा कुर्याच्च
ज्ञातानि महीक्षिता अज्ञातानि नरेन्द्रस्य कृत्वा कार्याणि
भार्यवः । अचिरेणापि विद्वेषं समन्वी त्वधिगच्छति । कुरुते

यस्तु कार्याणि विदितानि महीपतेः भेदो न तस्य भवति
कदाचिदपि भूभुजा एवंशुणो यस्य भवेत्तु मन्त्री वाक्ये च
तस्याभिरतस्य राज्ञः । राज्ञः स्थिरं स्याद्विपुला च
लक्ष्मीर्यस्य दीप्तं भुवनत्रयेऽपि” इति ।

अमात्र पु० नास्ति मात्रा परिच्छित्तिर्यस्य । १ इयत्तान्श्रुत्ये पर-
मात्मनि तुरीये ब्रह्मणि । दृष्टत्परिमाणकल्पनेन २ परि-
च्छेदश्रुत्ये गगनादौ च लि० । अमात्रं त्वा धिषणं तविषे
ऋ० १, १०२, ७, “अमात्रं मातया इयत्तया रक्षितम्” भा० ।
अमानना स्त्री अभावे न० त० । आदराभावे न० ब० । आद-
रश्रुत्ये लि० । [समः कष्टदायके दुःखे ।

अमानस्य न० मानसे साधु न भवति मानस+यत् न० त० ।
अमा(म)मासी स्त्री अमा सह सूर्येण माः मासो वा चन्द्रमा
यस्यां गौरा० ङीष् । अमावस्यायाम् ।

अमाय लि० नास्ति माया यस्य । १ कष्टश्रुत्ये २ अविद्याश्रुत्ये
ब्रह्मणि न० । मायोमानम् । ३ इयत्तान्श्रुत्ये लि० ।

अमानिन् लि० न मन्यतेऽस्मिन्मन्यते मन-णिनि न० त० ।
अभिमानश्रुत्ये “अमानित्वमदम्भित्वम्” गोता ।

अमार्जित लि० ऋज-क्त विरोधे न० त० । अपरिष्कृते ।

अमा(वा)वसी स्त्री अमा सह वसतश्चन्द्राकौ यस्याम् अप्
घञ् वा नि० गौरा० ङीष् । अमावास्यायाम् ।

अमाव(वा)स्या अमा सह वसतश्चन्द्राकौ यस्याम् नि० । कृष्ण-
पक्षीयपञ्चदशीतिथौ । तथा हि अथः प्रदेशवर्त्ती
शीघ्रगामी चन्द्रः, ऊर्ध्वप्रदेशवर्त्ती मन्दगामी सूर्यः ।
तयोर्गतियिषेवात् यत्काले चन्द्रमण्डलमन्यूनमनति-
रिक्तं सत् सूर्यमण्डलस्याधोभागे व्यपस्थितम् भवति
तदा सूर्यरश्मिभिः साकशेनाभिभूतत्वात् चन्द्रमण्डलमी-
षदपि न दृश्यते इति कृष्णपक्षे पञ्चदशकलाक्रियाकूटो-
पलक्षितः कालः अमावस्येति निष्कर्षः । “सूर्याचन्द्रमसोः
यः परो विप्रकर्षः सा पौर्णमासी र्यः परः सन्निकर्षः
साऽमावस्येति” गोभि० “अमावस्या शुक्लं हन्ति शिष्यं
हन्ति चतुर्दशी” मनुः । अमावास्यायां भयः वा कुन् अमा-
वास्तकः अण् अमावस्यः । तत्रभवे लि० । “य आमारो
ज्जगन्ते प्रतिक्रोशेऽमावास्ये” अथ० १६, १ ।

अमावसु पु० आयुषले ऋषिभेदे “अमावसुमिति ख्यात-
मायोः पुत्रं यशस्विगम्” इ० ब० ।

अमित लि० न मितः । १ अपरिच्छेदे इयत्तान्श्रुत्ये “अमितस्य
हि दातारं भर्तारं का न पूजयेत्” राजा० । २ अज्ञाते च ।
अमितविक्रमं पु० अमिता अपरिच्छिन्ना विक्रमाख्यः पाद-

विच्छेपा अस्व, अमितः विक्रमः शौर्यमस्तेति वा १ विष्णो ।

“सुकन्दोऽमितविक्रमः” वि० स० । बङ्गशौर्ये लि० ।

अमिताशन पु० अमितमन्त्राति संहारममये अग्र-ल्यु । सर्व-
भक्तके परमेश्वरे । “यस्य ब्रह्म च क्षत्रञ्च उभे भवत ओदने
ऋत्यर्थस्योपसेचनम्” इति श्रुतेः “अन्ता चराचरपह-
णात्” इति शा० सूत्राच्च तस्य सर्वभक्तकृतम् । २ विष्णौ च
“वेगवानमिताशनः” विष्णु स० ।

अमितौजस् लि० अमितमोजो यस्य । अपरिच्छिन्न सामर्थ्ये
प्रचुरबले । “कविरमितौजा अजायत” ऋ० १, ११, ४ ।

“स तैः पृथस्तया सत्यगमितौजा महात्मभिः” मनुः ।

अमित्व अम० रोगे इत् । रिपौ । “स्यातामसित्वौ मित्वे च
सहजप्राकृतावपि” तस्य मित्राण्यमित्वामित्वास्ते” इति च
माघः “अमित्वजिम्बित्वजिदोजसा स यदिदति” नैष०
“अमित्वादपि सहस्रममेध्यादपि काञ्चनम्” मनुः ।

अमित्वस(सा)ह लि० अमित्वं सहते बलाधिक्यात् अच् अण्
वा । रिपुजयशीले बलिनि “शासइत्या महां अस्मिन्नि
साहः” । अथ० १, २०, ४ । [तुस्ते प्रियमयमिथ्या] रघुः ।

अमिथ्या अव्य० विरोधे न० त० । मिथ्याभिन्ने सत्ये “तामूच-
अमिन् लि० चु० अम-रोगे ह्रस्वः इति । रोगिणि ।

अमिन लि० मि-क्षेपे वा० कर्मणि नङ् न० त० । अक्षेप-
णीये अहिंस्ये “उत द्विवर्हा अमिनः सहोभिः” ऋ० ६,
१६, १ । “अमिनः अहिंसनीयः” भा० ।

अमिश्र लि० न० त० । संकीर्णभिन्ने पृथग्भूते । “तद्वा अमि-
श्रमेव वस्तुनां प्रातः सवनम्” शत० ब्रा० ।

अमिश्रित लि० न० त० । मिश्रितभिन्ने पृथग्भूते ।

अमिष न० अम-भोगे कर्मणि इषन् । श्लौकिकसुखे नास्ति
मिषच्छलं यत् । २ व्याजान्त्र्ये लि० ।

अमीत लि० मी-बधे कर्मणि क्त न० त० । अहिंसते । “अमी
तवर्णा उपसञ्चरन्ति” ऋ० ४, ५१, ६, “अमीतवर्णा अहिं-
सितवर्णाः” भा० ।

अमीव लि० अम-वन् नि० ईडागमः । १ रोगे “सनेत्यस्यद्य,
यवन्नमीवाः य०” ६, १६ । अमीवाः व्याधीन् सुपांसुः
वे० दी० । “अपामीवं बाधते वेति” ऋ० १, ३५, ६
“अमीवां रोगादिबाधाम्” भा० “प्रजावन्तोऽनमीवा अना-
गमः” ऋ० १०, ३७, ७ “अनमीवा रोगरहिताः” भा० ।
“अमीवहा वास्तोष्मते” ऋ० ७, ५५, १ “अमीवं रोगं
हन्ति अमीवानां रोगाणां नाशयिता” भा० । २ पापे,
३ दुःखे, च न० । उज्ज्वलदत्तसु मीज् हिंसायां

वन् मीवः उदरक्रमिरित्येयनिपातः न तु अमीवः इत्याह ।

अमीवचातन लि० अमीवं रोगं चातयति घत-याचने
शिच्-ल्यु । रोगहिंसके “देवममीवचातनम्” ऋ० १, १२, ७
अमीवानां हिंसकानां शत्रूणां रोगाणां वा चातनं घात-
कम् भा० स्त्रियां गौ० ङीप् । आप इह उ भेषजीरापो
अमीवचातनीः” ऋ० १०, १३७, ६ ।

अमुक् लि० अदस्+टेरक्च् उत्त्वमत्वे । अदःशब्दार्थे
“अत्राहममुकः साक्षी” “समाप्तेऽर्थे कृष्णी नाम सहस्तेन
निवेशयेत् सतं मेऽमुकपुत्रस्य यदलोपरि लेखितम्” च या०
अमुक्त लि० न मुक्तः विरोधे न० त० । मुक्तभिन्ने १ बद्धे “सदा
प्रहृष्टया भाव्यं व्यये चासुक्तहृत्तया” मनुः । २ संसारबन्ध-
युक्ते च न मुच्यते सर्वदा योधैः । [हातुः] । ३ दुरिकाभेदे न०
अमुक्ति स्त्री अभावे न० त० । १ सुखभावे मुक्तिर्भोचनं रज्ज्वा-
दिवन्धननिवृत्तिः संसारबन्धनिवृत्तिरूपो मोक्षश्च । न० व०
२ मुक्तिशून्ये लि० । [गौणे ।

अमुख्य लि० मुख्यम् विरोधे न० त० । मुख्यभिन्ने प्रधानभिन्ने

अमुग्ध लि० न मुग्धः १ मुग्धभिन्ने । मुग्धः मोहान्वितः
मनोहरश्च । २ मुग्धावस्थातीतप्रौढायां स्त्रियां स्त्री ।

अमुतस् अव्य० असृष्टात् अदस्+तसिन् उत्त्वमत्वे । १ असृष्टा
दित्यर्थे २ परलोकादित्यर्थे च “इतअजातोऽमुतः कुत-
चित्” ऋ० १, १७६, ४ ।

अमुत् अव्य० असृष्टिन् अदस् तल् उत्त्वमत्वे । १ असृष्टि-
दित्यर्थे २ परलोके इत्यर्थे च “यत्तु बाणजके दत्तं नेह
नासत् तद्भवेत्” मनुः । [“असृत्तभूयादध यद्यमस्य” इतिः ।

अमुचभृथ न० अमुत् भवनम् भू-भावे क्यप् । परलोकभवने
अमुथा अव्य० अमुना प्रकारेण धात् । अमुना प्रकारेणेत्यर्थे “इत्थं
नः सदोऽमुथासदोः न एतदतिक्रामादिति” शत० ब्रा० ।

अमुद्राञ्(च्) लि० अमुमञ्चति अदस्+अनुच् क्तिप् अद्रा
गमः उत्त्वमत्वे । १ अदःशब्दार्थप्राप्ते २ तत्पूजके च ।

शसादौ अमुद्रीचः । पूजार्थे अमुद्राञ्चः । स्त्रियां ङीप् ।

अमुमुयञ्(च्) लि० अमुमञ्चति अदस् अनुच्-क्तिप् गतौ न
लोपः अद्रादेशः अद्रेरपि उत्त्वमत्वे । १ अदःशब्दार्थं गते
तत्पूजके च शसादौ अमुस ईचः अमुमञ्चः स्त्रियां ङीप् ।

अमु(दो)वत् अव्य० अमुष्येव वति वेदे उत्त्वमत्वे । अमुष्ये-
वेत्यर्थे “मनुष्यद्वारवदमुवदिति यजमानार्थे” याज्याह
कात्या० ३, २, ७ ।

अमुयकुल न० इत० नि० अमुक् । प्रसिद्धकुले । मनोज्ञा०
वज्र आसृष्यकुलकम् तद्भावे कौलीये न० ।

अमुष्यपुत्र पु० इत० नि० अलुक् । प्रख्यातवंशे कुलीने तस्य भावः मनोज्ञा० वुज् आमुष्यकम् । कौलीन्ये न० ।

अ(आ)मुष्याथण पु० अमुष्य अपत्यम् फ (फज्) अलुक् । विख्यातकुलोत्पन्ने अपत्ये अमुष्यापत्ये च ।

अमूहत् त्रि० अमुष्येव दर्शनमस्य अदस्+इण-कस् आति जप्त्वमत्वे । अदःशब्दार्थसदृशे । कज् । अमूहणः किन् अमूहक् कुत्वम् । उक्तार्थे । कज् प्रत्यये स्त्रियां ङीप् “अमूहशी तत्कविहृन्दवन्दिता” नै० ।

अमूर स्त्री अमूः मूच्छाभावः कुञ्जा० अस्यर्थे र । मूढभिन्ने मोहग्रन्थे “संजानत खैदेरमूराः” ऋ० १ ई० ४, “यास्वस्तु मूढा ययं स्मोऽमूढस्त्वमसि इति” मूढ-शब्दस्य रूपमाह तत्र पु० साधुत्वम् ।

अमूर्त्ति त्रि० न०त० । मूर्त्तिभिन्ने अवयवग्रन्थे अपरिच्छिन्नपरिभाषे “क्षितिर्जलं तथा तेजः पवनोमन एव च । परापरत्वमूर्त्तत्वाक्रियावेगाश्रया अमो” भाषा० । “मूर्त्तत्वमवच्छि-परिमाणयत्त्वमिति” मि०भुक्ता० तद्भिने गगनादौ । “इवाव ब्रह्मणो रूपे मूर्त्तं चामूर्त्तमेव च” शत० ब्रा० ।

अमूर्त्तिगुण पु० इत० । वैशेषिकोक्ते अमूर्त्ताकाशादेर्गुणविशेषे “धर्माधर्मौ भावना च शब्दोबुद्धादयोऽपि च एते-ऽमूर्त्तिगुणाः सर्वे” भाषा० ।

अमूर्त्ति त्रि० नास्ति मूर्त्तिरस्य । १ अवयवग्रन्थे गगनादौ २ विष्णौ पु० “अमूर्त्तिरनघोऽचिन्त्यः” विष्णु स० “मूर्त्ति-धनरूपं धारणसमर्थं चराचरलक्षणं-तन्नास्ति यस्य” भा० ।

अमूर्त्तिमत् त्रि० न०त० । १ मूर्त्तिमद्भिन्ने गगनादौ २ विष्णौ पु० “दीप्रमूर्त्तिरमूर्त्तिमान्” पि० स० ।

अमूल त्रि० नास्ति मूलं यस्य । १ आदिकारणग्रन्थे “मूलं मूलाभावादमूलम्” सा० सू० । “त्वयोविंशतत्त्वानां मूल-सुपादानं प्रधानं अमूलं मूलग्रन्थं अनवस्थापयत्या तत्र मूलान्तरासम्भवात्” प्र० भ० । “इयं वा इदं जीवनं “मूलं चैवामूलञ्च तदुभयं देवानां यन्मनुष्याः उपजीवन्ति पशवोऽमूलाः ओषधयोऽमूलिन्यः” शत० ब्रा० । मूलं च अमूलञ्चाद्या प्रतिष्ठितम्” शत० ब्रा० । २ मूल-वृक्षादिशिफा तच्छून्ये त्रि० मूलाक्षज् । पा० अजादि टाप् । सा च २ अग्निशिखावृक्षे । कप् । अमूलको-ऽत्युक्तार्थे मूलग्रन्थेषु-अडष्टे च “एतद्वचनममूलकम्” भूरिभक्तप्रसिद्धिः ।

अमृक्त त्रि० ऋज-शोधालङ्कारयोः वेदे न पत्यम् न०त० । १ अशोधिते अनिर्णीक्ते “अमृक्तेन ऋशता वाससा” भ०

ऋ० ८, ६६, ५ लोके तु अमृष्टः । तत्त्वार्थे धातूनाम-नेक्यत्वात् २ अहिंसिते । “रथोवाजा ऋभुजयो अ-मृक्तः” ऋ० ७, १७, १ । “अमृक्तः अहिंसितः” भा० ।

अमृष्टाल स० सादृश्ये न०त० । मृष्टालसदृशे वीरणमूले ।

अमृत त्रि० न० त्रुतः । १ मरणग्रन्थे जीविते “अमृते जारजः कुण्डः” अमरः “अपाम सोमममृता अभूम” इति श्रुतिः मरणञ्चात्र “आभूतसंज्ञवस्थानममृतत्वं हि भाष्यते इति” विष्णु पु० उक्तम् महाकल्पावस्थायित्वं, देवानामपि तथैवा-मृतत्वम् “कार्यान्त्ये तदध्यक्षेण सहातः परमान्नायात्” शा० सू० कार्यब्रह्मणा सह सर्वेषां लयाभिधानात् । न मृतं मरणं यस्मात् । २ पीयूषे तत्सेवने हि अमृतत्वं भारतादौ प्रसिद्धम् । तच्च प्रथमं पृथूपदिष्टैर्देवैरिन्द्रं वत्सं कृत्वा गोरूपधरायाः पृथ्वा दुग्धम् पश्चाच्च दुर्वासः-शपात् ससुद्रमध्यं गतम् ततो देवासुरैः ससुद्रे मथिते पुनरुत्पन्नमिति पौराणिकी कथातुल्येया “देवाहुरैरमृत-मस्तुनिधिर्ममन्ते” किरा० न वै देवा अमृन्ति पिवन्ति एतदेवामृतं वृद्धा तृप्यन्ति” चा० उ० । “अमृतदीधितिरेष विदर्भजे । भजसि तापमनुष्मिकमंशुभिः । यदि भवन्ति मृताः सखि ! सन्धिकाः इति” नैषधम् । ३ जले तस्य प्राणहेतुत्वात् अमृतत्वम् । “अन्नमयं हि सौम्य ! मन आपोमयः प्राणः” इत्युपक्रम्य षोडशकलः सौम्य ! पुरुषः पञ्चदशाङ्गानि माशोः काममपः पिव आपोमयः प्राणो न पिवतो विच्छेत्स्यते” छा० उ० । जलपानाभावे प्राणविच्छेदोक्तेः तत्पाने च प्राणवृद्धेः जलस्य मरणाहेतु-त्वम् । “अमृतोपस्तरणमसि स्वाहा” “अमृतापिधानमसि स्वाहेति” आपोशनमन्त्रः । ४ एते तस्य, “आयुर्वै एत” मित्युक्ते रायुर्जनकत्वात् मरणाहेतुत्वात्तथात्वम् । “अमृतं नाम यत् सन्तोमन्त्रजिह्वेषु जुह्वति । शोभैव मन्दरक्षु-व्यक्षुभितान्भोधिर्वर्णना” भाषः । ५ पारदे तस्य च रसा-यनादिना पाने “अमृकस्तव वीजन्तु मम योजन्तु पारदः अनयोर्मैत्रेयं देवि ! मृत्युदारिद्र्यनाशनम्” इत्युक्तेः बह्व-कालजीवनहेतुत्वात् तथात्वम् रसेश्वरनर्शने विवरणम् । इयच्छिष्टे ब्रह्मे “यज्ञशेषोऽमृतं मृतं” मित्युक्तेस्तथात्वम् । ७ अयाचिते वस्तुनि “मृतं स्याद्वाचितं भैक्ष्यममृतं स्याद्-दयाचितम्” मनूक्तेस्तस्य मरणरूपपमानहेतुयाचनग्रन्थ-त्वात् तथात्वम् । “मृतामृताभ्यां जीवेत” मनुः । ८ दुग्धे तस्य देहधारकत्वेन मरणाहेतुत्वात् तथात्वम् । ९ अन्ने “अन्न-मूलं हि जीवनं” मित्युक्तेस्तथात्वम् । न क्रियते क्षीयते । १० सर्वे ।

“अमृतौ सुवर्णमन्त्रीणमिति” या० उक्तेस्तस्य वक्ष्यौ
बहुतापनेऽपि अतीषणत्वात्तथात्वम् अतएव तस्य तैजसत्वं
“स्वर्णं तैजसमथन्तानलसन्तापेऽपि अनाश्रयत्वादित्यनुमानेन”
सि० सु० साधितम् । एतदभिप्रायेणैव “अमृतं वै हिरण्य-
मित्युक्तम्” शत० ब्रा० । ११ भक्षणीयद्रव्यभावे, तस्याच्चवत्तथा-
त्वम् १२ स्वादुद्रव्ये अमृततत्त्वत्वात् १३ तत्साधने
द्रव्येति “आदित्यो वै देवमधु” इत्यादि मधुविद्यायाम् “ता एवा-
स्यामृतमधुनाञ्जः” छा० उ० पञ्चकत्वः पाठः । १४ हृदो अमृत-
वदाह्लादकत्वात् तथात्वम् १५ विषे १६ वत्सनाभे विषे
तयोः वैद्यकोक्तादिशो धोषने अमरणहेतुत्वात्तथा । अतएव
“विषमप्यमृतं क्वचिद्भवेदिति” रघुः १७ मोवे “विद्यया-
मृतममृतं” इति श्रुतिः ज्ञयन्मृतत्वात्तथा “अमृत-
स्यैव सेतुरिति” श्रुतिः “स अत्रि चामृताय च”
अमरः । १८ अमृततत्त्वत्वे आनन्दकरत्वात्तथा । “अमृतं
वालभाषितमिति” हितो० । “आध्यायितोऽसौ वच-
नामृतेन उद्भूतः” । अमृतमस्त्यस्य स्वामित्वेन भक्तक-
त्वेन वा अर्थ० अच् । १९ धन्वन्तरौ सहि ससुद्रमथ-
नसमये अमृतं विभज्यतः इति पुराणे प्रसिद्धम् ।
२० देवे तद्भक्तत्वेन तथात्वम् । देवानाञ्चामृतदर्शनेनैव तदप्र-
त्त्यम् “न वै देवा अन्नानि पिबन्ति एतदेवामृतं दृष्ट्वा दृश्य-
न्तीति” छा० उ० उक्तेः “रथेनामृतं मर्त्यञ्च” य० ३२, ४०
अमृतं देवादिकमिति” वे० दी० । न स्त्रियते अमर्त्यरिक्तम् ।
२१ वाराहीकन्दे ३ तस्य बहुच्छेदनेऽपि पुनः प्रवृद्धत्वात्तथा
२२ वनसुक्ते च तस्य ओषधितया फलपाकान्तत्वेऽपि क्लिप्त-
प्रवृद्धत्वात्तथात्वम् । २३ शुद्ध्याम् । २४ इन्द्रवारुण्यां
२५ ज्योतिष्मत्त्वात् २६ गोरक्षदुग्धायां २७ अतिविषायां
२८ रक्ताविष्टति २९ द्रव्यायाम् ३० आमलक्यां ३१ हरी-
तक्यां ३२ तुलस्यां ३३ पिप्पल्यां ३४ स्थूलमांस-
हरीतक्याञ्च स्त्री । एतासां यथायथं रोगनिवारकत्वेन
तथात्वम् । अमृतेन सहोत्पन्नत्वात् अमृततत्त्वत्वात् स्वादव-
त्त्वाच्च ३५ सुरायां स्त्री । ३६ स्त्र्यर्थरश्मिभेदे स्त्री “तासां
शतानि चत्वारि रश्मीनां दृष्टिसर्जने । शतत्रयं
हिमोत्कर्षे तावद्भस्म सर्जने । आनन्दाच्च हि मेघाच्च
भूतनाः पृथना इति । चतुःशतं दृष्टिवाहाः सर्वास्ता
अमृता स्त्रियः” मल्लि० यादवः । तासाञ्चामृतस्य जलस्य
दायित्वात्तथा । “सौरीभिरिव नाडीभिरमृताख्याभिर-
भ्यः” रघुः । ३७ मरणशून्ये विष्णौ पु० “अमृतः शाश्वतः
स्थाणुः” वि० स० । नास्ति मृतं मरणं यस्मात् ।

३८ अजरमरत्वप्रदे ति० । “इन्द्रियस्थेन्द्रियमिदं पयोऽ-
मृतं मधु” यजु० १९, ७२, ७३, ७४, ७५ । “अमृतमजरा
मृत्युप्रदत्वात् आनन्दकरम् अमृततत्त्वम् वे० दी० । “मन्दा
भौमार्कयोर्भद्रा शुक्रेन्दोश्च जया बुधे । शुभयोगा सुरौ
रिक्ता पूर्या मन्देऽमृताह्वया । “आदित्यभौमयोर्नन्दा
भद्रा शुक्रशशाङ्गयोः जया चो स्याद् सुरौ रिक्ता पूर्णाकौ
चामृता शुभेति” इति ज्योतिषोक्ते ३९ तिथिवार-
योगरूपे योगभेदे “भुवगुरुकरमूला पौष्णभान्यर्कशारे
हरिगुगर्वाधियुक्ते फल्गुनीभाद्रपुम्मे । दिवसकरतरङ्गौ
श्वरोनाथवारे । गुरुभुवनलघाते, पान्यपौष्णानि कौजे ।
दहनविधिशताख्यामैत्रभं सौम्यवारे । मरुददितिभपण्या
मैत्रभं जीववारे । भगुगजदुग्धोविष्णुमैत्रे सिताह्वे ।
श्वसनकमलयोनी सौरिवारेऽमृतानि” राज मा० उक्ते
आदित्यहस्ता गुरुपुष्यशुक्रा बुधातुराधा शनिरोहिणी च ।
सोमे च विष्णुः कुजरेवती च शुक्राश्विनी चामृतयोगवर्गाः ।
उक्ते च ४० वारनक्षत्रयोगजे योगभेदे “यदि विष्टव्यती-
पातौ दिनं वाप्यशुभं भवेत् । हन्यतेऽमृतयोगेन भास्कर-
रेण तमो यथा” ज्योति० । ४१ ब्रह्मणि न० ।

अमृतगति स्त्री यदि दशमं गुरु विहितं विशिष्टमितं सुक
विहितम् । अमृतगतिः फणिकायिता दलयतिका नृप !
कथिता” इत्युक्तलक्षण कन्दोभेदे ।

अमृतगम पु० अमृतं ब्रह्म गमेऽभ्यन्तरे यस्य । १ जीवे तस्य
ब्रह्मात्मकत्वात् ब्रह्मणा चान्तर्गमितया तदन्तःस्थितत्वात्
तथात्वम् । “योन जीवोऽसि न मृतो देवानाममृतगमोऽसि
स्वप्न” अथ० ६, ४६, १ “स्वप्नं स्वेन तदा सपन्नो
भवतीति” श्रुतेः सुषुप्त्यवस्थायां सञ्चलानर्थानवभासनेन
तच्छून्यतया जीवस्य ब्रह्मरूपापत्त्या तथात्वम् अधिकं
सुषुप्तिशब्दे दृश्यम् अमृतस्य भोक्तृस्य गमे आधारः । २ ब्रह्मणि
अमृतजटा स्त्री अमृतमिव स्वादुर्जटा यस्याः । जटार्मास्याम्
अमृततत्त्व न० अमृतस्यामरणस्य भावः त्व । १ मोक्षे । “त्यागे
नैके अमृतत्वमानयुः” श्रुतिः “कश्चिद्भिरः प्रत्यगात्मानमैकदा-
दृष्टचक्षुरमृतत्वमिच्छन्” क० उ० । “अमृतत्वममरणधर्मत्वम्
भा० “अहिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते” इति मनुः
“आभूतसंज्ञस्थानममृतत्वं हि भाष्यते” इति विष्णुः पु०
उक्ते २ महाकल्पावस्थायित्ये च ।

अमृततरङ्गिणी स्त्री अमृतस्य सुधाया तुषारस्य तरङ्गिणी
नदीव । ज्योत्स्नायाम् राज० नि० ।

अमृततिलका स्त्री नगणपयोधरकचिरा कुक्षमविराजितसु-

अमृतवपुस् अमृतेनाप्यायितं वपुरस्य । १ चन्द्रे स हि ज्ञाया-

पक्षे वज्रादिभिः कलानामेकैकशः भक्ष्योऽपि पुनः यच्चयि-
ष्टरूपामृतेनाप्यायते । यथोक्तं कालमाधवीये सोमोत्पत्ति-
वाक्येन “प्रथमां पिबते वज्रिर्द्वितीयां पिबते रविः । विश्वे
देवास्तृतीयान्तु चतुर्थीं सलिलाधिपः । पञ्चमीं तु वषट्कारः
षष्ठीं पिबति वासवः । सप्तमीं कृष्णपक्षयोदिव्या अष्टमीमज एक-
पात् । नवमीं कृष्णपक्षस्य यमः प्रात्राति वै कलाम् । दशमीं
पिबते वायुः दिव्यलोकादशीसुमा । द्वादशीं पितरः सर्वे
समं प्रात्रन्ति भागशः । त्रयोदशीं धनाध्यक्षः कुबेरः
पिबते कलाम् । चतुर्दशीं पशुपतिः पञ्चदशीं प्रजापतिः ।
निष्पीतश्च कलाशेषश्चन्द्रमा न प्रकाशते । कला षोडशिका-
या तु सा त्वपो विशते तदा । अमायां तु सदा सोम
ओषधीः प्रतिपद्यते । तमोषधिगतं गावः पिबन्त्यभुगतञ्च
यत् । तत्क्षीरममृतं भूत्वा मन्त्रभूतं द्विजातिभिः । ऊत-
मग्निषु यज्ञेषु पुनराप्यायते शशी । दिने दिने कलावृद्धिः
पौर्णमास्यां तु पूर्णता” इति । यद्यपि ज्योतिषे कृष्णपक्षे
सूर्यग्रहणं प्रवेश एव उक्तस्तथापि तत्तद्विषये चन्द्रकला-
भक्षणवत् वज्रादीनां तद्विपरित्यक्तत्वं सोमोत्पत्तिवाक्यस्य
देशानाम् अस्मादादीनामिव भोजनस्यासिद्धे तद्विप्रमात्राधायक-
त्वेन तद्वैयर्थ्यम् “न वै देवा अमृन्ति पिबन्ति एतदेवामृतं
वृद्धा तृष्यन्ति” आ० उ० उक्तस्तथावगम्यते इत्यविरोधः ।
अनश्चरस्वरूपे विष्णौः “अमृताशोऽमृतवपुः” विष्णुस० ।

अमृतवल्ली स्त्री अमृता वल्ली । शुद्ध्याम् (शुलुञ्च) ।

अमृतवाक त्रि० अमृतमिव वाकौ वचनं यस्य । १ अमृततल्य
वचने “अमृतवाका वयसां साक्षिप्रत्येनं जनयति” शत० ब्रा०

अमृतसंभवा स्त्री अमृतैव संभवति सम् भू+अच् ।
शुद्ध्याम् (शुलुञ्च) ।

अमृतसंयाव न० अमृतमिव स्वादु संयावम् । पक्वान्महे ।
“पचेत् इतोत्तमै तप्ते न्यसेत् पक्वं नवे घटे । ततो मरि-
चचूर्णेन खण्डचूर्णावचूर्णितम् । कुर्यात् कर्पूरसंयुक्तं संयाव
ममृतोपमम् । संयावममृतस्वादु पित्तघ्नं मधुरं सुतमिति
भा० प्र० ।

अमृतसार पु० अमृतस्य दुग्धस्य सारः । एते । चक्रदत्तोक्ते
अयःपाकभेदे यथा “लोहस्य पाकमधुना नागार्जुनशिष्ट-
मधिदध्नः ॥ लोहारकूटताम्रजकटाहे दृढमृण्मये प्रणम्य
शिवम् । तदयः पचेद्वपलः काष्ठेभ्यः न वज्रिना मृदुना ॥
निक्षिप्य त्रिफलाजलमृद्धितं यत्तत् घृतञ्च दुग्धञ्च । संचाय्य
लोहमय्या दर्व्या लग्नं संस्तयाय ॥ मृदुमध्यखरभायैः पाक-
स्त्रिविधोऽत्र वक्ष्यते पुंसाम् । पित्तसमीरणश्चेद्वाप्रकृतीनां

मध्यमस्य समः ॥ अभ्यक्तदर्विलोहं सुखदुःखस्खलनयोगि
मृदु मध्यम् । उज्ज्वलदर्वि खरं परिभाषन्ते केचिदा-
चार्याः ॥ अन्ये विहीनदर्वीप्रलेपमास्तुकराकृतिं ब्रुवते ।
मृदुमध्यमर्जचूर्णं सिकतापुञ्जोपमन्तु खरम् ॥ त्रिविधोऽपि
पाक ईदृक् सर्वेषां गुणकदेव न तु विफलः । प्रकृतिविशेषे
स्त्रिंशो गुणदोषौ जनयतीत्यल्पम् ॥ विज्ञाय पाकमेवं
द्रागवतार्थं क्षितौ क्षणान् कियतः । विश्वास्य तत्र लोहे
त्रिफलादेः प्रक्षिपेच्चूर्णम् ॥ यदि कर्पूरप्राप्तिर्भवति ततो
विगलिते थडण्णत्वे । चुर्णीकृतमनु रूपं क्षिपेच्च वा न यदि
तज्जाभः ॥ पक्वं तदग्रसारं सुचिरघृतस्त्रित्वाविरुक्षत्वे ।
गोदोहनादिभाण्डे लोहभाण्डाभावे र्सात स्थाप्यम् ।
यदि तु परित्युतिष्ठेत्तर्धृतमोक्षेताधिकं ततोऽन्यस्मिन् ।
भाण्डे निधाय रत्नेद्वाप्युपयोगो ह्यग्नेन सहान् ॥ अयसि
विरुक्षीभूते स्नेहस्तिलघृतेन सम्पाद्यः । एतत्ततो गुणो-
त्तरमित्यसुना स्नेहनीयं तत् ॥ अत्यन्तकफप्रकृतेर्भक्षणमय-
सोऽसुनैव शंसन्ति । केवलमपीदमशितं जनयत्ययसौ गुणान्
कियतः ॥ अमृतसारः” चक्र० द० ।

अमृतसारज पु० अमृतादिव स्वादोः सारात् जायते
जन-ड ५ त० । १ शुद्धे रा० नि० ।

अमृतसू अमृतं दीधितिरूपमाप्ययनं कृते सू-किप् । चन्द्रे ।
अमृतान् देवान् सूते । देवमातरि स्त्री ।

अमृतसोदर अमृतस्य सोदर एकत उत्पन्नत्वात् । उच्चैः अवसि
अश्व । तस्यामृतमयने संसृष्टादुत्पन्नत्वात् तथात्वम् । सुरा
देवी समुत्पन्ना तुरगः पाण्डुरस्तथा” भा० आ० प० ।
तज्जातीयत्वात् घोटकभावे राजनि० ।

अमृतस्रवा स्त्री० अमृतमिव स्रवति स्रु-पचाद्यच् । १ रुद-
नीलतायाम् । भावे अप् ईत० । २ अमृतनिघण्डे पु० ।

अमृतांशु पु० अमृतमिवाप्यायकः अशुरस्य । चन्द्रे ।

अमृतांशुद्वय पु० अमृतांशोश्चन्द्रस्योद्वयो यस्मात् । विष्णौ
“अमृतांशुद्वयो भानुः” वि० स० । ५ त० चन्द्रोद्वये त्रि० ।

अमृतान्यस् पु० अमृतमन्त्रोऽन्विभिव दर्शनात् तद्विक्रमस्य ।
अमृताशने देवे तेपाममृताशनञ्च दर्शनमात्रेण “न वै देवा
अमृन्ति पिबन्ति एतदेवामृतं वृद्धा तृष्यन्ति” श्रुतेः । तेषां
तत्पानकथा “ततस्तदमृतं देवो विष्णुरादाय वीर्यवान् ।
जह्वार दानवेन्द्रेभ्यो नरेण सहितः प्रभुः । ततो देवगणाः
सर्वे पपुस्तदमृतं समम्” भा० आ० प० ।

अमृताफल न० अमृतायाः फलम् । पटोणे द्रव्याभि० ।

अमृतायमान त्रि० अमृतमिवाचरति अमृत+क्यङ् शानच् ।

अमृततुल्ये "उत्तिष्ठ वत्से त्वमृतायमानम् वचोनिशस्येति" रघुः ।
अमृताश पु० अमृतमरणं ज्ञयाभावममृते अश-व्याप्ती अण् ।
विष्णौ "१ अमृताशोऽमृतवधुः" विष्णु० स० अमृतं सुधा-
मन्नाति अश-भोजने अण् । २ देवे । [अः शब्दे विवरणम्
अमृताशन पु० अमृतमन्नाति अश-भोजने ल्यु । देवे अमृता
अमृताश्म लि० न ज्वियते मृ-तम् न० त० जौत नित्यः कर्म०
टच् समा० । पस्तरभेदे जीविप्रस्तरखण्डभेदे ।

अमृताष्टक पु० अमृताप्रभृतीनामष्टकं यत् । गूढचोन्द्रवधारि-
हृपटोलं कटुका तथा नागरं चन्दनं मुस्तं पिप्पलीचूर्णसंयुतम्
“अमृताष्टक इत्येष पित्तक्षेपञ्ज्वरापहः” चक्रदत्तोक्ते
कषायभेदे ।

अमृतासङ्ग न० अमृतस्य विषयेवासङ्गो यत् । नीलवर्णे त्वय-
भेदे हेम० तस्य विषतुल्यनीलवर्णत्वात् तथात्वम् ।

अमृताम् लि० अमृता अनश्वरा असवो यस्य । अनश्वरप्राये
बहुकालजीविनि । “आत्रभूमासृतासुर्वर्धमानः सुजन्मा”
“उतामृतासुर्वर्तणमि” इति च अथ० ५, १, १, ७ ।

अमृताहरण पु० अमृतमाहरति सातदास्यनिवारणार्थं
स्वर्गात् भूलोकं नयति आ+हृ-ल्युट् । गरुडे तत्-
कथा भा० आदि प० ३३ अ० । “तान् कृत्वा
पतगश्रेष्ठः सर्वानुत्क्रान्तजीवितान् । अतिक्रान्तोऽ-
मृतस्यार्थं सर्वतोऽग्निमपश्यत् ॥ आश्रयानं महाज्वाल-
मर्चिभिः सर्वतोऽम्बरे । दहन्तमिव तीक्ष्णांश्च चण्डवायुस-
मारितम् ॥ ततो नवत्या नवतीर्क्षुः खानां कृत्वा महात्मा
गरुडस्तरस्त्री । नदीः समापीय सुखैस्ततस्तैः सुपीपमागम्य
पुनर्जीवेन ॥ ज्वलन्तमग्निं तमभित्वापनः समास्तरत् पत्र-
रथो नदीभिः । ततः प्रवक्त्रे वपुःस्थदलं प्रवेष्टुः कामोऽग्नि-
मभिप्रशस्य ॥ जाम्बूनदमयो भूत्वा मरीचिनिकरोज्ज्वलः ।
प्रविवेश बलात् पक्षी वारिवेग इवार्णवम् ॥ स चक्रं क्षुरपर्य-
न्तमपश्यदमृतान्तिके । परिभ्रमन्तमनिशं तीक्ष्णधारमयस्य
यम् ॥ ज्वलन्तार्कप्रभं घोरं ज्हेदं सोमहारिणाम् । घोर-
रूपं तमत्यर्थं यन्त्रं देवैः सुनिर्मितम् ॥ तस्यान्तरं स दृष्ट्वैव
पर्यवर्त्तत खेचरः । आरान्तरैणाभ्यपतत् सन्निष्ठाङ्गं क्षुणेन
ह ॥ अधश्चक्रस्य चैवात् दीप्तानलसमद्युतो । विद्युज्जिह्वो
महावीर्यो दीप्तासौ दीप्तलोचनौ ॥ चक्षुर्विधौ महाघोरो
नित्यं कुङ्कुमैः तरस्त्रिनौ । रत्नार्धमेवामृतस्य ददर्श भुजगो-
त्तमौ ॥ सदा संरक्तनयनौ सदा चानिमिषेक्षणौ । बयोदे-
कोऽपि यं पश्येत् स तर्ह्यं भक्तसाङ्गमेत् ॥ तजोऽर्चं वि रजसा
सुपर्यः सहसाऽऽपश्येत् । ताभ्यामदृष्टरूपोऽसौ सर्वतः

समताडयत् ॥ तयोरङ्गे सभाक्रम्य वैमतयोऽम्बरीक्षगः ।
अच्छिनत्तरसा मध्ये सोममध्यद्रवत्ततः ॥ सद्यत्पाद्यामृतं
तत्र वैनतेयस्ततो बली । उत्पपात जनेनैव यन्मनुजस्य
वीर्यवान् ॥ अपोलैवामृतं पक्षी परिगृह्णासु निःसृतः ।
अगच्छदपरिचान् आवायार्कप्रभां ततः” ॥ तच् । अमृता-
हर्त्ता तत्त्वैव । “काश्यपेयोऽमृताहर्त्ता” ध्वजपूजामन्त्रः ।
अमृताङ्ग न० अमृतमाङ्गयते स्मृते तुल्यखादफलेन आ-
ङ्गे-क (आराकानदेश) जाते लघुवित्वाङ्गतौ (नासपाति)
नामके रुचिकले दृष्टे । अमृतफलशब्दे विवरणम् ।

अमृतेऽथ पु० अमृते जले शेते शी-अच् अलुक् स० ।
विष्णौ तस्य प्रलये जलशायित्वात् तथात्वम् ।

अमृतोत्पन्न न० अमृतं विषमिव उत्पन्नम् नीलवर्णत्वात् ।
खर्परीतुल्ये राजनि० । [५ त० । मन्त्रिकायां राजनि० ।

अमृतोत्पन्ना स्त्री अमृतमिव स्वादु मधु उत्पन्नं यस्याः
अमृतोद्भव न० अमृतं विषमिव नीलवर्णतया उद्भवति उद्-
भू-अच् । खर्परीतुल्ये (तते) त्वयभेदे । अमृतं मृत्युङ्ग्यं
शिवसङ्गते प्राप्नोति स्वसाध्यार्चनावत्त्वात् । विश्वदृष्टे । अमृ-
तोद्भवः श्रीदत्तः शङ्करस्य सदा प्रियः” तद्गानमन्त्रः ।

अमृत्यु पु० अभावे न० । १ मृत्युविशेषः । नास्ति मृत्युर्यस्यात् ।
२ मृत्युहेतुभिन्ने लि० । “स्वभावोऽमृत्यु धुक्त” अ० ६,
४८, १२ “अमृत्यु अभरणहेतु” अयोऽध्वम्” भा० । मृत्युर्वि-
नायो नास्त्यस्य । २ विनाशमृत्यु विष्णौ “अमृत्युः सर्व-
दक् सिंहः” विष्णुसहस्रनाम ।

अमृध्र लि० मृध्र उद्भवे वा० रक्त्वं न० त० । केनाप्यहिंसे । “पृथुं
मिहोनपातममृध्रम्” अ० १, २७, ११, “अमृध्रं केना-
हिंसम्” भा० । [सतिस्तथैव पुरुषोऽमृपा” यत० ब्रा० ।

अमृषा अव्य० न० त० । मिथ्याभिन्ने सत्ये । “यथा एजो वन
अमेधस् लि० नास्ति मेधा धारणावती बुद्धिर्यस्य असिच् समा० ।
अवणमात्रेण विस्मरिणि धारणामृत्युवृद्धिमति मूर्खे ।

अमेध्य लि० न मेध्यम् पवित्रम् विरोधे न० त० । अपवित्रे ।
“अमेध्यादपि काञ्चनम्” “नामेध्यं प्रतिपेदग्नौ” इति
अमेध्यप्रभवानि च” इति च सनुः । २ पुरीषे न० ।

अमेनि लि० मि-नि-न० त० । परिच्छेदाभावे । “मेध्या मेनि-
रक्षमेनयस्ते सन्तु मेऽज्ञानमध्वारयन्ति” अथ० ५, ६, ६ ।

अमेय लि० न मेयः । १ परिच्छेत्तुमशक्ये २ ज्ञातुमशक्ये च
“अमेयो मितलोकस्त्वमनर्थः प्रार्थनावहः” रघुः १ “दृष्टाक-
परमेयात्मा” विष्णुः ० ।

अमीघ लि० मीघो निष्फलः न० त० । १ सफलः, २ अव्यर्थे च ।

“अमोघासु पतन्तेषु धर्मपोतेन सन्तर” भा० शा० प० ।
 “यदमोघमपामनरुप्तं बीजमज ! त्वया कुमा० धनुष्यमोघं
 समधत्त सायकम्” “अमोघाः प्रतिगृह्णन्तावर्षातु-
 पदमाश्रयम्” इति च रघुः । ३२८ भेदे पु० । ४ पटोल-
 तायां, हरितक्यां ५ विडङ्गे च स्त्री । ६ विष्णौ पु० “अमोघः
 पुण्डरीकाक्षः” विष्णु० स० “सत्यकामः सत्यसङ्कल्प” इति
 श्रुतेः अतिथसङ्कल्पत्वात्तस्य तथात्वम् ।

अमोत न० अमा सह कृतम् व्ये-क्त । अक्किन्नदशवस्तुयुग्मे
 “अमोतं यासो दद्याद्विराज्यमपि दक्षिणाम्” अथ० ६, ५, १४
 अम्ब गतो आदि० पर० सक० सेट् । अम्बति आम्बीत्
 आनम्ब अम्बा अम्बालिका अम्बिका अयमिदित् शब्दे इत्येके ।
 अम्बक न० अम्बति शीघ्रं नक्षत्रस्थानपर्यन्तं नक्षत्राति
 अम्ब-एवुल् । १ नेते । अम्ब्रते स्नेहेनोपशब्दते घञ्
 स्वार्थे क । २ पितरि ।

अम्बर न० अम्बि-शब्दे घञ् अम्बः शब्दस्तं राति भत्ते रा-क
 ईत० । १ शब्दाथये आकाशे २ स्मरशब्दयुक्ते वस्त्रे, स्वनाभ
 ख्याते ३ गन्धद्रव्ये ४ अम्बकधातौ च । “अङ्कुशाकरायाङ्कुल्या
 तावतर्जयताम्बरे” इति रघुः “धौतदुकूलवल्कलधवलाम्बर
 इति काद० “आकाशशाम्यं दधुरम्बराणि” भाषः संवि-
 व्यम्बरविकाशि चमूसुसुत्यम्” भाषः । २ अन्तिके निरु० ।

अम्ब(रि)रीष पु० न० अम्ब्रते पच्यतेऽल अम्ब-अरिष नि०
 वा दीर्घः । (भाजनाखोला) इति ख्याते भर्जनपात्रे ।
 अम्बरीषमपि । “वैश्यकुलाम्बरीपमहानसाहा” कात्या०
 ४, ७, १ ई, । “अग्निमाह्वय गार्हपत्यागारे निर्मथ्याभ्या-
 दधीतेति शेषः वैश्यकुलाञ्च लौकिकोऽग्निर्हुतोच्छिद्यो वा
 आहूतः न तु परिगृहीत आवसथ्यादिः । अथवा अम्ब-
 रीषात् आहूत कन्दुकं गृहात् महानसादेति कर्क० ।
 दीर्घयुक्तस्तु २ विष्णौ, ३ शिवे, ४ भास्करे ५ बालके
 आम्बातकटवृक्षे, ७ नरकभेदे, ८ अलुतापे । ९ सूर्य-
 वंश्यवृक्षभेदे पु० स च । “भगीरथकृतो राजा श्रुत
 इत्यभिविश्रुतः । नाभागस्तु श्रुतस्यासीत् पुत्रः परम-
 धार्मिकः । अम्बरीषस्तु नाभागः सिन्धुद्वीपपिता-
 भवत्” इति हरिवंशोक्तः सूर्यवंश्यभगीरथपौत्रः
 “अम्बरीष ! शुकप्रोक्तं” नित्यं भागवतं शृणु । परा०
 उ० । “भगवान् अम्बरीषश्च ब्राह्मण्यनमितौजसे
 भा० आनु० प० । “पुण्यस्त्रोकोऽम्बरीषश्च पुण्यस्त्रोको
 युधिष्ठिरः” इति प्रातःस्मरणीयमेव पुरा० ।

अम्बरौकम् पु० अम्बरमोको यस्य । देवेषु तेषां भेदस्थितत्वेऽपि

सेरोः सर्वतः उच्चत्वाद्भेदाद्यपेक्षया स्मरपासित्वम् । तेन
 आकाशस्य धारणाक्षमत्वेऽपि न क्षतिः । “विलिख्यते
 मौलिभिरम्बरौकसाम्” कुमा० ।

अम्बर आभरणे कण्डा० । अम्बर्यति ।

अम्बष्ठ पु० अम्बाय चिकित्सकवद्व्याय तत्प्रख्यापनार्थं तिष्ठते-
 ऽभिप्रैति स्या-क पत्यम् । चिकित्सके “विप्रात् वैश्य-
 कन्यायां जाते १ सङ्कीर्णवर्णे, “ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामम्ब-
 षोनाम जायते मनुः “सजातिजानन्तरजाः षट्सुता
 द्विजधर्मिण” इति मनुस्मृतौः “द्विजातीनां समानजाती-
 यासु जाताः तथानुलोम्येनोत्पन्नाः ब्राह्मणेन क्षत्रि-
 यावैश्ययोः, क्षत्रियेण वैश्यायामेवं षट् पुत्रा द्विज
 धर्मिणः उपनेयाः ताननन्तरजनान् इति यदुक्तं तत्
 सजातिव्यपदेशार्थं न संस्कारार्थमिति कस्यचिद्भ्रमः स्यात्
 अत एषां द्विजातिसंस्कारार्थवचनमिति” कुल्लू० उक्तेः
 अम्बष्ठादीनामुपनयनसंस्कारसत्त्वेऽपि इदानीन्तनानां सं-
 स्कारलोभेन शूद्रत्वम् अतएव इदानीं क्षत्रियादीनां
 शूद्रत्वमेवमम्बष्ठादीनामपि” इति रघु० ये तु ब्राह्म-
 ण्योपप्रायश्चित्तमाचरन्ति तेषामुपनयनयोग्यता भवत्येव
 “येषां पित्रादयोऽप्यनुपनीतास्तेषामापस्तोभोक्तम्” यस्य पिता
 पितामहावनुपनीतौ स्यातान्तस्य संवत्सरं त्रैविद्य-
 कम्ब्रह्मचर्यं यस्य प्रपितामहादीनां नानुस्मर्यते उप-
 नयनन्तस्य द्वादशवर्षार्थिकं त्रैविद्यकम्ब्रह्मचर्यमिति” मिता०
 उक्तेः । “सूतानामश्वसारथ्यमम्बष्ठानां चिकित्सितम्”
 मनुस्मृतौ तेषां वृत्तिः । २ देशभेदे, ३ हस्तिपक्षे च । ४ यूथि-
 कायां स्त्री । स्वार्थे कानि चतुस्ते अत इत्थे । अम्बष्ठिका-
 प्यत्रैव (वामनहाटीति) प्रसिद्धायां ५ ब्राह्मीलतायाञ्च ।
 अम्बष्ठकी स्त्री अम्बष्ठं कायति आदानार्थमाह्वयति कै-क
 गौरा० छेष् । १ (पटाण्डु) इति स्यातायां १ लतायां
 पाठायाम् ।

अम्बष्ठा स्त्री अम्ब्रते शब्दप्रते अम्बा ताडयौ सती तिष्ठति स्या-
 क अम्बा० पत्यम् । (अम्बाडा) इति ख्यातायाम् शठा-
 म्बायाम् (पटाण्डु) इति हिमगिरिप्रसिद्धायां १ पाठायाम् ।
 २ चाप्लेय्याम् । ३ यूथिकायाञ्च । संज्ञायां कन् अत इत्थे ।
 अम्बष्ठिका । (वामन हाटी) ४ ब्राह्मीलतायाम् ।

अम्बा स्त्री अम्ब्रते स्नेहेनोपगम्यते अम्ब-कर्मणि घञ् ।
 १ मातरि, लोके सम्बोधने तदर्थं चतुस्ते । “कृताङ्गलिस्तत्र
 यदम्ब ! सत्वात्” रघुः । वेदे तु “अम्बेऽम्बावेऽम्बिके
 पूर्व्येति” पा० निर्देशात् न चतुस्ते । “अम्बे ! अम्बिके

अम्बालिके ! न मानयति कश्चन य० २३, १८ । नाभ्योक्ता-
वपि तत्रैव, २ अम्बालतायां, ३ काशीराजकन्यायाञ्च ।
'अयायौषं महाब्रह्मो तिस्रः कन्याः स्वयम्भराः ।
रूपेणाप्रतिमा लोके काशीराजसुतास्तदा । अम्बां
चैवान्तिकां चैव तथैवाम्बालिकामिति । राजानश्च
समाहृताः पृथिव्यां भरतपते ! । 'अम्बा ज्येष्ठभक्त्यासा-
मन्विका त्वय मध्यमा । अम्बालिका च राजेन्द्र !
राजकन्या कनीयसी इत्युपक्रम्य । अम्बाया उपा-
ख्यानं विस्तरेण वर्णितम् भा० ७० प० अम्बोख्याने ।
'मया सोमपतिः पूर्वं मनसा हि दृतः पतिः इत्यन्वि-
योक्ते "अनुजज्ञे तदा ज्येष्ठमम्बां कार्षीपतेः सुताम् ।
अम्बिकाम्बालिके भाव्ये" प्रादात् प्रीत्या यवीयसे । भीष्मो
विचित्रवीर्याय विधिदेन कर्मणा" भा० आ० प० ।

अम्बाला स्त्री अम्बेति शब्दे लाति धत्ते ला-क । सातरि ।
अम्बालिका स्त्री अम्बालैव स्वार्थे के कृत्वे अत इत्त्वम् ।
सातरि, १ पाण्डुराजसातरि काशीराजकन्यायां
विचित्रवीर्यस्य भार्यायाम् ।

अम्बिका स्त्री अम्बैव कन् । १ सातरि २ दुर्गायाम् "आशी-
भिरेधयामासुः पुरः । पाकाभिरम्बिकाम्" कसा० । काशी-
राजस्य मध्यमकन्यायां विचित्रवीर्यस्य भार्यायां दृत-
राष्ट्रस्य २ सातरि ।

अम्बिकापति पु० ईत० । शिवे । [१ गणेशे २ धृतराष्ट्रे च ।

अम्बिकापति पु० अम्बिकाया अपत्यम् ढ (ठक्) वा ।

अम्बु न० अत्रि शब्दे-उण् । १ लग्नावधिके चतुर्थस्थाने २ (बाला)

इति ख्यातायामोपधौ ३ जले "गाङ्गमम्बु सितमम्बु
यासुनं कञ्जलाभसुभयत्न मञ्जतः का० प्र० । 'कातेतराम्बु-
च्छटा" का० प्र० "विश्रासाय विहङ्गानामालबालाम्बु-
पायिनाम् । "तौ सरांसि रसवद्भिरम्बुभिः" इति च रघुः ।
'फलं कतरुलस्य यद्यम्बुप्रसादनम्" मनुः । तच्च जलम्
रसतन्मात्रादुत्पन्नो भूतविशेष इति सांख्याः पञ्चीकृतेभ्य
एव पञ्चभ्यो भूतेभ्यः स्थूलतया उत्पन्नमिति वेदान्तिनः
जलभूतशबाहुल्यात् जलत्वव्यवहारः "वैशेष्यात्तद्वाद्"
शा० सूत्रात् । तस्य च रूपरसस्पर्शगन्धा विशेषगुणाः
'योयोयावतिष्यैषां स स तावद्गुणः स्मृत' इति मनुना
भूतमध्ये चतुर्थस्य जलस्य चतुर्गुणत्वाभिधानात् "शब्दस्पर्शौ
रूपरसौ सलिलस्य गुणा अमी" भा० शा० प० उक्तेषु
'जले पुलपुलध्वनिः । शीतस्पर्शः शुक्लरूपं रसो माधुर्य-
कीरितम्" पञ्चद० । "अग्नेराप" इति श्रुतेस्तस्मात्प्रभव-

त्वम् यथोक्तं । "तत्तेज ऐक्षत बद्ध स्यां प्रजायेयेति
तदपोऽसृजत तस्माद्यत्न क्व च शोचति खेदते पुरुषस्तेजस
एव तदध्यापो जायन्ते" छा० ७० । "तेज इति प्रसिद्धं
लोके दग्धपक्वप्रकाशकं रोहितञ्चेति तत्सृष्टं तेज ऐक्षत ।
तेजोरूपत्वेन स्थितं सदैकतेत्यर्थः । बद्ध स्यां प्रजायेयेति
पूर्ववत्तदपोऽसृजत । आपो द्रवाः स्निग्धाः स्थान्दन्त्यः
शुक्लाश्चेति प्रसिद्धं लोके । यस्मात्तेजसः कार्यभृता आप-
स्तस्माद्यत्न क्व च देशे काले वा शोचति सन्तप्यते खेदते
प्रसिध्यते वा पुरुषस्तेजस एव तदापोऽधिजायन्ते । ता
आप ऐक्षन्तेति पूर्ववदेव आकारसंस्थितं सदैकतेत्यर्थः
भा० । "तासां त्रिष्टुतं त्रिष्टुतमेकैकां करवाणीति "स्यं
देवतेमास्तिष्ठो देवता अनेनैव जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे
व्याकरोत्" छा० ७० ॥ "स्यं तिष्ठो देवता अनुप्रविश्य स्वा-
त्मावस्थे वीजभृते अव्याकृते नामरूपे व्याकरवाणीति
तासाञ्च तिमृणां देवतानामभिकैकां त्रिष्टुतं करवाण एकै-
कस्याः त्रिष्टुत्करणे एकैकस्याः प्राधान्यं द्वयोर्द्वयोर्योगभा-
वोऽन्यथा हि रज्ज्वा इवैकमेव त्रिष्टुत्करणं स्यात् न
तु त्रिष्टुणां पृथक् त्रिष्टुत्करणमिति । एवं हि तेजोऽब्रह्मणं
पृथङ्नामप्रत्ययलाभः स्यात्तेज इदम्" इमा आपः, अऽक्षमिद-
मिति च पृथङ्नामप्रत्ययलाभे देवतानां सम्यगव्यावहारस्य
प्रसिद्धिः प्रयोजनं स्यात् । एवमीक्षित्वा स्यं देवतेमा-
स्तिष्ठो देवता अनेनैव यथोक्तेनैव जीवेन स्वरूपविवदन्तः
प्रविश्य वैराजं पिण्डं प्रथमं देवतादीनां च पिण्डमनु-
प्रविश्य यथासङ्कल्पमेव नामरूपे व्याकरोदसौनामायमिदं-
रूप इति तासाञ्च देवतानां गुणप्रधानभावेन त्रिष्टुतं त्रिष्टु-
तमेकैकामकरोत्कृतवती देवता" भा० । "अङ्गिः सोम्य ! शुङ्गेन
तेजो मूलमन्विच्छ" छा० ७० । "अङ्गिः शुङ्गेन तेजो मूलं
कार्येण कारणम् अन्विच्छ "तेजो वा अङ्गो भूयस्तद्वा एत-
द्वायुसपटङ्गाकाशमभितपति तदाङ्गिर्निशोचति नितपति
वर्षिष्यति वा इति तेज एव तत्पूर्वं दर्शयित्वाऽथापः
सृजते तदेतद्गुह्यं निश्च तिरश्चीभिश्च विदुर्ङ्गिर्ङ्गाच्छादाश्-
रन्ति तस्मादाङ्गिर्विद्योतते स्तनयति वर्षिष्यति वा इति
तेज एव तत्पूर्वं दर्शयित्वाऽथापः सृजते तेज उपःखेसि"
छा० ७० ॥ "तेजो वाऽङ्गो भूयः, तेजसोऽङ्कारण-
त्वात् । कथमङ्कारणत्वमित्याह । यस्माद्भूयोनिस्तेजस्तस्मा-
त्तद्वा एतत्तेजोवायुमाग्रेऽप्यवष्टभ्य स्वात्मना-मिहलीकृत्य
वायुमाकाशमभिव्याप्नुवत्तपति यदा, तदाङ्गलौकिकाः अभि-
शोचति सन्तपति सामान्येन जगन्ति तपति देहानतो वर्षि-

प्यति वै इति । प्रसिद्धं हि लोके कारणमभ्युद्यतं दृष्टवतः
कार्यं भविष्यतीति विज्ञानम् ॥ तेज एव तत्पूर्वमात्मान-
सुहृत्तं दर्शयित्वाऽद्यानन्तरमपः सृजतेऽतोऽपस्तृत्वाङ्गयो-
ऽङ्गस्तेजः । किञ्चाग्न्यसदेतस्तेज एव स्तनयितुरुपेय
वर्षहेतुर्भवति । कथं जज्ञाभिश्चोर्ज्वाभिर्विद्युद्भिस्तिरश्चोभिश्च
तिर्यग्गताभिश्च महाह्लादाः स्तनयनशब्दाश्चरन्ति । तस्मा-
त्सहस्रमादाङ्गलौकिका विद्योतते स्तनयति वर्षिष्यति वा
इत्याद्युक्ताधर्मतस्तेज उपास्तेति भा० ।

नैयायिकादयस्तु परमाणुविशेषेभ्य एव तस्योत्पत्तिः ।
तच्च द्विविधं नित्यमनित्यञ्च नित्यं परमाणुरूपमनित्यं ह्यणु-
कादि । प्रकारान्तरेण अनित्यमपि त्रिविधं देहेन्द्रिय-
विषयभेदात् । देहः अयोनिजः वरुणचन्द्रलोकयोः
श्रुत्वादिप्रसिद्धः इन्द्रियं रसनं शब्दादिषु मध्ये रसमात्र-
व्यञ्जकत्वात् तस्य जलोजत्वम् । ह्यणुकादिकमारभ्य हिम
करकसिन्धुपर्यन्तं विषयः उपभोग्यत्वात् । स्पर्शसंख्या-
परिमितिसंयोगविभागपरत्वापरत्वानोत्पद्यते वेगः गुरु-
त्वं रूपं रसः स्नेहश्च जलस्येते चतुर्ह्यसमान्यविशेषगुणाः
अथोक्तं “स्पर्शादयोऽष्टौ वेगश्च गुरुत्वञ्च द्रव्यत्वम् । रूपं रस-
स्तवा स्नेहो वारिष्येते चतुर्ह्यस्य । वर्णः शुल्कोरसस्पर्शौ । जले
मधुरगीतलौ । स्नेहस्तल द्रवत्वं तु सांसिद्धिकमुदाहृतम्” ।
नित्यतादि प्रथमवत् किन्तु देहमयोनिजम् इन्द्रियं रसनं
सिन्धुहिमादिविषयो मतः” भाषा० । एवं स्थूलभूतजलस्य
उपाधिभेदेन सुश्रुते गुणदोषादिविभेदाय भेदा दर्शिता यथा
“पाभोयमान्नीरौक्ष्णमिर्देश्यरसमृद्धं जीवमं तर्पणं भारण-
माश्वासजननं श्रमज्ञं क्लमपिपासामदमूर्च्छातन्द्रानिद्रा-
दाहप्रशमनभेकान्ततः पथ्यतमञ्च तदेवावनौ पतितमन्यतमं
रससुपलभते स्थानविशेषाच्चदीनदसरस्तडागवापीकूपचुखटो
प्रस्रवणोद्भिदिकिरकेदारपल्लादिषु स्थानेष्ववस्थितिमिति ।
तत्र लोहितकपिलपाण्डुपीतनीलशुक्लैष्वभिप्रदेशेषु
मधुराक्षतलवणकटुतिक्तकषायैषि यथासङ्गप्रसृष्टकानि सम्भ-
वन्तीत्येके भाषन्ते तत्तु न सत्यम् तत्र पृथिव्यादीनामन्यो-
न्यानुप्रवेशतः सलिलरसो भवत्युत्कर्षाकर्षेण तत्र खगुण
भूयिष्ठायाम् भूमावस्त्वं लवणञ्च । अम्बुगुणभूयिष्ठायाम्
मधुरम् । तेजोगुणभूयिष्ठायाम् कटुकं तिक्तञ्च । वायुगुण-
भूयिष्ठायाम् कषायञ्च । आकाशगुणभूयिष्ठायामव्यक्तरस-
मव्यक्तं ह्य्राकाशमित्यतस्तत्प्रधानमव्यक्तरसत्वात् तत्पेय-
मान्नीरौक्षालभे । तत्त्वान्नीरौक्षं चतुर्विधम् । तद्यथा ।
धारं कारं तौपारं हैममिति । तेषां धारं प्रधानं लघु-

त्वात्तत्पुनर्द्विविधं गाङ्गं सासृष्टं चेति । तत्र गाङ्गमाश्व-
युजे मासि प्रायशो वर्षति तयोर्द्वयोरपि परीक्षणं कुर्वीत
शाख्योदनपिण्डमकुचितमविदग्धं रजतभाजनोपहितं
वर्षति देवे वह्निष्कुर्वीत स यदि सृष्टं स्थितस्तादृश एव
भवति तदा गाङ्गं पततीत्यवगन्तव्यं वस्तुन्यत्वे सिक्थलोदे
च सासृष्टमिति विद्यात्तत् तदुपादेयम् । सासृष्टमप्याश्व
युजे मासि गृहीतं गाङ्गं पुनः प्रधानं तदुपाददीताश्वयुजे
मासि, शुचिशुक्लविततपटैकदेशच्युतमथ वा हृष्यतलपरिभ्रष्ट
मन्यैर्वा शुचिभिर्भाजनैर्गृहीतं सौवर्ण्यं राजते नृणमये वा
पात्रे निदध्यात्तत्सर्वकालसुपयुजीत तस्यालाभे भौमम् ।
तच्चाकाशगुणबहुलं तत्पुनः सर्वावधम् । तद्यथा । कौपं
नादेयं सारसं ताड्यागं प्रास्त्रवणमौद्भिदं चौष्टमिति तत्र
वर्षाखान्नीरौक्षमौद्भिदं वा सेवेत महागुणत्वात् शरदि सर्वं
प्रसन्नत्वात् हेमन्ते सारसं ताड्यागं वा, वसन्ते कौपं प्रास्त्र-
वणं वा श्रीश्रेष्ठेषु प्राडिभि चौष्टमनवमनभिष्टं सर्व-
ज्ञेति ॥ कीटमूलपरीषाण्डगवकोधप्रदूषितम् । तृणपर्णोत्-
करयुतं कलुषं विषसंयुतम् ॥ योऽवगाहेत वर्षासु पिबेद्वापि
नवं जलम् । स बाह्याभ्यन्तरान् रोगान् प्राप्नुयात्क्षिप्र-
मेव तु ॥ तत्र यत् शैवालपङ्कजतृणपद्मपत्रप्रभृतिभिरव-
च्छन्नं शशिसूर्यकिरणानिलैर्नाभिजुष्टं गन्धवर्णरसोपसृष्टञ्च
तद्व्यापन्नमिति विद्यात् ॥ तस्य स्पर्शरूपरसगन्धधीपाक-
दोषाः षट् सम्भवन्ति । तत्र खरता पैच्छिल्यमौष्ण्यं
दन्तप्राहिता च स्पर्शदोषाः । पङ्कसिकताशैवालबहु-
वर्णता रूपदोषाः । व्यक्तरसता रसदोषः । अनिष्टगन्धता
गन्धदोषः । यदुपयुक्तं तृणामौर्वमूलकफप्रसेकामापा-
दयति स धीर्यदोषः । यदुपयुक्तं चिराद्विपच्यते विदम्नाति
वा स विपाकदोष इति । त एते आन्नीरौक्षे न सन्ति ॥
व्यापन्नानामग्निक्लथनं स्त्रय्यातपप्रतापनं तप्रायःपिण्ड-
सिकतालोद्भाषां वा निर्व्यापणं प्रसादनञ्च कर्त्तव्यं नाग-
चर्मकोत्पलपाटलायुष्मप्रभृतिभिश्चाधिपासनमिति ॥ सौवर्ण्यं
राजते तान्ने कांस्ये मणिमये तथा । पुण्यावतंसं भौमे वा
सुगन्धि सलिलं पिबेत् ॥ व्यापन्नं वर्जयेज्जित्यं तोयं यद्वाप्य-
नार्त्तवम् । दोषसञ्जनं हेतुतन्नाददीताहितम् तत् ॥ व्यापन्नं
सलिलं यस्तु पिबतीह प्रसादितम् । श्वयधुं पाण्डुरोगञ्च
त्यग्दोषमधिपाकताम् ॥ श्वासकाशप्रतिश्यायशूलगुल्मोद-
राणि च । अन्यान्वा विषमाम् रोगान् प्राप्नुयात् क्षिप्रमेव
च ॥ तत्र सप्त कलुषस्य प्रसादनाणि भवन्ति । तद्यथा ।
कतकगोमेदकविषमन्विशैवालमूलवस्त्राणि संक्तामपिचेति ।

पञ्च निक्षेपणानि भवन्ति । तद्यथा । फलकं त्रपटकं
सञ्चकलय उदकमहिम्ना शिख्यतेति ॥ सप्त शीतीकर-
णानि भवन्ति प्रयातस्थापनसुदक्षप्रक्षेपणं यष्टिकाभ्रामणं
व्यजनं वस्त्रोद्धरणं बालकाप्रक्षेपणं शिख्यावलम्बनञ्चेति
अम्बुकण पु० दैत० । शीकरे जलविन्दौ स्त्रीत्येके । [च ।
अम्बुकण्टक पु० अम्बुनः कण्टकमिव । १ कुम्भीरे, २ शृङ्गाटके
अम्बुकिरात पु० अम्बुनि किरात इव हिंस्रः । कुम्भीरे ।
अम्बुकीश पु० अम्बुनि कीशः वानर इव । (शुशक) इति
ख्याते शिशुमारे जलजन्तुभेदे ।

अम्बुकूर्म पु० अम्बुनि कूर्म इव । शिशुमारे (शुशक) हेम० ।
अम्बुकीशर पु० अम्बुजातः केशरोऽस्य । कोलङ्गल्ले रत्नमा० ।
अम्बुचर ति० अम्बुनि चरति चर-ट ७त० । जलचरे
हंसादौ स्त्रियां ङीप् । [ख्याते शैवाले ।
अम्बुचामर न० अम्बुनि चामरमिव । (सेखोयाला) इति
अम्बुचारिन् ति० अम्बुनि चरति चर-णिनि ७त० ।
जलचरे हंसादौ स्त्रियां ङीप् । “लूताहिसरटानाञ्च
तिरयां चाम्बुचारिणाम्” मनुः ।

अम्बुज न० अम्बुनि जायते जन+ङ । १ पद्मे २ सारसपक्षिणि ।
३ चन्द्रे ४ कर्पूरे ५ हिजल् इति ख्याते वृजे च पु० ।
दैशब्दे पु० न० । ७ वज्रे च । वज्रस्य जलप्रभवत्वात्तथा-
त्यम् । “चापं पाशाम्बुज सरसिजान्यङ्गुशं पुष्पवाणमिति”-
भुवनेश्वरीध्याने अम्बुजं पद्मं नत शङ्कमिति तन्त्र-
सारोक्तेः अस्य शङ्खवाचकतापीति ज्ञायते ।

अम्बुजन्मन् न० अम्बुनो जन्मास्य जन्मोत्तरपदत्वाद्ग्रधि-
करणो बङ्गोक्तिः । १ पद्मे २ सारसविहङ्गे ३ शङ्खे पु० च ।
अम्बुजासना स्त्री अम्बुजमासनम् यस्याः । १ लक्ष्म्याम् ।
२ जलोद्भवे ति० । [याम् अच् । शैवाले (सेखोयाला) ।
अम्बुताल पु० अम्बुनि तालयति प्रतितिष्ठति चु० तल-प्रतिष्ठा-
अम्बुद पु० अम्बु ददाति दा-क । १ मेघे, “नवाम्बुदश्या-
भवपुन्यं विवृतं” माघः “नवाम्बुदानीकमुहूर्त्तलाञ्छने”
“स्ततश्चुतं वक्रमिवाङ्गिरम्बुदः” इति च रघुः ।
२ सुस्तके च ।

अम्बुधर पु० अम्बुनि धरति धृ-अच् । १ मेघे “शरत्प्रवृ-
ष्टाम्बुधरोपरोधः” रघुः “अशनेरम्बुतस्य चोभयोर्व-
शिनश्चाम्बुधराश्च योनयः” कुमा० । २ सुस्तके च ।

अम्बुधि पु० अम्बुनि धीयन्ते ऽनिधा-आधारे कि । १ सुस्तके ।
“रत्नावलीरम्बुधिरावबन्ध” माघः २ उदकाधारे घटादौ
अम्बुधिर्घटः सि० कौ० । ३ चतुःसंख्यान्ति च ।

अम्बुधिप्रसवा स्त्री अम्बुधिमिव प्रचुररसं प्रसूते प्र+सृ-
अच् । १ दत्तकमार्याम् ।

अम्बुनिधि अम्बुनि निधीयन्ते ऽनिधु-अम्बु+नि+धा-आधारे
कि । सुस्तके । “देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्मममन्ये” किरा० ।
“ये पक्षिणः प्रथममम्बुनिधिं गतास्ते” माघः ।

अम्बुप पु० अम्बुनि पाति पिबति वा पा-रुक्ते-पाने वा क ।
१ जलेश्वरे वरुणे “रथोऽम्बुपानिलशशिशुराणि चाटौ”
सि० शि० । २ सुस्तके च ३ जलपायिनि ति० ।

अम्बुपत्नी स्त्री अम्बुनि पत्ने यस्याः । उच्चटाट्टे । अम्बु-
पुक्तं पत्वमस्याः गौरा० ङीप् । अम्बुपतीत्यप्यल ।

अम्बुप्रसाद पु० अम्बुनि प्रसादयति प्र+सद-णिच्-अण्
उप० स० । कतककण्ठे (निर्माल्ये) ।

अम्बुप्रसादन न० अम्बुनि प्रसादयति प्र+सद+णिच्-ल्यु
दैत० । कतकतफले “फलं कतककण्ठस्य यद्यम्बुप्रसादनम्”
मनुः । जलप्रसादकारके ति० तानि ३३० पृष्ठे दृश्यन्ति ।

अम्बुभृत् पु० अम्बु बिभर्त्ति-भृ-क्विप् दैत० । १ मेघे
२ सुस्तके ३ सुस्तके च । ४ जलाधारमात्रे ति० ।

अम्बुभृत् ति० अम्बुनि वाङ्मल्येन सन्त्यजिन् । १ बृहदके देशादौ
स्त्रियां ङीप् । सा च २ नदीभेदे । “ततोऽम्बुभृत्या धर्मज्ञः
सुतीर्थश्चाप्यनुत्तमम् भा० व० य० ।

अम्बुमातृज पु० अम्बुमात्रे अल्पजले जायते जन-ङ
७त० । शम्बूके, (शुशक) हेम० । [२ सुस्तके च ।

अम्बुमुच् पु० अम्बुनि मुञ्चति मुञ्च-क्विप् दैत० । १ मेघे
अम्बुर पु० अम्बु-वा० उरन् । हाराधःकाष्ठे (गोवराट्) हेम०
अम्बुराशि पु० अम्बुनां राशयो यत् । सुस्तके । “नैतन्न-
भोसखलमम्बुराशिः” सा० द० “अभूतपूर्वां रुचमम्बु-
राशे” माघः “शापं दधज्ज्वलनमौर्वभिवाम्बुराशिः” रघुः ।

अम्बुरुह न० अम्बुनि रोहति रुह-क्विप् ७त० । १ पद्मे
“विहृत्वरैरम्बुरुहां रजोभिः” माघः । २ सारसविहङ्गे च
अम्बुरुह पु० अम्बुनि-रोहति रुह-क ७त० । १ पद्मे ।
“ब्रह्मधाम्बुरुहं दिव्यं गोष्टकं नाम पर्वतम्” । “नदी
गोदावरौ चैव प्रसन्नाम्बुरुहां तत” इति च रामा० ।
अम्बुरुहं पद्ममिव पुष्पमस्याः अर्थ० अच् । स्थल पक्षिण्यां स्त्री
अम्बुरुहिणी स्त्री अम्बुरुहाणां समूहः सन्निकटदेशे वा इति ।
१ पद्मसमूहे २ पद्मजतायाञ्च । [रसे च ।

अम्बुरोहिन् न० अम्बुनि रोहति रुह-णिनि । १ पद्मे २ सा-
अम्बुवाची स्त्री अम्बु तद्वर्णं वाचयति सूचयति वच-णिच्-अण्
उप० स० ङीप् । आर्द्राद्यापादस्थरविकाशिकभूमौ “आर्द्राद्यादि

विशाखान् रविचारेण वर्षति" इत्युक्तेऽस्या वृष्टिस्तत्कालम् ।
तत्काले हि भूमेरन्तर्गतं रजोयोगइत्यतस्तस्यास्तथात्वम् ।
यथोक्तम् "रजोयुक्त्वाम्बुवाची च रौद्राद्यापादगे रवौ"
ज्योतिः । मिथुनराशिर्हि ऋगशिरःशेषाद्वाङ्मापादचतुष्कं
पुनर्वसुपादत्वात्मकः । तत्र मृगशिरसि भुक्ते यदा आ-
र्द्रायाः प्रथमपादोपभोगार्थं रविर्गच्छति तदा पृथ्वी ऋतुमती
भवति तच्च मिथुने ६।४० चत्वारिंशत्कलाधिकवङ्गश-
नतीत्य आर्द्राद्यापादावधि यावत्सिधति तावत् । यथोक्तं
राजमा० । "रवौ रौद्राद्यापादस्थे भूमेः संजायते रजः"
इत्युपक्रम्य । "चत्वारिंशत्क्षिप्रिक षड्भागयुतोरविर्यदा भवति ।
तत्त्वाम्बुवाची ज्ञेया शिवर्षपादे स्थितो यावत् । दिग्भागमृग्य
क्षिप्रोगणितेन भवति रविर्यदा साप्त" इति । तत्र च
वज्रप्राणि "न स्वाध्यायं वषट्कारं न देवपितृतर्पणम् ॥
हृत्तानां वाहनञ्चैव बीजानां वपनं तथा" राजमा० ।
"तस्यां पाठोबीजवापोनाहिभीर्दुग्धपानतः" ज्यो० । यदा
ईर्क्षं समादाय भानोर्मेन्द्रयगामिता । पुनस्तत्स्थेनमा-
दाय यजनं त्विदं त्वजेत् । कास्यं नैमित्तिकं चैव
यात्रां मन्त्रक्रियां तथा । ऋतुमत्यां न कुर्वीत पूर्वसङ्कल्पिता-
दृते । न कुर्यात् खननं भूमेः सूच्येष्वपि शङ्करि ।
मत्स्य सू० । "यतिनोव्रतितनश्चैव विधवा च द्विजस्तथा ।
अम्बुवाचीदिने चैव पाकं कृत्वा न भक्षयेत् । स्वपाकं पर-
पाकं वा अम्बुवाचीदिने तथा । भक्षणं नैव कर्तव्यं
चण्डालाक्षमयं स्मृतम्" विष्णुरहस्यम् ।

अम्बुवासिन् त्वि० अम्बुप्रधाने देशे वसति वस-णिनि ङीप् ।

१ पाटलादृते । २ जलवासिमात्रे त्वि० । [पाटलादृते ।

अम्बुवासि स्त्री अम्बुप्रधाने देशे वासो यस्याः गौरा० ङीप् ।

अम्बुवाह पु० अम्बूनि वहति वह-अण् उप० स० ।

१ जलधरे मेघे । "व्याजेन यस्यावहिरम्बुवाहः यतोऽज्जि-
ताभिर्मुकुटरम्बुवाहैः" "हलधरपरिधानश्यामलैरम्बु-

वाहैः" इति च माघः । २ सुस्तके । शिव अम्बुवाहुर्भवत्य ।

अम्बुवाहिन् त्वि० अम्बूनि वहति वारयति वह-णिनि

इत० । १ जलधारके त्वि० २ मेघे ३ सुस्ते च पु० ।

अम्बुवाहिनी स्त्री अम्बूनि वहति स्थानान्तरं नयति

वह-णिनि इत० ङीप् । १ नौकाजलसेचनार्थं कावनिर्मिते

पात्रभेदे २ जलवाहिकायां स्त्रियाञ्च ।

अम्बुविहार पु० ७त० । जलक्रीडायाम् सनरणादौ "वयुरम्बु-

विहारहिमं शुचिना" माघः । [वैभूदकायां वृत्तकुमार्याम् ।

अम्बुविस्त्रवा स्त्री अम्बूनि विस्त्रपति वि+ञु-अच् । पतान्त-

अम्बुवेतस पु० अम्बुजातोवेतसः शाक० त० । जलवेतसे ।

अम्बुशिरौषिका स्त्री अत्यः शिरीषः अत्यार्थे कन् स्त्रीत्वम्

जलशिरीषे । [जौक] इति ख्यातायां जलौकायाम् ।

अम्बुसर्पिणी स्त्री अम्बूनि सर्पति रूप-णिनि ७त० ।

अम्बुसेचनी स्त्री अम्बूनि सिञ्चने नौकातः अनया सिच-

करणे ल्युट् ईत० ङीप् । नौकादेर्जलसेचनीपाले ।

अम्बुहृत न० अम्बु अम्बु हृतं अम्बु स्नेहात्मकांम्बु उप-

चारात्तदुक्तं ततः चि+ङ-क्त । निमीवनयुक्ते वचसि ।

अम्बु पु० अवि-शब्दे क्तिनि० न इट् । १ अक्षरसे २ तद्वति त्वि० ।

अम्ब ध्वनौ भा० आ० अक० सेट् । अम्बते आम्बिष्ट

आनम्बे आनमे अयम् इदित्येके तेन आनम्बे इत्येव । अम्बः

अम्बस् न० आप्यते आप-असुन् "उदके तुम्भौ चेति"

उणा० अम्ब-शब्दे असुन् वा । १ जले "सेव्यमामज्वरं

प्राज्ञः कोऽम्बसा परिविञ्चति" ? । "विस्त्रोतसः सन्त-

वारमम्बः" इति च माघः । "परिश्रमाम्बः पुलकेन

सर्पता" किरा० । "कयमयम्बसामन्तरा निष्पत्तेः प्रतोचते"

कुमा० "अभ्यर्क्षेऽम्बः पतनसमये" इति मेघ० । २ देवे,

जलहेतुत्वात् तथात्वम् ३ पितृलोके, तेषां जलमय-

चन्द्रलोके स्थितत्वात् अम्बयदेहत्वाच्च तत्त्वम् । ४ मनुष्ये "वेत्य

सौम्य ! यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति"

आ० ७० उक्तेः । पुरुषाणां जलमयत्वात् तथात्वं पञ्चाग्निविद्या-

पद्धे प्रपञ्चः । ५ असुरे, युद्धे देवसङ्घस्या शत्रूयमानत्वा-

त्तथा । "तानि ह वा एतानि चत्वार्यम्बांसि देवा मनुष्याः

पितरोऽसुरा" इति श्रुतिः । ईशाननामोषधौ । ज्योति-

षोक्ते ७ लग्नाच्चतुर्थस्थाने । योगशास्त्रोक्ताश्च नवविध-

तृष्टिषु मध्ये प्रकृत्याख्यायां द्वाधाध्यात्मिकतृष्टौ च । यथा

"आध्यात्मिक्यतसः प्रकृत्युपादानकालभाग्यख्याः । वाङ्मया

विषयोपरमात् पञ्च, नवतृष्टयोऽभिमतः शा० का० । "प्रक

तिव्यतिरिक्तात्मास्तीति प्रतिपद्य ततोऽस्य अवयवमना-

दिना विवेकसाक्षात्काराय त्वसदुपदेशतृष्टौ यो न प्रवर्तते

तस्य चतस्र आध्यात्मिक्यस्तृष्ट्योभवन्ति प्रकृतिव्यतिरिक्तात्मा-

नमधिकृत्य यस्यास्तास्तृष्टयस्तत्त्वादाध्यात्मिक्यः, काक्षाः,

इत्यत आह प्रकृत्युपादानकालभाग्यख्याः प्रकृत्यादिप्राख्या

यासां तास्तथोक्ताः । तत्र प्रकृत्याख्या तृष्टिर्ब्रह्मा कस्याचिदु-

पदेशः "विवेकसाक्षात्कारोहि प्रकृतिपरिणामभेदः तच्च

प्रकृतिरेव करोतीति कृतं ते ध्यानाभ्यासेन, तत्त्वादेवमेवा-

स वल्लेति" । सेवकपदेष्टव्यस्य शिष्यस्य प्रकृतौ तृष्टिः प्रक-

त्याख्या तृष्टिः अम्ब इत्युच्यते" त० कौ० । अस्य अम्बः-

शब्दवाच्यत्वे हेतुस्तद्वाख्याने दर्शितोऽस्माभिः यथा
“अस्याश्च तृपेरन्धस इव प्रसन्नत्वात् उपदेशरूपशब्दहेतु-
कत्वाच्च अम्भस्त्वम् अभि-शब्दे इति घातोऽनुब्रूयन्त्यस्य
शब्दहेतुकत्वरूपानुगमात्” । द्वावाष्टविधोः द्वि० ब०
निरु० । [रा० नि० ।

अम्भः(अम्भस्)मार न० अम्भसां सारं वा सत्वम् । सुक्तायां
अम्भः(अम्भस्)सु पु० अम्भांसि स्रुते स्म-किप् वा सत्वम् । धूमे हे० ।
अम्भसांनिधि पु० ईस० अलुक् स० । ससुद्धे “शिक्षाभिरा-
ल्लिष्ट इवाम्भसां निधिः” भाषः ।

अम्भृण पु० अम्भ-शब्दे यङ् लुक् अच् वेदे नि० । १ संहति निरु० ।
२ भयङ्करशब्दकारके “पिशङ्कभट्टिमम्भृणं पिशाचिम्” ऋ०
१, १३३, ५. “भयङ्करशब्दायमानमतिप्रवृद्धं वेति” भा० ।
“कम्भीभ्यामम्भृणौ सुते” य० १६, २७ ।

अम्भोज न० अम्भसि जायते जन-ड ७त० । १ पद्मे
“गिरा सुखाम्भोजमयं सुयोज” नैष० । “वक्त्राम्भोजं
सरस्वत्यधिवसति सदा शोणयाधरस्ते” का० प्र० । २ सारसे
३ चन्द्रे “पिबन्ति त्वम्भुखाम्भोजच्युतं हरिकथाश्रुतमिति”
भाग० । चन्द्रादेवाश्रुतच्युति सम्भवः ४ कपूर्वे च पु० ।
५ शङ्खे पु० न० । ईजलजातमात्रे लि० ।

अम्भोजखण्ड न० अम्भोजानां समूहः(ख)खण्डश्च । यद्वा-
समूहे “कसुदवनसुपन्नि श्रीमदम्भोजखण्डम्” भाषः ।

अम्भोजजन्मन् पु० अम्भोजाज्जन्म यस्य जन्माद्युत्तरपदोव्यधि-
करणोऽपि साधु वाचनः । चतुर्मुखे हरिनाभिपद्मजे
मङ्गाणि अजजगद्दे विवरणम् । “अम्भोजजन्मजनिस्त-
दन्तरगतो वक्त्रानितो वक्त्रपान्” भाग० अम्भोजजन्मनः
हरिगण्यगर्भस्य जनिरुत्पत्तिर्यस्मात् तथाविधो विष्णु रित्यर्थः ।
अम्भोजयोनि पु० अम्भोजं हरिनाभिपद्मं योनिः उत्पत्ति-
स्थानं यस्य । त्रिधातरि । अजजगद्दे विवरणम् ।
“सदनसुपगतोऽहं पूर्वमम्भोजयोनेरिति” प्रबो० ।

अम्भोजिनी स्त्री अम्भोज+समूहार्थे तद्वति देशे वा पुस्तरा०
इति । १ पद्मसमूहे, २ लतारूपे पद्म उक्तदेशे च ।

अम्भोद पु० अम्भो ददाति दा-क । १ मेघे, २ सुस्तके च ।
३ जलदानकर्त्तरि लि० । [सुस्तके ३ ससुद्धे, च ।

अम्भोधर पु० अम्भोधरति धृज्-धारणे अच् । १ मेघे ।

अम्भोधि पु० अम्भांसि धीयन्ते यत् धा-आधारे कि ।
ससुद्धे । “सम्भूयाम्भोधिमभ्येति महानद्या नगापगा” ।
“अम्भोधिरोधसि पुष्टप्रतिमानभागेति” “अम्भोधिर्विकसित
वारिजाननोऽसौ” इति च भाषः ।

अम्भोधिबल्लभ पु० इत० । प्रबाले राजनि० ।

अम्भोनिधिः पु० अम्भांसि निधीयन्तेऽत्र अम्भस्-नि+धा-कि ।
१ ससुद्धे । “मेनाकमम्भोनिधिबद्धसख्यम्” कु० । “अम्भो-
निधिर्वहति दुर्बहबाहुवाग्निम्” चौ० प० । [ससुद्धे ।
अम्भोराशि च० अम्भसां राशिरिव एकतोपचितत्वात् ।
अम्भोरुह न० अम्भसि रोहति रुह-क । १ पद्मे २ सारसे च
३ जलजातमात्रे लि० “हेमाम्भोरुहस्थानां तद्वायो
धाम साम्प्रतम्” कुमा० ।

अम्भय लि० अपां विकारादि अप्+मयट् । १ जलविकारे २ जल-
प्रचुरे च “सौरीभिरिव नाडीभिरुहताख्याभिरम्भयः” रघुः ।
“नह्यम्भयानि तीर्थानि न देवा मृच्छिलामया” भाग० ।
अम्भ पु० अमति सौरभेण दूरं गच्छति अम-रन् । आम्भट्टे ।
फलपत्रादौ न० । एवं प्रायः सर्वत्र दृक्वाचकेषु ।

अम्भ्रा(म्भ्रा)त पु० अम्भं रसं सर्वत्र पत्रपुष्पादौ अतति
व्याश्रोति अत-अण् वा रस्य लत्वम् । (आमडा)
आम्भ्रातकट्टे । स्वार्थे कन् अम्भ्रा(म्भ्रा)तकोऽपि ।

अम्भ्र न० अम-कृ । (घोल) १ तक्ते । (टक)रसभेदे पु० ।
३ तद्वति लि० “कट्टुलवणालुण्णतीक्ष्णरुचिदाहिनः”
गीता । अम्भ्ररसद्रव्याणि च सुसुते दर्शितानि यथा ।
दाडिमामलकमातुलुङ्गाम्भ्रातक कपित्थकरमर्द वदरकोलप्राची-
नामलकतिन्निडीकौशाश्वभयपारावतवेलफललकुचाश्ववेत-
सदन्तशठदधितक्रसुराशुक्तसौवीरकतुषोदकधान्यम्भ्रप्रभृतीनि
समासेनाम्भ्रोवर्गः” ।

अम्भ्रक पु० अल्पोऽम्भ्रः अल्पार्थे कन् । (मान्दार) लकुचट्टे ।

अम्भ्रकाण्ड न० अम्भ्रं काण्डं यस्य । लवणट्टे राजनि० ।

अम्भ्रकेशर पु० अम्भ्रः केशरोऽस्य । वीजपूरे (गो)डानेव ।

अम्भ्रचूड पु० अम्भ्रा चूडा शिक्षाऽस्य । अम्भ्रशके ।

अम्भ्रजम्बीर पु० अम्भ्रो जम्बीरः । (गो)डानेव जम्बीरट्टे ।

अम्भ्रनाथक पु० अम्भ्रं रसं नयति नी-खुल् । अम्भ्रवेतसे ।

अम्भ्रनिशा स्त्री अम्भ्ररसे निःशेषेण येति शीङ् ड । शठीट्टे

अम्भ्रपञ्चफल लि० “कौलं च दाडिमञ्चैव दृष्टान्भ्रं
चूक्रिका तथा । अम्भ्रवेतसमितेदम्भ्रपञ्चफलं स्मृतम्”
जम्बीरं नागरङ्गञ्च तथाम्भ्रवेतसं पुमः । तिन्निडीकं वीज-
पूरमम्भ्रपञ्चफलं स्मृतमिति चोक्ते फलपञ्चके ।

अम्भ्रपत्र पु० अम्भ्रं पत्रं यस्य । अम्भ्रन्तकट्टे ।

अम्भ्रपत्री स्त्री अम्भ्रं पत्रं यस्याः डोप् । पलाशीलतयाम् ।

अम्भ्रपनस पु० अम्भ्रः पनसः कर्क० । (मान्दार) लकुचट्टे ।

अम्भ्रपित्त लि० अम्भ्राय पित्तम् । रोगभेदे यत् भुक्तं सर्वं

वस्तुमात्रं पित्तदोषेणाश्वरसतां नीयते तस्मिन् रोगभेदे ।
अश्वपूरं न० अश्वेन अश्वरसेन पूर्यते पूर-कर्मणि वज्
ईव० । दृष्टान्ते (तेतुल) राजनि० ।

अश्वफलं पु० अश्वं फलं यस्य । (तेतुल) इति ख्याते दृष्टान्ते ।
अश्ववन्ध्या स्त्री बन्ध-कर्मणि गत्यत् । अश्वसन्धे कन्दभेदे ।
अश्वभेदनं पु० अश्वार्थं भिद्यतेऽसौ कर्मणि ल्युट् । अश्ववेतसे
अश्वरसं पु० अश्वो रसः । अश्वे रसे । २तद्वति लि० ।

अश्वरहा स्त्री अश्वाय रोहति रह-क । मालवजनागवत्प्राप्तम्
अश्वलोनि(णि)का स्त्री अश्वं रसं लाति गृह्णाति अश्वलः
तमूनयति अत्युपान्धत्वात् क्षीनयति जन-खलु पृ०
णत्वम् । (आमरुल) इति ख्याते लताभेदे । अश्वोनीयत्व ।
अश्ववती स्त्री अश्वो रसो विद्यतेऽस्याः अश्व+रसा० सतप्
मखवत्वम् । (आमरुल) ख्याते लताभेदे ।

अश्ववर्गं पु० अश्वरसप्रधानानां वर्गः । सुश्रुतोक्ते अश्वरस-
प्रधानद्रव्ये । तच्च अश्वशब्दे ३३३ पृष्ठे दृश्यम् ।

अश्ववल्ली स्त्री अश्वरसवती मल्ली । त्रिपर्यिकानामकन्दभेदे
अश्ववाटिका स्त्री अश्वस्य वाटिका स्थानमिव । नागवल्ली
भेदे । पित्तरक्तप्रकोपकरत्वेन तत्स्थानत्वात् तथात्वम् ।

अश्ववास्तूकं पु० अश्वरसान्वितो वास्तूकः शाकभेदः । (चुक्र-
पालक) इति ख्याते चुक्रे ।

अश्वबीजं न० अश्वस्य बीजं कारणम् । (तेतुल) दृष्टान्ते ।
अश्वदृक्षं न० अश्वरसोदृक्षे यस्य । (तेतुल) दृष्टान्ते
अश्ववेतसं पु० अश्ववेतस इव नमस्य । (चुक्रा) ख्याते चुक्रे
अश्वशाकं पु० अश्वः शाको यस्य । (चुक्रा) इति १ ख्याते
चुक्रे । २ अश्वप्रधाने शाकान्ते पु० ।

अश्वसारं पु० अश्वोरसस्य सारः प्रधानं यस्य । १ चुक्रे
२ निम्बुके, ३ हिन्ताले च । ४ काञ्चिके न० । [ख्याते दृष्टे

अश्वहरिद्रा स्त्री अश्वरसान्विता हरिद्रा । (आमरुद्रिद्रा)
अश्वस्त्री स्त्री अश्वो विद्यतेऽस्या अर्थ आद्यच् । तिलिद्याम् ।

अश्वशूलं पु० अश्वम् अशुशकारमयं यस्य । चुक्रे ।
अश्वान्तकं पु० न श्वायति श्व-तन् न० त० । अश्ववेतसे ।

अश्वान्दनं पु० अश्वते अद-कर्मणि ल्युट् कर्म० । कुरण्टकृष्टे ।
अश्वानं पु० श्व-क्त न० त० । आश्वान इति ख्याते महा-

सहाष्टके । २ श्वानमिधे लि० । “अश्वानपङ्क्त्यां मालां
शिरसुरसि चापराम्” देवी० । १ पङ्क्ते न० । [न्याम् ।

अश्वानिनी स्त्री अश्वानानां पञ्चानां समूहः इति । पश्चि-
अश्विका स्त्री अश्वेदस्यार्थे कन् । १ तिलिद्याम् । अश्वान्नीके-
अपि सा च २ पञ्चाशीलतायां ३ श्वेताश्विकायां ४ कुश-

श्विकायाश्च राजनि० । अश्वोख्यत्वं उद्गारे वा ठन् ।
१ अश्वोद्गारे मेदि० ।

अश्विकावटकं पु० अश्विकाया वटकः । भावप्रकाशोक्ते (अश्व
वङ्गी) इति ख्याते वटकभेदे यथा “अश्विकां खेदयित्वा तु
जलेन सह मर्हयेत् । तन्नीरे कृतसंस्कारे वटकान् मज्जयेत्
पुनः । अश्विकावटकास्ते तु रक्ष्यवन्निप्रदीपनाः” भा० प्र० ।

अश्वी स्त्री अश्व+गी० डीष् । चाङ्गेर्याम् (आमरुल) ।
अश्वोटकं पु० अश्वम् उठं पत्रं यस्य । (अश्वकुष्ठा) इति
अश्वान्तकृष्टे ।

अश्वोद्गारं पु० अश्वस्य उद्गारः । अश्वरससूचके उद्गारे ।

अथ गतौ भा० आ० सक० सेट् । अयते आयिष्ट अयाम्भूव
अयामास अयाञ्चक्रे । अय परस्मैपदित्वमपि “अय
सुदयति सद्राभञ्जनः पद्मिनीनामित्युद्धटः “शुषोदयन्
दीधितिसुक्ष्मशालः यजु० १६ ई६ । “उदयति विततो-
र्द्धरश्मिः” माघः ।

अथ पु० एति सुखमनेन इण्-करणे अच् । १ प्राक्तने शुभ-
कर्मणि, २ शुभदायके-दैवे ‘स शुभमूलप्रत्यन्तः शुद्धपार्ष्ण-
रयान्वितः” रघुः “तव धर्म्मः सदयीदयोज्ज्वलः” नै०
३ विधाने च । अयते जयमनेन । ४ कपर्दे कर्हणे एकाद्वयुक्ते
द्युतसाधने ५ पाशके च “अथाश्वै पञ्चाजान् पाशावावपति
अभिभूरस्तेवास्ते पञ्च दिशः कल्पन्तामित्येष वा अयानभि-
भूर्यत्कलिरेष हि सर्वानयानभिमवति” इति शत० ब्रा० ।

“अथा नाम कपर्देकाः सुवर्ष्मनिर्भिता, विभीतफलानि
सौवर्ष्मनि वा । ते चाक्षा द्यूतकाले निवपनीयाः । तेषां
चतुर्धर्मज्ञानां कृतसंज्ञा पञ्चानां कलिसंज्ञा तथा च
शाखान्तरे स्तोमसंस्थायां कृतादिव्यवहारः कृतः “वे
वै चत्वारः स्तोमाः कृतं तत्” अथ वे पञ्च कलिः
इति” यदा पञ्चाप्यक्षा उत्ताना भवन्ति तदा देवि-
तर्जयोभवति पञ्चसु त्वेकहपासु जय एव भविष्यतीत्य-
तोक्तम् । अथशब्दः अश्ववाची” इति भा० । चतुरक्षा-
न्विते ई पाशकभागे च । “यथा कृताय विजिताया-
धरेयाः संयन्ति” द्वा० उ० “कृतो नाम अयोद्युत
समये प्रसिद्धचतुरङ्गः स यदा जयति द्यूतैः प्रवृत्तानां,
तस्मै विजिताय तदर्थमितरे लिङ्गोकाक्षा अधरेयाः
तेताहापरकलिनामानः संयन्ति सङ्क्रान्ते अन्तर्भवन्ति
चतुरङ्गे कृताङ्गे लिङ्गोकाङ्गानां विद्यमानत्वाद्गन्तव्यमिति”
भा० । “द्युतस्य समयः सङ्केतस्तदनुमानसमयो वा येन
द्युतविद्यायां जीयते सोऽश्वस्य अश्विनामोऽश्वपदवाच्यः स

च चतुरङ्गोभागः चत्वारोऽङ्काश्चिह्नान्यस्मिन्निति व्युत्पत्तेः
तस्मै, कृतनामभ्यन्ते, यदा द्यूते प्रवृत्तानां मध्ये
स कोऽपि जयति तदा तस्मै कृतनामभ्यन्ते विजिताय अध-
रेयाः संयन्तीति सम्बन्धः तदर्थं व्याचष्टे तदर्थमिति
अधरेयान् व्याकरोति त्वेति। अक्षस्य यस्मिन् भागे
त्वयोऽङ्काः स त्वेतानामायः यत् त्वं द्वावङ्कौ स द्वापर-
नामायः। यत् एकोऽङ्कः स कलिनामाय इति। तादर्थ्ये-
नेतराङ्कानामन्तर्भावसक्तं व्यक्तीकरोति चतुरङ्ग इति तदन्त-
र्भवन्ति तस्मिन् कृताये त्वेतादयस्तेऽन्तर्भवन्ति मङ्गासंख्या-
यामयान्तरसंख्यान्तर्भावः प्रसिद्ध इति” आनन्दगिरिः।
यन्ति शाराः अस्मिन् इण-आधारे अच्। द्यूते सर्व-
शारगन्तव्ये ऽस्थलभेदे अयानयशब्दे विवरणम्। अयति
अच्। ऽग्निरिति त्वि०। चिदया या नाम ऋ० ई०, ई०, ५।
अयःपान न० अयः द्रवीभूतं तप्तलौहं पीयतेऽत्र ल्युट्। नर-
कभेदे यथा भाग० ५ स्कन्धे तामिस्रादिनरकगणनायाम्
दीर्घचरयःपानमित्युक्त्वा तद्विवरणं सचेतुकं तत्त्वोक्तं ‘यस्त्विह
वै विप्रो राजन्यो वैश्यो वा सोमपीयस्तत्कलत्वं वा सुराः
व्रतस्थो वा पिबति प्रमादतः तेषां निरयं कीतानासुरसि
पदाक्रम्य यङ्गिना द्रवमाणं काष्णायसं निपिञ्चन्ति’ इति।
अयःशूल न० अय एव शूलम् उपतापकम्। १तीव्रे उपतापे,
२ लौहकृतास्तभेदे च। वा सत्वम्, अयशूलमप्यत्र।
अयक्ष्म त्वि० नास्ति यक्ष्मा रोगो यस्य वेदे नि० अच् समा०।
१ नीरोगे रोगशून्ये “यथा नः सर्वमिज्जगदयक्ष्मं सुमना
असतः यजु० १६, ४ अयक्ष्मं नीरोगम् वेददी०। ५ व०।
२ उपद्रवासाधने “तयास्मान्निश्चतस्तमयक्ष्मयापरिभुज”
यजु० १६, ११, “अयक्ष्मया निरुपद्रवया” वेद दी०।
अयज्ञ त्वि० नास्ति यज्ञो यस्य। अकृतयज्ञे। ‘पनी’ अयज्ञ
अवृथा अयज्ञान्” ऋ० ७, ६, ३।
अयज्ञिय त्वि० न यज्ञाय हितः यज्ञ-वन० त०। १ यज्ञकर्माणि
दातुमनर्हे भाषादौ “अयज्ञिया वै माषा” श्रुतिः यज्ञक्रांते
ऽनुचार्योऽपशब्दे च अयज्ञियवाग्वचने भ० भ० २ यज्ञं कर्त्तु-
मनर्हे असंस्कृतेऽनुपनीतादौ “अयज्ञिया वै गर्भास्तमेतं
मङ्गलैव यजुषा यज्ञियं करोति” शत० ब्रा०।
अयज्यु त्वि० यज-वा० उ नि० युट् न० त०। १ यष्टृभिरे
२ यज्ञविधातके च “शासस्तमिन्द्र मर्त्यमयज्युं शवसस्यते।
ऋ० १, १२१, ४ “यज्ञे दयज्योर्विभजातिभोजनम्”
ऋ० २, २६, १
अयज्वन् पु० विधिनेष्टवान् यज्वा न० त०। अकृतयज्ञे।

“अयज्जानमदक्षिणमभिधैत्येति व्याहरन्” भा० द्रौ० प०
पोडशधा पाठः। “योऽनाहिताग्निः शतपुरयज्जा च स-
हस्रयुः” “अयज्जानान्तु यद्विषमासुरं वै तदुच्यते” मनुः।
अयत त्वि० न यस्यते यम-क्त न० त०। १ अकृतयज्ञे अकृते-
न्द्रियनिपद्ये। यतते यत-अच् न० त०। २ यत्नशून्ये।
अयत्न पु० अभावे न० त०। १ यत्नाभावे आयासाभावे “तद-
वाप्रोत्थयत्नेन यो हिनस्ति न कञ्चन” मनुः। न० व०।
२ प्रयासशून्ये त्वि० “तद्योधवारवाणानामयत्नपटवाच-
ताम्” रघुः।
अयत्नवत् त्वि० न यत्नवान्। १ यत्नशून्ये “तेन तुल्यम्
क्रिया चेद्वति” “तत् तस्यैविति” पा० वा वति। २ यत्न-
शून्य तुल्यक्रियादौ २ यत्नशून्यस्य समाने च अव्य०।
अयथा अव्य० यथा योग्यत्वे न० त०। यस्य यथा विधान-
सूचितं १ तथा करणाभावे २ अतुचितकरणे ३ मिथ्याभूते च
नास्ति यथा योग्यत्वं यत्। ४ अयोग्ये ५ अयत्ने च
त्वि०। “तस्मा अयथ कर्षदेतत्” ऋ० १०, १८, १५
“अयथमयत्नेन लीलया” भा०।
अयथातथ त्वि० यथा योग्यं तथा न भवति “यथातथयथा
पुरयोरिति” पा० निर्देशात् नि० स०। १ अयथार्थे यत्
यदर्थं क्रियते तस्मिन् तदर्थमभूते च। “दैवे कर्म्मणि
पितरे च तद्वच्छत्यथातथम्” मनुः। यत् कर्म्म
यदर्थं क्रियते तच्च साधयति” कुल्लू० तस्य भावः अज् वा
पूर्वपदद्विजः आयातय्यम् अयाथातथ्यञ्च तद्भावे न०।
अयथार्थ त्वि० विरोधे न० त०। यथार्थभिन्ने मिथ्याभूते
यथा अयथार्थानुभवः। स च तदभाववति तत्प्रकारकं
ज्ञानं तच्च त्विविधम् संशयश्चमारोपरूपतत्कञ्चानभेदात्।
तेषां सर्वेषाम् तदभाववति तत्प्रकारकज्ञानरूपत्वात्तथात्वम्
अयथावत् अव्य० अयोग्यरूपमर्हति अर्हाद्ये वति। अननु-
रूपे यथोचितभिन्ने। [स्वल्पे त्वि०।
अयथेष्ट अव्य० न० त०। १ इच्छानुरूप्याभावे। अर्थ आद्यच्
अयन न० अय-भावे ल्युट्। १ गतौ, दक्षिणत उत्तरस्याम्,
उत्तरतश्च दक्षिणस्यां स्तूर्यस्य चन्द्रस्य च २ गतौ, तथाहि
द्वादशराश्यात्मकस्य राशिचक्रस्याङ्गं मकरावधिभिद्युनपर्यन्तम्
राशिषट्कं क्रमेण उत्तरावनतं तत्र स्थितोऽर्कश्चन्द्रो वा
स्वगत्या प्राचीं गच्छन्पि किञ्चित् किञ्चित्तिर्यग्गत्या
उत्तरामभिक्रामति, एवं कर्कटावधिभद्युनपर्यन्तं राशिषट्कं
क्रमेण दक्षिणावनतं तत्र स्थितोऽर्कश्चन्द्रो वा प्रागवत् दक्षि-
णामेवाभिक्रामति। सेयं गतिरयनशब्देन व्योतिषे व्यय-

हियते तत्र सूर्यस्यायनं सौरैः षट्भिर्भासैरेकं भवतीति च तत्रैव प्रसिद्धम् । “अयनविष्णुपदीषडशीतय” इत्युक्तेः श्रयनाख्यसंक्रान्तौ सा हि परिभाषिकायनशब्दाद्या । नभोमण्डले प्रवहानिलेन पश्चाद्व्या बभ्रस्यमाणस्य राशिचक्रस्य निराधारतया दोलायमानत्वेन सप्तविंशशपर्यन्तं प्राक् पश्चाच्च गतिर्भवति । क्रान्तिस्थानञ्च अष्टमासाधिक ६६।८ षट्षष्टिर्षरेकैकमंशमतीत्य प्राक्, पश्चाद्वा चलतीति १८०० अष्टदशशतवर्षैः सप्तविंशशपर्यन्तं प्राक्गत्वा पुनः पश्चात्, पश्चाद्गत्वा च पुनः प्रागवलम्बते । यदा चैवं राशिचक्रस्यायनस्थानं प्राक् गच्छति तदा राशिचक्रनिर्दिष्टमेवादस्थानात् उक्तकालभेदेनेकैकांशातिक्रमेण क्रमशः प्राचि, प्राक्तरे, प्राक्तने, वा स्थाने रव्यादिग्रहाणां प्रभापुङ्गसञ्चारः । यदा तु पश्चादवलम्बते तदा निर्दिष्टमेवादस्थानात् तथैव परे, परतरे, परतने, च स्थाने ग्रहाणां प्रभापुङ्गसञ्चार इति भेदः । इदानीञ्च पश्चिमायनं तेन राशिस्थानात् पश्चादेव ग्रहप्रभापुङ्गसञ्चारः । तथाच ज्योतिषोक्तगणितरीत्या मीनान्तात् पश्चादेकविंशशे एवेदानीं विषुवादि संक्रान्तिर्भवति एवं विष्णुपद्यादीनामपि तत्तदंश एव ग्रहप्रभापुङ्गसञ्चारः । अयञ्चायनानुसारेण ग्रहप्रभापुङ्गसञ्चारस्वीकारः दिनमानविशेषस्य लग्नपरिमाणस्य छायापदविशेषस्य, च बोधार्थमिति सिद्धान्ते प्रसिद्धम् । करणे ल्युटि । ४ उक्तावनक्षानसाधने शास्त्रे, “ज्योतिषामयनञ्ज्ञेति” ५ सैन्यनिवेशविशेषरूपव्यूहप्रवेशमार्गे च “अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः” इति गीता । आधारे ल्युट् । ६ पथि, ७ मृहे, ८ व्यास्ये, ९ स्थाने, “ता यदस्यायनं पूर्वमिति” मतुः । प्राशुक्तराशिचक्रस्य क्रान्तिवृत्तारम्भस्थानविशेषे १० अंशादौ च “तकाले सायनार्कस्येति” नीलकण्ठः । तथाहि मीनान्तो हि युगादौ अयनान्शप्रथमस्थानं ततः प्रागत्या कियदंशपर्यन्तचलनेन परादृत्य पश्चाद्व्या पूर्वराशेः कियदंश पर्यन्तं गत्वा पुनः प्रागत्या प्राथमिकचलनस्थानप्राप्तौ अयनस्य कोविलक्षणे भगणो भवति इत्येवं स्थिते तद्गणपूरणकालादिज्ञापनाय किञ्चिदभिधीयते । सूर्यसिद्धान्ते । “विंशत्कालो युगे भानां चक्रं प्राक् परिलम्बते । तद्गुणाद्भूदिनैर्भक्ताद्गुणयाददवाप्यते ॥ तद्दोस्तिष्ठा दशमंशा विज्ञेया अयनाभिधाः । तत्संस्कृतादप्यहात् क्रान्तिच्छायाचरदलादिकम्” इति ॥ “भानां चक्रं राशीनां वृत्तं क्रान्तिवृत्तं स्वस्वविक्षेपमितशलाकाप्रोतनक्षत्रगणैर्युक्तमित्यर्थः । युगे महयुगे प्राक् पूर्वविभागे विंशत् कालस्त्रिंशत्सङ्क्रा कायः

विंशतयः षट्शतमित्यर्थः । परिलम्बते ध्रुवाधारभगोलस्थानात् तद्दूरमवलम्बते । अत्र परिलम्बत इत्यनेन भवक्रपूर्वभ्रमणाभाव उक्तोऽन्यथा ग्रहभगणप्रसङ्गेन मध्याधिकार एवैतदुक्तं स्यात् । तथा च तद्दूरमवलम्बनोक्ता परादृत्य यथास्थितं भवतीत्यागतं यथापि स्वस्थानात् तथैव पश्चिमतोऽप्यवलम्बत इति सूचितम् । एवञ्च भवक्रं पश्चिमत ईश्वरेच्छया प्रथमतः कतिचिद्भागैश्चलति ततः परादृत्य यथास्थितं भवति ततोऽपि तद्भागैः क्रमेण पूर्वतश्चलति ततोऽपि परादृत्य यथावस्थानं स्थितमित्येको विलक्षणे भगणः । तेन प्रागित्युपलक्षणम् । पश्चिमावलम्बनात्क्रान्तिस्तु संवादकाले तदभावात् । अत्र विंशत्काल इति पाठः प्रामादिकः । “युगे षट्शतकालो हि भवक्रं प्रागवलम्बते” इति सोमसिद्धान्तविरोधात् । “तत् पश्चाच्चलितं चक्रमिति” ब्रह्मसिद्धान्तोक्तेः । अहर्गणात् तद्गुणात् षट्शतगुणिताद्भूदिनैर्युगीयसूर्यसावनदिनैर्भक्ताद्गुणं फलं भगणादिकं प्राप्यते तस्य भगणत्यागेन राश्यादिकस्य भुजः कार्यस्तद्भाद्दशमंशा दशभिर्भजनेनाप्तभागास्त्रिगुणिता अयनसंज्ञका ज्ञेयाः । भुजांशास्त्रिगुणिता दशभक्ताः फलमयनांशा इति तात्पर्यार्थः । तत्संस्कृतात् तैरयनान्शैर्भवक्रपूर्वापरचलनवशाद्युतहीनाद्गुहात् पूर्वापरभवक्रचलनावगमस्तयनग्रहस्य पद्मान्तर्गतान्तर्गतत्वक्रमेण क्रान्तिच्छायाचरदलादिकं साध्यम् । न केवलात्, विशेषोक्तेः । छाया वक्ष्यमणा चरदलं वरं पूर्वाधिकारोक्तम् । आदिशब्दादयनवलनमायनइकस्मि सङ्गृह्यते । यदापि तत्संस्कृतादप्यहात् क्रान्तिरित्येव वक्तव्यमन्येषामत्र तदुपजीव्यादुपग्रहणं व्यर्थं तथापि क्रान्तिरित्युक्त्या केवलक्रान्तिज्ञानार्थं तत्संस्कृतपश्चात् क्रान्तिः साध्या । पदार्थान्तरोपजीव्यायाः क्रान्तेः साधनं तु केवलादित्यस्य वारणार्थं क्रान्तिमात्रं तत्संस्कृतात् साध्यमिति सूचकं छायाचरदलादिकथनम् । ईश्वरेच्छया क्रान्तिवृत्तं स्वभागं पश्चिमतः सप्तविंशत्यंशैः क्रमोपचितैश्चलितं ततः परादृत्य स्वस्थान आगत्य तत्स्थानात् पूर्वतः सप्तविंशत्यंशैश्चलितम् । तथा च मृच्छादिभूतक्रान्तिविषुवद्वृत्तसम्प्राप्तान्त्रिक्रान्तिवृत्तप्रदेशे रेवत्यामन्त्रः प्रागानीतग्रहभोगावधिक्रुपः स्वस्थानात् पूर्वमपरत्वं वा क्रान्तिवृत्तमार्गे गतः । विषुवद्वृत्ते तु तद्भागस्य वा पश्चिमभागः पूर्वभागो वा गतः । सम्प्राप्ते तद्वृत्तयोरीयोत्तरान्तराभावात् क्रान्त्यभावः । पूर्वसम्प्राप्तप्रदेशे तु तयोरीयोत्तरान्तरत्वात् क्रान्तिवृत्तपक्षातो यथास्थितग्रहभो-

गात् क्रान्तिरसङ्गतेति सम्पातावधिक्यहभोगात् क्रान्तिर्युक्ता
तत्र सम्पातावधिक्यहभोगज्ञानार्थं पूर्वसम्पातावधिकः
पूर्वाधिकारोक्तो यद्भोगो वर्त्तमानसम्पातपूर्वसम्पाता-
न्वितक्रान्तिवृत्तप्रदेशयोरन्तरभागैरयनांशाख्यैः पूर्वसम्पा-
तप्रदेशस्य पूर्वपश्चिमावस्थानक्रमेण युतहीनो भवति ।
क्रान्त्युपजीव्याः पदार्था अपि वर्त्तमानसम्पातादुत्पन्ना इति
तत्त्वाधनमपि तत्संस्कृतपद्मात् । अथायनांशज्ञानं तु षट्-
शतभगणैः पूर्वोत्पत्तांतराहर्गणादुत्पद्भोगो भगणा-
दिकस्तत्र गतभगणमितं परपूर्वभक्त्यावलम्बनं गतम् ।
वर्त्तमानं त्वारम्भे पश्चिमावलम्बनाद्वाशिषट्क्रान्त्ये राश्या-
दिके पश्चिमावलम्बनमनन्तर्गते पूर्वोत्पत्तयाम् । तत्रापि
विभान्तर्गतानन्तर्गतत्वक्रमेण चलनं परावर्त्तनमिति भुजः
साधितस्ततो नयत्यंशेदि सप्तविंशतिभागास्तदा भुजांशैः कि-
मित्यनुपातेन गुणहरो नवभिरपवत्यं भुजांशास्त्रिगुणिता
दशभक्ता इति सर्वसुपपन्नम् २३००॥ “स्फुटं दृक्कुल्यतां
गच्छेदयने विषुवद्वये । प्राक् चक्रं चलितं हीदं छायाकांत्
करणागते ॥ अन्तरांशैरथाष्टत्य पञ्चाक्षैस्तथाधिके” सू-
मि० । “अयने दक्षिणोत्तरायणसन्धौ विषुवद्वये गोलमन्धौ
चलितं चक्रं दृक्कुल्यतां दृष्टिगोचरतां स्फुटमनायसं गच्छेत् ।
तत्र प्रत्यक्षतस्तस्मिन् गत्यन्तरं दृश्यत इत्यर्थः । तथा च
सृष्ट्यादिकां देवतयोगतारासंज्ञावधिमेवतुलाद्योः कर्क-
भकराद्योर्विषुवायनप्रवृत्तेरिदानीमन्यत्र तत्ररूपे प्रत्यक्षे इति
क्रान्तिवृत्तं चलितमन्यथा तदनुपपत्तेरिति भावः । ननु
पूर्वतोऽपरत्वं वा चलितमिति कथं ज्ञेयमित्यत आह ।
प्रागिति । छायाकांद्यादिने सूर्यस्यायनदिक्परावर्त्तनसद्वये
प्राच्यपरस्त्वस्यत्वं वा तस्मिन् दिनेऽन्यन्नित् दिने वा मध्या-
ह्नच्छायातो वक्ष्यमाणप्रकारेण सूर्यः साध्यस्तस्मादित्यर्थः ।
करणागते प्रागुक्तप्रकारेणातीतः सूर्यः सूर्यस्तस्मादित्यर्थः ।
न्युने सति अन्तरांशैः सूर्ययोरन्तरांशैश्चक्रं क्रान्तिवृत्तं
प्राक् पूर्वस्मिन् चलितमिति ज्ञेयम् । अथ यदाधिके सति
शेषैः सूर्ययोरन्तरांशैश्चक्रमाष्टत्य परिहृत्य पश्चात् पश्चिमा-
भिमुखं तथा चलितमिति ज्ञेयम् । अत्रोपपत्तिः । छायातो
वक्ष्यमाणप्रकारेण सूर्यो वर्त्तमानसम्पाताज्ञप्तितागतस्तु
देवतीतारासंज्ञावधितोऽतस्तयोरन्तरमयनांशास्तत्र क्रान्ति-
वृत्तस्य पूर्वचलने गणितागतच्छायाकांशोऽधिको
भवति पश्चिमचलने तु न्यूनो भवतीति सर्वगुपपन्नम्” ।
रङ्गनाथः ॥ एवमयनस्य प्रकृतस्यानात् चलने
स्थिते सौरागमे “त्रिंशत्तुल्ययुगे भाना” मित्युक्तेः

सोमसिद्धान्ते “युगे षट्शततुल्यो हि भक्तं प्राक्
विलम्बते” इत्युक्ते च ४३२०००० वर्षमिते युगे षट्शतै-
र्विभाजिते लब्धैः ७२०० वर्षैरेकोऽयनस्य भगणो
भवतीति गम्यते । एवञ्चोक्तदिशा दुगादितः प्रथमं
मीनान्तात् मेघसप्तविंशतिपर्यन्तं प्राक् गत्वा ततः
परिहृत्य मीनशेषपर्यन्तं सप्तविंशत्यंशैरागत्य ततोऽपि
पञ्चादुगत्या सप्तविंशत्यंशैः मीनचतुर्थांशपर्यन्तमागत्य पराष्टत्य
प्रागुगत्या पुनः सप्तविंशत्यंशैः मीनशेषपर्यन्तं धावति इत्येवं
चतुर्भिः सप्तविंशत्यंशैः अष्टोत्तरशतांशैः प्रागुपस्थाङ्गतिभेदेन
एकोऽयनभगणोभवतीति प्रागुक्तेः ७२०० वर्षैः यदि १०८
अंशाः तदा एकांशे किमित्यनुपातेन ६६ । ८ अष्ट-
मासाधिकषट्षष्टिवर्षैरेकेकांशायनचलनम् इति प्रतिभाति
ततश्च यदि ६६।८ वर्षादिभिः ६० कलात्मकोऽंशस्तदा एक-
वर्षेण किमित्यनुपाते ५४ विकलाः प्रतिवर्षमयनस्थानचलन
मायाति अत्र प्रागुगत्याः सृष्ट्यादौ दुगादौ च प्रथमं
प्रागेव गतिर्न तु पश्चिमतः तथात्वे इदानीन्तनांशवैषम्या-
पत्तेः । तथा हि ४३२०००० युगे यदि षट्शतानि
अयनभगणास्तदा १७२८००० इतदुगे किमित्यनुपातेन
२४० भगणाः १२६६००० त्वेतदुगे १८० भगणाः
८६४००० द्वापरे १२० भगणाः इत्येवं त्रिगुणे ५४०
भगणा गता इदानीं कलियुगस्य वर्षागता ४६७३ यदि
७२०० वर्षेषु १०८ अंशात्मकोभगणस्तदा ४६७३ वर्षेषु
किमिति त्रैराशिके ७४ अंशाः ३५ कलाः ४४ विकलाः
लब्धा तथा च १०८ अंशात्मकायनभगणमध्ये एतावदंशा-
दयो गता इति लभ्यते । तत्र यदि प्रथमं पञ्चादुगत्या भग-
णारम्भस्तदा मीनान्तात् चतुर्थांशं यावत् पञ्चादुगत्या परा-
ष्टत्य मीनपर्यन्तगमने ५४ अंशाः गताः ततः प्रागुगत्या मेघ-
सप्तविंशत्यंशैर्गतिस्त्रीकारे इदानीं मेघस्य २०।३५।४४ अय-
नांशादिः स्यात् । नच तत् छायादिसंवादि प्रथमं प्रागिति
स्त्रीकारे तु प्रागुगत्या प्रथमं मीनान्तात् मेघस्य सप्तविंशत्यं
शपर्यन्तं गत्वा पञ्चादुगत्या सप्तविंशत्यंशैः मीनान्तगमने
५४ अंशाः गताः ततः पञ्चादुगत्या मीनस्य एते २०।३५।४४
अंशादयो गतास्तथा च पञ्चादुगत्या मीनस्य नवमांशे
इदानीमयनांशादिरिति सर्वज्योतिर्वित्सम्पदायः ।
अतएव एतदयनांशमादायैव यद्दृष्टादिकं यद्गण-
साध्यते दिनमानादिकञ्चानीयते । इदानीनाः ज्योति-
विदांशिरोमणयः सर्वगणकावतंसाः पण्डितोत्तमाः श्रीम-
न्नोबापदेवशास्त्रिणः अयनचलनस्य राक्षदृष्टान्तेन सर्वथा

विलोभगतितयायनभगणम् यदुरीचक्रं तत्र विरोधादिकं प्रदर्शयिष्यते तद्दृष्ट्वा विद्वद्भिस्तस्य प्रमादोऽप्रमादो वा पगन्तव्ये । तथा हि ज्ञायादिना अयनभोगस्य प्रतिवर्षं ५४ विकलाः इदानीं पञ्चादयनस्थानचलनं च सर्वज्योतिर्वित्प्रसिद्धम् । तत्र केवलं पञ्चादयनस्थानचलनेन भचक्रस्य भ्रमणाङ्गोकारे । यदि ५४ विकलाभिः एको वर्षस्तदा १२८६००० विकलात्मकभचक्रभ्रमणे कति वर्षा इत्यनुपातेन २४००० वर्षेरेको भगणो भवति यदि २४००० वर्षैः एकोभगणः तदा ४३२००० वर्षात्मके महायुगे कति भगणाभवन्ति इत्यनुपातेन १८०० भगणाभवन्ति । ततश्च सौरसोमविद्वान्तोक्तषट्शतसंख्याविरोधः इदानीं भोननवांशे अयनस्थानविरोधश्च । तथा हि तन्मते राशिचक्रस्य केवलं विलोभगतितयायनभगणस्वीकारेण प्रागुक्तदिशा २४००० वर्षेरेकोभगणः तदा १७२८००० वर्षात्मके जतयुगे कतीत्यनुपातेन ७२ भगणाः । १२८६००० वर्षात्मकतेतायाम् ५४, ८६४००० ह्यपरे ३६ इत्येवं त्रियुगे १६२ भगणाः गताः इदानीं कलेः ४८७२ गताब्देषु किमिति जिज्ञासायाम् यदि ५४ विकलाभिरैको वर्षस्तदा ४८७२ वर्षेषु किमित्यनुपाते ७४१५।४४ अंशादयोगताः इत्यायाति तन्मते च भोनान्तात् सर्वथा पञ्चादयन भगणपूर्णस्वीकारेण भोनान्तात् ७४१५।४४ अंशादितः पूर्वमयनस्थानापत्तिः तथाच भोनान्तात् तावद्भिर्वाः पूर्वं भचक्रस्य पञ्चदशांशे अयनांशादि स्यात् । न च तथा प्रत्यक्षादिभिरवगम्यते नापि ज्योतिर्विदां केषाञ्चित्सम्मतम् अतोऽयनस्थानेन केवलविलोभगत्या भचक्रस्य भ्रमणोक्तिः साहसमेव । किञ्च अतिचिरन्तनकालैः संवादनीये प्रागुक्तित्वे पञ्चादयनत्वे वा आर्षं ज्ञानं विना निर्नुधासम्भवः अतः सौराद्यागमोक्तं प्रागुक्तित्वमनादृत्य प्रथमं पञ्चादयनस्वीकारः केवलपञ्चादयनस्वीकारः अयनचलनस्य तद्गणसंख्यातो विषमकल्पनश्चावागंश्यां आगसविरोधात् वचनमात्रेण न शक्यं प्रभवति । किञ्च सौरागमाद्युक्तं प्रागुक्तित्वमनादृत्य केवलं पञ्चादयनत्वं यत् स्वीकृतं तत् सर्वव्यवहारलोपकम् तिथ्यादिसाधनाङ्गायनांशादिविलोपकञ्च । एतेन इत्युक्त्या अपि ज्योतिर्वेत्तारः सृष्टिकालस्य षट्सहस्रकालमात्रपरिमितवादिनोऽपि परास्ताः । तैरपि प्रतिवर्षं ५४ विकलाः अयनांशभोगाः स्वीकृताः स्वीकृतश्च षट्सहस्रवर्षैरकांशभोगः तथा च ६६।८ वर्षादिभिर्दिदृष्टो-

ऽंशः पञ्चादयनस्तदा तदुक्तसृष्टिकाले ६००० कतीत्यनुपाते ६० अंशाः समायान्ति तेन भोनान्तात् ६० अंशान्तरे पञ्चादयना भुःशेषांशेऽयनारम्भः स्यात् तदेतद्दृष्टविरुद्धत्वादपेक्षमेव भोनान्तं विहाय अन्यत्र कानिदृष्टारम्भस्थानतश्चलनकल्पनेन विनिगमकमसि इति विजातीयज्योतिर्विदास्तमसकृतमेव तैरपि तदवधिकान्तिदृष्टारम्भांश्चलनस्वीकारात् । इदानीं च संवादयनानुसारेण भोनान्तात् २०।३५।४४ तत्त्वानुपाते प्रायेण १२७० वर्षा आयान्ति तत्रैव सृष्टिकल्पनन्तु नैव सम्भवति ख्रीष्टाब्द १८७२ कालस्य ततोऽधिकत्वेन तत्पूर्वं सृष्टेरुचितत्वात् । पुनर्भगणान्तरस्वीकारे तु २४००० वर्षास्ततोऽधिकाः स्युस्तेन २५३५ वर्षाः सृष्टिकालाः अन्ततः स्युः तावतिथे च काले सर्वव्यवहारां भेषादौ स्थित्यसम्भव एव इति सर्वथा तन्मतमनादरयणीयमेव । प्रागुदृष्टितसरणौ प्रोचीनसम्प्रतिरपि यथा । “भृगुसंक्रान्तिः पूर्व्यं पञ्चात्तारादिनान्तरे । प्रतिवर्षं चतुः पञ्चपलमानक्रमेण तु । षट्सहस्रवारानेकदिनं स्यादयनं रवेः । एवं चतुःपञ्चदिनादयनारम्भं क्रमात् । व्युत्क्रमेण च तद्वत् स्यादुदयानं रवेर्ध्रुवम् । कर्कसंक्रमणे तद्वदभितोदक्षिणायनम् । अयनांशक्रमेणैव विषुवारम्भं तथा । रविसंक्रान्तिः तमेष्टल्लयोरभितः पुनः” तिथि० त० । अधिकमयनसंक्रान्तिशब्दे वक्ष्यते । एतत् सूर्योदक्षिणासुत्तरां वाऽत्र आधारे ल्युट् । पूर्वोत्तरीत्या सूर्यस्योत्तरदक्षिणागत्याधारे ११ काले तथा च । “तपस्तपस्यौ गिरिराष्टतः सधुश्च साधवश्च वासन्तिकाष्टतः शुक्रश्च शुचिश्च योष्ठाष्टतः अथैतदुत्तरायणं देवानां दिनं नभश्च नभस्यश्च वार्षिकाष्टतः इषश्च ऊर्जश्च शारदाष्टतः सहायश्च सहायश्च हेमन्तिकाष्टतः अथैतदक्षिणायनं देवानां रात्रिः” इति श्रुतौ “अग्निर्ज्योतिरहः शुक्रः परमासा उत्तरायणम् तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदोजनाः । धूमोरात्रिस्तथा वज्रः परमासादक्षिणायनमिति” गीतायाञ्च परमासानामेव अयनत्वेनाभिधानात् । १२ अयनाभिसानिदेवेषु “आतिवाहिकास्तद्विज्ञात्” शा० सू० । अर्द्धरादीनां तदभिमानदेवतापरत्यव्यवस्थापनात् “तेऽर्द्धमभिः सम्पद्यन्ते अर्द्धयोऽहः अह्न आपूर्यमाणपक्षम् आपूर्यमाणपक्षात् यावदुदङ्गेति तान्मासान् मासेभ्यः संवत्सरमित्युपक्रम्य स एतान् ब्रह्म गमयतीति” छा० उ० श्रुतौ ब्रह्मगमनब्रह्मोक्तेः तेषां चेतनपरत्वोचित्यम् । “अयते याति अनेन जगत्तमेव सूर्योदक्षिणासुत्तरांशं वेति

अतुल्यमयनं तथा च बाजसनेयिनः पञ्चाग्निविद्यायां
दक्षिणोत्तरभागयोः समामनन्ति । “यान् पण्मासान्
दक्षिणादित्य एति, यान् पण्मासान् दक्षिणादित्य एतीति”
तथा अन्धोगा अधीयते । “यान् षड्दक्षिणैति- मासान्
तान्, यान् षड्दक्षिणैति मासान्स्तानिति” तैत्तिरीयाः क्रतु
पञ्चाङ्गणे पठन्ति “तस्मादादित्यः पण्मासान् दक्षिणेनेति
षड्दक्षिणैति” एवंचादित्यगतिमुपजीव्यायननियन्तेः सौर-
मेयैतत् अत एव त्रिषु धर्मोत्तरे सौरमानमधिकृत्योक्तम्
“अतुल्यं चायनं स्यादिति” केचित्तु चान्द्रमानेनायनद्वयम-
भ्युपगच्छन्ति “मार्गमासादिकैस्त्रिभिः अतुभिः कल्पितः
कालः पण्मासात्मकसत्तरायणं ज्यैष्ठमासादिकैः दक्षिणायन-
मिति तत्र प्रमाणं ज्योतिःशास्त्रादौ मृग्यं श्रौतस्मार्त्तकर्मानु-
ष्ठाने तु मकरकटसंक्रान्त्यादिक एयायनद्वयकाल इति
यथोक्तमुचि स्मृतिभ्यामवगन्तव्यम् उत्तरायणस्य यागकर्मा-
ङ्गत्वं कल्पा अधीयते “उदगयन आपूर्यमाणे पक्षे पुण्याहो
द्वादशाहसंप्रसङ्गो भूत्वेत्यादि” । चौलादोमासुत्तरायणकर्त्त-
व्यता गृह्यसूत्रेति प्रसिद्धा । सत्यव्रतस्य देवताप्रतिष्ठादीना-
मुत्तरायणदक्षिणायनयोर्विभिन्नविधेर्वाह “देवतारामवा-
प्यादिप्रतिष्ठोदङ्मुखे रवौ । दक्षिणाभिमुखे कुर्वन् न तत्-
फलमवाप्नुयादिति” उपदेवतानां प्रतिष्ठा दक्षिणायने
कर्त्तव्या तथा च वैखानससंहितायामभिहितम् “मात-
भैरववाराहानारसिंहत्रिविक्रमाः । भद्रिपासुरहन्त्रौ च
स्थाय्या वै दक्षिणायन इति” कालमाधवीये साधवः ।
“सौरेण दुर्निशोर्गमं षड्गोतिस्तुष्टानिच । अयनं
विषुवज्ज्यैष्ठ संक्रान्तेः पुण्यकालता” । सू० सि० उक्तेः
अयनं सौरमानेनैवेत्यवगम्यते । कान्तिउत्तराश्वस्थान-
चलनं च सर्वेषां राशीनां स्वस्थानात् प्राक् पश्चाद्वा
अयनांशानुसारोपान्यत्र स्थाने भवति । तस्य स्फुटा-
नयनमयनसंक्रान्तिशब्दे वक्ष्यते । “संक्रान्तिषु यथा
कालस्तदीयेऽप्ययने तथा” का० भा० सूत्रिः । एति
मन्त्रविमनेन करणे व्युत् । १२ मन्त्रविषये यथा गवामयनम्
तद्विवरणं गवामयनशब्दे । अयनेन निर्दिष्टम् अयनस्येदं वा
अणु । आयनम् अयनसाध्ये अयनसम्बन्धिनि च ति० ।
“युतायनांशोऽपकोटिशङ्कुनी जिनानांशोर्वा शुचिता
विभाजिता । द्युजीवया लब्धफलस्य कार्मुकम् भवेच्छ-
शाहायनदिकृत्मायनमिति” आयनं वलनमस्फुटेषुणा सङ्कुणं
द्युगणभाजितं कृतम् । पूर्वपूर्वैरिति निर्दिष्टास्त्रितयव-
भेदयद्वायनाः कालाः “अस्फुटेषु वलनाद्यतिस्तु वा

यदिहृत् फलकलाः स्युरायनाः” इति च सि० सि० । अयने
भवः ठञ् । आयनिकः अयनमने ति० । स्त्रिवां लोप ।
अयनकाल उ० अयधारः कालः । अयनांशानुसारे काले
अयन(च)वलन न० इत० । अयनांशस्य प्राक् पश्चाद्वा
स्थानान्तरवलने ।
अयनज उ० अयनात् राशीनां स्वस्थानचलनात् जायते
जन-उ । अयनांशजाते मासादौ ।
अयनभाग उ० अयनज्ञापको भागः । अयनांशे ।
अयनमास उ० अयनकृतः मासः । अयनांशानुसारेण
दिनमानादिज्ञानार्थे कल्पिते मासे ।
अयनसंक्रम उ० अयनांशानुसारेण संक्रमः । मेघादिषु
राशिषु अयनांशानुसारेण ग्रहाणां प्रभाषुल्लसञ्चारं
अयनसंक्रान्तिशब्दे विवरणम् ।
अयनसंक्रान्ति स्त्री अयनेन राशिवक्रस्य पश्चात्, प्राग्वा-
गत्या कृता संक्रान्तिर्यद्वाणां प्रभाषुल्लस्य सञ्चारः सम्-
क्रम-क्तिन् । चलसंक्रान्तौ, संक्रान्तिस्त्रिविधा मध्या-
चला अवला चेति भेदात् मध्यानुपदं ब्रूयते मेघादि-
भिर्द्वादशभिः स्थानैर्विभक्तस्य निराधारतया स्थितस्य राशि-
चक्रस्य दोलायमानतया प्राक् पश्चाद्वा निर्दिष्टमेघादि-
स्थानात् पश्चात् पूर्वं वा राश्यन्तरे मण्डलगतं
विनापि ग्रहाणां प्रभाषुल्लमात्रसंचारः चलसंक्रान्तिः
अनियतस्थानतया चलत्यात् । निर्दिष्टराशिस्थानेषु
ग्रहाणां मण्डलसञ्चारः अचलसंक्रान्तिः राशिसंक्रान्ति-
रिति चोच्यते तस्या नियतमेकस्थानेन जायमानत्वाद-
चलत्वम् । अनयैव संक्रान्त्या यथा मासादिव्यवहारे
न दोषः चलसंक्रान्त्या तु बहवो दोषास्तथा निरूप्यते
तथा हि ग्रहाणामाक्रान्तराशितो राश्यन्तरक्रमणं
संक्रान्तिरित्युच्यते सा च द्विधा मध्यमा स्या च ।
षट्कर्मासंस्कृतो मध्यपक्षो यदा राश्यन्तरं संक्रा-
मति तदा मध्यसंक्रान्तिरित्युच्यते यदा तु स्योदक-
संस्कारो पक्षो राश्यन्तरं गच्छति सा स्योदसंक्रान्तिरित्युच्यते
तत्र मध्यसंक्रमस्य स्योदकरणार्थत्वादेव तज्जनितसंक्रान्तेः
स्योदकार एवोपयोगान् लोकशास्त्रयोर्व्यवहारे न तस्य
उपयोगः किन्तु “पुरोर्भध्यमसंक्रान्तिहीनोऽयश्चान्द्रवत्सूरः ।
अधिसंवत्सरस्तस्मिन् कारयेत् सवत्सयम् । वर्जनीया प्रय-
त्नेन प्रतिष्ठा सर्वनाकिनाम् स्फुटसंक्रान्तिहीनसेत्
केऽप्याहुरधिसासकम्” इति कालमाधवीयष्टतसृतेः मध्य-
संक्रान्तेरपि अधिवत्सरोपयोगिता तदन्यत्र तु तस्या-

नोपयोगः इति स्पष्टसंक्रान्तेरेव लोकशास्त्रोपयोगः । स्पष्ट-
संक्रान्तिरपि द्विविधा सायनांशा निरयनांशा चेति भेदात्
यदा सिद्धान्तगणनयायनांशसंस्कृतो यद्दोराश्वन्तरं गच्छति
सा सायनांशा संक्रान्तिः । यदा तु अयनांशसंस्कार-
रहितः राश्वन्तरं गच्छति सा निरयनांशा संक्रान्ति-
रुच्यते । संक्रान्तिश्च “तुष्टेः सहस्रभागोयः स कालोर-
विसंक्रम” इत्युक्तस्वरूपकालरूपा एतच्च क्रियैव काल इति
मते अन्यमते तु संक्रान्त्युपलक्षितस्तादृशस्वरूपकाल इति
भेदः । तादृश स्वरूपकालस्य संक्रान्तिशब्दार्थत्वे संक्रान्तिशब्दे
वक्ष्यमाणदानाद्यङ्गत्वासम्भवेन “सुख्याभावे प्रतिनिधिः
शास्त्रार्थ” इति न्यायेन गौणकालस्याप्यदत्तव्यता ज्ञाना-
द्यङ्गत्वान्यथानुपपत्त्या च तथा कल्पप्रत्ये कृत्याद्युक्तकाल-
विशेष एव तदङ्गत्वेन कल्प्यते यथोक्तं कालमाधधीये
ज्ञानदानाद्यङ्गभूते संक्रान्तिकाले मुख्यकल्पस्यासम्भवादनुक-
ल्पएवादत्तव्यः यथाहं देवतः “संक्रान्तिसमयः स्वरूपोदुज्यैः
प्रविशितेष्वैः । तद्योगादप्यधोर्द्धं त्रिशंखाद्याः पवित्विताः”
इति देशव्यवधानराहित्येनात्यन्तसंक्षिप्तयोः पूर्वोत्तरराश्वो-
र्मध्ये स्वरूपः पूर्वराशिं परित्यज्य यावता कालेनोत्तरराशिं
प्रविशति स कालः योगदष्टं विना मांसदृष्ट्या दुर्ज्ञेयः
अतोऽनुष्ठाने मुख्यसंक्रान्तिकालपहणासंभवात् संक्रान्तिसम्ब-
न्धिनौ पूर्वोत्तरकालौ यद्दोराश्वौ संक्रान्तेः पूर्वोत्तरयोरेक-
कस्मिंस्त्रिंशद्वटिकाः पुण्या इति सामान्यत उक्तमिति । तत्र
अचलसंक्रान्तेरिव चलसंक्रान्तेरपि पुण्यकालतस्ति यथोक्तं
तत्रैव मेधादिसंक्रान्तयो यस्मिन्दिने भवन्ति तस्माद्दिनात्
पूर्वैभ्य एकादशदिनेभ्यः प्राचीने दिने मेघायनमेवं दृषमाय-
नमित्येवं तन्नामाङ्कितमभवति तत्काले तत्किञ्चयने ज्ञानादिषु
पुण्यकालमाह जावालिः “संक्रान्तिषु यथा कालस्तदीये-
ऽप्यङ्गने तथा । अयने विंशतिः पूर्वा मकरे विंशतिः परेति”
मकरव्यतिरिक्तैकादशसंक्रान्तिसम्बन्धिव्ययनेषु तत्तत्सं-
क्रान्तिवत् पुण्यकालोऽवगन्तव्यः मकरसंक्रान्तिसम्बन्धिवि-
यने संक्रान्त्यैवलक्षणं, तद्यथा मकरभिन्ने प्राचीना विंशति-
घटिकाः पुण्याः मकरसंक्रान्तौ तु पाश्चात्या विंशतिघटिकाः
पुण्या इति । न केवलमादित्यस्यैव संक्रान्तिययने पुण्यकालः
किन्तु सर्वेषामपि यद्दोराश्वौ नक्षत्रराशिसंक्रमे पुण्यकालो
भवति इत्यास्तु त्रिषोडशवेदेव राशिसंक्रमे पुण्यकालः अ-
यनसंक्रमे तु चन्द्रादीनामपि कालविशेषे पुण्यता यथाह
तत्रैव उच्यते शास्त्रे “नक्षत्रराश्वोरविसंक्रमे सूर्यार्वाक्
परसाहसचन्द्राद्याः पुण्यास्तथेन्द्रोक्तिधराश्वैर्युता एकैव

नाडी मुनिभिः शुभोक्ता । नाद्यद्यतलः सपलाः कुजस्य ।
बुधस्य तिलः पलविश्वयुक्ताः । अर्धर्जनाद्याः पलसप्त-
युक्ता गुरोश्चतलः सपलाश्च शुक्रे । दिनगनाद्याः पलसप्त-
युक्ताः शनैश्चराभिहितः ह्युपगयाः । आद्यन्तमध्ये जपहोम-
दानं कर्षववाप्नोति तुरेन्द्रधामेति । अयमर्थः आदित्यस्य
राशिनक्षत्रगमने अर्वाक् परतश्च षोडश घटिकाः पुण्यकालः
तथा चन्द्रस्यापि घटिकैका पलानि च त्रयोदशार्वाक् परतश्च-
पुण्यकालः । एवं मङ्गलस्य चतस्रो घटिकाः पलमेकं च
पुण्यकालः तथा बुधस्य तिस्रो घटिकाश्चतुर्दश पलानि च
पुण्यकालः बृहस्पतेरपि सार्धचतस्रो घटिकाः सप्त पलानि
च पुण्यकालः । शुक्रस्य चतस्रो घटिकाः पलमेकं पुण्यकालः
शनैश्चरस्य द्वयोः घटिकाः पलानि च सप्त पुण्यकालः ।
पीयूषधारायां तु जैमिनिवचनत्वेन एतद्वचनमुपपन्नम् ।
मेघायनादिषु संक्रान्तिस्फुटीकरणेषु बृहत्तत्त्वचिन्तामणौ “तथा-
यनांशाः खरसाहताश्च स्पष्टार्कगत्या विहृताः दिनादि । मेघा-
दितः प्राक् चलसंक्रमाः सूर्याने जपादौ बहुपुण्यदास्तौ” ।
यथा राशिसंक्रमाः बहुपुण्यदास्तथा चलसंक्रमा अपीति
द्योतनाय तथाशब्दः । अयनांशाः षष्ठा गुर्या स्पष्टया
स्वरूपगत्या विहृताः लब्धेर्दिनादैः दिनघटीपलैः कलां
कृत्वा मेधादिद्वादशराशिसंक्रमणकालात् प्राक्चलसंक्रमाश्चल
संक्रान्तयः चलसंक्रमदाने प्राक्कालेभ्यो दक्षिणादाने जपादौ
जपत्राहोमादौ बहुपुण्यदा भवन्ति तदुक्तं वशिष्टसिद्धान्ते
चलसंक्रमयुङ्मासे संक्रमोयः स संक्रमः अजागलस्तन इव
राशिसंक्रान्तिरुच्यते” पुनस्तु “अयनांशसंस्कृतोभात्गोले-
चरति सर्वदा असुख्या राशिसंक्रान्तिस्तुल्यः कालविधिसयोः ।
ज्ञानदानजपत्राहोमादिकर्माणि यत् कृतं चलसंक्रा-
न्नावल्यं पुरुषोऽन्युते” इति रत्नमालायाम् “यावद्भिरंशैर-
यनच्युतिः स्यात्तद्गोम्यकालेन दिवाकरस्य । च्युतिर्भवेद्दिनप-
दादिज्ञानां रहस्यमेतन्मुनिभिः प्रदिष्टमिति” अयनांशा-
नयनञ्च अयनशब्दे दर्शितम् । तत्तद्वाद्यादिमार्गेषु स्वर्यादि
तेजःपुञ्जश्चाराश्वलसंक्रमोमगुलमध्यसंपर्कश्च राशिसंक्रम
इतिविषयविवेकः तद्यथा रथ्यायां प्राक् पश्चाद्वा नीयमानस्य
दीपस्यापेदीपप्रभा यस्मिन्प्रदेशे गच्छति तत्किञ्चैव प्रदेशे
क्षणान्तरेण दीपोऽपि गच्छति एवं सर्वेषामपि यद्दोराश्वौ
चलसंक्रमा दृष्टव्याः नन्वेवं चलसंक्रमस्य मुख्यत्वे तेनैव
मानेन वक्ष्याङ्गगणना स्यात् इति चेत् न अन्विन्यादिमानं
विसंवादात् तथाहि स्वर्याङ्गान्तराश्वतचतुर्दशमलस्यैव
वन्ध्याकाले प्रथमस्तद्वोच्योतिषे प्रसिद्धः सर्वसंज्ञातश्च । तत्र

यदि अयनांशशोधनमन्तरेणैव सूर्यस्य तद्वर्षाशेषक-
नक्षत्रस्थितिस्वीकारस्तदा इदानीमयनांशात्सारेण २०, ३५,
४४, एतदंगादितः पूर्वं रवेर्भेषादौ गत्यावश्यकत्वात् तस्य
च तदुघटकनक्षत्रस्थितेस्तत्सहस्रं गनक्षत्रस्य सन्ध्यायां
प्रथमोदयापत्तिर्न च तथा दृश्यते तथा यस्मिन् दिने
इदानीममापूर्णिमादयो दृश्यन्ते ततः पूर्वं २०, ३५, ४४
सूर्यचन्द्रयोरेकराशिसंस्थेन अभावस्यापत्तिस्ततः पञ्च-
दशेऽहनि पूर्णिमापत्तिश्च न सैतत् प्रत्यक्षसंवादीति ।
अयनांशशोधनेन निरयनांशसंक्रमादितस्तु सर्वं प्रत्यक्ष
संवादि । किं च सायनसंक्रमरहितस्य चान्द्रमासस्याऽधि-
मासत्वव्यवहारप्रसङ्गः संक्रान्तिद्वययुतस्य तस्य क्षयसासत्वव्यव-
हारप्रसङ्गश्च । एवं च बहुविधत्वात् चलसंक्रान्तेः मुख्यत्वेऽपि
तेनैव सासवर्षगणनादङ्गत्वा न कार्या प्राग्प्रदर्शितफलस्य
वचनेन, अयनशब्दे दर्शितेन सौरागमशाकोन, “दिनरात्रि
प्रमाणानां निर्णयो न भसंक्रमात्” अतः सकलकर्माणि”
इति, सिद्धान्तांशरोमणिवाक्येन च आर्त्तकर्माविशेषे, लग्न-
ज्ञानादिकर्माख्ये तस्य मुख्यत्वाभिधानात् न तेन सर्वव्यवहारः
अन्यथा तत्तद्विशेषोपदानं व्यर्थं स्यात् । एकान्तेन राशि-
संक्रमानङ्गीकारे प्रागुक्तवचनजाते राशिसंक्रान्तिवत् पुण्य-
कालताभिधानानुपत्तिः तथा च यथा सासवत्पराणामनेक-
विधत्वेऽपि क्रियाविशेषे तेषां ग्राह्यता एवं चलस्थिरसं-
क्रान्त्योरपि विषयविशेषेऽपि ग्राह्यता । किञ्च सायन-
संक्रममात्रेण सर्वव्यवहारे अनेके विसंवादा पीयूष
धारायां दर्शिताः । तेऽप्यत्रोपदर्श्यन्ते । सायनगणनया
स्वयोर्येऽपि काले ग्रहः कदाचिदेकनक्षत्रान्तरे नक्षत्रयोर-
न्तरे वोपलभ्यत सूर्यचन्द्रयोस्तु तेजोबहुत्वाच्चक्षत्रतेजः
परिभावाच्च नक्षत्रसंनिधावुपलब्धौ यद्यपि । तथापि
कदाचित् क्षीणचन्द्रस्याप्युपलब्धोऽप्यत एव गोचरादिविषयक
दुष्टफलानि एकराशिस्थितग्रहयोगफलानि च विरुद्धेरन्
ग्रहणादिविसंवादश्च । तस्माच्चिरयनगणनयैव सर्वोऽपि व्यव-
हारो युक्तः यस्तु अजागलस्तनद्वेत्यादि प्रागुक्तवचनम्
“पुण्यत्वं राशिसंक्रान्तेः केचिदाहुर्मनीषिणः नैतन्मम मत-
मित्यादिविशिष्टवाक्यञ्च तत् चलसंक्रान्तेः स्तुतिपरम् “न
निन्दानिन्दनीयं निन्दति किन्तु विधेयं स्तौतीति” न्यायात्
अन्यथा संक्रान्तिशब्दे दर्शयिष्यमाणानां राशिसंक्रान्ति-
पुण्यशालताबोधकवचनानां बहूनां विप्लवापत्तेः “दिनपति
संक्रमात् प्राक् षोडश नाद्यास्तु पुण्यकाणः सः । परतः
षोडश नाद्याः क्षानदानकाश्चोषति” वशिष्ठस्यैव वच-

नान्तरेण विरोधः स्यात् अयनसंक्रान्तिषु तु अन्य-
विधस्यैव तेन पुण्यकालतोक्तेस्ततो विलक्षणविषयत्वौ-
चित्यं तादृशवचनानाम् ।

अयनांशज पु० अयनस्य अंगः तज्जः । प्राथमिकक्रान्ति
वृत्तारम्भस्थानातिक्रमेण जाते मासे “अयनांशजमासान्ते
व्युत्क्रमेणादितो बुधः” ज्यो० तत्प० ।

अथव पु० अल्पीयवस्तुचुल्लोवा । १ पुरीषजे क्षमिभेदे क्षमिभब्दे
विवरणम् नास्ति यवः यज्ञसाधनं यत् । अङ्गतया
यवहीने तिलसाधने २ पितृकृत्यादौ । युमित्रणे कर्त्तरि व्यञ्
न० त० । ३ अश्वत्थे गतौ ४ रविचन्द्रयोर्वियोजने दृष्टा-
पक्षे च “अयवानामाधिपत्यमिति पूर्वपक्षा वा यवाग्रपरपक्षा
वा अयवास्ते हीदं सर्वं युपते चायुस्ते” इति शतब्रा० ।

अथवस् पु० न युतः पृथग्भूतौ चन्द्रसूर्यौ यत् शु-अस्तु
न० त० । अङ्गमासे पक्षे । “सजुरदो अयवोभिः” यजु०
१२७४ “यवाश्चायवाश्चाङ्गमासाद्योच्यन्ते वे० दी० ।

अथशस् विरोधे न० त० । यशोविरोधिनि अपवादे । अथशो-
“महदाप्नोति नरकञ्चैव गच्छति” मनुः । “स्वभावलोलेत्य
यशः प्रष्टव्यम्” रघुः । न० व० । कीर्त्तिशून्ये त्वि० वा कप्
अथशस्तः तत्त्वैव ।

अथशस्कर त्वि० अयशः करोति क-ताच्छील्तादौ ट
स्त्रियां ङीप् । अपवादकरे ।

अथशस्य न० यशसे हितम् यत् यशस्यम् विरोधे न० त० ।
अपवादकरे “पैशुम्यान्तालस्यायशस्यानि हित्वा” सुशु० ।

अथशूर्ष न० ईत० । “शक्रसं तरङ्गस्य सुशुभं भावयेदिति ।
निःकायेन विडङ्गानां चूर्षं प्रधमनन्तु तत् । अथशूर्षा-
न्यनेनैव विधिना योजयेद्भिषक्” सुशुतोक्ते लौकचूर्ष-
घटितौषधभेदे ।

अथस् न० एति चक्षति अयस्कान्तसाक्षिभ्यात् इण-अस्तुन् ।
लौक्ये धातुभेदे तस्य स्थिरत्वेऽपि अयस्कान्तसाक्षिभ्याञ्चण-
नास्तथात्वम् । “सृष्टदयोऽदयः प्रतिगर्जताम्” “अभितप्र-
मयोऽपि सार्द्धं भजते क्वैव कथा शरीरिणाम्” इति च रघुः
“ताम्नायः कांक्षरैत्थानां त्रिपुणः सीसकस्य च” अयः कांक्ष-
पक्षानाञ्च हृदयाहमपाक्षता” इति च मनुः । अयसः पाकादि
अव्यक्तसारशब्दे १२ ईष्टे दृश्यम् । अधिकां लौक्यशब्दे
वक्ष्यते । उपचारात् २ अयोनिर्धत्ते शस्त्रादावपि । “तेजो-
ऽयसो न धाराम् क्व० ई, १, ५, अयसः अयोमयस्य प-
रश्चादेर्धाराम्” भा० । हिरण्यशब्दोऽयो अस्वपादाः क्व०
१, १ ई, १, ६ भावे अस्तुन् । शगमने न० । ज्योतिरकारि हरितो

नाऽयसे ऋ० १, ५७, ३ “अयसे गमनाय” भा० अयसा-
निर्मितम् अण् । अयसम् लौहमये कठाकादौ अयसो-
विकारः अण् अयसः । लौहविकारे ‘अयस्कान्तइवायसम्’
रघुः “अयसेन तु पात्रेणेत्यादि २७८ पृष्ठे दर्शितम् ।
मयट् अयोमयः । वेदे तु अयसयादि० नि० अयस्ययः ।
लौहविकारे त्रि० स्त्रियां ङीप् । चतुर्थ्यां कण् ।
आयसीयः अयस्यस्त्रिषदशेऽदादौ त्रि० स्त्रियां ङीप् ।
एति यत्तस्यानम् इण् अस्तुन् । ३५ङ्गौ पु० ।
“अयाद्यान्नेऽस्त्रनिशस्ययाश्च सत्वमिचमया असि ।
अयानो यत्तं वहास्यया नोऽवेहि भेषजम्” यजु० ।
४हिरण्ये निरु० “रक्षोहा विचषेणिरभियोनि-
मयोऽतस्मिन् अयनूषतायोऽतस्मिन् ऋ० ६, १, २, ८०,
“अय इति हिरण्यमस्मिन् भा० “हिरण्यपाणिः प्रति-
दोषमास्यात् अयोहनुर्द्यजते इति ऋ० ६, ७१, १,
अयोहनुर्हिरण्ययहनुः” भा० ।

अयस्कंसा पु० न० । अयोविकारः कंसं पात्रं सत्वम् ।
लौहनिर्मितं पानपात्रम् ।

अयस्कषी स्त्री अय इव कर्षावस्थ गौ० ङीप् । लौह-
तल्यकठिनकर्षयुक्तायां स्त्रियाम् ।

अयस्कान्त पु० अयस्य कान्तः रमणीयः कस्कादि-
त्वात् सत्वम् । (कान्तिलौह) इति ख्याते । लौहभेदे ।
अयसां कान्तः इष्टः सन्निधिमात्रेणाकर्षकत्वात् । सन्निधि-
मात्रेण लौहाकर्षके (चुम्बक) इति ख्याते । २प्रस्तरभेदे ।
“शम्भोर्यतध्वसाकृष्टमयस्कान्तेन लौहवत्” कुमा० “स चकर्ष
परस्मादयस्कान्तमिवायसम्” रघुः । अयस्कान्तेनाकर्ष-
णीयशल्यापनयनार्थे । ३रणचक्रितुसाभेदे यथोक्तं सुश्रुते
“अनुलोममनवबद्धमकर्षमनल्पव्रणसुखमयस्कान्तेन” ।

अयस्काम त्रि० अयः कामयते कम्-अण् उप० स० सत्वम् ।
लौहाभिजाविणि । [सत्वम् । लौहकारे (कासार) ।

अयस्कृार त्रि० अयोविकारं करोति क-अण् उप० स०

अयस्कृम्भ पु० अयोविकारः कुम्भः सत्वम् । लौहमये षटे ।

अयस्कृशा स्त्री अयःसहिता कुशा शाक० त० सत्वम् ।
लौहसहितकुशायाम् ।

अयस्कृति स्त्री अयसा कृतिः चिकित्साप्रक्रिया सत्वम् । सुश्रु-
तोक्ते मङ्गाकुष्ठचिकित्साभेदे “अथ कर्षमयस्कृतीर्बन्धनामः ।
तीक्ष्णलोहपत्राणि तनूनि खण्डवर्गप्रदिग्धानि गोमयाग्नि-
प्रतप्तानि त्रिफलाशालसारादिकषायेण निर्वापयेत् षोडश-
वारंस्ततः क्षदिराङ्गारतप्तान् पशान्तापानि कृच्छा-

चूर्णानि कारयेद्वाढतान्त्वपरिस्त्रावितानि ततो यथाबलं
मात्रां सर्पिर्मधुना संसृज्योपशुद्धीत । जीर्णे यथाव्याध्य-
नस्तमलवणमाहारं कृत्वा । तलासुपशुद्धं कुष्ठमेकभेदेः
श्वयधुपाण्डुरोगोन्मादापकारानपहृत्य वर्षशतं जीवति
तुलायां तुलायां वर्षशतशुक्लर्षः । एतेन सर्वलौहेष्य-
स्तयो व्याख्याताः ।

अयस्य पु० अयोनिर्मितः स्वरूपः वा विसर्गलोपः । लौह-
मये । १२हस्ये ६६० । तथाविधहस्येण युक्ते २२हस्ये ।
“अयस्य ण्णहपतीनां वै” शतब्रा० अयस्य णा गृहपतय-
स्तेषामिति तेषाम् हीनद्रव्यकत्वादाक्षेपः भा० । ७त०
३अयोमयाक्षे रथादौ त्रि० । “व्युष्टावयस्य णमुदिता
स्वर्यस्य” ऋ० ५, ६, २, ८, अयस्य णमयोमयगङ्गुं गर्तं
रथं वेति भा० । ४वक्षिभेदे पु० तस्य गौतमम् अण्
आयस्यः तस्य वक्षु लुक् । अयस्यः । गौ०
पाटात् ङीप् अयस्यणी ।

अयस्पात्र न० अयोमयं पात्रं सत्वम् । लौहमये पात्रे ।

अयस्य त्रि० अयोविकारः अयस्+मयट् वेदे नि० भत्वम्
स्त्रियां ङीप् । अयोमये लौहमये “असुरा एष लोकेषु
पुरश्चिरेऽयस्यमेवास्मिन् लोके रजतामनरीक्षे हरिणीं
दिवि” शतब्रा० । “भूम्या अयस्यम् पातु” अथ० ५, २८, ६,
शतहिरण्यस्योः अथ० ४, ३७, ८, कन्दसीति प्रायिकं
तेन लोकेऽपि ‘परिभ्रमन्तमनिशं तीक्ष्णधारमयस्यम्’
भा० आ० प० “ततः शक्तिं गृहीत्वा तु रुक्मदण्डमयस्योम्
भा० द्रो० प० ।

अयस्ययादि पु० ईत० “अयस्ययादीनि कन्दसि” पा० उक्ते
भत्वादिकाव्यर्थे निपाताङ्गे अकृतिगणभेदे ।

अयाचित न० याच+क्त न० त० । १अमृताख्यहृतौ “अमृतं
स्यादयाचितं” इति मनुः । २अप्रार्थिते त्रि० । “अया-
चितोपस्थितमम्बु केवलम्” “अयाचिताहृतं पाह्यमपि
दुष्कृतकर्मणः” ऋतिः “याचेद्देहादिपाटात् गौणे
कर्माणि” ऋ । यस्य सकाशे न याच्यते शतस्मिन् जने च ।

अयाज्य त्रि० न याजयितुमर्हः यज-णिच्-कर्माणि यत् न० त० ।
पतितादौ ऋतिनिषिद्धयाजने । ते च ऋतौ दर्शिताः यथा
देवलः “पतितेन सहोपित्वा जानन् संवत्सरं नरः भिक्षित
सोन सोऽन्ते स्वयञ्च पतितो भवेत् । याजनं योनिसम्बन्धं
साध्यायं सहभोजनम् । कत्वा सद्यः पतत्येष पतितेन
न संशयः । औभा० “संवत्सरेण पतति पतितेन न
संशयः याजनाभ्यापनादुद्योनात् सद्यो न शयनासनात्” ।

मनुविष्णू । “संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् याज-
नाध्यापनाद्यौनात् न तु याजनाध्यापनात्” पैठौनसिः
“संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् । याजना-
ध्यापनाद्यौनात् त्वेकशयनासनात्” । पतितानभि-
धायाह समन्तुः । “यश्च तैर्यौनसौख्यौवाणां सम्बन्धा-
नामन्यतमेन सह संवत्सरं सम्पर्कमियात् तस्याप्येतदेव
प्रायश्चित्तं विदध्यात्” इयात् कुप्यात् द्वादशवार्षिकमि-
त्यर्थः मौखं मुखसाध्यमध्यापनं स्त्रौवं स्त्रुवसाध्यं याजन-
मित्यर्थः अत्र याजनादीनामन्यतमेन संवत्सरेण पततीत्य-
वगम्यते प्रा० वि० । हारीतः । “संवत्सरेण पतति
पतितेन सहाचरन् याजनाध्यापनाद्यौनादेकशयिकभोज-
नात्” वृहस्पतिः । “पाण्ड्यासिके तु संयोगे याजनाध्याप-
नादिना । एकत्वासनशय्याभिः प्रायश्चित्ताहमाचरेत्” ।
“याजनादिकं लघुगुरुभेदेन द्विविधं भवति तत्र गुरुणा-
ज्ञानकृतेन याजनादिना एकैकेन सद्यःपातः तेनै-
वाज्ञानकृतेन वारद्वयाध्यासात् । लघुनि याजनादावज्ञानकृते
संवत्सरेण पतति तस्मिन्नेव ज्ञानकृते वत्सराह्नेनेति
व्यवस्था । तथाहि याजनं योनिसम्बन्धमित्यत्र देवलवचने
पतितेन सहोपित्वा जानन्निति पूर्ववचनस्थस्य जानन्निति
पदस्य सम्बन्धात् ज्ञानकृतत्वे गुरुत्वं दर्शितं गुरुयाजनाध्या-
पनादिकमाह देवलः । “आचार्याद्भ्रतानियमशुश्रूषा-
दिभिस्त्वयोविद्योपादानमध्ययनम् । तस्य चाचारान्वयप्रक्र-
मसामर्थ्यं भक्तिशीलगुश्रूषोपनताय शिष्याय प्रदानमध्या-
पनं, पशुजोराज्यपुरोडाशमौषधिविचरप्रभृतिभिः खदिर
पलाशाश्चत्यन्यप्रोषोदुम्बरप्रभृतिभिः समिद्धिः स्त्रुक्स्त्रु-
वोदूखलसुपलकुठारखनितयूपदारुचर्मदर्भपावपवित्त्रभाज-
नादिभिर्द्रव्योपकरणैः, प्रोत्साहोत्तुल्यध्वर्युब्रह्मादिभिः
कर्त्तव्यभिः काम्यनैमित्तिकाणां पक्वादिपूर्वकाणां यथोक्त-
दक्षिणानां यज्ञानां समापनं यजनम् एतेन याजनं
व्याख्यातम्” । तथा च ज्योतिषोमादियज्ञानां याजनं
गुरु, पूर्वार्द्धिकर्मणा याजनं लघु । कौर्मम्
“याजनं योनिसम्बन्धं तथैवाध्यापनं द्विजः । कृत्वा सद्यः
पतेज्ज्ञानम् सहभोजनमेव च” । यमः । “असत्प्रति-
यहोतारस्तथैवायाज्यायाजकाः । नक्षत्रजैर्व्यते यश्च
सोऽन्वकारं प्रपद्यते” । बभिवः । अह्मन्वा-
भोक्तव्यञ्चौरस्य च विशेषतः । न त्वेव बह्वयाज्यस्य यथो-
पनयते बह्वत् । बोधायनः । “बहुप्रतिष्ठाह्यं
वाऽप्रतिगुह्ययाज्यं वा याजयित्वाऽप्रतिष्ठाह्यस्य वा

प्रतिगुह्यं अनाशनस्य वाऽअभिशित्वा तरुसमन्दीयं जपेत्” ।
वशिष्ठः । “एतेनैव गर्हिताध्यापकयाजकाध्याख्याता” दक्षि-
णात्यागाच्च पूताभवन्तीति विज्ञायते” “एतच्च शूद्रेतरस्यो-
पपातकादिगर्हितस्य पञ्चमहायज्ञयाजनादिविषयमिति
धर्मप्रदीपः” प्रा० वि० । तत्रैव शूद्रपुरोहितयाजकाध्याप-
काद्यनुवृत्तौ यमः । “एतेषामेव सर्वेषां प्रत्यापत्तिस्तु
मार्गताम् । भैक्षान्नसपयुज्जानोद्विजश्चान्द्रायणश्चरेत् ।
फलं नागद्वे तोये प्रपद्येदभिभावितम् अथोत्सर्गेण
यन्त्रान्ते तस्मात् पापात् प्रमुच्यते । अकारणलक्षणं
रक्षां पिबेद्द्व्यनुवर्षलाम् । तस्योपनयनं कृत्वा व्यव-
हार्यस्तदा भवेत्” इति । फलं लब्धं धनं नागद्वे गज-
मज्जनयोग्यस्तुदे अविभावितम् अभुक्तम् । यन्त्रान्ते प्रताने ।
अयाज्ययाजनं न० अयाज्यस्य याजनम् । अयाज्यस्य
पतितादेर्याजने । याजनं च लघुगुरुभेदेन द्विविधं नम-
याज्यशब्दे । “अयाज्ययाजनैश्चैव नास्ति ज्ञेयं च कर्मणां
कुलान्याशु विनश्यन्ति यानि हीनानि मन्त्रतः” मनुः ।
अयाज्यसंयाज्यं न० समुत्पन्न-विच-भावे यत् ईत० ।
अयाज्यस्य पतितादेर्याजने “सेवायाज्यसंयाज्यपारदा-
र्यात्प्रविक्रयः” इति मनुः ।

अयातयाम पु० न यातेयामः समयोऽस्य । १ अर्पयुपिते
२ अनतिक्रान्तकाले ३ विगतदोषे च । “छन्दांस्तेवैतत्
पुनराध्याययत्ययातयामानि करोति—न वा अत्र स्तुवते
न शंसन्ति तच्छ्रन्दांस्तेवैतत् पुनराध्याययत्ययातयामानि
करोति तैरयातयामैर्वैतत् तन्वते” इति शत० ब्रा० ।
“छन्दांस्तेययातयामानि” भाग० । “अयातयामानि विगत-
दोषाणि” श्रीधरः ।

अयातु पु० भीमो भीमसेनवत् यातुर्यातुधानः न० त० ।
१ राक्षसभिन्ने २ अहिंसके च योमायातुं यातुधानेत्याह
कृ० ७, १०४, १६, अयातुमराक्षसम् भा० । “ह्वयामि
देवा अयातुग्ने ! कृ० ७, ३४, ८ अयातुः अहिंसकः भा० ।

अयाथातथ्य न० त० । मिथ्यात्वे । अयथातथ्यशब्दे विवृतिः ।
अयान न० न यानं चलनं यस्य । १ स्वभावे निसर्गे यथा
जले शैल्यं अग्नेरुष्णता न हि तत् कदापि चलतीति तस्य
तथात्वम् अभावे न० त० । २ गमनाभावे । यानं गमनं
वाहनञ्च न० ब० । ३ यानश्रुत्ये वि० ।

अयानय पु० द्यूते सर्वशरगन्तव्यशेषोमाभूते शीर्षस्थाने
व्युत्पत्तिविवरणम् मत्तकतसरलायाम् यथा आनीयन्ते
शारा अस्मिन् इत्यानयः अथेन दक्षिणावर्त्तेनापसव्य-

गमनेनानयः अयानयः शीर्षस्थानम् । तत् नेयः ख ।
 द्युतविशेषे हि चतस्रोवीथयः प्रत्येकं द्वादशकोषोमेताः
 शारास्तु त्रिंशत् ते च एकैककितवेन पञ्चदशशो
 याह्राः स्वगमपार्श्वस्थप्रथमकोषपर्यन्तमारभ्यान्तिमकोष-
 रूपं शीर्षस्थानरूपमयानयं दक्षिणावर्त्तेनापसव्यगत्या सर्वे-
 ऽपि शारा नेया अतस्ते अयानयोना इत्युच्यन्ते तत्रायं
 प्रकारः “ससहायस्य शारस्य परैर्नाक्रम्यते पदम् ।
 असहायस्तु शारेण परकीयेण हन्यते इत्युक्तदिशव-
 सेयः । परैः परकीयैः नाक्रम्यते ह्यदिशाराश्रित-
 कोष्ठं नाक्रम्यते परकीयशारेण तत्स्यान्नाक्रमणेन प्रतिरो-
 धात् । असहायस्तु हन्यते इत्यतः प्रतिरोधाजनकः
 “अनुपदसर्वायानयं बद्धा भक्तयति नेयेषु” पा० “अया-
 नयः स्थानविशेषः तं नेयः अयानयोना शारः” सि० कौ ।

अथाशु त्रि० अयमश्रुति नाशयति अश-उ-ईत० । शुभा-
 वृद्धिधिलोपके यातुधानभेदे “खलजाः शकधूमजा उरुखडा
 ये च भट्टमटाः कुम्भमुष्का अयाशवः । तानस्या
 ब्रह्मण्यतेः प्रतीबोधेन नाशय” अथ० ८, ई, १५ ।

अयास्य त्रि० यस-णिच्-शक्यार्थे यत् न०त० । १ उपपत्त-
 यितमशक्ये “अयुजो असमोन्मिरेकः कष्टीरयासः” ऋ०
 ८, ई२, २, “अयास्यः उपपत्तयितमशक्यः” भा० । यासः
 प्रयत्नस्तत्साध्यः यत् न०त० । २ युद्धरूपसाधनेः साध-
 यितमशक्ये शतौ । आस्यादयते निर्गच्छति अच् ४० पदव्य-
 त्ययः । ३ सुखेन निर्गमनवृत्तिके प्राणवायौ उपचारात्
 ४ तदुपासके अङ्गिरसि ऋषिभेदे । “अयास्यः स्तवमाने-
 भिरकैः” ऋ० १, ई२, ७, “अयास्यः यासः प्रयत्नः
 तत्साध्यो यास्यः न यास्योऽयास्यः । युद्धरूपैः प्रयत्नैः
 साधयितमशक्य इत्यर्थः यद्वा अयास्यः पञ्चवृत्ति-
 र्मुख्यः प्राणः । स ह्यास्यान्मुखादयते गच्छति निष्-
 क्रामति । तदुपासकोऽप्यङ्गिरा उपचारादयास्य उच्यते ।
 तथा च छन्दोगैराम्नातम् “तं ह्यायास्य उद्गीथमुपा-
 साञ्चक्रे एतस्य एवायास्यं मन्यन्ते आस्यादयते
 तेनेति” । अथवा अयमास्ये सुखे वर्त्तत इत्ययास्यः तथा
 च वाजसनेयकम् “ते होषुः क तु सोऽभूद्योऽन इत्य-
 मशक्येत्ययमास्यान्तरितीति” । पूर्ववदुपासकोऽप्ययास्यः” भा० ।

अथि अव्य० ण-इत् । १ प्रप्ते, २ अनुगतये, ३ संकोधने,
 ४ अनुरागे च “अथि सम्प्रति देहि दर्शनम्” “अथि
 जीवितमाय । जीवसि” इति च कुमा० । “अथि
 जानीमे रेभिलस्य सार्थवाहस्य भट्टम्” ऋ० ।

अयुकुक्ष्द पु० अयुग्माः सप्त सप्त कदा अस्य । सप्तपक्षे
 दृष्टे तस्य हि प्रत्येकपक्षवे सप्त सप्त पर्यानि विद्यन्ते ।
 “ववरयुकुक्ष्दगुच्छगुग्वयः” माघः । अयुकपत्तादयोऽप्यत्र ।
 अयुक्तं त्रि० युज-क्त न०त० । १ विषयान्तरासक्ततया कर्त्तव्यव्य-
 नवहिते, २ अनुचिते, ३ आपद्गते ४ असंयुक्ते च
 “अयुक्तः प्राकृतस्तस्यः शठो नैकतिकोऽक्षसः गीता”
 अयुक्तः अनविहित इति आ० त० रघु० । “नचायुक्तस्य
 भावना” गीता ५ अयोग्ये “अयुक्तरूपं किमतः परं वद”
 कुमा० । अयुक्तं शपथं कुर्वन्नयोग्योयोग्यकर्त्तव्यत् ।
 दैवहिर्मुखे “अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते इति
 गीता” “अयुक्तः बहिर्मुखः” म० त० रघु० । युक्तियुक्तं
 युक्तम् न०त० ७ युक्तिमूल्या त्रि० । “अयुक्तं यदिह प्रोक्तम्”
 इति दुर्गादासः ८ अनियोजिते च । “अयुक्तचारप्राणधिः
 नीतिः ।

अयुक्ति स्त्री अभावे न०त० । १ युक्तभावे । न०ब० ।
 २ युक्तिमूल्या ३ योजनमूल्या च त्रि० ।

अयुग न०त० । युग्मभिन्ने (विजोड) विषमे । “युगपदयुगस-
 मिस्तुल्यसंख्यैर्मयूखैः” माघः अयुगनेत्रः त्रिनेत्रः अयु-
 गेषुः पञ्चशरः १ अयुगलादयोऽप्यत्र । न०ब० । २ युगमूल्या
 त्रि० । ३ भग्नयुगे रथादौ

अयुगपद् अव्य० न०त० । युगपद्भिन्ने क्रमिकमवने ।

अयुगू स्त्री एति बन्धत्वम् इण्-उन् अयुगीयते गै-कू ।
 काकनब्ध्यायां स्त्रियाम् । “अयुगूः काकनब्ध्या या जाता
 तां न विवाहयेत्” कात्या० स्मृतिः ।

अयुग्म न० न०त० । युग्मभिन्ने (विजोड) विषमे ।
 यथा संख्यायामेकविपक्षसम्प्रादयः । न०ब० । २ तत् संख्या-
 न्विते त्रि० । “अथेन्द्रचक्षोभमयुग्मनेत्र” इति कुमा० ।
 अयुग्मशरः पञ्चवाणः । अयुग्मच्छदः सप्तच्छदः अयुग्म-
 वाहः सप्तान्नः । “अयुग्मे विधवा नारी” उ० त० पु० “युग्मास्तु
 पुत्राजायन्ते स्त्रियोऽयुग्मास्तु रात्रिषु” भट्टः । “द्वादशराशिषु
 विषममसंख्यान्वितेषु भेषमिधुनसिंहतुलाधनुःकुम्भेषु” श्लोके
 प्रथममहर्तोयचरणयोः ।

अयुग्मनेत्र पु० अयुग्मानि नेत्राण्यस्य । त्रिनेत्रे महादेवे
 “अथेन्द्रचक्षोभमयुग्मनेत्रः” कु० । अयुग्मलोचनादयोऽप्यत्र ।

अयुग्मच्छद पु० अयुग्माः सप्त सप्त च्छदा अस्य । सप्तच्छदे
 (च्छातिम्) दृष्टे अयुग्मपत्तादयोऽप्यत्र ।

अयुग्मवाह पु० अयुग्माः सप्त वाहा अस्य । सप्ताक्षे सूर्ये ।
 अयुग्माश्चादयोऽप्यत्र ।

अयुग्मशर पु० अयुग्माः पञ्च शरा अस्य । पञ्चवाणे कामदेवे
अयुग्मवाणादयोऽप्यत्र । वाणपञ्चकं च पञ्चवाणशब्दे वक्ष्यते ।
अयुज्ज् त्रि० न युज्यते सजातोयेन, युज-किन् न०त० ।
अयुग्मे (विजोड्) विपमे “अयुजि नयुगरेफतो यकारो
युजि नजरगाच पुप्रिताया” “अयुग्दानं स्त्रीणाम्”
गोमि० । “अयुक् अयुग्माचरम्” स०त० रघु० “अयुक्तु
तु पिहन् सव्यान्” मनुः । “ववरदुक्कदगुच्छगन्धयः”
माघः ।

अयुत त्रि० न युतः संयुक्तः सम्बद्धो वा । १ असंयुक्ते २ असम्बद्धे च
३ दशसहस्रसंख्यायाम् न० “सूर्याविसंख्यया द्वितिसागरैर-
युताहृतैः” सू०सि० । स विज्ञेयः परः भर्मानाज्ञाना-
सुदितोऽयुतैः” मनुः । ४ तत्संख्याक्षिते च ।

अयुतनायिन् पु० अयुतं पुरुषमेधानामयुतं नीतवान् जि-
भूते णिनि । पुरुषंश्चे महाभौसपुत्रे राजभेदे । “पूरोस्तु-
भार्या कौशल्यानाम तस्यामथ जज्ञे जनमेजय” इत्युपक्रम्य
“महाभौसः खलु प्राप्तेनजितोद्यपयेमे तस्य पुत्रो जज्ञे
अयुतनायी यः पुरुषमेधानामयुतमनयत् तेनास्यायुत-
नायित्वम्” भा० आ०प० ।

अयुतशस् अय्य० अयुतसयुतम् वीक्षार्थं कारकात् शस् ।
अयुतमयुतमित्यर्थः ।

अयुतसिद्ध त्रि० युतः पृथग्भूतः सन् सिद्धो न भवति न०त० ।
कारणकपालादेरपृथग्भूततया सिद्धे १ कार्यद्रव्ये घटादौ
तथाभूते वैशेषिकोक्ते द्रव्याश्रिते २ गुणे ३ कर्मणि च तदेत-
दयुतसिद्धत्वं कार्यद्रव्यगुणकर्मणां वेदान्तिभिर्नाङ्गीक्रि-
यते यथा शा०भा० । गुणकर्मादीनां कारणद्रव्या-
त्मकतां व्यवस्थाय द्रव्यगुणादेरयुतसिद्धत्वनिरासाद्योक्तम्
“गुणानां द्रव्याधीनत्वं द्रव्यगुणयोरयुतसिद्धत्वादिति
यद्युच्येत तत्पुनरयुतसिद्धत्वमपृथग्देशत्वं वा स्यात्
अपृथक्कालत्वं वा अपृथक्स्वभावत्वं वा । सर्वथापि
नोपपद्यते । अपृथग्देशत्वे तावत् स्वाभ्युपगमोविरुध्येत
कथं तन्वारम्भो हि पटस्तन्देशोऽभ्युपगम्यते ननु पटदेशः
पटस्य तु गुणाः शुक्लत्वादयः पटदेशा अभ्युपगम्यन्ते न
तन्नुदेशाः तथाचाहुः । “द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते
गुणाश्च गुणान्तरमिति” तन्मते हि कारणद्रव्याणि कार्यद्रव्यं
पटमारभन्ते तन्नुगताश्च गुणाः शुक्लत्वादयः कार्यद्रव्ये पटे
शुक्लत्वादि गुणान्तरमारभन्ते इति हि तेऽभ्युपगच्छन्ति ।
सोऽभ्युपगमोऽद्रव्यगुणयोरपृथग्देशत्वेऽभ्युपगम्यमाने बाध्यते ।
अथापृथक्कालत्वमयुतसिद्धत्वमुच्येत सव्यदक्षिणयोरपि

गोविषाणयोरयुतसिद्धत्वं प्रसज्येत । अथापृथक्स्वभाव-
त्वे त्वयुतसिद्धत्वे न द्रव्यगुणयोरानभेदः सम्भवति तस्य
तादात्म्येनैव प्रतीयमानत्वात् । युतसिद्धयोः सम्बन्धः सं-
योगः अयुतसिद्धयोस्तु समवाय इत्ययमभ्युपगमोऽप्येव । तेषां
प्राक्सिद्धस्य कार्यात् कारणस्यायुतसिद्धत्वानुपपत्तेः अथान्य-
तरामेव एवायमभ्युपगमः स्यात् अयुतसिद्धस्य कार्यस्य कार-
णेन सम्बन्धः समवाय इति” एवमपि प्राक्सिद्धस्याव्यात्म-
कस्य कार्यस्य कारणेन सम्बन्धो नोपपद्यते इत्यायसत्वात्
सम्बन्धस्य । सिद्धं भूत्वा सम्बध्येत इति चेत् प्राकारण-
सम्बन्धात् कार्यस्य सिद्धावभ्युपगम्यमानायाम् युतसिद्धा-
भावात् कार्यकारणयोः संयोगविभागौ न विद्यते इतीदंशक्तं
दुरुक्तं स्यात् । यथा चोत्पन्नमात्रस्याक्रियस्य कार्यद्रव्यस्य
विभुभिराकाशादिद्रव्यान्तरैः सम्बन्धः संयोग एवाभ्युपगम्यते
न समवायः एवं कारणद्रव्येणापि सम्बन्धः संयोग एव-
स्यान्न समवायः । नापि संयोगस्य समवायस्य वा सम्बन्धस्य
सम्बन्धव्यतिरेकेणास्तित्वे किञ्चित्प्रमाणमस्ति । सम्बन्ध-
शब्दप्रत्ययव्यतिरेकेण संयोगसमवायशब्दप्रत्ययदर्शना-
त्तयोरस्तित्वमिति चेन्न एकत्रोऽपि स्वरूपनाहृरूपामेक्ष-
याऽनेकशब्दप्रत्ययदर्शनात् । यद्येकोऽपि सन् देवदत्तोलोके
स्वरूपं सम्बन्धिरूपञ्चामेक्षानेकशब्दप्रत्ययभाग्भवति मनु-
ष्योब्राह्मणः ओत्वियोवदाभ्योबालो युवा स्थविरः पिता-
पुत्रः पौत्रोभ्राताजामातेति । तथा चैकापि सती रेखा-
स्यानान्यत्वेन निवेश्यमानैकदशशतसहस्रादिशब्दप्रत्य-
यभेदमनुभवति तथा सम्बन्धिनोरेव सम्बन्धिशब्दप्रत्ययव्यतिरे-
केण संयोगसमवायशब्दप्रत्ययार्हत्वं न व्यतिरिक्तवस्तुस्तित्वे-
नेऽनुपलब्धिलक्षणाप्राप्त्यानुपलब्धेरभावोऽस्त्वन्तरस्य । नापि
सम्बन्धविषयत्वे सम्बन्धशब्दप्रत्यययोः सततभावपसङ्गः
स्वरूपनाहृरूपामेक्षयेत्युक्तोत्तरत्वात् । तथैवाऽस्वात्ममनसा-
मप्रदेशत्वाच्च संयोगः सम्भवति प्रदेशवतो द्रव्यस्य प्रदेशवता
द्रव्यान्तरेण संयोगदर्शनात् । कल्पिताः प्रदेशाश्च स्वात्ममनसा-
म्बन्धव्यन्तीति चेन्न अविद्यमानार्थस्य कल्पनायां सर्वार्थसिद्धि-
प्रसङ्गात् इयानेवाविद्यमानोविरुद्धोऽविरुद्धोवार्थः कल्पनीयो-
नातोऽधिकइति नियमहेत्वभावात् कल्पनायाश्च स्वायत्तत्वम्
प्रभूतत्वसम्भवाच्च । नच वैशेषिकैः कल्पितेभ्यः प्रहृष्टोऽर्थ-
भ्योऽभ्यधिकाः शतं सहस्रं वार्थान् कल्पयितव्या इति निवा-
रकोहेतरस्ति । तस्माद्यस्मै यस्मै यदाज्ञोचते तत्तत् सिध्येत् ।
कश्चिद्व्याप्तुः प्राणिनां दुःखबहुलः संसार एवमाभूदिति क-
ल्पयेत् अन्योवाव्यसनी कुतानामपि पुनरुत्पत्तिं कल्पयेत्

कस्तयोर्निवारकः स्यात् । किञ्चान्यत् द्वाभ्यामणभ्यां निरव-
यवाभ्यां सावयवस्य द्व्यणुकस्याकार्येणैव संज्ञेषानुपपत्तिः
नह्युपकारस्य पृथिव्यादीनाञ्च जलकाष्ठवत् संज्ञेषोऽस्ति ।
कार्यकारणद्रव्ययोरान्निताश्रयभावोऽन्यथा नोपपद्यते इत्यव-
श्यकत्वात् समवायइति चेन्न इतरेतराश्रयत्वात् । कार्यकार-
णयोर्हि भेदसिद्धावाश्रिताश्रयभावसिद्धिरान्निताश्रयभाव
सिद्धौ च तयोर्भेदसिद्धिः कण्डवदरवदितरेतराश्रयता स्यात् ।
न हि कार्यकारणयोर्भेदः आश्रिताश्रयभावो वा वेदान्तवा-
दिभिरभ्युपगम्यते कारणस्यैव संस्थानमात्रं कार्यमित्यभ्यु-
पगमात् । किञ्चान्यत् परमाणूनां परिच्छिन्नत्वात्
यावत्तोदियः षडष्टौ दश वा तावद्विरवयवैः सावयवास्ते
स्युः सावयवत्वादनित्याच्चेति नित्यत्वनिरवयवत्वाभ्युपगमो-
पाध्येत । यांस्त्वं दिग्भेदभेदिनोऽवयवान् कल्पयसि
तएव मम परमाणव इति चेन्न स्थूलरूक्षतारतम्यक्रमेणा
परप्रकारत्वेन नाशोपपत्तेः । यथा पृथिवी द्व्यणुकाद्यपेक्षया
स्थूलतमावस्तुभूतापि विनश्यति ततः सूक्ष्मं सूक्ष्मतरञ्च पृथि-
व्येकजातीयकं विनश्यति ततोद्व्यणुकं तथा परमाणवोऽपि
पृथिव्येकजातीयकत्वाद्दिनश्येयुः । विनश्यन्तोऽवयवविभागे-
नैव विनश्यन्तीति चेत्तत्र दोषः यतोऽतत्कारिण्यविलयनवदपि
विनाशोपपत्तिमवोचाम । यथा हि एतस्त्वर्णादीनामविभ-
ज्यमानावयवानामप्यग्निसंयोगात् द्रवभावापत्त्या काठिन्य-
विनाशोभवति एवं परमाणूनामपि परमकारणभावापत्त्या-
विनाशोमविध्यति । तथा कार्यारम्भोऽपि नावयवयवसंयो-
गेनैव केवलेन भवति क्षीरजलादीनामन्तरेणामयवयव-
संयोगान्तरं दधिहिमादिकार्यारम्भदर्शनात् । ८० ७०
भा० सत्कार्यव्यवस्थापनोद्देशे हि निष्ठत्वात् सम्बन्धस्यायुत-
सिद्धानामदोष इति चेत् न । भावाभावयोरयुतसि-
द्धत्वानुपपत्तेः । भावभूतयोर्हि युतसिद्धताऽयुतसिद्धता
वा स्यात् तं भावाभावयोर्वा तज्ज्ञातसदेव कार्यं प्राशुत्प-
त्तेरिति सिद्धम् । “युतसिद्धयोरञ्जुषट्योर्भिन्नसंयोगे
पृथक्सिद्धिरपेक्ष्यते अयुतसिद्धानां परस्परपरिहारेण प्रती-
त्यनर्हणां कार्यकारणादीनां मिथोयोगेऽपृथक्सिद्धिभावो
न दोषमावहतीति शङ्कते अयुतेति” आनन्दगिरिः ।
‘द्रव्याश्रयेष्वपि शुण्डे’ मा० ५, ३८, वाख्यायां मन्निनाथः
द्रव्याश्रयेष्वपि अयुतसिद्धत्वात् द्रव्यसमवेतत्वाच्च द्रव्याधी
मसत्ताकेषु सत्स्वीति ।

अयुतसिद्धि स्त्री यु-अभिन्नपेक्षे युतः पृथग्व्युपेक्षे स्थितः
तथाभूतयोः सिद्धिः अभावे न० त० । पृथग्भावेना-

सिद्धौ । यथा अवयववयविनोः, द्रव्यगुणयोः, द्रव्य-
क्रिययोस्तथासिद्धिः ते हि स्वस्वकारणे अपृथगभूततया
सिद्धाः । अतएवोक्तं “युतसिद्धिभावात् कार्यकारणयोः
संयोगविभागौ न विद्येते” वै० सू० । “सम्बन्धयोर्विद्य-
मानत्वम् पृथगाश्रयाश्रयित्वं वा युतसिद्धिस्तदभावस्त्वव-
यववयविनोः” इति उप० वृत्तिः । अयमाशयः ‘षटपटा-
दयो हि पृथगभूततया सिद्धाः आश्रयाश्रयिभावं लभन्ते ।
कार्यकारणयोस्तु न पृथक्स्थितिर्येन तथा स्यात्’ इति ।

अयुताजित् पु० अयुतं जितवान् जि-भूते किप् दीर्घः
उ० प० स० । यदुपेक्ष्ये नृपभेदे । “अयुताजित् सहस्राजित्
शताजित् दशजित् उपवाह्यकष्टश्रुत्यां भजमानाद्विज-
जिरे” हरि० प० । [ति० ।

अयुद्ध न० अभावे न० त० । १ युद्धाभावे न० त० । २ युद्धशून्ये
अयुद्धे ति० न योति यु-बा० क० । असंख्ये “अयुव-
सार्थस्य राष्ट्रं भवति” ऐत० ब्रा० ।

अयुवन् पु० स्त्री० न युवा विरोधे न० त० । वृद्धे-स्त्रियां डीप् ।
अयूय ति० यूपे साधु यत् न० त० । यूपसाधने निम्ब-
जम्बोरादौ वृक्षे “वृक्षा द्विविधा यूप्या अयूप्याश्च पलाश-
खदिरशिलादयो यूप्या निम्बजम्बोरादयस्त्वयूप्याः”
यजु० वेद० दी० ।

अये अव्य० इण्-एच् । १ कोपे, २ विषादे, ३ संभ्रमे, ४ सूत्रो,
५ अत्रुक्चौ च । “अये दक्षिणेन पुष्पवाटिकामालाप इव
श्रूयते” शकु० “अये गौरीनाथ ! त्विपरहृर ! शम्भो !
विनयन” ! सा० द० ।

अयोग पु० युज्-घञ् अभावे न० त० । १ योगाभावे, अप्रा-
शस्ये न० त० । ज्योतिषोक्ते तिथिवारादीनां दृष्टे २ योगे
“अयोगः सिद्धियोगश्च द्वावेतौ भवतोयदि । अयोगोऽहन्यते
तत् सिद्धियोगः प्रवर्त्तते” इति राजमा० । “अयोगे सुयोगो
ऽपि चेत् स्यात्तदानोभयोगं निश्चयैव सिद्धिं तनोति ।
परे लग्नशुद्ध्या क्रियोगादिनाशं दिनाङ्गोत्तरं विष्टि-पूर्वश्च
शस्तम्” “यत् लग्नं विना किञ्चित् क्रियते शुभसंज्ञकम्
तत् तेषामयोगानां प्रभावाज्जायते फलम्” इति च सू०
चि० । न० व० । ३ विधुरे, ४ कूटे, ५ कठिनोदये सुश्रुतोक्ते
वमनापशमनीये रोगभेदे च । “यत्नाध्मानं हृदयग्रहसृष्ट्या
सूक्ष्मां दाहश्च भवति तस्योगमित्याचक्षते तमाशु वमये-
दिति” । “अयोगाङ्गास्तु वक्ष्यामि व्यापदः सचिकित्सिताः ।
अनुष्णोऽत्यौषधो क्षीनो वस्तिनैति प्रयोजितः विटम्भा-
ध्मानश्चैव तस्योगप्रवर्त्तते” इति च सुश्रुतः ।

अयोगवः पु० अय इव कठिना गौर्वाणी यस्य नि० अच् ।
अयोगं दुष्टयोगं वाति वा-क वा । “शूद्रादयोगवःक्षत्ता
चाण्डालश्चाधमोन्मत्तश्च । वैश्याराजस्यविप्रास्तु जायन्ते वरु-
सङ्कराः इति मनुक्ते शूद्रात् वैश्यायां जाते प्रतिलोमजे
सङ्कीर्णवर्णे । “प्रसाधनोपचारज्ञमदासं दासजीवनम्
सैरिन्ध्रं वायुरावृत्तिं स्मृते दस्युरयोगवे, मनुः । अयो-
गवस्यायम् अण् । आयोगवः तज्जातिसम्बन्धिनि
ति० स्त्रियां ङीप् । “भवन्त्यायोगवीष्येते जातिहोनाः
पृथक् त्वयः” मनुः ।

अयोगवाह पु० अक्षरसमान्नायस्त्वेषु “अइउण्” इत्यादिषु
चतुर्दशसु नास्ति योगः पाठादिरूपः संबन्धी येषां ते
तथापि बाह्यन्ति यत्त्वणत्वादिकार्यादिकं निष्पादयन्ति
वाहेः अच् कर्मधा० । “अनुस्वारो विसर्गश्च+कूपौ
चैव पराश्रितौ । अयोगवाहाविज्ञेया” इति शिवाक-
उपदिष्टेषु अनुस्वारविसर्गादिषु

अयोगुल (ङ) पु० गुलः गोलाकारः अयसा निर्मितोगुलः ।
(गोलीति) ख्याते लौहगुटिकायाम् । बा लस्य ङः ।

अयोगू पु० अयोलोहविकारः गच्छति कर्तृत्वेन गम-ला०
ङ् । अयोगनरि अयस्कारे “पाप्मने क्रीषमाक्रियाया
अयोगमिति” । पुरुषमेधे यजु० १०५ ‘अयोगूमयो-
गन्तारम् । वेद दो० ।

अयोग्य ति० न०त० । १योग्यभिन्ने अयर्हे २अनुचिते च ।

अयोग्य न० अयोग्ये सुखे यस्य । सुखे तस्य सुखे लौहा-
वस्थित्या तत्तात्वम् ।

अयोघन पु० अयांसि हन्यन्तेऽनेन हन-अप् घादेशश्च नि०
(हातङीति) ख्याते लौहसङ्करे । “अयोघनेनाय
इवाभितप्तम्” ॥ रघुः ।

अयोजाल न० अयोविकारः जालम् । १लौहमये जाले अय
इव दुर्भेद्यं जालं भायाऽस्य । २दुर्भेद्यकपटे असुरादौ ति०
“अयोजाला असुरा भायिनोऽयस्यैः” अथ० १, १८, ६६ ।

अयोदंष्ट्रा ति० अयोमयी दंष्ट्रा चक्रायधारा अस्य । लौह-
मयधारे रथादौ । “पश्यन् हिरण्यचक्रानयोदंष्ट्रान् विधा-
वतो वराहून्” ऋ० १, ८८, ६, “दंष्ट्रा चक्रधारा” भा० ।

अयोदत् ति० अयइव कठिनो दन्तयस्य संज्ञायां दत्ता-
देशः । लौहवत्कठिनदन्तयुक्ते राजसादौ स्त्रियां ङीप् ।

अयोध्य ति० योद्धुमशक्यः युध-स्यत् न०त० । योद्धुमशक्ये
“अष्टाचक्रा नवद्वारा देवानां पूरयोध्या” अथ० १०,
२, २१, इन्द्राकुवक्ष्यन्तपाणां राजधान्यां स्त्री सा च सरयू

तीरसन्निकृष्टा सेवनादौ मोक्षदा च । “अयोध्या मथुरा
भाया काशी काञ्ची अर्धवर्तिका । पुरी द्वारवती चैव
सप्तैता मोक्षदायिकाः” पुरा० “बलसुपहितशोभां
तूर्यभायादयोध्याम्” भट्टिः ।

अयोध्याकाण्ड न० अयोध्यायास्तत्त्ववृत्तान्तवर्णनस्य
काण्डम् । रामायणान्तर्गते अयोध्यावर्णनात्मके ग्रन्थे ।

अयोनि स्त्री न०त० । १योनिभिन्नस्थाने । “अमानधीषु
पुरुषे उदक्यायामयोनिषु । रेतः सिक्ता जले चैव कच्छं
सान्त्वनं चरेत्” मनुः । नास्ति योनिरुत्पत्तिस्थानं
यस्य । २अजन्ये नित्ये । “जगद्योनिरयोनिस्तम्” कु० ।

अयोनिक ति० न आन्नाता योनिरस्य कप् । अनाम्नात
योनिकेषु ग्रहरूपयज्ञपातादौ “नायोनिकेषु” कात्या०
८, ५, २२, अयोनिकेषु यत् “एष ते योनिः” इत्यस्याम्नातं
न भवति तत् “एष ते योनिः” इत्यनेनासादनं भवति “सर्वे
ष्विति वात्स्योऽविशेषात्” कात्या० ८, ५, २७ “सर्वेष्वाम्नात
योनिकेषु अनाम्नातयोनिकेषु च ग्रहेषु परिमार्जनानन्तरम्
एष ते योनिरिति मन्त्रेणासादनं भवत्येव” कर्क० ।

अयोजि न० योनेर्न जायते जन-ङ । योनितोऽनुत्पन्ने-
शुक्रशोणितसन्निपातानुत्पन्ने जरायुजभिन्ने कृमिदंष्टादौ
तथाहि “शरीरं द्विविधं योजिमयोनिजञ्च” वै० सू० ।
तत् पार्थिवादिशरीरेषु मध्ये पार्थिवं शरीरं द्विविधं
योजिमयोनिजञ्चेति आप्यतैजसवायवीयशरीराणां
वरुणादित्यवायुलोकेषु प्रसिद्धानामयोजिजत्वमेव शुक्रशो-
णितसन्निपातानपेक्षत्वात् । अयोजिजञ्च देवानां कृमी-
णाञ्च नूयते हि “ब्रह्मणो मानसान्त्वाद्य” इति । कारण-
मन्त्रेण कथं कार्यमिति चेत् योनेः शरीरत्वावच्छे-
देनाकारणत्वात् ऊर्ध्वजकृमिमशकादिशरीरे व्यभिचारात्
संस्थानविशेषवत्त्वस्य चासिद्धेः देवार्थशरीरामेक्षयाऽअदादि-
शरीराणामन्यादृशत्वात्, योजिममपि द्विविधं जरायुजम-
ण्डजञ्च, जरायुजं मानुषपशुमृगाणां, गर्भाशयस्य जरायु-
त्वात्, पक्षिसरीसृपायामण्डजं परितः सर्पणशीलत्वात्
सर्पकीटमत्स्यग्रादयोऽपि सरीसृपा एव यद्यपि हृन्नादयोऽपि
शरीरभेदा एव भोगाधिष्ठानत्वात् न खलु भोगाधिष्ठानत्व-
मन्त्रेण जीवन-सरण-स्त्रज-जागरणभेषज-प्रयोग-वीजस-
जातोयातृबन्धानुकूलोपगम-प्रतिकूलपापमादयः सम्भवन्ति
वृद्धिगतभग्नसंरोहणे च भोगोपपादके स्फुटे एव, आगमो-
ऽप्यस्ति । “नर्म्मादातीरसम्भूताः सरकार्जुनपादपाः ।
नर्म्मादातीरसंस्पर्शात् ते यान्ति परमां गतिम्” ।

“अज्ञाने जायते दृष्टः कङ्कटप्रादिसेवितः”, इत्यादिषु
तथापि चेष्टावत्त्वमिन्द्रियवत्त्वञ्च नोद्भिदं स्फुटतरमतो
न शरीरव्यवहारः ७०६०॥ दृष्टादीनामयोनिजशरीरसत्त्वे
प्रमाणान्तरमस्ति, “शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्यावरतां
नरः” मनुना कर्मविशेषैर्नराणां तद्भावप्राप्तिरुक्ता । “शुक्
लकृत्य कृत्तु विप्रं निर्जित्य वादतः । अज्ञाने जायते
दृष्टः कङ्कटप्रादिसेवितः” इत्यादि वचनेन । अयोनिजशरी-
रोत्पत्तिकारणमाह । “अनियतदिग्देशपूर्वकत्वात्” वै०
रू० । “धर्म विशेषाच्च” “समाख्याभावाच्च” “अनियत-
दिग्देशाः परामणवोधर्मविशेषजनितकर्मणस्तत्पूर्वकत्वात्
अयोनिजशरीराणाम् मनु परमाणूनां कर्म विना कथं
द्रव्यासमवायिकारणं संयोगमन्तरेण द्रव्योत्पत्तिरत आह ।
अदृष्टवदात्मसंयोगादेव सर्गादौ परमाणूनां कर्म तेन च
कर्मणा सम्भूय परमाणवो द्रव्यकादिक्रमेण अयोनिजं
देवर्षीणां शरीरमारभन्ते इत्यर्थः, उपलक्षणञ्चैतत् अधर्म-
विशेषाच्च कुद्भजनानामश्रुजानां यातनामयानि शरीराण्यु-
त्पद्यन्ते इत्यपि द्रष्टव्यम् देवर्षीणामयोनिजे शरीरे
प्रमाणान्तरमाह । समाख्या अन्वयां संज्ञा श्रुतिस्मृतीति-
हासपुराणादिषु संज्ञायाः आदित्वात् प्रसिद्धा तथाहि
दुर्वासः प्रभृतयो मानसाः “अहङ्कारेभ्यः समभवदङ्गिरा”
इत्यादिका, तथाऽपि ज्ञायते सन्त्ययोनिजानि शरी-
राणि देवर्षीणामिति प्रमाणान्तरमाह । सर्गादौ या
ब्रह्मादिसंज्ञा आदिभूता प्राथमिकी तथा ज्ञायते अस्य-
योनिजं शरीरमिति नहि तदा ब्रह्मणो मातापितरौ सः
याभ्यां ब्रह्मादिसंज्ञा कृता स्यादिति भावः उपसंहरति ।
“सन्त्ययोनिजाः” “वेदलिङ्गाच्च वै० रू०” शरीरविशेषा
इति शेषः उपसंहरतेऽतिदास्यार्थं प्रमाणान्तरमाह । वेदो
मन्त्रः स च लिङ्गप्रते ज्ञायतेऽनेनेति वेदलिङ्गं ब्राह्मणम्,
ततोऽप्ययोनिजं शरीरं प्रतिपद्यते इत्यर्थः । तथाहि
ब्राह्मणम् “प्रजापतिः प्रजा अनेका अष्टजत् स तपो-
ऽतप्यत प्रजाः सृजेयमिति स सुखतो ब्राह्मणमष्टजत्
बाह्व्यां राजन्यमूरुभ्यां वैश्यम् पद्भ्यां शूद्रम्” इति,
वेदोऽपि “ब्राह्मणोऽस्य सुखमासीत् बाहू राजन्यः कतः
ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रोऽजायत” इत्यादिः,
एवं योनिजमयोनिजञ्च पार्थिवशरीरसंज्ञम्, आप्यं
तेजसं वायवीयञ्चायोनिजमेव “ब्रह्मणो मानसा मन्वादय”
इति उप० इति । “किन्तु देहमयोनिजमिति” भाषा०
का० ७० तद्भाष्ये ब्रह्मविध्यसंज्ञां यथा “तेषां खल्लेषां भूतानां

तीत्येव बीजानि भवन्त्याखण्डं जीवजसङ्गिष्णमिति”
का० ७० “तेषां जीवाविष्टानां खल्लेषु पञ्चादीनां भूतानामे-
षामिति प्रत्यक्षनिर्देशात्तु तेजःप्रभृतोर्ना तेषां त्रिदशैकवत्त्वस्य
वक्ष्यमाणत्वादसति त्रिदशैकवत्त्वस्य प्रत्यक्षनिर्देशात्तुपपत्तिः ।
देवताशब्दप्रयोगाच्च तेजःप्रभृत्यो इमास्तिस्त्रोदेवता इति ।
तस्मात्तेषां खल्लेषां भूतानां पशुपक्षिस्थावरादीनां तीत्येव
नातिरिक्तानि बीजानि कारणानि भवन्ति । कानि
तानीत्युच्यन्ते । आखण्डजमण्डाज्जातं अखण्डजमेवाखण्डं
पञ्चादि । पक्षिसर्पादिभ्यो हि पक्षिसर्पादयो जायमाना
दृश्यन्ते । ते च पक्षिणां बीजम् । सर्पः सर्पाणां बीजम् ।
तथाऽप्यदृश्यण्डाज्जातं तज्जातीयानां बीजमित्यर्थः भा० ।
२ अयोनिजदेहवति नरादौ च त्रि० “राघवाय तनया-
मयोनिजाम्” रघुः ३ विष्णौ पु० । “वाचस्पतिरयोनिज”
इति वि० सह० ।

अयोमय त्रि० विकारे मयद् स्थित्यां लीप् । लौहविकारे
अस्त्यस्त्वादौ । “निःक्षेधोऽयोमयः शङ्खुर्जलघ्नास्ये दश-
कुलः” गुरुतत्त्वप्रभाष्येनैकस्मिन् स्वव्यादयोमये” इति
च मनुः ।

अयोमल न० अयसो मलमिव । (लौहगू) इतिख्याते
लौहमले तत्किं “यताब्दसुत्तमं किट्टं मध्यञ्चाशीति-
वार्धकम्” अधमं पृथिवीयं ततो ह्रीनं विमोपमम्
यल्लौहं यद्गुणं प्रोक्तं तत्किट्टं चापि तद्गुणमिति”
राजनि० ।

अयोमुख न० अयोविकाररूपं मुखं यस्य । १ लाङ्गलादौ “भूमिं
भूमिशय्यायैव हन्ति काष्ठमयोमुखम्” २ अयलौहयुक्ते त्रि०
भेत्स्यत्यजः “कुम्भमयोमुखेन” रघुः । अय इव कठिनं मुखं
यस्य । ३ लौहस्यकठिनमुखे विहगादौ “अयोमुखः सूची-
मुखः अयोविकृतिमुखः पिशाची कृष्यादौ वातरंहसः
अथ० ११, १०, २ । “श्वानो भीषणकाया अयोमुखानि
वयांसि जले गृध्रपक्षिणाञ्च सङ्गाः भा० शा० प० ।
४ असुरभेदे पु० । “शङ्खुकोर् विराचश्च गवेरी दुम्बुभिस्तथा
अयोमुखः शम्बरश्च अपिस्त्रोवामनस्तथा हरिब० । अयःसुवर्षं
सुखमाद्यं यस्य । सुवर्षादिभातौ “अयोमुखैश्च विपुलः
पर्वतो धातुभिर्युतः इति हरिव० तत्र भवः कुम्भादि०
व । अयोमुखीयः तद्भावे त्रि० ।

अयोरस पु० ईत० । लौहमले । ताप्यमानास्त्रोहात् यत्
प्रथम् भवति तस्मिन् “सर्वायोरसाश्चतुर्णः रुद्राः
संखण्डे कात्या० १५, ५, ६, “अयोरसः लौहसिङ्गानः

किं इति यः प्रसिद्धः कर्कः 'अथैतन्नयं पिष्टं भवति
शर्कराश्लायोरसस्तेन संयुजति' शं० ब्रा० ।

अथोद्दय लि० अयं इव कठिनं हृदयमस्य । कठिनचित्ते
दयान्मन्यचित्ते । "सहृदयो हृदयः प्रतिगतजंताम् रघुः ।

अरमन् लि० अयं-मनिन् । १ गन्तरि २ गमनसाधने च
'समानमयमन् पथ्येति जायते' ता० ब्रा० "अरमन्
अयमनि गमनसाधने रथे उपविष्टः" भा० ।

अर पु० इयन्ति गच्छन्तेन अ-अच् । १ चक्रस्य
२ नाभिनेत्र्योर्मध्यस्थे काष्ठे ३ शीघ्रे च ४ शीघ्रतादिगुणवति
लि० । "गण्डोष्णलासुष्णालनाभिचक्रया विराज-
मानां नवयोदरान्वया" माघः उदरा उद्यता अराचक्र-
गलाका इति मञ्जु । "विभुरराज नेमिः परिभूरजायथाः
अ० १ १४, ६ "अरा इव रघनाभाविति" श्रुतिः
"सस्यञ्जोऽग्निं स पर्यतारा नाभिनिवाभितः" अथ०
३, २०, ६, "अरा इवान्ने नेमिरिति" शत० ब्रा० ।
एवमस्य पुंस्त्वे प्रयोगात् "रोपधः" ६।७ पृष्ठे दर्शितात्
पा० सूत्राच्च पुंस्त्वे स्थिते मेदिनीकरोक्तं क्लीबत्वं शीघ्र-
तायामेवास्त्वितं न तु चक्राङ्गेऽपि । "यदपि च तच्चक्रं
द्वादशारं यद्दं कुमाराः परिवर्त्तयन्ति तेषु पटुतवः संव-
त्सरचक्रम्" भा० व्या० पं० । द्वादश मासा अरा इव यस्य
तदर्थः । "पञ्चारे चक्रे परिवर्त्तमाने तस्मिन्नातस्युर्भुव-
नानि च विश्वा" अ० १, १६४, १२ पञ्चारे पञ्चर्तु-
रूपैरैर्युक्ते हेमन्तशिशिरयोरेकत्वाभिप्रायेण पञ्चर्तुता" भा०
४ कोषे "त्रिपञ्चारे पीठे शवशिष्यहृदीति" श्यामास्तवः ।
संज्ञायां कन् । ५ अंवाले "प्रापडोति" ख्याते ईपर्यं च पु० ।

अरत्तस् लि० नास्ति रजो रत्तस्तुल्यं बाधकं यस्य ।
"बाधकरहिते । "जिघर्ष्यरत्तसा मनसा च तज्जुषेत"
अ० २, १०, ५ । "अरत्तसा बाधकरहितेन मनसा" भा० ।

अरत्तित लि० न रत्तितः । रत्तितभिन्ने । "पादं स्वाभिम्य-
रत्तिते" श्रुतिः ।

अरग्वध पु० पृ० सखः । आरग्वधवृत्ते (शुं धातो) ।

अरघट्ट पु० अरं शीघ्रं घट्टते चाख्यतेऽसौ । १ महाकूपे,
२ कूपोपरिनिबद्धजलोत्तोलनकाष्ठे च । "अथ कूपमासा-
द्यारघट्टघाटिकामार्गेण सर्पस्तेनाभीतः" । "तदाकण्ठी तु
अरघट्टघाटिकामार्गमहमाश्रित्येति" च पञ्चत० स्वार्थे
कन् । तत्त्वैव ।

अरङ्गुत् लि० अलं करोति अलम्+क-किप् लस्य रः ।

१ अलङ्कारिणि "त्वमग्ने ! इविषोदा अरङ्गुते" अ०

२, १, ६, ० "अरङ्गुते अलङ्गुते" भा० इविष्यन्तो
अरङ्गुतः अ० १, १४, ५, भा० अलङ्गुतः अलङ्गुवतः
"कपिलकादीनां संज्ञाकन्दसोः" लस्य रः भा० । २ पर्याप्त-
कारिणि च "उरुधारासरङ्गुतम् अ० ८, १, १०,
"अरङ्गुतं पर्याप्तकारिणमिन्द्रम्" भा० ।

अरङ्गुत लि० अलं क्रियते अ अलम्+क+क् लो रः ।
अलङ्गुते भूषिते "यमोह यज्ञो गच्छत्यग्निद्रुतो अर-
ङ्गुतः" अ० १०, १४, १२, अरङ्गुतः मङ्गभिर्द्रव्यैरलङ्कार-
रूपैर्युक्तः" भा० ।

अरङ्गुति स्त्री अलम्+क+क्तिन् लस्य रः । अलङ्कारे भूषायाम्
'का ते अस्वरङ्गुतिः स्त्रुतः' अ० ७, २६, २ । "अरङ्गुति-
रलङ्गुतिः" भा० ।

अरङ्गुम पु० अलं पर्याप्तं गमोगतिः लस्य रः । पर्याप्त
गमने "अरङ्गुमाय जगम्येऽपस्थाह्वने नरे" अ० ६, ४२, १,
"अरङ्गुमाय पर्याप्तगमनाय" भा० ।

अरजस् लि० रज्ज् असुन् नलोपः न० ब० । १ रजोपुण-
कार्यकामक्रोधादिभ्यश्च । "अजरममरमभयममृतमरज"
इति शत० ब्रा० वा कप् । अरजस्तोऽप्यत्र १२ अनार्त्त-
वायां नग्निकायां स्त्री । अ० अमृततद्भावे क्यङ्
सलोपश्च, अरजायते ।

अरज्जु न० नास्ति रज्जुर्वन्धनसाधनं यत् । १ बन्धनागारे
रज्जुहीनत्वेऽपि बन्धनहेतुत्वात् तथात्वम् । "अरज्ज्वौ
दस्यूनूत्ससुनद्धभीतये" अ० २, १२, ६, "अरज्जौ बन्ध-
नागारे" भा० २ रज्जुरहिते रोगादौ च "सेतुभिः रज्जुभिः
सिनीधः, ७, ८१, २, रज्जुरहितैः रोगादिभिः भा० ।

अरटु(लु) पु० अरं शीघ्रमटति अट-अल वा उन् शक० ।
(घोना) ट्वे इति ख्याते अश्यादि० क । डलयोरैक्यात्
अरडुकः तङ्गवे लि० ।

अरट्ट पु० न रटति रट-वन् न० त० । पृथुश्वोन्मदति-
मन्त्रिभेदे "अरट्टे अज्जे नड्डपे सज्जत्विन" सुत्तराय
सुत्तः" अ० ८, ४५, १७ अरट्टे अज्जे नड्डपे सुत्तत्विनि
च एते तस्य राज्ञोऽध्यक्षाः" भा० ।

अरण लि० नास्ति रणं युद्धं यस्य । १ युद्धभ्यश्च "अरणं
मरणं समयात् समयात्" भट्टिः नास्ति रणः शब्दो येन ।
वाक्सङ्गरहिते २ रिपौ "अक्षराजान्याभ्यां शूराय चा-
ख्याय स्वाय चारणाय" यजु० १६, २, "अरण्याय पराय
वाक्सङ्गरहिताय शत्रवे" वेददी० । ३ अरमण्ये पु० साधुः ।
"योगः स्तो अरणो यच्च निश्च्यो जिघांसति" अ० ६,

७५, १८ “अरण्योऽरममाणः” इति भा० । ४३ः स्थिते
“मा भूम निष्ठा इवेन्द्र ! अरणा इव” ऋ० ८, १, १२,
“अरणा अरममाणाः दुःस्त्रिनः” भा० ।

अरण्यं पु० ऋ-अनि । १ सूत्र्ये ‘गणियारीति’ स्थाते २ छत्ते ।
अच्छति प्रापयत्यग्निम् । ३ अग्निमन्यनकाष्ठे द्वि० ।
स्त्रियां छीप् । “जाते पुत्रेऽरण्यं मथित्वेति” श्रुतिः
“आत्मानमरण्यं कृत्वा” पुरा० “अग्न्युद्धारण्यं ६३ पृष्ठे
विवरणम्” “अरणीसहितं मन्यं ब्राह्मणस्य तपस्विनः ।
वृगस्य वर्तमानस्य विषाणे समञ्जत” भा० व० प० ।
“ततः पुनर्महत्मानः पाणिं वेनस्य दक्षिणम् । अरणी-
मिव संरब्धा समन्युर्जातमन्यव” इति हरिवं० “पराश-
रकुलोद्भूतः शुकोनाम महातपाः । भविष्यति युगे
तस्मिन् महायोगी द्विजर्षभः । व्यासादरणां संभूतो
विधूमोऽग्निरिव ज्वलन्” हरिवं० । अरणीमधिकृत्य
कृतोपन्यः ढक् । आरण्येयम् भारतवनपर्वान्तर्गते अरणी-
हरणाधिकारेण व्यासकृतेऽवान्तरपर्वभेदे ।

अरणिकं पु० अरण्ये अग्निमन्यनकाष्ठाय साधु ठन् ।
अग्निमन्यनकाष्ठसाधने अग्निमन्यनछत्ते ।

अरणीकेतु पु० अरण्यो केतुरस्य । अग्निमन्यनछत्ते राजनि० ।

अरणीसुत पु० ३त० । शुक्रदेवे “स लब्धा परमं देवाहरं
सत्यवतीसुतः” । अरणीसहिते गृह्य समन्याग्निचिकी-
र्षया । अथ रूपं परं राजन् बिभ्रती स्वेन
तेजसा । हताचीन्नामाश्वरसमपश्यद्भगवान्दधिः । क्षपि-
रश्वरसं दृष्ट्वा सहसा काममोहितः । अभवद्भग-
वान् व्यासो वने तस्मिन् युधिष्ठिर ! । सा च दृष्ट्वा
तदा व्यासं कामसंविग्नमानसम् । शुकीभूत्वा महाराज !
हताची ससपागमत् । स तामश्वरसं दृष्ट्वा रूपेणान्येन
संहतम् । शरीरजेनानुगतः सर्वगालातिगेन ह । स तु
धैर्येण महता निगृह्णन् चक्षुः सनिः । न शशाक निय-
न्तुलत् व्यासः प्रविष्टत मनः । भावित्वाच्चैव भावस्य हताच्या
वपुषा हृतः । यत्प्राक्षियच्छतसस्य सुनेरग्निचिकीर्षया ।
अरण्यामेव सहसा तस्य शुक्रमवापतत् । सोऽविशङ्केन
मनसा तथैव द्विज सत्तमः । अरणीं ममन्य ब्रह्मर्षिसस्यां
जज्ञे शुको नृपः । शुके निर्मल्यमाने स शुको जज्ञे
महातपाः । परमर्षिर्भगवायोगी अरणीगर्भसम्भवः । यथा-
ध्वरे समिद्धोऽग्निर्भाति हव्यसुदावहन् । तथारूपः शुको
जज्ञे प्रज्ज्वलन्निव तेजसा” भा० शा० प० ।

अरण्यं पु० न० अर्थ्यते श्रेष्ठे वयस्यत्वं ऋ-अन्य । १ वने,

अर्द्धर्षीदि । “माता यस्य गृहे नास्ति भार्या चाग्नि-
यवादिनी । अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा
गृहम्” चाणक्यः । “सावित्रीमप्यधीयीत गत्वारण्यं समा-
हितः । गृहे गुरौ वारण्ये वा निवसन्नात्मवान् द्विजः”
मनुः । “गृहस्थस्तु यदा पश्येत्तुलीपलितमात्मनः । अपत्यस्यैव
आपत्यं तदारण्यं समाश्रयेत्” मनुना अन्ये वयस्येव
अरण्यवासविधानात्तस्य तथात्वम् । स्वार्थे कन् तलैव ।
“य एनमेव विन्दन्ति ये चारण्यकमाश्रिताः” या० सू० ।
२ कट्फलछत्ते पु० । उत्करादि० चतुर्थ्यां क ।
अरण्यीयः अरण्यमन्निगृहदेशादौ त्रि० । अरण्येऽध्येयः
बुज् । आरण्यकं वनपाथे अनुवाकभेदे “आरण्यकमधीत्य
च” मनुः । अरण्यमधिकृत्य कृतः मन्यः आरण्यम्
रामायणान्तर्गतारण्यकाण्डे ।

अरण्यकदली स्त्री अरण्यस्यैव कदली । गिरिकदल्यां तस्या
रामादावनुत्पत्तेस्तथात्वम् । [मन्यभेदे ।

अरण्यकाण्ड न० रामायणान्तर्गते रामस्य वनगमनवर्त्तनात्मके
अरण्यकार्पासी स्त्री अरण्ये कार्पासी । (वनकापास) इति
स्थातायां वनकार्पास्याम् ।

अरण्यकुलत्तिका स्त्री अरण्यस्य कुलत्तिका । (वनकुलधीति)
स्थातायाम् वनकुलत्तिकायाम् ।

अरण्यकुसुमं पु० ईत० । वनकुसुमे ।

अरण्यगज पु० अरण्यस्यो गजः । उर्ध्वान्तगजे ।

अरण्यगान न० अरण्ये गीयते कर्माणि ल्युट् । सामवेदान्तर्गते
अरण्ये गेये गानभेदे । [भेदे राजनि० ।

अरण्यघोली स्त्री अरण्यजा घोली । वनघोल्यां पत्रशाक-
अरण्यचटक पु० ईत० । वनचटके ।

अरण्यचन्द्रिका अरण्ये चन्द्रिकेव निष्फला इष्टुरभावात् ।
निष्फलभूषणे । ढोके हि चन्द्रिका उन्मीलितनेत्रपङ्क्ति-
भिरालोक्यते अरण्ये तु लोकाभावेन दर्शकाभावात् दर्शनेन
प्रीतिजनिका न भवतीति तस्याः यथा निष्फला शोभा
एवमन्यस्यापि तथा, अतएव “स्त्रीणां प्रियालोकफलो-
हि वेशः” इति कुमा० व्याख्यायां मल्लिनाथेन “अन्यथा
अरण्यचन्द्रिका स्यादित्युक्तम्” ।

अरण्य(ण्ये)चर त्रि० अरण्ये चरति चर-ट ७त० वा
अलुक्त्स० । वनचरे व्याधादौ ।

अरण्यज त्रि० अरण्ये जायते जन-ड उप० ष० । वनजाते ।

अरण्यजार्दक न० अरण्ये जायते जन-ड कर्म० ।
(वन आदा) इति स्थाते वनार्दके ।

अरण्यजीर पु० । ईत० । वनजीरके ।

अरण्यजीव लि० अरण्येन तद्भवफलादिना जीवति जीव-क ।

वमस्यफलादिना जीविकावति वानप्रस्थादौ ।

अरण्यधर्म पु० अरण्ये आचरणीयो धर्मः । वानप्रस्थधर्मः । स च धर्मः “गृहस्थस्तु यदा पश्येद्बलीपलितमात्मनः । अपत्यस्यैव चापत्यं तदारण्यं समाश्रयेत् । सन्त्यज्य आस्यमाहारं सर्वञ्चैव परिच्छेदम् । पुत्रेषु भार्यां निक्षिप्य वनं गच्छेत् सहैव वा । अग्निहोत्रं समादाय गृह्यज्ञानिपरिच्छेदम् । आमादारण्यं निःसृत्य निवसेन्नियतेन्द्रियः । सुन्यर्द्धविधैर्भोज्यैः शाकमूलफलेन वा । एतानेव सहा यज्ञान्निर्धेहिधर्मपूर्वकम् । वसीत चर्म चौरं वा सायं स्नायात् प्रगे तथा । जटाश्च बिभृश्यान्नित्यं शस्त्रशुलोमनरत्नानि च । यज्ञक्ष्यं स्यात्ततो दद्याद्बलिं भिक्षाञ्च शक्तितः । अमूलफलभिक्षाभिरर्चयेदान्प्रसागतान् । स्वाध्याये नित्यशुक्तः स्याद्बालोभैत्रः समाहितः । दाता नित्यमनादाता सर्वभूतानुकम्पकः । वैतानिकश्च जुहुयादग्निहोत्रं यथाविधि । दर्शमस्कन्दयन् पर्व पौर्णमासश्च योगतः । ऋजोष्ट्रापयणश्चैव चातर्ष्मास्थानि चाकुरेत् । उत्तरायणश्च क्रमशो दक्षिणायनमेव च । वासन्तशारदभैर्धर्मसुन्यत्रैः स्वयमाहूतैः । पुरोडाशांशुर्ह्रस्वैव विधिवन्निर्व्वपेत् पृथक् । देवताभ्यस्तु तद्भुत्वा वन्यं मेध्यतरं हविः । शेषमात्मनि युञ्जीत लवणश्च स्वयंकृतम् । स्थलजो-टकशाकानि पुष्पमूलफलानि च । मेध्यहृजोद्भवान्यद्यात् स्नेहांश्च फलसम्भवान् । वर्जयेन्मधुमांसञ्च भौमानि कवकाणि च । भूतृणं शिष्यकञ्चैव स्नेहान्तकफलानि च । त्यजेदाश्रयजे मासि सुन्यत्रं पूर्वसञ्चितम् । जीर्णानि चैव वासांसि शाकमूलफलानि च । न फालकृष्टमश्रीयादुत्कृष्टमपि केनचित् । न ग्रामजान्यार्त्तोऽपि मूलानि च फलानि च । अग्निपका-शनीवा स्यात् कालपक्वभुगेव वा । अश्लक्ष्णोद्भवेद्वापि दन्तोलूखलिकोपि वा । सद्यःप्रक्षालको वा स्यान्माससञ्चयिकोऽपि वा । पण्मासनिचयोवा स्यात् समानिचय एव वा । नक्तञ्चाद्यं समश्रीयाद्दिवा वाहृत्य शक्तितः । चतुर्थकालिकोवा स्यात् स्यादाप्यष्टमकालिकः । चान्द्रायणविधानैर्वा शुक्ले कृष्णे च वर्त्तयेत् । पक्षान्तयो-र्वाश्रीयाद्यवागूं कथितां सकृत् । पुष्पमूलफलैर्योपि कोलैर्वर्त्तयेत् सदा । कालपक्वैः स्वयंशीर्षैर्वैशान-समते स्थितः । भूमौ विपरिवर्त्तत तिष्ठेद्वा प्रपदैर्हिनम् ।

स्थानासनाभ्यां विहरेत् सवने स्नपयन्नपः । शीघ्रे पक्व-तपास्तु स्यादप्यस्त्रिभावाकाशिकः । आर्द्रवासास्तु हेमन्त-कुमशो वर्ज्यस्तपः । उपसृष्टं स्निषवणं पिष्टृन् देवांश्च तर्पयेत् । तपश्चरंश्चोत्तरं शोधयेद्देहमात्मनः । अग्नीना-त्मनि वैतानान् समारोष्य यथाविधि । अग्निरनिकेतः स्थान्मुनिमूलफलाशनः । अग्रयतः सुखाद्येषु ब्रह्मचारी धराशयः । शरणेषु समश्चैव हज्जमूलनिकेतनः । तापसेषु च विप्रेषु यात्रिकं भैक्ष्यमाचरेत् । गृहमेधिषु चान्येषु द्विजेषु वनवासिषु । आमादाहृत्य वाश्रीयादष्टौ आसान् वने वसन् । प्रतिगृह्य पुटेनैव पाणिना शकलेन वा । एतासान्याश्च सेवेत दीक्षा विप्रो वने वसन् । विविधा शौचनिषदीरात्मसंसिद्धये श्रुतोः । अपिभिर्वाह्यैश्चैव गृहस्थैरेव सेविताः । विद्यातपोविद्वद्यर्थं शरीरस्य च शुद्धये । अपराजितां वास्थाय ब्रजेद्दिशमजिह्वागः । आनि-पाताच्छरीरस्य युक्तो वायं निलाशनः । आसां महर्षि-वर्याणां त्यक्तान्यतमया तनूम् । वीतशोकमयो विप्रो ब्रह्मलोके महीयते” मनुः ६ अ० ।

अरण्यधान्य न० ईत० । नीवारादौ वनधान्ये ।

अरण्य(ण्यानाम्) पति पु० अरण्यानां तत्स्थानां चौराणां पतिः वा अलुक् समा० । चौराधिपतिरिति रुद्रे “नमोनमोनिचेरवे परिचरायारण्यानां पतये नमः” अजु० १६, २०, “रुद्रो हि लीलया चौरादिरूपं धत्ते यदा रुद्रस्य जगदात्मकत्वा-च्चौरादयो रुद्रा एव ध्येयाः यदा स्तेनादिशरीरे जीवेश्वर-रूपेण रुद्रोद्दिधा तिष्ठति तत्र जीवरूपं स्तेनादिशब्दाभ्याम् तदोच्चरुद्ररूपं लक्षयति यथा शाखायं चन्द्रम्” वे० दी० । तस्य सर्वनियन्तृत्वेन चौराणामपि पतित्वं युक्तमेव “एष एव साधु कर्म कारयति तं यस्मिन्ननियते एष एषासाधु कर्म कारयति तं यमघोनिनीयते” इति श्रुत्या तस्य साध्वसाधु-कर्मनियन्तृत्वस्योक्तोः पूर्वकृतकर्मसापेक्षत्वेन च न वैष-म्यनैर्दृग्ने इत्याकरे व्यक्तम् । २ अरण्यचरव्याधपतौ च ।

अरण्यभव लि० अरण्ये भवति भू-अच् । वनभवे ।

अरण्यमलिका स्त्री ईत० । (डाघ) इति ख्याते दंशे ।

अरण्यमाज्जारि पु० अरण्ये माज्जारिः । वनविड्ढाले ।

अरण्यमुद्ग पु० ईत० । वनमुद्गे ।

अरण्ययान न० अरण्ये यानम् । अयोग्यकाले वनगमने “अरण्ययाने सुकरे पिता माम्” इति भट्टिः ।

अरण्यरत्नक पु० अरण्ये रत्नकः । वनरत्नके वनेषु लोक-रत्नार्थं राज्ञा नियुक्तसैन्यभेदे ।

अरण्यराशि अरण्यसंज्ञको राशिः । “भकरादिमार्गसिंहौ
वन्द्यौ दिवसेऽजटभौ चेति” ज्योतिषोक्ते सिंहादिराशौ ।
अरण्य(ए)रुदित न० अरण्ये रुदितं रोदनम् सप्रम्या
या अलुक् । शालुपायकारकश्रोतमृन्ये निष्फले
१ रोदने २ तत्तुल्ये निष्फले वस्तुमाले च । लोके हि
रोदने तद्गोदनशालुपायोदयालुभिः क्रियते अरण्ये
रोदने तु न कश्चित् तस्य शमयितेति तस्य निष्फलत्वम् ।
अरण्यवास्य पु० ईत० । (दांडकाक) इति ख्याते द्रोणकाके ।
अरण्यवास पु० अरण्ये वासः । वनवासे ।
अरण्यवासिन् त्रि० अरण्ये क्वसि वस-णिनि । वनवासिनि
१ सन्यादौ “एते हिमगिरेरुपत्यकारण्यवासिनः” इति
शकु० । स्त्रियां ङीप् । सा च २ अत्यस्तपशीलतायां
राजनि० । [वास्तूके ।
अरण्यवास्तूक पु० ईत० । (वनवेतो) इति ख्याते वन-
अरण्यशालि पु० अरण्यभवः शालिः । वनभवे नीवारादौ ।
अरण्यशूकर पु० अरण्यस्थ शूकरः । वनवराहे । [शूरणे ।
अरण्यशूरा पु० शा०त० । वनभवे (ओल) इति ख्याते
अरण्यश्वन् पु० अरण्ये श्वेव हिंस्रः । दके ।
अरण्यषष्ठी स्त्री अरण्याय गन्तुं षष्ठी । ज्यैष्ठ्यशुक्लपञ्चम्याम् ।
“ज्यैष्ठ्ये भासि सिते पक्षे षष्ठी यारण्यसंज्ञिता । व्यजनैक-
करास्तस्यामटन्ति विपिने स्त्रियः” इतिः राजभा० ।
अरण्यार्थ्य पु० अरण्यरत्नपादादौ अर्थ्यः । वनेषु लोकरत्न-
णार्थं राजनिवृत्ते सैन्यपतिभेदे ।
अरण्यानी स्त्री सहृदयं नि० ङीप् आनुक् च । महा-
रण्ये । “यथारण्यान्यासुतसाधरत” शत० ब्रा० ।
अरण्यायन न० अरण्येऽयनं वानप्रस्थधर्मस्तदिवाचरणम-
व्यस्य अच् । “यद् अरण्यायनमित्याचक्षते
मेव तदिति” श्रुत्युक्ते ब्रह्मचर्ये । “तदरक्ष गयश्चार्सुवावित्या-
दिना तत्त्वव्युत्पत्तिर्दर्शिता ।
अरण्येतिलक पु० सप्रम्या अलुक् । वनतिलभेदे ।
अरण्येऽनूच त्रि० अरण्ये अनूचः नियतपाशोमन्त्रो यस्य
अलुक् समा० । अरण्यमात्रपाशमन्त्रेण संकृते पुरा-
डाशदौ “पश्चादरण्येऽनूचम्” १८, ४, २० । “अरण्येऽ-
नूच्या बक्तव्याः पठनीया मन्त्रा यस्यासौ अरण्येऽनूचः”
इति कर्क० । ७त० अलुक् । २ अरण्येऽनूच्ये (याये)
मन्त्रभेदे पु० । स च “उग्रश्च भीमश्चैत्यादिमन्त्रः स हि
नियतमरण्ये पश्यते” इति कर्क० । “वागेवारण्येऽनूच्या-
सोऽरण्येऽनूचो भवति” ता० ब्रा० । “अरण्येऽनूचः कश्चि-

दनुवाकः तेन हूयमानोऽपि पुरोडाशोऽरण्येऽनूचो भवति”
भा० । अयमेव पक्षः अथानु कर्कभते बहुव्रीह्या
अयमे सप्रम्या लुक् न स्यात् अलुक् समासस्य तत्पुरुषे
कविषयत्वात् अत उपचारात् तत्सम्बन्धवाचकत्वं युक्तम्
“सोऽस्यैषोऽवाङ् प्राण एतस्य प्रजापतेः सोऽरण्येऽनूचो
भवति” शत० ब्रा० ।

अरण्यौकस् पु० अरण्ये विधानेन्यौकोयस्य । १ सन्यादौ श्वान-
प्रस्ये “वैलव्यं मम तावदीदृशमपि स्नेहादरण्यौकसः” शकु०
अरत त्रि० नरतः । १ अननुरक्ते श्विरते च । [त्रि० ।
अरतचप पु० अरता विरता त्रपा यस्य । १ कुकुरे शलज्जाहीने
अरति पु० ऋ-अति । १ क्रोधे । रम-क्तिन् न०त० ।
२ अनवस्थितचित्ततायाम्, शरागाभावे, “सुखं कषाय-
सरतिगौरवं कण्ठधत्तसोः” सुश्रुतः । ४ रतिविरहे,
५ उद्वेगे, “स्वामीष्टवस्त्वलाभेन चेतसो याऽनवस्थितिः
अरतिः सा” इत्येवंरूपे ई इष्टवियोगान्नानसो व्याकलीभावे
७ असन्तोषे “भृशसरतिं हि सद्वियोगः” इति ।
किरा० अरकते ८ नायकदशाभेदे च स्त्री । “दृढमनः
सङ्गसङ्कल्पाजागरः कथताऽरतिः । ह्रीत्यासोन्मादमूर्च्छा-
स्ताः इत्यनङ्गदशा दश” मल्लि० । सा च विषयविहेष-
करोति । न० ब० । शरागहीने त्रि० ।

अरति पु० ऋ-कति रतिः बद्धशक्तिः स नास्ति यत् ।
१ विस्तृतकनिष्ठे बद्धशक्तिरस्ते, २ कफोष्णमारभ्य कनिष्ठाङ्गुलि-
पर्यन्तपरिमाणे । अतस्ततः प्रमाणे मातृच् । तत्परिमिते
त्रि० । “अरतिमात्रानरिते देशे” भवदेवः । “तामुत्तर-
तोऽग्नेर्निदशात्यरतिमात्रे” गृह्यसूक्त० । “अरतिमात्र
क्षुपकाः पत्नैर्द्विज्जुलसन्मृतैः” सुश्रु० । ३ कफोष्णौ
(कुनौ) बाहोरवयवे । “भीष्मो धनुश्चातुपजान्वरतिः”
भट्टिः । “जवनेनाङ्गवनीयमरत्नी संधत्त” शत० ब्रा० ।
४ बाहौ बाहुर्वा अरतिः बाहुना वीर्यं क्रियते” शत०
ब्रा० । वा कप् । अरतिकोऽभ्युक्तार्थे ।

अरथि पु० कश्चित् रथिना सह युद्धभूमिम् ऋ-रथिन्
सारथिः न०त० । सारथिभिन्ने । “अस्त्रनक्षत्रिद्य-
मजत्यरथीः” ऋ० ई, ईई, ७, रथिः सारथिः न रथि-
अरथिः” ऋ० दीर्घः भा० । [२ भग्नदन्ते दृष्टे च
अरद् पु० न जातो रदो यस्य । अजातदन्तावस्थे बाधे
अरध् त्रि० राध-हिंसने, कर्मणि रन् ह्रस्वश्च न०त० । शत्रु-
“भिरहिंसे उपसृपस्य तवसस्तवीयोऽरधस्य रधतुरो बभूव”
ऋ० ई, १८, ४, राध-विज्जी रन् ह्रस्वः भा० ।

२ सञ्ज्ञे च “ता ह त्वद्दर्शित्यदरप्रसुप्ते त्या” ऋ० ६, ६२,
२, अरप्रसु सञ्ज्ञम् भा० ।

अरन्तु न० कुरुक्षेत्रान्तर्गतसमन्तपञ्चकसीमाभूते स्थानभेदे ।

“तरन्तुकारन्तुकयोर्यदन्तरं रामहृदयानाञ्च सचक्रकस्य च ।

एतन् कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चकम्” इति भा० व० प० ।

अरन्धन न० अभावे न० त० । पाकाभावे स च सिंह-
संक्रान्तौ कन्यासंक्रान्तौ च विधेयः “कर्काक्षमद्यात्
सिंहार्के सिंहान् सिंहकन्ययोः” । इत्याचारमार्त्तगण्डोक्तेः
तस्मिन् पर्युपिताञ्च भोजनविधानेन पाकाभावो गम्यते ।

अरन्ध्रं त्रि० नास्ति रन्ध्रं छिद्रं यस्य । निविडे छिद्ररहिते
अरपस् त्रि० नास्ति रपोदरितं यस्य । पापशून्ये “शंयोर-
रपोदधातन” ऋ० १०, १५, ४, “तदस्मै शंयोररपोदधा-
तन” ऋ० १०, ३७, ११ ।

अरम् अव्य० अल-अस् वा लस्य रत्वम् । १ वक्ष्यमाणेऽलमर्थे
० शोभतायाञ्च । अरङ्कृतगच्छे अरङ्कृतिगच्छे च उदा० ।
२ अत्यर्थे च । “तस्मा अरं गमावः” य० ११, ५२ अरमिमे
स्तशमहे सोल्लुपे अरंगमाय जम्भते” ऋ० ८, ४६, १७ ।

अरम त्रि० न रम्यतेऽल आधारे घञ् । अधमे ।

अरमति स्त्री अरात्यर्था पर्याप्ता वा मतिः । १ पर्याप्तवृद्धौ
० टोप्रो च । “स्यादस्मै अरमतिर्वस्तुयुः” ऋ० ७, २४, २१ ।

“उप सैनमरमतिर्वस्तुयुः” ऋ० ७, ७ ।

अरर त्रि० ऋ-अरन् । १ कषाटे । “सरभसमरराणि
द्रागपाठ्य” योर० च० । २ अपिधाने ३ वंशकोषे विश्वः
४ कर्पिभेदे पु० । गर्गा० यञ् । आरर्यस्तदपत्ये पुंस्त्री०

अररि प० न० कञ्छति कञ्+विट् अरमियर्त्ति कञ्-इन् । कषाटे
अररिन्द न० रा-कि द्विष ररिदाता नाख्यन्योररिरस्य पिपा-
सोपशमस्य अररिं पिपासोपशमं ददाति दा-ख सञ् । जले
निर० । “अधारयदररिन्दानि सुक्रतुः” ऋ० १, २६, १० ।
भाष्ये प्रागुक्ता अन्या च व्युत्पत्तिर्दर्शिता । ‘यद्वा-
अररिरितश्चेतस गमनं औणादिकोऽरिप्रत्ययः ।
आतोऽनुपसर्गे कः पृषोदरादित्वादभिमतस्वरसिद्धिः ।
तद्दतीत्यररिन्दान्युदकानि चेष्टाप्रदानीत्यर्थः । ‘आपो-
मयाः प्राणा’ इति श्रुतेः । यद्वा ररिदातं न विद्यते
तादृशं दानमितरस्तु तदररि अन्यैरदैव लो-
कोपकारि भोगं ददतीत्यर्थः” इति ।

अररिवस् त्रि० रा-कषुः ररिवान् न० त० । अदातरि ।

“योनो अग्ने अररिवा अवायुररातीः” ऋ० १, १४७, ४ ।

अरस् पु० ऋ-अर । १ शतौ सि० कौ० । २ आयुधे उज्जुलद०

३ गमनस्वभावे त्रि० अरस्, अर मत्वं परिदृष्ट्या मत्वं
ऋ० १, १२६, ३, ‘अरस् गमनस्वभावस्’ भा० ।

अरस्स पु० ऋ-अरस् । अर्त्तैररः इति” इत्वं सान्त्विति
साधवः । उपद्रवकर्त्तृभागे शतौ “मा नः शंसो अरस्सो
धूर्तिः” ऋ० १, १८, ३, । “अरस्सः उपद्रवं कर्त्तुमक्षत्-
समीपे प्राप्तस्य शत्रुरूपस्य मनुष्यस्य” भा० ।

अररे अव्य० अरं शीघ्रं राति रा-के । शीघ्रं प्रत्युत्तर
लाभेच्छया कृते अतिव्यग्रतया संबोधने । तच्च नीचं प्रत्येव
अरलु पु० अरं लाति ला-कु-कञ् अर कपिलका० रस्य लः
वा । (शोना) श्योनाकष्ट्ये । “अरलुत्वक्प्रियङ्गु च मधूकं
दाडिमाङ्गुरान् । अवाप्य पिप्पा दधनि यवागू साधयेद्-
द्रवम्” सुश्रु० । स्यार्थे कन् “तत्त्वैव । कपोतवङ्कारलुको
वरुणः पारिभद्रक” इति सुश्रु० ।

अरव पु० अभावे न० त० । १ रवाभावे प्रतिषेधार्थक शब्दाभावे
न० व० । २ तच्छून्ये त्रि० ।

अरविन्द न० अरान् चक्राङ्गानोव पत्न्याणां विन्दते विद-
य । पद्मे “सरसीपुरविन्दानां वीचिविचोभयितलम्
रघुः” “रविन्दधानेऽरविन्दधाने” माघः “रागेण श्रिय-
सरविन्दतः करायैः” माघः २ सारसपक्षिणि ३ नीलोत्-
पले, ४ रक्तकमले ५ ताजे च । [माभे विष्णौ ।

अरविन्दनाभ पु० अरविन्दं नामौ यस्य अच् समा० । पद्म-
अरविन्दाच्च त्रि० अरविन्दमिव मनोहरमस्ति यस्य अच्
समा० स्त्रियां ङीप् । १ पद्मसदृशगनेते २ पुण्डरीकाक्षे
विष्णौ पु० । “पद्मानाभोऽरविन्दाक्षः” विष्णु सङ्ग० ।

अरविन्दिनी स्त्री अरविन्दस्य सविहृष्टदेशादि इति ङीप् ।
१ पद्मपुष्पे देशे २ पद्मलतायाञ्च । तेषां संघः इति । ३
पद्मसमूहे ।

अरश्मन् त्रि० नास्ति रश्मिरस्य वेदे वा० अनिच्छमा० ।
प्रमहरज्जु रश्मिरे रघादौ “अरश्मानो येऽरा अयुक्ताः”
ऋ० ६, ६, ७, २, ० । “अरश्मानो रज्जुरश्मिताः” भा० ।

अरस पु० अभावे न० त० । १ आखादाभावे । रस्यते
आखाद्यते कर्म्मणि अच् । आखाद्यं मधुरादि न० त० ।
२ मधुरादिरसभिन्ने ३ अप्रकटरे । न० व० । ४ रसशून्ये
त्रि० “अशब्दमस्य शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च
यत्” श्रुतिः ५ असारे त्रि० । ‘दृषिकस्यारसं विष-
मरसं दृषिकः ते विषम्” ऋ० १, १६१, १६, “अरसम-
सारमिति भा०” । रसं वेत्ति अच् न० त० । रससभिन्ने ।
“किमस्यानाम खादरसपुरुषानादरभरैः” नैष० ।

अराधिक लि० रसं नेत्ति रस+ठन् न०त० । रसानभिज्ञे
‘अराधिकेषु रहस्य निवेदनं गिरसि भा लिख’ इत्युद्धटः ।
अराग पु० अभावे न० । १ अतुरागाभावे रङ्गनाभावे च
न०ब० । २ रागशून्ये लि० । “तमङ्गमरागमहणम्” वेणी०
अराग्निं लि० न रागो न०त० । विरक्ते स्त्रियां ङीप् ।
अराजक लि० नास्ति राजा यत्न कप् । राजशून्ये
देशादौ ‘अराजको हि लोकोऽस्मिन् सर्वतो विद्रुते
मयात्’ मनुः । [दराजम्यप्रसूतितः ” मनुः ।

अराजन्य पु० न०त० । क्षत्रियभिन्ने “राज्ञो न धनमन्विच्छे-
अराजिन् लि० राजा अधिष्ठातृत्वेनाख्यस्य ब्रीह्या० इनि
न०त० । १ राजानधिष्ठिते “वि पर्वताः अराजिनः”
ऋ० १,७,२३ । अराजिनः राज्ञा केनचित्स्वामिना
ऽनधिष्ठिताः” भा० । न राजते राज-इनि । २ दोषिशून्ये
लि० स्त्रियास्तु भवतो ङीप् ।

अराजीव पु० अरम् चक्राङ्गं तत्साधनम् आजीवति
आ+जोव अन् उप०स० । १ रथकारे । राजीवं पद्मम्
न०ब० । २ पद्मशून्ये जलादौ लि० ।

अराति पु० न राति ददाति सुखं रा+क्तिच् न०त० । १ शत्रौ ।
“देशः, सोऽयमरातिशोणितजलैर्यस्मिन् हृदाः पूरिताः”
वेणी० अरिशब्दे विवृतिः । ज्योतिषोक्ते पक्षस्थाने ।
“आरतिव्रणयोः पठे अष्टमे मृत्यु रन्त्रयोः” इत्युक्तेः पक्षस्थाने
अरिहृतशुभाशुभचिन्तनीयत्वात्तथात्वम् कामादिष्वान्तर-
रिपुषु ४ षट्संख्यायां कामादीनामान्तररिपूणां संख्या-
साम्यात् । ५ अभिगमनशीले च “मा घान्धर्योऽपनुपामरा-
तयः” ऋ० ७,८३,५, । “विश्वे अग्नौ अरातीः ऋ०
८,७६,२, अरातीः अभिगमनशीलाः शत्रवो वा भा०
भावे क्तिन् अभावे न०त० । ६ दानाभावे स्त्री
“मा नो अरातिरीशत” ऋ० २,७,२ । “अरातिरदानम्
शत्रुर्वा वेदे शत्रौ अरातिशब्दः स्त्री” भा० । अरातिरिवा-
चरति । आत्मनः अरमिच्छति कश्च अरातीर्यति ।
शत्रुसुखमचरति तदिच्छति वेद्यर्थे । “य उक्त यजमने
यारातीर्यति” यत० ब्रा० । योऽस्मभ्यमरातीयात्” यजु०
११, ८० । [अथ० १०, ६, १ ।

अरातीयु लि० अरातिरिव आचरति अराति+क्यच्-उ ।
शत्रुसुखाचारशीले “अरातीयोर्भाटव्यस्य दुर्हृदः”
अरातीवन् लि० अरातिमिच्छति वेदे मत्वर्थोऽथोर्वनिप्
पूर्वपददीर्घश्च । शत्रुसुखाचारवति । “अवायुरराती-
वा मर्चयति ह्येन” ऋ० १, १४७, ४ ।

अराधस् लि० राधः धननाम निरु० । तच्चास्ति यस्य ।
धनरहिते ‘कदाभर्त्समराधसम्’ ऋ० १, ८४, ८, “अराध-
सम् राधसा धनेन रक्षितम्” भा० ‘पदा पणौ राधस्यौ
निबाधस्’ ऋ० ८, ६१, २ “अराधसं धनहीनम् यज्ञश्च” भा० ।
अराय लि० नास्ति रा धनं यस्य वेदे षच्-समा० । १ धनशून्ये
स्त्रियां ङीष् ॥ “अपमृज्य वा यातुधानामप सर्वा अरायः”
अथ० ४, १८, ८ रा+भावे षच् रायोयज्ञादौदानम् न०ब० ।
२ तच्छून्ये लि० । “नारायासो न च्छुह्वः” ऋ० ८, ६१, ११, १,
“अरायाः अधनाः अहविष्का वा” भा० “अरायेभ्यो-
जिघत्सुभ्य इमं मे परिरञ्जत” अथ० ८, २, २० ।

अरास पु० ऋ-विच् अरमास्ताति आ+ला-क । १ सर्ज-
रसे २ मसहस्तिनि । ३ कुटिले लि० । “तत्त्वामरालयम-
रालमरालकेशो” नैष० “भिक्षा निराकामदरालकेश्याः”
रघुः “नोवृत्तमात्मीयमरालपञ्चणः” कुमा० । ४ वेश्यायां स्त्री
अरावन् लि० रा-वनिप् न०त० । अदातरि । “अरावा
चन मर्त्यः” ऋ० ८, ८, ४, ‘पाहि धूर्त्तैररावणः, ऋ० १, ३६,
१५ स्त्रियां ङीप् वनोरश्च । अरावरी ।

अरि पु० ऋ-इन् । १ शत्रौ २ रथाङ्गे, चक्रे, ३ विट्खदिरे,
४ कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्येषु षट्सु, तत्संख्यासाम्यात्
५ षट्संख्यायां, ६ ज्योतिषप्रसिद्धे लग्नावधिके पक्षस्थाने
७ ईश्वरे च । तत्र शत्रौ “दूरात्प्रशमितारिभिः” बिजि-
तारिपुरः पुरः” रघुः । “नारीणामनुकूलमाचरसि चेज्-
जानासि” का० प्र० “अरिकरिहरणार्थम्” लीला० । “नारिं
न मित्वं यं विद्यात्तं आङ्गेभोजयेत् द्विजम्” मनुः । चक्रे
“गदारिखड्गं पद्महृक्” विष्णुध्यानम् । कामादौ
“कृतारिपङ्कजयेन” किरा० । ईश्वरे अरिधामश् शब्दे
उ० विट्खरि अरिमेदः । “सितासितौ चन्द्रमसो न कश्चित्
बुधः शशी सौम्यसितौ रवीन्द्र । रवीन्द्रभौमा रवितत्त्वमित्रा”
इति ज्योतिषोक्तेषु रव्यादीनां ८ शुक्रमन्दादिषु । यथा
रवेः शुक्रशनी, कुजस्य बुधः, बुधस्य शशी, शुरोः बुधशुक्रौ
शुक्रस्य रविचन्द्रौ” शनेः रविचन्द्रभौमाः । “नीचस्थितेऽरि-
नेहमेऽथ पराजिते वा जीवे भृगौ ब्रतविधौ कृतिकर्महीनः”
ज्योति० एते च नैसर्गिका अरयः तात्कालिकास्तु “वतुर्थदश-
विस्तान् विनाशस्थाः परस्परम् । तत्कालमित्राण्युच्चस्यः
कैश्चिदुक्तोऽन्यथा रिपुः” ज्योतिषोक्तेः तत्काले तत्तद्वाशिस्य-
पक्षापेक्षया २, ३, ४, १०, ११, १२ स्थानभिन्नेषु १, ५, ६,
७, ८, ९ स्थानेषु स्थिताः पक्षाः तच्चाङ्गि कर्मकाले ये पक्षा
यत्र राशौ तिष्ठन्ति तेषां यदपेक्षया १, ५, ६, ७, ८, ९ स्थान

स्या यहास्ते तेषां तत्कालिकारयो भवन्ति तएव यहा यदि नैसर्गिकरिपवस्तदा अधिशतवः नैसर्गिकसमाचेत् रिपवः, इति भेदः । यथोक्तं हितसमरिपुसंज्ञा ये निसर्गे निरुक्ताः अधिहितहितमध्यास्तेऽपि तत्कालमित्यैः । रिपुसमसुहृदाख्या ये निसर्गोपदिष्टा अधिरिपुरिपुमध्याः शत्रुभिश्चिन्तनीया इति राजभा० । निसर्गसमाश्च “बुधः कुजेज्यास्कुजिदर्कपुताः शुक्रार्कजौ, भौमसुरेज्यमन्दाः । शनिः, कुजेज्या, सुरराजमन्त्रो रव्यादितोऽभी समसंज्ञिताः स्युः” इत्युक्ताः यथा रवेः बुधः, चन्द्रस्य कुजगुरुशुक्रशनिः । कुजस्य शुक्रशनी, बुधस्य कुजगुरुशनिः । गुरोः शनिः, शुक्रस्य कुजगुरु शनेः गुरुः, एतेषां क्रमेणैते समास्त एव समा अपि तात्कालिकरिपवश्चेत् रिपव इति अवगन्तव्यम् । एतेषां बलज्ञानार्थं तत्तत् संज्ञा तथाहि अधिमित्वगृहे २२।२० कला बलम् मित्वगृहे १५ कलाः, समगृहे ११।४५ कलाः शत्रुगृहे ७।२ कलाः अधिशत्रुगृहे ३।४५ कलाबलम् । मूलं जातकादौ दृश्यम् । नैसर्गिकरिपुता तु सर्वकार्यमात्रे इति भेदः । एतच्च जातोक्तपहादिबलज्ञानोपयोगि । ताजके तु “दृष्टिः स्यान्नमपञ्चमे बलवती प्रत्यक्षतः स्नेहदा पादोना (४५ कलाः) ऽखिलकार्यसाधनकरी मेलापकाख्योच्यते । गुप्तस्नेहकरी तृतीयभवने कार्यस्य संसिद्धिदा त्वंशोना कथिता (४० कलाः) तृतीयभवने षड्भागदृष्टिर्भवे (१० कलाः) । दृष्टिः पादमिता (१५ कलाः) चतुर्थदशमे गुप्ता-रिभावा स्तृताऽन्योन्यं सप्तममे तथैकभवने प्रत्यक्षवैरा-खिला” (६० कलाः) इति दृष्टिविशेषमभिधाय “पश्य-न्मिहदृशा (२,५,८,११) सुहृत्, रिपुदृशा (१,४,७,१०) शत्रुः । समस्तन्यथा २,६,८,१२, इति नील० उक्तदिशा तात्-कालिकमित्यादि । तेन स्नापेत्तथा १,४,७,१०, स्या-नस्या यहाः रिपवः । तत्र “स्वस्वाधिकारीकृतबलं सुहृद्दे पादोनमर्द्धं समभेरिभेऽङ्घ्रिः” नील० । राहो-र्निसर्गरिपवस्तु “स्वर्ग्यः शशाङ्को धरणीसुतश्च राहो रिपुः” इत्युक्ता ज्ञेयाः । तत्कालिकास्तु प्रागुक्तदिशा ज्ञेयाः केतोस्तु “शुक्रशनी विपक्षी” इत्युक्तौ ज्ञेयौ । जातके षष्ठ-स्थाने “वडे च क्षतवद्विषो” इत्युक्तौ चिन्तनीयौ । ताजके तु “रिपौ सातृकमान्द्रारिचतुष्पाद्वन्मनीमणा” इति नील० ताजकोक्ताः चिन्तनीयाः । ८ तन्त्रोक्ते मन्त्रभेदे । तथाहि षोडशकोशात्मके सिद्धादिचक्रे चतुस्रः कोषा-दिक्रमेण सिद्धः, साध्यः सुसिद्धः अरिरिति संज्ञा । तत्रापि तेषु चतुःकोशात्मकेषु प्रत्येकं चतुर्थं कोषमपि अरिसंज्ञं तथा

च यक्षसकोष्ठं सप्तमकोष्ठं त्रयोदशकोष्ठं एकादशकोष्ठम् द्वा-दशं पञ्चदशं कोष्ठं षोडशं चेति सप्तकमरिसंज्ञं तस्यारिसंज्ञ-कत्वात् तत्स्यवर्णा अरिसंज्ञाः । षोडशकोष्ठस्थवर्णेषु मध्ये साधकनामाक्षरं यत्र तिष्ठति तस्यैवादित्वं प्रकल्प्य दक्षिणाव-र्त्तेन सर्व्वत्र चतुर्षु चतुःकोशात्मकेषु गणना तथा च प्रथमा-दिकोष्ठस्याक्षरादिको मन्त्रः सिद्धादिनामभाक् । यथा आ-द्यकोष्ठचतुष्टये प्रथमे १ सिद्धसिद्धः २ द्वितीये सिद्धसाध्यः । तृतीये ३ सिद्धसुसिद्धः ४ चतुर्थे सिद्धारिः । द्वितीयकोष्ठच-तुष्टके आद्यो साध्यसिद्धः द्वितीये साध्यसाध्यः । तृतीये साध्यसुसिद्धः चतुर्थे साध्यारिः । तृतीयकोष्ठचतुष्टये आद्यो सुसिद्धसिद्धः द्वितीये सुसिद्धसाध्यः । तृतीये सुसिद्ध-सुसिद्धः चतुर्थे सुसिद्धारिः । चतुर्थकोष्ठचतुष्टके आद्यो अरिसिद्धः । द्वितीये अरिसाध्यः तृतीये अरि-सुसिद्धः चतुर्थे अर्य्यरिरिति गणना । एतच्च प्रदर्शन-मात्रमुक्तम् किन्तु सर्व्वत्र यत्र कोष्ठे साधकनामाक्षरं तदारभ्यैव गणना तथाच साधकनामाक्षरं यत्र तिष्ठति तत्कोष्ठस्यैवादित्वं प्रकल्प्य दक्षिणावर्त्तेन गणने मन्त्राक्षरं यत्र तिष्ठति तत्पर्य्यन्तगणनायां सिद्धादिषोडशसंज्ञा तथा च ३८ पृष्ठे दर्शिताऽकथहचक्रानुसारेण प्रथमादिसंज्ञा सा-धकनामाक्षरादिकल्पनयैव । ततश्च सिद्धादिचक्रस्थकोष्ठानां प्रथमादिसंख्या या उक्ता सा न नियता अकथहचक्रगृहे तन्मूलं दृश्यम् । “अरिमन्त्रं न गृह्णीयादिति” तन्त्रम् । राज्ञो विषयानन्तरस्येऽन्वपतौ । स च द्वादशराजचक्रमध्ये आदि-भूतः यथोक्तं भाष २, ८१ श्लोकव्याख्यायां मस्ति० । “अरि-मित्वमरेमित्वं मित्वमित्वमतः परम् । अरिमित्वस्य मित्वञ्च विजिगीषोः पुरस्कारः” पञ्चेति शेषः “पार्ष्णिप्या-हस्ततः पश्चादाक्रन्दस्तनन्तरम् । आसारावनयोश्चैव विजि-गीषोस्तु पृष्ठतः” पार्ष्णिप्याहासारः आक्रन्दासारश्चेति चत्वार इति शेषः एवं नव भवन्ति विजिगीषुर्दशमः ‘अरेष विजिगीषोश्च मध्यमो भूयनन्तरः । अतुष्टये संहतयोः समर्थोऽव्यस्तयोर्वधे । मण्डलाह्वहिरेतेषां सदासीनो बलाधिकः” इति मध्यकोदासीनाभ्यां सह द्वादश इति । अरये साधु तस्मै हितं वा यत् । अराय्यं तत्र साध्यादौ लि० “असौ यो अधरादृष्टहस्तव सन्वरायः” अथ० २, १४, २, १० प्रेरके लि० अरिदुतशब्दे उदा० ।

अरिक्थभाज् लि० रिक्थं पितादिदायं न भजते भज—खि अस्० स० । दायाप्राहिणि अनंशे स्त्रीवपतितादौ अनंश-शब्दे १४३ पृष्ठेऽस्य विवरणम् ।

अरिगूर्त(र्ग) पु० अरये तद्धननाय गूर्तः उद्युक्तः गुरी
उद्यमे क्त तस्य न वेदे नत्वम् । शक्रुवधायोद्युक्ते “पर्यदरि
गूर्तः स्तरिः ऋ० १, १८६, २ लोके तु अरिगूर्त इत्येव ।
अरिता स्त्री अरेर्भावः तत् । शत्रुतायामनिष्टसम्पादने ।

अरित पु० ऋ-अन्तर्भूतण्यर्थे ढच् वेदे इट् । नाविके
कस्यधारे “इयत्ति वाचमरितेव नावम्” ऋ० ६, ६५, २,
२, ४२, १, लोके तु नेट् अन्तां गन्तरि स्त्रियां ङीप् ।

अरिच न० ऋ-अत्यनेन ऋ-इत् । (हालि इति ख्याते
नौकाचालनकाष्ठे । “लोलैररितैश्चरणैरिवाभितः” माघः
“नौर्ह वा एषा स्मर्या यद्वाहिष्यमानं तस्या ऋत्विज एव
स्फ्राञ्चारित्वाच्च” शत० ब्रा० । २ गमनसाधने वाहनादौ च
“अरित्वं वा दिवस्पृथु” ऋ० १, ४६, ८, “अरित्वं गमन-
साधनं नौरूपम्” भा० । “शतारित्वां नाव-
मातस्थिवांसम्” ऋ० १, ११६, ५, “शतारित्वां बह्वरित्वां
यैः काष्ठैः पार्श्वतो बह्वैर्जलालोडने सति नौः शीघ्रं गच्छति
तान्यरित्वाणि” भा० । अरितः पापादितस्त्रायते त्वै-क ।
पापादितो ररक्तके त्वि० । “दशारितो मनुष्यः स्वर्णः”
ऋ० २, १८, १, “दशारितः अरिभ्य पापेभ्यस्त्रायते इत्य-
रित्वा यज्ञाः दशसंख्याकापह्नायस्य” भा० । काश्या०
उज्जिठौ । तत्सम्बन्धिनि आरतिकः तद्गवादौ च त्वि०
जिठ स्त्रियां ङीप् ।

अरिदान्त पु० अरिदान्तोयेन निष्ठान्तत्वात् विशेष्यस्यापि
परनिपातः । यदुवंशे क्षत्रियभेदे । ‘रामे भारं समा-
सज्य, शुशुधाने च वीर्यवान् । अक्रूरे विष्टयौ चापि
गदे च कृतवर्म्मणि । चक्रदेवे सुदेने च सारणे च
महाबले । निष्टसप्तशतौ विक्रान्ते भङ्गकारे विदूरथे ।
उपसेनात्मजे कङ्के शतद्युम्ने च केशवः । राजाधिदेवे
ऋदरे प्रसेने विलके तथा । अरिदान्ते दृहहर्गे श्वफल्के
सात्यकौ प्रथौ । दृष्णान्वकेषु चोन्यसु सुखेषु । मधुसूदनः ।
गुरुसासज्य तं भारं ययौ द्वारवतीं प्रति” इति हरिवं० ।

अरिधायस् त्वि० अरिभिरौश्वरैः धार्यते धा-अस्तुन् पु० युट्
च । ईश्वरधार्ये । “अष्टावरिधायसोगाः” ऋ० १, १२६,
५, अरिधायसः “अरिभिरौश्वरैः धार्यमाणा” भा० ।

अरिन्दन त्वि० अरीन् शत्रून् नन्दयति तोषयति मन्द-
णिच्-ल्यु उप० स० । शत्रुसन्तोषके अलतेन्द्रियजये व्यस-
नासक्ते ।

अरिन्दम त्वि० अरीन् शत्रून् कामादीन् वा दास्यति दस-
यति दस-अन्तर्भूतण्यर्थे खच्-सुम् उप० स० । पराभि-

भावको शत्रुतापको रजितकामादौ च । काश्या० उज्जिठौ
आरिन्दमिकः । तत्सम्बन्धिनि त्वि० ङीप् स्त्रियां ङीप् ।
अरिप्र त्वि० रिप्रमिति निरुक्ते पापनाम तद्भासि यस्य । पाप
रहिते “अरिप्रा दलहन्तमाः” ऋ० ८, ८, ६, “रिप्रमिति
पापनाम” भा० । “तं वो वयं शुचिभिरप्रमद्य” ।
ऋ० ७, ४७, १, “अरिप्रं पापरहितम्” भा० ।

अरिमर्द् पु० अरिं रोगरूपं शत्रुं मृद्विति मृद-अण्
उ० स० । कासमर्द्दये । शत्रुतापके त्वि० ।

अरिमर्दन त्वि० अरिं मृद्विति मृद-ल्यु-उप० स० । शत्रु-
तापके गान्दिनीपुत्रे अक्रूरसोदरे श्वफल्कस्य पुत्रे यदुवंशे
क्षत्रियभेदे “श्वफल्कः काशिराजस्य सुतं भार्याम-
विन्दत । गान्दिनीं नाम तस्यार्थे गाः सदा प्रददौ
पिता । तस्यां जन्ने महाबाहुः श्रुतवानिति विस्तृतः ।
अक्रूरोऽथ महाभागो यच्चा विपुलदर्क्षणः । उपमर्द-
शुस्तथा मर्दयुक्तं दरशारिमर्दनः । अरिच्छिपस्तथोपेक्षः शत्रु-
घ्नोऽयारिमर्दनः । धर्मधृष्टतिधर्मा च मृदधर्मोजान्तक-
स्तथा आवाहाप्रतिवाहौ च सुन्दरी च वराङ्गना” हरिवं० ।

अरिमेजय पु० अरिमेजयति कम्पयति एज-णिच्-खश्
सुम् उ० स० । शत्रुतापके अक्रूरसोदरे यदुवंशे क्षत्रियभेदे
अरिमर्दनमर्थे विवर्तितः ।

अरिमेद पु० अरेर्विट्स्वदिरस्येव मेदः सारः सन्दोऽस्य ।
(सुदयावावला) । इष्टभेदे । अरिरिव मेदति कृत्त-
त्वात् अल्पं क्षिप्रति मिद-अच् । र्विट्स्वदिरे ।
संज्ञायां कन् । रक्षामिभेदे तद्धननायाम् “वाह्यका
पिञ्चितः कुम्भी वज्रं कीटोऽरिमेदकः” सुश्रु० ।

अरिला स्त्री षोडशकले विलासिनि । रुन्दसि प्रतिपदमन्ते
यमकविलासिनि । अरिला नाम प्रयोधरधारिणि ।
शेषे नियतलघुहयधारिणि “इत्युक्तालक्षणे माताहसभेदे ।

अरिष पु० न इयत्ति मलं यस्मात् ऋ-किषन् न० त० ।
। अपानमांसजे रोगभेदे । न रिष्यति विच्छिद्यते रिष-क
न० त० । रक्षिच्छिद्यधारावर्षणे न० ।

अरिषड्ष्टक न० षट् च अष्टौ च षट् । ततः परिभाषार्थे
कन् षड्ष्टकम् अरिस्वामिकं षड्ष्टकं शाक० त० ।
विवाहे वर्जनीये योगविशेषे, तथाहि दम्पत्योः परस्पर-
रराश्वमेजया परस्परस्य राशेः षड्ष्टके षड्ष्टके वा अशुभं
तथोः राश्योर्भित्स्वामिकत्वे पुनर्न दोषः शत्रुस्वामिक-
त्वेऽतीव दोषः । यथोक्तं ‘मकरः करिजुह्वारिणः कन्या
मेवेण सह भयस्तुलया । कर्कषदौ उपपद्यते

दृष्टिकमिधुने चारिविधौ । यदि कन्याष्टमे
भर्तुर्भर्तुः पठे च कन्यका । षडष्टकं विजानीयात्
वर्जितं विदेशरपि” ज्यो० त० । तत्र प्रतिप्रसवः ।
“सौहृदो ह्युभयोर्हयोरपि तयोरेकाधिपत्येऽपि वा ताराष-
टसु सुमितमितसुखदोमार्थसम्पदादि । षट्काष्टे नवपञ्चमे
व्ययधने योगे च पुंयोषितोः प्रोत्थायुःसुखद्विपुष्टिजननं
कार्यो विवाहः शुभः” भुज० भी० । अत्यन्तापद्विषये
व्यासः । “मैत्रादियोगेऽपि षडष्टकादौ ताराविपतप्ल-
रिर्नैधनाख्याः । वर्ज्या विवाहे पुरुषोडुता हि प्रीतिः
परा जन्मसु तारकासु” । तत्रदानसुक्तम् तत्रैव ।
“षडष्टके गोमिसुनं प्रदेयमिति” ।

अरिषड्वर्ग पु० षष्ठां वर्गः समुदायः षड्वर्गः अरीणां
कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्यरूपाणामनःशत्रूणां षड्वर्गः
देवीभागवतवत् विष्णुभागवतवच्च सापेक्षत्वेऽपि गमकतया
स० । कामादिषु षट्स्थानेषु रिषु पु “क्षतारिषड्वर्गजयेन”
किरा० ।

अरिषष्ठ्य त्रि० न रिप्रति हिंनस्ति रिष हिंसायाम् अन्यक्
न० त० । अहिंसके “शानेव नौ अरिषण्या तनूनाम्”
ऋ० २, ३६, ४, “अरिषण्यावाहिंसकौ शानौ” भा० ।

अरिष्ट पु० रिष-हिंसायां कर्त्तरि-क्त न० त० । १। शुने
२। निम्बे । “सर्पपारिष्टपत्वाभ्यां सर्पिषा लवणेन च “ब्रणि
रक्षायां सुश्रुतः । “सुमनायाश्च पत्वाणि पटोलारिष्टयोस्त-
प्रेति” विद्रधिचिकित्सायां सुश्रुतः । ३। लङ्कानिकटवर्त्तिप-
र्वतभेदे ४। काके ५। कङ्के (रीठा) इति ख्याते ईफेनिलफलक-
दृष्टे । “अरिष्टकस्तिदोषमोपहृजिहर्भपातनः” वैद्य० ।
७। कृष्णकृतेऽसुरभेदे । “यत् शालुञ्च सैन्दञ्च कंसं द्विविदमेव च
अरिष्टं दृषभं केशिं पूतनां दैत्यदारिकाम् । नागं कुबलया
पीडं चानूरं सुष्टिकं तथा । दैत्यान् मानुषदेहस्थान्
सूदयामास वीर्यवान्” हरिव० । ८। अशुभे । ९। तत्रे ।
१०। स्तृतिकाष्टके । “अरिष्टशब्दां परितोविसर्पिणा” रघुः
तत्करणप्रकारस्तु “नवमे मासि स्तृतिकागारमेनां प्रवेशयेत्
प्रशस्तित्यादौ तत्वारिष्टं ब्राह्मणशक्तिमवैश्यशूद्राणां चेत-
रक्तप्रोतकृष्णेषु भूमिप्रदेशेषु विन्यस्तव्यप्रोषतिन्दुकभक्तातक-
सर्वपदूर्वानिर्म्मितं शय्यागारं यथासंख्यं तन्मयपथ्यङ्गसुपलि-
प्रभित्ति सुविभक्तपरिच्छदं प्राग्वहारं दक्षिणद्वारं वाऽष्टहस्ता-
यत् चतुर्हस्तावित्तृतं रक्षामङ्गलसम्पन्नं विधेयम्” सुश्रु० ।
तत्र प्रवेशे “रोहिण्यैन्दवपौष्णे तु स्वातीवर्षणयोरपि ।
सुनर्वसौ पुष्यहस्तधनिष्ठास्तारासु च । मन्वे त्वाष्ट्रे

तथाश्विन्यां स्तृतिकागारमाविशेत्” नि० सि० तारा
उक्ता । एतच्च सम्भवे “प्रसूति समये प्राप्ते सद्यएव
प्रवेशयेत्” वशिष्ठोक्तेः । तच्च नैर्ऋत्या वास्तुभूमौ-
कार्यम् “वारुण्यां भोजनमृहं नैर्ऋत्या स्तृतिकाष्टहम्”
वशिष्ठोक्तेः “दशाहं स्तृतिकागारमाशुषे च विशेषतः ।
वज्रिना तिन्दु कालातैः पूर्णकुम्भैः प्रदीपकैः । सुषलेन तथा
हारि वर्णकैश्चातिरेन च” विष्णु० पु० ११ अनिष्टसूचके उत्-
पाते भूमिकम्पादा “अरिष्टे त्रिविधोत्पाते” इति ज्यो०
१२ अनिष्टस्थानस्थेषु रव्यादिपक्षेषु । १३। पानेनारिष्टकारके
मद्ये । “रक्तारिष्टं शोषिताजीर्णं शेषम्” भाषः । “अरिष्टं
लघु पाकेन सर्वतस्तु गुणाधिकम् । अरिष्टस्य गुणा ज्ञेया
वीजद्रव्यगुणैः सभाः” वैद्य० । मद्ये पुस्तकमपि भावप्र० ।
नास्ति रिष्टं यतोऽधिकम् ५। १०। ११। १२। १३। १४। १५। १६। १७। १८। १९। २०। २१। २२। २३। २४। २५। २६। २७। २८। २९। ३०। ३१। ३२। ३३। ३४। ३५। ३६। ३७। ३८। ३९। ४०। ४१। ४२। ४३। ४४। ४५। ४६। ४७। ४८। ४९। ५०। ५१। ५२। ५३। ५४। ५५। ५६। ५७। ५८। ५९। ६०। ६१। ६२। ६३। ६४। ६५। ६६। ६७। ६८। ६९। ७०। ७१। ७२। ७३। ७४। ७५। ७६। ७७। ७८। ७९। ८०। ८१। ८२। ८३। ८४। ८५। ८६। ८७। ८८। ८९। ९०। ९१। ९२। ९३। ९४। ९५। ९६। ९७। ९८। ९९। १००। १०१। १०२। १०३। १०४। १०५। १०६। १०७। १०८। १०९। ११०। १११। ११२। ११३। ११४। ११५। ११६। ११७। ११८। ११९। १२०। १२१। १२२। १२३। १२४। १२५। १२६। १२७। १२८। १२९। १३०। १३१। १३२। १३३। १३४। १३५। १३६। १३७। १३८। १३९। १४०। १४१। १४२। १४३। १४४। १४५। १४६। १४७। १४८। १४९। १५०। १५१। १५२। १५३। १५४। १५५। १५६। १५७। १५८। १५९। १६०। १६१। १६२। १६३। १६४। १६५। १६६। १६७। १६८। १६९। १७०। १७१। १७२। १७३। १७४। १७५। १७६। १७७। १७८। १७९। १८०। १८१। १८२। १८३। १८४। १८५। १८६। १८७। १८८। १८९। १९०। १९१। १९२। १९३। १९४। १९५। १९६। १९७। १९८। १९९। २००। २०१। २०२। २०३। २०४। २०५। २०६। २०७। २०८। २०९। २१०। २११। २१२। २१३। २१४। २१५। २१६। २१७। २१८। २१९। २२०। २२१। २२२। २२३। २२४। २२५। २२६। २२७। २२८। २२९। २३०। २३१। २३२। २३३। २३४। २३५। २३६। २३७। २३८। २३९। २४०। २४१। २४२। २४३। २४४। २४५। २४६। २४७। २४८। २४९। २५०। २५१। २५२। २५३। २५४। २५५। २५६। २५७। २५८। २५९। २६०। २६१। २६२। २६३। २६४। २६५। २६६। २६७। २६८। २६९। २७०। २७१। २७२। २७३। २७४। २७५। २७६। २७७। २७८। २७९। २८०। २८१। २८२। २८३। २८४। २८५। २८६। २८७। २८८। २८९। २९०। २९१। २९२। २९३। २९४। २९५। २९६। २९७। २९८। २९९। ३००। ३०१। ३०२। ३०३। ३०४। ३०५। ३०६। ३०७। ३०८। ३०९। ३१०। ३११। ३१२। ३१३। ३१४। ३१५। ३१६। ३१७। ३१८। ३१९। ३२०। ३२१। ३२२। ३२३। ३२४। ३२५। ३२६। ३२७। ३२८। ३२९। ३३०। ३३१। ३३२। ३३३। ३३४। ३३५। ३३६। ३३७। ३३८। ३३९। ३४०। ३४१। ३४२। ३४३। ३४४। ३४५। ३४६। ३४७। ३४८। ३४९। ३५०। ३५१। ३५२। ३५३। ३५४। ३५५। ३५६। ३५७। ३५८। ३५९। ३६०। ३६१। ३६२। ३६३। ३६४। ३६५। ३६६। ३६७। ३६८। ३६९। ३७०। ३७१। ३७२। ३७३। ३७४। ३७५। ३७६। ३७७। ३७८। ३७९। ३८०। ३८१। ३८२। ३८३। ३८४। ३८५। ३८६। ३८७। ३८८। ३८९। ३९०। ३९१। ३९२। ३९३। ३९४। ३९५। ३९६। ३९७। ३९८। ३९९। ४००। ४०१। ४०२। ४०३। ४०४। ४०५। ४०६। ४०७। ४०८। ४०९। ४१०। ४११। ४१२। ४१३। ४१४। ४१५। ४१६। ४१७। ४१८। ४१९। ४२०। ४२१। ४२२। ४२३। ४२४। ४२५। ४२६। ४२७। ४२८। ४२९। ४३०। ४३१। ४३२। ४३३। ४३४। ४३५। ४३६। ४३७। ४३८। ४३९। ४४०। ४४१। ४४२। ४४३। ४४४। ४४५। ४४६। ४४७। ४४८। ४४९। ४५०। ४५१। ४५२। ४५३। ४५४। ४५५। ४५६। ४५७। ४५८। ४५९। ४६०। ४६१। ४६२। ४६३। ४६४। ४६५। ४६६। ४६७। ४६८। ४६९। ४७०। ४७१। ४७२। ४७३। ४७४। ४७५। ४७६। ४७७। ४७८। ४७९। ४८०। ४८१। ४८२। ४८३। ४८४। ४८५। ४८६। ४८७। ४८८। ४८९। ४९०। ४९१। ४९२। ४९३। ४९४। ४९५। ४९६। ४९७। ४९८। ४९९। ५००। ५०१। ५०२। ५०३। ५०४। ५०५। ५०६। ५०७। ५०८। ५०९। ५१०। ५११। ५१२। ५१३। ५१४। ५१५। ५१६। ५१७। ५१८। ५१९। ५२०। ५२१। ५२२। ५२३। ५२४। ५२५। ५२६। ५२७। ५२८। ५२९। ५३०। ५३१। ५३२। ५३३। ५३४। ५३५। ५३६। ५३७। ५३८। ५३९। ५४०। ५४१। ५४२। ५४३। ५४४। ५४५। ५४६। ५४७। ५४८। ५४९। ५५०। ५५१। ५५२। ५५३। ५५४। ५५५। ५५६। ५५७। ५५८। ५५९। ५६०। ५६१। ५६२। ५६३। ५६४। ५६५। ५६६। ५६७। ५६८। ५६९। ५७०। ५७१। ५७२। ५७३। ५७४। ५७५। ५७६। ५७७। ५७८। ५७९। ५८०। ५८१। ५८२। ५८३। ५८४। ५८५। ५८६। ५८७। ५८८। ५८९। ५९०। ५९१। ५९२। ५९३। ५९४। ५९५। ५९६। ५९७। ५९८। ५९९। ६००। ६०१। ६०२। ६०३। ६०४। ६०५। ६०६। ६०७। ६०८। ६०९। ६१०। ६११। ६१२। ६१३। ६१४। ६१५। ६१६। ६१७। ६१८। ६१९। ६२०। ६२१। ६२२। ६२३। ६२४। ६२५। ६२६। ६२७। ६२८। ६२९। ६३०। ६३१। ६३२। ६३३। ६३४। ६३५। ६३६। ६३७। ६३८। ६३९। ६४०। ६४१। ६४२। ६४३। ६४४। ६४५। ६४६। ६४७। ६४८। ६४९। ६५०। ६५१। ६५२। ६५३। ६५४। ६५५। ६५६। ६५७। ६५८। ६५९। ६६०। ६६१। ६६२। ६६३। ६६४। ६६५। ६६६। ६६७। ६६८। ६६९। ६७०। ६७१। ६७२। ६७३। ६७४। ६७५। ६७६। ६७७। ६७८। ६७९। ६८०। ६८१। ६८२। ६८३। ६८४। ६८५। ६८६। ६८७। ६८८। ६८९। ६९०। ६९१। ६९२। ६९३। ६९४। ६९५। ६९६। ६९७। ६९८। ६९९। ७००। ७०१। ७०२। ७०३। ७०४। ७०५। ७०६। ७०७। ७०८। ७०९। ७१०। ७११। ७१२। ७१३। ७१४। ७१५। ७१६। ७१७। ७१८। ७१९। ७२०। ७२१। ७२२। ७२३। ७२४। ७२५। ७२६। ७२७। ७२८। ७२९। ७३०। ७३१। ७३२। ७३३। ७३४। ७३५। ७३६। ७३७। ७३८। ७३९। ७४०। ७४१। ७४२। ७४३। ७४४। ७४५। ७४६। ७४७। ७४८। ७४९। ७५०। ७५१। ७५२। ७५३। ७५४। ७५५। ७५६। ७५७। ७५८। ७५९। ७६०। ७६१। ७६२। ७६३। ७६४। ७६५। ७६६। ७६७। ७६८। ७६९। ७७०। ७७१। ७७२। ७७३। ७७४। ७७५। ७७६। ७७७। ७७८। ७७९। ७८०। ७८१। ७८२। ७८३। ७८४। ७८५। ७८६। ७८७। ७८८। ७८९। ७९०। ७९१। ७९२। ७९३। ७९४। ७९५। ७९६। ७९७। ७९८। ७९९। ८००। ८०१। ८०२। ८०३। ८०४। ८०५। ८०६। ८०७। ८०८। ८०९। ८१०। ८११। ८१२। ८१३। ८१४। ८१५। ८१६। ८१७। ८१८। ८१९। ८२०। ८२१। ८२२। ८२३। ८२४। ८२५। ८२६। ८२७। ८२८। ८२९। ८३०। ८३१। ८३२। ८३३। ८३४। ८३५। ८३६। ८३७। ८३८। ८३९। ८४०। ८४१। ८४२। ८४३। ८४४। ८४५। ८४६। ८४७। ८४८। ८४९। ८५०। ८५१। ८५२। ८५३। ८५४। ८५५। ८५६। ८५७। ८५८। ८५९। ८६०। ८६१। ८६२। ८६३। ८६४। ८६५। ८६६। ८६७। ८६८। ८६९। ८७०। ८७१। ८७२। ८७३। ८७४। ८७५। ८७६। ८७७। ८७८। ८७९। ८८०। ८८१। ८८२। ८८३। ८८४। ८८५। ८८६। ८८७। ८८८। ८८९। ८९०। ८९१। ८९२। ८९३। ८९४। ८९५। ८९६। ८९७। ८९८। ८९९। ९००। ९०१। ९०२। ९०३। ९०४। ९०५। ९०६। ९०७। ९०८। ९०९। ९१०। ९११। ९१२। ९१३। ९१४। ९१५। ९१६। ९१७। ९१८। ९१९। ९२०। ९२१। ९२२। ९२३। ९२४। ९२५। ९२६। ९२७। ९२८। ९२९। ९३०। ९३१। ९३२। ९३३। ९३४। ९३५। ९३६। ९३७। ९३८। ९३९। ९४०। ९४१। ९४२। ९४३। ९४४। ९४५। ९४६। ९४७। ९४८। ९४९। ९५०। ९५१। ९५२। ९५३। ९५४। ९५५। ९५६। ९५७। ९५८। ९५९। ९६०। ९६१। ९६२। ९६३। ९६४। ९६५। ९६६। ९६७। ९६८। ९६९। ९७०। ९७१। ९७२। ९७३। ९७४। ९७५। ९७६। ९७७। ९७८। ९७९। ९८०। ९८१। ९८२। ९८३। ९८४। ९८५। ९८६। ९८७। ९८८। ९८९। ९९०। ९९१। ९९२। ९९३। ९९४। ९९५। ९९६। ९९७। ९९८। ९९९। १०००।

अरिष्टगातु अरिष्टं हिंसितं गच्छति गम-तन्नि०
आदन्नादेशः । अहिंसितगमने । “अरिष्टगातुःसहोता-
सहोभरिः” ऋ० ५, ४४, ३, “अरिष्टगातुर्हिंसित-
गमनः” भा० ।

अरिष्टताति अरिष्टस्य करः वेदे अरिष्ट+तातिङ् । सुच-
करणे ‘जीवातवे न मृत्यवेऽथोऽरिष्टतातये’ ऋ० १०, ६०,
८, “ओषधीरक्षा अरिष्टतातये” यजु० । लोके तु ताय-
क्तिन् । अरिष्टविस्तारे “तद्विभवतां निष्पन्नाशिवमरिष्ट-
तातिमायाकहे” वीरच० । कचिद्देऽपि तथा अरिष्ट-
शब्दे दृश्यम् ।

अरिष्टदुष्टधी त्रि० अरिष्टेन मरणसूचकनिमित्तेन दुष्टा
धीरस्य । आसन्नमरणसूचक-निमित्तेन दुष्टमतौ

अरिष्टनेमि पु० ईत० कश्यपपुत्रे विनतायाः पुत्रभेदे “तार्क्ष्य-

चारिष्टनेमिश्च गरुडश्च महाबलः । अरुणसारुण्यैव
विनतायाः सुताः सुताः ॥ हरिवं० २ तीर्थकरे जिनभेदे च ।

अरिष्टि स्त्री न रिष्टिः हिंसा अभावे न० त० ।
हिंसाभावे । “पोषं रयीष्णमरिष्टं तनूनाम्” ऋ० २,
२१, ६, । ‘अरिष्टमहिंसाम्’ भा० ।

अरिष्टुत लि० अरिभिः प्रेरयित्वभिः स्तुतं वेदे पत्वम् ।
प्रेरयित्वभिः स्तुते प्रशस्ते “रासते विश्वगूत्ता अरिष्टुतः
ऋ० ८, १, २२ । लोके तु न पत्वम् । [स्यातरि ।

अरिष्ट लि० अरये तिष्ठते स्या-क वेदे पत्वम् । शत्रुनाशाय
अरिह लि० अरोन् हन्ति हन-ड । शत्रुनाशके “हरिहयो-
ऽरिहयोगविषक्षणः” रघुः “धौरवे ऋषभेदे” अवाचीनो-
ऽपि वैदर्भीमपरासुपयेमे मर्यदां नाम तस्यामस्य जज्ञे
अरिहः, अरिहः खलुङ्गाकपयेमे” भा० आ० प० ।

अरीढ लि० न रोढः लोढः न आस्वादितः लख रः । अना-
स्वादिते । ऋग्वेदे तु ढल्य ल्हः अरोल्हः इत्येव ।
“अरोल्हं वत्सम्” ऋ० ४, १८, १० । अरोल्हं शत्रु-
भिरनभिभूतमानम् भाष्योक्ते २ अर्थे च ।

अरीहण पु० अरिं हन्ति हन-अच् पूर्वदीर्घः । ऋषभेदे
अरीहणेन निर्हत्तम् वृज् । अरीहणकम् । चतुरार्याम्
उत्तरा० छ । अरीहणीयः तत्सन्निहणदेयादौ लि० ।

अरीहणादि पु० अरीहण आदिर्यस्य । निर्हत्तार्थे विहित-
वृज्प्रत्ययनिमित्ते पाणिन्युक्ते शब्दसमूहे । स च गणः
अरीहण, द्रुषण, द्रुहण, भगल, उलन्द, किरण,
सांपरायण, कौट्टायण, औट्टायण, त्रैगतायन, सैत्रायण
भास्त्रायण, वैसतायन । गौसतायन, सौसतायन ।
सौसायन, धौसतायन, सौसायन, ऐन्द्रायण, । कौन्द्रायण
खाडायन, शाण्डिल्यायन, रायस्योष, विपथ, विपाथ ।
उद्दण्ड, उदञ्चन, खाण्डवीरण, वीरण, कथकतृक्ष्ण,
जाम्बवत शिंशपा, रैवत, विलू, सुयज्ञ, शिरीष, बधिर
जम्बु खदिर सुशर्मन्, दलह, भलन्दन, खण्डु, कनल
वेत्तदल, अरीहणादिः ।

अरुपिका अरुपि मर्मस्थानान्यधिकतम जाता ठन् ४०,
सम् । शुद्धरोगभेदे । “समासेन चतुश्चत्वारिंशत्शुद्धरोगा भ-
वन्ति ॥ तद्यथा अजगन्तिका यवप्रस्थाऽम्बाजो विष्टता ।
कच्छपिका बल्भोकमिन्द्रहृदा पनसिका पात्राण्यर्धभो जाल
गर्भभः कला विस्फोटकोऽग्निरोहिणी चिप्पं कुनखोऽनुययी
विदारिका शर्कराऽर्बुदं पामा विचर्चिका रकसा पाददा-
रिका कदरफलसेन्द्रशुभ्री दाहणकोऽरुपिका पलितं मरु-

रिका यौवनपिडका पक्ष्मनीकण्टको जलमणिर्धन्यकसर्म
कीलक्षिलकालको न्यक्तं व्यङ्गः परिवर्त्तिकाऽवपाटिका
निरुपकशः निरुद्धगुदोऽहिपूतनं दृषणकच्छुर्गुदभ्रंयथेति” ॥
अरुपि बहुवक्त्राणि बहुलोदानि मूर्धनि । कफाहृक्
कमिकोपेन दृष्टां विद्यादरुपिकाम्” “अरुं पिकाहृते
रक्ते सेचयेन्निम्बवारिणा” इति च सुश्रुतः ।

अरुगण लि० रुग्णः विरोधे न० त० । स्वस्य रोगशून्ये
“रुजदरुगणं विवक्तस्य सातुम्” ऋ० ६, ३६, २ ।

अरुच् लि० नास्ति रुक् कान्त्यर्थस्य । प्रकाशहीने मलीमसे
“अयं रोचयदरुचोरुचानोऽयम्” ऋ० ६, ३६, ४ ॥

अरुचि पु० न रुचिर्यत् । सत्यमभिलाषे । भोजनायोग्यता
सम्पादके । रोगभेदे । न रुचिः सन्तोषः न० त० । २ सन्तो-
षाभावे ‘इत्यरुचेराह’ जगदीशः । पूर्वोद्भावितदोषस्य
शिथिलत्वशङ्कया सन्तोषाभावादित्यर्थः । भोजनादौ
३ अभिलाषाभावे च “सन्निपातचयश्चासकाशङ्किऽरुचिप्र-
सुत्” “स्याद्दुर्विरक्ते कफपित्तकोपो दाहोऽरुचिर्गौरवम-
ग्निसादः” इति च सुश्रुतः ।

अरुज् लि० नास्ति रुक् रोगो यस्य । १ रोगशून्ये २ अनुसन्ध-
रोगे च “कोऽरुक् कोऽरुक् कोऽरुक्” इति प्रश्ने” इतभुग्-
मितभुग्शकभुक् सोऽरुगित्यङ्गटः “अरुक् स एषांयचलो
महांश्च मर्मोत्थितश्चापि विवर्जनीयः” सुश्रुतः ।

अरुज पु० न रुजति रुज-क । (सिंहाल) इति ख्याते । इच्छे ।
नास्ति रुजा यस्मात् ५ व० । २ रोगाभावसाधने लि०
“विषेभ्यः खलु सर्वेभ्यः कर्षिकामरुजां स्थिराम्” सुश्रुतः ।
३ दानवभेदे पु० दानवगणनायां हरिवं० “अनुह्रादो हरि-
हयोवराहः संहारोऽरुजः” । ईत० । ४ रोगशून्ये मीरोगे
च लि० । “अपाककठिनः स्थूलोपनिर्वर्त्मभवोऽरुजः” सु-
श्रुतः । “अरुजं वा हृतः शून्यमलः क्षिप्तं सपत्यपि” सुश्रु० ।

अरुण पु० ऋ-उनन् । १ सूर्यो, २ सूर्यसारथी, ३ शुद्धे, ४ स-
न्धारामे ५ निःशब्दे, ६ दानवभेदे ७ कुष्ठभेदे, ८ पुष्पाग-
च्छे । ९ अव्यक्तरामे १० कृष्णमिश्रतरक्तवर्णे च
११ तद्वति लि० । १२ कुङ्कुमे, १३ सिग्दूरे च न० ।
१४ सङ्क्रिष्टायाम् १५ श्यामाकायाम्, १६ अतिविषायां
१७ नदीभेदे १८ कदम्बपुष्पायाश्च स्त्री । १९ लिष्टतायां
मेदि० २० इन्द्रवारुण्याम् २१ शुक्लायां राजनि० २२ सुगुह-
तिक्तायाम् च स्त्री । तत्र अनूरी विभावरी यद्यरुणाय कल्पते
कुमा० “यावत् प्रतापनिविराक्रमते न भातुरङ्गाय तावद-
रुणेन तमोनिरस्तम्” रघुः । “तार्क्ष्यचारिष्टनेमिश्च गरुडश्च

महाबलः अरुणसारुण्यैव विनतायाः सुताः सुताः” हरि०
 ‘अरुणोगरुड्भ्राता जवापुष्पसमप्रभः । योगानाञ्चैव सर्वेषां
 साध्यानामधिपः कृतः” हरिव० । “तदुत्पत्त्यादिकथा अनू-
 रण्यम्” १८१ उक्ता । सूर्ये “संक्षुज्यते सरिजैररुणा-
 शुभिचैः” रघुः “रागेण बाह्यारुणकोमलेन” कुमा० । वसुं
 तदति च “नयनान्यरुणानि घूर्णयन्” कुमा० “अरुणपुष्पाणि
 फालुनानि” शत० ब्रा० । “दधत् सव्यारुणयोमस्फुरत्ता-
 रानुकारिणीः” भावः । द्वादशादित्यमध्ये भावमासाधिपे
 २१ आदित्यभेदे “अरुणो माघमासे वै” आदित्यहृदयम्
 विवरणमादित्यशब्दे । २४ देशभेदे पु० । धूमादि० वृज् ।
 आरुणकः तद्भवे त्रि० गुणवचनात् भावे इमनिच् अरुणिमा
 पु० ष्यञ् आरुण्यम् न० । तल्ल अरुणता स्त्री त्व अरुणत्वम्
 न० । रक्तादिवर्णे । अपत्ये इज् । आरुणिः जटायो सूर्य-
 पुत्रेभन्दे यमे कर्णे वैवस्वतमनौ सुपीवे ऋषिभेदे च । अश्वि-
 नोक्तमारयोः द्वि० व० यमुनायां तपत्यां च स्त्री गुणवचनात्
 ऋशा० अभूततद्भावे क्यङ् अरुणायते अरुणायमानः ।
 गौरा० डीप् । २५ अरुणवर्णायां गवि स्त्री । “अरुणयोगव
 उषसासमिति” निरुक्तोक्तायाम् २६ ऊपायामपि स्त्री ।
 २७ मन्दरगिरिस्थे सरोवरे तस्य चारुणजलत्वात्तथात्वम्
 ‘संज्ञास्थैतेष्वरुणञ्च मानसं महाह्रुदः श्वेतजलं यथाक्र-
 मात्” सि० शि० । “एतेषु मन्दरादिविष्कम्भशैलेषु”
 गुडकुङ्कुमसिन्दूरादीनाञ्चारुणवर्णत्वात्तथात्वम् ।

अरुणकमल न० कृष्णसर्पवत् नित्यकम्भधा० । रक्तोत्पले
 अरुणदूर्वा स्त्री कृष्णसर्पवत् नित्यसमासः । रक्तदूर्वाभेदे,
 “यद्यदारात्त विन्देयुः अरुणदूर्वा अभिषुणुयात् एष वै
 सोमस्य न्यङ्गो यदरुणदूर्वा तस्मादरुणदूर्वा अभिषुणु-
 यात् यदरुणदूर्वा न विन्देयुः” शत० ब्रा० ।

अरुणप्रिया स्त्री अरुणस्य प्रिया । सूर्यभार्यायाम्
 १ संज्ञायाम् २ कायायाञ्च अरुणभार्यादयोऽप्यत्र
 “तस्य भार्याऽभवत् देवी संज्ञा त्याग्री विवस्वतः”
 इति । “असहन्ती तु तां कायां सर्वस्य निर्भये ततः । काया-
 मयी तु सा संज्ञा, तस्यान्कायासख्यता । प्राञ्जलिः प्रणता
 भूत्वा काया संज्ञां नरेन्द्र ! । उवाच किं मया कार्यं कथ-
 यस्व शुचिचित्ते । स्थितास्मि तव निर्देशे शाधि मां वर-
 वर्णिनि । । संज्ञोवाच । अहं यास्यामि भद्रं ते स्वमेव भवन्
 पितुः । त्वयेह भवने मह्यं वस्तु व्यं निर्वाचयता । इमौ
 च बालकौ मह्यं कथा चेयं सुमध्यमा । संभाव्यास्ते न चाख्ये-
 यमिदं भगवते क्वचित् । कायोवाच । आकच प्रहृष्टा हेवि ।

आ शापाश्चैव कर्हिचित् । आख्यास्यामि मत्तं तुभ्यं गच्छ
 देवि । यथेच्छया” । इति हरिव० । ३ प्रधाकन्याभेदे च ।
 “सुप्रवेऽष्टौ महाभागा प्रधा देवर्षिपूजिताः” । अतुवन्द्या
 मनूकाञ्च अनूनामरुणप्रियाम् अतुगां सुभगाञ्चैव” हरिव०
 अरुणवर्णं पुष्पादि प्रियमस्य । ४ रक्तवर्णपुष्पप्रिये सूर्ये पु०
 ५ तद्वर्णपुष्पप्रियमात्रे त्रि० ।

अरुणपुसु त्रि० अरुणः पुः रूपं (निरु०) यस्य । रक्तवर्णरूपे
 “कृतावरीमरुणसुं विभातोम्” ऋ० ५, ८०, १, “अरुण-
 शुमरुणरूपाम्” भा० । [२ रक्तेनेत्युक्ते त्रि० ।
 अरुणलोचन पु० अरुणे रक्ते लोचने यस्य । १ पारावतपक्षिणि
 अरुणासारथि पु० अरुणः गरुडापजः सारथिरस्य । सूर्ये
 विवरणमनूरुशब्दे ।

अरुणात्मज पु० ईत० । १ जटायौ पक्षिणि । २ सूर्यपुत्रे भन्दे
 ३ सावर्णे मनौ ४ कर्णे ५ सुपीवे ६ यमे च ७ अश्वि-
 नोक्तमारयोः द्वि० व० ८ यमुनायां तपत्यां च स्त्री ।
 “त्रिण्यपत्न्यानि कौरव्य ! संज्ञायां तपतांवरः । आदित्यो
 जनयामास कन्यां द्वौ च प्रजापती । स च वैवस्वतः पूर्व्यं आङ्ग-
 देवः प्रजापतिः । यसञ्च यमुना चैव यमजौ संभूयतुः” ।
 संज्ञायां द्वौ सुतौ सुता चेति त्रिण्यपत्न्यानि । “द्वितीयायां
 तु संज्ञायां संज्ञेयमिति चिन्तयन् । आदित्यो जनयामास
 पुत्रमात्मसमं तथा । पूर्व्वजस्य मनोस्तात । सप्तशोऽयमिति
 प्रभुः । अनुरेवाभवद्भास्वा सावर्णे इति चोच्यते । द्विती-
 यायां सुतस्तस्याः स विज्ञेयः शनैश्चरः” । इति सावर्णेः
 शनिश्च एतौ द्वौ सुतौ, संज्ञायाः कायाख्यायां द्वितीयायां
 सवर्णायां जातो हरिव० । बड्वाकूपधरिण्यां संज्ञायाञ्च
 अश्विनोक्तमारौ जातौ यथा तत्रैव । “बड्वाकूपमास्थाय
 वने चरति शादले । स तथाकूपमास्थाय स्नां भार्यां शुभ-
 लीलयता । ददर्श योगमास्थाय स्नां भार्यां बड्वां ततः ।
 अष्टधां सर्वभूतानां तपसा नियमेन च । बड्वावपुषा राज-
 शरन्तीमकुतोभयाम् । सोऽश्चरूपेण भगवांस्तं सुखं सम-
 भाषयत् । मैथुनायं विचेष्टन्ती, परपुरुषगङ्गया । सा
 तस्मिन्वमच्छुक्रं नासिकायां विवस्वतः । देवी तस्यामजा-
 वेतामश्विनौ भिषजां वरी । नासत्यश्चैव दक्षश्च सुतौ द्वावश्वि-
 नाविति” । तपतीशब्दे तदुत्पत्तिः कर्णोत्पत्तिः
 यथा “एवमुक्ता बड्गविधं सान्वपूर्व्वं विवस्वता । सा
 तु मैक्कहरारोहा कन्याऽहमिति भारत ! ।
 बभ्रुपलभयाङ्गीता लज्जया च यशस्विनी । तामर्कः
 पुनरेवेदममकीकृततर्षभ ! । मत्प्रसादात्त तेराज्ञि ! भवि-

ता दोष इत्युत । एवमुक्त्वा स भगवान् कुन्तिराजसुतं
तदा । प्रकाशकृत्ता तपनः सम्भव तया सह । तत्र वीरः
सम्भवत् कर्णः शस्तृभूतां वरः । आसक्तकवचः श्रीमान्दे-
वगर्भः श्रियाऽन्वितः । सहजं कवचं विभूतं कुण्डली
द्योतितमनः । अजायत सुतः कर्णः सर्वलोकेषु विश्रुतः” ।
भा०आ०प० । सुग्रीवोत्पत्तिः सुग्रीवशब्दे दृश्या ।

अरुणानुज पु० अरुणस्यानुजः । गरुडे तस्य ततोऽनुजात-
कथानुरूपेण दृश्या । [रोह रणे हरिः” हरिवं० ।
अरुणावरज पु० दंत० । गरुडे “अरुणावरजं श्रीमानारु-
अरुणित वि० अरुणं क्रियते स अरुण+कृत्यर्थे णिच्-कर्मणि
क्त, तारकादि० इतच् वा । १ रक्तवर्णीकते २ जातलोहित-
वर्णे च । “स्तनाङ्गरागारुणिताञ्च कन्दुकात्” कुमा० ।

अरुणोदक न० अरुणोदकं यस्य । १ सरोवरभेदे । उदकस्य वा
उदादेशे अरुणोदमप्यत्र । तच्च सरः मन्दरगिरिरूपविष्क-
म्भपर्वतस्यम् वि० पु० । २ नदीभेदे स्त्री सा च “मन्दरोत्सङ्ग-
एकादशयतयोजनोत्तुङ्गदेवचूतशिरसोगिरिश्रीसरस्यूलानि
फलान्यवृतकल्पानि पतन्ति । तेषां विशीर्यमाणानामति
मधुरसुरभिमुग्धवह्निह्लाकारसोदेनारुणोदा नाम नदी
मन्दरगिरिशिरस्राग्निपतन्ती । पूर्वैरेलाद्वतमुपप्लावयति”
इति भागवतोक्तस्यलस्या ।

अरुणोदय पु० अरुणस्यास्य तत्किरणस्योदयो यत्र । “चतस्रो
घटिकाः प्रातररुणोदय उच्यते” इत्युक्ते सूर्योदयात्
प्राग् चतुर्दण्डात्मके काले ।

अरुणोदयविज्ञा स्त्री अरुणोदयकाले विज्ञा । अरुणोदयकाले
दशम्या विज्ञायामेकादश्याम् । “दशमीशेषसंयुक्ता यदि
स्यादरुणोदये । वैष्णवेन न कर्त्तव्यं तद्दिनैकादशीप्रतप्तम्”
हेमा० भवि० पु० ‘अरुणोदयविज्ञा तु द्वादश्यां पारणा
लाभेऽपि वैष्णवैर्नोपास्या’ ए०त० रघुनन्दनः ।

अरुणोदयसप्तमी स्त्री अरुणोदयकाले पुण्यविशेषसाधनं
सप्तमी । माघशुक्लसप्तम्याम् । “सूर्यपक्षेण तस्या हि शुक्ला
माघस्य सप्तमी । अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलम् ।
माघे मासि सिते पक्षे सप्तमी कीटिभास्करा । दद्यात् स्ना-
नार्घदानाभ्यामायुरारोग्यसम्पदः । अरुणोदयवेलायां शुक्ला
माघस्य सप्तमी । गङ्गायां यदि लभेत सूर्यपक्षगतैः
समेति” ति०त० भविष्य पु० ।

अरुणोपल पु० अरुण उपलः । (चुनीति) ख्याते पद्मरागे ।
अरुन्तुद वि० अरुं वि मर्माणि हृदति हृद-खं सुम् च ।
मर्मापीडके दुःखदायके “अरुन्तुदमिवानात् नवबहस्य

दन्तिनः” इति रघुः “नारुन्तुदः स्यादात्तोऽपि न परशोह-
कर्मकृत्” मनुः ।

अरुन्वती स्त्री न रुन्वती । १ रोधनाकारिकायां स्थियाम्
२ वसिष्ठपत्न्याम् संज्ञात्वादप्युत्पन्नः “अन्वासितमरु-
न्वत्या स्वाहयेव हविर्भुजम्” रघुः “आर्याप्यरुन्वती तत्र
व्यापारं कर्त्तुमर्हति” “साक्षादिव तपःसिद्धिर्भासे बह्व-
रुन्वती” इति च कुमा० । सा च कर्दमप्रजापतेराकृत्या-
सुतन्ना भाग० तपसा सिद्धा नक्षत्ररूपेण सप्तर्षि-
स्थाने स्थिता । ३ तन्नामके नक्षत्रभेदे तत्स्थितिस्थानञ्च
“प्रागुत्तरतश्चैते सदोदयन्ते सप्ताध्वीकाः । पूर्वो भागे भग-
वान् सरोचिरपरे स्थितो वसिष्ठोऽस्मात् । तस्याङ्गरास्ततो-
ऽविस्तस्यासन्नः पुलस्त्यश्च । पुलहः क्रतुरिति भगवानासन्ना-
तुक्रमेण पूर्वाद्याः । तत्र वसिष्ठं सुनिवरसुपाश्रितारुन्वती
साध्वी” ए०सं० ॥ विवाहकाले सैव पत्न्यै पत्या दर्शयते
“अरुन्वतीञ्च रुन्वाहमस्मीति” गोभि० । “एवञ्च सप्तर्षि-
निकटवर्त्तिनीं सूर्यां तारामरुन्वतीं रुन्वाहमस्मीति
मात्रमन्त्रेण पश्येत्” सं०त०रघु० । अरुन्वती यथा
पत्नौ अनुरक्ता एवमेवं त्वं भयि इत्यभिप्रायेण तद्दर्शनम् ।
आसन्नमृत्यवश्च तां न पश्यन्ति यथोक्तम् सुश्रुते । “न
पश्यति सनचत्वां यस्तु देवीमरुन्वतीम्” भुवमाकाशगङ्गां
च तं वदन्ति गतायुषे” ४ दक्षकन्यारूपे धर्मस्य पत्नीभेदे ।
“ददौ स दश धर्माय” इत्युपक्रम्य “तासां नामानि मे शृणु”
इति शोक्ता । “अरुन्वती वसुधांभी लज्जा मातृमरुन्वती ।
सङ्कल्पा च सुहृत्ता च साध्या विन्वा च भारत ! ।
धर्मपत्न्यो दश त्वेता इति” “पृथिवीविषयं सर्वमरुन्वत्या-
मजायत च” हरिवं० । ५ जिह्वायाञ्च “अरुन्वतीं भुवश्चैव
विष्णोस्त्रीणि पदानि च । आसन्नमृत्युर्नो पश्येत्तर्था मातृ-
मण्डलम्” इत्युक्त्वा तत्प्राक्कृत्यादिशब्दानां पारिभाषिकत्वं
दर्शितं यथा “अरुन्वती भवेज्जिह्वा भुवोनासापसुच्यते
विष्णोः पदानि भ्रूमध्यं नेत्रेऽग्नौ मातृमण्डलम्”
काशीखण्ड० । [वसिष्ठे सुनी

अरुन्वतीजानि पु० अरुन्वती जाया यस्य निङ् सप्ता० ।
अरुन्वतीदर्शनन्याय पु० अरुन्वत्यादर्शनमिव दर्शनं यस्य तत्
सूचको न्यायः । प्रथमस्य लदर्शनेन सूक्ष्मादर्शनरूपे न्याये
“यथाऽरुन्वती दिदर्शयिषुः तत्समीपस्थां स्यूतां
तारामसूत्र्यां प्रथममरुन्वतीति पाह्यत्वा तां प्रत्याख्याय
पश्चादरुन्वतीमेव पाहयति” शा०भा० ।
अरुन्वतीनाथ पु० ईत० । वसिष्ठे सुनी तत्पत्न्यादयोऽप्यत्र ।

अरुष लि० न रोषति क्रुध्यति रूप-क न० त० । १ अक्रो-
धने । “युञ्जन्ति व्रजमरुषं चरन्तं परितस्थुषः” यजु०
२२,५ “असौ वा आदित्योऽक्रोषः” इति श्रुतिः ।
विरोधे न० त० । २ रोचमाने । “श्वेतं सन्नानमरुषं
सहिता” ऋ० २,१,४, “अरुषं रोचमानम्” भा० ।
अ-गतौ-उपन् । ३ गमनशोले अश्वादी वेदे स्त्रियां
ङीप् । “युक्ताहुररुषोरुषे” ऋ० १,१४,१२, अरुषी-
गमनशोला वङ्गवाः” भा० । रुषा हिंसा न० व० ।
४ हिंसारहिते “जामन्ति दृणो अरुषस्य श्रेयम्” ऋ०
२,७,५, “अरुषस्य हिंसारहितस्य” भा० । [स्त्री निरु० ।
अरुष् लि० नास्ति रुट् यस्य । १ अक्रोधो गौ० ङीष् । २ उपसि
अरुष्क पु० अरुष्मन्स्थानं कायति प्रीडयति कै-क ।
अरुष्मालेण व्रणकारकफलरसे (भेला) भङ्गातक० छे ।
अरुष्कर पु० अरुः करोति ट् उप० स० पत्वम् । सर्ग-
मात्रेण व्रणकारकफलरसे १ भङ्गातके (भेला) २ व्रणकारके
लि० “शुष्कोह्युपायकोऽरुष्करश्च” सुश्रु० । स्त्रियां ङीप् ।
अरुस् पु० अ-उसि । १ अर्के, २ रक्तसदिरे च । ३ मर्मणि न० ।
४ व्रणे, ५ क्षते च पु० न० । “अरुर्हिषदजनस्य सम्” पा० ।
“अरुर्वै” पुरुषोऽवच्छिन्नः अनरुर्वैतद्भवति” शत० ब्रा० ।
“यद्गुणेन यदिष्टा यद्गुरुषा हरसा” अथ० ५,५,४ ।
“अरुर्वै पुरुषस्याक्षीति” शत० ब्रा० उक्ते ई नेत्रे च ।
अरुस्+अभूतद्भावे चि अन्तलोपः दीर्घः अरुः करोति ।
अरुहा स्त्री न किञ्चिन्मूलमाश्रित्य रोहति रुह+क ।
भूस्यामलक्याम् राजनि० । कशां० कण् । आरुहीयम्
तत्सञ्चिकटदेशादौ लि० ।
अरुच लि० विरोधे न० त० । क्षिग्धे मरुणे, “दर्भैः प्रच्छा-
दयत्वरुचतायै”, शत० ब्रा० ।
अरुक्षित लि० न रुक्षितः विरोधे न० त० । क्षिग्धे मरुणे,
“अरुक्षितं दृष आ रूपे अक्षम्” ऋ० ४,११,१, अरु-
क्षिं क्षिग्धम्” भा० ।
अरुक्ष्ण लि० रुक्ष+नन् विरोधे न० त० । क्षिग्धे । “यस्ते
वासः परिधानम्-संशर्षेऽरुक्ष्णमस्तु ते” अथ० ८,२,१६ ।
अरुप लि० नास्ति रूपमस्य । १ रूपग्रन्थे २ संश्लोके प्रधाने
वेदान्तोक्ते ३ वृक्षणि न० “अशब्दमस्यैव रूपमव्ययमिति”
कट० उ० । कुत्सिताद्यै न० त० । ३ कुत्सितरूपे न० ।
अरुपहार्थ्य लि० रूपेण न हार्थ्यः वशीकार्यः अस० सं० ।
सौन्दर्यादिना अवशीकार्ये “अरुपहार्थ्यं मदनस्य निम-
हाय” कुमा० ।

अरुष पु० अ-उपन् । १ सर्पविशेषे २ सूर्ये च सि० कौ० ।
अरे अव्य० अ-ए । १ रोषाह्वाने, २ नीचसंबोधने “आत्मा
वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्य इति” न वा अरे पत्युः कामा-
यास्याः पतिः प्रियो भवति” रैत० ब्रा० वङ्गकत्वः पाठः ।
तच्च याज्ञवल्क्येन मैत्रेयीनामकपत्नीं प्रति सम्बोधनायोक्तं
तस्याश्च स्वापेक्षया न्यूनत्वात् नीचसम्बोधनम् । ३ अपक्षतौ,
४ असूयायाश्च ।
अरेपम् लि० नास्ति रेपः पापं निरुक्तोक्तं यस्य १ निष्प्रापे
“प्रापे रूपी पुराऽरेपाः” इति माघः २ निर्मले च “अरेप-
सा तन्वा शायदाना” ऋ० १,१२,४,५, अरेपसाऽपापया
निर्मलया वा” भा० ।
अरेरे अव्य० अरे+वीष्वायां द्विकृतिः । नीचसंबोधनादौ ।
२ सक्रोधसम्बोधने च “अरेरे राधागर्भभारभूत ! स्मृता-
पसद ! किमेवमाक्षिपसि” अरेरे वाचाट ! दृषाशस्त्र-
प्रहणदुर्विदग्ध ! वटो” इति च येशीसंहारः ।
अरोक लि० रुच-दीप्तौ घञ् रोकश्चिद् दीप्तिश्च न० व० ।
१ क्षिद्रग्रन्थे २ दीप्तिग्रन्थे च । “विभाषा श्यामारोका-
भ्याम्” पा० वङ्गरीहौ एतत्पूर्वकदनस्य दृढ । अरोकदन्
अरोकदन्तः । निविडदन्ते दन्तादेशे स्त्रियां ङीप् ।
अरोग लि० नास्ति रोगोऽस्य । रोगग्रन्थे “अरोगाः सर्व-
सिद्धार्थाश्चतुर्वर्षयतायुषः” सुश्रु० । “एतद्विधानमा-
तिष्ठेदरोगः पृथिवीपतिः” मनुः तस्य भावः ध्यञ् ।
आरोग्यम् । रोगाभावे न० “आयुरायोग्यविजयं देहि देवि
नमोऽस्तु ते” दुर्गास्तवः “आरोग्यं वित्तसम्पत्तिर्गङ्गाकार-
णजं फलमिति” पुरा० तत् अरोगता स्त्री त्व अरोग्य-
त्वम्” तत्रैव न० ।
अरोगण लि० रोगोऽस्यस्य बा० सत्वर्थे न न० त० । रोगग्रन्थे
“तेषामसि त्वमुत्तममनायावमरोगणम्” अथ० २,२,२ ।
अरोगिन् लि० न रोगी विरोधे न० त० । रोगग्रन्थे
“यावज्जीवमरोगी स्यात्” पुरा० स्त्रियां ङीप् । “अरो-
गिणो आहमतोम्” रुटिः ।
अरोचक पु० न रोचयति प्रीणयति अच+णिच्-खलु न० त० ।
रोगभेदे यत् कचिदपि द्रव्ये भोजनादौ न प्रीतिस्ताडये
रोगे स च सुखतोक्तः । “दीर्घः पृथक् सहजचित्तविपर्य-
याश्च भङ्गायनेषु हृदि चावतते प्रगाढम् । नास्ते रुचि-
र्भवति तं भिषजो विकारं भङ्गोपघातमिह पञ्चविधं
वदन्ति । अरुचलपीडनयुतं विरसाननत्वं वातात्मके भवति
लिङ्गमरुचके तु । हृद्वाह्योपवङ्गता सुखतिक्तता च

भूर्क्षा सलङ्ग भवति पित्तलते तथैव । कण्डू गुह्यत्वकफ-
संस्वसादतन्द्राः स्नेहात्मके मधुरमास्यमरोचके तु ।
सर्वात्मके पवनपित्तकफा बहूनि रूपाण्यथास्य हृदये
समुदीरयन्ति । संरोगशोकभयविभूतचेतसस्तु चिन्तालते
भवति सोऽगुचिदर्शनाच्च" इति । "गुह्यान् स्त्रीहोदरं
कालं हृत्सीसकमरोचकम्" इति सुश्रुतः । [श्रुत्ये त्रि० ।

अरोदन न० अभावे न० त० । १रोदनाभावे । व० । २कन्दन-
अरोधन न० अभावे न० त० । १रोषाभावे २आवरणाभावे
३गतिरोधके व्यापारे । न० व० । ४तच्छून्ये त्रि० ।

अरोध त्रि० न रोध्यः । रोधुमशक्ये । [श्रुत्ये त्रि० ।
अरोपण न० अभावे न० त० । १रोपणाभावे न० व० । २रोप-
अरोष पु० अभावे न० त० । १क्रोधाभावे । न० व० । २क्रोध-
शून्ये त्रि० ।

अरौद्र त्रि० न रौद्रः विरोधे न० त० । १भीषणभिन्ने सौम्याकृतौ
२ रागद्वेषादिशून्ये विष्णौ पु० । "अरौद्रः कुण्डली
चक्री" विष्णुसं । "कर्म रौद्रं, रागश्च रौद्रः, क्रोपश्च रौद्रः,
तयं यस्य नास्ति अयाप्तसर्वकामत्वेन द्वेषरागादेरभावा-
दित्यरौद्रः" भा० ।

अर्क तापे, सुतौ च, चुरा० उभ० सक० सेट् । अर्कयति ते
आर्चिकत् त । अर्कयामास अर्कितः अर्कयितुम् ।

अर्क पु० अर्च-कर्मणि घञ् कृत्वम् । १सूर्यो, २इन्द्रे, ३ताम्रे,
४स्फटिके, ५विष्णौ, ६पण्डिते, (आकन्द,) इति ख्याते ७वृक्षे,
(आरख) इति ख्याते ८कायविशेषे च । ९अर्चनीये त्रि० ।
"आ सूर्यो न भानुमङ्गिरकैः" ऋ० ६, ५, ६ "अर्कैः
अर्चनीयैः" भा० । "अर्चादिभिः पूज्यमानैरर्चनीयत्वादर्कैः"
भा० १० ज्योतिषे पु० । लक्षणया ११ अर्काधिपे वारे
१२ सप्तमोतिथौ १३ उत्तरफल्गुनीनक्षत्रे १४ द्वादशसंख्या
याञ्च तत्र विष्णौ । "अर्को वाजसनः षट्क्री" वि० सह०
अर्कवृक्षे "अर्कः पलाशः खट्वरः इति विष्णुध० । सूर्यो
"अर्काद्भिनिःसृतः प्राचीं यद्यात्यहरहः शशी" सूर्यसि०
"संपर्कादर्करोचिषाम्" माघः "सूर्ये जगत्पूज्यमयुज्य
तार्कः" माघः इन्द्रे अर्कहोदरशब्दे उदा० । अर्कस्यापत्यम्
इज् । आर्किः सूर्यपुत्रं यमादौ, यमुनायां, तपत्याञ्च स्त्री
अरुणात्मजशब्दे विवृतिः ।

अर्ककला स्त्री ईत० । शारदातिलके सूर्यस्य उपास्यत्वेनोक्ते
द्वादशसंख्याके दीतवर्षे कादिहान्तवर्षभषिते कलाभेदे ।
ताञ्च १ "तपिनी २तापिनी ३धून्वा ४सरोचि ५ज्वलिनी
६चविः । ७हृदपुष्पा ८भोगदा ९विन्वा १० मोधिनी

११ धारिणी १२ क्षमा । काद्याञ्च वसुदाः सौर्यो डान्ता
स्ता द्वादशेरिताः" "वराभयकरा ध्येयाः श्वेतपीतारुणाः
क्रमात्" शार० ति० ।

अर्ककान्ता स्त्री अर्कोऽर्ककिरणः कान्तोऽनुकूलो यस्याः कम-
न्ता । (ऊङ्ङुडिया) इति ख्याते १वृक्षे ईव० । २सूर्याग्नि-
यायाम् ३संज्ञायां आयायाञ्च अरुणप्रियाशब्दे विवृतिः ।
अर्कक्षेत्र न० ईत० । "कुजशुक्रबुधेश्वरसौम्यशुक्रावनीभु-
वाम् । जीवाकिंभाहजेज्यानां क्षेत्राणि सूरजादयः"
ज्योतिषोक्ते सूर्यस्वामिके सिंहराशौ ।

अर्कचन्दन पु० अर्कस्य प्रियः चन्दनः शाक० त० । रक्तचन्दने
अर्कज पु० अर्काज्यायते जन-ड ५ त० । १यमादौ
२तपत्यां ३यमुनायां च स्त्री ४अश्विनीकुमारयोः
द्वि० व० । ५सुप्तोवे ईकर्णे च । अरुणात्मजशब्दे विवृतिः ।
अर्कतनय पु० ईत० । राधासुते १ कथं २यमादौ च ।
अरुणात्मजशब्दे विवृतिः ।

अर्कदुग्ध न० अर्कस्य दृक्षस्य दुग्धमिव निर्यासः । अर्कदृक्ष-
निर्यासे श्वेतत्वेन दुग्धाकारे पदार्थे ।

अर्कनयन पु० अर्कनयनं यस्य । विराट्पुरुषे । "सूर्याचन्द्र-
मसावग्निर्यस्य नेत्राणि जज्ञिरे" पुरा० अनन्तबाहुं
शशिसूर्यनेत्रम्" गीता अर्कइव दुर्दर्शं नयनमस्य ।
२दुर्दर्शलोचने त्रि० ।

अर्कनामन् पु० अर्कं नामयति अतुकूलयति नम-षिच्
कनि । रक्तार्के वृक्षे ।

अर्कपत्र पु० अर्कः सूर्यइव तीक्ष्णं पत्रं यस्य । १अर्कवृक्षे ।
अर्कपर्णोऽप्यत्र । २सुनन्दायाम् ३अर्कमूलायां स्त्री । ईत० ।
४अर्कवृक्षस्य पत्रे न० । "स कदाचिदऽर्कपत्राण्यभजयत्
क्षुधाक्षैः तैर्भक्षितैरर्कपत्रैः" भा० आ० प० । "देवराजो
मया दृष्टो वारिवारणमस्तके । खाद्यत्यर्कपत्राणि"
विद० सु० । "सप्त वदरपत्राणि सप्तार्कपत्राणि च शिरसि
निधायेति, माघसप्तस्यां स्नाने क० त० २५० ।

अर्कपर्ण त्रि० अर्क इव रक्तं पर्णमस्य । १सन्दरे । ईत०
२अर्कवृक्षपत्रे न० । [कर्मधा० । (आकन्द) २वृक्षभेदे ।

अर्कपादप पु० अर्कः अर्कवृक्षइव तीक्ष्णः पादपः । १निम्बे ।

अर्कपुष्पी स्त्री अर्कस्यार्कवृक्षस्य पुष्पमिव पुष्पमस्याः
जातित्वात् ङीप् । २कटुष्मिनीवृक्षे । वा कप् । अत इत्ये
अर्कपुष्पिकाप्यत्र ।

अर्कप्रिया स्त्री अर्कं प्रीणाति प्री-क । जवायाम् । ईत० ।
१सूर्यप्रियायां, २संज्ञादौ, अरुणप्रियाशब्दे विवृतिः ।

अर्कबन्धु पु० अर्कस्य बन्धुरिव । १। गौतमे सूर्यवंश्ये बौद्धभेदे ।
तस्य तत्कृत्वात्पक्षत्वाच्चङ्गुत्वम् । अर्कस्य बन्धुरिव प्रकाशस्य
त्वात् । २। पक्षे । अर्कबान्धवोऽस्युभयतः ।

अर्कभ न० व्यक्तिकान् भं नक्षत्रं शा०त० । १२व्याकान्
नक्षत्रे ईत० । तत्स्वामिके शिंहराशी उत्तरफल्-
नीनक्षत्रे च ।

अर्कभक्ता स्त्री अर्कस्य भक्ता (लङ्लङिडिया) इति श्रुतायां
 लतायाम् । तत्किरणसंपर्के एव हि तस्याः सौन्दर्यम् ।
 अर्कमूलं पु० अर्कस्य सर्पाणां दुष्टसङ्गं मूलं यस्याः । (इधर-
 मूल) इति श्रुतायां लतायाम् ।

अर्कलघु पु० अर्कद्रव रूप लघुः रक्त लः । अग्निभेदे विदा०
अज । अर्कलघुः तदपत्ये पुं स्त्री० । स्त्रियां ङीप् ।

अर्कवल्गु पु० अर्कस्य वल्गुः समानवर्त्यपुष्पत्वात् । रक्तपुष्प
त्वेन अर्कतुल्यपुष्पे वल्गुकृच्छे । व० । २५३ ।

अर्कविवाह ए० अर्कदृष्टस्य कन्यात्वेन प्रकल्पनेन विवाहः ।
तृतीयविवाहसिद्धार्यमर्कदृष्टस्य कन्यात्वकल्पनेन विहिते
विवाहभेदे । “चतुर्थादिविवाहार्थं तृतीयेऽर्के सद्यद्देत् ।
“आदित्यदिवसे वापि हस्तर्ते वा शनैश्चरे । शुभे दिने वा
पूर्वाह्णे कुर्यादर्कविवाहकम्” कश्य० । “तृतीये स्त्रीविवा
हे तु संप्राप्ते पुरुषस्य तु । आर्कं विवाहं वक्ष्यामि शौन-
कोऽहं विधानतः” शौनकः । तत्प्रकारस्तु विधानपारि-
जाते तृतीयविवाहप्रकरणे दृश्यः ।

अर्कवेध पु० अर्कस्य वृक्षस्येव वेधोऽयम् । तालीशंपत्त्रे वृक्षे ।

अर्कव्रत पु० अर्कस्याराधनायं व्रतम् । माघशुक्लसप्तम्यादौ
कर्त्तव्ये अर्काराधनाथे १ व्रते । अर्कस्यैव व्रतम् नियमः ।
“सहस्रगुणमुत्तष्टुमादत्ते हि रसान् रविः” इत्युक्तैर्यथा
रविणा लोकदृष्टार्थं रसस्य ग्रहणमेवं प्रजापालनार्थमेव राज्ञा
प्रजाभ्यो यत् करस्य ग्रहणं क्रियते तादृशे “अष्टौ मासान्
यथादित्यस्तोयं गृह्णाति रश्मिभिः । तथा हरेत् करं
राष्ट्रान् नित्यमर्कव्रतं हि तदिति” मनुस्मृतौ राज्ञः शकरादानभेदे ।

अकसुमु पु० ईत० । १ यमे २ गनैष्ठरे ३ सुधामे ४ कर्णे ५ आङ्गदेवे
ईश्वरिणोक्तमारयोः द्वि० व० । ७ यमुकायां दतपत्याञ्च स्त्री
अकर्मोदर पु० अकर्म इन्द्रस्य मोदर इवोपकारकत्वात् ।
१ ऐरावते हस्तिनि २ अर्कतल्ये दुर्द्वये च ।

अकहिंता स्त्री दंत० । १ अकभक्ताया (ऊहूहूडिया) लतायाम्
२ स्वर्यहितकरे लि० ।

अर्काशमन् पु० अर्कस्य अहगतः, अश्वि । सूर्यकालमयौ,
स हि सूर्यरश्मिसंपर्काद्भवति । ततस्तत्कार्कसम्बन्धि-

त्वम् । अर्कश्च रक्तः अग्निः । (चुनी) २ अक्षयोपले ।
 अर्किन् त्वि० अर्चतेऽनेन मन्त्रेण अर्कोऽर्चनहेतुमन्त्रः सोऽ-
 स्थास्ति इति । अर्चनसाधनमनुयुक्ते । “दृष्टिन्द्रमर्कभिर-
 किणः” ऋ० १, ७, १, ‘अर्किणः अर्चनहेतुमन्त्रोपेताः’ भा०
 “गायन्ति त्वा गायत्रिण्योऽर्चन्त्यर्कमर्किणः । ऋ० १, १०,
 १, १ । अर्कोऽर्चनमस्यस्य इति । २ अर्चनयुक्ते त्वि० ।
 “वन्दस्व माहूतं गणं त्वपम् अपनस्युमर्किणम्” ऋ०
 १, २८, १५ । अर्किणम् अर्चनोपेतम् भा० ।

अर्केन्दुसङ्गम पु० अर्कः इन्दुश्च सङ्गच्छेते यत् । कमावा-
स्यायां तिथौ तद्दिने हि सूर्याचन्द्रमसोरकराश्वेकावच्छेदेन
उपर्यधोभावेन स्थितिः ज्योतिषप्रसिद्धा 'सूर्याचन्द्रमसोर्यः
परः सच्चिर्धर्मः साऽभावास्थेति' गोभिलेन तस्यास्तथा-
विधत्वकीर्तनात् तथात्वम् । [पद्मरागे च ।

अर्कोपल पु० अर्कस्थानुगतउपलः । १ सूर्यकान्तमणौ (चुनी)

अर्का त्रि० अर्च-कर्माणि रायत् कुत्वम् । १ अर्चनीये ।

अर्कस्थायम् यद् । अर्क्यः अर्कमन्त्रिनि । “स एष वा-
कीय एष तपति तस्थैतद्गं कथमेष चन्द्रभाक्यम्” शत० ब्रा० ।

अर्गल स्त्रीन० अर्ज-कलच् न्यङ्का० कृत्वम् । १कपाटमध्यस्थे-
 रोषके १काठादिदण्डे, “असम्भ्रमेन्द्रुतपातितागर्ला
 निमीलिताक्षीव भियाऽमरावती” का० प्र० । “इरागर्लादी-
 षेभुजा बुभोज” रघुः, “अथानपोद्गर्गलमध्यगारमिति”
 रघुः । सप्रयतीस्तोत्रस्यादौ पाद्ये स्तोत्रविशेषे “अर्गला
 कीलकं चादौ पठित्वा कवचं पठेत् । जपेत् सप्रयतीं
 पश्चात्” मत्स्यसूक्तम् । ३कल्लोले, ४कपाटे च न०
 ५लुद्रागले स्त्री । गौरा० छोष् स्वार्थे कन् । अर्गलिकाप्य-
 त्वार्थे । द्विविक्रमभावे रोषकभावे स्त्रीन० ॥ वार्धर्गला-
 भक्त इव प्रवृत्तः” रघुः । अनुगतनयसार्गमर्गलां दुर्नयस्य”
 साधः । [छन्दो

अग्न्यध पु० आरग्वधः पृ० । आरग्वधे (सिंधालि)

अर्घ मूढे भ्राद० पर० सक० सेट् । अर्घति आर्घीत् ।
आनर्घ । अर्घः । अर्घ्यः ।

अर्घं पु० अर्घ-वज् । क्रियवस्तुपदार्थं देये तस्य रूपे
रजतादिद्रव्यरूपे भूत्ये । “कुर्वीत चेष्टां प्रत्यक्षमर्घ
संस्थापनं नृपः” “कुर्वीत यथापण्यमिति” च मनुः
अर्ह-करणे वज् न्यङ्कादित्यात् कुत्वम् । २पूजोपचारे
द्रव्योच्चतादौ । सामगौरयं सयकारः क्षीबलिङ्गश्च प्रयो-
क्तव्यः अन्यैः पुंलिङ्गोक्तिर्यकारश्च । अर्घाय देयम् यत् ।
अर्घ्यम् पूजार्थं देये जलादौ अर्घद्रव्याणि च “आयः क्षीदं

कथापञ्च दधि सर्पिः सतण्डुलम् । यवः सिद्धार्थकश्चैव
अष्टाङ्गोऽर्घः प्रकीर्तितः काशीखण्डम् । “तमर्घ्यमर्घ्यादि-
कथादिपूरुषः” भाषः “अर्घ्यमर्घ्यमिति वादिनं नृपं
सोऽनवेक्ष्य भरतामजो यतः” “अर्घानुपदमाश्रिप-
मिति” च रघुः । [पूज्यतमे महादेवे ।

अर्घोऽश पु० अर्घोऽख्यस्य इति देयत्वेन तेषु देशः । सर्वदेवेषु
अर्घ्यं त्रि० अर्चते पूज्यते अर्च-यत्-न्यङ्गा० कुत्वम्-
अर्घमर्चति अर्घ+यत् वा । १ पूजनीये “तमर्घ्यमर्घ्यादिक
यादिपूरुषः भाषः” । अर्घाय देयं यत् । २ पूजार्थं देये
जलादौ । “तानर्घ्यानिर्घमादाय दूरात् प्रत्युद्यौ गि-
रिः” कुमा० । “अनर्घमर्घेण तमद्रिनाथः” कुमा० ।
अर्घं मूल्यमधिकमर्चति यत् । ३ जरुत्कारतपोवनवृक्षोज्ज्वे
मधुनि न० तस्य बहूमूल्यत्वात्तथात्वम् ।

अर्च पूजायाम् उभ० भादि० सक० सेट् । अर्चति ते आर्चीत्
आर्चिष्ट । आनर्च-चे “पितृभ्यै वाष्टकास्त्रेत्” मनुः ।
“एवं हि सर्वभूतानि ब्राह्मणो नित्यमर्चति” मनुः ।
“रत्नपुष्पोपहारेण कायाभानर्च पादयोः” रघुः
“इन्द्रिमाञ्जीहिषुधाधिपानाम्” “समीहे मर्त्तुमानर्चे
तेन वाचाऽखिलं बलम्” । “आर्चोत् द्विजातीन् पर-
मार्थविन्दान्” “प्रानर्चुरर्च्यं जगदर्चनीयम्” “विप्रानर्च-
स्तथा स्तुवन्” इति च भट्टिः अर्चिः अर्चकः अर्चितः
अर्चितवान् अर्चितम् अर्चित्वा ।

अर्च पूजायां चुरा० उभ० सक० सेट् । अर्चयति ते आर्चि-
चत् त । अर्चयामास “दूरस्थमार्चयेदेनम् मनुः ।
“खगौकसामर्चितमर्चयित्वा” कुमा० ।

अर्चक त्रि० अर्चति अर्च-खुल् । पूजके “ब्रह्मचारी व्रती च
स्याद्गुरुदेवहिजाचकः” मनुः स्त्रियां टाप् अत इत्त्वम् ।
अर्चयि त्रि० अर्च-वेदे बा० अलि । अर्चनीये । “अर्चयत्यो
धुनयो न वीराः” ऋ० ६, ६६, १० । “अर्चयत्यः
अर्चनीयाः” भा० ।

अर्चत्त त्रि० अर्च-भावे-अलि अर्चत्वमर्चनमर्चति यत् ।
पूजनीये । “अर्चत्प्रोमघवा नृभ्यः” ऋ० ६, २४, १ ।
“अर्चत्तः अर्चनीयः” भा० ।

अर्चन न० अर्च-भावे ल्युट् । पूजने । “अरिष्टं नाययेत्
सर्वं महविप्रसुरार्चनम् पुरा० । [“निरतः पुरा० ।

अर्चना स्त्री पु० अर्च-युच् । पूजायाम् । “देवार्चनायां
अर्चनीय त्रि० अर्च+अनीयर् । पूजनीये । “प्रानर्चुरर्च्यं
जगदर्चनीयम्” भट्टिः ।

अर्चा स्त्री अर्च-आधारे षड् । १ प्रतिमायाम् “आभिरु-
धेण चार्चाया देवः सान्निध्यश्चक्षति” ति० त० पुरा० ।
“देवार्चामपतः कृत्वा ब्राह्मणानां विशेषतः” आ० त० ।
भावेऽङ् । २ पूजायाम् “लोकः पञ्चमानश्चतुर्भिर्धर्मैः
ब्राह्मणं भुनक्त्यर्चया च दानेन चोज्ज्वया दयया च” ।
यत० ब्रा० ।

अर्चि स्त्री अर्च-इन् । वज्रप्रादिशिखायाम् । “यस्या रश्मनो
अर्च्यः प्रतिमद्रा अदक्षत” ऋ० १, ४८, १२, “तव
ज्योतीं अर्चयः” ऋ० ८, ४४, १७ ।

अर्चित त्रि० अर्च-क्त । १ पूजिते “खगौकसामर्चितमर्चयित्वा”
कुमा० २ विष्णौ पु० “अर्चिष्णानर्चितः कुम्भः” त्रि० स० ।
“सर्वलोकार्चितैर्ब्रह्मादिभिरर्चितः” भा० ।

अर्चिरादिमार्ग पु० अर्चिरादिभिस्तदभिमानिदेवैः उपलक्षितो
मार्गः । देवयाने पथि उत्तरमार्गे । “तेऽर्चिषमभि-
सम्भवन्ति अर्चिषोऽहः, अहं आपूर्यमाणपक्षम्, आपू-
र्यमाणपक्षात् यान् षडुदङ्ङेत मासांस्तान्, मासेभ्यः
संवत्सरं, संवत्सराद् आदित्यम्, आदित्याच्चन्द्रमसं,
चन्द्रमसो विद्युतं, तत्पुरुषोऽभानवः स एनान् ब्रह्म
गमयत्येष देवयानः पन्थाः” का० उ० । “आतिवाहिका-
स्तस्मिन्नात्” शा० सूत्रे तेषां तदभिमानिदेवतापर-
तेत्युक्तम् “अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम्
तत् प्रयाताः गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदोजनाः” गीता ।

अर्चिव(म)त् त्रि० अर्चिरस्यस्य मत्तप् वेदे मस्य वः ।
दीप्तिशुक्ले । “उदाञ्जलमर्चिवत्” ऋ० ७, ८, ६१, २२,
“यत्ते पवित्वमर्चिवदग्नेः” ऋ० ८, ६७, २४ । लोके तु
अर्चिमान् । स्त्रियां ङीप् ।

अर्चिमत पु० अर्चिर्विद्यतेऽस्य मत्तप् । १ स्वर्थे, २ वज्रौ
३ उपदेवभेदे च “अर्चिष्ठांस्तुभ्युरर्च्यैव भोरिष्य वदतांवरः ।
नेतारो देवदेवानामेते हि तपसान्विताः” हरिवं० ४ दीप्ते
त्रि० । स्त्रियां ङीप् । सा च ५ अग्निपुण्याम् । इन्द्र-
लोकसुपवर्ष्य “एतस्यादक्षिणे भागे येयं दृश्येत पूः शुभा ।
इमामर्चिष्ठातीं पश्य वीतहोतपुरीं शुभाम्” काशीख०
विवरणमग्निलोकशब्दे । ५ विष्णौ पु० अर्चितशब्दे उदा० ।

अर्चिस् न० अर्च-इति । १ वज्रप्रादेः शिखायां “प्रदक्षि-
णाञ्चिर्व्याजेन” “प्रदक्षिणाञ्चिर्हविरग्निराददे” “आसी-
दासमनिर्वाणप्रदीपाञ्चिर्विवोपसि” इति च रघुः २ मयूखे
३ वज्रौ च पु० “तंऽर्चिषमभिसम्भवन्ति अर्चिषोऽहः” का०
उ० “अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः” इति गीतावाक्यैकवाक्य-

त्वात् अर्जिरत्न वक्रः ० दीप्तिभावे न० 'प्रमसादर्विषा-
नेतदनुदुर्गोर्त्यसरायुधम्' कमा० ।

अर्च्यं लि० कृष-स्तुती गतृत्न कृत्वम् चु० अर्च-यत् वा ।

पूजनीये प्रानर्ज्यं जगदर्चनीयम् भट्टिः ।

अर्जं प्रतियत्ने आदि० पर० सक० सेट् । अर्जंति, आर्ज्यंति
आनर्ज अर्जकः अर्जितः अर्जितवान् अर्जित्वा उपाज्य
अर्जन् । "अर्जकोद्ग्रथमाहरेत्" दाय० स्र० 'न तत्पुत्र-
भजेत्सार्धमाकामः स्वयमर्जितम्' मनुः । "आनर्जु-
र्भुजोऽस्त्राणि" भट्टिः ।

अर्जं संस्कारे चुरा० उभ० सक० सेट् । अर्जयति ते आर्जि-
जत् त । "अनुपपन्नं पिहद्रव्यं" अमेण यदुपाज्येत्
स्मृतिः "परस्मान् अर्जयसारो रन्यदीयाः पराभृगन्"
भट्टिः । अर्जयितुम् अर्जयित्वा ।

अर्ज्यं क० पु० अर्जयति रज्जुम् अर्ज-रज्जुन् । (वावुइ) इति
ख्याते दृष्टे, तत्पक्तन्तुना हि रज्जुर्निर्मीयते । अर्जन-
कर्त्तरि लि० । "अर्जकोद्ग्रथमाहरेत्" स्मृतिः ।

अर्जनं न० अर्ज-रज्जुट् । १ सम्पादने स्वामित्वसम्पादके
२ व्यापारभेदे च । स्वामित्वहेतवश्च "सप्त विभागमाः धर्मा
दायोलामः क्रयोजयः । विभागः संप्रयोगश्च सत्प्रतिपक्ष
एव च" स्मृत्युक्ताः । "स्वामी रिक्थक्रयसंविभागाधिगमेषु
ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं क्षत्रियस्य विजितं निर्विष्टं वैश्य-
शूद्रयोः" गो० उक्ताश्च रिक्थादयः साधारणाः सर्व-
वर्णेषु । तत्प्राप्तबन्धोदायोरिक्थं यथा पितृादिषुने उलादेः ।
अप्रतिबन्धोदायो विभागो यथा पत्नीप्रभृतेः । लब्धं प्रति-
पक्षः ब्राह्मणस्य तदसाधारणं "याजमाध्यापनप्रतिग्रह-
ब्राह्मणोपनममर्ज्यवेदति" श्रुत्या ब्राह्मणकर्त्तृकार्जनस्य
याजनादिकरणकत्वनियमनात् । क्षत्रियस्य विजितं विज-
यलब्धमसाधारणम् । निर्विष्टं भृतिः तच्च वैश्यस्य कृषि-
गोरक्षादिलब्धम् शूद्रस्य शुभ्रया वेतनं चेति तयो-
रसाधारणम् । एवञ्च मनुना "सूतानामश्वसारथ्यम्"
इत्यादि यदुक्तं तत् सर्वं तेषामसाधारणं तदपि निर्विष्ट-
शब्दाभिधेयम्" मिता० शूद्रवत् वर्षसङ्करा इति स्मृतेः 'शूद्रा-
णान्तु सधर्माणिः सर्वेऽप्यध्वंजा स्मृताः" मन्त्रेण तेषां
शूद्रधर्मातिदेशाकथा । तच्चार्जनं पुरुषार्थं न यज्ञार्थं तेन
यद्यस्य वर्षस्योचितं तदतिरेकेणार्जितेनापि धनेन क्रतु-
सिद्धिः पुरुषस्य परं नियमातिक्रमे दोषः इति जैमि-
नीये लिप्रास्त्रले स्थितम् । मिताक्षराकृता तस्य चायमर्थ
एवं विवृतः । "यदा द्रव्यार्जननियमानां क्रतुर्थत्वं तदा-

नियमार्जितेनैव द्रव्येण क्रतुसिद्धिरिति न पुरुषस्य नियमा-
तिक्रमदोषः इति पूर्वपक्षे सिद्धान्ते तु अर्जननियमस्य
पुरुषार्थत्वात् तदतिक्रमेणार्जितेनापि द्रव्येण क्रतुसिद्धि-
र्भवति पुरुषस्यैव नियमातिक्रमादोष इति नियमातिक्र-
मार्जितस्यापि स्वत्वभङ्गीकृतम् अन्यथा क्रतुभिङ्ग्राभावात् ।
नचैतावता धौर्त्यादिप्राप्तास्यापि स्वत्वं स्यादिति मन्यव्यम् ।
लौके तत्तत्त्वं स्वत्वप्रसिद्धिभावात् व्यवहारविमं
वादाच्च" इति । एवञ्च प्रतिपक्षाद्युपायकं स्वत्वं लौकिकमेव
अतएव "सप्त विभागमाधर्माः" इत्यनेन तेषां धर्माहेतुत्व-
मात्रमुक्तं न तु भृतिप्रभृतीनां तत्प्राप्तानां स्वत्वाहेतुत्वम-
पि "अर्जयितव्यापारोऽर्जनमिति" दायभा० । "अर्जं
स्वत्वं नापादयतीति" मिता० । "क्षत्रियादार्जनं शिलम्"
मनुः । "अर्थानामर्जने दुःखमिति" नीति० अर्जधातोः
प्रतियत्नार्थकतया विद्यमानपदार्थस्यैव स्वत्वसम्पाद-
नार्थकत्वेन तस्य तथालम् ।

तु न पु० अर्ज-उनन् । स्वनामख्याते ऽदृष्टे, "सोऽङ्गणा-
च्चिः स्मृतः कृष्णः कर्षमाण जदूखलम् । यमलाभ्यां
प्रवृत्ताभ्यामर्जुनाभ्यां निवारितः । मध्याद्विद्यकास
तयोः शिशुः कर्षन्तुदूखलम् । तत्तस्य कर्षतो बद्धं तिर्य-
ग्गतसदूखलम् । लभन् ताभ्यां समूलाभ्यामर्जुनाभ्याञ्च कर्ष-
सः । तावर्जुनौ कृष्णमाधौ तेन बालेन वक्तसा ।
समूलविटपौ भग्नौ स च मध्ये जहास वै" इति हरिवं० ।
"कदम्बसर्जार्जुननीपकेतकी" ऋतु० । २ मध्यमपाण्डवे
शुद्धचरितत्वान्मध्यमपाण्डवस्यार्जुनत्वम् । "दृष्टिव्यां
चतुरन्तायां वसोमि दुर्लभः समः । करोमि कर्म
शुद्धञ्च तेन मामर्जुनं विदुः" भा० वि० प० उत्तरं
प्रति तस्य स्वनामव्युत्पत्तिकथनम् । स च पाण्डोः
क्षेत्रे कुन्त्यां शक्रेण जनितः "एवमुक्ता ततः शक्र-
माजुहाव यशस्विनी अयाजगास देवेन्द्रो जनयामास चार्जु-
नम् । जातमात्रे कुमारो तु बागुवाचाशरीरिणी । महा-
गम्भीरनिर्वीणा नभोनादयतीव ह । शृण्वतां सर्वभूतानां
तेषां चाश्रमवासिनाम् । कुन्तीमाभाष्य विस्मृतमुवाचेदं
शुचिस्त्रिताम् । कार्त्तवीर्य्यसमः कुन्ति । शिवतुल्यपराक्रमः ।
एष शक्र इवाजय्यो यशस्ते प्रथयिष्यति । अदित्या विष्णुना
प्रीतिर्यथाऽभूदभिवाङ्मिता । तथाविष्णुसमः प्रीतिं वर्ष-
यिष्यति तेऽर्जुनः" । भा० आ० प० । "पार्थः कर्षवधाय
मार्गगणान् यामर्जुनः सन्दधे" लीला० शृङ्गेयाधिपे
कार्त्तवीर्य्ये, "एतस्मिन्नेव कावे तु ज्ञतवीर्य्यसुतो नली ।

अर्जुनो नाम तेजस्वी क्षत्रियो हैहयाधिपः । दत्तात्रेय-
प्रसादेन राजा बाहुसहस्रवान् । चक्रवर्त्ती महातेजा
विप्राणामान्वमेधिके । ददौ स पृथिवीं सप्रदीपां सवन-
पर्वताम् । हरिवं० ४करवीरे, ५मयूरे, “हृष्याख्याया-
मिन्धुक्तेः” ईदृश्ये ७धवले । ८शुभ्रतायुषवति लि० ।
“अहश्च कृष्णमहरर्जुनं च” ऋ० ६, ६, १, “अर्जुनं
सौरेण तेजसा शुक्लवर्णम् भा० । “कृष्णा कृपायर्जुना
वि वो मदे विद्या” ऋ० १०, २१, २ “हे अग्ने ! त्वं
कृष्णा कृष्णान्यर्जुना अर्जुनानि श्वेतवर्णानि” भा०
“पिशङ्गमौञ्जीयुजमर्जुनच्छविम्” भाषः । (आजनि)
इति स्थाते ६नेत्ररोगभेदे” “एकोयः शशरुधरोपमस्तु
विन्दुः शुक्लस्यो भवति तदर्जुनं वदन्ति” भाषवः । एकस्या-
भातरेकस्मिन् १०पुत्रे मेदि० ११इन्द्रे “अर्जुनो वै
इन्द्रोदस्य गुह्यं नाम” शत० ब्रा० । अर्जुनस्यापत्यम्
इज् । अर्जुनिः आभिमन्यौ ।

अर्जुनध्वज पु० न० ईत० । हनूमति । विवरणं कपिध्वजशब्दे ।
अर्जुनपाकी स्त्री अर्जुनः श्वेतः पाकः फलादिः यस्याः
डोष् । श्वेतपाकां लताभेदे हरितक्यादित्वात् फले
जातस्याणोलुप् लुपि प्रकृतियत्क्रियचने । अर्जुनपाकी
तत्फले स्त्री । [३स्त्रियां गवि, ४कुट्टित्वाञ्च ।

अर्जुनी स्त्री गौरा० डोष् । १जषायां, २बाहुदामां, नद्याम्
अर्जुनोपम पु० अर्जुनः खनामख्यातः टक्ष उपमा यस्य ।

(सिधुन) इति स्थाते १शाकद्रुमे, २महापलाशवृक्षे च ।

अर्ण पु० ऋ-न । अकारादौ १वर्णे “पञ्चाक्षौमहुरीरितः”
तन्त्रम् । २गमनस्वभावे लि० । “अणोरपो अनव-
द्यार्णाः” ऋ० १, १७४, २ “अर्णाः अरणस्वभावा”
भा० “त्वं चिदर्थं मधुपः” ऋ० ५, ३२, ८ “अर्थं गन्तारम्”
भा० । ३जले ण० “अग्ने ! दिवो अर्णमच्छा” ऋ० ३, २२,
३ । “अर्थमग्ने” भा० । अर्थं जलमस्त्यस्य अर्थं अच् ।
४नद्याम् स्त्री । “वर्धन्तामभिधाता अर्णाः” ऋ० ५, ४१,
१४ । “अर्णाः नद्याः, भा० । अभि+अर्ह-क्त इडभावादि ।
अभ्यर्णम् । नि+अर्णम् वि+अर्णम् सम्+समर्णम्
अभ्यासादौ न० तद्वर्त्तिनि लि० । “कालोऽभ्यर्णं जलागमः”
इति सा० द० । “कृष्णार्णवाभ्यर्णचरैकहंसः” भाषः ।

अर्णव पु० अर्णोसि सन्त्यस्मिन् अर्णस्+थ सलोपः । १समुद्रे ।
“यादोरत्नैरिवास्त्रवः” रघुः “कृष्णार्णवाभ्यर्णचरैकहंसः”
भाषः २उदकयुक्ते लि० “ततः समुद्रादर्णवात्” सन्ध्यामन्त्रः
“तिरः” समुद्रमर्णवम्” ऋ० १, १६, ७ । “अर्णवसुदक-

युक्तम्” भा० । अर्णोसि दाहवेनास्त्रवः महत्पु-
सलोपः । जलदातरि ३स्त्र्यर्थे ४इन्द्रे च “आदिताञ्जायते
दृष्टिः” गीतोक्तेः स्त्र्यर्थस्य पञ्चन्याधिपत्वाच्च शक्रस्य
जलदाहत्वात्तथात्वम् । “सभानुरर्णवो नृचक्षाः” ऋ०
३, ५१, २ “यतः क्रतुमर्णवः शक्तिर्यं नरम्” ३, २, ५१, २,
अर्णवः पञ्चन्यात्मनोदकवन्तम्” भा० । ५सजले च ।
“अज एकपादनमितरर्णवम्” ऋ० १०, ६६, ११ । “ब्रह्म-
लोके, एतादेवताः सृष्टा अस्मिन्महत्सर्व्वे” ऐ० ब्रा० ।
अस्य समुद्रावाचित्वेन क्षीरार्णवः जलार्णवः लवणार्णवः
इत्यादौ आधारतामात्रज्ञेयः ।

अर्णवज पु० अर्णवान् जायते जन-ड ५त० । १समुद्रफेने
रत्नमा० । २समुद्रजातमात्रे लि० । अर्णवजातादयोऽप्यत्र ।
अर्णवमन्दिर पु० अर्णवः मन्दिरमिव यस्य । वरुणे ।
अर्णवोद्भव पु० उद्भवत्यच्चात् उद+भू-अपादाने अप् अर्णव
उद्भवोऽस्य । १अग्निजारदृष्टे २चन्द्रे च ३अस्मृते न० ।
४श्रियां स्त्री ।

अर्णस् न० कृच्छति ऋ-असुन् उदके सुट् चेति, सुट् ।
जले । “सर्वर्णमर्णः कथमन्यथास्य” भाषः । “सिन्धु-
र्नपियेऽर्णसा” ऋ० ६, १०७, १२ । [लि० ।

अर्णस पु० अर्णोऽस्यस्य अर्णः अच् । १समुद्रे २जलवति
अर्णस्वत् यु० अर्णोसि सन्त्यस्मिन् महत्पु मस्य वः १समुद्रे
२जलवति लि० ।

अर्णोद पु० अर्णोसि ददाति दा-क । १मेवे २सस्तके
त जलदातरि लि० । [२जलोद्भवमात्रे लि० ।

अर्णोभव पु० अर्णोसि जले भवति भू-अच् ७त० । १शब्दे
अ(आ)र्त्तगल पु० आर्त्तइव गलति गल-अच् ७पु० वा
ह्रस्वः । नीलकिञ्चिद्व्यायाम् । ह्रस्वाभावे आर्त्तगलश्च ।
अर्त्तन न० कृत-ल्युट् पले इयङभावः । निन्दायाम् ।
अर्त्ति स्त्री अर्ह-क्तिन् । १पीडायाम् । करणेक्तिन् । २धनुष्को-
न्नाम् । “नामं वाञ्छति नो निद्रासुपैत्यर्त्तिनिपीडितः”
सुश्रुतः ।

अर्त्तिका स्त्री । कृत-ल्युट् । नाशोक्तौ ज्येष्ठमभिन्याम् ।

अर्त्तिक लि० कृत-वा० उक्तञ् । सङ्गोक्ते । “समहैवान्दि-
त्यर्त्तिकाह भवत्यपि हतमर्थं समहिन्दति” शत० ब्रा० ।

अर्थ याचने अद० चु० आत्मौहिकः सेट् । अर्थयते आर्त्तयत ।
अर्थयामास । अर्थकः अर्थो अर्थितः अर्थ्यः अर्थनीयः अर्थ-
यितुम् अर्थनम् अर्थनम् । अर्थयित्वा अर्थयिता
“सुराः समर्थ्ययितारयते” कुमा० । “अवकाशं किञ्चो-

दन्वानु रामायाम्यर्थितो ददौ" रघुः "अङ्कोपितं स्थानिवत्त्वं
चादन्तस्य प्रयोजनम् यत्नं त्येते न विद्येते तत्ताङ्कोपविक-
ल्पनम् । तद्ब्रूवादन्यदोषश्च पुनश्चेत्तद्वापयत्वमि" कामधेनूक्तः ।
उक्त-दोषश्च अर्थापयते । समु-समर्थने सममर्थयते सम-
र्थनञ्च प्रमाणेन व्यवस्थापनम् । कु पीडने कदादेशः कदर्थयते ।
अभि-आभिमुख्येन प्रार्थने अभ्यर्थनीयः । "अभ्यर्थनाभक्त-
भयेन साधुः" कुमा० । प्रति+प्रतिकृताचरणे प्रत्यर्थी ।
'प्रत्यर्थीभूतास्यैपि तां समाधेः' कुमा० ।

अर्थ उ० अर्थ भावकम्पादी यथायथम् अर्थ । अभिधेये शब्द-
शब्दा बोधो पदार्थे च 'तददौ शब्दार्थावनेलङ्घ्यती पुनः
कापि" का० प्र० व्यालङ्कारिकमते स च अर्थस्तिविधः
वाच्यो लक्ष्यो व्यङ्ग्यश्चेति भेदात् । "अर्थोवाच्यश्च
लक्ष्यश्च व्यङ्ग्यश्चेति विधा सतः । वाच्योऽर्थोऽभिधेया
बोध्यो लक्ष्यो लक्षणया सतः । व्यङ्ग्यो व्यञ्जनया ताः
स्युक्तिभ्यः शब्दस्य शक्तयः" सा० द० । तस्य तस्यैव
वक्ष्यन्ते । अन्यमते "तात्पर्याख्यां वृत्तिमाहुः पदा-
र्थान्वयबोधने । तात्पर्यार्थं तदर्थञ्च वाक्यं तद्बोधकं-
परे" । इति तात्पर्यं प्रतिपाद्योऽप्यपरः अर्थभेदः । स च
अभिहितान्वयशब्दे विद्यतः । २धने । तस्य सर्वैरर्थनीय-
त्वात्तथात्वम् "अजरामरवत् प्राज्ञो विद्यामयी च चिन्तयेत्"
'अर्थसोपार्जने लेशस्यतोऽपि परिरक्षणे' नीति० । सचार्थ-
स्तिविधः शुक्लः शबलः क्षणाश्चेति भेदात् यथा
"अथ गृहाश्रमिणस्त्रिविधोऽर्थो भवति । शुक्लः शबलोऽ-
सितश्चेति । शुक्लार्थेन यदैहिकं करोति तद्देवमासाद-
यति । यच्छबलेन तन्मातुष्यम्, यत्क्षणेन नृत्तिर्यत्कल्मस् ॥
खट्व्युपार्जितं सर्वं सर्वेषां शुक्लम् । अनन्तरहृत्पुमात्तं
शबलम् । अनन्तरहृत्पुमात्तं क्षणम् । कुमागतं प्रीतिदायम्
माप्नुञ्च सह भार्यया । अविशेषेण सर्वेषां धनं शुक्लं
प्रकीर्तितम् ॥ उत्कृष्टशुक्लसंप्राप्तमविक्रयस्य विक्रये ।
कतोपकारादाप्तञ्च शबलं ससदाहृतम् ॥ पार्श्विकदातृचौ-
ख्यां प्रतिरूपकसाहसैः । व्याजेनोपार्जितं यच्च तत्क्षणं
ससदाहृतम् ॥ यथाविधेन द्रव्येण यत्कृत्रिम् कुरुते नरः ।
तथाविधमप्राप्नोति स कलं प्रत्येकं च" विष्णु० ४४० ॥ ४प्रयो-
जने इहे । प्रयोजनञ्च इच्छाविषयः । तच्च गौणसुखमे-
देन द्विविधम् यत्नं अन्येऽङ्गानधीनेच्छा जायते तत् सुखं
यथा सुखं दुःखाभावश्च तन्नोरिच्छाया अन्येऽङ्गानधीनत्वात् ।
साक्षात् परम्परया वा तत्साधनं तु गौणं तल्लक्ष्यदुःखा-
भावेऽप्येव इच्छोद्वेगं गौणत्वम् । प्रयोजनञ्च यदापि

मानां विषयं तदापि शास्त्रकारैः प्राधान्येन धर्माधि-
काममोक्षरूपाणि चत्वार्येवाङ्गीकृतानि तत्रैव सर्वप्रयो-
जनानामन्तर्भावात् । तएव चत्वारः पुरुषार्थाः पुरुषे-
षेऽप्यभाष्यत्वात् । सांख्यास्तु सर्गापवर्गात्मकं द्विविधं
पुरुषार्थमाहुः पुरुषस्य प्रयोजनसिद्ध्यै प्रकृतेः प्रवर्त्तनात् ।
एवं चतुर्विधे द्विविधे वा पुरुषार्थे मतभेदेन स्थिते
तेषु मध्ये मोक्षएव परमपुरुषार्थः "अथ त्रिविधदुःखा-
त्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः" सा० द० । "इह खलु
धर्माधिकाममोक्षाख्येषु चतुर्विधपुरुषार्थेषु मोक्षएव परम-
पुरुषार्थः" वे० प० । दुःखात्यन्तनिवृत्तिरूपसुखप्रयोजनस्य
अन्येऽङ्गानधीनेच्छाविषयत्वात् प्राधान्यम् । धर्माधिकामास्तु
तत्साधनानि तदापि धर्माऽर्थसाधनम् अर्थः कामस्य
साधनमित्यवान्तरभेदः "इष्टाकृषां दुरापेऽर्थे तदधीनाहि
सिद्ध्यः" रघुः । "ज्ञानार्थो ज्ञातव्यः श्रोतुं श्रोता प्रय-
त्नते" इत्यादि पदेनाभिधेयप्रबो जनयोर्गृहणम् "कस्या-
र्थकामौ वद पीडयामि" "अव्यर्थकामौ तस्यास्तां धर्म-
एव मनीषिणः" रघुः । ५ निमित्ते "अतोऽर्थाच्च प्रमा-
द्यान्ति प्रमदाद्यु विपश्चितः" मनुः अर्थात्तेतोः कुक्कु०
"अर्थोऽयमर्थानैरक्षय्य एव" कुमा० "अर्थान्तरं कारणात्त-
रमिति" मज्झि० । निमित्तञ्च कारणतुल्यञ्च "तत्र
निमित्तार्थेन "अर्थेन तु नित्यसमासो विशेष्यनिष्पत्ता चेति"
वास्तिकोक्तेः नित्यश्चतुर्थीविभाषः । द्विजार्थं पयः । द्विजार्थो
यवागः । यूपार्थं दाहः । भाष्यकृता तु यूपार्थं दाह इत्यादौ
वृद्धब्रीहिरपि साधुः स्वरे विशेष इत्युक्तम् "अन्ये च
बहुषः शूरा मर्दर्थे त्यक्तजीविताः" गीता "मर्दर्थमपि कर्माणि
कुर्वन्नाप्नोति कित्त्विषम्" गीता "मर्दर्थसन्दे शमृणात्त-
मन्वरः" नैष० । "परलोकसहायार्थं सर्वभूतान्यपीडयन्"
"तस्माद्वर्त्म सहायार्थं" इति च मनुः । कर्माणि-अच् ।
द्वैविधये शब्दादी । "इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः गीता"
"इन्द्रियेभ्यः पराङ्मूर्था इन्द्रियेभ्यश्च परं मनः" क० उ० ।
७ जेयवस्तुनि "इन्द्रियार्थसन्निकर्षात्पदं ज्ञानं प्रत्यक्षम्"
गी० सू० । अलार्थः वटादिवस्तुमात्रम् । राक्ष उपये
त तन्मायापादौ अर्थविनाशशब्दे उदा० । एवमुक्तमात्रे
वचार्थम् । १० निवर्त्तनीये मरणार्थो धूमः । अतोऽभिहितः
११ कृतावधिद्वितीयभवने १२ प्रकारे । भावे अच् । १३ अभिभाषे
१४ प्रार्थने च कर्माणि अच् । १५ अर्थनीये विष्णो पु०
"अर्थोऽनर्थो महाकोपः" पि० स० "सुखरूपतया सर्व-
रुच्यत इत्यर्थः । भा० १६ फले । अर्थाय साधुः अर्था-

दमयेतो वा यत् अर्थः । अर्थादनपेते अर्थसाधने च
लि० । “अर्थमर्थपतिर्वचम्” रघुः । “वागीशं वाग्भिर-
र्यामिः” कुमा० ।

अर्थकर लि० अर्थं करोति क-हेत्यादौ ट । अर्थं हेतु
कर्मकारको स्त्रियां छोप् । अर्थकरी दण्डनीत्यादिविद्या ।

अर्थकृत् न० अर्थं विधये कृत्स्नम् । अर्थस्य प्रयोजनस्य कृत्स्न-
तायाम् कृत्साध्यत्व एव तस्य तथोक्तम् ।

अर्थकृत् लि० अर्थं करोति-क-किप् । अर्थकारको ।

अर्थक्रम पु० ईत० क्रमनिर्णयय श्रुतशब्दक्रमातिक्रमेणाश्रयणोये
प्रयोजनानुसारिक्रमे यथा पाठक्रमसनादित्याग्निहोत्रसाध-
नतया यवागूपाकः प्राक्क्रियते अग्निहोत्ररूपप्रयोजनादेः
यवागूसाध्यत्वात्तथात्वम् यथोक्तं मीमां० यत् प्रयोजन-
वशेन क्रमनिर्णयः स अर्थक्रमः । यथा अग्निहोत्रं
जुहोति यवागू पचतीत्यग्निहोत्रहोमयवागूपाकयोः । यवा-
गूत्वा वहोमसाधनत्वेन तत्पाकः प्रयोजनवशेन पूर्वमनु-
ष्ठीयते । स चायं पाठक्रमाद्भवान् । यथापाठं
हस्तुष्टाने क्रमस्य प्रयोजनवशेऽष्टादशत्वं स्यात् । नहि
होमानन्तरं क्रियमाणस्य पाकस्य किञ्चिद् दृष्टं
प्रयोजनसंज्ञि येनार्थं क्रमबोधेन पाठक्रमस्तत्वादित्येत” ।

अर्थगत लि० अर्थं गतः । १ अर्थनिष्ठे अर्थान्तये अलङ्का-
रोक्ते २ दोषभेदे पु० अर्थदोषशब्दे विवरणम् ।
गतोऽर्थोऽस्य आहिता० वा परनि० । ३ गतार्थे लि० ।

अर्थगौरव न० ईत० स्वल्पशब्दस्याभि अर्थस्य गौरवम् ।
“भारवेरर्थं गौरवम्” उद्भटः ।

अर्थज्ञ लि० अर्थं ज्ञानि ताच्छीत्यादौ ट स्त्रियां छोप् ।
अर्थज्ञाशके “व्याधिता वाधिवेत्तव्या हिंसार्थं मी च
सर्वदा” मनुः ।

अर्थचिन्ता स्त्री अर्थानां तन्त्रावापादीनां चिन्ता । राज्याङ्ग
तन्त्रावापादीनां चिन्तने । “मन्त्री स्यादर्थचिन्तायाम-
र्थस्तन्त्रावपादयः” सा० द० । अर्थचिन्तनमध्यत न०
“मन्त्री स्वज्ञोभयञ्चापि सखा तस्यार्थचिन्तने” इति ।
सा० द० अन्यमतम् । [अर्थोजातोऽस्य । २ जातधने लि० ।

अर्थजात न० अर्थानां जातम् ईत० । १ अर्थसमूहे ।

अर्थज्ञ लि० अर्थं जानाति ज्ञा-क । प्रयोजनाभिज्ञे ।

अर्थतत्त्व अर्थ-तत्त्वम् । १ अर्थोदित्यर्थे २ अर्थानुसारेणे-
त्यर्थे ३ यस्तुस्वभावादित्यर्थे च । “अर्थतोऽप्यद्वया-
नन्दानतीतवैतभानतः” जे० सा० ।

अर्थद लि० अर्थान् धनानि ददाति दा-क । १ धनदे धन-

दानेन तोषकोऽध्याये २ शिष्यभेदे पु० । “आचार्यपुत्रः
शुश्रूषुर्ज्ञानदोषार्थिकः शुचिः । आप्तः शक्तोऽर्थदः
साधुरध्याया दश धर्म्मतः” इति मनुः । ३ कुबेरे पु० ।

अर्थदूषण न० अर्थानां दूषणं नाशनम् । क्रोधजव्यसनमध्ये
अतिशयेनासत्कर्माणि विनियोगेन कष्टदायके धन-
नाशनरूपे व्यसनभेदे । “पैशुन्यं साहसं क्रोहश्चैर्ष्यास्त्रयार्थं
दूषणम् । वाग्दण्डजञ्च पारथ्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः
इति “दण्डस्य पातनञ्चैव वाक्पाक्यार्थं दूषणे ।
क्रोधजोऽपि गणै विद्यात् कष्टमेतत्त्रिकं सदेति च” मनुः ।
“अर्थदूषणञ्च धनानामपहारः देयानामदामञ्चेति”

म० त० रघुमन्दनः । [साधुः क०

अर्थना स्त्री अर्थ-युक् । याचने । “अर्थना भङ्गभयेन
अर्थपति पु० अर्थानां पतिः ईत० । १ नृपे, । “अर्थ-
मर्थपतिर्वचम्” सनैषधस्यार्थपतेः सुतायाम् । “किञ्चि-
द्विहस्यार्थपतिर्भाषे” । “बलनिस्तदनमर्थपतिञ्च तम्” इति
च रघुः । २ कुबेरे च ।

अर्थप्रकृति स्त्री अर्थानां प्रयोजनानां प्रकृतिः कारणम् ।
प्रयोजनहेतौ । “धीजं बिन्दुः पताका च प्रकरी कार्यभेदं
च । अर्थप्रकृतयः पञ्च ज्ञात्वा योज्या यथाविधि”
सा० द० उक्ते नाटकाङ्गे २ कार्यवीजरूपपञ्चके च ।

अर्थप्रयोग पु० अर्थानां धनमां प्रयोगः निर्यागः ।
क्षणदानादिवृत्तौ । १ क्षणदानवाणिज्यादिरूपे धनव्यव-
र्धके व्यवहारे । अर्थास्तन्त्रावापादयः ईत० । २ यथायथं
तन्त्रावापादेर्विनियोगे च । “अर्थप्रयोगकुशल” इति
अमात्यलुलणम् ।

अर्थप्राप्त पु० अर्थतः वाक्कशब्दाप्रयोगेऽपि तात्पर्यवशतः
प्राप्तः । वाक्कशब्दानुच्चारणेऽपि तात्पर्यवशात्ज्ञाने
“अर्थप्राप्त एवात्मज्ञानविधेरेव यज्ञोपवीतादिपरित्यागो न
विधातव्यः” छ० उ० भा० ।

अर्थवन्ध पु० अर्थैः विषयैः शब्दादिभिर्बन्धः । १ जीवस्य शब्दा-
दिभिः श्रोतृसंस्पर्शरूपे बन्धे २ धनकृतबन्धे च ।

अर्थभावना स्त्री अर्थनिष्ठा भावना भावयितुमर्थपार उत्-
पादना । भट्टमतोक्तायामर्थनिष्ठायां यागसाधनिकायां
स्वर्गाद्युत्पादनायां स्वर्गादीष्टं यागेन साधयेदित्येवं-
रूपायाम् । भावना च द्विधा शब्दी आर्थी च विवरणं
भावनाशब्दे ।

अर्थमर्थ्यादी स्त्री अर्थस्य कारणस्य मर्थ्यादा इतरसङ्कारेण सा-
मर्थ्योपसमवधानम् । सामर्थ्योपसमवधाने, सामर्थ्योपसमवधाने हि

कार्योत्पत्तिरर्थप्राप्तेति तदुत्पादसार्थमर्थादाधीनत्वम् ।
अर्थमात्रं न० अर्थ एव मयूर० अवधारणादर्थमात्रशब्दे-
न नित्यम् । १ अवधारितेऽर्थे । “भोजनाच्छादनाभ्यधिकं
स्वल्पमर्थमात्रं न सम्पद्यते” इति उ० भा० । अल्पार्थमात्रा-
शब्देन ईत० । २ अल्पधनांशे स्त्री वृहत्त्वार्थे च मात्रा-
शब्देन । ईत० । ३ धनवाञ्छये । कथं मया ह्येयमर्थमात्राह-
र्त्तव्या” मङ्गली धनमात्रेत्यर्थः ।

अर्थवत् लि० अर्थोऽस्त्यस्य असन्निहतः सतप् सत्यः । १ अर्थ-
युक्तौ २ सार्थके “अर्थवद्वातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्” पू० ।
३ प्रयोजनयुक्ते ३ फलयुक्ते च “अपसव्य उपेतसेदाहिता-
न्याहताधिक्यत् । यौ० सू० । “विस्मृतोत्सर्गशुद्धार्थं नृदा-
द्यादेयमर्थवत्” सनुः ४ असन्निधनयति लि० । सन्निहिते
तु इति अर्थीत्येव । स च व्यवहारे वादिनि-
रुद्धः “ततोऽर्थी” लेखयेत् सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम्”
वा० सू० । स्त्रियासमयत्वं लोप् । ५ पुरुषे पु० राजनि० ।
अर्थमर्हति अर्थेन तत्प्राप्तिक्रिया, अर्थे इव वा वति । ६ अर्थार्हे
७ अर्थतत्प्राप्तिक्रियायाश्च ८ अर्थसङ्ग्रे आश्रये च अव्य० ।

अर्थवाद पु० अर्थस्य लक्षणया स्तुत्यर्थस्य, निन्दार्थस्य वा वादः
वद-करणे घञ् । १ प्रशंसनीयगुणवाचके, २ निन्दनीयदोष-
वाचके च शब्दविशेषे । भावे घञ् । ३ तत्त्वचने । अभि-
धया गौरवा वा उच्यते भूतमर्थं वदन् स्वाध्यायविध्यापादित
प्रयोजनवस्तुलाभाय विधिमार्गाङ्गनर्थवादः” अर्थवादेन हि
काचिद्विधित्तिरवसीदन्ती विध्यर्थे शीघ्रं प्रवर्त्तयितुमुत्तम्य-
ते । सच चतुर्विधः “स्तुतिर्निन्दा परकृतिः पुराकल्प इत्यर्थ-
वादः” गौ० सूत्रोक्तेः । तत्र स्तुतिः साक्षाद्विध्यर्थस्य प्रशंसा-
र्थकं वाक्यं यथा “सर्वस्य जिता वै देवाः सर्वमजयन् सर्वस्य
व्याप्तेः सर्वस्य जित्यै सर्वमेधैतेनाप्नोति सर्वं जयतीत्यादि” ।
अनिष्टसाधनताद्वारा विध्यर्थमवर्त्तकं वाक्यम् निन्दा । यथा
“एव वाव प्रथमोयज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमः य एतेनानिष्टा
अन्येन यजते स गते” प्रततीत्यादि” । पुरुषविशेषनिष्ठतया
कथनं परकृतिः परक्रिया, यथा “वपामेवाप्येऽभिष्टारयन्ति
अथ पृषदाज्यं तदुह चरकाध्ययकः पृषदाज्यमेवाप्येऽभिष्टार-
यन्त्यन्ते प्राणाः पृषदाज्यमित्यभिदधतीत्यादि” ऐहिकप्रमाल-
चरिततया कीर्त्तनं पुराकल्पः । एवमन्येऽपि अर्थवादा ब्राह्म-
णरूपाः सामसंहिताभाष्ये माधवाचार्येण दर्शिताः यथा
“हेतुनिर्वचनं निन्दा प्रशंसा संशयो विधिः । परकृतिः
पुराकल्पोयावधारणकल्पना” इति “तेन ह्यर्थं क्रियत” इति
हेतुः “एतद्भूतोदधित्वमिति” निर्वचनम् । “कमेध्या वै

माया” इति निन्दा “वायुर्वैः कोपिषेति” प्रशंसा “तदुह्यचि-
कित्सन् जुह्वानीमाहोषामिति” संशयः “यजमानेन सन्नि-
ता औदम्बरी भवतीति” विधिः “माणानेव सङ्ग्रहं पचते” इति
परकृतिः “पुरा ब्राह्मणा अभ्युप” इति पुराकल्पः । “याव-
तोऽंशान् प्रतिगृह्णीयात् तावतो वारुणाश्चतुष्क्रपाश्चाज्ज्वये
दिति” विशेषायधारणकल्पनेत्युदाहृतं च तत्रैव । लौगा-
चिषा तु त्रैविध्यमुक्तम् “अर्थवादश्च त्रिविधः गुणवादोऽनु-
वादो भूतार्थवादश्चेति तदुक्तम् ॥ “गुणवादो विरोधे स्यादनु-
वादोऽवधारिते । भूतार्थवादस्तद्धानादर्थवादस्तिधा सतः” ॥
गुणवादश्च “यथा सिङ्घो माणवक” इत्यादौ माणवके
सिङ्घाभेदस्य विरोधेन तद्गतदशाभेदो बोध्यते तेन समर्थ-
त्वादिरूपं तद्वृत्तिगुणमनुवदति प्रतिपादयतीति गुणवादः
अन्ये “यजमानः सुस्तर” इत्यादौ प्रत्यक्षादिभिर-
वधारितेऽर्थे तमेवार्थमनुवदतीत्यनुवादः यथा “यज्जि-
र्हिस्य भेषजं, “भूमिरावपनं मङ्गत् सूख्यसापकर”
इत्याहुः । तद्धानादेतदुभयार्थकत्वाभावात् तथा चेतदुभय-
भिन्नं भूतं सिङ्घार्थं वदतीति भूतार्थवादः इति । अयञ्ज्ञानेक-
विधः काचिदुक्तः, स्तुत्यर्थवादः फलार्थवादः सिङ्घार्थवादः
निन्दार्थवादः परकृतिः पुराकल्पः सन्वयेति” । तत्र स्तु-
त्यर्थवादो यथा “वायुर्वैः कोपिषा देवता” इत्यादि । फलार्थवादो
यथा “तरति नृत्तुं तरति ब्रह्महृत्यो योऽन्यमेधेन यजेते-
त्यादि” । “प्रतितिष्ठन्ति ह वै य एता रात्रीरुपयन्तीत्यादि” च
यद्यप्येतस्य परकृतत्वेऽप्यर्थसाधनं तथापि फलस्य विशेषतयाऽ
नभिधानात्तादृशेण पृथगुपन्यासः ॥ सिङ्घार्थवादो यथा ।
“यच्च दुःखेन संभिन्नं न च पक्षमनन्तरम्” अभिलाषोप-
नीतं यत् तत् सूखं स्वः पदास्वदमित्यादि” ॥ निन्दार्थवादो
यथा “अन्यन्तमस्ते प्रविशन्ति ये के चात्महृन्नोजना” इत्यादि ॥
परकृतिः परकृत्यभिधानं परक्रियोक्तिः । एवञ्च लौगाचि-
भास्करोक्तस्य “विरोधेनानुवादः स्यादित्यादि कारिकोक्तस्य
त्रैविध्यस्य मध्ये स्तुत्यर्थवादस्त्वेवान्तरभेदेन तस्य सप्तविध-
त्वमिति भेदः । १ अन्यतात्पर्यावधारणार्थे लिङ्गघटका-
न्तर्गते लिङ्गभेदे च । “उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता
फलम् । अर्थवादोपपत्तौ च हेतुस्तात्पर्यानिर्णये इति
वे० सा० यथा “उत तमादेशमप्राप्नो” वेनाश्रुतं नृतम् । इत्या-
दिनाऽद्वितीयवस्तुनः प्रशंसनम्” का० उ० भा० उक्तम् ।
अर्थविज्ञानं न० ईत० शुद्धवाद्यविवक्षायां युक्तधीशुशान्तर्गते
गुणभेदे हे० ।
अर्थविद् लि० अर्थं कार्यं वेत्ति विद-क्रिय । कार्याभिषे

“विनिश्चितार्थविद्वत्तत्त्वं प्रतिपन्नताम्” भाषः ।

अर्थविप्रकर्षः पु० अर्थस्य अर्थ मोक्षस्य विप्रकर्षः बोधनस्य विप्रकर्षोत्पादनम् । पूर्वपूर्वसमयेषु उत्तरोत्तरस्य विप्रकर्षोत्पादने “श्रुतिस्मृत्याख्याप्रकरणस्थानसमाख्यानं सप्तमाये पारदीर्घत्वमर्थविप्रकर्षात् “जै० सू० । तथाहि अन्तर्गतवस्तुभाषाः द्वितीयादिभूतेः अर्थप्रकाशनसामर्थ्य-रूपस्मितापेक्षया शीघ्राद्यर्थोक्तत्वम् इति तस्याः सर्वतः प्राव-ल्यम् एवं लिङ्गस्य वाक्याद्यपेक्षया शीघ्राद्यर्थोक्ततापेक्षया बलवत्त्वम् । विद्वतिः बलाबलाधिकरणम् ।

अर्थव्यपञ्च लि० अर्थस्य धनस्य व्ययं तत्प्रकारं जानाति आ-क । किं धनं, कथं, कुत, कियत्, कस्य वा व्ययि-तव्यमिति विशेषाभिज्ञे ।

अर्थव्यापाराश्रयः पु० अर्थस्य प्रयोजनस्य व्यापाराश्रयः । १ प्रयो-जनसम्बन्धे २ अभिप्रेताश्रये । ३० । २ प्रयोजने लि० ।

अर्थशास्त्रं न० अर्थस्य भूमिधनादेः प्राप्तकं शास्त्रं शाक० त० । १ नीतिशास्त्रे, अभिचारादिकर्मप्रतिपादके २ शास्त्रे च ।

“अर्थशास्त्रासु बलवत् धर्मशास्त्रमिति स्थितिः” वा० सू० विद्वत्तमेतद्विज्ञातारण्यम् “यद्यपि समानकालकतया अर्थशास्त्रधर्मशास्त्रयोः स्वरूपगतौ विशेषो नास्ति तथापि प्रमेयस्य धर्मस्य प्राधान्यादर्थस्य चाप्राधान्याद् धर्म-शास्त्रं बलवदित्यभिप्रायः धर्मस्य च प्राधान्यं शास्त्रादौ दर्शयन्त आदर्शशास्त्रार्थशास्त्रयोर्विरोधे अर्थशास्त्रस्य वाच्य एव । “युष्माकं बालद्वयो वा ब्राह्मणं वा बह-वतम् । आततायिनमावान् कृष्यादेवाविचारयन् । आततायिवधे दोषोऽहन्तुर्भवति कश्चन । प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा मन्थुतं मन्थुमृच्छति” तथा “आततायिन आवान्तमपि वेदान्तं रणे । जिवांसन्तु जिवांसोऽपि ते-न जघ्नुः कृण्वन्तु” इत्यादौ अर्थशास्त्रम् । “इयं विमुक्तिरुदिता प्रकीर्णकामतो हि जगत् सकामतो जघ्नुः वधे निष्कृतिर्न विधीयते” इत्यादि धर्मशास्त्रनयोर्विरोधे धर्मशास्त्रं बल-वदिति युक्तं निबन्धनतत्त्वज्ञा । “हिंस्रस्य भूमिजालेभ्यो नि-तलव्यविरा यतः । अतो यतैतत् प्राप्नोति” इत्यर्थं शास्त्रम् । “धर्मशास्त्रावधारणं मोक्षलोभविनिर्जितः” इति धर्मशास्त्रम् । तयोः कतिचित्प्रकारे विरोधो भवति यथा चतुष्पाद्व्यवहारे प्रवर्तमाने एकस्य जनेऽवधार्य-भाषे धर्मानुसरणम् न मिलनामः । अन्यस्य तु जने मिलनविधौ धर्म-शास्त्रमनुवर्तते भवति तत्तार्थशास्त्रा-जनेऽप्राप्तं बलवत् अतएव “धर्मार्थविप्रकर्षे अर्थव्यापि

एतदेवेति” प्रावृत्तस्य सुखस्य विनिर्जितमावर्तनेन” इति ।

अर्थशीघ्रं अर्थानां तदुपायानां शीघ्रम् तदर्थेने शक्तिः । अन्यथायेन धनोपायानपरिहारेण अर्थोर्जनशुद्धौ “सर्वेषामेव शीघ्रानामर्थशीघ्रं परं कृतमिति” मतः ।

अर्थसंग्रहः पु० इतः । धनसंग्रहे ।

अर्थसंस्थानं न० अर्थानां धनानां संस्थानं स्थितिर्यथात् समु-त्था-अपादाने ल्युट् वा । १ धनोपायानसामर्थ्य-प्रतिपन्नतादौ । २ भावे ल्युट् इतः । ३ अर्थस्थितौ ।

अर्थसञ्चयः पु० अर्थानां धनानां सञ्चयः संप्र-सृदायश्च । १ धनसंप्र-सृदायश्च । “कुदेयमासाद्य कुतोऽर्थ-सञ्चयः” इति नीतिः । २ धनसमूहे च ।

अर्थसमाजः पु० अर्थानां कारणानां वा समाजः समूहः । १ बहुविधार्थसमूहे २ कारणसमूहे च । “अर्थसमाजपक्षात्वात् नीलघटत्वादिकम् न कस्यचित् कार्यं तावच्छेदकमिति” गङ्गा० । तथाहि घटत्वं दण्डादेः कार्यं तावच्छेदकम् । नीलत्वन्तु नीलकपालस्येति भिन्ननिष्कारणस्यैव तत्तत्कार्य-तावच्छेदकम् तथाच नीलघटत्वं न कस्याप्येकस्य कारणस्य कार्यतावच्छेदकम् नीलघटत्वस्य नाना कारणस्यैव कार्य-तावच्छेदकत्वात् एवञ्च तस्य कारणसमाजपक्षात्वात् न कस्यापि कार्यं तावच्छेदकत्वम् । एवमन्यदप्युदाहार्यम् । २ धनसमूहे च ।

अर्थसमाहारः पु० इतः । १ धनसंप्र-सृदायशुभायेनार्जने ते च उपायाः । “सप्त विस्तारमा सर्मदा दायोलाभः क्रयोजयः । विभागः संप्रयोगश्च सत्प्रतिग्रहश्च चेति” कृत्युक्ताः साधारणाः “ब्राह्मणस्याधिकं शक्तः कृतियस्य विजितं निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोः गौ० उक्ताः “राजना-भ्यापनप्रतिग्रहेर्मातृगणो धनमर्थ्येदितिशुक्ताश्च ब्राह्मणादेः यथायथम् असाधारणाः ज्ञेयाः । २ धनसमूहे च ।

अर्थसम्बन्धः पु० अर्थस्य धनस्य वाक्याद्यर्थस्य वा सम्बन्धः ।

१ धनसम्बन्धे वाक्याद्यर्थसम्बन्धे । २ धनसम्बन्धप्रयोजकाश्च कृपिततदुत्पत्त्यादयः शास्त्रीयाः कृषादयश्च लौकिकाः ।

अर्थसिद्धिः अर्थोत् अर्थान्वयविशेषात् सिद्धिः । सद्भादिनाऽबोध-नेऽपि अन्वयवशस्ये पदार्थे” यथा घटत्वमिति वाक्ये घटस्य विद्वत्त्वमन्वयवशस्ये न च तत्तत्त्वमन्वयवशस्ये-मेव । तथा च शास्त्रबोधे बोधताज्ञानस्य हेतुतया विद्वेत एवमेव जलादयः प्रयोजकत्वावधारणेन तत्तत्त्वमन्वयवशस्ये-तदुत्पत्तादौ एवमन्वयतापि । अर्थः प्रयोजनं धनं वा विद्वेऽस्य परति० । १ सिद्धार्थे सिद्धप्रयोजने इत्यतः सिद्धधने च लि० ।

तत्त्वेन गृहाभावः शक्योऽपक्रोतुं येनासिद्धोगृहाभावो बहिर्भावे न हेतुः स्यात् । न च गृहाभावेन वा सत्त्वमपक्रोतुं येन सत्त्वमेवानुपपद्यमानमात्मनः सत्तां बहिरवस्थापयेत् तथाहि चैतस्य गृहासत्त्वेन सत्त्वमात्रं वा विरुध्यते, गृहसत्त्वं वा ? न तावदात्र कचन सत्त्वस्यास्ति विरोधो गृहासत्त्वेन, भिन्नविषयत्वात् । देशसामान्येन गृहविशेषात्तेषां पाक्षिक इति समानविषयकतया विरोध इति चेन्न प्रमाणान्वितस्य गृहेऽसत्त्वस्य पाक्षिकतया सांशयिकेन गृहसत्त्वेन प्रतिक्षेपायोगात् । नापि प्रमाणनिश्चितोगृहाभावः पाक्षिकमस्य गृहसत्त्वं प्रतिक्षिपन् सत्त्वमात्रमपि प्रतिक्षेपुं, सांशयिकत्वं वापनेतुमर्हतीति युक्तं गृहावच्छिन्नेन चैत्राभावेन गृहसत्त्वं विरुद्धत्वात् प्रतिक्षिप्यते न तु सत्त्वमात्रं तस्य तत्त्वोदासीन्यात् । तस्मात् गृहाभावेन लिङ्गेन सती बहिर्भावोऽनुमीयत इति युक्तम् । एतेन विरुद्धयोः प्रमाणयोर्विषयव्यवस्थया अविरोधापादनमर्थापत्तेर्विषयइति परास्तम् अर्वाच्छिन्नानवच्छिन्नयोर्विरोधाभावात् । उदाहरणान्तराणि चार्थापत्तेरेवमेवानुमानेऽन्तर्भावमीयानीति सां को० । व्याख्यातञ्चेतदस्माभिस्तद्वीकायां यथा “व्यापकस्य देशविशेषेऽस्थितावपि देशान्तरे सत्त्वमवगम्यते इत्याह व्यापकः सत्त्वित्यादि । सन् सत्त्वाश्रयः । व्यापकः सत्त्वव्यापकः, तथा च । सन् चैत्रो बहिरस्ति गृहेऽस्थितत्वात्स्वशरीरवदित्यनुमानादेवार्थापत्तिविषय-सिद्धिरिति भावः । सत्त्वाश्रयस्य सतः पक्षीकरणात् सत्त्वासत्त्वयोश्च विरोधतया सत्त्वप्रतिरुद्धः कथं गृहेऽसत्त्वरूपो हेतुस्तिष्ठेत् तथाच स्वरूपासिद्धहेतुना कथं बहिःसत्त्वरूपसाध्यसिद्धिरिति आशङ्क्य समाधत्ते न च चैत्रस्येत्यादिना । गृहाभावः गृहासत्त्वम् बहिर्भावः बहिःसत्त्वम् । ननु गृहेऽसत्त्ववतः कथं सत्त्वाश्रयता सत्त्वासत्त्वयोर्विरोधित्वात्तथा चाश्रयासिद्धिरित्याशङ्क्य समाधत्ते न च गृहाभावेनैति गृहासत्त्वेनेत्यर्थः । गृहासत्त्वस्य गृहसत्त्वं प्रत्येव विरोधिता न तु सत्त्वसामान्यं प्रतीति समर्थयितुं विकल्पयति तथाहि चैत्रस्येति । ननु सत्त्वमाश्रयसामान्यमाक्षिपत् देशसामान्यमेवाक्षिपति देशसामान्यमाक्षिपता च तेन तन्माध्यवर्त्तिनोगृहरूपदेशस्यापि समाक्षेपात् गृहस्यापि पाक्षिकसत्त्वलाभेन तेन सह गृहासत्त्वस्य विरोधित्वात् पुनः स्वरूपासिद्धिरित्याशङ्कते देशसामान्येनेति आक्षिप्यमाणेनेत्यादिस्तथाच सामान्यदेशाक्षेपेणैव विशेषदेश-

स्याप्याक्षेपइति भावः । परिहरति नेति । पाक्षिकतया पक्षे प्राप्ततया सांशयिकेन संशयमापन्नेन । “सामान्यविषयसत्तावाक्यं “गृहविषयं न वेति” संशयमात्रलब्धेन गृहसत्त्वेन प्रतिक्षेपायोगात् तस्य दुर्बलतया प्रतिबन्धकत्वानौचित्यात् । प्रमाणान्वितस्य प्रात्यक्षिकस्य गृहासत्त्वस्य गृहसत्त्वं प्रत्येव प्रतिबन्धकत्वं न तु सत्त्वसामान्यं प्रतीति व्यवस्थापयन्नाह नापि प्रमाणेति । अस्य चैत्रस्य ॥ प्रतिक्षिपन् प्रतिरुन्धन् । प्रतिक्षेपुं प्रतिरोजुमर्हतीत्यप्येणान्वयः । सांशयिकत्वं संशयमापन्नत्वम् । एतस्य च सत्त्वमात्रस्येत्यादिः । अपनेतुमपवारयितुम् । विषयविशेषे एव विरोधित्वमित्युपसंहरति युक्तमित्यादिना एतावता प्रबन्धेन व्यवस्थापिवमर्थं निगमयन्नाह तस्मादिति । गृहासत्त्वप्रमाणं प्रत्यक्षं, सत्त्वसामान्यप्रमाणमनुमानमेतयोर्विषयविशेषे व्यवस्थापनेनाविरोधापादनम् समावेशनमित्येवार्थापत्तेः फलं तत् निरस्यति एतेनेति । वक्ष्यमाणहेतुनेत्यर्थः परास्तमित्यप्येणास्यान्वयः । विरोधाभावे हेतुं वदन् निरसनहेतुं द्योतयति अर्वाच्छिन्नेत्यादि गृहावच्छिन्नसत्त्वं प्रत्यक्षविषयः, गृहानवच्छिन्नसत्त्वमनुमानविषय इत्येकविषयत्वाभावेन-विरोधाभावात् विरोधस्यैव तत्तासद्भावात् अर्थापत्तया किं समाधास्यते इति भावः । ३ अर्थालङ्कारभेदे ‘दण्डापूपिकायां न्यायार्थगोऽर्थापत्तिरिष्यते’ सा० द० । ‘सूषिकेण दण्डो भक्षितः’ इत्यनेन तत्सहचरितमपूपमभक्षणमर्थादायातं भवति इत्येव न्यायो दण्डापूपिका । अत्र च कश्चित् प्राकरणिकादर्थोदप्राकरणिकस्यार्थस्यापतनं कश्चिदप्राकरणिकार्थात् प्राकरणिकार्थस्येति द्वौ भेदौ । क्रमेणोदाहरणे । “हारोऽयं हरिणाक्षीणां लुठति स्तनमण्डले । सुक्तानामभयस्थेयं के वयं क्रूरकिङ्कराः । विललाप सवाप्यगददं सहजामथ्यवहाय धीरताम् । अभितप्रमयोऽपि सार्द्धं भजते कैव कथा शरीरिणाम्” ॥ “यदकीर्त्तितमर्थादापद्यते सार्थापत्तिः” इति सुश्रुतोक्तेऽतन्वयुक्तिभेदे च ।

अर्थिक ५० अर्थयते इत्यर्थो याचकः कुत्सितार्थो कन् ।

निद्रागततन्त्रपादेर्जागरणार्थं नियुक्ते स्तुतिपाठकादौ ।

अर्थित लि० अर्थ-गौणे कर्मणि क्त । १ याचिते यस्य सकाशात् याच्यते स तस्मिन् । “अवकाशं किलोदम्भान् रामायाभ्यर्चितोददौ” रघुः । तस्याविवक्षायां सुख्ये कर्मणि क्त । याचनाकर्मणि २ पदार्थे यद्वस्तु कस्यचित् समीपे याच्यते स तस्मिन् । अर्थिनो याचकस्य भावः तस् । ३ याच्नायां स्त्री ।

“न व्यङ्ग्यत कदाचिदर्थिता” रघुः । याच्नायास्तु व्याघातः याच्नाफलालाभ एव भवति । “यदर्थिता तु दारैः स्वात् लीवादीनां कथञ्चन” सनुः । ४ कामनायाञ्च ।
 अर्थिन् लि० अर्थ+अस्त्यर्थे इनि । १ याचके, २ सेवके, अस-
 त्रिहितधने इधनस्वामिनि । “नेक्षतार्थिनमयञ्जया सुहृः”
 ‘शात्रवादिषु पराङ्मुखोऽर्थिन’ इति च माधः “यथा-
 कामार्थितार्थिनान्” “ततः समानीय स मानिताधी”
 इति च रघुः । ४ कार्यार्थिनि “ततोऽर्थी लेखयेत् सदाः
 प्रतिज्ञातार्थसाधनम्” या० स्मृ० । “स धर्मस्य सखः शश्वद्
 अर्थिप्रत्यर्थिनां स्वयम्” रघुः स्त्रियां ङीप् । “कान्तार्थिनी
 तु या याति” इत्यमरः सन्निहितधने तु अर्थवानित्येव ।
 अर्थिसात् अव्य० अर्थिभ्यो देयमधीनं करोति अर्थिन्+माति ।
 याचकाधीनतया कृते देवे । “विभज्य मेरुर्न यदर्थिसात्-
 कृतः” नैषधम् । कृष्यस्यादियोग्यवाक्य साधुता ।
 अर्थे अव्य०—के । साक्षा० । अर्थे कृत्य अर्थे कृत्वा इत्यर्थे
 असाधकं सार्थकं साम्प्रदायिकेण गण्यते तु “विकल्पने
 प्रवृत्तानामेदन्तत्वं लक्षणादीनाञ्च सान्तत्वं गणपाठसाम-
 य्यादेव यद्वा सप्तमीप्रतिरूपकम् द्वितीया प्रतिरूपकञ्च
 निपातनात्” इत्युक्तम् । तथाच २ अर्थशब्दार्थे च ।
 अर्थोपमा स्त्री अर्थेन न तु शब्देन उक्ता उपमा । लुप्तोपा
 भेदे । विवरणरूपमाशब्दे ।
 अर्थोपलक्षिका पु० अर्थान् प्रयोजनानि उपलक्षयति उप+लक्षि-
 ण्य लृ । नाटकाङ्गभेदे विष्कम्भकादिपञ्चके “अर्थोपलक्षिकाः
 पञ्च विष्कम्भकप्रवेशको । चूलिकाङ्गावतारोऽथ स्यादङ्ग-
 सुखमित्यपि” सा० द० ।
 अर्थ्य लि० अर्थात् प्रयोजनादनपेतः यत् । सार्थके सप्रयोजने
 ‘वागीशं वाग्भिरर्थ्याभिः प्रणिपत्योपतस्थिरे” कुमा० ।
 “अर्थ्यामर्थं प्रतिवर्त्तमानम्” रघुः । “स्तुत्यं स्तुतिभिरर्थ्याभिः”
 रघुः । २ परिण्डते पु० । अर्थस्य भावः यत् । ३ स्वस्-
 खभावे । अर्थादागतः । ४ न्याये । अर्थ—कर्माणि यत् ।
 ५ याचनाकर्माणि अर्थनीत्रे । अर्थाय साधुः यत् । ईअर्थ-
 साधने लि० ।
 अर्द्ध पीडने भ्वादि० उभ० सक० सेट् । अर्द्धति ते आर्हीत्
 आर्हीट् । “रक्षःसहस्राणि चतुर्दशार्दीत्” रघुः । आनर्द्ध
 अर्द्धकः अर्ही अर्द्धित्वा अर्द्धितः । अति-अतिपीडने ।
 अर्द्धितः अभि+आभिमुखेन पीडने । ‘अभेन्नाविदूयै”
 मा० उक्तेः सामीप्ये च अभ्यर्त्तः समीपवर्त्ती “कालोभ्यर्त्त
 जलानमः” सा० द० । अभ्यर्त्त अभ्यर्द्धितः । निस्+निर-

+वा-भृशपीडने । “सोऽस्यायं पराङ्गेव प्राणो निरर्द्धति”
 शत० द्रा० । वि+विशेषेण पीडने “तद् या जर्म्मा व्यर्द्धितः
 पशौ वा पुरुषे वा” शत० द्रा० । सम्+समर्थः नि+
 न्यर्म्मः वि+व्यर्म्मः ।

अर्द्ध याचने, गतौ, सक० पीडायां अक० भ्वादि० पर० सेट् ।
 अर्द्धति आर्हीत् । याचने “शरद्धनं नार्द्धति चात-
 कोऽपीति” रघुः ।

अर्द्ध बधे चुरा० उभय० सक० सेट् । अर्द्धयति ते आर्हि-
 दत् त । ‘येनार्हिदत् दैत्यपुरं पिनाको” भट्टिः ।
 “अव्यर्षो गिरिकूटाभानभ्यर्त्तानार्हिदत् द्रुतम्” भट्टिः ।
 सम्+सम्यक्पीडने ‘यन्मारमस्य सहसा त्विभिर्वाणैः समा-
 र्द्धयत्” भा० व० प० प्रति+प्रतिरूपपीडने यस्य यत्कर्तृकं
 पीडनं तेनैव पुनस्तस्य पीडने “प्रत्यर्द्धयत संक्रुद्धो राघवः
 पुनराह्वे” रामा० ।

अर्द्धन न० अर्द्ध-ल्युट् । गतौ २ पीडायां ३ बधे ४ याचने च ।
 अर्द्धना स्त्री चु० अर्द्ध-भावे युच् । ईकंसायां बधे ।

अर्द्धित लि० अर्द्ध-कृत् । १ पीडिते, २ गते, ३ याचिते च ।
 ४ रोगभेदेन० “अर्द्धित्वाऽर्जुनलोवक्तामर्द्धितं जनयत्यतः ।
 वक्त्रोभवति वक्त्राङ्गि ग्रीवा चाप्यपवर्त्तते । शिरश्चलति वाक्-
 सङ्गो नेत्रादीनाञ्च वैकृतम् । ग्रीवाचिबुकदन्तानां
 तस्मिन् पार्श्वे तु वेदना । यस्यापजो रोमहर्षो वेपथुर्नेत्र-
 साविलम् । वायुर्हृदं त्वचि स्थापस्तोदोमन्याहनुग्रहः ।
 तमर्द्धितमिति प्राङ्गव्याधिं व्याधिविशारदाः । क्षीणस्यां
 निमिषालस्य प्रसक्ताव्यक्तभाषिणः । न सिध्यत्यर्द्धितं वाङ्
 त्विषं वेपथस्य च” इति सुश्रु० । “क्षयकासश्वास व्रणा
 शोऽर्द्धितापहम्” । “हनुमोक्षमधीमग्न्यमर्द्धितञ्च सुदा-
 रुणम्” इति च सुश्रु० ।

अर्द्धितिन् लि० अर्द्धितमस्यस्य इनि । नेत्रादिरोगभेदयुक्ते
 “अर्द्धितो कर्णशूली च दन्तारोगी च मानवः” सुश्रु० ।

अर्द्ध पु० कथ-दृष्टौ भावादौ घञ् । १ दृष्टौ । आधारे घञ् ।
 २ दृष्टादौ । ‘आत्तु न इन्द्र । एतद्दृष्ट्वाकमर्द्धमागहि”
 यजु० ३३, ६५ । “अर्द्धम् निवासदेशम्” वे० दी० । अधि+
 कथ-अच् । दृष्टिप्राप्त्याधारे ३ वायौ । “कतमोऽध्यर्द्ध इति”
 प्रश्ने “योऽयं पयतो” इत्युक्तरं दत्त्वा “तदाह्वयदयमेकद्वयं
 पयतेऽथ कथमध्यर्द्ध” इति प्रश्ने उक्तम् । ‘यदस्मिन्निदं सर्व-
 मध्याधौत् अस्मिन्वायौ सति इदं सर्वम् अधिकमाहोति
 प्राणः आप्न प्राप्नोति इति तेनाध्यर्द्ध” इति ऋ० उ० । करणे
 घञ् । ४ अवयवरूपे खण्डे अवयवेनेवोपचयात् अवयविनो

हृदिरिति तस्य तथात्वम् । समखण्डवाचित्वे तु न० ।
“अर्धं नपुंसकम्” पा० सूत्रे तथैवोक्तेः । ५ समीपे अर्धदेव-
शब्दे उदा० समांसवाचिनस्तु एकदेशिसमासः । अर्धर्धः
अर्धकायम् अर्धपिप्पली चचित् षष्ठीसमासः “एतच्छता-
र्द्धभावस्य त्वै लोकाविजयो भवेत्” तन्त्रम् । एतत्
पूर्वकनौशब्दान्ततत्पुरुषात् अच् अर्धनावम् स्त्रायास्तु
वा अर्धखारम् अर्धखारो । खण्डमात्रवाचित्वे षष्ठी-
समासः । “क्रोधार्धं प्रकृतिपुरस्सरेण गत्वा” रघुः ।
अवयवावयविनोर्भेदात् कचित् धर्मिपरता । अर्धप्रते
वर्धप्रते ऋध्-णिच्-कर्मणि अच् । ई खण्डिते
ति० जसि अर्धाः अर्धे । [क्रियासमाप्तिस्ततोऽङ्गे कते ।

अर्धकृतं ति० अर्धं कृतम् । असम्पूर्णकृते यस्य यथा करणे
अ(आ)र्धकौडविक ति० अर्धकुडवपरिमाणमर्हति ठञ् उत्तर
पदस्य ढङिःपूर्वस्य वा । अर्धकुडवपरिमाणार्हे स्त्रियां ङीप् ।
अर्धखारी स्त्री अर्धं स्त्रायाः एक०त० वा अच् । खारोपरि
माणाधायि । अत्र वा अच् । अर्धखारम् तत्रैव न० ।

अर्धगङ्गा स्त्री अर्धं गङ्गायाः एकदेशित० । स्नानादौ गङ्गास्ना-
नादेरर्धफलदायिन्यां कावेरीनद्याम् ।

अर्धगर्भं ति० अर्धं वत्सरस्यार्धे मार्गादौ पौषादौ वा ब्रह्माखण्डस्यार्धे
गगने वा गर्भं गर्भस्थानीयसदकं यस्य । त्वय्यरश्मिभेदे ते
हि मार्गादौ पौषादौ च भूमिस्थम् उदकमाकष्य गर्भरूपेण
गगने धारयन्ति इति ज्योतिषप्रसिद्धम् “तासां यतानि
चत्वारि रश्मिनां दृष्टिसर्जने इत्यादिना ३२४ पृष्ठ
दर्शितेन यादववाक्येन तेषां मध्ये यतत्वयेश गर्भधारण
स्योक्तेस्तथात्वम् गर्भधारणकालश्च ८० स० उक्तम् यथा ।
“मार्गशिरःशुक्लपक्षप्रतिपत्प्रभृति क्षपाकरेऽषाढाम् । पूर्वा
वा सप्तपगते गर्भाणां लक्षणं ज्ञेयम् । यज्ञक्षत्तसुपगते गर्भ
चन्द्रे भवेत् स चन्द्रवशात् । पञ्चनवते दिनशते तत्रैव
प्रसवमायाति । सितपक्षमवाः कृष्णे, शुक्ले कृष्णा द्युस-
म्भवाः रात्रौ । नक्तप्रमवाद्याहनि, सन्ध्याजाताश्च सन्ध्या-
याम् । मार्गशोर्षाद्यागर्भासन्दफलाः पौषशुक्लजाताश्च ।
पौषस्य कृष्णपक्षेण निर्दिशेच्छ्रावणस्य सितम् । माघसितोद्भवा
गर्भाः श्रावणकृष्णे प्रसूतिमायान्ति । माघस्य कृष्णपक्षेण
निर्दिशेद्भाद्रपदशुक्लम् । फाल्गुनशुक्लसप्तम्या भाद्रपदस्या
सिते विनिर्देशाः । तस्यैव कृष्णपक्षोद्भवास्तु ये तेऽश्वयुजशुक्ले ।
चैत्रसितपक्षजाताः कृष्णेऽश्वयुजस्य वारिदा गर्भाः ।
चैत्रासितसम्भूताः कार्त्तिकशुक्लेऽभिवर्धन्ति” इति ।
“सप्तार्धगर्भा भुवनस्य रेतः” ऋ० १, १६४, ३६ । “वत्-

सरस्यार्धं गर्भस्थानीयसदकं धारमाणाः” भा० । [हारभेदे
अर्धं गुच्छ ५० । अर्धः चन्द्रसमः गुच्छः । १ चतुर्विंशतिलतिके
अर्धगुञ्जा स्त्री अर्धं गुञ्जायाः । गुञ्जायास्तुल्यार्धपरिमाणे
“तुल्या यवाभ्यां कथितात् गुञ्जा” लीला० उक्तेः यव-
द्वयार्धे एकवक्त्ररूपे तत्परिमाणे । तदर्हति ठञ् । उत्तर-
पदस्य ढङिः पूर्वस्य वा ॥ अ(आ)र्धं गौञ्जिकः तत्परि-
माणार्हे ति० । स्त्रियां ङीप् ।

अर्धचन्द्र ५० अर्धं चन्द्रस्य एक०त० । १ चन्द्रस्यार्धे, तदाकारे-
२ नखकृते, ३ गलहस्ते, ४ वाणभेदे, “रावणेन कृता सीता-
अर्धचन्द्रार्द्धभास्करा” महाना० “सार्धचन्द्रं विभर्त्ति
यः” कृमा० “अर्धचन्द्रमुखैर्गणैश्चिच्छेद कदलीमुखम्”
रघुः “मृगालाः सर्वे गलेऽर्धचन्द्रं दत्त्वा निम्सारिताः” ।
“तद्दीयतां द्रागेतस्यार्धचन्द्रः” इति च पञ्च०त० । गल-
हस्तस्तु तर्ज्जन्यङ्गुष्ठविस्ताररूपा हस्तसन्निवेशविशेष-
मुद्रा । (तेजोडोति) ख्यातायां ५ द्वाद्विंशति स्त्रीणां इतिलक-
भेदे च । स्त्री । स्वार्थे कन् । हस्ते अतश्च्ये । अर्धच-
न्द्रिका १ कर्णस्फोटलतायां = चित्रपत्र्याञ्च ।

अर्धचन्द्रक ५० अर्धचन्द्र इव वायनि कै-क । १ मयूर-
पिच्छस्यार्धचन्द्राकारे पदार्थे ।

अर्धचन्द्राकृति ५० अर्धचन्द्रस्याकृतिरिवाकृतिर्यस्य । गलहस्ते
तर्ज्जन्यङ्गुष्ठविस्ताररूपे गले हस्तसन्निवेशविशेषे ।

अर्धचोलक न० अर्धं चोलस्य एकदेश त० संज्ञायां कन् ।
(काङ्गुलीति) ख्याते कुपीमकवस्त्रे ।

अर्धजरतीय ५० अर्धं जरतीय इवार्थे कन् । अर्धैष्ट्यातुल्ये
न्यायभेदे स च अर्धं कुकुब्धाः पाकाय अर्धं प्रसवाय यथा न
प्रभवति एवमेकभागस्यान्यपरत्वमन्यभागस्यान्यपरत्वं न
युक्तमित्येवं परः न्यायः । “न च जानीमो विषयसन्धाया
मिवान्तरालेऽवस्थानमर्धजरतीयकौशलम्” ८० उ० भा० ।
यथा न जागर्त्ति न स्वपितीति विषयग्रहणमिति अन्त-
रालेऽवस्थानं दुर्घटं यथा चार्धं कुकुब्धाः पाकार्धमर्धञ्च
प्रसवायेति कौशलं नोपलभ्यते” व्या० गि० । जरत्या एव
पाकः युवत्यास्तु प्रसवार्थत्वं नत्वेकस्या एव द्विविधकार्यं
करत्वमित्यर्थः “तुल्ययोर्विज्ञानार्थयोः प्रश्नप्रतिवचनयोः
प्रकरणस्य विज्ञानार्थत्वादर्धजरतीयोन्यायो न युक्तः
कल्पयितुम्” का० भा० ।

अर्धजाङ्गवी स्त्री अर्धगङ्गावत् । कावेर्यां नद्याम् ।

अर्धतिलक अर्धः असम्पूर्णस्तिलकः । नेपालनिम्बे । [तिलके काले ।

अर्धदिन अर्धं दिनस्य । दिनस्य तुल्याऽर्धे सार्धसप्तशहस्री

अर्द्धदेव पु० अर्द्धे समीपे तद्वर्त्ती देवानाम् । देवसमीपे वर्त्तमाने ।
 “इन्द्रं न दत्ततरमर्द्धदेवम्” “एतच्छृणुं ददधुरर्द्धदेवम्” ऋ०
 १, ४२, ८, ९ । “अर्द्धदेवं देवानामर्द्धे समीपे वर्त्तमानम्” भा०
 अ(आ)र्द्ध द्रौणिक लि० अर्द्धद्रोणमर्हति ठञ् । उत्तरपदस्य ण्विः
 पूर्वस्य वा । अर्द्धद्रोणपरिमाणार्हं वस्तुनि स्त्रियां ङीप् ।
 अर्द्धधार न० अर्द्धे धाराऽस्य । सुश्रुतोक्ते विंशतिशतस्य मध्ये
 शतभेदे “विंशतिः शस्त्राणि । तद्यथा । मण्डला-
 यकरपत्रवृद्धिपत्रनखशस्त्रघट्टिकोत्पलपत्रकाज्जधारसूचीसूत्र-
 कुशपत्राटोमुखशरारीमुखान्तसूत्रविकूर्चककुटारिकाघोहिष-
 खारावेतसपत्रवृद्धिशदन्तशङ्केषगय” इति । “वृद्धिपत्रनख-
 शस्त्रघट्टिकोत्पलपत्राज्जधारानि छेदने भेदेने च” सुश्रु० ।
 अर्द्धनारायण न० अर्द्धमर्द्धमितं स्थानं यस्य तादृशोनारा
 यणो यत् “प्रवाहमवधिं कृत्वा यावद्वस्तुचतुष्टयम् । अत्र
 नारायणः स्वामी मान्यः स्वामी कथञ्चन” इत्युक्ते गङ्गायाः
 प्रवाहावधिरुहस्तचतुष्टयात्मके नारायणस्वामिके स्थाने ।
 अर्द्धनारीश्वर पु० अर्द्धाङ्गे या नारी तस्या ईश्वरः । हर-
 गौरोरूपे शिवमूर्त्तिभेदे तद्रूपादि ध्यानशब्दे वक्ष्यते ।
 अर्द्धनाव न० अर्द्धं नावः अच् समा० । नौकायास्तुल्यांशे ।
 अर्द्धनिशा स्त्री अर्द्धं निशायाः एकदेशित० । अर्द्धरात्रे ।
 अर्द्धपण पु० अर्द्धं पणस्य । “वराटकानां दशकद्वयं यत् सा
 काकिणी ताश्च पणस्तत्” इत्युक्तपणस्याङ्गे काकिणीद्वये ।
 अर्द्धपथ न० अर्द्धं पथः अच् समा० । मार्गस्य तुल्यांशे प्रदेशे ।
 अर्द्धपाञ्चालिक पु० अर्द्धपञ्चाले भवः टण् उत्तरपदवृद्धिः ।
 अर्द्धपञ्चालदेशभवे ।
 अ(आ)र्द्धपादिक लि० अर्द्धपादं तच्छेदमर्हति ठञ् । पूर्व-
 पदस्य वा ण्विः । अर्द्धपादच्छेदार्हं । “गोषु ब्राह्मणसं-
 स्थासु कुरिकायाश्च भेदेने । पशूनां हरणे चैव दण्डः
 कार्योऽर्द्धपादिकः” मनुः अर्धपद मर्हति ठञ् उत्तर-
 पदस्य ण्विः पूर्वपदस्य वा । अर्द्धपदप्रमाणार्हं उभयत्र
 स्त्रियां ङीप् । [पोते (तित्तिरोति) ख्याते पक्षिणि ।
 अर्द्धपारावत पु० अर्द्धेन अर्द्धेन पारावत इव । चित्रकण्ठक ।
 अर्द्धपुलायित न० “शताङ्गार्द्धक्रमादूर्ध्वमण्डलायितवल्गितैः ।
 उन्मुखस्याश्वमुखस्य गतिरर्द्धपुलायितमिति” परिभाषिते
 अश्वगतिभेदे ।
 अ(आ)र्द्धप्रस्थिक लि० अर्द्धप्रस्थमर्हति ठञ् “नातः” पा० नोत्तर
 पदस्य ण्विः पूर्वस्य त वा । अर्द्धप्रस्थप्रमाणार्हं स्त्रियां ङीप् ।
 अर्द्धभाग पु० अर्द्धं भागस्य । भागस्याङ्गे “तद्वर्द्धमानेन
 लभस्य काङ्क्षितम्” कुमा० । अर्द्धभागमर्हति ठञ् वा पूर्व

पदवृद्धिः । अ(आ)र्द्धभागिकः । अर्द्धभागार्हं लि० “जातो-
 ऽपि दास्यां शूद्रेण कामतोऽश्वरो भवेत् । ऋते पितरि
 कुर्युस्तं भ्रातरस्त्वर्द्धभागिकम्” या० स्मृतिः ।
 अर्द्धभाज् लि० भज्-ण् उप० सं० । अर्द्धांशकृते “निधीनां
 तदुपराणां च भातृगामेव च जितौ । “अर्द्धभायकृणा-
 द्राजा भूसरधिपतिर्हं सः” मनुः ।
 अर्द्धभ्रम न० अर्द्धात् भ्रमोभ्रमणं यत् । “आकुरर्द्धभ्रमं नाम
 लोकार्द्धभ्रमणं यदीति सर० कण्ठा० उक्ते शब्दालङ्कारभेदे
 यथा “स स त्व र ति दे नि त्वं
 स द रा म र्ध ना शि नि ।
 त्व रा धि क क सं ना दे
 र म क त्य म क र्ध ति” किरा०
 अग्निपुराणे तु “गोमूत्तिकार्द्धभ्रमके” इति कान्ततया-
 पठित्वा “पादार्द्धाद्यैश्चतुर्भिश्च कुर्याद्विन्यासमेतयोः । न्यस्यता-
 मिह वर्यं नामधेयः भ्रमभागिण्याम् । अधोधःस्थितवर्यानां
 माचतुर्थपदं नयेत् । त्वर्यापदं नयेदूर्ध्वं पादार्द्धमाति-
 लोभ्यत” इति तल्लक्षणमुक्तम् । अयमर्थः तिथ्य गताः पञ्च-
 रेखाः ऊर्ध्वगताश्च नव रेखाः खरेखा एवं द्वाविंशत् कोष्ठानि
 भवन्ति तत्र प्रथमादिपङ्क्तिक्रमेण एकैककोष्ठं कौकाक्षरका-
 शत्वारः पादाः क्रमेण पङ्क्तिचतुर्के लेख्याः एवं लेखने
 द्वाविंशद्वर्णा एकैककोष्ठगा भवन्ति । तत्र प्रथमपादार्द्धगता
 आद्याश्चत्वारो वर्णाः क्रमशोऽधोवर्त्तिनीषु प्रथमादिपङ्क्तिषु
 यथा भवन्ति यथा च तस्यापराद्धगताश्चत्वारो वर्णा अन्ति-
 मादिपङ्क्तिषु उर्ध्वार्द्धक्रमेण अन्य कोष्ठगा भवन्ति तथा वर्णाः
 लोके निवेश्याः । एवं द्वितीयपादार्द्धगा आद्याश्चत्वारो
 वर्णा अधोऽधःक्रमेण प्रथमादिपङ्क्तिद्वितीयकोष्ठगाः
 अपराद्धघटकाश्चत्वारश्च वर्णा ऊर्ध्वार्द्धक्रमेण अन्तिमादि-
 पङ्क्तिषु सप्तमकोष्ठगाः । तृतीयपादार्द्धगाः आद्याश्चत्वारो
 वर्णाः प्रथमादिपङ्क्तिषु अधोऽधःक्रमेण तृतीयकोष्ठगा उत्त-
 रार्द्धगाश्चत्वारो वर्णाश्च ऊर्ध्वार्द्धक्रमेण अन्तिमादिषु षष्ठ-
 कोष्ठगाः चतुर्थपादार्द्धगा आद्याश्चत्वारो वर्णाः अधोऽधः-
 क्रमेण प्रथमादिषु पङ्क्तिषु चतुर्थकोष्ठगाः उत्तरार्द्धगता
 चत्वारो वर्णाश्च ऊर्ध्वार्द्धक्रमेण अन्तिमादिषु पञ्चमकोष्ठगी-
 यथा भवेयुस्तथा वर्यं विन्यासो विधेयः । एवं सति यथा
 प्रथमादिपङ्क्तिक्रमेण चत्वारः पादाः पठितं शक्यन्ते एवमुक्त-
 प्रकारेण अधोऽधःक्रमेण च प्रथमादिकोष्ठगवर्यं पञ्चमेन एवं
 अन्तिमादिषु, ऊर्ध्वार्द्धक्रमेण अन्तिमकोष्ठस्य वर्यं पञ्चमेन,
 उक्तरीत्या प्रथमादिपङ्क्तिषु द्वितीयादिकोष्ठस्य वर्यं पञ्चमेन

अग्निमादिषु उपान्तिमकोष्ठगवर्ष्यपक्षणेन च उक्तदिशा पाठे द्वितीयादिपादा भवन्ति । सर्वतोभद्रस्येवायं सर्वतोऽनुलोमविलोमपाठासम्भवेन अर्धभ्रमत्वम् अयञ्च वन्द्यः अनुष्टुप्खन्दस्येव नाम्नात् खन्दसीति ज्ञेयम् । एवम् “अभीकमतिकेनेह भोतानन्दस्य नाशने। कनत्सक्तामसेनाके मन्दकाममकमस्यति” माचल्लोकोऽपि ज्ञेयः ।

अर्द्धमाणावक पु० अर्धं माणवकस्य । द्वादशलतिके हारभेदे माणवकारस्य षट्त्रिंशतिलतिकात्वात्सार्धं मानतयास्य तथात्वम् ।

अर्द्धमात्रा स्त्री अर्धं मात्रायाः । विन्दुर्ध्वचन्द्राकारव्यञ्ज्यायां श्रृङ्गाहपायाम् वाचि २तद्वाच्यायां देव्याञ्च । “अर्धमात्रा स्थिता नित्यं यातुच्यायां विशेषतः” देवीमा० “अकारो भगवान् ब्रह्मा उकारो विष्णुरुच्यते मकारो भगवान् रुद्रोऽप्यर्धमात्रा महेश्वरी । उत्तरोत्तरभावेनाप्युक्तमत्वं कृतं बुधैः । अतः सर्वेषु शास्त्रेषु देवीसर्वोत्तमा कृता” देवीपुरा० । अर्धमात्रा उच्चारणकालोऽस्य । ३हलवर्णे लि० “व्यञ्जनं चार्धमात्रक” सितुक्तेस्तथात्वम् ।

अर्द्धमास पु० अर्धं मासस्य एकदे०त० । पञ्चदशाहातमे मासस्यार्धरूपे पक्षात्मके काले “दर्शने चार्धमासान्ते पौर्णमासेन चैव हि” मनुः “पञ्चदश वा अर्धमासस्य रात्रयः” इति शत० ब्रा० । “तन्निशता भवेन्नाश” इत्युक्तेर्मासस्य त्रिंशत्तिथ्यात्मकतया तदर्धस्य पञ्चदशलम् “ऐरण्डतैलं वा मासमर्धमासं वा पाययेत्” सुश्रुतः ।

अर्द्धयाम पु० अर्द्धं यामस्य प्रहरस्य । दिनरात्रयोः अष्टधा विभक्ते काले यावद्दिनमानं रात्रिमानं वा तस्याष्टधाविभागे यः कालस्तस्मिन् । तस्यैव वारवेलाकालवेलासंज्ञा तस्य च वारविशेषेषु वर्ण्यता ज्योतिषोक्ता । “कृतस्मिन् यमशरमङ्गलर्तुभास्करादिद्यामाहे” । प्रभवति वारवेला न शुभा, शुभकार्यकरणाय” । ज्यो०त० तथाच रवौ चतुर्थोऽर्द्धयामः वारवेला एवं चन्द्रे सप्तमः । कुजे द्वितीयः, बुधे पञ्चमः, गुरौ अष्टमः, भृगौ तृतीयः, शनौ षष्ठः वारवेला । “कालस्य वेला रवितः सरालिकालानलागा-स्तुषयो गजेन्दू दिने, निशायामृतवेदनेत्वनगेपुरामा विधुदन्तिनौ च” ज्यो० त० । यथा दिने रवौ पञ्चमः कालवेला एवं चन्द्रे द्वितीयः, कुजे षष्ठः, बुधे तृतीयः, गुरौ सप्तमः, भृगौ चतुर्थः, शनौ अष्टमः आद्यश्च । रात्रौ रवौ षष्ठः कालवेला । एवं चन्द्रे चतुर्थः । कुजे द्वितीयः । बुधे सप्तमः, गुरौ पञ्चमः भृगौ तृतीयः, शनौ आद्यः अष्टमश्च कालवेला ॥ एवं दिने वारवेलाकालवेलाद्वयसमा-

येन द्वयोर्वर्ण्यता यथोक्ता “रवौ वर्ण्यं षष्ठः पञ्च सोमे सप्त द्वयं तथा । कुजे षष्ठं द्वितीयञ्च बुधे वाणततीयकम् । गुरौ सप्ताष्टकञ्चैव त्रिचत्वारि च भार्गवे । शनावाद्यां च षष्ठञ्च अष्टमं परिवर्जयेत्” ॥ एवञ्च रात्रौ न वारवेला किञ्च कालवेलेन । तद्दोषोऽप्युक्तः “यात्रायां सरणं काले (काल-वेलायाम्) वैधव्यं पाणिपीडने । व्रते ब्रह्मवधः प्रोक्तः सर्वं कर्म ततस्तजेत्” ज्यो०त० । दिनविशेषे तदीयविशेषोऽपि ज्यो०त० उक्तः । “वारेशादर्द्धयामेषु रात्र्यङ्गोः पञ्च षट् क्रमात् । अधिपाः सूर्यश्चास्तत्वं यथाकांक्षे भवन्ति हि । रवौ ज्येन्दुश्च शुक्लाजशनिशरवयो निशि । रविशुक्रश्च-रात्रौ शशनीज्जुजभास्कराः । दिने तद्द्वयः परेऽप्येवम्” अयमर्थः यस्मिन् दिवसे यो वारेशः स एव प्रथमयामाङ्गी-धिपः । ततो द्वितीयेऽस्तु रात्रौ वारेशाधिपतया पञ्चमः, पुनस्तदधिपतया पञ्चमस्तृतीयेऽस्तु एवं क्रमेण ज्ञेयः । दिने तु वारेश एव आद्याधिपः द्वितीयेऽस्तु वारेशाधिपतया षष्ठस्तदधिपतया पुनः षष्ठस्तृतीयेऽस्तु इत्येवंक्रमेण ज्ञेयः ॥ एतच्च पताकीवेधे पापस्त्राभिषक्तस्य रिष्टसूचकताविवेचना-र्थम् अन्यत्र शुभकर्मसु वर्जनार्थञ्च ।

अर्द्धरथ पु० रथोऽस्यस्य अर्द्धरथः रथी अर्द्धः असंपूर्णो रथः । असम्पूर्णं रथिनि । “सखा ते दयितो नित्यं य एष रथकर्तृशः । उत्साहयति राजंस्त्वं विपश्ये पाण्डवैः सह । एष विकल्पनो नीचः कर्णवैकर्तनस्तव । मन्त्री नेता च वन्तुश्च मानी चात्यन्तसंछिन्नतः । एष नैव रथः कर्णो न चाप्यतिरथो रथे । विद्युक्तः कषकेनैव सहजेन विचेतनः । कुण्डलाभ्याश्च दिव्याभ्यां विद्युक्तः सततं घृणी । अभिधा-यापाञ्च रामस्य ब्राह्मणस्य च भाषणात् । करणानां वियोगाञ्च तेन मेऽर्द्धरथो मतः । नैव फाल्गुनमासाद्य पुनर्जीविन् विमोह्यते । ततोऽब्रवीत् पुनर्ज्ञेयः सर्वशस्त्रभृतां वरः । एवमेतत् यथास्य त्वं न भिष्याऽसि कदाचन । रथोरेणोऽभिमानी च विमुञ्चयापि दृश्यते । घृणी कर्णः प्रमादो च तेन मेऽर्द्धरथो मतः” इति भा० उ० प० ।

अर्द्धरात्रि अर्द्धं रात्रेः अर्धसमा० । रात्रेः कुल्याङ्गभागे याम-ह्रस्वपूर्ति काले “अर्द्धरात्रे त्वसम्पूर्णं दिवा पुण्यमनामसम्,” “अर्द्धरात्रे व्यतीते तु विज्ञेयं चापरेऽहनि” “सम्पूर्णं चार्द्धरात्रे चेति” च देवी पु० । “कलान्यनार्द्धरात्रे तु यदि संक्रमणं भवेत्” गर्गः । “अर्द्धरात्रे कलाधिक्ये यदा संक्रमते रविः” । “अर्द्धरात्रे तु संपूर्णं यदा संक्रमते रविः भु०भी० । “पूर्णे चेदर्द्धरात्रे तु रवि संक्रमणं भवेत्”

याता० जावा० । “प्रभाते चार्द्धरात्रौ वा ज्ञानं कुर्यात्
परेऽह्ने” भविष्य पुरा० । “अथार्द्धरात्रौ स्निमितप्रदीपे”

रघुः “मध्यन्दिनेऽर्द्धरात्रौ च आर्द्धं भुङ्क्ता च साविषम्” मनुः ।

अर्द्धर्षि पु० न० अर्द्धम् अर्धः एकदेशित० अर्धसमा० । अर्द्धोऽर्द्ध-

भागे “अर्द्धर्षेऽर्द्धर्षे प्रतिगृह्णीयात्” शत० ब्रा० । “अर्धः

पादं मातृया कल्पयन्तोऽर्द्धर्षेन” अथ० ८, १०, १८, अथ

परिभाषाभाषकत्वात् वीष्वायं शब्दः । अर्द्धर्षः । अर्द्धर्ष-

मर्द्धर्ममिति वीष्वाहसौ कारकभूते अर्द्धर्षे “तस्य वाससा

पाणिभ्यां पाणी संगृह्य सावित्रीमन्त्राह पञ्चोऽर्द्धर्षः

सर्वाम्” कात्या० १७, १, १८, “तस्मादर्द्धर्षः शंसेत्”

शत० ब्रा० “अथार्द्धर्षोऽहो वा इमौ प्राणौ” शत० ब्रा० ।

अर्द्धर्षादि पु० इत० । “अर्द्धर्षाः पुंसि चेति” पाणिन्युक्ते

पुंनपुंसकलिङ्गातुयासननिमित्ते शब्दसमूहे सच गणः

१३, १४ उक्ते दर्शितः ।

अर्द्धलक्ष्मीहरि अर्द्धलक्ष्म्या आकारेऽस्य तादृशो हरिः ।

लक्ष्मीनारायणात्मके विष्णोर्मूर्तिभेदे तद्रूपं यथा “उद्यत्

प्रद्योतनशतर्चिं तम्रहेमावदातं पार्श्वे हस्ते जलधिसुतया

विश्रुताया च जुष्टम् । नानारत्नोत्कलितविविधाकल्प-

मापीतवस्त्रं विष्णुं वन्दे दरकमलकौमोदकीचक्रपाणिमिति”

अर्द्धविसर्ग पु० अर्द्धं विसर्गस्य तद्वृत्तकत्वादुपचारः । विसर्ग

सदृशाकारार्द्धरेखया व्यञ्जनीये कक्षयोः परत जिह्वा-

मूलीयाख्ये पक्षयोः परतः उपाध्मानीयाख्ये च वक्षभेदे

अर्द्धविसर्जनीयादयोऽप्यत्र ।

अर्द्धवैनाशिक न० अर्द्धमर्धपूर्णं वीक्षणम् । कटाक्षदर्शने ।

अर्द्धवैनाशिक पु० अर्द्धोऽसम्पूर्णः वैनाशिकः वीक्षभेदः ।

वैशेषिकशास्त्रकारे तस्य च सर्वस्य क्षणिकतावादितया वैना-

शिकसमयवत् परिणामभेदेन देहादेराशुविनाशस्वीकारेण

आत्मनस्तु स्थायित्वाङ्गीकारेण च ततो वैलक्षण्यदात् अर्द्ध-

वैनाशिकत्वम् इति वेदान्तिनो वदन्ति । वैशेषिकादयस्तु

वेदान्तिनोऽर्द्धवैनाशिकत्वं कल्पयन्ति “तैर्हि वैनाशिकवत्

सर्वेषां पदार्थानां विदूष्यमानमात्मकतया स्वीका-

रेण चित्तस्य स्थायित्वाङ्गीकारमन्त्रेण ततो वैलक्षण्य-

मित्वाऽर्द्धवैनाशिकत्वमिति । यथा च नैषां तथात्वं तथा

विवरणप्रमेयोपन्यासे प्रपञ्चितम् विद्यारण्येन ।

अर्द्धवैश्वस न० अर्द्धस्य वैश्वसं वधः । अर्द्धवधे “विधिना

कृतमर्द्धवैश्वसम् “अर्द्धो वा आत्मनो यत् पत्नी” इति

श्रुतेस्तस्य नाशे पत्न्या अर्द्धनाशोयुक्त इति तथोक्तम् ।

अर्द्धशत न० अर्द्धं शतस्य एकदे० त० । पञ्चाशत्संख्यायां

२२त्संख्यायाम्बिते च । “वैश्वोऽप्यर्द्धशतं द्वे च” मनुः ।

अर्द्धश्च इत० । तत्रैवार्धे न० एतच्छतार्द्धमावर्त्य त्रैलोक्य-

व्यविजयी भवेत्” तन्मन्त्रः । [शतमध्यत्र ।]

अर्द्धशन एकदेशित० शक० । अर्द्धभोजने रत्नावली० अर्द्धा-

अर्द्धशफर पु० अर्द्धः शफरः । (दाडका) इति ख्याते मत्स्यभेदे

अर्द्धश्लोक पु० अर्द्धं श्लोकस्य एकदेशित० । श्लोक-

स्यार्द्धे प्रथम पादद्वये

अर्द्धसम लि० अर्द्धेन समः । १ अर्द्धेन तुल्ये पदार्थे “प्रथमा-

द्वितीयमौ यस्य तृतीयचरणौ भवेत् द्वितीयस्तु र्ववहृत्

तदर्द्धसममुच्यते” दत्ततरत्नाकरोक्ते २ दत्तभेदे न० यथा

“अयुजि न युगरेफतोयकारो युजि च नजौ जरगाश्च

पुष्पिताया” एवमुपचितादीनि ।

अर्द्धसीरिन् पु० अर्द्धं सीरस्य हलकटशस्यादिफलस्य सोऽस्यास्ति

इति १ हलसाध्यकलशस्यस्यार्द्धभाजि । “शूद्रेषु क्लृप्तगो-

पालकुलमित्रार्द्धसीरिणः । भोज्यान्ना नापितश्चैव यथा-

त्मानं निवेदयेत्” या० स्मृतिः अत्र निरुक्तार्थपरत्वम्

मिताचराकृतोक्तं पराशरेण तु तस्य पारिभाषिकत्वम्

दर्शितं यथा “दासनापितगोपालकुलमित्रार्द्धसीरिणः

एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यथात्मानं निवेदयेत्” इत्युक्त्वा

“वैश्यकन्याससुत्पन्नो ब्राह्मणेन तु संस्कृतः । अर्द्धिकः

स तु विज्ञेयो भोज्यं विप्रैर्न संशयः” इत्युक्तम् तेन

वैश्यागर्भजो ब्राह्मणेनोत्पादितः संस्कारवान् वर्षसङ्कर-

भेदः अर्द्धिकः अर्द्धसीरीति । तेन २ तदर्धेऽपि ।

अर्द्धहार पु० अर्ध-द्वयौ अर्ध-अर्द्धः सम्पन्नः हारः । चतुः-

षट्कृतिके हारभेदे ।

अर्द्धांश पु० एकदेशित० । अर्धस्य सजातोयोचितभागस्य

१ तुल्यार्द्धभागे २ सर्वद्रव्यस्यार्द्धभागे च ।

अर्द्धार्द्ध पु० अर्द्धम् अर्द्धस्य तुल्यार्धस्य एक० त० । तुल्यभागरूप

स्यांशस्य तुल्ये अर्द्धभागे चतुर्थांशे । “चरोरर्द्धार्द्धभा-

गाभ्यां तमयोजनानुभे” रघुः । “पञ्चाधिकस्य वा नाशे-

ततोऽर्द्धार्द्धे तु तच्छुद्धाः ततोऽर्द्धार्द्धविनाशे तु स्मृतेषु

पुत्रादिमस्तकम्” । कात्या० स्मृ० ।

अर्द्धासन न० अर्द्धमासनस्य । आसनस्यार्द्धभागे “यो विसर्जनाव-

सरे मम हि दिवौकसां समस्तमर्द्धासनोपवेशितस्य” शकु० ।

“अर्द्धासनं गोलमिदाधितवौ” रघुः । “अर्द्धासनं गोल-

मिदोऽध्ययात्सीत्” मङ्गिः । अर्द्धं सत्यसमनं त्यागः विसे-

पन्न । २ अर्द्धेन दाने २ अकुत्सने च धरणिः ।

अर्द्धिक लि० अर्द्धमर्द्धेति टिठन् स्त्रिंशं ङीप् । १ अर्द्धभागाहे

“तदङ्गिकं पादिकं स्यात्” मनुः २ अङ्गस्योरिगार्थे च उदा० तत्रैव ।

अर्द्धिन् त्रि० अर्द्धे यहीत्येनाख्यस्य इति । अर्द्धयहणाहे “सर्वेषामर्द्धिनोमुस्यास्तदङ्गनाङ्गिनोऽपरे । ततोयिनस्तृतीयांशास्तुरीयांशास्तु पादिनः” । गोशतभागे सृष्टिः ।

अर्द्धि क त्रि० ऋध-भा० उक्तम् । सम्पन्ने ऋद्धिशीले “एकमतिरिक्तं जुहोति तस्मादेकः प्रजास्वर्ग्युक्तः” शत० ब्रा० ।

अर्द्धेन्दु पु० अर्द्धमिन्द्रोः एकदे० त० । १ चन्द्रतल्यांशे “जटाजटसमायुक्तामर्द्धेन्दुतशेखराम्” दुर्गाध्यानम् । तदाकारत्वात् २ नखशृते ३ तर्जन्यङ्गुष्ठविस्ताररूपे गलहस्तसुष्टाभेदे ४ अर्द्धचन्द्राकारे बाणे च ।

अर्द्धोक्त न० अर्द्धसूक्तम् वच-भावे क्त । अर्द्धकथने । “रामभद्रेत्यर्द्धोक्तो महाराज” इति वीरचरिते कञ्जकिवाक्यम् ।

अर्द्धोदक न अर्द्धदेहव्यापकसुदकम् शाक० त० । देहाङ्गव्यापके उदके । “अर्द्धोदके तु जाह्नव्यां स्नियतेऽनशनेन यः । स याति न पुनर्जन्म ब्रह्मसायुज्यमेति च” अग्निपु० ।

“अर्द्धोदकं चरणान्नाभिपर्य्यसुदकम्” प्रा० त० रघुनन्दनः ।

अर्द्धोदय पु० अर्द्धस्य सप्तदश्यः पण्यस्य उदयो यत् । तिथिनक्षत्रादियोगविशेषे “माघेमासि आमावस्या यदि अर्कयुता भवेत् । नक्षत्रे श्रवणे देवि ! व्यतीपातो भवेद्यदा । अर्द्धोदयः स विज्ञेयः सूर्य्यपर्वशतैः समः । दिवैव योगः शस्तोऽयं न च रात्रौ कदाचन । अर्द्धोदये तु सम्प्राप्ते सर्वं गङ्गासमं जलम् । शुद्धात्मानो हिजाः सर्वे भवेयुर्ब्रह्मसन्निताः । यत् किञ्चित् क्रियते दानम् तद्दानं सेतुसन्निभमिति” निर्णया० । “अमार्कपातश्रवणैर्युता चेत् पौषमाचयीः । अर्द्धोदयः स विज्ञेयः कीटिस्तूर्य्यपदैः समः” स्क० पु० । “अर्द्धोदये च पुष्यार्के हस्तार्के रोहिण्योबुधे” बृहन्नारदीयम् ।

अर्द्धोदयासन न० अर्द्धस्य देहस्य उदयेन अर्द्धक्षेपेणासनम् “अर्द्धोदयासनं नाथ ! सर्वाङ्गं खे नियोजयेत् । केवलं हस्तयुगलं भुव्यवष्टभ्य तिष्ठति” रुद्रया० उक्ते आसनभेदे ।

अर्द्धेन्दुमौलि पु० अर्द्धेन्दुमौलावस्था । चन्द्रशेखरे शिवे ।

अर्द्धोरुक न० अर्द्धमूरोः अर्द्धोरु तत्र काशते काश-उ । १ ऊर्ध्वोरपरपर्यन्ताङ्गाच्छादने वस्त्रे, उत्तमस्त्रीणामर्द्धोरुपर्यन्ते चोलकाकारे २ परिधेयवस्त्रे च ।

अर्द्धि त्रि० अर्द्धस्येदम् तत्र भवो वा वा यत् १ अर्द्धसम्बन्धिनि २ अर्द्धभवे च । ऋध-णिच्-यत् । प्रवर्द्धनार्हे “विदुषाचिदर्द्धः

स्तोमः । ऋ० १, १५६, १, “अर्द्धिं वर्द्धनार्हम्, भा०

“शविष्ठं वाजं विदुषाचिदर्द्धम्” ऋ० ५, ४४, १० ।

अर्पण न० ऋ-णिच्-युक् ल्युट् । १ निवेष्टे, २ सत्यत्यागासुख व्यापारे ३ निवेशने च । “पादार्पणान् यज्जपूतपृष्ठम्” “सैयं स्वदेहार्पणनिष्कलेण” “सुखार्पणेषु प्रकृतिप्रगल्भाः” इति च रघुः “ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नी ब्रह्मणा हुतम्” “तत् कुरुष्व मदर्पणमिति” च गीता करणे ल्युट् । ४ मन्त्रादौ ५ जूहूपभृतौ स्त्री । संप्रदाने ल्युटि । ईदेवादिषु । अधिकरणे ल्युट् । त्यागाधिकरणे ७ वज्रप्रादौ । कर्माणि ल्युटि । ८ हविरादौ त्याज्यद्रव्ये

अर्पित त्रि० ऋ-णिच्-युक् च क्त । १ दत्ते २ निविष्टे ३ निवेशिते “तदनुज्वलनं मदर्पितम्” गभा० । “मय्यर्पितमनोवृत्तिः” गीता अनर्पितचरीं चिरान् करुणयावततोर्षः कलाविति” हरिभ० “हरिचक्षेत्रे तेनास्य कण्ठे निष्कमिवाधर्पितम्” इति वृमा० ।

अर्पिस पु० ऋ-णिच्-युक् च इत् । १ हृदये, अग्रमांसे च । अर्प्य त्रि० ऋ-णिच्-युक् यत् । १ निवेशनीये २ देवे इत्याख्ये च । अर्ध(र्व) हिंसने भ्रादि० पर० सक० सेट् । अर्ध(र्व)ति आर्धी(र्वी)त् आन(र्वी)र्ध ।

अर्धु(र्वु)द न० अर्धे (र्वि) विच् तस्मै उदेति उद्+इण्-ड । (आप् इति) ख्याते १ मांसपिण्डाकारे रोगभेदे, स च सुश्रुतोक्तवर्त्मन्येषु एकविंशतिरोगेषु मध्ये रोगभेदः “पृथग्दोषा समस्ताश्च यदा वर्त्मव्यापश्रयाः । सिरा व्याप्यावतिष्ठन्ते वर्त्मस्वधिकमूर्च्छिताः । विषर्ज्य मांसं रक्तञ्च तदा वर्त्मव्यापश्रयान् । विकारान् जनयत्याशु भामतस्तान् निबोधत” इत्युपक्रम्य उत्सर्द्दिनोप्रभृतीन् एकविंशतिभेदान् उक्त्वा तेषां प्रत्येकलक्षणान्युक्तानि तत्र “वर्त्मनरस्य” विषमं यन्निभूतमवेदनम् । विज्ञेयमर्बुटं पुंसां सरक्तमथलम्बितम्” इत्यर्बुदलक्ष्योक्तम् अर्बुदश्च नानाविधः मांसार्बुदशोणितार्बुदादिभेदात् । “कृष्णस्फोटीसरक्तश्च पिण्डकाभिश्च पीडितम् । यस्य वस्तिरुजशोया ज्ञेयं तच्छोणितार्बुदम् । मांसदोषेण जानीयादर्बुदं मांससम्भवम्” एवं भेदोऽर्बुदादयोऽपि तत्रोक्ता रोगभेदा ज्ञेयाः । २ दशकोटिसंख्यायां ३ तत्संख्यातेषु च एकादिकोटिसंख्या दशगुणोत्तरा उक्त्वा अर्बुदमवजं सर्वनिर्बुधमहापद्मशङ्खवस्तुकात्” लीला० “इमा भेदन्त ! इष्टका धेनवःसन्धेका च दश च दश च शतं

च शतं चेतुपक्रम्य 'अर्बुदं' च न्यर्बुदश्च इति यजु० १७, २।
 ४ पर्वतभेदे ५ अक्षरभेदे च पु० । 'महान्' चिद्वर्बुदं
 निरुक्ती पदा' ऋ० ६, ५, १, ४, ईकाद्वये सर्पभेदे पु० पञ्च-
 मेऽहनीत्युपक्रम्य 'अर्बुदः काद्वये राजेऽह तस्य
 सर्पाविशः' इति शत० ब्रा० । अम्बूनि ददाति दा-क वेदे
 मस्य रः । ७ मेघे 'न्यर्बुदं वाहधानो अगुः' ऋ० २, ११,
 २०, 'अम्बूनि ददातीत्यर्बुदो मेघः' भा० अर्बुदाकारत्वात्
 गर्भस्य ऽमांसपिण्डभेदे 'यदि पिण्डः पुमान्, स्त्री
 चेत्पेयो, न पुंसकोऽर्बुदमिति' सुश्रु० द्वितीयमासिकगर्भमात्रे
 न० 'प्रथमे मासि संकोदभूतो चातुर्विमुखः । मास्यर्बुदं
 द्वितीये तु तृतीयेऽङ्गेन्द्रिययुतः' या० स्मृ० 'द्वितीये तु
 मासि अर्बुदमोपत्कठिनं मांसपिण्डमयं भवति' मिता० ।
 अर्बुदि पु० अर्बुदमिवाचरति अर्बुद+क्तिप् इन् । सर्वव्यापके
 ईशाने । 'अर्बुदिर्नाम योदेवईशानश्च न्यर्बुदिः । याभ्या-
 मन्तरिक्षमावृतमयं च पृथिवी मही' अथ० ११, ६, ४ ।
 अर्भ पु० ऋ-भ १ बालके । २ अल्पे च । 'नार्भादीषते न मही-
 विभाती । ऋ० १, १२४, ६, 'अर्भात् अल्पात्' भा० ।
 'इन्द्रमर्भे हवामहे' ऋ० १, ७, ५ । अर्भे स्वल्पेऽपि घने
 निमित्तभूते' भा० । 'यूयं महेन एनसोयूयमर्भात्'
 ऋ० ८, ४७, ८, 'अर्भात् अल्पात् एनसः' भा० ।
 अर्भक पु० अर्भण्य स्वार्थे कन् । १ बालके, 'महद्भूतो नमो
 अर्भकेभ्यो नमोयुग्म्यः' ऋ० १, २७, १३ । 'इन्द्रमप्युचितनिद्र
 मर्भकम्' माघः 'अर्भकोन कुमारकोऽधितिष्ठन्वं
 रणम्' ऋ० ८, ६६, १५ । २ मूर्खे च इक्षणे, ४ अल्पे,
 'नमो 'नमोमहद्भूतोऽर्भकेभ्यो नमोवः' यजु० १६, २६ ।
 त्रि० 'अर्भकौकस्तात्तद्वपदेशाच्च' शा० सू० । अर्भकमल्पम्
 भा० 'यथा सर्वगतमपि सद्ब्रह्म सूचीपाशादपेक्षयाऽर्भ-
 कोकः एवं ब्रह्मणोऽपि अर्भकौकल्पम्' भा० ५ सङ्घे च त्रि०
 अर्भग त्रि० अर्भमत्वं गायति गै-शब्दे च । बालके । 'यावर्भ-
 गाय विमदाय' ऋ० १, ११६, १ ।
 अर्भ न० ऋ-सन् । चिरन्तनधामनगरादौ 'अर्भं चावर्णं द्रष्टुं
 त्वष्ट्र' पा० गुप्ताभं कुक्कुटाभं अवर्णं किम् दृष्टव्यं द्रष्टुं
 त्वष्ट्र किम् कज्जलाभं अमहच्चवमित्येव । महानवा-
 र्भम् । नेत्ररोगभेदे पु० न० । स च पञ्चविधः प्रसार्यर्भ-
 शुक्लार्भ रक्तार्भ मांसार्भ स्नायुर्भ भेदात् । तत्तत्कृष्णं नान्ता-
 र्भशब्दे वक्ष्यते सुश्रुते तु नान्ततया पठितम् । अर्थ्यते
 गम्यते कर्मणि मन् । १ गन्तव्यदेशे । कुत्सिते कन् । अर्भकः
 अरणीये कुत्सितस्थाने ४ प्रशानादौ 'वैलस्थानके अर्भके

महारण्यस्थे अर्भके' ऋ० १, १२२, २ । 'अर्भके
 प्रशानादौ' भा० ।

अर्भगा पु० ऋ-वा-मन् । वैद्यकोक्ते द्रोणपरिभाषे ।

अर्भन् न० ऋ+मनिन् । नेत्ररोगभेदे 'प्रसारिशुक्लवतजाधि
 मांसस्नायुर्भसंज्ञाः खलु पञ्च रोगाः । सुत्रः शुक्तिका चाज्जुन
 पिष्टकौ च जालं सिराणां पिष्टकाश्च याः सुत्राः । रोगा बला
 सपथितेन साङ्गमेकादशाक्ष्णोः खलु शुक्लभागे । प्रसारि
 पथितमिहार्भं शुक्लभागे विस्तीर्णं तत्तुर्धिरप्रभं
 सनीलम् । शुक्लाख्यं ऋदु कथयन्ति शुक्लभागे सञ्चेतं
 सममिह वर्द्धते चिरेण । यन्मांसं प्रचयस्यति शुक्लभागे
 मङ्गाभं तदुपदिशन्ति लोहितार्भं । विस्तीर्णं ऋदु वर्द्धनं
 यत्तत्प्रकाशं श्यावं वा तदधिकमांसजार्भं विद्यात् ।
 शुक्ले यत् पिशितस्यति रङ्गिमेति, इति सुश्रु० ।
 अर्भ यज्जालवद्वापि तदप्युन्मार्ज्यलम्बितम् । अर्भ
 चाल्यन्दधिमम्लीलं रक्तमथापि वा । केद्यमेव तद्वर्मा-
 स्यात् कृष्णमण्डलगञ्च यत्' । अर्भवन्मण्डलापेण वर्द्धि-
 शोभावलम्बिता । अर्भाणि पिष्टकां हन्यात्स्वराजालानि
 तेन वै' इति च सुश्रु० ।

अर्थ्य त्रि० ऋ-यत् । १ स्वामिनि २ वैश्ये पुं स्त्री । स्त्रियां टाप् ।
 अर्थ्या वैश्यजातिस्त्रियां स्वामिन्याञ्च । पठ्यान्तु ङीप् ।
 अर्थ्या । वैश्यपठ्यान् तत्र आतुक् ङीप् चार्थाणीत्यपि
 'अर्थ्यः स्वामिवैश्ययोः' पा० 'अर्थ्यत्वित्याभ्यां वा' वार्त्ति० ।
 अर्थ्याणी अर्थ्या स्वामिनी वैश्या वा पुंयौगे तु ङीप् सि०
 कौ० । २ अर्थे त्रि० । 'प्र तस्ते अद्य शिपिविष्ट नामार्थः
 ऋ० ७, १००, ५, 'सुभद्रमर्थ्यभोजनं विभर्षि' ८, १, २४,
 अर्थ्यते पूज्यते वा० यत् । ४ पूजनीये । 'कृष्णादु-
 दस्यादर्या' ऋ० १, १२२, १ । 'अर्थ्या अरणीया
 पूजनीया' भा० ।

अर्थ्य मन् पु० अर्थ्यं अर्थं मिसीते मा-कनिन् । १ अर्थ्ये,
 तद्देवताके २ उत्तरफलपुनीनक्षत्रे, ३ अर्कश्ले, ४ पिष्टृणां
 राजनि 'पिष्टृणामर्थ्यमा चास्मि' गीता । द्वादशा-
 दित्यमध्ये ५ आदित्यभेदे च । 'धातार्थ्यमा च मितस
 वरुणोऽर्भगस्तया । इन्द्रोविष्वक् पृषा च पर्जन्यो-
 दशमः स्मृतः । ततस्तथा ततो विष्णुरजध्वयोज
 धन्यजः इति विष्णुध० पु० एत एव कश्यपादित्यां
 जाताः । भारते तु 'अदित्यां द्वादशादित्याः सन्भूता
 भुवनेश्वराः । ये राजन्नामतस्तांस्ते कीर्त्तयिष्यामि
 भारत । धाता मितोऽर्थ्यमा शक्रः वरुणस्तंशुरेव च ।

भगोविवस्त्रान् पूषा च सविता दशमः स्मृतः एकादश
स्तथा त्वष्टा द्वादशो विष्णुश्चतुर्थः । कल्पभेदात्तमभेद
इत्यविरोधः । तद्रूपम् ध्यानशब्दे वक्ष्यते । “यथा
मरुतोऽर्थमणोमरुतः कवन्धिनः” अ० ५५४, ८ ।
“अर्थमणे स्वाहेति तदेनमस्य सर्वस्यार्थमणं करोति
यत० ब्रा० ।

अर्थमिक पु० अनुकम्पितः दत्तः अर्थमदत्तः अनुकम्पायाम्
ठन् “शेवत्तुपरिविशालवर्णार्थमादीनां ततोयात्”
पा० अन्यलोपः । अनुकम्पिते अर्थमदत्ते ।

अर्थस्य पु० अर्थमेव स्वार्थे वेदे यत् । सूय्ये “अर्थस्य
वरुणमित्रं वा सखायं वा सदमित्रातरं वा” अ० ५, ८५, ७ ।

अर्वन् पु० अ-वर्णिप् । १ घोटके, २ इन्द्रे, ३ गोकर्णपरिमाणे
च । स्त्रियामर्वती सा च ४ बड्वायां ५ कट्टिन्यामपि ।
अस्य सुभिन्ने त्वादेशः अर्वन्तौ अर्वन्तः । “लघोऽततप्रपञ्च-
मर्वतां ब्रजाः” माघः सौ तु अर्वा इत्येव लोकएव
त्वादेश इति भाष्यम् वेदे तु अर्वाणौ इत्येव । ४ गमनशीले
त्रि० स्त्रियां ङीप् वनोरच । अर्वरी ।

अर्वाक त्रि० अवरककति गच्छति अक-वक्रगतौ अण्
पृ० अवरस्यार्वादेशः । बभौमे “यज्ञासत्या पराके अर्वाके
अस्ति भेषजम्” अ० ८, ६, १५ “अर्वाके समीपे” भा० ।

अर्वाक्काल पु० अर्वाक् अवरः कालः । अवरकाले तत्त्वभवः
ठञ् न षड्विः अर्वाक्कालिकः अवरकालभवे त्रि० “तान्य
वर्वाकालितया निष्फलान्यव्यवृत्तानि च” मनुः ।

अर्वाक्स्त्रोतस् पु० अर्वाक् अधोगामि स्त्रोतोरेतोयस्य ।
जर्जरोतोभिन्ने इन्द्रियप्रसक्ते ।

अर्वाग्विल पु० अर्वाक् विलमस्य । चमसे । “अर्वाग्विलच-
मस जर्ज्वुभस्तस्मिन् यशोनिहितम्” । यत० ब्रा० ।

अर्वाच् अव्य० अवरं काले देशे वा अञ्जति अनच्-किन्
पृ० अर्वादेशः । १ पञ्चात्काले २ मध्यकाले “अर्वाग्दश-
भ्यो वर्धेभ्यः” भुज० ४ तत्कालवर्तिनि त्रि० “ये केचि-
दक्षादर्वाञ्चो लोकाः” अ० ७० । “कथं वा दीयतामर्वाङ्-
सुनिता धर्मा रोधिनी” किरा० स्त्रियां ङीप् अर्वाचो “उर्वा-
दर्वा” “अर्वाचोश्च पराचोश्चोपदधाति” यत० ब्रा० । ३ विपर्यस्ते
अर्वाच्+असि तस्य लुक् । ४ अवरकालादौ ५ मध्येच अव्य० ।
ततोभवार्थे श्रुत् तट् च अर्वाक्तनः । तङ्गवे त्रि० स्त्रियां
ङीप् । [गर्भे यस्य । पर्जन्ये मेघे ।

अर्वाग्वसु अर्वाक् अभ्यन्तरे अर्वाचीनं वसु षट् षेत्तदकं
चर्वाचीन त्रि० अर्वागभवः ख । अवरकालभवे । “अर्वाचीनं

सुते मनो यावा जणोत्” अ० १, ८४, २, “यदूर्ध्वं
पृथिव्या अर्वाचीनमनरोजात्” यत० ब्रा० ।

अर्वावत् त्रि० अवरकालोऽस्यस्य मत्पृ० पृ० अर्वादेशः दीर्घः
मस्य वः । अर्वाचीने । “अर्वावतो ! न आगहि परावतश्च”
अ० १, ४०, ८, । “अर्वावतः अर्वाचीनान्” भा० ।

अर्वावसु पु० देशानां होतृविशेषे “इदमहमवावसोः सद्ने
सीदामीति” अर्वावसुर्ताम देशानां होता तस्यैव सद्ने
सीदति” यत० ब्रा० । “अर्वाक् वसु धनमस्य पृथो” भा० ।

अर्व्युक् पु० अर्व-हिंसने वा० उक्कञ् । आटविके दक्षिणदेश
स्थेनृपभेदे ते च सहदेवेन जिताः “सचीमा अर्व्युक्ताश्चैव
राजानश्च महाध्वजाः । तांस्तानाटविकान् सर्वान्
अजयत् पाण्डु नन्दनः” भा० सं० प० सहदेवदिविजये ।

अर्श त्रि० अश्+अच् । अश्लीले पापिष्ठे “अनर्शरात्रिशब्दे
१५१ पृष्ठे उदा० । २ अश्लीरोगे न० ।

अर्श आदि पु० अर्श आदिर्येषाम् । अस्यर्थे अचप्रत्ययनिमित्त
भूते “अर्श आदिभ्योऽच्” पाणिन्युक्ते शब्दसमूहे । सच गणः
अर्शस् उषस् तृन्द-चतुर पलित, जटा घाटा अघ, कर्दम
अश्व, लवण, (स्वाङ्गाङ्गीनात्) (वर्णात्) आकृतिगणोऽयम् ।

अर्श(र्ष)स् न० अ-असुन् सुट् (सट् दन्तादिरित्यन्ये) ।
बलिकाकारे शुक्रस्यरोगभेदे यथाह सुश्रुतः “यट-
शोसि भवन्ति वातपित्तकफशोणितसन्निपातैः सहजावि
चेति ॥ तत्त्वानात्मवतां यथोक्तैः प्रकोपणैर्विज्ञाध्यशन-
स्त्रीप्रसङ्गोत्कटुकासनपृष्ठयानवेगविधारणादिभिर्विशेषैः प्रकु-
पिता दोषा एकशो द्विशः समस्ताः शोणितसङ्घिता वा
यथोक्तं प्रकृताः प्रधानधमनोरनुप्रपद्याऽधोगत्वा गुदभा-
गस्य प्रदुष्य बलीष्मासप्ररोहान् जनयन्ति विशेषतोमन्दा-
ग्नेस्तथा तृणकाष्ठोपललोद्भवस्तादिभिः शीतोदकसंस्पर्श-
नाद्वा कन्दाः परिदृष्टिमासादयन्ति तान्यर्शासीत्याचक्षते ॥
तत्र स्थलान्द्रप्रतिबद्धमर्द्धपञ्चाङ्गुलं गुदभाकुस्तस्मिन् बलय-
स्तिस्रोऽध्वर्जाङ्गुलान्तरभूताः प्रवाहणी विसर्ज्य नो संवरणी
चेति ॥ चतुरङ्गुलायताः सर्वास्तिस्र्यङ्गेकाङ्गुलोच्छ्रिताः ॥ शङ्खा-
वर्त्तनिभाश्चापि उपर्युपरि संस्थिताः । गजताकुनिभाश्चापि
वर्धतः सम्यकीर्तिताः ॥ रोमान्तेभ्यो यथाध्यङ्गे गुदौष्ठः
परिकीर्तितः ॥ प्रथमा तु गुदौष्ठादङ्गुलमात्रे । तेषान्
भविष्यतां पूर्वकृपाणि, अस्ते न शङ्खा लक्ष्म्यात्किरन्तीका
सक्थिसदगमादोपः कार्ष्णसङ्गारवाङ्मल्यमङ्गोश्च श्वशुरन्द्र-
कूजनं गुदपरिकर्त्तनमाङ्गुला पाण्डुरोगसङ्गणी दोषशो-
प्रणं कासश्चासौ भ्रमस्तन्ना निद्रेन्द्रियदोर्बल्यश्च । जाते-

श्वेतानि रूपाणि प्रव्यक्ततराणि भवन्ति ॥ तत्र मारुतात्प-
रिशुक्लारुणवर्णानि विप्रममध्यानि कदम्बपुष्पतुण्डिकैरी-
नाडीसुखस्त्रीसुखलतीनि च भवन्ति । तैरुपहृतः सखूलं
संहृतसपवेश्यते कटीष्टनपार्श्वमेदगुदनाभिप्रदेशेषु चास्य
वेदना युष्माधीलाजोहोदराणि चास्य तन्निमित्तान्येव
भवन्ति, कृष्णत्वङ्नखनयनदशनवदनमूलपुरीषश्च पुरुषो
भवति । पित्तादीलाभ्यां तनूनि विसर्पणीणि पीतावभासानि
यकृत्प्रकाशानि शुक्रजिह्वासंस्थानानि यवमध्यानि जलो-
कोवक्लसदृशानि प्रक्षिप्तानि च भवन्ति तैरुपहृतः सखधिर-
मतिसार्यते ज्वरदाहपिपासासूक्ष्माक्षोपद्रवा भवन्ति,
पीतत्वङ्नखनयनदशनवदनमूलपुरीषश्च पुरुषो भवति ।
क्षेत्रज्ञानि श्वेतानि महामूलानि स्थिराणि वृत्तानि
क्षिग्भानि पाण्डूनि करीरपनसास्थिगोस्तनाकाराणि न
भिद्यन्ते न स्तवन्ति कण्डूबल्लानि च भवन्ति तैरुपहृतः
सङ्क्षेप्राणमनस्यं मांसधावनप्रकाशमतिसार्यते शोफशीत
ज्वरारोचकाविषाकशिरोगौरवाणि चास्य तन्निमित्तान्येव
भवन्ति, शुक्लत्वङ्नखनयनदशनवदनमूलपुरीषश्च पुरुषो
भवति ॥ रक्तजानि न्यप्रोधप्ररोहविद्रुमकाकषानिकाफलसदृ-
शानि पित्तलक्षणाणि च यदाग्रगण्यपुरीषप्रपीडितानि
भवन्ति तदात्यर्थं दुष्टमनस्यमसृक् सङ्क्षेपा विस्फुजन्ति तस्यैवा-
तिप्रवृत्तौ शोणिततित्योगोपद्रवा भवन्ति ॥ सङ्क्षिपातजानि
मर्त्यदोषलक्षणयुक्तानि ॥ सङ्क्षेपानि दुष्टशोणितशुक्रनिमि-
त्तानि तेषां दोषत एव प्रसाधनं कर्त्तव्यं विशेषतश्चात्र
दुर्दर्शनानि परुषाणि पाण्डूनि दारुणान्यनसृखानि
तैरुपहृतः क्षयोऽल्पभुक् सिरासन्तगात्रोऽल्पप्रजः क्षीण
रेताः क्षामस्वरः क्रोधनोऽल्पानिर्घ्राणशिरोऽक्षिप्रवध-
रोगवान् सततमन्द्रकूजाटोपहृदयोपलेपारोचकप्रभृतिभिः
पीड्यते ॥ “अर्थ आद्या महारोगा अतिपापाङ्गवन्ति
हि” । शाता० सट्ट० । पृषो० सलोपः । अर्थमध्यत न० ।
अर्शस त्वि० अर्थस्-अत्यर्थेऽच् । बलिकाकारगुह्यव्याभियुक्ते ।
“होनक्रियं निम्नपुरुषं निम्नन्दोरोमशर्शसम्” मनुः ।
अर्शसान त्वि० अश-असानच् हुट् च । बाधके हिंसके “अव
प्रियमशसानस्य” ऋ० २, २० ६ “अशसानस्य बाधसानस्य” भा०
न्यशसानोपपति ऋ० १० १२०, ८ २ मन्दे हासुरे “इन्द्रः
सूर्यस्य रश्मिन्यशसानोपपति ८, १२६, “अशसानं
बाधमानं मन्दे हास्यमसुरम्” भा० । [डीप् ।
अर्शिन् त्वि० अशमस्यस्य इति । अशरीरोगयुक्ते स्त्रियां
अर्शीप् पु० अर्शी हन्ति हन-ट । (ओल) १ अशरणे, २ भक्षताके

च १ अमनुष्यकर्तृकार्शोहनकारकमात्रे त्वि० “अर्शीप्”
कारभं मूलं मातृपत्न्य विषापहम् “यक्षान्यदपि क्षिग्ध-
मर्शीप्मसृष्टमूलपुरीषश्च तदुपसेवेत” इति च सुश्रुतः ।
स्त्रियां डीप् । सा च तालमूल्याम् भेदि०

अर्शीहित पु० अर्शीप् हितः सेवनेन तन्नाशकत्वात् ४७३० ।
१ भक्षताके । २ अर्शीरोगहितकारकमात्रे त्वि० अर्हित
इति ऋदे । ३ तत्प्राहितकरे त्वि० ।

अर्षेण न० ऋष-गतौ भावे ल्युट् । १ गमने करणे ल्युट् ।
२ गमनसाधने स्त्रियां डीप् । “याः सीमानं विरजन्ति
मूर्धानं प्रत्यर्षणीः अथ० ८, १८, १२ ।

अर्ह योग्यत्वे भा० पर० अक० सेट् । अर्हति अर्हति आनर्ह
लोके, वेदे तु आनर्ह । प्राप्तियोग्यतार्थे गतौ च सक० ।
अर्ही अर्हितः अर्हितम् अर्हिता अर्हिणम् अर्हन्
“हित्वाण्यहान्यर्हसि शोढु मर्हन्” रघुः । “गुरोर्गुरौ सन्नि-
हिते गुरुवन्मानमर्हति” मनुः । “दण्डमर्हति नाशकम्
मनुः । स तस्मात्क्षममर्हति” ऋतिः “तथापि त्वं महा-
बाहो नैनं शोषितमर्हसि” गीता । कश्चिदस्यात्मनेपदि-
त्वम् व्यत्ययेन । “मसितं नाहर्से प्राप्त ! दातुमेषां हि
लौकिकम्” “रावणो नाहर्ते पूजाम्” इति च रामायणम् ।

अर्ह पूजने चुरा० उभ० सक० सेट् । अर्हयति ते आजिहति त ।
“राजार्जिहत्” मधुपर्कपाणिः । भट्टिः । अर्हवाभास ।
अर्हणा अर्हयन् अर्हयितुम् अर्हयित्वा । “सर्गविषं तल्प-
माभीनमर्हयेत् प्रथमं गवा” मनुः । पूजनं च स्तुतिनति-
प्रभृतिभिः सज्जाननम् । अभि+आभिमुख्येन सज्जानने ।
“अभ्यर्हितश्च” का० वार्त्ति० ।

अर्ह पु० अर्हयेते पु० अर्ह कर्म्मणि यत् । पूजास्तुत्यादिभिराराध्ये
१ ईश्वरे २ यज्ञे च । ३ पूजनीये त्वि० “अर्हानभोजयन्
विप्रो दण्डमर्हति नाशकम्” मनुः ४ विष्णौ पु० । “अभि
प्रायः प्रियार्होऽर्हः” विष्णुस० । “पूजास्तुतिनमस्कारा-
दिभिः पूजनीय इत्यर्हः” भा० । भावे घञ् । ५ पूजने ।
अर्हति स्था० अर्ह-कर्त्तरि अच् । ईदोष्ये त्वि० ।
“तस्माद्गार्ही वयं हन्तु” भास् राट्टान् स्वभास्वान्” गीता ।
“अर्होऽसि कपिराजस्य श्रियं भोक्तुमनुत्तमाम्” रामा० ।
“नियुक्तायामपि पुमान् नाथी जातोऽविधानतः । नैवार्हः
पैतृकं रिक्थं पतितोत्पादितो हि सः” मनुः आर्षित्वात्
कर्म्मणि न घञी “पूजार्हावरिच्छदन” गीतायान्तु “कर्म्म-
ण्यय्” अण् उप० स० । भावे घञ् । ७ गतौ द्योग्यत्वे
धातुनामनेकार्थत्वात् इव्यक्रययोग्यत्वात् अर्ह-कर्म्मणि घञ्

६मूले "महार्हश्यापरिवर्त्तनच्युतैः" कुमा० "महानहो मूलमस्यास्तादृशो श्या" इति मङ्गि० ।

अहं ण न० अहं-भावे ल्युट् । १पूजने । "शिष्यवर्गपरिकल्पिता-
हं णम्" रघुः अहंतेऽनेनकरणे ल्युट् । सम्मानसाधने
द्रष्टे । "अहं तत् कुमारोष्णामानृश्याय केवलम्" मनुः
भावे युच् । "अहंणा पूजायां स्त्री । 'अहंणामहंते चक्रु-
र्जनयोनयचक्षुषे' रघुः पूष्यदेवरिपुरहंणां हरिः" भाषः ।

अहंणीय लि० चु० अहं-कर्मणि अनोयर् । १पूजनीये ।
अहंतेऽनेन करणे अनोयर् अहंणे साधु क वा । पूजा-
साधनद्रव्ये "अहंणीयगवानुमन्त्रणे विनियोगः" भवदेवः ।

अहंत् लि० "अहं प्रशंसायां कर्मणि शट् । ४पूज्ये 'अहं
णामहंते चक्रुः' द्वितीयहान्यहंसि सोढुमहंत्" इति च
रघुः "सर्वज्ञो जितरागादिदोषस्त्वैवोक्तपूजितः । यथा-
स्थितार्थवादी च देवोऽहंत् परमेश्वरः" इत्युक्तलक्षणो जैन-
देवे पु० । तन्मतं सर्वदर्शनसंग्रहात् संग्रह्यते ।

"ननु न कश्चित् पुरुषविशेषः सर्वज्ञपदवेदनीयः प्रमाणप-
द्धतिमध्यास्ते सङ्गावपाहकस्य प्रमाणपञ्चकस्य तत्त्वानुप-
लब्धात् तथाचोक्तं तोतातितैः "सर्वज्ञो दृश्यते तावन्ने-
दानोमस्त्रदादिभिः । दृष्टो न चैकदेवोऽस्ति लिङ्गं वा
योऽनुमापयेत् ॥ न चागमविधिः कश्चिन्नित्यसर्वज्ञ-
बोधकः । न च तत्त्वार्थवादानां तात्पर्यमपि कल्प्यते ॥
न चानुवदितं शक्यः पूर्वमन्यैरबोधितः ॥ अनादे
रागमस्यार्थो न च सर्वज्ञ आदिमान् । कतिमेण
त्वस्येन स कथं प्रतिपाद्यते ॥ अथ तद्वचनेनैव सर्व-
ज्ञोऽन्यैः प्रतीयते । प्रकल्प्यते कथं सिद्धिरन्यो-
न्याश्रयतस्तयोः ॥ सर्वज्ञोक्ततया वाक्यं सत्यं तेन
तदस्तिता । कथं तदुभयं सिध्येत् सिद्धमूलान्तरादते ॥
असर्वज्ञप्रणीतात्तु वचमान्मूलवर्जितात् । सर्वज्ञसवग-
च्छन्तस्तद्वाक्योक्तं न जानतु ॥ सर्वज्ञसदृशं किञ्चिद्वदि
पश्येम सम्प्रति । उपमानेन सर्वज्ञं जानीयाम ततो
वयम् ॥ उपदेशोऽपि बुद्धस्य धर्माधर्मादिगोचरः ।
अन्यथा नोपपद्येत सर्वज्ञं यदि नाभवदित्यादि" ॥
अत्र प्रतिविधीयते यदध्यधायि सङ्गावपाहकस्य प्रमाणपञ्च-
कस्य तत्त्वानुपलब्धादिति तदयुक्तं तत्सङ्गाववेदकस्यानुमा-
नादेः सङ्गावात् । तथा हि कश्चिदात्मा सकलपदार्थसा-
क्षात्कारी तद्गृहणस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्धप्रत्ययत्वात्
यत् वद्गृहणस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्धप्रत्ययं तत् तत्-
साक्षात्कारि यथा अपगतजिभिरादिप्रतिबन्धं लोचनविज्ञानं

रूपसाक्षात्कारि । तद्गृहणस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्ध-
प्रत्ययश्च कश्चिदात्मा तस्मात् सकलपदार्थसाक्षात्कारीति ।
तावदशेषार्थगृहणस्वभावत्वमात्मनः सिद्धं चोदनाबलाच्चि-
स्त्रितार्थज्ञानात् नाप्यन्यथातुपपत्त्या सर्वमनैकान्तात्मकं
सत्त्वादिति व्याप्तिज्ञानोत्पत्तेश्च । चोदना हि भूतं भवन्तं
भविष्यन्तं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकटमित्येवंजातीयकमर्थसवग-
मयतीत्येवं जातीयकैरध्वरमीमांसागुरुभिर्विधितप्रतिषेधविचा-
रणातिबन्धनं सकलार्थविषयकज्ञानं प्रतिपद्यमानैः सकला-
र्थगृहणस्वभावकत्वसात्मनोऽभ्युपगतम् । न चास्त्रितार्थ-
प्रतिबन्धकावरणप्रकृत्यानुपपत्तिः सम्यग्दर्शनादित्यलक्षण
स्वभवरणप्रत्ययहेतुभूतस्य सामग्रीविशेषस्य प्रतीतत्वात् अनया
पुनरन्येऽपि कुट्टोपद्रवा विद्राव्याः । नन्वावरणप्रत्ययवशाद-
शेषविषयं विज्ञानं विशदं मुख्यप्रत्ययं प्रभवतीत्युक्तं तदयुक्तं
तस्य सर्वज्ञस्यानादिसक्तत्वेनावरणस्यैवासम्भवादिति चेन्न
अनादिसक्तत्वस्यैवासिद्धेः सर्वज्ञोऽनादिसक्तः सक्तत्वादि-
तरसक्तवत् ब्रह्मापेक्षया च सक्तव्यपदेशः तद्वहिते चास्याप्य-
भावः स्यादाकाशवत् । नन्वनादेः द्वितीयादिकार्यपरम्प-
रायाः कर्तृत्वेन तत्सिद्धिः तथाहि क्षित्यादिकं सकर्तृकं
कार्यत्वाद्दृष्टवदिति तदप्यसमीचीनं कार्यत्वस्यैवासिद्धेः ।
न च सावयवत्वेन तत्साधनमित्यभिधातव्यं यस्मादिदं
विकल्पजालमवतरति । सावयवत्वं, समवेतद्रव्यत्वं,
किमवयवसंयोगत्वं अवयवसमवायित्वम् अवयवजन्यत्वम्
इसमवेतद्रव्यत्वम् समवेतवबुद्धिविषयत्वं वा । न
प्रथमः, आकाशादावनैकान्त्यात् । न द्वितीयः सामा-
न्यादौ व्यभिचारात् । न तृतीयः साध्याविशिष्टत्वात् ।
न चतुर्थः विकल्पयुगलार्गलगृहणलत्वात् समवायसम्बन्ध-
वत्त्वे सति द्रव्यत्वं समवेतद्रव्यत्वम्, अन्यत्वं समवेतद्रव्यत्वं
वा विवक्षितं हेतुक्रियते । आद्ये गगनादौ व्यभि-
चारः तस्यापि शुणादिसमवायवत्त्वद्रव्यत्वयोः सम्भ-
वात् । द्वितीये साध्याविशिष्टता अन्यशब्दार्थेषु समवायकार-
णभूतेष्ववयवेषु समवायस्य साधनीयत्वात् । अभ्युपगम्यैत-
दभाषि वस्तुतस्तु समवाय एव न समस्ति प्रमाणाभावात् ।
नापि पञ्चमः आत्मादिनानैकान्त्यास्य सावयवबुद्धिविषय-
त्वेऽपि कार्यत्वाभावात् । न च निरवयवत्वेऽप्यस्य सावयव
वार्थसम्बन्धेन सावयवबुद्धिविषयत्वमौपचारिकमित्येव
निरवयवत्वे व्यापित्वविरोधात् परमाणुवत् । किञ्च
किमेकः कर्त्ता साध्यते किं वा स्वतन्त्रः प्रथमे प्रासादादौ
व्यभिचारः स्थपत्यादीनां बहूनां पुरुषाणां तत्र कर्त्तृत्वो-

यलम्भादनेनैव सकलजगज्जननोत्पत्तावितरवैयर्थ्यञ्च । तदुक्तं वीतरागस्तुतौ “कर्त्तास्ति नित्यो जगतः स चैकः स सर्वगः सन् स्ववशः स सत्यः । इमाः कुहेयाः कुविडस्वनाः स्युस्तेषां न येषामनुशासकस्त्वमिति” ॥ अन्यत्वापि । “कर्त्ता न तावदिह कोऽपि यथेच्छया वा दृष्टोऽन्यथा कटलतावपि तत्प्रसङ्गः । कार्यं किमत्र भवतापि च तज्जकाद्यौराहृत्य च विभुवनं पुरूपं करोतीति” तस्मात् प्रागुक्तकारणवितयबलादावरणप्रक्षये सार्वज्ञं युक्तम् । न चास्योपदेष्टृनराभावात् सम्यग्दर्शनादितितयानुपपत्तिरिति भणनीयं पूर्वसर्वज्ञप्रणोतागमप्रभयत्वादस्युपाशेषार्थज्ञानस्य । नचान्योऽन्यथादिदोषः आगमसर्वज्ञपरम्पराया वीजाङ्कुरवदनादित्वाङ्गीकारादिस्थलम् । रत्नत्रयपदवेदनीयतया प्रसिद्धं सम्यग्दर्शनादितितयमर्हत्प्रवचनसङ्ग्रहपरे परमागमसारे प्रकृषितं “सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्याणि भोक्तव्यानि” इति । विष्टतञ्च योगदेवेन “येन रूपेण जीवाद्यर्थो व्यवस्थितस्तेन रूपेणाहंता प्रतिपादिते तत्तार्थे विपरीताभिनिवेशरहितत्वादापरपर्यायं अज्ञानं सम्यग्दर्शनं तथा च तत्तार्थस्त्वम्, “तत्तार्थं अज्ञानं सम्यग्दर्शनमिति” । अन्यदपि “रुचिर्जिनोक्ततत्त्वे तु सम्यक् अज्ञानमुच्यते । जायते तद्विसर्गेण गुरोरधिगमेन वेति” ॥ परोपदेशनिरपेक्षमात्रस्वरूपं निसर्गः” व्याख्यानादिरूपपरोपदेशजनितं ज्ञानमधिगमः । येन स्वभावेन जीवादयः पदार्थाः व्यवस्थिताः तेन स्वभावेन मोहसंशयरहितत्वेनावगमः सम्यग्ज्ञानम् । यथोक्तम् “यथावस्थिततत्त्वानां संक्षेपाद्विस्तरेण वा । योऽवबोधस्तमत्वाद्गुः सम्यग्ज्ञानं भनीषिण” इति ॥ तज्ज्ञानं पञ्चविधं सतिश्रुतावधिमनःपर्याय-केवलभेदेन । तदुक्तम् “सतिश्रुतावधिमनःपर्यायकेवलानि ज्ञानमिति” । अस्यार्थः ज्ञानावरणक्षयोपशमे सति इन्द्रियमनसी पुरस्कृत्य व्याष्टतः सन् यथार्थं मनुते सा सतिः । ज्ञानवरणक्षयोपशमे सति सतिजनितं स्पष्टं ज्ञानं श्रुतम् । असम्यग्दर्शनादिगणजनितक्षयोपशममिचित्तम् अवच्छिन्नविषयं ज्ञानमवधिः । ईशान्तरायज्ञानावरणक्षयोपशमे सति परमनोगतस्याधेस्य स्पष्टं परिच्छेदकं ज्ञानं मनःपर्यायः । तपःक्रियाविशेषान् यदर्थं सेवन्ते तपस्विनस्तज्ज्ञानमन्यज्ञानासंस्पृष्टं केवलम् । तत्वाद्यं परोक्षं प्रत्यक्षमन्यत् । तदुक्तम् “विज्ञानं स्वपराभासि प्रमाणं बाधवर्जितम् प्रत्यक्षञ्च परोक्षञ्च द्विधा मेयविनिश्चयादिति” ॥ अन्तर्गति-

कभेदस्तु सविस्तरस्त्वैवागमेऽवगन्तव्यः । संसरणकर्म्मोक्तात्तावद्यतस्य अज्ञानस्य ज्ञानवतः पापगमनकारणक्रियानिरुक्तिः सम्यक् चारित्र्यम् । तदेतत् सप्रपञ्चमुक्तमर्हता “सर्वथाऽवद्योगानां त्यागचारित्र्यमुच्यते । कीर्त्तितं तदहंसादिब्रतभेदेन पञ्चधा । अहिंसासूयतास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाः ॥ न यत्प्रमादयोगेन जीवितव्यपरोपणम् । चराणां स्थावराणाञ्च तदहंसाव्रतं मतम् ॥ प्रियं पथ्यवचस्तथं सूयतव्रतमुच्यते । तत्तथ्यमपि नो तथ्यमप्रियञ्चाहितञ्च यत् ॥ अनादानमदत्तस्यास्तेयव्रतमुदीरितम् । बाह्याः प्राणान्ध्यामर्थी हरता तं हता हि ते ॥ दिव्यौदरिककामाणां कृतानुमतकारितः । मनोवाक्कायतत्त्यागो ब्रह्माष्टादशधा मतम् ॥ सर्वाभावेषु सूच्यायास्यागः स्यादपरिग्रहः । यदसत्स्वपि जायेत मूर्च्छया चित्तविज्ञवः ॥ भावनाभिर्भावितानि पञ्चभिः पञ्चधा क्रमात् । महाव्रतानि लोकस्य साधयन्त्यव्ययं पदमिति” ॥ भावनापञ्चकप्रपञ्चनञ्च प्रकृषितम् “हास्यलोभभयकोपप्रत्याख्यानैर्निरन्तरम्” आलोच्य भाषणेनापि भावयेत् सूयतं व्रतं”मित्यादिना ॥ एतानि सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्याणि मिलितानि भोक्तव्यानि न प्रत्येकं यथा रसायनज्ञानं अज्ञानावरणानि सम्भूय रसायनफलं साधयन्ति न प्रत्येकम् । अत्र सक्षेपतत्तावज्जीवाजीवाख्ये द्वे तत्त्वे स्तः तत्र बोधात्मको जीवः अत्रोधात्मकस्त्वजीवः । तदुक्तं पञ्चनन्दिना “चिदचिद्द्वे परे तत्त्वे विवेकसद्विवेचनम् । उपादेयमुपादेयं हेयं हेयञ्च कुर्वीतः ॥ हेयं हि कर्तृरागादि तत् कार्यमविवेकिनः । उपादेयं परं ज्योतिरूपयोगैकलक्षणमिति” ॥ सहजचिद्रूपपरिणतिं स्वीकुर्व्याणस्य ज्ञानदर्शने उपयोगः स परस्परप्रदेशात्तु प्रदेशबन्धात् कर्म्मणैकीभूतस्यात्मनोऽन्यत्वप्रतिपत्तिकारणं भवति । सकलजीवसाधारणं चैतन्यमुपशमक्षयक्षयोपशमवशादौपशमिकक्षयात्मकक्षयोपशमिकभावेन कर्म्मोदयवशात् कलुषान्याकारेण च परिणतजीवपर्यायजीवविषयज्ञायां स्वरूपं भवति यदवोचद्वाचकाचार्यः “औपशमिकक्षयायिकौ भावौ मिश्रश्च जीवस्य सत्त्वमौदयिकपारिणामिकौ चेति” । अनुदयप्राप्तिरूपे कर्म्मण उपशमे सति जीवस्योत्पद्यमानो भावः औपशमिकः यथा पङ्के कलुषतां कुर्वीति कतकादिद्रव्यसम्बन्धादधः पतिते जलस्य स्पर्शता । कर्म्मणः क्षयोपशमे सति जायमानो भावः क्षाधिकः यथा मोक्षः । उभयात्म

भावो मित्रः यथा जलस्यार्धस्वच्छता । कर्म्मोदये सति भयन्
 भाव औदयिकः । कर्म्मोपशमाद्यनपेक्षः सहजो भाव-
 शेतेनत्वादिः पारिणामिकः । तदेतत् सत्त्वं यथासम्भवं
 भव्यस्याभव्यस्य वा जीवस्य तत्त्वं स्वरूपमिति सूत्रार्थः ।
 तदुक्तम् स्वरूपसम्बोधने “ज्ञानाद् भिन्नो नचाभिन्नो भिन्ना-
 भिन्नः कथञ्चन ज्ञानं पूर्वापरीभूतं सोऽयमात्मैति कौर्मितः”
 इति ॥ ननु भेदाभेदयोः परस्परपरिहारेणावस्थानादन्य-
 तरस्यैवावास्तवत्वादुभयात्मकत्वमयुक्तमिति चेत्तदुक्तं बाधे
 प्रमाणाभावात् अपुलभ्यो हि बाधकं प्रमाणं न सोऽस्ति
 समस्तोपे वस्तुष्वेकरसात्मकत्वस्य स्यादादिनो नते ह्यप्रसिद्ध-
 त्वादित्यलम् । अपरे पुनर्जीवाजीवयोरपरं प्रपञ्चमाचल्यते
 जीवाकाशधर्माधर्मापुल्ललास्तिकायभेदान् । एतेषु पञ्चसु
 तत्त्वेषु कालत्रयसम्बन्धितया स्थितिर्व्यपदेशः अनेकप्रदेशत्वेन
 शरीरवत् कायव्यपदेशः । तत्र जीवा द्विविधाः संसारिणोऽ-
 क्ताश्च । भवाद् भवान्तरप्राप्तिभन्तः संसारिणः । ते च द्वि-
 विधाः समनस्काः असमनस्काश्च तत्र संहिनः समनस्काः
 भिक्षाक्रियाकलामग्नहणरूपा संज्ञा तद्विधुरास्त्वमनस्काः ।
 ते चामनस्का द्विविधाः तसस्यादरभेदात् तत्र हीन्द्रियादयः
 शङ्खगण्डोलकप्रभृतयश्चतुर्विधारूपाः पृथिव्यप्रे जीवासु-
 वनस्यतयः स्यावराः । तत्र मार्गगतधूलिः पृथिवी
 इष्टकादिः पृथिवीकायः पृथिवीकायत्वेन येन गृहीता स
 पृथिवीकायकः पृथिवी कायत्वेत यो ग्रहीष्यति स पृथि-
 वीजीवः । एवमवादिष्वपि भेदचतुष्टयं योज्यम् । तत्र
 पृथिव्यादिकः यत्वेन गृहीतवन्तो ग्रहीष्यन्त्य स्यावरा
 गृह्यन्ते न पृथिव्यादिपृथिवीकायादयः तेषां जीवत्वात् ।
 ते च स्यावराः स्वर्गनैकेन्द्रियाश्च भवान्तरप्राप्तिविधुरा सुक्ताः
 धर्माधर्माकाशास्तिकायास्ते एकत्वशालिनो निष्क्रियाश्च
 द्रव्यस्य देशान्तरप्राप्तिहेतवः । तत्र धर्माधर्मा प्रसिद्धौ
 आलोकेनाविच्छिन्ने नभसिलोकाकाशपदवेदनीये सर्वत्राव-
 स्थितिगतिस्थित्युपग्रहो धर्माधर्मायोरुपकारः अतएव
 धर्मास्तिकायः प्रष्टव्यनुमेयः अधर्मास्तिकायः स्थित्यनुमेयः
 अन्यवस्तुप्रदेशमध्योऽन्यव्य वस्तुनः प्रवेशोऽवगाहः तदाकाश-
 ज्ञेयम् । स्पर्शरसवर्णवन्तः पुद्गलाः ते च द्विविधाः अणवः
 स्तम्भाश्च “भोक्तृमज्जका अणवः द्वाणुकादयः स्तम्भाः ।
 तत्र द्वाणुकादिस्तम्भभेदादणवादिरूपमयते अण्णादिसंघातात्
 द्वाणुकादिरूपमयते कचिद्भेदसंघाताभ्यां स्तम्भोऽस्ति ।
 अत एव पूरयन्ति गलन्तीति पुद्गलाः । कालस्थानेक-

प्रदेशत्वाभावेनाऽस्तिकायत्वाभावेऽपि द्रव्यत्वमस्ति तल्लिख-
 णयोगात् तदुक्तं गुणपर्यायवद्द्रव्यमिति । द्रव्याश्रया
 निर्गुणाः गुणा यथा जीवस्य ज्ञानत्वादिसामान्य-
 रूपाः पुद्गलस्य रूपत्वादिसामान्यस्वभावाः धर्माधर्मा-
 काशकायानां यथासम्भवं गतिस्थित्यवगाहहेतुत्वादि-
 सामान्यानि गुणाः । तस्य द्रव्यस्योक्तरूपेण भवनसत्त्वादः
 तद्भावः परिणामः पर्यायः इति पर्यायाः यथा ‘जीवस्य
 घटादिज्ञानसुखलोकादयः पुद्गलस्य ऋत्पिण्डघटादयः
 धर्मादीनां गत्यादिविशेषाः अतएव षट् द्रव्याणीति
 प्रसिद्धिः । केचन सप्त तत्त्वानीति वर्णयन्ति तदाह जीवा-
 जीवास्त्वबन्धसंवरनिर्जरभोवास्तत्त्वानीति” । तत्र जीवा-
 जीवा निरूप्यतो आसन्नो निरूप्यते औदारिकादि कायादि
 चलनहारेणात्मनश्चलनं योगपदवेदनीयमास्त्वः यथा सत्ति-
 लावगाहद्वारं नद्यास्त्वयं कारणत्वादास्त्व इति निगद्यते
 तथा योगप्रणादिकया कर्मास्त्वतीति स योग आसन्नः ।
 यथा आर्द्रं वस्त्रं समन्ताद्वा नीतं रेणुजातमुपादत्ते तथा
 कषायजलाद्वा आत्मा योगानीतं कर्म्म सर्वप्रदेशेऽष्टिह्याति
 यथा वा निटप्रायः पिण्डे जले क्षिप्ते अम्भः समन्ताद्
 गृह्णाति तथा कषायोष्णो जीवो योगानीतं कर्म्म समन्ता-
 दादत्ते । कपति हिनस्यात्मानं वृगतिप्रापणादिति
 कषायः क्रोधो मानो माया लोभश्च । स द्विविधः शुभाशुभ-
 भेदात् तत्राहिंसादिः शुभः काययोगः सत्यमित्तमभाष-
 णादिः शुभो वाग्योगः । तदेतदास्त्वभेदप्रभेदजातं
 कायवाङ्मनःकर्म्मयोगः स आसन्नः शुभः पुण्ड्रस्य अशुभः
 पापत्येत्यादिना स्त्वसन्दर्भेण संसरन्ममभाषि । अपरे
 त्वेवं सेनिरे आसन्नवयति पुरुषं विषयेष्विन्द्रियप्रवर्तिरा-
 स्त्वः, इन्द्रियद्वारा हि पौरुषं ज्योतिर्विषयान् स्पृगदृषा-
 दिज्ञानरूपेण परिणमत इति । मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमा-
 दकषायवशाद्योगवशात्त्वात्मा स्त्वैकत्वत्वावगाहनात्मन-
 न्तान्प्रदेशानां पुद्गलानां कर्म्मबन्धयोग्यानासादानमुपक्षे-
 पणं यत् करोति स बन्धः । तदुक्तं “सकषायत्वाज्जीवः
 कर्म्म भावयोग्यान् पुद्गलानादभेदं बन्ध” इति । तत्र
 कषायग्रहणं सर्वबन्धहेतुपलक्षणार्थम् । बन्धहेतुं पपाठ
 वाचकार्यः “मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाया बन्धहेतवः”
 इति । मिथ्यादर्शनं द्विविधं मिथ्याकर्म्मोदयात् परोपदेशानपेक्षं
 तत्तात्पर्यानं नैसर्गिकमेकम् अपरं परोपदेशजम् । पृथि-
 व्यादिषट्कापादानकं यद्विन्द्रियासंयमनञ्च अविरतिः ।

पञ्चसंभितियुग्मिष्वनुत्थाहः प्रसादः । कषायः प्रोधादिः । तत्र कषायान्ताः स्थित्यनुभावबन्धहेतवः प्रकृतिप्रदेशबन्धहेतुयोग इति विभागः । बन्धवद्विधेय इत्युक्तं प्रकृतिस्थित्यनुभावप्रदेशास्तु तद्विधय इति यथा निम्बगुडादेस्तत्तत्त्वमधुरत्वादिसंभावः एवमावरणीयस्य ज्ञानदर्शनावरणत्वमादित्यप्रभोच्छेदकाम्बोधरयत् प्रदोषप्रभातिरोधायककम्बयश्च सदसद्देहीयस्य सुखदुःखोत्पादकत्वमसिधारामधुलेहमवहर्शनमोहनीयस्य तत्त्वार्थाश्रयानकारित्वं दुर्जनसङ्गवञ्चारित्वे मोहनीयस्यासंयमहेतुत्वं मद्यमदवदाद्युषो देहबन्धकार्त्तत्वं जलवत् नास्ती विचित्रनामकारित्वं चित्तिकवह्नौत्वस्योच्चनीचकारित्वं कुम्भकारवद्दानादीनां विघ्ननिदानत्वमन्तरायस्य स्वभावः कोशाध्यक्षवत् । सोऽयं प्रकृतिबन्धोऽष्टविधः द्रव्यकर्मावान्तरभेदमूलप्रकृतिवेदनीयः । तथावोचदुमास्त्रातिवाचकाचार्यः “आद्यो ज्ञानदर्शनावरणवेदनीयमोहनीयायुर्नामगोत्वान्तराया” इति तद्वेदञ्च समष्ट्यङ्गात् पञ्चनवाष्टविंशतिचतुर्विंशत्वारिंशद्दिपञ्चदशभेदा यथाक्रममिति । एतच्च सर्वं विद्यामन्दादिभिर्विघ्नैर्मिति विस्तरभयाच्च इत्युच्यते । यथा अजागोमहिष्यादिक्षीराणांमेतावनमनेहमं भाधुर्यस्वभावादप्रच्युतिस्थितिः तथा ज्ञानावरणादीनां मूलप्रकृतेः नासादितस्तिष्ठणामन्तरायस्य च त्रिंशत्सागरोपमकोटिकोद्यः परा स्थितिरित्याद्युक्तं कालदर्शनवत् स्वयस्वभावादप्रच्युतिस्थितिः । यथा अजागोमहिष्यादिक्षीराणां तीव्रमन्दादिभावेन स्वकार्यकारणे सामर्थ्यविशेषोऽनुभावः । तथा कर्मपुद्गलानां कार्यकारणे सामर्थ्यविशेषोऽनुभावः कर्मभावरिणतपुद्गलस्त्वानामनन्तान्प्रदेशानाम् आत्मप्रदेशानुप्रवेशः प्रदेशबन्धः । आस्रवनिरोधः संवरः येनात्मनि प्रविशत् कर्म प्रतिषिध्यते स युग्मिसमित्यादिः संवरः । संसारकारणाद्योगादात्मनोगोपनं युग्मिः । सा त्रिविधा कायवाङ्मनोनिस्सहभेदात् । प्राणिपीडापरिहारेण सम्यगयनं संभितिः सा ईर्ष्याभाषादिभेदात् पञ्चधा । प्रपञ्चितञ्च हेमचन्द्राचार्यैः “लोकातिवाहते मार्गे बुभुक्ते भास्वदंयुभिः । जन्तुरश्चार्थमालोक्य गतिरौर्ष्या मता सताम् ॥ आपद्य रागतः सर्वजनीनं सितभाषणम् । प्रिया वाचंयमानं सा भाषासमितिरुच्यते ॥ द्विचत्वारिंशता भिक्षादोषैर्नित्यमदूषितम् । सुनिर्यदक्षमादत्ते सैषणासमितिर्भता ॥ आसनादीनि संवीक्ष्य प्रतिजङ्घ्य त्र यत्नतः । गच्छीयाच्चिन्तिषेज्जग्रेत् सा दानसमितिः

स्मृता ॥ कफमूलमलप्रायैर्निर्जन्तु जगतीतले । “यत्नाद्यदुत्सृजेत् साधुः सोत्सर्गसमितिर्भवेत्” ॥ अत एव, “आस्रवः स्नेतसो द्वारं संवृणोतीति संवरः” इति निराहुः । तदुक्तमभियुक्तैः “आस्रवो भवेत्तुः स्यात् संवरो मोक्षकारणम् । इतीयमार्हेती सुष्टिरन्यदस्याः प्रपञ्चनम्” ॥ अर्जितस्य कर्मणस्तपःप्रभृतिभिर्निर्जरणं निर्जराख्यं तत्त्वं चिरकालप्रवृत्तकषायकलापं पुण्यं सूखदुःखे च देहेन जरयति नाशयति केशोल्लङ्घनादिकं तप उच्यते । सा निर्जरा द्विविधा यथाकालौपक्रमिकभेदात् तत्र प्रथमा यस्मिन् काले यत् कर्म फलप्रदत्वे नाभिमतं तस्मिन्नेव काले फलदानाद्भवन्ती निर्जरा कामादिपाकजैति च सा गीयते । यत् कर्म तपोबलात् स्वकामनयोदयार्थं प्रवेश्य प्रपद्यते तत् कर्म निर्जरा । यदाह “संसारबीजभूतानां कर्मणां जरणादिह । निर्जरा सम्मता हेधा सकामा कामनिर्जरा ॥ स्मृता सकामा यमिनासकामा त्वन्यदेहिनामिति” । मिथ्यादर्शनादीनां बन्धहेतूनां निरोधः अभिनवकर्माभावात् निर्जराहेतुसंज्ञिधानेनार्जितस्य कर्मणो निरसनादात्यन्तिककर्ममोज्ज्वलं मोक्षः बन्धहेतुभवेत्तु निर्जराभ्यां कृतककर्मविप्रमोक्षणं मोक्ष इति तदमन्तरमूर्ध्नि गच्छत्यालोकान्तात् यथा हस्तदण्डादिस्मिप्रेरितं कुलालचक्रमुपरतेऽपि तस्मिन् तद्वलादेवासंस्कारक्षयं भ्रमति तथा भवस्थेनात्मना अपवर्गप्राप्तये वज्रगो यत् कृतं प्राणिधानं सुक्तस्य तदभावेऽपि पूर्वसंस्कारादालोकान्तं गमनमुपपद्यते यथा वा मृत्तिकापेकतमलावदूष्यं जलेऽधःपतति पुनरपेतमृत्तिकाबन्धमूर्ध्नि गच्छति तथा कर्मरहित आत्मा असङ्गत्वाद्मूर्ध्नि गच्छति बन्धच्छेदादेरगण्डवीजवञ्चोद्भूतस्वभावाच्चाग्निशिखावत् । अन्योन्यं प्रदेशानुप्रवेशे सत्यविभागेनावस्थानं बन्धः परस्परप्राप्तिमात्रं सङ्गः । तदुक्तं “पूर्वं प्रयोगादसङ्गत्वाद्बन्धच्छेदात्तथा गतिपरिणामाच्चाविरुद्धं कुलालचक्रवद्व्यपगतलेपालावुदरगण्डवीजवदग्निशिखावच्चेति” । अतएव पठन्ति “गत्यागत्वा निवर्त्तन्ते चन्द्रसूर्यादयो यहाः । अद्यापि न निवर्त्तन्ते त्यालोकिकाशमागता” इति ॥ अन्ये तु गतसमस्तक्षेत्रतद्भासनस्थानावरणज्ञानस्य सुखैकतानस्यात्मन उपरिदेशावस्थानं सुक्तिरित्यास्थियते । एवमुक्तानि सुखदुःखाधनाभ्यां पुण्यपापाभ्यां सहितानि नय पदार्थान् केचनाङ्गीचक्रुः । तदुक्तं सिद्धान्ते “जीवाजीवौ पुण्यपापयुतावास्त्वः संवरो निर्जरणं बन्धो

भोजनं नव तत्त्वानीति” । सङ्गृहे प्रवृत्ता वयमुपरताः स्म ।
 अत्र सर्वत्र सप्रभङ्गिनयाख्यं न्यायमवतारयन्ति जैनाः
 “स्यादस्ति स्याद्वास्ति स्यादस्ति च नास्ति च । स्यादवक्तव्यः
 स्यादस्ति चावक्तव्यः स्याद्वास्ति चावक्तव्यः स्यादस्ति च
 नास्ति चावक्तव्य इति” । तत्त्वार्थमनन्तवीर्यः प्रत्यपीपदत्
 “तद्विधानविवक्षायां स्यादस्तीति गतिर्भवेत् । स्याद्वास्तीति
 प्रयोगः स्यात्तद्विवेचे विवक्षिते ॥ क्रमेणोभयशास्त्रायां प्र-
 योगः समुदायभाक् । युगपत्तद्विवक्षायां स्यादवाच्यमश-
 क्तितः ॥ आद्योवाच्यविवक्षायां पञ्चमो भङ्ग इष्यते ।
 अन्योवाच्यविवक्षायां प्रभोभङ्गसमुद्भवः ॥ समुच्चयेन युक्तश्च
 सप्रभो भङ्ग उच्यते इति” । स्याच्छब्दः खल्वयं निपातः ति-
 ङन्तप्रतिरूपकोऽनेकान्तद्योतकः । यथोक्तम् “वाक्ये ध्वनेका-
 न्तद्योतिगुणं प्रति विवेक्षणम् । स्याद्विपातोऽर्थयोगिवाचि-
 ङन्तप्रतिरूपक” इति ॥ यदि पुनरेकान्तद्योतकः स्याच्छ-
 ब्दोऽयं स्यात्तदा स्यादस्तीति वाक्ये स्यात्पदमनर्थकं स्यात्
 अनेकान्तद्योतकत्वे तु स्यादस्ति कथञ्चित्स्तीति स्यात्-
 स्यात्पदात् कथञ्चिदिति अयमर्थो लभ्यते इति
 नानर्थक्यम् । तदाह “स्याद्वादः सर्वथैकान्तत्वागात्
 किं वृत्तद्विधेः सप्रभङ्गिनयापेक्षो हेयादेयविवेकद्विधेः” ॥
 यदि वस्तुस्थितिकान्तः सर्वथा सर्वत्र सर्वान्तरास्तीति
 न उपादिताजिह्वासाध्यां काचित् कदा केनचित्प्रवृत्तेत
 निवर्त्तते वा प्राप्तापणीयत्वहेयहानानुपपत्तेश्च । अनेका-
 न्तत्वे तु कथञ्चित् केनचित् सत्त्वेन हानोपादाने प्रेक्षा-
 वतामुपपद्यते । किञ्च वस्तुनः सत्त्वं स्वभावः असत्त्वं
 वेत्यादि प्रवृत्त्यं न तावदस्ति वस्तुनः स्वभाव इति समस्ति
 घटोऽस्तीत्यनयोः पर्यायतया युगपत्प्रयोगायोगात् नास्तीति
 प्रयोगविरोधाच्च एवमन्यत्वापि योज्यम् । यथोक्तम् “घटोऽ-
 स्तीति न वक्तव्यं सद्येव हि यतो घटः । नास्तीत्यपि न
 वक्तव्यं विरोधात् सदसत्तयोरित्यादि” तस्मादित्यं वक्तव्यं
 सदसत्सदसदनिर्वचनीयवादभेदेन प्रतिवादिनश्चतुर्विधाः
 पुनरन्यनिर्वचनीयमतेनाभिहितानि सदसदादिमतानीति
 त्रिविधाः तान् प्रति किं वस्तुस्तीत्यादिपर्यनुयोगे कथञ्चि-
 दस्तीत्यादिप्रतिवचनसम्भवेन ते वादिनः सर्वे निर्विघ्नाः
 सन्तः तूष्णीमासत इति सम्पूर्णार्थविनिश्चायिनः स्याद्वादम-
 ङ्गीकुर्वन्तस्तत्र तत्र विजय इति सर्वमुपपन्नम् । यद्वो-
 चदाचार्यः स्याद्वादमङ्ग्याम् । “अनेकान्तात्मकं वस्तु गोचरः
 सर्वसंविदाम् । एकदेशविशिष्टोऽर्थो न यस्य विषयो

मतः ॥ न्यायानामेकनिधानं प्रवृत्तौ श्रुतवर्त्मनि ।
 सम्पूर्णार्थविनिश्चायि स्याद्वस्तु श्रुतमुच्यते “अन्यो-
 न्यपक्षप्रतिपक्षभावाद्यथापरे सत्त्वरिणः प्रवादाः । नया-
 नशेषानविशेषमिच्छन्नपक्षपाती समयस्तथाकृतः” इति ॥
 जिनदत्तसूरिणा जैनं मतमित्युक्तम् । “बलभोगोपभो-
 गानामुभयोर्दानलाभयोः । अन्तरायस्तथा निद्रा भीरुज्ञानं
 जुगुप्सितम् । हिंसा रत्यरती रागद्वेषौ रतिरतिस्मरः ।
 शोको मिथ्यात्वमेतेऽष्टादश दोषा न यस्य सः । जिनो
 देवो गुरुः सम्यक् तन्नुज्ञानोपदेशकः । ज्ञानदर्शनचारित्वा-
 ख्यपवर्गस्य वर्त्मनि । स्याद्वादस्य प्रमाणे द्वे प्रत्यक्षमनुमा-
 पि च । नित्यानित्यात्मनं सर्वत्र न तत्त्वानि सप्रवा ।
 जीवाजीवौ पुण्यपापे चास्त्वः संवरोऽपि च । बन्धो निर्ज-
 रणं मुक्तिरेषां व्याख्याधुनोच्यते । चेतनालक्षणो जीवः
 स्यादजीवस्तदव्ययः । सत्कर्मपुद्गलाः पुण्यं पापं तस्य
 विपर्ययः । आस्तवः कर्मणां बन्धो निर्जरस्तद्विजयजनम् ॥
 अष्टकर्मकयात्मीयोऽथान्तर्भावश्च कैश्चन । पुण्यस्य संस्त्वे
 पापस्यास्तवे क्रियते पुनः ॥ लब्धानन्तचतुष्कस्य लोकागू-
 ढस्य चात्मनः । क्षीणाष्टकर्मणोऽस्ति निर्वाहतिर्जनोदितः
 सरजोहरणा भैक्षभुजो लुञ्जितमूर्धजाः । श्वेताम्बराः
 क्षमाशीलाः निःसङ्गा जैनसाधवः ॥ लुञ्जिताः पिच्छिका-
 हस्ताः पाणिपाता दिगम्बराः । ऊर्ध्वागिनो गृहे दातुर्हि-
 तोयाः स्युर्जिनर्षयः ॥ भुङ्क्ते न केवलं न स्त्रीं भोज्यमेति
 दिगम्बरः । प्राञ्जरेषामयं भेटोमहान् श्वेताम्बरः सहेति” ॥

अहंन्त पु० अहं-वा० भ० । जैनदेवे अहंति ।

अहंन्ती स्त्री अहंन्तः पूज्यस्य भावः व्यञ्जुम् डोप् यत्तोपः ।

पूज्यतायाम्-“श्रीवार्हन्तोचरणैर्युगैः” सि० कौ० ।

अर्हा स्त्री चु० अर्ह-अङ् । पूजायाम् । युच् क्तिनएव बाधकः

अर्हितं त्रि० अर्ह-क्त । पूजिते । “अभ्यर्हितश्च” का० वा०

अर्ह्यं त्रि० चु० अर्ह-कर्मणि शतृ । १ प्राप्नु० योग्ये २ स्तोतुं
 योग्ये च । चु० अर्ह-यत् । ३ पूज्ये ।

अल भूषणे, वारणे, भा० उभ० सक० पर्याप्तौ अक०
 सेट् । अलति ते आलीत् आलिट् ।

अल न० अल-अच् । १ दृष्टिकपुष्कस्ये कण्टकाकारे पदार्थे ।
 हेम० । २ हरिताले रत्नमा० ।

अलकं पु० अलति भूषयति सुशम् अल-कुन् । १ ललाटस्ये
 द्विधाये कुटिलकेशे, “कलकलोऽलकलो ललाटस्याऽन्यथा” भाषः
 “ललाटिकाचन्दनधूसरालका” कुमा० “अष्टदृष्टालकने-

एनो" "अलकेषु चमरेणुषु प्रतिनिधीकृतः" इति च रघुः ।
 "अङ्गलिप्रकुङ्कुमे" च । लिपकादित्यात् कापि नेत्वम् । अ-
 लका । अष्टवर्षाविधदग्धर्षपर्यन्तवयस्कायां शक्यायां ४ कुवे
 रपर्याञ्च स्त्री । साच पुरी मेरुशिखरोपरिस्थेति अग्नि-
 लोकशब्दे दर्शितम् । तस्याः स्वरूपमुक्तम् "सभा वैश्ववणी
 राजन् ! शतयोजनमायता । विस्तीर्णसप्रतिश्वैव योज-
 नानि सितप्रभा । तपसा निर्जिता राजन् ! स्वयं वैश्ववणेन
 सा । शशिप्रभा प्रावरणा कैलासशिखरोपमा । गृह्य
 कैरुह्यमाना सा खे विषक्तेव शोभते । दिव्या हेममयै-
 रङ्गैः प्रासादैरुपगोभिता । महारत्नवती चित्वा दिव्यगन्धा
 मनोरमा । सिताश्वशिखराकारा प्लवसानेव दृश्यते ।
 दिव्या हेममयैरङ्गैर्विद्युद्भिर्विव चित्रिता । तस्यां वैश्ववणी
 राजा विचित्राभरणाभारः । स्त्रोसहस्रैर्हतः श्रीमनास्ते
 ज्वलितकुण्डलः । दिवाकरनिभे पुण्ये दिव्यास्तरणमं-
 वते । दिव्यपादोपधाने च निषण्ः परमासने । सन्दाराणां
 सुदाराणां वनानि परिलोडयन् । सौगन्धिकवनानाञ्च
 गन्धं गन्धवहो वहन् । नलिन्या शालकाख्याया
 नन्दनस्य वनस्य च । शीतोद्दयसंज्ञादी वायुस्तमुप-
 सेवते" भा० स० प० । गन्धवतीं नाम वायुपुरीं वस्त्र-
 यित्वा काशी० ख० "ततः परं कुबेरस्य श्रीमत्येपालका
 पुरीयुक्तम् । "अलकामतिवाहैव" कुमा० ।

अलकनन्दा स्त्री अलति पर्याप्नोति कुन् अलका नन्दयतीति
 अच् नन्दा कर्म० । शृङ्गायाम् । "विष्णुपदी विष्णु-
 पदात् पतिता मेरौ चतुर्धास्मात् । विष्कम्भा-
 चलस्रस्तसरः सङ्गता गता विद्यता । सीताख्या भद्राश्वं
 सालकनन्दा च भारतं वर्षम्" सि० शि० । "तथैवालक-
 नन्दा दक्षिणेन गङ्गासदनाद्गृहीति गिरिकूटानि अतिक्रम्य
 हेमकूटहिमकूटान्यतिरभसरंक्षसा लुठन्ती भारतमभि वर्षं
 दक्षिणस्यां दिशि लङ्गणजलधिमभिप्रविशति" भा० पृ० सू० ।

अलकनैन्दति अच् । शक्यायाम् । सा हि अलकैस्तुष्यति ।

अलकप्रभा स्त्री अलका पर्याप्ता प्रभा यस्याः । कुबेरपुत्रि-
 मलकाख्ययाम् ।

[[पियासाल) पीतसालटले ।

अलकप्रिय पु० अलकान् प्रीणाति चिक्कणीकरोति प्री-क ।

अलकाधिप पु० अलकाया अधिपः ईत० । कुबेरे । अल-
 केश्वरादयोऽप्यत्र । "अयजोवदमरालकेश्वरौ" रघुः ।

अलक पु० न रक्तोऽस्मात् पु० व० रस्य लत्वम् । शलाकारमे,
 स्वार्थे कन् । अलककोऽप्यत्र शतज्ञेतौ लालायाम् ।

"अलकाकाङ्क्षां पदयीं ततान" कुमा० रपु० । "चिरोज्जिभ-

तालककपाटलेन" कुमा० गोरचनालकककुङ्कुमेनेति तन्त्रम् ।

अलक्षणा न० लक्षणमनुमापकं सुचिह्नं न० त० । १ अन्नुमा-
 पके, सुचिह्नभिन्ने श्रुतलक्षणे च । लक्षणञ्च इतरभेदानु-
 मापकं लिङ्गम् यथा पृथिव्यागन्धवत्त्वम् जलस्य स्नेह-
 वत्त्वम् । शुभसूचकं चिह्नविशेषश्च लक्षणं तच्च लक्षणशब्दे
 वक्ष्यते । तदुभयभिन्नमलक्षणम् "आचाराङ्गनमलक्षणमाचा-
 रोहन्त्यलक्षणम्" मनुः । नास्ति लक्षणं अनुमापकोऽव्यभि-
 चारिहेतुः अशुभसूचकहेतुश्च यस्य । शतद्विंति । "आभी-
 दिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम्" मनुः । "क्षेत्रावहा
 भर्तुरलक्षणाहम्" रघुः । "अलक्षणा भवन्ति यद् नास्ति
 तदलक्षणमसन्तम्" शत० ब्रा० । "निर्गतीः क्षणास्तुप-
 पकास्तिष्ठोऽलक्षणाः" कात्या० १७, २४, २३ ।

अलक्षित ति० लक्ष-क्त न० त० । १ अज्ञाते शलक्षणेनाननुमितं
 "अलक्षिताभ्युत्पतनो नृपेण" रघुः "वपुर्विरूपाक्ष
 मलक्षिता जनिः काव्य० प्र० । शक्यतचिह्ने च । "दक्षिणेन
 द्वारं सोमक्रयणी तिष्ठत्यलक्षिता व्यङ्गा" कात्या० ।
 ७, ६, १४. "अलक्षिता अनङ्किता" कर्क० ।

अलक्ष्मी स्त्री विरोधार्थं नञ् त० । नक्ष्मीविरुद्धायां निर्वह तौ
 "आलक्ष्मीति" ख्यातायाम् । "अलक्ष्मोः कालकर्मा च"
 पुरा० "अलक्ष्मीरपक्रामति" सुश्रुतः ।

अलक्ष्य ति० न लक्ष्यते लक्ष-कर्मणि यत् न० त० । १ अज्ञेये
 श्रुतये । "वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता" कुमा० । न लक्ष्या
 लक्षणया बोध्या । शलक्षणाबोध्याभिन्ने "न वाच्यत्वादिकं
 तस्य" इत्यस्य व्याख्याने "आदिशब्दादलक्ष्यत्वादिसा० द० ।
 नास्ति लक्ष्यं व्याजोयस्य । ४ व्याजान्त्रये ति० ।

अलगर्ह पु० लगति स्पृशति किप् लग् अर्हयति अर्ह-अच्
 अल् स्पृशन् सन् अर्हो न भवति । विष्णुस्य जलव्याले
 पृष्ठो० धत्वम् अलः पर्याप्नो गृभ्णीति वा रूढ अच् पा ।
 अलगर्होऽप्यत्र । दीकिरगणनायां सुश्रुतः "महाधिरा
 अलगर्ह आभीषिप" इति । जलापुकाभेदे स्त्री । "अथ
 जलापुका वक्ष्यन्ते । जलमासासापुरिति जलापुका जल-
 मासानोक्त इति जलौकसः । ता द्वादश तासां सविधाः
 पट् तावत्य एव निर्विधाः । तत्र सविधाः क्षणा कर्तुरा
 अलगर्हो इन्द्रायुधा सासुद्रिका गोचन्द्रमा चेति । "रोमशा
 महापाशा क्षणसुखलगर्हा" इति च सुश्रु० ।

अलग्न ति० न लग्नः संश्लष्टः । लग्नशब्दे अश्लष्टे "अलग्न-
 मिव ह वै वाग्देव्यग्नौ न स्यात्" शत० ब्रा० "अलग्न-
 मिव वज्रव्यपदाथेन सहासंश्लष्टम्" भा० । अलग्नमित्यपाठः ।

भाष्यानुक्तेः । ज्योतिषोक्ते पापाक्रान्तादिदुष्टलम्बे न० ।
अलघु त्वि० न लघुः विरोधे न०त० । लघुवर्णभिन्ने १ गुरुवर्ण
आकारादौ २ गोरवयुक्ते लाघवन्त्ये । “जघनमलघुपीव-
रोरुक्छ्वा” माघः २दोषे च “अलघुप्रसारितविलोचना-
ञ्जलिः” माघः । स्त्रियां वा छीप् ।

अलङ्करणं न० अलम्+क-भावे ल्युट् । १ भूपायाम् । करणे
ल्युट् । २ वलयादौ भूषणे । आवसथोन्मदनालङ्करणदन्त
प्रलालनान्यध्वर्योरदोक्षितस्त्र” कात्या० ८, ६, २८ । न
चालङ्करणं धार्यं किञ्चिद्देहेतया पुनः “विधवाधर्मे पुरा० ।

अलङ्करिणो त्वि० अलम्+क-इष्णुच् । भूपके मण्डनकरण-
शीले । “अलङ्करिण्यस्ते च शब्दमर्थसुभौ त्रिधा” अग्निपु० ।

अलङ्कर्त्तृ त्वि० अलम्+क-टच् । भूषणकर्त्तरि स्त्रियां छीप् ।

अलङ्कर्माणां त्वि० अलं समर्थः कर्मणे ख । कर्म कर्मे ।

अलङ्कार पु० अलम्+क-भावे घञ् । १ भूपायाम् । करणे घञ् ।

२ हारादौ भूषणे, संहित्यविषयदोषगुणप्रतिपादके ३ अन्ये,

४ शब्दभूषणे-अनुप्रासादौ, ५ शब्दार्थभूषणे-उपमादौ च ।

“शब्दार्थयोरस्थिरा ये धर्माः शोभातिशयिनः । रसादौ

नुपमवृत्तौऽलङ्कारास्तेऽङ्गदादिवत्” सा० ८० उक्तम् शब्दा-

र्थयोः शोभाकारित्वम् तत्त्वक्षणम् । ते च बहवः शब्दनिष्ठा

अर्थनिष्ठाः उभयनिष्ठाश्च । तत्र जात्यादयः शब्दनिष्ठाः

उपमादयोऽर्थनिष्ठाः पुनरुक्तवदाभासादय उभयनिष्ठाः

तत्तदन्वयव्यतिरेकाभ्यां तथात्वम् । शब्दनिष्ठास्तु बहवस्तेषु

केचित् तत्तच्छब्दे उक्ताः केचित् वक्तव्याश्च तद्भेदा-

स्तावत् समादेनात्माभिधीयन्ते तत्र जात्यादयश्चतुर्विंशतिः

शब्दालङ्काराः सरस्वतीकण्ठाभरणे दर्शिताः यथा “ये व्युत्-

पत्त्यादिना शब्दानलङ्कर्तुमिह क्षमाः । शब्दालङ्कारसंज्ञास्ते

ज्ञेयाजात्यादयोबुधैः” । “जातिर्गतीरीतिवृत्तिच्छाया-

उदोक्तियुक्तयः । भणितगुम्फना लघ्या पठितर्थमकानि

च । क्षेपातुप्रासचित्राणि वाकोवाक्यं प्रहेलिका । गूढप्रश्नो-

त्तराध्येयव्यप्रेक्ष्याभिनीतयः । चतुर्विंशतिरित्युक्ताः शब्दा-

लङ्कारजातयः” । तेषां लक्षणादीनि क्रमेण यथा तत्र

१ जातिः “तत्र संस्कृतमित्यादिभारती जातिरिष्यते । सा

त्वौचित्यादिभिर्व्याचामलङ्काराय जायते संस्कृतेनैव के-

ऽप्याहुः प्राकृतेनैव केचन । साधारण्यादिभिः केचित्

केचन स्नेहभाषया । न स्नेहितव्यं यज्ञादौ स्त्रीषु नाप्रा-

कृतं वदेत् । संकीर्णं नाभिजातेषु नाप्रबुद्धेषु संस्कृतम् ।

देवाद्याः संस्कृतं प्राहुः प्राकृतं किन्नरादयः । पैशाचाद्यां

पिशाचाद्या मगधं हीनजातयः । संस्कृतेनैव कोऽप्यर्थः प्राज-

तेनैव चापरः । शक्योरचयितुं कश्चिदपक्वमेव जायते” ।

तत्र जातिरपि षोढा यथोक्तं तत्रैव । “शुद्धा साधारणी

मिश्रा सङ्कीर्णा रस्यगामिनो । अपक्वमप्येति साधार्यं जातिः

षोढा निगद्यते” । इति जातिः १ ।

२ गतिः । “गद्यं पद्यं च मिश्रं च वाक्यं यत् सा

गतिः सृजता । अर्थौचित्यादिभिः साऽपि वागलङ्कार इष्यते ।

कश्चिदगद्येन पद्येन कश्चिन्मिश्रेण शक्यते । कश्चिदेकं च

द्वाम्यां काव्येऽर्थः कश्चन त्रिभिः । द्रुता विलम्बिता मध्या

साथ द्रुतविलम्बिता । द्रुतमध्या च विज्ञेया तथा मध्य-

विलम्बिता । सा लघूनां गुरुणाञ्च बाहुल्यात्पत्त्य-

मिश्रणैः । गद्ये पद्ये च मिश्रे च षट् प्रकारोऽपि

जायते । तत्र वृत्तं च जातिश्च पद्यमाङ्कुरणो वृषक् ।

समञ्जसमञ्चेति विपमञ्च प्रचक्षते” । “वृत्तमङ्कुरसंख्यातं

जातिमात्राकृता भवेदिति” व० र० । “गद्यसृत्कालिकाप्रायं

पद्यगन्धोतिच द्विधा । द्विधैव गद्यपद्यादिभेदान्मिश्रमपी-

ष्यते । ललितं निधुरं चूर्णमाविद्धं चेति योऽपरः ।

विशेषः सतु गद्यस्यो रीतिवृत्त्योर्विशिष्यते” । गतिः २ ।

३ रीतिः यथा “वैदर्भीरदिगवः पन्थाः काव्ये मार्ग

इति स्मृतः । रीङ् गताविति धातोश्च व्युत्पत्त्या रीति-

रुच्यते । वैदर्भी साथ पाञ्चाली गौडियावन्निका तथा ।

लाटीया मागधी चेति षोढा रीतिर्निगद्यते । तत्रास-

मासा निःशेषश्लेषादिगुणगुम्फता । विपञ्चीस्वरसौभाग्या

वैदर्भी रीतिरिष्यते” । दर्पणे तु “माधुर्यं व्यङ्ग्यं कैवर्त्यं रचना

ललिताङ्गिका अष्टसिरस्त्वष्टिर्त्तर्वा वैदर्भी रीतिरिष्यते”

ललिता । “समस्तपञ्चपदामोजःकान्तिविवर्जिताम् ।

मधुरां सुकुमाराञ्च पाञ्चालीं कथ्यो विदुः । समस्तात्युङ्ग-

टपदामोजःकान्तिगुणान्विताम् गौडिीयेति विजानन्ति

रीतिं रीतिविचक्षणाः । अन्नराले तु पाञ्चालीवैदर्भ्यो

र्यानिदिष्टे । सार्वन्निका समस्तैः स्याद् द्विर्वा स्त्रिचतुरैस्तथा ।

समस्तरीतिव्यामिश्रा लाटीया वृत्तिरिष्यते । पूर्व्वरीति

रनिर्वाहे खण्डरीतिस्तु मागधी” । रीतिः ३ ।

४ वृत्तिः यथा । “या विकाशेऽथ विक्षेपे संकोचे विस्तरे

तथा । चेतसो वर्तयित्री स्यात् सा वृत्तिः सापि षड्विधा ।

कौशिक्यारभटी चैव भारती सात्वती परा । मध्यसार

भटी चैव तथा मध्यमकौशिकी । सुसुकरार्थसंदर्भा कौशिकी

तासु कथ्यते । यातु प्रौढार्थसंदर्भा वृत्तिरारभटी तु सा ।

कोमलप्रौढसन्दर्भा कोमलार्था च भारती । प्रौढार्थकोम-

लप्रौढसंदर्भा सात्वती विदुः । कोमलप्रौढसन्दर्भा या सा

मध्यमकोशिकी । प्रोटार्थकोमलैर्वैमध्यमारभटीष्यते । ४

५ छाया । अन्योक्तीनामनुकृतिस्त्वाया सापीह पङ्क्तिविधा । लोकच्छेकार्मकोन्मत्तप्रोदात्मनोक्तिभेदतः । ५

६ मुद्रा । “स्वाभिप्रायस्य वाक्ये यद्वचसापि निवेदनम् । मुद्रां तां सुप्रदायित्वात् काव्यमुद्राविदो विदुः । सास्मिन् पदस्य वाक्यस्य विभक्त्येवचनस्य च । समुच्चयस्य संवृत्त्या प्रोदा न्यासेन जायते” । मुद्रा ६

७ उक्तिः । “विधिद्वारेण वा यत्न निषेधेनाथ वा पुनः । प्रतीयते विशिष्टोऽर्थः सोक्तिरत्वाभिधीयते । विधेरथ निषेधात् स्यादधिकारात् विकल्पनात् । नियमात् परिसंख्याया उपाधेः सेह पङ्क्तिविधा” । उक्तिः ७

८ युक्तिः । “अयुज्यमानस्य मिथः शब्दस्यार्थस्य वा पुनः । योजना क्रियते यामौ युक्तिरित्युच्यते बुधैः । पदं चैव पदार्थस्य वाक्यं वाक्यार्थ एव च । विषयोऽस्याः प्रकरणं प्रबन्धस्याभिधीयते । योगकारणपर्यायाङ्गाङ्गिभावपरम्पराः । पदयुक्तेर्निमित्तं स्युर्निरुद्धाः पदमिद्वये । विरुद्धानां पदार्थानां गत्यादीनां परम्परम् । योजनायेह तां युक्तिं पदार्थविषयां विदुः । गर्भः सेह निगमेण संवृत्तिः सममङ्गला । हेतयो वाक्ययुक्तीनां क्रियन्तामेवमादयः । यत्तदादेरुपादानं क्रियाभ्याससमुच्चयौ । क्रियासमभिहारस्य वाक्यार्थान् युज्यते मिथः । यद्वद्वेयैर्गालाद्वर्णनाभ्युपपत्तये । वाक्यं सेह प्रकरणविषया युक्तिरित्युच्यते प्रबन्धविषयाप्येवं युक्तिरुक्ता मनीषिभिः” । युक्तिः ८

९ भणितिः । “उक्तिप्रकारो भणितिः सम्भवेऽसम्भवे च सा । विशेषसंवृत्त्यास्य कल्पनासु च कल्पते” । भणितिः ९

१० शुम्भना । “वाक्ये शब्दार्थयोः सम्यग्वचना शुम्भना भूता । शब्दार्थसमपर्यायपदवाक्यकृता च सा” । शुम्भना १०

११ लप्सा । “लप्येत्याहुः पदार्थानां घटना या परस्परम् । सा प्रक्रान्तेन कस्मिंश्चिदप्रक्रान्तेन कुतचित् । अतिप्रक्रान्तेन कुतापि यथायथवर्णयोः क्वचित् । क्वचित् वाक्यार्थयोः क्वापि प्रकीर्णानां च दृश्यते” । लप्सा ११

१२ पठितिः । “काकुस्वरपदच्छेदेभेदोभिनयकान्तिभिः पाठोयोऽर्थविशेषाय पठितिः सेह पङ्क्तिविधा” । पठितिः १२

१३ यमकम् । “विभिन्नार्थकरूपाया याऽवृत्तिर्वर्णसंहतेः । अव्यपेतव्यपेतात्मा यमकं तन्निगद्यते । तदव्यपेतयमकं व्यपेतयमकं तथा । स्थानास्थानविभागाभ्यां पादभेदाच्च भिद्यते । तत्र पादादिसध्यान्तस्थानान्तेषु प्रकल्प्यते । यदव्यपेतमन्यद्वा तत्स्थानयमकं विदुः ।

चतुस्तिद्वेकपादेषु यमकानां विकल्पना । आदिसध्यान्तसध्यान्तमध्याद्याद्यन्तसर्वतः । अत्यन्तं बहुवस्तेषां भेदाः संभेदयोनयः सुकरा दुष्कराश्चैव” अग्निपुराणे तु । अनेकवर्णावृत्तियौ भिन्नार्थप्रतिपादिका । यमकं सा व्यपेतचाव्यापेतेति द्विधा मता । आनन्तर्यादपेता स्यात् व्यपेता व्यवधानतः । द्वैविध्येनानयोः स्थानपादभेदाच्चतुर्विधम् । आदिपादादिसध्यान्तेष्वेकद्वित्विनियोगतः । सर्वथा पूर्वपूर्वेष्वेव चेत्वादिनोत्तरोत्तरम् । एकद्वित्विपदारम्भात्तत्पादात्तदपदात् परम् । तृतीयं त्रिविधं पादस्यादिसध्यान्तगोचरम् । पादान्तयमकं चैव कोष्ठीयमकमेव च । संसर्गयमकं चैव विक्रान्तयमकं तथा । यमकं चक्रबालं च संदशयमकं तथा । पादादियमकं चैव तत्तु मैत्रीयमेव च । दशथा यमकं श्रेष्ठं तद्भेदावबुधोऽपरे” इत्युक्तम् । तत्रास्थानयमकमुक्तं “नादौ न मध्ये नान्ते यत् सन्धौ वा यत् प्रकाशते । अव्यपेतव्यपेतं तदस्थानयमकं विदुः । पादे श्लोके च तत्प्रायः पादसन्धौ च बध्यते । स्वभेदे च चान्यभेदे च स्थूलं सूक्ष्मं च स्वरिभिः” । अन्यदग्निपुराणादौ ज्ञेयम् । यमकम् १३

१४ श्लेषः । “एकरूपेण वाक्येन द्वयोः स्मारकसमर्थयोः । तन्त्रेण यत् स शब्दज्ञैः श्लेष इत्यभिधीयते । प्रकृतिप्रत्ययोल्लेखौ विभक्तिवचनान्धौ । पदभाषोल्लेखौ चेति शब्दश्लेषा भवन्ति षट्” । १४ श्लेषः

१५ अनुप्रासः । “आवृत्तियौ तु वर्णानां नातिदूरांतरस्थिता । अलङ्कारेषु विद्वद्भिरनुप्रासः स दृश्यते” “श्रुतिभिर्दृष्टिभिर्वस्त्रैः पदेर्नामभिरुक्तिभिः । लाटानामुक्तिभिर्यायं षट्प्रकारः प्रकाशते” तत्र श्रुत्यनुप्रासः १७८८८८ दर्शितः । स च त्रिविधः आस्योनागर उपनागर-शेतिभेदात् । आस्योऽपि चतुर्विधः मसृणोऽमसृणो वर्णोत्कटो वर्णानुत्कटश्चेति भेदात् । वृत्त्यादीनां लक्षणानि तत्रैव । “सङ्हरावर्त्यमानेषु यः स्ववर्गेषु वर्तते । काव्यव्यापी स संदभो वृत्तिरित्यभिधीयते । काणांटी कौन्तली कौङ्की कौङ्कीणी वानवासिका । द्राविडी मायुरी मातुसी मागधी ताम्रलिप्तिका । औड्री पौरुण्ड्रीति विद्वद्भिः सा द्वादशविधोच्यते” । तत्र कवर्गेणातुप्रासवती काणांटी एवं चवर्गेण कौन्तली, टवर्गेण कौङ्की, तवर्गेण कौङ्कीणी, पवर्गेण वानवासिका, यवर्गेण, द्राविडी । शवर्गेण मायुरी, द्वित्व-वर्गातुप्रासवती मातुसी । हाभ्यां गर्भितैकवर्गातुप्रासवती मागधी । खान्त्यसंयोगिकवर्गातुप्रासवती ताम्रलिप्तिका ।

स्वरूपसंयोगिप्रथिता औद्धी । अस्वरूपसंयोगिप्रथिता
पौण्ड्री । अन्ये तु “स्पर्शादीनामसम्बन्धः सम्बन्धोवापि
योमिथः स्फुटादिवत्संसिद्धौ सह एतन्निर्गच्छते । सौकु-
मार्यमथ प्रौढिर्मन्त्रुरत्वञ्च तद्गुणौ । गम्भीरोजस्विनी
प्रौढा मधुरा निहुरा लज्जया । कठोरा कोमला मिथ्या
परुषा ललिता मिता । इति द्वादशधा भिन्ना कविभिः परि-
पद्यते” इत्याहुः । “यथा चम्पकपुष्पादिस्त्रगादेर्वर्णं उच्यते
वर्णादृष्टस्तथा वाचां वर्णानुप्रास उच्यते । स तु स्तवकवान्
स्थानी गर्भो विहतसंघतः । गृहीतमुक्तः क्रमवान् विपर्य-
क्तोऽथ संपुटम् । मिथुनं वेणिका चित्तोर्विचित्तथापि
वर्णयते” । स्थानेस्थाने वर्णस्तवकस्य विन्यासात् स्तवकवान् ।
नियतविचित्रितस्थानविशेषे विन्यासशाली स्थानी । आहत्यौ
वर्णान्तरायेण गर्भः । स्थानेस्थाने विकासमङ्गोचायां
विहतसंघतः । चक्रपालवद्दानोपादानाभ्यां गृहीतमुक्तः ।
क्रमेण द्वित्ववर्णानां संयोगस्वरूपामावृत्तिः क्रमवान् ।
स्वरसंयोगवर्णानां क्रमेणावृत्तिश्च क्रमवान् । विपर्ययो-
पन्यासात् विपर्ययः । आद्यवर्णवर्तिना स्वरेण सह
पादमध्यान्तयोरनुप्रासः संपुटम् । अन्तःपादसुपसंहारो-
पक्रमयोर्विचित्रितस्वरानुप्रासे मिथुनम् । आ वाक्यसमाप्तेः
वर्णानुप्रासनिर्वाहो वेणिका । उल्लङ्घनशेषोऽन्यथितः ।
एकवर्णादृष्टेर्ह्यनुप्रासस्थवर्णान्तरवैचित्त्र्येण विचितः ।
‘समग्रमसमग्रं’ वा वस्त्रिजावर्त्तते पदम् । पदान्त्रयेण
स प्रायः पदानुप्रास उच्यते । विसर्गविन्दुसंयोगस्वर
स्थानाविश्रुत्या । अनिर्वाहाय स प्रायो यमकेभ्यो विभि-
द्यते” “मष्टणोदन्तुरः लज्जः संपुटं सम्पुटावली । खिन्नः
स्तवकवान् स्थानी मिथुनं मिथुनावली । गृहीतमुक्तना-
मान्यस्ततोऽन्यः पुनरुक्तिमान् । इति द्वादशभेदोऽयं मनी-
षिभिरिहोच्यते” । असंयुक्त वर्णादृष्टेः पदानुप्रासो मष्टणः ।
संयोगाधिक्ये दन्तुरः । स्वरेण सहावृत्तेः लज्जः । पदा-
व्यवधाने संपुटम् । तेषामावली संपुटावली । रीतेरनयो-
क्ता खिन्नः ॥ वर्णानुप्रासयत् पदानुप्रासोऽपि स्थाने स्थाने
निवेशे स्तवकवान् । स्थाननियमात् पदानुप्रासः स्थानी ।
प्रतिपादं द्वयोर्द्वयोः पदानुप्रासयोः निरन्तरमावृत्ति
मिथुनं तदावली मिथुनावली । चक्रपालवत् पदानुप्रासो
गृहीतमुक्तः पदानां पुनः पुनरावर्त्तने पुनरुक्तिमान् ।
“स्वभावतश्च गौण्या च वीक्षाऽभीक्ष्ण्यार्दभिय सा ।
नाभ्यां द्विरुक्तिर्वाक्ये तु नामानुप्रास उच्यते” । आदिना
विमृत्तसंभवादि गृह्यते । “अर्धभेदे पदावृत्तिः प्रष्टव्या

भिन्नाया वा । स स्वरिभिरनुप्रासोलाटीय इति गीयते ।
सचाव्ययहितो व्यस्तः समस्त उभयः पुनः । उभयं चक्र-
वालञ्च गर्भयेहाभिधीयते” ॥ अनुप्रासः १५ ।

१ ई चित्तम् “वर्णस्थानस्वराकारगतिवन्धान् प्रतीह्य यः ।
नियमस्तद्वर्धः प्रोढा चित्तमित्यभिधीयते” ॥ स्वरस्य पृथक्
निर्देशात् वर्णा अत्र व्यङ्ग्यानि एकव्यङ्ग्यद्विवङ्ग्यत्वात्
व्यङ्ग्यादिभेदात् गानाविधः एवमेकद्विवादिस्वरचित्तम् ।
स्थानचित्तम् । निष्कण्ठानिस्तालव्यादिभेदात् सप्तविधम्
आकारचित्तम् पद्माद्याकारेण चित्तम् । तत्पादलपद्माचित्तम्
“कर्णिकायां न्यसेदेकं द्वे द्वे दिक्षु विदिक्षु च । प्रवेश-
निर्गमौ दिक्षु ध्यात्वाऽदलाभ्युज्जे” प्रकारान्तरं यथा ।
“अथवा कर्णिकाध्याः पल्लव्यष्टौ तथाऽपरे । तेषां सन्धिषु
चाप्यष्टावटपल्लवसरोरुहे” । प्रकारान्तरं यथा । “आकर्णिकं
पुनः पण्यं पणान्तात् पर्यङ्कं कर्णिके । प्रतिपल्लवं व्रजेद्धीमानि च
त्वदलाभ्युज्जे” इति चतुर्दलं यथा “कर्णिकातो मयेदूर्ध्वं
पल्लवाकारावलीम् । प्रवेशयेत् कर्णिकायां पद्मभूत-
चतुर्दलम्” । पौण्ड्रशदनं यथा “गोमूत्रिकाक्रमेणाथ वर्णाः
सर्वे समासतः । मध्ये त्वेकाक्षरन्यासात् पद्मोऽयं पौण्ड्र-
च्छदः” अष्टपल्लवं कविनामाहुः यथा “निष्पटादलन्यास
मिदं पादार्द्धभक्तिभिः । अस्मृष्टकर्षिकं कोमलैः कविनामाहुः
सम्बुजम् । एतानि चित्ताणि अनुष्टुप्छन्दस्येव । चम्रवन्ती
यथा “पुरः पुरोलिखेत् पादान्तवलीनुसरीकृतान् । तथ्यन्तु
भ्रमयेज्जैभौ नामाङ्कशक्रसंविधः” । अस्थोद्धारोदगितो
साधव्याख्यायां सक्तिनायेन । दशमशृङ्गनरेखात्मके
नक्षमण्डलान्तरालवति चक्रे नाभिस्थानेन सहैकविंशति
कोष्ठं प्रत्येकं द्व्यक्षरवत् पङ्क्तिवत् समरेखया लिखित्वा
तत्त्रैकस्यां पङ्क्तौ वामपार्श्वक्रमेण आद्यपादमालिख्य तथा
प्रादालिख्येन द्वितीयायां तृतीययां च पङ्क्तीं द्वितीय तृतीयौ
पादौ लिखित्वा नेमिस्थाने बाह्यवलये साक्षरकोष्ठद्वयेन
सहाष्टादशकोष्ठवति तृतीयकोष्ठान्तवर्त्तिवर्षमारभ्य पाद-
लिख्येन तृतीयपादं लिखित्वा तत्रैव समापयेत् । तत्रैव
साद्यन्तवर्षीः तृतीयपादोद्धारः तदनेमिस्थाने आद्य-
पादत्वयदशमाक्षरसंवादः । तृतीयान्तकोष्ठे तृतीयान्त-
वर्षयोः संवादः” यथा “सत्त्वमानविशिष्टमाजिरभ-
मादालम्ब्य भव्यः पुरो लब्ध्वाधस्तयगुहिरुद्धतरन्नीयत्स
भूमिर्भुदा । सङ्गा कामसपास्तभीः परष्टगव्याधः सनादं
हरेरेकोष्ठैः समकालमभ्यसुदयो रोपेस्तटा ततस्तरैः” ।
अत्र तृतीयवलये “माषकाव्यभिदम्” । “पदवलये, मिथु-

पालवधः इति काव्यनामाङ्गयोगः । एवमन्यत्वापि यथा-
यथमूह्यम् गतिचित्त्वं गत्याविलोमगत्या तुरङ्गादिगत्या
वा चित्त्वं तच्च यमकभेद एव यथोक्तं दण्डिना ।
“आवृत्तिः प्रतिलोभ्येन पादाङ्गलोकगोचरा । यमकं प्रति-
लोभत्वात् प्रतिलोभमिति स्मृतम्” तत्र पादगता विलोमा
वृत्तिर्यथा “यामताश्रुतायासा सायाता कृशता मया” ।
रमणारकता तेऽस्तु स्तुते ताकरणाभर” अङ्गीगता यथा ।
“सा रमानश्रारोहा नगेभागमनाहि या । याहि नामग-
भागेन हारोरा वनमार सा” श्लोकग यथा । “यान
मानय मारावि कथोनानजनासना । यासुदारशताधीना
मायामायमनादि सा । सादिनामयमाया मनाधीता
श्रदाऽस्तुया । नासना जनना शोकविरामाय न
मानया” ॥ तथाच पादविलोमावृत्तौ अयुक्त्पादयो-
र्मतिः युक्त्पादयोः प्रत्यागतिः । अङ्गावृत्तौ प्रथमपादाभ्यां
गतिः शेषाभ्यां प्रत्यागतिरिति गतिप्रत्यागतिरूपचित्त्वमित्य-
वधेयम् । श्लोकावृत्तौ तु पादचतुष्टयेन गतिः प्रतिगत्या
श्लोकान्तरमिति भेदः । इत्येवं गतिचित्त्वम् । तुरङ्गगति-
चित्त्वं यथा “क्रमत् पादचतुष्पक्ष पङ्क्तिः परिलेखने ।
तुरङ्गपादायातेन श्लोकोऽन्यउपजायते” सं०क० । यथा ।

पा१ ला१० सु८ का२० ल३ वा२४ ला११ सा२६
 का१६ नि१८ ला२ ल२८ क१० ला२७ लि४ ता२३
 व३१ खा८ सु१७ त१४ व२१ नी६ सा२५ रा१२
 द१८ पि१५ का१२ व७ त२८ ग१३ जि२२ त५

अथ तुरङ्गगत्या "बालाललिततीव्रस्था सुकला रागतर्पिका।
सुदन्तिका वर्द्धिता ता वा सा साखा तललासका इति
दत्ताङ्गातुसारेण क्रमशोवर्ष्यग्रहणे स्त्रोकोऽयं जायते ।
अर्द्धभ्रमगतचित्तं सर्वतोभ्रमतिगचित्तञ्च यथा ।
"आङ्गुरार्द्धभ्रमं नाम स्त्रोचार्द्धभ्रमणं यदि । तदिष्टं सर्व-
तोभ्रमं सर्वतोभ्रमणं यदि" स०क० । तत्पार्द्धभ्रमसूक्तं
३६५ पृष्ठे । सर्वतोभ्रमं तु--

दे वा का नि नि का वा दे
 वा हि का ख ख का हि वा
 का का रे भ भ रे का का
 नि ख भ व्य व्य भ ख नि

अत्रार्थमभयवत् सर्व्वं किन्तु पादानामपि अन्तर्लोभयितो-
माभ्यां तथैव सर्व्वतोभयभयेन सर्व्वतोभद्रम् एवमप्ये दर्शयिष्य-
माणोऽसूत्रिकावन्धोऽपि गोभूतगतिसत्त्वात् गतिचित्रमपि ।
बन्धने बन्धविशेषेण चित्रम् बन्धचित्रं तच्च नामाविधं तत्र

हिचतुष्कचक्रबन्धो यथा “इह शिखरिसन्निभालां बिम्ब-
यादर्शं समाश्रितैर्वर्णैः । हिचतुष्पचक्रबन्धे नेमि-
विधौ चापरं भ्रमयेत्” । हिश्ङ्काटकबन्धे । “शृङ्गग्रन्थः
शृङ्गं व्रजेदिति हिश्ङ्काटकबन्धोऽस्मिन्नेमिः” । निर्विद्धि-
तचक्रबन्धः । “शिखरादन्यतरस्मात् प्रतिपञ्च्य भ्रमसि
रेखा चाद्यक्षम् । नेमौ तदितरमर्जं निर्विद्धितचक्राभिधे
बन्धे” । सं०क०एतेषामुद्धारोदाहरणे तत्तैव ज्ञेये । शर-
पत्रबन्धः “चतुर्ष्वपि च पादेषु पङ्क्तिशो लिखितेष्विह ।
आदेरादेस्तुरङ्गस्य पादेः पादः समाश्रिते” । यथा

न१ स१८ स्तोत्र ज२० ग१ तां२२ गा१ ल२४
स८ दा२६ न११ व२८ कु१३ ल३० ज१५ य३२
स१७ म२ स्तो१६ ज४ स२१ तां६ ना२३ ल८
स२५ दा१० म२७ व१२ न२६ ल१४ ज३१ य३६
अथ तुरङ्गगत्या स एव श्लोकः । व्योमबन्धः । “अष्टादशशिख-
रचरीं गोमूलिकया चतुष्पदीं न्यस्येत् । पलायनार्हं च
स ज्ञेयो व्योमबन्धोऽथ”

सुरजबन्धः । “अत्र पादचतुष्कोऽपि क्रमशः परि-
लेखिते । श्लोकपादक्रमेण स्याद्वैशाख सुरजतयी” ।
सा१ से० ना११ ग२८ म२६ ना१६ र१८ म्मे८
र६ से२ ना२७ सो१२ द२० ना३० र७ ता१७
ता१६ र२६ ना३ द१३ ज२१ ना६ म३१ च२४
धी२५ र२५ ना१४ ग४ म५ ना२२ म२३ या३२

तदङ्गारस्तु मङ्गिनाथेन दर्शितः । 'तिर्य्यगे खालिखेत् पञ्च
नवोर्द्धास्तत् पङ्क्तयः । व्यष्टकोशाश्रयतः सुखासु लोका
लिखेत् क्रमात् । तत्वाद्यद्वितिर्य्यासु 'तिर्य्यग्लिङ्गा-
द्यपङ्क्तिषु । आद्यद्वितिर्य्यचतुःपञ्चषट्सप्ताष्टमकोटयः ।
दृश्यते प्रथमः पादश्चतुर्दशैवमेव हि । चतुर्थपङ्क्तिप्राथम्या-
त्प्रथमावधिवीक्षणम् । द्वितीयादावाद्यद्वितिर्य्योर्द्धातिर्य्य
तिर्य्यरीयके । तिर्य्यग्लिङ्गास्तृतीयाद्यो ऋष्योऽङ्गिर्द्धितीयकः ।
तृतीयोऽङ्गिर्द्धितीयान् आद्यसप्तमषष्ठयोः । द्वितिर्य्य
मयोस्तुर्य्यषष्ठसप्तमयोः क्रमात् । तृतीयान्ये च लक्ष्यो-
यमघान्यः क्रम उच्यते ॥ आद्यान्तयुग्मयोः पङ्क्त्योस्त्रि-
न्योर्गोभूत्विकाक्रमः । कर्त्तव्यं च द्वितीयं द्वे द्वयमेकमिति
क्रमात् । यद्वा द्वितयमेकं च द्वयमेकं द्वयं पुनः ।
स्वपङ्क्तिप्रक्रमादेव विन्यासद्वितयं भवेत् । यद्वा प्रथम-
तुर्य्याङ्गी स्वपङ्क्त्योस्तदनुक्रमात् । द्वितीयोऽङ्गिर्द्धिती-
यस्यां क्रमादाद्यचतुष्टये । व्युत्क्रमाद् तृतीयस्यामाद्यमेव
चतुष्टये । व्युत्क्रमेण द्वितीयस्यां तृतीयस्यां क्रमेण च ।

इष्टव्यो हि तृतीयोऽङ्गिरन्त्यकोष्ठचतुष्टये॥ विन्यासभेदास्त-
न्येपि सन्त्येव बहवोऽत्र हि । विस्तरात्तु न लिख्यन्ते
स्वयम्भूता विचक्षणैः”॥ एकाक्षरसुरजो यथा । “श्लोक-
श्लोकस्य पादेषु लिखितेषु चतुर्ष्वपि । त्रिष्टदङ्गकरीह
स्याञ्चतुरेकाक्षरावली” । सुरजप्रस्तारो यथा । “क्रमेणैकस्य
पादेषु प्रसूतेषु चतुर्ष्वपि । तथ्यान् सुरजमार्गेण श्लोको-
यसुपजायते” । गोभूतिकाबन्धः । “गतिरुच्चावचा यत्र
मार्गे भूतस्य गोरिव । गोभूतिकावेति तत् प्राङ्गः दुष्करं
चित्तवेदिनाम् । स०क० तच्च नानाविधं दर्शितम् ।
“दुष्करत्वात् कठोरत्वात् दुर्बोधत्वादिना विधेः । दिङ्-
मात्रं दर्शितं चित्रं स्वयम्भूतं महात्मभिः” स०क० ।
“अनेकधा वृत्तवर्षविन्यासैः शिल्पकल्पना । तत्तत्प्रसिद्ध-
वस्तूनां चित्रमित्यभिधीयते इति सामान्यतः सर्ववस्तु-
कारकल्पनया चित्रं भवतीत्युक्तम् अग्निपु० । १६

१७ वाकोवाक्यम् “उक्तिप्रत्युक्तिमहाकथं वाकोवाक्यं
विदुर्बुधाः । द्वयोर्वक्तोस्तदिच्छन्ति बहूनामपि सङ्गमे ।
कृजुक्तिरथ यक्रोक्तिर्वैयात्योक्तिस्तथैव च । गूढप्रश्नोत्तरो-
क्तिश्च तद्भिदा त्रिविधैव तु” वाकोवाक्यम् १८।

१८ प्रहेलिका । “प्रहेलिका सङ्गतप्रश्नः सापि षोढा
च्युताक्षरा । दत्ताक्षरोभयं मुष्टिर्विन्दुमत्यर्थवत्यपि ।
क्रीडागोष्ठीविनोदेषु तज्ज्ञेयाकीर्णमण्डले । परव्या-
भोजने चापि सोपयोगा प्रहेलिका” । तत्र “चुताक्षरा
“पयोधरभराक्रान्ता सन्नमन्ती पदे पदे । पदमेकं न का
याति, यदि हारेण वर्जिता” । अत्राहारेणेत्याकारच्युतिः
दत्ताक्षरा यथा । “कान्तयाचुगतः कोऽयं पीनस्तन्वो
मदोद्यतः । सृगाणां पृष्ठतो याति, शम्भरो रुढयौवनः” ।
शबर इति वक्तव्ये मकारो दत्तः । च्युतदत्ताक्षरा च्युतमन्यत्
दत्तञ्चान्यदक्षरं यत्र सा यथा “विदग्धः सरसो
रागी नितम्बोपरि संस्थितः । तरण्यालिङ्गितः कण्ठे
कनं कूजति को, विटः । अत्र घट इति वक्तव्ये
वकारस्य च्युतिः विकारस्य दानमिति तथात्वम् । विन्दु-
मत्यादीनामुदाहरणानि स०क०दृष्टानि । प्रहेलिका १८ ।

१९ गूढम् । “क्रियाकारकसम्बन्धपदाभिप्रायवस्तुभिः ।
गोपितैः षड्विधं प्राङ्गूढं गूढार्थवेदिभिः । “पाण्डवानां
सभामध्ये दुष्योऽधन उपागतः । तस्मै भाञ्जु हिरण्यञ्च सर्वा-
यामभरणानि च” । अत्र क्रियापदम् गूढम् । योऽधन
उपागतस्तस्मै गवादिक्कमदित्यर्थः । गूढम् १९

२० प्रश्नोत्तरम् । “वस्तु पथं लुप्तयोगस्य निर्भेदः क्रियते

पदैः । विदग्धगोष्ठां वाक्यैर्वा तं हि प्रश्नोत्तरं विदुः
अन्नः प्रश्नबहिःप्रश्नबहिःरन्तःसमाह्वयैः । जातिगतोत्तरा-
भिख्यैः प्रश्नैस्तदपि षड्विधम् । प्रश्नोत्तरम् २०

२१ अध्येयम् “यद्विधौ च निषेधे च व्युत्पत्तेरेव कारणम् ।
तदध्येयं विदुस्तेन लोकयात्रा प्रवर्तते” । अध्येयम् २१

२२ अव्यम् “अव्यं शास्तेतिहासौ च काव्यं शास्त्रं
तथैव च । काव्येतिहासः शास्त्रेतिहासस्तदपि षड्वि-
धम्” । यथा रघुवंशादि । अव्यम् २२

२३ प्रेक्ष्यम् “यदाङ्गिकैकनिवर्त्यमुज्झितं वाचिका-
दिभिः । नर्तकैरभिनीयेत प्रेक्ष्यं तत् क्षेपितादिवत् ।
तस्मात्संताण्डवं चैव कलिकं शम्भया सह । हल्लीसकञ्च रासं
च षट्प्रकारं प्रचक्षते” । शङ्काररसप्रधानत्वे लास्यं वीर-
रसप्रधानत्वे ताण्डवं, शङ्कारवीररसप्रधानत्वे कलिकमिति
किन्वरविषयं कलिकमेव शम्भया । “मण्डलेन च यत्स्त्रीणां
नृत्यं हल्लीसकं तु तत् । तन्नायको भवेदेको गोपस्त्रीणां
हरिर्यथा । तदिदं हल्लीसकमेव तालबन्धविशेषयुक्तो
रासः । प्रेक्ष्यम् २३ ।

२४ अभिनयः “अङ्गवाक्यत्वसंहाय्याः सामान्याश्चित्
इत्यमी । षड्विधा अभिनयास्तद्विधेः वचो विदुः” २४

“चत्वारो विंशतिश्चैताः शब्दालङ्कारजातयः । शब्द-
संदर्भमात्रेण हृदयं हर्तुमीशते” सर० कण्ठा० ।
एतेपासुदाहरणानि विस्तरभयात् न लिखितानि तत्र
एवावगन्तव्यानि । अर्थालङ्कारास्तु मतभेदेन बहवः तथाहि
तेषां समष्टिः दण्डिना दर्शिता यथा । “स्वरूपास्थान-
सुपमा रूपकं दीपकावली । आलोपोऽर्थान्तरन्यासो
व्यतिरेको विभावना । समासोऽतिशयोक्त्येवा हेतुः
रुच्यो लयः क्रमः । प्रेयोरसवदूर्जस्त्रि पर्यायोक्तं
समाहितम् । उदात्तापङ्गुतिश्लेषविशेषास्तुल्ययोगिता ।
विरोधाप्रस्तुतस्त्वोत्वे व्याजस्तुतिर्नदर्शने । सहोक्तिः
परिहृत्प्राशीःसङ्कीर्णमथ भाविकम् । इति वाचामल-
ङ्कारा दर्शिताः पूर्वस्तरिभिः” । सरस्वतीकण्ठाभरणे-
तु द्वैराश्याने तेषां समष्टिरभिहिता यथा “अलमर्थमल-
ङ्कर्तुं यत् व्युत्पत्त्यादिवर्त्मना । ज्ञेया जालादयः
प्राज्ञैस्तेऽर्थालङ्कारसंज्ञया । जातिविभावना हेतुरहेतु
रुचमस्तत्तरम् । विरोधमश्वान्योन्यं परिहृत्तिर्नदर्शना ।
भेदः समाहितं भान्तिर्वितर्को नीलितं कृतिः । भावः
प्रत्यक्षपूर्वाणि प्रमाणानि च जैमिनेः” । प्रत्यक्षास्तमानोप-
मानार्थापत्त्यभावरूपाणि षट् इति षड्विंशतिः । एते

तु अर्थमात्रनिष्ठाः । “शब्देभ्योऽथः पदार्थेभ्य उपमादि-
प्रतीयते विशिष्टोऽर्थः कवीनां सा उभयालङ्कारिक्या मता ।
उपमा रूपकं साम्यं संशयोक्तरपङ्कतिः । समाधुक्तिः
समासोक्तिरूपेणाऽप्रस्तुतस्तुतिः । सतल्ययोगितोलेशः
समहोक्तिः समुच्चयः । आक्षेपोऽर्थान्तरन्यासो विशेषोक्तिः
परिप्लवतिः । दीपकक्रमपर्याया विषमल्लेषभाषिकः
संस्तरिरिति निर्दिष्टास्तासुतुर्विशतिर्बुधैः” इत्युक्ता तेषां
लक्षणानि सन्देहं तत्रैव दर्शितानि चन्द्रालोकदर्पण
कदादिभिश्च सामान्यतोऽगणयित्वा नानाविधा दर्शिताः
न संक्षेपतो गणिताः । अथार्थालङ्कारा एकत्र संगृह्य
सोदाहरणलक्षणा अकारादिक्रमेण तेषु केचित् दर्शिता
अपि क्रमानुरोधात् सर्वेषां प्रदर्शने ।

१ अक्रमातिशयोक्तिः “अक्रमातिशयोक्तिः स्यात् सकृत्वे हेतु-
कार्ययोः” च० । “अलिङ्गन्ति ससं देव ! ज्यं परांश्च
शरास्तव” ।

२ अतद्वृणः “सङ्गतासुगल्यनङ्गीकारमाहुरतद्गुणम्” च० । “चिरं
रागिणि भञ्जिते निक्षिप्तापि न रज्ज्वसि” ।

३ अतिशयोक्तिः १०५ पृष्ठे उक्तलक्षणोदाहरण ।

४ अत्यन्तातिशयोक्तिः “अत्यन्तातिशयोक्तिस्तु कार्यं हेतुप्रसक्ति-
जा” च० । “यास्यामर्त्यादिते तन्वरा बलयोऽभवदूर्मिका” ।
कर्मिका बलयोऽभवदित्ययः लगत्वात्तथात्वम् ।

५ अत्युक्तिः “अत्युक्तिरदभुताऽतथ्यगौर्योदाख्यादिवर्णनम्” च० ।
“त्वयि दातरि राज्ञेन्द्र याचकाः कल्पशास्त्रिनः” । याचकानां
राजतोषनलाभेन कल्पतरुतल्यताकथनमौदार्यं स्यात्युक्तिः ।

६ अधिकम् १२५ पृष्ठे लक्षणोदाहरणभेदाः उक्ताः ।

७ अनन्वयः १४६ पृष्ठे उक्तलक्षणोदाहरणः ।

८ अनुकूलम् “अनुकूलं प्रतिकूलमानुकूलानुबन्धि चेत्” च० ।
“कुपिताऽसि यदि तन्यि । निधाय करज्जतम् । वधान
भुजपाशाभ्यां कण्ठस्य दृढं तदा” ।

९ अनुगुणः “माकसिद्धः स्वगुणोत्कर्षोऽनुगुणः परसन्निधेः” च० ।
“नीलोदपलानि दधते कटाक्षरतिनीलताम्” ।

१० अनुज्ञा “दीपस्याभ्यर्थनानुज्ञा तत्रैव गुणदर्शनात्” च० ।
“मथ्ये जीर्णतां यातु यत्पयश्च कृतं हरे ! । नरः प्रत्युप-
कारार्थं विपत्तिमभिकाङ्क्षति” ।

११ अनुमानम् “अनुमानन्तु विच्छिन्ना ज्ञानं साध्यस्य साध-
नात्” च० । “यत्र पतत्यवलानां दृष्टिनिशिताः पतन्ति तत्र
शराः । तज्ज्ञापरोपितशरो धावत्यासां पुरःसरो मन्ये” ।
स०क० विशेष उक्तः । यथा “लिङ्गाद्यङ्गिज्ञानोच्चानमनु-

मानं तदुच्यते । पूर्ववच्छेषवच्चैव दृष्टं सामान्यतश्च तत् ।
फलसामर्थ्यभेदेन द्विधैतत् भिद्यते पृथक्” । तेषु यत्र कार-
णं दृष्टा कार्यमनुमीयते तत् पूर्ववत् । “अविरलविलोलगल-
ज्जलकुटजाज्जुननीपसुरभिवनवातः । अयमायातः कालो
हन्त हताः पथिकगेहिन्यः” अत्र वर्षर्तुः कारणभूतात्
कार्यं विरहिणीमरणमनुमीयते । यत्र कार्यं दृष्टा
कारणमनुमीयते तच्छेषवत् । “भासागमिष्यन्नूनं
पतितोऽसि पादयोस्तस्याः । कथमन्यथा ललाटे याव-
काङ्क्षितलक्षपङ्क्तिरयम्” । अत्र कार्यभूतया यावकतिलक-
पङ्क्तिरा कारणं पादपतनमनुमीयते । यदुभयविधभिन्नं
तत् सामान्यतो दृष्टम् “मत्ता मदान्धस्य शिखण्डयूनो-
दृष्टेः पुरस्तादचिरप्रभेव” । सेयं विच्छुदिव दृष्टेः प्रथमसु-
पलभ्यमाना कामन्दकी अविनाभावेन सालत्यागमनं
गमयतीति सामान्यतो दृष्टम् । फलसामर्थ्ययोर्दाहर-
णानि तत्र दृष्टानि ।

१२ अन्योन्यम् “अन्योन्यं नाम यत्र स्यादुपकारः परस्परम्”
च० । “त्रियामा शशिना भाति शशी भाति त्रियामया” ।
स०क० भेद उक्तः । “अन्योन्यस्योपकारोयस्तदन्योन्यं
विधा च तत् । वाच्यं प्रतीयमानं च तृतीयमुभयात्मकम् ।
अन्योन्यचूलिकान्योन्यभ्रान्तिरन्योन्यरूपता । अन्योन्याल-
ङ्कृतावन्तस्त्रयभेदादहेष्यते” । तत्र वाच्यम् । “कण्ठस्य
तस्यास्तनवन्धुरस्य सुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य । अन्यो-
न्यगोभाजनाद्बभूव साधारणो भूषणभूष्यभावः । प्रती-
यमानन्तु अभैवान्योन्यपदानुपादाने । अन्योन्यचूलिका
अन्योन्यरूपपरिहृतिः सा च व्यत्ययेन विनिमयेन च
भवति । यथा “लोचनाधरकृताहूतरागा वासितानन
विशेषितवासा । वारुणी परगुणात्मगुणानां व्यत्ययं
विनिमयश्च वितेने” । अत्र वारुण्या यदधररागोऽपहृत्य
चक्षुषि निक्षिप्तस्तेन व्यत्ययः । यश्च सुखामोदवासितया तथा
स्वामोदो विशेषितस्तेन विनिमयः तेन परिहृतिविनि-
मयाख्याबलद्वारावत्त्वान्भूताविति दृष्टव्यम् ।

१३ अपङ्गवातिशयोक्तिः “रूपकातिशयोक्तिः स्यात् निगौर्याध्य-
वसानतः । यदाऽपङ्कतिगर्भत्वम् सैव सापङ्गवा मता ।” च०
“त्वत्सूक्तिषु सुषा राजन् ! भ्रान्ताः पश्यन्ति तां विधौ” ।

१४ अपङ्कतिः २४१ पृष्ठे उक्तलक्षणोदाहरण । स०कण्ठा०
अन्यथोक्तम् । “अपङ्कतिरपङ्कत्य किञ्चिदन्यार्थदर्श-
नम्, औपम्यवत्यनौपम्या चेति सा द्विविधोच्यते” तत्र
औपम्यवती यथा “न केतकीनां विलसन्ति सूचयः प्रवा-

सिनो हन्त हसत्ययं विधिः । तद्धिज्ञतेयं न चकास्ति
चञ्चला पुरःसरज्ज्योतिरिदं विजृम्भते "तत्र केतकीसूचीनां
विधिहासतः प्रतीयमाणसादृश्येन तद्धिज्ञतायाः सरज्ज्यो-
तिषापह्नुतिः । अनौपम्या यथा "राजकन्यातुरक्तं मां
रोमोज्जेदेन रत्नकाः । अवगच्छेयुराज्ञातमहो शीतानिलं
वनम्" नचात्र सादृश्यमस्ति ।

१५ अग्रस्तुतप्रशंसा २६६ पृष्ठे उक्तलक्षणोदाहरणम् ।

१६ अभावः । "असत्ता या पदार्थानामभावः सोऽभिधीयते ।
प्रागभावादिभेदेन स षड्विध इहेष्यते । स० क० प्रागभावः
ध्वंसः अत्यन्ताभाव मिथ्यापदार्थाभाव इतरेतराभावः अभा-
वाभावाच्च तत्र ध्वंसो यथा "धृतिरस्तमिता गतिश्रुता
विरतं गेयमृतनिरुत्थवः । गतमाभरणप्रयोजनं परिपूज्यं
शयनीयमद्य मे" । इतरेतराभावो यथा । "कर्णोत्पलं न
चक्षुस्ते न चक्षुः श्रवणोत्पलम् । इति जानन्नपि जनो
मन्यते नेत्रदीर्घताम्" असत्याभावः यथा "प्रसीद
सद्यो सञ्ज्ञेयं चण्डि ! मानं मनोगतम् । दृष्टमात्रेऽपि ते
तत्र रोषः खकुसुमायते" । सामर्थ्याभावो यथा । "मातु-
षीषु कथं वा स्यादस्य रूपस्य सम्भवः । न प्रभातरज्ज्योति-
रुदेति वस्तुधातुत्वात्" अन्योदाहरणानि तत्रैव दृश्यानि ।

१७ अभिदाहेतुः "अभेदेनाभिदाहेतुर्हेतोर्हेतुमता सह" । च०
"लक्ष्मीविलासो भवतः कटाक्षवेक्षणं प्रभो" !

१८ अर्थान्तरन्यासः, ३७१ पृष्ठे उक्तोदाहरणलक्षणः ।

१९ अर्थापत्तिः, ३७२ पृष्ठे उक्तलक्षणोदाहरणम् । स० कण्टा०
"प्रत्यक्षादिप्रतीतोऽर्थोऽयोन्यथा नोपपद्यते । अर्थान्तरञ्च
गमयत्यर्थापत्तिं वदन्ति ताम् । सर्वप्रमाणपूर्वत्वा
देकशोऽनेकशश्च सा । प्रत्यक्षपूर्विका केषादिभेदैः षोडश नि-
गद्यते । प्रत्यक्षपूर्विका यथा "निर्सेतुं शक्यमस्तीति
मध्यं तव नितम्बिनि । अन्यथानुपपत्त्यैव पयोधरभरस्थितेः" ।
अनुभापूर्विका यथा "कपोलपुलकेनास्याः सूचितो
मदनज्वरः । मनो निरन्तरासक्तः सद्यः कथयति प्रिये"
योऽयं कपोलपुलकेनानुमितो मदनज्वरः स प्रिये मनसः
निरन्तरासक्तिं विनाशुपपद्यमानः अतुरागं कल्पयतीत्यनु-
मानपूर्विकार्थापत्तिः एवामन्या उदाहार्याः ।

२० अल्पम् "अल्पन्तु सूक्ष्मयादाधेयादाधारस्य सूक्ष्मता" ।
"मणिमालोर्मिका तेऽद्य करे जपवटायते" ।

२१ अवज्ञा "दृष्टिहानो न चेत् स्यातामवज्ञातकृतित्व" सा न ।
"सत्यमेवाम्बु लभते पान्यः प्राप्यापि सागरम्" "मीलन्ति
यदि पद्मानि का हानिरस्ततदयते" ।

२२ असङ्गतिः "विरुद्धभिन्नदेशत्वं कार्यहेतोरसङ्गतिः १ ।
अन्यत्र कारणार्थस्य ततोऽन्यत्र कृतित्वं या २ । अन्यत्
कर्तुं प्रयत्नौ च तद्विरुद्धकृतित्वं या ३" च० । क्रमेणोदा-
हरणानि । "विषं जलधरैः पीतं सूक्ष्मता पथिकाङ्गना" ।
"अपारिजाताम् वसुधां चिकीर्षन् द्यां तथाऽक्षयाः" २ ।
अपगतभरिजातं यस्याः नास्ति पारिजातो यत्र इति
च । "गोत्रोद्धारप्रयत्नोहि गोत्रोद्धारं पुराऽकरोः ३ ।
गोत्रा पृथु गोत्रः पर्वतश्च ।

२३ असम्भवः "असम्भवोऽर्थनिव्यक्तेरसम्भाव्यत्ववर्णनम्" । च०
"कोवेद गोपशिशुकः शैलमुत्पाटयिष्यति" ।

२४ आक्षेपः "आक्षेपः स्वयमुक्तस्य प्रतिषेधो विचारणात् १ ।
निषेधाभासमाक्षेपं बुधाः केचन मन्यन्ते २ । आक्षेपोऽन्यो-
विधौ व्यक्ते निषेधे च तिरोहिते ३" । च० "चन्द्र ! संदर्श-
यात्मानमथवास्ति प्रियासुखम्" १ । "नायं दूति ! तनो
क्षापस्तस्याः कालानलोपमः २" । "गच्छ गच्छसि जेतुं
कान्त ! पन्थानः सन्तु ते शिवाः । ममापि जन्म तत्रैव
भूयाद्यत्र गतो भवान्" । ३

२५ आगमः "यदाप्तवचनं तद्धि ज्ञेयभागमसंज्ञया । उत्तमं
मध्यमं चाथ जघन्यं चेति तत् त्रिधा" । स० क० तत्रो-
त्तमं विधिरूपं निषेधरूपञ्च । विधिरूपं यथा "दमं दानं
दयां शिरो" रित्यादौ दान्यत दत्त दयध्वं इति विधिः ।
निषेधरूपं यथा "निवार्यतामालिः किमप्ययं वटुः पुनर्विवक्षुः
स्फुरतोत्तराधरः । न केवलं यो महतोऽपभाषते
शृणोति तच्चादपि यः स पापभाक्" । तथाच महान्तो
नापभाषितव्या इति वाक्यार्थमर्थ्यादया निषेधरूप उप-
देशः । तदेतदुभयमन्यवस्थानुष्ठेयत्वादुत्तमम् । मध्यम-
मपि द्विधा निर्दिष्टवक्तृकमनिर्दिष्टवक्तृकञ्च तत्राद्यं यथा
"कल्याणो वत गाथेयं लौकिकीं प्रतिभाति मे । एति
जीवन्मानन्दो नरं वर्षशतादपि" अत्र जीवन्नरं पश्यति
महमित्यर्थो निर्दिष्टवक्तृकतया निर्दिष्टः तत्र जीवनाय
यतितव्यमिति रूपमाप्तवचनम् । "अले वसति पिशाचो
पिचुमर्हं दिनपतिर्घटे यक्षः । पिशाचस्यति पक्षे श्रीस्तिष्ठति
गौरी मधूकतरी" तदिदमनिर्दिष्टवक्तृकमनादिलोकप्रसिद्ध-
पारम्पर्यमैतिह्यम् । अत्र सर्ववाक्यानां निषेधपर्यवसानात्
अक्षं न सेवेत, पिचुमर्हं न निन्देत, घटं न छिन्द्यात्,
पक्षं मूर्च्छं न विभूयात्, मधूकं न पदा स्मृयेत् इति नि-
षेधचतुष्टयरूपआगमः । जघन्यं द्वेधा काव्यं निषिद्धं च ।
तत्र निषिद्धविषयविधिर्यथा "वयं बाल्ये बालांस्तद्वि-

मनि यूनः, परिणतानपीच्छामो वृद्धा, परिणयविधान-
स्थितिरियम् । त्वयारब्धं जन्म क्षपयितुमकार्षेण विधिना
न नो गोत्रे पुत्रि ! कुचिदपि सतीलाञ्छनमभूत्” तदे-
तन्निषेधरूपम् निषिद्धविषयमाप्तवचनमसतीवचनरूपम् ।

२६ आशीः “आशीर्नामाभिलषिते वस्तुन्यागंसनं यया” । दण्डो
“पातु वः परमं ज्योतिरवाङ्मनसगोचरम्” ।

२७ उत्तरम् “किञ्चिदाकृतसहितं वद्गूढोत्तरमुत्तरम्” च ।
“यत्नासौ वेतसो प्राण्य ! तत्तासौ सुतरा सरित्” ।

२८ उत्प्रेक्षा “सम्भावनाः स्मृतप्रेक्षावस्तुहेतुद्वयाः पुनः । उक्ता-
सुक्तासदाद्यात् सिद्धासिद्धास्यदे परे” । च० “धूमस्तोमं तमः
शङ्के कोकीविरहलक्षणम्” “लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षती-
वाङ्गनं नमः” “रक्तौ तवाङ्गो मृदुलौ भुवि विक्षेपणाट-
ध्रुवम्” “त्वन्मखाभेच्छया नूनं पद्मे वैरायते शशी” “मध्यः किं
कुचयोर्दृष्टौ बद्धः कनकदामभिः” “प्रायोऽब्जं त्वत्पदेनैक्यं
प्राप्तुं तोये तपस्यति” । दर्पणे तु अन्यथा विभज्य उदा-
हृतम् यथा “नवेत्यम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना ।
वाच्या प्रतीयमाना सा प्रथमं विविधा सता वाच्ये-
वादितायोगे स्यादप्रयोगेऽपरा पुनः । जातिगुणः क्रिया
द्रव्यं यदत्रेक्ष्यं द्वयोरपि । तददृष्टापि प्रत्येकं भावा-
भावभिमानतः । गुणक्रियास्वरूपत्वाद्निमित्तस्य पुनश्च
ताः । हाविंशद्विधतां यान्ति” । तत्र वाच्योत्प्रेक्षा-
यामुदाहरणं दिष्ट्वात् यथा ॥ “जरुः कुरङ्गकण्ठ-
शूलवेलाङ्गुलीभाति । सपताकः कनकमयीविजयस्तम्भः
स्मरस्त्रेव” ॥ अत्र विजयस्तम्भस्य जातिवाचकत्वाज्जात्यु-
त्प्रेक्षा ॥ “ज्ञाने मोनं जामा शक्तौ त्यागे ज्ञाधाविप-
र्ययः । गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव” ॥ अत्र
सप्रसवत्वं गुणः ॥ “गङ्गाधामि सुरत्वाण ! लपाणस्तव
निःस्वनः । स्नातीवारिवधूर्गर्भपातनपातकी” ॥ अत्र
स्नातीति क्रिया ॥ “मुखमेणीदृशोभाति पूर्णचन्द्र इवापरः” ॥
अत्र चन्द्रइत्येकव्यक्तिवाचित्वाद्द्रव्यम् । एते भावाभि-
माने च । अभावाभिमाने यथा ॥ “कपोलफलकावस्य कण्ठं
भिन्वा तथाविधौ । अपश्यन्नाविवान्योन्यमीदृक्षां क्षामतां
गतौ” ॥ अत्रापश्यन्नाविति क्रियाया अभावः । एवम-
न्यत् । निमित्तस्य गुणक्रियारूपत्वे यथा गङ्गाधामसीत्यादौ
स्नातीवेत्युत्प्रेक्षानिमित्तं यातकित्वं गुणः । अपश्यन्नाविवे-
त्यादौ क्षामतागमनरूपं निमित्तं क्रिया एवमन्यत् ।
प्रतीयमानोत्प्रेक्षा यथा ॥ “तन्वङ्गाः स्तनयुग्मेन मुखं न
प्रकटीकृतम् । हाराय गुण्णिने स्थानं न दत्तमिति

लज्जया” ॥ अत्र लज्जयेवेति इवाद्यभावात् प्रतीयमानो-
त्प्रेक्षा एवमन्यत् । अत्र वाच्योत्प्रेक्षायां षोडश
भेदेषु मध्ये विशेषमाह “तत्र वाच्याभिदाः पुनः ।
विना द्रव्यं त्रिधा सर्वाः स्वरूपफलहेतुगाः”
तत्रोक्तेषु वाच्यप्रतीयमानोत्प्रेक्षयोर्भेदेषु मध्ये
ये वाच्योत्प्रेक्षयोः षोडशभेदास्तेषु जात्यादीनां त्रयाणां
मे द्वादशभेदास्तेषां प्रत्येकं स्वरूपफलहेतुगतत्वेन द्वादशभेद-
तया षट्त्रिंशद्भेदाः द्रव्यस्य स्वरूपोत्प्रेक्षणमेव संभवतीति
चत्वार इति मिलित्वा चत्वारिंशद्भेदाः । अत्र स्वरूपो-
त्प्रेक्षा यथा पूर्वोदाहरणेषु “स्मरस्य विजयस्तम्भ” इति
सप्रसवा इवेत्यादयः जातिगुणरूपाः । फलोत्प्रेक्षा यथा ॥
“रावणस्यापि रामास्तोभित्वा हृदयमाशुगः । विवेश भुव
माख्यातसुरगेभ्य इव प्रियम्” ॥ अत्राख्यातमिति भूपवेशस्य
फलं क्रियारूपमुत्प्रेक्षितम् ॥ हेतुत्प्रेक्षा यथा ॥ “सैषा स्थली
यत्र विचिन्वता त्वां भ्रष्टं मया नूपुरमेकमूर्व्याम् । अदृश्यत
त्वसुरणारविन्दविक्षेपदुःखादिव बद्धसौ नम्” ॥ अत्र दुष्परूपो-
गुणोत्प्रेक्षेत्येवोत्प्रेक्षितः । एवमन्यत् । “उत्प्रेक्ष्योर्निमित्तस्य
द्विधा तत्र स्वरूपगाः” । तेषु चत्वारिंशत्ख्याकेषु भेदेषु
मध्ये ये स्वरूपगायाः षोडश भेदास्ते उत्प्रेक्षानिमित्तस्योपा-
दानानुपादानाभ्यां हाविंशद्भेदा इति मिलित्वा षट् पञ्चा-
शद्भेदा वाच्योत्प्रेक्षायाः । तत्र निमित्तस्योपादाने यथा
पूर्वोदाहृते स्नातीवेत्युत्प्रेक्षायां निमित्तं पातकित्वमुपात्तम् ।
अनुपादाने यथा “चन्द्रइवापरः” इत्यत्र तथाविधसौन्दर्या-
दातिशयोकोपात्तः । हेतुफलयोस्तु नियमेन निमित्तस्योपा-
दानमेव तथाहि विक्षेपदुष्परूपदिवेत्यत्र यन्निमित्तं बद्धसौ-
नत्वम्, आख्यातमिवेत्यत्र च भूपवेशस्योपरुपादाने अस-
कृतमेव वाक्यं स्यात् । प्रतीयमानायाः षोडश भेदेषु
विशेषमाह “प्रतीयमानाभेदाश्च प्रत्येकं फलहेतुगाः” ।
यथोदाहृते तन्वङ्गास्तनयुग्मेनेत्यत्र लज्जयेवेति हेतुत्प्रे-
क्षितः अस्यापि निमित्तस्यानुपादानं न सम्भवति
इवाद्यनुपादाने निमित्तस्य च कीर्त्तने उत्प्रेक्षणस्य प्रमातृ-
निश्चेतमशक्यत्वात् । स्वरूपोत्प्रेक्षायत्र न भवति धर्मान्तर-
तादात्म्यनिबन्धनायामस्यामिवाद्यप्रयोगे विशेषणयोगे सत्य-
तिशयोक्तेरभ्युपगमात् यथा ॥ “अयं राजाऽपरः पाक-
शासन” इति विशेषणाभावे च रूपकस्य, यथा “राजा पाकशा-
सन” इति तदेवं हाविंशत्यकारा प्रतीयमानोत्प्रेक्षा ॥ उत्प्रे-
क्ष्योः प्रस्तुतस्य प्रत्येकं ता अपि द्विधा” । ता उत्प्रेक्षाः ।
उक्तौ यथा ॥ “जरुः कुरङ्गकण्ठ” इति ॥ अनुक्तौ यथा

प्रभावत्याम् ॥ “इह हि संप्रति दिगन्तभाष्ठादयता
तिमिरपटलेन । घटितमिवाञ्जनपुञ्जैः पूरितमिव ऋगमद-
बोदैः । ततमिव तमालतस्मिन् तमिव नीलांशुकैर्भुवनम्, ॥
अत्राञ्जनेन घटितत्वादेरुत्पत्तौ विषयो व्याप्यत्वं
नोपास्यं यथा वा ॥ “लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतोवाञ्जनं
नमः” ॥ अत्र तमसोलेपस्य व्यापनरूपविषयोनोपासः
अञ्जनवर्षणस्य तमःसंपातः, अनयोस्तु प्रेक्षानिमित्तञ्च
तमसोऽतिबहुलत्वं चारावर्षणाधःसंयोगश्च यथासंज्ञम् ।
केचित्तु अलेपनकर्तृभूतमपि तमोलेपनकर्तृत्वेनोत्प्रेक्षितं
व्यापनञ्च निमित्तम् एवं नभोपि वर्षणक्रियाकर्तृत्वेने-
त्याहुः । “अलङ्कारान्तरोह्या सा वैचित्र्यमधिकं बहेत्”
तत्र सापञ्जरोत्प्रेक्षा यथा । “अशुच्छलेन सुदयोऽ-
तपावकधूमकलुषाध्याः । अप्राप्य मानमङ्गे विगलति
लावण्यवारिपूर इव” । श्लेषहेतुगा यथा । सुतोत्-
करः सङ्कटशुक्तिमध्याह्निर्गतः सारसलोचनायाः । जानी
महेऽस्याः कमनीयकम्बुप्रोवाधवासाद्गुणवचमप” । अत्र
गुणवच्ये श्लेषः कम्बुप्रोवाधवासादिवेति हेतूत्प्रेक्षाया
हेतुः । अत्र जानीमहे इत्युत्प्रेक्षावाचकम् एवम् “मन्ये शङ्के
धुवं प्रायोनूनमित्येवमादयः” । कचिदुपमोपक्रमोत्प्रेक्षा
यथा । “पारेजलं नीरनिधेरपश्यन्पुरारिरानीलपलाश-
राजोः । वनावलीरुत्कलिकासहस्रप्रतिवर्णोत्कूलितगैवा-
लाभाः” । इत्यत्राभाशब्दस्योपमावाचकत्वादुपक्रमे उपमा पर्थ-
वसाने तु जलधितोरे शैवालस्थितेः संभवानुपपत्तेः संभाव-
नोत्प्रेक्षानिमित्तोत्प्रेक्षा एवं विरहवर्णने । “कैयूरायित-
मङ्गदैरित्यत्र” “विकासिनोलीतुपलभिन्नकर्मैः शृगायताध्याः
कुटिलः कटाक्षः” इत्यादौ च ज्ञेयम् । भ्रान्तिमदलङ्कारे
“सुगन्धदुग्धधित्रेत्यादौ” भ्रान्तानां वङ्गवादीनां विषयस्य चन्द्र-
कादेर्ज्ञानं नास्ति तदुपनिबन्धनस्य कविनैव कृतत्वात् ।
इह तु संभावनाकर्तृविषयस्यापि ज्ञानमिति द्वयोर्भेदः ।
सन्देहे तु समकक्षतया कोटिद्वयस्य प्रतीतिः इह तूत्कटा
संभाव्यभूतैका कोटिः । अतिशयोक्तौ विषयिणः प्रतीतस्य
पर्थवसानादसत्यता प्रतीयते इह तु प्रतीतिकालएवेति
भेदः । “रञ्जिता तु विविधास्तस्यैला नामितं तु गगनं
स्थितं तु । पूरिता तु विषमेव धरित्री संहता तु कञ्ज-
भस्त्रमिरेण” इत्यत्र तर्वादौ तिमिराक्रान्ततारञ्जनादि
रूपेण सन्दिह्यत इति सन्देहालङ्कार इति केचिदाहुः ।
तत्र एकविषये समानवस्तुतयानेककोटिस्फुरणस्यैव सन्देह-
त्वात् इह तु तर्वादिव्याप्तेः प्रतिसम्बन्धिभेदव्यापनार्देर्निग-

रथेन रञ्जनादेः स्फुरणञ्च । अन्ये त्वनिर्धारणरूपविश्विक्त्या
अयत्वेनैककोट्यधिकोऽपि भिक्षोऽयं सन्देहप्रकार इति वदन्ति
अ तदप्युक्तं निर्गोर्स्वरूपस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिर्हि सम्भा-
वना तस्याश्चात्र स्फुटतया सङ्गावात् तु शब्देन चेशब्दवचस्य
द्योतनादुत्प्रेक्षैवेयं भवितुं युक्ता अलमदृष्टसन्देहप्रकार-
कल्पनया । “यदेतच्चन्द्रान्तर्जलदलवलीलां धितुते तदा
चष्टे लोकः शशक इति नो मां प्रति तथा । अहन्विन्दुं
मन्ये त्वदरिविरहाक्रान्तरूपोऽकटाक्षोऽल्पापातव्रणकिय
कलङ्काङ्गिततनुम्” इत्यत्र मन्ये शब्दप्रयोगेऽपि उक्तरूपायाः
सम्भावनाया अप्रतीतिर्विर्तकमात्रम् नासावपङ्गवोत्प्रेक्षा ।
२६ उदात्तम् “लोकातिशयसम्पत्तिवर्षणोदात्तस्य चेत्ये यद्वापि प्रस्तु-
तस्याङ्गं सङ्गतां चरितं भवेत्” सा ० ६० । “अधः कृतान्मोघर-
मण्डलानां यस्यां यथाङ्गोपलकुट्टिमानाम् । ज्योत्स्ना निपा-
तात् चरतां पयोभिः केलीवनं दृष्टिस्तोरोरिति” । “नाभि
प्रभिन्नाम्बुरुहासनेन संस्तूयमानः प्रथमेन धात्वा । अश्वं
शुगान्तोचितयोगनिद्रः संकृत्य लोकान् पुरोधोऽधिगते” ।
३० उपमा “साम्यं वाच्यमवैधर्म्यं वाक्येऽप्ये उपमा द्वयोः” सा ० ६० ।
रूपकादिषु साम्यस्य व्यक्तत्वं व्यतिरेके च वैधर्म्यस्याप्युक्तिः
उपमेयोपमायां वाक्यद्वयम् अनन्वये च एकस्यैव साम्यो-
क्तिरित्यस्याभेदः । “सा पूर्या यदि सामान्यधर्म्यं चोप-
स्यवाचि च । उपमेयं चोपमानं भवेद्वाच्यम्” सा उपमा
साधारणोधर्म्यो द्वयोः सादृश्यहेतुगुणक्रियामनोऽज्ञत्वादि,
अपेक्ष्यवाचकमिवादि, उपमेयं सुखादि, उपमानं चन्द्रादि ।
“इयं पुनः । श्रौती यथेववाशब्दा इवार्थो वा वतिर्यदि ।
आर्थी तस्यसमानादास्तुत्यार्थो यत्र वा वतिः” । यथेव-
वादयः शब्दा उपमानान्तरप्रयुक्ततुल्यादिपदसाधारणा अपि
श्रुतिभावेणोपमानोपमेयगतसादृश्यलक्षणसम्बन्धं चोपय-
न्तीति तत्सङ्गावे श्रौती उपमा । एवं “तत्र तस्यैवेत्यनेन”
इवार्थे विहितस्य वतेरुपादाने । तुल्यादयस्तु “कमलेन
तुल्यं सुखमित्यादौ” उपमेय एव । “कमलं सुखस्य तुल्यं”-
मित्यादावुपमान एव “कमलं सुखञ्च तुल्यं” मित्यादावुभयतार्प
विश्रामन्तीति तत्सङ्गावे आर्थी । एवं “तेन तुल्यामन्वा-
दिना” तुल्यार्थे विहितस्य वतेरुपादाने । हे श्रौती आर्थी-
च । उदाहरणम् “सौरभमभ्यो बहवन्मुखस्य कुम्भाविषस्तनौ
पीनौ । हृदयं मदयति वदनं तव शरदिन्दुयथा बाणे ॥” अत्र
क्रमेण त्रिविधा श्रौती । “सधुरः सुधावदधरः पञ्चवतुल्यो-
ऽतिप्रेलवः पाणिः । चकितवृगलोचनाभ्यां सदृशी चपले
च लोचने तस्याः” ॥ “अत्र क्रमेण त्रिविधा आर्थी

“पूर्णा षडेव तत् । “लुप्ता सामान्यधर्मादेरेकस्य यदि वा द्वयोः । त्रयाणां वातुपादाने औत्पाधी सापि पूर्ववत् ॥ सा लुप्ता । तद्देमाह । “पूर्णावर्द्धलोमे सा विना औतीत्यु तद्धिते” । सा लुप्तापमा धर्मास्य साधारणगुणक्रियारूपस्य लोमे पूर्णावर्द्धिते पूर्वोक्तरीत्या षट्प्रकारा, किन्त्व तद्धिते औत्पा अस्मत्तयात् षट्प्रकारा । उदाहरणम् । “मुखमिन्दुयथा पाणिः पङ्क्तेन समः प्रिये ! वाचः खुधा इवौवस्ते विम्बतुल्या मनोऽश्नवत्” ॥ “आधारकर्मा विहिते द्विविधे च क्यधि क्यङि । कर्मा कर्त्तृर्णमुलि च स्यादेव” पञ्चधा पुनः” ॥ धर्मा लोमे लुप्तेत्युपपद्यते । क्रमेणोदाहरणम् । “अनःपुरीयसि रणेपु, सुतीयसि त्वंपौरं जनं, तव सदा रमणीयते श्रीः । दृष्टः प्रियाभिरस्मृतदुतिदर्शमिन्द्रसञ्चार मत्त भुवि सञ्चारसि जितो” ॥ अत्रानःपुरीयसीत्यत्र सुखविहारसदृशस्य “सुतीयसीत्यत्र” स्नेहनिर्भरत्वस्य च साधारणधर्मास्य लोपः । एवमन्यत्र इह च यथादि तत्त्वादिर्विरहात् औत्पादिविशेषचिन्ता नास्ति । इदञ्च केचित् औपम्यप्रतिपादकस्य वतर्लोमे उदाहरन्ति तदयुक्तम् क्यङादेरपि तदर्थविहितत्वेनौपम्यप्रतिपादकत्वात् । ननु क्यङादिषु सम्यगौपम्यप्रतितीर्नास्ति प्रत्ययत्वेनास्वतन्त्रत्वात् इवादिप्रयोगाभावाच्चेति चेन्न कल्पवादावपि तथा प्रसङ्गात् । न च कल्पवादीनामिवादिहृत्यतयोपम्यस्य वाचकत्वं, क्यङादीनान्त द्योतकत्वम्” इवादीनामपि वाचत्वे निश्चयाभावात् । वाचकत्वे वा समुदितं पदं वाचकं “प्रकृतिप्रत्ययो स्वस्वार्थबोधकाविति च” मतद्वयेऽपि वत्यादिक्यङाद्योः साम्यमेवेति । यच्च केचिदाहुः “वत्यादय इवाद्यर्थेऽनुशिष्यते क्यङादयस्त्वाचाराथे इति” तदपि न । न खलु क्यङादय आचरमात्रार्था अपि तु सङ्गोपाचारार्था इति । तदेवं धर्मा लोमे दशप्रकारा लुप्ता । “उपमानातुपादाने द्विधा वाक्यसमासयोः” । उदाहरणम् । “तस्या मुखेन सदृशं रम्यं नास्ते न वा नयनतुल्यम्” । अत्र मुखनयनप्रतिनिधिवस्त्वन्तरयोग्यमानत्वादुपमानलोपः । अत्रैव च “मुखेन सदृशम्” इत्यत्र मुखं यथेदमिति “नयनतुल्यमित्यत्र” “दृगिवेति” पाठे औत्पापि सम्भवतीत्यनयोर्भेदयोः प्रत्येकं औत्पाधीत्वभेदेन चतुर्विधत्वसम्भवेऽपि प्राचीनरीत्या द्विप्रकारत्वभेदेऽपि । “औपम्यवाचिनो लोमे समासे अपि च द्विधा” । “वदनं मृगशावाच्याः सुधाकरमनोहरम्” “महं भति श्रुतिपदं व्यक्तं निमदन्महात्मनां पुरतः” ॥ अत्र “महं भतीत्यत्र” औपम्यवाचिनः किपो लोपः । न

चेह उपमेयस्यापि लोपः । “निमदन्निति” अनेनैव निर्देशात् । “द्विधा समासे वाक्ये च लोमे धर्मापमानयोः” । “तस्या मुखेनेत्यादौ” “रम्यमिति” स्थाने “लोके इति” पाठेऽनयोर्दाहरणम् । “किं समासगता द्वेधा धर्मावादि-विचोपने” । उदाहरणम् । “विधयति सुखाजमस्याः” । अत्र “विधयतीति” मनोहरत्वधर्मा लोपः । केचित्त्वत्रापि किंप्रत्ययलोपमाहुः । “सुखाजमिति” अत्र समासगा । “उपमेयस्य लोमे तु स्यादेका प्रत्यये क्यचि” । “अरातिविक्रमालोकविकसरविचोचनः । कपाणोदपदोर्दृष्टः स सहस्रायुधीयति” ॥ अत्र स सहस्रायुधमिव आत्मानमाचरतीति वाक्ये उपमेयस्यात्मनो लोपः । न चेह औपम्यवाचकलोपः उक्तादेव न्यायात् । अत्र केचिदाहुः सहस्रायुधेन सह वर्तत इति सहस्रायुधः स इवाचरतीति वाक्यात् सहस्रायुधेयतीति पदसिद्धेः विशेष्यस्य शब्दानुपात्तत्वादिहोपमेयलोप इति तत्र विचारसहम् । कर्त्तरि क्यचोऽनुशासनविरुद्धत्वात् । “धर्मापमेयलोमेऽन्या” यथा “यशसि प्रसरति भवतः क्षीरोदीयन्ति सागराः सज्जे” । अत्र क्षीरोदमिवात्मानमाचरन्तीत्युपमेय आत्मा साधारणधर्माः शुक्लता च लुप्ता । “तिलोमे च समासगा” । यथा । “राजते मृगलोचना” । अत्र मृगस्य लोचने इव चञ्चले लोचने यस्या इति समासे उपमाप्रतिपादकसाधारणधर्मापमानानां लोपः । “तेनोपमाया भेदाः स्युः सप्तविंशतिसंज्ञकाः” । पूर्णा षड्विधा लुप्ता चैकविंशतिविधेति मिलित्वा सप्तविंशतिप्रकारोपमा । एषु चोपोमाभेदेषु मध्ये अलुप्तसाधारणधर्माभेदेषु विशेषः प्रतपाद्यते “एकरूपः क्वचित् क्वापि भिन्नः साधारणो गुणः । भिन्ने विम्बानुविम्बत्वं शब्दमात्रेण वा भिदा” ॥ तत्र एकरूपे यथा “भुधुरः सुधावदधरः” इत्यादि । विम्बप्रतिविम्बो यथा । “भङ्गापवर्जितैस्तवां शिरोभिः शसुलेर्भङ्गीम् । तस्मार सरवाव्याप्तैः स चौद्रपटलैरिव” ॥ अत्र “शसुलेरित्यस्य” “सरवाव्याप्तैरिति” च दृष्टान्तव्यतिविध्यम् । शब्दमात्रेण भिन्नत्वे यथा । “क्षरे” विधाय नयनं विकसितमिव नीलमुत्पलं मयि सा । कथयामास कशाक्षी मनोगतं निखिलमाकृतम्” ॥ अत्र एके एव स्वरत्वविकासतत्वे प्रतिवस्तूपमावच्छब्दभेदेन निर्दिष्टे । “एकदेशविचर्चिन्त्युपमावाच्यत्वगम्यते । भवेतां यत्र साम्यस्य” यथा ॥ “नैत्रैरिवोत्पलैः पद्मैर्मुखैरिव सरः त्रिवः । पदे पदे विभान्ति स्य चक्रवाकैः स्तनैरिव”

अत्र नेत्रादीनां उत्पन्नादिषादृश्यं वाच्यं, सरःश्रीणा-
श्चाङ्गनासादृश्यं गम्यम् । “कथिता रसनोपमा । यथो-
क्तमुपमेयस्य यदि स्यादुपमानता” ॥ “चन्द्रायते शुक्ल-
रुचापि हंसो हंसायते चारुगतेन कान्ता । कान्तायते
स्पर्शमुखेन वारि वारीयते स्वच्छतया विहायः” ॥ “मालो-
पमा यदेकस्योपमानं बद्धं दृश्यते” । यथा । “वारिजेनेव
सरसी शशिनेव निशीथिनी । यौवनेनेव वनिता नयेन
श्रममनोहरा” ॥ कुचिदुपमानोपमेययोर्द्वयोरपि प्रकृतत्वं
दृश्यते ॥ “हंसयन्द् इवाभाति जलं व्योमतलं यथा ।
विमलाः कुसुदानोव तारकाः शरदागमे” ॥ “अस्य रात्रौ
मृहे भान्ति भूपानीता विभूतयः । पुरन्दरस्य भवने
कल्पवृक्षमवा इव” ॥ अतोपमेयभूतविभूतिभिः कल्पवृक्ष-
वैभवा इवेति” उपमानभूता विभूतय आक्षिप्यन्त इति
आक्षेपोपमा । अत्रैव “मृहे इत्यस्य” “भवने इत्यनेन
प्रतिनिर्देशात् प्रतिनिर्देश्योपमा इत्यादयस्य न लजिताः
एवंविधवैचित्र्यस्य सहस्रधा सन्दर्शनात्” सा०द० ।
“प्रसिद्धेरुत्तरोधेन यः परस्परमर्थयोः । भूयोऽवयव-
सामान्ययोगः सेहोपमा मता” स०कण्ठा० ।

३१ उपमानम् । “सदृशात् सदृशज्ञानमुपमानं द्विषेह तत् ।
सादेकमनुभूतार्थेऽननुभूते द्वितीयकम्” । स०कण्ठा० तत्वाचमु-
तार्थे यथा” सर्वप्राणप्रवणमवयवम् कृत्वा ह्यवस्तुतत्सङ्घाता
द्विषटितदलत्खण्डमुच्चण्डरोचिः । एवं वेगात् कुलिश-
करोत् व्योम विद्युत्सहस्रं भर्तुर्वज्रज्वलनकपिशक्ते च
रोषादृहासाः” ॥ अननुभूते “तां रोहिणीं विजानीहि
ज्योतिषामत्र मण्डले । समूहस्तारकाणां यः प्रकटाकार-
माश्रितः” ॥

३२ उपमेयोपमा “पथ्यायेण द्वयोरेतदुपमेयोपमा मता”
दर्पणे । “कमलेव मतिर्मतिरिव कमला तत्तुरिव
विभा विभेव तनुः”

३३ उक्तासः “एकस्य गुणदोषाभ्यामुक्तासोऽन्यस्य तौ यदि” ।
च० । तत्र गुणे “अपि मां प्रावयेत् साध्वी ज्ञात्वेतीच्छति
जाङ्गमी । दोषे, “काठिन्यं कुचयोर्दृष्टं वाञ्छन्त्यः पाद-
पद्मयोः । निन्दन्ति विषयातारं त्वद्वाटीष्वरियोषितः” ।

३४ उल्लेखः “कुचिद्वेदादुपहीटृणां विषयाणां तथा कुचित् ।
एकस्यानेकधोऽल्लेखः यः स उल्लेख इष्यते” सा०द० “प्रिय
इति गोपबधूभिः शिशुरिति दृष्टैरधोश इति देवैः ।
मारावण इति भक्तैश्चोत्थमाहि योगिभिर्देवैः” ।
“गाम्भीर्येण ससङ्गोऽसि गौरवेणासि परवतः” ।

३५ उर्जस्वि “उर्जस्वि रुद्राहङ्कारम्” इति “अपकर्त्ताहसकीति
हृदि ते मा अ भूजयम् । विस्तरेषु न मे खड्गः
प्रहृत्तुं जातु वाञ्छति एवमुक्ता परोयुधे निरुद्धोदप-
शालिना । पुंसा केनापि तज्ज्ञेयमूर्जस्वीत्ये
वमादिकम्” इति च दण्डी ।

३६ एकावली पूर्वं पूर्वं प्रति विशेषणत्वेन परं परम् ।
स्थाप्यतेऽपीह्यते वाचा स्यात्तथैकावली द्विधा” ।
सा०द० स्थापने । “सरोविकसिताम्भोजमम्भोजं मृज्ज-
सङ्गतम् । मृज्जायत् ससङ्गीताः सङ्गीतं ससरोदयम्” ।
वर्जने । “न तज्जलं यत्र सुचारुपङ्कजं न पङ्कजं
तद्यदलीनषट्पदम् । न षट्पदोऽसौ न जुगुञ्ज यः कलं
न गुञ्जितं तत्र जह्जार यन्मनः” ।

३७ कारकदीपकम् “क्रमिकैकगतानान्तु गुम्भःकारकदीपकम्” ।
च० अत्र कारकः क्रिया कर्त्तृत्वादिसंज्ञाकारित्वात्
“गच्छत्यागच्छति पुनः पान्यः पश्यति पृच्छति” ।

३८ कारणमाला “परंपरं प्रति यदा पूर्वपूर्वस्य हेतुता ।
तदा कारणमाला स्यात्” । सा०द० “श्रुतं कृतधियां
सङ्गाज्जायते, विनयः श्रुतात् । लोकानुरागो
विनयान्न किं लोकानुरागतः” ॥

३९ काव्यलिङ्गम् “हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गसदाहृतम्” ।
सा०द० “जितोऽसि मन्द ! कन्दर्प । सञ्चितोऽस्मि
त्विलोचनः” अत्र पदार्थस्य हेतुता । वाक्यार्थस्य यथा ।
“यत्त्वत्तेवसमानकान्तिमलले मग्नं तदिन्दीवरं मेघे-
ष्वत्तरितं प्रिये तव मुखच्छायातुकारो शशी । येऽपि
त्वद्गमनानुकारिगतयस्ते राजहंसा गतास्त्वत्सादृश्य-
विनोदसात्वमपि मेदेवेन न क्षम्यते” । अत्र चतुर्थपादार्थे
आद्यपादत्ववार्थानां हेतुता ॥

४० काव्यार्थापत्तिः “कैसुत्वेनार्थसंसिद्धिः काव्यार्थापत्तिरिष्यते” ।

च० “स जितस्त्वन्मुखेनेन्दुः का वासां सरसीरुहाम्” ।

४१ कैतवापङ्गुतिः “कैतवापङ्गुतिर्व्यक्ते व्याजाद्यैर्निङ्गवे यदैः” ।

च० “मिर्यान्ति अरुनाराचा बालाहकपातकैतवात्” ।

इयम् व्याजापङ्गुतिरित्यन्ये अपङ्गुतिशब्दे विवृतिः ।

४२ गूढोक्तिः “गूढोक्तिरन्योद्देश्या गौर्यद्वयं प्रति गद्यते” । च०

“दृषामेहि परमेतादायाति केतवरत्नकः” । जारोद्देशेन
दृषं प्रत्युक्तिः ।

४३ अपमनातिशयोक्तिः “अपमनातिशयोक्तिस्तत् पौर्वापर्यव्यति-
क्रमः” । च० “अप्ये सामेगतः यथादनुनीता प्रियेण सा” ॥

४४ अेकापङ्गुतिः “अेकापङ्गुतिरन्यस्य मङ्गातस्तस्य निङ्गवे” ।

च० “प्रजस्यन् सत्पदे लग्नः कालः किं? न हि नूपुरः”

४५ तद्गुणः “तद्गुणः स्वगुणत्यागादन्यदीयगुणपदः” ।

च० “नयन् सधुल्लङ्घः श्रैत्यसुदंशुदशनांशुभिः” ॥

४६ तुल्ययोगिता “वर्णानामितरेषां वा धर्म्मैश्वर्यं तुल्ययोगिता”

“सङ्गच्छन्ति सरोजानि स्त्रैरिणीवदमानि च” । सा त्रिधा ।

हिताहिते दृष्टितौल्यादमपरा तुल्ययोगिता । “प्रदीयते

परामूर्तिर्निवृत्त्यावयोस्त्वया” । परा श्रेया भूतिरैश्वर्यं परा-

भूतिः पराभवश्च “शुभोत्कृष्टः समीकृत्य वचोऽन्या तुल्ययो-

गिता” च० । “लोकपालेयमः पापी श्रेयः शको भवानपि” ।

यमादिभिरुत्कृष्टैः लोकपालत्वेन समीकृतिरत ।

४७ दीपकम् “वदन्ति वण्णावस्मृतां धर्म्मैका दीपकं बुधाः” ।

च० दर्पणे तु “अथ कारकमेकं स्थादनेकासु क्रियासु चेत्” । सती

च योपित् प्रकृतिश्च निश्चला पुमांससंभ्येति भवानरेष्वपि

अत्र अदृगमनरूपैकक्रियासम्बन्धः वाण्णावस्मृयोः ।

४८ दीपकावृत्तिः “त्रिविधा दीपकावृत्तिर्भवेदावृत्तिहेतुतः

वस्तुनो वा स्वभावेन गन्तव्यो हानिहेतुना । अकृता-

कीयकार्यः स्थादहेतुव्याहृतस्तु यः” स० क० । “न विरचिता

स्लाटतटव्यव करोभ्रूयटी न परुषकुड्मतेन स्तुडुस्मित

मन्नरितम् । न तव निशुक्लसंभ्रसवगादपि दारुणया भग-

वति । चेष्टया क्लृप्तं वदनाम्बुजम्” । अत्र कालुष्यस्य

कारणे मर्त्यपि तज्जनने यदसामर्थ्यं तत्र त्वन्मुखाम्बुज

वस्तुनः स्वभावो निमित्तमतो न विशेषोक्तेरभेदः । शक्ति-

हानितो यथा । “अनुरागवती सख्या दिवसश्च पुरस्कारः ।

अहो दीवर्गतिश्च तद्यापि न समागमः” ॥ अत्र दीवर्गत्या

विद्यमानस्यपि समागमसामर्थ्यस्य वृण्टीकरणात् हेतुशक्ति-

हानिकृतम् दीपकम् । पदपदार्थोभवावृत्तिभेदात् विध्यमुक्तं

चन्द्रालोके । यथा । “वर्षत्यम्बुदमालेयं वर्षत्येषा च शर्वरी

लम्बीलानि कदम्बानि स्फुटानि कुटजोद्गमाः । साद्यन्ति

जातकास्तूपा साद्यन्ति च शिखाबलाः”

४९ दृष्टान्तः दृष्टान्तस्तु सधर्म्मरः वस्तुनः प्रतिविम्बनम् । सा० द०

स च साधर्म्यवैधर्म्म्याभ्यां द्विधा । “तत्र साधर्म्ये” अविवर्तितं

गुण्यपि सत्कधिर्णतिः कर्णेण वसति सधुरधाराम् । अन-

धिगत परिसलापि हि हरति दृशं सालतोमाला, ।

वैवर्म्मे” । त्वयि दृष्टे कुरङ्गाख्याः अन्तरे मदनव्यथा ।

दृष्टोद्दयभा जीन्दो ग्लानिः कसुदसंहते ॥ ।

५० निर्दना “सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वापि कुलचित् । यत्र

विम्बानुविम्बत्वं बोधयेत् सा निर्दर्शना” ॥ सा० द० अत्र

सम्भवद्वस्तुसम्बन्धनिर्दर्शना यथा । “कोऽत्र भूमिवलये

जनान् सुधा तापयन् सुचिरमेति सम्पदम् । वेदयन्निति-

दिनेन भानुमानाससाद् चरमाचलं ततः” ॥ अत्र

रवेरीदृशार्थवेदनक्रियायां कर्तृत्वेनान्वयः सम्बन्धेव

इदंशार्थज्ञापनसमर्थचरमाचलप्राप्तिरूपधर्म्मवत्त्वात्, स च

रवेरस्ताचलगमनस्य परतापिनां विपत्त्याप्रेक्षे विम्बप्रति-

विम्बभावः बोधयति । असम्भवद्वस्तुसम्बन्धनिर्दर्शना

त्वे कथाख्याने कथाक्रमतत्वेन द्विविधा । तत्रैकवाक्यगा

यथा । “कलयति कुवलयमालालितं कटिलः कटाक्ष-

विक्षेपः । अधरः किसलयलीलामाननमस्याः कला-

निर्धेयलसम्” ॥ अत्रान्यस्य धर्म्मं कथमन्यो वृत्त्विति

कटाक्षविक्षेपादीनां कुवलयमालादिगतललितादीनां कल-

नमसम्भवत् तल्ललितादिदृश्यं ललितादिकमवगमयन्

कटाक्षविक्षेपादेः कुवलयमालादेश्च विम्बप्रतिविम्बभावः

बोधयति यथा वा । “प्रयागे तत्र राजेन्द्र । मुक्ता वैरिम्ब-

शीदृशाम् । राजहंसगतिः पद्मप्रामाननेन शशिद्युतिः” ॥

अत्र पादाभ्यामसम्बद्धराजहंसगतेरुद्योगोऽनुपपन्न इति

तयोस्तत्सम्बन्धः कल्प्यते, स चासम्भवत् राजहंसगति-

भिश्च गतिं बोधयति । अन्येकवाक्यगा यथा । “इदं

किलाव्याजमनोहरं वपुस्तपः क्षमं साधयितुं य इच्छति ।

ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया शमीलतां केरुम्बपर्वववस्थिति”

अत्र यत्तच्छब्दस्य निर्विघ्नवाक्यार्थयोरभेदान्वयोऽनुपपद्य-

मानस्तादृशवपुस्तपःलमत्वसाधनेच्छा नीलोत्पलपत्रधारया

शमीलताच्छेदेनेच्छेवेति विम्बप्रतिविम्बभावे पर्यवस्थिति ।

५१ निरुक्तिः “निरुक्तिर्योगतो नाम्नामन्यार्थत्वप्रकल्पनम्” ।

“दृष्टमैश्वरितैर्जाने सत्यं दोषाकरोविधो” । दोषाकरस्य-

रातिकरस्य दोषाणामाकारत्वरूपान्यार्थकल्पनमिह ।

५२ निश्चयः “अन्यत्रिषिध्य प्रकृतस्यापनं निश्चयः पुनः” । च०

“वदनमिदं न सरोजं नयने नेन्द्रीपरे एतौ । इह सविधे

सुगन्धशो सधुकरः न सुधा परिभ्राज्य” ।

५३ निषेधाभासः । आक्षेपभेदः विध्याभासे ४० दृष्टे विवर्तितः ।

५४ परिकरः “उक्तिर्विशेषणः साभिप्रायः परिकरोमतः” ।

च० “सुधांशुकलितोत्तमस्तापं हरतु यः शिवः” ।

५५ परिकराङ्कुरः “साभिप्रायः विशेषश्चेत् भवेत् परिकराङ्कुरः” ।

च० “चतुर्णां पुरुषार्थानां दाता देवश्चतुर्भुजः”

५६ परिणामः “विषयात्मतयारोपे प्रकृतार्थोपयोगिनि ।

परिणामोभवेत्तुल्यातुल्याधिकरणोद्दिष्टा” । सा० द० “अस्मिन्ने

पायनं दूरादागतस्य क्षतं सम । स्तनोपमोक्षमाक्षेपः

क्षतोद्युते पणस्तथा” अन्यत्र पणोपायने वसनाभिरण्यादिना

उपयुज्यते अत्र तत्र नायकसम्भावनं स्मितरुपायनम् द्यूते च
दृढतया चान्तेष्वप्यपणनम् । अत्र प्रथमार्धे वैयधिकरण्येन
द्वितीयार्धे सामानाधिकरण्येनेति भेदः ।

५७ परिहृतिः “परिहृतिर्विनिमयः समन्यूनाधिकैर्भवेत्” च०
“दत्त्वा कटाक्षलक्ष्मीं सा जम्पाह हृदयं मम । मयास्यै
हृदयं दत्तं गृहीतो मदनञ्चरः” “पूर्वार्द्धे” समेन
शेषार्द्धे न्यूनेन” “येन जर्जरकलेवरव्ययात् क्रीतमिन्दु-
किरणोज्ज्वलं यशः” अन्योन्यान्तर्भावोति स० कण्ठा० ।

५८ प्रसिंख्या “प्रसिंख्या निषिध्यैकमेकास्मिन् वस्तु यन्त्रणम्”
च० । “क्षेपजयः प्रदीपेषु न खान्तेषु नतभ्रुवाम्” ।

५९ पर्यस्तापङ्गुतिः “अन्यत्र तस्यारोपार्था पर्यस्तापङ्गुतिस्तु
सा” च० । नायं सुधांशुः किं तर्हि सुधांशुः प्रेयसीसखम्” ।

६० पर्यायः “क्वचिदेकमेकस्मिन्नेकं चैकगं कृमात् ।
भवति क्रियते वा चेत्तदा पर्याय इष्यते ॥” सा० द०
क्रमेण यथा । “स्थिताः क्षणं पक्ष्मसु ताडिताधराः
पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः । बलीषु तस्याः खलिताः
प्रपेदिरे क्रमेण नाभिं प्रथमोदविन्द्वः” ॥ “विचरन्ति
विलासिन्यो यत्र श्रोणिभरालसाः । एककाकशिवास्तत्र
धावन्यरिपुरे तव” ॥ “विष्टरागादधरास्त्रिर्वर्तितस्तनाङ्ग-
रागादरुणा ह कन्दुकात् । कुशाङ्गुरादानपरिक्षताङ्गुलिः
कतोऽक्षस्त्रप्रणयो तथा करः” । “ययोरारोपितस्तारो
हारस्तोरिधूजनैः ॥ निधीयन्ते तयोः स्थूलाः स्तन-
योरश्रूविन्द्वः” ॥ एषु च क्वचिदाधारः संहतरूपोऽसं-
तरूपश्च । क्वचिदाधेयमपि यथा “स्थिताः क्षणमित्यत्र”
उदयिन्द्वः पक्षमादावसंहतरूप आधारे क्रमेणाभवन् ।
“विचरन्ति” इत्यादाधेयभूता वृकादयः संहतरूपारिपुरे
क्रमेणाभवन् ।

६१ पर्यायोक्तम् “पर्यायोक्तं यदा भङ्गा गत्यमेवाभिधीयते”
सा० द० “स्मृष्टास्ता नन्दने शय्याः केशसम्भोगलालिताः ।
सावज्ञं पारिजातस्य मङ्गल्यैवस्य सैनिकैः” ।

६२ पिहितम् “पिहितं परहसान्तज्ञातः साकृतचेष्टितम्” च० ।
“प्रिये गृहागते प्रातः कान्ता तल्पमकल्पयत्” । प्रिये गृहा-
गते परनारिकया सह रात्रिजागरणेन प्रातःशयन-
संचितमिति ज्ञापनाय कान्त्या तल्पमकल्पनं साकृतचेष्टितम् ।

६३ पुनरुक्तवदाभासः “आपाततो यदर्शस्य पौनरुक्त्यावभासनम् ।
पुनरुक्तवदाभासः स भिन्नाकारशब्दगः” सा० द० “भुजङ्ग-
कुण्डली व्यक्ताः शशिशुभ्रांशुगीतगुः । जगन्त्यपि सदापाया-
दव्याज्ञे तोहरः शिवः” ॥ अत्र भुजङ्गकुण्डल्यादिशब्दानाम्

आपातमात्रेण सर्पाद्यर्थतया पौनरुक्त्यप्रतिभासनम् । पर्य-
वसाने तत्र भुजङ्गरूपं कुण्डलं विद्यते यस्मैत्यादयन्त्यर्थत्वम् ।
पायादित्यस्यापायादित्यत्र पर्यवसानम् । भुजङ्गकुण्डली-
तिशब्दयोः प्रथमस्यैव परिहृत्तिसङ्गतम् । हरः शिव
इत्यत्र द्वितीयस्यैव । शशिशुभ्रांशुपदयोः द्वयोरपि ।
शब्दपरिहृत्तिसङ्गत्यासङ्गत्याभ्याम् व्यस्योभयालङ्कारत्वम् ।
“भाति सदा न त्याग इति” अत्र तत्र न द्वयोरपीति
शब्दालङ्कारत्वमिति भेदः ।

६४ पूर्वरूपम् “पुनः स्वगुणसंप्राप्तिः पूर्वरूपमुदाहृतम् ।
पूर्वविस्थानुत्तिष्ठ विद्यते सति वस्तुनि” । च० “हरकण्ठा-
शुदीप्तोऽपि शेषस्तद्वशसा मितः” । “दीपे निर्धोपितेऽप्या-
सीत् काङ्क्षीरत्वमैहिकम्” ।

६५ प्रतिवस्तूपमा “प्रतिवस्तूपमा सा स्थावराक्ययोग्यसाम्ययोः ।
एकोऽपि धर्म्मः सामान्यो यत्र निर्दिश्यते पृथक्” सा० द०
“धन्यासि वैदर्भिः । गुणैरुदारैर्यथा समाकृत्यत नैवधोऽपि ।
इतः स्तुतिः का खलु चन्द्रिकाया यदक्षिमप्युत्तरली-
करोति” ॥ अत्र समाकर्षणमुत्तरलीकरणञ्च क्रिया एकैव
पौनरुक्त्यनिरासाय भिन्नरूपतया निर्दिष्टा । इयं
मालर्यापि दृश्यते यथा । “विमल एव रविर्गण्डः शशी
प्रकृतिशोभन एव हि दर्पणः । शिवगिरिः शिवहास-
सहोदरः सहजसुन्दर एव हि सञ्जनः” ॥ अत्र विम-
लविशदादिरर्थत एक एव । वैधर्म्म्यं यथा । “चकोर्य
एव चतुराक्षन्द्रिकापानकर्मणि” ॥

६६ प्रतिषेधः “प्रतिषेधः प्रसिद्धस्य निषेधस्यानुकीर्तनम्” । च०
“न द्यूतमेतत् कितवाः । क्रीडनं निश्चितं शरैः” ।

६७ प्रतीपम् “प्रतीपमुपमानस्याप्युपमेयत्वकल्पनम् । अन्योप-
मेयलाभेन वर्णप्रस्थानादरथ तत् २ । वर्णप्रान्यस्योपमाया अनिर्वा-
च्य तत् ४ । प्रतीपमुपमानस्य कैमर्थ्यमपि सन्वते” ५ च०
“क्रमेण यथा । “त्वङ्कोचनसमं पद्मम्” । “अलं गर्वणे ते
वक्ता । कान्त्या चन्द्रोभवादृशः” २ । “कः क्रौर्यदर्पस्ते मृत्यो !
त्वत्तुल्याः सन्ति हि स्त्रियः” ३ । “सिध्यावादीह
सुग्धाजि ! त्वन्मुखाभं किलाब्जुजम्” । ४ । “दृष्टं चेत्
वदनं तस्याः किं पद्मेन किमिन्दुना” । ५ ।

६८ प्रत्यक्षम् । “प्रत्यक्षमक्षजं ज्ञानं मानसं चाभिधीयते ।
स्वानुभूतिभवं चैवमुपधारेण कथ्यते” । स० कण्ठा० ।
तच्च सुगपदेकशोवा तत्र युगपत् यथा । “क्रान्तकान्तवदन-
प्रतिवम्बे मग्नबालसङ्कारसुगन्धौ । स्वादुनि प्रसू-

दितास्त्रिणि शीते निर्ववार मधुनीन्द्रियवर्गः" एकशो यथा । "मन्दमन्दविगलक्षपमोपक्षुरक्षसितपच्छादधत्वा । वीज्यते स्म गनकैर्नयध्वं कासिनो मुखमधोमुखयेव" सुखादिविषयं मानसं यथा अस्तोकविस्मयमविस्मृत पूर्ववृत्तमुद्धृतनूतनमयज्वरजर्जरं नः । एकक्षणवृत्ति संघटितप्रभोदमानन्दसकशवलत्वमुपैति चेत्तः ॥

६६ प्रत्यनीकम् "प्रत्यनीकं बलवतः शत्रोः पक्षे पराक्रमः" च० "जैवतेतादृशौ कर्मादुत्पलाभ्यामधःकृतौ" ।

७० प्रस्तुताङ्कुरः "प्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य दोतेने प्रस्तुताङ्कुरः" । च० किं सङ्गः । सत्यां सालत्यां केतक्या कण्टकस्थया" ।

७१ प्रहर्षणम् "उत्कण्ठितार्थसंसिद्धिर्ना यत्नः प्रहर्षणम् । वाञ्छितादधिकार्थस्य संसिद्धिश्च प्रहर्षणम् । यत्नादप्राप्तिसिद्धार्थात् साक्षात्कामः फलस्य तत्त्वं" च० । क्रमेण "तामेव ध्यायते तस्मै विष्टया सैव दूतिका" । "दीपमुद्दीपयेद्यावत्तावदभ्युदितो रविः" २ "निध्यङ्ग-नीषधीमूलं खनताऽऽमादितोनिधिः" । ३ ।

७२ प्रियः "प्रियः प्रियतराख्यानम्" दण्डी "अथ या मम गोविन्दः जाता त्वयि गृहागते । कालेनेषा भवेत् प्रीतिस्तत्रैव गमनात् पुनः । इत्याह युक्तं विदुरो नान्यतस्तादृशी-ष्टतिः । भक्तिभावसमाराध्यः स प्रीतश्च ततो हरिः" । इदञ्च दर्पणकारादिभिरनुक्तमपि काव्यादर्शादनुक्तम् ।

७३ प्रौढोक्तिः "प्रौढोक्तिरुत्कर्षहेतौ तद्धेतुत्वप्रकल्पनम्" च० । "कथाः कलिन्दजातीरतमालस्तोममेचकाः" ।

७४ भावः । "अभिप्रायानुकूल्ये तु प्रवृत्तिर्भाव उच्यते सोद्दे-दोऽथ निरुद्धे देशकतसाभितयः सः हृद्यं सूक्ष्माच्च भिद्येत न हि भावात् कथञ्चन" तत्र प्रार्थनावेदनाभ्यामुद्धितमानः सोद्देदो भावो हृद्यमित्युच्यते । "निरुद्धेदस्तु यो भावः स सूक्ष्मात् निगद्यते । इङ्गिताकारलक्ष्यात् स सूक्ष्मात् स्याद्भूमिकान्तरमिति" स० कण्ठा० । स भावः भूमिका-न्तरमवस्थान्तरम् । तत्र हृद्यभावयोरुदाहरणे तत्रैव दृश्ये सूक्ष्मस्य सूक्ष्मालङ्कारे वक्ष्यते ।

७५ भाविकम् "अङ्गुतस्य पदार्थस्य भूतस्याथ भविष्यतः । यत् प्रत्यक्षायमाणत्वं तद्भाविकमुदाहृतम्" २ । सा०द० तत्र भूतस्य "मुनिर्जयति योगीन्द्रो महात्मा कुम्भसम्भवः यैर्नैक-चतुके दृष्टौ दिव्यौ तौ मत्स्यकच्छपौ" । भाविनः "व्यासीदङ्गमलनि पश्यामि तव लोचने । भाविभूषण-संभारां साक्षाद् कुर्वे तवाङ्गितम्" ।

७६ भेदकातिशयोक्तिः "भेदकातिशयोक्तिः स्यात् तस्यैवान्यत्व-

कल्पनम्" च० । "अन्यदेवस्य गाम्भीर्यमन्यदर्थं भूपते ! ।

७७ भ्रान्तापङ्कतिः "अन्यस्य शङ्कया भ्रान्तापङ्कतिः भ्रान्ति वारणे" । च० "तापं करोति सोत्कम्पं प्लवरः किञ्चु ? सखे ! प्लरः" ।

७८ भ्रान्तिमान् "साभ्यादतस्मिंस्तदुद्भिर्भ्रान्तिमान् प्रतिभो-त्यिता" सा०द० "सुगन्धा दुग्धधिया गवां विद्धते कुम्भानधो वल्लवाः कण्ठे कैरवशङ्कया कुवलयं कुर्वन्ति कान्ता अपि । कर्कन्दूलमुच्चिनोति शवरी मुक्तफला-शङ्कया सान्द्रा चन्द्रमखेन कस्य कुरुते चित्तभ्रमं चन्द्रिका" प्रतिभेतिविशेषणात् स्वरसिद्धे युक्तिकायां रजतभ्रमे न । साभ्यादित्युक्तेः 'सङ्गमविरहविकल्पे वरसिद्धे विरहो न सङ्गमस्तस्याः । सङ्गे सैव तथैका विभुवनमपि तन्मयं विरहे' इत्यादौ विभुवनवर्चिण्यावद्वस्तुनः साभ्याभावाच्च भ्रान्तिमान् । अयं भ्रान्तिरित्यर्थः ।

७९ मालादीपकम् "मालादीपकं पुनः । धार्मिणामेकधर्मेण सम्बन्धोयत् यथोत्तरम्" सा०द० । "त्वयि सङ्गरसंप्राप्ते धनुषासादता शराः । शरैररिगिरस्तेन भूस्तया त्वं, त्वया यशः" अत्रासादनक्रियाधर्मस्य यथोत्तरं सम्बन्धः ।

८० मिथ्याध्यवसितिः "किञ्चिन्मिथ्यार्थसिद्धये मिथ्यार्थान्तर-कल्पनम् मिथ्याध्यवसितिर्वैश्यां वशयेत् खञ्जं वहन्" । च० मिथ्यापङ्कतिस्तु अपङ्कतिभेदः ।

८१ मीलितम् "मीलितं यदि सादृश्याद्भेदे एव न दृश्यते" च० "रसोनालंजि ललायाखरणे सङ्गजारणे" ।

८२ मुद्रा "सूच्यार्थसूचनं मुद्रा प्रकृतार्थपरैः पदैः" । च० "नितम्ब गुर्वीं तरुणी दग्युग्मविपुला च सा" ।

८३ यथासंख्यम् "यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः" च० शत्रुमित्रं विपत्तिं च जय रञ्जय भङ्गय" । क्रम इत्यर्थः

८४ युक्तिः "युक्तिः पराभिमतान् क्रियया सम्यग्गुण्ये" च० । "त्वामालिखन्ती दृष्टान्यां धनुः पौष्पं करोल्लिखत्" ।

८५ रत्नावली "क्रमिकप्रकृतार्थानां न्यासं रत्नावलीं विदुः" च० । "चतुरास्यः पतिलक्ष्म्याः सत्त्वैस्तु महीपते !" । चत्वारि आस्थानि चतुरं निपुणमास्यमास्यव्यापारो वचनं च यस्य ।

८६ रसवत् । "रसवद्रसमेशलम्" दण्डी "रसेन मेशल माख्यानमित्यनुपङ्गः रसवत् । "रुतेति प्रेत सङ्गन्तुं यथा मे मरणं मतम् । सैषा तन्वी मया लब्धा कथमत्रैव जन्मनि" तत्समर्थनञ्च तत्रैव "प्राक् प्रतिदर्शिता सेयं रतिः शृङ्गारतां गता । रूपवाङ्मययोगेन तदिदं रस-वद्भवः । वाच्यस्याप्राप्त्यतायोनिर्माधुर्यं दर्शितोरसः ।

इह त्वत्तरसायत्ता रसवत्ता स्मृता गिराम् । दण्डी ।
 ८७ रूपकम् “रूपकं रूपितारोपात् विषये निरपह्नवे ।
 तत् परस्मरितं साङ्गं निरङ्गमिति च त्रिधा” । तत्र
 “यस्य कस्यचिदारोपः परारोपणकारणम् । प्रत्येकं केवलं
 भालारूपश्चेति चतुर्विधम्” सा० ८० । तत्र श्लिष्टशब्द-
 निबन्धनं केवलपरस्मरितं यथा । “आह्वये जगदुद्दण्ड-
 राजमण्डलराह्वये । श्रीनृसिंह ! महीपाल ! स्वस्त्यस्तु
 तव बाह्वे” ॥ अत्र राजमण्डलं नृपसमूह एव चन्द्रविम्ब
 मियारोपो राजबाहोराह्व्यारोपे निमित्तम् । तदेव भाला
 रूपं यथा । “पद्मोदयदिनाधीशः सदागतिसमीरणः ।
 भृष्टदावलिदम्भोलिरैक एव भवान् भुवि” ॥ अत्र पद्माया
 उदय एव पद्मानासदयः, सतामागतरेव सदागमनं
 भृष्टतो राजान एव पर्यता इत्याद्यारोपो राज्ञः
 सूर्य्यारोपे निमित्तम् । अश्लिष्टशब्दनिबन्धनं केवलं यथा
 “पान्तु वो जलदश्यामाः शार्ङ्गज्याघातकर्कशाः ।
 त्वैलोक्यमण्डपसाम्नाश्वत्वारो हरिवाहवः” । अत्र
 त्वैलोक्यस्य मण्डपत्वारोपो हरिवाहूनां स्तम्भत्वारोपे
 निमित्तम् । अश्लिष्टभालारूपं यथा । “मनोजराजस्य
 सितातपत्रं श्रीखण्डचितं हरिदङ्गनायाः । विराजति
 व्योमसरः सरोजं कर्पूरपूरपममिन्दुविम्बम्” अत्र मनो-
 जादेराजत्वाद्यारोपश्चन्द्रविम्बस्य सितातपत्रत्वाद्यारोपे
 निमित्तम् । एषु च “राजभुजादीनां राह्व्यारोपो
 राजमण्डलत्वारोपे निमित्तमिति” केचित् । “अङ्गिनो
 यदि साङ्गस्य रूपं साङ्गमेव तत् । समस्तस्तु विष-
 यमेकदेशविवर्त्ति च” । तत्र “आरोप्याणामेषाणां
 शब्दत्वे प्रथमं मतम्” । प्रथमं समस्तस्तुविषयं, यथा ।
 “रावणावग्रहकान्तमिति वागमृतेन सः । अभिवृष्य मरु-
 च्छस्यं कृष्णमेघस्तिरोदधे” ॥ अत्र कृष्णस्य मेघत्वारोपे
 वागादीनाममृत्त्वाद्यारोपितत्वम् । “यत्र कस्यचिदार्थत्वमेक-
 देशविवर्त्ति तत्” । कस्यचिदारोप्यमाणस्य । यथा । “कावय-
 मधुभिः पूर्णमास्यमस्या विकस्वरम् । लोकलोचनरोलम्ब-
 कदम्बैः कैर्म पीयते” ॥ अत्र लावण्यादौ मध्वाद्यारोपः
 शब्दो मुखे पद्मचारोप्यर्थः । न चैयमेकदेशविवर्त्ति-
 न्युपमा विकस्वरत्वधर्मासारोप्यमाणे पद्मे मुख्यतया वर्त्तमान्
 मुखे चोपचरितत्वात् । “निरङ्गं केवलस्यैव रूपं तदपि
 द्विधा । भाला केवलरूपत्वात्” तत्र भालारूपं निरङ्गं
 यथा । “निर्माङ्गकोशलं धातुशुद्धिका लोकचक्षुषाम् ।
 श्रीङ्गादङ्गमनङ्गस्य सेयमिन्दोवरेक्षणा” ॥ केवलं यथा ।

“दासे कृतागसि भवत्युचितः प्रभूणां पादप्रहार इति
 सुन्दरि ! नात्र दूये । उद्यत्कठोरपुलकाङ्कुरकण्टकार्यर्थ-
 द्विद्यते नृदु पदं ननु सा व्यथा मे” ॥ “तेनाष्टौ रूपके
 भिदाः” । चिरन्तनैरुक्ता इति शेषः । क्वचित् परस्मरित-
 मथ्येकदेशविवर्त्ति यथा । “खड्गः चमासौविदलः समिति
 विजयते मानवाखण्डलस्य” । अत्रार्थः चमाया महीधी-
 त्वारोपः खड्गे सौविदलत्वारोपे हेतुः । अस्य भेदस्य
 पूर्व्ववभालारूपत्वेऽप्युदाहरणं न्यूनम् । “दृश्यन्ते क्वचिदा-
 रोप्याः श्लिषाः साङ्गेऽपि रूपके” । तत्रैकदेशविवर्त्ति
 श्लिष्टं यथा । “कस्मृदयमहीधरस्तनाग्ये गलिततप्तपटला-
 शुके निवेश्य । विकसितकुसुदेक्षणां विचुम्बलयममरेश-
 दिशो मुखं सुधांशुः” समस्तस्तुविषयं यथा । अत्रैव
 “विचुम्बतीत्यदौ” “चुम्बे हरिदबलास्रमिन्दुनायकेन
 इति” पाठे । न चात्र श्लिष्टपरस्मरितम् तत्र हि ।
 “भृष्टदावलिदम्भोलिरित्यादौ” राजादौ पर्यतत्वादिरूपणं
 विना वर्णनीयस्य राजादेर्दम्भोलितादिरूपणं सर्व्वार्थं
 सादृश्यासम्भवादसङ्गतम् । तर्हि कथं “पद्मोदयदिनाधीश
 इत्यादौ” परस्मरितं, राजादेः सूर्य्यादिना सादृश्यं
 तेजस्वितादिहेतुकस्य सम्भवादिति न वाच्यम् तथा हि
 राजादेस्तेजस्वितादिहेतुकं सुव्यक्तं नादृश्यं न तु प्रकृतं
 तद्विवर्त्तितं पद्मोदयादेरेव द्वयोः साधारणधर्म्मतया
 विवर्त्तितत्वात्, इह तु महीधरादेः स्तनादिना सादृश्यं
 पीनोत्तुङ्गत्वादिना सुव्यक्तमेवेति न श्लिष्टपरस्मरितम् ।
 क्वचित् समानाभावेऽपि रूपकं दृश्यते । यथा । “मुखं तव
 कुरङ्गाक्षि ! सरोजमिति मान्यथा” । क्वचिद्वैयधिकर-
 णेऽपि । यथा । “विदधे मधुप्रेषीमिह भ्रूलतया
 विधिः” । क्वचिद्वैयर्थ्येऽपि यथा । “सौजन्याम्बु मरुस्थली
 सुचरितालेख्यदु भित्तिर्गुणज्योत्स्नादप्यचतुर्दशी सरल-
 नायोगश्वपुच्छच्छटा । यैरेषापि दुरागया कलियुगे
 राजावली सेविता तेषां शृङ्गिनि भक्तिमालकुलभे सेवा
 कियत् कौशलम्” ॥ अत्र च केषाञ्चिद्रूपकाणां शब्दश्लेष-
 मूलत्वेऽपि रूपकविशेषत्वादर्थालङ्कारमध्ये गणनम् । एवं
 वक्ष्यमाणालङ्कारेषु बोद्धव्यम् । “अधिकादुद्वैगिश्रुत्य
 रूपकं यस्यदेव तत्” । तदेवाधिकादुद्वैगिश्रुत्यसज्ज-
 रूपकम् । यथा । “इदं यज्ञं साक्षादिरहितकलङ्कः
 शशधरः सुधाधाराधारश्चिरपरिणतं विभ्रमधरः । इमे
 नेत्रे रात्रिन्दिवमधिकशोभे कुवलये तर्लावणानां जल-
 धिरवगाहे सुखतरः” ॥ कलङ्कारादित्यादिनाधिकम् ।

८८ रूपकातिशयोक्तिः “रूपकातिशयोक्तिः स्याद्विगीर्णायिव-
सानतः” च० “पश्य नीलोत्पलद्वन्द्वान्निसरन्ति शिताः शराः”
८९ ललितम् “प्रस्तुते वर्ण्यवाक्यार्थप्रतिविम्बस्य वर्णनम्” ।
ललित” निर्गते नीरे सेतुमेषा चिकीर्षति च० ।
९० लेशः “लेशः स्यादोषगुणयोर्गुणदोषत्वकल्पनम्” । च० “अस्मि-
लेषु विहङ्गेषु हन्त खच्छन्दचारिषु । शुक्र ! पिङ्गरवन्धस्ते
मधुराणां गिरां फलम्” । स० क० त लवत्वेनायमुक्तः ।
९१ लोकोक्तिः “लोकप्रवादोक्तितर्लोकोक्तिरिति” कथयते च० ।
“सहस्र कतिचिन्नासान् भीलयित्वा विलोचने” ।
९२ विकल्पः “विकल्पस्तुल्यबलयोर्विरोधघातुरीयुतः” च० ।
“सद्यः शिरांसि चापान् वा नमयन्तु महोभुजः” ।
९३ विकस्वरः “यस्मिन् विशेषसामान्यविशेषाः स विकस्वरः” ।
च० “स न जिये महान्तोहि दुर्जयाः सागरादिव” ।
९४ विचित्रम् “विचित्रं तद्विरुद्धस्य कतिरिदफलाय चेत् च० ।
“प्रणमत्युन्नतिहेतोर्जीवनहेतोर्विसृजति प्राणान् । दुःखीयति
सुखहेतोः कोमूढः सेवकादन्यः” ।
९५ वितर्कः “जहो वितर्कः सन्देहनिर्णयान्तरधिष्ठितः ।
दिधासौ निर्णयान्तश्चानिर्णयान्तश्च कीर्तयते । तत्त्वानु-
पात्यतत्त्वानुपाती यथोभयात्मकः” स० कण्ठा० ।
त्रैषु निर्णयान्तस्तत्त्वानुपाती यथा । ‘मैनाकः किमयं
रुणाद्वि गगने मन्मार्गमव्याहता शक्तिस्तस्य कृतः ? स
वज्रपतनादभीतो महेन्द्रादपि । ताल्यः सोऽपि समं
निजेन विभुना जानाति सां रावणमा ज्ञातं स जटायुरेप-
जरसा क्लिष्टो बधं वाञ्छति” । स एवातत्त्वानुपाती यथा ।
‘अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः शृङ्गार-
कनिधिः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः । वेदाभ्यामज-
डः कथं नु विषयव्याहृतकौतूहलो निर्मातुं प्रभवेत्
मनोरममिदं रूपं पुराणो मुनिः” चन्द्रादिष्वन्यतमेन
प्रजापतिना भवितव्यमित्यतत्त्वानुपाती निर्णयान्तो वितर्कः ।
स एव उभयात्मा यथा ‘चित्ते निवेश्य परिकल्पितसत्त्वयो
गाङ्गोद्वेगेन रचिता मनसा कृता नु । स्त्रीरत्नसुन्दर
परा प्रतिभाति सा मे धातुविभुत्वमनुचिन्त्य वपुष तस्याः”
अत्र तत्त्वानुपातितादुभयात्मा निर्णयान्तो वितर्कः ।
अनिर्णयान्तो मिथ्याविषयो यथा । “अद्रेः शृङ्गं हरति
यवनः किंस्त्रिदल्यन्मुखीभिर्हृष्टोच्छ्रायशक्तिचकितं सुगन्ध-
सिद्धाङ्गनाभिः” । स एवामिथ्यारूपो यथा । “अय-
मसौ भगवानुत पाण्डवः स्थितमवाङ्मुनिना शशि-
मौलिना । समधिहृदमनेन च जिह्वा नृणां सिद्धिं वेग-

वशान्मुदे गर्भः” । स एव उभयात्मा यथा । माया सिद्धेपा-
मतिविभ्रमो वा ध्वस्तं तु मे वीर्यं मया हृमन्तः । गाण्डीव-
मुक्ता हि यथा पुरा मे पराक्रमन्ते न शराः किराते” ।
९६ विधिः “सिद्धस्यैव विधानं यत् तामाहुर्विध्यलङ्घितम्” च० ।
“पञ्चमोदञ्चने काले कोकिलः कोकिलोऽभवत्” ।
९७ विध्याभासः वस्तुनोवक्तुमिष्टस्य तु विशेषप्रतिपत्तये । निषे-
धाभास आक्षेपो वक्ष्यमाणोक्तगोविधा । अनिष्टस्य तथा-
र्थस्य विध्याभासः परोमत इति” सा० द० । उदाहरणं
तत्र ज्ञेयम् । आक्षेपभेद इत्यन्ये ।
९८ विनोक्तिः “विनोक्तिः स्याद्विना किञ्चित् प्रस्तुतं हीन-
मुच्यते । तच्चेत् किञ्चिद्विना रम्यं विनोक्तिः सापि कथयते” ।
च० हीनत्वे “विद्या हृदयापि सायदया विना विनय-
सम्पदम्” । रम्यत्वे “विना खलैर्विभात्येषा राजेन्द्र !
भवतः सभा” । विनार्थगम्यतायामपि सा० द० । “निरर्थकं
जन्मगतं नलिन्या यया न दृष्टं तुहिनांशुविम्बम् । उत्पत्ति-
रिन्दोरपि निष्फलैव दृष्टा विनिद्रा नलिनी न जेन” ।
९९ विभावना “विभावना विनापि स्यात् कारणं कार्यजन्म
चेत् । हेतूनामसमग्रत्वे कार्योत्पत्तिश्च सा मताः । कार्योत्-
पत्तिस्तृतीया स्यात् सत्यपि प्रतिबन्धकोऽकारणत्वात् कार्य-
जन्म चतुर्थी स्याद्विभावनाः । विरुद्धात् कार्यसम्पत्तिर्हृष्टा
काचिद्विभावनाः । कार्यान् कारणजन्मापि दृष्टा काचित्
विभावनाः” च० । क्रमेण यथा । “अपि लाक्षारसाऽसिक्तं
रक्तं ते चरणद्वयम्” । “अस्त्रैरतीक्ष्णकार्ठनैर्जगज्जयति
मन्मथः” । २। “नरेन्द्रानेव ते राजान् दशस्यसिभुजङ्गमः” । ३।
नरेन्द्रोन्मेषो गरुडविद्याभिज्ञश्च दंशनप्रतिबन्धकगारुडविद्या
सन्निधानेऽपि दंशनोत्पत्तिस्तृतीया विभावना” “शृङ्गाद्वी-
रानिनादोऽयमुदेति सहददभुतम्” । ४। “श्रीतांशुकिरणा-
स्तर्खीं हन्त सन्तापयन्ति ताम्” । ५। “यशःपयोराशिरभूत्
करकल्पतरोस्तव” । ६। दर्पणे तु “विभावना विना हेतुं
कार्योत्पत्तिर्यदुच्यते । उक्तानुक्तनिमित्तत्वात् दिधा सा
परिकीर्तिता” इति लक्षयित्वा “विना कारणमुपनिब-
ध्यमानोऽपि कार्योदयः किञ्चिदन्यत् कारणमपेक्ष्यैव
भवितुं युक्तं तच्च कारणान्तरं काचिदुक्तं कचिन्नेति”
व्यवस्थाप्य उदाहृतम् “अनायासकथं मध्यमशङ्कतरले
दृश्यौ । अभूषणमनोहारि वपुर्वयसि सुभ्रुवः” । अत्र
वयोरूपं निमित्तमुक्तम् “वपुर्भाति नतभ्रुत इति पाठे
तदनुक्तमिति भेदः ।

१०० विरोधः “जातिस्तर्हिर्भिर्जात्याद्यैर्गुणो गुणादिभिर्बुद्धिभिः ।

क्रिया क्रियाद्रव्याभ्यां यद् द्रव्यं द्रव्येण वा मिथः । विरुद्ध-
मिव भासेत विरोधोऽसौ दशाकृतिः” । सा०द० क्रमेण यथा ।
“तव विरुद्धे मलयमरुद्भावानलः शशिरुचोऽपि सोष्माणः ।
हृदयमलिरुतमपि भिन्ने नलिनीदलमपि निदाघरविरसाः” ।
‘सन्ततसुसलासङ्गाह्वतर्गटहृकर्मघटनया नृपतौ । द्विज-
पत्नीनां कठिनाः सति भवति कराः सरोजसुकुमाराः” ।
“अजस्रं गृह्णतो जन्म निरीहस्य हतद्विषः । स्वपतो
जागरूकस्य याथार्थ्यं वेद कस्तवः” । “वक्त्रभोत्सङ्गसङ्गेन विना
हरिणचक्षुषः । राकाविभायरीजानिर्विषज्वालाकुलोऽ-
भवत्” । “नयनयुगासेचनकं मानसहृदयापि दुष्प्रापम् । रूप-
मिदं सदिराज्या सदयति हृदयं दुनोति च मे” । “त्वद्वा-
जिराजीत्यादि” “वक्त्रभोत्सङ्गेनेत्यादि” श्लोके चतुर्थपादे
“मध्यन्दिनदिनाधिप” इति पाठे द्रव्ययोर्विरोधः । अत्र
“तव विरुद्ध” इत्यादौ पवनादीनां बहुव्यक्तिवाचकत्वाज्जा-
तिशब्दानां दावानलोष्णहृदयभेदनसूच्यैर्जातिगुणक्रिया-
द्रव्यरूपैरन्योन्यं विरोधो सुखत आभासते । विरुद्धहेतुकत्वेन
समाधानम् । अजस्रेत्यादौ अजत्वादियुगस्य जन्मग्रहणा-
दिक्रियाविरोधः । भगवतः प्रभावस्यातिशयितत्वात्
समाधानम् । “त्वद्वाजिराजीत्यादौ” “हरोऽपि शिरसा गङ्गां
न धत्ते” इति विरोधः । “त्वद्वाजिराज्यादिकविप्रोढोक्त्या
तु समाधानम् । स्पष्टमन्यत् । विभावनायां कारणाभावे-
नोपनिबध्यमानत्वात् कार्यमेव बाध्यत्वेन प्रतीयते । विशेष-
प्रोक्तौ च कार्याभावेन कारणमेव । इह त्वन्योन्यं द्वयो-
रपि बाध्यत्वमिति भेदः ।

१०१ विरोधाभासः । “आभासत्वं विरोधस्य विरोधाभासद्रव्यते
चन्द्रा० “अमित्रजिन्मित्रिजिदौजसा स यत् विचार
हृक्चारहृगम्यवर्त्तत” नैषधम् ।

१०२ विटतोक्तिः “विटतोक्तिः श्लेषगुप्तं कविनाविष्कृतं यदि”
च० । “दृषापेहि परचोत्वादिति वक्ति सखचनम्” ।

१०३ विशेषः “यदधेयमनाधारमेकज्ञानेकगोचरम् । किञ्चित्
प्रकुर्वतः कार्यमशक्यस्वोत्तरस्य वा । कार्यस्याकरणं
दैवाद्विशेषस्त्रिविधस्ततः” । सा०द० क्रमेण यथा । “दिव-
मप्युपयातानामाकल्पगुणगणा येषाम् । रमयन्ति जगन्ति
मिरः कथमपि कथ्यो न ते वन्द्याः” । “कानने सरिडुद्देशे
गिरीणामपि कन्दरे । यश्चान्यन्तकसङ्काशं त्वामेकं रिपवः
पुरः” । “गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते
कलाविधौ । ककुषाविमुखेन मृत्पुना हरता त्वं वद
किं न मे हृतम्?” ।

१०४ विशेषोक्तिः “सति हेतौ फलाभासो विशेषोक्तिस्तथा द्विधा”
सा०द० । तथेत्युक्तानुक्तिनिमित्तत्वात् । तत्त्वोक्तिनिमित्तता
यथा । “धनिनोऽपि निरुन्मादा युवानोऽपि न चञ्चलाः ।
प्रभवोऽप्यप्रमत्तास्ते महामहिमशालिनः” अत्र महामहिम-
शालित्वं निमित्तसङ्गम् । अत्रैव चतुर्थपादे “कयन्तः
सन्ति भूतले” इति पाठे त्वरुक्तम् । अचिन्त्यनिमित्तत्वं
च अतुक्तनिमित्तस्यैव भेद इति पृथग्गोक्तम् यथा “स एक
शस्त्रोजयति जगन्ति कुसुमायुधः । हरतापि तनुं यस्य
शम्भुना न हृतं बलम्” । अत्र तनुहरणेऽपि बला
हरणे निमित्तमचिन्त्यम् । इह च कार्याभावः कार्य-
विरुद्धसङ्गावस्येनापि सा०द० ।

१०५ विषमम् । “गुणैः क्रिये वा यत् स्यातां विरुद्धे हेतुकार्ययोः ।
यद्वाऽऽरब्धस्य वैफल्यमनर्थस्य च सम्भवः । विरूपयोः
सङ्घटना या च तद्विषमं मतम्” । सा०द० क्रमेण यथा । “सद्यः
करस्पर्शमवाप्य चित्रं रणे रणे यस्य रूपाण्यलेखा । तमा-
लनीला शरदिन्द्रपाशब्धु यशस्त्रिलोकाभरणं प्रसूते” ।
अत्र कारणरूपसिलतायाः “कारणगुणा हि कार्यगुण-
भारभन्ते” इति स्थितेर्विरुद्धा शुल्लयशस उत्पत्तिः ।
“आनन्दममन्दमिमं कुबलयदललोचने । ददासि त्वम् । विर-
हस्त्वयैव जनितस्त्रापयतितरां शरीरं मे” । अत्रानन्द-
जनकस्त्रीरूपकारणान्तापजनकविरहोत्पत्तिः । “अयं
रत्नाकरोऽम्बोधिरेत्यसौ धनाशया । धनं दूरेऽस्तु वद-
नमपूरि चारवारिभिः” । अत्र केवलं काङ्क्षितधनलाभो
नाभूत् प्रत्युत चारवारिभिर्वदनपूरणम् । “क वक्तं
तस्वत्कभूषणं नृपलक्ष्मीः क महेन्द्रवन्दता । नियतं
प्रतिकूलवर्त्तिनोवत धातुशरितं सुदुःसहम्” । अत्र
वनराजान्त्रियोर्विरूपयोः सङ्घटना ।

१०६ विषादम् “इष्यमाणविरुद्धार्थसंप्राप्तिश्च विषादनम्”
च० । “दीपसद्दीपयेद्यावन्तावन्निर्वाण एव सः” ।

१०७ व्यतिरेकः “आधिक्यरूपमेव शोपमानानुन्यूनतायथा ।
व्यतिरेक एक उक्ते हेतौ नोक्ते स च द्विधा ॥ चतुर्विधोऽपि
साध्यस्य बोधनाच्छब्दतोऽर्थतः । आक्षेपाच्च द्वादशधा
श्लेषेऽपीति त्रिरष्टधा । प्रत्येकं स्याद्विहितत्वाच्चत्वा-
रिंशद्विधः पुनः” ॥ सा०द० उपमेवशोपमानादाधिक्यो
हेतुरूपमेवगतसुत्कर्षकारणरूपमानगतं निकर्षकारणञ्च ।
तयोर्द्वयोरप्युक्तावेकः” प्रत्येकं समुदायेन वातुक्तौ
त्रिविध इति चतुर्विधेऽप्यक्षिप्तपमानोपमेयस्य निवेदनं
शब्देनार्थेनाक्षेपेण चेति द्वादशप्रकारोऽपि श्लेषेऽपि-

व्यादङ्गेष्वपि चतुर्विंशतिप्रकारः । उपमानान्मन्यूनता-
यामनयैव भङ्गाश्चतुर्विंशतिप्रकारेतेति मिलित्वाऽष्टच-
त्वारिंशत्प्रकारो व्यतिरेकः । उदाहरणम् । “अकलङ्कं
सुखं तस्या न कलङ्को विधुयथा” । अत्रोपमेयगतमकलङ्क-
त्वसुपमानगतञ्च कलङ्कित्वं द्वयमप्युक्तम् । यथाशब्दप्रति-
पादनाच्च शाब्दभौपस्यम् । अत्रैव “न कलङ्क विधूपममिति”
पाठे आर्थम् “जयतीन्दुं कलङ्कितमिति” पाठे तु इवादि-
तुल्यादिपदविरहादात्मिप्रम् । अत्रैवाकलङ्कपदव्यागे चोप-
मानगतनिकर्षकारणानुक्तिः । हयोरनुक्तौ हयोरनुक्तिः ।
ज्ञेये यथा । “अतिगाढगुणायाम् नाञ्जवङ्गकुंरा गुणाः” ।
अत्र इवार्थे वर्तिप्रति शाब्दभौपस्यम् उत्कर्षनिकर्षकारण-
योर्हयोरनुक्तिः । गुणशब्दः स्तुतिः । अन्ये भेदाः पूर्व-
वद्वङ्गाः । एतानि चोपमेयस्योपमानादाधिक्ये उदाहर-
णानि । न्यूनत्वे दिङ्मात्रम् । यथा । “क्षीणःक्षीणो-
ऽपि शशी भूयोभूयोऽभिवर्द्धते नित्यम् । विरम प्रसीद
सुन्दरि । यौवनमनिवर्त्तति यातं तु” ॥ “अत्रोपमेयभूतयौवना-
स्थैर्यस्याधिक्यं तेनात्र “उपमानादुपमेयस्याधिक्ये विप-
र्यये वा व्यतिरेक इति” केपाञ्चल्लक्षणे “विपर्यये वेति
पदमनर्थकमिति” यत् केचिदाहुः तन्न विचारसहम् ।
तथा ह्यत्राधिकन्यूनत्वे सन्वासस्ये एव विवक्षिते । अत्र
च चन्द्राभेजया यौवनस्यासत्त्वं स्फुटमेव । अस्तु वातो-
दाहरणे कथञ्चिन्निति । “हनूमदादौ र्यशसा मया मुन-
र्हिषां हर्षैर्दूतपथः सतीकृतः” ॥ इत्यादिषु का गति-
रिति सुश्रूतं “न्यूनताय वेति” ।

१०८ व्याघातः “व्याघातः स तु केनापि यस्तु येन यथा कृतम्
तेनैव चेदुपायेन कुरुतेत्यस्तदन्यथा । सौकर्येण च कार्यस्य
विरुद्धं क्रियते यदि” । सा०६० “इशा दग्धं मनसिजं जीव-
यन्निदृशेव याः” । “इहेव त्वं तिष्ठ द्रुतमहमहोभिः कतिपयैः
समागन्ता कान्ते ! ऋदुरसि नवायाससहना । ऋदुत्वं मे
हेतुः सुभग ! भवता गन्तुमधिकं न ऋद्वो सोढा यद्विरहकृत-
मायासमसमम्” ॥ अत्र विदेशं जिगमिषुणा नायकेन नायि-
कायाः ऋदुत्वं सहगमनाभावहेतवे भोक्तुं नानिकया तु प्रत्युत
सहगमने ततोऽपि सौकर्येण तदेव हेतुतयोक्तम् ।

१०९ व्याजनिन्दा “निन्दायानिन्द्या व्यक्तिर्व्याजनिन्देति
गीयते” च० । “विधेः स निन्द्योयस्ते प्रागेकमेवाहुरच्छिरः” ।
अत्र एकशिरोरुचृं शिषनिन्दाव्याजेन विधेर्निन्दाया व्यक्तिः ।

११० व्याजस्तुतिः “उक्ता व्याजस्तुतिः पुनः । निन्दास्तुतिभ्यां
वाच्याभ्यां गम्यत्वे स्तुतिनिन्दयोः” । सा०६० । निन्दाया

स्तुतेर्गम्यत्वे व्याजेन स्तुतिरिति व्युत्पत्त्या व्याजस्तुतिः
स्तुत्या निन्दाया गम्यत्वे व्याजरूपा स्तुतिः । क्रमेण
यथा । “सनयुगसुक्ताभरणाः कष्टककलिताङ्गयद्यो देवः ।
त्वयि कुपितेऽपि प्रागिव विश्रस्ता रिपुस्त्रियो जाताः” ॥
“व्याजस्तुतिस्तव पयोद ! मयोदितेयं यज्जीवनाय
जगतस्तव जीपनानि । स्तोतन्तु ते महदिदं धन ! धर्म्म-
राजसाहाय्यमर्ज्ययसि यत् पथिकान्निहत्य” ॥

१११ व्याजोक्तिः “व्याजोक्तिरन्यहेतुतया यदाकारस्य गोप-
नम्” च० । “सखि ! पश्य गृहारासपरागैरसि धूसरा” ।
११२ शुद्धापङ्कतिः “शुद्धापङ्कतिरन्यस्यातोपार्थे भर्म्मनिष्ठवः” ।
च० “नायं सुधांशुः किं तर्हि ? व्योमगङ्गासरोरुहम्” ।
११३ श्लेषः शाब्दोऽलङ्कारः आर्थश्च शाब्दसूक्तः ३८६ एव
आर्थो यथा “शब्दैः स्वभावादेकार्थे श्लेषोऽनेकार्थवाचनम्”
सा०६० । स्वभावादेकार्थैरिति शब्दश्लेषाद्व्यवच्छेदः ।
“सर्वे दो माधवः प्रायात् स यो गङ्गाभेदीधरत्” ।

११४ संवृष्टिः “यद्येत एवालङ्काराः परस्परविभिन्नताः । तदा
पृथगलङ्कारौ संवृष्टिः सङ्करस्तथा” सा०६० “देवः
पायादपायात्तः ओरेन्द्रीवरलोचनः । संसारध्वान्नि-
ध्वंसहंसः कंसनिस्तदनः । अत्र पायात्पायादिति यमकम्
ओरेन्द्रीवरेत्यादौ चानुप्रास इति शब्दालङ्कारयोः, संसार-
ध्वान्तेत्यत्र उपमा, हंस इत्यत्र रूपकमित्यर्थालङ्कारयोः,
शब्दार्थालङ्कारयोश्च परस्परानपेक्षयैवात्र ससर्गः ।

११५ सङ्करः “अङ्गाङ्गित्वेऽलङ्कृतीनां तद्वेदेकाग्र्यास्थितः । सन्दि-
ग्धत्वे च भवति सङ्करस्त्रिविधः पुनः” सा०६० । तत्रा-
ङ्गाङ्गिभावे यथा । “आहृष्टवेगविगलद्भुजगेन्द्रभोगनिर्मोक्तप-
ट्टपरिवेष्टनयाम्बुराशेः । मन्वव्यथाव्युपशमार्थमिवाशु यस्तु
मन्दाकिनी चिरमवेष्टत पादमूले” ॥ अत्र निर्मोक्तपट्टाप-
ङ्गवेन मन्दाकिन्या आरोप इत्यपङ्कतिः । सा च मन्दा-
किन्या वस्तुष्टेन यत्पादमूलवेष्टनं तत्परमूलवेष्टनमिति
श्लेषस्युपापयतीति तस्याङ्गम् श्लेषश्च पादमूलवेष्टनमेव
चरणमूलवेष्टनमित्यतिशयोक्तेरङ्गम् अतिशयोक्तिश्च “मन्व-
व्यथाव्युपशमार्थमिव” इत्यत्रेवाया अङ्गम् । उल्लेखा
चाम्बुराशिमन्दाकिन्योर्नायकनायिकाव्यवहारं गमयतीति
समासोक्तेरङ्गम् । यथा वा । “अतुरागवती सन्ध्या दिव-
सस्तत्पुनःसरः । अहो दैवगतिश्चित्रा तथापि न समा-
गमः” ॥ अत्र समासोक्तिर्विशेषोक्तेरङ्गम् । सन्देहसङ्करो
यथा । “इदमाभाति गगने भिन्दानं सन्ततं तमः ।
क्षमन्दनेयनानन्दकरं मण्डलमैन्दवम्” ॥ अत्र किं सुखस्य

चन्द्रतयाध्यवसानादतिशयोक्तिः, उत इदमिति सुखं निर्दिश्य चन्द्रत्वारोपाद्रूपकं, अथ वा इदमिति सुखस्य चन्द्रमण्डलस्य च द्वयोरपि प्रकृतयोरेकधर्माभिसम्बन्धासु ल्ययोगिता, आहोस्विच्चन्द्रस्याप्रकृतत्वाद्वापकं किं वा विशेषणसाभ्यादप्रस्तुतस्य सुखस्य गम्यत्वात् समासोक्तिः, यद्वा प्रस्तुतस्य सुखस्यावगतिरित्यप्रस्तुतप्रशंसा, यद्वा मन्मथोद्दीपनः कालः स्वकार्यभूतचन्द्रवर्णनासुखेन वर्णित इति पर्यायोक्तिरिति बहूनामलङ्काराणां सन्देहात् सन्देहसङ्करः । यथा वा सुखचन्द्रं पश्यामीत्यत्र किं सुखं चन्द्र इत्येत्युपमा उत चन्द्र एवेति रूपकमिति सन्देहः साधकबाधकयोर्द्वयोरेकतरस्य सङ्गावे पुनर्न सन्देहः । यथा “सुखचन्द्रं सुन्दति” इत्यत्र चुम्बनं सुखस्यानुकूलमित्युपमायाः साधकम् । चन्द्रस्य तु प्रतिबूजमिति रूपकस्य बाधकम्, “सुखचन्द्रः प्रकाशते” इत्यत्र प्रकाशः स्वो धर्मा रूपकस्य साधको मुखे उपचरित्वेन सम्भवतीति नोपमाबाधकः । “राजनारायणं लक्ष्मीस्वामालिङ्गति निर्भरम्” । अत्र योषित आलिङ्गनं नायकस्य सङ्गोनोचितमिति लक्ष्म्यालिङ्गनस्य राजन्यसम्भवादुपमाबाधकं नारायणे सम्भवादुपमा । “एवं वदानस्वजमेणाख्या भाति चञ्चललोचनम्” । अत्र वदने लोचनस्य सम्भवादुपमायाः साधकता, अम्बुजे चासम्भवादुपमा कस्य बाधकता । एवं “सुन्दरं वदनाम्बुजम्” इत्यादौ साधारणधर्माप्रयोगे, “उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे” इति वचनादुपमासमासो न सम्भवतीति उपमाया बाधकः । एवञ्चात्र मयूरव्यंसकादित्याद्रूपकसमास एव । एकाग्रयानुपवेशो यथा । “कटाक्षेणापीषत् क्षणमपि निरीक्षेत यदि सा तदानन्दः सान्द्रः स्फुरति पिहितशेषविषयः । सरोमाञ्चोदञ्चतृचकलशनिर्मिचवसनः परीरम्भारम्भः क इव भविताम्भोरुहदृशः” ॥ अत्र “कटाक्षेणापीषत् क्षणमपि” इत्यत्र क्काणुप्राप्तस्य “निरीक्षेत” इत्यत्र क्कारमादाय दृश्यनुप्राप्तस्य चैकाग्र्येऽनुपवेशः । एवं चात्रैवानुप्राप्तार्थापत्त्यलङ्कारयोः । यथा वा । “कुरवकारवकारणतां ययुरिति” अत्र रवकारवका इत्येकं वकारवकार इत्येकमिति यमकयोः । सा०द० ।

११६ सन्देहः “स्यात् कृतिभ्रान्तिसन्देहैस्तदङ्गालङ्कृतित्वम्” च० “पङ्कजं वा सुधांशुर्वा अस्माकन्तु न निर्गम्यः” ॥

११७ समस “समं स्यादानुरूप्येण स्थापायोग्यस्य वस्तुनः” । सा०द० “शशिनसुप्रगतेयं कौसुदी मेघसक्तं जलनिधिमनुरूपं जङ्गुकन्याऽवतीर्णा” । आनुरूप्यञ्च कारणा-

नुरूप्यं तदन्यानुरूप्यम् इत्यपदार्थस्यायत्तसिद्धिहेतुकत्वञ्च ॥ “स्वरूपमपि कार्यस्य कारणेन समं विदुः । विना यत्नेन । तत्सिद्धिर्यदर्थं कर्तुमुद्यममिति” च० उक्तेः । तत्राकारणानुरूप्यसक्तम् कारणानुरूप्यं यथा “नोचप्रवणता लक्ष्मि ! जलजायास्तवोचिता” । ततोयं यथा “शुक्लोवारणलाभोऽयं भूतेर्वारणाशिनः” ।

११८ समाधिः “समाधिः सुकरे कार्ये देवाहस्वन्तरागभात्” च० ॥ “मानमस्यानिराकर्तुं पादयोर्भे” पतिष्यतः । उपकाराय दिष्टोदसुदीर्घं धनगर्जितम्” । सा० कण्ठा० तु “समाधि मन्मथधर्माणामन्यत्वारोपणं विदुः । निरुद्धे दोऽथ सोद्भेदः स द्विधा परिपद्यते” इति लक्षितम् । उदाहरणं नृग्यम् ॥

११९ समासोक्तिः “समासोक्तिः समर्थैव कार्यं लिङ्गविशेषणैः ॥ व्यवहारसमारोपः प्रस्तुतेऽन्यस्य वस्तुनः” सा०द० ॥ तत्र समेन कार्येण प्रस्तुतेऽप्रस्तुतव्यवहारसमारोपः यथा । “व्याधूय यद्वसनमम्बुजलोचनाया वज्रजयोः कनककुम्भाविलासभाजोः । आलिङ्गसि प्रमममङ्गमशेषमस्या धन्यस्त्वमेव सलयाचलगन्धवाह !” अत्र गन्धवाहे हठकासुकव्यवहारसमारोपः । लिङ्गसाम्येन यथा । “असमाप्रजिगीषस्य स्त्रीचिन्ता का मनस्विनः । अनाक्रस्य जगत् कृतस्त्रं नो सन्ध्यां भजते रविः” ॥ अत्र पुंस्त्रीलिङ्गत्वसात्त्वेष रविसन्ध्यायोर्नायकनायिकाव्यवहारः । विशेषणसाम्यन्तु स्निहतया साधारण्येनौपम्यगर्भत्वेन च त्रिधा । तत्र स्निहतया यथा । “विकसितमुखो रागासङ्गाद्भलत्ति मिराटति दिनकरकरम्पृष्टामेन्द्रीं निरीक्ष्य दिशं पुरः । जरठलवलीपाण्डुच्छायो भृशं कलुषान्तरः अयति हरितं हन्त प्राचेतसीं तद्वहिनद्युतिः” ॥ अत्र सुखरागादि स्निहता । अन्यदुदाहार्यम् सा०द० ।

१२० समुच्चयः “समुच्चयोऽयमेकस्मिन् सति कार्यस्य साधके । खलेकपोतिकान्यायात्तत्करः स्यात् परोऽपि चेत् ॥ गुणौ क्रिये वा युगपत् स्यातां तद्वा गुणक्रिये” सा०द० । यथा ॥ “हं हो धीर ! समीर ! हन्त जननं ते चन्दनचमाभृतो दाक्षिण्यं जगदुत्तरं परिचयो गोदावरोवारिभिः । प्रत्यङ्गं दहसीह मे त्वमपि चेदुद्दामदावाग्निवन्मत्तोऽयं मलिनात्मको वनचरः किं वक्ष्यते कोकिलः” ॥ अत्र दाहे एकस्मिन् चन्दनभूज्ज्वलरूपे कारणे सत्यपि दाक्षिण्यदादीनां हेत्यनराणासुपादानम् । अत्र सर्वेषामपि हेतुनां शोभनत्वात् सदयोगः । अत्रैव अतुर्थपादे सत्तादीनामशोभनानां योगादसद्योगः । सदसद्योगो यथा ॥

“शयी दिवसधूसरो गलितयौवना कामिनी सरो विगत-
वारिजं सुखमनजरं स्वाकृतेः । प्रभुर्धनपरायणः सतत-
दुर्गतः सञ्जानो नृपाङ्गणगतः खलो मनसि सप्त गल्ल्यानि मे” ॥
“अरुणो च तरुणि । नयने तव मलिनञ्च प्रियस्य सुखम् ।
सुखमानतश्च सखि ! ते ज्वलितस्वास्यान्तरे अरज्ज्वलनः” ॥
अत्रादोऽङ्गे गुणयोर्योगपदा द्वितीये क्रिययोः । उभयो-
र्योगपदो यथा । “कलुषञ्च तवाहितेष्वकस्मात् सितपङ्के
रुहसोदरश्च चतुः । पतितञ्च सङ्गीपतीन्द्र । तेषां वपुषि
प्रस्फुटभापदां कटाक्षैः ॥ “धुनोति चाक्षं तनुते च
कीर्त्तिम्” इत्यादावैकाधिकरण्येऽप्येव दृश्यते ।

१२१ सम्बन्धातिशयोक्तिः “सम्बन्धातिशयोक्तिः स्यादयोगे योग
कल्पनम् । योगेऽप्ययोगसम्बन्धातिशयोक्तिरित्युच्यते” २ च०
“सौधाय्याणि पुरस्यास्य स्पृगानि विधुमण्डलम्” ॥
“त्वयि दातारि राजेन्द्र ! स्वर्दुमाद्वाङ्मयामहे” ।

१२२ सम्भावः “प्रभूतकारणान्नोकात् स्यादेयमिति सम्भवः ।
स विधौ । वा निषेधे वा द्वये वा न द्वयेऽपि वा” ४
स० क० क्रमेण यथा “त्वयादातुं जलमुपनते गार्ङ्गि-
णोवर्षेचौरं न स्यात् सिन्धोः पूथुरपि ततो दूर
भावात् प्रवाहः । प्रेक्षिष्यन्ते गगनगतयो न्यूनमावर्ज्य
दृष्टीरेकं सुक्तागुणमिव भवः स्थूलमध्येन्द्रनीलम्” । अत्र
उक्तरूपेण दृश्योर्भावध्वसीति विधेः सम्भाव्यमानत्वादयं
विधिरूपसम्भावः अत्रैव पूर्वाङ्गे सिन्धुप्रवाहस्य पृथुत्व
निषेधरूपसम्भावश्च एवंविधनिषेधतदुभयानात्मकसम्भावयो
रुदाहरणे नृग्ये ।

१२३ सम्भावनम् “सम्भावनं यदिदं स्यादित्युक्तोऽन्यस्य सिद्धये”
च० । “यदि तिलोकी गणनापरा स्यात्तस्याः समानप्रियंदि
नायुषः स्यात् । पारेपराङ्गं गणितं यदि स्याद् गण्येयनिः-
गेषगुणोऽपि स स्यात्” ।

१२४ सहोक्तिः “सहार्थस्य बलादेकं यत् स्याद्वाचकं द्वयोः । सा
सहोक्तिर्भूलभूतातिशयोक्तियदा भवेत्” सा० द० । अति-
शयोक्तिरप्यलभेदाध्यवसायमूला कार्यकारणपौर्वापर्य-
विपर्ययरूपा च । अभेदाध्यवसायमूलापि श्लेष-
निमित्ता अन्यथा च क्रमेणोदाहरणम् । “सहाधर-
दलेनास्या यौवने रागभाक् प्रियः” अत्र रागपदे श्लेषः ।
“सह कुसुदकदम्बैः कामसङ्गासयन्तः सह घनतमि-
रौर्ध्वैर्यस्युदाहरयन्तः । सह सरसिजपण्डैः स्वान्त-
माभीलयन्तः प्रतिदिशमस्तुतशोरशवः सञ्चरन्ति” ॥ अत्रो-
क्तासादीनां सम्बन्धभेदादेव भेदो न तु लिख्यता ।

१२५ सामान्यम् “सामान्यं प्रकृतस्थान्यतदात्म्यं सहयैर्युक्तैः” ।

च० “सङ्गिकाचितधम्मिक्तासारचन्दनचर्चिताः । अवि-
भाव्याः सुखं यानि चन्द्रिकासम्भारिकाः ।

१२६ साम्यम् “द्वयोर्लोकित्वात्तयोर्दोषस्याधौषवगम्यते । उप-
मारूपकान्यत्वे साम्यमित्यामनन्ति तत् । तदानन्त्येन भेदानां
संख्यानं तस्य दुष्करम् । दृष्टान्तोक्तिः प्रपञ्चोक्तिः प्रतिवस्तूक्ति
रेव च । तत्वेवादेः प्रयोगेण दृष्टान्तोक्तिं प्रचक्षते । इवा-
देरप्रयोगेण प्रपञ्चोक्तिं मनीषिणः । वस्तु किञ्चिदुपन्यस्य
न्यसनात् तत् सधर्म्मणः । साम्यप्रतीतिरस्तीति प्रतिवस्तूक्ति-
रुच्यते । तत्र क्रियाजातिगुणद्रव्ययोगादिहेतुके । साम्ये
पूर्वादिभेदेन दृष्टान्तोक्तिर्विधीयते” स० क० ॥ तत्र क्रिया-
निमित्तम् “स्थितः स्थिताश्चलितः प्रयातां निषेधोभास-
नबन्धधीरः । जलाभिलाषी जलमाददानां ह्यायेव तां
भूपतिरन्वगच्छत्” ॥ इदं पूर्वम् । उत्तरं यथा ।
“रूपं तदोजस्वि तदेव वीर्यं तदेव नैर्गमिकसन्नतत्वम् ।
न कारणात् स्वादिभेदे कुमारः प्रवर्त्तितो दीप इव
० प्रदीपात् । अन्यान्युदाहर्याणि ।

१२७ सारः “उत्तरोत्तरमुत्कर्षो वस्तुनः सार उच्यते” । च०
“सधुरं सधु, पीयूषं तस्मात्, तस्मात् कवेर्वचः” ।

१२८ सूक्ष्मम् “संलक्षितस्तु सूक्ष्मार्थ आकारेणोद्भितेन वा । कयापि
सूच्यते भङ्गा यत् सूक्ष्मं तदुच्यते” । सा० द० सूक्ष्मः स्थूल-
मतिभिरसंलक्ष्यः । तत्वाकारेण यथा । “वक्त्रस्यन्दिस्वेदविन्दु
प्रवर्त्तते दृष्टा भिन्नं कुङ्कुमं कापि कण्ठे । पुंस्त्वं तन्मयी
व्यञ्जयन्ती वयस्या स्मिता पाणौ खड्गलेखां लिखेत्”
अत्र कयाचित् कुङ्कुमभेदेन संलक्षितं कस्याश्चित् पुरुषा-
यितं रतं पाणौ पुरुषचिह्नखड्गलेखालिखनेन सूचितम् ।
इङ्गितेन यथा । “सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विद-
ग्धया । हसन्नेतापिताकृतं लीलापद्मं निमीलितम्” ॥
अत्र विटस्य भ्रूचोपादिना लक्षितः सङ्केतकालाभिप्रायो
रजनिकालभाविना पद्मनिमीलनेन प्रकाशितः ।

१२९ स्तोकोक्तिः “स्तोकोक्तिर्यत् लोकोक्तिः स्यादर्थान्तरगर्भिता” ।
च० “भुजङ्ग एव जानीते भुजङ्गाचरणं सखे” ।

१३० अरणम् “सहशानुभवाइस्तुभृतिः अरणमुच्यते” । सा० द०
“अरविन्दमिदं वीक्ष्य खेलन्खञ्जनमञ्जुलम् । अरामि वदनं
तस्यासारचञ्चललोचनम्” । स० कण्ठा० तु भेदो-
दर्शितः । “सहशादृष्टचिन्तादेरनुभूतार्थवेदनम् । अरणं
प्रत्यभिज्ञानस्वप्नावपि न तद्वह्निः” । तत्र सहशपस्तुदर्शन
जन्यं अरणमुक्तोदाहरणे । अदृष्टहेतुकं यथा “सुनिहताप्रणय-

स्मृतिरोधिना सम विमुक्तमिदं तमसा मनः । मनसिजेन मखे ।
प्रहरिष्यता धनुषि दूतशरस निवेशितः । अत्र कण्वसुता
यजनलाप्रणयस्मृतिविरोधिना अज्ञानेन सम मनो
विमुक्तमित्यदृष्टं अरण्यम् न सटश्वस्तुदर्शनजन्यम् । चिन्ता-
जन्यम् यथा “पुरा यत्र स्रोतः पुलिनमधुना तत्र सरितां
विपर्यासं यातो घनविरलभावः क्षितिरुहाम् । अहो
दृष्टं कालादपरमिव जातं वनमिदं निवेशः शैलानां तदि-
दमिति बुद्धिं जनयति, । अत्र प्रत्यक्षेषु स्रोतस्तरुवनादिषु
चिन्ताजन्यत्वात् चिन्तोद्भूतं अरण्यम् आदिरुहणात् पर-
प्रयत्नादपि यथा “दर्शनसुखमनुभवतः साक्षादिव तन्मयेन हृद-
येन । स्मृतिकारिणा त्वया मे पुनरपि चित्तोक्तता कान्ता” ।
अत्र परप्रयत्नजन्यत्वात्सात्त्विकम् । प्रत्यभिज्ञानं यथा “स्वर्गः
पुरा परिचितो नियतं स एव संजीवनस्य मनसः परिमोह-
नश्च” । अत्र य एव पूर्वानुभूतः स एवैषः इति प्रत्यभिज्ञा
अरण्यम् । स्वरूपं यथा । नागानन्दे “अद्य खलु स्वप्ने
जानामि सैव प्रियतमा अत्र चन्दनलतामृष्टे चन्द्रकान्त-
मणिशिलायासुपविष्टा प्रणयकुपिता किमपि मासुपलभ-
मानेव रुदती मया दृष्टा” । जीमूतवाहनेन विदूषकसमीपे
स्वप्नस्य वर्णनम् । स्वरूपप्रत्यभिज्ञयोः पूर्वानुभूतसंस्कारजात-
त्वात् अरण्यत्वम् ।

- १२१ स्वभावोक्तिः “नानावस्त्वं पदार्थानां रूपं साक्षाद्विद्वन्ती ।
स्वभावोक्तिश्च जातिश्रेत्याख्यासाङ्गहृतिर्मता” दण्डो “तुल्यं
राताम्रकटिलैः पदैर्हरितकोमलैः । त्रिवर्णराजभिः कण्ठै-
रेजे मङ्गुगिरः शुकाः” । “कलकण्ठितगभैश्च कण्ठे नो धूर्जिते-
जयः । पारावतः परिभ्रम्य रिरंसुसुम्बति प्रियाम्” । “बध्न
मन्दरोमाञ्चं कुर्वन् मनसि निर्दृष्टम् । नेत्रे
क्षेप प्रियास्पर्शः प्रवर्त्तते” । “कण्ठेकालः कस्थेन कपोले
नेन्दुशेखरः । जटाभिः क्षिग्धताम्राभिराविरासीदृषध्वजः” ।
“जातिक्रियागुणद्रव्यस्वभावाख्यानमोदयम् । शास्त्रेभ्यश्चैव
साम्राज्यं काव्येषु ये तदोप्सितम्” । इयं जातिरपि ।
- १२२ हेतुः “हेतोर्हेतुमता साङ्गं वर्णनं हेतुरुच्यते १ । हेतु
हेतुमतोर्वैयर्थ्यवर्णनं हेतुरुच्यते २, । “च • असावदेति गीतांशु
मानन्देन सुश्रुयाम्, १ । “अष्टोविंशतीभवतः कटाक्षा-
नेक्षणं प्रभो २ ।

- १२३ हेत्वपङ्कतिः “युक्त्वा स एव पूर्वस्येदुच्यते हेत्वपङ्कतिः ।”
च • स एव धर्मेनिष्ठ एव । “नेन्दुसोमो न निश्चरकः
सिन्धोरोर्ध्वोऽयमुच्यते” । अथेऽलङ्काराण्येवानुभूताः ।
देहभूषणानि च शिरस्तादीनि तानि च प्राज्ञान्यादौ “शिरसं

मृजुटं हारः कुण्डलं चाङ्गदं तथा । कङ्कणं यत्नयन्नेव मेख-
लेत्पृष्ठा वरम्, । वरं प्रधानं तेन अप्रधानानि पादकटका-
दीन्यपि । तत्र भूषणद्रव्याणि “पद्मरागश्च वज्रश्च गोमेदी-
विजयस्तथा । सुक्ता वैदूर्यनीलानि तथा मरकतादयः ।
सुवर्णेनापि घटना सर्वेषामनुदृश्यते । प्रधानभूषणेष्वेवमप्रधाने
न निश्चयः । प्रधानभूषणं प्रायः शिरसोर्ध्वं विधीयते, ।
मृशु • “सुखदा मणयः शुद्धा दुःखदा दोषशालिनः” युक्ति
क • नवालङ्कारधारणे विहितनक्षत्रादि यथा “रेवताश्च-
धनिष्ठासु हस्तादिष्वपि पञ्चसु । गुरुशुक्रबुधाद्येषु वस्त्राल-
ङ्कारधारणम्” ज्योति • अत्रापवादः “उद्वाहे राजसम्माने
बाह्याणानाञ्च सम्मतौ । अनिष्टेष्वपि निर्दिष्टं वस्त्रालङ्कार-
धारणम्” । ईनायकयोरङ्गजादिभावभेदेषु ते च यथा “यौवने
सत्वजास्तासामष्टाविंशतिसंख्यकाः । अलङ्कारास्तत्र भावहाव-
हेलास्त्वयोऽङ्गजाः । शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च साधुर्यञ्च प्रग-
ल्भता । औदार्यं धैर्यं मित्येते सप्तैव सूरयज्ञजाः । लीला
विलासो विक्किस्तिर्जिह्वोक्कः किङ्किञ्चितम् । मोट्टायितं कृद-
मितं विभ्रमोललितं मदः । विहृतं तपनं भौगध्यं विक्षेपश्च
कुल्लहलम् । हसितं चकितं केलिरित्यष्टादशसंख्यकाः । स्वभा-
वजाश्च भावाद्यादश पुंसं भवन्त्यपि” । पूर्वैर्भावादयो
धैर्यान्ता दश नायकानामपि सम्भवन्ति किन्तु सर्वेऽप्यभो
नायिकाश्रिता एव विक्किस्ति विशेषं पुण्यानि” सा • द •
उक्ताः । एषां लक्षणानि तत्तच्छब्दे वक्ष्यन्ते । ७ अन्तगुरौ
चतुष्कले” ॥ इत्याकारे गणभेदे च ॥ [समर्थे धनादौ ।
अलङ्कुनारि लि • अलङ्कुमार्यै तद्गुणाय । कुमारीभरण-
अलङ्कृतं लि • अलम् + ल - कर्माणि क्त । भूषिते मण्डिते ।
“अदोषं गुणवत् काव्यमलङ्कारैरलङ्कृतम्” सा • द •
“सत्कृतालङ्कृतां कन्यां योददाति स कूकुद” इत्यमरः ।
अलङ्कृति स्त्री अलम् + ल - भावे क्तिन् । १ भूषणे कारणे क्तिन् ।
२ भूषणसाधने अलङ्कारशास्त्रोक्तेऽप्यमादालङ्कारे च “तद-
दोषौ शब्दार्थावनलङ्कृती पुनःकापि” काव्य • प्र • “यो
विद्वान् मन्यते काव्यं शब्दार्थावनलङ्कृती । अशौ न
मन्यते कक्षादनुष्णमनलङ्कृती” चन्द्रा • ।

अलङ्कृत्या स्त्री अलम् + ल - भावे श । भूषायाम् ।

अलङ्कामिन् लि • अलं पर्याप्तं गच्छति णिनि क्लियाङोप् ।

गमनसमर्थे रिङ् प्रति गन्तरि ।

अलङ्कनीय लि • न लङ्कनीयः । अनति क्रमणीये । “तद्ग-
त्वमितरा नादौ नेदं सिन्धावगाधता । अलङ्कनीयता-
हेतुभ्यं तन्मनस्विनि” भाषः ।

अलङ्कारं त्रि० न लङ्घ्यः । अनतिक्रमणीये । “लिलङ्घयितो
लोकानलङ्घ्यामलङ्घीयसः” भाषः ।

अलजी स्त्री अलया पर्याप्ता सती जायते जन-ड गौरा०
ह्रीप् । सुश्रुतोक्तो सन्निगतारोगभेदे यथा । “पूयानसः सोप-
नाहः स्नावा पर्याप्तकालजी । क्षमिपान्वय विज्ञेया
रोगाः सन्निगता नव” । तल्लक्षणं तत्रैव “जाता सन्धौ
शुक्रकण्ठोऽलजी स्यात्तन्निवेवास्यापिता पूर्वलिङ्गः” इति ।

अलज्जा स्त्री न लज्जा विरोधे न० त० । १ धातुर्वाक्याभावे
न० त० । २ लज्जाभावे । न० व० । ३ लज्जान्तर्ये त्रि० ।

अलङ्कुर पु० अलं सामर्थ्यं जृणाति जृ-अच् घृ० उत् । मणिके
अलङ्कुरे बभ्रुजलाधारे (जाला) ऋणस्ये पात्रे । [धमादौ ।

अलङ्गीविक त्रि० अलं जीविकायै ४ त० । जीविकापर्याप्ते

अलङ्गुप त्रि० अलं लुप्यते कर्मणि बा० क । भक्षणपर्याप्ते
मांसादौ । “अथ तच्छृतस्य परितन्दति तदलङ्गुपम्”
यत० ब्रा० “मांसं हि जीपाय भक्षणायालं पर्याप्तं भवति” भा०

अलति पु० अल-वा अतिच् । गीतिमात्रकायाम् स्वरसाध-
नार्थे सारिगामादिस्वरभेदे तदुपक्रमेणैव हि गीतेः प्रार-
म्भात्तेषां गीतिमात्रकायम् ।

अलन्धन त्रि० अलं प्रभृतं धनमस्यस्य अच् । पर्याप्तधने सट्ठे ।
“निरादिधनचेत्तु प्रतिभूः स्यादलन्धनः” मनुः ।

अलन्तराम् अव्य० अलम्+अतिशये तरप् आसु । अत्यर्थं
पर्याप्तादावर्थे । “पुरोडाशभुजामिष्टमिष्टं कर्तुमलन्तराम्”
भाषः । एवं तमप् आसु । अलन्तमाम् तत्रैवार्थे अव्य० ।

अलन्धूम पु० अलमत्यर्थं धूमः । धूमसमूहे जटाध० । [श्रीधरः ।

अनन्ध त्रि० न लङ्घ्यः । प्राप्तिभिन्ने “अलअस्य प्राप्तापायोदोगः”

अलभ्य त्रि० न लङ्घ्यः । अप्राप्ये । “रोगे चालभ्ययोगे च
मीमन्ते पुंसवेऽपि च । यद्दाति सद्यद्विष्टं पूर्वतापि न
दुष्यति” कालभा० मरी० “अलभ्ययोगे पुनरप्राप्यसम्बन्ध-
निमित्ते अशौचान्दिपसि पूर्वतः मलमासे” शु० त० २८० ।

अलम् अव्य० अल-बा० असु । भूषणे “जनवितीमलङ्कृते
यः प्रत्यय इव त्रियम्” अस्य उपपदसंज्ञा अलङ्कृत्य “अल-
ङ्कृत्य सुतादानं दैवं धर्मं प्रचक्षते” मनुः । १ सामर्थ्यं
यत्को “विनाप्यकदलम्भूषणं रिज्यायै तपसः” सुतः “कथा हि
अलु पापानापलमन्त्रेयसि यत” इति च भाषः
“वरिष्ठ शमितं लोकानलं दग्धुं किं तत्तपः” कुमा०
३ पर्याप्तौ ४ संपूर्णतायां ईप्राप्त्यर्थे “प्रतिभूः स्याद
लन्धनः” मनुः “अलमस्यस्य धनम् यत् बभ्रुधन इत्यर्थः
कुल्ल० । ७ वारणे, “अलं पिवादेन यथा नृतं त्वया”

कुमा० “अलं विवादेन शमोविधीयताम्” महाना० ८ निवेधे

“आलप्यालमिदं बभ्रुयैत् स दारानपाह्वरत्” भाषः

६ निरर्थकत्वे १० अस्यर्थे ११ अवधारणे १२ अत्यर्थं च गण० ॥

“विजयायेत्यलमन्वशान्नुनिर्मासु” किरा० “अलं भूयः”

मल्लि० । लस्य वा रः अरम् । तत्रार्थे अरङ्कृतशब्दे उदा० ।

अलम्पु पु० अलं यत्र निरर्थः पशुः । “अप्रयस्ते पशौ “अल-
म्पयोरपशोश्च” कात्या० १८, १, ४, पशुर्वाग्यः सन् यो
नाम पशुच विन्दते सोऽलम्पयोरपशुः” कर्क० ।

अलम्पु रूपाणां पु० अलं समर्थः पुरुषाय “अपहृष्टेत्यादिना”
पा० स्वार्थे ख । युद्धादिसमर्थे प्रतिमङ्गादौ पुरुषे ।

अलम्बु द्वि स्त्री अलम् व्यर्थं बाधितविषयत्वात् पर्याप्ता वा
बुद्धिः । मिथ्याबुद्धौ, पर्याप्तबुद्धौ च । “पश्यन्नपि नाल-
म्बुहिमवाप” किरा० १२, ३८, श्लोक० व्या० मल्लि० ।

अलम्बुष पु० अलं पुण्याति पुष-क घृ० पश्य बः । १ वमने
वर्द्धने । २ प्रहस्ते रावणमन्त्रिराक्षसे ३ घटोत्कचकृते
राक्षसभेदे च “अलम्बुषं तथा बुद्धे विचरन्मभीत-
वत् । हैहम्बिः प्रययौ तूष्म” इत्युपक्रम्य ‘रिपुं निह
त्याभिननन्द वै तदा हृलम्बुषं पक्षमलम्बुषं यथा’
भा० श्लो० प० । अलम्बुषनामानौ च द्वौ राक्षसौ
कुरुक्षेत्रयुद्धे समागतौ अयमेको घटोत्कचेन निहतः
भी० प० अपरोपि निहतः इत्यविरोधः । ४ अप्सरोभेदे
तच्छब्दे विहतिः । ५ सुगन्धीयाम् मेदि० ईलज्जालु
लतायाम् ७ अन्याप्रवेशार्थं दत्तजलरेखायाश्च स्त्री राज० ।
तस्याः फलम् अण् लुप् तत्फलं न० । “हृलम्बुषं
पक्षमलम्बुषं यथा” भा० श्लो० प० ।

अलम्भूषा त्रि० अलम्+सामर्थ्यं भू-ग्लु । “समर्थे “विनाप्य-
कदलम्भूषणं रिज्यायै तपसः सुतः” भाषः ।

अलथ पु० न लयः विरोधे न० त० । १ लयविरोधिनि उद्भवे ।

“शक्रादिष्वपि लोकेषु अयमाणी लयालयौ” रासा० अभावे
न० त० । २ विनाशभावे । नास्ति लयोयस्या ३ अवस्थानान्तर्ये
अमणशीले “स्नानमानमति काञ्चिमात्राया” भाषः “लवे
लयनं कचिदवस्थानं नास्ति यस्याः” मल्लि० ४ विनाश-
ान्तर्ये च त्रि० ।

अलम्बुसा पु० ब० व० । देशभेदे ।

अलर्का पु० अलमर्कतेऽर्क्यते वा अर्क-अच् अर्च-घञ् वा शक० ।

१ श्वेतार्कद्वये २ क्षिप्रकुक्करे ३ कृमिभेदे च स च भा० शा० प०

दर्शितः यथा “अथ कृमिः क्लेशभेदो मांसशोणितभोजनः ।

दारुणो दारुणस्यः कर्षे साभ्यासमागतः । स तस्यो-

मथासाद्य विभेद रुधिराशनः । न चैनमशक्तुं क्षेमं हन्तुं
वापि गुरोर्भयात् । स दृश्यमानस्तु तथा क्षमिणा तेन
भारत ! । गुरोः प्रबोधनाशङ्की तमुपैक्षत स्वर्यजः । कर्णस्तु
वेदनां धैर्यादसह्यं विनिवृत्तं तां । अकम्पयन्नव्यथ-
यम् धारयामास भार्गवम् । तदास्य रुधिरेशाङ्गं परिस्पृष्टं
भृगूहः । तदाऽबुध्यत तेजस्वी सन्मस्तश्चेदमब्रवीत् ।
अहोऽस्म्यशुचिताम्प्राप्तः किमिदं क्रियते त्वया । कथयस्व
मयं त्यक्त्वा याथातथ्यमिदं मम । तस्य कर्णस्तदाचष्ट
क्षमिणा परिभक्षणम् । ददर्श रामस्तं चापि क्षमिं शूक-
रसन्निभम् । अष्टपादन्तोच्छदंष्ट्रं स्तब्धभिरिव संछतम् ।
रोमभिः सन्निवृद्धाङ्गमलकं नाम नामतः । स दृष्टमात्रो
रामेण क्षमिः प्राणानवाहजत् । तस्मिन्नेवाहजि क्षिप्र-
स्तदङ्गुर्तामिवभवत् । ततोऽन्तरीक्षे दृश्ये विश्वरूपः कराल-
वान् । राक्षसो लोहितधीवः क्षणाङ्गो मेघवाहनः ।
स रामं प्राञ्जलिर्भूत्वा बभाषे पूर्णमानसः । स्वस्ति ते
भृगुशार्दूल । गमिष्यामि यथागतम् । मोक्षितो नरका-
दस्माद्भवता मुनिसत्तम ! । भद्रञ्च तेऽस्तु वन्दे त्वां प्रियं
मे भवता कृतम् । तमुवाच महाबाहुर्जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
कस्त्वं कस्माच्च नरकं प्रतिपन्नो ब्रवीहि तत् । सोऽब्रवीद-
हमासं प्राग्दंशो नाम महाहुरः । पुरा देवयुगे तात !
भृगोस्तुल्यवया इव । सोऽहं भृगोः सुदयितां भार्या-
मपहरं बलात् । महर्षेरभिशापेन क्षमिभूतोऽपतं भुवि ।
अब्रवीद्धि स मां क्रोधात्तव पूर्वपितामहः । मूलक्षेत्रा-
शनः पाप निरयं प्रतिपत्स्यसे । शापस्थानो भवेद्ब्रह्म-
क्षेत्रेवं तमथाब्रुवम् । भविता भार्गवाद्रामादिति माम-
ब्रवीदृष्टुः” ।

अलपस् न० न रपः पापस् न० त० रस्य लः । अपापे पुण्ये ।

अलबाल न० लबमालाति ला-क न० त० । दृक्क्षेत्रार्थे
दृक्क्षेत्रे दृक्क्षेत्रे जलाधारे वेष्टने स्वार्थेऽण् । आल-
बालमप्यल ।

अलस लि० न लसति व्याप्रियते लस-अच् । अवश्यकर्तव्येषु
शरीरापाटवमभिनीय श्रुताप्रयासे, “स्फुटतरतनवोऽलसाः
प्रकृत्याः” माघः अयुक्तः प्राकृतः स्वयः शठो नैकति-
कोऽलसः । २ क्रियामन्दे च (पाकुं इ) ३ पादरोगभेदे,
४ दृक्क्षेत्रभेदे च पु० । ५ कंसपदीलतायां स्त्री । पादरोगो यथा
“क्षिप्रान्गुल्यनारौ पादौ कण्डूदाहृज्जान्यतौ । दृक्क्षेत्रे
संस्पर्शादलसं च विभावय” पादौ सित्पारनालेन लेपनं
हृत्क्षेत्रे हितम्” इति च श्रुतम् । गर्गादिगणपाठात्

४ सुनिभेदे ततः अपत्ये यज् आलस्यस्तदपत्ये लोहिता० यूनि
प् आलस्यायनः । अलसस्य भावः थज् । आलस्यम् न० तल्
अलसता स्त्री त्व अलसत्वं न० । क्रियाकरणाय अप्रयत्ने ।

अलसक पु० न लसति अनेन लस करणे-बा० वुन् । १ रोगभेदे ।
यथाह सुश्रुतः “अजीर्णमामं विष्टब्धं विदग्धं च यदी-
रितम् । विष्टब्धलसकौ तस्माद्भवेताम्” इत्युपक्रम्य “कुक्षि-
रानहृतेऽत्यर्थं ताम्यत्यर्थं च कूजति । निरुद्धोमारु-
तोवापि कुक्षावुपरि धावति । वातवर्चोनिरोधश्च यस्या
त्यर्थं भवेदपि । तस्यालसकमाचष्टे तृणोद्धारौ च यस्य त्व” ।
तन्निरुक्तिरपि अन्यत्र दर्शिता “प्रयाति नोर्द्धं नाधस्ता-
दाहारो न च पच्यते । आमाशयोऽलसीभूतस्तेन सोऽल-
सकः स्मृतः” । अलस+स्वार्थे कन् । २ अलस शब्दार्थे लि० ।

अलात पु० न० । ला-क्त न० त० । (कोयाला) इति ख्याते
(आङ्गार) इति ख्याते च अर्द्धदग्धकाष्ठे । “निर्वाणाला-
तलाघवम्” कुमा० ।

अलाटण लि० अलभत्यर्थमाटणा आतर्दनाः अलम्+आ-
+टट नि० दस्य न मलोपश्च । आतर्दनशीले । “अला-
टणासो विदग्धेषु सुष्ठु ताः” ऋ० १, १६६, ७. “अलाटणासः
अलभत्यर्थं शत्रूणामातर्दनाः” भा० ।

अला(बु)व् स्त्री न लभ्यते न+लब्-उ णित् नलोपश्च वृद्धिः ।
(लाउ), लम्बाम् । वा ऊङि । अलाबूयात् । “अलाबू-
वर्तुलाकारां वार्ताङ्गं कुन्दसन्निभाम् स्मृतिः” ।

अलाबुमय लि० अलाबु+विकारे मयट् । शुष्कालाबुलङ्घि-
निर्मिते पाले “यतिपालाणि स्फुटेषु दार्दृक्पालाबुमयानि च ।
सलिलैः शुद्धिरेतेषां गोषालैश्चावधरणम्” या० स्मृतिः ।

अलाबूकट न० अलाबूनां रजः अलाबू+रजोऽण्
कटच् । तुम्बीरजसि ।

अलाभ पु० न लाभः अभावे न० त० । १ लाभभावे “नाथं
नलः खलु तवातिमहानलाभः” नैष० । “सुखदुःखे समे
कत्वा लाभालाभौ जयाजयौ” गी० । “अलाभे चैव कन्यायाः
ज्ञातकव्रतमाचरेत्” स्मृतिः । “अलाभे न विषादी स्थास्रभे
चैव न हर्षयेत्” मनुः । न० ब० । २ लाभान्शून्ये लि० ।

अलाय्य लि० ऋ-आय्य-रस्य लः । १ गमनशीले २ अभिसङ्ग
गन्तरि शत्रौ च । “अलाय्यस्य परशुर्ननाश” ऋ० ८, ६७, २०,
“अलाय्यस्य अभिगमनशीलस्य शत्रोः” भा० ।

अलार न० अरार्थे ते ऋ-यङ् लुक् अच् रस्य लः ।
कपाटे शब्दरत्न० ।

अलास पु० न लसति अनेन लस-करणे घञ् न० त० ।

जिह्वागतरोगभेदे यथाह सुश्रुतः । “जिह्वागास्तु कण्ट-
कास्त्रिविधास्त्रिभिर्दोषैरलास उपजिह्विका च” इत्युक्त्वा
“जिह्वाऽनिघ्नेन स्फुटिता प्रलुप्रा भवेच्च शाकच्छदन-
प्रकाशा । पित्तेन पीता परिदह्यते च चिता सरक्तैरपि
कण्टकैश्च । कफेन गुर्वी वज्रलाचिता च मांसोद्भूतैः
शोल्मलिकण्टकाभैः । जिह्वातले यः श्वयथः प्रगाढः
सोऽलाससंज्ञः कफरक्तमूर्तिः । जिह्वां स तु स्तम्भयति
प्रवृत्ते मूले तु जिह्वा स्थमेति पाकम्” ॥ स तु असाध्यरोगः
यद्योक्तं तत्रैव । “असाध्या अपि वक्ष्यन्ते रोगा ये यत्न
यादृशा” इत्युपक्रम्य “जिह्वागतेष्वलासस्तु तालव्येष्वुद् तथा”
इत्युपभ्रमाय “असाध्याः कीर्त्तिताहेतु रोगा नवदशैव च”

अलि पु० अलितं दंशे, कृजिते, शब्दिते, वा समर्थो भवति
अल-इन् : १ अमरे, “अलमलेरिव गन्धरसावम्” माघः ।
“श्यामीभृताः कुसुमसमूहेऽलीनाम्” “मङ्गूदपाति पटलैर-
लीनाम्” इति च माघः “अलिपङ्कीरनेकशस्त्रया” कमा० ।
२ दृष्टिके, ३ काके, ४ कोकिले, ५ दृष्टिकराशौ च स च
द्वादशधा विभक्त्याश्विनकस्याष्टमो भागः विशाखाद्युपादा-
नुराषाज्येष्टारूपः । ईशुरायां च ।

अलिक न० अल्यते भूयते अल-कर्मणि इकन् । ललाटे ।
“असंस्कृतालकिनीभलिकलेखाम्” काद० ।

अलिकुलसङ्कुल पु० अलिङ्गलेन सङ्कुलः व्याप्तः । १ कलद्वये
राजनि० । २ अमरकलव्याप्ते त्रि० “अलिकुलसङ्कुल कुसुम
निराकुल नन्दलमालतमाले” जयदेवः ।

अलिगर्द पु० अलिखितं दृष्टिक इव गृध्रोति गृध-अच् ।
(आलय) इतिख्याते सर्पभेदे श० र० ।

अलिगु पु० अलिखितं दुःसहा गोवांणी अस्व । गगार्दिगण
पठिते षष्ठिभेदे । ततः गोत्रे यञ् अलिगव्यः । तदपत्ये
पुंस्त्री० स्त्रियां तु लोहिता० पफः । अलिगवायनी ।

अलिङ्ग त्रि० नास्ति लिङ्गं चापकहेतुलिङ्गं वा यस्य । १ अनु-
मापकहेतुमूल्या २ चिह्नमूल्या च । वेदान्तिमतसिद्धे परमा-
त्मनि पु० । न० त० । लिङ्गभिन्ने इत्यनुमापके तच्च सांख्य-
मते “हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितम् लिङ्गम् ।
सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम्” सा० का०
उक्तमव्यक्तम् । “अकार्यं नित्यं व्यापि अक्रियम् एकमना-
श्रितमलिङ्गमनययं स्वतन्त्रमव्यक्तमिति” सा० त० कौ० ।
तद्धि न कस्यापि लिङ्गम् कार्येण कारणानुगानसिद्ध
विवर्जितं तेन संहत्यकारित्वेन परार्थतया तस्य पुण्यानु-
माकृत्येऽपि न अतिरिति च तत्त्वानुसन्धेयः “तदलिङ्ग-

मेकद्रव्यत्वात् कर्मणः” वै० सू० । “कर्म न तावत् सम-
वायिकारणतया व्याकाशमनुमापयति कर्मण एकद्रव्यत्वात्
एकमात्रमूर्तसमवायिकारणत्वात्” वै० सू० उ० । ४ दुष्ट-
चिह्ने च । [भिन्ने ब्रह्मचारिप्रभृतौ ।

अलिङ्गिन् त्रि० न लिङ्गी वेगधारो । कपटवेगधारि-
अलिजिह्वा स्त्री अलिखितुद्रा जिह्वा । जिह्वामूलस्यायां जुद्र
जिह्वायाम् (आलजिभ) स्वार्थे कन् अत इत्थम् । तत्रैव ।
अलिङ्गर पु० अलनमजिः अल-इन् तं जरयति जृ-अच्
दृष्टो० सुम् । (जाला) इति ख्याते दृष्ट्यये जलाधारे
पात्रभेदे मणिके । “उदकानुसुपानीय मत्स्यं वैवस्वतो
मनुः । अलिरे प्राजिपत्तं चन्द्रांशुसङ्गप्रभम्” भा० व० प० ।
अलिदूर्वा स्त्री अलिखितकारेण दूर्वा । मालादूर्वायाम् ।
अलिन् पु० अलं दृष्टिकपुच्छस्य कण्टकं विद्यतेऽस्य इति,
अल-इनि वा । १ दृष्टिके, २ अमरे च । “मल्लिनिभाऽलिम
माधवयोपिताम्” माघः स्त्रियां छीप् अलिनी “रमता-
लिनी शिलीन्ध्रे” माघः ।

अलिन त्रि० अल-बा० इजन् । पर्याप्ते तपोभिरतिप्रवृत्ते ।
या पक्ष्यासोभलानसोभनतालानासो विघ्राणिनः” ऋ०
७।१८।७। “अलिनाः तपोभिरतिप्रवृत्ताः” भा० ।

अलिन्द पु० अल्यते भूयते अल+कर्मणि क्तिन्च् । १ द्वार
प्रकोष्ठे २ बहिर्द्वारवर्तिनि चत्वारकारे प्रदेशे । “यस्या-
मलिन्देषु न चक्रुरेव सुगधाङ्गना गोमयगोमूखानिः” माघः
२ बहिर्द्वारभागमात्रे इदेशभेदे ४ वृद्धेशतासिनि ५ तद्व्राजनि च
ब० व० । “अलिन्दाः कालवास्यैव कण्टकाः कण्टा स्वया”
भा० उ० प० जम्बूखण्डविभागे प्राच्यजनपदक्रमेण ।
गौरादिगणपाठात् स्त्रियां छीप् अलिन्दी ।

अलिपक पु० कृतसितवर्णेन लिप्यते लिप-बा० कर्मणि वुन् ।
१ कोकिले २ भृङ्गे ३ कुक्कुरे च भेदि० ।

अलिपत्रिका स्त्री अलिर्दृष्टिक इव पत्रमस्याः वा कपि अत्र
इत्थम् । दृष्टिकपत्राख्यलतायाम् । अलिपत्र्यप्यत्र ।

अलिप्रिय न० इत० । १ कोकिले २ रत्नोत्पले ३ अमर-
प्रिये त्रि० ३ पाटलाद्वये राजनि० ।

अलिमक पु० अलिखितं मकते-मक्क अच् दृ० कलोपः ।
१ भेके २ कोकिले ३ भृङ्गे ४ मधूकद्वये ५ पद्मकेशरे च भेदि० ।

अलिमादा स्त्री अलीन् गोदयति मुद+णिच् अण् । गणिकारीद्वये
अलिम्यक पु० कृतसितं लिप्यते वण्णेन लिप-बा० कर्मणि श
न० त० संज्ञायां कन् । १ भृङ्गे २ कोकिले ३ मधूकद्वये ४ भेके
५ पद्मकेशरे च ।

अलिल् पु० क-इलच् रस्य लः । वेदान्तप्रसिद्धे गगन-
चारिणि पङ्क्तिभेदे-अलिलः पक्षिणः पुत्रो गगनाद्याति
भूतलम् । स्वरोधाभावात्, स स्वरोधे गालम्बरं पुनः” ।
वेदा० वा० । अलिन इति पाठस्तु सत्यम् ।

अलिवज्रम् पु० ईत० । १ फलेरुहाष्टके २ पाठलौ ।

अलिवाहिनी स्त्री अलिं याह्यति गन्धेन वह्-णिच्-
णिनि ङीप् । कोङ्कणदेशप्रसिद्धे कवकाष्टके ।

अलीक न० अल-ईकन् । अग्निरे, शललाटे, च । अलति
गच्छत्यधोऽनेन । ३ अस्ये । मिथ्याकथने हि नरक-
पातः । तत्र अप्रिये “गुरोश्चालीकनिर्वन्धः समानं ब्रह्म-
हत्या” मनुः “तद्यथा स महाराजो नालीकमधिगच्छति”
रामा० । विशेषेण अलीकम् व्यलीकम् अत्यन्ताग्निरे
“व्यलीकनिश्वासमिवोत्सर्ज” कुमा० । अलीकमस्यस्य
सुखा० इति न ठन् । अलीको तद्वति त्वि० स्त्रियां ङीप् ।
अलीके भवः दिगा० यत् अलीक्यः । मिथ्याभूतभवे त्वि० ।

अलीकमतस्य पु० “माषपिष्टिकालिङ्गा नागवल्गादलैर्महत्”
तत्तु संखेदयेद्युक्ता स्यात्त्यामङ्गारकोपरि । ततोनिष्-
काशितं खण्ड्यं तिलतैलेन भर्जयेत् । अलीकमतस्य-
उक्तोऽयं प्रकारः पाकपण्डितैः । तं दन्ताकं भट्टित्वेण
वास्तु केन च भजयेत्” राजनि० उक्तेपिष्टकभेदे ।

अलु स्त्री अल-उल् । लुङ्कलस्याम् ।

अलुक्समास पु० नास्ति विभक्तेः लुक्-यत् । विभक्तैर्लुक्शून्ये
समासे यथा मनसिजः सरसिजमित्यादि ।

अलुञ्च त्वि० न लुञ्चः । निर्लोभे लोभशून्ये ।

अलुञ्च त्वि० न लुञ्चः वेदे रस्य लः । लुञ्चभिन्ने चिकण्ये “अलु-
क्षाधर्मकायाः” तैत्ति० उ० ।

अल्लेपक त्वि० नास्ति लेपः संज्ञोयस्य वा कप् । निस्सम्बन्धे
परात्मानि पु० । लिप्-ल्लुल् न० त० । लेपकभिन्ने त्वि० ।

अलीक पु० न लोकायते लोक-कर्माणि षञ् । अस्मादि-
भिरदृश्ये १ पातालादौ २ अदृश्यमात्रे त्वि० “लोकालोक-
इवाचलः” रघुः । लोकालोकशब्दे विवृतिः । ३ लोकशून्ये
निर्जने त्वि० ३ लोकशून्ये रङ्गसि च न० “रङ्गसर्वानिमान्
लोकान् नालोकं कर्तुमर्हसि” रा० । लोकस्याभावः अभावे
अव्ययी० । ४ लोकाभावे अव्य० । नास्ति लोकालोभ्यलोको
यस्य । ५ अकृतपुत्रो त्वि० ईदृशत्वाद्यौ ७ अलोका कर्तृत्वजः
शत० ब्रा० तेषां दक्षिणायहणेन पुरातनगत्वाभावात् च
भोग्यलोकशून्यत्वम् । ७ इष्टकाभेदे स्त्री अलोका इष्टका
उपद्रवाति” । लोकते कर्तरि अच् । ८ दर्शकभिन्ने ।

अलीक्य त्वि० लोकाय स्वर्गादिलोकप्राप्तये कृतः तत्र साधु
वा यत् न० न० । स्वर्गादिलोकासाधने । “यदलोक्या-
मग्निचित्याङ्गुरय किमचौरीरिति” सङ्घोषाच्च किं तु लोकाय
किमलोक्यम् लोक्या यतायुतेत्येवाहस्तदुह पुरायुषः
स्वःकाशी न प्रेयादलोक्यं हि तत्” शत० ब्रा० “ययासो
द्विजते वाचा नालोकां तादृशयेत्” मनुः ।

अलीभ पु० लोभः धनादिष्वतितृष्णा अभावे न० न० । धनादि-
ष्वतितृष्णाभावे । लोभो हि सत्यास्तेयापरिग्रहवि-
रोधी १ सति हि लोभे सत्यादयो लुप्यन्ते । “लोभस्य पुरतः
केऽभी सत्यास्तेयापरिग्रहाः” प्रबोच० । “लोभात् सद्यः
प्रणश्यन्ति सत्यास्तेयापरिग्रहाः” पुरा० अतएव “लोभस्य
यमादिप्रतिपक्षत्वं पातइले उक्तम् “वितर्कबाधने प्रतिपक्ष-
भावनम्” एतेषां यमनियमादीनां वितर्कैः हिंसादि-
संकल्पैः “हानिष्यास्येयम्” “अनृतं वक्ष्यामि” “पर-
स्वमादास्ये” इत्येवंरूपैः बाधने प्राप्ते सति यमपरः
ब्राह्मणः प्रतिपक्षभावनं कुर्यादित्यर्थः ।

अलीभिन् त्वि० अलोभोऽस्य इति लोभोऽनुपदं व्याख्यातः ।
तच्छून्ये “अलोभी स्यात् प्रजाविच्छेददृष्टीयात् सन्निवृ-
त्तम्” भा० शा० प० ।

अलील त्वि० न लीलः । १ अचञ्चले २ विवर्तणे च ।

अलीलप त्वि० न० त० । लोभनीयद्रव्यस्येन्द्रियसन्निधानेऽपि
अविक्रिये लोभशून्ये पुरूपे ।

अलीह पु० पाणिन्युक्ते नडादिगणीये ऋषिभेदे । गोत्रा-
पत्ये नडा० फक् आलोहायनः । तस्य गोत्रापत्ये पु० स्त्री० ।

अलोहित न० त० । १ लोहितभिन्ने रक्तताम्रशून्ये । नास्ति लोहितं
यस्मात् । २ रक्तपद्मे रत्नमाला ।

अलौकिक त्वि० लोके विदितः ठक् न० त० । लोकेषु अवि-
दिते स्त्रियां ङीप् । “अधिहरि हरि डि इत्यलौकिकं
विग्रहवाक्यम्” सि० कौ० । इन्द्रियादिलौकिकसन्निकर्षा-
भावेऽपि सामान्यलक्षणाद्यधीने प्रत्यये न० इति नैया-
यिकाः तथाहि प्रत्यक्षं द्विविधं लौकिकमलौकिकञ्च ।
आद्यं चक्षुरादिजन्यमन्यं तदजन्यम् । तत्र सामान्यलक्ष-
णादिसन्निकर्षजन्यमलौकिकम् ते च सन्निकर्षा अतुपदं
वक्ष्यन्ते ।

अलौकिकसन्निकर्ष पु० लोकेषु अविदितः सन्निकर्षः ।
“अलौकिकः सन्निकर्षस्त्विविधः परिकीर्तितः । सामान्य
लक्षणा ज्ञानलक्षणा योगजोमत” इति भाषा०
उक्ते प्रत्यक्षसाधनसन्निकर्षभेदे सामान्यलक्षणादिलक्षणा

च तत्तच्छब्दे वक्ष्यते तथाहि यत्किञ्चिद्वट्टादौ चतुःस्रिकर्षे घटत्यसामान्यधर्म्मज्ञानेन सकलघटादिज्ञानं सामान्यलक्षणाधीनं घटादिज्ञाने न घटादिज्ञानं ज्ञानलक्षणाधीनम्, योगविशेषजनितं सकलघटज्ञानं च एतत्त्रयमलौकिकं प्रत्यक्षं तस्य च अलौकिकत्वात् तदुत्तरं तत्तद्विषये साक्षात्करोमीति नातुव्यवसायः किन्तु जानामीत्येवातुव्यवसाय इति भेदः ।

अल्प लि० अल-प । १ लुट्, २ ईपदर्थे, ३ सूत्रे, ४ मरणार्हे ।
“अथ यदल्पं तत्तत्त्वम्” छा० उ० । स्वार्थे कन् अल्पकम-
प्यत् । ५ यथासे पु० । अल्पत्वञ्च यस्य वस्तुनः यावती
इयत्ता उचिता ततोऽन्यत्नत्वम् तत्त्वं च परिमाणभेदः अपे-
क्षावृत्तिविशेषविषयत्वसमकर्षाघायकधर्म्मविशेषो वा तेन द्रव्य-
गुणादिधर्म्मत्वतस्तस्य । तच्च जातिगुणक्रियाद्रव्येषु भवति
अल्पा नदी अल्पः श्यामः अल्पं ज्ञानं अल्पः पाकः अलो-
जकाशः । “कंचालविषया मतिः” रघुः । “अल्पप्रयोजन-
कतोरुतरप्रयासैः” माघः । “पक्षालनेन त्वल्पानामङ्गिः
शोचं विधीयते” मनुः । अस्य गुणपरतापि “करणे च
स्तोकाल्पलक्षककतिपयस्यासत्त्ववचनस्येति” पाणिन्युक्तेः
अल्पानुसक्तः अल्पतया नुक्त इत्यर्थः । वीप्सार्थे श्म् ।
अल्पगः अव्य० । “पतितापलसौरल्पगः” पा० । अस्य
संख्यायद्गुणवचनत्वात् अतिशायने इष्टन् ईयन् च ।
अल्पिष्ठः अल्पीयान् स्त्रियां ङोप् । “संख्यायाः अल्पी-
यस्याः” वार्त्ति० अत्र प्रकृतेर्वा कन् । कनिष्ठः कनीयान्
“कनीयान् टप्सुत्सृजेत्” ऋतिः । “भ्राता ज्येष्ठः कनिष्ठो
वा” ऋतिः । भावे इमनिच् अल्पिमा पु० व्यञ् अल्पम्
पु० स्त्री तल् अल्पता । स्त्रीत्व-अल्पत्वं न० लुट्परिमाणे ।
अल्पकेशी स्त्री अल्पः केश इव पत्रमस्याः । भूतके गीटजे ।
अल्पगन्ध न० अल्पो गन्धो यस्य । १ रक्तकैरवे । २ खल्वगन्धयुक्त
भावे लि० । एकान्तसम्बन्धे इच् समा० । अल्पगन्धिः
तत्रैव लि० ।

अल्पतनु लि० अल्पा लुट्परिमाणा तनुः शरीरं यस्य । १ खल्वे,
२ दुर्बले, ३ खल्वस्थियुक्ते च । पत्रके २ टलभावे च ।
अल्पपत्र पु० अल्पं पत्रं यस्य । १ लुट्परिमाणातलबीभेदे खल्व-
अल्पपद्म न० अल्पमसम्पूर्णं पद्मम् । रक्तकमले रत्नमा० ।
अल्पप्रमाण पु० अल्पं प्रमाणमस्य वा कप् । (तरुञ्ज)
(खरुञ्ज) वा इति । ख्याते टप् । २ अल्पप्रमाणयुक्ते लि० ।
अल्पप्राण पु० अल्पः प्राणः प्राणक्रिया यस्मिन् । वर्षभेदे
यस्योच्चारणे अल्पप्राणवोर्वापरस्तस्मिन् । स च शिवा-

यामुक्तः ‘अयुष्मवर्गयमगायथाशाल्यासवः सृताः’ इति तथा च
वर्गेषु प्रथमतोऽप्ययमवर्गः यमगाः यवरत्नाश्च अल्पासवः ।
कर्म० । २ तादृशवर्गोच्चारणवाह्यप्रयत्ने । बाह्यप्रयत्नास्तु
एकादशधा “विवारः संवारः श्वासोनादो घोषोऽघोषोऽल्प-
प्राणो महाप्राण उदात्तोऽनुदात्तः स्वरितश्चेति” सि० कौ० ।

अल्पः प्राणः प्राणहेतुकं बलमस्य । ३ अल्पबले लि० । [शाके]
अल्पमारिष पु० अल्पः मारिषः शाकः कर्म० । (नटिया)
अल्पमेधस् लि० अल्पा मेधाऽस्य अविच् समा० । अल्पधार-
णायुक्तवृद्धौ धारणा च दृढसंस्कारः ।

अल्पम्यच लि० अल्पं पचति पच-बा ख सुस् उप० स० । भित-
म्यचे आत्मन्मरौ कृपणे । करणस्य कर्त्तृत्वविषयायाम् ।
२ अल्पपाकसाधने पात्वादौ ।

अल्पशमी स्त्री कर्म० । जुहायां शम्यां शम्याकारे लुट्ठके ।
अल्पमरस् न० अल्पं सरः कर्म० । (डोवा) लुट्जलाशये ।
अल्पायुस् पु० अल्पमायुः जीवनकालो यस्य । १ कान्ते
पशुषु तस्यैवाल्पायुष्कत्वात् तथात्वम् । २ अल्पजीवन
काले लि० । “दुराचारो हि पुरुषो लोके भवति
निन्दितः । दुःखभागी च सततं व्याधितोऽल्पायुरेव
च” मनुः वा कप् अल्पायुष्कोऽप्यत्र । कर्म० ।
यस्य यावदायुरुचितं ततोऽल्पमिति । जीवनकाले १ आयुश्च
जीवनकालः “यतायुर्वै पुरुष” इति ऋतेः यत-
वर्षावच्छेदजीवनकालोनराणां मातुः । एवमन्येषा-
मायुःपरिमाणमायुःशब्दे वक्ष्यते । तत्र विशेषकालतायां
ज्योतिषोक्तयद्गुणस्य सूत्रकता यथा जातकालद्वारे ।
“आयुर्भूलं जन्मिनां जीवनं स्यादाजीवानां निर्जराणां
सुधेव । एवमाहुः पूर्वमाचार्यवर्यास्तस्मादायुर्योगजाख्यं
प्रवक्ष्ये । लग्नाधीशोऽतिवीर्यो यदि शुभविहगैर्वीजितः
केन्द्रयातैर्दत्ते ह्य्रायुः सुदीर्घं गुणगणहितं श्रीयुतं
मानवानाम् । सौम्याः स्त्रीयालयस्या जनुषि च रज-
नीनायके स्त्रीयतङ्गे वीर्याट्टे लग्नमाधे वपुषि च शरदां
वटिरायुर्नराणाम् ॥ सौम्याः केन्द्रालयस्यावपुषि सुर-
गुरौ लग्नतोवा सुधांशोरायुर्भुक्तं न दृष्टं न च गगनगतैः
सप्रतिवर्त्तसराणाम् । याता मूलत्रिकोणे शुभगगनचराः
स्त्रीयतङ्गे सुरेज्ये लग्नाधीशोऽतिवीर्यो गगनवसु ८० समा-
संख्यमायुर्नराणाम् ॥ सौम्ये केन्द्रेऽतिवीर्ये यदि निधनपदं
खेटहीनं समाः सुस्त्रिंशत् सौम्योऽजितं खेटगग-
हिमकरैः संयुतोऽयं स्वमे चेत् । खल्वंशे चामरेज्ये सुनि-
नयन २७ मितं स्वर्तगो लग्नगो वा चन्द्रोद्युजे शुभश्रेष्ठ-

गगनरसमितं ६० कोणगाः सौम्यखेटाः ॥ कीटे लग्ने
सुरेज्ये यदि भवति तदा खाष्ट ८० तल्यं लगेये धर्माङ्के-
वाङ्गनाथे निधनभवनगे क्रूरट्टेऽम्बुहस्ताः २४ । लग्नाथो
शाष्टनाथो लयभवनगतौ सप्रविशत् २७ विलग्ने क्रूरज्यो
चन्द्रदृष्टौ यदि निधनगतः कश्चनास्ते द्विपदाः २२॥
लग्नेऽदू क्रूरहोनौ वपुषि सुरगुरौ रन्ध्रं खेटहीनं केन्द्रे
सौम्ये खगैलाः ७० मितविवधगुरू स्याच्छतं १०० केन्द्र-
गौ चेत् । वागीशे कर्कलग्ने शतमिह भृगुजे केन्द्रेऽष्टार्क-
स्वनौ धर्माङ्गस्थे सुधांशौ व्ययनयमगते ह्यायनानां शतं
स्यात् ॥ धीकेन्द्रायुर्नवस्था यदि खलखचरा नो
गुरोर्भे विलग्ने केन्द्रे काव्ये गुरौ वा शतमथ निधनं सौम्य
दृष्टं शतं स्यात् । लग्नादिन्दोर्न खेटा यदि निधन-
गता वीर्यभाजौ सितेज्यौ पूर्णायुः स्त्रीयरायौ शुभगगन-
चराः पटिरङ्गोच्चगेज्ये ॥ कोदण्डान्त्यार्द्धमङ्गं यदि सकल-
खगाः खोच्चगा च निजांशे गोस्थे पूर्णं च केन्द्रे
सुरगुरुभृगुजौ लाभगेऽङ्गे परायुः । शुक्रे नीवे तनुस्थे
निधनपदगते सौम्यदृष्टे सुधांशौ जीवः केन्द्रे शतं
स्यादथ तनुदृष्टपम्बुङ्गः पुष्करेऽङ्गे ॥ वागीशोऽर्थदुक्तो
नवभवनगाः सर्वखेटाः शतायुः कर्कः चन्द्रजीवौ
सहजरिपुभगे स्यात् कविज्ञौ च केन्द्रे । केन्द्रे सूर्यार-
मन्दागुरुनवलवगा वाक्पतो लग्नयाते व्यटस्थानेषु पेपाः
शरगज ८५ कलितं स्याच्चराणां तदायुः ॥ क्रूराः सौम्या-
श्वाता उपचयदृष्टगाः ३, ६, १०, ११, कातराः कण्टक
१, ४, ७, १० स्याः सौम्या व्योमार्कसङ्ग्र १२० यदि तपनः कुजौ
रन्ध्रगौ नो परायुः । केन्द्रे लग्ने भजीवौ नवसुतनिलये
कण्टके १४, ७१०, नो ख लाख्याः सम्पूर्णं पापखेटायदि गुरुल-
वगा जीवभागे च सौम्याः युग्मर्क्षांशे गता वा व्ययधनदृष्टगाथे
क्षुभाः शीतभातुः सम्पूर्णं लग्नयायी शतमिह हि नृणा-
मिन्दिरामन्दिरं स्यात् । लग्नेशः सौम्ययुक्तो वपुषि च लयपो
रन्ध्रो नान्यदृष्टो विंशत् केन्द्रे लगेये बलवियुजि तथा लग्नमे
लिंशदायुः ॥ इन्द्रावापोक्लिमस्थे ३, ६, ८, १२, तदनु तनुपतौ
निर्वले पापदृष्टे दन्तस्तुल्यं ३२ ततोऽर्कोऽशुभखगविवरे लग्नतो-
ऽङ्गान्निसंख्यम् । रिप्फोकेन्द्रे सुरेज्ये गुरुरिपुसहजे स्यात् स
पापोऽङ्गनाथो रामाङ्गं कर्कलग्ने कुजद्विहिनकरो केन्द्ररन्ध्रे
यहो न ॥ रामाङ्गं ३ स्यात्तुयेशो वपुषि च निधनं
सौम्यहीनं खवेदाः ४० लग्ने शीरन्ध्रयातो वपुषि निधनपः
स्यात्तृणां वाणसंख्यम् ५ । नक्रं तिग्मांशुमन्दौ सहजरिपु-
गतौ कण्टके १, ४, ७, १० रन्ध्रनाथः पारावाराविसंख्यं ४४

तदनु शुभखगाः स्वांगगास्त्रिंशदायुः ॥ अङ्गेशे सौम्यदृष्टे यदि
शुभविहगाधीर्यवलस्तदानीम् यातः सौम्ये गणेऽङ्गो गुण
सुनिगणितं ७२ रन्ध्रगैर्ध्रमायुः । स्याच्चन्द्रादङ्गि पादै
रथ तपनसुते द्वाङ्गलम्नं प्रयाते रिप्फोशोवायुरीज्यो यदि
बलरहितं कङ्कपताशसंख्यम् ५५ ॥ कर्काङ्गे वण्डधामा
खलविहगयुतः पुष्करे चो द्विजेन्द्रो वागीशोऽनस्तयायी
विशिस्रपवनदुक् ७५ स्याच्चतुर्थाष्टदस्यः । सौम्यः पीयूष
धामान्निमतलुविखवे संस्थितोऽसौ कवीज्यावेकवो पुष्क-
राङ्गं ५० व्ययरिपुनिधने मूर्त्तिपञ्चद्वयुक्तः ॥ मन्दांशे
लग्ननाथो भुजगशरमितं ५८ स्यादथो सौम्यखेटा
रन्ध्रे नो देहनाथो व्ययरिपुनिधने पापयुक् पटि ६० रायुः ।
राशीशोलम्ननाथो दिनमार्णसहितो सूर्यगोवासवेज्यो
नो केन्द्रे पटिरायुर्वपुषि दिनकरः शत्रुभौमान्वितचेत् ॥
वागीशोऽहोनवीर्यो व्ययतनुजगते यामिनोशे खगैला ७०
धर्मे सर्वेः परायुः खलखगलवगेः केन्द्रयातैरशीतिः ८० ।
क्रूरैः क्रूरवयातैः शुभभवनगतैः सौम्यखेटैः सवीर्य
लग्नेये स्यात् परायुः सुतभवनगतैः पटिरायुर्नराणाम् ॥
सारङ्गस्यान्यभागे यदि वपुषि गते चाद्यभागे च केन्द्रे
सौम्याः खेटाः शतं स्यादथ ८ सहज २ सुखे ४ स्याच्चिरायुः
समस्ताः । लग्नात् प्रालेयधानो निधनसदनपोरिप्फ-
केन्द्रेऽष्टविंशत् २८ केन्द्रे सौम्यपहोने यदि मृतिभवेने
कश्चिदास्ते खरामाः २० ॥ क्षीणे प्रालेयभानौ यदि
खलखचरो रन्ध्रगोरन्ध्रे नेता केन्द्रस्थो लग्ननाथो निजबल
रहितः स्याच्च २० तल्यं तदायुः । सौम्यरापोक्लिमस्थे
दिनमगिजविधू वैरिरन्ध्रालयस्थौ तल्यं कामाङ्गुशेः २२ स्या-
दथ धनलयगौ रिप्फगौ पापखेटौ ॥ होनौ खर्भानुना वा
यदि हिममहसाकाशबाहु २० प्रमाणं केन्द्रस्थौ सूर्य-
मन्दो यदि वपुषि कुजः पुष्पवाणाङ्गुशः २५ स्यात् ।
शुक्रेज्यावङ्गयातौ तनयभवनगौ भातुपापावनायुर्ज्योशः
मार्कलग्ने खलखगसहितो वेक्षितः सादनायुः ॥ यत्
सम्भोक्तं योगजातम्पराशरैर्हारापारावारपरप्रयातैः ।
तस्मादायुः सारमंशं गृहीत्वा पुंसासुक्लम्पुगवभाजाश्ववे-
दम् ॥ बलावलविवेकेन पुनरागमयायिनाम् । सुमनोभिरिदं
देख्यमाधुर्धर्मादिशालिनाम् ॥

“पापस्तिकोणकेन्द्रे सौम्याः वृत्ताष्टमव्यवगताः । सूर्योदये
प्रसृतः सद्यः प्राणाश्चयजति जन्तुः” । सूर्यरिष्टम् ।
“प्रष्टेऽष्टमे च चन्द्रः सद्योभरणाय पापसंहटः । अष्टा-
भिध शुभैर्दृष्टोयैर्मित्रैस्तदर्थेन” । चन्द्ररिष्टम् । “सुत

मदननवान्त्यलग्नरन्वेधशुभयुतोमरणाय शीतरश्मिः ।
 श्चयुतुतगगिपुत्रदेवपूज्यैर्वादि बलिभिर्न युतोऽप्यलोकितो-
 वा” । पापयुतवन्दरिष्टम् । “द्यूनचतुरस्रसंस्थे पाप-
 द्वयमध्यगे शशिनि जातः । विलयं प्रयाति निवृतं
 देवैरपि रक्षितो बालः” । पापमध्यगवन्दरिष्टम् । “क्षीणे
 शशिनि विलग्ने पापैः केन्द्रेषु श्चत्युसंस्थैर्वा । भवति
 विपत्तिरवश्यं जपनाधिपतेर्मतश्चैतत्” । क्षीणवन्दरिष्टम् ।
 “नागः गोः सिद्धः २४ जातो २२ पुं समाः १ श्वः ४ त्राचि
 २२ इति १८ नखाः २० । जमाग्निः २ दिक् १० चेलज्जा
 द्युगे तत्तुल्याद्वैर्विधौ व्युहः” । मेपादीनां त्रिंशंश-
 विशेषस्यचन्द्ररिष्टम् । “भौमे विलग्ने शुभदैरदृष्टः प्रजे-
 ऽप्ये वार्कसुतेन युक्तः । सद्यः शिशुं हन्ति वदेन्मुनीन्द्रः
 अरे यमारी न शुभेक्षितौ च” । त्रिविधभौमरिष्टम् ।
 “कर्कटधामनि सौम्यः पठाष्टमराशिगोविलग्नर्जात् ।
 चन्द्रेण दृष्टमूर्त्तिर्वर्षवतुष्टयेन मारयति” । बुधरिष्टम् ।
 “वृहस्पतिर्भौमदृष्टेऽष्टमस्थः सूर्येन्दुभौमार्कजदृष्टमूर्त्तिः ।
 वर्षैस्त्रिभिर्मासैर्वदृष्टीनोलोकान्तरं प्रापयति प्रकृतम्”
 वृहस्पतिरिष्टम् । “रविशशिभवने शुक्रोद्वादगरिपुरम्भ-
 गोऽशुभैः सर्वैः । दृष्टः करोति मरणं पङ्क्तिर्वर्षैः किमिह
 बिचित्रम्” । शुक्ररिष्टम् । “मारयति षोडशाहात्
 शनैश्चरः पापवीक्षितोलग्ने । संयुक्तोसाक्षेन वर्षाच्छुद्ध्यस्तु
 मारयति” । त्रिविधशनिरिष्टम् । “राहुश्चतुष्टयस्योमर-
 णाय वीक्षितोभवति पापैः । वर्षैर्वदन्ति दशभिः षोडशभिः
 केचिदाचार्याः । षट्सिंहदृष्टिकोदप्रकृतस्थितिर्जीवितं
 हरति राहुः । पापैर्निरीक्ष्यमाणः सप्तमितैर्निश्चितं वर्षैः” ।
 राहुरिष्टम् । “केतुर्व्येक्षितृक्षोऽभ्युदितस्तस्मिन् प्रसूयते
 जन्तुः । रौद्रे सर्पसङ्घाते प्राणैः संत्यज्यते चाशु” ।
 केतुरिष्टम् । “लग्ने ते द्वेकाणां निगङ्गाहिविहङ्गमपाश-
 चरसंज्ञाः । मरणाय सप्तवर्षे क्रूरयुताः स्वपतिदृष्टाः” ।
 द्वेकाणरिष्टम् । “मीनकर्कटयोरन्यौ दृष्टिकस्याद्यमध्यमौ ।
 सर्पाश्चत्वार एवैते द्वेकाणां निगङ्गाश्च ते । तुलामध्यान्त-
 सिंहाश्च कुम्भाद्याः पक्षिणः स्रुताः । दृषाद्यमकराद्यन्या
 द्वेकाणां पाशधारिणः” । लग्नाधिपजन्मपती पठाष्टमरिप्-
 फगौ प्रसवकाले । अस्तमितौ मरणकरो राशिमस्मितैर्वेदे-
 द्वैः । जन्मपतिर्जन्मराश्याधिपः । लग्नाधिपजन्माधिपरिष्टम् ।
 “सौम्याः षष्ठाष्टमगाः पापैर्वक्रोपगतैर्दृष्टाः । मासेन श्चत्यु-
 दास्ते यदि न शुभैस्तत्र दृष्टाः” । सौम्यग्रहिरिष्टम् ।
 “एकः पापोऽष्टमगः शत्रुदृष्टौ शत्रुवीक्षितोवर्षात् । मार-

यति नरं प्रकृतं सुधारसोयेन पीतोऽपि” । पापग्रहिरिष्टम् ।
 “होरायाः सप्तमे सौरिर्हिवकस्यस्य भास्करः । अस्मिन्
 योगे तु योजातः सोऽत्यायुर्भवति मित्रे । दशपञ्चगते जीवे
 समसप्तगते शनौ । द्वादशस्थोयदा भास्वर्षमेकं न जीवति ।
 “प्रतिपद्युत्तराषाढा भवस्यामेव कृत्तिका । पूर्वभाद्रपदाष्ट-
 म्यामेकादश्याञ्च रोहिणी । द्वादश्याञ्च यदाक्षेपा
 तयोदश्यां यदा मघा । एमिर्जातो न जीवेत यदि शक्र-
 समोभवेत्” । एवमन्येऽपि अत्यायुर्योगा आकरे दृष्ट्याः ।
 मनुना तु “अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य तु वर्ज्यनात् ।
 आलस्यादन्नदोषाञ्च श्चत्युर्विप्रान् जिघांसति” इति अन्न-
 दोषादेरपि अत्यायुर्हेतुतोक्ता । अन्नदोषश्च अन्नभक्षणणादि
 तन्नाभक्ष्यगन्दे उक्तम् आचारस्य आचारगन्दे वक्ष्यते ।
 अल्पाल्प त्रि० अल्पप्रकारः अतिशयेन वा अल्पः अल्प-
 प्रकारादौ द्विरुक्तिः । अत्यन्ताल्पे पादादौ “फलं चाल्पाल्पकं
 तस्य धर्मस्त्राईजयो भवेत्” ति० त० १४० ।
 अल्पिका स्त्री अत्या प्रमाणेन कृत् । १ सप्तपञ्चासु । अत्यार्थे
 कृत् = अल्पमात्रायाम् ।
 अल्पित त्रि० अल्पं क्रियते सा अल्प+कृत्यर्थे णिच्-कर्म-
 णि क्त । अल्पीकते “शृषा न चक्रोऽल्पितकल्पपादपः” नै० ।
 अल्पिष्ठ त्रि० अतिशयेन अल्पः दृष्टुं । अतिशयिताले ।
 अल्पीयस् त्रि० अतिशयेन अल्पः ईयन्तुं क्लियां ङीप् ।
 अतिशयिताले ।
 अल्ला स्त्री अल्यते इत्यल् किप् अले भूषार्थे लाति गृह्णाति
 ला-क४त० । १ मातरि । अलतीति अल् प्रथीपः सन्
 लाति सर्वानस्ति गृह्णाति जानाति वा ला-क ।
 २ सर्वज्ञायां सर्वभक्षिकायां परमात्मदेवतायाम् सा च
 अथर्ववेदे अल्लास्तेत्यादिरुक्ते प्रसिद्धा ।
 अव रक्षणे, गतौ, स्पृहायां, तप्तौ, शोभायां, अवणे, व्याप्तौ,
 आनिङ्गने, प्राथने, प्रवेशे, सत्तायां, दृष्टौ, पक्षणे, बधे,
 सामर्थ्ये, अवगमे, करणे, इच्छोत्पादने च यथावयं सक०
 अक० च भ्रादि० सिट् पर० । अवति आवोत् ।
 आव । अव्यात् । अविता । अवितः । अवन् । अविषः । “अ-
 वतु योगिरिचुता शशिभृतः प्रियतमा” उद्भ० । “अरि-
 तसुदयादवतः” नखोदयः । “प्रविष्टोमिनमाविषुः” । य०
 २२, २६, तत्र तर्पणे “न मामवति सङ्गीपा रत्नहरपि
 मेदिनी” रघुः । रक्षणे “यदाविष सङ्गीयतो यदाविष”
 ऋ० । १२१, ५, “आविष रक्षसि अन्यत्वं तपयसि” भा०
 गतौ च आनो “बर्हिः सदताविता” ७, ५, ६, “अविता

आगच्छत्"भा०। भक्षणे च "प्रोषदश्चो न यवसेऽविष्यन् यदा" ७, २, २, "अविष्यन् भक्षयिष्यन्" "भा० लृष्वविष्यन्तसेपु तिङति" १, ४, ८, २, "अविष्यन् भक्षयिष्यन्" भा० एवमन्या-
र्थेपूर्वाहार्यम् ।

अव अव्य० अव-अच् । १ निश्चये, २ व्याप्ती, ३ अनादरे, ४ अमाकल्ये
५ आलम्बने, ६ शुद्धौ, ७ परिभवे, ८ नियोगे, ९ निम्नतायां च ।
अर्थे वादिः प्रादिश्च "अव ज्ञानावज्ञानवशुद्धीपदार्थव्याप्ति
परामर्शवियोगेषु" गण० २० ज्ञाने अवगतोऽर्थः । अवज्ञाया-
मवजानाति । आलम्बने आलम्ब्य यत् गच्छति शुद्धौ
अवदातम् । ईपदर्थे अवहन्ति अल्पं हन्ति, व्याप्ती अव-
कीर्णः । परिभवे अवगच्छति । अतियोगे अवघात इत्युदा-
हृतञ्च । अनादरे "अवजानासि मां यस्मात्" रघुः अव-
मानः । व्याप्ती अवकाशः असत्यां व्याप्ती न सर्वतः प्रवेशः
इति तस्य व्याप्तिरर्थकता । अवगाहते । निश्चये अवस्थाति
अवसाद्यः अवधारयति । निम्नतायाम् अवगमति अवतरति
अवलिपति अवार्चनः इत्यादि । अमाकल्य-
मीपदर्थः । ग्रीहीनवहन्ति अवघातश्च विदुषीकरणार्थ
एकदेशभावे घातः न तु सर्वविषये इति अमाकल्यद्योत-
कता परामर्शे शक्तून् अवहन्ति परामर्शवतीत्यर्थः नियोगे
अवहन्ति "एवेचानियोगे" वा० अनियोगोऽवहन्ति
सि० कौ अवकल्पते । अस्त्ववती लोपः वगाहः । "अवा-
दयः क्रुष्टादर्थे ततोयथा" वा० उक्तेः क्रोशार्थेऽपि अव-
क्रुष्टं कोकिलया अवकोकिलः ।

अवकट अव+स्वार्थे कटच् । १ अवगच्छार्थे अतिशयिताधरे
ततः स्वार्थे कन् तल्वैव । [पु० ।

अवकम्पित अव+कम्पि कर्त्तरि-क्त । १ विचलिते २ च्छेदे

अवकर पु० अव+कृ-अप् । १ उपहृती "सोमानवकरगच्छति"
ता० या० "अवकर उपहृतिः" भा० । २ सम्भाज्येन्यादिभिमे
धूल्यादौ । "अवकरभोधनेन" ५, १२४, मनुव्या० कुल्ल० ।

अवकर्षण न० अव+कर्ष-ल्युट् । बलपूर्वकः कर्षणे स्थाना-
न्तरनयनार्थं बलेनाकर्षणे ।

अवकलित लि० अव+कल-क्त । १ दृष्टे २ ज्ञाते ३ स्मृते च
अवका स्त्री अव-प्रहृष्टे कर्मणि कुन् लिपका० न इत्त्वम् ।

शेवाले "तद्वत् करोत्यवकासपदधाति अवकाभिः प्रच्छा-
दयति आपोवा वा अवकाः" शत० ब्रा० "अरतिभावे ऽ-
पाटां दक्षिणेनावकास्तपरिष्ठाञ्च" कात्या० १७, ४, २८
"अवकास्तु शेवालेषु कर्त्त० । "मण्डुकावकायेतदशाखायैषौ
बद्धावकर्षति" का० १, २, १०, ।

अवकाश पु० अव+काश-घञ् । अवस्थितियोग्यतासम्पादके
हाले, देशे च । तत्र कालिकोऽवकाशः क्रियान्तरस्थितयो-
ग्यतासम्पादकः स चावसर इत्युच्यते, "हत्वावकाशे क्वचि
संकृप्तम्" इति भट्टिः । द्रव्यानन्तरस्थितिप्रवेशयोग्यता-
सम्पादको दैशिकः स चावकाश इत्येष "अवकाशं किलो-
दन्वानिति" रघुः ।

अवकीर्ण लि० अव+कृ-क्त । १ व्याप्ते "चतुष्कपुष्पप्रकाराव-
कीर्णः कुमा० । २ चूर्णिते ३ ध्वसे च" भावे क्त । ४ "अवकीर्णित्वे,
ब्रह्मचर्यव्रतभङ्गे । अवकीर्णनिमित्तं तु ब्रह्मचर्या-
व्रताचरेत्" । अङ्गि० ।

अवकीर्णिन् पु० अवकीर्णमनेन इष्टा० इनि । ध्वस्तइते
ब्रह्मचारिणोयद्व्रतमुक्तं स्त्रीसङ्गभादिर्जनं तस्य भ्रंसे-
ऽवकीर्णता । "अवकीर्णी तु कालेन गर्हमेन चतुष्टये ।
पाकयज्ञविधानेन नैर्कृतं निर्गमि याजयेत्" अङ्गि० "कुशी-
लवोऽवकीर्णी च वृषलीपतिरेव च" मनुः अवकीर्णि-
लक्षणञ्च "कामतोरेतसः सेकं व्रतस्थस्य द्विजन्मनः ।
अतिक्रमं व्रतस्याङ्गधर्म्मज्ञा ब्रह्मपादिनः "अवकीर्णी भवेद्-
गत्वा ब्रह्मचारी तु योषितम् । गर्हभं पशुमान्मभ्य नैर्कृतं
स विशुध्यति" या० सू० स्त्रियं विनाऽपि रेतसः स्नावे
व्रतलोपः "ब्रह्मचारी चेत् स्त्रियमुपेयात् अग्नये
चतुष्टये लौकिकेऽग्नौ रजोदैवतं गर्हभं पशुमान्मभेत
नैर्कृतं वा चरं निर्वपेत् तत्र जुह्यात् कामाय स्वाहा
कामकासाय स्वाहा निर्कल्य स्वाहा रजोदेवताभ्यः
स्वाहेति एतदेव रेतसः प्रयत्नोत्सर्गे" इति वसिष्ठोक्तेः
तेन कामतोरेतस उत्सर्गेऽपि अवकीर्णित्वम् । अकामतस्तु
नावकीर्णित्वं किन्तु प्रायश्चित्तत्वं यथोक्तं मनुना
"स्वप्ने भिक्षा ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः । स्नात्वा क-
र्मज्ञं यिष्याति पुनर्वान्तवचं जपेत्" ।

अवकुञ्चन न० अव+कुञ्च-ल्युट् । १ आकुञ्चने आकुञ्चनञ्च सत्
स्वेतावयानासारम्भकसंयोगेषु परस्परमवयवानामनारम्भ-
कसंयोगोत्पादकं यस्माद्यवयवकौटिल्योत्पादकं च कर्म
यतो भवति सङ्कुचति पञ्च सङ्कुचति दक्षं सङ्कुचति
चर्म्मति प्रत्ययः, तादृशं कर्म" वै० सू० ७० । करणे ल्युट्
"अतज्जुं सर्ववेदनाभवन्ति उपक्रय" "तोदमभेदमस्तम्भन-
स्वप्रावकुञ्चनाङ्गुशिका भवन्तीति" सुश्रुतोक्ते रोगभेदे च ।

अवकीर्णव्रतम् अवकीर्णिनो व्रतम् प्रायश्चित्तम् । "अघातो-
ऽकार्षि प्रायश्चित्तं व्याख्यासायः ब्रह्मचारी यथा-
वकीर्णो स चतुर्थकालमज्जं भिक्षं चरेद्देवं पूतो भवतीति"

भातातपोक्ते "एतस्मिन्नेव संप्राप्ते वसित्वा गर्हभाजिनम् ।
तत्प्रवानचरेत् भैक्ष्यं स्वकर्म परिकीर्त्तयन् । तेभ्यो लब्धेन
भैक्ष्येण वस्यथन्नेककालिकम् । उपसृष्टः स्तिसवनमेनस
स विशुध्यति" मनुक्ते अवकीर्णव्रतमुपक्रम्य "तत्र प्राय-
श्चित्तं महाव्याहृतिभिर्जुह्यात् ओङ्कारपूर्विकाभिः ।
संयत्सरं वा नक्तं भैक्ष्यं चरेत् चतुर्थकाले मितभुग्गायत्री
यत्सरानुगां जपेदिति" शङ्खलिखितोक्ते च "अवकीर्ण-
निमित्तान्तु ब्रह्महत्याव्रतचरेत् । खरचर्मवासा पयसासां-
स्तस्मान्मुच्येत किल्बिषात्" अङ्गिरसोक्ते च व्रतभेदे ।
एतस्य विषयभेदः प्रायश्चित्तविवेकतो ज्ञेयः ।

अवकुटार लि० अव+स्वार्थे अतिगम्भे वा कुटारच्
अत्यन्तनिम्नादौ १ अवशब्दार्थे २ वैकल्प्ये न० ।

अवकृष्ट लि० अव+कृष-क्त । १ दूरीकृते २ अपसारिते, श्वहृष-
कारिते च । अवकृष्टं गृहावकरादेरवकर्षणमस्यस्य अर्थः
अच् । ४ गृहावकरमाजके दासभेदे पु० । "पणोदेयोऽवकृष्टस्य
पञ्चतुल्यस्य वेतनम् । पाण्सांसिकस्तथाच्छादो धान्य-
द्रोणस्तु मासिकः" मनुः । "अवकृष्टस्य गृहादिसंसारजको-
टकादिवाहादेः कर्म करस्य कुम्भः" ।

अवकृष्य लि० अव+कृष कर्मणि क्यप् । १ आकर्षणार्थे २ दूरी-
कार्थे अव+कृष ल्यप् । ३ आकृष्येत्यर्थे अव्य० ।

अवकृप्ति स्त्री अव+कृष-क्त रोलः । सन्भावनायां "अनवकृ-
प्ता मर्षयोः" पा० "अनवकृप्तिरसम्भावना" सि० कौ०
"क्तेव भोक्ष्यसे अनवकृप्तावेव" सि० कौ० ।

अवकेशिन् लि० अव+क्षुतं कं सुखं यस्मात् प्रा० व० अवकं
फलश्रुत्यतामोमितं शीलमस्य अवक+देश-णिनि ।
१ अफले हृत्ते । आसन्नाः केशा विशुद्धे अस्य दानि ।
२ अत्यकेशयुक्ते । [लया कुटे ।

अवकीकिल लि० अवकृष्टः कोकिलया प्रा० स० । कोकि-
अवकव्य लि० न वक्तव्यः । १ वक्तुमर्हे अस्तीलादौ वाक्ये
२ निषिद्धवचने ३ मिथ्याभूते च ।

अवक्तु लि० नास्ति वक्तुं यत् । सुश्रुतोक्ते शोणितादिनिस्सारण
सुखश्रुत्ये ब्रण्णादौ "अन्तःपूयेष्ववक्तेषु तथैवोत्सङ्गवत्-
स्वपि । नेत्वर्कगुदात्थासनाङ्गोऽवक्ताः सशोणिताः" ।

अवक्तु लि० विरोधे न० त० । वक्तव्याविरोधिनि सारल्ययुक्ते ।
अवक्तुं लि० अव+कृष णिनि ट् । अवकर्षणशीले
"अवक्तुं लि० अपभं यथा जुरम्" क० ८, १, २, अवक्त-
चिणमवकर्षणशीलम्" भा० ।

अवक्रन्द लि० अव+क्रन्द कर्त्तरि अच् । १ नीचैः क्रन्दनशीले

"क्रन्दते स्वाहाऽवक्रन्दाय स्वाहा" य० २२७ । भावे घञ् ।

नीचैः २ क्रन्दने पु० । भावे ल्युट् अवक्रन्दनमप्यत्र न० ।

अवक्रम पु० अव+क्रम-भावे घञ् । अवक्रमणे निम्नगतौ ।

अवक्रय पु० अवक्रायते प्रतिरूपदानेन स्वाधीनं क्रियतेऽनेन
अव+क्रो-अच् । पाह्यस्य प्रतिरूपत्वेन देयेऽस्य २ भाटके
च भाटकञ्च गृहवस्त्रादिवस्तुनः एतावत् उपभोगे धनं पाह्य
मिति समयेव परायत्तीकरणम् करणेऽच् । इतत् साधने द्रव्ये
मुक्तादिस्थाने वणिग्भिर्नृपाय देये (माकुल) ४ करे च ।

अवक्रान्ति स्त्री अव+क्रम-क्तिन् । निम्नक्रमणे अधोगमने ।

अवक्रुष्ट लि० अव+क्रुण-कर्मणि क्त । कृताक्रोगे यसुद्दिश्य
क्रोगः कृतस्तस्मिन् । "अवक्रुष्टः कोकिलया" सि० कौ० ।

अवक्तिन्न लि० अव+क्तिद-क्त । पाकादधस्तात् १ क्लिप्ते (पचा)
१ फलादौ जलादिना २ अत्यन्ताद्रे च । पूर्व्यं पक्तं ततोऽ-
वक्तिन्नं राज० पूर्व्वनि० । अवक्तिन्नपकम् ।

अवक्लिष्ट पु० अव+क्लिद-भावे घञ् । पाकोत्तरं क्लेदे (पचा-
हयोया) क्लेदश्च जलविशेषसंयोगेन वस्तुनो नाशजनकः
अवयवसंयोगशैथिल्यसंपादको व्यापारः ।

अवक्षय पु० अव+क्षि-भावे अच् । वज्रक्षयं नाशोन्मु-
खावस्थायां भावधिकारभेदे ।

अवक्षयण न० अव+क्षि-णिच्-भावे ल्युट् । अवक्षय-
साधने व्यापारभेदे । "ब्राह्मणा उन्मुखावक्षयणमक्रतं"
शत० ब्रा० । [यस्यावक्षेपः कृतस्तस्मिन् ।

अवक्षिप्त लि० अव+क्षिप-कर्मणि क्त । कृतावक्षेपे वस्तुनि

अवक्षीण लि० अव+क्षि-क्त । १ अवक्षयप्राप्ते विनाशोन्मुखे
पदार्थे । भावे क्त । २ अवक्षये न० ।

अवक्षुत लि० अव+क्षु-क्त । उपरि कृतक्षुते । यक्षोपरि क्षुतं
कृतं तस्मिन् । "द्विषदन्नं नगर्यन्नं पतितान्नमवक्षुतम्" मनुः ।

अवक्षेपण अव+क्षिप-भावे ल्युट् । अधःसंयोगानुकूले
क्रियाभेदे । "सुसलमवक्षिपामीतीच्छाजितेन प्रयत्नेन
प्रयत्नवदात्मसंयोगरूपादसमवायिकारणात् हस्ते क्रिया
जायते ततोऽवक्षेपणविधिदृष्टान्तोदनादसमवायिकार-
णात् हस्तसंयुक्तसमवेऽवक्षेपणं कर्म दुग्गमहा जायते"
वै० सू० ७० उक्तं ज्ञेयम् । "उत्क्षेपणमवक्षेपणमाकुञ्चनं
प्रसारणं गमनमिति कर्माणि" वै० सू० "उत्क्षेपणं तथा-
वक्षेपणमाकुञ्चनं तथा । प्रसारणञ्च गमनं कर्माण्येतानि
पञ्च त्रि" भाषा० । भावे घञ् । अवक्षेपोऽप्यत्रार्थे । करणे
ल्युट् ङीप् । १ बलायामोषधौ स्त्री ।

अवक्ष्वात् न० निम्नः क्षातः । गभीरगच्छे ।

अवखाद पु० अवज्ञातः निन्दितः खादः खाद्यम् प्रा०स० ।

निन्दितखादो "नात्वावखादो अस्ति वः" ऋ० १, ४८, ४

"अवखादः आज्ञातः खादः जुगुप्सितहृविर्विशेषः" भा०

अवगगण न० अव+गण-भावे ल्युट् । १ अवज्ञायां २ निन्दने

इतिरुक्ते ४ परिभवे च । [च इतिरुक्ते ४ पराभूते च ।

अवगणित लि० अव+गण-कर्मणि क्त । १ अवज्ञाते २ निन्दिते

अवगण्ड पु० अव+गम+ङ डकारस्य नेत्वम् । गण्डस्थानभेदे

गण्डोपरिजाते रोगभेदे (गरगण्ड) ।

अवगत लि० अव+गम-क्त । १ निम्नगते, २ ज्ञाते च । "तस्यान्ना-

वगतब्रह्मात्मभावस्य यथापूर्वं संसारित्वं यस्य तु यथापूर्वं
संसारित्वं नासावगतब्रह्मात्मभावः" इति शा० भा० ।

अवगति स्त्री अव+गम-भावे क्तिन् । १ ज्ञाने २ निश्चयात्मकज्ञाने

च "अवगतिपर्यन्तं ज्ञानं सन्प्रत्ययवाच्याया इच्छायाः कर्मा-

फलविषयादिच्छायाः ज्ञानेन हि प्रमाणेनावगन्तुमिष्टं
ब्रह्म" "ब्रह्मावगतिर्हि पुरुषार्थः" ब्रह्मावगतिस्त्व-

प्रतिज्ञातेति" च शा० भा० । [उज्ज्व० ।

अवगय पु० अव+गा-कर्त्तरि य नि० ह्रस्वः । प्रातःस्नाते

अवगदित लि० अव+गद-कर्मणि क्त । १ अपवादयुक्ते २ निन्दिते

अवगम पु० अव+गम-भावे घञ् । १ ज्ञाने २ निश्चयात्मकज्ञाने

"प्रत्यक्षावगमं धर्म्मं सुसुखं कर्तुमशक्यम्" गीता ।

अवगाढ लि० अव+गाह-क्त । १ निविड्, २ अन्तःप्रविष्टे,

२ निमज्जे । यस्मिन् अवगाहः कृतस्तस्मिन् ४ जलादौ
५ विषयभूते पदार्थे च । यथा घटज्ञानेन घटत्वविशिष्टघटा-

क्तृसंसर्गश्च अवगाहः । अस्य वा अतोक्तोपे वगादोऽप्युक्तार्थेषु

अवगाह पु० अव+गाह-घञ् । १ ज्ञाने, २ अन्तःप्रवेशे

३ ज्ञानेन वियोगीकरणे च ॥ आधारे घञ् । ४ ज्ञान-

स्थाने । वा अतोपे वगाहोप्युक्तार्थे । ल्युटि । अवगाहन-

मप्यल न० ।

अवगाह्य लि० अव+गाह-कर्मणि क्त । १ अवगाहनादि-

योग्ये जलादौ २ अन्तःप्रवेशे ३ विषयीकार्ये च ।

अव+गाह-ल्यप् । ४ अवगाहनं कृत्येत्यर्थे अव्य० ।

अवगीत लि० अव+गै-क्त । २ निर्व्यादे जगापवादे २ दुष्टे

ईगर्हिते ३ मुहूर्द्धरे मेदि० भावे क्त । ४ निन्दायाम्
४ लोकापवादे च न० ।

अवगुण पु० अव+गुण-क्त । दोषे । "परावगुणम् अन्य-

दोषमिति किरा० १३, ४८ । लोकाव्या० सक्ति० ।

अवगुण्ड न० अव+गुण्ड-ल्युट् । योषितां १ गिरःप्रावरण-

क्रियायाम् । करणे ल्युट् । २ सुखाद्याच्छादने घञ् । "अव-

गुण्डनसंघीता कुलजाभिसरेद्यदि" सा० द० "चण्डाल-

स्त्रिमिरावगुण्डनपटत्रेयं विधत्ते विभुः" सा० द० ।

अवगुण्डनपटलक्षणलक्ष्यमाणः "माघः । २ आच्छा-

दनमात्रे च क्लृप्तवगुण्डनं कथ्येति" तन्त्रम् ।

अवगुण्डनमुद्रा स्त्री अवगुण्डनाय मुद्रा । "सव्यहृत्कृता

मुष्टिर्दीर्घाधोमुखतर्जनी । अवगुण्डनमुष्टेयमभितो भूमिता

मता" तन्त्रसारोक्ते मुद्राभेदे ।

अवगुण्डिका स्त्री अवगुण्डयति आहणोति अव+गुण्ड-

ल्युल् स्त्रीत्वात् टाप् अत इत्वम् । स्त्रीणां १ सुखा-

वरणशास्त्रम्, २ जवनिकायाश्च । अव-गुण्ड-धात्वर्थे
ल्युल् । ३ अवगुण्डनक्रियायाम् ।

अवगुण्डित लि० अव+गुण्ड-क्त । १ कृतावगुण्डने आहृते

"रजनीतिमिरावगुण्डिते" कुमा० । २ चूर्णिते च ।

अवगुम्फित लि० अव+गुम्फ-कर्मणि क्त । यष्टिते ।

अवगूर्य अव्य० अव+गुरी-उदासे ल्यप् । बधार्थं दण्डमुद्य-

स्येत्यर्थे "अवगूर्यं चरेत् कच्छमतिहृच्छं निपातने" मनुः ।

अवगृह्य न० अव+ग्रह-क्यप् । व्याकरणसिद्धे प्रहृष्टसंज्ञके

पदे । पाणिनीये प्रहृष्टमिति संज्ञा प्रातिशाख्ये तु
अवगृह्यमिति संज्ञा । यस्यावग्रहः विशेषेण ग्रहः विच्छेद-

वत्तेन भवति न सन्धिकार्यं तत् पदं प्रहृष्टमवग्रह-

मिति च भवत्यते । यथा हरी एतौ इत्यादि ।

अवगीरण न० अव+गुर-उदासे ल्युट् । बधार्थास्त्राद्युदासे ।

दण्डनिपातनप्रायश्चित्तेन नान्तरिकतया प्रसङ्गेन अवगीर-

णनिमित्तप्रायश्चित्तस्य सिद्धिः" प्रा० वि० ।

अवग्र(ग्रा)ह्य पु० अव+ग्रह-घ १ घञ् वा । १ दृष्टिजलप्रतिबन्धे

"दृष्टिर्भवति संश्यानामवग्रहविशेषिणाम्" "रावणावग्रह-

क्लान्तमिति वागमृतेन सः" । मभोनभस्योर्दृष्टिमवग्रह-

इवान्तरे" इति च रघुः २ अनादृष्टौ च "दृष्टेयसीतां तदवग्रह-

त्तवाम्" कुमा० । ३ नियते "स्वयं विधाता सुरदैत्यरक्षसा-

मनुयज्ञावग्रहयोर्यद्वच्छा" माघः । व्याकरणोक्ते सन्धिरा-

हित्यरूपे ४ विच्छेदे "इन्द्रोऽसि विश्वीजाः य० १०, २८

मन्त्रे विश्वीजा इति प्राप्ते विश्वीजाश्चान्द्रसमतएव पद-

कारो नावग्रहं चकार" वेददी० । ५ प्रतिबन्धमात्रे "अव-

ग्रहमव्यञ्जनवग्रहग्रहा यथा दिशा धावति वेधसः सृष्टा"

नै० । ईगजसमूहे हारा० ७ गजललाटे मेदि० । ८ स्वभावे

लिका० अवग्रहस्तु ९ ग्राप्ते । [मेदि० १ ज्ञाने च ।

अवग्रहण न० अव+ग्रह-भावे ल्युट् । १ प्रतिरोधे २ अनादरे

अवग्रह्य पु० अव+ग्रह-आधारे घञ् । भूमिरन्ध्रे । द्विद्वे लिका० ।

करणे घञ् । २ घट्टे (याता) पेषणयन्त्रभेदे । भावे घञ् ।
१ चालने घट्टनाक्रियायाम् भावे ल्युट् । अवघट्टनं तत्रैवार्थे
न० । “प्रदेशस्य वक्तृभोऽवघट्टनादयोहि व्यधा” सुश्रुतः ।
युच् । तत्रैवार्थे स्त्री ।

अवघट्टित लि० अव+घट्ट-कर्मणि क्त । चालिते ।

अवघर्षण न० अव+घर्ष-ल्युट् । अघः स्थापयित्वा १ घर्षणे सर्व
तो २ घर्षणे “दुन्यासात् व्रणवर्त्तावघर्षणम्” सुश्रुतः । ३ मार्जने
च मलावघर्षणम् पात्रावघर्षणम्” सलिलैः शुद्धिरेतेषां
गोवालैश्चावघर्षणात्” या० स्मृ० ।

अवघात पु० अव+ह्न-घञ् । १ अवहनने तरङ्गुलादेर्विघ्नो
करणव्यापारे । अवघातश्च व्रीहिसंस्कारार्थः व्यापारभेदः
तदकरणे यज्ञासिद्धिः “व्रीहीन् प्रोक्षति व्रीहीनवहन्ति”
इत्यादौ प्रोक्षणादिजन्यः । कालान्तरभाव्यवघातजनको व्या
पारो व्रीहिनिष्ठः कल्पते प्रोक्षिता व्रीहय एवावघाताय
कल्पन्ते” कुसु० । तथाचावघातजन्यः संस्कारः व्रीहिनि
ष्ठ इति मीमांसकाः । नैयायिकास्तु “संस्कारः पुं
स्त्वेषः प्रोक्षणाभ्युक्षणादिषु” कुसु० उक्तेः पुरुषएव संस्का
रोऽहृदविमेषो जन्यत इत्याहुः अवघातश्च धर्मिणि सत्येव
तदीयवितुषीकरणरूपपरिस्काररूपः २ हननमात्रे श्ताड्-
नमात्रे च “कर्णायघातैरपि ताड्यमाना दूरीकृताकिर-
वरेण” “अधरे दत्तदन्तावघाते” सा० द० ।

अवघातिन् लि० तव+ह्न-णिनि । अवघातके स्त्रियां डोप् ।

अवघुष्ट लि० अव+घुष्ट-क्त । घोषणया प्रचारिते ।

अवघूर्णन न० अव+घूर्ण-भ्रमणे भावे ल्यु । सर्वतोभ्रमणे ।

अवघाटित अव+घट्ट-परिवर्त्ते क्त । सर्वतोवेष्टिते सम-
न्तात् परिष्ठिते । सङ्घ “शिविकया प्रायाद्वघोष्टितया खन-
नरमनुप्राप्य” भा० व० प० । [युच् । अवघोषणाप्यत्र स्त्री

अवघोषण न० अव+घुष-भावे ल्युट् । सर्वजनज्ञानायोच्चोघोषणे

अवघ्राण न० अव+घ्रा-भावे ल्युट् । आघ्राणे “पिण्डपितृ-
यज्ञवह्नाप्रभृति प्रागवघ्राणात्” का० २०५.११ “अपघ्रा-
णमितरेषु” का० २२.१०.४ । इदञ्च भोजनानुकल्पतया शिष्टै
रुक्तम् । अतएव आङ्गशेषभोजनस्यावश्यकतया उपवास-
दिने तदवघ्राणमात्रम् विहितम् “आघ्राय पितृसेवित
मिति” स्मृतैस्तथाचरणम् ।

अवचक्ष्ण लि० अव+चक्ष-ल्यु । निन्दितास्थानकर्त्तरि
“कुत्साभीक्ष्णयोरेष एतस्य तिङ्परत्ये अमुदात्तत्वम् ।

अवचन न० नवचनं कुत्सायां न० त० । निन्दायाम् । अभावे
न० त० । २ कथनाभावे “प्रकृतौचावचनात्” कात्या०

२०, ७, २१, “अवचनेऽग्निहोमः” । कात्या० २२, १, २ ।
न० व० । ३ वचनमूले लि० “शकुन्तला साध्वसादवचना
तिष्ठति” । शकु० ।

अवचनीय लि० वक्तुमर्हः वच-अर्हाथे अनोयर् न० त० ।
१ वक्तुमर्हं अलीलादौ शब्दे “वादेष्वचनोयेषु तदेव द्विगुणं
भवेत्” सनुः । २ वचनोयं निन्दाम् न० त० । ३ निन्दामिधे लि० ।

अवचय पु० अव+चि-अच् । पुष्पफलाद्यादाने । “ततः प्रवि-
शतः कुसुमावचयमभिनयन्ती सख्यौ” शकु० ।

अवचाय पु० अव+चि “हस्तादाने चेरस्तेये” पा० । अचोवाचको
घञ् । हस्तेन पुष्पफलाद्यादाने । “अविरतकुसुमा-
वचायखेदा” माघः । अव+चि-णसुल अवचायम् । अभी-
क्ष्णमवचित्येत्यर्थे अव्य० ।

अवचाराण लि० अव+चर-णिच्-ल्युट् । १ प्रचारणे सुश्रुतोक्ते
२ चारपाकविधौ च “विशेषक्रियावचाराणाञ्च” “क्षेपाणि
अहणं जातीः प्रोषणं सावचारणम्” शुक्रदोषलक्ष्यकरं
यथास्वमवचारणम्” सुश्रुतः ।

अवचूड(ल) पु० अवनता चूडाम् यस्य वा डोलः । १ ध्वजा-
धोवज्रे वस्त्रे । “पिच्छावचूडकलनामिवोरः” “पिच्छाव-
चूडमनुमाधवधाम जगत्सुः” इति च माघः “अस्योच्चूडाव-
चूडाख्यौ मर्द्धाधोमुखचूडयोरिति” हला० उक्तेः २ ध्वजा-
धोमुख्याङ्गे चामरादौ च ।

अवचूर्णन न० सुश्रुतोक्ते १ व्रणरोगभेदे । “तत्र व्रणस्य षट्तिर-
पक्रमा भवन्ति” इत्युपक्रम्य “सर्पिस्तैलं रसक्रियावचूर्णनं
व्रणधूपनम्” इत्युक्त्वा “तेषु कषायो वर्त्तिः कक्कः सर्पि-
स्तैलं रसक्रियावचूर्णनमिति शोधनरोपणानीति” ।
अव+चूर्ण-भावे ल्युट् । २ पेषणे । चूर्णैरेध्वंसते अवचूर्ण्य
यति अव+चूर्ण्य+अवध्वंसार्थे णिच्-भावे ल्युट् ।
३ चूर्णनेनावध्वंसे ।

अवचूर्णित लि० अव+चूर्ण-पेषे कर्मणि क्त । १ पित्ते । अव-
चूर्ण्ययतेर्नामधातोः क्त । २ चूर्णनेनावध्वंसते ।

अवचूल न० अवचूडवत् विग्रहः । ध्वजाधःस्थे १ चामरादौ
ध्वजाद्याङ्गे “दिवसकरवारणस्यावचूलचामरकलाप इव”
काद० । [चामरे लि० का० ।

अवचूलक न० अवचूलमिव इवार्थे कन् संज्ञायां वा कन् ।

अवच्छिन्न लि० अव+च्छिद-क्त । अवच्छेदः विशेषणोपा-
धिना विशेषकरणम् । उपाध्यादिना विशेषिते अव-
च्छेदकतानिरूपिते च “प्रतियोग्यसमानाधिकरणयत्-
समानाधिकरणात्प्रान्ताभावप्रतियोगिताच्छेदकावच्छिन्नं यज्ञ

भवतीति' चिन्तामणिः । अवच्छेदकता हि स्वरूपसम्बन्धविशेषः । अनतिरिक्तवृत्तित्वं वा तन्निष्पितत्वमवच्छिन्नत्वं यथा दण्डादीनां घटकारणतावच्छेदकं दण्डत्वादिकं तस्य तदतिरिक्तदेशेऽवृत्तित्वात् एवं घटादीनामत्यन्ताभाव-प्रतियोगितायाः तदतिरिक्तदेशेऽवृत्तित्वात् घटत्वादिक-मवच्छेदकम् अतः प्रतियोगितायां घटाद्यवच्छिन्नत्वम् । परिमाणादौ च अवच्छिन्नत्वमियत्कारणम् यथा श्लोषाव-च्छिन्नोद्गीहिः श्लोषपरिमाणेन कृतपरिच्छेदोद्गीहिरित्यर्थः । सीमाकरणमध्यवच्छेदः । गृहावच्छिन्न आकाशः गृहाकाशः कर्णशृङ्गकल्यावच्छिन्न आकाशः श्रोत्रमित्यादि । एवमन्तः-करणावच्छिन्नं चैतन्यं जीव इति वेदान्तिनः ।

अवच्छिन्नवाद पु० अवच्छिन्नतया अन्तःकरणावच्छिन्नतया जीवस्य वादो व्यवस्थापनम् । वेदान्तिमतप्रसिद्धे चैतन्यस्य अन्तःकरणावच्छिन्नतया व्यवस्थापके मतभेदे । तथाहि तेषां मतद्वयम् केचित् अन्तःकरणे प्रतिविम्बितं चैतन्यं जीव इति प्रतिपेदिरे केचित् तदवच्छिन्नं चैतन्यं जीव इति । तत्र नीरूपस्य चैतन्यस्यान्तःकरणे प्रतिविम्बासम्भवेन प्रति-विम्बस्य च मिथ्यात्वेन जीवस्य सत्यत्वानुपपत्तेः बन्ध-मोक्षयोः सामानाधिकरण्याभावापत्तेः प्रतिविम्बवादं दूषयित्वाऽवच्छिन्नवादं समर्थयामासि । यथा च नैयायि-कादीनामेकस्यापि नभसः कर्णशृङ्गकल्यादिभेदेन उपाधि-कृतं नानात्वं न वस्तुतमेवमेकस्यापि चैतन्यस्यान्तःकर-णोपाधिभेदेनावच्छिन्नतया नानात्वं तेन "तदुपसृसार-त्वात्" शा० सू० "घटसंघटन्याकाशे नीयमाने यथा घटे । घटोनीयेत नाकाशस्तद्ब्रह्मजीवो न भोपम" इत्युक्तेः जीवस्य न स्वत इहलोकपरलोकगामित्वमपि तु बुद्धिद्वयाधि-भेदेन तथा व्यवहारः अतो न बन्धमोक्षव्यवस्थानुपपत्तिः यन्निष्पन्नाधौ अज्ञानाधीना संसारप्रवृत्तिस्तस्य जीवभावा-त्मकतया बन्धः, यत्र च तन्निवृत्तिः न तत्र तथा, किन्तु-मोक्षः । विस्तरस्वाकरे ।

अवच्छुरित न० । अव+क्षुर-भावे क्त । १ अदृष्टासे-स्वार्थे कन् तत्त्वैव । कर्मणि क्त । २ मिश्रिते लि० ।

अवच्छेद पु० अव+च्छिद-भावे घञ् । १ छेदने २ सीमाकरणे ३ विशेषकरणे ४ अवधारणे "यदर्थानामवच्छेदे विशेषकृति-हेतवः" वाक्य प० ५ इयत्ताकारणे दैव्याप्तौ च । अवच्छेदयते ऽनेन करणे घञ् । इयत्ताकारणसाधने ७ एकदेशे अवय-वादौ । यः कश्चित् पदार्थः कश्चिद्विदाधारे एकदेशे तिष्ठति तत्रैव प्रदेशान्तरे चेन्न तिष्ठतीति स अव्याप्यवृत्तिः

तस्याव्याप्यवृत्तताया निरूपकोऽवयवादः । यथा दृष्टे अव्यप्यदेशे कपिसंयोगः मूलदेशे तदभावः अतः कपि-संयोगः अव्याप्यवृत्तिः तादृशाव्याप्यवृत्तताया नियाम-कश्च मूलादिप्रदेशः तत्रावच्छेदशब्देनाभिधीयते । तादृशा-वच्छेदश्च द्विविधः देशः कालश्च । तत्र देशसत्त्वे काल-विशेषे तदभावात् कालएव तत्राव्याप्यवृत्ततायानियामकः । यथा आत्मनि जाम्बदादौ ज्ञानं सुषुप्तौ तदभावः । देशरूपस्तूक्तः । अवच्छेदावच्छेदेन साध्यसिद्धौ सामा-नाधिकरण्यसिद्धिः प्रतिबन्धिका इति शिरोमणिः । अव-च्छेदाः यावन्तः साध्यसिद्धौ प्रदेशास्तावतामेवावच्छेदेन साध्यसम्बन्धव्यापकत्वे नेति तदर्थः ।

अवच्छेदक लि० अवच्छिन्नति अव+च्छिद-खुल् । १ छेदके २ इयत्ताकारके ३ सीमाकारके ४ अवधारके ५ अव्याप्यवृत्ति-तानिरूपके च । अवच्छिन्नशब्दे विवृतिः । "प्रतियोगिताव-च्छेदकावच्छिन्नमिति" चिन्तामणिः । अवच्छेदकत्वं च व्यप-दके इव तदवच्छेदकेऽपि स्वीक्रियते यथा यज्ञिमान् पर्वत इति बुद्धौ वज्रप्रभावान् पर्वत इति निश्चयः प्रतिबन्धकः तत्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकं निश्चयत्वमिव तत्तद्विषयताऽपि तत्रा-वच्छेदिका तथा च वज्रित्यावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वत-त्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति वज्रित्याव-च्छिन्नप्रकारतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नविशेष्यतासामानाधि-करणप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिनि-श्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वे निश्चयत्वस्येव तत्तद्विषयताया अपि तत्प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं तथा तादृशज्ञानत्वस्येव तत्तद्विष-यताया अपि प्रतिबन्धतावच्छेदकत्वम् । इयत्ताभेदः अनुज्ञे-ख्यमानजातेः स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वं न तदवच्छेदकताया अव-च्छेदकमस्ति तेन घटवज्रतन्त्रमिति बुद्धौ घटत्वनिष्ठप्रका-रतावच्छेदकताया नान्यदवच्छेदकम् तथाच यथा घटनिष्ठ-प्रकारताया अवच्छेदकम् घटत्वम् एवं घटत्वनिष्ठप्रका-रतायानान्यदवच्छेदकमतस्तस्य निरवच्छिन्नावच्छेदकता अनु-ज्ञिख्यमानेत्युक्तेरुज्ञिख्यमानजातेर्न स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वं तेन घटत्ववृत्तान् देश इत्यादौ घटत्वप्रकारताया अवच्छे-दकमस्तीति । अत्राप्ययं विशेषः धर्मप्रदेशे भावमानधर्मः विशेष्यतावच्छेदकः प्रकारांशे भावमानः प्रकारतावच्छेदक एव सर्वत्र । किन्तु प्रतियोग्ये भावमानधर्मस्य न प्रतियो-गितावच्छेदकत्वमपि तु अतिप्रसङ्गादनापादकत्वेन धर्मस्य तथात्वं यथा कम्बुप्रोवादिमाङ्गास्त इत्याद्यभावाद्बुद्धौ घटत्वस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वम् "नम्भवति लघौ

धर्मे गुरो तदभावात्" दीधित्युक्तेः शक्यतावच्छेदकत्वं
विषयतावच्छेदकत्ववत् गुरुधर्मस्यापि स्वीकृतमाकरे ।
अवच्छेदकत्वनिर्मुक्ति स्त्री रघुनाथशिरोमणिकृते अवच्छेद-
कतापदार्थनिर्यायके अनुमानखण्डान्तर्गते ग्रन्थभेदे ।
अवच्छेदय लि० अव+च्छिद-यत् । १ छेदनाहं २ अवघ्रायं
विशेषणीये ३ अवच्छेदाहं च पदार्थे यथा दण्डत्वे नावच्छेद्या
घटादिकारणता घटत्वे नावच्छेद्या घटप्रतियोगिता ।
अवजय पु० अव+जि-अच् । पराजये "येनेन्द्रलोकावजयाय
दपः" रघुः ।
अवज्ञा स्त्री अव+ज्ञा-अङ् । "अनादरे । आत्मन्यवज्ञां शिथि-
लोचकार" रघुः । "गत्यर्थमन्यतेर्दे चेष्टावक्तव्योः" सुम्भ० ।
"अविज्ञावज्ञेयं परितपति नोच्चैरपि बुधम्" उद्भटः ।
अवज्ञात लि० अव+ज्ञा-क्त । १ अनादरे २ तिरस्कृते ३ कृतावमाने च
अवज्ञान न० अव+ज्ञा-भावे ल्युट् । १ अवमाने २ तिरस्कारे
३ अनादरे "इक्षितं तदवज्ञानात् विद्विषागर्भमात्मनः" रघुः
अवज्ञेय लि० अव+ज्ञा-कर्मणि यत् । १ अनादरणीये २ तिरस्कार्ये
"विप्रा हि क्षत्रियात्मनोभावज्ञेयाः कदाचन" या० स्मृ० ।
अवट पु० अव+अटन् । १ गर्ते, २ कूपे, । "रत्नसं गतसत्त्वानामेष
धर्मः सनातनः । अवटे ये निधीयन्ते" रामा० । "भूतो-
दनो निवेद्यश्च स्तब्धपकारिणोऽवटे" सुम्भ० । "अवटेऽवव-
नयति" शत० ब्रा० । ३ देहस्य निम्नस्थाने कण्ठमूलादौ
च "अवटश्चैवमेतानि स्थानान्यत्र शरीरके" या० स्मृ० ।
"शरीरे यः अवटः कश्चिन्मोक्षोद्देशः कण्ठमूलकक्षादि" मिता०
४ ऐन्द्रजालिकजीविकावति च गर्गा० यञ् आवव्यः । अव-
टभवे लि० । [आधारे ल्युट् । नरकभेदे नरकशब्दे विवृतिः ।
अवटनिरोधन पु० अवटे गर्ते निरुध्यतेऽत्र अव+नि+रुध
अवटि स्त्री अव+अटि । १ गर्ते २ कूपे च वा छीप् अवटीत्यपि ।
अवटीट लि० अवमता नासिका प्रा० स० नतार्थे नासायाः
टीटादेशः अर्घ आदिवाद्च् । (खांदा) नतनासिके जने ।
अवटु पु० अव+टोक्-मितद्वा० हु । १ गर्ते, २ छवभेदे, ३ कूपे च ।
४ यीवापञ्चाङ्गाने, ५ यीवाया उच्चतमार्गे च स्त्री ४ देहस्ये
निम्नदेशे "अवटुश्चैवमेतानि स्थानान्यत्र शरीरके" इति
या० स्मृ० पाठान्तरम् "अवटावथ हन्वोश्च प्रगृह्णोश्च-
भवेन्नरम्" सुम्भ० । न० त० ५ वटुभिन्ने पु० ।
अवटुज पु० अवटौजायते जन-ड ७ त० । शिरःस्थचरमणेशे
वाटास्थकेशे "रागशानवटुजेष्ववच्छिद्य" माघः ।
अवटोदा स्त्री न० त० अवटस्य कूपसोदकमिव उदकमस्याः
उदादेशः । भारतवर्षीये नदीभेदे ।

अवडङ्ग पु० अवगतो डङ्गः शब्दो यस्मात् । हृष्टस्थाने जटा० ।
अवडीन न० अव+डी-भावे क्त । अवरोहणरूपे पक्षिगतिभेदे ।
अवट पु० अव+अटच् वेदे पु० टस्य तः । अवटरूपे कूपादौ
निरु० "सिक्तमवतम्" ऋ० १, १३०, २ "अवतमवटमिति"
भा० "अवते न कोशम्" ऋ० ४, १७, १६ ।
अवतंस पु० न० अव+तन्स-घञ् । १ कर्णपूरे, २ शिरोभूषाभेदे
च । "कक्षावतंसद्विगुणाक्षरत्नम्" "स्वाह्ननक्षोभचलाव-
तंसाः" "गणा नामैरुद्गसावतंसाः" इति च कुमा० ।
अवतंसित लि० अव+तन्स-क्त । भूषिते "समदनमवतंसितं
ऽधिकर्षम्" माघः । वा अक्षौमे वतंसितोऽप्यत्र ।
अवतमस न० अवततं व्याप्तं तमः प्रा० स० अच् समा० ।
व्याप्तान्वकारे । "अवतमसभिदायै भास्वताभ्युक्तेन"
माघः ।
अवतरण अव+हृ-भावे ल्युट् । तीरादिप्रदेशात् १ जलाद्य-
वगाहाद्यर्थमवरोहणे २ अन्यरूपेण प्रादुर्भावे "अंशावतरणम्"
भा० व्या० प० । वस्तुमात्रस्य स्वस्थानात् ३ अवरोहणे (नामा)
"स्तन्यावतरणे चैव ज्वरोदोषैः प्रवर्तते । स्त्रीणामप-
प्रजातानां स्तन्यावतरणे च यः" सुम्भ० । अवतीर्यते येन
करणे ल्युट् । नद्यादेः सोपानादौ ४ तीर्थे ।
अवतरणी स्त्री अवतरति ग्रन्थोऽनया अवहृ करणे ल्युट् ।
ग्रन्थप्रस्तावार्थं प्रथमसुषोढघातरूपायां सङ्कतौ (आभास)
इत्याख्यायां २ परिपाद्याश्च स्वार्थे कन् अवतरणिकाप्यत्र ।
अवतान पु० अव+तन-घञ् कर्मणि घञ् । १ सन्ताने
२ अवधोमुखे ३ लताप्रताने च "लताशतैरवततामवतान-
शतैस्तथा" रामा० ।
अवतार पु० अव+हृ करणे घञ् । १ तीर्थे, (पुष्करिण्यादेः सोपा-
नपङ्क्तौ) "रुद्धे गजेन सरितः सरुवाऽवतारे" माघः ।
भावे घञ् । २ प्रादुर्भावे "नवावतारं कमलादिवोत्पलम्" मा
भूत्परीवादनवावतारः" इति च रघुः ३ देवानामंशावेशवशेन
प्रादुर्भावे च । "अवताराहसंख्येया" इत्युक्तेः तेषां
बहुत्वेऽपि प्राधान्याद्दशैव विष्णोरेवतारा शास्त्रप्रसिद्धाः यथा
"मत्स्य 'कूर्मोर्वराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः । रामो रामश्च
रामश्च बुद्धः कल्की च ते दश" पुरा० सुबहुमालायां तु प्रकृतेरेव
एते अवताराऽङ्गाः प्रकृतिविष्णुरूपान् पुंरूपश्च महेश्वरः । एवं
प्रकृतिभेदेन भेदास्तु प्रकृतेर्दश । कृष्णरूपा कालिका स्यात्
रामरूपा च तारिणी । वगला कूर्ममूर्तिः स्यात् सीतो
धूमावती भवेत् । विष्णुमस्ता नृसिंहः स्याद्द्वाराहश्चैव भैरवी ।
सुन्दरी जामदग्न्यः स्यात् वामनो भुवनेश्वरी । कमला

बौद्धरूपा स्थात् मातङ्गी कल्किरूपिणी । स्वयं भगवती
 काली कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् । स्वयं च भगवान् कृष्णः काली-
 रूपोऽभवद् ब्रजे । भगवते । १६० । त्रु प्राधान्यतः अन्येऽप्यव-
 तारा उक्ताः यथा 'लीलावतारानुरतो देवतिर्यङ्मरादिषु'
 इत्युपक्रम्य । "जगद्दे पौरुषं रूपं भगवान् महदादिभिः ।
 संभृतं षोडशकलमादौ लोकसिद्धयया । यस्याम्भसि
 शयानस्य योगनिद्रां वितन्वतः । नाभिस्तदाम्बुजादासी
 द्रुमज्ञा विश्वरूपां पतिः । यस्यावयवसंस्थानैः कल्पितोलोक
 विस्तरः । तद्वै भगवतीरूपं विशुद्धं सत्त्वमूर्जितम् । पश्य-
 न्यदोरूपमदभ्रवस्तुषा सहस्रपादोरुभुजाननाद्भुतम् । सहस्र
 भूदेऽवण्याक्षिनासिकं सहस्रसौख्यम्बरकण्डलीकृतम् । एत-
 द्ज्ञानावताराणां निधानं बीजमव्ययम् । यस्यांशेन
 सृज्यन्ते देवतिर्यङ्गरादयः । स एव प्रथमं देवः कौमारं
 सर्गभाषितः । चचार दुश्चरं ब्रह्मा ब्रह्मचर्यं सखिण्डितम् ।
 द्वितीयस्तु भगवायस्वरसातलगतं महीम् । उद्धरिष्यन्नुपादत्त
 यज्ञेशः शौकरं वपुः । तृतीयस्तु पिसर्गं नै देवपितृमपेत्य सः ।
 तन्मं सात्वतमाचष्ट नैष्कर्ष्य कर्माणां यतः । तस्यै धर्म-
 कलासर्गं नरनारायणाष्टमी । भूत्वात्मोपशमोपेतमकरोद्दुश्च-
 रन्तपः । पञ्चमः कपिलो नाम सिद्धेशः कालयिष्णुतम् ।
 प्रोवाचासुरयेऽंशं तत्त्वयामविनिर्णयम् । षष्ठमन्वेरपत्य-
 त्वं वृतः प्राप्नोऽनुसूत्रया । आन्वीक्षिकीमलकांयं प्रह्लादा-
 दिभ्य उचिवातुर्न । ततः सप्तम आकृत्यां रुचेर्यज्ञोऽभ्यजायत
 सतामादौः सुरगणैरपात् स्थायम्भुवान्तरम् । अष्टमे मेरु-
 देव्यान्तु नाभेर्जात उरुक्रमः । दशयन् वर्तु धीराणां सर्व-
 अभनमस्तम् । ऋषिभिर्वाचितोभेजे नवमं पार्थिवं
 वपुः । दुग्धेभामोपधीर्विप्रास्तेन यः स उग्रसप्तमः । रूपं स
 जगद्दे मातृसं चाक्षुषान्तरसंज्ञने । नाव्यारोप्य महोमय्या
 मपाद्वै वस्त्रं मनुम् । सुरासुराणासुदधिं मथ्नातं मन्दरा-
 षलम् । दध्ने कमठरूपेण पृष्ठ एकादशे विभुः । धान्व-
 न्तरं द्वादशमं त्रयोदशममेव च । १२ । अपावयत् सुरा-
 नन्वात्मोहिन्त्याऽमोहयत् स्त्रिया । १३ । चतुर्दशं नार-
 सिंहं विभ्रद्वैत्येन्द्रमूर्जितम् । ददार करजैरुवावेरकां कट-
 लयथा । १४ । पञ्चदशं वामनकं कत्यागादध्वरं बलेः ।
 पदत्रयं याचमानः प्रत्यादितुस्तुलिपिपटपम् । १५ । अवतारे
 षोडशमे पश्यन् धर्मद्रुहोन्मपान् । त्रिसप्तकत्वः कुपितो
 निःक्षत्वा मकरोन्महोन् । १६ । ततः सप्तदशे जातः सत्ययक्षां
 पराशरात् । चक्रे वेदतरोः शाखा दृष्ट्वा पुंसोऽल्पमेधसः ।
 १७ । नरदेवत्वमापन्नः सुरकार्यचिकीर्षया । ससृद्रनिग्रहादीनि

चक्रे वीर्याण्यतः परम् । १८ । एकोनविंशे विंशति मे वृष्णिषु
 प्राप्य जन्मनी । रामकृष्णाविति भुयो भगवान्हरद्वारम्
 १९ । २० । ततः कलौ संप्रपत्ते संमोहाय सुरदिपाम् । बुद्धो-
 नान्नाजिनस्तुतः क्रोकोटेभु भविष्यति । २१ । अथासौ युगसन्ध्या-
 यां दस्युप्रायेषु राजसु । जनिता विष्णुयशसो नास्ना कल्कि-
 र्जगत्पतिः । २२ । अवताराहसङ्केत्या हरेः सर्वनिर्धेर्हि जाः ।
 यथा विदांसिनः कल्याः सरसः स्युः सहस्रशः । ऋषयो
 मनवो देवा मनुपुत्रा महौजसः । कलाः सर्वे हरेरेव स
 प्रजापतयः सृताः । एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्
 स्वयम् । इन्द्रादिव्याकुलं लोकं गृह्यन्ति युगे युगे ।
 "कस्मिन् काले स भगवान् किं वरुः कीदृशो नृभिः । नास्ना-
 केन विधानेन पूज्यते तदिहोच्यताम्" । इति प्रश्ने ।
 "कृतं त्वेता द्वापरञ्च कलिरित्येषु केयवः । नाना-
 वर्णाभिधाकारो नानैव विधिनेज्यते । कृते शुक्लचतुर्बाहु-
 र्जटिलो वल्कलाम्बरः । कृष्णाजिनोपवीताक्षान् विभ्र-
 द्दण्डं कमण्डलुम् । मनुष्यास्तु तदा शान्ता निर्व्विराः सहृदः
 समाः । यजन्ति तपसा देवं शमेन च दमेन च । हंसः
 सुपुष्पो वैकुण्ठो धर्म्मो योगेश्वरोऽमलः । ईश्वरः पुरुषोऽ-
 व्यक्तः परमात्मेति गीयते । त्वेतायां रक्तेवर्णोऽसौ चतुर्बाहु-
 स्तु मेखलः । हिरण्यकोशस्त्वव्यक्तः सुक्कुवाद्युपलक्षणः ।
 तं तदा मनुजा देवं सर्वदेवमयं हरिम् । यजन्ति विद्याया
 त्वय्या धर्म्मिणा ब्रह्मवादिनः । विष्णुर्यज्ञः पृथ्निगर्भः
 सर्वदेव उरुक्रमः । उपाकर्षिर्जनश्च उरुगाय इतीर्यते ।
 द्वापरे भगवान् श्यामः पीतवर्णा निजायुधः । श्रीवत्सार्दि-
 भिरक्षोभ्यलक्षणैरुपलक्षितः । तं तदा पुरुषं सत्त्वं महा-
 राजोपलक्षणम् । यजन्ति वेदतन्त्राभ्यां परं जिज्ञासवो
 नृपः । नमस्ते वासुदेवाय नमः सर्वेष्वप्यथ च । प्रद्युम्नाया-
 निरुद्धाय त्वभ्यं भगवते नमः । नारायणाय ऋषये पुरुषाय
 महात्मने । विश्वेश्वराय विश्वाय सर्वभूतात्मने नमः । इति
 द्वापर उक्तींस्तुवन्ति जगदीश्वरम् । नाना तन्त्रविधानेन
 कलावपि यथा श्रेष्ठे । कृष्णवर्णं त्विषाऽकृष्णं साङ्गो-
 पाङ्गाक्षपार्षदम् । यज्ञैः संकीर्त्तनप्रायैर्यजन्ति हि ह्युमेध-
 सः । ध्येयं सदापरिभवन्नमोऽदोहं तीर्थार्यदं शिवविरि-
 ञ्चिनुतं शरणम् । भूयार्त्तिं प्रणतपालभवाब्जपोतं वन्दे
 महापुरुषम् । ते चरन्मरविन्दम् भा० ११ स्कन्द० ।
 अन्यत्र अवतारभेदस्तत्त्वोक्तः "हंसस्वरूपददद्युत-
 आत्मयोगं दत्तः कुमार ऋषभो भगवान् पिता नः ।
 विष्णुः शिवाय जगतां कल्याणतीर्थसेनाह्वतामधुभिदा

श्रुतयोहयास्ते । सुप्तोऽप्ये मनुजलौषधयश्च मातृस्ये
 प्रौढे हतो दितिज उद्धरताम्भसः क्षाम् । कौम्भे^१ हतोऽद्रि-
 ष्टतो न्ययने स्वष्टे गाहप्रपन्नमभिराजगच्छदार्त्तम् ।
 संस्तुन्वतो निपतितान् अमणानृषींश्च शक्रश्च एतवधत्तमसि-
 प्रविष्टम् । देवस्त्रियोऽसुरष्टे पिहिता अनाथा जन्नेऽसुरेन्द्र
 मभयाय सतां नृसिंहे । देवासुरे युधि च दैत्यपतीन् सुरार्थे-
 हत्वान्तरेषु भुवनान्यदधत् कलाभिः । भूत्वाथ यामन इमामह-
 रद्वलेः क्षां याचजाच्छलेन समदाददितेः सुतेभ्यः । निःज-
 त्रियामकृत गाञ्च त्रिसप्रकृत्यो रामस्तु हृदयकुलाप्ययवाङ्-
 वाग्निः । सोऽस्मि^२ बबन्व दशवक्त्रमहन् सलजं सीता-
 पतिर्जयति लोकमलन्नकोर्त्तिः । भूमेर्भरावतरणाय यदु-
 ष्वजन्मा जातः करिष्यति सुरैरपि दुष्कराणि । वार्दे-
 र्मिभो हयति यत्तत्कतोऽतदर्हान् मृष्टान् कलौ क्षिति
 भुजो न्यहनिष्यदने । एवंविधानि जन्मानि कर्माणि च
 जगत्पतेः । भूरोणि भूरियशसोर्वर्णितानि महाभुजः ।^३
 सुरासुराद्यंशयतारा भारते आदिपर्वणि दर्शिताः यथा
 “इत्युक्त्वा स महीं देवो ब्रह्मा राजन् । विष्टव्य तांम् । आदि-
 देश तदा सर्वांन् विवुधान् भूतकृत्स्वयम् । अस्या भूमेर्निर-
 सितं भारं भार्गः पृथक्पृथक् । अस्यामेव प्रसूयध्वं विरो-
 धायेति चाब्रवीत् । तथैव च समानीय गन्धर्व्यापमरसां
 गणान् । उवाच भगवान् सर्वांनिदं वचनमर्थवत् । इत्युप-
 क्रम्य “स्वैरैर्गैः प्रसूयध्वं यथेष्टं मानुषेषु च । अथ
 शक्रादयः सर्वे^४ श्रुत्वा सुरगुरोर्वचः । तथ्यमर्थ्यश्च पथ्यश्च
 तस्य ते जगदुत्सदा । अथ ते सर्वशोऽर्गैः स्वैर्गन्तुं भूमिं
 कृतजणाः । नारायणममिलम्नं वैकुण्ठमुपचक्रसुः । यः
 स चक्रगदापाणिः पीतवासाः शितिप्रभः । पद्मनाभः
 सुरारिभ्रः पृथुजोऽश्चितेक्षणः । प्रजापतिपतिर्हवैः सुर-
 नाथो महाबलः । श्रीवत्साङ्को हृषीकेशः सर्वदैवतपू-
 जितः । तं भुवः शोधनायेन्द्र उवाच पुरुषोत्तमम् । अंशे-
 नाथतरेत्येवं तथेत्याह च तं हरिः^५ इत्युपक्रम्य च
 “अथ नारायणेनेत्यं चकार सह संविदम् । अथ तर्त्तुं^६ महीं
 स्वर्गादंशतः सहितः सुरैः । आदिष्य च स्वयं शक्रः सर्वा-
 नेव द्विवैकसः । निजगाम पुनस्तस्मात्तयाज्ञारायणस्य च ।
 तेऽमरारिपिनाशाय सर्वलोकहिताय च । अथ तेऽः क्रमे-
 णैव महीं स्वर्गाद्विवैकसः । ततो ब्रह्मर्षिवंशेषु पार्थि-
 यर्षिकुलेषु च । जज्ञिरे राजशर्दूलः यथाकामं द्विवैकसः^७ ।
 इति सामान्यत उक्त्वा । “मानुषेषु^८ मनुष्येन्द्रः । संभूता ये
 द्विवैकसः । प्रथमं दानवाश्चैव तांस्ते वक्ष्यामि सर्वशः ।

विमचित्तिरिति ख्यातो य आसीद्दानवर्षभः । जरासन्ध
 इति ख्यातः स आसीन्मनुजर्षभः । दितेः^१ उत्तस्तु
 यो राजन् । हिरण्यकशिपुः स्मृतः । स जज्ञे मानुषे
 लोके शिशुपालो नरर्षभः । संह्लाद इति विख्यातः
 प्रह्लादस्यानुजस्तु यः । स शल्य इति विख्यातो जज्ञे
 बाह्लीकपुङ्गवः । असह्लादस्तु तेजस्वी योऽभूत् ख्यातो
 जघन्यजः । हृष्टकेतुरिति ख्यातः स बभूव नरेश्वरः ।
 यस्तु राजञ्छिविर्नाम दैतेयः परिकीर्त्तितः । इम इत्य-
 भिविख्यातः स आसीद्भुवि पार्थिवः । वाक्कलो नाम
 यस्तो पामासीदसुरसत्तमः । भगदत्त इति ख्यातः स जज्ञे
 पुरुषर्षभः । अयःशिरा अश्वशिरा अयःशङ्खश्च वीर्यवान् ।
 तथा गगनमूर्ध्नि च वेगवांश्चात्र पङ्कमः । पङ्कते जज्ञिरे
 राजन् वीर्यवान्तो महासुराः । केकयेषु महात्मानः पार्थिवर्ष-
 भसत्तमाः । केतुमानिति विख्यातो यस्ततोऽन्यः प्रताप-
 वान् । अमितौजा इति ख्यातः सोऽयकर्मन् नराधिपः ।
 स्वर्भानुरिति विख्यातः श्रीमान् यस्तु महासुरः । उपसेन
 इति ख्यात उपकर्मन् नराधिपः । यस्त्वह इति विख्यातः
 श्रीमानासीन्महासुरः । अशोको नाम राजाऽभून्महावी-
 र्योऽपराजितः । तस्मादवरजो यस्तु राजस्यधपतिः
 स्मृतः । दैतेयः सोऽभवद्राजा हार्दिक्यो मनुजर्षभः ।
 हृषपर्व्येति विख्यातः श्रीमान् यस्तु महासुरः । दीर्घप्रज्ञ
 इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवच्चृपः । अजकस्ववरो राजन् य
 आसीद्दृषपर्व्यः । स शाल्व इति विख्यातः पृथिव्यामभव-
 चृपः । अश्वधीय इति ख्यातः सत्ववान् यो महासुरः ।
 रोषमान इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवच्चृपः । सूक्ष्मस्तु
 भतिमान् राजन् कीर्त्तिमान् यः प्रकीर्त्तितः । हृहृश्च इति-
 ख्यातः क्षितावासीत् पार्थिवः । तुङ्गण्ड इति विख्यातो
 य आसीदसुरोत्तमः । सेनाविन्दुरिति ख्यातः स बभूव
 नराधिपः । इपुपोनाम यस्तो पामसुराणां बलाधिकः ।
 नग्नजन्माम राजासीद्भुवि विख्यातविक्रमः । एकचक्र इति
 ख्यात आसीद्यस्तु महासुरः । प्रतिविन्ध्य इति ख्यातो बभूव
 प्रथितः क्षितौ । विरूपाक्षस्तु दैतेयश्चैतयोधी महासुरः ।
 चित्रधर्म्येति विख्यातः क्षितावासीत् पार्थिवः । हरस्वरि-
 कुरो वीर आसीदो दानवोत्तमः । हुबाङ्कुरिति विख्यातः
 श्रीमानासीत् पार्थिवः । सुहरस्तु महातेजाः शत्रुपक्षक्षय-
 हरः । बाह्लीको नाम राजा स बभूव प्रथितः क्षितौ ।
 निचन्द्रश्चन्द्रवक्त्रस्तु य आसीदसुरोत्तमः । सुहृकेश इति
 ख्यातः श्रीमानासीत् स पार्थिवः । निजुम्भस्वजितः संख्ये

महामतिरजायत । भूमौ भूमिपतिश्रेष्ठो देवाधिप इति
 स्मृतः । शरभो नाम यस्तेषां दैतेयानां महासुरः । पौरयो
 नाम राजर्षिः स बभूव नरोत्तमः । सुक्रयस्तु महावीर्यः
 श्रीमान् राजन्महासुरः । सुपार्श्व इति विख्यातः क्षितौ
 जज्ञे महीपतिः । क्रथस्तु राजन् ! राजर्षिः क्षितौ जज्ञे
 महासुरः । पार्व्यतेय इति ख्यातः काञ्चनाचलसन्निभः ।
 द्वितीयः शलभस्तेषामसुराणां बभूव ह । प्रह्लादो नाम
 बाह्लीकः स बभूव नराधिपः । चन्द्रस्तु दितिजश्रेष्ठो लोके
 ताराधिपोपमः । चन्द्रश्मैति विख्यातः काम्बोजानां नरा-
 धिपः । अर्क इत्यभिविख्यातो यस्तु दानवपुङ्गवः ।
 ऋषिको नाम राजर्षिर्बभूव नृपसत्तमः । स्मृतपा इति वि-
 ख्यातो य आसीदसुरोत्तमः । पश्चिमानूपकं विद्धि तं नृपं
 नृपसत्तमम् । गविष्ठस्तु महातेजा यः प्रख्यातो महासुरः ।
 द्रुमसेन इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः । मयूर इति
 विख्यातः श्रीमान् यस्तु महासुरः । स विश्व इति विख्यातो
 बभूव पृथिवीपतिः । सुपर्ण इति विख्यातस्तस्मादवरजस्तु
 यः । कालकीर्त्तिरिति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः ।
 चन्द्रहन्तेति यस्तेषां कीर्त्तितः प्रवरोऽसुरः । शुनको
 नाम राजर्षिः स बभूव नराधिपः । विनाशनस्तु चन्द्रस्य य
 आख्यातो महासुरः । जानकिर्दाम विख्यातः सोऽभवन्ननु-
 जाधिपः । दीर्घजिह्वस्तु कौरव्यः य उक्तो दानवर्षभः ।
 काशिराजः स विख्यातः पृथिव्यां पृथिवीपते ।
 यजन्तु सुषुवे यन्तु सिंहिकाऽर्केन्दुमर्द्दनम् । स
 क्राथ इति विख्यातो बभूव मनुजाधिपः । अना-
 सुपस्तु पुत्राणां चतुर्णां प्रवरोऽसुरः । विक्षरो नाम
 तेजस्वी वसुमित्रो नृपः स्मृतः । द्वितीयो विक्षराद्यस्तु
 नराधिप ! महासुरः । पाण्डुराष्ट्राधिप इति विख्यातः
 सोऽभवन्नृपः । बलीन इति विख्यातो यस्त्वासीदसुरोत्तमः ।
 पौण्ड्रमात्स्यक इत्येवं बभूव स नराधिपः । एत इत्यभि-
 विख्यातो यस्तु राजन्महासुरः । मणिमादाम राजर्षिः
 स बभूव नराधिपः । क्रोधहन्तेति यस्तस्य बभूवावरजोऽ-
 सुरः । दण्ड इत्यभिविख्यातः स आसीन्नृपतिः क्षितौ ।
 क्रोधवर्द्धन इत्येव यस्तस्यः परिकीर्त्तितः । दण्डधार इति
 ख्यातः सोऽभवन्ननुजर्षभः । कालेयानान्ते ये पुत्रास्तेषा-
 मष्टौ नराधिपाः । जज्ञिरे राजशार्ङ्ग ! शार्ङ्गस्तसमवि-
 क्रमाः । मगधेषु जयत्यनेनस्तेषामासीत् पार्थिवः । अष्टा-
 नाम्ब्रवरस्तेषां कालेयानां महासुरः । द्वितीयस्तु तत्तस्तेषां
 श्रीमान्हरिश्चयोपमः । अपराजित इत्येवं स बभूव नरा-

धिपः । तृतीयस्तु महातेजा महामायो महासुरः ।
 निषादाधिपतिर्जज्ञे भुवि भीमपराक्रमः । तेषामन्यतमो
 यस्तु चतुर्थः परिकीर्त्तितः । अश्विमानिति विख्यातः
 क्षितौ राजर्षिसत्तमः । पञ्चमस्तु बभूवैव प्रवरो यो महा-
 सुरः । महौजा इति विख्यातो बभूवैव परन्तपः । षष्ठस्तु
 सतिमान् यो वै तेषामासीन्महासुरः । अभीरुरिति विख्यातः
 क्षितौ राजर्षिसत्तमः । सप्तमसेनस्तु नृपस्तेषामेवाभवद्ग-
 णात् । विश्रुतः सागरान्तायां क्षितौ धर्म्मार्थतन्त्रवित् ।
 बृहन्नामाष्टमस्तेषां कालेयानां नराधिप ! । बभूव राजा
 धर्म्मात्मा सर्वभूतहिते रतः । कुक्षिस्तु राजन् ! विख्यातो
 दानवानां महाबलः । पार्व्यतीय इति ख्यातः काञ्चना
 चलसन्निभः । क्रथनश्च महावीर्यः श्रीमाद्विजन्महासुरः ।
 सूर्याक्ष इति विख्यातः क्षितौ जज्ञे महीपतिः । अशु-
 राणां नृपः सूर्यः श्रीमांश्चैव महासुरः । दरदो नाम
 बाह्लीको वरः सर्वमहीक्षिताम् । गणः क्रोधवशो नाम
 यस्तु राजन् ! प्रकीर्त्तितः । ततः सञ्जिह्वरे वीराः क्षिताविह
 नराधिपाः । मद्रकः कर्णवेष्टश्च सिद्धार्थः कीटकस्तथा ।
 सुवीरश्च सुशाङ्गश्च महावीरोऽयं बाह्लीकः । क्रथो विचित्रः
 सुरथः श्रीमाद्वीलश्च भूमिपः । चौरवासाश्च कौरव्यः ।
 भूमिपालश्च नामतः । दन्वक्रश्च नामासीद्दुर्जयश्चैव दा-
 नवः । रक्को च ऋषशार्ङ्गो राजा च जनमेजयः ।
 आषाढोवायुवेगश्च भूरितेजास्तथैव च । एकलव्यः सुमि-
 तश्च वाटधानोऽयं गोमुखः । कारूपकाश्च राजानः क्षेम-
 धूर्त्तस्तथैव च । श्रुतायुर्बृहद्भयैव बृहत्सेनस्तथैव च ।
 क्षेमोऽप्यवीर्यः कुहरः कलिङ्गेषु नराधिपः । सतिमांश्च
 भर्तुष्वेन्द्र ईश्वरश्चेति विश्रुतः । गणात् क्रोधवशादेव राज-
 पूगोऽभवत् क्षितौ । जातः पुरा महाभागो महाकीर्त्ति-
 र्महाबलः । कालनेमिरिति ख्यातो दानवानां महाबलः ।
 स कंस इति विख्यात उपसेनसुतो बली । यस्त्वासी-
 द्देवको नाम देवराजसमद्युतिः । स गन्धर्वपतिर्मुख्यः
 क्षितौ जज्ञे नराधिपः । बृहस्पतेर्हृत्कोत्सेर्देवर्षेर्विद्धि
 भारत ! । अंशात्द्रोणं सप्ततुपद्मं भारद्वाजमयोमिजम् ।
 धन्विनां ऋषशार्ङ्ग ! यः सर्वार्क्षविदुत्तमः । महाकीर्त्ति-
 र्महातेजाः स जज्ञे मनुजेश्वर ! । धनुर्वेदे च वेदे च
 यं तं वेदविदो विदुः । गरिष्ठं चित्तकर्म्मणं द्रोणं स्वकुल-
 वर्द्धनम् । महादेवान्काभ्याश्च कामात् क्रोधाश्च भारत । ।
 एकत्वसुपपन्नानां जज्ञे शूरः परन्तपः । अश्वत्थामा महा-
 वीर्यः शत्रुपक्षस्थावहः । वीरः कमलपत्माश्च क्षितावा-

सीवराधिपः । जज्ञिरे वसवस्तुल्यौ मङ्गायां शान्तनोः सुताः ।
 वशिष्ठस्य च शपेन नियोगाद्वासवस्य च । तेषामवरजो
 भीमः कुरुणामभयङ्करः । मतिमान्वेदविद्वान्भी शत्रुपक्ष-
 जयङ्करः । जामदग्नेन रानेण सर्वास्तुविदुषां वरः ।
 योऽयुध्यत महातेजा भार्गवेण महात्मना । यस्तु राजन् !
 कपोनाम ब्रह्मपिरभवत् क्षितौ । रुद्राणान्तु गणाद्विद्धि
 संभूतमतिपौरुषम् । शकुनिर्नाम यस्यासीद्राजा लोके
 महारथः । द्वापरं विद्धि तं राजन् ! संभूतमरिमर्द्दनम् ।
 सात्यकिः सत्यसन्धश्च योऽसौ दृष्णिकुलोद्भवः । पक्षात् स
 जज्ञे मरुतां देवानामरिमर्द्दनः । रूपदशैव राजर्षिस्तत
 एवाभवद्गणात् । मानुषे षट्प ! लोकेऽस्मिन् सर्वशस्त्रभृतां-
 वरः । ततश्च कतवर्ष्माणं विद्धि राजन् ! जनाधिपम् । तम-
 प्रतिमकर्मणं क्षत्रियर्धमसत्तमम् । मरुतान्तु गणाद्विद्धि
 सङ्घातमरिमर्द्दनम् । विराटं नाम राजानं परराष्ट्रप्रता-
 पनम् । अरिष्टायास्तु यः पुत्रो हंस इत्यभिविश्रुतः । स
 गन्धर्वपतिर्जज्ञे कुरुवंशविदर्शनः । धतराष्ट्र इति ख्यातः
 क्षण्डैपायनात्मजः । दीर्घबाहुर्महातेजाः प्रशाञ्जुर्धरा-
 धिपः । मातृदेशादेषः कोपादन्ध एव व्यजायत । तस्यै-
 वावरजो भ्राता महासत्त्वो महाबलः । स पाण्डुरिति
 विख्यातः सत्यधर्मरतः शुचिः । अत्रेस्तु सुमहाभागं
 पुत्रं पुत्रवतांवरम् । विदुरं विद्धि तं लोके जातं बुद्धि-
 भतांवरम् । कलेरंशस्तु सङ्गच्छे भुवि दुर्योधनोत्पन्नः ।
 दुर्बुद्धिर्दुर्मातिश्चैव कुरुणामयशस्करः । जगतो यस्तु सर्वस्य
 विद्विष्टः कलिपूरुषः । यः सर्वान् घातयामास पृथिवीं
 पृथिवीपते ! उद्दीपितं येन वैरं भूतान्तकरणं महत् ।
 पौलस्त्या भ्रातरश्चास्य जज्ञिरे मनुजेष्विह । यतं दुःशा-
 सनादीनां सर्वेषां क्रूरकर्मणाम् । दुर्मुखो दुःसहस्रैव
 ये चान्ये नानुकीर्त्तिताः । दुर्योधनसहायास्ते पौलस्त्या भर-
 तर्षभ ! वैश्यापुत्रो युयुत्सुश्च धार्तराष्ट्रः यताधिकः” इति ।
 “धर्मस्यांशन्तु राजानं ! विद्धि राजन् ! युधिष्ठिरम् । भीम-
 सेनन्तु वातस्य देवराजस्य चार्जुनम् । अश्विनोस्तु तथैवांशौ
 रूमेणाप्रतिभौ भुवि । मकुलः सहदेवश्च सर्वभूतमनोहरौ ।
 यस्तु वज्रा इति ख्यातः सोमपुत्रः प्रतापवान् । सोऽभि-
 मन्युर्दृष्टकीर्तिर्जरुनस्य सुतोऽभवत् । यस्यावतरणो राजन् !
 सुरानुसोमोऽब्रवीदिदम् । नाहं दद्यामिदं पुत्रं मम
 प्राणैर्मरीयसम् । समयः क्रियतामेव न शक्यमतिवर्त्ति-
 तम् । सुरकार्यं हि नः कार्यमसुराणां क्षितौ बधः ।
 तत्र यास्यत्ययं वज्रा नच स्थास्यति वै चिरम् । ऐन्द्र-

र्षस्तु भविता यस्य नारायणः सत्त्वा । सोऽर्जुनेत्यभि-
 विख्यातो पाण्डवोः पुत्रः प्रतापवान् । तस्यायं भविता
 पुत्रो बालो भुवि महारथः । ततः षोडश वर्षाणि स्थास्य-
 त्वमरसत्तमाः । अस्य षोडशवर्षस्य स संप्रामो भविष्यति ।
 यत्नांशा वः करिष्यन्ति कर्म वीरनिस्तदनम् । नरनारा-
 यणाभ्यां तु स संप्रामो विनाकृतः । चक्रव्यूहं समस्थाय
 योधयिष्यन्ति वः सुराः । विस्त्राञ्छात्वान् सर्वान् कार-
 यिष्यति मे सुतः । बालः प्रविष्य च व्यूहमभेदां विच-
 रिष्यति । महारथानां वीराणां कदनञ्च करिष्यति ।
 सर्वेषामेव शत्रूणां चतुर्थांशं नयिष्यति । दिनाङ्गेन
 महाबाहुः त्रेतराजपुरं प्रति । ततो महारथैर्वीरैः समेत्य
 बह्वशो रथे । दिनचये महाबाहुर्मया भूयः समेष्वते ।
 एकं वंशकरं पुत्रं वीरं वै जनयिष्यति । प्रनष्टं भारतं
 वंशं स भूयो धारयिष्यति । एतत् सोमवचः श्रुत्वा तथा-
 ऽस्त्विति दिवौकसः । प्रत्यूचुः सहिताः सर्वे ताराधिपम-
 पूजयन् । एवं ते कथितं राजंस्तव जन्म पितुः पितुः ।
 अग्नेर्भागन्तु तं विद्धि दृष्टद्युम्नं महारथम् । शिखण्डि-
 नमथो राजन् ! स्त्रीपूर्वम् विद्धि राक्षसम् । द्रौपदेयाश्च ये पश्य
 बभूवुर्भरतर्षभ ! । विश्वान्देवगणान् विद्धि सङ्घातान्
 भरतर्षभ ! । प्रतिविन्ध्यः सुतसोमः श्रुतकीर्त्तिस्तथाऽपरः ।
 नाकुलिस्तु यतानीकः श्रुतसेनश्च वीर्यवान् । शूरो नाम
 यदुश्रेष्ठो वसुदेवपिताऽभवत्” । सूर्यस्य कर्णरूपेणावतारः
 यथा “प्रकाशकर्त्ता भगवांस्तस्यां गर्भं दधौ तदा ।
 अजीजनत् सुतं चास्यां सर्वशस्त्रभृतां वरम् । स कु-
 ण्डलं सकवचं देवगर्भत्रियान्वितम् । दिवाकरसमं दीप्तरा
 चारुसर्वाङ्गभूषितम् । निगूहमाना जातं वै बभू-
 वकभयात्तदा । उत्ससर्ज्जं जले कुन्ती तक्षुभारं यश-
 स्विनम् । तसुतृष्टं जले गर्भं राधाभर्त्ता महा-
 यशः । राधायाः कल्पयासास पुत्रं सोऽधिरथिस्तदा” ।
 “पुरा नाम च तस्यासीद्वृषेण इति क्षितौ । ततो वैकर्त्तनः
 कर्णः कर्म्माणा तेन सोऽभवत् । आसुतकवचो वीरो
 यस्तु जज्ञे महायशः । स कर्ण इति विख्यातः पृथायाः
 प्रथमः सुतः । स तु स्रुतकुले वीरोवदधे राजसत्तम ! ।
 कथं नरवरश्रेष्ठं सर्वशस्त्रभृतां वरम् । दुर्योधनस्य
 सचिवं मित्रं शत्रुविनाशनम् । दिवाकरस्य तं विद्धि
 राजसत्तमसुतम्” । “यस्तु नारायणो नाम देवदेवः सना-
 तनः । तस्यांशो मानुषेणासीद्वास्तुदेवः प्रतापवान् । शेषस्यांशश्च
 नागस्य बलदेवो महाबलः । समतृक्षुभारं प्रद्युम्नं विद्धि-

राजन्महाजसम् । एवमन्ये मनुष्येन्द्रा बहुवेऽशा दिवौ कसाम् । जज्ञिरे वसुदेवस्य कुले कुलविपुङ्गवाः । गण-
स्त्वसुरसं यो वै मया राजन् प्रकीर्तितः । तस्य भागः
क्षितौ जज्ञे नियोगाद्वासवस्य च । तानि षोडश देवीनां
सहस्राणि नराधिप । बभूवुर्भ्रातृभ्यो लोके वासुदेवपरि-
ग्रहाः । त्रियास्तु भागः सञ्जज्ञे रत्नं पृथिवीतले ।
भीष्मकस्य कुले साध्वी रुक्मिणी नाम नामतः । द्रौपदी
त्वय सञ्जज्ञे यक्षीमागादनिन्दिता । द्रुपदस्य कुले कन्या
वेदमध्यादनिन्दिता । नातिह्रस्वा न महती गीलोत्प-
लसुगन्धिनी । पद्मायताकी सुश्रोणी स्वसिताञ्चितमूर्जजा ।
सर्वलक्षणसम्पूणा वैदूर्यमणिसन्निभा । पञ्चानां पुरुषे-
न्द्राणां चित्तप्रमथनी रजः । सिद्धिर्दत्तिष्व ये देव्यौ
पञ्चानाम्मातरौ तु ते । कुन्ती माद्री च जज्ञाते मतस्तु
स्वलात्मजा । इति देवासुराणां ते गन्धर्वाश्चरसं तथा ।
अंशावतरणं राजन् । राक्षसानाञ्च कीर्तितम् । ये पृथिव्यां
समुद्भूता राजानो युद्धदुर्मदाः । महात्मानो यदूनाश्च ये
जाता विपुले कुले” इति । भा० व० प० २३ भावतारकयने ।
“न स देवासुरैः शक्यो युद्धे जेतुं विभावसोः । विहितं तत्
यत् कार्यमभितस्तस्य निग्रहः । तदर्धमवतीर्थोऽसौ मन्त्रि-
योगाञ्चतुर्भुजः । विष्णुः प्रहरतां श्रेष्ठः स तत् कर्म
करिष्यति । पितामहस्तत्क्षेपं सन्निधौ शक्रमब्रवीत् ।
सर्वदेवगणैः साङ्गं सम्भव त्वं महीतले । विष्णोः सहायान्-
क्षीणं वानरीषु च सर्वशः । जनयध्वं सुतान् वीरान् काम
रूपबलान्वितान् । ततो भागानुभागेन देवगन्धर्वदानवाः ।
अवतस्तु महो सर्वे मन्त्रयामासुरद्वजा । तेषां समस्तं
गन्धर्वीं दुन्दुभीं नाम नामतः । शशास वरदो देवो गच्छ
कार्यार्थसिद्धये । पितामहवचः श्रुत्वा गन्धर्वी दुन्दुभी
ततः । मन्थरा मालुषे लोके कुजा समभवत्सदा । शक्र-
प्रभृतयश्चैव सर्वे ते सुरसत्तमाः । वानरक्षत्रस्त्रीषु जनया
मासुरात्मजान् । तेऽन्ववर्तन् पितृन् सर्वे यगसा च
बलेन च । भेत्तारो गिरिशृङ्गाणां शालतालशिलायुधाः ।
वज्रसंज्ञननाः सर्वे सर्वे चातिबलास्तथा । कामवीर्यबलाश्चैव
सर्वे युद्धविशारदाः । नागायुतसमप्राणा वायुवेगसमा जने ।
यत्नेऽकनिवासाश्च केचिदत्र वनौकसः” इति । एवमन्ये-
ष्ववताराः पुराणादौ ज्ञेयाः ।

अवतरत्यनेन रूपेण करणे घञ् । येन रूपेणाविभूतस्तस्मिन्
४ रूपे “मत्स्यादिभिरवतारैरवतारवता वताऽवता वसुधाम् ।
परमेश्वर । परिपाल्यो भवता भवतापसीतोऽहम्” शङ्करः ।

अवतारण न० अव+हृ-णिच्-ल्युट् । भूतादीनामावेशनेन
१ प्रादुर्भावे, (भूतनामान्) २ अवरोपणे, ३ अन्यप्रस्तावने
च करणे ल्युट् स्त्री । अवतारण्यप्यत्र ।

अवतारित लि० अव+हृ-णिच्-क्त । “अवरोपिते “सन्ता-
नार्थाय विधये स्तुभजादवतारिता” रघुः ।

अवतीर्ण लि० अव+हृ-कर्त्तरि क्त । १ कृतावगाहने २ कृताव-
रोहणे “कौबेरदिग्भागमपास्य मार्गभागस्यसुष्णांशुरिवाव-
तीर्णः” भाषः ३ अन्यरूपेण प्रादुर्भावे च “तदर्धमवती-
र्णोऽसौ मन्त्रियोगाञ्चतुर्भुजः” भा० व० प० ।

अवतूलन न० तूलैरवकुण्याति तूलेन तूलायमववृयति
अव+तूल+अवघट्टनार्थे णिच्-भावे ल्युट् । तूलेन तूला-
यावघट्टने । [स्त्रियाम्] ।

अवतीका स्त्री अवपतितं तोकमस्याः प्रा० व० । स्ववत्गर्भायां
अवत्त लि० अव+दो-खण्डने कर्म्मणि क्त । खण्डिते “तत्
पथोरवत्तं भवति यत् हृदयस्याप्येऽवद्यति” शत० ब्रा० ।

अवत्तिन् लि० अवत्तमनेन इष्टा० इति । कृतखण्डने जने
“विविधायजमानाश्चतुरवत्तिनः पञ्चावत्तिमस्येति” आश्व० ष्ट०
अवत्सार पु० ऋषिभेदे ऋषि “अवत्सारस्य सृष्ट्याम”
इति ऋ० ५, ४४, १०, उक्तः ।

अवदंष्ट पु० अवदस्यते पानरुच्यर्थम् अव+दन्श-कर्म्मणि
घञ् । मद्यपानादिप्रोत्साहनसाधने अवदंष्टवर्णद्रव्ये “अन्य-
तममाशुव पायवेदङ्गारान्मुल्यावदंष्टम्” सुश्रु० ।

अवदरण न० अव+हृ-भावे ल्युट् । विदारे “हृषण्योवरदरणम्”
“वेदनाप्रादुर्भावोऽवदरणम्” इति च सुश्रु० ।

अवदाघ पु० अव+दह भावे घञ् न्यङ्गा० हृल्य घः । निदाघे ।
अवदात पु० अव+दै-क्त । १ शुभ्रे, २ पीते च वर्णौ । इतद्वति
४ विशुद्धे “अन्यस्मिन् जन्मनि च न इतमवदातम्”
काद० । ५ मनोस्ते च लि० ।

अवदान न० अव+दो-ल्युट् । १ खण्डने, २ पराक्रमे ३ अति-
क्रमे ४ शुद्धिकरणे, च अवद्यति रोगमनेन करणे ल्युट् ।
५ वीरणमूत्रे न० ।

अवदारक लि० अवदारयति अव+हृ-णिच्-ल्युक् ।
१ विदारके अवयवविभागकारके । २ खनित्वे पु० ।

अवदारण न० अव+हृ-णिच्-भावे ल्युट् । १ विदारणे अव-
यवविभाजने । करणे ल्युट् । २ खनित्वे । [विभाजिते ।

अवदारित लि० अव+हृ-णिच् कर्म्मणि क्त । विदारिते
अवदाह न० अवसादितोदाहो येन प्रा० व० । वीरण-
मूत्रे तस्य स्रवणे हि तापनिवृत्तिवैद्यके प्रसिद्धा

अव+दह-भावे घञ् । २ज्वरादिहेतुके दाहे ।
 अवदाहेष्ट न० अवदाहे ज्वरादिहेतुके देहतामे तद्विवारणाय
 इष्टम् । वीरणमूले उग्रारे (वेणार मूल) ।
 अवदाहेष्टकापथ न० अवदाहे तद्विवारणाय इष्टकापथ
 सोपानमिव । वीरणमूले (खसुखसु) ।
 अवदीर्ण लि० अव+ङृ-क्त । १वैधीभूते २विभक्ते च ।
 अवदोह पु० अव+दुह-ते अव+दुह-कर्मणि घञ् । १दुग्धे
 लिङ्गा० । भावे घञ् । २दोहने आकर्षणपूर्वकान्तःस्थित
 द्रवद्रव्यनिष्कारणरूपे व्यापारे ।
 अवद्य लि० वद-यत् न० त० । १अधमे, २पापिनि, ३निन्द्ये,
 ४दोषे प्रत्ययनायोग्ये च । “निरवद्यविद्योद्भूतेन द्योतितः”
 दायभा० । “अव्ययमूलेऽनवद्योऽस्ति” भट्टिः ।
 अवद्योतन न० अव+द्युत-णिच्-भावे ल्युट् । प्रकाशने ।
 अवधातव्य न० अव+धा-भावे-तव्य । १अवधाने “तद्व
 देवेनावधातव्यम्” प्रबोधच० । कर्मणि तव्य । २अवधेये लि०
 अवधान न० अव+धा-ल्युट् । मनोयोगविशेषे, यद्वायात्
 विषयान्तरतो मनोनिवर्तते । “अवधानपरे चकार सा
 प्रत्ययान्तोन्निधिते विलोचने” कुमा० “सावधानावधारय” त०
 अवधार पु० अव+ध-णिच्-भावे ल्युट् । निश्चये तदभावाप्रका-
 रकत्वे सति तत्प्रकारके ज्ञाने “तदभावाप्रकारा धीस्तत्-
 प्रकारा तु निश्चये” इति भाषा० । “सर्वत्र यदवधारणेऽप्युच्यते
 स एकान्तः” सुशु० ।
 अवधारण न० अव+ध-णिच्-ल्युट् । १इयत्तापरिच्छेदे,
 अवयमित्यनेवेति विषयपरिच्छेदके २निश्चये च । संख्यादिना
 ३इयत्ताकरणे “यावदवधारणे” पा० । ४अन्यतोव्यावर्तने च ।
 अवधारणीय लि० अव+ध-णिच्-कर्मणि अनोयर् । ईदृक्-
 तया निश्चेतुं योग्ये । “विष्णोरिवोक्तानवधारणीयम्” रघु० ।
 अवधारित लि० अव+ध-णिच्-कर्मणि यत् । निश्चेतुं यद्ये
 इदमित्यनेवेति १निश्चये अव+ध-णिच्-ल्युट् । २निश्चि-
 त्त्वर्थे अव्य० ।
 अवधि पु० अव+धा-क्ति । १सीमायां, २काले “सर्वे निदा-
 धावधिना विवृष्टाः” रघु० । “निदाधावधिना निदाध-
 ककालेन” मल्लि० । ३चित्ताभिनिवेशे च । अपादाने
 कि । ४अपादाने । “मेवान्तरक्रियापेक्षवधित्वं पृथक्
 तयोः” भर्तृ० आधारे कि । ५विले गते । सीमा
 च द्विविधा पूर्वा परा च तत्र “प्रदाहमवधि” क्त्वा

यावद्वस्तुवस्तुमित्यादौ” पूर्वा “सञ्चारोरतिमन्दिरा-
 वधीत्यादौ परा” प्रकारान्तरेण सा द्विविधा कालकृता
 देशकृता बुद्धिकल्पिता च । पूर्वोक्ते दैशिकी । “यासा-
 वधि विमोक्षान्तमित्यादौ” पूर्वा “यासकाल” समा-
 रभ्य जपेन्द्रोत्थावधि प्रये” इत्यादौ परा कालिकी “सखी-
 कर्णावधि व्याहृतमित्यादौ बुद्धिकल्पिता” । अवधित्वञ्च
 स्वाभिधेयापेक्षया विभागान्तरत्वम् । तच्च पञ्चस्याऽपि
 बोध्यते नद्यावनमित्यादौ वनस्य नद्यापेक्षविभागान्तरत्वात्
 तथात्वम् । एवं मासात् पूर्वं षट् इत्यादौ मासतो-
 विभागान्तरत्वात् षटादेशवधिकत्वम् तत्र अवयमभावात्
 पूर्वकालवर्त्ती इत्यादौ कालिकम् अवयमभावात् पूर्वदेश-
 वर्त्तीत्यादौ दैशिकं “माधुराः पाटलिपुत्रेभ्य आद्यतरा
 इत्यादौ बुद्धिकल्पितम् । “स्वाभिधेयापेक्षोऽवधिनियमोऽव्य-
 स्थिति सि० कौ० “सञ्चारोरतिमन्दिरावधि सखीकर्णावधि
 व्याहृतं हास्यञ्चाधरपञ्जवावधि महामानोऽपि मौनवधि ।
 चेतः कान्तसमीहितवधि पदव्यासावधि प्रेक्षितं सर्वं सावधि
 नावधिर्गङ्गा प्रेम्णः परं केवलमित्यादौ” दैशिकं बुद्धि-
 कल्पिञ्चावधित्वम् “आरणायावधिदां सरस्वतीम्” कुमा०
 इत्यत्र कालिकं “जनपदतदवधोः” पा० इत्यत्र दैशिकम् ।
 अवधिमत् लि० अवधिरस्यस्य मत्तम् । अवधिविशिष्टे अवधि
 मत्त्वमेव पञ्चमर्थे इति नव्यनैयायिकाः तेन तस्य स्वरूप-
 सम्बन्धेन इतरपदार्थेऽन्यः अवधित्वस्य पञ्चमर्थत्व स्वीकारे
 तु निरूपकतासम्बन्धेनान्यपदार्थेऽन्यस्य वक्तव्यतया नञ्-
 समभिव्याहारे च तेनैवसम्बन्धेनाभावान्वयस्याभ्युपगम्यत्वेन
 निरूपकतासंसर्गस्य वृत्त्यनियामकतया तत्सम्बन्धस्य प्रति-
 योगितानवच्छेदकतयान्वयः वृत्तिनियामकसम्बन्धस्यैव तथा-
 त्वात् । अवधिमत्त्वस्य तदर्थत्वे तु तस्य स्वरूपसम्बन्धेना-
 न्यत्वात् नञ्समभिव्याहारे अन्यसम्भावः स्वरूपसम्बन्धस्य
 वृत्तिनियामकतया तस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वसंभवेन
 बाधकाभावात् “अतएव व्युत्पत्तिवादे गदाधरेण अवधि-
 त्वमवधिमत्त्वं वा पञ्चम्या अर्थ इति प्रथमपक्षेऽस्तरस
 सूचनाय तस्यान्ते निवेशः कृतः । “उत्तरादिभ्य एनप्
 सादध्यधिममतोः सामीप्ये” सि० कौ० ।
 अवधीयमान लि० अव+धा कर्मणि शानच् । यस्मिन्
 विषये विसाभिनिवेशः क्रियते तस्मिन् विषये ।
 अवधीर अवज्ञायाम् अद० चुरा० उभय० सक० सेट् । अवधीर-
 यति ते आधधीरत् त । अव्येत्यस्योपसर्गत्वे अवादिधीरत्
 त । अवधीरितः अवधीरो “रसैः कथा यस्य सुधावधी-

रिणी" नै० अवैत्यस्योपसर्गत्वे "इतीव धारामरधीर्येति नैवध० धात्ववयवरूपत्वे तु अवधीरयित्वेति भेदः ।

अवधीरणा स्त्री अवधीर-भावे युच् । १ अवज्ञायां २ तिरस्कारे च "कृतवत्यसि नावधीरणाभपराद्धेऽपि यदा चिरं मयि" रघुः "अयं स यस्मात् प्रणयावधीरणामशङ्कनीयां करभोरु ! मन्यसे" शकु० । भावे ल्युट् । तत्त्वार्थे न० ।

अवधीरित लि० अवधीर-कर्मणि क्त । १ अवज्ञाते २ तिरस्कृते च अवधूत लि० अव+धू-क्त । १ कस्मिन्ते 'ध्वनावधूतवसनान्त्यै-कया' माघः "विदधेऽवधूतसुरसङ्घसम्पदम्" माघः । कृष्णयजुर्वेदान्तर्गते २ उपनिषद्भेदे । २ अभिभूते, ४ निवर्त्तिते, "अवधूतं रज्जो अवधूता अरातयः" शत० ब्रा० ५ अनादृते च । "यो विलङ्घ्याश्रमान् वर्यान् आत्मन्येव स्थितः पुमान् । अतिवर्णाश्रमी योगी अवधूतः स उच्यते" इत्युक्तलक्षणे वर्याश्रमधर्मत्यागिनि ईसद्व्यासिनि पु० । "अक्षरत्वात् वरेण्यत्वात् धूतसंसारबन्धनात् । तत्त्वमस्य धर्मसङ्गत्वाद्बधूतोऽभिधीयते । यथा रविः सर्वरसान् प्रभुङ्क्ते कृताशनश्चापि हि सर्वभक्षकः । तथैव योगी विषयान् प्रभुङ्क्ते न लिप्यते पुण्यपापैश्च शुद्धः" इति च तद्विरुक्तिलक्षणे एवमवधूतगीतशब्दे तद्वद्व्युत्पत्त्यम् ।

अवधूतगीत न० २त० भागवते ११ स्क० भगवदुद्धवसंवादे यदुद्धवं प्रति कस्यचिदवधूतस्य उपदेशभेदे । यथा "अत्माभ्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । अवधूतस्य संवादं यदोरमिततेजसः । अवधूतं द्विजं कश्चिच्चरन्तमकुतोभयम् । कविं निरीक्ष्य तरुणं यदुः प्रपच्छ धर्मवत् । कुतो बुद्धिरियं ब्रह्मज्ञकर्तुः सुविशारदा । यामासाद्य भयाङ्गीकं विद्वांश्चरति बालवत् । प्रायोधमार्थकामेषु विवित्सायाञ्च मानवाः । हेतुनैव समीहन्ते आयुषा यशसा श्रिया । त्वन्त कल्यः कविर्दक्षः सुभगोभितभाषणः । न कर्त्ता नेहसे कर्त्तुं जडोन्मत्तपिशाचवत् । जनेषु दह्यमानेषु कामलोभदवाग्निना । न तप्यसेऽग्निना युक्तो गङ्गात्मः स्यद्व द्विपः । त्वं नः संपृच्छतां ब्रह्मन् । आत्मन्यानन्दकारणम् । ब्रूहि स्पर्शविहीनस्य भवतः कोलात्मनः" इति यदुद्धवेण तद्वद्व्युत्पत्त्यम् । एवं यदुना प्रष्टुं यदाह तदेव अवधूतगीतम् । तेन च "सन्नि मे बह्वोराजन् ! गुरवोबुद्धिप्राप्तिताः । यतो बुद्धिसंपादाय सुस्योऽष्टामीह तावुं शृणु । पृथिवी वायुराकाशमापोऽग्निश्चन्द्रा रविः । कपोतोऽजगरः सिन्धुः पतंगोमधुकट्टगजः । मधुहाङ्गरिणो मीनः पिङ्गला कुर-रोऽर्भकः । कुमारी शरकवु सपे जर्जनामः सुपेशकवु ।

ततो मे गुरवो राजन् ! चतुर्विंशतिराश्रिताः । शिष्याष्टानि भिरेतेषामन्वशिष्यमनुक्रमात्" इत्युपक्रमस्य शिष्यादिभ्यश्चतुर्विंशतेर्यथा यत् शिषितं तद्वर्त्तितम् तद्विस्तरस्तु ८ नवमाध्यायसमाप्तिपर्यन्ते तत्त्वैवानुसन्धेयः ।

अवधूनन न० अव+धू-णिच्-तुक् ल्युट् । १ चालने । (भाङ्गा) इति ख्याते व्यापारे "पादस्थस्य रत्नांसि दुष्कृतो नवधूननम्" मनुः । २ चिकित्साभेदे च "तत्र तस्य गन्तापीडं कुर्यान्वाप्यवधूननम्" सुश्रु० । [ल्युट् अवधूत्सने । अवधूलन न० धूलिं करोति अव+धूलि-कृत्यर्थे णिच्-भावे अवधूत लि० अव+धृ-अन्तर्भूतगयर्यः कर्मणि क्त । १ अवधारिते निश्चिते "अनवधृताज्ञानसंशयविपर्यासस्तु यं कश्चित् पुरुषं प्रति प्रवर्त्तमानः" इति सा० कौ० । २ कृतनियमे ३ विषयविशेषे व्यवस्थापिते ४ स्थापिते च ।

अवधृष्य लि० अव+धृष-कर्मणि क्त्वाप् । १ अवधर्षणीये २ तिरस्कारार्थे । ३ निन्दयेनावधार्ये "नियतं यत्ते रजसं हृत्तोऽनवधृष्यम्" श्रुतिः "अनवधृष्योहि भवत्तनवधृष्यः" शत० ब्रा० ५ पराभवनीये च । अव+धृष-ल्यप् । ईर्ष्यात्वेत्यर्थे अव्य० ।

अवधेय लि० अव+धा-यत् । १ निवेष्टे २ स्थापनीये यत्र चित्ताभिनिवेशः क्रियते तस्मिन् ३ अङ्गे "प्रतिपित्तसिक्तमर्थं प्रतिपादयन् प्रतिपादयिताऽपधेयवचनो भवति" 'अनवधेयवचनतया प्रेक्षावद्भिन्नमन्त्रवदुपेक्ष्यते" इति च सा० कौ० । ४ अङ्गे च । भावे यत् । ५ अवधाने न० ।

अव(ब)ध्र लि० अव+धृ-मलविभु० क बध-रक् न० त० वा । अहिंसके । "अव(ब)ध्र-लोतिरदितेर्कृताहधः" ऋ० ७, ८२, १०, "अव(ब)ध्रमहिंसकम्" भा० ।

अवध्वंस पु० अव+ध्वत्स-वञ् । १ परित्यागे, २ चूर्णिते, ३ निन्दायाञ्च "अवध्वंसद्वाराणः" अथ० ५, २२, ३ ।

अवध्वस्त लि० अव+ध्वत्स-क्त । १ नष्टे २ निन्दिते ३ अवचूर्णिते ४ व्यक्ते च ।

अवन न० अव+ल्युट् । १ प्रीणने, २ रक्षणे, ३ प्रीतौ च "समनिन्दानवनाशजनतालिङ्गं यथैव दानवनाशम्" नकोद०

अवनत लि० अव+नम-क्त । १ अधोभूते २ आनते च । "अवनतशितिकण्ठकण्ठलक्ष्मीम्" माघः । "चतुरस्यां कथा-श्वा० कृष्ण आवनतीयः, अवनतसंज्ञकटपदेशादौ लि० ।

अवनति स्त्री अव+नम-क्तिन् । औद्धत्याभावे, १ विनये, २ अधो-नमने च । "धनुषामवनतिः" कादम्बरी । ३ प्रणामे च ।

अवनद्ध लि० अव+नह-क्त । १ अक्षिते, २ रोपिते ३ वेष्टिते ४ बद्धे च "अन्नावनद्धं दुर्मेति पूर्यं मूलपरीपयोः"

मनुः । ५५ दङ्गादिष्वो न० । [वकावनका] कुमा० ।

अवनम् लि० अव+नम-र । अतिशयनम् “पय्याप्रपुष्यस्त-
अवनय पु० अव+नो-भावे अच् । १ अधःपातने २ निपातने ।
अवनयन न० अव+नो-ल्युट् । अवस्थापने । “अवनयना-
वसरथे चावटवत्” कात्या० ८ । ५ । २४ । “गन्धेषु प्रोक्ष्य
शेषोदकसेचनम्” वेददी० तेन २ तदर्थेऽपि ।

अवनाट लि० अवनता नासिका प्रा० स० नतार्थे नासिकाया-
नाटादेशः अर्ग आद्यच् । (खांदा) अवनतनासिके जने ।
अवनाय पु० अव+नो “अवोदोर्नयः” पा० अचोबाधकः
घञ् । १ अधोनयने अधःप्रापणे । [नतो ।

अवनाम पु० अव+नम-घञ् । अवनतो अधोभूत्वा कृतायां
अवनि (नो) स्त्री अव-अनि । भूमौ । “सुसाधितायामवनौ”
इति सू० सि० । वा ङीप् अवनीत्यपि । “दीनदयालुतया-
ऽवनिपाल” “सुसमृद्धवनी दृष्टाऽवनी सुवनी संप्रवदत्-
पिकापि का इति च नैष० । करणे अनि । २ अङ्गुलीषु
ब० व० निरु० । अव प्रोणने कर्त्तरि अनि । ३ नद्यां
निरु० “सं यं सुभोऽवनयः न यन्ति समुद्रं स्रवतोरोध-
चक्रा” ऋ० १, १६०, ७ । दीर्घान्तः ४ त्रायमाणलतायां
राजनि० ।

अवनिक्त लि० अव+निज-क्त । १ चालिते २ योधिते च ।
अवनि(नी)नाय पु० इत० । नृपे भूपतौ अवनी(नि)
नायकादयोऽप्यत्र ।

अवनि(नी)पति इत० । नृपे अवनिस्त्रास्यादयोऽप्यत्र । “पतिर-
वनीपतीनां तैश्चास्ते चतुर्भिः” रघुः ।

अव(नि)नीपाल इत० । नृपे “इत्यमर” विलयन्तमसृज-
होनदयालुतयावनिपालः नैष० । “कतिषद्वनिपालः
शर्वरीः शर्वकल्पः” रघुः ।

अवनीश पु० इत० । भूपतौ भूमीश्वरे अवनीश्वरादयोऽप्यत्र ।

अवनेजन न० अव+निज-ल्युट् । १ प्रजाजने “न कुर्व्यादुगु-
इत्यस्य पादयोच्चावनेजनम्” मनुः । आङ्गे पिण्डदानार्थं
मास्तृतकुशस्य जलेन सेकरूपे २ संस्कारभेदे च । “दक्षि-
स्थितप्रागपकुशमूलमध्याप्ये मातादिभ्यस्तदुत्तरं मध्य-
स्थितप्रागपकुशमूलमध्याप्ये पितादिभ्यस्तदुत्तरं स्थित
प्रागपकुशमूलमध्याप्ये मातामहादिभ्यः प्राङ्मुखेना
वनेजनं कर्त्तव्यम्” जल्यप्रदीपः । रघुनन्दनेन मातृप-
थोनाहत इति भेदः ।

अवन्ति पु० अव-अन्ति । मातृवदेष्टे । स च उ० स०
कर्मचक्रविभागे “अथ दक्षिणेन लङ्केत्युपक्रम्य “आक-

रवणावनिक्कदशपुरनोमर्हो” इति उक्तः दक्षिणदेशस्थः ।
तत्र शिप्रा नदी महाकालनामा शिवसूर्यविशेषः उज्ज-
यिनी राजधानी । तत्पुरीपरत्वे स्त्री वा ङीप् ।
“अवन्तिनाथोऽयमुदयवाहुरित्युपक्रम्य “असौ महा-
कालनिकेतनस्य वसन्तदूरे किल चन्द्रमौलेः” ।
“अनेन यूना सह पार्थिवेन शिप्रातरङ्गानिलकम्पि-
तासु विहर्तुम् ? च रघौ तथावर्त्तितम् । उद्योतिर्वि०
विक्रमनृपवर्त्तने “यद्वाजधान्युज्जयिनी महापुरी
सदा महाकालमहेशयोगिनी । समाश्रिता प्राण्य-
पवर्गदायिनी श्रीविक्रमाकीर्णप्रणिपो जयत्यपि” तस्मिन्
सदा विक्रममेदिनीये विराजमाने शमवन्तिकायाम् ।
सर्वप्रजामण्डलसौख्यसम्पन्नं सर्वत्र च वेदकर्म” ।
तथाच अवन्ती उज्जयिनी च नामान्तरं यथोक्तं सि० शि० ।
“यथोज्जयिन्याः कुचतुर्धभागे प्राच्यां दिशि स्यादाय
कोटिरेव । ततश्च पश्चाच्च भवेदवन्ती लङ्कैव तस्याः ककुभि
प्रतीच्याम्” । इयञ्च लङ्कास्थानात् मूढसपोद्धृष्टांशे मेरु
पर्यन्तगतरेखायां समस्तत्वस्थाने स्थिता यथोक्तं तत्रैव ।
“निरुद्धदेशात् क्षितिषोडशांशे भवेदवन्ती गणितेन
यस्मात् । तदनन्तरं षोडशसंयुक्तं स्थातुममानसस्मात्
बहु किं तदुक्तम्” । इत्युल्लङ्घयमानचित्तवेदिनस्तु सम
स्तत्वस्थानात् किञ्चिदनन्तरपश्चिमस्थेति वक्ष्यन्ति ।
इयञ्च मोक्षपुरी “अयोध्या मधुरा भाया काशी काञ्ची
अवन्तिका । पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः” ।
पुरा० । भा० उ० प० जम्बुखण्डविभागे जनपदगणनायाम्
“कुन्तयोऽवन्तयश्चैव तथैवापरकुन्तयः” इति उक्तेरस्य जन-
पदवाचितया इदन्तत्वाच्च ततो भवादौ जम् । आवन्त्यः
तद्भवादौ लि० । बहुषु च तद्राजनि जम्बु लुक् ।
अवन्तयः तद्देशवासिषु ब० व० । तद्देशनृपे च । स्वार्थं कन्
अवन्तीनगर्याम् “काशीकाञ्ची अवन्तिका” पुरा० ।

अवन्तीपुर न० अवन्तिः पूः अच् समा० । अवन्तिनगरे
उज्जयिन्याम् । [अवन्तिस्थे ब्राह्मणे ।

अव(न्ति)न्तीग्रह्ण पु० अवन्तिषु ब्रह्मा अच् समा० ।

अव(न्ति)नवीसोम पु० अवन्तिषु सोम इव । काङ्क्षिके ।

अवपन्न लि० अव+पद-क्त । १ संसृष्टे २ सङ्गपक्वे च “केशकी-
टावपन्नञ्च पदा स्मृतञ्च कामतः” मनुः । “अवपन्नं
संसर्गदूषितम्” कुङ्कु० । “केशकीटावपन्नं च स्त्रीभिः स्मृतं
तथैव च” हारी० अवपन्नं सङ्गपकम् प्रा० त० रघु० ।

अवपाक पु० अव+अपकर्णे पच-घञ् । १ अपकृतपाके । कर्मणि

वञ् । २ अवपञ्चपके । “त्वच उतकर्त्त नमवपाकानां संव्रचम्” शत० ब्रा० ।

अवपात पु० अव+पत-भावे वञ् । अधःपतने । पत-
णिच्-भावे अव् । २ पातने “शस्त्रावपाते गर्भस्य पातने
“चोत्समोदमः” या० छट्० । आधारे वञ् । ३ गते “अवपा-
तस्य हृत्पथे गर्भे कृत्वे तृणादिना” इति यादवोक्ते गज-
धारणार्थे ४ गतभेदे च “रोधांसि निवृत्तवपातमग्नम्” रघुः
अवपात्र लि० अव+भोजनायोग्यं पात्रं यस्य । यस्य भोजनेन
पात्रे दुष्टेऽन्यस्य भोजनायोग्यता भवति तादृशे पति-
तन्त्रे च्छादौ जने । [अवपात्रितशब्दार्थे ।

अवपात्रित लि० अवपात्र+कृत्यर्थे णिच्-क्त । भिक्षोदकीकृते
अवपाद पु० अव+पद-वञ् । अधःपतने “देवावै आदित्याः
चर्गाक्षोऽन्नादवपादाद्विभियुः” ता० ब्रा० ।

अवपाशित लि० अवपाशः समन्तात् पाशो जातास्तस्य तार० इतच् ।
पाशबद्धे “पश्याम्येव हि कण्ठे त्वां कालपाशावपाशितम्” रा०
अवपीड लि० अवपीडयति अव-पीड-अच् । १ समन्तात् पीडके
“चिकित्साविशेषे पु० २ वेगान्तेषु चावपीडं दद्यात्” सुश्रु०
“प्रतिमर्षोऽवपीडश्च नखं प्रशमनं तथा । शिरोविरेचनं
चेति नक्तः कर्म्म च पञ्चधा” इति चक्रदत्तोक्ते ३ नासिका-
चिकित्साभेदे च । तल्लक्षणं तल्लोक्तं यथा “अवपीडा
दीयते यस्यादवपीडस्ततस्तु सः । शोथनः स्तम्भनश्च
स्यादवपीडो द्विधा मतः” इति ।

अवपीडन न० अव+पीड-णिच् ल्युट् । १ निष्पीडने ।
सुश्रुतोक्ते २ पीडनदोषभेदे “अतिपीडितता शिथिलपीडि-
तताभूयोभूयोवपीडनं कालातिक्रम इति चत्वारः पीडन-
दोषाः” । युच् । अवपीडना निष्पीडने स्त्री “अङ्गा-
वपीडनायाश्च त्रणशोणितयोस्तथा” सुश्रु० । [तीर्थे च ।

अवप्लुत लि० अव+प्लु-क्त । समन्तात् सिक्ते १ आर्द्रभूते २ अव-
अवबन्ध पु० अवबध्यते आच्छाद्यते नेत्रवर्त्मानेन करणे वञ् ।
सुश्रुतोक्ते नेत्रवर्त्मान्त्रये । “पृथग्दोषाः समस्ताश्च यदा वर्त्म
व्यपाश्रयाः । शिरा व्याप्यावतिष्ठन्ते वर्त्मस्त्रिधिकमूर्च्छिता”
इत्युक्तस्य “उत्सङ्गिन्यथ कुम्भीका पोथिक्यो वर्त्मशर्कराः ।
तथार्थवर्त्मशुष्काश्चस्तथैवाङ्गननामिका । वह्निं वर्त्म
यज्ञापि व्याधिर्वर्त्मावबन्धकः” इत्यादीन्युक्ता “न सर्वं
छादयेदक्षि भवेद्वन्दः स वर्त्मनः” इति लक्षिते १ रोगभेदे
वर्त्मावबन्धः इत्येकं नामैवमुचितम् । भावे वञ् । समन्तात्
२ बन्धने च । [बन्धे च ।

अववाधा स्त्री अव+वाध-ञ् । १ समन्तात् वाधायां २ प्रति-

अववाहुक पु० अवबद्धो बाहुर्ग्रेण प्रा० व० । सुश्रुतोक्ते वायु-
रोगभेदे यथा “अंसदेशस्थितोवायुः शोषयित्वांसवन्धनम् ।
शिरास्त्राकुञ्च्य तल्लस्थो जनयत्यववाहुकम्” । [चातरि ।
अवबुद्ध लि० अव+बुध-कर्म्मणि क्त । १ ज्ञाते कर्त्तरि क्त ।
अवबोध पु० अव+बुध-भावे वञ् । जागरणे । “यौ तु स्वपाव
बोधौ तौ भूतानां प्रलबोधयौ” मनुः । २ ज्ञानमात्रे च
“स्वभर्त्तुनामपहृणाद्बभूव सान्द्रे रजस्यात्मपरावबोधः”
रघुः । “भावावबोधकलुषा दयितेव रात्रौ” रघुः । प्रतिकूलेषु
तैश्चस्त्रावबोधः क्रोध इत्यते” सा० द० ।

अवबोधक पु० अवबोधयति अव+बुध-णिच्-खलु । १ अर्के ।
उपायां निद्राभङ्गकारके २ स्तुतिपाठकादौ च ३ ज्ञापके लि० ।
अवबोधन न० अव+बुध-णिच्-ल्युट् । ज्ञापने । “स्वेतरार्था-
नच्छिन्नयत्स्वार्थस्यावबोधन” शब्दशक्तिः ।

अवभञ्जित लि० अव+भञ्ज-क्त भञ्जिदेशः । १ भृष्टे २ दग्धे च ।
अवभाषण न० अव+भाष-ल्युट् । कथने “व्यापारान्तर-
सकथन्यथावभाषणविलोकनादिकरो” सा० द० ।

अवभास पु० अव+भास-भावे वञ् । १ ज्ञाने २ प्रकाशे
अन्यस्य अन्यरूपेण प्रकाशरूपे शिष्याज्ञाने च ।

अवभासक लि० अवभासयति अव+भास-णिच् खलु ।
१ प्रकाशके सर्ववभासके कूटस्थे चैतन्ये न० । “यस्य भासा
सर्वमिदं विभाति” रुतेः “यदादित्यगतं तेजो जगत्भासय
तेऽखिलम् । यच्चन्द्रमसि यच्चापौ तत्तेजो विद्धि भासकम्”
गीतोक्ते च तस्य सर्ववभासकत्वम् ।

अवभासित लि० अव+भास+णिच्-कर्म्मणि क्त । प्रकाशिते ।

अवभृथ पु० अव+भृ-कथन् । सुखयज्ञसमाप्तौ क्रियमाणे १ यज्ञ
शेषकर्म्मणि यज्ञाङ्गभूते यज्ञान्ते कार्ये २ स्नाने च । “नावभृथं
सरस्वत्याम्” कात्या० २४, ६, २२, “सरस्वत्यां नावभृथं
कुर्यात्” कर्कः “परिपार्श्वेऽपूदकेषु” “असत्सृष्ट्यतः” कात्या०
२४, ६, २१, २४ “महति पात्रे कटाहादौ” कर्कः । अवभृथ-
स्नानविधयः तैत्तिरीयब्राह्मणे २ अष्टके ६ अ० ६ अ० ८,
“यद्वा देवसेडनाम्” इत्यारभ्य “समिदसि जगन्मोषि
“क्षितुषाकपर्यान्ते उक्तः । “ज्ञातव्यवभृथे ततस्त्वयि”
भाषः “सर्वेनोऽभृथज्ञातो हवमेधे विमुच्यते” । “तथा-
ऽहमेधावभृथज्ञाताहवा शङ्खिमाप्नुयात्” । या० छट्०
“भुवं कोप्येन कुण्डोभी मेधेनावभृथादपि” “प्रीत्या-
अमेधावभृथाऽमूर्त्तेः” “भातरावभृथाऽमूर्तो मुनिः”
इति च रघुः ।

अवभ्रष्ट लि० अवनता नासिका प्रा० व० । नतार्थे नासिकादा-

भटादेशः अत्यर्थे अच् । अवनतनासिके (खांदा) ।

अवम लि० अव+अमच् । १रक्तके २पितृगणभेदे पु० “अव-
मैस्त जर्जरेः काव्यैस्ते पितृभिर्भञ्जितस्य मधुमतोनारागंसस्य”
ता० ब्रा० “त्रिविधाः पितरः अवमाः जर्जराः काव्याश्चेति
अनुसयनं नारागंसदेवताः । हे सोम ! अवमैः रक्तकैः
यत्तत्संज्ञकैः पितृभिः” भा० । अपादानेऽमच् । २पामे
४तद्वति ५कृतसिते च लि० । अवोभवः अवस्ताङ्गवः “अयोऽ-
धसोर्लोपश्चेति” सः अन्यलोपः । ईअधमे लि० “अनल-
कानलकानमवमां पुरीम्” रघुः । “या त जक्तिरवमा या
परमा” ऋ० ६, २५, १, “उतावमस्य पुरुहूत बोधि” ऋ० ६,
२१, ५ “प्रकृतामां सावनानाञ्चान्द्राणाञ्चान्तरमवमानोच्यते
सावनदिनेभ्यश्चान्द्राहा यावद्भिरधिकास्ते दिनक्षयाहा”
इति च प्रमिताक्षरोक्ते ७दिनक्षये न० । तदानयनप्रकारश्च
सि० शि० “शशाङ्कमासोनितंसावनेन ०, २८, १० लि० शङ्कताः
लब्धदिनेस्तु चान्द्रेः । रुद्रांशकोनाक्षिरसैः ६२, ५४, ३२
क्षयाहाः, स्यात् सावनोऽतश्च युगेऽनुपातात्” । युगे चान्द्राणां
सावनानां च यदन्तरं तान्यवमानि । तत्र एकस्मिन् मासे
चान्द्रसावनान्तरं कृदिनात्मकं गृहीतम् । तत्र दिवसः
शून्यम् अष्टाविंशतिषट्ठिकाः दश पानीयपलानि
०, २८, १० इदमेकस्मिन् चान्द्रमासे त्रिंशत्तिथ्यात्मके
कृदिनात्मकमवसखण्डम् । यदनेन ०, २८, १०, त्रिंश-
द्दिनानि चान्द्राणि लभ्यन्ते तदा संपूर्णनैकेनावमेन
क्रियन्तीति त्वैराशिकेन लब्धैः रुद्रांशकोनाक्षिरसैः
६२, ५४, ३२ एकः क्षयाहो भवति स च सावनः एवं
कल्पेऽपि अनुपातात् । ‘सावनान्यवमानि स्युश्चान्द्रेभ्यः
साधितानि चेत् । सावनेभ्यस्तु चान्द्राणि तच्छेषं तद्वशा-
त्तथा” इति सि० शि० । कल्पेऽवमप्रमाणञ्च दर्शितं तत्रैव ।
“दिनक्षयास्तत्र सहस्रनिघ्नाः खवाणशाणाश्चरुहिखेपुदस्ताः”
२५०८२५५०००० । अन्तरं तरणिचन्द्रचक्रजं यद्भवेत् स
विधुमाससंचयः । चन्द्रचक्रदिवसैक्यमूढितं चन्द्रमासभदिनै
दिनक्षयाः” “अथ चन्द्रचक्रदिनैक्ये चन्द्रमासभदिनैक्येन
वर्जिते क्षयाहाः स्युः । अत्र वासना । चन्द्रभगणा
रविभगणैरूनाञ्चान्द्रमासाः स्युः अतो विपर्ययाञ्चान्द्रमासोना-
ञ्चन्द्रभगणा रविभगणा भवन्ति तैरूना भवमाः सावना
दिवसा भवन्ति । चान्द्राहाः क्षयाहा भवन्ति” प्रमिता० ।
“तिथ्यन्तद्वयमेको दिनवारः स्युः शति यत्र तद्भवत्यमय-
दिनम्” ज्योति० त०

अवमत लि० अव+मन-क्त । १अवज्ञाते २तिरस्कृते च ।

अवमताङ्गुश पु० अवमतोङ्गुशस्तदाघातोयेन । दुर्दान्ते गजे ।
अवमति स्त्री अव+मन भावे क्तिन् । १अवज्ञायाम् २अनादरे
२तिरस्कृते च । [वमा तिथिः] ज्योतिषोक्ते दिनक्षये ।
अवमतिथि स्त्री कर्म० । “स्युस्तिष्ठतिथयो वारे एकस्मिन्
अवमदिन न० कर्म० । “तिथ्यन्तद्वयमेको दिनवारो यत्र-
तद्भवत्यमयदिनम्” ज्योतिषोक्ते दिनक्षये ।

अवमन्तव्य लि० अव+मन-तव्य । १अवज्ञाते २अनादरेणोवे-
“बालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः” मनुः ।

अवमन्तृ त्रि० अव+मन-लृच् स्त्रियां ङीप् । १अवज्ञातरि-
२तिरस्कृतरि च ।

अवमन्य पु० अवमन्नाति अव+मन्थ-अच् । सुश्रुतोक्ते पाक्षीस्ये
उपद्रवरूपे १रोगभेदे “अतज्जु” नामलिङ्गे वक्ष्ये पात्यासु
पद्मान् । उत्पाटकस्योत्पटकः श्यावः कण्डूयुतो
भृशम् । अवमन्यः सकण्डूको ग्रन्थिको जम्बुलस्तथेति” ।
“प्रलेपनमिदं दद्यादवसिच्या वमन्यके” सुश्रु० । तलोक्ते शूक-
दीपनिमित्ते २व्याधिभेदे च यथा “लिङ्गट्टहिमिच्छतामक्रम
प्रवृत्तानां शूकदीपनिमित्ता दश चाष्टौ च व्याधयो जायन्ते
तद्यथा सर्पिका अष्टोलिका पधितं कुम्भीका अलजी
मृदितं सम्मुदपिडका अवमन्य” इत्युपक्रम्य । “दीर्घा वङ्गप्रश्च
पिडका दीर्यन्ते मध्यतस्तु याः । सोऽवमन्यः कफासृग्भ्यां
वेदनारोमर्हर्षलत्” तत्रैव ललितः । “अवमन्ये गते
पाकं भिक्षे तैलं विधीयते” सुश्रु० । २अवमन्यनकारके लि०

अवमर्ह पु० अव+मृद-घञ् । ऽपीडने । “सच त्वमासाद्य
रणावमर्हम्” रामा० २राज्याङ्गभेदे “अवमर्हः प्रतीचात
स्तथा चैव बलीयसा” इति भा० शा० राजधर्मैः ।

अवमर्ष पु० अव+मृष-घञ् । १आलोचनायाम्, “सुखं प्रति-
सुखं गर्भोऽवमर्ष उपसङ्कृतिः । इति पञ्चास्य भेदाः स्युः”
इत्युपक्रम्य “यत्र सुख्यफलोपाय उद्भिन्नो गर्भतोऽधिकः ।
शापाद्योः सान्तरायश्च सोऽवमर्ष” इति सूत्रतः सा० द०
ललिते २नाटकस्य सम्यग्भेदे च । विमर्ष इति पाठान्तरम् ।

अवमान पु० अव+मन-भावे घञ् । १अवज्ञायाम् २अनादरे च
“अमृतस्यैव चाकाङ्क्षे देवमानस्य सर्वदा” मनुः ।

अवमानना स्त्री अव+चुरा०-मन-शुच् । अपमानकरणे “तत्त्व-
ज्ञानापदीर्षादेर्निर्वेदः स्वावमानना” सा० द० । भावे ल्युट् ।
अवमाननं तत्रैव न० निर्वेदः स्वावमाननम्” हेमच० ।

अवमानित लि० अव+चुरा० मन-क्त । १कृतापमाने
२कृतानादरे च विप्रलब्ध्या तु सा ज्ञेया नितान्तमवमा-
नितौ” सा० द० ।

अवमानिन् लि० अव+मन-णिनि स्त्रियां ङीप् । अव-
ज्ञातरि २ अनाद्वयभाषे च “धिङ्मासुपनतथ्योऽवमा-
निनम्” शकुन्तला । [२ अनादरणीये च ।

अवमाननीय लि० अव+चु०-मन-अनीयर् । १ अवज्ञेये
अवमान्य लि० अव+मन-ग्यत् । १ अवज्ञेये २ तिरस्कार्ये च
सानुज्ञायाधिबेत्तव्या नावमान्या च कर्हिचित्” मनुः
अव+चु० मन-ल्यप् । ३ अवज्ञायेत्यर्थे अव्य० ।

अवमार्जन न० अव+मृज-भावे ल्युट् । १ प्रक्षालने करणे
ल्युट् । २ तत्साधने जलादौ “इमा ते वाजिघ्नवमार्जना
नाम्” ऋ० १, १६३, ५, “अवमार्जनानि अङ्गप्रक्षालन-
साधनान्युदकानि” भा० ।

अवमूर्द्धन् लि० अवनतो मूर्द्धांश्च । अवनतमस्तके ।
अवमूर्द्धशय पु० अवमूर्द्धा मन् श्येते श्री-अच् । अधो-
मुखतया शायिनि मनुष्ये । “उत्तानशयादेश अवमूर्द्ध शया
मनुष्याः” इत्युक्तेः गर्भादौ तथाशयनाद्वा नरस्य तथात्वम्
२ तथाभूततया शायिमात्रे लि० । [उन्मोचने ।

अवमोचन न० अव+मुच-भावे ल्युट् । बन्धनराहित्ये
अवमोचन न० अव+मुट्-णिच्-ल्युट् । (मोचङान) परि-
वर्त्तनेनान्यथापादनरूपे परिमोचने ।

अवयजन न० अव+यज-गतौ करणे ल्युट् । अपगमसाधने
“देवकृतस्त्रै नसोऽवयजनमसि पितृकृतस्त्रै नसोऽवयजनमसि
मनुष्यकृतस्त्रै नसोऽवयजनमस्य सत्कृतस्त्रै नसोऽवयजनमसि
यद्दिवा च नक्तं चैनश्चक्षुः तस्यावयजनमसि यत् स्वपतय
जाग्रतश्चैनश्चक्षुः तस्यावयजनमसि यद्दिवा सञ्चाविदां सचै-
नश्चक्षुः तस्यावयजनमस्यैनस एनमोऽवयजनमसि” ताण्ड्यब्रा०
“अवयजनम् अपगमनसाधनम्” भा० ।

अवयव पु० अवयूयते कार्यद्रव्येण संबध्यते अव+यु-कर्मणि
अप । १ द्रव्यारम्भके द्रव्ये “यथा परमाणुः द्वाणुकं द्वाणु-
कस्त्वरेणुमारभते इत्यादिक्रमेण अन्त्यावयवपर्यन्तानि स-
र्वाणि द्रव्याणि स्वाधिततया अवयविद्रव्यान्तरमारभन्ते
“द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरम्” वै० सू०
उक्तेः । अन्त्यावयवविभुद्रव्याणि विहाय द्रव्याणां सजाती-
यद्रव्यान्तरारम्भकत्वं तदर्थः अन्त्यावयवी नित्यद्रव्यं च न
कदाचिदारम्भकम् । आरम्भकद्रव्ये च द्रव्यान्तरस्य समवाये-
नाऽवस्थित्याऽवयवत्वम् । आरम्भकद्रव्यञ्च उपादा-
नकारणतया समवायिकारणतया च व्यवहियते
अधिकमवयविशब्दे वक्ष्यते “अनित्या च तदन्त्या स्यात्
सैवावयवयोगिनी” भाषा० । अवच्छिन्नपरिमाणवत्त्वम् अव-

यवत्वमिति केचित् प्रतिपेदिरे तन्न सत्यम्, घटादौ अवच्छिन्न
परिमाणवत्त्वेन तत्वातिव्याप्तेः किन्तु द्रव्यारम्भकद्रव्यत्व-
मेवावयवत्वम् । युष्मिन्शेषे अप् । २ देहे तस्यान्त्यावयवि-
तया द्रव्यान्तरानारम्भकत्वेन इतरद्रव्यसमवायान्न्यत्वात्
तथात्वम् ३ हस्तादिषु देहावयवत्वात्तत्पान्थात्वम् । ते च
प्राधान्येन पञ्च सुश्रुते दर्शिताः ७२ पृष्ठे अङ्गशब्दे
उक्ताः । अङ्गप्रत्यङ्गानि च सूक्ष्मरूपेण गर्भे एव उत्पद्यन्ते
क्रमशो विवर्द्धमानानि दृश्यन्ते यथोक्तं सुश्रुते “सर्व्याङ्गप्रत्य-
ङ्गानि युगयत् सम्भवन्तीत्याह धन्वन्तरिः गर्भस्य सूक्ष्म-
त्वाच्चोपलभ्यन्ते वंशाङ्गुरवच्चूतफलवच्च तद्यथा चूतफले
परिपक्वे केशरमासांस्थिभञ्जनः प्रत्यक् दृश्यन्ते कालप्रक-
र्षात्, तान्येव तरुणे नोपलभ्यन्ते सूक्ष्मत्वात् । तेषां
सूक्ष्माणां केशरादीनां कालः प्रव्यक्ततां करोति एतेनैव
वंशाङ्गुरोऽपि व्याख्यातः एवं गर्भस्य तारुण्ये सर्व्वेष्वा-
ङ्गेषु मत्स्वपि सौक्ष्म्यात्तदनुपलब्धिः । तान्येव काल
प्रकर्षात् प्रव्यक्तानि भवन्ति” । अधिकं गर्भशब्दे वक्ष्यते ।
“ततोये तु मास्यङ्गैरिन्द्रियैश्च संयुक्तो भवतीत्याहुः किंस्तु
व्यक्ताङ्गतापरा । ४ ससुदायस्य एकदेशे “पदे न वस्त्रावित्यु-
वस्त्रेष्ववयवा न च” भर्तृहरिः “क्तेनाहोरात्रावयवाः” पा० ।
“क्रियाहि नामेयमत्यन्तापरिदृष्टा पूर्व्वोपरीभूतावयवा न
शक्यते पिण्डीभूता निदर्शयितुम्” फ० भा० “गुणभूतैरव-
यवैः समूहः क्रमजन्मनाम् । बुद्ध्या प्रकल्पितभेदः क्रियेति
व्यर्थादृश्यते” वाक्यप० । एकदेशाभिप्रायेणैव नास्तिका-
दीनां सते परमाण्वादौ अवयवव्यवहारः तैः परमाणु-
पुञ्जस्यैव घटादिरूपतास्वीकारात् । न्यायादिमत्तसिद्धपरा
र्थानुमानसाधनेषु ५ वाक्येषु च । ते चावयवाः पञ्च
इति बहवः त्वय इत्यन्ये । यथा प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोप-
नयनगमरूपाः पञ्च, प्रतिज्ञाहेतुदाहरणरूपाः हेतुदाहरणो-
पनयरूपा वा मतभेदेन त्वयः । यथा पर्य्यतो वज्रिमात्, धूमात्,
योयोधूमवान् स वज्रिमान् यथा सङ्गानसम्, वज्रिव्याथोधूमो
धूमवांश्चयम् तस्माद्वज्रिमान् । प्रतिज्ञादीनां वक्ष्यानि च
तत्तच्छब्दे वक्ष्यन्ते उपचारात् तत्प्रतिप्रतिपादके चिन्तामणि-
कते अतुमानस्वरूपान्तर्गते इत्यग्रे । ७ उपकरणमात्रे च ।

अवयविन् लि० अवयवः कारणत्वेनाख्यस्य इति । अवयवजन्त्ये
द्रव्ये अवयवित्वं च कार्यद्रव्यत्वम् । तच्च नैयायिकादिभिरवयवा-
द्विस्ततया उत्पद्यते इत्युरीकृतम् । तत्र सूक्ता० प्रमाणमनुपगम्य-
क्तम् “ननु अवयविनि किं मानं ? परमाणुपुञ्जैरेवोपपत्तेः न
च परमाणूनामतोन्द्रितत्वात् घटादेः प्रत्यक्षं न स्यादिति वा-

अयम् एकस्य परमाणोरप्रत्यक्षत्वेऽपि तत्समूहस्य प्रत्यक्ष-
त्वात् यथा एकस्य केशस्य दूरेऽप्रत्यक्षत्वे तत्समूहस्य प्रत्यक्ष-
त्वम् । न च एकः स्थूलो महान् घट इति बुद्धेरनुपप-
त्तिरिति वाच्यम् एको महान् धान्यराशिरितिवदुपपत्तेः,
मेवं परमाणोरतोन्द्रियत्वेन तत्समूहस्यापि प्रत्यक्षायो-
ग्यत्वात् दूरस्थकेशस्य नातोन्द्रियः सन्निधाने तस्यैव प्रत्यक्ष-
त्वात् । न च तदानीम् अदृश्यपरमाणुपुङ्गात् दृश्यपरमाणुपु-
ङ्गस्योत्पन्नत्वात् न प्रत्यक्षत्वे विरोध इति वाच्यम् अदृश्यस्य
दृश्यानुपादानत्वात् अन्यथा चक्षुरङ्गादिसन्नतौ कदाचिद्
दृश्यत्वप्रसङ्गात् । न चातितप्ततैलादौ कथमदृश्यदहनस-
न्नतेः दृश्यदहनोत्पत्तिरिति वाच्यं तत्र तदन्तःपातिभिः
दृश्यदहनवयवैः स्थूलदहनोत्पत्तेरुपगमात् । न च
अदृश्यद्वाराण्येन कथं त्वसरेणोरुत्पत्तिरिति ? वाच्यम् ।
यतो न वयं दृश्यवमदृश्यत्वं वा कस्यचित् स्वभावादाचक्ष्महे
परन्तु महत्त्वोद्भूतरूपादिकारणसमुदायवशात् दृश्यत्वं
तथा च त्वसरेणोर्महत्त्वात् प्रत्यक्षं न तु द्वाणुकादेः तद-
भावात् न हि तन्मतेऽपीदं सम्भवति परमाणौ महत्त्वा-
भावात् इत्थं चावयवसिद्धौ तेषामुत्पादविनाशयोः प्रत्यक्ष-
त्वादन्वित्यत्वं तेषां चावयवविविधाराया अनन्तत्वे मेरुसर्प-
पयोरपि साम्यप्रसङ्गः । अतः कचिद्विश्रामो वाच्यः
यत्र च विश्रामस्तस्यानित्यत्वे त्वसमवेतकार्योत्पत्तिप्रसङ्गः
स्यात् अतस्तस्य नित्यत्वं महत्परिमाणतारतम्यस्य गगनादौ
विश्रान्तत्वमिवाणुपरिमाणतारतम्यस्यापि कचिद्विश्रान्तत्व-
मस्ति इति तस्य परमाणुत्वसिद्धिः न च त्वसरेणावेव
विश्रामोऽस्त्विति वाच्यं त्वसरेणुः सावयवः चाक्षुषप्रव्यत्वात्
घटवदित्यनुमानेन तदवयवसिद्धौ त्वसरेणोरवयवाः सावयवाः
महदवयवत्वात् कपालवदित्यनुमानेन तदवयवसिद्धेः न
चेदमप्रयोजकम् अप्रकटमहत्त्वं प्रति कनेकद्रव्यवत्तुस्य
प्रयोजकत्वात् नचैवं क्रमेण तदवयवधारापि सिध्ये-
दिति वाच्यम् अनवस्थाभयेन तदसिद्धेः । व्यख्यातञ्च तत्
दिनकार्याम् । 'बौद्धः शङ्कते नन्विति नन्वयं घटइत्यादि
प्रतीतिरेव तत्र प्रमाणं भविष्यतीत्यत आह परमाणुपुङ्गै
रेवेति विलक्षणसंस्थानविशिष्टः परमाणुभिरेवेत्यर्थः उपप-
त्तेरिति अयं घट इत्यादिप्रतीतेरुपपत्तेरित्यर्थः । तत्समूहस्य
परमाणुसमूहस्य । तत्र दृष्टान्तमाह यथेति । तत्समूहस्य
केशसमूहस्य । अनुपपत्तिरिति परमाणुविषयत्वादिति शेषः
उपपत्तेरिति तत्र यथा धान्यसमूहस्यैकत्वादेक इति
प्रतीतिरेवं संयोगविशेषस्यैव महत्त्वात्कतया महानिति

प्रतीतिस्तथा परमाणुपुङ्गैष्वपीति भावः । प्रत्यक्षायो-
ग्यत्वादिति तथाच स्वभावतोऽयोज्यमानां परमाणूनां पर-
स्परसंयोगमात्रेण योग्यत्वं न भव्यतीति भावः । दूर-
स्थकेशस्य स्वभावतो नातोन्द्रिय इति त्वदुक्तदृष्टान्तस्य
वैषम्यमित्याह दूरस्थकेशस्त्विति तस्य दूरस्थ केशस्य । तस्यै-
वेति एवकारश्च प्राज्ञानसन्निधानपदेनान्येति तथाच सन्नि-
धान एव तस्य प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः तथाच दूरस्थस्य प्रति
बन्धकत्वात्तद्वशायां अप्रत्यक्षत्वमात्रं तस्य, न तु स्वाभाविका
प्रत्यक्षत्वमिति भावः । उत्पन्नत्वादिति क्षणभङ्गवादिनां
मते परमाणूनामुत्पत्तिस्वीकारादिति भावः । अन्यथा
अदृश्यस्य दृश्योत्पादकत्वे । तत्र तादृशदहनोत्पत्तिस्थले ।
तदन्तःपातिभिः अतितप्ततैलान्तःपातिभिः । स्वभावात्
कारणनैरपेक्ष्यात् उद्भूतरूपादीति आदिनालोकादि-
परिग्रहः । तदभावे महत्त्वोद्भूतरूपाद्यभावे महत्त्वाभा-
वादित्यर्थः । अत्र नास्ति कमतानुयायिनः परस्पर
विभक्तपरमाणूनां महत्त्वाभावादप्रत्यक्षत्वेऽपि परस्पर
संयुक्तानां पुञ्जात्मनान्नेषां प्रत्यक्षे बाधकाभावः नच महत्त्वा
भावएव बाधकः परस्परविलक्षणसंयोगस्यैव महत्त्वरूपस्य
प्रत्यक्षजनकत्वात् नच परमाणूनां नित्यत्वाद्वादावुत्पत्ति
नाशयोः प्रतीत्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् तन्मते पदार्थमात्रस्यैव
क्षणिकत्वात् परमाणूनामुत्पत्तिनाशयोः स्वीकारात् नच
परमाणुपुङ्गेषु घटत्वाङ्गीकारे कपालाद्वट इति प्रतीतेर
नुपपत्तिः परमाणूनां कपालजन्यत्वाभावादिति वाच्यं
तन्मते कपालस्यापि परमाणुपुङ्गरूपतया घटरूपपुङ्गेषु
कपालरूपपुङ्गजन्यत्वस्वीकारात् पुञ्जात् पुङ्गोत्पत्तिरिति
तेषां सिद्धान्तादित्याहुः, तत्र घट इत्यादिप्रतीतिविषय-
ताया अनेकपरमाणुपु कल्पने गौरवात् अवयवातिरिक्ता-
वयवसिद्धिरिति दिक् । मेरुसर्पपयोरपीति अपिशब्दः
साम्यप्रसङ्ग इत्युत्तरं सम्बध्यते तेन च द्वाणुकस्य सावय-
वारब्धत्वे महत्त्वापत्तिः समुच्चियते साम्यं परिमाणता-
रतम्यभावः परिमाणकारणीभूताया अवयवसंख्याया
उभयत्र साम्यादिति भावः । नच मेर्वयवानां न
सर्षपतुल्यपरिमाणवत्त्वं, सर्षपावयवानां च न मेर्वयव
तुल्यपरिमाणवत्त्वमित्यवयवपरिमाणविशेषाद्विशेष इति वा-
च्यम् मेर्वयवसर्षपावयवयोरप्यनन्तावयवत्वेन तत्परि-
माणतारतम्यभावस्याप्यापादनीयत्वात् नच मेरुसर्षपयो
रवयवगतप्रचयाख्यसंयोगविशेष इति वाच्यम् प्रचयविशेष-
स्यापि संख्याविशेषनिवृत्त्यत्वेन संख्याविशेषाभावे तद्वि-

शेषानुपपत्तेरिति । ननु तथापि विश्रामान्त्रयस्य नित्यत्वे
मानाभाव इत्यत आह यत् त्विति । असमवेतकार्योत्पत्ति
प्रसङ्ग इति असमवेतभावकार्योत्पत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः ।
ननु तस्य नित्यत्वसिद्धावपि अणुत्वे किं मानमित्यत आह
महत्परिमाणेति । चाक्षुषद्रव्यत्वादिति आत्मानि व्यभि-
चारवाराय चाक्षुषपदं घटाभावे व्यभिचारवारणाय
द्रव्यपदम् तद्वयवसिद्धाविति त्वसरेण्वयवसिद्धावित्यर्थः । तद-
सिद्धेरिति अवयवधाराया असिद्धेरित्यर्थः । अत्र नव्याः
त्वसरेणोरवयवाः सावयवा इत्याद्यनुमानयोरुक्तयोरप्र-
योजकत्वेन त्रुटावेव विश्रामः नच चाक्षुषं प्रति महत्त्वं
कारणं तथाच त्रुटौ महत्त्वमावश्यकं तच्चावयवसंख्याजन्य-
मिति अवयवं विना नोत्पद्यते इत्यनुकूलतर्कसत्ताप्राप्तयो-
जकत्वं द्व्यणुकसाधकानुमानस्येति वाच्यम् त्वसरेणुमहत्त्वस्य
नित्यत्वस्वीकारेणोक्ततर्कानवतारात् नचाणुव्यवहारस्याणु-
परिमाणनिवन्धनतया तदान्त्रयद्रव्यसिद्धिराशङ्कीति वा-
च्यम् तस्यापकष्टपरिमाणनिवन्धनत्वात् महत्त्वमपि मह-
त्तमादणुव्यवहारात् न चैवं त्वसरेणुपुङ्गवशस्त्ववय-
वीति वाच्यम् विशकलितेषूपि तेषु घट इत्यादिप्रत्यय
प्रसङ्गात् नच तत्संयोगवृत्त्येव घटत्वं घटोद्रव्यमित्यादि
प्रतीतौ च परम्परया तद्भानमिति वाच्यं सम्भवति साक्षात्
सम्बन्धविषयत्वे परम्परासम्बन्धविषयकत्वकल्पने गौरवादि-
त्याहुः । ननु परमाणुत्वयेण कृतो न द्रव्यान्तरोत्पत्तिः
परमाणुद्वयेन द्व्यणुकवत् द्व्यणुकद्वयेन द्रव्यान्तरोत्पत्त्या-
पत्तिस्तिभिर्द्व्यणुकैस्त्र्यणुकवदिति चेन्न प्रमाणाभावेन
तादृशद्रव्यसिद्धौ परमाणुत्वये द्व्यणुकद्वये च द्रव्यारम्भ-
कसंयोगाऽकल्पनात् । अत्रेदं चिन्त्यं त्विभिः परमाणुभिरेव
त्र्यणुकमस्तु परमाणुभ्यामनारम्भे सिद्धान्तिनां द्व्यणु-
काभ्यामनारम्भ इव मानाभावात् फलवत्त्वेन त्वयाणामेव
युगपद्द्रव्यारम्भसंयोगकल्पनात् यस्ततो गवाक्षरन्ध्रे दृश्य-
मानानां द्व्यणुकत्वमेव युक्तमणुद्वयारम्भत्वे लाघवादिति ।
अयमवयवी कारणात् भिन्नैव कार्यकारणयोरैक्याभावात्
नियतपूर्ववर्तिन एव कारणतया कारणस्य प्राक्समु-
नियमेन कार्यस्य च तदाऽसत्त्वेन तयोर्भेदात् । अतएव
“द्रव्याणि द्रव्यान्तरभारभन्ते” इति वै० सूत्रे अन्तरपद-
मुपात्तम् इति वैशेषिकादयः स्वीचक्रुः । सांख्यावेदान्ति-
नच कार्यस्य कारणैक्यमेव स्वीचक्रुः तथाहि “तदन्य-
त्यमारम्भणशब्दादिभ्यः” “युक्तेषु शब्दान्तराच्च” शा० सू०
तद्भाष्ये चोक्तम् । “युक्तेषु प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य सत्त्व

मनन्यत्वञ्च कारणादवगम्यते शब्दान्तराच्च । युक्तिस्तावद्-
र्थ्यते दधिघटरूपकाद्यर्थिभिः प्रतिनियतानि कारणानि
क्षीरसुवर्णशृङ्गिकादीन्प्रादीयमानानि लोके दृश्यन्ते न
हि दध्यर्थिभिर्दृष्टिकोपादीयते न घटार्थिभिः क्षीरम् ।
तच्चासत्कार्यवादे नोपपद्यते । अविशिष्टे हि प्रागुत्पत्तेः
सर्वत्र सर्वस्यासत्त्वे कस्मात् क्षीरादेरेव दध्युत्पद्यते न
शृङ्गिकायाः, शृङ्गिकाया एव घट उत्पद्यते न क्षीरात् ।
अथाविशिष्टेऽपि प्रागसत्त्वे क्षीरएव दध्नः कश्चिदतिशयो
न शृङ्गिकायां, शृङ्गिकायामेव घटस्य कश्चिदतिशयो न क्षीरे-
इत्युच्येत तर्ह्यतिशयवत्त्वात् प्रागवस्थाया असत्कार्यवादे-
हानिः सत्कार्यशर्दासिद्धिश्च । शक्तिश्च कारणस्य कार्य-
नियमार्था कल्पप्रमाना नान्याऽसतो वा कार्यं नियच्छेत्
असत्त्वाविशेषादन्यत्वाविशेषाच्च । तस्मात् कारणस्यात्म-
भूता शक्तिः शक्तेः सात्मभूतं कार्यम् । अपिच कार्यकारण-
योद्रव्यगुणादीनां चाश्वसहिषवद्भेदबुद्ध्यभावात्तादात्म्य-
मभ्युपगन्तव्यम् । समवायकल्पनायामपि समवायस्य
समवायिभिः सम्बन्धेऽभ्युपगम्यमाने तस्य तस्यान्योऽन्यः
सम्बन्धः कल्पयितव्यः इत्यनवस्थाप्रसङ्गः अनभ्युपगम्य-
मानेऽत्र विच्छेदप्रसङ्गः । अथ समवायः स्वयं सम्बन्धरूपत्वा-
दनपेक्ष्यैवापरं सम्बन्धं सम्बध्यते, संयोगोऽपि तर्हि स्वयं
सम्बन्धरूपत्वादनपेक्ष्यैव समवायं सम्बध्येत । तादात्म्यप्रतीतेश्च
द्रव्यगुणादीनां समवायकल्पनानर्थक्यम् । कथञ्च कार्यं भव-
यविद्रव्यं कारणेष्ववयवेषु वर्त्तमानं वर्त्तते किं समस्तेष्व-
वयवेषु वर्त्तत उत प्रत्ययवयवम् । यदि तावत् समस्तेषु वर्त्तते
ततोऽवयव्यनुपलब्धिः प्रसज्येत, समस्तावयवसन्निकर्षस्या-
शक्यत्वात् नहि बहुत्वं समस्तेष्वान्येषु वर्त्तमानं व्यक्ता
अयमग्रहणेन गृह्यते । अथावयवशः समस्तेषु वर्त्तते
तदास्यारम्भकावयवव्यतिरेकेणावयविनोऽवयवाः कल्प्येरन्
यैरवयवैरारम्भकोषवयवशवयवी वर्त्तते । कोशावयवव्यति-
रिक्तैर्ह्यवयवैरसिः कोशं व्याप्नोति । अनवस्था चैवं प्रस-
ज्येत तेषु तेष्ववयवेषु वर्त्तयितुमन्येषामन्येषामवयवानां
कल्पनीयत्वात् । अथ प्रत्ययवयवं वर्त्तते तर्ह्येकत्वं व्यापारेऽन्या-
त्वाव्यापारः स्यात् न हि देवदत्तः क्षुप्ते सन्निधीयमान
स्तदहरेव पाटलिपुत्रे सन्निधीयते युगपदनेकत्र दृष्टावनेकत्र
प्रसङ्गात् देवदत्तयज्ञदत्तयोरिव क्षुप्तापाटलिपुत्रनिवासिनोः ।
गोत्वादिवत् प्रत्येकं परिसमाप्तेरदोष इति चेन्न तथा
प्रतीत्यभावात् । यदि गोत्वादिवत् प्रत्येकं परिसमाप्नोऽवय-
वी स्यात् यथा गोत्वं प्रतिव्यक्ति प्रत्यक्षं गृह्यते एवमवय-

अपि प्रत्ययवत् प्रत्ययेण गृह्यते नचैवं निवृत्तं गृह्यते । प्रत्येकं परिसमाप्तौ चावयविनः कार्येषाधिकारात्सख चैक-
त्वात् गृह्येणापि जनकार्यं कृत्यात् उरुषा च घटकार्यं, न
चैवं दृश्यते । प्रागुत्पत्तेश्च कार्यस्यासत्त्वे उत्पत्तिरकर्तृका
मिरात्मिका च स्यात् । उत्पत्तिश्च नाम क्रिया सा सकर्तृ कैव
भवितुमर्हति गत्यादिवत् । क्रिया च नाम स्यादकर्तृका
चेति विप्रतिषिद्धेति । घटस्य चोत्पत्तिरुच्यमाना न घट-
कर्तृका किन्तु कृत्यकर्तृकेति कल्पा स्यात् तथा कपाला-
दीनामनुत्पत्तिरुच्यमानान्यकर्तृकैव कल्पेति तथा च सति
घट उत्पद्यते इत्युक्ते कृतात्मादीनि कारणान्युत्पद्यन्त इत्युक्तं
स्यात् न च लोके घट उत्पद्यत इत्युक्ते कृतात्मादय उत्-
पद्यमानाः प्रतीयन्ते उत्पन्नताप्रतीतेः । अथ स्वकारण-
सत्ता सम्बन्ध एवोत्पत्तिरात्मलाभश्च कार्यस्येति चेत्
कथमलम्बात्मकं सम्बन्धेति वक्तव्यं, सतोर्हि द्वयोः सम्बन्धः
सम्भवति न सददसतोरसतोर्वा । अभावस्य च निरुपाख्य-
त्वात् प्रागुत्पत्तेरिति मर्यादाकरणमनुपपन्नम् । सतां हि
लोके क्षेपगृहादीनां मर्यादा दृष्टा नाभावस्य । न हि
बन्ध्यापुत्रो राजा बभूव प्राक् पूर्ववर्षस्योऽभिषेकादित्येवं
जातीयकेन मर्यादाकरणेन निरुपाख्यो बन्ध्यापुत्रो राजा
बभूव भवति भविष्यतीति वा विशेष्यते । यदि च बन्ध्या-
पुत्रः कारकव्यापारादूर्ध्वमभविष्यत् तत इदमप्युपापत्स्यत
कार्याभावोऽपि कारकव्यापारादूर्ध्वं भविष्यतीति । वयन्तु
पश्चातो बन्ध्यापुत्रस्य कार्याभावस्य चाभावत्वाविशेषात्
यथा बन्ध्यापुत्रः कारकव्यापारादूर्ध्वं न भविष्यति एवं
कार्याभावोऽपि कारकव्यापारादूर्ध्वं न भविष्यतीति ।
तन्नेवं सति कारकव्यापारोऽनर्थकः प्रसज्येत, यथैव हि प्राक्-
सिद्धत्वात् कारणस्य स्वरूपसिद्धये न कश्चिद्व्याप्रियते
एवं प्राक्सिद्धत्वात् तदन्यत्वाच्च कार्यस्वरूपसिद्धयेऽपि न
कश्चिद्व्याप्रियेत व्याप्रियते च, अतः कारकव्यापारार्थ-
वत्त्वाच्च मर्यादा नैव प्रागुत्पत्तेरभावः कार्यस्येति । नैव दोषः
यतः कार्याकारेण कारणं व्यवस्थापयतः कारकव्यापार-
सार्धवत्त्वमुपपद्यते । कार्याकारोऽपि कारणस्यात्मभूत एव
अनात्मभूतस्यानारम्भत्वादित्यभाषि । न च विशेषदर्शन-
मालेण वस्तुन्यत्वं भवति न हि देवदत्तः सङ्कोचितहस्त-
पादश्च विशेषेण दृश्यमानोऽपि वस्तुन्यत्वं गच्छति, स एवेति
प्रत्यभिज्ञानात् । यथा प्रतिदिनमनेकसंस्थानानामपि
पित्वादीनां न वस्तुन्यत्वं भवति, मम पिता मम माता मम
भ्रातेति प्रत्यभिज्ञानात् । जन्तोर्भेदानन्तरित्वात्तल

तल युक्तं नान्यतेति चेन्न क्षीरादीनामपि दध्याद्याकार-
संस्थानस्य प्रत्यक्षत्वात् । अदृश्यमानानामपि घटधाना-
दीनां समानजातीयावयवान्तरोपचितानामङ्गुरादिभावेन
दर्शनगोचरतापत्तौ जन्मसंज्ञा तेषामेवामयवानामप्यवय-
वशददर्शनापत्तावच्छेदसंज्ञा । तत्वेदं जन्मोच्छेदान्-
रितत्वेन चेदसतः सत्त्वापत्तिः सतत्त्वापत्तिः तथा
सति गर्भवासिन उत्तानशायिनश्च भेदप्रसङ्गः । तथा
वाल्मीकीवनस्याविरेज्यपि भेदप्रसङ्गः पित्वादिव्यवहार-
लोपप्रसङ्गश्च । एतेन चणभङ्गवादः प्रतिवर्तितव्यः । यस्य
पुनः प्रागुत्पत्तेरसत् कार्ये तस्य निर्विषयः कारकव्यापारः
स्यात् अभावस्य विषयत्वाद्युपपत्तेः आकाशस्याहननप्रयो-
जनखड्गाद्यनेकायुधप्रसक्तिवत् । समवायिकारणे व्यापारः
कारकव्यापारिः स्यादिति चेन्न अन्यविषयेण कारकव्यापारे-
णान्यनिष्पत्तेरिति प्रसङ्गात् । समवायिकारणसंवात्मातिशयः
कार्यमिति चेन्न अतस्तर्हि सत्कार्यापत्तिः । तस्मात् क्षीरा-
दीन्येव दध्यादिद्व्यादिभावेनावतिष्ठमानानि कार्याख्यां
लभन्त इति न कारणादन्यत्कार्यं वर्षशतेनापि शक्यं
कल्पयितुम् । तथा च मूलकारणमेवान्यात्कार्यात् तेन तेन
कार्याकारेण नटवत् सर्वव्यवहारासदत्वं प्रतिपद्यते ।
एवं युक्तेः कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः सत्त्वमनन्यत्वञ्च कारणादव-
गम्यते । शब्दान्तराच्चैतदवगम्यते । पूर्वस्मिन् अक्षरप्रदेशिनः
शब्दस्योदाहृतत्वात्ततोऽन्यः सङ्ग्रहप्रदेशी शब्दः शब्दान्तरः
“सदेव सौम्येदम आसीदेकमेवाद्वितीयम्” इत्यादि । “तत्रैक
आक्षरसदेवेदमप्य आसीदिति” चासत्त्वमुपपत्तिप्रसङ्गः कथमसतः
सज्जयेत? इत्यादिप्रसङ्गः “सदेव सौम्येदमप्य आसीत्” इत्यवधार-
यति । तत्वेदं शब्दवाच्यस्य कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः सत्त्वद्ववाच्येन
कारणेन सामानाधिकरण्यस्य श्रूयमाणत्वात् सत्त्वमन्यत्वे
प्रसिद्धतः यदित् प्र । गुत्पत्तेरसत्कार्यं स्यात् पश्चाच्चोत्-
पद्यमानं कारणे समवेयात् तदन्यत्कारणात् स्यात् तल
“वेना श्रुतं श्रुतं भवतीयं प्रतिज्ञा पीच्छे तसत्त्वमन्यत्वावगते-
स्त्विदं प्रतिज्ञा समर्थ्यते” भा० । “पटवञ्च” शा० सू० ।
यथा च संवेदितः पटो न व्यक्तं गृह्यते कि
मयं पटः किञ्चान्यद्व्यवमिति स एव प्रसारितो
यत् संवेदितं द्रव्यं स पट एवेति प्रसारणेनाभि-
व्यक्तो गृह्यते यथा च संवेदनसमये पट इति गृह्य-
माणोऽपि न विशिष्टायामविस्तारो गृह्यते स एव प्रसारण-
समयेऽपि विशिष्टायामविस्तारो गृह्यते न संवेदितरूपा-
दयं भिन्नः पटः इति । एवं तन्वादिकारणावस्थं घटादि

कार्यमस्य सत् तुरीयेन कुर्वन्दिदंकारकव्यापाराभि-
व्यक्तं सत् गृह्यते ॥ ततः संवेष्टितपटप्रसारित-
पटव्यावेनान्वयत् कारणात् कार्यमित्यर्थः ॥ भा० । सं० कौ०
कारणात् कार्यस्थानम्यता दर्शिता यथा “कार्यस्य
कारणाभेदसाधकानि च प्रमाणानि । न पटस्तन्तुभ्यो भि-
द्यते तद्वर्तमानत्वात् इह यद्यतो भिद्यते तत्तस्य धर्मे न
भवति यथा गौरश्च । धर्मश्च पटस्तन्तुनां तस्माच्चार्थान्तरम् ।
उपादानोपादेयभावाच्च नार्थान्तरत्वम् । नाद्ययोरुपादानो-
पादेयभावः यथा घटपटयोः उपादानोपादेयभावश्च तन्तु-
पटयोः । तस्माच्चार्थान्तरत्वमिति । इतश्च नार्थान्तरत्वं तन्तु-
पटयोः संयोगाप्रामाभावात् । पदार्थान्तरत्वे हि संयोगो-
दृष्टो यथा कुण्डलद्वयोः अप्राप्तिर्वा यथा हिमवद्वि-
न्ययोः” न चेह संयोगाप्रामा तस्माच्चार्थान्तरत्वमिति ।
इतश्च पटस्तन्तुभ्यो न भिद्यते गुरुत्वान्तरकार्यपरिहृणात् ।
इह यद्यस्माद्भिन्नं तस्मात्तस्य गुरुत्वान्तरकार्यं गृह्यते
यद्येकपलिकस्य स्वस्तिकस्य यो गुरुत्वकार्योऽवनतिविशेषोऽ-
धिकः न च तथा तन्तुगुरुत्वकार्यात् पटगुरुत्वस्य
कार्यान्तरं दृश्यते तस्मादभिन्नस्तन्तुभ्यः पट इति । तान्ये-
तान्यधीतान्यभेदसाधनानि । तदेवमभेदे सिद्धे तन्तु-
एव तेन तेन संस्थानभेदेन परिणताः पटः, न तन्तु-
भ्योऽर्थान्तरं पटः । स्वात्मनि क्रियानिरोधवृद्धिव्यपदेशार्थ-
क्रियाक्रियाव्यवस्थामेदाश्च नैकान्तिकं भेदं साधयितुमर्हन्ति
एकस्मिन्नपि तत्तद्विशेषाविर्भावतिरोभावाभ्यामेतेषामविरो-
धात् । यथा हि कूर्मस्याङ्गानि कूर्मशरीरे निविशमानानि
तिरोभवन्ति निःसरन्ति चाविर्भवन्ति न तु कूर्मस्तत्तदङ्गा-
न्युपपद्यन्ते प्रध्वंसन्ते वा एवमेकस्या मृदः सुवर्णस्य वा घट-
सुकुटादयो विशेषा निःसरन्त आविर्भवन्त उत्पदान् इत्युच्यन्ते
न पुनरसतासत्त्वाद् सतां वा निरोधः । यथाह भगवान्
अणुवैपायनः “नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः”
इति यथा कूर्मः स्वायवेभ्यः सङ्कोचविकाशेभ्यो न भिन्नः
एवं घटसुकुटादयोऽपि ऋतुसुवर्णादिभ्यो न भिन्नाः ।
एवञ्चेत् तन्तुषु पटइति व्यपदेशो यथेह वने तिलका इत्यु-
पपन्नः । न चार्थक्रियाभेदोऽपि भेदमापादयति एकस्यापि
नानार्थक्रियादर्शनात् यद्येक एव वस्तिर्दाहकः प्रकाशकः
पाचकश्चेति । नाप्यर्थक्रियाव्यवस्था वस्तुभेदे हेतुः तेषा-
मेव समस्तव्यस्तानामर्थक्रियाव्यवस्थादर्शनात् यथा प्रत्येकं
विष्टयो वर्तमानं दर्शनलक्षणाभार्थक्रियां कुर्वन्ति न तु शिविका-
वहनं मिलितास्तु शिविकां वहन्ति एवं तन्तवः प्रत्येकं

मावरणमकुर्वीषा अपि मिलिताः आविर्भूतपटभावाः
मावरिष्यन्ति । स्वादेतत् आविर्भावः पटस्य कारण-
व्यापारात् प्राक् सन्नसत्त्वा असत्त्वेत् प्राप्तं तर्हि सत
उत्पादनम् । अथ सत्, कृतं तर्हि कारणव्यापारेण ।
न हि सति कार्ये कारणव्यापारप्रयोजनं पश्यामः ।
आविर्भावे चाविर्भावान्तरकल्पनेऽनवस्थाप्रसङ्गः । तस्मा-
दाविर्भूतपटभावास्तन्तवः क्रियन्ते इति रिक्तं वचः ।
अथासदुत्पद्यत इत्यत्रापि सति केयमसदुत्पत्तिः सती
असती वा, सती चेत् कृतं तर्हि कारणैः, असती चेत्तस्या
अभ्युत्पत्त्यन्तरमित्यनवस्था । अथोत्पत्तिः पटाच्चा-
र्थान्तरम् अपि तु पटएवासौ तथापि यावदुक्तं भवति
पटइति तावदुक्तं भवत्युत्पद्यत इति न वाच्यं पीनकृत्यात्
विनश्यतीत्यपि न वाच्यं उत्पत्तिविनाशयोर्युगपदेकत्व
विरोधात् । तस्मादियं पटोत्पत्तिः स्वकारणसमवायो वा
स्वकारणसत्तासमवायो वा उभयथापि नोत्पद्यते अथ च
तदर्थानि कारणानि व्यापार्यन्ते एवं सत एव पटादे-
राविर्भावाय कारणापेक्षेत्युपपन्नम् । न च पटरूपेण
कारणानां सम्बन्धः, तद्रूपस्याक्रियात्वात् क्रियासम्बन्ध-
त्वाच्च कारकाणाम् अन्यथा कारणत्वाभावात्” व्याख्या-
तञ्चेतदस्माभिस्तटीकायां यथा “तद्वर्तमानत्वात् तेषां
तन्तुनां धर्मत्वात् अवस्थाविशेषात्मकत्वात् स्वसत्त्वनियतसत्ता-
कत्वाद्वा । तत्त्वत्वनियतसत्ताकत्वरूपहेतुमध्ये एवऽन्यथ-
व्याप्तेः प्रवेष्टात् व्यतिरेकव्याप्तिं दर्शयति यत्ततो भिद्यते
इत्यादि तथा च व्यापकस्य धर्मत्वाभावस्य निवृत्त्या व्याप्यस्य
भेदस्य निवृत्तेरभेदसिद्धिरिति भावः । पक्षे धर्मत्वरूप-
हेतुसन्तुपदर्शनाय उपनयरूपन्यासाङ्गमाह धर्मत्वेत्यादि ।
धर्मत्वं च प्रागुक्तम् । निगमयति तस्माच्चार्थान्तरमिति ।
अन्योऽर्थः पदार्थः अर्थान्तरं सयूरव्यसकादित्वात् समासे
ल्लोवता । पटः तन्तुभ्यो न भिन्नः पदार्थः किन्तु अभिन्न
एवेत्यर्थः । उपादेयते कार्यजननाय विशेषरूपेण गृह्यते
इत्युपादानम् कार्यस्थानागतावस्थाविशेषान्नरूपं कारणं
तदाश्रितस्वरूपावस्थापन्नं कार्यनूपादेयं तद्भावात् कार्य-
कारणविशेषरूपत्वादित्यर्थः तथा च कार्यस्थानागतावस्था-
श्रयत्वमेवोपादानकारणत्वम्, तच्च अनागतावस्थापन्नकार्य-
रूपमेव अन्यस्य दुर्बलत्वात् अन्यथा सर्व एव सर्वकार्यजन-
नाय उपादीयेरन् न च तथा उपादीयन्ते । उपादीयन्ते च
पटादिकजननाय तन्तवः न तु अदादयः । न च प्राग्भाव
एव तस्य निजामकः, तस्य अभावत्वेन सतो विशेषकत्वाभावात्

प्रतियोग्युपरक्तस्य तस्य तथात्वकल्पनन्तु प्रतियोग्यसत्त्वकात्
 सम्भवात् उत्पत्तेः प्राक् प्रतियोगिनोऽसत्त्वेन तेन सह
 प्रागभावस्य संबन्धस्यानौचित्यात् इत्यनगतावस्थापक्षका-
 र्यात्मकत्वसुपादानस्य युक्तम् तस्मात् पटः नः तन्तुभ्यो भिन्न-
 इत्युपेयमिति भावः । संयोगाप्रामात्रभावादिति । संयोगश्च
 अप्राप्तिः विभागाश्च तयोरेभावात् । तथा च संयोगाभावः
 विभागाभावश्च पृथक् अभेदसाधकः यथा पटस्तन्तुभ्यो न
 भिद्यते तत्संयोगानाश्रयत्वात् यद्यतो भिद्यते तयोः
 संयोगोदृष्टः यथा घटपटयोः । न च गुणेषु व्यभिचारः
 स्वमते तत्र तन्त्रभेदस्येष्टत्वात् द्रव्यत्वे सतीति हेतोर्विशेषणे
 च व्यभिचाराभावाच्च । अप्राप्तिर्वेति विभागस्येत्यर्थः तथा च
 संयोगानाश्रयत्वस्यैव विभागानाश्रयत्वस्यापि अभेदसाधकत्व-
 मिति भावः । गुरुत्वान्तरकार्यापहृणादिति । अवयवमयः ।
 अवयवतन्तुपरिमाणेनैव तद्गुरुत्वेन स्वापेक्षयाधिकं
 महत्परिमाणमिव गुरुत्वम् जन्यते, गुरुत्वञ्च स्वपतन इव
 स्वाश्रिततुलादण्डादेरवनतिविशेषे हेतुरिति नैयायिका-
 दिभिरभ्युपगम्यते । तत्र यदि पटस्तन्तुभ्योभिद्येत तदा-
 तदाश्रितगुरुत्वविशेषेण स्वाश्रिततुलादण्डादेरवनतिविशेषो-
 ऽत्र नृहेतुत यथा एकपलिकस्तर्षामेक्षया द्विपलिक-
 स्तर्षस्य, तथा च पटस्तन्तुभ्यो न भिद्यते गुरुत्वा-
 न्तरप्रयुक्तस्वाश्रिततुलादण्डादेरवनतिविशेषपहृणायोग्यत्वात्
 गुरुत्वान्तरयुक्तस्तर्षादिवत् तस्य गुरुत्वयुक्तपदार्थे व्यभिचार-
 वारणाय पहृणायोग्यत्वादित्युक्तं तस्य च पृथक् तुला-
 दण्डारोपणेऽवनतत्वनरस्य पहृणसम्भवात् तन्तुपटयोश्च न
 तथासम्भव इति अभिज्ञत्वमित्यत्र विस्तरः । तन्तुगुरुत्वस्य
 कार्यं स्वाश्रिततुलादण्डादेरवनतिविशेषस्तस्मात् कार्या-
 न्तरम् अवनतान्तरं न दृश्यते न नृहेतुते इत्यर्थः ।
 अतीतानि व्यतिरेकव्याप्तिशुक्तानि यथा च तत्र तत्र व्यति-
 रेकव्याप्तिस्तथास्तुपदं तत्र तत्र दर्शितं प्राक् । पट इति
 बुद्धिविषयाः व्यपदेशभाजश्चेति शेषः । फलितमाह न
 तन्तुभ्योऽर्थान्तरमिति । अभेदसाधकहेतोः सत्प्रतिपक्षित-
 त्वमाशङ्कते स्वात्मनोत्पादि । क्रिया उत्पादनक्रिया,
 निरोधः प्रध्वंसस्तयोर्बुद्धिः तथा च कार्यकारणयोरभेदे
 कार्यस्य कारणात्मकत्वेन स्वतः स्वस्रोतपक्षिविभाशङ्क्य-
 सम्भव इत्यर्थः । व्यपदेशः व्यवहारः अर्थक्रिया प्रयोजनो-
 त्पादनं क्रियाव्यवस्था प्रावरणादिकार्यनियमः तेषां भेदः
 पश्चात्तुनर्हतिः । तथा च कार्यकारणयोरभेदे तन्तु-
 पट इति कथं भेदव्यपदेशः ? कथं वा प्रयोजनान्तरजन-

कता, ? प्रयोजनान्तरनिवृत्तस्य स्वादित्यर्थः । इत्यङ्गान्
 प्रयोगः पटस्तन्तुभ्यो भिद्यते तत्कार्यत्वेन, तत्र नष्टत्वेन
 वा प्रतीयमानत्वात्, तन्तुषु पट इति व्यपदेशप्रयोजक-
 संज्ञाभेदात्, विभिन्नार्थसाधकत्वात्, कार्यभेदवशाच्च ।
 इति पञ्चभिर्हेतुभिः सत्प्रतिपक्षितोऽभेदसाधकहेतुर्नाभेद-
 साधनायात्मकित्वाद्यङ्गार्थः । समाधत्ते नैकान्तिकमिति ।
 ऐकान्तिकं वास्तवमित्यर्थः तथा च तत्र तत्रावास्तवएव
 भेदव्यवहारो न वास्तवभेदप्रतिद्वन्द्वीति भावः । एवञ्च
 बुद्धिमात्रस्य, व्यवहारमात्रस्य वा वास्तविकत्वप्रयोजकत्वे
 इदं रजतमिति बोधात् व्यवहाराच्च शुक्तिरजतस्यापि
 वास्तवत्वापत्तिः तथा अर्थक्रियाक्रियाव्यवस्थाभेदयोश्च न
 भेदसाधकत्वम् एकस्यैव वज्रादेः प्रकाशनपाचनादिरूप-
 नानाकार्याणां, पिष्टोनां व्यस्तानां मार्मदर्शनादिकार्यस्य
 समस्तानां तु शिविकावाहनादिविभिन्नकार्यस्य च सम्पा-
 दनस्य दृष्टत्वात् तत्र तत्र हेतोर्व्यभिचाराच्च तयोर्भेदसाधक-
 तेति न सत्प्रतिपक्षितत्वमभेदसाधकहेतोरिति भावः । तदेव
 क्रमश उपपादयति एकस्मिन्नपीति । प्रध्वंसने नश्यन्ति ।
 कुम्भेत इत्यनुषङ्गः अस्मिन् पक्षे च कुम्भे इत्यर्थः सार्व-
 विभक्तिकः सप्तम्यास्तसिद्धिः । यथाहेति भगवद्गीताया-
 मितिशेषः । असतोऽसत्ताम्रस्य, भावः सत्त्वम्, सतः
 सत्ताम्रस्य न अभावः असत्त्वम् सदसतोरेकत्वं समावेशा-
 भावादिति शेषः । व्यापादयति व्यतिरेकव्याप्ता साधयति
 तथा च प्रावरणादिक्रियाभेदः कारणभेदं विना
 अनुपपन्न इति व्यापकः प्रावरणादिप्रयोजनभेदाभावः
 निवर्त्तमानः व्याप्यं कारणभेदाभावं निवर्त्तयन् कार्यस्य
 कारणभेदस्य साधयति, त्वर्थः । इति यन्मतं तदनूय-
 नञ्चा दूषयित्वा तत्र हेतुप्रदर्शनाय व्यभिचारं दर्श-
 यति एकस्यापीति तथा च कार्यभेदाभावः न
 कारणभेदाभावव्यापकः एकस्मिन् वज्रादौ, नानाकार्य-
 दर्शनात् तथा च भेदसाधकहेतुर्व्यभिचारीति भावः ।
 एवम् भेदसाधकहेतुषु दूषितेषु इदानीं आविर्भावादेः
 सदसत्त्वे विकल्पेन दूषयितुं शक्नोते स्वादेतदित्यादि ।
 कृतमित्यवयवम् अलमर्थकं कारणव्यापारेणेति तृतीयान्ते
 नान्वयि तथा च कारणव्यापारसार्थं नास्ति तस्य
 स्वतएव सिद्धत्वादित्यर्थः । क्रियन्ते उत्पादने पट-
 रूपेण व्यपचिद्यन्ते इत्यपि बोध्यम् । यद्धि उभय-
 वादिनोस्तुल्यदोषत्वं न तद्दूष्यमित्याशयेन प्रतिबन्धि-
 रूपदूषणदामायाह अवाङ्मुपपादय इत्यादि । उत्पात्तिः

आद्यात्तत्संभवाः स च स्वरूपसंभविशेषः न तु संयोग-
मालः गुणक्रिययोस्तादसम्भवात् तयोश्च उत्पत्ति-
व्यवहारस्य सर्वविधत्वात् । प्रकृते स्वरूपसंभविशेषश्च
अतुल्ययोगिरूपस्य एवम् उत्पत्तिः पटरूप एव नार्था-
न्तरमिति पटस्य उत्पत्तेः प्राक् असत्त्वात् तत्र कारण-
व्यापारामेक्षा भविष्यतीति शङ्कते अद्योत्पत्तिरित्यादि ।
दूषयति तथापीति । पटादिशब्देन पटत्वविशिष्टस्यैव
उत्पत्तिमतोऽप्युक्तत्वात् उत्पद्यते इति न प्रयोक्तव्यम्
तदाचार्यस्योक्तत्वात् तदुक्तौ च यौनरुक्तात् घटो घट
इतिवत् न तत्र शाब्दबोध इति भावः । पटादिशब्दस्य
उत्पत्त्यर्थकत्वे दूषणान्तरमप्याह विनश्यतीत्यादि न वाच्यं
प्रयोक्तुं न शक्यम् अयोग्यत्वादिति शेषः । पटशब्देन
पटत्वविशिष्टस्यैव उत्पत्तिमतोऽप्यभिधानात् उत्पत्तिमति
चैकदा विनाशप्रतियोगित्वासम्भवेनायोग्यत्वादित्यर्थः ।
अयोग्यत्वे हेतुमाह उत्पत्त्यादीति एकत्र एकस्मिन्
प्रसिद्धि युगपदेकदा विरोधात् सङ्गमवस्थानात् । काला-
न्तरे भवितुमर्हतीति द्योतनाय युगपदिति । विनश्यतीति
वर्तमानताप्रतीतिर्न विभक्तकालता तयोरिति भावः । एव-
मुत्पत्तेः पटस्वरूपत्वाभावासम्भवसङ्गा अन्यरूपतास्वीका-
रोऽपि उत्पत्तेरुत्पत्त्यसम्भव एवेत्याह तस्मादित्यं पटोत्-
पत्तिरित्यादि । स्वकारणसमवायः स्वस्य कारणेषु तन्तुषु
समवायः तत्संबन्धविशेषरूपा पटोत्पत्तिः । समवायस्य च
सर्वदा विद्यमानत्वात् न तस्या उत्पत्तिः । समवायस्य
नित्यत्वात् पटस्य कादाचित्कोत्पत्तिः कथं स्यादित्यतः
पक्षान्तरमाह स्वसत्तासमवाय इति । स्वसत्तया स्वकारणे
विद्यमानतया यः कारणे समवायस्तथा च स्वसत्ता-
काशिकत्वविशिष्टसमवायस्य पूर्वमसत्त्वाच्च न कादा-
चित्कत्वव्याघात इति भावः । उभयथापि उत्पत्तेरुभय-
रूपसंभवेऽन्यतरूपत्वेऽपीत्यर्थः न उत्पद्यते उत्पत्तिरिति
शेषः । सिद्धस्वरूपत्वेऽपि सर्वजनानुभवसिद्धायाः कारण-
व्यापारामेक्षाया अनौचित्यस्य उभयमतेऽपि तस्यत्वात्
प्रतिबन्धिसमवधानमिति भावः । उत्पत्तेः कार्यस्य रूपेण
सम्भवरूपतां शङ्कते न चेति । पटरूपस्य तन्तुरूपजन्यत्वात्
तेन सह कारणानां संबन्धेन कार्यस्य उत्पत्तिस्तथा
च तस्य जन्यत्वात् कारणव्यापारामेक्षेति न समानं
दूषणमिति भावः । दूषयति रूपस्येति । रूपस्य भव-
न्मते गुणत्वेन क्रियास्वरूपत्वाभावात् उत्पत्तेः क्रियास्वरूप-
तायाः सर्वैरिष्टमात्रत्वात् कारणानां च क्रियातुल्यत्वे-

नैव कारकत्वाभ्युपगमात् । तन्तुभ्यः पटोत्पद्यते इत्यादिषु
च तन्वादीनामुत्पत्तिकारकत्वप्रतीतिश्च नोत्पत्तेः पट-
रूपसंभवरूपतेति भावः ।

अवद्याज् पु० अव+यज-णिच् । अपराधयाजको संनद्धौ अवद्याः ।
अवद्याह लि० अव+या-टच् । प्रथक् कर्त्तरि । “अदितिर्भ-
वाख्ययाता हरस्य दैव्यस्य” ऋ० ८, ४८, २ । “अवयाता
प्रथक्कर्त्ता” भा० ।

अवद्यान न० अव+या-लुट् । अवगतौ “इयं धीर्भूया अव-
द्यानमेवाम्” ऋ० १, १८५, ८, “एषां पापानामवद्या-
नमपगमम्” भा० ।

अवद्युन लि० वद्युनं प्रज्ञा निरु० न० व० । प्रज्ञानुन्धे ।
“स इत्तमोऽवद्युनम्” ऋ० २, २१, २ ।

अवर पूजयां कण्ठ्या० प० सक० सेट् । अवर्त्यति पूजयतीत्यर्थः ।
अवर लि० व-वा० अप् न० त० । १ चरमे, २ अधमे,
३ काथ्ये च । ४ पञ्चाद्वर्त्तिनि ५ देशे ईकाळे पु० ७ दिशि स्त्री
पतद्वर्त्तिनि लि० । हस्तिजङ्घायाः ८ पञ्चाद्देशे न० । “दूरेण
हृद्वरं कर्म्म बुद्धियोगाद्भनङ्कय” गो० अस्य व्यवस्थावाचित्वे
सर्वनामकार्यम् उभित्तेऽस्तु वा । “अद्विधानः परां
विद्यामाददीतावरादपि” मनुः अवरत्वादिति च । व्यवस्था
च देशकृता कालकृता बुद्धिकल्पिता च तत्र देशकृता
यदवरं कौशाम्ब्याः । कालकृता यदवरमापहायण्याः ।
बुद्धिकल्पिता अथरादपीतिमानवे । मासेनावरः मासावरः
इत्यादौ समासे विग्रहवाक्ये च न सर्वनामकार्यं मासा-
वराय इत्यादि च । “इषुमात्मावरं स्थण्डिलमुपलिख्य” ऋ०
८, ५, १० । अत्यन्तश्रेष्ठे लि० ।

अवरज पु० अवरस्मिन् काले जायते जन-ड । १ कनिष्ठसोदरे
भ्रातरि, २ गृहे च । मनुष्येषु प्रथमोत्पत्तौ तस्य जन्मजन्यत्वात्,
तथात्वम् ३ कनिष्ठसोदरभगिन्यां, ४ गृहायाश्च स्त्री टाप् ।
“अस्य चावरजं विद्धि भ्रातरं भां तु लक्ष्मणम्” रामा०
“यदि स्त्री यदवरजः श्रेयः किञ्चित् समाचरेत्” मनुः
“विदर्भराजावरजा तयैवम्” । “रावणावरजा तत्र रावणं
मदनाह्वरा” इति च रघुः ५ पञ्चाङ्गातमात्रे लि० । “आत्मभूर
वरजाश्चिक्रप्रजः स्वर्पतेरवरजत्वमाययौ” माघः ।

अवरत लि० अव+र-त । विद्यान्ते अनवरतं सततम् ।

अवरतस् अव्य० अव+र+तसिन् । अवरः अवरस्मिन् अवरक-
दित्यर्थः । अवरतः रमणीयम् आगतः, पसति वा ।

अवरति स्त्री अव+र-तिङ् । विरामे, २ निवृत्तौ च ।

अवरवर्ण पु० कर्म० । गृहे ।

अवरवर्णज पु० अवरवर्णः सन् जायते जन-ड । अत्रे
“आ त्वा इतिनिपातेन अर्धेनावरवर्णजः” “आह्वयान्
बाधमानन्तु कामादवरवर्णजम्” इति च भट्टः ।

अवरव्रत पु० अवरः अत्यन्तव्रतं व्रतमस्य । १ स्त्रियै
२ अर्कद्वये च । अवरम् अवमं व्रतमस्य । ३ ह्रीनवते त्रि० ।

अवरशैल पु० अवरः पश्चाद्वर्ती शैलः । अस्ताचले ।

अवरस्तात् अव्य० अवर+प्रथमाद्यर्थे अस्ताति । प्रथमा
प्रश्नोत्तरप्रतीतिरवरगच्छत्यर्थे । अवरस्तात् रमणीयम्,
आगतः वसति वा । [अत्यन्तनिर्जने ।

अवरहस न० अवततं रहः अच् समाम् । अवतते रहसि
अवरार्धे न० कर्म० । अपरभागे “सकृत्कर्म” पितृणाम-
पराङ् देवानाम्” इति । “अपराङ्गत्य पराङ्गत्य परि-
गच्छ” इति ० ब्रा० २ देहस्य पश्चाद्भागे च ।

अवरार्द्ध त्रि० अवरार्द्धे भवः यत् । शेषभागभवे । न
वरत्वेन अर्ध्यते वक्ष-णिच्-कर्मणि यत् । न्यूने ।
“नावरार्द्धं ततः कुर्यात् पूर्वपात्रमिति स्थितिः” अन्तो०
परि० । “अवरार्द्धं न्यूनम्” स० त० रघु० “दयगवावरार्द्धा
दक्षिणा” आ० गृ० ।

अवरोण त्रि० अव+रिड-क्त । तिरस्कृते । [नाले ।

अवरोधस् त्रि० न वरीयान् न० त० स्त्रियां ङीप् । अत्य-
अवहृण्य त्रि० अव+रुज-क्त । १ भूमे श्लोकान्विते च ।

अवहृद् त्रि० अव+रुध-क्त । १ प्रतिरुद्धे अर्थरसंलक्षिते शुभ्रे
च “अस्ति कश्चिद्वाजस्तुनुरवहृद्भरन्” दण्ड० इतर
गमननिषेधेन रक्षितायां स्त्रियां स्त्री । (राखनी) ।

अवहृद् स्त्री अव+रुध भावे क्तिन् । १ अवरोधने २ प्रतिरोधे
“इन्द्रियाणां वीर्याणाञ्चावरुद्धौ” सुतिः ।

अवरुद्ध त्रि० अव+रुद्ध-क्त । १ कृतावरोद्धये उच्चस्थानात्
निष्क्रमते । २ उत्पाटिते वृक्षादौ च ।

अवरोधक अवरोचयति रुचिहीनं करोति अव+रुध-णिच्-
लुत् । अवरोचके रोगभेदे “अहं हगन्धिसुखं तत्र काम-
आशावरोचकः” सुशु० ।

अवरोध पु० अव+रुध-भावे घञ् । १ निरोधे “केनाय-
मानं कोतोऽवरोधः” सुशु०, बलादि० मनुष्ये वा ठनो
बाधक इति अवरोधवान् अवरोधी अवरोधयुक्ते त्रि० ।
कर्मणि घञ् । राजान्तःपुरस्थायां शयोमिति, शराज
दारोषे च । “तत्र हृणावरोधानां भर्तुषु व्यक्तयिकमम् ।
“कलत्रवन्तमात्मनमवरोधे महत्यपि” रघुः आधारे घञ् ।
शराजान्तःपुरे । “पश्चादवरोधे शतयोमदीयैः” इति रघुः ।

“निम्ने विनीतैरवरोधदक्षैः” कुमा० । “विस्तृतवस्त्रमवरो-
धवधूपपात” भावः । ल्युट् । अवरोधनं निरोधे न० ।

अवरोधक त्रि० अव+रुध-लुत् । १ प्रतिरोधके २ आवरके
च । “सुधन्वा वीर्यवान्नाजा मिथिलामवरोधकः” रामा०
आर्षत्वात् कर्मणि न घञे ।

अवरोधाद्यन न० दंत० अन्तःपुरे ।

अवरोधिक पु० अवरोधे तद्वरक्षणादौ नियुक्तः ठन् । राजा-
न्तःपुररक्षणार्थं नियुक्ते श्यामनादौ । अवरोधः स्थानं
निवासत्वेनाख्यस्य ठन् । “नृपान्तःपुरस्थायां स्त्रियां स्त्री ।
“ययुस्तुरङ्गाधिरुहोऽवरोधिका” भावः ।

अवरोधिन् त्रि० अवरोधञ् अव+रुध-णिनि स्त्रियां ङीप् ।
१ रोधके २ आवरके च ।

अवरोपण न० अव+रुह-णिच्-पः ल्युट् । उत्पाटने ।

अवरोपित त्रि० अव+रुह-णिच्-पः क्त । उत्पाटिते ।

अवरोह पु० अव+रुह-घञ् । १ अवतरणे, (नृमा) ऊर्ध्व-
देशाच्चिन्नदेशगमने । कर्त्तरि संज्ञायां च । तरोर्मूला-
दपपर्यन्तमाकूडायां शृङ्ग्यादिलतायाम् । २ अपादाने
घञ् । चन्द्रादिलोके स्वर्गे, ततो हि भोगावसाने
सम्प्रेषितरत्नि । तत्र देहिनां चन्द्रलोकादवरोह-
प्रकारस्तावदुक्तः शा० सूत्रे तद्भाष्ये च यथा “कृतात्यये-
ऽनुशयवान् वृष्टकृतिभ्यां यथेतमनेवञ्च” शा० सू० ।
“इष्टादिकारिणां धूमादिशर्माना चन्द्रमण्डलमाकूडानां
ततः प्रत्यवरोह आम्नायते “तस्मिन् यावत्सम्पातमुपित्वा-
ऽथैतमेवाध्वानं पुनर्निर्वर्त्तन्ते यथेत”मित्यारभ्य यावत् “रम-
णीयवरणावच्छायादियोनिभावमापद्यन्ते कण्ठचरणाः आ-
दियोनिमिति” । तत्रेदं विचार्यते किं निरनुशया भुक्तकृत्स्न
कर्माणोऽवरोहन्ति? आहोस्वित् सानुशयाः? इति किं तावत्
प्राप्तं निरनुशया इति । कुतः? यावत्सम्पातमिति विशेष-
णात् । सम्पातगच्छेनात्र कर्माशय उच्यते सम्पातयनेना-
आकूलादधुं लोकं फलभोगायेति । यावत्सम्पातमुपि-
त्येति च कृत्स्नस्य तस्य तत्रैव भुक्ततां दशयति । “तेषां यदा
तत्पर्वतेति” च शुल्यन्तरेणैव एवाद्येः प्रदर्शयते । स्यादे-
तत् यावदुपश्लिङ्गलोक उपभोक्तव्यं कर्म तावदुपभुङ्क्ते इति
कल्पयिष्यामीति नैव कल्पयितुं शक्यते यत् किञ्चेत्यन्यत्र
परामर्शात् । “प्राप्यन्तं कर्मणस्तस्य यत् किञ्चेह करोत्य-
यम् । तस्माकूलात् पुनरैत्यर्थं लोकाय कर्मणे” इति
ह्यपरा श्रुतिर्यत्किञ्चेत्यविशेषपरामर्शेन कृत्स्नस्यैवैह जतस्य
कर्मणस्तत्र जयितां दशयति । अपि च प्रायणमनारब्ध-

फलस्य कर्मणोऽभिव्यञ्जकं प्राक् प्रायणादारब्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्ध्य अभिव्यक्तानुपपत्तेः । तच्चाविशेषेण यद्यायत् किञ्चिदनारब्धफलं तस्य सर्वस्याभिव्यञ्जकं न हि साधारणे निमित्ते नैमित्तिकमसाधारणं भवितुमर्हति नह्य विशिष्टे प्रदीपसन्निधौ घटोऽभिव्यज्यते, न पटइत्युपपद्यते । तस्माच्चिरानुशया अवरोहन्तीत्येवं प्राप्ते ब्रूमः “कृतात्यये अनुशयवानिति” । येन कर्म हन्तेन चन्द्रमसमाकृताः फलोपभोगाय तस्मिन्नुपभोगेन जयिते तेषां यदस्यं शरीरं चन्द्रमस्युपभोगायारब्धं तदुपभोगजयदर्शनशोकाग्निसंपर्कात् प्रलीयते सविहकिरणसंपर्काद्गमकरकाइव कुतश्चुगञ्चिः संपर्कादिव च घटकाठिन्सु । ततः कृतात्यये कृतस्येष्टादेः कर्मणः फलोपभोगेनोपज्ये सति सानुशया एवेममवरोहन्ति । केन हेतुना? दृष्टव्यमिति । तथाहि प्रत्यक्षा श्रुतिः सानुशयानामवरोहं दर्शयति “तद्य इह रमणीयवरणा अभ्यासो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा श्रथय इह कपूयचरणा अभ्यासो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरन् श्रथोनिं वा शूकरयोनिं वा चाण्डालयोनिं वेति” । चरणशब्देनानेनानुशयः सूच्यत इति वर्णयिष्यति । दृष्टव्यं जन्मनैव प्रतिप्राग्यज्ञावचरूपउपभोगः प्रविभज्यमानः आकस्मिकत्यासम्भवात् अनुशयसङ्गावं सूचयति अभ्युदयप्रत्यवाययोः सुकृतदुःकृतयोः हेतुत्वस्य सामान्यतः शास्त्रेणावगमितत्वात् । स्मृतिरपि वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः प्रेत्य कर्म फलमनुभूय ततः शेषेण विशिष्टदेशजातिकुलरूपायुः श्रुतवृत्तवित्तसुखमेधायै जन्म प्रतिपद्यन्त इति सानुशयानामेवावरोहं दर्शयति । कः पुनरनुशयी नामेति केचित्तावदाहुः स्वर्गार्थस्य कर्मणो भुक्तफलस्यावशेषः कश्चिदनुशयो नाम भाण्डानुसारिस्नेहवत् यथाहि स्नेहभाग्डं विरिच्यमानं न सर्वात्मना विरिच्यते भाण्डानुसार्येव कश्चित् स्नेहशेषोऽवति ते तथानुशयोऽपीति । ननु कार्यविरोधित्वाददृष्ट्य न भुक्तफलस्यावशेषावस्थानं न्याय्यम् । नायं दोषः न हि सर्वात्मना भुक्तफलत्वं कर्मणः प्रतीजानीमहे । ननु निरवशेषकर्मफलभोगाय चन्द्रमण्डलमाकृढः । वादं तथापि स्वत्यक्तमविशेषमात्रेण तत्त्वावस्थातुं न शक्यते यथा किल कश्चित् सेवकः सकलैः सेवोपकरणैः राजकुलसुपसम्पन्नः चिरप्रवासात् परिस्त्रीणवस्त्रूपकरणैः कृत्वा दुर्कादिमात्रावशेषो न राजकुलेऽवस्थातुं शक्नोति, एव-

मनुशयलेशमात्रपरिपहो न चन्द्रमण्डलेऽवस्थातुं शक्नोतीति । न चैतदुक्तमिव न हि स्वर्गार्थस्य कर्मणो भुक्तफलस्यावशेषानुवृत्तिरुपपद्यते कार्यविरोधित्वादित्युक्तम् । नन्वेतदप्युक्तं न स्वर्गफलस्य कर्मणो निखिलस्य भुक्तफलत्वं भविष्यतीति । तदेतदपेशलं स्वर्गार्थं किल कर्म स्वर्गस्थस्यैव स्वर्गफलं निखिलं जनयति स्वर्गच्युतस्यापि काङ्क्षितं फललेशं जनयतीति” न शब्दप्रमाणकानामोदशी कल्पनावकल्पते । स्नेहभाग्डे तु स्नेहलेशानुवृत्तिर्दृष्टत्वादुपपद्यते । तथा सेवकस्योपकरणलेशानुवृत्तिर्दृश्यते न हि तथा स्वर्गफलस्य कर्मणो लेशानुवृत्तिर्दृश्यते नापि कल्पयितुं शक्यते स्वर्गफलत्वशास्त्रविरोधात् । अवश्यञ्चैतदेवं विज्ञेयं न स्वर्गफलस्येष्टादेः कर्मणो भाण्डानुसारिस्नेहवदेकदेशोऽनुवर्त्तमानोऽनुशय इति यदि हि येन सुकृतेन कर्मणोऽष्टादिना स्वर्गमन्वभवन् तस्यैव कश्चिदेकदेशोऽनुशयः कल्पेत ततो रमणीयएवैकोऽनुशयः स्यान्न विपरीतः । तत्रेयमनुशयविभागश्रुतिरुपपद्यते “तद्य इह रमणीयचरणाः अथ य इह कपूयचरणा इति” । तस्मादासुद्धकफले कर्मजाते उपभुक्तेऽवशिष्टमैहिकफलं कर्मान्तरजातमनुशयः तद्वन्तोऽवरोहन्ति । यदप्युक्तं यत्किञ्चित्त्वविशेषेण परामर्शात् सर्वस्नेहकृतस्य कर्मणः फलोपभोगेनान्नं प्राप्य निरनुशया अवरोहन्तीति । नैतदेवम् अनुशयसङ्गावस्थावगमितत्वात् । यत्किञ्चिदहकृतमासुद्धिकफलं कर्मान्तरभोगं तत् सर्वं फलोपभोगेन जपयित्वेत गम्यते । यदप्युक्तं प्रायणमविशिष्टत्वादनारब्धफलं कृतकमेव कर्माभिव्यनक्त तत्र केनचित् कर्मणा सुकृतो को फलमारभ्यते केनचिदस्त्रिद्वितीयं विभागो न सम्भवतीति । तदप्यनुशयसङ्गावप्रतिपादनेनैव प्रत्युक्तम् । अपि च केन हेतुना प्रायणमनारब्धफलस्य कर्मणोऽभिव्यञ्जकं प्रतिज्ञायत इति वक्तव्यम् आरब्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्ध्यतेतरस्य दृष्ट्युद्भवानुपपत्तेस्तदुपशमात् प्रायणकाले दृष्ट्युद्भवो भवतीति यद्युच्येत ततोऽवक्तव्यं यथैव हि प्राक्प्रायणादारब्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्ध्यतेतरस्य दृष्ट्युद्भवानुपपत्तिरेवं प्रायणकालेऽपि विरुद्धफलस्यानेकस्य कर्मणः युगपत्फलारम्भासम्भवाद्बलवता प्रतिबद्ध्यं दुर्बलस्य दृष्ट्युद्भवानुपपत्तिरिति । नह्यनारब्धफलत्वसामान्ये जात्यन्तरोपभोग्यफलसम्यनेककर्मैकान् प्रायणे युगपदभिव्यक्तं मदेकां जातिमारभतइति शक्यं वक्तुं प्रतिनियतफलत्वविरोधात् । नापि कश्चित् कर्मणः प्रायणे अभिव्यक्तिः कश्चिदुच्छेदे इति

शक्यं वक्तुम् ऐकान्तिकफलत्वविरोधात् । नहि प्राय-
श्चित्तादिभिर्हेतुभिर्विना कर्मणोऽनुच्छेदः सम्भाव्यते ।
सृष्टितरपि विरुद्धफलेन कर्मणा प्रतिवृत्तस्य कर्मान्तरस्य-
चिरमप्यवस्थानं दर्शयति । “कदाचित् सुकृतं कर्म
कूटस्थमिह तिष्ठति । पच्यमानस्य संसारे यावद्दुःखाद्विमु-
च्यते” इत्येव जातीयका । यदि च कृतस्त्वमनारब्धफलं
कर्मैकस्मिन् प्रायणेऽभिव्यक्तं सदेकां जातिमारभेत ततः
सर्गानरकतिथ्यग्योनिलिधिकारानवगमात् धर्माधर्मावृत्त-
पक्षौ निमित्ताभावाद्भोत्तरा जातिरूपपद्येत ब्रह्महत्या-
दीनां चैकैकस्य कर्मणोऽनेकजन्मनिमित्तत्वं स्मर्यमाण-
सुपरुध्येत । नच धर्माधर्मयोः स्वस्वरूपफलसाधनतादि-
ममभिगमे शास्त्रादतिरिक्तं कारणं शक्यं सम्भावयितुम् ।
नच दृष्टफलस्य कर्मणः कारोऽर्थोदेः प्रयाणमभिव्यक्तं
सम्भवतीत्यवप्रापिकापीयं प्रायणस्याभिव्यक्तकत्वकल्पना ।
प्रदीपोपन्यासोऽपि कर्मबलावलप्रदर्शनेनैव प्रतिनीतः ।
स्थूलसूक्ष्मरूपमभिव्यक्तिवच्छेदं दृष्टव्यं यथा हि प्रदीपः
समानोऽपि सन्निधाने स्थूलरूपमभिव्यक्तिरनूचमसु, एवं
प्रायणं समानेऽप्यनारब्धफलस्य कर्मजातस्य प्राप्तावसरत्वे
बलवतः कर्मणोऽर्थात्तिसङ्गाययति न दुर्बलस्येति ।
तस्मात् श्रुतिस्मृतित्यायविरोधादस्तिष्टोयमशेषकर्मभिर्व्यक्तो-
रभ्युपगमः । शेषकर्मसङ्गावेऽनिर्माणप्रसङ्ग इत्ययमप्य-
स्याने संभवः सत्यगदर्शनादशेषकर्मजयश्रुतेः । तस्मान्
स्थितमेतदनुशयवन्तोऽवरोहन्तीति । ते चावरहन्तो यथेत-
मनेवञ्चावरोहन्तीति । यथेतमिति यथागतमित्यर्थः ।
अनेवमिति तद्विपर्ययणेत्यर्थः । धूमाकाशयोः पितृयाने-
ऽध्वन्युपात्तयोरवरोहे सङ्कीर्तनात् यथेतंशब्दाच्च यथागत-
मिति प्रतीयते । रात्र्याद्यसंकीर्तनादभ्रादिसंख्यानाञ्च
विपर्ययोऽपि प्रतीयते” भा० । अनतिदूरे च तत्रैव
“स्वाभावप्रापत्तिरूपपक्षेः” शा० सू० । “इष्टादिकारिण-
श्चन्द्रमसमारुह्य तस्मिन् यावत्सम्प्राप्तमुषित्वा ततः सानु-
शया अवरोहन्तीत्युक्तम् अथावरोहप्रकारः परीक्ष्यते
तत्रैयमवरोहश्रुतिर्भवति “अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्त्तन्ते
यथेतमाकाशमाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमोभवति धूमोभूत्वा
ऽभ्रं भवति अभ्रं भूत्वा प्रवर्षतीति” । तत्र संशयः किमा-
काशादिस्वरूपमेवावरोहन्तः ? प्रतिपद्यन्ते किं वाऽकाशादि-
साम्यमिति ? तत्र प्राप्नन्तावकाशादिस्वरूपमेव प्रतिपद्यन्ते
इति कुतः ? एवं हि श्रुतिर्भवति इतरथा लक्षणा स्यात्
श्रुतिर्लक्षणाविषये च श्रुतिर्न्याया न लक्षणा, तथा च वायु-

र्भूत्वा धूमो भवतीत्येवमादीन्यक्षराणि तत् स्वरूपोपपत्तावेव-
कल्पन्ते तस्मादाकाशादिस्वरूपप्रतिपत्तिरित्येवं प्राप्ते धूमः
आकाशादिसाम्यं प्रतिपद्यन्त इति । चन्द्रमण्डले यदन्त्यं
शरीरमुपभोगार्थमारब्धं तदुपभोगक्षये सति रक्षीयमानं
स्वरूपमाकाशसमं भवति ततोवायोर्वर्षमेति ततो धूमा-
दिभिः संसृज्यत इति तदेतदुच्यते यथेतमाकाशाद्वायुमित्या-
दिना । कुतः एतत् ? उपपत्तेः एवं ह्युपपद्यते । नह्य-
न्यस्यान्यभावास्तुल्य उपपद्यते । आकाशस्वरूपप्रतिपत्तौ
च वाज्वादिप्रमेणावरोहो नोपपद्यते । विभुत्वाच्चाकाशे-
न नित्यसंबन्धान्न तत्सादृश्यापत्तेरन्यस्तत्संबन्धो घटेत ।
श्रुत्यसम्भवे च लक्षणाश्रयणं न्यायमेव अत आकाशादि-
तुल्यत्वापत्तिरेवात्माकाशादिभाव इत्युपचर्यते” भा० । नाति-
चिरेण विशेषात्” शा० सू० “तत्वाकाशादिप्रतिपत्तौ प्राग्-
ग्रीह्यादिप्रतिपत्तेर्भवति विषयः किं दीर्घं कालं पूर्व-
पूर्वसादृश्येनावस्थायोत्तरोत्तरसादृश्यं गच्छन्ति ? उताल्पमल्प-
मिति ? तत्रानियमः, नियमकारिणः शास्त्रस्याभावादित्येवं
प्राप्ते इदमाह नातिचिरेणेति । अल्पमल्पकालमाकाशादि-
भावेनावस्थाय वर्षधाराभिः सहेमां भुवमापतन्ति । कुत
एतत् ? विशेषदर्शनात् । तथा हि ग्रीह्यादिभावापत्तेरनन्तरं
विशिर्नाष्ट “अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरमिति” । तकार एकः
कान्दस्यां प्रक्रियायां लुप्तोमन्तव्यः दुर्निप्रपतरं दुर्निः-
क्रमतरं दुःखतरमस्माद्ग्रीह्यादिभावाच्चिरसंभवती-
त्यर्थः । तदत्र दुःखनिःप्रपतनं प्रदर्शयन् पूर्वेषु सुख-
निःप्रपतनं दर्शयति । सुखदुःखताविशेषस्यायं निः-
प्रपतनस्य कालाल्पत्वदीर्घत्वनिमित्तः तस्मिन्मध्यौ शरी-
रानिष्पत्तेरुपतापासम्भवात् । तस्माद्ग्रीह्यादिभावा-
पत्तेः प्रागल्भ्येनैव कालेनावरोहः स्यादिति” भा० । “अन्या-
धिष्ठिते पूर्ववदभिलापात्” सू० “तस्मिन्नेवावरोहे प्रवर्ष-
णानन्तरं पथते” इह ग्रीह्यवाज्जोषधिवनस्पतयस्तिलमाषा-
जायन्त” इति । तत्र संशयः किमस्मिन्मध्यौ स्यावरजात्या-
पक्षाः स्यावरसुखदुःखभाजोऽनुशयिनो भवन्ति ? आहोस्वित्
क्षेत्रज्ञान्तराधिष्ठितेषु संक्षेपमात्रं गच्छन्तीति ? किं तावत्
प्राप्तं स्यावरजात्यापक्षास्तत्सुखदुःखभाजोऽनुशयिनो भव-
न्तीति । कुतः एतत् ? जनेर्बुद्ध्यार्थलोपपत्तेः स्यावर-
भावस्य च श्रुतिस्मृत्योरुपभोगस्थानत्वप्रसङ्गेः पशुहंसादि-
योगाच्चेष्टादेः कर्मजातस्थानिष्टफलत्वापपत्तेः । तस्मान्-
सुखमेवेदमनुशयिनां ग्रीह्यादिजन्मा आदिजन्मवत् ।
यथा श्रयोनिं वा शूकरयोनिं वा चाण्डालयोनिं वेति

सुखमेवानुशयिनां आदिजन्म सुखदुःखान्वितमवति
एवं ब्रौह्मादिजन्मापीत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । अन्यैर्जीवैरधि-
ष्ठितेषु ब्रौह्मादिषु संसर्गमात्रमनुशयिनः प्रतिपद्यन्ते न तत्-
सुखदुःखभाजो भवन्ति पूर्ववत् । यथा वायुधूमादिभावोऽ-
नुशयिनान्तसंज्ञेषमात्रमेव ब्रौह्मादिभावोऽपि स्थावरैः
संज्ञेषमात्रम् । कुत एतत् ? तद्वदेवेहास्याभिलाषात् कोऽ-
भिलाषस्य तद्वद्भावः ! कर्मव्यापारमन्तरेण संकीर्तनं यथाऽ-
काशादिषु न कश्चित् कर्मव्यापारं परावृणोति एवं
ब्रौह्मादिजन्मन्यपि । तस्मान्नास्त्यत्र सुखभाक्त्वमनुशयिनाम्
यत्र तु सुखदुःखभाक्त्वमभिप्रैति, परामृशति तत्र कर्मव्या-
पारं “रमणीय चरणाः कपूयचरणा” इति च । अपि च
सुख्येऽनुशयिनां ब्रौह्मादिजन्मनि ब्रौह्मादिषु लूयमानेषु
भक्ष्यमानेषु पच्यमानेषु भक्ष्यमाणेषु च तदभिमानि-
नोऽनुशयिनः प्रवसेयुः यो हि जीवेयच्छरीरमभि-
मन्यते स तस्मिन् पीद्यमाने प्रवसतीति प्रसिद्धम् ।
तत्र ब्रौह्मादिभावाद्देतःसिग्भावोऽनुशयिनां नाभिलष्येत,
अतः संसर्गमात्रमनुशयिनामन्याधिष्ठितेषु ब्रौह्मादिषु
भवति । एतेन जनेभ्यस्त्यर्थत्वं प्रतिब्रूयात् उपभोगस्थान
त्वञ्च स्थावरभावस्य । न च वयमुपभोगस्थानत्वं स्थावरभा-
वस्यावजानीमहे । भवत्यन्येषां जन्तूनामपुण्यसामर्थ्येन
स्थावरभावमुपगतानामेतदुपभोगस्थानं, “चन्द्रमसं त्वररो-
हन्तोऽनुशयिनो न स्थावरभावमुपभुञ्जत इत्याचमहे” भा० ।
“अशुभमिति चेन्न शब्दात्” सू० । “यत् पुनरुक्तं पशु-
हिंसादियोगादशुभमाध्वरिकं कर्म तस्यानिष्टमपि फल-
मवकल्पत इत्यतो सुखमेवानुशयिनो ब्रौह्मादिजन्मास्तु
तत्र गौणो कल्पनाऽनर्थिकेति तन् परिहृत्यते ।
न शास्त्रहेतुत्वाज्जर्मविज्ञानस्य अयं धर्मः अयमधर्म
इति शास्त्रमेव विज्ञाने कारणम् अतीन्द्रियत्वात्तयोर-
नियतदेशकालनिमित्तत्वाच्च । यकिन्द्ये काले निमित्ते
च योषमोऽनुशय्यते स एव देशकालनिमित्तान्तरेषु
अधर्मो भवति तेन न शास्त्रादते धर्माधर्मविषयज्ञानं
कस्यचिदस्ति । शास्त्राच्च हिंसानुपहादात्मकोऽप्योतिष्ठो-
पोषधर्म इत्यवधारितं स कथमशुद्ध इति शक्यते वक्तुम् ।
ननु “मा हिंसात् सर्वाभूतानीति” शास्त्रमेव भूतविषयां
हिंसामधर्म इत्यवगमयति” । वाटं उत्सर्गस्तु सः ।
अपवादः “अग्नीषोमीयं पशुमात्रमेतेति” उत्सर्गापवादयोश्च
व्यवस्थितविषयत्वम् तस्माद्विशुद्धं वैदिकं कर्म शिष्टैरनु-
शीयमाणत्वादनन्द्यमाणत्वाच्च । तेन न तस्य प्रतिरूपं

फलं जातिस्वावरत्वम् । न च आदिजन्मवदपि ब्रौह्मादि-
जन्म भवितुमर्हति तच्च कपूयचरणानधिकृत्योच्यते नैवमिह
वैशेषिकः कश्चिदधिकारोऽस्ति । अतश्चन्द्रस्यात् सुखलिता-
नामनुशयिनां ब्रौह्मादिसंज्ञेषमात्रं तद्भाव इत्युपचर्यते”
भा० “रेतःसिग्योगोऽयं” सू० । “इतश्च ब्रौह्मादि
संज्ञेषमात्रं तद्भावः यत्कारणं ब्रौह्मादिभावस्या-
नन्तरमनुशयिनां रेतःसिग्भाव आम्नायते । ‘यो यो ह्य-
क्षमस्ति यो रेतः सिञ्चति तदभ्य एव भवतीति’ । न चात्र
सुख्योरेतःसिग्भावः सम्भवति चिरजातो हि प्राप्नोत्यौवनो-
रेतःसिग्भवतीति कथमिवानुपचरिततद्भावमद्यमानाच्चानु-
गतोऽनुशयी प्रतिपद्येत तत्तावद्व्यं रेतःसिग्योग एव
रेतःसिग्भावोऽभ्युपगम्यः । तद्वद्ब्रौह्मादिभावोऽपि
ब्रौह्मादियोग एवेत्यविरोधः” भा० ॥ “योनेःशरीरम्”
सू० ॥ “अथ रेतःसिग्भावस्यानन्तरं योनौ सिक्ते रेतसि
योनोरधिशरीरमनुशयिनामनुशयफलोपभोगायतनम् इत्या-
ह शास्त्रम् “तद्व्य इह रमणीयचरणा” इत्यादि ।
तस्मादप्यवगम्यते नावरोहे ब्रौह्मादिभावावसरे तच्छरीरमेव
सुखदुःखान्वितं भवतीति । तस्माद्ब्रौह्मादिसंज्ञेषमात्र-
मनुशयिनां तज्जन्मेति सिद्धम्” भा० । संज्ञायां कर्त्तरि घञ्
“वटादितरोः शाखातो मूलावधि अवतारकोऽंशभेदे च ।
“अवरोह्यताकीर्णं वटमासाद्य तस्यतुः” रामा० ।
ज्योतिषोक्ते दशाभेदे स्त्री अवरोह्यश्चे उदा० ।

अवरोह्य न० अव+रुह मावे ल्युट् । अवतरणे (नामा)
“एवमारोह्यावरोहणमतः” । कात्या० १८।२।६ ।

अवरोह्याश्विन् पु० अवरोहति छिन्नोऽपि पुनः प्ररोहति
अव+रुह-अच् कर्म०, अवरोहति अधोगच्छति मूलमस्याः
ताडनी शाखा कर्म० ततः बाहुल्ये मात्वर्थीय इनिर्वा ।
वटश्चे, तस्य छेदनेऽपि पुनः प्ररोहः तस्य च शाखातोऽपि
बहूनि मूलान्यवतरन्तीति तस्य तथात्वम् । ब० । अवरो-
हिशाखोऽप्यत्र ।

अवरोहिका स्त्री अवरोहति अत्यन्तमधोगच्छति अव+रुह-
खुल् टाप् काप् अतइत्त्वम् । अश्वगन्धालतायास् ।
अवरोहति पु० अवरोहति वर्षः । अत्यरक्तवर्णं मध्वा-
दि० अवोवाधकः भट्टप् । अवरोहितवान् अत्यरक्तवर्णं युक्ते
लि० क्लियां ङीप् ।

अवरोहिन् लि० अव+रुह-णिनि । १ वटश्चे । २ अवतरण-
कर्त्तृमात्रे लि० क्लियां ङीप् । सा च ज्योतिषोक्ते १ दशाभेदे
तथा हि दशाशब्दे वक्ष्यमाणस्य “आच” कुराजीशुभकेषुपूर्वा”

इत्यादिकमस्यानुसारेण जन्मनक्षत्रावधितत्तदशाधिपानामनु-
क्रमेण या दशा सा आरोहिणी तेषु चन्द्रादिपर्यन्तानां क्रमेण
यथासम्भवं तेषामेव भोगेन पुनरवरोहिणे सूर्यादीनां या
दशा सावरोहिणी । तथाहि “आग्नेयादि तिरावृत्त्या तानि
विंशोत्तरीयके” इत्युक्तदिशा जन्मनक्षत्रानुसारेण दशाधिपे
आनीते तदुत्तरं तदुत्तरोत्तरपठितानां ग्रहाणां दशा ।
तत्र यस्य सूर्यदशायां जन्म तस्य आरोहिण्येव दशा यस्य
तु चन्द्रादिदशायां जन्म तस्य तदुत्तरारोहक्रमेण कुजादि-
दशा आरोहिणी एवं शुक्रानन्दशाः परिसमाप्य सूर्या-
दीनां या दशा सैव अवरोहिणीति व्यपदिश्यते
इति सम्प्रदायविदः । अन्ये तु स्वस्वभोग्य कालस्याङ्गे प्रथममा-
रोहिणी दशा शेषार्धे अवरोहिणीत्याहुः । साच ग्रहविशेषे
विशेषफलदा । यथोक्तम् “उच्चाङ्गपञ्चमस्यस्य दशा स्याद-
वरोहिणी । तस्यामल्पमवाप्नोति फलं क्लेशाक्षुभं नरः ।
मित्रोच्चाङ्गशतस्यैषा नूनं सध्यफला भवेत् । सैवानिष्ट-
फलानर्था नीचार्थ्यशतस्य च । नीचाङ्गपञ्चमस्यस्य
दशावरोहिणी मता । तस्यां शुभफलं श्रेष्ठमक्लेशादेव
जायते । शत्रुनीचाङ्गशतस्यैषा किञ्चित्कष्टफलाऽधमा ।
मित्रोच्चाङ्गशतस्यैषा सैव सम्पूर्णदा मता” । इति सामा-
न्यतोऽभिधाय “दशाऽवरोहो दिननायकस्य क्षपिक्रिया-
विस्तृष्टेष्टनाशम् । चौराग्निपीडुं कलहं विरोधं नरेश-
कोपं कुरुते विदेशम्” स्तु० । “निशाकरस्याप्यवरोहकाले
स्त्रीपुत्रमित्राभारसौख्यहानिम् । मनोविकारं खजनैर्विरोधं
चौराग्निभूतैर्लयमेति कष्टम्” । च० “धरा सुतस्यावप्यवरोहकाले
स्थानार्थनाशं कलिकोपदुःखम् । विदेशवासं खजनैर्विरोधं
चौराग्निभूतैः सततं करोति” । म० “शशाङ्कसूनीस्त्ववरोहिणी
या दशा महत् कष्टतरं तु दत्ते । विज्ञानहीनं पदरारसङ्गं
नृपाग्निसौरेर्भयमत्र कष्टम्” । बु० । “देवेन्द्रपूज्यस्य दशाऽ-
वरोहो करोति सौख्यं सकृदेव नाशम् । सकृदुद्युगः कान्ति-
विशेषजालं नरेश्वरत्वं सकृदेव याति” । छ० । “भृगोः सुत-
स्याप्यवरोहकाले प्रचण्डवेष्टागमनं धनाग्निम् । स्त्रीपुत्र-
वन्ध्यासिमनोविकारम् भूमूलरोगं मदनार्त्तिमेति” शु० ।
“दिनेशसूनीस्त्ववरोहकाले राज्यव्यतिं दारसुतार्थनाशम् ।
भाग्यलघ्यं भूपतिकोपयुक्तं प्रेष्यत्वमायाति शुद्धालि रोगम्”
सर्वार्थचि० । राहुकेलोत्सवारोहावरोहयोर्विशेषो नास्ति
अवर्ग पु० अकारसजातीयस्तराणां वर्गः अकार+प्रातिशा
ख्योक्तः वर्ग वाऽस्वरवर्णं ज्ञात्वा, “अकचटतप्रयशाः वर्गा”
इति केरलम् । वर्गः समूहः न० ब० । २वर्गशून्ये लि० ।

अवर्ण पु० अकारैकस्थानिको वर्णः शा० त० । ह्रस्वदीर्घप्लुतो-
दात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकामनुनासिकभेदेन अष्टादश-
संज्ञकेषु (अ)वर्णेषु “अइत्यष्टादशानां संज्ञा” सि० कौ० ।
वर्ण्यतेऽनेन वर्णः प्रशंसा विरोधे न० त० । प्रशंसाविरो-
धिनि २अप्रवादे । “सोढुं न तत्पूर्वमवर्णं भीषे” न
चावदङ्गर्तुरवर्णं माय्या” इति च रघुः ।

अवर्त्तन न० घट-ल्युट् अभावे न० त० । १वर्त्तनाभावे
२अस्थितौ । वर्त्ततेऽनेन करणे ल्युट् वर्त्तनं जीविका
न० ब० । ३जीविकाशून्ये लि० । [पदार्थे] ।

अवर्त्तमान लि० न० त० । १अस्थिते २भूते ३भविष्यति च
अवर्द्धमान लि० न वर्द्धमानः विरोधे न० त० । वृद्धिशून्ये
क्षयिणौ । [शून्ये लि० ।

अवर्षण न० अभावे न० त० । १वर्षणाभावे न० ब० । २वर्षण-
अवलीप्त पु० अवलक्ष्यते अव+लक्ष-घञ् । १श्वेतवर्णे अर्घ्यं
आद्यच् । २तद्वति लि० । अतोलोपे वलक्षोप्युभयत् ।

अवलग्न पु० अव+लग्न-क्त नि० इडभावः लसृज-क्त वा ।
(माजा) १देहमध्यभागे । २सम्बद्धमात्रे लि० । “विमुल-
तरोन्मुखलोचनावलग्नम्” माघः ।

अवलन्तिका स्त्री अव+लत-तिकन् । गोधायाम् उज्ज्व० ।

अवलम्ब पु० अव+लवि-आधारे घञ् । १आश्रये भावे घञ् ।
२द्रव्यानुराश्रयणे । “सावलम्बगमना मृदुस्त्रना” रघुः ।
करणे घञ् । २अवलम्बसाधने दण्डादौ ।

अवलम्बन न० अव+लवि-भावे ल्युट् । आलम्बने पतना-
दिनिवारणाय द्रव्यानुराश्रयणे “अवलम्बनाय दिनभर्तुरभूक्ष
पतिष्यतः करसहस्रमपि” माघः । “सहिष्यते तत्प्रथमावल-
म्बनम्” कुमा० । “प्रस्थानविक्षुब्धतेरवलम्बनाय” शकु० ।
आधारे ल्युट् । २आश्रये । करणे ल्युट् । आलम्ब-
साधने ३दण्डादौ ।

अवलम्बित लि० अव+लवि-कर्मणि क्त । १आश्रिते २आल-
म्बिते “अवलम्बितकर्णशङ्कुलीकलसीकं रचयन्नवोचत”-
नेषध० । ३शीघ्रे न० ४तद्वति लि० जटा० । अव+लम्ब-
कर्त्तरि क्त । ५अवतीर्णे ।

अवलम्बिन् लि० अव+लवि-णिनि । १आलम्बनकर्त्तरि “यस्या
भवानपरधूर्यपदावलम्बी” रघुः । “स गोपतिं नन्दिभुजालम्बी”
कुमा० । “अथ धूमाभिताम्नाच्च दृष्टशास्त्रावलम्बिनम्” रघुः ।
२अथतारके उज्जस्यानात् अधःपातिनि । “भगवति मरी-
चिमालिनि अस्तावल्लुङ्गायलम्बिनि” काद० ।

अवलिप्त लि० अव+लिप-क्त । १गर्विते “न भूस्तेर्नावलिप्तैश्च

नान्यैर्नान्यावसायिभिः” मनुः । २ कृतलेपने २ समन्तात् लिप्ते च अवलीढे लि० अव+लिङ्-क्त । १ भक्तिने २ कृतावलेहे ३ जिह्वा-
येणास्तादिते ४ व्याप्ते च “अस्त्वज्जावालीढप्रतिवलयजल-
धेरन्तरौर्वायमाणः” वेणी० । “पतन्निष्ठावलीढश्च शुना
संस्पृष्टमेव च” मनुः ।

अवलीला स्त्री अवरा लीला । १ अनायासे २ अनादरे च ।
अवलुञ्चन न० अव+लुञ्च-ल्युट् । १ छेदने २ उत्पाटने
३ केशादेरबन्धने ४ अपनयने “दूराद्भुजो वृणौष्ठस्य
सच्चिदष्टेऽवलुञ्चनम्” च । सुशु० । [अकृतबन्धने च ।
अवलुञ्चित लि० अव+लुञ्च+क्त । उत्पाटिते अपनीते
अवलुण्टन न० अव+लुटि-भावे ल्युट् । भूसौ पतित्या परि-
वर्तने (लोट्टा) ।

अवलेख पु० अव+लिख भेदने भावे घञ् । अवभेदने “वंशा
यलेखसंयुक्ते मूले चाजाविके भिषक्” सुशु० ।

अवलेप पु० अव+लिप् भावे घञ् । १ गर्जे “प्रियसङ्गमेधन-
वलेपमदा” माघः बलाबलेपाद्धुनापि पूर्ववत्” माघः ।
“ऐरावतमदायलेपलनापारिजातशाखा” काद० । २ लेपने
३ भूषणे ४ सम्बन्धे च ।

अवलेपन न० अव+लिप-भावे लुट् । १ विलेपे, २ स्मरणे,
३ सम्बन्धे ४ गर्वे च । करणे लुट् । ५ चन्दनादौ ।

अवलेह पु० अव+लिह-घञ् । १ जिह्वायेणास्तादने । कर्मणि
घञ् । २ तदास्ताद्यौ औषधादौ च । “अतोऽवलेहान्वक्ष्यामः
खट्विरासननिस्त्वारजपृच्छालसारकाधे तत्कार्पण्ड्यान्
क्षुण्णपिष्टान् प्रक्षिप्य विपचेत् ततो नातिद्रवं नातिसान्द्रं
भवतार्यं तस्य पाणितलपूर्णमप्रातराशोमधुमिश्रं लिङ्गा
देवं सालसारादौ न्ययोधारग्वधादौ च लेहाभ्यारयेत्”
इति सुशु० । [द्ये मधुप्रभृतौ द्रव्ये ।

अवलेह्य लि० अव+लिह-कर्मणि यङ् । जिह्वायेण आस्ता-
अवलीक पु० अव+लुक्-लोक-वा घञ् । दर्शने चाक्षुषक्षेत्रे
“दृग्भाङ्गभङ्गनयनमोलनाङ्गावलीककृत्” सा० द० ।

अवलोकन न० अव+लुक्-लोक-वा ल्युट् । १ दर्शने, २ अक्षु-
सन्धाने च । “न बभुवुरवलोकनक्षमाः” रघुः । करणे
ल्युट् । ३ अवलोकने, ४ नेत्रे च । योगनिद्रान्तविषदैः
पावनैरवलोकनेः” रघुः ।

अवलोकित लि० अव+लोक-कर्मणि क्त । १ दृष्टे । भावे क्त ।
२ दर्शने न० । ततोऽप्यर्थे ऽच् ३ बुद्धभेदे पु० ।

अवलोकिन् लि० अव+लुक्-लोक वा णिनि स्त्रियां ङीप् ।
वीचके दर्शके “तव प्रियं यज्ञतराङ्गोकिणः” कुसा० ।

अवलीप पु० अव+लुप-घञ् । १ खण्डने २ नाशने ३ विलोपने
“यदधयदधरायलोपमृत्तत्” माघः । [अवलीले ।

अवलीम पु० अवलङ्गं लोम आलुङ्गल्यम् प्रा० त० अच् समा० ।

अवलङ्गुज पु० अवलङ्गोरशोभनाज्जायते जन-ङ । १ सोमराजी-
लतायाम् । (हाकुच) २ असाधुजाते लि० ।

अववर्षण न० अव+वर्ष-भावे ल्युट् । कृत्स्नवर्षणे । “स्वप्न
नदीतरणाववर्षणाभेध्यदर्शनप्रयागेषु तं सकृत्कालद्रव्यै-
कार्थत्वात्” कात्या० १।७।१२ । “तथा नदीं दृष्टिञ्च
कृत्स्नामेवाभिसम्भाय मन्त्रं प्रयुञ्जे न चावान्तरनिद्रां
नाथ्येकं स्रोतः, नाथ्येकां वर्षधाराम् तस्मात् सकृत्प्रयोगः
तत्र नदीसन्तरणे स्रोतसां भेदेऽपि नदीद्रव्यैकत्वात्
सकृन्मन्त्रः अववर्षणे कालैकत्वादेव” कर्कः ।

अववाद पु० अव+वद-घञ् । १ निन्दायाम्, २ विज्ञासे,
३ अवज्ञायाम्, ४ अवलम्बने च ।

अवश लि० नास्ति वशमायत्तत्वं यस्य । १ अस्वाधीने, २ कामादि-
परवशे, ३ पराधीने च । “जग्ध्वाह्वयविधिना मांसं
प्रेत्य तैरदृतोऽवशः” मनुः । कार्यतेऽह्वयशः कर्म सर्थः
प्रकृतिजैर्युजैः “कार्यतेऽह्वयशोऽपि सन्” इति च गीता ।

अवशस् लि० अव+शन्-क्लिप् । अववादे अवशंसने “अव-
शसा निःशसा यत् परागसो पारिम जायतो यत्स्व
पन्तः” अथ० ६।४५।२ ।

अवशातन न० अव+शद-णिच्-तङ् ल्युट् । १ नाशने २ शीर्षता
करणे । “मांसानामवशातनं श्वययुर्दंशकोथ” इति सुशुतः

अवशिरस् लि० अवशतं शिरोऽस्य प्रा० ब० । अवाङ्मस्तके ।

अवशिष्ट लि० अव+शिष-क्त । १ अतिरिक्ते, २ परिशिष्टे,
३ अधिके च । “सुराकामद्युत्कृतं दण्डशुलकावशिष्टकम्”
या० सूट० “वाजिभ्योवाजिनमिति श्रुतौ वाजिनं आभि
जाववशिष्टं जलमिति रघु० ।

अवशीभूत लि० न वशीभूतः । अनायत्ते । अवशीकृतोऽप्यत्र ।

अवशीर्ष (क) लि० अवशतं शीर्षं यस्य वा कप् । १ अवाङ्मस्तके ।
अवाकशीर्षाख्ये सुश्रुतोक्ते २ शय्यादोषभेदे पु० “अवाक
शीर्षे दीर्घन्युजोत्तानसङ्कुचितदेहस्थिततादक्षिणपार्श्वशा
यिनः प्रदानमिति सप्त शय्यादोषा” इति । ३ नेत्ररोगभेदे
नेत्रव्यापदोऽभिधाय “अतिपोङ्गितवद्दोषान् विधिं चाप्यव-
शीर्षके” इति सुश्रुतः ।

अवशीष पु० न० अव+शिष-भावे घञ् । १ कृतपदार्थस्य भेदे
२ समाप्तौ च “तोयावशीषेण हिमाभसम्” भट्टिः कर्मणि
घञ् । अवशिष्टे ।

अवशोष पु० अव+शुष-भावे षञ् । अत्यन्तशोषे ।

अवश्य लि० न वश्यः । अनायत्ते । अनधीने । २ दुर्दान्ते ।

अवश्यकरण न० अवश्यं करणं योगविभागात् मलोपः ।

नियतकरणे अकरणाच्चिदसौ “अवश्यकरणञ्चाकरणाच्चि-
दन्तिः” प्रा०त० रघु० ।

अवश्यपुल पु० अवश्यः पुलः । शासितमशक्ये अवशीभूते पुले ।
तस्य भावः भनोत्ता० षञ् । आवश्यकपुलकम् तद्भावे न० ।

अवश्यम् अव्य० अव+श्य-ङञ् । १ निश्चये २ अवशक्यनिवारणे च ।

“अवश्यं याति तिर्यक्त्वं जग्धा चैवाहुतं हविः” मनुः
“अवश्यम्भाविन्यर्थे वै सन्तापो नेह विद्यते” भा० शा० प० ।

‘लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तस्मात्कामनसोरपि’ इत्युक्तः कृत्यान्ते
मलोपः अवश्यपाच्यम् । “अवश्यमव्येध्वनवयह्यहा”

नैष० अवश्यम् भवः ठञ् अव्ययस्यटिलोपः आवश्यकः ।

अवश्यम्भावे लि० । “एतेषावश्यकस्त्वसौ” भाषा० ।

अवश्या स्त्री अव+श्य-क । १ कुज्भटिकायाम् २ अनायत्तायां
स्त्रिविशेषः ।

अवश्याय पु० अव+श्य-ण । १ कुज्भटिकायाम्, “अवश्याय-
कणास्त्रावाशामुक्ताफलत्वयः” भट्टिः । २ अभिमाने च ।

ष्ट० ह्रस्वः अवश्ययोऽपि कुज्भटिकायाम् ।

अवश्रयण न० अव+श्रि-ल्युट् । चूर्जितोऽवश्रयार्थं स्थापने ।

“अधिअश्रयणव्ययणान्तादिपूर्वापरीभूतः व्यापारकलापः
पाकादिशब्दाव्यः” सा० द० ।

अवष्टब्धे लि० अव+स्तम्भ-क्त पत्वम् । १ आसन्ने, २ आक्रान्ते,
३ अवलम्बिते, “अवष्टब्धायिष्टः” सि० कौ० ४ प्रतिरुद्धे च ।

अवष्टभ्य अव्य० अव+स्तम्भ ल्यप् पत्वम् । अवलम्बित्यर्थे ।

अवष्टम्भ पु० अव+स्तम्भ-वञ् पत्वम् । १ प्रारम्भे २ अनन्तरतायाम्
३ आलम्बने । “अवष्टम्भकरं वापि भयम् दण्डधारणम्” ।

सुशु० कर्माणि वञ् । ३ स्तम्भे, “रघोरष्टम्भमयेन पत्निषा”
रघुः “न पय्याप्तकावष्टम्भपादप्रसारणाभि गुरुसन्निधौ

कुर्व्यात्” सुश्रुतः ४ सुवर्णे च भावे ल्युट् । अवष्टम्भ-
नम् । प्रारम्भे आलम्बने च न० । [स्नान इत्येव ।

अवघ्राण पु० अव+स्वन-वञ् पत्वम् । भोजने शब्दे अव-

अवस् अव्य० अव+प्रथमायाः पञ्चम्याः सप्तम्या वाऽर्थे असि
अवादेशः । १ अवशशब्दार्थे २ पञ्चादर्थे च । अवोरमणीयम्,

आगतः, वसति वा । अव-भावे असिच् । २ रक्षणे न० । कर्माणि
असिच् । २ यशसि ३ अस्ते ४ घने च न० । “मित्रस्य चर्षणी

धृतोऽवो देवस्य” य० ११, ६, २ “अवोरक्षणं द्युम्नं यशोऽव-
वा” वेददी० गमने च “आवां रथो नि युवान् वक्षद्वसे”

म० १, १३५, ४, “अवसे रक्षणाय गमनाय वा” भा० ।

अवस पु० अव+असच् । १ मृगे २ स्त्र्यर्थे सि० कौ० ३ अर्कहृत्ते
४ पाथेयभेदे च “एतस्ते रुद्रावसं तेन” य० ३, ६, १ “अवस

शब्देन देशान्तरं गच्छतो मार्गमध्ये तटागादिसमीपे
भोक्तव्यं चोदनविशेष उच्यते” वेददी० ।

अवसक्त लि० अव+सन्ज-क्त । १ संलग्ने । “अनुजानुसध्यमवस-
क्तेति” किरा० । भावे क्त । २ संसर्गे न० ।

अवसक्त्यिका स्त्री अवबद्धे सक्त्यिनी यक्षा कप् । १ पर्यङ्कवन्धे
“शयानः प्रौढापादश्च कृत्वा चैवावसक्तिक्रियाम्” मनुः “अहिना

अवसक्त्यिकावन्धहेतुभूतेन” किरा० १२, २२, टी० मल्लि० ।

अवसङ्गीन न० अव+सन्+ङी-क्त । विहंगाधः पतनरूपे गतिभेदे ।

अवसथ पु० अव+सो-कथन् । १ निलये, २ पामे च । अव-
सति शास्त्रमत्र अव+सो कथन् । ३ छात्रनिलये सठे हेम० ।

अवसथ्य पु० अवसथ+स्वार्थे यत् । अवसथशब्दार्थे ।

अवसन्न लि० अव+सद्-कर्त्तरि क्त । १ विपादभागे २ विनाशो-
न्मुखे “अवसन्नतापसतमिस्त्रमभात्” साधः । ३ स्वकार्यान्तमे च

अवसर पु० अव+सद्-अच् । १ प्रस्तावे, जिज्ञासानिष्ठतयेऽवश्यं
वक्तव्ये २ सङ्कतिभेदे सङ्कतयश्च तच्छब्दे वक्ष्यन्ते ४ वृत्तसरे,

मन्त्रभेदे, ५ वर्षण्ये, क्रियास्थितियोग्यतासम्पादकरूपे
ईकालिकेऽवकाशे च । “शशंसं सेवावसरं सुरेभ्यः” कुमा०

“अन्योन्यदर्शनमाप्नोविक्रमावसरं चिरात्” रघुः “अवसर-
मधिगम्य तं हरन्त्यः” साधः ।

अवसरालय पु० अवसराय आलयो यत् । अङ्गराले तत्र हि
काले सर्व्यैः आलयएव स्थीयते इति तस्य तथात्वम् ।

अवसर्पिन् लि० अव+सृप-णिनि । अधोगन्तरि स्त्रियां ङीप् ।

अवसर्ग पु० अव+सृज-घञ् । १ अप्रतिबन्धे यथेष्टं क्रियता-
मिति २ कामचारानुज्ञायां “अखवसर्गः कामचारानुज्ञा”

सि० कौ० । २ स्वतन्त्रतायाञ्च । [घरे ।

अवसर्प पु० अवसर्पति प्रभुनिदेशात् परम् । अव+सृप-अच् ।

अवसर्पिन् लि० अव+सृप-णिनि । अधोगन्तरि स्त्रियां
ङीप् । सा च वौजामां कल्पकाले हेम० सव दशकोटि-

कोटिसगरवर्धमितः ।

अवसाद पु० अव+सद्-घञ् । १ नाशे, २ विषादे, ३ स्वकार्यान्तमत्र
रूपावसन्नतायाञ्च । “विपदेति तावदवसादकरी” किरा०

“वैद्यासनावसादो वा रोगी वा सादधोमुखः “सरावसादो
घुर्गुरक” इति च सुश्रुतः ।

अवसादक लि० अवसादयति अव+सद्-णिच्-खलु ।

१ अवसन्नताकारके २ खेदकारके । “एष शोकः परित्यक्तः

सर्वकार्यावसादकः' रामा० । ३कार्यात्मतासम्पादके च ।

अवसादन न० अव+सद णिच्-भावे ल्युट् । १विनाशने
२कार्यात्मतासम्पादने सुश्रुतोक्ते ३वृणचिकित्साभेदे च
'अपतर्पणभालेप' इत्युपक्रम्य 'वृणधूपनस्रुत्सादनमवसा-
दनम्' इत्यादिना षष्ठिरूपक्रमा दर्शिताः 'उत्सस्रुत्स्रुत्स्रु-
सानां वृणानामवसादनम्' इति च तत्र दर्शितम् ।

अवसान न० अव+सो-ल्युट् । १विरामे, २समाप्तौ, ३सीमायां,
४समापने ५स्रुत्वौ च । 'न योषिङ्गः पृथग्दद्यादवसान-
दिनाहते' उ०त० स्मृतिः । 'विरामोऽवसानम्' पा०
'होभावसाने कृतह्यर्थादः' हेमा०दा०ख०पुरा० ।
'दोहावसाने पुनरेव दोग्ध्रीम्' 'तच्छिष्याध्ययननिवे-
दितावसानाम्' । 'दिनावसानोत्सुकबालवत्साम्' इति
च रघुः 'वृह्लारम्भोऽवसाने च पादौ पाह्यौ गुरोः
सदा' मनुः । 'दिनावसानच्छावेव' शकु० अवसति स्थाय-
तेऽस्मिन् 'आधारे ल्युट् । ६स्थाने । 'अदाद्यमोऽवसानं
पृथिव्याः य० १२, ४५, 'अवसानं स्थानमिति' वेददी० ।

अवसाम न० अवरं साम अच् समा० । अधमसामनि
अरण्यादौ अन्यकर्मणि च गेये सामनि ।

अवसाय पु० अव+सो-वज् । १समाप्तौ, २शेषे, ३निश्चये च ।
ल्यप् । ४समाप्तेत्यर्थे ५निश्चित्यर्थे च अव्य० ।

अवसायक लि० अव+सो-ण्वुल् । १निश्चयकारके २समापके च ।
अवसित लि० अव+सिच-क्त । १कृतसेके २आप्तुते ३ज्ञाते च
अवसित लि० अव+सो-क्त । १समाप्ते, 'वचस्पवसिते तस्मिन्
ससर्ज गिरमात्मभूः' कुमा० । 'अवसितं हसितं प्रसितं सुदा'
भट्टिः । २जडे, ३ज्ञाते, ४परिपक्वे ५निश्चिते, च ६मर्दि-
तधान्येन० । अव+सि-क्त । ७संबद्धे लि० ।

अवसृष्ट लि० अव+सृज-क्त । १दत्ते २त्यक्ते ३निःसृते च ।

अवसे अव्य० अव+तुमर्थे असेन् । रक्षितमित्यर्थे । 'आयात्वि-
न्द्रोऽवस उप' य० २०, ४७ ।

अवसेक पु० अव+सिच-भावे घञ् । समन्तात्सेचने । 'अवसेको
भवेद्वस्तेस्मात् दोषान् विवर्जयेदिति सुश्रुतोक्ते नेत्र-
वस्तिरोगभेदे च ।

अवसेकिम् पु० अवसेकेन निर्दृष्टः अवसेक+इमन् । वटकभेदे ।

अवसेचन न० अव+सिच+ल्युट् । १समन्तात्सेचने
शोणिताधोनिष्कारणे 'शोणितावसेचनोपाया जलौकसः
सुश्रु० रोगभेदे च तित्तकाद्रुमपत्राणां कार्यः कायोऽव-
सेचने' सुश्रु० ।

अवसेथ लि० अव+सो-कर्मणि यत् । १निर्सेये २समाप्ते च

अवस्कन्द पु० अव+स्कन्द-आधारे घञ् । जिगीषूणां सैन्ध-
निवेशस्थाने १शिविरे भावे घञ् । २अवतरणे, ३आक्रमणे च
अवस्कन्दन न० अव+स्कन्द-ल्युट् । १सर्वाङ्गेषावगाहने,
२अवतरणे, ३आक्रमणे च ।

अवस्कर पु० अप+कृ-अप् सुट् । विष्ठादिभले । 'वर्चस्कोऽव-
स्करः' पा० 'कुत्सितं वर्चः वर्चस्कमन्मलम्' सि०को ।
मलमात्रे च । 'गृहद्वाराशुचिस्थानरथ्यावस्करशोधनम्'
मिता०ना० स्मृ० । अस्मिन् पक्षे च पु० सुट् इति भेदः ।
१अपादाने अप् । २गृहदेशे उपस्थादौ । अवस्करे
जातः वुन् । अवस्करकः अवस्करभवे लि० ।

अवस्कव लि० अव+स्कृ-अच् । हिंसके 'अवस्कवं व्यधवर'
कमीन् अथ० २, ३, ४ ।

अवस्तरण न० अव+स्तृ-भावे ल्युट् । १विस्तारे । 'अव-
नयनावस्तरणे चावटवत्' कात्या० ५, ५, १४ ।

अवस्तात् अव्य० अवरस्मिन् अवरस्तात् अवरमित्यर्थे अस्ता-
ति अवादेशः । अवरकालादौ । अवस्तात् रमणीयम्,
आगतः, वसति वा । 'अवस्तात् स्वर्गलोकं प्रापयन्तः' शत० ब्रा०
अवस्तार पु० अव+स्तृ-कर्मणि घञ् । (परदा) इति ख्यातायां
१जवनिकायाम्, २आस्तरणे च ।

अवस्तु न० कुत्सितार्थे न०त० । अपकृष्टे पदार्थे 'अवस्तु-
निर्बन्धपरे । कथं, तु ते' कुमा० ।

अवस्था स्त्री अव+स्था-अङ् । १कालकृतायां देहादेर्दशायाम्
२अवस्थाने च । अवस्था च कालकृतः भावधिकारभेदः
'जायतेऽस्ति वर्द्धते विपरिणमतेऽपक्षीयते नश्यतीति'
यास्कोक्तः षड्विधः । शास्त्रकारैस्तद्भेदोविषयभेदादन्यो
दर्शितः । यथा 'यथासंख्यमवस्थाभिराभियोगान्तु पञ्चभिः'
अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाभिप्रायेण योगशास्त्रे
पञ्चावस्था दर्शिताः । सांख्यमते कार्याणां कारणात्मकतया
सूक्ष्मरूपेण कारणे स्थितत्वात् उत्पत्तेः प्राक् यावस्था
प्रागभावस्थानीया सा अनागतावस्था, ततः कारकव्यापारेण
व्यक्ता अभिव्यक्तप्रावस्था ततः ध्वंसस्थानीया कारणलयरूपा-
विरोभावावस्था इत्येवं त्रिविधा । वेदान्तमते जायतु स्वप्न-
सुषुप्तिरूपा जीवस्यावस्था सोप्तावस्था चेति चतस्रोऽवस्था
इत्यञ्च शा० स्मृ० 'सुग्धेऽई सम्पत्तिः' इत्यनेन तुग्धावस्थायाः
सुषुप्तावेवान्तर्भावो दर्शितः । 'कौमारं पञ्चमाब्दान्'
पौगण्डं दशमावधि । कैशोरमापञ्चदशत् यौवनं त ततः
परम् । आ षोडशाब्देऽवस्थास्तत्तत् उच्यते । दृष्टव्यं सप्त-
तेरुर्द्धं वर्षीयान् नवतेः परम्' इति च स्मृत्युक्ता अवस्था अष्टौ

आपञ्चदशपर्यन्तं बाल्यम् आ लिङ्गदर्पं कौमारम्। आ पञ्चाशद्वर्षं यौवनम् ततश्चर्द्धं वृद्धत्वमिति वेद्यकोक्ताश्चतस्रोऽवस्थाः । जीवमात्रस्य कौमारयौवनवार्द्धकरूपा अथ-
वस्थास्तिस्रः एवमन्येषामपि वस्तूनां तत्तत्क्षणभेदेनावस्था-
भेदा उच्येयाः । सर्वेषां यदार्थानां कालादिकृतपरिणामा-
नरत्वेऽवस्थेत्युच्यते यथा नायकयोः “अत्रणाद्दर्श-
नाद्वापि मिथः संकङ्गरागयोः । दशाविशेषेभ्योऽप्राप्तौ-
पूर्वरागः स उच्यते” इत्युपक्रम्य “अभिलाषश्चिन्ता
कृतिगुणकथनोद्देशगंलापाश्च । उन्मादोऽथ व्याधिर्जडता
कृतिरिति दशा कामदशाः” सा० द० उक्ता कामदशा
दशविधाः । मल्लिनाथेन तु “वृद्धमनः सङ्गमङ्गल्यौ जागरः
क्षयताऽरतिः । ह्रीत्यागोन्मादमूर्च्छाश्चान्ता इत्यनङ्गदशा दश”
इत्यन्यविधा दश उक्ताः । एवं दैन्यावस्था-काङ्क्षयावस्था-
शीकावस्था-मदावस्थादयोपि “रसावस्थः परं भावः स्थायित्वं
प्रतिपद्यते” “भवेदभिनयोऽवस्थानुकारः स चतुर्विधः”
इति च सा० द० । “अन्तर्मदावस्थ इव द्विपेन्द्रः” रघुः ।
“अपवित्तः पवित्तो वा सर्वावस्थाकृतोऽपि” वा पुरा०
“तस्मात् सर्वास्वस्थास्तु मान्याः पूज्याश्च पार्थिवाः” रामा०
इत्याकारे च । “कुम्भकर्षः कपीन्द्रेण तल्यावस्थः स्वसुः
कृतः” रघुः । [२स्थापने च ।

अवस्थापन न० अव+स्था-णिच्-पुक् ल्युट् । १निवेशने
अवस्थापित लि० अव+स्था-णिच्-कर्मणि क्त । १निवेशिते
२स्थापिते च । [स्थापयित्वेत्यर्थे अव्य० ।

अवस्थाप्य लि० अव+स्था-णिच्-पुक् यत् । निवेशनीये ल्यप् ।
अवस्थाप्यन् लि० अव+स्था-णिनि क्तियं ङीप् । अव-
स्थितियुक्ते ।

अवस्थित लि० अव+स्था-क्त । १वर्तमाने २स्थिते “अन्यानापि
प्रकुर्वीत शुचीन् प्रज्ञानव्यस्तान्” “आधिशोपनिधिशैव”
इत्युपक्रमे “दीर्घकालमवस्थितौ” इति च मनुः ।

अवस्थिति स्त्री अव+स्था-क्तिन् । अवस्थाने
अवस्थन्दन न० अव+स्थन्-ल्युट् । चरणे गङ्गा० ङ ।
अवस्थन्दनीयः तद्गवादी लि० ।

अवस्थु लि० अवोरक्षणम् इच्छति-क्यच्-उन् । रक्षणयुक्ते ।
“बभ्राविरवस्थुरसि दुवस्थान्” ता० ब्रा० ।
“ईलानामवस्थवे यविष्ठ” ऋ० २, ६, ६, “अवस्थवे स्वरक्षण-
मिच्छवे” भा० ।

अवस्थंसन न० अव+स्थन्स-ल्युट् । १अवःपतने, २च्युतौ च ।
अवस्थंसित लि० अव+स्थन्स-णिच्-क्त । १दलिते २पातिते च ।

अवस्थस् लि० अवस्थंसते क्तिप् । १भंसनशीले २स्थितिभङ्गे च ।
अवस्थत् लि० अवोरक्षणमकृत्यस्य भङ्गप मख वः । रक्षणयुक्ते ।
अवह लि० न वहति वह-अच् न० व० । नद्यादेः स्त्रोतः-
शून्ये १देशे “सव्याहृतो व्रजन्यनवेक्षमाणा यत्नोदकमवहं
भवति तत् प्राप्य सङ्गदुन्मथ्यं कं जलाङ्गलिसत्सृज्य नाम-
गोले गृहीत्वोसीर्यान्त्यानि वासांसि परिधायेति” आश्व०
४० “अवहं यत्न देशे नद्याः स्त्रोतो नास्ति तदिति”
शु० त० रघु० । २हृतीयस्कन्धस्ये वायुभेदे च विहृतिर्वायुशब्दे ।
अवहत लि० अव+हन-कर्मणि क्त । अत्याघातेन विहृतीकृते
अवहति अव+हन-क्तिन् । अवघाते अत्यावघातेन विहृती
करणार्थे व्यापारे ।

अवहनन न० अव+हन भावे ल्युट् । अवघाते घान्यादेः विहृ-
तीकरणसम्पादके १व्यापारे । अवहन्यतेऽनेन शोणितम्
करणे ल्युट् । देहस्य शोणितवहे स्थानभेदे २पुष्पसे च ।
“वपावसावहनननाभिः क्लोम यत्न स्निहा” या० ऋ०
“अवहननं पुष्पसः” मिता० ।

अवहरण न० अव+ह-ल्युट् । १स्थानान्तरनयने सैन्यानां
युद्धस्थानात् शिविरस्थाने २नयने च ।

अवहस्त पु० अवरं हस्तस्य एक० त० । हस्तद्वये हेम० ।
अवहार पु० अव+ह-कर्त्तरि ण । १चौरे, २पाहनामके
जलजन्तुभेदे (हाङ्गोरे) च । भावे घञ् । १निमन्त्रितवि-
प्रादिभ्यो इव्यहरणे । ४स्थानान्तरनयने सैन्यानां युद्धस्थानात्
५शिविरनयने च । “ततोऽवहारं सैन्यानां तव तेषाञ्च
मारत !” भा० भो० प० । ईविरामे ऽनिरुद्धौ च “क्रियता-
मवहारोऽस्माद्युद्धाद्वाङ्माङ्गणसंहतात्” भा० आ० प० ।

अवहारक लि० अव+ह-ण्वल् । १स्थानान्तरनायके २निवा-
रके ३युद्धात् सैन्यादिनिवारके च । (हाङ्गोरे) ४जलजन्तु-
भेदे पु० ।

अवहार्य लि० अव+ह-ण्यत् । अवहरणीये १स्थानान्तरं नेये
२अवश्यदेये । “आधिशोपनिधिशैव न कालात्ययमर्हति
अवहार्यो भवेतां तौ दीर्घकालमवस्थितौ” मनुः “अव-
हार्यो भवेच्चैव सात्वयः षट्पण्यो दमः” मनुः । २समाप्ये च ।
अवहालिका स्त्री अवहलति अवःस्थित्वा ऊर्ध्वं स्पृशति
अव+हल-विज्ञेये ण्वल् टाप् अत इत्थम् । प्राचोरे
हारावली । [“यज्ञापहासार्धमस्तु कृतोऽसि” गीता ।

अवहास पु० अव+हस-घञ् । १हृद्वासे २उपहासे च ।
अवहास्य लि० अव+हस कर्मणि ण्यत् । उपहासे
अवहित लि० अव+धा-क्त । जतावधाने सावधाने ।

अव(व)हित्या स्त्री न बहिस्तिष्ठति स्या-क प्र०० । हृदय-
भावे । “भयगौरवलज्जादेर्हर्षाद्याकारगुप्तिरबहिःस्था व्यापा-
रान्तरासत्त्यन्यथावभाषणाविलोकनादिकरो” सा०८०० उक्ते
व्यभिवारिभावभेदे । “एवं वादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितृरधोमुखी
लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती” कुमा० । अयं
वर्ग्यबन्धस्तु न्यायः । [अनादरे ।

अवहेल स्त्री न० अव+हेङ-अङ् स्त्रियां, घञर्थे क वा डस्य लः ।
अवहेलन अव+हेङ अनादरे भावे ल्युट् डस्य लः । अनादरे ।
अवहेलित ति० अव+हेङ-कर्मणि क्त डस्य लः । अवज्ञाते ।
अवह्वर ति० अव+ह्व-अच् । कुटिले । [पुष्पिकायाम् ।
अवाक्पुष्पी अवाक् अधोमुखं पुष्पमस्याः । (सुलभा) शत-
अवाक्शास्त्र पु० अवाची शास्त्राऽस्य । “ऊर्ध्वमूलमधःशास्त्र-
मश्वत्थं प्राङ्मुख्यम् । ऊर्ध्वासि यस्य पर्णानि यस्तं वेद
स वेदवित् । अधश्चोर्ध्वं च प्रवृत्तास्तस्य शाखा गुणप्रवृद्धा
विषयप्रवालाः । अधश्च मूलान्यनुसन्तानि कर्माहवर्ध्यानि
मनुष्यलोके । न रूपमस्तेह तथोपलभ्यते नान्तेन चादिर्न
च संप्रतिष्ठा । अश्वत्थमेनं सुविरूढमूलमसङ्गश्वत्थेण
दृढेन छित्त्वा । तत्पदं तत्परिभार्गितव्यम्” गीतोक्ते
संसारवृत्ते । “ऊर्ध्वमुत्तरः क्षराक्षराभ्यास्तृणैः पुरुषो-
त्तममूलं यस्य तम् । अध इति ततोऽर्वाचीनाः कार्योपा-
धयोहिरण्यगर्भादयोऽहर्हान्ते ते तु शाखा इव शाखायस्य
तम् । विनश्वरत्वेन न श्वःप्रभातपर्यन्तमापि स्यास्यतीति
विश्वासानर्हत्वादश्वत्थं प्राङ्मुखः । प्रवाहरूपेणाविच्छेदादव्य-
यञ्च । काः प्राङ्मुखः ? “ऊर्ध्वमूलोऽर्वाक्शास्त्रणोऽश्वत्थः
सनातन” इत्याद्याः श्रुतयः । ऊर्ध्वासि वेदायस्य पर्णानि
वर्माधर्मप्रतिपादनद्वारेण छायास्थानीयैः कर्मफलैः
संसारवृत्तस्य सर्वजीवाश्रयणीयत्वप्रतिपादनात् पर्णस्या-
नीयावेदाः । यस्तमेवम्भूतमश्वत्थं वेद स एव वेदार्थवित्
संसारप्रपञ्चवृत्तस्य मूलमीश्वरोऽब्रह्मादयस्तद्गङ्गाः शाखा-
स्थानीयाः सच संसारवृत्तोऽविनश्वरः प्रवाहरूपेण नित्यः
वैदोक्तैः कर्मभिः सेव्यतामापादितश्च इत्येतावानेव हि
वेदार्थः अत एव विद्वान् वेदवित् इति स्मृत्यते । किञ्च अधश्चेति ।
हिरण्यगर्भादयः कार्योपाधयोजीवाः शाखास्थानीयत्वे-
नोक्तास्तेषु च वेदोक्तितनस्तेऽधः पञ्चादियोनिषु प्रवृत्ता-
विस्तारं गताः सुकृतिनश्चोर्ध्वं देवाद्योनिषु प्रवृत्तास्तस्य
संसारवृत्तस्य शाखाः । किञ्च गुणैः सत्त्वादिदृष्टिभिर्जलसे-
चनैरिव यथायथं प्रवृद्धा इति प्राप्ताः । किञ्च विषयाकृपा-
दयः प्रवालाः पङ्क्तवस्थानीया यासां शाखाग्रस्थानीयाभिरि-

न्द्रियवृत्तिभिः संयुक्तात्वात् । किञ्च अधः, चञ्चद्वाटुर्ध्वं
मूलानि अनुसन्तानानि विवृदानि सख्यं मूलमीश्वर एव
इमानि त्वन्तरालानि मूलानि तत्तद्भोगवासनालक्षणानि ।
तेषां कार्यमाह मनुष्यलोके कर्माहवर्ध्यानि कर्मा अनुवन्धि
उत्तरभावि येषां तानि ऊर्ध्वधोलोकेष्वपि भुक्तभोगवासना
भिर्हि कर्मक्षये मनुष्यलोकप्राप्तानां तत्तदनुकूपेण कर्माहं
प्रवृत्तिर्भवति तस्मिन्नेव हि कर्माधिकारोऽन्येषु लोकेषु
अतोमनुष्यलोकइत्युक्तम् । किञ्च न रूपमिति । इह संसारे
स्थितैः प्राणिभिरस्य संसारवृत्तस्य तथा ऊर्ध्वमूलत्वादि
प्रकारेण रूपं नोपलभ्यते । न चान्तोऽवसानमप्यन्तत्वात् ।
नचादिरनादित्वात् । नच संप्रतिष्ठा स्थितिः कथं तिष्ठतीति
नोपलभ्यते । यस्मादेवम्भूतोऽयं संसारवृत्तोदुरुच्छेदो
ऽनर्थकरश्च तस्मादेनं दृढेन वैराग्येण छित्त्वा तत्प्रज्ञानाय
यतेतेत्याह अश्वत्थमेनमिति” श्रीधरः ।

अवाक्शिरस् ति० अवाक्शिरोऽस्य । अवनतरुस्तके “अवाक्-
शिरसमुत्पादम्” भट्टिः ।

अवाक्श्रुति पु० नास्तिवाक् च श्रुतिश्च यस्य । वागिन्द्रियश्रवणे
न्द्रियश्रुत्ये अनेङ्मूके । (कालावोवा ।)

अवाकिन् ति० उच्यतेऽनया वच-करणे घञ् वाक्, वागिन्द्रियं
नास्ति यस्य इति न०त० । १ वागिन्द्रियश्रुत्ये परात्मनि ।
“सर्वमिदमभ्यासोऽवाक्चानादरः” का०८०० । (वोवा) रमूके च

अवाप्य ति० अवनतमयमस्य । नञ्सुखे ।

अवाङ्मुख ति० अवाङ् मुखमस्य । अधोमुखे । “अवाङ्-
मुखस्योपरि पुष्पवृष्टिः” रघुः ।

अवाङ्मनसगोचर पु० वाक् च मनश्च वाङ्मनसौ तयोर्गोचरो
न भवति । वक्तुमशक्ये मन्तुमशक्ये च निर्गुणे ब्रह्माणि
“यद्वाचानाभ्युद्यते येन वागभ्युद्यते” “यन्मनसा न मन्तुते येन
मनोऽनुमन्यते” इत्यादि श्रुत्या तस्य तदविषयत्वोक्तेस्तथा
त्यम् । तज्जन्यवृत्त्यवच्छिन्नचेतन्याविषयत्वञ्च तदविषयत्व-
तयोर्दृष्टिविषयत्वस्य तस्मिन्निष्ठत्वात् “फलव्याप्यत्व-
मेवास्व शास्त्रकृद्भिर्निराकृतम् । ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय
दृष्टिव्याप्तिरपेक्षिता” इत्युक्तेः अतएव “मनसैवातु इष्टव्यः”
“तन्मयीपनिषदं वेदेत्यादि” श्रुतिषु तद्विषय यतोक्तिः सङ्गच्छते
“अखण्डसच्चिदानन्दमवाङ्मनसगोचरम्” वे० सा० ।

अवाच् ति० अवाञ्चति अव+अन्च्-किप् । १ अधोमुखगते,
“अवाक्शिरसमुत्पादम्” भट्टिः । अवरे २ देशे, ३ काले
च । ४ दक्षिणस्यां दिशि स्त्री लोपः । नास्ति वाक् यस्य
इव० । ५ वाक्यरहिते ति० वागिन्द्रियश्रुत्ये ई ब्रह्मणि

न० । “अचक्षुष्मन्मोक्षमनोऽतेजस्कम्” शत० ब्रा०
पूर्वार्थे ओ अवाञ्चौ अत्र अवाचौ इत्यादिभेदः । कालाद्यर्थे
प्रथमादीनां स्थानेऽस्तीति तस्य लुक् । ७ अवरकालादावर्थे
अव्य० । अचक्षुर्गत्वर्थत्वे नलोपः पूजार्थत्वे तु न नलोपः ।
उच्यते प्रशस्यते वाक् स्तुतिः । दत्तहृदिते च “दुष्प्राव्यो-
ऽवहन्ते देवाचः” ऋ० ४, २५, ६, अवाचःस्तुति रङ्गिताः
भा० भवादौ ख । अवाचीनस्तद्भावादौ लि० । तिसृभि-
र्भस्त्रावाचीनविला” ता० ब्रा० “अवाचीनविला अवाङ्मुख-
विला” भा० । दिगा० यत् । अवाच्यस्तद्भावादौ लि० ।

अवाच्य न० वच-ग्यत् न कृत्वम् न० त० । १ दुष्टवचने, “अवा-
च्यवादांश्च बहून् वदिष्यन्ति तवाङ्गिताः” गीता २ वचना-
नर्हे निन्दनीये लि० २ अकथनीये च “अवाच्यो दीक्षितो
नाम्ना यथीवानपि यो भवेत्” मनुः अवाच्+भवार्थे यत् ।
४ अवरकालादौ भवे लि० । ५ अनिपाठन्या बोधयितुम
शक्ये च । “अवाच्यत्वादिकं तस्य वक्ष्ये व्यङ्ग्यरूपेण”
सा० द० । यमुदिश्य कथ्यते इतिङ्गिने च ।

अवात लि० नास्ति वातो यत् । १ वायुम्युन्यदेशे वा-क्त न० त० ।
२ अन्यैरप्रतिगते च “वन्धनवातोऽस्तुतः” ऋ० ६, १६, २० ।
वातव्यापारयोपपन्नम्ये “न मृष्यन्ते युवतयोऽवाताः”
ऋ० ६, ६, ७ “अवाताः वातस्य शोषणहेतुत्वात् तच्छून्य-
तया अशुष्काः” भा० ।

अवाञ्चित लि० अव+चन्-णिच्-क्त । आनमिते “तण-
याञ्जया सञ्जरवाञ्चितान्” माघः । [देशे लि० का० ।

अवाच्यदेश ए० अवाचि भवः यत् कर्म० । स्त्रीणामधो-
अवादिन् लि० वद-णिनि न० त० स्त्रियां ङीप् । १ अविरोधिनि
२ अवदनशीले च । [कादृष्टमेकमात्रफलं किल” भा० स० प०

अवान लि० अव+अन-अच् । शुष्कफलादौ “अवानमशु-
अवान्तर लि० अवगतमन्तरं मध्यम् प्रा० स० । १ प्रधानान्त-
यातिनि अङ्गादौ, २ सामान्यस्य विशेषे ३ प्रसङ्गागते च “इयं
फलश्रुतिः निःश्रेयसपरमपुरुषार्थसाधनपरा भवति किन्तु
बहिर्मुखानां भोज्यविषयत्वाऽवान्तर कर्मफलैः कर्मसु रक्ष्यते
तुपादनमालम्” श्रीधरः । यथा “पिब निस्वं प्रदास्यामि खलु
ते खण्डलङ्कुकां । पिलैवसक्तः पिबति तित्तमप्यतिबा-
लकः” सुरा० । “तएतामवान्तरां दीक्षामपश्यन्” शत० ब्रा० ।

अवान्तरदिग् स्त्री अवान्तरा द्वयोर्दिशोर्मध्ये दिक् । अन्त-
रालदिशि ऐशान्यादिदिशि कोणे । “दिशोः पार्श्वेऽ-
वान्तरदिशः पार्श्वः” वृ० उ० ।

अवान्तराम् अवप्र० अवान्तर+वा० आसु । सर्वसम्यपातिनि ।

“तदेतमवान्तरामात्मानमुपहृत्यते” इति शत० ब्रा० ।

अवापित लि० वप-णिच्-क्त न० त० । यस्य वपनं न कृतं
तादृशे आरोपिते १ धान्यादौ २ अक्षौ दिते केशादौ च ।
अव+अप-णिच्-क्त-३ प्रापिते च । “विषमां कुण्डलना-
मवापिता” नैष० ।

अवाप्त लि० अव+आप-क्त । प्राप्ते । “नानवाप्तमवाप्तवत्”
विष्णु लोकेषु किञ्चन” गीता । [मवाप्तवत्” गीता ।

अवाप्तव्य लि० अव+आप-तवत् । प्राप्ते । “नानवाप्त-
अवाप्ति स्त्री अव+आप-क्तिन् । प्राप्ती । “तपः किञ्चिद् तद्-
वाप्तिसाधनम्” कुमा० “इष्टानवाप्तेरौत्सुक्यम्” सा० द० ।

अवाप्य लि० अव+आप ग्यत् । १ प्राप्ये । “अष्टेष्टा च निवर्त्तते
अष्टेष्टावाप्यञ्च” यङ्गनम्” मनुः । न वाप्यः । २ आरोप्ये
३ अक्षौ केशे च अव+आप-ल्यप् । ४ प्राप्येत्यर्थे अव्य० ।

अवाम न० । न० त० । वामभिन्ने १ दक्षिणे “अवामे वामाङ्गि”
नैष० । वामः प्रतिकूलः सुन्दरो वा विरोधे न० त० ।

२ अतुकूले सुन्दरभिन्ने ३ अशोभने च लि० । [ऋ० १०, ४, २

अवाय ए० अव+इण् घञ् । अवयवे । “अनवायं किमीदिने”
अवार न० न वार्यते जलेन वृ-कर्म्मणि घञ् । नद्यादेरवाक्-
तीरे । [भावे । न० ब० । तच्छून्ये लि० ।

अवारण न० वृ-णिच्-ल्युट् अभावे न० त० । निषेधा-
अवारणीय लि० न वारणीयः वारयितुमशक्यः । वारयि-
तुमशक्ये १ रिपुप्रभृतौ २ रोगादौ च । अवारणीयाश्च
रोगाः सुश्रुते दर्शिता यथा “अथातोऽवारणीयमध्यायं
व्याख्यास्यामः । उपद्रवैस्तु ये जुष्टा व्राधयो यान्त्यवा-
र्यताम् । रसायनाहिना वत्स ! तान् प्रदृष्ट्वेकमना
मम ॥ वातव्याधिः प्रमेहश्च कुष्ठमर्शो भगन्दरः । अश्वरौ
मूढगर्भश्च तथैवोदरमष्टमम् ॥ अष्टावेते प्रकृत्यैव दुश्चि-
कित्वा महागदाः ॥ प्राणसांसक्त्यश्वासतृष्णाशोषवमि-
ज्वरैः ॥ मूर्च्छातिसारहृक्काभिः पुनश्चैतैरुपद्रुताः ।
वर्जनीया विशेषेण भिषजा सिद्धिभिच्छता ॥ शूलं सुप्रत्यर्चं
भग्नं कम्पाध्माननिपीडितम् । नरं रजार्त्तिमन्तश्च वातव्या-
धिर्विनाशयेत् ॥ यथोक्तोपद्रवाविष्टमतिप्रसृतमेव वा ।
पिडकापीडितं गाढं प्रमेहो हन्ति मानवम् ॥ प्रभिन्नं प्र-
क्षुताङ्गञ्च रक्तेनैव हतस्वरम् । पञ्चकर्मशुण्णतोतं कुष्ठं ह-
न्तीह कुष्ठिनम् ॥ तृष्णारोचकशूलार्त्तमतिप्रक्षुतशोणितम् ।
शोफातिसारसंयुक्तमर्शो व्याधिर्विनाशयेत् ॥ वातमूलपुरी-
षाणि क्रिमयः शुक्रमेव च । भगन्दरात् प्रसृजन्ति यस्य तं
परिवर्जयेत् ॥ मन्थननाभिद्वयं बद्धमूलं रगन्वितम् ।

अश्वरी क्षपयत्याशु चिकित्साशर्करान्विता ॥ गर्भकोष-
परासङ्गो मङ्गलो योनिसंघटितः । हन्यात् स्त्रियं मूढ-
गर्भे यथोक्ताद्याप्युपद्रवाः ॥ पार्श्वभङ्गाच्चविद्वेषशोकातिसार-
पीडितम् । विरिक्तं पूर्यमाणञ्च वर्जयेद्दुदरार्दितम् ।
यस्ताम्यति विसंज्ञश्चेते निपतितोऽपि वा । शीतार्दितोऽ-
न्तरुणश्च ज्वरेण क्षियते नरः ॥ यो हृष्टरोमा रुक्माक्षो
हृदि संघातशूलवान् । नित्यं वक्ष्णे चोच्छस्येत् तं ज्वरो
हन्ति मानवम् ॥ हृक्काश्वासपिपासार्त्तं मूढं विश्रान्तलोच-
नम् । सन्ततोच्छ्वासिनं क्षीणं नरं क्षपयति ज्वरः ॥
आविलास्य प्रताम्यन्तं निद्रायुक्तमतीव च । क्षीणयोषित-
मांसञ्च नरं क्षपयति ज्वरः ॥ श्वासशूलपिपासार्त्तं
क्षीणं ज्वरनिपीडितम् । विशेषेण नरं दृढमतीसारो
विनाशयेत् ॥ शुक्लाक्षमज्ज्वरेण मूढं श्वासनिपीडितम् ।
कृच्छ्रेण बद्ध मेहन्तं यच्छ्वा हन्तीह मानवम् ॥ श्वासशूल-
पिपासाच्चविद्वेषयन्विमूढताः । भवन्ति दुर्बलत्वञ्च शुल्भि-
नोच्छत्युमेधतः ॥ आध्मानं बद्धनिष्यन्दं कर्दहिकाटङ्क-
न्वितम् । राजाश्वाससमाविष्टं विद्रधिर्नाशयेन्नरम् ॥ पाण्डु-
दन्तनखो यश्च पाण्डुनेत्रश्च मानवः । पाण्डुसङ्घातदर्शी
च पाण्डुरोगी विनश्यति ॥ लोहितं कर्दयेद्यश्च बद्धशो-
लोहितेक्षणः । रक्तानाञ्च दिशां द्रष्टा रक्तपिसी विनश्यति ॥
अवाङ्मुखस्तन्मुखो वा क्षीणमांसबलो नरः । जागरिष्णु-
रसन्देहस्तन्मादेन विनश्यति ॥ बद्धशोऽपस्वरन्तत् प्रक्षीणं
चलितभ्रुवम् । नेत्राभ्याञ्च विकुर्व्वाणमपस्मारो विनाशयेत् ॥

अवारपार पु० अवारमर्वाकृतेर' पारश्चोसरतीरंचलो यस्य
अर्शआद्यच्। उभयकूलवति ससुद्रे ।

अवारपारीण लि० अवारपारे गच्छति+ख । पारगामिनि।
अवारिका स्त्री नास्ति वारि यत् । धन्याके, तस्य अतिशुष्क
त्वेन जलशून्यत्वात्तथात्वम् ।

अवारित लि० न वारितः । अनिपिडे "यामेषु सैन्यैरकरो-
दवारितः" भाषः । [गन्तरि ।

अवारीण लि० अवारं गच्छति ख । नद्यादेरर्वाकृत्पार
अवार्य लि० न वार्यः । अवारणीये । "उपद्रवैस्तु ये जुष्टा-
व्याधयो यान्यवार्थताम्" सुश्रु० ।

अवावट पु० "द्वितीयेन तु यः पित्रा सवर्णायां प्रजायते ।
अवावट इतिस्त्रातः शूद्रधर्मा स जातितः" सुश्रुक्ते कुण्ड-
गोलकादौ ।

अवावन् लि० ओष्-अपसारणे ड्वनिप् । अपसारके ।
स्त्रियां ङीप् अनोरश्च । अवावरी ।

अवासस् लि० न वासोऽस्य । १ वस्तरहिते नग्ने २ बौद्धभेदे च ।
अवासिन् लि० न वसति वस-णिनि न० त० । निवासशील
भिन्ने । स्त्रियां ङीप् ।

अवास्तव न० न वास्तवम् । सत्यभिन्ने मय्याभूते ।

अवाह्य लि० न० त० । बोधुमशक्ये ।

अवि पु० अव-इत् । १ स्त्र्ये, २ अर्कहृत्ते ३ मेघे, ४ छात्रे,
"महान्यपि सच्छद्धानि गोजाविधनधान्यतः" जिनकार्मुक-
वस्तावी पृथक् दद्याद् विशुद्धये" इति च मनुः ५ पर्वते,
दंभूषिककम्बले, ७ प्रभौ च । ढलज्जायां स्त्री वा ङीप् ।
स्वार्थे कन् । अविशब्दार्थे । भावादौ पुरोहिता० यक् ।
आविक्रयम् तद्भावादौ न० ।

अविकट पु० अवि+समूहे कटच् । १ मेघसंघाते । विकट उग्रः
न० त० । २ उपभिन्ने सौम्ये लि० ।

अविकटोरण पु० अविकटे मेघसंघे देयः उरणःमेघः । नृपाय
शुल्करूपेण देये मेघसंघातमध्ये मेघरूपे करे ।

अविकत्यन लि० न० त० । स्त्रावाशून्ये "सन्तुष्टाश्च क्षमायुक्ता
भवेयुरविकथनाः" देयीपुरा० ।

अविकल लि० न विकलः व्याकुलः । १ व्याकुलभिन्ने २ अविस्-
वादिनि च "कलमविकलतालं गायकैर्बोधहेतोः"
भाषः "अधिकलोऽविसंवादी" मङ्गि० ।

अविकार पु० अभावे न० त० । विकाराभावे न० ब० ।
विकारशून्ये । विकारश्च परिणामभेदः भावधर्मः ।
अविकार्य लि० न विकार्यः । १ विकार्यभिन्ने परिणामिशुण्णशून्ये
"अविकार्योऽयमुच्यते" गीता । विकार्यश्च द्वेधा "प्रकृत्यु-
च्छेदमभूतं किञ्चित् काष्ठादिभक्षवत् । किञ्चिद्गुणान्नरोत्
पत्या सुवर्णादिविकारवत्" इति वाक्यप० उक्तं पाह्यम्
यादृशवस्तुनश्च विकार्यकर्मत्वम् तद्विन्ने २ प्रदार्थे परात्मनस्तु
तदुभयाभावात् सर्वथाऽविकार्यत्वमेव ।

अविकृत लि० न विकृतः । परिणामिशुण्णशून्ये ।

अविकृति स्त्री अभावे न० त० । १ विकाराभावे न० ब० २ विकार
शून्ये च । "२ सांख्योक्तायां मूलप्रकृतौ स्त्री "मूलप्रकृति
रविकृतिः" सा० का० ।

अविक्रिय लि० नास्ति विक्रिया यस्य । विकारशून्ये ।

अविक्रीत लि० न विक्रीतः । विक्रीतस्याऽपि कालविशेषमध्ये
पुनः प्रत्याहर्तुं शक्ये इत्यभेदे। तत्र कालनियमो यथा "क्रीत्या
विक्रीय वा किञ्चित् यस्येहातुशयो भवेत् । सोऽनर्देशाहं
तद्द्रव्यं दद्याच्चैवादीत वा" मनुः । क्रीतानुशयकालवत्
द्रव्यविशेषे विक्रयानुशयकालविशेषोपाह्यः । "दर्शकपञ्च-

भाह्मासत्प्राह्मसिक्तम् । बीजायोवाह्यरत्नोदोह्य
एषां परीक्षणम्” या० सू० । तथाच बीजे-बीह्यदौ
पञ्चाहं, रत्ने-सुक्ताप्रवालादौ सप्ताहं, स्त्रियां-दास्यां मासं,
दोह्य-गोमहिष्यादौ त्र्यहम्, उंसि-दासे पञ्चदशाहं,
व्याघ्र परीक्षणं कर्त्तव्यम् तावत्कालमध्ये अनुशये प्रत्या-
हस्ये गच्छते इत्यवगम्यते एवञ्च मनुष्यचनमेतदतिरिक्तविषयम्
एवं विक्रयस्यानुशयकालविशेषोद्भवविशेषे बोध्यः ।

अविक्रेय लि० विक्रेतुमर्हे । सृतिनिषिद्धविक्रये लाजालव-
णादौ अप्रत्यक्षे विवृतिः । “अविक्रेयस्य विक्रयः” सृतिः ।

अविच्छिन्न विवृतः नष्टः भोगादिना दुष्टो वा न० त० । अविनष्टे
भोगादिना अदूषिते च । “विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्तस्मिन्ने
वाङ्मयविच्छिन्नम्” सृतिः ।

अविच्छिन्न लि० नास्ति विशेषेण क्षितम् ज्योःस्य भावे क्त ।
विशेषक्षयान्न्ये “अविच्छिन्नास आयुषा सुवीराः ऋ० ७,
१२३४ । वा दीर्घनत्वे । अविच्छिणः तत्रैव कर्त्तरि
क्त न० त० । अविच्छिण इत्येव ।

अविच्छिप लि० विक्षेपुं न शक्तः क्षिप-क- । विक्षेपुमशक्नो ।
स्वार्थं कन् तत्रैव । [अजगम्याएजे ।

अविगम्या स्त्री अवेष्ट्यागस्य गम्य इव गम्यः पुण्यादावस्याः ।

अविगर्हित लि० न० त० । अविनिन्दिते

अविगीत लि० न० त० । अविनिन्दिते “अविगीतशष्ठाचार
परम्पराप्राप्तत्वेनेति” सुक्ता० । [उद्दिग्नमिधे लि० ।

अविग्न पु० विज-क्त न० त० । (करमचा) १ करमर्हकृते ।

अविग्रह लि० नास्ति विशेषेण ग्रहो यस्य । विशेषरूपेणास्ति

“अविग्रहा गतादिभ्या यथा यामादिकर्मभिः” हरिः । न
विग्रहो वृत्तिसमानार्थकं वाक्यं यस्य । २ व्याकरणोक्ते नित्यस-
मासे । नास्ति विग्रहो देहो यस्य । ३ निरवयवे परमेशे पु०
नास्ति मोमांसकोक्ते ४ विग्रहान्न्ये देवे च । तैर्हि देवानां विग्र-
हत्वं खण्डितं तच्च शङ्कापूर्वकं जै० सू० भाष्ये च दर्शितं
यथा-“देवता वा प्रयोजयेदतिथिवद्भोजनस्य तदर्थत्वात्” सू०
“न तदस्ति-अग्न्यादयोऽप्रयोजकाः-इति, सर्व्वं देवताः
सर्व्वेषां धर्माणां प्रयोजिकाः भवितुमर्हन्ति । कुतः ? ।
‘भोजनस्य तदर्थत्वात्’,—भोजनं हि इदं देवतायाः,
यागो नाम, भोज्यं इत्थं देवतायै प्रदीयते, सा भो-
ज्यते—इति, देवतासम्पदानको हि अयं यागः श्रूयते,
सम्पदानं च नाम कर्मणोऽपि ईक्षिततमादभिप्रेततरम्,
तस्मात् न गुणभूता देवता, देवतां प्रति गुणभूते इत्यवगम्यते ।
अपि च यागो नाम देवतापूजा, पूजा च पूजनीयं प्रति

गुणभूता लोके दृश्यते, तदेतत् ‘अतिथिवत्’ इदं, यथा
यावत्किञ्चित् अतिथेः परिचरणं, सर्व्वं तत् अतिथिप्रयुक्तम्
एवम् इदमपि—इति । आह,—“ननु एवं श्रूयता, विग्र-
हवती देवता भुङ्क्ते च-इत्यभ्युपगतं भवति” । उच्यते,
वाङ्, विग्रहवती देवता भुङ्क्ते च । कुतः ? । सृतेः,
उपचारात्, अन्यार्थदर्शनाच्च,—एवं हि स्मरन्ति, विग्रह-
वती देवता—इति, सृतिश्च नः प्रमाणम् । तथा विग्रह-
वती देवताम् उपचरन्ति,—यमं दण्डहस्तमालिखन्ति,
कथयन्ति च, तथा वरुणं पाशहस्तम्, इन्द्रं सज्जहस्तं, उप-
चारादपि सृतेर्दृष्टिमानं कल्पयामः । तथा अन्यार्थवचनं,
विग्रहवतीं देवतां दर्शयति,—“जगद्भा ते दक्षिणम् इन्द्र !
हस्तम्”—इति, पुरुषविग्रहस्य हि दक्षिणः सव्यश्च हस्तो
भवति । तथा “इमे चित् इन्द्र ! रोदसी अपारे यत् संग्र-
भा मधवन् ! काशिरित्ते,—इति, काशिरुष्टिः, सोऽपि
पुरुषविग्रहस्य एव उपपद्यते । तथा, “तृविम्बीवो वयोदरः
सुवाङ्गरभ्यसो मदे । इन्द्रो हृत्वाणि जिह्वते” इति, योवा
उदरं बाहू इति पुरुषविग्रहदर्शनं भवति । तस्मात् विग्र-
हवती देवता इति । भुङ्क्ते च । कथम् अवगम्यते ? ।
सृतेः, उपचारात् अन्यार्थदर्शनाच्च, एवं स्मरन्ति,
भुङ्क्ते देवता इति । तथा च एनाम् भुङ्क्षानाम्
इव उपचरन्ति, यदस्य विविधान् उपचारान् उप-
चरन्ति । तथा च अन्यार्थवचनं भुङ्क्षानाम् देवतां
गमयति,—“अङ्गीन्द्र ! पिब च प्रस्थितस्य”—इति, तथा
च, “विश्वासनानि जडरेषु धत्ते” इति, “एकया प्रति धा
पिबतुमाकं सरांसि लिङ्गतम्” इति । आह,—“न देवता
भुङ्क्ते, यदि च भुङ्क्षीत देवतायै हविः प्रत्तं क्षीयेत” ।
उच्यते, अक्षरसंभोजनी देवता मधुकारीवत् अवगम्यते ।
कथम् ? । देवतायै हविः प्रत्तं नीरसं भवति, तस्मात् अन्न-
रसं भुङ्क्ते देवता इति गम्यते” भा० । “आर्धपत्याञ्च” सू० ।
“यदि कस्यचित् अर्थस्य ईशाना देवता उपचर्यमाणा च
प्रसीदेत् ततः तदाराधनार्थम् इयं देवतापूजा अभिनिर्व-
न्येत, न च एतदुभयम् अपि अस्ति इति, तत् उच्यते, अर्थ-
पतिर्देवता इति । कथम् अवगम्यते ? । सृतेः, उपचारात्
अन्यार्थदर्शनाच्च, एवं हि स्मरन्ति, अर्थानाम् ईशे
देवता इति । तथा, देवतामो देवत्वम् इत्युपचारस्तामेव
सृतिं दृढयति । तथा अन्यार्थवचनम् ईशानां देवतां
दर्शयति, “इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे एधिष्या इन्द्रो अपामिन्द्र
इत् पर्वतानां, इन्द्रो वृषाम् इन्द्र इन्नेधिराणाम् इन्द्रः

स्तेमे योगे हव्यो इन्द्रः' इति, तथा, "ईशानम् अस्य जगतः स्व ईशम् ईशानम् इन्द्रः तस्युषे" इति । तथा, स्मृत्युपचाराभ्यां प्रसीदति इत्युपगच्छामः, एवं हि स्मरन्ति, प्रसीदति देवता इति । तथा उपचरन्ति, प्रसन्नोऽस्य पशुपतिः, पुलोऽस्य जातः, प्रसन्नोऽस्य वैश्ववणो धनम् अनेन लब्धम् इति । तथा अन्यार्थदर्शनं भवति, आकृतिभिरिव कृतादौ देवान् प्रीणाति' इति, तस्मै प्रीता इषमूर्जं नियच्छन्ति' इति" भा० । "ततश्च तेन सम्बन्धः" सू० । "ततो" देवतायाः, तेन फलेन सम्बन्धः परिचरितुर्भवति, यो देवताम् इज्यया परिचरति, तं सा फलेन सम्बन्धाति । कथम् एतत् अवगम्यते ? स्मृत्युपचाराभ्यां स्मरन्ति हि, देवता यष्टुः फलं ददाति इति, तामेव उपचारेण स्मृतिं इदयति, पशुपतिः, अनेन उपचरितः पुलोऽनेन लब्धः इति । तथा अन्यार्थदर्शनम् इषमेव अर्थं दर्शयति, "स, इत् जनेन स विशा स जन्मना स पुलैर्वाजस्मरते धना ऋभिः । देवानाम् यः पितरमावि वासति अद्वासना हविषा ब्रह्मणस्पतिम्" इति तथा, "तप्त एवैनम् इन्द्रः प्रजया पशुभिः तर्पयति" इति तस्मात् हविर्दानेन गुणवचनैश्च देवता आराध्यते, सा प्रीता सतो फलं प्रयच्छति येन कर्मणा अग्निराराधितः, तस्य फलस्य ईदं, तत् कर्त्तुं प्रयच्छति, न तत् स्वर्यः प्रदातुमर्हति, वचनादेतत् अवगम्यते । कः किं प्रयच्छति ? इति यथा अग्नौ वचनं, न तत् स्वर्यं" भा० । "अपि वा शब्दपूर्वत्वाद्युक्तकर्म प्रधानं स्यादुगुणत्वे देवताश्रुतिः" सू० । "अपि वा इति पक्षो व्यावर्त्यते । न चैतदस्ति यदुक्तं देवता प्रयोजिका" इति, 'युक्तकर्म प्रधानं स्यात्' अजतेर्जातम् अपूर्वम् । कुतः ? "शब्दपूर्वत्वात्, यत् हि फलं ददाति, तत् प्रयोजकम् इदं फलं ददाति इत्येतत् ज्ञानं शब्दपूर्वकं न प्रत्यक्षादिभिः अवगम्यते, शब्दश्च यजतिवाच्यात् फलम् आह, न देवतायाः । कथम् अवगम्यते ? दर्शपूर्णमासयोः करणत्वेन निर्देशः "दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत" इति, तथा, "ज्योतिषोमेन स्वर्गकामो यजेत" इति, यजत्यर्थस्य हि स्वर्गकामेन समभिव्याहारो न देवतायाः । "ननु द्रव्यदेवताक्रियं यजत्यर्थः" । सत्यमेव, किन्तु "गुणत्वे देवताश्रुतिः", द्रव्यदेवतं हि भूतं, भावयितव्यो यजत्यर्थः, भूतभव्य-समुच्चारणे च भूतं भव्याय उपदिश्यते, तस्मात् न देवता प्रयोजिका । अथ यदुक्तं "कर्मण ईक्षितादभिप्रेततस्म"

इति न अस्य अभिप्रेतताम् अपङ्गुमहे, तद्वितशब्देन चतुर्थ्या वा संयुक्तस्य देवतार्थस्य वाक्यात् अभिप्रेतता अवगम्यते, । फलसंयोगस्तु वाक्यादेव यजत्यर्थस्य । तस्य च श्रुत्या करणता अवगम्यते, न देवतायाः । तत्र यद्यपि देवतार्थता यागस्य गम्यते । पलार्थतापि तेन न प्रतिषिध्यते, फलं च पुरुषार्थः पुरुषार्था च नः प्रवृत्तिः, न च असौ देवतायाः, तस्मात् न देवताप्रयुक्ताः प्रवर्त्तिष्यामहे, या तुः सम्प्रदानस्य अभिप्रेतता सा फलवतो यजेः, साधनत्वे सति उपपद्यते । यज्ञ-यजिर्देवतापूजा सा पूज्यमानप्रधाना लोके लक्ष्यते-इति, न लोकवत् इह भवितव्यम्, इह पूज्यमानपूजा प्रधानं, यत् हि फलवत् तत् प्रयोजकं, तस्मात् यज्ञकर्म प्रयोजकम् । अपिच, एतस्मिन् पक्षे विग्रहवती देवता भुङ्क्ते च-इति अध्यवसनीयं भवति, न हि अविग्रहायै अभुङ्गनायै च दानं भोजनं वा सम्भवति-इति" । यज्ञ उक्तं स्मृत्युपचारान्यार्थदर्शनैर्विग्रहवती, भुङ्क्ते च-इति । तत्र, स्मृतेर्मन्त्रार्थवादमूलत्वात्, मन्त्रेभ्यश्च अर्थवादेभ्यश्च स्मृतिमूलं विज्ञानम् उत्पद्यते-इति प्रत्यक्षम् अवगम्यते, ते च मन्त्रार्थवादा नैवंपराः-इत्येतत् वक्ष्यामः । आह, 'यदि नैवंपरा न तर्हि मन्त्रार्थवादमूलं तद्विज्ञानम्'-इति । उच्यते, ये आलोचनमात्रेण मन्त्रार्थवादान् पश्यन्ति, तेषाम् तत् स्मृतिमूलम् ये पुनर्निगुणवः पश्यन्ति, तेषां तत् बाधितम् । अपि च कस्याचित् स्मृतिमूलं भवति । तस्मात् ततः एव स्मृतिः । उपचारोऽपि स्मृतिमूल एव । यस्तु अन्यार्थदर्शनम्, उक्तं- 'जगन्मा ते दक्षिणम् इन्द्र ! हस्तम्'-इति । नैतत् एवम्परं, इन्द्रस्य हस्तो विद्यते-इति' यः तस्य दक्षिणो हस्तस्तं वयमगृहीतवन् इति । तस्मात् वाक्यात् इन्द्रस्य हस्तसत्ता न प्रतीयते । आह, 'यदि त्वसौ नास्ति, वयं ते हस्तं गृहीतवन्तः-इत्येवं न अवकल्पते-इति हस्तसत्ता अध्यवसीयते, अध्यवसी हस्तः, वयं यं गृहीतवन्तः'-इति । तत्र उपपद्यते यद्यस्य हस्तो भवेत्, तथापि न तम् उपगृहीतवन्तः-इति प्रत्यक्षमेतत्, तथाप्येतन्न अवकल्पत एव, तत्र एतत् असम्बन्धं वा अवकल्पयितव्यं, स्तुतिर्वा, तत्र सत्पक्षेऽपि तल्लभम् । अथ एवम् उच्यते, 'तस्य एतद्वचनं, यो गृहीतवान् तस्य हस्तम्'-इति । उच्यते, नैतत् अध्यवसीयम्, आदि सत्तादोषो वेदस्य प्रसज्येत, न च, गृहीतवान् आसीत्-इत्युच्यते, प्रमाणाभावात् । एतस्मात् एव वचनात् अर्थात्

कल्पते हस्तपहीता इति चेत् । तत्र, अयथार्थस्यापि उच्चारणं सम्भवत्येवं यतः, यथा, 'दश दाडिमानि षड्-पूपाः' इति । यस्यापि च एष पक्षो, विग्रहवान् इन्द्रः इति, यस्यापि इन्द्रशब्देन आमन्त्रणं सम्बोधनार्थं, सम्बोधनम् अनुवचनाय, तत्र सम्बुद्धः इत्यवगते अनुवचनं न्याय्यम् न च, असौ केनचित् प्रकारेण सम्बुद्ध इति अवगम्यते, अनवगते सम्बोधनं व्यर्थम् । 'वचनप्रामाण्यात् सम्बुध्यते इत्येवं गम्यते इति चेत् उक्तम् अदृष्टकल्पनायां हस्तादिकल्पनानुपपत्तिरिति । न च, असौ सम्बुद्धः इति अवधार्यते, प्रमाणाभावात् । तस्मात् सम्बोधनवचनं न सम्बोधनाय, निर्देशार्थमेव । अविग्रहपक्षेऽपि तत् निर्देशार्थमेव भविष्यति । तत्र आमन्त्रितविवक्तिवचनं स्तुतये, एवम् इदं देवतास्य साधयितव्यं, यज्ञेननाटयत् सम्बुध्य साधयति इति चेतनवदिव उपचर्यमाणः सम्बुद्धिशब्देन आमन्त्र्यते, तथा सम्बोधनशब्देन निर्देशात् उच्यते, गृह्योतवन्तो वयं तव हस्तं च दाश्याम्ययम् इत्यर्थः, अस्माभिः इन्द्रकर्म कर्तव्यम् इत्येतत् अनेन स्मार्यते । तथा "इमे व्यावापृथिव्यौ दूते अपारे यत् संगृह्णामि सधवक्ष्ये ते पूजितो सुष्टिः, इति सन्निवि सुष्टिं स्तुत्यर्थेन वदति, । तस्यापि भावे न प्रमाणमस्ति, न इदं वचनं, 'इत् महान् काशः' अस्ति, किन्तिर्हि, यस्तत्र काशः, स महान् इति, अन्यार्थस्तत्र काशिरस्ति इति, अन्यः तत्र काशिरमहान् इति । "सता हि स्तुतिः उपपद्यते इति चेत्" । नैतत् विनियोगतो यस्यापि पौरुषविधिकैरङ्गैर्चास्ति संयोगः, पौरुषविधिकैरङ्गैः तस्यापि स्तुतिर्भवति, यथा "एते वदन्ति शतवत् सहस्रवत् अभिक्रन्दन्ति हरितेभिरासभिः । विद्मो व्यावाणः सुकृतः, सुकृत्यया होतृचित् पूर्वे हविरव्यमाशत" इति । तथा, "सुखं रथं सुयुते सिन्धुरन्ध्रिनम्" इति । तस्मात् न श्रुतिवचनात् अर्थापत्तिर्भवति पुरुषविधत्वे देवतायाः । तथा, "तुविपीव इन्द्रः, इति नैतत् युक्तं भवति, घोवावान् इन्द्रः इति, किन्तिर्हि याऽस्य घोवा, सा महती, घोवासन्त्ये नास्ति प्रमाणम् । न च, घोवास्तुतिः अर्थापत्तिः, अपुरुषविधेऽपि स्तुत्युपपत्तेः । अपि च, "इन्द्रो हत्वाणि जिह्वते" इत्येताभ्यां पदाभ्याम् इन्द्रशब्दः सम्बुद्धो न शक्नोति तुविपीवादिभिः सम्बन्धं यातुं, द्विरुच्चारणम् अस्य प्रसज्यते, तुविपीवावाङ् इन्द्रो वेदितव्यः हत्वाणि च इन्द्रो हन्ति—इति, तथा हि सति भिद्येत, अभिज्ञं

च वाक्यम् उपलभ्यते, तदेवम् अवकल्पते, यदि तुविपीवादयोऽस्य न उपदिश्यन्ते—इति स्तुत्यर्थं सङ्कीर्त्यते तुविपीवादिः, 'अम्भसो मदे इन्द्रो हत्वाणि हन्ति'—इति एषा तु वचनव्यक्तिः, हत्ववधोपदेशपरम् इदं वचनम्—इति । यदपि वचनं,—वाहू ते इन्द्र रोमशौ, अक्षौ ते इन्द्र पिङ्गले—इति, तदपि बाह्वोः रोमशत्वम् अक्षुण्णश्च पैङ्गल्यम् आह, न बाहुसत्तामक्षिसत्तां च । यदपि अक्षिसत्तां वदति—इति गम्यते,—'चक्षुष्मते इदं वते ते अक्षीमि'—इति, तदपि न चक्षुःसम्बन्धार्थं, चक्षुष्मते अक्षीमि—इति वचनसम्बन्धार्थं, तत् सतीमिव चक्षुष्मत्तां स्तुत्यर्थम् उच्चारयति । कुतः एतत् अवगम्यते? चक्षुर्थि-निर्देशात्, यदि प्रातिपदिकायाऽध्यवसीयते, तथा वाक्य-भिद्येत, चक्षुष्मान्—इत्येवं च उद्दिश्येत, चक्षुष्मते ते अक्षीमि—इति च । तस्मात् न किञ्चित् अन्यार्थदर्शनं पुरुषविधतां देवतायाम् इदं ख्यापयति—इति, न च, इदं भोजनं, न हि देवता भुङ्क्ते, तस्मात्, भोजनस्य तदर्थत्वात्—इति तत् असद्वचनम् । यदपि ऋतुप-चारान्यार्थदर्शनैर्भुङ्क्ते—इति, तत् अविग्रहत्वेन प्रत्युक्तम् । अपि च, भुङ्गानायै देवतायै प्रसन्नं हविः क्षीयेत । न च, मधुकरीवत् अन्नरसभोजिन्यो देवताः—इति प्रमाणमस्ति, मधुकरीषु प्रत्यक्षां, न च तद्वत् देवतायाम् । तस्मात् न भुङ्क्ते देवता इति । यदुक्तम् देवतायै हविः प्रसन्नं नीरसं भवति—इति । नैषदोषः, वातोपहतं नीरसमभवति—इति, शीतोभूतं च । न च, असौ कस्यचित् अर्थस्य ईदं, अनीशा कथं दास्यति ? ।—इति । यदुक्तं, ऋतुपचारान्यार्थदर्शनैः ईशाना देवता—इत्यव-यगम्यते—इति । तत्र, ऋतेः मन्त्रार्थवादमुल्लङ्घनात्—इत्युक्तम्, उपचारोऽपि,—'देवतामो देवक्षेत्रम्'—इति उपचारमात्रम्,—यो यदभिप्रेतं विनियोगमर्हति, तस्यैव स्वं, न च यामं क्षेत्रं वा यथाभिप्रायं विनियुङ्क्ते देवता । तस्मात् न सम्प्रयच्छति—इति, देवपरिचारकाणाम् ततो भूतिर्भवति, देवताम् उद्दिश्य, यत् त्यक्तम् । यदुक्तम्, अन्यार्थदर्शनम् ईशानां देवतां ख्यापयति,—'इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे'—इत्येवमादीति, तत् प्रत्यक्षाम् अनीशानां देवताम् उपलभ्य अध्यवस्यामः,—भाक्त एव शब्दः—इति । 'तत्र आह, न-वचनप्रामाण्यादेव अस्य ईशानता अवगम्यते, यद्देवलोका अर्थात् विनियुङ्क्ते, तद्देवताभिप्रायादेव-इत्यध्यवस्यामः'—इति । तत्र,

प्रत्यक्षात् प्रमाणात् देवतापरिचारकाणाम् अभिप्रायः इत्यवगम्यते, स न शक्यो बाधितम् । येऽपि देवताम् ईशानां वर्णयन्ति, तेऽपि न अपङ्गुवते परिचारकाणाम् अभिप्रायम् । किं चाहुः, तथा देवता करोति, यथा परिचारकाणाम् अभिप्रायो भवति इति, न च, स ईशानो भवति, यः पराभिप्रायम् अतुल्यते, यस्य न स्वाभिप्रायात् विनियोगो भवति । अपि च, न च एतद्वचनं, वर्त्तमानकालोपदेशत्वात्, प्रत्यक्षविरोधात्, स्तुतिवादोऽवधार्यते, स्तुतिवादे च सम्भवति न वचनप्रामाण्यात् ईशित्यते इति गम्यते । न च, देवता फलेन सम्भ्रान्ति, या तदर्थं परिचर्यते । यदुक्तं, स्तुत्युपचारोऽन्यार्थदर्शनैर्दाति प्रसीदति च इति । तत्र स्तुत्युपचारयोर्व्यक्तं यत् अन्यार्थदर्शनं तस्मै प्रीता इपमूर्जम् इति, तत्र, अन्यस्य विधेरान्तरात् दक्षिणतः सम्परिहर्त्तव्या इत्याह । तथा “तत्र एवैनस् इन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयति” इति अत्र ऐन्द्रस्य हविषो विधातारम् । तस्मात् देवता न प्रयोजिका इति भा० । “अतिथौ तत्प्रधानत्वमभावः कर्मणि स्वात्तस्य प्रीतिप्रधानत्वात्” सू० । “यदुक्तम् अतिथिवत् इति तत् परिहर्त्तव्यम् अतिथिप्रभुत्वं स्यात् अतिथ्ये हि तत् प्रीतिविधीयते अतिथिः परिचरितव्यः यथा प्रीयते तथा कर्त्तव्यम् इति । भोजनं दानं वा कार्यम् इति यद्यत् अतिथये रोचते तत् कर्त्तव्यं यत् तस्मै न रोचते न तत् बलात् कारयितव्यम् इति इह तु कर्मणि अभावः प्रीतिविधानस्य । तस्मात् विषमम् अतिथिना” शबरभाष्यम् । तदेतद्देवान्तिभिर्न मन्यते तैर्हि तेषां विप्रहृत्त्वमङ्गीकृतं तथाच शङ्कापूर्वकं देवानां विप्रहृत्त्वम् भा० सूत्रे तद्भाष्ये च व्यवस्थापितं यद्यो । “विरोधः कर्माणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात्” शा० सू० । “स्यादेतत् यदि विप्रहृत्त्वत्वाद्यभ्युपगमेन, देवादीनां विद्यास्वधिकारोपपत्तेरिति विप्रहृत्त्वत्वादित्यगादिवदिन्द्रादीनामपि स्वरूपसन्निधानेन योगेऽङ्गभावोऽदृश्यते न च सम्भवति । बहुषु युगपदेकस्येन्द्रस्य स्वरूपसन्निधानात्पपत्तेरिति चेन्नायमस्ति विरोधः कस्मात् ? अनेकप्रतिपत्तेः एकस्यापि देवतानोयुगपदनेकस्वरूपप्रतिपत्तिः सम्भवति । कथमेतदवगम्यते ? दर्शनात् । तथाहि “कति देवाः” ? इत्युपक्रम्य “तयस्व त्वी च यता च तयस्व त्वी च सहस्रेति” निरुच्यते कतमे ते ? इत्यस्यां पृच्छया “महिमान

एवैषामेते तयस्विंशत्वेव देवा इति श्रुयतीत्यतिरैकैकस्य देवतात्मनो युगपदनेकरूपतान्दर्शयति । तथा तयस्विंशतोऽपि षड्वादन्तर्भावक्रमेण “कतमएको देव इति प्राण” इति प्राणैकरूपतान्देवानां दर्शयन्ती तस्यैकैकस्य प्राणस्य युगपदनेकरूपतान्दर्शयति । तथा स्मृतिरपि “आत्मनो वै सहस्राणि बहूनि भरतर्षभ ! कुर्याद्योगी बलं प्राप्य तैश्च सर्वैर्भीहीश्वरेत् । प्राप्नुयाद्विषयान् कैश्चित् कैश्चिदुप्यन्तपश्यरेत् । मंचिपेत्तु पुनस्तानि स्यूयौ रश्मिगणानिव” इत्येवञ्चातीयका प्राप्ताणिमाद्यैश्चर्याणां योगिनामपि युगपदनेकशरीरयोगं दर्शयति किं वक्तव्यमाजानसिद्धानां देवानाम् । अनेकरूपप्रतिपत्तिसम्भवाच्चैकैका देवता बहुरूपैरात्मानं प्रविभज्य बहुषु यागेषु युगपदङ्गभावं गच्छति, परैश्च न दृश्यतेऽन्तर्धानादिशक्तियोगादित्युपपद्यते । अनेकप्रतिपत्तेर्दर्शनादित्यस्यापरा व्याख्या । विप्रहृत्यतामपि कर्माङ्गभावोऽदनास्वनेका प्रतिपत्तिर्दृश्यते । कचिदेकोविप्रहृत्वानेकत्वं न युगपदङ्गभावं गच्छति यथा बहुभिर्भोजयिज्ञैर्कोवाङ्गणो युगपद्भोज्यते । कचिच्चैको विप्रहृत्यपानेकत्वं युगपदङ्गभावं गच्छति यथा बहुभिर्नमस्कृत्यैकोवाङ्गणो युगपन्नमस्कृत्यते तद्वदिहोद्देशपरित्यागात्मकत्वाद्यागस्य विप्रहृतीमथेकां देवतामुद्दिश्य बहवः स्वस्वं द्रव्यं युगपत् परित्यज्यन्तीति विप्रहृत्त्वत्वेऽपि देवानां न किञ्चित् कर्मणि विरुध्यते” भा० । “शब्द इति चेन्नातः प्रभवात् प्रत्यक्षाहुमानाध्याम्” सू० । “मा नाम विप्रहृत्त्वत्वे देवादीनामुपगम्यमाने कश्चिद्विरोधः प्रसङ्गि, शब्दे तु विरोधः प्रसज्येत, कथम् ? औत्पत्तिकं हि शब्दस्यार्थेन सम्बन्धमाश्रित्यानपेक्षत्वादिति वेदस्य प्रामाण्यं स्थापितम् । इदानींस्तु विप्रहृत्यतो देवताऽभ्युपगम्यमाना यद्यप्यैश्वर्ययोगाद्युगपदनेककर्मसम्बन्धीनि हवींषि भूङ्गीत तथापि विप्रहृत्ययोगादङ्गत्वादिवज्जननमरणयतो सेति नित्यस्य शब्दस्थानित्येनार्थेनानित्यसम्बन्धे प्रतीयमाणे यद्वैदिके शब्दे प्रामाण्यं स्थितं तस्य विरोधः स्यादिति चेन्नायमप्यस्ति विरोधः कस्मात् ? अतः प्रभवात् अतएव हि वैदिकाच्छब्दाद्देवादिकङ्गत्वं प्रभवति । ननु जगत्त्वाद्यस्य मत इति ब्रह्मप्रभवत्वं जगतोऽवधारितं कथमिह शब्दप्रभवत्वमुच्यते ? अपि च यदि नाम वैदिकाच्छब्दादस्य प्रभवोऽभ्युपगतः कथमेतावता विरोधः शब्दे परिहृतः ? यावता वसवोऽह्ना आदित्याविश्वे देवामरुत इत्येतेऽर्था अनित्या एव, ऊत्पत्तिमत्त्वात् तदनित्यत्वे तद्वाचकानां वैदिकानां वक्षा-

दिशब्दानामनित्यत्वं केन वार्यते ? प्रसिद्धं हि लोके देव-
दत्तस्य पुत्रे उत्पत्तेर्यत्तदत्त इति तस्य नाम क्रियते इति ।
न ह्यहिरोध एव इति चेन्न गवादिशब्दाधिस्त्वन्वित्यत्वदर्शनात् ।
न हि गवादि व्यक्तीनामुत्पत्तिमन्त्रे तदाकृतीनामुत्पत्तिमन्त्रं
स्यात् । इत्युक्तकर्मणां हि व्यक्त्यवबोधोत्पद्यन्ते नाकृतयः ।
आकृतिभिश्च शब्दानां सम्बन्धो न व्यक्तीभिः व्यक्तीनामानन्त्यात्
सम्बन्धग्रहणानुपपत्तेः । व्यक्तीभूतपद्यमानास्त्वयाकृतीनां
नित्यत्वाच्च गवादिशब्देषु कश्चिद्विरोधो दृश्यते । तथा
देवादिव्यक्तिप्रभवाभ्युपगमेऽपि आकृतिनित्यत्वाच्च कश्चिद-
वस्थादिशब्देषु विरोध इति द्रष्टव्यम् । आकृतिविशेषस्तु
देवादीनां मन्त्रार्थवादाभ्यां विग्रहवत्त्वाद्यवगमादवगन्तव्यः ।
स्यान्विशेषसम्बन्धनिमित्ताद्येन्द्रादिशब्दाः सेनापत्यादि
शब्दवत् । ततश्च योयस्तत्तत्स्थानमधिपतिरिति स स इन्द्रा-
दिशब्दैरभिधीयते इति न दोषो भवति । न चेदं शब्द-
प्रभवत्वं ब्रह्मप्रभवत्ववदुपादानकारणत्वाभिप्रायेणोच्यते कथ-
न्तर्हि ? स्थितिवाचकात्मना नित्यशब्दे नित्यार्थसम्बन्धनिमित्तं शब्द-
व्यवहारयोग्याय व्यक्तिनिष्पत्तिरतः प्रभव इत्युच्यते भा० ।
“ज्योतिषि भावाच्च” सू० । “यदि ज्योतिर्मण्डलं दुःस्था-
नमहोरात्राभ्यां वंभ्रमज्जगदवभासयति तस्मिन्नादित्यादयो
देवतावचनाः शब्दाः प्रयुज्यन्ते लोकप्रसिद्धेर्वाक्यशेषप्रसि-
द्धे च । न च ज्योतिर्मण्डलस्य हृदयादिना विग्रहेण, चेत-
नतया अर्थित्वादिना वा योगोऽवगन्तुं शक्यते ऋदादि-
वदचेतनत्वावगमात् । एतेनाम्नादयो व्याख्याताः । स्यादे-
तत् मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणलोकेभ्यो देवादीनां विग्रह-
वत्त्वाद्यवगमादयमदोष इति नेत्युच्यते । न तावत्लोको
नाम किञ्चित् स्वतन्त्रं प्रमाणमस्ति प्रत्यक्षादिभ्य एव ह्यव्य-
भिचरितविशेषेभ्यः प्रमाणेभ्यः प्रसिद्ध एवार्थो लोकात्
प्रसिद्ध इत्युच्यते न चात्र प्रत्यक्षादीनामन्यतमं प्रमाणमस्ति ।
इतिहासपुराणमपि पौरुषेयत्वात् प्रमाणान्तरमूलतामाका-
ङ्क्षते । अर्थवादा अपि विधिनैकवाक्यत्वात् तत्स्तुत्यर्थाः
सन्तो न पार्थगर्थेन देवादीनां विग्रहादिसङ्गावे कारणभावं
प्रतिपद्यन्ते । मन्त्रा अपि श्रुत्यादिविनिश्चिताः प्रयोगसम-
वायिनोऽभिधानार्थाः न कस्यचिदर्थस्य प्रमाणमित्याचक्षते ।
तस्मादभावो देवादीनामधिकारस्य” भा० । “भावन्तु
वादरायणोऽस्ति हि” सू० । त्वशब्दः पूर्वपक्षं व्याव-
र्त्तयति । वादरायणस्वाचार्यो भावमधिकारस्य देवाना-
मपि मन्यते । यद्यपि मध्वादिविद्यासु देवतादिव्यामिश्रासु
असम्भवोऽधिकारस्य तथाप्यस्ति शुद्धायां ब्रह्मविद्यायां

सम्भवः अर्थित्वासार्थ्याद्यप्रतिषेधामेक्षितत्वादधिकारस्य ।
न च कश्चिदसम्भव इत्येतावता यत्तत्सम्भवस्तत्वावधि-
कारोऽप्युच्यते । मनुष्याणामपि न सर्वेषां ब्राह्मणादीनां
सर्वेषु राजस्त्रयादिष्वधिकारः सम्भवति तत्र योन्यायः सोऽ-
त्रापि भविष्यति । ब्रह्मविद्याञ्च प्रकृत्य भवति लिङ्गदर्शनं औतं
देवाद्यधिकारस्य सूचकं “तद्योयो देवानां प्रत्यनुध्यत स
एव तदभवत्” तथर्षीणामिति “ते होचुर्हन्त तमात्मानमन्वि-
च्छामो यमन्विष्य सर्वान्स लोकानाप्नोति सर्वान्स कामा-
निति” “इन्द्रो ह वै देवानामभिप्रवव्राज विरोचनोऽसुराणा-
मित्यादि” च । स्मार्त्तमपि च गन्धर्व्याञ्चत्कप्रसंवा-
दादि । यदप्युक्तं ज्योतिषि भावाच्चेति अत्र ब्रूमः ।
ज्योतिरादिविषया अप्यादित्यादायो देवतावचनाः शब्दा-
श्चेतनावन्तमैश्वर्याद्युपेतं तं तं देवतात्मानं समर्पयन्ति
मन्त्रार्थवादेषु तथा व्यवहारात् । अस्ति हैप्रश्वर्ययो
गादेवतानां ज्योतिराद्यात्मभिश्चावस्थात्वं यथेष्टञ्च तं तं
विग्रहं ग्रहीतुं सामर्थ्यम् । तथाहि श्रूयते सुब्रह्मण्या-
र्थवादे “मेधातिथिं ह काण्वायनमिन्द्रोमेधो भूत्वा
जहारेति” । अर्थेति च “आदित्यः पुरुषो भूत्वा कुन्तीमुप-
जगाम स” इति । ऋदादिष्वपि चेतना अधिष्ठतारोऽभ्युपग-
म्यन्ते “ऋदब्रवीत् “आपोऽब्रुवन्” इत्यादिदर्शनात् । ज्योति-
रादिभूतधातोरदित्यादिष्वप्यचेतनत्वमभ्युपगम्यते चेतनास्त्व-
धिष्ठतारो देवतात्मानो मन्त्रार्थवादादिव्यवहारादित्युक्तम् ।
यदप्युक्तम् मन्त्रार्थवादयोरन्यार्थत्वाच्च देवताविग्रहा-
दिप्रकाशनसामर्थ्यमिति । अत्र ब्रूमः प्रत्ययाप्रत्ययौ हि
सङ्गावासङ्गावयोः कारणं नान्यार्थत्वमन्यार्थत्वं वा ।
तथाहि अन्यार्थमपि प्रस्थितः पथि पतितं दृष्टवर्णयादुस्ती-
तेवं प्रतिपद्यते । अत्रापि विषम उपन्यासः तत्र हि
दृष्टवर्णादिविषयं प्रत्यक्षं प्रवृत्तमस्ति येन तदस्तित्वं प्रति-
पद्यते अत्र पुनर्विध्युद्देशैकवाक्यभावे स्तुत्यर्थेऽर्थवादेन पार्थ-
गर्थेन न वृत्तान्तविषया प्रवृत्तिः शक्याऽध्यवसायवित्तम् ।
न हि मन्त्रावाक्ये प्रत्यायके इवान्तरवाक्यस्य पृथक् प्रत्या-
यकत्वमस्ति यथा “न सुरां पिबेदिति न ज्वति वाक्ये पद-
तयसम्बन्धात् सुरापाणप्रतिषेध एवैकोऽर्थो गम्यते, न पुनः
सुरां पिबेदिति पदद्वयसम्बन्धात् सुरापाणविधिरपीति ।
अत्रोच्यते । विषमोपन्यासः युक्तं यत् सुरापाणप्रति-
षेधे पदान्वयसङ्केतत्वादवान्तरवाक्यार्थस्याग्रहणं” विध्युद्देशार्थ-
वादयोस्त्वर्थवादस्यानि पदानि पृथगन्वयं वृत्तान्तविषय-
मिति पदान्तरं कैमर्थ्यवशेन विधिस्तावकत्वं प्रतिपद्यन्ते ।

यथाहि 'वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः' इत्यत्र विध्युद्देशवर्तिनां वायव्यादीनां पदानां विधिना सम्बन्धः 'वायुवै' ज्येष्ठिषा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैवं भूतिङ्गमयतीति' इत्येषामर्थवादगतानाम् पदानाम् । नहि भवति वायुर्वाअलभेत ज्येष्ठिषा देवता वा अलभेतेत्यादिवायुस्वभावसङ्कीर्तनेन त्ववान्तरमन्त्रं प्रतिपद्य एवंविशिष्टं दैवत्वमिदं कर्मेति विधिं स्तु वन्ति । तद्वयत्र योऽवान्तरवाक्यार्थः प्रमाणात्तरगोचरोभवति तत्र 'तदनुवादेनार्थवादः प्रवर्तते । यत्र प्रमाणान्तरविरुद्धस्तत्र गुणवादेन । यत्र तु तदुभयं नास्ति तत्र किं प्रमाणान्तराभावादगुणवादः स्यात् आहोस्ति प्रमाणान्तराविरोधाद्विद्यमानार्थवाद इति प्रतीतिशरणां विद्यमानार्थवादस्याश्रयणीयो न गुणवादः । एतेन मन्त्रो व्याख्यातः । अपि च विधिभिरेवेन्द्रादिवैश्वानि हवींषि चोदयद्भिरेक्षितमिन्द्रादीनां स्वरूपम् । न हि स्वरूपरहिता इन्द्रादयश्चेतसि आरोहयितुं शक्यन्ते । न च चेतस्यऽनाकूदायै तस्यै तस्यै देवतायै हविः प्रदातुं शक्यते । आवयति च 'यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात् ताभ्यायेत् वषट्कारिष्यदिति' । न च शब्दमात्रमर्थस्वरूपं सम्भवतीति शब्दार्थयोर्भेदात् तत्र यादृशं मन्त्रार्थवादयोरिन्द्रादीनां स्वरूपमवगतं न तत् तादृशं शब्दप्रमाणकेन प्रत्याख्यातं युक्तम् । इतिहासपुराणमपि व्याख्यातेन मार्गेण सम्भवन्मन्त्रार्थवादमूलत्वात् प्रभवति देवताविग्रहादि प्रपञ्चयितुम् । प्रत्यक्षमूलमपि सम्भवति, भवति ह्यस्माकमप्रत्यक्षमपि चिरन्तनानां प्रत्यक्षम् । तथाच व्यासादयो देवताभिः प्रत्यक्षं व्यवहरन्तीति कथ्यते । यस्तु ब्रूयादिदानोन्नतानामिव पूर्वेषामपि नास्ति देवादिभिर्व्यवहर्तुं सामर्थ्यमिति स जगद्वैचित्त्यप्रतिषेधेन इदानीमिव च नान्यदापि सर्वभौमः क्षत्रियोऽस्तीति ब्रूयात् ततश्च राजसूयादिचोदना उपरुन्ध्यात् इदानीमिव च कालान्तरेऽपि अव्यवस्थितप्रायान् वशीश्रमाधर्मान् प्रतिजानीत ततश्च व्यवस्थाविधायिशास्त्रमनर्थकं कुर्यात् । तस्मात् धर्मोक्त्याशास्त्रिरन्तनाः देवताभिः प्रत्यक्षं व्यवजहुरिति लिख्यते । अपिच स्मरन्ति 'स्वाध्यायादहो देवतासम्प्रयोगः' इत्यादि योगोऽप्यणिमाद्यैश्वर्यप्राप्तिफलकः स्वार्थमागो न शक्यते साहसमात्रेण प्रत्याख्यातम् । श्रुतिश्च योगसाहचर्यं प्रत्याख्यायति "पृथूप्रतिजोऽनिलखे ससृज्यते पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्ते । न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः प्राप्नस्य योगाग्निमयं शरीरमिति" । ऋषीणामपि मन्त्रब्राह्मण

दर्शनात् सामर्थ्यं नास्मदीयेन सामर्थ्येनोपमातुं युक्तम् । तस्मात् सम्बलमितिहासपुराणम् । लोकप्रसिद्धिरपि न सति सम्बले निरालम्बनाध्यवसातुं युक्ता । तस्मादुपपन्नो मन्त्रादिभ्यो देवादीनां विग्रहवत्त्वाद्यवगमः । ततश्चार्यत्वादिसम्बवादुपपन्नो देवादीनामपि ब्रह्मविद्यायामधिकारः । क्रमसुक्तिदर्शनान्यथेवमेवोपपद्यन्ते इति भा० । विग्रहादिपदेन 'विग्रहो हविषां भोग्यैश्वर्यञ्च प्रसन्नता । फलप्रदानमित्येतत् पञ्चकं विग्रहादिकमिति' आन० गि० उक्तं पञ्चकं व्याहृत् तच्च क्रमेण सोमांसाभाष्ये पूर्वपक्षे दर्शितम् । शब्दचिन्तामणावपि देवानां विग्रहवत्त्वं चेतनत्वञ्च व्यवस्थापितम् यथा "एवं देवतादावपि इन्द्रमुपासीतेत्यादौ लोके प्रयोगस्यानियमाद्गौणतयैव व्यवहाराज्ञार्थाद्यनध्यवसायेन लौकिके सहस्राक्षादाविन्द्रादिपदशक्तिग्रहः प्रमाणञ्च इन्द्र सहस्राक्ष इत्यादि विधिसमभिव्याहृतोऽर्थवाद एव स्वर्गपदवत् । अथ स्वर्गपदे प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या 'तत्सुखं स्वः प्रदास्यदमिति' श्रुतेस्तथावादादेव शक्तिग्रहः न केह तथार्थवादः किन्तु 'इन्द्रः सहस्राक्षः' इत्यादिप्रसिद्धपदसामानाधिकरणव्युत्पत्तितो वाधकं विना सहस्राक्षस्यैवेन्द्रादिपदान्यत्वावधारणात् प्रसिद्धपदसमन्वयवलेन प्रतीयमानमर्थमवाधितमादायैव तेषां प्रवृत्तिपरत्वात् मन्त्रप्रकाशितशिशोखराद्युमेतस्यैव हविस्त्यागेन तत्रैव यागिकानां देवताव्यवहारात् अपि च शिवाय गां दद्यादित्यादौ देवतामं प्रदानत्वश्रुतेः, शिवादिसहस्रनाम्नां पर्यायत्वेन श्रुतेर्भेदाजनपरिग्रहेण प्रमाणत्वात्काराधितदेवताया वरदात्वश्रुतेः वाधकं विना चेतनैव देवता । अथ देवताचेतन्ये तत्प्रीतिरेव यागव्यापार इति नापूर्वसिद्धिरिति चेत् न प्रीतिः सुखस्य तदनुभवस्य चाश्रुतरविनाशित्यात् तज्जन्यसंस्कारस्य स्वावियये फलाहेतुत्वात् फलहेतुस्थायिकविव्यापारामेक्षायां लाघवेन कृतिसमानाश्रयस्यैव व्यापारत्वकल्पनात् नानायागेष्वेकदाह्वाने चैकदा सन्निधानं तद्वृद्धिविशेष एव प्रतिष्ठितविधिना प्रतिमादावहङ्कारवत् । अथ राजसूयादिफलत्वेन श्रुतेरिन्द्रादिरचेतन एव । देवता चेतना नास्ति मानाभावात् किन्तु देशनादेशतत्त्वतुल्यन्तर्पदनिर्दिश्यत्वं देवतात्वम् इन्द्रादेत्यादिपदमेव देवता । अतएवाग्निप्रकाशकमन्त्रेऽग्निप्रणयनस्यान्तरम् अग्नये इति नियमतो हविस्त्यागः न पर्यायान्तरेण । न चेन्द्रोद्देशेन हविस्त्यागः

इन्द्रनिष्ठकिञ्चिज्जनकः तत्स्वरूपाजनकत्वे सति तदु-
द्दिष्टेन क्रियमाणत्वात् ब्राह्मणायदानवदिति वाच्यम्
अप्रयोजकत्वात् तदर्थत्वेन क्रियमाणत्वस्योपाधित्वाच्च
इन्द्रायस्वाहेत्यत्र न तादर्थ्ये चतुर्थी किन्तु स्वाहादि
पद-योगउपपदविभक्तिरेव अन्यथा नमःस्त्रिस्वाहा-
स्त्रिषेयादिस्त्रित्ववैयर्थ्यात् मैवं चतुर्थ्यन्तपदस्य देवता-
त्वे मानाभावात् चतुर्थी विनापि इन्द्रो देवतेति
व्यवहारदर्शनात् अग्नये कव्यवाहनायेत्यादौ देवताद्वय
प्रसङ्गाच्च "इन्द्र सहस्राक्ष इत्यर्थवादस्य "इन्द्रमुपा-
सीत" त्यादिविधमभिव्याहारेण ऐकवाक्यतयोपास्यत्वात्
देवस्त्वं नाददीतेत्यत्र देवसुद्दिष्ट्य त्वाक्ते शिष्टानां देव-
स्त्वत्वेन व्यवहारात् अग्नय इति पदेन नियमतस्याग्नय
श्रुतिबोधितत्वेन तथात्यागस्य फलहेतुत्वात् । नच वीजा
क्षराणां देवतात्वात् तत्रैव शिवादिपदशक्तिप्रह इति
वाच्यम् वीजाक्षराणांचतुर्थ्यन्तत्वात्नियमात् तदप्रतीतावपि
प्रकाशितशिशेखराद्युपेतसुद्दिष्ट्य हविस्स्यागेन तत्रैव
याज्ञिकानां व्यवहारः । वीजाक्षराणां हविस्स्यागि
त्वेनानुद्देश्यत्वात् शिवस्य प्रतिमन्त्रं वीजाक्षराणां नानात्वा
दननुगमेन तत्तत्पदशक्तिप्रहस्याशक्यत्वाच्च नच मूर्त्तिभेदेन
शिवशरीराणामननुगतत्वेतत्तवापि न शक्तिह इति वाच्यम्-
वाल्यादिना मिश्रशरीरेषु चैतत्त्वविवक्षितत्वात्तद्विशेष-
षोपगृहीतत्वस्य चानुगतत्वात् अदृष्टस्य चेश्वरस्य न
देवतात्वम् । ईशानश्च तद्विद्म एव ।

अविघ्न न० विघ्नं कार्यप्रतिबन्धकम् अभावे न० त० । १ विघ्ना-
भावे "अविघ्नमस्तु ते स्त्रेयाः पितेव धुरि पुत्रिणाम्" रघुः
"अविघ्नमस्तु सावित्र्याः प्रदाने दुहितुस्तव" भा० व० प०
न० ब० २ विघ्नस्युच्ये त्रि० "अविघ्नं गच्छ पन्थानम्"
रामा० । अर्थाभावे अव्ययी० ३ विघ्नाभावे अव्य० ।

अविचक्षण त्रि० विरोधे न० त० । विचक्षणभिन्ने मन्दे अपटौ
अविचार पु० विचारः अभावे त० त० । १ विचारभावे
"अविचारेण कर्त्तव्यम्" स्मृतिः न० ब० । २ विचारस्युच्ये
"अविचारपुरे देशे यः पलायति जीवति" हितो० । अवीनां
चारो यत्र । शेषचारणयोग्ये देशे न विगतचारो दूतो यस्य
न० ब० । ४ चारयुक्ते त्रि० । [विबेकाभावेनाकृते ।

अविचारित त्रि० न विचारितः । इदं कर्त्तव्यं न वेति
अविचार्य त्रि० न विचार्यः अन्यथा कार्यः । अन्यथाकार्य-
भिन्ने स्थिरैकरूपे । "अविचार्यमेतदुक्तं तद्यज्ञ भवता
वचः" भा० व० प० ।

अविचेतन विशेषेण चेतना विचेतना प्रा० त० न० ब० । विशेषे-
षतो ज्ञानस्युच्ये १ संस्कारहिते २ नष्टचेतन्ये । "यद्वाग-
वदन्यविचेतनानि" ऋ० ८, १००, १० ।

अविच्छिन्न त्रि० न० त० । सन्तते । अविच्छिन्न तैलधारा ।
अविच्छेद पु० न विच्छेदः अभावे न० त० । १ विच्छेदाभावे
सन्ततौ न० ब० । २ विच्छेदस्युच्ये सन्तते । विच्छेदो नाम
एकजातीयद्रव्यगुणादीनामन्यजातीयेन वप्रवधानम् ।

अविज्ञात त्रि० न० त० । १ विशेषेणाज्ञाते "अविज्ञातं तु यत्
क्रीतं क्रेता वा यदि वा न्यतः" नाविज्ञाते जलाशये"
इति च स्मृतिः अर्थनिश्चयस्युच्ये त्रि० २ यदधीतमविज्ञातं
निगदेनैव पश्यते" इति वेदानु० ।

अविज्ञात पु० विज्ञाता जीवस्तद्विलक्षणः । १ परमेश्वरे जीवेन
हि आत्मनि कर्त्तृत्वाभिमानेन ज्ञातत्वं कल्पितमिति
तद्वासनया च तेन कुशलीभूयते ईश्वरस्तु ततो विलक्षणः ।
"अविज्ञाता सहस्रांशुः" विष्णुस० २ तत्तद्विषयज्ञातभिन्ने
त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

अविज्ञेय त्रि० न० त० । १ अव्येद्ये २ इदमन्या विज्ञातमव्यक्त्ये
परमेश्वरे पु० स हि प्रमाणान्तरावेद्यतया स्थूलदृष्ट्या
न विज्ञेयः ।

अविडीन न० न विडीनम् । पक्षिणामाभिसंख्येन गमने
अवित त्रि० अव-क्त । रक्षिते पालिते च ।

अवितथ न० वितथं मिथ्या विरोधे न० त० । सत्ये वचनादौ
"तदवितथमवादीर्यन्मम त्वं प्रियेति" माघः "य आहृणो-
त्यवितथं ब्रह्मणा श्रवणावुभौ" मनुः २ तद्वति त्रि० ।
"अवितथा वितथा सखि ! मा गिरः" माघः ।

अवितर्क्य न० तर्कयितुमशक्यः । तर्कयितुमशक्ये १ औतार्थे ।
"अचिन्त्याः खलु ये भाया न तांस्कर्णेण बाधयेत्" इत्युक्तेः
विपरीततर्केणाबाध्यः औतार्थः । २ तर्कमात्रेणावि-
ज्ञेये च ।

अवितारिन् त्रि० वितारो विगमोऽस्यस्य न० त० स्त्रियां
ङीप् । अनपार्थिनि "सुमेधामवितारिणीम्" ऋ० २८,
५, ६, । "अवितारिणीम् वितारः विगमनमपायः अन-
पार्थिनीम्" भा० ।

अवितृ त्रि० अव-टच् स्त्रियां ङीप् । रक्षितरि "सखीयताम-
विता बोधि सखा" ऋ० ४, १७, १८, सा नो बोध्यवित्नी"
ऋ० ७, ६६, २ ।

अवित्त त्रि० न० त० । १ अविख्याते । न० ब० । २ धनस्युच्ये त्रि०
अवित्ति स्त्री विद-क्तिन् अभावे न० त० । ज्ञाभाभावे

“अहमविद्यान्यायनष्टि” का० उ० । “अविद्याऽलाभेन”

भा० । २ ज्ञानाभावे च । न० व० । ३ लाभमून्ये ४ ज्ञान-
मून्ये च त्रि० अव्ययी० । ५ ज्ञानाभावे ईलाभाभावे च अव्य०

अवित्यज उ० न विशेषेण त्यज्यते रसायनादिषु त्यज-कर्माणि
ना० क न० त० । पारदे राजनि० ।

अविधुर त्रि० व्यथ-उरच् कित् तेन संप्रसारणम्
वेदे न यस्य धः न० त० । अविधुक्ते । “अनानता अविधुरा
ऋजीपिणः” ऋ० १, ८७, १ । “अविधुरा वियुक्ताः सङ्घो-
भूता इति भा० लोके तु अविधुरइत्येव ।

अविद्या स्त्री अवये हिता अवि+य्यन् । अजाहितायां यूथौ
अविदुग्ध न० इत० । मेघोदुग्धे ।

अविदित त्रि० न विदितः । १ अज्ञाते । २ परमेश्वरे उ० “अन्यत्र
विदितादन्यत्राविदितादन्यत्र कृताकृतादिति” श्रुतिः ।

अविदाहिन् त्रि० न विदाही न० त० । १ असन्नापके
२ अदाहके च ।

अविदूर न० न० त० । १ समीपे अनतिदूरे २ तद्वर्तिनि त्रि० ।

अविदूम न० अवेर्दुग्धम् अवि+दुग्धे दूस्च् न पत्वम् । मेघोदुग्धे ।

अविह्वकणी स्त्री न विह्वः अचिह्वः पणरूपः कर्णोऽस्याः ।
पाठालतायाम् ।

अविद्या स्त्री न विद्या विरोधे न० त० । विद्याविरोधिनि १ अ-
ज्ञाने २ ज्ञानाभावे च । अविद्या च न्यायमते ज्ञानाभावः ।
सांख्यादिमते ज्ञानप्रागभावापरपर्यायज्ञानानगतावास्था
सा च पञ्चभेदा “अविद्या पञ्चपर्वैषा प्रादुर्भूता महात्मनः”
इति उ० पञ्च पर्व्याणि च “अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभि-
निवेशा” इति पात० सूत्रोक्तानि । तत्र “अ-
नित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या”
पात० सू० । व्याख्यातञ्च तद्वृत्तौ यथा अविद्या
“अतश्चिन् तद्वबुद्धिरित्यर्थः अमरा देवा इत्यनित्येषु
नित्यत्वभ्रान्त्या देवत्वाय कर्म कृत्वा बध्यन्ते, एवमशुचौ
स्त्रीकाये शुचित्वभ्रान्त्या बध्यन्ते तदुक्तं भगवता व्यासेन
“स्थानाद्दीजादुपपन्नान्निधनान्निधनादपि । कायमाधे-
शौचत्वात् पण्डिताह्वशुचिं विदुरिति” विष्णु लसङ्गु लं मातु-
रुदरं स्थानं, शुक्रशोणितं बीजम्, अन्नपरिणामज्ञेयादि-
रुपपन्नः सर्वद्वारैर्मलानां स्वयं निव्यन्दः । निधनं मरणम् ।
तेन हि श्रौतियकायोप्यत्नानाशुचिर्भवति आधेयशौचत्वं
ज्ञानानुल्लेपनादिना शुचित्वापादनम् । तथा परिणामदुःखे
भोगे सुखत्वभ्रान्तिः अनात्मनि बुद्ध्यादावात्मख्यातिः
अविद्या तत्त्वविद्याविरोधिनीत्यर्थः । यद्यपि शुक्तिरूपाद्य-

विद्याः सन्ति तथापि पञ्चविधैवाविद्या बन्धमूलमिति भावः”
इयमविद्याऽदृष्टत्वेन नैयायिकैरङ्गीकृता “इत्येषा सह-
कारिशक्तिरसमा माया दुरुद्धीतितो मूलत्वात् प्रकृतिः
प्रबोधभयतोऽविद्येति यस्योदिता” कुसु० “यस्ये यस्य सहकारि-
शक्तिः कारणम् एषा सहकारिरूपा माया असमत्वात्
सर्वकार्यामेक्षणीयत्वात् दुरुद्धेयत्वसादृश्यात् माया-
पदेऽदृष्टे लक्षणा । मूलत्वात् प्रकृतिः सैव, तत्त्वज्ञानप्रति-
बध्यत्वात् सैवाविद्या उदिता उक्ता” हरिदासः ।
क्षणिकविज्ञानवादिनस्तु “अभिन्नोऽपि हि बुद्ध्यात्मा विप-
र्यासनिदर्शनैः । पाह्यपाहकसंविन्निर्भेदवानिव लक्ष्यते”
इत्युक्तदिशा क्षणिकविज्ञानमेवैकं तत्त्वं बाह्यं वस्तु नास्ति
तथाहि बाह्यपदार्थाभावेऽपि मिथ्याज्ञानरूपयाऽविद्याया
सर्वं वस्तु कल्पितमित्याहुः । तदेतत् सांख्ये निराकृतम् ।
यथा “नाविद्यातोऽप्यवस्तुना बन्धायोगात्” सू० “अविद्या-
तोऽपि न साक्षाद्बन्धयोगः अद्वैतवादिनां “तेषामवि-
द्याया अप्यशक्तत्वेन तया बन्धायोगात् न हि स्वाप्तरज्जा
बन्धनं दृष्टम् । नच “न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बन्धो
न च साधकः । न सुसुप्तं न वै सुप्ता इत्येषा परार्थता” इति
“बन्धमौचौ सुखं दुःखं मोक्षापत्तिश्च मायया । स्वप्ने यथा-
त्मनःस्थितिः संसृतिर्न तु वास्तवी” इति चोक्तेः बन्धोऽप्यवास्तव
इति वाच्यम् विज्ञानाद्वैतश्रवणोत्तरं बन्धनिवृत्तये योगा-
भ्यासविरोधात् बन्धमिथ्यात्वश्रवणेन बन्धनिवृत्त्यासिद्धत्वं
निश्चयात् तदर्थं ब्रह्मायससाध्ययोगाङ्गानुष्ठानासम्भवात्” भा०
“वस्तुत्वे सिद्धान्तज्ञानः” सू० “यदि चाविद्याया वस्तुत्वं
स्वीक्रियते तदा स्वाभ्युपगतस्याविद्याद्वैतत्वस्य हानिः”
भा० । “विजातीयद्वैतापत्तिश्च” सू० । “किञ्चाविद्याया
वस्तुत्वे क्षणिकविज्ञानसन्तानाद्दिजातीयम् द्वैतं प्रसज्येत
तच्च भयतामनिष्टम् । सन्तानान्तःपातिव्यक्तीनामानन्त्यात्
सजातीयं द्वैतमिष्यतएव तैरित्याशयेन विजातीयोक्तिः ।
नन्वविद्याया अपि ज्ञानविशेषत्वादविद्याया कथं विजातीय-
द्वैतमिति चेन्न ज्ञानरूपाविद्याया बन्धोत्तरकालीनतया
वासनारूपाविद्याया एव तैर्बन्धहेतुत्वाभ्युपगमात् । वासना
तु ज्ञानाद्दिजातीयैति भावः” भा० । “नासद्रूपा न सद्रूपा
माया नैवोभयात्मिका । सदसङ्ग्रासनिर्वाच्या मिथ्याभूता
सनातनी” लुक्तिमनुसृत्याशङ्कते “विरुद्धोभयरूपा चेत्” सू०
“विरुद्धं यदुभयं सदसञ्च ततो विलक्षणं वा तद्रूपैवाविद्या
वक्तव्या अतो न तया पारमार्थिकाद्वैतमङ्ग इति चेदित्यर्थः ।
वृक्तावृक्तात्वरूपसदसञ्चयोः स्वमतसिद्धयोर्विरोधोनास्तीति

सूचनाय विरुद्धेतिपदम्” भा० दूषयति । “न तादृक्-
पदार्थाप्रतीतिः” सू० । विरुद्धधर्मावत्पदार्थास्यासिद्धे-
रित्यर्थः । अपि चाविद्यायाः साक्षादेव दुःखयोगाख्यबन्ध-
हेतुत्वे ज्ञानेन विद्याक्षयानन्तरं प्रारब्धभोगानुपपत्तिः
बन्धपर्यायस्य दुःखभोगस्य कारणनाशात् । अस्मादादिमते
तु नायं दोषः संयोगद्वारैवाविद्याकस्मादीनां बन्धहेतुत्वात्
जन्माख्यः संयोगः प्रारब्धसमाप्तिं विना न नश्यति” भा० ।
पुनः शङ्कते । “न वयं षट्पदार्थादिनो वैशेषिकादिवत्”
सू० । “वैशेषिकाद्यास्तिकवच्च वयं षट्पोढ्यादिनियत
पदार्थादिनः । अतोऽप्रतीतोऽपि सदसदात्मकः सदसद्वि-
लक्षणो वा पदार्थोऽविद्येत्युपेयमिति भावः” भा० । परि-
हरति । “अनियतत्वेऽपि नायौक्तिकस्य संग्रहोऽन्यथा वा
लोनुमत्तादिसमत्पम्” सू० । “पदार्थनियमोमास्तु तथापि
भावाभावविरोधेन युक्तिविरुद्धस्य सदसदात्मकपदार्थस्य संग्रहो
भवद्वचनमात्राच्छिष्याणां न सम्भवति । अन्यथा बालका-
द्युक्तस्याप्ययौक्तिकस्य संग्रहः स्यादित्यर्थः । श्रुत्यादिक
सम्प्रदर्शने स्फुटं नास्ति युक्तिविरोधेन च सन्दिग्धश्रुतेरर्था-
न्तरसिद्धिरिति भावः” भा० । एवं ज्ञानिकविज्ञानवादान्तर
सनेन वेदान्तिसमझाविताविद्याऽपि प्रकृतिरेवेति तत्रैव
व्यवस्थापितम् । यथा “परम्पर्येऽप्येकत्वं परिनिवेति संज्ञा-
मालम्” सू० ॥ “अविद्यादिद्वारेण परम्परया पुरुषस्य जगन्मू-
लकारणत्वेऽप्येकस्मिन्नविद्यादौ यत्न कुत्रचिन्नित्ये द्वारे पर-
म्परयाः पर्यवसानं भविष्यति पुरुषस्यापारिणामित्वात् ।
अतो यत्न पर्यवसानं सैव नित्या प्रकृतिः । प्रकृतिरिह मूल-
कारणस्य संज्ञामात्रमित्यर्थः” भा० ॥ नन्वेवं अविद्या स्थानीय
प्रकृतेर्नित्यत्वानुपपत्तेस्तस्या उत्पत्तिश्चुत्तेर्ज्ञाननाशत्वा-
च्चेत्याशयेन मूलसमाधानमाह । “समानः प्रकृतेर्ज्ञे-
योः” सू० ॥ “वस्तुतस्तु प्रकृतेर्मूलकारणविचारे द्वयोर्वादिप्र-
तिवादिनोरावयोः समानः पक्षः । एतदुक्तं भवति यथा प्रकृ-
तेरुत्पत्तिः श्रूयते एवमविद्याया अपि । “अविद्या पञ्चप-
दैषा प्रदुर्भूता महात्मनः” इत्यादिवाक्यैः । अत एकस्या
अवश्यं गौण्युत्पत्तिर्विज्ञाया । तत्र च प्रकृतेरेव पुरुषसंयो-
गादिभिरभिव्यक्तिरूपा गौण्युत्पत्तिर्युक्ता । “संयोगलक्षणो-
त्पत्तिः कथ्यते कर्मज्ञानयोरिति” कौर्मवाक्ये प्रकृतिपुरुष-
योगौघोत्पत्तिस्वरूपात् । अविद्यायाश्च क्वापि गौणोत्प-
त्त्यश्रवणात् । तस्या अनादितावाक्यानि तु प्रवाहकद्वेषेण
बाधनाद्यनादिवाक्यवद्वाक्ये स्थानीति । अविद्या च मिथ्या-
ज्ञानरूपा बुद्धिधर्म इति योगे सूत्रितमतो न नित्यत्व-

ज्ञानिः । अथ वा द्वयोः प्रकृतिपुरुषयोः समान एव न्याय
इत्यर्थः । “यतः प्रधानपुरुषौ यतश्चैतज्जराचरम् । कारणं
सकलस्यास्य स नो विष्णुः प्रसीदतु” इत्यादिवाक्यैः पुरुष-
स्याप्युत्पत्तिश्रवणादिति भावः । तथा च पुरुषस्यैव प्रकृते-
रपि गौण्येवोत्पत्तिः नित्यत्वश्रवणात्तदपि समान-
मिति । तस्मात् प्रकृतिरेवोपादानं जगतः प्रकृतिधर्मैवाविद्या
जगन्निमित्तकारणं तथा पुरुषोऽपीति सिद्धम् । यत् तु ।
“अविद्यामाह्वयत्वं सर्गप्रलयधर्मिणम्” सर्गप्रलयनिर्मुक्तं
विद्यां वै पञ्चविंशकम्” इति मोक्षधर्मे प्रकृतिपुरुषयोर-
विद्याविद्येति वचनं तत् तदुभयविषयतयोपचरितमेव । परि-
णामित्वेन हि पुरुषापेक्षया प्रकृतिरसतीति तस्या अविद्या-
विषयत्वमुक्तम् । एवमेव तस्मिन् प्रकरणे स्वस्वकारणापेक्षया
भूतान्तं कार्यजातमविद्येत्युक्तं स्वस्वपेक्षया च स्वस्वकारण-
विद्येति । पुरुषस्य परिणामरूपं जगदुपादानत्वं तु प्रकृत्यु-
पाधिकमेव कर्तृत्वादिवच्छ्रुतिसूत्रयोर्रूपमार्थमेवानूद्यते ।
अन्यथा “अस्य लभनखं हस्तमित्यादि” श्रुतिविरोधापत्तेरिति
मन्तव्यम् । मायाशब्देन च प्रकृतिरेवोच्यते “मायां तु प्र-
कृतिं विद्यादिति” श्रुतौ “तस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्”
“तस्मिंश्चात्मा मायया सन्निरुद्धः” इति पूर्वप्रक्रान्तमायायाः
प्रकृतिस्वरूपतावचनात् । “सत्त्वं रजस्तम इति प्राकृतं तु
गुणत्वयम् । एतन्मयी च प्रकृतिर्माया या वैष्णवी श्रुता” ॥
“लोहितश्चेतकण्ठेति तस्यास्तादृग्वज्रप्रजाः” इत्यादिसृष्टि-
म्यश्च । न तु ज्ञाननाश्याविद्या मायाशब्दार्थो नित्यतानु-
पपत्तेः । किञ्चाविद्याया इत्येव शब्दमात्रभेदो गुणत्वे च
तदाधारतया प्रकृतिरिति सिद्धिः पुरुषस्य भिन्नत्वादित्यर्थः ।
अथ द्रव्यगुणकर्मविलक्षणैवास्माभिरविद्या वक्तव्येति चेन्न
तादृक्पदार्थाप्रतीतेरुक्तत्वादिति” भा० । वेदान्तिनस्तु
ज्ञानविरोधि अज्ञानापरपर्यायं पदार्थान्तरमविद्येति
स्वीचक्रुः तच्च विस्तरेण अज्ञानशब्दे ६३ पृष्ठे दर्शितम् ।
इयञ्चाविद्या मूलाविद्यातूलाविद्याभेदेन द्विविधा । तत्र
हिरण्यगर्भोपाधिर्मूलाविद्या तूलाविद्याश्च प्रतिजीवभेदं
नाना मायाशब्देनाभिधीयन्ते । “मायोपाधिरयं जीवः
अविद्योपाधिरौश्वर” इत्युक्तेः “इन्द्रोमायाभिः पुरुष-
पश्यते” इति श्रुतेस्तदघातम् । मायानाञ्च मूलाविद्या-
कार्यत्वात् अविद्याशब्दश्चाच्यताऽपि । अतएव आविद्यिको
जीव इति तत्तत्स्थाने भाष्यकारादिभिरुक्तम् । स्वस्वा-
न्तःकरणरूपाविद्योपाधौ तत्त्वज्ञाने संश्रुतपक्षे तदीयैवाऽ-
विद्या निवर्तते नान्यत्वं इत्येकमुक्तौ न सर्वशक्ति-

रिति बन्धमोक्षव्यवस्था । अधिकमाकरे दृश्यम् । वैशेषिकास्तु विपर्ययसंशयज्ञानमविद्येत्याहुः तत्कारणप्रदर्शनपूर्वकमविद्या लक्षिता वै० सू० उपस्कृते च यथा “इन्द्रियदोषात् संस्कारदोषाच्चाविद्या” ॥ “अविद्येति सामान्यवाच्यपि पदं विपर्यये वर्तते प्रकरणात् संशयस्त्रानध्यवसायानामुक्तत्वात्, तत्रेन्द्रियदोषोवातपिप्साद्यभिभवकृतमपाटवम्, संस्कारदोषोविशेषादर्शनसाहित्यं तदधीनं हि मिथ्याज्ञानं जायते” ॥ “तच्च दृष्टज्ञानम्” सू० ॥ तद्विद्यव्ययपदं सर्वनामसमानार्थकमविद्यां परावृत्तं साविद्या, दृष्टज्ञानं व्यभिचारिज्ञानसतस्किंस्तदितिज्ञानं व्यधिकरणप्रकारावच्छिन्नविशेषादृष्टिप्रकारकस्ति यावत्, दोषश्च ज्ञानस्थानिश्चरूपत्वमपि, तेनैककोटिसत्यत्वेऽपि संशयोदृष्ट एवानवधारणात्मकत्वात् तदनेन संशयो-विपर्ययस्त्रानध्यवसायानामुक्त्युक्त्यामप्युपसंग्रहः” उप० ॥ “विद्याविद्याद्वैविध्यात् संशयः” गो० सू० । नास्ति विद्या शास्त्रादिज्ञानं यस्य । शास्त्रादिज्ञानान्तर्ये त्वि० “अविद्यो वा सविद्यो वा ब्राह्मणो मामकी तनुः” उरा० । “वैद्योऽविद्याय नाकामो दद्यादंशं स्वतो धनात्” दा० भा० सूतिः । “अविद्यानान्तु सर्वेषामोहातश्चोद्वेगं भवेत्” मनुः” ।

अविद्वेष पु० अभावे विरोधे वा न० त० । विद्वेषाभावे २ अतुरागे च । न० व० । विद्वेषान्तर्ये ४ अतुरागयुक्ते च त्वि० । अविधवा स्त्री विरोधे न० त० । सधवायां पतिवत्यां स्त्रियाम् “इमा नारीरविधवाः सपत्नीः” ऋ० १०, १८ ।

अविधा स्त्री अभावे न० त० । प्रकाराभावे न० व० । प्रकारान्तर्ये अविधानं न० अभावे न० त० । विधानाभावे २ इतिकर्तव्यता क्रमाद्यभावे । “अविधानेन यत् कुर्यात् तत्सर्वं विफलं भवेत्” सूतिः न० व० । विधानान्तर्ये त्वि० ।

अविधि पु० अभावे न० त० । विध्यभावे इतिकर्तव्यता क्रमाद्यभावे न० व० । विधानान्तर्ये त्वि० ।

अविन पु० अवति यत्तम् अव-इन् । अध्वर्यो उज्ज् ० ।

अविनय पु० अभावे न० त० । विनयाभावे । विरोधे न० त० । दुर्नये । “अविनयमपनय विष्णो” शङ्करा० “बहवोऽविनया-अष्टा राजानः सपरिच्छदाः” “वेणोविनष्टोऽविनयाञ्जङ्गपथैव पार्थिवः” इति च मनुः न० व० । विनयान्तर्ये त्वि० ।

अविनश्चर त्वि० विरोधे न० त० । विनश्चरभिन्ने चिर-स्थायिनि, २ कूटस्थे परमेश्वरे पु० ।

अविनाभाव पु० विना व्यापककृते न भावः स्थितिः अस० स० ।

१ व्यापकस्थित्यतुरोधिसत्तारूपायां व्याप्तौ । २ सम्बन्धमात्रे च “अविनाभावोऽत्र सम्बन्धमात्रम्” काव्यप्र० “अथ केय-माकाङ्क्षा न तावत् अविनाभावः” इति शब्दचिन्ता० । अविनाभाविन् त्वि० न विना व्यापकम् भवति भू-णिनि । व्याप्ते “व्यक्ताविनाभावित्वात् जात्या व्यक्तिराक्षिप्यते” का० प्र० ।

अविनाभूत त्वि० न विना व्यापककृते भूतः । १ व्याप्ते २ सम्बन्धमात्रे च “अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणीच्यते” का० प्र० । [“अविनाशी वा अरे अयमात्मा” श्रुतिः । अविनाशिन् त्वि० न विनाशी स्त्रियां ङीप् । अविनश्चरे नित्ये अविनीत त्वि० न विनीतः । विनयान्तर्ये २ कुत्सितक्रियातुरागे ३ उद्वेगे ४ अदाने च । “वदते विनीतमविनीतशासिभिः” माघः । ५ अशक्तिते च “नाविनीतैर्जेषुर्धुर्न च सुदृष्टा-धिपीडितैः” मनुः । ईकुलटायां स्त्री ।

अविनीय पु० विनीयः कल्कः कपटश्च न० व० । कपटान्तर्ये “अविनीयसंभ्रमविकाशभक्तिभिः” माघः ।

अविनेय त्वि० न विनेतुं शक्यः । दुर्दमे अन्नादौ ।

अविन्ध्य पु० रालसभेदे हरिवंशे विवरणम् ।

अविपट अवीनां विस्तारः अवि+पटच् । मेघविस्तारे ।

अविपश्चित् पु० विरोधे न० त० । विचारान्तर्ये तात्पर्यज्ञानान्तर्ये ३ अविवेकिनि च ।

अविपाक पु० विशेषेण पच्यते फलरूपेण वि+पच घञ् न० त० । फलरूपेणापरिणते । धर्माधर्मोदौ । “विपाकश्च जात्या-युर्भोगाः” इति पातञ्जले उक्तः तद्रूपेणापरिणामश्च फलरूपतयाऽनाविर्भावः विहितविहितकर्मणोविशिष्ट-देशकालनियतत्वात् यदा कर्म बलियोऽस्य प्रतिबद्धं तदा तत् कर्म अविपाक इत्युच्यते । विपाकः अन्नादेः पाकः अभावे न० त० । सुशुतोक्ते । पाकाभावे २ “अरोच-काविपाकौ तु शर्करार्ते भवन्ति च” । नास्ति विपाको यत् । अग्निमान्द्यहेतुके ३ रोगभेदे च “एतद्विषयसमेतेन जाटयै न भवति सन्नोऽग्निराध्यायते दुर्नामशोफपाण्डु-कुष्ठरोगाविपाककाशश्वासप्रमेहाश्च न भवन्ति” सुश्रुतः ।

अविपाल त्वि० अवीन् पालयति पा-णिच् लः उप० सू० । मेघपालके ।

अविपुल त्वि० विरोधे न० त० । विपुलभिन्ने सुद्रे ।

अविप्रकृष्ट त्वि० विरोधे न० त० । सन्निकृष्टे ।

अविप्रिय पु० अवीन् भेषान् प्रीणाति प्री-क । १ श्यामाकतये विप्रियमपकारः न० त० । २ अनपकारे ३ आहङ्गस्थे ।

न० व० । ४ अकारान्तर्ये लि० । ५ श्येतालतायां स्त्री ।

अविभुत लि० न विभुतः नष्टः । अविनष्टे “अविभुतब्रह्म-
चर्यः सवस्त्रो स्त्रियसुदहेतु” स्मृतिः ।

अविभक्त लि० वि+भज-क्त न० त० । १ संख्ये विभागरहिते २ क्रव्ये-
३ तत्त्वामिनि च । “अविभक्तं स्यावरं यत् सर्वेषामेव तद्व-
वेदति” “अविभक्ता विभक्ता वा सपिण्डाः स्यावरे समाः”
इति च स्मृतिः । ४ अभिज्ञे एकभावापन्ने ऽर्थे ५ अव्यावृत्ते
अधिष्ठानतया ६ सर्व्वत्वात्सूते वाधान्तर्यत्वेन स्खिन्नु
७ वर्त्तमाने च ।

अविभावित लि० न विभावितः । २ अलक्षिते २ अचिन्तिते
संज्ञिप्रवृत्तिप्रमाणादिना ३ स्वकीयत्वेनानुज्ञाविते स्वरूपेण
४ अज्ञापिते च ।

अविमुक्त लि० वि+मुच-क्त न० त० । १ मुक्तभिन्ने । “न
विमुक्तं शिवाभ्यां यदविमुक्तं ततो विदुः” इत्युक्तलक्षणे
२ काशीचेत्वे न० । ३ मूर्द्धचिबुकान्तरालस्थाने च । “यएषो-
ऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा सोऽविमुक्तो प्रतिष्ठितः” इति जावा० उ० ।
“आमनन्ति चैनमस्मिन्” शा० सू० । “आमनन्ति चैनं
परमेश्वरमस्मिन् मूर्द्धचिबुकान्तराले” भा० इमामेव श्रुतिं
केचित् काशीविषयतया धर्षयन्ति वाक्यशेषे “अविमुक्तः
कस्मिन् प्रतिष्ठित” इति प्रश्ने नासीयरणामध्यस्थितत्वप्रत्य-
भिज्ञानात् । “अपरोक्षवचना देवा इत्युक्तेः असीतवक्तव्ये
नाशीतवर्णव्यत्यय इति तेषामाशयः । अविमुक्तचेत्वञ्च
असीयरणयोर्मध्ये गङ्गापश्चिमतटस्थं परितः पञ्चक्रोशात्म-
कम् । तद्विवरणं काशीखण्डे ऽनुसन्धेयम् ।

अवियोग पु० अभावे न० त० । १ वियोगाभावे विरोधे न० त० ।
२ संयोगे । न० व० । ३ वियोगान्तर्ये ४ संयुक्ते च ।
वियोगः विच्छेदः संयोगाभावः विभागश्च ।

अवियोगव्रत न० अवियोगार्थं व्रतम् । मार्गशीर्षशुक्लद्वितीया
कर्त्तव्ये स्त्रीणां व्रतभेदे “अवैधव्यप्रदं स्त्रीणामवियोगव्रतं
त्विदम् । मार्गशीर्षे सिते पक्षे क्षातो शुक्लाम्बरप्रिया ।
वृद्धा चन्द्रं द्वितीयायां नक्तं भुञ्जीत पायसं” सित्युपक्रम्य
कालिकापुराणे दर्शितम् । तद्विधिवश्चेमा० ब्र० ख०
तृतीयाव्रतप्रकरणे उक्तस्तत एवावसेयः ।

अविरण न० विरमणं विनाशः अभावे न० त० भेदे मस्य लुक् ।
विनाशाभावे “सहो बभोऽविरणाय पूर्व्वीः” क० १, १७४, ८
“अविरणाय अविनाशाय” भा० ।

अविरत न० विरतं विरामः भावे क्त अभावे न० त० । १ विरा-
माभावे नैरन्तर्ये । कर्त्तरि क्त न० त० । २ विरामान्तर्ये

३ सन्तते द्रव्यादौ लि० क्रियाविशेषणत्वे न० । ४ कार्याद-
निष्ठत्वे लि० । “अविरतदयिताङ्गासङ्गसञ्चारितेन” भाषः ।

अविरति स्त्री विरामो विरतिः भावे क्तिन् अभावे न० त० ।
१ निवृत्त्यभावे २ विषयादौ-स्थिरचित्ततायाम् ३ विरामाभावे
चान० व० । ४ विरामान्तर्ये लि० ।

अविरल लि० न विरलः न० त० । घने, निविडि । विर-
लता च विच्छिन्तिः तद्विपरीतं निविडित्वं मध्ये ऽविच्छेदः ।

अविराम पु० अभावे न० त० । १ विरामाभावे २ विच्छेदाभावे ।
न० व० । ३ विरामान्तर्ये ४ सन्तते च लि० अविमिषमविरामा
रागिणां सर्व्वरात्मन्” भाषः ।

अविरुद्ध लि० न० त० । १ विरुद्धभिन्ने २ विरोधान्तर्ये ३ एक-
त्वसङ्गावस्थायिनि ४ अप्रतिबद्धे च ।

अविरोध पु० विरोधः सङ्गानवस्थानभेददेशे समावेशो
वा अभावे न० त० । सङ्गानवस्थानाभावे १ एकत्वावस्थाने
२ एकत्व समावेशे च । “श्रुतिस्मृतिविरोधे च श्रुतिरेव
गरीयसी । अविरोधे तयोः कार्य्यं आर्त्तं वैदिकवत् सदा,
स्मृतिः “सर्व्वेषामविरोधेन ब्रह्मकर्म समारभे” पुरा०
“शेषं वाऽविरोधात्” कात्या० २, ६, ३, ६ । “नाविरोधात्”
कात्या० ५, १, १, ८ । ३ विवादाभावे च ।

अविलक्षण लि० विलक्षणो भेदकधर्म्माश्रयः विरोधे न० त० ।
१ तत्त्वरूपे २ भेदकधर्म्मान्तर्ये ।

अविलक्ष्य लि० नास्ति विशेषण लक्ष्यं व्याजः उद्देश्यं शरव्यं
वा यस्य । १ व्याजान्तर्ये २ उद्देश्यान्तर्ये ३ शरव्यान्तर्ये
४ प्रतिकारान्तर्ये च “अविलक्ष्यमस्त्वमपरं कतमम्”
किरा० । “अविलक्ष्यमसत्प्रतिकारम्” सङ्गि० ।

अविलम्ब न० अभावे न० त० । १ विलम्बाभावे शौघम् ।
न० व० । २ विलम्बान्तर्ये लि० विलम्बश्च कार्य्योत्पत्ति-
साधककालप्रागभावः । तच्छून्यः अविलम्बः ।

अविलम्बित लि० वि+लबि-क्त न० त० । विलम्बान्तर्ये
१ त्वरायुक्ते द्रव्यादौ क्रियाविशेषणत्वे न० । “अविलम्बितो
द्वितीयः” कात्या० १०, १, ८, ८ ।

अविला स्त्री अव-रलच् । मेघ्याम् १ नास्ति विलं यत् ।
२ गतं शून्ये लि० । [न० व० । ३ तच्छून्ये लि० ।

अविलास पु० अभावे न० त० । १ विलासाभावे २ अप्रकाशे
अविवक्षित लि० न विवक्षितः । १ वक्तुमिष्टे २ तात्पर्या-
विषयीभूते “बहुत्वमविवक्षितमिति रघु० ।

अविवर लि० नास्ति विवरं छिद्रं यत् । शीरम्बे घने ।
अविवाच्य न० नास्ति विशेषण वाच्यो मन्त्रादिः यत् ।

अत्यग्निष्टोमसंस्थे दशमाहे “अत्यग्निष्टोमोऽविवाच्यं दश-
मम्” कात्या० १२, २, २१, । “अत्यग्निष्टोमसंस्थमविवाच्यं
दशममहर्भवति” कर्क० । “नास्मिन्नहनि केनचित्
कस्यचित् विवाच्यमविवाच्यमित्याचक्षते” आश्व०
श्रौ० २, १२, १० । अस्मिन्नहनि केनचित् कस्यचित् कत्वे
सन्तः कर्मा वा न विवाच्यं नाख्यावध्यमित्यर्थः कुतः ?
यस्मादेतदहः अविवाच्यमिति श्रुतौ प्रसिद्धम् परस्पर-
मविवचनीयमेतस्मिन्नहनीत्यविवाच्यमिदमहर्भवति ।

अविवाद पु० विरुद्धो वादः कथनं व्यवहारभेदः विरोधश्च अभावे
३ न० त० । १, विरुद्धवादाभावे ऐक्यमत्ये २ व्यववहारे
३ विरोधाभावे च न० ब० ४ तच्छून्यं त्रि० । [विवाहसंस्कारे ।
अविवाहित त्रि० न० त० । विवाहितभिन्ने अनूदे अजात-
अविविक्त त्रि० न० त० । १ एकोभूते २ विवेकशून्ये ३ अन्यो-
न्यतादात्म्यापन्ने “तन्मायःपिण्डवदविवक्तं सत् तदेव
महावाक्यस्य वाच्यार्थो भवति” वेदान्तसा० ।

अविवेक पु० न विवेकः भेदकवर्माणे ज्ञानम् अभावे न० त० ।
अन्योन्यतादात्म्यारोपहेतौ विशेषज्ञानाभावे इति नैयायिका ।
विरोधे न० २ अन्योन्यतादात्म्यज्ञानरूपे मिथ्याज्ञाने
“तद्योगोऽयमविवेकात्” सा० सू० । “अयञ्चाविवेकोऽदृष्टी-
तासंसर्गकसंभयज्ञानमविद्यास्थलाभिपिक्तं विवक्षितः” “व-
न्मोविपर्यात्” विपर्ययभेदाः पञ्च “इत्यागामिस्तत्त्वज्ञायात्” “तस्य
हेतुरविद्येति” योगसूत्रेऽप्यविद्याया एव पञ्चपदार्थरूपाया
बुद्धिपुरुषसंयोगहेतुतया वचनाज्ञान्यथाख्यात्यनभ्युपगमएव
योगतोऽत्र विशेषोच्यतात् । न पुनरविवेकोऽज्ञाभावमात्रं
विवेकप्रागभावो वा सुकृत्स्यापि बन्धापत्तेः जीवन्मुक्त-
स्यापि भाविविवेकव्यक्तिप्रागभावेन धर्माधर्मात्पत्तिद्वारा
प्रनर्त्तव्यप्रसङ्गाच्च । तथागामिस्तत्त्वध्वान्तदृष्टान्तानुपपत्तेः
अभावस्य ध्वान्तवदावकरत्वाभावात् । तथा दृष्टिह्वासाव-
ध्यविवेकस्य शून्यमात्रौ नोपपद्येयातामिति । अस्मन्मते च
वासनात्मकस्थेनाविवेकस्य संयोगाख्यजन्महेतुतया तमोव-
दावरक्तवृद्धिज्ञासादिकमङ्गसंश्लेषपद्यते । “तस्य हेतुर-
विद्येति” पातञ्जलसूत्रे च भाष्यकारैरविद्याशब्देनावि-
द्याधीजं व्याख्यातम् ज्ञानस्य संयोगोत्तरकालीनत्वेन
संयोगाजसकत्वादिति । अपि च “पुरुषः प्रकृतस्थो हि
भुङ्क्ते” इत्यादिवाक्येष्वभिमानाख्यसंयोगस्यैव प्रकृतस्थता-
ख्यसंयोगहेतुतावगम्यते । अत एव चाविद्या नाभायोऽपि
तु विद्याविरोधिज्ञानान्तरमिति योगभाष्ये व्यासदेवैः प्रय-
त्नेनावहृतम् । तस्मादविवेकाविद्ययोस्तुल्ययोगक्षेमतया-

ऽविवेकस्यापि ज्ञानविशेषत्वमिति सिद्धम् । अयं चाविवे-
कस्तिष्ठा संयोगाख्यजन्महेतुः साक्षात्, धर्माधर्मात्यन्तिद्वारा,
रागादिदृष्टद्वारा च भवति” सा० प्र० भा० । अधिकमविद्या
शब्दे दृश्यम् । [शून्ये ।

अविवेचक त्रि० न० त० । विवेचकभिन्ने कार्याकार्यविवेचना
अविवेन त्रि० “वेमति कान्तिकर्मा” निरु० वि+वेन-अच् न०
त० । विगतेच्छभिन्ने इच्छाशोले । “मनसाऽविवेन” तस्मिन्
सखायम्” ऋ० ४, २४, ६, । “अविवेनमिच्छाविगमशून्यम्” भा०
अविशङ्का स्त्री विशेषेण गङ्गा अभावे न० त० । १ विशेषगङ्गा-
भावे । न० ब० २ विशङ्कारहिते त्रि० ।

अविशङ्कित त्रि० वि+शकि-कर्त्तरि क्त, विशङ्का जाताऽस्य
इतच् वान० त० । १ विशङ्कारहिते । “विदध्यादविशङ्कितः”
सृतिः । २ अजातशङ्के च ।

अविशस्त त्रि० न विशस्ता विशसने कुशलः । यज्ञियपशुहिं-
सनेऽग्निपुत्रे शमितरि “मा ते गन्धुरविशस्तातिहाय”
ऋ० १, १६२, २० ।

अविशुद्ध त्रि० विरोधे न० त० । विशुद्धभिन्ने सदोषे ।

अविशुद्धि स्त्री विरोधे न० त० । शुद्धिर्विपरीते दोषे “सह्य-
विशुद्धितयातिशययुक्तः” सा० का० । अविशुद्धिर्हिंसा-
दोषसाधनता यथोक्तम् “अविशुद्धिः सोमादिद्यागस्य पशुवी-
जादिवधसाधनता यथाह स भगवान् पञ्चशिखाचार्यः
“स्वल्पसङ्करः सपरिहारः सप्रत्यवमर्षे” इति । स्वल्पसङ्करः
ज्योतिष्टोमादिजन्मनः प्राधान्यापूर्वस्य स्वल्पेन पशुहिंसा-
दिजन्मनानथेहेतुना अपूर्वेण सङ्करः । सपरिहारः कियतापि
प्रायश्चित्तेन परिहर्तुं शक्यः । अथ प्रमादतः प्रायश्चित्त-
मपि नाचरितं प्रधानकर्माविपाकसमये च पच्यते तथापि
यावदसावनर्थां सृते तावत् सप्रत्यवमर्षः प्रत्यवमर्षेण सहि-
ष्णुतया सह वर्तते इति । सृष्ट्यने हि पुण्यसम्भारोपनीतस्व-
र्गसुधामहाह्लादावगाहिनः कुशलाः पापमात्रोपपादितं
दुःखवर्जकानिक्ताम् । न च “मा हिंस्यात् सर्वाभूतानीति
सामान्यशास्त्रं विशेषशास्त्रेण “अग्नीधोमीयं पशुमालभेत-
त्यनेन” बाध्यत इति युक्तं विरोधाभावात् विरोधे हि
बलीयसा दुर्बलं बाध्यते । न चेहास्ति कश्चित् विरोधः
भिन्नाविधयत्नात् । तथा हि “मा हिंस्यादिति” निषेधेन
हिंसाया अनर्थहेतुभावो ज्ञायते न त्वक्रत्वर्थत्वमपि “अ-
ग्नीधोमीयं पशुमालभेत” इत्यनेन तु पशुहिंसायाः क्रत्वर्थत्व-
संच्यते न त्वनर्थहेतुत्वाभावस्तथा मति वाक्यभेदप्रसङ्गात् न
ज्ञानार्थहेतुत्वकृतपकारकत्वयोः कश्चिदस्ति विरोधः । हिंसा

हि पुरुषस्य दोषमावच्छति क्रतोश्चोपरिकरिष्यति" सा० कौ० ।
इति सांख्या मन्थने मीमांसका नेदान्तिनय वैधर्हिंसाया
अनर्थहेतुत्वं निराचक्रुः तच्च शा० सूत्रे तद्भाष्ये च प्रपञ्चे-
नोक्तम् तत्तु ४४२ पृष्ठे उदाहृतम् ।

अविशेष यु० विशेषोभेदकधर्मः अभावे न० त० । १ भेदक-
धर्माभावे "वायुमग्नादविशेषविशेषाभ्याम्" शा० सू० ।
२ अभेदे ऐक्ये च । न० व० । ३ विशेषमन्ये तुल्ये लि० सांख्या-
दिमतविज्ञेषु शान्तत्वघोरत्वमूढत्वरूपविशेषमन्येषु स्थूल-
भूतोपादानेषु ४ सूक्ष्मभूतेषु । तानि च तन्मात्राणि
यज्जातीयेषु शान्तादिविशेषत्वयं न तिष्ठति तज्जातीयानां
शब्दस्वरूपरसगन्धानामाधारभूतानि सूक्ष्मद्रव्याणि स्थूला-
नामविशेषाणि । "तस्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्रास्तेन तन्मा-
त्रता सृता । न शान्ता नापि घोरान्ते न मूढाद्या-
विशेषिणः" इति विष्णुपुराणादिभ्यः । अस्यायमर्थः तेषु-
तेषु भूतेषु तन्मात्रास्तिङ्गीति कृत्वा धर्मधर्म्य भेदाद्द्रव्या-
णामपि तन्मात्रता सृता । ते च पदार्थाः शान्तघोर-
मूढाख्यः स्थूलगतगद्गादिविशेषैः मून्या एकरूपत्वात् ।
तथा च शान्तादिविशेषमन्यग्रद्गादिमन्त्रमेव भूतानां
शब्दादितन्मात्रत्वमित्याशयः । अतोऽविशेषिणोऽविशेष-
संज्ञिता इति शान्तं सुखात्मकं, घोरं दुःखात्मकं, मूढं
मोहात्मकम् । तन्मात्राणि च देवादिमात्रभोग्यत्वेन केवलं
सुखात्मकान्येव सुखाधिक्यादिति" सा० प्र० भा० । तन्मात्रा-
गद्विशेषाः" सा० का० । तत्तन्त्रे च प्रमाणं तन्मात्रशब्दे
दर्शयिष्यते । नित्ययोगे इति । अविशेषीत्यपि तन्मात्रे ।

अविशेषज्ञ लि० विशेषं न जानाति ज्ञा-क असम० स० ।
विशेषानभिज्ञो भेदकधर्मानभिज्ञे ।

अविशेषित लि० न विशेषितः भेदलधर्मेण । यस्य इतरस्यात्
विशेषणेन व्यावर्त्तिनं कृता तस्मिन् पदार्थे । [३ अक्रिष्टे च
अविश्रान्त लि० वि+श्रम-कृत् न० त० । १ विरामरहिते २ सन्तते
अविश्रमनीय लि० वि+श्रम-अनोयर् न० त० । विश्वासकर-
णयोग्ये । [सेदविश्रस्तेविश्रस्ते नातिविश्रसेत्" हितो० ।

अविश्रस्त लि० न० त० । विश्वासयोग्यताहीने "न विश्व-
अविश्वास पु० अभावे न० त० । १ विश्वासाभावे न० व० ।
२ विश्वासाधारे ३ विश्वासायोग्ये पदार्थे च । [कारके ।

अविश्वासिन् लि० न विश्वसिति णिनि स्त्रियां ङीप् । विश्वासा-
अविश्चित लि० विरोधे न० त० । विशिष्टभिन्ने सङ्गते ।

अविष पु० अव-टिप्ठच् । १ समुद्रे, २ नृपे च । टिप्ठ्यात् ङीप् । ३ नद्यां
स्त्री । ४ रक्तमात्रे लि० । नास्ति विषं मत्र । ५ विषमन्ये

लि० । "अपञ्चोपधीरविषा वनानि" ऋ० ६, २८, ५,
"अविषा विषरहिता निरक्तकाणि वा वनानि" भा० ।
विश्वायाम् अतिविषयाम् (आतड्च्) स्त्री टाप् ।

अविषक्त लि० न० त० । असंलग्ने ।

अविषम लि० विरोधे न० त० । १ विषमभिन्ने समे (जोड़)
२ सुपक्षे ३ सुगमे च । [२ विषयमन्ये लि० ।

अविषय पु० न० त० । १ अगोचरे २ अप्रतिपाद्ये । न० व० ।

अविषह्य लि० न विशेषेण सह्यः न० त० । १ सोढुमशक्ये २ इतरैर-
नभिभवनीये "अविषह्यविक्रमः, ३ परिक्षेतुमशक्ये
च "सोमायामविषह्यायाम् स्त्र्यं राजैव धर्मवित्" मनुः ।

अविष्टम् पु० अभावे न० त० । १ आलम्बाभावे । न० व० ।
२ आलम्बनमन्ये लि० ।

अविष्ट लि० अतिशयेन अविता अविष्ट+इङ् नृ तृणोलीपः ।
अतिशयेन रज्ज्वे । "यो अर्जुतो ब्रह्मकृतिमविष्टः"
ऋ० ७, २, ८, ५ "अविष्टः अतिशयेन रज्ज्वि" भा० ।

अविष्टा स्त्री अव-गतौ इङ् नृ अतिर्गतिमिच्छति क्यच्-भावे
अ । गमनेच्छायाम् । "अविष्टामनुव्रतं सावितुः"
ऋ० २, २८, ३, "अविष्टां गमनेच्छाम्" भा० ।

अविस् न० अव-भावे इङ् नृ । १ रक्षणे २ गतौ च ।

अविस्वाद पु० विस्वादः प्रमाणानुसरणाभावः विरोधे
न० त० । १ प्रमाणानुसरणे २ व्यापार्थविषयकत्वे ।

अविस्वादिन् लि० विरोधे न० त० । प्रमाणान्तरानुसारिण
१ यथार्थ विषयके २ सफले पदार्थे च ।

अविस्मोढ, न० अवेर्दुग्धम् अवि+स्मोड्च् न पत्वम् । १ भेदी-
दुग्धे । न विस्मोडः । २ अस्मोदे लि० ।

अविस्थल न० भारतोक्ते ग्रामभेदे । "अविस्थलं दृकस्थलं"
माकन्दौ वारणावतम् । अवसानञ्च गोविन्द ! कञ्चिदेकञ्च
पञ्चमम्" भा० उ० प० ।

अविस्पष्ट न० विस्पष्टं श्रुतमात्रेणार्थावबोधकं सुखेन अव-
गायोग्यञ्च । वि+स्पृश-कृत् न० त० । अस्पृष्टवाक्ये ।

अविस्मरण न० अभावे न० त० । १ विस्मरणाभावे स्मरणे
विस्मरणञ्चातुभूतपदार्थस्य कालरोगादि प्रयोज्यः स्मरणाभावः
सच्च अतुभूतविषयेषूद्भूतसंस्कारस्यापि प्रणिधानादिकारणा-
न्तराभावात् अनुद्भूतवृत्तया सृतिरूपकार्याजनने, रोगा-
दिना नाशने च भवति । तदभावः अविस्मरणं तत्र च प्रणि-
धानादिसहकृतसंस्कारस्य स्मरणजनकता रोगाद्यनभि-
भवनीयता च । यथाह गौ० सू० । "प्रणिधानलिङ्गा-
दिज्ञानानामनुगमपङ्गावाद्युपपदस्मरणम्" । "प्रणिधानं चित्तं-

काय्यं सुखं प्रैति यावत् लिङ्गज्ञानं उद्बोधकम् उद्बोधका-
नामानन्त्यादादिपदं ज्ञानात्परतोयोजनीयं तस्य क्रमात्
स्मरणक्रमः यदि च युगपदुद्बोधकानि तदा तावद्विषयकमेकं
स्मरणमिष्यत एव यथा पदज्ञानादाविति मन्तव्यम्
वृत्तिः । प्रणिधानादीनि च स्मृतिकारणानि तत्रैवोक्तानि ।
“प्रणिधाननिबन्धाभ्यामलिङ्गलक्षणसादृश्यपरिग्रहाश्रयाश्रित
सम्बन्धानन्तर्यं वियोगैककार्यं विरोधातिशयप्राप्त्यवधान
सुखदुःखेच्छादेयभयार्थित्वक्रियारागधर्माधर्मानिमित्तेभ्यः”
“स्मरणमित्यनुवर्त्तते निमित्तशब्दस्य द्वन्द्वात् परं श्रुतस्य प्रत्येक
भेदेनान्वयः । प्रणिधानं मनसोविषयान्तरसञ्चारवारणम्,
निबन्धनप्रत्योपनिबन्धनं यथा प्रमाणेन प्रमेयादिस्मरणम्,
अभ्यासः संस्कारवाङ्मूल्यम्, एतस्य यद्यपि नोद्बोधकत्वं तथापि
तादृशे शीघ्रसुद्बोधकसमबधानं स्यादित्याशयेन तदुपन्यासः ।
अभ्यासोद्बुद्धतरसंस्कारः उद्बोधकत्वे नोक्त इति केचित् लिङ्गं
व्याप्यं व्यापकस्य स्मरणं, लक्षणं यथा कर्मिष्वजादि अर्जु-
नादेः, सादृश्यं देहादेः । परिग्रहः स्वीकारस्तस्य स्वस्वामि
भावोऽर्थः तदेकतरेणान्यतरस्मरणम्, आश्रयाश्रितौ राजादि
तत्परिजनौ परस्परस्मरणकौ, सम्बन्धो गुरुशिष्यभावादिः, गो-
टपन्यायात् पृथगुक्तः । आनन्तर्यं प्रोक्त्यावघातादेः, वियो
गो यथा दारादेः, एककार्यं अन्तेवासिप्रभृतयः परस्परस्मर-
काः । विरोधादहिमकुलादेरन्यतरेणापरस्मरणम् । अतिशयः
संस्कारउपनयनादिराचार्यादिस्मरणकः, प्राप्तिर्धनादेर्दातारं
स्मरयति, व्यवधानमावरणं यथा खड्गादेः कोषादि । सुख
दुःखयोरन्यतरेणापरस्य ताभ्यां तत्प्रयोजकस्य वा स्मरणम्,
इच्छादेयो यद्विषयकतया गृहीतौ तस्य स्मरणकौ, भयं
मरणादेर्भयहेतोर्भावात् स्मरणकम्, अर्थित्वं दातुः, शाखादेः
क्रिया वायुादेः, रागात्प्रीतिः पुत्रादेः स्मरणं, धर्मा-
धर्माभ्यां जन्मान्तरानुभूतसुखदुःखसाधनयोः प्रागनुभूत
सुखादेश्च स्मरणमिति । तेषु च किञ्चित् स्वरूपसत्किञ्च
ज्ञातसुद्बोधकं शिष्यव्युत्पादनाय चायं प्रपञ्चः” इति ।
कणादेन तु स्मृतिसाधारणकारणमुक्तं यथा ‘आत्मस-
नसोः संयोगविशेषात् संस्काराश्च स्मृतिः” इति । “उत्पद्यत
इति शेषः संयोगविशेषः प्रणिधानादिसन्निधानम्, एत-
स्मादसमवायिकारणादात्मनि समवायिनि स्मृतिर्विद्या-
विशेष उत्पद्यते, निमित्तकारणमाह संस्कारादिति चकारेण
व्यापारी पूर्वानुभवः समुच्चोयते, अनुभवयाथावत्प्राप्ति-
यार्थप्रमियमनुविधत्ते, रज्जुं भुजङ्गतयोपलभ्य पलायितस्य
तथैव स्मृतेः नच सततं स्मृतिप्रसङ्गः, संस्कारोद्बोधा-

धीनत्वात्, तदुक्तं प्रशस्तदेवपार्दः “लिङ्गदर्शनेच्छातु स्मरणा-
दापेक्षादात्मनसोः संयोगविशेषात् पदभ्यासादरप्रत्यय-
जनिताश्च संस्कारादृष्टश्रुतानुभूतेषु येषां व्यवसायस्मरणे-
च्छादेषहेतुरतीतविषया स्मृतिः” इति । आर्षं ज्ञानं
स्मृतकता इत्यङ्गं लक्षितं, योगिप्रत्यक्षान्तर्भावितं, पदार्थ-
प्रदेशाख्ये तु प्रकरणे तदुक्तं तद्यथा “आम्नायविधातृ-
णाष्टषीणामतीतानागतवर्त्तमानेष्वर्थेषु धर्मादिषु अन्योप-
निबन्धेषु वा लिङ्गाद्यनपेक्षादात्मनसोः संयोगादुक्तं विशे-
षाश्च प्रातिभं ज्ञानं यदुत्पद्यते तदार्षम्” इति तच्च कदा-
चिन्नौकिकानामपि भवति यथा कन्यका वदति “वो मे
भ्राता गन्तेति हृदयं मे कथयतीति” उप० । संस्कारनाश
कानि च रोगकालजन्मान्तरादीनि । न० व० स्मृतियुक्ते त्रि०
अविस्मृतं त्रि० न० त० । विस्मृतमिदं स्मृते ।
अविहृत्यं त्रि० “हृत्यंतिः प्रेम्णाकर्म्म” यास्कः वि+हृत्य-अतच्
न० त० । अनभिलषिते अनिष्टे “येनाविहृत्यं तक्रतोः”
अ० १, ६३, २ । अविहृत्यं त क्रतोरनभिलषितं यज्ञस्य भा० ।
अविहितं त्रि० न शास्त्रेण विहितः न० त० । १ निषिद्धे २ अकृतं च
अविहृतं त्रि० वि+हृ-वा० उतच् किञ्च न० त० ।
अहिंस्ये । “ताहि क्षत्रमविहृतम्” अ० ५, ६६, २,
“अविहृतमहिंस्यम्” भा० ।
अविहृतं त्रि० विरोधे न० त० । व्याकुलमिदं स्वस्थे ।
अवी स्त्री अवत्वात्मानं लज्जया अव-ई । स्मृतमत्याम् ।
अवीकाश पु० वीकाशः प्रकाश उपसर्गदीर्घः अभावे न० त० ।
२ प्रकाशभावे । न० व० । २ प्रकाशशून्ये । [नशून्ये त्रि० ।
अवीक्षणं न० अभावे न० त० । १ दर्शनाभावे न० व० । २ दर्श-
अवीक्षितं त्रि० न० त० । १ इष्टमिदं । भावे क्त अभावे न०
त० । २ वीक्षणाभावे न० ।
अवीचि पु० नास्ति वीचिः प्रकाशः सुखं वात् । १ नरकभेदे
तत्स्वरूपं तत्कारणञ्च भागवते ५ स्क० दर्शितं यथा
‘तामिस्रोन्मतामिन्’ इत्याद्युपक्रम्य “अवीचिरयः पाव-
मित्यादिना अष्टाविंशतिनरकान् विभज्य ‘यस्मिन्हावृतं’
वदति साख्ये, द्रव्यविनश्ये, दाने वा कथञ्चित्, स वै प्रेत्य
नरके अवीचिसत्यधःशिरा निरवकाशे योजनशतोच्छ्रा-
यात् गिरिमूर्ध्निः सम्पाद्यते । यत्र जलमिव स्थलमश्नुष्ट-
सवभासते तदवीचिर्नाम तिलशोविशीर्यमाणशरीरो न
क्षियमाणः पुनरारोपितो निधत्तति”-अवीचिमान् अवी-
चिसंयोग्यत्वं । २ तरङ्गशून्ये जलाशये त्रि० ।
अवीज त्रि० नास्ति बीजमस्य । बीजशून्ये १ फलादौ ।

२राजायां स्त्रीविजानाधायके त्रि० “अजीजमपि खेतं केवलं
स्यगुलं भवेत्” मनुः । अप्राशस्त्ये न०त० । अङ्गु-
रोत्पादनायासमर्थं त्रैहायाणादौ ३वीजे च । “अजीज-
विक्रयो चैव वीजोत्पत्तौ तथैव च” मनुः । “अवीजं
प्ररोहसमर्थमिति” कुल्लू० । वीजं शुक्रं न०ब० ।
शुक्ररहिते ४लीवे न० । “न मूलं फेनिलं यस्य विषा चाप्सु
निमज्जति । सेदं चोन्मादशुक्राभ्यां स क्लीव इति कथ्यते”
सूतेस्तस्य तथात्वम् । “उन्मत्तं पतितं क्लीवमवीजं
पापरोगिणम्” इति मनुः । ५ कारणान्ये त्रि० द्योगोक्ते
निर्वीजे चित्तवृत्तिपरिणामनिरोधे पु० ।

अवीत न० अनुगानभेदे तच्च दर्शितं सा०की० “तच्च प्रथमं
तावत्तद्विधिं वीतसवीतञ्च अन्यथमुखेन प्रवर्त्तमानं
विधायकं वीतम् व्यतिरेकमुखेन प्रवर्त्तमानं निषेध-
कमवीतम्” व्याख्यातञ्चैतदस्माभिः यथा “वीतं विशेषेण
इतं सङ्गतमन्यतम् अन्यव्याप्तिहेतुकमित्यर्थः यद्वा विशेषेण
इतं ज्ञातं प्रसिद्धाध्यव्याप्तिमित्यर्थः तद्विज्ञसवीतम्
व्यतिरेकव्याप्तिहेतुकम् अप्रसिद्धसाध्यव्याप्तिं वेत्यर्थः
व्यतिरेकमुखेन तदसत्त्वे तदसत्त्वरूपव्यतिरेकद्वारा साध्या-
भावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपव्यतिरेकव्याप्तिद्वारेण-
र्थः । निषेधकं यो यः पृथिवीभेदवान् स गन्धाभाव-
वान् इति व्यतिरेकग्रहणेन व्यापकस्य गन्धाभावस्य
पृथिव्यां निवृत्त्या पृथिवीभेदरूपस्य गन्धाभावव्याप्यस्य
निवारकम् । तथा च पृथिवी पृथिवीतरभिन्ना गन्ध-
वत्त्वादित्यनुमानमवीतम्” ।

अवीर त्रि० वीरः पुत्रादिर्नास्ति यस्य । १ पुत्रादिन्ये । न०त०
२ वीर्यवर्द्धने त्रि० । “पतिपुत्रवती नारी वीरा प्रोक्ता
मनोविभिः” इति परिभाषिता स्त्री वीरा न०त० ।
३ पतिपुत्ररहितायां स्त्रियां स्त्री । “अजातपुत्रा विधवा
साध्वीरा परिकीर्त्तितेति” सूतिः । “मा त्वा वयं
रुहसायन्नवीराः” ऋ० ७, ४, ६, १ । “अवीराः पुत्रादि-
रहिताः” भा० । “अवीरायाश्च योषितः” सूतिः ।

अवृक त्रि० वृ-कक् वृकः आवरकः न०ब० । आवरकान्ये
“ज्योतीषि कृण्वन्नवृकाणि” ऋ० १५, ६, “वृकोणावरकेण
रहितानि” भा० ।

अवृत्ति स्त्री वृत्तिर्जीवोपायः अभावे न०त० । १ जीविकाभावे
“आददीतामनेवाष्मादृष्टावेकरातिकम्” अवृत्तिकर्पिता
हि स्त्री प्रदुष्येत् स्थितिमत्यपि” अवृत्तिकर्पितः सोदन्निमं
धर्मं समाचरेत्” इति च मनुः । नास्ति वृत्तिः स्थितिरस्य ।

२ अवृत्तिमाने । “साध्याभावदृष्टित्वम्” साध्यदन्त्यावृत्ति-
त्वम्” इति च अनुचिन्ता० । न०ब० । जीविकान्ये त्रि०
अवृत्तिक न० नास्ति वृत्तिः यत् कप् । वृणादौ वृत्तिः लाभ-
रूपा (सुद) तद्वृत्तिः १ मूलधने । तच्च सृष्टौ दर्शितं यथा
“वृणं पैतामहं पैतं प्रतिभाव्यागतं सुतः । समं दद्यात्
तत्सुतौ च न दाप्याविति निश्चयः” । “समं सृष्टि-
कम्” “वृणमात्मोपयत् पितॄं पुत्रैर्देयं विभाषितम् ।
पैतामहं समं देवमदेयं तत्सुतस्य च” या० सू० । “समं
यावत् सृष्टीतं तावदेयं न वृत्तिः” मिता० । “गोप्याधि-
भोगे नो वृत्तिः सोपकारेऽथ ह्यापते । नष्टोदेयोविनष्टश्च
देवराजकृतादृते” या० सू० ।

अवृध त्रि० न वर्द्धते वृध-क । १ वृद्धिन्ये । अन्तर्भूतगद्ये
वृध-क न०त० । अवर्द्धके । “पनीरयद्वा अवृधाययज्ञान्”
ऋ० ७, ७, १, “अवृधान् स्तुतिभिरग्निसमवर्द्धयतः” भा० ।

अवृष्टि स्त्री अभावे न०त० । १ वर्षणाभावे “अथ यदाऽवृष्टि-
र्भवति वलीयानेय तर्ह्यवलीयस आदत्ते धर्माः ह्यापः” ।
शत० ब्रा० । न०ब० । वृष्टिन्ये मेघे पु० ।

अवृहत् त्रि० धिरोधे न०त० । वृहज्जिज्ञे क्षुद्रे स्त्रियां ङीप्
अवेक्षक त्रि० अव+ईक्ष-ण्वल् । १ दर्शके २ पर्यालोचके
३ आयव्ययादिषु अव्यजे च ।

अवेक्षण न० अव+ईक्ष-ल्युट् । १ दर्शने, २ प्रतिजागरणे,
३ अवधाने च “वर्णाश्रमावेक्षणजागरूकः” रघुः । भूषा-
णामङ्गरचना एवा विधगवेक्षणम्” सा० द० । “पितृमन्त्रा-
नुकरणे आत्मालम्भे ह्यवेक्षणे” आ०त० सू० ।

अवेक्षणीय त्रि० अव+ईक्ष-अनीयत् १ दर्शनीये । “तपस्वि-
सामान्यमवेक्षणीया” रघुः । २ आलोचनीये च ।

अवेक्षा स्त्री अव+ईक्ष-भावे अ । अवेक्षणशब्दार्थः ।

अवेक्षित त्रि० अव+ईक्ष कर्मणि-क्त । १ वृष्टे २ पर्यालोचिते च ।

अवेक्षित त्रि० अव+ईक्ष-लृच् स्त्रियां ङीप् । अवेक्षकशब्दार्थः ।

अवेक्ष्य त्रि० अव+ईक्ष-कर्मणि श्यत् । १ पर्यालोच्ये २ वृष्ट्ये च
ल्यप् । ३ वृष्ट्यर्थे ४ पर्यालोच्यत्यर्थे च अव्य० ।

अवेदनाङ्ग त्रि० वेदनां न जानाति ज्ञा-क अस० समा० ।

वेदनाभिज्ञे “अवेदनाङ्गं कुलिशक्षतानाम्” कुमा० ।

अवेदि स्त्री वेदवेदेनम् अभावे न०त० । ज्ञानाभावे “न चेद-
वेदिर्महतो विनष्टः” वृ० उ० । परिष्कृतभूमिन्ये त्रि०

अवेद्य त्रि० न वेद्यः ज्ञेयः । १ अज्ञेये । विद-लाभे श्यत् ।

२ अलभ्ये ३ अविवाह्यस्त्रियां स्त्री “व्यभिचारेण वर्णाभा-
मवेद्यावेदनेन च” मनुः । ४ गोवत्से पु० शब्द० ।

अवेष्ट लि० नास्ति वेला सीमा यत् । १सीमारहिते निर्मर्यादे
२अपलापे पु० ३पुण्यगुवाके स्त्री मेदि० । अप्राशस्ये
न०त० । ४अनुचितकाले स्त्री । न०ब० । ५समयान्यत्वे लि० ।
अवेष्ट लि० अव+यज-क्त । नाशिते “अवेष्टादंष्टकाः”
य० १०, १०, “अवपूज्येयजतिर्नाशार्थः” वेददी० । “अवेष्टा
इति लौक्यायसमाविध्यति” कात्या० १५, ५, २२ ।

अवैध लि० विधित आगतम् अण्वैधं न०त० । १विधितः
अप्राप्ते २निषिद्धे च । “अवैधं पञ्चमं कुर्वन् राज्ञो दण्डे न
शुध्यति” स्मृतिः ।

अवैधव्य न० विधवाया भावः व्यञ्ज्यैधव्यं पतिहीनत्वम्
अभावे न०त० । पतिशून्यत्वाभावे सपतिकत्वे । “अवै-
धव्यप्रदं स्त्रीणाम्” कालिकापुरा० । “अवैधव्यं भवेत्तस्याः
रत्नजन्मश्च निश्चितम्” पुरा० ।

अवैमत्य न० वैमत्यं विरुद्धमतता अभावे न०त० । १मतवै-
धाभावे ऐकमत्ये । न०ब० । २तच्छून्ये ।

अवैयात्य न० वैयात्यं धार्ष्ट्यं निर्लज्जता अभावे न०त० । धार्ष्ट्या-
भावे १सलज्जत्ये न०ब० । २तच्छून्ये लज्जावति लि० ।

अवैर न० अभावे न०त० । १विरोधाभावे न०ब० । २विरोध-
न्यून्ये लि० ।

अवैराग्य न० वैराग्यं विषयविहङ्गा अभावे न०त० ।
१विषयवृत्त्यायाम् २सांख्योक्ते धर्माधर्मज्ञानाज्ञानवैरा-
ग्यावैराग्यैश्वर्यानिश्वर्यरूपादधिप्रकृतिधर्मभेदे च ।

अवैलक्षण्य न० विलक्षणस्य भावः व्यञ्ज्यैलक्षण्यं भेदकधर्मा-
अभावे न०त० । १भेदकधर्माभावे अभेदे । न०ब० ।
२तच्छून्ये अभिन्ने लि० ।

अवोक्षण न० अव+उक्ष-भावे ल्युट् । तिरश्चा पाणिना सेचने
“उत्तानेनैव हस्तेन प्रोक्षणं परिकीर्तितम् । न्यञ्जताभ्युक्षणं
प्रोक्तं तिरश्चावोक्षणं स्मृतम्” स्मृतिः ।

अवोद पु० अव+उन्द-भावे घञ् नि० नलोपः । १अवक्तेदने
ततः अस्यर्थे अर्गं अच् । लिच्चे २सार्द्धे लि० जटा० ।

अवोदेव अव्य० देवानामवृत्तात् अव्ययी० । देवानामवरिस्मिन्
देशादौ “अवोदेवसुपरिमर्त्यं कवि” ऋ० ७, १८, १२ ।

अवोष पु० अव+उष-कर्मणि क । उषणाच्चे । अप्रुपा० हितार्थे
क्षयतौ । अवोषीयम् अवोष्यं तद्धिते वस्तुनि लि० ।

अव्द पु० अव्दवत् । वत्सरे । [पत्यादयोऽप्यत् ।

अव्दप पु० अव्दपवत् वर्षाधिपे अव्दपशब्दे विहृतिः । अव्द-

अव्य लि० अविभवम् अवि+दिगा० यत् । भेदभावे लोमादौ
“तिरः पवितं विवारमव्यम्” ऋ० ८, १०८, १६ ।

अव्यक्त पु० वि+अनुज-क्त न०त० । १विष्णौ, २कामे, ३शिवे,
सांख्यमते सर्वकारणे, ४प्रधाने, रूपाद्यहीनतया चक्षुराद्या-
शोचरत्वात्तथात्वम्, वेदान्तमते नामरूपाभ्यामव्याकृतं
५अज्ञाने ईश्वरशरीरे ७सुषुप्तावस्थायां च शब्दप्रवृत्ति-
निमित्तैर्जातिगुणादिभिर्वर्जितं निराकारे ऽब्रह्मणि न० ।
८असृष्टे वस्तुभावे लि० । “हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रि-
यमनेकसाध्यतं लिङ्गम् । सावयवं परब्रह्म व्यक्तं विष-
रीतमव्यक्तम्” सा०का० । हेतुमत्त्वादभिर्व्यक्तपक्षे विर-
हितमव्यक्तम् । “अव्यक्तं त्रिगुणाङ्गिह्यात्” सा०सू० ।
“तद्विपरीतः श्रेयान् व्यक्ताव्यक्ततन्निघ्नानात्” सा०का० ।
“महत्तत्त्वं सुखदुःखमोहात्मकद्रव्योपादानं सुखदुःखमो-
हात्मकत्वे सति कार्यत्वात् तथाभूतघटादिवत् ।
महदादिकं स्तोपहितत्रिगुणात्मकोपादानं कार्यत्वात्
घटवत् इत्यमव्यक्तानुमानम् दर्शितम्” सा०प्र०भा० ।
“बुद्धेरिव व्यक्तमुदाहरन्ति” रघुः । वेदान्तिभिः नामरूपा-
भ्यामव्याकृतमज्ञानमेव मूलकारणतया अव्यक्ततया च स्वीकृतं
तत्रैव प्रकृतिधर्माणां सर्वेषामन्तर्भावात् “अव्यक्तादीनि
भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत । अव्यक्तनिधनान्येव तत्त्व
का परिदेवनेति” गीतोक्तेरपि तत्रैव तात्पर्यम् तद्वारेव
ब्रह्मणः जगज्जन्मादिहेतुत्वम् “व्यक्तकारणमव्यक्तं नित्यं
सदसदात्मकम्” मनूनावपि तद्रूपमज्ञानमेवाव्यक्तशब्देनाभि-
धीयते तस्य च प्रवाहरूपेणावस्थितत्वात् नित्यत्वम्
“महत्तः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः । पुरुषाच्च परं
किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः” श्रुतौ तु अव्यक्तशब्देन
सूक्ष्मशरीरमिति शा०सूत्रे भाष्ये च प्रवृत्त्यापितम् यथा
“आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्त
गृहीतेर्दर्शयति च” सू० । “आनुमानिकमपि अनुमाननि-
रूपितं प्रधानमेवैकेषां शास्त्रिणां शब्दवदुपलभ्यते । काठके
हि पठ्यते “महत्तः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः” इति
तत्र य एव यन्नामानो यत्कसकाश्च महदव्यक्तपुरुषाः स्मृति-
प्रसिद्धास्त एवैव प्रत्यभिज्ञायन्ते तत्राव्यक्तमिति स्मृतिप्रसिद्धेः
शब्दादिहीनत्वमव्यक्तमव्यक्तमिति व्युत्पत्तिरसम्भवात् स्मृति
प्रसिद्धं प्रधानमभिधीयते अतस्तस्य शब्दवत्त्वादशब्दत्वमनुप-
पन्नं तदेव जगतः कारणं श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धिभ्य इति
चेन्नैतदेवम् न ह्येतत् काठकवाक्यं स्मृतिप्रसिद्धयोर्महदव्यक्त-
योरस्तित्वपरम् न ह्यत्र यादृशं स्मृतिप्रसिद्धं स्वतन्त्रं कारणं
त्रिगुणं प्रधानं तादृशप्रत्यभिज्ञायते । शब्दमात्रं ह्यत्राव्य-
क्तमिति प्रत्यभिज्ञायते स च शब्दो न व्यक्तमव्यक्तमिति

योगिकत्वाद्व्यस्मिन्नपि सूक्ष्मे दुर्लक्ष्ये प्रयुज्यते न चायं कस्मिंश्चिद्गुः । या तु प्रधानवादिनां कृतिः सा तेषामेव पारिभाषिकी सती न वेदार्थानिरूपणे कारणभावं प्रतिपद्यते । नच क्रमसामान्यात् समानार्थप्रतिपत्तिर्भवति तद्रूपप्रत्यभिज्ञाने । न ह्यवस्थाने गां पश्यन्त्योऽवमित्यमूढोऽध्यवस्यति । प्रकरणनिरूपणाच्चात्र न परकल्पितं प्रधानं प्रतीयते शरीररूपकप्रित्यस्तगृहीतेः । शरीरं ह्यत्र रथरूपकवित्यस्तमव्यक्तशब्देन परिगृह्यते कुतः ? प्रकरणात् परिशेषतश्च । तथाहि अनन्तरातीतो अन्यः आत्मशरीरादीनां रथिरथादिरूपककृतिं दर्शयति । ‘आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु । बुद्धिन्तु सारथिं विद्धि मनः प्रपञ्चमेव च । इन्द्रियाणि हयानाङ्गविषयांस्तेषु गोचरान् । आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः’ इति शेषे च “इन्द्रियादिभिरसंयतेः संसारमधिगच्छति । संयतैस्त्वध्वनः पारमविष्णोः परमं पदममाप्नोतीति” दर्शयित्वा किं तदध्वनः पारमरस्यदमित्यस्यामाकाङ्क्षायां नोभ्येय प्रकृतेभ्य इन्द्रियादिभ्यः परत्वेन परमात्मानमध्वनः पारं विष्णोः परमपदं दर्शयति । ‘इन्द्रियेभ्यः पराहृष्या अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा सहान् परः । सहतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः । पुरुषाच्च परं किञ्चित् मा काडा सा परा गतिरिति’ । तत्र यएवेन्द्रियादयः पूर्वस्थां रूपककल्पनायामश्वादिभावेन प्रकृताः त एवेह परिगृह्यन्ते प्रकृतप्रक्रियापरिहाराय । तत्रेन्द्रियमनोबुद्धयस्तावत् पूर्वत्वेह च समानशब्दा एव अर्थास्तु ये शब्दादयो विषया इन्द्रियहयगोवरत्वेन निर्दिष्टास्तेषाञ्चेन्द्रियेभ्यः परत्वम् इन्द्रियाणाञ्च ग्रहत्वं विषयाणामतिग्रहत्वमिति श्रुतिप्रसिद्धेः । विषयेभ्यश्च मनसः परत्वं मनोमूलत्वाद्विषयेन्द्रियव्यवहारस्य । मनसस्तु परा बुद्धिः, बुद्धिर्ग्राह्य भोग्यजातं भोक्तारमुपसर्पति । बुद्धेरात्मा सहान् परः यः सः आत्मानं विद्धीति रथित्वेनोपनिष्ठाः कुतः ? आत्मशब्दात् । भोक्तुश्च भोगोपकरणात् परत्योपपत्तेः । महन्वच्चास्य सामित्वादुपपन्नम्” । ‘तदेवं पूर्वाभारलोचनायां नास्त्यत्र परकल्पितस्य प्रधानस्यावकाशः” भा० । “सूक्ष्मन्तु तदर्हत्वात्” सू० । ‘उक्तमेतत्प्रकरणपरिशेषाभ्यां शरीरमव्यक्तशब्दं न प्रधानमिति । इदमिदानीमाशङ्क्यते कथमव्यक्तशब्दार्हत्वं शरीरस्य, यावता स्थूलत्वात् स्पष्टतरमिदं शरीरं व्यक्तशब्दार्हमस्यैवचनस्त्वव्यक्तशब्द इति अतउत्तरमुच्यते “सूक्ष्ममन्विह” कारणा-

त्मना शरीरं विवक्ष्यते सूक्ष्मस्याव्यक्तशब्दार्हत्वात् । यद्यपि स्थूलमिदं शरीरं न स्वयमव्यक्तशब्दमर्हति तथापि तस्य त्वारम्भकं भूतसूक्ष्ममव्यक्तशब्दमर्हति प्रकृतिशब्दश्च विकारे दृष्टः यथा “गोभिः श्रीणीत मत्सरसिति” । तथाच श्रुतिः “तज्जदं तर्ह्यव्यक्ताकृतमासीदिति” इदमेव व्याकृतं नामरूपविभिन्नं जगत्प्रागवस्थायां परित्यक्तव्याकृतनामरूपं बीजगतप्रवृत्त्यमव्यक्तशब्दयोग्यन्दर्शयति” भा० । परमब्रह्मपरत्वे “ये चाव्यक्तरमव्यक्तं तेषां के योगविमताः” “क्ते गोऽधिकतरस्ते गामव्यक्तास्तचेतसाम्” इति च गीता । “योऽसावतीन्द्रियग्राह्यः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः” मनुः विष्णोस्तु “अनेकमूर्त्तिरव्यक्तः शतमूर्त्तिः सनातनः” इति विष्णुसू० । अप्रकाशितार्थे “तमशेषमस्याव्यक्तव्यवहारस्त्वचितमर्थं मनसा जप्याह” काद० । “ततः स्वयम्भूर्भगवानव्यक्तं व्यञ्जयद्विदम्” मनुः संख्याविशेषेणानवगते गणितशास्त्रोक्ते १० राशिभेदे तच्च बीजनाम्ना व्यवस्थितये “उत्पादकं यत् प्रवर्तन्ति बुद्धेरधितं सत् पुरुषेण संख्याः । व्यक्तस्य कृतस्य तदेकबीजमव्यक्तमीशं गणितञ्च वन्दे । पूर्वप्रोक्तं व्यक्तमव्यक्तबीजमायप्रान्नानो विनाऽव्यक्तयुक्ता” इत्युपक्रम्य “यावत्तावत्कालकोनोलकोऽन्यः वर्णः पीतो लोहितश्चैतदाद्याः । अव्यक्तानां कल्पिता मानमंशास्तत्संख्यानं कर्तुमाचार्यवर्यैः” बीजग० तच्च चतुर्विधं यथोक्तम् तत्रैव “यावत्तावत्कल्पमव्यक्तराशेर्मानं तस्मिन् कुर्वन्तो हृष्टमेव । तृतीयौ पक्षौ साधनीयौ प्रयत्नान्यक्ताक्षिप्त्वा वापि सङ्गुण्य भक्ता । एकाऽव्यक्तं शोधयेदन्यपक्षाद्रूपाग्यन्यस्तेतरस्त्राञ्च पलात् । शेषाव्यक्तेनोद्धरेद्रूपशेषं व्यक्तं मानं जायतेऽव्यक्तराशेः । अव्यक्तानां ह्यादिकानामपीह यावत्तावद्वादिनिष्ठं हृतं वा । युक्तो न वा कल्पशेदात्मबुद्ध्या मानं क्वापि व्यक्तमेवं विदित्वा । तत्र प्रथममेकवर्त्मसमीकरणं द्वितीयमनेकवर्त्मसमीकरणं बीजम् । यत्र वर्णस्य द्वयोर्वा बहूनां वा वर्णादिगतानां समीकरणं तन्मध्यसाहरणम् । यत्र भावितस्य तद्भावितमिति बीजचतुष्टयं वदन्त्याचार्याः । तत्र प्रथमं तावदुच्यते पृच्छ-क्तेन पृष्टे सत्युदाहरणे योऽव्यक्तराशिरस्य मानं यावत्तावदेकं ह्यादि वा प्रकल्प्य तस्मिन् व्यक्तराशौ उद्देशकालापयत्सर्व्वङ्गुणनभजनत्वैराशिकपञ्चराशिकश्रेढीफलहेत्वव्यवहारादिगणनेन कार्य्यम् । तथा कुर्वन्ता द्वौ पक्षौ प्रयत्नेन समौ कार्य्यौ । यद्यालामे समौ पक्षौ न स्तः ।

तदेकतरे न्यूने पक्षे किञ्चित्प्रक्षिप्तं ततः अधिकपक्षात्ता-
वदेव विमोध्य वा न्यूनं पक्षं केनचित्प्रक्षिप्तं गत्य बाधिकं पक्षं
तावत्तैव भक्ता समौ कार्यौ । ततस्तयोरेकस्य पक्षस्यावप्रक्त
मन्यपक्षस्यावप्रक्ताच्छोद्धृष्टम् अवप्रक्तवर्गादिकमपि। अन्यपक्षरू-
पाणि इतरपक्षरूपेभ्यः शोध्यानि। यदि करण्यः सन्ति तदा
ता अपि उक्तप्रकारेण शोध्याः। ततोऽवप्रक्तराशिषेपेण रूप
शेषे भक्ते यत्नस्यते तदेकस्यावप्रक्तस्य मानं वप्रक्तं जायते ।
तेन कल्पितोऽवप्रक्तराशिरुत्यायः ॥ यतोदाहरणे ह्याद
योऽवप्रक्तराशयोभवन्ति तदा तस्यैकं यावत्तावत्प्रकल्प्य अन्ये-
षां ह्यादिभिरिष्टैर्गुणितं भक्तं वा इष्टैः रूपैरूढं युतं वा
यावत्तावदेव प्रकल्प्यम् ॥ अथ वा एकस्य यावत्तावदन्येषां
वप्रक्तान्येव मानानि प्रकल्प्यानि । सर्वं विदित्वेति यथा
क्रिया निर्वहति तथा बुद्धिमता ज्ञात्वा शेषाणामवप्रक्तानि
व्यक्तानि वा कल्प्यानीत्यर्थः। उदाहरणम्। एकस्य रूपं त्रिशती
षडश्या अद्या दगान्यस्य त तल्यपूल्याः । कथं तथा
रूपगतं च तस्य तौ तल्यवित्तौ च किमन्यमूल्यम् । यदा
द्यवित्तस्य दलं द्विगुणं तत्तल्यवित्तोयदि वा द्वितीयः ।
आद्यो धनेन त्रिगुणोऽन्यतोवा षष्ठ्यक् षष्ठ्यङ्गे वद वाजि-
मौल्यम् । अत्रान्वमौल्यमज्ञातं तस्य मानं यावत्ता-
वदेकं प्रकल्पितं वा १ तत् त्वैराधिकं यद्येकस्य यावत्ता-
वन्मूल्यं तदा षष्ठां किमिति न्यासः । १ । या १ । ६ ।
फलमिच्छाशुणं प्रमाणभक्तं लब्धं षष्ठां सञ्चानामूल्यं
यादैः अत्र रूपगतत्वे प्रज्ञिमे जातमाद्यस्य धनं यादैः २००
एवं दशानां मौल्यं या १० अत्र रूपगते चर्ण-
गते प्रज्ञिमे जातं द्वितीयस्य धनं या १० रु १००
एतौ समधनविति पक्षौ स्वत एव समौ जातौ समशोध-
नार्थं न्यासः या ६ रु ३००

या १० रु १००

अथ एकाव्यक्तं शोधयेदन्यपक्षादिति आद्यपक्षाव्यक्तेऽ-
न्यपक्षाव्यक्ताच्छोधिते शेषं या ४ । द्वितीयपक्षरूपेषु आद्य-
पक्षरूपेभ्यः शोधितेषु शेषं रु ४०० अव्यक्तराशिषेपेण
या ४ रूपशेषे रु ४०० उद्धृते लब्धमेकस्य यावत्तावतो-
मानं व्यक्तं १०० यद्येकाव्यक्तेर्दं मौल्यं तदा षष्ठां
किमिति त्वैराधिकेन लब्धे षष्ठां मौल्ये ६०० रूपकगतत्वय-
युते ६०० जातमाद्यस्य धनम्। एवं द्वितीयस्यापि ६०० वीजग०
एवमनेकवर्गादीनामप्युदाहरणादीनि तत्तैव दृष्ट्यानि ।
अव्यक्तमूलप्रभव पु० अव्यक्तं प्रधानमविद्या वा मूलम्
प्रभवव्यक्तात् प्रभवः अपादाने अप् प्रभवोयस्या संसारवृत्ते ।

अव्यक्तराग पु० न वप्रक्तोऽल्पवप्रक्तोरागोऽरुचिमा । १ ईषद्रक्ते
अरुणे वर्ये २ तद्वति त्वि० ।

अव्यक्तलिङ्ग न० अवप्रक्तस्य लिङ्गमनुमापकम् । सांख्यमत
सिद्धे १ महत्तत्त्वादौ । अवप्रक्तं लिङ्गमस्य । २ अस्य एचिङ्गे
रोगादौ त्वि० । न वप्रक्तं दम्भाभावेन गुप्तं लिङ्गमस्य ।
गुप्ताभ्यमयुक्ते ३ संन्यासिनि पु० ।

अव्यङ्ग स्त्री अवैरङ्गं शृङ्गमिवाङ्गमस्याः । १ शूकशिख्याम् ।
न विकलमङ्गमस्य ङि० । विकलाङ्गभिन्ने पूर्णे त्वि० ।
अव्यङ्गाङ्गी स्त्री अवप्रङ्गमविकलं सम्पूर्णमङ्गं यस्याः ङीप् ।
सम्पूर्णङ्गयुक्तायां स्त्रियाम् “अवप्रङ्गाङ्गी मौल्यनाम्नी”
हंसशरणगामिनीम् । मनुः ।

अव्यञ्जन पु० नास्ति वप्रञ्जनं शुभलक्षणं शृङ्गे यस्य । १ शृङ्ग-
हीनपशौ, २ सुलक्षणशून्यो, ३ चिङ्गशून्यो च त्वि० ।

अव्यण्डा स्त्री न विगतमण्डं वीजमस्याः । शूकशिख्याम् ।

अव्यतिकार पु० अभावे न० त० । १ संसर्गभावे न० व० ।
२ संसर्गशून्यो त्वि० ।

अव्यतिकीर्णं त्वि० वि+व्यति+कृ-क्त न० त० । असङ्कीर्णं
“धाराः प्रसादयितुमवप्रतिकीर्णं रूपाः” माघः ।

अव्यय पु० न वप्रयते पङ्ग्यां न सञ्चलति वप्रथमचलनयोः
अच् । १ सर्पे । २ वप्रथाम्शून्ये त्वि० । नास्ति वप्रथा यस्याः
सेवनेन न० व० । ३ कृतिक्त्वाम् ४ गुण्टाञ्च स्त्री ।

अव्यय्य पु० न वप्रययति गन्तारमलोभेन गन्तव्यस्थान-
नयनात् वप्रथ-प्रिच्-बा०श् घटा० ह्रस्वः न० त० ।
अन्ये निरु० ।

अव्यथा स्त्री अभावे न० त० । वप्रथाभावे ।

अव्यथि त्वि० वप्रथ-इन् न० त० । वप्रथाम्शून्ये अकृतिटे
“समुद्रमवप्रथिर्जगन्वान्” ऋ० १, ११७, १५, । [शून्ये च।
अव्यथिन् त्वि० न वप्रयते वप्रथ-इनि न० त० । निर्भये २ वप्रथा-
अव्यथिष न+वप्रथ-टिपच् । १ रुच्ये २ समुद्रे च ३ धरायां
४ रात्रौ च स्त्री टिक्त्वात् ङीप् ।

अव्यथ्य त्वि० न+वप्रथ-नि० कर्त्तरि यत् । वप्रथाम्शून्ये ।

अव्यपदेश्य त्वि० न व्यपदिश्यते अभिलाषवाक्येन वि+अप+
दिश-ययत् न० त० । १ कथयितुमशक्ये न्यायसते निर्धिक-
ल्पके २ ज्ञाने न० तद्वि अतीन्द्रियत्वेन अनुव्यवसायाविषय
तथा अभिलाषितुं न शक्यते । “इन्द्रियार्थसच्चिकयैतृपक्षे
ज्ञानमपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम्”
गौ० सू० । जाल्यादिशून्यतया १ निर्देश्ये २ ब्रह्मणि न० ।

अव्यपेक्षा स्त्री विशेषणापेक्षा व्यपेक्षा अभावे न० त० ।

विशेषणामेकाभावे समर्थस्त्वभाष्योक्ते अवयवार्थानपेक्षया समुदायस्य विशेष्यविशेषणभावानगाहेऽप्यस्ति जनकत्वस्यैकाधीभावे च । “समर्थः पदविधिः” पा० सूत्रे सामर्थ्यं द्विविधं व्यपेक्षा अव्यपेक्षा च प्रपञ्चित-सम्भाभिः सरलायाम् । तत्र स्वार्थपर्यवसायिपदानामाकाङ्क्षादिभ्याम् यः परस्परं सम्बन्धः सा व्यपेक्षा । राज्ञः पुरुष इत्यादौ वाक्ये सत्यामाकाङ्क्षायां यो यो यस्मिन् सङ्गिहति योग्यश्च स तेन तेन सम्बध्यते यथा राज्ञः पुरुषोऽन्वय राज्ञो देवदत्तस्य च पुरुषः कश्चिदस्य राज्ञोऽन्वय धनञ्जयेत्यादि एतौ तु नैवम् वृत्तीनामेकाधीभावात् । एकाधीभावस्य विशेष्यविशेषणभावानगाहेऽप्यस्ति जनकत्वम् । तथाच राजपुरुषादिशब्देन विशिष्टैकाधीबोधकतया न तदेकदेशे कदादेरन्वयः पुरुषांशे विशेषणतयोपस्थितस्य च नाद्यादिसम्बन्धिता राजादीनाम् । जनितान्वयाच्च निराकाङ्क्षतया न देवदत्तादेः स्वामितया पुरुषादावन्वय इति द्रष्टव्यम् । देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादौ देवदत्तादेस्तु प्रधानीभूतकुलादिनैवान्वयः सम्बन्धसूपस्थित-गुरुद्वारक एव पष्ठ्यर्थः यथोक्तं हरिणा “समुदायिन सम्बन्धो देवां गुरुकुलादिना । संसृष्टावयवास्तु तु युज्यन्ते तद्वता सचेति” । यद्वा सम्बन्धिशब्दादस्य पदार्थकदेशत्वेऽपि भवत्येव केषाञ्चित् सम्बन्धान्वयः तदुक्तं तेनैव “सम्बन्धशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्थते । वाक्यवत् सा व्यपेक्षापि एसावपि न हीयते” । अतएव वार्त्तिकज्ञता “सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यत इति वक्तव्यमिति” सामान्यतो वृत्तिमतो विशेषणस्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगाभावमभिधायम् “अगुरुकुलगुरुपुत्रादीनां वक्तव्यम्” इत्यनेन गुरुकुलगुरुपुत्रादीनां विशेषणत्वेऽपि पृथक्प्रयोगाय नञा पर्युदासः कृतः । समानाधिकरणविशेषणस्य तु “समानाधिकरणसमर्थयद्भवती” इत्यनेन सर्वथा स्वातन्त्र्येण सामर्थ्याभावात् प्रयोगाभावो भङ्गाभिहितः । एतन्मूलकमेव प्राचां गाथा “सापेक्षे प्रत्ययो न स्यात् समासो वा कथञ्चन । सापेक्षं तद्विजानीयादसमस्तविशेषणम् । प्रतियोगिपदान्यत् यदन्यत् कारकादपि । वृत्तिशब्दकदेशस्य सम्बन्धस्तेन ज्ञेयते” इति अत्रायं विशेषः प्रधानस्य सापेक्षत्वेऽपि समास इत्युक्तेः प्रधानस्य वृत्त्युपस्थाप्यविशेष्यस्य राजपुरुषादेः सुन्दरादिविशेषणामेकयासपि समासः । समासे चावयवशक्त्यैव तत्तदर्थपदार्थोपस्थित्या विशेष्यविशेषणभावाद्यभ्युपगमे सामेलत्वादौ समासाभावादिकं वाचनिकं

कल्पम् तथान्याय्यधिककल्पना स्यादतः समुदायशक्तिकल्पनम् यथोक्तं हरिणा “वक्त्राणां वृत्तिष्वर्थाणां वचनैरेव साधने । स्यान्महद्गौरवं तस्मादेकाधीभाव आश्रितः । चकारादिनिधेयोऽथ वक्तव्यवृत्तिभङ्गनम् । कर्त्तव्यं ते न्यायसिद्धं त्वस्माकं तदिति स्थितमिति” तथाहि इन्द्रादिविग्रहवाक्ये चकारादि प्रयुज्यते समस्ते तु न । वचनैरेव तन्निधेयः कल्पनीयः । समुदायशक्तिपक्षे तु उक्ताधीनामप्रयोग इत्युक्तन्यायादेव सिद्धम् । नामाधीयोरभेदान्वयः क्लृप्तः सच राजपदादुपस्थापितराजादेः पुरुषे स्वस्वाभिभावसम्बन्धेनान्वये परित्यक्तः स्यात् । सम्बन्धलक्षणायान्तु किमपराहम् विशिष्टलक्षणया । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थः प्रधानमिति नियमस्य क्लृप्तः सच प्राप्तानन्दादौ भज्येत आनन्दकृत् कर्त्ताप्रिकर्म्मैत्यर्थबोधस्योभयसम्मतत्वेन कर्त्तृविहितज्ञानार्थस्य कर्त्तुर्विशेष्यतौचित्येन प्रकृते तद्वैपरीत्यात् आनन्दसम्बन्धादिलक्षणास्वीकारे समुदायशक्तिपक्षे एव प्रवेशः । तथा प्राप्त आनन्दोऽयमिति विग्रहे आनन्दादौ अत्यन्तादिविशेषणयोगवत् समासे तद्वारणाय वृत्तस्य न न विशेषणयोग इति वाचनिकत्वकल्पनाऽधिका एतन्कृतं न्यायसिद्धा इत्यादिवक्तृविज्ञापनतिरतः समुदाये शक्तिः नास्ति व्यपेक्षा यस्य । ३ अन्वयेति लि० ।

अव्यभिचरित लि० वि+अभि+चर-कृत न० त० । १ वप्रभिचार-न्युत्थे हेतौ “का वप्राप्तिः ? न तावदभिचरितत्वं तद्वि न साध्याभाववदवृत्तित्वम्” अनुमानचिन्ता० वप्रभिचारश्च द्विविधः अन्वयवप्रभिचारोऽप्यतिरेकवप्रभिचारश्चेति भेदात् अन्वयवप्रभिचारोऽपि द्विधा । साध्याभाववृत्तित्वं स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिसमानाधिकरण्यं चेति भेदात् यथा धूमवान् वज्रे रित्यादौ धूमाभाववति तप्रायः पिण्डे वज्रेर्हृत्सि-सत्त्वात्, वज्राधिकरण्ये तप्रायः पिण्डे धूमाभावस्य विद्यमानतया तत्प्रतियोगिना सह समनाधिकरणत्वात् वज्रौ उभयविधवप्रभिचारः । साध्याभाववप्रापकोभूताभावाप्रतियोगित्वं वप्रतिरेकवप्रभिचारः यथा धूमवान् वज्रे रित्यादौ धूमाभावरूपसाध्याभावस्य तप्रायः पिण्डे सत्त्वेन वज्रप्रभावस्य च तत्तासत्त्वात् वज्रे न साध्याभाववप्रापकोभूताभावप्रतियोगित्वम् । इति तत्र उभयविधवप्रभिचारः । २ अबाधितार्थे च “अव्यभिचरितेभ्यः प्रमाणेभ्यः” शा० भा० ।

अव्यभिचारिन् लि० वि+अभि+चर-णिनि न० त० । केनापि प्रतिकूलहेतुना १ निवारयितुमशक्ये । न्यायमते २ साध्यसाधकवप्रतिविशिष्टे हेतौ च । ३ अबाधितविषये च

“इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारिती
गौ० सू० [अव्यभिचारितगच्छे विवृतिः ।

अव्यभिचार पु० अभावे न०त० । १व्यभिचाराभावे २नैयत्यरूपे
अव्यय पु० न० वि+रञ्-अच् न०त० । सर्वासु विभक्तिषु
सर्ववचनेषु च एकरूपे १शब्दवृत्तिधर्म विशेषे, यथास्वरा-
दयोव्याः सर्वत्रैकरूपाः २शिवे ३विष्णौ च पु० । आद्य-
न्तरहिते ४विकारान्तर्ये लि० । ५परब्रह्मणि न० । “सदृशं
लिङ्गं लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु
यत्र वेति तदव्ययमिति” श्रुतिः । प्रवाहरूपेण ईसर्वदा-
स्थिते च “अश्वत्थं प्राङ्मुख्यम्” गीता “मनसावय
वैः स्तुतुं सर्वभूतकृदव्ययम्” सूक्तमाभ्यो मूर्त्तिमाताभ्यः
संभवत्यव्ययादव्ययम्” मनुः ७अव्ययफलदे च “भूराद्या
स्तिस्र एवैता महाव्याहृतयोऽव्ययाः । कन्दोग० “अव्यया
अव्ययफलदा मोक्षदा” इति आ०त०रघु० । “अव्ययः
पुरुषः साक्षी” विष्णुस० । [भावे ।

अव्ययात्मन् लि० अव्यय आत्मा स्वभावो यस्य । अविनश्यस्व-
अव्ययीभाव पु० अनव्ययमव्ययं भवत्यनेन अव्यय+चि-भू-
करणे षञ् । वराकरणादि समासविशेषे । तत्र हि उप-
कुम्भमित्यादौ अनव्ययस्यापि कुम्भादिपदस्याव्ययत्वम्
“अव्ययीभावश्चेति” पा० सूत्रे तथाभिधानात् । “इन्द्रो-
द्विगुरपि चाहं” नित्यं मद्दृष्ट्येऽव्ययीभावः । तत्
पुरुषः कर्मधारय येनाहं स्थां बह्व्रीहिः” उद्भटः ।

अव्ययी लि० न वर्यः । १सफले २सार्धके च ।
अव्यलीक लि० विरोधे न०त० । १प्रिये सत्ये च “इत्यं
गिरः प्रियतमा इव सोऽव्यलीकाः शुश्राव स्तुततनयस्य
तदाऽव्यलीकाः” माघः ।

अव्यवधान न० अभावे न०ब० । १व्यवधानाभावे नैक्ये
“यत् पदार्थस्य यत् पदार्थेनान्ययोऽपेक्षितस्तयोरव्यवधाने
नोपस्थितिः कारणम्” आसक्तौ सूक्ता० । न०ब० ।
२व्यवधानान्तर्ये अव्यवधानञ्च द्विविधं देशकृतं कालकृतञ्च ।
पूर्वोत्तरकर्तृणादौ कालिकं द्वयान्तरेणानावरणे दैशिकम् ।

अव्यवसाय पु० व्यवसायः निश्चयउद्यमश्च अभावे न०त० ।
१निश्चयाभावे २उद्यमाभावे चान०ब० । ३व्यवसायान्तर्ये लि० ।
अव्यवसायिन् लि० न व्यवस्यति वि+अव-सो-णिनि
न०त० । १उद्यमाभाववति अनुद्यते २निश्चयाभाववति
निश्चयान्तर्ये । “बुद्धयोऽव्यवसायिनाम्” गीता ।

अव्यवस्था स्त्री वि+अव+स्था-अङ् अभावे विरोधे वा न०त० ।
“इदं कर्त्तव्यमिदं नेति” १नियमाभावे, २शास्त्रादिविरु-

द्धायां व्यवस्थायां अविधौ च । “किसमव्यवस्थाञ्जलितोऽपि
केशवः” माघः । न०ब० । ३मर्यादान्तर्ये ४अविवृते
५स्थितिरहिते च ले च लि० । “स्थलारविन्द्रियमव्यवस्था-
मिति” कुमारः “अव्यवस्थां सञ्चारिणीम्” मञ्जु० ।

अव्यवस्थित लि० वि+अव-स्था+क्त न०त० । १शास्त्रादिमर्या-
दारहिते २अनियतरूपे “अव्यवस्थितचित्तस्य प्रसादोऽपि
भयङ्करः” नीति० ३चञ्चले च ।

अव्यवहार्य लि० वि+अव+हृ-ण्यत् न०त० । शयनासन-
भोजनादौ एकत्वावस्थानायोग्ये पतितादौ “कामतोऽव्यव-
हार्यस्तु वचनादिह जायते” श्रुतिः । अव्यवहार्यास्तु पाति-
त्यहेतुकमेकारिणः श्रुतावुक्तावेद्यास्तेषां संसर्गविशेषोऽपिनि-
पिङ्गः यथा “याजनं योनिसम्बन्धं स्वाध्यायं सङ्गभोजनम् ।
कृत्वा सद्यः पतन्त्येते पतितेन न संशयः” देवलः “शरणा-
गतचालस्त्रीहिंसकान् संवसेत् त । चीर्णव्रतानपि सदा
कृतमसहितानपि” या०सू० । स्त्रीघातकस्याव्यवहार्यत्वञ्च
हीनवर्णोपभृतावृत्तिरिक्तविषयम् “हीनवर्णोपभृता या
त्याज्या बध्याऽपि वा भवेत्” ढह०सू०तौ तस्या बध्नत्योक्तेः
अत्र कृतप्रायश्चित्तानामपि अव्यवहार्यतोक्तेः अकृत-
प्रायश्चित्तानां सुतरां तथात्वम् तच्च शङ्कापूर्व्यं प्रा०त०
रघुनन्दनेन समर्थितं यथा । “पापभावे कथमव्यवहा-
र्यता” इति चेत् या०सू०तौ वचनादिह जायते इत्युक्ते-
स्तथात्वम् । तथाच किमिव वचनं न कुर्यात् नास्ति
वचनस्यातिभारः तद्याहि पापस्य हे शक्ती नरकोत्पादिका
व्यवहारविरोधिका च । तत्रैकतरशक्तिविनाशोऽपि
व्यवहारविरोधिका शक्तिरक्ष्येवेति यथोक्तमापस्तम्बेन
“नास्यास्मिन् लोके प्रत्यासत्तिर्विद्यते कर्ममयन्तु विहन्यन्ते”
इति प्रत्यासत्तिर्भोजनादौ माद्विध्यम्” मिताक्षरायान्तु
कामतो व्यवहार्य इत्येव पाठः तद्यै तेन वराख्यातं च
“प्रायश्चित्तरपैत्येनो यदज्ञानकृतं भवेत् । कामतो व्यवहा-
र्यस्तु वचनादिह जायते” या०सू० । “प्रायश्चित्तैः वक्ष्य-
माख्यैरज्ञानाददेनः पापं कृतं तदपैति अपगच्छति न
कामतः कृतम्” किन्तु तत्र प्रायश्चित्तविधायकवचनबला-
दिह लोके व्यवहार्यो जायते इति” समर्थितश्चायमर्थः
आशङ्कापूर्वकं तत्रैव यथा “ननु कामकृते प्रायश्चित्ता-
भावात् कथं व्यवहार्यत्वम् ? तदभावञ्च “अनभिसम्बलते-
ऽपराधे प्रायश्चित्तमिति” वसिष्ठवचनात्, “इयं विगुह्य
रुदिता प्रमाथ्याकामतो द्विजम् । कामतो ब्राह्मणवधे
निष्कृतिर्न विधीयते” इति मनुवचनाच्चावगम्यते । नैतत् ।

“यः कामतो महापापं नरः कुर्व्यात् कथञ्चन । न तस्य निष्कृतिर्ह्येता भृग्वन्निपतनादते” इति । तथा “विहितं यदकामानां कामासद्विदुष्वभवेदिति” च कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तदर्शनात् । यत्तु वशिष्ठवचनम् तस्याप्यकामकृतेऽपराधे प्रायश्चित्तं शुद्धिकरमित्यभिप्रायः, न पुनः कामकृते प्रायश्चित्ताभाव इति । यत्तु मनुवचनम् “इयं विगृह्णित्वेत्यादि” तदपीयमिति सर्वनामपराकृष्टादश-
 चार्थिकप्रतयर्थ्याया एव “कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विरधीयते” इत्यनेन प्रतिषेधो, न पुनः प्रायश्चित्तमात्रस्य, भरणान्तिकादेः प्रायश्चित्तस्य दर्शनात् । ननु यदि कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तमस्ति तर्हि पापक्षयोऽपि कश्चाच्च स्यादविशेषात् ? यदि पापक्षयोऽपि नास्ति तर्हि वप्रवहार्यतापि कथम्भवति ? उच्यते उभयत्र प्रायश्चित्ताविशेषः शास्त्रतोऽवगम्यते । अज्ञानकृते सर्वत्र पापक्षयः यत्र तु “ब्रह्महत्यासुरापगुरु-
 तत्परागमादपि तयोनिःसम्बन्धावगमस्तेन नास्ति कनिन्दित कर्माभ्यामिपतितत्वाग्न्यपतितत्यागिनः पतिताः पातक-
 संयोजकाश्चेति” गौतमीयैः महापापकादौ व्यवहार्यत्व-
 निषिद्धं तस्मिन् पतनीये कर्माणि कामतः कृते व्यवहार्यत्व-
 मात्रं न पापक्षय इति । न च पापक्षयाभावे व्यवहार्यत्व-
 मनुपपन्नम् । हे हि पापस्य शक्ती नरकोत्पादिका व्यव-
 हारविरोधिका च तत्कतरगताप्रविनाशेऽपि व्यवहारवि-
 रोधिकायाः शक्तेर्विनाशोनानुपपन्नत्वात् पापानपगमेऽपि व्यवहार्यत्व-
 नानुपपन्नम् । यत्तु मनुवचनम् “अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः । कामकारकतेऽप्याहरेके-
 शुतिनिदर्शनादिति” तदपि कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तप्रा-
 प्रथं न पुनः पापक्षयप्रतिपादनपरम् । अपतनीये पुनः कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तेन पापक्षयो भवत्येव । “अका-
 मतः कृतं पापं वेदाभ्यासेन शुद्धयति । कामतस्तु कृतं मोहात् प्रायश्चित्तैः पृथग्विधैरिति” मनुस्मृत्यात् । पत-
 नीयेऽपि कर्माणि कामकृते भरणान्तिकप्रायश्चित्ते कल्प-
 यदोभवत्येव फलान्तराभावात् । “नास्यास्मिन् लोके प्रत्यास-
 त्तिर्विद्यते कल्पन्तु निर्हन्त्य इत्यापस्तम्बस्मृत्यात्” इति ।
 अव्यवहित लि० वि+अव+धा-क्त न०त० । वप्रवधानरहिते साक्षात्संबन्धे । “सिंहाधिविवाविहविशिष्टव्यावप्रवहितो-
 त्तरव्योत्पत्तिक्तातुमितिकमिजेति” दीधितिः ।
 अव्यवहृत लि० वि+अव+हृ-क्त न०त० । श्रुतवप्रवहारे यस्य वप्रवहारो न कृतः तस्मिन् भोगादिना श्रुतपिते च अव्यवहन न० अभावे न०त० । वप्रवहानभावे न०व० । वप्रव-

हन्ये । वप्रवहानि च अष्टादश मनुना दर्शितानि यथा “दश कामसंस्त्यानि तथापौ क्रोधजानि च । वप्रवहानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विधर्जयेत् । कामजेषु प्रसक्तो हि वप्र-
 नेषु महीपतिः । विद्युज्जतेऽर्धधर्माभ्यां क्रोधजेष्वात्मनैव तु ॥ ऋगयाजो दिवास्वप्नः परोवादः स्त्रियोमदः । तौर्यत्तिकं दृयाद्या च कामजो दशको गणः ॥ पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्यास्तयार्थदूषणम् । वाग्दण्डजञ्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥ द्वयोरप्येतयोर्मूलं यं सर्वं कथयोविदुः । तं यत्नेन जयेज्जोभं तज्जायेतावुभौ गणौ । पानमत्ताः स्त्रियश्चैव ऋगया च यथाक्रमम् । एतत् कष्टमं विद्याञ्चतुस्तं कामजे गणे । दण्डस्य पातनञ्चैव वाक्पाद-
 व्यार्थदूषणे । क्रोधजेऽपि गणे विद्यात् कष्टमेतत्त्रिकं मदा । सप्तकस्यास्य वर्गस्य सर्व्वं त्वंनुषङ्गिणः । पूर्व्वपूर्व्वं गुरतरं विद्याद्वप्रसनमात्मवान्” ।

अव्यसनिन् लि० न०त० स्त्रियां ङीप् । वप्रसनमन्ये अव्यस्त लि० न वप्रस्तः विजिप्तः पिपर्यस्तः पृथग्भूतो वा । १ अव्यसिप्ते २ अव्यपय्यस्ते ३ समस्ते च । [अव्यपादयोऽभ्यल अव्याकुल लि० न०त० । निराकुले स्वच्छन्दे स्वस्थे ।

अव्याकृत लि० वि+आ+कृ-क्त न०त० । वेदान्तमते अप्रकटी भूते १ योजरूपे जगत्कारणेऽज्ञाने २ सांख्यादिमते प्रधाने च । “तद्देदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्” श्रुतिः । “सदेव सौम्येद-
 मयव्यासीत्” छा० उ० भा० “इदं नामरूपाभ्यामव्याकृतम्” अव्याज पु० न० अभावे न०त० । १ कलामावे “इदं किला-
 व्राजमनोहरं वपुः” शकु० । अव्याजसुन्दरीं तां विज्ञा-
 नेन ललितेन योजयता” मातृवि० । न०ब० । २ तच्छून्ये लि० व्राजञ्च यथार्थभूतस्य वस्तुनः स्वरूपनिष्ठत्वेन इतर-
 रूपेण प्रकाशार्थः व्रापारभेदः ।

अव्यापक लि० न०त० । १ व्यापकभिन्ने २ परिच्छिन्ने च । व्रा-
 पकञ्च स्वाधिकरणनिष्ठाभावाप्रतिषेधेन तद्विज्ञप्तावस्थाभावा-
 प्रतियोगी अव्यापकः यथा घूमो वस्तुरव्यापकः तस्य वज्रप्र-
 धिककरणे तस्मादपिच्छे यत्मानस्याभावस्य प्रति-
 योगित्वात् “अव्यापकविषयतामन्यत्वम्” सामा० गदा० ।

अव्यापार पु० अभावे न०त० । १ व्यापाराभावे न०ब० । २ व्यापारमन्ये । व्यापारश्च करणजन्यः क्रियाया अव्यवहित जनकः । यथा प्रत्यक्षज्ञाने इन्द्रियसन्निकर्षः । स हि इन्द्रिया इत्पक्षः प्रत्यक्ष जनयन् व्यापारो भवति एव हि हि-
 क्रियायां दातृच्छेदसंयोगः । तथा यामादौ व्यष्टिभूत-
 मितौ परामर्शः, यादृ बोधे पदार्थस्मरणम् इत्यादि बोधव्य-

सूत्रम् । तथा “उत्पादना क्रियाऽपि व्यापारः ‘व्यापारो-
भावना संयुत्पादना संवच क्रिया’ हरिः ।

अव्यापिन् लि० न व्याप्नोति वि-आप णिनि न०त० स्त्रियां
ङीप् । १ अव्यापके २ परिच्छिन्ने च “हेतुमदनित्यमव्यापि
सक्रियमाश्रितं लिङ्गम्” सां० सू० सा० का० च । “अव्या-
पित्वं परिच्छिन्नत्वम्” सां० प्र० भा० ।

अव्याप्ति लि० न व्याप्तिः । १ व्याप्तिभिन्ने इत्यन्तया २ परिच्छिन्ने च ।

अव्याप्ति स्त्री अभावे न०त० । १ व्याप्तेरभावे । व्याप्तिश्च तदभाव
वदृष्टित्वम् व्यापकसामानाधिकरणसमनौपाधिकत्वं
आधेयतादिवत् वस्तुस्वभावविशेषोवा सतभेदेन ज्ञेया ।
२ लक्ष्ये लक्षणस्याप्रवृत्तौ च “अव्याप्यवृत्तिसाध्यकसङ्केता
वव्याप्तिमाशङ्क्याह” दीधितिः ।

अव्याप्य लि० व्याप्तिविशिष्टोव्याप्यः न०त० । व्याप्तिविशिष्ट
भिन्ने १ व्याप्तिभूत्ये यथा वङ्गिधूमस्य अव्याप्यः वङ्गवि-
करणे तन्मायः पण्डे धमस्याहनेः तथात्वम् । वि+आप ल्यप्
न०त० । २ सर्वव्याप्येदमप्रायेत्यर्थे अव्य० ।

अव्याप्यवृत्ति लि० अव्याप्य सर्वव्याप्येदमप्राप्य वृत्तिर्यस्य ।
स्वाधिकरणे अंशविशेषे कालभेदे वा अस्मिन्ने पदार्थे यथा
संयोगादिर्घटादिस्य न सर्वदेशं व्याप्य स्वाधिकरणे
मृदादौ तिष्ठति । तथा आत्मनि ज्ञानादिकं न सर्वदा
तिष्ठति । अतः संयोगादीनां स्वाधिकरण एव अंश-
भेदे कालभेदे च असत्त्वात्तथात्वम् । अव्याप्यवृत्तिनि-
नियामकस्य देशः कालश्च तत्र देशे सत्त्वे कचित् कालस्य
देशभेदस्य वा नियामकत्वं क्वचित् कालसत्त्वे देशस्य इति
अव्याप्यवृत्तयश्च संयोगविभागद्वयो दैशिकाः कालिकाश्च
तथा आत्मनि बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषयत्नधर्माधर्मभावना-
इत्यसंस्काराः तेषां देहावच्छेदेन सत्त्वेऽपि घटाद्यवच्छेदे-
नासत्त्वात् देहावच्छेदेऽपि सर्वदाऽसत्त्वाच्च तथात्वम्
एवं शब्दस्य दैशिककालिकाव्याप्यवृत्तित्वम् गन्धादयस्तु
कालिकाव्याप्यवृत्तयस्ते हि स्वाधिकरणे एव उत्पत्तिकावे
प्रलये च परमाणौ न तिष्ठन्ति । संयोगेन घटादयोऽपि
दैशिककालिकाव्याप्यवृत्तयः । “अव्याप्यवृत्तिः क्षणिको
विशेषगुण इत्यन्ते” भाषा० “अव्याप्यवृत्तिसाध्यकसङ्केता-
विति” दीधितिः ।

अव्याप्यम उ० अभावे न०त० । १ व्याप्याभावे परित्यज्य
साधनव्यापाराभावे २ विशेषेण विस्ताराभावे च न०ब० ।
२ लक्ष्ये लि० ।

अव्यावर्तके लि० न व्यावर्तयति इत्यन्तेनो निवारयति

वि+आ+वृत्-णिच्-खुल् न०त० । १ रक्षादकृतनिवारणे
२ इतरक्षादभेदासाधके ३ अविवर्तके च ।

अव्यावर्तन न० वि+आ+वृत्-णिच्-ल्युट् अभावे न०त० ।

इतरक्षादनिवारणे न०ब० । व्यावर्तित्वात् लि० ।

अव्यावृत्ति लि० विशेषेणावृत्तः प्रतिकूलः न०त० । व्याघात-
भूत्ये व्याघातश्च विरोधप्रतिसम्भवेनाप्रसङ्गः २ अप्रति-
कूले च । “अव्यावृत्ताच्चः सर्व्वत्” पुरा० व्यावृत्तं
मिथ्याधिकं तद्विन्ने ३ सत्ये वाक्ये न० ।

अव्यावृत्तत्व न० अव्यावृत्तस्य भावः त्व । १ व्याघाताभावे हेम
चन्द्रोक्ते वाक्यगुणभेदे च ते च गृह्याः यथा “संस्कारवत्त्वमौ-
दार्य्यरूपचारपरीतता । मेघनिर्वोपगाम्भीर्य्यं प्रतिनादविधा-
यिता ॥ दक्षिणात्व सुपनीतरागत्यं च मृदाश्रिता । अव्यावृत्त-
त्वं लिङ्गत्वं संशयानामसम्भवः ॥ निराकृतान्योत्तरत्वं हृद-
यङ्गमिताऽपि च । मिथः साकाङ्क्षताप्रस्तावौचित्यं तत्त्वनि-
ष्टता ॥ अगतीर्णं प्रकृतत्वमसंज्ञाव्याप्यनिन्दिता । आभि-
जात्यमतिस्त्रिधनधुरत्वं प्रशस्यता ॥ असमवेधितौदार्य्यं
धर्मार्थपतिवृत्ता । कारकाद्यविपर्य्यासोविभ्रमादिविमु-
क्तता ॥ चित्तकृत्वमद्भुतत्वं तथानतिविलम्बिता । अनेक
जातिर्वैचित्र्यसारोपितविशेषता ॥ सत्त्वपदः सत्ता वर्णपदं
वाक्पवित्रिता । अव्युत्थितिरखेटिलम्बवृत्तिर्गन्ध वा
गृह्याः” ॥

अव्युत्पन्न लि० वि+उद्+पद-क्त न०त० । सदायशब्दस्या-
वयवयोऽर्थबोधकतामक्तिः व्युत्पत्तिः तच्छून्ये अवयवार्थभूत्ये
शब्दे, “उणादयोव्युत्पन्नाः प्रातिपदिकम्” पा० ।
२ शब्दावयवार्थानभिन्ने अव्यव्याकरणे च ।

अव्युत्थिति स्त्री वि+उद्+स्था-क्तिन् अभावे न०त० ।
उत्थानाभावे २ वाक्यगुणभेदे च अव्यावृत्तत्वशब्दे विहितः ।

अव्युत्थि लि० नास्ति व्रणोऽस्य । १ व्रणभूत्ये व्रणश्च क्षतादि
“तत्रादौ दन्तपवनं द्वादशाङ्गुलमायतम् । कनिष्ठि-
कापरीणाहृष्टज्वलायतमव्रणम्” सुशु० २ नेत्ररोगभेदे
“यत् सव्रणं द्रुममथव्रणं वा पाकाख्यसाध्यजका
तथैव । चत्वार एतेऽभिहिता विकाराः कृष्णाश्रयाः
संयुक्तः पुरस्तात्” इति विगच्छ, मङ्गलसाध्यक्तं
सुशुते “सितं यदा भावसितप्रदेशे स्यन्दात्मकं नातिरुग्-
मयुक्तम् । पिहायसीवाभ्रदलानुकारि तदव्रणं साध्यतमं
वदन्ति” “अग्नेनापहरेत्पुष्पमव्रणं तुणलोभिषक्” सुशु० ।
अव्रत लि० नास्ति व्रतं विहितनियमो यस्य । याज्ञवल्कि-
नियमभूत्ये “अव्रतानामसंस्त्याणां जातिभालोपजी-

विनाम् । नैषां प्रतिग्रहोदेयो न शिला तारयेच्छि-
लाम्” मनुः ।

अत्रत्य त्रि० व्रताय हितम् यत् न० त० । व्रतकाले-
अनाचरणोपेन्द्रतकथनादौ “अव्रतं वा व्राह्मरति
तन्मिथ्या करोति व्रतम्” शत० ब्रा० ।

अश संहतौ-व्राप्तौ च स्वादि० आत्म० सक० वेत् । अश्रुते
आशिष्ट आष्ट आनये । अशिता-अष्टा अक्ष्यते-
अशिष्यते अक्षुवानः अष्टिः यष्टिः समष्टिः “ख
प्राष्टपेय्यैरिव चानशेऽर्द्धैः” भट्टिः “प्रतापस्तस्य
भानोश्च दुग्धपद्यानशे दिशः” रघुः ।

अश भोजने क्रादि० पर० सक० सेट् । अश्राति आशीत् ।
आश । अशिता अशिष्यति । “त्वहं परञ्च नाश्रीयात्
प्राजापत्यं चरन् द्विजः, मनुः । तदहं भक्त्युपकृतम-
श्रामि प्रयतात्मनः” गोता ।

अशकुन पु० न० अप्रागस्त्ये न० त० । दुर्द्धि मित्ते अनिष्टसूचके
काकादिदर्शने । अशकुनाश्च द्विविधा औत्पातिकाः साधर-
णाः काकादिदर्शनादयोऽसाधारणाः । असङ्कलशब्दे
३१७, १८ प्रश्ने विवरणम् “अपयति सरोपया निरस्ते
कृतकं कामिनि चुक्रुवे मृगाच्या । कलयन्निव सव्यथोऽ-
वतस्येऽशकुनेन स्खलितं” किलेतरणं” माघः । “सा-
हस्य नैवाशकुनीभवेन्मे भाविप्रियावेदक एष हंसः” नैप० ।

अशक्त त्रि० न० त० “समर्थमिद्रे १ कार्यालम्भे” २ पूर्वोत्पन्न-
मशक्तं नियतं सहदादिस्तृप्तिपर्यन्तम्” सा० का० ।

अशक्ति स्त्री अभावे न० त० । १ सामर्थ्याभावे “अमेण तद-
शक्त्या वा न गुणानामियत्तया” रघुः । २ अपाटवे सांख्य-
मतसिद्धे बुद्धेः ३ ज्ञानजननासामर्थ्यभेदे च सा च “एष
प्रत्ययसर्गो विपर्ययोऽशक्तितृष्टिश्चाख्यः” इति सामान्यत
उक्त्या “पञ्च विपर्ययभेदाः भवन्त्यशक्तिश्च करणवैकल्यात् ।
अष्टाविंशतिभेदा” इति । अशक्तौ विभज्य “एकादशेन्द्रिया-
बधाः सह बुद्धिबधैरशक्तिरुद्दिष्टा । सप्तदशबधा बुद्धेर्विपर्य-
यात् तृष्टिसिद्धीनाम्” सा० का० “बाधयै, कुपिताऽन्वत्,
जडताऽजिघ्रता तथा । मूकता, कौण्ड्यपङ्क्तुत्वक्त्व्योदा-
वर्त्तमन्दताः” । यथासंख्यं ओत्तादीनामिन्द्रियाणां
बधाः एतावत्येव तद्वैतका बुद्धेरशक्तिः स्वव्यापारे
भवति । तथाचैकादशहेतुकत्वादेकादशधा बुद्धेरशक्ति
रुच्यते । हेतुहेतुमतोरभेदविवक्षया च सामानाधि-
करणम् । तदेवमिन्द्रियबधद्वारेण बुद्धेरशक्तिस्तु सा स्वरूप-
योऽशक्तोराह सह बुद्धिबधैरिति । कति बुद्धेः स्वरूपतोबधा

इत्यत आह सप्तदश बधा बुद्धेः, कुतः ? विपर्ययात्तृष्टि-
सिद्धीनाम्, तृष्ट्योनयमिति तद्विपर्ययास्तद्विरूपणान्नवधा
भवन्ति । एवं सिद्धयोऽष्टाविति तद्विपर्ययास्तद्विरूपणान्
अष्टौ भवन्तीति” सा० का० दर्शिता । व्याख्यातञ्चैतदक्षा-
भिः, “पूर्वार्द्धे ज्ञानेन्द्रियाणाम् अपाटवसंकरार्द्धे कर्मेन्द्रिया-
णामिति मनसस्तु उभयेन्द्रियासङ्गुल्यादन्तेऽभिनिवेश इति
भेदः । तत्र बाधयै” ओतगतं शब्दग्रहणापाटवम् ।
इति तत्त्वगतं स्मर्यग्रहणापाटवम् । अन्यत्वं नेतगतं
रूपग्रहणापाटवम् । जडता रसनागतं रसग्रहणा-
पाटवम् । मूकता वागिन्द्रियगतं वचनापाटवम् । कौण्ड्यं
हस्तगतसादानापाटवम् । पङ्क्तुत्वं पादगतं चलना-
पाटवम् । क्लेशसुषुप्त्यगतं भेद्युनासामर्थ्यम् । उदावर्त्तः
अपानगतं विद्योत्सर्गासानर्थम् । मन्दता मनोगतं सुखा-
द्विपर्ययग्रहणासामर्थ्यम् । एकादशेति पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि
पञ्च कर्मेन्द्रियाणि मनचेति एकादशेन्द्रियाणां बधाः स्वस्व-
कर्माक्षमत्वरूपा धर्मभेदाः तद्वैतकत्वात् बुद्धेः स्वविषयाग्र-
हणमिष्यते अतो बुद्धेरशक्तिरेकादशविधैवेत्याह तथा चेत्या-
दि । ये बुद्धेः सप्तदशभेदा उत्तरार्द्धे वक्ष्यन्ते तैः सप्तदशभिः
सह मिलिता एकादशभेदाः अष्टाविंशतिभेदाः स्युः । तथा
च शक्तिरष्टाविंशतिभेदा इति यदुक्तं तत् समर्थयति”

अशकुम्भी स्त्री अश्रुते व्राप्तौति अश-अच् अशा स्तुभ्नाति
जलमाष्टणोति स्तुम्भ-बा-ट्ट प्र० सलोपः टित्त्वात्
डीप् कर्म० । अश्रुत्कालेन जलव्यापके जलोपरिजाते
(पाना) इति ख्याते तृणभेदे ।

अशक्य त्रि० न शक्यते शक-क्यप् न० त० । असाध्ये “अश-
क्यशङ्क्यविचारहेतुर्वाणी न वेदा यदि सन्तु केतु” नैप० ।

अशङ्का स्त्री अभावे न० त० । १ संशयाभावे २ तासाभावे च
न० त० । ३ तच्छून्ये त्रि० ।

अशङ्कित त्रि० शक्ति-क्त न० त० । १ अभोते २ सन्देहरहिते च ।

अशत्रु पु० न शातयति शद-शत्रुर्हेतुन् न० त० । १ चन्द्रे
शब्दच० । विरोधे न० त० । शत्रुभिन्ने शमिते च ।

अश्रन न० पु० अश्रुते व्याप्नोति अश-ल्यु । १ पीतसालहृत्ते
दन्त्यमध्योऽप्ययमवार्थो भावे ल्युट् । २ व्याप्तौ, ३ भोजने च
“सुनिभिर्द्विरश्रनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां नित्यम्”
ति० त० सूट् । कर्मणि ल्युट् । ४ भोज्ये अच्चे न०
“पूजयेदशनं नित्यमद्याच्चैतदङ्गुत्सयन् । इहा हृष्येत्
मरीदेच्च प्रतिनन्देच्च सर्वशः । पूजितं ह्याशनं गित्यं बल-
मूर्जश्च यच्छति । अपूजितं च तद्भुक्तम्” मनुः । “एवं

प्रयत्नं कुर्वीत यानशय्यासनाशनैः" मनुः "अशन-
पते ! अशनस्य नोदेहि" शत० ब्रा० ।

अशनपणी स्त्री अशनस्य पीतशालस्य पर्णमिव पर्णसंस्थाः ।
(आराटो) इति ख्याते वृक्षभेदे सा हि पीतशालतुल्यपर्णा ।
अशना स्त्री अशनमिच्छति-अशन+क्यच्-क्लिप् । भोजने-
च्छायाम् । शसाद्यच्च अशन इत्यादि । "अशनापिपासे
सौम्य ! विजानीहि" आ० उ० ।

अशनाया स्त्री अशनमिच्छति अशन+क्यच्-स्त्रियाम् भावे अ ।
भोजनेच्छायाम् । "च्युताशनायः फलवद्भिभूत्या" भट्टिः
"अन्नाद्वा अशनाया निवर्त्तते पानात् पिपासा" शत०
ब्रा० । "अशनाययाशनाया हि मृत्युस्तन्मनोऽतुरुत" इ० उ० ।

अशनायित लि० अशनमिच्छति अशन+क्यच्-कर्त्तरि क्त ।
१ भोजनेच्छावति क्षुधिते । भावे क्त । २ भोजनेच्छायां न०
अशनायुक् लि० अशनमिच्छति अशन+क्यच्-लकञ्, लुन्
स्वार्थे कन् वा । भोजनाभिलाषुके । "अन्नमेव तन्मध्यतो धीयते
ऽशनायुको यजमानो भवत्यशनायुकाः प्रजाः" ता० ब्रा० ।

अशनि पुं० स्त्री अश्रुते संहन्ति अश-अनि । १ मेघोत्पत्ते
१ च्योतिषि २ इन्द्रे "स्तनयितु रेवेन्द्रो यज्ञः प्रजापतिः
कतमः स्तनयितु रशनिः" शत० ब्रा० । शतु घातके ३ अनुयाजे
"अशनिरेव प्रथमोऽनुयाज" इत्युपक्रम्य "अशनि-
रिन्द्रोऽवहन्ति" शत० ब्रा० । ४ इन्द्रास्त्रे वज्रे, प्रस्तरवर्षणि
५ उल्काविशेषे, इविद्युति च । "अशनेरमृतस्य चोभयो-
र्वशिनश्चाश्वघराश्च योनयः कुमा० ७ अग्नौ ऽविद्युदग्नौ
"तमब्रवीदग्निरसीति तदादस्य तन्नामाकरोद्विद्युत्तद्रू-
पमभवद्विद्युद्वा अशनिस्तस्माद्यं विद्युद्वन्यशनिरबधोदि-
त्याहुः" शत० ब्रा० । वज्रं च वृत्तांशुरबधार्थमिन्द्रेण
दधीचोऽस्थीनि गृहीत्वा विश्वकर्मणा कारितमिति
भाग० ईक्ष० । "मघवन् ! याहि भद्रं वोदध्यञ्चमृषि-
सत्तमम् । विद्याव्रततपःशारं गात्रं याचत सा चिरम् ।
स वा अधिगतो दध्यङ्ङश्चिभ्यां ब्रह्म निष्कलम् ।
यद्वा अश्वविरोनाम तयोर्मरतां व्यधात् । दध्य-
ङ्ङायव्ययस्त्वष्ट्रे वस्माभेद्यं सदात्मकम् । विश्वरूपाय-
यत् प्रादात्त्वष्टा यत्त्वमशस्ततः । युष्मभ्यं याचितोऽग्निभ्यां
धर्मोऽङ्गं स दास्यति" । ततस्तैरायुधश्रेष्ठो विश्वकर्मविनि-
र्भितः । येन वृत्रशरो वृत्तां मत्तेजउपहृंहितः" । इति
विष्णुमोक्षनेन्द्रेण तथा कृते स आह "तथाभियाचितो
देवर्षिरायव्यथो महान् । सोदमान उवाचेदं
महर्षिभिरभारत ! अपि इन्द्राकाययुं न जानीत शरी-

रिणाम् । संस्थायां यस्तुभिर्गोहो दुःसहश्चेतनापहः ।
जिजीविषूणां जीवानामात्मा प्रेष्ठहेभितः । कउत्वहेत
तं दातुं भिक्षमायाय जिष्णवे" इति दधीचोक्ते देवैः
पुनरुक्तम् यथा "किं तु तदुत्थजं ब्रह्मन् ! पुंसां भूतासु
कम्पिनाम् । भवद्विधानां महतां पुण्यलोकैककर्मणाम् ।
नूनं स्वार्थपरोल्लोको न वेद परसङ्कटम् । यदि वेद न
याचेत नेति नाह यदीश्वरः । इत्युक्ते दधीचोक्तम् "धर्मं
वः श्रोतुर्कामेन यूयं मे प्रत्युदाहृताः । एष वः प्रियमात्मानं
दुत्थजं सन्त्यजाम्यहम् । योऽभुवेणात्मना नाथा ! न धर्मं
न यशः पुमान् । ईहेत भूतदयया स शोच्यः स्थावरैरपि ।
एतावानव्ययोधर्मः पुण्यल्लोकैरुपासितः । योभूतशोक-
हर्षाभ्यामात्मा शोचति हृष्यति । अहो दैन्यमहो कष्टं
पारव्यैः क्षणमद्भुतैः । यद्योपकुप्यादस्माधैर्मन्यैः स्वज्ञाति-
मियमर्हैः । श्रियादरायणिशुवाच । "एवं कृतव्यवसितो
दध्यङ्ङायव्ययस्तनुम् । परे भगवति ब्रह्मज्ञा-
त्मानं सद्यन् जहौ । गतात्मासु मनोवृद्धिस्तत्पटग-
ध्वस्तबन्धनः । आस्थितः परमं योगं न देहं बुबुधे-
शितम् । अथेन्द्रो वज्रमुदास्य निर्मितं विश्वक-
र्मणा । सुनेः शक्तिभिरुत्सितं भगवत्तेजसान्वितम्" ।

अशब्द लि० नास्ति शब्दो, वेदादौ वाचकशब्दो वा यस्य ।
१ शब्दज्ञेने, वेदे २ वाचकशब्दवर्जिते प्रधाने "ईक्षतेनर्
"शब्दमिति" शारीरकस्त्वम् ३ शब्दादिगुणहीने ब्रह्मणि
च न० "अशब्दमस्यैव रूपमव्ययमिति" श्रुतिः

अशरीर लि० नास्ति शरीरं तदभिमानो वा यस्य । "प्रत्यग्ज्ञान
शिखिध्वस्ते मिथ्याज्ञाने सहेतुके । नेतिनेतिस्वरूपत्वादश-
रीरो भवत्ययम्" इत्युक्तलक्षणे सकलनिषेधरूपे १ परमा
त्मानि, २ शरीराभिमानान्तर्ये जीवन्मुक्ते "अशरीरं वा वसन्तं
प्रियाप्रिवे न स्मृतः" इति श्रुतिः । ३ देहान्तर्ये ४ सीमा-
सकोक्ते देवे ५ ईश्वरे च परमात्मस्वरूपत्वात् ईश्वरस्याशरी-
रत्वम् "तदैकत ब्रह्म स्यां प्रजायेति श्रुत्या तस्यैकित्वत्वं यदुक्तं
तदसङ्गतं शरीरं विना ज्ञानाहुपपत्ते रित्याशङ्कापूर्वकं
शा० भा० तत् समर्थितं यथा "प्रागुत्पत्तेर्ब्रह्मणः शरी-
रादिर्बन्धमन्तरेणेकित्वत्वमनुपपन्नमिति न तद्विद्यमवत-
एति सविहप्रकाशवत् ब्रह्मणो ज्ञानस्वरूपमित्यनेन ज्ञान-
साधनापेक्षाहपपत्तेः । अपि च अविद्यादिमतः संसारिणः
शरीराद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिः स्यात् न ज्ञानप्रतिबन्धकारणर-
हितस्येश्वरस्य । मन्मो चैतावीश्वरस्य शरीराद्यनपेक्षतामना-
वरणज्ञानतां च दर्शयतः । "न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते न

तत्समवायधिकशब्दश्च दृश्यते। परास्व शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति” “अपाणिपादोजवनी यहीता पश्यत्यचतुः स शृणोत्यकर्णः। स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति-वेत्ता तमाहुरप्य” पुरुषं महान्तमिति” च । ननु नास्ति तत्र ज्ञानप्रतिबन्धकारणानोश्चरादन्यः संसारी । “नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेति विज्ञातेति” श्रुतेः तत्र किमिदमुच्यते संसारिणः शरीराद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिर्नेश्चरस्येति । अत्रोच्यते सत्यं नेश्चरादन्यः संसारी तथापि देहादिसंघातोपाधिसंबन्ध इत्यतएव घटकरकगिरिगुहाद्युपाधिसंबन्ध इव व्योम्नः, तत्कृतशब्दप्रत्ययव्यवहारा लोकस्य दृष्टाश्च, घटच्छिद्रं करकच्छिद्रमित्यादिराकाशाव्यतिरेकेऽपि तत्कृता चाकाशे घटाकाशादिभेदमित्यावृद्धिर्दृष्टा तथेहापि देहादि संघातोपाधिसंबन्धाविवेककृतेश्चरसंसारिभेदमित्यावृद्धिः । दृश्यते चात्मन एव सतो देहादिसंघातेऽनात्मन्यात्माभिनवेशो-मित्यावृद्धिमात्रेण सति चैवं संसारित्वे देहाद्यपेक्ष-मीक्षितत्वमुपपन्नं संसारिणः” भा० । जीवस्यापि अवास्तविकं सशरीरत्वं तदपि तत्रैव व्यवस्थापितं यथा “शरीरे पति-तेऽशरीरत्वं स्यान्न जीवत इति चेत् न सशरीरत्वस्य मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वात् । नह्य्रात्मनः शरीरात्माभि-मानलक्षणं मिथ्याज्ञानं सत्त्वा अन्यतः सशरीरत्वं यच्च कल्पयितुम् नित्यमशरीरत्वम् अकर्मनिमित्तत्वा-दिति चावोचामः । तत्कृतधर्माधर्मनिमित्तं सशरीर-त्वमिति चेत् शरीरसम्बन्धस्यासिद्धत्वात् धर्मा-धर्मयोरात्मकतवासिद्धेः । शरीरसम्बन्धस्य धर्माधर्मयो-स्तत्कृतत्वस्य चेतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गात् । अन्यपरस्परै-वैषाऽनादित्वकल्पना क्रियासमवायाभावाच्चात्मनः कर्तृ-त्वात्तु उपपत्तेः । सच्चिधिमात्रेण राजप्रभृतीनां दृष्टं कर्तृ-त्वमिति चेन्न धनदानाद्युपाजितभृत्यसंबन्धत्वात् तेषां कर्तृत्वात्तु उपपत्तेः । नह्य्रात्मनो धनदानादिवच्छरीरादिभिः स्वस्वामिसम्बन्धनिमित्तं किञ्चिच्छक्यं कल्पयितुम् मिथ्या-भिमानस्तु प्रत्यक्षः सम्बन्धहेतुः” शा० भा० ।

अशरीरत्वं न० अशरीरस्य भावः त्व । १ शरीरसम्बन्धराहित्ये २ भोक्त्रे च । यथा भोक्तृस्याशरीरत्वं तथोक्तं शा० भा० । “अशरीरं वायु सन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशतः” इति प्रियाप्रियस्य र्गनप्रतिषेधाच्चोद्दाललक्षणधर्मकार्यत्वं भोक्तृत्वस्या-शरीरत्वस्य प्रतिपिध्यत इति गम्यते । धर्मकार्यत्वे हि प्रियाप्रियस्य र्गनप्रतिषेधो नोपपद्यते । अशरीरत्वमेव धर्म-कार्यमिति चेत् तस्य स्वाभाविकत्वात् । “अशरीरं

शरीरेषु अनवस्थेष्ववस्थितम् । महान्तं विभुमात्मानं सत्त्वा धीरो न शोचति” “अप्राणोऽहमनाः शुभः अस-ज्जोह्यपुं पुरुष” इत्यादि श्रुतिभ्यः । अतएवावुधेयफल विलक्षणं भोक्तृत्वमशरीरत्वं नित्यमिति सिद्धम्” । अयं भावः अभावस्याधिकरणानतिरेकेण शरीरसम्बन्धा-भावस्य ब्रह्मरूपतया भोक्तृस्य तदभिन्नतया च तत्वात्म्यम् इति । अशरीरिन् लि० न शरीरी । १ देहान्ये ब्रह्मणि २ भीमांसकोक्ते देवमात्रे च । शरीरसञ्चारयितृत्वे नास्त्यस्य इति न० त० । ३ शरीरेणानुचाय्यं आकाशशब्दे । उभयत्र स्त्रियां ङीप् । “वायुवाचाशरीरिणी” भा० आ० प० । [श्रूयते लि० । अशर्मन् न० विरोधे न० त० । १ शर्मभिन्ने दुःखे न० ब० । २ सुख अशाखा स्त्री नास्ति शाखा यस्याः । श्रुतीदृशे राजनि० । ३ शाखान्ये दृष्टमात्रे लि० ।

अशान्त लि० विरोधे न० त० । शान्तभिन्ने शमहीने “नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य-अशान्तस्य कृतः सुखम्” गीता । [लि० । अशान्ति स्त्री अभावे न० त० । १ शमाभावे न० ब० । २ शमन्ये अशाश्वत लि० न शाश्वतः । अनित्ये अस्थिरे । अशासन लि० अभावे न० त० । १ शासनाभावे न० त० । २ शास-नन्ये । [वेदादिविरुद्धे नास्ति कागमादौ । अशास्त न० शास-करणे द्रुत् शास्तं वेदादि विरोधे न० त० । अशास्त्रीय लि० शास्त्रे विहितः छ न० त० । शास्त्राविहिते निषिद्धे ।

अशास्य लि० शास-त्रा० गत्यत् । शासितुमशक्ये दुर्दान्ते । अशिक्षित लि० विरोधे न० त० । शिक्षान्ये गति-नैपुण्यन्ये हयादौ ।

अशित लि० अश-कर्माणि क्त । १ भक्षिते “आमय तदग्निं नयन्ते” “अन्नमशितं त्वेधा विधीयते” “तेजोऽशितं त्वेधा विधीयते” इति च छा० उ० । कर्त्तरि क्त । २ अश-नेन तप्ते आशितङ्गवीनः भावे “क्त” ३ अशने न० ।

अशित्र पु० अश-संहती इति । १ चौरैः । भोजनादर्थान् कर्म्मणि इति । देवमन्त्रे २ चरी ।

अशियिल लि० विरोधे न० त० । शिथिलभिन्ने दृष्टे ।

अशिपद् लि० न श्लिपद्ः पदरोगभेदः वेदे पु० ललोपः न० ब० । श्लिपदरोगन्ये । “शिवा देवीरशिपदा भवन्तु सर्वाः” ऋ० ७, ५०, ४ ।

अशिमिद लि० “शिमिर्वधकर्म्म” निरु० शिमिं हिंसां ददाति दा-क उप० ष० । अहिंसको “सर्वा नद्यो अशिमिदा भवन्तु” ऋ० ७, ५०, ४ ।

अशिर पु० अश-इरच् । १रात्रौ २अग्नी तस्य सर्वं
भक्षत्वात्तथात्वम् । ३भास्करे ४वायौ च तयोर्व्यापकत्वात्त-
थात्वम् । ५नार्यां स्त्री टाप् ।

अशिरस् पु० नास्ति शिरोऽस्य । १कवन्ते २अपच्यन्ते त्रि० ।
अशिरस्स्नानं न० न शिरसा स्नानम् । शिरोमज्जनश्चान्ये स्नाने ।
अशिव न० विरोधे न० त० । १मङ्गलभिन्ने २तद्वति
त्रि० ३उपे च ५व० । ४अमङ्गलशब्दोक्ते तत्सूचके त्रि० ।
अशिशिषा स्त्री अशितभिन्ना अश-सन्-भावे अ । भोजने-
च्छायां “दृश्यते ह्युत्क्रान्तौ प्राणस्याशिशिषाऽतो व्याद-
दातीति” ऋ० ७०७भा० ।

अशिशु पु० विरोधे न० त० । १शिशुभिन्ने तस्य “जातमात्रः
शिशुस्तावद्यावदष्टौ समा वयः” इति स्मृत्युक्तधयोऽभिव्रान्ते
२नववर्षवयस्यो च । नास्ति शिशुर्यस्य । ३शिशुश्चान्ये त्रि० ।
स्त्रियां ङीप् लोके, वेदेऽपि कचित् “आ धेनवोधुनय-
न्तामशिशोः” ऋ० ३,५५,१६ । “नो मा कुत्वानो-
न्वेष्टेऽधेनवोऽगुःस्तनाभुजो अशिशोः” ऋ० १,१२०,८ ।

अशिशु त्रि० न० त० । १उपदिष्टभिन्ने यस्य शासनं न कृतं
तस्मिन् । शिष्टः साधुः विरोधे न० त० । २असाधौ
साधुत्वञ्च वेदार्थे विद्यासद्व्यवृत्तिरिति दिनकरो ३तद्विन्ने
नास्तिके ४वर्णसङ्करकारके व्यभिचारवृत्तिश्च “अशिशुव्यवहारे
दाणः प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया” वार्त्ति० ।

अशिशु त्रि० अश्रुति अश-अच् अतिशयने इडन् । १भोक्तृ
तमे २अग्नी पु० तस्य सर्वभक्षकत्वात्तथात्वम् । “अशीत-
मेत्यशिशो ह्यग्निः” शत० ब्रा० ।

अशीत न० विरोधे न० त० । १उष्णस्पर्शे २तद्वति त्रि० ।
शीतं हिमं तद्वाधा न० व० । हिमवाधाम्बुन्ये त्रि० ।
“अशीतास्तरवोसाधे” नीतिः । [अशीतकिरणादयोऽप्यत्र ।

अशीतकर पु० अशीत उष्णः करो यस्य । उष्णांशौ स्वर्ये
अशीतम पु० अश्रुति अश-बा० इति ततः तस्य वेदे दीर्घः ।
भोक्तृ तमे अग्नी “अशीतमेत्यशिशो ह्यग्निः” शत० ब्रा० ।

अशीति स्त्री दशानामवयवं दशतिः दशकम् अष्टगुणितं
दशतिः नि० अशीत्यादेशः । अष्टगुणिते दशके (आशी)
१संख्याभेदे, २तत्सङ्ख्यान्विते च । “अशीतिभागो वृद्धिः
स्वात्माविभाषि सबन्धके” या० सू० । अर्वांग्वाद्दशवर्षी-
यादशीतेरुर्ध्वमेव च” स्मृतिः अशीतिः परिमाणमस्य ठन् ।
अशीतिकः” तत्परिमिते त्रि० ।

अशीर्षिक त्रि० नास्ति शीर्षं यस्य शीर्षादि० ठन् । अशीर्ष-
वति १मस्तकशून्ये २अपच्यन्ते च ।

अशील न० विरोधे न० त० । १दृष्टशीले न० त० २शीलशून्ये त्रि०
अशुच् त्रि० नास्ति शुगस्य । शोकशून्ये ।

अशुचि त्रि० विरोधे न० त० । १शौचशून्ये २अपवित्रे
भूतादौ च । स्त्रियां ङीप् । “अशुच्योनेव तास्तेन येन
वैकारिकं हि तत्” शब्दः । शुचितत्कालजीविनां कर्मा-
धिकारित्वेनाशुचेः पर्युदस्तत्त्वम् “अशुचिद्रव्याणि
च अशुद्धिश्चन्द्रे वक्ष्यन्ते” इत्यानासुपवासानां आङ्गादी-
नाञ्च सङ्गमे । करोति यः चौरकर्म सोऽशुचिः
सर्वकर्मसु” स्मृतिः “तिरात्मशुचिर्भवेत्” स्मृतिः । अशु-
चित्वं च वैदिककर्मनिर्हृत्यप्रयोजकोधर्मविशेषः तच्च
कर्त्तृनिष्ठं द्रव्यनिष्ठञ्च । स्मृतकनिमित्तं दुष्टद्रव्यसंसर्गजन्यञ्च
कर्त्तृनिष्ठम् । द्रव्यनिष्ठन्तु वस्तुसम्भावजन्यम् “यथा मलमूल-
पुरीपास्थि निर्गतं ह्यशुचि स्मृतम् । नारं स्पृष्ट्वा तु
सन्नेहं सचेलं जलमाविशेदित्यादि स्मृत्युक्तं” तत्संसर्ग-
युतद्रव्यनिष्ठञ्च अधिकमशुद्धिश्चन्द्रे वक्ष्यते । शुचिः शुभः ।
तद्विन्ने ३लक्षणवर्ग्ये पु० ४तद्वति त्रि० स्त्रियां वा ङीप् ।
तस्य भावः अशु अशौचश्च प्यञ् आशौच्यम् । अशुचिभावे
न० “आशौच्यात् त्रिमशुच्येत ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्य च”
स्मृतिः या पूर्वपदशुद्धिः अशौच्यमपि तत्रैव । अशुचौ
भवः प्यञ् वा पूर्वपदः दीर्घ आ(आ)शौच्यः तद्वत् त्रि० ।

अशुद्ध त्रि० विरोधे न० त० । १शुद्धिभिन्ने सदोषे २अपवित्रे च
दोषस्य नानाविधः व्याकरणादिलक्षणानुसारित्वे शब्दस्त
दोषः शास्त्रनिषिद्धतयाऽनुष्ठाने कर्माणां दोषः यथा
हिंसादेः पापजनकतया सदोषता । स्नानाद्युपनेयमलादेश
सदोषता विवरणमशुद्धिश्चन्द्रे । “सर्वतीर्थेष्वपि स्नातो ह्य-
शुद्धः पुनरेव स” स्मृतिः एतच्च मनःशुद्धिप्रशंसार्थवादः ।

अशुद्धि स्त्री अभावे न० त० । १शुद्धभावे दोषे न० त० ।
२शुद्धिगन्ते दुष्टे । तत्ताशुद्धिस्तत्प्रतियोगितया शुद्धिश्च
निरूपिता हेमाद्रौ आ० ख० । ततः सारांशः । अशुद्धिर्नाम
कर्त्तृद्रव्यादेः स्पर्शनाद्यनेर्हतापादकोदोषविशेषः शुद्धि
सादीयसंस्कारायादिता तच्चिह्नसिः । शुद्धिमतएव सकल-
कर्मपियोगयोग्यत्वम् “अतैः स्मार्त्तं” तथा कर्म कर्म अ-
मधिकारिणा । शुचिना साधनैः शुद्धेः सत्यम् अज्ञान्यतेन
च” ब्रह्मा० पुरा० उक्तेः । अतो यथाशुद्धं शुचिना शुचि-
भिरेव द्रव्यैराचरणीयम् । ते चोभे अपि शास्त्रैकगम्ये ।
नन्यत्र किं शास्त्रेण लोकव्यवहारप्रसिद्धेः शुद्धशुद्धौ
व्यवहृत्येव हि लोकोऽनुगुणितमूलपुरीपादिषु स्मृतं द्रव्य-
मशुद्धमिति प्रचालनाद्युपपत्तिरशुद्धमिति, सत्यमर्थे

लोकव्यवहारः कचिदेव जुगुप्सितस्सर्गोपहतएव द्रव्ये, न सर्वत्र । तत्रापि सामान्यतयासौ व्यवहारो न द्रव्यदेशकालावस्थादिभेदकतो, नवा शुद्धशुद्धितारतम्यविशेषकतः । अतः सर्वत्र विशेषतश्च शुद्धशुद्धोः शास्त्रादेव नियमः । यस्तु चण्डालादिसिद्धार्थादावपि विशेषतश्च लोकव्यवहारः स तु शास्त्रमूलप्रसिद्धिमात्रित्वेव यागदानहोमादिषु श्रेयसाधनत्ववत् । कथं पुनः कार्यार्थपरेण धर्मशास्त्रेण शुद्धशुद्धिरूपस्य सिद्धार्थस्यावगतिः ? श्रुतार्थापत्त्येति ब्रूमः । तथाहि यथा दर्शपौर्णमासाभ्यां स्वर्गकामोयजेतेत्यादौ क्षणिकानां यागानां श्रूयमाणकालान्तरभाविस्त्वमेसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या पुरुषे शुभापूर्वसिद्धिः, यथा च क्षणिकस्यावगोरणस्य श्रुतकालान्तरभाविप्रतयातनासाधनत्वान्यथानुपपत्त्या दुरितापूर्वसिद्धिः । तथा मूलपुरीषादिमंससृष्टेन न व्यवहर्त्तव्यम् प्रजालनप्रोक्षणादि संस्कारयता तु व्यवहर्त्तव्यमिति श्रुतव्यवहारनिषेधतद्व्यनुज्ञानान्यथानुपपत्त्या द्रव्यादिगतशुद्धशुद्धिरूपसिद्धार्थकल्पना न विरुध्यते । अथ वा शुद्धशुद्धिभूतानां सिद्धार्थवादपरत्वमेवास्तु तासां च तादृशमेव वेदवाक्यं मूलकल्पयते श्रूयमाणार्थानुसारिणी हि वेदकल्पना । नास्ति नियमः कार्यार्थपरेणैव वेदेन भावप्रमिति "तद्भूतानां क्रियार्थेन समान्नायः" इति न्यायेन सिद्धार्थानामपि विधेयत्वावयवतया प्रामाण्यव्यवस्थापनात् । प्रकृते च कर्मविधायके प्रायुक्तब्रह्माण्डवाक्ये अधिकारविशेषणतया साधनविशेषणतया च शुद्धेः, अशुद्धेः पर्युदस्ततया सिद्धाया अपि विधिनैकवाक्यतया प्रामाण्यसम्भवः । किञ्च प्रजालितेनैव व्यवहर्त्तव्यमिति नियमविधिर्दृश्यते अतो वेदमूलत्वकल्पना । अतः शुद्धशुद्धी उभे अपि शास्त्रादेवावगम्ये । तदुक्तं "शुद्धशुद्धी हृदयत्वादिज्ञायेते यथाश्रुति" तदेव वसा शुक्रासत्त्वादिभिरशुद्धिचर्चनैरशुद्धिर्गम्यते जलेनैव विशुध्यतीत्यादिभ्यश्च शुद्धिर्विधीयते । अतोऽष्टकादिकृतिवत् वेदमूले एव शुद्धशुद्धिभूती । शुद्धिवचनैश्चाशुद्धिराक्षिप्यते शुद्धिर्हि मूलाद्युपधातेनाशुद्धानां द्रव्याणां संस्काररूपा कर्मव्यतया विधीयते न पुनः शुद्धानां, न हि सुवर्णादयः भावा स्वभावेनाशुद्धाः येन प्रयोगकाले शुद्धिमपेक्षेरन् । अथादृष्टार्थं व्रीहिप्रोक्षणवत् प्रयोगकाले संस्कारोविधीयते इति चेत् न तथात्वे अशुद्धिज्ञापकं वचनं विरुध्येत अतः सिद्धं शुद्धशुद्धोः शास्त्रगम्यत्वम् । सत् शुद्धिर्नानाविधाऽपि संक्षेपात् द्विविधा बाह्या

आभ्यन्तरा च । यथा "अथातः शौचाध्यायं व्याख्यास्यामस्तद्विविधम् बाह्यमाभ्यन्तरञ्च आन्तरं शौचं नाथ तद्यदहङ्कारनिन्दितेऽथो मनो निवर्त्तते, बाह्यमपि गन्धलेपश्चेहोपघातेऽङ्गिरनिष्टपुरुषस्यर्चने प्रोक्षणाच्छुचिरित्यशुचिप्रतिषेधः, हृदयशौचमनुतप्तता साधुता, कर्मशौचमर्गाहृतकर्मण्यता, शरीरशौचं ऋद्धिरद्विष्ट, वाचाम् अप्रियानृतनिष्ठयुष्यजनम्, मनसो मिथ्यासंकल्पप्रतिषेधः, बुद्धेर्ज्ञानम् । श्रूयते द्विविधं शौचं यच्छिष्टैः पर्युपासितम्" । "बाह्यं निलेपनिर्गन्धमनःशौचमर्चनम्" इति च उच्यते । "अङ्गिः शुध्यन्ति गात्राणि बुद्धिर्ज्ञानेन शुध्यति । अर्चिसया च भूतात्मा मनः सत्येन शुध्यति" इति "कालोऽग्निर्भनसः शुद्धिरुदकाद्यनुलेपनम् अविविज्ञानञ्च भूतानां षड्विधं शौचमुच्यते । देशं कालं तथात्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् । उपपत्तिमवस्थां च परिज्ञाय यथाविधि । शौचज्ञः कुशलो धर्मो धर्मोऽपसुः शौचमाचरेत्" इति च बीषा । "अनिलानलसोमसूर्यकाञ्चनरजतभक्तोयतान्नः, अजसुखवालधिगोमयरजआर्द्यः स्पर्शयुगैरिह मेध्यतां नयन्ति" हारी । "आत्मयाजिनां शरीरस्याङ्गिर्द्विष्ट, चानेन बुद्धेः, तपसा पापानां, सन्तानजानां साहपैतकाणां दोषाणां यमनियममन्त्रप्रतोपवासादिभिः" शङ्खलि । "ज्ञानं तपोऽग्निराहारो ऋणयौ शार्थुपाङ्कनम् वायुः कर्माकिकालौ च शुद्धिकर्तृणिर्देहिनाम्" सर्वेषामेव शौचानामक्षयौ परं कृतम् । योऽङ्गे शुचिर्ह स शुचिर्न ऋद्धारि-शुचिः शुचिः । क्षान्त्या शुध्यन्ति विद्वांसोदानेनाकार्यकारिणः । प्रच्छन्नापाजयेन तपसा वेदवित्तमाः । शौध्यं शुध्यति ऋतोयैर्नदी वेगेन शुध्यति रजसा स्त्री मनोदुष्टा संन्यासेन द्विजोत्तमाः । अङ्गिर्गात्राणि शुध्यन्ति मनः सत्येन शुध्यति । मनुः "कालोऽग्निः कर्म ऋद्धारि मनोज्ञानं तपो जलम् । पञ्चात्तापो निराहारः सर्वेषां शुद्धिहेतवः । अकार्यकारिणां दानम्" क्षेत्तस्ये श्वरज्ञानात् विशुद्धिः परमा मता" या० ऋ० "सत्यं शौचं तपः शौचं शौचमिन्द्रियसंयमः । सर्वभूतदया शौचमङ्गिस्तु पञ्चमं मतम्" यमः "गात्रं ऋद्धमसा शुध्येच्चित्तं भूतान्दृशंसनात् । विद्याया तपसा देही मतिज्ञानेन शुध्यति । स्वाध्यायेनानुतामेन होमेन तपसैव च । ध्यानेन क्षेत्तवासेन दानेनेह गरिष्ठयः । परापवादाश्रवणं परस्त्रीणासदर्शनम् । एतच्छौचं श्रोत्रशो जिह्वाशुद्धिरपैशुनम् । अप्राणिवधमस्तेयं

शुचित्वं पादहस्तयोः । असंज्ञैः परस्त्रीणां शरीरं
 शौचमिष्यते" वृ० । "उच्छिद्योपघातेऽभ्युक्त्या च चिर्वि-
 श्मत्वं संस्पृश्योन्मृज्याचस्य प्रयतो भवेत्" पैटी । "प्राणि-
 नामथ सर्वेषां स्त्रिण्डिरङ्गिण्य कारयेत् । अत्यन्तोपहतानाञ्च
 शौचं नान्यत्" विष्णुः । "विश्वं लोतुसर्गशुद्धार्थं स्त्रिद्वार्या
 देयमर्थवत् । दैहिकानां मलानाञ्च शुद्धिषु द्वादश
 स्वपि । वसा शुक्रमहङ् मज्जा मूत्रविट् प्राणकण्विट् ।
 क्लेष्माश्च दूषिकामेदो द्वादशैते नृणां मलाः" मनुः । "तथा
 शरीरस्रोतोभ्यो मल निष्यन्दविस्त्रवः । अन्वादीनां प्रदेशस्य
 स्यादशुचिर्विशेषतः । प्रभूताशुच्यमेध्यानां स्पर्शनाद्वा
 शुचिर्भवेत् । स्वप्राहस्वविपर्यासात् कुताद्द्विपरिभ्रमात् ।
 उक्त्वा वाचमनाच्छुद्धिरन्यतः क्रूरमेव वा । अपविद्धं धतुलक्ष्यं
 हृष्टा वा अशुचिर्भवेत् । प्रलेपस्नेहगन्धानामशुचौ चापक-
 र्षणम् । शौचलक्षणमित्याहुर्दक्षभोगोमयादिभिः । लेपे
 स्नेहे च गन्धे च व्यपकटे च दूरतः । पश्चादाचमनञ्चैव
 शौचाथं वक्ष्यते विधिः" देवलः । "दुष्टाभिगस्तपतित
 तिर्यग्धोवर्णोपहतानां संस्पृश्यान्मुखे दतोयपूयशो-
 णितछर्द्दिलालानिशीधितरेणुर्कर्मोच्छिष्टजलद्विरस्य त्वपुरो-
 षादिभिर्बाह्वशरीरोपघातिभिरुपपूताभिरङ्गिष्टं द्विष भक्ष-
 गोमयौषधिमङ्गलाचारविधिप्रयुक्तां बाह्वशरीरोपघातात् पू-
 तोभवति" हारीतः । "चिताधूमसेवने सर्वे" वर्णाः
 स्नानमाचरेयुः । मैथुने दुःस्वप्ने रुधिरोगतकण्ठे
 वमनविरेकयोश्च । श्लेष्मकर्मणि कृते च । शवं शव-
 स्पृशञ्च स्पृष्ट्वा रजस्वलाचारण्डालयूपांश्च । भक्ष्यवर्जं
 पञ्चनक्तशवं तदस्य सम्नेहञ्च । सर्वेष्वेतेषु पूर्यं वस्त्रं
 नाप्रक्षालितं विभ्रयात् । रजस्वला चतुर्थेऽङ्गि स्नानाच्छु-
 द्धाति । रजस्वला हीनवर्णा रजस्वला स्पृष्ट्वा न तावद-
 स्त्रीयाद्यावन्न शुद्धा । सर्वर्णमधिकवर्णा वा स्पृष्ट्वा स्नात्वा-
 ऽस्त्रीयात् । कुत्वा सुप्ता भोजनाध्ययने पीत्वा स्नात्वा
 निशीव्य वासः परिधाय रय्यामाक्रम्य मूत्रपुरीषे कृत्वा
 पञ्चनक्तस्य सम्नेहास्य स्पृष्ट्वा चाचमेत् । चाण्डाल-
 क्लेच्छसम्भाषणे च । नाभेरधस्तात् प्रबाहुषु च कायिकै-
 र्भैः सुराभिर्वोपहतोन्मत्तोयैस्तदङ्गं प्रक्षाल्य शुध्यति ।
 अत्यन्तोपहतोन्मत्तोयैस्तदङ्गं प्रक्षाल्य स्नानेन । वक्तोपहत-
 क्षूपोष्य स्नात्वा पञ्चगव्येन । दशनच्छदोपहतस्य । वसा
 शुक्रमहङ् मज्जामूत्रविट् कण्विड् नखाः । क्लेष्माश्च दूषिका
 मेदोद्वादशैते नृणां मलाः । गौडी माध्वी च पैटी च
 विज्ञेया त्रिविधा सुरा । यथैवैका तथा सर्वा न पातव्या

द्विजातिभिः । माधूकमैत्र्यं टाङ्गं कौलं खाज्जूरपानसे ।
 स्त्रीकारसमाधौके मरैयं नारिकेलजम् । अमेध्यानि
 दशैतानि मदानि ब्राह्मणस्य च । राजन्यचैव वैश्यश्चस्पृष्टैतानि
 न दुष्यतः । "ज्ञानं तपोग्निराहारोऽहमनोवायुपाञ्जनम् ।
 वायुः कर्माकालौ च शुद्धिकर्तृणि देहिनाम्" विष्णुः ।
 "कर्तुं नाभेः करो सक्ता यदङ्गसपह्नयते । तत्र
 स्नानमधस्तात्तु ज्वालनेनैव शुध्यति । इन्द्रियेऽनुप्रविष्टं
 स्यादमेधं यदि कर्हिचित् । सुखेऽपि संस्पृश्यमानं तत्र
 स्नानं विप्रोषनम्" अङ्गिः । "रथ्या कर्हमतोयेन धीव-
 नाद्येन वा तथा । नाभेरुर्ध्वं नरः स्पृष्ट्वा सद्यः स्नानेन
 शुध्यति" शङ्खः । "स कर्हनेषु वर्षासु प्रविश्य यामसङ्करम् ।
 जङ्घाभ्यां स्तितिकास्तिस्रः पदभ्यां च द्विशुणाः स्मृताः"
 यमः । "दिवाकीर्त्तिसदक्यां च सूतिकां पतितं तथा ।
 शवं तत्स्पृष्टिनञ्चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुध्यति । आचस्य
 प्रयतोनिव्यं जभेदशुचिदर्शनात् । सौर्यान्मन्त्रान्
 यथोत्साहं पात्रमानोश्च शक्तिः । नारं स्पृष्ट्वास्य
 सस्नेहं स्नात्वा विप्रोविशुध्यति । आचस्यैव तु निःस्नेहं गां
 स्पृष्ट्वा वीक्षा वा रविम् । यान्तोद्विरेकी कुत्वा च एतप्राग-
 नमाचरेत् आचामेदेव भुक्त्वा च स्नानं मैथुनिनः स्मृतम्"
 मनुः । मैथुनिनः स्नानमृतो गर्भगङ्गायामेव "अनृतो
 तु यदा गच्छेच्छौचं मूत्रपुरीषवत्" शातातपोक्तेः ।
 "अजीर्णोऽभ्यादिते वान्ते श्लेष्मकर्मणि मैथुने । दुःस्वप्ने
 दुर्जनस्पर्शे स्नानमात्रं विधीयते । शुना चैव शपाकेन
 मृतनिर्हारकेण वा । स्पृष्ट्वास्तु कुर्वीत सेचनं स्नावनं
 जलैः" मनुः । "दुःस्वप्नदर्शने चैव वान्ते वा नृरकर्मणि ।
 मैथुने कटधूमे च सद्यः स्नानं विधीयते । पतितं स्तितिका-
 मन्यं शवं स्पृष्ट्वा तु कामतः । स्नात्वा सचेलं कृत्वाग्निं
 एतं प्राश्य विशुध्यति । शवस्पृशं दिवाकीर्त्तिं चितायूषं
 रजस्वलाम् । स्पृष्ट्वा प्रसादतोविप्रः स्नानं कृत्वा विशुध्यति"
 वृ० । उदक्याशुचिभिः स्नायात्" या० स्मृ० । उदक्या-
 दिस्पृष्टैः स्पृष्टः स्नायात् हेमा० । "चण्डालं पतितं व्यङ्गं
 मुन्मत्तं शवमन्यजम् । सूतकं स्तितिकां नारीं रजसां
 च परिश्रुताम् । शकुन्कुटवराहंश्च पास्यान् संस्पृश्य
 मानवः । सचेलं शशिरः स्नातः तदानीमेव शुध्यति ।
 वृ० शाता० । "शपाकं पतितं व्यङ्गमुन्मत्तं शवहारकम् ।
 स्तुतकमित्यादि शातातपवत् परा० । "अशुद्धान् स्वयमेवैतान्
 शुद्धयन् यदा स्पृशेत् । विशुध्यत्युपवासेन" "उपस्पृश्या-
 शुचिस्पृष्टं तृतीयमपि मानवः । हस्ती पादौ च तोयेन

वाचस्पत्य

वृद्धत् संस्कृताभिधान

तृतीयखण्डम् ।

गवर्णमेष्टसंस्कृतविशालयस्य-दर्शन-व्याकरणाध्यापक-

श्रीतारानाथ-तर्कवाचस्पति-भट्टाचार्येण

संस्कृतम्

तेनैव संस्कृतम्

१८३० संवत्सरे मुद्रितम् ।

VACHASPATYA

A

COMPREHENSIVE SANSKRIT DICTIONARY

IN TEN PARTS.—PART II.

COMPILED BY

TARANATHA TARKAVACHASPATI

Professor of Grammar and Philosophy in the

Govt. Sanskrit College of Calcutta.

CALCUTTA

PRINTED AT THE KAYVA PRAKASHA PRESS.

1873.

To be had from Pandit Jibananda Vidyasagara B. A.

Sanskrit College, Calcutta.

THE FOLLOWING IS THE LIST OF

PROFESSOR TARKAVACHASPATI'S WORKS

AND PUBLICATIONS.

1. आशुबोध व्याकरण Asnubodham Vyakaranam. A new Sanskrit Grammar founded on the system of Panini by Professor Taranatha Tarkavachaspati of Calcutta Sanskrit College, for the use of the undergraduates of the Indian universities. Royal 12mo. 500 pages. Revised edition. Rs. 3 4 Ans.
2. धातुरूपदर्शः Dhaturupadarsha. Paradigm of Sanskrit conjugation by the same author for the use of Schools and Colleges 8vo. 274 pages. 2 "
3. शब्दकोशमहाविधि [संस्कृत अभिधान] Sabdhashtoma Mahavidhi. A Sanskrit dictionary in alphabetical order by Prof. Taranatha Tarkavachaspati, for the use of Schools and Colleges. 4to. 530 pages. The words are explained in Sanskrit. 10 "
4. सिद्धान्तकौमुदी सरलासहिता Sidhantakoumudi with Sarala, or Panini methodized by Bhattoji dikshita with a commentary entitled the "Sarala" by Prof. Taranatha Tarkavachaspati. In 2 vols. 8vo. 1400 pages. 11 "
5. सिद्धान्तविन्दसार [वेदान्त] Sidhantavindusara. A treatise on the Vedanta philosophy by the same author. " 8
6. तुलदानादिपद्धति Tuladanadipadhati on the sixteen Mahadanas or largeness by the same author. (In Bengali characters.) 4 "
7. गयश्राद्धादिपद्धति Gaya Shraddhadipadhati. A treatise on the Gaya Shraddha by the same author. Revised edition. 1 "
8. शब्दार्थरत्न Sabdartharatna. A treatise on the philosophy of Grammar by the same author. Revised edition. " 12
9. वाक्यमञ्जरी Vakyamanjari. A treatise on the Sanskrit composition, by the same author. (In Bengali characters.) " 4
10. छन्दोमञ्जरी तथा उत्तरत्नाकर सटीक Vrittaratnakara and Chhandomanjari with notes, by Prof. Tarkavachaspati. Two popular works on Prosody. " 10
11. वेंसिंहार नाटक सटीक Venisanhara with the commentary of Prof. Tarkavachaspati. 1 "
12. मुद्राराक्षस नाटक सटीक Mudraraksasa. A drama, with the commentary of Prof. Tarkavachaspati. 1 8
13. रत्नावली Ratnavali Ditto. A drama edited by Prof. Tarkavachaspati. " 12
14. मालविकाग्निमित्र सटीक Malavikagnimitra Ditto.

A drama of Kalidasa with a commentary by Tarkavachaspati. 1 8

15. धनञ्जयविजय सटीक Dhananjayavijaya Ditto. drama edited by Prof. Tarkavachaspati. " 4

16. महावीरचरित Mahaviracharita. A drama ed by Pandit Jibananda Vidyasagara, B. A. 1 8

17. साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी सटीक Saukhyatatwakoum Ditto. The system of Sankhya philosophy by Vachati Mishra with the commentary of Prof. Tarkavachaspati. 2 "

18. वैयाकरणभूषणसार Veiyakarana Bhusanasara treatise on Grammar, the Revised edition, edited by Prof. Tarkavachaspati. " 12

19. लीलावती Lilavati. Arithmetic and Mensuration by Bhaskaracharya, edited by Prof. Tarkavachaspati. " 12

20. बीजगणित Vijaganita, Algebra of Bhaskaracharya, edited by Prof. Tarkavachaspati. 1 "

21. शिशुपालवध सटीक Sishupalabadha with Mulla's commentary, edited by Prof. Tarkavachaspati. 6 "

22. किराताकुर्मीय सटीक Kiratarjaneya Ditto. ed by Prof. Tarkavachaspati. 2 8

23. कुमारसम्भव पूर्वखण्ड Kumarasambhava Pu khandam Ditto. (First seven cantos only,) this edition contains certain portions of Shvapurana from which Kalidasa has borrowed his poem, edited by Tarkavachaspati. 1 "

24. कुमारसम्भव उत्तरखण्ड Kumarashambhava U rakhandam (text only.) Cantos VIII—XVII. edited by Prof. Tarkavachaspati. " 8

25. अष्टकम् पाणिनीयम् Panini, edited by Prof. Tarkavachaspati. " 12

26. वाचस्पत्यम् (वृहदभिधान) A comprehensive Sanskrit dictionary by Prof. Taranatha Tarkavachaspati of Calcutta Sanskrit College, In 10 parts; the words are explained in Sanskrit and intended for the students of Sanskrit who are desirous of obtaining thorough knowledge of the language.

The work is composed of the following materials

1. Panini on genders.
2. On the suffixes.
3. On the primitive and derivative words.
4. The derivation and different meanings with illustrations of all the words which are found in the Wil Sanskrit dictionary and Radhakanta's Sabdakalpa. Also numerous words not to be found in the or any previous Dictionaries.

प्रवृत्त्याचस्य शुध्यति" इति च देवः। "मानुषास्थि
वसाविषामार्चयन् भूतरेतसी। स्नानं शोषितं वापि
परस्य यदि संस्पृशेत्। स्नात्वा प्रवृत्त्य लेपादीनाचस्य स
शुचिर्भवेत्। तान्येव स्नानं संस्पृष्टं पूतः स्यात् परिमार्ज्य
नात्" देवः। "चैत्यद्वयसिद्धिर्पञ्चमालः सोमविक्रयी।
एतांस्तु ब्राह्मणः स्पृष्ट्वा सचेलोजलमापयेत्"। परा०।
"अपचमयिकमेतद्वारकशयानि संस्पृश्य द्वेराप इत्यभि-
मानमैजिषः स्नातः प्रतोभवत्यजीविनं प्रसस्य-
कर्म्मणि पशुदिवानैषुने च" हारोतः। "अथ सांस्-
यिकं व्याख्यास्यामः "चण्डालप्रसङ्गमृतहाराकरज-
सलासूतिकाः संस्पृश्याऽनुदितेऽस्मिन्ते न्दित्वा चाप्सु-
स्कन्दित्वाक्षिप्यन्ते कर्णक्रोशने चित्वाहरयुपसंस्पृशने"
इत्युपक्रम्य "सचेलं स्नात्वा पुनर्मानो जपेत्" इ०। "द्यानं
युपाकं प्रेतधूमं देवद्रव्योपजीविनं युपाजकं यूपं
चित्तिं चितिकाष्ठं समग्रभागं सन्नेहं मानुषास्थि
शवस्पृशं रजस्वलां महापातकिनं शवं च सचेल-
वासा अभ्योज्यगाह्यीतीर्थानिपुणस्पृशेत् च्यवः।
"शुना प्रातावलीदस्य नखैर्विदलितस्य वा। अपि प्रक्षालनं
प्रोक्तमस्मिन्ना चोपधननम्" शाता०। अशुचिं वृशेयस्तु
एकएव स दुष्यति। तं स्पृष्ट्वान्यो न दुष्येत्तु स दुष्येत्तु
विधिः" इत्युक्तम्। "यस्य स्पर्शो आचमनमात्रं सोऽशुचिः"
हेमा०। "अवराहखरातुष्टान् वृकगोमायुषान्।
काककुट्टकट्टकांश्च स्पृष्ट्वा स्नानं समाचरेत्" १०।
"भासयानरमार्जिखरोट्टाणां शुनां तथा। मूकगम-
मेध्यस्य स्पर्शो स्नानं सचेलकम्" व्यासः। "पण्डकं पुं
काकं चण्डालशिवारकान्। चितियूपप्रसृशानानि
वराहखराशुचीन्। अवकीर्षितभन्यं च स्पृष्ट्वा च
विधीयते" हारी०। "अभ्योज्यसूतिकापण्डितजीरासु-
ककुट्टात्। एतिसावित्र्याश्चालं मृतहारांश्च धर्मवित्
पुंस्पृशन् शुध्यति स्नानात्" भास्के० पु०। "बौद्धान् पाशुपतान्
जैनान् लौकायतिककापिलान्। विकर्मस्थान् द्विजः स्पृष्ट्वा
सचेलोजलमापयेत्। कापालिकांस्तु संस्पृश्य प्राणायामो-
धिको मतः" पट्ट०। "शैवान् पाशुपतान्
स्पृष्ट्वा लौकायतिकनास्तिकान्। विकर्मस्थान् द्विजान्
वृक्षान् वसासा जलमापयेत्" ब्रह्मा०। पुरा०।
"शरोष्णितं द्विजः स्पृष्ट्वा उष्णितं मूत्रमेव च।
परिचर्यवगाह्यैव सचेलं स्नानमाचरेत्" काग०। "स्पृष्ट्वा
यलकं चैव वसासा जलमापयेत्" संव०। "रजकश्चर्म

कश्चैव ब्राह्मणोपजीविनौ। निर्णेजकः शोणितकश्च
नटः शैलपकस्तथा। सुखेभगस्तथा श्वा च वनिता सर्व-
वर्णगा। चक्री ध्वजी व्याधयाजी" इत्युपक्रम्य "एभिर्द्यदङ्गं
संस्पृष्टं शिरोवर्जं द्विजातिषु। तोयेन जालनं कृत्वा
आचान्ताः प्रयता मताः" शाता०। "उर्ध्वं नाभेः करो-
मञ्ज्वा यदङ्गं स्पृशते खगः। स्नानं तत्र प्रार्थितं शेषं
प्रक्षाल्य शुध्यति" जाट०। "नीली नीलीविकारं च मा-
नुषास्थोऽपि द्विजः। चण्डालपतितच्छायां स्पृष्ट्वा स्नानं
समाचरेत्" संव०। "स्पृष्ट्वा रुद्रस्य निम्नाख्यं वसासा आङ्गुतः
शुचिः" स्कन्द० पु०। "अटस्यां च चतुर्दश्यां दिवा पर्वणि
मैथुनम्। कृत्वा सचेलं स्नात्वा च वारुणीभिः मार्जयेत्"
शाखायनिः। "रजस्य परते साध्वी स्नानेन स्त्री रजस्वला"
अङ्गि०। "रजस्वला चतुर्दश्यां स्नानाच्छुद्धिमाप्नुयात्"
गङ्गाः। "शुद्धा भर्तुः सतुर्दश्यां स्नाता नारी रजस्वला। दैवे
कर्म्मणि पितृषु च पञ्चमेऽहनि शुध्यति" अङ्गि०। "रोमेण
यद्रजः स्त्रीणां मलार्थं तु प्रयत्नते। अशुच्यो नैव तास्तेन
येन वैकारिकं हि तत्" गङ्गा०। "यकाले यद्भवेत् स्त्रीणाम्
रक्तमाङ्गमनीषिणः। काले तु तद्रजः प्रोक्तं तस्मात्तत्रैव
साऽशुचिः" काग०। एवमन्यान्यपि तद्बोधकान्यनुसन्धेया-
नि। शुचितत्कालजीविनः कर्म्मधिकारित्वेन शुद्धेः कर्त्तृ-
विशेषणतया कर्म्मङ्गत्वमशुद्धेः तदधिकारित्वाभावः एवं
तयोः कर्त्तृविशेषणतया कर्म्मधिकाराज्ञानङ्गत्वे निरु-
पिते। इदानीं द्रव्याणामपि कर्म्मङ्गतया द्रव्य-
गतशुद्धशुद्धी निरूप्येते तत्र कालरूपद्रव्याशुद्धिः
३६. पुष्टे अकालगच्छे उक्तप्राया। पर्युदत्तकालानां तु
कर्मानङ्गत्वेऽपि नाशुद्धत्वम्। "रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत"
"आसुरी रात्रिरन्यत्र तस्मात्तां परिवर्जयेत्" राजसी
नाम सा वेला गृहिता सर्वकर्मसु" इत्यादौ तत्तत्-
कर्मणां तदितरकाले कर्त्तव्यतामात्रं बोध्यते न तु तेषा-
मशुद्धत्वमात्रं तेन सन्ध्यावन्दनादेः सन्ध्यारात्रयोः कर्त्त-
व्यताविधायकं "प्रक्षिप्य तं समासीनो यावत्सारकद-
र्शनमित्यादि" "दिवोदितं यत् कर्म्म त्वुक्तस्य श्वेत्याः प्रथमे
यामे तत् कुर्वीताविचारयदित्यादि" च शास्त्रं
सार्थकम्। अपरद्रव्यगते शुद्धशुद्धी तावदिदानीं निरु-
प्येते। तत्रादौ द्रव्यशुद्धशुद्धिसम्पादकं द्रव्यादिकमुच्यते।
"शारिर्मलैः सुराभिर्मद्यैर्द्यदुपहतं तदत्यन्तोपहतम्। अत्य-
न्तोपहतं सर्वलौकभाण्डमग्नौ प्रक्षिप्य शुध्येत्" कण्ठमय
मन्त्रमयमन्त्रं च सप्तरात्रं महीनिष्येनेन शुध्येत् दन्ता-

स्थिभवं संततणेन, दारवं नृणमयश्च जह्यात् । अत्यन्तो-
पहतस्य प्रचालितस्य तिरवद्य तच्छिन्द्यात्" विष्णुः
"अत्यन्तोपहतानां सर्वतैजसानामग्निना शौचं नृणमयच-
र्मणां त्यागः, तन्मात्रच्छेदमित्येको धारणं हि नववाससां
शौचमित्याचार्याः । तस्मात् सर्ववाससामाज्ञावनादेव
शुद्धिः" हारी० "तैजसानां कुणपरेतोमूलपुरीषो-
पहतानामावर्त्तनमुल्लेखनं भस्मना त्रिःसप्तकृत्यः परिमार्जनं
मुच्छेदं वा" शङ्खलि० "मूलपुरीषास्तृक्कुणपस्यृष्टानां
तैजसानां पात्राणां पूर्वोक्तानामन्यतमेन त्रिःसप्तकृत्यः
परिमार्जनम्" "क्षौमाणि वासांसि तेषामलाभे कार्पांसिका
न्योर्लोकानि भवन्ति मूलपुरीषलोहितरेतःप्रभृत्युपहतानां
मृदाङ्गिः प्रचालनं वासोवदूर्णावस्त्वलानां, वस्त्वलपत्
हृणाजिनामाम्" इति च बौधा० "मदौ मूलपुरीषैश्च स्नेह
भिरशुशोणितैः । संस्पृष्टं नैव शुध्येत पुनःपाकेन नृणम-
यम् । एतैरेव यदा स्पृष्टं ताम्रसौवर्णं राजतम् । शुध्यत्या-
वर्त्तितं पश्चादन्यथा केवलाम्नासां" शङ्खवशिष्ठकाश्याः
"अलावुदारूपात्राणां वैदलानां तथैव च । अत्यन्तोपहता-
नाञ्च परित्यागो विधीयते । अत्र मूलपुरीषाभ्यां रेतसा
रुधिरैश्च । चेत्तं यदुपहृष्येत पुनः प्रचालयेत्तु तत् ।
यद्यभसान न शुध्येत्तु यत्नं वोपहृतं ददम् । छेदनं तस्य
दाहो वा यन्मात्रमुपहृष्यते । नृत्तिकालारपातेन अशुद्धं
तत् परित्यजेत्" यमः । "वस्त्ववदलचर्माद्यो शुद्धिः प्रचालनं
सूतम् । अतिदुष्टस्य तन्मात्रं त्यजेच्छिन्वात्मशुद्धये"
दृढ० । "दूषितं वर्जितं दूष्यं कश्चलं" चेति
लिङ्गिनाम् । चतुर्विधममेध्यं च सर्वं व्याख्यास्यते पुनः ।
शुध्यत्यशुद्धिः संस्पृष्टं वा पतितमुच्यते । अभक्ष्यभोज्यपेयानि
वर्जितानि हि वक्ष्यति । न्यङ्गुः पतितचण्डालौ ग्राम
शुकरकुक्कुटौ । आ च निन्द्यं विवर्ज्याः स्युः पड्येते धर्मतः
समाः । सव्रणः सूतको सूतो सत्तोन्मत्तौ रजस्वला ।
नृतवन्धुरशुक्लश्च पञ्चान्यष्टौ स्वकालतः । खेदाशुविन्द्वः
केनोनिरस्तं मखरोम च । आद्र्चमं त्वगित्येतद् दूष्यमाहुः
हिजातयः । मानुषास्थिकफोविष्टारेतोमूलार्त्तवानि
च । कुणपः पूयमित्येतत् कश्चलं चेत्तुदाहृतम् । दूषिते
प्रोलितेनापि शुद्धिरुक्ता विधानतः । दूष्ये मार्जन-
संस्कारैः कश्चले सर्वथा भवेत्" देवलः । अथ भूमि शुद्धि-
शुद्धिपायादि । "प्रसूते गर्भिणी यत्र निवसते यत्र
मानुषः । चण्डालैरुषितं यत्र यत्रोपन्यस्यते शवः
विषमूले चाङ्किते यत्र कुणपोयत्र दृश्यते । एवं कलस-

भयिष्ठा भूरमेध्ये लक्ष्यते । क्षमिकीटपदयोर्दूषिता
यत्र मेदिनी । मृया कर्षणेः क्षिप्ता वान्तैर्वा दूष्यतां
व्रजेत् । नखदातनूजत्वकुटपपांशुरजोमलैः । भक्ष्यपङ्क-
तयोर्वापि प्रक्ष्वा मलिना भवेत् । पङ्कथा वा चतुर्वा
वा भूरमेध्या विशुध्यति । दूष्या द्विधा त्रिधा चापि
शुध्यते मलिकथा । दहनं खननं भूमेरुपलेपनवापने ।
पर्जन्यवर्षणमिति शौचं पञ्चविधं सूतम्" देव० । तत्रा चर्मा-
मूलक्षेपा "पार्जनेनाङ्गनेन मेदिनीक्षिप्तमथे च । गवां च प-
रिवासेन भः शुध्यति पञ्चभिः" मनुः । "खननात् पूर-
णाद्वाहाङ्गनादभिवर्षणात् । गोभिराक्रमणात् कालाङ्गुलिः
शुध्यति त्रिभिः" यमः । "घनाया भूमेरुपघाते उपलेपनम्
सुषिराय कर्षणम् आच्छाद्या मेधमाहृत्य प्रक्ष्वादनम्
चतुर्भिः शोधयेत् भूमिः गोभिराक्रमणात् खननाद्वाहना-
दभिवर्षात् पञ्चमाहोपनात्" बौधा० "कर्षणमुपलेपन-
मङ्गिरवर्षणं कालोदाहृत्य भूमेः" शङ्खलि० शुद्धिरिति शेषः ।
"खनत् पूरणाद्वाहाङ्गपेनादभिवर्षणात् । गोभिराक्र-
मणकालात् भूमिरेभ्यो विशुध्यति" हारी० । "मार्जनोपा-
ङ्गनैः प्रोलयेन च पुस्तकम् । मार्जनेनाङ्गनेनापि सेके-
नोषनेन च । दाहेन च भुवः शुद्धिर्वाहिनाप्यथ वा गवाम्"
विः "गोचर्ममात्रमव्विन्दुगोः (भूमेः) शोधयति
पतितः समूहमसमूहं वा यत्र लेपो न दृश्यते" बौधा०
"वा वर्णादिशेषे कालभेदः । श्वश्रुपतितान्यान्त्या नृता-
हृदिजमन्दरे । शौचं तत्र प्रक्ष्वापि मनुना भाषितं
या । दशरात्राच्छुनि प्रते मासात् शुद्धे भवेच्छुनिः ।
तथा तु पतिते गेहे अन्त्ये मासचतुष्टयात् । अत्यन्ते वर्ज-
ितो गेहमित्येवं मनुः श्रवीत्" दृ० मनुः । अत्यन्तः श्वपाकः
हिजस्य मरण्ये वेष्टविशुध्यति दिनत्रयात् । दिर्मकेन वज्रि-
भूमिं रग्निक्षेपप्रलेपनैः" यमः । यथोक्तकालानन्तरं कर्त्तव्यमात्रं
संवर्त्तः नृहृत्शुद्धिं प्रवक्ष्यामि कान्तःस्थश्वश्रुपिने । प्रोक्तव्या
नृणमयं पात्रं सिद्धमन्त्रं तथैव च । नृहादपास्य तत्र
गोमयेनोपलेपयेत् । गोमयेनोपलिप्याथ आगेनाप्राप्य वे-
द्मधः । आह्वयैर्मन्त्रपूतैश्च हिरण्यकुशवारिभिः । सप्त-
मभ्युलयेद्दृश्यं ततः शुध्यत्यसंशयः । "दाहवदपि
भूम्योरावपनं च भूमेः" गौत० "मार्जनाद्दृश्यमां शुद्धिः"
चितेः शुद्धिस्तु सप्तभिः" शङ्खः । अशुद्धपवादः "आह्वयैर्मन्त्र-
भूमिर्देवागारे तथैव च । मेध्या चैव सदा मन्त्रे गवां मोटे
च या भवेत्" यमः । "रथ्याकर्मतोयानि नावः पञ्चाभ्यु-
त्थानि च । अर्धनाभ प्रदुष्यन्ति प्रकटेऽरचितानि च" परा०

रय्याकर्हमतोयानि स्पृष्टान्यन्यैश्च वायसैः । मरुताकेण शुभ्यान्ति पक्के हरचितानि च । तथैभिश्च विगुध्यन्ति सूर्यसो मांशुमारुतैः” विष्णुः । अथ ऋत्तिकाशुद्धिः “व-
ल्काकाडुत्कराक्षोपाज्जलाध्वपथिद्वयोः । कृतशौचावशि-
ष्टाश्च न स्याद्वाः सप्त ऋत्तिकाः । शुचिदेशे च संपाह्याः
शर्कराश्लादिर्वर्जिताः” शाता० । अथ पक्काद्वादिशुद्धिः
पायाः । “केशकीटकुतघ्रातं वायसोपहतञ्च यत् क्लीवाभि-
शक्तपतितैः स्तुतिकोदक्यनास्तिकैः । दूष्यं वा स्याद्यद्वं
तु तस्य निष्कृतिरुच्यते । अभ्युक्ष्य किञ्चिदुद्धृत्य तद्भुज्जीता
विशुद्धितः । भस्मना वापि संस्पर्शं संस्पर्शं वोल्मुखेन च ।
सुवर्णरजताभ्यां च भोज्यं घ्रातमजेन वा” । एतं सपायसं
क्षीरं तथैवेक्षुरसो गुडः । श्रद्धागण्डस्थितं तक्रं तथा मधु
न दुष्यति” शाता० । “त्वक्केशकीटरोमनखाशुपुरीषाणि
दृष्ट्वा तद्देशपिण्डाक्षसृष्ट्याङ्गिरभ्युक्ष्य भस्मनायकायांभि-
घार्थं पुनरपि प्रोक्ष्य वाषा प्रगस्तम् औ भूर्भुवः स्वरित्युपरि
परिशोध्य च पुनरेवोपयुज्जीत” बौधा० । ‘मस्त्र-
रमापसंयुक्तं तथा पर्युषितं च यत् । तत्तु प्रक्षालितं
कृत्वा भुज्जीत ह्यभिघारितम्” यमः “माषाराजमा-
षाः” हेमा० । पर्युषितभोजनविधानमापदिषयम्
‘शुक्तानि हि द्विजोऽज्ञानि न भुज्जीत कदाचन । क्षालयि-
त्वा तु निर्दोषाग्रापङ्गुगतो यदा” तस्यैव वचनान्त-
रात् “मल्लिकाजैगमलेषु पतितं यदि दृश्यते ।
मूषिकस्य पुरीषं वा क्षुतं यच्चावधूतम् । भस्मनास्पृश्य
वाग्नीयादभ्युक्ष्य सलिलेन वा” यमः । क्षुतेनाक्रान्तमवधूतम्
अवधूतं वस्त्रेण । “अवधूतं काकपतङ्गकीटैरुदक्यया
वा पतितैश्च दृष्टम् । अलातभस्माभ्युक्ष्य हिरण्यकाशैः संस्पृष्ट-
मक्षं महाराज भोज्यम्” यमः । अस्यापवादः ‘मल्लिका मयका
दंगा घृणा स्तुक्ष्मपिपीलिकाः कानिवासध्यमेयो च मैत्रे कीटा
निमग्नैः । यमः “पक्षिजगंधं गवाघ्रातमवधूतमवधूतम् । दूषितं
केशकीटैश्च ऋत्पक्षेपेण शुध्यति” मनुः । गोघ्रातेऽप्ये-
तथा जैगमल्लिकाकीटदूषिते । सलिलं भस्म ऋत्वादि प्रक्षेप्यं
विशुद्धये । अत्र सल्लिका पिण्डामल्लिका ‘केशकीटकुतनिषीवितं
वचोऽभिहतं क्षभिराघ्रातं प्रक्षितं यच्च पर्युषितम् पुनः
सिद्धं चण्डालेनावेक्षितमभोज्यमक्षमन्यत्र हिरण्योद-
कस्य गात्” सुमनुः “आकरजानां त्वभ्यवहरणीयानां एते-
नाभिघारितानां शुद्धिः पुनःपचनमेव स्नेहानां, स्नेह-
वद्भसानां, संहृतानामङ्गिः प्रोक्षणासतिद्रवाणास्तत्पवनम्,
शुष्काणासुक्ष्मतदोषाणां संस्कारः परिष्ठावितानां, दोषाणां

तत्स्थानागः” शङ्खलि० । ‘परोक्षमक्षं संस्कारं अग्राविध
श्रित्याङ्गिः प्रोक्षेत्तदक्षं पवितम्” आप० । ‘अग्निदग्धोप-
घ्राणश्रवणदर्शन केशकीटपिपीलिकाभिरुद्धोपघाते काञ्चन
रजतवैदूर्यप्रबालगोबालाजिनदर्शनामेकतमेनाङ्गिः सं-
स्पृष्टेन सन्त्रप्रोक्षणं पर्यग्निकरणमादित्यदर्शनात् पूतं
भवति वल्गुलोपघाते गोक्ष्णमस्या तदन्तरमपनीय अजमव-
घ्राण्य पूतं भवति त्यागोरसमयानाम्” हारी० । सिद्ध
हविषां महतां श्वायसप्रभृत्य पृथुतानां तद्देशपिण्डसुद्धृत्य
“पयमानः सुवर्जन” इत्यनुवाकेनाभ्युक्षणं मधूदके पयो-
विकारे च पात्वान्तरनयने शुद्धिः एवं तैलसर्पिषी, उच्छिष्ट
समन्वारम्भे तदुक्तेष्वधोपयोजयेत्” बौधा० । उच्छिष्टसम-
न्वारम्भे उच्छिष्टसंस्पृष्टे” हेमा० । पयोदधिविकारादि
शुचि पात्वान्तरे स्थितम् । पावनोत्पवनाभ्यां च पर्यग्नि-
करणेन च” लौगा० । ‘पवनं वस्त्रादिना गालनम्
उत्पवनं दर्भपवित्त्वेण ‘सवितृष्ट्वा प्रसव उत्पुनामि’ इत्यनेन
मन्त्रेण संस्करणम् । ‘आमसां’ एतं क्षौद्रं स्नेहाय फल-
सम्भवाः । स्नेहभागण्डस्थिता दुष्टा निष्क्रान्ताः शुचयः स्रुताः”
यमः “अपयं एतैलानां स्त्रावनं गोरसस्य च । भाण्डा-
नि स्त्रावयेदङ्गिः शाकमूलफलानि च । सिद्धमक्षं तथा
सर्पिः क्षीरञ्च दधि चाम्बु च । एतेषामवल्लोडानां तैजसी
शुद्धिरिष्यते काकमाज्जिरनकुलसर्पसूपकपक्षिभिः ।
संस्कृतं तु यदाह्यप्रमदलिहेतु केनचित् । सुवर्णवर्णं
ताम्बोष्णं गोबालै रजतेन वा । स्पृष्टमेकतमेनापि भोज्यं
घ्रातमजेन वा” शङ्ख० । तैजसी शुद्धिः पर्यग्निकरणम् ।
इयं शुद्धिः केशादिकं दूषकसुद्धृत्य कार्या” हेमा० ।
“एतदधिपयस्तक्राणां माकरस्थितानामदोष” क्लृः “आ-
धारदोषे तु नयेत् पात्वात् पात्वान्तरं इयम् ।
एतं तु पायसं क्षीरं तथैवेक्षुरसं गुडम्” इव-
द्रव्याणि भूरीणि परिष्ठाव्यानि वास्त्रसा । शस्यानि
ब्रीहयश्चैव शाकमूलफलानि च । त्यक्त्वा तु दूषितं भाग
माप्ताव्याय जलेन च । ब्रह्मा० ७० । “द्रोणादभ्यधिकं सिद्ध
मक्षसुपहतं न दुष्यति । तस्योपहतमात्रमपास्य गायत्र्यभि-
मन्त्रितं सुवर्णम्भिः क्षिपेत् वस्त्रस्य च दर्शयेदम्भेः” । विष्णुः ।
“इदं द्रोणाधिकं चाक्षं श्वाकैरुपघातितम् । न त्याज्यं
तस्य शुद्धार्थं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् । कर्त्तव्यं वचनं तेषा-
मक्षसंस्कारकर्मणि” “द्रोणाधिकस्य शुद्धिस्तु धर्मशास्त्रेण
पठ्यते । श्वाकैरवघातितं तु द्रोणाक्षं न विस्र्जयेत् । यास
सुद्धृत्य तन्मात्रं यच्च लालाक्षितं भवेत् । सुवर्णोदकेनाभ्युक्ष्य

ज्वलनेन तु तापयेत् । विप्राणां मन्त्रघोषेण पूतं भोज्यं च तद्भवेत्” परा० । द्रोणन्यूनपरिमाणस्यान्नस्य श्राव्यलेह महोपघातदूषितस्य त्याग एव कर्त्तव्यः यथाह सण्ड । “श्राव्यसगवाद्यैस्तु जग्धमन्नं यदा भवेत् । स्नेहो वा गोरसोवापि तत्र शुद्धिः कथं भवेत् ? । अन्नं परित्यजेत्तत्र स्नेहस्य पावनेन तु । अन्नस्तनतया शुद्धिर्गोरसस्य विधीयते । तत्रैव विषये देवलः “अवलीढं श्वभर्जार्धाङ्गं कुक्कुटभूपिकैः । भोजने नोपशुद्धीत तदमेध्यं हि सर्वतः” चण्डालादिस्मृत्यस्य द्रोणाधिकस्यापि त्यागएव कार्य इत्याह “चण्डालेन शुना वापि दुष्टमन्नमयत्तियम् । चण्डालादिभिरुच्छिष्टैः स्मृतं भूयोऽपि वर्जयेत्” वसिष्ठः । तत्रापवादः देवद्रोण्यां विवाहेषु यज्ञेषु प्रकृतेषु च । काकैः श्वभिक्षं संस्मृतमन्नं तत्र पिवर्जयेत् । तन्मात्रमन्नसङ्गत्य शेषं संस्कारमर्हति” द्रवाणां स्थावनेनैव घृतानां प्रोक्षणेन च । ऋगेन सुखं संस्मृतं शुचि त्वेव हि तद्भवेत्” दृह० “तीर्थे विवाहे यात्रायां संध्यामे देशविप्लवे । नगरे ग्रामदाहे च स्मृष्टास्मृष्टि न दुष्यति । गोकुले कन्दुभालायां तैलयन्त्रेऽन्यन्त्रयोः । अमीमांस्यानि शौचानि स्त्रीभिराचरितानि च” दृह० “कन्दुपक्वानि तैलानि पायसं दधि सक्तवः । एतान्यशुद्धान्भुजोभोज्यानि मनुरववीत्” शाता० । द्रव्यविशेषे या शुद्धिरुक्ता साक्षान्नरसम्मादनाशक्तिरूपाया मापद्येव कार्या । अनापदि तु दुष्टमन्नं परित्यज्याक्षान्नरं संपादयाम् यथोक्तं वाशुप० । “अन्नं पश्येयुरेते तु यदि वै हव्यकव्ययोः । उत्तरेभ्यः प्रधानार्थं संस्कारस्वापदि स्मृतः” “हविषां संस्कृतान्तु मुख्यमेव वि वर्जनम् । स्मृतप्रयुक्ताभिरर्द्धिर्वा प्रोक्षणं तु विधीयते । सिद्धार्थकैः क्षणितिलैः कार्यं वाप्यकीरणम् । द्विजसूर्याग्निवस्तानां दर्शनं तु प्रयत्नतः” ब्रह्मण्ड० । अथोदकशुद्धिशुद्धिपायाः । “उच्छिष्टं मलिनं क्लिप्तं यच्च विशालेपितम्” इत्युपक्रम्य “सूर्येन्दुरग्निपातेन मारुतमुपशेनेन च । गवां सूपुरीषेण शुध्यन्त्याप इति स्थितिः” दृह० । “स्मृतपञ्चनखात् कृपादत्यन्तोपहृतासंधा । अपः ससुद्धरेत् सर्वाः शेषं शस्त्रेण शोधयेत्” वज्रिप्रज्वालनं कृत्वा कूपे पक्केऽकारचिते । पञ्चगव्यं न्यसेत् पश्चात् नयतोयससुद्धये । जलाशयेष्वशाल्येषु स्यावरेषु महीतले । कूपवत् कथिता शुद्धिः महत्तु च न दूषणम्” विष्णुः “रथ्या कर्हमेत्यादिप्रायुक्तं ४८१७० “भूमिस्वसुदकं पुण्यं वैदण्यं यत् गोर्भवेत् । अव्यपन्नं चेदमेध्येन तद्वदेव हि

शोधनम्” वापीकूपतडागेभ्य आपोभाह्यास्तु सर्वशः । “पश्चात् पश्येदमेध्यन्तु पञ्चगव्येन शुध्यति” परा० “अस्थिचर्मावसिक्तं यत् श्वमाज्जिराशुभूपिकैः । दूषितं यद्भवेत्तोयम्” इत्युपक्रम्य “अस्थिचर्मावपतितं खरवानरशूकरैः । उद्धरेदुदकं सर्वं शोधनं परिमार्जनम् । वापीकूपतडागेषु दूषितेषु कथञ्चन । उद्धृत्य वै कुम्भशतं पञ्चगव्येन शुध्यति । खनिकूपतडागेषु संदिग्धेषु विशेषतः । तेभ्यो हृत्वा घटशतं पञ्चगव्येन शुध्यति । पादकोपानद्विण्मूलं कूपे यदि निमज्जति । पष्टिं कुम्भान् ससुद्धृत्य पञ्चगव्येन शुध्यति” परा० अथ नानाद्रव्यशुद्धिशुद्धी “श्वपाकोयत् स्मृष्टेद्रव्यं मृगमयं द्रवमेव वा । पक्कं वा भोज्यं कलकं वा तत् सर्वं परिवर्जयेत् उच्छिष्टाशुचिभिः स्मृष्टमद्रवं शोधयेत्स्मृष्टा” जनं वापि प्रभूतं वा शोधयेत् प्रोक्षणादिभिः देवः । तैजसानां मथीनाञ्च सर्वस्याश्रमस्य च । भस्मनाङ्घ्रिर्हृदा चैव शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः ॥ निर्लेपं काञ्चनं भारुडभङ्गिरेव विशुध्यति । अजस्रश्रमस्यैव राजतञ्चानुपस्कृतम् ॥ अपासग्नेश्च संयोगाद्वैसरूप्यञ्च संवभौ । तस्मात्तयोः स्वयोन्यैव निर्णको गुणवत्तरः ॥ ताम्बायः कांस्यैरत्यनां तपुणः सीसकस्य च । शौचं यथाहं कर्त्तव्यं क्षाराश्लोदकवारिभिः ॥ द्रवाणाञ्चैव सर्वेषां शुद्धिरुत्प्रावनं स्मृतम् । प्रोक्षणं संस्कृतानाञ्च दारवाणाञ्च तक्षणम् । माज्जनं यज्ञपात्राणां पाणिना यज्ञकर्म्मणि । चमसानां यज्ञाणाञ्च शुद्धिः प्रजालनेन तु ॥ चरुणां शुकुशुवाणाञ्च शुद्धिरुत्प्रावेन वारिणा । स्फूर्णैर्पृथक्कटानाञ्च सुपलोलखलस्य च ॥ अङ्गिस्तु प्रोक्षणं शौचं यद्गूनां धान्यवाससाम् । प्रजालनेन च तन्मृगानामङ्गिः शौचं विधीयते ॥ चेलान्मृगानां शुद्धिर्वैदलानालयेव च । यः कन्दूलफलानाञ्च धान्यवच्छुद्धिरियते ॥ कौशेयाविकयो रूपैः कुतपानामरिष्टकैः । श्रीफलैरशुपट्टानां क्षौमाणां गोरसर्वपैः ॥ क्षौमवच्छुद्धेद्रवाणामस्थितमयस्य च । शुद्धिर्विज्ञानता कार्या गोमुलेषोदकेन वा ॥ प्रोक्षणात्तृणकाष्ठञ्च पलालञ्चैव शुध्यति । माज्जनोपाङ्गनैर्वैश्वपुनःपाकेन मृगमयम् ॥ मर्दमूलैः पुरीषैश्च धौवनैः पूययोगितैः । यावन्नापैत्यमेध्याक्ताङ्गभ्योलेपय तत्कृतः । तावन्मृद्वारि चादेयं सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु” मनुः ॥ “कुशुम्भकुङ्कुमानां च जर्णाकर्पासयोस्तथा । प्रोक्षणादि तथा शुद्धिरित्याह भगवान् यमः” शङ्खः “तृल्लिकासुपधानानि पुष्परक्तान्मराणि च । शोधयित्वा तपे किञ्चित् करेण माज्ज-

नेमुहुः । पञ्चाङ्ग वारिणा मोक्षं शुचीन्येवमुदाहरेत् ।
 तोत्राभावे परस्परं भूमौ संनेषणेऽपि च । कुण्डिकायाः प-
 रिष्ठागोदहनं वापदि स्फुटम्” देवः । आमात्रपरिशोधने
 विशेषमाह्वारोतः । “तस्य यन्मात्रमुपहृतं तन्मात्रं
 परित्यज्य शेषस्य कण्डनप्रलाहने कुर्वीत । ‘प्रवसां दभां
 शीतानामवहननवनैः, शीतवर्णमोभूमानां वर्षणद-
 क्षनपेपाट्यः शिम्बिधान्यानां कण्डनविक्रमप्रलाहनैः
 फलीकृतानां वर्षणप्रलाहनेन वर्यं शिकरयैः शकमूलफलानां
 भूषानपहणप्रलाहनैः इलुकाण्डानां, खविधिविधानात्
 बतहविषां अपणमेव स्नेहानां पुनः पाककृतलवणानां
 पुष्कसादिभिः स्फुटानां भूषानां तण्डुकाणामादित्य-
 दर्शनाच्छीघ्रम् । हारी० “नवाभ्रातेषु कांक्षेषु चन्द्रो-
 ष्छिद्ये वा पुनः । दशभिर्भस्मभिः शुद्धिः शका-
 कीपहृतेषु च” शता० । दुष्टाभिश्च पतिततितर्य-
 णधोवर्षोपहृतानामित्यनुष्टौ “बानशयनरसनानि परि-
 ष्ठायां शीतलेके मण्डले च संस्कृतायां भूमौ न्यस्तानां
 तण्डुलानां प्रलाहने न रक्षोपहृतानामभ्युत्थम् एषं
 सुद्रुमभिर्वा महतां काठानामुपवाते प्रक्षाल्या-
 वशोधनं दारुमयाशामुच्छिद्यस्मन्वारध्यानामनुलेखनम्
 उच्छिद्येपोपहृतानामेव तण्डुलं मूलपुरीषलोहितरेतः
 प्रभृतिभिरुत्सर्गः कृष्णमयानां पात्राणामुच्छिद्यस्मन्वा-
 रध्यानामवज्जालनम् उच्छिद्येपोपहृतानां पुनर्दहनं
 मूलपुरीषलोहितरेतः प्रभृतिभिरुत्सर्गः” वीधा० ।
 शीघ्रं सहस्रलोम्नां तु मारुतार्कन्दुरश्लभिः । रेतः-
 स्फुटं यवस्फुटमाविकं नैव शुध्यति” अक्रिराः ।
 अथाशुद्रपवादः । नित्यमास्यं शुचि स्त्रीणां शकुनिः
 कलपातने । क्लवने तु शुचिर्वत्स आ क्लमपहृषे शुचिः”
 अनुः “यत्सः प्रक्षवने मेध्यः शकुनिः फलपातने । स्त्रियश्च
 रतिसंसेर्षे आ क्लमपहृषे शुचिः” शता० “अभिर्हृतस्य यन्ना-
 सं शुचि तन्मनुरवधीत् । कव्याङ्गिश्च हतस्यान्यैश्चण्डालाद्यैश्च
 दक्षुभिः” अनुः “तथा मांसं चण्डालकव्यादादिनिपाति-
 तम्, वात्स० । शुचीति शेषः । “इहताश्च क्लमा धन्याः
 पातितं तु खगैः कलम् । बालैरनुपरिक्रान्तं स्त्रीभिरा-
 चारितञ्च यत् । प्रसारितञ्च यत् पण्यं ये दोषाः स्त्रीमुखेषु
 च । भगवैर्भक्तिकाभिश्च निखीनं नोपहन्यते । क्षितिस्था-
 खैव यात्रापो यवां तपिकराश्रयाः” वशि० “रश्मिरग्नि-
 रजस्काया गौरश्चो वसुधाऽजितः । विप्रुषोमज्जिकाः स्वर्ग-
 वत्सः प्रक्षवने शुचिः । कारुहकः शुचिः पण्यं भैक्षं

शुचं तथा” वात्स० । “आत्मगत्यासनं वस्त्रं
 जाया पात्रं कमण्डलुः । शुचीन्यात्मन एतानि परे-
 षामशुचीनि तु” वीधा० । “स्वा भार्या शिशुर्वस्त्रं
 स्वसुपवीतं कमण्डलुः । आत्मनः कथितं शुद्धं न तु
 शुद्धं परस्य तु” शङ्खः । “आत्मगत्यासनं वस्त्रं मेध्यं
 वाऽमलदूषितम् । ब्रह्मचारिगतं भैक्षं नित्यं मेध्यमिति
 स्थितिः । अःसनं गयनं यानं स्त्रीमुखं कुतपं क्षुरम् । न
 दूषयन्ति विद्वांसो यज्ञेषु वमसं तथा । गौरश्चोविप्रुष
 स्काया मज्जिका यत्नमः शलः । अजोहस्ती रणे क्लवं
 रश्मयश्चन्द्रसूर्ययोः । भूमिरग्निरजो वायुरापोदधि हतं
 पयः । सर्वांशयेतानि शुद्धानि स्वर्गं मेध्यानि नित्यशः”
 यमः । “शुचिरग्निः शुचिर्वायुः पवित्रा ये वहिश्चराः । आपश्च
 शुचयो नित्यं पन्थाः सञ्चरणाच्छुचिः । आपःशुद्धा भूमिगता
 शुचिर्नारी पतिव्रता । शुचिर्धर्मपरो राजा संतुष्टो
 ब्राह्मणः शुचिः” यमः । “रजोभूवांशुरग्निश्च माज्जिरश्च
 सदा शुचिः” विष्णुः “शुद्धं नदीगतं तोयं सर्वं एव
 तथाऽऽकराः । शुद्धं प्रसारितं पण्यम् शुद्धमश्वाजयोर्भु-
 खम् । सुखवर्जं च गौः शुद्धा माज्जिरश्चक्रमे शुचिः”
 शङ्ख० । “अदूष्या सत्तता धारा वातोद्भूताश्च रेणवः ।
 स्त्रियो दृष्टाश्च बालाश्च न दुष्यन्ति कदाचन । माज्जि-
 रश्चैव दूर्वा च मारुतश्च सदा शुचिः” परा० ।
 आकराः सोमपानं च वाचा यद्वा प्रगस्यते” उग्र० शुचयः
 इति शेषः । “अदूष्या सत्तता धारा वातोद्भूताश्च रेणवः ।
 आकराः शुचयः सर्वे वर्जयित्वा हुराकरम्” वीधा० “रेणवः
 शुचयः सर्वे वायुना सकुदिरिताः । अन्यत्वं रासभाजाविद्ध
 समूहनिवाससाम्” पेठो० “गशाश्चरयनागानां प्रशस्तारेणवः
 सदा । अप्रशस्ताः समूहन्याः श्वाविरासभवाससाम्” उग्र०
 “अपि नोच्छिद्येपोऽस्ति मधुनो न च सर्पिषः । न
 फलानां न चेक्षूणां नाकराणां न योषिताम्” शता० ।
 “शुचि पूतं स्वयं शुद्धं पवित्रं चेति केवलम् । मेध्यं
 चतुर्विधं लोके प्रजानां मनुरवधीत्” । तथा “नवं चानिर्मलं
 वापि शुचीति द्रव्यमुच्यते । शोधितं तु यदान्येन तत्पूत-
 मभिधीयते । स्वयमेव हि बहु द्रव्यं केवलं धन्यतां गतम् ।
 स्थावरं जङ्गमं वापि स्वयं शुद्धमिति स्फुटम् । अन्यद्रव्यै-
 रदूष्यं च स्वयमन्यानि शोधयेत् । हव्यकव्येषु पूज्यं य-
 सत्यवित्तमिति स्फुटम् । अथ सर्वाणि धान्यानि हव्यान्या-
 भरण्यानि च । अवर्ज्यमक्षुजातीनि शुचीन्येतानि केवलम् ।
 वर्जिते निखिले द्रव्ये शुचिसंज्ञा न वर्तते । तस्मिन्नेवेह

सर्वत्र शुद्धता न पुनर्भवेत् । तस्माच्छुद्धं तु कर्मण्यं शुची-
त्याहुर्मनीषिणः । निर्मलं संस्तुतं द्रव्यं क्रियाहं पूतमुच्यते ।
वसतिश्चमसोयानं वाहनं साधनान्बु च । कुरो नौरासनं
चेति स्वयं शुद्धमिति स्मृतम् । शिशवश्च स्वयंशुद्धा
योषितश्चानृतौ तथा । ब्रह्महत्या हि नारीणां स्मृत-
काले न संस्पृश्येत् । आकरा हि स्वयं शुद्धा द्रव्याणामिह-
निर्णयः । भस्म औद्गं सुवर्णं च सदर्भाः कृतपास्तिलाः ।
अपासागंशमीकाशाः पद्मसामलकं मणिः । साल्यानि
सर्वपा दूर्वाः सदाभद्राः प्रियङ्गवः । अक्षतारोचनालाजा
हरिद्राचन्दना यवाः । पलाशसदिराश्वत्थतुलसीधातकी-
तकी । एतान्याहुः पवित्राणि ब्राह्मणा हव्यकव्ययोः ।
योक्तृकानि मलज्ञानि शोधनानि च देहिनाम् ।
तेष्वापोगोशङ्कन्तु च पवित्राणि विशेषतः । सर्वाशौच
विशुद्ध्यर्थं सर्वेषां सर्वतः सदा । अकशालैः समिद्धोऽपि-
दुर्मेधुपेरदूषितः । सर्वेषामप्यशौचानां समर्थः शोध-
नाय सः । द्रव्याणामपि दग्धानां मेध्यत्वमुपदिश्यते ।
ज्वालाभिष्टपतात्पाणां शुचित्वं नियतं भवेत् । अग्ने-
र्दपलसक्तस्य यद्वह्यं नास्तिनापदि । श्वपाको दण्डाभस्तु
ब्राह्मणोऽग्निरनाहितः । चण्डालाग्नेरमेध्याग्नेः स्मृत-
काग्नेश्च कर्हचित् । पतिताग्नेश्चिताग्नेश्च न शिष्टैर्गृह्यं
स्मृतम् । गोशङ्कुद्धदेशस्था इमशानाद्यचिता शिवा ।
अपास्या ऋद्धवेच्छुद्धा सृज्ज्वा पिण्मूत्रवर्जिता । ऊर्द्धं नाभे-
र्यानि खानि तानि मेध्यानि सर्वशः । देवलः । “ऊर्द्धं वै
पुरुषस्य नाभेर्मेध्यमर्वाचीनममेध्यमिति” स्मृतिः । “अजाश्वं
सुखतोमेध्यं न गौर्न नरजा मलाः” विष्णुः । ऊर्द्धं नाभेः
पुरुषोर्गौर्मेध्यः पृष्ठे समन्तादश्वः स्त्रियः सर्वतो हृदय-
मासामशुचि” उग्र० । “मेध्या रजोगता नारो स्त्री सुखे
शुचिचारिणी । स्वर्गने तु न दुष्यन्ति वातो गन्धोरसः
स्त्रियः । स्त्रीणां सुखरसश्चैव गन्धोनिश्वास एव च । सु-
खतो गौरमेध्यास्थान् मेध्योऽजोसुखतः स्मृतः । पृष्ठतो गौर्गजः
स्त्वन्धे सर्वतोऽश्वः शुचिस्तथा । नृणां मूत्रपुरीषे तु अमे-
ध्ये मल एव च । गोपुरीषं तु मूत्रं च नित्यं मेध्यमिति
स्थितिः । यमः “पादौ शुची ब्राह्मणानामजाश्वस्य सुखं
शुचि । गवां पृष्ठानि मेध्यानि सर्वगात्राणि योषिताम् ।
रोमोद्धेदे शशी भुङ्क्ते गन्धर्वाः कुचदर्शने । अनलस्तु
रजोभुङ्क्ते स्त्रियोमेध्यास्तु नान्यथा । बलात्कारोपकुता
वा चौरहृजगतापि वा । स्वयं वा प्रतिपक्षा वा
अथवा विप्रमादिता । अत्यन्तदूषितापि स्त्री न परित्या-

मर्हति । सर्वेषां निष्कृतिः प्रोक्ता नारीणां तु विशेषतः ।
स्त्रियः पवित्रमतुल्यं नैता दुष्यन्ति कर्हचित् । मासिमासि
रजस्तासां दुष्कृतान्यपकर्षति । सोमः शौचं ददौ स्त्रीणां
गन्धर्वश्च शुभां गिरम् । पावकः सर्वभक्त्यं मेध्या वै-
योषितो हृतः” । ज्योतिषोक्तम् स्वराश्वमेध्या इष्टसमये
अनिष्टस्थानस्थरव्यादिकतया निष्टस्त्वचनमपि अशुद्धिः
ज्योतिषोक्तनजः । पर्युदासप्रसज्यप्रतिषेधोभयपरतायाः
सर्वनिवन्मुभिर्व्यवस्थापनात् तत्र निषिद्धकालस्य न केवलं
रात्रादिकालादित्यत् पर्युदासता किन्तु प्रसज्यप्रतिषेध-
परतया अनिष्टविशेषसूचकतापि तेन तत्र तत्र अनि-
षिद्धकालस्याशुद्धता । अतएव गोचराशुद्धिः कालाशुद्धि-
रिति च व्यवहियते” तथाच ज्योतिषोक्तदिशा तसत्-
कालानां तत्तत्कर्मकरणायोग्यताप्रयोजकतया शुका-
स्तादिकालस्याशुद्धता सा च अकालशब्दे उक्तप्राया । “र-
विशुद्धौ यष्टकरणं रविशुद्धौ व्रतोहाहो” इत्युक्तेः गो-
चरे शुभस्थानस्थितौ रव्यादीनां शुद्धिस्तद्वैपरीत्ये अशुद्धिः
एवं वर्षर्तुभासदिशमानामप्यशुद्धिः सा च कन्यकानां
दशवर्षाभ्यन्तरे एव विवेचनीया नातः परम् । “यष्टशुद्धिं
मद्वशुद्धिं शुद्धिर्मासुर्दिवसानाम् । अर्वागं दशवर्षेभ्यः
प्रवदन्ति कन्यकानां” इत्युक्तेः ।

अशुभ न० विरोधे न० त० । १ अमङ्गले “यः सर्वान्मानिस्नेह-
स्तत्तत् प्राप्य शुभाशुभम्” गीता । २ तत्सूचके रव्यादिपा-
पपहे “अशुभे दण्डसंयोगे वेद्येत्तेन लभ्यते” ज्योति०
अशुभसूचका अमङ्गलसूचकास्ते च साधारणा असाधारणाश्च
अमङ्गलशब्दे ३१६ पृष्ठादौ दर्शिताः अन्येऽपि अशुभ-
योगा अरिष्टाध्यायोक्ताः असाधारणा वेदिव्याः । ३ अप-
वित्रे च न० ब० । ४ शुभाभाववति त्रि० । ५ ब० । ५ पापे न० ।
अशुभं पु० विरोधे न० त० । १ शुभमिदं कृष्णे २ तद्युक्ते त्रि० ।
अशुभं त्रि० न शुष्यति शुभ-क न० त० । अशोषके । “रजो
अग्निमशुभं त्वयाणम्” ऋ० । १ । ७४ । ३ ।

अशून्य त्रि० न० त० । अङ्गीने पूर्ये “अशून्यशयनं भूयान्मम
जन्मनि जन्मनि” शय्यादानमन्त्रः ।

अशून्यशयन न० न शून्यं शयनं यस्मात् । व्रतभेदे । “अस्ति
व्रतं महापुण्यमशून्यशयनं नृपः” इत्युपक्रम्य “चातुर्मास्ये
भवेद्राजान् वर्षायां व्रतसुत्तमम् आवणस्य द्वितीयायां
कृष्णपक्षे नराधिपः । आवणादिकार्त्तिकान्तं कुर्या-
द्भूतसुत्तमम्” इत्यादिना तस्य विधानमभिधाय “चतुर्वर्षं
प्रकुर्वीत पुरुषो नियतेन्द्रियः । एवं चः कुरुते राज्ञश्च

मूल्यायनप्रतम् । न तस्य मूल्या यथा स्यादिति च हेमा०
व्रत० ख० भविष्यपुराणम् ।

अश्रुतं लि० न श्रुतं पक्षम् । अपक्षो पक्षभिन्ने । आमादादौ ।
अशेषं लि० शी-वनिप् न० त० । सुखकरे । “व्येत दिव्य-
द्विषामशेषा” कृ० ७।३४।३ ।

अशेषं पु० अभावे न० त० । शेषाभावे । न० त० । २ शेषमूल्या
सकले लि० “अशेषशेषसुषोमोषं माषमश्राभि केवलम्”
उद्भटः “क्रतोरशेषेण फलेन युज्यताम्” रघुः “येन भूतान्य
शेषेण द्रव्यस्यात्मन्यशो मयि” गीता “तथाविधस्तावदशेषमस्तु
सः” कुमा० । “अशेषतैर्योपहृताः कमण्डलोः” माघः ।

अशोकं पु० नास्ति शोको यस्मात् ५७० । १ स्वनामख्याते
दृष्टे, २ बहुलदृष्टे च । ३ पारदे न० । ४ कटुकदृष्टे स्त्री ।
इत० । ५ शोकमूल्या लि० द्विविधौ पु० “सत्यनामा भवा
शोकः” “अशोकः शोकनाशनः” इति च विष्णुस० ।
“अशोकमर्थान्वितनामताशया गतान् शरण्यं गृहशोचि-
नोऽध्वगान् । अमन्यताधनमिर्वैप पक्षवैः प्रतीष्टकामज्वल-
दस्तजालकम्” नैप० “सन्पूररवेण स्त्रीचरणेनाभि-
ताडनम् । दोहदं तदशोकस्य ततः पुष्पोद्गमाभवेत्”
एतदनुसारेणैव कविभिस्तथा वर्ण्यते यथा “अस्तुत
सद्यः कुसुमान्यशोकः स्तम्भात् प्रभृत्येव सपक्षवानि । पादेन
नापैतत सुन्दरीणां संस्पर्गमाशङ्कितनूपुरणेन” कुमा०
नवकिसलयरागेणार्द्रपादेन बाला स्फुरितनखरुचा द्वौ
हन्तुमर्हत्यनेन । अकुसुमितमशोकं दोहदपेक्षया वा
प्रणमितशिरसं वा कान्तमार्द्रापराधम्” “अनेन तनुमध्यया
सुखरनूपुराविष्णा नवाम्बुरुक्षकोमलेन चरणेन सम्भा-
वितः । अशोक ! यदि सद्य एव सुकुलैर्न सम्पत्स्यसे
सुधा वह्निं दोहदमिति” “सर्वाशोकलतानां प्रथमं
सूचितवसन्निविशनाम् । निर्हृत्ते दोहदेऽस्मिन् संक्रा-
न्तानीव सुकुलानि” इति च मालवि० । अयमशोकः
नवपत्निकान्तर्गतः “कदली दाडिमी धान्यं हरिद्रा
मानकं कचुः । विलोऽशोको जयन्ती च विज्ञेया नव
पत्निकाः” इत० । एतदधिष्ठात्री शोकरहिता “अशो-
कस्यायै शोकरहितायै” इति दुर्गापूजापद्धतिः । अशो-
कश्च द्विविधः रक्ताशोकः पीताशोकश्च पीतरक्तपुष्पभेदेन
तयोः तथात्वम् । तत्र रक्ताशोकाभिप्रायेण “अशोकनि
भर्त्सितपद्मरागम्” कुमा० । “रक्ताशोकलताविशेषितशुणो-
विम्बाधरालक्तकः” मालवि० पीताशोकवर्णनं तु माल-
विकाविमित्रे तृतीयाङ्के तपनीयाशोकवर्णने दृश्यम् ।

“अशोकोऽहेमपुष्पश्च वज्रलस्ताम्नपक्षवः । कक्षेहिः पितृ-
पुष्पश्च गन्धपुष्पो नटस्तथा । अशोकः शीतलः क्षिण्णो व्याही
वर्गः कषायकः । दोषापचीटपादाह्वलमिशोषविषास-
जित्” भा० प्र० पर्यायपुष्पादि । चान्तः शोकाभावे त्रिका० ।
अशोकतीर्थं न० अशोकनामकं तीर्थम् । काशीलोत्तान्तर्गते
तीर्थभेदे । काशीस्थप्रयगतीर्थमधिष्ठत्य “अशोकाख्यमिदं
तीर्थं गन्धकेयव एव वै । मोक्षद्वारमिदं श्रेष्ठं स्वर्गद्वार-
मिदं विदुः” । काशी० ।

अशोकविराजं न० न शोको यत्र तादृशं विराजम् ।
हेमा० व्र० ख० भविष्योक्तोक्ते व्रतभेदे तत्कालादस्तत्-
वोक्तः “अख्यशोकविराजं व्रतं शोकमयापहम् । विरा-
जं तच्च कर्त्तव्यं व्रतं शोकविनाशनम्” इत्युपक्रम्य, मासि
मार्गशिरे चैव ज्येष्ठे भाद्रपदे तथा । शुक्लपक्षे पञ्चदश्या
मेकभक्तं तु कारयेत्” इत्यादिना आरम्भकालसङ्क्रा-
“अनेनैव विधानेन प्रतिसासं च पूजयेत् यावत् द्वादश
मासान् वै कुर्यादुद्यापनं ततः” इत्युक्तम् ।

अशोकपूर्णिमा स्त्री नास्ति शोको यस्याः कर्म० । फाल्गुन-
पौर्णमासावधिवर्षपथ्यन्तायां हेमा० व्र० ख० विष्णुधर्मा-
न्यासाङ्गे १ पौर्णमास्यां तत्र प्रतिमासं कर्त्तव्ये २ इति च
यथा “अशोकपूर्णिमांतेतां शृणुष्वेकमना मम । उपोष्य
न नरः शोकं प्राप्नोति स्त्री तथाऽपि वा । फाल्गु-
नामलपत्रस्य पौर्णमास्यां नृपोत्तमः” इत्युपक्रम्य विधा-
नसङ्क्रा “अनेनैव प्रकारेण चत्वारः फाल्गुनादयः
उपोष्या नृपते सासाः” इत्युक्ता च “आषाढादिषु
मासेषु तद्वत् प्रोक्तं तथाऽप्युना । चतुर्ष्वेतेषु च प्रोक्तं तथा
वै कार्तिकादिषु” इत्यनेन वर्षसाध्यत्वमस्या उक्तम् ।

अशोकरोहिणी स्त्री अशोक इव रोहति रुह-गिनि ।
कटुकीति ख्यातायाम् कटुकायां कटुकाशब्दे विवर्तितः ।
अशोकपष्टी स्त्री कर्म० । चैत्रोभयपञ्चम्यां तत्र षष्ठीदेवीपूजन
विधानात्तथात्वम्, “चैत्रे माससिते पक्षे षष्ठां षष्ठीं प्रपू-
जयेत् । सुखाय पुत्रलाभाय शुक्लपक्षे तथैव च”
उत्तरकामाख्यातन्त्रम् ।

अशोका स्त्री नास्ति शोकोदुःखं सेवनादस्याम् । १ कटुकायाम्
(कटुकी) शुभ्रा० ढक् आशोक्यस्तद्भवे लि० । २ चैत्रशुक्ल
षष्ठ्याञ्च “सुते जाते तथा षष्ठ्यां षष्ठीं द्वादशरूपिणी ।
वैशाखे चान्दनीत्युपक्रम्य चैत्रेऽशोका प्रकीर्त्तिता”
स्क० पु० परिभाषोक्ता ।

अशोकारि पु० अशोकं शोकाभायच्छति क-इन् ईत० ।

शोकाभावदायके कदम्बशब्दे शब्दच० कदम्बशब्दे विवृतिः ।
अशौकाष्टमी स्त्री नास्ति शोकोयस्याः कर्म० । चैत्रशुक्ला-
 दष्ट्यां सा हि अशोककलिकापानादशोकदायिका ।
 यद्योक्तं हेमा० प्र० ख० लिङ्गपुरा० । “अशोककलिका-
 चाष्टौ वे पिबन्ति पुनर्वसौ । चैत्रे मासि सिताष्ट्यां न ते
 शोकमवाप्नुयुः ।” कूर्मपुरा० । चैत्रे मासि सिता-
 दष्ट्यां बुधवारे पुनर्वसौ । अशोककुसुमैरुद्रमर्चयित्वा
 विधानतः । अशोकस्याष्ट कलिका मन्त्रेणोक्तेन भजयेत् ।
 शोकं नैवाप्नुयान्मर्त्यः” अत्र बुधपुनर्वसुयोगः प्रायस्स्यर्थः
 हेमा० । “अशोककलिकापानमशोकतरूपजनम्” शुक्ला-
 दष्ट्यां तु चैत्रस्य कल्पा प्राप्नोति निर्दृतिमिति” लैङ्गे चैत्र-
 शुक्लाष्टमीमात्रस्य निमित्ततोक्तेः । मन्त्रस्तु तत्रैव दृश्यः ।
अशौच्य लि० शुच-कर्मणि गत्यत् न० त० । शोचनानर्हे यस्य
 हिंस्य शुच्यते तद्भिन्ने । “अशौच्यान्तश्चोचस्त्व” प्रज्ञा
 वादांश्च भावसे” गीता ।
अशोधन न० अभावे न० त० । १शोधनाभावे । न० व० ।
 २शोधनशून्ये लि० । शोधनञ्चाशुचेर्जलादिना मलाद्यप-
 नयनम् ऋणादेः प्रतिदानञ्च तदभावोऽशोधनम् ।
अशोधित लि० न० त० । १अप्रक्षालिते जलादिनाऽऽहत
 मलाद्यपनयने २अकृतशुद्धिप्रतिदाने च ।
अशोभन लि० शुभ-कर्त्तरि ल्युट् न० त० । १शोभनभिन्ने
 कुत्सिते । भावे ल्युट् अभावे न० त० । २मण्डनाभावे ।
अशोष्य लि० शुष-णिच्-ग्यत् न० त० । शोषयितुमशक्ये ।
 “अच्छेद्योयमदाष्टोऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च” गीता ।
अशौच न० शुचेर्भावः शौचं न० त० । १शुचित्वाभावे स्मृति-
 प्रसिद्धे, विहित-तत्कर्मानधिकारित्वसम्पादके २अधर्मविशेषे
 च । “जनने मरणे चैव त्वाहाशौचस्य भागिनः” स्मृतिः ।
 “समानं तद्वा चाशौचं पूर्वैर्णैव विशुध्यति । असमानं
 द्वितीयेनेति” यमः । स्वाथे व्यञ्ज आशौच्यमप्यत्र “आशौ-
 च्यादिप्रशुष्येत” स्मृतिः । “अशौचं द्विविधं कालकृतं
 वस्तुस्वभावकृतञ्च तत्र कालकृतं “सप्रणः स्तुतकीत्या-
 दिना” अशुद्धिशब्दे ४८० पृष्ठे दर्शितम् तथाच ।
 सपिण्डभरणजननादिकृतं कालविशेषेऽशौचम् काला-
 यगमे च तस्मात्तः । तच्च चेतननिष्ठम् । बद्धधा
 चास्य शुद्धितत्त्वाद्दौ प्रपञ्चः । वस्तूनामशौचं स्वभा-
 वात् यथा मलमूत्रादेः, यत्संसर्गादितरवस्तूना-
 मशौचं शुद्धभावात् एवं तेषां संसर्गादिकृतं चेत-
 नादेरशौचं यथा उच्छिष्टचण्डालादिसंश्लेषे एवमशौ-

चिस्वामिकद्रव्यविशेषाणामाशौचम् शुद्धभावात् । अथ
 सपिण्डासपिण्डादिभेदेनाशौचकालविशेषो यथा “जनने
 मरणे च सप्तमपुरुषपर्यन्तं विप्रस्य दशाहः, क्षत्रियस्य
 द्वादशाहः, वैश्यस्य पञ्चदशाहः, शूद्रस्य मासः । दशमपुरुष
 पर्यन्तं सर्ववर्णेषु त्वाहाः चतुर्दशपुरुषपर्यन्तं पक्षिणी
 जन्मनामस्मृतिपर्यन्तमेकाहः ततः स्नानमात्रम् । क-
 न्यायाः सापिण्डात् त्रिपौरुषम् । अथ विदेशस्याशौचम् ।
 अशौचकालाभ्यन्तरे विदेशस्यस्याशौचश्रवणे शेषाहै” शुद्धिः ।
 अशौचकालोत्तरश्रवणे तु ज्ञातिजननाशौचं नास्त्येव ।
 पुत्रजनने तु सचेलज्ञानात् शुद्धिः । मरणाशौचे तु
 वर्षाभ्यन्तरश्रवणे त्वाहात् शुद्धिः । सचेलज्ञानादङ्गा-
 स्सृष्ट्यत्यनिवृत्तिः । वर्षोत्तरश्रवणे स्नानेन शुद्धिः
 सपिण्डानाम् । पुत्रादीनान्तु मातृपितृभर्तृमरणे
 वर्षोत्तरमेकाहेन शुद्धिः, द्वितीयवर्षे श्रवणे सद्यः । संपूर्णा-
 शौचातिक्रमे त्वाहाशौचं न बालाद्यशौचातिक्रमे खण्डा-
 शौचातिक्रमे वा । अथ गर्भस्त्रावाशौचम् । गर्भस्त्रावे तु
 स्त्रीणामेव षण्मासाभ्यन्तरेऽशौचं तच्च लौकिके कर्मणि
 माससप्तमसंख्यदिनव्यापकं द्वितीयमासावधिमाससप्तमसंख्यदि-
 नाधिकैकदिनात् परं ब्राह्मण्या वैदिककर्मधिकारः क्षत्रि-
 याया दिनद्वयात् वैश्यायादिनद्वयात् शूद्रायास्तु दिनषट्-
 कादिति हारलताप्रभृतयः । सप्तमाष्टमासीयगर्भपतने
 स्त्रीणां संपूर्णाशौचम् निर्गुणसपिण्डानामहोरात्रं यद्येष्टा
 चरणसपिण्डानां त्रिरात्रम् तच्च जातस्य तद्दिनएव मरणे
 ज्ञेयं द्वितीयदिनादौ तु मरणे नवमादिमासजातबालकवत् ।
 अथ स्त्राशौचम् । कन्यायाः जन्मप्रवृत्तिद्विवर्षाभ्य-
 न्तरमरणे सद्यः शौचं तदुपरि वाग्दानपर्यन्तमेकाहः ।
 वाग्दानोत्तरविवाहपर्यन्तं भर्तृकुले पितृकुले च
 कन्याया अदनजन्ममरणे सद्यः शौचम्, आ चूडादे-
 करात्कम्, आ प्रदानात्त्रिरात्रं, स्त्रादिति विशेषः । दत्तक-
 न्यायाः पितृगृहे प्रसवमरणयोः पितोः शयनादिसंसर्गशून्य-
 योरपि त्रिरात्रं तथाविधबन्धुवर्गाणामेकरात्रम् सम्भक्तै-
 दशरात्रम् । अथ बालाद्यशौचम् । नवमादिमासजातवा-
 लकस्याशौचकालाभ्यन्तरमरणे मातापितोरसृष्ट्यत्युक्तं
 तदेव जननाशौचं ज्ञातीनान्शौचं नास्ति नवमादि-
 मासमृतजातयोस्तु कन्यापुत्रयोः पित्रादिषपिण्डानां
 जननाशौचं संपूर्णम् । पुत्रजन्मनि सुखदर्शनात् पूर्वं
 सचेलज्ञानं कदा ब्राह्मणभ्यश्च यथाशक्ति दत्त्वा बालकाय
 काञ्चनं दत्त्वा सुखं पश्येत् । ततः पुनः सचेलज्ञानम् ।

अन्याशौचमध्येऽपि जातकर्मपदीपूजे कर्तव्ये । पुत्रज-
न्ममिसित्तकं वृद्धिप्राप्तं नाडीच्छेदात् पूर्वम् अशौचान्ते
या कर्त्तव्यम् । पुत्रकन्याजनने स्त्रीणां स्वजात्युद्देशाद्दत्तः
परं लौकिककर्मोपकारः । पुत्रजनने तु वैदिककर्माधि-
कारोनिशितिरात्रोत्तरं स्नानात्, कन्याजनने तु मासोत्तरं
स्नानात् ब्राह्मणः । शूद्रावास्तून् यत्नैव मासोत्तरं
स्नानात् शुद्धिः । एतत् सर्वं पुत्रकन्ययोर्विद्यमानत्वे
बोध्यम् । जननाशौचकालोत्तरं षण्मासाभ्यन्तरमजात
दनमरणे पितोरेकाहः । एवं निगुणसोदरस्य, सपि-
ण्डानान्नु सद्यः । षण्मासाभ्यन्तरेऽपि जातदन्तस्य मरणे
पितोस्त्रैहः सपिण्डानामेकाहः षण्मासोपरि द्विवर्षपर्यन्तं
पितोस्त्रैहः । सपिण्डानामकृतचूडे मृते एकाहः कृतचूडे
त्रैहः । द्विवर्षोपरि सर्वेषामनुपनीतस्य मरणे मासत्रया
धिकपण्डवर्षं यावत् त्रैहः । पञ्चवर्षोपनीतस्य तदानी-
मपि दशहः । मासत्रयाधिकपण्डवर्षोपरि सर्वेषां दशा-
हः । शूद्राणां तु षण्मासोपरि द्विवर्षाभ्यन्तरे पञ्चाहः ।
अत्रापि कृतचूडस्य द्वादशाहः । द्विवर्षोपरि पण्डवर्षाभ्य-
न्तरे द्वादशाहः । अत्रापि दशात् कृतोद्वाहेऽपि मासः ।
पण्डवर्षोपरि मासः । अत्र मासवर्षपरिगणना सावनेन
“मृतकादिपरिच्छेदोदिनमासाव्दपास्तथा । मध्यममहभक्ति-
स्य सावनेन प्रकीर्त्तिता” इति सूत्र्यं सिद्धान्तात् । अथासपि-
ण्डाशौचं गुरु मातामहमरणे तिरात्रं भगिनीमातुलानी
मातुलपितृष्वसृमातृष्वसृगुर्व्यङ्गनामातामहीमरणे पक्षिणी ।
अश्वशूरयोर्भिन्नग्रामस्थयोर्मरणेऽहोरात्रम् । आचार्य-
पत्नी पुत्रयोरुपाध्यायस्य मातृवैमात्रेयस्य श्यालकस्य सहा-
ध्यायिनः शिष्यस्य च मरणेऽहोरात्रं मातृष्वस्त्रीयपितृष्व-
स्त्रीयमातुलपुत्रभागिनेयमरणे पक्षिणी । पितामहभगिनीपु-
त्रपितामहीभ्रातृदुर्भगिनीपुत्ररूपपितृबान्धवत्वयमरणे पक्षि-
णी । मातामहभगिनीपुत्रमातामहीभगिनीपुत्रमातामही-
भ्रातृपुत्ररूपमातृबान्धवत्वयमरणेऽहोरात्रम् । एकग्रामवा-
सिगोत्रजमरणेऽहोरात्रम् औरसव्यतिरिक्तपुत्रजननमरणयोः
परपूर्वभार्याप्रसवमरणयोश्च तिरात्रम् । सजातीयपुरुषान्तर-
संगृहीतस्वभार्यामरणे तिरात्रम् । मातृष्वसृपितृष्वसृमातु-
लभगिनीपुत्राणां गृहस्थितानामाचार्यस्य च मरणे तिरा-
त्रम् । अश्वशूरयोः सन्निधिमरणे तिरात्रं अश्वशूरयो-
रेकग्रामस्थितयोर्मरणे पक्षिणी । प्रथममन्ये नोदा तेनैव
जनितपुत्रा पुत्रसहितेशानामाश्रिता पञ्चासेनापि जनित-
पुत्रा तयोः पुत्रयोर्यथासम्भवं प्रसवमरणयोर्द्वितीयपुत्र-

पितृस्य तिरात्रं तत्सपिण्डाभामेकरात्रं तथाविधपुत्रयोः
परस्परप्रसवमरणयोर्मातृजात्युक्तमशौचम् । दौहित्रमरणे
पक्षिणी । पितृमातृमरणे ऊदानां कन्यानां तिरात्रम् । यदि
मातृष्वसृप्रभृतीनां दहनवहने करोति तदा तिरात्रम् ।
मातामहादीनां तिरात्राभ्यन्तरमरणश्रवणे तच्छेषेण शुद्धिः ।
तत्सत्कालोत्तरश्रवणे तु नाशौचं किन्वाचारात् स्नानम् ।
अथ मृत्युविशेषाशौचम् । शास्त्रानुमतबुद्धिपूर्वकात्मघाति-
नोनाशौचादि । शास्त्रानुमत्याऽनशनादिमृतस्य प्रमादादन-
शनाशनिवर्जितलोचनेशप्रपतनसंभ्रामशृङ्खिदंष्ट्रिनखव्याल
विषचाण्डालचौरहतस्य तिरात्रम् । शृङ्गादिभिः स्त्रिया च
क्रीडां कुर्वतः प्रमादहतस्यापि नाशौचादि । नागविप्रिय-
कारित्वेन उद्धृतस्य मरणोद्देशेन प्रवृत्तस्य विद्युद्धृतस्य च चौ-
र्यादिदोषेण राज्ञा हतस्य च कलहं कृत्वा चाण्डालाद्यैर-
समानैर्हतस्य च व्याधिजनकौपधस्य विषस्य वज्रेश दातुर्मर-
णे पापण्डप्रायश्चित्तस्य च त्रित्वं परापकारिणश्च क्रोधात् स्वयं
प्रायोविषवर्जितशस्त्रोद्धन्वनजलगिरिच्छप्रपातैर्मृतस्य चर्ममां-
सास्थ्यादिमयपालनिष्कर्तविप्रादेश मनुष्यवधस्यानाधि का-
रिणश्च कण्ठदेशोत्पन्नभगोरगस्य पुंस्कर्माशक्तनपुंसकस्य च
ब्राह्मणविषयापराधकरणान्निहतस्य च बुद्धिपूर्वकब्राह्मण-
हतस्य च महापातकिनस्य एवंविधपतितानां न दाहादिकं
कार्यम् । तत्कृत्वा तत्रैकच्छद्वयं कुर्यात् । श्लेच्छतस्तरा-
दिभिर्युद्धे स्वाभ्यर्थे हतस्य विप्रादेर्दाहादिकमस्येव । अक-
तप्रायश्चित्तस्य गलत्कृष्टिनो न दाहादिकं कार्यं शस्त्रेणा-
भिसुखहतस्य सद्यः शौचं दाहादि च । गवार्थे ब्राह्मणार्थे वा
दण्डेन युद्धहतस्याहोरात्रमशौचम् । नृपतिरहितयुद्धे
लघुद्धादिहतस्य पराश्वसुखहतस्य तिरात्रम् । गोविप्रपालने-
ऽभिसुखपराश्वसुखत्वाभ्यां हतस्य सद्यस्तिरात्रं । शस्त्रघाते-
तरन्ते सप्राहादूर्ध्वं मरणे सम्पूर्णं, शस्त्रघाते त्रैह्यादूर्ध्वं
च प्रकृताशौचम् । शुद्धिः तत् । एतत्प्रमाणानि तत्रैव वा तु
सन्वेद्यानि । “मातृवद्वर्णसङ्कराः” इत्युक्ते भूजावसिक्ताम्बुदीना
मनुलोभजानां मातृवर्णानुसारेणाशौचम् प्रतिलोभजानां
तु “शूद्रेण तु सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः सृताः” इत्युक्तेः
शूद्रतुल्याशौचमिति रघुनन्दनादयः । आचारस्तु मातृ-
तुल्यतया दृश्यते अतएव चाण्डालादीनां दशाहाशौचाचारः ।
देवतामन्त्रादिदातुर्मरणे तिरात्रम् । वेदाङ्गादि शास्त्रा-
ध्यापकस्य तथाविधशिष्यस्य च मरणे एकाहः “गृहीतो
देवता मन्त्रः सावित्रीमहणं कृतम् । यस्मात्तस्य तिरात्रं स्यात्
ब्रह्मविद्या महीयतः” इति “उपनीयाध्यापकोयस्तस्मिन्पि

तिरात्वम् । वेदवेदाङ्गशास्त्राणां व्युत्थानं शिखितं यतः ।
ज्ञानं प्रतिष्ठितं येन वेदाभ्यासोयतः कृतः । तस्मिन्कृते
चैकरात्रं गुरोः शिष्ये तथैव च मत्स्यस्मृतौतोः दत्तक
पुत्रस्य पत्नीत्यादिकुले तिरात्वम् जनककुलेऽशौचाभावः ।
तत्वायं विशेषः । सपिण्डदत्तकस्यापि तिरात्रं वाचनिकं
तत्पुत्रादीनां तु संपूर्णं मिति । असपिण्डदत्तकस्य तत्पुत्रा-
णाञ्च तिरात्रमिति बहवः सपिण्डासपिण्डदत्तकतत्पुत्राणां
तिरात्रमिति भिन्नगोत्राः पृथक्पिण्डाः पृथग्वंशकराः
स्मृताः । जनने मरणे चैव त्राहाशौचस्य भागिनः इत्युक्ते
रिति दत्तकभोमांसादयः । श्वानुगमनाशौचम् । ब्राह्म-
णश्वश्वानुगमने ब्राह्मणस्य सचेलज्ञानाग्निसर्गघटप्राशनैः
शुद्धिः । क्षत्रियस्त्रीकाष्ठेन, वैश्यस्य द्वारेण, शूद्रस्य पाणा-
यामशतेन दिनत्रयेण च शुद्धिः । प्रमादाच्छूद्रश्वानुगमने
जलावगाहाग्निसर्गघटप्राशनैः शुद्धिः । अनाथब्राह्मणस्य
धर्मशुद्ध्या दहनवहनयोः स्नानघटप्राशनाभ्यां सद्यः शौचम् ।
लोभेन सजातीयदाहे स्वजात्युक्ताशौचम् । असजातीय-
श्वस्य दहनवहनसर्गैः श्वजात्युक्ताशौचम् । स्नेहाद-
सम्बन्धिदाहकविप्रस्य तद्दग्दहवासे तिरात्रं तत्कुलान्न-
भोजने दशरात्रं तद्दग्दहवासे तदन्नाभोजने चाहोरात्रं
विशेषवचनाभावे सम्बन्धिनोमातुलादेरक्लेहेनापि अदाहे
तिरात्रं चिताधूनसेवने सचेलज्ञानं स्मृते शूद्रेऽस्त्रिसञ्च-
यनकालाभ्यन्तरे तद्दग्दहं गत्वाऽन्युपातने विप्रस्य तिरात्रम
शौचं, स्थानान्तरे विशेषवचनाभावेऽहोरात्रं तद्दग्दहे तद्दूर्जं
मासाभ्यन्तरेऽहोरात्रं सचेलज्ञानञ्च । सजातेर्दिवसेनैव
क्षत्रियवैश्ययोर्द्वारेण ब्राह्मणः शुध्यति शूद्रस्तु स्पर्शं
विनानुगमने सर्वत्र नक्तेन । स्मृतस्य शूद्रस्य बान्धवैः सह
रोदनरहितविलापमात्रेऽहोरात्रेण । अस्त्रिसञ्चयन-
कालस्य ब्राह्मणस्य चतुरहः शूद्रस्य दशाहः । त्राहा-
शौचे द्वितीयाहः । मरणाशौचे विप्रस्य चतुर्थाहेऽस्पृश्यता-
निवृत्तिः । शूद्रस्य दशमदिने सर्वस्य खण्डाशौचकाले
विभागकालेन अतिक्रान्ताशौचे सचेलज्ञानेन जनने तु
सपिण्डानां स्पृश्यत्वैव । पुत्रोत्पत्तौ स्नानात् पितुः स्पृश्यत्वं
एवं विमातृणामपि । एवं स्मृतिकासर्गं पितृविमातृणाञ्च
स्मृतिकातुल्यकालास्पृश्यत्वम् । अन्धेषां स्नानमात्रं कन्या
पुत्रजनने मातृर्दशरात्रमन्नास्पृश्यत्वं शूद्रायास्तु दश-
रात्रमस्पृश्यत्वम् । अशौचकालादि विषये च प्रायोनिबन्ध-
कर्तृणां मतभेदोदृश्यते बाह्यलभ्यात् तच्च लिखितम् स्वस्व-
देशप्रचलितनिबन्धानुसारेण तदवसेयम् । अशौचे तु वर्षादि

विशेषादौ दश पक्षा हारलतायां दक्षेणोक्ताः यथा
“सद्यःशौचं तथैकाहस्त्र्यहश्चतुरहस्तथा । षड्दश
द्वादशाहश्च पक्षोमासस्तथैव च । मरणान्तं तथा
चान्यत् दश पक्षास्तु स्मृतके” । तत्र मरणान्तं जननमर-
णभिन्ननिमित्तम् । यथा “क्रियाहीनस्य सूर्यस्य महारोगिण
एव च । यथेष्टाक्षरण्याङ्गमरणान्तमशौचकम्” सु० त०
स्मृतिः । “अस्नात्वा चाप्यङ्गत्वा च अदन्त्वाऽन्नं स्तथा द्विजः ।
एवंविधस्य विप्रस्य सर्वदा स्मृतकं भवेत्” दक्षः “अन्य
पूर्वा यस्य गेहे भार्या स्नातस्य नित्यशः । अशौचं
सर्वकार्येषु देहे भवति सर्वदेति” नि० सि० स्मृतिः “मर-
णान्तपक्षस्तु निन्दार्थवादपरः “नामभारकविप्रस्तु दशाहं
स्मृतकी भवेदिति” माधवघटवचने नामभारकविप्रस्यापि
दशाहाशौचविधानात्” नि० सि० । दासाद्यशौचे विशेषः
तत्र दासाः पञ्चदशधा दासशब्दे वक्ष्यमाणास्तेषु गर्भदासस्य
सपिण्डान्तरजननमरणयोः स्वाभिकार्ये सद्यः शौचं भक्त-
दासस्य त्राहः “सद्यःस्पृश्यो गर्भदासो भक्तदासस्तु हा-
भ्युविः” नि० सि० स्मृत्युक्तेः कर्मकरदासानां विशेषः “मूल्यैः
कर्मकराः शूद्रा दासोदासास्तथैव च । स्नाने शरीरसंस्कारे
गृहकर्मशुद्धयिताः” शाता० उक्तः । दत्तदासदासादीनां
तु, “दासी दासश्च सर्वोवै यस्य वर्षस्य यो भवेत् । तद्वर्ष-
स्य भवेच्छौचं दास्या मासान्तं स्मृतकम्” अङ्गि० “स्वामि-
शौचेन दासाद्याः स्पृश्याः मासात्तु कर्मसु । योग्याः स्यु
मसितोदासी स्मृतके स्पृश्यतामियात्” षट्त्वि० । दत्त-
दासादीनां सपिण्डमरणादौ स्वाभ्यशौचसमसंख्यकदिना-
दूर्द्धम् चत्यपि मासाद्यशौचे स्वाभिकार्ये स्पृश्यतेति हरदत्तः
एवमन्तेवासिनामपि । “दासान्तेवासिभ्यः कालः शिष्या-
श्चैकतवासिनः । स्वाभिकार्येण शौचेन शुध्यन्ति स्मृतस्मृतके”
वृह० उक्तः । दासादेः स्वाभितत्सपिण्डमरणेऽशौचमाह
विष्णुः “पत्नीनां दासानामानुलोभ्ये स्वाभितत्समशौचं स्मृते
स्वामिन्यात्मीयम्” अत्रानुलोभ्येनेत्युक्तेः प्रातिलोभ्येऽशौचा-
भाव एव तस्य शास्त्रीयदासत्वाभावात् “वर्सानामानुलोभ्येन
दास्यं न प्रतिलोभत” इति याज्ञ० स्मृत्या प्रातिलोभ्येन
दासत्विनपेधात् । “सूतकानां परिच्छेद इत्यादि सू० सि०
प्रागुक्तवचनात् सावनदिनस्यैव प्राहृत्या । मिताक्षराकृता तु
रात्रिं विभागां कृत्वाद्यभागद्वये चेत् पूर्वदिनम्, अन्ये
चेत् परदिनमिति आरम्भकाले विशेष उक्तः । प्रागर्द्धरात्रात्
प्राग्वा सूर्योदयात् पूर्वदिनमिति मतान्तरम् । एतेषु
देशाचारतो व्यवस्था । अशौचसमसंख्येऽपि तत्स्थ-

चैवम् । “अथ ब्राह्मणादीनामशौचे यः सक्तदेवा-
जमन्नाति तस्य तावदशौचम् यावत्तेषाम्” विष्णुः एतत्
ज्ञानतः, अज्ञाने तु “अन्तर्देशाद्देवभुक्ताश्च स्मृतके सूक्तकेऽपि
वा तस्याशौचं भवेत्तावद्यावदन्नं प्रजल्पधः” अङ्गिरसोक्तं-
ज्ञेयम् “उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुञ्जत” इति
यमः । उभयत्र जननमरणयोः दशाहानोव्यशौचकालो-
पलक्षणम् । कुलस्य स्मृतकयुक्तस्य सम्बन्धमनुसृत्य न-
भोक्तव्यम् । सक्तुल्यानां न पुनर्दोषः “स्मृतके तु
कुलस्यान्नमदोषं सत्तुरन्वती” इति तेनैवोक्तत्वात्
अथ च निषेधोदाहृतोक्तोरन्यतरेण जननमरणे ज्ञाते
सति द्रष्टव्यः । “उभाभ्यामपरिज्ञाते स्मृतकं नैव दोषकत् ।
एकेनापि परिज्ञाते भोक्तुर्दोषसुपावहेदिति पङ्क्तिं श-
स्मृतदर्शनात् । तथा विवाहादिषु स्मृतकोत्पत्तेः प्राक्
ब्राह्मणार्थं पृथक्कृतमन्नं भोक्तव्यमेव । “विवाहोत्सवयज्ञेषु
त्यन्नरा स्मृतस्मृतके । पूर्वसङ्कल्पितार्थेषु न दोषः परि-
कीर्त्तित” इति दृष्टस्यतिस्मरणात् तथाऽपरोऽपि विशेषः
पङ्क्तिं शस्मते दर्शितः । “विवाहोत्सवयज्ञेषु त्यन्नरा स्मृत-
स्मृतके । परैरन्नं प्रदातव्यमोक्तव्यञ्च द्विजोत्तमैः । भुङ्क्षा-
न्नेषु तु विप्रेषु त्यन्नरा स्मृतस्मृतके । अन्यगृहोदकाचान्ताः
सर्वे ते शुचयः स्मृताः” नि० सि० इति । तथाऽशौचपरिच-
हत्वेऽपि केषु चित्प्रत्ययेषु दोषाभावः । यथाह मरीचिः ।
“लवणे मधुमांसे च पुष्पमूलफलेषु च । शाककाष्ठदण्डेषु
दधिसर्पिःपयःसु च । तिलौषधाजिने चैव पकापके
स्वयं गृहः । पण्येषु चैव सर्वेषु नाशौचं स्मृतस्मृतके”
इति । शाकम्भक्ष्यं जातम् । अपकन्नगुलादि । स्वयं गृह
इति स्वयमेव स्वाभ्युत्पातो गृहणीयात् न तद्वत्तात् ।
एतदप्यामासविषयं सत्प्रवृत्तविषयञ्च । “अन्नसत्प्रवृ-
त्तानामामसन्नमगर्हितम् । भुक्त्या पकाद्यमेतेषां त्वि
रात्मन्तु पयः पिबेदिति” अङ्गिरः स्मरणात् । अत्र पकशब्दो-
ऽभक्ष्यव्यतिरिक्तौदनादिविषयः । श्वसंसर्गनिमित्ताशौ-
चे त्वङ्गिरसा विशेषउक्तः । “अशौचं यस्य संसर्गादापतेद्गृ-
हमेधनः । क्रियास्तस्यैव लुप्यन्ते गृहप्राणाञ्च न तद्वे-
दिति” । तदशौचद्वैतं गृहमेधन एव न पुनस्तद्गृहस-
वानां भायादीनान्तद्गृहव्याणाञ्च भवेदित्यर्थः । एव-
मेषातिश्रान्ताशौचेऽपि । “संसर्गाद्यस्य चाशौचं यस्या-
तिक्रान्तकालता । तदीयस्य पदार्थस्य नाशौचं विद्यते
कचित्” ऋत्वि० नि० सि० । कर्मविशेषे कर्मारम्भे
च तत्तत्कृतेषु अशौचाभावः यथोक्तम् । “कारणः शि-

लिनो वैद्या दासीदासास्तथैव च । राजानो राजभृत्याश्च
सद्यःशौचाः प्रकीर्त्तिताः” प्रचेतसा । लघुविष्णुना च “व्रतय-
ज्ञविवाहेषु आङ्गे होमार्चने जमे । आरङ्गे स्मृतकं न स्या-
दनारङ्गे तु स्मृतकम् । प्रारम्भोवरणं यज्ञे संकल्यो व्रत
वन्धयोः । नान्दीश्राद्धं विवाहादौ आङ्गे पाकपरिष्कृत्या”
वरणमिति ऋत्विक्परम् तेषाञ्च मधुपर्कपक्ष्णोत्तर-
मशौचाभावः । “गृहीतमधुमर्कास्तु यजमानास्तु ऋत्विजः ।
पश्चादशौचं पतितं न भवेदिति निश्चयः” ब्रह्मपुरा०
उक्तेः एतन्मूलकमेव त्रिशङ्कोक्यां तत्तत्कार्येषु
अशौचाभाववचनम् यथा “तत्तत्कार्येषु सतिव्रति-
व्रतनृपयद्दीक्षितत्विक्स्वदेशभ्रंशापत्स्वस्थनेकश्रुतिपठनभिष-
क्काशुशिल्पप्रातराणाम् । संप्रारम्भेषु दानोपनयनयजन-
श्राद्धयुद्धप्रतिष्ठाबुद्धातीर्थश्राद्धाजपपरिणयनाद्युत्सवे-
ष्वेतदेव” “तीर्थेति आकस्मिकतीर्थप्राप्तौ तदङ्गं श्राद्ध-
मशौचे कर्त्तव्यम् “विवाहदुर्गयज्ञेषु यात्रायां तीर्थ-
कर्मणि । न तत्र स्मृतकं तद्वत् कर्म यज्ञादि कारयेत्”
पैठो० उक्तेः यात्रा रथयात्रादि । जपः पुरश्चरणादि
संकल्पितस्तोत्रपाठादिषु । व्रती संकल्पेन गृहीतव्रतादिः
“गृहीतनियमस्यापि न स्यादन्यस्य कस्यचिदिति” ब्राह्मोक्तेः
“वरं प्राणान् परित्यजेत् सगुणं शिरसोऽपि वा
न त्वनभ्यर्च्य भोज्यं भगवन् त्वलोचनम्” इत्युक्तनियमवतो
देवपूजायामधिकारः । कृतनियमविषया “शिवविष्णुर्चनं दोक्षा
यस्य चाग्निपरिग्रहः । श्रौतकर्मणि कुर्वीत स्नातः शुद्धि-
मवाप्नुयात्” यमोक्तिः “जपो देवार्चनविधिः कार्योदीक्षाग्वि-
तैर्नरैः नास्ति पापं यतस्तेषां स्मृतकं वा यतात्मनाम्” उक्ता-
वली च । “अथ स्मृतकिनः पूजां वक्ष्याम्यागमचोदिताम् ।
स्नात्वा निर्वर्त्य नित्यञ्च मानसा क्रियया हि वै । बाह्य-
पूजाक्रमेणैव ध्यानयोगेन पूजयेत्” शारदा । मानसजमे तु
अकृतनियमस्यापि अशुचैरप्यधिकारः “अशुचिर्वा शुचिर्वापि
गच्छन् तिष्ठंस्तथा स्वप्न । सर्वैकस्मरणोविद्वान् मनसैव
समम्यसेत्” “रामार्चनचन्द्रिकोक्तेः “मानसमप्यशुचीति”
वचनं तु पठनपाठनाविषयम् । तारादिविषये तु अकृतनि-
यमस्याप्यधिकारः “तारायाश्चैव काल्याश्च त्रिपुराया विशेष-
तः । जनने मरणे चैव न त्यजेयुर्जपार्चनम्” इति तन्मीक्तेः ।
अथाशौचे नियमाः नि० सि० याज्ञवल्क्यः “इति संस्तुत्य गच्छे-
युर्गृहं बालपुरःसराः । विद्वस्य निष्कपत्वाणि नियता द्वारि-
वेश्मनः । आचम्याग्न्यादि सलिलं गोमयं गौरसर्पपान् ।
प्रविशेयुः समालभ्य कृत्वाश्वानि पदं शनैः” । “प्रवेशनादिकं

कर्म प्रेतसंस्मृतिनामपि" नि० सि० । 'क्रीतलब्धाशनाभूमौ स्वयेयुक्ते पृथक्क्षितौ या० रुदञ्चाद्योऽङ्ग । यथाशुद्धि-
तत्त्वे वैजवायः "शमीमालभन्ते "शमी मे पापं शमयत्विति" अग्रमानमालभन्ते "अग्रमेव स्थिरोभूयासमिति" अग्निम्-
'अग्निर्नःशर्म यच्छत्विति" ज्योगित्यन्तरा गामजसुपस्पृशन्तः क्रीत्वा लब्ध्वापान्यगेहादेकाक्षमलवणमेकरात्रं दिवा-
भोक्तव्यं त्विरात्रं च कर्मोपरमणम्" क्रीताद्यशनसुपवासा-
शक्तस्य । आश्वलायनस्तु "नेतस्यां रात्र्यामन्नं पचेरंस्त्रि-
रात्रमक्षारलवणमग्निः सुद्धिदशरात्रं चेत्याह महायुक्तेषु" ।
अशक्तौ रत्नाकरे आपस्तम्बः "भार्याः परमयुक्तसंस्थायां चा-
कालभोजनानि कूर्वीरन्" यदा ऋतिः परदिने तावत्कालमि-
त्यर्थः । दृष्टमिति "अधःशय्यासना दीना मलिना भोगव-
र्जिताः । अक्षारलवणाक्षाः स्युर्लब्धक्रीताशनास्तथा" अक्षार-
लवणशब्देऽक्षारलवणशब्दार्थ उक्तः । भोगोऽभ्यङ्गताम्बूलादिः
"तैलायङ्गो वाभ्यवानामङ्गसंवाहनञ्च यत् । तेन चाप्या-
यते जन्तुर्यज्ञाग्नौ स्वभाव्याः मार्क० पुरा० वाक्यन्तु अ-
न्यदिनविषयम् "अशौचान्ते तिलकलकैः स्नाता गृहं प्रविशे-
युरिति विष्णुक्तेः सपिण्डानामस्थिसञ्चयनादूर्द्ध्वभोगोऽयुक्तः
विष्णु० पु० । "शय्यासनोपभोगस्तु सपिण्डानामपीध्यते
अस्थिसञ्चयनादूर्द्ध्वसंयोगस्तु न योपिताम्" तिलान् ददत
पानीयं दीपं ददत जायतः । ज्ञातिभिः सह भोक्तव्यं
मेतत् प्रेतेषु दुर्लभम्" भारतम् । भोजनं च दिवैव । दिवा
चैव च भोक्तव्यममांसं मनुजर्षभेत्युक्तेः प्रागुक्तवैजवायोक्तेषु ।
'क्रीत्वा लब्ध्वा वा दिवाक्षमणं युः" पारस्करोक्तेषु अशौचमध्ये
यत्नेन भोजयेच्च स्वगोत्रजान्" आदि पुरा० ज्ञातिभिः
सह भोजनञ्च तृतीयादिदिनपरम् । प्रथमेऽङ्ग तृतीये
च सप्तमे दशमे तथा । ज्ञातिभिः सह भोक्तव्यमिति" मरी-
च्युक्तेः । "मांसाशनं च नाश्रियुः शयोरंश्च पृथक् क्षितौ"
मनुः । लवणक्षीरमाषाक्षपूपमांसानि पायसम् । वर्जये-
दाह्वाक्षेषु बालउष्णातरैर्विगा" देवजानीयकारि० "मत्स्य
मांसानि न भक्षयेयुरा तदनात्" गौत० "अधस्तरे त्र्य-
हसनश्रन्त आसीरन्" वसिष्ठः अशौचे षोठादिनिषेधात्
अवकाले उपवेशार्थं कटस्तस्तरः कार्यः "पाणिषु ऋणमवेपु
पर्युष्टेषु वा ऽश्रीरन्" हारोतः । "उपवासो गुरौ प्रेते
पत्याः पुत्रस्य चैव हि" मरीचिः । अन्यदिने विशेषः "यस्य
यस्य तु पर्युष्टस्य यदात् स्नात् पश्चिमं त्यजः । स तत्र गृह-
शुद्धिं च वस्तुशुद्धिं करोत्यपि । सामाह्न्यहस्तोगत्या
प्रेतस्य हृत्तु वाससी । अन्यानामाश्रितानाञ्च त्यक्त्वा स्नानं

करोत्यथ" ब्राह्मम् अत्र तिलकत्वादिज्ञानं प्रागुक्तम्
अशौचाद्येषु सर्वदिनेषु वर्जनीयधर्म्यत्वंमाह शङ्खः "दानं
अहोहोमः स्वाध्यायः पितृकर्म च । प्रेतपिण्डक्रिया
वर्जमशौचे विनिवर्त्तते" अत्र विशेषोमिताक्षरायाम्
"अशुचित्वेन सकलश्रौतस्मार्त्तकर्मोधिकारनिवृत्तौ प्रस-
क्तायां केषुचिदभ्यस्तुज्ञानार्थं माह । "वैतानौपासनाः का-
र्याः क्रियाश्च श्रुतिचोदनात्" या० । वितानोऽग्नीनां विस्ता-
रः तत्र भवावैताना स्तेनाग्निसाध्याः अग्निहोतृदर्शपूर्ण
मास्याद्याः क्रिया उच्यन्ते । प्रतिदिनमुपास्यत इत्युपासनी
गृह्योऽग्निस्वात्मभावाः औपासनाः सायम्प्रातर्होमक्रिया उ-
च्यन्ते । ता वैतानोपासना वैदिक्यः क्रियाः कार्याः कथं
वैदिकत्वमिति चेत् श्रुतिचोदनात् । तथाहि । "वायज्जीव
मग्निहोतृपुङ्गवात्" इत्यादि श्रुतिभिरग्निहोतादीनां चो-
दना स्मर्येव । तथा "अहरहः स्वाहां कुर्यादन्नाऽभावे केन-
चिदा काटादिति" श्रुत्यौपासनहोमोऽपि चोदते । अत्र
च श्रौतत्वविशेषणोपादानात् स्मार्त्तक्रियाणां दानादी
नामननुष्ठानकृत्यते । अतएव वैयाघ्रपादेनोक्तम् । "स्मार्त्त
कर्मपरित्यागो राहोरन्यत्र स्मृतके । श्रौते कर्मणि त-
त्कालं स्नातः शुद्धिमवाप्नुयादिति" । श्रौतानाञ्च कार्यत्वा-
भिधानादित्यनैमित्तिकानां करणम् । यथाह पैठीनसिः ।
"नित्यानि निवर्त्तेरन्वैतानवर्जं शालाग्नौ चैक" इति ।
नित्यानि निवर्त्तेरन् इत्यविशेषणावश्यकानां नित्यनैमि-
त्तिकानाञ्चिदृशौ प्रसक्तायां वैतानवर्जमित्यग्निहोतृसा-
ध्यावश्यकानामप्युदासः । शालाग्नौ चैक इति गृह्याग्नौ
भवानामप्यावश्यकानां पालिकः पर्युदास उक्तः । अतस्ते-
ष्वशौचं नाख्येव । कात्यायनां पुनः शौचाभावादननुष्ठानम् ।
मनुनायनेनैवाभिप्रायेणोक्तम् । "प्रत्यूहेद्वाग्निषु क्रिया" इ-
ति । अग्निषु क्रिया न प्रत्यूहेदित्यनग्निसाध्यानामप्युप-
हायज्ञादीनाञ्चिदृशः । अत एव संवर्त्तः । "होमन्तत्र
प्रकुर्वीत शुष्काक्षेन फलेन वा । पञ्चयज्ञविधानन्तु न
कुर्यान् गृह्यजन्मनोरिति" । वैश्वदेवस्य अग्निसाध्यात्वेऽपि
वचनाञ्चिदृशः "विप्रोदशाहमासीत वैश्वदेवविज्जित" इति
तेनैवोक्तत्वात् । "स्मृतके कर्मणान्यागः सन्ध्यादीनां विधी-
यत" इतियद्यपि सन्ध्यायानिदृशः श्रूयते तथाप्यङ्गलिप्रक्षे-
पादिकङ्कार्थम् । "स्मृतके सावित्र्या चाङ्गलिमलिप्य प्रदक्षिणं
कृत्वा सूर्यं ध्यायन्मस्योर्वादिति" पैठिनसिस्मरणान् । यद्य-
पि वैतानौपासनाः कार्या इति सामान्येनोक्तं तथाप्यन्ये-
न कारयितव्यम् । "अन्य एतानि कुर्युरिति" पैठिनसिस्मर-

णात् । दृष्टमतिनायुक्तम् । “सूतके सूतके चैव अशक्तौ आ-
 ज्ञभोजने । प्रवासादिनिमित्तेषु हावयेत् तृहापयेत्” इति ।
 तथा आर्चत्वेऽपि पिण्डपितृयज्ञावयवोक्तमर्थशुद्ध्यादिकश्च
 नित्योहोमः कार्य एव । “सूतके तु सप्तमने आर्चकर्म-
 कथम्भवेत् । पिण्डयज्ञं चरुं होममसगोत्रेण कारये-
 दिति” जातृकर्णधारणात् । यद्यपि साङ्गे कर्मण्यकर्तृत्व-
 न्नापि स्वद्रव्यत्यागात्मकमभधानं स्वशुद्ध्यात् तस्या-
 नन्यनिष्ठायात्वात् । अतएवोक्तम् । “श्रौते कर्मणि तत्कालं
 स्नातः शुद्धिभवाभ्यादिति” । यत्पुनः “दानमप्रतिपक्षोहोमः
 स्वाध्यायश्च निवर्त्तते” इति होमप्रतिषेधः । स कात्याभि-
 प्रायो वैश्वदेवाभिप्रायो वा व्यवस्थापनीयः” इत्यन्तेन ।
 संध्यादीनामप्यपवादमाहापराकैषुल्लेखः “संध्यामिष्टं चरुं
 होमं यावज्जीवं समाचरेत् । न त्यजेत् सूतके वापि त्यजन्
 गच्छेदधोद्विजः । सूतके सूतके चैव संध्याकर्म समाचरेत् ।
 मनसोच्चारयेन्नन्वान् प्राणायाममृते द्विजः” । यत्तु चन्द्रिका-
 यां जावालः “संध्यां पञ्च महायज्ञानुनैत्यकं सृष्टिकर्म च ।
 तन्मध्ये हापयेत्तेषां दगाहान्ते पुनः क्रियेति” यच्च संवर्तः
 “सूतके कर्मणां त्यागः संध्यादीनां विधीयते” यच्च विष्णुः
 पुरा० “सर्वकालमुपासा त्वं सन्ध्योः पार्थिवेष्टते । अन्यत्र
 सूतकाशीचविभ्रमातुरभीतितः” इति तत् संपूर्णसन्ध्यापरम्
 “अर्घ्यान्ता मानसी सन्ध्या कुशवारिविवर्जितेति” शुद्धिदोषे
 व्यवनोक्तेः पैठोनसिस्त्वत् सन्तोच्चारणमप्याह “सूतके सावि-
 त्प्राञ्जलिं प्रक्षिप्य सूर्य्यध्यायदमस्तु र्यात्” प्रयोगपरिजाते
 भरहाजोपि “सूतके सूतके कुर्यात् प्राणायामममन्त्रकम् । त-
 था मार्जनमन्त्रांस्तु मनसोच्चार्यं मार्जयेत् । गायत्रीं सत्यगु-
 ञ्चार्य्य सूर्यायाध्यं निवेदयेत् । मार्जनं तु न वा कार्यमुपस्थानं
 न चैवहि” एवं मिताल्लरापरिजातादौ अगौचे सन्ध्या-
 करणभेदस्योक्तेः गौडानां तदनाचरणमनाचार एव तस्य
 श्रौतत्वेन सूत्या बाधानुचितत्वादिति द्रष्टव्यम् ।
 “महणादावप्यगौचापवादमाह व्याघ्रः “स्मार्तकर्मपरि-
 त्यागो राहोरन्यत्र सूतके इति” लैङ्गे “सूतके सूतके
 चैव न दोषो राहोर्दर्शने । तावदेव भवेच्छुद्धिर्यावन्मुक्तिर्न
 दृश्यते” प्रयोगपरिजाते “दृष्टमतिः “कन्याविवाहसंक्रान्तौ
 सूतकं न कदाचन” । महाशुक्लनिपातवर्षमध्ये कर्मविशेषेऽ-
 शौचम् । “स्नानं चैव महादानं स्वाध्यायं चाग्नितर्पणम् ।
 प्रथमाब्दे न कुर्वीत महाशुक्लनिपातने” हेमा० सूतिः ।
 महाशुक्लवत्ता पिता भर्ता च अतिशुक्लवद्भेदात् । “प्रसी-
 तौ पितरौ यस्य देहस्तस्याशुचिर्भवेत् । नापि दैवं न वा पैतृया-

वत् पूर्यो न वत्सरः” देवो पु० अग्नितर्पणं लवहोमादि, न
 त्वाधानं तस्य प्रथमाब्देऽपि विधानात् यथा “पितुः सपिण्डो
 करणं वार्षिकं सूतवासरे । आधानाद्युपसंप्राप्तावेतत्
 प्रागपि वत्सरात्” हेमा० उ० । अग्नितर्पणमित्यत्र अ-
 न्यतर्पणमिति शुद्धितत्त्वे पाठः । आधानादीत्यादिपदेन आ-
 वश्यकं दृष्टिनिमित्तमित्यकर्मणोर्ग्रहणम् । आङ्गकौस्तुभ्यां देवो
 पु० “महातीर्थस्य गमनमुपवासप्रतानि च । संवत्सरे न कुर्वीत
 महाशुक्लनिपातने” एतदेकवाक्यतया प्रागुक्तवचने स्नानपदं
 कास्यतीर्थादिस्नानपरम् महादानसाहचर्यात् स्वाध्यायपदं
 सपि कास्यवेदपारायणपरम् “तथैव कास्यं यत् कर्म वत्-
 सरात् प्रथमाब्दे” लघुहा० वचनैकवाक्यत्वात् “महाशुक्ल
 निपाते तु कास्यं किञ्चित् न चाचरेत् । आर्च्यं च
 ब्रह्मचर्यं च आङ्गं दैवयुतं यत्” कालि० पु० “सपिण्डो
 कारणः दृष्टं प्रेतः पार्वणमुभवेत् । दृष्टोऽप्युत्तमोऽप्यस्य गृ-
 हस्थश्च सदा भवेत्” मत्स्य पु० । दृष्टित्वेन दृष्टिनिमित्तक
 सपिण्डनाभावे नाधिकारीत्यर्थः गृहस्थश्च सदा भवेदित्यनेन
 गृहस्थोचितनित्यपञ्चयज्ञे अधिकारः । अतएव पितृभरणा-
 शौचोत्तरमेव वैश्वदेवमाङ्गं विहितम् । एवं दृष्टिमाङ्गाभावे
 वर्षपर्यन्तं तत्तत्कर्मण्यशौचमिति स्थिते “प्रेतकर्मण्य-
 निवर्त्य चरेन्नाभ्युदयक्रियाम् । आचर्त्यं ततः पुंसि पञ्चमे
 शुभदं भवेदिति” उद्योतिषवाक्यं शुभदमित्युक्त्या शुद्धार्थच-
 तृथाङ्कर्तव्यमाङ्गोत्तरं प्राशस्त्यसात्वपरमेव । एतद्वागीचं
 वर्षमध्ये आवश्यकदृष्ट्यर्थसपिण्डनाभावएव । “अर्वाक् संवत्-
 सरात् दृष्टो पूर्णो संवत्सरेऽपि वा” इत्यादि सूत्रानुसारेण
 आवश्यकदृष्टिनिमित्तसपिण्डापकर्षे तु कास्यादिकर्मकरण-
 योग्यता । अत्र विशेषमाह लौगाक्षिः । “अन्ये पां प्रेतकर्मणि
 महाशुक्लनिपातने । कुर्यात् संवत्सरादर्वाक् आङ्गमेकं तु व-
 र्जयेत्” प्रेतकर्म दाहाद्येकादशाहानं तत्वाशौचान्तरस्या-
 प्रतिबन्धकत्वात् “आद्यं आङ्गमशुद्धोऽपि कुर्यादेकादशेऽह-
 नीति निष्ठा० सि० दृष्टसूतेः । तेन एकं सपिण्डनं वार्षि-
 कादि च । एवं देवी० पु० वचनेऽपि पैतृपदं पार्वणसपिण्डन-
 वार्षिकपरम् । अत्रापवादः माधवीये ऋष्य० “पत्याः पुत्रस्य
 तत्पुत्रभ्रात्रोस्तत्तनयेषु च । स्नुषासखोश्च पितृश्च संवातसरणं
 यदि । अर्वागवदान्माहपितृपूर्व्यं सपिण्डमाचरेत्” लौगा०
 “पत्नीपुत्रस्तथा पौत्रो भ्राता तत्पुत्रका अपि । पितरौ च
 यदेकस्मिन् म्रियेरन् वासरे तदा । आद्यमेकादशे कुर्यात्
 त्रिपथे तु सपिण्डनम्” इदम् एकदिनसरणविषयमेव
 “महाशुक्लनिपाते तु प्रेतकार्यं यथाविधि । कुर्यात् संवत्-

सराद्वान्गेकोद्दिष्टं न पार्वणम्” इति धवलनिबन्ध-
वाक्यात् । “माता चैव तथा भ्राता भार्या पुत्रस्तथा स्नुषा ।
एषां ऋतौ चरेच्छ्राद्धमन्यस्य न पुनः पितुः” इति ऋगुवचनं
भिन्नदिनमरणेऽपि पितृऋतावन्यस्य सपिण्डनं न कार्यमेव-
मेव कार्यमित्येतत्परमिति नि० सि० । “पितर्युपरते पुत्रो-
मातुः आङ्गाच्चर्वत्तते । मातर्यपि च वृत्तायां पितृआङ्गा-
वृते समाम्” माध० वृह० वचनन्तु वार्षिकश्राद्धपरम्
मातुः कृते इत्यार्क्यः । मातरं पितरं च विना अन्यस्य-
आङ्गात् वार्षिकश्राद्धात् समां व्याप्य निवर्त्तते इत्यर्थः ।
“अन्यश्राद्धं पराक्षञ्च गन्धमास्थञ्च मैथुनम् । यज्जयेद्गुरु-
पाते तु यावत् पूर्यो न वत्सरः” देवलवचने अन्यपदं
ऋगुवचनोक्तमात्रादिभिन्नपरम् । अन्नपटञ्च स्विनाक्षपरं “भि-
क्षोः स्त्री भक्तभन्वोऽन्नमित्यमरोक्तेः “स्विन्नमन्नमुदाहृतम्”
इत्युक्ते च न तु परस्वामिकाभान्नमात्रपरम् अन्नशब्देन कृत्वा
परिभाषया च सिद्धाक्षस्यैव भट्टिल्युपस्थापकत्वात्
आमानस्य लक्ष्यार्थतया द्वाित्वेनोपस्थिते च । एवमे-
वाचारिः “विशेषतः शिवापूजां प्रसीतपितृको
नरः । यावत् वत्सरपर्यन्तं मनसाऽपि न चिन्तयेत्”
कालिकापु० वाक्यं वार्षिकदुर्गापूजाविषयं नित्यपूजायाः
कर्त्तव्यतायाः दशाहमध्येऽपि प्रागुक्तेः । “द्वयोरेव
महागुरुर्विद्वद्वेकमशौचकम् । नान्येषामधिकाशौचं स्व-
जातिविहितात् किलेति” आङ्गकौ० धृतजातु० वचनं तु पुरु-
षविषयम् । स्त्रीणां भर्तुर्महागुरुतायाः सर्वसम्मतत्वेन
तन्मरणे अधिकाशौचस्योचितत्वात् अतएव “महागुरुविप-
त्तिषु इत्यादिना सामान्यतो वज्रवचनमुपात्तम् । “गयाश्राद्धं
ऋतानां तु पूर्यो त्वदे प्रशस्यते” हेमा० भवि० पु० । तीर्थ-
श्राद्धं गयाश्राद्धम् आङ्गमन्यञ्च पैठकम् । अत्रुदमध्ये
न कुर्वीत महागुरुविपत्तिषु तिस्रः गुरु० पु० ।
इदं वृद्धसपिण्डनाभावे । वृद्धौ सपिण्डनापकर्षे तु
वर्षमध्येऽपि दर्शादिकं कार्यमेव “पितुः सपिण्डनं कृत्वा
कुर्यान्मासानुमासिकम्” छन्दोग० वचनात् “सपिण्डी-
करणादूर्ध्वं नरः पार्वणभुगभवेत्” मातृस्यात् “ततः
प्रभृति वै प्रेतः पितृसामान्यमनुते । विन्दते पितृलोकं
च ततः श्राद्धं प्रवर्त्तते” इति हारीतवचनाच्चेति शूल
पाणिः । “उद्वाह्योपनयनं प्रथमेऽवदे सहीपते ! ।
कृते सपिण्डनेऽप्यूर्ध्वमस्थूनां चोद्धरणं त्यजेत् । तथापि
कर्त्तुमिच्छन्ति त्रीणि चैतानि वै स्मृताः । मासिकान्य
वशिष्टानि चापकथ्य चरेत् पुनः” ब्रह्म वै० पु० । अत्रेदं

बोध्यं वृद्धिं विना कुलधर्म्मैकपुत्रत्वादिष्वतः वर्षमध्ये
सपिण्डनापकर्षेऽपि पितृत्वप्राप्तिर्वर्त्तन्ते एव “कृते
सपिण्डीकरणे नरः संवत्सरात् परम् । प्रेतदेहं परि-
त्यज्य भोगहेहं प्रपद्यते” विष्णु ध० उक्तेः “अर्थाक् संवत्-
साद्यस्य सपिण्डीकरणं भवेत् । प्रेतत्वमपि तस्यापि विज्ञेयं
वत्सरं ऋषिः” इत्यग्निपु० उक्ते च । तेन एतद्विषये महागुरुणां
प्रेतत्वसत्त्वेन विवाहोपनयनादौ दैवपैत्रेषु च नाधिकारः
वृद्धिनिमित्ते सपिण्डने संवत्समप्राप्यापि प्रेतत्वविसु-
क्तिस्तेन सर्वत्राधिकारः । “अर्थाक् संवत्सरादूर्ध्वं पूर्यो
संवत्सरेऽपि वा । ये सपिण्डीकृताः प्रेता न तेषां च
पृथक्क्रिया” शाता० वाक्ये पूर्यो वत्सरस्येव वृद्धारम्भ
कालस्यापि प्रेतत्वविमोचनहेतुत्वेऽपि तथात्वम् । यतः
सपिण्डीकृता अतो न प्रेताः प्रेतपदप्रतिपाद्या विसृक्त
प्रेतभावा इत्यर्थः । तत्र विशेषः । “अस्थिक्लेपं गयाश्राद्धं श्राद्धं
चापरपात्तिकम् । प्रथमेऽवदेऽपि कुर्वीत यदि स्याद्भक्तिमान्
सुतः” सदनपारिजातधृतवचनम् । “भक्तिमान् भक्त्याख्य-
श्राद्धकारीति सदनपारिजातादयः । “भक्तिश्राद्धं तु तिस्र्यलो-
सेतौ उक्तम् तच्च गयाश्राद्धादिपञ्चतौ अस्माभिर्दर्शितं तत-
एवावगम्यम् । एवं कृताशौचमपि कर्म विशेषानर्हत्वप्रयो-
जकम् । विवरणं कृताशौचशब्दे” ग्रहणेऽशौचं ग्रहण-
शब्दे वक्ष्यते । रजस्वलाशौचन्तु अगुद्विशब्दे उक्तमायम् ।
“अपाटवाद्यशौचादौर्यदि विघ्नं प्रजायते । तदशौचे व्य-
तीते तु तेषां श्राद्धं विधीयते” तिथि० त० स्मृतिः ।

अशौचसङ्कर अशौचयोः सङ्करः । जननमरणाशौचयो
र्मध्ये पुनर्जननामरणाशौचयोः पातेन जनिते अशौच-
विशेषे । तत्कालभेदो यथा जननाशौचमध्ये जनना-
शौचान्तरपाते पूर्वाशौचकालेन शुद्धिः । पूर्वाशौ-
चान्त्यदिने पूर्वाशौचान्तरपाते अन्तिमदिनोत्तरदिनद्वयेन
शुद्धिः । अन्तिमदिवसोत्तरप्रभाते सूर्योदयात् पूर्वं तत्-
पाते सूर्योदयावधिदिनत्वेषेण शुद्धिः । एवं मरणाशौचेऽपि ।
वर्द्धितदिनद्वयत्रयाभ्यन्तरे अशौचान्तरपाते पूर्वार्धे
शुद्धिः । अशौचत्रितयान्त्यत्रयमेकदेव । तद्वितीयदिनकृतं
तत्परदिने । अत्र दशमदिनतत्प्रभातयोः पितृमातृभर्त्तृ
मरणे तु न दिनद्वयत्रयाच्छुद्धिः किन्तु स्वावधेयं सम्पूर्णा-
शौचमिति । ज्ञातिजननाशौचमध्ये स्वपुत्रजनने पूर्वाङ्गे
पूर्वार्धे, पराङ्गे परेण शुद्धिः । एवं ज्ञातिमरणमध्ये पितृमा-
तृभर्त्तृमरणे पूर्वाङ्गे पूर्वाशौचकालेन, पराङ्गे पितृमातृशौच-
कालेन शुद्धिः । स्वपुत्रजननाशौचान्तिमदिनतत्प्रभातयोर्ज्ञाति-

जनने, पितृमातृभर्तृमरणाशौचान्निमदिनतत् प्रभातयोर्ज्ञा-
तिमरणेऽपि न दिनद्वयत्ववद्विः । स्वपुत्रयोस्तु तथा जनने
मातापित्रोस्तु तथा मरणे न द्विनद्वयत्ववद्विः । जनना-
शौचयोस्तु सन्निपाते पूर्वार्द्धे जातीयदाऽशौचामृन्तरे
स्युतस्तदा सपिण्डानां सद्यः शौचेन पूर्वशौचस्य नाशः । तद्वा-
शादेव परार्द्धजातमातापितृव्यतिरिक्तानां परजननाशौचस्य
निवृत्तिः । परजातमरणे तु न तथा तस्य पूर्वजननावधि-
स्थायित्वादिति गुरुचरणाः । एवं द्वितीयजातस्य पितृोस्तु
पूर्वार्द्धजातमरणे पूर्वशौचकालावधि अङ्गास्पृश्यत्वयुक्त-
मशौचं, परार्द्धजातमरणे तु स्वावधिजननाशौचमङ्गास्पृ-
श्यत्वयुक्तमिति । औत्सर्गिकसमसंख्यद्वितीयजननमरणा-
शौचयोः सन्निपाते मरणाशौचकालेन शुद्धिः । तदन्यका-
न्योस्तु दीर्घकालाशौचकालेन शुद्धिः । ततश्च पुत्रव्याधि-
शतिरात्माशौचान्यदिने पत्युर्मरणे बह्वकालेन जननाशौ-
चकालेन शुद्धिः तथा सपिण्डद्वयजननजातद्वादशा-
हान्यदिने पितृमातृभर्तृमरणेऽपि बह्वकालीनाशौचकालेन
शुद्धिः । प्रथमदिने सपिण्डमरणद्वये यावदशौचं सर्वगो-
त्वास्पृश्यत्वयुक्तम् एवं प्रथमाह्ने सकुल्यद्वयरणेऽङ्गास्पृ-
श्यवयुक्तं विरात्वम् । तेनैतत् विरात्वं गुरु विदेशम-
रणादौ विरात्वं तु लघु स्नानेनैवाङ्गास्पृश्यत्वनिवृत्तेः ।
ततश्चोभयोः सन्निपाते गुरुणैव शुद्धिः । एवं विदेशस्यमृत-
ज्ञातिविरात्वादिदेशस्यमृतपितृमातृभर्तृविरात्वं गुरु ।
संपूर्णाशौचे तु अशक्तानामपि यावदशौचमक्षारलवणा-
शिवदर्शनात् । अत्रापि तावत्कालं तथासिद्धत्वा-
त्तत्रापि गुरुणैव शुद्धिः । तुल्यविरात्वयोस्तु सन्निपाते
पूर्वार्द्धेव शुद्धिः । तथा कन्यापुत्रयमजोत्पत्तौ मातृ-
र्मासेन शुद्धिः । तयोरशौचमध्ये मातुः कन्यामरणे सद्यः
शुद्धिर्न पुत्रमरणात्, अन्येष्वन्तः प्रथमजातमरणात् शुद्धिः ।
न परजातमरणात् एवमन्यद्वायं सुधीभिः” शुद्धितत्त्वम् ।

अशौचान्तं पु० अशौचस्यान्तोद्यत् । स्वजात्युक्ताशौचावसाना-
धारे दशमादीदिने “अशौचान्ताद् द्वितीयेऽङ्गं यस्यां दद्या-
द्विलक्षणां” । “अशौचान्ताद् द्वितीयेऽङ्गं यस्य नोत्सृज्यते
क्षपः” इति च स्मृतिः । [२तच्छून्ये त्रि० ।

अशौच्यं न० अभावे न० त० । शौच्यभावे अपराक्रमे न० ब० ।

अश्व त्रि० अश्वेते व्याप्नोति अश्वीति वा अश-नन् । १ व्यापन
शीले २ भोजनशीले च “वृगोनाश्वो अति यज्जुगुण्यात्”
ऋ० १११७२ । “अश्वो व्यापकः अश्वनशीलश्च” भा० “कर्म्मणि
मन् । १ व्याप्ते “तस्य भ्राता मध्यमो अश्वयजः” ऋ० १११६४ ।

१ । “अश्वः व्याप्तः भा० ४ अश्वरभेदे पु० सुष्णक्षुपसः स्त-
व्येण स्तवानश्वः” ऋ० २।२०।५ । “अश्वं तु ते स्तते जथा सर्वं
जगदित्यश्वः कश्चिदश्वरः भा० । “अश्व्यर्थावयः स्वर्ग-
जधान” ऋ० २।१४।५ । करणे नन् । सोमकण्डन-
प्रस्तरे । “वृभिर्धूतः सुतोऽश्वैरव्यो वारैः” ऋ० ८।२।२ ।
अश्वनैः अश्वभिः करणभूतैः सुतोऽध्वर्युभिरभिषुतः” भा० ।
अश्वं तु तेऽश्वरम् । ईमेवे निरु० ।

अश्वीतपिबता स्त्री अश्वनीत पिबत इत्युच्यते यस्यां निदेश-
क्रियायाम् मयू० स० । भोजनादिनिदेशक्रियायाम्
“अश्वनीतपिबतीयन्ती प्रसूता करकर्मणि” भट्टः ।

अश्वक पु० अश्वेव स्थिरः निश्चलत्वात् इवार्थे कन् । १ ऋषिभेदे
“वेदस्थानेन वात्स्येन तथाऽश्वकमुमन्तुना” भा० शा० प० ।
२ दक्षिणदेशस्य देशभेदे । “गन्तव्यो मलयः श्रीमान् पर्वतो
धातुमण्डित” इत्युपक्रम्य “तथाऽश्वका पुलिन्दाश्च
कलिङ्गाश्च विशेषतः” रा० कि० का० । दृष्टसंज्ञितायान्त
स देशः पश्चिमोत्तरस्यां दिशि । “दिशि पश्चिमोत्तरस्यां
माण्डव्यतुषारतालहनमद्राः । अश्वककुलूतनहडस्त्री-
राज्यसिंहवनखण्डाः” इति कुर्मविभागे उक्तम्” अत-
उभतत्वापि तद्वामको देशः । तस्य जनपदवाचित्वात् तद्देश-
वासिषु तद्राजनि च ततः कृताणो बह्वु लुक् । ३ तद्देश
वासिनि ४ तद्राजनि च ब० व० । “साल्वावयवप्रत्यग्रथकन
कुलाश्वकादिज्” पा० सू० । साल्वजनपदावयवत्वेनोक्तेः
५ साल्वदेशावयवे च साल्वदेशश्च दृ० स० । कुर्मविभागे नव-
सु खण्डेषु मध्यखण्डे उक्तः “भारतवर्षे मध्यात् प्रागादि
विभाजिता देशाः भद्रारिभेदमाण्डव्यसाखनीपोष्णि-
हानसंख्याताः” इत्युपक्रम्य “गजाङ्गयश्चेति मध्यमिदम्”
इति नवखण्डे कुर्मभागे मध्यखण्डे तस्य स्थितिरुक्ता
अतः साल्वावयवः मकोऽश्वकः तदीयदक्षिणप्रदेशस्यः
इति गम्यते तेन रामायणवाक्यं तद्विषयकमिति न वि-
रोधः । अश्वके साल्वावयवे भवः इज् आश्वकिः । तद्दे-
शभवे त्रि० तद्राजनि च बह्वु लुक् आश्वकाः साल्वा-
वयवावश्वकवासिषु तद्राजिषु च ब० व० । स्त्रियां न
लुक् आश्वक्यः । साल्वशब्देऽस्य विवृतिः ।

अश्वकदस्त्री स्त्री अश्वं तु अश-मनिन् कर्म० । काष्ठकदल्याम् ।

अश्वकुट्टं पु० अश्वानि प्रस्तरएव धान्यादिकं कुट्टयति कुट्ट-
अण्-उप० स० । वानप्रस्थभेदे, तस्योदूखलादिभूत्यत्वेन
तण्डुलादेर्वितुषीकरणस्य तत्त्वैव विधानाक्तयात्वम् । “अश्व-
कुट्टोभवेदापि दन्तोलूखलिकोऽपि वा” मनुः । खल ।

अश्वकुट्टकोऽप्यत्र । ‘दन्तोलूखनिकः कालपक्षाशी वाश्वकुट्टकः’ वा० वदति ।

अश्वकेतु स्त्री अश्वेव केतुरस्य । क्षुद्रपाषाणभेददृष्टे ।

अश्वगन्धा अश्वन इव गन्धो लेगोऽस्याः । पृश्निपक्षील-
णायामासन्धौ लतायाम् । ‘विशाखशायाश्वगन्धापृश्नि-
पक्षीर्ध्यण्डाश्च’ कात्या० २०, ७, १७. ‘अश्वगन्धा आ-
सन्धिः पृश्निपक्षीलस्येति’ कर्क० । ‘न शरं नाश्वगन्धां
नाध्यण्डां न पृश्निपक्षीं नाश्वत्यस्यान्तिके कुर्यात्’
यत० ब्रा० । [मरकतमणौ । राजनि० ।

अश्वगर्भ पु० अश्वेव कृतो गर्भोऽस्य । ‘पक्षा इति’ ख्याते
अश्वगर्भज पु० अश्वगर्भाज्जायते जन-ड ५त० । मरकत-
मणौ अश्वयोनिरप्यत्र’ राजनि० २ प्रस्तरजे वज्रौ पु० ।

अश्वगुड पु० अश्वनिर्मितो गुडः गोलाकारः पदार्थः ।
प्रस्तरनिर्मिते (गुली) प्रसिद्धे युक्तसाधने अश्वभेदे स्त्रीत्व-
मपि ‘शूलान् भुशुण्डाश्वगुडाः स्थूलाः कार्पायसी-
स्तथा’ भा० द्रो० प० । भुशुण्डो निर्मुक्ता अश्वगुडास्तदर्थः ।

अश्वघ्न पु० अश्वानं हन्ति हन-ड । पाषाणभेददृष्टे ।

अश्वज न० अश्वनो जायते जन-ड ५त० । प्रस्तरजाते शिला-
जहनि, । अश्वेव जायते जन-ड । २ लोहे च ।

अश्वजतु न० अश्वनो जायते जन-तन् डिङ् । शिलाज-
स्तार्थे कन् अश्वजतुक्तं तत्त्वैव

अश्वजाति स्त्री अश्वनो जातिः सामान्यमस्य । ‘पाक्षा’ ख्याते
मरकतमणौ । अश्वन इव जातिरस्य । रत्नमात्रे अमरः
रत्नानि च । ‘वज्रं गारुडतं पुष्करागो माणिक्यमेव च ।
इन्द्रनीलश्च गोमेदस्तथा वैदूर्यमेव च । मौक्तिकं विद्रुमश्चेति
रत्नान्युक्तानि वै नव’ भाव० प्र० । ‘सुक्ताफलं हीरकं च
वैदूर्यं पद्मरागकम् । पुष्करागं च गोमेदं नीलं गारु-
डतं तथा । मन्बालयुक्तान्येतां महारत्नानि वै नव’
विष्णुः । अत्र पुष्करागादीनां लोचिताऽपि । अत्र चैषां
महारत्नतैतोक्तेः तज्ज्ञानामपि रत्नत्वमस्येव यथोक्तं गारुडे
‘तेषु रत्नोविषव्याधिव्यालघ्नायवहानि च । प्रादुर्भवन्ति
रत्नानि तथैव विगुणानि च । वज्रं सुक्ता मणयः
पद्मरागाः समरकताश्च प्रोक्ताः । अपि चेन्द्रनील-
मणयो वैदूर्याः पुष्करागाश्च । कर्केतनकुण्डलितौ रुधि-
राक्षसमन्वितं स्फटिकम् । विद्रुममणिश्च’ ।

अश्वदाराण पु० अश्वानं दारयति ड-णिच्-ल्यु । पाषा-
णभेदके टङ्कनामास्त्रे ।

अश्वदिद्यु त्रि० अतिशयेन द्योतते यङ् लुक् वा० ड पितृ

आयुधम् अश्व व्यापकं अश्वमयं वादिद्यु यस्य । अश्वम-
यायुधयुक्ते । ‘विद्युन्महसो नरो अश्वदिद्युः’ ५, ५० । ३ ।
अश्वदिद्युवो व्याप्तायुधाः अश्वमयायुधा वा’ भा० ।

अश्वन् पु० अश्वते व्याप्नोति, संहन्यनेन वा कर्त्तरि कारणे वा
मनिन् । पाषाणे । ‘अथ यदश्वं संक्षरितमासीत् सोऽश्व
पृश्निरभवत्’ यत० ब्रा० । ‘इत्यतः कुण्डकस्तकं भिनद्वा-
श्वना’ ऋ० १ । १८ । १५ । ‘अश्वशक्तिभ्यां छन्दसि’
इत्युक्तेः वेदेअस्य भूरिप्रयोगः कश्चित् लोकेऽपि ‘नारा-
चक्षेपणीयाश्वनिष्पतितानलम्’ इषुः । दन्तोलूख-
निकः कालपक्षाशी वाश्वकुट्टकः’ वा० ‘अश्वानं दृषदं
मन्ये मन्ये काष्ठसूखलम् । अन्वायाश्च सुतं मन्ये यस्य
माता न पश्यति’ जिनेन्द्रः । २ मेघे निरु० तस्याम्बर-
व्यापकात्वात्तथात्वम् इभूमिव्यापके पर्वते पु० । ‘अश्वानं
चिद्ये त्रिभिदुः’ ऋ० ४, १६, ६ । ‘अश्वानं पर्वतं
मेघं वा’ भा० । ‘अश्वानं चिच्छवसा दिद्युतः’ ऋ०
५ । ३० । ४ । ‘अश्वानं पर्वतम्’ भा० । ४ व्यापके त्रि०
अश्वदिद्यु शब्दे उदा० । त० स० उत्तरपदस्यः संज्ञायां
जातो च टच् संज्ञासन्तं लभते । संज्ञायाम् पिण्डाश्वः
जातौ अश्वताश्वः । नित्यसमा० । अश्वना क्षुण्ः
आश्वनः । वटश्यादि० चतुरर्थ्यां क । अश्वकः ।
अश्वदि० चतुरर्थ्यां रः अश्वरः । उत्करा०
चतुरर्थ्यां छ । अश्वीयः । तदर्हतीत्यर्थे अश्व । दि०
ठण् । आश्वकः । तत्र कुशल इत्यर्थे आर्कपादि० कन् ।
अश्वकः । अपत्ये शुभ्रा० ढक् । आश्वेयः । अश्व० गोत्रा-
पत्ये फञ् । आश्वायनः । अश्वनोविकारः अण् टिलोपः
आश्वः मयट् च अश्वमयः स्त्रियां ङीप् । अश्वयवार्थे
तु न टिलोपः आश्वमन इत्येव ।

अश्वमन्त न० अश्वमनोऽन्तोऽस्य यक० पररूपम् । १ अश्वमे जेतो,
२ सुक्ताश्व । अश्वनामन्तः । अश्वन्तोऽप्यत्र ।

अश्वमन्तक पु० न० अश्वमानमन्तयति अन्त-णिच् खुल् यक० । १ वृ-
क्षग्राम, २ दीपाधारेऽश्वादाने, (आडङ्) ख्याते तस्यविशेषे च ।
‘सुक्तालाभे तु कर्त्तव्याः कुशाश्वमान्तकवस्त्रजैः’ मनुः ।
४ अश्वतोऽकट्टके, ५ अश्वपत्ये ईकोविदारकट्टके च पु० ।

अश्वमन्मय त्रि० अश्वमनोविकारः मयट् वेदे न नलोपः ।
पाषाणमये स्त्रियां ङीप् । ‘यतमश्वमन्योनां पुरामिन्द्रो
व्यासत्’ ऋ० ४ । २० । २० । ‘लोके तु अश्वमयः ।
‘अश्वमश्वमयश्चैव’ इति मनुः । [गन्धर्व्ये ।

अश्वमपुष्प न० अश्वमनः पुष्पमिव । शिलाजहनि, शीलेने

अश्वभास न० अश्वमेव भाजयति चूर्णितं करोति । भज-विष्
अण् घृषो० जस्य कत्वम् । द्रव्यचूर्णकारके (हामागदिस्ते)
इति ख्याते लोहपात्रभेदे शब्दचन्द्रिका ।

अश्वमिदं पु० अश्वमानसुद्धिदं जायते । पाषाणभेदके घृषे ।
क, अश्वमिदः । अश्व अश्वभेदः । श्वल् । अश्वम-
भेदकोऽप्यल पु० ।

अश्वयोनि पु० अश्वया योनिरस्य । सरकतमणौ ।

अश्वर लि० अश्व-चतुरर्थ्याम् । प्रस्तरसंबन्धिनि ।

अश्वरथ पु० अश्वमेव दुर्भेदो रथोऽस्य । ऋषिभेदे गर्गा०
यज् । आश्वरथ्यः । “अभिव्यक्तेरित्याश्वरथ्यः” शा० सू०

अश्वरी स्त्री अश्वानं राति रा-क गौरा० ङीष् । मूलकच्छ-
रोगे स हि मूलद्वारा प्रस्तरमिव कठिनमांसं रोचयति
इति तस्य तथात्वम् । तज्जिदानादि सुश्रुते उक्तं यथा ।

“अथातोऽश्वरीणां निदानं व्याख्यास्यामः ॥ चतस्रोऽश्वर्यो
भवन्ति स्नेह्याधिष्ठानास्तद्यथा स्नेह्याणां वातेन पित्तेन शु-
क्रेण चेति ॥ तत्वांसंशोधनशीलस्याप्यकारिणः प्रकुपितः
स्नेह्या मुलसम्पृक्तोऽनुप्रविश्य वस्तिम्, अश्वरीं जनयति तासां
पूर्वैरूपाणि वस्तिपीडारोचकौ मूलकच्छं वस्तिशिरोमुष्क-
शेफसां वेदना कच्छां च्चरावसादौ वस्तिगन्धित्वं मूलस्येति ॥
यथास्वं वेदनावर्णं दुष्टं सान्द्रमथाविलम् । पूर्वैरूपेऽश्वनः

कच्छान्मूलं सृजति मानवः ॥ अथ जातास्तु नाभिवस्ति-
सेवमेमेहनेष्वन्यतमे मेहतोवेदना मूलधारासङ्गः सर-
धिरमूलता मूलविकिरणश्च गोमेदं प्रकाशमनाविलं ससि-
कतं विशृजति धावनलङ्घनप्लवनपृष्ठेयानाध्वगमनैवास्य
वेदना भवति ॥ तत्र स्नेह्याश्वरी स्नेह्यलसन्नमध्यचरतोऽ-
त्यर्थमुपलिप्याधः परिदृष्टिं प्राप्य वस्तिमुखमधिषाय स्तोतो
निरुणद्धि तस्य मूलप्रतिघाताद्वाह्यते भिद्यते निस्तुद्यत इव
वस्तिगुरुः शीतश्च भवति । अश्वरी चाल श्वेता क्षिग्धा
महतौ ककुटाण्डप्रतीकाया मधूकपुष्पवर्णा वा भवति तां
स्त्रीक्षीकमिति विद्यात् ॥ पित्तयुक्तस्तु स्नेह्या सङ्घातमुपगम्य
यथोक्तां परिदृष्टिं प्राप्य वस्तिमुखमधिषाय स्तोतो निरु-
णद्धि तस्य मूलप्रतिघातादुष्णते चूर्ण्यते दह्यते पच्यत इव
वस्तिरुण्णगतश्च भवति । अश्वरी चाल सरक्ता पीतावभासा
कृष्णा भङ्गातकास्थिप्रतिभा मधुवर्णा वा भवति तां पैसिकी-
मिति विद्यात् ॥ वातयुक्तस्तु स्नेह्या सङ्घातमुपगम्य यथोक्तां
परिदृष्टिं प्राप्य वस्तिमुखमधिषाय स्तोतो निरुणद्धि तस्य
मूलप्रतिघातात्तीव्रा वेदना भवति तथात्थं पीडयामो
इत्थान् खादति नाभिं पीडयति मेढ्रं नृणाति पायुं स्रुथ-

ति विशर्द्धते विदहति वातमूलपुरीषाणि कच्छेण वास्य
मेहतो निःसरन्ति । अश्वरी चाल श्वामा पक्ष्वा विषमा
खरा कदम्बपुष्पवत्कण्टकाचिता भवति तां वातिकीमिति वि-
द्यात् । प्रावेणैतास्तिस्त्रोऽश्वर्यो दिवास्त्रप्रसमशनाध्ययनशीत-
स्निग्धगुरुमधुराहारप्रियत्वादिशेषेण बालानां भवन्ति । तेषा-
मेवाल्पवस्तिकायत्वादनुपचितमांशत्वाच्च वस्तेः सुखपक्षणा
हरणा भवन्ति ॥ महतान्तु शुक्राश्वरी शुक्रनिमित्ता भवति ।
मैथुनाभिघातादतिमैथुनाद्वा शुक्रञ्चलितमनिर्गच्छद्दिमार्गगम-
नादनिलोऽभितः संगृह्य मेढ्रदृषणयोरन्तरे संहरति संहृत्य-
चोपशोषयति सा मुलमार्गमावृणोति मूलकच्छं वस्तिवेदनां
दृषणयोश्च श्वयथुमापादयति पीडितमात्रे च तस्मिन्नेव प्रदे-
शे प्रविलयमापद्यते तां शुक्राश्वरीमिति विद्यात् ॥ भवन्ति
चाल ॥ शर्करा सिकता मेहतो भस्माख्योऽश्वरिवैकतम् ॥
अश्वर्याः शर्करा ज्ञेया तुल्यव्यञ्जनवेदना ॥ पवनेऽनुगुणे
सा तु निरेत्यल्पा विशेषतः । सा भिन्नमूर्तिर्वातेन शर्करेत्य-
भिधीयते ॥ हृत्पीडासक्तिसदमं कुक्षिशूलः सनेपथुः ।
दृष्टोर्ध्वगोऽनिलः कार्ण्यं दौर्बल्यं पाण्डुगात्रता ॥ अ-
रोचकाविपाकौ तु शर्करास्ते भवन्ति च । मुलमार्गप्रवृत्ता
सा सक्ता कुर्व्यादुप्रव्रवान् ॥ दौर्बल्यं सदनं कार्श्यं कुक्षिशू-
लमरोचकम् । पाण्डुत्वमुष्णवातश्च दृष्ट्यां हृत्पीडनं वधिम् ॥
नाभिमुष्टकटीमुष्णगुदवङ्गणशेफसारम् । एकहारस्तुल्यको मध्ये
वस्तिरोमुखः ॥ अलाक्षा इव रूपेण सिरास्त्रायुपरिप्लवः ।
वस्तिर्वस्तिशिरश्चैव पौरुषं दृषणौ गुदम् ॥ एकसम्बन्धिनो
हेति गुदास्थिविवरस्थिताः । मूलाशयो मलाधारः प्राणा-
यतनमुत्तमम् ॥ पक्षाशयगतास्तत्र नाड्यो मूलवहास्तु याः ॥
तर्पयन्ति सदा मूलं सरितः सागरं यथा ॥ सूक्ष्मत्वा-
चोपलभ्यन्ते सुखान्यासां सहस्रशः । नाडीमिरूपनीतस्य
मूलस्यामाशयान्तरात् ॥ जायतः स्वपतश्चैव स निःस्पन्देन
पूर्यते । आसुखात्सलिले न्यस्तः पार्श्वेभ्यः पूर्यते नवः ॥
घटो यथा तथा विद्धि वस्तिर्मूलेण पूर्यते । एवमेव प्रवे-
शेन वातः पित्तं कफोऽपि वा ॥ मूलयुक्त उपस्ते हात् प्र-
विश्य कुरुतेऽश्वरीम् । अशु सक्तास्तपि यथा निषिक्तास्तु
नवे घटे ॥ कालान्तरेण पङ्कः स्यादश्वरीसम्भवस्तथा । संह-
न्यपो यथा दिव्या मारुतोऽग्निश्च वैद्युतः ॥ तद्वद्वलासं
वस्तिस्पृष्ट्वा संहन्ति सानिलाः । मारुते प्रशुणे वस्तौ मूलं
सयङ्कं प्रवर्त्तते ॥ विकारा विविधाश्चापि प्रतिबोमे भवन्ति
हि ॥ मूलाघाताः प्रमेहाश्च शुक्रदोषास्तथैव च । मूलदोषाश्च
ये केचिद्वक्तावेव भवन्ति हि” सुश्रु० “अश्वरी” शप-

अश्वसि सिकताशकैरान्विताम्” सुशु० । अश्वस्य महा-
पापजत्वान्नहारोगः । “उन्मादस्त्वग्दोषो राजयक्ष्मा
श्वसोमधुमेहो भगन्दरः । उदरोऽश्वसरीत्यष्टौ महा-
रोगाः” शु० त० नार० ।

अश्वसरीष पु० अश्वसरीं मूलकच्छं हन्ति हन-ट । वरुणवृत्ते
अश्वसरीहर पु० अश्वसरीं हरति हृ-ट । (दिधान) देवधान्ये ।
अश्ववत् ति० अश्वमाऽस्त्वत् मतुप् । पाषाणभूयिष्ठे देशे स्त्रियां
ङीप् । तथाविधभूमेर्गुणाच्च । ‘तथाश्ववती स्थिरा गुर्वी-
श्यामा कृष्णा वा स्थूलवृक्षशस्यप्राया गुणभूयिष्ठा ।
स्निग्धा शीतलासन्नोदका स्निग्धशस्यहणकोमलवृक्षप्राया
शुक्लान्बुगुणभूयिष्ठा नानावर्णा लघ्वश्मवती प्रविरलाल्य
पाण्डुवृक्षमरोहाऽग्निगुणभूयिष्ठा इति’ सुशुतः ।

अश्वसार पु० न० अश्वमनः सार इव । लौहे । “फल्गुवृक्षिक-
दर्भाश्वसारचूर्णं कवारिणा” सुशु० । “प्राणाः स-
त्वरमश्वसारकठिना गच्छन्ति गच्छन्त्वमी” सा० द० ।
ई० । तत्तुल्यकठिने ति० ।

अश्वहन्तृ न० हन्यतेऽनेन हन-सनिन् हन्तृ आयुधम्
अश्वनिर्मितं हन्तृ । लौहनिर्मिते आयुधे “अग्नि-
तस्तेभिर्युवमश्वहन्तृभिः” ऋ० ७, १०४, ५ ।

अश्वमादि पु० ईत० । चतुरर्थ्यां पाणिन्युक्तरप्रत्ययनिमित्ते
शब्दगणे स च गणः अश्वमन्, यूथ, जष, मीन, नद, दर्भ,
वृन्द, गुद, खण्ड, नग, शिखा, कोट, पाम, कन्द, कान्द,
कुल, गह्व, गुड, कुण्डल, पीन, गुह ।

अश्वमाम् न० अश्वमकारकमश्वम् । (पाथुरे) अश्वमरीरोगे ।

अश्वमीर पु० न० अश्वमास्त्यस्य ईरन् । (पाथुरे) अश्वमरीरोगे ।

अश्वमीत्य न० अश्वमनः उत्तिष्ठति उद्+स्था-क ५ न० । शिला-
जलनि राजनि० ।

अश्व न० अश्वसुते नेत्वम् अश्व-रक् । नेत्वजले “सखीभिरश्वोत्तर-
मीक्षितामिमाम्” कुमा० “नेत्वाध्यामश्वसुत्सृजन्”
रामा० । सुखा० अश्वस्ये इति न मतुप् । अश्वी अश्व-
युक्ते ति० स्त्रियां ङीप् ।

अश्वङ्गा स्त्री अभावे न० त० । १ अश्वभावे विरोधे न० त० ।
अश्वविरोधिनि २ चित्तवृत्तिभेदे । “कासः संकल्लोपिचि-
कित्सा अश्वङ्गा इति इतिर्हीर्भीरिल्लेतत्सर्गं मन-
एव” श्रुतिः “अश्वङ्गा च यद्दत्तं तस्मात्समुदाहृतम्”
गीता । न० ब० । २ अश्वान्युत्थे ति० । [अश्व्युत्थे ति० ।

अश्वडेय ति० न० त० । अश्वानर्हे अविश्वसनीये । १ अश्व-
अश्वन पु० अभावे न० त० । १ अश्वभावे अनायासे न० ब० ।

अश्ववण न० अभावे न० त० । १ अश्वभावे न० ब० । २ अश्ववण-
न्युत्थे ति० २ अश्वोत्थेन्द्रियन्युत्थे अधिरे ति० ४ अश्वे पु० ।

अश्वार्द्धभोजिन् ति० अश्वं न भुङ्क्ते भुज-यिनि असमर्थ
स० । सति भोजने अश्वमेव यो भुङ्क्ते तस्मिन् । “अश्वार्द्ध-
भोजीत्यत्र सति भोजनेऽश्वार्द्धमेव भुङ्क्ते न अश्वमिति न
नियमः तथात्वे व्रतलोपः स्यात्” दुर्गसिंहः प्रा० त० ।

अश्वान्त ति० अश्व-कर्त्तरि न० त० । अश्वान्तभिन्ने १ अश्वन्युत्थे
२ अधिरते ३ क्रियाविशेषणत्वे न० । “अश्वान्तश्रुतिपाठपूत-
रसनाविभूतभूरिस्तवेति नैष० । भावे क्त न० त० ।
४ अविश्वसि न० ।

अश्वि(श्री) स्त्री अश्वस्यते संहन्यतेऽनया अश्व-वङ्गा० क्रि ।
१ गृहहारे कोणे । आश्रीयते संघातार्थम् आ+श्री-“आश्रि-
श्रीहनिष्यां ह्रस्वश्च” उपा० इन् स च डित् । खड्गादेरप्यभागे
उभयत्र वा ङीप् । “वृत्तश्च हन्तुः कुलिशं कुण्डलताश्रीव-
लक्ष्यते” कुमा० याजपेययूपं प्रकृत्य । “स वा अष्टाश्रिर्भवति
तस्मादष्टाश्रिर्भवति” शत० ब्रा० । चतुःपूर्वादस्मात् अच्-
समा० चतुरश्रः । “लृप्तोपचारं चतुरश्रवेदीम्” कुमा०
योगविभागान् अन्यस्मादयच् । तेन तत्राश्रं पङ्क्तिमत्यादि
“आयताश्चतुरश्राश्च तत्राश्रा मण्डलिनस्तथा” शस्त्रलक्षण्ये
सुशुतः “वृत्तान्तस्त्वश्रपूर्वाणां नावाश्राणां पृथक् पृथक्”
लीला० । समासान्तविधेरनित्यत्वात् कचिच्चाच् । “तिरश्चि”
इति चतुरश्रिरूपः ऋ० १, २५, २, २ । [कप्] शोभाश्रुत्ये ।
अश्वी(क) नास्ति श्रीर्यस्य नदीत्याभावात् न ह्रस्वः तेन वा
अश्वीर ति० न श्रीः अश्वीः अश्वस्ये० र । १ कुत्तसितश्रीके
“अश्वीर इव जासाता” ऋ० ८, २, २० । “अश्वीरः शुर्ण
हीनः कुत्तितः” भा० । २ अश्वङ्गले च । “कथं चिदश्वीरम्”
ऋ० ६, २८, ६ । “अश्वीरमङ्गलम्” भा० ।

अश्व न० अश्वसुते व्याश्रीति नेत्वमदर्शनाय अश्व-क्रुन् । नेत्व-
जले “पपात भूमौ सह पैनिकाश्रुभिः” द्रुपयामास कैकेयी
शोकोष्णैः पार्थिवाश्रुभिः” “तमश्व नेत्वावरणं प्रसृज्य”
इति च रघुः । “क्षेप्याश्व द्रुपिका खेदः” मनुः ।

अश्वुत ति० न० त० । १ श्रुतभिन्ने अश्वणाविषयीभूते “येनाश्रुतं
श्रुतं भवति येनामतं मतं भवति” इ० उ० अश्रुते श्रुतं शास्त्रं
तज्ज्ञानं न० ब० । २ शास्त्रज्ञानान्युत्थे मूल्ये “भागं विद्या-
धनात्तस्मात् स लभेताश्रुतोऽपि सन्” दा० भा० स्मृतिः ।

अश्वुति स्त्री अभावे न० त० । १ अश्वभावे न० ब० । २ अश्ववण-
न्युत्थे ति० “अश्वुतिमेव तद्वं गमयति” शत० ब्रा० ।

अश्वुपात पु० ईत० । नेत्वजलपाते क्रन्दने । “न चाश्वपातः

पिण्डो वा कार्यं आङ्गादिकं शु० त० क्वचित्" ब्रह्मपुरा० ।
अश्रुमुखं लि० अश्रुपूर्णं मुखं यस्य । नेत्रजलज्जुतमुखे स्त्रियां
ङीप् । "पतिज्ञानाश्रुमुखो कधुकर्षी च क्रोशत
अथ० ११, ११, ७ । [स्त्रियां ङीप् नेत्रजलयुक्ते ।
अश्रुशालिन् लि० अश्रुणा शलते शल-णिनि ३त० ।
अश्रयेत् लि० न श्रेयान् । हीनतरे । "अश्रेयान् श्रेयसीं
जातिं गच्छत्या सप्रमादयुगात्" मनुः । स्त्रियां ङीप् ।
अश्रौत लि० श्रुतौ विहितः विरोधे न० त० । श्रुतिविहित-
विरुद्धे निषिद्धे नास्तिकाचारादौ । २ वेदविहितभिन्ने
सृतिमात्रविहिते च ।

अशाघा स्त्री अभावे न० त० । विकल्पनाभावे । आत्मगर्भाभावे
न० व० । विकल्पनशून्ये गर्भशून्ये २ विनीते लि० । [च ।
अशीष्ट लि० न० त० । १ असङ्गते २ असम्बन्धे ३ श्लेषशून्ये काव्ये
अशीक लि० नास्ति श्रीष्टस्य कप् रस्य लः । श्रीप्रतिबूले
श्रीनाशके । "अश्लोकमेतत् साधूनां यत् जुह्वत्यमी
हविः" मनुः ।

अशील न० अश्रयं लाति गृह्णाति ला-क रस्य लः, श्री+
शिष्नादित्वात् ल या न० त० । १ अश्लीलसम्पादके
वाक्ये २ आस्यभाषायाम् । "भास्करालोकनाश्लील
परिवादांश्च वर्जयेत्" या० सू० । ३ काव्यदोषभेदे न०
तच्च त्रिविधं यथा 'दुःश्रवं त्रिविधाश्लीलानुचितार्था-
प्रयुक्तता' सा० द० । अश्लीलत्वं श्रीङाजुगुप्तामङ्गलव्यङ्गक-
त्वान्निधा यथा "दृष्टारिविजये राजन् ! साधनं सुमहत्तव"
"प्रससार शनैर्वायुः" । "विनाशे तत्त्विः ते रुदा" ।
"अत्र साधनवायुविनाशशब्दा अश्लीलवाचकाः" सा० द० ।
तत्र साधनशब्दस्य शिग्नस्यापि वाचकतया श्रीङायाः,
वायुशब्दस्यापानवायुवाचकतया जुगुप्ताया, विनाशशब्दस्य
भरणवाचकतया ऽमङ्गलस्य च द्योतकता । यथाक्रमं च प्रकृते
हेतुपथनविरहबोधकतायै प्रयुक्ता अपि ते अश्लीलव्यङ्गक-
त्वादुष्टाः । ४ निन्दाव्यङ्गके वाक्ये च "यमत्युत्थाश्लीला वा
गृह्यतीति" ता० ब्रा० "अश्लीला निन्दारूपा वाक्" भा०
न अश्रयं लाति ला-क । ५ अश्रीके लि० । "यैवैनमसाव-
श्लीलं वाग् वदति" ता० ब्रा० "अश्लीलमश्रीकरम्" भा० ।

अश्लेषा स्त्री न श्लिष्यति यतोत्पन्नेन शिशुना श्लिष-धञ् न०
त० । सप्तविंशतिधा विभक्ताराशिचक्रस्य नवमे नक्षत्रे तच्चक्षुष्य
जातस्य शिशोः पितादिभिरावृण्णासं दर्शनाभावस्याश्लेषाया-
न्निशब्दे वक्ष्यमाणस्य सूचकतया तस्या अश्लेषात्वम् । तत्सूक्ष्म-
प्रादि निरूपणाय सर्वताराणां स्वरूपं, संख्यविशेषः, योग-

ताराश्च प्रसङ्गादत्राभिधीयन्ते यथाह श्रीपतिः । "१ तुरग-
मुखसम्बद्धं २ योनिरूपं ३ चुराभं ४ शकटनिभमथैष्यो-
त्तमाङ्गेन ५ तल्लयम् । ६ मणि ७ गृह ८ शर ९ चक्राभानि
१० शालोपमं च ११ शयनसदृशमन्यज्ञात् १२ पर्यङ्करूपम् ।
१३ हस्ताकारमजस्रमौक्तिकमं १४ चान्यत् १५ प्रबालोप-
मम् विष्णुं तोरणवत् १६ स्थितं १७ वलिनिभं स्यात्
कुण्डलाभं १८ परम् । क्रुध्यत्केशरिविक्रमेण सदृशं १९ श्या-
ममनं २० परम् चान्यद्दृष्टिभिलासवत् २१ स्थितमतः (अभि-
जित्) शुक्लाटकव्यक्ति च । २२ त्रिविक्रमाभञ्ज २३ श्वदङ्क-
रूपं २४ दत्तं ततोऽन्यद्यमलद्वयाम् २५ । २६ पर्यङ्कतल्लयं
२७ सुरजातुकारमित्येवमश्रुत्वादिभिरुक्तं रूपम्" अत्राङ्गातु-
सारेणाश्रुत्वादीनां रूपाणि ज्ञेयानि । "वर्जितं श्रुत्यप्युग्रेन्दु
कृताग्निभूतवाणाग्निनेत्रशरभूकुनगाग्निराभाः । रुद्राब्धि-
रामशुचिवेदशतद्वियुग्मदन्ता बुधैर्निगदिताः क्रमशोभताराः" ।
यथा त्रिताराश्चिदो भरणी च । षट् ताराः कृत्तिका । पञ्च-
तारा रोहिणी । त्रितारा मृगशिरा । एकतारा आर्द्रा,
चतुस्तारा पुनर्वसुः त्रितारा पुष्या, पञ्चतारा अश्लेषा
मघा च त्रितारा पूर्वफल्गुनी द्वितारा उत्तरफल्गुनी
पञ्चतारा हस्ता, एकतारा चित्रा, स्वातिश्च सप्ततारा
विशाखा, त्रितारा अतुराधा ज्येष्ठा च । एकादशतारा
मूला, चतुस्तारा पूर्वभाद्रा त्रितारा उत्तरभाद्रा, श्रवणा
चतुस्तारा धनिष्ठा शततारा शतभिषा । द्वितारा
पूर्वभाद्रपदा उत्तरभाद्रपदा च हार्तिंशतारा रेवती" एषां
योगतारा स्वरूपं सि० । "फाल्गुन्योर्भाद्रपदयोस्तथैवाषाढ-
योर्द्वयोः । विशाखाश्चिनसौत्यानां योगतारोत्तरा" सृता
एषास्तत्तन्मन्त्राणां प्रत्येकं स्वतारास्तु सुस्थिता उत्तरा
उत्तरदिक्स्था तारा योगतारा । "पश्चिमोत्तर-
तारा या द्वितीया पश्चिमे स्थिता । हस्तस्य योगतारा
सा अविष्टायाश्च पश्चिमा" सू० सि० । हस्तमन्त्रं पञ्च-
तारात्मकं हस्तपञ्चाङ्गुलिसन्निवेशाकारं ततो नैर्ऋत्यदिग-
वस्थिता पश्चिमावस्थितताराया उत्तरदिगाश्रितताराया
द्वितीया पूर्वोक्तातिरिक्ता पश्चिमे वायव्याश्रिते स्थिता
सा हस्तस्य योगतारा ज्ञेया, उत्तरतारासम्प्रा पश्चिमाश्रिता
तारा हस्तस्य योगतारा" धनिष्ठायास्तारास्तु वा पश्चिम-
दिक्स्था सा तस्या योगतारा कृति च रङ्गना० । "ज्येष्ठा
श्रवणमैत्राणां वार्हस्पत्यस्य मध्यमा । भरण्याग्नेयपितृणां
रेवत्याश्चैव दक्षिणा" सू० सि० "ज्येष्ठाश्रवणातुराधानां
पुष्यस्य च प्रत्येकं तारात्वयात्मकत्वात् मध्यमतारा योग-

तारा" रङ्गना० । "रोहिण्यादित्यमूलानां प्राची सार्धस्य
नैव हि । तथा प्रत्यवशेषाणां स्थूला स्यात् योगतारका"
सू०सि० । रोहिणीपुनर्वसुमूलानामक्षेपायाश्च प्रत्येकं
स्वतारास्तु पूर्वदिक्स्था तारा योगतारा । अवशिष्टानां
आर्द्राचित्रास्वात्यभिजिष्कतताराणां यथायोग्यं स्वतारास्तु
यात्यन्तं स्थूला सा योगतारा नक्षत्रप्रसङ्गात्
ब्रह्मादिनक्षत्राणामपि स्थितिस्थानमुक्तं तत्रैव । "पूर्वस्यां
ब्रह्माहृदयादंशकैः पञ्चभिः स्थितः । प्रजापतिर्दृष्टान्ते-
ऽसौ सौम्येऽष्टविंशदंशकैः" सू०सि० । ब्रह्माहृदयस्था-
नात् पूर्वभागे पञ्चभिरंशैः दृष्टान्तनिकटे एकराशिसम्प्रवि-
शत्यंशैः प्रजापतिस्वारात्मको ब्रह्मा क्रान्तिदृष्टे स्थितः ।
अस्य विक्षेपमाह असाविति । असौ ब्रह्मा सौम्ये उत्तरस्यां
अष्टविंशैः स्थित इत्यर्थः रङ्गना० । "अपां वत्सश्च चित्रा-
या उत्तरेऽंशेस्तु पञ्चभिः । दृष्टत् किञ्चिदतो भागैरापः
षड्भित्तयोत्तरे" सू०सि० । "तिष्यपुनर्वसू द्वयं पा०सू०
व्याख्यायां सरलायामस्माभिर्यत् पुनर्वसोर्द्वि तारत्वमुक्तं
तन्मनोरमादिमूलतया प्रामादिकमेव । एतच्छास्त्रालोच-
नेन पुनर्वसुनक्षत्रस्य चतुस्तारात्मकत्वं पुष्यस्य त्रितारात्म-
कत्वं तेन बद्धत्वे प्राप्ते द्वित्वविधायकं सूत्रं सार्धकमिति
दृष्टव्यम् । "पादः पुनर्वसोरन्यः पुष्योऽक्षे पा च कर्कट" ।
ज्योति० । नक्षत्राधिपा उक्ताः दृष्टव्यं० । "अश्विनम-
दहनकमलजगशिम्बूलभट्टददितिजोवफणिपितरः । योन्य-
र्यमदिनकल्पदृपवनशक्राग्निमिताः । शक्रोनिर्ऋति-
स्तोयं विश्वविरञ्ची हरिर्वरुणः । अजपादोर्हिर्बुधः
पूषा चेतीश्वरा भानाम्" । "चित्राक्षेपास्त्रातिविशखा
भरणीपितृशक्रास्तिकाः । नातिशस्ताः प्रयाणेषु" ज्यो०त०
अस्य स्त्रीत्वमपि "अक्षेपवज्रियमपितृविशखयुक्तं
पूर्व्यात्त्रयं शतभिषा च नवाभ्यूङ्गुनि" एतान्यधोमुख-
गणानि कथितानि नित्यं विद्यार्थभूमिखननेषु च भूषि-
तानि" ज्यो०त० । तथा च नक्षत्रपरत्वे न० तारा-
परत्वे स्त्रीत्वम् । एवं मूलान्वयणादीनामपि हिलिङ्गत्वम् ।
इयं तीक्ष्णगणः "तीक्ष्णोऽहिर्द्वन्द्वयुक्" ज्यो०त० । नास्ति
क्षेपो यस्य । २ असंबन्धे ति० । क्षेपः काव्ये नानार्थपरता
य नास्ति यत् । ३ क्षेपमूल्ये काव्ये न० ।

अक्षेपाज पु० अक्षेपानक्षत्रे जायते जन-ड ईत० । केतु
पक्षे तस्याक्षेपाजातत्वात्तथात्वं अक्षेपाजातादयोऽप्यत्र ।
अक्षेपाशान्ति स्त्री अक्षेपाजननभिनिता शान्तिः शाक०त० ।
अक्षेपाजननभिनिताशान्ति । तत्र अक्षेपाजनने दोष-

माह" ज्यो०त० । "अश्विनीमघमूलानां गण्डाद्यादिना
नाङ्गिकाः । अन्याः पौष्णोरनेन्द्राणां पञ्चैव यवनाः जगुः"
मूलेन्द्रयोर्दिवा गण्डोनिशा च पितृसर्पयोः । सन्ध्याद्वये
तथा ज्ञेये रेवतीतुरगर्जयोः" सन्ध्यारात्रिदिवाभागे
गण्डयोगोद्भवः शिशुः । आत्मानं मातरं तातं
वित्तं हन्ति यथाक्रमम् । सर्वेषां गण्डजातानां परित्यागो
विधीयते । तातेनादर्शनं वापि यावत् पाण्डसासिको
भवेत्" ज्यो०त० । त्यागासामर्थ्यं पणसासपर्य्यन्तं सुखं न
पश्येत् शान्त्या सर्वत्र शुभम् । लिपञ्चादिषट्किंशुक्ति
दोषवाङ्मत्यायां वस्तुतः सर्वचरणेष्वेव दोषविशेषः
यथाह नारदः । "आद्ये पिता नाशमुपैति मूलपादे
द्वितीये जननी तृतीये । धनं चतुर्थेऽस्य शुभोऽस्य शान्त्या
सर्वत्र तत्स्यादहिमे विलोभम्" । सन्ध्यादिविशेषोक्ति-
रधिकदोषार्था । यथाह ज्योतिर्निबन्धः । "मूलान्विपितप्र
चरणे प्रथमे च नूनं पौष्णोन्द्रयोश्च फणिनश्च तुरीयादे ।
मातुः पितुः स्वपुत्रोश्च करोति नाशं जातो यदा निशि-
दिनेऽप्यथ सन्ध्ययोर्वा" । कन्यायां विशेषः विधानपारि-
जाते । "न बाला हन्ति मूलक्षेपे पितरं मातरं तथा ।
मूलजा श्वशुरं हन्ति व्यालजा च तदङ्गनाम् । महेन्द्र-
जाऽप्यजं हन्ति देवरन्तु हिदेवजा । शान्तिर्वा पुष्कला-
स्याक्षेपार्हिर्दोषो न कश्चन" । हिदेवजा अश्विनीजाता
तस्याः अश्विनीसुतदेवताकत्वेन तयोश्च हित्वात् तथात्वम् ।
तच्छान्तिश्च "अक्षेपायान्तु जातानां शान्तिं वक्ष्याम्यतः परम्
जातस्य द्वादशाक्षे च शान्तिक्षेपं समाचरेत् । विभवे पञ्च
कुम्भांस्तु द्वयं वा तदशक्तिः" इत्यादिना मानवसंज्ञितोक्ता ।
सा च विधानपारिजाते अक्षेपाशान्तिविधानप्रकरणे
दृष्टा । तत्फलं च मन्त्रलिङ्गात् ज्ञेयम् मन्त्रो यथा ।
"अक्षेपाक्षजजातस्य मातापितोर्धनस्य च । भ्रातृशान्ति-
कूलस्यानां दोषं सर्वं व्यपोहत् । योऽसौ वागीश्वरो देवो
हृदिदेवो दृष्टस्तिः । मातापितोः शिशोश्चैव गण्डदोषं
व्यपोहत् । पितरं सर्वभूतानां रक्षन्तु पितरः सदा ।
सर्पनक्षत्रजातस्य वित्तं शान्तिं च बान्धवान्" वि०पा०
पुरा० ।

अथ पु० अश्वतुते व्याप्नोति मार्गम् अथ-कनु । घोटके "गच्छन्त
सञ्ज्ञितवामरवाकमश्वम्" साधः । "जितसंहभयानागा
यत्नाश्च विजयोनयः" कुमा० । "अस्मताद्वाप्यतोवक्षे
वेदेभ्योऽण्डाश्च गर्भतः । सास्त्रो ह्ययानासुत्पत्तिः सप्तमा
परिकीर्तिताः । इत्युक्तेष्वेवामक्षताद्युत्पत्तिस्थानम् ।

हयोत्पत्तिस्थानसंख्यासाध्याश्च २५ प्रसंख्यायाम् “काष्ठतुल्यवपु-
र्हृष्यो मिथ्याचारश्च निर्भयः । द्वादशाङ्गुलमेदुश्च दरिद्रस्तु
हयो मत” इत्युक्तलक्षणपुरुषभेदे “पद्मिनी शशकै लुटा
हये लुटा च हस्तिनीति” रसः । अत्र प्रसङ्गात् अश्वानां
सङ्गविभागविशेषसंज्ञालक्षणादिकमुच्यते जयदत्तकतादश्च
शास्त्रात् सारांशः “अतिप्रसिद्धा जिह्वा तु तस्याः शूना
भवेदधः । ऊर्ध्वं तालु भवेत्तस्यास्ततोऽर्धे दन्तपी-
ठकम् । ततोदन्ताः समुद्दिष्टा ऊर्ध्वं दन्ता भवन्त्यधः ।
चिबुकं चाधरे भागे तेषां प्रोक्तं विचक्षणैः । चिबुकक्षो-
परिष्ठात् अग्रोष्ठः प्रकीर्तितः । चिबुकात्पार्श्वभागे
तु हनुर्नामाभिधीयते । रुक्मद्वयं विजानीयात् वक्त्रपा-
श्च गतं बुधः । उत्तरोष्ठं प्रयाणाख्यं तदूर्ध्वं प्रोथ उच्यते
नासाच्छिद्ये तथा पार्श्वे प्रोथस्यैव व्यवस्थिते । नासाच्छिद्राक्षि-
मध्ये तु घोणाख्या समुदाहृता । घोणापार्श्वगतौ गण्डौ-
जोरिके च ततः परम् । नेत्रयोस्सरे भागे अशुपात उदाहृ-
तः । कर्णान्ते चैव नेत्रान्तमपाङ्गं ब्रुवते बुधाः । कनी-
निकाख्यो विज्ञेयो यस्य नासासमीपगः । सितासितौ च
तन्मध्ये नेत्रयोर्मण्डलं हि तत् । प्रच्छादनं भवेद्वर्त्म
चाक्षिकूटमतः परम् । तस्मादूर्ध्वं शूरोर्लेखा ललाटं च
तदुत्तरम् । ऊर्ध्वं ललाटदेशात् केशान् च ततः श्रवः ।
ततः शिरो विजानीयात् श्वादूर्ध्वगतं बुधः । शिरः-
पार्श्वगतौ कर्णौ तयोर्मूलं सकुन्तलम् । अयाङ्गादधराङ्गुले
चैव शङ्खं विद्याद्विचक्षणः । शङ्खकर्णान्तरे चैव कटालं
समुदाहृतम् । विटोर्मर्म विटुश्चैव कर्णस्याधः पङ्कजुले ।
घण्टाबन्धसमीपस्थो निगालः परिकीर्तितः । अधस्तले
निगालस्य गलमाहूर्ध्वनीषिणः । ततः कण्ठं विजानी-
यादधोभागे नतं बुधः । ग्रीवा लोकप्रसिद्धा तु
तस्याश्चोपरि केशरः । ग्रीवास्तन्वाल्नरे चैव बाह्वं प्राङ्म-
नीषिणः । बाह्वोपरि यस्तु स्यात्काकसं कजुदं च तत् ।
ततः पृष्ठं विजानीयादासनं पृष्ठमध्यगम् । अंसके कजुदश्चैव
निबन्धः परिकीर्तितः । स्यातामंसादधोबाहू तयोर्बाह्वो-
पङ्कजुले । मन्दिरः पश्चिमोभागः कलापी जानुनोऽधमः ।
जानुनश्चाधरे भागे जङ्घां विद्याद्विचक्षणः । जङ्घापार्श्वे
कक्षां विद्यात् सन्ध्यं चैपिकसंज्ञकम् । अग्रतः पालिहस्तः
स्यात् पश्चात्कूर्च उदाहृतः । किण्वस्तत्त्रैव मध्यस्थोऽग्रधोभागे
च कुण्डकी । खुरसंज्ञं ततोविद्यादधोभागे ततः खुरम् ।
खुरस्य पार्श्वे पाणिः स्यादग्रभागे नखो भवेत् । खुरस्या-
धस्तलं चैव मण्डुकी तलमध्या । खुरमंसं विजानीयात्

जीरकाख्यं विचक्षणः । हृदयात्परतः कुक्षी पार्श्वतश्च
विभागतः । जठरं पार्श्वमध्यस्थं तस्य नाभिश्च मध्यतः ।
रोमराजीं ततो विद्यान्मूलकोद्यमतः परम् । आ कक्षाः
पश्चिमे भागे पुटी स्फिचौ च कीर्तितौ । पुच्छमूलं च
वाहानां भापते पुच्छमूलतः । तस्याधः कीर्तितः पायुः
सीदनी च ततः परम् । सुपकौ च कटिमन्त्रं च
ततोविद्यात्परं बुधः । अधस्तात्कटिमन्त्रेस्तु जस्तन्वि-
रुदाहृतः । सकृद्यनी फलसन्धेस्तु जरु पादाभिधायके ।
ततः स्पर्शं विजानीयात्तस्याधोमन्दिरं भवेत् । किण्वं
चैव ततो विद्यान्मन्दिराख्ये सुसंस्थितम् । ततः परं
विजानीयात् कालकूर्चं च कुण्डिकम् । खुरान्तसंज्ञं
मण्डूकं ततो विद्याद्विचक्षणः । अग्रे जङ्घाद्वयं चैव वक्षी
ग्रीवाशिरोमुखम् । पूर्वकायः समुद्दिष्टः पृष्ठदेशस्तु मध्यमः ।
आ कटेः पश्चिमे भागे खुरान्तश्चापरं स्तम्भम्” ।

तेषां लक्षणानि “अशुर्भल्लक्षणैर्गुह्यं हया न ग्रहणो-
चिताः । अतो लक्षणमेवादी तेषां वक्ष्यामि देहजम् ।
ओष्ठयोः रुक्मणोश्चैव जिह्वायां दग्नेषु च । वक्त्रे तालुनि
नासायां मण्डयोर्नेत्रयोस्तथा । ललाटे मस्तके चैव केशे
कर्णपुटे तथा । ग्रीवायां केशरे चापि स्तम्भे वक्षसि बाहुके ।
जङ्घायां जानुनोश्चाधः कूर्चं पादे तथैव च । पार्श्वयोः
पृष्ठभागे च कक्षी कक्षां सशालवौ । मेहने सुष्कयोश्चापि
तथा चैवोरुकद्वये । आवर्त्तं च खुरे पुच्छे गतौ दण्डे स्तरे
तथा । महादोषे त्यजेत्प्राङ्मन्त्रायायां गन्धसत्वयोः ।
प्रमाणस्यैवाहानां लक्षणं यत्प्रतिष्ठितम् । शुभा-
शुभविवेकाय तद्विद्याद्बुद्धिमान्भिषक् । शालिहोत्रादि-
भिः सम्यक् त्रिकालज्ञानकोविदैः । आतामौ पूजिता-
वोष्ठौ बलिहनीनौ रुदुत्वचौ । सुप्रोयोस्तरसंस्थं च
विपरीतं विपर्ययेत् । रुक्मणोर्मुहुता शस्ता जिह्वायां
रक्तता तथा । अतस्तान्यङ्गि दोषाय न त्वदीर्घा च सा शुभा ।
घना स्निग्धा सुबद्धा च समा दन्ताः सुशोभनाः । पटुसंख्ये
बन्धरे हस्ते तेषु व्यानसंभवः । आयतं तुङ्गघोषं च निर्भासं
प्रियदर्शनम् । सुबन्धं पूजितं वक्त्रं विपरीतं विगर्हितम् । तालु-
रक्तं प्रशस्तं च सुपुटे चैव नासिके । नातितनू समौ मण्डौ
वाहानां कीर्तितौ शुभौ । अत्यन्तानिर्गते चैव सुबद्धे नैव
चाविले । प्रशस्ते बाजिनं नेत्रे मद्याभे मलतारके ।
स्निग्धायते विशाले च श्रेष्ठे मधुनिभाक्षिणी । कनक-
प्रतिसंकाशे शस्ते बाह्वस्य लोचने । सार्वर्त्तं च विशालं च
अनिर्गन्तं चैव बाजिनः । ललाटं पूजितं प्राङ्मुनयः शास्त्र-

कोविदाः । शिरः समं तथा वृत्तमावर्त्तय्यभूषितम् । केशश्च
 ऋदवश्चैव बहवश्चैव पूजिताः । ऋजुता कर्णयोश्चैव तीक्ष्णता
 तनुता तथा । अदीर्घरोमता चैव प्रशस्ता विप्रकीर्तिता ।
 सुवृत्ताङ्गुलिताश्चैव धन्यां मीवां बिर्बुधाः । केशरश्च
 जटाहीनो ऋदुश्चैव प्रशस्यते । सुबद्धश्च दृढश्चैव श्लक्ष्णो-
 वाहस्य पूजितः । वलः प्रशस्तं विपुलं निर्गतं विशरं च
 तत् । ऋजुवृत्तसमौ बाहू गूढं जानु प्रशस्यते । अयक्रा
 मांसहीना च वाजिजङ्घा प्रशस्यते । शुभं स्मृतं सुवृत्तं च
 समं चैव नतोन्नतम् । कूर्चमेव विधं विद्यादप्रमिद्विषय-
 र्जितम् । दृढमण्डलिकायुक्तो वर्त्तुलः स्निग्धसन्धिकः ।
 श्वरः खरखुराकारः प्रशस्तः समुदाहृतः । पार्श्वे चैव समे
 वृत्ते जङ्घां सोपशोभिते । अविलम्बि सुवृत्तं च उदरं
 चातिपूजितम् । नातिदीर्घं समं दृष्टं किञ्चिच्च दिनतं
 शुभम् । सुवृत्ता चैव पीना च कटिधेन्या प्रकीर्तिता ।
 ऋदुस्त्रिगुणायतैर्युक्तं बालैः पुच्छं प्रशस्यते । वृषणौ च समौ
 वृत्तौ द्विपल्लवाश्लोमशौ । कणवर्णविहीनं तु हृत्स्वं मेहन-
 मिष्यते । अनुपूर्वं परं चैव शोभनं चोरकद्वयम् । पूर्व-
 जङ्घे च जङ्घादि खुरान्तं चापि पश्चिमम् । शालिहो-
 त्वादिभिः प्रोक्तं सुनिभिः पूर्ववेदिभिः” ।

आवर्त्तलक्षणम् “विंशतिस्तु शुभाः प्रोक्ताः षट्सप्तत्यशुभाः”
 स्मृताः । उत्तरोत्तरप्रपाणस्यास्तत्रावर्त्ताः शुभावहाः । सूक्तणोश्च
 या प्रोक्ताः सर्वकामफलप्रदाः । त्रयश्चैवाथ चत्वारो वाजिनो-
 र्यस्य रोमजाः । द्वौ बाललाटजौ यस्य स तु धन्यतमः स्मृतः ।
 आनुपूर्व्यां स्थिताद्योर्द्ध्वं ललाटे रोमजास्तयः । निथेणी
 नाम सा ख्याता भर्तुः सर्वार्थसाधनी । शिरःकेशान्त-
 योर्मध्ये अगोनामाभिधीयते । तत्र वर्त्तः स्थितोऽश्वस्य
 भर्तुर्जयविवर्द्धनः । घण्टाबन्धसमीपस्यो निगलः
 कीर्तितो बुधैः । तस्मिन्देवमणिर्नाम रोमजः शुभकृत्
 स्मृतः । कर्णमूले तथा बाह्वोः केशान्ते मस्तके तथा ।
 आवर्त्ताः पूजिता नित्यं विशेषेण तु मस्तके ।
 आवर्त्ता यस्य चत्वारो वाजिनो वलसि स्थिताः । एका
 कण्ठे भवेत् स्मृतं स धन्यः सर्वकामदः । रन्ध्रे चैव सदा
 भर्तुः शंसितार्थप्रदेमतः । उपरन्ध्रे द्वयश्चैव रोमजस्याति
 पूजितः । गङ्गुचक्रगदापद्मशुक्तिवज्रोपमाश्च ये । विशेषेण
 शुभाः प्रोक्ता रोमजाः शुभदेयजाः । अत ऊर्ध्वं प्रव-
 र्त्तानि रोमजानशुभाय यान् । भर्तुः क्लेशवह्नीन् सर्वा-
 न्धनप्राणापहारकान् । नासिकापुटयोर्मध्ये प्रदेशः
 प्रोथ उच्यते । तत्र भर्तुर्विनाशाय रोमजोऽश्वस्य

कीर्तितः । ऊर्ध्वस्थो नासिकाच्छिद्रात् स्वामिनः क्लेश-
 दायकः । गण्डजश्चैव भर्त्तारं हन्त्यावर्त्तो दुरासदः ।
 अश्वपातः सप्तद्विष्टः प्रदेशश्चक्षुषोरधः । तत्रावर्त्तो भवेद्भीनः
 स्वामिनः कुलनाशनः । अपाङ्गादुद्विष्टे चैव प्रदेशः
 यङ्ग उच्यते । तत्र भर्तुर्विनाशाय भवेद्वाहस्य रोमजः ।
 अत्रो देशे समुद्भूत आवर्त्तो नैव पूजितः । सुहृद्वियोगकल्म-
 स्याङ्गर्त्तुरर्थावसादकः । सव्यां मीवां शिरां विद्यात्तत्रावर्त्तस्तु
 कुत्सितः । कक्षयोश्चापि संप्रामे स्वामिनं चाशु घातयेत् ।
 चिबुकस्य समीपस्यो वामदर्क्षिणभागतः । प्रदेशस्तु हनुर्नाम
 तत्रावर्त्तो हि दारुणः । अधरोष्ठस्य चाधस्तु चिबुको हि
 प्रसिद्धकः । तस्मिन् पापी भवेद्भर्तुः कर्णयोश्चापि रोमजः ।
 कण्ठस्याथ निगलस्य मध्ये बालक उच्यते । तत्रावर्त्तः
 स्थितः पापः श्लक्ष्णसन्धिकतश्च यः । अधस्तात्पञ्चद्वयो-
 र्चैव सन्धिकः कूर्च इति स्मृतः । तत्रावर्त्तः स्मृतो भर्तुः
 संप्रामे जयितान्तकृत् । कूर्चादष्टाङ्गुलं चोर्ध्वं पार्श्वयोः
 ककता स्मृता । तत्र भर्तुः शराघातैर्जीवितानाथ रोमजः ।
 ककुदं वृषभस्येव सुव्यक्तमुपलक्ष्यते । वाजिनो यस्य तत्रस्य
 आवर्त्तस्तु विनाशकृत् । ककुदस्य पुरोभागे समीपे बाहू
 उच्यते । भर्तुः सुतसमेतस्य तस्मिन् नाशाय रोमजाः ।
 काकसे तु हयस्य स्यादावर्त्तो यस्य दारुणः । रणे हतः समं
 भर्त्ता लव्यादैः स विलुप्यते । क्रोडे चैवासने चापि हृदये
 चैव वाजिनः । आवर्त्ताः स्वामिघाताय भवन्त्येते न
 संशयः । पार्श्वयो रोमजो यस्य स चाश्वोनयति क्लयम् । सपक्षं
 चाशु भर्त्तारं नीहाराभ्यु यथाभ्युजम् । कूर्चस्याधः प्रदेशस्तु
 कटिश्च परिकीर्तितः । अधन्यस्तत्र बाहूश्च जघन्यो जानु-
 जश्च यः । नाभिजोऽश्वजश्चैव त्रिकजश्च विशेषतः ।
 पुच्छमूलस्थितश्चापि नैव धन्यः प्रकीर्तितः । पुच्छौ
 व्याधिः, क्लयायेव रोमजाः कुक्षिसंभवाः । पाशुति-
 बलिमध्यस्था नैव धन्या प्रकीर्तिता । स्निग्धजः खुरजश्चैव
 यस्यावर्त्तो हि वाजिनः । लङ्गावर्त्तः स विख्यातो भर्तुः
 सर्वार्थनाशकः । शतपादीति विख्यातस्तथा वै सुकुलोऽपरः ।
 आवर्त्तश्चैव संघातः पादुकशार्ङ्गपादुकः । शुक्तिश्चैवावली-
 दश्च आवर्त्तः कीर्तितोऽपि । वाजिदेहगतः सम्यक्
 शुभाशुभनिवेदकः । शतपादीसमाकारः शतपादीति
 कीर्तितः । जातीसुकुलसंकाशो सुकुलः समुदाहृतः । आवर्त्तो
 भ्रमिभो बालैः संघातो रोमपुङ्गवः । शुक्तिश्च शुक्तिसंस्थानै-
 रोमभिर्व्यक्तलक्षणैः । एतेषामेव लीदस्तु अवलीदः प्रकी-
 र्तितः । पादुक पादुकाकारश्च पादुकाश्चैव पादुकः । बालै-

विशेषसंस्थानैर्निर्दिशेन्नातिमानुभिषक् । शास्त्रमार्ग-
सुसारेण यथा प्रोक्तं तपोधनैः एतेषामेव सर्वेषामवर्त्तानां
विचक्षणैः । रोम्णां तिलकता संज्ञा वाजिलक्षणवे-
दिभिः । शुभाशुभौ तु यत्र द्वौ तत्रैको न फलप्रदः ।
एवं हेम्ना दहेत्पापं तेन दोषो न दुष्यति । अथ वा
वाजिनो सुख्याः ये चाङ्गादिगुणाधिकाः । दन्वा
पाह्याः क्रयेणैव दुरावर्त्तस्तु काकूदी । श्रीष्टको रोमज-
स्यैव रोचमानस्तस्यैव च । अङ्गादी मेघली नाम राज-
रत्नप्रदाः सदा । प्रयाणे सारुतं विद्याललाटे च कृताशनम् ।
उरसि चाश्विनौ देशौ चन्द्रासूर्यौ च मूर्ध्नि । रन्ध्रे स्कन्द-
विशाखौ च उपरन्ध्रे हरीहरौ । इत्येवं पूजितास्तैः ते
दण्डवन्वास्तु वाजिनः । अथ केन विहीना ये भवेदुर-
शुभास्तादा ।

अथ पुण्ड्रलक्षणम् अतः कर्णं प्रवक्ष्यामि पुण्ड्राणां
लक्षणम् शुभम् । शुक्तिशङ्खगदापद्मखड्गचक्राङ्गुशोपमाः ।
शिरोललाटं वदनं यः पुण्ड्रो व्याप्य तिष्ठति । स धन्यः
पूजितो नित्यं मृदुकस्यैव यो भवेत् । पर्वतेन्दुपताकाभा ये च
रुग्दामसन्निभाः । ते सर्वे पूजिताः पुण्ड्रा धनधान्यफल-
प्रदाः । इति पुण्ड्राः समाख्याताः पूर्वशास्त्रानुसारतः ।
अशुभांश्चैव वक्ष्यामि यथायोगं समासतः । काककङ्कक-
वन्धाह्विष्टधंगोमायुसन्निभाः । असिताः पीतका रक्ताः
पुण्ड्रका न च पूजिताः । तिर्य्यगगाथैव विच्छिन्नाः शृङ्ग-
लापाशयोभिताः । जिह्वाकण्ठान्निरुक्ताणि भस्मवर्ण-
निभानि च । शूलाया वामदेहस्थाः पुण्ड्रका न शुभप्रदाः ।
पुण्ड्रकाणि विनश्यन्ति भिन्नवर्णानि वाजिनः ।

अथ पुष्पलक्षणम् । 'आगतं वत्सरत्नस्य ये भवन्त्यन्य-
र्थाः । विन्द्वः पुष्पसंज्ञा वाहिताहितत्वकारकाः । तेषां
प्रदेशभेदे च लक्षणं यद्व्यवस्थितम् । तत्तथैव समासेन विस्मृतं
कीर्त्यतेऽधुना । प्रयाणे च ललाटे च कचे मूर्ध्नि कर्णयोः ।
निगले चैव केशानो पुष्पं धन्यतमं मृदुतम् । स्कन्धे वक्षसि
कक्षे च सप्तकयोर्बाहुके मुखे । हनौ पृष्ठे च वाह्यानां पुष्पं
स्वामिहितप्रदम् । नाभौ केशे तथा कण्ठे दन्ते चैव हि
वाजिनः । पुष्पं धन्यतमं प्रोक्तं भर्तुः सर्वार्थसाधकम् ।
अथ शस्तानि दृष्टानि सुनिभिर्यानि शास्त्रतः । तानि सस्यक्
प्रवक्ष्यामि पुष्पाख्यन्यानि दर्शनात् । अधरोष्ठे करे प्रोथे
उत्तरोष्ठे तथैव च । घोषायां गण्डयोश्चैव शङ्खयोश्च तथा
भ्रूयोः । श्रोत्रायां चैव वाहे च सूक्ष्णोऽस्त्ररके
स्थितिः । पादौ क्रोडे च पुष्पाणि निन्दितानीति निश्चयः ।

रक्तं पीतं तथा कृष्णं पुष्पं सर्वत्र नेष्यते । शुभप्रदेशे
सङ्घातं भवेत्साधारणं ततः । पुतलाभधनप्राप्तिमारोग्यं
विजयं तथा । विद्यातृप्त्यैः शुभैर्भर्तुरशुभैश्च विपर्य्ययम् ।
सर्वाङ्गपुष्पितो वाहो परित्याज्यो न संशयः ।

अथ गतिशुभादिलक्षणम् "दूरसत्त्वित्थयः पादां-
स्तप्तांगारान् स्पृशन्निव । पुलं याति शुभं हृष्टो वाजी भद्र-
गतिस्तु सः । पूजिता दृष्टमातङ्गसिंहशार्दूलगामिनः । अतो-
ऽन्यगतयो नेष्टाः सर्वशुद्धतरङ्गमाः । संकीर्णं एकतोभ्रष्टा
चङ्गुभौध विवर्जिताः । अल्लुङ्गा चैव वक्रा च वाजिनां निन्दिता
गतिः । घोडशाळोटिकाभिस्तु करवेष्टितजानुभिः । शतं द्विगु-
णितं गत्वा हस्तानां पुनरेति यः । स शीघ्रगतिरित्युक्तो वाजी
धन्यस्तपोधनैः । दण्डहीना भवन्त्येते मध्यमाधमगा हयाः ।

अथ वर्णभेदेन नामभेदः "श्वेतः कोकाह इत्युक्तः कृष्णः
खुग इत्युच्यते । पीतको हरितः प्रोक्तः कपायो रक्तकः स्फ-
तः । पक्तालनिभो वाजी कयाहः परिकीर्तितः । पीयूषव-
र्णः सेराहो गर्दभाभः सुकृहकः । नीलो नीलक एवाश्वः
त्रिपूहः कपिलः मृदुतः । शिलहः कपिशो वाजी
पाण्डुकेशः सुबालधिः । हलाह्वितकसत्त्रिपुलाहः
श्वेतपीतकः । ईषत्पीतः कुलाहस्तु यो भवेत् कृष्णजा-
नुकः । कृष्णा चास्ये भवेद्देखा पृष्ठवंशानुगामिनी । उराहः
कृष्णजानुस्तु मनाकपाण्डुस्तु यो भवेत् । वेरुहाणः मृदुतो
वाजी पाटलो यः प्रकीर्तितः । रक्तपीतकपायोऽस्यो वर्णजो
यस्य दृश्यते । इकुलाहः स विख्यातो वर्णो वाहस्य देहजः ।
पूर्वोक्तानां च वर्णानां मुखपुण्ड्रेण वाजिनाम् । ये भवन्ति
परे भेदास्तान् ब्रवीत्यनुपूर्वगः । कोकाहः पुण्ड्रको
नाखः क्रोडराहः प्रकीर्तितः । खुराहखरगाहौ च
हरिकोहरिराहिकः । कलाहश्चैव वोक्ताहः सिराहः
सिद्धराहकः । कुलाहः कुलुराहस्तु सराहः शुभरा-
हकः । चारुराहो जयेदश्वो वोरुराहो न यः मृदुतः ।
कुलीही इरुणाहस्तु युद्धके नैव कीर्तितः । त्रिपुहस्त्रि-
पुलाहश्च युद्धके नैव कीर्तितः । त्रिपुहस्त्रिपुलाहश्च चित्र-
लाङ्गश्च यो भवेत् ।

अथ रोमवर्णभेदेन शुभाशुभलक्षणम् । "यस्य गौराणि
पीतानि गात्ररोमाणि वाजिनः । स भर्तुः श्रिय-
साधकः यस्य शुक्लासितानि च । यस्य पादाः सिताः
सर्वे पुच्छं वक्षो मुखं तथा । जर्जरज्ज्वा सिता यस्य तं विद्या-
दृष्टमङ्गलम् । प्रभूतासितताराश्च प्रशस्ता सुनिभिः कृताः ।
यस्तु पीतासितैस्तारैः स धन्यः कीर्तितो ह्ययः । प्रशस्ताः

क्षणतारस्तु मल्लिकाञ्जः प्रकीर्तितः । श्वेतजावेष्टितं क्षण
रेखया तारकं च यत् । मल्लिकाञ्जः सविज्ञेयः स्वाभिनः
सुखवर्द्धनः । सिततयाऽप्रशस्तश्च स्वाभिनः क्षेपवर्द्धनः ।
सर्वश्वेतश्च क्षणश्च रक्तपीतस्तथैव च । एते सांयामिकाः
प्रोक्तास्तुरगा सुनिससमैः । हरिताः किल जायन्ते
वाजिनः पुण्यदर्शनाः । यतो हिता नरेन्द्राणामाशुरारो
न्यश्रीप्रदाः । रक्ताश्वमेहनः शस्तः श्यामकर्तुस्तु यः
सितः । कपोतेन च वर्णेन यो ह्ययः शुक्लकेसरः । शुक्लपा-
दमुखो वाजी प्रशस्तः परिकीर्तितः । चतुर्णां चैव
पादानां शुक्लता यस्य वाजिनः । सुखं सिततरं चैव पञ्च-
भद्रः स उच्यते । श्वेतमण्डलचित्रश्च भर्तुः सर्वार्थ-
साधकः । पाण्डुरा यस्य रेखा स्यात् पृष्ठवंशाशुगामिनी
श्वेतक्षणशिरा यश्च नैव धन्यः प्रकीर्तितः । अन्यवर्णं
शिरौ यस्य पुच्छं वा यस्य वाजिनः । पुच्छेन शिरसा
वापि नानावर्णेन निन्दितः । अव्यक्तवर्णो योवाहस्तया ति-
त्तिरिसन्निभः । कुत्सितो वानराक्षश्च योवा व्याघ्रावलीढकः”

तथाङ्गविक्रितितोऽशुभलक्षणम् । “काकुदी क्षणजिह्वश्च
क्षणसेफाण्डतालुकः करालो हीनदन्तश्च शङ्खी वाधिक-
दन्तकः । एकाण्डश्चैव जाताण्डः कञ्चुको तिसरी
तथा । माञ्जारपादो व्याघ्राभस्त्रिकर्णी द्विखुरी स्तनी ।
यमयो वामनश्चैव काकतित्तिरसन्निभः । वानराक्षो
विडालाक्षो सुशली चेन्द्रदृढिकः । येषां पृष्ठे हतो भर्तुः
जातदन्तस्तथैव च । एते दोषान्विता वाह्याख्याज्या वै
भूतिमिच्छता । धनप्राणहराहृते बभ्रुविप्रहकारकाः । एषां
चिह्नं प्रवक्ष्यामि येन जानन्ति सादिनः । पूर्वशास्त्रानुसारेण
सुनीनां वचनं यथा । आवर्त्ता यत्ककटे काकुदी स उदा-
हृताः । करालैर्बाधरे दन्तैर्ज्जायते यस्य चोत्तरम् चतुर्भिः
पञ्चभिश्चैव हीनदन्तः प्रकीर्तितः । सप्रमिश्राष्टभिर्दन्तै-
र्जातश्चाधिकदन्तकः । अङ्गुष्ठपर्वसंकाशं व्यागशङ्खोपमन्तथा ।
जम्बूवदरूपं च तथा चामलकोपमम् । व्याकास्थिसदृशं
चापि हरीतक्याः फलोपमम् । दग्धवर्म्मनिभं चापि बालं
संस्थानमेव च । कालङ्कर्णान्तरे यस्य केशान्ते चापि दृश्यते ।
धरेयः सर्वपापानां वाहः शृङ्गी स कीर्तितः । एवंविधेन
शङ्खेण शङ्खी राट्टे न वासयेत् । एकतोलप्रमाणेन
सुपर्केणैकाण्डसंज्ञकः । अत्यन्तरोमशाम्भ्यां तु ताम्भ्यां जाताण्ड
उच्यते । स्वाम्ने वल्लिश्च बाह्वोश्च अंसदेशे तथैव च । अन्य
वर्णो भवेद्वाजी कञ्चुको स प्रकीर्तितः । यस्यान्धवर्णा
रेखा स्यात्पादे कूर्चश्च वाजिनः । माञ्जारपादः प्रोक्तो-

ऽसौ सोऽधम्यः कुलनाशनः । अन्यवर्णस्य वाहस्य शिरः
क्षणं यदा भवेत् । तिसरी नाम स प्रोक्तो भर्तुः कुल-
विनाशनः । द्विखुरं गोखुराकारखुरैर्विद्याद्विवक्ष्यः ।
अथ वा त्रिबलियुक्तौ निम्नमध्यैश्च निर्दिशेत् । पृष्ठाभ्यां
सुजाताभ्यां स्तनाभ्यां विहृता स्तनी । त्रिभिः कर्णैस्त्रि-
कर्णी च व्याघ्राभो व्याघ्रवर्णकः । एकेनाङ्गेन हीनेन
निम्नेन च विशेषतः । यमयं वाजिनं विद्याद्दामनं
वामनाकृतम् । वर्णादेकेन पादेन अन्यवर्णेन यो ह्ययः ।
सुसलीति स विख्यातो भर्तुः कुलविनाशनः । विरोधं नैव
यो याति दृष्टवान् सुपर्कवर्जितः । इन्द्रदृढिः स विख्यातो
भर्तुः कुलविनाशनः । अथ चेद्द्विर्वा दृष्टा विरोध-
सधिगच्छति । निगूढ पृष्ठाख्यस्तु स धन्यः सर्वकामदः ।
द्विर्धं तु समारभ्य यावद्वा पञ्चवार्धिकः । दन्तानां सुपर्क-
योश्चैव सम्भवो वाजिनः स्मृतः । अत ऊर्ध्वं न जायन्ते
सुपर्को दन्ताश्च वाजिनः । अशुभं तु फलं पाच्यमभावे न
ततस्तथा” ।

अथाश्वाङ्गवेष्टादिशुभाशुभम् । अतः परं प्रवक्ष्यामि तुर-
गाणां विभागतः ज्वलितेन यथाङ्गेन फलं वाच्यं शुभा-
शुभम् । यदा ज्वलति वाह्यानां सर्वगात्रे ज्ञताशनः । तदा
विद्यादनाष्टिमय्दमेकं न संग्रहः । अन्तःपुरविनाशस्तु
मेहने ज्वलिते भवेत् । उदरे वित्तनाशस्तु पायौ पुच्छे
पराजयः । उत्तमाङ्गे च वक्त्रे च स्त्रुग्ने चैवासने
तथा । भर्तुर्जयाय वाह्यानां ज्वलनं यत् नेत्रके ।
धूमं ललाटे बाह्वोश्च तथा वक्त्राणि निन्दितम् । तत्रैव
ज्वलनं शस्तं तथा नासासमुद्भवः । यदा व्याधिं विना
वाजी श्वासं त्यजति दुर्मनाः । अष्टपातं च कुरुते तदा
भर्तुरशोभनम् । स्वयमेव यदा वक्त्रं हृष्टो लोकयते ह्ययः ।
रवङ्गायप्रदाने तु तदा विद्याज्जयं प्रभोः । सर्वदेव शिरो-
मस्तु सर्वेषां नैव पूजितः । वामपादाभिघातस्तु प्रभोर्वा-
त्वानिषेधकः । स्वाभिनारुढमात्रेण दक्षिणं पार्श्वमात्मनः ।
तुरङ्गमो यदा न्यस्येत्तदा भर्तुर्जयो भवेत् । पुच्छं
वाहं यदा वाहो वामतो विकीरेद्यदा । तदा भर्तुः प्रवासः
स्यात् दक्षिणे विजयस्तथा । प्रकीरन्ति यदात्यर्थं सर्वपुच्छं
तुरङ्गमाः । अकस्मादेव जाता च तेषां भीतिः प्रभोः स्मृता” ।

अथाश्वमानम् “हस्तोऽङ्गुलानां विंशत्या चतुरस्ररया स्मृतः ।
चतुर्हस्तस्तु विख्यातः शास्त्रीकौ नोक्तमो ह्ययः । अर्द्धहस्तेन
हीनस्तु भवेन्नाध्यस्तुरङ्गमः । सुष्टिभूनेन हस्तेन हीनश्चाध्य-
धमः स्मृतः । ऊर्ध्वमानप्रमाणं तु परिणाहं विनिर्दिशेत् ।

उत्तमानाञ्च मध्यानां हीनानां चैव वाजिनाम् । अर्द्धवत्-
पङ्क्तं त श्रेष्ठं दैर्घ्येण निर्दिशेत् । पङ्क्तं च छटिभिर्हीनं
मध्यमं च विचक्षणः । पङ्क्तं प्रमाणस्तु जघन्यः ससुदाहृतः ।
द्वाविंशदङ्गुलं वृत्तसप्तमात्रस्य कीर्तितम् । पृष्ठं वक्षः कटीं
चैव सुखतुल्यं समादिशेत् । अङ्गुलीद्वयहीनं तु सुखादि मध्य-
माधमम् । निर्दिशेन्नतिमान्यैः वाजिशास्त्रविशारदः । स-
प्ताङ्गुलं खुरं चैव उत्तमात्रस्य कीर्तितम् । पङ्क्तं भवे-
न्मध्यं जघन्यं चतुरङ्गुलम् । षोडशाङ्गुलदीर्घा तु जङ्घा चैवो-
त्तमे ह्ये । चतुर्दशाङ्गुला मध्ये हीने च द्वादशाङ्गुला ।
एवंविधं प्रमाणं तु निर्दिष्टं शास्त्रशालिभिः । अपाङ्गात्
पुच्छमूलं तु दैर्घ्येणाश्वं प्रमाणयेत् । खुरान्नात् कटुदं
यावद्दूर्ध्वमानेन बुद्धिमान् । वक्षोभागे तु सर्वेभ्यो रज्ज्वा
वा स्तव्येण च । परिणाहं तुरङ्गस्य मापयेन्नातिमान्भिक्ष-
एवं प्रमाणभागेन विभक्ताङ्गश्च पूजितः । अतो हीनाधिका-
ङ्गाश्च हरयो नैव पूजिताः” ।

आवर्त्तादिकं विशेषयति हेमा० प० ख० ज्योति० पराशर-
संहिता । “आवर्त्तो बहिर्मुखवृत्तमण्डलरोमा, दीर्घवृत्ताङ्ग-
रोमा शुक्तिः । कनकमन्त्रं खटुत्तरोमसंघातं, प्रफुल्लविकच-
रोम पुष्परमिति” । पुष्पं विशेषयति तत्त्वैव । “श्वेतं क्षिग्ध-
मन्यवर्णस्य प्रगुस्तं श्वेतस्य लक्ष्णं पीतं रूचं रक्तं वा । यस्या-
न्यवर्णं ललाटे श्वेतं बालेन्दुतारकसंस्थानं वा पुष्पम्” ।

अथाश्वार्थलक्षणम् ‘आश्वार्थलक्षणमश्वानामतजर्ज्वं प्रव-
क्ष्यते । शालिहोत्रादिनिर्दिष्टं यथा पूर्वं तपोधनैः । सु-
संहताश्च ये वाहा सुखकर्णोस्तथैव च । खरनेत्रस्व-
भावेषु न दोनाश्चिरजीविनः । महाबोणा महाका-
याये चाश्वाः पृथुवक्त्राः । तेषां दीर्घं भवेदायुः क्षिग्धा-
ङ्गाश्चैव ये सदा । कर्णायुः पीडिते येषां सिन्दूराभस्य
दर्शनम् । शोणितस्य भवेत् क्षिप्रं ते मताश्चिरजीविनः ।
न विष्किरन्ति ये बालं स्वप्रासाय तुरङ्गमाः । न वा
जिघ्रन्ति ये चापि तेऽपि दीर्घायुषो मताः । कुटिकानां
किष्णा येषां दृश्यन्ते वाजिनां स्फुटाः । प्रतिस्नोतः पितृ-
न्यन्तो ये च ते दीर्घजीविनः । पद्मपत्रदलाकारं जिह्वायं
यदि वाजिनः । दन्ताश्च मौक्तिकाकारा लिङ्गं येषां च
निर्मलम् । सीकारं च भवेद्येषां लाङ्गुले चालनं पुनः ।
प्रखेदः शुभगन्धस्तु नखा वा दर्पणोपमाः । येषां च दृढ-
रोमाणि ते सर्वे चिरजीविनः । क्षिग्धा गम्भीरदीर्घाश्च
प्रोधणा यस्य वाजिनः । भवन्ति विपुला रेखास्तं विद्या-
दीर्घजीविनम् । कलचामरदृक्कारखड्गयङ्गाकुशानिभाः ।

शुक्तिवज्रगदाकारा ध्वजपद्ममनोपमाः । श्रीहस्तस्वस्ति-
काभासाः प्रोधरेखाश्चिरायुषाम् । अर्ज्वं प्रोधेत्यिता
रेखा यस्यावामेन चानता । सुखा वा यस्य वाहस्य न
चिरं तस्य जीवितम् । अर्ज्वं प्रोधसमा रेखा दृश्यते यस्य
वाजिनः । तस्य बृहयुः ससुहिष्टो दशमं प्राप्य वत्सरम् ।
त्र्यङ्गुला चेद् दश द्वे च वर्षाणां तस्य जीवितम् । त्रयो-
दशावद् स जीवेद्यस्यास्ये चतुरङ्गुले । तिर्यग्गे चोर्ध्वगे
स्यातां द्वे रेखे चैव वाजिनः । प्रोधगे वाथ बाहस्य तस्य
विद्याश्चतुर्दश । दक्षिणेन च पाशेन यः शेते सर्वदा
हयः । बद्धमूलोऽल्पमूलश्च चिरं जीवति नो हयः ।
विनतः पूर्णकायेन स्थूलजानुश्च यो हयः । श्रुनाक्षिकूटस्त-
श्चाक्षः स्वल्पायुः स प्रकीर्तितः । जातन्दनद्वयं बाह्ये
पतत्यवदे तृतीयके । चतुरो दशमान् विद्याश्चतुर्थे पतितो-
त्यितान् । पञ्चमे पतितोऽङ्गुलान् षट् च दन्तान् मनोषिणः ।
षष्ठादेषु च वर्षेषु कालिकादिवसद्वयः । कालिका हरिणी
शुक्ला लक्ष्णा काचा समलिका । शङ्का चैव क्रमेणाश्व-
वयसः परिसूचिकाः । वृत्तान्ते कालिका रेखा लक्ष्णा
दन्ताग्रसंस्थिता । षष्ठे च सप्तमे वर्षे चाष्टमे च भवेत्
क्रमात् । आपोता हरिणी ज्ञेया कालिका स्थानमाश्रिता ।
नवमे दशमे वर्षे भवेदेकादशे तथा । लक्ष्णा चैव भवेच्छुका
दन्ते मूर्ध्नि ससुद्वया । द्वादशावद् समारभ्य भवेद्याव-
च्चतुर्दशम् । सिता सिद्धार्थकाकारा काचेति परिकीर्तिता ।
पञ्चदशावद्मारभ्य यावत्सप्तदशादितः । मल्लिका मल्लि-
काकारा भवेदष्टादशादिषु । विंशत्यन्तेषु वर्षेषु वाजिनां
दशनोद्भवा । त्रयोविंशवसानेषु एकविंशादिषु त्रिषु ।
शङ्काकारा भवेच्छङ्का प्रमुक्तस्थानमाश्रिता । किङ्क
च चलनं चैव तथा पातश्च प्रष्टितः” । “अतिबद्धाः
कषायाश्च तनवश्चेति तत्त्वयः । ते भवन्ति द्विवर्षस्य युक्ताश्चैव
द्विजन्मना । ईषश्च शिरसः स्तवमा भवेच्च पतितोत्यिता ।
खल्लामा विपुला दन्ता भवन्ति पतितोत्यिताः । खल्लभागे
विनापूर्व्यं व्यङ्गमानां न सम्भवः । पूर्णेषु खल्लभागेषु
जायन्ते कालिकादयः । निम्नं लक्षणं च दन्ताग्रं खल्लमित्यभि-
धीयते । पूर्णतां चास्य जानीयात् षष्ठप्रवृत्तिवत्सरे ।
खल्लेषु कालिकाऽऽयाति नैव कार्या विचारणा । नियता
कालिका रेखा सुपूर्णे दन्तमस्तके । द्वयोर्भवति षष्ठे द्वे
चतुर्णां सप्तमे तथा । खल्लमष्टव वर्षेषु दन्तानां कालिका
क्रमात् । कालिकानुक्रमेणैव हरिण्यादिषु बुद्धिमान् । द्वौ
द्वौ वर्षेण जानीयाद्वाजिनां व्यङ्गनं प्रति” ।

देशभेदजात्यलक्षणं “अश्वानां जन्मदेशास्तु प्रवक्ष्याम्यनुप-
वृत्तिः । उत्तमानां च मध्यानां हीनानां चैव संमतान् ।
उत्तमास्त्वधिकाः प्रोक्तास्तथापारसिकाश्च ये । कोङ्कणा-
श्चैव ये बाह्याः पृष्ठजा ये च कीर्त्तिताः । उरौजाताश्च
कीराश्च तरुका माण्डवाश्च ये । पार्श्वताः सैन्धवा मध्या-
स्तथा सारस्तथा हयाः । संभलाद्याः एलाश्चैव जटा-
देशोद्भवाश्च ये । अधमाः एकाः सार्द्धं ये च प्राग्दक्षिणो-
द्भवाः । उत्तदीर्घाश्चित्तमोपाह्वसकर्णा महाहयाः । महा-
काया महोरस्ता निस्त्रासास्तेऽधिका मताः । अत्यन्तं
विनतं येषां निर्मासं च सुखं भवेत् । पीनेन कटिदेशेन
सुखराश्च भवन्ति ते । अध्वन्याश्च महासाराः संयामे चैव
पूजिताः । अपि शस्त्रहताङ्गश्च नैव सञ्चति सादिनम् ।
पारसीकोऽधिकस्तस्मात् कोङ्कणाः किञ्चिद्भूतकाः । स्थूलाः
स्थूलशरीराश्च प्रस्थाने दीर्घपृष्ठकाः । कोङ्कणदेशजातानां
मध्यमानां च वाजिनाम् । नाधिकैः सदृशं वक्त्रं
बाहुल्येन विनिर्देशेत् । सुदृढदेहताश्च स्वप्रमाणेन
मध्यमः । उरुजातः सदृष्टः किञ्चित्स्थूलो मनागजधः ।
अतिस्थूलोऽतितीक्ष्णश्च सुस्थूलीयोरुक्तस्तथा । तरुपकः
कीर्त्तितो वाजो स्थूलवक्रसुखश्च यः । कोङ्कणाकारदेहस्तु
भवेन्माण्डविको ह्यः । शान्त्या चैव प्रमाणेन केवलं
नैव तत्समः । सिन्धुदेशोद्भवा वाजो पृष्ठजशरुकीरुकाः ।
आननं चापि दीर्घं च तस्य पृष्ठं प्रकीर्त्तितम् । शान्त्या चैव
जवेनापि रणभूरस्वयंमतः । सादिभक्त्यच्छया याति-
ताजिकादधिकस्तथा । परिमण्डलदेहास्तु तीक्ष्णकर्णसुखा
हयाः । पृष्ठदेशोद्भवा दृष्टास्तथा सारस्तथाश्च ये । लम्बकर्ण
जटश्चैव आपटः परिकीर्त्तितः । सम्भलः श्लिष्टजानुश्च
पदा पञ्चाङ्गलोपमः । वस्तुलाभ्यापि सुस्वाश्च टङ्कणाः परि-
कीर्त्तिताः । दाक्षिणात्यो भवेत्कुण्डो योऽध्वन्यः सर्ववाजि-
नाम् । जवहीना महादुष्टा पूर्वदेशसुद्भवाः । वाजिवद्देश
जानां च वेशं विद्याद्विचक्षणः” ।

अथाश्वानां विप्रादिजातिः “साध्येन जायते जाति-
कर्त्तातिरूपेण बाह्येत् । साम प्रदानं दण्डं च त्रिविधं
विनियोजयेत् । त्वासी लुब्धोदयालुश्च विप्रः स परिकी-
र्त्तितः । मुरश्च दृढमन्युश्च क्षत्रियस्तुरगः स्मृतः ।
यापिनः कल्परूपाश्च दुष्टाः वैश्याः प्रकीर्त्तिताः । विरूपा
विषमाश्चैव मूढाश्चण्डा उदाहृताः । बाह्याणान् शक्तिदानेन
साम्ना चैव तु क्षत्रियान् । वैश्यान् दण्डेन शब्देन मूढान्
दण्डेन बाह्येत्” ।

अथ भद्रजात्यादि हेमा० प० ख० । “युद्धेऽध्वनि तद्याग्नौ च
समः पीडार्थं नियच्छति । योवा व्रजति शीघ्रं च येन केनचिदा-
सितः । धृतिं गच्छति सर्वत्र भद्रजातिस्तुरङ्गमः । मङ्गल्यो
लक्षणैर्युक्तः किञ्चित्त्वेव विगर्हितः । शीघ्रं गृह्णाति
शिलां च क्षिप्रं च प्रतिमुञ्चति । रात्रौ स्वपिति न तथा-
ङ्गुपविष्टस्तुरङ्गमः । तरङ्गमाणां क्रोधीव कामो देवांलुरेव
च । आदौ मूरस्ततः पञ्चाङ्गीतलसपगच्छति । न केनापि
प्रकारेण चिरं पालयते तु यः । एवंविधस्तु विज्ञेयो
मन्दजातिस्तुरङ्गमः २ । रैष्यो भीतस्तथा त्वासी तथा सर्वत्र
शङ्कितः । प्रसार्य गालं सकलं दिवा वा यदि वा निशि ।
सततं जातनिद्रोऽन्यान् बाधते च तरङ्गमान् । न च
वेत्ति प्रकारं च स्नानं शीघ्रं च गच्छति । न च हृष्टं
समाप्नोति मृगजातिस्तुरङ्गमः ३ । मित्रैर्गुणैः स्थानि-
श्राव्यस्तथैव बड्वा गुणैः ४ । भद्रः त्रेषोह्योक्षेयो जातिरे-
षा तु वाजिनाम् । मिश्रोमिश्राधिकोक्षेयो गुणदोषैः समा-
सतः” । वर्णभेदेन अन्या अपि संज्ञाः शालिहोत्रे दर्शिता
विस्तरभयाक्षोक्तास्तत्रैवावसेयाः ।

दृष्टव्यं हि तायां लक्षणादि समासेभोक्तुम् “दीर्घपीवा-
क्षिकूटस्तिकहृदयपृष्ठस्तान्तास्त्रोष्ठजिह्वः स्तब्धत्वकेश-
बालः सुशफगतिमुखो सुस्वकर्णोऽपृष्ठः । जङ्गा-
जानूरुदन्तः समसितदशनश्चरुसंस्थानरूपो वाजो
सर्वाङ्गगुणो भवति नरपतेः शत्रुनाशाय नित्यम् ।
अनुपातहनुगण्डहृत्तलप्रोथशङ्ककटिवस्तिजानुनि । सुष्क-
नाभिककुदे तथा गुदे सव्यकुक्षिचरणेषु चाशुभाः । ये प्रपा-
णगलकर्णसंस्थिताः पृष्ठमध्यनयमोपरि स्थिताः । ओष्ठ-
सक्थिभुजकुक्षिपार्श्वगास्ते ललाटसङ्गिताः सुशोभनाः । तेषां
प्रपाण एको ललाटकेशेषु च ध्रुवावर्त्तः । रज्ज्वोपरन्धु-
मूर्धनि वक्षसि चेति स्मृतौ द्वौ द्वौ । षड्भिर्दन्तैः सिता-
र्भभवति ह्यशिशुस्तैः कषायैर्द्विवर्षैः सन्दर्शैर्मध्यमान्यैः
पतितसंसर्गितैस्त्यक्त्वादिदकोऽश्वः । सन्दर्शात्कमेण
त्विकपरिगीणिताः कालिका पीतशुक्लाः काष्ठा माक्षीकश्चङ्गा-
अथ चलनमतो दन्तपातं च विद्मि” । अत्राति सर्वम् अश्व-
कान् । १ अग्निविशेषे । अश्वते व्याप्नोति । ४ व्यापके त्रि०
अश्वपर्य्यशब्दे उदाहरणम् । “पिण्णोरश्चस्य वाजिनम्”
ता० ब्रा० । ५ यदुतंश्चचित्तकस्य युतभेदेऽश्वबाहुशब्दे
विदिति । गोत्रापत्ये अश्वः । फल् । आशायनः
तद्गोत्रापत्ये युं स्त्री० । चतुरर्थ्यां कुसदा०
ठक् । आश्विकः वाजिसञ्ज्ञितदेशादौ त्रि० । अश्वेन

चरति पर्यां० उन् अश्विकः अश्वेन चारिषि ति०
स्त्रियां ङीप् । कस्यायमश्वः अज्ञाते क । अज्ञात-
स्वामिके अश्वे । कुत्सितोऽश्वः क । अश्वकः । कुत्सितेऽश्वे
अश्व इव संज्ञायां कन् अश्वसदृशसंज्ञावति पु० । अश्व
इव प्रकृतिकतो कन् । अश्वप्रतिज्ञतो । अश्वानां समूहः
अ यश्च अश्वीयम् अश्वान्घ घोटकसमूहे न० । एत-
दन्तस्य पादस्य बहुव्रीहौ हस्यादि० नान्त्यलोपः अश्वस्य
पादाइव पादावस्य अश्वपाद इत्येव । जातित्वेऽपि अजा०
स्त्रियां टाप् । अश्वो अश्वजातिस्त्रियाम् “अश्वे इव
विपिते हासमाने” ऋ० ३, २३, १, ।

अश्वकन्दो स्त्री अश्वस्य मेढ्रमिव कन्दोमूलमस्याः । अश्व-
गन्धाख्यदृष्टे । वा कप् अश्वकन्दिकाप्यत्व ।

अश्वकर्णं पु० अश्वस्य कर्णइव पत्रमस्य । १ खनामख्याते साल
दृष्टे । “पूतिकाश्वकर्णागुरुणि कालेयकल्के, सुशु० स्वार्थे
कन् । अश्वकर्णकोऽप्यत्व । ईत० । २ अश्वस्य कर्णे ।

अश्वखरजं पु० अश्वस्य खरी च, अश्वो च खरश्च वा ताभ्यां
जायते पुंवद्भावः । खचरे घोटकभेदे । खराश्वजोऽप्यत्व ।

अश्वखरुर पु० अश्वस्य खुरमिवाकृतिरस्य । (नखीति)ख्याते
गन्धद्रव्ये । २ अपराजितायाम् स्त्री ।

अश्वकिनी स्त्री अश्वस्य कं रुखं तत् सृष्टाकारोऽस्यस्य इति
ङीप् । अश्विनीनक्षत्रे तस्याः श्रीपल्लव्या तुरगशीर्षा
कारतायाः अश्वोपाशब्दे ४८० पृष्ठे उक्तत्वात्तथात्वम् ।

अश्वक्रन्दं पु० देवसेनापतिभेदे “अश्वक्रन्देन वीरेण रेणुकेन च
पक्षिराट्” भा० आ० प० अश्वताहुरणे देवगरुडयुद्धवर्णने ।

अश्वगन्धा स्त्री अश्वस्य गन्ध एकदेशोमेढ्रमिव मूलमस्याः ।
वराहकर्णतुल्यपत्रे खनामख्याते क्षुद्रवृक्षभेदे । “गन्धान्तो
वाजिनामादिरश्वगन्धा हयाङ्गव्या । वराहकर्णी वरदाऽवरो-
हा कुठचातिनी । अश्वगन्धानिलक्ष्णे भ्रामिस्तथोद्ययपहा ।
वस्या रसायनी तिल्ला कषायोष्णातिपिच्छला” भा० प्र०
उक्तेः हयादिकगन्धान्तनामिका हयनामिका च “यवा-
श्वगन्धायट्टाङ्गैस्त्रिलैषोदत्तनम् हितम्” । “शतावर्थश्व-
गन्धाभ्यां वायस्येरण्डजीवनैः” इति च सुशु० ।

अश्वगन्धतैलं न० चक्रदत्तोक्तं तैलभेदे यथा ‘भक्ष्णातकटहती-
फलदाडिमफलकल्कसाधितं कुर्वते । लिङ्गं सर्दनविधिना-
कटुतैलं वाजिलिङ्गाभम् ॥ कनकरसमसृण्वर्चितहयगन्धा-
मूलविश्वपर्युषितम् । साहिपमिह नवनीतं गतवीजे
कनकफलमध्ये ॥ गोमयगाढोद्वर्तितं पूर्णं पश्चादनेन
संलिप्तम् । भवति हयलिङ्गसदृशं लिङ्गं कठिनाङ्गनादयि-

तम् । अश्वगन्धावरीकुठमांसीसिंह्रीफलान्वितम् । चतु-
र्गुणेन दुग्धेन तिलतैलं विपाचयेत् । क्षान्दलिङ्गं कर्ण-
पालिवर्द्धनं कक्षणादिदम्” ।

अश्वगोयुगं न० अश्व+द्वित्वे गोयुगम् । अश्वयुग्मे ।

अश्वगोष्ठं न० अश्वानां स्थानं पशुनामत्वात् स्थानार्थे गोष्ठम् ।

अश्वस्थाने वाजिशालायाम् विवरणमश्वशालाशब्दे ।

अश्वपीव पु० अश्वस्य पीवेव पीवाऽस्य । दामवभेदे “चत्वारिंश-
ह्नोः पुत्रा” इत्युपक्रमस्य । “अश्वपीवश्च सृक्ष्मश्च तृहण्डश्च
महाबलः” भा० आ० प० । स एवांशवतारे रोचमान
नृपतिरभूत् यथोक्तं तत्रैव । “अश्वपीव इति ख्यातः
सत्ववान् यो महासुरः । रोचमान इति ख्यातः पृथिव्यां
सोऽभवत्पुत्रः” । २ विष्णोरवतारभेदे हयपीवे अश्वशिरः-
शब्दे विवृतिः । यदुदंशवित्कस्य पुत्रभेदे अश्वनाड-
शब्दे विवृतिः ।

अश्वघ्नं पु० अश्वं हन्ति अमनुष्यकत्वं कृत्वात् हन-टक् उप०
स० । करवीरे तस्य अश्वनाशकतया तथात्वम् ।

अश्वचक्रं न० ईत० । १ अश्वसमूहे २ अश्वकारे नरपतिजय
चर्योक्ते चक्रभेदे विवरणम् चक्रशब्दे । जाम्बवतीतनयेन
क्षणात्मजेन हते ३ शम्बरदैत्यसेनापतिभेदे पु० “वृत्तोऽरुत्या-
यतपीनवाहरेतेन संख्ये निहतोऽश्वचक्रः । को नाम शा-
न्वस्य महारथस्य रणे समक्षं रथमभ्युदीयात्” भा० व० प० ।

अश्वचिकित्सकं पु० अश्वानां चिकित्सकः । अश्वानां रोग-
नियारकेऽश्व वैद्ये चिकित्साविधिश्च जयदत्तकृतेऽश्व-
शास्त्रे दृश्यः । [यदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे दृश्या ।

अश्वचिकित्सा स्त्री ईत० अश्वरोगनिवारणोपाये सा च ज-
अश्वचेष्टितं न० ईत० १ वाजिचेष्टिते २ शुभाशुभसूचके शकुनभेदे
च तद्विवृतिः ३ स० यथा “उत्सर्गाच्च शुभदमासनोपरिस्थं
वामे च ज्वलनमतोऽपरं प्रगक्षम् । सर्वाङ्गज्वलनमष्टिदं
हयानां हे वपे, दहनकषाय धुनं वा । अन्तःपुरं नाश-
मुपैति मेढ्रे कोशः जयं यात्यदरे प्रदीप्ते । पायौ च पुच्छे
च पराजयः स्याद् वल्लोक्तमाङ्गज्वलने जयश्च । स्तम्भास-
नांसज्वलनं जयाय वन्धाय पादज्वलनं प्रदिष्टम् । ललाट-
वक्षोऽस्त्रिभुजेषु धूमः पराभवाय ज्वलनं जयाय । नासापुट-
प्रोथशिरोऽश्वपातनेलेषु रालौ ज्वलनं जयाय । पोलाश-
ताम्बासितकर्बुराणां नित्यं शुकाभस्य सितस्य चेष्टम् ।
प्रह्वेषो यवसाम्भसां प्रपतनं खेदो निमित्ताहिना कम्पो
वा वदनाच्च रक्तपतनं धूमस्य वा सम्भवः । अश्वप्रश्नं विरो-
धिता निशि दिवा मित्रालसध्यानता सादोऽधोमुखता

विचेष्टितमिदं नेष्टं स्मृतं वाजिनाम् । आरोहणम-
न्यवाजिनां पर्यायादिभ्यस्तस्य वाजिनः । उपवाहप्रतरङ्गमस्य
वा ऽविकलस्यैव विपक्ष शोभना । क्रौञ्चवद्विषुवधाय
हेषितं श्रीयया त्वचलया च सोन्मुखम् । क्षिप्रसञ्चमस्तु-
नादि हृष्टवद् व्यासरुद्धवदनैश्च वाजिभिः । पूषेपातदधि-
विप्रदेवता गन्धर्वाफलकाञ्चनादि वा । द्रव्यमिष्टमथ वापरं
भवेद्देवतां यदि समीपतो जयः । भक्ष्यपानसलिलाभि-
नन्दिनः पत्न्युरौपयिकनन्दिनोऽथ वा । सव्यपाश्वरगतदृष्टयो
ऽथवा वाञ्छितार्थफलदास्तुरङ्गमाः । वामैश्च पादैरभि-
ताडयन्तो मङ्गीं प्रवासाय भवन्ति भर्तुः । सन्ध्यासु
दोष्णामवलोकयन्तो हेषन्ति चेद्वन्धपराजयाय । अ-
नौव हेषन्ति किरन्ति बालान् निद्रारताश्च प्रवदन्ति
यात्राम् । रोमत्वजो दीनस्वरस्वराश्च पांशून् यमन्तश्च
भयाय दृष्टाः । समुद्रवद्विषुवधायिनिः पदं समुत्-
क्षिप्य च दक्षिणं स्थिताः । जयाय शेषेष्वपि वाहनेष्विदं
फलं यथासम्भवमादिशेद्बुधः । आरोहति कितिपतौ
विनयोपपन्नो यात्रानुगोऽन्यतरंगं प्रति हेषते च । वक्त्रेण
वा स्पृशति दक्षिणमात्रपार्श्वं योऽश्वः स भर्तुरचिरात्-
प्रचिनोति लक्ष्मोम् । सुहृन्मुहूर्तमूलशक्तं करोति न
ताद्यमानोऽप्यनुलोमयायी । अकार्यभीतोऽश्वविलोचनश्च
शुभं न भर्तुस्तुरगोऽभिधत्ते” ।

अश्वतर उ० ततुरश्वः अश्व+ततुत्वे ष्टरच् । अश्वायामश्वेनोत्प-
न्नत्वे ऽश्वत्वं तस्य ततुत्त्वञ्चान्यपिहकत्वे । १गर्हणेनाश्वायामु-
त्पन्ने ऽश्वचरेऽश्वविशेषे” २सर्पभेदे च । जातित्वेन स्त्रिया-
सुभयत्वं ङीप् । “जानश्रुतिः पौत्रायणः षट् शतानि गवां
निष्कमश्वतरीरथः” इति छा० उ० । दण्डेनोपपन्नं
शत्रुमनुहृष्टाति योनरः । स ह्यनुमुपपत्नीयाद्गर्भमश्वतरी
युष्मांस्तनुः । “बहुत्वाच्चामधेयानि पद्मगानां तपोधन !
न कीर्त्तयिष्ये सर्वेषां प्राधान्येन तु मे शृणु । शेषः प्रथमतो-
जातो वासुकिस्तदनन्तरम्” इत्युपक्रम्य “कम्बलाश्वतरी चापि
नागः कालीयकस्तथा” भा० आ० प० । अथञ्च वरुणलोक-
स्थितः” भा० स० प० । वरुणसभावर्णने “कम्बलाश्वतरी
नागौ हृतराद्रवलाङ्गौ” १गन्धर्वभेदे । “तद्यथैवादोधाव-
यतोऽश्वो वा अश्वतरी वा गदायेत” शत० ब्रा० ।

अश्वत्य उ० न अश्विरं शाल्मलिहृष्टादिवत् तिष्ठति स्या-क
प्र० नि० । स्त्रिनामख्याते ह्येके, “बोधिरुः पिप्पलीऽश्वत्यश्चल
प्रलोगजायनः । पिप्पली दुर्जरः शीतः पितृस्ते प्रव्रणास्त-
जित् । गुरुस्तुवरकोरुशोबल्यो योनियशोधनः” भा० प्र० ।

“अश्वत्यः सर्वदृष्ट्याणाम् गीता” तस्य विष्णुरूपित्वेन
सर्वमिच्छलनाशकत्वम् अश्वत्योत्पत्तिः “पार्वतीशिवयो-
र्देवैः सुरतं कुर्वतोः किल । अग्निं ब्राह्मणवेगेन
प्रेष्य विभ्रं कृतं पुरा । यथाप पार्वती क्रुद्धा सर्वा-
नेव दिवौकसः” इत्युपक्रम्य “तस्मान्नाम सुखभ्रंशात् यूयं
हृत्त्वमाप्स्यथ” पार्वतीशापमुक्त्वा “तस्माद्दृष्टत्वापन्ना
ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । तस्मादिमौ विष्णुमहेश्वरावुभौ
बभूवुर्बोधिवटौ सुनीश्वराः !” । बोधिस्त्वयं चार्किदिनं
विनैव त्वत्पृथ्वीतामापदलक्ष्मीयोगात्” पद्मपु० क्रिया०
१६० अध्या० उक्ता । “तस्य शनिवारमात्रे स्पृश्यता-
कारणमयुक्तं तत्त्वैव १६१ अध्या० । लक्ष्म्या ज्येष्ठ-
भगिन्या अलक्ष्म्या सह उद्दालकस्य विवाहसङ्कापत्या
“यावदागमनं मम तावत् अश्वत्यमूले त्वं निपीद” इत्युक्त्या
अलक्ष्म्या तत्त्वैव स्थितया बहुतिथे काले गतेऽपि पत्यु-
रागमनमनालोक्य क्रुन्ति, तच्चक्षुता च लक्ष्म्या कनिष्ठ-
भगिन्या नोदितो विष्णुस्तत्तागत्य तासुवाच यथा ।
“लक्ष्म्या सह ततो विष्णुस्तत्तागात् कपयान्वितः ।
आश्वासयन्नलक्ष्मीं तामिदं वाक्यमथाब्रवीत् । अश्वत्य-
हृत्त्वमासाद्य सदाऽलक्ष्मीः स्थिरा भव । ममांशसम्भवो ह्येष
आवासस्ते मया कृतः । मन्द्वारे सदा हृत्तेनं लक्ष्मीरत्ना
गमिष्यति । असृष्ट्योऽसौ भवेत्तस्मान्मन्द्वारं विना किल”
एवञ्च अलक्ष्म्याः सर्वदावासादन्यदिने तस्यास्पृश्यत्वं
मन्द्वारे लक्ष्मीसमागमाच्च स्पृश्यत्वमिति मर्यादा कृता ।
“अश्वत्यरूपो भगवान् विष्णुरेव न संशयः । रुद्ररूपो
वटस्तद्वत् पलाशो ब्रह्मरूपश्चक्रः । दर्शनस्पर्शनादेय ते वै
पापहराः स्मृताः” तत्त्वैवोक्तम् अश्वत्यस्य शस्तु शनिवारे
एव प्रागुक्तवचनात् । तस्य वैशाखे सेचनफलं पद्मपु०
क्रिया० ११ अध्या० । यथा “वैशाखे सेचयेत्स्वित्” विष्णु-
मश्वत्यरूपिणम् । चतुर्वर्गफलावाप्तिहेतवे वैष्णवो जनः ।
गण्डूप्रमात्रतोयेन कुर्याद्योऽश्वत्यसेचनम् । सोऽपि
याति परं स्थानं विमुक्तः पापकोटिभिः” तन्मूलबन्धफलम्
तत्त्वैव “अश्वत्यमूलं विप्रर्षे ! यो ब्रह्माति शिखादिभिः ।
अश्वत्यरूपी भगवान् किं तस्मै न हि यच्छति” । तत्
प्रणामफलं तत्त्वैव । “अश्वत्यद्रुमनालोक्य प्रणामं कुरुते
तु यः । आयुर्द्विर्भवेत्तस्य वर्द्धन्ते सर्वसम्पदः” । अत-
एव दुःस्वप्नदर्शनादौ “अश्वत्यरूपी भगवान् दुःस्वप्नं यमवा-
यु मे” इति मन्त्रेण प्रणामो विहितः । “तन्मूले अर्धकर्म
चरणप्रशंसा तत्त्वैव । “यदाश्वत्यतले विप्र ! धर्मकर्म विधी-

यते । न्यूनातिरिक्ता न स्यात्तस्मिन् कर्मणि जमिने ।। तत्र तीर्थानि सर्वाणि तिस्रोतादीनि सन्ति वै ।। तत्-
पूजनफलं तत्रैव । “अश्वत्थपूजकोयस्तु स एव हरिपूजकः ।
अश्वत्थरूपी भगवान् स्वयमेव यतो हरिः” ॥ तस्य तच्छा-
खायाश्च छेदने निषेधः तत्रैव । “तद्वृक्षानात् द्विजश्रेष्ठ !
योऽश्वत्थं हन्ति मृदधीः । संसारे नास्ति तत् कर्म यत् कृत्वा
स च युध्यति । अश्वशोडशराजोऽयं हरिर्मूर्तिः प्रकी-
र्तितः । तस्मादश्वत्थहन्तृणां त्राता कोऽपि न विद्यते ।
अश्वत्थशाखाभेकां च स्वस्यामपि क्लिनन्ति यः । स कोटि
ब्रह्महत्यानां फलं प्राप्नोति मानवः” इति च । अन्यान्यपि
तच्छेदने पापानि तत्रैवोक्तानि दृश्यानि । तच्छाखा-
च्छेदनमयज्ञार्थमेव निषिद्धं यज्ञार्थच्छेदने तु न दोषः
पशुहिंसावत्स्यापि विहितत्वात् “अर्कः पलाशश्चदिरः
अपामागौऽथ पिप्पल” इत्यादिना जीवहोमे तस्यैव समिधो
विधानात् । १ नन्दीहृत्तरुमे अश्वत्थभेदे च “नन्दीहृत्तोऽश्वत्थभे-
दः प्ररीही गजपादपः । स्थालीहृत्तः क्षयतरुः क्षीरो च खाद-
नस्थितिः । नन्दीहृत्तो लघुः स्वादुस्तृप्तस्तुवरउष्णकः । कटु-
पाकरसप्राहीविषपित्तकफास्तनुत्” भा० प्र० । २ गर्दभाण्ड
हृत्ते (वेलियापिप्पल) तद्गुणादि गर्दभाण्डशब्दे दृश्यम् ।
४ संसारकृते तस्य चिरस्यायित्वाभावत् तथात्वम् । “ऊर्ध्व-
मूलमधःशाखमश्वत्थं प्राञ्जलव्ययम्” गीता तद्विवरणमधः-
शाखशब्दे । अश्व इव तिष्ठति स्यात् क प्र० । ५ अश्विनीनक्षत्रे
तस्याश्वशीर्षाकारस्याश्वोपाशब्दे उक्तत्वात्तथात्वम् । अश्वत्थ-
मूलत्वेण युक्तः कालः इत्यण् तस्य संज्ञायां लुप् ।
“अश्वथो मूर्धूतः” सि० की० । असंज्ञायान्तु अश्वत्थ-
महः आश्वत्थी रात्रौ । चतुरर्थ्यां काशा० इल ।
अश्वत्थिलः उत्क० क अश्वत्थीयः तत्सन्निकटदेशादौ
लि० । अश्वत्थेन युक्ता पौर्णमासी अण् । तस्य पौर्ण-
मास्यामपि “अप्रहायण्यश्वत्थाट्ठक” पा० निर्देशात्
नि० लुप् अश्वत्थयुक्तायां पौर्णमास्याम् । लुपि व्यक्ति
वचनोक्तेः एत्वम् । तत्र भवः ठक् । आश्वत्थिकः ।
चान्द्राश्विनमासे ।

अश्वत्थक प्र० अश्वत्थस्तत्फलम् तद्युक्तः कालोऽप्य-
श्वत्थस्तत्र देयवृष्ट्यम् गुन् । अश्वत्थफलकाले वैशाखादौ
१ देवे ऋणे । स्वार्थे, कम् । २ अश्वत्थहृत्ते ।

अश्वत्थकुण्ड प्र० अश्वत्थस्य पाकः पीत्वा० कुणच् । अश्वत्थ-
पाके फलादौ । [अश्वत्थशब्दे विहितः ।

अश्वत्थभेद प्र० अश्वत्थस्य भेदोविशेषो यत्र । नन्दीहृत्ते

अश्वत्थामन् प्र० अश्वत्थेव स्याम बलमस्य अश्व इव तिष्ठति युद्धे
स्थिरत्वात् स्यात्—क वा प्र० । भारतप्रसिद्धे द्रोणाचार्यक-
पीष्ठने वीरे । “गीतमान्मिथुनं जज्ञे शरस्तस्माच्छरद्वतः ।
अश्वत्थाम्नस्तु जननी कपश्चैव महाबलः । अश्वत्थामा ततो-
जज्ञे द्रोणादेव महाबलः” भा० आ० प० । तस्य नाम-
निश्चितिरपि दर्शिता भा० आ० १२० अध्या० । यथा
“शरद्वतो ततोभार्यां कपीं द्रोणोऽन्विन्दत । अग्निहोत्रे
च धर्मे च दमे च सततं रताम् । अलभद्गौतमी पुत्र-
मश्वत्थामानमेव च । स जातभात्रो ध्वनदद्यधैवोक्तेः-
श्रवाह्वयः । तच्छ्रुत्वानर्हितं भूतमन्तरीक्षस्यमव्रवीत् ।
अश्वत्थेवास्य यत् स्याम नदतः प्रदिशो गतम् । अश्वत्था-
मैव बालोऽयं तस्माच्चान्ना भविष्यति” “अश्वस्य स्या-
न्मोऽकारः वार्ति० अकारः । अश्वत्थामः । भवार्थे तु तस्य
लुप् अश्वत्थामा तद्वत् । २ भारतप्रसिद्धे पाण्डवसैन्यस्य
मालवेणैन्द्रवर्म्मणः २ गजभेदे तत्कथा च “मतिमान् श्रेयसे
युक्तः केशवोऽर्जुनमव्रवीत् । नैव युद्धेन संपाप्ते जेतुं शक्यः
कथञ्चन । सधनुर्धन्विनां श्रेष्ठो देवैरपि सवासवैः ।
न्यस्तशस्त्रस्तु संपाप्ते शक्यो हन्तुं भवेन्नृभिः । आस्थी-
यतां जये योगो धर्मस्तुष्टय पाण्डवाः ।। यथा नः
संयुगे सर्वाच्च हन्याद्रुक्कावहनः । अश्वत्थाम्नि हते
नैव युध्येदिति मतिर्मम । तं हतं संयुगे कश्चिदस्मै शंसतु
मानवः । एतन्नारोचयद्राजन् ! कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।
अन्ये त्वरोचयन् सर्वे कच्छ्रेण तु युधिष्ठिरः । ततो भीमो
महाबाहुरनीके स्वे महागजम् । जघान गदया राज-
न्नश्वत्थामानमित्युत । परममथनं घोरं मालवस्येन्द्रवर्म्मणः ।
भीमसेनस्तु सर्वोऽप्येव द्रोणमाह्वे । अश्वत्थामा हत
इति शब्दसञ्ज्ञैवकार सः । अश्वत्थामेति हि गजः ख्यातो
नामाहृतोऽभवत् । हत्वा मनसि तं भीमो मिथ्या व्या-
हृतवांस्तदा । भीमसेनवचः श्रुत्वा द्रोणस्तत्परममियम् ।
मनसा सन्नगात्रोऽभूत् यथा सैकतमम्भसि । शङ्कमानः स
तन्मिथ्या वीर्यज्ञः स्मृततस्य वै । हतः स इति च श्रुत्वा
नैव धैर्यादकम्पत” । “सन्दहप्रमानो व्यथितः कुन्तीपुत्रः
युधिष्ठिरम् । अहतं वा हतं वेति प्रमच्छ स्तुतभात्मनः ।
स्थिरा बुद्धिर्हि द्रोणस्य न पार्थो वक्ष्यते ऽन्ततम् । त्वया-
णामपि लोकानामैश्वर्यार्थं कथञ्चन । तस्मात् परिप्रमच्छ
नान्यं कञ्चिद्द्विजर्षभः । तस्मिंस्तस्य हि सत्ताशा
बाह्यात्मभूति पाण्डवे । ततो निष्पाण्डवाश्चर्यां करि-
ष्यन्तं युधामतिम् । द्रोणं ज्ञात्वा धर्मराजं गोविन्दो

व्यथितोऽब्रवीत् । यद्यर्द्धदिवसं द्रोणो युध्यते मनुमा-
स्थितः । सत्यं ब्रवीमि ते सेना विनाशं सप्तपैष्यति ।
स भवांस्त्रातु नो द्रोणात् सत्याञ्जयायोऽन्तं पुनः ।
अन्तं जीवितस्यार्थे वदस्व स्मृश्यतेऽन्तैः । कामिनीषु
विवाहेषु गवां भक्तौ तथैव च । ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च
अन्तं नास्ति पातकम् । तयोः संवदतोरेवं भीमसेनो-
ऽब्रवीदिदम् । श्रुत्वैव ते महाराज बधोपायं महात्मनः ।
गाहमानस्य मे सेनां मालवस्येन्द्रवर्त्मनः । अश्वत्यामेति
विक्रान्तो गजः शक्रगजोपमः । निहतो युधि विक्रम्य
ततोऽहं द्रोणमब्रुवम् । अश्वत्यामा हतो बल्लजिवर्त्त-
स्वाह्वादिति । नूनं नात्र नृपावाक्यमेवं मे पुरुषर्षभ ।
स त्वं गोविन्दवाक्यानि मानयस्व जयैषिणः । द्रोणाय
निहतं शंस राजन् ! शारदतीसुतम् । त्वयोक्तो नैव युध्येत
जातु राजन् द्विजर्षभः । सत्यवान् हि तिलोकेऽस्मिन्
भवान् ख्यातो जनाधिप ! तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कृष्ण-
वाक्यप्रचोदितः । भावित्वाञ्च महाराज ! वक्तुं सप्तपञ्चमे ।
तमतथ्यभये मग्नो जये सक्तो युधिष्ठिरः । अव्यक्तमब्रवी-
द्वाक्यं हतः कुञ्जर इत्यतः । तस्य पूर्वं रथः पृथ्वां
चतुरङ्गुलसुघ्नतः । बभूवैवन्त तेनोक्तो तस्य बाहोऽस्य शू-
न्रहोम् । “अश्वत्यामा हत इति पृथास्तुना स्मृत्युक्ता
स्त्रैरं शेषे गज इति किल व्याहृतं सत्यवाचा” इति
वेणीसं । [चारिणि स्त्रियां ङीप् ।

अश्वत्यिक ति० अश्वत्थेन चरति पर्पा० ङन् । अश्वत्यफलक
अश्वत्यो स्त्री० क्षुद्रोऽश्वसः अत्यार्थे ङीप् । क्षुद्रपिप्पले
क्षुत्सपत्ने वनजाते अश्वत्याकारे क्षुद्रवृक्षभेदे स्त्रार्थे कन
अश्वत्याकाऽप्यत्र ।

अश्वहृष्टा स्त्री अश्वस्य दंष्ट्रेवाकारेण । गोलरहणे ।

अश्वनाथ उ० अश्वं नयति अण्-उप० स० । अश्वपालके ।

अश्वन्त उ० अश्वस्य व्यापकस्य धर्मस्थानो यत्र शक० । १ अ-
श्वमे २ हत्वे ३ मृते ४ सुहृतां च हेम० प्राणिहिंसास्था
नवाप्तस्यास्तथात्वम् ।

अश्वप उ० अश्वं पाति पा-क । हयपालके । [नृपभेदे च ।

अश्वपति उ० ईत० । वाजिपालके रामायणप्रसिद्धे कैकेये

अश्वपत्यादि उ० प्राग्दीवतीयेऽर्थे अण्प्रत्ययनिमित्ते पाणिन्यु-
क्ते शब्दसमूहे सच गणः अश्वपति ज्ञानपति शतपति वनपति
गणपति स्थानपति यज्ञपति वादपति, कुलपति गृहपति
धान्यपति धन्यपति बन्धुपति, धर्मपति सभापति प्राण-
पति जेतपति, । आश्वपतम् प्रत्यन्तत्वेऽप्यवादात् न शयः ।

अश्वपत्ति ति० अश्वानां पत्तिं गमनं यत्र । अश्वगमनयुक्तौ
१ रथे अश्वं व्यापि पत्तिं पतनं यस्य । २ व्यापिगमने
भवे च । “आविद्युन्मङ्गिर्मरुतः स्वर्गे रथेभिर्यात्र कष्टि-
मङ्गिरश्चपत्तिः” ऋ० १, ८८, ४ । यथा व्युत्पत्तिर्दृष्टिता
तथैव भाष्ये उक्ता । [लोपः । हयपादतुल्यचरणे ।

अश्वपाद ति० अश्वस्य पाद इव पादोऽस्य हस्या० नान्य
अश्वपाल उ० अश्वान् पालयति पा+णिच्-लन् अण् । घोट-
कराके । एवुन् । अश्वपालकोऽप्यत्रार्थे ।

अश्वपुच्छी स्त्री अश्वस्य पुच्छमिव केशरोऽस्य । माषपर्णीवृक्षे ।

अश्वपेज उ० ऋषिभेदे । तेन प्रोक्तमधीयते यौनकादि०

णिनि । आश्वपेजिनः तत्प्रोक्ताध्यायिषु ब० व० ।

अश्वपेशस् ति० अश्वेन पेशोरूपं रूपणीयं निरु० यस्य । अश्वे न

रूपणीये । “गोअपासश्वपेशसम्” ऋ० २, ५, १ ई ।

“अश्वपेशसमश्वेन निरूपणीयां रातिम्” भा० ।

अश्ववडव उ० अश्वस्य बड्वा च । अश्ववड्वरूपसमासाद्यै
न परवर्त्तिङ्गम् ।

अश्ववाल उ० अश्वस्य बालः केसर इव तदाकारपुष्पत्वात् ।

(व्याशा) इति ख्याते १ काशे । ईत० अश्वस्य २ केशे च ।

अश्ववाज उ० यदुवंशचित्रकस्य पुत्रभेदे । “क्रोष्टोस्तु गृध्र

राजेन्द्र ! वंशसुत्तमपौरुषम् । यदोर्वंशधरस्याथ”

इत्युपक्रम्य । “गान्धारी चैव माद्री च क्रोष्टोर्भाष्ये”

बभूवतः” इत्युक्ता “माद्रीः पुत्रौ च जज्ञाते सुतौ-

पुष्पाग्रन्थकावभौ । जज्ञाते तनयौ हृष्णोः शफल्क-

स्थितकस्तथा” इत्युक्ता शफल्कवंशसुक्ता च । चित्रकस्या-

भवन् एताः पुष्टुर्विपुष्टौ च । अश्वपीयोऽश्ववाजश्च

सुपार्श्वकगवेषणौ । अरिष्टनेमिरश्च सुधर्मा धर्मवि-

त्तथा । सुवाज्जर्बज्जवाजश्च अविष्टाश्ववणे स्त्रियौ” हरि०

२४, २५, अध्या० ।

अश्वमहिषिका अश्वमहिषयोर्वैरम् यन् । अश्वमहिषयोर्वैरे ।

अश्वमार उ० अश्वं मारयति ऋ-णिच् अण् । करवीरे

खल् । अश्वमारकोप्यत्र ।

अश्वमुख उ० अश्वस्य मुखमिव मुखमस्य । अश्वकारमुखे

पुरुषाकारान्धाङ्गे किंसरे । जातित्वात् स्त्रियां ङीप् “भिन्द-

न्नि सन्दां गतिमश्चसुरस्यः” कुमा० अश्ववदनादयोऽप्यत्र ।

अश्वमेध उ० अश्वः प्रधानतया मेध्यते हिंस्यतेऽत्र मेध-हिंसने

घञ् । यज्ञभेदे स च शत० ब्रा० १३ काण्डे पञ्चभिर-

ध्यायैरुक्तः । यजु० २४ अ० तदीययूपशुविशेषा विहितता

यथा । तत्वाद्यमन्त्रोपोद्घाते यजु० वे० दी० उक्तम् अ-

अग्नेधे एकविंशतिर्यूपा सन्ति तत्र मध्यमोयूपोऽग्नि-
धर्षज्ञः तत्र सप्तदश पशवोऽनियोजनीयाः अश्वः १
तुपराः २ (शृङ्गोत्पत्तिकाखेऽतीतेऽपि शृङ्गहीनः आगः)
गोमृगः गवयः ३ । द्वौ चान्नेयौ ४ एकादशावयवयुक्तौ ।
अग्निममन्त्रे वक्ष्यमाणा रोहितादयः द्वादश गाव इति
सप्तदश पशवो मध्यमयूपे बन्धनीयाः । द्वयोरेकादशावयवाश्च
मध्ये कृष्णयोवः, अश्वस्य रराटे पुरस्तात् ललाटे हन्वोरध-
स्तात् मेघी, अधोभागे शुक्लौ आगौ, बाह्वोरश्वस्य पूर्वपादयो-
रेकैकः । अश्वस्य नाभ्यां श्यामश्चेतकृष्णरोमाऽजः श्वेतः
आगः दक्षिणपार्श्वे, वामे कृष्णः । बहुरोमपुष्पकौ
आगौ पश्चात् पादयोरेकैकः । अश्वस्य पुच्छे श्वेतः, वेहत्
गर्भघातिनी, वामनः श्वर्चः पशुः पुच्छे एवम् एका-
दशानामश्ववयवतया कल्पयित्वा तथाविधौ एकादशि-
नौ द्वौ मध्ययूपे बन्धनीयौ अन्येषु एकैक इति भेदः
पृथतीत्यादीनां श्वेताः सौर्या इत्यन्तानां शतत्रयसंख्यकानां
पशूनां मध्ये पञ्चदश पशवः एकैकस्मिन् अश्वदयस्कृत्यः
एते द्वादश च इत्येते पर्यङ्ग उच्यन्ते । अत्राश्वस्य शरीरं
तुष्ठीफलवत् रज्ज्वा गुह्यनीयम् । ततः कृष्णयोव
इत्यादयः अश्वस्य शरीरे यथोक्तस्थाने संवृत्ता रज्ज्वा
बन्धनीयाः ततो रोहितादयः वक्ष्यमाणा द्वादश नियोज्याः
इतरेषु विंशतौ यूपेषु पञ्चदश पञ्चदश पशवः प्रत्येकमेका-
दशिनः इति षोडश इति भेदः ।

अश्वदिपशुभेदाः देवसहिताः यजु अ० २४ उक्ता यथा

‘अश्वस्तूपरो गोमृगस्ते प्राजापत्याः कृष्णयोव आग्नेयो
रराटे । पुरस्तात्सारस्वतो मेघधस्ताहन्वोराश्वनावधोरा-
मौ बाह्वोः सौमापौष्णः, श्यामोनाभ्यां, सौर्ययामौ अतश्च
कृष्णश्च, पार्श्वयोस्वाष्ट्रौ लोमशसक्त्यौ, सक्त्योर्वायव्यः
श्वेतः, पुच्छेन्द्राय स्वपस्याय, वेहद्वैष्णवो वामनः । रोहि-
तोधूस्वरोहितः कर्कशुतोहितस्ते सौम्या, बभ्रुररणबभ्रुः
शुकबभ्रुस्ते वारुणाः, शितिरन्त्रोऽन्यतः शितिरन्त्रः समन्त
शितिरन्त्रस्ते सावित्राः, शितिबाहुरन्यतः शितिबाहुः
समन्तशितिबाहुस्ते वार्हस्पत्याः, पृथती जुष्टपृथती स्थूल
पृथती ता सैत्रावरुण्यः २ । शुङ्गबालः सर्वशुङ्गबालो
मणिबालस्तथाश्विनाः, श्वेतः श्वेताक्षोऽरुणस्ते रुद्राय
पशुपतये, कर्णायासा अवलिप्रा रौद्रानभोरूपाः, पार्ज-
न्याः ३ । पृश्निस्तिरश्चीनपृश्निर्हृष्ये पृश्निस्ते मारुताः,
फलंगूलोहितोर्षी पलक्षी ताः सारस्वतः, मीहाकर्णः शुण्डा
कर्णोऽद्यालोहकर्णस्ते त्वाष्ट्राः, कृष्णयोवः शितिकक्षोऽ-

क्षिसक्त्यस्तयेन्द्राग्नाः । कृष्णाक्षिरत्याक्षिर्महाक्षिस्तउ-
पस्याः ४ । शित्या वैश्वदेव्यो, रोहिण्यस्तुवयो वाचे, ऽवि-
ज्ञाता अदित्यै, सरूपा धात्रे, वत्सतयो देवानां पत्नीभ्यः ५ ।
कृष्णयोवा आग्नेयाः, शितिभ्यो वसूनां, रोहिता रुद्राणां,
श्वेता अवरोकिण आदित्यानां, नभोरूपाः पार्जन्याः ६ ।
उन्नत ऋषभो वामनस्त ऐन्द्रवैष्णवाः, उन्नतः शितिबाहुः
शितिपृष्ठस्त ऐन्द्रावार्हस्पत्याः, शुकरूपा वाजिनाः, क-
ल्माषा आग्निमारुताः, श्यामाः पौष्णाः ७ । एता ऐन्द्रा-
ग्ना, हिरूपा अग्नीषोमीया, वामना अनङ्गाह आग्ना-
वैष्णवा, वशा सैत्रावरुण्यो, अन्यत अन्यो सैत्रः ८ । कृष्ण-
योवा आग्नेया, बभ्रवः सौम्याः, श्वेता वायव्या, अविज्ञाता
अदित्यै, सरूपा धात्रे, वत्सतयो देवानां पत्नीभ्यः ९ । कृष्णा
भौमाः, धूम्रा आन्तरिक्षा, पृथन्तो दिव्याः, शवला, वैद्युताः
सिद्धास्तारकाः १० । धूम्रान् वसन्तायालभते, श्वेतान् यीमाय,
कृष्णान् वर्षाभ्यो, ऽरुणाञ्छरदे, पृथतो हेमन्ताय, पिशङ्गाञ्छि-
शिराय ११ । त्र्यवयो गायत्र्यै, पञ्चावचस्तिष्ठुभे, दित्वाहो
जगत्यै, त्रिवक्ता अनुष्टुभे, त्र्यवह उष्णिहे १२ । पृष्ठवाहो
विराजे, उक्षाणो पृष्ठत्या, ऋषभाः, ककुभे, ऽनङ्गाहः पङ्क्त्यै,
धेनवोऽतिच्छन्दसे १३ । कृष्णयोवा आग्नेवा, बभ्रवः सौम्या,
उपध्वस्ताः सावित्रा, वत्सतयः सारस्वत्याः, श्यामाः
पौष्णाः, पृथयो मारुता, बहुरूपा वैश्वदेवा, वशा द्यावा-
पृथिवीयाः १४ । उक्ताः संचरा एता ऐन्द्राग्नाः, कृष्णा
वारुणाः, पृथयो मारुताः, कायास्तूपाः १५ । अग्नयेऽग्नी-
कयते प्रथमजानालभते, सरूद्राः सानपनेभ्यः सवात्यान्,
सरूद्रो गृहमेधिभ्यो वष्किहान्, सरूद्राः क्रीडिभ्यः संस्-
टान्, सरूद्राः स्वतश्शुभोऽनुष्टुटान् १६ । उक्ताः संचरा एता
ऐन्द्राग्नाः, प्राशङ्गा माहेन्द्रा, बहुरूपा वैश्वकर्माणाः १७ ।
धूम्रा बभ्रुनीकायाः पितृणां सोमवतां, बभ्रवो धूम्रनीकायाः
पितृणां बर्हिषदां, कृष्णा बभ्रुनीकायाः पितृणामग्निष्वा-
सानां, कृष्णाः पृथन्त स्तैयस्वकाः १८ । उक्ताः संचराः
एता श्वनासीरीयाः, श्वेता वायव्याः, श्वेताः सौर्याः १९ ।
एवं समाग्रा यूपा इत्यश्वद्व्याः सौर्यान्ताः सप्तविंशत्यधिक-
शतत्रयमिताः आस्थाः पशवः सर्वे उक्ताः । आरण्यानाह ।
“वसन्ताय कपिञ्जलानालभते, यीमाय कलविङ्गान्, वर्षा
भ्यस्तिरिक्ता, ञ्छरदे वरिक्ता, हेमन्ताय ककरा, ञ्छिशिराय
विककरान् २० । सप्तत्रय शिशुमारानालभते, पर्जन्याय
मण्डूका, नङ्गरोमत्स्या, नित्राय कुक्षीपयान्, वरुणाय
नाक्रान् २१ । सोमाय हंसानालभते, वायवे बलाका

इन्द्राग्निभ्यां कुञ्जान्, मित्राय मङ्गान्, वरुणाय चक्र-
वाकान् २२ । अरनये कुटुम्बानालभते, वनस्पतिभ्य
उलूका, नाग्नीषोमाभ्यां चापान्, अश्विभ्यां मयूरान्,
मित्रावरुणाभ्यां कपोतान् २३ । सोमाय लवणालभते, त्वष्ट्रे
कौलीकान्, गोधादीर्देवानां पत्नीभ्यः, कुलीका देवजामिभ्यो,
ऽरनये ऋक्षपतये पारुषान् २४ । अङ्गे पारावतानालभते,
रात्रौ सोचाप, रहोरात्रयोः संधिभ्योः जङ्ग, मांसेभ्यो दा-
त्यौहान्, संवत्सराय सहतः सुपर्णान् २५ । भूम्या आखूना
लभते, ऽन्तरिक्षाय पाङ्क्तान्, दिवे कथान्, दिग्भ्यो नकुलान्,
बभ्रुकानवान्तरदिशाभ्यः २६ । वसुभ्य ऋष्यानालभते,
ऋक्षेभ्योऋक्षान्, आदित्येभ्योन्यङ्गान्, विश्वेभ्यो देवेभ्यः प्रघ-
तान्, साध्येभ्यः कुलङ्गान् २७ । ईशानाय परस्वत आलभते,
मित्राय गौरान्, वरुणाय महिषान्, वृक्षपतये गवयां, स्वर्ध-
उङ्गान् २८ । प्रजापतये पुरुषान् हस्तिन आलभते, वाचे
सुषी, दक्षुषे मशका, ऋक्षेवाय भृङ्गाः, २९ । प्रजापतये
च वायवे च गोमृगो, वरुणायारण्योमेधो, यमाय
क्षणो, मनुष्यराजाय सर्कटः, शार्दूलाय रोहिद्, ऋषभाय
गवयो, क्षिप्रश्वेनाय वर्तिका, नीलङ्गोः क्षमिः, ससृष्टाय
शिशुमारी, हिमवते हस्ती ३० । मयुः प्राजापत्य, उलो
हलिङ्गो वृषदंशस्ते धात्रे, दिशां कङ्को, धुङ्गान्मेयो
कलविङ्को लोहिताहिः पुष्करसादस्ते त्वाष्ट्रा, वाचे
कुञ्जः ३१ । सोमाय कुलङ्ग, आरण्योऽजो नकुलः शका ते
पौष्णाः, क्रोष्टा मायो, रिन्दस्व गौरमृगः, पिहोन्यङ्गः ककटः,
स्तेऽनुमत्यै, प्रतिशुक्तायै चक्रवाकः ३२ । सौरो बलाका,
शर्गः खजयः शयाण्डकस्ते मैत्राः, सरस्वत्यै, शारिः पुरुष
वाक्, अविङ्गौषी, शार्दूलो वृकः प्रदाकुस्ते मन्यवे, सरस्वते
शुकः पुरुषवाक् ३३ । सुपर्णः पार्जन्य, आतिर्वाहसो
दर्बिदा ते वायवे, वृक्षपतये वाचस्पतये, पैङ्गराजोऽलज
आन्तरिक्षः, सुवोमङ्गुर्भतुस्सस्ते नदीपतये, द्यावापृथिवीयः
क्षुर्भः ३४ । पुरुषमृगश्चन्द्रमसो, गोधा कालका दार्वाघाटस्ते
वनस्पतीनां, लकवाङ्कः सावित्रो, हंसो वातस्य, नाक्नो भकरः
कुलीपयस्ते, कूपारस्य, ह्रियै शल्लकः ३५ । एरण्डङ्गो, मण्डूको
मूषिका तित्तिरिक्ते सर्पाणां, लोपाश आश्विनः । क्षणो
रात्र्या, ऋक्षो जङ्गः सुषिलीका तद्वतरजनानां, जङ्गका
वैष्णवी ३६ । अन्यथापोऽर्धमासानां ऋक्ष्यो मयूरः सुपर्णस्ते
गन्धर्वाणां, मपामुद्रो मासां, कश्यपो रोहिद् कुण्डूणाची
गोलत्तिका तेऽष्टमसां, ऋक्षवेऽसितः ३७ । वर्षाङ्गू कर्त-
ना, माखुः कथो मान्यालस्ते पिहृणां, बलायाजगरो,

वस्तुनां कपिङ्गलः, कपोत उलूकः शशस्ते निर्दल्यै,
वरुणायारण्यो मेधः ३८ । श्वित्र आदित्यानां, मुद्रो
हणोवान् वाघ्रीनसस्ते मत्स्या, अरण्याय खमरो, ऋक्ष रौद्रः,
कथिः कुटुर्दात्यौहस्ते वाजिनां, कामाश पिङ्गः ३९ ।
खड्गो वैश्वदेवः, श्वा क्षणः कथो गर्दभस्तरक्षस्ते
रक्षसा, मिन्द्राय खकरः । सिंहो मारुतः, लकलाशः
पिप्पका शकुनिस्ते शरव्यायै विश्वेषां देवानां प्रथतः । ४० ।
एवं षट्पञ्चमं शतद्वयमारुण्याः पश्य उक्ताः । भ-
ध्यमयूपे द्वौ एकादशिनौ अन्येषु एकैके एकादशिनः
इति एकविंशतियूपेषु द्वाविंशतिरेकादशिनः । अतः सप्तविं-
शत्यधिकशतत्रयम् अश्वादि सौख्यान्नं द्वाविंशत्या सह मिलि-
ताम् सत् जनपञ्चाशदधिकं शतत्रयम् । ताः पाम्यापशवः
आरण्यास्तु २६० मिलिताः ६०६ पशवोऽश्वमेधे विहिताः
तदुक्तं श्लोके । “षट् शतानि नियुज्यन्ते पशूनां मध्यमे-
ऽहनि । अश्वमेधस्य यज्ञस्य नवमिष्टाधिकानि च” । तेषु
पाम्या आलभ्या आरण्या बभ्रुनान्मोच्या न तु हिंसा
इति । एवञ्चात्माश्वस्य प्रधान्यात् अश्वमेधत्वम् । अश्वलज-
णं तु” कालाम्भोधरसङ्काशः स्वर्णवर्णसुखोबली । यस्य
पाश्विभावर्जचन्द्राकारौ सुशोभनौ । पुच्छं विद्युत्प्रती-
काशसुदरं कुन्दसन्निभम् । पादाश्चैव हरिदवर्णाः कर्णौ
सिन्दूरसन्निभौ । ज्वलदग्निनिभा जिह्वा चक्षुषी भा-
स्करोपमे, विराजितो रोमराज्या सानुलोमविलोमया ।
विचित्रैर्विविधैर्वर्णैश्चितोरजतविन्दुभिः । यो वेगे वायु
तल्यः स्यादुच्चैर्बभ्रुःश्रवायथा । यस्य गालौङ्गवोगन्धो
गन्धर्वमपि मोहयेत् । एवं लक्षणसंयुक्तो यज्ञियः पशुरु-
च्यते” वागि० रा० । “गोक्षीरसमवर्णश्च कुन्देन्दु हिमसन्निभ-
म् । पीतपुच्छं श्यामकर्णं सर्वतोऽङ्गमसत्तमम् । श्यामं वापि
महोपाल । यज्ञेऽङ्गिस्तुरगं विदुरिति” पुरा० । शत० ब्राह्मणे
तु “द्विरूपएवैषोऽश्वः स्यात् क्षणसारङ्गः प्रजापतेर्वायणो-
ऽक्षः सममवत् द्विरूपं वा इदं चक्षुः शुक्लं चैव क्षणं च तदेनं
स्वेन रूपेण समर्धयतीति । अथ होवाच सात्ययज्ञिः
त्रिरूप एवैषोऽश्वः स्यात्तस्य क्षणः पूर्वार्धः शुक्लोऽपरार्धः
क्षत्तिकाङ्गिः पुरस्तात्तद्यत् क्षणः पूर्वार्धो भवति यदेवेदं
क्षणमक्षणस्तदस्य तदथ यच्छुक्लोऽपरार्धो भवति यदेवेदं शुक्ल-
मक्षणं स्तदस्य तदथ यत्क्षत्तिकाङ्गिः पुरस्तात्तस्या कनीनिका
स एवं रूपसम्बद्धोऽतो यतमोऽस्योपकल्पेत बभ्रुरूपो वा
द्विरूपो वा त्रिरूपो वा क्षत्तिकाङ्गिस्तमाकभेत अनेन त्वेव
सम्बद्धः स्यात्” । “क्षत्तिकाकारं क्षत्तिकान्तिकरोहिणीशकटा

कारमङ्गि पुणम् ललाटे यस्य भा० । ललामम् । का
 त्या० २०।१।२२ । “नीलपौण्ड्रकयुक्तमिति” कर्क० ।
 तस्योत्सर्जनं चोत्तरपूर्वदिशि । “पशुवदुत्सर्जनं निरटे
 ऽश्वयते” कात्या० २०।२।१ । “पशुवदित्युत्तरपूर्वा दिग्
 लक्ष्यते निरटे निरमणे दृढतया । अध्वर्युयजमानौ अ-
 श्वयते शतानामश्वानां मध्ये पशुवदुत्सर्जनं कुरुतः
 कीदृशे निरटे अश्वस्य वयोव्यङ्गनानि एकैकं त्रीणि
 त्रीणि वर्षाणि अनुवक्षन्ते तानि निगीतान्यस्मादिति
 निरटेम् अतीतचतुर्विंशतिवर्षमित्यर्थः” कर्कः । तेन दृढतया
 स्कन्दनसामर्थ्यादित्यं सूचितम् तथा हि तस्याश्वस्य “बड-
 वाभ्यो वारणम्” “प्रक्षेयाच्चोदकात्” कात्या० २०।२।१।
 २।२ । वाक्येन बडवाभ्यो निवारणं, प्रक्षेयात् यथेच्छस्ना-
 नाहोदकाच्च मिथारणम् विहितम् । अतएव “प्रजाते
 वायव्यम्” कात्या० २०।१।२० । बडवायां रेतःस्कन्दने
 पजातइत्युच्यते तस्मिन् वायव्यपयोनिर्वापोविहितः ।
 तस्य रजकाश्च यथाहृपाः कर्तव्यास्तथाह शत० ब्रा० ।
 “तस्यैते पुरस्ताद्वह्नितार उपकृप्ता भवन्ति । राजपुत्राः
 कवचिनः शतं राजन्या निपङ्क्तिणः शतं सूतयामगताः
 पुत्रा इपुपर्विणः शतं क्षात्रसंगृहीतृणां पुत्रा दण्डिनः
 शतमश्वगतं निरटं निरमणं यस्मिन्नेनमपिस्त्वय रक्षन्ति”
 अवधिकालमाह “तस्मात् पारिष्वं पट्विशतं दगाहा
 नाचष्टे” इति शत० ब्रा० सावनगणनया संवत्सरे गते
 दीक्षा । “अशुपदीज्या चरुभिः सावितम्” इत्यादिना
 “ऋतेचादर्शने च” इत्यन्नेन कात्या० २०, २, २० । प्रायश्चित्त-
 शेषानुक्ता “अन्यस्य रथनादानादि करोत्यश्वयुक्तम्” ऋते
 अश्वस्यादर्शने च” का० २०, ४, १ । अपुनरागमसम्भवे च अ-
 न्यस्याश्वस्य रथनादानादि अश्वयुक्तमश्वसंबन्धि अश्वोपकारकं
 सर्वं कर्मा पुनः करोति” कर्कः । अश्वमेधारम्भकालश्च ।
 “अष्टम्यां नवम्यां ता फाल्गुनीशुक्लस्य” कात्या० २०, १, २,
 फाल्गुनशुक्लपक्षेऽष्टम्यां नवम्यां वा प्रारम्भः । “याऽसौ
 फाल्गुनी पौर्णमासी भवतीति” प्रकृत्य “तस्यै पुरस्तात्
 षड्वहे वा सप्ताहे वा ऋत्विज उपसमायन्तीति” शत०
 ब्रा० पीथेत्येके” कात्या० २०, १, २, “ज्वैषाषाड-
 योः शुक्लाष्टम्यां नवम्यां वेत्येके” कर्कः । एकविंशतिपूषसन्नि-
 वेशमानादि यथा “एकविंशतिर्यूपाः सर्वे एकविंशत्य
 रत्नयोराज्जुहोऽग्निशो भवति पैतृदारवावभितः,
 षड्वहैस्त्रास्तथ इत्यान्त्रय इत्यात्, षट् स्नादिरास्तय
 एवेत्यान्त्रय इत्यात्, षट् परायास्तय एवेत्यान्त्रय इत्यात्,

शत० ब्रा० । एतेषां नामनिर्वचनं तत्रैव दृश्यम् ।

अश्वमेधस्य यौगिकानि द्वादश नामानि दर्शितानि श-
 त० ब्रा० १२काण्डे । “एष वै प्रभूर्नामयज्ञः १ । यत्नैतेन
 यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव प्रभूतं भवति । एष वै विभूर्नाम
 यज्ञः २ । यत्नैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव विभूतं भवति ।
 एष वै व्यष्टिर्नाम यज्ञः ३ । यत्नैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्व-
 मेव व्यष्टं भवति । एष वै विष्टतिर्नाम यज्ञः ४ । यत्नै-
 तेन यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव विष्टतं भवति । एष वै व्याष्ट-
 त्तिर्नाम यज्ञः ५ । यत्नैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव व्याष्ट-
 तं भवति । एष वा जर्जस्वाक्षाम यज्ञः ६ । यत्नैतेन यज्ञेन यजन्ते
 सर्वमेवोर्जस्ववति । एष वै पयस्वाक्षाम यज्ञः ७ । यत्नैते
 न यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव पयस्ववति । एष वै ब्रह्म
 वर्चसी नाम यज्ञः ८ । यत्नैतेन यज्ञेन यजन्त आब्राह्मणो
 वर्चसी जायते । एष वा अतिव्याधिर्नाम यज्ञः ९ । यत्नैतेन
 यज्ञेन यजन्त आराज्योऽतिव्याधिर्जायते । एष वै
 दीर्घो नाम यज्ञः १० । यत्नैतेन यज्ञेन यजन्तऽआदीर्घा-
 रण्यं जायते । एष वै कृत्प्रिर्नाम यज्ञः ११ । यत्नैतेन
 यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव कृत्प्रं भवति । एष वै प्रतिष्ठा नाम
 यज्ञः १२ । यत्नैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव प्रतिष्ठितं
 भवति” । “तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते” शत० ब्रा०
 “अश्वमेधेन शुध्यन्ति महापातकिनस्त्रिमे” भा० अश्व० प० ।

अश्वमेधे पु० अश्वमेधोऽस्यस्य अर्थ० अच् । राजर्षिभेदे ।
 “यो भवति प्रवोचत्यश्वमेधाय स्वरये” ऋ० ५, २७, ४ ।
 अश्वमेधाय राजर्षये” भा० ।

अश्वमेधिक न० अश्वमेधमधिकृत्य कृतः पन्थः ठक् ठन् वा ।
 महाभारतान्तर्गते चतुर्दशे पर्वणि । “ततोऽश्वमेधिकं पर्व
 सर्वपापप्रणाशनम्” “ततोऽश्वमेधिकं पर्व प्रोक्तं तच्च तदुद्दि-
 शम्” इति च भा० आ० प० ।

अश्वमेधीय पु० अश्वमेधाय हितः “अश्वमेधाक् च” पा० ऋ ।
 अश्वमेधयोग्ये पशौ तत्क्षणम् अश्वमेधशब्दे उक्तम् । चात्
 ठन् । अश्वमेधिकोऽप्युक्तार्थे ।

अश्वया स्त्री अश्वमिच्छति अश्व-क्यच् “न रुन्दस्युत्तयेति”
 पा० नेत्त्वदीर्घो भावे अ । ह्येष्वायाम् “अपुराश्वयोत
 रथया” ऋ० ८, ४६, १० । “अश्वया अश्वेक्षया” भा० ।

अश्वयु ति० अश्वोऽस्यस्य युच् । १ अश्वयुक्ते “गव्युरश्वयुती-
 यते” ऋ० २१, १५ । अश्वमिच्छति क्यच् वेदे नि० नेत्त्व
 दीर्घो ण् । २ अश्वेष्वायाम् । अश्वयुर्गव्युरश्वयुः” ऋ०
 १, २१, १४ । “अश्वयुरश्वानिच्छन्” भा० ।

अश्वयुज स्त्री अश्वेन हयसुखाकारेण युज्यते युज-क्लिप् ।
 १ अश्विनीनक्षत्रे तस्य तथाकारत्वमन्त्रे भागश्चेत्तुम् ।
 अश्वयुजि जातः अष् तस्य वा लुक् । अश्वयुक् २ तद्व-
 ज्जलजाते त्रि० लुगभावे आश्वयुजः स्त्रियां ङीप् । अश्वेन
 हयाकारयता नक्षत्रेण युज्यते पौष् मास्यस्मिन् भासे
 आधारे क्लिप् । ३ चान्द्राश्विनभासे “अश्वयुक्कणपक्षस्य
 त्राहं कथ्याहिनेदिने” स्मृतिः । अश्वेन नक्षत्रेण युक् पौष्-
 भासी अस्त्यस्य अर्थ० अच् । अश्वयुजोऽप्यत्र रत्नमाला०
 अश्वयुजायुक्ता पौष् मास्यस्मिन् प्रज्ञा० अण् आश्वयुजोऽ-
 प्यत्र । कर्माणि क्लिप् । अश्वेन युक्ते ४ रथादौ । अश्वेन युन-
 क्ति रथम् कर्त्तरि क्लिप् । रथादौ ५ अश्वयोजके त्रि० ।
 “वयोदधो अश्वयुजः परिजनयः” ऋ० भा० ५, ५४, २ ।

अश्वरक्षक पु० अश्वं रक्षति रक्ष-ल्युल् । घोटकपालके ।
 अश्वरत्न न० अश्वोरत्नमिव उपमि० सं० । उच्चैःश्वसि
 तस्य हयश्रेष्ठत्वात्तथात्वम् “मथ्यमानेऽस्मृते जातमश्वरत्नम-
 नुत्तमम्” भा० आ० प० १७ अ० । हयरत्नादयोऽप्यत्र
 “हयरत्नमहारि च” कुमा० ।

अश्वरथ पु० अश्वयुक्तीरथः । १ अश्वयुक्ते रथे । गन्धमादन-
 सन्निकटायाम् २ नद्यां स्त्री । “पञ्चवर्णाणि पुत्राणि
 पात्यन्ते भरतर्षभ ! । प्रत्यक्षं सर्वसूतानां नदीमहदरथां
 प्रति” भा० व० प० १६ अ० ।

अश्वराज पु० अश्वानां राजा श्रेष्ठत्वात् टच् । उच्चैःश्वसि
 “यत्त जज्ञे महावीर्यः सोऽश्वराजो महाद्युति” भा०
 आ० प० १७ अ० । भगवद्भिभूतित्वादपि तस्य श्रेष्ठत्वम्
 “उच्चैःश्वसमश्वानां विद्धि यामस्ततोद्भवम्” गीता ।

अश्वरोधक पु० अश्वं रुणद्धि रुध-ल्युल् । करवीरे टच्ते ।

अश्वरीह पु० अश्वं रोहति रुह-अण् उप० सं० । अश्व-
 रोहे सादिनि ।

अश्वल त्रि० अश्वं लाति ला-क इत० । १ हयपाहके षडभिभे-
 दे “अथ हजनकस्य वैदेहस्य होताश्वलो बभूव” इ० उ० ।
 तदपेः याज्ञवल्क्यं प्रति प्रश्नप्रतिवचनरूपाख्यायिकाप्रति-
 पादके २ ब्राह्मणे च तच्च “अथ हजनकस्येत्यारभ्य ततोहो
 ताश्वलोविररामेत्यन्तम्” इ० उ० । गोत्रापत्ये नडा० फक् ।
 आश्वलायनः । तद्गोत्रापत्ये येन श्रौतस्त्वत्तद्वत्त्व-
 च्छ ज्ञतम् सक्मिन् ।

अश्वलक्ष्ण न० अश्वानां शुभाशुभज्ञापकत्वं लक्ष्णत्वेनेन
 लक्ष-करणे ल्युट् इत० । अश्वस्य शुभाशुभलक्षक

अश्वललित न० उत्तरलाकरोक्ते त्रयोविंशत्यक्षरपादके
 वर्णद्वयभेदे “यदि ह नजौ भजौ भजभगवास्तदाश्व
 ललितं हराकयतिमत्” । इदमहितनयेति खन्धोम० ।

अश्वलाला स्त्री अश्वस्य लालेपाकत्वा । अश्वस्यै हलाहल-
 स्यै जटाध० । अश्वलोमेति पाठान्तरम् । अश्वस्य लोमे
 वाक्यतिरस्य” तत्र विग्रहः ।

अश्ववक्त्र पु० अश्वस्य वक्त्रमिव वक्त्रमस्य । १ किम्बुद्वेषे देव-
 योनिभेदे अश्ववदनहयसुखादयोऽप्यत्र । २ हयपीने विष्णु
 मूर्त्तिभेदे अश्वशिरःशब्दे विवृतिः । तदुध्यानेन च तन्मूर्त्ति-
 रक्ता तन्त्रसा० । “शरच्छशाङ्कप्रभमश्व वक्त्रं सुक्तामयैराभरणैः
 प्रदीपम् । रथाङ्गशङ्खाञ्चितवाङ्मयम्” जानुहयन्यस्तकरं
 भजामः” ।

अश्ववत् त्रि० अश्वोऽस्त्यस्य मतप् सस्य वः । १ अश्वयुक्ते ।
 “दधानो गोमदश्ववत् सुवीर्यम्” ऋ० ८, ४६, ५ । मन्त्रे
 कचित् दीर्घः अश्ववान् । “भोजनमश्वान्तं गोमन्तमा-
 पशुं नरः” ऋ० १, २३, ४ । अश्वे इव अश्वस्येव वा वति ।
 २ हयसदृशे अव्य० । अश्वेन तुल्यं क्रिया वति । ३ हयवत्
 क्रियातुल्यक्रियायाम् अव्य० । अश्वमर्हति वति । ४ हया-
 हे अव्य० । [नोहेय सादिनि ।

अश्ववह पु० अश्वेन उह्यते वह-कर्माणि वा अच् । हने-
 अश्ववार पु० अश्वं वारयति वु० ट-अण् उप० सं० ।
 हयनिवारके सादिनि “दुःखेन निवृत्तसुरश्ववाराः”
 माघः । ल्युल् । अश्ववारकः तत्रैव । ल्यु अश्ववारयोऽप्यत्र ।
 अश्ववारलक्षणादिकसुक्तमश्वशास्त्रे यथा “ब्राह्मणान् श-
 क्तिदानेन साम्ना चैव तु जलियान् । वैश्यं दण्डेन शब्देन
 शूद्रं दण्डेन वाहयेत् । प्रत्युपे वाहयेद्विप्रं जलियं प्रहरे
 गते । वैश्यं संन्यागते काले शूद्रं रात्रौ च वाहयेत् ।
 सत्वं च त्रिविधं प्रोक्तसुतमाधममध्यमम् । उत्तमं शोपया-
 मेन साम्ना दण्डेन मध्यमम् । शब्दाङ्गेन च दण्डेन वाहये
 दधमम्बुधः । सक्ते निर्मले याहे तैलदुग्धस्य रूपवान् ।
 शालिश्च द्विविधा प्रोक्ता बलदौर्बल्यसम्भवा । बलिष्ठो दुर्बल-
 त्वेन दुर्बलोऽपि बलेन वा । कृतेनोपाधिकायां च सत्वं
 ज्ञात्वा च वाहयेत् । सार्द्धं सुकठिनां चैव पाषाणोदक-
 संयुताम् । तृणकाष्ठसमायुक्तां रङ्गभूमिं तु वर्जयेत् । समां
 च विपुलां चैव किञ्चित्पांशुसमान्विताम् । एकान्ते विजने
 रथ्ये रङ्गभूमिं तु कारयेत् । स्थूलः क्रोधी च मूर्खश्च
 चित्तोत्सुकश्चलासनः । अस्थाने दण्डपाती योवाजी तस्य
 न सिध्यति । प्रचलति यस्य कटिर्बहुबाहुर्दण्डपातः । न

तस्य वाहनं वाजी दुर्लभं वाजिवाहितम् । दृढासनोऽथ
तत्त्वज्ञो जितकुटिर्निरालसः । अविरागी स्थिरचापि षडेते
वाजिवाहकाः । चित्तं यो नैव जानाति तुरगस्य समा-
सतः । न वहन्ति हयास्तस्य दण्डपातेन ताडिताः । हेपिते
वञ्जिते भीते तथा चोन्मार्गगामिनि । कुपितोद्भ्रान्तचित्ते
वा षट्सु दण्डं निपातयेत् । हेपिते ताडयेन्मूर्खो जातुभ्यां
वञ्जिते तथा । क्रुद्धे उरसि हनव्यो भ्रान्तचित्ते तथोदरे ।
भीतं च ताडयेत्पशान्मुखे चोन्मार्गगामिनम् । ज्ञात्वा दोषं
च रूपं च स्थानेष्वेतेषु ताडयेत् । अस्थानताडितोवाजी
यावज्जीवं न सिध्यति । नो जहति च तद्दोषं यावज्जीव-
त्यसौ हयः । धाराः पञ्च प्रवक्ष्यामि सुनिभिर्वाः प्रकीर्त्तिताः ।
प्रथमा विक्रमा धारा द्वितीया पुलका स्मृता । तृतीया पूर्ण-
कण्ठी तु चतुर्थी त्वरिता स्मृता । पञ्चमी चैव या धारा
निरालम्बा प्रकीर्त्तिता । षष्ठी चैव तु या धारा श्रूयते
न तु दृश्यते । विक्रमा गतिधारा च चतुष्का पुलका मता ।
मुखपादसमायुक्ता पूर्णकण्ठी तु सा भवेत् । स्वेच्छया
त्वरिता धारा ताडिता चैव पञ्चमी । षष्ठी चैव तु या धारा
स्वर्गलोकोप गीयते । वल्गाश्च संप्रवक्ष्यामि सुनिभिः परि-
कीर्त्तिताः । पुष्पवन्ती च गोकर्षी तूलोत्तुला तुला वृथा ।
नागखण्डी पुष्पधारी दुसुष्टी च रुतस्तनी । द्विहस्ती चैक-
हस्ती च शुभगा शोभना मता । इतोऽतः द्वादश वल्गा
सुनिभिः परिकीर्त्तिताः । “आरूढकर्णमध्ये तु मनो
लब्धति वाजिनः” शनैस्तु वाहयेत्पूर्वं पशुतस्य समादि-
येत् । न वक्रो न तथोत्तानो न कुञ्जो नाप्यधोमुखः ।
न भवेत्स्तम्भगात्रस्तु स भवेदश्ववाहकः । स्थिरोरुः
स्थिरपादश्च त्रिकोत्रतस्थिरासनः । दक्षिणादितुरङ्गस्य
चासने तु दृढः सदा । अश्ववाराः समाख्याताः शेषास्तु
भयदायकाः । षोष्मादिषु न वर्त्तव्यमृत्तुषु त्रिषु वाह-
नम् । हेमन्तादिषु वर्त्तव्यं सादिभिः शास्त्रवेदिभिः ।
प्रतिपत्सु त्रयोदश्यां पञ्चम्यां वा सिते दले । धृतिसिद्धा-
तियोनेषु वासरे चन्द्रार्थयोः । मूलरोहिणीहस्तेषु एव
चैत्रोसरास्तु च । एवंविधे दिने सादौ वाहान् संवाहयेत्
शुभे । रङ्गभूमी च रेवन्तं स्थापयेत् पूजयेत्ततः । पुष्पैर्धूपैः
प्रदीपैस्तु चन्दनैः पायसैस्त्वया । मकार्जः पञ्चशब्दैश्च
प्रातःशुचिमुवाससा । रक्ताम्बररुभूत्वा रक्तपुष्पधरस्तथा ।
“एकविंशतिवारां च ततः पथ्याण्येद्वयम् । क्रोधमेकं तमारुह्य
नयेच्छिवां शनैः शनैः । वल्गापङ्कज कर्त्तव्यः सव्यापसव्यमेव
च । विक्रमा पुलका पूर्णकण्ठी च त्वरिता तथा ।

खलीनादौ प्रयोक्तव्या सादिना वाजिनां क्रमात् ।
नातिस्थूलं नाति लघुं न स्तब्धं नातिकर्कशम् । सप्ताङ्गुल-
प्रमाणस्तु खलीनं कारयेद्बुधः । खलीनादियु लोहेषु
धारयेद्विक्रमादिषु । क्रमेणैव तुरङ्गाणां कटानि संप्रयो-
जयेत् । खलीनादौ तु धारास्तु यदा सुशिक्षितो हयः ।
तदा कटेषु तं सादौ भ्रामयेद्विक्रमादिभिः । शत-
हस्तादिकां भूमिं सप्ताहस्तावसानिकाम् । भ्रामयेद्वाजिनं सा-
दौ सव्यं चैवापसव्यकम् । मण्डलं चतुरस्रं च गोमूलं चार्द्ध-
चन्द्रकम् । नागपाशं क्रमेणैव भ्रामयेत्कटपञ्चकम् ।
एवमन्येषु लोहेषु त्रिष्वेव भ्रामयेत्कटे । य एवं वाहयेद्-
वाहं तस्य कटं न जायते । दद्याद्भयभीतस्य भीतस्यापि
हरेद्भयम् । रङ्गसं सादिनामेतद्वाहनेऽस्मिन्निवेदितम् ।
पूर्वोक्तेषु च देशेषु षट्सु दोषेषु ताडयेत् । न जातु
सादिनान्यस्मिन् काले दोषशतैरपि । दस्यमानस्य
अशुश्रूयो दोषः सादिदोषतः । जायते ऽसौ निरा-
कर्तुं सादिना नैव शक्यते । एवं शास्त्रपिधानेन यः
सादौ वाहयेद्भयान् । हरयस्तस्य सिध्यन्ति भवन्ति फल-
दायकाः । वाहनं यच्च दुष्टं च धूपलेपनमन्त्रकैः । तदहं
संप्रवक्ष्यामि सुनिभिः कीर्त्तितं यथा । अस्थिभिर्देशनैश्चैव
दृकाणां च यथा बुधैः । विषमजिकादंष्ट्राभिः धूमसंभ्र-
सर्पिषा । एलायुरुमदोसीरनागकेसरचन्दनैः । सर्जिका-
तैलसंयुक्तो धूपयेद्दुष्टवाजिनम् । विषलोहगदैलाभिस्तैला-
व्यदधिचन्दनैः । निःशेषदोषनाशाय धूप उक्तो हि वाजि-
नाम् । विलिप्य गोमयैः प्रातर्निशीधे सर्वसन्निधु । अष्टम्यां
च विशेषेण दुष्टाः सिध्यन्ति घृपिताः । काशीशं चन्दनं
कौतिसिद्धार्थमरिचानि च । सैन्धवं बड्ढवामूलं गोमूलं
कर्णजं मलम् । सुनिगुप्तानि पिष्टानि कणायाः सव-
चानि च । अङ्कुरं सर्वदुष्टानां देयं पर्वणि पर्वणि ।
अनेनाभ्यङ्गितो वाजी निर्वाणमधिगच्छति । कोपमोहं
भयं त्यक्त्वा वश्यः स्वात्मादिनोऽष्टमम्” ।

अश्ववाह उ० अश्वं वाहयति चालयति वह-णिच्-अण् ।
अश्वचालको सादिनि । खलु । अश्ववाहकोऽप्यत्र । ल्यु
अश्ववाहनोऽप्यत्र उ० ।

अश्वविक्रयिन् लि० अश्वं विक्रेतुं शीलमस्य वि+क्री-
शीलार्थे इति ईत० । हयविक्रयाजीविकायुक्ते लिका० ।

अश्वविद् उ० अश्वं हयहृदयं वेत्ति विद्-क्तिप् ईत० । १ नल-
पतौ तस्याश्च हृदयज्ञता वर्त्तिता भा० व० प० ७२ अध्या० ।
यथा “मृत्तुपर्णे मृत्ति बाहुकरूपस्य नलस्योक्तिः” बाहुकरूपस्य

वाचाय देहि विद्यामिमां सम । सतोऽपि चाश्च हृदयं
गृहाण पुरुषर्षभ ! । अतुषर्षस्ततो राजा बाहुकं कार्य-
गौरवात् । ह्यज्ञानस्य लोभाच्च तं तथेत्यब्रवीद्वचः ।
यथोक्तं त्वं गृहाणेदमन्त्याणां हृदयं परम् । निक्षेपोमे-
ऽश्च हृदयं त्वयि तिष्ठतु बाहुकः । अश्वं विन्दते विद-किप् ।
२ अश्वलक्षरि लि० “परि णो अश्वमश्वविज्ञो भूत्” ऋ०
६, ६१, १ । “अश्वविद् अश्वस्य लक्षकः” भा० ।

अश्ववैद्य पु० ६३० । घोटकचित्सक्ते तच्चित्साप्रकारः ।
जयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रेऽवसेयः ।

अश्वशङ्ख पु० ६३० । १ अश्ववभनार्थे कोले । अश्वस्य शङ्ख-
रिव । २ दत्तुषुत्वभेदे “चत्वारिंशद्वनोऽपुताः ख्याताः सर्वत्र
भारतः” । इत्युपक्रम्य “अयःशिरा अश्वशिरा अश्वशङ्खश्च
वीर्यवान्” भा० आ० प० ६० अध्या० ।

अश्वशाला स्त्री ६३० । ह्यस्यावे मन्दुरायां वाजिशाला-
याम् तत्करणविधिसाश्वशास्त्रे । यथा “प्रागुदक्प्रवणे
देशे वालुकाकाष्ठवर्जिते । चिताचैत्यविहीने च शालां
कुर्वीत परिण्डितः । सुशुक्ला सा च कर्त्तव्या दुष्ट-
कोटाद्यमंयुता । शिशिरे स्थापयेद्देवं रेवन्तं पूजयेत्-
सदा । कार्यां लिहस्तविस्तीर्णां तालाख्यां परिण्डि-
का शुभा । शालाप्रमाणदीर्घा च तस्यां वासं प्रकल्प-
येत् । द्वौ हस्तावच्छ्रे तस्यां मानं चैवं प्रकीर्त्तितम् ।
कर्कन्धूकाष्ठदण्डं च प्रान्तेऽस्याः स्थापयेद्बहिः” वालुका
पूरितं कार्यं संस्कृतं चत्वरं तथा । लुण्ठनाय च वाहा-
नां भवेत्तुल्यक्रमणाय च” “जय० अश्व० शा० “दहति ते
गृहं कोषागारमारुघागारमश्वशालां हस्तिशालाञ्च क्रुद्धः”
भा० व० प० १६७ अ० ।

अश्वशास्त्र न० अश्वलक्षणादिज्ञापकं शास्त्रम् । शालिहोत्रकृते
ह्यश्वलक्षणादिज्ञापके शास्त्रे तन्मूलके जयदत्तकृते शास्त्रे च ।

अश्वशिरस् न० ६३० । १ वाजिमस्तके । अश्वस्य शिर इव शिरोऽस्य ।
२ दानवभेदे अश्वशङ्खगच्छे विवृतिः । “अयःशिरा अश्वशिरा
अश्वः शङ्खश्च वीर्यवान् । तथा गगनसूर्यश्च वेगवांश्चात्र
पञ्चमः । पञ्चेते जजिरे राजन् । वीर्यवन्तो महासुराः ।
कैकयेषु महात्मानः पार्थिवर्षभसत्तमाः” भा० आ० प०
६६ अध्या० । ३ ह्यशिरसि विष्णुमूर्त्तिभेदे, ताडकमूर्त्तिधारण-
सक्तम्” भा० शा० प० १४२ अध्या० “तेऽनुशिष्टा भगवता देवाः
सर्वमिषास्तथा । नमस्कृत्य भगवते जग्मुर्देशान् यथे-
क्षितान् । गतेषु तिदिवौ कक्षु ब्रह्मैकः पर्यवस्थितः ।
दिदृक्षुर्भगवन्तं तमनिरुद्धतमौ स्थितम् । तं देवो दर्शयामास

कृत्वा ह्यशिरोमहत् । साङ्गानावर्त्तयन् वेदान् कण्डलु-
त्विदण्डष्टकं । व्यास उवाच । ततोऽश्वशिरसं दृष्ट्वा स
देवमस्मितौजसम् । लोककर्त्ता प्रभुर्ब्रह्मा लोकानां
हितकाम्यया । मूर्त्तां प्रणम्य वरदं तस्यौ प्राञ्जलिरभ्यतः ।
स परिष्वज्य देवेन वचनं आवितस्तदा । श्रीभगवानुवाच ।
लोककार्यगतीः सर्वास्तु चिन्तय यथाविधि । धाता
त्वं सर्वं भूतानां त्वं प्रभुर्जगतो गुरुः । त्वय्यावेक्षितभारो-
ऽहं धृतिं प्राप्नुयाम्यथाकृता । यदा च सुरकार्येभ्यो
अविषह्यं भविष्यति । प्रादुर्भावं गमिष्यामि तदात्म-
ज्ञानदेशिकम् । एवमुक्त्वा ह्यशिरास्तत्त्वैवान्तरधीयत” । “कप-
र्दिने वराहाय एकशृङ्गाय धीमते । विषस्तेऽश्वशिरसे-
चतुर्भूर्त्तिष्ठते सदा” इति च तत्रैव ।

अश्वशृङ्गालिका स्त्री अश्वशृङ्गालयोर्वैरे द्वन्द्वात् वैरे वुन् ।
ह्यशृङ्गालयोर्वैरे शब्दरत्ना० ।

अश्वशृङ्गा लि० अश्वैश्चन्द्रयति आह्लादयति यदि-णिच् रक्
३० वेदे पु० सुट् । ह्येनाह्लादिकायां स्त्रियां “गोमघा-
जरित्ने अश्वशृङ्गाः” ऋ० ६, ३५, ४ । “अश्वशृङ्गाः
अश्वैराह्लादयन्त्यः” भा० ।

अश्वषट्गव न० अश्व+षट्के षड्गवच् । ह्यषट्के ।

अश्वसनि लि० अश्वं सनुते ददाति-सन-इन् ६३० ।
ह्यदायके । “यस्तेऽश्वसनिर्भक्षः” । यजु० ८, १२ ।
अनुसवनादि० ।

अश्वसा लि० सन-विट-ङा ६३० । ह्यदातरि । “गोषणिं
धियमश्वसां वाजिसासुत” ऋ० ६, ५२, १० ।

अश्वसाद् पु० अश्वं सादयति गमयति सद-गतौ णिच्-
अण् उप० म० । सादिनि ।

अश्वसादिन् पु० अश्वे सोदति सद-णिनि ७३० । सादिनि
(घोडसओयार) “प्रतिप्रहाराश्वमश्वसादी” रघुः ।

अश्वसेन पु० १ जिनपितृभेदे २ नृपभेदे यस्य पुत्रः सनत्कुमारः
कुरुक्षेत्रस्येक्षुसमीपदीसमीपवासिनि तत्तकसुते इनागभेदे
च । “तत्तकस्याश्वसेनस्य नित्यं सानुचरावुभौ । कुरुक्षेत्रे च
वसतां नदीमिक्षुसमीपम्” भा० आ० प० ३ अध्या० । “अश्व-
सेनोऽभवत्तत्तकस्य सुतो बली । स तीक्ष्णमकरोद्यत्तं
भोजार्थं जातवेदसः” । भा० आ० प० २२ अध्या०

अश्वसेननृपनन्दन पु० ७३० । सनत्कुमारे तिका० ।

अश्वस्तन लि० शोभवः श्वस+शु-तट्च श्वस्तनः न० त० ।
परदिनास्यायिनि वर्त्तमानदिनमात्रभवे । “अश्वस्तनविधा-
नेन हर्त्तव्यं मरुतब्रवीत्” मनुः स्त्रियां ङीप् ।

अश्वस्तनिक लि० अश्वस्तनिकस्य मत्वर्थे ठन् न० त० ।
परदिनास्यायिधने वर्त्तमानदिनपर्याप्तधनसञ्चयकारिणि
गृहस्थभेदे “कुम्भलधाम्यकोवा स्यात् कुम्भीधाम्यक एव
वा । त्वहैहिकोवापि भवेदश्वस्तनिक एव वा” मनुः ।

अश्वस्तोमीय न० अश्वस्य स्तोमं स्तुतिरूपस्य मत्वर्थे ङ ।
हयस्तुतिपुत्रो ह्यस्तभेदे तच्च ह्यस्तम्” ऋ० १, १६२ ।
मानोमित इत्यादि द्वाविंशत्युचम् । २ तत्प्राये होमजाते
च । “अश्वस्य वाऽआलब्धस्य मेध उदक्रामत्तदश्वस्तोमीय
मभवद्यदश्वस्तोमीयं जुहोत्यश्वमेव मेधसा समर्धयति । आ-
ज्येन जुहोति । मेधोवा आज्यं मेधोऽश्वस्तोमीयं
मेधमेवास्मिंस्तमेधो दधात्याज्येन जुहोत्येतद्वै देवानां
प्रियं धाम यदाज्यं प्रियेष्वैवान्भ्राम्ना समर्धयति ।
अश्वस्तोमीयं कृत्वा द्विपदा जुहोति । अश्वोवाऽ अश्व-
स्तोमीयं पुरुषो द्विपदा, द्विपद्वै पुरुषो द्वि प्रतिष्ठस्तेन
प्रतिष्ठया समर्धयति तदाहुः अश्वस्तोमीयं पूर्वं होत-
व्यां द्विपदा इति पशवो वा अश्वस्तोमीयं पुरुषो
द्विपदा यदश्वस्तोमीयं कृत्वा द्विपदा जुहोति तस्मात्
पुरुष उपरिष्ठात् पशून्धितिजति षोडशाश्वस्तोमीया
जुहोति” यत० ब्रा० ।

अश्वस्थान न० ईत० । वाजियान्तायाम् “अश्वस्थानात्
न अस्थानात् सक्रमात् वल्मीकात् हृदात्” विष्णुध० पुरा० ।
अश्वहन्तु पु० अश्वस्य हन्तुरिव हन्तुरस्य । “दानवभेदे हरिश्चाश्व
हन्तुश्चैव वीरौ तावथ स्तुञ्जिभौ” हरिवं० ३६ अध्या० ।
अश्वहन्तृ पु० अश्वं हन्ति हन्-तृच् ईत० । १ करवीरे “वीजं
विडङ्गान्धहन्तोहरिरे वृहतीद्वयम्” सुश्रुतः । २ हय
नायके लि० ।

अश्वहृद्य पु० अश्वेन हिनोति गच्छति हि-कर्त्तरि अच् ।
अश्वेन गतिमति “प्रत्यङ्गिर्यज्ञानामश्वहृयो व रथानाम्”
ऋ० १०, २६, ५ । अश्वेन ह्रीयते व्याप्यते कर्मणि
अच् । अश्वव्याप्ये । “अजन्त्यश्वहृयैरनिशितं नभोभिः
ऋ० ६, ६६, २ ।

अश्वहृदय न० अश्वस्य हृदयं मनोगतभावादि । इयाभिलाषे
२ तदाभेदकविद्याभेदे च अश्वविच्छन्दे उदा० ।

अश्वाल पु० अश्वस्याश्वोव अच् सप्ता० । देवसर्षपष्ट्ये ।
अश्वालि पु० पाणिन्युक्ते शुभाशुभस्त्वकनिमित्ते संयोगरूपेऽर्थे
ठञ्प्रत्ययनिमित्ते १ यद्वत्समूहे सच गणः अश्व, अश्वान् गण,
अर्णा उमा गङ्गा वर्णा वसु । गोत्रापत्ये २ फञ्प्रत्ययनिमित्ते
शब्दसमूहे च स च गणः अश्व, अश्वान् यङ्, अश्वक, विद,

उट, रोहिण्य, खजूर, खड्गार, वस्त, पिङ्गल भङ्गिल,
भङ्गिल, भङ्गित, भङ्गित, प्रकत, रामोद, चान्त, काथ,
तोष्ण, गोलाङ्ग अर्क, खर, स्फुट, चक्र, अविष्ट, प्रविन्द,
पवित, गोमिन्, श्याम, धूम, धूम, वाग्मिन्, विश्वानर
कुट, यप (आत्मेये) । जन, जङ्, खङ्, योद्ध, अर्ह,
कित, विगम्भ, विगम्भ, गिरि, चपल, सुप, दासक, वैल्य
प्राच्य, धर्म, आनङ्गुह, (पुंसि)जात, अर्जुन, प्रहृत,
सुमनस् दुर्मेनस् मनस्, प्रान्त, ध्वन, आत्मेय (भरद्वाजे)
भरद्वाज, (आत्मेये) उत्त, आतव, कितव, वद, धन्य, पाद,
शिव, खदिर अश्वालि ।

अश्वामघ लि० अश्वोमघं धनस्य भेदे दीर्घः । “अश्वरूपधन
स्त्वामिनि “अश्वामघा गोमघा वा ऊनेम” ऋ० ७, ०७१, १
अश्वायुर्वेद पु० अश्वस्यायुर्वेदेतेऽनेन विद-षिच् घञ् ।
हयायुर्ज्ञापके शास्त्रे तच्च शास्त्रिहोत्रेण सुश्रुतना-
मानं स्मृतं प्रत्युपदिष्टम् तन्मूलञ्च जयदत्तकृतञ्च अश्व-
यज्जे विवृतिः ।

अश्वारि पु० अश्वस्यारिः ईत० । मङ्गिणे ।
अश्वारुढ पु० अश्ववारुढोऽनेन । सादिनि अश्वारोहणि ।
अश्वारोह पु० अश्वमारोहति आ+रुह-अण् उप० स । हयवा-
हके, हयारोहणेन शयुक्कर्त्तरि च । अश्वस्तन्मेदमिवारो-
होमूलमस्य । २ अश्वगन्ध्यायां स्त्री ।

अश्ववातान पु० अश्वसेवावतानोऽस्य । ऋषिभेदे । विदा०
अपत्ये अञ् । आश्ववातानः तद्गोत्रापत्ये बह्वृषु गोप-
वना० न लुक् । आश्ववातानाः । [गन्धार्ये ॥

अश्ववारोहक पु० अश्वस्तन्मेदमिवारोहति खलुक् । अश्व-
अश्विन पु० द्विव० अश्वः सन्ति ययोः इनि, अ-
श्विन्यां नक्षत्रे भवौ “शश्विनेलाद्युत्तनक्षत्रेभ्यः पा०
अण् “नक्षत्रेभ्योबहुलम्” पा० वा लुक् लुकि स्त्रीप्रत्ययस्य
लुक्, अश्व उत्पत्तिः स्वातत्वं नाश्वस्य इनि वा ।
१ स्वर्गवेद्ययोः । “किमश्विनौ सोमरसं पिपासू” भट्टिः
“वासोदश्वन्द्रसालोक्यमश्विसालोक्यमश्वदः” मनुः । “त्वाङ्गी
तु सवितुर्भाय्यां बडवाकूपधारिणी । अस्त्वयत महाभागा
सान्तरिक्षेऽश्विनावभौ” भा० आ० प० । “या वां कथा मधु-
मत्यश्विना सुन्दतावती” यजु० ७, २ । अश्वस्तश्चिक्कावर्त्तः
अश्वयर्थे इनि । “कपोलयोस्तथावसौ विद्योते वाजि-
नोर्यदि । तावाश्विनाविति प्रोक्तौ राव्यष्टद्विकरौ पदौ”
इत्युक्तलक्षणयोः २ हययोश्च द्विव० । ३ हययुक्ते लि० ।
स्त्रियां ङीप् । “गोमा अग्नेऽविमा अश्वी” ऋ० ४, २, ५ ।

अश्विनी स्त्री अश्वस्तुतसमाङ्गाकारोऽस्यस्य इति ङीप् ।
सप्तविंशतिधाविभक्ताराशिचक्रस्य प्रथमे भागे । अस्मा-
त्तथाकारत्वमन्त्रे वाग्यन्दे उक्तम् । “अश्विनीमघमूलानां
गण्डा आद्यास्तिनाडिकाः” ज्यो० नक्षत्रपरत्वे न० ।
“पुष्याश्विहस्ता लघुः” ज्यो० अद्याया आकारोऽस्यस्याः इति
ङीप् । हयरूपधारिण्यां त्वष्टृसुतायां रसवितृर्भा-
र्यायामरुणात्मजगन्दे २६६ पृ० विवृतिः ।

अश्विनीकुमार पु० द्वि० प० । स्वर्ग्येण त्वष्टृसुतायां संज्ञायां
बहुवारुपायास्तत्पादितयोः स्वर्ग्येयोः तदुत्पत्तिकथा भा०
आ० प० ६६ अध्याये अश्विनीतनयपुत्रसुतादयोऽप्यत्र ।
अरुणात्मजगन्दे २६६ पृ० विवरणम् ।

अश्वीय न० अश्वानां समूहः कृ० । हयसमूहे । अश्वस्य हितम्
अपूपा० कृ० । २ हयहिते । पक्षे यत् । अश्वीोऽप्युक्तार्थे ।
अश्वीरस न० अश्वानासुर इव सुख्यम् अश्वसमा० । सुख्ये हये ।
अश्व दीप्तौ अक० गतौ, यज्ञे च सक० आ० उभ० सेट् ।
अश्वति ते आशीत् आषिष्ट ।

अश्वत्थीणि त्रि० न सन्ति षड्धीणि ओत्त्रेन्द्रियाणि याहकाणि
यत्र ख । तृतीयजनकणांशुते द्वाभ्यामेव कृते मन्त्रादौ ।

अषाढ(शाड्) पु० अषाढ(शाड्)या युक्ता पौर्णमासी आषाढी
(शाड्)या यत्र मासे अण् वा क्तुः । वैशाखादितत्तृतीये
चान्द्राषाढ(ड)मासे । आषाढी पौर्णिमा प्रयोजनमस्य प्रयो-
जनार्थे अण् । २ ब्रह्मचारिभार्य्ये दण्डे, तस्य हि आषाढ-
पौर्णमास्यां विहितकर्मोपयोगित्यात् तथात्वम् पृ० क्तुः ।
अषाढोऽप्युभयत्र । स्वार्थे कन् तत्त्वैव । सह क्त वेदे-
ओत्त्वाभावः पत्वञ्च न० त० । असोदे त्रि० “अषाढं
युतुश्च प्रतनासु पप्रिम्” यजु० ३४, २० । “अषाढाय
सहमानाय वेधसे” ऋ० २, २१, २ ।

अषाढा(ङा) स्त्री षाढिः साहजं सह-णिच्+क्तिन् ढत्यम् अर्थ
आद्यच् न० त० पृ० वा शत्वं ङत्वञ्च । अश्विन्धवधिके
पूर्वार्दिके विंशे, उत्तरार्दिके एकविंशे च नक्षत्रे ।

अष्टकं न० अष्टौ अध्यायाः परिणामस्य अष्टन्+कन् ।
१ पाणिनेरष्टाध्यायीकृत्ये, प्रत्येकमष्टाध्यायात्मके २ ऋग्वे-
दांशभेदे च ३ अष्टसंख्यापरिमिते त्रि० “पैशुन्यं साहसं
श्रीहरीर्ष्यां स्वयार्थदूषणम् । वाग्दण्डजञ्च पादव्यं क्रोध-
जोऽपि गणोऽष्टकः” मनुः । “संख्यायाः संज्ञासङ्ख्यात्वा
ध्ययनेषु” पा० उक्तेः ३ अष्टाष्टसाध्यनेऽपि । अष्टकं वि-
दन्ति अधीयते वा “स्रताञ्च कोपधात्” पा० अध्येष्टेनेदि-
तप्रत्ययस्य णाङ्गस्ये कृत् । अष्टकाः पाणिनेः ४ स्रता-

याध्यायिषु ब० व० । ५ अष्टसंख्यायाम् “ताराष्टकमिदं
पुण्यं भक्तिमान् यः पठेन्नरः” तन्मन्त्रम् । गण्णाष्टकं पठति
यः प्रयतः प्रभाते” वाल्मी० । [द्विकर्षत्वात्तथात्वम् ।
अष्टकर्णं पु० अष्टौ कर्णावस्य । वतुर्मुखे ब्रह्मणि प्रतिसृष्टं
अष्टकर्मान् अष्टौ कर्माण्यस्य । “आदाने च विसर्गे च
तथा प्रैषनिषेधयोः । पञ्चमे चार्थवचने व्यवहारस्य
वेक्षणे । दण्डशुद्धोः सदा रत्नास्तेनाष्टगतिकोऽष्टपः”
उशनसोक्ताष्टविधकर्मयुक्ते ऋषतौ “अष्टकर्मा दिवं याति
राजा शक्राभिपूजितः” उश० । अष्टगतिकोऽष्टवत् “तत्ता-
दानं करादीनाम् । विसर्गो भत्यादिभ्यो धनदानस्य
प्रैषोऽभात्यादीनां दृष्टादृष्टातुष्टानेषु । निषेधो दृष्टा-
दृष्टविरुद्धक्रियासु । अर्थवचनं कार्यसन्देहेन राजा-
ज्ञयैव तत्र नियमनम् । व्यवहारेक्षणं प्रजानाम्-
णादिविप्रतिपत्तौ । दण्डः पराजितानां शास्त्रोक्त
धनग्रहणम् । शुद्धिः पापे कर्मणि जाते तत्र प्राय-
श्चित्तसम्पादनमिति” कुल्लूकभट्टः । मेधातिथिसु । अ-
ष्टतारम्भः । कृतातुष्टानम् । अतुष्टितविशेषणम् ।
कर्मफलसंग्रहः । तथा सामदानभेददण्डाः । एत-
दष्टविधं कर्मत्याह । अथवा “द्विषिः शक्तिपथः ।
उदकसेतुबन्धनम् । दुर्गकरणम् कृतस्य संस्कारः कि-
र्यदः । हस्तिबन्धनम् । खनिखननम् । सैन्यनिवेश-
नम् । दारुणवनच्छेदनञ्चेत्याह” । तन्मूलान्तु अष्टवर्ग-
गन्दे वक्ष्यते ।

अष्टका स्त्री अष्टानि पितरोऽस्यां तिष्ठौ अश-तकन् ।
“अष्टका पितृदेवत्ये” इत्यजादिपाठात् न इत्त्वम् ।
“अष्टका तु समाख्याता सप्तम्यादिदिनत्रयम्” इत्युक्त-
लक्षणे । सप्तम्यादिदिनत्रये, २ दिनत्रयसाध्ये कर्मभेदे च तद्वि-
श्लायनं गृ० दर्शितम् तदपि पौषमाषकाङ्गशुनानां कृष्ण
सप्तम्यादिषु कर्त्तव्यं तत्र प्रधानमष्टमी, सप्तम्यामारम्भः अष्टम्यां
कृत्यं नवम्यामन्यष्टकेति भेदः । “अमावास्या चतुर्दश्योः
पौर्णमास्याष्टकासु च” “अष्टकासु त्वहोरात्रकृत्येनासु च
रात्रिषु” इति च मनुः तच्च न पितृमातृदेवत्यम् अन्यदेवत्य-
मपि यथाह “पितृदानाय मूले सुरष्टकास्तिस्रश्च ।
कृष्णपक्षे वरिष्ठाह्नि पूर्वा चैन्द्री हि भाष्यते । प्राजापत्या
द्वितीया स्वात् तृतीया वैश्वदेविकी । आद्या पूर्वाः
सदा कार्या मांसैरन्या भवेत्तथा । शक्यैः कार्या
तृतीया स्वादेव इव्यगतौ विधिः यावु० पुरा० । मूले
प्रधानस्थाने अमायास्या हि आद्यस्य प्रधानं काकः ब्रह्मदिति

थावत् रघु० । पञ्चभावे स्थायीपाकेन कार्यं “अपि वा स्थायीपाकं कुर्वीतेति” गोभिलः । एतद्विधानन्तु “स्थायीपाकं पशुस्थाने कुर्यात् यद्यानुकल्पिकम् । अपयेत्तं सवत्सायास्तद्व्या गोः पयस्यत्” छन्दोग-परिशि० । अन्विति ओदनचरोः पचात् । अत-एव । “पितरः सृष्टयन्त्यन्नमष्टकासु मवासु च । तस्मा-द्वात् सदोदयुक्तो विद्वत्सु ब्राह्मणेषु च” शता० । तस्मादन्नं प्रधानं पूषादिकन्तूपकरणत्वेन भक्षानामावश्यकं, सदेति अवगात् । “अमावस्याष्टका दृढिः कृष्णपक्षेऽ-यनवयम्” । “पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा” या० सू० । अत्रायं भेदः हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्षामपर-पक्षाणामष्टमीष्वष्टका एकस्यां वा” आ० सू० । उक्तेः समर्थासमर्थभेदेन चतुर्षु मासेषु कृष्णाष्टमीषु एकस्यां वा अष्टका कार्येति । आयुहायगया ऊर्ध्वं तिसृष्वष्टकासु” सूत-निरात्तथात्वम् । अन्यष्टकाशब्दे विष्टमेतत् । अष्टपरिमा-णमस्याः कृत् । अजादिपाठा० टाप् पितृदैवत्ये इति अस्य प्रायिकत्वात् क्षिपका० नेष्वम् । ४ अष्टमीतिथिभावे “अमावास्या गुरुहन्ति शिष्यं हन्ति चतुर्दशी । ब्रह्माष्टका पौर्णमासौ तस्मात्ताः परिवर्ज्येत्” मनुः । एतद्विज्ञाया स्त्रियामष्टका अत इत्यम् ।

अष्टकाङ्ग पु० अष्टकमङ्गं यस्य । नयपीठे त्रिका० तानि चाङ्गानि स्वाभ्यन्तरासु हृत्कोषराष्टदुर्गबजानि च । राज्या-ङ्गानि प्रकृतयः पौराण्यं श्रेणयोऽपि चेत्युक्तानि अङ्गानि अष्टकिकं त्रि० अष्टकाऽस्यस्य मोह्या० ठन् । अष्टकायुक्ते अत्र वा इति अष्टकी । अत्रैवार्थे त्रि० स्त्रियां ङीप् । अष्टकत्वम् अव्य० अष्टन्+क्रियाभ्यादृष्टौ क्त्यसुच् । अष्टधा-भ्यादृत्तक्रियायाम् ।

अष्टकोण त्रि० अष्टौकोणा अस्य । १ अष्टकोणयुक्तत्वे तन्मोक्तं २ यन्त्रभेदे च “विन्दुत्रिकोणवसुकोणदशरयुग्म-मिति” तन्त्रम् “२ कुण्डभेदे अष्टकोणमथैशान्यामत्यन्तं च भयप्रदम्” हेमा० प्र० ख० कुण्डप्र० । [क्रीते ।

अष्टक्य त्रि० अष्टकेन क्रीतः गवा० यत् । अष्टसंख्यान्वितेन अष्टगव न० अष्टानां गवां समाहारः योगवि० अच् । गवाष्टके तदुक्तं शकटे तु अष्टागवमित्येव । “अष्टागवं भर्म्म हल-मिति” ऋतिः ।

अष्टगुण त्रि० अष्टभिर्गुण्यते गुण-अध्यासे कर्मणि क । अष्ट-भिर्गुण्यते अष्टाद्वेति । “मिथ्यावादो च संस्थाने दास्योऽष्टगु-णमत्ययम्” मनुः । “ददावष्टगुणैश्चैतेषां तदस्तु क्षेत्रवः”

भा० व० प्र० ८२ अध्या० “ततश्चाष्टगुणं पार्थ ! प्राश्नासे भर्म्मसुत्तमम्” ८५ अध्या० । अष्टौ गुणा यस्य अष्टविध-गुणयुक्ते १ ब्राह्मणे ते च गुणा गौतमेनोक्ताः यथा अथा-ष्टावत्तगुणा दया सर्वभूतेषु चान्तिरनस्तया शौचमनायासो-मङ्गलमकार्षणमसृष्टेति । यस्मै ते न चत्वारिंशत् संस्काराः न वाष्टावात्मगुणाः न स ब्राह्मणः” । अष्टाद्वेति गुणोऽस्य दृष्टौ अष्टशब्दस्य तदाद्वत्तपरता । ४ अष्टाद्वत्तगुणके पदार्थे “अन्नादष्टगुणं चूर्म्यं चूर्मादष्टगुणं पयः । पयसोऽष्टगुणं मांसं मांसं दष्टगुणं दतम् । दतादष्टगुणं तैलं मर्द्दयेच्च तु खादयेद्” वैद्यकम् ।

अष्टगृहीत त्रि० अष्टकृतो गृहीतः दृष्टौ सुजघोर्लुप्रः । अष्टवारगृहीते “रसमाज्यं मांसं पायसमिति संयूयाद-गृहीतं गृहीत्वा जुहूयात्” गोभि० अष्टगृहीतं केवलमेज-शेनाष्टवारान् गृहीतम्” स० त० रघुनन्दनः ।

अष्ट(ष्टा)चत्वारिंशत् स्त्री अष्टाधिका चत्वारिंशत् शा० त० आत्वम् । (आष्टचक्षिण) १ संख्यायां २ तत्संख्येये च । “अष्टचत्वारिंशत्संस्कारैः संस्कृत” इति मिताक्ष० गौत० । तत्र गौतमेन चत्वारिंशदेव संस्काराः अष्टौ गुणाश्च ब्राह्मण्य-हेतुवो दर्शिताः चत्वारिंशत् संस्काराः गुणसंहिता अष्टचत्वारिंशदित्येके । ते च “गर्भाधानपुंसवनसीमन्तो-न्नयनजातकर्मनामकरणान्नाश्राशनचौडोपनयनम् । चत्वारि वेदव्रतानि स्नानं सहधर्मचारिणीसंयोगः पञ्चानां यज्ञाना-मनुष्ठानं देवपितृमनुष्यभूतब्रह्मणामेतेषां आष्टकात्मिकापा-र्व्यश्राद्धावगत्यापहायणीचैत्राश्वयुजीति सप्त प्राकयज्ञ-संस्था, अन्याधेयमग्निहोतृद्वयपौर्णमासावधायणं चातुर्मा-स्यनिरुद्धपशुवन्धसौत्तमशीति सप्त हविर्यज्ञसंस्था अग्निष्टो-सोऽत्यग्निष्टोम उक्थः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽग्नी-ध्याम इति सप्त सोमसंस्था इत्येते चत्वारिंशत् संस्काराः । अथाष्टावात्मगुणा दया सर्वभूतेषु चान्तिरनस्तया शौचम-नायासोमङ्गलमकार्षणमसृष्टेति यस्मै ते न चत्वारिंशत् संस्कारा नवाष्टावात्मगुणा न स ब्राह्मणः सायुज्यं साखो-क्यञ्च गच्छति । यस्य तु खलु संस्काराणामेकदेशोऽप्य-ष्टावात्मगुणा अथ स ब्राह्मणः सायुज्यं साखोक्यञ्च गच्छति अचिकं संस्कारशब्दे वक्ष्यते” गौ० । संहितायां तु चत्वा-रिंशत्संस्कारैः संस्कृत इत्येव पाठः । मिताक्षराजकृत पाठस्तु उक्तरीत्या समर्थितः ।

अष्टतय त्रि० अष्टावयवया अस्य अष्टन्+तयप् । अष्टावयवे । “टिड्ढाणजिति” पा० सू० तयपोपहृत्वात् स्त्रियां ङीप् ।

अष्टतयो । अवयवमाले तयम् । २ अष्टसंख्यायां न० ।
अष्टतारिणी स्त्री न० व० कर्म० संज्ञात्वाच्च द्विगुः ।
“तारा चोपा महीपा च वज्रा काशी सरस्वती । कामे-
चरो च चासृष्टा इत्यष्टौ तारिण्योमता” इत्युक्तास्तु तारा-
दिषु अष्टषु तारिणीरूपदेवीमूर्तिषु ।

अष्टतिका न० अष्टादशत्वं तिकम् । १ चतुर्विंशतिसंख्यायां तत्-
२ संख्याते च “वैश्वस्याष्टतिकादशदात् सावित्रीपतनं भवेत्”
मार्कण्डेय पु० । “अष्टतिकाश्चतुर्विंशतेः” अ० त० रघु० ।

अष्टत्वं न० अष्टनां भावः त्व । अष्टसंख्यायाम् ।

अष्टदंष्ट्र पु० दंष्ट्र० दानवभेदे “अष्टदंष्ट्रचतुर्दंष्ट्रो मेघनादो
जलन्धरः” हरि० २२६ अ० ।

अष्टदल न० अष्टौ दलानि यस्य । अष्टपलककमले “विष्णे-
दंष्टदलं पद्मं भूदलकमपूषितम्” तन्त्रम् ।

अष्टदिग् स्त्री न० व० । कर्म० संज्ञात्वाच्च द्विगुः । पूर्वार्धेय-
दक्षिणैर्नैर्नैर्तपश्चिमवायव्योत्तरैश्चान्योक्तपादेषु अष्टषु दिग् ।
“इन्द्रादीन् लोकपालांश्च अष्टदिग् च पूजयेत्” तन्त्रम् ।

अष्टदिक्करिणी स्त्री न० व० अष्टदिक्कुस्थाः करिण्यः । “करिण्यो-
ऽभ्रमुकपिलापिङ्गलाहुपमाः क्रमात् । तान्कक्षीं शुभ्रदन्तो
चाङ्गना चाङ्गनावतीत्युक्तासु ऐरावतादीनां प्रियासु अष्टसु
हस्तिनीषु इत्यमरः ।

अष्टदिक्पाल पु० अष्टौ दिग्पालयन्ति पा-विष्-अश्व-
उप० व० । “इन्द्राग्निशमनिर्ऋतिवरुणवायुसोमेशान् रुमेषु
अष्टसु दिक्पालेषु ।

अष्टदिग्गज पु० न० व० अष्टदिक्कुस्था गजाः । “ऐरावतः
पुण्डरीको वामनः कुसदोऽङ्गनः । युष्मदलः सार्जभौमः
सुप्रतीकश्च दिग्गजः” इत्युक्तेषु अष्टषु दिक्स्थे ऐरावतादिषु
गजेषु एतत्संख्यामात्राज्जगत्संख्यासंख्यार्थकत्वम् ।

अष्टद्रव्य न० न० व० कर्म० संज्ञात्वाच्च द्विगुः । “अश्वत्थो-
ऽम्बरजलव्योमोधरमिधस्तिळाः । सिद्धार्थमायसाध्यानि
द्रव्याण्यष्टौ विदुर्बुधा” इत्युक्तेषु होमसाधनेषु अष्टसु द्रव्येषु ।
“तिस्रादयुक्तैर्जुह्याश्चाष्टद्रव्यैर्दशंशतः” तन्त्रम् ।

अष्टधा अव्य० अष्टन्+प्रकारे धाच् । अष्टप्रकारे “भिन्न-
प्रकृतिरष्टधा” गीता । “सुरहिषानामिव सासयोनि
भिन्नोऽष्टधा विप्रससार वंशः” रघुः ।

अष्टधातु पु० न० व० अष्टौ धातवः कर्म० संज्ञात्वाच्च द्विगुः ।
“स्वर्गं कर्मञ्च तान्मञ्च रज्जं यशमेव च । शीघ्रं लौहं
रसघ्नेति धातवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिता” इत्युक्तेषु अष्टसु स्वर्गादिषु
सुष्ठवे तु रसवर्जिताः सप्तैव धातवोऽभिहितः किन्तु रस-

निरूपणे “ततो रस इति प्रोक्तः स च धातुरपि स्मृतः”
इत्युक्तेरष्टधातुताऽपि तस्याभिव्यक्ता “अष्टधातुमवप्रतिमा
निर्माणे तु रसं विहाय पित्तबलं यक्ष्णम् “आरकूटं
तथैव चेति” हेमा० भविष्योक्तोरिति भेदः ।

अष्टन् लि० न० व० अव्य० व्याप्तौ कनिन् तट् च । (आट्) १ “संख्या-
भेदे द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने” पा० निहो० श्रेण संख्यावाचक-
मालस्य संख्यापरत्वनिर्णयात् । २ तत्संख्यान्विते च । “अष्टौ
तान्यमृतज्ञानि आपोमूलं फलं पयः । हविर्ग्राह्यकाश्या च
युरोर्वचनमौषधम्” स्मृतिः । “निन्द्रास्त्रदासु चान्यासु
स्त्रियोरालिषु वर्जयेत्” मनुः । “अष्टानां लोकपालानां
वपुर्धारयते ऋषयः” । “अष्टाविमान् समासेन स्त्रीविवाहान्
निबोधत” इति च मनुः । दशविंशतिशब्दयोः परतः
समासे आदन्तादेश अष्टादशः । अष्टाविंशतिः त्रिंशदादी
वा अष्टलिंशत् अष्टालिंशत् अष्ट(ष्टा) चत्वारिंशत् अष्ट(ष्टा)
पञ्चाशत् अष्ट(ष्टा)षष्टिः अष्ट(ष्टा)सप्ततिः अष्टाशीतिः
अष्ट(ष्टा)नवतिः संख्याव्ययपूर्वकात् ततः नञ्प्रतीहौ उच् ।
“निरटे अश्वगते” शत० ब्रा० सप्तार्ष्टान् अहानि ।

अष्टपद्(द) पु० अष्टौ पादा अस्य वा अन्यलोपः ।
१ शरभे तच्छब्दे तल्लक्षणम् २ लूतायाश्च हेम० ।

अष्टपदिका स्त्री अष्टसु दिग् पादा अस्याः अन्यलोपः छीपि
पङ्कावे संज्ञायां कन् लुक् । (हापरमालि) लतायास् ।
कनभावे । अष्टपदीत्यथ त्व स्त्री ।

अष्टपल न० अष्टौ पलानि परमाणुमस्य अणुं द्विगोर्लुगनपत्ये
पा० तस्य लुक् “जगत्त्रिफलाकस्के वज्रमाले शुद्धात्
पले” । सर्पिषोऽष्टपलं पङ्का मातां मन्दानलः पिबेत्”
चक्रदत्तोक्ते हतभेदे” ।

अष्टपुष्पी स्त्री अष्टनां पुष्पाणां समाहारः । अनिर्णीति
संज्ञकत्वात् द्विगुः । पुष्पादौ । “कादचिर्दुन्यस्ताष्टपुष्पिकापा-
तोत्पादितक्रोधेन” काद० अज्ञाताऽष्टपुष्पीति कन् । तत्त्वं ।

अष्टभुजा स्त्री अष्टौ भुजा अस्याः । देवी माहात्म्यस्य ततोय-
चरितदेवतायां महासरस्वत्यां तन्मूर्तेर्ध्यानशब्दे विवृतिः ।

अष्टम लि० अष्टानां पूरणः उट् मट् च । येन अष्टसंख्या पूर्ण्यते
तस्मिन् । “पैशाचश्चाष्टमोऽधमः” अष्टमं चायुषः स्थानमष्ट-
मादष्टमं च यत् । तयोरपि व्ययस्थानं मारकस्थानमवस्थते”
ज्योतिः परा० “गर्भाष्टमेऽव्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम्”
मनुः स्त्रियां छीप् । “सौविदल्लक्ष्मणी” आन० सविदकत
संबन्धिनी अष्टमी आकृतिः” कर्क० । सा च चन्द्रस्याष्टम-
कलाक्रियाकूटाधाररूपे तिथिभेदे” । “चतुर्हस्तपञ्चमैव

अमावस्या च पूर्व्यामा पर्व्याण्येतानि राजेन्द्र ! रवि-
संक्रान्तिरेव च” “अष्टम्यां बलिदानेन पुत्रनाथो भवेद्”
ध्रुवम् पुरा० । “अष्टम्याः शेषदण्डे च नवम्या आद्य एव
च । अत्र या क्रियते पूजा विज्ञेया सा महाफलम्”
ति० त० पुरा० । “अपरपत्न्यामष्टमोत्पत्ताः” आत्र० ।
अष्टमकालिक ति० अष्टमः कालः भोजनेऽस्त्यस्य ठन् ।
सार्द्धदिनत्रयोपवासानन्तरं चतुर्थदिवसे रात्रौ भोक्तारि-
वानप्रस्थभेदे “नक्तं चाक्षं समन्नीयाद्दिवा वाञ्छित्य शक्तिः ।
चतुर्थेकालिको वा स्यात् स्याद्वाप्यष्टमकालिकः” मनुः । “सु-
निभिर्हिरण्यं प्रोक्तं विप्राणां सर्वशसिनां नित्यम्” इत्युक्त्या
दिवसे वारह्यभोजनस्य विधानात् सार्द्धत्रिदिने सप्ताहार-
मतोऽत्र चतुर्थदिवसे रात्रौ भोजने हि तथात्वं भवति ।
अष्टमङ्गल न० अष्टगुणितं मङ्गलम् शा० त० । “मृगराजो
दृषो नागः कलशो व्यजनं तथा । वैजयन्ती तथा भेरी दीप
इत्यष्टमङ्गलम्” इत्युक्तेषु “लोकेश्वरमङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो
गोर्जुताशनः । हिरण्यं सर्पिरादित्य आपोराजा तथाष्टम”
इत्युक्तेषु च अष्टसु इत्येषु च० व० । अत्र कर्म० संज्ञा-
त्वाच्च द्विगुरिति भेदः ।
अष्टमङ्गलष्टत न० अष्टभिर्द्रव्यैर्मङ्गलार्थं षट् । चक्रोदतोक्ते
षट्भेदे “वचा कुशं तथा ब्रह्मी सिद्धार्थकमथापि च ।
शारिवा र्थस्वयञ्चैव पिप्पलीषट्मष्टमम् । मेघं षट्मिदं
सिद्धं पातव्यञ्च दिने दिने । इदं षट्तिः क्षिप्रमेधः कुमारो
बुद्धिमान् भवेत् । न पिशाचा न रक्षांसि न भूता न च
मातरः । प्रभवन्ति कुमाराणां पिबतामष्टमङ्गलम्” ।
अष्टमभाव उ० अष्टभोभावः । ज्योतिषोक्ते जन्मलग्नावधिके
१ अष्टमस्थाने तन्वादिद्वादशभावमध्ये २ अष्टमे भावे च भावश्च
इष्टकालेऽथकलाविकलादिना सटीकतलग्नादिः । तदा-
नयनं यथा “पूर्वं न तं स्याद्दिनरात्रिखण्डं दिवानिशो-
रिष्टघटीविहीनम् । दिवानिशोरिष्टघटीषु शुभं द्युरात्रि
खण्डं त्वपरं नतं स्यात् । तत्काले सायनाकस्य भुक्त-
भोग्यांशसंगुणात् । सोदयात् स्वाग्निखण्डं यत् भुक्तं भोग्यं
रनेष्वजेत् । इष्टनाडीपलेभ्यश्च मतगस्याग्निजोदयात् । शेषं
खलप्राहतं भक्तमशुभेन खवादिकम् । अशुभशुभे हीनयुक्
तनुर्व्ययनांशकम् । एवं लङ्कोदयैर्भुक्तं भोग्यं शोध्यं
पक्षीकृतात् । पूर्वपश्चाद्वत्तादन्यत् प्राग्वत्तद्दशमं भवेत् ।
सप्तम्यं लग्नमे जाया, त्वर्थी, लग्नोनर्त्यतः । षष्ठा-
शुक् तनोः सन्धिरपे षष्ठांशयोजनात् । त्वयः स-
सन्धयोभावाः षष्ठांशैकयुक् सुखात् । अये त्वयः

षडेव ते भार्गवयुक्ताः परेऽपि षट्” । नील० ता० । स्वस्वदेशो-
दयमानं देशान्तरयोगादिना आनेयम् लङ्कोदयमानानि तु
मेघस्य २७८, दृषस्य २६६, मिथुनस्य ३२३, कर्कटस्य ३२३
सिंहस्य २६६, कन्यायाः २७८, तुलायाः २७८, दृषि-
कस्य २६६, वृषस्य ३२३ मृगस्य ३२३, कुम्भस्य २६६,
मीनस्य २७८, पत्नानि । एतदनुसारेण दशमराशेः उदय-
मानं गृहीत्वा दशमभावानयनम् “खेटे भावसमे पूर्व्यं
फलं सन्धिसमे तु खम् । हीनेऽधिके द्विसन्धिव्यां भावे पूर्व्या-
परे फलम्” नील० ता० । “भुक्तं भोग्यं खेटकालाच्च मध्येतु
त्रिंशद्विंशस्योदयान्नं लवाद्यम् । हीनं युक्तं भास्करे तत्ततुः
स्यात् रात्रौ लग्नं भार्गवयुक्ताश्चैव । खेटे सन्धिद्वयान्तःस्थे
फलं तद्भावजं भवेत्” । नील० ता० । “अष्टमस्थाने च
चिन्त्यान्याह दीपिकायाम्” “रन्ध्रायुर्द्वितीयोऽष्टमे” इति ।
ताजके तु अन्यान्यपि चिन्त्यान्याह । “मृत्यौ चिरन्तमं
द्रव्यं षट्तिर्विंशतं रणे रिपुः । दुर्गस्थानं षट्तिर्नाशः
परीवादो मनोव्यथा” एतानि साधारणानि चिन्त्यानि
विशेषतस्तत्र ग्रहयोगाद्विष्टाद्युक्तं जातके यथा । “आयुः
स्थानाधीश्वरः पापयुक्तः प्रवृत्तस्त्यः स्वत्यमायुस्तनोति ।
लग्ने गटाद्व्येदति स्वत्यमेव दोषायुष्यं चाष्टमस्यः करोति ।
निघनतनुखभेगाः केन्द्रकोणतिलामे १, ३, ४, ७, ८,
१०, ११, दपति हि विपुलायुर्भानुजोऽत्र प्रशस्तः ।
पनफरचररक्षेमध्यमं त्वायुरेते विदधति खलु नेष्टाः प्रान्त्य-
पठे बलिषाः । कमलकुसुमदन्तू मृत्युरन्ध्रान्तिमाख्ये विपदमथ
धराजो द्विद्विषेऽष्टमस्यः । धनलयमथ यच्छेच्छक्रतुस्य बुधो-
ऽवदे क्षितिगुणदशसंख्ये रोगभोगापचारौ । अरिष्टोक्तास
निर्याणोक्तास्योरत्र चिन्तनम् । दैवविद्भिः सदा कार्यमष्टमे
भावचिन्तने” जातकप० वर्षप्रवेशकाले तु अन्यथा योग-
विशेषात् फलभुक्तम् यथा “भौमेऽवदमे क्रूरहते पत्न्या घातेऽव-
लोकिते । अग्निभीरग्निभे क्रूरनष्टद्विपदमे षट्तिः । विपत्ति-
र्नरपालोऽस्या रिपुतस्करतोभयम् । त्वर्थे मातुः पितृव्या
हा मातृवार्त्तिस्ततोयुः । लग्नेऽन्यहापतिसमापतयो
मृतीशशब्देदित्यशालिन इमे निघनप्रदाः स्तुः । चेत् पाक-
रिष्टमस्ये षट्तिरेव तत्र साके कुजे नष्टमयं दिवसेऽवदगेने ।
रुर्ध्वे मूषरिफे सितेन जनने वर्षेऽधिकारी तथा केन्द्रे राज
गदाङ्गयं च रगद्वकस्थानेऽधिकारीन्दुजे । सौम्ये क्रूरदशा
कुजस्य रगद्वगदोषादि नाशस्थिते दग्धे बन्धव्यती विदे-
शतइति प्राञ्चर्बुधे तादृशे । भौमस्थानेऽधिकारीन्दौ शुभं
नष्टमयं रजः । मन्देऽधिकारी खे चोपहते पीडाकरः

स्मृतः । भौमस्थानेऽधिकद्वजौ प्रहारो वा नृपाङ्गयम् ।
 आरे खस्ये चतुष्पाङ्गः पातोडुःखरजोऽसृजः । वित्ताष्ट
 नेज्जो धनहा यद्यवदेशः शुभेक्षितः । मन्दे द्यूने दुर्वचनाप-
 वादकलिभर्त्सनम् । पतिते चो क्रूरदृशाऽऽरेत्यशाले स्मृतिं
 वदेत् । कुजहृदास्थिते नाशः सौम्यदृष्ट्या शुभं वदेत् ।
 यत्कर्त्तुं जन्मनि कुजः सोऽब्जलग्नपगोयदा । नग्नाधिपोनष्ट-
 दग्धोवोषिदादाः शुभान्विते । जन्मन्यष्टमगे जीवे साधि-
 व्याधिकलिः पृथुः । जयः शुकेक्षणादुक्तप्रत्युत्तरवशेन
 त्व । भौमेऽन्यगे धने स्मृत्यै वादकोऽं विनिर्दिशेत् । रिपु-
 गोत्रकलिभीतिः संख्ये कुजहृतेऽब्धे । दग्धोजन्माङ्गपो-
 वनेऽष्टमोरोगकली दिशेत् । स्मृत्यद्वयोरधिकतो भौम-
 स्थाने गुरुर्हतः । पार्पैर्वादः स्फुटोऽप्येवं तादृशीन्दौ शनेः
 पदे । स्मृत्यद्वयोरधिकते चन्द्रे बुधपदे हते । क्रूरैर्विदेश-
 गमनं वादः स्याद्विमनस्कता । मेघे सिंहे धनुःस्मारेऽब्धे-
 रन्ध्रे सिते भयम् । स्मृतौ स्मृतेशलग्ने शौ स्मृत्यदौ पाप-
 दग्धयुतौ । यत्कर्त्तुं जन्मनि कुजः सोऽब्जलग्नपगोयदा ।
 बुधोवर्षपतिर्नष्टबलस्तत्र न शोभनम् । सार्केशनौ भौमयुते-
 सादस्थे बाहनाङ्गयम् । सार्केश भौमेऽष्टमस्ये त्व पतनं
 बाहनाददेत् । सारेऽब्धे मृगे स्मृत्युचन्द्रेऽन्यारिस्मृतौ स्मृतिः ।
 उदिते स्मृतिसङ्गणे निर्बले जीविते स्मृतिः । पुण्यसङ्गो चरः
 पुण्यसङ्गमादष्टमोपगः । स्मृत्यष्टमेगपुण्येशोमृतिदः पाप-
 दग्धयुतः । स्मृत्यष्टमगतो राशिः पुण्यसङ्गानि नाशयुक् । अब्ज-
 लग्नाष्टमर्कं तच्चेदित्यं स्यात्तदा स्मृतिः । पुण्यभं चाशुभाक्रा-
 न्तं स्मृतौ शोऽन्यारिरन्ध्रगः । सुधृष्टेशोऽब्धपोवापि स्मृत्युं तत्र
 विनिर्दिशेत् । सक्रूरे जन्ममे स्मृत्यौ स्मृतिचेदिन्यहाकिं
 युक् । भौमस्मृत्येक्षणे तत्र स्मृत्युः स्यादात्मघाततः । मन्दो-
 ऽष्टमोऽस्मृत्योऽशालानुमृत्युकरः स्मृतः । शुभेयशालात्
 सर्वेऽपि योगाः स्युः शुभदायकाः । स्मृतिरन्ध्रपतिर्मन्दोऽष्टमो-
 ऽब्जलग्नमेन चेत् । इत्यशाली क्रूरदृशा तत्कालं स्मृत्युदा-
 यकः, नील० ता० । [अष्टस्मृतिमते परिमाणभेदे ।

अष्टमान न० अष्टौ सुदयः परिमाणमस्य । कुङ्कुमरूपे
 अष्टमिका स्त्री वयकोक्ते चतुस्रोलकपरिमाणे ।

अष्टमी स्त्री अष्टानां पूरणी । पौङ्गकलात्मकचन्द्रस्य अष्टम-
 कलाक्रियारूपायां स्वनामख्यातायां तिथौ २ अष्टसंख्या-
 पूरण्याश्च अष्टमगच्छे उदा० । अशू+क्त अष्ट संघातं
 व्याप्तिं वा माति मा-क गौरा० लीव । कोटालतायाम् ।

अष्टमुष्टि पु० अष्टौ सुदयः परिमाणमस्य अष्ट-“द्विगोलुगिति”
 लुक् । कुङ्कुमपरिमाणे “अष्टस्मृतिर्भवेत् कुङ्कुमः कुङ्कुमोऽष्टौ

च युक्कल” इति हेमाद्रिदानसंख्ये परिभाषायां पुरा० ।
 अष्टमूर्त्ति पु० अष्टौ भूस्यादयो मूर्त्तयोऽस्य । “स्मृतिर्जलं
 तथा तेजो वायुराकाशमेव च । यदार्कश्च तथा चन्द्रः
 मूर्त्तयोऽष्टौ पिनाकिनः” इत्युक्ताष्टमूर्त्तिधारिणि शिवे ।
 “महेश्वरेण यो राजसजीवो ह्यष्टमूर्त्तिना । कस्तस्मत्सहते
 वीरोयुद्धे जरयितुं पुमान् । भा० व० अ० ४६ “अर्धे हि मां
 किङ्करमष्टमूर्त्तैः” रघुः । “स्वमेव मूर्त्त्यन्तरमष्टमूर्त्तिः”
 “जपाह तास्माद्गुलिमष्टमूर्त्तिः” इति च कुमा० ।
 चित्यादिमूर्त्तिभेदेन तस्य नामभेदः यथा सर्वः चिति-
 मूर्त्तिः एवं भवोजलमूर्त्तिः रुद्रोऽग्निमूर्त्तिः । उद्योवायु-
 मूर्त्तिः भीम आकाशमूर्त्तिः पशुपतिर्यजमानमूर्त्तिः ।
 महादेवः सोममूर्त्तिः ईशान स्मृत्यमूर्त्तिः । एतावन्
 तस्याष्टौ मूर्त्तयः शाकुन्तले वर्णिताः “यास्तदुः स्मृष्टि
 राद्या वहति विधिहृतं या हविष्यां च होत्री ये द्वे कालं
 विधत्तः स्मृतिविषयगुणा या स्थिता व्याप्यविश्वम् । यामाहुः
 सर्ववीजप्रजातिरिति यया प्राणिनः प्राणवन्तः प्रत्यक्षाभिः
 प्रसन्नस्तनुभिरयत्त वस्त्राभिरष्टाभिर्यशः” । अष्टतन्वादयोऽ-
 म्यत् । कर्म० संज्ञात्वाच्च द्विगुः । शिवस्य चित्यादिषु
 अष्टसु २ मूर्त्तिषु स्त्री व० व० ।

अष्टमूर्त्तिधर पु० अष्ट-धरः अष्टानां मूर्त्तीनां धरः ।
 शिवे “अष्टमूर्त्तिधरमूर्त्तिरष्टमी” भाषः “तद्व्याख्याने
 अष्टानां मूर्त्तीनां समाहारः इति वदन् सक्तिनाथः
 “दिक्संख्ये संज्ञायामिति” स्मृत्यास्मरणेन भ्रान्तएव
 मूर्त्तीनां प्रकृते चित्यादिविशेष संज्ञावाचित्वात्
 कर्मधारयस्यैव तत्र प्रसक्तोः त्रिलोकनाथइत्यादिषु
 उत्तरद्विगुणैर्विषयपत्तौ तत्स्मृत्यसङ्कोचानुपपत्तेः इत्यलम्
 अष्टरति लि० अष्टौ रतयः अष्टमानमस्य । ब्रह्मसूत्रेऽहस्तो-
 न्माने “अष्टरतिर्महाबाहुर्व्यूहोरस्तः सुदुर्जयः” भा०
 क० प० ७२ अध्या० ।

अष्टलोहक न० व० व० कर्म० संज्ञात्वाच्च द्विगुः । “सुवर्णं रजतं
 तापं सीसकं कान्तिकं तथा । वज्रं लौहं तोष्णीलौहं
 लौहान्यष्टौ इमानि त्व” इत्युक्तेषु अष्टसु धातुषु ।

अष्टवर्ग पु० अष्टानामराक्षरव्यादीनां वर्गो यत्र । ज्योतिषोक्ते
 रेखाविशेषेण शुभाशुभसूचके चक्रभेदे यथा । “जन्मकाल-
 नृक्षस्थित्या फलं वक्ष्ये शुभाशुभम् । “स्वाहिनकत् शुभदः
 चितिपक्षसमुद्रनगादिकपञ्चगतो १, २, ४, ७, ८, ९, १०, ११,
 १५ विभावरिभर्त्तुस्त्रयदशेशगतो २, ६, १०, ११, १५
 कुजाद्विवत्, १, २, ४, ७, ८, ९, १०, ११, अथ सोमसुतान्तिश-

रत्ननिवादिषु यातः, ३, ५, ६, ८, १०, ११, १२, देवयुरोर्विष-
यत्तुनवेगगतो, ५, ६, ८, ११, १२, अथ सुरारिगुरोः समयाचल-
भास्करयातः, ६, ७, १२, तीक्ष्णमरीचिसुतादपि भास्करवक्त्र-
१, २, ४, ७, ८, ९, १०, ११, अथ लग्नगृहान्निक्षताङ्गदशा-
दिषु यातः, ३, ४, ६, १०, ११, १२ । रविरेखाः । ४८ । 'चन्द्रः
शुभोऽर्काक्षिकालाद्दन्तावलाशाशिवस्यः, ३, ६, ७, ८, १०,
११, ततः स्वात्कुरामर्तुगवाशाशिवस्यः, १, ३, ६, ७, १०, ११,
क्षमाजादचिवक्त्रीषुषङ्गोदिगीमेव, २, ३, ५, ६, ८, १०, ११,
य ज्ञात् कुरामाश्विवाणागदन्तावलाशाशिवस्यः, १, २, ४, ५,
७, ८, १०, ११, जीवात् कुह्वे दशैभकाशाशिवस्यो, १, २, ४,
७, ८, १०, ११, १२, अथ शुक्रान्निवेदेषुर्लप्यहाशाशिवस्यः,
३, ४, ५, ७, ८, १०, ११, तीक्ष्णांशुदेहोद्गवाष्ट्रामवाणर्तुशम्भु-
स्थित, ३, ५, ६, ११, उदयाद्व्यवाहर्त्तुकाशाशिवस्यः, ३, ६,
१०, ११, चन्द्ररेखाः । ४९ । 'कृजोऽर्काक्षुभो वज्रिवा-
णर्तुदिक्षम्भुगो, ३, ५, ६, १०, ११, १२, येन्दुतोराभकालेशग,
३, ६, ११, सतः स्वात् कुह्वेदस्यन्यदिक्षम्भुगः, १, २, ४,
७, ८, १०, ११, स्यान्निशानाथपुलाद्गुणेष्वङ्गुहोपयातः ।
३, ५, ६, ११, ततोजीवतः कालकाशाशिवार्कोपयातो, ६,
१०, ११, १२, १३, अथ देशारिपूज्यादनेहोगजेशार्कसंस्थः, ६, ८,
११, १२, ततः सूर्यपुलात् कुवेदागनागमहाशाशिवस्यो,
३, ४, ७, ८, ९, १०, ११, १२, अथ लग्नात् कुरामाङ्गदिक्षम्भु-
यातः । ११, २, ६, १०, ११, कुररेखाः ३८ । बुधोऽर्कतः
शरत्तुगोशिवार्कगो, ५, ६, ८, ११, १२, १३, अथ चन्द्रतोहिवे-
दकालनागदिङ्महेष्टरोपगः । १२, ४, ६, ८, १०, ११, भूमि-
जात्कुह्वेदक्षतागनागगोदशेशग, १, २, ४, ७, ८, ९, १०, ११, स-
तः सतः कुवज्रिपञ्चषड्मवादिक्षेषुगः, १, ३, ५, ६, ८, १०,
११, १२, वाक्पतेरसाष्टशम्भुसूर्यगो, ६, ८, ११, १२, १३, अथ
शुक्रतः कुवाङ्गवज्रिवेदपञ्चनागगोशिवेषुगः, १, २, ३, ४, ५, ८, ९,
११, पङ्क्तुतः कुह्वेदक्षतागनागादिपञ्चकस्थितोऽथ, १, २, ४, ७,
८, ९, १०, ११, १२, लग्नतः क्षितिद्विवेदकालनागदिक्षिवे-
षुगः । ११, २, ४, ६, ८, १०, ११, बुधरेखाः । ५५ । 'सुरराजगुरुः
शुभदोरवितः कुरमानलवेदनगादिकपञ्चगतो १, २, ३, ४, ७,
८, ९, १०, ११, १२, अथ विधोर्हि शराचलगोशिवगो, २, ५, ७, ८,
११, वसुधातनयात् कुरमानलवेदनगादिकपञ्चगतो, १, २, ४,
७, ८, १०, ११, १२, अथ बुधात् क्षितिगुण्यजतेपुरसमहदिगि-
रियोपग । १, २, ४, ५, ६, ८, १०, ११, सतदनु सतएकमानल-
वारिधिपञ्चतनागदशेशगतो, १, २, ३, ४, ७, ८, १०,
११, १२, अथ सिताद्व्यमपञ्चरसमहदिक्षिवगो २, ५, ६, ८,

१०, ११, रविनन्दनतोदहनेषुरसार्कगत, ३, ५, ६, १२,
स्वथ लग्नगृहात् कुरमानविधशरत्तुनगमहदिगिरियोप-
गतः । १, २, ४, ५, ६, ७, ८, १०, ११, गुरुरेखाः,
५, ६, 'भृगुः शुभोरवेगजेशसूर्यगो ८, ११, १२, १३, अथ चन्द्र-
तः, क्षमादिपञ्चकाष्टगोशिवार्कगः, १, २, ३, ४, ५, ८,
९, ११, १२, कुजाक्षिवेदकालगोशिवार्कगो, ३, ४, ६,
८, ११, १२, १३, अथ बुधाक्षिकालरन्ध्ररुद्रसंस्थितः, ३,
६, ८, ११, गुरोः शराष्टरन्ध्रदिङ्महेष्टग, सतः ५,
८, ९, १०, ११, सतः कुपञ्चकाष्टरन्ध्रदिक्षिवोपगः । १,
२, ३, ४, ५, ८, ९, १०, ११, शनेर्गुणाक्षिपञ्चनाग-
गोदशेशगो, ३, ४, ५, ८, ९, १०, ११, १२, अथ लग्नतः कुप-
ञ्चकाष्टगोशिवस्थितः शुभः । १, २, ३, ४, ५, ८, ९, ११,
शुक्ररेखाः, ५, १, 'शुभः पङ्कुरर्कात् यमाम्भोधिर्गलाष्ट-
दिक्षम्भुग, १, २, ४, ७, ८, १०, ११, इन्दुतोराभका-
लेशगतः, ३, ६, १२, क्षमासुताद्वज्रिवाणर्त्तुकाशाशिवार्को-
पगो, ३, ५, ६, १०, ११, १२, १३, अथ सतः कालदन्ताव-
लादिस्थितः ६, ८, ९, १०, ११, १२, जीवतोवाणकाले-
शमार्कशङ्कयात, ५, ६, ११, १२, सतोदैत्यपूज्यादनेहः-
शिवार्कोपयातः । ६, ११, १२, सतोवीतहोलेषुकाशेशया-
त, ३, ५, ६, ११, सतोलग्नतः क्षमागुणाम्भोधिषङ्गदि-
ङ्महेष्टस्थितः । १, २, ४, ६, १०, ११, शनिरेखाः,
३८, १, 'राहुः शुभोऽर्काक्षिभुजवज्रिवेदेषुरन्ध्रगो, २, ३, ४,
६, ८, ९, अथ चन्द्रात् कुरामवेदाङ्गग १, ३, ४, ६, सतः
कुजाद्वज्रिवाणाङ्गरन्ध्रगतो, ३, ५, ६, ८, ९, अथ बुधाक्षि-
पञ्चवज्रिवाणरन्ध्रग, १, २, ३, ५, ८, सतोजीवाङ्गव-
याहवेदाङ्गरन्ध्रग, ३, ४, ६, ८, सतः शुक्रात् पञ्चवज्रि-
वाणरन्ध्रगत, २, ३, ५, ८, सतः सौरात् पञ्चवाणर्त्तुग,
३, ५, ६, सतः सतः शशिवेदवाणरिष्टरन्ध्रगो, १, ४, ५, ६, ८,
११, अथ लग्नाद्वेदरन्ध्रदिक्षुसूर्यगतः, ४, ८, १०, ११, १२ ।
राहुरेखाः, ३८ । सूर्यादेकद्विचतुःसप्ताष्टदशैकादशेषु, १,
२, ४, ७, ८, १०, ११, सोमान्निषड्दशैकादशेषु, ३,
६, १०, ११, भौमान्निषड्दशैकादशेषु, ३, ५, ६,
११, बुधात् षड्दशैकादशेषु, ६, ८, ९, १०, ११, गुरोः
पञ्चषड्दशैकादशेषु, ५, ६, ११, १२, शुक्रात् षड्दशैकादश-
ेषु, ६, ११, १२, शनेस्त्रिषड्दशैकादशेषु, ३, ५, ८, १०,
११, लग्नादेकद्विचतुःषड्दशैकादशेषु, १, ३, ४, ६, १०,
११, लग्नरेखाः ३८ । इति निगदितमिदं नेष्टमन्यद्विशे-
षादधिकफलविपाकं जन्मना तत् दद्युः । उपचयदृष्ट-

मित्रलोचुगाः पुष्टमिष्टं त्वपचयमृहनीचारातिभे नेष्टसम्पत् ।
 यावती यावती रेखा मृहाणामष्टवर्गके । तावतीं द्विगुणी-
 कृत्य अष्टाभिः परिगोधयेत् । अष्टोपरि भवेद्रेखा अष्टा-
 भ्यन्तरविन्दुवः । अष्टाभिस्तु समं यत्नं तत्समं परिकीर्त्ति-
 तम् । रेखा मृहाच्छुभे देया विन्दुस्त्रितरत्नं तु । रेखाविन्दु
 समानौ चेत् समस्तत्वं निगद्यते । रेखाधिक्ये शुभं चोद्यं
 तद्विन्दोरथाशुभम् । श्रीरानन्दस्तथा श्रेयोभोगो राज्यं
 भवेत्तथा । मलिनोऽथ विपश्चैव हानिहृत्पुर्णवेत्तथा ।
 ह्यदिरेखा ह्यदिविषोः फलान्येतान्यनुक्रमात् । रेखायां
 वल्लरोज्यः सार्द्धसप्तदिनं समे । अष्टवर्गदशायुः स्यात्
 दिनं चतुर्थं विन्दुषु । इत्यष्टवर्गः । “अष्टवर्ग-
 शुभैः श्रीमान् कर्म कुर्यान्नभयैः । गोचरस्यैस्तद-
 प्राप्नोति तदप्राप्नोति च वेधनैः । व्रतारम्भे विवाहे च यात्रायां
 सुरकर्म्मणि । अविशुद्धाष्टवर्गस्य समस्ता निष्फलाः क्रियाः ।
 सततं दिशति नराणां राशौ मध्येऽष्टवर्गफलं निखिलम् ।
 भावफलं प्रथमार्द्धे दृष्टिफलान्यर्द्धभुक्तेषु” ज्यो० त० ।
 अष्टानामसकचटतपयशानां वर्गः । ज्योतिषादौ शुभाशुभ-
 ज्ञापनाय विशेषरूपेण अष्टधा विभक्तौ २४वर्गसमूहभेदेषु
 यथा स्वरवर्णाः १६ । अवर्गः, कादयोमायसानाः पञ्चपञ्चा-
 त्मकाः कवर्गादयः ५ । यरलवाः ४यवर्गः । शरसहा ४यवर्गः
 इत्येवमष्टौ कल्पिताः । तेषां विभागक्रमेण संख्याभेदः ।
 “वर्गवर्णप्रमाणञ्च सस्वरैस्ताडितं मिथः । पिण्डसंख्या भवे-
 सस्य गथा भागैस्तु कल्पना” केरलम् । “स्वं वर्गं द्विगुणं विधाय
 परवर्गेष्वान्वितं सप्ततट” इति ज्योति० । तन्त्रोक्ते
 मन्त्रस्य शुभाशुभज्ञानार्थं अवर्गाद्यनुसारेण ३ पञ्चमाज्जा-
 राद्यष्टवर्गे च । यथा आगमकल्पद्रुमे “इदानीं वर्ग-
 क्रमस्य विधानमभिधीयते । मन्त्रयामविशोधार्थं नासा-
 द्यष्टवर्गपूर्वकम् । अष्टौ कोष्ठान् समालिख्य वर्गानष्टौ
 लिखेत्ततः । पञ्चमाज्जारपञ्चास्रज्ञानः सर्पास्तदन्तिनः ।
 भेषः क्रमादकारादि वसुवर्गाश्रिता इमे । साध्यसाधकयोः
 प्रीतिज्ञानव्या जातितः सदा” । बृहच्छ्रीक्रमे “वर्णशुद्धिं समा-
 साद्य मन्त्रं दद्याद्गुरुक्षमः । अवर्गः पञ्चणोक्तोयो
 माज्जारस्य कवर्गकः । चवर्गस्य तथा सिंहवर्गस्यैव कुक्कुरः ।
 तवर्गो नाग इत्युक्तो मूषिकस्य पवर्गकः । यवर्गस्य गजोक्तो यः
 शवर्गस्यैव भेषकः । पञ्चभुजगयोर्ध्वैरं तथा च गज-
 सिंहयोः । माज्जारस्य मूषिकयोश्चैव तथा कुक्कुरभेषयोः ।
 भुजस्य सिंहयोर्ध्वैर्भेषमूषिकयोस्तथा । लोकादन्यञ्च विज्ञेयं
 व्यवहारप्रयोगतः” इति तन्त्रसा० । “जीवन्मूर्धन्यो मेदे

काकल्यादृष्टिदृष्टिके । अष्टवर्गोऽष्टभिर्द्वैरिति” वैद्यसोक्तं
 ४जीविका द्यष्टव्ये । “राक्षामष्टवर्गस्तु यतोऽयमतिदुर्लभः ।
 तस्मादस्य प्रतिनिधिं गृह्णीयान्तद्गुणं भिषक् । मेदाजोव-
 ककाकोलीदृष्टिदृष्टेऽपि चासति । वरीविदार्यस्वगन्धा
 वारणीयं क्रमात् क्षिपेत्” वैद्य० । नीतिवेदिनां वर्जनीये
 ५वर्गभेदे च । “हृषिकेशिकपयो दुर्गं सेतुः कुङ्करवन्धनम् ।
 सन्याकरवलादानं सैन्यानाञ्च निवेशनम् । अष्टवर्गमिमं
 साधु ऋजये परिवर्जयेत्” नीतिः ।

अष्टविधं न० अष्ट विधाः प्रकारा अस्य । राज्याङ्गाष्टप्रकारे
 कर्मणि तच्च अष्टकर्मशब्दे दर्शितम् । “कृत्स्नं चाष्टविधं
 कर्म पञ्चवर्गञ्च तत्त्वतः” मनुः ।
 सुश्रुतोक्ते विषयविशेषविषये छेदादौ अष्टप्रकारे शल्यकर्मणि
 तानि च यथा “छेद्यमेद्यलेख्यवेध्याहार्यस्त्राव्यसीव्य-
 रूपाणि । तेषां विषयविशेषा अपि तत्रैव दर्शिता यथा ।
 ‘छेद्या भगन्दरपन्थिः क्षौद्रिकस्तिलकालकः । ब्रणवर्त्मावृदा-
 न्यशस्त्रमकीलोऽस्य मांसगम् ॥ शल्यं जलमणिम्रीमसंघातो
 गलगुण्डिका । स्नायुमांससिराकोथी वल्मीकं शतपोनकः ॥
 अभ्रुपक्षोपदंशाश्च मांसकन्द्यधिमांसकः । मेद्या विद्रवयोऽ-
 न्यत्र सर्जजादपन्थयस्तथः ॥ आदितो ये विसर्पाश्च छेदयः
 सविदारिकाः । प्रमेहपिण्डकाशोफस्तनरोगावमन्थकाः ।
 कुम्भीकानुशयीनाद्यो हन्दी पुष्करिकालजी । प्रायशः
 क्षुद्ररोगाश्च उपपुटौ तालुदन्तजौ ॥ तण्डिकेरी गिलाशुश्च
 पूर्व्यं ये च प्रपाकिणः । वस्तिस्तथाश्रुतोहेतोर्ध्वोदोका ये
 च केवन ॥ लेख्याश्चतस्रो रोहिण्यः किलासमुपजिह्वि-
 का । मेदोजो दन्तवैदर्भो मन्थिवर्त्माधिजिह्विका ॥ अ-
 र्थांसि मण्डलं मांसकन्दी मांसोज्जितस्तथा । वेध्याः सिरा
 वज्रविधा मूलदृष्टिर्हृकोदरम् ॥ एषा नाद्याः सशल्याश्च
 ब्रूणा उन्मार्गिणश्च ये । आहार्याः शर्करास्तिलो दन्तक-
 र्णमलः श्मरी ॥ शल्यानि मूढगर्भाश्च वर्षश्च निचितं गुदे ।
 स्त्राव्या विद्रवयः पञ्च भवेयुः पर्वजादृते ॥ कुष्ठाव
 वायुं सरुजः शोफो यश्चैकदेशजः । पाल्यामयाः स्त्री-
 पदानि विषजुष्टञ्च शोणितम् ॥ अर्बुदानि विसर्पाश्च
 पन्थयश्चादितस्तु ये । त्वयस्तस्योपदंशाः स्तनरोगा वि-
 दारिका ॥ शोषिरो गलगुलूकम् कण्टकाः क्षमिदन्तकः ।
 दन्तवेष्टः शोपकुशः शीतादोदन्तश्चपुष्टः ॥ पितासृक्कफ-
 जाशौष्ठाः क्षुद्ररोगाश्च भूरियः । सीव्या मेदः सद्युत्याश्च
 मिद्धाः सलिखिता गदाः ॥ सद्योत्रणाश्च ते चैव चलस-
 त्विव्यपान्श्रयाः । न चारान्निविषैर्जुष्टा न वा मातृत्वा-

हिमः ॥ नानावर्णैरुत्तमैश्च तेन सस्यग्विशोधनम् ॥
पांशुरोमनखादीनि चक्षुर्नश्य भवेच्च यत् । अङ्गुलानि
यतोऽङ्गुलि पाचयेद्युष्मत्तं व्रणम् । रजश्च विविधाः कुर्यु-
क्तकादेतान्विशोधयेत् । ततोऽब्रणं सस्यस्य स्थापयित्वा ब-
धास्थितम् ॥ सीव्येत् सूक्ष्मेण सूत्रेण वल्केनाशुनक्तस्य
वा । यणजकौमस्तृणाभ्यां स्नाया वालेन वा पुनः । सू-
र्व्याङ्गुलीतानैर्वा सीव्येद्वेक्षितकं शनैः ॥ सीव्येद्गोमयिकां
वापि सीव्येद्वा हस्तमेवमीम् । अङ्गुलान्विमथो वापि यथायो
गमथापि वा ॥ देशेऽल्पमसि सन्वी च सूची वृत्ताङ्गुलद्वयम् ।
आयता त्र्यङ्गुला त्र्यङ्गुला मांसले वापि पूजिता ॥ धनु-
र्वक्त्रा हिता मर्मफलकोशोद्गोपरि । इत्येतास्त्रिविधाः
सूचीस्तोष्णापाः सुसमाहिताः । कारयेन्मालतीपुष्प-
वृन्तापपरिमण्डलाः । नातिदूरे निकटे वा सूचीं
कर्माणि पातयेत् । दूराङ्गुलो व्रणौष्ठस्य सन्निहतेऽव-
लुङ्घनम् । अथ कौमपिचुच्छ्रं सुसूतं प्रतिसारयेत् ।
प्रियङ्गुवृक्षनयच्छाङ्गुलोऽप्रचूर्णैः समन्ततः । शलकीफल
चूर्णैर्वा कौमध्यामेन वा पुनः । ततो व्रणं यथायोगं
बद्धाचारिकमादिशेत् । एतदष्टविधं कर्म समासेन
प्रकीर्तितम्” ।

अष्टमश्रवणं पु० अष्टौ श्रवणान्यस्य । चतुर्मुखे ब्रह्मणि
चतुर्मुखस्य प्रतिसुखं द्विकर्णत्वाच्च तथात्वम् अष्टमश्रव-
णोऽप्यत्र ।

अष्टाकपालं लि० अष्टासु कपालेषु संस्कृतः अणु तस्य लुक् ।
“अष्टनः कपाले क्वविनि” वार्त्ति० आत् । अष्टसु कपालेषु
संस्कृते पुराडागादौ “आग्नेयोऽष्टाकपालः पुराडाशो
भवति” । “अष्टाकपालाः मध्ये पुरोडाशा भवन्ति”
इति च शत० ब्रा० ।

अष्टाक्षरं लि० अष्टाक्षराणि यत् पादे । अष्टाक्षरयुक्तपादके
अनुष्टुप्कातिके वर्णवृत्तभेदे । “अष्टाक्षरा वै गायत्री” श्रुतिः
नायत्प्राः षडक्षरचतुष्पादत्वेऽपि अष्टाक्षरलिपादरूपत्वं
सर्वत्र प्रसिद्धम् । २० वक्त्राणामके मात्वाष्टक्षविशेषे विषम-
हस्ते । “पञ्चमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः ।
गुरु षडक्ष पादानां शेषेष्वनियमोभतः । प्रयोगे प्रायिकं
प्राङ्कः कोऽप्येतदङ्गलक्षणम् । लोकेऽनुष्टुप्ति स्थातम्
तस्याष्टाक्षरता कृता” छन्दोम० ।

अष्टाङ्गं पु० अष्टावक्त्राणि यस्य । यमनियमासनप्राणायामप्र-
त्याहारधारणाध्यानसमाधि रूपे योगशास्त्रोक्ते योग
विशेषे “यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यान-

समाधयोऽष्टावक्त्राणीति पात० सू०” । यमोनियम-
धारणाध्यानप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधिपरम् । प्रत्याहारोधारणा
च ध्यानं चाङ्गं समाधिना । अष्टाङ्ग्याङ्गरेताजि
योगिनां योगसिद्धये इति’ पुरा० । एतेषां लक्ष्यं
अष्टाङ्गयोगशब्दे वक्ष्यते । “जातुभ्याञ्च तथा पङ्ग्रां
पाणिभ्यामुरसा धिया । शिरसा वक्त्रसा दृष्ट्या प्रणामो-
ऽष्टाङ्गैरिति” इत्युक्तलक्षणे २ प्रणामे “आपः क्षीरं
कुशापं च दधि सर्पिः सतण्डुलम् । यवः सिद्धा-
र्थकश्चैव अष्टाङ्गोऽर्घः प्रकीर्तितः” इत्यष्टव्यघटिने ३ पूजोप-
करणेऽर्घे, “आपः क्षीरं कुशापाणि हतं मधु तथा दधि ।
रक्तानि करवीराणि तथा वै रक्तचन्दनम् अष्टाङ्ग-
एष वा अर्घ्यं भानवे परिकीर्तितः” काशीख० उक्ते ४ अष्ट-
व्यव्यक्तके सूत्र्यार्घे ५ शारीरफलके च तस्य प्रत्येकपङ्क्तौ
अष्टपदरूपाङ्गकत्वात्तथात्वम् । “दैशल्याद्याष्टाङ्गके आयु-
र्वेदे यथा “तद्यथा शल्यं शालाक्यं कायचिकित्सा
भूतविद्या कौमारभृत्यमगदतन्त्रं रसायनतन्त्रं वाजीकरण-
तन्त्रमिति । अथास्य प्रत्यङ्गलक्षणसमासः । तत्र १ शल्यं
नाम विविधव्रणकाष्ठपापानां शुलोऽहलोऽष्टास्थिबालनख-
पूयास्त्रायान्तर्गम्यल्योद्धरणार्थं यन्त्रशस्त्रसाराग्निप्रणिधान
व्रणविनिश्चयार्थञ्च ॥ २ शालाक्यं नाम ऊर्ध्वजलगतानां
रोगाणां श्रवणयनवदनप्राणादिस्त्रितानां व्याधौ नासुप-
शमनार्थम् ॥ ३ कायचिकित्सा नाम सर्वाङ्गसंस्कृतानां
व्याधीनां ज्वरातीसाररक्तपित्तशोथोन्मादपक्कारुषमेहा-
दीनासुपशमनार्थम् ॥ ४ भूतविद्या नाम देवासुरगन्धर्वय-
क्षरक्षःपितृपिशचनगपचाद्युपसृष्टचेतसां शान्तिकर्म्मव-
लिहरणादिपक्षोपशमनार्थम् ॥ ५ कौमारभृत्यं नाम
कुमारभरणधात्रीक्षीरदोषसंशोधनार्थं दुष्टस्तन्यपक्वसुत्या-
नाञ्च व्याधौ नासुपशमनार्थम् ॥ दैशगदतन्त्रं नाम
सर्पकोटलूताष्टचक्रमूर्धिकादिदष्टविषव्यङ्गनार्थं विविधविष
संयोगविषोपहतोपशमनार्थम् ॥ ७ रसायनतन्त्रं नाम
यवःस्थायनमायुर्मेधावलककरं रोगप्रहरणसमर्थञ्च ॥ ८ वा-
जीकरणतन्त्रं नाम अत्यदुष्टविशुद्धजीवरेतसामाध्यायनं
प्रसादोपचयजनननिमित्तं महर्षजननार्थञ्च ॥ एवमष्टाव्यु-
र्वेदोऽष्टाङ्ग उपदिश्यते” सूत्रतः ॥ कर्म० संज्ञात्यास
द्विगुः । अष्टसु तत्तदङ्गेषु न० व० व० ।

अष्टाङ्गधूपं पु० कर्म० “पलङ्कपा निव्यपत्वं वचा कुष्ठं हरी-
तकी । सर्षपाः सयवाः सर्षिर्धूपनं ज्वरनाशनम्” इति
चक्रदत्तोक्ते ज्वरनाशने धूपभेदे ।

अष्टाङ्गमैथुनं न० कर्म० । “स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणम्
गुह्यभाषणम् । संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिष्पत्तिरेव
च । एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनोविणः” दक्षोक्तो
स्त्रीणां स्मरणादिषु अष्टसु । यदभावे ब्रह्मवर्च्यम् ।

अष्टाङ्गयोग उ० अष्टावङ्गान्यस्य कर्म० । यमनियमाद्य-
ष्टाङ्गे योगे स च अङ्गसहितोदधिः । तन्वसारे ।
“शैश्वं जीवात्मनोराज्ययोगं योगविशारदाः । तय स्नेहात्
समाख्याता योगविज्ञकरास्तु ये । कामक्रोधलोभमोह-
मदमातृसर्वसंज्ञकाः । योगाङ्गैरेतान्निर्जित्य योगिनो-
योगमाप्नुयुः । यमनियमावासनं प्राणायामस्ततः परम् ।
प्रत्याहारो धारणाश्च ध्यानं सङ्गं समाधिना । योगा-
ङ्गान्याङ्गैरेतानि योगिनो योगसाधने । यमादयस्तु
“अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं दयार्जवम् । क्रमा दृति-
र्मिताहारः शौचञ्चेति यमा दश । तपःसन्नोप आस्तिक्यं
दानं देवस्य पूजनम् । सिद्धान्तश्रवणञ्चैव हौर्मितिश्च
जपोक्तम् । दर्शते नियमाः प्रोक्तायोगशास्त्रविशारदाः ।
आसनानि आसनशब्दे वक्ष्यन्ते । “इन्द्रयाकर्षयेद्वायुं बाह्यं
षोडशमात्रया । धारयेत् पूरितं योगी चतुष्षष्ट्या त मा-
त्रया । सुषुम्णा मध्यमं, सत्यगद्वात्रिंशन्मात्रया शनैः ।
नाड्या पिङ्गलया चैव रेचयेद्योगवित्तमः । प्राणायाममिमं
प्राङ्मूर्धन्ययोगशास्त्रविशारदाः । भूयोभूयः क्रमात्तस्य व्यत्यासेन
समाचरेत् । मातापुत्रिक्रमेणैव सत्यगद्वादश षोडश ।
जपध्यानादिभिर्भुक्तं सगर्भं तं विदुर्मुखाः । तदपेतं
निगर्भञ्च प्राणायामं परं विदुः । क्रमादभ्यस्यतः पुंसोदेह
स्वेदोद्गमोऽधमः । मध्यमः कल्पसंयुक्तो भूमित्यागः परो-
मतः । उत्तमस्य गुणावाप्तिर्यावच्छीलनमिच्छते” इन्द्रि-
याणां विचरतां विषयेषु निरर्गलम् । बलादाहरणं
तैभ्यः प्रत्याहारोऽभिधीयते । अङ्गुष्ठगुल्फजानूरुसीमनी
लिङ्गनाभिषु । हृदयोवाकण्डदेशे तु लम्बिकायां तथा
नसि । भ्रुमध्ये सक्तो मुखे हृदयान्ते यथाविधि । धारणं
प्राणमरुतोधारणेति निगद्यते । समाहितेन मनसा
चैतन्यान्तरवर्तिना । आत्मन्यभीष्टदेवानां ध्यानं ध्यान-
मिहोच्यते । समस्तभावनानां नित्यं जीवात्मपरमात्मनोः ।
समाधिमाङ्गुर्भुनयः प्रोक्तमष्टाङ्गलक्षणम् । इत्यादि कथितं
देवि कामादिरिषुनाशनम्” । पात० सू० तु अन्यथोक्तम् ।
अष्टाङ्गावलोकिका स्त्री कर्म० “कटकलं पौष्करं शृङ्गी व्योमं
मासश्च कारवी । लक्ष्णं शुर्लक्षितञ्चैतन्मधुना सह लेखयेत् ।
प्रभावलेहिका हन्ति सन्निपातं सुदारुणम् । हिकान्नाशं

च कासश्च कण्ठरोगं निवर्त्यति । जर्जरगन्धेऽप्यहरणे लघु-
स्वेदादिकर्मणि । विरोधु लघुं मधु लक्ष्णा कार्या स्वादाई
जैरसैः” । चक्रदत्तोक्तोऽप्येकमेवेति ।

अष्टादश लि० अष्टादशानां पूरणः उ० स्त्रियां स्त्रीषु अष्टा-
दशसंख्यापूरणे । अष्टौ च दश च अष्टाधिका दश वा
अष्टादशन् । १ (आटारो) संख्यायाम् २ तत्संख्याते च
लि० । “विद्या ह्यष्टादशैव तु” यिष्णुषु । “अगाह्यताष्टा-
दशतां जिगीषया नवद्वयद्वीपपृथग्गजयन्त्रियाम्” नैष०
“अष्टादश पुराणानि कृत्वा सन्वतरोत्ततः” भा० आ० प० ।

अष्टादशधान्य न० व० व० कर्म० संज्ञात्वात् द्विगुः । अष्टादशविधेषु
धान्येषु । तानि च यथा । “यवगोधूमधान्यानि तिलानिः कज्जु-
कुलोत्पत्ताः । माषा सुक्का मसूराश्च निष्पावाः श्यामसर्षपाः ।
गवेषुकाश्च नीवारा आदक्योऽथ सतीनकाः । चणकाश्चीन-
काश्चैव धान्यान्वष्टादशैव तु हेमा० दा० ख० सू० पु० ।
धान्यानि, ग्रीहयः, गवेषुकाः, कसेरकाः । नीवाराः
आरग्यव्रीहयः सतीनका, कर्तुलकलायाः । चीनकाः
षटिकविशेषाः । निष्पावाः शिखीभेदाः । हेमा० ।

अष्टादशपरिशिष्टा स्त्री न० व० कर्म० संज्ञात्वात् द्विगुः ।
यूपादिलक्षणादिषु अष्टादशसु परिशिष्टविद्यासु “परिशिष्टाश्च
संख्याता अष्टादश शृणुष्व ताः । यूपलक्षणं कागलक्षणं
प्रतिष्ठातृवाकसंख्याचरणव्यूहश्राद्धकल्पश्रुतानि परिषद-
श्रुत्यनुष्ठानमिष्टकापूरणं प्रयाध्यायोक्तांशं क्रतुसंख्या-
निगमा यज्ञपात्रं होतकम् । व्रतञ्च प्रसवोत्थाश्च कूर्म-
लक्षणसंयुतम् । कथिताः परिशिष्टास्तु ब्रह्मविद्यति
संख्या” हेमा० दा० ख० देवीपु० ।

अष्टादशपुराण न० व० व० कर्म० संज्ञात्वात् न द्विगुः । ब्राह्मणादिषु
अष्टादशसु पुराणेषु “ब्राह्मणं पाद्मं वैष्णवञ्च शैवं भागवतं तथा
तथान्यन्नारदीयञ्च मार्कण्डेयञ्च सप्तमम् । आग्नेयमथर्भं
प्रोक्तं भविष्यममलया । दशमं ब्रह्मवैवर्तं लिङ्गमेकादशं
तथा । वाराहं द्वादशं प्रोक्तं स्कान्दञ्चात्र त्रयोदशम् ।
चतुर्दशं वामनञ्च कौर्ममरुदं तथा । मातृसंख्यं गारु-
डञ्चैव ब्रह्माण्डमष्टादशं तथा” हेमा० दा० ख० वरा० पु० ।

अष्टादशभुजा स्त्री अष्टादश भुजायस्याः । देवीमाहात्म्यस्य द्वि-
तीयचरितदेवतायां महालक्ष्म्यां तन्मूर्तिर्ध्यानशब्दे वक्ष्यते
अष्टादशविद्या स्त्री न० व० कर्म० संज्ञात्वात् द्विगुः । वेदा-
दिषु अष्टादशसु विद्यासु । “अङ्गानि वेदायत्तारो सीमो-
सान्यायवितरः । धर्मशास्त्रं पुराणञ्च विद्याङ्ग्रेताद्यत-
ईय । आयुर्वेदो भववेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः ।

अथैवास्मिन् चतुर्थं तु विद्याहृष्टादशैव तु” हेमा० ब्र० ख०
विष्णुपरा० । अङ्गानि अङ्गशब्दे उक्तानि शिक्षादीनिषट्
इति अष्टादशसंख्यापूर्तिः ।

अष्टादशविवादपद न० ब० व० कर्म० संज्ञात्वाच्च द्विगुः । अष्टा-
दानादिषु अष्टादशसु विवादस्थानेषु “तानि च मनुनोक्तानि
यथा “तेषामाद्यष्टादानं निःक्षेपोऽस्त्वामिविक्रयः । सम्भूय
च ससुत्यानं दत्तस्थानपकर्म च । येतनस्त्वैव चादानं संविदश्च
व्यतिक्रमः । क्रयविक्रयानुशयो विवादः स्वामिपालयोः ।
सीमाविवादधर्मश्च पारुष्ये दण्डवाचिके । स्तेयञ्च साहस-
ञ्चैव स्तेःसंप्रहणमेष च । स्त्रीपुं धर्मो विभागश्च द्यूत-
माह्वय एव च । पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविह” ।

अष्टादशसृष्टिकारिन् पु० ब० व० कर्म० संज्ञात्वाच्च द्विगुः । विष्णु
प्रभृतिषु अष्टादशसु सृष्टिकारकेषु “विष्णुः पराशरो दत्तः
सर्वज्ञ व्यासहरिताः । शातातपोयशिवश्च यमापस्तम्ब
गौतमाः । देवलः शङ्खलिखितौ भरद्वाजोशनोऽत्ययः ।
शौनको याज्ञवल्क्यश्च दशाष्टौ सृष्टिकारिणः । हेमा०
दा० ख० छहनुमनुः ।

अष्टादशाङ्ग पुं० अष्टादश अङ्गानि यत् । वैद्यक
प्रसिद्धे पाचनभेदे तच्च वातादिभेदेन भिन्नभिन्नप्रकारं दर्शितं
चक्रदत्तेन । “दशमूली शटी शृङ्गी पौष्करं सदुरा-
लभम् । भार्गी कुटजबीजञ्च पटोलं कटुरोहिणी । अष्टा-
दशाङ्ग इत्येष सञ्ज्ञिपातज्वरापहः । कासहृद्पित्तपात्रार्था-
र्त्तिश्चासङ्गिकावभीहरः । भूनिम्बदारुदशमूलमहौषधाय-
तिक्तेन्द्रबीजधनिकेभक्त्याकपायः । तन्द्रीप्रलापकसना-
विदाहृमोहश्वासादियुक्तमखिलं ज्वरमाशु हन्ति ॥ सुस्त-
पपट्टकोशीरदेवदारुमहौषधम् । त्रिफलाधन्यासश्च नी-
लीकम्पिक्तकं त्रिवृत् । किराततिलकं पाठाबलाकटु-
रोहिणी । मधुकं पिप्पलीमूलं सुसाद्यो गण उच्यते ।
अष्टादशाङ्गसदितमेतद्वा सञ्ज्ञिपातनुत् । पित्तोत्तरे सञ्ज्ञि-
पाते हितञ्चोक्तं मनीषिभिः । सन्यास्तम्भो उरोघाते उरः-
पार्श्वशिरोपहे” ३ । अथविधमथन्यत्रोक्तं विस्तरात्तदुक्तम् ।

अष्टादशोपचार पु० ब० व० कर्म० संज्ञात्वाच्च द्विगुः । तन्त्रो-
क्तेषु आसनादिषु अष्टादशरूपचारेषु यथा “आसनं
स्नातं पादमध्यमाचमनीयकम् । स्नानं वस्त्रोपवीतञ्च
भूषणानि च सर्वशः । गन्धपुष्पे तथा धूपदीपावज्ज
तर्पणम् । सायानुत्थेपनञ्चैव नमस्कारविसर्जने । अष्टा-
दशोपचारैस्तु सन्धी पूजां समाचरेत्” तन्त्रसारः ।
अष्टादशोपपूराण न० ब० व० कर्म० संज्ञात्वाच्च द्विगुः ।

सन्तकुमारादिषु अष्टादशसु उपपुराणेषु “अन्यान्तुप
पुराणानि मुनिभिः कथितानि तु । आद्यां सन्तकुमारोक्तं
नारसिंहमतः परम् । तृतीयं नारदं प्रोक्तं कुमारैश्च तु
भाषितम् । चतुर्थं शिवधर्माख्यं साक्षाज्जन्मोद्भाषितम् ।
दुर्वाससीक्तमाद्यर्थं नारदोक्तमतः परम् । कापिलं मानवं
चैव तथैवोशनसेरितम् । ब्रह्माण्डं वारुणं चाथ कालि-
वाह्वयसेव च । माहेश्वरं तथा शास्त्रं शीरं सर्वार्थस-
ञ्चयम् । पराशरोक्तं प्रवरं तथा भागवतहृदयम् । इदमष्टा-
दशं प्रोक्तं पुराणं कौर्म्यसंज्ञितम् । चतुर्धा संस्थितं
पुण्यं संहितानां प्रभेदतः । हेमा० दा० ख० कूर्मपु० ।

अष्टादिशाब्दिक पु० कर्म० संज्ञात्वाच्च द्विगुः । “इन्द्रचन्द्रः
काशकृतज्ञापिगिली शाकटायनः । पाणिन्यमरजैनेन्द्रा
जयन्यटादिशाब्दिकाः” इत्युक्तेषु अष्टसु प्रथमशब्दशास्त्र
प्रवर्तकेषु इन्द्रादिषु ।

अष्टापद पुं० न० ब० व० अष्टौ अष्टौ पदानि पञ्चावस्थ वृत्तौ
संख्या शब्दस्य वीष्णार्थत्वाङ्गीकारः आन्वम् अर्द्धादिः ।
। शारीरकले । अष्टसु धातुषु पदं प्रतिष्ठा यस्य । २ स्वर्णे । आव-
र्जिताष्टापदकुम्भतोयैः” कुमा० । “अवेष्टाष्टापदभूमिरेणुः”
सायः । उपचारात् स्वर्णमयेऽपि “अष्टापदेन बलवान् राजा
वज्रधरोपमः” इति हरिवंशः । शरभे ४ सूतायाञ्च पु० ।
तयोरष्टपदत्वात् । अष्टं यथास्यात्तथा पद्यते । ५ कर्मौ ।
अष्टसु दिक्षु आपद्यते ईकीलके । अष्टाभिः सिद्धिभिरापद्यते ।
आ+पद-अप् ३त० । अणिमाद्यष्टसिद्धियुक्तोऽकैलासे पु० ।

अष्टापाद्य लि० अष्टभिरापद्यते गुण्यते आ+पद-कर्मणि
यत् । अष्टभिर्गुणनीये “अष्टापाद्यम् शूद्रस्य स्त्रिये भवति
किल्बिषम्” मनुः ।

अष्टाविंशति स्त्री अष्टाधिका विंशतिः शा० त० आदन्ता-
देशः । (आटाइस) । संख्याभेदे २ तत्संख्यायिते च । विंश-
च्छब्देन समासे तत्रैव “अष्टाविंशतिम्” भृगुः ज्यो० ।
पूरणे ङट् । अष्टाविंशः । तत्संख्यापूरणे लि० स्त्रियां
ङीप् । पूरणे तमप् अष्टाविंशतिसः । तत्रैवार्थे लि० ।
अष्टाविंशतितत्त्व न० अष्टविंशतौ स्थानेषु तत्त्वतत्त्वज्ञानं यत् ।
रघुनन्दनभट्टाचार्यकृते मलमासादिषु अष्टाविंशतिस्या-
नेषु तत्त्वज्ञापके सृष्टिनिबन्धे । तानि च स्थानानि तेन
प्रतिज्ञायां दर्शितानि यथा “मल्लिङ्गुचे दायभागे संस्कारे
गुह्यनिर्णये । प्रायश्चित्ते विवाहे च त्रिधौ जन्माष्टमीव्रते,
दुर्गाव्रते व्यवहृतावेकादश्यादिनिर्णये । तद्वाभगवतोत्-
सर्गे वृषोत्सर्गाव्रते । प्रतिज्ञायां परीक्षायां ज्योतिषे

वास्तुयज्ञके । दीक्षायांमात्रिके कृत्ये चोत्ते श्रीपुरोहिते ।
सामन्त्राङ्गे यजुः, आङ्गे श्रुद्धि, त्वविचारणे । इत्यष्टाविंशति-
स्थाने तत्त्व' वक्ष्यामि यत्नतः" । [आष्टकोष्ठादयोऽप्यत्र ।

अष्टार लि० अष्टौ अरा इव कोणा यस्य । अष्टकोणे । अष्टा-
अष्टारचक्रवत् पु० अष्टारमष्टकोणं चक्रमस्यस्य भतुप् मस्य
वः । अष्टकोणचक्रधारको जिनभेदे ।

अष्टाल पु० घोटकदेशभेदे अष्टगन्धे विवृतिः ।

अष्टावक्र पु० अष्टकलोवक्रः दृत्तौ संख्या सुजर्घपरं पु० दीर्घः ।

अष्टिभेदे स च उद्दालकशिष्यकहोदयुतः । तदुत्पत्तिकथा भा०
व० १३२ अ० । "उद्दालकस्य नियतः शिष्य एको नाम्ना
कहोड इति विस्तृतोऽभूत् । शुश्रूषुराचार्यवशात्तुवर्ती दीर्घं
कालं सोऽध्ययनञ्चकार । तं वै विप्रः पर्यचरत् स शिष्य-
स्ताञ्च ज्ञात्वा परिचर्यां गुरुः सः । तस्मै प्रादात् सद्य
एव श्रुतञ्च भार्याञ्च वै दुहितरं स्त्रियां सुजाताम् । तस्यां
गर्भः समभवदग्निकलः सोऽधीयानं पितरञ्चाप्युवाच ।
सर्वो रात्रिमध्ययनं करोषि नेदं पितः सम्यग्वोपव-
र्त्तते । वेदान् साङ्गान् सर्वशस्त्रैरुपेतानधीतवानस्मि
तव प्रसादात् । इहैव गर्भे तेन पितर्जवीमि नेदं त्वत्तः
सम्यग्वोपवर्त्तते । उपास्यः शिष्यमध्ये महर्षिः स तं
कोपादुदरस्थं शयाप । यस्मात् कुक्षौ वर्त्तमानो ब्रवीषि
तस्माद्वक्रो भवित्वाऽऽष्टकलः । स वै तथा वक्र एवाभ्य-
जायदष्टावक्रः प्रथितो वै महर्षिः" । सचाष्टावक्रसंहिताकारो

अष्टावक्रोच न० अष्टावक्रमधिकृत्य कृतः ग्रन्थः ख । भा०
प० प० १३२ अध्यायमारभ्य अध्यायतयत्माक
ग्रन्थभेदे यत्र वादेन वन्दिनं जित्वाऽष्टावक्रेण वन्दिपरा-
जितं तेनैव जलेनिमज्जितं पितरं कहोडनामानं सुनि मो-
चयामास तेन प्रसन्नेन दित्वा तस्याष्टकतादूरीकरणेन सौम्या-
कारता कर्तेति वसिष्ठम् ।

अष्टि स्त्री अस्थते भूमौ निष्यते अस-क्तिन् पु० पत्वम् ।
(आटि) इति ख्याते । १बीजे, २षोडशाक्षरपादके रुन्दोभेदे
च । "अष्टाव्यष्टौ ततः सृष्टे" इ० २० । अक्ष-व्याप्तौ-
क्तिन् । ३व्याप्तौ । अश-करणे क्तिन् । ४भोगसाधने देहे
"शतशरदोया युष्मान् न जरदृष्टिर्यथासम्" यजु० ३४, ५२ ।
जरतो अष्टिः शरीरं यस्य "वेददी० अष्टेः षोडशाक्षरपा-
दत्वेन तत्संख्यासाध्यात् ५षोडशसंख्यायां ईतत्संख्येये च ।
"सनात्रिपञ्चाङ्गादिने विवाहाद्बधूप्रवेशोऽष्टदिनात्तराजे ।
इति सृष्टि० चि० प्रस्ताव्यन्तरस्यास्थित्युत्पत्तिनांशवाची
तथकारणभ्यः अष्टिग्रन्थेऽप्य आद्यान् अस्थित्युत्पत्तयः तस्या-

ष्ठित्वम् । तकारयुक्तः पाठस्तु असमीचीनः । रसमयस्य त्वग-
व्यादेरभावात् फलमेव रसं पिबतेति" भाग० टी० श्रीधरः ।

अष्टि स्त्री अस्थते चात्यतेऽनया अक्ष-करणे द्वन् । १प्रतोदे
"शुनमद्रासुदिक्रय" ऋ० ४, ५७, ४ । "अष्टाप्रतोदम्" भा०
२रथचक्रावयवभेदे च । "अष्टां पूषा शिधिरास्तु सुहरीद्वजत्" ऋ०
६, ५८, २ । "अष्टामाराभिति" भा० ।

अष्टीला स्त्री अठिस्तत्तुल्यकठिनाज्ञानं रा-क रस्य लः
दीर्घः "आध्यापयन् वक्षिष्टं हृत्वा वातसलोन्नताम्" ।
कुर्वासीमार्त्तिमयीलां मूलस्य मार्गरोधिनीमिति वैद्यकोक्त-
लक्षणयुक्ते वातजन्ये १ व्याधिभेदे । २ मूलाघातरोगभेदे सुश्रुतः
तल्लक्षणादि तत्र यथा "अघातो मूलाघातप्रतिषेधमध्यायं
व्याख्यास्यामः वातकुण्डलिकाशीला वातवक्षिस्तथैव च"
द्वादशभेदानभिधाय लक्षितं यथा "शूलणमार्गस्य वस्तेषु वायु-
रन्तरमाश्रितः । अशीलावदुधनं ग्रन्थिं करोत्वचलसुप्तमम् ।
विण्मूत्रानिलसङ्गश्च तत्वाध्मानं च जायते । वेदना
जायते वस्तौ वाताशीलेति तां विदुः" । ३ वस्तुलाकारे
पाषाणखण्डे च । तदाकारत्वेन वाताशीलाया अपि तथा-
त्वम् "ततो जज्ञे मांसपेशी लोहाशीलेव संहृता" भा० व्या०
प० ११५ अध्या० । मूलाघाते क्लोवत्वमपि भेदनं दीपनं
हृद्यमानाहाशीलसुक्षुम्" सुश्रुतः ।

अष्टीवत् पु० नास्ति अतिशयितमस्थि यस्मिन् सतुप् पु०
नि० । (आंटु) इति ख्याते जानूर्ध्वोः सन्निस्थाने ।
अष्टीवल्लौ परिकुल्फौ च देहे" ऋ० ७, ५०, २, जरुभ्यां
ते अष्टीवङ्गां पाणिभ्यां प्रपदाभ्याम्" अथ० १०, १६३, ४,
अस्य जरुपूर्वपदत्वे इहमे १ अदन्तता जर्घशीवं न० ।
"चत्वार्यर्ध्वशीवानि" शत० ब्रा० । २ षीर्वाङ्गिणे लि० ।

अस दीप्तौ अक० ग्रहणे गतौ च सक० भादि० उभ० सेट् । असति ते
आसीत् आसिष्ट । "नावय्य उत्पाद्य इवास यत्नः" कुमा० ।

अस विद्यमानतायाम् अदा० अक० पर० सेट् । अस्ति सः
सन्नि असि स्यःस्य अस्मि सः अः । स्यात् स्युः । अस्तु
साम् सन्तु एधि-असामि । आसीत् । अस्य असा असातुके
भादेशः । तेन भूधातुवद्वृत्तम् । विद्यमानता च काल
संज्ञाधारणं तदुक्तं हरिणा "आत्मानमात्मना बिम्बदत्तो-
व्यदिश्यते । अन्तर्भावाच्च तेनासौ कर्मणा न सकर्मकः"
"अस्तुत्तरस्यां दिशि देवतात्मा" कुमा० । यज्ञावहासार्धम
सत्कृतोऽसि गीता" "प्रपञ्चोऽसि खैरं रतिरसमहानन्दनिर-
ताम्" श्यामास्तवः । "स्याद्वा संख्यावतोऽर्थस्य सप्तदायो-
ऽभिधायकः" फणिभा० । "स्यातामसिले मिले च सहज

प्राकृतावपि" साधः कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमयो
भराः" मनुः "दिनेदिने त्वं तनुरेधि रेऽधिकम्" नैष० "आसी-
दिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम्" मनुः । "नत्वेष्टां जात
नासमिति" गीता । मनु सन्तो सन्तः । "सदेव सोम्येदमग्र
आसीत्" छा० उ० "योऽन्यथा सन्मात्मानमन्यथा प्रति-
पद्यते" मनुः । "नासतो विद्यततेऽभावो नाभावी विद्यते सतः"
गीता स्त्रियां ङीप्. "सतो सतो योगविष्टदेहा" कुमा०
"सतो वाऽविद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी हरिः वि-
अति+अतिहारे परस्परमेककूपेण स्थितौ "अन्यो
व्यतिस्ते तु ममपि धर्मः" भट्टिः ।

अस जेमे दिवा० पर० सक० सेट् । अस्थति अस्थेत् अस्थत
आस्थत् आस्थत् आस । अस्थिता-अस्ता अस्थयति ।
अस्थन् अस्थमानः अस्तः । अस्थितम्-अस्तम् । अस्थित्वा-
अस्ता अस्थस्य, निरस्य "आरे अस्मद्द्वयं हेतो अस्थः" ।
ऋ० १, ११४, ४, "दस्यवे हेतिसंस्थार्थम्" ऋ० १, १०२, २,
अति-अतिदूरभेदपणे "बहुभिश्चैकमत्यस्यैकेन च बहुन्
जनान्" भा० अत्यस्तः पा० । वि+अति । वैपरीत्येन स्थापने
"व्यत्यस्तपाणिना कार्यसुपसंयुक्तं गुरोः" मनुः "व्यत्या-
हृच्छब्दयोगतः" सृतिः अधि-आरोमे आरोपय अतस्मिन्
तद्वृद्धिः अन्योपरिस्थापनञ्चाद्यार्थे "अप्रत्यक्षेऽपि हृत्प्राकाशे
जालास्तलमनितताद्यवस्थन्ति" "आह कोऽयमध्यासो नाम"
उच्यते सृतिरूपः परतत्पूर्वदृष्टावभासः" शा० भा० । अनु-
प्रवात् सङ्घ वा जे पणे अन्यस्तः । "सुज्जमेखला वल्कलेनान्वस्ता
भवति" शत० ब्रा० । अप-दूरीकरणे "गतिरपास्तसंस्था
मतिः" मालतीमा० "किमित्यपास्याभरणानि यौघने" कुमा० ।
अभि-अध्याष्टौ, "अभ्यस्यन्ति तटाघातं निर्जितैरावता
मजाः" कुमा० "अध्यासेन तु कोन्ते यः वैराग्येण च
गृह्यते" गीता । "शैशवेऽध्यस्तावेद्यानाम्" रघुः ।
अव-अवज्जेमे "तामवास्ततो गच्छति च सृजम्" शत० ब्रा०
समन्तात् जेमे "तामवास्त्यागच्छति सुदम्" शत० ब्रा०
उद्-अर्जोत्क्षेपणे "पुच्छसुदस्यति" सि० की० । परि+उद्
भिज्ञतया बोधने । "प्राधान्यं हि विधेयत्वं प्रतिषेधेऽप्र-
धानता । पर्युदासः स विज्ञो यत्नोत्तरपदेन नञ्" श्रीमा०
यथा आह्लादी पर्युदस्त कालोरात्रादिः "अमावास्यायां
पितृभ्योदद्यात्" "रात्रौ आह्नं न कुर्वीते" तृभयोरैकवाक्य-
तया रात्रौतराभावाद्यां आह्नं कर्त्तव्येति हि बोधः तत्र
रात्रिः पर्युदस्ता एवमन्यत्रापि परितःक्षेपणे च "अन्याः
सर्वे पर्युदस्ता ऋषिभिरनिवेशने" भा० स० प० । वि+

उद्-निवारणे । "चीराशीव व्युदस्तानि रेजुस्तत्र महा-
वने" "रामा० त्वन्त हेतुनतीत्येतान् कामक्रोधौ व्युदस्य च" ।
भा० स० प० । उप-समीपस्थापने "तस्याधस्तस्तद्वहिर-
पास्यति चमसेषु" कात्या० १०, ५, नि-अर्पणे "न मद्भिधे
न्यस्यति भारमग्राम्" । निक्षेपरूपेणार्पणे च "न्यासीकृता
स्थानभिदा करेण" कुमा० "राज्यं न्यासमिवाभुनक्तु" रघुः ।
उच्चारणपूर्वकं तत्र तत्र स्थाने अपेक्षीतया ध्याने च ।
"आदावृष्यादिकन्यासः करगुह्यस्ततः परम् । अङ्गुलि-
व्यापकन्यासौ हृदादिन्यास एव च" तन्त्रम् ।
उप+नि+वाचारम्भणे "उपन्यासस्तु वाङ्मुखम्"
अमरः । प्रथमप्रयोगे च "भूतमध्युपन्यस्तं पूर्वमावेदितं
न चेत् । हीयते व्यवहारेण" सृतिः "स तु तत्र विशेष
दुर्लभः सदुपन्यस्यति कल्पवर्त्म यः" किरा० सम्+नि त्यागे
"ग्रीडादस्य देवसुदीप्य मन्ये संन्यस्तदेहः स्वयमेव कामः"
कुमा० विहितकर्म्मणां विधानेन त्यागे च "दशलक्षणकं
धर्ममनुतिष्ठन् समाहितः । नेदानं विधिवच्छ्रुत्वा सन्यस्ये-
ददृष्टो द्विजः" मनुः । "न हि संन्यसनादेव सिद्धिं
समाधिगच्छति" "मयि संन्यस्य कर्म्मणि" गीता ।
निस्-निर्-निधीवने दूरीकरणे च । निरस्यति "मिथीवति
शिवु निरसने" पा० धातुपा० "निरस्तः परावसुः तृणनि-
रसने भवदेवः" निरस्तगान्भीर्यमपास्तधैर्यम् भाषः "निरास
भङ्गं कुपितेय पद्मिनी" भट्टिः "क्षणदक्षिणकलनूपुरा
निरासे" किरा० । त्वरितोच्चारणे च "निरस्तं त्वरितो-
दितम्" अमरः ।

परा-निराकारणे "एतेन खण्डनकारमतमपि परास्तम्" चिन्ता०
परि-परावर्त्तनेन स्थापने "सुखेन पर्यस्तविलोचनेन" कुमा० ।
"पर्यस्तसिद्धिं निषयः सहस्रसंख्याम्" किरा० । अर्पणे
च "ताम्रौष्ठपर्यस्तसुखः स्मितस्य" कुमा० । वि-परि-वैप-
रीत्ये, परिवर्त्तने आन्तिज्ञाने च "इतरथा पात्रे वि-
पर्यस्येते" शत० ब्रा० । "संशयविपर्ययासिन्धारणेनेति"
चिन्ता० "विपर्ययासितदर्शनैः" बौद्धका० ।

प्र-प्रक्षेपे "असु प्रास्य विनष्टानि गृह्णीतान्यानि मन्त्रवत्"
मनुः "अग्नी प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्युपतिष्ठते" गीता ।
अनु-प्र-आनुलोभ्येन अनुगततया एककूपेण निवेशने अनुप्रासः
प्रति-प्रतिरूपक्षेपणे । "तद्यथाऽहिर्निर्लेयणी वल्लीको ऋता प्र-
त्यस्ता शयीत" शत० ब्रा० ।

वि-विशेषरूपेण सम्यगवबोधनाय निवेशने व्यासः विग्रहवाक्यम्
तस्य समस्तवाक्यार्थस्य विशेषेणावबोधहेतुतया निवेशनात्

तथात्वम् विभागे “विद्याम वेदान् यस्मात् स तस्मात्
व्यास इति स्मृतः” भा० व्या० प० । पारावारेति व्यस्तं समस्तं
विपरीतञ्च” सि० कौ० । व्यस्तः “व्यस्तरातिन्विष्यते”
हुसा० । पृथक्करणे एवैक्यः प्रयोगे व्यस्तः “व्यस्तसम-
स्तमहाव्याहृतिहेमे” भवदेव । निवारणे च “व्यस्त्यु-
दय्यां शिशिरैः पयोभिः” भट्टिः । विद्येमे “व्यस्तास्तारा-
गणादय” भा० ।

वि-नि-अपयो ‘विष्णोर्विष्णुसि विन्नायकतिना सिद्धान्तसंज्ञावली
विन्वस्ता” सि० सु० “विभागविन्वस्तमहाधरत्वम्” भट्टिः ।
सम्-संक्षेपे “समासेन निबोधत” पुरा० समस्या । संक्षिप्यन्त्यसने
यथा पीतम् अम्बरमिति समुदायस्य पीताम्बर इति
संक्षेपेण प्रयोगः समासः । “सर्वोऽप्येकदेशोऽङ्गा सह सम-
स्यते” वार्त्ति० । “समस्तमानपदार्थातिरिक्तपदार्थबोध-
कत्वं ब्रह्मब्रीहिवमिति सारमङ्करो । “समासः षड्विधोऽयम्”
हरिः साकल्ये च समस्तम् “ज्ञानमस्ति समस्तस्य देशीमा०
“व्यस्तसमस्त महाव्याहृति हेमे विनि०” भवदे०
संयोजने च समस्तस्य स्यादयत्त गुणैरिमां” किरा० ।

असंयत लि० न० त० । अन्त्यन्यन्ये “असंयतोऽपि मोक्षार्थी”
काद० । असंयतः अन्तः अकारे विष्णौ भक्तश्च ।

असंयुक्त लि० विरोधे न० त० । १ वियुक्ते । २ व्यङ्गनवर्णा-
मिश्रिते व्यङ्गनवर्णे ३ द्रव्यान्तरैरसंयुक्ते च ।

असंयुत लि० न० त० । संयुतभिन्ने “हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तः-
स्थाभिश्च संयुतम् । औत्तरस्यं तं विजानीयात् कण्ठप्रमाडर-
संयुतम्” पा० शिखा ।

असंयोग पु० अभावे न० त० । १ संयोगाभावे न० व० । २ सं-
योगान्न्ये लि० संयोगः क्रियाजन्यः द्रव्यान्तरगुणविशेषः
हृत्स्वर्णयोरचाव्यवधानञ्च । “असंयोगोपधात्” पा० ।

असंलग्न लि० न० त० । १ संलग्नभिन्ने विभक्ते २ असंलग्ने च ।

असंयुत लि० न संयुतः । १ अनाद्यते “नासंयुतमुखः कुर्यात्-
क्षुतं जिह्वां तथैव च” स्मृतिः “संयुतं संवरणम् न० ७ व० ।
अत्यन्तावरणे २ नरकभेदे न० “यो ह्यस्य धर्ममाचष्टे
यसोपदिशति व्रतम् । सोऽसंयुतं नाम तमः सह तेनैव
गच्छति” मनुः ।

असंशय पु० अभावे न० त० । १ सन्देहाभावे न० व० ।
२ सन्देहान्न्ये “असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा यदार्थमस्याम-
भिलाषि मे मनः” यजु० सन्देहश्च एकस्मिन् धर्मिणि विरुद्ध
कोटिद्वयज्ञानम् यथा पर्वतो वृक्षमानुषवा दहनतदभाव-
रूपविरुद्धकोटिद्वयमेकस्मिन् पर्वते धर्मिणि ज्ञायते “स्थानुः

पुरुषो वेत्यत्र अस्थानुत्वस्य पुरुषत्वव्याप्यतावच्छेदकतया
वृहीतधर्म कत्वेन विरुद्धत्वात्तथात्वमिति वेदः ३ निश्चये च
असंशय लि० नास्ति संशयः सत्यक् अवयव यत् । सत्यक्-
अवयवाद्योग्ये दूरदेशादौ । “असंशये चैव शुरोर्न किञ्चि-
दपि कीर्त्तयेत्” मनुः ।

असंक्षिप्त लि० न० त० । संक्षेपान्न्ये १ विभक्ते २ असंक्षिप्ते च ।
असंसर्ग पु० अभावे न० त० । १ संसर्गाभावे । न० त० ।
२ संसर्गान्न्ये निश्चयान्न्ये ।

असंसर्गग्रह पु० असंसर्गस्य परस्परसम्बन्धाभावस्यापहः ।
भीमांसकोक्तस्य इदमिति रजतमित्यादि ज्ञानद्वयस्यापि प्रवृ-
त्तिजनकताप्रयोजके परस्परसम्बन्धाभावस्याबोधे । विस्तरः
असत्ख्यातिशब्दे अख्यातिधर्मान्तरूपेण ५ १२ पृष्ठे दृश्यः ।
असंयुत लि० न० त० । १ संसर्गरहिते । संसर्गश्च द्रव्ययोः
सम्बन्धः धनिनोरेकत्वं द्रव्ये विभागानन्तरं समुदायस्यामित्य-
सम्पादनञ्च “विभक्तोयः पुनः पित्वा भ्राता चैकत्वं सं-
स्थितः । पितृव्येणाथ वा प्रीत्या स तु संयुत उच्यते
वृह० उक्तेः । संयुतं द्रव्यमस्यास्ति अर्था० अश्च संयुतः ।
इति संयुटी च विभानन्तरमेकत्वं द्रव्येऽन्येन सह सम्बन्धवन्
तद्विभक्तः असंयुतः असंयुटी च “अन्योदर्यस्तु संयुटी-
नान्योदर्यधनं हरेत् असंयुक्ष्यपि चादद्यात् संयुटीनान्य-
मातजः” या० स्मृ० । “तस्माद्विभक्तासंयुटिन्युत्वे स्वर्गते
पत्नी धनं प्रथमं गृह्णातीति” मिता० ।

असंस्कृत लि० सम्+कृ-कृतं स्मृत् न० त० । १ गुणान्तराधान
समीते २ अपरिष्कृते ३ गर्भाधानादिसंस्काररहिते, च ।
असंस्कृतः सुतो ज्येष्ठोनापरो वेदपारगः” स्मृतिः “असं-
स्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वमंस्कृतैः” या० स्मृ० ।
व्याकरणसंस्कारान्न्ये ४ अपरिष्कृते पु० “संस्कारो हि सतो
गुणान्तराधानम् सच लौकिकालौकिकछेदकः । तत्र यथा
गर्भाधानादिना अलौकिकेन हेतुना देहः संस्क्रियते तत्-
संस्काराच्च तदभिमानो देही । एवं ज्ञानाद्यभनादिनाऽपि ।
लौकिकेन तु पाकादिना द्रव्यान्तरयोगेन वा अस्मादौ गुणा-
न्तरमाधीयते अतएव संस्कृतं भक्ष्याः इति पा० स्मृते-
भक्ष्यस्य दध्याद्युपसेवनेन संस्कार उक्तः । शरावे संस्कृतः
शावावः सक्तुः दग्नि संस्कृतः दाधिकः क्षुपः” सि० कौ० ।

असंस्तुत लि० न० त० । १ अपरिचिते । “प्रेमान्वयस्तुत
इव परित्यक्तः” काद० । २ स्वयगस्तुते च ।

असंस्थित लि० न० त० । १ अप्रतिष्ठे प्रतीति अस्थिते
“असंस्थितान् प्राणान् संस्थापयेत्” यत० भा० २ अस्थिते

अवस्थितभिन्ने ऽचले च । “गच्छति पुरः शरीरं” धावति
पश्चादसंस्थितं चेतः” इति शकु० ।

असंहत लि० न संहन्यते इतरेण संहन्यते सम्+हन-क्त
न०त० । १संघातमनापक्षे २असंलग्ने “सर्वतस्त्रिदशं
पञ्चादशं वा बहुलमयुष्ममसंहतं प्रागयं मलमाच्छादयन्”
गोभि० “असंहतमसंलग्नम्” सं०त० रघु० । सांख्यमतसिद्धे
२पुरुषे पु० । तस्मिन्ने हि प्रकृत्यादेः शय्यादृष्टादिवत्
संहत्यैव (इतरसापेक्षतयैव) पुरुषार्थकारित्वम् पुरुषस्य
तु प्रकाशरूपक्रियायां नेतरापेक्षाऽस्तीति तस्यासंहतत्वम् ।
संहतपरार्थत्वात् पुरुषस्य सां०भा० “विवादाश्च दं प्रकृतिमह-
दादिकं परार्थं स्वेतरस्य भोगः परमार्थफलकं संहतत्वात् शय्यास-
नादिवदित्यनुमानेन प्रकृतेः परोऽसंहत एव पुरुषः सिध्यति
तस्यापि संहतत्वेऽनवस्थापत्तेः । पातञ्जले च “परार्थं संह-
त्य कारित्वादिति” सूत्रकारेणानुमानं कृतं तत् त्वयथाश्रुत
मेवान्यायव्यवसाधारणम् । इतरसाहित्येनार्थक्रियाकारित्व
संज्ञं संहत्यकारितायष्टार्थत्वात् । पुरुषस्तु विषयप्रकाशनरूप
पायां स्वार्थक्रियायां नान्यदपेक्षते नित्यप्रकाशरूपत्वात् ।
पुरुषस्यार्थस्वभावमात्रे बुद्धिदन्त्यपेक्षणात् । सम्बन्धस्तु
नासाधारण्यव्यक्रियेति । “संहतपरार्थत्वात्” सां०सू०भा०
“अतोऽसंहतः संहतदेहादिभ्यः परः पुरुषः सिध्यति” ।

असक्त व्य० न सकृत् न०त० । पौनःपुन्ये । “असक्तदेकर-
थेन तरस्विना” रघुः “अन्याद्येनासक्तश्चैतान् गुणैश्च परि-
नोदयेत्” “असक्तदुर्गमसाधु वासं जन्म च दारुणम्” इति
च मनुः । “आहृत्तिरसक्तपददेशात्” शा०सू० ।

असक्त लि० सन्ज-क्त न०त० । १आसक्तिशून्ये २फलाभिला-
षशून्ये च “असक्तः सुखमन्यभूति” इति रघुः । “कृत्यात्
विद्वांस्रथाऽसक्तः” इति गोता “असक्तमारथयतो यथा
यथम्” किरा० । [सक्तिशून्ये

असक्त्य (क्ति) लि० नास्ति सक्त्य यस्य वा टच् समा० ।

असक्ता स्त्री सम्+क्रम-गिट् पु० समोऽन्तलोपः न०त० ।
संक्रान्त्या स्त्रियाम् । “न इषं पिबन्तमसक्ताम्”
ऋ०६, ६, ३, ८, असक्तामसक्रमणीम्” निरु० ।

असखि पु० न सखा न टच् समा० । सखिभिन्ने रिपौ ।

असगोत्र लि० न समानं गोत्रमस्य वा समानस्य सः । भिन्न-
गोत्रे “असगोत्रः सगोत्रोवा यदि स्त्री यदि वा पुमान् ।
यथाग्निदाता प्रेतस्य विषण्णं दद्यात् स एव हि” ऋतिः
पक्षे न सादेशः । असमानगोत्रः “असमानगोत्रार्थेभीम्
भार्यां विन्देत्” ऋतिः ।

असङ्कल्प पु० विरोधे न० संकल्पाभावे । न०ब० । संकल्प-
शून्ये लि० ।

असङ्कसुक लि० न०त० । स्थिरमतौ ।

असङ्कुल लि० न सङ्कुलः । १परस्परविरोधे । २धामादिपथे
२विस्तीर्णे पथि च पु० ।

असङ्क्रान्तमास पु० न संक्रान्तः न राश्यान्तरं प्राप्नोति रवि-
यत् चान्द्रमासे । शुक्रप्रतिपदादिदिशान्ते रवि सङ्क्रमणशून्ये
मलमासे । “असङ्क्रान्तमासोऽधिमासो निरुक्तः” विवरणम-
धिमासशब्दे १३१ पु० ।

असङ्क्षेप पु० अभावे न०त० । १संक्षेपाभावे विरोधे न०त० ।
२विस्तारे न०ब० । ३संक्षेपशून्ये विस्तीर्णे लि० ।

असङ्ख्या लि० नास्ति संख्या इयत्ता यस्य । इयत्ताशून्ये ।
“प्रसङ्ग तेजोभिरसंख्यतां गतैः” भाषः । [संख्यान्विते च
असङ्ख्यात लि० सम्-ख्या-क्त न०त० । १इयत्ताशून्ये २बहु-
असङ्ख्येय लि० संख्यातुमशक्यः १इयत्तारहिते २विष्णौ पु०
“असंख्येयोऽप्रमेयात्मा” विष्णुसं० संख्यार्हमेदादि न
विद्यते इत्यसंख्येयः भा० ।

असङ्ग पु० अभावे न०त० । १सम्बन्धाभावे नास्ति सङ्गो-
विषयैर्यस्य २पुरुषे जीवे तस्य सर्वसम्बन्धशून्यत्वात् तथा-
त्वम् । “असङ्गोऽयं पुरुषः” सां०सू० । ३सम्बन्धशून्ये
४प्रतिबन्धशून्ये च लि० । “असङ्गमद्विषमि सारवत्तया”
रघुः । [२असंबन्धे ४सङ्गतिशून्ये च ।

असङ्गत लि० न०त० । सङ्गतभिन्ने १अयुक्ते २युक्तिशून्ये
असङ्गति स्त्री अभावे न०त० । १सङ्गत्यभावे । सङ्गतिश्च “सङ्गति
रनन्तराभिधानव्याप्ता, आनन्तर्याभिधानप्रयोजकजिज्ञा-
साजमकज्ञानविषयो ह्यर्थः सङ्गतिः, जायते च कार्ये कारणे
वा ज्ञाते कारणत्वस्य कार्यत्वस्य ज्ञानात् किमस्य कारणं
कार्यं” वेति जिज्ञासा” दीधित्युक्ता सा च षोढा तदुक्तमभि-
युक्तैः “सप्रसङ्ग उपोद्घातो हेतुतावसरस्तथा । निर्वहकैक-
कार्यत्वम् षोढा सङ्गतिरिष्यते” इति व्याख्यातश्चैतत्
जगदीशेन । “निर्हीटोपपादकत्वस्योद्घातत्वम् “चिन्तां
प्रकृतिसिद्ध्यर्थमुपोद्घातं विदुर्बुधाः” इति प्राचीनोक्तौ चिन्ता
पदं कदमिहितोभाव इति न्यायेन चिन्तनीयपरं तथा
च तस्यापि प्रकृतिसिद्ध्युपपादकतया चिन्तनीयत्वं प्रक-
ृतिसिद्ध्युपपादकत्वव्यवसम्भित्यर्थः । हेतुत्वं कारणत्वम् ।
असरोऽनन्तरवक्तव्यत्वम् अनन्तरोद्दिष्टत्वम् तथा इति
श्रीभास्करवत् । निर्वहकं कारणताजिह्वीकृतं कार्यत्व-
मिति यावत् एकं कार्यं ययोरिति व्युत्पत्त्या एककार्य-

कारित्वम् प्रसङ्गत्वन्तु सङ्गतित्वे सत्युपोद्घातादिभिन्नत्वम्
 “सूतस्य उपेक्षानर्हत्वं प्रसङ्ग” इति प्रवादेऽपि सूतत्वम-
 नन्तराभिधानप्रयोजकसङ्गतिविषयत्वम् उपेक्षानर्हत्वं च प्रसङ्ग-
 लक्षणोपेक्षा एव उपोद्घातादयस्तदन्यत्वं तेन ततोऽपि
 प्रागुक्तस्यैवार्थस्य लाभः” इति न्यायमतम् । वेदान्तिमते
 तु सङ्गतित्वविधा “शास्त्रेऽध्याये तथा पादे न्यायसङ्गतय-
 स्त्रिधा । शास्त्रादिविषये ज्ञाते तत्तत्सङ्गतित्वरूपताम्” ।
 शास्त्रप्रतिपाद्यमध्यायप्रतिपाद्यं पादप्रतिपाद्यमर्थसवगम्य
 शास्त्रसङ्गतिरध्यायसङ्गतिः पादसङ्गतिश्च तिस्रः सङ्गतय-
 जह्नुः शक्यन्ते इति तदर्थः । तत्र “शास्त्रं ब्रह्मविचा-
 राख्यमध्यायाः सुसुतविधाः । समन्वयाविरोधी द्वौ
 साधनं च फलं तथा” ब्रह्मविचारख्यशास्त्रस्य प्रथमेना-
 ध्यायेन समन्वयः, (सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मणि तात्-
 पर्थ्येणावधारणम्) प्रतिपाद्यते । द्वितीयेन अविरोधः ।
 तृतीयेन साधनम् चतुर्थेन फलम् । इत्येवमध्यायार्थाः
 एवमेवां प्रतिपाद्यसङ्गा पोड्यपादप्रतिपाद्यानर्थानभि-
 धाय । “जहत्वा सङ्गतोस्त्रिस्तो यावावान्तरसङ्गतीः तत
 आक्षेपदृष्टान्तप्रत्युदाहरणादिकाः । पूर्वपक्षस्य सिद्धान्त
 युक्तिं वीक्ष्य परे नये । पूर्वपक्षोक्तयुक्तिं च तत्राक्षेपादि
 योजयेत्” इति वेदा०न्या०मा० अवान्तरसङ्गतित्वने-
 कधा । आक्षेपसङ्गतिर्दृष्टान्तसङ्गतिः प्रसाङ्गिकसङ्गतिरित्ये-
 वमादि । उदाहृतञ्च तत्रैव तद्यथा प्रथमाधि-
 करणे ब्रह्मविचारशस्त्रमारम्भणीयमिति सिद्धान्तः ।
 तत्र युक्तिः ब्रह्मणः संदिग्धचमू इति । द्वितीयाधि-
 करणस्य जगज्जन्मादि ब्रह्मलक्षणं न भवतीति
 पूर्वपक्षः तत्र युक्तिः जन्मादेर्जगद्विषयादि । तदु-
 भयमवलोक्य तयोराक्षेपसंगतिं योजयेत् । संदिग्धत्वा-
 द्ब्रह्म विचार्यमित्युक्तं जन्मादेरन्यनिष्ठत्वेन ब्रह्म-
 णोलक्षणत्वाभावे सति ब्रह्मैव नास्ति कुतस्तस्य संदि-
 ग्धत्वं विचार्यत्वं केत्याक्षेपसंगतिः । दृष्टान्तप्रत्युदा-
 हरणसङ्गती अपि योजयितुं शक्येते । यथा संदिग्धत्व
 हेतुना ब्रह्मणो विचार्यत्वं तथा जन्माद्यन्यनिष्ठत्व
 हेतुना ब्रह्मणो लक्षणं नास्तीति दृष्टान्तसंगतिः । यथा
 विचार्यत्वे हेतुरस्ति न तथा लक्षणसङ्गावहेतुं प-
 श्याम इति प्रत्युदाहरणसंगतिः । एते दृष्टान्तप्रत्यु-
 दाहरणसंगती सर्वत्र सुलभे पूर्वोक्तकारणसिद्धान्त
 इवोत्तराधिकरणपूर्वपक्षे हेतुमत्त्वसाध्यसोत्तराधिकरण-
 सिद्धान्ते हेतुमत्त्वत्वैक्यस्य च मन्दैरप्युत्प्रेक्षितं

शक्यत्वात् । आक्षेपसंगतिर्यथायोगसङ्क्षेपा । प्रासङ्गिकसंगति
 सङ्गीयते । देवताधिकरणस्याधिकारविचाररूपत्वात्समन्-
 वाध्याये ज्ञेयब्रह्मवाक्यविषये तृतीयपादे च संगत्यभावेऽपि
 बुद्धिस्थावान्तरसंगतिरस्ति । तथाहि पूर्वोक्तकारणे-
 ऽङ्गुष्ठमात्रवाक्यस्य ब्रह्मपरत्वादङ्गुष्ठमात्रत्वं ब्रह्मणो
 मनुष्यमात्रहृदयापेक्षं मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्येति उक्तम्
 तत्प्रसङ्गेन देवताधिकरणं बुद्धिस्थम् सेयं प्रासङ्गिकी संगतिः ।
 तदेवंन्यायसंगतिर्व्युत्पादिता” । एवं मीमांसासङ्गतिरपि
 अधिकरणमात्रायां दृष्ट्या विस्तरभयाक्षोक्ता रूढशसङ्गत्यभा-
 वेऽसङ्गतिः । २असम्बन्धमात्रे ३अर्थालङ्कारभेदे च अल-
 ङ्कारशब्दे ३८४ पृष्ठे दृश्यः । [२तत्त्वमूल्या लि० ।

प्रसङ्गम् पु० अभावे न०त० । १सङ्गाभावे मेलनाभावेन०त०
 असङ्गिन् लि० सन्तु-घिनुण् न०त० । सम्बन्धमूल्या ‘संस-
 गासङ्गिसम्यग्धीहेतुता या गिरामियम्’ वे० परि० ।

असच्छास्त्रं न० असत् असद्विषयकत्वेनानिष्टप्रयोजकम् शास्त्रम् ।
 बौद्धान्तम् । तस्यासदर्थप्रतिपादकत्वात् वैदिकधर्मविरु-
 द्धान्येकत्वाच्च तथात्वम् । “असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाक्षरानी-
 श्वरमित्यादिनां तेषामीश्वरानङ्गीकारेण चासत्त्वं ज्ञेयम्” ।
 असज्जनं पु० विरोधे न०त० । सज्जनभिन्ने दुर्जने “न
 मासज्जनेनान्यां समानयितुमर्हसि” रामा० ।

असज्ज्ञा स्त्री अभावे न०त० । १संज्ञाभावे न०व० । संज्ञा-
 मूल्या लि० । संज्ञा च ज्ञानं नाम ईक्षितादिज्ञापनञ्च
 तेषामभावः । “तेभ्योऽसज्ज्ञां चकार” शत० ब्रा० ।

असत् लि० अस+शत न०त० । १सङ्क्षेपे, निरुपाख्ये निःस्व-
 रूपे निषेधरूपेण प्रतीयमाने, २अभावत्वान्नये, “अथद्वया
 कृतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् । असदित्युच्यते पार्थे”ति
 गीतोक्ते अथद्वया कृते ३होमादौ च । ४इन्द्रे पु० । ५दृष्टा-
 चारिणि असाधौ लि० “न च सत् नासदुच्यते” गीता । स्त्रियां
 ङोप् सा च ईकुलटायाम् । “परितस्तार रवेरसत्यवश्यम्”
 माघः नामरूपाभ्यामव्याकृते कारणात्मनास्थिते सूक्ष्म-
 रूपे ईद्व्यक्ते, च “असदेवाय आदीत्” कथमसतः सज्जा-
 येत” च इति छा० उप० । बौद्धान्तमसिद्धं सत्त्वमर्थक्रिया-
 कारित्वम् तच्छून्ये ऽवकिञ्चित्करे अभावादौ ऽवविद्यमाने
 “नामतो विद्यते भावः” इति यस्तत् सदसतोः परमिति च”
 गीता “विभेदजनकाज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते । आत्मनो-
 ब्रह्मणाऽभेदमसन्नं कः करिष्यति” संक्षे० शा० ।

असत्कर्मान् न० कर्म० । १वेदादिशास्त्रनिषिद्धे दुष्टकर्माणि
 न सत् कर्म यस्य । २साध्याचारमूल्या लि० स्त्रियां ङाप्

१३४

ख्यते नवा अरामीत्यनुवृत्तसायः तथा तैरेव विशेषावभासस्य प्रतिरोधाच्च शुक्तिग्रहणेषु तदीयनीकपृष्ठादिविशेषग्रहः । तथा च इदमंशे ग्रहणं रजतांशे अरण्यमुभयात्मकमपि ज्ञानमविविक्ततया प्रवर्त्तकमिति तादृशग्रहणकारणाभ्यां रजतांशीं पुरोवर्त्तिनि प्रवर्त्तते इति चेन्न ग्रहणकारणे किं हे अपि प्रवर्त्तके आहोस्विदेकैकम् आद्येऽपि किं संभूय प्रवर्त्तके ! क्रमेण, वा नाद्यः सृष्टिग्रहणयोः युगपदुदयासम्भवात् । क्रमविशिष्टयोर्द्वयोः प्रवर्त्तकत्वमपि न युक्तम् पूर्वज्ञानस्य उत्तरज्ञानेन व्यवधानात् प्रवृत्तिहेतुत्वानुपपत्तेः इदमिति रजतमिति च विशदङ्गलयोरपि ज्ञानयोः प्रवर्त्तकत्वापत्तेः । नाथेकैकस्य प्रवर्त्तकत्वं व्यवहारस्य विशिष्टविषयकतया विशिष्टप्रवृत्तये विशिष्टसंसर्गग्रहणैव हेतुतायाः स्वीकार्यत्वादिति ।

अत्र ग्रहणकारणनैरन्त्येणोत्पत्त्या प्रवर्त्तकत्वसम्भवेनासत्ख्यातिर्नाङ्गोकार्या अपि तु विशिष्टसंसर्गस्याख्यातिरेवेति अख्यातिवादिनामेकदेशिनः आहुः ।

तदपि वेदान्तिभिः निराकृतं यथा केयमख्यातिर्नाम किं ख्यात्यभावः ? उत अन्यार्थिनोऽन्यत्र प्रवृत्तिहेतुभूतविज्ञानम् ? अथाविविक्तानेकपदार्थज्ञानम् ? । आद्ये सुषुप्तावेव सर्वज्ञानाभावसत्त्वेन तत्रैव भ्रमः स्यात् नान्यत्र जाग्रतस्वप्नयोः । द्वितीये भ्रम इति बाधादालस्यादिना वा अत्र प्रवृत्तिर्न जाता तत्र भ्रान्तिरिति न स्यात् । तृतीयेऽप्यविविक्तत्वप्रतियोगिविविक्तत्वं नाम किम् भेदग्रहः ? उत अभेदग्रहः ? आहोस्विदितरेतराभावभेदद्वित्वादिसंख्याविशिष्टज्ञानम् ? नाद्यः इदमिति रजतमिति च पुनरुक्तशब्दद्वयहेतुत्वेन सामान्यविशेषयोर्भेदग्रहे सत्यपि अविवेकासङ्गात् । न द्वितीयः उत्तरोक्त्या भेदस्य गृहीतत्वादेव तद्विरुद्धस्याभेदस्याप्यहे सति तदुपग्रहनिषेधरूपस्याविविक्तत्वस्य दुःसम्पादत्वात् । तृतीयेऽपि द्वित्वाद्विज्ञानमपेक्षितं किमव्यासज्यइति उताहुवक्त्रिकमपि पर्याप्तम् आद्ये गामानयदण्डनेत्यत्र गोदण्डयोरपि साक्षाद् द्वित्वाद्विप्रतीतेरविवेकः प्रसज्येत । द्वितीये तु पुरोवर्त्तिरजतयोरप्याहुवक्त्रिकद्वित्वाद्विज्ञानस्य सङ्गावेन दुष्परिहरणीयत्वात् । नन्वविवेको नाम असंसर्गाग्रहः स च प्रतीयमानयोरिदं रजतयोः संभवति इदं रजते असंस्पृष्टे इति प्रत्ययादर्शनात् इति चेत् तदापि किं ग्रहणकारणयोरेवासंसर्गो विवक्षितः ? उत ययोः कयोश्चित् ? आहोस्वित् संसर्गज्ञानरहितयोः ? आद्ये अहं मनुष्य इति भ्रमो न स्यात् उभयोरपि ग्रह-

णत्वान् । द्वितीये पण्डितगौः शुक्तः पट इत्यपि भ्रमः स्यात् असंसर्गप्रतीत्यभावात् । तृतीयेऽपि स एव दोषः स्यात् न हि तत्र संसर्गाज्ञानं संभवति तद्विषयस्वीक्याभावात् ऐक्यस्य च तद्विषयत्वस्य प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् । यदि शुण्णगुण्यादि संबन्ध एव तद्विषययोरैक्यमित्युच्यते तर्हि इदं रजतमित्यत्रापि सादृश्यतत्सम्बन्धस्तद्विषयइत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वेन संसर्गप्रत्ययोदरुद्धः । अथ तत्र नेदं रजतमित्यसंसर्गप्रत्ययेन बाधाच्च संसर्गतत्प्रत्ययौ सम्भवतः । तर्हि त्वन्तरेऽपि शुण्णगुण्यादेरितरेतराभावज्ञानाख्योऽसंसर्गप्रत्ययोऽस्त्येवेति संसर्गतत्प्रत्यययोरसम्भवात् भ्रमत्वापत्तिस्तदवस्था तस्मात्सांसर्गाग्रहोऽप्यविवेकः ।

अस्तु तर्हि प्रवृत्तेऽपि संस्कारजन्यैव रजतसृष्टिरिति चेत् न रजतस्य पुरोवस्थितत्वेन प्रतिभासादित्युक्तोत्तरत्वात् न च पुरोऽवस्थितत्वमविवेककृतमिति वक्तुं शक्यम् । अविवेकस्य भ्रमं प्रत्यप्रयोजकत्वात् । तथा हि किं गृह्यमाणयोरविवेकः ? किं वा गृह्यमाणकार्यमाणयोः ? किं वा कार्यमाणयोः ? नाद्यः स्वप्रदयायामात्मव्यतिरिक्तस्य कस्याप्यग्रहणेन द्वयोर्गृह्यमाणयोरभावे तदविवेकस्य भ्रमप्रयोजकस्याप्यभावेन भ्रमाभावप्रसङ्गात् । न द्वितीयः स्वप्ने गृह्यमाणेनात्मना कार्यमाणस्य नीलादेरविवेके सति अहं नीलमिति प्रतिभासप्रसङ्गात् । तृतीये तु परोक्षमेव सर्वभ्रान्ताववभासेत, सर्वस्यापि कार्यमाणात्वात् एवं च सति प्रकृतस्य पुरोऽवस्थितरजतज्ञानस्य सृष्टित्वानुमाने परोक्षावभासितोपाधिर्घटव्यः । याथायार्थानुमानस्य चायं प्रतिप्रयोगः । विमताः प्रत्यया न यथार्थाः बाध्यमानत्वाद्भ्रान्तिव्यवहारवदिति तस्मात् बोधहाराश्रयदुरापहं परित्यज्य तृतीयं भ्रान्तिज्ञानमङ्गीकर्त्तव्यम् ।

अन्यथाख्यातिरिति नैयायिकादयः । ते हीत्यसुररोचक्रुः नतु तर्हि सा भूदख्यातिः अस्त्वन्यथाख्यातिः । तथा हि देशकालान्तरगतं हि रजतं शुक्तिप्रयुक्तेन दोषो प्रकृतेनेन्द्रियेण शुक्त्यात्मना गृह्यते न चैवमननुभूतस्यापि ग्रहणप्रसङ्गः । सादृश्यादेर्निष्ठाकत्वादिति ।

तदेतदसत् किं ज्ञानेऽन्यथात्वं ? किं वा ? फले उत वस्तुनि ? । नाद्यः रजताकारं ज्ञानं शुक्तिमात्मन्ते इति ज्ञानेऽन्यथात्वं वाच्यम् । तत्र शुक्तेरात्मन्तत्वं नाम किं ज्ञानं प्रति स्वाकारसमर्पकत्वम् उत ज्ञानप्रयुक्तव्यवहारविषयत्वम् नाद्यः । रजताकारप्रकृतं ज्ञानं प्रति शुक्तेः स्वाकारसमर्पणासम्भवात् । न द्वितीयः आत्मादिदर्शन-

प्रशुक्तिव्यवहारविषयस्य खड्गगुणन्तधत्तुरादेर्व्याप्रादि
ज्ञानालम्बनत्वप्रसङ्गात् । नापि फलेऽन्यथात्वम् फलस्य
स्फुरणस्य भ्रान्तौ सम्यग्ज्ञाने वा स्वरूपतो वैषम्यादर्श-
नात् । वस्तुन्यपि कथमन्यथात्वं किं शुक्तिकायां रजत-
तादात्म्यं किं वा रजताकारेण परिणामः । आद्योऽपि
किं शुक्तिरजतयोरत्यन्तभेदः किं वा भेदाभेदौ । नाद्यः ।
अत्यन्तभिन्नयोर्वास्तवतादात्म्यप्रसङ्गात् अनिर्वचनीयस्य
त्वया अनभ्युपगमात् शून्यतादात्म्यप्रतीतौ च गुण-
गुणयादावपि तत्सम्भवेन भ्रान्तिरुत्पद्यते । समवायस्य
च प्रक्रियाभावसिद्धस्य तादात्म्यप्रतीतिरेकात् । भेदा-
भेदप्रश्ने तु प्रणङ्गोऽपि रतिवद्भ्रान्तिः स्यात् । परिणाम-
प्रश्नेऽपि बाधोन स्यात् । विमतं रजतज्ञानमबाध्यं परिणा-
मज्ञानत्वात् क्षीरपरिणामदुग्धज्ञानवत् । अतः क्षीरवदेव
शुक्तिरिति पुनर्बाध्येत । ननु कमलसुकुलविकाशरूपपरिणाम-
हेतोः स्वरूपतेजसोऽपगमे पुनर्मुकुलीभाववद्भजतपरिणाम-
हेतोर्दोषस्यापगमे पुनः शुक्तिभावोऽस्तु इति चेत् मैवं विक-
सितमेव सुकुलमासीदतिवत् रजतमेव शुक्तिरासीदिति
प्रतीत्यभावात् कथञ्चित् तद्भावेऽपि न परिणामप्रक्षेपो युक्तः
निर्दोषस्यापि रजतप्रतीतिप्रसङ्गात् न चैकमेव क्षीरं दधि-
रूपेण कञ्चित् पुरुषं प्रति परिणतमन्यं प्रति नेति दृष्टचरं
तस्मान्नान्यथाख्यातिः स्वरूपता । ज्ञानलक्षणया देशान्-
तरगतजतमानन्त साक्षात्कारोमीति साक्षात्कारोक्तेस्त्रिवुद्धे-
रन्यथातुपपत्त्या न सम्भवतीति द्रष्टव्यम् । किञ्च ज्ञानलक्ष-
णायाः प्रत्यासत्तित्वे तथैव पश्यते वज्रज्ञानसम्भवेनानु-
मानादेरुच्छेदः स्यात् अनुव्यवसायात्तत्सत्त्वकल्पने तु
प्रकृतेऽपि साक्षात्कारानुव्यवसायसत्त्वेन तुल्यत्वात् । आत्म-
ख्यातिरिति बौद्धाः । तथाहि सर्वार्थां बुद्धिर्मां विषयमन्त-
रेणापि तदाकारोक्तेखसम्भवेन रजतज्ञानमपि बुद्धिरूपतया
न विषयान्तरमपेक्षते इत्यात्मनः बुद्धेरेव ख्यातिः प्रतिभासः
‘सङ्क्षोपालम्भनियमादभेदोनीकतद्विधोः । भेदश्च भ्रान्तिवि-
ज्ञानैः प्रत्येतेन्द्राविवादयः । अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा वि-
पर्यासितदर्शनैः । पाह्यपाह्यकसंविद्धिभेदवानिव लक्ष्यते’
इति तेषां सिद्धान्तात् । तथाच विमतं रजतं बुद्धिरूपं
चक्षुरादिसंभ्रयोगं विनाऽप्यपरोक्षित्यात् सम्मतबुद्धिवत्
इत्यनुमानेन रजतादेस्तद्रूपतासिद्धिः । ते हि मन्यन्ते
शब्दस्पर्शरूपरसगन्धविषयाः सुखादिविषयाश्च षडपि प्रत्य-
याः आलम्बनसमनन्तरसहकार्यं धिपतिरूपान् प्रत्ययपदवा-
च्यान् चतुरोहेतुनपेक्ष्यैव उत्पद्यन्ते । तत्त्व नीलावभासरूपस्य

चित्तरूपज्ञानस्य नीलालम्बनवतो नीलाकारता भवति ।
समनन्तरप्रत्ययात् पूर्वज्ञानज्ञानवासनारूपात् बोधरूपता,
सहकारिप्रत्ययादाखोकात् स्रष्टतावभासः । चक्षुरादेरभि-
पतिप्रत्ययात् विषयप्रतिनियम इति । तत्वेदस्यते प्रकृते न
तावत् सहकारिप्रत्ययाख्यादाखोकात् रजताकारोदयो भवति
तस्य स्रष्टतामात्रहेतुत्वात् । नाप्यधिपतिप्रत्ययाख्याज्ञ-
चक्षुरादेः सम्भवति तस्य विषयविशेषं प्रत्येव नियमनमात्र
हेतुत्वात् । नापि समनन्तरप्रत्ययाख्यात् पूर्वज्ञानात् ।
विजातीयघटादिज्ञानानन्तरं विजातीयरजतभ्रमोदयप्रस-
ङ्गात्, नाप्यालम्बनप्रत्ययाख्याद्वाह्यार्थाद्भवति विज्ञानवा-
दिभिस्तस्यानङ्गीकारात् । ततश्च रजतादिवाह्यार्थासत्त्वे विज्ञा-
नस्य कथं रजताकारतासमर्पणम् । संस्कारसामर्थ्येन तत्क-
ल्पनेऽपि न निस्तारः संस्कारस्य क्षणिकस्यायित्वविकल्पासह-
त्वात् । तथाहि स्थायित्वे सिद्धान्तज्ञानिः । क्षणिकत्वे पूर्वा-
नुभवोत्तरसत्पक्षस्य तस्य द्वितीयक्षणे नाशात् रजताकारोक्तेखस-
मये तस्यासत्त्वात् कथं तेन तदाकारोक्तेखः सम्भवति । किञ्च
संस्कारस्य विज्ञानातिरिक्तत्वे, क्षणिकविज्ञानमात्रसिद्धान्त-
ज्ञानिः । अद्यानादिज्ञानसन्ततो यदा कदाचित् पूर्वं
रजतज्ञानसत्पक्षं तदेव संस्कार इत्यङ्गीक्रियते स च
यद्यपि विजातीयानेकज्ञानव्यवहितः तथापि कदाचित्
सजातीयं ज्ञानान्तरसत्पादयत्येव यथा ब्रीहिवीज-
मनेकः क्षुरादिकार्यं व्यवधानेऽपि कदाचित् सजातीया-
न्तरसत्पादयति तद्वत् । अथ न पूर्ववीजादुत्तरवीजो-
त्पत्तिः किन्तु पूर्ववीजजन्याङ्गुरसन्तानादेव तदुत्पत्तिरिति
चेत् तर्ह्यत्रापि पूर्वरजतज्ञानजन्यज्ञानसन्तानएव
संस्कारोऽस्तु अतो न सिद्धान्तज्ञानिः । एवं पूर्वरजतज्ञा-
नमपि ततः पूर्वतररजतज्ञानादुत्पद्यते ततोऽनादिवासना-
प्रापितं रजतं बुद्धिरूपमेव सत् भ्रान्त्या बहिर्वदभासते
इति चेत् अत्रोच्यते वेदान्तिभिः, किं तद्रजतमलौकिकं
लौकिकं वा अलौकिकत्वेऽपि किं जन्मरहितम् उत
लौकिकरजतवदेव जायते । अलौकिकत्वे जन्मरहितत्वे
च जायमानस्य ज्ञानस्य रूपं न स्यात् । द्वितीयेऽपि किं
वाह्यार्थात् जायते, उत ज्ञानात् नाद्यः तैर्वाह्यार्थानङ्गी-
कारात् ज्ञानादेव तदुत्पादाभ्युपगमे दृष्टकरणजन्यज्ञा-
नादुत्पादो वाच्यः तथा च जनकस्य पूर्वसत्त्व-
नियमेन तज्जनिता प्रतीतिः न रजतं गृहणीयात् वर्तमान
पदार्थसंवाकारार्थकत्वनियमात् क्षणिकयोजन्यजनकयो-
र्भिन्नकानीतत्वेन रजतस्यापरोक्षकारो पूर्वज्ञानस्यासत्त्वात्

तेन यहीतमगच्छत्वात् अतो रजतापरोक्षव्यवहारो विलुप्तः
स्यात् । यदि अन्येन केनचित् दुष्टकरणजन्यज्ञानेन
तदुत्पादकतः स्वात्मबुद्ध्या तदुत्पत्त्युत्पादितवृत्तिक्रियते
तदाऽतिप्रसङ्गः किञ्च दुष्टकरणजन्यज्ञानस्यैव तदुत्पाद-
कत्वं वाच्यं तत्र करणस्य दुष्टत्वञ्च अर्थक्रियाकारितान्मन्वदि-
ष्यमाहित्वेनैव तथा च असति रजते कथं करणस्य दुष्टत्व
निर्णयः । अथ अदुष्टकरणजन्यज्ञानं तदुत्पादयति तदा तस्य
षटादिवत् अर्थक्रियाकारित्वरूपसत्त्वसम्भवेन देशान्तरवर्त्ति-
रजतविषयकादिविषयः स्यात् । किञ्च रजतस्यानुत्पत्तौ न
तस्य ज्ञानविषयता ज्ञानाकारार्पकत्वयैव विषयत्वस्य त्वया
स्वीकारात् अनुत्पन्नस्य कथं ज्ञाने स्वाकारार्पकत्वसम्भवः ।
तस्मादात्मख्यातिपक्षे रजतमेव ज्ञानेन न प्रतीयते ।

एवमख्यात्यन्यथाख्यात्यात्मख्यातिपक्षे निरक्षेपे इदानीम-
सत्ख्यातिपक्षः वेदान्तिभिरभ्युपगतः आक्षेपपूर्वकं प्रदर्शयते
इदं रजतमिति ज्ञानं कृतिपक्षेणाभ्यामन्यत् अध्यास-
नामकं ज्ञानं यत्र असतोऽनिर्वचनीयस्य उत्पन्नस्य रजता-
देभानमोदशं ज्ञानमसत्ख्यातिपदवेदनीयमस्ति । ननु
ज्ञानस्य कृतिपक्षेणाभ्यामन्यः प्रकारो न सम्भवति इति
चेन्न किं विलक्षणसामग्र्यनिरूपणात् तदसम्भवः ? उत
विलक्षणज्ञानस्वरूपानिरूपणात् ? उत विलक्षणविषया
निरूपणात् ? नाद्यः संप्रयोगसंस्कारदोषाणामेव तत्-
सामग्रीतया कल्पनात् न च दोषस्य पूर्वप्राप्तकार्यानुदयं
प्रत्येव हेतुत्वं न पूर्वकार्योदयं प्रतीति वाच्यं कार्यानुद-
यस्य तत्प्रागभावरूपतयाऽनादिनि तत्र दोषहेतुत्वासम्भ-
वात् । वातपिस्तोषणाञ्चापूर्वकार्योत्पादकत्वदर्शनाच्च
न च दोषस्य संस्कारोद्बोधकत्वेनान्यथासिद्धिः तदुद्बो-
धस्य तद्व्यापारत्वात् न हि व्यापारेण व्यापारिणोऽ-
न्यथासिद्धिरिति नियमात् ननुत्पत्तननिपत्तने कुर्वन्
कुठारः छिदिक्रियां प्रति अहेतुर्भवति । ननु इन्द्रिय
संप्रयोगस्य इदन्ताभावे सत्त्वात् रजतांशेऽसत्त्वात् इदन्ता-
बोधनेन तस्योपधीयत्वात् एवं संस्कारस्य कृतिमात्र
जनकत्वनियमेन वेदान्तिमते अध्यासात्मकज्ञानस्य कृति-
त्वानङ्गीरात्, दोषस्य च स्वातन्त्र्येण ज्ञानहेतुत्वस्य कुत्वाप्य-
दर्शनाच्च कथं रजतावभास इति चेत् उच्यते प्रथमं दोष-
सहितेनेन्द्रियेण इदन्ताभावविषयाऽन्तःकरणवृत्तिर्जन्यते
तत्र इदन्तायां तदुत्पादकतौ च चैतन्यमभिव्यज्यते
तच्चैतन्यनिष्ठा शुक्लविद्या च दोषवशात्संजुञ्ज्वा भवति
तत्रोदमंशावच्छिन्नचैतन्यस्याऽविद्या दोषेण अभिता सती

सादृश्याद्युद्बोधितसंस्कारवशात् रजताकारेण विवर्त्तते ।
वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्याऽविद्या तु रजतप्रादुर्भाससंस्कार
सहजता वृत्तिरूपेण विवर्त्तते । तौ च रजततद्वृत्तिरूपविवर्त्तौ
स्वाधिष्ठानेन साक्षिचैतन्येनावभास्येते इत्येवं रजतावभासः
कल्प्यते । यद्यप्यन्तःकरणवृत्तिरविद्यावृत्तिचेतिज्ञानद्वयम्
तथापि तद्विषयौ सत्त्वान्ते इदं रजते अन्योन्यात्मकताभापन्नौ
इति विषययोरैक्यात् वृत्तिद्वयस्यैक्यम् ततश्च विषयावच्छिन्नफ-
लस्याप्येकत्वेन ज्ञानैक्यमुपपद्यते । एवं मिथ्याज्ञानतद्विषय-
योर्निरूपणेन द्वितीयतृतीयविकल्पौ निरस्तौ वेदितव्यौ । यद्य-
प्यन्यत्र संप्रयोगसंस्कारौ परस्परं निरपेक्षौ प्रमितिस्तत्त्वो-
र्जनने समर्थौ दृष्टौ तथापि क्रमेण कृतिप्रमित्योरुत्पत्तौ
प्रवर्त्तकत्वानुपत्तौ प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या ताभ्यां प्रत्यभिज्ञाव
देकं विशिष्टं मिथ्याज्ञानं जन्यते इति कल्प्यते यथा
नैयायिकादिभिः निरन्तरोत्पन्नेष्वपि वर्णज्ञानेषु
योगपद्याभावात् पदार्थज्ञानानुपपत्त्या पूर्वज्ञानजन्य
संस्कारसहितमन्यवर्णज्ञानमेव पदार्थबुद्धिहेतुत्वेन कल्प्यते
तद्वत् । ननु विमतं ज्ञानं नैकं भिन्नकारणजन्यत्वात्
रूपरसादिज्ञानवदिति चेत् न अनुमानप्रत्यभिज्ञानयोर्व्य-
भिचारात् उभयोरपि नानाकारणजन्यत्वात् । अनुमानं हि
व्याप्तिज्ञानसंस्कारलिङ्गदर्शनपराभर्गजन्यम् । प्रत्यभिज्ञा
च इन्द्रियसंप्रयोगसंस्काररजन्येति सर्वैरङ्गीक्रियते
न च शुक्तौ अनिर्वचनीयस्य रजतस्योत्पत्तौ तस्य च शुक्तौ
संसर्गात् कथं तस्य मिथ्यात्वमसत्त्वञ्च स्यादिति वाच्यम्
सत्तात्वेविध्याङ्गीकारेण तत्र व्यावहारिकसत्त्वान्मन्यत्वे नैव तस्य
मिथ्यात्वस्य कल्पनात् । तथाहि सत्त्वं त्रिविधं पारमा-
र्थिकं त्रैकालाबाध्यत्वरूपं यथा ब्रह्मणः । व्यावहारिकं
ब्रह्मज्ञाननिर्वर्त्यम् यथा आकाशादेः प्रातीतिकम् अधिष्ठा-
नज्ञाननिर्वर्त्यं यथा शुक्तिरजतादेः । न च मिथ्यात्वकल्पनं
मानहीनम् ” “अथ रथान् रथयोगान् पथः कृजते” इति
श्रुतेः मिथ्यैवात्र रजतमभादिति रजततज्ज्ञानयोर्मिथ्या-
त्वप्रत्यभिज्ञानस्य च मानत्वात् । अतो मतान्तरवत् वेदान्तमते
नानुभवविरोधो निर्मूलत्वं वा । अख्यातिपक्षे अपरोक्षाव-
भासिनः अर्थमाणत्वं विरुध्यते । ज्ञानद्वयपक्षे रजतस्य
पारोक्ष्यं कृतौ कारणभिमानमोषादिकम्, अन्यथाख्यातौ
रजतस्य अपरोक्षानुभवविरोधः आत्मख्यातिपक्षे विषया-
भावेनापरोक्षावभासविरोधः । प्रमेयविवरणसारः ।

शुक्तिरजतादि ज्ञानदृष्टान्ते न ज्ञाननिर्वर्त्यं तत्र सर्वेषां
षट्पाटादिज्ञानानामसत्ख्यातित्वं तद्विषयाभ्यां वस्तु-

तोऽसत्त्वात् असत्त्वेऽपि सत्त्वेन व्यवहार्यतामात्मनिति
शुक्तिजतादिभ्यो चटादीनां विशेषः इति अध्या-
सस्तत्त्वमिध्यागानमात्मन्य तत् समर्थयता च भाष्यक-
ता तथैव व्यख्यापितम्” यथा “युगदसत् प्रत्यगोचरयोर्वि-
षयविषयिणोक्तसः प्रकाशवद्विषयभावयोरितरेतरभावाद्युप-
पत्तौ सिद्धायां तद्वर्णाणामपि सुतरामितरेतरभावाद्यु-
पपत्तिरित्यतोऽसत्प्रत्ययगोचरे विषयिणि चिदात्मके युगत्-
प्रत्ययगोचरस्य विषयस्य तद्वर्णाणां व्यासस्तद्विषय्येण
विषयिणस्तद्वर्णाणाञ्च विषयेऽध्यासोभिय्येति भवितुं
शुक्तम् । तथाप्यन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकतामन्योन्यधर्मां
चाध्यस्तरेतराविवेकेषां तन्निवृत्तयोर्धर्मधर्मिणो मिथ्या-
ज्ञाननिमित्तः सत्यान्वते मिथुनीकृत्याहमिदं समेद-
मिति नैसर्गिकोऽयं लोकव्यवहारः ॥ आह कोऽयम-
ध्यासोनामेति उच्यते स्वरूपरूपः परत्वं पूर्ववदवभासः ।
तं केचिदन्यत्वाभ्यासधर्माध्यास इति वदन्ति । केचित्तु
यत् यदध्यासस्तद्विवेकाग्रहणनिबन्धनो भ्रम इति ।
अन्ये तु यत् यदध्यासस्तस्यैव विपरीतधर्मात्मकत्वं नामा-
चक्षते इति सर्वथापि तु अन्यस्यान्यधर्मावभासतां न व्य-
भिचरति । तथा च लोकेऽनुभवः शुक्तिका हि रजतवदव-
भासते एकसन्द्वः स द्वितीयवदिति । कथं पुनः प्रत्यगात्मन्य
विषयेऽध्यासो विषयधर्माणां ? सर्वे हि पुरोऽपस्थिते
विषये विषयान्तरमध्यस्यति । युगत्प्रत्ययपेतस्य च प्रत्य-
गात्मनोऽविषयत्वं ब्रवीषि । उच्यते । न तावदयमेकान्ते-
नाविषयः अस्मत्प्रत्ययविषयत्वात् अपरोक्षत्वाच्च प्रत्यगात्म-
प्रसिद्धेः । नचायमस्तिविषयः पुरोऽपस्थित एव विषये विष-
यान्तरमध्यसितव्यमिति आप्त्येऽपि ह्यत्राकाशे बालास्तल-
मलिनताद्यध्यस्यन्ति । एवमविरुद्धः प्रत्यगात्मन्यऽन्यऽनात्मा-
ध्यासः । तमेतमेवंलक्षणमध्यासं पण्डिता अविद्येति
मन्यन्ते । तद्विवेके च वस्तुस्वरूपावधारणं विद्यामाहुः ।
तत्तैव सति यत् यदध्यासस्तत्कृतेन शोषेण गुणेण वा
अणुमात्रेणापि स न संबध्यते । तमेतमविद्याख्यमात्माऽना-
त्मनोरितरेतराध्यासं पुरस्कृत्य सर्वे प्रमाणप्रमेयव्यवहारा
लौकिका वैदिकाश्च प्रवृत्ताः सर्वाणि च शास्त्राणि विधि-
प्रतिषेधनोक्तपराणि । कथं पुनरविद्यावद्विषयाणि प्रत्य-
क्षादीनि प्रमाणाणि ? शास्त्राणि चेति । उच्यते । देहेन्द्रि-
यादिव्यङ्ग्यमाभिमानहीनस्य प्रमातृत्वाद्युपपत्तौ प्रमाण
प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । नहोन्द्रियाण्यनुपादाय प्रत्यक्षादिव्यव-
हारः संभवति । नचाभिधानमन्तरेण इन्द्रियादिव्यापारः

संभवति । नचानध्यक्षात्मभावेन देहेन कश्चित् व्याप्रियते ।
न चैतस्मिन् सर्वस्मिन्नसत्त्वसङ्गस्यात्मनः प्रमातृत्वमुपप-
द्यते । न च प्रमातृत्वमन्तरेण प्रमाणप्रवृत्तिरिति । तथा-
दविद्यावद्विषयाख्येव प्रत्यक्षादीनि प्रमाणाणि शास्त्राणि
चेति” । अतर्थास्तत्त्वभाष्ये च जगतोऽव्यावहारिकत्वे अन्य-
दीयमतं संवादितम् यथा “गौणमिध्यात्मनोऽसत्त्वे पुन-
देहादिवाधनात् । सद्ब्रह्मात्माहमित्येव बोधे कार्यं कथं
भवेत् ?” इत्यादिष्य । “अन्येऽध्यात्मविज्ञानात् प्राक् प्रमातृ-
त्वमात्मनः । अन्विष्टः स्यात् प्रमातृत्वं पाप्मादोषादिव-
र्जितः । देहात्मप्रत्ययो यद्वत् प्रमाणत्वेन कल्पितः ।
लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं त्वाऽऽत्मनिश्चयात्” यथा च
लौकिकव्यवहार्यपदार्थानां पारमार्थिकसत्त्वाभावेऽपि
तत्सत्त्वमङ्गीकृत्य सर्वे व्यवहाराः तेषां च व्यवहारि-
कसत्त्ववत्त्वम् तथा प्रपञ्चेन समर्थितं खण्डनकृता खण्डन
खण्डयाद्ये । यथा “अथ कथायां वादिनो नियममेतादृशं
मन्यन्ते प्रमाणादयः सर्वतन्मसिद्धान्ततया सिद्धाः पदार्थाः
सन्तीति कथकाभ्यासभ्युपेयम् । तदपरे न क्षमन्ते ।
तथाहि प्रमाणादीनां सत्त्वं यदभ्युपेयं कथमेव, तत् कस्य
हेतोः ? किं तदनभ्युपगच्छद्ग्रां वादिप्रतिवादिभ्यां तदनभ्यु-
पगमसाहित्यनियतस्य तस्य प्रवर्तयितुमशक्यत्वात्, उत
कथकाभ्यां प्रवर्तनीयवाग्यव्यवहारं प्रति हेतुभावात्, उत
लोकसिद्धत्वात्, अथ वा तदनभ्युपगमस्य तत्त्वनिर्णयविज-
यातिप्रसङ्गकत्वात् । न तावदाद्यः तदनभ्युपगच्छतोऽपि चा-
र्वीकमाध्यमिकादेर्वाग्विषयविस्तराणां प्रतीयमानत्वात्
तस्यैव वा अनिष्पत्तौ भवतस्तद्विरासप्रयासानुपपत्तेः । सो-
यमपूर्वः प्रमाणादिसत्त्वानभ्युपगमात्मा वाक्स्तम्भनमन्त्रो
भवताभ्युहितो नूनं, यस्य प्रभावाद्भगवता सुरगुरुणा लो-
कायतस्तत्वाणि न प्रणीतानि, तथागतेन वा मध्यमागमा
नोपदिष्टाः भगवत्यादेन वा वादरायणीयेषु सूत्रेषु भाष्यं
नाभाषि । प्रमाणाद्यनभ्युपगमेऽपि प्रवर्त्तनां तन्मते वाचो-
भङ्ग्यः तास्तु साधनवाधनक्षमा न भवन्ति तावतेति ब्रूम-
इति चेन्न प्रमाणाद्यनभ्युपगमस्य प्रवर्त्तितत्वं तदीयसाधनवा-
धनाक्षमतायां न नियामकं किन्तु सहचरनाभासलक्षणयो-
गित्वमित्यवस्थाभ्युपेयं भवता, येनाभ्युपगम्यापि प्रमाणादीनि
प्रवर्त्तिताः सतान्तरानुसारिभिर्व्यवहारा अभ्युपगतप्रमा-
णादिसत्त्वैर्मानान्तरव्यवहारानुसारिभिरपरैस्तथाभूता इति
कथ्यन्ते । यदि त्वत्सहचरि सहचरनाभासलक्षणं न भवान्
दर्शयितुमीष्टे तदा अनभ्युपगमस्य प्रमाणादि भवताम-

वर्तितोऽयं व्यवहार इति यतस्तत्त्वस्योच्यमानेऽपि नास्मा-
कमादरः । अन्यथाभ्युपगमस्य प्रमाणादीनि भवता प्रवर्त्ति-
तोऽयं व्यवहार इत्येतावता भवदीयो व्यवहाराभास इत्य-
स्माभिरपि वक्तुं शक्यतएव । ननु यदि प्रमाणादीनि
न सन्ति व्यवहार एव चर्म्मि कथं सिद्धेत् दूषणादिव्यव-
स्था वा कथं स्यात् सर्वविधनिषेधानां प्रमाणाधीन-
त्वात् । सैवम् । न ब्रूवोवयं न सन्ति प्रमाणादीनीति,
स्वीकृत्य कथारभ्येति । किञ्चाम सन्ति न सन्ति वा प्रमा-
णादीनीत्यस्यां विन्तायासुदासीनैर्दया स्वीकृत्य तानि भ-
वता व्यवहियते तथा व्यवहारिभिरेव कथा प्रवर्त्त्यता-
मिति । अन्यथा न सन्ति प्रमाणादीनीति मतमस्माकमा-
रोम्य यदिदम्भवता दूषणसक्तं तदपि न वक्तुं शक्यं
कीदृशीं मर्यादामालम्ब्य प्रवर्त्तितायां कथायां दूषण-
सक्तं किं प्रमाणादीनां सत्त्वमभ्युपगम्योभाभ्यां वादिभ्यां
प्रवर्त्तितायां कथायाम् उतासत्त्वमभ्युपेत्य अथैकेन सत्त्व-
मपरेण चासत्त्वमङ्गीकृत्य । न तावदाद्यः अन्यपगत प्रमा-
णादिसत्त्वं प्रति तादृक्पर्यनुयोगानवकाशात् । द्वितीये तु स्वतो-
ऽप्यापत्तेः न तृतीयः तथैव कथान्तरस्य प्रसक्तेः उभयाभ्यु-
पगमासुरोधित्वाच्च कथानियमस्य । अन्यथा स्वाभिप्रायमा-
लम्ब्य तेनापि तद्वचसि यत्किञ्चिद्वागात्मनि दूषणेऽभिहिते
कस्य जयो व्यवतिष्ठताम् प्रमाणादभ्युपगमन्तरेव यावन्नियम-
भरयन्त्रणा मङ्गती स्यात् । तस्मात् प्रमाणादिसत्त्वासत्त्वा-
भ्युपगमौदासीन्येन व्यवहारनियमे समयं वृत्ता कथायां
प्रवर्त्तितायां भवतेदं दूषणसक्तं युक्तमेव तथा सति स्यात् ।
योऽयं भवान् स्वाभिप्रायमपि नावधारयितुं शक्नोऽतिदू-
रतस्तस्मिन् पराभिप्रायानावधारणप्रत्याशा । अथ वादी-
कृत्य दुर्वैतण्डिकं तस्मिन् बाधोऽभिधीयत इत्येव नेष्यते
थिष्यादयस्तु तस्य कथानधिकारं ज्ञायन्ते अतएव भाष्य-
कारः “सप्रयोजनमनुयुक्तो यदि प्रतिपद्यत” इत्याह न तु
प्रतिपद्यत इति । सैवम् शिष्यादीन् प्रत्यपि चार्म्माका-
देर्दोषोऽयमित्येवाभिधातव्यम् । कथञ्च तथा स्यात् तस्य
कथाप्रवेशाप्रवेशयोस्तद्वाधाकमत्वात्कथायामेव हि निष्पन्नः ।
नापि द्वितीयः तथाहि स्वादयेव यदि कथकप्रवर्त्तनीय-
वाग्व्यवहारः प्रति प्रमाणादीनां हेतुता तत्त्वज्ञानमभ्युप-
गमे निवर्त्तते नचैवं सम्भवति तथा सति तत्त्वज्ञानमभ्युप-
गमन्तृणां वाग्व्यवहारस्वरूपमेव न निष्पद्येत हेतुमुपपत्तेः ।
उक्तथायमर्थो जन्माध्यमिकादिवाग्व्यवहाराणां स्वरूपाम-
लापो न शक्यत इति । अथ मन्थसे कथकवाग्व्यवहारं

प्रति हेतुत्वात् प्रमाणादीनां सत्त्वं सत्त्वाज्ञाभ्युपगमः
यत्सत्तदभ्युपगम्यत इति स्थितेरिति । सैवम् । कथापि निय-
मस्थित्या प्रवृत्तायां कथायां कथकवाग्व्यवहारः प्रति हेतु-
त्वात् प्रमाणादीनां सत्त्वं सत्त्वाज्ञाभ्युपगमो भवता प्रसाध्यः ।
कथनात्पूर्वम् तत्त्वज्ञानावधारणं वा परंपराजयं वा अभि-
लपद्ग्रां कथकाभ्यां यावता विना तदभिलषितं न पर्य-
वस्यति तावदनुरोद्धव्यम् तच्च व्यवहारनियमस्यानुबन्धादेव
द्वाभ्यामपि ताभ्यां सम्भाव्यत इति व्यवहारनियमसमयमेव
ब्रूयतेः सच प्रमाणेन तर्केण च व्यवहर्त्तव्योवादिना
प्रतिवादिनापि कथाकृतत्वज्ञानविपर्ययलिङ्गप्रतिज्ञाहा-
न्याद्यन्यतर्गनिष्पन्नस्थानं तस्य दर्शनीयम् तद्व्युत्पादने
प्रथमस्य भङ्गोव्यवहर्त्तव्योऽन्यथा द्वितीयस्यैव । तादृशेतरो च
जेततया व्यवहर्त्तव्यौ प्रामाणिकपक्षस्तात्त्विकतया व्यवहर्त्तव्य
इत्यादिरूपः । अतएवं व्यवहारनियममन्थेऽपि हेतुर्भवत्यः
तथा च सोऽपि हेतुः कथायां प्रवृत्तायामभिधातुं युक्ता इति प्र-
माणसत्त्वाभ्युपगमहेत्वभिधानवत् प्रत्यवस्थानमनवकाशम् ।
द्वाभ्यामपि वादिभ्यां विचारप्रवृत्त्याभिलष्यमाणतत्त्वव्यवस्था-
जयदूलत्वेन व्यवहारनियमस्य स्वेच्छयैव परिगृहीतत्वात्
नचैवं प्रमाणानुपपन्नस्वेच्छामालम्ब्यहीतमूलत्वानुमूलापरि-
शुद्धिसम्भवेन सर्वविचारविचार्यतत्फलविप्लवापत्तिः स्यात् ।
अविद्याविद्यमानानादिपारम्पर्यायातस्य लोकव्युत्पत्तिगृ-
हीतसंवादस्य च तस्यान्यथाभावासम्भाव्यतालक्षणस्वतः सि-
द्धिशुद्धत्वात् । नच प्रमाणादीनां सत्तापीत्यमेव ताभ्यामङ्गी-
कर्त्तुमुचितम् । तादृशव्यवहारनियममालम्ब्यैव कथाप्रवृत्त्युप-
पत्तेः प्रमाणादिसत्त्वमभ्युपेत्यापि तथा व्यवहारनियम-
व्यतिरिक्तकथाप्रवृत्तिं विना तत्त्वनिर्णयस्य जयस्य वाभि-
लषितस्य कथकयोविपर्ययवसानात् । नापि तृतीयः लोक-
व्यवहारो हि प्रामाणिकव्यवहारो वा स्यात् पामरादिसा-
धारणव्यवहारो वा । नाद्याः । विचारप्रवृत्तिमन्तरेण तस्य
दुर्ज्ञेयत्वात् तदर्थमेव च पूर्वम् नियमस्य गवेषणात् ।
नापि द्वितीयः शरीराकृतादीनामपि तथा सति भवता
स्वीकर्त्तव्यतापातात् । मन्थतद्विचारबाध्यतया नाभ्युपेय-
त इति चेत् तर्हि प्रमाणादयोऽपि यदि विचारबाध्या भवि-
ष्यन्ति तदा नाभ्युपेया एव अन्यथा त्वपगमन्तृणा इति
लोकव्यवहारसिद्धतया सत्त्वमभ्युपगम्यत इति तावच्च
भवति । नापि चतुर्थः यादृशोभवता प्रमाणादीन्यभ्युपगम्य
व्यवहारनियमः कथायामालम्ब्यते । तस्यैव प्रमाणादि-
सत्त्वासत्त्वाहुरणोदासीनैरस्माभिरप्यवकाशनात् । तस्य

अदि सां प्रति फलातिप्रसङ्गकत्वं तदा त्वां प्रत्यपि समानः प्रसङ्गः । स्यादेतन्नियतयागव्यवहारक्रियासमयबन्धेन कथां प्रवर्त्तयतापि व्यवहारसत्ताभ्युपगन्तव्या नहि सत्तामनभ्युपगम्य व्यवहारक्रियाभिधातुं शक्या । क्रिया हि निष्पादना असतः सद्रूपताप्रापणमिति यावत् प्रमाणैर्व्यवहर्त्तव्यमिति नियमबन्धने प्रमाणाणां कारणभावो नियतः तदभावश्च नियतपूर्वसत्तारूपं कारणत्वम् प्रमाणाणामनादाय न पर्यवस्येत् । दूषणानाञ्चास्तित्वेन भङ्गावधारणनियमबन्धने साधनाङ्गानां वृत्तादीनां सत्त्वेन तद्विषयस्य तत्त्वरूपताव्यवहारनियमनादौ च कष्टोत्थमेव तस्य तस्य सत्त्वमङ्गीकृतमिति रक्तिमिदमुच्यते प्रमाणादीनां सत्तामनभ्युपगम्य कथारम्भाः शक्यन्त इति । सैवम् । एभि-रपि बाधकैः कथायामारम्भायामेवाभिमतस्य प्रसाधनीयत्वे पूर्वोक्तबाधायामनिस्तारात् । न च व्यवहारनियमस्य स्वेच्छाकृतस्यैव प्रमाणादिसत्तास्वीकारपर्यवसायितया नायं दोषः स्यात् । यतः सत्ताज्ञानस्य तत्त्वाङ्गत्वं न तु सत्तायाः । तत् किं सत्तावगममात्रात्मसाभ्युपगम्येति मन्यसे अबाधितान्तदवगममाहा । न तावदाद्यः मरुमरीचिकादौ जलरूपतासङ्गावाभ्युपगमप्रसङ्गात् । द्वितीयेऽपि किं वादिप्रतिवादिमध्यस्थमात्रस्य तस्यापि किं कथाकालमात्रेण बाधितत्वावगमाभावात् । अथवा कस्यचिदपि कालान्तरेऽपि च बाधितत्वबोधविरहात् । नाद्यः अतिप्रसङ्गात् पुरुषत्वयावगतस्य एकलक्षणावगतस्य च पुरुषान्तरेण तेनापि लक्ष्यान्तरे बद्धत्वं बाध्यतादर्शनादिति । नचासावर्थाऽसञ्चपि द्वित्वादियुरुषमात्रपूर्वजाततत्प्रतीत्यनु-रोधाद्वाधदर्शने सत्यपि तथैव सन्नित्यभ्युपगम्यते । तस्माद्द्वितीयः पक्षः परिशिष्यते यत् सर्वप्रकारेण बाधितत्वं नास्ति तत्सदित्यभ्युपगन्तव्यम् । तदित्यं यदि नाम वादिप्रतिवादिमध्यस्थमात्रस्य दूषणादिसत्तावगमः कथाकाश-मात्रे तैरबाध्यमानः कथाङ्गत्वेनाभ्युपेयते किमायातं सर्वप्रकाराबाधिततत्सत्तावगमायसतत्सत्त्वाभ्युपगमक-थानङ्गताङ्गीकारस्य । कतिपयप्रतिपत्तुकतिपयकाशतथात्या-वगमादेव च प्रायेण लौकिकव्यवहारः प्रतीयते तादृश-चायं सत्तावगमः कथाङ्गमेतत्तदुच्यते व्यवहारिकीं प्रमाणादिसत्तामादाय विचारारम्भ इति । तस्माद्यादृगव्यवहारनियमः सतः तन्मर्यादानेन नोक्तमिति । यद्वादिवाग्-व्यवहारे मध्यस्थावगमः स विजयते यस्य च वचसि नैवं तस्यावगमस्य पराजयः । यत्तथाद्युक्तनिपक्षसत्तावगमः

स निवृत्तः तदितरस्तु न तथेत्यादिनियम एव कथार-म्भाय आह्वयः । अनेन नियमेन व्यवहर्त्तव्यमित्यस्य ह्यय-मर्थोऽनेन नियमेनोक्तमनेन नेति मध्यस्थावगमस्य विषयो भवितव्यमिति । नच वाच्यमन्तस्तदवगमस्यापि सत्ताभ्यु-पेयेति । तस्यापि सत्ताचिन्तायां तत्सत्तावगमान्तरस्यैव शरणत्वात् । नचैवमनवस्था तदनुसरणावश्यकभावानङ्गी-कारात् । एवं त्विदतरज्ञानजन्मनोनाधिकमतिरिति न्यायात् । नचान्तिमासत्त्वे पूर्वपूर्वप्रवाहासत्त्वापत्तिस्तथाचावगममादायापि न निस्तार इति वाच्यम् । अस्त्वैवं हि तथापि त्विदतरज्ञानकथावेषणमात्रविश्रा-न्तेन विचारेण ततः परमननुसरणरमणीयेनैव समयं बद्धा कथाया मिथः सम्प्रतिपत्त्या प्रवर्त्तनात् । अन्यथा प्रमाणा-दिसत्ताभ्युपगमेऽपि ज्ञानानवस्थायामुत्परिहरत्वात् । नच वाच्यं मतपक्षे स्वरूपसता ज्ञानेन व्यवहारस्य चरितार्थयितुं शक्यत्वात् न ज्ञानस्य परम्परानुसरणसूचितं मत्त्वेवं त्वत्पक्षे ज्ञानस्वरूपसत्ताङ्गीकारप्रसङ्गादिति । स्वरूपसत्तामादायापि परिहरतोऽनवस्थाप्रसङ्गस्य स्वप्रकाशप्रस्तावे वक्तव्यत्वात् । यथा त्वत्पक्षे स्वरूपसदविशेषेऽपि ज्ञानस्वरूपसत्तैव परं व्यवहारोपपादिका न घटादिसत्ता । एवमेवासत्ताऽविशेषेऽपि ज्ञानमेवासद्व्यवहारोपपादकं नान्यत् । असञ्चोपपादकञ्चेति वृत्तमिति चेन्न सदुपपादकमिति कुतो न वृत्तमिति । नहि सदुपपादकमसञ्च नेति कचिदावयोः सिद्धम् । ननु तदसत्ताऽविशेषात्तत्कार्यस्यान्यदापि प्रसङ्गः, न कार्यस्या-द्यसत्ताक्षय इवान्यदापि सामग्रीसत्ताविशेषात्तत्वापि किं नान्यदा कार्यजन्म । अथ न मम तदानीन्तनं सामग्री-सत्त्वं तदातनस्य कार्यजन्मनो निबामकं किन्तु ततः प्राक् सामग्रीसत्त्वं तथादर्शनात् । तर्हि ममापि कालान्तरस्यमपि तदसत्त्वं तदातनकार्यजन्मनो निबामकं तथादर्शनादेव । मम तदव्यवहितोत्तरत्वं तदा कार्यजन्मनिबामकमिति चेत् न ममसमयत्वादागन्तुकत्वाद्वाविशेषेण नियम्यनिद्या-मकञ्चवस्थानुपपत्तेः तस्मादन्वदास्याया एव सामग्र्यास्तदा कार्यनियमोऽभ्युपेयः तथादर्शनादित्वेव मन्तव्यम् । तथा च ममः समाधिः । तथापि कार्यजन्मकालस्य कोविशेषः । कार्यजन्मैव । अन्यथा यद्विशेषान्तरं तदपि विशेषान्तर-वतः कालस्य स्यादिति यदर्थवसानमेव पर्यवस्येत् । तथापि तत्कालस्यानुगतं किं रूपमिति चेन्न रूपान्तरवतोपि किं रूपमित्यपि पर्यवस्येत्तुयोगस्यानुवृत्तेः । किञ्च

“अन्तर्भावितसत्त्वज्ञेकारणं तदसत्ततः ॥”

नान्तर्भावितसत्त्वहेतुकारणं तद सत्ततः ।”

तथाह्यन्तर्भूतसत्त्वे यदि कारणत्वं तदा स्व-
विशिष्टे स्ववृत्तिसत्तः स्वाश्रयत्वमापादयति । विशिष्ट-
स्याश्रान्तरत्वेऽपि च स्वस्मिन् स्ववृत्तिवृत्तिरेक-
वत् स्वविशिष्टे स्ववृत्तिवृत्तिरेके नियमदर्शनात्
न सैव सत्ता तत्त्वमिति अन्यस्यास्तस्याविशिष्टतन्त्र-
भ्युपगमे तामसन्नित्येव कारणत्वमभ्युपगन्तुः सर्वथैव
कारणमसत्त्वमिति वक्ष्यति । अपरापरसत्तानिवेशने वा पर्य-
वसानमेव । न च सत्ताभेदानन्त्यमस्येत्यपि पादप्र-
सारिका निस्ताराय, सत्ताभेदे हि सङ्गु द्विव्यवहारानुगमन-
निबन्धनसङ्गिनः प्रथमापि सत्ता न स्यादिति । सत्त्ववृद्धि-
मिष्टवतो मूलमपि ते नष्टमिति कष्टतरम् । न च स्वरूप-
सत्तोपगमाय स्वस्ति भिन्नान्यनुगतनुज्ञाद्याधानपदेऽ-
भिषिञ्चता त्वया जातिमात्राय जलाञ्जलिर्वितीर्यते । भा-
भूदनुगतिः स्वरूपसत्त्वत्वेति च वदन् तद्वर्भिणीं कारणतां
कथमनुगमयितासीति । किञ्च स्वरूपसत्त्वत्वं स्वरूपात् घ-
टाद्यात्मनो नाधिकमसतोपि स्वरूपं स्वरूपमेव न ह्य-
सन् घटादिर्न घटादिः तथा सति घटादिर्नैत्यपि न
स्यात् असतोऽघटादित्वात् । अथ सदपि सत्तामनन्तर्भाव्य
कारणं तदानीमसदपि तत्तथास्तु सत्तासत्तयोः कारण
कोट्यप्रवेशविशेषात् । अथ न सत्ता कारणकोटिनिविष्टा
किन्तु कारणत्वं सत्त्वं नियतपूर्वसत्तां हि कारणताम्-
न्यदिति मन्यसे, तर्हि मत्पक्षे सैव कारणतास्तु तर्हि कार-
णसत्तामभ्युपगतवानसीति चङ्कुक्यां प्रभातमिति चेन्न भा-
वानवबोधात् सत्तामसतोमभ्युपगच्छतापि सत्ता मयाभ्यु-
पगतैव । अन्यथा कासावसतीति त्वमपि किं सत्तान्त-
त्तामनन्तर्भाव्य कारणत्वमिच्छसि । नत्वेवं पूर्ववत् कापि
सत्तात्मागो वा अनवस्थायां पर्यवसानं स्यात् । असत्ताऽ
विशेषात् कारणनियमः कथं स्यादिति चेन्न सत्ताविशेषेऽपि
तुल्यत्वात् । सत्त्वेऽन्यन्याद्यनुविधानं तस्य तज्जातीयस्य
वा त्वत्पक्षे त्वसत्त्वाविशेषात् व्यतिरेकः परं सोऽन्यनियतो
यदा कारणाभावस्तदा कार्याभाववद्भवान्भावानभ्युपगमात्
निस्त्यासतः कारणस्यासत्त्वमेव कदाचित्कार्योत्पादात् ।
अन्यस्तु न कदाचिदपीति चेन्न तुल्यत्वात् अन्ययो
नासीत्वभ्युपगच्छतापि अन्ययोपगमात् अन्यस्यापि स-
त्तान्तर्भावेन कथितदोषापत्तेः । एतेन

“आशामोदकटप्रा ये वे चोपाज्जितमोदकाः ।

रसस्वीर्यविपाकादि तेषां तुल्यं प्रसज्यते” ॥

इत्यस्यापि बाधकत्वमाशामोदकायते । सत्तान्त-
र्भावनन्तर्भावाभ्यां प्रत्यादेशात् आशामोदकादिनापि च
रसवीर्यविपाकादिजननात् । तदसत्त्वार्थं कार्यं स्यादिति
चेन्न सत्तामनन्तर्भाव्य कार्यत्वोपगमे कारणत्वकार्योप-
पत्तदोषस्यानन्तर्भावे वा विशेषस्य पूर्ववदाहतेः तस्मात् ।

“पूर्वं सम्बन्धनियमे हेतुत्वे तुल्यमेव नौ ।”

“हेतुतत्त्ववद्भिर्भूतसत्त्वास्तत्त्वकथा इथा ।”

आस्तां प्रतिबन्दिष्यमहः कथं पुनरसतः कारणत्वमवश्यं
प्राक्सत्तुनियमस्य विशेषस्यानभ्युपगमात् असत्त्वस्य
चाविशेषादिति चेन्न इदमस्माच्चिद्यतं प्राक्सदितिवृत्त्या-
विशेषात् । भ्रान्त्यैवं बुद्धिमोचरेऽतिप्रसङ्ग इति चेन्न
यादृशा हि धिया त्रिचतुरकक्षाबाधानवरोधविश्रान्तया
वस्तुसत्तुनिश्चयस्ते, तादृश्येव विषयोक्तस्य समापि कार-
णतानिश्चयः । केवलान्ततः परास्त्वपि कक्षासु बाधातु
पूर्वपूर्वभ्रान्तिसम्भवेन न तावता सत्त्वावधारणं वयं
मन्यामहे इति विशेषः । परदर्शनसिद्धान्तस्य भूरिकक्षा-
धाविनोऽपि ततः परकक्षाबाध्यमानत्वेनातथाभावोपगमात्
अन्यथैकदर्शनपरिशेषः स्यात् । एतेन सत्त्वाविशेषात्
कथं कस्यचित् पक्षस्य त्रिचतुरकक्षाधावित्वमास्तामि-
त्यपि निरस्तम् । अनेवं बुद्धिविषयतादशायां कोविशेष इति
चेत् यदा कदापि तादृशबुद्धिविषयतैव । अन्यथा
कथय कथमन्यदा तादृशबुद्धिविषयतया अन्यदा सत्त्वं
स्यात् । तदा सत्त्वमन्यदास्येन गृह्यत इति चेत् अन्यकालि-
कमेव तर्हितत्तदातनकारणत्वोपयोगीति समानम् तदेतत्
संवित्सत्त्वमिति गीयते असती सा न विशेषिका सती
सा नेष्टेत्यभिसन्धानेन ह्येतापत्तेरिति संवित्सत्त्वमिति सती न वेति
पृच्छन् प्रतिवक्तव्यः ज्ञानं तावद्बुद्धारोपपादकतया ह्यभ्यास-
प्यनुमतं तस्यापि जिज्ञासायां त्रिचतुरकक्षाविश्रान्तगणेषणस्य
यदि सत्तोपपन्ना भविष्यति तदा सत्ता, तेनेदमुपपादितम्भ-
विष्यति । अथासत्ता तस्य पर्यवस्यति तदा असत्तैव तेनेद-
मुपपाद्यत इति स्वीकर्तव्यं भ्रमविषयेषोऽपि भ्रमे विशिष्ट-
तावप्रवहारः । अविचार्यैव तावत्तस्य सदसत्त्वं विचार-
आरब्धवत् । अन्यथा प्रथममेव सति कर्तुं न कथारम्भणमश-
क्यमापद्येत । स्वीकृतञ्च भवतापि भविष्यदादिविषये विज्ञाने
विशिष्टवप्रवहारनिदानत्वमसतो विषयस्य, कारणशक्तेश्च
विशेषकमसदेव कार्यम् । न च काजान्तरसम्बन्धिनी सत्ता
तस्या एकत्वान्न नान्यदापीति ब्रह्ममेतयोरेपीति
वक्तव्यम् विशिष्टवप्रवहारमवृत्तिसमये द्वयोरेकसत्ताविशेषात्

प्रयोजनानुपयुक्ते कावे तस्य स्वरूपतोऽवस्थानं पाटञ्जलु-
चिह्ने वेदगुणि आभिकजागरणइत्यान्मनुहरति तथापि
कालान्तरस्थिता घटादिकं स्वरूपतो विशेषणतश्च
व्यवच्छिन्नं, तद्विज्ञानेन स्वभावमत्तात् स्वविशेषणत्वेनोपादी-
यते । नत्वेवमवस्थानासङ्गवित्तमर्हति तस्य स्वरूपतो
विशेषणतश्च व्यवच्छिन्नतयानुकीकारात् कुल स्वभावतो-
विज्ञानं सम्बन्धि निरूप्यते न । उक्तमत्र असतोऽपि तदेव रूपं
तस्य निवृत्तस्वरूपस्यैव नियतविशेषणस्यैवासत्त्वादव्यथाति-
प्रसङ्गात् आन्निविशेषेण दत्तोसरत्वाच्चेत्यलमतिविकारेण” ।
अखण्डनखण्डसाध्यम् । [३अव्यक्तत्वे च ।

असत्ता स्त्री असतोभावः तत् । १अविद्यमानत्वे २ अबाधुत्वे
असत्त्वं न० असतो भावः तत् । १अविद्यमानत्वे २अव्यक्तत्वे

३अबाधुत्वे च सत्त्वं द्रव्यं न० त० । ४द्रव्यभिन्ने “सोऽसत्त्व-
प्रकृतिगुणः” इति फणिभा० । “क्रिया न युज्यते लिङ्ग-
क्रियानाधारकारकैः । असत्स्वरूपता तस्या इयमेवाव-
धार्यताम्” ह्युक्तायां लिङ्गसंख्यानन्ययिन्यां कर्तृकर्म-
त्वभिन्नकारकत्वन्यूनायां साध्यरूपयां ५क्रियायाञ्च । सत्त्वं
प्रकाशादिसम्पादकं प्रकृतेर्गुणभेदः न० त० । तद्विन्ने
ईरजसि ७तमसि च न० । सत्त्वं जन्तुमात्रम् न० ब० ।
८जन्तुन्यत्वे लि० । सत्त्वं सात्त्विकः गुणभेदः ।
९तत्त्वत्वे तामसादिगुणयुते लि० । सत्त्वमथेक्रिया-
कारित्वम् अभावे न० त० । १०प्रयोजनानुपयुक्ते उदा०
असत्त्वातिगन्दे “सत्त्वासत्तुकथा दृष्टा” अखण्डनख० ।

असत्पथ उ० असत् पन्थाः अच् समा० । १शास्त्रादिनिषिद्धे
कार्यादौ २दृष्टे वर्तमाने च । [३उपचालन्ने ।

असत्परिग्रह उ० असतः पक्षस्य परिग्रहः स्वीकारः ।

असत्प्रतिग्रह उ० असतः निषिद्धस्य तिलादेः असद्गोवा
शूद्रादिभ्यः प्रतिग्रहः । १निषिद्धद्रव्यप्रतिग्रहे २शूद्रा-
दिभ्यः प्रतिग्रहे च । प्रतिग्रहश्च अदृष्टार्थत्वकद्रव्य
स्वीकारः । पारितोषिकोपढौकनादिग्रहणे तु न दोषः ।
विवरणमप्रतिपाद्यग्रन्थे दृश्यम् । “यतश्चक्षुषमसत्प्रतिग्र-
हेष्विति” विष्णु० “असत्प्रतिग्रहेषु उभयतोऽसत्त्वादिप्रति-
ग्रहेष्विति” शु० त० रघुनन्दनः ।

असत्त्व न० विरोधे न० त० । सत्त्वभिन्ने १मिथ्याभूते ।

२वृषार्थके वाक्यादौ “अपात्नीकरणं सोयमसत्त्वस्य च भाष-
णम्” मनुः । असत्त्ववादी असत्त्वभाषी असत्त्ववचनः ।

३ तत्प्रयोजनरि मिथ्याभूते ४यस्तुनि च लि० ।

“असत्त्वमप्रतिष्ठं ते जगदाङ्कुरनीचरम्” इति गोता ।

असत्त्वत्वं वस्तुस्वभावविरोधिधर्मभेदः वाक्यस्य तु तथाभूत-
पदार्थप्रतिपादकत्वेन यथा इदं रजतमितिवाक्यं शुक्ति-
कायां रजततादात्म्यं प्रतिपादयत् असत्त्वं भवति एवमन्य-
दपि । सत्त्वत्वञ्च त्रैकालिकबाधन्यत्वम् तच्छून्यमसत्त्वत्वम् ।
शंयुप्रजापतेः ५भाष्यभेदे, स्त्री “शंयोरप्रतिमा भाष्या
सत्याऽसत्याय धर्मजा” भा० व० प० २१८ अध्या० ।

असत्त्वसन्त्य लि० असत्त्वे सत्याऽस्य । १वृषार्थमिदमन्वयमिति
२अन्यथास्थितस्यात्मनोऽन्यथाकृपाभिमानवति च । यथा
देहादिषु असत्त्वेषु आत्माभिमानोऽसत्त्वसन्धा । अत
एव का० उ० तस्य अनर्थहेतुत्वं दृष्टान्तेन समर्थितम् ।
“पुरुषं सोम्योत हस्तगृहीतमानयन्यपाह्वीत् स्तेयमकाशीत्
परशुमर्कं तपतेति स यदि तस्य कर्त्ता भवति तत एवाव्यतमा
त्मानं कुरुते सोऽव्यतमिदमव्यतमनात्मानमन्तर्ज्ञाय परशुं
तप्तं प्रतिगृह्णाति स दह्यतेऽथ हन्यते ॥ अथ यदि
तस्य कर्त्ता भवति तत एव सत्त्वमात्मानं कुरुते स सत्याभि
सन्धः सत्येनात्मानमन्तर्ज्ञाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति स
न दह्यतेऽथ सृज्यते । स यथा तत्र नादहेतैतदात्म्य-
मिदं सर्वं तत्त्वत्वं स आत्मा तत्त्वमसि अतैकेतो !”
“यथा सोम्य ! पुरुषं चौर्यकर्मणि सन्दिह्यमानं
निपह्वाय परीक्षणाय चोतापि हस्तगृहीतं न हस्तमान
यन्ति राजारूपाः । किं कृतवानयमिति पृष्टवाञ्छुरपाह्वा-
पीद्वनमस्यायम् । ते चाहुः किमपहृणमात्रेण बन्धन-
मर्हति । अन्यथा दत्तेऽपि धने बन्धनप्रसङ्गादित्युक्ताः
एनराहुः स्तेयमकाशीचौर्येण धनमपाह्वीदिति । तेऽपि
वदन्तु इतरोऽपहृते नाहं तत्कर्त्ता इति । ते चाहुः
सन्दिह्यमानाः स्तेयमकाशीस्त्वमस्य धनस्येति । तस्मिन्-
चापह्नुवति आहुः परशुमर्कं तपतेति शोधयत्वात्मानमिति
स यदि तस्य सैन्यस्य कर्त्ता भवति बहिष्चापहृते स एव-
भूतस्तत एवानृतमन्यथा आत्मानं कुरुते स तथानृताभि
सन्धोऽनृतेनात्मानमन्तर्ज्ञाय परशुं तप्तं मोहात् प्रतिगृह्-
णाति स दह्यतेऽथ हन्यते राजपुरुषैः स्वकृतेनानृताभि-
सन्धिदोषेण । अथ यदि तस्य कर्मणोऽकर्त्ता भवति तत
एव सत्त्वमात्मानं कुरुते स तथा सैन्याकर्तृतयात्मानमन्त-
र्ज्ञाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति सत्याभिसन्धः सन्न दह्यते
सत्त्वव्यवधानादयसृज्यते च वृषाभियोक्तृभ्यः । तप्तपरशुह-
स्ततलसंयोगस्य दृश्यत्वेऽपि स्तेयकर्त्तृकत्तोः, अनृताभिसन्धो
दह्यते न तु सत्याभिसन्धः । स यथा सत्याभिसन्धस्तप्त-
परशुपहृणकर्मणि सत्त्वव्यवहितहस्ततलत्वाद्वादाहेत न

दृश्यते इत्येतदेव' सद्ब्रह्म सत्याभिसन्नेतरयोः शरीरपात-
काले च तृत्यायां सत्यम्पत्तौ विद्वान् सत्यम्पद्य न पुन-
व्याप्तिदेशादिदेहपृथग्यायावर्त्तते, इति भा० ।

असदर्थे पु० असत् निषिद्धशास्त्रमधीते अधि-इड् लृच् ।
स्वशास्त्रं परित्यज्यान्यशास्त्राध्येतरि शास्त्रारण्ये ।
“स्वशास्त्रं यः परित्यज्य अन्यत्र कुरुते असम् । शास्त्रा-
रण्यः स विज्ञेयोवर्ज्येत् तं क्रियासु चेति” स्मृतिः
तथाध्ययननिषेधासंस्थासदध्येतव्यम् । स्वशास्त्राध्ययनो-
त्तरम् क्रमेणान्यशास्त्राशास्त्रान्तराध्ययनकस्तेत्ये तु न
असदध्येतव्यम् ।

असदागम पु० विरोधे न०त० । १संस्थास्त्रभिन्ने नास्तिकादि-
शास्त्रे २असतः द्रव्यसागमे च दुष्टद्रव्यलाभे च
कर्म० ३दुष्टे आगमे । “सप्त विज्ञागमाधर्मादायो-
लाभः क्रयो जयः । विभागः संप्रयोगश्च सत्प्रतिग्रहश्च
चेत्युक्तधर्मापायभिन्नः सदागमस्तद्विन्नः असदागमः ।

असदाचार पु० अभावे न०त० । १सदाचाराभावे न०ब० ।
२सदाचारशून्ये त्रि० । सदाचारश्च वेदादिशास्त्रानुसारी
आचारः सतामाचारश्च ।

असदृश त्रि० न०त० । असुकरूपे अनुरूपे । “यदुक्तवत्
सदृशं वैदेही पश्चिमं वचः” भा०व०प० २७८ अ० ।
स्त्रियां ङीप् ।

असद्गृह पु० असति अविद्यमाने यस्तु निग्रहः आयुहः ।
बालादीनाम् (आवदार) इति ख्याते १आयुहभेदे ।
दंत० । २मित्याक्षाने शुक्तिकारजतमित्यादिज्ञाने च ।

असत्तेतु पु० असन् व्यभिचारादिदोषवान् हेतुः । न्यायोक्ते
व्यभिचारादिदोषयुक्ते हेतौ । यथा भूमवान् वज्रेरित्यादौ
भूमाभाववति तन्नायःपिण्डे वज्रेः सत्त्वेन व्यभिचारात्
भूमसाधने वज्रहेतोर्दुष्टत्वादसत्त्वम् एवमन्यत्वाप्यहम् ।
हेतुदोषाश्च सामान्यतः पञ्चविधाः “अनैकान्तो विरुद्धाद्य-
सिद्धः प्रतिपक्षितः । कलाखयोपदिष्टश्च हेत्वाभासाश्च
पञ्चधा” भाषा० विस्तरौ हेत्वाभासगण्डे वक्ष्यते ।

असद्भाव पु० सतोविद्यमानस्य भावः अभावे न०त० । १असत्त्वे
अविद्यमानत्वे सन् भावः अभिप्रायः विरोधे न०त० ।
२दुष्टाभिप्राये । ब० ३तद्वति त्रि० ।

असदृष्टि स्त्री वती वेदादिविहिता एतितःस्वभावश्च अभावे
न०त० । १सदाचाराभावे विरोधे न०त० । २निषिद्धा-
चारे । न०ब० । ३तद्वति त्रि० । [३तद्वति त्रि० ।

असद्व्यवहार पु० असन् दुष्टः व्यवहारः । १दुष्टव्यवहारे न०ब० ।

असन पु० अस-क्षेपे-युच् । पीतसालवृक्षे (पेयासाल) “प्रिय-
विमानितमानवतीरुषां निरसमैरसनैरुपार्थता” भाषः
तालव्यमध्यतापि “धन्दायने तु विकसितकन्दलदशनैर्घोषात
दरीसुखैश्च कन्दलदनैः” उज्ज्वल० । भावे ल्युट् । २क्षेपणे
न० । “हृत्पानिरसने विनियोगः” भवदेवः । धातूनामने-
कार्यत्वात् कर्त्तरि युच् । ३चलनशीले त्रि० “क्षयानोरसु
रसनाष्टरूप्यः” ऋ० १, १५५, २, “शर्यामसनामनु द्यून्”
ऋ० १, १४८, ४ । [सातलवृक्षे ।

असनपर्णी स्त्री असनस्य पर्णमिव पर्णसंस्थाः गौ० ङीप् ।
असनि त्रि० अस-अनि । क्षेपके कश्चादि० चतुर्थ्यां क । अस-
निकः तत्सन्निष्ठपदेशादौ त्रि० ।

असन्तति स्त्री सन्ततिधारा अभावे न०त० । तदभावे १विच्छेदे
सन्ततिधारा वंशश्च न०ब० २तच्छून्ये त्रि० ।

असन्तान पु० सन्तानोविस्तारः अभावे न०त० । १विस्तार-
ाभावे सन्तानोर्वंशोविस्तारश्च न०ब० । २विस्तारशून्ये
३वंशशून्ये च त्रि० । [पशून्ये त्रि० ।

असन्ताप पु० अभावे न०त० । १सन्तापाभावे न०ब० । २सन्ता-
पशून्ये त्रि० न०त० । सन्तोषशून्ये अधिकलाभेऽपि पुनरन्य
धनाभावति “असन्तुष्टा द्विजा नष्टाः सन्तुष्टाः पार्थिव-
स्तथा” नीतिः । [२सन्तोषशून्ये अधिकलालसावति ॥

असन्तोष पु० अभावे न०त० । १सन्तोषाभावे तदप्रभावे । न०ब० ।

असन्दिग्ध त्रि० न०त० । १सन्देहाविषये २सन्देहशून्ये च ।
“स्वत्याक्षरसन्दिग्धं सारवत् विद्यतोऽसम् । अक्षोभमन-
वदाश्च स्तुतं स्तुतविदोविदुः” ।

असन्दित त्रि० सम्+दो-क्त इत्तुम् सन्दितं वङ्गं न०त० ।
बन्धनशून्ये अनिरुद्धे “पतङ्गानसन्दितो वि सृज” ऋ०
४, ४, १, “असन्दितः परैरनिरुद्धः” भा० ।

असन्दिन् त्रि० सन्दा बन्धनं सत्यर्थे इति न०त० । बन्धन-
शून्ये । “अष्टतं बर्हिस्तस्यावसन्दिनम्” ऋ० ८, १०२, १४
“असन्दिनसबन्धनम्” भा० ।

असन्धि पु० अभावे न०त० । व्याखण्डोक्तसन्धिकार्याभावे
सन्धिः पृथ्वापरपर्यायोः सन्निकर्षविशेषात् वक्ष्या-
न्यथाभावलोपः उभयोर्मेलनस्यानम् राजानुपायभेदश्च
न०ब० । तच्छून्ये त्रि० ।

असन्नद्ध त्रि० न सस्यक् नद्धः स्वकार्ये क्षमः । द्रष्टे गर्विते
परिष्ठुतस्मन्ये तस्य सस्यक्पटुत्वाभावेऽपि दर्पेण तथात्वे-
नाभिसानात्तथात्वम् ।

असन्निकर्ष पु० अभावे न०त० । १सन्निकर्षाभावे विरोधे न०

त० । २दूरत्वे न० न० । १सन्निकर्षान्ते दूरस्थे लि० ।

असन्निकृष्ट लि० विरोधे न० त० । १दूरस्थे ।

असन्निधि पु० अभावे न० त० । १नैकव्याभावे विरोधे न०

त० । २दूरत्वे । न० व० । १दूरस्थे लि० ।

असन्निहित लि० विरोधे न० त० । १दूरस्थे । २असम्यग्-
निवेशिते च ।

असपत्न लि० विरोधे न० त० । १शत्रुभिन्ने मिते न० व० ।

२यत्तु अन्ये लि० । “इमं देवा असपत्नम्” यजु० ६, ४,

स्त्रियां शार० डीन् “असपत्नी सपत्नी जयन्त्यभिभूवरी”
ऋ० १०, १५, ५ । यज्ञे उपाधीयमाने इष्टकाभेदे

“पञ्चस्यामन्तेष्वश्विनीषदसपत्नी” कात्या० १०, ११ ।

“असपत्नी इष्टका” कर्क० ।

असपिण्ड पुं स्त्री० न समानः पिण्डः देहारम्भकावयवभेदो यस्य ।

सप्तसपुष्पाद्यनन्तगतयोः स्त्रीपुरुषयोः । “असपिण्डा

च या मातरसमोक्ता च या पितुः” मनुः असपिण्डः स-

पिण्डो वा गृहीतशोपनायितः” स्मृतिः । सपिण्डशब्द-

निर्वचनेन च सापिण्ड्यं मितान्तराकृता “अनन्यपूर्विकां

कान्तामसपिण्डां यायसोमिति” या० स्मृतिव्याख्याने

दर्शितम् । असपिण्डां समान एकः पिण्डोदेहो यस्याः सा

सपिण्डा न सपिण्डा असपिण्डा ताम् । सपिण्डता

चैकशरीरावयवान्वयेन पित्वा सह एकपिण्डता । एव

मितामहाहिभिरपि पितृद्वारेण तच्छरीरावयवान्वयात् ।

एवं मातृशरीरावयवान्वयेन माता । तथा मातामहादिभि-

रपि मातृद्वारेण । तथा मातृष्वमातृतादिभिरपि एक

शरीरावयवान्वयात् । तथा पितृष्वपितृतादिभिरपि ।

तथा पत्न्या सह पत्न्या एकशरीरारम्भकतया । एवं

मातृभार्याणामपि परस्परमेकशरीरारम्भः सह एक

शरीरारम्भकत्वेन । एवं यत्न यत्न सपिण्डशब्दः तत्र तत्र

साक्षात् परम्परया वा एकशरीरावयवान्वयो वेदितव्यः ।

अवष्टब्धैकशरीरावयवान्वयेन सापिण्ड्यं यस्मिनीयम् ।

“आत्मा हि जस आत्मन इत्यादि” श्रुतेः तथा “प्रजा-

मनु प्रजायस” इति तथा “स एवायन्निरुद्धः पृथक् पृथक्

प्रत्यक्षेणोपलभ्यत” इत्यापस्तम्बवचनाच्च । तथा गर्भोप-

निषदि । “एतत्पाट्कांशिकं शरीरन्मोषि मातृतस्त्रीणि

पितृतः अस्थिस्त्यायुमज्जायः पितृतः । तद्ध्यांसरुधिराणि

मातृतः” इति । तत्र तत्रावयवान्वयप्रतिपादनात् ।

निर्वाण्यपिण्डान्वयेन तु सापिण्ड्ये मातृसन्ताने मातृ-

व्यादिषु च सापिण्ड्यं न स्यात् । ससदायशक्त्यङ्गीकारेण

रूपपरिपहे अवयवशक्तिस्तत्र तत्रावयवान्वयान्तरा परित्यक्ता

स्यात् । “असत्त्वययवार्थेषु योऽन्यत्वार्षे प्रयुज्यते । तत्रा

नन्यगतित्वेन ससदायः प्रसिध्यति” । एवम्पारम्पर्यैकशरीरा-

वयवान्वयेन सापिण्ड्ये यथा नातिप्रसङ्गस्तथा वक्ष्यामः” ।

“असपिण्डामित्यत्रैकशरीरावयवान्वयद्वारेण साक्षात् पार-

मार्थेण वा सापिण्ड्यसुक्तान्त्र सञ्जस्य सर्वत्र यथाकथ-

ञ्चिदनादौ संसारे सम्भवतीत्यतिप्रसङ्ग इत्यत्र आह” ।

“पञ्चमात्मप्रमादूर्द्धं मातृतः पितृतस्तथा” या० स्मृ० । “मातृ-

तोमातृसन्ताने पञ्चमादूर्द्धम् । पितृतः पितुः सन्ताने सप्तमा-

दूर्द्धं सापिण्ड्यं निवर्तते इति शेषः । ततश्चायं सपिण्ड-

शब्दोऽवयवशक्त्या सञ्जत प्रवर्तमानोऽपि निर्वाण्य पञ्चजादि-

शब्दवन्धितविषय एव । तथा च पितृादयः षट् सपिण्डाः

पुत्रादयश्च षडात्मा च सप्तमः । सन्तानभेदेऽपि यतः सन्तान-

भेदः, तमादाय गणयेद्व्यावृत्तप्रम इति सर्वत्र योज-

नीयम् । तथा च मातरमारभ्य तत्पितृपितामहादि-

गणनायां पञ्चमपुरुषसन्तानवर्त्तिनो मातृतः पञ्चमीत्युपचर्यते

एवं पितरमारभ्य तत्पितृादिगणनायां सप्तमपुरुषस-

न्तानवर्त्तिनो पितृतः सप्तमीति” मितः । एवमेवाशेषेऽपि

सापिण्ड्यम् पितृपत्नीयं क्षेत्रं अदसस्त्रीणां तु त्रिपौरुषं

सापिण्ड्यम् दत्तानां तु सगोत्रत्वाभावाच्चाशौचमिति”

भेदः दायग्रहणोपयोगिसापिण्ड्यं तु दाहत्वभोक्तृ-

त्वान्यतरसम्बन्धेनैकपिण्डवत्त्वमिति दायभागानुसारिणः ।

असभ्य लि० सभायामसर्जति यत् न० त० । सभायामनुपयुक्ते

१स्त्रीवर्षनादौ, २खले च ।

असम लि० नास्ति समोयस्य । १अतुल्ये । “संप्रधार्याब्रवीज्जातां

न समौ नासमाविति” मनुः । समःयुग्मसंख्यान्वितः

२तद्विज्ञे अंशुग्मे विषमे (विजोड) एकत्रिपञ्चादि

संख्यान्विते च यथा मेवादिषु द्वादशराशिषु मेवमित्युनसिंह

तुलाधनुःकुम्भाः असमराशयः एवमन्यत्वापि । ३बुद्धभेदे पु० ।

असमक्ष न० न समक्षम् । १अप्रत्यक्षे अनुमित्यादिज्ञाने अर्थ०

अक्ष् । २तद्विषये लि० ।

असमग्र लि० न० त० । असम्पूर्णे असकले ।

असमञ्जस न० समञ्जसं युक्तिश्रुतं न० त० । १असङ्गते ।

“यद्यपि का मोहानिः परस्य द्वाकां रासभञ्जरति ।

असमञ्जसमिति मत्वा तथापि तरलायते चेत्” उद्भटः ।

असमञ्जस् पु० सम्+अञ्ज-अञ्जन् न० त० । सगरत्नपञ्चे-

पुत्रे अंशुमतः पितरि कृष्णवर्षे अत्रियभेदे तत्कथा

‘अयोध्याधिपतिः श्रीमान् पूर्वमासीन्नराधिपः । सगरो-

नाम धर्मात्मा प्रजाकामः स चम्रिजाः । विदर्भराजदुहिता
 केशिनी नाम नामतः । ज्येष्ठा सगरपत्न्यासीद्भिर्मिठा सत्यवा-
 दिनी । अरिष्टनेभिदुहिता रूपेणाप्रतिमा भुमि । द्वितीया
 सगरस्यासीत् पत्नी परमधार्मिकी" इत्युपक्रम्य । "अथ
 कालेन महता पुत्रं ज्येष्ठा व्यजायत । असमञ्जा इति ख्यातं
 काकुत्स्थं सगरात्मजम्" रामा० आ० २० अ० । "असमञ्जा
 इति ख्यातः सगरस्य सुतो ह्यभूत् । यं शैव्या जनयामास पौरा-
 णां स हि दारकान् । गलेषु क्रोशतो गृह्य नद्याञ्चि-
 क्षेप दुर्मलान् । ततः पौराः समाजम्भुर्भयशोकपरि-
 भूताः । सगरश्चाभ्ययाचन्न सर्वे प्राङ्मुख्यः स्थिताः ।
 त्वं नस्माता महाराज । परचक्रादिभिर्भयात् । असमञ्जो-
 भयाद्गोरात्ततो नस्मात्तुमर्हसि । पौराणां वचनं श्रुत्वा
 घोरं नृपतिसत्तमः । सङ्क्षुब्धं विमना भूत्वा सचिवानिद-
 मब्रवीत् । असमञ्जाः पुरादद्य सुतो मे विप्रयास्यताम् ।
 यदि यो मत्प्रियं कार्यमेतच्छीघ्रं विधीयताम् । एवमुक्ता
 नरेन्द्रेण सचिवास्ते मराधिपः । यथोक्तं त्वरिताश्चक्रुर् यथा
 ज्ञापितवान्मृपः । एतत्ते सर्वे माख्यातं यथा श्रुतो महा-
 त्मना । पौराणां हितकामेन सगरेण विवासितः" भा० व० प०
 १०७ अ० । असञ् । असमञ्जसोऽपि तस्मिन्नेति
 "असमञ्जस इत्युक्तः स केशिन्या नृपात्मजः । तस्य
 पुत्रोऽशुभाक्षम पितामहहिते रतः" । "असमञ्जस आत्मानं
 दर्शयन्नसमञ्जसम् । जातिभारः पुरा सङ्गाद्योगी योगादि-
 चालितः । आचरन् गृहितं लोके ज्ञातीनां कर्म विप्र-
 यम् । सरयां क्रीडतोनालान् प्रास्यदुद्वेजयन् जनान् ।
 एवंष्टतः परित्यक्तः पिता स्नेहमपोह्य वै । योगैश्वर्येण
 बालांस्तान् दर्शयित्वा ततो ययौ । अयोध्यावासिनः
 सर्वे बालकान् पुनरागतान् । दृष्ट्वा विशिष्टिरे
 राजन् । राजा चाप्यनृतप्यत" भाग० ६ म० ८ अ० ।

असमदं लि० सह मदेन गर्वेण समदः कलहः स नास्ति यत् ।
 कलहरहिते विरोधमुच्ये । "तथैभ्योऽसमदं करोति तदभि-
 तपति" "ताभ्यएवैतत्सह सतीभ्योऽसमदं करोति" इति च
 शत० ब्रा० "असमदमकलहं परस्परविरोधम्" भा० ।

असमनं लि० असममत्तुल्यत्वं भिन्नवर्त्तत्वात् नयति नी-ड ।
 विभिन्नवर्त्ते "असमना अजिरासो रघुपदः" ऋ०
 ११८, ४, असमना भिन्नवर्त्ताः भा० ।

असमनेत् ए० असमानि अयुग्मानि नेत्राण्यस्य । त्रिनेत्रे
 शिवे असमलोचनादयोप्यत्र ।

असमर्थ ए० अपकर्तार्ये न० त० । १ दुष्टकाले २ अयोग्यकाले च

"असमये मतिरुन्निपति भुवम्" नैषधचरिते ४ सर्गः ।

असमर्थं लि० समर्थः यत्नः न० त० । १ अशक्ते २ दुर्बले च । समर्थः
 सङ्गतार्थः न० त० । असङ्गतार्थं, व्याकरणशास्त्रप्रसिद्धे
 यत्नयस्यान्ययोग्यता तत्सहचारानपेक्षादुक्तो ३ समासे यथा
 अन्नाद्भोजीत्यादौ असमर्थसमासः नञ्पदस्य आक्षेपेन
 सहान्वयायोग्यत्वात् भोजनेन च सहचाराभावेऽपि तत्ता-
 न्यस्य अपेक्षणीयत्वात्तथात्वम् ।

असमर्थसमास ए० कर्म० । येन सह यस्य अन्यवस्तुप्रतिरे-
 केण अन्यान्वितेन पदेन समासे । यथा अन्नाद्भोजीति
 असमर्थं पश्येत्यादि । [कन्पे असमसायकादयोप्यत्र ।
 असमवाण ए० असमा अयुग्मानि वाणा अस्य । पञ्चवाणे
 असमष्ट लि० सम+अव-क्त न० त० । अव्याप्ते । "पिता-
 मतीनामसष्टकाव्यः" ऋ० ८, ७६, ४, "असमष्टकाव्यः अव्या-
 प्रकर्मोति" भा० ।

असमवायिकारणं न० समवेति सम+अव-इण-णिनि
 न० त० कर्म० । न्यायमते समवायिकारणं इव्यं तद्विधं
 इव्यवृत्ति यत् गुणादिकं कारणं तस्मिन्नेति । यथा कपा-
 लद्वयसंयोगरूपो गुणोपटस्य, इव्याश्रिता क्रिया संयोग-
 विभागादेः । "समवायिकारणत्वं ज्ञेयमथाप्यसमायिहेतु-
 त्वम्" । "यत् समवेतं कार्यं भवति ज्ञेयन्त समवायि जनकं
 तत्" । "तत्तासन्नं जनकं द्वितीयम्" "गुणकर्ममात्रवृत्ति
 ज्ञेय मथाप्यसमायिहेतुत्वम्" इति च भाषा० व्याख्यातञ्चैतत्
 सत्ता० । "तत् समवायिकारणे आसन्नं प्रत्यासन्नं कारणं
 द्वितीयमसमवायिकारणमित्यर्थः अत्र यद्यपि तुरीतन्तुसंयो-
 गानां पटासमवायिकारणत्वं स्यात्, एवं वेगादीनामपि
 अभिघाताद्यसमवायिकारणत्वं स्यात्, एवं ज्ञानादीना-
 मिच्छाद्यसमवायिकारणत्वं स्यात् तथापि पटासमवायिकारण-
 लक्षणे तुरीतन्तुसंयोगभित्तत्वं देयं, तुरीतन्तुसंयोगस्तु तुरी-
 पटसंयोगं प्रत्यसमवायिकारणं भवत्येव, एवं वेगादिकं
 वेगस्यन्दाद्यसमवायिकारणं भवत्येवेति तत्तत्कार्यासमवायि-
 कारणलक्षणे तत्तद्विभक्तत्वं न देयम्, आत्मविशेषगुणा-
 नान्तु कुलाप्यसमवायिकारणत्वं नास्ति तेन तद्विभक्तत्वं
 सामान्यलक्षणे देयमेव । अत्र समवायिकारणे प्रत्यासन्नं
 द्विविधं कार्यकार्यप्रत्यासत्त्या कारणकार्यप्रत्यासत्त्या च
 आद्यं यथा घटादिकं प्रति कपालसंयोगादिकं, तत्र
 कार्येण घटेन सह कारणस्य कपालसंयोगस्य एकस्मिन्
 कपाले प्रत्यासन्निरस्ति, द्वितीयं यथा घटस्य प्रति
 कारणं घटः तेन सह कपालरूपस्य एकस्मिन् कपाले

प्रत्यासत्तिरस्ति, तथाच क्वचित् समवायसम्बन्धेन, क्वचित् स्वसमवायिसमवायसम्बन्धेनेति फलितायेः । इत्यथ कार्ये कार्यकारणैकाध्यात्म्यतरप्रत्यासत्त्या कारण ज्ञानादिभिन्नसमवायिकारणमिति सामान्यलक्षणं पर्यवस्यम् ।

कुल कुल किंकिसमवायिकारणं? वैशेषिकसूत्रे तदुक्तं ततउच्यते किञ्चित् प्रदर्शयते ।

“आत्मसंयोगप्रयत्नाभ्यां हस्ते कर्मः । तथा हस्तसंयोगाच्च सुषले कर्मः । अभिघातजे सुषलादौ कर्मणि व्यतिरेकादकारणं हस्तसंयोगः १ । तथात्मसंयोगो हस्तकर्मणि ४ । अभिघाताद्गुणसंयोगाद्गुणो कर्मः ५ । आत्मकर्म हस्तसंयोगाच्च ६ । संयोगाभावे गुरुत्वात् पतनम् ७ । नोदनविशेषाभावाद्गोर्ध्वं न तिर्यग्गगनम् ८ । प्रयत्नविशेषाच्चोदनविशेषः ९ । नोदनविशेषादुदसनविशेषः १० । हस्तकर्मणा दारकर्म व्याख्यातम् ११ । तथा दग्धस्य विस्फोटने १२ । यत्नाभावे प्रसृप्तस्य चलनम् १३ । तृणं कर्म वायुसंयोगात् १४ । मणिगमनं सूक्ष्मभिसर्पणमदृष्टकारणम् १५ । दूषावयुगपत्संयोगविशेषाः कर्मान्यत्वे हेतुः १६ । नोदनादाद्यभिघोः कर्म तत्कर्म कारिताच्च संस्कारादुत्तरं तथोत्तरमुत्तरञ्च १७ । संस्काराभावे गुरुत्वात् पतनम्” १८ ।

वै० सू० “संयोगश्च प्रयत्नश्च संयोगप्रयत्नौ आत्मनः संयोगप्रयत्नौ ताभ्यां हस्ते समवायिकारणे कर्म, तस्य च कर्मणः प्रयत्नवदात्मसंयोगोऽसमवायिकारणम्, प्रयत्नश्च निमित्तकारणम्, इयमेव चेष्टा, प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणकक्रियायाश्चेष्टात् स्वासमवेतत्वातिरिक्तस्पर्शवदन्यप्रयत्नजन्यक्रियाया वा । तथा हस्तसंयोगादुत्प्रेषणवज्जस्तसंयोगादित्यथेः अत्र च यत्नवदात्मसंयुक्तेन हस्तेन सुषलस्य संयोगोऽसमवायिकारणम्, सुषलं समवायिकारणम्, प्रयत्नगुरुत्वे निमित्तकारणे २ । उदूखलाभिहतसुषलस्राककाद् यदुत्पतनं जायते तत्र कारणमाह । तत्र यद्यपि सुषलेन उत्पतता हस्तस्य संयोगोऽप्यस्ति तथाऽपि स संयोगोऽन्यथासिद्धः किन्तु उदूखलाभिघात एव असमवायिकारणम्, कुत एवमित्यत आह व्यतिरेकादिति प्रयत्नस्य व्यभिचारादित्यर्थः । यदि तदा प्रयत्नः स्यात् सुषलस्यैवाकाङ्क्षितपतनं न भवेत् विधारकेण प्रयत्नेन सुषलस्य धारणेनैव भवेत् चेष्टाधीनं सुषलस्य पुनरुत्पतनं वा भवेत् इति भावः ३ । सुषलेन सहोत्पततो हस्तस्य कर्मणि कारणविशेषमभिघातं प्रयत्नवदात्मसंयोगस्यासमवायिकारणत्वं निराकर्तुमाह । सुषलेन सहोत्पततो हस्तस्य कर्मणि

आत्मसंयोगः प्रयत्नवदात्मयोगस्तथा अकारणमित्यर्थः अकारणमिति पूर्वस्त्वस्य तथेत्यतिदिश्यते ४ । कुतस्तर्हि हस्ते तदोत्पतनमत आह । यथा सुषले उत्पतति सुषलसुषलस्य लोहसुत्पतति तथा हस्तोऽपि तदोत्पतति । अत्राभिघातशब्देन अभिघातजनितः संस्कार उच्यते उपचारात्, उत्पततो सुषलस्य पटतरेण कर्मणा अभिघातसहजतेन स्वाश्रये सुषले संस्कारो जनितस्तत्कृतं संस्कारमपेक्ष्य हस्तसुषलसंयोगादसमवायिकारणाद्गुणोऽप्युत्पतनं न तु तदुत्पतनं प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणकम्, अवशो हि हस्तो सुषलेन सहोत्पततीति भावः ५ । ननु शरीरे शरीरावयवे वा यत्कर्मोत्पद्यते तत्र प्रयत्नवदात्मसंयोगः कारणं प्रकृते कथं न तथेत्यत आह । आत्मशब्दः शरीरावयवपर उपचारात् अन्यथानुपपत्तिरेवोपचारबीजम् । तथाचात्मनः शरीरावयवस्यापि हस्तस्य यत् कर्म तत् हस्तसुषलसंयोगात् चकाराच्च वेगमसञ्चयः, हस्तकर्मणि हस्तसंयोगस्तावदसमवायिकारणं तत्र व्यभिचारो नास्ति स च क्वचित् प्रयत्नवदात्मसंयोगः क्वचिद्गन्धानुषलादिसंयोगो यथा वातूलस्य शरीरावयवकर्माति भावः ६ ॥ प्रयत्नानधीनकर्मप्रकरणमारभते । संयोगपदेन प्रतिबन्धकभावसुषलक्षयति तेन प्रतिबन्धकाभावे गुरुत्वादसमवायिकारणात् पतनम् अधःसंयोगफलिका क्रिया जायते, तत्र गुरुत्ववति फलादौ प्रतिबन्धकः संयोगः, विहङ्गमादौ तु विधारकः प्रयत्नः पतनप्रतिबन्धकः, एतेषामभावे गुरुत्वाधेनं पतनमित्यर्थः । अभिघातादिना विघादेरन्तरीक्षस्यापने अदृष्टवदात्मसंयोगो मन्त्रादिव वा प्रतिबन्धकस्तेषामपि संयोगपदेन संयुक्तः ७ ॥ ननु गुरुत्वाद् यदि पतनं तदा लोष्टादेस्तृप्तिप्रस्य क्वचिद्गुरुत्वं क्वचिच्च तिर्यग्गमनं कथम्भवेदित्यत आह । गुरुत्ववतोऽपि लोष्टाकण्डादेर्यद्गुरुत्वं तिर्यक् च गमनं तच्चोदनविशेषात् तीव्रतराच्चोदनात् । तथाच फलपक्षिवाणादौ संयोगप्रयत्नसंस्काराभावे यत् पतनं तत्र नोदनविशेषो नास्ति तेन न तिर्यक्, न गोर्ध्वं गमनमिति भावः ८ । ननु नोदनविशेष एव कुत उत्पद्यते तत्राह । तिर्यक् ऊर्ध्वं दूरम् आसन्नं वा क्षिपासीति इच्छाकारणकः प्रयत्नविशेषः तज्जनितो नोदनविशेषस्ततो गुरुत्ववतो द्रव्यस्य लोष्टादेर्दृढं तिर्यक् च गमनमुपपद्यते उदसनं दूरोत्प्रेषणम् ९, १० ॥ उदूखलाभिघातात् सुषलेन सह हस्ते यत्कर्म उत्पन्नं तत्तावत् प्रयत्नपूर्वकं न भवति नापि पुण्यपापहेतुकमतस्तत्सुल्लतया बालकस्य श्रोत्राकरचर-

णादिचालनं यत्तत्वातिदिशति । बालकस्य यद्यपि कर-
चरणादिचालनं प्रयत्नपूर्वकमेव तथापि हिताहितप्राप्ति-
फलकं न भवति न पुण्यपापहेतुकमित्यतिदेशार्थः ११ ॥
इदानीं प्रयत्नपूर्वकस्य कर्मस्य यत्नं पुण्यपापहेतुकत्वं
तत्त्वं दारककर्मस्य तुल्यतामतिदिशद्वाह । आततायिना
केनाप्यगारे दाह्यमाने तत्त्वं दग्धस्य पुरुषस्य विस्फोटो
वज्रकने जाते सति तस्यावतायिनो बधसुकृतेन प्रयत्नेन
हस्तादौ यत्कर्म जनितं तत्त्वं पुण्यहेतुकं न वा पापहेतुकं
यथाहुः । 'नाततायिवधेदोषो हन्तुर्भवति कश्चन । प्रकाशं
वाऽप्रकाशं वा मन्युस्तन्मन्युः कृच्छति' । 'अग्निदोगरदस्यैव
शस्त्रपाणिर्धनापहः । श्वेदारापहारी च भङ्गते आत-
तायिनः' १२ । इदानीं यत्नं विना यानि कर्माणि भवन्ति
तान्याह । प्रसुप्तस्येति चैतन्याभावदशासुपलक्षयति तेन
भूर्च्छितस्य जीवतोऽचैतन्येऽपि वायुगतं चलनं दृष्टव्य-
मत्र १३ ॥ शरीरकर्माणि व्याख्याय तदितराण्यह ।
तृणपदेन दृक्गुल्मलतावतानादिकं सर्वसुपलक्षयति १४ ।
अदृष्टाधीनं कर्म परिगणयद्वाह । मणिपदेन कांक्षादिकसुप-
लक्षयति तेनाभिमन्त्रितं मणिकांक्षादि तत्काराभिसुखं यद्
गच्छति तत्त्वं गमने मखादि 'समवायिकारणम्, अदृष्ट-
वत्तत्कारात्मकसंयोगोऽवसमवायिकारणम्, तत्कारस्य पापं
निमित्तकारणम् । सूच्यभिसर्पणमिति सूचीपदेन लौह-
मात्रं तृणञ्चोपलक्षयति तथा चायस्मान्नाभिसुखं यत्तू-
न्यादेर्गमनं तृणकान्नाभिसुखं यत् तृणस्य गमनं तत्त्वं सूच्यादि
समवायिकारणम्, यस्य हितमहितं वा तेन तृणसूच्यादि-
गमनेन तददृष्टवदात्मसंयोगोऽवसमवायिकारणम्, तददृष्टमेव
निमित्तकारणम्, एवमन्यदप्युद्धम् । तद्वयथा वज्रोर्हृ-
ज्वलनं वायोस्तिर्यग्गमनं सर्गादौ परमाणुकर्मादि १५ ।
अनु शरमिहृङ्गमाखातचक्रादौ नासुपरमपर्यन्तमेकमेव कर्म
माना वेति संशये निश्चयहेतुमाह । इवाविति वक्ष्यते
सप्तमी, इदमत्माकृतं वेगेन गच्छतां शरादीनां कुञ्जादि-
संयोगानन्तरं शरादौ सत्त्वे गत्युपरमो दृश्यते अत्रान्तर-
माशक्तावन्न तन्नाशकः आन्तरस्य विद्यमानत्वात् विरोधि-
गुणान्तरञ्च नोपलभ्यते तेन स्वजन्यः संयोग एव कर्म-
नाशक इत्युच्यते स च संयोगस्तुष्ट्यर्थे जातः प्रज्ञमक्षणे
कर्म नाशयति । तथा हि कर्मोत्पत्तिरथ विभागः अथ
पूर्वसंयोगनाशः उत्तरसंयोगः कर्मनाशः तेना-
सुगपत्संयोगविशेषाः कर्मनानात्वज्ञापका इत्यर्थः सं-
योगविशेषा इति संयोगे विशेषः स्वजन्यत्वमेव अन्यथा

संयोगमात्रस्य कर्मनाशकत्वे कर्म कचिदपि न तिष्ठेत् १६ ।
नोदननिष्ठाकर्मप्रकरणान्तरं संस्कारनिष्ठाकर्मप्रकर-
णमारभते । पुनरप्ययत्ने नाकृष्टया पतञ्जिकया तुल्यस्योरादायं
कर्म जायते तत्त्वं नोदनमसमवायिकारणम्, इषुः समवा-
यिकारणम्, प्रयत्नगुरुत्वे निमित्तकारणे, तेन चादौन
कर्मणा समनाधिकरणो वेगाख्यः संस्कारो जन्यते न
च वेगेन, गच्छतीति प्रत्यक्षसिद्ध एव तेन संस्कारेण तत्त्वं प्रौ-
कर्म जायते तत्त्वासमवायिकारणं संस्कारः, समवायि-
कारणभिः, निमित्तकारणान्तु तीव्रो नोदनविशेषः, एवञ्च
आवृत्तिपतनमनुवर्त्तमानेन संस्कारेण उत्तरोत्तरः कर्म-
सन्तानो जायते स्वजन्योत्तरसंयोगेन कर्मणि नष्टे संस्का-
रेण कर्मान्तरजननात् एक एव संस्कारः कर्मसन्तानजनकः
न तु कर्मसन्तानवत् संस्कारसन्तानोऽप्यभ्युपगन्तुमुचितो
गौरवादिति दर्शयितुमाह तथोत्तरसुतरञ्चेति तत्कर्मकारि-
ताञ्च संस्कारादित्येकवचनञ्च, न्यायनये तु कर्मसन्तानवत्
संस्कारसन्तानस्वीकारे गौरवम्, यत्तु युगपत्प्रक्षिप्रशर-
योरेकस्य तीव्रो वेगोऽपरस्य तु मन्दस्त्व नोदनतीव्रत्व-
मन्दत्वेनिमित्तम् १७ । अनु संस्कार एक एव चेत् कर्मसन्ता-
नकस्तदा कदाचिदपि शरपातो न स्यात् कर्मजनकस्य
संस्कारस्य सत्त्वादित्यत आह । गुरुत्वन्तावत् पतनकारण-
मनुवर्त्तमानमेव तच्च गुरुत्वं संस्कारेण प्रतिरुद्धं पतनं
नाजीजनत् अथ प्रतिबन्धकाभावे तदेव गुरुत्वं पतनं
करोतीत्यर्थः १८ । उपस्कारः ।

'नोदनाभिधातात् संयुक्तसंयोगाच्च दृष्टव्यां कर्म १ । तद्व-
विशेषेणादृष्टकारितम् २ । अपां संयोगाभावे गुरुत्वात्
पतनम् ३ । द्रवत्वात् स्थन्दम् ४ । नाद्यो वायुसंयोगादारो-
हणम् ५ । नोदनापीडनात् संयुक्तसंयोगाच्च ६ । दृष्टाभिस-
र्पणमित्यदृष्टकारितम् ७ । अपां संघातो विक्षयनञ्च तेजः-
संयोगात् ८ । तत्त्वं विष्णुर्ज्युर्लक्षम् ९ । वैदिकञ्च १० । अपां
संयोगाद्विभागाच्च स्तनयितुनोः ११ । दृष्टिभोक्तृमणा तेजःकर्म
वायुकर्म च व्याख्यातम् १२ । अग्नेर्हृज्वलनं वायोस्तिर्यक्
पवनमनूनां मनसश्चाद्यं कर्मादृष्टकारितम् १३ । हस्तकर्मणा
मनसः कर्म व्याख्यातम् १४ । आत्मेन्द्रिसनोऽर्थसन्निकर्षात्
सुखदुःखे १५ । तदनारम्भ आत्मस्ये मनसि शरीरस्य दुःखा-
भावः स योगः १६ । अपसर्पणसुपसर्पणमश्रितपीतसंयोगाः
कार्यान्तरसंयोगाश्चेत्यदृष्टकारितानि १७ । वै ० सू ० नोदनादि
निष्ठाकर्मपरीक्षाप्रकरणम् तत्त्वाह । नोदनं संयोगविशेषः
येन संयोगेन जनितं कर्म संयोगिनोः परस्परं विभागहेतु

न भवति यः संयोगः शब्दनिमित्तकारणं न भवति वा ।
 यः संयोगः शब्दनिमित्तकारणं भवति यज्जनिते कर्म
 संयोगिनोः परस्परविभागहेतुश्च भवति स संयोगविशेषो-
 ऽभिघातः । ताभ्यामपि प्रत्येकं कर्म जन्यते पक्षाण्यायां
 पृथिव्याक्षरणेन नोदनात् चरणाभिघाताच्च कर्म जायते
 तत्र पक्षः समवायिकारणम्, नोदनाभिघातौ यथायथ-
 मसमवायिकारणम्, गुरुत्वमेव प्रयत्ना यथासम्भवं निमित्त-
 कारणम् । संयुक्तसंयोगादिति नोदनादभिघाताद्वा पक्षे
 कर्म तत्पक्षस्थिते घटादावपि तत्समकालमेव कर्मदर्शनात् ।
 ननु भूकम्पादौ नोदनाभिघातावन्तरेण जायमाने किमस-
 मवायिकारणमत आह । तदिति पृथिवीकर्म परावृत्तिरिति
 पृथिव्यामेव कर्म यदि विशेषेण आशयेन भवति तदाऽदृष्ट-
 कारितम्, तेन भूकम्पेन यस्य दुःखं सुखं वा भवति अदृष्ट-
 तदात्मसंयोगस्तत्समवायिकारणम्, भूः समवायिकारणम्,
 अदृष्टं निमित्तकारणम्, यद्वा तदा नोदनाभिघातौ
 परावृत्तिरिति विशेषो व्यतिरेकः तथा च नोदनाभिघात-
 व्यतिरेकेण यत् पृथिव्यां कर्म तददृष्टकारितमित्यर्थः २ ।
 इदानीं द्रवद्रव्यसमवेतकर्मपरीक्षाप्रकरणम्, तत्राह ।
 अपां यत् पतनं वर्षणरूपं तद्गुरुत्वासमवायिकारणकम्,
 तत्संयोगस्य मेघसंयोगस्याभावे सति भवति तेन संयो-
 गाभावस्तन्निमित्तकारणमित्यर्थः २ । तेषामेव दृष्टिबिन्दू-
 नामन्योन्यसंयोगजनकं कर्म कथमत आह । क्षितौ
 पतितानामपां बिन्दूनां परस्परं संयोगेन महज्जला-
 वयवि स्रोतोरूपं यज्जायते तस्य यत् स्यन्दनं दूरसं-
 रणं तत् द्रवत्वादसमवायिकारणादुत्पद्यते गुरुत्वाच्च निमित्त-
 कारणादसु समवायिकारणेषु ४ । ननु यदि भूमिदानाम-
 पाम् ऊर्ध्वं गमनं भवति तदा गुरुत्वात् पतनवर्षणं
 सम्भाव्यते तदेव तु कृत इत्यत आह । कारयन्तीतिशेषः
 यदपामूर्ध्वमारोहणं तत् नाद्याः सूर्यरश्मयो वायु-
 संयोगात् कारयन्ति योमे वाय्वभिहताः सूर्यरश्मय
 एव आरोहयन्त्यप इत्यर्थः । क्वचित् पाठो नाद्यावायु-
 संयोगादिति स च नाद्यो नाडीसम्बन्धी यो वायुसंयोग
 इत्युपपादनीयः ५ । ननु सूर्यरश्मीनां कथमयं महिमा
 यत् भूमिवा अप ऊर्ध्वं नयन्तीत्यत आह । नोदनेन
 जलवहायुनोदनेन आपोऽनादास्तन्नात् वायुसंयुक्ता-
 रश्मयस्तत्संयुक्ता अप ऊर्ध्वं धावन्ति यथा स्यात्तीक्ष्णा
 अपः कथ्यमानाः वायुतुल्यविस्फुरश्मय ऊर्ध्वं नयन्ति,
 अकार इवार्धकालं च उपमानं स्यात्तीक्ष्णा एवापो

इत्यव्याः ६ । ननु मूले सिक्तानामपां दृष्टाभ्यन्तरेणोर्ध्वं गमनम्
 अभितः, तत्र नोदनाभिघातौ न वादित्तरश्मयः प्रभवन्ति
 तत्कथं तदित्यत्राह । अभितः सर्पणमभिसर्पणं तदभि-
 सर्पणं मूले निषिक्तानामपां दृष्टे तददृष्टकारितं पत्रकाण्ड-
 फलपुष्पादिपृष्ठितं सुखं दुःखं वा येषामात्मनाम्, अदृष्ट-
 वसदात्मसंयोगादसमवायिकारणात् अदृष्टान्निमित्तादसु
 समवायिकारणेषु तत् कर्म भवति । येन कर्मणा आप
 ऊर्ध्वं गत्वा दृष्टं वर्जयन्तीत्यर्थः ७ । नन्वपां सांसिद्धिकद्रवत्वं
 लक्षणसक्तं तादृशानामेवापामूर्ध्वमभिसर्पणं च गमनमुप-
 पादितं हिमकरकादेनाञ्च शैत्यादमुभविवादसिद्धम्,
 तत्कथं तेषां संघातः काठिन्यम्, कथञ्च विलयनमित्यत
 आह । दिव्येन तेजसा प्रतिबन्धादाप्याः परमाणवो
 द्रव्यकमारमभाणा द्रव्येषु द्रवत्वं नारभन्ते ततो द्रवत्व-
 ष्ट्यैरवयवैर्द्रव्यकादिप्रक्रमेण द्रवत्वमृन्त्या हिमकरकादय
 आरभ्यन्ते तेन तेषां काठिन्यमुपलभ्यते । नन्वेवं हिमकर-
 कादीनामाप्यत्वे किं प्रमाणमत उक्तं विलयनञ्च तेजः-
 संयोगादिति तेजःसंयोगेन बलवता हिमकरकारम्भकप-
 रमाणूनां क्रिया क्रियातो विभागस्तत्र आरम्भकसंयोग-
 नाशपरम्परया हिमकरकादिमहावयविनाशस्तत्र द्रवत्वप्रति-
 बन्धकतेजःसंयोगविगमात् त एव परमाणवः द्रव्येषु
 द्रवत्वमारभन्ते ततो द्रवत्ववतां हिमकरकादीनां विलयनं
 तत्र च बलवत्तेजोऽनुप्रवेशो निमित्तम् । ननु बलद्विष्यतेजो-
 ऽनुप्रवेशस्तत्र इत्यत्र किं प्रमाणमित्यत आह । तत्र दिव्यासु
 अस्तु दिव्यानां तेजसामनुप्रवेशे विस्फुर्ज्युर्लक्ष्णं वज्रनि-
 र्घोष एव लिङ्गमित्यर्थः आत्मनिकविद्युत्प्रकाशस्यावप्रत्यक्ष
 एव तदनुपदञ्च स्फुर्ज्युः सौर्ज्यं प्रत्यक्ष एव तेनानुमीयते
 अस्माकमेवात् करकाः प्रादुर्भवन्ति तत्र दिव्यन्तेजोविद्युद्रूप-
 मनुप्रविष्टं तदुपपन्नेन करकारान्निष्काशनामपां द्रवत्वप्रति-
 बन्ध इति ८ । अत्रैव प्रमाणान्तरमाह । अपां मध्ये तेजोऽ-
 नुप्रवेश आगमसिद्ध एवेत्यर्थः । तथा हि “आपस्ता अग्निं
 गर्भमादधीरन् या अग्निं गर्भं दधिरे सुवर्षम्” इत्यादि १० ।
 ननु विस्फुर्ज्युः कथमुत्पद्यते संयोगविभागौ शब्दयोनी
 तौ च नातुभूयेत इत्यत आह । विस्फुर्ज्युः इतिशेषः अग्निः
 स्तनयित्नीः संयोगविभागौ निमित्तकारणीभूय स्तनयित्नी-
 रेवाकायेन संयोगादसमवायिकारणादाकाये समवायिकारणे,
 शब्दं गर्जितं जनयतः । क्वचित् वायुबलात्कर्मसंयोग-
 विभागौ निमित्तकारणे बलात्कविद्युत्संयोगविभागावस-
 मवायिकारणे, कर्मकारणाभिकारेऽपि प्रासङ्गिकमिदं कृतम्,

यद्वा मेधाकाशसंयोगे विभागे वा शब्दासमवायिकारणे कारणम् अपात्रेव नोदनाभिधातजनितं कर्मेति सूचितं कर्मण एवाधिकारप्राप्तत्वात् ११। भूकर्म्यं प्रत्यदृष्टवदात्मसंयोगः कारणसक्तं तत्त्वैवाकाशिकादिगदाहृहेतोस्तेजसः आकाशिका-
दृष्टादिकोभहेतोश्च प्रभञ्जनस्य कर्म यत् संजायते तत्ता-
म्यदृष्टवदात्मसंयोगोऽसमवायिकारणम्, वायुतेजसो समवा-
यिकारणम्, अदृष्टं निमित्तकारणमित्यर्थः, -कर्मशब्दस्य
व्यापृतिर्महोक्तादिकर्मसूचनार्था १२। अदृष्टवदात्मसंयो-
गासमवायिकारणकं कर्मान्तरमाह। आद्यमिति सर्गा-
द्यकालीनमित्यर्थः, तदा नोदनाभिधातादीनामभावात्
अदृष्टवदात्मसंयोग एव तत्तासनवायिकारणम् आद्यमूर्ध्व-
ज्वलनम् आद्यं तिर्यक्पवनमिति, इतरेषां ज्वलनपवन-
कर्मणां वेगासमवायिकारणकत्वमेव मन्तुमुचितं दृष्टे कारणे
सत्त्वदृष्टकल्पनानवकाशात् १३। अनाद्यं कर्माधिकृत्याह।
सुखलोत्क्षेपणादौ यथा प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिका-
रणकं हस्तकर्म तथाऽभिमतविषयग्राहिणीन्द्रिये सञ्चि-
कर्षार्थं यत्ननसः कर्म तदपि प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायि-
कारणकमेव। यद्यपीन्द्रियं मनो न साक्षात्प्रयत्नविषयस्त-
थापि मनोवहनाङ्गीगोचरेण प्रयत्नेन मनसि कर्मेत्यति
दृष्टव्या, नाद्यास्तु त्वगिन्द्रियग्राह्यत्वमङ्गीकर्षव्यम् अन्यथा
प्राणवहनाङ्गीगोचरेण प्रयत्नेनाश्रितपीताद्यभ्यवहरणमपि न
सम्भवेत् १४। ननु मनसि कर्म उत्पद्यत इत्यतैव न प्रमाण-
मत आह। सुखदुःखे इत्यपलक्षणं ज्ञानप्रयत्नाद्यपि
द्रष्टव्यं मनसोवैभवं पूर्वमेव निराकृतम्, अणुत्यञ्च साधि-
तम्, युवपज्ज्ञानानुत्पत्तिश्च मनसो लिङ्गमित्युक्तं तेन
तत्तदिन्द्रियप्रदेशेन मनःसंयोगमन्तरेण सुखदुःखे न
स्यात्तामेव यदि मनसि कर्म न भवेत् न भवेच्च पादे मे
सुखं शिरसि मे वेदनेत्याद्याकारोऽनुभव इत्यर्थः। यद्यपि
मनःसञ्चिकर्षाधीनः सर्वोऽप्यात्मविशेषगुणस्तथापि सुख-
दुःखे तीव्रसंवेगितयाऽतिस्फुटत्वादुक्ते १५। नन्वेव यदि चपलं
मनस्तदा चित्तनिरोधमावाद्योगं विना नात्मसाक्षात्कारो
न वा तमन्तरेण मोक्ष इति शास्त्रारम्भवैफल्यमतआह
विषयेज्वलन्मन्त्रयवत उदासीनस्य बहिरिन्द्रियेभ्योव्यापृत्तं
मनो यदात्मस्यमात्ममालिङ्गं भवति तदा तत्कर्मासुगुण-
प्रयत्नाभावात् कर्ममनसि नोत्पद्यते स्थिरतरं मनो भवति
स एव योगः चित्तनिरोधकक्षणात्वाद् योगस्य, तदनारम्भ
इति मनसः कर्मानारम्भ इत्यर्थः। यद्वा तत्पदेन सुखदुःखे
एवाभिधीयते प्रकान्तत्वात्, दुःखाभाव इति दुःखाभाव-

साधनत्वाद्योग एव दुःखस्याभावः “असं वै प्राणः”
इति वत्, यद्वा दुःखस्याभावो यत्नेति बहुव्रीहिः,
शरीरस्थेति शरीरावच्छिन्नस्यात्मनः, स योग इति प्रसिद्धि-
सिद्धतया तत्पदम्, अयं स योगः। यद्वात्मपदेनात्र प्राण
उच्यते उपचारात् प्राणातुमेयत्वादात्मनः तथा च प्राण-
वहनाद्यां कर्मणा प्राणकर्मापि जायते यद्वा जीवनयोनि-
यत्नवदात्मप्राणसंयोगासमवायिकारणकं प्राणकर्म, जीवन-
योनिश्च यत्नोऽतीन्द्रियः प्राणसञ्चारानुमेयः कथमन्यथा
सुषुप्त्यवस्थायामपि आसप्रश्वासगतागतमिति भावः १६। ननु
प्राणस्य मनसश्च कर्म यदि प्रयत्ननिमित्तकं तदा प्राणमनसो
यदा मरणावस्थायामपसर्पतः देहाद्बहिर्भवतः देहान्तरो-
त्पत्तौ तत्र पुनरुपसर्पतः प्रविशतः तत्र प्रयत्नाभावात्तदु-
भयमनुपपन्नम्, अश्रितपीतं भक्तपानीयादितस्यापि शरीरा-
वयवोपचयहेतु र्यः संयोगस्तज्जनकं यत् कर्म यच्च गर्भवास-
दयायां संयोगविभागजनकं कर्म तेषां कथमुत्पत्तिरत
आह। अत्र “नपुंसकमपुंसकैर्नैकवृत्तान्यतरस्यामिति” पा०
नपुंसकनिर्देशः, संयोगपदञ्च तत्कारणे कर्मणि लाज-
यिकम्, अपसर्पणं देहारम्भकर्मक्षये देहादेव प्राणमनसो-
रुत्क्रमणम्, उपसर्पणञ्च देहान्तरोत्पत्तौ तत्र प्राणमनसोः
प्रवेशनम्, अश्रितपीतादिसंयोगहेतुश्च कर्म, कार्यान्तरं
गर्भशरीरं तत्संयोगहेतुश्च यत् कर्म तत् सर्वमदृष्टवदात्म-
संयोगासमवायिकारणकम्, इतिकारेण धातुमलकर्मणामप्य-
दृष्टवदात्मसंयोगासमवायिकारणकत्वं सूचयति १७ उप०।

असमवायिन् त्रि० न समवैति समु+अव+इत-इति न० त०
स्त्रियां ङीप्। १ असंबन्धे अभिलिखिते न्यायेक्ये २ समवाय-
सम्बन्धशून्ये जात्यादौ ३ असमवायिकारणे च “कारणत्व-
समवायिनो गुणाः” वै० सू० “ननु यद्यमूर्त्तत्वात् गुणाः
कर्मसमवायिकारणं न भवन्ति तदा गुणैर्गुणाः कर्माणि
च कथमुत्पद्यन्ते न हि समवायिकारणातिरिक्तत्वरूपेणापि
कारणता संभवतीत्यत आह गुणा असमवायिकारणं न
तु समवायिकारणमपि येन कर्माधाराः स्युः। सा
चासमवायिकारणता क्वचित् कार्यैर्कार्यसमवायात् यथाऽऽ-
त्मनःसंयोगस्यात्मविशेषगुणेषु संयोगविभागशब्दानां शब्दे,
क्वचित् कारणैर्कार्यसमवायात् यथा कपालादिरूपादीनां
घटादिरूपादिषु” उपस्कारः।

असमवृत्त न० न समानि भिन्नलक्षणकत्वात् न तुल्यानि
पदानि यत्र कर्म०। शब्दः शास्त्रोक्ते १ विषयज्ञे तानि
च “सुखपादोऽदभिर्वर्णः परेऽऽस्मान्कराण्यैः क्रमाद्गुहाः”

इत्यादीनि वृत्त० उक्तानि श्रेयानि । ३० । २ अनुपमचरिते लि० ।
असमस्त लि० । सम+अस-क्त न० त० । १ असंलिप्ते २ व्यस्ते “एते
व्यस्ताः समस्ता वेति” विश्वामित्रवचनव्याख्याने “व्यस्ताः
असमस्ताः” प्रा० त० रघु० । २ असमये व्याकरणोक्त-
समासशून्ये विभक्त्यादिकार्ययुक्ते ऽविग्रहवाक्ये न० ।

असमाति लि० । समं साम्यमतति अत-इन् न० त० । अतल्ये
अनुपमे “एवाहि जातो असमात्योजाः” ऋ० ई, २८, ई ।

असमान लि० न० ब० । अतल्ये । “समानं लघु चाशौचं
पूर्वेष्वेव विशुध्यति । असमानं द्वितीयेन” यमः ।

असमानयानकर्मन् पु० न० समानं तल्यकालिकं यानकर्म-
यत् । सन्धिभेदे । त्वमये याहि ततोऽहं यास्यामीति
समयं कृत्वा यत् पूर्वोत्तरं जिगीषुभ्यां गम्यते तादृशे
यानकर्मरूपे सन्धौ । [२ समाप्तिशून्ये लि० ।

असमापन न० । अभावे न० त० । १ संपूर्णभावे न० ब० ।

असमाप्ति लि० न० समाप्तिः । १ असम्पूर्णं “असमाप्ते व्रते चैव नैव
कुर्यात् व्रतान्तरम्” स्मृतिः । संकल्पपूर्वकं गृहीतव्रतस्यास-
मापने व्रतान्तरस्यात्माकर्तव्यताऽतोक्ता । आरब्धकर्मणः
संपूर्णता समाप्तिः । २ तच्छून्ये च “असमाप्ते परि-
कर्षणि स्मृतः” कुमा० । २ सम्यगप्राप्ते च ।

असमाप्ति स्त्री अभावे न० त० । १ समाप्तिभावे, न० ब० ।

२ समाप्तिशून्ये लि० । २ सम्यगप्राप्तौ स्त्री ऽतच्छून्ये लि० ।

असमावृत्त पु० न० त० । समावृत्तः चोर्णब्रह्मचर्यतया गुरु-
णानुमतः गुरुकुलादावृत्तः गृहस्थकर्मकरणाय कृत
समावर्तसंस्कारः न० त० । तद्विज्ञे ब्रह्मचारिणि
स्वार्थं कन् असमावृत्तकोऽप्युक्तार्थे । “मासिकाक्षं त्रयो-
ऽश्रियादसमावृत्तं (वर्त्त) को द्विजः” मनुः । असमावर्त्त-
कोऽप्यत्र ।

असमाहार पु० । समाहारी मेलनं संघातः सम्यगाहरणञ्च
अभावे न० त० । १ तदभावे न० ब० । २ तच्छून्ये लि० ।

असमाहित लि० न० त० । १ समाधिशून्ये चित्तैका
ग्रताशून्ये २ असन्निवेशिते च ।

असमीक्ष्यकारिन् लि० । समीक्ष्य विविच्य न करोतीति
क+णिनि । १ विवेचनामज्ञत्वैव कर्मकारके, २ सूखे च ।

असमृद्धि स्त्री ऋषेराधिक्यं समृद्धिः अभावे न० त० ।

१ ऋद्धाधिक्याभावे “मात्मानमवमन्यते पूर्वोभिरसमृद्धिभिः”
मनुः । न० ब० । २ समृद्धिशून्ये लि० ।

असम्पत्ति स्त्री अतुल्यतामलाभः सम्पत्तिः लक्ष्मीश्च अभावे
न० त० । १ सम्पत्त्यभावे । न० ब० । २ तच्छून्ये लि० ।

असम्पन्न लि० । सम्पन्नः सम्पद्युक्तः अतुल्यतामलरूपप्राप्तश्च
न० त० । तद्विज्ञे । [२ संबन्धशून्ये लि० ।

असम्पर्क पु० । अभावे न० त० । १ संबन्धाभावे न० ब० ।

असम्पूर्ण लि० । यावत्पर्यन्तानुसरणे समाप्तिस्तद्वान् सम्पूर्णः न०
त० । तादृशपूर्तिशून्ये । यथा असम्पूर्णं चन्द्रमण्डलम्
“कूरयहः सकेतयन्द्रमसंपूर्णं मण्डलं मिदानोम्” सुहारा०

असम्पृक्त लि० न० । १ असंबद्धे २ असंयुक्ते ।

असम्प्रज्ञात लि० न० सम्यक् ज्ञातः श्रेयादिभेदो यत् । पातञ्ज-
लोक्ते श्रेयज्ञानज्ञातभेदशून्ये निर्विकल्पके १ समाधौ ।

समाधिस्तावत् द्विविधः सम्प्रज्ञातः असम्प्रज्ञातश्च तत्वाद्यः
सर्विकल्पकः पाह्यग्रहणग्रहीतप्रतिभासत्वात् तत्-
प्रतिभासशून्यो निर्विकल्पकः सर्वविकल्पशून्यत्वात् सम्प्रज्ञातो

द्वितीयः यथाह पात० सूत्रादौ “क्षीणवृत्तेरभिजातस्य मण्ड-
र्यहीतग्रहणग्रहीतस्य तत्स्य तदञ्जनता समापत्तिः” यथाऽ-

भिजातस्यातिस्वच्छस्य मण्डः स्फटिकादेः कुसुमाद्युपरक्तस्य
स्वरूपमभिभवेन रक्ताद्याकारता भवति तथा अभ्यासवैरा-

ग्याभ्यां क्षीणवृत्तेरभिभूतरजस्तमोष्टित्तिकस्य चित्तस्य स्थूल-
सूक्ष्मभूतात्मकमाहैः ग्रहणैरिन्द्रियादिदृष्टिभिः ग्रहीता च

वितर्कविचारानन्दास्मितानुगमात् तदाकारतापत्तिः समा-
धिर्भवति सेयं सम्प्रज्ञाताख्या समापत्तिः । तद्विज्ञा च

असम्प्रज्ञाता समापत्तिः । संप्रज्ञातभेदादिकं च तच्छब्दे
वक्ष्यते । अस्या एव च निर्वीज इति संज्ञान्तरम् “तस्यापि-

निरोधात् निर्वीजः समाधिः” पात० सू० सत्वपुरुषा-
न्यत्वख्यात्यनन्तरं परवैराग्यसंस्कारप्रचयेन तस्य सम्प्रज्ञात-

समाधिसंस्कारस्य तत्प्रज्ञायाश्च निरोधे सति सर्वस्य
सम्प्रज्ञातजन्यसंस्कारप्रवाहस्य निरोधात् समाप्ताधिकार-

त्वेन चित्तस्य कृतकत्वता स्यात् निमित्तापाये नैमित्तिकापाय
इति न्यायेन निर्वीजः समाधिर्जायते स च “आगमेनानु-

मानेन ध्यानाभ्यासरसेन च । त्रिधा प्रकल्पयेत् प्रज्ञां लभते
योगसुत्तमम्” श्रुत्युक्तः आगमेन अवश्येन अनुमानेन मननेन

ध्यानाभ्यासे योरसः परमवैराग्यं तेन प्रज्ञाप्रसादेन
प्रज्ञां पुरुषाच्चात्कारं संपादयन् योगं निर्वीजसमाधिं

लभते इति तदर्थः कालक्रमेण निर्वीजसमाधिसंस्कार
प्रलये सति स्वप्रकृतौ चित्तं लीयते हेत्वभावात्, कृत्यशेष-

लक्षणाधिकारोहि चित्तस्य स्थितिहेतुः न हि कृतभोग-
विवेकख्यातिकस्य चित्तस्य कृत्यशेषोऽस्ति येन तदधि-

क्रियेत । प्रकृतौ चित्तस्य प्रलये च पुरुषः स्वरूपमात्रप्रतिष्ठः
केशलोक्तो भवतीति” वृत्ति० । २ सम्यगज्ञाते च ।

असम्प्रति अव्य० तिष्ठद्गुण० समा० । १ अयोग्ये काले अनुपस्थितकाले च । “यच्चैव सम्प्रति दक्षोऽयच्चैवासम्प्रति” शत० ब्रा० ।

असम्बद्ध न० सम्बद्धं परस्परमन्वितं न भवति सम्+बन्ध-कृतं न०त० । अर्थानुशोधकोऽनन्वितार्थके वाक्ये । “असंबद्धप्रलापश्च बाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम्” मनुः यथा “यावज्जीवमहं मौनीत्यादि” वाक्यम् । २ सम्बन्धन्ये असङ्गते च लि० ।

असम्बद्धप्रलाप पु० कर्म० । १ असङ्गते २ अप्रस्तुतस्य वा कथने, ३ निष्प्रयोजने कथने च ।

असम्बन्ध पु० अभावे न०त० । १ सम्बन्धाभावे “व्याप्तिः साध्यवदन्यस्त्रिसम्बन्धउदाहृतः” भाषा० । २ परस्परमन्वयाभावे च “शुणानाञ्च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात् स्यात्” जै० सू० न०ब० । ३ सम्बन्धन्ये लि० । “असंबन्धकृतस्यैव व्यवहारो न मिथ्याति” या० सूतिः ।

असम्बाध लि० नास्ति सम्बाधा अन्योन्यं पीडा प्रतिबन्धो वा यत् । १ परस्परसंघर्षरूपपीडारहिते विरले, २ बाधारहिते च । “असंबाधा देवददी खर्गसम्पादिनी शुभा” भा० आ० प० । न सम्यग् बाधा अभावे न०त० । ३ सम्यग्बाधाभावे ४ चतुर्दशालरपादके दत्तभेदे च स्त्री मृतौ नृसौ गावश्च-यहविरतिरसंबाधा” दृष्ट० २० ।

असम्भव पु० अभावे न०त० । १ सम्भवाभावे “अन्यदेवाहुः सम्भवादन्वदाहुरसम्भवात्” य० ४०६० “निष्क्रियस्य तदसम्भवात्” सां० सू० न्यायोक्ते लक्ष्यभावे २ लक्षणानुसरणे । असम्भवधारणाय प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं यद्भवतीति व्याप्तिष्वक्षणे प्रतियोगितावच्छेदकं साध्यतामवच्छेदकमिति कैचिदुक्तम् । सम्भवः समावेशः इतदभावे । सम्भवश्च प्रमाणान्तरमिति अष्टप्रमाणावादिनः पौराणिकाः । सांख्यादिभिस्तु अनुमाने एव तस्य गतार्थत्वमुक्तम् यथाह “सम्भवस्तु यथा खार्त्यां द्रोणादकप्रस्थाद्यवगमः स चानुमानमेव खारीत्वं हि द्रोणाद्यविनाभूतं प्रतीतं सत् द्रोणादिसम्भवमवगमयति” । व्याख्यातञ्चैतदस्माभिः । “खारीत्वं खारीपरिमाणं महाकापरिमाणेऽवान्तरपरिमाणसमावेशोऽनुभवसिद्धः तथा च खारीपरिमाणं द्रोणादिपरिमाणव्यापकमिति खारीत्वस्य द्रोणादिपरिमाणाविनाभूततया अनुमानेनैव खारीपरिमाणे द्रोणादिपरिमाणसिद्धिः” ।

असम्भवत् लि० सम्+भू-शब्द न०त० स्त्रियां ङीप् । असम्भवे वस्तुनि “असम्बद्धघनरसा शबालीपरिधेयिता ।

करं न सहते राजन् ! भूमिर्नवबधूरिव” उद्भटः ।

असम्भव्य लि० सम्+भू-कर्त्तरि नि० यत् । सम्भवाविषये वस्तुनि “असम्भव्यं न वक्तव्यमिति” नीतिः । सम्+भू-णिच्-कर्त्तृणि यत् असम्भाव्यमप्यत्र लि० । “असम्भाव्यं पराभवन्” अथ० ५, १८, १२, “तिर्यग्योनावसम्भाव्यमावश्यकमवस्थितः” भा० आदि० प० ।

असम्भावना स्त्री अभावे न०त० । सम्भावनाभावे । ‘सम्भावना च शक्यत्कर्त्तृमायिष्कार्तुमत्युक्तिः निश्चयप्रायश्चोक्त-आपन्नसंशयश्च ।

असम्भावनीय लि० न०त० । सम्भावनार्हे वस्तुनि ।

असम्भूति स्त्री सम्+भू-क्तिन् अभावे न०त० । १ सम्भवाभावे सम्भूतिः कार्योत्पत्तिः सा नास्ति यस्याः । अव्याकृताख्ये प्रकृतिरूपे कारणे “अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽसम्भूतिमुपासते” यजु० ४, ६ । “असम्भूतिः प्रकृतिः कारणम्” वेददी० ।

असम्भूत लि० न०त० । १ अयत्नसिद्धे “असम्भूतं मण्डनमङ्गयष्टे” कुमा० । २ असम्यक्पुष्टे च ।

असम्भेद पु० सम्भेदोन्मूलनं संसर्गः अन्योन्यरूपताप्राप्तिः भेदश्च अभावे न०त० । १ तदभावे न०ब० । २ तच्छून्ये लि० ।

असम्भ्रम पु० सम्भ्रमः औत्सुक्यहेतुककार्यत्वरं सम्यग् भ्रान्तिः भयहेतुकचित्तक्षोभश्च अभावे न०त० । १ सम्भ्रमाभावे “शशंस तल्लसत्त्वानां केन्यघोषेऽप्यसम्भ्रमम्” रघुः । न०ब० । २ सम्भ्रमन्ये ।

असम्मत लि० न०त० । सम्मतभिन्ने अगनुमते “असम्मतः कस्तव सुक्तिमार्गम्” कुमा० । [२ तच्छून्ये लि० ।

असम्मति स्त्री अभावे न०त० । १ सम्मत्ताभावे । न०ब०

असम्मित लि० न०त० । अपरिमिते “तस्यादिमा अतिरिक्ता असम्मिता ओषधयः प्रजायन्ते” शत० ब्रा० ।

असम्भुग्ध लि० सम्+सह-कृत न०त० । १ एकतसन्देहे २ पाण्डित्याभिमानरहिते च ।

असम्भूढ लि० न०त० । सम्भूढभिन्ने १ स्थिरनिश्चये २ भ्रान्तिन्यून्ये “असम्भूढः स मत्स्ये” “स्थिरबुद्धिरसम्भूढो ब्रह्मविद् ब्रह्मणि स्थितः” इति च गीता ।

असम्भृष्ट लि० न०त० । १ परस्परसंघर्षन्यून्ये २ बाधान्यून्ये च “असंभृष्टोजायसे मातोः” ऋ० ५, ११, ३ । “असम्भृष्टः अबाधितः” भा० । ३ संमार्जनन्यून्ये च । “अग्निमग्नीत्संभृष्टदीत्यसंभृष्टमेव भवति सम्प्रेषितम्” शत० ब्रा० ।

असम्भोह पु० अभावे न०त० । १ भ्रमाभावे । विरोधे न०त० प्रमातृके यथार्थे २ ज्ञाने “बुद्धिज्ञानमसम्भोहः क्षमा सत्यं

दसःशमः” इत्युपक्रम्य “भवन्ति मावा भूतानां ससयव
पृथग्विधा” इति गीतायां तेषां भावरूपत्वोक्तेः अयमर्थ-
ज्ञानपरत्वम् न० ब० । इत्युक्त्यै स्थिरप्रप्ते लि० ।

असम्यक् लि० न० त० । सम्यग्भिन्ने १ अनुचिते २ अयुक्ते ।
“असम्यग्व्यवशीलैस्तै” देवीमा० । स्त्रियां ङीप् असमीची
असत् पु० सरति ह-उन् न० त० । (कुकुरसोऽङ्गा) ह्ये
असत् न० अस्यते लि० लिख्यतेऽनेन अस+कलच् । असत्वेपो-
पयुक्ते १ मन्त्रभेदे २ लौहे च ।

असवर्णे लि० न सनानो वस्त्रोऽस्य समानस्य सादेशः ।
असजातीये भिन्नवर्णे यथा ब्राह्मणस्य क्षत्रियादिः ।
“द्विजानामसवर्णास्तु कन्यास्तूपयमस्तथा” हृद्भा० ।

असद्यत् लि० सद्यतिर्गत्यर्थः निर० सद्य-शब्द न० त० । १ अगम-
नशांस्ते स्त्रियां ङीप् “अस्य प्रजावती गृहेऽसद्यन्ती” ऋ०
८।११।४ । “असद्यन्ती अगमनशीला” भा० । २ अपराजिते
च “मधुजिह्वा असद्यतः” ऋ० ८।७।१।४ । “असद्यतः
अपराजितान्” भा० ।

असद्यस् लि० सद्य-वा उद्यन् न० त० स्त्रियां ङीप् । अप्रतिबद्धे
“यानो दोहते त्विरहस्यसद्युषी क्षुभत्” ऋ० ८।८।१।८ ।
“असद्युषी अप्रतिबद्धा” भा० ।

अससत् लि० सस-स्त्रप्ते शब्द न० त० स्त्रियां ङीप् ।
स्वव्यापारे जागरुक्ते “रेजन्ते अससन्तो अजराः” ऋ०
१।१४।२।३ । “अससन्तः स्वव्यापारेऽस्वसपन्तः” भा० ।

असह लि० न सहते सह-अच् न० त० । अक्षमे असहने
असहन पु० न सहति सह-ल्युट् न० त० । १ शत्रौ । २ क्षमा-
शून्ये लि० । भावे ल्युट् अभावे न० त० । ३ क्षमाभावे
असहाय लि० नास्ति सहायोयस्य । १ सहवरन्त्ये अन्य-
साहाय्यरहिते २ सङ्गरहिते च “कपालं दक्षमूढानि
कुचेऽसहायता । समता चैव सर्व्वक्षिप्तेतन्मुक्तस्य
लक्षणम्” मनुः । [“स्वजनमव्यजनेऽवसहिष्णुता” नीतिः
असहिष्णु लि० न सहिष्णुः । अक्षमे सहनशीलभिन्ने
असह्य लि० न सह्यः । सोढुमयके “असह्यपीडं भगवद्
णमन्यमवेहि मे” “द्विषामसह्यः सुतरां तद्वेषाम्” इति
च रघुः । “मववैधव्यमसह्यवेदनम्” कुमा० ।

असाक्षात् अव्य० न० त० । १ परोक्षे २ इन्द्रियाद्योग्ये च ।
असाक्षात्कार पु० अभावे न० त० । १ प्रत्यक्षाभावे
विरोधे न० त० । २ परोक्षज्ञाने न० ब० । ३ प्रत्यक्षाविषये
इत्युक्त्यै च लि० ।

असाक्षिक लि० नास्ति साक्षी साक्षाद्गृहा अधिष्ठाता वा यस्य

कम् । १ साक्षिभ्युक्त्यै “असाक्षिकेषु त्वर्थेषु मियोवि
वदमानयोः” मनुः । २ अधिष्ठातृभ्युक्त्यै च असाक्षिका
जडप्रवृत्तिरनुचितेति वेदा० प्रक० ।

असाक्षिन् लि० न साक्षी । सत्युक्ते वचनतो दोषादितोवा
साक्ष्यकर्म्मसु असाक्षेऽश्रोत्रियादौ । असाक्षिणश्च मिता०
दर्शिताः “उक्तलक्षणां साक्षिणामसम्भवे प्रतिषेधरहि-
तानामन्येषामपि साक्षित्वप्रतिपादनार्थमसाक्षिणो वक्तव्याः
ते च पञ्चविधा नारदेन दर्शिताः “असाक्ष्यपि हि शास्त्रेषु
वृष्टः पञ्चविधो बुधैः । वचनाद्दोषतोभेदात्स्वयमुक्ति-
मृतान्तर” इति । के पुनर्वचनादसाक्षिणः इत्याह ।
“श्रोत्रियास्तापसा वृद्धा ये च प्रव्रजितादयः । असाक्षिणस्ते
वचनाच्चात्र हेतुवदाहृतः” या० स्मृ० तापसावानप्रस्थाः ।
आदिशब्देन पित्राविवदमानादीनां ग्रहणम् । यथाह
शङ्खः । “न पित्राविवदमानगुरुकुलवासिपरिव्राजकवान
प्रस्थनिर्गन्धयः साक्षिण” इति दोषादसाक्षिणो दर्शिता
नारदेन “स्तेनाः साहसिकाश्चण्डाः कितवा वज्रकास्तथा ।
असाक्षिणस्ते दुष्टत्वात्तेषु सत्यञ्च विद्यत” इति । चण्डाः कोपनाः
कितवाद्युतकृतः । भेदादसाक्षिणाञ्च स्वरूपन्तेनैव दर्शितम् ।
“साक्षिणां लिखितानां च निर्दिष्टानाञ्च वादिना ।
तेषामेकोऽन्यथा वादी भेदात्तर्वे न साक्षिण” इति । तथा
स्वयमुक्तिस्वरूपञ्चोक्तम् । “स्वयमुक्तिरनिर्दिष्टः स्वय-
मेवेत्य यो वदेत् । सूचीभ्युक्तः सशास्त्रेषु न स साक्षित्वमहं
तीति” । नूतान्तरस्यापि लक्षणमुक्तम् । “योऽर्थः आवयि-
तव्यः स्यात्तस्मिन्नसति चार्थिनि । क तद्वदतु साक्षित्व
मित्यसाक्षी नूतान्तर” इति । येनार्थिना प्रत्यर्थिना वा
साक्षिणां योऽर्थः आवयितव्यो भवेत् ययमत्वार्ये साक्षिण
इति । तस्मिन्नर्थिनि प्रत्यर्थिनि वा असति नूतेऽर्थे च
अनिवेदिते साक्षी क कस्मिन्नर्थे कस्य वा कृते साक्ष्यं वद-
त्विति नूतान्तरः साक्षी न भवति । यत् तत् समूर्ण्य साक्ष्येन
वा पित्रा पुत्रादयः आविताः अस्मिन्नर्थे अमी साक्षिण
इति । तत् नूतान्तरादपि साक्षी । यथाह नारदः ।
“नूतान्तरादर्थिनि प्रते समूर्ण्य आविताहते” । तथा ।
“आवितोनातरेणापि यस्त्वर्थो धर्मसंहितः । नूतेऽपि तत्
साक्षी स्यात् षट्सु चान्वाहितादिषु” । तानेतानसाक्षिणो
दर्शयति । “स्त्रीबालवृद्धकितवमसौन्दासाभिषक्तकाः” ।
रङ्गावतारिपादशिङ्कूटकद्विकलेन्द्रियाः । पतिताप्राध-
रन्मन्त्रिसहायरिपुतस्कराः । साहसी वृष्टदोषश्च
निर्द्वैताद्यास्वसाक्षिणः” । स्त्री प्रसिद्धा । दासोऽप्राप्तव्यव-

हारः । दृष्टोऽशीतिकावरः बृहस्पह्णं वचननिषिद्धा
नामन्येषामपि ओत्रियादीनामुपलक्षणम् । कितवोऽज-
देवी । मत्तः पानादिना, उन्मत्तो यहाविष्टः । अभि-
यस्तः, अभियुक्तो ब्रह्महत्यादिना । रङ्गावतारी चारणः
पापखिन्नो निर्यन्त्रिप्रभृतयः । कूटकत् कपटलेख्यादि-
कारी विकलेन्द्रियः ओत्रादिरहितः पतितः ब्रह्म-
हृदि । आप्नः सुहृत्, अर्थसम्बन्धी विप्रतिपद्य-
मानार्थसम्बन्धी । सहाय एककार्यः रिपुः शत्रुः तत्कारः
स्तेनः साहसी स्वबलावस्त्रकारी दृष्टदोषो दृष्टवितथ
वचनः । निर्धूतो बन्धुभिस्त्यक्तः । आदिशब्दादन्ये-
षामपि सृष्ट्यन्तरोक्तानां दोषादसाक्षिणाम्भेदादसाक्षिणं
स्वयमुक्तेर्न तान्तरस्य च ग्रहणम् । एते स्त्रीवालादयः
साक्षिणो न भवन्ति" मितः । अत्रापवादः "सर्वः
साक्षी संप्रहणे चौर्ये" पारुष्यसाहसे" । या० सू० संप्रह-
णादौ सर्वे" वचननिषिद्धाः ओत्रियादयः तपःप्रभृति
गुणरहिताश्च साक्षिणो भवन्ति । दोषादसाक्षिणो भेदाद-
साक्षिणः स्वयमुक्तिवात्तापि साक्षिणो न भवन्ति सत्याभा-
वाद्विहेतोस्तेषु विद्यमानत्वादिति" मितः ।

असाधन न० अभावे न० त० । १ सम्पादनाभावे साधनं हेतुः
न० त० । २ अकारणे न० व० । ३ कारणान्युत्पत्तेः ।

असाधारणं लि० साधारणं सामान्यधर्मयुक्तं न० त० । १ तद्विषये,
तन्मात्रवृत्तिधर्मयुक्ते विशेषे २ अधिके च । न्यायसते
"यस्तु भूयस्माद्वाटस्तः स त्वसाधारणो मत" इत्युक्ते ३ सप-
क्षविपक्षादृष्टौ हेतौ पु० । यथा वज्रसाधने गगनादि-
हेतुः स च पक्षे पर्वतादौ, पक्षभिन्ने जलादौ च न
विद्यते गगनादेः कुत्रापि विद्यमानत्वाभावात् इति तस्य
तथात्वम् "साधारणासाधारणयोर्भिध्येऽसाधारणे कार्य-
संप्रत्यय" इति न्यायः । ४ स्वमात्रस्वत्वात्सदीभूते इतरस्वत्व
रहिते घनादौ च । स्त्रियां ङीप् गौरा० । "पिता
पुत्रान्तरेष्वपि साधारणः माता त्वसाधारणी" मितः ।

असाधारणानैकान्तिकं पु० कर्म० । न्यायोक्ते सर्वसंपक्ष-
व्यावृत्ते हेत्वाभासभेदे यथा शब्दो नित्यः शब्दत्वात्
अत्र शब्दत्वं सर्वानित्येभ्यो व्यावृत्तं शब्दमात्रवृत्तिरिति
तस्य तथात्वम् ।

असाधु लि० न० त० । १ साधुभिर्भे, २ असञ्चारिते, ३ दुष्टे
"अतोऽर्हसि क्षन्तुमसाधु साधु वा" किरा ४ संस्कृतशब्दभिन्ने,
अप्रशंसादौ च । "असाधुरनुमानेन" "असाधूनां प्रयोगे
तु प्रत्ययायोऽपि नो तथा इति" च हरिः । स्त्रियां

ङीप् । असाध्वी भारती असाध्वी योषित् इत्यादि ।
असाध्य लि० साधयितुमशक्यः । १ साधयितुमशक्यो रिपौ
रोगादौ च "असाध्य" कुरुते कोपं प्राप्ते काले-
गदो यथा" भाषः । असाध्यरोगाश्च सुश्रुते उक्ताः ते
च अशरण्योयशब्दे ४४६ पृष्ठे दर्शिताः "जङ्घं साध्यमधो-
याध्यमसाध्यं युगपद्गुत" मित्यादयोऽपि विशेषतोऽसाध्यः
वैद्यके उक्ताः ततएव ते वेदितव्याः । [समर्थ

असान्तापिक लि० सन्तापाय न प्रभवति ठञ् । सन्तापाया-
असान्द्र लि० विरोधे न० त० । अनिविड्डे विरले ।

असामञ्जस्य न० अभावे न० त० । १ सामञ्जस्याभावे २ अयुक्तत्वे
३ सन्निवेशासम्भवे च न० व० तच्छून्ये लि० ।

असामर्थ्यं न० अभावे न० न० । सामर्थ्याभावे अपाटवे ।
"कालदोषादसामर्थ्यात् सर्वं तत् सफलं सृष्टम्" "असमा-
र्थ्यात् शरीरस्य कालशक्त्याद्यपेक्षया । मन्त्रज्ञानादितः सप्त
केचिद्विद्वन्नि शूरयः" योगिया० ।

असामयिकं लि० समयोऽस्य प्राप्तः ठञ् न० त० । अप्राप्त-
काले "किमसामयिकं वितन्वता मनसः क्षोभमुपात्तरंहसः"
किरा० ।

असामान्यं लि० नास्ति सामान्यं तुल्यता यस्य । अनुपमे ।
अभावे न० त० । तुल्यत्वाभावे लि० । असाम्यमप्यत्र ।
असाम्प्रतम् अव्य० न साम्प्रतम् युक्तं न० त० । अयुक्ते ।
"विषयलोऽपि संवर्द्धं स्वयं हेतुमसाम्प्रतम्" कुमा० "सम्प्र-
त्यसाम्प्रतं वक्तुमुक्ते सुपलपाणिना" भाषः "अविधाय
विवाहसत्क्रियामनयोगस्यैव इत्यसाम्प्रतम्" रघुः ।

असारं पु० न० नास्ति १ सारो यस्य । सारहीने एरण्डे पृष्ठभेदे ।
२ निस्कारे लि० । "असारः खलु संसारः"
इत्युद्भूतः । "निदर्शनमसाराणां लघुर्लघुत्वं नरः" भाषः
"धिगमां देहभूतामसारताम्" रघुः । ४ अयुक्त्वान्दने
न० राजनि० । न० त० । १ सारभिन्ने तुच्छत्वे पु० ।

असावधानं लि० न० त० । अवधानहीने प्रसक्ते ।

असाहाय्यं न० अभावे न० त० । १ साहाय्याभावे । न० व० ।
२ साहाय्यान्युत्पत्तेः लि० ।

असि अव्य० अस-दोषौ इन् विभक्तिं प्रतिरूपकम् । त्वमि-
त्यर्थे "क्षतवानसि विप्रियं न मे" कुमा० "धन्यासि वैदर्भिः ।
गुणैरुदारैः" नैष० । 'शूरोऽसि क्षतविद्योऽसि दर्शनीयो-
ऽसि पुत्रकः' इति नीतिः ।

असि पुंस्त्री० अस्मति सेवनेन पापानि इन् वा ङीप् । वारणसी
दक्षिणस्थे १ नदीभेदे वाराणसीशब्दे विहर्तः । अस्मते क्षिप्यते

असि-इन् । २ खड्गे पु० “असिर्विशसनः खड्गस्तीक्ष्णधारो
 इरासदः । ओमर्भो विजयस्यैव धर्मपात्रो मनोऽस्तु ते ।
 इत्यष्टौ तत्र नामानि खयसुक्तानि वेधसा” । खड्गपूजा-
 मन्त्रः, “सर्वाः श्यामाः असिकरा मुखमाला विभूषिताः”
 श्यामाकवचम् खड्गलक्षणम् एह० उक्तम् “अङ्गुलशतार्ध-
 सुप्तम जनः स्यात्पञ्चविंशतिः खड्गः । अङ्गुल-
 मानाज्ज्ञेयो व्रणोऽशुभो विषमपर्वस्थः ॥ ओष्ठवर्ध-
 मानातपत्रशिवलिङ्गकुण्डलाजानाम् । सहसा व्रथाः
 प्रशस्ता ध्वजायुधस्त्रिकानां च ॥ लकबासकाककङ्क-
 कव्यादकनखट्टचिकाकृतयः । खड्गे व्रथा न शुभदा
 वंशानुगाः प्रभूताश्च ॥ स्फुटितो ह्रस्वः कुण्डो वंशच्छिन्नो
 न हङ्मनोऽनुगतः । अखन इति चानिष्टः प्रोक्तविष-
 यस्त इष्टफलः ॥ कण्ठितं मरणायोक्तं पराजयाय
 प्रयत्नं कोशात् । खयसुक्तो गुह्यं ज्वलिते विजयो भवति
 खड्गे ॥ नाकारणं विष्टुयान्न विष्टुयेच्च पश्येच्च तत्र
 वदनम् न वदेच्च मूढम् । देशं न चास्य कथयेत् प्रति-
 मानयेच्च नैव स्मृतेष्वृपतिरप्रयतोऽसिचरिम् ॥ गोजिह्वा
 संस्थानो नीलोत्पलवंशपत्रसदृशः । करवीरपत्रमूलप-
 मण्डलायाः प्रशस्ताः स्तुः ॥ निष्पन्नो न च्छेद्यो निकर्षः
 कार्यः प्रमाणयुक्तः सः । मूले न्नियते स्वामी जननी
 तस्याग्रतश्छिन्ने ॥ अस्मिन् त्वरुप्रदेशे व्रणो भवेत्तद्वदेव
 खड्गस्य । वनितानामिव तिलको गुह्ये वाच्यो मुखे
 दृष्टा ॥ अथ वा स्मृत्यति यदङ्गं प्रष्टा निस्त्रिंशत्तदव-
 धार्य । कोशस्यस्यादेश्यो व्रणो ऽस्ति शास्त्रं विदित्वेदम् ।
 शिरसि स्मृते प्रथमे ऽङ्गुले द्वितीये ललाटसंस्पर्शे ।
 भ्रूसंध्ये च तृतीये नेत्रे स्मृते चतुर्थे च ॥ नासोष्कपोल-
 हनुश्वन्मयीवांसकेषु पञ्चाद्याः । उरसि द्वादशसंस्थस्त्रयो-
 दशे कक्षयोर्द्वयोः ॥ स्तनहृदयोदरकुलिनाभीषु चतुर्दशा-
 द्यो ज्ञेयाः । नाभोर्मूले कक्षा गुह्ये चैकोनविंशतितः ॥
 जर्वोर्द्वाविंशे स्याद् जर्वोर्मध्ये व्रणस्त्रयोविंशे । जानुनि
 च चतुर्विंशे जङ्घायां पञ्चविंशे च ॥ जङ्घासंध्ये गुल्फे
 मार्षां पादे तदङ्गुलीष्वपि च । षड्विंशतिकाद्याय-
 त्त्रिंशदिति मतेन गण्य ॥ पुत्रमरणं धमाग्निर्धनहानिः
 सम्पदश्च बन्धश्च । एकादाङ्गुलसंस्थैर्ग्रन्थैः फलं निर्दिशेत्-
 क्रमशः ॥ सुतलाभः कलहो हस्तिलब्धयः पुत्रमरणधन-
 लाभौ । क्रमशो विनाशवनिताग्निचिह्नदुःखानि पट्-
 ग्रभटति ॥ लब्धिहानिस्त्रोलब्धयो बधो वृद्धिमरणपरि-
 तोषाः । शेषाश्चतुर्दशादिषु धनहानिश्चैकविंशे स्यात् ॥

विताग्निनिर्वाणं धनागमो ह्यनुसम्पदोऽस्त्वम् । ऐश्वर्य-
 ह्यनुराज्यानि च क्रमान्त्रिंशदिति यावत् ॥ परतो न
 विशेषफलं विषमसमस्यास्तु पापशुभफलदाः । कैचिदफलाः
 प्रदिष्टास्त्रिंशत्परतोऽप्यमिति यावत् ॥ करवीरोत्पल-
 गजमदहतकुङ्कुमकुन्दचम्पकशगन्धः । शुभदोऽनिष्टो गोमूल-
 पङ्कमेदःसदृशगन्धः ॥ कूर्मवसाहृक्कारोपमश्च भयदुःखदो
 भवति गन्धः । वैदूर्यकनकविद्युत्प्रभो जयारोग्यवृद्धिकरः ॥
 इदमौशनसं च शस्त्रपानं रुधिरं त्रिविधमिच्छतः प्रदी-
 ष्याम् । हविषा गुणवत्सुताभिलिप्तोः सलिलेनाक्षय-
 मिच्छतश्च वित्तम् ॥ बड्धोद्वेगरेणुदग्धपानं यदि पापेन
 समोहते ऽर्थसिद्धिम् । अथपिच्छगान्धवस्तदुग्धैः करि-
 हृत्सिद्धये सतालगर्भैः ॥ आर्कं पयो कुडुविषाणमसी-
 समेतं पारावतासुगन्धता च युतं प्रलेपः । शस्तस्य तैल-
 मधितस्य ततोऽस्य पानं पश्चाच्छित्तस्य न शिलासु भवे-
 द्विघातः ॥ चारे कदल्या मधितेन युक्ते दिनोषिते
 पायितमायसं यत् । सम्यक् शितं चाश्वसि नैति भङ्गं
 न चान्यलोहेष्वपि तस्य कौण्डर्यम्” ए० सं० । हेमा० परि०
 ख० तु तज्जात्यादिभेदात् फलभेदादिकं दर्शितं यथा
 “वत्स ! पुरा भूतपूर्वैराचार्यैरुपदिष्टञ्चैव यन्मयाश्रुतं तदु-
 पदिशामि निबोध खड्गस्य लोहं षड्विधं भवति । योनयः
 पञ्चविधाः संस्थानं षड्विधं करणमा, कतिर्द्विधा द्वादश
 सुस्थानि गौरवं पञ्चदशधा विस्तारस्त्रिविधः वर्त्तकायाव्रणपुङ्ख
 गन्धस्त्रयेण वा यत्र विषेषा भवन्ति तत्कीर्त्यमानं निबोध
 तीक्ष्णं बडु स्निग्धं खरं बडुतीक्ष्णं वज्रं चेति जातयः
 षट्भवन्ति यालुका हृत्प्रापायः । पङ्कोधातुस्त्रायश्चेति योनयः
 पञ्चधा भवन्ति । यीतेभ्यस्तीक्ष्णं भवति । नीलेभ्योबडु
 भवति । स्निग्धेभ्यःस्निग्धं खरेभ्यः खरं भवति । रक्तेभ्यो-
 द्रव्येभ्योबडुतीक्ष्णं भवति । रक्तसंश्लेषसन्निर्हृरिङ्गिः
 शिवं यदन्नः उत्पद्यते लोहं तद्वज्रायुधनाम भवति । तच्च
 प्रापाय एव पूजित इति । भवन्ति चाल्लङ्घोकाः । तापं
 चिरादेव विचूर्णितञ्च भिक्षाङ्गनाभं बडुस्त्रिंशद्गीरम् पीतं
 भवेत् निर्मलरूपवर्णं सर्वाणि लोहानि भिनर्त्ततीक्ष्णम् ।
 सद्भस्यते तापसुपैति चाशु श्वेतं भवत्येव मलावनडम् । यत्-
 स्थूलहीरन्मण्डवज्रं सर्वेषु कार्येष्वपि तत्तदु स्यात् । श्वेतं
 भवत्यभ्यधिकं स्थिरञ्च संप्रदुनामेति चिराच्च तापम् । संचा-
 तलोहेन चिराद्वियोगं स्निग्धञ्च लोहं प्रवर्द्धति तज्ज्ञाः ।
 खरं विशीर्येत न चैति योगम् सर्वत्र योग्यं बडुतीक्ष्ण-
 माहुः । यज्जातकूपं न च दह्यतेऽग्नौ तद्वज्रलोहं प्रसमीक्ष्य

वाच्यम् । तीक्ष्णस्य ऋदुनः खरस्य स्निग्धस्य ऋदुतीक्ष्णस्य
वज्रलोहस्य च विज्ञेयं कुट्टिमङ्कोशगर्भमेककोशगर्भं कुट्टि-
मकोशगर्भम् । सुतीक्ष्णं करणप्रवरं भवति । ऋदुतीक्ष्णं स-
ध्यमगर्भं कुट्टिमञ्च कारयेन् ऋदुतीक्ष्णकुट्टिमं कोशगर्भमेकगर्भा-
ख्यं वेति तथा तीक्ष्णं मन्दं वेति विविधमायसं भवति ।
तीक्ष्णस्य कुलानि उपकुलानि पुनः स्टाणानि वीतकपु-
ष्कलालावेतकं यावद्वाशिकमङ्कोक्षं मयूरं हमालं वोरं कां
वरं पुष्कराकं पुष्कराङ्गमोडिनं वर्वरं रौद्रं शालिकं किष्किन्धं
विस्फुलिङ्गवाह्लीकं सुराष्ट्रायसं वेति तीक्ष्णवोनयो भवे-
युरेकविंशतिरथ मन्दायसो वक्ष्यन्ते । काखोजं काण्डवारं
हमालं स्तर्यारङ्गावमलयं पुञ्जागपर्वतं यावतन्द्रं तीक्ष्णं
कलिपार्वतीयं शिंहालकं वानवासीसिन्धुकं मूषकं नीलाण्डं
मागधं देवान्तं मेनकं वाह्लीकं पारवं क्रथं शट्टाकं शाशिलं
पालकं तुष्टुरतोलकं विन्तपालं नीलासुखं कूणीराष्ट्रं
महेन्द्राष्ट्रं विचर्तुकं वेति लोहाः त्रिंशदेका भवन्ति । कुला-
नां संप्रदाद्विविधालोहा तद्विवोधसप्त भवन्ति । माई-
वस्य खरस्य त्वष्टौ स्नेहान्वितस्य पुनः षड्गवन्ति । ऋदु-
तीक्ष्णस्य दशैवसुर्वज्रायसस्यैकमेवेति कुलान्येतानि संप्रदा-
दुक्तानि तत्र काखोजं काण्डवारं हंतुपालं नीलाण्डं खर-
स्येतानि भवन्ति । पावमं वटतीक्ष्णं कालिङ्गं पार्व-
तीयं शिंहालं लङ्गवालञ्च वेति स्नेहान्वितस्येतानि कुलानि
षड्भवन्ति । नीलासुखं कूणीराष्ट्रं महेन्द्राष्ट्रं विचर्तुकं
सौपरं काटमलयं पुञ्जागपर्वतं सिन्धुकं मूषिकं दक्षिणासुखं
चेति ऋदुतीक्ष्णस्य दशैतानि कुलानि भवन्ति । षटन्तु लोहं
वेदान्तरयुहासु जायते तच्च वज्रलोहमिति विद्यात् । पर-
मेतानि वज्रायसविवर्जितानि त्रिंशदेकाधिकानि । ऋदु
तीक्ष्णं ऋदुतीक्ष्णं स्निग्धं खरं वेति । वीतकादीन्येकविंशतिं
क्षणानि वक्ष्यन्ते यत्र दृढत्वं बलवत्त्वं स्निग्धतां लाघवकौतूहलं
च विशेषाच्च तत्र विविधं भवति कृताशनकर्म्मणि तत्र-
क्षिप्रपाटलानिभं भवति । यत्र वचस्यां दृश्यन्ते
तुष्टिते मूर्खिते वा कृताशनेऽपि तुष्ट्यमानं सखदेव प्रमथ्यते
रुलेऽप्ये च सर्वदक्षिणतो वैवर्धं भजेन्मत्स्यकण्टकच्छाया-
वा स्यात् लिङ्गासीसविभा वा श्वेतकृतनिस्त्रावतोरहान्यैव
तत् ऋदुलोहमिति विद्यात् । त्रयाणां चीनकादीनां लक्षणं
वक्ष्यते ब्राह्मणा संस्थानेन वस्यैव गन्धेन शब्देन क्रमशः स्यात्
पृथक् वेतसवङ्गुलपत्राणामाकृतिः करवीरपत्राणां वा भवति ।
षड्धैर्युतं मिश्रकैरटाद्यैश्चरुचैर्वा दृत्तं विपुलं वा माल-
मूलाकृतिर्वेति । संस्थानतः परीक्षणीयम् निर्गुणोक्तु-

मानामिव यत्र वयोऽङ्गनालककयोर्वा मयूरकण्ठः खविः
शुकपिच्छनिभः । काककोकिलसदृशोमक्षिकाभो वेति ।
वर्णतः परीक्षणीयं चातुलोहम् । तथा ऋदुलोहस्योत्पलस्य
सृषिकायाः पत्रस्य मधुकस्य वा गन्ध इति गन्धतः परी-
क्षणीयम् । तथा कांशुषण्टाया वलाकानां शब्दश्च शब्दो
विस्फुलिङ्गायायस्येति शब्दतः परीक्षणीयापि ज्ञातव्याः ।
उपकुलादि विस्तरभयाचोक्तम् "युग्माङ्गुलाः प्रयस्ताः
अयुग्माङ्गुला विगर्हिताः खड्गान्ते केऽपि ब्राह्मणस्य
परिग्रहाधमनासं दिशन्ति क्षत्रियस्यार्धविनाशं कुलक्षयं
कुर्वन्ति वैश्यस्य तु सद्योवधमावहन्ति शूद्रस्य न
कदाचिदपि दृष्टिकराः सुष्ठया द्रवाः क्षायास्निग्धवर्णाः
पूजिताः क्षिप्रा रूक्षवर्णाश्चरुपातुज्जलाश्च भर्तुरपजयाय
स्मृतिगर्हिताः" । त्रिकोणाः पञ्चकोणाश्चतुरस्राश्च
प्रयस्ताः । अतुलोमाश्च प्रतिलोमाश्च प्रशस्तदीर्घतायै ख-
ड्गस्य भवन्ति । ते प्रतिलोमावेदितव्याः खड्गस्यानुगता
अतुलोमा द्रवापदेशो वक्ष्यते । पूजितोनिन्दितश्च यदि
खड्गस्यादोऽङ्गुले दृश्येत तदा पुत्रमरणम् । द्वाङ्गुले पुत्र-
द्विङ्गुलङ्गुले पुत्रधननाशदृष्टेः पुत्रमङ्गुलम् पञ्चाङ्गुले
मरणानरपञ्चानाम् । षड्ङ्गुले कर्म्मविद्धिः पशुलाभश्च
सप्ताङ्गुले कलहेन विनाशं भर्तुः करोति । द्रवोऽष्टाङ्गुले
मित्प्रप्राप्तिं धनस्थितिं च ज्ञेयां । नवाङ्गुले भ्रातृवधधान्य-
विनाशभर्तुः करोति, दशाङ्गुले मित्प्रभत्यानां लाभं
सम्पद्विद्विज्ज्ञ, एकादशाङ्गुले संप्रहृष्टं मित्प्रविरोधश्च ।
द्वादशाङ्गुले मित्प्रलाभभोगं सुखं च । त्रयोदशाङ्गुले प्रभु-
विनाशं चतुर्दशाङ्गुले प्रियतां गौरवम्भनलाभं च, पञ्च-
दशाङ्गुले शत्रुविद्विज्ज्ञम् । षोडशाङ्गुले शत्रुविजयं सप्त
दशाङ्गुले भयम्, स्त्रीलाभम् अष्टादशाङ्गुले, शत्रुवधम्
जनविशे, द्वाविंशत्याङ्गुले, मरणम् एकविंशत्याङ्गुले, शत्रुज-
नितं नाशम्भयं च । द्वाविंशत्याङ्गुले राष्ट्रपालनं
परराष्ट्रविनाशं च त्रयोविंशत्याङ्गुले विंशतिवर्षादेव
मरणम् । चतुर्विंशत्याङ्गुले भूवणागमम् । पञ्चविंशत्या-
ङ्गुले, भार्याविरामम्, षड्विंशत्याङ्गुले प्रियगुणलाभं,
समाभ्याविरागन्तु शत्रुविंशत्याङ्गुले, विपुलश्रियोलाभमष्टा-
विंशत्याङ्गुले, एकोनविंशत्याङ्गुले दृढमाने भ्रातृभिर्प्रेक्ष्यं,
त्रिंशदङ्गुले दृढमजिरंवेति खड्गे द्रवाः करोति । तथा
एकाविंशदङ्गुले शत्रुवधस्त्रीवाङ्मं भर्तारं विनाशयति ।
द्वाविंशदङ्गुले पराजयभरिभिः करोति । त्रयोविंशदङ्गुले
भर्तारं पीडयति कीचस्य च कर्मणो वशमकरोति ।

चतुस्त्रिंशदङ्गुले धनं दानधर्मभाजनं च पञ्चत्रिंशदङ्गुले
मरणं सद्यः करोति । षट्त्रिंशदङ्गुले विजयं भर्तुर्देदाति
सप्तत्रिंशदङ्गुले पराभवमरिभिः करोति । अष्टत्रिंशदङ्गुले
शत्रुप्रमर्दनं करोति नवत्रिंशदङ्गुले कुजनैरेव परिक्लेशं
नयति । दशत्रिंशदङ्गुले कन्यालाभमरिजयं च प्राप्नोति
व्रणेन खड्गस्थितेन । तथैकचत्वारिंशदङ्गुले शत्रुभ्यः
पीडनाङ्ग्यं लभते द्विचत्वारिंशदङ्गुले खराद्वर्द्धमानव्यगं-
तिचत्वारिंशदङ्गुले दुःखं प्राप्नोति सेनापतिरेव भर्ता
भवति । चतुश्चत्वारिंशदङ्गुले श्रियं विपुलां लभते । पञ्च-
चत्वारिंशदङ्गुले व्रणो भयङ्कः षट्चत्वारिंशदङ्गुले
व्रणाः सुखावाहा भवन्ति । सप्तचत्वारिंशदङ्गुले स्वपक्षं
पीडयति परपक्षं वर्द्धयति अष्टचत्वारिंशदङ्गुले राजश्रियं
भुङ्क्ते एकोनपञ्चाशदङ्गुले शत्रोर्विजयं लभते । पञ्चाशदङ्गुले
कुलद्विर्भवति । एकत्रिंशदाद्यङ्गुलिपुत्रेण फलविशेषोऽभि-
हितः । अतः परं प्रवक्ष्यामि खड्गलक्षणसूक्तम् । प्रधान-
देहसंभूतैरन्यासिभिररिन्दमः । लोहं प्रधानं खड्गाद्यै-
प्रशस्तं तद्विशेषतः । खरीकटुरक्षमिकावङ्गसूर्यारकोप-
च । विदेहेषु तथाङ्गेषु मध्यमभागचर्दिपु । सह-
यानेषु वीरेषु तथा कालझरेऽपि च । लोहं प्रधानं खड्गानां
नवानां श्रेष्ठं लक्षणम् । खरी कटुरजा ये च दर्शनीयाश्च
ते स्मृताः । कार्ये दक्षाश्च क्षमिकाभट्टयोः सुरवस्तथा”
तीक्ष्णाम्बेदसहा वज्रा दृढाः सूर्यारकोद्रवाः । सुदृढाश्चैव
विज्ञेया प्रभवन्ति विदेहजाः । अङ्गदेशोद्भवास्तीक्ष्णाः
सहजास्ते दृढास्तथा । वेगवन्स्तथा तीक्ष्णामध्यमयाम-
सम्भवाः । असारलववस्तीक्ष्णाश्चेदिदेशसमुद्रवाः । सह-
यामोद्भवाः खड्गाः सुतीक्ष्णालववस्तथा । निर्वला
निर्मला खड्गावीरदेशसमुद्रवाः । कालझराभारसहास्तेषां
वक्ष्यामि लक्षणम् । शतार्द्धमङ्गुलानां तु अष्टः खड्गः
प्रकीर्तितः । तदधोमध्यसंज्ञामाक् ततोऽहो न धारयेत् ।
प्रमाणाभ्यधिकं देव ! क्षिप्तवशन्तयैव च । दीर्घः सुमधुरः-
शब्दोऽयस्य खड्गस्य भार्गवः । किङ्किणीसदृशस्य धारणम्
श्रेष्ठमुच्यते । खड्गः पत्रपलायापोमण्डलास्यश्च शस्यते ।
करवीरपलायापसदृशश्च विशेषतः । महीद्वतरुगन्धश्च
पद्मोत्पलसुगन्धिकः । वर्त्यतचोत्पलाकारः सर्वसौ-
गन्धस्य च । समाङ्गुलस्याः ग्रस्यन्ते व्रणाः खड्गेषु
भार्गवः । श्रीष्टक्षपर्वताकारवशवस्तनिभाश्च ये । मङ्ग-
ल्यानां तथान्येषां सदृशा ये च भार्गवः । काकोलूकार्कवन्ध्या
भा विपमाङ्गुलिस्थिताः । वंघातुगाः प्रभूताश्च न प्रशस्ता

कदाचन । खड्गे न पश्येद्भदनं दृष्ट्वा न दृष्टुयादसम् ।
न चास्य मध्यमेनूलं जातिं देशं कथञ्चन । उतुष्टो न सृष्टेत्
खड्गं निशि कुर्याच्च शीघ्रके । दिवा च पूजयदेनं गन्धमाख्यादि
सम्पदा । खड्गं प्रशस्तं क्षणिकेभ्यश्च कोऽपि सदा चन्दन-
वर्षायादसम् । संख्यापेङ्गुमपतिः प्रवृत्तान् यतेत चेह स्वश-
रीरवञ्च” विष्णुध० । देवीपु० । “खड्गस्य लक्षणं वक्ष्ये त्रिंश-
खस्य तु सुन्दरि ! । गान्धर्वस्त्रोद्भवं कार्यं खड्गलोहमवन्तथा ।
स्फुटितं खण्डितं ह्रस्वं सत्रणं साधितं तथा । खड्गलोहे-
नचारभ्य सन्वितो मरणं भवेत् । सत्रणेनापि हृद्रोगी
रेखायां पातकी भवेत् । भार्या माता तथा पुत्रोऽप्ययते
खण्डितेन च । ह्रस्वेन लाघवं लोके दीर्घतापि हृत्सिद्धिदा ।
अन्यशस्त्रोद्भवेनापि संभवेन्नारणम् भुवम् । पञ्चाशदङ्गुलं
खड्गं त्रिंशखञ्च सुरेश्वरि । रैदशङ्कारयेत्खड्ग
माशु सिद्धिफलप्रदम्” । अस्यते लिख्यते अथ-६न् ।
३३वासे “तिस्रः पञ्चोऽसिपथान् कल्पयन्त्यस्य स्त्रीभिः”
कात्या० २०।७।१ । “असेः श्वासस्य पथः मार्गान्”
कर्क० त्रि० । ४चिप्ते अथगण्डः । [हेम० ।

असिक न० असि-संज्ञायां कन् । अपरचितवक्तव्योऽध्यमाने-
असिक्री स्त्री सो-क्त शिता केशादौ शुभ्रा जरतो तद्विद्या
अष्टाङ्गा क्रोदेशः ङीप् च । अन्नः पुरचारिण्यामदृष्टायां
१ प्रेष्ठायासु, २ नदीभेदे च । शरात्तो निरु० तस्याश्च सूर्य-
तेजःशून्यतया असितत्वात् तथात्वम् “त्वचमसिक्रीं
भूमनो दिवस्पति” ६।७।१५ । “त्वङ्मया विषम्यास-
सिक्रीरसमानाः” ऋ० ७।५।२ । असिक्रीरसितवस्त्रां
राजस्यः” भा० वीरस्य प्रजापतेः ४ कन्याभेदे । असिक्री-
मावहत् पत्नी वीरस्य प्रजापतेः” इति हरि० ३३० ।
“खन्दसि क्रमेके” वार्त्ति० उक्तेः खन्दसेवायं क्रोदेशः
लोके तु कचित् । “असिक्री श्वादृष्टायामित्यमरः” ।

असिगण्ड पु० असिः क्षिप्तो गण्डो यत् । गण्डोपधाने ।
असिजीविन् पु० असिना तद्व्यापारेण जीवति जीव-णिनि ।
शस्त्रव्यापारेण बुद्ध्यादनाजीविकावति विप्रस्य तथात्वे नि-
न्द्यत्वम् “असिजीवी मजीजीवी कालश्च पृच्छ भवक” इत्युक्तेः ।
असित पु० सितः शुभः विरोधे न० त० । १ शुभवर्णभित्ते तद्वि-
रुद्धे लक्षणवर्णे । २ तद्वति त्रि० । ३ लक्षणपथे पु० । ४ नीलोपवौ
अन्नः पुरचारिण्यामदृष्टायां ५ प्रेष्ठायाश्च स्त्री ङीप्
लक्षणवर्णपरतया क्रश्च असिक्रीत्वेन । “असितमिरिनिभं
स्यात् कञ्जलं सिन्धुपालम्, उष्मदनः “तन्मुभवज्जयक्षसि
तम्” ऋ० ४, १३, ४, ५ यस्मिन्नायां तस्याः लक्षणवर्णत्वात् तथात्वम्

स्त्री “सितासिते यत्न सरिदरे शुभे” काशी० । अस्याः स्त्रीत्वेऽपि छन्दोव्युत्पत्तेः न क्तः तेन स्त्रीवपि न । इदेवमेव ऋषिभेदे पु० । “असितोदेवलोव्यासः स्वयञ्चैव त्रयोपि मे” गीता । असितसुनिश्च हिमवतः एकपक्षां नाम सुतासुपयेमे यथाह हरिः १८ अ० । ‘तिस्रः कन्यास्तु मेनार्या जनयामास शैलराट् । अपर्णामेकपर्णाञ्च ततोयामेकपाटलाम् । तपस्वरन्यः सुमहद्दुश्चरं देवदानवैः । लोकान् सन्नामयामासुस्तासिन्धुः स्थाणुजङ्गमान् । आहारमेकपर्णेन एकपर्णा समाचरत् । पाटलापुष्पमेकञ्च आदधानेकपाटला । एका तत्र निराहारा तां माता प्रत्यपेक्षयत् । उमा इति निषेधन्ती मातृस्नेहेन दुःखिता । सा तथोक्ता तदा-माता देवी दुश्चरचारिणी । उमेत्वेवाभवत् प्लवाता त्रिषु लोकेषु सुन्दरी तथैव माम्ना तेनेह विस्तृता योगधर्म्मिणी” । एवं तिस्रःकुमारीर्वर्णयित्वा । “सर्वाश्च ब्रह्मवादिन्यः सर्वाश्चैवोद्धरेतसः । उमा तासां वरिष्ठा च षष्ठा च वरवर्णिनी । महायोगबलोपेता महादेव सुपस्थिता । असितसैकपर्णा तु देवलस्य महात्मनः । पत्नी दत्ता तथा ब्रह्मन् ! योगाचार्याय धोमते । जैजीव-व्याय तु तथा विद्धि तामेकपाटलाम् । एते कन्ये महा-भागे योगाचार्यसुपस्थिते” । ७१ नौच दक्षसुरोभेदे स्त्री “असिता च सुवाङ्मय सुदत्ता ऋदुका तथा” । हरिः १० ।

असितकार्त्तिसु पु० असितयति णिच्-एवुल् सा अर्त्तिः शिखा यस्य । वज्रौ तच्छिखासम्बन्धेन हि सर्वेषामसितत्वम् । असितगिरि पु० कर्म० । नीलपर्वते नीलाचले । “असित-गिरिनिभं स्यात् कञ्चलं सिन्धुपालम्” उद्भट० । असित नगादयोऽप्यत्र । “असितनगनितम्बश्चामभासां घना-नाम्” । किरा० । [मोवन्ध्यागैः” यजु० २१।१३ । असितग्रीव पु० असिता ग्रीवा भूमेन यस्य । वज्रौ “असित असितफल पु० असितं लष्णुफलं यस्य । मधुनारिकेले । असितमृग पु० कर्म० । लष्णुसारमगे । असिताभ्रशेखर पु० । बुद्धभेदे । असिताम्बुज न० कर्म० । नीलपद्मे । [शिले वज्रौ । असितार्त्तिसु पु० असिता लष्णा अर्त्तिः शिखाऽस्य । धून्-असितालु पु० कर्म० । नीलाक्षौ आलुभेदे । असिताश्वन् पु० कर्म० । जातित्वेऽपि अनित्यत्वात् न० संभा० । इन्द्र-नीलके मणिभेदे “निलवेषु नक्तमसिताश्वनां चयैः” भावः

असित ति० अस-लोपे तच् स्त्रियां ङीप् । लोपके “स वज्र-सर्वरूपायामस्तायामसितारिपु” भा० भो० प० । असितोत्पल न० कर्म० । नीलोत्पले । असितोपल पु० कर्म० । इन्द्रनीलमणौ । असिदंष्ट्र पु० असिरिव तोक्ष्णा दंष्ट्रा यस्य । मकराख्ये यादसि । स्वार्थे कन् तलैव । असिद्ध ति० सिद्धोन्निष्पन्नः पक्षश्च न० त० । १ अपक्वो, २ अनि-पक्षे च न्यायमते आश्रयासिद्धत्वादिभिर्दोषैर्दुष्टे ३ हेतौ पु० । “अनैकान्तो विरुद्धाश्च असिद्धः प्रतिपक्षितः । कालांश-योपदिष्टश्चेत्वाभासाश्च पञ्चषा” भाषा० असिद्धिद्वन्द्वे विवरणम् । अनुमानेन ४ अनधिगते च “तस्मादपि चासिद्धं परोक्षमाप्रवचनात् सिद्धम्” सां० का० । ५ सिद्धिद्वन्द्वे च स्वयमसिद्धः कथं परान् साधयेत्” न्यायः । असिद्धि स्त्री सिध-क्तिन् न० त० । १ अनिपक्षो, २ पाकाभावे ३ योगोक्तसिद्धाभावे न्यायमते ४ आश्रयासिद्धिपक्षेतिहेतुदोषे च । सिद्धयश्च त्रिविधाः । “आश्रयासिद्धिराद्या स्यात् स्वरूपासिद्धिरप्यथ । व्याप्यतासिद्धिरपरा स्यादसिद्धिरत-स्त्रिधा । पक्षासिद्धिर्यत्र पक्षोभनेऽप्यभिधोगिरिः । हृदो-द्रव्यं धर्मवत्त्वादत्तासिद्धिरथापरा व्याप्यतासिद्धिरपरा नीलधूमादिके भवेत्, इति च भाषा० । नीलधूमत्वं गुरु-तया न हेतुतावच्छेदकम् समानाधिकरणव्याप्यताव-च्छेदकधर्म्मन्तिराघटितस्यैव व्याप्यतावच्छेदकचत्वात् एतासां दूषकतायोजं तु असिद्धिसामान्यविशेषलक्षण कथनपूर्वकं दर्शितं सुक्ता० यथा “आश्रयासिद्धाद्यन्य-तमत्वमसिद्धित्वम् । आश्रयासिद्धिः पक्षे पक्षतावच्छे-दकस्याभावः । यत्र काञ्चनमयः पर्वतो वज्रिमानिति साध्यते तत्र पर्वतो न काञ्चनमय इति ज्ञाने विद्यमाने काञ्चनमयपर्वते परामर्शप्रतिबन्धः फलम् । स्वरूपा सिद्धिस्तु पक्षे व्याप्यताभिमतस्याभावः । यत्र च हृदोद्रव्यं भूमादित्वादौ पक्षे व्याप्यताभिमतस्य हेतोरभावे ज्ञाते पक्षे साध्यव्याप्यहेतुमत्ताज्ञानरूपपरामर्शप्रतिबन्धः फलम् ॥ साध्यासिद्धिरपि व्याप्यतासिद्धिः । सा च साध्ये साध्य तावच्छेदकाभावः । तथा च काञ्चनमयवज्रिमानित्वादौ साध्ये साध्यतावच्छेदकाभावे ज्ञाते साध्यतावच्छेदकविशिष्ट साध्यव्याप्यवत्ताज्ञानरूपपरामर्शप्रतिबन्धः फलम् । सिद्धिः साध्यवत्तानिश्चयः अभावे न० त० । ५ साध्यवत्ता निश्चयाभावे “दृष्टान्तासिद्धेः” सां० सू० । दृष्टान्ते ‘अधिकत्वासिद्धेः न क्षयित्वानुमानम्” भा० । “स्थिर-

कार्यासिद्धेः क्षणिकत्वम्” सां सू० ।

असिधारा स्त्री ई३० । खड्गस्य तोच्छाद्यभागे । ‘असि-
धारापरिहृतः कामं चक्रस्य तेन ते’ । सुरगज इव
दन्तैर्भग्नदेव्यासिधारैः” इति च रघुः ।

असिधाराव्रत न० असिधारायां स्थितिरेव दुष्करं व्रतम् ।
असिधारास्थितिं त्वय्यदुष्करे व्रते असिधारायां स्थितौ मनाक्
स्खलने यथा नाशः एवं मनाक्स्खलने यत्नानिष्टं, तादृशे
व्रते तच्च यादवेन दर्शितं यथा । “युवा युवत्या साङ्गं यन्
सम्भा भर्तृवदाचरेत् । अन्तर्निष्ठसङ्गः स्यादसिधाराव्रतं
हि तत् ‘असिधाराव्रतमिदं सखे यदरिणा सह संवासः’
इति० सतां केनोद्दिष्टं विपुलमसिधाराव्रतमिदम्” नीतिः ।

असिधाव पु० असिं खड्गं धाययति भार्जयति धाव-अण् ।
शस्त्राणां भार्जनकरे । खलु । असिधावकोऽप्यत्र ।

असिधेनुका स्त्री असिर्धेनुरिव यस्याः वा कप् । असिर्धे-
नुतुल्यत्वेन तद्वत्तुल्यत्वायाम् कुरिकायाम् । कवभावे
असिधेनुरप्यत्र ।

असिपत्र पु० असिरिव तोच्छं पत्रमस्य वा कप् । १ इजुट्ठे
“जातं तमात्मन्यसिपत्रञ्चाम्” रघुः । २ गुण्डनामकहठे च
असेः पत्रमिवाच्छादकम् । ३ खड्गकोपे न० । असिपत्रा-
कारोऽस्यस्य अर्थ० अच् । इजुपत्राकारे ४ उभयतोभारे खड्गे
च “अत्याप्नोत् स्वासिपत्रादीनबभासत् परश्चधानु” भट्टिः ।

असिपत्रवन न० असिरिव पत्रमस्य तादृशं वनम् ।
असिपत्रवने नरकभेदे तत्स्वरूपादि भाग० ५ सूक्त० । अन्ध-
तामिस्रादिकसुप्रसक्तं “कालस्त्रुत्वमसिपत्रवनं स्तूकरसुखं” मित्या-
दिना नरकभेदान् दर्शयित्वा तत्स्वरूपं कारणञ्चोक्तं तत्रैव
“यस्त्विह वै निजपथादनापद्यगतः पापगण्डद्वोपगतस्त-
मसिपत्रवनं प्रवेश्य कथया प्रहरन्ति तत्रासावितस्ततो
भावमान उभयतोभारैस्तालवनासिपत्रैश्चिद्यमानसर्वा-
ङ्गोहाहतोस्त्रीतिपरमया वेदनया मूर्च्छितः पदेपदे
निपतति खधर्म्महा पापगण्डानुगमनफलं भुङ्क्ते” ‘असि-
पत्रवनं नाम नरकम् गृणु चापरम् योजनानां सहस्रं
वै ज्वलदग्न्यास्तृतावनः । तन्नास्त्र्यकरैश्चण्डैः कल्पकालाग्नि
दारुणैः । प्रपतन्ति सदा तत्र प्राणिनो नरकौकसः ।
तन्मध्ये च वनं शीतं स्निग्धपत्रं विभाव्यते । पत्राणि यत्र
खड्गानि फलाणि द्विजसत्तमः । श्वानस्य तत्र शवलाश्चर-
न्त्यासिपलोभिः । महावक्त्रा महादंष्ट्रा व्याघ्रा इव
महानखाः । ततस्तद्वनमालोक्य शिशिरच्छायममृतः ।
प्रयान्ति प्राणिनस्तत्र तटत्पापपरिपीडिताः । हा तात !

हा मातरिति क्रन्दन्तोऽतीव दुःखिताः । दह्यमाणाङ्घ्रियुग-
लाधरणिस्थेन वज्रिना । तेषां मतानां तत्रासिपत्रव्यापि
समीरणः । प्रधाति तेन पात्रान्ते तेषां खड्गास्तथो-
परि । छिन्नाः पतन्ति ते भूमौ ज्वलत्पावकसञ्चये । लेलि-
ह्यमाने चातीव व्याघ्राशेषमहीतले । सारमेयास्ततः शीघ्रं
शातयन्ति शरीरतः । तेषां खण्डानि रुदतामदन्यान्
नभोपण्याः । असिपत्रवनं तात ! मयैतत् परिकीर्तितम्”
इति मार्क० पु० । “असिपत्रवनं चैव लोहदारकमेव
च” मनुः ।

असिपत्रव्रत न० अश्वमेधे कर्त्तव्ये व्रतभेदे । [जलजन्तुभेदे ।
असिपुच्छ पु० असिरिव धारायुक्तः पुच्छोऽस्य । शिशुमारे
असिपुत्रिका स्त्री असेः पुत्रीव स्वार्थे कन् ह्रस्वे अत
इच्चम् । कुरिकायाम् । कनभावे असिपुत्रीत्यप्यत्र ।
असिमेद पु० असिरिव तोच्छः मेदो निर्वासो यस्य । विट्खदिरे
असिर त्वि० अस+लोपे किरच् । लोपके । “यः ह्यव्यस्थासि-
रेण मृज्यते” ऋ० ८, ७६, ४ ।

असिलोमन् पु० असिरिव तोच्छं लोमास्य । दनोः पुत्र-
भेदे । “वत्वारिणह्नोः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र भारतेत्युपक्रम्य
“असिलोमा च केशी च दुर्जयश्चैव दानवः” भा० आ० प०
ई५ अध्या० हरिवंशे तु “अभवन् दनुपत्वाच्च शतं
तोत्रपराक्रमा” इत्युपक्रम्य शतपुत्रमध्ये “असिलोमा च केशी
च शठश्च बलकोऽमदः” इत्युक्तम् । “असिलोमा पुलोमा च वा-
स्तलः प्रसदोऽमदः” इति च हरि० । स च देवासुर-
युद्धे वायुना सह युयुधे “असिलोमाथ बलिना मारुतेन
महाहवे” हरिवं २४४ अध्या० । त्रिविक्रमावसरे च
स हरिणा सह युयुधे विष्णुना हतश्च “असिलोमा
हरिश्चैव जम्भतवै परस्परमित्युपक्रम्य १६१ अध्या० “विप्र-
चित्तिः शिवः शङ्खुरित्युपक्रम्य च “असिलोमा पुलोमाचेत्या-
दिना बहून् दैत्यान् युयुधानामभिधाय” “प्रमथ्य सर्वान्
दैतेयान् पादहस्ततलैः प्रभुः । जहार त्रिदिवं देवस्त्रि-
भिर्विक्रमणैर्हरिः” हरि० २६३ अ० वामनेन तद्वहन-
सक्तम् । “असिलोमोऽपहन्ता वै तथा रावणनाशनः”
विष्णुस्तवः ।

असिहत्य त्वि० असिना हृत्यः घातः हन-वा० क्यप् ३त० ।
खड्गेन हननीये । भवादौ अण् अनुपगतिका० हिपद-
द्विजः आसिहात्यः ।

असिर्हेति पु० असिर्हेतिः साधनमस्य । खड्गेन युद्धकर्त्तरि ।
असु पु० अस्यते क्षियते अस-उन् । ३चिसे । कर्त्तरि उन् ।

२तामे । करणे उन् । ३पञ्चदशतिष्ठुवायुभेदेषु पु० ब० व० । “शेषे जातो भवेद्वायुः ज्योतिः । “आवस्योदक् पराहृत्य विराचस्य शनैरस्मन्” मनुः । “शरीरेभ्योऽभरारोणामस्मन्निव विचि-
न्यति” देवोमा० । “त्यजन्यस्मन् शर्म च मानिनो वरं त्वजन्ति न त्वे कमयाचितव्रतम्” नैषधम् । प्राणवृत्तीनां भेदविवक्षायामेव बह्वक्षम् एकत्वविवक्षायां तु एकवचनान्ततामिच्छन्ति अतएव-
“प्राणायानो समौ कृत्वा” गीता “प्राणो ह्यपि ता प्राणो ह्यमाते-
त्यादौ प्राणशब्दवत् असुशब्दोऽप्येकवचनः” नानददृष्टं ऋ०
१, १४०, ८ । “उदीर्घं जीवो असुर्न आगादप”
ऋ० १, ११३, १६, ४ दशगुर्वक्षरोच्चारणकाले पलषष्ठ-
भागे च “गुर्वक्षरैः खेन्दुमिदं रक्षुस्तैः पद्भिः पलं तैर्ध-
टिका खण्डभिः” सि० शि० ५ प्रज्ञायाम् निरु० ।

असु उपतामे कष्टा० यक् । असूयति आसूयति
असूयामास । असूया । असूज इत्येके असूयति ते ।
असुकर लि० सुखेन क्रियते सु+क-खल् विरोधे न०त० ।

असुख न० विरोधे न०त० । १दुःखे असुखोदयः असुखावहः
असुखोदकः “तत्तत् प्राप्य सुखासुखम्” गीता “याभ्यां
प्राप्नोति संसृक्ताः प्रेत्येह च सुखासुखम्” मनुः ।
न०ब० । २सुखसूत्रे । [१दुर्गमे २दुर्विधे च ।

असुगम लि० सुखेन गम्यते सु+गम-खल् विरोधे न०त० ।

असुहृत् पु० असुना परकीयप्राणनाशनेन हृष्यति हृत्-क
३त० ॥ यमदूतभेदे “जह्यासावसुहृत्पा उदुम्बलौ यमस्य
दूतौ चरतोजना असु” ऋ० १०, १४, १२ । [जीवने ।
असुधारण न० असूनां प्राणादिपञ्चवायुवृत्तीनां धारणम् ।
असुन्दर लि० विरोधे न०त० । सौन्दर्यहीने असुतृण्डे
कुक्षिते ।

असुन्व लि० सु-अभिषवे ना० श न०त० । सोमाभिषवाकर्त्तरि
“असुन्वामिन्द्र । ससंदम्” ८, १५, १४ । “असुन्वा सोमा-
भिषवहीनाम्” भा० ।

असुमृत् लि० असून् विभर्त्ति भृ-क्लिप् ईत० । १प्राणिनि
असुमत् लि० असवः सन्त्यस्य सतप् । प्राणिनि “सततम-
समतामगम्यरूपाः” भाषः ।

असुर पु० अस-दीप्तो उर० । १सूत्र्ये । अस्यति क्षिपति
देवान् उर विरोधे न०त० वा । असुरविरोधिनि २दैत्ये ।
३रात्रौ स्त्री । असुरप्रभेदाश्च भारते आ० प० दर्शिताः
“एकएव दितेः पुत्रो हिरण्यकशिपुः” स्मृतः । नाम्ना
ख्यातास्तु तस्येमे पञ्च पुत्रा महात्मनः । प्रह्लादः पूर्व-

जस्तेषां संह्लादस्तदनन्तरम् । असुह्लादस्तृतीयोऽभूत्स्वाञ्च
शिषिवाष्कलौ । प्रह्लादस्य त्वयः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र
भारत । विरोचनश्च कुम्भश्च निकुम्भश्चेति भारत । विरो-
चनस्य पुत्रोऽभूत्क्षत्रिकः प्रतापवान् । बलेश्च प्रथितः
पुत्रो वाणो नाम महासुरः । रुद्रस्यासुचरः श्रीमान्महा-
कालेति यं विदुः । चत्वारिंशद्गणैः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र
भारत । तेषां प्रथमजो राजा विप्रचित्तिर्भृङ्गायशः ।
शश्वरो महाचिन्तय पुत्रोमा चेति विदुतः । असिलोमा
च केशो च दुर्जयश्चैव दानवः । अयःशिरा अश्वशिरा
अश्वशङ्कुश्च वीर्यवान् । तथा गगनमूर्ध्ना च वेगवान् केतु-
मांश्च सः । स्वर्भानुराश्वोऽश्वपतिर्दृष्टपर्व्याजकस्तथा । अश्व-
मीयश्च स्तवमश्च तृड्गण्डश्च महाबलः । एकपादेकचक्रश्च
विरूपाक्षमहोदरौ । निचन्द्रश्च निकुम्भश्च कुपटः कपट-
स्तथा । गरभः शलभश्चैव सूर्याचन्द्रमसौ तथा । एते
ख्याता दनोर्विशे दानवाः परिकीर्त्तिताः । अन्यौ तु खनु-
देवानां सूर्याचन्द्रमसौ स्मृतौ । अन्यौ दानवसुख्यानां
सूर्याचन्द्रमसौ तथा । इमे च वंशाः प्रथिताः सन्त्यवन्तो
महाबलाः । दनुपुत्रा महाराज दश दानववंशजाः ।
एकाक्षोऽस्मृतपो वीरः प्रलम्बगरकावपि । वातापो शत्रु-
तपनः शठश्चैव महासुरः । गविष्ठश्च वनायुश्च दीर्घजिह्वश्च
दानवः । असंख्येयाः स्मृतास्तेषां पुत्राः पौत्राश्च भारत ।
सिंहिका सुपुत्रे पुत्रं राक्षं चन्द्रार्कमर्हन्म् ।
सुचन्द्रं चन्द्रहन्तारं तथा चन्द्रप्रमर्हन्म् । क्रूरस्व-
भावं क्रूरायाः पुत्रपौत्रमनन्तकम् । गणः क्रोधवशी
नाम क्रूरकर्माऽरिमर्हन् । दनायुषः पुमः पुत्राश्चत्वारो-
ऽसुरपुङ्गवाः । विविरोबलवीरौ च दृढश्चैव महासुरः ।
कालायाः प्रथिताः पुत्राः कालकल्पाः प्रह्वारिणः । प्रवि-
ख्याता महावीर्या दानवेषु परन्तपाः । विनाशनश्च क्रोधश्च
क्रोधहन्ता तथैव च । क्रोधः शत्रुस्तथैवान्धे कालक्रेया इति
श्रुताः । हरिवंशे तु अन्येऽपि वज्रवोऽसुरभेदा उक्ता यथा ।
“दित्याः पुत्रद्वयं यज्ञे कश्यपादिति नः श्रुतम् । हिरण्य-
कशिपुश्चैव हिरण्यकश्यपो वीर्यवान् । सिंहिका चाभयकन्या
विप्रचित्तेः चरिपहः । सैहिकेया इति ख्याता यस्याः
पुत्रा महाबलाः । गणेश सह राजेन्द्र ! दशसाहस्र-
सुच्यते । तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोऽप्य सहस्रशः ।
असंख्याता महाबाहो हिरण्यकशिपोः शृणु । हिरण्य-
कशिपोः पुत्राश्चत्वारः प्रथितौजसः । असुह्लादश्च ह्लादश्च
प्रह्लादश्चैव वीर्यवान् । संह्लादश्च वतर्षोऽभूत् ह्लादपुत्रो

हृदस्तथा । संहृदादुलः सुन्दश्च निमुन्दश्चैव तावभौ ।
 हृदस्य पुलो हृदायुर्वै शिविः कालस्तथैव च । विरोचनश्च
 प्राप्तादिर्बलिजज्ञे विरोचनात् । बलेः पुलशतन्या-
 सीद्वाणज्येष्ठं नराधिप । धृतराष्ट्रश्च सूर्यश्च चन्द्रमाश्चन्द्र-
 तापनः । कुम्भनाभो गर्हभाजः कुक्षिरित्वेवमादयः ।
 वाणस्तेषामतिबलो ज्येष्ठः पशुपतिप्रियः । पुराकल्पे हि
 वाणेन प्रसाद्योभापतिं प्रभुम् । पार्श्वतो विहरिष्यामि
 इत्येवं याचितो वरः । वाणस्य चेन्द्रदमनो लोहित्या-
 सुदपद्यत । गणास्तथा सुरा राजन् शतसाहस्रसन्निताः ।
 हिरण्यवाचसुताः पञ्च विद्वांसः सुमहाबलाः । भर्भरः
 शकुनिश्चैव भूतसन्तापनस्तथा । महानाभश्च विक्रान्तः
 कालनाभस्तथैव च । अभवन् । दनुपुत्राश्च शतं तीव्र-
 पराक्रमाः । तपस्विनो महावीर्याः प्राधान्येन निबोध-
 तान् । हिमवद्गो शकुनिश्चैव तथा शङ्कुशिराः प्रभुः । शङ्कु-
 कर्णो विराधश्च गवेष्टो दुन्दुभिस्तथा । अयोमुखः शम्भ-
 रश्च कपिलो धामनस्तथा । मरीचिर्भगवान्श्चैव दुरा गर्ग-
 शिरा वृकः । विजोभणश्च केतुश्च केतुवीर्यशतहृदौ ।
 इन्द्रजित्स्त्वर्जिश्चैव वज्रनाभस्तथैव च । महानाभश्च
 विक्रान्तः कालनाभस्तथैव च । एकचक्रो महाबाहुस्तारकश्च
 महाबलः । वैश्वानरः पुलोमा च विद्रावणमहाशिराः ।
 स्वर्भानुर्दृषपव्या च तुङ्गण्डश्च महासुरः । सृष्टश्चैव निच-
 न्द्रश्च जर्णनाभो महागिरिः । असिलोमा च केशी च
 शठश्च बलको मदः । तथा गगनमूर्धा च कुम्भनाभो
 महासुरः । प्रमदो मयश्च कुपथो ह्ययमोवश्च वीर्यवान् ।
 वैरूपः स विरूपाक्षः सुपथोऽथ हराहरौ । हिरण्य-
 कशिपोश्चैव शतमायश्च शम्भरः । शरभः शलभश्चैव विप्र-
 चित्तश्च वीर्यवान् । एते सर्वे दनोः पुत्राः कश्यपादिभि-
 जक्षिरे । विप्रचित्तप्रधानास्ते दानवाः सुमहाबलाः ।
 एतेषां मदपत्यन्त न तच्छक्यं नराधिपः । प्रसंख्यातं
 महीपाल ! पुलपौत्रमनन्तकम् । स्वर्भानोस्तु प्रभा कन्या
 पुलोम्नस्तु सुतालयम् । उपदानवी ह्यशिराः शर्मिष्ठा
 वार्षपर्वणी । पुलोमा कालका चैव वैश्वानरसुते उभे ।
 बहूपत्ये महावीर्ये मारीचेस्तु परिग्रहः । तयोः पुल-
 सहस्राणि पटिं दानवनन्दनान् । चतुर्हश्च शतानन्यान्
 हिरण्यपुरवासिनः । मारीचिर्जनयामास महता
 तपसाऽन्वितः । पौलोमाः कालकेयाश्च दानवास्ते
 महाबलाः । अबध्या देवतानाञ्च हिरण्यपुरवासिनः ।
 क्रताः पितामहेनाजौ निहताः सव्यसाचिना ।

प्रभाया नक्षत्रः पुत्रः सृष्टश्च शचीसुतः । पूरंजज्ञे-
 ऽथ शर्मिष्ठां दुग्धन्तसुपदानवी । ततोऽपरे महावीर्या
 दानवास्त्वितिदारुणाः । सिंहाकायामथोत्पन्ना विप्रचित्तेः
 सुतास्तथा । दैत्यदानवसंयोगाज्जातास्तीव्रपराक्रमाः ।
 सहिकेया इति ख्यातास्तयोदश महाबलाः । वंशः
 शल्यश्च बलिनो नभश्चैव महाबलः । वातापिनश्चुचिश्चैव
 इत्थलः खल्वस्तथा । आङ्गिको नरकश्चैव कालनाभ-
 स्तथैव च । राहुर्ज्येष्ठस्तु तेषां वै सूर्यचन्द्रप्रमर्दनः ।
 शुकः पोतरणश्चैव वज्रनाभश्च वीर्यवान् । मूकश्चैव तुङ्ग-
 ण्डश्च हृदापुत्री बभूवतुः । मारीचः सुन्दपुत्रश्च ताड-
 कायां व्यजायत । एते वै दानवाः श्रेष्ठा दनुवंशविव-
 र्जनाः । तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः ।
 संहृदादस्य तु दैत्यस्य निघातकवचाः कुले । ससुप्तदाः सुम-
 हता तपसा भावितात्मनः । तिस्रः कोट्यः सुतास्तेषां मणि-
 मत्यां निवासिनाम् । तेऽप्यबध्याश्च देवानामर्जुनेन निपा-
 तिताः । षट्सुताः सुमहासत्त्वास्ताम्नायाः परिकीर्त्तिताः ।
 “वासेन यस्य जनिताऽसुरभीरणश्रीः” नैष० । “समत्सरेणा-
 सुर इत्युपेयुषा” माघः । “ततः कानीयसा एव देवा ज्यायसा
 असुराः, य एषु लोकेष्वस्यर्द्धं ते ह देवा जचुर्ह्नासुरान्
 यज्ञ उद्गीथेनात्ययामिति” का० उ० । “असुषु विष्वग्विष-
 यासु प्राणनक्रियासु रमन्ते रम्-डु । ४ स्वाभाविक्यां तम
 आत्मिकायाभिन्द्रियवृत्तौ । “देवासुरा वै यत्त संयेतिरे”
 छ० उ० । देवासुराश्च देवादीव्यतेयोर्योतनार्थस्य रूपं
 शास्त्रोद्भासिता इन्द्रियवृत्तयः । असुरास्तद्विपरीताः स्वेवेवा-
 सुषु विष्वग्विषयासु प्राणनक्रियासु रमणात् स्वाभाविक्यस्तम
 आत्मिका इन्द्रियवृत्तय एव भा० । स्वार्थे प्रज्ञा० अण् आसुरः
 तत्त्वार्थे । तस्येदम् अण् आसुरः तत्त्वस्मिन्नि दि० स्त्रियां
 ङीप् “आसुरीरातिरन्यत्र तस्मात्ताः परिवर्ज्येत्” सृतिः
 “आसुरीं योनिमापन्नाः” गीता । हितार्थे वत् । असुर्यः ।
 “असुर्यानाम ते लोका अन्धेन तमसा वृताः” कठ० उ० ।
 सुरा सुधा महीत्वनाद्यस्य अर्श० अण् न० त० ।
 “सुराप्रतिग्रहाद्देवाः सुरा इत्यभिप्रेताः । अप्रतिग्रहणा-
 द्वास्या दैत्याश्चासुराः सृताः इत्युक्तनिर्वचनादपि
 तेषामसुरत्वम् । जातौ ङीप् असुरी “असुरी जिह्वी
 देवानां प्रातः सवनसत्वालेट्” अथ० । ४ कांसे तस्यासु-
 राङ्ग्यत्वात्तथात्वम् । मेघे पु० निरु० । [रत्नपीठे ।
 असुररक्ष ति० सुखेन रत्नप्रेते सु+रक्ष-खन् न० त० । सुखेना-
 असुरराज् पु० असुरेषु राजते राज् क्तिप् ७ त० । प्रह्लाद-

पौत्रे बलिदैत्ये २ असुराध्यक्षमात्रे च भा० आ० प०
वकासुरवर्षने । “पुष्टो मानुषमांसेन दुर्बुद्धिः पुरुषादकः ।
रक्षत्यसुरराट् नित्यमिमं जनपदं बली” ।

असुररिपु पु० असुराणां रिपुः । दानवशत्रौ विष्णौ । असु-
रारिप्रभृतयोऽप्यत्र । [तलसीभेदे

असुरसा स्त्री न सुष्ठु रघो यस्याः ५३० । (वायुतलसी)
असुरहन् त्रि० असुरं हन्ति-हन् किप् । असुरनाशके ।
“प्राग्नये विश्वसुवे धियन्वेऽसुरमे” ऋ० ७.१३.१ । स्त्रियां
नान्तत्वात् ङीप् । असुरप्नी ।

असुरार्य्य पु० ईत० । शुक्राचार्य्ये । [ध्यक्षमात्रे च ।
असुराधिप पु० ईत० । १ प्रह्लादपौत्रे बलिदैत्ये २ असुरा-
असुराक्त न० असुरस्याङ्गा आङ्गा यस्य । कांक्षे हेम० ।
असुर्य्य त्रि० असुराय हितः गपा० यत् । १ असुररहिते तत्-
स्वभूते च असुरशब्दे उदा० ।

असुष्वि त्रि० सु-बा० कि द्वित्वम् न० त० । सोमाभिपवा
कर्त्तरि “विपष्ट्यादसुष्वीन् ऋ० ४.२४.५ । जहृसुष्वीन्
प्रवृक्षा पृणत” ऋ० ६.४४.११ । “असुष्वीन् अनभिषीतृन्-
यजमानान्” भाष्यम् ।

असुलभ त्रि० न सुलभः विरोधे । दुर्लभे दुःखेन प्राप्ये ।
असुसु पु० असुहन् प्राणान् सुवति स्त-किप् । बाणे “स सासिः
सासुस्तः सासोयेयायेयायययः” किरा० । [भूते च ।
असुस्य त्रि० विरोधे न० त० । १ दुःखेन स्थातरि २ रोगाद्याभि-
असुहृद् पु० विरोधे न० त० । सुहृद्भिन्ने रिपौ “शलभतां
लभतामसुहृद्गणः” माघः ।

असु स्त्री न प्रसूते स्त-किप् । अप्रसवायां स्त्रियाम्
“यामिधेनुमस्तम्” ऋ० १.११.२ । [अनादरे अथज्ञायाम्
असु(च)त्तण न० स्त(सूच्य)ञ् आदरे ल्युट् अभावे न० त० ।
असूञ्जा त्रि० विरोधे न० त० । सूञ्जताविरोधिष्वलत्ववति ।
असूत त्रि० न० त० । अप्रसूते । [दोषारोपणशेले ।

असूयक त्रि० (असु)असूज-कण्डादि० यकि-खुल् । गुणेषु
असूया स्त्री असु (असू)-उपतापे कण्डा० यक् अ । परगुणेषु
दोषाविष्करणे “यसूय” साहसं द्रोहईर्षासूयार्थ-
द्रवणम् । वाग्दण्डजञ्च पारुष्यं क्रोधजोदशकोणः”
मनुः । “कुपद्रुहेय्यासूयार्थानां यं प्रति कीपः”, पा० ।
“असूया परगुणेषु दोषाविष्करणम्” सि० कौ० ।

असूयु त्रि० असु(स्त)-कण्डा० यक् उन् । असूयाशेले
“इदन्ते ते सुहृत्तमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे” गीता ।

असुर त्रि० सूरौ स्तम्भे धातुनामनेकार्थत्वात् सुतौ

भावे घञ् न० ब० । स्तोत्ररहिते । “असूरे सन्ति सूरयः”
ऋ० ८.१०.४ । [“असूते स्तूते” रजसि” यजु० १७.१७ ।
असूते त्रि० सूरौ क्त इडभायः न तस्य नत्वम् । “अप्रेरिते
असूय्यम्यशा त्रि० सूर्य्यमपि न पश्यति दृग्-खश् सुम् च
अस० समा० । अत्यन्तगुप्ते सूर्यादर्शिनि राजदारादौ ।
“असूय्यम्यशरूपा त्वं किमभीरुरार्य्यसि ?” भट्टिः ।
असूक्कर पु० असूक् शोणितं करोति क्त-ट । शरीरस्ये
रसधातौ, अन्नादेरशितस्य पथमं रसरूपता, रसस्य रक्त-
रूपतेति वैद्यके प्रसिद्धम् । अथ रसस्य यथा रक्तकर-
त्वम् तथोक्तं सुश्रुते । “रसाद्रक्तं ततोमांसं मांसान्नेदः
प्रजायते । नेदसोऽस्थि ततोमज्जा मज्जः शुक्रस्य
सम्भावः” तत्पाकप्रकारमाह भाष० प्रका० । “यात्यामा
शयमाहारः पूर्वं प्राणानिलेरितः । माधुर्य्यं फेनभावञ्च
पट्टसोऽपि लभेत सः” । “आहार्य्यं पङ्क्तिं भोज्यं भक्ष्यं चर्व्यं
तद्यैव च । लेहं चूर्णं तथा पेयं तदुदाहरणानि तु । भोज्य
भोदनपूपादि, भक्ष्यं भोदकमण्डकम् । चर्व्यं चिपिधानादि-
रसलादि तु लिह्यते । चूर्णमात्रफलेच्छादि पीयते पानकं
पयः” । आमाशयमाह चरकः “नाभिस्तनान्तरे जन्तोरान्ते-
रामाशयं बुधाः” । तत्र विशेषमाह । “उरोरक्ता-
शयस्तस्मादधः श्लेष्माशयः स्रुतः । आमाशयस्तु तदधस्तदधो-
हि मलाशयः” । अत्रिलेरित इति हृदयाधिष्ठानेन
प्राणनाम्ना वायुना सुखं गतेनान्तःप्रवेशितः । तथाह
सुश्रुते । “योवायुः प्राणनामासौ सुखं गच्छति देहदृक् ।
सोऽन्तः प्रवेशयत्यन्तः प्राणान्ध्याप्यलम्बत” इति । तमाहारमा
माशयस्यं क्लेदनामकफः क्लेदयति क्लेदनात् संहतं भिनत्ति
च । उक्तं च सुश्रुते । “क्लेदनः क्लेदयत्यन्नं संहतं च
भिनत्त्यतः” इति स आहारः पट्टसोऽप्यामाशये माधुर्य्यं
लभते आमाशयस्यस्य मधुरस्य कफस्य योगात् । उक्तं च श्लेष्मा
स्वरूपम् “श्लेष्मा श्वेतो गुरुः स्निग्धः पिच्छिलः शीतलस्तथा ।
तमोगुणाधिकः स्वादुर्विदग्धोलवणो भवेदिति” । “फेनभावं
च लभते जठरानलतेजसा” । यतश्चाह वाग्भटः “संभुजितः
समानेन पचत्यामाशयस्थितम् । औदर्य्योऽग्निर्यथा बाह्यः स्था-
लीस्थं तोयतण्डुलम्” इति । अथ स एवाहारः प्राणवायुना
प्रेरितस्ततः किञ्चित्स्वबलितः पाचकाख्यपित्तोद्गणेष्वप-
क्वोऽन्तोभवति । उक्तं च । “अथ पाचकपित्तेन विदग्धश्चा-
स्ततां व्रजेदिति” पाचकपित्तेन पाचकपित्तोद्गणा ततः
स एवाहारो नाभिमण्डलाधिष्ठानेन समाननाम्ना वा
युना प्रेरितोऽपहणीम् प्रति नीयते उक्तञ्च । “ततः समान

भरता यद्दृष्टीमभि नीयते” । यद्दृष्टीमभि चक्षमाह “यतो-
पित्तधरा नाम पाकला परिकीर्त्तता । आसपक्वाशयान्तःस्था
यद्दृष्टीमभिधीयते” । पित्तधरा पाचकाख्यं पित्तं तदग्न्यधि-
ष्ठानं तद्वारयति । तत्र यद्दृष्टयामाशयपक्वाशयमध्यवर्त्ति-
पाचकाख्यपित्ताधिष्ठानेनाग्निनाहारः पच्यते स कटुच-
भवति । तथा च “यद्दृष्टयामपच्यते कोष्ठवर्जिता जायते
कटुरिति” । अयमर्थः । आहारो यद्दृष्ट्या कोष्ठवर्जिता
यद्दृष्टीस्थितपाचकपित्तेन वर्जिता पच्यते पच्यमानः स
यद्दृष्टीस्थितस्य कटुरसस्य पित्तस्य योगाकटुर्भवति । एत-
दाहारपाके विशेषमाह । “शरीरं पाञ्चभौतिकम्” तत्र प-
ञ्चसु भूतेषु पञ्चाग्नयः तिष्ठन्ति । उक्तं च चरकेण । “भौमा-
ग्न्याग्नेयवायव्याः पञ्चोष्माणः सनाभसाः । पञ्चाहारगुणान्
स्नान् स्नान् पार्थिवादीन् पचन्त्यह” । अतोऽप्यग्नेनाग्निरुच्यते
आहारोऽपि पाञ्चभौतिकः तत्र पाचकपित्तस्थेनाग्निनो-
त्तेजितेन शरीरवर्त्तिभूमाग्निराहारवर्त्तिभूमाग्नः
पच्यते पक्वोभूमाग्नः स्वकीयान् गुणानभिवर्द्धयति एवं
जलादिभागा अपि पच्यन्ते । तथा च सुश्रुते “पञ्चभूता-
त्मके देहे आहारः पाञ्चभौतिकः । विपक्वः पञ्चधा-
मस्यकुणान् स्नानभिवर्द्धयेदिति” । गुणशब्देनात्र गुणिनः
श्रुतिव्यादय उच्यन्ते तेन गुणान् शरीरवर्त्तिनः पार्थि-
वादीन् भागानभिवर्द्धयेदित्यर्थः । एवमहोरात्रेण पक्वाहारो
मिष्टश्च कटुश्च मधुरोभवति अन्तस्त्वन्तोभवति । कटुस्तृप्तः
कषायश्च कटुर्भवति उक्तञ्च “मिष्टः कटुश्च मधुरमन्तोऽन्तः”
पच्यते रसः । कटुतिक्तकषायाणां विपाको जायते कटुरिति”
एवं विपक्वाहारस्य सारो निगदितोरसः शेषो यद्दृष्टी-
स्थोमलद्रवः । मलद्रवस्य जलभागः शिराभिर्वसिष्ठो-
न्मूलम्भवति । उक्तञ्च “आहारस्य रसः सारः सारहो-
मलद्रवः । शिराभिस्तज्जलं नोतं वसौ मूलत्वमाप्नुयात् ।
शेषं किट्टश्च यत्तस्य तत्पुरीषं निगद्यते । समानवायुनामीतं
तच्चिद्वति मलाशये” । तत्र मलाशयेनापानवायुना प्रेरितं मूलं
जेद्व्रभगमार्गेण, पुरीषं गुदमार्गेण शरीराद्बहिर्व्याति उक्तञ्च
“मूलं कुपस्थमार्गेण पुरीषं गुदमार्गतः । अपानवायुना-
क्षिप्तं बहिर्व्याति शरीरतः” । उपस्थः शिखोभगञ्च । रसस्तु
समानवायुना प्रेरितो धमनीमार्गेण शरीरारम्भकस्य रसस्य
स्थानं हृदयं गत्वा तेन सह मिश्रितो भवति उक्तञ्च
“रसस्तु हृदयं याति समानमरुतेरितः । स त्र व्यानेन पु-
विधिप्रः सञ्चान्धातुन् विवर्द्धयेत् । केदारेषु यथा कुल्याः
व्याप्ति विविधौषधीः तथा कलेवरे धातुन् सर्वान्वर्द्धयति रसः”

रसस्तु तत्र तत्र विधा विभिन्यते । उक्तं च चरके “स्थूला
एवं मलभेदैस्तत्र तत्र विधा रसः । स्वं स्थूलोऽंशः परं सूक्ष्म
खललो याति तन्मलम्” । अयमर्थः स्थूलोऽंशः स्वं याति ।
यथास्थितं तिष्ठति सूक्ष्मस्त्वंशः परं द्वितीयं धातुं याति-
तन्मलः रसादिमलस्तन्मलं शरीरारम्भकं तत्तद्भातुमलं
यातीत्यर्थः यथा लौकिकाग्निनेक्षुरसः पच्यते तथा शरी-
रारम्भकस्य रसस्य अग्निनाहाररसः पच्यते पच्यमानः
स पञ्चाहोरात्रात्सार्द्धदण्डमेकं च यावत्प्राक्तनरसधातावेव
तिष्ठते उक्तञ्च सुश्रुते “स खलु रसस्त्रोणि त्रीणि कला-
सहस्राणि पञ्चदशकला एकैकाश्चान्धातावेव तिष्ठति” इति ।
अत्र कलानां विंशतिः सुहृत्सः स च दण्डद्वयात्मकः तथा
च भोजः “धातौ रसादौ मज्जान्ते प्रत्येकं क्रमतोरसः ।
अहोरात्रात्स्वयंपञ्च सार्द्धं दण्डं च तिष्ठति” । प्रत्येकम् एक-
स्मिन्नेकास्मिन्त्यर्थः ततो यथा पच्यमानादिक्षुरसान्मलो निर्ग-
च्छति । तथा पच्यमानादाहाररसान्मलो निर्गच्छति सः
कफः उक्तञ्च सुश्रुते “कफपित्तमलाः क्षेपु प्रस्ते दोनश्चरोम च
नेत्रविट्चक्षुषः स्नेहोधातुनां क्रमशोमलाः । क्षेपुमलः
कर्णादिस्तोमलः । स च कफः प्राणानिष्ठप्रेरितो धम-
नीमार्गेण शरीरारम्भकं हृदनाख्यं कफं गत्वा
पुष्पाति । ततः सारभूतस्याहाररसस्य द्वौ भागौ भवतः
स्थूलः सूक्ष्मश्च तत्र सूक्ष्मोभागः शरीरारम्भकं रसं पोष-
यति सकलशरीराधिष्ठानेन व्यानवायुना प्रेरितो धम-
नीभिः सञ्चरन् पोषणस्नेहनजठरानलोऽक्षतस्तनापनि-
वारणादिभिर्गुणैः सकलं पुष्पाति शरीरम् ततः स्थूलो-
भागः प्राणवायुना प्रेरितो धमनीमार्गेण शरीरारम्भकस्य
रक्तस्य स्थानं गत्वा यत्तत्तद्भीरुपङ्कत्वा तेन सह मिश्रितो
भवति । ततः प्राक्तनरक्तस्याग्निना पुनः पच्यमानः
पञ्चाहोरात्रात्सार्द्धदण्डञ्च यावत्प्राक्तनरक्तधातावेव तिष्ठति
ततो यथाग्निना पुनः पुनः पच्यमानादिक्षुविकारा-
हारवारं मलं निर्गच्छति । तथा पुनः पुनः पच्यमाना
दाहाररसात्प्रतिधारं मलं निर्गच्छति तत्र रक्ताग्निना-
पच्यमानान्मलं पित्तं निर्गच्छति । तच्च पित्तं समानवा-
युना प्रेरितं धमनीमार्गेण शरीरारम्भकं पाचकाख्यं पित्तं
गत्वा पुष्पाति । ततः सारभूतस्याहाररसस्य द्वौ भागौ
भवतः । स्थूलः सूक्ष्मश्च । तत्र सूक्ष्मोभागो रक्तकाख्येन
पित्तेन रक्तोक्तः शरीरारम्भकं रक्तं पोषयन् व्यान-
वायुना प्रेरितो धमनीभिः सञ्चरन् सकलशरीरगतानि
रुधिराणि पुष्पाति । ततः स्थूलोभागो व्यानवायुना-

प्रेरितोधमनीभिः शिराभिश्च शरीरारम्भकाणि मांसानि
याति ततो मांसाग्निना पुनः पच्यमानः पञ्चाहोरात्रा-
त्सार्द्धदण्डं यावन्मांसेष्वेव तिष्ठति ततः पच्यमानात्तस्मान्ना-
म्बलं निर्गच्छति तद्व्यानवायुना क्षिप्तं कर्षावागत्वं कर्ष्यं
यिद्धमवति ततः सारभूतस्य रसस्य द्वौ भागौ भवतः स्थूलः
सूक्ष्मश्च ततः सूक्ष्मोभागो मांसानि पुष्पाति ततः
स्थूलोभागो व्यानवायुना प्रेरितोधमनीभिः शरीरारम्भ-
कस्य मेदसः स्थानमुदरं याति ततो मेदसोऽग्निना पुनः
पच्यमानः पञ्चाहोरात्रात्सार्द्धदण्डं यावन्मेदस्येव
तिष्ठति ततः पच्यमानात्तस्मान्नाम्बलो निर्गच्छति प्रक्षेदेरूपः
स च शीतः स्रोतस्येव तिष्ठति शरीरोष्णणा तप्तश्च तदा
व्यानवायुना प्रेरितः शिरामार्गं लोमकूपेभ्यो बहिर्याति
जिह्वादान्तकलाभेद्रादिमलञ्च मेदोमलमित्येके । ततः सार-
भूतस्य रसस्य द्वौ भागौ भवतः स्थूलः सूक्ष्मश्च तत्र सूक्ष्मो-
भागो मेदः पुष्पाति उदरे तिष्ठन् व्यानवायुना प्रेरितः
क्षोतोमार्गैः सूक्ष्मास्थितान्यपि मेदांसि पुष्पाति
स्थूलोभागो व्यानवायुना प्रेरितोधमनीभिः शिराभिश्च शरी-
रारम्भकाण्यस्थीनि याति ततोऽस्यग्निना पुनः पच्यमानः
पञ्चाहोरात्रात् सार्द्धदण्डं च यावदस्थिष्वेव तिष्ठति ततः
पच्यमानात्तस्मान्नाम्बलो निर्गच्छति स च व्यानवायुना-
प्रेरितः शिराभिर्मार्गैरागत्याङ्गुलिषु नखाः क्लृप्तौ लोमानि
भवन्ति ततः सारभूतस्य रसस्य द्वौ भागौ भवतः स्थूलः
सूक्ष्मश्च तत्र सूक्ष्मोभागो व्यानवायुना प्रेरितः क्षोतो-
मार्गैर्मज्जस्थानानि स्थूलास्थ्यभ्यन्तराणि याति ततो
मज्जाग्निना पुनः पच्यमानः पञ्चाहोरात्रात्सार्द्ध-
दण्डञ्च यावन्मज्जज्येवावतिष्ठति । ततः पच्यमानात्
तस्मान्नाम्बलं निर्गच्छति । तच्च व्यानवायुना प्रेरितं
शिरामार्गैर्नयनयोरागत्वं नेत्रविट् चक्षुस्त्रेहश्च भवति
ततः सारभूतस्य रसस्य द्वौ भागौ भवतः स्थूलः सूक्ष्मश्च ।
तत्र सूक्ष्मोभागो मज्जानं पुष्पाति ततः स्थूलोभागो-
व्यानवायुना प्रेरितोधमनीभिः शिराभिश्च शुक्रस्य स्थानं
सकलं शरीरं गत्वा शरीरारम्भकेण शुक्रमेण सह मिश्रितो
भवति । ततः शुक्रस्याग्निना पुनः पच्यते पच्यमाने
तस्मिन्नालं नास्ति स हि सहस्रधाध्मातसुवर्णवत् । उक्तञ्च
“स्वाग्निभिः पच्यमानेषु मलः षट्सु रसादिषु । न शुक्रमे
पच्यमानेऽपि हेमनीवाज्ये मलः” । अन्यञ्च “स्वाग्निभिः
पच्यमानेषु मज्जान्तेषु रसादिषु । षट्सु धातुषु जायन्ते
मज्जाणि सुषयोजयुः । यथा सहस्रधाध्माते न मलं किल-

काञ्चने । तथा रसे सुष्ठुः पक्वे न मलं शुक्रतां गते” । ततः
सारभूतस्य रसस्य द्वौ भागौ भवतः । स्थूलः सूक्ष्मश्च तत्र
सूक्ष्ममेहभागः ओजस्तस्य लक्षणमाह । “ओजः सर्व-
शरीरस्यं क्षिप्तं शीतं स्थिरं सितम् । सोमात्मकं शरीरस्य बलं
उष्टिकरं मतम्” बलं चेष्टापाटवं तथा च । “वेष्टासु पाटवं
यत्तु बलान्तदभिधीयते इति” यत्तु सुश्रुते रसादीनां शुक्रा-
न्तानां धातूनां यत्प्ररन्तेजस्तत् खल्वोजस्तदेव बलमिति
तेजस्तेजोद्रवः” । अत्रायमभिप्रायः । यस्माद्रसादोजो
भवति रसः सर्वधातुस्थानगतत्वात्तद्वातव्यामयत इति ।
सर्वधातूनां स्नेहमोजः क्षीरे इतमिव तदेव बलमिति” तत्-
कार्यकारणयोरभेदोपचारात् अभेदकथनं च विकित्तसैक्या-
र्थम् । “अन्यञ्च “शुक्रं शीतं स्रद्धं क्षिप्तं सान्द्रं स्वादु स्थिरं तथा-
प्रसन्नं पिच्छलं सूक्ष्ममोजो दशगुणं स्रुतम्” । चरके तु
“अष्टविन्दुप्रमाणान्तदीपद्रक्तं सप्तसकम् । अग्निसोमात्मकत्वेन
द्विरूपं वर्णितं तु तत्” । वाग्भटश्च “ओजस्तु तेजो धातूनां
शुक्रान्तानां परं स्रुतम् । हृदयस्यमपि व्यापि देहस्थिति
निबन्धनम् । यस्य प्रवृद्धौ देहस्य तद्विष्टविबलोदयाः । यस्मा-
च्चे नियतो नाशो यस्मिंस्तिष्ठति जीवनम् । निष्पद्यन्ते यतो
धावाविविधा देहसंश्रयाः । उल्लाहः प्रतिभा चैव लावण्यं सुकु-
मारता” । ततः स्थूलभागो रसोमासेन पुंसां शुक्रं स्त्रीणां
त्वांसर्वं शुक्रं च भवति । उक्तञ्च सुश्रुते “एवं मासेन
रसः शुक्रो भवति स्त्रीणामांसर्वं च भवतीति चेद्वि” चका-
रात् स्त्रीणामपि शुक्रं भवति । अतएवोक्तं सुश्रुते ।
“योषितोऽपि स्वत्येव शुक्रं पुंसः समागमे । तच्च गर्भस्य किञ्चि-
त्तु करोतीति न चिन्त्यते” गर्भस्य शुक्रस्य, विकृतस्य तु गर्भस्य
कारणान्तदपि भवति यत उक्तं “यदा नार्यावपेयातां वृष-
स्यन्धौ कथञ्चन । सुश्रुन्धौ शुक्रमन्योन्यमनस्थिघ्नत्वा जायते”
इति । एतेन स्त्रीणां सप्तमोधातुरातर्वं शुक्रमस्य इति
बोधितम् आशयाधिक्यवत् । “स्त्रीणां गर्भोपयोगी स्था-
द्रांसर्वं सर्वसम्मतम् तासामपि ब्रह्मं वर्णं शुक्रं उष्टिं करोति
हि” । एवं रसएव केदारकुल्यान्यायेन सर्वाध्यातुः
पूरयति मासेन त्रवदण्डोत्तरेण शुक्रमांसैवञ्च भवति
इति सिद्धान्तः । एवं सति रसाद्रक्तमिति मङ्गतमेव ततो-
मांसान्ततो रक्तोत्पत्तेरनन्तरं मांसं जायते रसादेवेत्यर्थः
मांसाग्नेदः प्रजायते इति मांसादनन्तरं मेदः प्रजायते
रसादेवेत्यर्थः । मेदसोऽस्य मेदसोऽप्येऽस्य जायते रसा-
देवेत्यर्थः । एवं ततो मज्जा मज्जोऽप्ये शुक्रस्य सम्भव-
इत्यर्थः । रसः शरीरे तिष्ठा सञ्चरति तथाचोक्तम् । “रसः-

शरीरे शब्दाचिर्जलसन्तानवत् त्रिधा । संचरत्यसृक्पोऽयं
नित्यमेव हि देहिनाम्” । अस्यायमभिप्रायः पुरुषास्त्रीव्या-
नयोमध्यमाग्नयोमन्दाग्नयश्च भवन्ति तत्र तीक्ष्णाग्नीनां
रसः शब्दसन्तानवच्छीघ्रं सञ्चरति । मध्यामाग्नीना-
मग्निः सन्तानवन्माध्यमेन सञ्चरति । मन्दाग्नीनां जल-
सन्तानवन्मन्दं सञ्चरति । तेन मासेन रसः शुक्लं भवति
यदुक्तं तन्माध्यमाग्नीनधिकृत्योक्तं दोष्माग्नीनां तु रसः
किञ्चिद्दूनेन मासेन शुक्लं भवति । मन्दाग्नेस्तु किञ्चि-
दधिकेन मासेनेति सिद्धान्तः” ।

असृग्धरा स्त्री असृक् धरति धृ+अच् । शोणितधारिण्यां
त्वचि । अण् असृग्धाराप्यत्व ।

असृग्वहः स्त्री असृक् शोणितं वहति अच् । शोणित
वहायां नाद्यां तद्विवरणं सुश्रुते “सप्त सिराशतानि भवन्ति ।
स्राभिरिदं शरीरमाराम इव जलहारिणीभिः केदार
इव च कुल्याभिरुपस्त्रिहृतेऽनुगृह्यते चाकुञ्चनप्रसा-
रणादिभिर्विशेषैः ॥ द्रुमपत्रसेवनीनामिव च तासां प्रता-
नास्तासां नाभिर्मूलं ततश्च प्रसरन्त्यूर्ध्वमधस्तित्यक् च ।
भवतश्चात्र ॥ यावत्तस्तु सिराः काये सम्भवन्ति शरी-
रिणाम् । नाभ्यां सर्वा निबद्धास्याः प्रतन्वन्ति समन्ततः ॥
नाभिस्थाः प्राणिनां प्राणाः प्राणाश्चाभिव्यप्यन्ति ।
सिराभिराष्टता नाभिश्चक्रनाभिरिवारकैः ॥ तासां मूल-
सिराश्चत्वारिंशत्तासां वातवाहिन्यो दश पित्तवाहिन्यो
दश कफवाहिन्यो दश दश रक्तवाहिन्यः । तासान्तु
वातवाहिनीनां वातस्थानगतानां पञ्चसप्ततिशतं १७५ भवति
तावत् एव १७५ पित्तवाहिन्यः पित्तस्थाने, कफवाहिन्यश्च
कफस्थाने रक्तवाहिन्यश्च यक्ष्मोस्त्रीकोरेवमेतानि सप्त
सिराशतानि ॥ तत्र वातवाहिन्यः सिरा एकस्मिन्
सक्थि पञ्चविंशतिः । एतेनेतरसक्थिबाहू च व्याख्यातौ ॥
विशेषतस्तु कोष्ठे चतुस्त्रिंशत्तासां शुद्धमेद्राश्रिताः
श्रोण्यामष्टौ । इ हे पार्श्वयोः षट् पृष्ठे तावत् एव ६ चोदरे
दश वक्षसि ॥ एकचत्वारिंशज्जलुष ऊर्ध्वं, तासां चतुर्दश
श्रीवायाम् । कर्णयोश्चतस्रः । नव जिह्वायां । षट् नासि-
कायां । अष्टौ नेत्रयोः । एवमेतत् पञ्चसप्तत्यधिकशतं
वातवहानां सिराणां व्याख्यातम् । एव एव विभागः
शेषाणामपि ॥ विशेषतस्तु पित्तवाहिन्यो नेत्रयोर्दश
कर्णयोर्दश । एवं रक्तवहाः कफवहाश्च । एवमेतानि सप्त
सिराशतानि सविभागानि व्याख्यातानि । स्वाः सिराः
सञ्चरन् रक्तं कुर्याच्चान्धान् गुणानामि ॥ यदा तु कुपितं रक्तं

सेवते खवहाः सिराः । तदास्य विविधा रोगा जायन्ते
रक्तसम्भवाः ॥ नहि वातं सिराः काश्चिच्च पित्तं केवलं
तथा । स्नेहार्णं वा वहन्त्येता अतः सर्ववहाः सृताः ॥
प्रदुष्टानां हि दोषाणां सृक्कृतानां प्रभावताम् । भ्रुवसन्ता-
गंगमनमतः सर्ववहाः सृताः ॥ तत्कारणा वातवहाः
पूर्यन्ते वायुना सिराः । पित्तादुष्णाश्चानिवाय शीता
गौर्याः स्थिराः कफात् ॥ असृग्वहास्तु रोहिण्यः सिरा
नालुण्णशीतलाः”

असृग्विमोक्षणं न० इहस्य दुष्टस्य असृजः शोणितस्य देहाद्
विमोक्षणं स्त्रावणम् ईत० । देहात् इहस्य दुष्टस्य वा
रक्तधातोः स्त्रावणे निश्चारणे । तत्प्रकारादिकथनं सुश्रुते
“तस्माच्च शीते नालुण्णे नास्ति स्नेहो नातितापिते ।
यवागुं प्रतिपीतस्य शोणितं भोक्ष्येद्विषक् । सम्यग्गत्वा
यदा रक्तं स्वयमेवावतिष्ठते । शुद्धं तदा विजानीया-
त्सम्यग्विस्त्रावितञ्च तत् ॥ स्नायवं वेदनाशान्निव्याधे-
र्वैगपरिचयः । सम्यग्विस्त्राविते लिङ्गं प्रसादो मनसस्तथा ॥
त्वग्दोषा ग्रन्थयः शोफा रोगाः शोणितजाश्च ये ।
रक्तभोक्षणशीलानां न भवन्ति कदाचन ॥ अथ खल्व-
प्रवर्तमाने रक्ते एलाशीतशिवकुष्ठतगरपाठा भद्रदास-
विडङ्गचित्तकलिकटुकागारधूमहरिद्राकर्णकुं रक्तमालफलै-
र्यथाशक्तं त्रिभिस्तृभिः समस्तैर्वा चूर्णैः सैः सर्वपतैश्च-
लवणप्रगाढैर्ब्रणसुखमवधयेदेवं सम्यक् प्रवर्तते । अथा-
तिप्रवृत्ते रोधमधुकप्रियङ्गुपक्षङ्गगैरिकसर्जरसरसाङ्गन-
शास्त्रालीपुष्पशङ्खशुक्तिमापयवगोधूमचूर्णैः यन्मैत्रैश्च सुखमव-
चूर्णैर्वाङ्गुल्यपेणावपीडयेत् । शालसर्ज्जार्ज्जुनारिभेदमेव-
शङ्खधवधन्वनत्वग्निर्वा चूर्णिताभिः क्षौमेण वा ध्यापि-
तेन ससृग्फेनलालाचूर्णैर्वा यथोक्तैर्ब्रणवन्वनद्रव्यैर्गाढं
बध्नीयात् । शीताच्छादनभोजनागारैः शीतैः परिषेक-
प्रदेहैश्चोपाचरेत् क्षारेणाग्निना वा दहेद्यथोक्तं व्यथनाद-
नन्तरं वा तामेवातिप्रवृत्तां सिरां विध्वेत् । काकोल्यादि-
क्लाथं वा शर्करामधुमधुरं पाययेत् एणहरिणोरभ्र-
शशमहिषवराहाणां वा रुधिरं क्षीरयूषरसैः सुस्निग्धैश्चा-
श्रीवादुपद्रवांश्च यथास्तम्पाचरेत्” । उपद्रवास्तत्रैवोक्ता
यथा ॥ “धातुक्षयाच्छ्रुते रक्ते मन्दः सञ्जायतेऽनलः ।
पयनश्च परं कोपं याति तस्मात् प्रयत्नतः ॥ तद्वातिशीतैर्ल-
घुभिः स्निग्धैः शोणितवर्ज्जनैः । रंभदन्तैरनलैर्वा भोजनैः
सम्पाचरेत् ॥ चतुर्विधं यदेतद्भि रूधिरस्य निवारणम् ।
सन्धानं क्लृप्त्वनञ्चैव पाचनं दहनं तथा ॥ ग्रन्थं कषायः

सम्पत्ते रक्तां स्तन्दयते हिमम् । तथा सन्ध्याचये-
ङ्गस्य दाहः सङ्कोचयेत् सिराः । अस्तन्दमाने रुधिरं सन्धा-
नानि प्रयोजयेत् । सन्धाने भ्रष्टमाने तु पाचनैः सध-
पाचरेत् ॥ कल्पैरेतैस्त्रिभिर्वैद्यैः प्रयतेत यथाविधि ।
असिद्धिमत्सु चैतेषु दाहः परम इष्यते । विशेषदोषे
रुधिरं न व्याधिरतिवर्त्तते । सावशेषे ततः स्थेयं न तु
कुर्व्यादतिक्रमम् ॥ देहस्य रुधिरं मूलं रुधिरैव धार्यते ।
तस्माद्यत्नेन संरक्ष्य रक्तं जीव इति स्थितिः ॥ क्षुत्तरक्तस्य
सेकाद्यैः शीतैः प्रकुपितेऽनिले । शोफं सतोदं कोष्णेण
सर्पिषा परिपेचयेत् ॥

अपाट्प्राणस्य विरभीरुदुर्वलनारीसुकुमारानामनुपहृत्यं
परमसुकुमारोऽयं शोणितवसेचनोपायोऽभिहितो जलौ-
कसः । तत्र वार्तपित्तकफदुष्टशोणितं यथासंख्यं
शृङ्गजलौकालावुभिरवसेचयेत् क्षिग्धशीतकृत्वात् सर्वाणि
सर्व्वैर्वा । भवन्ति चाल् । उष्णं समधुरं क्षिग्धं गवं
शृङ्गं प्रकीर्त्तितम् । तस्माद्वातोपशृष्टे तु हितं तदवसेचने ।
शीताधिवासा मधुरा जलौका वारिसम्भवा । तस्मात्पित्तो-
पशृष्टे तु हिता सा त्ववसेचने । अलावु कटुकं कृवं
तोक्ष्णञ्च परिकीर्त्तितम् । तस्माच्छ्लेष्टोपशृष्टे तु हितं तद-
वसेचने । तत्र प्रच्छिते तनुवस्त्रपटलावनज्जेन शृङ्गेण
शोणितमवसेचयेदाबुषणात् । सान्तदीपयाऽलाव्या ।
जलौकसां विवरणम् अक्षपाशब्दे वक्ष्यते ।

“अथ जलौकोऽवसेकसाध्यव्याधितसुपवेश्य संवेश्य वा
विरक्ष्य चास्य तमवकाशं गृह्णोमयधूर्णैर्यद्यरुजः स्यात् ।
गृहीताश्च ताः सर्पपरजभीकल्कोदकप्रदिग्धगात्रीः सलिल-
सरकमध्ये सुहूर्त्तस्थिता विगतकृमा ज्ञात्वा तामीरोगं
प्राह्वयेत् । स्रक्साशुक्रार्द्रपित्तुलोतावच्छन्नां कृत्वा सुख-
मपादयुयादगृह्णन्त्यै शीरविन्दुं शोणितविन्दुं वा दद्या-
च्छस्त्रपदानि वा कुर्वीत यद्येवमपि न गृह्णीयात्तदान्यां
प्राह्वयेत् । यदा च निविगते ऽश्वसुरवदाननं कृत्योन्नस्य
च स्तब्धं तदा जानीयादगृह्णातीति गृह्णीत चाङ्ग-
वस्त्रावच्छन्नां धारयेत् सेचयेच्च । दंशे तोदकण्डूप्रादु-
र्भावैर्जानीयाच्छुद्धिनियमादक्ष इति शुद्धमाददानामपमयेत् ।
अथ शोणितगन्धेन न सुषेन्द्रुसमस्याः सैन्धवधूर्णेनावकिरेत् ।
अथ पतितं तण्डुलकण्डनं प्रदिग्धगात्रीं तैलवण्यभ्याक्त-
सुखीं वामहस्ताकुठाङ्गुलिभ्यां गृहीतपुच्छं दक्षिणहस्ता-
ङ्गुठाङ्गुलिभ्यां शनैः शनैरनुलोममुमार्जयेदा सुखादामये-
त्तावदावत्सम्यग्वान्तलिङ्गानीति । सम्यग्वान्ता सलिल

सरकन्यस्ता भोक्तुकामा सती चरेत् । या सीदति न
चेदति सा दुर्वान्ता तां पुनः सम्यग्वामयेत् । दुर्वान्तायां
व्याधिरसाध्य इन्द्रमदो नाम भवति । अथ सुवान्तां
पूर्व्ववत्सन्निध्यात् शोणितस्य च योगायोगानवेक्ष्य जलौ-
कोऽप्यान्मधुनावधकृतेष्वीताभिरङ्गस्य परिपेचयेद्भीत वा
व्रणं कषायमधुरक्षिग्धशीतैश्च प्रदेहैः प्रदिह्यादिति ।
भवति चाल् । श्लेष्माणि पचणं जातीः पोषणं सावचार-
णम् । जलौकसाञ्च यो वेत्ति तत्साध्यान् स जयेद्गदान्” ।

अष्टज् न० न सृज्यते इतररागवत् संसृज्यते सहजत्वात् न+
सृज्-किन्, अख्यते लिप्यते इतस्ततो नाडीभिः अस् अजि
वा । १ शोणिते २ मङ्गलपट्टे च तस्य रक्तवर्णत्वात्तथात्वम् ।
कुङ्कुमे, ३ विष्कम्भावधिके ४ पोडुशे योगे । शोणितोत्पत्ति
रक्ता भाव० प्र० । “यदा रसोयुक्त्याति तत्र रज्जकपिस्ततः ।
रागं पाकञ्च संप्राप्य स भवेद्रक्तसंज्ञकः । रक्तं सर्व्व-
शरीरे तु जीवस्थाधार उत्तमः । क्षिग्धं गुरु चलं
खाड विदग्धं पित्तवद्भवेत्” । तस्योत्तमत्वञ्चोक्तं तत्रैव
“जीवोवसति सर्व्वस्मिन् देहे तत्र विशेषतः” । वीर्य्यं
रक्ते भले तस्मिन् क्षीणे याति क्षयं क्षणात्” । वीर्य्यं रक्ते
भले च शरीरारम्भके वाग्भटोक्तपरिमाणयुक्ते युक्ते
जीवोवसति न तु दुष्टे प्रपञ्चे रक्तसावणोपदेशस्य
विधानात् । पित्तवद्भवेदन्तर्भवेदित्यर्थः ॥ तस्य स्थानम्”
“यकत् स्त्रीहा च रक्तस्य मुख्यस्थानं तयोः स्थितम्” ।
अन्यत्र संस्थितवतां रक्तानां पीतता भवेत्” इति भा० प्रका०
सुश्रुते शोणितोत्पादविवरणमन्यथोक्तं यथा “अथातः
शोणितवर्णं नीयमध्यायं व्याख्यास्यामः । तत्र पाञ्चभौति-
कस्य चतुर्विधस्य षड्रसस्य द्विविधयोर्यस्याद्विविधयोर्यसा
वानेकगुणस्योपयुक्तस्य आहारस्य सम्यक् परिणतस्य यस्तेजो-
भूतः सारः परमसूक्ष्मः स रसइत्युच्यते । तस्य च हृदयं
स्थानं स हृदयाश्चतुर्विधं भिन्नि भवतीरनुप्रविश्योर्हृगा दश
दश बाधोगामिन्यश्चतस्रः स्त्रियर्हृगाः कृत्स्नं शरीरमहर-
हृत्पर्ययति वर्जयति धारयति आपयति जीवयति चादृष्ट-
हेतुकेन कर्मणा । तस्य शरीरमनुधावतोऽनुमाना-
दतिरूपवक्ष्यितव्या अयद्विषयैः । तस्मिन् सर्व्वं
शरीरावयवदोषधातुमलाशयानुसारिण रसे जिज्ञासा
किमयं सौम्यस्त्वैजस इति । अतोऽप्यते स खलु द्रवानुसारो-
क्तेहमजीवनतर्पणधारणादिभिर्विशेषैः सौम्य इत्यवगम्यते ।
स खल्वप्यो रसो यकत्स्त्रीहानौ प्राप्य रागमुपैति ।
भवतचाल् ॥ “रक्षितास्तेजसा त्वापः शरीरस्थेन देहिनाम् ॥

अव्यापद्वाः प्रसङ्गेन रक्तमित्यभिधीयते ॥ रसादेव स्त्रिया
रक्तं रजःसंज्ञं प्रवर्त्तते । तद्वर्षाद्वा दशादूर्ध्वं याति पञ्चा-
शतः क्षयम् ॥ आर्त्तं च शोणितं त्वाम्नेयमग्नीषोमीयत्वा-
द्भस्म पाञ्चभौतिकश्चापरे जीवरक्तमाहुः राचार्याः ॥
“विस्तृता ब्रवता रागः स्रन्दं लघुता तथा । भूम्यादीनां
शुणा हेतुते दृश्यन्ते चाल शोणिते” । [याम् ।
प्रसृपाटी स्त्री असृजः पाटी परिपाटी पृ० । शोणितधारा-
प्रसेचनकं त्रि० न सिच्यते त्वयति मनोऽल सिच-ल्युट्
संज्ञायां क्तु । १ अत्यन्तप्रियदर्शने यद्दर्शनात्मनो न
त्वयति तत्र ‘नयनयुगासेचनकम् मानसदृष्ट्यापि दुष्पा-
पम्’ सा० द० । सेचनं सेकः अभावे न० त० स्वार्थे
क्तु । २ सेचनाभावे न० व० । ३ सेचनमृन्त्ये त्रि० ।
असेवन न० अभावे न० त० । १ सेवाभावे न० व० । २ सेवामृन्त्ये
असौ अव्य० सो-वा०-डौ न० त० । अदःशब्दार्थे ।
“असौनामाऽयमिदं रूप इति” शत० ब्रा० । अवञ्च
साक्षादादिः इति बहवः । असौक्य । गणरत्ने तु
तत्र गणे अग्नौ इति पठितम् व्याख्यातञ्च अग्नौ इति
तीक्ष्णत्वे अग्नौक्येति” इति । [२ सौन्दर्यमृन्त्ये त्रि० ।
असौन्दर्यं न० अभावे न० त० । १ सौन्दर्याभावे न० व० ।
असौम्य त्रि० विरोधे न० त० । सौम्यत्वविरोधिघोरत्वयुक्ते
असौम्यस्वर त्रि० असौम्यः स्वरोयस्य । १ काकतल्यमन्द-
स्वरयुक्ते । २ कठोरस्वरे च । [२ सौष्ठवमृन्त्ये त्रि० ।
असौष्ठव न० अभावे न० त० । १ सौष्ठवाभावे न० व० ।
अस्कन्न त्रि० स्कन्द-क्त न० त० । अक्षरिते । “स्वस्कन्नं हवि-
रसादिति” शत० ब्रा० ।
अस्कम्भन त्रि० स्कम्भ-ल्युट् न० त० । १ रोधनाभावे न० व० ।
२ रोधनमृन्त्ये । “अस्कम्भने सविताद्यामटं हन्” । १०, १४६, १
अस्कृधोयु त्रि० कष्टः ह्रस्वः निरु० न० त० पृ० साधु ।
१ अविच्छिन्ने २ अक्षुब्धे च । “अक्षो धत्तं यदसदृक्कृधोयु”
कृ० ७, ५, ३, ३ । “युवोर्मिवावरुणायस्कृधोयु” कृ०
६, ६७, ११ । अस्कृधोयुरजरः ६, २२, ३ । “अस्कृधो-
युरविच्छिन्नः” भा० ।
अस्त्वलित त्रि० न० त० । १ अप्रच्युते स्वकर्त्तव्ये २ अप्रमत्ते
च “भूभृद्भिरप्यस्त्वलिता स्त्वलूतैः” भाषः । “स मे
चिरायास्त्वलितोपचाराम्” रघुः ।
अस्त च० अस्थाने स्वर्यकिरणा यत्र आधारे क्त । १ पश्चिमा-
चले, “अधिरौतुमस्तगिरिमभ्यपतत्” भाषः । “विडम्बय
त्यस्तनिमग्नस्वर्यन्” रघुः । कर्मणि क्त २ क्षिप्ते ३ अवसिते च

त्रि० “निरस्तः परावसुः” भवदेवः । “गतिरपास्तसंस्था
भतिः” मालती० । “निरस्तगाग्नीर्यमपास्तधैर्यम्” भाषः ।
भावे क्त । ४ दर्शनायोग्यत्वे ५ अवस्थाने न० । आधारे क्त ।
ज्योतिषोक्ते हलग्नात् सप्तमे स्थाने न० । लग्नात् सप्त-
मस्थानस्य तथात्वञ्च तस्योदये लग्नस्यादर्शनहेतुत्वात् । तथा
हि द्वादशराशिचक्रात्मकस्य प्रवहवायुनाऽनिशं पञ्चाक्षीयमानस्य
भचक्रस्य मध्ये दिवा षट् राशयो रात्रौ च षट् क्रमेणो-
द्गच्छन्ति तत्रोदितलग्नानां च पर्यामेव दर्शनयोग्यता इत-
रेषां पक्षां तु भूभण्डलेनाच्छादनात् दृश्यता । तत्र
यस्य यस्य राशेरुदयः यस्मिन् समये जायते ततः
सप्तमराशेरुदयसमये तस्य तस्यास्तवम् अदर्शनयोग्यत्वं भव-
तीति सप्तमराशेरुदयकालस्यास्तकारित्वम् । “जन्मलग्नात्
सुखास्तान्तरिपुरम्वेषशोभना” नील० ता० । ७ अदर्शनप्राप्ते
रव्योदिग्रहे त्रि० सूर्यादिग्रहाणामपि प्रागुक्तरीत्या-
स्वाधिष्ठितराश्यपेक्षया सप्तमराशेरुदयेऽस्तत्वम् यथोक्तं
सि० शि० । “निजनिजोदयलग्नसमुद्गमे समुदयोऽपि
भवेद्भनभःसदात् । भवति चास्तविलग्नसमुद्गमे प्रति-
दिनेऽस्तमयः प्रवहक्रमात्” निशेष्टलग्नादुदयास्तलग्ने
न्यूनाधिके यस्य खगः स दृश्यः । दिनेऽपि चन्द्रोरविसन्नि-
धानात् नास्तगत्येत् सति दर्शने भा” । “नक्षत्रा-
णामभ्युदयास्तज्ञापनमपि तत्रैव “दृक्कर्मणा पलभयेन
तु केवलेन भानां सुनेष्टगिरिपोरुदयास्तलग्ने । कृत्वा
तयोरुदयलग्नमिनं प्रकल्प्य लग्नं ततो निजनिजे पठितेष्ट-
काले” । यत् स्यादस्तावुदयभानुरयास्तलग्नादव्यस्तं
विभार्धमपि लग्नकमस्तसूर्यः । इष्टेन पटि ६० घटिका-
स्थय वास्तलग्नालग्नं क्रमेण भदलो नितमस्तसूर्यः ।
स्यादुद्गमो निजनिजोदयभानुतल्ये सूर्येऽस्तभास्करसमेऽस्त-
मयस्य भानाम् । अत्राधिकोनकालिका रविभुक्तिभक्ता
यातैष्यवासरमितिश्च तदन्तरे स्यात् । यस्योदयार्काद-
धिकोऽस्तभानुः प्रजायते सौम्यशरातिदैर्घ्यात् । तिग्मांशु-
साक्षिध्यवशेन नास्ति धिग्यस्य तस्यास्तमयः कथञ्चित्” ।
‘भानामगस्त्यस्य लुब्धकस्य च पूर्ववदुदयास्तलग्ने साध्ये
परन्तु केवलेन पलभयेन दृक्कर्मणा । भुवस्य कृतायनदृक्कर्म-
कत्वात् पुनरायनं दृक्कर्म न कर्त्तव्यमित्यर्थः । तत्रोदय-
लग्नमर्कं प्रकल्प्य लग्नं साध्यम् । तच्च स्वकीये पठितेष्ट-
काले । एवं यत्लग्नं सिध्यति स उदयार्को ज्ञातव्यः ।
अथ यदस्तलग्नमानोतं तच्चार्कं प्रकल्प्य निजनिजेष्टकाले
विलोमं लग्नं साध्यम् । तद्वाशिष्टकोनमस्तसूर्येष्टं

भवति । अथवेष्टिकाकोनाभिः षष्टिषटिकाभिरस्त
लग्नात् क्रमेण लग्नं साधितं तद्भदलो नितमस्तसूर्यो-
भवति यदोदयभातुसमो भातुर्भवति तदा तस्य नक्षत्र-
स्योदयो भवति । यदास्तसूर्यसमस्तदास्तमयः । यदा-
गस्त्योदयः किलाभीष्टदिनात् कियद्भिर्दिनैरिति विज्ञात-
मिष्यते तदेष्टदिनाकस्यागस्त्योदयार्कस्य चान्तरकला रवि-
भुज्या भाज्याः । लब्धदिनैरगस्त्यस्योदय एष्यः यद्युद-
याको महान् । यद्यूनस्तदा गतः । अत्रोपपत्तिः
उदयास्तलग्नसाधने तु पूर्वं कथितैव । उदयलग्नोदये
किल भस्योदयः यदोदयलग्नसमो रविर्भवति तदा रविणा
सह तन्नक्षत्रस्येति । तस्मादुदयात् प्राक् पठितेष्टिकातुल्यं
कालं यावत् तन्नक्षत्रं रविप्रभाभिर्हितं क्षितिजादुपरि-
स्थमपि न दृश्यते । अथ पठितेष्टिकाले यत् क्रमलग्नं
तत्स्थानस्थितो रविरुदयार्कतुल्यो भवति तथा रव्यस्तम-
यादनन्तरं नक्षत्रास्तमयात् पूर्वं प्रत्यक् क्षितिजादुपरि-
स्थमपि नक्षत्रं पठितेष्टिकालं यावन्न दृश्यते । अथ नक्ष-
त्रस्य क्षितिजादुपरिस्थितत्वात् प्रत्यक्क्षितिजस्थेनाकेण
न्यूनेन भवितव्यम् । अतोऽस्तलग्नात् पठितेष्टिकाले व्यस्तं
कार्यम् । तल्लग्नं प्राक्क्षितिजस्य भवति । अतः षड्भो-
नितं प्रत्यक्क्षितिजेऽस्तसूर्यो भवतीत्युपपन्नम् । इष्टो-
षष्टि ६० षटिकास्वित्यादौ वासना सुगमैव । यस्य नक्षत्रस्यो-
दस्तार्कादस्तार्कोऽधिको भवति तस्य नक्षत्रस्यार्कसांनिध्यव-
शादस्तं नास्तीति वेदितव्यम् । इदं कुत इत्यत आह
सौम्यशरातिदोष्यात् । यस्य भस्य सौम्यः शरो दीर्घो भवति
तस्य पलोद्भवस्यो बहवो भवन्ति ॥ तैर्बिलोमलग्ने क्रिय-
माणे उदयलग्नमूनं भवति । अस्तलग्नं क्रियमाणम-
धिकं भवति । ताभ्यां ह्युदयास्तार्को साध्यौ । तत्वा-
स्तार्केण किल न्यूनेन भवितव्यम् । अस्तार्कसमे रवौ
किलादृश्यतारम्भस्ततः कियन्ति च दिनान्यदृश्यं भूत्वोदया-
र्कसमे रवौ तद्विष्णुस्येति । अत उदयार्केणाधिकेन
भवितव्यम् । यतोऽर्कसन्निधिवशेनैतावुदयास्तौ । यथा
यथा सौम्यशरस्य दीर्घत्वं यथा यथाज्वशेन गोलस्य
दक्षिणतो नासनं तथा यथायथास्तार्कयोः रत्यमन्तरं भवति ।
अल्पान्तरेऽल्पान्येव दिनानि तन्नक्षत्रमदृश्यं भवति ।
एवं यस्मिन् देशे उदयास्तार्को तुल्यो भवतस्ततः परं
तस्मिन् देशे तस्य नक्षत्रस्यार्कसन्नभावेनादृश्यता इति
युक्तिः सिद्धम्” प्रमि० । अस्तलग्नसाधनमप्युक्तं तत्रैव “यत्
लग्नमपमण्डलं कुजे तद्दृष्ट्वाद्यमिह लग्नमुच्यते । प्राचि ।

पश्चिमकुजेऽस्तलग्नकं मध्यलग्नमिति दक्षिणोत्तरे” कुजे
भूमिमण्डलगते रेखाष्टके अपमण्डलं ततो निष्करदु-
मण्डलम् । यद्वाणामुदयास्तांशानाह तत्रैव । “प्राच्या-
स्येति क्षितिजोऽष्टदक्षैः २८ शकैः १४ गुरुः सप्तकु-
भिश्च १७मन्दः । स्वस्योदयान्तो नित ३६० चक्रभागैः ३३२ ।
३४६ । ३४३ । स्त्रयो व्रजन्त्यस्तमयं प्रतीच्याम् ।
स्त्रात् ५० जिने २४ र्सितयोरुदयः प्रतीच्यामस्तश्च
पञ्चतिथिभिः १५५ मुनिसप्तभूमिः १७७ । प्रागुक्तः
शरनखैः २०५ स्त्रिष्टतिप्रमाणैः १८३ रस्तस्य तत्र दश-
वर्गभिः ३१० रक्तदेवैः ३३६ । अवक्रवक्रास्तम-
योदयोक्तभागाधिकोनाः कलिका विभक्ताः । द्वाकेन्द्रभुज्या-
प्रदिनैर्गतैर्धैरवक्रवक्रास्तमयोदयाः स्युः” । “बाले वा
यदि वा दृष्टे शुके चास्तसुप्रागते । मलमास इवैतानि
वर्ज्येष्टेव दर्शनम् । पक्षं दृष्टुं पूर्वेण दशाहं पश्चिमेण
तु । प्रत्यग्बालो दशाहन्त पूर्वेण च दिनत्रयम्” ज्यो० त०
पूर्वेणैति प्रातःप्रातः पूर्वदिशि दृष्ट्वा रविकिरणाच्छन्न-
तया न दृश्यते चेदुपग्रहस्तदा प्रागस्तमितः तत्वास्तमितात्
प्राक् पक्षं दृष्टः । पश्चिमेनेति । एवं सायंसायं
अपरदिशि दृष्ट्वा रविकिरणाच्छन्नतया न दृश्यते चेदुपग्र-
हस्तदा प्रत्यगस्तमितस्तत्वास्तमितात् प्राक् दशाहं दृष्टः” ।
“द्वाविंशद्विसांशस्ते जीवस्य भार्गवस्य च । हासप्रतिर्भ-
हत्यस्ते पादास्ते द्वादश क्रमात्” । इति ज्योतिर्विदुक्त-
कालानन्तरमपरदिशि दृश्यते चेत्तदा दशाहं प्रत्यग्बालः
पूर्वदिशि चेत्तदा दिनत्रयं प्राग्बाल इति भङ्गुन्नरेणाह ।
“पक्षं दृष्टोमहास्ते तु बालश्चात्र दशाहिकः । पादास्ते तु
दशाहानि दृष्टोबालो दिनत्रयम्” इति च ज्यो० त० रघु० ।
अस्तकं पु० अस्तं अपुनरावृत्तिम् अवसानं वा करोरि अस्त+
णिच्-खुल् । निर्व्याणमोक्षे ।
अस्तग वि० अस्तमदर्शनं गच्छति गम-उ ईत० । २ सूर्य-
किरणाच्छन्नतया अदृश्ये यद्दे २ अदर्शनगतमात्रे च । अस्त-
गतादयोऽप्यत्र ।
अस्तगमन न० अस्तस्यादर्शनस्य गमनम् । यद्वाणां स्वाक्रान्त-
राश्वप्रेक्षया सप्तमराश्वद्वये अदर्शनगमने “भीमसेनं भजे-
थास्तं प्रागस्तगमनाद्भवेः” भा० व्या० प० १५५ अ० ।
अस्तम् अव्य० अस्-तमि । १ नाशे, २ अदर्शने च । “दण्डे-
नास्तमित्येषा” कुमा० । “राज्यमस्तमिरेन्दुरम्” रघुः ।
“मर्त्यं तु तिलसंबन्धं नाद्यादस्तमिते रवौ” । “जेतोद्य-
न्तमादित्यं नाकायानं कदाचन” चतुरोऽस्तमिते सूर्ये

शिशुचान्द्रायणं स्मृतम्' मनुः । "दृतिरस्तमिता गति-
च्युता" रघुः । [पथ्यां [दृष्टे

अस्तमती स्त्री अस्तमतति अत-अच्-गौरा० डोष् । शाल-
अस्तमन न० अत-बा-भावेऽप् अस्तम् अस्यस्य अतःगतिः ।
भगोलकतया तिरोधानेन, १ सूर्यादेरदर्शनगमने
"तिरोधानञ्च यत्नैति तदेवास्तमनं रवेः । नैवास्तमनमर्क-
स्य नोदयः सर्वदा सतः" इति ज्योतिषोक्तेस्तथात्वम् ब० ।
"उदयास्तमने नाय । दर्शनादर्शने रवेः" पुरा० "उदयास्त-
मनञ्चोहि न हृष्यति न शोचति" भा० ब० २५.७ अ० ।
सूर्यास्तमनवेलायामासेदुस्ते महद्गनम्" भा० आ० प० ० अ०
"उदयास्तमने भानुः प्रदक्षिणमवर्त्तते" भा० भी० प० ।
० तत्काले च ।

अस्तमय पु० अस्तोमीयते ज्ञायते यत्न मिन्-अच् वा न
आत् । १ प्रलये, २ सूर्यादेरदर्शने "करोत्यकालास्तमयं
विवस्वतः" किरा० । "उदयश्च नाम सवितुस्तद्विवासिनां
प्राणिनां चक्षुर्गोचरापत्तिस्तदत्ययश्चास्तमयः न परमार्थत
उदयोऽस्तमयोवा" तद्विवासिनाञ्च प्राणिनामभावे तान् प्रति
तेनैव मार्गेण गच्छन्निप नैवेदेता नास्तमेतेति चक्षुर्गोचर-
तापसेस्तदत्ययस्य च तत्त्वाभावात्" छा० उ० भाष्यम् । तथा
च भूतत्वाङ्गान्तरालस्थानएवोदयास्तमयौ भवतः "लङ्कापुरे-
ऽर्कस्य यदोदयः स्यात् तदा दिनाङ्गं यमकोटिपुण्याम् ।
अवस्तदा सिद्धपुरेऽस्तकालः स्याद्रोमके रात्रिदलं तथैव"
सि० धि० । भूतत्वाङ्गान्तराले स्थितानां पुरांमध्ये प्रथमपुण्या-
सुदये ततोयेऽस्तत्वोक्तेस्तथात्वम् । शा० भाष्ये तु यदा-
ऽभरावत्यां मध्याह्नगतः सविता तदा सांयामिन्यासुद्यन्
दृश्यते तत्त मध्याह्नगोचरोवारुण्यासुद्यन् दृश्यते इत्युक्तम्"
महाणां च सूर्यस्यातिप्रत्यासत्त्या प्रकाशाभावेऽस्तत्वम्
तद्वियोगे चोदयः । "रविणास्तमयोयोगो वियोगस्तदयो
भवेत्" इत्युक्तेः अन्यग्रहाणां ३ रवियोगे च ।
अस्तरण न० अभावे न० त० । स्तरणाभावे । तत् दीयते
कार्यम् वा व्युत्पा० अण् । आस्तरणम् तत्त देये कार्ये
च ति० ।

अस्ताद्य लि० अस्तमयं कालुष्य-यत्न । अतिगभीरे हेम० ।
अस्ताचल पु० अस्त्यन् किरणा यत्न आधारे क्त
कर्म० । पश्चिमाचले अस्तगिरौ । "अस्ताचलचूडावल-
म्बिनि भगवति मरीचिमालिनि" काद० अस्ताद्रिप्रभृत-
योऽप्यत्र ।

अस्ति अव्य० अस्-श्रुतिप् । १ स्थितौ, विद्यमानतायाञ्च

"अस्ति नास्ति न जानातीति" चाण० । २ तद्वति च
अस्तिहीरा अस्तिपरलोक इति मतिर्यस्य आस्तिकः
नास्तिकः । चतुरर्थ्यां पक्षा० फक् । आस्तायनः । तत्-
सन्निकष्टदेशादौ वि० ।

अस्तिकाद्य पु० अस्ति कायः स्वरूपं यस्य । जैनमतसिद्धे
विद्यमानतास्वरूपे पदार्थभेदे । अस्तिकायाश्च पञ्चविधाः
जीवास्तिकायः पुद्गलास्तिकायः धर्मास्तिकायः अधर्मास्ति-
कायः आकाशास्तिकायश्चेति अर्हच्छब्दे ३८६ पृष्ठे विव-
रणम् । शा० भाष्ये तन्मतसमुच्चयस्य निराकृतं यथा "सर्वेषां-
मयन्येषामवान्तरप्रभेदान् बहुविधान् स्वसमयपरिकल्पितान्
वर्णयन्ति । सर्वत्र चेभं सप्रभङ्गोनयन्यायमवतारयन्ति । स्या-
दस्ति स्यान्नास्ति स्यादस्ति च नास्ति च स्याद वक्तव्यः स्यादस्ति
चावक्तव्यः स्यान्नास्ति चावक्तव्यः स्यादस्ति नास्तिचावक्तव्य-
श्चेति । एवमेवैकत्वनित्यत्वादावपीभं सप्रभङ्गीनयं योजयन्ति ।
अत्राचवमहे नायमभ्युपगमोयुक्त इति । कुतः "एकस्मिन्
सम्भवात्" सू० । नष्टेऽस्ति च भूमिं युगपत्सदसत्त्वादि
विरुद्धधर्मसमावेशः सम्भवति शीतोष्णवत् । यण्ते सप्र पदार्था
निर्द्धारिता एतावन्त एवंपाश्चेति ते तथैव वा स्युः । नैव
वा तथा स्युः । इतरथा हि तथा वा स्युर्न तथा वेत्यनिर्द्धारि-
तरूपं ज्ञानं संशयज्ञानवदप्रमाणमेव स्यात् । ननु अने-
कात्मकं वस्त्विति निर्द्धारितरूपमेव ज्ञानसत्पद्यमानं संशय-
ज्ञानवन्नाप्रमाणं सम्भवितुमर्हति । नेति ब्रूमः निरङ्कुशं
हृत्नेकान् सर्व्वस्तु प्रतिजानानस्य निर्द्धारणफलस्यापि
वस्तुत्वाविशेषात् स्यादस्तिस्यान्नास्तीत्यादिविकल्पोपनि-
पातादनिर्द्धारणात्मकतैव स्यात् । एवं निर्द्धारयितुर्निर्द्धार-
णाफलस्य च स्यात् । पक्षेऽस्तिता स्याच्चापक्षे नास्तितेत्येवं
सति कथं प्रमाणभूतः संतीर्थकरः प्रमाणप्रमेयप्रभात
प्रमितिष्वनिर्द्धारितास्तूपदेष्टुं शक्यात् कथं वा तदभिप्राया-
नुसारिणस्तदुपदिष्टेऽर्थेऽनिर्द्धारितरूपे प्रवर्त्तेरन् । ऐकान्त-
फलत्वनिर्द्धारणे हि सति तत्साधनानुष्ठानाय सर्व्वोक्तोक्तो-
ऽनाकुलः प्रवर्त्तते नान्यथा । अतश्चानिर्द्धारितार्थं शास्त्रं
प्रणयन्नातोन्मत्तवदनुपादेयवचनः स्यात् । तथा पञ्चानाम-
स्तिकायानां पञ्चत्वसंख्यास्ति वा नास्ति चेति विकल्पप्रमाणं
स्यादिति तदैकस्मिन् पक्षे । पक्षान्तरे तु न स्यादित्यतोन्मत्तसं-
ख्यात्वमधिकसंख्यात्वं वा प्राप्नुयात् । नचैषां पदार्थानामव-
क्तव्यत्वं सम्भवति अवक्तव्याश्चेन्नोच्येरन् उच्यन्ते चावक्तव्याश्चेति
विप्रतिपिद्धम् । उच्यमानाश्च तथैवावधार्यन्ते नावधार्याश्च
इति च तथावदवधारणफलं सम्यग्दर्शनमस्ति वा नास्ति

वा एवं तद्विपरीतमसम्यग्दर्शनमव्यक्ति या नास्ति वेति प्रलपन्मत्तोन्मत्तपक्षस्यैव स्यान्न प्रत्याययितरूपपक्षस्य । स्वर्गा-
पवर्गयोश्च पक्षे भावः पक्षेऽभावाः तथा पक्षे नित्यता तथा
पक्षेचानित्यता इत्यनवधारणायां प्रष्टव्यतुल्यपक्षः । अनादि-
सिद्धजीवप्रवृत्तीनाञ्च स्वशास्त्रावधतभावानामयथावधत
स्वभावत्वप्रसङ्गः । एवं जीवादिषु पदार्थेष्वेकस्मिन् धर्मिणि
सत्त्वासत्त्वयोर्विरुद्धयोरसम्भवात् सपक्षे चैकस्मिन् धर्मोऽस-
त्त्वस्य धर्मान्तरस्यासम्भवादसत्त्वो चैवं सत्त्वस्यासम्भवाद
सङ्गतमिदमार्हतं मतम् । एतेनैकानेकनित्यव्यतिरिक्ता-
व्यतिरिक्ताद्यनेकान्ताभ्युपगमानिराकृतामन्तव्याः । यत्तु पु-
द्गलसंज्ञकैभ्योऽप्युभयः सङ्घाताः सम्भवन्तीति कल्पयन्ति तत्
पूर्वोक्तैवाणुवादनिराकरणेन निराकृतम्भवतीत्यतो न दृ-
ष्टव्यनिराकरणाय प्रयत्नते” । अस्तिनास्तिकायादयोऽप्यु-
च्येयाः । अणुवादनिराकरणद्वारासम्भवादशब्दे दृश्यम् ।

अस्तिक्षीरा स्त्री अस्तिक्षीरं यस्याः । बहुदुग्धवत्यां स्त्रीगव्यादौ ।

अस्तित्व न० अस्ति भावः त्व । विद्यमानत्वे । “न हि देहा-
न्तरसम्बन्धिन आत्मनः प्रत्यक्षेणास्तित्वज्ञाने लौकायतिकाः
नौद्वाच्यं प्रतिकूलाः स्युः नास्त्यात्मेति” ४० ७० भा० ।
“सर्वोद्गात्मास्तित्वं प्रत्येति न नाहमस्मीति” शा०भा० ।
तत् । अस्तित्वाप्यत्र स्त्री । “गौरस्तित्वावान् अस्तिपदसमभि-
व्याहृतगौरःपदस्मारितत्वात्” शब्दश० । [स्त्रियां ङीप् ।
अस्तिमत् त्वि० अस्ति विद्यमानं धर्मस्य मतुप । धनिनि
अस्तु अव्य० अस-दीप्तौ तन् । १ अस्तुतायां, २ पीडायाम्
३ प्रतिक्षेपे ४ अस्तुतायाम्, ५ प्रकर्षे, ६ अङ्गीकारे, ७ प्रशंसा-
याम्, ८ लक्षणे, ९ अस्तुतापूर्वकाङ्गीकारे च । “अस्तोचेति
वक्तव्यम्” वार्त्ति० सम् । अस्तुङ्कारः अभ्युपगमः ।

अस्तेन त्वि० न०त० । चोरभिन्ने ।

अस्तेय न० अभावे न०त० । १ स्तेयाभावे । “लोभस्य पुरतः
केऽसौ सत्यास्तेयापरिग्रहाः” प्रबोधच० “अहिंसासत्या-
स्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहायमाः” पात०सू० उक्ते २ यम-
भेदे च “बलाद्रुहसि वा परविज्ञाहरणं स्तेयं तदभावेऽस्ते-
यम्” वृत्तिः । तादृश्यमातुषानेऽवान्तरफलमपि तत्र दर्श-
तम् । “अस्तेयप्रतिष्ठार्थां सर्वरत्नोपस्थानम्” पात०सू० ।
दिव्यरत्नानां स्वयमागत्यनिकटे उपस्थितिरित्यर्थः ।

अस्तीभ त्वि० नास्ति स्तोमः हुंफडादिः निरर्थकः शब्दोयत्र
निरर्थकशब्दशून्ये “अस्तीभमनवद्यञ्च सूत्रं सूत्रविदो
विदुः” विवरणं स्तीभशब्दे । [पाठान्तरम् ।

अस्य न० अस्ति विद्यमानतायै हितम् यत् । गृहे निरुक्ते

अस्थान न० स्थै-क्त भावे न०त० । १ निन्दायाम्, २ मर्त्यने
च । कर्त्तरि क्त स्थानः संज्ञित न०त० । तद्विन्ने त्वि० ।
अस्त न० अस्त्यते क्षिप्यते अस-ङ्गम् । १ क्षीयास्ते शरादौ
करणे णुन् । २ चामे, धनुषि ३ रिपुक्षेपणसाधने प्रहरण
भावे खड्गादावपि । “प्रयुक्तमयस्त्रिमितो वृथा स्यात्”
“प्रत्याहृतास्त्रो गिरिशप्रभावात्” । “अतिप्रबन्धप्रहितास्त्र
वृष्टिभिः” इति च रघुः । “अस्तृज्वालावलीढप्रतिबलजल-
धेरन्नरौर्वायमाणः” वेणो० । [कारत्वात्तथात्वम् ।

अस्तकाण्टक पु० अस्तं कण्टक इव । वाये तस्याप्यस्य कण्टका-
अस्तकार त्वि० अस्तं करोति निर्मिमीते क्त -अण् उप०

स० । शस्त्रनिर्माणकारके । खलु । अस्तकारकोऽप्यत्र ।

अस्त्रचिकित्सा स्त्री अस्त्रेण चिकित्सा । सुश्रुतोक्ते अस्त्रेण
चिकित्साभेदे सा च यथा । “अस्मिन् शास्त्रे शस्त्रकर्म-
प्राधान्याच्छस्त्रकर्मैव तावत् पूर्वमुपदेक्ष्यामस्तत्सम्भा-
रांश्च ॥ तच्च शस्त्रकर्मोऽष्टविधम् । तद्यथा । श्लेद्यं भेद्यं
लेख्यं वेध्यमेध्यमाहृत्यं विस्त्रायं सोव्यमिति ॥ अतोऽ-
न्यतमं कर्म चिकीर्षेता वैद्येन पूर्वमेवोपकल्पयितव्यानि
तद्यथा यन्त्रशस्त्रशाराग्निशलाकाशङ्खजलौकालाशूजास्त्र-
योर्वर्षिषु प्रोतस्त्रपत्रपट्टमधुघृतवसापयस्त्रैलतमेणकपायालेप-
नकल्पोव्यजनशोतोष्णोदककटाहादीनि परिकर्मिणस्तु
स्निग्धाः स्थिरा बलवन्तः ॥ ततः प्रगस्तेषु तिथि-
करणसङ्गर्जनसत्त्वेषु दध्यक्षताद्विपानरत्नैरग्निं विप्रान्
भिषजश्चार्जयित्वा कृतबलिमङ्गलस्तिवाचनं लघु भुक्त-
वन्तं प्राञ्चु खमातुरमुपवेश्य यन्त्रयित्वा प्रत्यङ्मुखो वैद्यो
मर्म्मसिरास्त्रागुसन्ध्यस्त्रिधमनोः परिहरन्नसुलीमं शस्त्रं
निदध्यादापूयदर्शनात् सहदेवापहरेच्छस्त्रमाशु च ।
महत्त्वपि च पाकेषु ह्यङ्गुलं त्र्यङ्गुलं वा शस्त्रपदसुत्रं
तत्रायतो विशालः समः सुविभक्त इति व्रणगुणाः
भवतस्त्रात् ॥ आयतस्तु विशालस्तु सुविभक्तो निराश्रयः ।
प्राप्तकालकृतस्यापि व्रण कर्मणि गस्यते ॥ शौर्यमा-
शुक्रिया शस्त्रतैक्ष्ण्यमस्येदवेषू । असंमोहश्च वैद्यस्य
शस्त्रकर्मणि गस्यते ॥ एकेन वा व्रणेनाशुध्यमानेनान्तरा-
बुद्ध्यावेक्ष्यापरान् व्रणान् कुर्यात् । भवति चात्र ॥
यतो यतो गतिं विद्यादुत्सङ्को यत्र यत्र च । तत्र तत्र
व्रणं कुर्याद्यथा दोषो न तिष्ठति ॥ तत्र भृगुशङ्ख-
शङ्खललाटाक्षिपुटौष्ठदन्तवेष्टकाकुक्षिवङ्गुणेषु तिर्यक्क्षेद-
उक्तः । चन्द्रमण्डलवच्छेदान् पाणिपादेषु कारयेत् ।
अर्द्धचन्द्राकृतौचापि गुदे भेदे च बुद्धिमान् ॥ अन्यथा

तु सिरास्त्रायुच्छेदनादतिमात्रं वेदना चिराद्गुणसंरोहो
भांसकन्दीप्रादुर्भावश्चेति । भूदगर्भोदराशोऽश्वसरीभगन्द-
रसुखरोगेष्वभुक्तवतः कर्मा कुर्वीति । ततः शस्त्र-
भञ्चार्य्यं शीताभिरङ्गिराहुरमात्रास्य समन्तात्परिपीड्या-
ङ्गुल्या ग्रथमभिरुज्ज्व मन्त्राल्य कपायेण श्लोतेनोदक-
मादाय तिलकल्कमधुसर्पिःप्रगाढाभौषधयुक्तां वस्त्रं प्रणि-
दध्यात् । ततः कल्केनाच्छाद्य नातिस्निग्धां नातिरुक्षां
घनाङ्गुलिकान्दध्या वस्त्रपट्टेन बन्ध्याद्देनारजोमैर्धूपै
र्धूपयेद्द्रव्योमैश्च मन्त्रैरुक्षां कुर्वीति । ततोयुगुल्ययु-
रुसर्जरसवचागौरसर्पपञ्चूर्णैर्वर्णनिम्बपत्रव्यामिश्रैराज्ययुक्तौ
र्धूपैर्धूपयेत् । आज्यशेषेण चास्य प्राणान् समा-
लभेत । “ततः क्षतरचमाहुरमागरं प्रवेश्याचारिकमा-
दिशेत् । ततस्तृतीयेऽहनि विषुच्चैवं बन्ध्यादस्त्र-
पट्टेन नचैनं त्वरमाणोऽपरेद्युर्भोजयेत् । द्वितीयदिवसे
परिमोक्षणाद्विप्रयतो ग्रणश्चिरादुपसंरोहति तोषर-
जश्च भवति । अत ऊर्ध्वं देशकालवलादीन्वेक्ष्य कषा-
यालेपनबन्धाहाराचारात्विदध्यात् । नचैनं त्वरमाणः
सान्दर्भं रोपयेत् स ह्युल्लेनाप्यपचारेणाभ्यन्तरसुखं
कृत्वा भूयोऽपि विकरोति ॥ भवति चात्र । तस्मादन्त-
र्बहिश्चैव सुगुहं रोपयेद्गुणम् । कृटेऽप्यजीर्णव्यायामव्य-
वायादीन् विवर्जयेत् । हर्षं क्रोधं भयञ्चापि यावदास्थैर्य्यं
सम्भवात् ॥ हेमन्ते शिशिरे चैव प्रसन्नेचापि भोजयेत् ।
तत्रहादृहाच्छरद्गोष्वर्षास्त्रिच बुद्धिमान् ॥ प्रदीप्रागा-
रवच्छीघ्रं तत्र कथ्यात् प्रतिक्रियाम् ॥ या वेदना शस्त्र-
निपानजाता तोत्रा शरीरं प्रदुनोति जन्तोः । एतेन सा
शान्तिमुपैति सिक्ता कोष्णेन यतोमधुकान्वितेन ॥ अतिपातिपु
रोगेषु नेच्छेद्विधिमिमं भिषक्” अत्राकारादि विग्रहणं तत्रैव
“विंशतिः शस्त्राणि ॥ तद्यथा । लण्डलायकरपत्तद्वि-
पत्तनखशस्त्रमुद्रिकोत्पलपत्रकार्दधाररुचीकुशपत्ताटीसुखश-
रारीसुखान्तर्मुखलिकूर्चककुठारिकाग्रीहिसुखारावेतसपत्रक-
वडिशदन्तशङ्कोषण्य इति । तत्र मण्डलायकरपत्ते
स्यातां छेदने लेखने च । द्विपत्तनखशस्त्रमुद्रिकोत्पल-
पत्रकार्दधाराणि छेदने भेदने च । रुचीकुशपत्ताटी-
सुखशरारीसुखान्तर्मुखलिकूर्चकानि विस्त्रावणे । कुठा-
रिकाग्रीहिसुखारावेतसपत्रकाणि व्यधने रुची च ।
वडिशोदन्तशङ्कुस्त्राकरणे । एषण्येव च आनुलोभ्ये
च । रुच्यः सेवने । इत्यद्विधे कर्माण्युपयोगः शस्त्राणां
व्याख्यातः । तेषामथ यथायोगप्रहणसमासोपायः कर्मासु

वक्ष्यते । तत्र द्विपत्तं दन्तफलसाधारणे भागे गृही-
याद्देनान्येवं सर्वाणि । द्विपत्तं मण्डलायञ्च किञ्चि-
दुत्तानपाणिना लेखने वडिशोऽवचार्य्यं दन्ताये
विस्त्रावणानि । विशेषेण बालद्विपत्तकुमारभीरुनारीणां
राज्ञां राजपुत्राणाञ्च त्रिकूर्चकेन विस्त्रावयेत् । तत्र-
प्रच्छादितदन्तमङ्गुलप्रदेशिनीभ्यां ग्रीहिसुखम् । कुठारिकां
वामहस्तन्यस्ताभितरहस्तमध्यमाङ्गुल्याऽङ्गुलविषयव्यामिश्र-
न्यात् । आराकरपत्तैः पण्यो मूले । शेषाणि तु
यथायोगं गृह्णीयात् । तेषां नामभिरैवाकृतयः प्रायेण
व्याख्याताः । तत्र नखशस्त्रैः पण्यवष्टाङ्गुले रुच्यो वक्ष्यन्ते
वडिशो दन्तशङ्कुस्त्रानताये तीक्ष्णकण्टकप्रथमयवपत्रसुखे ।
एषणी मण्डूपदाकारसुखी । प्रदेशिन्यप्यप्यप्रदेशप्रमाणा
मुद्रिका । दशाङ्गुला शरारीसुखी सा कर्षरीति कथ्यते ।
शेषाणि तु षडङ्गुलानि । तानि सुयहाणि सुलोहानि
सुधाराणि सुरूपाणि सुसमाहितसुखायाण्यकरालानि
चेति शस्त्रसम्पत् । तत्र वक्रं कुण्ठं खण्डं खरधार-
मतिस्थूलमव्यमतिदीर्घमतिह्रस्वमित्यष्टौ शस्त्रदोषाः ।
अतो विपरोतगुणमाददीतान्यत्र करपत्तासङ्गि खरधार-
मस्थिच्छेदनार्थम् । तत्र धारा भेदनानां मासूरी । लेख-
नानामर्द्धमासूरी । व्यधनानां विस्त्रावणानाञ्च कैशिकी ।
छेदनानामर्द्धकैशिकीति । तेषां पायना त्रिविधा क्षारो-
दकतैलेषु । तत्र क्षारपायितं शरशल्यास्थिच्छेदनेषु ।
उदकपायितं भांसच्छेदनभेदनपाटनेषु तैलपायितं सिरा-
घनस्त्रायुच्छेदनेषु । तेषां निशानार्थं श्लक्ष्णशिला माप-
वर्णा । धारासंस्थापनार्थं शास्त्रालीफलकमिति । भवति
चात्र । यदा सुनिश्चितं शस्त्रं रोमच्छेदि सुसंस्थितम् ।
सुगृहीतं प्रमाणेन तदा कर्मासु योजयेत् ॥ अतश्चापि
तत्र त्वक्सारस्फटिककाचशङ्खविन्दुजलौकान्निक्षारनखगोजी
शेफालिकाशकपत्रकरिबालाङ्गुलय इति । शिम्भूनां
शस्त्रभीरूणां शस्त्राभावे च योजयेत् । त्वक्सारादि
चतुर्वर्गं छेद्ये भेद्ये च बुद्धिमान् ॥ आहार्य्यच्छेद्य-
भेद्येषु नखं शक्येषु योजयेत् । विधिः प्रवक्ष्यते पश्चात्
क्षारवर्द्धजलौकसाम् ॥ ये सुमुखगता रोगा नेत्रवर्मागताश्च
ये । गोजीशेफालिकाशकपत्रैर्विस्त्रावयेत्तु तान् ॥ एषे-
ष्वेवण्यलाभे तु बालाङ्गुल्यङ्गुरा हिताः । शस्त्रागतेतानि
मतिमान् शुद्धशैव्यायसानि तु । कारयेत्करणैः प्राप्नं
कर्मारं कर्माकोविदम् ॥ प्रयोगज्ञस्य वैद्यस्य सिद्धिर्भवति
नित्यशः । तस्मात्परिचयः कार्यः शस्त्राणांमादितः सदा” ॥

अस्त्वजित् पु० अस्त्वं तदाघातजं द्रव्यं जयति निवारकत्वात् ।
(कवाटवेट्) दृक्भेदे ।

अस्त्वजीविन् पु० अस्त्वेण जीयति णिनि । अस्त्वव्यापारेण
जीविकावति शस्त्रजीव्यादयोऽप्यत्र अण् अस्त्वजीवोऽप्यत्र ।
अस्त्वधारिन् त्रि० अस्त्वं धारयति धारि-णिनि । अस्त्र
धारके । खलुल् । अस्त्रधारकोऽप्यत्र ।

अस्त्रमन्त्र पु० अस्त्राणां प्रयोगसंहारयोर्मन्त्रः ।
१ शस्त्रप्रयोगादिमन्त्रभेदे । “सम्प्रोहनं नाम सखे ! ममास्त्रं
प्रयोगसंहारविभक्तमन्त्रम्” । “उदङ्मुखः सोऽस्त्रविदस्त्र-
मन्त्रम्” इति च रघुः । तन्त्रोक्ते अङ्गन्यासान्तर्गते फलित
२ मन्त्रे च । [स्त्रताकारके] । खलुल् अस्त्रमार्जकोऽप्यत्र ।

अस्त्रमार्ज पु० अस्त्वं मार्जि सृज-अण् उप० स० । शस्त्रतो-
अस्त्रयुद्ध न० ईत० । अस्त्रेण युद्धे ।

अस्त्रविद् पु० अस्त्वं तत्प्रयोगादि वेत्ति विद्-क्विप् ईत० ।
शस्त्रप्रयोगाद्यभिज्ञे “सोऽस्त्रविदस्त्रमन्त्रम्” रघुः ।

अस्त्रविद्या स्त्री ईत० । १ अस्त्रप्रयोगसंहारज्ञापकविद्यायाम्
२ तद्बोधके शास्त्रे च धनुर्वेदशब्दे विवृतिः ।

अस्त्रवेद पु० अस्त्रस्य तत्प्रयोगादेः ज्ञापकोवेदः शास्त्रम् ।
धनुर्वेदे तच्छब्दे विवृतिः ।

अस्त्रमायक पु० अस्त्वं ज्ञेयं सायकं इति । १ नाराचास्त्रे तस्य
सायकतुल्यतया ज्ञेयत्वात्साध्यात्वम् । अस्त्रते शत्रुरनेन
अस-करणे इन् कर्म्म० । २ सर्व्वलौहसवे वाणे ।

अस्त्रहीन त्रि० अस्त्रेण तत्प्रयोगेण वा हीनः । १ अस्त्रशून्ये
२ शस्त्रव्यापारशून्ये शत्रुशुद्धादौ ।

अस्त्रागार न० ईत० । आशुधागारे शस्त्रादिस्थापनशब्दे ।

अस्त्राघात पु० ईत० । अस्त्रेणाघाते ।

अस्त्राहत त्रि० अस्त्रेणाहतः । १ शस्त्रहते २ शस्त्रेण कृते च ।

अस्त्रिन् त्रि० अस्त्रं धरुरस्यास्ति इति । १ धनुर्वेदे, २ शस्त्रधा-
रिमात्रे च । “अस्त्रीजनः पुनरनेन कृतः किल स्त्री” उद्भटः ।

अस्थान त्रि० अस्थानस्थितिं गच्छति गम-ङ् । अगाधे हेम० ।

अस्थान न० अप्राशस्त्ये न० त० । अपकृष्टस्थाने अयोग्यस्थाने
“अस्थाने पततामनोव महतामेतादृशी स्यादिति” सा० द० ।

अस्थाने अव्य० स्थाने युक्तं न० त० । अयुक्ते ।

अस्थायिन् त्रि० विरोधे न० त० । चञ्चले स्त्रियां ङोप् ।

अस्थावर त्रि० विरोधे न० त० । स्थावरभिन्ने जङ्गमे ।

“प्रपौतवर्ष्यन्तरहितस्य ऋतस्य विभक्ताविभक्तस्थावरास्था-
वरधने पत्नी प्रथमसधिकारिणीति दायभागानुसारिणः ।

अस्थि न० अस्थते अस+क्थिन् । मांसाभ्यन्तरस्ये (हाड्) इति

ख्याते धातुभेदे । अस्थिस्वरूपाद्युक्तं भावप्रका० ।

“भेदीयत्वाग्निना पक्वं वायुना चातिशोषितम् । तदस्थिसंज्ञां
लभते स सारः सर्वविपक्षे । अभ्यन्तरगतैः सारैर्यथा-
तिष्ठन्ति भूरुहाः । अस्थिसारैस्तथा देहाभिव्यक्ते देहिनां
ध्रुवम् । तस्माच्चिरविनष्टेषु त्वङ्मांसेषु शरीरिणाम् । अस्थीनि
न विनश्यन्ति सारा एतानि सर्वथा” । अधास्थ्यां संख्या-
माह । “शल्यतन्त्रेऽस्थिखण्डानां शतत्रयमुदाहृतम् ।
तान्येवात्र निगद्यन्ते तेषां स्थानानि यानि च । सविंशति-
शतन्त्र स्थ्यां शाखास्तु कथितं बुधैः । पार्श्वयोः ओष्णिफलके-
वक्षःपृष्ठोदरेषु च । जानीयाद्विषमतेषु शतं सप्तदशोत्तरम्
श्रीवायामूर्ध्नि विद्यादस्थ्यां षट् त्रिंशद्युताम्” । तत्र
शाखागतान्याह । “एकैकस्यां पादाङ्गुल्यां त्रीणि त्रीणि
तानि पञ्चदश पादतले पञ्चास्थिशलाकास्तदाधारभूत-
मेकमस्थि । एवं षट् कूर्चे द्वे २ गुल्फे द्वे २ पाष्ठाधिकैकं
२ जङ्घयोर्द्वे २ जानुन्येकैकम् २ एवं त्रिंशदेक-
स्त्रिन् सकृदिभि भवन्ति । एतेनेतरसकृदि बाहू च
व्याख्यातौ । अथ पार्श्वदिगतान्याह । “पार्श्वयो
षट्त्रिंशत् ३६ षट्त्रिंशत् ३६ । शिरे भगे वा एक
१ नितम्बयोरेकैकं २ त्रिके एकम् १ वक्षस्यो ८ पृष्ठे-
त्रिंशत् अक्षकसंज्ञे द्वे २ योगात् १७० । अथ श्रीवोर्ध्व-
गतान्याह । श्रीवायां नव षकण्ठनाद्यां चत्वारि ४ हन्त्रो-
रेकैकं २ दन्तेषु द्वात्रिंशत् २२ नासायां त्रीणि ३ तालु-
न्येकं १ गण्डयोरेकैकं २ कर्णयोरेकैकं २ शङ्खयोरेकैकं
२ शिरसि षट् । एतान्यस्थीनि पञ्चविधानि भवन्ति तानि
यथा “तरुणानि कपालानि रुचकानि भवन्ति च । वल्-
यान्यपि तानि स्फूर्णलकानि च कानि चित् । अलिकोपश्रुति
प्राणोवास्तु तरुणानि हि । शिरःशङ्खकपोलेषु ताल्व-
सप्रोथजादिषु । कपालानि भवन्त्येष्ट, दन्तेषु रुचकानि च ।
प्रायः पार्श्वयुगे पृष्ठे वक्षोजठरपायुषु । पादयोर्बलयाणि
स्फूर्णलकानि ध्रुवेऽधुना । हस्तपादाङ्गुलितले कूर्चे च सणि-
बन्धयोः । बाहुजङ्घाहृदये चापि जानीयास्तलकानि तु” ।
अथैषां प्रयोजनमाह “मांसाभ्यन्तराणि बह्वानि शिराभिः
ज्ञायुमिस्तथा । अस्थीन्यालम्बनं कृत्वा न दीर्यन्ते पतन्ति
न” रुहते । याज्ञ० तु “प्राधान्यात् अन्त्यायासंख्याभिहितता
यथा । “स्थालेः सह चतुःषट्पिण्डा वै विंशतिर्नखाः । पाणि-
पादशलाकाश्च तासां स्थानचतुष्टयम् । पञ्चङ्गुलीनां द्वे
पाष्ठाङ्गुलिफेसु च चतुष्टयम् । चत्वार्यर्धत्रिकास्थीनि जङ्घयो-
स्तावदेव तु । द्वे द्वे जानुकपोलोऽरुफलकांससङ्गवे । अल-

तालुके श्रोणोफलके च विनिर्दिशेत् । भगवत्पुत्रं तथा
 पृष्ठे चत्वारिंशच्च पञ्च च । योवा पञ्चदशास्थिः स्याज्ज-
 ल्मेकैकं तथा हनुः । तन्मूले द्वे जलाटाक्षिगण्डे नासा
 धनास्थिका । पार्श्वकाः स्यालकैः सार्द्धमर्बुदैश्च द्विसप्ततिः ।
 द्वौ शङ्खौ कपालानि चत्वारि शिरसस्तथा । उरःसप्तदश-
 स्थीनि पुरुषस्यास्थिसंयुतः । “अस्थिभिरस्थीनि मांसैर्म-
 सानि त्वचा त्वचम्” इति श्रुतिः “मलमूलपुरीमास्थि निर्गतं
 हृत्पुच्छि स्मृतम्” मनुः अन्वयार्थे कन् । अस्थिकं तत्त्वार्थे ।
 अस्थिकत् पु० क-किप् ईत० । अस्थिकारके भेदसि धातौ ।
 यथा भेदमोऽस्थिकरत्वं तथोक्तम् अष्टकरण्ये ५५८ पृष्ठे ।
 अस्थिच्छलित न० “कण्ठकमन्त्रकस्त्रं चूर्णितं पिच्छितमस्य-
 च्छलितं काण्डभग्नं मज्जातुगतमतिपातितं यक्रं क्लिप्तं
 पाटितं स्फुटितमिति द्वादशविधमिति” काण्डभग्नसुपक्रस्य
 “पार्श्वयोरस्थिहीनोद्धतमस्यच्छलितमिति” सुश्रुतोक्ते
 काण्डभग्नरूपरोगनिदानभेदे ।
 अस्थिज पु० अस्थौ जायते जन-ड । अस्थिधातोर्जाते मज्जनि
 यथा चास्थौमज्जजन्म तथोक्तमष्टकरण्ये ५५८ पृष्ठे ।
 अस्थिति स्त्री अभावे न० त० । १ स्थित्यभावे अस्थैर्ये ।
 “अस्थितेश्च शरीरस्य पुंसां चैवायुयः क्षयात् । आनन्यात्
 क्लृप्तधर्माणां द्वादशाहः प्रशस्यते” इति श्रुतिः । अस्थितिः
 मङ्गीतसुरजध्वनोनाम्” काद० । २ मर्यादाभावे । न० व० ।
 ३ मर्यादाभूत्ये ४ स्थैर्यभूत्ये च त्वि० ।
 अस्थितुण्ड पु० अस्थौ कठिनं तुण्डमस्य । विहङ्गमे ।
 अस्थिधन्वन् पु० अस्थि अस्थिमयं धनुरस्य अनङ् समा० ।
 शिवे । [पिञ्जराकारे कङ्काले ।
 अस्थिपञ्जर पु० अस्थि पञ्जर इव । शरीरस्यास्थिसंज्ञते
 अस्थिप्रक्षेप पु० स्मृतस्यास्यां गङ्गाजले विधानेन प्रक्षेपः ।
 विधानेन स्मृतस्यास्यां गङ्गाजले क्षेपणे तत्प्रकारस्य आदिपु०
 “भागीरथी यत्र यत्प्राप्तिर्तीर्थे कुलद्वये चापि यदा विपन्नः ।
 तदा तदा तत्र तस्याथ भग्न्या भावेन चास्थीनि विनिक्षे-
 पेच्च । ज्ञात्वा ततः गङ्गागव्येन सिद्धा हिरण्यमध्वा-
 ज्जतिलैश्च योज्य । ततश्च स्मृतपिण्डपुटे निधाय पश्यन्
 दिशं प्रेतगणोपगूढाम् । नमोऽस्तु भर्माय वदन् प्रविश्य
 जलं स मे प्रीत इति क्षिपेच्च । उत्थाय भास्वन्मनवेक्ष्य
 सूर्यं स दक्षिणां विप्रसक्त्याय दद्यात्” । “एतद्दूर्ध्वं तीर्थ-
 चिन्तामणौ अन्यथा पठितम्” तद्व्यथा । “ज्ञात्वा-
 तथोक्तोर्थं च भास्वरञ्च दृष्ट्वा प्रदद्याद्य दक्षिणान्तु”
 इति । “एवं कृते प्रेतपुरस्थितस्य स्वर्गे स्थितिः स्याच्च

महेन्द्रतल्या” इति च । तत्प्रयोगश्च प्रा० त० दृश्यः ।
 अस्थिभक्त पु० अस्थि भक्षयति भक्त-अण् । (हाङ्गिला)
 १ पक्षिणि, २ कुकुरे च । भुज-किप् । अस्थिभुगादयोप्यत्र ।
 अस्थिभङ्ग पु० अस्थौ भङ्गः । अस्थिभङ्गने “अस्थिभङ्गे गवा-
 न्धैव लाङ्गूलस्य च भेदने” श्रुतिः ।
 अस्थिमत् त्वि० अस्थीनि सन्त्यस्य मत्प । अस्थियुक्ते
 प्राणिनि “अस्थिमतां तु सत्त्वानां सहस्रञ्च प्रमाय च ।
 पूर्णं वानस्यनस्यां तु शूद्रहत्वाव्रतं चरेत्” । किञ्चिदेव
 तु विप्राय दद्यादस्थिमतां वधे । अनस्यां चैव हिंसायां
 प्राणायामेन शुध्यति” मनुः अस्थिमतां ककलासादीनाम-
 नस्यां मत्कुणादीनाम्” कुङ्गू० । [निर्मिते अस्त्रादौ ।
 अस्थिमय त्वि० अस्थौविकारः मयट् स्त्रियां ङीप् । अस्ति
 अस्थिमाला स्त्री अस्थिनिर्मिता माला । अस्थिनिर्मित-
 गुटिकायां १ मालायाम् ईत० । २ अस्थिभ्रंशौ च ।
 अस्थिमालिन् पु० अस्थिमयो मालाऽस्त्यस्य इनि । शिवे ।
 अस्थियुज पु० अस्थि युनक्ति युज-किन् । (हाङ्गजोड़ा)
 हस्तिशुण्डावृत्ते । [ध्वजनाम्” काद० ।
 अस्थिर त्वि० न० त० । स्थिरभिन्ने चञ्चले । “अस्थिरत्वं
 अस्थिविग्रह पु० अत्यन्तकृशत्वात् अस्थिसारो विग्रहो देहो
 ऽस्य । १ शिवानुचरे भङ्गरीटे । २ अतिशीर्षदेहे त्वि० ।
 अस्थिशूल स्त्री अस्यां शूलत्वेन योजनहेतुः । (हाङ्ग-
 जोड़ा) पन्थिमति वृत्ते । “काण्डं त्वग्विरहितमस्य-
 शूललाया माषाङ्गं द्विदलमकञ्चुकं तदर्द्धम् । सम्मिटं सुगठ !
 ततस्त्रिलस्य तैले संपक्वं वटकमतीव वातहारि” वैद्य० ।
 अस्थिशेष त्वि० अस्थिमात्रं शेषोऽस्य । मांसादिभूत्ये अतिक्रमे ।
 अस्थिसंहार पु० अस्थीनि संहारति योजयति सम्+ह-अण्
 (हाङ्गजोड़ा) पन्थिमति वृत्ते । “अस्थिसंहारकः प्रोक्तो
 वातश्लेष्महरोऽस्थियुक् । उष्णः सारः क्षिमन्त्रश्च दुर्धर्मा-
 ऽक्षिरोगजित् । रुक्णः स्वादुर्लघुर्दृढः पाचनः पित्तलः
 श्रुतः” भा० प्र० । [ह-एवुल । (हाङ्गजोड़ा) पन्थिमति वृत्ते
 अस्थिसंहारिका स्त्री अस्थीनि संहारति योजयति सम्+
 अस्थिसञ्चय पु० स्मृतस्यास्यां गङ्गाजले प्रक्षेपार्थं सञ्चयः । गङ्गायां
 प्रक्षेपार्थं प्रथमादिदिने स्मृतस्य अस्थिसंप्रक्षे “नान्येष्टि-
 र्नास्थिसञ्चयः श्रुतिः” व्युट् । अस्थिसञ्चयनमप्यत्र न० ।
 अस्थिसञ्चयनञ्च प्रथमादिदिनेषु कार्यम् । यथाह-
 संवत्सः । “प्रथमेऽङ्गि तृतीये वा सप्तमे नवमे तथा ।
 अस्थिसञ्चयनकार्यं दिने तत्रोत्तमैः सह” । कश्चित् “द्वि-
 तीये त्वस्थिसञ्चय” इत्युक्तम् । वैष्णवे तु “चतुर्थे दिवसेऽस्थि

सञ्चयनं कुर्यात्तेषाञ्च गङ्गासि प्रक्षेप" इति । अतोऽन्य-
तमदिने खगहोक्तविधिना त्वस्यसञ्चयनकार्यम्" मिता० ।
अङ्गिरसा चात्र विशेषो दर्शितः । "अस्यसञ्चयने यागो-
देवानास्मरिर्कीर्त्तिताः । प्रेतोभूतनसृष्टिश्च यः शुचिर्न करोति
चेत् । देवतानान्तु यजनन्तं शपन्त्यथ देवताः" । देवतायात्र
प्रसंगानवासिन्यः भूतपूर्वदग्धाः । प्रसंगानवासिनोदेवाः
शवानास्मरिर्कीर्त्तिता" इति तेनैवोक्तम् । अतस्तान्देवान्
अचिरमृतञ्च प्रेतसृष्टिश्च धूपदीपादिभिः पिण्डरूपेण
चाक्षेन तत्र पूजा कार्यात्यक्तमभवति" मिता० प्रा० अध्या० ।

अस्थिसम्भव पु० सम्भवत्यस्मात् सम्भवः अपादाने अप् ब० ।
अस्थिजाते ऽमज्जघातो यथा च अस्थिजत्वं मज्जस्तघोक्तं-
मसृक्करशब्दे ५५८ पृ० । श्वज्जे च तस्य दाधीचास्थिज
त्वात् तथात्वम् "तमुवाचेन्द्रमाक्रन्दे गरुडः पततां वरः ।
प्रहसन् स्रक्षया वाचा तथा वज्रसमाकृतः । कृषेर्मनिं
करिष्यामि वज्रं यस्यास्थिसम्भवम्" भा० आ० ३३ अ० ।
यथा चास्य तदस्थिजातत्वं तथोक्तमश्वनिशब्दे ३७४ पृष्ठे
३ अस्थिजातमात्रे लि० ।

अस्थिसार पु० अस्थिः सारः पाकपरिणामः । अस्थिजाते
मज्जघातो । अस्थिरेव सारो यस्य । रक्तमांसमन्यदेहे लि०
अस्थिस्नेह पु० ईत० । मज्जनित स्यास्थिसारभूतत्वात्तथात्वम् ।
अस्थिरि पु० स्था-बा० कूरि । एकस्वयुक्तशकटे स्थूरि न० त०
तद्विपरीतम् । बहुभिरश्वादिभिर्युते शकटे । "अस्थूरि
गार्हपत्यानि सन्तु" ऋ० ई० १५, १८ ।

अस्थैर्य न० अभावे न० त० । १ स्थैर्याभावे विरोधे न० त० ।
२ चाञ्चल्ये । न० ब० । ३ स्थैर्यं ह्रीने लि० ।

अस्त्राविर लि० न० त० । शिरावर्जिते, स्थूलगरीरमन्ये च ।
अस्त्रिधदारु न० अस्त्रिधं कृत्वां दारु कर्म० । देवदारुभेदे ।
अस्नेह पु० अभावे न० त० । १ स्नेहाभावे न० ब० । २ स्नेह-
मन्ये लि० । स्नेहस्तेलादेयुः शब्देः प्रेम च । [मन्ये लि० ।

अस्पन्दन न० अभावे न० त० । १ चलनाभावे न० ब० । २ क्रिया-
अस्पर्श पु० अभावे न० त० । १ स्पर्शाभावे न० ब० । २ स्पर्श-
मन्ये लि० । "अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्" श्रुतिः ।

अस्पर्शयोग पु० "नास्ति स्पर्शः विषयसंबन्धोऽयत्न कर्म० । विषय
प्रतिभासमन्ये निर्विकल्पके ज्ञाने "अस्पर्शयोगो वै नाम
सर्वसत्त्वसुखो हितः । अविवादो विशुद्धश्च देशितस्तं
नमास्यहम्" ।

अस्पृष्ट लि० न० त० । अव्यक्ते । "अप्रेदानीमस्पृष्टब्रह्मलिङ्गानि
वेदान्तवाक्यानि विचार्यन्ते" शा० भा० ।

अस्पृष्ट्य लि० न स्पृष्टुमर्हः अर्हार्थे क्यप् न० त० । स्पर्शयोग्ये
मलमूत्रादौ "मलमूत्रपुरीषास्थि निर्गतं ह्यशुचि स्मृतम्"
नारं स्पृष्ट्वा तु सस्नेहं सचेत्तं जलमाविशेत् मनुः । अस्पृष्ट्य
स्पर्शने चैव सद्यः स्नानं समाचरेत्" स्मृतिः । अस्पृष्ट्य-
द्रव्याणि च प्रायेण अशौचाशुद्धिशब्दयोः उक्तानि ।

अस्पृष्टा स्त्री अभावे न० त० । "स्पृष्टाभावे" । "नास्पृष्टेत्तु
परखेपु सास्पृष्टा परिकीर्त्तिता" । न० ब० । २ स्पृष्टा-
मन्ये लि० ।

अस्पृष्ट लि० न स्पृष्टः । व्यक्तभिन्ने । अनलङ्कृती पुनः
कापीति का० प्र० व्याख्यायां "अनलङ्कृती अस्पृष्टालङ्कारौ" ।
"कचित्प्रकाशं कचिदस्पृष्टार्थसम्" नैष० ।

अस्पृष्टवाक् लि० अस्पृष्टा अव्यक्ता वाक् यस्य । कद्वदे ।

अस्मद् लि० अस-मदिक् । अहंप्रत्ययाबलस्मन्त्वेन वेद्ये ऽप्रत्य-
गात्मनि, देहाभिमानिनि जीवे च । "अहं देवो न चान्योऽ-
स्मि ब्रह्मैवाहं न शोकभाक्" "अहमात्मा गूढाक्षेण" गीता
"आवां जहि न यत्नोर्ध्वं सलिलेन परिप्लुता" देशी माहा०
"सर्वे वयमतः परम्" "मान्तु वेदं न कश्चन" गीता "यः सर्वं
दास्मानपुपत् स्वपोषम्" भट्टिः "मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सृजते
सचराचरम्" गीता । अस्य लिङ्गत्वयेऽपि एकविधं रूपम् ।
आत्मवाचित्वे एवास्य सर्वनामता शब्दपरत्वे न गणकार्यम्
"अस्यदोदयोश्च" पा० । द्विवचनपरत्वे अस्मद्-अण् ।
आस्माकः । खज् आस्माकीन छ अस्मादीयः । एकवचन
परत्वे अण् सामकम् खज् सामकीनम् छ मदीयम्" । तस्मिन्
अस्माकः एकवचने सप्तः "सप्तः परतरं नास्ति" गीता ।

अस्मात्ता अव्य० अस्मद्+ताच् । अस्मात्स्वित्थे । "अस्मा-
त्ता ते सप्तर्क् सन्तु" ऋ० १, १२२ ।

अस्मादीय लि० अस्माकमिदम् छ । अस्मात्सम्बन्धिनि
"सहास्यदीयैरपि योधसुखैः" गीता ।

अस्मद्गन् लि० अस्मानञ्चति अस्मद्+अन्+किन् अद्रा-
देशः । अस्मदभिमुखे । "तस्यमहाद्गन्धोददतो मघानि"
ऋ० ७, १८, १० गसादावचि अस्मद्गन् इत्यादि । स्त्रियाम्
ङीप् अस्मद्गीचो ।

अस्मदिध लि० अस्माकमिध विधास्य । अस्मादृशे एकवचन
परत्वे सद्भिधः "न सद्भिधे न्यस्यति भारमग्रम्" भट्टिः ।

अस्मद्य लि० आत्मन अस्मान् इच्छति क्यच् उ बा० व्यत्य-
येन एत्वम् । हविःस्वीकारार्थम् आत्मनः अस्मान्
इच्छति । "उत त्वमशुर्वसो !" ऋ० १, ४१, ७ ।

अस्माक लि० अस्माकमिदम् अण् अस्माकादेशः नि० वेदे अष्टाङिः ।

अस्रत्सम्बन्धिनि 'स रथेन रथीतमोऽस्माकेनाभियुग्वना' ।
अ० ६, ४५, १५ । लोके तु आस्माकः ।

अस्मि अयं अस्-मिन् । अहमर्थे, "त्वामस्मि वच्मि विदुषां
समवायोऽत्र तिष्ठति" सा० द० । "अस्मिता" । "इडुम-
नास्मि सागरम्" रघुः 'ब्रह्मैवास्मि न शोकभाक्' ।

अस्मिता स्त्री अस्मि-भावः तत् । अहमिति ममेतिवेत्यभिमाने
"अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः" पात० सू० सचाभि-
मानोभोह इत्युच्यते यथाह सा० कौ० । "देवा ह्यष्टवि-
धमैश्वर्यमासाद्यान्मताभिमानिनोऽणिमादिकमात्मनोऽप्य-
तिक्रममभिमन्यन्ते इति सोऽयमस्मितामोहोऽष्टविधैश्वर्य-
विषयत्वादष्टविधः" तल्लक्षणसूक्तं पात० सू० । "दृग्दर्शन-
शक्त्योरेकात्मतेवास्मिता" ढक्शक्तिः पुरुषः दृश्यते इति
दर्शनं तच्छक्तिः बुद्धिः शक्तिशब्दोऽयोग्यतार्थः भोक्तृभोग्ययो-
रत्यन्तविविक्तयोर्दृग्दृश्योरविद्याकृता आत्मता तादात्म्यम्
इवशब्देन अहमस्मीत्यस्य भ्रान्तिकृतत्वम् तादात्म्यस्य
द्योतितम् सास्मितेत्यर्थः इयं हृदयमन्यिरित्युच्यते
ब्रह्मवादिभिः इति" छत्तिः ।

अस्मृति स्त्री अभवे न० त० । स्मरणभावे ।

अस्यवामीय न० अस्य वामेति शब्दोऽस्यत्व स्तुते मयर्थे अ ।
अस्य वामेति शब्दयुक्ते स्तुते तच्च स्तुतम् "अस्य वामस्य
पलितस्य" इत्यादिकं द्विपञ्चाशद्वचम् अ० १, १६४, स्तुतम् ।
"स्तेयं कृत्वा द्विजोभोहात् तिरातोपोषितः शुचिः । स्तुतं
जम्पाऽस्यवामीयं क्षिप्रं सुच्येत किल्विषात् "अग्निधाने
१, २२६, । महाप्रते वैश्वशस्त्रं वैश्वदेवं निविहानं द्विप्रतीकं
तत्रास्य वामदेवस्येत्यादिकमेकचत्वारिंशद्वचं प्रथमं, प्रतीकम्
तच्च पञ्चमारण्ये स्तुतितम् "अस्य वामस्य पलितस्य
हेतुरिति" दैर्घतमसम् एकचत्वारिंशद्वचम् तच्च
तस्मिन्नेव स्तुते "गौरीर्द्धिमाय सलिलानि" इत्यन्तमेक-
चत्वारिंशद्वचम् । "स्तुतं जम्पाऽस्यवामीयं शिवसङ्कल्पमेव च
अपहृत्य सुवर्णं तु क्षणाद्भवति निर्मलः" मनुः कुक्कु०
एतद्वाक्याने अस्य वामस्य पलितस्येति पाठः लिपिकर-
प्रमादकतः पलितस्येत्येव स्तुते पाठदर्शनात् ।

अस्यहत्य पु० हन-बा कथं न० त० असिना अहत्यः ३त० ।

खड्गेनाहननीये अनुशतिकादिकार्थम् । [शतिका० ।

अस्यहेति पु० असिरहेतिर्यस्य । खड्गासाधने योधे । अनु-
अस्युद्यत त्वि० असिरुद्यतोयेन वा परनि० । उद्धृतखड्गे ।

अस्र पु० अस-रन् । १कोणे २कोशे च । ३रुधिरं ४चक्षुर्जले च न०

अस्रशब्दे उदा० ।

अस्रकण्ठ पु० अस्रः कोण इव कण्ठोऽस्य अस्रयुक्तकण्ठो
वास्य । वाणे हारा० तस्य पातने हि शत्रु रुधिराक्त मुख-
त्वात् कोणाकारमुखत्वाच्च तस्य तथास्रम् ।

अस्रखदिर पु० अस्रवर्णः रक्तवर्णः खदिरः । विट्खदरे ।

अस्रज न० अस्नात् रुधिरात् पाकेन जायते । मांसं ।
तस्य रुधिरजातत्वमस्रकृकरशब्दे ५५८ पृष्ठे दृश्यम् ।

अस्रप पु० अस्रं रुधिरं पिबति पा-क । १राजसे २तद्देवताके
मलानलले च । 'द्विरागमं लघुध्रुवे चरेऽस्त्रमे मृदूडुनि'
सहूर्त्तं चि० किप् अस्रपाप्यत् । [रक्तशोके भिख्ण्डाष्टके ।

अस्रपलक पु० अस्रमिव रक्तं पलमस्य संज्ञायाम् कन् ।

अस्रपा स्त्री अस्रं पिबति पा-किप् क वा । (जो० क) जलौ-
कसि । तस्याः भेदादिकं सुश्रुते दर्शितं यथा "अथ
जलायुका वक्ष्यन्ते । जलमासामायुरिति जलायुका
जलमासामोक इति जलौकसः । ता द्वादश तासां
सविषाः षट् तावत्य एव निर्विषाः । तत्र
सविषाः कृष्णा कर्बुरा अलगर्हा इन्द्रायुधा सास्रद्रिका
गोचन्दना चेति । तास्रज्जनचूषवर्णा पृथुशिराः कृष्णा ।
कूर्ममत्स्यवदायता छिन्नोन्नतकुक्षिः कर्बुरा । रोमशा
महापाश्वी कृष्णमुख्यलगर्हा । इन्द्रायुधवदूर्ध्वराजिभि-
ष्विता इन्द्रायुधा । ईषदसितपीतिका विचित्रपुष्पाकृति
चित्रा सास्रद्रिका । गोदृषण्यदधोभागे द्विधामूलाकृति-
रणमुखी गोचन्दनेति । ताभिर्दृष्टे पुरुषे दंशे श्वयथुरति-
मात्रं कण्डूभूर्च्छा ज्वरोदाहृन्धर्दिर्भट्टः सदनमिति
लिङ्गानि भवन्ति । तत्र महागदः पानालोपनमस्यकृष्णा
दिप्रयोज्यः । इन्द्रायुधादष्टमसाध्यमित्येताः सविषाः
सचिकित्स्विता व्याख्याताः ॥ अथ निर्विषाः । कपिला
पिङ्गला शङ्खमुखी भूषिका पुण्डरीकमुखी सावरिका चेति ।
तत्र मनःशिलारजिताभ्यामिव पार्श्वभ्यां पृष्ठे स्निग्धसह-
वर्णा कपिला, किञ्चिद्रक्ता वृत्तकाया पिङ्गाशुगा च पिङ्गला ।
यद्वर्णा शीघ्रपायिनी दीर्घतीक्ष्णमुखी शङ्खमुखी । भूषिकाकृति
वर्णानिष्टगन्धा च भूषिका । सङ्गवर्णा पुण्डरीकतल्यवक्त्रा
पुण्डरीकमुखी । स्निग्धा पद्मपत्रवर्णाष्टादशाङ्गुलप्रमाणा
सावरिका सा च पञ्चर्थे । इत्येता अविषा व्याख्याताः ॥
तासां यवनपाण्डुरसङ्गप्रोतनादीनि जेवाणि । तेषु
महाशरोरा बलवत्यः शीघ्रपायिन्यो महाशना निर्विषाश्च
विशेषेण भवन्ति ॥ तत्र सविषमत्स्यकीटदुर्द्वुरभूलपुत्रीष
कीयजाताः कलुषेष्वम्भःसु च सविषाः ॥ पद्मोत्पलमलिन-
कुसुमसौगन्धिककुवलयपुण्डरीकशर्वालकोयजाता विमलेष्व

मःसु च निर्विषाः ॥ भवति चात्र ॥ क्षेत्रेषु विचरन्त्येताः
सलिलेषु सुगन्धिषु । न च सङ्कीर्णचारिण्यो न च पङ्के-
श्याः सुखाः । तासां ग्रन्थहणमार्गं चर्म्मणान्यैर्वा प्रयो-
गेष्टं ह्णीयात् । अद्येता नवे महति घटे सरस्तङ्गागो
दकपङ्कभावाय निदध्यात् । मल्लायै चासामुपहरेच्छैवलं
वल्गुरमौदकांश्च कन्दांश्च स्वीकृत्य, शयार्थं तण्णमौदकानि च
पत्राणि, द्वाहान्त्रहाञ्चान्यञ्जलं जलं च दद्यात् सप्त
रात्रात्सप्तरात्राच्च षट्मन्यं संक्रामयेत् । भवति चात्र ।
स्थूलमध्याः परिल्लिष्टाः पृथुग्री मन्दविचेष्टिताः । अया-
हिग्नयोऽल्पपायिन्यः सविमाश्च न पूजिताः । अधिकम-
स्रगुणोक्त्यशब्दे ५६१ पृष्ठे दृश्यम् ।

अस्रफलान्(ली) स्त्री अस्रमिव लोहितं फलमस्याः । सल्लको-
द्वले । भस्त्रादिपुष्पकत्वाभावेन फलान्तस्य ग्रामादिकः टाप्
जातित्वात् ङीवेय युक्तः ।

अस्रमाहका स्त्री अस्रस्य रुधिरस्य मातेव पोषिका संज्ञायां
कन् । अशिताच्चादेः रसरूपे देहस्थे प्रथमे धातौ ।

अस्ररोधिनी स्त्री अस्रं क्षतजमायु रुणद्धि रुध-णिनि ।
लज्जालुलतायाम् ।

अस्रवत् लि० न स्रवति सु-शत न०त० स्त्रियां ङीप् ।
१ स्रवद्भिन्ने अक्षरिते “अनागसमस्रवन्लोसारुहेभाम्” ऋ०
१०, ६३, १०, अस्रमस्रस्य मतृ मस्य वः । २ रुधिरयुक्ते
लि० स्त्रियां ङीप् अस्रवती । सौ अस्रवान् इति भेदः ।

अस्रविन्दच्छदा स्त्री अस्रविन्दुः रुधिरविन्दुरिव ऋदो दलं
यस्याः । लज्जणानामके द्वले ।

अस्रार्जक पु० अस्रं रुधिरं सेवनेनार्जयति अर्ज-खल् ।
१ श्वेततुलसीद्वले । २ रुधरोत्पादके रसे च यथाऽस्र

रक्तोत्पादकत्वं तद्योक्तमस्रकरशब्दे १ शोणित्पादकमात्रे लि० ।

अस्र स्त्री अस-क्रि । अश्रगद्गार्थे कोणे अश्रिगद्गवत् समा-
सानभाक् । चतुरश्रशोभीत्यादि तच्छब्दे उदा० दृश्यम् ।

अस्रिष् लि० न स्नेधते सिध्-क्तिप् न०त० । अच्योतने
“मितमदिति” दक्षमस्रिधम्” यङु० २५, १५ ।

अस्रु न० अस्रते क्षिप्यते अघ-रु । चक्षुर्जले अस्र तालव्यान्-
ताऽपि “श्रुत्वान्श्रुत्वान्धारान् लज्जतीति” कीचकबधः ।

अस्रेमन् लि० स्त्रिव-मनिन् गुणबलोपौ । १ प्रशस्ते निरु० ।
० क्षयार्हते च “अस्रेमोऽस्रेमाणं तरणिम्” ऋ०

२, २६, १२ । “अस्रेमाणं क्षयिरहितम् भा० ।

अस्र लि० नास्ति स्रन्नमस्य । १ निर्द्वने । स्रः स्रकीयः न०
त० । २ स्रकीयभिन्ने लि० । एतदर्थेऽस्य सर्वनामतया

अकच् । अस्रकः स्त्रियां तु नित्यमत इत्यम् अस्रिका ।
अस्रच्छन्द लि० विरोधे न०त० । स्रच्छन्दभिन्ने पराधीने ।
अस्रजाति लि० न स्रसेव जातिर्यस्य । भिन्नजातौ यथा
विप्रस्य क्षतियादि

अस्रतन्त्र लि० विरोधे न०त० । स्वाधीनभिन्ने पराधीने ।

“अस्रतन्त्रा स्त्री पुरुषप्रधाना इति” वसि० । तस्या अस्मा-
तन्त्राच्च तत्रैव दर्शितम् “पिता रक्षति कौमारे भर्ता
रक्षति यौवने । पुत्रश्च स्याविरे भाने न स्त्री स्वातन्त्र्य-
मर्हति” तथा पुत्रादीनामपि जन्माधीनं स्वत्वमिति स्यावर
धनादेर्यथेष्टविनियोगे पित्रादेरस्वातन्त्र्यमिति मिताक्षरायाम्
व्यवस्थापितं यथा “तस्मात्पैतृके पैतामहे च इव्ये जन्म-
नैव स्वत्वम् । तथापि पितुरावश्यकेषु धर्मकृत्येषु वाचनि-
केषु प्रसाददानकुटुम्बभरणापह्निसौत्रादिषु च स्यावरव्यति-
रिक्त इव्यविनियोगे स्वातन्त्र्यमिति स्थितम् । स्यावरे तु
स्वाजिते पित्रादिप्राप्ते च पुत्रादिपारतन्त्र्यमेव । “स्यावरं
द्विपदञ्चैव यदापि स्वयमर्जितम् । असंभूय सुतानुसर्गान् न
दानञ्च च विक्रयः” । “ये जातायेऽप्यजाताश्च ये च गर्भे व्य-
स्थिताः । उत्तिष्ठ तेऽभिकाङ्क्षन्ति न दानञ्च च विक्रयः”
इत्यादि स्मरणात् । अस्यापवादः “एकोऽपि स्यावरे कृत्या-
दानाधमनविक्रयम् । आपत्काले कुटुम्बार्थे धर्मार्थे च
विशेषतः” इति । अस्रार्थः । अप्राप्त्यव्यवहारेषु दानानु-
ज्ञानादावसमर्थेषु वा तथाविधेष्वविभक्तेष्वपि सर्वकुटुम्बव्या-
पिन्यामापदि तत्पोषणे चावश्यकर्तव्ये स्यावरस्य दाना-
धमनविक्रयमेकोपि समर्थः कृत्यादिति” । यस्तु वचनम् ।
“अविभक्ता विभक्तावा सपिण्डाः स्यावरे समाः । एकोऽपि-
नीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये” इति । तदप्यविभक्तेषु इव्यस्य
मध्यस्थत्वादेकस्यानीश्वरत्वात्सर्वार्थभ्यनुज्ञा अवश्यं कार्या
विभक्तेषु तु तदुत्तरकालं विभक्ताविभक्तसंशयव्युदासाय
व्यवहारसौकर्याय च सर्वार्थभ्यनुज्ञानं न पुनरेकस्यानीश्वरत्वेन
अतो विभक्तानामनुमतव्यतिरेकेणापि व्यवहारः सिध्यत्ये-
वेति व्याख्येयम्” मिता० व्य० अ० ।

अस्रन्त न० अस्रनाम् अनो यस्मात् ५६० । १ चक्षुर्ग्रां तस्याः
प्राणिबधहेतुतया मूनास्थानरूपत्वात् तथात्वम् । सुष्ठु न
अनो यस्य । २ अशुभोदके लि० । ईत० । ३ मरणे पु० ।

अस्रप् पु० नास्ति स्वप्नोनिद्रा यस्य । १ देवे । २ निद्रारहिते
लि० । देवानां स्वप्नावस्थाराहित्यसक्तम् शत० ब्रा० । यथा “न
वै देवाः स्वपन्त्यनवर्द्धो वा एतस्यास्वप्नो भवति” दिवा-
स्वप्नाभावेऽपि रात्रौ स्वप्नवतोऽस्वप्नत्वसक्तम् भा० शा० प०

२२१२ अ० । “दाननित्यः पवित्वञ्च अस्वप्रश्नं दिवाऽ-
स्वपन्” ।

अस्वर पु० अग्रशक्तः खरोयत् । १ मन्दस्वरयुक्ते “वचनं दीन-
मुखरम्” रामा० । २ स्वरवर्णरहिते व्यञ्जनवर्णमात्रे पु० ।
३ उदात्तादिस्वररहिते लौकिकोच्चारणे च ।

अस्वरूप लि० न स्वस्यैव रूपमस्य । समानस्वभावशून्ये “न
त्वस्वरूप” इति सुगंधबो० ।

अस्वर्ग्य लि० स्वर्गाय हिमं स्वर्गं यत् न० त० । स्वर्गासाधने
“अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं तस्मात्तत् परित्यज्येत्” मनुः
“अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्मप्रमथाचरेन्न तु” स्मृतिः ।

अस्वस्य लि० न स्वस्मिन् स्वभावे तिष्ठति स्या-क ७त० न०
त० । स्वस्यभिन्ने १ अप्रकृतिस्ये २ रोगादिना उपद्रुते च ।
अस्वाच्छन्दः न० अभावे न० त० । १ स्वाच्छान्दाभावे परा-
धीनत्वे न० त० । २ तद्वति लि० ।

अस्वातन्त्र्यं न० अभावे न० त० । स्वातन्त्र्याभावे पराधीनत्वे
न० त० । २ तद्वति लि० । [अतिक्रमणे गोकुरष्टजे ।

अस्वादकाण्टक पु० अस्वादुरमधुरः कण्टको यस्य । (गोखुरि)

अस्वाध्याय लि० न स्वाध्यायो वेदाध्ययनमस्य । १ वेदाध्ययन
हीने “अ निः)स्वाध्यायवपट्कारमिति” स्मृतिः । न स्वाध्यायो
यस्मिन् । २ अध्ययननिषिद्धकाले अष्टम्यादौ अनध्यायशब्दे
पिठतिः । अधीयते अधि+इङ्-कर्मणि घञ् अध्यायः स्वस्य
स्ववर्णानुसारेण अध्यायः स्वाध्यायः न० त० । “स्वाध्यायो-
ऽध्येतव्य” इति श्रुत्युक्तस्वाध्यायभिन्ने ३ खेनापाद्ये शास्त्रादौ ।

अस्वामिक लि० न स्वामी यस्य । १ स्वामिरहिते “चटव्यः
पर्वताः पुण्या नद्यस्तोर्यानि यानि च । सर्वान्यस्वामि-
कान्याहर्न हि तेषु परिग्रहः” इति स्मृतिः ।

० निध्यादौ च । “प्रनष्टमस्वामिकमधिगम्य” गौत० ।

अस्वामिकृत लि० अस्वामिना कृतः । अस्वामिना कृते
विक्रयादौ “अस्वामिकृतत्वेन तुल्यत्वादिति” मिता०

अस्वामिविक्रय पु० अस्वामिना कृतो विक्रयः । १ अस्वामिना
कृते विक्रये २ तद्विषये व्यवहारभेदे च । यथाह नारदः
“निजिम्नं वा परद्रव्यं नष्टं लब्ध्वाऽपहृत्य वा । विक्रीयते-
ऽसमर्थं यत् सत्तेयोऽस्वामिविक्रयः” इति । तत्र किमि-
त्याह या० “स्वं लभेतान्यविक्रीतं क्रेतुर्दोषोऽप्रकाशिते ।
हीनाद्रक्षो हीनमूल्ये बेलाहीने च तस्करः” “स्वमात्र
सम्बन्धि द्रव्यं अन्यविक्रीतमस्वामिविक्रीतं यदि पश्यति तदा
लभेत गृहणीयात् । अस्वामिविक्रयस्य स्वत्वहेतुत्वा
भावात् । विक्रीतग्रहणन्दसाहितयोरुपलक्षणार्थम् अस्वा-

मिकृतत्वेन तुल्यत्वात् । अतएवोक्तम् । * “अस्वामिविक्र-
यन्दत्तमाधिवृत्तिं विनिवर्तयेदिति” क्रेतुः पुनरप्रकाशिते
गोपिते क्रये दोषो भवति । तथा हीनासद्द्रव्यागमो-
पायहीनात् । रक्षसि चैकान्ते सम्भाव्यद्रव्यादपि हीन-
मूल्येनाल्पतरेण मूल्येन च क्रये बेलाहीने बेलाया
हीनोबेलाहीनः क्रयोरात्रादौ तत्र कृतः क्रेता तस्कारो
भवति तस्करवत् दण्डभागभवतीत्यर्थः । यथोक्तम् ।
“द्रव्यमस्वामिविक्रीतमप्यस्वामी तदाप्नुयात् । प्रकाशक्रयतः
शुद्धिः क्रेतुः स्तोयं रक्षःक्रयादिति” स्वान्यभिमुक्तेन
क्रेता किं कर्तव्यमित्यत आह । “नष्टापहृतमासाद्य हतारं
प्राह्वयेन्नरम् । देशकालातिपत्तौ च गृहीत्वा स्वयमर्पयेत्”
या० नष्टमपहृतं वान्यदीयं क्रयादिना प्राप्य हतारं विक्रे-
तारं प्राह्वयेन्नरौद्वरणकादिभिः आत्मविशुद्ध्यर्थं राजदण्डा
प्राप्तर्यञ्च । “अथापिदितदेशान्तरकृतः कालान्तरे वा विपन्न
स्तदा मूलसमाहरणाशक्तेर्विक्रेतारमदर्शयित्वैव स्वयमेव
तद्वनच्चाष्टिकस्य समर्पयेत् तावत्तैवासौ शुद्धो भवतीति”
श्रीकराचार्येण व्याख्यातम् । तदिदमनुपपन्नम् । विक्रेत-
र्दर्शनाच्छुद्धिरित्यनेन पीनरुच्यप्रसङ्गात् । अतोऽन्यथा
व्याख्यायते । नष्टापहृतमिति नाष्टिकमिति अवमुपदेशः ।
नष्टमपहृतं आत्मीयद्रव्यमासाद्य क्रेतहस्तस्य ज्ञात्वा तं
हतारं क्रेतारं स्थानपालादिभिर्प्राह्वयेत् देशकालातिपत्तौ
देशकालातिक्रमे स्थानपालादिसन्निधाने तद्विज्ञापनकाला-
त्वाक् पलायनाशङ्कायां स्वयमेव गृहीत्वा तेभ्यः समर्पयेत् ।
प्राहिते हर्त्तरि किं कर्तव्यमित्यत आह । “विक्रेतुर्दर्शना-
च्छुद्धिः स्वामी द्रव्यं गृह्येदमम् । क्रेता मूल्यमवाप्नोति
तस्मादस्तस्य विक्रयो” या० यद्यसौ गृहीतः क्रेता न मयेदमप-
हृतम् अन्यसकाशात् प्राप्नोति धनं तदा तस्य क्रेतुर्विक्रेत-
दर्शनमात्रेण शुद्धिर्भवति । न पुनरसावभियोज्यः ।
किन्तु तत्प्रदर्शितेन विक्रेता सह नाष्टिकस्य विवादः ।
यथाह दृष्टस्यतिः । “मूले समाहृते क्रेता नाभियोज्यः कथ-
ञ्चन । मूलेन सह वादस्तु नाष्टिकस्य विधीयते” इति ।
तस्मिन् विवादे यद्यस्वामिविक्रयनिश्चयो भवति
तदा तस्य नष्टापहृतस्य गदादिद्रव्यस्य यो विक्रयो
विक्रेता तस्य सकाशात्स्वामी नाष्टिकः स्तोयं द्रव्यमवा-
प्नोति नष्टापपराधानुरूपन्दण्डं क्रेता च मूल्यमवा-
प्नोति । अथासौ देशान्तरकृतस्तदा योजनसंख्ययाऽऽन
यनार्थं कालोदेयः । “प्रकाशं वा क्रयं कुर्यान्मूलं वापि
समर्पयेत् । मूल्यानयनकालञ्च देयस्तत्वाध्वसंख्येति”

अरणात् । अथाविज्ञातदेशतया मूलमाहर्तुं शक्नोति तदा क्रयं शोधयित्वैव शुद्धो भवति । “असमाहृत्यमूलस्तु क्रयमेव विशोधयेदिति” मनुवचनात् । यदा पुनः साक्षादिभिर्द्रव्येन वा क्रयं न शोधयति मूलञ्च न प्रदर्शयति तदा स एव दण्डभागभवतीति । “अनुपस्थापयन्मूलं क्रयवाप्यविशोधयन् । यथाभियोगज्वनिने धनन्दाभ्योदमञ्च स” इति अरणात् । खं लभेतान्यविक्रोतमित्युक्तम् तल्लिङ्गना किं कर्तव्यमित्यत आह । “आगमेनोपभोगेन नष्टस्याव्ययमन्यथा । पञ्चबन्धोदमस्तस्य राज्ञे तेनाविभाषिते” आगमेन रिक्त्यक्रयादिना उपभोगेन च मदीयमिदन्द्रव्यं तच्चैवं नष्टमपहृतं वेत्यपि भाव्यं साधनीयन्तत्स्वामिना । व्यतोऽन्यथा तेन स्वामिना व्यवभाषिते पञ्चबन्धो नष्टद्रव्यस्य पञ्चमांशोदमोनाष्टिकेन राज्ञे देयः । अत्रैवायं क्रमः । पूर्वं स्वामी नष्टमात्मनोयं साधयेत्ततः क्रैतावैर्यं परिहारार्थं मूल्यलाभाय च विक्रोतारमानयेत् । अथानेतन्न शक्नोति तदात्मदोषपरिहाराय क्रयं शोधयित्वा द्रव्यं नाष्टिकस्य समर्पयेदिति । तस्करस्य प्रच्छादकमस्याह । “हृतं प्रनष्टं योद्रव्यम्परहस्तादवाप्नुयात् । अनिवेद्य एते दण्डाः स तु पश्यतिस्मरणात्” या० । हृतम् नष्टं वा चौरादिहस्तस्य द्रव्यम् अनेनमदीयन्द्रव्यमपहृतमिति नष्टस्यानिवेद्यैव दर्पादिना योऽह्नाल्लक्ष्मी षडुत्तरान्नयवतिस्मरणाद्दण्डनीयस्तस्करप्रच्छादकत्वेन दुष्टत्वात् । राजपुरुषानोतं प्रत्याह । “शौल्किकैः स्थानपालैर्व्यां नष्टापहृतमाहृतम् । अर्वाक् संवत्सरात्स्वामी हरेत् परतोऽन्यः” या० । यदा तु शुल्काधिकारिभिः स्थानरक्षिभिर्वा नष्टमपहृतन्द्रव्यं राजपार्श्वं प्रत्यानीतन्तदा संवत्सरादर्वाक् प्राप्तश्चेत्ताष्टिकस्तद्द्रव्यमवाप्नुयात् । ऊर्ध्वं पुनः संवत्सराद्राजा नष्टणीयात् । स्वपुरुषानोतञ्च द्रव्यं जनसमूहेषूद्घोष्य यावद्वत्सरं राज्ञा रक्षणीयम् । यथाह गोतमः । “प्रनष्टस्वामिकमधिगम्य राज्ञे प्रबुधुर्विख्याय संवत्सरं राज्ञा रक्ष्यमिति” यत्पुनश्चानुनावध्यन्तरसक्तम् । प्रनष्टस्वामिकं द्रव्यं राजा तत्रन्दं निधापयेत् । अर्वाक् तत्रन्दाच्च चेत्स्वामी परतोऽन्यपतिर्हरेत्” इति । तच्छ्रुत्वा तत्सम्पदब्राह्मणविषयम् । रक्षणनिमित्तं षड्भागादिग्रहणञ्च तेनैवोक्तम् । “आददोताय षड्भागमनष्टाधिगतात्तु पः । दशमं द्वादशं वापि सताम्यममनुअरक्षति” । तृतीयद्वितीयप्रथमवत्सरेषु यथाक्रमं षष्ठादयो भागावेदितव्याः । प्रपञ्चितञ्च तत्पुरस्तात् ।

सनूक्तषड्भागादिग्रहणस्य द्रव्यविशेषे अपवादमाह । “पणानेकशफे दद्याच्चतुरःपञ्च मानुषे । सहिषोऽग्रवां द्वौ द्वौ, पादम्मादमजाविके” या० । एकशफे अस्त्रादौ प्रनष्टाधिगते तत्स्वामी राज्ञे रक्षणनिमित्तञ्चतुरःपणान् दद्यात् । मानुषे मनुष्यजातीये द्रव्ये पञ्च पणान् सहिषोऽग्रवां रक्षणनिमित्तमत्येकं द्वौ द्वौपणौ, अजाविके पुनः प्रत्येकम्मादम्मादं दद्यादिति सर्वत्वानुषज्यते । अजाविकमिति समासनिर्देशेऽपि पादम्मादमिति वीष्णावलात्प्रत्येकं सम्बन्धोगम्यते” मित्या० ॥ प्रायश्चित्ततत्त्वे तु चौराक्ताभविषये विशेषोदर्शितो यथा “प्रकाशक्रये तु स्वामिनोऽग्रहणे नारदहस्तती । वणिग्ग्रीचीपरिगतं विज्ञातं राजपुरुषैः । अविज्ञाताश्रयात् क्रीतं विक्रोता यदि वा स्मृतः । स्वामी दत्तार्हमूल्यन्तु प्रगृह्णीत स्वकन्धनम् । अर्धं द्वयोरपहृतं तत्र स्यात् व्यवहारतः । अविज्ञातक्रये दोषस्तथा चापरिपालने । एतत्तद्वयं समाख्यातं द्रव्यहानिकरं परम्” इति ।

अस्त्रास्य न० अभावे न०त० । १।स्त्रास्याभावे स्वत्याभावे न० ब० । २।स्त्रास्यन्ये त्रि० । अस्त्रास्यं हि भवेत्तत्र” स्मृतिः अस्त्रावेश त्रि० स्वस्त्रिन् स्वस्थाने स्वभावे वा व्याविशति आनविश-अच् ७त० । स्वस्थाने स्वभावे वा व्यस्थिते “जरदष्टस्त्रावेशम्” षट् ० ७, १८, ७ ।

अस्त्रास्य न० अभावे न०त० । १।स्त्रास्यभावे “य इत्य-मस्त्रास्यमहर्दिवं दिवः” माघः । २।रोगादिद्युभिर्भावे च न० ब० । ३।तद्वति त्रि० ।

अस्त्रीकार पु० अभावे न०त० । १।स्त्रीकाराभावे न० ब० । २।तच्छ्रुत्ये त्रि० । स्त्रीकारोऽङ्गीकारः प्रतिग्रहश्च ।

अस्त्रीकृत त्रि० न स्त्रीकृतः १।तच्छ्रीतभिन्ने २।अङ्गीकृतभिन्ने च । अस्त्रैरिन् पु० स्त्री स्त्री स्वामीनः न०त० । १।परतन्त्रे । स्त्रियां ङीप् अह गतो आत्म० स्वा० सक० इदित् सेट् । अंहते आंहिष्ट । आनंहे “आनंहिरेऽङ्गि” प्रति चित्कूटम्” “आंहिपातां रघुव्याघ्रौ शरभङ्गाश्रमं ततः” भट्टिः । रि अंहिः पादः अहन् अंहः पापम् । इन् वा० नलुक् । अहिः सर्पः केदारश्च । “एवा त इन्द्रोऽथमहेम” षट् ० २, १६, ७, वेदे तु वा० नलुक् । षट्ः पञ्चानां षिटः पञ्चकादेशे ब्रुवन्नाह्लादेशः आह आहृतः आहृतः आहृतः आहृतः “इत्याह भगवान् मनुः” इत्यादौ तु चादिगणपठितं विभक्तिप्रतिरूपमाहेति । [आहृत्तु त ।

अह दीप्तौ चुरा० इदित् उभ० अक० सेट् । अंहयति ते अह व्याप्तौ खा० प० सक० सेट् । अहोति । आहीत् आह ।

अह अव्य० अहि-घञ् घृ० नलोपः । १ प्रशंसायां, २ ज्ञेये, ३ वियोगे, ४ निग्रहे, ५ आचारातिशये, ६ अर्चने च ।
“अह तदिन्द्रोऽस्यत देवो हि सः” “इदमहेदं सत्त्व
कथपञ्चत्वाज्यमयायम्” शत० ब्रा० ।

अहंयु त्रि० अहमहङ्कारोऽस्यस्य युस् । १ गर्वयुक्ते २ अभिमानिनि “अहंयुनाय क्षितिपः युभंयुः” भट्टिः ।

अहंश्रेयस् त्रि० अहमित्यव्ययम् अहमेव श्रेयान् यत् ।
अहंश्रेयानितिनिर्मयप्रयोजने । “अथ ह प्राणा अहंश्रेयसि
व्यतिरेऽहंश्रेयानहंश्रेयानस्मीति” का० उ० । “अथ ह
प्राणाः एवं यथोक्तगुणाः सन्तोऽहंश्रेयान् अहंश्रेयान् अहं
श्रेयानस्मीति एतस्मिन् प्रयोजने व्यतिरे नाना विरुद्धं वा
जतिरे उक्तवन्तः” भा० । “ते हेमे प्राणा अहंश्रेयसे
विवदमाना ब्रह्म जग्मुः” इ० उ० । “ते इमे प्राणा
वागादयोऽहंश्रेयसे अहंश्रेयानित्येतस्मै प्रयोजनाय
विवदमानाः विरुद्धं वदमाना ब्रह्म जग्मुः” भा० ।

अहः(हस्का)कर पु० अहः करोति क-ट वा सत्वम् ।
सूर्ये २ अर्कट्ठे च । [रो रः । १ सूर्ये २ अर्कट्ठे ।
अहः(हर्ष)पति पु० अहः पतिः उदयेन प्रवर्त्तकत्वात् । वा
अहः(हर्ष)शेष पु० अहः भेषः वा सत्वम् । १ दिवावसाने
अहःशेषो यत्त्व व० । २ अशौचाद्यन्तिमदिने ।

अहङ्कार पु० अहमिति क्रियतेऽनेन क-घञ् । १ अहमित्यभि-
माने आत्मनि उत्कर्षावलम्बने २ गर्वे ३ तदाश्रये अन्तः-
करणभेदे “मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तं” करणमान्तरम् ।
संशयोनिश्रयो गर्वः अरणं विषया इमे” वेदा० परि० ।
सांख्यमतसिद्धे ४ अभिमानकारणे महत्तत्त्वजन्ये पञ्चत-
न्मात्वादीनां कारणे तत्त्वभेदे च यथोक्तं सां० का० । “प्रकृते-
र्महंस्ततोऽहङ्कारस्तस्माद्गणश्च षोडशकः । तस्मादपि
षोडशकात् पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि” इत्युद्दिश्य तत्त्वक्षणकार्ये
तत्त्वोक्ते यथा ‘अभिमानोऽहङ्कारस्तस्मात् द्विविधः प्रवर्त्तते
सर्गः । एकादशकश्च गणस्तन्मात्रपञ्चकं चैव” । व्याख्यातं
च कौ० “अभिमानोऽहङ्कारः यत् खल्लालोचितं, मतञ्च
तत्वाहमधिकृतः, शक्तः खल्वहमत्त्व, सदर्या एवामी विषयाः,
मनोनाम्योऽत्वाधिकृतः कश्चिदस्यतोऽहमस्मीति योऽभिमानः
सोऽसाधारणव्यापारत्वादहङ्कारः तमुपजोव्य हि बुद्धि-
रध्यवस्यति “कृत्तव्यमेतन्मयेति” । तस्य कार्यभेदमाह
तस्मात् द्विविधः प्रवर्त्तते सर्गः । प्रकारद्वयमाह एका-
दशकश्च गणः इन्द्रियाद्वयः तन्मात्रपञ्चकञ्चैव द्विविधएव
सर्गोऽहङ्कारात् न त्वन्यदहेतवकारेणावधारयति” । “सत्त्व

रजस्तमसां साव्यावस्था प्रकृतिः प्रकृतेर्महान् महतोऽह-
ङ्कारोऽहङ्कारात् पञ्च तन्मात्राण्युभयमिन्द्रियम्” सा० सू० ।
अहङ्कारसत्त्वे प्रमाणमपि दर्शितम् “बाह्याभ्यन्तराभ्यां
तैवाहङ्कारस्य” सा० सू० । “बाह्याभ्यन्तराभ्यामिन्द्रियाभ्यां
तैः पञ्चतन्मात्रैश्च कार्यैस्तत्कारणतयाहङ्कारस्यानुमानेन
बोधः इत्यर्थः । अहङ्कारस्याभिमानवृत्तिकमन्तःकरणद्रव्यं
नत्वभिमानमात्रं द्रव्यस्यैव लोके द्रव्योपादानत्वदर्श-
नात् । सुषुप्तादावहङ्कारवृत्तिनाशेन भूतनाशप्रसङ्गा-
दासनाशयत्वेनैवाहङ्काराख्यद्रव्यसिद्धिश्चेति । अत्रेत्यमनु-
मानम् । तन्मात्रेन्द्रियाणि अभिमानवद्द्रव्योपादानकानि
अभिमानकार्यद्रव्यत्वात् । यच्चैवं तच्चैवम् । यथा पुरुषादि-
रिति । नन्वभिमानवद्द्रव्यमेवासिद्धमिति चेदहं गौर
इत्यादिद्रव्योपादानतया चक्षुरादिवत् तत्त्वज्ञेः । अनेन
चानुमानेन मन आद्यतिरेकभात्वस्य तत्कारणतया प्रमा-
ध्यत्वात् । अत्र चायमनुकूलस्तर्कः । ‘बड् स्यां प्रजायं
य’ इत्यादि स्मृतिस्मृतिभ्यस्तावद्भूतादिस्मृतेरभिमानपूर्वक-
त्याहुद्विष्टसिपूर्वकस्मृष्टौ कारणतयाभिमानः सिद्धः । तत्र-
चैकार्थसमवायप्रत्यासत्त्यैवाभिमानस्य स्मृष्टिहेतुत्वं लाघवात्
कल्प्यत इति । नन्वेवं कुलालाहङ्कारस्यापि घटोपादा-
नत्वापत्त्या कुलालमुक्तौ तदन्तःकरणनाशे तद्विर्मितघट-
नाशः स्यात् न चैतद्युक्तम् पुरुषान्तरेण स एवायं
घट इति प्रत्यभिज्ञायमानत्वादिति चेन्नैवम् सुक्त-
पुरुषभोगहेतुपरिणामस्यैव तदन्तःकरणमोक्षोत्तरसुच्छेदात् ।
न तु परिणामसामान्यस्यान्तःकरणस्वरूपस्य बोधोद-
“कृतार्थं प्रति नष्टमयनष्टं तदन्यसाधारणत्वादिति” योग-
सूत्रे सुक्तपुरुषोपकरणस्याप्यन्यपुरुषार्थसाधकत्वमिद्वेति ।
अथ वा घटादिष्वपि हिरण्यगर्भाहङ्कार एव कारणमस्तु
न कुलालाद्यहङ्कारस्तथापि सामान्यव्याप्तौ न व्यभिचारः
समष्टिबुद्ध्यादुपादानिकैव हि स्मृतिः पुराणादिषु सांख्य-
योगयोश्च प्रतिपाद्यते न तु तदंशव्यतिबुद्ध्यादुपादानिका
यथा मह्यपृथिव्या एव स्थावरजङ्गमाद्युपादानत्वं न तु
पृथिव्यंशलोष्टादेरिति” सां० प्रव० भा० । अनुनायुक्तं “मन-
सश्चाद्यहङ्कारमभिमानारभीश्वरम्” । “अहङ्कारस्य वीररसे
व्यभिचारिभावः । अस्याधिगता” शङ्करः । निरहङ्कार-
रूपत्वाद्यावीरादिरेव नः” सा० द० । “नाहङ्कारात् परो-
रिपुः” । “अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते” गीता ।
अहङ्कारिन् त्रि० अहमभिमानं करोति क-णिनि ।
१ अभिमानवति २ गर्वयुक्ते ।

अहङ्कृतं त्वि० अहमिति कृतं येन । १ सगर्वे २अभिमानवति च । “जातिरूपवयोवृत्तिविद्यादिभिरहङ्कृतः” याज्ञ० ।

“यस्य नाहङ्कृतोभावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते” गीता ।

अहङ्कृति स्त्री अहम्+कृ-कृत् । अहङ्कारशब्दाद्यै ।

अहतं न० हन-क्त न०त० । ‘रूपहीनं नवं श्वेतं सदृशं यत्नं धारितम् । अहतं तद्विजानीयात् पावनं सर्वकर्मसु’ इत्युक्तलक्षणे ‘निर्गुणकालालितं यदहतं तत् प्रचक्षते’ इत्युक्तलक्षणे च वस्ते “अहतैश्चैव वासोभिर्माल्यैश्चैव चैरपि” भा०स०प० ४ अ० । अहतवासा इत्यादौ करकङ्कणादिवत् तत्काले अहतत्वादिबोधनाय । ३भोगे-जानाशिते “पञ्चद्वैष्टिक एवैकः सुवर्णस्याहतस्य वै” भा०स०प० ४६ अ० ४हतभिन्ने च त्वि० ।

अहति स्त्री अभाने न०त० । १हननाभावे अविनाशे “अजीवातवेऽहतये पयस्य” ऋ०६, ६६४ न०त० । २हन-नमृत्युने विनाशमृत्युने त्वि० ।

अहन् न० न जहाति न त्यजति सर्वथा परिवर्त्तनम् । न+हृ-कृत् । १दिवसे । “अहनि च तस्मिन्त्यां सार्द्धं प्रहरयामानः” स्मृतिः । “अन्योन्यसंसक्तमहस्त्रियामम्” रघुः । अहःशब्दश्च दिवसएव प्रसिद्धः “अहो अहोमि-महिमा हिमागमे” नैष० क्वचित्तु दिनरात्रिपरः यथा “मासैर्द्वादशभिर्वर्षं दिव्यं तदहंरुच्यते” सू०सि० । “विप्रः राधेयं दशाहेन द्वादशाहेन भूमिः । वैश्यः पञ्चदशा-हेन” मनुः । “अवाहेयु निवृत्तेषु” “द्वादशाहः प्रशस्यते” स्मृतिः तत्परिमाणसक्तं कालमात्रं विष्णुध० । “लघ्वक्षर-समासात्वा निमेषः परिकीर्त्तितः । ततः सूत्रमतरः कालोनो-पलभ्योऽष्टगूत्तम ! नोपलभ्यं यथा द्रव्यं सुसूत्रं पर-माणुतः । द्वौ निमेषौ त्रुटिर्ज्ञेयः प्राणः पञ्चलुटिः स्मृतः । विनाडिका तु षट्प्राणा तत्षष्टिर्नाडिका स्मृता । अहोरात्रं तु तत्षष्ट्या नित्यमेतत् प्रकीर्त्तितम् । त्रिंशन्-सहस्रं तथा अहोरात्रं प्रकीर्त्तिताः । तत्र पञ्चदश-प्रोक्ता रात्रिः । रात्रौ दिवा तथा । उत्तरां तु यदा काष्ठां क्रमादाक्रमते रविः । तदा क्रमाद्भवेद्विदिवसस्य सप्ताभुज ! । तदाश्रितसहस्रानां तदा दृष्टिः प्रकीर्त्तिता । दिन-वृद्धिर्दृष्टा रात्रिः ! दोषाहानिस्तदा भवेत् । तदाश्रितसह-स्रानां हानिर्ज्ञेया तथा तथा । यदा तु दक्षिणां काष्ठां क्रमादाक्रमते रविः । दिवसस्य तदा हानिर्ज्ञातव्या ताव-देव तु । क्षीयन्ते तस्य हानौ च तन्महस्रस्तथैव च । रात्र्याश्रिताश्च वर्जन्ते रात्रयश्च क्रमेण तु । यदा मेघं

सहस्रांशुस्तुलाश्चैव प्रपद्यते । समरात्रिर्दिवः कालो सहस्रं तदा समः” । सहस्रानां सौतर्कास्तं ज्यौतिषाणि नामानि त्रिविधानि तत्र श्रौतानि कालमा० द्रष्टव्यानि । ज्यौतिषाणि आह कश्यपः “गौरीवल्लभसर्पमित्त्वपितरो वस्वसु विश्वाङ्गया अङ्गाम्भोरुहसम्भवेन्द्रकुतम्बे वेशनक्त-ञ्चराः । तोये शार्ङ्गभयोनयोदश तथा पञ्चाप्यमी वासरे” । रुद्राजार्हिवृषपूषाश्विनाः स्युः कीनाः शोऽग्निर्द्वातचन्द्रादि-तीज्यः । विष्णुर्भासुस्त्वष्ट्रघाता सहस्रां रात्रौ क्रूरास्त्वन्का-जाग्निरुद्राः” । सार्त्तनामानि तु “रौद्रश्चैतश्च मैत्रश्च तथा सारस्ततः स्मृतः । सावित्रो वैश्व-देवश्च गान्धर्वः कृतपस्ततः । रोहिणस्तिलकश्चैव विभ-वो निर्वर्ततस्तथा । शम्बरौ विजयश्चैव दिवा पञ्चदश-स्मृताः । शङ्करराजपादश्च तथा हिर्वृषमैत्रक्षौ अश्विनौ वास्य आग्नेयो वैधातश्चान्द्र एव च । आर्दितेयोऽथ जैवश्च वैष्णवः सौर एव च । ब्राह्मणो नाभस्तथैव सहस्राः क्रम-शो निर्गताः । एतदनुसारणैव “ब्राह्मणे सहस्रे किल तस्य देवीति” रघुः “मैत्रे सहस्रे शशलाञ्छनेन” कुमा० “आरभ्य कृतमे आङ्गं कुर्यादारोहिणं बुधः” इत्यादि प्रयोगः । अङ्गश्च द्विधा त्रिधा चतुर्धा पञ्चधा पञ्चदशधेति पञ्चधा विभागकल्पनापि दृश्यते । तत्र द्विधा विभागाभि-प्रायेण । “यथा चैवापरः पक्षः पूर्वं पश्चात् विशिष्यते । यथा आङ्गस्य पूर्वाङ्गादपराङ्गो विशिष्यते” मनुः त्रिधा विभागे “जङ्घं सूर्योदयात् प्रोक्तं सहस्रानां तु पञ्च-कम् । पूर्वाङ्गः पञ्चकं प्रोक्तं मध्याङ्गस्तु ततः परम् । अपराङ्गस्ततः प्रोक्तं सहस्रानां तु पञ्चकम्” । ‘तस्मा-दङ्गः पूर्वाङ्गे देवा अशनमभ्यवहरन्ति मध्यादिने मनुष्याः अपराङ्गे पितरः” गीत० “पूर्वाङ्गो वै देवानां मध्यन्दिनं मनुष्याणामपराङ्गः पितृणां” श्रुतिः चतुर्धा विभागे गोभिलः । “पूर्वाङ्गः प्रहरं यावत् मध्याङ्गः प्रहरस्ततः । आतृतीयादपराङ्गः सायाङ्गश्च ततः परम्” । पञ्चधा विभागमाह व्यासः । “सहस्रे त्वितयं प्रातस्तावदेव तु सङ्ख्यः । मध्याङ्गस्तिसहस्रे स्थादपराङ्गोऽपि तादृशः । साया-स्तस्त्रिसहस्रे स्थात् स्वस्वकार्ये पुरस्कृतः” एवमेव दशोक्त-विभागः तच्चाहः नयविधम् “ब्राह्मं दिव्यं तथा पैतृं प्राजा-पत्यं गुरोस्तथा । सौरश्च सावनश्चान्द्रमार्त्तं मानानि वै नव” सू०सि० । तत्र ब्राह्मम् “इत्यं युगसहस्रेण भूत-संहारकारकः । कल्पो ब्राह्ममहःप्रोक्तं शर्वरी तस्य तावतीति” । दिव्यसक्तं तत्रैव “मासैर्द्वादशभिर्वर्षे दिव्यं

तदहमुच्यते” । सुरासुराणामन्योन्यमहोरात्रं विपर्य-
यात् यत् प्रोक्तं तद्वेदित्वं भानोर्भगणपूरणात् । पितृमाह
“विंशतिव्यात्मको मासचान्द्रः पितृमाहः स्मृतम् निशा च
मासपक्षान्तौ तयोर्मध्ये विभागतः” । “भचक्रभ्रमणं नित्यं
नाश्रितं दिनमुच्यते । अन्यन्तरव्यवस्था च प्रजापत्यमुदा-
हृतम् इति संक्रान्त्यासौरमुच्यते इति च सू० सि०
वाहस्यत्यमब्दशब्दे उक्तम् तेषु नवसु मध्ये चतुर्भिरेव
व्यवहारः “चतुर्भिर्व्यवहारोऽत्र सौरचान्द्रार्जसावनैः”
वाहस्यत्येन पठ्यब्दं ज्ञेयं नान्यैस्तु नित्यगः । सू०
सि० तत्र सौरनाश्रितादिप्रमाणमुक्तम् । “नाडीषष्ट्या तु
नाश्रितमहोरात्रं प्रकीर्तितम् । तन्विंशताभवेन्मासः
सावनोऽर्जुनस्तथा इति चान्द्रमाह “अर्काद्विनिः-
स्मृतः प्राचीं यदयात्यहरहः शशी तज्जान्द्रमसमंशैस्तु
ज्ञेया द्वादशभिस्तथिः” एतेषां कार्यभेदे मङ्गलमाह
स एव “तिथिः करणमुदाहः क्षौरं सर्वाः क्रियास्तथा ।
व्रतोपवासयात्राणां क्रिया चान्द्रेण गृह्यते । उदयादुदयः
भानोः सावनं परिकीर्तितम् । सावनानि स्युरेतेन यज्ञका-
लावधिस्तु तैः । स्मृतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा ।
मध्यमयज्ञभुक्तिश्च सावनेनैव गृह्यते । अस्या तत्-
पुरुषान्ते टच् समा० पुंस्तच्च एकाहः दीर्घाहः
पुण्याहं तु न० । अव्ययादिपूर्वपदत्वे एकदेशिसमासे
द्विगौ च टच् अङ्गादेशश्च अत्यङ्गः मध्याङ्गः पूर्वोऽङ्गः पु० ।
उत्तरपदद्विगावेव अङ्गादेशः न समाहारद्विगौ द्वाहः
त्राहः । उत्तरपदे तु द्वाहप्रिय एव तद्वितार्थे नाङ्गादेशः
द्वाहीनः इत्यादि । कालत्वात् भवादौ ठञ् अङ्गादेशः
आङ्गिकः ख अहीनः दिनभवे त्वि० । २ विष्णौ तस्य
सर्वदा प्रकाशमानत्वात् तथात्वम् ” “अहः संवत्सरो
मासः” विष्णुस० । अङ्घ्रिरादिमार्गे आतिवाहिके
३ अहरभिमानि देवे-च । “ते अङ्घ्रिषमभिसम्पद्यन्ते
अङ्घ्रिषोऽहः अङ्ग आपूर्यमाणपक्षम्” छा० उ० । एतद-
धिकृत्य “अतिवाहिकास्तज्ज्ञात्” शा० सूत्रे आतिवाहिक-
त्वमेवां निरूपितम् ४ रात्रौ च । “यामश्चत्वारशरोर्मत्याना
महनी लभे” । “अयने अह्नौ प्राञ्जरिति च” भा० ३ स्क०
अह्ना स्त्री अहर्मुखत्वेनास्यस्याः अच् नि० टिलोपाद्य-
भावः । जवायाम् निरु० । “गृह्णन्गृह्णन्महना यात्यच्छा”
नृ० १, २, ३, ४ “अह्ना जपेति” भाष्यम् ।
अहन्ता स्त्री अहमित्यव्ययमक्षरार्थे तस्य भावः तत् । अक्षरार्थ-
भावे २ समतायाञ्च ।

अहम् अव्य० अह-असु । अहङ्कारार्थे, अक्षरार्थे “अहमर्था-
दयोयोऽयं चित्तात्मा वेदनात्मकः । एतच्चित्तद्रुमस्यास्य
बीजं विद्धि महामते” वासि० । अहंप्रत्ययः । अहङ्कारः
अहमहमिका स्त्री अहमहंशब्दोऽस्यैव बोध्यायां द्वित्वम् ठन्
न टिलोपः । १ परस्परहङ्कारे २ अहमेवाग्नेवास्या-
भीति रूपायामन्योन्योक्तौ च ।

अहम्पूर्विका स्त्री अहं पूर्वोऽहं पूर्व्यं इत्यभिधानं यत् ।
योधादीनां औत्सुक्यात् अहमेव पूर्व्यं यास्यामीत्यध्यवसाये-
नोक्तौ “जवादहंपूर्विकया यियाहुभिः” किरा० ।

अहमप्रत्यय पु० अहमित्याकारकः प्रत्ययः । अहमस्मि ममेत्या-
द्याकारे बोधे । “अहमत्ययलिङ्गानि च वैदिकानि”
ह० उ० भा० । “नचायमेकान्तेनाविषयः अहमत्यय
विषयत्वात्” शा० भा० । अहंशब्दालम्बनश्चात्मा स च
देह एवेति चार्वाकाः । क्षणिकविज्ञानमेवेति बौद्धाः
देहादिव्यतिरिक्त इति आस्तिकदर्शनानुसारिणः ।

अहम्भट् त्वि० अहमेव भट् इति निरूप्योक्तम् । अहं-
श्रेयः शब्दार्थे “अथातोमनसश्च वाचश्च अहंभट् उदितम्
मनश्च ह वै वाक्चाहंभट् जदाति । तद्भ मन उवाच
अहमेव त्वच्छेयोऽस्मि न मया त्वं किञ्चनानभिगतं
वदसि यन्ममत्वं क्षतात्तावन् वक्तव्यमहमेव त्वच्छेयोऽस्मीति
अथ ह वागुवाच अहमेव त्वच्छेयस्यस्मि यद्वै त्वं
वेत्याहं तद्वित्तापयाम्यहं संज्ञापयामीति” शत० ब्रा० ।

अहमिति स्त्री अहमित्याकारा भतिः ज्ञानं मन+क्तिन् ।
१ अविद्यायाम् अन्यस्मिन्नन्यधर्माविभासके २ अज्ञाने ।

अहर त्वि० न हरति अच् न० त० । १ हारकभिन्ने हरो-
हारकः न० ब० । २ हारकशून्ये गणितोक्ते शुद्धे शराशौ
३ असुरभेदे पु० असुरशब्दे उदा० ।

अहरादि पु० अङ्गः आदि । प्रभाते “शशधरमहरादौ
रागवानुष्णरत्रिः” माघः । वार्त्तिं कोक्ते पत्यादिशब्द
परे रोःस्थाने रेफादेशनिमित्ते अहन् गिर्-धुर् इति
शब्दगणे ।

अहर्गण पु० अङ्गां गणः । दिनहन्ते दिनसमूहे । ग्रहाणां
मध्यभावादित्ज्ञानसाधनानि सृष्ट्यावधि अतवराहकल्यावधि
कल्याणव्यावधि वा इष्टदिनपर्यन्तं यानि दिनानि गतानि
तेषां समूहे । तत्र सृष्ट्यादहर्गणस्तावत् “इत्थं युगमहर्गणे
भूतसंहारकारकः । कल्पोब्राह्ममहःप्रोक्तं शर्वरी तस्य
तावती । परमायुः यतं तस्य तथाहोरात्रसंख्यया ।
आयुषोऽर्द्धमितं तस्य शेषे कल्पोऽयमादिसः । कल्पादकाञ्च

कल्पसौरादिनैः कल्पाधिसा लभ्यन्ते तदैभिः किमिति ।
फलं गताधिसाः । तैर्दनीकतैः पृथक् स्थितः
सौराहर्गणैः सहितश्चान्द्रो भवति । यतः सौरचान्द्रा-
न्तरमाधिसादिनान्येव । अथ चान्द्राद् द्युगणादव-
मानयनं त्वैराशिकेन । यदि कल्पचान्द्राहैः कल्पाधिसानि
लभ्यन्ते तदैभिः किमिति । फलं गताधिसानि । तैश्च-
नश्चान्द्रोऽहर्गणोऽतः कर्त्तव्यः । यतः सावनचान्द्रान्तरे-
ऽवमान्येव । एवं कृते सति रधेमध्यमः सावनाहर्गणो
भवति न स्फुटः । मध्यमस्फुटाहर्गणयोर्भेदो गौले
कथितः । स चाहर्गणोऽर्कादिः । यतः कल्पादौ
रविशसरः । अत्राऽधिसासानयनेऽधिसासशेषं न
स्थाप्यम् । न पुनस्तस्माद्दिनाद्यवयवा ग्राह्याः । एत-
न्मन्त्रशेषमपि । न तस्माद्घटिकादिकं ग्राह्यम् । नन्व-
नुपातः सावयवो भवति कुतस्तदवयवा न ग्राह्याः ।
तत्कारणं गौले कथितं व्याख्यातं च” प्रमिता० । मध्य-
मग्रहादप्यहर्गणानयनं तत्त्वोक्तम् । “सायात् स च-
क्राच्च खगात् कृद्भगात् तत्कल्पचक्राप्रमहर्गणः स्यात्” ।
निरग्रचक्रादपि कुट्टकेन वक्ष्येऽप्यतोऽप्याच्च तथाग्रयोगात् ।
“ग्रहस्य भगणराशिभागकला विकला अन्ते विकलाभेप
च कुदिनैः संगुण्य स्वच्छेदेन विभज्योपर्युपरि निक्षि-
पेत् । तद्यथा । भगणादिपक्षे विकलाशेषावधि कल्प-
कुदिनगुणे विकलाशेषस्थाने कुदिनैर्विभज्य विकलास्थाने
फलं प्रक्षिप्य तत्र घट्या ई० विभज्य कलास्थाने निक्षि-
प्यैवं भगणान्तं यावत् । तत्र कल्पभगणैर्हृतेऽहर्गणः
स्यात् । अत्रोपपत्तिर्विलोमगणितेन । तथा निरग्रच-
क्रादपि ग्रहात् तथा केवलादप्यादपि तथा शेषयोः
शेषाणां वा योगादहर्गणानयनमग्रत इति प्रत्याध्याये
कुट्टकविधना वक्ष्यते” प्रमि० । कलिगतादप्यहर्गणानयनं
तत्त्वैव । “कलिगतादय वा दिनसञ्चये दिनपरिभृगुजप्र-
भृतिस्तदा । कलिमुखप्रवक्षेण समन्वितो भवति तद्द्युगणो-
द्भवखेचरः” । “अत्र कलिगताहर्गणैऽयं विशेषः ।
शुक्राद्यो वारो गणनीयः । यतः कल्पगताहर्गणात्
कलिमुखे शुक्रवारो भवति । तत्र च ये ग्रहास्ते
ध्रुवसन्नाः कल्पिताः । तद्द्युगणभवः खेचरश्च कलि-
मुखप्रवक्षेण समन्वितः कार्य इत्यत्र वासनापि सुगमा”
प्रमि० । कुट्टकविधिश्च वीजगणिते दर्शितो यथा ।
“अस्य गणितस्य ग्रहागणिते महानुपयोगः । तदर्थं कि-
ञ्चिद्वक्ष्यते । “कल्पाग्र शक्तिर्विकलाशेषेण षष्टिश्च भाज्यः

दिवः" भाषः अर्थ आद्यत् । २तद्दृत्तौ त्रि० । "अह-
र्दिवाभिरुतिभिः" । [दयोऽप्यत्र ।

अहर्नीथ पु० ईत० । १दिनपत्तौ २अर्कदृष्टे चाहरधिपा-
अहर्निश न० अहश्च निशा च समा० इ० । अहोरात्रयोः
“तयोः सप्तयुगो मासः पितृणां तदहर्निशम्” भा०
ईस्क० । “तस्य सोऽहर्निशस्यान्ते प्रसृप्तः प्रतिबुध्यते” मनुः
अहर्वाभव पु० अङ्गि बान्धव इव प्रकाशकत्वात् । १सूत्र्ये ।
२अर्कदृष्टे च ।

अहर्भाज् स्त्री इष्टकाभेदे । “रात्रिसहस्रेण रात्रिसहस्रेणैकैकां
परिश्रितं सम्पन्नामुपासीताहःसहस्रेणाहःसहस्रेणैकै-
कामहर्भाजम्” । शत० ब्रा० । [दृष्टे च ।

अहर्मणि पु० अङ्गि भणिरिव प्रकाशकत्वात् । १सूत्र्ये २अर्क-
अहर्लोके पु० इष्टकाभेदे । “ततोयाः षट्षि त्रीणि च
शतान्यहर्लोकास्ता अङ्गामेव साप्तिः क्रियते” शत० ब्रा० ।
अहर्विद् पु० अहः एकाहसाध्यम् अग्निष्टोमं वेत्ति
विद-क्षिप् । एकाहसाध्याग्निष्टोमवेत्तरि “सुतसोमा
अहर्विदः” ऋ० १, २, २ ।

अहल्य त्रि० न हलेन कथ्यम् । १हलाकथ्ये ज्ञेये । २देशभेदे
पु० । ३गोतमार्धपत्न्यां स्त्री । अहल्योत्पत्तिर्यथा ।
“सौहल्यस्य सुतो ज्योतोऽब्रह्मर्षिः सुमहायशाः । इन्द्रसेना
यतोगर्भं बभूव” प्रत्यपद्यत । बभूवस्थान्मिथुनं जज्ञे
मेनकायामिति श्रुतिः । दिवोदासश्च राजर्षिरहल्या
च यशस्विनी । शरद्वत्तश्च दायदाहमहल्या सभस्वयत । शता-
नन्दष्टपित्रेष्ठम् तस्यापि सुमहायशाः” हरि० ३२ अ०
शरद्वतः इति गोतमस्य नामान्तरम् । यद्वंशजातः
कृपाचार्यः शरद्वत इति गोतम इति चारुखायते ।
नस्यागोतमशायकथा अफलशब्दे २ ई ८ पृष्ठदृष्ट्या । तस्याः
शायविमोचनसूक्तम् । “तस्मात् प्रविश्य रामाशु
गौतमस्याश्रमं विभो ! । तारयेमां महाभागमहल्यां
शायविल्लुताम् । विश्वामित्रवचः श्रुत्वा रामः सौमित्रिणा
सह । विश्वामित्रं पुरस्कृत्य प्रविवेशाश्रमं ततः । स द-
दर्श सहभागं तपसा द्योतितप्रभाम् । सेन्द्रैरपि सुरैः
साक्षाद्दर्शयन् सभागतैः । प्रयत्नाच्चिन्मितां धात्वा दिव्यां
मायामयोमिव । धूमेनापि परिताङ्गी दीप्तामग्निशिखा-
मिव । तृपारेणाटनं साभ्रं पूर्णचन्द्रप्रभामिव । मध्ये-
ऽम्भसो दुराधर्षा दीप्तां सूर्यप्रभामिव । सा हि गोतम-
वाक्येन दुर्निरीक्ष्या बभूव ह । त्वयाणामपि लोकानां
यावद्रामस्य दर्शयन्तम् । तद्वै राघवो तस्याः पादौ जग्दह

तुस्तदा । सा च तौ पूजयामास कृत्वा गौतमभाषितम् ।
पादार्घ्यसिनसत्कारैर्यथावत् प्रीतमानसा । प्रतिजग्राह
रामस्य पूजां तां विधिवत् तदा । सखतुर्देवाद्यानि
पुष्पदण्डः पपात स्वात् । गन्धर्वान्पुराणं चैव महानासीत्
समागमः । साधु साध्विति देशश्च तदाहल्यामपूजयन् ।
विशुद्धां तपसोऽप्येष तदा रामसमागमे । गोतमोऽथ
महातेजा दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा । स्वमाश्रमपदं राममागतं
प्रत्यपूजयत् । समेत्य भार्यया चैव पूतयाहल्यया तदा ।
तयैव सहितोभूयस्तपस्तेमे महायशाः” इति रामा० आ० ।
“अहल्या द्रौपदी कुन्ती तारा मन्दोदरी तथा । पञ्च कन्याः
अरेर्चित्वं महापातकनाशनम्” प्रातः अरणीये पुरा० ।

अहल्याजार पु० ईत० । इन्द्रे तत्कथा अफलशब्दे २ ई ८ पृष्ठे ।
अहल्यानन्दन पु० ईत० । शतानन्दे ऋषौ । तस्योत्पत्तिः
कथा अहल्याशब्दे उक्ता अहल्यासुतादयोऽप्यत्र ।

अहल्याहृद् पु० ३त० । गोतमाश्रमस्थे स्वनामख्याते तीर्थ-
भेदे “ततो गच्छेत् ब्रह्मर्षेर्गौतमस्य वनं प्रियम् । अहल्या
या हृदे स्नात्वा ब्रजेत परमां गतिम्” भा० वन ८ अ० ।

अहल्लिका पु० अहनि लीयते ली-ङ नि० संज्ञायां कन् ।
प्रेते । प्रेताहि रात्रौ चरन्तो दिवा शीयन्ते इति
प्रसिद्धम् । “अहल्लिकेति होवाच याज्ञवल्क्यः” ८० उ० ।
“अहल्लिकेति होवाच याज्ञवल्क्यो नामान्तरेण संबोधनं
कृतवान्” भा० । “नामान्तरेण अहनि लीयते इति प्रेत-
वाचिनेति” शेषः आनन्दगिरिः ।

अहस्कर पु० अहःकरवत् । १सूत्र्ये, “अलङ्कारास्य बभू-
रहस्करः” भाषः । २अर्कदृष्टे च ।

अहस्त त्रि० न क्तः हस्तौ यस्य । हस्तान्त्ये प्राणिनि
१कागादौ “अहस्ताश्च सहस्तानां मूराणां चैव भीरवः”
मनुः २क्षिप्रहस्ते च । “अपादहस्तो अष्टतन्त्रविन्दुः”
ऋ० १, २२, ७ ।

अहस्यति पु० अहःपतिवत् । १सूत्र्ये २अर्कदृष्टे च ।

अहह अव्य० अहं जहाति अहम्+हा-क प्र० ॥ १सम्बो-
धने २आश्चर्य्ये, ३खेदे, ४क्षेपे, ५प्रकर्षे च । “अहहारे त्वा
मूढ” ऋ० उ० “अहह महतां निःसीमानश्चरित्विभूतयः”
वीरच० “अहह कष्टमपिष्ठतता विधेः” गणर० ।

अहहा अव्य० अहं जहाति हा-डा । “अहहशब्दाद्यैः”
“भिजित्वाऽपि बुभुक्षितं यदहहा” गणरत्न० ।

अहार्य्य पु० ह-गयत् न० त० । १पर्व्यते । २हर्जुसशक्ये
३अभेदे च त्रि० । “तत्रात्मभूतैः कालक्षरहायैः परि-

चारकैः” मनुः अहार्यैरभेदैः” कृष्णः । अहार्यं मेवं
खगनाभिपट्टम्” गणरत्नम् । “अहार्यं ब्राह्मणद्वयं राज्ञां
नित्यमिति स्थितिः” मनुः ।

अहि पु० आहन्ति आ+हन्+ङिन् टिलोपः आङो ह्रस्वश्च ।
सर्पे, लोकप्रसिद्धसर्पभेदादि सुश्रुते दर्शितम् ।
“अशोतिस्त्रेय सर्पाणां भिद्यते पद्मपा ह सा” । “दर्वी-
करा मण्डलिनो राजिमन्तस्तथैव च । निर्विषा वैक-
रञ्जाश्च त्रिविधास्ते पुनः स्मृताः ॥ दर्वीकरा मण्डलिनो
राजिमन्तश्च पद्मगाः । तेषु दर्वीकरा ज्ञेया विंशतिः
षट्च पद्मगाः । द्वाविंशतिर्मण्डलिनो राजिमन्तस्तथा दश ।
निर्विषा द्वादश ज्ञेया वैकरञ्जास्तथस्तथा । वैकरञ्जोद्भवाः
सप्त चित्रमण्डलिराजिलाः । पदाभिष्टुटा दुष्टा वा
क्रुद्धा आसार्थिनोऽपि वा । ते दर्शन्ति महाक्रोधास्तद्धि
त्रिविधमुच्यते । सर्पितं रदितं वापि तृतीयमथ निर्वि-
षम् । सर्पाङ्गामिहतं केचिदिच्छन्ति खलु तद्दिदः ।
पदानि यत्न दन्तानामेकं द्वे वा बहूनि च ॥ निमग्नान्य-
त्यरक्तानि यान्युद्भूतं करोति हि । चञ्चुमालकयुक्तानि
वैकृत्यकरणानि च । सङ्क्षिप्तानि सशोफानि विद्यात्तत्
सर्पितं भिषक् । राज्यः सलोहिता यत्न नीलाः पीताः
सितास्तथा । विज्ञेयं रदितं तत्तु ज्ञेयमल्पविषञ्च तत् ।
अशोफमल्पदुष्टास्तु प्रकृतिस्थस्य देहिनः । पदं पदानि
वा विद्यादविषं तच्चिकित्सकः । सर्पसृष्टस्य भोरोर्हिभ-
येन कुपितोऽनिलः । कस्याच्द् कुरुते शोफं सर्पाङ्गामि-
हतन्तु तत् । व्याधितोद्दिग्ददृष्टानि ज्ञेयान्यल्पविषाणि
ह । तथातिष्ठन्नातिदुष्टमल्पविषं स्मृतम् । सुपर्ण-
देवब्रह्मर्षियक्षसिद्धिनिषेविते ॥ विषमौषधियुक्ते च देशे
न क्रमते विषम् । रथाङ्गलाङ्गलच्छत्वस्तिकाङ्कु-
शधारिणः ॥ ज्ञेयादर्वीकराः सर्पाः फणिनः शोभ-
गामिनः । मण्डलैर्विविधैश्चित्राः पृथग्वो मन्दगामिनः ॥
ज्ञेया मण्डलिनः सर्पा ज्वलनार्कसप्तप्रभाः । क्षिप्र-
विविधवर्णमिच्छियुगूर्जन्तु राजिमिः ॥ चित्रिता इव
ये भान्ति राजिमन्तस्तु ते स्मृताः । सुक्ताक्षप्रभा
ये च कपिला ये च पद्मगाः ॥ सुगन्धिनः सर्प-
भास्ते जात्या ब्राह्मणाः स्मृताः । जलियाः क्षिप्र-
वर्णास्तु पद्मगा भृशकोपनाः ॥ सूर्यचन्द्राकृति च्छत्रं
लच्छन्तेषां तथाम्बुजम् । कृष्णा वज्रनिभा ये च लोहिता
वर्णतस्तथा । धून्वाः पारावताभाश्च वैश्यास्ते पद्मगाः
स्मृताः ॥ महिषद्वीपवर्णभास्तेषां परुषत्वचः । भिन्न-

वर्णाश्च ये केचिच्छूद्रास्ते परिकीर्त्तिताः ॥ कोपयन्त्यानलं
जन्तोः फणिनः सर्व एव तु । पितृं मण्डलिनश्चापि
कफघ्नानेकराजयः ॥ अपत्यसमवर्णाभ्यां द्विदोषकरलक्ष्यम् ।
ज्ञेयौ दोषश्च दम्पत्योर्विशेषश्चात्र वक्ष्यते ॥ रजन्याः
पश्चिमे यामे सर्पाश्चित्राश्चरन्ति हि । शेषेषूक्ता मण्ड-
लिनो दिवा दर्वीकराः स्मृताः ॥ दर्वीकरास्तु तरुणा
दृष्टा मण्डलिनस्तथा । राजिमन्तो वयोमध्ये जायन्ते
स्मृत्युद्देशतः ॥ नकुलाकुलिता बाला वारिविमहताः
लगाः । दृष्टा सुक्ताक्षो भीताः सर्पास्त्यविषाः स्मृताः ।
तत्र दर्वीकराः । कृष्णसर्पो ह्याहलक्षणः कृष्णोदरः श्वेत-
कपोतो महाकपोतो वलाङ्गको महासर्पः शङ्खपालो
लोहिताक्षो गवेधुकः परिसर्पः श्वण्डफणः ककुद-
पद्मो महापद्मो दर्भपुष्पो दधिसुखः पुण्डरीको भ्रुकुटी-
सुखो विष्करः पुष्पाभिकोर्णो गिरिसर्पः कजुसर्पः श्वेतो-
दरो महाशिरा अलगर्हो व्याघ्रीविष इति ॥ मण्ड-
लिनस्तु । आदर्शमण्डलः श्वेतमण्डलो रक्तमण्डलश्चि-
त्रमण्डलः पृथतो रोध्रपुष्पो मिलिन्दको गोनसो दृष्ट-
गोनसः पनसो महापनसो वेणुपत्रकः शिशुको मदनः
पालिंहिरः पिङ्गलसन्तुकः पुष्पपाण्डुः भ्रमगोऽग्नि-
कोऽक्षः कषायः कलुषः पारावतो हस्ताभरणश्चित्तक एणी-
पद इति ॥ राजिमन्तस्तु । पुण्डरीको राजिचित्रो-
ऽङ्गुलराजिर्विन्दुराजिः कर्दमकस्तृणशोषकः सर्पपकः
श्वेतहनुर्दर्भपुष्पस्रक्को गोधूमकः किङ्किराद इति ॥
निर्विषास्तु । गलगोली शुकपत्तोऽजगरो दिव्यको
वर्षाङ्गकः पुष्पशकली ज्योतीरथः क्षीरिकापुष्पकोऽम्बा
हृकोऽहिपताकोगौराङ्गिको दृष्टोऽय इति । वैकर-
ञ्जास्तु त्रयाणां दर्वीकरादीनां व्यतिकराज्जाताः ।
तद्यथा । साकुलिः पोटागलः क्षिप्रराजिरिति । तत्र
कृष्णसर्पेण गोनस्यां वैपरीत्येन वा जातो साकुलिः ।
राजिलेन गोनस्यां वैपरीत्येन वा जातः पोटागलः ।
कृष्णसर्पेण राजिमत्यां वैपरीत्येन वा जातः क्षिप्रराजि-
रिति । तेषामाद्यास्य पितृवद्विषोक्तयोर्द्वयोर्मातृवदित्येके ।
त्रयाणां वैकरञ्जानां पुनर्द्विव्येकरोध्रपुष्पकराजिचित्रकाः
पोटागलः पुष्पाभिकोर्णो दर्भपुष्पो वेक्षितकः सप्त तेषा-
माद्यास्तयो राजिलवत् शेषा मण्डलिवत् । एवमेतेषां
सर्पाणामशीतिरिति । तत्र महानेतजिह्वास्थशिरसः
पुमांसः, सूक्ष्मनेत्रजिह्वास्थशिरसः स्त्रियः । उभय-
शामन्दविषा अक्रोधा नपुंसका इति । तेषां

बहूनि पुराणे नामान्युक्तानि तेषां प्रधान्यतो भारते कति-
चिदुक्तानि “बहुत्वान्नामधेयानि पद्मगानां तपोधन ! । न
कीर्त्तयिष्ये सर्वेषां प्राधान्येन तु मे शृणु । शेषः प्रथमतो
जातो वासुकिस्तदनन्तरम् । ऐरावतस्तत्रैकश्च कर्कोटकधन-
ञ्जयौ । कालियो मणिनागश्च नागश्चापूरणस्तथा । नागस्तथा
पिङ्गरक एतापतोऽथ वामनः । नीलानीलौ तथा नागौ
कल्याणशवलौ तथा । आर्यक्षयोपकश्चैव नागः कलश-
पोतकः । सुरासुखो दधिसुखस्तथा विमलपिण्डकः ।
आम्रः करोटकश्चैव शङ्को वालिशिखस्तथा । निष्णानको
हेमगुहो नङ्गः पिङ्गलस्तथा । बाह्रकर्णो हस्तिपदस्तथा
सुह्रपिण्डकः । कम्बलाश्वतरी चापि नागः कालीयकस्तथा
वृक्षसंवर्त्तकौ नागौ द्वौ च पद्माविति श्रुतौ । नागः शङ्ख-
सुखश्चैव तथा कुष्माण्डकोऽपरः । जेमकश्च तथा नागो
नागः पिण्डारकस्तथा । करवीरः पुष्पदंष्ट्रो विल्वको
विल्वपाण्डुरः । मूषकादः शङ्खशिराः पूर्णभद्रो हरिद्रकः ।
अपराजितो ज्योतिकश्च पद्मगः श्रीवहस्तथा । कौरव्यो
धृतराष्ट्रश्च शङ्खपिण्डश्च वीर्यवान् । विरजाश्च सुवाङ्मयश्च शालि-
पिण्डश्च वीर्यवान् । हस्तिपिण्डः पिठरकः सुसुखः कौण-
पाशनः । कुठरः कुञ्जरश्चैव तथा नागः प्रमाकरः । कुसुदः
कुसुदालश्च तित्तिरिर्हलिकस्तथा । कर्दमश्च महानागो
नागश्च बहुमूलकः । कर्कराकर्करौ नागौ कुण्डोदरमहो-
दरौ । एते प्राधान्यतो नागाः कीर्त्तिता द्विजसत्तम ! ।
बहुत्वान्नामधेयानासितरे नानुकीर्त्तिताः । एतेषां प्रसवो
यश्च प्रसवस्य च सन्ततिः । असंख्येयेति सत्या तान्
ब्रवीमि तपोधन ! । बहूनीह सहस्राणि प्रयुतान्यर्जुदानि ।
च । अशक्यान्धेयं संख्यातुं पद्मगानां तपोधन ! भा० आ०
३५ अ० । “अहिपरिकरभाजो भास्वनैरङ्गरागैः”
भाषः । महतोऽप्येनसोमासात्त्वचेवाहिर्विमुच्यते” “न
पक्ष्यहिप्रोष्यनान्नीं न च भोषणनामिकाम्” लूताहि
शरटानाञ्च तिरश्चां चाम्बुचारिणमिति” च मनुः । १२२४,
इन् ४राहौ, ५पथिके, अह-व्याप्तौ इन् । इद्वतासुरे तस्य
सर्वलोकव्यापकत्वात्तन्नामकत्वम् स च विश्वरूपपितृ-
स्वपुत्रः तदुत्पत्तिकथाभाग० ईस्क० ६ अ० “हृत्पुत्र-
स्ततस्त्वष्टा जुहवेन्द्राय शत्रवे । इन्द्रशत्रो ! विवर्द्धस्व
मा चिरं जाहि विद्विषम् । अथान्वाहार्यचनानुदित्यतो
धोरदर्शनः । कृतान् इव लोकानां युगान्तसमये यथा ।
विष्वग्विवर्द्धमानं तमिषुमानं दिनेदिने । दग्धशैल
प्रतीकारं संख्याभ्रानीकवर्द्धसम् ॥ तप्तताम्रशिखा-

इत्यसुं मध्याङ्गार्कोपलोचनम् । देदीप्यमाने त्रिशिखे नृल
आरोप्य रोदसी ॥ अत्यन्तसुखयन्तश्च चालयन्तं पदा महीम् ।
दरीगम्भीरवक्त्रेण पिबता च नभस्तलम् ॥ लिङ्गता जिह्वय-
क्षाणि यस्य ता भुवनत्रयम् । महता रौद्रदंष्ट्रेण जृम्भ-
माणं सुद्धर्मभूतः । विवस्तादुद्बुर्लोकाधीप्य सर्वे दिशो-
दिश ॥ येनादृतादमे लोकास्तपसा त्वाद्भर्मूर्त्तिना । सर्वे-
दृक् इति प्रोक्तः पापः परमदारुणः” ॥ ७३खे, ८३खके,
८३पस्थाभिके अश्लेषानक्षत्रे च । “मृदुगणस्त्रीष्णोर्हि रुद्रे-
न्द्रयुक्” ज्यो० । “द्रुतं धनुःखण्डमिवाहिद्विविषः” किरा० ।
“अद्विषस्तद्भवता निश्चयताम्” भाषः । १० आहन्तरि त्रि०
“अहिरसि बुध्नः” ताण्ड्य० । अहिराहन्तरिप्रमृतीनाम्”
भा० । अह-व्याप्तौ इन् । ११ जले महीव्यापित्वात्तत्त्वम्
१२ व्यापके १३ व्याप्ते च त्रि० । १४ व्यावाष्टयव्योः द्वि० व०
१५ एष्टयव्यां १६ स्त्रीगव्याञ्च स्त्री वा ङीप् नागनामत्वात्
तज्जातत्वाच्च १७ सीसे धातौ । तस्योत्पत्त्यादिकम् भावप्र०
“दृष्टा भोगिसुतां रम्यां वासुकिस्तु व्यमोचयत्” वीर्यं
जातस्ततो नागः सर्वरोगापहोन्मृणाम्” सीसं बभ्रं तथा
वप्रं योगेष्टं नागनामकम् (नागोभुजग्रः) सीसं रङ्गगुणं ज्ञेयं
विशेषाद्देहनाशनम् । नागस्तु नागशततुल्यबलं ददाति
व्याधिं विनाशयति जीवनमातनोति । वर्ज्जं प्रदीपयति
कामबलं करोति मृत्युं च नाशयति सन्ततसेवितः सः ।
पाकेन हीनो किल वङ्गनागो कुष्ठानि गुरुमांश्च तथा-
तिकष्टम् । पाण्डुप्रमेहानिलभादशोभमगन्द्रादीन् कुरुतः
प्रभक्तौ” तस्य पाकविधिमाह तत्त्वैव । ताम्बूलरस
संपिष्टशिलाश्लेषात् पुनः पुनः । द्वाविंशङ्गिः पुटेनांगो
निरुध्यं भक्ष्यं जायते । (शिला मनःशिला) अन्यच्च ।
“अथत्यचिञ्चात्यक्चूर्णं चतुर्धाशेन निक्षिपेत् । तत्पात्रे
विद्रुतो नागो लोहद्वयां प्रचालितः । यामैकेन भवेद्भक्ष्यं
तत्तुल्या स्यान्मनःशिला । काङ्क्षिकेन द्वयं दृष्ट्वा पचेत्
दृष्टपुटेन तम् । स्वाङ्गयोतं पुनः पिष्ट्वा शिलया काङ्क्षिकेन
च । पुनः पचेत् समेताभ्यामेवं षष्टिपुटेऽर्हतिः” ।

अहिंसक त्रि० न हिमस्ति हिन्स-एवल् न० त० । हिंसारहिते
अहिंसा स्त्री हिन्स-अङ् न० त० । १ वाङ्मनःकायैः
परपोडामावे, २ प्राणिपीडानिष्टौ, ३ अशास्त्रीयप्राणि-
पीडनाभावे च “अहिंसापरमो धर्मः” इति स्मृतिः ।
“या वेद विहिता हिंसा नियतास्त्रिशराचरे । अहिंसाभेद
तां विद्यात् वेदाङ्गर्भोहि निर्वभौ” मनुना वैधहिंसायां
दोषाभावउक्तः एतच्च भीमांसकादिनये सांख्यनये तु

“आवशीरांश्च योभांश्च अहिच्छेत् च योषयन् । पूर्वां दिशं विनिर्जित्य वत्सभूमिं तथाऽनमत्” ।

अहिगण पु० १ इन्द्रः शास्त्रप्रसिद्धे पञ्चमात्मके आद्यगुरुके अन्यलघुत्वयुक्ते सप्तभेदे । ६त० । २ सर्पाणां समूहे ।

अहिच्छत् पु० अहेः फणाकारः छत्तञ्छादकः । १ मेघप्रद्वी-
वृत्ते, २ नगरीभेदे स्त्री । ३ देशभेदे पु० । स च देशः
पार्थेन निर्जित्य द्रोणाय दत्तः । ‘अहिच्छत्’ च विषयं
द्रोणः समभिपद्यत । एवं राजर्षिहिच्छत्वा उरोजनपदायुता
युधि निर्जित्य पार्थेन द्रोणाय प्रतिपादिता’ भा० आ० प०
१३६ अ० । तत्र द्रुपदराज्यं पूर्वमासीत् यथोक्तं हरि-
वंशे २० अ० “अहिच्छत् स्वकं राज्यं पितॄन् प्राप महा-
द्युतिः । द्रुपदस्य पिता राजन् । समैवानुमते तदा । ततो-
ऽभूद्द्रुपदो राजा द्रोणस्तेन निराकृतः । ततोऽर्जुनेन तरसा
निर्जित्य द्रुपदं रणे । अहिच्छत् सकास्मिन् द्रोणाय
आपवर्जितम् । प्रतिगृह्य ततो द्रोणः उभयं जयतांवरः ।
काम्पित्वं द्रुपदायैव प्रायच्छद्विदितं तव” हरि० २० अ०
तत्समावन्वय भा० आ० प० १३७ अ० उक्तः ।
“कामन्दीमथ गङ्गायास्तोरे जनपदायुताम् । सोऽध्यवात्-
सीद्दीनमनाः काम्पित्वञ्च पुरोत्तमम्” । दृष्टिणांशापि
पञ्चालान् यावच्चर्मण्यती नदीम् । द्रोणेन चैवं द्रुपदं
परिभूयाय पालिता” । अहिच्छत्स्य नामान्तरं प्रत्यययः
हेम० । अहिच्छत्वे भवः अण् अहिच्छत्तः । स्त्रियां
ङीप् गुरुपोत्तमत्वेऽपि गोत्वार्थमिन्नत्वात् न ष्यङ् अहि-
च्छतो” सि० कौ० ।

अहिजित् पु० अहिं सर्पं वृत्तासुरं वा जितवान् जि-
कुप् तक् च । १ कृष्णे, २ इन्द्रे च । तत्र कृष्णस्य कालि-
यदमनात्तयात्वम् तत्कथा हरि० ६६ अ० । “कृष्ण कृष्ण !
महाबाहो ! गोपानां नन्दिवर्द्धन ! । दस्यतामेष वै क्षिप्रं
सर्पराजो विषायुधः । इमे नो बान्धवास्तात ! त्वां मत्वा
मानुषं विभो ! । परिदेवन्ति करुणं सर्वे मानुषबुद्धयः ।
तच्छ्रुत्वा रौहिणेयस्य वाक्यं संज्ञासमीरितम् ।
विक्रीडाऽस्फोटयन् बाहू भित्त्वा तं भोगबन्धनम् । तस्य
पद्भ्यां समाक्रुष्य भोगराशिं जलोत्थितम् । शिरस्तु कृष्णो
जपाहं स्वहस्तेनावनाम्य च । तस्यारुरोहं सहसा मध्यं
मं तन्नाहच्छिरः । सोऽस्य मूर्ध्नि स्थितः कृष्णः ननर्त्त रुचि-
राङ्गदः । नृद्यमानः स कृष्णेन आत्ममूर्ध्ना भुजङ्गमः” ।
इति । इन्द्रस्य वृत्तासुरजयकथा भाग० ६ स्कन्धे ६ अ०
“अथेन्द्रो वज्रवृत्तस्य निर्भीतं विश्वकर्माणा । सुनेः

शक्तिभिरुत्सिक्तं भगवत्तेजसान्वितम्” इत्युपक्रम्य इन्द्रवृत्ता-
सुरयुद्धं वर्णयित्वा “भित्त्वा वज्रेण तत्कुक्षिं निष्क्रम्य
बलभिदिभुः उच्चकर्त्त शिरः शक्रोगिरिष्टङ्गमिजसा”
इत्युक्तम् । [जिह्वाख्यलतायाम् ।

अहिजिह्वा स्त्री अहेर्जिह्वेव तदाकारशिखत्वात् । नाग-
अहिण्डुका स्त्री हिण्डु-उकाञ् न० त० । सुश्रुतोक्ते कीट-
भेदे कीटशब्दे विवृतिः “अहिण्डुकाभिर्दंष्ट्रे तोददाह-
कण्डूश्च ययवोमोहश्च” । “अहिण्डुकाभिर्दंष्टानामापदो-
विपनाशनम्” इति च सुश्रुतः ।

अहित पु० न० त० । १ शत्रौ । २ पथ्यभिन्ने त्वि० । सुश्रु-
तोक्तानि अहितानि अपथ्यशब्दे २२६ पृष्ठे उक्तानि
“अहितानि निलोद्भूतैस्तर्जयन्निव केतुभिः” रघुः “राम-
नाम इति त्वल्यमात्मजे वर्त्तमानमहिते च दारुणे” रघुः
“निन्दन्तस्तत्र सामर्थ्यं वदिष्यन्ति तवाहिताः” गीता । चतु-
र्णामपि वर्णानां प्रेत्य चेह हिताहितान् । अष्टाविमान्
समासेन स्त्रीविवाहान्निबोधत” मनुः । “अहितो देह-
जोव्याधिर्हितमारग्यमौपथम्” ।

अ(आ)हितुण्डिक पु० अहेस्तुण्डं मुखं तेन दीव्यति ठन्
ठञ् वा । १ व्यालस्याहिणि, २ सर्पखेलके च ।

अहिदिप् पु० अहिं सर्पं वृत्तासुरं वा द्विष्टवान् द्विष-
भूते क्षिप् । १ गरुडे, २ मयूरे, ३ नवले, ४ इन्द्रे गरुडं
मयूरनकुलानां स्वभावसिद्धं तथात्वम् इन्द्रस्य वृत्तासुर
हेतृत्वमहिजिच्छब्दे उक्तम् “अहिदिपस्तद्भवता निशम्य-
ताम्” भाषाः । क । अहिदिषोऽप्युक्तायेषु । [स्वभावसिद्धे वरे !

अहिनकुलिका स्त्री अहिनकुलयोर्वैरम् युन् । सर्पनकुलयोः
अहिनिर्भौक पु० अहिना निर्भुज्यते निर्भुज-कर्मणि घञ्
६त० । सर्पकञ्चुके (खोलस) इति ख्याते ।

अहिनिर्लयणी स्त्री अहिर्निर्लीयतेऽस्याम् निर्भुज-ली-ल्युट्
ङीप् । (खोलस) इति ख्याते सर्पनिर्भौके । “तद्यथाऽ-
हिर्निर्लयणी वल्लीके कृता प्रत्यक्षा शेते” उ० ७० ।

अहिपताक पु० अहिषु पताका तदाकारोऽस्त्रस्य अच् ।
सर्पभेदे अहिशब्दे ५८१ पृष्ठे सुश्रुतोक्तस्तद्भेदोदृश्यः ।

अहिपति पु० ६त० । वासुकिनामे । अहिनायादयोऽप्यत्र ।

अहिपुत्रक पु० अहेः पुत्रः इव कायति प्रकाशते कै-क ।
सर्पाकारे नौकाविशेषे (क्षिप्) ।

अहिपतन न० सुश्रुतोक्ते क्षुद्ररोगभेदे यथा “समासेन चतु-
स्त्रिंशत् क्षुद्ररोगा भवन्ति” इत्युपक्रम्य “निरुद्धशुद्धोऽहिपतनं
दृष्यकच्छर्गदभ्रं शशेति” तान् गणयित्वा” “शङ्खल-
-

समायुक्तेऽधीतेऽपाने शिशोर्भवेत् । स्निग्धस्यास्त्राप्यमानस्य
कण्डूरक्तकफोद्भवा । कण्डूयनान्ततः क्षिप्रं स्फीटाः स्त्रावश्च
जायते । एकीभूतं व्रणेष्वेवं तं विद्यादहिपूतनम् इति तस्य
लक्षणाद्युक्तम् । अस्य स्त्रीत्वमपि ॥ 'धाव्याः सन्त्य
शोधयित्वा बाले साध्याहिपूतना' । "पटोलपत्रातिफला-
रसाञ्जनविपाचितम् । पीतं घृतं नाशयति कच्छामप्यहिपूत-
नाम्" "चिकित्सन् सुष्ककच्छायाहिपूतनपानयत्" सुशु० ।
अहिफेन पु० अहेः फेनः गरलमिव तीक्ष्णगुणत्वात् । (आफिङ्)
इति ख्याते ऽदृक्निर्वासभेदे । इत० २ सर्पलालायाञ्च ।
अहि(वु)बुध पु० अहेरिव बुधो योवा यस्य । १ रुद्रभेदे, २ तद्देव-
ताके ३ उत्तरभाद्रपदनक्षत्रे ३ सहस्रभेदे च । पु० अहिर्बु-
(वु)धोऽहि(वु)र्बुधप्रोऽप्यत्र । तत्स्वरूपं ध्यानशब्दे वक्ष्यते ।
'अजैकपादहिर्बुधः विरूपाक्षश्च रेवतः' विष्णुध० ।
सहस्रभेदश्च अहःशब्दे ५७६ पृष्ठे उक्तः तन्मूलस्य तद्देव-
ताकत्वञ्च अस्त्रे पाशब्दे ४६८ पृष्ठे उक्तम् ।
अहिभय न० अहेः, गृहस्थत्वात् आहताकारत्वाच्च अहि-
तव्यात् स्वपक्षात् भयम् । राज्ञां स्वपक्षजनिते भये
इत० । २ सर्पभये च । [भयनागिकायाम् भूत्यामलक्याम् ।
अहिभयदा स्त्री अहिभयं द्यति खण्डयति दो-क । सर्प
अहिभानु पु० अहिर्वायो भानुस्तद्वदितरस्य । सूर्यगतिहेतौ
वायौ प्रगल्भानलेनैव सूर्य गतेर्ज्योतिषोक्तेस्तथात्वम् ।
"मरुतो अहिभानवः" ऋ० १, १७२, १ ।
अहिभुज पु० अहिं भुङ्क्ते किप् । १ गरुडे, २ मयूरे, ३ नकुले च
अहिभुत् पु० अहिमा भूषणतया विभर्ति भृ-क्तिप् । १ शिवे
अहिम न० विरोधे न० त० । १ उष्णस्य गे २ तद्वति त्वि० ।
अहिमद्युति पु० अहिमा उष्णा द्युतिरस्य । १ सूर्ये २ अर्क-
वृक्षे च अहिभकरादयोऽप्यत्र ।
अहिमन्यु त्वि० अहिरिव हिंस्रोमन्युरस्य । १ हननशीले
२ अहितव्यहिंस्रक्रोधे च "शवसाऽहिमन्यवः" ऋ० १,
६४, ८ । इत० । ३ सर्पक्रोधे च । [कुलीनामलतायाम् ।
अहिमर्दनी स्त्री अहिर्मर्द्दयितेऽनया मृद-ल्युट् । गन्धना-
अहिमाय त्वि० अहेरिव कुटिला मायाऽस्य । हत्वाहुरादौ
"हृष्यतेरहिमायान् अभि द्यून्" ऋ० १, १६०, ४ ।
अहिमार पु० अहिं मारयति मृ-णिच्-अण् । १ अरिभेदक-
वृक्षे सर्पमारके २ गरुडे ३ मयूरे ४ हत्वाहुरनाशके
इन्द्रे च । [अरिभेदवृक्षे ।
अहिमेद(क) पु० अहिराहन्ताऽरिरिव भेदोऽस्य वा कप् ।
अहिरिपु पु० इत० । १ गरुडे २ मयूरे ३ नकुले ४ लक्षणे च

५ हत्वशत्रौ इन्द्रे च । अहिजिच्छेदे विष्टतिः ।
अहिलता स्त्री अहिलोकस्य पातालस्य लता शाक० त०
अहिरिव लता वा दीर्घाकारत्वात् । १ ताम्बूल्याम् २ अहि-
हृष्टी लता शा० त० । २ गन्धनाकुल्याम् ।
अहिविद्विप् पु० इत० । १ गरुडे २ मयूरे ३ नकुले ४ लक्षणे
५ गन्धनाकुलीवृक्षे हत्वशत्रौ इन्द्रे च "द्रुतं धनुःखण्ड-
मिवाहिविद्विप्" किरा० । क । अहिविद्विषोऽप्यत्र ।
अहिगुप्त त्वि० अह-व्याप्नो इन् अहि व्यापि गुप्तं यस्य
व्यापकबले । "आस्माद्गम्यादहिगुप्तः" ऋ० ५, ३३, ५ ।
अहिसक्त्य त्वि० अहिरिव दीर्घं सक्त्य यस्य । १ सर्वतल्य-
दीर्घसक्चिद्युक्ते उपचारात् २ तदाधारदेशे पु० । तद्देश-
स्यादूरभवम् सुभास्वा० अण् । आहिसक्त्यः । तद्देशा-
दूरभवे देशादौ त्वि० ।
अहिहृत्य न० हत्वा हननं भावे क्यप् वेदे न० । १ हत्वाहुर-
हनने "अर्कमहिहृत्ये जघुः" ऋ० १, १६१, १ ।
लोके स्त्रीत्वम् । २ सर्पहनने स्त्री । [इन्द्रे च ।
अहिहन् पु० अहिं सर्पं हत्वाहुरं वा हतवान् किप् । १ गरुडे
अहीन पु० अहोभिः साध्यते ख । अहं समूहसाध्ये हिरा-
त्वादियागभेदे । स च ताण्ड्य० ब्रा० भाष्ये षोडश
ऋत्विज उपक्रम्य "एतेऽहीनैकाहैर्वाजयन्ति" आपस्त० उक्तः
"तएते होत्वादिनामका षोडशर्त्विजो हिरात्वादिभिरहीन-
संज्ञकैरग्निष्टोमादिभिरेकाहसंज्ञकैर्वाजयन्ति" भा० "अहीन
यजनमशुचिकरमिति" श्रुतिः "अभिचारमहीनञ्च त्विः
कृत्वेह विशुध्यति" मनुः । अहीनामिनः स्नामी । २ सर्पराजे
वाहुकौ पु० । न हीनः । ३ अन्यूने त्वि० । न न महीन
महीन पराक्रमम् रघुः "वेदयचैरहीनानां प्रशस्तानां स्वक-
र्मसु" मनुः "त्वत्तः सूतमहीनकीर्त्तेः" भा० आ० प० ।
अहीनगु पु० सूर्यवंशे नृपभेदे "अहीनगुर्नाम स गां समया
महीनवाङ्मद्विषः शशास" रघुः "रामस्य तनयोजज्ञे कुश
इत्यभिषिच्युतः । अतिथिस्तु कुशाज्जज्ञे निषधस्तस्य चा-
त्मजः । निषधस्य नलः पुत्त्रो नभः पुत्त्रो नलस्य तु । नभस्य
पुण्डरीकस्तु ज्ञेयधन्वा ततः सृष्टः । ज्ञेयधन्वस्तुत्वासी-
द्देवानीकः प्रतापवान् । आसीदहीनगुर्नाम देवानीकात्मजः
प्रभुः । अहीनगोस्तु दायादः सुधन्वा नाम पार्थिवः" ।
हरि० व० १६५० ।
अहीनवादिन् त्वि० न हीनः वादी । "अन्यवादी क्रिया-
द्वेषो नोऽस्यापता निरुत्तरः । आहूतप्रपलायी च हीनः
प्रञ्चविधः सृष्टः" इति सूर्यतत्त्वहीनभिन्ने वादिति ।

अहीमती स्त्री अहिरक्ष्यस्याम् मतप् शरादि० दीर्घः । नदीभेदे
अहीर पु० आभीरस्य पु० साधुत्वम् । आभीरे । [उक्तः ।
अहीरणादि पु० अरोहणादिगणे पाठान्तरम् स च गणः तच्छब्दे
अहीरणि पु० अहीन् ईरयति दूरीकरोति ईर-अनि ।

द्विमुखसर्पे तद्दर्शनाद्भीतरे सर्पाः पलायन्ते ।

अहीशुत्र पु० अहिरिव श्रूयते शु-क बा० दीर्घः । शतौ “पिप्रु-
दासमहीशुत्रम्” ऋ० ८, २२, २ । “अहीशुत्रं शतम्” भा० ।

अहु ति० अह-व्याप्तौ उन् । व्यापके स्त्रियां ङीप् “पर
उर्वीर्वा अन्या उपसदः परोऽहो रन्याः” शत० ब्रा० ।
अंहुते आधारे उन् अंहु भगे न० । “यदस्य अंहुभेद्या
कभु” य० २२, २८, “अंहु भगं भेद्यं विदार्यं यस्याः” दीपः ।

अहुत पु० नास्ति हुतं हुवनं यत् । धर्मसाधनत्वेऽपि अहोमे
वेदपाठे । “अहुतं च हुतञ्चैव तथा प्रहुतमेव च । ब्राह्मं
हुतं प्राशितञ्च पञ्च यज्ञान् प्रचक्षते” जपोऽहुतो हुतो-
होमः प्रहुतो भौतिको बलिः । ब्राह्मं हुतं द्विजापाञ्चां
प्राशितं पिहितर्पणम्” मनुः । यस्य हुवनं न कृतं तादृशे
२ हविरादौ ति० । “अथ यत् पुराणा नास्ति यथा
अहुतस्य हविषो नास्तीयात् एवं तत्समाद्वीक्षितस्य नास्ती-
यात्” शत० ब्रा० ।

अहृणान्ति ति० हृणी-रौषणे कण्डा० ताच्छील्ये चानश्व-
वेदे नि० न० त० । अक्रोधने । “किं मे हव्यमहृणानो-
जुषेत” ऋ० ७, ८६, २ । लोके क्वचित् वेदे च अहृणीय-
मानः । “राजाना जलमहृणीयमानाः” ऋ० ५, ६२, ६ ।

अहे अव्य-अह+ए । १ छेपे, वियोगे च । “अहे राम !
घनश्याम ! सुस्वामि सुखपङ्कजम् । यदि जीवामि शीकेन
पुनः पश्यामि ते सुखम्” ।

अहेड ति० हेड-अनादरे अच् न० त० । अवज्ञान्मन्ये
अहेडमान ति० हेड-शानच् न० त० । आद्रियमाणे अव-
ज्ञान्मन्ये “अहेडमानो वरुणः” ऋ० १, २४, ११ ।

अहेतु पु० न० त० । १ हेतुभिन्ने न० ब० । २ हेतुशून्ये ति० वा
कप् अहेतुकोऽप्युक्तार्थे । हेतुः कारणमुद्देश्यञ्च । कारणञ्च
कार्याव्यवहितत्वे कार्याधिकरणे स्थितिशाली यथा घटा-
दिकं प्रति सृष्टिकादि कटादिकं सुवर्णादि । तयोस्तद-
धिकरणे तत्पूर्वं स्थितत्वात् तथात्वम् । कारणताग्राहकौ च
अन्वयव्यतिरेकौ । मतभेदे तदग्राहकाणि कारणशब्दे पश्यन्ते
अहेतु पु० न हिनोति हि-ह न० त० । शतमूल्याम् ।

अहेतुक ति० हेतुत आगतम् ठञ् न० त० । १ हेतुतोऽ-
ग्रामे २ उद्दिष्टान्तरास्ततयाऽकृते । ३ उपपत्तिशून्ये

च । “यत्तु कृतञ्च वदेकस्मिन् कार्ये सक्तमर्हत्तकम् ।
अतत्त्वार्थवदत्यञ्च तत्तामसमुदाहृतम्” गीता ।

अहो अव्य० न+हा-ङो । १ भोके, २ धिगर्थे, ३ विषादे,
४ दयायां, ५ सम्बोधने, ६ विस्मये, ७ प्रशंसायाम्, ८ वितर्के,
९ अस्तुयायाञ्च “अहो महत्त्वं महतामपूर्वम्” नीतिः
“कुसुमधनुषोमन्दिरमहो” श्यामास्तवः । “अहो अहो-
भिर्महिमाहिमागमे” नैष० ।

अहोरात्र पु० अहश्च रात्रिश्च टच् समा० । सूर्योदयद्वय-
मध्यवर्त्तिकाले षष्टिदण्डात्मके मासुषे दिने पितृप्राद्यहोरा-
त्रमानन्तु-अहश्च शब्दे ५७ दैष्ट्ये उक्तम् । त्रिंशत्कला सुहृत्तः
स्यादहोरात्रस्तु तावतः । अहोरात्रे विभजते सूर्योमासु-
षदैविके” मनुः । “रात्राङ्गाङ्गाः पु० सिं पा० उक्तेः पुंस्त्वे-
ऽपि आर्षत्वात् क्लीबम् “रात्रिञ्च तावतोमेव तेऽहोरात्र
विदो विदुः” मनुः । [द्विषे गेये रथन्तरनामकसामभेदे ।

अहोरथन्तर न० अङ्गि गेयं रथन्तरम् सामभेदः न रो रः ।
अहोरूप न० अङ्गो रूपम् न रो रः । द्विषस्त्वपे ।

अहोवत अव्य० अहो च वत च इ० । १ खेदे, २ सम्बोधने ३ अतु-
कस्यायाञ्च । “अहोवत महत् कष्टम्” गणरत्न० “अहोवत
महत् पापम्” गीता “अहोवतासि स्पृहणीयवीर्यः” कुमा०
अह्रवाय्य ति० ह्र-बा० आय्य न० त० । निज्जवाकर्त्तरि ।

“सत्यं तत्सुर्वेणे यदौ विदानी अह्रवाय्यम्” ऋ० ८, ४५, २७
अह्राय अव्य० ह्र-घञ् ङङिः पु० वस्य यत्वं न० त० ।
शैष्ये । “अह्राय सा नियमजं क्लमस्तुसर्ज” कुमा०
“अह्राय तावदरुणेन तमो निरस्तम्” रघुः स्वच्छन्दो-
च्छलदच्छकच्छशृङ्गच्छातेतरास्तुच्छटा-सूच्छन्मोसमहृषि
हर्षविक्रितस्तानाङ्गकाऽह्राय वः” का० प्रा० ।

अह्रर्षु ति० अहिमाह्नानारं शत्रुसृपति ऋष-उ । शत्रु
प्रति आभिमुख्येन गन्तरि “अह्रर्षूणां चित्रयां अवि-
ष्याम्” ऋ० २, ३८, ३ ।

अह्रय ति० न जिह्वेति ह्री-अच् न० त० । निर्लेज्जे
“दृणीमहे अह्रयं वाजसन्मियम्” ऋ० २, २, ४ ।

अह्रयाण ति० ह्री-बा० “आनच् न० त० । निर्लेज्जे “अय
एति युवतिरह्रयाणां” ऋ० ७, ८०, २ । [ऋ० ८, ५४, १ ।

अह्रि पु० ह्र-क्रि न० त० । कथौ । “शुकं दुदुह्ये अह्रयः”
अह्रुत ति० ह्र-क्त न० त० पु० । अकुटिले “समेनमह्रुत
इमा गिरः” ऋ० ८, ३४, ६ ।

अह्रीक पु० नास्ति ह्रीर्यस्य । १ क्षपणके तस्य दिगम्बरत्वेन
लज्जाहीनत्वात्तथात्वम् २ निर्लेज्जे ति० ।

अकल लि० न ललति चलति कल-अच् न० त० । भङ्गातके ।
२ विकलभिन्ने लि० ।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्यसङ्कलिते
वाचस्पत्ये दृढदभिधाने अकारादिकशब्दसमूहः समाप्तः ।

आ

आ अव्य० आप-किप् पृ० पलोपः । १ वाक्ये (वाक्यस्यान्य-
यात्वद्योतने पूर्वमेवमस्या इदानीमेवमिति प्रतिपादने)
० स्तुतौ (आ एवं मन्यसे इति कृतस्यान्यथा प्रतिपादने)
२ अनुकम्पायाम् । ४ ससञ्चये, ५ अङ्गीकारे, ६ ईषदर्थे
७ क्रियायोगे, ८ सीमायां ९ व्याप्तौ च । वाक्यकृतिभिन्ने-
ऽस्य डित्त्वमिच्छन्ति अङ्कितोऽस्य एकाज्जनिपातत्वात् प्रष्ट-
ह्यसंज्ञा डितस्तु न । अतश्चोक्तम् “मर्यादायामभिधिषी
क्रियायोगेपदार्थयोः । य आकारः स डित् प्रोक्तः वाक्य-
स्मरणयोरङित्” तत्र सीमायाम् आ-आत्मबोधात्
आत्मबोधात् “लौकिकं तद्देवेदं प्रमाणं त्वात्मनिश्चयात्” ।
व्याप्तौ ब्रह्मास्यासकलात् । सकलं व्याप्येत्यर्थः । एतदर्थे
विकल्पेन अव्ययीभावः । आत्मबोधम् । आसकलम् । धातुयोगः
उपसर्गः । यथा आगच्छत् आमात् । ईषदर्थे आकम्पः
आकेकरः । वाक्यञ्च वाक्यार्थद्योतकता । स्मरणं प्रमाणा-
न्तरावागतस्य नतु शब्दमात्रेणावगतस्येति तयोर्भेदः ।

आकन पु० आ+कन-अच् । ऋषिभेदे कर्णा० फिञ् ।

आकनायनिः तद्वर्णे आनक इति वा पाठः ।

आकम्प पु० आ+ईषदर्थे कपि-घञ् । ईषत्कम्पे ।

आकम्पन लि० आकम्पते आ+कपि-युच् । १ ईषत्कम्पनशीले ।

० भावे ल्युट् । ईषत्कम्पे न० । आ+कपि-णिच्-ल्यु ।

२ ईषञ्चालके लि० । ततएव भावे ल्युट् । ४ ईषञ्चालने न० ।

आकम्पित लि० आ+कपि-कर्त्तरि क्त । १ ईषत्कम्पिते “अनो-
कहाकम्पितपुष्पगन्धौ” रघुः । भावे क्त । २ ईषत्कम्पने
न० । णिच्-कर्मणि क्त । ३ ईषञ्चालिते लि० ।

आकत्य न० न कतः स्वच्छताकारो अकतस्यास्य भावः
घञ् । अस्वच्छत्वकारित्वे । “न नज्जूर्वात्तत्पुरुषादि

त्यादि” पा० सूत्रे तस्य पर्थुदासात् तत्पुरुष एव घञ् ।

वङ्गब्रीहौ तु तलादि । अकतता अकतत्वम् ।

आकम्पु लि० आ+कपि-र । ईषत्कम्पशीले ।

आकर पु० आकुर्वन्ति संघोभय कुर्वन्ति व्यवहारमत आ+
क-घः । १ समूहे, “शब्दाकरकरग्रामसर्थमण्डलमण्डलम्”
कविल्यङ् । “बभूवज्जाकरभूषणायाः रघुः” । २ श्रेष्ठे च ।
आकीर्यन्ते धातवोऽत्र कृ-अप् । ३ रत्नाद्युत्पत्तिस्थाने
“आकरे पद्मरागाणां जन्म काचमण्यः कुतः” हितो०
“शुचीनाकरकर्म्मिणो भीरुनन्निवेशने” “आयव्ययौ च
नियतावाकारान् कोपमेव च” “सर्वाकरेष्वधीकारो महा-
यन्त्रप्रवर्त्तनम्” मनुः । “दिलीपस्त्रुर्भणिराकरोद्भवः”
रघुः । ४ स्थानमात्रे च कमलाकरः पद्माकरइत्यादि ।
“हरिदश्वः कमलाकरानिव” रघुः “शैलोद्गोहिमवान्नाम
धातुनामाकरो महान्” रामा० । आकरः स्वपरभूरि-
कथानां प्रायशो हि सुहृदां सहवासः” नैष० ।

आकरिक लि० आकरे नियुक्तः ठञ् । स्वर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु
राज्ञा नियुक्ते तत्र हि नियुक्तस्य लोभाधिक्येन पापस-
म्भवात् तत्राधिकारस्य मनुना उपपातकमध्ये परि-
गणना कृता । “सर्वाकरेष्वधीकार इति” ।

आकरिन् लि० आकरः उत्पत्तिस्थानं प्राशस्त्येनास्त्यस्य
इति स्त्रियां ङीप् । “प्रशस्ताकरजाते । “दधतमाक-
रभिः करिभिः क्षतैः” किरा० ।

आकर्ण अव्य० कर्षपर्यन्तम् अव्य० । कर्षपर्यन्ते “आकर्ष
सुलक्षितमस्य विकाशिकाशम्” साधः ।

आकर्णन न० आ+कर्ष-ल्युट् । अत्रणे “सुदा तदाकर्ष
न तत्पराभूत्” नैष० ।

आकर्ष पु० आकष्यते विषयान्तरतोऽनेन आ+कष-घञ् ।

१ पाशके, २ शारिफलके, ३ द्यूते, ४ इन्द्रिये धन्विनो
५ धनुरभ्यासे च । भावे घञ् । ईषाकर्षणे । आधारे
घञ् । ७ निकषे उपले । खलादिगतं धान्वाकष्यतेऽनेन
करणे घञ् । अङ्गुशाकारे (आकुं डा) इति ख्याते णकाष-
भेदे । “आकर्षः खेव आकर्षः” सि० कौ० । आकर्षति
कर्त्तरि अच् । ८ आकर्षके लि० । मध्वित्याकर्षेः कृशैः”
कात्या० १३, २, २० । मध्वाकर्षेः कृशैः” कर्त्त० । “आकर्षस्ते-
ऽवाक्फलः सुप्रणोतो हृदि प्रौढो मन्त्रपदः समाधिः” भा०
स० ६ ध्व० । आकर्षकः हृदयाकर्षकः समाधिः चिन्तनम्
अवाक्फलः नीचफलः । आकर्षे (पे) ण चरति षल्
आकर्षिकः । आकर्षणचारिणि लि० स्त्रियां ङीप् ।

अकल लि० न ललति चलति कल-अच् न० त० । भङ्गातके ।
२ विकलभिन्ने लि० ।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्यसङ्कलिते
वाचस्पत्ये दृढदभिधाने अकारादिकशब्दसमूहः समाप्तः ।

आ

आ अव्य० आप-किप् पृ० पलोपः । १ वाक्ये (वाक्यस्यान्य-
यात्वद्योतने पूर्वमेवमस्या इदानीमेवमिति प्रतिपादने)
० स्तुतौ (आ एवं मन्यसे इति कृतस्यान्यथा प्रतिपादने)
२ अनुकम्पायाम् । ४ ससञ्चये, ५ अङ्गीकारे, ६ ईषदर्थे
७ क्रियायोगे, ८ सीमायां ९ व्याप्नो च । वाक्यकृतिभिन्ने-
ऽस्य डित्त्वमिच्छन्ति अङ्कितोऽस्य एकाज्जनिपातत्वात् प्रष्ट-
ह्यसंज्ञा डितस्तु न । अतश्चोक्तम् “मय्यादायामभिधिषी
क्रियायोगेपदर्थयोः । य आकारः स डित् प्रोक्तः वाक्य-
स्मरणयोरङित्” तत्र सीमायाम् आ-आत्मबोधात्
आत्मबोधात् “लौकिकं तद्देवेदं प्रमाणं त्वात्मनिश्चयात्” ।
व्याप्नो ब्रह्मास्यासकलात् । सकलं व्याप्येत्यर्थः । एतदर्थे
विकल्पेन अव्ययीभावः । आत्मबोधम् । आसकलम् । धातुयोगः
उपसर्गः । यथा आगच्छत् आमात् । ईषदर्थे आकम्पः
आकेकरः । वाक्यञ्च वाक्यार्थद्योतकता । स्मरणं प्रमाणा-
न्तरावागतस्य नतु शब्दमात्रेणावगतस्येति तयोर्भेदः ।

आकन पु० आ+कन-अच् । ऋषिभेदे कर्णा० फिञ् ।

आकनायनिः तङ्गणे आनक इति वा पाठः ।

आकम्प पु० आ+ईषदर्थे कपि-घञ् । ईषत्कम्पे ।

आकम्पन लि० आकम्पते आ+कपि-युच् । १ ईषत्कम्पनशीले ।

० भावे ल्युट् । ईषत्कम्पे न० । आ+कपि-णिच्-ल्यु ।

२ ईषञ्चालके लि० । ततएव भावे ल्युट् । ४ ईषञ्चालने न० ।

आकम्पित लि० आ+कपि-कर्त्तरि क्त । १ ईषत्कम्पिते “अनो-
कहाकम्पितपुष्पगन्धौ” रघुः । भावे क्त । २ ईषत्कम्पने
न० । णिच्-कर्मणि क्त । ३ ईषञ्चालिते लि० ।

आकत्य न० न कतः स्वच्छताकारो अकतस्यास्य भावः
घञ् । अस्वच्छत्वकारित्वे । “न नज्पूर्वात्तत्पुरुषादि

त्यादि” पा० सूत्रे तस्य पर्थुदासात् तत्पुरुष एव घञ् ।

वङ्गब्रीहौ तु तलादि । अकतता अकतत्वम् ।

आकम्पु लि० आ+कपि-र । ईषत्कम्पशीले ।

आकर पु० आकुर्वन्ति संघोभय कुर्वन्ति व्यवहारमत आ+
क-घः । १ समूहे, “शब्दाकरकरग्रामसर्धमण्डलमण्डलम्”
कविल्यङ् । “बभूवज्जाकरभूषणायाः रघुः” । २ श्रेष्ठे च ।
आकीर्यन्ते धातवोऽत्र कृ-अप् । ३ रत्नाद्युत्पत्तिस्थाने
“आकरे पद्मरागाणां जन्म काचमण्यः कुतः” हितो०
“शुचीनाकरकर्म्मिन्ने भीरुनन्निवेशने” “आयव्ययौ च
नियतावाकारान् कोपमेव च” “सर्वाकरेष्वधीकारो महा-
यन्त्रप्रवर्त्तनम्” मनुः । “दिलीपस्त्रुर्भणिराकरोद्भवः”
रघुः । ४ स्थानमात्रे च कमलाकरः पद्माकरइत्यादि ।
“हरिदश्वः कमलाकरानिव” रघुः “शैलोद्गोहिमवान्नाम
धातुनामाकरो महान्” रामा० । आकरः स्वपरभूरि-
कथानां प्रायशो हि सुहृदां सहवासः” नैष० ।

आकरिक लि० आकरे नियुक्तः ठञ् । स्वर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु
राज्ञा नियुक्ते तत्र हि नियुक्तस्य लोभाधिक्येन पापस-
म्भवात् तत्राधिकारस्य मनुना उपपातकमध्ये परि-
गणना कृता । “सर्वाकरेष्वधीकार इति” ।

आकरिन् लि० आकरः उत्पत्तिस्थानं प्राशस्त्येनास्त्यस्य
इति स्त्रियां ङीप् । “प्रशस्ताकरजाते । “दधतमाक-
रभिः करिभिः क्षतैः” किरा० ।

आकर्ण अव्य० कर्षपर्यन्तम् अव्य० । कर्षपर्यन्ते “आकर्ष
सुलक्षितमस्य विकाशिकाशम्” साधः ।

आकर्णन न० आ+कर्ष-ल्युट् । अथ “सुदा तदाकर्ष
न तत्पराभूत्” नैष० ।

आकर्ष पु० आकष्यते विषयान्तरतोऽनेन आ+कष-घञ् ।

१ पाशके, २ शारिफलके, ३ द्यूते, ४ इन्द्रिये धन्विनो
५ धनुर्भ्यासे च । भावे घञ् । ईषाकर्षणे । आधारे
घञ् । ७ निकषे उपले । खलादिगतं धान्वाकष्यतेऽनेन
करणे घञ् । अङ्गुशाकारे (आकुं डा) इति ख्याते णकाष-
भेदे । “आकर्षः खेव आकर्षः” सि० कौ० । आकर्षति
कर्त्तरि अच् । ८ आकर्षके लि० । मध्वित्याकर्षः कृष्यैः
कात्या० १३, २, २० । मध्वाकर्षैः कृष्यैः कर्त्त० । “आकर्षस्ते-
ऽवाक्फलः सुप्रणोतो हृदि प्रौढो मन्त्रपदः समाधिः” भा०
स० ६ ध्व० । आकर्षकः हृदयाकर्षकः समाधिः चिन्तनम्
अवाक्फलः नीचफलः । आकर्षे (पे) ण चरति षल्
आकर्षिकः । आकर्षणचारिणि लि० स्त्रियां ङीप् ।

आकर्षक पु० आकर्षति सञ्जिहृत्स्थं लौहं आ+कष-ल्युट् ।
(चुम्बक) इति ख्याते । १ अयस्कान्ते । २ आकर्षणकर्त्तरि
ति० आकर्षे नियुक्तः आकर्षादि० कन् । आकर्षेनियुक्ते
“आकषः निकषोपल इति रेफरहितः पाठः युक्तः” सि० कौ० ।

आकर्षण ति० आ+कष-ल्युट् । अन्यत्र स्थितस्य वस्तुनः
१ बलेन अन्यत्र नयने “योषिदाकर्षणे चैव विनियोगः
प्रकीर्तितः” तन्त्रम् । आकष्यतेऽनेन करणे ल्युट् ।
२ आकर्षणसाधने तन्त्रोक्ते षट्कर्मान्तर्गते विधानभेदे च ।
यथा “अथाकर्षणविधानानि कथयामि समासतः । यदुक्तं
तैपुत्रे तन्त्रे यज्ञोक्तं भूतडामरे । श्रीबीजं मान्नाथं
बीजं लज्जाबीजं ससङ्करेत् । प्रथमं प्रणवं दत्त्वा लि-
परादेविपदन्ततः । अस्योक्ति पदं द्युन्नतमाकर्षेति द्विधा
पदम् । स्वाहान्तं मन्त्रसङ्कृत्य जपेद्दशसहस्रकम् ।
षट्कोणञ्च समालिख्य रक्तचन्दनकुङ्कुमैः । षडङ्गुलारये-
न्मन्त्रो लज्जाबीजसमन्वितम् । षड्दीर्घभाक्खरैषैव
नादविन्दुविभूषितम् । रक्तपुत्रालतधूपनैवेद्यैः परि-
पूज्य ताम् । भावयन्त्येतसा देवीं त्रिनेत्रां चन्द्रशेखराम् ।
बालार्ककिरणप्रख्यां सिन्दूरारुणविग्रहाम् । पद्मञ्च
दक्षिणे पाशौ जपमालाञ्च वामके । मन्त्रस्यास्य प्रसादेन
रन्ध्रमपि तथोर्वशीम् । आकर्षयेच्च सन्देहः किं पुन-
र्मानुषोमिह । भूर्जपत्रे समालिख्य कुङ्कुमालतवारिणा ।
काश्रीरागुरुकस्तूरीरोचनामिलितेन तु । अनामारक्त-
मित्रेण कामलाक्षीमनुं जपेत् । (आ ओं कामलाक्षि
अस्योमाकर्षय आकर्षय ऊँ फट्) । इमं मन्त्रं जपेदादौ
महस्रैकं जपेत् पुनः । भूर्जपत्रं समादाय शुलिकां
कारयेत् सुधीः । तेनैव साध्यपादोत्पत्तिकपापङ्कवेष्टितम् ।
शोधितं तेजसा भागोर्वेष्टयेत् कटुभिस्त्रिभिः । प्रतिमां
स्त्रीनिभं कृत्वा तस्यां शिपेत्तयोदरे । शुलिकां पातयेत्
पात्रे प्रतिमां साध्यरूपिणीम् । तादृशाभिरुक्षो-
भूत्वा निर्जने निशि साधकः । यावज्ज्यति चित्तञ्च तावद्रूपं
जपेन्मनुम् । यावदायाति संतप्ता मदनालसविग्रहा”
तन्त्रमा० । तत्र होमसाधनद्रव्ययुक्तं तत्रैव । “आकर्षणे
तथा लोभं सतिलं मधुरान्वितम्” ।

आकर्षणो स्त्री आकष्यतेऽनया आ+कष-ल्युट् टित्त्वात्
ङीप् । उच्चस्पृष्टाद्याह्वरणार्थे (आङ्घ्रि) १ यज्ञिकाभेदे ।
= सुहाभेदे च सुहागन्दे विवरणम् ।

आकर्षा(षा)दि पु० पाणिन्युक्ते कन् प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणभेदे
आक(ष)र्षे, त्सरु, पिशाच, पिचण्ड, अशनि, अश्विन,

जय, निचय, विजय, जय, आचय, नय, पाद, दीप,
सुद, सुहा, सुहाद, गजद, शकुनि ‘आकर्षा(षा)दिभ्यः
कन्’ पा० ।

आकर्षिन् ति० आ+कष-णिनि । आकर्षकारके स्त्रियां
ङीप् । सम्पूर्णात् त । दूरगामिनि गम्भे । संहि
दूरादेव नासिकां प्राप्य घ्रातपुरुषं स्वग्रहणायातुकूल-
यन्तु समाकर्षतीवेति तस्य तथात्वम् ।

आकलन म० आ+कल-ल्युट् । १ आकाङ्क्षायाम्, २ पक्षणे
३ संपक्षे ४ गणने ५ सुसन्धाने च “सिध्यापि सांनुनयमाक-
लनाय यन्त्रा” माघः ।

आकलित ति० आ+कल-क्त । १ अनुसृते २ पक्षिते च ।
प्रहितभुजाऽऽकलितस्तनेन निन्ये” । “सुवर्णसूत्रा-
कलिताधरास्वराम्” इति च माघः ।

आकल्प पु० आ+कष-णिच्-घञ् । १ वेशरचनायाम्, २ भूपणे
च “रत्नाकल्पोज्ज्वलाङ्गं परशुमृगवराभीतिहस्तं
प्रसञ्जम्” शिवध्यानम् । “आकल्पसाधनैस्तैस्तैरुपसेदुः
प्रसाधकाः” “अलतकविधिसञ्जाङ्गीष्य माकल्पजातम्” रघुः ।
३ कल्पयन्त्ये अय्य० । ‘आकल्पं नरदां भुङ्क्ते’ इति स्मृतिः

आकष पु० आकष्यते यत् कष-अच् । स्वर्णादिकषणसाधने
(कोष्ठ) प्रस्तरभेदे । आकषे नियुक्तः कन् । आकषकः
तत्रनियुक्ते ति० तेन चरति तल् आकषिकः तेन
चारिणि । स्त्रियां ङीप् ।

आकस्मिक ति० अकस्मादित्यव्ययं कारणभावे कारणं विना
भवः विनया० ङक् टिलोपः । अकस्माद्भवे । स्त्रियां ङीप् ।
जगत आकस्मिकत्ववादिनश्चार्वाका इत्यभाहुः । अकस्मा-
देव भवति कार्यं न किञ्चिदपेक्षमिति तदेतन्मतम् गौ० सू०
उक्तम् । “अनिमित्ततोभावोत्पत्तिः कण्टकतैश्चन्द्रादिवत्”
एतद्वतरणिकायां वृत्तिः । यदि कार्याणामाकस्मिकत्वं
तदा न परमात्मादीनामुपादानत्वं न येश्वरस्य निमि-
त्तत्वमत आकस्मिकत्वनिराकरणाय प्रकरणमारभते
तत्र पूर्वपक्ष सूत्रम् अनिमित्तत इत्यादि । प्रथमार्थे
तस्मिन् । अनिमित्ता भावोत्पत्तिरित्यर्थः तथा च घटा-
द्युत्पत्तिर्न कारणनियम्या उत्पत्तित्वात् कण्टकतैश्चन्द्र-
मयूरचित्वाद्युत्पत्तिवत् इति सूत्रमात्रार्थम्” कुसुमा०
चरि० । “अकस्मादिति किं हेतुनिषेधपरं वा स्वातिरिक्त
हेतुनिषेधपरं परिमार्थिकहेतुनिषेधपरं वा । अलोभ-
यत्वाहेतुकत्वमन्येऽलीकहेतुकत्वं पर्यवस्यति” । तथा च
आकस्मिकवन्द्य तादृशार्थचतुष्टयपरता । “स्वभावा-

दित्यर्थं परं वेत्युक्तेष्व स्वाभाविकार्थताऽपि तु सर्व्वद० सं०
“नन्वदृष्टानिदौ जगद्वैचित्त्यमाकस्मिकं स्यादिति चेन्न
तद्वद् स्वभावादेव तदुपपत्तेः” अतएवोक्तम् “अग्निरूपो
जलं शीतं शीतस्पर्शस्तथानिलः । केनेदं चित्रितं
तस्मात् स्वभावादेव तत्स्थितिरिति चाव्यक्तमतम् तस्या-
युक्तत्वपरीक्षणं चाव्यक्तशब्दशेषे दृश्यम् ।

आकाङ्क्षा स्त्री आ+काङ्-अङ् । १५भिलाषे, न्यायमते
स्वाक्यार्थज्ञानहेतौ यत्पदं विना यत्पदस्यानन्वयस्तत्पदे
तत्पदवचनरूपे, संबन्धे ३ पदान्तरव्यतिरेकेष्वान्वयाभावे च
“यत्पदेन विना यस्यानुभावकता भवेत् आकाङ्क्षा” भाषा०
शब्दचिन्ताणौ तु “अथ केयमाकाङ्क्षेत्यादिष्व” उच्यते अभि-
धानापर्यवसानमाकाङ्क्षेति” लब्धयित्वा स्वयमेव तद्विषयं यथा
“यस्य येन विनास्वार्थान्वयानुभावकत्वं तस्य तदप्यर्थानं ना-
म, विभक्तिधात्वाख्यातक्रियाकारकपदानां परस्परं विना पर-
स्परस्य न स्वार्थान्वयानुभावकत्वम् । परमते नीलोघटो नास्तीति
नीलं घटमानयेत्यादौ नामार्थानां कारकाणाञ्च न पर-
स्परमन्वयबोधः । विशेषणान्वितविभक्त्यर्थानन्वयादिति वि-
शिष्टैर्यथैव नैवान्वयः । किन्त्वार्थः समाजः । अस्माकन्तु
नीलोघटयोरभेदानुभवबलादभेद एव संसर्गः । विशेषणविभक्तिः
साधुत्वार्था । यद्वा समानविभक्तिकयोरभेदानुभवबला-
द्विशेषणान्वितविभक्तेरभेदार्थकत्वम् अतोविशेषणविशेष्यभा-
वानुभावकत्वं तत्तत्पदयोर्न परस्परं विना । द्वारमित्यध्या-
हारं विना प्रतियोग्यताभावाच्च स्वार्थान्वयानुभावकत्वम् विश्व-
जिता यजेत” मयेदं कार्यं मिति प्रवर्तकं तात्पर्यविषयज्ञानं
नाधिकारिणं विनेति तदाकाङ्क्षा । यद्वा कर्तुरिवाधिका-
रिणोऽप्याक्षेपादेव लाभ इति तदन्वयोन शब्दः किन्त्वानु-
मानिकः । गौणलाक्षणिकयोरननुभावकत्वपक्षे तदुपस्थापि-
तस्याप्यध्याहृतखेतेरपदं विना नानुभावकत्वम् घटः कर्मत्व-
मानयनं कतिरित्यादावभेदेन नान्वयबोधोऽयोग्यत्वात् तत्तत्
पदेभ्यस्तात्पर्यविषयतत्तत्पदार्थस्वरूपज्ञानञ्च पदान्तरं
विनैव घटमानयतीत्यत्रैव क्रमेण तथान्वयतात्पर्योऽपि
क्रियाकारकभावेन नान्वयबोधः नामविभक्तिधात्वा-
ख्यातक्रियाकारकपदार्थानामन्वयबोधे तान्त्रेव समर्थानि
न तु तदर्थकानि पदान्तराणि अग्निः कारणत्वभेदनः
कर्माता पाकः कतिरिष्टसाधनता इति पदेभ्योऽग्नौ-
दनं पचेत्तेत्यत्रैवान्वयबोधनात् अग्निकरणकौदनकर्मक-
पाकविषयकतिरिष्टसाधनमिति वाक्यं न पदम् । अतएव
द्वारमित्यत्र पिपेह्येति पदाध्याहारः । क्रियापदार्थस्यान्यत

उपस्थितावपि कारकान्वयात् । असामर्थ्यन्तु स्वभावात् ।
अनासन्नमप्यासन्नदशायामासन्नभवेत्तैवान्वयबोधसमर्थमेव । व-
ह्निना सिञ्चतीत्यत्र क्रियाकारकपदयोरन्वयबोधसामर्थ्ये-
ऽप्ययोग्यताज्ञानं प्रतिबन्धकं दाहे समर्थस्याग्नेर्मिथिरिव ।
अतएव योग्यताभ्रमात् प्रतिबन्धकाभावे ततोऽप्यन्वयबोधः ।
न हि स्वभावतोऽसमर्थमारोपितसामर्थ्यमिह भवति पचति-
वेति प्रकृते तु पदार्थस्वरूपज्ञानं न त्वन्वयश्रमोऽपि । पुरु-
षपदं विनापि राक्ष इत्यस्य पुल्लेखे समं स्वार्थानुभावकत्वमिति
न तदाकाङ्क्षा यद्वा त्वयाणां स्वरूपेऽजनितान्वयबोध-
दशयां पुरुषान्वयतात्पर्यभावाच्चान्वयबोध इत्यप्येऽपि
तथा । न च पुल्लेखोत्थिताकाङ्क्षत्वात् नैवान्वयबोध इति
वाच्यं तात्पर्यवशात् क्वचित् पुरुषेणैव प्रथमसन्वयबोधात्
अतएवान्वयबोधसमर्थत्वे सत्यजनितात्पर्यविषयान्वय-
बोधकत्वमाकाङ्क्षेति केचित् । प्रकृतिप्रत्ययाभ्यामन्वयबोधे
जनितेऽपि वाक्यैकवाक्यतावत् क्रियाकारकपदयोरजनिता-
न्वयबोधकत्वमाकाङ्क्षा । नव्यास्तु पदविशेषजन्या पदार्थो-
पस्थितिः, घटः कर्मत्वमानयनं कतिरित्येवंविधपदाजन्य-
पदार्थोपस्थितिर्वाऽऽसन्निरन्वयबोधाङ्गमित्यासन्न्यभावादेवं
विषयशब्दान्वयबोधः त्वयाप्येवंविधपदार्थोपस्थितेना-
काङ्क्षाहेतुत्वेनावश्यमुपेतत्वात् जनितान्वयबोधाच्चान्वया-
न्तरबोधस्तात्पर्यभावादित्याकाङ्क्षायाः कारणत्वमेव नास्ति
किन्तु स्वजनकोपस्थितेः परिचायकत्वमिति” । अत्र दिङ्-
मात्रं माधुरी व्याख्या प्रदर्शयते प्रपञ्चस्तु तत एवावगन्तव्यः ।
“सिद्धान्तयति अभिधानेति अभिधानपदं करणव्युत्पत्त्या-
शब्दोच्चारणपरम् अभिषत्तेयतस्तस्याप्यवसानं फलानुत्-
पादस्तथा च तदुच्चारणजन्यतादृशशब्दबुद्धौ तदुच्चारण-
जन्यतादृशशब्दधीप्रागभाव आकाङ्क्षा इति फलितं
तच्च पूर्वोक्तरूपेण दुष्टम् । न चाभिधानपदं भावव्युत्-
पत्त्या शब्दबोधपरं तस्याप्यवसानम् अभावः तथा
च तादृशशब्दबोधे तादृशशब्दबोधाभाव आकाङ्क्षा इति
फलितमिति वाच्यं घटः कर्मत्वमित्यादावतिव्याप्तेरित्यतः
पारिभाषिकमभिधानाप्यवसानपदार्थमाह यस्येति । यत्
पदतिष्ठं यत्पदं विनेत्यर्थः । न स्वार्थान्वयानुभावकत्वमिति
न तादृशान्वयबोध इत्यर्थः तस्य तदिति तत्पदस्य तत्-
पदवत्त्वमित्यर्थः । अप्यवसानं तादृशान्वयबोधेऽभिधाना-
पर्यावसानं तथा च यत्पदनिष्ठयत् पदव्यतिरेकप्रयु-
क्तयादृशबुद्ध्याभावः तत्पदस्य तत्पदवत्त्वं तादृशान्वयबुद्धे
रभिधानाप्यवसानमिति फलितार्थः । पदत्वमत्र शब्दत्वम् ।

प्रयुक्तत्वञ्च कारणाभावात् कार्याभाव इति प्रतीतिसाक्षिकः
स्वरूपसम्बन्धविशेषः तत्प्रतियोगिजन्यतादृशप्रतियोगिकत्वं
तत्प्रयुक्तत्वम् । भवति अव्यवहितपूर्ववर्तितारूपसमभिव्या-
हारसम्बन्धेन घटपदनिष्ठस्यानुस्वारपदस्य व्यतिरेक प्रयुक्तो
घटवत्कर्मत्वमिति भेदान्वयबुद्ध्यभाव इति । घटपदस्यानु-
स्वारपदवत्त्वं तादृशान्वयबोधस्याकाङ्क्षा । एवं विनिगमना
विरहेणाव्यवहितोत्तरवर्तितारूपसमभिव्याहारसम्बन्धेना-
नुस्वारपदनिष्ठस्य घटपदव्यतिरेकप्रयुक्तोऽपि घटवत्
कर्मत्वमिति भेदान्वयबुद्ध्यभाव इति तादृशशब्दबोधेऽनुस्वा-
रपदस्य घटपदवत्त्वमपि आकाङ्क्षा । अव्यवहितपूर्ववर्तिता
रूपसमभिव्याहारसम्बन्धेन घटपदस्य कर्मत्वपदवत्त्वम्, अ-
व्यवहितोत्तरवर्तितारूपसमभिव्याहारसम्बन्धेन कर्मत्वपदस्य
घटपदवत्त्वञ्च न घटवत् कर्मत्वमिति भेदान्वयबोधे आकाङ्क्षा-
व्यवहितपूर्ववर्तितारूपसमभिव्याहारसम्बन्धेन घटपद-
निष्ठस्य कर्मत्वपदस्याव्यवहितोत्तरवर्तितारूपसमभिव्याहा-
रसम्बन्धेन कर्मत्वपदनिष्ठस्य घटपदस्य च व्यतिरेकयोर्घटवत्
कर्मत्वमिति भेदान्वयबुद्ध्यभावाप्रयोजकत्वात् । कारणाभाव-
स्यैव कार्याभावप्रयोजकत्वात् अव्यवहितपूर्ववर्तिता-
सम्बन्धेन घटपदनिष्ठस्य कर्मत्वपदस्याव्यवहितोत्तरवर्तिता
सम्बन्धेन कर्मत्वपदनिष्ठस्य घटपदस्य भेदान्वयबुद्ध्यव-
हेतृत्वात् ।

‘वेदान्तपरिभाषायान्त अन्ययोक्तं’ यथा तत्र
पदार्थानां परस्परजिज्ञासाविषयत्वयोग्यत्वमाकाङ्क्षा क्रिया-
श्रवणे कारकस्य कारकश्रवणे क्रियायाः कारणश्रवणे
इतिकर्तव्यतायाश्च जिज्ञासाविषयत्वः । अजिज्ञासो-
रपि वाक्यार्थबोधात् योग्यत्वसंपात् तदवच्छेदकञ्च क्रि-
यात्वकारकत्वादिकमिति नातिव्याप्तिः । अभेदान्वये च
सनानविभक्तिकपदप्रतिपाद्यत्वं तदवच्छेदकमिति तत्त्वमस्यादि
वाक्येषु नाव्याप्तिः । एतादृशाभिप्रायेणैव बलाबलाधिकरणे
“सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनः”मित्यत्र वैश्वदेव-
यागस्यामिक्षान्वितत्वेन न वाजिनाकाङ्क्षेत्यादिव्यवहारः ।
ननु तत्रापि वाजिनस्य जिज्ञासाविषयत्वेऽपि तदयोग्यत्व-
मस्त्येव, प्रदेयद्रव्यत्वस्य यागनिरूपितजिज्ञासाविषयताव-
च्छेदकत्वात् इति चेन्न स्वसमानजातीयपदार्थान्वयबोध-
विरहसहकृतप्रदेयद्रव्यत्वस्यैव तदवच्छेदकत्वेन वाजिन-
द्रव्यस्य स्वसमानजातीयामिक्षाद्रव्यान्यबोधसहकृतत्वेन
तादृशावच्छेदकत्वाभावात् । आमिक्षायान्तु नैव, वाजिना-
न्यस्य तदानुपस्थाभावात् । उदाहरणान्तरेऽपि दुर्बलत्व

प्रयोजकाकाङ्क्षाविरह एवमेव दृष्टव्यः । “आकाङ्क्षेयं
तयुरुतया नैव गन्तुं समर्थेति” पदाङ्कदूतम् “साकाङ्क्ष
शब्दयैर्बोधः पदार्थान्वयगोचरः” इति “योग्यताार्थगता-
काङ्क्षा शब्दनिष्ठानुभाविका” इति शब्दशक्तिः “वाक्यं स्यादो-
ग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तः पदोच्चयः” सा० द० “आकाङ्क्षाप्रतीति
पर्यवसानविरहः स च जिज्ञासरूपः” सा० द० ।

आकाङ्क्षितं वि० आ+काङ्क्ष-कर्मणि क्त । इच्छाविषये ।
आकाङ्क्षिन् वि० आकाङ्क्षाति आ+काङ्क्ष-णिनि । इच्छा-
यति “अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञोविधिदृष्टोय इज्यते । यष्टव्यमे-
वेति मनः समाधाय स सात्विकः” गोता । स्त्रियां ङीप् ।
“तं भावार्थप्रसवसमयाकाङ्क्षिणीनां प्रजानाम्” रघुः ।

आकाय पु० आ+चि-कर्मणि घञ् चितौ कृत्वम् । १ चीय-
मानेऽर्जुनो “आकायमग्निं चिन्वीत” सि० कौ० ७० २ निवासं
इति केचित् तत्र कृत्वं चिन्त्यसूत्रम् ।

आकार पु० आ+क-घञ् । १ मूर्त्ति, २ अवयवसंस्थानविशेषे
च । आक्रियते आर्विष्कृत्यते हृद्गतभावाऽनेन आ-
क-करणे घञ् । ३ हृद्गतभावावेदके सुखप्रसादवैवर्त्यरूपे
प्रोत्यप्रोतिसूचके देहचेष्टने । भावे धञ् । ४ हृद्गतभावावेदने,
५ इङ्गिते च । “आकारश्चाद्यसानोऽपि न शक्यो विनि-
गृहीतम् । बलाद्धि विवृणोत्येव भावमन्तर्गतं नृणां”
“आकारसदृशप्रज्ञः” रघुः । “तस्य संवृतमन्त्रस्य गूढा-
कारेङ्गितस्य च” रघुः । इङ्गितं हृद्गतभावो बहिराकार
आकृतिः । सज्जनः । ईतादात्म्ये ७ अभेदोपगमे च ।
आकरश्च सांख्यादिभतसिद्धः अभेदस्यानीयः पदार्थभेदः
विषयिताविशेषो वा । “यत् संवृत्तं सत् तदाकारोक्तेऽस्मि
विज्ञानं तत् प्रत्यक्षमिति” सां० सू० । “संवृत्तं भवत्
सम्बद्धवत्त्वाकारधारि भवति यद्विज्ञानं बुद्धिर्दृष्टिस्तत्
प्रत्यक्षम् स्वार्थसन्निकर्षजन्याकाराश्रयो दृष्टिः प्रत्यक्षमिति
फलितम् । “दृष्टिः संवन्धार्थं सर्पती”त्यागामिच्छत्वात्
दृष्टेर्न सन्निकर्षजन्यत्वमित्याकाराश्रयग्रहणम् चक्षुरादि
द्वारकबुद्धिर्दृष्टिश्च प्रदीपस्य शिखातुल्या बाह्यार्थसन्निकर्षा-
नन्तरमेव तदाकारोक्तेऽस्मिन् भवतीति नाम्बन्धः” भा० ।
वेदान्तिभिरपि अन्नकरणस्य सावयवत्वस्वीकारेण बुद्धि-
दृष्टेस्तदाकारत्वसुरीकृतं यद्योक्तं वेदा० परिभा० । ‘यथा
तद्भागेदकं छिद्राच्चिर्गत्य कुत्वात्मना केदारान् प्रविश्य
तद्देव चतुष्कोणाद्याकारं भवति तथा तेजसमन्तःकर-
णमपि चक्षुरादिद्वारा घटादिविषयदेशं गत्वा घटादि-
विषयाकारेण परिणमते । स एव परिणामो दृष्टि-

रित्युच्यते । अनुमित्यादिस्थले तु अन्तःकरणस्य न वङ्गादिदेशगमनं वङ्गादिदेशचुराद्यसन्निकर्षात् तथा चायं घटइत्यादि प्रत्यक्षस्थले घटादेशदाकारवृत्तेश्च बहिरेकत्वे देशे समवस्थानात् तदुभयावच्छिन्नं चैतन्वमेकमेव विभाजकयोरप्यन्तःकरणवृत्तिघटादिविषययोरेकदेशस्थितत्वेन भेदाजनकत्वात् । सचाकारस्तेषां मते बाह्यवस्तुविषयसत्त्वेन तत्सन्निकर्षेण सम्भवति । बाह्यवस्तुसन्धानक्रीकर्मते तु अनादिवाचनार्थेन तदाकारोक्तेः इति यथोक्तं सर्वदर्शनसं० । “तस्मात् स्वयतिरिक्तप्राह्यविरहात्तदात्मिका बुद्धिः स्वयमेव स्वात्मारूपप्रकाशिका प्रकाशवदिति सिद्धम् । तदुक्तम् “नान्योऽनुभाव्यो बुद्ध्यास्त तस्या नानुभवोऽपरः । प्राह्यप्राह्यकवैधुर्थात् स्वयं सैव प्रकाशते” इति । प्राह्यप्राह्यकयोरभेदादनुभावात् यत् तेन वेद्यते तत्ततो न भिद्यते यथा ज्ञानेनात्मा, वेद्यन्ते ज्ञानेन नीलादयः । भेदे हि सत्यधुना अनेनार्थस्य सम्बन्धित्वं न स्यात् तादात्म्यस्य नियमहेतोरभावात् तदुत्पत्तेरनियामकत्वात् यद्वायं प्राह्यप्राह्यकसंवितीनां पृथगवभासः स एकस्मिंश्चन्द्रमसि द्वित्वावभास इव अमः अत्राप्यनादिरविच्छिन्नप्रवाहाभेदासन्नैव निमित्तम् । यथोक्तम् “सहोपालम्भनियमादभेदो नीलतद्वयोः । भेदश्च भ्रान्तिवित्तानैर्दृश्येतेन्द्राविशद्वये” इति । अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा विपर्यासितदर्शनैः । प्राह्यप्राह्यकसंवितीभेदानि च लक्ष्यत इति” च । न च रसगौर्यविपाकादि समानमाशानोदकोपार्जितमोदकानां स्यादिति वेदितव्यं वस्तुतो वेद्यवेदकाकारविधुराया अपि बुद्धेर्व्यवहृत् परिज्ञानानुरोधेन विभिन्नप्राह्यप्राह्यकाकाररूपवत्तया तिमिराद्युपहृताक्षाणां केयेन्द्रनाडीज्ञानाभेदवदनाद्युपप्लववासनासामर्थ्याद्व्यवस्थोपपत्तेः पर्यनुयोगयोगात् । यथोक्तम् “अवेद्यवेदकाकारा यथा भ्रान्तैर्निरोच्यते । विभक्तलक्षणाप्राह्यप्राह्यकाकारविज्ञवाः । तथा कृतव्यवस्थेयं केशादिज्ञानभेदवत् । यदा तदा न सञ्जीया प्राह्यप्राह्यकलक्षणैति” । तस्माद्बुद्धिरेवानादिवासनावशादनेकाकारावभासत इति सिद्धम् । “अन्ये तु न तन्मन्यन्ते तथा हि यदुक्तं प्राह्यं वस्तुजातं नास्तीति तदयुक्तं प्रमाणाभावात् । न च सहोपालम्भनियमः प्रमाणमिति वक्तव्यं वेद्यवेदकयोरभेदसाधकत्वेनाभिसतस्य तस्याप्रयोजकत्वेन सन्दिग्धविषयव्यावृत्तिकत्वात् । ननु भेदे सहोपालम्भनियमात्मकं साधनं न स्यादिति चेन्न ज्ञानस्थान

मुखतया च भेदेन प्रतिभासमानतया एकदेशवैककालत्वलक्षणसह्यनियमासम्भवाच्च । नीलाद्यर्थस्य ज्ञानाकारत्वे अहमिति प्रतिभासः स्यात् नत्वदमिति प्रतिपत्तिः प्रत्ययादव्यतिरेकात् । अथोच्येत ज्ञानस्वरूपोऽपि नीलाकारो भ्रान्त्या बहिर्वद्भेदेव प्रतिभासत इति न तत्वाहमुक्तेः इति । यथोक्तं “परिच्छेदान्तरादयोऽयं भागो बहिरिव स्थितः । ज्ञानस्याभेदिनो बाह्यप्रतिभासोऽप्युपप्लव” इति “यदन्तर्ज्ञेयतत्त्वं तद्वहिर्यदवभासत” इति च । तदयुक्तं बाह्यार्थाभावे तदुत्पत्तिरहिततया बहिर्वदित्युपमानोक्तेरयुक्तेः न हि वस्तुमिदो ब्रह्माणुत्ववदवभासत इति प्रेक्षावानाचक्षीत भेदप्रतिभासस्य भ्रान्तत्वे अभेदप्रतिभासस्य प्रामाण्यं, तत्प्रामाण्ये च भेदप्रतिभासस्य भ्रान्तत्वमिति परस्परान्तरयमसङ्गाच्च अविशवादाक्षीलतादिकमेव संविदाना बाह्यमेवोपाददते जगत्पुमेन्तेऽवान्तरमिति व्यवस्थादर्शनाच्च । एवञ्चायमभेदसाधको हेतुर्गोमयपायसीयन्यायवदाभासतां भजेत् । अतो बहिर्वदिति वदता बाह्यं तदप्राह्यमेवेति भावनीयमिति भवदीय एव वाणो भयन्तं प्रहरेत् । ननु ज्ञानाभिन्नकालस्यार्थस्य बाह्यत्वमनुपपन्नमिति चेत् न तदनुपपन्नमिन्द्रियसन्निकृष्टस्य विषयस्योत्पादो ज्ञाने स्वाकारसमर्पकतया समर्पितेन चाकारेण तस्यार्थस्यानुमेयतोपपत्तेः अतएव पर्यनुयोगपरिहारौ समग्रहीषताम् । “भिन्नकालं कथं प्राह्यमिति चेत् प्राह्यतां विदुः । हेतुत्वमेव च व्यक्तेज्ञानाकारार्पणजनमिति” । तथा च यथा पुष्ट्या भोजनमनुमीयते यथा च भाषयया देशः यथा वा सम्भूमेण स्नेहः तथा ज्ञानाकारेण ज्ञेयमनुमेयम्” । आकारे कुशलः ठञ् आकारिकः । तत्र निपुणे त्रि० । आकारगुप्ति स्त्री गुप-क्तिन् आकारस्य हृतभावस्य गुप्तिगोपनम् । रत्यादिजनितसुखप्रसादस्य भयजनितविषादादेश अन्यहेतुकत्वप्रख्यापनेन वास्तविकत्वापङ्गेने गोपने । आकारण न० आ+क-णिच् ल्युट् । १ आह्वाने । युच् स्त्रीत्वात् टाप् । आकारणाप्यत्र । आकाल अव्य० कालपर्यन्तम् अव्ययी० । यत्काले निमित्तं पूर्वदिने जातम् तत्परदिने तत्कालपर्यन्ते “भार्याः परमयुरुसंस्थायां चाकालमभोजनं कुर्वीरिति” आपस्त० । आकालिक त्रि० अकाले भवं ठञ् । १ असमयोत्पन्ने वस्तुनि । स्त्रियां ङीप् “आकालिको वीक्ष्य मधुप्रवृत्ति” मिति कुमारः । समानकालौ आद्यन्तौ यस्य समानकालस्य आकलनादेशः

इकञ्च नि० इति मङ्गिः । २ आशुविनाशिनः, आद्यन्त-
योरेभावात् । आकालं व्याप्नोति ठञ् । २ पूर्वदिक्से
यत्समये उत्पत्तिः परेद्युस्तत्समवर्त्यन्तव्यापके काले
“आकालिकमनध्यायमेतिष्विति” “एतानाकालिकान्
विद्यादनध्यायान्तावपि” “आकालिकमनध्यायं विद्यात्
सर्वज्ञतेषु च” इति च मनुः । आशुविनाशित्वात्
४ विद्युति स्तो ।

आकाश पुन० समन्तादाकाशने स्वर्यादयोऽत्र । १ स्वनामख्याते
द्रव्यभेदे । स च न्यायादिमते नित्यः सर्वमूर्तसंयोगी शब्द-
मात्रविशेषगुणकः संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागरूप-
सामान्यगुणकश्च । तत्सत्त्वे प्रमाणञ्च सूक्ता० दर्शितम्
यथा “शब्दोविशेषगुणः चक्षुर्षं हृणाद्योस्यबहिरिन्द्रिय-
प्राहृजातिमत्त्वात्, स्पर्शवत् । शब्दोद्रव्यसमवेतः
गुणत्वात् संयोगवत् इत्यनुमाने शब्दस्य द्रव्यसम-
वेतत्वे सिद्धे शब्दो न स्पर्शविशेषगुणः अग्निसं-
योगासमवायिकारणकत्वाभावे सति अकारणगुणपूर्वक-
प्रत्यक्षत्वात्, सुखवत् । पाकजरूपादौ व्यभिचारवारणाय
सत्यन्तं, पटरूपादौ व्यभिचारवारणाय अकारणगुण-
पूर्वकेति, जलपरमाणुरूपादौ व्यभिचारवारणाय प्रत्य-
क्षेति । शब्देन दिक्कालमनोगुणः विशेषगुणत्वात्, नात्म-
विशेषगुणः बहिरिन्द्रियप्राहृत्वात् रूपवत् इत्यञ्च
शब्दाधिकरणं नवमं द्रव्यं गगननामकं सिध्यतीति । न च
वायव्यवेष, सूक्ष्मशब्दक्रमेण वायौ कारणगुणपूर्वकः
शब्दोत्पत्त्यामिति वाच्यम् अथावद्द्रव्यभावित्वेन वायु-
विशेषगुणत्वाभावात्” । “व्याख्यातञ्च दिनक० “शब्दः पृथिव्या
द्यद्रव्यातिरिक्तद्रव्यान्त्रितः अद्रव्यानान्त्रितत्वे सति द्रव्या-
न्त्रितत्वात् इत्येवं रूपं बोध्यम् । दर्शितं सूचितम् अत्रानुमाने
स्वरूपमिदं परिहर्तुमाह तथाहीति घटादौ व्यभिचार-
वारणाय चक्षुर्षं हृणाद्योस्येति आत्मनि व्यभिचारवारणाय-
बहिरिन्द्रियप्राहृति रसत्वादौ व्यभिचारवारणाय-
जातिमदिति एतच्चातुमानमपिमद्रव्यसमवेतत्वसाधकानु-
माने स्वरूपमिदं निरासायेति बोध्यम् । गुणत्वादिति
एतदनुमानेनोक्तपरिशेषानुमानहेतौ विशेषमिदं निरस्तम् ।
विशेषणमिदञ्च द्वारमाह शब्देन स्पर्शविशेषगुण इति ।
न स्पर्शवतोद्रव्यस्य पृथिव्यादिचतुष्टयस्य विशेषगुण इत्यर्थः ।
अकारणगुणपूर्वकप्रत्यक्षत्वादिति अकारणगुणपूर्वकत्वे
सति प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः । हेतुसत्त्वं प्रतिपादयितुं
पाकज इति । जलपरमाण्विति अनित्यानां पार्थिवरूपा-

दीनां केषाञ्चिदग्निसंयोगासमवायिकारणत्वात् केषा-
ञ्चित्कारणपूर्वकत्वादलोपेक्षा । न दिक्कालेति शब्द इत्यनु-
वर्तते बहिरिन्द्रियेति । मनसोऽन्यदिन्द्रियं बहिरिन्द्रियं
तेन प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः । एतेनानात्मगुणप्राहृकेन्द्रियत्वं
बाह्येन्द्रियत्वं तच्च मनस्यप्यतिप्रसक्तं तेनापि रूपादि-
पहणादिति निरस्तम् । इत्यञ्च अनेन प्रकारेण पृथिव्या-
द्यद्रव्यानान्त्रितत्वसिद्धौ च । सिद्धयति इति पूर्वोक्तपरि-
शेषानुमानेन सिद्धयतीत्यर्थः । नन्वेतत्सर्वं तदोपपद्येत यदि
शब्दस्य विशेषगुणत्वे किञ्चित्प्रमाणं स्यात् तत्रैवच न मानं
पश्याम इति चेत् न शब्दोविशेषगुणः लौकिकप्रत्यासत्त्ये-
न्द्रियप्राहृत्वे सति लौकिकप्रत्यासत्त्या द्वीन्द्रियपहण-
योग्यताराहित्ये च सति गुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वादित्यनु-
मानस्यैव तत्र प्रमाणत्वात् प्रमात्वमादाय व्यभिचारवारणाय
गुणत्वव्याप्येति गुरुत्वमादाय व्यभिचारवारणाय प्रथमं स-
त्यन्तं, संख्यात्वमादाय व्यभिचारवारणाय द्वितीयं सत्यन्तम् ।
संसिद्धिकद्रव्यत्वे हेतुधर्माधर्मभावनासु प्रकृतहेतोरभावेऽपि
तत्र हेतुत्वेनैव विशेषगुणत्वं साधनीयमिति भावः ।
पूर्वोक्तानुमाने बाधं स्वरूपमिदं च आशङ्कते न चेति ।
वायाविति तथा च स्पर्शवद्वायुगुणत्वस्य तत्र सत्त्वत्तदभाव-
साधने बाध इति भावः । कारणगुणपूर्वकत्वकथनं तु
अकारणगुणपूर्वकत्ववर्तितहेतोरसिद्धिप्रदर्शनार्थम् । अपा-
वद्द्रव्यभावित्वेनेति स्वाश्रयनाशजमन्यनाशप्रतियोगि यद्यत्
तद्विषयत्वेनेत्यर्थः । ननु तथाप्याकाशे प्रत्यक्षत्वेव प्रमाणं
किमिति नोपन्यस्तमिति चेत् चाक्षुष्यत्वे प्रयोजकस्य महत्त्वे
सत्युद्भूतरूपवत्त्वस्याकाशेऽसंभवेन चाक्षुषः प्रमाणत्वासम्भ-
वात् । ननु यदि आकाशे न चाक्षुषस्तदेह पक्षीति चाक्षुषे-
ऽधिकरणत्वे न किं भासत इति चेदालोक एवेति कल्प्यम्” ।
निष्क्रमणप्रवेशनाद्युत्पत्त्येपणधर्मवत्त्वादाकाशसिद्धिरिति सं-
ख्यादयोमन्यन्ते” संख्यमताभिप्रायेणैव सुश्रुते ।
“आन्तरीक्षास्तु शब्दः शब्देन्द्रियं सर्वोच्छ्रयमूहो विविक्तता
चेत्युक्तम्” । “शब्दः श्रोत्रेन्द्रियञ्चापि किद्राण च विविक्तता ।
वियतोर्दर्शिता एते गुणा गुणाविवारिभिरिति” च वेदान्ति-
भिरुक्तमिति वैदितव्यम् । तदेतन्मते वै० सूत्रे निराकृतम् यथा
“निष्क्रमणं प्रवेशनमित्याकाशस्य लिङ्गम् २० । तदलिङ्गमेक-
द्रव्यत्वात् कर्मणः २१ । कारणान्तरातुक्प्रतिषेधग्राह्य २२ ।
संयोगादभावः कर्मणः २३ । कारणगुणपूर्वकः कार्यगुणो
वृष्टः २४ । कार्यान्तराप्रादुर्भावाच्च शब्दः स्पर्शवतामगुणः २५ ।
परत्र समवायात् प्रत्यक्षत्वाच्च नात्मगुणो न मनोगुणः २६ ।

परिशेषाल्लिङ्गमाकाशस्य २७ । द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते २८ । तत्त्वभावेन २९ । शब्दलिङ्गविशेषा-
 दिशेषलिङ्गभावाच्च ३० । ” इति शब्दः प्रकारार्थः
 उत्प्रेषणादीन्यपि कर्माणि संगृह्णाति स्पर्शवद्द्रव्य-
 सञ्चारो, निष्क्रमणं, प्रवेशनञ्च तत्कार्यमाकाशस्य
 लिङ्गमिति सांख्याः २० । तदेतद् दूषयितुमाह ।
 निष्क्रमणप्रवेशनादिकर्म न तावत् समवायिकारणतया
 आकाशमनुमापयति कर्मणि एकद्रव्यत्वात् एकमात्रमूर्त्त-
 समवायिकारणकत्वात् न कर्मापि व्यासृष्टसीत्युक्तं न
 वाऽमूर्त्तं उच्यते २१ । ननु चासमवायिकारणतयैवाकाशमनु-
 मापयिष्यति निष्क्रमणप्रवेशनादीत्यत आह । अतुकृप्ति-
 र्लक्षणम् अनुकल्पति ज्ञाप्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या, कारणा-
 न्तरस्य असमवायिकारणस्य याऽनुकृप्तिर्लक्षणं तद्वैध-
 र्मादित्यर्थः । द्रव्यत्वावदसमवायिकारणं न भवत्येव
 असमवायिकारणता च कारणैकार्थप्रत्यासत्त्या कार्यैकार्थ-
 प्रत्यासत्त्या च, प्रथमा तन्तुरूपाणां पटरूपं प्रति, इत्यञ्चा-
 समवायिकारणता सङ्गतीति संज्ञां लभते गुरुप्रतिपत्तिक-
 त्वात्, द्वितीया च यथा आत्मनःसंयोगस्य ज्ञानादिकं
 प्रति, इत्यञ्चासमवायिकारणता लब्धेति संज्ञां लभते लघु-
 प्रतिपत्तिकत्वात्, आकाशस्य तु निष्क्रमणप्रवेशनादौ
 कर्माणि न समवायिकारणता नाप्यसमवायिकारणता
 तथाच न कर्माकाशसत्त्वे लिङ्गमिति २२ । ननु निमित्त-
 कारणमस्तु कर्मण्याकाशम्, दृश्यते ह्यकाशे पञ्चि-
 काशडादीनां सञ्चारमत आह । मूर्त्तसंयोगेन कर्मकार-
 णस्य वेगगुरुत्वादेः प्रतिबन्धात् कर्मणोऽभावोऽनुत्पादो न
 त्वाकाशभावात् तस्याव्यापकत्वात्, तस्मादाकाशान्वयोऽ-
 न्यथासिद्ध एव नाकाशनिमित्ततां साधयतीत्यर्थः २३ । एवं
 सांख्यमते दूषिते शब्दमाकाशे लिङ्गमुपपादयिष्यन् परि-
 शेषानुमानाय पीठमारचयन्नाह । पृथिव्यादिलक्षणे कार्ये
 ये विशेषगुणा रूपादयस्ते कारणगुणपूर्वका दृष्टाः शब्दो-
 ऽपि विशेषगुणः जातिभक्त्ये सति बाह्यैकेन्द्रियमात्र-
 याहृत्वात् रूपादिवत् तथाच तद्वत् कार्यं नोपलभ्यते
 यत्र कारणगुणपूर्वकः शब्दः स्यादित्यर्थः २४ । ननु वीणा-
 नेषुष्टदङ्गशृङ्गपटहादौ कार्ये शब्द उपलभ्यते तथाच
 तत्कारणगुणपूर्वकः स्यादत आह । भवेदेवं यथा तन्तु-
 कपालादिषु रूपरसाद्यनुभूयते तत्तज्जातीयञ्च रूपरसाद्यन्तरं
 पटषटादावुपलभ्यते तथा वीणावेषुष्टदङ्गाद्यवयवेषु यः
 शब्द उपलब्धस्तत्सजातीयश्चेत् वीणावेषुष्टदङ्गादावप्युप-

लभ्येत नचैवम्, प्रत्युत निःशब्दैरेवावयवैर्वीणाद्वारम्भ-
 दर्शनात् नोरूपैस्तु तन्तुकपालादिभिः पटषटाद्वारम्भस्या-
 दर्शनात् किञ्च यदि शब्दः स्पर्शवतां विशेषगुणः स्यात्
 तदा तत्र तार-तारतर-मन्द-मन्दतरादिभावो नानुभूयते
 नह्येकावयव्याश्रिता रूपादयो वैचित्र्येणानुभूयन्ते तस्मान्न
 स्पर्शवद्विशेषगुणः शब्दः २५ । नन्वात्मगुणो मनोगुणो वा
 शब्दो भविष्यतीत्यत आह । शब्दो यद्यात्मगुणः स्यात्
 तदाऽहं सुखी यते जाने इच्छामीत्यादिवत् अहं पूर्ये
 अहं वाद्ये अहं शब्दवानित्यादि धीः स्यात् नत्वैवमस्ति,
 किन्तु शब्दः पूर्यते, वीणा वाद्यते इति प्रतिपत्तिरौक्तिकाः ।
 किञ्च शब्दो नात्मगुणः बाह्यैन्द्रियमाहृत्वात् रूपादि-
 वत्, अपि च शब्दो यद्यात्मगुण्यविशेषगुणः स्याद्धा-
 रेणाप्युपलभ्येत दुःखादिवत् । तस्मात् सुषूक्तं परत्र सम-
 वायादिति, अमनोगुणत्वे हेतुमाह प्रत्यक्षत्वादिति,
 नात्ममनसोर्गुण इति समासे कर्त्तव्ये यदसमासकरणं
 तेन तुल्यन्यायतया प्रत्यक्षत्वादित्यनेनैव हेतुना दिक्का-
 लयोरापि गुणत्वं शब्दस्य प्रतिषिद्धमिति सूचितम् २६ ।
 यदर्धमयं परिकरस्तदाह शब्द इति शेषः । अत्रापि
 शब्दः क्वचिदाश्रितो गुणत्वात् रूपादिवदिति सामान्यतो-
 दृष्टोदष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यसिद्धिः । गुणत्रायं बाह्यैके-
 न्द्रियमाहृजातीयत्वात् रूपादिवत् अनित्यत्वे सति
 विभुसमवेतत्वात् ज्ञानादिवत् अनित्यत्वञ्च साधयिष्यते ।
 परिशेषसिद्धस्य द्रव्यस्यावयवकल्पनायां प्रमाणा-
 भावाच्चित्यत्वं, सर्वत्र शब्दोपलब्धेर्विभुत्वम् २७ ।
 शब्दलिङ्गस्य द्रव्यस्य द्रव्यत्वनित्यत्वे अतिदेशेन साधयन्नाह ।
 अद्रव्यवत्त्वाद्यथा वायोर्निवृत्तं तथाकाशस्यापि, गुण-
 वत्त्वाद्यथा वायोर्द्रव्यत्वं तथाकाशस्यापीत्यर्थः २८ । तत्
 किं बहून्याकाशानि एकमेव वेत्यत आह । व्याख्यात-
 मिति विपरिणतेनान्यथः । भावः सत्ता सा यथैका तथा-
 काशसम्येकमेवेत्यर्थः २९ । नन्वनुगतप्रत्ययमहिम्ना सत्ताया
 एकत्वं सिद्धम् आकाशे कथमेकत्वं तदुद्वहानेन सेत्स्यती-
 त्यत आह । तत्त्वमाकाशस्य सिद्धमित्यर्थः । वैभवे सति सर्वेषां
 शब्दानां तदेकान्वयतयैवोपपत्तावाश्रयान्तरकल्पनायां क-
 ल्पनागौरवप्रसङ्गः अन्यदपि यदाकाशं कल्पनीयं तत्रापि
 शब्द एव लिङ्गं तच्चाविशिष्टं न च विशेषसाधकं भेदसाधकं
 लिङ्गान्तरमस्ति । आत्मनां यद्यपि ज्ञानादिकमविशिष्टमेव
 लिङ्गं तथापि वप्रवस्थातो लिङ्गान्तरादात्मनानात्व-
 सिद्धिरिति वक्ष्यते’ ३० उप० । इत्यं च तस्य नित्यत्वं

निरवयवद्रव्यत्वादिति सिद्धम् । सांख्यादयस्तु शब्दतन्मात्रत-
त्तदुत्पत्तिं सुररीचक्रुः “प्रकृतेर्महान् महतोऽहङ्कारोऽह-
ङ्कारात् पञ्चतन्मात्राणि” इत्युपक्रम्य “पञ्चभ्यः पञ्चभूतानि”
इत्युक्तेः । वेदान्तिनस्तु अविद्यासङ्कृतब्रह्मण
एव सकाशात्तदुत्पत्तिमङ्गीचक्रुः तस्य चोत्पत्तिमत्त्वे
“तस्माद्वा एतस्मादात्मनः आकाशः सम्भूतः” इति श्रुति
मानम् । यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते
इत्यादिश्रुत्या ब्रह्मणः सर्वभूतकारणत्वान्यथानुपपत्त्याऽपि
तस्योत्पत्तिमत्तुम् । श्रुतेर्गौणोत्पत्तिपरत्वं च आशङ्का-
पूर्वकं शा० सूत्रभाष्ययोर्निराकृतं यथा । “नवियदश्रुतेः
सू० ‘वेदान्तेषु तत्र तत्र भिन्नप्रस्थाना उत्पत्तिश्चतुर्थ
उपलभ्यन्ते । केचिदाकाशस्योत्पत्तिमामनन्ति केचिन्न ।
तथा केचिद्वायोर्तत्पत्तिमामनन्ति केचिन्न । एवं जीवस्य
प्राणानाञ्च । एवमेव क्रमादिद्वारकोऽपि विप्रतिषेधः
श्रुत्यन्तरेषु लक्ष्यते । विप्रतिषेधाच्च परपक्षाणामनमेत्वत्वं
स्यापितं तद्वत् स्वपक्षस्यापि विप्रतिषेधादेवानामेत्वत्तमा-
शङ्कतेत्यतः सर्ववेदान्तगतदृष्टिश्रुत्यर्थनिर्मलत्वाय परः
प्रपञ्च आरभ्यते । तदर्थं निर्मलत्वे च फलं यथोक्ताश-
ङ्कानिदृष्टिरेव । तत्र प्रथमं तावदाकाशमाश्रित्य विचिन्त्यते
किमस्योत्पत्तिरस्युत नास्तीति । तत्र तावत् प्रतिपद्यते ।
न वियदश्रुतेरिति न खल्वकाशमुत्पद्यते कस्मात् अश्रुतेः
नह्यस्योत्पत्तिप्रकरणे श्रवणमस्ति । आन्दोग्ये हि “सदे-
व सोम्येदमय आसीदेकमेवाद्वितीयमिति” सच्चिद्वाच्यं
ब्रह्म प्रकृत्य “तदैक्षत तत्तेजोऽसृजतेति च पञ्चानां महा-
भूतानां मध्यमं तेजश्चादिं कृत्वा त्रयाणां तेजोऽवदानामु-
त्पत्तिः आव्यते । श्रुतिश्च नः प्रमाणमतीन्द्रियार्थविज्ञानो-
त्पत्तौ । न चात्र श्रुतिरस्याकाशोत्पत्तिप्रतिपादनी तस्मा-
न्नास्याकाशस्योत्पत्तिरिति” भा० “अस्ति तु” सू० । तदशब्दः
पक्षान्तरपरिपहे । सा नामाकाशस्य आन्दोग्ये भूदुत्पत्तिः
श्रुत्यन्तरे त्वेति तैत्तिरीयकाः समाभनन्ति “सत्यं ज्ञानमनन्तं
ब्रह्मेति” प्रकृत्य “तस्माद्वा एतस्मादात्मनः आकाशः सम्भूतः”
इति । ततश्च श्रुत्योर्विप्रतिषेधः क्वचित्तेजःप्रसूता दृष्टिः
क्वचिदाकाशप्रसूतेति । अन्ये कवाक्यताऽनयोः श्रुत्यो-
र्युक्ता । सत्यं युक्ता न तु सावगन्तुं शक्यते कुतः “तत्ते-
जोऽसृजतेति” सकृच्छ्रुत् तस्य स्रष्टुः स्रष्टव्यद्वयेन सम्ब-
न्धानुपपत्तेः तत्तेजोऽसृजत तदाकाशमसृजतेति । ननु
सकृच्छ्रुत् तस्य कर्तुः कर्त्तव्यद्वयेन सम्बन्धो दृश्यते यथा स
स्वयं पक्षौदनं पचतीति । एवं तदाकाशं सृष्ट्वा ते-

जोऽसृजतेति योजयिष्यामः । नैवं युज्यते प्रथमजत्वं हि
आन्दोग्ये तेजसोऽवगम्यते तैत्तिरीयके त्वाकाशस्य । नचो-
भयोः प्रथमजत्वं सम्भवति । एतेनेतरश्रुत्युत्तरविरो-
धोऽपि व्याख्यातः । तस्माद्वा एतस्मादात्मनः आकाशः
सम्भूत इत्यत्रापि तस्मात् आकाशः सम्भूतस्तस्मात्तेजः
सम्भूतमिति सकृच्छ्रुत्तस्यापादानस्य सम्भवनस्य च विय-
त्तेजोभ्यां युगपत्सम्बन्धानुपपत्तेः । वायोरग्निरिति
च पृथगास्मानात् । अस्मिन् विप्रतिषेधे कश्चिदाह ।
“गौण्यैर्न्यायात्” सू० । नास्ति वियत् उत्पत्तिः अश्रुतेरेव ।
या त्वितरा वियदुत्पत्तिवादिनी श्रुतिरुदाहृता सा गौणी
भवितुमर्हति । कस्मात् ? असम्भवात् । नह्येकाकाशस्योत्-
पत्तिः सम्भावयितुं शक्या श्रीमत्कणभुगभिप्रायानुसारिषु
जीवतुषु । ते हि कारणसामग्र्यसम्भवादाकाशस्योत्-
पत्तिं वारयन्ति । समवाय्यसमवायिनिमित्तकारणेभ्यो
हि किल सर्व्वस्योत्पद्यमानमुत्पद्यते । इव्यस्य चैकजाती-
मनेकञ्च इव्यं समवायि कारणम्भवति । नचाकाशस्यैकजा-
तीयमनेकञ्च इव्यमारम्भकमस्ति यस्मिन् समवायिकारणे
ऽसमवायिकारणे च तत्संयोगे आकाशमुत्पद्यते । तद-
भावात्तदनुपपन्नमप्यतः निमित्तकारणं दूरापेतमेवाकाशस्य
भवति । उत्पत्तिमताश्च तेजःप्रभृतीनां पूर्व्वोत्तरकालयो-
र्विशेषः सम्भाव्यते प्रागुत्पत्तेः प्रकाशादिकार्य्यं न
बभूव पश्चाच्च भवतीति । आकाशस्य पुनर्न पूर्व्वोत्तरकाल-
योर्विशेषः सम्भावयितुं शक्यते । किं हि प्रागुत्पत्तेर-
नवकाशमशुपरिमाच्छ्रुत् बभूवेति शक्यतेऽध्यवसातुम् ।
पृथिव्यादिवैधर्म्म्याञ्च विभुत्वादिलक्षणादाकाशस्याजत्य
सिद्धिः । तस्मादयथा लोके आकाशं कुरु आकाशो-
जात इत्येवं जातीयको गौणः प्रयोगो भवति यथा च
घटाकाशः करकाकाशो गृहाकाश इत्येकस्याप्याकाशस्यैवं-
जातीयको भेदव्यपदेशो भवति । वेदेऽपि आरण्याना-
काशेष्वालभेरिति । एवमुत्पत्तिश्रुतिरपि गौणी द्रष्टव्या
भा० “शब्दाच्च” सू० । शब्दः खल्वप्याकाशस्याजत्यं स्थाप-
यति । अत आह “वायुशान्तरिक्षञ्चैतदसृजतमिति” न चा
सृजतस्योत्पत्तिरुपपद्यते । “आकाशवत् सर्व्वगतस्य नित्य
इति” चाकाशेन ब्रह्मणो नित्यत्वसर्व्वगतत्वाभ्यां धर्म्मार्था-
सुपरिमानः आकाशस्यापि तौ धर्म्मा स्तूचयति । न च
तादृशस्योत्पत्तिरुपपद्यते । यथाऽनन्तोयमाकाश एवमनन्त-
आत्मा वेदितव्य इति चोदाहरणम् । आकाशशरीरं ब्रह्म
आकाशआत्मेति । नह्येकाकाशस्योत्पत्तिमन्वे ब्रह्मण-

स्तेन विशेषणं सम्भवति नीलेनेवोत्पलस्य । तस्मान्नित्य मेवाकाशेन साधारणं ब्रह्मेति गम्यते” भा० । “स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत्” सू० । इदंपदोत्तरं सूत्रम् । स्यादेतत् कथं पुनरेकस्य सम्भूतशब्दस्य तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत इत्यस्मिन्नधिकारे परेषु तेजःप्रभृतिष्वनुवर्त्तमानस्य मुख्यत्वं आकाशे च गौणत्वमिति । अत उत्तरसमुच्यते । स्याच्चैकस्यापि सम्भूतशब्दस्य विषयविशेषवशाद्गौणोमुख्यश्च प्रयोगः ब्रह्मशब्दवत् । यथैकस्यापि ब्रह्मशब्दस्य “तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व तपो ब्रह्म” इत्यस्मिन्नधिकारेऽच्चादिषु गौणः प्रयोग आनन्दे च मुख्यः यथा च तपसि ब्रह्मविज्ञान-साधने ब्रह्मशब्दोभक्त्या प्रयुज्यते अङ्गसा तु विज्ञेये ब्रह्मणि तद्वत् । कथं पुनरनुत्पत्तौ नभसः “एकमेवाद्वितीय” मि-तीयं प्रतिज्ञा समर्थ्यते । ननु नभसा द्वितीयेन सद्वितीयं ब्रह्म प्राप्नोति, कथञ्च ब्रह्मणि विदिते सर्वं विदितं स्या-दिति । तदुच्यते । एकमेवेति तावत्कार्यापेक्षयोपपद्यते । यथा लोके कश्चित् कृष्णकारकुले पूर्वेद्युर्दृढं दण्ड-चक्रादीनि चोपलभ्यापरेद्युश्च नानाविधान्यमत्वात् प्रसा-रितान्युपलभ्य ब्रूयात् सृष्टेर्वैकल्याकिनी पूर्वेद्युरासी-दिति । स च तयावधारणया सृष्ट्वा कार्यजातमेव पूर्वेद्यु-नांसीदित्यभिप्रेयात् न चक्रदण्डादि तद्वत् । अद्वितीय श्रुतिरधिष्ठातृत्वं वारयति यथा सृष्टोऽभवत्प्रकृतेः कुम्भकारोऽधिष्ठाता दृश्यते नैवं ब्रह्मणोजगत्प्रकृतेरन्योऽधि-ष्ठितास्तीति । न च नभसापि द्वितीयेन सद्वितीयं ब्रह्म-प्रसज्यते । लक्षणात्यन्तनिमित्तं हि नानात्वं न च प्रागुत्पत्तेर्ब्रह्मनभसोर्लक्षणात्यन्तमस्ति । क्षीरोदकयोरिव संसृष्टयोर्व्यापित्वामूर्त्तत्वादिधर्मसामान्यात् । सर्गकाले तु ब्रह्म जगदुपादयितुं यतते स्तिमितमितरत्तिष्ठति ते-नान्यत्वमवसीयते । तथाकाशशरीरं ब्रह्मेत्यादि श्रुति-भ्योपि ब्रह्माकाशयोरभेदोपचारसिद्धिः । अतएव च ब्रह्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानसिद्धिः । अपि च सर्वं कार्यं स्रुत्पद्यमानमाकाशेनाव्यतिरिक्तदेशकालमेवोत्पद्यते ब्र-ह्मणा चाव्यतिरिक्तदेशकालमेवाकाशं भवतीत्यतो ब्रह्मणा तत्कार्येण च विज्ञातमेवाकाशं भवति यथा क्षीरपूर्णे घटे-कतिचिद्विबुन्दवः प्रक्षिप्ताः सन्तः क्षीरग्रहणेनैव गृहीता भवन्ति । न हि क्षीरग्रहणादविविन्दुग्रहणं परिशिष्यते एवं ब्रह्मणा तत्कार्यैवाव्यतिरिक्तदेशकालत्वादुगृहीत-मेव ब्रह्मग्रहणेन नभो भवति । तस्माद्भाक्तं नभसः सम्भ-वश्रवणमिति एवं प्राप्ते इदमाह । “प्रतिज्ञाऽहानिरव्यति-

रेकात्शब्देभ्यः” । सू० “येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति” “आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विदितमिति” “कश्चिन्नु भगवोविज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति” न काचन सङ्गहिर्वा विद्यास्तीति “चैवंरूपा प्रति-वेदान्” प्रतिज्ञा विज्ञायते तस्याः प्रतिज्ञाया एवमहा-निरनुपरोधः स्यात् यदाव्यतिरेकः कृत्स्नस्य वस्तुजातस्य विज्ञेयाद्ब्रह्मणः स्यात् । व्यतिरेके हि सत्येकविज्ञानेन सर्वं विज्ञायत इतीयं प्रतिज्ञा हीयेत । सचाव्यतिरेक एवमुपपद्यते यदि कृत्स्नं वस्तुजातमेकस्मात् ब्रह्मण उत्पद्यते । शब्देभ्यश्च प्रकृतिविकारव्यतिरेकन्यायेनैव प्रतिज्ञासिद्धिरवगम्यते । तथा हि “येनाश्रुतं श्रुतं भवतीति” प्रतिज्ञाय सृदादिदृष्टान्तैः कार्यकारणभेदप्रतिपादनपरैः प्रतिज्ञैषा समर्थ्यते । तत्साध-नायैव चोत्तरे शब्दाः “सदेव सोम्येदमग्र आसीत्” “एकमेवा द्वितीयं ब्रह्म” “तदेतत्तत्तेजो सृजते” इत्येवंकार्यजातं ब्रह्मणः प्रदर्श्याव्यतिरेकं प्रदर्शयन्ति “एतदात्मप्रमिदं सर्वम्” इत्यारम्या प्रपाठकपरिसमाप्तेः । तदुत्पत्त्याकाशं न ब्रह्मकार्यं स्यात् न ब्रह्मणि विज्ञाते आकाशं विज्ञायेत ततश्च प्रतिज्ञा-हानिः स्यात् । न च प्रतिज्ञाहान्या वेदस्याप्रामाण्य-युक्तं कर्तुम् । तथा च प्रतिवेदान्” ते ते शब्दास्तेन तेन दृष्टान्तेन तस्मैव प्रतिज्ञां ज्ञापयन्ति “इदं सर्वं यदयमात्मा” “ब्रह्मैवेदमसृष्टं पुरस्तात्” इत्येवमादयः । तस्मात् ज्वलना-दिवदेव गगनमभ्युत्पद्यते । यदुक्तमश्रुतेन विद्यदुपपद्यत इति तदयुक्तं विद्यदुत्पत्तिविषयस्य श्रुत्यन्तरस्य दर्शितत्वात् “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत” इति । सत्यं दर्शितं विरुद्ध्यन्तु “तत्तेजोऽसृजते” इत्यनेन श्रुत्यन्तरेण । न एकवाक्यत्वात् सर्वश्रुतीनाम् । भवत्वेकवाक्यत्वमविरु-द्धानाम् इह तु विरोध उक्तः । सङ्कृतुतस्य स्रष्टुः स्रष्टव्यद्वय सम्बन्धासम्भवात्, द्वयोश्च प्रथमजत्वासम्भवादिकल्पा सम्भवाच्चेति । नैष दोषः तेजःसर्गस्य तैत्तिरीयके तृतीयत्वश्रवणात् “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः आकाशाहायुः वायोरपिरिति” । अशक्या हीयं श्रुतिरन्यथा परिणेतुम् । शक्या तु परिणेतुं आन्दोग्यश्रुतिः तदाकाशं वायुञ्च सृष्ट्वा “तत्तेजोऽसृजते” । न हीयं श्रुतिस्तेजोजनिप्रधाना सती श्रुत्यन्तरप्रसिद्धा माकाश-स्रोत्पत्तिं वारयितुं शक्नोति एकस्य वाक्यस्य व्यापार-द्वयासम्भवात् । सृष्टा त्वेकोपि क्रमेणानेकं स्रष्टव्यं सृजेत् इत्येकवाक्यत्वकल्पनायां सम्भवन्त्यां न विरुद्धाद्यत्वेन श्रुतिर्हातव्या । नचास्माभिः सङ्कृतस्य स्रष्टुः स्रष्टव्यद्वय

सम्बन्धोऽभिप्रेयते श्रुत्यन्तरवशेन स्रष्टव्यान्तरोपसंयहात् । यथा च “सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलान्” इत्यत्र साक्षादेव सर्वस्य वस्तुजातस्य ब्रह्मजत्वं श्रूयमाणं न प्रदेशान्तरविहितं तेजःप्रमुखसुत्पत्तिक्रमं वारयति एवं तेजसोऽपि ब्रह्मजत्वं श्रूयमाणं न श्रुत्यन्तरविहितं नभःप्रमुखसुत्पत्तिक्रमं वारयितुमर्हति । ननु शमविधानार्थमेतद्वाक्यं “तज्जलानिति शान्त उपसीतेति” श्रुतेः नैतत्सृष्टिवाक्यं न तस्मादेतत्प्रदेशान्तरप्रसिद्धं क्रममनुरोधमर्हति । “तत्तेजोऽसृजतेत्येतत्सृष्टिवाक्यं तस्मादत्र यथाश्रुति क्रमोऽप्यर्हति इति । नेलुच्यते । न हि तेजःप्राथम्यानुरोधेन श्रुत्यन्तरप्रसिद्धोऽव्युत्पत्तार्थः परित्यक्तव्यो भवति पदार्थधर्मत्वात् क्रमस्य । अपि च तत्तेजोऽसृजतेति नात्र क्रमस्य वाचकः कश्चित् शब्दोऽस्ति अर्थानुक्रमोगम्यते स च वायोरग्निरित्यनेन श्रुत्यन्तरप्रसिद्धेन क्रमेण निवार्यते । विकल्पसमुच्चयौ तु वियत्तेजसोः प्रथमजत्वविषयो असम्भवानभ्युपगमाभ्यां निवारितौ । तस्माच्चास्ति श्रुत्योर्विप्रतिषेधः । अपि च छान्दोग्ये “येनाश्रुतं श्रुतं भवतितो”त्येतां प्रतिज्ञां वाक्योपक्रमे श्रुतां समर्थयितुमसमान्नातामपि वियदुत्पत्तावुपसंख्यातव्यं किमङ्ग पुनस्तेत्तिरीयके समाख्यातं न संयच्छते । यच्चोक्तमाकाशस्य सर्वेष्वानन्यदेशत्वात् ब्रह्मणा तत्कार्यैश्च सह विदितमेव तद्वति अतो न प्रतिज्ञा हीयते । न च “एकमेवाद्वितीयमिति” श्रुतिकोपो भवति क्षीरोदकवत् ब्रह्मनभसोरव्यतिरकोपपत्तेरिति । अत्रोच्यते न क्षीरोदकन्यायेनैदमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं नेतव्यम् । सृष्टादिऽष्टान्तप्रणयनाद्धि प्रकृतिविकारन्यायेनैवेदं सर्वविज्ञानं नेतव्यमिति गम्यते । क्षीरोदकन्यायेन सर्वविज्ञानं कल्पमानं न सम्यग्विज्ञानं स्यात् । न हि क्षीरज्ञानगृहीतस्योदकस्य सम्यग्ज्ञानगृहीतत्वमस्ति । न च वेदस्य पुरुषाणामिव मायालोकवस्तुनादिभिरर्थविधारणमुपपद्यते । सावधारणा वेयम् “एकमेवाद्वितीयमिति” श्रुतिः क्षीरोदकन्यायेन नीयमाना पीड्यते । न च स्वकार्यापेक्षयैवेदं वस्तुकदेशविषयं सर्वविज्ञानमेकाद्वितीयतावधारणञ्चेति न्याय्यम् । सृष्टादिष्वपि हि तत्सम्भवाच्च तदपूर्ववदुपन्यसितव्यमभवति “श्वेतकेतो यक्षुषोऽस्येदं महामना कनूचानभानीस्तव्योऽस्युत तस्मादशमप्राप्तोयेनाश्रुतं श्रुतमभवती”त्यादिना । तस्मादशेषवस्तुविषयमेवेदं सर्वविज्ञानं सर्वस्य ब्रह्मकार्यत्वापेक्षयोपन्यस्यत इति द्रष्टव्यम् । यत् पुनरेतदुक्तमसम्भवाङ्गीक्षी गगनस्थोत्पत्तिश्रुतिरिति । अत्र

ब्रूमः “यावद्विकारान्तु विभागो लोकवत्” सू० । तं शब्दोऽसम्भवाशङ्कः व्याप्यर्थः । न खल्वाकाशोत्पत्तावसम्भवाशङ्का कर्त्तव्या यतोयावत् किञ्चित् विकारजातं दृश्यते घटघटिकोदञ्चनादि वा कटककेयूरकुण्डलादि वा सूचीनाराचनिस्त्रिंशादि वा तावानेव विभागोलोके लक्ष्यते नत्वविकृतं किञ्चित् कृतसिद्धिभक्तमुपलभ्यते । विभागश्चाकाशस्य पृथिव्यादिभ्योऽवगम्यते तस्मात् सोऽपि विकारो भवितुमर्हति । एतेन दिक्कालमनःपरमाणूनां कार्यत्वं ग्राह्यताम् । नन्वात्मापि आकादिभ्यो विभक्त इति तस्यापि कार्यत्वं घटादिवत् प्राप्नोति, न “आत्मन आकाशः सम्भूत इति श्रुतेः । यदि ह्यत्रात्मापि विकारः स्यात्तस्मात् परमन्यच्च श्रुतमित्याकाशादि सर्वं कार्यं निरात्मकमात्मनः कार्यत्वे स्यात् तथा च श्रूयवाद् प्रसज्येत । आत्मत्वादेवात्मनो निराकरणशङ्कानुपपत्तिः । नह्यत्रागन्तुकः कस्यचित्, स्वयंसिद्धत्वात् । नह्यत्रात्मनः प्रमाणादपेक्ष्य सिध्यति । तस्य हि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणान्यन्यसिद्धये उपादीयन्ते । नह्यत्राकाशादयः पदार्थाः प्रमाणनिरपेक्षाः स्वयंसिद्धाः केनचिदभ्युपगम्यन्ते । आत्मा तु प्रमाणादिवप्रवहाराश्रयत्वात् प्रागेव प्रमाणादिवप्रवहारात् सिध्यति । नचेदृशस्य निराकरणं सम्भवति । आगन्तुकं हि वस्तु निराक्रियते न स्वरूपम् । य एव हि निराकरणकर्त्ता तदेव तस्य स्वरूपम् । नह्यत्रानेरोऽभ्युपगमिना निराक्रियते । तथाहमेवेदं जानामि वर्त्तमानं वस्तु अहमेवातोततरञ्चाक्षासिषम् अहमेवानागततरञ्च ज्ञास्यामीत्यतोतानागतवर्त्तमानभावेनान्यथाभवत्यपि ज्ञातव्यं न ज्ञातुरन्यथाभावोऽस्ति सर्वदा वर्त्तमानस्वभावत्वात् । तथा भस्मीभवत्यपि देहे नात्मन उच्छेदोवर्त्तमानस्वभावत्वादन्यस्वभावत्वं वा न सम्भावयितुं शक्यम् । एवमप्रत्यक्षे यस्वभावत्वादेवाकार्यत्वमात्मनः कार्यत्वञ्चाकाशस्य । यत्तूक्तं स्वसमानजातीयमनेकं कारणद्वयं प्रोक्तोनास्तीति तदप्युच्यते । न तावत् स्वसमानजातीयमेवारभते न भिन्नजातीयमिति नियमोऽस्ति न हि तन्तूनां तत्संयोगानाच्च समानजातीयत्वमस्ति द्वयप्रत्यगुश्रुत्याभ्युपगमात् । न च निमित्तकारणानामपि तुरीयेमादीनां समानजातीयत्वमियमोऽस्ति । स्यादेतत् समवायिकारणविषयश्च समानजातीयत्वाभ्युपगमो न कारणान्तरविषय इति तदप्यनेकान्तिकम् । सूत्रगोबालैर्ह्यनेकजातीयैरेका रज्जुः सृज्यमाना दृश्यते । तथा सूत्रैरङ्गुलीदिभिश्च विचित्रान् कम्बलान् वितन्वते । सन्ध-

द्रवत्वादपेक्षया वा समानजातीयत्वे कल्पमाने नियमान-
र्थक्यम् सर्वस्य सर्वेषु समानजातीयत्वात् । नाप्यनेकमेवा-
रभते नैकमिति नियमोऽस्ति अणुभनसोराद्यकर्मारम्भा-
भ्युपगमात् । एकैकोहि परमाणुर्भनश्चाद्यं स्वकस्मिन्भते न
द्रव्यान्तरैः संहृत्येवभ्युपगम्यते । द्रव्यारम्भ एवनेकद्रव्या-
रम्भकत्वनियम इति चेन्न परिणामाभ्युपगमात् । भवेदेष
नियमो यदि संयोगसचिवं द्रव्यं द्रव्यान्तरस्यारम्भकम-
भ्युपगम्यते तदेव तु द्रव्यं विशेषवदवस्थान्तरमापद्यमानं कार्यं
नामाभ्युपगम्यते तच्च कचिदनेकं परिणमते ऋद्धीयाद्यङ्कु-
रादिभावेन कचिदेकं परिणमते क्षीरादि दध्यादिभावेन ।
नेश्वरशासनमस्ति अनेकमेव कारणं कार्यं जनयतीति ।
अतः शास्त्रप्रामाण्यादेकस्माद्ब्रह्मण आकाशादि महाभू-
तोत्पत्तिक्रमेण जगज्जातमिति निययते । तथा चोक्तं
“उपसंहारदर्शनाच्चेति चेन्न क्षीरवद्दीति” । यच्चोक्त-
माकाशोत्पत्तौ न पूर्वोत्तरकालयोर्विशेषः सम्भावयितुं
शक्यत इति तदयुक्तं येनैव हि विशेषेण पृथिव्यादिभ्यो
व्यतिरिच्यमानं नभः स्वरूपवदिदानीमध्यवस्यते स एव
विशेषः प्रागुत्पत्तेर्नासोदिति गम्यते । यथा च न ब्रह्म-
स्य लादिभिः पृथिव्यादिस्वभावैः स्वभाववत् “अस्यूलमन-
खित्यादि” श्रुतिभ्यः एवमाकाशस्वभावेनापि न स्वभाववत्
अनाकाशमिति श्रुतेरवगम्यते । तस्मात् प्रागुत्पत्तेरना-
काशमच्छिद्रमिति स्थितम् । यदयुक्तं पृथिव्यादिवैधर्म्या-
दाकाशस्याजत्वमिति तदप्यसत् । श्रुतिविरोधे सत्युत्प-
त्त्यसम्भवानुमानस्याभासत्वोपपत्तेः उत्पत्त्यनुमानस्य च
दर्शितत्वात् अनित्यमाकाशमनित्यगुणाश्रयत्वात् घटादिव-
दित्यादिप्रयोगसम्भावश्च । आत्मनानैकान्तिकमिति चेन्न
तस्यौपनिषदं प्रति अनित्यगुणाश्रयत्वासिद्धेः । विभुत्वादीना-
ञ्चाकाशस्योत्पत्तिर्वादिनं प्रत्यसिद्धत्वात् । यच्चैतदुक्तं
शब्दाच्चेति । तत्वाच्यतत्त्वश्रुतिस्त्वावहियति “अच्यतादिवैकस्य
इतिवद्द्रव्या उत्पत्तिप्रलययोरुपपादित्वात् । “आका-
शवत् सर्वगतश्च नित्यः” इत्यपि प्रसिद्धमहत्त्वेनाकाशे-
नोपमानं क्रियते निरतिशयमहत्त्वाय नाकाशसमानत्वाय ।
यथेषुरिव सविता धावतीति क्षिप्रगतित्वायोच्यते नेषुल्ल-
गतित्वाय तद्वत् । एतेनानन्तलोपमानश्रुतिपर्याख्याता ।
“अद्यानाकाशादिति” श्रुतिभ्यश्च ब्रह्मणः सकाशात् आका-
शस्योपपरिमाणत्वसिद्धिः । “न तस्य प्रतिमास्तीति च
ब्रह्मणोऽनुपमानत्वं दर्शयति । “अतोऽन्यदार्त्तमिति” च
ब्रह्मणोऽन्येषामाकाशादीनामार्त्तत्वं दर्शयति । तपसि

ब्रह्मशब्दवदाकाशस्य जन्मश्रुतेर्गौणत्वमित्येतदाकाशसम्भव
श्रुत्यनुमानाभ्यां परिहृतम् । तस्माद्ब्रह्मकार्यं विवदिति
सिद्धम्” ।
तस्य जन्यत्वेऽपि आप्रलयस्याश्रितत्वात् गौणनित्यत्वम् । वैशे-
षिकाणां नित्यत्वानुमानं तु बलवद्वगमधिरुद्धत्वात् नरक-
पालशुचित्वानुमानवत् बाधितमिति द्रष्टव्यम् । सांख्यमते
दिक्कालयोराकाशएवान्तर्भावः अतएव सां० कौस्तुभम्
कालरूपतत्त्वान्तरं निराकृतं यथा “कालश्च वैशेषिकाभिमत
एकोन अनागतादिव्यवहारभेदं प्रवर्त्तयितुमर्हतीति तस्मा-
दयं यैरुपादिभेदैरनागतादिभेदं प्रतिपद्यते सन्तु त एवो-
पाधयोऽनागतादिव्यवहारहेतवः कृतमत्वान्तर्गुणना काले
नेति सांख्याचार्याः तस्मान्न कालरूपतत्त्वान्तराभ्युपगम
इति” सूत्रे तु आकाशप्रकृतिकत्वं तयोरुक्तम् यथा
“दिक्कालावाकाशादिभ्यः” सू० । नित्यौ यौ दिक्कालौ
तावाकाशप्रकृतिभूतौ प्रकृतेर्गुणविशेषावेव । अतो दिक्काल-
योर्विभुत्वोपपत्तिः । “आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः” इत्यादि
श्रुत्युक्तं विभुत्वं चाकाशस्योपपन्नम् । यौ तु खण्डदिक्कालौ
तौ तु तत्तदुपाधिसंयोगादाकाशादुत्पद्येते इत्यर्थः ।
आदिशब्देनोपाधिग्रहणमिति । यद्यपि तत्तदुपाधि-
विशिष्टाकाशमेव खण्डदिक्कालौ तथापि विशिष्टस्याति-
रिक्ताभ्युपगमवादेन वैशेषिकनयेनास्य कार्यतावत् तत्कार्य-
त्वमतीतम्” सां०भा० । पदार्थखण्डने शिरोमणिना
अस्य ईश्वरस्वरूपानतिरेक उक्तः “दिक्कालावीश्वरान्नाति-
रिच्येते गगनमपि तथेति” । सौगतमतसिद्धे
आवरणाभावरूपे निरुपाख्ये २ पदार्थभेदे च । तदेतत्
मतम्” शा० सू० भाष्ययोर्निराकृतम् “आकाशे चाभावात्”
सू० । “यच्च तेषामेवाभिप्रेतं निरोधद्वयमाकाशश्च निरु-
पाख्यमिति तत्र निरोधद्वयस्य निरुपाख्यत्वं पुरस्ताद्विरा-
जतम् आकाशस्येदानीं निराक्रियते । आकाशे चायुक्तो-
निरुपाख्यत्वाभ्युपगमः प्रतिबंधाप्रतिबंधानिरोधयोरिव-
वस्तुत्वप्रतिपत्तेरविशेषात् आगमप्रामाण्यात्तावदात्मनः
आकाशः सम्भूत इत्यादि श्रुतिभ्यः आकाशस्य वस्तुत्वसिद्धिः ।
विप्रतिपन्नानपि प्रति शब्दगुणानुमेयत्वं वक्तव्यं गन्धादीनां
गुणानां पृथिव्यादिवस्त्वाश्रयत्वदर्शनात् । अपि चाव-
रणाभावमात्रमाकाशमिच्छतस्तत्र एकस्मिन् सुपक्षे पतत्वावर-
णस्य विद्यमानत्वात् सुगुणान्तरस्य पितृसतोऽनवकाशत्वप्रसङ्गः
यत्वावरणाभावस्तत्र प्रतिपद्यतीति चेत् येनावरणाभावो विशि-
ष्यते तर्त्तहि वस्तु भूतमेवाकाशं स्यान्नावरणाभावमात्रम्

अपि चावरणाभावमात्रमाकाशं मन्यमानस्य सौगतस्य स्वाभ्युपगमविरोधः प्रसज्येत । सौगते हि समये पृथिवी-भगवन् ! किंसन्निभ्येल्लिखन् प्रश्नप्रतिवचनप्रवाहे पृथिव्यादीनामन्ते वायुः किंसन्निभ्य इत्यस्य प्रश्नस्य प्रति-वचनं भवति वायुराकाशसन्निभ्य इति तदाकाशस्यावस्तुत्वे न समञ्जसं स्यात् तस्मादप्युक्तमाकाशस्यावस्तुत्वम् । अपि च निरोधद्वयमाकाशञ्च त्वयमथेतद्विरुपाख्यमवस्तु नित्यञ्चेति विप्रतिषिद्धं नह्यवस्तुनोनित्यत्वमनित्यत्वं वा सम्भवति वस्तु-अयत्वाद्धर्मधर्मव्यवहारस्य । धर्मधर्मिभावे हि घटादिव-हस्तुत्वमेव स्यात् न निरुपाख्यत्वम्” भा० । आ समन्तात् काशते अच् । “रतिमाकाशमवा सरस्वती” कु० “आकाशगङ्गापयसः पतेताम्” भाषः आकाशात्तु विकृ-र्वाणात् सर्वशब्दवहः शुचिः मनुः” “घटसंहतआकाशे नोयमाने यथा घटे” सां०प्र०भा० “आकाशो जायते तस्मात् तस्य शब्दगुणः स्रुतः” मनुः । रूपादिषु मध्ये शब्दभावप्राप्तकतया श्रोत्रस्याकाशात्मकत्वेऽपि कर्षणशक्-लीरूपोपाधिभेदादानात्वमौपाधिकमेकस्यादिशः प्राचीत्वा-दिवत् एकस्य कालस्य क्षणादित्यवञ्च । ३परब्रह्मणि “आकाशोहवै नामरूपयोर्निर्वर्हिता ते यदन्तरा तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यम्” श्रुतिः “यावानयमाकाशस्तावान-यमनर्हदयाकाश” इति छा० उ० । “आकाशस्तत्त्विकात्” शा० सू० । “आकाशवत् सर्वगतस्य नित्यः” श्रुतिः गीता च । ४किद्रे गणितादिप्रसिद्धे ५ शून्याङ्के च ।

आकाशकक्षा स्त्री ईत० । ब्रह्माण्डपुटवेष्टने लोकालोकपर्वत-रूपसोमापयत् नित्यापके सूर्यकिरणसञ्चारावधिभूते वृत्ताकारे गगनस्थे गोलक्षेत्रे । तन्मिति रक्ता” सि० शि० “कोटिमैर्नख नन्दपट्कनखभूभूट्जु जगेन्दुभिर्ज्योतिःशास्त्र-विदोवदन्ति नभसः कक्षाभिमां योजनैः १८७१२-०६६२०००००००० । तद्ब्रह्माण्डकटाहसम्पुटतटे केचि-ज्जगृहेऽनम् केचित् प्रोचुरदृश्यदृश्यकगिरिं पौराणिकाः मूरयः । करतलकलितामलकयद्मलं सकलं विदन्ति ये गोलम् । दिनकरकरनिकरकरम्बिततमसो नभसः परिधि-रुदितस्तैः ।” तथा च सूर्यकिरणप्रचारावधिस्थानस्य नभःकक्षात्वेन कल्पितम् । वस्तुतोऽपरिच्छिन्नत्वादायस्य ततोऽपि सत्त्वात् न तन्मात्रमानम् । अतएव “ब्रह्माण्डमे-तन्मिमतस्तु नो वेति” ब्रह्माण्डस्थानिर्द्धारितप्रमाणकत्वं ततोक्तम् । वग्राख्यातं च प्र० मि० “एभिस्तुल्यां गणकाः नभसः कक्षामाकाशपरिधिं वदन्ति तत्र कथमनन्तस्याकाश-

स्येत्ता वक्तुं शक्यते इत्याशङ्क्य अहर्पतिद्युतिभाजोनभसः परिधेरिदं मानं वदन्ति अतएव पौराणिका-गणकाः ब्रह्माण्डपरिधिं वदन्ति केचिल्लोका-लोकं वदन्ति यतस्तदन्तर्धत्तिन एवाकर्षणयः । एवमन्ये वदन्तीति नास्माकं मतमित्यर्थः प्रमाणशून्यत्वात्” । कर-तलकलितसकलब्रह्माण्डगोला एवं वक्तुं शक्नुवन्ति न वयम्” । तेन पौराणिकमतमेतत् सूर्यकिरणसञ्चार-स्थानपर्यन्तलोपाधिना तत्कल्पनमिति दृष्टव्यम् ।

आकाशकल्प पु० ईषदसमाप्र. आकाशः आकाश+कल्प । ब्रह्मणि “निस्सृजत्वाद्भिभुत्वाञ्च तथाऽनश्चरभावतः । ब्रह्म-व्योम्नोर्न भेदोऽस्ति चैतन्यं ब्रह्मणोऽधिकम्” इत्युक्ते व्योम-गतजडताशून्यतया ततोवैलक्षण्यता तस्य तत्कल्पत्वम् । आकाशगङ्गा स्त्री आकाशपथवाहिनी गङ्गा । मन्दाकिन्याम् । “उभौ यदि व्रोम्नि पृथक्प्रवाहावाकाशगङ्गापयसः पतेताम्” भाषः । आकाशनद्यादयोऽप्यत्र । आकाशस्याव-लम्बनत्वाभावेऽपि मेरुशिखरस्यात्युच्चतया स्रगताकल्पमेव तस्यैवाकाशतुल्यता ततएव वह्ने आकाशे वह्नोत्प्रे-क्षणात् तथात्वम् । अतएव गङ्गाया स्तिपथगमित्वं पुराणे-पूक्तम् यथा च गङ्गायास्तिपथगत्यं तथा गङ्गाशब्दे वक्ष्यते आकाशगा स्त्री आकाशेऽत्युच्चस्थाने सुमेरुशिखरे गच्छति गम-ड । १खर्गगङ्गायाम् २आकाशगाभिमात्रे त्रि० । आकाशजननी स्त्री आकाशस्य किद्रेऽन जननीव पोषिका । किद्रेऽन्यं प्रगण्डग्राम् । दुर्गमध्यास्थितानां जनानां बाह्यार्थ-दर्शनार्थं किद्रेवती भित्तिः प्रगण्डो तद्द्वारैव हि रिपुप्रत्या-सक्तौ आग्नेयास्त्रं स्वयमलक्षिततया बहिः सेन्यैः क्षिप्यते । दुर्गनिर्माणोपदेशे “प्रगण्डोः कारयेत् सस्यगाकाशजननी-स्तथा । आपूरयेच्च परिखां स्यागुनक्रमपाकुलाम्” शा० भा० प० ६६ अ० “सञ्चारो यत्र लोकानां दूरादेवावध्यते प्रगण्डो सा च विज्ञेया बहिःप्राकारमंजिता” प्रगण्डो परि-भाष्य “दुर्गप्राकारभित्तौ शूराणासुपवेशस्थानानि प्रगण्डो । आकाशजननी तत्रैव एककक्षायां भित्तौ तत्रत्वानां रक्त-णभूतायां बाह्यार्थदर्शनानि क्षुद्रच्छिद्राणि यद्द्वाराग्नेवा-स्त्रशुलिकाः प्रक्षिप्यन्ते इति” नीलक० ।

आकाशदीप पु० आकाशे दीयमानोदीपः । “तुलायां तिलतै-लेन सायंसन्ध्यासमागमे । आकाशदीपं यो दद्यात् मासमेकं निरन्तरम्” ब्रह्माण्डपु० उक्ते तुलास्थरधौ सायसञ्चस्थाने दीयमाने दीपे ।

आकाशभाषित न० आकाशे भाषितम् । अलक्ष्यशरीराणां

अदृश्यानां देवादीनां गगनोद्भवे वचने आकाशवाक्याम् ।

आकाशमण्डलम् न० आकाशमण्डलमिव । १ नभोमण्डले
आकाशस्य निरयवत्येन अनवच्छिन्नत्वेन च वेष्टनाकार
मण्डलाभावेऽपि भूगोलवृत्तीपाधिकृतं तदोयं मण्डलमिव
भवति । यो हि नभोभागो सूर्गोलेनानाहतः सन् दृष्टिप्रचार
पथवर्त्यालोकगान् तस्मै भूगोलोपाधिना गोलोकारत्वं
कल्प्यते । एतेनापि प्रमाणेन भूमेर्गोलोपाधिरनुभाभम् यदि
भूमिर्गोलोकारा न स्यात् कथं तदाऽनन्तानवच्छिन्नस्याका-
शस्य गोलोकारत्वमुपलक्ष्येत कस्याचिदुपाधेरेव च सभा-
वात् तस्य गोलोकारत्वमुपलक्ष्येत इति कल्प्यम् अन्यस्य च
परिरेरदर्शनात् परिशेषात् भूमेरेव तथात्वसिद्धिरिति तस्या
गोलोकारता तद्वशाच्चाकाशस्य तथात्वकल्पनमिति “आकाश-
मण्डलमध्यमध्यास्ते” काद० नभोमण्डलादयोऽप्यत्र “नेत-
न्मभोमण्डलमम्बुराशिः” सा० द० तन्वोक्ते भूतशुद्धौ
चिन्ननीये भूमध्यावधिब्रह्मरन्ध्रान्स्थिते वृत्ताकारे स्फुट-
नभोमण्डले च “वृत्तं दिवस्तत् पङ्क्तिन्दुनाच्छितं
मातरिखनः” तन्त्र० । पदार्थादेशे, भूतशुद्धौ वायोरकाशे
विद्यापनमभिधाय “ततोभूमध्यादि ब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तं खच्छं
वर्तुलभाकाशमण्डलम्” इत्युक्तम् । तदेव मण्डलं विद्वेषे
चिन्ननीयम् यथोक्तं “जलस्य मण्डलं प्रोक्तं” मित्युपक्रम्य
“वृत्तं दिवस्तद्विद्वेषे” मन्त्रमहो० ।

आकाशमयम् पु० आकाश+प्रायार्थे मयट् । आकाशप्राये
आत्मनि । “स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयो
वाङ्मयः प्राणमयः चक्षुर्मयः श्रोत्रमय आकाशमयो वायु-
मयस्तेजोमयः अस्मयः पृथिवीमयः” शत० ब्रा० ।
‘योऽयमात्मनः संसारसंबन्धः स वास्तवो न भवति किन्त्वौ
पाधिक एवेति तदुपाधो न दर्शयितुमात्मनो वास्तवरूपमाह
स वा इति । स प्रकृतः संसारो अयमविद्यातत्कार्यं विनि-
र्मुक्तः स्वप्रकाशोऽपरोक्षः आत्मा कूटस्थः साक्षी चिदातुरेव-
न्भूतः सोऽयमात्मा वै ब्रह्म अशनायाद्यतोतः परमात्मैव ।
ब्रह्मैव सद्भयमात्माऽविद्यायाऽब्रह्मवत् प्रतिपन्नः पुनः सम्यग्-
ज्ञानात्तत्प्रध्वंसे ब्रह्मैवावतिष्ठति भावः । इदानीं
यत्प्रयुक्तमेव विध्वज्जात्मनो बन्धस्तादुपाधोनाह विज्ञा-
नमय इति विज्ञानं बुद्धिस्तत्प्रायः बुद्धेरैक्याध्यासाच्च
तद्विध्वंसे कर्तृत्वादेरात्मनि आरोपितत्वं तत्प्रायत्वम् ।
अस्मिन् प्रकरणे सर्वोऽपि मयट् प्रायार्थे न तु विकारार्थे
तत्र तदसम्भवात्” शा० भाष्यम् । [राजनि० ।

आकाशमांसी स्त्री आकाशमवा मांसी । कुड्जटामांस्याम्

आकाशमूली स्त्री आकाशे भूमिभूतदेशे मूलमस्याः डीप् ।
कुम्भिकायाम् (पाना) ।

आकाशयानम् न० आकाशे यायते ऽनेन या-करणे ख्युट्
७त० । आकाशगमनसाधने विमाने ।

आकाशरक्षिन् पु० आकाशे इय अत्युच्चप्राचीरोपरि स्थितः सन्
रक्षति रक्ष-णिनि । दुर्गबहिःप्राचीरोपरिस्थिते रक्षके ।
“सञ्चारोयत्र लोकानां दूरादेवावबुध्यते । प्रगण्डी सा
च विज्ञेया बहिःप्राकारसंज्ञिता । प्रणिधिस्तत्र यत्नेन
कर्त्तव्यो भूतिमिच्छता । स एवाकाशरक्षोति ह्युच्यते
शास्त्रकोविदैः” । भा० शा० अ० ६६ व्या० नी० क० ।

आकाशवचनम् न० आकाशे वचनम् । पात्राप्रवेशेऽपि
तदीयवाक्यं प्रविष्टपात्रेण श्रुत्वा आकाशवाक्यत्वेन कल्पिते
नाटकाङ्गे १ वाक्यभेदे “नेपथ्योक्तं” श्रुतं तत्र आकाशवचनं
तथा । समाश्रित्यापि कर्त्तव्यमासुखं नाटकादिषु
सा० द० । अलक्षितशरीरतया देवादिभिरुच्चार्यमाणे
शवाक्ये च ।

आकाशवत् लि० आकाशः गम्यतयाऽस्यस्य मत्तप् मस्य वः
स्थित्यां डीप् । आकाशगामिनि “प्रतिगृह्य दक्षिणमूर्ध-
मपाच्छाद्य तस्मिन् सादयित्वाऽकाशवतीभिरङ्गुलीरपि-
दध्यात्” आश्वला० श्रौ० सू० । [पथि ।

आकाशवर्त्मन् न० आकाशोवर्त्तमेव गम्यत्वान् । आकाशरूपे
आकाशवल्ली स्त्री आकाशस्य वल्ली शाखेय अत्युच्चशिखत्वात् ।
(अमरवेल इति) स्वातायां लतायाम् राजनि० ।

आकाशवाणी स्त्री आकाशे भवा वाणी । अदृश्योत्पादक-
पुरुषत्वेनाकाशादिवोत्पन्नायां देवादवाचि ।

आकाशसलिलम् न० आकाशात् पतितं सलिलम् । आकाशात्
पतिते जले । तच्च चतुर्विधं मेघादिधारानिर्मुक्तं धारं,
चन्द्रकरतआगतं कारम्, तुषारकृतं तौषारम्, संहन
हिमखण्डेननिर्हृतं च हैमम् । तच्च सुशुद्धं दर्शितम्
अम्बुशब्दे ३३० पृष्ठे उक्तम् । *

आकाशस्फटिकम् पु० आकाशे भवः स्फटिकइव । वर्षापले
करकाख्ये संहतजलखण्डे । तदुत्पादविषयौ ओपति-
राह । “उद्भूतैः पांचुभिर्भूतैः प्रचण्डपवनोज्जयात् ।
मेघमण्डलमानीतैर्मालिन्यपरिवर्जितैः । मिश्रणाज्जल-
विन्दूनां पिण्डभावोभवेदिह । दृढवृद्धिपतन्येते द्रवन्ते च
पुनःक्षितौ” ।

आकाशास्तिका पु० कर्म० अर्हन्तविद्वे जीवभिन्ने आप-
रणाभावरूपे पदार्थभेदे । सच अर्हच्छब्दे ३८२ पृष्ठे दर्शितः

आकाशीय त्वि० आकाशयेदं छ । नामसे “वायव्यमिद-
माकाशीयमिति” । “शब्दवज्जलमाकाशीयं तन्मादर्वशौपरि-
लाघवमिति” च सुश्रुतः । दिगा०यत् आकाशमप्यत्र त्वि० ।

आकाशे अव्य० आ+काश-के । “दूरस्थाभाषणं यत् स्वाद-
शरीरनिवेदनम् । परोक्षान्तरितं वाक्यं तदाकाशे
निगद्यते” भरतौक्ते नाटकाङ्गे वाक्यभेदे “कञ्चुकी (दृष्ट्वा
आकाशे) विहङ्गिके । अपि अश्रूजनापादबन्धनं कृत्वा
प्रतिनिष्ठता भानुमती” (कर्णं दत्त्वा) किं कथयसि आर्या
एषा भानुमतीत्यादि” वेशीस० ।

आकिञ्चन्य न० अकिञ्चनस्य भावः अज् । दरिद्रतायाम् ।
आकिदन्ति पु० १ देशभेदे २ तद्देशवासिनि च । दामन्या०
आयुधजीविसंघार्थे छ । आकिदन्तीयः तद्देशीयायु-
धजीविसंघे । बहुषु अस्स लुक् । आकिदन्त्यः ।

आकीर्णं त्वि० आ+कृ-क्त । १ व्याप्ते, २ विच्छिन्ने च ।
“आकीर्णं पितृपत्नीनामृतजहारोधिभिः” रघुः । “स्वपु-
ष्पैराकीर्णं कुसुमघनुषो भन्दिरमहो” श्यामास्तवः ।

आकीम् अव्य० आ-कन्-वा० ङीमि । १ वर्जने २ वितर्के च
चादिगणे भाकीमित्यत्र आकीम् इति पाठान्तरम् “आकीं
सूर्यस्य रोचनादिश्चादेवा उचर्बुधः” ऋ० १, १४, ८, ।

आकुञ्चन न० आ+कुचि-ल्युट् । सङ्कोचे, प्रसारितस्य
संक्षिप्तत्वसम्पादनसाधने क्रियाभेदे “आकुञ्चनन्तु सत्-
स्वेवावयवानामारम्भकसंयोगेषु परस्परमवयवानामनार-
म्भकसंयोगोत्पादकं वस्त्याद्यवयविकौटिल्योत्पादकं
कर्म, यतो भवति सङ्कुचति पद्मं सङ्कुचति वस्त्रं सङ्कुचति
चर्म” इति प्रत्ययः” वै० सू० उ० ५ । स च कर्मभेदः कर्म
च पञ्चविधम् । “उत्क्षेपणमवक्षेपणमाकुञ्चनं प्रसारणं
गमनमिति कर्माणि” वै० सू० । अत्र च उत्क्षेपणत्वा-
वक्षेपणतृाकुञ्चनत्वप्रसारणत्वगमनत्वानि कर्मत्वसाक्षादाध्याः
पञ्च जातयः” वै० सू० उ० ५ । कर्म च “एकद्रव्यमगुणं
संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमिति कर्मलक्षणम्” वै० सू०
उक्तलक्षणकम् । विवृतञ्च उ० ५ “एकमेव द्रव्यमाश्रयो-
यस्य तदेकद्रव्यं न विद्यते गुणोऽस्मिन्नित्यगुणम्” संयो-
गविभागेष्वनपेक्षकारणमिति स्तोत्रपक्ष्यनन्तरोत्पत्तिकभाव
भूतानपेक्षमित्यर्थः तेन समवायिकारणपेक्षायां पूर्वसंयो-
गाभावापेक्षयाञ्च नासिद्धत्वम् । स्तोत्रपक्ष्यनन्तरोत्पत्तिका-
नपेक्षत्वं वा विवक्षितम् पूर्वसंयोगध्वंसस्यापि स्तोत्रपक्ष्यन-
न्नरानुत्पत्तिकत्वेन अभावत्वेन तस्याद्यक्षणे सम्बन्धा-
भावात् तेन नित्यादृष्टिसत्तासाक्षादुपग्राह्यजातिमत्त्वं

कर्मत्वम् । प्रवर्ततीति प्रत्ययासाधारणकारणतावच्छेदक-
जातिमत्त्वं वा गुणान्यनिर्गुणमात्रदृष्टिजातिमत्त्वं वा
स्तोत्रपक्ष्यवर्धितोत्तरक्षणादृष्टिबिभागकारणतावच्छेदकजा-
तिमत्त्वं वा” “उत्क्षेपणं तथावक्षेपणमाकुञ्चनं तथा ।
प्रसारणञ्च गमनं कर्माण्येतानि पञ्च च” भाषा०
“सन्निगतः पीड्यमानो न प्रवर्तते आकुञ्चनप्रसारणो-
भर्तृविनमनप्रघावनोत्कासनप्रबाहणैश्च स्वर्तते” “प्रसा-
रणाकुञ्चनबन्धनपीडनैर्भृशसपचरेत्” अतुल्यपुत्रे चाकु-
ञ्चनप्रसारणादिभिर्विशेषैः” इति च सुश्रुतः ।

आकुञ्चित त्वि० आ+कुचि-क्त । १ आभुम्ने २ सङ्कोचिते च ।
“नतांसमाकुञ्चितसव्यपादम्” भट्टिः ।

आकुलं त्वि० आ+कुल-क । वप्रये । “तं तथा लपयामि
मनुपूर्णां तु लेखयामि” गीता “त्वासाकुलः परिपतन् परितो
निकेतान्यूर्ध्वः” “अभिचोद्यं प्रतिष्ठासुरासीत् काव्येद्व्या-
कुलः” इति च माघः । निराकुलः पर्याकुलः व्याकुलः
समाकुलः । आकुलत्वञ्च मनसाञ्जल्यसम्पादकमानसावस्था-
भेदः स्वक्रियाऽसामर्थ्यञ्च । ल्यर्थे णिच् आकुल्यति
अभूततद्भावे चि प्राप्ताद्युपयोगः आकुलीभूतः आकुली-
कृतः “द्रविणं परिमितमविकवप्रयनं जनमाकुलीकुरुते”

आकुलाकुलं त्वि० आकुल+प्रकारे द्वित्वम् । १ आकुलप्रकारे
२ अव्यनाकुले च ।

आकुलि पु० आ+कुल-ङ् । वप्राकुलत्वे ।

आकुलितं त्वि० आ+कुल-क्त । वप्राकुलीभूते आकुल+ल्यर्थे
णिच् कर्माणि क्त । आकुलीकृते “भार्माचलवप्रतिकराकु-
लितेय सिन्धुः” कुमा० ।

आकुलीकृतं त्वि० अनाकुलः आकुलः कृतः आकुल+चि-क
कर्माणि क्त वप्राकुलतां प्रापिते । [भूते ।

आकुलीभूतं त्वि० आकुल+चि-भू-क्त । स्वयं तथा-
आकृतं न० आ+कृ-भावे क्त । आशये अभिप्राये । “स्वां स्वां
प्रतिपदान्ते परस्परकृतहेतुकां दृष्टिम्” सा० का०
यथा शाक्तीकादयः-“कृतसङ्केताः परास्फन्दने प्रवृत्ताः
तत्त्वान्यतमस्याकृतमवगम्यान्त्यतमः प्रवर्तते तथा अन्त्यत-
मस्य करणस्याकृतात् स्वकार्यकरणाभिसृष्टादन्यतमं करणं
प्रवर्तते” इति सां० कौ० “इतीरिताकृतमग्रीखवाजिनः”
किरा० । [वेदनाकूषितलिभागेण” काद० ।

आकूणितं आ+कूण-क्त । ईषत्सङ्कुचिते । “मदनपरवशे
आकूति स्त्री आ+कृ-भावे क्तिन् । अभिप्राये । “आकूती-
नाञ्च चित्तीनां प्रवर्तक ! नमामि ते” भा० व० २६२

अ० । इमिदोक्तकण्ठवः । “आकृतिः सत्या मनसो मे व्यस्तु” ऋ० १०, १२४, ४ । “सं म आकृतिर्ध्यात्” ऋ० ४, २६, २ । संज्ञायां क्तिच् । स्वायम्भुवमनोः शतरूपायां पत्न्यामुत्पादिते कन्याभेदे तत्कथा यथा । “कस्य रूपमभूद्देवा यत् कायमभिचक्षते।ताभ्यां रूपविभागाभ्यां मिथुनं समपद्यत । यस्तु तत्र पुमान् सोऽभून्ननुः स्वायम्भुवः स्वराट् । स्त्री यासीत् शतरूपाख्या महिष्यस्य महात्मनः । तदा मिथुनधर्मैश्च प्रजा हेतुधास्वभूविरे । स चापि शतरूपायां पञ्चापत्यान्यजीजनत् । प्रियव्रतोत्तानपादौ तिस्रः कन्याश्च भारत ! । आकृतिर्देववृत्तिश्च प्रसूतिरिति सत्तम ! । आकृतिं रुचये प्रादात् कर्हमाय तु मध्यमां । दत्तायादात् प्रसूतिञ्च यतआपूरितं जगत्” भा० ३३० ।

आकृति स्त्री आक्रियते व्यज्यते जातिरनया करणे क्तिन् । जातिव्यङ्ग्येऽवयवसंस्थानभेदे । “आकृतिपहणा जातिः” महाभा० । “जात्याकृतव्यक्तयस्तु पदार्थः” गौ० सू० तत्त्वाकृतिलक्षणं तत्त्वोक्तम् “आकृतिर्जातिलिङ्गाख्या” नी० । “जातेर्गोत्वादेः सास्त्रादिः संस्थानविशेषो हि लिङ्गमिति । “इयमाकृतिरेव शक्यार्थः इति केचिन्नान्यन्ते । तदभिप्रायेण, महाभा० । “येनोच्चारितेन सास्त्रालङ्कककुक्षुरविषागिनां संप्रत्ययो भवति स शब्द इति” अवाकृतिः संज्ञा आकृतिमलः संज्ञिन इति । “लोकैर्ऽपि ह्यप्राकृतमतो मांसपिण्डस्य देवदत्त इति संज्ञा क्रियते” इति च महाभा० । गौतमेन तु इतरपक्षानिराकरणेन त्रयाणामेव शक्यार्थत्वपुरीकृतं यथा । “आकृतिस्तदमेक्षत्वात् सत्त्वव्यवस्थानसिद्धेः” सू० । आकृतिः पदार्थः कुतः सत्त्वस्य प्राणिनोगवादेर्व्यवस्थानसिद्धेर्व्यवस्थितत्वसिद्धेः तदमेक्षत्वादाकृत्यमेक्षत्वात् अवयवयोगीरयमित्यादि व्यवहारस्याकृत्यमेक्षत्वात् आकृतिरेव शक्यार्थः । इति यस्मै तदुद्घुषयित्वा जातेः पदार्थत्वमाह “व्यत्याकृति युक्तेऽप्यप्रसङ्गात् प्रोक्षणादीनां बृह्गवके जातिः” सू० । बृह्गवके व्यत्याकृति युक्तेऽपि प्रोक्षणादीममप्रसङ्गात् जातिः पदार्थः । इतरथा बृह्गवकस्यापि वृत्तित्वात् गवाकृतिमतत्वाच्च वैधप्रोक्षणादिप्रसङ्ग इति भावः । एवं जात्याकृतिवृत्तौनां प्रत्येकस्य शक्यत्वपक्षं निराकृत्य त्रयाणामेव शक्यत्वमित्याह । “जात्याकृतिवृत्तयस्तु पदार्थः” सू० “तुशब्देन एकमात्रपदार्थत्ववृत्त्यभेदः एककवचनं तु तिसृष्वेकैव शक्तिरिति सूत्रेणाय, विभिन्नशक्तौ कदाचित्

कस्यचिदुपस्थितिः स्यात् । शक्तेस्तुल्यत्वेऽपि वृत्तौ विभेदत्वं तथैव शक्तिपहणात् । गवाकृत्यादिसाधारणशक्यतावच्छेदकाभावात् न शक्यैक्यम् इति वाच्यम् तथा नियमे मानाभावात् इदं गवादिपदमभिप्रेत्याह तेन पञ्चादिपदस्य जात्यवचकत्वेऽपि न कृतिः जातिपदं वा धर्मो परं तथैव लक्षणस्य वृत्तवृत्त्यादिति” इति । एवं शक्यत्वं व्यवस्थाप्य आकृतेर्लक्षणशक्तं “आकृतिर्जातिलिङ्गाख्या” सू० पाग्विष्टम् । एतेनाकृतिशब्दस्य जातिव्यत्योः संबन्धपरत्वकल्पनमर्वाचीनामां परास्वम् सम्बन्धस्य जातिलिङ्गत्वाभावात् तस्य शक्यतावच्छेदसम्बन्धत्वेन शक्यत्वाभावाच्च । शा०भा० आकृतीनां निमित्तोक्तिः तुल्याकृतिमवाहनिमित्तत्वाभिप्रायेण इष्टव्या “यत्नाकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति” नीतिः “न तुल्यविषये तवाकृतिः” ‘त्वदुदाहरणाकृतौ गुणाः’ इति च नैष० २ आकारे “इङ्गितं हृद्गतोभावो बहिराकार आकृतिरिति” सञ्जोक्तोः ३ आकृति युक्ते देहे “किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाहतीनाम्” शकु० । “स्यटाकृतिः पत्नरथेन्द्रकेतोः” रघुः । “स्फुरितं मनोगतमिवाकृतयः” “गोवर्द्धनस्याकृतिरन्वकारि” इति च भाषः । “नाकृति युक्ता युक्ता” उद्भटः । ४ आकारे मूलपण्यादौ च आकृतिगणः ।

आकृतिगण ५० आकृतौ आकारप्रसिद्धोगणः शाक० त० । पाणिन्युक्ततत्कर्मनिमित्ते शब्दसमूहे । यथा स्वरादिराकृतिगणः कण्ठादिरित्यादि गणप्राठे भूरिप्रयोगः । आकृतिच्छत्वा स्त्री आदयति ऋद-णिच् कर्त्तरि ण्वन्तुः २० । (घोषा) घोषातकीकृतायाम् ।

आकृष्ट लि० आ+कृष-क्त । कृताकर्षणे । “नाकृष्टं न च टङ्कितं न नमितं नोत्थापितं स्यान्नतः” महाभा० ।

आकृष्टि स्त्री आ+कृष-क्तिन् । आकर्षणे ।

आके अव्य० आ+कन-डे । १ अन्तिके २ दूरे च निरु० ।

“त्वमग्ने ऋभुराके नमस्य” ऋ० २, १, १०

आकेकरा स्त्री आके अन्तिके कीर्यते कृ-कर्म्मणि अप् ।

“दृष्टिराकेकरा किञ्चित्स्फुटापाङ्गे प्रसारिता । मीलिताङ्गीऽपरा लोके तारा व्यवर्त्तनोद्भवा” इत्युक्तलक्षणे दृष्टिभेदे नेलादिविशेषणत्वे न० “निमीलदाकेकरलोचवस्तुषा” भाषः ।

आकेनिप लि० आकेऽन्तिके निपतन्ति नि+पत-ड । अन्तिकपातिभि “आकेनिपासो अहभिर्देविध्वतः” ऋ० ४, ४५, ६, आकोकीर ५० अक्षोतिषोक्ते मकरराशौ । “क्रियतामुरिजितमकुचीरलेयपाधेययूकौपास्याः । तैत्तिक् आकोकीरोह-

रोगस्थान्तरं चेत्यम्” ज्यो० । [पूर्वस्य वा । अपाटवे ।
आ(अ)कौशल न० अकुशलस्य भावः अण् । द्विपदद्विः
आक्रन्द आ+क्रन्द-घञ् । १ सारवे रोदने, २ आह्वाने,
३ शब्दे, च । कर्मणि घञ् । ४ भित्ते, ५ आतरि च । आधारे
घञ् । ईदाराणे युङ्गे, दुःखिनां ७ रोदनस्थाने च ।
आक्रन्दयति अच् । दपाणि पाहपशादिति नि नृपभेदे ।
अरिषब्दे ३५५ पृष्ठे विवृतिः “आक्रन्दे चाप्यपैङ्गीति
न दण्डं मत्तुरब्रवीत्” मनुः पार्ष्णि पाहञ्च संप्रेक्ष्य
तथाक्रन्दञ्च मण्डले” मनुः ।

आक्रन्दन न० आ+क्रन्द-ल्युट् । १ सारवरोदने २ आह्वाने च ।
आक्रन्दिक लि० आक्रन्दे दुःखिनां रोदनस्थानं धावति ठञ्
ठक् वा । दुःखिनां रोदनस्थानधावके ठञ् स्त्रियां ङीप्
आक्रन्दिन् लि० आक्रन्दति आ+क्रदि+णिनि । रोदनपूर्व-
काह्वयके । “परस्परक्रन्दिनि चक्रवाकयोः” कुमा० ।

आक्रन्दे अव्य० आ+क्रन्द-आधारे के । युङ्गे निरु० ।

आक्रम पु० आ+क्रम-घञ् अष्टद्विः । १ बलेनातिक्रमणे । ल्युट् ।
आक्रमणमप्यत्र न० । आक्रम्यते परलोकोऽनेन करणे
घञ् । परलोकप्राप्तिसाधने २ विद्याकर्मणादौ । “अथ यथाक्र-
मोऽयं परलोके स्थाने भवति तमाक्रममाक्रम्योभयान्
पाप्मन आनन्दं च पश्यति” ह० उ० । “अयं पुरुषः
परलोकस्थाने प्रतिपत्तये निमित्ते यथाक्रमो भवति
वाहयेन परलोकप्रतिपत्तिसाधनेन विद्याकर्म पूर्वप्रज्ञा-
लक्षणेन युक्तो भवति तमाक्रमं परलोकस्थानायोन्मुखीभूतं
प्राप्ताङ्गुरीभावमिव बीजं तमाक्रममाक्रम्यावष्टभ्य” भा०
“अथ केनाक्रमेण यजमानः स्वर्गं लोकमाक्रमते”
यत० ब्रा० । ३ कृताक्रमणे ४ अभिभूते ५ वृत्तौ ईदाम्यहे
च । आक्रामति पराभवति लुधात् आ+क्रम-अच् ।
७ अच् “आक्रमोऽस्याक्रमाय त्वा” यजु० १५, ६ । “आक्र-
मोऽञ्चम्” वेददीपः ।

आक्रान्त लि० आ+क्रम-क्त । १ पराभूते २ स्त्रीपरिगत्या
व्याप्ते सममेव समाक्रान्तं द्वयं हिरण्यगामिना” रघुः ।
“नितान्तमाक्रान्त इवाङ्गनानाम्” माघः ।

आक्रान्ति स्त्री आ-क्रम भावे क्तिन् । आक्रमणे उपरिस्थानेन
प्राप्ते “आक्रान्तिसम्मानितपादपीठम्” कुमा० ।

आक्रोड पु० आक्रोडत्यल आ+क्रोड-घञ् । क्रोडास्थाने
उद्यानादौ । “आक्रोडपर्वताकोन कक्षिताः खेषु
वेश्मसु” कुमा० “कमलाक्रोडभासाद्य तल विधिअभिषुः”
दशकु० । कर्तरि अच् । २ विह्वरपीठे लि० ।

आक्रोडिन् लि० आ+क्रोड-घिण्युन् । क्रीडापीठे स्त्रियां ङीप्
आक्रुष्ट लि० आ+क्रुष्ट-क्त । १ कृताक्रोष्टे यं प्रति आक्रोष्ट-
कृतस्तस्मिन् । २ शब्दिते शनिन्दिते च । “शेरोभिराक्रुष्ट-
महागुहासुखम्” माघः । भावे क्त । ४ परवभाषणे न०
“माञ्जोरमूषिकाक्षर्ये आक्रुष्टे क्रोधसम्भवे” कात्या०
“आक्रुष्टे परवभाषणे” आ० त० रघुनन्दनः ।

आक्रोश पु० आ+क्रुश-घञ् । १ विह्वलितने, २ शप्ते शनि-
न्दावाञ्च ल्युट् आक्रोशनमप्यत्र न० । ४ अपवादे “पूर्य-
मासीहृराक्रोशं क्षनतस्तस्य भूतये” रामा०, “कुलाक्रोश-
करं लोके धिक्ते चारितमोदशम्” रामा० ।

आक्रोशत लि० आ+क्रुश-ल्युट् । आक्रोशकारके ।

आक्रोष्टृ लि० आ+क्रुश-लृच् । आक्रोशकारके । आक्रु-
श्यमानोनाक्रोशेनन्युरेव तितित्ततः ॥ आक्रोष्टारं निर्द-
हति सुकृतं चास्य विन्दति” भा० आ० प० ८६ अ० ।

आक्ली अव्य० आ+क्लिद-ङी । विकारे उभ्यादि । आक्लीकृत्य ।

आक्लेद पु० आ+क्लिद-घञ् । आद्रीभावे । [जाते वैरे ।

आक्षद्यूतिक न० अक्षद्यूतेन निर्दत्तम् ठक् । आक्षोडय ।

आक्षपाटिक पु० अक्षपटे क्रोडास्थाने व्यवहारस्थाने वा नियुक्तः
ठक् । १ अक्षक्रोडाध्यक्षे २ व्यवहाराध्यक्षे प्राङ्निवेके च ।

आक्षपाट् लि० अक्षपादक्षेदम् अण् । १ गौतमसाम्बन्धिमते । तेन
प्रोक्तम् अण् । तत्कृते २ गाक्षे च तच्च शास्त्रं प्रमाणादि
षोडशपदार्थतत्त्वावेदकं पञ्चाध्यायात्मकम् । प्रमाणप्रमे-
येत्यादि सूत्रमारभ्य हेत्वाभासाश्च यथोक्ताः इत्यन्तसूत्र-
समुदात्मकम् । तस्य संक्षिप्तार्थः न्यायगर्भे वक्ष्यते । अक्ष-
पाटप्रणीतं वेत्ति अण् । न्यायमताभिन्ने ३ नैयायिके च ।

आक्षार पु० आ+क्षर-णिच्-घञ् । अगम्यागमनं कृतं त्वयेति
पुरुषं प्रति, अगम्यागमनं त्वया कृतमिति स्त्रियं च
प्रति दूषणे । ल्युट् आक्षारणमप्यत्र न० । युच् टाप् ।
अत्थार्थे स्त्री । [यापवादक्षेण दूषिते ।

आक्षारित लि० आ+क्षर-णिच्-क्त । आक्षारोभियुगविव-
आक्षिक लि० अक्षेण दीवृति जयति जितं वेत्ति अक्ष+ठक् ।

१ अक्षेण देयके २ अक्षेण जयिनि ३ अक्षजिते च ।

“प्रातिभाव्यं दृष्टादानमाक्षिकं कौरिकं च यत्” मनुः
भारभूतान्मान् हरति वक्ष्यावहति वा वंशा० अक्ष
पूर्वात् भारात् ठक् । आक्षभारिकः अक्षभारवाहकादौ
लि० अक्षोऽल वंशादिसाहचर्यात् कश्चिदुभयः ।

आक्षित् लि० आ+क्षि-क्लिप् । “आवर्त्तमाने” “आक्षित् पूर्वा-
क्षपरा” अ० २, ५५, ५ । “आक्षित् आवर्त्तमानः” भा० ।

आक्षिप्त त्रि० आ+क्षिप-क्त । १ कृताक्षेपे यस्याक्षेपः कृतस्त-
स्मिन् २ आक्षेपे च ।

आक्षीव पु० आ+क्षीव-णिच्-अच् । १ शोभाञ्जनदृष्टे ।
क्षीव-क्त त्रि० क्षीवोमत्तः प्रादि० । २ ईष्यन्ते
३ सस्यक्प्रसक्ते च त्रि० ।

आक्षेप पु० आ+क्षिप-घञ् । १ भस्मिन्ने, २ अपवादे, ३ आक-
र्षणे, धनादिन्यासरूपे, ४ निक्षेपे ५ अर्थालङ्कारभेदे स च
३६४ छन्दो दृश्यः । ईनिवेशने “गोरोचनाक्षेपनिताङ्गौरैः”
कुमा० ७ उपस्थापने “स्वसिद्धये पराक्षेपः परार्थे स्वसम-
र्पणम् । उपादानं लक्षणं चेति” काव्यप्र० । ८ व्यनुमाने
यथा जातिशक्तिवादिनां सते व्यक्तेराक्षेपात् बोधः ।
सचानुमानमेव । तथा हि गामानयेति वाक्ये गोत्वकर्मका-
नयनं गोकर्मकानयनं विनाऽनुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञानेन गो-
त्वान्नयस्य व्यक्तेरनुमानेन भानम् । यथोक्तं शब्दशक्ति०
“गामानयेत्यादौ गोत्वादिकर्मकत्वेनैवानयनादेरन्वयधोः
गोत्वादिशक्तत्वेन पदज्ञानस्य गोत्वाद्यानयनबुद्धिं प्रत्येव-
हेतुत्वात् गामानयेत्यादौ स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेनैव प्रक-
त्यर्थस्य गोत्वादेः साक्षाद्भावात् गवादिकर्मताकत्वेन बोध-
स्तूनरकालमाक्षेपात् । कर्मत्वं गोष्टत्वि गोत्वनिष्कर्मता-
त्वात्, आनयनं गोष्टत्वि कर्मताकम् गोत्ववृत्तिकर्मताकत्वा-
दित्याद्यनुमानसाक्षाज्यात्” । ९ स्तुतिस्कारवचने च “विरुद्ध-
माक्षेपवचसिचित्ततः” किरा० ।

आक्षेपक त्रि० आ+क्षिप-खल् । १ निन्दके २ आकर्षके । “यदा
तु धमनीः सर्वाः कुपितोऽभ्येति मारुतः । तदा क्षिपत्याशु
सुङ्कुर्मुहुर्देहं नभश्चरः । सुङ्कुर्मुहुस्तदाक्षेपादाक्षेपक इति
स्मृत” इत्युक्तलक्षणे ३ वातारोगभेदे ४ व्याधे च पु० भेदि० ।
आक्षेपण न० आ+क्षिप-ल्युट् । आक्षेपार्थे “पतनपी-
डनप्रहारालक्षेपणव्यालङ्घनगदशनप्रभृतिभिरभिषातविशेषैः”
सुश्रु० ।

आ(अ)क्षेपज्ञान० अक्षेपज्ञ एव आक्षेपज्ञा० स्वार्थे घञ् ।
द्विपदद्विभिः पृथ्वपदस्य वा । अक्षेपज्ञे चेतानभिज्ञे ।
आक्षेपिन् त्रि० आक्षिपति आ+क्षिप-णिनि । १ आकर्षके ।
आक्षेपः स्तुत्यदृष्ट्या पर्यालोचनस्य इति । २ स्तुत्य-
दृष्ट्या आलोचनपूर्वककर्षके च । “बाह्याभ्यन्तरविष-
याक्षेपी चतुर्थः” पात० सू० । प्राणायामशब्दे विवृतिः ।

आक्षोट पु० आ+अक्ष-ओट । शैलपीलुभेदे ।

आक्षोड पु० आ+अक्ष-ओड । शैलपीलुदृष्टे (आख-
रोट) इति ख्याते । “विलामलकशब्दीका-

फलमाश्नातदाडिमम् । भव्यं पानिवताक्षोडम्” स्मृतिः
“आक्षोडमृजस्व फलकारफलं काशीरप्रसिद्धम्” आह्वनपत्रे
रघुनन्दनः ।

आख पु० आखनत्यनेन आ+खन-ङ । खनिते । अच्
स्वार्थे कन् गौरा० पाठान्तरम् ङीप् । आखकी कुङ्-
खनिते स्त्री ।

आखण्डल पु० आखण्डयति भेदयति पर्वतान् आ+खण्डि-
ङलच् ङल्य नेचम् । इन्द्रे । “आखण्डलः काममिदं
वभाषे” कुमा० “तमोशः कामरूपाणामत्याखण्डलविक्रमः”
रघुः । [पूर्वपदाद्युदात्तम् ।

आखण्डि आ+खण्ड-ङन् आखण्डके भेदके पत्वप्रादि०

आखन पु० आखनत्यनेन आ+खन-घ । खननसाधने
खनिते । वेदे तु णत्वम् । “एवं तथाश्मानमाखण्य
मृत्वा” का० उ० । न शक्यते खनितं कुहालादिभि
रपि दृक्छेत्तुं न शक्योऽखण्यमृत्वा” शा० भाष्यम् ।

आखनिक आ+खन-कर्त्तरि इकन् । १ चौरे, २ मूषक्रे, ३ मूषिके
च ४ खननकर्त्तरि त्रि० ।

आखनिक पु० आ+खन-करणे कर्त्तरि वा इकवक् । खनिते
१ चौरे २ मूषक्रे ३ मूषिके च ५ खनके त्रि० । डर । आख-
रोषत्व । पात्रेषमितादिः युक्तारोह्यादिश्च ।

आखर पु० आ+खन-करणे ङ । खनिते ।

आखरेष्ठ त्रि० आखरे तिष्ठति स्था-क पत्वम् वेदे नित्यस-
लुक् । आखरे स्थिते “क्षणेऽप्याखरेष्ठः” सि० कौ० ।

आखान पु० आ+खन घञ् । समन्तात् खनने ।

आखु पु० आ+खन-ङ । १ मूषिके, २ चौरे, ३ मूषक्रे च ।
कर्मणि ङु । ४ देवतादृष्टे । “विभवे सति नैपात्ति न
ददाति जुहोति न । तमाङ्गराखु”मित्युक्तलक्षणे ५ कृपणे च
आखुकर्षं पर्णिका स्त्री आखुकर्षाविवा पर्णान्यस्या वा कप् ।
(उन्दुरकाणी) लतायाम् ।

आखुकणी स्त्री आखोः मूषिकस्य कर्षं इव पर्णमस्याः
ङीप् (उन्दुरकाणी) नूषिककर्षतुल्यपर्णयुक्तायां लतायाम् ।

आखुग पु० आखुना मूषिकेण गच्छति । गम-ङ । मूषिक-
वाहने गच्छते । तस्य यथा मूषिकवाहनत्वं तथा गच्छे-
शब्दे वक्ष्यते आखुवाहनादयोऽप्यत्र ।

आखुपर्णिका स्त्री आखुः तत्कर्षादिव पर्णमस्याः वा कप् ।
(उन्दुरकाणी) दृष्टे । कबभावे ङीप् । आखुपर्णीत्यपि तत्रैव ।

आखुभुज पु० आखुं भुङ्क्ते भुज-किन् । मूषिकभक्षके विद्धावे ।
क । आखुभुजोऽप्यत्र ।

आखुकरीष न० ६ त० । मूषिकगुष्कपुरीषरूपकरोने “तस्मा-
दाखुकरीषं सम्भरति” शत० ब्रा० ।

आखुपाषाण पु० व्याखुः खनकः पाषाणः कर्म० “आखुपाषाण-
नामायं बोहसङ्करकारकः” इत्युक्ते पाषाणभेदे राजनि० ।

आखुविषहा स्त्री आखुविषं मूषिकविषं हन्ति हन-ड ।
मूषिकविषहरे १ देवताहृष्टे, २ देवतालीखतायाञ्च ।

आखूत्कर पु० आखुभिरुत्कीर्यते उत्+कृ-कर्माणि-अप् ।
मूषिकैरुत्कीर्यमाणेषु पांशुषु । (उन्दुरमाटि) । “हिरण्यं
निधायोखूत्कराच्चिपति” कात्या० ४, ८, १६ ।

आखूत्य लि० आखुभ्य उत्तिष्ठति उद+स्था क । १ आखूत्-
ङ्गवे । भावे क । २ आखूनामुत्थाने न० सि० कौ० ।

आखेट पु० आखिद्यन्ते त्वाद्यन्ते प्राणिनोऽत्र आ+खिट-घञ् ।
प्राणिनासाध्यायां मृगयायाम् । स्वार्थे कन् आखेटकोऽप्यत्र
आखेटशीर्षक न० । आखेट इव शीर्षाख् ॥ “कपिशिर्षं
इमशीर्षं तथा चाखेटशीर्षकम् । इति कुट्टिमभेदाः
सुः” इत्युक्ते (सुडङ्ग) कुट्टिमभेदे । [२ तत्कुशलमात्रे च ।

आखेटिक पु० आखेटे कुशलः ठक् । मृगयाकुशले १ कुकुरे ।

आखोट पु० आखः खनित्रभिषउटानि पर्णान्यस्य । (आख-
रोट) इति ख्याते शैलपीलौ ।

आख्या स्त्री आ+ख्यायते कनेन आ+ख्या-चङ् । संज्ञायां
रूढेनास्मि वाचकशब्दे । “पञ्चादुमाख्यां सुसुखी जगाम” कुमा-
नाम च “येन स्त्रीयपदार्थस्य सुख्यतः प्रतिपादने। खोत्तर-
प्रथमापेक्षा तन्नाम स्यात्तदर्थकमिति” शब्द० उक्तलक्षणकम्
“यत् प्रातिपदिकं नाम तन्नाम्नो नातिरिच्यते” इति च तत्रो-
क्तं “यादृशशब्देन खोपस्याख्यदर्शसुखविशेषकान्यबोधार्थं
खोत्तरप्रथमाविभक्तिरपेक्ष्यते तादृशः शब्द एव तदर्थकं
नाम । षटाद्वोहि शब्दाः प्रथमान्तत्वेन निश्चिता एव
स्वार्थसुखविशेषकं बोधमुत्पादयन्ति नत्वन्यथा न हि
षट् इत्यादित इव षटादिन्यादितोऽपि षटादिसुखविशे-
षकः सुबर्थसंख्यादेरवगमः । पीतपटेत्यादिकः समासोऽपि
खोत्तरं प्रथमाप्रतिस्वानदशायामेव षटादिसुखधर्मा-
ताकस्य पीताद्यन्वयबोधस्य जनकः अतएव “नापदं प्रयु-
ञ्जीतेति” वृद्धाः । पदं विभक्त्यन्तं पीतपटरूपमित्यादावपि
नावान्तरवाक्यार्थबोधपूर्वको सहावाक्यार्थबोधः षटा-
दिनाम्नः प्रथमान्तत्वाभावेन तदर्थं पीताद्यन्वयधियः
पूर्वमसम्भवात् विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितया प्रमाणान्तरेण
पटधर्माकपीतनिश्चयादपि तत्र सम्भवात् । अत्रान्योन्य-
परस्परदिनामसंख्याभिः “एभ्यः एवमा नामिधीयते” इति

वृद्धैः अरणादिति वाच्यं मन्त्राभ्यामन्योन्यं हन्यत इत्यादौ
मन्त्रयोः परस्परकर्तृकहननकर्मात्मान्यान्तरोधेन तेषामपि
प्रथमान्तत्वादप्यथा सकर्मकस्य हन्तेर्भावात्स्वातसाकाङ्क्ष-
त्वात्पुनरपत्तेरकर्माख्यैव धातोस्तथात्वात्” । तेन न्याय-
मते प्रथमान्तसुखविशेषकशब्दबोधस्वीकारेण तथात्वं वैया-
करणादिभते तु न तथा “भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि
नामानोति या० उक्तेः भावप्रधानत्वे नैव बोधः तथाच “अर्थ-
वदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिक” “कृतञ्चितसमासाचेति” पा०
उक्तलक्षणं प्रातिपदिकमेव नामेत्वभिधीयते अतएवोक्तम्
“उणाद्यन्तं कदन्तञ्च तद्धितान्तं समासजम् । नामसंज्ञा
भवेत्तस्य स्वाद्युत्पत्तिस्तदुत्तरम्” तच्च नाम चतुर्विधम् “रूढञ्च
लक्षकञ्चैव योगरूढञ्च यागिकम् । तच्चतुर्णां परे रूढयौगिकं
मनूतेऽधिकम्” शब्द० व्याख्यातं च स्वयमेव जगदी-
शेन । “निरुक्तं नामविभजते । रूढञ्चोत्पत्तिरिति नाम ।
चतुर्विधमवधारणार्थं तेन किञ्चिन्नाम कचिदर्थं रूढ-
मेव यथा गोप्रभृतौ गवादि, गमेर्धौ दाभाभ्यां सुधेर्-
रुद्धेत्वादेरीणादिकप्रत्ययस्य शक्तिविरहेण यौगिकत्व-
विरहात् । किञ्चिल्लक्षकमेव यथा तीरादौ गङ्गादि, आद्य-
व्युत्पत्त्या पूर्वतोरे शक्तिपक्षस्याविशिष्टत्वेऽप्याजानिक-
प्रयोगापत्त्या तदप्राप्ताद्यकल्पनात् शक्तेः पूर्वपूर्वप्रयोग-
नियतत्वात् । किञ्चिद्व्योगरूढमेव यथा पङ्कजातपद्मादौ
पङ्कजादि “किञ्चित् यौगिकमेव यथा पाककर्तादौ पाच-
कादि । रूढयौगिकमधिकं नाम यथा मण्डपमण्ड-
रजतादि तद्धि कदाचिदवयववृत्त्या योगार्थमेव कदाचिच्च
समुदायशक्त्या रूढार्थमेवाभिधत्ते इत्यपरेषामन्तम् ।
गौर्वाङ्गीक इत्यादौ तु शक्यार्थसदृशत्वावच्छिन्नबोधकतया
गौषं गवादिपदं गोषड्गवादौ लक्षकमेव न तु ततोभिद्यते”
तत्र रूढादिलक्षणाणि तत्रैवोक्तानि यथा “रूढं सङ्केतव-
त्तामैव संज्ञेति कीर्त्तते । नैमित्तिकी पारिभाषिकौपा-
धिक्यपि तद्विदा । अत्रान्न यादृशार्थं सङ्केतितमेव न तु
यौगिकमपि तद्वृद्धं योगरूढं पङ्कजादिकं न तथा
रूढनामैव च संज्ञापदेनाभिधत्ते न तु रूढादिवत्
संज्ञापि नाम्नोऽवान्तरभेदः, येन विभागव्याघातः स्यात् ।
संज्ञायाश्च तयोभेदाः नैमित्तिकी पारिभाषिकी औपा-
धिक्ये चेति । पाचकपाठकादयस्तु न संज्ञाः सङ्केतमन्वयत्वा-
दिति ये तु रूढस्य नाम्नश्चतुर्विधत्वमाहुस्तन्मतमुपस्यति ।
जातिद्रव्यगुणस्पर्धैर्धर्मैः सङ्केतवत्तया । जातिशब्दादि-
भेदेन चातुर्विध्यं परे जगुः । गोगववादीनां गोत्वादिति

जात्या पञ्चाङ्गादीनां जाङ्गलधनादिद्रव्येषु धन्यपिशु-
नादीनां पुण्यक्षेपादिगुणेन लक्षणादीनाञ्च शब्दानां
कर्मण्यवच्छिन्नशक्तिमत्त्वाच्चातुर्विध्यमेव कूटानामिति ।
यदुक्तं दण्डिनाचार्यैः “शब्दैरेव प्रतीयन्ते जातिद्रव्य-
गुणक्रियाः । चातुर्विध्यादमीमास्तु शब्द उक्तस्तुर्विध”
इति तदेतच्छब्दमूलकमूर्खादीनामन्यून्यादीनाञ्च शब्दा-
नामपरिग्रहापत्त्या परित्यक्तमस्माभिः । नैमित्तिकसंज्ञां
लक्षयति । जात्यवच्छिन्नसङ्केतवती नैमित्तिकी सता ।
जातिमात्रे हि सङ्केताद्द्रव्यस्तेभानं सुदुष्करम् । यन्नाम
जात्यवच्छिन्नसङ्केतवत् सा नैमित्तिकी संज्ञा यथा गोचत्वा-
दिः सा हि गोत्वचैतत्त्वादिजात्यवच्छिन्नमेव गवादिकर्म-
भिधत्ते न तु गोत्वादिजातिमात्रं गोपदं गोत्वे सङ्के-
तितमित्याकारकपक्षात्गामानयेत्यादौ गोत्वादिना गवा-
देरन्वयानुपपत्तेः एकशक्तत्वग्रहस्यान्यानुभावकत्वेऽतिप्रस-
ङ्गात् । ननु गामानयेत्यादौ गोत्वादिकर्मताकत्वेनैवानय-
नादेरन्वयार्थगोत्वादिशक्तत्वेन पदज्ञानस्य गोत्वाद्यान्वय-
बुद्धिं प्रत्येव हेतुत्वात् सुबर्थकर्मत्वादौ स्वाश्रयवृत्तित्वसम्ब-
न्धेनैव प्रकृत्यर्थस्य गोत्वादेः साकाङ्क्षत्वात् गवादिकर्मता-
कत्वेन बोधस्तत्कालमोक्षेपात् कर्मत्वं गोवृत्ति गोत्वनिष्ठ-
कर्मतात्वात् आनयनं गोवृत्तिकर्मताकं गोत्ववृत्तिकर्मताकत्वा-
दित्याद्यानुमानसाक्षाच्छात् । न च वस्तुगत्वा यद्गोत्व-
शक्तत्वं तज्ज्ञानस्य हेतुत्वे गोपदं जातिशक्तमित्येवं
ग्रहादपि शुद्धगोत्वस्यान्वयबोधोपपत्तिः गोत्वत्वावच्छिन्नशक्त-
त्यप्रकारकज्ञानत्वेन तथात्वे च साधवाद्गोत्वावच्छिन्नशक्त-
ताप्रकारकज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं गोत्वत्वाद्यप्रवेशादिति वाच्यम्
गोपदं गोत्वशक्तमित्याकारकज्ञानत्वेन हेतुतायां शुद्धस्यैव
गोत्वस्य विषयितासम्बन्धेन शक्त्यर्थे विशेषणत्वेन गोत्वत्वा-
दिप्रवेशगौरवस्यायोगात् । न हि समवायान्यसम्बन्धेन
जातेः प्रकारतायां धर्मावच्छिन्नत्वनिवमोमानाभावात्
अयं गौरित्यादिव्यवसायोत्तरमिमं गोत्वेन जानामीत्या-
कारे तस्य ज्ञाततालिङ्गकानुमानेऽनुव्यवसाये वा व्यभि-
चाराच्च प्रागनुपस्थित्या गोत्वत्वादेस्तत्त्वोपनयायोगात् ।
एतेन जातेर्निर्वच्छिन्नप्रकारत्वस्य समवायसंसर्गावच्छि-
न्नत्वनिवमात् कोपस्य गोत्वादेः शक्त्यर्थे विषयतया
सुबर्थकर्मत्वाये च परस्पररथा प्रकारत्वायोग इत्यपि प्रत्युक्तम्
उक्तस्यैव एव व्यभिचारात् । नचैवं कालोगैः पदं
गौरित्यादिप्रत्ययोऽपि प्रमा स्यात् कालिकादिसम्बन्धेन
गोत्वादिमति तत्प्रकारकत्वादिति वाच्यं कालिकादि-

सम्बन्धेन गोत्वादेः प्रामाण्यस्य गोत्वत्वाद्यवच्छिन्नप्रकार-
तागर्भत्वेन तादृशमतेः प्रमात्वायोगात् अन्यथा घट-
त्वादिजातेः संस्थानसमवेगतत्वमते संयोगोघट इत्यादिप्र-
तीतेः समवायेन प्रमात्वस्य दुर्वारतापत्तेः शाब्दस्यैव
प्रत्यक्षस्यापि कालोगौरित्यादिबोधस्य निवमतोगवाद्य-
भेदावगाहित्वै नैवाप्रमात्वसम्बन्धवाच्चेति भट्टमतानुवर्तिनः ।
तन्मन्दं विनाप्याक्षेपं गामानयेत्यादितोगवादिकर्मता-
कत्वेनानयनादेरन्वयबोधस्यानुभविक्तत्वात् गौर्गच्छतीत्यादौ
शुद्धगोत्वे गतिमत्त्वाद्यान्वयस्यानुभवेनास्पर्शनात् गोत्वत्वा-
द्यानुपस्थित्या च गोत्वं गच्छतीत्याद्यानुभवस्यासम्बन्धात्
स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेन गतिमत्त्वादिहेतुना गवादौ
साक्षात्सम्बन्धेन गतिमत्त्वाद्याक्षेपस्य व्यभिचारादिदोषेषु
दुःशक्यत्वाच्च । एतेन कर्मत्वादौ गोत्वादेः स्वाश्रय
वृत्तित्वसम्बन्धेनान्वयबोधोत्तरं कर्मत्वस्य गोत्ववृत्तित्वं
गोवृत्तित्वं विनानुपपन्नमित्यनुपपत्तिधीसङ्कतेन गामित्या-
दिवाक्येनैव कर्मत्वं गवीयमित्योपादानिकोगवादिव्यक्ते-
र्बोध इति श्रीकर्मतमप्यनादेयं मिथोविरुद्धाभ्यां शाब्द-
त्वार्थापत्तित्वाभ्यामवच्छिन्नबोधस्यासौक्येन शब्दानुप-
पत्तिभ्यां सम्भूय तथाविधोपादानिकबोधस्य अननायो-
गाच्च । यत्तु गौर्जायते गौर्नश्यति सर्वत्र गोत्वादि-
जातिशक्तेनैव गवादिपदेन लक्षणाया गोत्वादिनिश्चिता
व्यक्तिर्बोध्यते व्यक्तीनां बहुत्वेनाप्यलभ्यत्वेन च तत्र
शक्तेरकल्पनात् तात्पर्यानुपपत्तेरपि लक्षणाया वीजत्वात्
यदाङ्गमण्डनाचार्याः “जातेरस्तित्वनास्तित्वे न हि कश्चि-
द्विद्यति । नित्यत्वाच्चक्षणीयायाव्यक्तेस्ते हि विशेषण्ये” इति
तदपि तुच्छं व्यक्तिविनांशतायां गोत्वादिजातौ गवादिपदस्य
सुखप्रयोगाभावेन तन्मात्रस्यापेक्षत्वे तद्वति गवादौ
लक्षणाया वक्तुमशक्यत्वात् शक्यसम्बन्धस्यैव लक्षणात्वात् ।
न च गोरन्वो नहि एत्यादौ पञ्चव्यर्थेऽवधित्वे प्रतियो-
गित्वे वा सावच्छेदात्वसम्बन्धेन शुद्धस्य गोत्वादेरन्वयासथा-
विधस्त्वैव एव जातौ सुखप्रयोगः तत्र पञ्चव्याः स्वार्थे-
ऽवधित्वादौ स्निग्धगोत्वावच्छेदात्वसंसर्गेण प्रकृत्यर्थस्य
गवादेरन्वयबोधकत्वात् अन्यथा गोगोत्वयोर्भक्तिशक्तिभ्यां
गोपदेन बोधने वृत्तिद्वययोगपद्यापत्तेः वस्तुतः शुद्धस्य
गोत्वादेः शाब्दप्रकारतायाः समवायावच्छिन्नत्वनिवमात्त-
त्वावधित्वादौ सावच्छेदात्वादिसम्बन्धेनान्वयोदुर्घटएव ।
इदं घट इत्यादिप्रतीतेः समवायेन प्रमात्वात्तुरोधावृ-
त्तजातेर्नामात्वोपगमादिति । प्रमाकारास्तु गोत्वशक्तत्वेन

ज्ञातं पदं तादृशेण गोशब्दत्वावच्छिन्नं प्रत्येव हेतुरतो गो-
त्वशक्तिप्रहास गोत्वेन गवयादेः न वा द्रव्यत्वादिना गोर-
न्वयविधोऽतिप्रसङ्गः । नचैवं जातेरिव व्यक्तेरपि शक्य-
त्वभावश्चकं न हि गवादिपदस्य शक्यत्वं जन्यत्वमपि तु
जन्यशब्दधीविषयत्वं तच्च गोत्वस्येव गोरप्यविशिष्टमिति
वाच्यं गवादिपदधर्मी कस्य शक्तताज्ञानत्वावच्छिन्नशब्दधी-
जनकतावच्छेदकत्वेन गोत्वादेरेव गवादिपदशक्यत्वात्
गोत्वशक्ततामेक्षया गोशक्तत्वस्य शुभ्रतया तज्ज्ञानत्वस्य
शब्दं प्रति जगज्जननवच्छेदकत्वात् । अतएवान्वय-
बुद्धेरात्मस्वात्मत्वाद्यवगाहित्येऽपि न तेषां पदशक्य-
त्वम् । अस्तु वा गोत्वादिशक्तत्वेन ज्ञातं पदं गोत्वा-
दिशब्दत्वावच्छिन्नं प्रत्येव हेतुर्विशेष्यतया तादृशशब्दं
प्रति समवायेन गोत्वस्य नियामकत्वकल्पनाच्च नातिप्रसङ्गः
गोत्वादिना गवादेरिव गवयादेर्गोत्वादिनान्वयबोधत्वाव-
च्छिन्नं प्रत्यपि विनिगमकाभावेन गोत्वादिशक्तिज्ञानत्वेन
हेतुत्वमपेक्ष्य गोत्वशब्दत्वावच्छिन्नं प्रत्येव गोत्वस्य तच्छक्त-
त्वज्ञानस्य च द्वयोः कारणतायामेव लाघवात् वस्तुतो-
गोत्वशब्दं प्रति गोत्वशक्तिज्ञानमेव हेतुर्नतु गोत्वमपि
जातिव्यक्त्योस्तुल्यवित्तिवेद्यत्वनियमादेव गोव्यक्तीनान्त-
द्विषयत्वसिद्धेः प्रमाणविरहादेव गोत्वादिना गवयादि-
विषयत्वस्य तत्रासिद्धेश्च । यद्यपि जातेर्विषयत्वं
तत्समवायिव्यक्तिविषयतया निरूपितमिति न व्याप्तिर्गो-
त्वाद्यालोचने कालोगोत्वानित्यादिबोधे च व्यभिचारात्
नापि जातेर्निरवच्छिन्नप्रकारतायास्तथात्वनियमः गौरयमि-
त्यादिज्ञानस्य प्रत्यक्षे गोत्वेनेमं जानामीत्याकारे तथात्वा
सथाप्यन्वयबोधस्य निरवच्छिन्नगोत्वादिप्रकारत्वं गवादि-
विशेष्यतानिरूपितमेवेति व्याप्तिस्तादृशविशेष्यताकत्वं
विना शुद्धस्य गोत्वादेरन्वयबोधेनास्पर्शनात् शुद्धां गोत्वेन
गवयादिबोधस्यालीकत्वात् । अतएव गवाद्यंशे गोत्वादि-
प्रकारकबोधः समवायेनेव सम्बन्धान्तरेणापि तत्प्रकारकः
स्याद्गोत्वप्रकारतायां गोविशेष्यताकत्वस्येव समवायावच्छिन्न-
त्वस्यापि व्याप्तिबलेन सिद्धावपि सम्बन्धान्तरावच्छिन्नत्वस्य
प्रमाणविरहेणासिद्धेः । एवञ्च गोत्वादिशक्तिज्ञानत्वेन
जनकतायां विषयतावच्छेदकत्वाद्गोत्वादिरेव गवादिपद-
स्यार्थः गवादी तद्व्यवहारस्तु तादृशवच्छेदकधर्मी यच्च-
प्रयुक्तोगौणः । नचैवं गम्यादिधातोरपि गत्यादौ
शक्तिर्न स्यादतिशक्तिज्ञानादेव तादृशेण गम्यादेर्गम्या-
दिधातुतोबोधसम्भवादिति वाच्यं शुद्धां गतित्वादेः

संस्थानाव्यङ्ग्यत्वेन जातित्वासम्भवात् उत्तरसंयोगाद्यवच्छि-
न्नक्रियात्वाद्युपाधिरूपे च तत्र स्वरूपतः शक्तिप्रहा-
योगात् सखण्डस्य निरवच्छिन्नप्रकारत्वाभावात् निरुक्त-
क्रियात्वत्वावच्छिन्नशक्तताज्ञानत्वेन हेतुतामपेक्ष्य लघुतया
तादृशक्रियात्वावच्छिन्नशक्तिमन्वज्ञानत्वेनैव तथात्वौचित्यात्
गुरुत्वादिप्रयोज्यस्य पतनत्वादेरखण्डत्वे पत्यादिधातुना-
न्तत्वं शक्तत्वेऽपि क्षत्यभावाच्च पश्चादिपदानामपि लोभव-
ज्ज्ञाङ्गूलादिपर्यवसिते पशुत्वादिभावे न शक्तिस्तत्र वस्ति-
पहोत्तरं तन्मात्रस्यैवानुभवेन तदाश्रयस्यात्माभात्
लोभादीनां स्वाश्रयतुल्यवित्तिवेद्यत्वस्य लोभपक्षाङ्गूल-
वान् देश इत्यनुभवे व्यभिचारादिति प्राञ्जः”
तत्र परिभाषिको औपाधिको च तत्रैव लज्जिता यथा
“उभयावृत्तिधर्मेण संज्ञा स्यात् परिभाषिको । औपा-
धिको त्वनुगतोपाधिना या प्रवर्त्तते । उभयावृत्तिधर्मा-
वच्छिन्नसङ्केतवती संज्ञा पारिभाषिको यथाकाशदित्यादिः
सा हि द्वितीयावृत्तिर्नैव शब्दादिना रूपेण तदाश्रय-
मभिधत्ते नचाकाशादिपदस्य गगनादौ निरवच्छिन्नैव
शक्तिः पटादिपदस्यापि पटादौ तादृशशक्त्यापत्तेः पटे
शक्तमपि पटपदं न पटत्वावच्छिन्ने शक्तिमदित्यादिपहोत्तरं
ततः पटत्वविशिष्टस्यानुभवादवश्यं तच्छक्तिरवच्छिन्नेति
चेत् शब्दवति शक्तमप्याकाशपदं न शब्दवत्त्वावच्छिन्न-
शक्तिमदित्येवं अहृदशायामाकाशादिपदाच्च शब्दवत्त्वेन
गगनस्य प्रतीतिरतस्तस्यापि शब्दवत्त्वावच्छिन्नैव तत्र
शक्तिरिति विभाव्यताम् । एतेन पटत्वाद्युपलक्षिते
धर्मिण्येव शक्तिप्रहास्य तादृशेण पटाद्यनुभवं प्रति
हेतुत्वान्मास्तु पटादिपदस्यापि पटत्वाद्यवच्छिन्ने शक्तिः ।
परन्तु पटत्वाद्युपलक्षितव्यक्तिष्वेति शिरोमण्युक्तमपि
प्रत्युक्तं शब्दोपलक्षिते धर्मिणि शक्तिप्रहादेवाकाशादि-
पदात्तदंशे निर्विकल्पकात्मकस्वरूपमन्यानुभवस्योत्पद्यत
इति तु नानुभविकं न वा यौक्तिकम् । या चानुगतो-
पाध्यवच्छिन्नसङ्केतवती संज्ञा सा त्रौपाधिकी यथा
भूतद्रुतादिः सा हि सचेतनावृत्तिविशेषशुण्वत्त्ववाचां-
हारकत्वाद्यनुगतोपाधिपुरस्कारेणैव प्रवर्त्तते शब्दादिस्तु
सखण्डत्वेनोपाधिरपि नानुगतोद्वितीयावृत्तिरित्यादतः पारि-
भाषिके गगनादिपदे नातिप्रसङ्गः । पटत्वादेः संस्था-
नवृत्तित्वमते यदि पटादिपदं विलक्षणसंस्थानवत्त्वेन शक्तं
तदौपाधिकमेव यदि च परस्परया वैलक्षण्यवत्त्वेन । तदा
नैमित्तिकमेव । वस्तुतः सामान्यस्य शब्दबुद्धौ स्वरूपतः

प्रकारत्वं समवायेनैवेत्यभिहितं प्रागिति” । लक्षकलक्षण-
सक्तं तत्त्वं “यादृशार्थस्य सम्बन्धवति शक्तन्तु यङ्गयेत् ।
तत्र तल्लक्षकं नाम तच्छक्तिविधुरं यदि । यादृशार्थसम्बन्धवति
यस्याम सङ्केतितं तदेवं तादृशार्थं लक्षकं यदि तादृशार्थशक्ति-
शून्यं भवेत् । सैन्धवादयश्च शब्दास्तुरगादिसम्बन्धिनि लक्षका
अपि लवणादाविव तुरगादावपि शक्ताएव । गङ्गादयस्तु तीरा-
दावसङ्केतिताः तत्सम्बन्धिनीरादिशक्तत्वेन गृहीता एव तीराद्य-
न्वयं बोधयन्तीति तत्र लक्षका एव । शक्तत्वे पूर्वपूर्वप्रयुक्तत्वा-
पत्तेः तस्य तदुपपत्त्यात् कथञ्चित्तीरादिसम्बन्धित्वेन गृही-
तादपि गङ्गादिपदासीरादेरन्वयाबोधेन तीराद्यशक्तत्वे सति
तत्सम्बन्धिताभावान्तु न लक्षणा गङ्गागङ्गायां घोष
इत्यादावपि गङ्गागङ्गेतिभागस्य निरुक्तलक्षणायाः
सत्त्वेन वैयर्थ्याभावप्रसङ्गाच्च । एतेन तीराद्यशक्तत्वे सति
तीरादिपरत्वं तीरादिसम्बन्धित्वनुभावकत्वं वा तल्लक्षकत्व-
मित्यपि प्रत्युक्तम् अपभ्रंशस्यापि लक्षकत्वापाताच्च न चेष्टा-
पत्तिः शक्तिलक्षणान्यतरवृत्तिमत्त्वे तस्य साधुतापत्तेः पद-
साधुतायां वृत्तिमत्तुस्यैव तन्मत्वात् । किञ्चानुभावकत्वं
यद्यनुभवस्योपपत्त्यकत्वं तदा घोषादिपदसाकाङ्क्षस्य
गङ्गादिपदस्य तीरलक्षकता न स्यात् तेन तीरसम्ब-
न्धिनी नीरस्यानुभवानर्जनात् स्वरूपयोग्यत्वान्तु गङ्गा-
यामिति वाक्यस्य दुर्वारं तस्याप्याधेयताधर्मिकनीरातु-
भवं प्रति नीरार्थकनाभोत्तरसम्प्रसीत्येन तथात्वात्
नीराधेयत्वस्य च नीरसम्बन्धित्वानपायात् । ननु वाक्य-
मपि लक्षकं भवत्येव कथमन्यथा चित्तगुससदायस्य
लक्षणाया चित्तगोस्वामिनां बोधः कथं वा गभीरायां
नद्यां घोष इत्यादौ गभीरनदीतीरस्य न हि तत्र
नदीपदं तीरलक्षकं गभीरायामित्यस्यानन्वयापत्तेः न हि
तीरं गभीरं नापि गभीरपदम् । तथा नद्यामित्यस्यायोग्यता-
पत्तेः नापि तीरं नदी तस्माद्वाक्यमेव तत्र गभीरनदीतीरल-
क्षकमिति भीमांसकाः तत्र गभीरायां नद्यामिति विभक्त्य-
न्तभागस्य तादृकतीरलक्षकत्वे घोषाद्याधेयत्वेन तदन्वया-
नुपपत्तेः समासादन्यत्वं नामार्थयोर्भेदान्वयस्याव्युत्पत्त-
त्वात् । एतेन तादृशतीरवृत्तितायामेव तद्भागस्य लक्षण-
यापि न निस्तारः तादृशतीरवृत्तेः लक्ष्यत्वे घोषादाव-
भेदेन तदन्वयायोगः समासभिन्नस्थले नामार्थयोर्भे-
दान्वये तान्नोः समानविभक्तिकत्वस्य तन्मत्वात् । न च
गभीरायां नदीति भागस्यैव तादृकतीरलक्षकत्वम् । तदर्थं
विभक्त्यर्थं स्थानान्वयापत्तेर्नहि स भागः प्रकृतिर्येन तदर्थं

विभक्त्यर्थं स्थानान्वयः स्यात् गभीरायां नदीं ब्रजेत्यादितो-
ऽपि गभीरनदीतीरलक्षकतादिबोधोपपत्तेस्तद्भागस्य वाक्या-
दन्यतुञ्च तस्माद्गभीरापदं नदीपदं वा तत्र गभीरनदीतीर-
लक्षकं पदान्तरन्तु तत्र तात्पर्योपाह्वयमिति सिद्धान्त-
विदः । चटपटाद्यनुकरणस्य छंफडादिसोभस्य च
स्वानुभावकतुमपभ्रंशानामिव शक्तिभ्रमादेव । गौर्वाहीक
इत्यादौ तु शक्यार्थसदृशतावच्छिन्नबोधकतया गौणं
गवादिपदं गोसदृशादौ लक्षकमेव न ततोभिद्यते” । तस्य
विभागोऽपि दर्शितस्तत्त्वं । “जहत्स्वार्थजहत्स्वार्थनिरुद्धा-
धुनिक्यादिकाः । लक्षणा विविधास्ताभिलक्षकं स्यादने-
कधा । काचित्लक्षणा शक्यादृष्टिरूपेण बोधकतया
जगत्स्वार्थेत्युच्यते यथा तीरत्वादिना गङ्गादिपदस्य ।
काचिच्छब्दलक्ष्योभयवृत्तिना शक्यादृष्टिनैव वा रूपेणा-
नुभावकत्वादजहत्स्वार्था यथा इव्यतादिना नीलघट-
त्वादिना च घटपदस्य । काचित्लक्ष्यतावच्छेदकीभूततत्तद्रू-
पेण पूर्वपूर्वं प्रत्यायकत्वात् निरुद्धा यथा आरुण्या-
दिप्रकारेण तदाश्रयद्रव्यानुभावकत्वादरुणादिपदस्य ।
काचिच्च पूर्वपूर्वं ताद्रूपेणाप्रत्यायकत्वादाधुनिकी यथा
घटत्वादिना पटादिपदस्य । आदिना शक्यसदृशत्वप्रकारेण
बोधकतया गौणरूपसदृश्येन यथा अग्निर्मागवक इत्या-
दावग्निसदृशत्वादिना अग्न्यादिपदस्य । तदेवं विविध-
लक्षणावन्तुल्लक्षकं नामापि जलत्वाद्योदिभेदादनेकविध-
मित्यर्थः । स्यादेतत् यदि तीरादिलक्षकतया गङ्गादि-
पदस्य ज्ञानं तीराद्यनुभवे भवेत्तेतुर्भवेदप्युक्तमपि लक्ष-
काणां विभागः नत्वेतदस्ति तीराद्यन्वयबोधं प्रति तीरादि-
शक्तत्वेनैव पदज्ञानस्य लाघवेन हेतुतया लक्षकाणां
अनुभावकत्वात् गुरुणाम् अग्नौ शैल्यं सृग्देत्यादौ शक्तेन
दृष्टनादिनेव गङ्गायां घोष इत्यादौ लज्जितेन तीरा-
दिना शङ्खं मृदहीतासंसर्गकस्यैव सम्प्रत्यर्थाधेयत्वादेरन्वय-
बोधप्रविष्टत्वादिति चेन्न प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्यैव प्रत्ययार्थस्य
धर्म्यन्तरेऽन्वयबुद्धेर्युत्पन्नतया तीरादिविशेषितस्य सुबर्थाधे-
यत्वादेर्घोषादावान्वयबोधोपागात् । न च शक्तस्यैव पदस्य
स्वसाकाङ्क्षपदान्तरोपस्थाप्यार्थान्वितस्वार्थधर्मिकान्वयबोधं
प्रति हेतुत्वात्तान्वयबुद्धौ लक्ष्यार्थस्य प्रवेशः कुन्ताः
प्रविशन्तीत्यादौ लक्ष्यस्य कुन्तधरादेरन्वयविशेष्यतातुपपत्तेः
कुतः पशुरित्यादौ लक्ष्यार्थयोर्गीयोऽनुदबोधस्याप्या-
नुभावकत्वाच्च तस्माच्छक्तेरिव भक्षोरपि ज्ञानमनुभावकं
भवत्येव कार्यतावच्छेदकस्य सङ्कोचाच्च न व्यभिचारः” ।

लक्षणभेदेन लक्षणगणभेदा बहवः लक्षणभेदाश्च
सा० द० दर्शिताः लक्षणगणभेदे विवृतिः । तत्र योगरूढलक्ष-
णसूक्तं शब्दशः । “स्वान्तर्निविष्टशब्दार्थस्वार्थयोर्बोध-
न्ययः । योगरूढं न यत्कैकं विनाम्यस्यास्ति शाब्दधीः ।
यदाह स्वार्थवदृष्टिलभ्यार्थेन समं स्वार्थस्यान्यबोध-
कत् तदाह योगरूढं यथा पङ्कजलक्षणसर्पाध-
र्मादि तद्वि स्वान्तर्निविष्टानां पङ्कादिशब्दानां दृष्टिल-
भ्येन पङ्कजनिकर्तादिना समं स्वार्थकस्य पद्मादेरन्यथा-
भावकम् । पङ्कजमित्यादितः पङ्कजनिकर्तं पङ्कमित्यनुभवस्य
सर्वसिद्धत्वात् । इयांस्तु विशेषोपद्रुष्टमपि मण्डपरधका-
रादिपदं योगार्थविनाकृतस्य रूढार्थस्यैव रूढार्थविना-
कृतस्यापि योगार्थस्य बोधकं, मण्डपे शेते इत्यादौ
योगार्थस्य मण्डपानकर्तादेरिव मण्डपं भोजयेदित्यादौ
समुदितार्थस्य गृहादेरयोग्यत्वेनान्वयाबोधात् । योग-
रूढन्त पङ्कजादियदस्यवदृष्ट्या रूढार्थमेव समुदायशक्त्या
चावयवलभ्यार्थमेवाभावयति नत्यन्यं व्युत्पत्तिवैचि-
त्यात्तथैव साकाङ्क्षत्वात् । अतएव पङ्कजं कुसुदमि-
त्यत्र पङ्कजनिकर्तत्वेन, भूमौ पङ्कजसुप्तममित्यादौ च
पद्मात्वेन पङ्कजपदस्य लक्षणार्थैव कुसुदस्यलपद्मायोर्बोध-
इति वार्तिकम् । ननु पुष्पं पङ्कजेत्यादौ पङ्कजादेरन्य-
स्याबोधात् बोधाच्च पङ्कजपुष्पमित्यादौ निर्विभक्तिकेन
पङ्कजादिपदेनोपस्थाप्यार्थस्यान्यधीसामान्यं प्रत्येव तादृ-
शपङ्कजादिपदोत्तरशब्दोपस्थाप्यत्वं तन्त्रम् एवं पुष्पं पङ्क-
जमित्यादौ अन्यबोधदर्शनात्तदनुरोधेन सविभक्तिकपङ्क-
जादिपदोपस्थाप्यार्थान्यबोधं प्रति स्वसमानविभक्तिक-
पदोपस्थाप्यत्वञ्च अतस्तदुपस्थापितस्य पङ्कजातादेः कथं
पदान्तरानुपस्थापिते पद्मादावन्य इति चेदपङ्कजवृत्तिः
सत्तेत्यादौ स्वलदन्तरसंशोभि तद्वगत्या सुखपङ्कजमित्यादौ
च व्यभिचारादुक्तव्युत्पत्तेः सङ्कोचेनेति गृहाण । न च
धेनुपदस्य धानकर्मत्वविशिष्टायां गयोव पङ्कजादिपदस्यापि
पङ्कजातत्वादिविशिष्टपद्मादौ रूढिरेयास्तु न तु योग-
रूढिरिति साम्प्रतम् अन्यत्र कृष्णशक्तिकेयः पङ्कजन्यादि-
पदेश्व एवाकाङ्क्षादिसाधिव्यं न पङ्कजनिकर्तं त्यादेर्लाभ-
सम्भवे तद्विशिष्टस्य पद्मस्य शुरोः समुदायाशक्तत्वादनन्वा-
लभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात् । यद्यपि कर्तृवार्चकहप्रत्यय एव
पद्मात्वविशिष्टस्य लक्षणया लाभसम्भवाच्च पङ्कजभागस्य तद-
शक्तिवृत्तिः प्रकारान्तरालभ्यस्यैव शब्दशक्त्यत्वमित्युक्तत्वात्
कृतिवर्तमानत्वयोरिवैकपदार्थयोःपि कर्तृपद्मबोर्भिधोऽ-

न्यस्य सम्भवित्वात् तथाम्यवयवानां शक्तेरप्ये चहेऽपि
वा पद्मादौ तदर्थस्यान्यबोर्विरोधिधीदशायां पङ्कजमस्ती-
त्यादितः पद्ममस्तीत्याद्यनुभावार्थमवश्यमप्युक्तत्वादिविशिष्टे
पङ्कजादिभागस्य रूढिरेया इतरथा प्रकृत्यर्थवच्छिन्न-
स्यैव प्रत्ययार्थस्य पदार्थान्तरेणान्वयस्य व्युत्पन्नतया उप्रत्य-
योपस्थापितस्यापि पद्मस्यास्तित्वादिना सहान्वयानुपपत्तेः
अतएव पङ्कजादिपदाद्गृहीतशक्तिकस्य पुंसः पङ्कजमस्ती-
त्यादितो जात्वपि कर्तास्तीत्याकारकोनान्वयबोधः प्रत्यय-
मात्रोपस्थाप्यस्य कर्तुरन्यत्वान्वये निराकाङ्क्षत्वादिति
वक्ष्यते । किञ्चैवमेकाक्षरकोवावधतशक्तिकानां कक्षादि-
प्रत्येकवर्णानामेव निरूढलक्षणया तत्तदर्थानुभावकत्वस-
म्भवादकनखादिसमुदायस्यापि तत्तदर्थं शक्तिर्विधीयेत
कादिप्रत्येकवर्णस्य शक्तिपक्षं विनापि अकादिशब्दादका-
देरनुभावार्थं तत्र समुदाये शक्तिरिति तु प्रकृतेर्जिह्व-
समानं डादिप्रत्ययमात्रस्य पद्मादौ दृष्टिमन्वाप्येहि
पङ्कजादिसमुदायात् पद्मादेरनुभवस्य सर्वसिद्धात् । नचैवं
चित्तगुरित्यादावपि चित्तगोस्त्राभ्यादौ समुदायस्य शक्ति-
प्रसङ्गः समासत्वस्यविशिष्टत्वादिति वाच्यम् अगृहीता-
वयववृत्तिकस्य पुंसस्ततोऽर्थानधिगमेनावयवानां दृष्टेरव-
श्यामेवायां तेषामेव तथाविधार्थबोधकत्वौचित्यस्य वक्ष्यमा-
णत्वादिति” योगरूढभेदस्तत्त्वोक्तः । “सामासिकं
तद्विताक्तमिति तत् द्विविधं भवेत् । योगरूढं कदन्तस्य
समासत्वव्यवस्थितेः । तत् योगरूढं सामासिकं समासा-
त्मकं लक्षणसर्पादि तद्विताक्तं वासुदेवादि । कदन्तस्य
पङ्कजादियोगरूढस्य सामासिक एवान्तर्भाव इति नाधि-
क्यम् । योगिकलक्षणविभागी तत्रैव । “योगलभ्यार्थ-
मात्रस्य बोधकं नाम योगिकम् । समासस्तद्विताक्तञ्च
कदन्तश्चेति तन्निधा । यदाह स्वान्तर्निविष्टशब्दानां
योगलभ्यस्यैव यादृशार्थस्यान्वयबोधं प्रति हेतुस्तस्मात्
तादृशार्थं योगिकम् । योगरूढन्त लक्षणसर्पादिपदं
योगेनावच्छिन्नस्य रूढार्थस्य बोधकं न तु तन्मात्रस्य
तच्च योगिकं त्रिविधं समासस्तद्विताक्तं कदन्तश्चेति । इत्यो-
ऽपि समासः स्ववटकशब्दानामाकाङ्क्षया लभ्यस्य धवर्षादि-
राद्यर्थस्यानुवबोदकतया योगिकस्य । सर्वज्ञेदं कृतान्व-
त्येन विशेषणोयं नामः लक्षणसर्पादौ वासुदेवादौ पङ्कजादौ
च योगरूढेतिप्रसङ्गः । ब्राह्मणोऽन्यः शूद्रेत्यादौ ङीगादेः
स्त्रीत्ववाचित्वे तादृशं नाम योगिकमेव अन्यथा तु स्त्री-
त्वादिति तत्तदर्थं रूढमेव नातोविभागस्य व्याघातः” ।

वैयाकरणमते समासानां योगरूपमेव यथोक्तं" वै० भू० ।
 "समासे खलु भिन्नैव शक्तिः पङ्कजशब्दवत् । बहूनां वृत्ति-
 धर्माणां वचनैरेव साधने । स्यान्महद्गौरवं तस्मादेकार्थी
 भाव आश्रितः । चकारादिनिषेधोऽयं बहुव्युत्पत्तिभञ्ज-
 नम् । कर्तव्यं ते न्यायसिद्धं त्वस्माकं तदिति स्थितिः ।
 अषष्ठ्येव बह्व्रीहौ व्युत्पत्त्यन्तरकल्पना । कृप्रत्यागवास्ति
 तत्र तत् किं शक्तिं न कल्पये । समास इति वृत्ति-
 मात्रोपलक्षणम् । "समर्थः पदविधिः" इत्यत्र पदमुद्दिश्य
 योविधीयते समासादिः स समर्थः विग्रहवाक्याभिधान-
 शक्तः सन् साधुरिति सूत्रार्थस्य भाष्याज्ञाभात् । पदो-
 द्देश्यकविधित्वञ्च कृतद्वितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपस्य
 पञ्चस्यपि वृत्तिष्वल्पेयम् । विशिष्टशक्त्यस्वीकर्तृणां मते द्रुपदं
 शक्तिसाधकमेवेत्याशयेनाह पङ्कजशब्दवदिति । पङ्कज-
 निकर्तुरपि योगादेवोपस्थितौ तत्रापि समुदायशक्तिर्न
 सिध्येत् । न च पदत्वरूपेणोपस्थितये सा कल्पयत इति
 वाच्यम् । चित्तत्वादिपदेऽपि स्थामित्वेनोपस्थितये तत्-
 कल्पनावश्यकत्वात् । लक्षणयैव तथोपस्थितिरिति चेत्
 पङ्कजपदेऽपि सा सुवचा । एवं रत्नकारपदेऽपि तथा च
 "वर्षासु रथकारोऽग्निमादधीत" इत्यत्रापि विना लक्षणां
 कृप्रयोगेन ब्राह्मणादिविधयर्थोपपत्तौ तत्कल्पनां कृत्वा
 जातिविशेषसाधकारित्वं प्रकल्प्यापूर्वकल्पनमयुक्तं स्या-
 दिति भावः । साधकान्तरमाह बहूनामिति वृत्तेर्धर्मा
 विशेषणलिङ्गसंख्याद्ययोगादयस्तेषां वचनैरेव साधने
 गौरवमित्यर्थः । अयं भावः विशिष्टशक्त्यस्वीकारे राज्ञः
 पुरुष इत्यत्रैव राजपुरुष इत्यत्रापि स्याद्विशेषणाद्यन्वयः
 राजपदेन स्वतन्त्रोपस्थितिसत्त्वात् । विभाषावचनञ्च
 समासनिमग्नवारणाय कार्यमिति । ननु "सविशेषणा-
 नामिति" वचनाच्च विशेषणाद्यन्वयः विभाषावचनञ्च
 कृतमेवेत्याशङ्क्य समाधत्ते वचनैरेवेति । न्यायसिद्धमेव
 सूत्रम् । व्यपेक्षाविवक्षायां वाक्यस्य एकार्थीभावे समास-
 स्थेति स्मभावत एव प्रयोगनिमग्नसम्भवात् । सविशेषणेत्यपि
 विशिष्टशक्तौ राज्ञः पदार्थैकदेशतयात्मन्यासम्भवात् न्याय-
 सिद्धमिति भावः । अतएव व्यपेक्षापक्षसङ्गाच्च अर्थैतस्मिन्
 व्यपेक्षायां सामर्थ्यं योऽसावेकार्थीभावकतो विशेषः स
 व्यक्तव्य इति भाष्यकारेण द्रुपदमयुक्तम् । तथा धवक्ष-
 दिरौ निष्कौशाभ्यगौरथो द्रुतघटौ गुडधानाः केय-
 चूडः सुवर्णलङ्कारो हिदयाः सप्रपथ्य इत्यादावितरेतरयो-
 नादिकान्त्युक्तापूर्वमिन्नसङ्घातविकारसुचप्रत्ययलोपो, वी-

ष्वाद्यर्थोवाचनिको वाच्य इत्यतिगौरवं स्यादिति ।
 द्रुपदशान्तरमाह । चकारादीति आदिना वचनश्रवणः हंश-
 गमनइत्यादाविविधानां पूर्वोक्तानामाह संयुक्तः । द्रुपदशान्-
 तरमाह । बहुव्युत्पत्तिभञ्जनमिति । अयमाशयः चित्त-
 गुरित्यत्र स्वाभ्यादिप्रतीतिरनुभवसिद्धा । न च तत्र
 लक्षणा प्राप्नोदकोप्याम इत्यादौ तदसम्भवात् । प्राप्ति-
 कर्त्तृभित्तसुदकमित्यादिबोधोत्तरं तत्सम्बन्ध्यामलक्षणाया-
 मयुदककर्त्तृकप्राप्तिकर्त्तृप्यामइत्यर्थाज्ञाभात् । प्राप्तेति
 क्तप्रत्ययस्यैव कर्त्तृकस्य कर्त्तृणा लक्षणेति चेन्नहि समा-
 नाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तेरुदकाभिन्न-
 प्राप्तिकर्त्तृमिति स्यात् । अन्यथा समानाधिकरणप्रातिपदि-
 र्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तिभङ्गापत्तेः प्राप्तेर्धात्वर्थतया कर्त्तृता-
 सम्बन्धेन भेदेनोदकस्य तत्त्वान्वयासम्भवाच्च । अन्यथा
 देवदत्तः पच्यतइत्यत्र कर्त्तृतासम्बन्धेन देवदत्तस्यान्वयसम्भ-
 वेनान्वयानापत्तेः । अथोदकाभिन्नकर्त्तृका प्राप्तिरिति
 बोधोत्तरं तत्सम्बन्धीयामो लक्ष्यत इति चेन्न प्राप्तेर्धात्वर्थे-
 तथा क्तार्थकर्तारं प्रति विशेष्यताया असम्भवात् ।
 प्रकृतिप्रत्यययोः प्रत्ययार्थप्राधान्यमिति व्युत्पत्तेः । प्राप्ति-
 पदे प्राप्तेर्विशेष्यत्वे तस्याएव नामार्थत्वेनोदकेन समम-
 भेदान्वयापत्तेः । एवमूदरथः उपहृतपशुः उद्धृतौदना
 बहुपाचिकेत्यादावपि दृष्टव्यम् । अत्र हि रथकर्मक-
 वहनकर्त्ता, पशुकर्मकोपहरणोद्देश्यः, ओदनकर्मको-
 द्हरणावधिः बहुपाककत्तधिकरणमिति बोधाभ्युपगमात्
 अतिरिक्तशक्तिपक्षे च घटत्वविशिष्टे घटपदस्येवोदककर्त्तृक-
 प्राप्तिकर्त्तृत्वविशिष्टे प्राप्नोदकइत्यादिसमुदायशक्त्यैव निर्वा-
 हइति भावः । साधकान्तरमाह । अषष्ठ्यर्थेति । अयं भावः
 चित्तगुरित्यादिषु चित्तगवस्वाभ्यादिप्रतीतिर्न विना शक्तिमु-
 पपद्यते । न च तत्र लक्षणा सा हि न चित्तपदे चित्तस्वामी
 गौरिति बोधापत्तेः । गवादिमात्रस्य लक्ष्यैकदेशत्वेन तत्र
 चित्तादेरन्वयायोगात् । न च चित्ताभिज्ञा गौरिति शक्त्युप-
 स्थाप्ययोरन्वयबोधोत्तरं तादृशगवस्वामी गोपदेन लक्ष्यतेइति
 वाच्यम् । गोपदस्य चित्तपदस्य वा विनिगमनाविरेक्षेण
 लक्षकत्वासम्भवात् । न च गोपदे साक्षात् सम्बन्धएव विनि-
 गमक इति वाच्यम् । एवमपि प्राप्नोदकः कृतविश्व इत्या-
 द्यमङ्गर्थबह्व्रीहौ विनिगमकप्राप्तेः । यौगिकानां कर्त्ता-
 द्यर्थकतया साक्षात्सम्बन्धाविशेषात् । न च पदद्वये लक्ष-
 णेति नैयायिकोक्तं युक्तम् बोधावृत्तिप्रसङ्गात् । न च
 परस्परं तात्पर्यप्राप्त्युक्त्यादेकैकदा लक्षणा न द्वयो-

रिति न बोधादित्तरिति वाच्यम् एवमपि विनिगमना-
विरहतादवस्थेन लक्षणाया असम्भवात् । न च चरमपदे
एव सा प्रत्ययार्थान्वयाहरोधात् प्रत्ययानां सन्निहितप-
दार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेरिति वाच्यम् एवं हि
बहुव्रीह्यसम्भवापत्तेः “अनेकमन्यपदार्थे” इत्यनेकसुव-
न्तानामन्यपदार्थप्रतिपादकत्वे तद्विधानात् । किञ्च एवं
सति घटादिपदेष्वपि चरमवर्ण एव वाचकताकल्पना स्यात्
पूर्ववर्णानां तात्पर्यप्राप्त्यर्थेनोपयोगसम्भवात् एवं सति
चरमवर्णमात्रश्रवणेऽर्थबोधापत्तिरिति चेदत्राप्युदकपद-
मात्रश्रवणार्थं प्रत्ययापत्तिस्तुल्येत्यन्यत्र विस्तरः । एवञ्च
अथर्वणबहुव्रीहौ वृत्तपत्यन्तरकल्पना उक्तशक्तेः अग-
त्या शक्त्यन्तरकल्पनेत्यर्थः कृत्प्रत्यागः इत्यस्य कृत्प्रत्ययोप-
पत्तिरिति वृत्तपत्तित्यागश्च तवास्ति तत्किम् सम्भवं
समासे शक्तिं न कल्पयेरिति वाक्यार्थः । यत्तु वृत्तेत्या-
वादिनो नैयायिकमीमांसकादायः न समासे शक्तिः राज-
पुरुष इत्यादौ राजपदार्थे सम्बन्धिलक्षणयैव राजसम्ब-
न्धमिदं पुरुष इति बोधोपपत्तेः । अतएव राज्ञः पदा-
र्थकदेशतया न तत्र शोभनस्येत्यादिविशेषणान्वयः । न
वा घनश्यामनिष्क्रोशास्त्रिगोरश्च इत्यादौ इवादिप्रयोगा-
पत्तिः उक्तार्थतया इवक्रान्तादिपदप्रयोगासम्भवात् । न
वा “विभाषेति” सूत्रानावश्यकत्वम् लक्षणाया राजसम्बन्ध-
मिदं इति बुबोधयिष्यायां समासस्य, राजसम्बन्धवानिति
बुबोधयिष्यायां विग्रहस्येत्यादिप्रयोगनियमसम्भवात् ।
नापि पङ्कजपदप्रतिबन्दी शक्तिसाधिका तत्वावयवशक्ति-
मजानतोऽपि बोधात् । न च शक्त्यपदे लक्षणाया तेभ्यो-
विशिष्टार्थप्रत्ययः सम्भवति । अतएव राजादिपदशक्त्य-
पदे राजपुरुषचित्तगुरित्यादौ न बोधः । न च चित्त-
गुरित्यादौ लक्षणासम्भवेऽप्यथर्वणबहुव्रीहौ लक्षणाया
असम्भवः बहुवृत्तपत्तिभङ्गनापत्तेरिति वाच्यम् प्राप्नोदक-
इत्यादावुदकपदे एव लक्षणास्वीकारात् । पूर्वपदस्य मौगि-
कत्वेन तल्लक्षणाया धातुप्रत्ययतदर्थज्ञानसाध्यतया विरु-
द्धितत्वात् । प्रत्ययानां सन्निहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्यु-
त्पत्त्यहरोधाच्च । घटादिपदे चातिरिक्ता शक्तिः कल्प-
माना विशिष्टे कल्पते विशिष्टस्यैव सङ्केतितत्वात् । बोधक-
त्वस्यापि प्रत्येकं वर्णेष्वसत्त्वात् । प्रकृते चात्यन्तसंविधानेन
प्रत्ययार्थान्वयसौलभ्यावोत्तरपदे एव सा कल्पयत इति विशेषः
स्वीकृतञ्च घटादिपदेष्वपि चरमवर्णस्यैव वाचकत्वं मीमांसक-
मन्यैरित्याहुः । अतोच्यते । समासे शक्त्यस्वीकारे तस्य

प्रातिपदिकसंज्ञादिकं न स्यात् अर्थवत्ताभावात् “अर्थव-
दधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्” इत्यस्याप्रपञ्चेः । न च “लक्ष-
णितसमासा” श्रुत्यत्र समासपक्षणात् सा । तस्य नियमार्थ-
तया भाष्यसिद्धताया वैयकारणभूषणे स्पष्टं प्रतिपादित-
त्वात् । समासवाक्ये शक्त्यभावेन शक्त्यस्यन्तररूपलक्षणाया
अप्यसम्भवेन लक्षणकार्यवत्त्वस्याप्यसम्भवात् । अथ
तिप्रसूक्ति इत्यारभ्य ङीरोस्सुविति तिप्रत्याहारोभाष्य-
सिद्धः तमादायातिप्रतिपदिकमित्येव स्वरूपताम् कृत-
मर्थपदादिस्वरूपद्वयेन । समासपक्षणाच्च नियमार्थमस्तु
तथा च सुप्तिङन्तमिदं प्रातिपदिकमित्यर्थात्समासस्यापि
सा स्यादिति चेत्तथापि प्रत्येकं वर्णेषु संज्ञावारणायार्थ-
वत्तावश्यकत्वेन समासाव्याप्तितादवस्थामेव । तथा च
प्रातिपदिकसंज्ञारूपं कार्यमेवार्थवत्तुमनुमापयति धूम इव
वह्निम् । किञ्चैवं चित्तगुमानयेत्यादौ कर्मत्वाद्यन-
व्यापत्तिः प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेः
विशिष्टोत्तरमेव प्रत्ययोत्पत्तेर्विशिष्टस्यैव प्रकृतितत्वात् ।
यत्तु सन्निहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिरेव कल्पयत
इति तत्र उपकुम्भं अङ्गिपिप्लोत्यादौ पूर्वपदार्थे विभ-
क्त्यर्थान्वयेन व्यभिचारात् । न च तत्रापि सन्निधानमेव
आनुशासनिकसन्निधेर्विवक्षितत्वात् तथा च यत्पदोत्तरं
यानुशिष्टा सा तदर्थगतं स्वार्थं बोधयति । समासे च
समस्यमानपदोत्तरमेवानुशासनमिति वाच्यम् अर्थवत्-
स्वरूपेण विशिष्टस्यैव विरुद्धानुशासनात् । अथ प्रकृति-
त्यान्ये विभक्त्यर्थान्वय इत्येव कल्पयत इति चेत्तर्हि
पङ्कजमानय दण्डिनं पश्य मूलिनं पूजयेत्यादौ पङ्क-
दण्डमूलेष्वनयनदर्शनपूजनादेरन्यप्रसङ्गात् अष्टमानये-
त्यत्र षट्प्यानयनान्वयापत्तेश्च । न च दण्डादीनां विभे-
दपक्षतया न तत्त्वानयनाद्यन्वयः । पाकाङ्गीकृतः धर्मा-
त्सुखो इत्यादौ पाकधर्मादिहेतुताया रूपसुखादायनन्वय-
प्रसङ्गात् । यच्च प्रकृत्यर्थत्वं तज्जन्मज्ञानविषयत्वमात्रं
तज्ज्ञात्वाविरुद्धमिति तत्र षट् पश्येत्यत्र षटपदात्मकवाये-
नोपस्थिताकाशवारणाव इत्या प्रकृत्यर्थत्वस्यावश्यकत्वात् ।
अथ प्रत्ययप्रामाण्यत्तिपदजन्योपास्थितिनिरोप्यत्वं प्रकृत्यर्थत्व-
मिति चेन्न गामानयति लणोदण्डेनेत्यत्र लणो हतीयार्था-
न्ययप्रसङ्गात् । अथ समस्यमानपदार्थबोधकत्वं समा-
सोत्तरविभक्तेः कल्पयत इति चेन्न अङ्गुप्रकल्पनां कृत्प्र-
व्युत्पत्तित्यागश्चापेक्ष्य सङ्गदायशक्तिकल्पनस्यैव युक्तत्वादिति
दिक् । अपि च समासे विशिष्टशक्त्यस्वीकारे राजपुरुषः

चित्तगुः नीलोत्पलभित्यादौ सर्वान्वयप्रसङ्गः । राज-
पदादेः सम्बन्धिनि लक्षणायामपि तण्डुलः पचतीत्यादौ
कर्मत्वादिसंश्लेषेण तण्डुलादेः पाकादावन्वयवाराण्य
प्रातिपदिकार्थप्रकारकबोधः प्रति विभक्तिजन्योपस्थितेहेतु
ताया आवश्यकत्वात् पुरुषादेस्तथाभावात् । तण्डुलः
शुक्ल इत्यादौ च प्रातिपदिकार्थकप्रथमार्थे तण्डुलादेस्तस्य
च शुक्ले अभेदेनैवानुयः । शुभ्रेण तण्डुलेनेत्यादौ च
विशेषणविभक्तिरभेदार्था पार्थिवोवाग्वय इति नाति-
प्रसङ्गः । तथा च समासे परस्परसम्बन्धसम्भवादावश्य-
कैव समुदायस्य तादृशे विशिष्टार्थे शक्तिः । किञ्च
राजपुरुषइत्यादेः सम्बन्धिनि सम्बन्धे वा लक्षणा । नाद्यः
राजः पुरुष इति विवरणविरोधात् समानार्थकवाक्य-
स्यैव प्रसङ्गात् । अन्यथा तस्माच्छक्तिनिर्णयो न स्यात्
नान्यः राजसम्बन्धरूपः पुरुष इति बोधप्रसङ्गात् विरुद्ध-
विभक्तिरहितप्रातिपदिकार्थयोरभेदानुव्यवृत्तत्वे रित्यादि प्र-
पञ्चितं वैयाकरणभूषणे । अतएव ‘वषट्कर्तुः प्रथम-
मन्त्रः’ इत्यत्र न भक्त्युद्दिष्टस्य प्राथम्यविधानं युक्तम् एक-
प्रसरत्वमङ्गापत्तेरिति तृतीये, “अङ्गैः स्विकृतं यजति”
इत्यत्राङ्गानुवादेन न त्वित्वविधानं युक्तम् एकप्रसरत्वमङ्गा-
पत्तेरिति दशमे च निरूपितं सङ्गच्छते । सङ्गच्छते
चारुणाधिकरणारम्भः । अन्यथा “आरुणया एकहायन्या
पिङ्गाक्ष्या सोमं क्रीणातीत्यत्वारुण्यपद्वदितरयोरपि
एकत्वादिगुणमात्रवाचकतया अस्मृत्तत्वात् क्रीणातौ करण-
त्वासम्भस्य त्वत्वादारुण्यस्यैव वाक्याङ्गेदशङ्काया अ-
सम्भवादिति प्रपञ्चितं भूषणे । तस्मात्समाशङ्कितपक्षो
जैमिनीयैरवस्थाभ्युपेय इत्यास्तां विस्तरः” ।

आख्यात वि० आ+ख्या-कर्मणि क्त । १ कथिते । आख्यायते-
ऽनेन वा० करणे क्त । तिङ् रूपे प्रत्यये तल्लक्षणमाह शब्दश०
“धातुर्थेन विशिष्टस्य विधेयत्वेन बोधने । समर्थः स्वार्थयत्नस्य
शब्दोवाख्यातमुच्यते” इति । व्याख्यातं चैतत् स्वेनैव
“धात्वर्थावच्छिन्नसार्थयत्नविधेयताकान्वयबोधसमर्थः शब्दो
वाख्यातः तदेव च तिङ् इत्यर्थास्तुभ्यते तिङ्वाख्यातयोः
पर्यायत्वात् । पाकचैत्वस्येत्यादौ नामार्थेनैव विशिष्ट
स्वार्थकर्तृत्वस्याभिधायकः षड्प्रादिको न तु धात्वर्थेन विशि-
ष्टस्य । चैत्वः पचतीत्यादौ धात्वर्थावच्छिन्नस्य यत्नस्य विधे-
यतया बोधकायपि नामधातु न स्वार्थस्य । चैत्वः पाचक
इत्यादौ तु धात्वर्थावच्छिन्नपतस्य यत्नस्य न विधेयता किन्तु
कर्त्तृत्वयुक्ततां धर्मिशक्तत्वात् अन्यथा पाचकचैत्व इत्यादिकस

योग्यमेव प्रातिपादकार्ययोः पाचकचैत्वयोर्भेदेनान्वयस्या-
व्युत्पन्नतया कर्त्तृत्वयुक्तादावन्वयायोगाच्च । अयं पक्तुं
कालइत्यादौ तस्मादना धात्वर्थावच्छिन्नोऽनुकूलत्वादिः,
इयं चिकीर्षेत्यादौ च सनादिनेच्छादिरेव विधेयत्वेनानु-
भाव्यते इति न तेष्वतिप्रसङ्गः । अत्रेदं तत्त्वम् ।
जीवनयोन्यादिनिखिलयत्नगतं यत्नत्वमेव तिङ्ः शक्यताव-
च्छेदकं न तु चेष्टाया जनकत्वस्य चिकीर्षाया वा जन्यत्वस्या-
वच्छेदकतया सिद्धं प्रवृत्तित्वम् । चैत्वोनिश्चयितोत्यादितोऽपि
आसाद्यनुकूलप्रयत्नस्य प्रतीतिः । तिङ्ः कर्त्तृत्वं च धात्वर्थस्य
तं करोमीतिप्रतीतिनियामकः साध्यत्वात्त्वविषयता
प्रभेदस्तद्विशिष्टफलोपधायकत्वलक्षणमनुकूलत्वं वा संसर्ग-
मर्यादया भासते तथैव साक्षाद्वाद्दोगत्यादिगोचरनिष्ट-
त्तिदशायां गच्छतीत्यादिको न प्रयोगः । “तत्र निश्चयप-
त्त्वमात्रप्रतीतावपि प्रयत्नत्वमेव तिङ्ः शक्यतावच्छेदकं न तु
प्रवृत्तित्वं पचतीत्यतः पाककृतिमानिति प्रतीतिः नहि
प्रवृत्तित्वमेव कृतित्वं पाके प्रवृत्तोऽस्मीत्यस्याप्यनुभवस्य पाकं
करोमीत्यतोविषयवैलक्षण्यस्य सर्वसिद्धत्वात् नित्यकृतौ राग-
प्रयोज्यस्य प्रवृत्तित्वस्य बाधादोत्तरः करोतीत्यादिवाक्यस्या
योग्यतापाताच्च । निविडनिखातस्तु पुरुषः समुत्थानगो-
चरप्रयत्नवानपि न तदुपधायकप्रयत्नवान् अतस्तत्वायमुक्ति-
तोत्यादिको न प्रयोगः नचैवमोत्तरः पचतीत्यपि स्यात् तस्यापि
पाकानुकूलप्रयत्नवत्त्वादिति वाच्यं तिङ्ः कर्त्तृत्वेनैववच्छेदकत्वेनैव
संसर्गेण नामार्थान्वयस्य व्युत्पन्नत्वादङ्गुली पचतीत्यादि
प्रयोगक्षेपत्वात् अन्यथावयविनिष्ठावच्छेदकत्वस्यैव तादृशतिङ्-
र्थकृतेः संसर्गत्वे कृत्यभावाच्च । नित्यप्रयत्नव्याप्तसर्वैवानु-
कूलत्वविशेषस्य तिङ्ः कर्त्तृत्वो धात्वर्थस्य संसर्गत्वमित्याहुः” ।
इन्द्रो जानातीच्छति रथोगच्छतीत्यादौ च ज्ञानादिमन्त्र-
मात्रप्रतीतिः समवायित्वे, चैत्वो जानातीत्यादाववच्छेदकत्वे,
बुद्धिरवगाहते घटोभासत इत्यादौ देशिकान्त्रयत्वे, नश्य-
तीत्यादौ च प्रतियोगित्वे, तिङ्गो निरुद्धलक्षणा । कृतित्व-
दान्नयत्वादेरखण्डत्वे तदवच्छिन्नेऽपि ज्ञानेच्छादेरपि
तिङ्ः शक्तिरेव । हस्तादिकस्त्वयवः प्रयत्नस्यैवावच्छेदको
न तु ज्ञानेच्छादेरपि प्रमाणाभावादतः करोजानातीला-
दिको न प्रयोगः । प्रागुक्तैव वा रीतिरत्रापि । पयः
पतति स्रन्दते इत्यादावपि पतनादेः समवायित्वमेव तिङ्गो-
नुभाव्यते न तु तदनुकूलं गुरुत्वइत्यादि येन कृतित्वस्य-
शरीरेषु तेष्वपि तिङ्ः शक्तिरपाद्यते । पटानां शतं
पततीत्यादौ च शतपदार्थस्यैकदेशएव शतत्वसंख्यायां

पञ्चमपर्याप्तो रन्वयात् संख्यायाः पतनादिसमवायित्व-
विरहेऽपि न क्षतिः पटानां शतं संख्या इत्याद्यासुरोधेनैव
यतादेर्गुणवाचित्वसम्भवात् ।

तत्र कल्यादिकं नाख्यातस्यार्थः किन्तु कालः संख्या
च तयोः प्रकारान्तराभ्यत्वात् चैवः पचति रथोग-
च्छतीत्यादौ धात्वर्थस्यैव पाकगत्यादेः कृतिमत्त्वान्नयत्वादि-
सम्बन्धेन चैवादौ प्रकारत्वात् भैवः पच्यत इत्यादितोमै-
त्वादेः कर्तृत्वादिना तण्डुलः पचतीत्यादौ तण्डुलादेः
कर्मत्वादिना संसर्गेण पाकादावनन्येन धात्वर्थ एव
धर्मिणि नामार्थस्य भेदेनानुयोऽव्युत्पत्तीनां तु नामार्थेऽपि
धात्वर्थस्य । नचैवं ज्ञानं चैव इत्यादितोऽपि बोधरूपस्य
धात्वर्थस्यान्नयत्वसम्बन्धेन चैवे धर्मिण्यन्यप्रसङ्गः, तत्र
ज्ञानादिपदस्य बुद्ध्यर्थकनामतया तदर्थस्य नामान्तरार्थो
भेदेनानुयस्याव्युत्पत्तत्वादेव तदसम्भवात् इति प्राभाकराः ।
तदस्य धात्वर्थान्नयस्वार्थकर्तृतायामेव लङादेः खोपस्या-
भ्यवर्त्तमानत्वाद्यनुभावकत्वव्युत्पत्तेः कल्यादेस्तिङ्गर्थत्वं
विना तदनुपपत्तेः व्यन्यथातिप्रसङ्गात् । न च प्रकृत्यर्थ एव
तिङ्गः स्वार्थवर्त्तमानत्वाद्यनुभावकतुनियमः पाकमनिष्ठाद्य-
क्रियान्तरव्यासक्तेऽपि पुरुषे पचतीतिप्रयोगापत्तेः तदा-
नीमपि पाकस्यानुवर्त्तमानत्वात् तिङ्गाद्यन्तधात्वर्थस्य
पाकादेर्वर्त्तमानकल्यादिसम्बन्धेनैव प्रथमान्तस्य नाम्नोऽर्थे
साकाङ्क्षत्वाच्चैवमिति चेत् किं कालस्यापि तिङ्गर्थत्वप्र-
त्याशया संसर्गविधयेव तस्य लभ्यत्वात् । पचतीत्यादितो-
वर्त्तमानत्वादिबहुव्रीहितिप्रकारकप्रतीतेरानुभावकत्वाच्च । किञ्च
धात्वर्थस्यैव कल्यादिसम्बन्धेन चैवादावन्यथे पचत्यपि चैवे
नायं पचतीतिप्रयोगप्रसङ्गः संयोगादिसम्बन्धेन पाकाद्य-
भावस्य तत्र सत्त्वात् कर्तृत्वादेर्न्यनियामकतया तत्सम्ब-
न्धावच्छिन्नपाकाद्यनुभावस्थालीकत्वेन प्रत्येतुमशक्यत्वात् ।
एतेन मण्डनमते फलस्य धात्वर्थत्वात् तदनुकूलक्रियैवा-
ख्यातेन चैवादावनुभाव्यते इति कृतेस्तिङ्गर्थत्वाभावादुक्त-
लक्षणमसम्भवीत्यपि प्रत्युक्तं फलस्य धात्वर्थत्वे संयोगो-
गुणइतिवद्वृत्तिगुणोऽनेकाश्रिता इत्यादिप्रयोगापत्तेः न
हि भावकृतामपि क्रियार्थः प्रमाणाभावात् । ननु
यदि स्वार्थकर्तृत्व एव लङादिना वर्त्तमानत्वमनुभाव्यते
इति नियमः कथं तर्हि केवलत्वात् पच्यत इत्यादितः
पाकादौ वर्त्तमानत्वधीरिति चेत् कएवमाह तत्राथेकपदो-
पात्तत्वेन कर्माख्यातोपस्थापिते कर्तृत्व एव वर्त्तमानत्वस्या-
न्यत्वात् । इयान् परं विशेषीयत् कर्तृविहितेन लङा

धात्वर्थस्य विशेष्यत्वेन, कर्माविहितेन तु तस्य विशेषणत्वे न
स्वार्थकर्तृत्वमनुभाव्यते तथैव साकाङ्क्षत्वात् । एतेन
चैवेण पकमित्यादाविव चैवेण पच्यते इत्यत्रापि तृतीय-
यैव कर्तृत्वमनुभाव्यते नत्वाख्यातेन, तिङ्गर्थकतेर्धात्वर्थवि-
शेष्यत्वनियमादिति दीधितिक्रान्तमध्यमादेयम् एकपदोपात्त-
त्वेन स्वार्थ एव कर्तृत्वे शक्यताजगदेरिव लङादेर्वर्त्त-
मानत्वबोधकतया सुबोधकतौ तदन्यासम्भवात् सुबोधे
तिङ्गर्थान्वयस्यादृष्टचरत्वाच्चेति । शाब्दिकास्तु चैवः पचती-
त्यादितः पाकादिकृतिमत्तयेव तत्कर्तृभेदेनापि चैवादेर-
न्यस्यानुभविक्त्वात् कृतिरिव कर्त्तापि तिङ्गर्थः कृतित्वम-
पेक्ष्य कर्तृत्वस्य गुरुत्वान्न तदाख्यातस्य शक्यतावच्छेदक-
मिति तु रिक्तं वचः लक्ष्यतावच्छेदके लक्षणाया इव
शक्यतावच्छेदकेऽपि शक्तेरसत्त्वमते तदगुरुत्वस्याकिञ्चित्कर-
त्वात् एकैकात्मनिष्ठानामनन्तकृतीनां शक्यत्वमपेक्ष्य नि-
खिलात्मनामेव कर्तृत्वे शक्यतायां विपरीतलाघवाच्च ।
न च कर्त्तृनुभवजनकतया सङ्केतितत्वरूपं कर्तृशक्तत्वमेव
तिङ्गामसिद्धं, कर्त्तृत्वानुभवजनकतासत्त्वे तत्प्रकारकेतर
सङ्केतस्य तत्रावश्यम्भावादीश्वरेच्छायाः सदर्थावगाहित्व-
नियमादन्यथा कर्त्तृनुभवस्वरूपायोग्यत्वादेव तिङ्गा
कर्त्तृशक्तत्वसम्बन्धे कृत्यपेक्षया कर्त्तरि गुरुत्वोपन्यासस्यो-
न्मत्तप्रलपितत्वापत्तेः । अथैवं पटपदस्यापि लक्षणादिना
घटाद्यनुयानुभावकत्वात् तत्प्रकारकानित्यसङ्केतवत्त्वेन
तदपि घटशक्तं स्यात्, न स्यात् पटपदं घटे न शक्त-
मित्यादिव्यवहारस्य प्रामाणिकत्वेन घटादिपदनिष्ठस्यैव
घटानुभावकतया नित्यसङ्केतितत्वस्य घटशक्तित्वात् इत्या-
ख्यातं न कर्तृशक्तमित्येवं व्यवहारस्य सत्त्वात् प्रत्युत
प्राणिन्यादिप्रामाणिकैस्तिङ्गः कर्तृशक्तत्वेन व्यवहृतत्वात् ।
एतेन गुणवचनस्य नीलादेर्गुणशक्तत्वमपि व्याख्यातम्
इति प्राहुः ।

आख्यातार्थस्य धात्वर्थादौ विशेषण तथैवान्वय इति तु वै-
याकरणः यथाह वै०भू०सा० । “फलव्यापारयोर्धातुराश्रये
तु तिङ्गः स्रुताः । फले प्रधानं व्यापारस्तिङ्गर्थस्तु विशेष-
णम्” इति । अस्य व्याख्यायाम् “कर्त्तरि कृत्” “लः कर्मणि
च” पा० सूत्रान्यां चकारेण कर्त्तरि कर्मणि च तिङ्गः
शक्तिरिति लाभे तत्र व्यापाराश्रयः कर्त्ता फला-
श्रयः कर्मेति फलव्यापाररूपयोः विशेषणयोर्धातु-
नैवोपस्थाप्यत्वात् अभिन्यलभ्यस्याश्रयस्यैव तिङ्गर्थत्वम् इत्येवं
व्यवस्थाप्येत्यमाह । “पदार्थं निरूप्य वाक्यार्थं निरूपयति

फले इत्यादि । विहित्यादि फलं प्रति । तिङर्थः कर्तृकर्मसंख्याकाशाः । तत्र कर्तृकर्मणो फलव्यापारयो- विशेषणं, संख्या कर्तृप्रत्यये कर्मणि, कर्मप्रत्यये कर्मणि, समानप्रत्ययोपात्तत्वात् । तथाचाख्यातार्थसंख्याप्रकारक- बोधं प्रत्याख्यातजन्यकर्तृकर्मणोपस्थितिर्हेतुरिति कार्य- कारणभावः फलितः । नैयायिकादीनामाख्यातार्थ- संख्यायाः प्रथमान्तार्थे एवानुयादाख्यातार्थसंख्याप्रकारक बोधे प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिर्हेतुरिति कार्यकारणभावो वाच्यः सोऽपि चन्द्रश्च सुखं दृश्यते, देवदत्तोभुक्त्वा व्रजतोल्यादौ चन्द्रार्थयोः आख्यातार्थाननुयादितरा- विशेषणतुल्य इत्यतिगौरवम् । इदमपि कर्तृकर्मणो- राख्यातार्थत्वे मानमिति स्पष्टं भूषणे । कालस्तु व्या- पारे विशेषणम् । तथा हि “वत्सेमाने लट्” इत्यत्राधि- काराङ्गातोरिति लक्ष्यम् तच्च धातुर्थं वदत्प्राधान्याद्व्या- पारमेव याच्यतीति तत्रैव तदनुयः । न च संख्यावत् कर्तृकर्मणोरेवानुयः यङ्गः अतीतभावनाके कर्तृरपि पच- नीत्यापत्तेः अपाक्षीदित्यनापत्तेश्च पाकानारम्भदशायां कर्तृसत्त्वे पच्यतीत्यनापत्तेश्च । नापि फले तदनुयः फलानुत्पत्तिदशायां व्यापारसत्त्वे पचतीत्यनापत्तेः पच्य- तोत्यापात्तेश्चैत्यवधेयम् । न चामवातजङ्गीकृतकलेवरस्यो- त्यानानुकूलयत्नसत्त्वादुत्पत्तिरिति प्रयोगोपत्तिः । परयत्न- स्थाज्ञानादप्रयोगात् । किञ्चिद्वैष्ठादिनावगतौ चायसुत्ति- रिति शक्यभावात् फलन्तु न जायत इति लोकप्रतीतेरिति- त्वात् । एवञ्च तिङर्थो विशेषणमेव भावनैव प्रधानम् । यद्यपि प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यमन्यत्र दृष्टं, तथापि “भावप्रधानमाख्यातं सत्प्रधानानि नामा- नीति” निरुक्तोक्तेः भूवादिसत्त्वादिन्यक्रियाप्राधान्यबोधक- भाष्याञ्च धातुर्थभावनाप्राधान्यमध्यवसीयते । अपि च आख्यातार्थप्राधान्ये तस्य देवदत्तादिभिः समसभेदानुया- तप्रथमान्तस्य प्राधान्योपत्तिः । तथा च पश्य ऋगो- धावतीत्यत्र भाष्यसिद्धैकपाक्यता न स्यात् प्रथमान्तऋगस्य धावनक्रियाविशेषस्य दृष्टिक्रियायां कर्मतुपत्तौ द्वितीया- पत्तेः । न चैवम् अप्रथमासामानाधिकरण्यात् शतप्रस- क्तः । एवमपि द्वितीयायादुत्पत्तिरित्येन पश्य ऋगइत्यादिवा- क्यस्यैवावस्थावापत्तेः । न च पश्येत्यत्र तमिति कर्माध्या- हाय्यम् । वाक्यभेदप्रसङ्गात् उत्कटधावनक्रियाविशेषस्यैव दर्शनकर्मतयात्वस्य प्रतिपिपादयिषितत्वात् अध्याहारे अग्न्यापत्तेश्च । एवञ्च भावनाप्रकारकबोधे प्रथमान्त-

पदजन्योपस्थितिः कारणमिति नैयायिकोक्तं नादर- णीयम् किन्तु आख्यातार्थकर्तृप्रकारकबोधे धातुजन्योप- स्थितिर्भावनात्वावच्छिन्नविषयतया कारणमिति कार्य- कारणभावोद्वेद्यः । भावनाप्रकारकबोधं प्रति तु कञ्ज- न्योपस्थितिषत् धातुर्थभावनोपस्थितिरपि हेतुः पश्य ऋगोधावति, पचति भवतीत्याद्यनुरोधादिति दिक् । इत्यञ्च पचतीत्यत्रैकाग्रयिका पाकानुकूला भावना, पच्यते इत्यत्रैकाग्रयिका या विहितसिद्धदनुकूला भावनेति बोधः । देवदत्तादिपदप्रयोगे त्वाख्यातार्थकर्तृदिभिस्तदर्थस्याभेदा- न्वयः । घटो नश्यतीत्यत्रापि घटाभिर्नैकाग्रयिकोनाशानु- कूलोव्यापार इति बोधः । स च व्यापारः प्रतियोगित्व- विशिष्टमाशसामग्रीसमवधानम् । अतएव तस्यां सत्यां नश्यति, तदत्यये नष्टः, तद्भाविनो नङ्गुतीति प्रयोगः । देवदत्तोजानातीच्छतीत्यादौ च देवदत्ताभिर्नैकाग्रयिकोना- नेच्छाद्यनुकूलोवर्तमानो व्यापार इति बोधः स चान्त आश्रयतैवेति रीत्योक्तम् । एवञ्च वैयाकरणमते सुबि- न्तत्वे सति संख्याबोधकप्रत्ययत्वमाख्यातत्वमिति लक्षणम् “सुपां कर्मादयोऽप्यर्था संख्या चैव तथा तिङामित्युक्तेः यद्यपि आख्यातसामान्यस्य संख्यासामान्यशक्तत्वज्ञापकं सूत्रं नास्ति तथापि लङ्गादेशकवचनादीनां तत्तत् संख्या- शक्तताज्ञापकसूत्रेण आदेश गतं तथात्वं स्थानिनि लकारे कल्पितमिति संख्याबोधनयोग्यत्वमादाय लक्षणसमन्वय इति बोध्यम् “आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्वे” मयूर- गणसूत्रम् तत्र आख्यातपदं च तदन्तपरम् “प्रत्ययस्य- ह्ये तदन्तग्रहणम् । इति नियमात् ३ आख्यातान्ते च ।

आख्याति स्त्री आ+ख्या-क्तिन् । कथने ।

आख्यात ति० आ+ख्या-टच् । उपदेशके । “आख्यातो पयोगे” पा० ।

आख्यान न० आ+ख्या-भावे ल्युट् । १ कथने । २ पूर्ववृ- त्तकथने “आख्यानं पूर्ववृत्तोक्तिः” सा० द० । “यथा देशः सोऽयमरातियोषितजलैर्यच्छिन् इदाः पूरताः” वेणी० ३ प्रतिवचने च । प्रश्नाख्यानयोः” पा० । “विभाषाख्यानप- रिप्रश्नयोरिज्” पा० । करणे ल्युट् । ४ भेदके धर्मे । “लक्ष- णेत्यन्तुताख्यानेत्यादि” पा० इत्यंभूतः किञ्चित् प्रकारं प्राप्त आख्यायते अनेन इति व्युत्पत्तेः किञ्चित् प्रकारं प्राप्तस्य भेदकोधर्म इति सूत्रार्थः यथा भक्तोविभुमभि । ५ कार्य मङ्गाकाव्यान्तर्गतसर्गभेदे तेन हि कथाविशेषेण मर्त्यनीयचरिताख्यानात्तथात्वम् मङ्गाकाव्यं कथयित्वा

तदीयसर्गनामकरणे विशेषमाह" सा० ८० "नामास्य सर्गोपादेयकथया सर्गनाम तु" इत्यभिधाय "अखिदाधे" पुनः सर्गा भवन्त्याख्यानसंज्ञकाः" यथा भारते रामोपाख्यानम् । नलोपाख्यानं शकुन्तोपाख्यानमित्यादि आख्यान+अख्यर्थे अर्थः अच् । ईप्रसिद्धाख्यानसंज्ञकसर्गयुक्ते आर्षमहाकाव्यभारतादौ । "स्वाध्यायं श्रावयेत् पित्रे धर्मशास्त्राणि चैव हि । आख्यानानीतिहासांश्च पुराणानि खिलांश्च " मनुः साङ्गोपनिषदान् वेदान् चतुराख्यानपञ्चमान्" भा० व० । स्वार्थे कन् तत्रैव "नाटकाख्यानकादेशव्याख्यानादिक्रियानिपुणैः" काद० ।

आख्यानकी स्त्री "आख्यानकी तौ जगुरु गञ्जो जतावनोजे जगुरु गुरुचेदिति" लक्षिते विषमवृत्तभेदे ।

आख्यायक पु० आ+ख्या-खल् । परोक्षस्यान्यत्र कथके । दूते "आख्यायकेभ्यः श्रुतस्त्वुत्पत्तिः भट्टिः" २ कथकमात्रे लि० ।

आख्यायिका स्त्री आ+ख्या-खल् "आख्यायिका कथावत् स्यात् कवेर्वशादिकीर्तनम् । अस्यामन्यकवीनाञ्च वृत्तम् गद्यं कचित् कचित् । कथांशानां व्यवच्छेद आश्वास इति बध्यते । आर्यावक्तापवक्ताणां कन्दसा येन केनचित् । अन्योपदेशेनाश्वासः सुखे भाव्यर्थसूचनम्" सा० ८० उक्ते कथाभेदे कथा च "कथायां सरसं वस्तु गद्यैरेव विनिर्मितम् । कचित्तत्र भवेदाख्या कचिद्वक्तापवक्ताके । आदौ पद्यैर्नमस्कारः खलादेष्टव्योर्त्तन"मित्युक्तलक्षणयुक्ता तत्र आख्यायिका यथा हर्षचरितादि" कथा कादम्बर्यादिः । २ उपलब्धार्थबोधककथायाञ्च असरः ।

आख्यायिन् लि० आ+ख्या-णिनि । १ कथके । २ आवेदके दूतादौ च "रहस्याख्यायीव खमसि ऋदु कर्णान्तिकचरः" शकु० । "रहस्याख्यायिनाञ्चैव प्रणिधीनाञ्च चेष्टितम्" याज्ञ०

आगत लि० आ+गम-क्त । १ आयाते, २ उपस्थिते, ३ प्राप्तौ च । "हेयं दुःखमनागतम्" पात० "क्रमादभ्यागतं द्रव्यं हृतमभ्युद्धरेत्तु यत्" स्मृतिः । "पितृत आगतम् पितृमिति" दायभा० । "तत आगतः" पा० । आगता यत जरेव हिमानो सेव्यतां सुरतरङ्गिणी" उद्भटः भावे क्त । ४ आगमने न० "गतागतं कामकामा लभन्ते" गीता ।

आगति स्त्री आ+गम-क्तिन् । १ आगमने "लोकेत्यास्य गतागतम्" रामा० । २ प्राप्तौ च तासामध्युरागतौ यवो हवीव मोदते" ऋ० २, ५, ६ । वेदैः शास्त्रैः सविज्ञानैर्जन्माना सरणेन च । आर्त्या गत्या तथाऽऽगत्या" याज्ञवल्क्यः ।

आगत्य (भ्य) अव्य० आ+गम-ल्यप् वा मोलोमे लृक् । आगमनं लृप्तेत्यर्थे तत्त्वमागत्य सत्येन" याज्ञ० । "आगत्य पितृशाखायां चण्डिके ! कुरु सन्निधिम" पुरा० ।

आगन्तव्य लि० आ+गम-तव्य । १ आगम्ये प्राप्ये "आगन्तव्यं तु नोद्भू" पुनराश्रममण्डलम्" भावे तव्य । २ अवश्यागमने न० आगन्तव्यं भट्टितिसधुरामण्डलात् गोपकान्ते : पदाङ्कदूतम् ।

आगन्तु पु० आ+गम-तन् । १ अनियतस्यायिनि अतिथौ "वैदर्भभागन्तुमजं गृहेषु" रघुः । २ हठादुपस्थिते च आगन्तुना सह मैत्री न कर्त्तव्या" हितो० । ३ आगमनशीले लि० । स्वार्थे कन् । आगन्तुकोऽप्यत्र ।

आगन्तुज लि० आगन्तोः हठादुपस्थितात् जायते जन-ड । हठोपस्थितजाते रोगादौ । "आगन्तुजे भिषगुरोमे शस्त्रेणोत्कृत्य यत्नतः" । "दोषागन्तुजस्य भ्योरसमन्वविशारदौ" सुश्रुतः ।

आगम पु० आ+गम-घञ् । १ आगतौ २ प्राप्तौ ३ उत्पत्तौ च "आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितित्तस्व भारत !" गीता, आगम्यते प्राप्यतेऽनेन करणे घञ् । ४ सामाद्युपाये "आगमैः सहशारम्भ आरम्भसहशोदयः" रघुः आगम्यते स्वत्वमनेन । स्वत्वप्रापके प्रत्ययप्रतिपदादौ "आगमोनिष्फलस्तत्र भुक्तिः स्तोकापि यत्र नो" या० स्मृतिः "अनागमन्तु यो भुङ्क्ते बहून्वद्व्यतान्यपि" स्मृतिः "यादशागमस्य प्रासाख्यं तद्विरूपितम् मिता० । "भोगमात्रस्य स्वत्वव्यभिचारात् कीदृशभोगः प्रमाणमित्यत आह । "आगमोऽभ्यधिकोभोगादिना पूर्वोक्तमागतात्" या० स्वत्वहेतुः प्रतिपहक्रयादिरागमः । स भोगादभ्यधिकोबलीयान् स्वत्वबोधने भोगस्यागमसापेक्षतात् । यथाह नारदः । "आगमेन विशुद्धेन भोगोयाति प्रमाणताम् । अविशुद्धागमो भोगः प्रमाण्यं नैव गच्छतीति" । न च भोगमात्रात्स्वतुवगमः परकीयस्याप्यपहारादिनोपभोगसम्भवात् । अतएव "भोगं तु केवलं यस्तु कीर्त्तयेद्भागमं क्वचित् । भोगच्छलापदेशेन विज्ञेयः स तु तत्कार" इति स्मर्यते । अतश्च सागमोदीर्घकालो निरन्तरं निराक्रोशः प्रत्यर्थिप्रत्यक्षयेति पञ्चविशेषणयुक्तो भोगः प्रमाणमित्युक्तमभवति । तथा च स्मर्यते । "सागमो दीर्घकालश्चाविच्छेदोऽन्यत्रवोष्णितः । प्रत्यर्थिसन्निधानस्य परिभोगोऽपि पञ्चधेति" । कश्चिद्भागमनिरपेक्षस्यापि भोगस्य प्रासाख्यमित्याह । विना पूर्वोक्तमागतादिति ।

पूर्वेषां पित्रादीनां त्वयाणां क्रमः पूर्वक्रमस्तेनागतो यो भोग-
स्तस्माद्दिना आगमोऽभ्यधिक इति सम्बन्धः । स पुनरागमाद-
भ्यधिकः आगमनिरपेक्षः प्रमाणमित्यर्थः । तत्प्राप्यागमज्ञान-
निरपेक्षो न सत्यनिरपेक्षः सत्ता तु तेनैवावगम्यत इति बोद्ध-
व्यम् । विना पूर्वक्रमागतादित्येतच्च स्मार्त्तकालप्रदर्शनार्थम् ।
“आगमोऽभ्यधिकोभोगादिति” च स्मार्त्तकालविषयम् । अतश्च
स्मरणयोग्ये काले योग्यानुपलब्धप्रागभावावनिश्चयसम्भवादा-
गमज्ञानसापेक्षस्यैव भोगस्य प्रामाण्यम् । स्मार्त्ते तु काले
योग्यानुपलब्धप्राभावेनागमाभावावनिश्चयासम्भवादागमज्ञान
निरपेक्ष एव सन्ततो भोगः प्रमाणम् । एतदेव स्थोक्त-
ज्ञात्यायनेन । “स्मार्त्ते काले क्रिया भूतेः सागमा भुक्तिरिष्यते
स्मार्त्ते त्विगमाभावात् क्रमात् त्विपुरुषागता” । स्मार्त्तस्य
कालो वर्षशतपर्यन्तः “शतायुर्वै पुरुष इति” श्रुतेः । अतु-
गमाभावादिति योग्यानुपलब्धप्राभावेनागमाभावावनिश्चया-
भावादिति । अतश्च वर्षशताधिको भोगः सन्ततोऽप्रतिरवः
प्रत्यर्थिप्रत्यक्षसागमाभावे चाभिहिते अव्यभिचारादाक्षि-
प्रागमः स्वत्वं गमयति । स्मार्त्तेऽपि कालेऽनागमस्मृति-
परम्परायां सत्यां न भोगः प्रमाणम् । अतएव “अनागमन्तु
यो भुक्ते बहून्यद्भ्यशतान्यपि । चौरदण्डे न तम्पापन्दण्डयेत्-
पृथिवीपति” रितुक्तम् । न चानागमन्तु यो भुङ्क्ते इत्येकवचन-
निर्देशाद्बहून्यद्भ्यशतान्यपोत्यपिशब्दप्रयोगात् प्रथमस्य पुरुषस्य
निरागमे चिरकालोपभोगेऽपि दण्डविधानमिति सन्तव्यं
द्वितीये तृतीये वा पुरुषे निरागमस्य भोगस्य प्रामाण्यप्रस-
ङ्गात् नचैतद्विष्यते “आदौ तु कारणन्दान” मध्ये भुक्तिस्तु
सागमेति” नारदस्मरणात् । तस्मात् सर्वत्र निरागमोपभोगे
“अनागमन्तु यो भुङ्क्ते इत्येतद्दृष्टव्यमुद्यपि “अन्यायेनापि
यद्भुक्तं पित्रा पूर्वतरैस्त्रिभिः । न तच्छक्यमपाकर्तुं क्रमान्ति-
पुरुषागतमिति” । पित्रा सह पूर्वतरैस्त्रिभिरिति योज्यम् ।
तत्रापि क्रमात् त्विपुरुषागतमित्यस्मार्त्तकालोपलक्षणम् ।
त्विपुरुषविषयायामेकवर्षाभ्यन्तरेऽपि पुरुषत्वयातिक्रमसम्भ-
वाद्द्वितीये वर्षे निरागमस्य भोगस्य प्रामाण्यप्रसङ्गः
तथा सति “स्मार्त्ते काले क्रिया भूतेः सागमा भुक्तिरिष्यते”
इति स्मृतिविरोधः । “अन्यायेनापि यद्भुक्तमित्येतच्चा-
न्यायेनापि भुक्तमपकर्तुं शक्यं किमुनरन्यायानिश्चय-
इति व्याख्येयमपिशब्द अवस्थात् । सञ्ज्ञोक्तम् । “यदिनाग-
ममत्यन्तसम्भुक्तं पूर्वस्त्रिभिर्भवेत् । न तच्छक्यमपाकर्तुं
क्रमात् त्विपुरुषागतमिति” तत्राप्यत्यन्तसागमं विनेत्यत्यन्त
सुपलब्धमानसागमं विनेति व्याख्येयम् । न पुनरागम

स्वरूपं विनेति आगमस्वरूपाभावे भोगशतेनापि न स्वत्वं भव-
तीत्युक्तं क्रमाच्चिपुरुषागतमित्येतदुक्तार्थम् । ननु स्मरणयोग्ये
काले भोगस्यागमसापेक्षस्य प्रामाण्यमनुपपन्नम् । तथाहि ।
यद्यागमः प्रमाणात्तरेणावगतस्तदा तेनैव स्वत्वावगमाच्च भोगस्य
स्वत्वे आगमे वा प्रामाण्यम् अथ प्रामाणात्तरेण नागमोऽवगतः
कथन्तद्विशिष्टोभोगः प्रमाणम् । उच्यते । प्रामाणात्तरेणावग-
तागमसहित एव निरन्तरोभोगः कालान्तरे स्वत्वङ्गमयति ।
अवगतोऽप्यागमोभोगरहितो न कालान्तरे स्वत्वङ्गमयितुमर्ह-
मध्ये दानविक्रयादिना स्वत्वापगमसम्भवादिति सर्वमनवद्यम् ।
आगमसापेक्षो भोगः प्रमाणमित्युक्तम् । आगमस्तर्हि-
भोगनिरपेक्ष एव प्रमाणमित्यत आह । “आगमेऽपि बलं
नैव भुक्तिस्तोकापि यत् नो” या० यस्मिन्नागमे स्वत्वापि भु-
क्तिर्नोनास्ति तस्मिन्नागमे बलं सम्पूर्णं नैवास्ति । अयमभि-
सन्धिः स्वत्वनिवृत्तिपरस्वत्वापादनञ्च दानम् । परस्वत्वापा-
दानं च परो यदि स्वीकरोति तदा सम्पद्यते नान्यथा । स्वीका-
रस्त्वविधोमानसो वाचिकः कायिकश्चेति । तत्र मानसो-
ममेदमिति संकल्परूपः । वाचिकस्तु ममेदमित्याद्याभि-
व्यवहारोक्तेस्वी स विकल्पकः प्रत्ययः । कायिकः पुनरुपा-
दानाभिमर्शनादिरूपोऽनेकविधः तत्र च नियमः स्मर्यते
“दद्यात्कृष्णाजिनम्पुच्छे गां पुच्छे करिणङ्कुरे । केशरेषु
तथैवाश्वन्दासीं शिरसि दापयेदिति” । आश्वलायनोऽप्याह ।
“अनुमन्त्रयेत् पाणिनाभिष्टुभेत् प्राणिनं कन्यां चेति” । तत्र
हिरण्यवस्त्रादावुदकदानान्तमेवोपादानादिसम्भवात् त्रि-
विधोऽपि स्वीकारः सम्पद्यते । चेत्वादौ पुनः फलोपभोग
व्यतिरेकेण कायिकस्वीकारासम्भवात् स्वत्वेनाप्युपभोगे-
न भवितव्यम् । अन्यथा दानक्रयादेः सम्पूर्णता न भव-
तीति फलोपभोगलक्षणकायिकस्वीकारविकलसागमो दुर्ब-
लो भवति तत्सहितादागमात् । एतच्च द्वयोः पूर्व्या-
परकालापरिज्ञाने । पूर्वापरकालज्ञाने तु विगुणोऽपि पूर्व-
कालागम एव बलीयानिति । अथ वा “लिखितं साक्षिणो-
भुक्तिः प्रमाणं त्रिविधं स्मृतं” मित्युक्तम् । एतेषां समवाये-
कत्र कस्य प्राबल्यमित्यत्रेदमुपपिष्यते । “आगमोऽभ्यधिको
भोगाद्दिना पूर्वक्रमागतात् । आगमेऽपि बलं नैव भुक्तिः स्तो-
कापि यत् नो” इति अवमर्शः । आदौ पुरुषे साक्षिभि-
र्भावितसागमो भोगादभ्यधिकोबलवान् पूर्वक्रमागताद्भोगा
द्दिना । स पुन पूर्वक्रमागतो भोगसहृथे पुरुषे लिखिते-
न भावितादागमात्बलवान् मध्यमे तु भोगरहितादाग-
मात् स्वीकभोगसहितोऽप्यागमो बलवानिति । एतदेव

नारदेन स्पष्टीकृतं “आदौ तु कारणन्दानं मध्ये भुक्तिस्तु सागमा । कारणं भुक्तिरेवैका सन्तता या चिरन्तनीति” पश्यतो ब्रुवत इत्यत्र विंशतिवर्षभोगादूर्ध्वं भूमेर्द्विगुणपि दशवर्षभोगादूर्ध्वं फलानुसरणं न भवतीत्युक्तम् । तत्र फलानुसरणवद्दण्डानुसरणमपि न भविष्यतीत्याशङ्क्य पुरुषव्यवस्थया प्रमाणव्यवस्थया च दण्डव्यवस्थां दर्शयितुमाह । “आगमस्तु कृतोयेन सोऽभियुक्तस्तुमुद्धरेत् । न तत्सु तस्तत्सुतो वा भुक्तिस्तुत्तु गरीयसी” या० । येन पुरुषेण भूयादेरागमः स्वीकारः कृतः । स पुरुषः कृतस्ते चेत्वादि-कमित्यभियुक्तस्तमागमं प्रतिग्रहादिकं लिखितादिभिरुद्धरेत् भावयेत् । अनेन चाद्यपुरुषस्यागमसमुद्धरतो दण्ड इत्युक्तं भवति तत्सुतो द्वितीयोऽभियुक्तो नागममुद्धरेत्, किन्तु अविच्छिन्नाप्रतिरवसमत्वभोगम् । अनेन चागमसमुद्धरतो द्वितीयस्य न दण्डोऽपि तु विशिष्टभोगममुद्धरतो दण्ड इति प्रतिपादितम् । तत्सु तस्तुतीयो नागमं नापि विशिष्टभोगमुद्धरेदपि तु क्रमागतभोगमात्रम् । अनेनापि तृतीयस्य क्रमायातभोगानुद्धरणे दण्डो नागमानुद्धरणे न विशिष्टभोगानुद्धरणे वेत्तुमिहितम् । तत्र तयोर्द्वितीययोर्भुक्तिरेव गरीयसी । तत्रापि द्वितीये गुरुः तृतीये गरीयसीति विवेकव्यसुत्विष्यप्यागमानुद्धरणेऽर्धहानिः समानैव दण्डे तु विशेष इति तात्पर्यार्थः । उक्तञ्च । “आगमस्तु कृतोयेन स दण्डस्तुमनुद्धरन् । न तत्सु तस्तत्सुतो वा भोगहानिस्तयोरपि” । अस्मात्कालोपभोगस्यागमज्ञाननिरपेक्षस्य ग्रामाण्युक्तं विना पूर्वक्रमागता दित्यत्र तस्यापवादमाह । “योऽभियुक्तः परेतः स्यात्तस्य रिक्थी तमुद्धरेत् । न तत्र कारणभुक्तिरागमेन विनाकृता” या० यदा पुनराहर्त्तादिरभियुक्तोऽकृतव्यवहारनिर्णय एव परेतः स्यात्परलोकगतो भवेत्तदा तस्य रिक्थी पुत्रादित्तमागममुद्धरेत् । यस्यात्तत्र तस्मिन् व्यवहारे भुक्तिरागमरहिता साक्षादिभिः साधितापि न प्रमाणम् ।” व्यव० त० रघुनन्दनेन तु पृथग्द्वय आर्त्तकालतया उक्तः । यथा तद्भूतं व्यासवाक्यम् “वर्षाणि विंशतिं भुक्ता स्वामिनाऽव्याहता सही । भुक्तिः सा पौरुषी भूमेर्द्विगुणा तु द्विपौरुषी । त्रिपौरुषी तु त्रिगुणा न तत्रान्येष आगम” इति । त्रिपुरुषभोगे विशेषमाह तत्रैव व्यासः । प्रपितामहभुक्तं यत् तत्पुत्रेण विना च तम् । तौ विना यस्य पित्रा च तस्य भोगस्त्रिपौरुषः । पिता पितामहो यस्य जीवेच्च प्रपितामहः । तस्याणां जीवतां भोगो

विज्ञेयस्त्वेकपुरुषः” इति ययञ्च शतवर्षवर्षयोः आर्त्तकालत्वं देशभेदात् व्यवस्थापनीयम् । अत्रापवादः । “भुक्तिस्त्रिपौरुषी सिध्येदपरेषां न संशयः । अनिष्टे सप्रिण्डत्वे सकृत्स्यानां न सिध्यति । अस्वामिना च यदुभुक्तं गृह्येत्तेवापणादिकम् । सुहृद्व्यसकृतस्य न तद्भोगेन होयते । विवाहप्राप्तौ त्रिभुक्तां राजाऽमात्यैस्तथैव च । सुदीर्घेणापि कालेन तेषां स्वत्वं न सिध्यति” इह० । अत्रापि विशेषमाह तत्रैव ‘स्त्रीधनञ्च नृपेन्द्राणां कदाचन न जीर्यति । अनागमं भुज्यमानमपि वर्षशतैरपि” आगम्यते तत्त्वमनेन । इतच्चावेदकशास्त्रे “तस्यादपि चासिद्धं परोक्षमागममात् सिद्धम्” सा०का० । “सिद्धं सिद्धैः प्रमाणैस्तु हितं वात्र परत्र वा आगमः शास्त्रमात्रानामात्रास्तत्त्वार्थवेदिनः” इत्युक्तो ऽशास्त्रमात्रे “शृण्वतां जायते भक्तिस्ततो गुरुः सुपासते । स च विद्यागमान् वक्ति विद्यायुक्स्त्रात्रितो नृपः” देवीपु० । स च गुरुः विद्यासाधनमागमं वक्ति उपदिशतीत्यर्थः । एवेदे च “रक्षोहागमलज्जसन्देहाः प्रयोजनम्” “आगमः खल्वपि ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः पण्डितो वेदोऽध्येयः ज्ञेयश्चेति” फ०भा० । “आगमः प्रयोजकः प्रवर्त्तकः निव्यकर्मतां व्याकरणाध्ययनस्य दर्शयति प्रयोजनशब्देन फलं प्रयोजकश्चेति कैयटः । “आगमपदेन श्रुतिरिति” उद्योतः । “बहवोऽप्यागमैर्भिन्नाः पन्थानः सिद्धिहेतवः” रघुः । ६ मन्त्रे च “सर्ववेदः क्रियामूलं कृपिर्भिर्वज्रधोदितः । कालो देशः क्रिया कर्त्ता कारणं कार्यमागमः । इव्यं फलमिदं ब्रह्मज्ञपरोक्तोऽजयाहर्त्तः” । भा० १२, ११ अध्या० “तत्र कालः प्रातरादिः देशः समादिः क्रियाऽनुष्ठानं कर्त्ता ब्राह्मणादि, कारणं सुवादि कार्यं यागादि आगमो मन्त्रादिः इव्यं ब्रीह्यादि फलं स्वर्गादि” इति श्रीधरः ।

आगम-गत्वर्थत्वात् ज्ञाने भावे घञ् । १० शब्दजन्मबोधे “प्रत्यक्षमनुमानञ्च शास्त्रञ्च विविधागमम् । त्वयं सुविदितं कार्यं धर्म्मशुद्धिमभीषुना” मनुः । विविधानां धर्म्माणां भागभोयप्रातर्विविधागमम् । करणे घञ् । ११ शब्दबोधसाधने शब्दरूपप्रमाणे च “ऐन्द्रिहमनुमानञ्च प्रत्यक्षमपि चागमम् । ये तु सत्यकूपरीक्षन्ते कुतस्तेषामनुद्धिता” रामा० “आगतः शिववक्त्रेभ्यो गतश्च गिरिजामने । मन्त्रं हृदयाभोजे तस्यादागम उच्यते” यामलोक्ते ११ तन्म-शास्त्रे पुन० तथा च आगतादीनामाद्यव्ययुक्तत्वात् तथात्वम्

रुद्रयासले तु मतं श्रीमसुदेवस्येति पाठः क्लृप्त्येन “आग-
मोक्तविधानेन कलौ देवान् यजेत् सुधीः न हि देवाः
प्रसीदन्ति कलौ चान्यविधानतः । पञ्चवर्षैर्भवेद्दीक्षा-
ह्यगमोक्तैः शृणु प्रिये ! । यां कृत्वा कलिकाले च सर्वाभीष्टं
लभेत्तरः” तन्त्रसारे “यामलम्” प्रसङ्गात् तन्त्ररूपागमस्य
प्रामाण्यं तदुपासनादिषु कलौ अधिकारविशेषस्य कर्त्तव्यता
च प्रदर्श्यते । निजनिजकर्मवासनारूपपाशवद्भान् अनात्मज्ञानं
जन्ममरणादिक्लेशभाजः संसारपारं गन्तुमसमर्थान् प्राणिनो
विलोक्य परमेश्वरः वेदेन कर्मकाण्डोपासनाकाण्डब्रह्म-
काण्डात्मकार्यान् समुपदिदेश । तत्र वेदानाम् उच्छिन्न-
प्रायतया क्रमशो रागबाहुल्येन तदुक्तधर्मे, उच्छिन्नप्रायेषु
सत्सु अनुच्छिन्नानामप्यर्थस्य दुर्भेदसाभिदानोन्ननादीनां दु-
रधिगमतया आयासबाहुल्येन च तत्प्राप्तवर्त्तमानानां
क्रमशोऽपि तेषु श्रौतधर्मेषु कथङ्कारसङ्गारः स्यादित्या-
कलय कारुण्योदयेन वेदार्थप्रकाशनार्थं सुगमोपायेन
जैमिनिव्यासनारदादिरूपोपधिभिरुपहितः सन् तत्त-
द्भूतान् प्रणीतवान् । तत्र कर्मकाण्डार्था जैमिना
मन्वादिभिश्च सम्यक्तया व्याकृतः उपासनाकाण्डार्थः स्वयं
शिवमूर्त्या तन्त्रशास्त्रं, नारदादिमूर्त्या च पञ्चरात्रादिकं
विधाय विवृतः ब्रह्मकाण्डार्थश्च वेदव्यासमूर्त्येति विवेकः ।
ततश्च धर्मो वेदस्यैव स्वतःप्रमाणत्वेन वेदमूलकत्वादन्येषां
प्रामाण्यं तत्र स्मृतोनामिव आगमस्यापि वेदमूलकत्वमुक्तमी-
यते । वेदएव रामतापनोयन्त्रसिंहतापनीयाद्यात्मके आग-
मोक्तोपासनादिसंवादात् तन्मूलकत्वाधिगमात् येषां च मूलानि
नाधिगम्यन्ते तेषामपि प्रामाण्यं स्मृति वाक्यवत् अनुमा-
तव्यम् भ्रमप्रमादादिशून्यत्वहेतोः स्मृतिकर्तृणामिव आग-
मकर्त्तुः शिवस्य सत्त्वात् तन्त्रवाक्यस्य स्मृतिवाक्यवत्
प्रामाण्यम् न च बीजागमादिवत् विप्रलम्भकवाक्यत्वं
रागद्वेषादेस्तस्मिन्सत्त्वात् । तत्र कर्मकाण्डार्थे सर्वेषाम-
पर्युद्देशानामधिकारः सुसुशोरपि तन्त्रज्ञानपर्यन्तं
चित्तशोधनार्थं प्रत्ययपरिहाराय च कर्मणां कर्त्तव्य-
तोपदेशात् “तमेतं ब्राह्मणं विविदिषन्ति वेदानुवचनेन
यज्ञेन तपसेत्यादि” श्रुतेः “आरूढोर्भुनेर्योगम्
कर्म कारुण्यं च । योगारूढस्य तस्यैव शमः कारण-
मुच्यते” गीतावाक्याच्च । ततोऽन्येषामपि ईश्वरार्पणेन
फलानभिगम्यानेन च कृतानां कर्मणां बन्धाहेतुत्वात् क्रम-
शोऽपि फलम् । एवमुपासनाकाण्डार्थेऽपि सर्वेषामधिकारः
श्रुतौ तपसेति निर्देशात् “सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जला-

निति शान्त उपासीत स क्रतुं कुर्वीतेति” श्रुत्या सोपाधिकस्ये
श्रुत्योपासनाविधानाच्च । उपासना च मानसी क्रिया ध्या-
नपरपर्याया तत्र निराकारस्य ब्रह्मणोऽसम्भवात् सोपाधि-
केश्वरविषयैशोपासना कर्त्तव्या । सा च शुणोपाधिविशिष्ट-
स्येव तत्तदाकारोपहितस्यापि सम्भवति “चिन्मयस्याद्विती-
यस्य निष्कलस्याशरीरिणः । उपासकानां सिद्ध्यर्थं
ब्रह्मणोरुपकल्पना” इत्युक्तेः । कल्पना च न स्वेच्छया
किन्तु शास्त्रादिसिद्धैव । तथा चागमपुराणादिषु यानि
यानि रूपाणि वर्णितानि तद्रूपेणैव उपासना
कर्त्तव्या । ब्रह्मकाण्डार्थे तु कर्मभित्तिसंशुद्धौ साकारो-
पासनेन तदैकाग्र्यवतः वेदान्तोक्तसाधनचतुष्टयवत एवाधि-
कार इति भेदः । तत्र तान्त्रिकोपासने कर्त्तव्येऽपि “देवोभूत्वा
देवं यजेत्” इत्युक्तेः भूतशुद्ध्यादिना आत्मानं शोधयित्वा
उपास्यदेवेनैकभूतमात्मानं ध्यात्वैवोपासनं कार्यम् “अथ यो-
ऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽस्त्वावन्योऽहमस्मि न स वेद यथा
पशुरेव स देवानामिति” श्रुत्या भेदेनोपासनाया निन्दनात्
तान्त्रिकोपासनेऽपि कर्त्तव्ये वैदिककर्मसु सावित्वजन्मरूपो
पनयनसंस्कारस्येव तन्त्रोक्तदीक्षाया एवाधिकारप्रयोज-
कत्वम् तत्र दीक्षायाञ्च सर्वेऽपि वर्णा अनुलोम
प्रतिलोमजाज्ञाधिकारिणः “मां हि पार्थ ! व्याप्नित्व
येऽपि स्युः पापयोनयः । स्त्रियो वैश्यास्तथा
शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिमिति” गीतायां भग-
वदुपासने सर्वेषामधिकारस्य प्रतिपादनात् । अत्र “पुरा-
णादौ कश्चित् विशेषो दर्शितः यथा “यानि शास्त्राणि
दृश्यन्ते लोकेऽस्मिन् विविधानि च । श्रुतिस्मृतिविरूद्धानि
तेषां निष्ठा तु तामसी । करालभैरवश्चापि यामलं वाममाश्रि-
तम् । एवं विधानि चान्यानि मोहनार्थानि तानि तु । भया
स्मृतानि चान्यानि मोहायैव भवार्थवे” इति देवी-
पुराणवचने वाममाश्रितमिति विशेषणात् श्रुतिस्मृति
विरूद्धानीति निर्देशाच्च श्रुतिस्मृतिविरुद्धवाममार्गं
स्यैव निन्दनात् तत्रैवाधिकारविशेषस्थानधिकारो न तु
तन्त्रोक्तेष्वपि इतरांशेषु वेदाविरुद्धेषु इति निर्णयः ।
यस्तुतः “सौत्वमण्यां सुरां पिबेत्” इति श्रुत्या
विहितस्य सौत्वमण्यां सुरासेवनस्यैव वामदेवसामोपासकस्य
“न काञ्चन परिहरेदिति” सर्वस्वीगमनस्यैव
अधिकारविशेषविषये तस्यापि स्थापिता । अतएव
सन्तुना “न मांसमन्त्रेण दोषो न यद्ये न च भैद्युने ।
प्रवृत्तिरेवा भूतानां निवृत्तिश्च महाफलमेति” सामा-

न्यतो विहितमद्यादौ न दोष इत्युक्तम् । कुलाचारशब्दे
वक्ष्यमाणस्य कुलाचारधर्मस्य प्रायेणेदानीन्तनानां दुष्कर
त्वेन सुतरां तन्मार्गस्य तन्वनिर्दिष्टाधिकारिणामिदानी-
मसत्त्वात् नैव कर्तव्यता । अथ कश्चित् प्राग्भववासनाव
शादधिकारी सम्पद्यते तथापि कूलचूडामणौ “यत्वासवं
तु देयं स्यात् ब्राह्मणस्तु विशेषतः । तत्पार्श्वकरसं दद्यात्
ताम्ने वा विष्टजेन्मधु । देव्यास्तु दक्षिणे भागे चक्रपात्रे
निवेदयेत् । मद्यद्रव्यं तु गृहस्य नान्येषान्तु कदाचन” ।
“वैश्यस्य मात्तिकं शुद्धं क्षत्रियस्य तु साज्यकम् । ब्राह्म-
णस्य गवां क्षीरं ताम्ने वा विष्टजेन्मधु । नारिकेलोदकं
कांक्षे सर्वेषां चैव शोधनम् इति” च द्विजातीनामासवदान-
निषेधेन गौणकल्प एवाधिक्रियते न मुख्यकल्पे । “पीत्वा-
पीत्वा पुनः पीत्वा पतितोदरणीतले ! उत्थाय च पुनः
पीत्वा पुनर्जन्म न विद्यते” इति वचनन्त चतुर्थान्त्रमविषय-
मिति तन्त्रसारः । “निस्त्यैगुण्येपथि विचरतां को विधिः को
निषेधः” इत्युक्ते चतुर्थान्त्रमस्य विधिनिषेधातिक्तान्तरे ऽपि
परमहंसान्त्रमस्यैव दोषाभाव इति युक्तसत्पश्यामः ।
“वरं प्राणाः प्रगच्छन्तु ब्राह्मणो नार्पयेत् सुराम्” ब्राह्मणो
मद्यदानेन ब्राह्मणयादेव हीयते” उक्तसङ्गमन्त्रम् ।
अतएव कालिका पु० “अवश्यं विहितं यत्न मद्यं तत्
द्विजः पुनः । नारिकेलोदकं कांक्षे ताम्ने वा
विष्टजेन्मधु” इत्यनुकल्पो गृहस्यद्विजातिमात्रे विहितः
एवं मत्स्यमांसयोर्निषिद्धयोरपि वाममार्गिणां दाना-
दिकं न स्मृतिविरुद्धं “देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य खादन् मांसं
न दोषभाक्” इति मनुना देवार्चनावशिष्टमांसभोजनस्य
विधानात् । एतदपि दिव्यभावविषयमिति तन्त्रसारः “मादकं
सर्वदा वर्ज्यं मद्यं मांसं सुलोचने ! । ज्ञानेन संस्कृतं तत्
महापातककनाशनमिति” कुलार्णवोक्तैः । ज्ञानेन
सर्वनरेषु आत्मत्वज्ञानेनेत्यर्थः । तदपि न स्मृतिविरुद्धं
विश्वनरेषु आत्मवृद्धिमतो वैश्वानरसामोपासकस्य सर्वांश्चभूतान्
विधामवन् तस्यापि तादृशज्ञानमाहात्म्येन तत् पापासुत्
पत्तिसम्भवात् यथा वैश्वानरसामोपासकं प्रकृत्य “न किञ्च-
नानन्नं भवति आशुभ्य आशुभिन्य इति” छा० उ० सर्वा-
न्भोजनं विहितमेवमस्यापि ज्ञानेन पूतत्वाच्च तद्भक्षणं
दोषावहमिति । “ऊते श्रुत्यदितोमार्गस्तेतायां श्रुति-
नोदितः । आपरे तु उपायोक्तः कलावागमसम्मतः”
इत्यागमवचनं तु प्रगंसापरम् रागादिवाङ्मयेन
श्रौतादिष्वस्य कलावसम्भवेति तादृशानां तन्त्राधिका-

रित्वसूचनार्थञ्च “चकार मोहशास्त्राणि केशवः
सशिवस्तथा । कापिलं नाकुलं वामं भैरवं पूर्व्याश्च-
मम् । पाञ्चरात्रं पाशुपतं तथा न्यानि सहस्रशः,
कर्म्म पु० “इष्टु देवि प्रवक्ष्यामि तामसानि यथाक्रमम् ।
शेषां श्रवणमात्रेण पातित्यं ज्ञानिनामपि । प्रथमं
हि मयैवोक्तं शैवं पाशुपतादिकम्” पद्मपु० इत्या-
दिवचनैरागमस्य तामसत्वेन मोहशास्त्रत्वेन निषिद्धत्वे ऽपि
वेदाविरुद्धांशस्य स्यात्पुनैव । “तथापि योऽंशोमार्गिणां वेदेन
न विरुध्यते । सोऽंशः प्रमाणमित्युक्तः केषाञ्चिदधिकारि-
णाम्” स्मृतसंहितावचनात् अत्र केषाञ्चिदित्युक्तेः न
सर्वेषामधिकारितेति सूचितम् तत्राधिकारिणः शास्त्रपु०
दर्शिताः । “श्रुतिभ्रष्टः स्मृतिप्रोक्तप्रायश्चित्तपराङ्मुखः ।
क्रमेण श्रौतसिद्धिं ब्राह्मणसन्तन्माश्रयेत्” “पाञ्चरात्रं
भागवतं तन्त्रं वैश्वानरसामिधम् । वेदभट्टान् सहस्रिह्यं कम-
लापतिरुक्तवान्” इति च । ततश्च इदानीन्तनानां विशेष-
पतो गौडदेशवासिनां श्रौतधर्माग्निहोत्रादिधर्मा-
न्वेददर्शनेन तत्पापमाशय प्रायश्चित्तपराङ्मुखताद-
र्शनेन च श्रौतमार्गम्लतया क्रमेण श्रौताधिकारस्य
प्राप्त्यर्थं तन्त्रोक्तोपासनादिषु वेदाविरुद्धेषु अधिकारः ।
वेदविरुद्धेषु वाममार्गेषु तु चतुर्थान्त्रमस्य तन्त्रोक्ताङ्गता-
न्त्रमस्यैवाधिकारः न गृहस्यद्विजानाम् प्रागुक्तैः वचनजातै
ब्राह्मणादिषु मुख्यमद्यदानसेवनयोर्निषेधात् गृहस्यगृहस्य
तु मुख्येऽप्यधिकारः द्विजानामनुकल्पाचरणेन तन्त्रमार्गा-
न्त्रयण्यधिकार इतिविवेकः । तन्त्रगुणन्त “स्मृतिश्च प्रलय-
श्चैव देवानां च तथा ज्ञेयम् । साधनञ्चैव सर्वेषां पुर-
श्चरणमेव च । षट्कर्म्मसाधनञ्चैव ध्यानयोगश्चतुर्विधः
सप्रभिलेखणैर्युक्तं त्वाममं तद्विदोविदुः” इति आगमभेदाच्च
तन्त्रशब्दे वक्ष्यन्ते । अतएव कलिधर्म्म प्रकरणे “एवं क्रिया-
योगपरैः पुमान् वैदिकतान्त्रिकैः । अर्च्यं शुभयतः सिद्धिम्
मत्तोविन्दत्यभीप्सितम्” भाग० १२ स्कन्धे २७ अध्याये तान्त्रिक-
पथेनाश्रयचर्चनं विहितम् । “अथ स्मृतकिनः पूजां पश्याम्यागमनो-
दिताम्” शा० रा० । आगच्छति प्रकृतिप्रत्ययावतुपहृत्य उत्-
पद्यते कर्त्तरि सञ्ज्ञायां घ । १२ व्याकरणोक्ते प्रकृतिप्रत्ययानु-
पघातके अट् इट् इत्यादौ शब्दभेदे “आगमादेशयोर्मध्ये
बलीयानागमोविधिः” व्याकरणान्तरपरि० “यदागमा-
स्तद्गुणीभूतास्तद्गुणहणेन गृह्यन्ते” । “आगमशास्त्रमनि-
त्यम्” इति च परिभा० । “आगमा आद्युदात्ताः”
“आगमा अविद्यमानवदुभयानीति” च का० वा०

आगमन न० आ+गम-भावे ल्युट् । १ किञ्चिद्देशावधिक-
विभानजनकक्रियायामागतौ । “संवत्सरे व्यतीते तु
पुनरागमनाय च” दुर्गाविसर्जनमन्त्रः । २ प्राप्नो
“एतस्ते सर्वमाख्यातं वैरस्यागमनं महत्” रामा० । ३ उ-
त्पत्तौ च “आगमापायिनोऽनित्याः” गीता । [आगमयुक्ते
आगमवत् लि० आगमः अस्यर्थे मत्तुप् मस्य वः स्त्रियां ङीप् ।
आगमवृद्ध लि० आगमेन तज्ज्ञानेन वृद्धः । शास्त्रालो-
चनाजनितपरिणतज्ञाने “प्रतीप इत्यागमवृद्धमेशी” रघुः ।
आगमवेत्तु लि० आगमं वेत्ति विद-लृच् इत० स्त्रियां
ङीप् । आगमाभिज्ञे ।
आगमवेदिन् लि० आगमं वेत्ति विद-णिनि इत० ।
१ आगमवेत्तरि २ शङ्कराचार्यपरमगुरौ गौड़पादा-
चार्ये पु० ।
आगमापायिन् लि० आगमस्य अपायस्य तौ विद्येते अस्य
इनि स्त्रियां ङीप् । उत्पत्तिविनाशशीले “आगमा-
पायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्ष भारत” गीता ।
आगमावर्त्ता स्त्री आगममात्रेण प्राप्तिमात्रेण आवर्त्तते
कण्डयनमस्याः आ+उत-अपादाने घञ् । वृत्तिकाल्या
(विष्वाति) चुपभेदे ।
आगमिक लि० आगमादागतः ढञ् । आगमप्राप्ते ।
आगमित लि० आ+गम-स्वार्थे-णिच्-क्त । अधीते ज्ञाते
२ प्रपठते । प्रेरणे णिच् क्त । यापिते २ प्रापिते च ।
आग(ग)मिन् लि० आ+गम-भविष्यति णिनि गस्यादीना-
मुपसंख्यानमित्युक्ते वा कृत्स्नः । भविष्यद्गमने आगमर्मा”
सि० कौ० । “यदागामिकिमासुखकालस्याम्बलगतवत्”
कात्या० सू० । “आगामिवर्त्तमानाह्युक्तायां निशि पक्षिणी”
अमरः स्त्रियां ङीप् । “आगामिनो जगद्गिरे जनता-
स्तरूणाम्” माघः ।
आगर पु० आगोर्थेते उद्गमितमारभ्यते चन्द्रमा अत्र आ+
गृ-आधारे अप् । अमावास्यायां तत्र शेषयामे भक्षिता
हि चन्द्रकलाः देवैः उद्गमितमारभ्यन्ते इति तस्यास्तथा-
त्वम् । “चर्द्ध्यष्टमांशे चक्षीणो भवति चन्द्रमाः । अमावा-
स्याष्टमांशे चततः किल भवेदणुः” इत्युक्तेस्तस्यास्तथात्वम् ।
आगवीन लि० गोः प्रत्ययेण पर्यन्तं कर्म्म करोति मर्यादाया-
मव्ययीभा० आगु+कर्म्मकारकार्थे ख । गोः प्रत्ययेण पर्य-
न्तकर्म्मकरे गोपालकभेदे । गोपालकस्य द्विविधः दिवाभालं
गोःप्रचारणे नियुक्तः । दिवारात्रं योगक्षेमे नियुक्तश्च ।
‘दिवारक्तव्यता पाले रात्रौ स्वामिनि तद्गृहे । योगक्षे-

मेऽन्यथा चेत्तु पालोवक्तव्यतामियात्” मनुना दिवारात्र
भेदेन पालकद्वयविषये दोषभेदविधानात् तथा विभागः । तत्र
दिवारपालकविषये याज्ञ० “यथार्पितान् पशून् गोपः सायं
प्रत्यर्पयेत्तथा । प्रसादस्तनष्टांश्च प्रदायः कृतवैतन” इति ।
आगसु न० “इण आग अपराधे” उणा० इण-असुन्
आगादेशः । १ अपराधे “मदीये हृदये नूनं सखि । नागो
न विद्यते । वदन्तो सर्पसर्पेति किं नालिङ्गसि मामिति”
उज्ज्वलदत्तीये । “सहिष्ये गतमागांसि स्तनोस्त इति
यत्त्वया” माघः । “अभ्यर्त्तमागस्तमसृग्निः” रघुः ।
“दासे कृतागसि भवत्युचितः प्रहारः” सा० द० अपराधश्च
स्वकर्त्तव्यकर्म्मणः स्वलनम् । अपराधगच्छे २३२८०
विष्टतिः आगस्तर्त्ता आगस्तारी । २ पापे ३ दण्डे च ।
आगस्ती स्त्री अगस्त्येयम् अण् स्त्रियां ङीप् यत्तोपः ।
दक्षिणस्यां दिशि । [अगस्त्यहृतकारके ।
आगस्तीय लि० अगस्त्ये हृतम् कृण्व यत्तोपः ।
आगस्त्य लि० अगस्त्येदेव यज् यत्तोपः । अगस्त्यसम्बन्धिनि
दक्षिणदिभागे “कौबेरदिग्भागमपास्य मार्गभागस्त्यस्य ण्शुरि-
रावती” माघः “अगस्त्यस्य स्थितिस्थानमुक्तम्” सू० सि०
“अग्नीतिभागैर्यास्यायामगस्त्योमिष्टानां गः” । स्वकीयक्रान्ति
विभागस्यानात् दक्षिणस्यामशीत्यंशे स्तारास्तकः अगस्त्यः
मिशुलीनगः कर्कादिभागे स्थितः” रङ्गनाथः । एवञ्च
तस्य दक्षिणदिग्भागगतत्वेन तद्भागस्यागस्त्यसम्बन्धित्वम्
अगस्त्येऽपत्यं गर्गा० यज् । २ अगस्त्येऽपत्ये पुंस्त्री०
अगस्त्य+कण्वादि० अण् । ३ तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री
उभयत्व स्त्रियां ङीप् यत्तोपः ।
आगाध लि० अगाध एव स्वार्थे अण् । १ अतलस्थगे २ दुरधि-
गमे च । [नृकण्ठार्थे च ।
आगान्तु पु० आ+गम-तुन् नि० ङङि । १ अतिथौ २ आग-
आगमक लि० आगमयति भविष्यद्वस्तु बोधयति आ+गम-
णिच्-एवुल् । भविष्यदावेदके । “मतिरागामिका ज्ञेया
वुद्धिस्तत्कालदर्शिनी” । [कालवृत्तौ च ।
आगामिन् लि० आगमिवत् । १ आगन्तुके २ भविष्यत्-
आगामुक लि० आ+गम-उकञ् । आगमनशीले । “सुश्रीव-
श्चार्जितं मित् सर्वज्ञागाधकान् द्रुतम्” भट्टिः ।
आगार न० अग-कुटिलायां गतौ घञ् आगस्त्यहृत-
क-अण् उप० स० । गृहे भवने ।
आगारगोघिका स्त्री ७त० । गृहगोघिकायास् (टिकटिक) ।
आगारधूम पु० आगारं गृहं धूमयति धूमान्वितं करोति

धूम+णिच्-अण् । (भक्त) १ गृहधूमे । ७ त० गृहधृत्तिधूमे च
आगुर् स्त्री आ+गुर्-क्विप् । प्रतिज्ञायाम् “अस्य यज्ञस्यागुर्
उच्चमशोय” श्रुतिः । [णमप्यत् ।

आगुरण न० आ+गुर्-ल्युट् । उद्यमे घृ० दीर्घः आगूर-
आगू स्त्री आ+गम-क्विप् “ज च गमादीनाम् मलोमे
जकारदेशः प्रतिज्ञायाम् । वधूवद्रूपम् ।

आगूर्त्ति त्रि० आ+गुर्-क्त । १ उद्यते । भावे क्त २ उद्यमे न० ।
आगूर्त्ति त्रि० आ+गुर्-क्त “नसत्तेत्यादिना” पा० नि० वेदे
नत्वाभावः १ उद्यते । भावे क्त । २ उद्यमे न० ।

आगूर्त्तिन् त्रि० आगूर्त्तमेन इटा० इनि । कृतोद्यमे “आगूर्त्ति
वा एष भवति यो दर्शयौर्मासाभ्यां यजते” श्रुतिः ।

आग्नापौ ण त्रि० अग्निश्च पूषा च द्व० आनङ् अग्नापूषाणौ
तौ देवते अस्य अण् द्विपदद्विः बा० नेत् । अग्नापूषदेवताके
हविरादौ । “आग्नापौष्ण, इन्द्रापौष्णः” कात्या० १५.२ ।

आग्नावैष्णव त्रि० अग्निश्च विष्णुश्च द्व० आनङ् अग्नाविष्णू तौ
देवते अस्य अण् द्विपदद्विः “इहृह्रौ” पा० इत् प्रामे “विष्णौ
न” वार्त्ति० नेत्वम् । अग्नाविष्णुदेवताके हविरादौ । “अथ-
चोभूते आग्नावैष्णवमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति”
“त एकादशवैष्णव एकादशकपालः पुरोडाशो भवति”
इति च शत० ब्रा० । “आग्नावैष्णव ऐन्द्रवैष्णवः” कात्या०
१५.२ अग्नाविष्णुशब्दौ विद्यते यत्र विष्णौ० अण् ।
अग्नावैष्णवशब्दयुक्ते २ अध्याये २ अनुवाके च ।

आग्निक त्रि० अग्नेरिदं बा० ठक् । अग्निसम्बन्धिनि । “प्रक-
तान्योदुष्यभणानि कृत्वा सप्ताग्निकान्याकूतिमिति” कात्या०
१६.५ । “हिष स्यात्स्याः सुवेणेत्येतदप्याग्निके भवति” कर्क-
ष्ठता श्रुतिः । [दत्तसच्चिद्रुददेशादौ ।

आग्निदात्तेय त्रि० अग्निदत्त+चतुरर्थ्यां मख्या० ढक् । अग्नि-
आग्निपद त्रि० अग्निपदे दीयते कार्यं वा व्युष्टा० अण् ।
अग्निस्थाने १ दीयमाने २ कार्ये वा पदार्थे ।

आग्निमारुत त्रि० अग्निश्च मरुतश्च द्व० आनङ् अग्नामरुतौ
तौ देवते अस्य अण् द्विपदद्विः “इहृह्रौ” पा० इत् । अग्ना
मरुतदेवताके १ शस्त्रे सोमभेदे २ हविरादौ च ।

आग्निवारुण त्रि० अग्निश्च वरुणश्च द्व० इत् अग्नीवरुणौ तौ
देवते अस्य अण् द्विपदद्विः “इहृह्रौ” पा० इत् । अग्नी-
वरुणदेवताके हविरादौ ।

आग्निवेश्य पुंस्त्री अग्निवेशस्य ऋषेरपत्यम् गर्गा० इज् ।
तद्वेषेरपत्ये “पुरोहितश्च कौरव्यः वेदवेदाङ्गपारगम् ।
आग्निवेशश्च राजानम्” भा० आश्व० प० ६४ अ० स्त्रियां

ङीप् यलोपः । अग्निवेशी तद्गोत्वजस्त्वियाम् ।
आग्निशर्म्मि पुंस्त्री० अग्निशर्म्मणोऽपत्यं बाह्वा० इज् ।
तदपत्ये ततः गोत्रे फक् । अग्निशर्म्मायणः तद्गोत्रजे पुं
स्त्री० अग्निशर्म्मी भवः गृहा० ऋ । अग्निशर्म्मीयः तद्गोत्रे त्रि०
आग्निष्टोमिक पु० अग्निष्टोमं कृतं वेत्ति तत्प्रतिपाद-
कपत्यमधीते वा ठक् । १ अग्निष्टोमयज्ञाभिज्ञे २ तत्प्रति-
पादकपत्यपाठके च । अग्निष्टोमपत्यस्य व्याख्यानः
पत्यः ठज् । अग्निष्टोमयज्ञव्याख्याने ३ पत्ये ४ विद्यतो
स्त्री ङीप् । [अग्निष्टोमदक्षिणायाम् ।

आग्निष्टोमिकी स्त्री० अग्निष्टोमस्य दक्षिणा ठज् ङीप् ।

आग्नीध्र न० अग्निमन्त्रे अग्नीत् तस्य शरणम् “अग्नीध्रः
शरणे रणं भञ्ज” वार्त्ति० रणं भत्वा जश् । अग्नीधो-
यजमानस्य स्थाने उपचारात् २ साग्निके द्विजे
सि० कौ० । अग्निं धारयति धृ० मूल० क पूर्वपददीर्घश्च
स्वार्थे अण् इति वा । साग्निके यजमाने द्विजे । “प्रति धीहि
प्रस्थितं सौम्यं मधु पिबान्नीध्रात्” ऋ० २.२६.१ ।
अग्नीध्र+स्वार्थे अण् । २ अग्नीध्रस्थाने स्त्रियां ङीप्
अग्निध्रो तदाधारभूमी स्त्री । स्वार्थे गृहा० ऋ आग्नी-
ध्रीयः । अग्निस्थाने “गार्हपत्याद्वा अग्नीध्रीयमागच्छति”
श्रुतिः आग्नीध्रस्येदम् वृक्षात् ऋः । आग्नीध्रसम्बन्धिनि
त्रि० । “आग्नीध्र्यं प्रथमं चिनोति” श्रुतिः ।

आग्नीध्रा स्त्री अग्नीध्रस्थानमर्हति यत् । अग्निस्थानार्ह-
शालायाम् ।

आग्नेन्द्र त्रि० अग्निश्च इन्द्रश्च द्व० आनङ् तौ देवते अस्य अण्
“नेन्द्रस्य परस्य” इति पा० नोत्तरपदद्विः इहृभावात्
नेत् । अग्नेन्द्रदेवताके हविरादौ स्त्रियां ङीप् । “या
वा आग्नेन्द्रैन्द्राग्नी सा” श्रुतिः ।

आग्नेय त्रि० अग्नेरिदम् अग्निदेवता वास्य ठक् । अग्निदेव-
ताके १ हविरादौ “आग्नेयः पुरोडाशो भवति” शत० ब्रा०
२ अग्निसम्बन्धिनि च ३ कृत्तिकामन्त्रे न० तस्य अग्नि-
देवताकावावृत्तयात्स्य “आग्नेयापूपतिदैवनेति” ज्योति० ।
अग्निना प्रोक्तं पुराणं ठक् । “आग्नेयं वेदसंस्मृतम्”
इत्युक्ते अग्निप्रोक्ते महापुराणभेदे अग्निपुराणशब्दे
विद्यतिः ४ प्रतिपदि तिथौ स्त्री तस्याः तद्देवताकत्वमुक्तं
यथा “अग्निः प्रजापतिः गौरी गणेशोऽर्धगुहोरविः ।
शिवो दुर्गायामो विष्णो हारिः कामो हरः शशी । पितरः
प्रतिपदादीनां तिथीनामधिपाः क्रमात्” । “५ सप्तमे” तस्य
तद्दीर्घजातत्वात् तथात्यम् । अग्निरेतःशब्दे विद्यतिः ।

ई कार्तिकेये पु० तस्य तद्दीजजातत्वात् तथात्वम्
अग्निकुमारशब्दे विवृतिः । ७ रुधिरं न० जठरानल-
जायमानत्वात् देहस्थपितृरूपान्नेर्विकारत्वात् वाऽस्य तथा-
त्वम् । अग्नये हितम् ढक् । जठरानलादिदृष्टिकरे
वैद्यकोक्ते ऽद्रव्यभेदे त्वि० ६ बाह्याग्निबर्तके
जतुप्रभृतौ च १० अग्निपर्वते ११ देशभेदे च पु० तस्य
देहस्याग्न्यधिकृतत्वात् तथात्वम् स च देशः । दक्षिणा-
पयसिद्विजडकिष्किभ्यादेशसमीपस्थः साह्येष्वातीपुरीयुक्तः तत्र
हि वज्रिः नीलराजकन्यासौन्दर्येण मोहितः तादृकमेव
ताञ्चोद्गा तत्साह्यायार्थं तत्रैव पुरीयं स्वयं स्थितः यथोक्तम् भा०
स० प० “तत्र साह्येष्वातीवासी भगवान् हव्यवाहनः । श्रूयते
हि गृहीतो वै पुरस्तात् पारदारिक । नीलस्य राज्ञो
दृष्टता बभूवातीव शोभना । साग्निहोत्रसुपातिबद्धो ध-
नाय पितुः सदा । व्यजनैर्धूमवानोऽपि तावत् प्रज्व-
लते न मः । यावद्वापुःपुटौघेन वायुना न विधृतः ।
ततः स भगवानग्निशुकमे तां सुदर्शनाम् । नीलस्य राज्ञः
सर्व्वेवासुपनोतश्च सोऽभवत् । ततो ब्राह्मणरूपेण रममाणो
यच्छ्रया । चक्रमे तां वरारोहं कन्यासुतपललोचनाम्
तन्तु राजा यथाशास्त्रमभिपद्वास्मिक्तदा । प्रजज्वल
ततः कोपाद्भगवान् हव्यवाहनः । तं दृष्ट्वा विस्मितो राजा
जगाम शिरसावनिम् । ततः कालेन तां कन्यां तथैव हि
तदा नृपः । प्रददौ विप्ररूपाय वज्रये शिरसा नतः ।
प्रतिष्ठह्य च तां सुभ्रू नीलराज्ञः सुतां तदा । चक्रे
प्रसादं भगवांस्तस्य राज्ञो विभावसुः । वरेण च्छन्द्यामास
तं नृपं खटिक्कृतमः । अभयञ्च स जग्राह स्वसैन्ये वै
महीपतिः । ततः प्रभृति मे केचिदज्ञानात्तां पुरीं नृपाः ।
जिगीषन्ति बलाद्राजंस्ते दहन्ते आ वज्रिना । तस्यां पुरीं
तदा चैव साह्येष्वातीं कुरुद्वज ! । यभूर्वरुनतिग्राह्या योपि-
तश्छन्दतः किल । एवमग्निर्वरं प्रादात् स्त्रीणां प्रतिवा-
रणे । स्त्रैरिणस्तत्र नाय्यो हि यथेष्टं विचरन्त्युत ।
वर्जयन्ति च राजानस्तत्पुरं भरतर्षभ । भयादग्नेर्मा-
हाराज ! ततः प्रभृति सर्ज्जदा । सहदेवस्तु धर्मात्मा
सैन्यं दृष्ट्वा भयार्हितम् । परीतमग्निना राजजाकम्पत
यथाऽचलः । उपसृश्य शुचिभूत्वा सोऽब्रवीत् पावकं
ततः । सहदेव उवाच । त्वदर्थोऽयं समारम्भः क्षण-
वर्त्मनोऽस्तु ते । सुखं त्वमसि देवानां यज्ञस्त्वमसि
पावक ! । पावनात् पावकस्यासि बह्नाह्वयवाहनः । वेदा-
स्त्वदर्थं जाता वै जातवेदास्ततो ह्यसि । चित्वाभानुः सुरे-

शश्च अनलस्त्वं विभावसो ! । स्वर्गद्वारस्मृशस्यासि कृताशो
ज्वलनः शिखी । वैश्वानरस्त्वं पिङ्गेयः सुवक्त्रो भूरिते-
जसः । कुमारस्त्वं भगवान् रुद्रगर्भं हिरण्यकृत् ।
अग्निर्हृदात् मे तेजो वायुः प्राणं ददात् मे । पृथिवी
बलमादध्याच्छिवश्चापो दिगन्तु मे । अपां गर्भ ! महासत्त्व !
जातवेदः ! सुरेश्वर ! । देवानां सुखमग्ने ! त्वं सत्येन विपु-
नीहि माम् । ऋषिभिर्ब्राह्मणैश्चैव दैवतैरसुरैरपि ।
नित्यं सुकृतयज्ञेषु सत्येन विपुनीहि माम् । धूमकेतुः
शिखी च त्वं पापहानिलसम्भवः । सर्वप्राणिषु भित्त्यस्यः
सत्येन विपुनीहि माम् । एतं स्तुतोऽसि भगवन् प्रीतेन
शुचिना मया । त्वष्टिं पुष्टिं श्रुतिञ्चैव प्रीतिं श्राम्ने । प्रयच्छ
मे । वैशम्पायन उवाच । इत्येवं मन्त्रमाग्नेयं पठन्
यो जङ्गयाद्विभुम् । ऋक्षिमान् सततं दानः सर्वपापैः
प्रमुच्यते । सहदेव उवाच । यज्ञविप्रमिमं कर्तुं नार्हस्त्वं
हव्यवाहन ! । एवमुक्त्वा तु माद्रेयः कुशैरास्तौर्त्य भेदि-
नीम् । विधिवत् पुरुषव्याघ्रः पावकं प्रत्युपाविशत् ।
तस्यैव तस्य सैन्यस्य भियोद्दिग्नस्य भारत । न चैनमत्य-
गाद्विज्रिणांमिव महीदधिः । तरुणैश्च शनैर्वज्रिण्युवाच कुरु-
नन्दनम् । सहदेवं नृणां देवं सान्त्वपूर्वमिदं वचः । उत्ति-
ष्ठोत्तिष्ठ कौरव्य ! जिज्ञासेयं मया कृता । वेद्मि सर्व-
भभिप्रायं तव धर्मं सुतस्य च । मया तु रक्षितव्येयं
पुरी भरतसत्तम । यावद्वाञ्छो हि नीलस्य कुले वंशधराः
नृपः” १२ अग्न्युपासने मन्त्रे १३ अग्निस्त्वन्निधारणाभेदे
स्त्री “आग्नेय्या धारणया देहं दग्ध्वेति भूतशुद्धिः । “देहं
धारणयाग्नेय्या दग्ध्वा धामाविशत् स्वकम्” भाग० १४ दक्षिण-
पूर्व्यायां दिशि स्त्री । अग्नेर्भक्तः ढक् । १५ अग्निभक्ते आग्नेयो
वै ब्राह्मणो देवतया” श्रुतिः अग्नेरपत्यम् अग्नेरागतम्
अग्नौ भवः अग्निना दष्टं सामेति वा ढक् । १६ अग्ने
रपत्ये १७ अग्नितागते १८ त्वि० अग्निना दष्टे सप्तमि
न० “मन्त्रं भोसं तथा तथाभेयं वायव्यं दिव्यमेव च ।
वारुणं मानसञ्चैव सप्त ज्ञानानि चक्षते” इति विमञ्ज
“आग्नेयं भस्मना ज्ञानमिति” पराशरोक्ते भस्ममर्दनपूर्वके
१९ ज्ञाने न० । “प्रतापयुक्तस्तेजस्वी नित्यं स्यात् पापकर्मसु
दुष्टसाधनानि हंसस्तदाग्नेयं व्रतं स्मृतमिति” समूक्ते २० नृप-
तिचरितभेदे न० अग्नौ अग्न्युद्दीपने साधु ढक् । २१ अ-
ग्न्युद्दीपनसाधने जतुहतादौ त्वि० “जिघ्राणोऽस्य वसागन्धं
सर्पिर्जतुपिमिश्रितम् । कृतं हि व्यक्तमाग्नेयमिदं वैश्व-
परन्तप !” “यदीदं गृहमाग्नेयं विहितं मन्यते भवान्”

इति च भा० आ० प० १४४ अध्या० । २२ अग्न्युद्दीपन साधने एते २३ अस्त्रविशेषे च न० । तत आगतः ढक् । अग्निप्रकृतिके २४ कोटभेदे ते च चतुर्विंशतिविधाः यथाह सुश्रुतः । “कौण्डिल्यकः करभको वरटी पल-
वृश्चिकः । विनाशिका ब्रह्मणिका विन्दलोभ्रमरस्तथा । बाह्यकी पिच्छिः कुम्भी वर्ष-कोटोऽरिसेदकः । पद्मकोटो दुन्दुभिश्च मकरः शतपादकः । पञ्चालकः पाकमत्स्यः क्षणतुण्डोऽथ गर्दभी । लीतः क्षमिसरारीच यश्चाभ्युक्तेगकः स्तुतः । एते हृग्निप्रकृतयश्चतुर्विंशतिरेव च । तैर्भयनीहृ दृष्टानां रोगाः पित्तनिमित्तजाः । “अ-
ग्न्यायौ देवताऽस्य ढक् पुंल्लङ्घः । २५ स्नाहादेवताकेत्याली-
पाके । [अग्न्याधानदक्षिणायाम् ।

आग्न्याधानिकी स्त्री अग्न्याधानस्य यज्ञस्य दक्षिणा ठञ् ।

आग्रभोजनिक पु० अग्रभोजनं नियतं दीयतेऽस्मै ठञ् ।

नियतम् अग्रभोजनदानसम्भदाने विप्रभेदे । (अग्रदानी) ।

आग्रयण त्रि० अग्रे अग्रयणं भोजनं यस्यादेयेन कर्मणा

ष्ट० ह्रस्वदीर्घः व्यत्ययः । नवाक्षागमनिमित्ते साग्निककर्त्तव्ये

यज्ञभेदे तत्प्रकारः आश्वत्थेऽथैतस्त्वले दर्शितो यथा

‘आग्रयणं ग्रीहिश्यामाकयशानाम् । सस्यं नाश्रीयादग्नि-

होत्वमज्जुत्वा २ । यदा वर्षस्य तप्तः स्यादथाग्रयणेन

यजेत ३ । अपि हि देवा आहुस्तृप्तो नूनं पर्षस्याग्रयणेन हि

यजेत इति अग्निहोत्रं वै नानादयित्वा तस्याः पयसा

जुहुयात् ४ । अपि वा क्रिया यवेपु ५ । इष्टिस्तु राक्षदे ।

सर्वेषां चक्रे ७ । श्यामाकेष्ट्यां सौम्यश्वरुः ८ । सोम ! यास्ते

मयोभुधो या ते धामानि दिवि या पृथिव्यामित्यवान्तरे-

डाया नित्यं जपसक्ता सव्ये पाणौ कृत्वैतरेणाभिष्टुते

प्रजापतये त्वा अहं गृह्णामि मह्यं श्रिये मह्यं यश-

सं मह्यमद्यादाय ६ । भद्राक्षः श्रेयः समनैष्ट देवास्त्वया-

वसेन समशीमहि त्वा । स नो मयोभूः पितृश्रिये ह

शन्नो भव द्विपदे शं चतुष्पद इति प्राश्याचम्य नाभिमाल-

भेतामोऽसि प्राणः । तदंतं ब्रवीष्यमासि सखानसि प्रविष्टः ।

स मे जरां रोगमपनुद्य शरीरादमा म एधि मास्त्वधाम

इन्द्रेति १० । एतेन भक्षिणो भक्षान् सर्वान् नवभोजने ११ ।

अथ ग्रीह्यशानां धाव्ये विराजौ १२ । अग्नीन्द्राविन्द्राग्नी

वा विश्वे देवाः सोमो यदि तव श्यामाकोद्यावाष्टयि १३ ।

आद्या ये अग्निमिष्यते सुकर्मणः सुखो देवयन्तो

विश्वे देवाः आगत ये के च जमामहि नो अहिमाया

महीद्वीः पृथिवी च नः प्रपूर्वे जे पितरानव्यसोभिरिति १४ ।

‘अग्रे अग्रयनं भक्षणं येन कर्मणा तदाग्रयणम् । प्रथम-

द्वितीययोर्ह्रस्वदीर्घव्यत्ययः । एषान्वयाणां इष्ट्याणां

संवत्सरे प्रथमनिष्पन्नानाम् आग्रयणं नाम कर्म कर्त्तव्यमि-

त्यर्थः । ग्रीहिगव्यस्य प्रथमनिपातो ग्रीहीणां प्राधान्य-

ख्यापनार्थम् । तेन कालचोदना ग्रीह्याग्रयणस्यैव भवति ।

श्यामाकगव्यस्य मध्यनिपातो ग्रीहिकालाद्-यवकालो भिन्न

इति ज्ञापयति । सस्यं नवनिष्पन्नं, तन्नाश्रीयात् आग्र-

यणेनानिष्टा । यद्याग्रयणेनानिष्टयतो नवनिष्पन्नेनाशनेन

विना निर्व्विहो न स्यात् तदा तेषां इष्ट्याणां तत्काल-

निष्पन्नेन सायम्प्रातरग्निहोत्रं कृत्वाऽश्रीयात् । ततः

काल आगते त्याग्रयणं कुर्यात् । अग्निहोत्रमज्जुत्वा

नाश्रीयादितिवचनादाग्रयणेनानिष्टा अग्निहोत्रं कृत्वाऽ-

श्रतो न दोष इति गम्यते । सस्यग्रहणं ग्रीह्याद्यन्यदपि

यन्निष्पन्नं तस्य सर्वस्य प्रतिषेधार्थम् २ । यदा वर्षवर्षान्तोऽस्य

भवति तदाग्रयणेन यजेत । अनेन प्रकारेण ग्रीह्या-

ग्रयणस्य शरत्काल उक्तो भवति । एतमेव कालं श्रुत्या

समर्थयति ३ । अथाग्रयणेन यजेतेति इष्टिरेवाग्रयणशब्दे-

नोक्ता, इदानीमिदमप्युच्यते । अग्निहोत्रहोमार्थो धेनुर-

ग्निहोत्रोक्त्युच्यते । तां ग्रीहिश्यामाकयशानामन्यतमम्

आगयित्वा तस्याः पयसा सायम्प्रातरग्निहोत्रं जुहुयात् ।

इष्टिः प्रथमकल्पः, तदसम्भवेऽयमनुकल्पः इति द्वावेवाग्र-

यणकल्पावलोच्येते ४ । यवेराग्रयणस्य त्रिया भवेत् अक्रिया

वेति विकल्पः ५ । त्रयाणां वसूनामभिषेपेण कल्पद्वये प्राप्ते

राज्ञो विशेष उच्यते इष्टिरेव नान्य इति ६ । सर्वेषामपि

वसूनामिष्टिरेवेत्येके मन्यन्ते ७ । श्यामाकाग्रयणे इष्ट्यां

सोमदैवत्यश्वरुर्भवति । कालो वर्षा ऋतुः, शास्त्वान्तरे

दर्शनात् ८ । इतिकाराध्याहारेण स्तुतच्छेदः । नित्यजप-

शब्देनेडे भागमिति मन्त्र उच्यते । तस्य नित्यत्वे सत्यपि

नित्यवचनम् एतेन भक्षिण इति विध्यतिदेशे तद्वर्जितस्य

प्रापणार्थम् ९ । स्मृतिप्राप्तस्याचमनस्य विधानं यस्मिन् देशे

आचमनं कृतं तस्मिन्नेव देशे स्थितस्य च नाभ्यालम्बन-

मिज्यार्थम् १० । एतेन विधानेन सर्वभक्षे, सर्वे भक्षिणः

सर्वान् भक्षान् भक्षयेयुः । सर्वत्ववचनं प्रकरणीत्कर्त्तव्यम् ।

नवभोजनवचनं लौकिकेऽपि नवभोजने प्रापणार्थम् ।

सर्वत्ववचनात् प्रकरणादुत्कृष्टमपि नवभोजनवचनात् लौकिक

एव व्यवतिष्ठते । वैदिकेऽग्निहोत्रहोमे ‘नावानां सयनी-

यान्, इत्यत्र न प्राप्नुयात्, तत्रापि प्रापणार्थं भक्षण-

वचनम् ११ । अथानन्तरं ग्रीहीणां यवानां चाग्रयणेऽष्टि-

यते । तत्र श्रीहृत्प्रायण्यास्य काष्ठ उक्तः, वसन्तो यवाग्र-
यण्या । तत्र हि तेषां प्रथमः पाक इति तन्वे
विशेषाभावात् उभयोः सहवचनं तयोर्धाय्ये विराजौ
च भवतः । “इतरत् पौर्णमासं तन्वं वैराजम्” इत्येता
वतैवोक्तोऽपि तावन्मात्रविकारसिद्धौ सत्यां भाव्याविराज-
यण्या विकल्पेन दृढमन्तोरपि प्रापणार्थम् १२ । आद्ययो-
र्विकल्पेनैता देवता नृहृन्ते । यदि श्रामाकाययणमस्या-
मेवेष्टौ समानतन्वेण क्रियते तदा सोमस्तृतीयो भवति १३ ।
इन्द्राग्नयोः सोमस्य चोक्ता याज्यानुवाक्याद्विहितः १४ ।

“य आहिताग्निराययणेनानिहा प्राग्नीयात्” इति अतो-
ऽकरणे दीपश्रवणान्नित्यत्वम् । अतएव कर्कपद्धतौ नित्यानि
त अग्निहोत्रदर्शपौर्णमासदात्रायणापयणपशुचातुर्मास्या-
दीनि अवश्यं कर्त्तव्यानीत्युक्तम् । २ तन्निमित्तकेष्टौ नवशस्तेष्टौ
स्त्री गौरां ङीप् । “इन्द्रेण सहितं यस्य हविराययणं
सूतम् । अग्निराययणोनाम भानोरेवान्यस्तु स इत्युक्ते
इन्द्रयान्यजे वज्रभेदे पु० । उपचारात् ४ आय-
यणकाष्ठे “श्रीहृत्प्रायण्यानन्तरं यवाग्रयणाद्वर्गग्रीहि-
भिरेव दर्शपौर्णमासी कार्या यवाग्रयणानन्तरं प्राग्-
श्रीहृत्प्रायण्यादयवैरेव । अथवा ग्रीहिभिरेव इति” कर्कः ।
“शस्यान्ते नवशस्तेष्टा तथर्त्तन्ते हिजोऽध्वरैः” मनु-
व्याख्यायां पूर्वोक्तीतधान्यादिशस्ते समाप्ते शरदि
यशानामिति सूत्रकारवचनात् असमाप्ते पूर्वशस्ते नव-
शस्तेऽप्यसौ आययणेन यजेतेति शस्त्रयस्यानियतत्वात्
धनिनां बहुहायनजीवनोचितशस्त्रसम्भवाच्च” कुल्लू०
आययणञ्च कर्माशुद्धकाष्ठे न कर्त्तव्यम् यथोक्तम्
“वाय्वारामतङ्गाग्न्येत्यादिनोपक्रम्य” “गोदानापह्ययण
प्रपाप्रथमकोपाकर्त्तवेदप्रत” मित्यादीन्युद्दिश्य “अवण-
योर्वेधं परोक्षां त्यज दृष्ट्वास्तधिशुत् इत्यसितयोन्युना-
मासे तथा” सुहृ० षि० उक्तेः । “सोमयोगादिकर्माणि
त्याज्यानि शुभं विद्महे । तथैवाययणाधानचातुर्मास्या-
दिकान्यहृदि” ऋ० परि० उक्तेः । “वावे वा यदि दृष्टे शुक्रे
वासां गते गुरौ । मलमासदेवतानि वर्जयेत्” दृढगर्गोक्ते ।

आग्रह पु० आ+पृ-अप् । १ आदेशे आसक्तौ अभिनिवेशे
“कलेऽपि काकस्य पदार्पणायहः” नैष० । २ आक्रमे
३ अचपपहे ४ पृहणे च ।

आग्रहायण पु० अपहायण्या ऋगशीर्षनक्षत्रेण युक्ता पौर्ण-
मासी आपहायणी अक्षय्य मासे ज्योत्स्ना० अण् ।
१ चान्द्रमार्गशीर्षे मासि अपहायण्या युक्ता पौर्णमासी अण् ।

२ चान्द्रमार्गशीर्षमासपौर्णमास्यां स्त्री । “आपहायण्या
अर्द्धं तिष्ठन्वेवाष्टकास्तु” इति । “कार्तिक्या आपहायणी
मासे” सि० कौ० । यथा च ऋगशीर्षनक्षत्रसम्भवात्
मासस्य मार्गशीर्षत्वं तथोक्तम् सू० षि० “नक्षत्रानात्रा
मासास्तु ज्ञेयाः पर्वान्तयोगतः” इति “पूर्वमास्यां ऋग-
शीर्षनक्षत्रयोगात् मार्गशीर्षचान्द्रमासः ऋगशीर्ष एव अप-
हायणीनामा पौर्णमास्यां तत्सम्भवाद्योम्यत्तमेव तदर्थः अत
एव “कार्तिक्यादिषु संयोगे कृत्तिकादि द्वयं द्वयम् ।
अन्योपान्यौ पञ्चमश्च विधा मासत्वं कृतम्” सू० षि०
तेन कृत्तिकारोहिणीभ्यां कार्तिकी ऋगाङ्गीभ्यां
मार्गशीर्ष इत्यादि क्रमेण नक्षत्रद्वयसम्भवात्तत्त्वोक्तः ।

आग्रहायण(श)णिक न० आपहायण्यां देवकृष्णं बुज् ठञ्
वा । आपहायण्यां देवे कृष्णे ।

आग्रहायणिक पु० आपहायणो पूर्वमासश्चान्द्रमासे ठक् ।
चान्द्रमार्गशीर्षे मासि । [(अपदानो) विभे ।

आग्रहारिक लि० अपहारोऽपभागोनियतं दीयतेऽचौ ठञ् ।

आग्रायण पुंस्त्री अपनामकस्य ऋषेः गोत्रापत्यम् नडा०
फक् । अपनामर्षेः गोत्रापत्ये १ अपोऽयनं यस्यस्यास्यस्य
ज्योत्स्ना० अण् । २ नवशस्तेष्टौ ।

आघट्टक पु० आघट्टयति रोगान् खलु । रक्तापामार्गे
राजनि० चालके लि० । [नयो नभस्ततः” भाषः ।

आघट्टना स्त्री आ+घट्ट-युच् । चालनायां “रणद्विराघट्ट-
आघट्टित लि० आ+घट्ट-क्त । चालिते ।

आघमर्षण न० अघमर्षणे विहितम् अण् । अघानां नाश-
नाय विहिते सूक्तभेदे अघमर्षणशब्दे तच्च दर्शितम् ।

आघर्ष पु० आ+एष-वज् । मर्हन्ते “गण्डस्थलाघर्षगलनम-
दोदक” भाषः । भावे ल्युट् । आघर्षणमप्यत्र न० ।

आघाट पु० आ+हृन-कर्त्तरि संज्ञायां घञ् घृ०
नि० तस्य टः । १ अपामार्गे २ आघातके लि० ।
“अत्राघाटाः कर्त्तव्यः संवदन्ति” इति ।

आघाटिन् लि० आ+हृन-णिनि घृ० नि० । आघातके
“आघाटिभिरिव धावयन्” ऋ० १, ०, १४६, २ ।

आघात पु० आ+हृन-वज् । १ वधे २ आहृनने शताङ्गे च
तीव्राघातप्रतिहततरुसम्भलम्नैकदलः” मेघ० । “अथ-
खलि तटाघातं निर्जितैरावतागजाः” कुमा० । “सूत्रा-
घातः स उच्यते” सुश्रुतः । आघारे वज् । ३ वधस्थाने ।
“आघातं नीयमानस्य मध्यस्थेव” ।

आघातन न० आहृत्यतेऽत्र आ+हृन-साधे णिच्-आधारे

ल्युट् । १ बधस्थाने हारा० भावे ल्युट् । २ हनने ।

आधार पु० आ+घृ-ण्व-कर्मणि अच् । १ हते । भावे अच् ।
आहितवक्त्रेः वायव्यकोणादारभ्याग्नेयं यावत् नैर्ऋतीमारभ्य
ऐशानीं यावच्चावच्छिन्नधारया २ हतसेचने । “तृणोमाघा-
रावाघायाञ्चभागौ जुहुयादग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा”
आन्व० ग० । “तृणो मन्त्रवर्जम् उत्तरपश्चिमाया आरभ्य
दक्षिणपूर्वाम् प्रत्यविच्छिन्नामाज्यधारां हरेत् तथा दक्षि-
णपश्चिमामारभ्य उत्तरणपूर्वाम् प्रत्याधारयेत्” तद्वृत्तिः इति
ऋग्वेदिनाम् । यजुर्वेदिनान्त मन्त्रोच्चारणपूर्वकं तत्सेचनमिति
भेदः उभयवेदिनामपि आधारकाले प्रजापतीन्द्रयोर्मन
सा ध्यानम् आर्ज्यं च स्तुधे चतुर्वारं ग्राह्यमिति विवेकः ।
आघूर्णित लि० आ+घूर्ण-क्त । १ चलिते, २ भ्रान्ते च ।
आघृणि पु० आगतो घृणिर्दीप्तरस्य । स्तुथे । “एहि वां
विमुचो न पादाघृणे । संसवावहै” । “रायोधारास्याघृणे
वसोः” ऋ० ६, ५५, १, २ । आघृणे ! आगतदीप्ते !
हे पूषन् !” भा० ।

आघोषण न० आ+घुप-ल्युट् । सर्वत्र प्रचारणायोज्यैः-
शब्दकरणे । शिच्-युच् । आघोषणाप्यत्र स्त्री ।

आघ्राण लि० आ+घ्रा-क्त । १ गृहीतगन्धे पुष्पादौ नासि-
कया यस्य गन्धज्ञानं जातं तस्मिन् २ हस्ते च भावे क्त ।
३ गन्धग्रहणे ४ हस्तौ च न० ।

आघ्रात लि० आ+घ्रा-क्त वा तस्य नत्वाभावः । १ गृहीतगन्धे
पुष्पादौ २ हस्ते ३ अस्मृष्टे च “गुग्माद्यनाघ्राततिथि-
विषयम्” ति० त० रघुनन्दनः ।

आघ्रेय लि० आ+घ्रा-यत् । घ्राणेन ग्राह्ये “आघ्रेयः
सर्वदेवानाम्” धूपदानमन्त्रः ।

आङ् अव्य० अत-बा० डाङ् प्रयोगे तस्य लिप्त्वम् । आश-
ब्दार्थं तच्छब्दे विद्यतिः तत्र ईपदर्थे आताम्रः आपिङ्गलः
अभिव्याप्तौ ब्रह्मास्थ्यासकलात् । सीमायाम् “आसमुद्रजि-
तीशानामाकाशवर्त्मनाम्” रघुः घातविशेषयोगेनार्ध-
विशेषे आगच्छति आतिष्ठते आलम्बते ‘तृणां यदारोहति
दन्तवाससा’ अभ्यासि आटतिः अभ्याहत्तः । प्रत्याहत्तौ
प्रत्यागच्छति । समन्ताद्भृत्तौ आचितः आकीर्णः ।

आङ्गशायन लि० अङ्गुणेन निर्दिष्टादि सङ्काशा० चतुरर्थ्याम्
फक् । अङ्गुनिर्दिष्टादौ । [रणयुक्ते ।

आङ्गशिक लि० अङ्गुशः प्रहरणस्य ठक् । अङ्गुशप्रह-
आङ्ग न० अङ्ग+स्वाये अण् । १ कोमलाङ्गे अङ्गादागतः अण् ।
व्याकरणप्रसिद्धे २ अङ्गाधिकारविहिते कार्ये “वर्णादाङ्गं

बलीयः” परिभाषा अङ्गदेशे भवः अण् । ३ अङ्गदेशभवे
लि० बहुवचने तु तस्य लुक् अङ्गाः । अङ्गानां राजा अण् ।
४ अङ्गदेशस्य राजनि बहुलुक् अङ्गाः तद्राजपु । स्त्रियां
प्राच्यत्वान्न लुक्, आङ्गी ।

आङ्गक लि० अङ्गेषु जनपदेषु भवः वुज् । १ अङ्गदेशभवे ।
अङ्गाः क्षत्रियाः तद्देशनृपतयो भक्तिरस्य वुज् । अङ्गदेश-
क्षत्रिया यस्य सेव्याः तस्मिन् २ बहुनामङ्गदेशक्षत्रियाणां
सेवके । अङ्गा जनपदोभक्तिरस्य वुज् । ३ बहुत्ववदङ्गजन-
पदसेवके च लि० ।

आङ्गविद्य लि० अङ्गविद्यां वेद “अङ्गब्रह्मधर्मवित्यागाद्विद्या-
न्ताच्चेति वक्तव्यम्” वार्त्ति० ठको निषेधात् अण् । १ व्या-
करणाद्याङ्गविद्यावेत्तारि । तद्ग्राह्यानां ग्रन्थः कृग-
यनादि० अण् । २ अङ्गविद्याव्याख्याने अन्धे अङ्गविद्यायां
भवः अण् । ३ तद्विद्याभवे । [समूहे ।

आङ्गार न० अङ्गाराणां समूहः भिजादि० अण् । अङ्गार-

आङ्गिक लि० अङ्गेन अङ्गचालनेन निर्दिष्टम् अल्लघृता० ठक् ।
भावव्यञ्जके अङ्गनिष्पत्ते नटादीनां १ भ्रूविक्षेपादौ ।
“भवेदभिनयोऽवस्थानुकारः स चतुर्विधः । आङ्गिको-
वाचिकश्चैवमाहार्यः सात्विकस्तथा” सा० द० । स्त्रीणां
चेष्टाविशेषे २ हावादौ । “यौवने सत्वजास्तःसाससाविंशति
सङ्ग्रहाः । अलङ्कारासात्र हावभावहेलास्तयोऽङ्गजाः”
सा० द० । हावादयस्तत्तच्छब्दे वक्ष्यन्ते “अङ्गं गृहदङ्गं
तद्वाद्यं शिल्पस्य ठक् । गृहदङ्गादनशिल्पके लि० ।

आङ्गिरस पुंस्त्री० अङ्गिरसोऽपत्यम् अण् । १ अङ्गिरस
क्षपेरपत्ये “अध्यापयामास पितृन् शिशुराङ्गिरसः कविः”
मनुः । बहुत्वेषो लुक् । अङ्गिरसः स्त्रियां न लक् ङीप् ।
“आयर्वणोराङ्गिरसीर्देवोर्मनुष्यजातत” अथ० ८, ५, ६ ।
२ गृहस्थतौ तस्य तदपत्यत्वम् भा० आ० प० ६६ अ० ।
“अङ्गिरसस्तयः पुत्राः लोके सर्वत्र विभृताः ।
वृहस्पतिरुतयस्य संवत्स्रं धृतव्रतः” । अङ्गिरसा वृहस्प-
त्यस्य । अथर्ववेदोक्ते इत्युक्तभेदे “अथर्वोङ्गिरसं नीलरुद्रं
देव्यपराजिता । मधु रुद्रं रौधसञ्च शान्तिकाध्यायमेव
च । अथर्वोणी हारपालौ पठेतास्तस्यरात्रितौ” दानपारि०
पुरा० । तच्च रुद्रं अथर्वसंहितायां १८, १, ५८, ५९, ६०,
६१ मन्त्र चतुष्कात्मकम्, “अङ्गिरसी नः पितरः” इत्या-
दिकम् । तच्च तृतादानादिपद्धतौ अङ्गाभिः १८५४०
दर्शितम् अङ्गिनामङ्गानां रसः सारः स्वार्थे अण् ।

४ आत्मनि । “सोऽयास्य आङ्गिरसोऽङ्गानां हि रसः” इति
८०७० । “आङ्गिरस आत्मा कार्यकरणानाम् कथमा-
ङ्गिरसः । प्रसिद्धं हि यदङ्गिनामङ्गानां रसत्वं तदपाये-
शोपप्राप्तेरिति वक्ष्यामः यस्माच्चायमङ्गिरसत्वात् विशेषा-
नाश्रयत्वाच्च कार्यकरणानां साधारण आत्मा विशुद्धश्च
तस्माद् वागादीनपास्य प्राण एवात्मत्वेनाश्रयितव्य इति
वाक्यार्थः” शंभा० ।

आङ्गिरमेश्वर पु० आङ्गिरसेन प्रतिष्ठितः ईश्वरः । काशी-
जेतस्थे आङ्गिरसप्रतिष्ठिते शिवलिङ्गभेदे ।

आङ्गुरिलिङ्ग पु० अङ्गुलि (रि) व इवार्थे कन् ।
वा रत्वम् । अङ्गुल्याकृतौ पदार्थे ।

आङ्गूष पु० अङ्गुति गच्छति देशान् अग्नि-ऊपच् अङ्गूषः
ततः स्वार्थे अण् । सोत्वे । “तिग्ः पुरु चिदश्विना रजां
स्याङ्गूषः” ऋ० ३, ५, ५, ५ । “आङ्गूषं स्तोत्रम्” भा० ।
“प्रसन्नाच्चे शवसानाय सृषमाङ्गूषम्” यजु० ३४, १६ ।
“अस्मा इदमय इत प्रयसि भराभ्याङ्गूषं बाधे सुवृत्ति”
ऋ० १, ६, १, २ । [भवसन्निवृत्तेशादौ ।

आङ्गु लि० अङ्गु भवः आङ्गः चतुरर्थ्यां संकाशा० यत् । अङ्ग-
आचको अय्य० आ+चक ए-विभक्तिप्रतिरूपकम् । कामनायाम्
निरु० । “त्वामवस्यराचको” यजु० ११, १ । आचको
कामये” वे० दी० । “रश्मातुरुद्वेवसुभिराचको” य० ४, २१ ।

आचक्ष्ण लि० आ+चक्ष-ज्ञानच् । आख्यानं कर्त्तृति ।
आचतुर अय्य० चतुःपर्यायम् अव्ययी० अच् समा० ।
चतुःपर्याये “आचतुर” हीसे पशवोद्वहं मिथुनायले” ।
माता पुत्रेण मिथुनं गच्छति पौत्रेण प्रपौत्रेण “तत्पुत्रा-
दिनापीति मर्यादाभिः” सि० कौ० ।

आचक्षस् लि० आ+चक्ष-वा० उभि । आख्यानकर्त्तरि ।

आचतुर्य न० अचतुरस्य भावः “न नञपूर्वात् इत्यादि” पा० ।

स्त्र० चतुरादिपर्युदासात् भावे ष्यञ् प्रत्ययः । अनैपुण्ये
आचम पु० आ+चम-घञ् वा ह्रस्वः । आचमनशब्दार्थे
“दध्ना सह पलैकन्तु शुद्धं वारि तथाचमे” तन्त्रसा० ।

आचमन ग० आ+चम-भावे ल्युट् । १ जलादेः पाने सृत्युक्ते
कर्माङ्गे २ कर्त्तृसंस्कारके २ क्रियाभेदे च, आ० तच्चे
“आचमने उदकग्रहणप्रकारपरिमाणञ्चाह भरद्वाजः ।
‘आयतं पर्वणां कृत्वा गोकर्णाकृतिमत्करम् । संहता-
ङ्गुलिना तोयं गृह्येत्वा पाणिना द्विजः । सङ्क्रान्त्य-
कनिष्ठाभ्यां शेषेणाचमनं चरेत् । भासमज्जनमात्मास्तु
संगृह्य लिः पिबेदपः । पाणिना दक्षिणेन “लिःपिबेद-

क्षिणेनापः” इति आदिपुराणोक्तेः । मार्कण्डेयः । “सपवि-
त्वेन हस्तेन कुर्यादाचमनक्रियाम् । नोच्छिष्टं तत्पवि-
त्वं भुक्तोच्छिष्टन्तु वर्जयेत्” । मदनपारिजाते हारीतः ।
‘अन्यिर्यस्य पवितस्य न तेनाचमनञ्चरेत्’ । अन्यना य-
न्यिरिति ससुद्रकरोऽपि । आचमनानुष्ठितौ देवलः । ‘न
गच्छन् न शयानश्च न क्रमन् न परान् स्पृशन् । न
हसन् नैव संजल्पन् नात्मानञ्चैव वीक्षयन्’ । क्रमन्
कम्पमान इति रत्नाकरः । आत्मानं आत्मस्थानं हृदयं
वीक्षयन् इति स्वार्थे णिच् । नेत्यनुष्ठितौ । ‘केगाक्षी-
वीमघःकायं संस्पृशन् धरणीमपि । यदि स्पृशति
चैतानि भयः प्रजालयेत् करम्’ । अधःकायं नाभेरधः
प्रदेशम् । करं दक्षिणम् । आचमनानुष्ठितौ गोभिलः ।
‘नान्तरीयैकदेशेन कल्पयित्वोत्तरीयकम्’ इति । अन्तरी-
यमधःपरिधानं तदेकदेशेन उत्तरीयं कृत्वा । मरीचिः ।
‘न बहिर्जातुस्त्वरया नासनस्थो नचोत्थितः । न पाद-
कास्यो नाचिसः युचिः प्रयतमानसः । उपस्पृश्य द्विजो
नित्यं शुद्धः पूतो भवेन्नरः । भुक्तासनस्थोऽप्याचामेत् नान्य-
काले कदाचन’ । जलस्थलोभयकर्म्मनुष्ठानार्थं जलस्थलै-
कचरणेनाचमनं कर्त्तव्यमित्याह पैठीनसिः । ‘अनरुदके
आचान्तोऽन्तरेव पूतोबहिर्दके आचान्तो बहिरेव शुद्धो
भवति तस्मादन्तरेकं बहिरेकं च पादं कृत्वा आचामेत् सर्वत्र
शुद्धो भवति’ इति । जानुनजर्ज्वलेषु तिष्ठन्नेवाचामेत् ।
‘जानोरुर्ज्वले तिष्ठान्नाचान्तः श्रुचितामियात् । अध-
स्तात् शतकृत्योऽपि सभाचान्तो न शुध्यति’ इति विष्णुक्तेः ।
हारीतः । “आर्द्रवासा जले कुर्यात् तर्पणाचमनं जपम् ।
शुष्कवासा स्थले कुर्यात् तर्पणाचमनं जपम् । कात्यायनः ।
‘स्नानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्जनम् । प्रौढपादो
न कुर्वीति स्वाध्यायं पितृतर्पणम् । आसनारूढपादस्तु
जानुनोर्जङ्घयोस्तथा । कृतावसक्थिको यस्तु प्रौढपादः
स उच्यते” । आसनरूढपादः आसनारूढपादतलः ।
जानुनोर्जङ्घयोः कृतावसक्थिकः वस्त्रादिना कृतपृष्ठज-
तुजङ्घावन्धः तुद्वयेन भेदप्रतीतिः । अत्र च “अनेको
द्वाह्ये दारुशिखे भूमिसमे इष्टकाश्च संकीर्णभूता” इति
बोधायनवचनात् तथाविधपादोऽपि कुर्यात् । व्यासः ।
“शिरः प्राहृत्य कण्ठं वा सुक्लकच्छशिखोऽपि वा । अकृत्वा
पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् । अपः पाणि-
नखाभ्येण आचामेदयस्तु वै द्विजः । सुरापाणेन तत्तुल्य-
मित्येवैवैपरम्वीत् संष्ट्येति” । सुखं संष्टम् अलोम-

कौटिल्यो यथा न भवतीति तात्पर्यम् । तथाच वशिष्ठः ।
 ‘आचान्तः पुनराचामेत् वासोविपरिधाय च । ओष्ठौ
 संस्पृश्य च तथा यत्नं स्थातामलोमकौ’ । एवञ्च प्राशुक्त्या-
 रीतवचने यत् ओष्ठयोर्मांसमृक्तं तत्संजोमकयोरेवेति । ए-
 तदनन्तरं वामहस्तं पादौ शिरश्च दक्षिणेन पाणिना जले-
 नाभ्युक्षयेत् । तथाच कामधेनावापस्तम्बः । ‘क्षिराचामेत्
 कृत्वाभिरङ्गिस्त्रिरोष्ठौ परिरुज्येत् । द्विरित्येके दक्षिणेन
 पाणिना सव्यं मोक्ष्य पादौ शिरश्च’ । गोभिलः । ‘क्षिरा-
 चामेत् द्विः प्रसृजितं पादावभ्युक्ष्य शिरोऽभ्युक्षयेत् इन्द्रि-
 याण्यङ्गिः स्पृशेत् अक्षिणी नासिके कर्णविति’ ।
 इन्द्रियाणि इन्द्रियायतनानि इन्द्रियाणाममूर्त्तत्वात् तिसृभि-
 रिति तर्जनीमध्यमामाभिकाभिः ‘तर्ज्ज्यानाममध्याभिर्मुखं
 पूर्वं स्पृशेदिति ब्रह्मचारिकाण्डव्रतभविष्यात् । प्राणं नासा-
 पुटद्वयं ‘तर्ज्ज्याङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेद्वासापुटद्वयम्’ इति शङ्खात् ।
 एवं पुनः पुनरिति चक्षुःश्रोत्रद्वयाभिप्रायेण श्रीदक्षोऽप्येवम् ।
 तेन दक्षिणं स्पृष्ट्वा वामं स्पृशेत् । व्यक्तं कामधेनावा-
 चारिणां नासावापस्तम्बः । ‘चक्षुषी नासिके कर्णौ सकृत्
 सकृदपस्पृशेत्’ । द्विरित्येके द्विरिति शास्त्रान्तरीयम् अथ-
 गोभिलीयापस्तम्बीयप्राठक्रमो न ग्राह्यः तत्क्रमस्य
 ‘सुत्यर्धपठनस्थानमुत्सवप्रावर्त्तिकाः’ इति जैमिनिस्मृतात्
 ‘प्राणं पश्चादनन्तरमिति’ दक्षोक्त्यवद्क्रमेण बलवता
 वाधात् । अतएव दक्षेणैव प्रतिज्ञातम् । ‘उक्तं कर्म क्रमो
 नोक्तः न कालस्त्वत एव हि । द्विजानां हि तार्थाय
 दक्षस्तु स्वयमब्रवीत्’ । अतश्चान्दोगपरिशिष्टेन गोभिलास्त-
 क्रमः स्पष्टीकृतः । यथा ‘क्षिःप्राश्यापोद्विरुज्य भुक्त्वे-
 तान्युपस्पृशेत् । आस्यनासाक्षिकर्णानां नाभिवजः शिरोऽ-
 सकान्’ । अथ नासाक्षीत्युक्तम् । सर्वाङ्गाङ्गुष्ठयोगेन करण-
 माह पैठीनसिः । ‘अग्निरङ्गुष्ठस्तस्मात्तेनैव सर्वाणि
 स्थानानि स्पृशेत्’ । नाभिसंशान्तरं जलसंशर्षमाह
 व्यासः । ‘ततः स्पृशन्नाभिदेशं पुनरप्यस्य स्पृशेत्’ ।
 इन्द्रियसंशान्तरं भविष्ये । ‘यद्गृह्णावुदकं वीर ! समुत्-
 सृजति भानवः । वासुकिप्रमुखान् नागान् तेन प्रीणाति
 भानवः’ । पैठीनसिः । ‘स्पृष्ट्वा प्राश्यान् यथासंख्यं पादौ
 मोक्ष्य पयः शुचिः । सव्ये पाणौ ततः शेषा अपो-
 विननयेदिति’ प्राश्यान् इन्द्रियाणीति रत्नाकरः । शेषा
 आचमनावशिष्टाः इति मदनपारिजातः । एतत्परमेव
 ‘अन्ततः प्रत्युपस्पृश्य शुचिः’ इति गोभिलसूत्रम् । अ-
 ष्यादिस्पर्शसहितमाचमनं कृत्वा उदकं स्पृष्ट्वा शुचिरिति

सरला । अन्ततः उपस्पृश्यन्नात् पाणिना उदकसंश-
 कृत्वा शुचिर्भवतीति भट्टभाष्यम् । अतएवोपस्पृश्यं समिधाय
 ततो जलशेषं वामहस्ते त्यजेदिति पितृदयिता । एतेन
 द्विजातीनामपि द्विराचमने ओष्ठजलसंशर्षमात्रं शास्त्रार्थः
 ‘प्रत्युपस्पृश्यान्ततः शुचिर्भवति’ इति गोभिलसूत्रादिनि-
 रुद्धेर्गोभिलिकं निरस्तम् । ‘हृदयं स्पृशंस्त्वेषमेवाचामेत्’
 इति तदनन्तरसूत्रेण हृदयस्य गृह्णनियमात् । ‘उच्छि-
 टोऽस्त्वैवातोऽन्यथा भवत’ इति स्मृत्यान्तरेण कृत्तत्वाभावे
 ‘उच्छिष्टत्वाभिधानात् एतदनन्तरमेवाथ प्रत्युपस्पृश्यं नम्’
 इत्यादिना द्विराचमनादिविधानाच्च । वायुपुराणे । ‘निधीवने
 तथाभ्यङ्गे तथा पादावसेचने । उच्छिष्टस्य च संभाषात्
 अशुच्युपहतस्य च । सन्देहेषु च सर्वेषु शिखां सृज्या तथैव
 च । विना यज्ञोपवीतेन नित्यमेवमुपस्पृशेत् । उद्वायसं-
 स्पर्शं दर्शने चान्यवासिनाम्’ । प्रागङ्गे कृत इति शेषः ।
 सन्देहेषु अप्रायत्यस्येति शेषः । शिखां सृज्या अनन्तरं बह्वा
 यज्ञोपवीतेन विना स्थित्वा पुनः परिधाय आचामेदि-
 त्वर्थः । हारीतः । ‘स्त्रीभूरोच्छिष्टसंभाषणे मूलपुरी-
 षोत्सर्गदर्शने देवमभिगन्तुकाम आचामेदिति’ ।
 देवलः । ‘उच्छिष्टं भानवं स्पृष्ट्वा भोज्यं चापि
 तथाविधम् । तथैव हस्ती पादौ च प्रकाश्यावभ्य
 शुद्धयति’ । तथाविधस्य उच्छिष्टम् । याज्ञवल्करः । ‘स्ना-
 त्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुङ्क्ता रय्योपसर्पणे । आचान्तः
 पुनराचामेत् वासोविपरिधाय च’ । ब्रह्मपुराणम्
 ‘होमे भोजनकाले च सन्ध्योरुभयोरपि । आचान्तः
 पुनराचामेत् अन्यत्रापि सकृत् सकृत् । द्विराचम्य
 ततः शुद्धः कृत्वा विष्णुं सनातनम्’ इति ।
 ‘क्षुते निधीविते सुप्ते परिधानेऽसुपातने । कर्मस्य
 एषु नाचामेद्विधिं श्रवणं स्पृशेत्’ । साङ्ख्यवचनः ।
 ‘आदित्यावसवोरुद्रा वायुरग्निश्च धर्म्मराट् । विप्रस्य
 दक्षिणे कर्णे नित्यं तिष्ठन्ति देवताः’ । अथ हेतुमाह
 पराशरः । ‘प्रभासादीनि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरित-
 स्तथा । विप्रस्य दक्षिणे कर्से वसन्ति भनुरब्रवीत्’ ।
 मार्कण्डेयपुराणम् । ‘कुर्वीताचमनं स्वर्णं गोष्ठस्य-
 र्कदर्यनम् । कुर्वीताचमनस्यापि दक्षिणश्रवणस्य च ।
 यथाविभवतोऽत्रेयत् पूर्वाभावे ततः परम् । न पूर्व्याङ्गिन्
 विद्यमाने उत्तरप्राग्विरिष्यते’ । पुराणसारवायुपुराणयोः ।
 ‘यः कर्म कुरुते मोहादनाचम्यैव नाक्षिकः । भवन्ति
 हि वृथा तस्य क्रियाः सर्वा न संशयः’ । इत्यन्तम् ।

मदनपारिजातेऽत्र विशेष उक्तः । दृढशता 'कृत्वाथ शौचं प्रक्षाल्य स्नात्वेव इन्द्रियोपहतसूपोष्य स्नात्वा' "कृत्वाथ शौचं प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च स्नानैः । निवदुग्धिश्लक्ष्णस्तु द्विज आचमनं चरेत्" प्रचेताः । "अतुष्णफेनशोताभिराचामेदिति" । आतुराणां सुष्णाद-कमप्यविरुद्धम् । तथावापस्तम्बः "उदकेनातुराणाञ्च तथोष्णेनोष्णपायिनामिति" । आवाचमनं भवतीति शेषः । योगेश्वरः "अनर्जानु शुचौ देशे उप-विष्टउदङ्मुखः । प्रागा ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्य-मुपसृष्टेत् । तथा "कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यप" करस्य च । प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात्" । दक्षः । "प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च त्रिपिवेदम्बु वीक्षितम् । संह-त्याङ्गुष्ठमलेन द्विःप्रष्टव्यात्ततोमुखम् । वीक्षितमलेतद-हविषयन् । "रात्रावनोक्षितेनैव शुद्धिरुक्ता मनोपिभिरिति" यमस्मरणात् मनुः । त्विराचामेदपः पूर्वं द्विःप्रष्टव्या-त्ततोमुखम् । खामि चोपसृष्टेदङ्गिरात्मानं शिरएव च" गोतमः । "विचतुर्वा अप आचामेदिति" चतुर्ध्वजं पित-पक्षणेति केचित् । त्रिध्वजेन तृष्यभाव इत्यन्ये । भरद्वाजः । संहताङ्गुलिभिर्धोयं गृहीत्वा दक्षिणेन तु । सक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठे तु शेषेणाचमनं चरेत् । ब्राह्मेण विप्र-स्तीर्थेन नित्यकालमुपसृष्टेत् । कायत्वं दशिकाभ्यां वा न पितृण्य कदाचन । कायं प्राजापत्यं त्वं दशिकं देवम् । यस्मिन् आचमनप्रयोगे च येन ब्राह्मादितीर्थं स्वीकृतं तेनैव स प्रयोगः कार्यो न तीर्थान्तरेण । दक्षः । "संहता-ङ्गुलिभिः पूर्वं आस्यमेवमुपसृष्टेत् । अङ्गुष्ठेन प्रदेगि-न्या ध्यायं पश्चादनन्तरम् । अङ्गुष्ठानामिकाभ्याञ्च चक्रुः-श्रोत्रे पुनः पुनः । नाभिं कनिष्ठाङ्गुष्ठाभ्यां हृदयन्तु तलेन वै । सर्वाभिश्च शिरः पश्चात् बाहू चाप्येव संसृष्टेत् । याज्ञवल्क्यः । "अङ्गिस्तु प्रकृतिस्याभिर्हीनाभिः फेनबु-द्बुदेः । त्रिःप्राक्षाल्य द्विरङ्गुष्ठं खान्यङ्गिः समुपसृष्टेत्" । अत्र विशेषमाह पैठीनसिः । "सव्ये पाणौ शेषा अपो निनयेदिति" । शेषा आचमनावशिष्टाः । दृहत्शङ्ख-स्त्वन्धोपपस्य शनमाह । "तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन सृष्टेत् स्नान-द्वयन्तः । अङ्गुष्ठस्यानामिकाया योगेन त्र्यण्ये सृष्टेत् । कनिष्ठाङ्गुष्ठयोगेन सृष्टेत् स्नानद्वयं ततः । नाभिञ्च हृदयं तद्वत् सृष्टेत् पाणितलेन तु । संसृष्टेच्च तथा शीर्ष-मिति" । शङ्खस्तु "ततोऽङ्गुलिचतुष्केण सृष्टेन्मूर्ध्निना-दितः । तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन सृष्टेन्नेत्रद्वयं दृष्टक् । मध्य-

मानामिकाभ्यान्तु सृष्ट्येच्चासापुटे क्रमात् । अङ्गुष्ठेन कनीयस्याः कर्णौ संयोगतः सृष्टेत् । तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन नाभिं हृदि तु संसृष्टेत्" । पैठीनसिः । "अग्निरङ्गुष्ठ-स्नात्वात्तेनैव सव्याणि स्थानानि सृष्टेदिति" । अत्र स्वस्वशाखानुसारेण व्यवस्थितो विकल्पः । यत्र शाखा-यामङ्गमेव नाम्नातम् अङ्गुष्ठादिविशेषो वा नाम्नातः । तच्छाखीयानां त्वैच्छिको विकल्पः येषान्तु स्वशाखायां कतिपयाङ्गस्य शनं नाम्नातम् । तेषान्तु स्वशाखोक्त क्रमादुसारो शाखान्तरोक्तक्रमः अनुक्ताङ्गस्य शं भवतीति व्यवस्था । उदकपरिमाणमाह याज्ञवल्क्यः । हृत्कण्ठ-तालुगाभिश्च यथासंख्यं द्विजातयः । शुष्येरन् स्त्री च मूत्रश्च सकृत् सृष्टाभिरन्तः" । अन्तस्तालुगाभिः । हृदङ्ग-मापरिमाणमाह उशनाः । "मासमज्जनमात्रा हृदयङ्गमा भवन्ति" । आचमनप्रसङ्गात् सपवित्राचमने कश्चन विशेषः प्रदर्श्यते । तत्र मार्कण्डेयः । "स्पर्शित्वेण हस्तेन कुर्यादाचमनक्रियाम् । नोच्छिष्टं तत्पवित्र-न्तु भुक्तोच्छिष्टन्तु वर्जयेत् । एतद्विषयकराभिप्रायम् । हारीतेन वामे निषेधात् । "वामहस्ते कुशान्कृत्वा समाचा-मति योद्विजः । उपस्यर्गो भवेत्तेन रुधिरं मलेन चेति" । एवम् केवलवामहस्ताभिप्रायम् । हस्तद्वयाभ्यस्य शने गो-भिरेन फलस्मरणात् । "उभयत्र स्थितैर्दभैः समाचामति योद्विजः । सोमपानफलं तस्य भुक्त्वा यज्ञफलं भवेदिति" । अत्र विशेषमाह हारीतः । सव्यापसव्यौ कुर्वीत सपवि-त्रकरो बुधः । अन्यिरस्य पवित्रस्य न तेनाचमनं भवे-दिति । पवित्रलक्षणमाह कात्यायनः । "अनन्तर्गभिर्धं साम्यं कौशं द्विदलमेव च । प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कृतचित्" । मार्कण्डेयः । "चतुर्भिः कुशपिङ्गलैर्ब्राह्म-णस्य पवित्रकम् । एकैकं नूनमुदितं वर्षे वर्षे यथा-क्रमम् । त्रिभिर्दभैः शान्तिकर्म पञ्चभिः पौष्टिकं तथा । चतुर्भिश्चाभिचाराख्यं कुर्वन् कुर्यात् पवित्रकमिति" । अथाचमननिमित्तानि तत्र मनुः । "उत्तोथोदकमाचामे-दवतीर्थं तथैव च" । हारीतः । "स्त्रीमूत्रोच्छिष्टाभि-भाषणं मूत्रपुरीषोत्सर्गदर्शने देशतामभिगच्छन्तु काम आचमेत्" । अथ द्विराचमननिमित्तानि । तत्र याज्ञ-वल्क्यः । "स्नात्वा पीत्वा कुते सुप्ते भुक्त्वा रथ्योपसर्पणे । आचान्तः पुनराचामेदासोविपरिधाय च" बौधायनः । "भो-जने हवने दाने उच्चारं च प्रतिपद्ये । हविर्भक्षणकाले वा तदुद्विराचमनं स्मृतम्" । ब्रह्मपुराणे । होमे भोजन-

काले च सन्ध्योः समयोरपि । आचान्तः पुनराचमेत्
 अन्यत्र च सक्तं सक्तं । अङ्गिराः । 'चण्डलादीन् जपे
 होमे दद्याच्च विमुञ्चति । आदीन् दद्यापि वाचाभेत् कथं
 वा दक्षिणं स्पृशेत् । जातुनोरधस्तात्खादिस्यार्थे
 आचमनसन्ध्यत्र स्नानविधानात् । उदकाभावेऽ-
 सामर्थ्ये वा दक्षिणश्वयम्बरार्थः । अनेनैवाभिप्रायेण
 उच्यते । 'पितृमन्त्रोच्चरे रौद्रे आमात्रमधमेक्षणे ।
 अधोवायुसमुत्सर्गे आक्रन्दे क्रोधसम्भवे । भार्जङ्गभूषिकस्यार्थे
 प्रवासेऽन्तर्भाषणे । निमित्तेषु च सर्वेषु दक्षिणं श्वयम्बरं
 स्पृशेत्' । तथा 'आर्द्रं त्वं गोमयं वा भूमिं वा संस्पृशेद्
 द्विजः' । सांख्यायनः । क्षुते निषीधने इत्यादि
 प्रागुक्तम् । आचारभागरे । अपःपीत्वौषधं जग्ध्वा
 कृत्वा तास्त्वृक्षचर्वणम् । सौगन्धिकानि सर्वाणि नचा-
 चमेद् विचक्षणः । अपोजग्ध्वेति अमृतोपधानमसीत्या-
 दिभिर्मन्त्रैरपोजग्ध्वानन्तरं नित्यं नाचाभेदित्यर्थः ।
 वौधायनः । 'पादक्षालनशेषेण नाचाभेद्वारिणा द्विजः ।
 शुभाभावे पिबेत् किञ्चित्क्षिप्त्वा भूमौ जलं स्पृशेत्' ।
 आपस्तम्बः । 'सन्ध्यार्थे भोजनार्थे वा पितृर्थे वा तथैव च ।
 शूद्राहूतेन नाचाभेत् जपेज्याहवनेषु च' । यमः । ता-
 वन्नोपस्पृशेत् विप्रोयाकहमिन संस्पृशेत् । उदके चोदक-
 स्यस्तु स्थलस्यस्तु स्थले शुचिः । पादौस्थायोभयत्रापि
 आचान्तोभयतः शुचिः । जले स्थले चैकैकं पादं कृत्वाचान्त
 उभयत्र जलकर्मणि स्थलकर्मणि च शुद्धो भवतीत्यर्थः । 'अज-
 त्वा पादयोः शोचं तिष्ठन्मुक्ताश्वसोऽपि वा । विना यज्ञो-
 पवीतेन आचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत्' । तिष्ठन्निति स्थलविष-
 यम् । विष्णुना तिष्ठतोऽपि जलेऽप्यनुष्ठानात् । 'जान्यो-
 रङ्गं जले तिष्ठन्नाचान्तः शुचित्वाभियात् । अधस्तात्
 शतश्रवणोपि समाचान्तो न शुद्धति' । अधस्ताद्विषेधाज्जा-
 लदधेऽप्यविरुद्धम् । तथा च अर्थ्यते । 'जातुमात्रे
 जले तिष्ठन्निति' अत्राचान्तः शुचिरिति वाक्यशेषः ।
 तथा 'सोपानत्कोनचोष्णोष्ठी पर्यङ्कश्वयानगः । इदं
 प्रपतंश्चैव नाचमन् शुद्धिमाप्नुयात् । नरगोखरयानाश्च-
 हस्त्यवीरोहकस्तथा । आचान्तः कर्मशुद्धः स्यात्ता-
 म्बूलौषधजग्ध्वत् । भुक्त्वासनस्योऽप्याचमेत् नान्यकाले
 कदाचन । न पादुकास्यो न त्वरितो न चायज्ञो पवीतवान् ।
 नृशनि विन्दः पादौ जङ्घे चासतः परान् । भौमि-
 कस्ते ससाक्षेया न चैवाप्रयतो भवेत् । परेषामाचमनी-
 योदके दीयमाने ये विन्दः पादयोः पतन्ति ते नाऽ-

शुद्धात्यर्थः । 'न तिष्ठन्नुदतोदकेनाचामेत् शूद्राशुच्येक-
 पाण्यावर्जितेन' गौ० स्पष्टः क्रमः काशीखण्डे उक्तः ।
 'प्रागास्य उदगास्यो वा स्तूपविटः शुची भुवि । उपस्पृशे-
 द्विहीनायां तृपाङ्गारास्थिभस्माभिः । अनुष्णाभिरफेना-
 भिरङ्गुलिभिरत्वरः । ब्राह्मणोब्राह्मणीर्धेनो दृष्टिपूनाभि-
 राचमेत् । कण्ठगार्भनृपः शुभ्येत्तालुगामिस्तथोदजः ।
 स्त्रीशूद्रावास्तसंस्पर्शमात्रेणापि विशुध्यतः । समस्ताङ्गु-
 लिनोऽङ्गुलिपाणिना दक्षिणेन तु । त्यक्ताङ्गुलिकनिवाभ्यां
 शेषेणाचमनं विदुः । शिरः प्राप्य कण्ठं वा जले सक्त-
 शिखोऽपि वा । अक्षालितपदद्वन्द्व आचान्तोऽप्यशुचिर्भतः ।
 त्रिःपीत्वास्तु विमुञ्चति ततः स्नानं विप्रोचयेत् । अङ्गु-
 ल्यन्तर्देशेन द्विर्विरोडाधरो स्पृशेत् । अङ्गुलीभिस्त्रिभिः
 पश्चात् पुनरास्यं स्पृशेत् शुधीः । तर्जन्यङ्गुलकोष्ठौ च प्राण-
 रन्ध्रे पुनः पुनः । अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां च चक्षुःश्रोत्रे
 पुनः पुनः । कनिष्ठाङ्गुल्योरेण नाभिरभ्युत्पस्पृशेत् । स्पृष्ट्वा
 तलेन हृदयं समस्ताभिः शिरः स्पृशेत् । अङ्गुल्यग्रैस्तथा-
 स्तन्यो मासु सर्वत्र संस्पृशेत् । आचान्तः पुनराचमेत्
 क्षुते रथ्योपसर्पणे । स्नात्वा भुक्त्वा पयः पीत्वा प्रारम्भे
 शुभकर्मणाम् । सुप्ता वासः परीधाय तथा दद्यात्पमङ्गलम् ।
 प्रमादादशुचिं स्पृष्ट्वा हिराचान्तः शुचिर्भवेत्' ।
 सन्ध्याङ्गाचमने शास्त्रभेदे मन्त्रविशेषोऽपि स्मर्यते ।
 'वायसग्निश्च मेत्युक्त्वा प्रातः सूर्य्येत्यपः पिबेत् । आपः
 पुनन्तु सध्याह्ने ततश्चाचमनं चरेत्' एकिराचमनं चरेदिति
 शौनकीये पाठः । मैत्रायणीय गृह्य परि० । 'प्रातः सूर्य्यश्च-
 मेत्युक्त्वा सायनग्निश्च मेति च । आपः पुनन्तु सध्याह्ने
 कृयादाचमनं ततः' । 'ततः प्राणायामानन्तरमिति' आ० त०
 रघु० । 'प्राणस्यायमनं कृत्वा आचामेत् प्रयतोऽपि सन् ।
 अन्तरं खियते यज्ञात्तस्मादाचमनं कृतम्' योगि० या० ।
 मदनपारिजाते । 'सन्ध्याचमने वौधायनः अथातः सन्ध्यो-
 पासनविधिं व्याख्याष्यामः तीर्थं गत्वा प्रयतोऽभिपिक्तः
 प्रक्षालितपाणिपादः अप आचम्याग्निश्च मा मम्युथेति
 सायसपः पीत्वा, सूर्य्यश्च मामन्युथेति प्रातरपः पीत्वेति'
 अग्निश्च सूर्य्यश्चेति यजुर्वेदिनामिहौ मन्त्रौ च्छन्दोगानां तु
 सन्ध्याचमने गौतमोक्तौ मन्त्रौ द्रष्टव्या 'अहश्च मादित्यश्च
 पुनात्विति प्रातः रात्रिश्च मा वरुणश्च पुनात्विति साय-
 मिति' 'रतौ च मन्त्रौ प्रजापतिरुहौ लिङ्गोक्तदेवतौ चेति'
 अनयोश्च मन्त्रयोः सामविदिविषयकत्वेन तत्रोक्तावपि तयोः
 सव्यगच्छानात् 'यजः सर्वत्र पीयते' इत्युक्तेः यजुर्वेदीना-

वेय प्रागुक्तौ सामवेदिभिः प्रयुज्येते । तज्ज्ञाने तु तावेव प्रयोक्तव्यौ । काशीकाण्डे तु “इमं मन्त्रं ततश्चोक्ता कुर्यादाचमनं द्विजः । आचार्याः केचिदिच्छन्ति शाखाभेदेन चापरे । अन्तरसि भूतेषु गृह्यां विश्वतोमुख ! । त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कार आत्माज्योतीरसोऽमृतम्” । आचमने मन्त्रान्तरमुक्तम् । तदपि शाखिभेदाद्यवस्थायम् । मधुपर्कानाङ्गाचमने वेदिभेदेन मन्त्रभेदा मत्कृत तुलादानादिपङ्क्तौ दृश्याः । विस्तरभयात्तेऽतन्मतेः । तान्त्रिकाचमनन्तु शाक्तवैष्णवभेदात् द्विधा तत्र । शाक्ताचमनं यथा । “आत्मविद्यामिवेस्तत्त्वेराचमेत् साधकाभ्यङ्गीः । वाङ्मकानां परे दत्त्वा शुद्धेन पायसाचमेत्” स्वतन्त्रतन्त्रत् “आचामेदात्मतत्त्वाद्यैः प्रणशब्दोद्दिष्टान्कैः” मालिनीत । तथा च ओं आत्मतत्त्वाय स्वाहा ओं विद्यातत्त्वाय स्वाहा ओं शिवतत्त्वाय स्वाहेति मन्त्राः । काल्यादी विशेषः तन्त्रसारे “कालिकाभिन्तिभिः पीत्वा काल्यादिभिरुपसृष्टेत् । हाभ्यामौष्ठौ द्विरुन्मृज्य चैकेन जालयेत् करम् । सुखत्राणेक्षयश्चोत्तनाभ्युदयं भुजौ क्रमात् । आचम्यैवं भवेत् काली वत्सराक्षां प्रपश्यति” भैरवीत० । काल्यादयश्च “काली कपालिनी कृष्णा कुरुकृष्णा विरोधिनी । मिप्रचित्ता तथोद्योयप्रभा दीप्ता ततः परम् । नीला घना वलाका च सात्वा सुद्रा मित्ता च ताः” इत्युक्ताः प्रयोगस्तु क्रीमित्यादिमूलमन्त्रेण विरपः पीत्वा ओं काल्यै नमः कपालिन्यै नमः इति द्विरुन्मृजेत् । ओं कृष्णायै नमः करं जालयेत् ओं कुरुकृष्णायै नमः सुखस्य स्पर्शः । ओं विरोधिन्यै नमः ओं मिप्रचित्तायै नमः दक्षवामनासिकयोः । ओं उपायै नमः ओं उग्रप्रभायै नमः नेत्रेयोः । ओं दीप्तायै नमः ओं नीलायै नमः श्रोत्रयोः । ओं घनायै नमः इति नामैः । ओं वलाकायै नमः वलसः, ओं सात्वायै नमः शिरसः । ओं सुद्रायै नमः ओं मितायै नमः इत्यसौ स्मृष्टेत् । ताराचमनं तु “ताराभेदैस्त्रिभिः पीत्वा मायया जालयेत् करम् । स्त्रीं ह्मोष्ठौ द्विरुन्मृज्य षट्कारैः जालयेत् करम् । आस्यं नामे दशो ओम्बे नाभिश्चः शिरोभुजान् । वैरोचनादिभिः स्मृद्धा सर्वपापैः प्रमुच्यते आचम्य भैरवो भूत्वा वत्सराक्षां प्रपश्यति” भैरवीत० । यथा ओं उग्रप्रभायै नमः ओं एकजटायै नमः ओं नीलसरस्वत्यै नमः इति विरपः पीत्वा ह्रीमिति बीजेन करं जालयेत् । स्त्रीं ह्मं निखेताभ्यामौष्ठौ द्विरुन्मृज्य षडिति करं जालयेत् । ओं वैरोचनाय नमः इति सुखम्

ओं शङ्खपाण्डुराय नमः ओं पद्मनाभाय नमः दक्षवामनासिके । ओं तावकाय नमः ओं मामकाय नमः नेत्रे । ओं पाण्डुराय नमः तारकाय नमः श्रोत्रे, ओं अक्षिताभाय नमः नाभिस् ओं पद्मान्तकाय नमः वलः । ओं यमान्तकाय नमः शिरः । ओं विमान्तकाय नमः ओं नरान्तकाय नमः इति अंसौ स्मृष्टेत् ।

वैष्णवाचमनं तु “केशवाद्यैस्त्रिभिः पीत्वा हाभ्यां प्रजालयेत् करो । हाभ्यामौष्ठौ च संस्मृत्य हाभ्यां स्मृज्यात् सुखं ततः । एकेन हस्तं प्रजाल्य, पादावपि तथैकगः । संप्रोक्ष्यैकेन मूर्द्धनि ततः सङ्कर्षणादिभिः । आस्यनासाजिकर्णांश्च नाभ्युदयं भुजौ क्रमात् । स्मृष्टेदेवं भवेदाचमनञ्च वैष्णवान्वये” गौत० सचतुर्थीनमोऽन्तैश्च नामभिर्विन्त्यसेत् सुधीः” निबन्धे । ततश्च ओं केशवाय नमः इत्यादि नामभिराचमनम् । केशवादयश्च “केशवनारायणमाधवगोविन्दविष्णुमधुसूदनत्विक्रमशमनश्रीधरहृद्यो केशपद्मनाभदामोदरसङ्कर्षणवासुदेवप्रद्युम्नानिरुपरोत्तमाधोज्ञजनकृष्णार्जुनार्जुनोपेन्द्रहरिविष्णुः” तन्त्रसा० एताश्च चतुर्विंशतिविष्णुमूर्त्तयः । विष्णोर्द्विधोत्कीर्तनं मूर्त्तिभेदाभिप्रायेण चतुर्विंशतिमूर्त्तिशब्दे च तद्विवरणम् । अन्यदेवतानान्तु मूलमन्त्रेणाचमनमिति विवेकः । आचम्यते अनेन करणे ल्युट् । ३ आचमनसाधने देवतार्चनोपचारभेदे । “जातीफललवङ्गकक्कोलतोयञ्च षट्पलम् । प्रोक्तमाचमनमिति” तन्त्रसारेणैव जातीफलादिचूर्णमिश्रिते षट्पलमिते जले तत्साधने ४ जलमात्रे च भावे ल्युट् । पूजायां दत्ताचमनीयजलस्य ४ पाने च । “सुवर्णकलसेनैवाचमनं कुरु केशव ! । पद्मचक्रधरो देव ! कपालो ! परमेश्वर !” विष्णुपूजाचमनदानमन्त्रः ।

आचमनकं न० आचमनस्य कं जलमत्र । १ पतद्गृहे (पिकदानि) (डावर) आचम्यतेऽनेन करणे ल्युट् । स्वार्थे कन् । २ आचमनीयजलादौ ।

आचमनीय न० आचमनाय दीयते हृद्वात् क आ+चम-करणे बा० अनीयर् वा । आचमनीयार्थे देये जातीफलादिचूर्णमिश्रिते षट्पलमिते १ जले आचमनशब्दे प्रमाणमुक्तम् । “आचमनीयमाचनीयमाचमनीयं प्रतिगृह्यतामिति” भवदे० कर्मणि अनीयर् । मेयजले २ स्वार्थे कन् तत्रैव । अर्घ्यमाचनीयकम्” गोदृशोपचारः “उक्लिश्योऽस्यशुचिर्वापि यस्य स्मरणमात्रतः । शुद्धिमाप्नोति तस्मै ते पुनराचमनीयकम्” गौतमीयम् ।

आचम्य अच्य० आ+चम-ल्यप् । १ आचमनं कृत्येत्यर्थे आ+चम-कर्मणि यत् । २ आचमनीये जलादौ लि० ।

आचय पु० आ+चि-अच् । दूरस्थस्य पुष्पादेशयने । हस्तेन चयने तु घञ् आचाय इत्येव । तत्र नियुक्तः आकर्षादि० कन् । आचयकः आचितौ नियुक्ते लि० ।

आचरण न० आ+चर-ल्यट् । १ आचारे “अधीतिबोध-चरणप्रचारणैः” नैष० । “आचरत्यनेन करणे ल्युट् । २ रथे शकटे च लि० । “यथा प्रयोग्य आचरणे युक्तः एवमस्मिन् शरीरे युक्तः” का० उ० । “प्रयुज्यते इति प्रयोग्योऽश्वोवलीवर्द्धेया आचरत्यनेन आचरणो रथोऽनेन वा तस्मिन् आचरणे युक्तः तदाकर्षणाय, एवमस्मिन् शरीरे रथस्थानीये प्राणः पञ्चवृत्तिः इन्द्रियमनोर्बाह्वयुक्तः प्रज्ञात्मा विज्ञानरूपक्रियाभूर्च्छिंतात्मा युक्तः स्वकर्मफलोपभोगनिमित्तं नियुक्तः ईश्वरेण राक्षसे सर्वाधिकारे दर्शनश्रवणचेष्टा व्यापारेऽधिकृतः” इति श० भा० ।

आचरित न० आ+चर-भावे क्त । १ आचारे “वाग्देवताचरित-चित्रितचित्तसद्भा” जयदेवः । २ कर्णिकादृश सङ्गणोपायभेदे । “धर्मेण व्यवहारेण कलेनाचरितेन च । प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन च” मनुः । “तत्र कर्णिको यदि निःस्त्रो व्यवहारेण दापयितव्यः अन्यत् कर्मोपकरणं धनं दत्त्वा कर्षिबाणिज्यादिना व्यवहारयितव्यः तदुत्पन्नं धनं तस्मात् गृह्णीयादिति” मेधा० । कृत्वाचरितबलान्याह वृह० । “कृद्भाना याचितं चार्थमानीय कर्णिकाङ्गनी । अन्याहृतादि व्याहृत्य दायते तत्र सोपधिः । दारपुत्रप-शून् हृत्वा कृत्वा हारोपवेशनम् । यत्प्राप्तोदायतेऽर्थं स्वं तदाचरितमुच्यते । बद्धा खगृह्मानीय ताडनार्थं रूपक्रमैः । कर्णिकोदायते यत्र बलात्कारः स उच्यते” कुल्लू० । ३ उता । कर्मणि घञ् । श्वनुष्ठिते लि० । “जलं वामकरे कृत्वा या सन्ध्याऽऽचरिता द्विजैः” काशी० ।

आचरणीय लि० आ+चर-अनीयर् । अनुष्ठेये “यद्यपि शुद्धं लोकविरुद्धं नाचरणीयं नाचरणीयमिति” स्मृतिः । तव्य । आचरितव्यमप्यत्र लि० ।

आचर्य न० आचर्यतेऽत्र आ+चर-आधारे यत् । अनुष्ठानयोग्ये देशे “आचर्यमनित्ये” पा० सू० उक्तेः आचर्यम् । अङ्गुते लि० ।

आचान्त लि० आ+चम-क्त । आचमनकर्त्तरि “१ आ-चान्तः पुनराचामेत्” काशी० स्मृतिश्च । कृतमाचमनं यस्य तादृशे २ जलादौ च “आचान्तोदकाय गो-

रिति नापितस्त्रिभूयात्” संत० गोभिलसूत्रम् ।

आचाम पु० आ+चम-भावे घञ् वा वृद्धिः । आचमने कर्मणि घञ् । २ भक्ष्ये भक्तनिष्ठावे मण्डे (माण्डे) “पि-ण्याकाचामतक्राम्बुसक्तूनां प्रतिवासरम् । एकरात्रोपवासः स्यात् कच्छः सौम्योऽयमुच्यते” या० । पिण्याकः निष्कृततैलस्त्रिभुजः अदननिष्ठावोदस्त्रिदुदकसक्तूनां पञ्चानामैकैकं प्रतिदिवसमुपभुज्य पष्ठे ऽङ्ग उपसेदिति” मिता० । “पिण्याकः खलिः आचामः भक्तमण्डः” प्रा० वि० । “आचाममय पिण्याकं तक्राम्बोदकसक्तूनां । तत्रहं तत्रहं प्रयुज्जानोवायुभक्ष्यस्यहृदयम् । एकविंशतिरात्रैस्तु तला पुरुष उच्यते” यमः । ४ सौत्वामणीयागाङ्गे सुरासाधने भक्तमण्डे च “कृत्वा तांश्च ब्रीहिश्यामाकौदनयोः पृथगाचामौ निषिच्य चूर्णैः संसृज्य निदधाति तन्मासरम्” कात्या० १६, १, २० । “दक्षिणेन हारेण प्रवेश्याग्नग्रागारं नग्नह्नु-चूर्णानि कृत्वा । लग्नह्नुः किरण उच्यते । तांश्च शष्पादीं चूर्णयित्वा ब्रीहिश्यामाकौदनयोः पृथगाचामौ निषिच्य चूर्णैः संसृज्य निदधाति तन्मासरमुच्यते । ब्रीहियवाभ्याश्च सुरा निष्याद्यते सा च यागसाधनम् तेन सा तद्धर्मैरभिसंवध्यते । अतस्तद्योयतुर्मुष्टिपहृणपूर्वकं पृथगोदनौ निष्याद्येते । नग्नह्नुद्वयं माह । “सज्जत्यक्-त्विफला चैव शुण्ठी चैव पुनर्नवा । चतुर्ज्ज्वरितकसंयुक्ता पिप्पली गजपिप्पली । यशोऽवका वृहच्छात्वा चित्रकं चेन्द्रवारुणी । अश्वगन्धं समुत्पाद्य मूलान्येतानि निर्द्दिशेत् । धान्यकं च यवानी च जीरकं कृष्णजीरकम् । द्वे हरिदे वचा चैव विरूढा ब्रीहयो यवाः” । क्रयणानन्तरं शष्पादीन्यादाय दक्षिणेन हृत्वाग्नग्रागारं प्रवेश्य लग्नह्नुचूर्णानि कृत्वा सज्जत्यगादौपधानि तूष्णीं पिषा तान् शष्पतोवमलाजान् चूर्णीकृत्य दर्शपार्श्वमासधर्मेण पात्रासादनादि । श्यामाकचतुर्मुष्टिकपहृणपूर्वकं फलीकर-णान्तं समन्त्रकं कृत्वा षड्भरोदके पृथक् पृथक् चक्रे पक्ता शृताक्षमनानान्तं ब्रीहिश्यामाकौदनयोः पृथगा-चामौ परिषिच्य पृथग्भिन्नयोः पात्रयोश्चोर्मिभ्यादिति रिक्तमुष्णोदकम् (मण्डम्) अवस्थाप्य तदुदकं (मण्डम्) लग्नह्नुप्रभृतिभिश्चतुर्भिश्चूर्णैः संसृज्य निदधाति स्थाप-यति तन्मासरं तस्य चूर्णं संसृष्टस्याचामस्य मासरमिति संज्ञा” “यथाचामयोश्चूर्णं संसर्गानन्तरमिति” च कर्कः । सौत्वामणीशब्दे तदीयसुरासाधनसंस्कारप्रकारोवक्ष्यते

आचार पु० आ+चर-भावे घञ् । १ आचरणे अनुष्ठाने स च

अनुष्ठाननिष्ठत्यात्मकभावाभावरूपः तत्र सदाचारः वेद-
स्मृत्यादिविहितः तत्र निषिद्धश्च कदाचारः इति भेदात्
द्विविधः । सदाचारस्तत्त्वोक्तं काशी० । “सदाचारे हि सर्वोऽर्थो
नाचारात् स्थिते पुनः । तस्मात् विप्रैश्च सततं भाव्यमा-
चारशालिना । विद्वेषरागरहिता अनुतिष्ठन्ति यं द्विजाः ।
विद्वांसस्तं सदाचारं धर्ममूलं विदुर्बुधाः” । प्रसङ्गादाचार-
पदार्थो गच्छ्यते तत्र शा० सू० भा० । “वरणादिति चेन्नो-
पल्लवार्थेति काष्णार्जिनिः” सू० । “अथापि स्यात्
या श्रुतिरनुशयसङ्गावप्रतिपादनायोक्तता “तद्यदृह-
रमण्योचरणा इति” सा खलु चरणाद्योन्यापत्तिं दर्शयति
नानुशयात्” अन्यच्चरणमन्योऽनुशयः “चरणं चारित्र्यम्
आचारः शीलमित्यनर्थान्तरम् । अनुशयस्तु भुक्तफलात्कर्मा-
णोऽतिरिक्तं कर्माभिप्रेतम् । श्रुतिश्च कर्मचरणे भेदेन
व्यपदिशति “यथाऽऽचारी तथा भवतीति यान्यनवद्यानि
कर्माणि तानि सेवितव्यानि नेतराणि यान्यस्माकं सुच-
रितानि तानि त्वयोपास्यानीति च” । तस्माच्चरणाद्यो-
न्यापत्तिश्रुतेर्नानुशयसिद्धिरिति चेन्नैष दोषः यतोऽनु-
शयलक्षणाथैवेण चरणश्रुतिरिति काष्णार्जिनि-
राचार्योमन्यते” भा० । “आनयेक्यमिति चेन्न तदपेक्ष-
त्वात्” शा० सू० । “स्यादेतत्कस्मात्पुनश्चरणशब्देन श्रौतं
शीलं विज्ञाय लाल्पलक्षिकोऽनुशयः प्रत्याय्यते । ननु शीलस्यैव
तु श्रौतस्य विहितप्रतिषिद्धस्य साध्यमाधुरूपस्य शुभाशुभ-
योन्यापत्तिः फलं भविष्यति अवश्यञ्च शीलस्यापि किञ्चित्
फलमभ्युपगन्तव्यम् अन्यथा ह्यनार्थक्यमेव शीलस्य प्रस-
ज्येतेति चेन्नैष दोषः कुतः तदपेक्षत्वात् इष्टादि हि कर्म-
जातं चरणपेक्षं न हि सदाचारहीनः कश्चिदधिकृतः
स्यात् । “आचारहीनं न पुनर्न वेदा” इत्यादि स्मृतिभ्यः
पुरुषार्थत्वादप्याचारस्य नानर्थक्यम् । इष्टादौ हि कर्मा-
जाते फलभारभमाणे तदपेक्षेणाचारस्तत्रैव कश्चिदतिश-
यमारप्स्यते कर्म च सर्वार्थकारोति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिः ।
तस्मात्कर्म्मैव च शीलोपलक्षितमनुशयभूतं योन्यापत्तौ कारण-
मिति काष्णार्जिनेर्मतम् । न हि कर्माणि संभवति श्रो-
लाद्योन्यापत्तिर्युक्ता न हि पङ्ग्रां पलायितं पारयमाणो-
जानुभ्यां रंहितमर्हतीति” भा० । “सुहृतदुष्टते एवेति
वादरिः” शा० सू० । “वादरिस्ताचार्यः सुहृतदुष्टते एव च-
रणशब्देन प्रत्याय्यते इति मन्यते चरणमनुष्ठानं कर्मेत्य-
नर्थान्तरम् । तथा ह्युविशेषेण कर्माभावे चरतिः प्रयुज्य-
मानो दृश्यते यो हि इष्टादिबलवत् पुण्यं कर्म करोति तं

लौकिका आचक्षते धर्म्मं चरत्येव महात्मेति । आचारो-
ऽपि धर्म्मविशेष एव । भेदव्यपदेशस्तु कर्म्मचरणयोर्ब्राह्मण-
परिव्राजकन्यायेनाभ्युपपद्यते । तस्माद्रमण्योचरणाः पुण्य-
कर्माणिः कर्म्मचरणा निन्दितकर्माणि इति निर्णयः”
भा० । अत्र शीलाचारयोः पर्यायत्वोक्त्या “वेदोऽखिलो
धर्म्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् । आचारस्यैव साधू-
नामात्मनस्तुष्टिरेव च” मनुवचने शीलस्य पृथगुक्ति
ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेनेति बोध्यम् । अतएवानन्तरं
मनुनैव “वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।
एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षात्कर्म्मस्य लक्षणम्” शील-
स्याचारान्तर्भावाभिप्रायेण चतुष्कस्य धर्म्ममूलत्वमुक्तम् ।
शीलञ्च “ब्रह्मण्यता देवपितृभक्ता, सौम्यता अपरोप-
तापिता अनसूयता मृदुता, अपारुष्यं सैवता, प्रिय-
वादित्वं कृतज्ञता, शरणागता, कारुण्यं प्रशान्त्येति
तयोदशविधं शीलमिति” हारीतोक्तं तच्चाचार भेद
एव । मेधातिथिस्तु शील समाधाविति धातोरूपमुक्त्वा
“शीलं समाधानम् समाधानञ्च मानसोव्यापारः यच्चेतसो-
ऽन्यविषयेषु विक्षेपपरिहारेण शास्त्रार्थनिरूपणप्रवणता
तच्छीलमुच्यते” इत्याह । तदप्याचार एवान्तर्भवति ।
तत्र सदाचाराणां वेदस्मृतिमूलकत्वेन तयोरेव तन्मू-
लत्वं स्यान्नाचाराणामित्याह्य यादृशाचारस्य धर्म्म-
मूलत्वं तमाह मेधातिथिः । “आचारोव्यवहारोऽनु-
ष्ठानम् । यत्र श्रुतिस्मृतिवाक्यानि न सन्ति शिष्टाश्च धर्म्मे-
व बुद्ध्याऽनुतिष्ठन्ति तदपि वैदिकवत् प्रतिपत्तव्यम् यथा
विवाहादौ कङ्कणधारणादि भाङ्गलिकत्वेन यत् क्रियते ।
याच विवाहयिष्यमाणायाः कन्यायाः प्रख्यातवृत्तचतु-
ष्पथादिपूजा देशभेदेनेत्यादि” एवं शीलकाद्याचरणम् ।
अन्यादौ देवतास्तुतिनमस्कारादिमङ्गलाचरणञ्च बोध्यम् ।
स्यष्टकृतं प्रयोगपारिजाते स्कन्धेऽपु० । “न यत्र साक्षा-
द्विधयो न निषेधाः श्रुतौ स्मृतौ । देशाचारकुलाचारैस्तत्र
धर्म्मो निरूप्यते” अत्र न निषेधा इत्युक्तेः श्रुतिस्मृत्यो-
र्विरोधे आचारस्य न प्रामाण्यमिति गम्यते । तच्चानु-
पदं विवेक्तव्यम् । स च देशभेदात् कुलभेदात् पुरुष-
भेदाच्च नानाविधः प्रातिस्निकरूपेण गणयितुमशक्यः ।
श्रुतिस्मृत्यविरुद्धः सर्वोऽपि सदाचारः धर्म्ममूलमतएवास्या-
त्याज्यत्वमुक्तम् “देशानुशयः कुलधर्म्ममयां स्वजातिधर्म्मं
न हि संत्यजेच्च” । एवं पितृप्राद्याचारोऽपि धर्म्ममूलतया
प्राह्यः “येनास्य पितरोवाता देन याताः पितामहाः ।

तेन यायात् सतां मार्गं तेन गच्छन् न रिष्यते” मनुक्तेः । अत्र सम्मार्गमिति विशेषणात् कदाचारो न धर्ममूलमिति गम्यते ततश्च षोडशप्रहणामहणयोरेदितानुदितहोमयोः वैकल्पिकयोरेव पित्राद्याचारस्य प्रामाण्यं तदज्ञाने आत्मतुष्टेः इति द्रष्टव्यम् । तदर्थं निर्गलितार्थः । यत्र श्रुतिस्मृतिद्वैधम् तत्र सदाचारदर्शनेन शास्त्रार्थं निश्चित्य सङ्घराचरितमार्गेणाचरणं प्रथमः कल्पः । तदसम्भवे तु पित्राद्याचारदर्शनेन एकतरपक्षाभ्ययणं तस्याप्यज्ञाने आत्मतुष्टयेव तदेवाचरितव्यमिति । यत्र साक्षात् श्रुतिस्मृती मूलं नोपलभ्येते एवं विरुद्धार्थश्रुतिस्मृती वा नोपलभ्येते तत्रापि सदाचारस्य धर्ममूलत्वम् “न यत्र साक्षाद्विधयो न निषेधाः श्रुतौ स्मृतौ” इति प्रागुक्तस्तान्दवाक्यात् यत्र तु विरुद्धार्थश्रुतिस्मृती उपलभ्येते तत्र न सदाचारः प्रमाणम् यथा दाक्षिणात्यानां शिष्टानां मातृलकन्यादि परिणयनाद्याचारः । स त्वनाचारोऽपि तद्देशीयानां स्वल्पोपावेति व्यवस्थापितमनाचारगच्छे १५७ पृष्ठे दृश्यम् । सदाचारस्य च स्मृतेरिव न साक्षात् श्रुतिकल्पकता किन्तु स्मृतिद्वारैवेति जैमिनीयन्यायमालायां प्रथमाध्याये निरूपितं तत्रैव विस्तरो दृश्यः । एवञ्च श्रुतेः स्मृत्युपजीव्यत्ववत् आचारस्य स्मृत्युपजीव्यतया ततोदुर्बलत्वम् दुर्बलेन च तेन बलीयसोपाधयोगाच्च नाचारेणोपजीव्यजातीयस्मृतिबाधोगुक्तः अतएव जैमिनिना “विरोधे त्वनपेक्षमसति ह्यनुमानमिति” सूत्रे उपजीव्योपजीवकयोर्विरोधे उपजीवकस्यानपेक्षता अननुष्ठानम् असति तु विरोधे उपजीवकेन स्मृत्याचारपदार्थेन उपजीव्ययोः श्रुतिस्मृत्योरनुमानमित्युक्तम्” ततश्च स्मृतिविरोधे आचारस्य न प्रामाण्यमिति स्थितम् । अतएव दुर्बलत्वाभिप्रायेणैव भा० आ० प० । “धर्मं जिज्ञासामासानां प्रमाणं परमं श्रुतिः । द्वितीयं धर्मशास्त्रञ्च तृतीयं लोकसंप्रहः” इति लोकाचारस्य तृतीयत्वं, श्रुतेः परमत्वोक्त्या च स्मृतेर्द्वितीयत्वमुक्तम् । स्पष्टमुक्तम्” प्रयो० पा० स्मृतौ । “स्मृतेर्वेदविरोधे तु परित्यागो यथा भवेत् । तथैव लौकिकाचारं स्मृतिबाधे परित्यजेत्” “तदन्ताभे शिष्टाचारः प्रमाणम्” इति वशिष्टेन शास्त्रालाभे एव शिष्टाचारस्य आह्वानाभिहितम् । शिष्टाचारस्य यद्यपि देशभेदान्नानाविधः तथापि मनुना ब्रह्मार्पणदेशीयानामेव

पारम्पर्यागताचारस्यैव सदाचारताया व्यवस्थापनात् तत्त्वपारम्पर्यक्रमगताचारएव सदाचारः । ब्रह्मावर्त्तं परिभाष्य यथाह मनुः “तस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्यक्रमगतः । यस्मांस्तान्तरत्नानां स सदाचार उच्यते” इति तथा “कुरुक्षेत्रे च मत्स्याश्च पञ्चालाः शूरसेनकाः एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्त्तादनन्तरम् । एतद्देशप्रसूतस्य । सकाशादयजन्मनः । स्वं स्वं चरित्वं शिक्तेरन् प्रथिव्यां सर्वमानवाः” इति मनुना ब्रह्मर्षिदेशवासिप्रसक्ताशात् सदाचारस्य शिक्षणीयत्वोपदेशात् तद्देशीयाचारोऽपि सदाचार इति गम्यते । सदाचारोऽपि न केवलं शास्त्रामूलकः किन्तु शास्त्रमूलकोऽपि तच्च शास्त्रं मानवादिमंहितादि । तत्र काशीखण्डे शास्त्रमूलकाः सदाचाराः सञ्ज्ञित्यप्रशंसापूर्वकं केचित् दर्शिता यथा ।

“लज्जार्थः परिहृणीोऽपि सभ्यगाचारतत्परः । अज्ञावाननसूयश्च नरोजीवेत्समाः शतम् । दुराचाररतोलोके गर्हणीयः पुमान् भवेत् । व्याधिभिश्चाभिभूयेत तथात्पायुः सुदुःखभाक् । त्याज्यं कर्म पराधीनं कार्यमात्मवशं सदा । दुःखी यतः पराधीनः सदैवात्मवशः सुखी । यस्मिन् कर्मयन्त्ररात्मा क्रियमाणे प्रसीदति । तदेव कर्म कर्त्तव्यं विपरीतं न च क्वचित् । प्रथमं धर्मसर्वस्वं प्रोक्ता यच्चियमायमाः । अतस्तोष्येव वै यतः कर्त्तव्यो धर्ममिच्छता । सत्यं जमाज्ज्वं ध्यानमानृशंस्यमर्हं सनम् । दमः प्रसादो माधुर्यं नृदुतेति यमा दश । शौचं स्नानं तपोदानं मौनेज्याध्ययनं व्रतम् । उपोसनोपस्थदण्डोदग्रेति नियमाः स्मृताः । कामं क्रोधं मदं मोहं मात्सर्यं लोभमेव च । अभून् पटु वैरिणो जित्वा सर्वत्र विजयी भवेत् । शनैः शनैः सञ्चितुयाद्वर्म्मं वल्मीकशृङ्गवत् । परपीडामकुर्वाणः परलोकसहायकः । धर्म एव सहायी स्यादमुल न परिच्छेदः । पितृमातृसुतभ्रातृयोषिद्वन्नुजनादिकः । जायेत चैकलः प्राणी प्रलीयेत तथैकलः । एकलः सुकृतं भुङ्क्तेऽग्नौ याद्वृत्तमेकलः । देहं पञ्चत्यमापन्नं त्यक्त्वा सौ काष्ठलोष्ठवत् । बान्धवाविमुखायान्ति धर्म्मोऽयान्तमनुव्रजेत् । नित्यं सञ्चितुयाद्वर्म्मं ततोऽमुल न ह्यायिनम् । धर्म्मं सहायिनं लब्ध्वा सन्तरेद्दुस्तरं तमः । सम्बन्धानाचरेन्नित्यमुत्तमैकतमैः सुधीः । अधमानधमांस्त्यक्त्वा कुलमुत्कर्षतां नयेत् । उत्तमानुत्तमानेव कुर्वन् ह्रीनांश्च वर्ज्जयन् । ब्राह्मणः श्रेष्ठतामेति प्रत्यवायेन श्रुताम् । अनध्ययनशीलश्च सदाचारविलङ्घिनम् । अलसं च दुराक्षरं ब्राह्मणं बाधतेऽन्तकः ।

ततोऽभ्यस्येत्प्रयत्नेन सदाचारं सदा द्विजः । तीर्थान्य-
 अभिलषन्ति सदाचारसमागमम्” इति । प्रथमं “रजनी-
 प्रान्त्ययामार्जं ब्राह्मः समयउच्यते । स्नानं चिन्तयेत्-
 प्राज्ञस्तस्मिन्नेत्याय सवेदा । गजास्यं संस्मरेदादौ ततश्च
 सङ्गमया । ओकान्तं श्रीसमेतं तु ब्रह्मागत्या कमलोद्भवम्
 इन्द्रादीन् सकलान्देवान् वशिशादीन् सुनीनपि । गङ्गाद्याः
 सरितः सर्वाः श्रीशैलार्वाखिलान् गिरीन् । जीरोदादीन्
 समुद्रांश्च मानसादिसरांसि च । वनानि नन्दनादीनि धेनूः ।
 कामदुषादिकाः । कल्पवृक्षादिदृक्षांश्च धातून् काञ्चनसु-
 खतः । दिव्याः स्त्रीरुर्वशीसुख्या गरुडादीन् पतन्त्रिणः ।
 नागांश्च शेषप्रसुखान् गजानैरवतादिकान् । अश्वासुचैः-
 श्वान् सुखान् कौस्तुभादीन् मणोन् शुभान् । स्मरेदस्व-
 तीसुख्याः पतिव्रतवतीर्बधूः । नैमिषादीन्चरण्यानि पुरीः
 काशीपुरीसुखाः । विश्वेशादीनि लिङ्गानि वेदानृक्
 प्रसुखानपि । गायत्रीप्रसुखान् मन्त्रान् योगिनः सनका-
 दिकान् । प्रथवादि महावीजं नारदादींश्च वैष्णवान् ।
 शिवभक्तान् वाणादीन् प्रह्लादादीन् दृढप्रतान् । यदानींश्च
 दधीच्यादीन् हरियन्द्रादिभूपतान् । जननीचरणौ स्मृत्वा
 सर्वतीर्थान्तमोक्षमौ । पितरं च गुरुं चापि हृदि ध्यात्वा-
 प्रसन्नधीः । ततश्चावश्यं कर्त्तुं नैर्ऋतीं दिशमाययेत् ।
 यामाहुतः शतं गच्छेच्चराञ्च चतुर्गुणम् । तथैराच्छाद्य
 वसुधां शिरः प्रच्छाद्य वाससा । कर्णौपवीत्युदग्वक्त्रो
 दिवसे सन्ध्योरपि । विष्णुत्वे विस्तृजेन्मौनी निशायां
 दक्षिणामुखः । न तिष्ठन्नाशु नोविप्रगोवज्रानिलसंसुखः ।
 न फालकटे भूभागे न रथ्याऽसिष्यभूतले । नालोकयेद्दिशो-
 भागान् लब्धोतिस्त्रकं नभोऽमलम् । वामेन पाणिना लिङ्गं
 धृत्योत्तिष्ठेत् प्रयत्नवान् । अथो मृदं समादत्ते जन्तुकर्कर-
 वर्जिताम् । विहाय भूपिकोत्सृज्यां शौचोच्छिष्टाञ्च ना-
 कलाम् । गुह्ये दद्याद्भुदञ्चैकां पायी पञ्चाम्बुसान्नराः ।
 दश वामकरे चापि सप्त पाणिद्वये ऋदः । एकैकां पादयो-
 र्दद्यात्तिस्रः पाण्योर्मृदः ऋताः । इत्थं शौचं गृही कुर्या-
 द्भक्ष्यलेपनवावधि । क्रमाद्द्वागुणमेतस्याद्दुष्पचार्यादिपु-
 लिषु । दिवा विहितशौचानां रात्रावर्जं समाचरेत् । रात्र्यर्जं
 च तद्वर्जं च पथि चौरादिगर्हिते । तद्वर्जं योषितां सुस्थे-
 नूनं चातो न कारयेत् । अपि सर्वैर्नदीतौर्यैर्भृत्कूटैश्चापि-
 गोमयैः । आपादमाचरन् शौचं भावदुष्टो न शुद्धि-
 भाक् । अर्द्धधात्रीफलोन्मना मृदः शौचे प्रकीर्तिताः ।
 सर्वाश्चाहुतयोऽप्येवं पासाश्चान्द्रायणेऽपि च” ततः

आचमनप्रकारोऽभिहितः स च ६३८ पृष्ठे दर्शिताः ।
 “अथो सुखं विशुद्धार्थं गृहीयाद्दन्तधावनम् । आचान्तोऽप्य-
 शुचिर्यस्मादकृत्वा दन्तधावनम् । प्रतिपद्वर्षधीषु नवम्यां
 रविवासरे । दन्तानां काष्ठसंयोगे दहत्यासप्तमं कुलम् ।
 अलाभे दन्त काष्ठानां निषिद्धेऽवाप्य वासरे । गरुड्या द-
 दश ग्राह्या सुखस्य परिशुद्धये । कनिष्ठायपरिमाण-
 सत्वचं निर्गणं दृढम् । द्वादशाङ्गुलमानञ्च साम्यं स्या-
 दन्तधावनम् । एकैकाङ्गुलिहस्तामेन वर्षेऽप्यन्येऽपि तूदितम् ।
 व्याम्बान्नातकधात्रीजमङ्गीठखटिरोद्भवम् । शस्यपामार्ग-
 खर्जरीशेनुश्रोपरिपीलुजम् । राजादनं च नारङ्गं
 कपायं कटुककण्टकम् । जीरद्विजं वापि प्रथमं दन्तधा-
 वनम् । जिह्वोक्तेखनिकां वापि कुर्याच्चापाकृतिं शुभाम् ।
 “अद्यावद्य व्यूहयध्वं सोमोराजायमागमत् । स मे सुखं
 प्रमाद्व्येत्यगसा च भगेन च । आयुर्वर्लं यशोवर्चः प्रजाः पशु-
 वस्त्रानि च । ब्रह्म प्रज्ञां च मेधां च तद्वो धेहि वनस्पते” ।
 मन्त्रावेतौ समुच्चार्य यः कुर्याद्दन्तधावनम् । वनस्पतिगतः
 सोमस्तस्य नित्यं प्रसीदति । मुखे पर्युषिते यस्माद्भवेच्च शुद्धि-
 भाङ्गनरः । ततः कुर्यात्प्रयत्नेन शुद्धार्थं दन्तधावनम् ।
 उपवासेऽपि नो दुष्येद्दन्तधावनममङ्गनम् । गन्धालङ्कारस-
 हस्य पुष्पमाल्यानुलेपनम् । प्रातः सन्ध्यां ततः कुर्याद्दन्तधा-
 वनपूर्विकाम् । प्रातः स्नानं चरित्वाथ शुद्धेतोर्थे विशेषतः ।
 प्रातः स्नानाद्यतः शुद्धेत्कायोऽयं मलिनः सदा । छिद्रितो
 नवभिस्त्रिद्वैः स्वल्पेण दिवानिशम् । उल्हाहमेधासौ-
 भाग्यरूपसंपत्प्रवर्त्तकम् । मनःप्रसन्नताहेतुः प्रातः स्नानं
 विशिष्यते । प्रखेदलालाद्यास्त्रिजो निद्राधीनोयतोनरः ।
 प्रातः स्नानास्ततोऽर्हः स्थान्मन्त्रोत्तजपादिषु । प्रातः प्रात-
 स्तु यत् स्नानं संजाते चारुणोदये । प्राजापत्यसमं प्राहु-
 स्तन्महाधविघातकत् । प्रातः स्नानं हरेत्पापमलच्छीं
 ग्लानिमेव च । अशुद्धित्वञ्च दुःस्वप्नं तद्विदुषि प्रय-
 च्छति । नोपसर्गन्ति वै दुष्टाः प्रातः स्नायिजनं क्वचित् ।
 दृष्टादृष्टफलं तस्मात्प्रातः स्नानं समाचरेत्” । अन्यत्राध्याये
 च “अथवा प्रातरुत्थाय कृत्वावश्यमेव च । शौचाचमन-
 माधाय भक्षयेद्दन्तधावनम् । विशोधय सर्वगात्राणि प्रातः
 सन्ध्यां समाचरेत् । वेदार्थानधिगच्छेच्च शास्त्राणि
 विविधानि च । अध्यापयेच्छुचीन् शिष्यान् हितमेधा
 समर्हितात् । उमेयादीन्चरं चापि योगक्षेमार्थसिद्धये ।
 ततो मध्याह्नसिद्धार्थं पूर्णोक्तं स्नानमाचरेत् । स्नात्वा
 माध्याह्निकीं सन्ध्यामुपासीत विचक्षणः । देवतां परिपूज्याथ

नैतिकं विधिमाचरेत् । पचनाग्निं समुज्ज्वालय वैश्वदेवं
समाचरेत् । निष्पावान् कौडवान् मापान् कलायाश्चनकां-
स्त्यजेत् । तैलपक्वं च पक्वाणं सर्वं लवणयुक्त्यजेत् । आह-
कांश्च मसूरांश्च वर्तुलान् वर्वटीस्तथा । भुक्तशेषं पर्युषितं वैश्व-
देवे विवर्जयेत् । दर्भपाणिः समाचम्य प्राणायामं विधाय
च । गृण्योदेवेति मन्त्रेण पर्युक्षणमवाचरेत् । प्रदक्षिणञ्च
पर्युक्ष्य त्रिः परित्योय वै कुशान् । एषोहदेवमन्त्रेण
वक्त्रिं कुर्यात् सुसंमुखम् । वैश्वानरं समभ्यर्च्य वाज्य
पुष्पाक्तैरथ । भूराद्याश्चाहुतीस्तिस्रः स्वाहान्ताः
प्रणवादिताः । ओं भूर्भुवः स्वः स्वाहेति विप्रोदद्या-
त्तथाहुतिम् । तथा देवकृतस्याद्याजुल्लयाञ्च पङ्का-
हुतीः । यमाय तूष्णीमेकाञ्च तथा स्विष्टकृते इयम् ।
विश्वेभ्यश्चापि देवेभ्योभूमौ दद्यात्ततो वलीन् । सर्वेभ्यश्चापि
भूतेभ्योनमोदद्यात्तदुत्तरे । तद्वक्षिणे पितृभ्यश्च प्राचीना-
वीतिकोददेत् । निर्णेजनोदकार्धं चैशान्यां वै यज्ज-
णाञ्चयेत् । ततो ब्रह्मादिदेवेभ्यो नमोदद्यात्तदुत्तरे ।
निवीतो सनकादिभ्यः पितृभ्यस्त्वपसव्यवान् । हन्त षोडश-
भिर्पाशैश्चतुर्भिः उष्कलं स्मृतम् । यासमात्मा भवेद्भिक्षा
गृहस्थसुहृतप्रदा । अध्वगः क्षीणवृत्तश्च विद्यार्थी
गुरुपोषकः । यतिश्च ब्रह्मचारी च पठेते धर्मभिक्षुकाः ।
अतिथिः पान्यकोशे योऽनूचानः श्रुतिपारगः । भान्या-
वेतौ गृहस्थानां ब्रह्मलोकमभीप्सताम् । अपि श्वपाके
शुनि वा नैवान्नं निष्फलं भवेत् । अन्नार्थिनि समीयाते
पात्रापात्रं न चिन्तयेत् । शुनाञ्च पतितानाञ्च श्वपचां
पापरोगिणाम् । काकानाञ्च कमीणाञ्च बहिरन्नं
किरेद्भुवि । ‘ऐन्द्रावरुणवायव्याः सोम्या वै नैर्ऋताश्च ये ।
प्रतिगृह्णन्त्विमं पिण्डं काका भूमौ मयार्पितम् । द्वौ-
श्चानौ श्यामशबली वैवस्वतकुलोद्भवौ । ताभ्यां पिण्डं
प्रदास्यामि स्वातामेतावहिंसको । देवा मनुष्याः पशवो
रक्षोयक्षोरगाः खगाः । दैत्याः सिद्धाः पिशाचाश्च प्रेता-
भूताश्च दानवाः । तृणानि तरवश्चापि सहस्रेनाभिला-
षुकाः । कर्मिकोटपतङ्गाद्याः कर्मवन्धा बुभुक्षिताः ।
तत्प्रार्थम्यं हि मया दत्तं तेषां सदेस्तु वै’ । इत्थं भूतबलिं
दत्त्वा कालं गोदोहमात्रकम् । प्रतीक्ष्यातिथिमायान्तं
विशेद्धो ज्येष्ठं ततः । अदत्त्वा वायसबलिं नित्यश्राद्धं
समाचरेत् । नित्यश्राद्धेषु सामर्थ्यां स्त्रीन् द्वावेकमथापि
वा । भोजयेत् पितृयज्ञार्थं दद्याद्भृत्य दुर्बलः । नित्यश्राद्धं
देवहीनं नियमादि विवर्जितम् । दक्षिणारहितञ्चैतत्

दाहभोक्तृप्रतोष्णितम् । पितृयज्ञं विधायेत्यं स्वच्छबुद्धिरमा-
तुरः । अडुष्टासनमध्यास्य भुञ्जीत शिशुभिः सह । सुगन्धिः
सुमनाः सखी शुचिवासीद्वयार्णवतः । प्रागास्य उदगा-
स्योवाभुञ्जीत पितृसेवितम् । विधायाचमनन्तदुपरिष्ठा-
दधस्तथा । आपोशानविधानेन कृत्वाऽऽश्रीयात् सुधी
र्द्विजः । प्रदद्याद्भुवःपतये भुवनपतये तथा । भूतानां
पतये स्वाहेत्युक्त्वा भूमौ बलित्वयम् । सकञ्चाप उपसृज्य
प्राणाद्याहुतिपक्कम् । दद्याज्जठरकुण्डाग्नौ दर्भपाणिः
प्रसन्नधीः । दर्भपाणिस्तु योभुङ्क्ते तस्य दोषो न बाधते ।
केशकोटादिसंभूतं तदश्रीयात् सदभक्तः । यावत्तद-
न्नमश्रीयात्तु मृत्युः सद्गुणगुणान् । भुङ्क्ते पितरस्तावद्या-
वन्नोक्ता गुणगुणाः । अतोभौनेन योभुङ्क्ते स भुङ्क्ते
केवलान्मृतम् । अनुपीयततः क्षीरं भक्ष्यं पानीयमेव वा ।
अमृततापिधानमसीत्येवं प्राश्योदकं सकृत् । पीत-
शेषं क्षिपेद्भूमौ तोयं मन्त्रमिमं पठन् । सुप्रचालित
हस्तस्य दक्षिणाङ्गुलमूलतः । “रौरवेऽपुगानिलये पद्मा-
वुदनिवासिनाम् । उच्छिद्योदकमिच्छुनामल्ययुपतिष्ठ-
ताम्” । पुनराचम्य मेधावी शुचिर्भूत्वा प्रयत्नतः ।
हस्तेनोदकमादाय मन्त्रमेतदुदीरयेत् । “अङ्गुलमात्रः
पुरुषस्तुङ्गुलञ्च समाश्रितः । ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः
प्रीणाति विश्वभुक्” । इत्थं परिसंकल्प्य प्रक्षाल्य चरणौ-
करी । ततोऽन्नपरिपाकार्थं मन्त्रानेतादुदीरयेत् । “अग्नि-
राध्याययेद्वातान् पार्थिवान् पवनेरितः । दसावकाशोनम-
सा जरयत्वस्तु मे सुखम् । प्राणापानसमानानामुदानव्या-
नयोस्तथा । अन्नं पुष्टिकरं वास्तु मयास्त्वव्याहृतं
सुखम् । समद्रोवड्वाग्निश्च अन्नोन्नमस्य नन्दनः । मयाऽ-
भ्यवहृतं यत्तदग्रेण जरयन्त्वमे” । सुखशुक्तिं ततः कृत्वा
पुराणश्रवणादिभिः । अतिवाह्य दिवाशेषं ततः सन्ध्यं
समाचरेत् । गृहे गोष्ठे नदीतीरे सन्ध्या दशगुणा क्रमात् ।
संभेदे स्थावृतगुणा ह्यनन्ता शिवसद्भिधौ । उपासिता
बहिः सन्ध्या दिवाभैद्युनपातकम् । शमयेदन्ततोक्तां सद्य-
गन्धजमेव च । पश्चिमाश्विजपेत्तावद्यावन्नलदर्शनम् ।
अतिथिं सायमायान्तमपि वा भूतलोदकैः । सखाभ्य प-
रिकल्पेत्प्रत्यं निशः प्राक् प्रहरं सुधीः । इत्थं दिवा कर्म
कृत्वा श्रुतेः पठनपाठनैः । एककाष्ठमयीं श्रयां नाति-
तद्गोष्ठ्य संविशेत् । उद्देशतः समाख्यात एष नित्यतनो-
विधिः । इत्थं समाचरन् विप्रोनावसीदति कर्हिचित्” ।
इत्थं नित्यधर्माचरणसक्ता गृहस्थवर्ज्यावर्जविशेषस्तत्तु वीरः

“अतः कालाभिगमनं धर्म्मोऽयं गृह्णीतः परः । स्त्रीणां वर
मनुसृत्य यथाकाव्यं वा भवेत् । दिवाभिगमनं पुंसामना-
युष्यं परं मतम् । आवाहः सर्वपक्षाणि यत्नात् त्याज्या
नि धीमता । तत्र गच्छन् स्त्रियं भोहात् धर्म्मात्प्रच्यवते
परात् । अतः कालाभिगमो यः स्वदारनिरतश्च यः । स
ब्रह्मचारी धर्मज्ञो विज्ञेयः स गृह्याश्रमी । अतः षोडश-
यामिन्यस्य तत्संज्ञासु गृहिताः । पुत्रास्तस्मात्पि या युष्माः
अयुष्माः कन्यकाप्रजाः । त्यक्त्वा चन्द्रमसं दुःस्थं मघां
मूर्त्तां विहाय च । शुचिः संनिर्विशेषत्वां पुं नाम च विशेष-
वतः । शुचिं पुत्रं प्रच्छेदयेत् पुरुषार्थप्रसाधकम् । अपर्ये
विवाहे गोद्वन्द्वं यदुक्तं तच्च शस्यते । शुक्लमण्वपि कन्यायाः
कन्याविक्रयपापकृत् । अपत्यविक्रयी कल्पं वसेद्विद्वत्किम-
भोजने । अतो नाख्यपि कन्यायाः उपजीवेत्पिता धनम् ।
स्त्रीधनान्युपजीवन्ति ये भोहादिह बान्धवाः । न ते परं निर-
यगास्तेषामपि हि पूर्वजाः । पत्या तृष्यति यत्र स्त्री तृष्येद्यत्न-
स्त्रिया पतिः । तत्र तदा महालक्ष्मीर्नियसेहानवारिणा”
“बाणिज्यं नृपतेः सेवा वेदानध्ययनं तथा । कुविवाहः
क्रियालोपः कुले पतनहेतवः । कुर्याद्वाहिने वङ्गौ गृह्य-
कम्मांस्वहं गृही । पञ्चयज्ञक्रियां वापि पतिं दैनन्दिनी-
मपि । गृहस्याश्रमिणः पञ्चसूनाकर्म्म दिनेदिने ।
कण्डुनी मेघणी चूर्त्नी उदकम्भस्तु भार्जनी । तासाञ्च
मञ्चसूनानां निराकरणहेतवः । क्रतवः पञ्च निर्दिष्टा गृहि-
न्त्रे योऽभिवर्जनाः । पठनं ब्रह्मयज्ञः स्यात्सर्पणञ्च पितृ-
क्रतुः । होमोद्देवो बलिर्भौतोऽतिथ्यर्क्षा क्रतवः क्रमात् ।
पितृप्रीतिं प्रकुर्वाणः कुर्वीत आहुतमन्यहम् । अन्नोदक
पयोमूलफलैर्वापि गृह्याश्रमी । गोदानेषु च यत्पुण्यं पात्राय
विधिपूर्वकम् । सत्कृत्य भिक्षुवे भिक्षां दत्त्वा तत्फलमाप्नु-
यात् । तपोविद्यासमिद्दीपे कृतं विप्रास्यपावके । तार-
येद्विघ्नसंघेभ्यः पापाक्शेरपि दुस्तरात् । अनर्जितोऽतिथि-
र्गृहात् भग्नाशो यस्य गच्छति । आज्ञा सञ्चितात्
पुत्रात् तत् क्षणात् स बहिर्भवेत् । सान्धपूर्वार्वाणि
वाक्यानि शय्यार्थं भूस्तृणोदकैः । एतान्यपि प्रदेयानि सदा
गन्तुकतुल्ये । गृहस्थः परपाकाढ्यः प्रेतः सन्
पशुपतं व्रजेत् । श्रेयः परार्थपुष्टस्य गृह्णीयादन्न-
दोषतः । आदित्योद्गोऽतिथिः सायं सत्कर्त्तव्यः प्रयत्नतः ।
असत्कृतोऽन्यतो गच्छन् दुष्कृतं भूरि यच्छति ।
भुञ्जानोऽतिथिशेषाश्च भिक्षुर्धनमागमवेत् । प्रणोद्यातिथि
सन्नाशी किल्बिषी च गृह्याश्रमी । वैश्वदेवान्तसंप्राप्तः

स्त्र्योर्दोवाऽतिथिः सृष्टः । न पूर्वकाल आयातो न च
दृष्टव्यः कश्चित् । बलिपात्रकरे विप्रे यद्यन्योऽतिथिरागतः ।
अदत्त्वा तं बलिं तस्मै यथाशक्त्यन्नमर्पयेत् । कुमारश्च सुवा-
सिन्योर्गर्भस्थोऽतिरुजान्विताः । अतिथेरादितोऽप्येते भो-
ज्या नात्र विचारणा । पितृदेवमनुष्येभ्यो दत्त्वा दद्यात्
गृही । स्वार्थं पचन्नघं भुङ्क्ते केवलं स्त्रोदम्भारिः । माध्या-
ह्निकं वैश्वदेवं गृहस्थः स्वयमाचरेत् । पत्नी सायं बलिं-
दद्यात् सिद्धान्तैर्मन्त्रवर्जितम् । एतत्सायन्तनं नाम वैश्व-
देवं गृह्याश्रमे । सायं प्रातर्भवेदेवं वैश्वदेवं प्रयत्नतः ।
वैश्वदेवेन ये होना आतिथ्ये न विवर्जिताः । सर्वे ते वृषला-
ज्ञेया प्राप्नवेदा अपि द्विजाः । अक्षत्वा वैश्वदेवं तु भुञ्जते
ये द्विजाधमाः । इह लोकेऽहोनाः स्युः काकयोनिं
व्रजन्त्यथ । वेदोदितं स्वकं कर्म्म नित्यं कुर्यादतन्निवतः । तद्धि
कुर्वन् यथाशक्ति प्राप्नुयात् स्वर्गं पराम् । अष्टमस्यो-
र्वसेत्यापं तैले मांसे सदैव हि । पञ्चदश्यां चतुर्दश्यां तथैव च
भगे क्षुरे । उद्यन्तं न चेज्जेत नास्तं यान्तं न मध्यगम् ।
न राक्षसोपसृष्टं च नाश्वसंस्थं दिवाकरम् । न वीले-
तात्मनोरूपमसुधावेन वर्षति । नोद्धयेद्वत्तन्त्रीं न नग्मो-
जलमाविशेत् । देयतायतनं विप्रं धेनुं मधु दत्तं गृहम् ।
जातिदृष्टं वयोदृष्टं विद्यादृष्टं तपस्विनम् । अश्वत्थं चैत-
दृक्षं च गुरुं जलभृतं घटम् । सिद्धाक्षं दधि सिद्धाक्षं
गच्छन् कुर्यात्प्रदक्षिणम् । रजस्रलां न सेवेत नान्नीयात्
सह भार्यया । एकवासान न भुञ्जीत न भुञ्जीतोक्तठानने ।
नाश्रुतीं स्त्रीं समोक्षेत तेजस्काभोद्विजोत्तमः । असंतर्प्य
पितृन् देवान् नाद्यादन्नं नरः कश्चित् । पक्वान् वापि-
नो मांसं दीर्घकालं जिजीविषुः । न सत् गोव्रजे कुर्या-
न्न वल्गोके न भक्षनि । न गर्त्तेषु ससत्त्वेषु न तिष्ठन्न व्रज-
क्षपि । गोविप्रस्त्र्यवायुग्निचन्द्रार्कांश्च गुरुक्षपि । अभिपश्यन्न
कुर्वीत सूत्रोच्चारविसर्जनम् । तिरस्कृत्यावनीं लोष्ट्र
कातपण्डित्यादिभिः । प्राद्वत्त वाससा मौलिं भीनो विण्मू-
लमुत्सृजेत् । यथासुखसुखोरात्नीदिने क्षायान्धका-
रयोः । भीतिषु प्राणबाधायां कुर्यान्मूलविसर्जनम् ।
मुखेनोपधमेक्षान्नचर्गनां नेजेत योषितम् । नाङ्गी प्रता-
पयेदग्नौ न वस्तु शुचिं निक्षिपेत् । प्राणिहिंसां न कुर्वीत
नाश्रीयात्सन्ध्योर्द्वयोः । न संविशेच्च सन्ध्यायां मत्स्यक्-
सौम्यगिरा अपि । विण्मूलशोधनं नाशु कुर्याद्दीर्घं
जिजीविषुः । नाचक्षीत धयन्तीं गां नैन्द्रं चापं प्रदर्शयेत् ।
नैकः सुप्यात् कश्चित् शून्ये न शयानं प्रबोधयेत् । पन्थानं

नेकको यायाज्ञ वार्यञ्जलिना पिबेत् । न दध्युद्धृतसारं च
भक्षयेद्दधि नो निशि । स्त्रीधर्म्मिणीं नाधिवसेत् नाद्यादा
तप्ति रात्रिषु । तौर्यतिकप्रियोनस्यात् कांक्षे पादौ न
धावयेत् । न धारयेदन्यभुक्तं वासश्चोपानहवपि । न
भिन्नभाजनेऽग्नीयाच्चाग्न्यादिपरिदूषिते । आरोहणं गवां
गृष्टे प्रेतधूमं सरित्तरम् । बालातपं दिवास्नापं त्यजेद्दीपं
जिजीविषुः । स्नात्वा न मार्ययेद्गात्रं विस्तेज्ज शिखां
पथि । हस्तौ शिरोन धुनुयाच्चाकर्षेदासनं पदा । आङ्गं
कृत्वा परश्चाङ्गेऽग्नीयात् स्नानविचर्जितः । दातुः आङ्गफलं
नास्ति भोक्ता क्लिपुभगुभवेत् । नोत्पाटयेद्धोमनखं
दशनेन कदाचन । करजैः करजच्छेदं तणच्छेदं विवर्ज-
येत् । शुभाय न यदायत्यां त्यजेत्तत्कर्म यत्नतः । अपहारे
न गन्तव्यं स्ववेश्मपरवेश्मनोः । क्रीडेच्चाक्षैः सहासीत न
धम्मं नैनं रोगिभिः । न शयीत कचिदग्निः पाणौ भुङ्जीत
नैव च । आर्द्रपादकरास्योऽग्निदीर्घकालं च जीवति ।
संविशेच्चाङ्गैश्चरणोन्निच्छेदः क्वचिदाब्रजेत् । शयनस्थोन-
चाश्च यात्रां प्रिवेत् जपेद्भिजः । सोपानकक्ष नाचामेज्ज तिष्ठ
न् धारया पिबेत् । सर्वं तिलमयं नाद्यात्पायं शर्म्माभि-
लाषकः । न निरीक्षेत विण्मूत्रे नोच्छेदः संस्पृशेच्छिरः ।
नाधितटे क्षुपाङ्गार भक्षकेशकपालिकाः । पतितैः सह-
संवासः प्रतनायैव जायते । आशयेद्द्वैदिकं सन्तं न शू-
द्राय कदाचन । ब्राह्मणयाज्ञीयते विप्रः शूद्रो धर्म्माञ्च ही-
यते । धर्म्मोपदेशः शूद्राणां स्वश्रेयः प्रतिपातयेत् ।
भिजशुश्रूषणं धर्म्मः शूद्राणां हि परोमतः । करज्युनं
न शिरसः पाणिभ्यां शुभदं मतम् । न ताडयेत् कराभ्यां
च क्रोशनं केशलुञ्चनम् । अशास्त्रवर्त्तिनो भृपाज्ञोभात् कृत्वा
प्रतिग्रहम् । ब्राह्मणः सान्वयो याति नरकानेकविश-
तिम् । अकालविद्युत्क्षितिर्न वर्षतीं पांशुवर्षणे । सहावा-
तध्वनौ रात्रावनध्यायाः प्रकीर्त्तिताः । उल्कापाते च
भूक्ष्मे दिग्दाहे मध्यरात्रिषु । सन्ध्योर्वृषलोपान्ते राज-
चन्द्रस्य स्रतके । दर्शेऽष्टकासु भूतानां आङ्गिकं प्रतिग्रह्य
च । प्रतिपद्यपि पूर्वायां गजकुम्भरा कृतान्तरे । खरोद्भ्रकोत्तु
विरुते समवाये रुदत्यपि । उपाकर्म्मणि चोत्तुर्गे नाविमाने
तरी जले । आरण्यकमधीत्यापि वाणसान्नोरपि ध्वनौ ।
अनध्यायेषु चैतेषु नाधीयीत भिजः क्वचित् । कृतान्तरा-
यो न पठेद्भोकास्तुश्चाह्वयभुभिः । भूतादस्योः पञ्चदश्योर्ज-
ज्ञाचारी सदा भवेत् । अनाशुष्यकरश्चेह परदारोपसेव-
नम् । पर्व्वर्द्धिभिः परित्यक्तभात्मानं नावमानयेत् । सदो-

द्यमयतां यक्षाच्छ्रियोविद्या न दुर्लभाः । सत्यं ब्रूयात् प्रियं
ब्रूयात्तु ब्रूयात्तुत्यमप्रियम् । प्रियं च नानृतं ब्रूयादेष धर्म्मो-
षटोद्भव ! । भद्रमेव वदेन्नित्यं भद्रमेव विचिन्तयेत् । भद्रैरेव
हि संसर्गोनाभद्रैश्च कदाचन । रूपवित्तकुलैहीनान्
सुधीर्नाधिकपिप्सरान् । पुण्यवन्तौ न चेक्षेत त्यशुचिर्ज्योतिषा-
ङ्गणम् । वातवेगं मनोवेगं जिह्मावेगञ्च वर्जयेत् । उल्को च
द्युतदौत्यात्तद्भ्रष्टं दूरात् परित्यजेत् । गोब्राह्मणाग्नी-
नुच्छेदः पाणिना नैव संस्पृशेत् । न स्पृशेदनिमित्तं च
स्नानि स्नानि त्वनातुरः । गृह्यजान्यापि लोभानि तत्स-
र्गादशुचिर्भवेत् । पादशौचोदकं मूत्रसुच्छिष्टासोदका-
नि च । निष्ठोषनञ्च स्नेहार्णं गृह्याद्दूरं विनिःक्षिपेत् ।
अहर्द्धिशं श्रुतेर्जप्याच्छौचाचरनिषेवणात् । अद्रोहरत्या-
गत्या च पूर्व्वजन्म खरेद् द्विजः । उद्भान् प्रयत्नाद्वन्देत
दद्यात्तेषां समासनम् । दिनश्चधमनिस्तदादनुयायाद्यतश्च-
तान् । श्रुतिभूदेवदेवानां नृपसाधुतपस्विनाम् । पतिव्र-
तानां नारीणां निन्दां कुर्याच्च कर्हिचित् । न मनुष्यस्तुतिं
कुर्याच्चात्मानमवनामयेत् । अभ्युद्यतं न प्रणुदेत्परमर्म्माणि-
नोक्षरेत् । अधर्म्मादेधते पूर्व्वं विद्वेष्टृनापि संजयेत् ।
सर्वतोभद्रं पश्येच्च ततो नश्येच्च सान्वयः । उद्भृत्य पञ्च स्रु-
तिपण्डान् स्नायात् परजलाशये । अशुद्धं च तत्कर्त्तुरेवमः
स्नात्तुरीयभाक् । अद्रया पातमासाद्य यत्किञ्चिद्दीयते
वम् । देशे काले च विधिना तदानन्याय कल्पते ।
भूपदो मण्डलाधीशः सर्वत्र मुखितोऽन्नदः । तोयदाता
सदा तप्तो रूपयान् रूप्यदो भवेत् । प्रदीपदो निर्मलाक्षो
गोदातार्यमलोकभाक् । स्वर्गदाता च दीर्घायुस्तिष्ठदः स्याच्च
सुप्रजाः । वेश्मदोऽप्युज्जसौधेशोवस्तुदशन्द्रलोभाक् । हय
प्रदीदिव्ययानोलक्ष्मीवान् हृषभप्रदः । सुभार्यः शिविका-
दाता सुपर्य्यङ्गप्रदोऽपि च । धर्मैः सर्वर्द्धिभाक् नित्यमभय-
प्रदर्शिता । ब्रह्मादो ब्रह्मलोकेन्द्रो ब्रह्मदः सर्वदोमतः ।
उपायेनापि यो ब्रह्म दापयेत्योपि तत्समः । अद्रया प्रतिग्र-
ह्णाति अद्रया यः प्रयच्छति । स्वर्गिणौ तावभौ स्यातां
पततोऽत्राद्रया हृषभः । अनृतेन खरेद्यस्तस्योविश्रयतः
खरेत् । खरेत्कीर्त्तनतोदान माशुर्विप्रापवादतः । गन्धपुष्प-
कुशान् शय्यां शाकं मांसं पयोदधि । मणिमत्स्यौ गृहं धान्यं
याह्नमेतदुपस्थितम् । मधूदकं फलं मूलमेधं स्वभयद-
क्षिणम् । अभ्युद्यतानि याह्नराणि त्वेताभ्यपि निवृत्ततः ।
दासनापितगोपालकुलमित्राङ्गसीरिणः । भोज्यान्नाः
शूद्रवर्गेऽसौ तथात्वविनिवेदकः । इत्यमानुष्यमापाद्य दे-

वर्षिपितृजादृशात् । माध्यस्थ्यमाश्रयेत् गेही सुते विष्व-
ग्विस्तृज्य च । गृहेऽपि ज्ञानमध्यस्थेत्काशीं वायु समाश्रयेत् ।
सम्यग्ज्ञानेन वा सुक्तिः किं न विश्वेश्वरेभ्यः ? । सम्यग्-
ज्ञानं भवेत् पुंसां कृत एकेन जन्मना ? । वाराणस्यां भुवा-
सुक्तिः शरीरत्यागमात्रतः । अद्यश्चोवा परश्चोवा काला-
हाय परःशतात् । सत्वरं गत्वरोदेहः काश्यां चेद्वृत्ती
भवेत् । सा च वाराणसी लभ्या सदाचारवता सता ।
मनसापि सदाचारमतो विद्वान् लङ्घयेत् । पसिद्धस्तौ च
“आचारहीनं न पुनन्ति वेदा यद्यप्यधीताः सह षड्भि-
रङ्गैः । छन्दांश्चेन स्तुत्यकाले त्वजन्ति नोङ्गं शकुनादिव
जातपक्षाः । आचारहीनस्य तु ब्राह्मणस्य वेदाः षड्-
ङ्गाअखिलाः सपक्षाः । कां प्रीतिस्तुत्यापयितुं समर्थाः
अस्य दारादिव दर्शनीयाः । नैनं छन्दांसि दृजिनात्ता-
रयन्ति मायाविनं मायया वर्तमानम् । तत्वाक्षरे सम्य-
गधीयमाने पुनाति तद्ब्रह्म यथावदितम् । दुराचारोहि
पुरुषोलोके भवति निन्दितः । दुःखभागी च सततं व्याधि-
तोऽत्यायुरेव च । आचारात् फलते धर्ममाचारात्
फलते धनम् । आचारात् त्रियमाप्नोति आचारोऽहन्त्य-
लक्षणम् । सर्वलक्षणहीनोऽपि यः सदाचारवाद्धरः ।
श्रद्धधानोऽनसूयश्च शतं वर्षाणि जीवति । आहारनिर्हा-
रविहारयोगाः सुसंयता धर्मविदा तु कार्याः । वाग्वु-
द्विवीर्याणि तपस्तथैव धनयुषो गुप्तमेव कार्या । उभे
मूलपुरीषे तु दिवा कुर्यादुदङ्मुखः । रात्रौ कुर्याद्वृत्ति-
णास्य एवं ह्यथुर्न रिष्यते । प्रत्यग्निं प्रतिस्वर्यञ्च प्रति गां
प्रति च द्विजम् । प्रतिसोमोदकं सव्यां प्रजा नश्यति
मेहतः । न नद्यां मेहनं कार्यं न पथि न च भस्मनि ।
न गोमये नवा कष्टे नोप्ते जले न शादले । छायायामभ्य-
कारे वा रात्रावहनि वा द्विजः । यथासुखसुखः कुर्यात्
प्राणबाधाभयेषु च । उद्धृताभिरङ्गिः कार्यं कुर्याच्च ज्ञान-
मनुद्धृताभिरपि । न हरेन्मृत्तिकां विप्रः कुलात् ससि-
कतां तथा । अनर्जले देवगृहे वस्त्राणि मूषिकस्थले । कत-
शीचावाश्लेषे च न ग्राह्याः पञ्च ऋत्तिकाः । एका लिङ्गे
करे तिस्रोभाभ्यां द्वे तु ऋत्तिकाः । पञ्चापाने दर्शक-
श्चिदुभयोः सप्त ऋत्तिकाः । एतच्छौचं गृहस्थस्य द्विगुणं
ब्रह्मचारिणः । वानप्रस्थस्य त्रिगुणं यतीनान्तु चतुर्गुणम् ।
अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्तं वानप्रस्थस्य षोडश । हातिशक्तु
गृहस्थस्य अमितं ब्रह्मचारिणः । अनङ्गान् ब्रह्मचारी च
आहिताग्निश्च ते त्वयः । भुञ्जानाएव सिध्यन्ति नैपां

सिद्धिरनश्रताम् । तपोदानोपहारेषु व्रतेषु नियमेषु च ।
इज्याध्ययनधर्मेषु योन शक्तः स निष्कृत्यः । योगस्तपो-
दमोदानं सत्यं शौचं दया श्रुतम् । विद्या विज्ञानमास्ति-
कमेतद्ब्राह्मणलक्षणम् । सर्वत्र दान्ताः श्रुतपूर्णकर्णा जिते-
न्द्रियाः प्राणिबधे निवृत्ताः । प्रतिज्ञहे सङ्कुचिता गृह-
स्थास्ते ब्राह्मणास्तारयितुं समर्थाः । असूयुः पिशुन-
श्चैव कृतघ्नो दीर्घरोपकः । चत्वारः कर्मचारण्डाला जन्म-
तथापि पञ्चमः । दीर्घवैरमस्तथाश्च असत्यं ब्रह्मदूषणम् ।
पैशुन्यं निर्दयत्वञ्च जानीयाच्छूद्रलक्षणम् । किञ्चिद्देमयं
पात्रं किञ्चित् पात्रं तपोमयम् । पात्राणामपि तत्पात्रं
शूद्राक्षं यस्य नोदरे । शूद्राक्षरसपुष्टाङ्गोऽहोऽधीयानोऽपि
नित्यशः । कुत्वापि च जपित्वापि गतिसूक्ष्मं न विन्दति
शूद्राक्षे नोदरस्थेन यः कश्चिन्म्रियते द्विजः । स भवेच्छू-
करोऽप्यस्यस्तस्य वा जायते कुले । शूद्राक्षेन तु भुक्तेन
मैथुनं योऽधिगच्छति । यस्याक्षं तस्य ते पुत्रा नच स्वर्गा-
हिकोभवेत् । स्वाध्यायादयं योनिमित्तं प्रशान्तं चैतन्यस्थं
पापभीरुं बद्धम् । स्त्रीयुक्ताक्षं धार्मिकं गोशरणां
व्रतैः ज्ञानं तादृशं पात्रमाहुः । आसपात्रे यथा न्यस्त
क्षीरं दधि द्रव्यं मधु । विनश्येत् पात्रदीर्घव्यासश्च पात्रं
रसाय ते । एवं गाञ्च हिरण्यञ्च वस्त्रमश्वं महीं तिलान् ।
अविद्वान् प्रतिगृह्णानो भस्मीभवति दारुवत् । नाङ्गं नखञ्च
वादितं कुर्यात् नचापोऽङ्गलिना प्रवेत् । न पादेन
पाणिना वा राजानमपि हन्यात् न जलेन जलम् ।
नेष्टकाभिः फलानि पातयेत् न फलेन फलम् । न कल्क-
पुटकोभवेत् । नस्तेच्छभाषां शिञ्चेत् । अथाप्युदाहरन्ति ।
न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलोभवेत् । नचाङ्गचपलो-
विप्र इति शिष्टस्य गोचरः । पारम्पर्यागतोद्येषां वेदः
सपरिहङ्गणः । ते शिष्टा ब्राह्मणाच्चेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः ।
यज्ञ सन्तं नचासन्तं नाश्रुतं न बद्धश्रुतम् । न सुवृत्तं
न दुर्वृत्तं वेद कश्चित् स ब्राह्मणः । एवंमन्वादि-
संहितादौ बहव आचारा उक्तमायाः दर्शिताः ।
भावापरपर्यायः तन्वोक्ताचारश्च दिव्याचारवीराचार-
पञ्चाचारभेदात् त्रिविधः यथोक्तं तन्त्रसारे ।
“अथ भावविधिं वक्ष्ये शृणुष्व कमलानने ! । विना वेन
न सिध्येत् जन्मकोटिशतैरपि । भावस्तु त्रिविधो देवि !
दिव्यवीरपशुकृमात् । दिव्यवीरौ महाभावौ अधमः
पशुभावकः । वैष्णवः पशुभावेन पूजयेत् परमेश्वरम् ।
शक्तिमन्त्रे वरारोहे ! पशुभावो भयानकः । दिव्ये वीरे-

महेशानि । जायते सिद्धिरुत्तमा । दिव्ये वीरे न भेदोऽस्ति-
ताभ्यां भेदः पशोस्ततः । दिव्यवीरौ प्रवक्ष्यामि सर्वभावोत्तमो-
त्तमौ । विना शक्तौ न पूजास्ति सत्सं भानं विना प्रिये ।
सुद्राश्च सैद्युनश्चापि विना नैव प्रपूजयेत् । स्त्रीभगं
पूजनाधारं स्वर्णरूपकमेव च । अभावे सर्वद्रव्याणा-
मनुकल्पः कलौ युगे । अथ वा परमेशानि । मानसं सर्व-
माचरेत् । ज्ञानन्तु मानसं प्रोक्तं वैदिके मानसं सदा ।
यत्न भुक्त्वा महापूजा मानसं भोजनन्तु तत् । स्त्रीयां
परकीयां वा मानसन्तु रमेत् स्त्रियम् । मानसं मद्यमीनादि
स्त्रीकुर्यात् साधकोत्तमः । स्त्रैरन्तु कुसुमं तद्वत् मानसं
सहपाचरेत् । मानसं भगरोमादि मानसं भगपूजनम् ।
सर्वन्तु मानसं कुर्यात् तेन सिद्धिसंपादयेत्” इति
पिच्छलातन्त्रे पूर्वखण्डे दशमः पटलः । तद्विवरणं
तत्तच्छब्दे दृश्यम् । आचारचन्द्रिका आचारचिन्तामणिः
आचारदीपः आचारमाधवः आचारमयूखः आचारादर्शः
आचारार्कः इत्यादायश्च अन्याः आचारवेदनार्थाः भारत-
वर्षे देशभेदे च प्रसिद्धाः । तत एवाचारभेदा अवसेयाः ।
निषिद्धाचारश्च अनाचारः स च अनाचारशब्दे २५७ पृष्ठे
उक्तप्रायः । अधिकं निषिद्धशब्दे वक्ष्यते ।

आचारदीप उ० आचारार्थः नीराजनार्थोदीपः । रात्र्यां
वाजिप्रवृत्तीनां वा नीराजनार्थो दीपे ।

आचारवत् लि० आचारः शास्त्रोक्तानुष्ठानं कर्त्तव्यतयाऽन्यस्य
महत् मस्य यः । शास्त्रोक्तानुष्ठानयुक्ते स्त्रियां ङीप् ।

आचारवर्जित लि० आचारेण वर्जितः । शास्त्रोक्ताचारहीने
आचारहीनादयोऽप्यत्र ।

आचारवेत्तु लि० आचारं वेत्ति विद-हृच् स्त्रियां ङीप् ।
आचाराभिज्ञे । [स्त्रियां ङीप् ।

आचारवेदिन् लि० आचारं विद-णिनि । आचामिज्ञे
आचारवेदी स्त्री आचारस्य वेदीव । पुण्यभूमौ हेम० ।

आचाराङ्ग न० आचारमङ्गमिव । दृष्ट्यादे द्वादशसु
अङ्गेषु मध्ये अङ्गभेदे हेमचन्द्रः ।

आचारिन् लि० आचरति शास्त्रोक्तानुष्ठारेण आ+चर-
णिनि । शास्त्रोक्तानुष्ठानवर्ति स्त्रियां ङीप् ।

आचारी स्त्री० सम्यक् चारः प्रसरणं यस्याः गौ० ङीप् ।
(हेलञ्चा) हिलमोचिकालतायाम् ।

आचार्य उ० आ+चर-णट् । “उपनीय तु यः शिष्यं
वेदमध्यापरेत् द्विजः । सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं
प्रवक्षते” इति मनूक्कलक्षणे १ वेदाध्यापयितर,

“आम्नायतन्वविज्ञानाञ्चराचरमानतः । यमादियो-
गसिद्धत्वादाचार्य इति कथ्यते” इत्युक्कलक्षणे २ मतप्र-
स्थापके शङ्कराचार्यादौ च । स्त्रियां टाप् आचार्या ।
आचार्यपत्न्यान्तु ङीप् आनुक् च आचार्यानी न
भावम् । “अग्निहोत्री तपस्वी च वेदमध्यापायेषु
यः । सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रवक्षते” दत्तः
“कफादाचार्य आचारं व्याहृत्याचिनोत्यर्थान् आचिनोति
बुद्धिमिति वा” निरु० “आचार्यस्तु ते गतिं वक्षते” छा०
उप० “आचार्यात् पादमादत्ते पादं शिष्यः स्वमेधया ।
कालेन पादमादत्ते पादं सब्रह्मचारिभिः” नीलकण्ठधृता
सृतिः । क्रमेणाचार्यसिद्धिष्वधर्मभ्रात्रे कतीर्थिनः”
याज्ञ० । यज्ञादौ कर्मोपदेशके २ गुरौ “आचार्यस्तु
यथा स्वर्गे शक्रादीनां वृहस्पतिः तथा त्वं मम यज्ञे
स्त्रिंशदाचार्यो भव सुव्रत । यथा शक्रस्य वागीश आचार्यः
सर्वकर्मसु । तथा मया त्वमाचार्यः हतोऽस्मिन् यज्ञक-
र्मणि” इति विधानपारि० पुरा० । ४ पूज्यमात्रे त्रि०
सुराचार्यः दैत्याचार्यः ५ शिक्तकमात्रे च “लङ्कास्तीर्णां
पुनश्चक्रे विलापाचार्यकं शरैः” रघुः ।

आचार्यक न० आचार्यस्य कर्म भावो वा योपधगुरुपोत्तम-
त्वात् वुञ् । आचार्यकर्मणि । “लङ्कास्तीर्णां पुनश्चक्रे
विलापाचार्यकं शरैः” रघुः “नैव जातु महेश्वासः पार्थम-
क्षिष्टकारिणम् । हन्यादाचार्यकं दीप्तं संसृज्य
शरानिर्मितम्” भा० उ० प० १६६ अध्या० । “आचार्यकं
विजयि भान्मथमाविरासीत्” त्व आचार्यत्वं तत्त्वैव न०
तत् आचार्यता तत्त्वैव स्त्री । सोऽचिरेणैव कालेन
परमाचार्यतां गतः” ।

आचार्यभोगीन लि० आचार्यभोगाय हितम् ख “आ-
चार्यादणत्वम्” वार्तिकोक्तेः न णत्वम् । आचार्यभोग-
पर्याप्ते द्रव्यादौ ।

आचार्यमित्र उ० आचार्योमित्रः । अतिशयपूज्ये ।

आचिख्यासा स्त्री आख्यातमिच्छा आ+ख्या-सन-ञ ।
आख्यातमिच्छायाम् । [आख्यातमिच्छौ ।

आचिख्यासु लि० आख्यातमिच्छु आ+ख्या-सन उ ।

आचित लि० आ+चि+क्त । १ व्याप्ते, “कचाचितौ विष्वगवा-
गजौ गजौ” किरा० “कलैरुपचितैर्दिव्यैराचितं खाड-
भिर्भृगम्” (यदरीं दृष्टुः) भा० व० प० १४५ अ० ।
२ गुम्फिते अचिते “अङ्गांचिता सत्यरुद्रितयायाः” कुमारः
रघुश्च “दुष्टा मलशतं तासां विंशत्या भार आचितः” इत्युक्ते

भारतके इतिहासप्रमाणाने । आचितं दयं भाराः
 स्यात् शाकटोभार आचित इत्युक्ते ४ दयभारमाने न०
 शाकटभारे पु० । परिमाणशाकटान् ५ तस्मिन्नेऽपि ।
 ६ संटहीते ७ कृत्रे च । “आढकाचितपात्तात् खोऽन्यत-
 रस्याम्” पा० “आचितं सम्भवति (स्खिन् सन्निवयति)
 अश्वरति पचति वा ख ठञ् वा । आचितीनः आचि-
 तिकः । आचितपरिमाणद्वयस्य स्खिन् समानेयनाहं
 तदश्वरके तत्पाचके च लि० । ठञि स्त्रियां ङीप्त्वे टाप् ।
 आचितादि पु० आचित आदिर्द्वयस्य । गतिकारकोपपदात्
 क्तस्यान्तोदात्ततायां पाणिना पर्युदस्ते गणभेदे आचित,
 पर्याचित, अस्यापित, परिमृहीत, निरुक्त प्रतिपन्न,
 अपल्लित, प्रल्लित, उपहित, उपस्थितं संहितागवि ।
 आचूषण न० आ+चूष-ल्युट् । ओष्ठसंयोगविशेषेण रसातु-
 भगार्थे रसाकर्षके व्यापारभेदे (चोषा) विषयल्ल्याद्यपकर्ष-
 णार्थे श्रोत्रादिसंयोगभेदेनाकर्षणे च । “नाडीयन्त्रागदनेक-
 प्रकाराणो”त्युपक्रम्य “तानि आचूषणार्थमिति” । सुष्ठु०
 करणे ल्युट् शतसाधने (शिक्षा) “तत्प्रच्छिन्ने तदुवस्त्वपट-
 चावननेन गृह्णेष्ये शोणितमवसेचयेदाचूषणात्” सुष्ठु० ।
 आच्छद् लि० आच्छाद्यतेऽनेन आ+छद्-णिच्-किप् हुस्वः ।
 आच्छादने वस्त्रे घञर्थे क । आच्छदोऽप्यत्र पु० ।
 आच्छन्न लि० आ+छद्-क्त । आटते “मेवाच्छन्ने ऽङ्गि दुर्दि-
 नम्” अरुः । [आवरणे ।
 आच्छाद पु० आच्छाद्यतेऽनेन आ+छद्-णिच्-करणे घञ् ।
 आच्छादक लि० आ+छद्-णिच्-ण्वल् । आच्छादनकर्त्तरि
 आच्छादन न० आ+छद्-णिच्-करणे ल्युट् । आवरण-
 साधने षष्ठे भावे ल्युट् । २ आवरणे न० ।
 आच्छादित लि० आ+छद्-णिच्-क्त । आटते ।
 आच्छादिन् लि० आ+छद्-णिच्-णिनि । आच्छादके
 “स्तनयुगपरिणाहाच्छादिना वल्कलेन” शकु० ।
 आच्छाद्य अव्य० आ+छद्-णिच्-ल्यप् । आच्छाद्यर्थे
 “आच्छाद्य चार्द्धयित्वा च श्रुतमीलयते स्वयम्” भट्टः आ+
 छद्-णिच्-कर्मणि यत् । २ आवरणार्थे स्तनादौ शोभ्ये
 च लि० । [च ।
 आच्छिन्न लि० आ+छिद्-क्त । षष्ठेन गृहीते २ सम्यक्छिन्ने
 आच्छिन्न पु० आ+छो-बा० डु संज्ञायां कन् । (आदच्) ।
 छिन्ने ।
 आच्छुरित न० आ+छुर-क्त । १ सशब्दहासे, २ नखाघाते
 शनखशब्दे च । स्वार्थे क । आच्छुरितकमप्यत्र ।

“सामोन्मुखेनाच्छरिता प्रियेष दत्तेऽय काचित् पुलकेन
 भेदे” भट्टिः । ४ भिन्निते च लि० ।

आच्छेद पु० आ+छिद्-घञ् । १ समन्ताच्छेदने २ ईषच्छेदने
 वलात्कारेण श्मश्रुषे च । ल्युट् । आच्छेदनमप्यत्र न०
 आच्छोटन न० आ+स्फुट-ल्युट् पु० । अङ्गुलिमोटने
 (छिद्दिदेशोऽय) । [अङ्गुल्यादौ ।

आच्छोटित लि० आ+स्फुट-क्त पु० । मोटनेन कृतध्वनौ ।
 आच्छोदन न० आच्छिद्यन्तेऽत्र छिद्-ल्युट् घञोऽतश्चोत् ।
 नृगयायाम् अमरः ।

आच्युतदन्ति पु० अच्युतदन्तस्यापत्यम् इज् । आयुधजीविभेदे
 ततः दामन्यादि० स्वार्थे कन् आच्युतदन्तीयः । संघोभूते
 आयुधजीविभेदे ।

आच्युतन्ति पु० अच्युतन्तस्यापत्यम् इज् । आयुधजीविभेदे
 ततः दामन्यादि० स्वार्थे कन् । आच्युतन्तीयः । संघो-
 भूते आयुधजीविभेदे ।

आच्युतिक लि० अच्युतस्य आत्मः काशादि० घञ् जिठ्
 या । अच्युतच्छात्रे ङञि स्त्रियां ङीप् ।

आच्छ आचामे (दीर्घविकारे) इदित् आदि० पर० सक०
 सेट् । आच्छति आच्छीत् । आनाच्छ-आच्छ
 आच्छिता । कर्मणि आच्छाति । णिच् आच्छयति ते आच्छि-
 क्त-त । सन् आच्छिच्छति । किप् आन् आच्छौ । क्लो-
 रिति सूत्रे अतुकोऽपि यदृष्यमिति आन् आंशौ इत्येके ।
 “आच्छतः आच्छित्वा “आच्छेदतिलिप्तम्” । “चक्रयोगे-
 नाच्छेदूर्ध्वस्थिनिर्गतम्” इति च सुष्ठु० ।

आज न० आज्यतेऽनेन आ+अज्-घञर्थे क । १ घृते जटा० ।
 अजसेदम् अण् । २ आगमार्गादौ लि० । “अजङ्कृतं कु-
 मारं कुशलोक्तशिरसमङ्गतेन वाससा संवीतसैष्येयन वाऽजि-
 नेन ब्राह्मणम्, रौरवेण क्षत्रियम् । आजनेन वैश्यम्” आश्व० ।
 ग० “गव्यमाजं तथा चौद्रमाविकं माहिषञ्च यत् । अश्वा-
 याश्चैव नार्याश्च करेणूनाञ्च यत् पयः” सुष्ठुतः । अज-
 भावे घञ् न वीभावः । ३ विशेपे आजानेयः ।

आजक न० अजानां समूहः वुञ् । आगसमूहे ।

आजकरोण लि० आजकरोपलक्षिता रोषीनदीभेदः तस्याः
 सखिलपदेशादि अण् । अजसमूहोपलक्षितनदीसखिलपदादौ

आजकार पु० अजस्यायमाजः कारो यस्य । गिवदृष्टे लि-
 पुरासुरवधकाळे विष्णुना दृषभकृत्यकरणात् तस्य तच्चात्मम्
 यथा । “अथ विष्णुर्नृणां योगी सर्वतोऽङ्गद्वयतत्पतः ।
 दृषदपं समास्थाय प्रोज्जहार रथोत्तमम् । समा-

क्रान्तं देवगणैः समग्रबलपौरुषैः । बलवांस्तोलयित्वा तु
विषाखाभ्यां महाबलः । ननाद प्राणयोगेन मथ्यमान इ-
वास्त्रैः । ततोयं प्रायुविषयं समाक्रम्य विषाणवान् । न-
नाद बलवान्नादं सस्र इव पर्जणि” हरि० ३२४ अ० ।

आजगर न० अजगरं सर्परूपं नङ्गपमधिकृत्य जतोपन्यः
अण् । अजरूपयापेनाजगररूपतां प्राप्स्य नङ्गपस्य यु-
धिष्ठिरेण संवादरूपे भारतानागतवनपर्वणि अवान्तर पर्व-
भेदे तच्च भा० वनपर्वणि १७६ अ० अयधि १८० अ-
ध्यायपथ्येनाध्यायपटकात्मकं तत्कथा तत्तैव दृश्या । “निवा-
तकचैर्युद्धं पर्वं चाजगरं ततः” भा० आ० प० १अ० ।

आजगव न० अजगवमेव प्रज्ञाद्यण् । शिवधनुषि अजगवय-
न्द्दार्थं विवृतिः अजगवं तत्सादृश्यमस्त्वत् अण् । तत्तुल्य
दृढे २धनुषि च “आजगवं नाम धनुः शराः षट्कोद्भवाश्च ये”
भा० व० प० १२७ अ० “तथेत्युक्ता पृथुर्वैर्योगेन्द्रही-
त्वाजगवं धनुः” भा० द्रो० प० ६६ अ० ।

आजधेनवि पुंस्त्री० अजधेन पेतुरस्य पु० पुंवत् तस्यापत्यम्
वाक्कादेः आकृतिगणत्वादज् । आगीरूपधेतुयुक्तधनेरपत्ये ।
आजनन अव्य० आ+जन-ल्युट् । शिख्यातजनने “तेषा-
माजननं पुण्यं कर्मणः प्रीतिमावहेत्” भा० आ० प०
सीमायाम् अव्ययी० । २जन्मपर्यन्ते अव्य० ।

आजन्म(न) अव्य० जन्मनः पर्यन्तम् सीमायाम् अव्ययी०
वा अच् । जन्मपर्यन्ते “सोऽहमाजन्मशुद्धानाम्” रघुः ।
आजन्मसुरभिपत्र पु० आजन्मम् सुरभि पत्रमस्य । मरु-
वक् दृजे राजनि० । [भारापत्ये ।

आजमार्य पुंस्त्री० अजमारस्यापत्यम् कूर्वादि० गद्य । अज-
आजमीढ पु० अजमीढी देशभेदस्तत्र भवः अण् । (आजमीर)
देशभवे तस्य राजा अण् । तद्देशाधिपे २ष्टमे बहुषु तस्य
लुक् । अजमीढाः । “सधस्तुतिमाजमीढासोऽन्मन्” ऋ०
४, ४४, ६, “अजमीढासः तत्सन्मन्मिन” भा० । ३यादव
नृपभेदे च “भरतस्य कुरोः पूरोराजमीढस्य चानघ ! याद-
वानामिमं वंशम्” इत्युपक्रान्तम् भा० आ० प० ७५ अ० ।
“ओमित्येव वशिष्ठोऽपि भारतान् प्रत्यपद्यत । अथाभ्य-
पिञ्चत् साम्राज्ये सर्वज्ञस्य पौरवम् । विषाणभूतं सर्वस्यां
पृथिव्यामिति नः श्रुतम् । भरताधुषितं पूर्वं सोऽध्य-
तितव् पुरोत्तमम् । पुनर्वलिभ्यतयैव चक्रे सर्वमङ्गीक्षितः ।
ततः स पृथिवीं प्राप्य पुनरीजे महाबलः । आजमीढो
महायज्ञैर्वैष्णभिर्भूरिदक्षिणैः ८४अ० । अजमीढेषु भवः
बुज् । आजमीढकः बहुत्ववदासीदभवे त्वि० ।

आजयन न० आजीयतेऽत्र आ+जि-आधारे ल्युट् । युद्धे
आजरस अव्य० जरपर्यन्तम् अव्ययी० अच् जरसा-
देशः । जरपर्यन्ते । आगता जरा यस्य प्रा० इ० अच्
जरसादेशश्च । प्राप्ताजराभावे “आजरसाय समनक्षर्यमा”
ऋ० १०, ८५, ४३, ।

आजवस्तेय पुंस्त्री० अजवस्ते कर्षेपरपत्यम् शुभा० ढक् । अ-
जवस्तिभामकर्षेरपत्ये भृश्या० ढज् । आवस्तिकोऽप्यत्र
स्त्रियां ङीप् ।

आजवाह त्वि० अजोवाहृतेऽत्र वह-विच् आधारे षञ्
अजवाहोदेशभेदः तत्र भवादि अण् । अजवाहदेश-
भवादौ । सच देशः वदरिकाश्रमादुत्तरस्यां पर्यंतोपरिस्थः
तत्र हि अर्जरेव भारो वाहृते इति तस्य तथात्वम् ।

आजातशत्रव पु० अजातशत्रोरपत्यम् अण् । श्रुधिष्ठिरा-
पत्ये न जातः शत्रुरस्य । अशत्रुकस्य ष्टमभेदस्यापत्ये २भद्र-
सेने नृपे च । “एतया वै भद्रसेनमाजातशत्रवमा-
रुणिरभिचचार” शत० ब्रा० अजातशत्रुश्च काशी-
राजः यथोक्तम् छा० उ० “सहोवाचाजातशत्रुं काश्यं
ब्रह्म ते ब्रवाणीति” ।

आजाति स्त्री आ+जन-क्तिन् । आजनने जन्मनि “ताड-
यित्वा त्वणेनापि संवादान्मतिपर्य्यक्तम् । एकविंशतिमाजातीः
पापयोनिषु जायते” । “साध्येऽनृतं वदन्पाशैर्वध्यते वाक्-
शैर्भृशम् । विवशः शतमाजातीस्तस्मात्साध्ये वदेतम्”
इति च मनुः ।

आजाद्य पु० स्त्री अजमत्ति अद्-अण् उप० स० तस्यापत्यम्
गर्गा० यज् । आगभक्तकस्य सुनेरपत्ये स्त्रियां ङीप् बलीपञ्च ।

आजान अव्य० जनोजननमेव अण् जानः तत्पर्यन्तम् अ-
व्ययी० । ऋष्टिकालपर्य्यक्ते मुख्ये । “अङ्गः सम्भृतः पृथि-
व्यै रसः विश्वकर्माणः समवर्तताये तस्य त्वष्टा विदधद्
पमेति तन्मत्स्यस्य देवत्वमाजानमये” यजु० ३१,
१७, “पूर्वकल्पे पुरुषमेधवाजी आदित्यरूपं प्राप्नः
क्षयते । “अङ्गः जलात् पृथिव्याः सक्तायात्
पृथिव्यपां ग्रहणं भूतपञ्चकोपलक्षकम् भूतपञ्चकात्
योरसः सम्भृतः पुष्टः तथा विश्वं कर्म यस्य विश्वकर्माणः
कालस्य रसात्प्रीतिः योरसोऽप्ये प्रथमं समवर्तत समभवत्
भूतपञ्चकस्य कालस्य च सर्वं प्रति कारणत्वात् पुरुष-
मेधयाजिनो लिङ्गशरीरे पञ्चभूतानि पुष्टानि कालस्य
ततः पुष्टेभ्यः कश्चिद्रसविशेषफलरूपोत्तमजन्मप्रदं उत्पन्न
इत्यर्थः । तस्य रसस्य रूपं विदधत् भारयन् त्वष्टा, आ-

दित्यः एति मत्स्यहृदयं करोति अथो प्रथमं मर्तृस्य म-
रुष्यस्य सतस्तस्य पुरुषमेधयाजिनः आजानं देवत्वं मुख्यं
देवत्वम् स्वरूपेण । द्विविधा देवाः कर्मदेवा आजानदे-
वाश्च कर्मणोत्कृष्टेन देवत्वं प्राप्ताः कर्मदेवाः सृष्ट्यादावु-
त्पन्ना आजानदेवाः ते कर्मदेवेभ्यः श्रेष्ठाः “ये शतं
कर्मदेवानामानन्दाः स एक आजानदेवानामानन्द इति
श्रुतेः” वेददी० जननमाधने २ प्रकृतौ च । “न हस्तिनं
प्रतिगृह्णीयात् पुरुषाजानोहि हस्तीति” शत० भा०
पुरुषाजानः पुरुषप्रकृतिकः” इति भा० । आ+जन घञ्
दीर्घः” ३७ तत्पत्तौ पु० ।

आजानज लि० आजानं जायते । सृष्टिकालादरभ्यजाते
देवादौ । द्विविधा हि देवाः केचित् कर्मदेवाः
केचिदाजानदेवाश्च यथ “ते ये शतमाजनजानां देवाना-
मानन्दाः स एकः ये कर्मणा देवानपियन्ति” ऐत० उ० ।

आजानदेव पु० आजानं सृष्टिकालमारभ्य देवः देवत्वमाप्तः ।
कर्मणा तु तत्पददेवभावे चिरप्रसिद्धे देवे “अथ ये शतं
कर्म देवानामानन्दाः स एक आजानदेवानामानन्दो यथ
ओत्वियोऽजिनोऽकामहृतोऽथ ते शतमाजानदेवाना-
मानन्दाः” वृ० उ० । “आजानदेवानामेक आनन्दः उत्-
पत्तितएव ये देवास्ते आजानदेवाः” भा० ।

आजानि लि० आ+जन-अन्तर्भूतगयर्थे इण् कन्दसीति
दीर्घः । १ जनके जननकर्त्तरि । “लीगयायूँपि तव जातवेद-
स्तिन्न आजानीरुपसस्ते अग्नेः” ऋ० १, १७, ३ । आजान-
नीः जनयित्वोभातरः” भा० । अन्तर्भूतगयर्थभावे । २ अनु-
जाते च “तत्रैव पश्चान्तरे आजनयः अनुजाताः स्वसार
इति भाष्यकृता व्याख्यातम् ।

आजानिक्य न० आजानो भवः ठन् तस्य भावादौ
पुरो० यक् । आजान्मसिद्धपदार्थस्य भावे कर्मणि च ।

आजानेय पु० आजे विज्ञेयेऽपि आनेयोऽश्ववाहो यथा
स्थानमस्य । “शक्तिभिर्भिचहृदयाः स्वबलस्य पदेपदे ।
आजानन्ति यतः संचामाजानेयास्ततः सृताः” इत्युक्त-
लक्षणे उत्तमाश्वे । [स्य ब्रह्मणोवाऽपत्ये ।

आजायन पुंस्त्री अजस्यापत्यम् नडा० फक् । अजनामकटप-
आजि स्त्री अजन्यस्याम् अज-इण् न वीभयः । १ समरभूमौ
२ संध्यामे, “आजिं न जन्मुर्गिर्वाहो अश्वाः” ऋ० ६,
२४, ६, “ते यावन् एवाजौ तायान् स दृष्टये परैः” रघुः ।
“अक्काकमिन्द्र ! दुष्टं पुरोयाचाबमाजिपु” ऋ० ५, २५, ७
“आजिपु संध्यामेधु” भा० । ३ मर्त्यदायां स्त्री वा ङीप् ।

“अतोयान्यानि वीर्यवन्ति कर्माणि यथान्तेर्मन्यनम्
आजेः सरणम् दृढस्य धनुषआयमनम्” ऋ० उ० । “आजेः
मर्यादायाः सरणं वाचनम्” शङ्करभा० ५ क्षणे दैर्भागे
पु० । “धन्वना गां धन्वनाजिं जयेम” यजु० २६, २६ ।
“धन्वना आजिं मार्गे जयेम अजन्ति गच्छन्ति यस्मि-
न्मवाजिर्मागः” वेददी० । भावे इण् ७ आक्षेपे ।

आजिनीय लि० अजिन+चतुरर्थ्यां कथाश्चा० ङण् । चर्म्म-
सन्निकटदेशादौ । [सन्निकटदेशादौ ।

आजिरि लि० अजिर+चतुरर्थ्यां सुतङ्गमा० इज् । अङ्गन-
आजिरेय लि० अजिर+शुभादि० ढक् । अङ्गनभगादौ ।

आजिहीर्षा स्त्री अहर्त्तुमिच्छा आ-हृ सन्-भावे च ।
आहरणेच्छायाम् । उ । आजिहीर्षः । आहरणेच्छौ लि० ।

आजीकृण न० आजो कृणति आट्टयति यस्मिन् आ+कृण-
आधारे क । मर्यादावरके देशभेदे ततः धूमादि० भवादौ
पथ्यादौ वुज् । आजीकृणिकः । आजीकृणदेशभवे-पथि
अध्याये, न्याये, विहारे, मनुष्ये, हस्तिनि, गोमये च ।
आजीगर्त्ति पुंस्त्री० अजीगर्त्तस्यापत्यम् बाह्वा० इज् । अजी-
गर्त्तं स्थापपत्ये ।

आजीव पु० आजीव्यतेऽनेन आ+जीव-करणे घञ् ।
१ आजीवनोपाये द्रव्यादौ २ उपाये च । अजायनसुप्रकम्य
“तस्मिन् काले स्थापयेत्तत्पुरस्तात् वस्त्रं गन्तुं पुस्तकं
लेखनीञ्च । स्वर्णं रोप्य यञ्च गृह्णाति बालस्तैराजीवै-
स्तस्य वृत्तिः प्रदिष्टा” सु० चि० । नृणां जन्मलम्नावधि
दशमभावे मेघादीनां चोत्पत्तिराद्रेः क्काणनवांशद्वादशां-
शत्विंशांशरूपैः षड्भिर्वर्गैः क्रमेणाजीवोपायविशेषज्ञानं
भवति यथोक्तं जातके “अथ कल्याणवस्त्रोक्तं
दशमेऽंशविभेदजाम् । वृत्तिचिन्तां लिखेत्कर्माजीवो-
क्तामपि चिन्तयेत् । “वाटिकाकृषिबणिमपसंवेदादूत्यतोऽ-
जगन्तः स्वप्ने भवेत् । जीवनं दृष्यन्तात्तत्पदैः पञ्चि-
धान्यशकटादिसंयुतैः । मौक्तिकादिजलजैर्लिपिलेख्यै-
र्विद्रुमादिकवणिक्क्रियादिभिः । इन्द्रभागत अपो कु-
लीरतोनीरजैर्विषमगान्निशस्तृजैः । वनाद्रिकाष्ठसद्भाह
कुष्माकुसुमैश्च धान्यकैः । कृषिप्राणवाणिज्यैर्वृत्तिः
सिंहशतः स्वप्ने । गान्धर्वशिल्पशकटैर्मणिहेमकर्म्मगन्धर्व-
यैर्नभसि षट्कगणैश्च लेख्यैः । हेमाब्जगोमहिषधान्यकृषि-
क्रयैश्च मूलैर्धनैर्नृपतितोऽपि तत्सोत्यपगे । स्त्रीसङ्ग्रहमाप्तधनचौ-
र्यचिकित्सितैश्च निन्द्योद्यमैर्नृपतिसेवनतोऽलिपगे । भैषज्य-
पराशितादिकयन्त्रविद्याभूषात्मनि निरुर्गव्याहृतस्ये ।

वराङ्गना वारिभयोऽविवक्षाः श्रेष्ठा रताद्यापि रसायने व्युः ।
 क्रीडासु रामासु महापथेषु मृगास्यवर्गे दशमेऽतिविक्षाः ।
 यस्तान्निभेदखननादिकीर्त्य भारस्तन्वोपपत्तिरपि बाहु-
 बलादुपटोत्ये । स्वस्ये गणे भवभवे जवयस्तवाङ्गयोनि
 प्रपायनधनानि नरस्य परार्थः । भावे घञ् । १आजीवार्थ-
 मालम्बने । आजीवति कर्त्तरि अच् । २आजीवनकारिणि
 कर्माजीवः मृषाजीव इत्यादौ तु आ+जीव-अच् ।
 उप० सं० इति भेदः ।

आजीवन न० आजीवत्यनेन करणे ल्युट् । इत्युपाये
 भावे ल्युट् । इत्युपसृपायप्रकरणे “आजीवनार्थं
 धर्मस्तु दानमध्ययनं यजिः” मनुः “स्त्रीणामाजीवनार्थञ्च
 प्रदेयं प्रीतिपूर्वकम्” । “स्त्रीणामाजीवनव्यादिति” च
 सूतिः ।

आजीविका स्त्री आजीवयति आ+जीव णिच्-लुल् ।
 जीविकायां वृत्तौ जीवनार्थे व्यापारे । आ+जीव-कर्त्तरि
 लुल् । आजीवकः आजीवनकर्त्तरि लि० ।

आजीव्य लि० आजीव्यतेऽनेन वा० करणे ययत् । आजी-
 वनोपाये १इत्यादौ “आजीव्यः सर्वभूतानाम्” रामा०
 आजीव्यते इत्यर्थमालम्ब्यतेऽसौ आ-जीव-कर्मणि अच् ।
 २इत्यर्थमालम्बनीये मृषादौ । आजीव्यतेऽत आधारे वा०
 ययत् । ३आजीवनीयदेशे “रम्यमानत सामन्तं स्वाजीव्यं
 देशमावसेत्” मनुः । तेषां सर्वे निवर्त्तनां येऽपि सदातु-
 यायिनः मया ययोविताजीव्यैः संविभक्ताश्च वृत्तिभिः”
 भा० व० प० ६३ अ० ।

आजू स्त्री आजवति आ+जू-किप् दीर्घः । भृतिं विना कर्म-
 कारके । (वेगार) “वृडादभृतिकः क्लेशैर्हरिणजुश्च
 कीर्त्यते । इत्युक्ते कर्मकरभेदे ।

आजूर स्त्री आ+ज्वर-किप् ऊठ् । विष्टौ सुकुटः ।

आज्ञप्ति लि० आ+ज्ञा-णिच् पुक् क्त ह्रस्वः । आदिष्टे कृतादेशे
 आज्ञप्ति स्त्री आ+ज्ञा-णिच् पुक् क्त ह्रस्वः । आज्ञायाम् ।

आज्ञा स्त्री आ+ज्ञा-अङ् । १आदेशे आदेशश्च निरुक्तस्य
 भृत्यादेः कृतादौ प्रत्ययव्यापारभेदः । “आज्ञया
 नरपतेर्द्विजानां दारकर्मवृत्तकृतके तथा । बन्धनोक्तमख-
 दीजणेऽपि क्षौरनिष्ठमखिलेषु चोडुषु” ज्योति० ।
 “तथेति शेषामिव भर्तुराज्ञाम्” कुमा० । “पश्चात् वनाय
 गच्छेति तदाज्ञां सदितोऽप्यहीत्” रघुः । “अनतिक्रमणीया
 दिवस्यतेराज्ञा” यजु० । “दूरापावर्जितकलैकस्याज्ञां
 यासनार्पिताम्” रघुः “शिरोभिराज्ञामपरे मङ्गीभुजः” ।

मावः । २ज्योतिषोक्ते लग्नावधिदशमभावे तन्वोक्ते
 भूमध्यस्थे सुषुम्णानाद्यन्तर्गते ४आज्ञाचक्रे च विवरणमा-
 ज्ञाचक्रवन्दे । “आज्ञासंक्रमणं तत्र गुरोराज्ञेति कीर्त्ति-
 तेति” तन्त्रम् ।

आज्ञाकर लि० आज्ञया करोति क्त-अच् २त० । आज्ञातु-
 सारेण कर्मकर्त्तरि दासादौ णिनि आज्ञाकारी तत्त्वैव लि०
 स्त्रियां ङीप् । किप् आज्ञाकृत् तत्त्वैवार्थे लि० ।

आज्ञाचक्र न० आज्ञासंज्ञकं चक्रम् । तन्त्रप्रसिद्धे देहाव-
 स्थितसुषुम्णानाडीमध्यगते भूमध्यस्थे द्विदके पञ्चा-
 कारे चक्रभेदे । त्रिगुणचक्रसंज्ञा “आज्ञाचक्रं तदूर्ध्वं न्त
 आत्मनोऽधिष्ठितं परम् । आज्ञासंक्रमणं तत्र गुरोराज्ञेति
 कीर्त्तिता” । तत्र निहितचित्तस्य पुरुषस्य सर्वपदार्थसाक्षात्
 कारेण “एवं भूतम्, एवं वर्त्तते, एवं भविष्यतीति” ज्ञानेन
 गुरोरीश्वरस्य तदूर्ध्वं सहस्रदलकमले स्थितस्याज्ञायाः
 “इतः परं त्वया इत्थं कर्त्तव्यमिति” नियोगस्य संक्रमणं
 भवति तेन तदाज्ञास्य चक्रमित्यर्थः । यथा च षट्-
 चक्राणां देहे स्थितिस्तथोक्तं शारदायाम् । “प्रसुवत्यङ्गुला-
 यामं शरीरसंभयात्मकम् । सुदध्नजान्तरे कन्दसत्सेधाद्-
 द्यङ्गुलं विदुः । तस्य द्विगुणविस्तारं विन्दु-
 रूपेण शोभितम् । नाद्यास्तत्र सप्तङ्गुला सख्यास्तस्रः प्रकी-
 र्त्तिताः । इडावामे स्थिता नाडी पिङ्गला दक्षिणे मता ।
 तयोर्मध्यगता नाडी सुषुम्णा वंशमाश्रिता । पादाङ्गुला-
 दपङ्कान्ता शिखाभ्यां शिरसा पुनः । ब्रह्मस्थानं समा-
 पन्ना सोमसूर्याग्निरुपिणी । तस्यामध्यगता नाडी चि-
 त्ताख्या योगिवक्त्रभा । ब्रह्मरन्ध्रं विदुस्तस्यां पञ्चस्र-
 निभं परम् । आधारांश्च विदुस्तत्र मतभेदाननेकधा ।
 दिव्यमार्गमिमं प्राङ्मुखतानन्दकारकम् । इडया सञ्च-
 लेषन्तः पिङ्गलायां दिवाकरः । ज्ञातौ योगनिदानज्ञैः
 सुषुम्णायाञ्च तादृभौ । आधारकन्दमध्यस्थं त्रिकोणमिति
 सुन्दरम् । ज्योतिषां निम्नं दिव्यं प्राङ्मार्गमवेदिनः ।
 तत्र विद्युक्ताकारा कुण्डली परदेवता । परिस्फुरति
 सर्वाङ्गा सुप्रसिद्धशक्तितः । विभर्त्ति कुण्डली शक्तिरा-
 त्मानं हंसमाश्रिता । हंसः प्राणान्धयोनिजं प्राणा नाडीं
 पथान्श्रयाः । आधारादुत्थितोवायुर्व्यावत् सर्वदेहि-
 नाम् । देहं प्राण्य जनाङ्गीभिः प्रयाणं कुरुते बहिः ।
 हादयाकुलमानेन तस्मात् प्राण्य इतीरितः” । तन्त्र-
 चिन्तामणौ षष्ठप्रकाशे । “आज्ञानामाङ्गुलं तद्विमकर-
 इयं ध्यानधाम प्रकाशम् इत्याभ्यां वै कलाभ्यां प्रविष्ट-

सितवपुर्गमपलं सुशुभम् । तन्मध्ये हाकिनी सा शशि-
समभवला वक्त्रपट्कं दधाना विद्यासुद्धां कपालं
उमरुजपत्रां विभक्तौ शुद्धचित्ता । एतत्पद्मान्तराले निव-
सति च मनः स्वरूपं प्रसिद्धम् । एतदभिप्रायेणैव “मनो-
ऽपि तन्मध्ये निवसत्यानन्दलह्यामुक्तम् । मनस्तत्र
स्थित्वा च तदुपहितजीवस्यापि तत्रैव स्थितिः । एवञ्च न्यतौ
हार्दविद्यायां “हृदयं तस्माद्दृश्यम्” इत्युक्तिस्तु हृदये ध्या-
नार्थादित्यविरोधः । महानिर्वाणतन्त्रे शरीर एव चतुर्दश
भुवनानि स्वरूपेण स्थितानि तानि च तत्रैव ध्येया-
नीत्युक्तं तत्र कुत किं ध्येयमित्याकाङ्क्षायां मूलाधारादिकं
भूरादिलोकतया ध्येयमित्युक्तम् तत्र विशुद्धचक्रस्य
जनलोकतया ध्येयतामुक्ताह ।

“एतत्पद्मस्योर्द्ध्वे ज्ञानपद्मं सुदुर्लभम् । दलद्वयसमा-
युक्तं पूर्णचन्द्रस्य मण्डलम् । पद्ममध्ये योजकोपे करे-
ज्जिन्तामण्यः पुरोम् । तन्मध्ये नयकोणञ्च यन्त्रं परम-
दुर्लभम् । शम्भुबीजं हि तन्मध्ये साकारं हंसरूपकम् ।
हंसः परब्रह्मरूपः साकारः शिवरूपकः । तारचन्द्रो-
रारोहे निर्गमागमपञ्चवान् । शिवशक्तिपदद्वन्द्वं विन्दु-
द्वयविलोचनः । विहारसाय हंसस्य हेमपङ्कजपूजिते ।
एवं हंसोमणिदीपे तस्य क्रोडे परः शिवः । वामे तस्य
सिद्धकाली सदानन्दस्वरूपिणी । तस्याः प्रसादमासाद्य
सर्वकर्ता महेश्वरः । तपोलोक इदं भद्रे ! सर्वलोकस्य
दुर्लभम् । यत्र ब्रह्मादयो देवा ध्यानयोगं सदाभ्यसेत् ।
मनसापि न लभ्येत योगेन तपसा न च । तपोलोकं
गोलोकस्य चतुर्लज्जगुणं शिवे ! । ब्रह्मलोकेषु ये देवा
वैकण्ठे ये सुरादयः । शम्भुलोके वसेद्योहि तेजोभक्ति-
परायणः । तपसापि न लभ्येत तपोलोकगतिं शिवे ।
तपोलोकसमेनास्ति लोकमध्ये सुलोचने ! । सालोकां हि
महोलोके साकृद्यं जनलोकके । सायुज्यं च तपोलोके
निर्वाणं हि तदूर्ध्वके । ततो ब्रह्मादयो देवास्तपोलोका-
र्थिनः सदा । इति ते कथितं कालं ! चक्रपट्कस्य लज्ज-
णम् । यज्ज्ञानादमरश्चैव जीवन्मुक्तश्च साधकः ।
यज्ज्ञात्वा जननीगर्भं न विभेत्, कदाचन” ।

आज्ञातं त्रि० आ+ज्ञा-क्त सम्यग्ज्ञाने “आज्ञातं यदना-
ज्ञातं यज्ञस्य क्रियते मिथः” यजु० शिवसङ्कल्पः ।

आज्ञातीर्थं न० इत० । तन्त्रे मानसज्ञानाङ्गे ध्येयतयोक्ते
आज्ञाचक्राख्ये तीर्थे । “आज्ञाचक्रे सदा ध्यात्वा ज्ञाति
निर्वाणसिद्धये” । रुद्रयामलम् ।

आज्ञान न० आ+ज्ञा-ल्युट् । आज्ञाकरणे मानसवृत्ति-
भेदे । मानसवृत्तयश्च यथा । “संज्ञानं विज्ञानं
प्रज्ञानं मेधा दृष्टिर्धृतिर्मतिर्मनीषा जूतिः स्मृतिः
संकल्पः क्रतुरसुः कामोदयः इति सर्वाण्येवैतानि
प्रज्ञानस्य नामधेयानि” ऐ० उ० । “तदन्तःकरणोपाधि-
कस्योपलब्धः प्रज्ञानरूपस्य ब्रह्मण्य उपलब्धार्था अ-
न्तःकरणवृत्तयो बाह्यान्तर्वर्त्तिविषयविषयास्ता इमा इत्यु-
च्यन्ते । संज्ञानं संज्ञप्रियेतनभावः । आज्ञानम् आज्ञ-
प्रियोद्वरभावः । विज्ञानं कलादिपरिज्ञानम् । प्रज्ञानं
प्रज्ञप्रिः प्रज्ञता । मेधा मन्यधारणे सामर्थ्यम् । दृष्टि-
रिन्द्रियद्वारा सर्वविषयोपलब्धिः । धृतिर्धारणमवसन्नानां
शरीरेन्द्रियाणां यथोक्तम्भनं भवति । धृत्या शरीरसुदृढ-
नीति हि वदन्ति । मतिर्मननम् । मनीषा तत्र स्वा-
तन्त्र्यम् । जूतिर्येतसोरुजादिदुःखिभावः । स्मृतिः
स्मरणम् । संकल्पः शुक्लज्ज्वादिभावेन संकल्पनम्
रूपादीनाम् । क्रतुरध्यवसायः । असुः प्राणनादिजीव-
नक्रियानिमित्ता दृष्टिः । कामोऽसङ्गिहितविषयाकाङ्क्षा ।
वशः स्वीव्यतिकराद्यभिज्ञाया इत्येवमाद्याः अन्तःकरण-
वृत्तयः” शङ्करभाष्यम् ।

आज्ञानुग त्रि० आज्ञामनुगच्छति अनु+गम-उ इत० । आदे-
शानुसारेण गन्तरि दासादौ क्त आज्ञानुगताऽप्यत्र त्रि० ।
आज्ञानुगामिन् त्रि० आज्ञामनुगच्छति अनु+गम-णिनि
इत० स० । आज्ञानुगते स्त्रियां ङीप् ।

आज्ञानुयायिन् त्रि० आज्ञामनुयाति अनु+या-णिनि
इत० स स्त्रियां ङीप् । आज्ञानुसारेण गन्तरि दासादौ ।
आज्ञानुवर्तिन् त्रि० आज्ञामनुवर्त्तते अनु+वृत्-णिनि इत०
स्त्रियां ङीप् । आज्ञानुसारेण वर्त्तमाने दासादौ ।

आज्ञानुसारिन् त्रि० आज्ञामनुसरति अनु+सृ-णिनि इत०
स्त्रियां ङीप् । आज्ञानुसारेण कर्मकारके दासादौ
आज्ञापक त्रि० आज्ञापयति आदिशति आ+ज्ञा-णिच्
ण्वल् । आज्ञाकारके स्वामिप्रभृतौ । [पत्ने (उकुमनामा)]

आज्ञापत्र न० आज्ञाज्ञापकं पत्रम् शाक० त० । आदेशज्ञापके
आज्ञाभङ्ग पु० आज्ञाया आदेशस्य भङ्गः स्वविषयेषु प्रचारा-
भावः । आदेशस्याकरणेन आदिदृष्टिविषयेषु प्रचाराभावे
(उकुम्, ना माना) । “दंष्ट्राभङ्गं कृगणासधिपतय इव स्यक्त-
मानावलेपाज्ञाभङ्गं सङ्गन्ते नरप ! नृपतयस्त्वाहयाः
सार्वभौमाः” इति “चन्द्रगुप्तस्य चेतसः पीडासुप्तचिन्मता
चाणक्येन क्रियमाणे चाज्ञाभङ्गे स्वयोपलोकैरुपलोक-

वितव्य" इति च सङ्गाराजसम् । [आम्नासूक्ते दासादौ आज्ञावह पु० आज्ञां वहति वह-अव् । आदेशवाहने आज्ञासम्पादिन् पु० आज्ञाम् आदिष्टविषयं सम्पादयति सम्+पद+णिच्-णिनि ईत० स० स्त्रियां ङोप् । आदिष्ट विषयसम्पादने अनुकूले दासादौ ।

आज्य न० आज्यते आ+अनुज-क्यप् नलोपः । इति । "सर्पिर्विलोममाज्यं स्याद्वनोभूतं दत्तं भवेदित्युक्ते २ विलोने सर्पिषि "सूत्रेण दत्तमागादाज्यं गृहीत्वा" भवदेवः "पूतं पवित्रेणे-वाज्यभापः शुभन्तु भैनसः" इति पदमन्त्रः ३ श्रीवासे चन्द्रे पु० अजयपालः । "आजिमोयुक्तस्मादाज्यानामाज्यत्वमिति निरुक्ते सामस्तोमभेदे । स च "स्तोमः सामवि० ब्रा० भा० उक्तः "वह्निष्यमानसूक्तस्य आद्यम् अग्न आयाहिधीतये" इत्यादि सूक्तम्, आनो मित्वावरुण इति द्वितीयम् "आयाहि सुच्य आहत इति" तृतीयम् । "इन्द्राग्नी आगतमित्यादि चतुर्थम्" उत्तरा० १ प्र० ३, ५, ६, ७, सूक्तानि तान्येतानि प्रातः सवने गायत्रिसाम्ना गीयमानानि आज्यस्तोत्रा-युच्यन्ते तेषु चाज्यस्तोत्रेषु पञ्चदश स्तोमो भवति तस्य स्तोमस्य विद्युतिरेवमान्नायते । "पञ्चभ्योहिङ्करोति स तिसृभिः स एकया स एकया पञ्चभ्योहिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स एकया पञ्चभ्योहिङ्करोति स एकया स एकया स तिसृभिः" सामविधानब्राह्मणम् "एवं तिरावर्त्य" तत्र प्रथमाष्टौ प्रथमायास्त्रिरा-ष्टुतिः द्वितीयाष्टौ मध्याया स्त्रिरभ्यासः । तृतीयाष्टौ उत्तमायास्त्रिरभ्यासः । सोऽयं पञ्चदशस्तोम इति" आज्यदोह न० सामवेदिपाद्ये सूक्तभेदे "वामदेव्यं दृष्टत्वा मज्जेऽसाम रथन्तरम् । तथा पुरुषसूक्तञ्च रुद्रसूक्तं ततः परम् । आज्यदोहानि सामानि शान्तिकं भारुडानि च । पश्चिमे द्वारपालौ तु पठेतां सामगौ तथा" दानपारि० पु० तानि च सामानि देवव्रतसंज्ञकानि त्रीणि यथा । "अधि पतायि मित्व पतायि क्षत्तप तायि स्वाः प तायि धनप ता २, यि ना २, माः । मन्थुना दृढहा सू-य्येण खराद्यन्नेन मधवा दक्षिणास्य प्रिया तनूराज्ञा विशं दाधार । दृषभस्त्वष्टा दृढेण शचीपतिरन्नेन पयः पृथिव्या स्तृणिकोऽग्निना विश्वं भूतम् । व्यभवो वायुना विश्वाः । प्रजा अभ्यपयथा यष्टकादेष्वाहु भाक् सोमेन सोमपाः समिज्या परमेष्ठी । ये देवादेवाः । दिविषदः । स्थलेभ्यो वो देवादेवेभ्यो नमः । ये देवादेवाः । अन्तरि-क्षसदः । स्थलेभ्यो । ये देवाः । पृथिवीषदः । स्थलेभ्यो ।

ये देवाः । अक्षुषदः । स्थलेभ्यो । ये देवाः दिक्षुषदः । स्थलेभ्यो । ये देवाः । आशासदः । स्थलेभ्यो । अक्ष-ज्वाभिय धन्वने विते मन्थुनयामसि ऋडतां नरुह अक्ष-भ्यम् । रुडा २, ३, भा । यद्दं विश्वं भूतं युयो २, । आउ । वा २, ३, ना २, ३, ४, माः ॥ १॥ अ-धिप तायि मित्वप तायि क्षत्तप तायि । स्वः-प तायि धनप ता २, यि । ना २, माः । नम उत्ततिभ्यश्चोत्तन्वानेभ्यश्च नमो नीषक्त्रिभ्यश्चोपवीतिभ्यश्च न-मोऽस्यङ्गाश्च प्रतिदधानेभ्यश्च नमः प्रविध्यङ्गाश्च प्रव्याधि-भ्यश्च नमः त्सरङ्गाश्च त्सारिभ्यश्च नमः श्रीहभ्यश्च आयि-भ्यश्च नमस्तिस्रङ्गाश्चोपतिङ्गाश्च नमो यते च वियते च नमः पथे च विपथाय च अवज्ज्यामिव धन्वने इत्यादि प्रा-ग्वत् ॥ २॥ अधिप । तायि । मित्वप । तायि क्षत्तप । तायि । स्वःप । तायि । धनप । ता २, यि । ना २, माः । नमोऽज्ञाय नमोऽक्षपतय एकाज्ञाय चाक्षपज्ञादाय च नमो नमः । रुद्राय तीरसदे नमः स्थिराय स्थिरधन्वने नमः प्रतिपदाय च पटरिणे च नमस्त्यिष्यन्काय च कपर्दिने च नम आश्रयेभ्यश्च प्रत्याश्रयेभ्यश्च नमः क्रव्येभ्यश्च विरिम्भे-भ्यश्च नमः संदृते च विदृते च अवज्ज्यामित्यादि पूज्ये वत् २ । (सामारण्यौ ५ प्र० १ अ० ६, ७, दगा०) गाना-शक्तौ अधिपतये इत्याद्यनुयाकं विधा जपेत् अधिपतये मित्वपतये क्षत्तपतये स्वःपतये धनपतये नम इत्येव पठनीयमेवमग्रेऽपि अक्षभ्यमित्यनन्तरं यद्दं विश्वं भूतं युयोवे नम इति नीषक्तीत्यत्र निषक्तीत्येव पठनीय-मन्यत् गानांशं स्तोमं विहाय समानम् ।

आज्यप पु० आज्यं पिबानि आज्य+पा-क उप० स० । पुलस्त्यस्य उत्र वैश्यानां पितृदेवेषु । "सोमपा नास विप्राणां क्षत्रियाणां हविर्भुजः । वैश्यानामाज्यपा नाम शूद्राणान्तु सु कालिनः" मनुः । "पुलस्त्यस्याज्यपाः पुत्राः" इति भा० आ० प० । "देवा आज्यपा आवहेति" "देवा आ-ज्यपा अग्निं होत्रायावहेति" च शत० ब्रा० ।

आज्यभाग पु० आज्यस्य भागः । इत्येकदेशे 'सरस्वताज्य-भागा भवति' शत० ब्रा० । इतस्य २ वैदिकाहुतिभेदे च स च ऋग्वेदिनामग्नेरुत्तरभागे रुक्मेणाग्नये दीयमान आहुति-विशेषः तद्वक्षिणभागे सोमाय दीयमान आहुतिभेदश्च । "तूष्णीमाघार्याधारावाज्यभागी जुहुयादग्नये स्वाहा सो-माय स्वाहेति" आश्व० गृ० । यजुर्वेदिनान्तु अग्नये स्वाहा इदमग्नये इति उत्तरपूरुषाङ्गे सोमाय स्वाहा इदं

सोमावेति दक्षिणपूर्वाङ्ग इति भेदः । “ता उहैता देवताकचुः यादमा अग्नीषोमावन्वाजग्नु रग्नीषोमौ युवं वै नौ भूधियभाजौ स्थोययोर्वा मिदं युवयो रन्वा भजतमिति । तौ होचतः किमावयोस्ततः स्यादिति यस्यै कस्यै च देवतायै हविर्निर्वपास्त्वहं पुरस्तादाज्यस्य यजानिति तस्मादाज्यै कस्यै च देवतायै हविर्निर्वपन्ति तत्पुरस्तादाज्यभागावग्नीषोमाभ्यां यजन्ति” शत० ब्रा० । इति तयोः सर्वदेवानां यज्ञस्यादौ आज्यभागदानं विहितम् । “आज्यभागाभ्यां चरत्याग्नेयेन सौम्येन” कात्या० २, २, १ ।

आज्यभुज् पु० आज्यं मन्त्रेण प्रक्षिप्तं विलीनं सर्पिः भुङ्क्ते भुज-क्रिप् । १ हविर्भुजि वङ्गी तन्मुखेन हविर्भोजे २ देवे च । आज्ञन न० आ+अञ्ज-ल्युट् । समन्तादभ्यङ्गने । “तेज वा एत-ज्योर्यदाञ्जनम्” ऐ० ब्रा० अञ्जनायां भवः अण् । २ हनु-मति वानरभेदे स च दाशरथिसहायः “दाशरथिवलैरिवाञ्जननीलनलपरिगतप्रानैः” काद० । अञ्जनस्येदम् अण् । ३ अञ्जनसम्बन्धिनि लि० ।

आञ्जनिक्य न० अञ्जनाय हितम् ठन् ततः पुरो० भावे कर्मणि च यक् । अञ्जनसाधनत्वे ।

आञ्जनेय पु० अञ्जनाया अपत्यं ढक् । अञ्जनागर्भजाते हनू-मति वानरे । “अञ्जनागर्भसंभूतो वायुपुत्रो महाबलः” । हनुमत्स्तुतिः । [अञ्जलिकरणे ।

आञ्जलिक्य न० आञ्जलिरेव स्वार्थे कन् ततः पुरो० यक् ।

आञ्जिनेय पु० अञ्जिन्यां भवः ढक् (आजनाइ) कीटभेदे ।

आञ्जिहिषा स्त्री आंजितमिच्छा आ+अन्-ह-सन्-अ ।

आगमनेच्छायाम् “आंजिह जाताञ्जिहिषः” भट्टिः ।

आटरूप पु० अटरूप एव स्वार्थे अण् । वासकष्टे स्वार्थे कन् तत्रैव “आटरूपकवर्णाभाहयाः यान्त्यनुयायि-नाम्” भा० ङी० प० ।

आटविक लि० अटव्यां चरति भवो वा ढक् । अरण्य-चारिणि “प्रच्छन्नवृक्षास्ते ते ये स्तेनाटविकादयः” मनुः “दण्डेषु सुहृत्कुमारताटविकाः सामन्तसैनिकाद्याश्च” सा० द० २ “सैन्यभेदे । सैन्यानि च पडविधानि । यथा “मौलं भृत्यः सुहृच्छ्रेणी द्विषटाटविकं बलम्” मल्लिनाथ छतकोषः । तदभिप्रायेणैव “पडविधं बलमदायेति” रघुः ।

आटवी स्त्री अटव्याः सन्निकटा पूः अण् । दक्षिणदिक्स्थ-यवनपुरीभेदे । सहदेवद्विजयवर्ष्येने । “दूतैरेव वशे चक्रे करञ्चनानदापयत्” पाण्डुरांश्च द्रविडांश्चैव सहिता-ञ्चोड्केरलैः । अन्ध्रांश्चालवनांश्चैव कलिङ्गानुद्रकसिं कान् ।

आटवीञ्च पुरीं रम्यां यवनानां पुरं तथा” भा० सं० प० ।

आटि पु० आ+अट्-इण् । १ शरारिपक्षिणि । २ मत्तप्रभेदे च जातित्वेन स्त्रियां वा ङीप् । आत्मादिषु पाठात् शाला-शब्दे परेऽस्योदात्तत्वम् ।

आटिक लि० आटाय गमनाय प्रवृत्तः ठण् । गमनप्रवृत्ते स्वार्थे ध्यञ् । आटिक्यमयत् न० ।

आटिकी स्त्री आटम् अटनमर्हति अण्-ङीप् । गृहाङ्गुर्हिर्ग-न्तुमर्हयामनुपजातपयोधरायां स्त्रियाम् । “मटचीहतेषु कुरुष्वटिक्या सह जाययोषस्तिहं चाक्रायण इभ्ययामे प्रद्राण उवास” का० उ० । आटिक्याऽनुपजातपयोधरादि स्त्रीव्यञ्जनया जायया सह” इति भा० ।

आटीकन न० आटीक्यत ईषद्गम्यते आ+टीक-ल्युट् । वत्सानां प्रथममल्पगतौ स्वार्थे कन् तत्रैव हारं लान्ततया पाठः प्रामादिकः ।

आटीमुख न० आट्याः शरारिभेदस्य मुखमिव मुखमस्य । सुशुतोक्ते शस्त्रभेदे “सूचीकुशपलाटीमुखशरारीमुखेत्यादि विंशतिशस्त्रगणनायाम् सुशु० अर्द्धधारशब्दे विवर्तितः ।

आटोप आ+तुप-घञ् घृषो० ठत्वम् । १ दर्पे, २ संरम्भे, ३ आङ्गुले च । “साटोपसुखीर्निगं नदनः” माघः “मदजलदुर्हिनाभकारगजघटितघनघटाटोपपरि-पालितापि” काद० “साटोपं परिक्रम्य” वेणी० “कलापरुचि-राटोपनिचितान् सुकुटानिव” भा० सं० प० । ४ वातजन्ये उदरशब्दभेदे “आमाटोपापचिते भृगुस्ये किमिविका-रिणाम्” सुशु० ।

आडम्बर पु० आ+डवि-लोपे, अरन् । १ हर्षे, २ दर्पे, ३ तर्क्यस्वने, ४ आरम्भे ५ संरम्भे, ६ अक्षिलोन्नि, घनमर्जि-ते, ७ आयोजने च ८ मत्वर्थे इति । आडम्बरिन् त-द्युक्ते लि० । [भेदे । ततः गोत्रप्रत्ययस्य वङ्गपु लुक् ।

आडारक पु० अड-उद्यमे घञ् ततः आरक् कृषि-आडि पु० अड-उद्यमे इण् । खनामख्याते मत्स्यभेदे । शरारीविहगे च पुंस्त्री० स्त्रीत्वे वा ङीप् स्वार्थे कन् आडिकामयत् ।

आडू पु० अल ज लस्य डः नि० ङङिः । (भेला) उड्ये ।

आढक पु० आढौकते आ+ढौक-वञ् घृ० । “अटसुटिर्भवेत् कुञ्जिःकुञ्जयोऽष्टौ तं पुष्कलम् । पुष्कलानि च चत्वारि आढकः परिकीर्तित इति” मतभेदे चतुर्विंशत्यधिकस-हस्रसप्तमाने “द्वादशप्रवृत्तिभिः कुड्वस्तञ्चतुर्गुणोत्तरं प्रस्थाढकश्रेण्या, इत्युक्ते द्विनवत्युत्तरशतप्रवृत्तिमाने च

एतच्च धान्यादेराने । सुवर्णादिमाने तु सुशुतः ।
 “द्वादश धान्यमाषाः मध्यमाष्टसुवर्णमाषकः ते षोडश
 सुवर्णम् । अथ मध्यमनिष्पावा एकोनविंशतिर्हरणं
 तान्यङ्गे तृतीयानि कर्षं ततश्चोर्ध्वं चतुर्गुणमभिर्वर्द्धयन्तः
 पलकुडवप्रस्थादकरोणा इत्यभिनियम्यान्ते इत्युक्ते २५६
 पलमाने च । अर्द्धादिपाठात् कोषधादन्तत्वेऽपि
 अस्य पु० न० लिङ्गता । अस्य परिमाणवाचकत्वात् आदकोत्री
 हिरित्यादौ प्रथमायाः परिमाणमर्थः आदकपरिमाण
 परिच्छेदोत्रीहिरित्यादि बोधः । आदकं सम्भवति
 अवहरति पचति वा ख टज् वा । आदकीनः आद-
 किकः आदकमितधान्यस्थापने तद्वह्नारके च पात्रे तत्-
 पाचके सूदादौ लि० ठजि स्त्रियां ङीप् इति भेदः ।

आठकजम्बु पु० आठकमिता जाम्बूयत्वं देशे । स्थूलजम्बुयुक्त-
 देशे तत्र भवः दृष्टात्माचाम् ठज् कस्यापवादकः ।
 आठकजम्बुकः । तत्र भवे लि० ।

आठकी स्त्री आठौकते अच् प्रपो० गौ० ङीप् । (अरहर)
 इति ख्याते शमीधान्यभेदे । “आठकी त्वरी कृष्णा मधुरा
 शीतला लघुः स्निग्धशी वातजननी वर्या पित्तकफास-
 जि” भावप्र० फले अस्य पुस्तकमपि “आठकांश्च मसूरांश्च
 कोद्वान् लवणं त्यजेत्” काशी० ख० वैश्वदेवे वर्जने ।

आठर लि० आ+ध्र्यै-क प्रपो० । १ युक्ते, २ विविष्टे ३ सम्भवे
 धनिनि च । युक्ते धनादयः पुण्यादयः विनयादयः ।
 सम्भवेः सम्भूयुक्तः “आठरास्तथाऽव्यसनिनः स्वरुक्ताश्च
 सर्वदा” भा० स० प० ५ अ० । “आठरोद्व्यति द्रोघधर्मे-
 मतिक्रामति धर्ममतिक्रामन् पपमं करोतीति नोलकण्टधृता
 स्रुतिः “वेतुः पञ्चभिराठरानाम्” स्रुतिः “आठरादिव
 प्रापणिकादजसम्” भावः ।

आठकुलीन उ० स्त्री आठकुले भवः खः । आठकुलभवे ।
 आठङ्गरण न० अनादयमादयं करोत्यनेन आठर+क-
 करणे ख्युन् सुम् उप० स० । अभूतादयस्य आठरताकरणे ।
 आठरचर लि० भूतपूर्व आठरः चरट् । भूतपूर्वादेर
 स्त्रियां ङीप् ।

आठरतम लि० अतिशयेन आठरः तमप् । अतिशयादेर ।
 आठरपदि अव्य० आठरं पदं प्रहरणं इत्यत्र द्विदण्ड्या०
 इच्च इजन्तत्वादव्ययत्वम् । आठरपदप्रहरणयुक्ते शुभे ।

आठरम्भवन न० अनाद्य आद्योभवत्यनेन आद्य+भू-करणे
 ख्युन् सुम् उप० स० । अनाद्यस्य आद्यभवनसाधने ।

आठरम्भविष्णु लि० अनादय आठरो भवति आठर+भू-खिप्प-

च् सुम् उप० स० । अभूतपूर्वादेर आठरताम् प्राप्ते
 “आठरम्भविष्णुर्विशेषा कुमारः” भट्टिः ।

आठरम्भावक लि० अनाद्य आद्योभवति आद्य+भू-खिक्क
 सुम् उप० स० । अनादये आठरतया भवे ।

आठरात पु० आठरोवातोयत्वं । “कर्ममेदोदतो वायुर्वदोद-
 प्रतिपद्यते । तदाङ्गमर्द्धैयित्यरोमहर्षरुजाच्चरैः
 मिद्वया चार्द्धितौ सन्धौ शीतलावप्रचेतनौ । गुरुकाव-
 स्थिराधूक न स्वाविव च मन्यते । तमूरुस्तम्भमित्याङ्ग-
 राट्प्रातमथापरं” सुश्रुतोक्तलक्षणे ऊरुस्तम्भरोगे ।

आणक लि० अणक एव स्वार्थे अण् । १ अथमे कृत्सिते कृत्तः ।
 “आणकं सुरतं नाम दम्पत्योः पार्श्व संस्थयोः” इत्युक्त
 लक्षणे २ सुरतभेदे न० ।

आणव न० अणोर्भाविः घृत्वादि० वा अण् । अणुत्वे ।

आणवीन लि० अणुधान्यानां गर्भपादेनां भवनं क्षेत्रम् वा
 खज् । (सुनाडाङ्गा) क्षेत्रभेदे खज् गर्भपाद्युधान्या-
 न्युत्पद्यन्ते तस्मिन् । पक्षे यत् अण्वव्यमव्यत्वं ।

आणि पुंस्त्री० अण-इण् स्त्रियां वा ङीप् । रथचक्राद्यस्यैकीलके,
 २ कोटौ ३ योस्त्रि च । “मयोभुवा सरथा यातमर्गान्
 निधिं धुरमाणि न नाभिम्” ऋ० ४, ४३, ८ । “आणिं
 न रथ्यममृताधितस्युः” ऋ० १, २५, ६, सुश्रुतोक्ते मर्मास्थान-
 भेदे, अत ऊर्ध्वं प्रत्येकयोर्मर्मास्थानं व्याख्यास्याम”
 इत्युपक्रमस्य । “जातुन ऊर्ध्वं सुभयतस्त्यङ्गुलमाणिर्नाम
 तत्तयोफाभिद्विजिः स्तब्धसकथिता च” उक्तम् ।

आणीवेय पुंस्त्री० अणिरस्यस्य वा दीर्घः अणोवः कषि-
 भेद स्तस्यापत्यम् शुभ्रा० ढक् । अणोवर्धरेपत्ये ।

आण्ड लि० अण्डेभवः अण् । १ अण्डसम्भवे पक्षिप्रभृतौ
 स्त्रियां ङीप् वेदे तु कचित् टाप् । “आण्डेव भिक्षा शकु-
 नस्य गर्भम्” ऋ० १, ६८, ७, २ अण्डजाते हिरण्यगर्भे पु०
 “तदण्डमभवज्जैमं सहस्रांशुसमप्रभम् । तस्मिन् जज्ञे स्वयं
 ब्रह्मा सर्वलोकपितामह” इति मनूक्ते स्तस्याण्डजातत्वात्
 तथात्वम् । “विराड्वहेमावागडौ खराट् च” शत० ब्रा० ।
 अण्डमेव स्वार्थे अण् । २ पुरुषपक्षे स्तार्थिकप्रत्ययस्य कचित्
 लिङ्गवचनातिक्रमस्येष्टत्वात् पु० “यस्य ह्य्राण्डौ भवतः
 रेतः सिञ्चति” शत० ब्रा० । “आनन्दनन्तामाण्डौ मे” यजु०
 २०, ६, “आण्डौ दृषणौ वेददी० । “अण्डं दृषणोऽस्यस्य
 अण् । ४२ पणयुक्ते “आण्डौ वै रेतः सिञ्चौ” शत० ब्रा० ।
 अण्डेन निर्वृत्तः अण् । अण्डनिर्वृत्ते ५ कपाकल्पे द्युलोकौ
 भूलोकौ च । “तस्मिन् अण्डे स भगवानुपतिष्या परि” त्वरम्

स्वयमेवात्मनो ध्यानासदृशमकरोद्दिधा । ताभ्यां स श-
कलाभ्याश्च दिवं भूमिश्च निर्ममे इति” मनुनाऽण्डशक-
लाभ्यां तयोस्तत्पत्तिप्रतिपादनात्तयोस्तथात्वम् ।

आण्डज पु० अण्डात् जायते जन-इ स्तार्थे अण् ।
१ अण्डजे पक्षिसर्पादौ । २ तच्छरीरे न० “तेषां खल्लेषां
भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्त्याण्डजं जीवजमुद्भि-
ज्जम्” इति छा० उ० । “तेषां जीवाविष्टानां ख-
ल्लेषां पक्षादीनां भूतानामेषामिति प्रत्यक्षनिर्देशा-
च्च तजःप्रभृतीनाम् । तस्मात्तेषां खल्लेषां भूतानां
पशुपक्षिस्थावरादीनां त्रीण्येव नातिरिक्तानि बीजानि
कारणानि भवन्ति । कानि तानोक्त्युच्यन्ते । अण्डजम-
ण्डाज्जातम् अण्डजमेवाण्डजं पक्षादि । पक्षिसर्पादिभ्यो
हि पक्षिसर्पादयो जायमाना दृश्यन्ते । तेन पक्षी पक्षिणं
बीजम् सर्पः सर्पाणां बीजम् । तथाऽन्यदप्यण्डाज्जातं
तज्जातीयानां बीजमित्यर्थः ॥ नन्वाण्डाज्जातमण्डजमुच्यते
ऽतोऽण्डमेव बीजमिति युक्तं कथमाण्डजं बीजमुच्यते ।
सत्यमेवं स्याद्यदि त्वदिच्छातन्त्रा श्रुतिः स्यात्तत्तन्त्रा
श्रुतिर्यत् आह्वाण्डजादौव बीजं नाण्डादिति । दृश्यते
चाण्डजाद्यभावे तज्जातीयसत्त्वभावे नाण्डाद्यभावे ।
अतोऽण्डजादीन्येव बीजान्यण्डजादीनाम्” भा० ।

आण्डायन लि० अण्डेन निर्दत्तः पक्षा० फक् । अण्ड-
निर्दत्ते लि० । [खडीर इत्येव साधुरित्यन्ते ।
आण्डीर पु० आण्डमस्यस्य ईरच् । दृषण्युक्ते इत्यपरे अ-
आण्डीवत पु० राजभेदे । तेन निर्दत्तम् कण्ठा० फिज् ।
आण्डीयतायनिः तच्चिद्वेत्ते लि० ।

आत् अव्य० अत-विष् । १ अनन्तरमित्यर्थे । “आदस्य
वातो अनुवाति शोचिः” ऋ० १, १४८, ४ २ अपिचेत्यर्थे
“विश्वकर्मा विमना आदिहायाधाता विधाता परमोत्
सन्दृक्” यजु० १७, २६, “आत् अपि च” वेददी० आ+
स्वरूपे तकार । ३ आकाररूपे वस्ते पु० “आतश्चोपस-
र्गैः कः” पाणिनिस्त्वम् ।

आत लि० आ+अत् अच् । सततगते प्रवृत्ते । “पक्षोभिः
अयमाणा उदातैः” यजु० २६, ५, “आतैः प्रवृत्तैः” वेददी०
आतक लि० अत+खल् । १ सततगन्तरि २ सर्पभेदे पु० “बाह्व-
कञ्जाज्जङ्गम धूर्तकः प्रातरातकौ । कौरव्यकुलजास्वते
प्रयाता हव्यवाहनम्” भा० आ० ५, ७ अ० ।

आतङ्क पु० आ+तकि-वज् । १ रोगे, “दीर्घतीव्रामयपक्षं
ब्राह्मणं गामथापि वा । दृष्ट्वा पथि निरातङ्कं कृत्वा वा

ब्रह्महा शुचिः” या० २ सन्तापे, “प्रश्नेन च विजानीयात्
देशं कालं जातिषात्मप्रभतङ्कं सन्तुष्टपत्तिं वेदनासु-
च्छायम्” इत्यादि सुश्रुतः । २ सन्देहे, ३ सरजशब्दे, ५ भये
च । “पुरुषायुषजीविभ्यो निरातङ्कानिरोतयः” रघुः ।

आतञ्चन न० आ+तन्च-ल्युट् । १ वेगे, २ प्रापणे, ३ आध्या-
यने दुग्धादौ दध्यादिभावापादनाय ४ अस्त्वद्रव्यप्रक्षेपे, (दम्बल
देओया) ५ निक्षेपे, ६ उपद्रवे, ७ द्रवद्रव्यप्रक्षेपेण कठिनद्रव्यस्य
चूर्णने गलितस्वर्सादेर्द्रव्यान्तरयोगेण दजारणे च । करणे
ल्युट् । ८ दधिसाधनं द्रव्ये (दम्बल) । गोभ्योहिदशविधाः दु-
ग्धादय उतपटान्ते यथोक्तं श्रुतौ “प्रतिधुक् तस्यै दधतं तस्यै
शरस्तस्यै दधि तस्यै मस्तु तस्या आतञ्चनं तस्यै नवनीतं तस्यै
दधतं तस्या आमिक्षा तस्यै वाजिनम्” शत० ब्रा० । तत्र
प्रतिधुक् सदोदुग्धम् १ दधतं पक्षः २ । शरः पक्ष्णीर-
स्योपरि सारभूतम् ३ । घनीभूतं वस्तु दधि ४ । दधिभवं
सारभूतसदकं मस्तु ५, । नवनीतदधते ६, ७, प्रसिद्धे आत-
ञ्चनं दधिभावकारणम् ८ । आमिक्षा तप्ते पर्यासि अध्ययनयने
सति यत् घनीभूतं वस्तु जायते सामिक्षा ९ । द्रवात्मकं वाजि-
नम् १०” भा० “यत्पूर्वोद्दुग्धं क्वविरातञ्चनं तत्कुर्वीत
कात्या० । [संसदा” रघुः ।

आतत लि० आ+तन-क्त । विस्तृते “आततञ्चमकरोत्
आततायिन् लि० आततेन विस्तीर्णेन शस्त्रादिना अयितुं
शीलमस्य अय-णिनि । बधोद्यते । विषयभेदेन आततायि
बधे दोषादोषौ” प्रा० वि० उक्तौ यथा दृष्टं “नाततायिवधे
हन्ता किल्बिषं प्राप्नुयात् कश्चित् । विनाशार्थिनमायानं घात-
यन्नापराप्नुयात्” । किल्बिषाभावः प्रायश्चित्तिनिषेधार्थः अप-
राधाभावो दण्डनिषेधार्थः । यतः “सर्वत आत्मानं गोपा-
योतेति” श्रुतिमूलमिदम् अतः पलायनादिनापि रक्षण-
भावे इदं बोद्धव्यम् । कात्यायनः । “आततायिनमायानं
मपि वेदान्तगं रणे । जिघांसनं जिघांसीयाच्च तेन ब्रह्महा
भवेत्” जिघांसी सन् इत्याहच्छेदित्यर्थः । देवलः । “उद्यस्य
शस्त्रमायानं भ्रूणमथाततायिनम् । निहत्य भ्रूणहा
न स्यादहत्वा भ्रूणहा भवेत्” । श्रूणो ब्राह्मणविषेः । दोष-
दर्शनं नियमार्थम् । मनुविष्णू । “गुरुं वा बालदृष्टौ वा
ब्राह्मणं वा बद्धश्रुतम् । आततायिनमायानं हन्यादेवावि-
चारयन्” एवकारो नियमार्थः । तथा “नाततायिवधे दोषो
हन्तुर्भवति कश्चन । प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्युस्तन्मन्यु-
च्छति” । यस्माद्वन्तमन्युर्हन्त्यमानमन्युं नाशयति न पुनः
पुरुषोर्हन्ति हन्यते वेति हननविधेरपवादः । आततायिन-

माह वशिष्ठः । “अग्निदोगरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।
 ज्वेददारपहारी च षड्भेदे आततायिनः” । विष्णु-
 कात्यायनौ । उद्यतासिविषाग्निश्च शापोद्यतकरन्तथा ।
 आथर्वणेन हन्तारं पिशुनञ्चैव राजसु । भार्यातिक्रमि-
 णञ्चैव विद्यात्सप्राततायिनः । यशोवित्तहरानन्याना-
 ऋषिर्भारिहारकान्” । विशेषमाह कात्यायनः । “अना-
 क्षारितपूर्वोयस्त्वपराधे प्रवर्तते । प्राणद्वयापहारे च प्र-
 वृत्तस्याततायिता” । अनाक्षारितोऽनपकृतः । तेन पूर्वकृ-
 तापकारस्य भारणोद्यतस्य नाततायिता । तेन प्रत्युपका-
 रकथे दोषएव । ननु आततायिनोरपि गोब्राह्मणयोर्हृन्-
 ने दोषमाह सुमन्तुः । “नाततायिवधे दोषोऽन्यत् गोब्रा-
 ह्मणात् यदा हन्यात् प्रायश्चित्तं कुर्यात्” । तथा भविष्ये ।
 “घातकानपि गोविपाक्ष हन्याद् कदाचनेति” । अतः पू-
 र्ववचनविरोधः । सत्यम् । अत्र व्यवस्थामाह कात्यायनः ।
 “आततायिनि चोत्कृष्टे तपःस्वाध्यायजन्मतः । बधस्तत्र
 तु नैव स्यात् पापे हीने बधोमतः” । जन्मपदेन जातिः
 कुलञ्चोच्यते । तेन हन्तृप्रेक्षया तपोविद्याजातिकुलैरुत्-
 कृष्टोनायतायो बध्यस्तदन्योबध्यएव । अतएव भगवद्गीताया
 माह । “पापमेवाश्रयेदस्मान् हत्वेतानाततायिन” इति ।
 एतान् भीष्मादीन् अत्यन्तोत्कृष्टगुणानित्यर्थः । एवंभूता-
 ततायिनश्चाहनने फलमप्याह वृहस्पतिः । “आतता-
 यिनमुत्कृष्टं वृत्तस्वाध्यायसंयुतम् । योन हन्याद्वधप्राप्तं-
 सोऽश्वमेधफलं लभेत्” । यद्यपि “गुरुब्रह्मसुतं हन्यादिति” ।
 श्रूयते । तथापि गुरोः सकाशात् कुलविद्यातपोभिः शिष्य-
 स्याप्युत्कर्षसम्भवः । एवं ब्रह्मसुतादावपि । एवमधमवर्ण-
 स्योत्तमवर्णौ न बध्यः । पूर्वकृतापकारविषयं वा सुमन्तुवच-
 नम् । गौराततायपि न बध्यः । “नखिनां शृङ्गिणाञ्चैव
 दंष्ट्रिणाञ्चाततायिनाम् । हस्यश्चानान्तधान्तेषां वधे हन्ता न
 दोषभागिति” कात्यायनवचनं गोव्यतिरिक्तशृङ्गविषयम् ।
 विशेषमाह कात्यायनः । उद्यतानान्तु पापानां हन्तुर्दोषो
 न विद्यते । निवृत्तस्तु यदारम्भाद्गृहणं न बधःकृतः”
 इत्यन्तेन । तत्रत्यक्षूणशब्दार्थमाह देवलः “अनूचानो गुणो-
 मेतो यत्तस्वाध्याययन्त्रितः । भूण इत्युच्यते शिष्टैः शेषभोजी
 जितेन्द्रियः” । मिताक्षरायामपि “गुरुं वा बालहृद्गौ वा
 ब्राह्मणं वा ब्रह्मसुतम् । आततायिनमायान्तं हन्या-
 देवाविचारयन् । नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ।
 प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा मन्युस्तनुमन्तुमृच्छति” । तथा
 “आततायिनमायान्तमपि वेदान्तगं रणे । जिघांसन्त-

जिघांसोयाञ्च तेन ब्रह्महा भवेत्” इत्याद्यर्थशास्त्रम् ।
 “इयं विशुद्धिरदिता प्रमाप्याकामतोद्विजम् । कामतो
 ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयत” इत्यादि धर्मशास्त्रमनयो-
 विरोधे धर्मशास्त्रं बलवदिति युक्तम् । अनयोरेकविषयत्वा-
 सम्भवेन विरोधाभावाच्च बलावलचिन्ता अवतरति । तथा
 हि “शस्त्रं द्विजातिभिर्पाह्यन्मर्षीयलोपरुध्यते” इत्युपक्रम्य
 “आत्मनश्च परिव्राणे दक्षिणानाञ्च सङ्करे । स्त्रीविप्राभ्युप-
 पत्तौ च धर्मेण ब्रह्म दुष्मती” त्यात्मरक्षणे दक्षिणादीनां यज्ञो-
 पकरणानां च रक्षणे युद्धे च स्त्रीब्राह्मणहिंसायाञ्च आत-
 तायिनमकूटशस्त्रेण म्रुन् न दण्डभागित्युक्ता तस्यार्थ
 वादार्थमिदमुच्यते । “गुरुं वा बालहृद्गौ वेत्यादि” । सुवादी-
 नत्यन्तावधानप्राततायिनोहन्यात् किमुतान्यानिनि । वा-
 शब्दश्रवणादपि वेदान्तगमित्यत्वात्प्रायश्चित्तस्य श्रवणाच्च सुवा-
 दीनां बध्यत्वप्रतीतिः “नाततायिवधे दोषोऽन्यत् गोब्राह्मणव-
 धादिति” सुमन्तुवचनात् । “आचार्यं च प्रवक्तारम् पितर-
 ऋतारं गुरुम् । न हिंसाद्ब्राह्मणान् गावः सर्वाश्चैव तपस्विन”
 इति मनुवचनाच्च । आचार्यादीनामाततायिनां हिंसा-
 प्रतिषेधेनेदं वचनमर्थवच्चान्यथा हिंसामात्रप्रतिषेधस्य
 सामान्यशास्त्रेणैव सिद्धत्वात् । “नाततायिवधे दोषोऽन्य-
 त्भवति कश्चन” इत्यतदपि ब्राह्मणादिव्यतिरिक्तविषयमेव । यतः
 “अग्निदोगरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । ज्वेददारपहारी च
 षड्भेदे आततायिनः” तथा “उद्यतासिविषाग्निश्च शापो-
 द्यतकरन्तथा । आथर्वणेन हन्ता च पिशुनश्चापि राजनि ।
 भार्यातिक्रमकारी च रन्ध्रान्नेषणतत्परः । एवमाद्यान् वि-
 जानीयात्सर्वानेवाततायिन” इति सामान्येनाततायिनो-
 दर्शिताः । अतश्च ब्राह्मणादय आततायिन आत्मादित्वा-
 णार्थं हिंसानभिसन्धिना निवार्यमाणाः प्रमादाद्यदि विप-
 दोरस्तत्र लघु प्रायश्चित्तं राजदण्डाभावश्चेति” । ब्राह्मणा-
 द्याततायिवधे दोष उक्तः । अतएव भीष्मादीनामा-
 ततायिनामपि हननेन “अश्वमेधेन शुद्ध्यन्ति महापातकिन-
 स्त्वमे” इति भारते सुधिष्ठिरादीनां महापातकित्युक्तम् ।
 आतनि त्रि० आ-तन-इन् । आतानके विस्तारके । “त्वं
 विशिष्टुरसि यज्ञमातनिः” ऋ० २, १, १० ।
 आतप् त्रि० आतपति आ+तप-क्तिप् । तापके “परिवाम-
 रुपावयोऽष्टणावरन्त आतपः” ऋ० ५, ७३, ५ । “आतपः
 आतापिनः” भा० ।
 आतप पु० आ-तप-घ । १ उद्द्योते, २ निविडकिरणे
 रौद्रे च । “आतपः कटुकोरुणः स्नेदमूर्च्छाहपा-

प्रदः । दाहवैषम्यजननोनेत्ररोगप्रकोपनः” सुश्रुतः ।
 “भवति वपुरवाप्तच्छायमेवातपेऽपि” भावः । “आतपात्यवसं-
 क्षिप्रनीवारान् निषादिभिः” रघुः । “तमातपक्लान्तमनात-
 पत्वम्” रघुः । “शृङ्गाणि यस्यातपवन्ति सिद्धाः” कुमा० ।
 “शीतातपाभिघाताश्च विविधानि भयानि च” मनुः ।
 आतपश्च विरलसंयोगापन्नः सूर्यस्य किरणभेदः
 स एव रौद्रशब्दाभिधेयः प्रकाशस्तु ततोऽपि विरलसंयोगा-
 पन्न इति प्रकाशरौद्रयोर्भेदः । अस्य च निविडतेज-
 स्कात्वाद्गुणस्यैवत्वम् । तेन दुःखदायकत्वमनुनोक्तम् ।
 एवं “आतापतापितभूमो भाधव ! भाधव ! मा धावेति”
 यथोदावाक्येऽपि । ३ प्रकाशे “आयातपौ ब्रह्मविदो-
 वदन्ति” श्रुतिः ।

आतपत्वं न० आतपात् लायते त्वै-क । कत्वे । स्वार्थे कन् ।
 आतपत्वकस्यत्वम् । “तमातपक्लान्तमनातपत्वम्” । “एकात-
 पत्वं जगतः प्रभुत्वम्” । “पद्मा पद्मातपपत्वेण भजे
 साम्राज्यदीक्षितम्” इति च रघुः । “राज्यं स्वह-
 स्तधृतदण्डमिवातपत्वम्” शकु० । “तस्यातपत्वं बिभरा-
 स्वभवे” भावः । “निजातपत्वस्य तलस्यले नलः” नैष०
 आतपत्वोत्पत्तिर्यथा भार० आनु० प० ६२, ६३ अ० ।
 “यदिदं आङ्गल्येषु दीयते भरतर्षभ ! । क्वञ्चोपानहौ
 चैव केनैतत् संपर्वन्ति तम् । कथञ्चैतत् ससुत्पन्नं किम-
 र्थञ्चैव दीयते । न केवलं आङ्गल्ये पुण्यलोकेऽपि दीयते ।
 ब्रह्मरूपं निमित्तेषु पुण्यमाश्रित्य दीयते । एतद्विस्तरतो
 ब्रह्मन् ! श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः । भीष्म उवाच । शृणु
 राजद्रवहितञ्चोपानहविस्तरम् । यथैतत् प्रथितं लोके
 यथा चैतत् प्रवर्तितम् । यथा चाक्षयतां प्राप्तं पुण्य-
 ताञ्च यथा गतम् । सर्वमेतदशेषेण प्रवक्ष्यामि नराधिप ! ।
 जमदग्नेश्च संवादं सूर्यस्य च महात्मनः । पुरा म भग-
 वान्साक्षादनुशास्कीडन्तं प्रभो ! । सन्धाय सन्धाय शरा-
 क्षिप्तेषु किल भागीवः । तान् सख्यान् रेणुका क्षिप्तांस्तस्ये-
 यन् दीप्रतेजसः । आनीय सा तदा तस्मै प्रादादसहद-
 च्युत ! । अयं तेन स शब्देन ज्ञायाच्चैव शरस्य च ।
 प्रहृष्टः सम्प्रचिक्षेप सा च प्रत्याजहार तान् । ततो
 मध्याह्नमाकृष्टे ज्योष्मसूले दिवाकरे । स सायकान् द्विजो
 सक्ता रेणुकामिदमब्रवीत् । गच्छानय विशालाक्षि ! शरा-
 नेतान् धनुश्चुरतान् । यावदेतान् पुनः सुभ्रु ! क्षिपा-
 मीति जनाधिप ! । स गच्छन्त्यन्तरा आयां वृक्षसाश्रित्य
 भाविनी । तस्यै तस्य हि सन्तप्तं शिरः पादौ तथैव च ।

स्थित्वा सा तु रुद्धर्त्तं वै भर्तुः शापभयाच्छ्रुत्वा । यथा-
 वानयितुं भूयः सायकान्सितेक्षणा । प्रत्याजगाम च
 शरांस्तानादाय यशस्विनी । सा वै खिन्ना सुचार्वङ्गी
 पद्भ्यां दुःखं नियच्छती । उपाजगाम भर्तारं भया-
 ज्जर्त्तुः प्रवेपती । स तामृषिस्तदा क्रुद्धो वाक्यमाह शुभा-
 ननाम् । रेणुके ! किं विरेण त्वमागतेति पुनः पुनः ।
 रेणुकोवाच । शिरस्तावत् प्रदीप्तं मे पादौ चैव तपोधन ! ।
 सूर्यतेजोनिरुद्धाऽहं दृष्टव्यायां समाश्रिता । एतस्मात्
 कारणाद्ब्रह्मक्षिरायैतत् कृतं मया । एतच्छ्रुत्वा मम
 विभो ! मा कुर्वस्व तपोधन ! । जमदग्निरुवाच । अद्यैनं
 दीप्रकिरणं रेणुके ! तव दुःखदम् । शरैर्निषातयिष्यामि
 सूर्यमस्मान्निगतेजसा । भीष्म उवाच । स विस्फार्य
 धनुर्द्विष्यं गृहीत्वा च शरान् बहन् । अतिष्ठ सूर्यम-
 भितो यतो याति ततोमुखः” । इत्येवं क्रोधेन आत्मानं
 (सूर्यं) पातयितुमिच्छन् जमदग्ने विप्ररूपं दृष्ट्वागत्य तं
 च परितोष्य तस्मै क्लृप्तपानहौ च सूर्योद्दावित्युक्तं
 ततोऽध्यायान्तरे यथा ।

“एतावदुक्ता स तदा तृष्णीमासीदुद्भृत्तमः । अथ सूर्योऽद-
 दत्तञ्चै च्छलोपानहमाशु वै । सूर्य उवाच । महर्षे !
 शिरसस्तार्यं क्लृप्तं मद्रश्मिवारणम् । प्रतिगृह्णीष्व
 पदभ्याञ्च त्वाणार्थं चर्मपादुके । अद्यप्रभृति चैवेह लोके
 सम्प्रचरिष्यति । पुण्यकेषु च सर्वेषु परमक्षयमेव च ।
 भीष्म उवाच । क्लोपानहमेतत् सूर्यैषैतत् प्रवर्त्ति-
 तम् । पुण्यमेतदभिख्यातं त्रिषु लोकेषु भारत ! । तस्मात्
 प्रयच्छ विप्रेषु च्छलोपानहमुत्तमम् । धर्मस्तेषु महान्
 भावो न मेऽस्त्वान्ति विचारणा । क्लृप्तं हि भरतश्चेष्ट ! यः
 प्रदद्याद्विजातये । शुभम् शतशलाकं वै स प्रेत्य सुख-
 मेधते” । एतल्लक्षणं क्लृप्तशब्दे वक्ष्यते ।

आतपवत् त्वि० आतपोऽस्त्यत्व मत्पु मस्य वः । आतपयुक्ते
 “शृङ्गाणि यस्यातपवन्ति सिद्धाः” कुमा० ।

आतपवर्थं त्वि० आतपे निमित्तेऽस्ति वर्णन्ति वा० कर्त्तरि यत् ।
 दृष्टिजले “अन्तरिक्षात् प्रतिगृह्णातपवर्थाः” कात्या०
 १५, ४, ५, अन्तरिक्षात् ग्रहीतव्या आतपवर्षणाः या
 आतपे वर्णन्ति ताः । अन्तरिक्षात् प्रतिगृह्ण भूमिपतनात्
 प्रागेयाकाशात् पतन्तीरादाय ग्रहीतव्या” कर्क० ।
 अतएव दृष्टिजलस्यातपनिमित्तत्वात् नैमित्तिकत्वाभि-
 प्रायेण तासां यत्नकाले यद्व्यासम्भवेन पूर्व्यं संप्राहृतो-
 क्ता “यूपसुक्षरेण नैमित्तिक्यसम्भवात्” कात्या० १५, ४, २

“या आपोनिमित्तेन प्राप्यन्ते ता नैमित्तिक्यः यथा गोरुखाः आतपवर्षासासामन्निन् काले ग्रहणासम्भवात् अतः पूर्वं गृहीत्वा यूपसुत्तरेण पुनर्ग्रहणमिति” कर्कः । अतएव खुद्या दृष्टेरातपनिमित्तत्वमुक्तम् “तस्माद्यत्नं कृत्वा शोचति स्वेदते वा पुरुषस्तेजस एव तदध्यापोजायन्ते” इति छा० उ० पुरुषदेहस्य सन्नाप स्वेदयोरातपनिमित्तत्वात् दृष्टेरातपहेतुत्वम् । व्यक्तमाह यादवः “तासां शतानि चत्वारि रश्मीनां दृष्टिसर्जने चतुः शतं दृष्टिवाहाः सखांस्ता अमृताः स्त्रियः” इति सूत्र्य-रश्मीनां मध्ये चतुःशतस्य दृष्टिसर्जकत्वेन दृष्टेरातप-निमित्तकत्वमत्र व्यक्तमेव ।

आतपवारणं न० आतपं वारयति दृ-णिच् ल्यु । क्ते । “दृष्टपतिककुदं दत्त्वा यने सितातपवारणम्” “अनुदितान्य-सितातपवारणम्” इति च रघुः ।

आतपात्यय पु० इत० । रौद्रापगमे स्तूर्यकिरणविगमे । “आतपात्ययसंज्ञिप्रनीवारासु निपादिभिः” रघुः ।

आतपाभाव ईत० पु० आतपस्याभावरूपायाम् आयायाम् ।

आतपीय त्रि० आतपस्य सन्निहृददेशादि उत्करा० ऋ । आतपसन्निहृददेशादौ ।

आतपोदक न० आतमे लब्धमाणमुदकम् शा० त० । स्तूर्य-मरीचौ-लब्धमाणे उदके ऋगदृष्टिकायाम् ।

आतमाम् अव्य० आ+तम् आसु । अतिशयामिमुख्ये अत्यन्तसमन्ताद्भावे च “महोदेवं कथमातमाऽख्यायत आत्मा हि महदुक्तम्” शत० ब्रा० ।

आतर पु० आतरत्यनेन आ+तृ-अप् । नद्यादेः तरणार्थं देये शुल्के “आतरलाघवेतेर्भुरहरः तरणिं तवावलम्बे” इत्युद्भटः द्रव्यभेदे आतरमानमुक्तं मनुना “पणं यानन्तरे दाप्यमुद्रोऽङ्गपणन्तरे । पादम्भुच्च योषिञ्च पादाङ्गं रिक्तकः पुमान् । भाण्डपूर्णानि यानानि तार्यं दाप्यानि सारतः । रिक्तभाण्डानि यत् किञ्चित् पुमांसञ्चापरिच्छदाः”

आतर्पणं न० आ+तप-ल्युट् । १ त्रिप् । णिच्-ल्युट् । २ प्रो-णने ३ मङ्गलालेपने । कर्त्तरि ल्युट् । ४ तृप्प्रकारके त्रि० ।

आतव पु० आ+त-अप् । १ हिंसने कर्त्तरि अच् । २ हिंसके त्रि० । ३ राजभेदे पु० तस्यापत्यम् अत्रा० फक् । आतवायनः तदपत्ये पुंस्त्री० ।

आता स्त्री अभिमुख्येन अत्यन्ते गम्यते प्राणिभिः आ+अत-कर्म्मणि घञ् । दिशि निरु० । “प्रये द्वितादिव अञ्ज-न्याताः” ऋ० ३, ४३, ६ ।

आतान पु० आतन्यते आ+तन-घञ् । १ अभिमुख्येन विस्तारे २ दीर्घविस्तारे षटादिवयनार्थं दीर्घविस्तारे (टाना देवोया) “यथा लूता आतानवितानाभ्यां जालं विस्तारयतीति” वेदान्तप्र० कर्म्मणि घञ् । ३ विस्तार्ये ४ क्रियमाणे च “एष एव मिथ्य एकाह्वातानः” शत० ब्रा० ।

आतानक त्रि० आ+तन-ल्युट् । विस्तारके ।

आतापि पु० आ+तप-इण् । असुरभेदे स चागस्त्येन भक्षितः “आतापिर्भक्षितोवेन वातापिच महासुरः । ससुह्रः-शोषितोयेन स भेऽगस्त्यः प्रसीदतु” मन्त्रलिङ्गादवगम्यते । आतापिन् पु० आतपति आ+तप-णिनि । (चिल्) पत्नि-भेदे क्षीरस्वामी ।

आतापिन् पु० आ+ताय-णिनि । (चिल्) इति ख्याते पत्निभेदे ।

आतार पु० आतीर्यते नेन आ+तृ-वा० घञ् । नावा-तरणार्थं देवे शुल्के ।

आताली अव्य० आ+तल बा० ईण् । विधुरस्याकुलोकरणे जर्थ्यां “आतालीकृत्य विधुरमाकुलीकृत्येत्यर्थः” गणरत्नम् ।

आति पु० अत-इण् । शरारिपक्षिणि । “सुपर्णः पार्श्वं आतिर्वाहसोः” यजु० २४, ३४ । “ता आतयोन तन्वः शुम्भतः स्वा” ऋ० १८, ८५ । २ सततगन्तारि त्रि० ।

आतिथिग्व पु० अतिथिमभिगच्छति गम-ङ् अतिथिग्वो-दिवोदासोराजा तस्यापत्यम् अण् । दिवोदासराजपुत्रे । “पराहृक्षतिथिग्वाय शसं करिष्यन्” ऋ० ६, २६, ३ “अ-तिथिग्वाय अतिथीनामभिगम्ये दिवोदासाय” भाष्योक्तेः दिवोदास एव ऋग्वेदेऽतिथिग्वत्वेन प्रसिद्धः “सुरथा आतिथिग्वे स्वभीष्टं राक्षे” “षड्रथा आतिथिग्व इन्द्रोते बभूवतः” ऋ० ८, ६८, १६, १७ । “आतिथिग्व एत-न्नामकराजस्य पुत्रः तस्मै” भा० ।

आतिथेय न० आतिथये इदं ढक् । १ अतिथिनिमित्तके भोज-नादौ । “आतिथेयमनिवारितातिथिः” माघः “दैव-पितृप्रातिथेयानि तत्प्रधानानि यस्य तु” मनुः । तत्र ऋधु ढञ् । २ अतिथिसपर्यायां कुशले त्रि० । “प्रययावातिथेयेषु वसन्तृषिकुलेषु सः” रघुः । “शय्योत्थायं ऋगान् विध्य-द्वातिथेयो विचक्रमे” भट्टिः “प्रत्युज्जगामातिथिमातिथेयः” रघुः । स्त्रियां ङीप् । “तमातिथेयो बहुमानपूर्व्यया” कुसा०

आतिथ्य न० अतिथेरिदं अण् । १ अतिथिपरिचर्यायाम् । “तमातिथ्यक्रियाशान्तरथकोभपरिचर्याम्” रघुः “लघुपतन कस्य यथोचितमातिथ्यं विधाय” हितो० । स्त्रीत्वमपि “आतिथ्यायाः प्राक्प्रायणीयम्” शत० ब्रा० भाष्यम्

अतिथिपरिचर्याप्रकारश्च परिशिष्टखण्डे वक्ष्यते । स्वार्थे
ष्यञ् । २ अतिथौ हेम० ।

आतिदेशिक लि० अतिदेशादागतः ठक् । अतिदेशप्राप्ते ।
यथा प्रकृतिधर्मस्य विकृतौ आतिदेशिकत्वम् । “आतिदे-
शिकमनित्यम्” इति वृत्ता० परिभाषा ।

आतियात्रिक लि० अतिवातायां नियुक्तः ठक् । आति-
वाहिकदेवे विवरणमातिवाहिकशब्दे ।

आतिरेक्य न० अतिरेक्यते कर्मणि षञ् तस्य भावः ष्यञ् ।
अतिरेके वृद्धौ स्वपरिणामितरेके ।

आतिवाहिक लि० अतिवाहे इहलोकात् परलोकाप्रापणे
नियुक्तः ठक् । एतल्लोकात् परलोकाप्रापणे ईश्वरनियुक्ते
अर्चिराद्यभिमानिदेवगणे धूमाद्यभिमानिदेवगणे च ।
“आतिवाहिकास्तत्किञ्चात्” शा० सू० । अतिवाहने नियु-
क्ताश्च द्विविधाः दक्षिणमार्गे उत्तरमार्गे च तत्र कर्मणां
दक्षिणमार्गेण ज्ञानिनाञ्चोत्तरमार्गेण गमनात् तत्र
नयनाय ईश्वरनियुक्ता धूमादयः अर्चिरादयश्च ते च
ख्या० उ० दर्शिता यथा ।

“अथ य इमे याम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभि-
सम्भवन्ति धूमाद्रात्रिं रात्रेरपरपक्षमपरपक्षाद्यान् षड्-
क्षिण्येति मासांस्तार्क्ष्ये संवत्सरमभिप्राप्नुवन्ति मासेभ्यः
पितृलोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाञ्चन्द्रमसमेव सोमो
राजा तद्देवानामसृजं तं देवा भक्षयन्ति” । “इष्टापूर्ते”
इष्टमग्निहोत्रादि वेदिकं कर्म, पूर्ते वार्षाकूप-
तडागारामादिकरणम् । दत्तं च बह्विर्वेदि, यथाशक्त्य-
र्हस्यो द्रव्यसम्भागो दत्तम् । इत्येवंविधं परिचरण-
परत्वाद्याद्युपासते । इतिशब्दस्य प्रकारदर्शनार्थत्वात् ।
ते दर्शनवर्जितत्वाद्भून् धूमाभिमानिनीं देवतामभिमुख्येन
सम्भवन्ति प्रतिपद्यन्ते । तदाऽतिवाहिता धूमाद्रात्रिं रात्रि-
देवतां, रात्रेरपरपक्षदेवताम्, एवमेव क्षणपक्षाभिमानिनीम-
परपक्षात् यान् षण्मासान् दक्षिणा दक्षिणां दिशमेति
सविता तान् मासान् दक्षिणायनान् षण्मासाभिमानि-
नीर्देवताः प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । सङ्गचारिण्यो हि षण्मा-
सदेवता इति मासानिति बहुवचनप्रयोगस्तासु । नैते
कर्मिणः प्रकृताः संवत्सरं संवत्सराभिमानिनीं देवताम-
भिप्राप्नुवन्ति । कुतः पुनः संवत्सरप्राप्तिप्रसङ्गो यतः प्रति-
षिध्यते । अस्ति हि संवत्सरस्य प्रसङ्गोऽत्रैकस्यावयवभूते
दक्षिणोत्तरायणे तत्तार्चिरादिमार्गप्रवृत्तानामुदगयनमासे-
भ्योऽवयविनः संवत्सरस्य प्राप्तिरुक्ता । अत इहापि तदव-

यवभूतानां दक्षिणायनमासानां प्राप्तिं श्रुत्वा तदवयविनः
संवत्सरस्यापि पूर्ववत्प्राप्तिरापक्षेत्यतस्तत्प्राप्तिः प्रतिषिध्यते
नैते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्तीति । मासेभ्यः पितृलोकं, पितृ-
लोकादाकाशमाकाशाञ्चन्द्रमसम् । कोऽसौ यस्मै प्राप्यः
चन्द्रमाः य एष दृश्यतेऽन्तरिक्षे सोमो राजा ब्राह्मणानां
तदन्नं देवानां तं चन्द्रमसमन्नं देवता इन्द्रादयो भक्षयन्ति ।
अतस्ते धूमादिना गत्वा चन्द्रभूताः कर्मिणो देवैर्भक्ष्यन्ते
नन्वनयायेष्टादिकरणं यद्युच्यते तदा देवैर्भक्ष्येरन् नैव दोषः ।
अन्नमित्युपकरणमात्रस्य विविक्तत्वात् । न हि ते कवलौ-
तृक्षेपेण देवैर्भक्ष्यन्ते । किं तर्ह्युपकरणमात्रं देवानां
भवन्ति ते स्त्रीपशुशृङ्गादिवत् । दृष्टयान्नशब्द उप-
करणेषु स्त्रियोऽन्नं पशवोऽन्नं राज्ञामित्यादि । न च
तेषां स्यादीनां पुरुषोपभोग्यत्वेऽप्युपभोगो नास्ति ।
त मात्कर्मिणो देवतानामुपभोग्या अपि सन्तः सुखिनो देवैः
क्रोड्यन्ते । शरीरञ्च तेषां तेषूपभोग्ययोग्यं चन्द्रम-
सखले आप्यमारभ्यते । तदुक्तं “पुरस्ताच्छ्रद्धा शब्दा आपो
द्युल्लोकाग्नौ कृताः सोमो राजा सम्भवन्तीति” । ता आपः
कर्मसमवायिन्य इतरैश्च भूतैरनुगताः द्युलोकं प्राप्य चन्द्र-
त्वमापन्नाः शरीराद्यारम्भिका इष्टाद्युपासकानां भवन्ति ।
इति भा० पितृयानः पन्था दर्शितः देवयानस्तु ।
“अथ यदु चैवास्मिञ्चक्ष्यं कुर्वन्ति यदि च नास्मिं पक्षेवाभि-
सम्भवन्त्यस्मिं षोऽक्षरं आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षा-
द्यान् षडुदङ्क्षेति मासांस्तान्मासेभ्यः संवत्सरं, संवत्सरा-
दादित्यमादित्याञ्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः
स एतान् ब्रह्म गमयत्येव देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्य-
माना इमं मानवमावर्त्तं नावर्त्तन्ते नावर्त्तन्ते” “अथेदानीं
यथोक्तब्रह्मविदो गतिरुच्यते यद्यदि उ च एवाकाशेवं-
विदि शब्दं शवकर्मण्येते कुर्वन्ति यदि च न कुर्वन्ति
वर्त्तव्यजः, सर्वथाप्येवंविक्तेन शवकर्मणा अकृतेनापि न
प्रतिबद्धो ब्रह्म प्राप्नोति न च कृतेन शवकर्मणाऽस्य कश्च-
नाभ्यधिको लोकः ‘न कर्मणा वर्ज्यते नो कमीयानिति’
श्रुत्यन्तरात् । शवकर्मण्यनादरं दर्शयन् विद्यां स्तौति, न
पुनः शवकर्मण्येवंविदो न कर्त्तव्यमिति । अक्रियमाणे हि
शवकर्मणि कर्मणां फलारम्भे प्रतिबन्धः कश्चिदनुमीयते
अन्यत्वं । यत इह विद्याफलारम्भकाले शवकर्म स्याद्वा
न वेति विद्यावतोऽप्रतिबन्धेन फलारम्भं दर्शयति । ये
सुखाकाशमनस्य संयद्वाभनीत्येनापासते प्राण-
सहितामग्निविद्यां, तेषामन्यत्कर्म भवतु सा वा भूत्

सर्वथापि तेऽर्चिषमेवाभिसम्भवन्त्यर्चिरभिमानिनीं देवता-
भिसम्भवन्ति प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । अर्चिषोऽर्चिर्देव-
ताया अहरहरभिमानिनीं देवतामङ्ग आपूर्यमाणपक्षं
शुक्लपक्षदेवतामापूर्यमाणपक्षान् वरुणामानुदङ्कुत्तरां
दिशमेति सविता तान्मासानुत्तरायणदेवतां, तेभ्यो मासेभ्यः
संवत्सरं संवत्सरदेवतां ततः संवत्सरादादित्यमादित्याञ्चन्द्र-
मसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्तत्स्थानान् पुरुषः कश्चिद्ब्रह्म-
लौकादेत्यभ्यमानयो मानव्यां सृष्टौ भवो मानवो न मानवोऽ-
मानवः स पुरुष एतान् ब्रह्म सत्यलोकस्य गमयति ग-
न्तृगन्तव्यगमयितृत्वव्यपदेशेभ्यः । सन्मात्र ब्रह्मप्राप्तौ तद-
नुपपत्तेः । “ब्रह्मैव सन् ब्रह्माऽप्येतीति हि वक्तुं न्याय्यम् ।
सर्वभेदनिरासेन सन्मात्रं प्रतिपत्तिं वक्ष्यति । न चादिष्टो
मार्गो गमनायो प्रतिष्ठते । “स एनमविदितो न भुनक्तोति”
श्रुत्यन्तरात् । एष देवपथो देवैरर्चिरादिभिर्गमयितृत्वेना-
धितैरुपलक्षितः पन्था देवपथ उच्यते । ब्रह्म गन्तव्यं तेन
चोपलक्षित इति ब्रह्मपथः । एतेन प्रतिपद्यमाना गच्छन्तो
ब्रह्म इमं मानवः मनुसम्बन्धिनः मनोः सृष्टिलक्षणमा-
वर्त्तं नावर्त्तन्ते । आवर्त्तन्तेऽस्मिन् जननमरणप्रवन्धचक्रा-
कूटा घटोयन्मवत् पुनः पुनरित्यावर्त्तन्तं न प्रतिपद्यन्ते ।
नावर्त्तन्त इति द्विरुक्तिः सफलाया विद्यायाः परिसर्माप्ति-
दर्शनार्था भा० ।

यथा चैषामातिवाहिकत्वं तथा निरूपितम् शा०
सू०भा० । “आतिवाहिकास्तज्जिज्ञातु” सू० ।
‘तेष्वेवाचिरादिषु संशयः किमेतानि मार्गचिज्ञान्युत
भोगभूमयोऽथ वा नेतारोगन्तृणामिति । तत्र मार्गलक्षण-
भूता अर्चिरादय इति तावत् प्राप्तं तत्स्वरूपत्वा-
दुपदेशस्य । यथा हि कश्चिज्जोको ग्रामं नगरं
वा प्रतिष्ठासमानोऽनुशिष्यते गच्छेत्स्वमसं गिरिं ततो-
न्यग्रोधं ततो नदीं ततो ग्रामं ततो नगरं वा प्राप्नु-
यतीति । एवमिहाप्यर्चिरर्चिषोऽहरङ्ग अपूर्यमाणपक्ष-
मित्याह । अथ वा भोगभूमय एता इति प्राप्तम् । तथा
हि लोकशब्देनाग्न्यादीनुपपन्नाति अग्निलोकमागच्छती-
त्यादि । लोकशब्दस्य प्राणिनां भोगायतनेषु भाष्यते
मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति च । तथा च
ब्राह्मणम् “अहोरात्रेषु लोकेषु सृज्यन्ते” इत्यादि । तस्मा-
च्चातिवाहिका अर्चिरादयः । अचेतनत्वादपि तेषामा-
तिवाहिकत्वानुपपत्तिः । चेतना हि लोके राजानियुक्ता
पुरुषाः दुर्गेषु मार्गेष्वतिवाह्यान्तिवाह्यन्तीत्येवं प्राप्ते

ब्रूमः । आतिवाहिका एवैते भवितुमर्हन्ति । कुतः त-
ज्जिज्ञातु । तथा हि चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः
स एतान् ब्रह्म गमयतीति सिद्धवद्भूमयितृत्वं दर्शयति । या-
वद्वचनं वाचनिकमिति न्यायात् । तद्वचनं तद्विषये एवोपक्षो-
णमि तिचेन्न प्राप्तमानवत्वनिवृत्तिमात्रपरत्वाद्द्विशेषणस्य ।
यद्यर्चिरादिषु पुरुषा गमयितारः प्राप्तास्ते च मानवास्ततो-
युक्तां तन्निवृत्त्यर्थं पुरुषविशेषणममानव इति । ननु-
लिङ्गमात्रमगमकं न्यायाभावात् । नैष दोषः । उभयव्या-
मोहान्तत्सिद्धेः । एतावद्वर्चिरादिमार्गगास्ते देहविषी-
गास्त्वं पिण्डितकरणग्रामादात्यस्वतन्त्राः । अर्चिरादीनाम-
प्यचेतनत्वादस्मात्तन्त्र्यमित्यतोऽर्चिराद्यभिमानिनश्चेतना देव
ताविशेषा आतिवाह्यायां नियुक्ता इति गम्यते । लोके-
ऽपि हि मत्तमूर्च्छितादयः संपिण्डितकरणग्रामाः परप्रयु-
क्तवर्त्तानो भवन्ति । अनवस्थितत्वादप्यर्चिरादीनां न मार्ग-
लक्षणत्वोपपत्तिः । न हि रात्रौ प्रेतस्याहःस्वरूपाभिस-
म्भव उपपद्यते । न च प्रतिपालनमस्तौत्युक्तमधस्तात् ।
ध्रुवत्वाद्देवतात्मनां नायं दोषो भवति । अर्चिरादिशब्दा-
चैषामर्चिराद्यभिमानादुपपद्यते । अर्चिषोऽहरित्यादि
निर्देशस्त्वातिवाहिकत्वेऽपि न विरुध्यते । अर्चिषा हेतुनाह-
रभिसम्भवन्ति अज्ज्ञा हेतुनापूर्यमाणं पक्षमिति । तथा च
लोके प्रसिद्धेष्वप्यातिवाहिकत्वेवजातीयक उपदेशोदभ्य-
ते गच्छत्यसितोवलवमाणं ततो जयसिंहं ततः कृष्णगुप्त-
मिति । अपिचोपक्रमे तेऽर्चिषमभिसम्भवन्तीति सम्बन्धमा-
त्रसक्तं न सम्बन्धविशेषः कश्चित् । उपसंहारे तु “स एतान्
ब्रह्म गमयतीति” सम्बन्धविशेषोऽतिवाह्यातिवाहकत्वलक्षण
उक्तः तेन स एवोपक्रमेऽपीति निश्चित्यते । संपिण्डित-
करणग्रामत्वादेव च गन्तृणां न तत्र भोगसम्भवः । लो-
कशब्दस्तु अतुल्यभुज्जानेष्वपि गन्तृषु गमयितुं शक्यते अ-
न्येषां तज्जोक्तासिनां भोगभूमित्वात् । अतोऽग्निस्वा-
मिकं लोकं प्राप्तोऽग्निनाऽतिवाह्यते वायुस्वामिकलोकं प्राप्तो
वायुर्नेति योजयितव्यम् । कथं पुनरातिवाहिकत्वपक्षे
वरुणादिषु तत्सम्भवः विद्युतोऽहर्धिवरुणादय उपचिन्ताः ।
विद्युतश्चानन्तरमा ब्रह्मप्राप्तेरमानवस्यैव पुरुषस्य गमयि-
तृत्वं श्रुतमित्यत उत्तरं पठति । “वैद्युतेनैव तच्छ्रुतेः” ।
ततो विद्युदभिसम्भवाद्ब्रह्म विद्युदन्तरवर्त्तनेवामानवेन
पुरुषेण वरुणलोकादिष्वतिवाह्यमाना ब्रह्मलोकं गच्छन्ती-
त्यवगन्तव्यम् । तान् वैद्युतान् पुरुषोऽमानवः स एतान्
ब्रह्मलोकं गमयतीति तस्यैव गमयितृत्वश्रुतेः । वरुणादयस्तु

तस्यैवाप्रतिबन्धकरणेन 'साहचर्यानुष्ठानेन वा केनचि-
दनुपाहकादित्यवगन्तव्यम् । तस्मात्सूक्तमातिवाहिकादेव
तात्मानोऽर्चिरादय इति' याङ्करभाष्यम् ।
अतिवाहे अतिगहकाले इतोलीकान्तरगतिकाले भवः
ठञ् । मनुष्याणां मृत्युकालभवे २ देहभेदे पु० शरीरविशेष-
णत्वे न० । "तत्क्षणादेव मृत्युर्माति शरीरमातिवाहिकम् ।
ऊर्ध्वं प्रजन्ति भूतानि त्रीण्यस्मान्नस्य विप्रहात्" ।
विष्णुच० । त्रीणि भूतानि तोजोवायुकाशानि ऊर्ध्वं
गच्छन्ति गुरुत्वाभावात् पृथिवीजले तु गुरुत्वादधोगच्छत
इत्यभिप्रायः तत्क्षणात् मृत्युक्षणात् प्राप्येत्यर्थः "आति-
वाहिकसंज्ञोऽसौ देहो भवति भार्गव । केवलं तन्मनुष्याणां
नान्येषां प्राणिनां क्वचित्" । इति च तत्रैवोक्तम् । पञ्च-
भूतानामुर्द्धाधोगतिश्च स्थूलभूतविषया सूक्ष्माणाम्तु लिङ्ग-
शरीराद्ययतया सर्वजीवानां देहान्तरप्राप्तौ तद्देहात्मसा-
धनतया सहैव गमनम् यथाह "तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरि-
पुक्तः प्रश्ननिरूपणभ्याम्" शा० सू० व्याख्यातमिदं शङ्करा-
चार्येण "जीवोक्तस्य प्राणसचिवः सन्द्रियः समनस्कोविद्या-
कर्मपूर्वप्रज्ञापरिपक्वः पूर्वदेहं विहाय देहान्तरं प्रति-
पद्यत इत्येतद्वगतं अद्यैनमेते प्राणा अभिसमायन्तीत्येवमा-
देरन्यन्नवतरं रूपं कुरुते इत्येवमन्तात् संसारप्रकरणस्थाच्छ-
ज्जात् समर्पाधर्मफलोपभोगसंभवाच्च । स किं देहजीवै-
र्भूतसूक्ष्मैरसंपरिपुक्तो गच्छति आहोस्वत् संपरिपुक्त
इति चिन्त्यते किं तावत् प्राप्तं असंपरिपुक्त इति ।
कृतः करणोपादानवत् भूतोपादानस्याश्रुतत्वात् । "स एता-
स्तो जोमात्राः समभ्याददानः" इत्यत्र तेजोमात्राशब्देन कर-
णानामुपादानं संकीर्तयति वाक्यशेषे चक्षुरादिंसंकीर्तनात् ।
नैव भूतमात्रोपादानसंकीर्तनमस्ति सुलभाश्च सर्वत्र भूत-
मात्रा यत्रैव देह आरब्धव्यस्तत्रैव सन्तीति ततश्च तासां
नयनं निष्प्रयोजनम् । तस्मादसंपरिपुक्तोपादानात्वेन प्राप्ते
पठ्याचार्यः "तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिपुक्त" इति ।
तदन्तरप्रतिपत्तौ देहात् देहान्तरप्रतिपत्तौ देहजीवैर्भू-
तसूक्ष्मैः संपरिपुक्तो गच्छतीत्यवगन्तव्यं कुतः प्रश्ननिरूप-
णभ्याम् । तथा हि प्रश्नः "वेत्य यथा पञ्चस्यामाहुतावापः
पुरुषवचसो भवन्तीति" । निरूपणञ्च प्रतिपचनं दुःप्रवर्जन्य
पृथिवीपुरुषयोषित्सु पञ्चस्वग्निषु अद्वाशोभष्टसरेतो-
रूपाः पञ्चाहुतीर्दर्शयित्वा "इति तु पञ्चस्यामाहुता-
वापः पुरुषवचसो भवन्तीति" । तस्मादग्निः परिवेष्टितो
जीवोरंहतीति गम्यते । नन्वस्या श्रुतिर्जैलौकावत् पूर्वं देहं

न सञ्जाति यावद्देहान्तरं न क्वाप्नोतीति दर्शयति तद्यथा
लणजलायुकेति तत्वापरिवेष्टितस्यैव जीवस्य कर्म्मोप-
स्थापितप्रतिपत्तयद्देहविषयभावाय दोषोभावमात्रं जलौ-
कयोपमीयत इत्यविरोधः । एवं श्रुत्युक्ते देहान्तरप्रतिपत्ति
प्रकारे सति याः पुरुषमतिप्रभवाः कल्याणाः व्यापिनां क-
रणानामात्मनश्च देहान्तरप्रतिपत्तौ कर्म्मवशाद्भूतिलाभस्तत्र
तत्र भवति केवलस्यैव वात्मनोऽवस्थितिलाभस्तत्र तत्र भवति ।
इन्द्रियाणि तु देहवदभिनवान्येव तत्र तत्र भोगस्थान
उत्पद्यन्ते, मनएव वा केवलं भोगस्थानमभिप्रतिष्ठते जीव-
एव वा उत्पद्यते देहाद्देहान्तरं प्रतिपद्यते शुक्रद्वयवृत्ताद्दे-
हान्तरमित्येवमाद्याः, ताः सर्व्वेयवानादृष्टेय्याः श्रुति
विरोधात् । मनदाहृताभ्यां प्रत्यप्रतिवचनाभ्यां केवलाभि-
रङ्गिः संपरिपुक्तो रंहति इति प्राप्नोति अपशब्दप्रवण-
सामर्थ्यात् तत्र कथं सामान्येन प्रतिज्ञायते सर्व्वेरेव भूत-
सूक्ष्मैः संपरिपुक्तो रंहतीत्यत उत्तरं पठति । “तत्रात्मक-
त्वात्तु भूयस्त्वात्” सू० । “तद्यज्जेन चोदितामाशङ्कासञ्चिन्नसि
तत्रात्मिका ह्यापः लिष्टकरणश्रुतेः तास्वार्न्मिकास्वभ्युप-
गतास्वितरदपि भूतद्वयमवस्थाभ्युपगन्तव्यं भवति तत्रान्मकश्च-
देहः तयाणांमपि तेजोबन्धानां तस्मिन् कार्योपलब्धेः पुनश्च
तत्रात्मकः तिधातुकत्वात् त्विभिर्वातपित्तश्लेष्मभिर्वर्णप्रत्वात्
न स भूतान्तराणि प्रत्याख्याय केवलाभिरङ्गितारब्धं शक्यते ।
तस्माद्भूयस्त्वामेजोऽयम् व्यापः पुरुषवचस इति” प्रत्यप्रतिव-
चनयोरपशब्दो न केवल्यामेजः सर्व्वदेहेषु हि रसलोहि-
तादिद्रवभूयस्त्वं दृश्यते । ननु पाथिवोधातुर्भूयिष्ठोदेहे-
षूपलक्ष्यते नैष दोषः इतरामेजयापां बाहुल्यं भविष्यति
दृश्यते च शुक्रशोणितलक्षणे पि देहवीजे द्रवबाहुल्यम् ।
कर्म्म च निमित्तं कारणं देहान्तरारम्भे कर्म्मणि चाग्नि-
होतादीनि सोमाज्यपयः प्रवर्त्तितद्रवद्रव्यव्यपाश्रयाणि क-
र्म्मसमवायिन्यश्वापः अजाशब्दोदिताः सह कर्म्मभिर्द्यु-
लोकाख्येऽग्नौ हूयन्त इति वचनप्रति तस्मादध्यापां बाहुल्य
प्रसिद्धिः । बाहुल्याच्चापशब्देन सर्व्वमात्रेव देहवीजानां
भूतसूक्ष्माणांमपादानमिति निरवद्यम् । “प्राणगतेष” सू०
“प्राणानाञ्च देहान्तरप्रतिपत्तौ गतिः श्राव्यते “तस्यत्क्रामन्तं
प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्व्वे प्राणाश्चमनूत्क्रा-
मन्तोत्यादि” श्रुतिभिः । सा च प्राणानां गतिर्नाश्रयमन्त-
रेण सम्भवतीत्यतः प्राणगतिप्रयुक्तानां तदाश्रयभूताना-
मपामपि भूतान्तरपसृष्टानां गतिरवगम्यते । न हि निरा-
श्रयाः प्राणाः कश्चिद्भङ्गान्ति तिष्ठन्ति वा जीवतोऽर्धमात्

भा० । मत्तुरपि 'यदाणमात्रिकोभूत्वा योजं स्यात्तु चरिष्युच । समाविशति संसृष्टस्तदा मूर्त्तिं विमुञ्चति' स्वरूपभूतैः संसृष्टस्यैव गतिमाह । अत्र अणुपदं पुर्यष्टकोपलक्षणम् । 'भूतेन्द्रियमनोबुद्धिवासनाकार्यशायवः । अविद्या चाष्टकं प्रोक्तं पुर्यष्टकमिदं पुनः' सनन्दोक्तेः 'पुर्यष्टकेन लिङ्गेन प्राणाद्येन स युज्यते । तेन वक्ष्यस्य वै बन्धोमोक्षोक्तस्य तेन वै' ब्रह्मसू० उक्तेः संसृतिकाले पुर्यष्टकस्य परलोकगमनत्वसिद्धेः । आतिवाहिकशरीरसत्त्वेऽन्यथातुपपत्तिरेव प्रमाणम् तत्स्वरूपञ्चोक्तं सांख्यसूत्रभाष्यादौ । 'तद्वीजात् संसृतिः' स्वरूपं । तस्य शरीरस्य वीजात् त्रयोविंशतितत्त्वरूपात् स्वरूपाद्भेदोः पुरुषस्य संसृतिर्गतागते भवतः कूटस्थस्य विभुतया स्वतो गत्याद्यसम्भवादित्यर्थः त्रयोविंशतितत्त्वेऽवस्थितो हि पुरुषस्तेनैवोपाधिना पूर्वकृतकर्मभोगार्थं देहाद्देहं संसरति । 'मानसं मनसैवाय-सुपभुङ्क्ते शुभाशुभम् । वाचा वाचा कृतं कर्म कायेनैव तु कारयिष्यते' इत्यादिसंसृतिभिः पूर्वसर्गाधिकरणैर्वीजगतः सर्गान्तरेषूपभोगसिद्धेः । अतएव ब्रह्मसूत्रम् 'तदन्तरप्रतिपत्तौ रं हति सम्प्रिपुक्त इति' । संसृतेरवधिमप्याह । 'आविवेकाच्च प्रवर्त्तनमविशेषाणाम्' स्वरूपं । 'ईश्वरानीश्वरत्वादिविशेषपरहितानां सर्वेषामेव पुंसां विवेकपर्यन्तमेव प्रवर्त्तनं संसृतिरावश्यकं विवेकोत्तरं च न सा तत्र हेतुमाह । 'उपभोगादितरस्य' स्वरूपं । इतरस्याविवेकिन एव स्वीयकर्मफलभोगावश्यम्भावादित्यर्थः । देहसत्त्वेऽपि संसृतिकाले भोगो नास्तीत्याह । 'सम्प्रति परिसृक्तो द्वाभ्याम्' स्वरूपं । सम्प्रति संसृतिकाले पुरुषो द्वाभ्यां शीतोष्णसुखदुःखादिद्वन्द्वैः परिसृक्तो भवतीत्यर्थः । तदेतत्कारिकयोक्तम् । 'संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम्' । इति । भावा धर्माधर्मवासनादयः । अतः परं शरीरद्वयं विशिष्य वक्तुमुपक्रमते । 'मातापितृजं स्थूलं प्रायश इतरञ्च तथा' स्वरूपं । स्थूलं मातापितृजं प्रायशो बाहुल्येनायोनिजस्यापि स्थूलशरीरस्य करणादितरञ्च सूक्ष्मशरीरं न तथा न मातापितृजं सर्गादावुत्पत्त्यादित्यर्थः । तदुक्तं कारिकया । 'पूर्वोत्पन्नमसक्तं नियतं महदादि सूक्ष्मपर्यन्तम् । संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम्' इति नियतं नित्यं द्विपदार्थस्यायि गौणनित्यं प्रतिशरीरं लिङ्गोत्पत्तिकल्पने गौरवात् । प्रलये तु तच्चाशः श्रुतिसृतिप्रमाणस्यादिष्यते । गतिकाले भोगाभाववचनसूक्ष्मार्थप्रमाणेण । कदाचित् तु वायवीय-

शरीरप्रवेशतो गमनकालेऽपि भोगो भवति । अतो यममार्गे दुःखभोगवाक्यान्नुपपद्यन्ते । स्थूलसूक्ष्मशरीरयोर्मध्ये किमुपाधिकः पुरुषस्य इन्द्रियोक्तद्वयधारयति । 'पूर्वोत्पत्तिसत्कार्यत्वं भोगादेकस्य नेतरस्य' स्वरूपं । पूर्वं सर्गादावुत्पत्तिर्यस्य लिङ्गशरीरस्य तस्यैव तत्कार्यत्वं सुखदुःखकार्यकत्वं कृत एकस्य लिङ्गदेहस्यैव सुखदुःखाद्यभोगात् न त्वितरस्य स्थूलशरीरस्य नृतशरीरे सुखदुःखाद्यभावस्य सर्वसम्मतत्वादित्यर्थः । उक्तस्य सूक्ष्मशरीरस्य स्वरूपमाह । 'सप्तदशैकं लिङ्गम्' स्वरूपं । सूक्ष्मशरीरमध्यधाराधेयभावेन द्विविधं भवति तत्र सप्तदश मिलित्वा लिङ्गशरीरं तच्च सर्गादौ समष्टिरूपमेकमेव भवतीत्यर्थः । एकादशेन्द्रियाणि पञ्च तन्मात्राणि बुद्धिश्चेति सप्तदश । अहङ्कारस्य बुद्धावेवान्तर्भावः । चतुर्थसूत्रे वक्ष्यमाणप्रमाणादेतान्येव सप्तदशलङ्गं सन्तव्यं न तु सप्तदश एकं चेत्यष्टादशपरतया व्याख्येयम् । उत्तरसूत्रेण व्यक्तिभेदस्योपपाद्यतयात्र लिङ्गैकत्वे एकशब्दस्य तात्पर्यावधारणाच्च । 'कर्मात्मा पुरुषो योऽसौ बन्धमोक्षैः प्रयुज्यते । स सप्तदशकेनापि राशिना युज्यते च सः' इति मोक्षधर्मादौ लिङ्गशरीरस्य सप्तदशत्वसिद्धेः सप्तदशावयवा अत्र सन्तीति सप्तदशको राशिरित्यर्थः । राशिशब्देन स्थूलदेहवृत्तिदेहसूक्ष्मावयवित्वं निराकृतम् । अवयविरूपेण द्रव्यान्तरकल्पनायां गौरवात् । स्थूलदेहस्य चावयवित्वमेकतादिप्रत्यक्षानुरोधेन कल्पयत इति । अत्र च लिङ्गदेहे बुद्धिरेव प्रधानेत्याशयेन लिङ्गदेहस्य भोगः प्रायुक्तः । प्राणश्चान्तःकरणस्यैव उत्तिभेदः । अतो लिङ्गदेहे प्राणपञ्चकस्याभ्यन्तर्भाव इत्यस्य सप्तदशावयवकस्य शरीरत्वं स्वयं वक्ष्यति 'लिङ्गशरीरनिमित्तक इति सनन्दनाचार्य' इति सूत्रेण । अतो भोगायतनत्वमेव मुख्यं शरीरलक्षणम् । तदाश्रयतया त्वन्यत्र शरीरत्वमिति पञ्चाद्वक्तीभविष्यति । 'चेष्टेन्द्रियाथान्यः शरीरमिति' तु न्यायेऽपि तस्यैव लक्षणं कृतमिति । ननु लिङ्गं चेदेकं तर्हि कथं पुरुषभेदेन विलक्षणा भोगाः सुकृताह । 'व्यक्तिभेदः कर्मविशेषात्' स्वरूपं । यद्यपि सर्गादौ हिरण्यगर्भोपाधिकरूपमेकमेव लिङ्गं तथापि तस्य पञ्चाद्वक्तीभेदो व्यक्तिरूपेणागतो नानात्वमपि भवति । यथेदानीमेकस्य पितृलिङ्गदेहस्य नानात्वमंशतो भवति पुत्रकन्यादिलिङ्गदेहरूपेण । तत्र कारणमाह कर्मविशेषादिति । जीवान्तराणां भोगहेतुकर्मादेरित्यर्थः । अत्र विशेषवचनात् समष्टिसृष्टिजीवानां साधारणः कर्मभिर्भवतीत्यायातम् । अथ

च व्यक्तिभेदो मन्वादिष्वप्युक्तः । यथा मनौ समष्टिपुरुषस्य षडिन्द्रियोत्पत्त्यनन्तरम् । “तेषां त्वयवान् सृज्यान् प्रणामप्यमितौजसाम् । सन्निवेश्यात्ममात्रास्तु सर्वभूतानि निर्ममे” इति प्रणाममिति समस्तलिङ्गशरीरोपलक्षणम् । आत्ममात्रास्तु चिदंशेषु संयोज्येत्यर्थः । तथा च तत्रैव वाक्यान्तरम् । “तच्छरीरसमुत्पन्नैः कार्यैस्तैः करणैः सह । जेतृन्नाः समजायन्त गात्रेभ्यस्तस्य धीमतः” । इति नन्वेवं भोगायतनतया लिङ्गस्यैव शरीरत्वे स्थूले कथं शरीरत्वव्यवहारस्तत्वाह । “तदधिष्ठानाश्रये देहे तद्वादात् तद्वाद्” स्तु० । तस्य लिङ्गस्य यदधिष्ठानमाश्रयो वक्ष्यमाणभूतपञ्चकं तस्याश्रये षाट्कौशिके देहे तद्वादो देहवाद्देहादात् तस्याधिष्ठानशब्दोक्तस्य देहस्य वादादित्यर्थः लिङ्गसम्बन्धादधिष्ठानस्य देहत्वमधिष्ठानाश्रयत्वाच्च स्थूलस्य देहत्वमिति पर्यवसितोऽर्थः । अधिष्ठानशरीरं च सूक्ष्मपञ्चभूतात्मकं वक्ष्यते तथा च शरीरत्वं सिद्धम् । यत्तु “आतिवाहिक एकोऽस्ति देहोऽन्यस्त्वाधिभौतिकः । सर्वासां भूतजातानां ब्रह्मणस्त्वेक एव किम्” इत्यादिशास्त्रेषु शरीरद्वयमेव श्रूयते तल्लिङ्गशरीराधिष्ठानशरीरयोरन्योन्यनियतत्वेन सूक्ष्मत्वेन चैकताभिप्रायादिति । ननु षाट्कौशिकातिरिक्ते लिङ्गशरीराधिष्ठानभूते शरीरान्तरे किं प्रमाणमित्याकाङ्क्षायामाह । “न स्वातन्त्र्यात् तद्वत्ते कायावच्चित्तवच्च” स्तु० । “तल्लिङ्गशरीरं तद्वत्तेऽधिष्ठानं विना स्वातन्त्र्याच्च तिष्ठति । यथा काया निराधारा न तिष्ठति यथा वा चित्तमित्यर्थः तथा च स्थूलदेहं त्यक्त्वा लोकांतरगमने लिङ्गदेहस्याधारभूतं शरीरान्तरं सिध्यतीति भावः । तस्य च स्वरूपं कारिकायास्तुतम् । “सूक्ष्मा मातापितृजाः सह प्रभूतैस्त्रिधा विशेषाः स्तुः । सूक्ष्मास्तेषां नियता मातापितृजा निर्वन्तते” इति । अत्र नन्वात्मकार्यं मातापितृजशरीरामेक्षया सूक्ष्मं यद्भूतपञ्चकं यावद्विज्ञेयस्यापि प्रोक्तं तदेव लिङ्गाधिष्ठानं शरीरमिति लब्धं कारिकान्तरेण । “चित्त्वं यथाश्रयस्थिते स्थाण्णादित्यो विना यथा काया । तद्वद्भिना विशेषेण तिष्ठति निराश्रयं लिङ्गम्” । इति । विशेषैः स्थूलभूतैः सूक्ष्माख्यैः, स्थूलान्तरभेदैरिति यावत् । अस्यां कारिकायां सूक्ष्माख्यानां स्थूलभूतानां लिङ्गशरीराङ्गेदावगमेन “पूर्वोत्पन्नमसक्तं नियतं महदादि सूक्ष्मपर्यन्तम्” । इत्यादिपूर्वोदाहृतकारिकायां सूक्ष्मभूतपर्यन्तस्य लिङ्गत्वमिति किन्तु महदादिरूपं यद्विज्ञं तत् स्वाधारसूक्ष्मप-

र्यन्तं संसरति तेन सह संसरतीत्यर्थः । नन्वेवं लिङ्गषट्कपदार्थाः कियन्त इति कथमवधारयमिति चेत् । “वासनाभूतसूक्ष्मं च कर्माविद्ये तथैव च । दशेन्द्रियं मनो बुद्धिरेतल्लिङ्गं विदुर्बुधाः इति वाशिष्ठादिवाक्येभ्यः । अत्र लिङ्गशरीरप्रतिपादनेनैव पुर्यष्टकमपि व्याख्येयमित्याशयेन बुद्धिधर्माणामपि वासनाकर्माविद्यानां पृथगुपन्यासः । भूतसूक्ष्मं चात्र तन्मात्रा । दशेन्द्रियाणि च ज्ञानकर्मेन्द्रियभेदेन पुरोद्वयमित्याशयः । यत्तु सायावादिनो लिङ्गशरीरस्य तन्मात्रस्थाने प्राणादिपञ्चकं प्रक्षिपन्ति पुर्यष्टकं चान्यथा कल्पयन्ति तदप्रामाणिकमिति । ननु मूर्तद्रव्यतया वायुदेरिव लिङ्गस्याकाशमेवासङ्केनाधारोऽस्तु व्यर्थमन्यत्र सङ्कलनमिति तत्वाह । “मूर्तत्वेऽपि न सङ्घातयोगात् तरणिवत्” स्तु० । मूर्तत्वेऽपि न स्वातन्त्र्यादसङ्गतयापस्थानं प्रकाशरूपत्वेन सूर्यस्येव सङ्घातसङ्घातुमानादित्यर्थः । सूर्यादीनि सर्वाणि तेजांसि पार्थिवद्रव्यसङ्गेनैवावस्थितानि दृश्यन्ते लिङ्गं च सत्त्वप्रकाशभयमती भूतसङ्गतमिति । लिङ्गस्य परिमाणमवधारयति । “अणुपरिमाणं तत्कतिश्रुतेः” स्तु० । तल्लिङ्गमणुपरिमाणं परिच्छिन्नं न त्वत्यन्तमेवाणु सावयवसोक्तत्वात् । कुतः कतिश्रुतेः क्रियाश्रुतेः । “विज्ञानं यच्च” तदुक्ते कर्माणि तदुक्तेऽपि च “इत्यादिश्रुतेर्विज्ञानाख्यबुद्धिप्रधानतया विज्ञानस्य लिङ्गस्याखिलकर्मश्रवणादित्यर्थः । विभुत्वे सति क्रिया न सम्भवति । तद्गतिश्रुतेरिति पाठस्तु समीचीनः । लिङ्गशरीरस्य च गतिश्रुतिः “तत्सत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सविज्ञानो भवति सविज्ञानमेवानूत्क्रामतीति” सविज्ञानो बुद्धिसहित एव जायते सविज्ञानं यथा स्यात् यथा संसरति चेत्यर्थः । परिच्छिन्नत्वे दुक्त्यन्तरमाह । “तदक्षमयत्वश्रुतेश्च” स्तु० तस्य लिङ्गस्यैकदेशतोऽक्षमयत्वश्रुतेर्न विभुत्वं सम्भवतीति । विभुत्वे सति नित्यतापत्तेरित्यर्थः । सा च श्रुतिः “अक्षमयं हि सौम्य ! मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागित्यादिः” । यद्यपि मन आदीनि न भौतिकानि तथाप्यक्षमसृष्टसजातीयांशपूरणादक्षमयत्वादिव्यवहारो बोध्यः । अचेतनानां लिङ्गानां किमर्थं संसृतिर्देहादेहान्तरसञ्चार इत्याशङ्क्यामाह । “पुरुषार्थं संसृतिर्लिङ्गानां रूपकारवद्वाच्यः” स्तु० यथा राज्ञः रूपकाराणां पाकशालास्तु सञ्चारो राजार्थं तथा लिङ्गशरीराणां संसृतिः पुरुषार्थमित्यर्थः” प्र० भाष्यम् । सूक्ष्मादेहस्यैव प्रमाणं सांख्यतत्त्वकौमुद्याभित्यं दर्शितम् ।

“स्यादेतद्बुद्धिरेव साहङ्कारेन्द्रिया कस्मान्न संसरति कृतं स्र-
क्ष्यशरीरेणाप्रामाणिकेनेत्यत आह । “चित्तं यथाश्रय-
रूढते स्थाण्वादिभ्योविना यथा आया । तद्विना विशेष-
पैर्न तिष्ठति निराश्रयं लिङ्गम्” । लिङ्गनात् चाम-
नात् बुद्ध्यादयो लिङ्गं तत् अनाश्रितं न तिष्ठति । जन्म-
प्रयाणान्तराले बुद्ध्यादयः प्रत्युत्पन्नशरीरस्थिताः प्रत्युत्पन्न-
पञ्चतन्मात्रवत्त्वे सति बुद्ध्यादित्वात् दृश्यमानशरीरवृत्ति-
बुद्ध्यादिवत् । विना विशेषैरिति सूक्ष्मैः शरीरैरित्यर्थः ।
आगमश्चात्र भवति ‘अङ्गुष्ठमात्रं’ पुरुषं निश्चकर्ष यमोदला-
दिति” । अङ्गुष्ठमात्रत्वेन सूक्ष्मतासफलवयति आत्मनो-
निष्कर्षासम्भवेन सूक्ष्ममेव शरीरं पुरुषस्तदपि हि पुरि-
स्पूलशरीरे गते” । एवञ्च सर्वेषां भूतानां संसरणकाले
सूक्ष्मदेहव्याप्यत्वे स्थिते मनुष्याणामेव दाहादूर्ध्वम्
आतिवाहिकदेहान्तरोत्पत्तिरित्येषां प्रायुक्त्यवनात्
अस्ति उ दाहादा नृणां प्रसागानिकभूतभावप्राप्तिरिति
भेदः यथोक्तम्” युद्धितं ० विष्णु ० । “अतिवाहिक-
संज्ञोऽसौ देहो भवति भार्गव ! । केवलं तन्मनुष्याणां
ना देषां गणिनां कवित्” इत्युक्तस्य प्रेतपिण्डैस्तथा
दत्तैर्देहनाम्नेति भार्गव ! । भोगदेहमिति प्रोक्तं क्रमा-
देव न संग्रहः । प्रेतपिण्डा न दोयन्ते यस्य तस्य विमोक्ष-
णम् । प्रसागानिकेभ्यो भूतेभ्यो नाकल्पमेव विद्यते । तत्ताऽस्य
घातना घोरा शतघातातपोद्भवा इति” अत्र प्रेतका-
र्याकरणे शोषाभिधानम् । निन्दार्थादो विधेयस्तुत्यर्थम्
“न निन्द्यं निन्दनीयं निन्दति किन्तु विधेयं स्तोताति”
न्यायान् । एतच्च विद्वद्भिन्नविषयम् छा० उ० विदुषः
देवास्तदकरणेऽपि अर्चिरादिप्राप्तेरुक्तेः “अथ यदु चैवा-
र्चिन् गव्यं कर्चन्ति यदि न, अर्चिषमेवाभिसन्धव-
न्तीति” । एतद्भाष्यञ्च ६५१ पृष्ठे प्राग् दर्शितम् ।
एवं गद्याश्राद्धादावपि “अग्निदग्धाश्च ये जीवा नाग्नि-
दग्धास्तथाऽपरे तेषामुत्पन्नार्थाय इमं पिण्डं ददा-
म्यहमिति । मन्त्रलिङ्गेनानग्निदग्धस्याष्टद्वारप्रतिपादनात् ।
निष्कर्षस्त संसृति काले प्राणिमात्रस्य सूक्ष्मदेहप्राप्तिः तत्र
पश्चादीनां दाहादिकर्मादिकमन्त्रेणापि स्वस्वकर्मातु-
सारेण देहान्तरप्राप्तिः मनुष्याणान्तर्निवृत्तादिव्यतिरिक्तानां
दाहादिकमन्त्रेण प्रसागानिकभूतभावप्राप्तिः कृते तु
दाहादौ आतिवाहिकदेहप्राप्तिः पूरकपिण्डादौ पुनः
प्रेतदेहप्राप्तिः सपण्डीकरणात्परं भोगदेहप्राप्तिः । तीर्थ-
रूढानां न तु प्रेतदेह इति भेदः “कृते सपिण्डीकरणे नरः

संवत्सरात्परम् । प्रेतदेहं परित्यज्य भोगदेहं प्रपद्यते
इत्युक्तेः” “ततः स नरके याति स्वर्गे वा स्वेन कर्मणा”
इत्युक्तेः विदुषां महातीर्थरूढानां तु देवात् दाहा-
दिकार्याकरणेऽपि अर्चिरादिभार्गेण तत्तत्स्थानयोग्य-
देहप्राप्तिरिति ।

आतिशय्य न० अतिशय एव स्वार्थे घञ् । अतिशये ।
आतिश्वाचन लि० अतिक्रान्तः श्रानम् नि० न समाश्रान्तः
अतिश्वा दासः अत्यधीनत्वात् अतिश्वन्+चतुर्थ्यां
पक्षा० फक् । दाससञ्चितदेशादौ ।

आतिष्ठ न० अति+स्था-क पत्वम् अतिष्ठस्तस्य भावः अण् ।
अतिक्रम्य स्थितौ उत्कर्षे । “आधिपत्याय स्वावश्यायाति-
छायाऽऽरोहामि” ऐ० ब्रा० ।

आतु पु० अत-उण् । भेलके । (भेला) उडपे ।

आतुच् पु० “आतुर्चिर्गमनार्थ इति” ऋ० भा० आवादे क्तिप् ।
सूर्यस्यास्तगतिकाले तस्य निस्त्रोचनकाले अस्तकाले ‘यद्यस्य
उदिते यन्मध्यदिन आतुचि’ ऋ० ८, २७.२१, “आतुचि
सायम्” भा० ।

आतुजि लि० आ+तुज-हिंसावलादाननिकेतनेषु इन् ।
हिंसके बलस्यादायके च । “पिबतं सोममातुजी” ७, ६६
६८, “आतुजी हिंसकौ आदातारौ वा” भा० ।

आतुर लि० ईषदर्थे आ+अत-उरच् । कार्याक्षते उज्ज्व०
“एतमुत्तमं विधिविपक्रमार्हितं प्रपिबन्निदं जयति कञ-
मातुरः” उज्ज्व० वैद्य० २ प्रोद्धिते च । “रावणावरजा तत्र
राघवं मदनातुरा” रघुः । “न स्नानमाचरेद्भुक्ता नातुरो
न मृहानिधि” “बालटङ्गातुरैरिना” “अ काशे शास्तु
विज्ञेया बालटङ्कशातुरा” इति च मनुः । अतुरे नियमो
नान्ति” स्मृतिः । [धि० छ्यते ।

आतुरसंन्याम न० इत० । संन्यासभेदे संन्यासपदे तद्वि-
आतुरोपक्रमणीय पु० आतुरमधिकृत्य रोगनिवारणाय
उपक्रमणीयम् । आतुरस्य चिकित्सार्थमायुर्व्याधृतनिवयो-
देहबलसत्वसात्म्यप्रकृतिभेषजदेशातुरसारेण उपक्रमणीये । आ-
पारभेदे तदधि कृत्यकतोऽप्यन्यः क्व । २ तत्प्रतिपादकपान्ये च ।
स च सुश्रुतानर्गतोऽध्यायभेदः । तत्प्रोक्तविशेषं ज्ञात्वा
वैद्यैरातुरस्य रोगनिवारणायोपक्रमणं यम् । स चाध्याय-
स्वावद्दर्शते यथा “अथात आतुरोपक्रमणीयमध्यायम्
व्याख्यास्यामः ॥ आतुरस्य उपक्रममाद्येन भिषजातुरेवादौ परी-
क्ष्यते । सत्वप्रायुषि व्याधृतनिवयोदेहबलस्य सत्त्वप्रकृति-
भेषजदेशान् परीक्षेत ॥ तत्र मृहपाणिषादपार्श्वे पृष्ठक-

नापदशनवदनस्तन्वलाटम् दीर्घाङ्गुलिपर्वोक्तासप्रेक्ष्य-
बाङ्गम् विस्तोर्ष भूस्तनान्तरोरस्तम् हस्तजङ्घामेदुर्ध्ववम्
गम्भीरसत्वस्वरनाभिमनुर्वर्द्धस्तनसुपचितमहारोमशकण्डम्
पञ्चान्नास्तिष्कम् स्नातानुलिप्तमूर्द्धानुपूष्वाग्निं विशुष्य-
माणशरीरम् पञ्चाक्ष विशुष्यमाणहृदयम् पुरुषम्
जानीयाद्दीर्घायुः खल्वयमिति । तमेकान्तनोपक्रमेत् ।
एभिलक्षणेर्विपरीतैरत्यायुर्मिथ्यैर्मध्यमायुरिति ॥ भवन्ति
चात्र ॥ गूढसंश्लिष्टिरास्त्रायुः संहताङ्गः स्थिरेन्द्रियः ।
उत्तरोत्तरसुखेनो यः स दीर्घायुर्भवति ॥ गर्भाश्र-
यत्यरोगो यः शनैः समुपचीयते ॥ शरीरज्ञानविज्ञानेः
स दीर्घायुः समासतः ॥ मध्यमस्यायुषो ज्ञानमत ऊर्ध्वं
निबोध मे । अवस्तादजिगायस्य लेखाः स्युर्व्यक्तमायताः ॥
हे वा तिस्रोऽधिका वापि पादौ कर्णौ च सांसलौ ।
नासाममूर्द्धञ्च भवेद्दृढलेखाश्च पृष्ठतः ॥ यस्य सुस्तस्य
परममायुर्भवति सप्रतिः । जघन्यस्यायुषो ज्ञानमत ऊर्ध्वं
निबोध मे ॥ हस्तानि यस्य पञ्चाङ्गिण सुमहद्वापि
मेहनम् । तथोरस्थालीढानि न च स्यात्पृष्ठमायतम् ॥
ऊर्ध्वञ्च अवशो स्थानाद्वासा चोक्षा शरीरारणः । हस्तौ
जल्यतो वापि दन्तमांसम् प्रदृश्यते । प्रेक्षते यस्य
विभ्रान्तम् स जीवेत्पञ्चविंशतिम् ॥ अथ एनरायुषो
विज्ञानार्थमङ्गप्रत्यङ्गमागसारानुपदेक्ष्यामः । तत्वाङ्गान्य-
न्तराधिक्यवाङ्गशिरांसि तदवयवाः प्रत्यङ्गानीति ।
तत्र स्वरङ्गुलैः पादाङ्गुलप्रदेशिन्यौ द्व्यङ्गुलायते । प्रदे-
शिन्यास्तु मध्यमानामिका कनिष्ठिका यथोत्तरम् पञ्चम-
भागहोना । चतुरङ्गुलायते पञ्चाङ्गुलविस्तृते प्रपद-
पादतले । पञ्चचतुरङ्गुलायतविस्तृता पाणिः । चतुर्द-
शाङ्गुलायतः पादः । चतुर्दशाङ्गुलपरिणाहानि पादगुल्फ-
जङ्घाजानुमध्यानि । अष्टादशाङ्गुला जङ्घा जानूपरि-
ष्ठादुद्वातिं शदङ्गुलमेवं पञ्चाशत् । जङ्घायांसमसावूरु ।
द्व्यङ्गुलानि दृष्यचिद्युक्तदशननासापुटभागकर्णमूलनय-
नान्तराणि । चतुरङ्गुलानि मेहनवदनान्तरनासाकर्णल-
लाटपीयोच्छ्रायद्वन्द्वान्तराणि । द्वादशाङ्गुलानि भगविस्ता-
रमेहननाभिहृदयपीवास्तनान्तरसुखायाममणिबन्धप्रकोष्ठ-
स्थौल्यानि । इन्द्रविस्तिपरिणाहंसपीठकूर्परान्तरायामः
षोडशाङ्गुलः । चतुर्विंशत्यङ्गुलो हस्तः । द्वाविंशदङ्गुल-
परिमाणौ भुजौ द्वाविंशत्यपरिणाहावूरु । मणिबन्धकूर्परा-
न्तरं षोडशाङ्गुलम् । तत्तं षट्चतुरङ्गुलायामविस्तारम् ।
अङ्गुलमूलप्रदेशिनीश्रवणापाङ्गान्तरमध्यमाङ्गुल्यौ पञ्चा-

ङ्गुले । अर्धचतुरङ्गुले प्रदेशिन्यनामिके । सार्धत्रयङ्गुलौ
कनिष्ठाङ्गुलौ । चतुर्विंशतिविस्तारपरिणाहं सुखपीवम् ।
त्रिभागाङ्गुलिर्विस्तारा नासापुटमर्यादा । नयनत्रिभागप-
रिणाहा तारका । नवमस्तारकांशो दृष्टिः । केशान्तमस्तकान्त-
रमेकादशाङ्गुलम् । मस्तकादपुटकेशान्तो दशाङ्गुलः कर्णा-
पुटधन्तरं चतुर्दशाङ्गुलम् । पुरुषोरःप्रमाणविस्तीर्णा स्त्री-
श्रोणिः । अष्टादशाङ्गुलविस्तीर्णसुरः । तत्प्रमाणा पुरुषस्य
कटो । सविंशमङ्गुलगतं पुरुषायाम इति । भवन्ति चात्र ।
पञ्चविंशे ततो वर्षे पुमान् नारी तु षोडशे । समत्वा-
गतवीर्यौ तौ जानीयात् कुशलो भिषक् । देहः स्वर-
ङ्गुलैरेष यथावदनुकीर्तितः । युक्तः प्रमाणेनानेन पुमान्
वा यदि वाऽङ्गुलः । दीर्घमायुरवाप्नोति वित्तञ्च महद-
च्छति । मध्यमं मध्यमैरायुर्विषं ह्रीनैस्तथाऽवरम् । अथ
सारान् वक्ष्यामः । स्मृतिभक्तिप्रज्ञाशौर्यशौचोपेतं कल्या-
णाभिनिवेशं सत्त्वसारं विद्यात् । स्निग्धं संहतश्चेतांसिदन्त-
नखं ब्रह्मलकामप्रजं शुक्रेण । अक्षयशुभ्रसबलं स्निग्धगम्भीर-
स्वरं सौभाग्योपपन्नं महानेतञ्च भज्ज्ञा । महाशिरःस्तम्भ-
दृढदन्तहन्वस्थिनखमस्थिभिः, स्निग्धमूलखंदस्वरं दृढच्छ-
रीरमायाससहिष्णुं मेदसा । अच्छिद्रगात्रं गूढास्थिसन्धिं
मांसोपचितञ्च मांसेन । स्निग्धताम्नखनयनतालुजिह्वौष्ठ-
पाणिपादतलं रक्तेन । सुप्रसन्नदृढत्वपीमाथं त्वक्सारं
विद्यादित्येषां पूर्वं पूर्वं प्रधानमायुःसौभाग्ययोरपि ।
भवति चात्र । सामान्यतोऽङ्गप्रत्यङ्गप्रमाणादथ सारतः ।
परीक्ष्यायुः सुनिपुणो भिषक् सिध्यति कर्मसु । व्याधि-
विशेषास्तु प्रागभिहिताः सर्वे एवैते त्रिविधाः साध्या
याध्याः । प्रत्याख्येयाश्च तत्त्वतान् भूयस्त्रिधा परीक्षेत कि-
मसावौपसर्गिकः प्राक्केवलोऽन्यलक्षण इति । तत्रौपसर्गिको
यः पूर्वोत्पन्नं व्याधिं जघन्यकालजातो व्याधिरुपप्लवति
स तन्मूलयोपद्रवसंज्ञः । प्राक्केवलो यः प्रागेवोत्पन्नो
व्याधिरपूर्वकूपोऽनुपद्रवश्च । अन्यलक्षणेन यो भविष्यद्व्याधि-
ख्यापकः स पूर्वकूपसंज्ञः । तत्र औपद्रवमन्योन्याविरो-
धेनोपक्रमेत् बलवन्तमुपद्रवं वा । प्राक्केवलं यथास्व
प्रतिकुर्वीत । अन्यलक्षणे त्वादिव्याधौ प्रयतेत । भवति
चात्र । नास्ति रोगो विना दोषैर्व्याध्याद्विचक्षणः ।
अनुक्तमपि दोषाणां लिङ्गैर्व्याधिमुपाचरेत् । प्रागभिहिता
अतवः । शीते शीतप्रतीकारउष्णे शोष्णनिवारणम् । कृत्वा
कुर्वात् क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न ह्यापयेत् । अप्राप्ते
वा क्रियाकाले प्राप्ते वा न कृता क्रिया । क्रियाहीना-

ऽतिरिक्ता वा साध्येष्वपि न सिध्यति । यात्युदीर्यं
शमयति नान्यं व्याधिं करोति च । सा क्रिया न तु
या व्याधिं हरत्यन्यमुदीरयेत् । (व्रणप्रश्ने) प्रागभिहितो-
ऽग्निरक्ष्य पाचकः । स चतुर्विधो भवति दोषानभिपन्न
एको विक्रियामापन्नस्त्रिविधो भवति विषमो वातेन, तीक्ष्णः
पित्तेन, मन्दः श्लेष्मणा, चतुर्थः समः सर्वसाध्यादिति ।
तत्र यो यथा कालमनुपयुक्तं सम्यक्पचति । स समः
समर्द्धैः । यः कदाचित्त्वस्यक्पचति कदाचिदाध्मान्मू-
लोदावर्त्तितिसारजठरगोः रवान्मूत्रजनप्रवाहणानि कृत्वा । स
विषमः । यः प्रभूतमप्युपयुक्तमनुमाशु पचति स तीक्ष्णः स
एवाभिवर्द्धमानोऽत्यग्निरित्याभाष्यते स सुक्षुब्धः प्रभूत-
मप्युपयुक्तमाशुतरं पचति पाकान्ते च गलतात्त्वोष्ठयोपदा-
हसन्तापान् जनयति । यः खल्यमप्युपयुक्तमुदरशिरोरोगैरवका-
सश्वासप्रसेकच्छर्दिगात्रसदनानि कृत्वा महता कालेन पचति
स मन्दः । विषमो वातजान् रोगान् तीक्ष्णः पित्तनि-
मित्तजान् । करोत्यग्निस्तथा मन्दो विकारान् कफसम्भवान् ।
तत्र समे परिरक्षणं कुर्वीति, विषमे स्निग्धान्मूलवर्णैः क्रि-
याविशेषैः प्रतिकुर्वीति, तीक्ष्णे मधुरस्निग्धशीतैर्विरेकैश्च,
एवमेवात्यग्नौ विशेषेण साहृषैश्च क्षीरदधिसर्पिर्भिर्मन्दे
कटुतिक्तकषायैर्वसनैश्च । जाठरो भगवानग्निरोश्चरोऽक्षस्य
पाचकः । सौख्यप्राप्त्यानाददानो विवेक्तुं नैव शक्यते ।
प्राणपानसमानैस्तु सर्वतः पवनैस्त्रिभिः । ध्मायते
पात्यते चापि स्वे स्वे स्थाने व्यवस्थितैः । वयस्तु
त्रिविधम् बालम् मध्यम् वृद्धमिति । तत्रोत्तमो-
ष्ठशवर्षा बालास्तेऽपि त्रिविधाः क्षीरपाः क्षीराक्षादा
अक्षादादिति तेषु संवत्सरपराः क्षीरपा द्विसंवत्सरपराः
क्षीराक्षादाः परतोऽक्षादा इति ॥ षोडशसप्तत्वारन्तरे
मध्यम् वयस्तस्य विकल्पो वृद्धिर्यौवनम् संपूर्णता हानि-
रिति । तत्रा विंशतेर्दृष्टिः, आ विंशतो यौवनम्, आ चत्वारिंशतः
सर्वधात्विन्द्रियबलवीर्यसम्पूर्णता । अतज्जर्मीषत्
परिहाण्यर्थावत्प्रतिरिति । सप्ततेर्दृष्टिः क्षीयमाणधात्विन्द्रि-
यबलवीर्योत्साहमहान्यहनि वलीपक्षितस्त्रालित्यजुष्टं का-
सश्वासप्रभृतिभिरुपद्रवैरभिभूयमानम् । सर्वं क्रियास्वसम-
र्थम् जीर्णागारमिवाभिष्टम्भयसीदन्तम् वृद्धमाचक्षते ॥
तत्रोत्तरोत्तराद्यु वयोऽवस्थास्तत्तरोत्तरा भेषजमात्रा-
विशेषा भवन्त्युते च परिहाण्येस्तत्वाद्यापेक्षया प्रतिकुर्वीति ।
भवन्ति चाल ॥ बाले विवर्द्धते श्लेष्मा मध्यमे पित्तमेव तु ।
भूयिष्ठं वर्द्धते वायुद्वे तद्दीप्स्य योजयेत् ॥ अग्निधार-

विरेकैस्तु बालवृद्धौ विवर्जयेत् । तत्साध्येषु विकारेषु
वृद्धौ कुर्यात्क्रियाम् शनैः ॥ देहः स्थूलः कृषो मध्य
इति प्रागुपदिष्टः । कर्षयेद्, हृयेच्चापि सदा स्थूलकृषौ
नरौ । रक्षणञ्चैव मध्यस्य कुर्याति सततम् भिषक् ॥
बलमभिहितगुणम् दौर्बल्यञ्च स्वभावदोषजरादिभिरवे-
क्षितव्यम् ॥ यस्माद्बलवतः सर्वं क्रियाप्रवृत्तिस्तस्माद्बलमेव-
प्रधानमधिकरणानाम् ॥ केचित् कृषाः प्राणवन्तः स्थूला-
शाल्यबला नराः । तस्मात् स्थिरत्वव्यायामैर्बलं वेदाः
प्रतर्कयेत् ॥ सत्यन्तु व्यसनाभ्युदयक्रियादिस्थानेष्वेककल्प-
करम् । सत्त्ववान् सृष्टे सर्वं संस्तभ्यात्मानमात्मना ।
राजसः स्तब्धमानोऽन्यैः सृष्टे नैव तामसः ॥ प्रकृतिम्
भेषजम् चोपरिष्ठाद्वक्ष्यामः ॥ सात्त्विकानि तु देशकालजात्य
तुरोगव्यायामोदकदिवास्वप्नरसप्रभृतीनि प्रकृतिविरुद्धान्यपि
यान्यबाधकराणि भवन्ति । यो रसः कल्पते यस्य सुखायैव
निषेवितः । व्यायामजातमन्यद्वा तस्मात्प्रमिति निर्दि-
शेत् ॥ देशस्तनूपो जाङ्गलः साधारण इति ॥ तत्र बहू-
दकनिश्चोन्नतनदीवर्धगहनो वृद्धशीतानिलो बद्धमहापर्व-
तवृक्षो वृद्धसुकमारोपचितशरीरमनुष्यप्रायः कफवातरोगभू-
यिष्ठश्चानूपः ॥ आकाशसमः प्रविरलाल्पकण्टकिष्टलप्रायो-
ऽत्यवर्षप्रस्रवणोदपानोदकप्रायउष्णदारुणवातः प्रविरला-
त्यशैलः स्थिररुग्गशरीरमनुष्यप्रायोवातपित्तरोगभूयिष्ठश्च
जाङ्गलः ॥ उभयदेशलक्षणः साधारण इति ॥ भवन्ति
चाल ॥ सप्ताः साधारणे यस्याच्छीतवर्धोष्णमाकृताः ।
दोषाणाम् समता जन्तोस्तस्यात्साधारणो मतः ॥ न तथा
बलवन्तः सुर्जलजा वा स्थलाकृताः । स्वदेशे निषिता दोषा
अन्यस्मिन् कोपमागताः ॥ उचिते वर्त्तमानस्य नास्ति
देशकृतम् भयम् । आहारस्वप्नेष्टादौ तद्देशस्य गुणे सति ।
देशप्रकृतिसात्त्वार्त्तुविपरीतोऽविरोक्षितः । सम्पत्तौ भिष-
गादीनां बलसत्त्वायुषां तथा ॥ केवलः समदेहाग्नेः
सुखसाध्यतमो गदः । अतोऽन्यथा त्वसाध्यः स्यात् कृष्णो
व्यामिश्रलक्षणः ॥ क्रियायास्तु गुणालाभे क्रियामन्वां
प्रयोजयेत् । पूर्वस्थां शान्तवेगायां न क्रिया सङ्गरो
हितः ॥ गुणालाभेऽपि सर्पादि यदि भव क्रिया हिता ।
कर्त्तव्यैव तदा व्याधिः कृच्छ्रसाध्यतमो यदि ॥ यएवमेवं
विधमेकरूपं विभक्तिं कालादिवशेन धीमान् । स मूत्र-
पाशान् जगतो गदौघान्क्लिनन्ति भैषज्यपरान्धमेन ॥

आतुरीपद्रव पु० ६५८ । आतुरस्य उपद्रवे ते च उपद्रवा
संप्रतीकारोपायाः सुश्रुते दर्शिता यथा

“अथात आतुरोपद्रवचिकित्सितं व्याख्यास्यामः । स्नेह-
पीतस्य वान्तस्य विरक्तस्य सुताखण्डः । निरुद्धस्य च काया-
ग्निर्मन्दो भवति देहिनः ॥ सोऽज्ञैरत्यर्थगुरुभिरुपयुक्तैः
प्रशस्यति । अत्योमहद्भिर्बहुभिस्कादितोऽग्निरिरेभ्यनैः ॥
सचात्यैर्लघुभिश्चाद्यैरुपयुक्तैर्विवर्जते । काष्ठैरणुभिरत्यैश्च
सन्नुक्षित इवानलः । हृतदोषप्रमाणेन सदाहारविधिः
सूतः । त्रीणि चाल प्रमाणानि प्रस्थोऽर्द्धाढकभाढकम् ॥
तत्पात्रं प्रस्थमात्र द्वे श्रेषे मध्यमोत्तमे ॥ प्रस्थे परिरुते
देया यवागूः सत्यतण्डुला । द्वे चैवार्द्धाढके देया तिस्रश्चा-
प्याढके गते ॥ विषेपोषिताङ्गताञ्चतुर्थं शक्यतां ततः ।
दद्याद्युक्तेन विधिना क्लिप्तसिक्त्यामपिच्छिलाम् ॥ अस्ति-
ग्न्यलवणं स्वच्छसुद्वयपुतान्ततः । अंशद्वयप्रमाणेन दद्या-
त्सुस्निग्धमोदनम् ॥ ततः सहतमन्त्रेण हृद्येनेन्द्रियबा-
धिना । त्रीनशान् वितरेद्भोक्तुमातुरायोदनं नृदुम् । ततो
यथोचितं भक्त्यभ्योक्तुमभ्यै विचक्षणः ॥ लावणैर्हरेणोदीनां
रभैर्दद्यात्सुसंस्कृतैः । हीनमध्येत्तमेष्टेव विरेकेषु विधिः
सूतः ॥ एकद्वित्रिगुणः सस्यगाहारस्य क्रमो हि सः ।
कफपित्ताधिकान्मद्यानित्यान्हीनविशोषितान् ॥ पेयाभिष्य-
न्द्वत्तेषां तर्पणादिक्रमो हितः । वेदनालाभनियमशोक-
वैचित्र्यहेतुभिः ॥ नरासुपोषितांश्चापि विरक्तवदुपाचरेत् ।
आढकाढाढकप्रस्थसङ्ख्या हेत्रया विरेचने ॥ एको विरेकः
स्नेहान्तो न द्वितीयोऽस्ति कश्चन । बलं यच्चिविधं प्रोक्त-
मतस्तत्र क्रमास्तथा ॥ तत्पात्रक्रममेकन्त बलस्यः सहटा-
चरेत् । द्विराचरेन्मध्यबलस्त्रीन्वारान्दुर्वलस्तथा ॥ केचि-
देवं क्रमं प्राहुर्भन्दमध्योत्तमाग्निषु । संसर्गेण विष्टब्धेऽग्नौ
दोषकोपभयाङ्गजेत् ॥ प्राक्खादित्तौ स्निग्धाभलवणान्-
कटुकं ततः । स्वाद्वस्त्रलवणान्भूयः स्वादुतिक्तावतः परम् ॥
स्निग्धरूक्षान्सांश्चैव व्यत्यासात्स्ववत्ततः । केवलं स्नेह-
पीतो वा वान्तो यश्चापि जैवलम् ॥ स सप्ररात्रं मनुजो
भुञ्जीत लघु भोजनम् । कृतः सिराव्यधो यस्य कृतं यस्य
च शोधनम् ॥ स ना परिहरेन्मासं यावद्वा बलवान्भवेत् ।
एकैकस्मिन्परिहरेद्द्वस्तौ वस्तौ त्रयं त्रयम् ॥ तृतीये तु
परीहारे यथायोगं समाचरेत् । तैलपूर्णमष्टङ्गाण्डसध-
र्माणो त्रयातुराः ॥ स्निग्धशुद्धाक्षिरोगार्तां ज्वरातीसा-
रिणश्च ये । क्रुध्यतः क्षुपितं पित्तं कुर्यात्तांस्तानुपद्रवान् ॥
व्यायास्यतः शोचतो वा चित्तं विभ्रमश्चकति । मधुनोप-
गमाद्दोरान् व्याधीनाप्रोति दुर्भतिः ॥ आक्षेपकं पक्षधात-
मङ्गप्रग्रहमेव च । सुहृत्प्रदेशे श्वयथुं कासश्चासौ च दा-

रुणौ ॥ शुक्रवच्चापि रुधिरं सरजस्तं प्रवर्त्तते । लभते च
दिवास्वप्नासांस्तान् व्याधीन् कफात्मकान् ॥ स्त्रीहोदरं प्रति-
श्लायं पाण्डुतां श्वयथुं ज्वरम् । मोहं सदनमङ्गानाम-
विषाकं तथाऽरुचिम् ॥ तमसा चाभिभूतस्तु स्वप्नेवाभिन-
न्दति । उच्चैः सम्भाषणाद्वायुः शिरस्यापादयेद्भुजम् ॥
व्यान्ध्यं जाड्यमजिघ्रत्वं बाधिर्यं मूकतां तथा ॥ हनुभोज-
मधीमन्धं मर्द्दितञ्च सुदारुणम् । नेत्रस्तम्भं निमेषं वा
दृष्ट्यां कासं प्रजागरम् ॥ लभते दन्तचालं च तांस्तांश्चा-
न्यातुपद्रवान् । यानयानात्तु लभते च्छर्द्दिमूर्च्छाभ्रम-
मान् ॥ तथैवाङ्गग्रहं घोरमिन्द्रियाणाञ्च विभ्रमम् । चि-
रासनात्तथा स्नानाच्छ्रोत्र्यां भवति वेदना ॥ अतिचङ्क्रम-
णाद्वाशुर्जङ्घन्योः कुरुते रुजः । सक्त्यप्रशोषं शोफं वा
पादहर्षमथापि वा ॥ शीतसम्भोगतोयानां सेवा मारुतद-
हये । ततोऽङ्गमर्द्दविष्टम्भशूलाध्मानप्रवेपकाः ॥ वातात-
पाभ्यां वैवर्ण्यं ज्वरं चापि समाश्रयात् । विरुद्धाध्यशना-
मृत्युं व्याधिं वा घोरश्चकति ॥ असात्मभोजनं हन्या-
द्वलवर्णमसंशयम् । अनात्मवन्तः पशुवद्भुञ्जते येऽप्रमाणतः ॥
रोगानीकस्य ते मूलमजीर्णं प्राप्नुवन्ति हि । व्यापटं
कारणं वीक्ष्य व्यापत्वे तासु बुद्धिमान् ॥ प्रयतेतातुरारोग्ये
प्रत्ननीकेन हेतुना ॥ विरक्तवान्तैर्हरिणैश्चलावकाः शशश्च
सेव्यः समयूरतित्तिरिः । सपटिकाश्चैव पुराणशालयस्तथैव
सङ्गा लघु यच्च कीर्त्तितम् ॥ एवमन्येऽपि ततएवावगम्याः ।

आतुर्यं न० आतुरस्य भावः व्यञ्ज । १ आतुरत्वे २ फलनाशके
ज्वरांशभेदे च “ज्वरांशस्य वस्तुभेदेन नानाविधाः” हरि०
१८३ अध्या० दर्शिताः । “क्षण्णलवाच । शृणुष्व ज्वर । सन्देशं
यथा लोके चरिष्यसि । सर्वजातिषु विन्यस्तस्तथा स्थावर
जङ्गमे । त्रिधा विभज्य चात्मानं मत्प्रियं यदि काङ्क्षसे ।
चतुष्पदान् भज्जकेन द्वितीयेन च स्थावरान् । तृतीयो
यश्चतुर्भागो मातुषेः प्रपत्स्यसे । त्रिधा भूतं वष्टुः कृत्वा
पक्षिषु त्वं भव ज्वर ! । चतुर्थो यस्तृतीयस्य भविष्यति च ते
ध्रुवम् । एकान्ततश्चतुर्भागः खोरकश्च चतुर्थकः । मातुषे-
ष्वेकपादेन वस त्वं प्रविभज्य वै । जातिष्वथ विशेषास्तु
शिवसत्वं शृणुष्व मे । दृष्टेषु कीटरूपेण तथा सङ्कोच
पतकः । पण्डुपतञ्च विख्यातः फलेष्वातुर्यमेव च
पद्मिनोषु हिमोभूत्वा पृथिव्याभ्रपि चोपरः । अपान्तु
पीलिकां विद्याः शिखोद्भेदश्च वर्हिणाम् । गैरिकः पर्वते-
ष्वेदः कृत्प्रसादाङ्गविष्यसि । गोष्पपक्षारको भूत्वा खोरकश्च
भविष्यति । एवं विविधरूपेण भविष्यति महीतले । दर्शनात्

सर्गनाञ्चैव प्राणिनां वधमेवसि । ऋते देवमनुष्यांश्च
नान्यस्तां विपद्दिष्यते । “आतुर्यं जालकैकदेशे
सङ्कोचः नीलकण्ठः ।

आतृष्य लि० आ+तृद-क्त । १ हंसिते २ खिन्ने च । ‘तस्मा-
दातृणां प्रेरितो वृक्षादिवाहतात्’ शत० ब्रा० ।
आतृष्य न० आतृष्यत्यनेन आ+तृद-बा० करणे क्यप् ।
(आता) फलभेदे ।

आतोद्य न० समन्तात् तद्यते आ+तृद-शयत् । वीणादौ
वाद्ये । “सज्जमातोद्यगिरोनिर्वेशितास्” “आतोद्यं प्रा-
क्यामास समत्याजयदायुधम्” इति च रघुः । [रघुः ।
आत्ति लि० आ+दा-क्त । गृहीते “गमात्तसारं रघुरप्यवेक्ष्य”
आत्तगन्ध लि० आत्तोऽगृहीतोऽरिणा गन्धो गन्धो यस्य ।
१ शत्रुणाभिभूते, २ गृहीतगन्धे पुष्पादौ च । ‘नात्त-
गन्धमवधूय शत्रुभिः’ साधः आत्तगन्धमनाघ्रातसौरभमन-
भिभूतञ्चेति’ मल्लिनाथः ।

आत्तगन्ध लि० आत्तोऽगृहीतोऽगन्धो यस्य । १ अभिभूते ।
आत्मकर्म्मन् लि० ईत० । आत्मनः स्वस्य कर्म्मव्ये कार्ये
“आत्मकर्म्मजमं देहं कालोधर्मं इवाश्रितः” रघुः ।

आत्मकाम लि० आत्मानं कामयते कम-णिङ् अण् उप०
स० । विपयान्तरेच्छानिर्वर्त्तनेन १ आत्ममात्राभिलाषुके
२ आत्ममात्रज्ञानेच्छायुक्ते । “योऽकामो निष्काम आप्रकाम
आत्मकामः न तस्य प्राणा उत्क्रासन्ति” छ० उ० । “आप्राः
कामा येन स आप्रकामः कास्यन्ते कामाः आत्मकाम-
त्वेन यस्यात्मैव नान्यः कामयितव्यो वस्त्वन्तरभूतः पदार्थो-
भवति । “आत्मैवान्तरोवाहृः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एक-
रसो नोद्धं न तिर्यग्नाथः” नात्मनोऽन्यत् कामयितव्यं
वस्त्वन्तरं यस्य “यस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येत् ष्टणुया
त्विजानोयाद्वा” सर्वात्मभूतं विजानन् किं कामयेत ज्ञाय-
मानोऽन्यत्वेन पदार्थः कामयितव्यो भवति न चासावन्यो
ब्रह्मविद आप्रकामस्यास्ति” भा० । आत्मकामस्यैव यथा-
प्रकामता तथाप्रकामशब्दे वक्ष्यते ।

आत्मकामेय लि० आत्मकामाया इदम् टक् । आत्मकामास-
कञ्चिन्नि ततः स्वार्थे राजन्या० वृज् । आत्मकामेयकः तदर्थे ।

आत्मगुप्त लि० आत्मना गुप्तः । स्वगन्धैव रक्षिते । (आल-
कथी) लताभेदे स्त्री तस्याः स्पर्शने हि अतिकण्डूयनं नृणां
भवति तद्गुप्याच्चान्यैर्न सा स्पृश्यते इति तस्या आत्मगुप्तत्वम् ।

आत्मग्राहिन् लि० आत्मानं आत्मार्थमेव वा गृह्णाति गृह्-
णिनि १ उदरस्मरौ २ आत्मज्ञे च ।

आत्मघातिन् लि० आत्मानं देहं हन्ति हन्-णिनि ईत० ।

“व्यापादयेत् वृथात्मानं स्वयं योऽग्न्युद्दकादिभिः ।
अवैधेनैव मार्गेण आत्मघातो स उच्यते” इत्युक्तलक्षणे
आत्मनः स्वशरीरस्य प्रायेण सह वियोजयितरि जने
आत्मघातश्च द्विविधः वैधोऽवैधश्च अवैधोऽपि द्विविधः
ज्ञानपूर्वकस्तदपूर्वकश्च । तत्र वैधात्मघाते न दोषः
तदाहतः मनुवृद्धगर्भौ “वृद्धः शौचमृते लुप्तः प्रत्या-
ख्यातभिषक्क्रियः । आत्मानं घातयेद्यस्तु भृग्वग्न-
नशनाम्बुभिः । तस्य विरात्ममाशौचं द्वितीये त्वस्थिस-
ञ्चयः । तृतीये तृदकं कृत्वा चतुर्थे आङ्गमाचरेत्”
हेमाद्रौ अवैधात्मघातनिन्दनेन तत्राधिकारिणमाह
विष्णुध० । “नरस्तु व्याधिरहितो न त्यजेदात्मनस्तनुम्
अस्तुर्या नाम ते लोका अन्धे न तमसाहताः । तांस्ते प्रत्यभि-
गच्छन्ति ये के चात्महनोजनाः । अरिष्टैरात्मनोऽज्ञात्वा मृदु-
कालमुपस्थितम् । व्याधितोभिषजा त्यक्तः पूर्यो वायुपि चा-
त्मनः । यथागुगानुसारेण संत्यजेदात्मनस्तनुम् । तस्मिन् काले
तनुं त्यक्त्वा यथेष्टफलमाप्नुयात्” अपराके ब्रह्मगर्भः “यो
जीयितुं न शक्नोति महाध्याप्यपयोद्धितः । सोऽग्न्युद्दकं महा-
यात्रां कृत्वापि न दुष्यति” । तेन प्रयागाद्यातिरिक्तेऽपि अवि-
कित्सरोगादीनामाधिकारः । एतच्च वानप्रस्थस्यैवेति विज्ञा-
नेऽन्यराटयः । “आसां महर्षिचर्याणां त्यक्त्वाऽन्यतमया तनुम् ।
वीतशोकमयो विप्रो ब्रह्मभूयाय कल्पते” इति मनुना वान-
प्रस्थस्यैव मरणाधिकारप्रतिपादनात् । गृहस्थस्याप्यधिकारः
इति निर्णयसिन्धुः । प्रयागाद्यातिरिक्ते विप्रस्य तु नाधिकारः
“गृहाश्च क्षत्रिया वैश्या अन्यजातास्तथाधमाः । एते
त्यजेयुः प्राणान् वै वर्जयित्वा द्विजं नृपः पतित्वा
ब्राह्मणस्तत्र ब्रह्महा चात्मघातकृत्” तद्धृतवचनात् अत्रा-
ह्मणोऽपि स्वर्गादि महाफलजिगीषया । प्रविशेज्ज्वलनं
तोयं करोत्यनशनं तथेति” आदित्य पु० वाक्याच्च ।
तत्र प्रयागादिषु सर्वे वर्या वैधात्मघाताधिकारिणः यथा
“दुश्चिक्षुर्नृणामारोगैः पीडितस्तु पुमानपि । प्रवि-
शेज्ज्वलनं दीपं करोत्यनशनं तथा अगाधतोयराशिं
च भृगोः पतनमेव च । गच्छेन्महापथं वापि तुषारगिरि-
मादरात् । प्रयागवटशाखायां देहत्यागं करोति च । स्वयं-
देहविनाशञ्च काले प्राप्ते महामतिः । उत्तमान् प्राप्नु-
याद्भोकात्मात्मघातो भवेत् कश्चित् । महाप्रापत्ययात् स्वर्गे
दिव्यान् भोगान् समश्नुते । एतस्मिन्नाधिकारस्तु सर्वेषां सर्व-
जन्तुषु । नराणां मय नारीणां सर्ववर्णेषु सर्वथा । ईदृशं मर्यं

येषां जीवानां कृत्वचिद्भवेत् । अशौचं तत्प्रहं तेषां वज्रा-
नलहतेषु च” आदि० पु० “वाराणस्यां क्रियते यः प्रत्या-
ख्यातभिरपक्रियः काष्ठपापायमध्यस्थो जाङ्गलीजलमध्यगः ।
अविमुक्तोन्मुखस्तस्य कणभूलगतो हरः । प्रणवं तारकं ब्रूते
नान्यथा कृत्वचित् कचित्” भास्वो, भारते च” न लोकावच-
नात्तात । न वेदवचनादपि मतिरुत्क्रमणीया । ते प्रयागमरणं
प्रति” अतएव विष्णु धर्म रोम्यादिमरणसुक्तोक्तम् “यथायुगा-
नुसारेण संत्यजेदात्मनस्तनुमिति” प्रयागादौ विशेषः
विस्मयलोसेतौ स्कान्दे “यथा कथंचित्तीर्थेऽस्मिन् प्राणत्यागं
करोति यः । तस्यात्मघातदोषो न प्राप्नुयादोक्षिता-
न्यपि । पाप्मो विष्णुः “देहत्यागं तथा धीराः कुर्वन्ति सम
सन्निधौ । मत्तनुं प्रविशन्त्येव न पुनर्जन्मने नराः” कौमे” व्या-
धितो यदि वा दीनः क्रुद्धोवापि भवेच्चरः । गङ्गायमुनमामाद्य
यस्तु प्राणान् परित्यजेत् देहितात् लभते कामान्वदन्ति
मुनिपुङ्गवाः” तथा “या गतिर्योग्युक्तस्य सत्यस्य स मनी-
षिणः । सा गतिर्यजतः प्राणान् गङ्गायमुनसंगमे” । वाराहे
“तत्र योमुञ्चति प्राणान् वटमलेषु सुन्दरिः सर्वलोकानतिक्र-
म्य सम लोकों प्रपद्यते” । तथा “अकामोवासकामो वा वट-
मलेषु सुन्दरिः शीघ्रं प्राणान् प्रमुञ्चेत् यदीच्छेत्परमां गतिम्”
तथा “पञ्चयोजनविस्तीर्णे प्रयागस्य तु मण्डले । व्यतीतान्
पुरुषान् सप्त भविष्यांश्च तद्देशं । नरस्तारयते सर्वान् यस्तु
प्राणान् परित्यजेत्” ब्राह्मे “ध्यात्वा विष्णु पदाम्भोजं प्रयागे
विष्णु तत्परः तनुन्त्यजति वै साधे तस्य मुक्तिर्न संशयः ।
उपश्रुतोऽपि दुराचारो ब्रह्महत्यादिपातको । हरिं
ध्यात्वा त्यजेद्देहं प्रायगो मुक्तिभागवेत्” भविष्यो-
त्तरे “समाः सहस्राणि तु सप्त वै जले दशैकमनौ
पतने च षोडश । महाहवे प्रष्टिरणीति गोमये अनाशने
भारत ! चाक्षया गतिः अग्निप्रवेशं ये कुर्युरविसृक्ते
विधानतः प्रविशन्ति सुखन्ते मे निःसंदिग्धं वरानने ।
इति सामान्यतोऽपि फलसुक्तम् एवमन्येऽपि विषयोच्चेयाः ।
एवं विहित मरणं तु कलौ निषिद्धमेव “मृग्वग्निमरणं
चैव दृष्ट्वादिमरणं तथेति साधनीये कलिबज्जत्रेषूक्तेः
यत्तु गौडाः प्रयागादिमरणं ब्राह्मणभिन्नविषयमित्याहु-
स्तत् विस्मयलोसेतुक्ता दूषितं प्रायुक्तवचनात्
“सर्वेन्द्रियवियुक्तस्य स्वव्यापारात्मस्य च प्रायश्चित्त-
मनुज्ञातमग्निपातो महापथः । धर्माज्जनसमर्थस्य कर्तुः-
पापाङ्कितस्य च । ब्राह्मणस्याप्यनुज्ञातं तीर्थे प्राणविमो-
क्षणमिति” हेमाद्रौ विवस्वदुक्तेषु अपराको चैवमेव । सहगमनं

कलौ भवत्येव “कलौ नान्या गतिः स्त्रीणां सहासुगमनादृत”
इति ब्रह्मवैवर्तात् एतेन मरणान्तिकप्रायश्चित्तमपि
व्याख्यातम् कार्श्णखण्डादौ चातुर्वर्ण्यस्य तनुत्यागविधयश्च
युगान्तरपरा एवं प्रयागेऽपि । अवैवात्मघाते तु
“आत्मघातिनमुपक्रम्य” विहितं तस्य नाशौचं नाग्निर्ना-
युदकक्रियेति कू० पु० वचनात् नाशौचादि । तस्य च
क्रियाकरणे चान्द्रायणद्वयसहितं वर्षाबधप्रायश्चित्तं
नारायणबलिं च कृत्वा वत्सरादूर्द्ध्वं क्रिया कर्तुं शक्यते ।
वत्सरान्ते तु सर्वमौर्ध्वं देहिकं कुर्यात् इति हेमाद्रिप्रभृतयः ।
“गोब्राह्मणहतानाञ्च पतितानां तथैव च । ऊर्द्ध्वं संव-
त्सरात् कुर्यात्सर्वमेकौर्ध्वं देहिकमिति हेमाद्रौ षट्-
विंशन्मतात्, ब्राह्मे “क्रियते पतितानान्तु गते संवत्सरे
कचित् देशधर्मप्रमाणत्वाद्वायुाकूपे खवन्मुभिः शीतशुष्का-
दमूले वा आर्द्धं हरिहरौ स्मरन्” स्तुत्यपद इत्यर्थः
तत्र वर्षमध्येऽपि कृत्यसुक्तमपराको वायुपुराणे “सुक्त-
पले तु द्वादश्यां कुर्यात् आर्द्धन्तु वत्सरे । द्वादशा-
हनि वा कुर्याच्छुक्ते च प्रथमेऽहनि” छागलेयः “नारायण
बलिः कार्योलोकगर्हभयाच्चरैः । तथा तेषां भवेच्छौचं
नान्यथेत्यब्रवीदुसः” व्यासः “नारायणं समुद्दिश्य शिवं वा
यत्प्रदीयते । तस्य शुद्धिकरं कर्म तद्भवेन्नैतदन्यथेति” सचात्म-
घातादिप्रायश्चित्तं कृत्वा कार्यः तदुक्तं हेमाद्रौ षट्विंश-
शब्दते “कृत्वा चान्द्रायणं पूर्वं क्रिया कार्या यथाविधि ।
नारायणबलिः कार्योलोकगर्हभयाच्चरैः । पिण्डो-
दकक्रियाः पञ्चादृषोत्सर्गादिकं च यत् । एकोद्दिष्टानि
कुर्यात् सपिण्डीकरणं तथा । इन्द्रियैरपरित्यक्ता ये च मृदा-
विषादिनः । घातयन्ति स्वमात्मानञ्चाण्डालादिहताश्च ये ।
तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च दयया समभिप्लुताः यथा आर्द्धं
प्रतन्वन्ति विष्णुनामप्रतिष्ठितम् तथा ते संप्रवक्ष्यामि नम-
स्कृत्य स्वयम्भुवम्” इति हेमाद्रौ तेनैवोक्तेषु तत्रैव बौधाय
नोऽपि “अथ नारायणबलिं व्यख्यास्यामोऽभिगन्तपतितसु-
रापात्मत्यागिनां ब्राह्मणहतानाञ्च द्वादशवर्षाणि त्रीणि-
वा कुर्यात्तेति” मृहपरिशिष्टे तु चण्डालादीत्याहुक्ता
“दग्ध्वा शरीरं प्रेतस्य संस्थाप्यास्थीनि यत्नतः । प्रायश्चित्तं
तु कर्त्तव्यं पलैश्चान्द्रायणलयमित्युक्तम् । प्रमादमरणे तु न-
दोषः सदनरत्ने ब्राह्मे “प्रमादादपि निःशङ्कस्वकस्मादि-
धियोदितः चाण्डालैर्ब्राह्मणैश्चौरैर्निहतोयत्न कृत्वचित् ।
तस्य दाहादिकं कार्यं यस्माच्च पतितस्तु सः । चान्द्रायणं
तत्प्रकच्छद्वयं तस्य पिशुङ्गये । यद्वा कच्छान् पञ्चदश कृत्वा

तु विधिना दहेत् “बुद्धिपूर्वकृतानां तु त्विंशत्कृच्छ्रं समाचरेदित्युक्तम्” स्मृतिरन्नावस्थां तु द्विगुणं प्रायश्चित्तं कृत्वागम्यन्दात्मैवं कार्यमित्युक्तम् आत्मनोघातशुद्धयं चरेज्ज्ञानाद्यण्डयं तप्तकच्छपकच्छ त्विंशत्कृच्छ्राणि वा पुनः । अर्वाक् संवत्सरत्कुर्याद्दहनादि यथोदितम् कृत्वा नारायणबलिमनित्यत्वात्तदायुष इति” इदञ्चात्मबन्धनिमित्तं तप्तज्वातिबधप्रायश्चित्तेन संसृजितं कार्यम् । प्रमादमरणे तु “अथ कश्चित् प्रमादेन स्त्रियेताग्न्युदकादिभिः तस्याग्नौ च विधातव्यं कर्तव्या चोदकक्रिया” इत्युक्तेः सर्वं कार्यं तत्तु “तोयाग्निवत्पगोविप्रैरन्यत्तच्चात्मघातिनाम्” याज्ञवल्क्येन सद्यःशौचं विहितं प्रायश्चित्तवचने त्वग्राशौचमिति तत् त्वग्राशौचसद्यःशौचयोर्विकल्प इति भेदः । त्वग्राशौचमिति रघुनन्दनादयः । सद्यःशौचमिति मिताक्षरा । एवम् आत्मघातकोऽप्यत्र त्वि० ।

आत्मघोष पु० आत्मानं घोषयति स्वशब्दः । १ काके, २ कुक्कुटे, च, ताभ्यां हि (का का) (कु कु) स्वध्वनिनैवात्मनाभैकदेशो घोष्यते इति तयोस्तथात्वम् ।

आत्मज पु० आत्मनो मनसो देहाद्वा जायते, आत्मा वा जायते जन-ड । १ मनोभवे २ पुत्रे च “अङ्गादङ्गात् सम्भवति पुत्रवत् दुहिता नृणामिति” स्मृतिः “आत्मा वै जायते पुत्र इति” श्रुतिः ३ कन्यायां, ४ मनोजन्म्यायां बुद्धौ च स्त्री । “चलिताः पुरःपतिसुपेतुमात्मजाः साधः वन्द्य युगं चरणयोर्जनकात्मजायाः” रघुः । ॥ आत्मजातोऽप्यत्र पुंस्त्री० ।

आत्मजन्मन् पु० आत्मनो जन्म यस्य । अपत्ये “अत आहर्तुमिच्छामि पार्वतीमात्मजन्मने” कुमा० । “तमात्मजन्मानमजं चकार” रघुः । ईत० । एतद्रूपमात्मोपत्तौ न० “तस्यामात्मानुरूपपायामात्मजज्ञसमुत्सुकः” रघुः ।

आत्मज्ञान न० आत्मनो ज्ञानम् । यथार्थरूपेणात्मनो ज्ञाने तज्ज्ञानस्य च मोक्षसाधनत्वं श्रुतावुक्तम् “अभयं वै जनकः । प्राप्नोऽसि येनात्मानमेवावेः” “महान् विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति” श्रुतिः आत्मस्वरूपञ्च आत्मशब्दे वक्ष्यते तस्य इतरस्मात् भेदज्ञानं यथास्वरूपज्ञानञ्चात्मज्ञानम् तच्च साक्षात्काररूपम् तस्यैव मोक्षसाधनत्वात् “आत्मज्ञाने शमे च स्याद्देहाभ्यासे च यत्नान्” । “सर्वेषामपि चैतेषामात्मज्ञानं परं स्मृतम् । तद्व्याप्यं सर्वविद्यानां प्राप्यतेऽह्यस्मृतं यतः” इति च मनुः । ईत० । आत्मनोधादयोऽप्यत्र ।

आत्मतत्त्व पु० आत्मनस्तत्त्वम् । आत्मनो यथार्थस्वरूपे १ चै-

तन्वरूपे मतभेदेऽकर्तृत्वादिरूपे । आत्मतत्त्वं च उदयनाचार्यैः चार्वाकादिमतनिरसनेन आत्मतत्त्वविवेके दर्शितम् यथा “इह खलु निसर्गप्रतिकूलस्वभावः सर्वजनसंवेदनसिद्धः दुःखं जिहासवः सर्वेषु तद्वानोपायमविद्वांसोऽनुसरन्तः सर्वाध्यात्मविदेकवाक्यतया तत्त्वज्ञानमेव तदुपायमाकर्णयन्ति न ततोऽन्यम्, प्रतियोग्यतुयोगितया आत्मैव तत्त्वतो ज्ञेयः । तथाहि यदि नैरात्म्यं यदि वात्मास्ति वस्तुभूत उभयथापि नैसर्गिकमात्मज्ञानमतत्त्वज्ञानमेवेत्यत्राथेकवाक्यतैव वादिनाम् अत आत्मतत्त्वं विविच्यते इत्यादिना, विस्तरस्तु तत्रैव अवगन्तव्यः आत्मैव तत्त्वं परमपदार्थः । ३ आत्मरूपे परमपदार्थे च ।

आत्मतृष्टि क्रि० आत्मन्येव तृष्टिरस्य । आत्ममात्रज्ञानलाभेन १ प्राप्ततृष्टौ आत्मज्ञे ब्रह्मविदि । ईत० । २ आत्मनः सन्तोषे स्त्री । सा च विकल्पविषये धर्मे प्रमाणम् “वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् । आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तृष्टिरेव चेति” मनूक्तेः । [घातिनि आत्मघातिशब्दे उदाहरणम्]

आत्मत्याग्निन् त्वि० आत्मानं देहं त्यजति त्यज-चित्तुण् । आत्म-

आत्मदर्श पु० आत्मा देहः दृश्यतेऽत्र दृश-आधारे घञ् ।

१ दर्पणे आदर्शे हेम० । “प्रसादमात्मीयमिवात्मदर्शः”

रघुः । भावे घञ् ईत० । २ आत्मनोदर्शने आत्मसाक्षात्कारे ।

आत्मदर्शन स० आत्मा दृश्यते साक्षात्क्रियतेऽनेन दृश-करणे

ल्युट् ईत० । आत्मसाक्षात्कारसाधने १ अवशे २ मनने ३ निदि

ध्यासने, “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्त्रव्यो निदि-

ध्यासितव्यः” इति श्रुतौ साक्षात्कारसाधनतया श्रवणादीनां

तथासां विधानात् तेषां तथात्वम् “श्रोतव्यः श्रुतिवाकोभ्यो-

मन्त्रव्योऽप्यपत्तिभिः” इत्युपक्रम्य “एते दर्शनहेतवः” इत्युक्तेः

तेषां तथात्वम् भावे ल्युट् । २ आत्मसाक्षात्कारे “एष वै

परमीधर्मी यद्योगेनात्मदर्शनम्”, ३ आत्मत्वेन सर्वभूतेषु

ज्ञाने च “स्वप्नालोकालम्भविगमः सर्वभूतात्मदर्शनम्” या० ।

आत्मद्रोहिन् त्वि० आत्मने द्रुहति द्रुह-णिनि । आत्मघातिनि

आत्मध्यान न० आत्मनो ध्यानम् योगविशेषः । आत्मसा-

त्कारसाधने मानसवृत्तिभेदे । तत्प्रकारस्य शब्दस्मृतौ दर्शितः

“ध्यानं प्रोक्तं प्रवक्ष्यामि सर्वस्माद्योगतः शुभम् । हृदि-

स्यादेवताः सर्वा हृदि प्राणाः प्रतिष्ठिताः । हृदि ज्योतीषि-

भूयश्च हृदि सर्वे प्रतिष्ठिताः । स्वदेहमरणिं कृत्वा प्रण-

वञ्चोत्तरारणिम् । ध्याननिर्भयमाभ्यान्तु विष्णुं पश्येद्भृदि

स्थितम् । हृद्यर्कसन्द्रमः सूर्यः सोममध्ये कुताशनः ।

तेजोमध्ये स्थितं तत्त्वं तत्त्वमध्ये स्थितोऽन्यतः । अणो-

रखीयान् महतो महोयानात्मासु जन्तोर्बिहितोयुक्ता-
बाम् । तेजोमयं पश्यति बीतशोकोभातः प्रसादात्सहिमा-
नमात्मनः । वासुदेवस्य मोक्षानां प्रत्यक्षोन्मेष जायते । अ-
ज्ञानपटवधौतैरिन्द्रियैर्विषयेषुभिः । एष वै पुरुषोविष्णु-
र्व्यक्ताव्यक्तः सनातनः । एष धाता विधाता च पुराणोनि-
ष्कलः शिवः । वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्वर्थं त-
मसः परस्तात् । मन्त्रैर्विदित्वा न बिभेति ऋत्विजान्यः
पन्था विद्यतेऽस्यायनाय । पृथिव्यापस्तथा तेजोवायुराका-
शमेव च । पञ्चैमानि विजानीयान्महाभूतानि पण्डितः ।
चक्षुः श्रोत्रं स्पर्शमश्च रसना घ्राणमेव च । बुद्धीन्द्रियाणि
जानीयात् पञ्चैमानि शरीरके । शरीररूपं तथा स्पर्शो-
रसोगन्धस्तथैव च । इन्द्रियस्थान् विजानीयात् पञ्चैव
विषयान् बुधः । हस्तौ पादावुपस्थश्च सुखं पायुस्तथैव
च । कर्म्मोन्द्रियाणि पञ्चैव नित्यं सन्ति शरीरके । मनो-
बुद्धिस्तथेवात्मा व्यक्ताव्यक्तं तथैव च । इन्द्रियेभ्यः परा-
णोह चत्वारि प्रवराणि च । तथात्मानं तद्व्रतीतं पुरुषं
पञ्चविंशकम् । तन्तु ज्ञात्वा विमुच्यन्ते ये जनाः साधुवृ-
त्तयः । इदन्तु परमं शुद्धमेतदक्षरमुत्तमम् । अशब्दमर-
सस्पर्शमरूपं गन्धवर्जितम् । निर्दुःखमसुखं शुद्धं तद्विष्णोः
परमं पदम् । विज्ञानसारयिर्यस्तु मनःप्रपञ्चमन्त्रः ।
सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् । आरा-
यगतशोभामः कल्पितस्तु सहस्रधा । तस्यापि शतशोभा-
गाज्जीवः स्रज्जडादाहृतः । सहतः परमव्यक्तमव्यक्तात्
पुरुषः परः । पुरुषाच्च परं किञ्चित्वा काष्ठा सा परा
मतिः । एष सर्वेषु भूतेषु तिष्ठत्यविरलः सदा । दृश्यते
त्वप्रया बुद्ध्या स्रज्जया स्रज्जदार्शभिः” । जीवात्मपरमा-
त्मानोरेकतया कचिदोत्तरधर्मेण कचिच्च जीवधर्मेण ध्यान-
मुच्यते । आत्मस्वरूपमुक्त्वा तस्य ध्यान प्रकारः या० सूत्रौ
उक्तः यथा । “अनन्यविषयं कृत्वा मनोबुद्धिः कृतोन्द्रियम् ।
ध्येय आत्मा स्थितोयोऽसौ हृदये दीपवत् प्रभुः” । “आत्म-
व्यतिरेकविषयेभ्यो मनोबुद्धिः कृतोन्द्रियाणि प्रत्याहृत्यात्मै-
कविषयाणि कृत्वात्मा ध्येयः सोऽसौ प्रभुर्निर्वीतस्यप्रदोप-
देदीपमानो निष्प्रकम्पोऽहं तिष्ठति एतदेव तस्य ध्येयं
त्वं यच्चित्तदत्तं बहिर्विषयावभासतिरक्कारेणात्मप्रवणता-
जाम शरावसम्पुटनिर्द्वयप्रभाप्रतानप्रसरस्त्रेव प्रदीपस्यै
कनिष्ठत्वम्” मित्ता० ।

आत्मन् पु० अत-मनिष्ण । १ स्वरूपे, २ स्वत्वे, ३ शून्ये, ४ मनसि,
५ बुद्धिस्थे निजे, ६ बुद्धौ, ७ अक्षे, ८ वक्त्रे, ९ वायो, १० जीने,

११ मङ्गलि च । “आत्मानं चेद्विजानीयद्दृष्टमस्मीति पुरुष
इति सुसुक्तेः अहंप्रत्ययविषयत्वमात्मनः । अहं प्रत्यय-
विषयत्वे च बह्व्यःवादिप्रतिपत्तयः या० भाष्ये दर्शिताः ।
‘देहात्मालं चैतन्यविशिष्टमात्मेति प्राकृतात्मना लौकायति-
काश्च प्रतिपन्नाः । इन्द्रियाण्येव चेतनान्यात्मेत्यपरे । मन-
इत्यन्ये । विज्ञानमात्रं चापि कर्मित्येके । न्यूनमित्यपरे । अस्ति
देहादिव्यतिरिक्तः संसारी कर्त्ता भोक्तृत्वपरे । भोक्तृत्व
केवलं न कर्त्तृत्वमेकं । अस्ति तद्व्यतिरिक्त ईश्वरः सर्वज्ञः
सर्वशक्तिरिति केचित् । आत्मा स भोक्तु रित्यपरे । एवं हि
बह्व्योविप्रतिपन्नाः युक्तिवाक्यतदाभाससमान्ययाः सन्तः” ।
विद्वत्तज्ज्ञैस्तु विप्रतिपत्तिकारणसामान्यधर्मप्रदर्शनपुरः-
सरं विवरणोपन्यासे माधवाचार्येण “यथा
रज्जुद्रव्यस्य दण्डसर्पधारादावनुष्ठूतरूपेण प्रतीयमा-
नत्वमेव सामान्यम् तथाऽऽत्मनः शरीरेन्द्रियमभ्युद्विग्नमन्य
कर्त्तृभोक्तृसर्वज्ञब्रह्माख्यपदार्थेषु विप्रतिपत्तिरूपेण अनु-
ष्ठूतत्वेन प्रतीयमानत्वमेव सामान्यं भविष्यति प्रत्यक्षसिद्धेऽपि
शरीरादयर्थे प्रयुज्यमानस्यात्मवाचिनोऽहंशब्दस्य गोशब्दवद-
र्थविप्रतिपत्तिरूपपद्यते । गोशब्दस्य हि तत्तत्प्रत्यक्षसिद्धव्य-
क्ताकृतिजातिक्रियागुणादयर्थेषु प्रयुज्यमानस्य जातिरर्थत्वेन
वैदिकैः प्रतिपन्ना, व्यक्तिः सांख्यादिभिः, उभयं वैयाकरणैः,
स्वाययवसंस्थानाख्याकतिराहतादिभिः । त्वित्यमपि नै-
यायिकादयः । अथ गोशब्दप्रयोगे जात्यादीनामन्यव्य-
तिरेकनियमात्तदर्थत्वशङ्का । तद्वहंशब्दप्रयोगेऽपि शरी-
रादीनामन्यव्यतिरेकनियमात्तदर्थत्वशङ्कास्तु । तत्र वि-
चारविरहितं प्रत्यक्षमेव प्रमाणमात्रित्वेन चेतनमानोऽहमा-
त्मेति प्राकृताः शास्त्रसंस्कारवर्जिता जनाः प्रतिपन्नाः ।
तथा भूतचतुष्टयमात्रतत्त्ववादिनो लौकायतिकाश्च, महृष्योऽहं
जानीमीति शरीरस्याहंप्रत्ययात्मत्वमेव ज्ञानान्नयत्वेन
चायमन्यमानत्वात्तदेवात्मेति मन्यन्ते । अन्ये पुनरेवमाहुः
सत्यपि शरीरे चक्षुरादिभिर्विना रूपादिज्ञानाभावादिन्द्रि-
याण्येव चेतनानि । न चेन्द्रियाणां करणतया ज्ञानान्नय
व्यतिरेकयोरन्यथासिद्धिः । करणत्वकल्पनादुपादान
त्वकल्पनस्याभ्यर्हितत्वात् । अतः अन्योऽहं काणोऽहं
भूकोऽहमित्यहंप्रत्ययात्मत्वानि चेतनानोन्द्रियाणि प्रत्ये-
कमात्मत्वेनाभ्युपेयानि शरीरे त्वहंप्रत्ययात्मत्वमेव चेतन-
त्वस्यात्मभूतेन्द्रियाश्रयत्वादित्यथासिद्धम् । नन्वेकस्मिन् श-
रीरे बह्वनामिन्द्रियाणां चेतनत्वे यएवाहं पूर्वं रूपमद्रा-
क्षं च एवेदानीं शब्दं द्रष्टव्यमीति प्रत्यभिज्ञा न स्यात् ।

तथा भोक्तृत्वं रूपादिषु युगपदेव स्याच्च क्रमेणेति चेत्
 सैवम् न हि चेतनैकत्वं प्रत्यभिज्ञाक्रमभोगयोर्निमित्तं
 किन्त्वैकशरीराश्रयत्वमेव । ततो यथैकस्मिन् गृहे बहूनां
 पुरुषाणामेकैकस्य विवाहेऽन्येषामुपसर्जनत्वं तथेन्द्रियात्म-
 नामपि एकैकस्योपभोगकालेऽन्येषामुपसर्जनत्वम् । अन्ये तु
 मन्यन्ते स्वप्नेचक्षुराद्याभावेऽपि केवले मनसि विज्ञानाश्रय-
 त्वमहं प्रत्ययालम्बनत्वं चोपपद्यते । न च रूपादिविज्ञा-
 नानां चक्षुराद्याश्रयत्वं, तथासति केवले मनसि रूपादि-
 स्मृत्यनुपपत्तेः । ततः करणान्येव चक्षुरादीनि अहंप्र-
 त्ययस्तु तत्र कर्तृत्वोपचारात् सिद्ध्यति । न चानेकात्म-
 स्वेकशरीराश्रयत्वमालेशे प्रत्यभिज्ञा युज्यते एकप्रासा-
 दभास्त्रितानामपि तत्प्रसङ्गात् । तस्माच्चक्षुरादिकरणकं
 शरीराद्याधारं मन एवात्मेति । विज्ञानवादिनस्तु क्षणिक-
 कविज्ञानव्यतिरिक्तवस्तुनः सद्भावमनुभवयिरुद्धम् भव्या-
 नास्तस्यैव विज्ञानस्यात्मत्वमाहुः । प्रत्यभिज्ञानं तु
 ज्वालायामिव सन्ततविज्ञानोदयसादृश्यादुपपद्यते वि-
 ज्ञानानां हेतुफलसन्तानमात्मादेव कर्मज्ञानबन्धमोक्षा-
 दिसिद्धिः । माध्यमिकास्तु सुषुप्तौ विज्ञानस्याप्यदर्शना-
 ऋण्यमेवात्मतत्त्वमित्याहुः यदि सुषुप्तौ विज्ञानप्रवाहः स्या-
 त्तदा विषयावभासोऽपि प्रसज्येत । निरालम्बनज्ञानायो-
 गात् जापत्वव्रजज्ञानानामेव सालम्बनत्वं न सोप-
 प्रिकृष्टज्ञानानामिति चेत् न विशेषाभावात् विमतं
 सालम्बनम् प्रत्ययत्वात् संमतवदिति । उल्लिख्यस्य
 सौषुप्तविषयस्मृत्यभावनियमाच्च तत्र विषय इति चेत् ।
 तर्हि तत्र नियमेनाकार्यमाणत्वादेव ज्ञानमपि मा भूत् । न
 च ग्रन्थे विवदितव्यं यथा सविकल्पकः स्वविषयविपरीत
 निर्विकल्पकजन्यस्तथा सत्प्रत्ययोऽपि स्वविपरीतशून्यजन्य
 इत्यभ्युपेयत्वात् एवं चोक्त्याने सति जायमानस्याहम-
 श्मोति सत्प्रत्ययस्य समनन्तरपूर्वप्रत्ययलक्षणकारणरहितस्य
 वास्तवत्वायोगाच्छून्यमेव तत्त्वमिति । अपरे पुनः शरीरे-
 न्द्रियमनोविज्ञानशून्यव्यतिरिक्तं स्थायिनं संसारिणं
 कर्तारं भोक्तारमात्मानमाहुः । न च शून्येऽहंप्रत्यय उप-
 पद्यते बन्ध्यापुत्रादावपि तत्प्रसङ्गात् । नापि क्षणिक-
 विज्ञाने क्रमभावी व्यवहारो युज्यते सर्वो हि लोकोऽनुकूलं
 वस्तु प्रथमतो जानाति ततः इच्छति ततः प्रयतते तत-
 स्मत् प्राप्नोति ततः सुखं लभते । यद्येतादृशमेककर्तृकतया
 भासमानं व्यवहारमेकसन्तानवर्त्तिनो बहव आत्मानः
 परस्परवासीनभिज्ञा अपि निष्सादयन्ति तदा भिन्नसन्ता-

नवर्त्तिनः किञ्च निष्सादयेयुः । तस्मादाद्याहमिदं वस्तुज्ञा-
 सिषं स एवाहमिदानीमिच्छामीत्याद्याधितप्रत्यभिज्ञाननि-
 र्वाहाय स्थायी आत्माभ्युपेयः । न चासौ विज्ञानरूपः अहं-
 विज्ञानमित्येकत्वानुभवाभावात् । समेदं विज्ञानमिति
 संबन्धोऽनुभूयते । नचायमनुभवोसमात्मेतिवदौपचारिकः
 बाधकाभावात् । एतेन शरीरेन्द्रियमनसामात्मत्वं प्रत्य-
 क्तम् । तत्रापि संबन्धतत्प्रत्ययस्यानिवार्यत्वात् अहमुक्ते-
 खस्यात्माध्यासिकत्वात् । नचायमात्मा सादिः । शरीरो-
 त्पत्तिसमनन्तरमेव सुखदुःखप्राप्तिमात्रोक्तं तद्भूतयोः
 पुण्यपापयोः कर्ता पूर्वमप्यस्तीत्यवगमात् । नचायम-
 नित्यः विनाशानिरूपणात् । न तावत् स्वतोविनाशः
 निर्हेतुकविनाशस्यातिप्रसङ्गिनः सुगतेतरैरनङ्गीकारात् ।
 नापि परतः । निरवयवस्य विनाशहेतुसंसर्गसंभवात् सं-
 भवे वा न विनाशः सिद्धोत् । कर्मनिमित्तोऽहमन्यस्य संसर्गः
 स च तत्कर्मफलोपभोगात्मात्मनोऽवस्थितिमेव साधयेत्
 विनाशं तस्मादनादेरविनाशिनोऽनन्तशरीरेषु यातायात-
 रूपः संसारः सिद्धः । निर्विकारस्य भोगासंभावाद्विका-
 रस्य क्रियाफलरूपस्याभ्युपगमे क्रियावैशात्मकं कर्तृत्वमनि-
 वार्यम् । भोक्तृत्वमप्यनुभूयमानं शरीरादिषु विज्ञानपर्यन्तेषु
 व्यनुपपन्नत्वादुक्तात्मन्येव पर्यवस्यति । तथा हि । शरीरं
 तावत् पञ्चभूतसंघातरूपम् "पञ्चभूतात्मके तत्तच्छरीरे पञ्च-
 ताङ्गत" इत्यादिशास्त्रात् । यत्तु नैयायिका मन्यन्ते मूलो-
 कवासिनां शरीरं पार्थिवमेव तत्र क्लेदनाद्युपलब्धिर्विज्ञा-
 दाविव भूतान्तरोपपन्नादिति । तदसत् । शोषणादिना
 जलाद्यपगमेऽपि यथा वस्त्रादिसुरूपस्य नापत्त्यः । तथा
 क्लेदनाद्यप्यनुहनावकाशानामपगमेऽपि शरीरस्यापचया-
 भावप्रसङ्गात् । यच्च वैशेषिकैरुच्यते पञ्चभूतात्माकत्वे
 शरीरस्याप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः वायुःकाशयोरप्रत्यक्षतया प्रत्य-
 क्षाप्रत्यक्षवृत्तित्वादिति तदप्ययुक्तम् । तथासति सर्वावयव
 विनामप्रत्यक्षत्वापातात्तेषां प्रत्यक्षाप्रत्यक्षावयववृत्तित्वात् ।
 न हि सूक्ष्माः परभागस्थिताश्चावयवविनोऽवयवाः प्रत्यक्षो-
 क्तुं शक्यन्ते । तस्माद्भूतसंघातः शरीरम् । न च गन्धा-
 दिमतां तद्गृहितानाञ्च भूतानामेककार्याजनकत्वं पर-
 स्परविरोधादिति वाच्यम् तथा सति नीलादीनामेकाव-
 यविजनकत्वस्यैकचित्तरूपारम्भकत्वस्य चासम्भवप्रसङ्गात् ।
 अनुभववत्त्वादेव तत्र तथा स्वीकारे प्रकृतेः पि न तद्गुणवा-
 रितम् । तत्र शरीरस्य भोक्तृतां यदन्तो लोकायतिकाः
 प्रष्टव्याः किं व्यक्तानां भूतानां प्रत्येकं भोक्तृत्वस्य सम-

ज्ञानाम्, आद्येऽपि न तावद्युपपत् सर्वेषामभोक्तृता । तदा-
 स्वार्थप्रवृत्तानां तेषाम् अन्योऽन्यभङ्गाङ्गीभावात्तुपपत्तौ
 संघातापत्त्यभावप्रसङ्गात् । अन्यरेणैव संघातभोक्तृत्वे देहा
 द्विहरण्यैकस्य भूतस्य भोक्तृत्वोपलभ्येत । नापि क्रमेण
 तेषां भोक्तृत्वं संघातानुपपत्तितादवस्थयात् । न च वर-
 विवाहान्यायेन गुणप्रधानभावेन तदुपपत्तिः, वैधर्म्यात् । य-
 यैकैकवरस्यासाधारणत्वेनैकैका कन्या भोग्या न तथा चतुर्णां
 पृथिव्यग्नेजोवायूनां भोक्तृणां रूपरसगन्धस्पर्शा भोग्या व्यव-
 स्थिताः । कथं क्रमभोगः । अथ कथञ्चित् व्यवतिष्ठेरन् । तदा
 युगपत्सर्वविषयसन्निधाने सति क्रमानुपपत्तिः । यथैकस्मिन्
 सूक्ष्मे प्रत्येकं भोग्यकन्यावस्तुनि सन्निहिते वराणां क्रम-
 विवाहो गुणप्रधानतया संघातोवा नास्ति तद्वत् । नापि स-
 मस्तानां भोक्तृत्वसम्भवः । प्रत्येकस्य विद्यमानस्य चैतन्यस्य
 संघातेऽप्यभावाद्भोगात्तुपपत्तेः । अथ मन्यसेऽग्नौ प्रलिप्तेषु
 तिलेषु कैकस्य ज्वालाजनकत्वाभावेऽपि तिलसमूहस्य यथा-
 तज्जनकत्वं तथा संघातस्यैव चैतन्यं स्यादिति तदपि संघा-
 तापत्तौ हेतुवक्तव्यः । आगमिभोगो हेतुरिति चेन्न
 यदि तावद्भोगस्य गुणभावः तदा प्रधानभूतानामन्योऽ-
 न्यं गुणप्रधानभावरहितानां कथं संघातापत्तिः प्राधान्यं
 तु भोगस्यानुपपन्नम् भोक्तृशेषत्वात् । न च वाच्यं शे-
 पिण्यं भोगं प्रति शेषभूतयोः स्तोषुं शरीरयोः भोक्तोः
 संघातापत्तिरिति, तत्रापि शरीरे भोक्तृत्वासंप्रतिपत्तेः ।
 ज्वालां प्रति तिलानां संघातापत्तिरिति योऽयं दृष्टान्तः सो-
 ऽपि तत्रासिद्धः संघातानिरूपणात् । न तावत् संघातोनाम
 भोग्यभोगिनोर्वनवदेकदेशतामात्रम् तथा सति तेन न्या-
 येन व्यापिनां भूतानां सर्वत्र सत्त्वाच्चैतन्यभोगयोः सार्व-
 त्रिकत्वप्रसङ्गात् । नापि तदारब्धोऽयवी संघातः तस्य भूते-
 भ्योभेदे पञ्चमतत्त्वाभ्युपगमप्रसङ्गात् । अभेदे भूतमात्रतया
 संघातत्वासम्भवात् । भेदाभेदयोश्चानङ्गीकरणात् । अथाव-
 ययिनः पारतन्त्र्यान्न पञ्चमतत्त्वार्थसिद्धिर्हि जलादेः पृथि-
 व्यादितत्त्वत्वाच्च तत्त्ववत्तदयमपि सिध्येत् । न चैकद्रव्यबुद्धा-
 वन्यतोऽन्यतापत्तिः संघातः, वस्तुतो ऽनेकेषु कत्वबु-
 द्धेर्विभ्रमसमावृतात् । न चैकार्थक्रियायां युगपदन्वयः
 संघातः, तदानीं काशान्दयेण वज्रिना वायुसंघट्टिते जले-
 ताप्यमाने सति तत्र भूतचतुष्टयसंघाताद्भोगप्रसङ्गात् ।
 न चान्ययः पिण्डवत्संश्लेषः संघातः, शरीरे वायोस्तथा
 श्लेषाभावात् । वज्रिव्याघ्रयोः पिण्डेन सन्नापितजले
 वायुसंघुक्ते भोगप्रसङ्गात् । न चोक्तदोषपरि-

हारायैकस्यैव भूतस्य भोक्तृत्वनियतिः शङ्कनीया
 सर्वसन्निधानात् कस्य भोक्तृत्वमित्यनिर्हरणात् । यत्
 तु लोकायतैकदेशिनां मतद्वयम् इन्द्रियाणां भोक्तृत्वम् ।
 शरीरेन्द्रियसङ्घातस्य च भोक्तृत्वमिति । तदुक्तन्यायेन
 निराकरणीयम् । ननु कानि पुनरिन्द्रियाणि देवां
 भोक्तृत्वं निराक्रियते । तत्र गोलकमात्राणीति सुगताः ।
 तच्छक्तय इति सीमांसकाः । तद्व्यतिरिक्तानि द्रव्यान्तरा-
 णीत्यन्ये सर्वे यादिनः । तत्र न तावत् गोलकमात्रत्वं युक्तं
 कर्णशृङ्खलादिविरहिणामपि सर्पादीनां शब्दाद्युपलब्ध-
 सङ्गावात् दृष्टाणां सर्वगोलकरहितानां विषयोपलम्भ-
 सत्त्वाच्च “तस्मात्पश्यन्ति पादपा” इत्यादि शास्त्रात् । न च
 दृष्टाणामचेतनत्वं हि सांप्रतिपेक्षेन प्राणित्वावगमात्
 एवं गोलकशक्तित्वमिन्द्रियाणाम् न । अथ मन्यसे
 शक्तिमद् द्रव्यान्तरकल्पनात् प्रतिपक्षस्थानेषु शक्तिमात्रकल्प-
 ने लाघवमिति । तर्हि त्वन्लाघवादात्मन एव क्रमकारिस-
 र्वविज्ञानसामर्थ्यं कल्पयतां किमेभिरिन्द्रियैः । न च सर्व-
 गतस्यात्मनो गोलकप्रदेशेष्वेव ज्ञानपरिणामोऽनुपपन्नः,
 त्वया तस्यैव शरीरप्रदेशमात्रे ज्ञानपरिणामाङ्गीकारात् ।
 एवं चानिन्द्रियेष्वपि गोलकप्रदेशेषु ज्ञानान्वयव्यति-
 रेकौ शरीरएवान्यथासिद्धौ । अतो सीमांसकमतमनु-
 पपन्नम् । सन्तु तर्हि द्रव्यान्तराणीन्द्रियाणि तानि गोलके
 विशेषसंबन्धाच्चकुरादिशब्दवाच्यानीति । तदप्ययुक्तम् ।
 तेषु प्रमाणाभावात् । विमताः रूपाद्युपलब्धयः करण
 पूर्वकाः कर्तृव्यापारत्वाच्छिदिक्रियावदिति चेत् करण
 प्रेरणाबलक्षणे कर्तृव्यापारे करणान्तराभावात् अन्यथाऽन
 वस्थानात् । “एतस्माज्जायते प्राणोमनः सर्वेन्द्रियाणि” चे-
 त्यागमगम्यानीन्द्रियाणीति चेन्न न आगमसंस्कारविरहि-
 णामपीन्द्रियप्रतिपत्तेः । न च मनोवत्साक्षिवेद्यानीन्द्रि-
 याणि, रूपादिज्ञानाख्यं लिङ्गमनमेव साक्षिमात्रेण चक्षु-
 रादीनां प्रतिपत्तेरभावात् । तस्माच्च सन्त्येवेन्द्रियाणीति ।
 अतोच्यते । गोलकव्यतिरिक्तानीन्द्रियाणि आगमादेयाव-
 गम्यन्ते । न हि तस्य संस्काररहितास्तानि जानन्ति किन्तु
 गोलकान्येव । यत्तु तेषामिन्द्रियाणामङ्गकारकार्यत्वं सा-
 क्ष्यैरुच्यते । तत्र किमध्यात्माहङ्कारः कारणं किं वा
 कृतज्ञकार्यव्यापिनी काचिदहङ्काराख्या प्रकृतिः, उभयत्मा-
 पि नास्ति किमपि मानम् । अथ द्वितीयपक्षे नानापुराण
 वचनानि मानन्तश्च श्रुतिविरोधात् । “अन्नमयं हि सौख्य-
 मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागित्वादि” श्रुतौ

भूतविकारत्वावगमात् । अतः पुराणवचनानीन्द्रियाणा-
महकाराधीनतामात्रं प्रतिपादयन्ति । यच्च शुष्कतार्किकैः
भौतिकत्वमिन्द्रियाणां प्रकृतम् । तदप्युक्तम् । तैर्मानस्य
वस्तुमशक्यत्वात् । इन्द्रियाणि भौतिकानि सावयवत्वात्
घटादिवत् सावयवत्वं च मध्यमपरिमाणत्वादिति चेत्
न, इन्द्रियाणामणुपरिमाणत्वेऽपि बाधाभावात् हेत्वसि-
द्धेः विषयावभासस्याप्यणुत्वप्रसङ्गोबाध इति चेत् न त्वन्म-
तेऽणुपरिमाणेनापि मनसा विस्तृतात्मादिवस्तुदर्शनसङ्गा-
वात् । चक्षुः रूपगुणवत्प्रकृतिकं रूपादिषु पञ्चसु मध्ये
रूपस्यैवाभिव्यञ्जकत्वात् यस्य यन्नियमेनावभासकं तत्त-
द्गुणवत्प्रकृतिकं यथा रूपाभिव्यञ्जकरूपवत्प्रकृतिको-
दोषः एवमन्यत्वाप्यहमीयमिति चेत् न शब्दस्यैवाभि-
व्यञ्जकं श्रोत्रे शब्दगुणवदाकाशानारब्धेऽनैकान्तिकत्वात्
कर्णशृङ्गवत्स्वच्छाकाशभावस्य त्वया श्रोत्रत्वाभ्युपगमात्
विशेषव्याप्तौ नानैकान्तिकत्वमिति चेत् । एवमन्यतिप्रसङ्गो-
द्वारः । रूपादिचतुष्टयाभिव्यञ्जकस्य मनसोभूतचतु-
ष्टयारभ्यत्वस्य सुसाध्यत्वात् । अमृतस्याप्यात्मादेर्माह-
कतया मनोन भूतारभ्यमिति चेत् तर्हि संख्यापरिमा-
णादेरपि प्याहकतया चक्षुरादीनां भूतारभ्यत्वं न स्यात्
असाधारणविषयारभ्यत्वाङ्गीकारे सति भौतिकत्वसिद्धिरिति
चेत् तर्हि मनोऽप्यसाधारणविषयेष्वारभ्येत एकद्रव्यात्मा-
त्मनः सावयवद्रव्यानारम्भकत्वे निरवयवं मनोद्रव्यं प्रत्यार-
म्भकत्वं किञ्च स्यात् । तस्मान्न शुष्कतर्कादिन्द्रियाणां भौति-
कत्वसिद्धिः किन्तु आगमादेव । तानि पुनरिन्द्रियाणि सर्वग-
तानीति योगाः प्रतिपेदिरे तदपि मानहीनम् । आत्मेन्द्रि-
यमनांसि सर्वगतानि सर्वत्र दृष्टकार्यत्वात् आकाशतत्त्ववत्
दृश्यते हि ज्ञानं तत्कार्यं च सर्वत्रेति चेत् न सर्वत्रेत्यनेन
ज्ञतज्ञजगद्विज्ञायामसिद्धिप्रसङ्गात् । यत् शरीरं तत्
सर्वत्रेति विद्ययायां शरीर एवानैकान्तिकत्वात् । दृश्यते हि
यत् सर्वत्र शरीरं तत् शरीरकार्यं न च शरीरस्य सर्वगत-
त्वमस्ति । अथेन्द्रियाणि सर्वगतानि परोपाधिकगमनत्वात्
आकाशवत् । यथाऽऽकाशस्य गमनं घटाद्युपाधिकं तथेन्द्रि-
याणां गमनं शरीरोपाधिकमिति चेत् न शरीरावय-
वेषु नैकान्तिकत्वात् । प्राणोपाधिकं हि तेषां गमनम् । किं
च इन्द्रियाणां सर्वगतत्वे युगपत्सर्वविषयोपलब्धिः स्यात् ।
शरीर एव दृष्टिबाधस्तु दोष इति चेत् तर्हि बहिरिन्द्रिय
सङ्गावकल्पना न प्रमाणं प्रयोजनवती च । तस्मादसर्वगतानी-
न्द्रियाणि । यस्तु तान्यप्राप्यकारोपीति सुगताः कल्पयन्ति

तदप्युक्तम् । तत्र किं चक्षुःश्रोत्रयोरप्राप्यकारित्वम् उत
तदिरेषामपि न तावदितरेषां दूरत एव स्य र्गसगन्धोपल-
प्रसङ्गात् नापि प्रथमः विमते चक्षुःश्रोत्रे प्राप्यकारिणो बाधो-
न्द्रियत्वात् प्राणादिवत् । तेऽसंशयितदूरयोऽगमनदर्शनात्
उन्मीलन मात्रेण चक्षुषो भुवादिप्राप्तिरविरुद्धा शब्दस्य च
योचिसन्तानवत् परस्परया श्रोत्रसमवायप्राप्तिरिति' यत्ता-
र्किकैरुच्यते । तदस्य तथा सति इह श्रोत्रे शब्द इति प्रतीयेत
प्रतीयेत तु तत्त्वशब्द इति । तस्माद्यद्यानुभवं श्रोत्रस्यैव तत्त्व
गमनं कल्पनीयम् । तदेवं भौतिकानि परिच्छिन्नानि प्राप्य-
कारोपीन्द्रियाणि सन्तीति सिद्धम् । किं तर्हि मनोनाम द-
स्मिन्मात्रत्वमपरे लौकायतिकैकदेशिनोमन्यन्ते । नित्यं निरव-
यवमणुपरिमाणं मन इति तार्किकाः । तत्र न तावन्नित्यं
परिच्छिन्नत्वात् घटवत् । विमतं नित्यं निरवयवद्रव्यत्वात् आ-
त्मवदिति चेत् न हेत्वसिद्धेः । विमतं सावयवद्रव्यत्वाच्चक्षु-
रादिवत् । अन्यथा मनसोऽसमवायवत्त्वमुक्तं बाध्येत । कथं
तर्हि सूक्ष्मद्रव्यानभिघात इति चेत् जीवनदशायां दे-
हाह्नहिर्निर्गमनाभावादिति ब्रूमः । मरणदशायां तु साव-
यवत्वेनाभिमतानां चक्षुरादीनामभ्यप्रतिघातोविद्यत एव ।
अतएव सावयवत्वात् संयोगवत्त्वाच्च घटादिघटानुपरिमाण-
त्वम् सर्वगतत्वे च युगपत् सर्वेन्द्रियसंयोगात् सर्वज्ञान-
प्रसङ्गः । मध्यमपरिमाणत्वं तु न कोऽपि दोषः । स्थूल-
सूक्ष्मेषु हस्तिपुत्रिकादिदेहेषु क्रमेण प्राप्यमाणेषु कथं तद्देह
समानत्वेन उत्तिरिति चेत् अवयवोपचयापचयाभ्या-
मिति ब्रूमः । याक्यास्तु समनन्तरप्रत्ययएवोत्तरज्ञान-
कारणतया मन इति प्रतिपेदिरे तत्र सङ्गतं व्याप्तिमनपेक्ष्य
क्षेत्रस्य पूर्वज्ञानस्योत्तरज्ञानजनकत्वायोगात् लिङ्गज्ञा-
नस्य व्याप्तिप्राप्त्यस्यैव लिङ्गज्ञानजनकत्वदर्शनात् ।
शब्दज्ञानं व्याप्तिज्ञानमनपेक्ष्यैवार्थज्ञानजनकमिति चेत्
न त्वन्मते शब्दस्यानुमानान्नःपातितयावापि व्याप्तिप्रा-
प्तत्वात् । विशेषणज्ञानं व्याप्तिज्ञानपेक्ष्यैव विशेषज्ञान-
जनकमिति चेत् न विशेषज्ञानस्य संप्रयोगजन्यत्वात् ।
अथ समनन्तरातीतप्रत्ययः उत्तरज्ञानं न जनयति किं
तु तस्याकारमात्रं समर्पयतीति चेत् न आकाराकारि-
योरभेदात् । आकारस्य स्वाभाविकतयाऽनन्यार्थमेतत्तया
ऽन्यार्थभावात् । तस्मादन्वदेव सावयवं मन इति सिद्धम् ।
नतु कथायां वास्तव आत्मा योदेहादिषु विज्ञानान्तेषु आत्मै-
र्वादिभिरारोप्यते । तत्र सर्वगतोऽयं जीव आत्मेति केचित् तद-
स्य । शुष्कतार्किकाणां साधकाभावात् । अथ मतं देहाह्नहि-

इतः सर्वाणि भोगसाधनान्यात्मभोगायैव व्याप्रियन्ते तद्व्यापारश्चादृष्टवदात्मसंयोगमेतः । अतोऽसौ सर्वगत इति । तत्र किं यस्मिन्नात्मप्रदेशेऽदृष्टं तत्प्रदेशसंयोगोऽपेक्ष्यते उता दृष्टोपलब्धितात्मसंयोगः । नाद्यः । देहायस्मिन्नात्मसमवेतादृष्टस्य स्वर्गभोगाहेतुत्वात् । न द्वितीयः सोऽपि भोगप्रसङ्गात् । तस्मादागमादेव सर्वगतत्वसिद्धिः । नचायमात्मा जडः प्रत्यक्षानुमानागमैः स्वप्रकाशत्वावगमात् । तच्च प्रत्यक्षं सौषुप्तमवगन्तव्यम् । अनुमानान्यपि आत्मास्वप्रकाशः स्वसत्तायां प्रकाशव्यतिरेकरहितत्वात् प्रदीपवत् संवेदनवच्च तथा विषयप्रकाशकर्तृत्वात् प्रदीपवत्, विषयप्रकाशाश्रयत्वादात्मोक्तवत् । अनिन्द्रियगोचरत्वे सति अपरोक्षत्वात् संवेदनवत् । अयमात्मा सति धर्मिणि अजन्यप्रकाशगुणः प्रकाशगुणत्वादादित्यवत् । आगमश्चात्र “अयं पुरुषः स्वयं ज्योतिरित्यादिः । सचायमात्मा सर्वशरीरेष्वेक एव सर्वत्राहुर्मिलेकाकारप्रत्ययवेदनीयत्वात् गोत्ववत् । शरीराणां भिन्नत्वादेवातीतशरीरादाविव न भोगानुसन्धानप्रसङ्गः । ननु तर्ह्यस्यापि सत्पश्यशरीरस्य प्रतिक्षणं परिणामभेदे सत्यत्वापि आत्मनोभोगानुसन्धानं प्रसज्येतेति चेत् न तदेवेदं शरीरमिति प्रत्यभिज्ञया तदेकत्वावगमात् । न च ज्वालाप्रत्यभिज्ञावद्भ्रान्तत्वम् तत्र सूक्ष्मदर्शनेन प्रत्यक्षत एव ज्वालानां भेददर्शनात् अत्र तदभावात् । तदेवमेकः स्वप्रकाश आत्मेति सिद्धम् । तमेतमात्मतत्त्वमवेदिका देहादिषु द्रव्यरूपदार्थरूपत्वे न प्रतिपन्नाः सोमांसकादयस्तु तस्य देहादिव्यतिरेकं प्रतिपद्यापि कर्त्तारन्मोक्षारमिच्छन्ति । तदेतत् सारव्या न सङ्गन्ते । न तावदात्मनः कर्त्तृत्वं स्वाभाविकम् सर्वगतस्य निरवयवस्यात्मनः परिष्कन्दपरिणामलक्षणक्रियावैश्यायोगात् । स्वाभाविकत्वे चैतन्यवत् क्रियावैशो न कदाचिदपि व्यभिचरेत् । नापि कर्त्तृत्वभागान्तुकं निरवयवे कर्त्तृत्वहेतुपरागायोगात् । नापि बुद्धेः कर्त्तृत्वमात्मन्यारोपयितुं शक्यं अस्वातिवादे भ्रान्त्यभावात् । तस्माद्भास्ति कर्त्तृत्वम् । न चैवं भोक्तृत्वमपाकर्त्तुं शक्यम् । न हि सुखदुःखाव्ययोभोगः येन कर्त्तृत्ववत् व्यभिचरेत् । किन्तु चिद्रूपत्वेन दृश्यसत्त्वित्वम् । तस्माद्भोक्तृत्वात्मेति सांख्यानं पक्षः । वैशेषिकयोगनैयायिकाः उक्ताद्भोक्तृजीवादतिरिक्तः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः ईश्वरः कश्चिदस्तीत्यनुमितिः । विमतं जगत् स्वरूपोपादानाद्यभिज्ञकर्त्तृकं विविधकार्यत्वात् प्राणादादिवत् तत्र

कल्पनालाघवेनैककर्त्तृत्वोपादानात् प्रवृत्त्यादिसिद्धिरिति वैशेषिकाः । विमताः ज्ञानैषय्यं शक्तयः कश्चित् पराङ्मात्रापाप्ताः सातिशयत्वात् परिमाणवदिति योगाः । विमतं धर्माधर्मफलं कर्म तत्फलभोक्ताद्यभिज्ञेन दीयते व्यवहितकर्मफलत्वात् सेवाफलवदिति नैयायिकाः । मन्येश्वरपक्षोपन्यासो न युक्तः यतोऽत्र जिज्ञास्ये प्रत्यगात्मरूपे ब्रह्मणि विप्रतिपत्तिर्दर्शयितुं प्रकान्ता, नैषदोषः प्रत्यगात्मा तस्मादीश्वरादन्योऽनन्योवेति प्रत्यगात्मविप्रतिपत्ताधेव पर्यवसानात्” इत्यन्तेन । प्रपञ्चस्तु चाख्यादिग्रन्थे पश्यते । भाषापरिच्छेदे सुक्तावल्याश्चात्मनिरूपणाथेत्यमभ्यधाय “आत्मेन्द्रियाद्यधिष्ठाता करणं हि सकर्त्तृकम् । शरीरस्य न चैतन्यं नृतेषु व्यभिचारतः । तथात्वञ्चेदिन्द्रियाणामुपघाते कथं स्मृतिः । मनोऽपि न तथा ज्ञानाद्यनध्यक्षं तदा भवेत् । धर्माधर्माश्रयोऽध्यक्षो विशेषगुणयोगतः । प्रष्टव्याद्यसुमेयोऽङ्गं रथगत्येव सारथिः । अहङ्कारस्याश्रयोऽयं मनोमात्रस्य गोचरः । विभुर्बुद्धादिगुणवान्” भाषा० । “आत्मानं निरूपयति आत्मेन्द्रियेति आत्मत्वजातिस्तु सुखदुःखादिसमवायिकारणतावच्छेदकतया सिध्यति ईश्वरेऽपि सा जातिरस्येव अदृष्टादिरूपकारणाभावाच्च न सुखदुःखाद्युत्पत्तिः नित्यस्य स्वरूपयोग्यस्य फलावश्यम्भावा इति नियमस्याप्रयोजकत्वात् । परे तु ईश्वरे सा जोतिर्नास्येव प्रमाणाभावात् न च दशमद्रव्यत्वापत्तिः ज्ञानवच्चेन विभजनादिति वदन्ति । इन्द्रियादीति । इन्द्रियाणां शरीरस्य च परम्परया चैतन्यसम्पादकः । यद्यथात्मनि “अहं जाने अहं सुखीत्यादि” प्रत्यक्षविषयत्वमस्येव तथापि विप्रतिपत्तं प्रति प्रथमत एव शरीरादिभिन्नसत्त्वतीतिगोचर इति प्रतिपादयितुं न शक्यत इत्यतः प्रमाणं दर्शयति करणमिति । कुठारादीनां विदादिकरणानां कर्त्तारभूतरेण फलानुपधानं दृष्टम् एवं चक्षुरादीनां ज्ञानकरणानां फलोपधानमपि कर्त्तारमन्तरेण नोपपद्यत इत्यतिरिक्तः कर्त्तारकल्पते । ननु शरीरस्यैव कर्त्तृत्वमस्तु अत आह शरीरस्येति ननु चैतन्यं ज्ञानादिकमेव सुक्तात्मनां तन्मत इव नृतशरीराणामपि तदभावे का जतिः प्राणाभावेन ज्ञानाभावस्य सिद्धेरिति चेन्न शरीरस्य चैतन्ये बाह्ये विलोकितस्य स्यादिवे अरणानुपपत्तेः शरीराणामवयवोपचयापचयैरुत्पादविनाशशालित्वात् न च पूर्वशरीरोत्पन्नसंस्कारेण द्वितीयशरीरे संस्कार उपपद्यत इति

वाच्यम् अनन्तसंस्कारकल्पने गौरवात् एवं शरीरस्य चैतन्ये बालकस्य स्तनपानादौ प्रवृत्तिर्न स्यात् इष्टसाधन-
ताज्ञानस्य तद्भेदत्वात्तदानीमिष्टसाधनतास्यारकाभावात्
मन्मते जन्मान्तरानुभूतेष्टसाधनत्वस्य तदानीं अरणादेव
प्रवृत्तिः न च जन्मान्तरानुभूतमन्यदपि स्मर्यतामिति
वाच्यम् उद्बोधकाभावात् अत्र त्वनायत्या जीवनादृष्ट-
मेवोद्बोधकं कल्प्यते इत्यत्र संस्कारस्यानादितया
आत्मनोऽपि अनादित्वसिद्धौ अनादिभावस्य नाशसम्भ-
वात् नित्यत्वं सिध्यतीति बोध्यम् । ननु चक्षुरादीनां ज्ञा-
नादौ करणत्वं कर्तृत्वं चास्तु विरोधे साधकाभावादत
आह तथात्वमिति चैतन्यमित्यर्थः उपधाते नाशे सति
अर्थाच्चक्षुरादीनामेव, कथमिति ? पूर्वं चक्षुषा साक्षात्-
कृतानाञ्चक्षुषोऽभावे अरणं न स्यात् अनुभवविरहाभावात्
अन्यदृष्टस्य अन्येन अरणासम्भवात् अनुभवअरणायोः ।
सामानाधिकरण्येन कार्यकारणभावादिति भावः ।
ननु चक्षुरादीनां चैतन्यं मास्तु मनसस्तु नित्यस्य चैतन्यं
स्यात् अत आह मनोऽपीति न तथा न चेतनम् ।
ज्ञानादीति । मनसोऽणुत्वात् प्रत्यक्षे च महत्त्वस्य हेतुत्वा-
न्मनसो ज्ञानसुखादिमत्त्वे तत्प्रत्यक्षानुपपत्तेरित्यर्थः यथा
मनसोऽणुत्वं तथा वक्ष्यते । नन्वस्तु विज्ञानमेव आत्मा
तस्य स्वतः प्रकाशरूपत्वात् चेतनत्वं ज्ञानसुखादिकन्तु
तस्यैवाकारविशेषः तस्यापि भागत्वादेव क्षणिकत्वं पूर्वं-
विज्ञानस्योत्तरोत्तरविज्ञाने हेतुत्वात् सुषुप्तावालयविज्ञान-
धारा निराबाधैव ब्रह्ममदवासनाया वसनइव पूर्वं पूर्वं-
विज्ञानजनितसंस्काराणामुत्तरोत्तरविज्ञाने संक्रान्तत्वा-
न्नानुपपत्तिः अरणादेरिति चेन्न तस्य जगद्विषयत्वे
सर्वज्ञापत्तेः यत्किञ्चिद्विषयत्वे विविगमनाभावात्
सुषुप्तावपि विषयावभासप्रसङ्गः । तदानीं निराकारा
चित्सन्ततिरनुवर्तत इति चेन्न तस्य खप्रकाशत्वे प्रमाणा-
भावात् अन्यथा घटादीनामपि ज्ञानत्वापत्तिः न चेष्टा-
पत्तिः विज्ञानव्यतिरिक्तवस्तुनोऽभावादिति वाच्यं
घटादेरनुभूयमानस्यापलपितुमशक्यत्वात् । आकारविशेष
एवायं विज्ञानस्येति चेत् किमयमाकारोऽतिरिच्यते विज्ञाना-
त्तर्हि समायातं विज्ञानव्यतिरिक्तेन । नातिरिच्यते चेत्तर्हि
समूहावलम्बने नीलाकारोऽपि पीताकारः स्यात् स्वरूपतो-
विज्ञानस्याविशेषात्, अपोहरूपो नीलत्वादिविज्ञानधर्म
इति चेन्न नीलत्वादीनां विरुद्धानामेकस्मिन्समावेशात्
इतरथा विरोधस्यैव दुरूपपञ्चत्वात् । न च वासनासंक्रमः

सम्भवति मातृपुत्रयोरपि वासनासंक्रमप्रसङ्गात् न च
उपादानोपादेयभावो नियामक इति वाच्यं वासनायाः
संक्रमासंभवात् । उत्तराखिद्युत्पत्तिरेव संक्रम इति चेन्न
तदुत्पादकाभावात् । उत्तरविज्ञानस्यैव उत्पादकत्वे तदा-
नन्त्यप्रसङ्गः । क्षणिकविज्ञानेऽतिशयविशेषः कल्प्यत इति
चेन्न भानाभावात् कल्पनागौरवाच्च । एतेन क्षणिकशरीरेष्वेव
चैतन्यमपि प्रत्युक्तं गौरवादतिशये भानाभावाच्च बीजा-
दावपि सहकारिसमवधानादेवोपपत्तेः कुर्वद्रूपत्वाकल्पनाच्च
अस्तु तर्हि क्षणिकविज्ञाने गौरवान्नित्यविज्ञानमेवात्मा
“अविनाशी वा अरे अयमात्मा सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म”
इत्यादि श्रुतेरिति चेन्न तस्य विषयत्वासम्भवस्य दर्शित-
त्वात् निर्विषयस्य ज्ञानत्वे भानाभावात् सविषयत्वस्या-
प्यनुभवात् । अतो ज्ञानभिन्नो नित्य आत्मेति सिद्धम् ।
सत्यं ज्ञानमिति ब्रह्मपरं जीवेषु नोपयुज्यते ज्ञाना-
ज्ञानसुखितदुःखित्वादिभिर्जीवानां भेदसिद्धौ सुत-
रामीश्वरभेदः, अन्यथा बन्धमोक्षानुपपत्तेः, योऽपीश्वराभेद-
बोधकोवेदः सोऽपि तदभेदेन तदीयत्वं प्रतिपादयन्
स्तौति अभेदभावेन च यतितव्यमिति वदति । अतएव
“सर्वं य एवात्मनि समर्पितं” इति श्रूयते मोक्षदशा-
यामज्ञाननिवृत्तावभेदो जायते इत्यपि न, भेदस्य नित्यत्वे
नाशायोगात् भेदनाशेऽपि व्यक्तिद्वयं स्यास्यत्येव । न च
द्वित्वमपि नश्यतीति वाच्यं तत्र निर्गमके ब्रह्मणि स-
त्यत्वाभावेऽपि सत्यस्वरूपं तदतिवत् द्वित्वाभावेऽपि
द्वयात्मकौ ताविति सुवचत्वात् मिथ्यात्वाभावोऽधिकरणा-
त्मकस्तत्र सत्यत्वमिति चेत् एकत्वाभावो व्यक्तिद्वयात्मको
द्वित्वमप्युच्यतां प्रत्येकमेकत्वेऽपि पृथिवीजलयोर्न गन्ध
इतिवदुभयं नैकमित्यस्य सर्वजनसिद्धत्वात् । योऽपि तदा-
नीमभेदप्रतिपादक आगमः सोऽपि निर्दुःखादिना साध्यं
प्रतिपादयति संपदाधिक्ये पुरोहितोऽयं राजा संवृत्त इति
वत् । अतएव “निरञ्जनः परमं साध्यमुपैति दिव्यमिति” श्रूयते
ईश्वरो न ज्ञानसुखात्मा किन्तु ज्ञानाद्याश्रयः नित्यं विज्ञा-
नमानन्दं ब्रह्म” इत्यादौ विज्ञानपदेन ज्ञानाश्रय एवोक्तः,
“यः सर्वज्ञः” इत्यनुरोधत् आनन्दम् इत्यस्यापि आन-
न्दवदित्यर्थः अर्थ आदितात्म्यत्वाधीयाच्प्रत्ययात्, अन्यथा
सुखिभूत्वापत्तेः आनन्दोऽपि दुःखाभावे उपपद्यते भारा-
दापनमे सुखी संवृत्तोऽहमित्यत् दुःखाभावेन सुखित्वप्र-
शयात् । अस्तु वा तस्मिन् आनन्दो न त्वसौ, आनन्दम् इत्यत्र
मत्वधीयप्रत्ययविरोधात् । “आनन्दं सञ्जयो विद्यात्

विभेति वादाचन" इत्यत्र भेदस्य स्पष्टत्वाच्चेति संक्षेपः । एतेन प्रकृतिः कर्त्री पुरुषः पुष्करपलाशवद्विलेपः किन्तु चेतनः कार्यकारणयोरभेदात् कार्यनाशे कार्यरूपतया नाशः स्यादित्यकारणत्वं तस्य, बुद्धिगतचेतन्याभिमानान्यथानुपपत्त्या तत्कल्पनम् । बुद्धिश्च प्रकृतेः प्रथमः परिणामः । सैव महत्तत्त्वमन्तःकरणमप्युच्यते । तत्सत्त्वामत्वाभ्यां पुरुषस्य संसारापवर्गौ । तस्या एवेन्द्रियप्रणालिकया परिणतिर्ज्ञानरूपा घटादिना सम्बन्धः । पुरुषे कर्तृत्वाभिमानो बुद्धौ चैतन्याभिमानश्च भेदापह्नात् ममेदं कर्त्तव्यमिति मद्दशः पुरुषोपरागो बुद्धेः स्वच्छतया चेतनप्रतिविम्बादतात्त्विको दर्पणस्यैव सुखोपरागः । इदमिति विषयोपरागः इन्द्रियप्रणालिकया परिणतिभेदस्तात्त्विको निश्वासाभिहतदर्पणस्यैव मलिनिमा । कर्त्तव्यमिति व्यापारावेशः । तेनांशत्वयवती बुद्धिस्तत्परिणामेन ज्ञानेन पुरुषस्यातात्त्विकः सम्बन्धो दर्पणमलिनिम्नेव सुखस्योपलब्धिरुच्यते । ज्ञानादिवत् सुखदुःखेच्छाद्वेपप्रयत्नधर्माधर्मा अपि बुद्धेरेव । कृतिसामानाधिकरण्येन प्रतीतेः । न च बुद्धिचेतना परिणामित्वादिति सांख्यमतमपान्तम् । कृत्यदृष्टभोगानामिव चैतन्यस्यापि सामानाधिकरण्यप्रतीतेस्तद्विज्ञे मानाभावाच्चेतनोऽहं करोमीति प्रतीतेः । बुद्धेः परिणामित्वाच्चैतन्यांशे अम इति चेत् कृत्ये किं नेष्यते । अन्यथा बुद्धेर्नित्यत्वे भोक्ताभावोऽनित्यत्वे तत्पूर्वमसंसारापत्तिः । अचेतनायाः प्रकृतेः कार्यत्वात् बुद्धेरचैतन्यं कार्यकारणयोस्तादात्म्यादिति चेन्न असिद्धेः कर्त्तुर्जन्यत्वे मानाभावात् । "वीतरागजन्मादशेनात्" अनादित्वम् । अनादेर्नांशसम्भवादित्यत्वम् । तत् किं प्रकृत्यादिकल्पनेन । न च 'प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः । अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते' इत्यनेन विरोध इति वाच्यम् । प्रकृतेरदृष्टस्य गुणैरदृष्टजन्यैर्गुणैः इच्छादिभिः कर्त्ताहं कर्त्ताहमेव इत्यस्य तदर्थत्वात् "तत्त्वं सति कर्त्तारमात्मानं केवलं तु यः" इत्यादि वदता भगवता प्रकटीकृतोऽयमुपरिष्ठादाशय इति संक्षेपः । धर्माधर्माश्रयः इति । आत्मेत्यनुषज्यते । शरीरस्य तदाश्रयत्वे देहान्तरकृतकर्माणां देहान्तरेण भोगानुपपत्तिः । विशेषगुणयोगत इति । योग्यविशेषगुणसम्बन्धेनात्मनः प्रत्यक्षं भवति न त्वन्यथा अहं जाने अहङ्करोमि इत्यादि प्रतीतेः । प्रवृत्तीति । अव्यमात्मा परदेहादौ प्रवृत्त्यादिनाऽनुभूयते । प्रवृत्तिरत्र चेष्टा ज्ञानेच्छाप्रयत्नादीनां देहे अभावस्तोक्तप्रायत्वात् चेष्टायाश्च

यत्प्रसाध्यत्वात् चेष्टया प्रयत्नवानात्माप्यनुभूयते इति भावः । तत्र दृष्टान्तमाह । रथेति यद्यपि कथं कर्म्म चेष्टा न भवति तथापि तेन कर्म्मणा सारथिर्व्याऽनुभूयते तथा चेष्टात्मकेन कर्म्मणा परमात्मापीति भावः । अहङ्कारस्येति । अहङ्कारोऽहमिति प्रत्ययः तस्याश्रयो विषयः आत्मा न शरीरादिरिति । मन इति मनोभिन्नेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षाविषयो मानसप्रत्यक्षविषयश्चेत्यर्थः । रूपाद्यभावेनेन्द्रियान्तरायोग्यत्वात् । विभुरिति । विभुत्वं परममहत्त्वं तच्च पूर्वाक्तामपि स्पष्टार्थसुक्तम् । बुद्ध्यादीति बुद्धिस्तुष्टदुःखेच्छादयश्चतुर्दश गुणाः पूर्वाक्ता वेदितव्याः । ते च "बुद्ध्यादिषट्कं संख्यादिषड्भक्तं भावना तथा । धर्माधर्मा गुणा एते आत्मनः स्युश्चतुर्दश" इत्युक्ताः बुद्धिः सुखं दुःखमिच्छाद्वेषः यत्नः संख्या परिमाणं पृथक्त्वं संयोगः विभागः भावनास्वसंस्कारः धर्मः अधर्म्मश्चेति । एते च गुणा मनस एवेति सांख्यादयः । "कामः संकल्पोचिचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्हीनीधीर्भीरित्येतत् सर्वं मन एवेति" श्रुतेः कामादीनां मनोधर्मत्वावगमात् तथा ६४३ पृष्ठे आत्मानशब्दोदिता अपि । मिता० "किं पुनर्वैषयिकज्ञानेन्द्रियव्यतिरिक्तात्मसङ्गावे प्रमाणमित्याशङ्क्याह । 'महाभूतानि सत्यानि यथात्मापि तथैव हि । कोऽन्यथैकेन नेत्रेण दृष्टमन्येन पश्यति । वार्चं वा को विजानाति पुनः संश्रुत्य संश्रुताम्" या० सू० । "यथा हि पृथिव्यादिमहाभूतानि सत्यानि प्रमाणप्राप्तत्वात्तथात्मापि सत्यः, अन्यथा यदि बुद्धोन्द्रियव्यक्तिरिक्तो ज्ञाता भ्रुवो न, तस्मै केन चक्षुरिन्द्रियेण दृष्टं वस्तुन्येन अशनेन्द्रियेण को विजानाति । यमहमद्राक्षन्तमहं स्पृशामीति । तथा कस्यचित्पुरुषस्य वाचं पूर्वं श्रुत्वा पुनः श्रूयमाणं वाचनस्य वागियमिति कः प्रत्यभिजानाति तस्मात् ज्ञानेन्द्रियाद्यतिरिक्तो ज्ञाता भ्रुव इति सिद्धम् किञ्च ! "अतीतार्था स्मृतिः कस्य कोवा स्वप्नस्य कारकः । जातिरूपवयोऽक्षविद्यादिभिरहंकृतः । शब्दादिविषयोद्योगकर्म्मणा मनसा गिरा" या० । "यद्यात्मा ध्रुवो न स्यात्तर्ह्यनुभूतार्थगोचरा स्मृतिः पूर्वानुभवभावितसंस्कारोद्बोधनिबन्धना कस्य भवेत्, गहन्येन दृष्टे वस्तुन्यन्यस्य स्मृतिरुपपद्यते । तथा कः स्वप्नज्ञानस्य कारकः । नहीन्द्रियाणामुपपत्तयः परतव्यापाराणान्त्कारकत्वम् । तथाहमेवाभिजनत्वादि सम्पन्न इत्येवंविधानुसन्धानप्रत्ययः कस्य भवति स्थिरात्मव्यतिरिक्तस्य" तथा शब्दस्पर्शादिविषयोपभोगसिद्धार्थसुद्योगं मनोवाक्यायैः कः कुर्यात्तस्मादपि बुद्धोन्द्रियव्यतिरिक्त आत्मा-

स्थिरः” इत्यन्तेन आत्मविवेके च उदयनाचार्यैः अहमिति प्रत्यक्षविषयत्वमादौ आत्मनो व्यवस्थाप्य देहाद्यतिरिक्तविषयत्वं तत्प्रत्ययस्य व्यवस्थापितं यथा ।

“अथात्मसङ्गावे किमस्मात् प्रत्यक्षमेव तावत् अहमिति वि-
कल्पस्य प्राणभृत्तावसिद्धतात् । नचायमवस्तुकः सन्दिग्ध-
वस्तुकोवा, अशाब्दत्वादप्रतिषेधाच्च न च लैङ्गिकः, अननुसं-
हितलिङ्गस्यापि संप्रत्ययात् । नच स्मृतिरियम्, अननुभूते
तदनुपपत्तेः । अनादिवासनावशादनादिरयमवस्तुकोवि-
कल्प इत्यपि न युक्तं, नीलादिविकल्पसाधारण्यात् । इह
वासनावसुपादायानाश्वासे प्रमाणात्तरेऽपि कः समाश्वासः,
यतो नीलादिविकल्पेषु समाश्वासः स्यात् । तस्माद्वास-
नामात्रवादं विज्ञायागन्तुकमपि किञ्चित् कारणं वाच्यम् ।
तच्चाप्तानामगच्छौ वा लिङ्गतदाभासौ वा प्रत्यक्षतदाभासौ
वेति । तत्र यथा प्रथममध्यमप्रकाराभावाद्नीलविकल्प-
श्चरमं कल्पमालम्बते तथाऽहमिति विकल्पोऽपि, तत्रापि
“प्रत्यक्षप्रवृत्तभावित्वे साक्षादेव अवस्तुकः । तदाभासे तु
भूतेऽस्य पारम्पर्यात् सवस्तुतेति” । न च बाह्यपत्यक्षनि-
वृत्तावेव निर्मूलत्वं, बुद्धिविकल्पस्यापि तथात्वप्रसङ्गात् । तत्र
स्वसंवेदनं मूलम्, इहापि मानसप्रत्यक्षमिति न कश्चिद्वि-
शेषः । शरीरादिवस्तुको भविष्यतीति चेन्न निरुपाधि शरीरे-
न्द्रियबुद्धितत् ससुदायालम्बनत्वेऽतिप्रसङ्गात् । स्वसम्बन्धि-
शरीरादावयं स्यादिति वाच्यं तत्र कः स्वीय इति वचनीयम् ।
अनन्यत्वं स्वत्वं सर्वभावानां, तथा च यदा तेनैव तदनुभूयते
तदा प्रत्येतुः प्रत्येतव्यादव्यतिरेकादहमिति स्यात् । अतएव
घटादयोऽन कदाचिदनन्यानुभविष्यतीति न कदाप्यहमा-
स्यदमिति चेत् एवमर्हति त्वन्मतेऽप्यहंप्रत्ययः शरीरादावारो-
परूप एव ततः प्रत्येतुरन्यत्वात् । बुद्धौ सुख एवेति चेन्न तस्याः
क्रियात्वे नानुभूयमानाया भिन्नस्य कर्तुरहं किनङ्गीतिव-
दहं जानामीत्यनुभवात् । नीलादिप्रत्येतव्याकारवत् प्रति-
पन्नाकारोऽपि प्रतिपत्तेरेवायमात्मा तथा भासत इति
चेत् तर्हि प्रत्येतव्यप्रतिपन्नाकारयोस्तुल्ययोगक्षेपत्वात् सिद्धं
नः समीहितम् । अस्तु स्वोपादानमात्रमिति चेन्न तत्प्र-
तिभासने तदाकारस्यापि प्रतिभासप्रसङ्गात् आकारमन्तरे-
णाकारिणोऽनवभासात् । प्रवृत्तिमन्तानाञ्चान्योबुद्धिसन्तानः
प्रतिपत्ता, यद्यं तमात्रविज्ञानमात्रमह इति चेत् अस्तु
तर्हि प्रवृत्तिविज्ञानोपादानमनादिनिषेधः प्रतिपत्ता । स
किं सन्नन्यमानज्ञानरूपः तद्विपरीतोऽह इति चिन्तावशि-
ष्यते निःशेषिता चासौ प्राणिति” । स्थानान्तरे च तत्रैव

“ननु सिद्धमिदं विशेषणं देहस्यैव चेतनत्वात् नैवं देहत्वभू-
तत्वमूर्तत्वरूपादिमत्त्वादिव्यः । नच भूतानां ससुदायपर्यव-
सितं चैतन्यं, प्रतिदिनं तस्यान्यत्वे पूर्वपूर्वाभूतस्यास्मरण-
प्रसङ्गात् । नच प्राक्पर्यवसितं, करचरणाद्यवयवविगमे त-
दनुभूतस्यास्मरणप्रसङ्गात् । देहस्य चेतनत्वे जालस्य प्रथमम-
प्रवृत्तिप्रसङ्गाच्च इच्छाद्वेषावन्तरेण प्रयत्नानुपपत्तेः इष्टाभ्यु-
पायताप्रतिसन्धानं विना चेच्छानुपपत्तेः । इह जन्मन्यन-
नुभूतस्य प्रतिबन्धस्यास्त्वतौ प्रतिसन्धानायोगात्, जन्मान्त-
राधुभूते चातुभवितरि भस्मासाङ्गूते अन्येन स्मरणायो-
गात् अनुभवादीनां प्रवृत्त्यन्तानाञ्च कार्यकारणभावस्य
इहैव जन्मनि निश्चितत्वात् । तथा च तदभावे तदभावस्य
सुलभत्वात् अन्यथा स्वतस्त्वप्रसङ्गः । अतएव नेन्द्रियाणि
चेतयन्ते दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणाच्च । नच मनस्तथा, तस्य
करणत्वे नैवानुभवादिति प्रतिबन्धमिद्धिः परदेह्यात्मसिद्धिश्च ।
अनादिवासी धीतरागजन्मादर्शनात्, अनन्तश्च सतोऽनादि-
त्वात्, इवमस्य समवायिकारणत्वात्, विभुश्च नित्यइवत्वे
सत्यमूर्तत्वात्, अमूर्तश्च निष्क्रियत्वात्, निष्क्रियश्च नित्य-
इवत्वे सत्यस्यदादिप्रत्यक्षत्वात्, प्रत्यक्षधर्माश्रयत्वाच्च । तर्का
स्यात् भवन्ति आदिमत्त्वे प्रथमप्रवृत्त्यनुपपत्तौ सर्वदेवाप्रवृ-
त्तिप्रसङ्गः । सान्तत्वेऽनादेः सत्त्वानुपपत्तिप्रसङ्गः । अद्रव्यत्वे
निर्गुणत्वप्रसङ्गः अविभुत्वे दहनपवनादेः क्रियानुपपत्तिप्र-
सङ्गः । नच संयुक्तसंयोगात् तदुत्पत्तिः साक्षात्क्रियाद्वारकस्य
तस्याभावात् अतथाभूतस्य तद्वैतत्वेऽतिप्रसङ्गात् । मूर्तत्वे
नित्यस्यास्मदादिप्रत्यक्षधर्मानाधारत्वप्रसङ्गः विशेषगुणवत-
श्चारम्भकत्वप्रसङ्गः, सक्रियत्वे मूर्तत्वप्रसङ्ग इति शास्त्रार्थ-
संगच्छः । अणुरेवासौ विज्ञानासमवायिकारणसंयोगाधार-
त्वात् मनोवत् “अणीयांसमणोरपीति” बाधविरोधाविति
कश्चित् तदयुक्तम् आत्मन्यविभौ मनसोऽणुत्वादिः तत्त्व-
योगक्रमादेव क्रियाक्रमोपपत्तेः आगमस्तु ‘महतोऽपि सही-
यांसमिति” प्रथमपदमपहाय उपन्यस्तस्तद्विभिन्यन्तेन” ।
स्वल्पपञ्चकस्यात्मत्वादिनां मतं संघातानुत्पत्त्या शा० सू०
भा० निराकृतम् यथा ‘ससुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः”
सू० ‘तत्रैते त्रयोवादिनो भवन्ति । केचित् सख्यांस्तत्त्व-
वादिनः केचिद्विज्ञानास्तत्त्वसात्ववादिनः अन्ये पुनः
सर्वन्यून्यत्ववादिनः इति । तत्र ये सख्यांस्तत्त्ववादि-
नोबाह्यमानरञ्ज दस्त्वभ्युपगच्छन्ति भूतं भौतिकं चित्तं
चैतन्यं नान् तावत् प्रति ब्रूमः । तत्र भूतं पृथिवीधा-
त्वादयः । भौतिकं रूपादयश्चक्षुरादयश्च चक्षुष्ये च पृथि-

व्यादिपरमाणवः खरस्त्रेहोष्णप्रेरणस्त्रभावाः ते पृथि-
व्यादिभावेन संहन्यन्ते इति मन्यन्ते तथा रूपविज्ञान-
वेदनासंज्ञासंस्कारसंज्ञकाः पञ्च स्कन्धाःतेऽप्यध्यात्मं सर्व-
व्यवहारास्तदभावेन संहन्यन्ते इति मन्यन्ते । तत्वेद-
मभिधीयते । योऽयमुभयहेतुक उभयप्रकारः समुदायः
परेषामभिप्रेतोऽणुहेतुकश्च भूतभौतिकसंहतिरूपः पञ्च-
स्कन्धहेतुकश्च पञ्चस्कन्धरूपः । तस्मिन्नुभयहेतुकेऽपि
समुदायेऽभिप्रेयमाणे तदप्राप्तिः स्यात् समुदायाप्राप्तिः
समुदायिनामचेतनत्वात् चित्ताभिज्वलनस्य च समुदायसि-
द्धाधीनत्वात् अन्यस्य च कस्यचिच्चेतनस्य भोक्तुः प्रशासित-
व्यां स्थिरस्य संहन्तुरनभ्युपगमात् निरपेक्षप्रवृत्त्युपगमे च
प्रवृत्तानुपपन्नप्रसङ्गात् । आशयस्याप्यन्यत्वादन्यत्वाभ्यामनि-
ष्पत्त्यात् जणिक्त्वाभ्युपगमाच्च निर्व्यापारत्वात् तत्प्रवृत्तानुप-
पत्तेः तस्मात् समुदायानुपपत्तिः । समुदायानुपपत्तौ च
तद्व्यापारो लोकात्वा लुप्येत । “इतरेतरप्रत्ययत्वादिति
चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात्” सू० । यद्यपि भोक्ता प्रशा-
सिता वा कश्चिच्चेतनः संहन्ता स्थिरोनाभ्युपगम्यते तथा-
प्यविद्यादीनामितरेतरकारणत्वादुपपद्यते लोकयात्रा तस्या-
ज्ज्ञोपपद्यमानायां न किञ्चिदपरमपेक्षितव्यमस्ति । ते चा-
विद्यादयः अविद्या संस्कारोविज्ञानम् नाम रूपं पञ्चा-
यतनम् स्पष्टवेदना त्वष्टोपादानम् भयोजातिर्जरा मरणं
शोकः परिवेदना दुःखं दुर्मनस्तेत्यवम् जातीयका इतरे-
तरहेतुकाः सौगते समये क्वचित् संज्ञिप्ता निर्दिष्टाः क्वचित्
प्रपञ्चिताः । सर्वेषामप्ययमविद्यादिकलापोऽप्रत्या-
ख्येयः । तदेवमविद्यादिकलापेऽपि परस्परानिमित्त
नैमित्तिकभावेन घटीयन्मवदनिशमावर्त्तमानेऽर्थाक्षिप्त
उपपन्नः संघात इति चेत्तच्च कस्मात् ? उत्पत्तिमात्र
निमित्तत्वात् । भयेदुपपन्नः संघातो यदि संघातस्य
किञ्चिन्निमित्तमवगम्येत न त्ववगम्यते यत इतरेतरप्रत्य-
यत्वेऽप्यविद्यादीनां पूर्वं पूर्वंसुत्तरस्थोत्तरस्थोत्पत्तिमात्र
निमित्तं भवत् भवेत् न तु संघातोत्पत्तेः किञ्चिन्निमित्तं
सम्भवति । नन्वविद्यादिभिरर्थादाविद्यते संघात इत्युक्तम्
अत्रोच्यते । यदि तावदयमभिप्रायः अविद्यादय एव
संघातमन्तरेणात्मानमलभमाना अपेक्षन्ते संघातमिति
ततस्तस्य संघातस्य किञ्चिन्नित्तं वक्तव्यं तच्च नित्ये
दृष्यणुदृष्यणु पगम्यमानेषु अश्रयाश्रयीभूतेषु च भोक्तृषु
सत्सु न सम्भवतीत्युक्तं वैशेषिकपरीक्षायां किमङ्ग पुनः
जणिक्तेषु पृथगुभु भोक्तृ रक्षितेषु अश्रयाश्रयीभावमूढेषु चा-

भ्युपगम्यमानेषु सम्भवेत् । अथायमभिप्रायः अविद्या-
दय एव संघातस्य निमित्तमिति । कथं तमेवान्वित्वात्मा-
नं लभमानास्तस्यैव निमित्तं स्युः । अथ मन्यसे संघात
एवानादौ संसारे सन्तत्यानुवर्त्तते तद्व्यापारविद्या-
दय इति । तदापि संघातात् संघातान्तरमुत्पद्यमानं
नियमेन सङ्गमेवेत्पद्येत अनियमेन वा सङ्गम्, विसङ्गं
वोत्पद्येत । नियमाभ्युपगमे मनुष्यपुङ्गवस्य देवतिर्य-
ग्योनिनारकप्राप्तिभावः प्राप्नुयात् । अनियमाभ्युपग-
मेऽपि मनुष्यपुङ्गवः कदाचित् क्षणेन हस्ती भूत्वा देवो-
वा पुनर्मनुष्यो भवेत् इति प्राप्नुयात् । उभयमभ्युपगम-
विरुद्धम् । अपि च यज्ञोक्तं संघातः स्यात् स जीवो नास्ति
स्थिरो भोक्तेति तवाभ्युपगमः ततश्च भोगो भोगार्थ एव
सञ्जाऽन्येन प्रार्थनीयः तथा भोक्षो भोक्षार्थ एवेति सुसुक्ष्मा
नान्येन भवितव्यम् । अन्येन चेत् प्रार्थ्येतोभयं, भोगभोक्ष
कालावस्थायिना तेन भवितव्यम् । अवस्थायित्वे जणि-
क्त्वाभ्युपगमविरोधः । तस्मादितरेतरोत्पत्तिमात्रनिमित्त-
त्वमविद्यादीनां यदि भवेत् भवतु नाम न तु संघातः
सिद्ध्येत् भोक्तृभावादित्यभिप्रायः इत्यन्तेन । एतन्मत
मनुस्यूतैव “सर्वकार्यशरीरेषु सङ्गाज्जन्मपञ्चकम् ।
सौगतानामिवात्मान्यो नास्ति मन्त्रोमहीभृता मिति” भाषः ।
आत्मनो देहपरिमाणत्वमार्हता मन्यन्ते । तदेतन्मतस्य व्याप्य
दूषितं शा० सू० भा० यथा । “एवं चात्माकातर्क्षम्”
सू० । “यथैकस्मिन् धर्म्मिणि विरुद्धधर्मासम्भवो दोषः
स्याद्वादे प्रसक्तः एवमात्मनोऽपि जीवस्याकातर्क्ष-
मपरोदोषः प्रसज्यते । कथं शरीरपरिमाणो
हि जीव इत्याहता मन्यन्ते । शरीरपरिमाण-
तायाश्च सत्यामकतर्क्षोऽसर्वगतः परिच्छिन्न आ-
त्मैत्यतो घटादिवदित्यत्वमात्मनः प्रसज्येत । शरीराणा-
ञ्जानवस्थितपरिमाणत्वान्मनुष्यजीवो मनुष्यशरीरपरिमाणो-
भूत्वा पुनः केनचित् कर्म्मविपाकेन हस्तिजन्म प्राप्नु-
यन्न कतर्क्षं हस्तिशरीरं व्याप्नुयात् पुत्तिकाजन्म च
प्राप्नुयन्न कतर्क्षः पुत्तिकाशरीरे संसीयते । समान एव
एकस्मिन्नपि जन्मनि कौमारयौवनस्थाधिरेषु दोषः ।
स्यादेतत् अनन्तावयवो जीवस्तस्य त एवावयवा अल्पे शरी-
रे सङ्कुचेर्भूत इति विकसेयुरिति । तेषां पुनरनन्तानां
जीवावयवानां समानदेशत्वं प्रतिहन्येत वा न वेति
वक्तव्यम् । प्रतिघाते तावदानन्तावयवाः परिच्छिन्ने देशे
संसीयेरन् । अप्रतिघातेऽप्येकावयवदेशतोपपत्तेः सर्वेषाम-

वयवानां प्रथिमातुपपत्तेर्जीवस्याणुमात्रत्वप्रसङ्गः स्यात् । अपि च शरीरमात्रपरिच्छिन्नानां जीवावयवनामानन्त्यं नोत्प्रेक्षितमपि शक्यम् । अथ पथ्यायेण दृष्टच्छरीर-प्रतिपत्तौ केचिज्जीवावयवा उपगच्छन्ति तनुशरीरप्रतिपत्तौ च केचिदपगच्छन्तीत्युच्यते । तत्राशुच्यते । “न च पथ्या-यादस्याप्यविरोधोविकारादिभ्यः” सू० । न च पथ्यायेणाप्यवयवोपगमापगमाभ्यामेव तत्तद्देहपरिमाणत्वं जीवस्याविरोधेनोपपादयितुं शक्यते कुतः ? विकारादिदोषप्रसङ्गात् । अवयवोपगमापगमाभ्यां ह्यनिश्चयापूर्यमाणस्योपत्तीयमाणास्य च जीवस्य प्रिक्रियावत्त्वं तावदपरिहृत्य विक्रियावत्त्वे चर्मादिवदनित्यत्वं प्रसज्येत ततश्च बन्धमोक्षभ्युपगमोबन्ध्यते कर्मादिकपरिवेष्टितस्य जीवस्यालाववत् संसारसागरे निमग्नस्य बन्धनोच्छेदादूर्ध्वगामित्वम्भवतीति । किञ्चान्यत् आगच्छतामपगच्छतां चावयवानामागमापायधर्मावृत्तादेवानात्मत्वं शरीरादिवत् । ततश्चावस्थितः कश्चिदवयव आत्मेति स्यात् । न च स निरूपयितुं शक्यते अयमसाधिति । किञ्चान्यत् आगच्छन्त्यस्तीति जीवावयवाः कुतः प्रादुर्भवन्ति, अपगच्छन्त्यश्च कवा लीयन्त इति वक्तव्यम् । न हि भूतेभ्यः प्रादुर्भवेयुः भूतेषु च निलीयेरन्, अमौतित्वाज्जीवस्य । नापि कश्चिदन्यः साधारणोऽसाधारणो वा जीवानामवयवाधारो निरूप्यते प्रमाणाभावात् । किञ्चान्यत् अनवष्टतस्वरूपसर्वसत्यात्मा स्वात् आगच्छतामपगच्छताञ्चावयवानामनियतपरिमाणत्वात् । अतएवमादिदोषप्रसङ्गाच्च पथ्यायेणाप्यवयवोपगमापगमावात्मन आश्रयितुं शक्यते । अथ वा पूर्वेषु सूत्रेषु शरीरपरिमाणस्यात्मन उपचितापचितशरीरान्तरप्रतिपत्तावकात्कर्मादोषप्रसङ्गनद्वारेणानित्यतायाञ्छोदितायाम् पुनः पथ्यायेण परिमाणानवस्थानेऽपि स्रोतःसन्ताननित्यतान्यायेनात्मनोनित्यता स्यात् यथारक्तपटादीनाम् विज्ञानानवस्थानेऽपि तत्सन्ताननित्यता तद्वद्विचित्रामपीत्याशङ्क्यानेन सूत्रेणोक्तमस्यते । सन्तानस्य तावदवस्तुत्वे नैरात्म्यवादप्रसङ्गः वस्तुत्वेऽप्यात्मनो विकारादिदोषप्रसङ्गादस्य पक्षस्यानुपपत्तिरिति । “अन्यावस्थितैशोभयनित्यत्वादविशेषः” सू० । अपि चान्यस्य मोक्षावस्थाभाविनो जीवपरिमाणस्य नित्यत्वमिष्यते जैनैः तद्वत् पूर्वयोरप्याद्यमध्यमयोर्जीवपरिमाणयोर्नित्यत्वप्रसङ्गादविशेषप्रसङ्गः स्यात् एकशरीरपरिमाणतैव स्यात् नोपचितापचितशरीरान्तरप्राप्तिः । अथ वाऽन्यस्य

जीवपरिमाणस्यैवस्थितत्वात् पूर्वयोरप्यवस्थयोरप्यवस्थितपरिमाणैव जीवः स्यात् । ततश्चाविशेषेण सर्वदेवाऽणुर्महान् वा जीवोऽभ्युपगन्तव्यो न शरीरपरिमाणः । अतश्च सौगतवदार्हतमपि मतमसङ्गतमित्युपेक्षितव्यम् । इत्यनेन जीवस्याणुपरिमाणत्वं ये स्वीचक्रुः तन्मतमुपन्यस्य शा० सू० भा० दूषितं यथा । “उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम्” सू० । इदानीन्तु किंपरिमाणो जीव इति चिन्त्यते किमणुपरिमाणः उत मध्यमपरिमाण आहोस्वित् महापरिमाण इति । ननु च नात्मेत्युच्यते नित्यचैतन्यरूपस्यायमित्युक्तमतश्च परएवात्मा जीव इत्यापतति, परस्य चात्मनोऽनन्तत्वमाम्नातं तत्र कुतो जीवस्य परिमाणचिन्तावतार इति उच्यते सत्यमेतत् उत्क्रान्तिगत्यागतिश्रवणानि तु जीवस्य परिच्छेदं प्रातयन्ति स्वगन्धेन चास्य कचिदणुपरिमाणत्वमाम्नायते तस्य सर्वस्यानाकुलत्वोपपादनायायमारम्भः । तत्र प्राप्तं तावदुत्क्रान्तिगत्यागतीनां श्रवणादणुजीवइति उत्क्रान्तिस्तावत् “स यदा एतस्माच्छरीरादुत्क्रान्तिं सञ्चरति सञ्चरित्वा मतीति” गतिरपि “ये वै के चास्माज्जोकात् प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्तीति” । आगतिरपि “तस्माज्जोकात् पुनरैत्यस्मै लोकाय कर्मणे” इति आसामुत्क्रान्तिगत्यागतीनां श्रवणात्परिच्छिन्नस्तावज्जीवः इति प्राप्नोति न हि विभोजनभयकल्यत इति । सति च परिच्छेदे शरीरपरिमाणत्वस्यार्हतमतपरीक्षायां निरस्तत्वादणुरात्मेति गम्यते । “स्वात्मना चोत्तरयोः” सू० । उत्क्रान्तिः कदाचिदचलतोऽपि यामखास्यनिर्गच्छत्तद्देहस्यास्यनिर्गत्या कर्मक्षेत्रेणावकल्पेत्त उच्यते तु गत्यागतो नाचलतः सम्भवतः स्वात्मना हि तयोः सम्बन्धोभवति गमेश कर्मस्यक्रियात्वात् । अतोऽमध्यमपरिमाणस्य च गत्यागतो अणुत्व एव सम्भवतः । सत्योऽगत्यागतोऽनुत्क्रान्तिरपस्मिरेव देहादिति प्रतीयते नह्यनपस्मिरेव देहादगत्यागती स्यातां देहप्रदेशानाज्जोत्क्रान्तावपादनत्ववचनात् “वक्षुटो वा मृज्जो वा अन्येतो वा शरीरदेशेभ्यः” इति । “स एतास्तेजोमात्राः समभ्यादनामोद्भवमेवान्ववकासति शुक्रमादाय पुनरेति स्थानमिति” चान्तरेऽपि शरीरे शरीरस्य गत्यागती भवतः तस्मादप्यस्याणुत्वमिति । “नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नैतराधिकारात्” सू० । अथापि स्यात् नाणुरयमात्मा, कस्मात्, अतच्छ्रुतेः अणुत्वविपरीतपरिमाणश्रवणादित्यर्थः । “स वा एष महानजः” “आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु” “आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः” “सत्तज्ज्ञानमनन्तं मङ्गलं” इति जातीयका हि श्रुति-

रात्मनोऽणुत्वे विप्रतिषिध्यतेति चेत् नैष दोषः । कस्मात् इतराधिकारात् । परस्व आत्मनः प्रक्रियायामेषा परिमाणान्तरश्रुतिः, परस्वैवात्मनः प्राधान्येन वेदान्तेषु वेदितव्यत्वेन प्रकृतत्वात्, “विरजः पर आकाशात्” इत्येवं विधानाच्च परस्वैवात्मनस्तत्र तत्र विशेषाधिकारात् । ननु- “योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्विति” शरीरोमहत्त्वसम्बन्धित्वेन प्रतिनिर्दिश्यते । शास्त्रदृष्ट्या त्वयं निर्दिष्टो वाम- देववद्देवः । तस्मात्प्राणविषयत्वात्परिमाणान्तरश्रवणस्य, न जीवस्याणुत्वं विरुध्यते । “स्वप्नोऽन्मानाभ्याञ्च” सू० इत- साण्प्राणा यतः साक्षादेवास्याणुत्ववाचो शब्दः श्रूयते “स एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन् प्राणः पञ्चधा सं- विवेकेति” प्राणसम्बन्धाच्च जीवस्यायमणुरभिहितइति गम्यते तथाचोन्मानमपि जीवस्याणिमानं गमयति “बालाग्रयणतमा- गस्य शतधा कल्पितस्य च । भागोजीवः स विज्ञेय” इति । “आराग्रमात्रोऽपि दृष्ट” इति चोन्मानान्तरम् । नन्व- णुत्वे सत्ये कदेशस्थस्य सकलदेहगतोपलब्धिर्विरुध्यते दृश्यते च जाज्ञवीक्षुर्दानमग्नानां सर्वाङ्गे शैत्योपलब्धिर्निर्दाघसमये च सकलशरीरपरितापोपलब्धिरिति चेत् उत्तरं पठति । “अविरोधश्चन्दनवत्” सू० । यथा हि हरिचन्दनविन्दुः शरी- रैकदेशे सम्यङ्गोऽपि सन् सकलदेहव्यापिनमाह्लादं करोत्ये- वमात्मापि देहैकदेशस्थः सकलदेहव्यापिनोपलब्धिं करि- ष्यति । त्वक्सम्बन्धाच्चास्य सकलशरीरगता वेदना न विरु- द्यते । त्वगात्मनोर्हि सम्यग्भूः कृत्स्नायान्तर्चि वर्त्तते त्वक् च सर्वशरीरव्यापिनोति । “अवस्थितिर्वैशेष्यादिति चेन्नाभ्यु- पगमाद्बुद्धिर्हि” सू० । अत्राह यदुक्तम् “अविरोधश्चन्दनव- दिति” तदुक्तं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरतुल्यत्वात् सिद्धे ह्यात्म- नोदेहैकदेशस्थत्वे चन्दनदृष्टान्तो भवति । प्रत्यक्षन्तु चन्दन- स्यावस्थितिवैशेष्यमेकदेशस्थत्वं सकलदेहाह्लादनञ्च । आत्मनः पुनः सकलदेहोपलब्धिमात्रं प्रत्यक्षं नैकदेशवर्त्तित्वम् । अतुमेयन्तदिति यदुच्यते न चात्मानुमानं सम्भवति । किमा- त्मनः सकलशरीरगता वेदना त्वगिन्द्रियस्यैव सकलदेह- व्यापिनः सतः किं विभोर्भेद इव, आहोस्त्रिचन्दनविन्दो- रिवाणोरेकदेशस्थस्येति संशयाऽनतिष्ठेति रिति । अतोच्यते- नायं दोषः । कस्मात् अभ्युपगमात् । अभ्युपगम्यतेऽह्यात्मनो- पि चन्दनस्यैव देहैकदेशवर्त्तित्वमवस्थितिवैशेष्यम् । कथ- मिति उच्यते । हृदि ह्येष आत्मा पठ्यते वेदान्तेषु “हृदि- ह्येष आत्मा” “स वा एष आत्मा हृदि कतमः ? आमेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृदान्तर्धीतिः पुरुष” इत्याद्युप-

देशेभ्यः । तस्माद्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरवैषम्याद्बुद्धमेवैतदवि- रोधश्चन्दनवदिति । “गुणाद्बालोक्तवत्” सू० । चैतन्यगुण- व्याप्तेर्वाणोरपि सतो जीवस्य सकलदेहव्यापि कार्यं न विरु- द्यते । यथा लोके सणिप्रदीपप्रभृतीनामपवरकैकदेशवर्त्ति- नामपि प्रभा अपवरकव्यापिनी सती कृत्स्नेऽपवरके कार्यं करोति तद्वत् । स्यात्कदाचिच्चन्दनस्य सावयवत्वात् सूक्ष्मावयवविसर्पणेनापि सकलदेहव्याह्लादयितृत्वं नत्वणोजीवस्यावयवाः सन्ति यैरयं सकलदेहं विसर्पे- दित्याशङ्क्य “गुणाद्बालोक्तवत्” इत्युक्तम् । कथं पुनर्गुणो- गुणव्यतिरेकेणान्यत्र वर्त्तते न हि पटस्य शुक्लो गुणः पट- व्यतिरेकेणान्यत्र वर्त्तमानो दृश्यते । प्रदीपप्रभाबद्धवे- दिति चेन्न तस्या अपि द्रव्यत्वाभ्युपगमात् । निविडायवयवं हि तेजोद्रव्यं प्रदीपः विरलावयवन्तु तेजोद्रव्यमेव प्रभेति च्यत उत्तरं पठति । “व्यतिरेके गन्धवत्” सू० यथा गुणस्यापि सतोगन्धस्य गन्धद्रव्यव्यतिरेकेण दृष्टिर्भवति अप्राप्तेष्वपि कुसुमादिषु गन्धोपलब्धेः एवमणोरपि सतो जीवस्य चैतन्य- गुणव्यतिरेको भविष्यति । अतश्चानैकान्तिकमेतद्गुणत्वात् रूपवदाश्रयविक्षेपात्तुपपत्तिरिति गुणस्यैव सतोग- न्धस्याश्रयविक्षेपदर्शनात् । गन्धस्यापि सहेयाश्रयेण वि- क्षेप इति चेन्न यस्मान्मूलद्रव्याद्विक्षेपस्तस्य ज्ञेयप्रसङ्गात् । अजीवमाणमपि तत्पृथ्वावस्थितोऽवगम्यते अन्यथा तत्पृ- थ्वावस्थैर्गुरुत्वादभिर्हीयते । सप्रादेतत् गन्धाश्रयाणां विक्षिप्तानामत्यत्वात्तदपि विक्षेपो नोपलक्ष्यते सूक्ष्मा हि- गन्धपरमाणवः सर्वतो विप्रसृतागन्धबुद्धिसृष्ट्यादयन्ति नासिकापुटमनुप्रविशन्ति इति चेन्न अतीन्द्रियत्वात् पर- माणूनां स्फुटगन्धोपलब्धेश्च नागकेशरादिषु । न च लोके प्रतीतिर्गन्धबुद्ध्याप्राप्तातमिति गन्धप्राप्ता इति खौ- किकाः प्रतीयन्ति । रूपादिष्वश्रयव्यतिरेकात्तुपपत्तेर्ग- न्धस्याश्रयगुणाश्रयव्यतिरेक इति चेन्न प्रत्यक्षत्वादनुमाना- प्रवृत्तेः । तस्मादाद्या लोके दृष्टं तत्तथैवातुगन्तव्यं निरूप- कैर्नान्यथा । न हि रमोगुणोजिह्वयोपलभ्यत इत्यतो रूपा- दयोपि गुणाजिह्वयोपलभ्येरन्निति नियन्तुं शक्यते । “तथा च दर्शयति” सू० । श्रुतिर्हृदयायतनत्वमणुपरिमाणत्वं चात्मनोऽभिधाय तस्यैव “आलोमभ्य आनखाभ्येभ्यः” इति चैतन्येन गुणेन समस्तशरीरव्यापित्वं दर्शयति । “पृथगुप- देशात्” सू० । “प्रज्ञया शरीरं समारुह्येति” चात्मप्रज्ञयोः कर्तृकरणभावेन पृथगुपदेशाच्चैतन्येन गुणेनैवास्य शरीर- व्यापितावगम्यते । “तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमा-

दायेति च” कर्तुः शरीराद् पृथग्विज्ञानसेवापदेश एतमे-
वाभिप्रायस्योद्भवयति तस्मादगुणरात्मत्वेन प्राप्ते ब्रूमः ।
“तद्गुणसारत्वात् तद्व्यपदेशः प्राप्तवत्” इति । तद्व्यपदेशः
प्रधानं व्यावर्त्तयति । नैतदस्ति अणुरात्मैति उत्क्रान्त्यादा-
श्रवणात् । परस्यैव तु ब्रह्मणः प्रवेशश्रवणात् तादा-
त्म्योपदेशाच्च परमेव ब्रह्म जीव इत्युक्तम् । परमेव चेद्-
ब्रह्मजीवस्तस्मादावत्परं ब्रह्म तावानेव जीवो भवितुमर्हति
परस्य च ब्रह्मणो विभुत्वमाप्नातं तस्माद्भिर्भुजीवः । तथा
च “स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु,
इत्येवंजातीयका जीवविषया विभुत्ववादाः श्रौताः स्मा-
त्तांश्च समर्थिता भवन्ति । नचाणोर्जीवस्य सकलशरीरगता
वेदनोपपद्यते । त्वक्स्वभवात् स्यादिति चेन्न त्वक्कण्टक-
तोदनेऽपि सकलशरीरगतैव वेदना प्रसज्येत त्वक्कण्टक-
योर्हि संयोगः कृत्स्नायां त्वचि वर्त्तते त्वक् च कृत्स्न-
शरीरव्यापिनीति पादतलएव तु कण्टकनुज्ञां वेदनां
प्रतिलभते । नचाणोर्गुणस्य व्याप्तिरूपपद्यते गुणस्य गुणि-
देशत्वात् गुणत्वमेव हि गुणिनमनाश्रित्य गुणस्य हीयेत ।
प्रदीपप्रभायाश्च इव्यान्तरत्वं व्याख्यातम् । गन्धोऽपि
गुणत्वाभ्युपगमात् साक्ष्य एव सञ्चरितुमर्हति अन्यथा
गुणत्वहानिप्रसङ्गात् । तथा चोक्तं भगवता ह्रीपायनेन
“उपलभ्यासु तद्गन्धं केचिद्ब्रूयुरनैपुणाः । पृथिव्यामेव तं
विद्यादपोवायुश्च संश्रितमिति” । यदि च चैतन्यं जीवस्य
समस्तं शरीरं व्याप्नुयाच्चाणुजीवः स्यात् चैतन्यमेव ह्यस्य
स्वरूपं अग्नेरिवौष्णप्रकाशौ, नात्र गुणगुणिविभागो विद्यत
इति । शरीरपरिमाणवत्त्वञ्च प्रत्याख्यातं परिशेषाद्भिर्भुजीवः
कथं तद्भिर्गुणादिव्यपदेश इति अत आह “तद्गुणसारत्वा-
त्तु तद्व्यपदेशः” इति । तस्याबुद्धेर्गुणाः तद्गुणा इत्यादि
सुखं दुष्खमित्येवमादयः तद्गुणाः सारः प्रधानं यस्यात्मनः
संसारित्वे सम्भवति स तद्गुणसारः तद्भावस्तद्गुणसा-
रत्वम् । न हि बुद्धेर्गुणैर्विना केवलस्यात्मनः संसारित्वम-
स्ति बुद्ध्याधिष्ठायासनिमित्तं हि कर्तृत्वभोक्तृत्वाद-
लक्षणं संसारित्वमकलभोक्तृत्वासंसारिणोनित्यसक्तस्य
सत आत्मनः । तस्मात्तद्गुणसारत्वादबुद्धिपरिमाणेनास्य
परिमाणवत्प्रदेशः तदुत्क्रान्त्यादिभिश्चास्योत्क्रान्त्यादिप्र-
पदेशो न खतः । तथा च “बालाग्रशतभागस्य शतधा
कल्पितस्य तु । भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय
कल्पत” इत्यणत्वं जीवस्योक्ता तस्यैव एनरानन्त्यमाह
तच्चैवमेव समञ्जसं स्यात् यद्यौपचारिकमणत्वं जीवस्य

भवेत् पारमार्थिकं चानन्त्यम् । ननु भयं मुख्यमव-
कल्येत । नचानन्त्यमौपचारिकमिति शक्यं विज्ञातुं
सर्वोपनिषत्सु ब्रह्मात्मभावस्य प्रतिपिपादयितव्यत्वात् ।
तथैतन्निष्पन्नाने “बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव आराय-
मात्तोद्भवरोऽपि हृष्ट” इति बुद्धिगुणसम्बन्धे नैवारा-
यमात्ततां यास्ति न स्वे नैवात्मना । “एषोऽणुरात्मा चेतसा
वेदितव्य” इत्यत्रापि न जीवस्याणुपरिमाणत्वं शिष्यते ।
परस्यैवात्मनश्चराद्यनवग्राह्यत्वेन ज्ञानप्रसादावगम्यत्वेन
च प्रकृतत्वात्, जीवस्यापि च मुख्यगुणपरिमाणत्वात्तुपपत्तेः ।
तस्माद्बुद्धिर्ज्ञानत्वाभिप्रायभिदमणुत्वचनमुपाध्यभिप्रायं वा
हृष्टवत् । तथा “प्रज्ञया शरीरमारुह्य” इत्येवंजातीय-
केष्वपि भेदोपदेशेषु बुद्धोपाधिभूतया जीवः शरीरं
समारुह्येत्येवं योजयितव्यं वत्प्रदेशमात्रं वा गिला-
पुत्रकस्य शरीरमित्यादिवत् । ननु त्वं गुणगुणिविभागो
विद्यत इत्युक्तम् । हृदयायतनत्वचनमपि बुद्धेरेव
तदायतनत्वात् । तथोत्क्रान्त्यादीनामभ्युपाध्याय्यततां
दर्शयति, “कस्मिन्नहस्यदृक्कान् उत्क्रान्तो भविष्यामि” इति
“कस्मिन् वा प्रतिष्ठते प्रतिष्ठास्यामीति स प्राणमसृ-
ज्यते” । उत्क्रान्त्यभावे हि गत्यागत्योरप्यभावो विज्ञा-
यते, ननु नपसृप्रसृ देहाद्गत्यागती स्याताम् । एवमुपा-
धिगुणसारत्वाज्जावस्याणुत्ववत्प्रदेशः प्राप्तवत् यथा
प्राप्तस्य परमात्मनः सगुणेषूपसनेषूपधिगुणसारत्वा-
दणीयत्वादिवत्प्रदेशः “अणीयान्प्रीतिश्चैर् यथाहा, मनो-
मयः प्राणशरीरः सर्वगन्धः सर्वरसः सत्यकामः सत्यसंकल्पः”
इत्येवं प्रकारः तद्वत्” इत्यन्तेन । इति शाङ्कराचार्यायिनः
रामानुजमाध्यायस्य जीवस्याणुत्व पञ्चशरीरचक्रः । तत्र-
पञ्चसत्तच्छास्त्रे वक्ष्यः तयोर्युक्तायुक्तत्वं नैयार्थिकवैशेषि-
काङ्गीकृतविभुत्वप्रदर्शकशुक्तीरवलोच्य सुधीभिः समर्थनीयम्
न्यायसूत्रवृत्तौ चात्मनोदेहाद्यतिरिक्तत्वं प्रदर्शितं यथा
“तत्रेन्द्रियं ज्ञानवज्जवेति संशये करणत्वेन सिद्धानामिन्द्रि-
याणां चैतन्यमस्तु लाघवाच्चया चात्मशब्दस्य नानार्थत्वादि-
न्द्रियाणामभौतिकत्वाद्वा न साङ्ख्यमितीन्द्रियचैतन्यवादन-
सञ्चिराकरणायाह । “दर्शनस्यैर्नाभ्यामेकार्थयह-
णात्” १। “न विषयव्यवस्थानात्” २ । “तद्व्यवस्थानादेवात्म-
सङ्गाबादप्रतिषेधः” ३ । “शरीरदाहे पातकाभावात्” ४ ।
“तदभावः सात्मकप्रदाहेऽपि तद्विज्ञात्वात्” ५ । “न
कार्याश्रयकर्तृवधात्” ६ । “सर्वेन हृष्टस्येतिरेण प्रत्य-
भिज्ञानात्” ७ । “नैकस्मिन्नासास्थिव्यवहिते द्विवाभि-

जानात्" ८ । "एकनाथे द्वितीयाविनाशात्" ९ । "अव-
यवनाथेऽप्यवयवपक्षेरेहेतुः" १० । "दृष्टान्तविरोधाद-
प्रतिषेधः" ११ । "इन्द्रियान्तरविकारात्" १२ । "न
कृतेः कर्त्तव्यविषयत्वात्" १३ । "तदात्मगुणत्वसङ्गावाद-
प्रतिषेधः" १४ । "अपरिसङ्ख्यामात्रं कृतिविष-
यस्य" १५ । "नात्मप्रतिपत्तिहेतुना मनसि सम्भवात्" १६ ।
"ज्ञातृज्ञानसाधनोपपत्तेः संज्ञाभेदमात्रम्" १७ । "निय-
मश्च निरनुमानः" १८ । "पूर्वाभ्यस्तस्य यत्तु बन्धाज्जातस्य
हर्षभयगोकरसम्प्रतिपत्तेः" १९ । "पद्मादिषु प्रबोध-
सम्मीलनविकारवत्तद्विकारः" २० । "नोष्णशोतवर्षाकाल-
निमित्तत्वात् पञ्चात्मकविकाराणाम्" २१ । "प्रेत्या-
हाराभ्यासकृतात् स्तन्याभिलाषात्" २२ । "अवयवोऽय-
स्त्वान्ताभिगमनवत्तदुपसर्पणम्" २३ । "मान्यत्वं प्रवृत्त्य-
भावात्" २४ । "वीतरागजन्मादर्शनात्" २५ । सूत्राणि
"एकस्यैव दर्शनस्पर्शनाभ्यासयस्य प्रवृत्त्यात् दर्शनस्पर्शने
ज्ञानविशेषौ तृतीया च प्रकारे तेन चानुपसर्गनोभय-
वत्त्वेनैकस्य धर्मिणः प्रतिसम्भानादित्यर्थः । तथा च
योऽहं षट्सम्राजं योऽहं स्मृग्रामोत्यनुभवादात्मेन्द्रियव्यति-
रिक्त एक इति । अत्र शङ्कते चक्षुस्त्वगदीनां रूपस्पर्शादि
नियतविषयत्वाच्चक्षुरादेराक्षुषादिसमवायित्वमित्युच्चाभेद-
प्रत्ययोभ्रान्त इति भावः २ । समाधत्ते उक्तप्रतिषेधेन
युक्तः उक्तविषयव्यवस्थानादेवात्मसङ्गावादादतिरिक्तात्मकत्व-
नादित्यर्थः । अयं भावः तत्तद्विन्द्रियाणां तत्तद्विषयकप्रत्ययं
प्रति समवायित्वं वाच्यं न तु प्रत्ययत्वाववच्छिन्नं प्रति,
अनुमित्यादिजनकत्वे तु विनिगमकाभावात् । तेन जन्मज्ञान-
त्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकमात्मत्वं चक्षुरादेरनित्यत्वादात्मनश्च
नित्यतायावच्छमाणत्वाच्चक्षुरादिनाथेऽपि कारणचक्षुरह-
मित्याद्यप्रतीतेषु नेन्द्रियात्मवादो युज्यत इति ३ । समाप्ति-
मिन्द्रियप्रकरणम् । ननु गौरोऽहं जानामीत्यादिप्रती-
तेरस्तु शरीरमात्रेत्याशङ्क्य दूषयति । पातकाभावात्
पातकादेरभावप्रज्ञात् तथाचोत्तरकाशिकं दुःखादिकं
न स्यादिति । यद्वा दाहोनाथः तथा च शरीरनाथे
कृते कर्त्तरि शरीरे विनष्टे पातकं न स्यादित्यर्थः । यद्यपि
भूतचैतन्यवादिना पातकादिकं नोपेयते तथापि तस्य प्रसा-
ध्याङ्गकत्वादेकदेशिनः पूर्वपक्षित्वाद्वा न दोष इति
भावः ४ । तथापि तत्त्वोदोष इत्याशङ्कते । तद-
भावः पातकाभावः सात्मकशरीरस्य प्रदाहेऽपि प्रसक्तः
तद्विद्यत्वात् तस्य आत्मनोनित्यत्वात् नित्यत्वे न भिर्विका-

रत्वं तेन जन्मधर्मानामवयवमभिमतमिति केचित् । तद्वि-
द्यत्वात् शरीरनाथे शरीरविशिष्टात्मनाथस्य नियतत्वादि-
त्यपि कश्चित् । किञ्च सात्मकशरीरनाथेऽपि हन्तुः पातका-
भावः स्यात् तस्यात्मनोनित्यत्वेन तदाशक्तत्वाभावात् ५ ।
परिहरति । कार्यान्वयस्य चेष्टान्वयस्य कर्तुः कृत्यपक्षेदकस्य
शरीरस्यैव नाथः नत्वात्मन इति न पातकाभावः ।
यद्वा न हन्तुः पातकाभावः कार्यान्वयकर्तुर्भावात्
शरीरस्य नाथात् ब्राह्मणत्वादेः शरीरवृत्तित्वात्तदाशा-
देव पापोत्पत्तिरिति भावः । वस्तुतस्तु अपूर्वशरीरावच्छिन्न
प्राणसंयोगात्मकोत्पत्तिवत् शरीरावच्छिन्नप्राणसंयोग-
ध्वंसविशेषत्वात् भरणमप्यात्मनः सम्भवति अन्यथा शरीर
विनाशो नोद्भवसम्भनिरोधादेर्हिंसात्वं न स्यात् पातका-
नभ्युपगन्तृवाच्याकादिमते शरीरभेदसाधनन्तु वक्ष्यमाण-
युक्तिभिरिति ध्येयम् ६ । समाप्तेऽहमेदप्रकरणम् प्रसङ्गा-
च्चक्षुरद्वैतप्रकरणमारभते । वामेन चक्षुषा दृष्टस्य दक्षिणेन
चक्षुषा प्रत्यभिज्ञानात् स्थिरात्मसिद्धिरिति केषाञ्चिन्मतं
तद्विराकरण्यायैतदुपन्यासः ७ । एतद्दूषयति । मध्य-
स्यसितना तडागस्येव नासास्थिव्यवहितगोलकान्तरा-
वच्छिन्नतया द्वैतप्रत्ययोभ्रम इत्यर्थः ८ । आक्षिपति ।
चक्षुरैक्ये एकचक्षुर्नाथेऽन्वयत्वं स्यादिति भावः ९ ।
अत्रैकदेशी परिहरति । अवयवस्य शाखादेर्नाथेऽप्यवय-
विनोदकस्य प्रत्यभिज्ञानाच्चावयवनाथे सर्वत्वावयविनाश-
नियमस्तथा चैकनाथेऽपि नान्यत्वमिति १० । एकदेशिमतस्य
पूर्वोक्ताद्येपस्य च समाधानाय सिद्धान्तिनः सूत्रम् ।
उक्तप्रतिषेधेन युक्तः दृष्टान्तस्य विरोधादयुक्तत्वात् न
हि शाखाच्छेदे वृक्षस्ति इति तथा सति दृष्टस्यानाशप्रसङ्गा-
दतोऽवस्थितावयवैस्तत्र खण्डवृक्षोत्पत्तेर्नैकदेशिमतं युक्तम् ।
एतेनैकनाथे द्वितीयाविनाशाद्देसाधनमपि प्रत्युक्तं चक्षु-
र्नाथेऽपि गोलकान्तरावच्छिन्नावयवैः खण्डचक्षुःसम्भवात्
इत्यञ्च लाघवाच्चक्षुरद्वैतमिति टीकास्तरसिद्धम् । परे तु च-
क्षुर्द्वैतमेव सूत्रार्थं मन्यमाना व्याचक्षते सिद्धान्तिनः । सूत्रं
सत्यमेति । शङ्कते नैकचित्ति । समाधत्ते एकैति । शङ्कते
अवयवेति । निराकरोति दृष्टान्तेति । शाखानाथे वृक्षनाथा-
वक्ष्यकत्वात् दृष्टान्तो न युक्तः । यद्वा दृष्टान्तस्य गोलकभेदस्य
विरोधादन्यथातुपपन्नत्वाद्दृष्टं हि कृतस्य चक्षुरविज्ञानगो-
लकद्वयं भेदेनैवोपलभ्यत इति वदन्ति ११ । आत्मन इन्द्रिय
भेदे युक्त्यन्तरमाह । चिरविल्लास्यस्मद्भवे दृष्टे तद्व्यव-
रणाहन्तोदकसंज्ञवत्परस्मिन्नेन्द्रियविकारादिन्द्रियव्यतिरिक्त

आत्मा सिद्धयति १२। आधिपति। सृष्टिर्हि अर्त्तव्यविप्रयि-
णीति नियमस्तस्याश्च दर्शनादिना सामानाधिकरण्ये सा-
मानाभावात् अस्तु वा विप्रयतयैव सामानाधिकरण्यमिति
भावः १३। समाधत्ते। उक्तप्रतिषेधो न युक्तः धर्मिपाहकमानेन
सृष्टेरात्मगुणत्वात्परिषेधेणात्मगुणत्वसिद्धेरहं आरामोत्प्लुभ-
वात् विप्रयनिष्ठकार्यकारणभावे चैतस्य ज्ञानान्मैतस्य
आस्थापत्तेरिति भावः १४। विप्रयाणां अर्त्तव्यानां
सृष्टिसमवायित्वम् स्यादित्याशङ्क्य समाधत्ते। अपरिस-
ङ्गानात् आनन्त्यात् तथा च लाघवादतिरिक्तात्मसिद्धिः।
इदं न सूत्रं किन्तु भाष्यमिति केचित् १५। समाप्तं चक्षु-
रद्वैतप्रकरणम्। ननु मनसो नित्यत्वादात्मत्वमस्त्वित्याशङ्क-
ते। नातिरिक्त आत्मा आत्मसाधकमानानां मनसार्थान्त-
रत्वमिति भावः १६। समाधत्ते। यदि मनसो ज्ञातृत्वं तदा
व्यासङ्गाद्युपपादनाय करणान्तरमवश्यं वाच्यं तथा चैको-
ज्ञाता ज्ञानसाधनं चैकं सिद्धं मन आत्मास्त्विति संज्ञा-
मात्रं किञ्च व्यासङ्गोपपादकतया मनसोऽणुत्वं सिद्धमात्म-
नश्च प्रत्यक्षोपपादकतया महत्त्वमिति भेद आवश्यक इति
भावः १७। ननु रूपादिप्रत्यक्षम् सकरणकमस्तु न तु
सुखादिप्रत्यक्षम् एवं परमात्मन्तरस्यातोन्द्रियत्वेऽपि मनसः
प्रत्यक्षम् स्यादत आह। उक्तोनियमविशेषो निरनुमानः
निष्प्रमाणकः गौरवाद्दूरीते च विनिगमकाभावाच्चेति
भावः १८। समाप्तम् मनोभेदप्रकरणम्। एवं साधितेऽपि
देहादिभिन्ने आत्मनि विना तच्चित्तप्रतां न परलोकार्थिनः
प्रवृत्तिरतः आत्मनितप्रतापृतिपादनाय सूत्रम्। जातस्य
बालस्य एतज्ज्ञानानुभूतेष्वपि कृषादिहेतुषु सत्सु कृषा-
दीनां सम्प्रतिपत्तिः उत्पत्तिस्तस्याः पूर्वापूर्वज्ञानुभवाधीन
सृष्टिसम्बन्धादेव सम्भवात् इत्यं चेदानीन्तनस्यात्मनः
पूर्वपूर्वसिद्धौ तस्यानादित्वमनादेश भावस्य न नाश इति
नितप्रत्यक्षसिद्धिरिति भावः १९। अत्र शङ्कते। बालस्य
कृषादियोलुप्तविकासाद्यनुमेया न च तत्सम्भवः पक्षादीनां
प्रबोधादिवद्विषयेषाधीनक्रियावशादेव तदुपपत्तेरिति
भावः २०। सिद्धान्तयति। उक्तं न युक्तं यतः पञ्चात्म-
कानां पाञ्चभौतिकानां पक्षादीनां ये विकारास्तेषाम्
उष्णकालादिनिमित्तत्वात् अनुष्णादीनान्तु कृषादिनिमि-
त्तका सृष्टविकासादय इति न तुल्यतेति भावः २१।
आत्मनितप्रत्ये हेत्यन्तरमाह। प्रेत्य मृत्वा जातमात्रस्य
यः स्तन्याभिलाषः स तावदाहाराभ्यासजनितः जन्मा-
न्तरीयाहारेऽसाधनताधीनजन्मजीवनादटोद्धोषितसंस्कारा-

धीनेऽसाधनताकरणेन हि बालः स्तनपाने प्रवर्त्तते
इत्यनेनादित्वमिति २२। शङ्कते। यथाऽयस्कान्तसन्निहि-
तस्यायसोऽयस्कान्ताभिमुखतया गमनं तथैव बालस्यापि
स्तनोपसर्पणं न त्विऽसाधनताज्ञानाधीनप्रवृत्तिजन्या चेदे-
यमित्यर्थः २३। समाधत्ते। स्तनपानेव बालः प्रवर्त्तते
न त्वन्यत्वेति नियमः कथं स्यात्। वस्तुतस्तु अन्यत्र अयसि
प्रवृत्त्यभावात् प्रवृत्तिर्हि चेष्टानुभिता लिङ्गं न तु क्रिया-
मात्रमतोन व्यभिचार इति भावः २४। हेत्यन्तरमाह
धीतरागोरागमून्यस्तावन्तोत्पद्यतेऽपि तु सरागतएव-
जन्मान्तरीयेऽसाधनताज्ञानाधीनकरणं हेतुरिति पूर्व्यं
स्तन्याभिलाषोक्तः सम्प्रति तु पतगादीनां कणादिभक्षण-
भिलाषसाधारणं रागमात्रमित्प्रपीनरुक्तम् २५। वृत्तिः।
वैशेषिकसूत्रोपस्कारयोरात्मसाधनपुरस्सरं तस्य देहा-
द्यतिरिक्तता साधिता यथा “इन्द्रियाद्येऽप्रसिद्धिरिन्द्रि-
यार्थेभ्योऽर्थान्तरस्य हेतुः” १। “सोऽनपदेशः” २।
“कारणाज्ञानात्” ३। “कार्येषु ज्ञानात्” ४। “अज्ञा-
नाच्च” ५। अन्यदेव हेतुरित्यनपदेशः” ६। “अर्थान्तरं
ह्यर्थान्तरस्याऽनपदेशः” ७ सू० “इन्द्रियार्थप्रसिद्धेरात्म-
परीक्षायामुपयोगमाह। हेतुर्लिङ्गमर्थान्तरस्य आत्मनः
इन्द्रियार्थेभ्य इति इन्द्रियेभ्योऽर्थेभ्यश्च रूपादिभ्यस्तद्व-
भ्यश्च यदर्थान्तरम् आत्मा तस्य लिङ्गमित्यर्थः। यद्यपि
ज्ञानमेव लिङ्गमिह विवक्षितं तथापीन्द्रियार्थप्रसिद्धे-
रपादिसाक्षात्कारस्य प्रसिद्धतरतया ताद्रूप्येणैव लिङ्गत्वसक्तम्।
तथाहि प्रसिद्धिः क्विदाश्रिता कार्यत्वात् घटवत्
गुणत्वाद्वा क्रियात्वाद्वा सा च प्रसिद्धिः करणजन्या क्रिया-
त्वात् छिदिक्रियावत् यच्च प्रसिद्धेः करणं तदिन्द्रियं तच्च
कर्तृप्रयोज्यं करणत्वात् वास्यादिवत् तथा यत्वेयं प्रसिद्धि-
राश्रिता, यः घ्राणादीनां करणानां प्रयोक्ता स आत्मा १।
ननु शरीरमिन्द्रियाणि वा प्रसिद्धेराश्रयोऽस्तु प्रसिद्धिं
प्रति तदुभयान्वयव्यतिरेकयोः स्फुटतरत्वात् किं तदन्या-
श्रयकल्पनया तथाहि चैतन्यं शरीरगुणः तत्कार्यत्वात्
तद्रूपादिधत् एवमिन्द्रियगुणत्वेऽपि वाच्यमित्याशङ्क्याह।
अपदेशो हेतुः तदाभासोऽनपदेशः तच्चात्र तत्कार्यत्वं
प्रदीपजन्यज्ञानादायनैकान्तिकत्वादनपदेश इत्यर्थः २। ननु
तत्कार्यत्वं चैतन्यत्वावच्छिन्नस्यैव कार्यत्वं विवक्षितं प्रदी-
पादीनाञ्च समस्तमेव चैतन्यं न कार्यमिति न व्यभिचार
इत्याशङ्क्याह। शरीरकारणानां करणत्वादीनां तद-
वयवानां वा अज्ञानात् ज्ञानमून्यत्वादिन्यर्थः ३। पुष्टिवादि-

विशेषगुणानां हि कारणगुणपूर्वकता दृष्टा तथाच शरीर-
कारणेषु यदि ज्ञानं स्यात्तदा शरीरेऽपि सम्भाव्येत नचैवम् ।
नन्वस्तु शरीरकारणेष्वपि चैतन्यमिति चेन्न ऐकमत्याभाव-
प्रसङ्गात् न हि बहुभावेतमानासैकमत्यं दृष्टम्, करावच्छेदे-
नानुभूतस्य करच्छेदेऽकारणप्रसङ्गात् यतः “नाम्यदृष्टं कार-
त्यन्यः” इति । किञ्च शरीरनाशे तत्कृतहिंसादिफलानुभो-
गप्रसङ्गात् नहि चैत्रेण कृतस्य पापस्य फलं मैत्रो भुङ्क्ते
ततश्च कृतहानिरकृताभ्यागमश्च स्यात् ३ । ननु शरीरकारणेषु
सूक्ष्ममात्रया ज्ञानमस्ति शरीरे तु स्फुटमतो नाऽकारण-
गुणपूर्वकता नचैकमत्यानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह । यदि हि
शरीरमूलकारणेषु परमाणुषु चैतन्यं स्यात् तदा तदा-
रक्ष्येण कार्येषु घटादिष्वपि स्यात् किञ्च पार्थिवविशेषगु-
णानाम् सर्व्व पार्थिववृत्तित्वाव्याप्तेः कार्येष्वपि घटा-
दिषु चैतन्यं स्याच्च च तत्र चैतन्यमुपलभ्यते इत्यर्थः ४ ।
ननु घटादावपि सूक्ष्ममात्रया चैतन्यमस्येवेत्याशङ्क्याह ।
सर्व्वैः प्रमाणैरज्ञानात् कम्भादौ न चैतन्यमित्यर्थः ।
सर्व्वप्रमाणागोचरस्याप्यभ्युपगमे शशविषयादेरप्यभ्युपगम-
प्रसङ्गः न हि घटादौ चैतन्यं केनापि प्रमाणेन ज्ञायत
इति ५ । ननु ओत्तादिभिः करणैरधिष्ठाताऽनुमीयते इत्यु-
क्तं तदुक्तं नहि ओत्तादिभिरात्मनस्तादात्म्यं तदुत्प-
त्तिरपि न च ताभ्यामनन्तरेणाऽविनाभावसिद्धिः नचावि-
नाभावमनन्तरेणाऽनुमितिरित्युक्तं व्याह । हेतुः साध्यादन्य
एव भवति न तु साध्यात्मा साध्याविशेषप्रसङ्गात् तस्मा-
त्तादात्म्यवर्जितो हेतुरहेतरनपदेश इत्यर्थः ६ । ननु ओत्ता-
दिभिरिन्द्रियैरात्मनो यथा न तादात्म्यं तथा तदुत्प-
त्तिरपि नास्ति नहि बज्रैर्धूस इव आत्मनः ओत्तादि-
करणमुत्पद्यते इत्यतः व्याह । हि यतः कार्यं धूमादि
यथा रासभादेरर्थान्तरम् तथा कारणाद्वज्रैरर्थान्तरमेव
तथा चार्थान्तरत्वाविशेषात् धूमो रासभं न गमयति किन्तु
वज्रमेव गमयतीत्यत्र स्वभावविशेष एव नियामकः स
च स्वभावो यदि कार्यादन्यस्यापि भवति तदा सोऽप्यपदे-
शोभवत्येव तथा च कार्यमविवक्षितस्वभावभेदम् अनपदेशः,
तथा च तादात्म्यतदुत्पत्ती एवाऽविनाभावः तयोरेवाविना-
भावपर्यवसानम् ताभ्यां समानोपायौ वा तदुभयमात्र
ग्रहाधीनघटौ वेति स्वशिष्यव्यामहोनाय परिभाषामा-
त्ममिति भावः” ७ ॥ उपस्क० । अनतिदूरे च तत्रैव
“आत्मेन्द्रियार्थं सन्निकर्षाद्विष्यद्यते तदन्यत्” १८ सू० ।
“ज्ञानमात्मन्युभयथा लिङ्गम्, ज्ञानं कश्चिदाश्रितं कार्य-

त्वाद्रूपादिवदिति वा, प्रत्यभिज्ञारूपतया वा योऽहमद्राजं
सोऽहं स्मृशामीति, तत्र ज्ञानगतं कार्यत्वं नासिद्धं
यन्निष्पद्यत इत्यभिधानात्, न विरुद्धं सामान्यतोदृष्टेऽत्र
विरोधाभावात् । नचानैकान्तिकम्, तत एव, तथा च स्वगत-
कार्यत्वगुणत्वद्वारा सामान्यतोदृष्टेन ज्ञानमेवात्मनि लिङ्गम्,
प्रत्यभिज्ञानन्तु भिन्नकर्तृकेभ्योव्यावर्त्तमानमेककर्तृकतायां
पर्यवस्यति । न च बुद्धिचैतन्येऽपि कार्यकारणभावनबन्धन-
मेव प्रतिसम्बन्धानम्, शिष्यगुरुबुद्धोरपि प्रतिसम्बन्धानप्रसङ्गात् ।
उपादानोपादेयभावस्तत्र नास्ति स च प्रतिसम्बन्धानप्रयोजक
इति चेदुपादानत्वस्य द्वयधर्मतया बुद्धावसम्भवात्, सम्भ-
वे वा बुद्धीनां क्षणिकतया पूर्वानुभूतप्रतिसम्बन्धानानुप-
पत्तेः, न हि पूर्वबुद्ध्या उत्तरासु बुद्धिषु कश्चित् संस्कार
आधीयते, स्थिरस्य तस्य त्वयाऽनभ्युपगमात्, क्षणिकबुद्धि-
धारारूपस्य च कालान्तररूपतौ प्रतिसम्बन्धाने वाऽसामर्थ्यात् ।
आलयविज्ञानसन्तानः प्रवृत्तिविज्ञानसन्तानादन्य एव
शक्तिः च प्रतिसम्बन्धाता चेति चेत् स यदि स्थिरः तदा
सिद्धं नः समीहितम्, क्षणिकबुद्धिधारारूपश्चेत् तदा
पूर्वदोषानतिवृत्तेः, न हि तत्रापि स्थिरः कश्चित्
संस्कारः । किञ्च प्रवृत्तिविज्ञानातिरिक्ते तत्र प्रमाणा-
भावः । अहमिति बुद्धिधारैव प्रमाणमिति चेत् भवति
तत्र प्रवृत्तिविज्ञानान्यालयविज्ञानमेव चेदुपादत्ते तदा
प्रवृत्तिविज्ञानानामुपादानताविरहे निमित्तताऽपि न स्यात्
उपादानताव्याप्तत्वाच्चिमित्ततायाः, नाऽस्तु निमित्तताऽ-
पीति चेत् तर्हि सत्त्वमपि गतम्, अर्थक्रियाकारित्वस्य
सत्त्वलक्षणत्वात् प्रवृत्तिसन्तानालयविज्ञानसन्तानाभ्यां स-
म्भूय सन्तानद्वयमुपादीयत इति चेत् तर्हि किमपरात्म-
व्यवसंयोगादिभिः, व्यासज्यवृत्तितयास्त्वयाप्यभ्युपगमात् ।
तस्माज्ज्ञानेनाप्ययतयाऽनुमितमात्मानं प्रतिसम्बन्धानं स्थिर-
त्वेन साधयतीति न किञ्चिदनुपपन्नम् । यद्वा नित्या
बुद्धिर्नात्मानं कारणत्वेन गमयितुमर्हतीति साङ्ख्यमतनि-
रासाय सूत्रमिदमुपतिष्ठते “आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षाद् य-
न्निष्पद्यते तदन्यत्” बुद्धितत्त्वं यत्पर्यवस्यते तज्ज्ञानमेव,
बुद्धिरुपलब्धिज्ञानमिति हि पर्यायाभिधानं, तस्मात्तादि-
सन्निकर्षादुत्पन्नम् । अन्यदेव त्वदभ्युपगतादन्तःकरणादि-
त्यर्थः तथाच भवति तत् आत्मनोलिङ्गमिति भावः” १८ ।
“प्रवृत्तिमिदृशी च प्रत्यगात्मनि दृष्टं परत्र लिङ्गम्” १९ ।
“आत्मन्यनुमानमभिधाय इदानीं परात्माहोमानमाह । एत-
मात्मनोति स्वात्मनीत्यर्थः, इच्छाद्वेषजनिते प्रवृत्तिमिदृशी

प्रयत्नविशेषौ ताभ्याञ्च हिताहितप्राप्तिपरिहारफलके शरीरकर्माणी चेष्टाक्षणे जग्येते तथाच परशरीरे चेष्टां दृष्ट्वा इयं चेष्टा प्रयत्नजन्या चेष्टात्वात् मदीयचेष्टावत् स च प्रयत्न आत्मजन्यः आत्मनिष्ठोवा प्रयत्नत्वात् मदीयप्रयत्नवदिति परात्मात्मानुमानम्” १८ उपस्क० । आङ्गिकान्तरे “आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षे ज्ञानस्य भावोऽभावश्च मनसोलिङ्गम्” १ । “तस्य द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते” २ । “प्रयत्नायोगपद्याज्ञानायौगपद्याच्चैकम्” ३ । प्राणापाननिमेषोन्मेषजीवनमनोगतोन्द्रियान्तरविकाराः सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्चात्मनो लिङ्गानि” ४ । “तस्य द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते” ५ । “यत्तदत्त इति सन्निकर्षे प्रत्यक्षाभावादुदृष्टं लिङ्गं न विद्यते” ६ । “सामान्यतोदृष्टाविशेषः” ७ । “तस्मादागमिकः” ८ । “अहमिति शब्दस्य व्यतिरेकासागमिकम्” ९ । “यदि दृष्टमन्वन्महं देवदत्तोऽहं यत्तदत्त इति” १० । “दृष्टयात्मनि लिङ्गे एक एव दृष्टत्वात् प्रत्यूच्यते प्रत्यूयः” ११ । “देवदत्तो गच्छति यत्तदत्तो गच्छतीत्युपचाराच्छरीरे प्रत्ययः” १२ । “सन्दिग्धसूपचारः” १३ । “अहमिति प्रत्यगात्मनि भावात् परत्वाभावादर्थान्तरप्रत्ययः” १४ । “देवदत्तो गच्छतीत्युपचारादभिमानात्तावच्छरीरप्रत्ययोऽहङ्कारः” १५ । “सन्दिग्धसूपचारः” १६ । “न तु शरीरविशेषाद् यत्तदत्तविष्णुमित्योक्तानि विषयः” १७ । “अहमिति मुख्ययोग्याभ्यां शब्दवद्भूतिरेकाव्यभिचाराद्विशेषसिद्धेर्नागमिकः” १८ । “सुखदुःखज्ञाननिष्पत्त्यविशेषादैकात्म्यम्” १९ । “व्यवस्थातोनामा” २० । वैशेषिकसूत्राणि “इदानीमात्मपरीक्षाशेषम् उद्देशकमलङ्घनेन मनःपरीक्षामवतारयन्नाह । मनोगतिमात्मनोलिङ्गं वक्ष्यति तद् यदि मनो ज्ञानकरणत्वेन मूर्त्तत्वेन च परीक्षितं भवति तदा यत्पेरितं मनः इन्द्रियान्तरादभिमतविषयप्राप्तिरिति इन्द्रिये सम्बध्यते स आत्मेति सिद्धं भवतीत्येतदर्थं क्रमलङ्घनम् । आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षे सति यस्मिन् इन्द्रियसन्निकर्षे ज्ञानस्य भावः उत्पादः, असन्निकर्षे ज्ञानस्याभावोऽनुपादस्तत्तन् इत्यर्थः । ननु मनोवैभवेऽपि करणधर्मात्वादेव ज्ञानायौगपद्यासुपपद्यते किञ्च मनो विभु विशेषगुणान्तरद्रव्यत्वात् काष्ठवत् ज्ञानासमवायिकारणसंयोगाधारत्वादात्मवत् स्वर्यात्मभाववत्त्वादाकाशवदित्यादि वैभवसाधकं प्रमाणमिति चेत् सैवं यदि मनो विभु स्यात्तदा सर्वेन्द्रियसन्निकर्षातः सर्वेन्द्रियकर्मेकमेव

ज्ञानं स्यात्, कार्यविरोधाच्चैवमिति चेन्न नहि सौमयी विरोधाविरोधमाकलयति येन चाक्षुषत्वरासनत्वादिविरोधाय बिभ्येत्, चित्तरूपवत् चित्ताकारमेव वा स्यात् । भवत्येव दीर्घशृङ्खलीभक्षणस्थले इति चेन्न तत्रापि व्यासङ्गदर्शनात्, तर्हि रूपरसगन्धस्पर्शान् युगपत् प्रत्येकीति कथमनुव्यवसाय इति चेन्न शीघ्रसञ्चारिमनोजनितेषु पञ्चसु स्मृत्युपनीतज्ञानेषु यौगपद्याभिमानात् । व्यासङ्गोऽपि करणधर्माधीन इति चेन्न उक्तोत्तरत्वात्, बुभुक्षाधीनो व्यासङ्ग इति चेन्न सर्वबुभुक्षायां सर्वविषयकसर्वोद्दयप्रसङ्गात् बुभुक्षाया अपि अभिमतार्थमाहोन्द्रियमनःसम्बन्धमात्रफलकत्वात् तस्माज्ज्ञानायौगपद्यान्तरासुपपत्त्या सिध्यति अणु मनः । ततोऽर्थमिन्द्रियाहकमानबाधिताः वैभवहेतवः । किञ्च मनोवैभवे पादे मे सुखं शिरसि मे वेदनेति प्रादेशिकत्वं सुखादीनां न स्यात् विभुकार्याणामसमवायिकारणावच्छिन्नदेशे उत्पादनियमात् । तथापि सुखादीनामणुदेशापत्तिरिति चेन्न असमवायिकारणं विभुकार्यं स्वदेशे जनयत्येवेति नियमात् । तथाच निमित्तचन्दनाद्यवच्छेदादधिकदेशेऽपि जननाविरोधात् । ममापि निमित्तसमवधानात्तुरोध इति चेन्न उक्तनियमभङ्गप्रसङ्गात् किञ्चात्मना विभुनो मनसः संयोगोऽपि कथं स्यात्, अजोऽसाविति चेन्न विभागस्याप्यजत्वप्रसङ्गात्, अवच्छेदभेदेनोभावव्यवच्छाविति चेन्न संयोगविभागयोरवच्छेदभेदस्य स्कारणाधीनत्वात् अजयोस्तु तदभावादिति दिक् । ननु सुखाद्युपलब्धिः करणसाध्या क्रियात्वात् रूपोपलब्धिवदित्याद्यनुमानात् युगपज्ज्ञानात्पत्त्या वा यत्तन्मनः सिद्धं तत्करणतया, तथाच तस्य द्रव्यत्वं नित्यत्वञ्च कृत इत्यत आह । यथाऽवयविद्रव्यानुमितो वायुपरमाणुगुणवत्त्वात् क्रियावत्त्वाच्च द्रव्यम्, तथा युगपज्ज्ञानात्पत्त्याऽनुमितं मनो गुणवत्त्वाद्द्रव्यं, नहि तस्य इन्द्रितसंयोगमन्तरेण ज्ञानोत्पादकत्वं येन गुणवत्त्वं न स्यात् । किञ्च सुखादिवाचात्कारः इन्द्रियकरणकः साक्षात्कारत्वात् रूपादिवाचात्कारवदिन्द्रियत्वेन मनः सिद्धम्, इन्द्रियत्वञ्च ज्ञानकारणमनःसंयोगान्नवत्वमित्यतः सिद्धमेव मनसोद्रव्यत्वम्, नित्यत्वञ्च तस्यानान्नित्यत्वात्, तस्यावयवकल्पनायां प्रमाणाभावादनान्नित्यत्वमिति २ । तत् किं प्रतिशरीरमेकमनेकं वेति सन्देहे निर्णायकमाह । मनः प्रतिशरीरमिति शेषः यद्येकैककिञ्चपि शरीरे बहूनि मनांसि सुखदा ज्ञानप्रयत्नानां यौगपद्यं स्यात् । यत्तु नर्त्तकीकरपरणाकुलीषु

युगपत् कर्मदर्शनाद्युगपदेव बहवः प्रयत्ना उत्पद्यन्ते इति मतं तदयुक्तं मनसः शेषसञ्चारादेव तदुपपत्तेः अविनश्यदवस्थयोग्यात्मविशेषगुणानां योगपद्याभ्युपगमात् । एतेनैकस्मिन्नपि शरीरे पञ्च मनांसि तेषां द्वित्वचतुःपञ्चानां तत्तदिन्द्रियसंयोगे हे त्वापि चत्वारि पञ्च वा ज्ञानानि युगपज्जायन्ते इति मतं निरस्तं कल्पनागौरवप्रसङ्गात्, योगपद्याभिमानस्तु समर्थित एव, रसनेन्द्रियावच्छेदेन त्वगिन्द्रियसम्बन्धेन मनसस्तिक्तो गुड इति ज्ञानद्वययोगपद्यापत्तिरपि करणधर्मात्वादेव नास्ति, द्वित्विच्छिन्नगोधाभुजगादावपि अवयवद्वये कस्मै खड्गगादाभिधाताद्वा मनस्य आशुसञ्चाराद्वा तदानीमेवावच्छेदेन पण्ड-मनोन्तरप्रवृत्त्याद्वा । यत्तु मनोऽवयव्येव जलौकायत् तत्सङ्कोचविकाशाभ्यां ज्ञानयोगपद्यायोगापद्ये इति तत्, तदवयवकल्पनागौरवप्रतिहतमिति दिक् ३ । इदानीं कमलङ्घनप्रयोजनमादर्शयन्नेवात्मपरलोकाग्रेषं वर्त्तयिष्यन्नाह । प्रसिद्धिज्ञानमेव केवलमात्मनो लिङ्गमिति न मन्तव्यं प्राणादयोऽपि सन्ति आत्मनो लिङ्गानि । तथाहि शरीरान्तस्था-रिणि समीरणे प्राणापानलक्षणो जह्वाधोगतो उत्क्षेपणावक्षेपणे सुपलादाविव प्रयत्नं विनाऽनुपपद्यमाने यस्य प्रयत्नाद्भवतः स नूनमात्मा, नहि तिर्यग्गमनस्यभावस्य वायोरेवंस्वभावतिपर्ययो विना प्रयत्नात्, न च विरुद्धदिक्क्रिययोर्व्याधोः सलिलयोरिवोर्ध्वगतिः स्यादिति वाच्यम् एवं सत्यङ्गमनमेव स्याद्वत्त्वधोगमनं फुकारादौ वा तिर्यग्गमनम्, तथाचास्ति कश्चित्, यः प्रयत्नेन वायु-भूर्जमधो वा प्रेरयति । सुषुप्तिदशायां कथं प्राणापानयोरुर्ध्वधोगतो इति चेन्न तदानीं योग्यप्रयत्नाभावेऽपि प्रयत्ना-न्तरस्य सङ्गावात् स एव जीवनयोनिः प्रयत्न इत्युच्यते । एवं निमेषोन्मेषावपि शरीरस्याधिष्ठातारमनुमापयतः । तथा हि निमेषस्तावत् अक्षिपच्छणोः संयोगजनकं कर्म उन्मेषस्तयोरेव विभागजनकं कर्म, एते च कर्माणी-नोदनाभिधातादिदृष्टकारणमन्तरेण निरन्तरमुत्पद्यमाने प्रयत्नं विना नोत्पद्येते यथा दारुपुलकनर्त्तनं कस्यचित् प्रयत्नात्, तथाऽक्षिपच्छानर्त्तनमपि, तेन प्रयत्नवाननुमीयते । एवं जीवनमप्यात्मलिङ्गं तथाहि जीवनपदेन लक्षणया जीवनकार्यं दृष्टिवत्तमग्निसंरोहणादि लक्षयति । तथा च यथा गृहपतिर्भग्नस्य गृहस्य निष्कीर्णं करोति, लवीयो वा गृहं बर्हयति, तथा देहाधिष्ठाता गृहस्थानीयस्य दे-हस्याहारादिना दृष्टिमपचयं करोति ज्वतश्च भवजादिना

प्ररोहयति भग्नञ्च करचरणादि संरोहयति तथा च गृह-पतिरिव देहस्याप्यधिष्ठाता सिध्यतीति । एवं मनोग-तिरप्यात्मलिङ्गं तथा हि मनस्तावन्मूर्त्तमणु चेति पूर्वप्रक-रणे साधितम्, तस्य चाभिमतविषयग्राहिणि इन्द्रिये निवे-शनम् इच्छाप्रणिधानाधीनम्, तथा च यस्येच्छाप्रणिधाने मनः प्रेरयतः स आत्मेत्यनुमीयते यथा गृहकोणाव-स्थितोदारकः कन्दुकं लाक्षागुटकं वा गृहाभ्यन्तर एव इतस्ततः प्रेरयति । ननु दारुपुलकनर्त्तयिता गृहपतिर्दा-रको वा न शरीरादन्यो यो दृष्टान्तः स्यात् किञ्च शरीर-मेव चैतन्याश्रयः अहङ्कारास्यदत्वात्, भवति हि गौरोऽहं स्यूलोऽहमित्याद्यहङ्कारसामानाधिकरण्येन प्रत्ययः । यत्तु बाल्येऽनुभूतं यौवने वार्द्धके वा स्मरति तत्र चैत-नैव चैतन्यशरीरभेदेऽपि स्मरणं न स्यात् “नान्यदृष्टं स्मरत्यन्य” इति तत्र चैतन्ययोर्भिन्नसन्तानत्वेन प्रतिसन्धानं माऽस्तु बाल्यकौमारभेदेऽपि सन्तानैकत्वात् कार्यकारणभावेन प्र-तिसन्धानमुपपत्स्यत इति । तत्र भ्रूमः पिताऽनुभूतस्य पुत्रेणापि स्मरणप्रसङ्गः, तत्र शरीरभेदग्रहोबाधक इति चेत् दृष्टेन बालशरीराद्भेदेनैव स्वशरीरस्य ग्रहात् प्रति-सन्धानानुपपत्तेः अनुपलब्धपितृकस्य बालस्य शरीरभे-दाद्यहस्यापि सत्त्वात् । मम शरीरमिति ममकारसामा-न्येनाहङ्कारस्य भानात् । ममात्मेत्यत्वापि तथेति चेन्न तत्र ममकारस्यैव चारिकत्वात् राज्ञोः शिर इति वदभेदे-ऽपि पशुपपत्तेः । हिंसादिफलञ्च कर्त्तरि न स्यात् शरीरस्यान्यान्यत्वात्, पातकमिच्छतोभूतचैतनिकस्य कृत-ज्ञानमकृताभ्यागमश्च दोष इति दिक् । इन्द्रियान्तरवि-कारात् खल्वपि दृश्यते हि नागरङ्गस्य चिरविक्रस्य वा रूपविशेषसहचरितं रसविशेषमनुभूय पुनस्तादृशं फलसु-पलभमानस्य रसगर्भिं प्रवर्त्तितो दन्तोदकसंज्ञः, स च ना-स्तरसानुमितिमन्तरेण, अनुमिति न व्याप्तिस्तिसन्तरेण, सा च न संस्कारं विना, स च न व्याप्तिरनुभवमन्तरेण, स च न भूयोदर्शनमन्तरेणेति इयं ज्ञानपरम्परा नैकं कर्त्तारमन्तरेण कार्यकारणभूता सम्भवतीति तथा च गौ-तमीयं सूत्रम् “इन्द्रियान्तरविकारात्” इति । सुखादयश्च ज्ञानवदेवात्मलिङ्गानि दृष्टव्याः । तथाहि सुखादिकं कचि-दाश्रितं द्रव्याश्रितं सामान्यतोदृष्टमेव अष्टद्रव्यातिरिक्त-द्रव्याश्रितत्वं विषयीकरोति न हि पृथिव्याद्यष्टकानाश्रिता इच्छा द्रव्याश्रितेति प्रतिज्ञा अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वं प्रकारमनादाय पर्यवस्यति यत् तत् पृथक् न बाधावता-

रसत्वाद्द्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वं व्यतिरेकसाध्यमिति भावः । व्यापकतावच्छेदकप्रकारिकैवानुमितिरिति तु तच्छब्दम्, येन विना प्रतीतिर्न पर्यवस्यति तस्यैव तत्र प्रकारत्वात् अन्यथा द्व्यणुकं कार्यानाश्रितं सत् कचिदाश्रितम् अवयवित्वादित्यादावकार्याश्रितत्वप्रकारिकाऽनुमितिर्न स्यात् ४ । ननु सिद्धांत आत्मा स्थिरः, स तु नित्य इति कुतः, कुतश्च द्रव्यमित्यत आह । यथा वायुपरमाणोरवयवकल्पनायां न प्रमाणमतो नित्यत्वं तथात्मनोऽपि, यथा गुणवत्त्वाद्वायुपरमाणुर्द्रव्यं तथात्माऽपीत्यर्थः ५ । पूर्वोक्तमाह । सन्निकर्षे सति अयं यत्तदन्त इति प्रत्यक्षं नास्ति चेत् तदा दृष्टं प्रत्यक्षतो गृहीतव्याप्तिकं लिङ्गं नास्ति, यथा वज्रिना प्रत्यक्षेण सहचरितो गृहीतो धूमो वज्रौ दृष्टं लिङ्गं तथात्मसाधकं लिङ्गं दृष्टं नास्तीत्यर्थः ६ । ननु प्रत्यक्षदृष्टव्याप्तिकस्य दृष्टलिङ्गस्याभावेऽपि सामान्यतोऽप्येव लिङ्गं भविष्यति नहि ततो नानुमितिरित्याशङ्क्य पुनः पूर्वोक्ती आह । सामान्यतोऽप्यपि लिङ्गं भवति न तु तत आत्मत्वेन अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वेन वा स्यादात्मसिद्धिः किन्तु तेनेच्छादीनां कचिदाश्रितत्वमात्रं सिद्धेयं तच्च नात्ममननौपयिकमित्यर्थः तदेतदाह अविशेष इति ७ । तत् किं “योऽपहृतपाप्मा स आत्मा” इत्याद्यागमोऽनर्थक एवेत्याशङ्क्य स एवाह । आगममात्रसिद्ध एवात्मा न त्वनुमेयः दृष्टसामान्यतोऽप्योर्लिङ्गयोरभावात् तस्मात् सम्यगुपनिषदां श्रवणात् तत्त्वसाक्षात्कार उत्पद्यते न तु मननप्रणालिकया, तथाच मननप्रयोजनकमिदं तन्ममतन्त्रम्, दृष्टं हि भूतदगमनदीसन्नरणादावुपदेशमात्रादेव साक्षात्कारि ज्ञानम् ८ । तदेवं त्रिभिः सूत्रैः पूर्वोक्तो सिद्धान्तवाद्याह । नागममात्रं प्रमाणमात्मनि, किन्त्वहमिति पदमात्मपदं वा साभिधेयं पदत्वात् घटादिपदवत् इत्यनुमानादप्यात्मसिद्धिः । ननु पृथिव्याद्येव तदभिधेयं स्यादित्यत आह व्यतिरेकादिति पृथिव्यादितोऽहमिति पदस्य व्यतिरेकाद्ग्राह्येतिरित्यर्थः । नहि भवत्यहं पृथिवी अहमायः अहन्तेजः अहं वायुः अहमाकाशम् अहं कालः अहं दिक् अहं मन इति व्यपदेशः, प्रत्ययो वा । शरीरे भवतीति चेन्न परशरीरेऽपि तत्त्वसङ्गात्, स्वशरीरे भवतीति चेन्न स्वस्यात्मभिन्नस्थानिरुक्तेः सम शरीरमिति वैयधिकरण्येन प्रत्ययाह । नन्विदमपि सामान्यतोऽप्येव तच्च विशेषोपापर्यवसन्नमिति दूषितमेवेति चेन्न अहम्यदेऽहम्वमात्मत्वमेव प्रकारः तथा च पक्षधर्मात्वात्वादेवाऽहम्वस्य प्रवृत्ति-

निमित्तत्वं पर्यवसन्नं तच्चानन्यसाधारणमेवेति विशेषसिद्धेः एवं सामान्यतोऽप्यदपि बाधसङ्गताद्विशेषसिद्धिः । यच्चोक्तं श्रवणादेव साक्षात्कारः किं मननेनेति तदयुक्तम् नहि मननमन्तरेण सङ्कशुकस्याश्रयज्ञानमलक्षणात्, नच तदन्तरेण तत्र निदिध्यासनाधिकारः, नच निदिध्यासनमन्तरेण सवासनमिथ्याज्ञानोन्मूलनक्षमस्तत्तुसाक्षात्कारः, अभ्यासादेव हि कामातुरस्याकस्मात् कामिनीसाक्षात्कारः, नहि शब्दमानुमानिकं वा ज्ञानं मिथ्याज्ञानोन्मूलनक्षमं दिङ्मोहादौ दृष्टमिति भावः । ननु तथापि परोक्षे आत्मनि कथं सङ्केतयह इति चेत् क एवमाह नात्मा प्रत्यक्ष इति, किन्तु मनसा संयोगप्रत्यासत्त्यात्मयहः । कथमन्यथाऽहं सुखी जानामीच्छामि यते दुःखीत्यादिप्रत्ययः न ह्ययमवस्तुकः सन्दिग्धवस्तुको वा, नीलादिप्रत्ययवत् अस्यापि निश्चितवस्तुत्वात्, नच लैङ्गिकः, लिङ्गज्ञानमन्तरेणापि जायमायत्वात्, नापि शब्दः, तदनुसन्धानाननुविधानात्, प्रत्यक्षाभासोऽयमिति चेत्, तर्हि कचिदनाभासविषयोऽपि । न ह्यप्रमितमारोप्यते इत्यावेदयिष्यते ९ । एवञ्चेत् किमनुमानेनेति पूर्वोक्तवादी आह । इतिगन्दो ज्ञानप्रकारमाह दृष्टमिति भावे-क्तप्रत्ययानाम्, अन्यत्त्वमित्यध्यक्षं तेनायमर्थः अयं देवदत्तः अयं यत्तदन्त इति प्रकारकं दृष्टं दर्शनं अध्यक्षमेवास्ति यद् किमनुमानप्रयासेन “नहि करिष्ये दृष्टे चीत्कारेण तमनुमितेऽनुमातरः” १० । अत्र सिद्धान्त्याह । दृष्टे प्रत्यक्षेण गृहीते आत्मनि लिङ्गे सम्भूतसामग्रीके सति एक एव एकवैययिक एव प्रत्ययः । प्रत्यय इति निरस्यसमस्तविभ्रमाशङ्कित्वमाह, कुत एवमित्यत आह दृष्टत्वात् प्रमाणसंज्ञेनान्यथाभावशङ्कानिवर्जनपटुत्वात्, तत्र दृष्टान्तमाह प्रत्यक्षवदिति यथा दूरात्तोयप्रत्यक्षे सत्यपि संवादार्थं बलाकालिङ्गेनाऽपि तदनुमानं तदुक्तम् “प्रत्यक्षपरिकलितमप्यर्थमनुमानेन नुभुत्वन्ते तर्करतिकाः” इति, इदमत्राकूतम् यदात्मा कदाचित् प्रत्यक्षे चैतसे भासत एव तथापि अहं गौरः अहं कश्च इत्यादिविरोधिप्रत्ययान्तरतिरस्कृतो न तथा स्थेमानभासादयति विद्युत्स्थानसङ्घातज्ञानवत्, तत्र लिङ्गेन अनन्यथासिद्धेन ज्ञानान्तरसत्यमानं पूर्वज्ञानमेव स्थिरीकरोति । किञ्च “ओतव्यो मन्त्रव्य” इत्यादिविधिबोधितस्यात्ममनस्य इष्टसाधनत्वावगतौ अनुमित्तयाऽवश्यमात्मन्यनुमानप्रवृत्तिः तद्व्यतिरेके निदिध्यासनासम्भवे साक्षात्काराभावेऽपरागसम्भवादिति भावः । अहं देवदत्तोऽहं यत्तदन्त इति प्रती-

तिइयामिधानमात्मनः प्रत्यात्मवेदनीयत्वं सूचयितुम् ११।
ननु यदि यत्तदत्तोऽहमिति प्रत्यय आत्मनि तदा यत्त-
दत्तो गच्छतीति गमनसामानाधिकरण्यभानमनुपपन्नमि-
त्यत आह । अस्ति हि अहं गौरः अहं स्थूल इति प्र-
त्ययः अस्ति च मन शरीरमिति भेदप्रत्ययः तत्र देवदत्तो
गच्छतीति गतिसामानाधिकरण्यानुभवो व्यवहारश्च भाक्तः,
ममेति प्रत्ययस्य यथार्थत्वात् यद्यपि देवदत्तत्वं शरीरवृत्ति-
जातिस्तेन देवदत्तो गच्छतीति मुख्य एव प्रयोगे यथार्थ
एव च प्रत्ययः । तथापि देवदत्तपदं तदवच्छिन्नात्मनि प्रयु-
क्तञ्चेत् तदोपचारिकं बोद्धव्यम् १२। अत्र शङ्कते । तुशब्दः
पूर्वपक्षद्योतकः । आत्मशरीरयोस्तावदहमिति प्रत्ययः प्र-
योगश्च दृश्यते तत्र क्व मुख्यः क्व औपचारिक इति सन्देहः १२।
समाधत्ते । अर्थान्तरमात्मस्वरूपं प्रत्यक्षं यत्र प्रत्यये स प्रत्य-
योऽर्थान्तरप्रत्यक्षः । अयमर्थः अहमिति प्रत्ययस्य प्रत्य-
गात्मनि स्वात्मनि भावाद् परत्र परात्मनि अभावात्
अर्थान्तरे स्वात्मत्वेव मुख्यः कल्पयितुमर्हितः यदि तु
शरीरे मुख्यः स्यात् तदा बहिरिन्द्रियप्राज्ञः स्यात् न हि
शरीरं मानसप्रत्यक्षं मानसस्यायमहमिति प्रत्ययः बहिरि-
न्द्रियव्यापारमन्तरेणापि जायमानत्वात् अहं दुःखी अहं
सुखी जाने यते इच्छाम्यहमिति योग्यविशेषगुणोपहि-
तस्यात्मनो मनसा विषयीकरणात्, नायं लैङ्गिको लिङ्गा-
नुसन्धानमन्तरेणापि जायमानत्वात्, न शाब्दः शब्दाकल-
नमन्तरेणापि जायमानत्वात्, तस्मान्मानस एव । मनसश्च
बहिरस्वातन्त्र्येण शरीरादावप्रवृत्तेरिति भावः । किञ्च
यदि शरीरे स्यात्, परशरीरे स्यात्, स्वात्मनि यदि स्यात्
तदापि परात्मनि स्यादिति चेन्न परात्मनः परस्यातो-
न्द्रियत्वात् तद्विशेषगुणानामयोग्यत्वात् योग्यविशेषगुणो-
पपक्षेण तस्य योग्यत्वात्, न केवलमात्मन इदं शीलं
किन्तु द्रव्यमात्रस्य, द्रव्यं हि योग्यविशेषगुणोपपक्षेणैव
प्रत्यक्षं भवति । आकाशमपि तर्हि शब्दोपपक्षेण प्रत्यक्षं
स्यादिति चेत् स्यादेवं यदि ओत्वं द्रव्यमाहकं भवेत्, आ-
काशं वा रूपवत् स्यात् । आत्मनोऽपि नीरूपत्वं तल्लभमिति
चेत् बहिर्द्रव्यमात्र एव प्रत्यक्षतां प्रति रूपवत्त्वस्य तन्व-
त्वात्, प्रत्यगित्यर्थं शब्दोऽन्यव्यावृत्तमाह १४ । पुनः शङ्कते ।
अहङ्कारोऽहमिति प्रत्ययः स च शरीरप्रत्यक्षः शरीरं
प्रत्यक्षं विषयो यत्र स शरीरप्रत्यक्षः । देवदत्तो गच्छ-
तीत्युपचारात्तावत् प्रयोगः प्रत्ययो वा त्वया समाहितः
सचोपचार आभिमानिकः यतोऽहं गौरः अहं कशः

सौभागिनेयोऽहं पुनरुक्तजन्मेत्यादयः प्रत्ययाः प्रयोगाश्चो-
पचारेण समन्वयितुमशक्या इत्यर्थः १५ । सिद्धान्तमाह ।
तुशब्दोऽयं सिद्धान्तमभिव्यनक्ति । उपचारोऽयमाभिमानिकः
किन्तु शरीर एवायमहमत्यय इति यदुक्तं तत्रापि सन्देह
एवेत्यर्थः तथाच प्रत्ययस्योभयत्रापि कूटसाक्षित्वेन विशे-
षावधारणाय यतितव्यं तत्र यत्र क्रियमाणे निमीलि-
ताक्षसाध्यहमिति-प्रत्ययदर्शनात् शरीरमिदं बहिरिन्द्र-
यागोचरे वस्तुनि स मनव्यः, शरीरे भवन् परशरी-
रेऽपि स्यात् चक्षुर्नैरेपेक्ष्येण च न स्यात् । अहं कशः स्थूली
वा सुखीति कथं सामानाधिकरण्यमिति चेन्न सुखाद्यव-
च्छेदकत्वेनापि तत्र शरीरभानसम्भवात् सिंघनादवदिदं
गहनमिति वत्, अहन्त्वमात्रं शरीरे समारोप्यते मनसोप-
स्थितम्, त्वगिन्द्रियोपनीतमौष्ण्यम् उष्णं जलम् उष्णं
शरीरमिति वत् १६ । सिद्धान्तमुद्धृत्यमाह । ज्ञानमिति योग्यं
सुखदुःखादिकमात्मगुणमुपलक्षयति, यथा यत्तदत्तविष्णु-
मित्यर्थः शरीरं परस्परमिदं तथा ज्ञानसुखादिकमपि
मिदमेव तथा च यथा यत्तदत्तस्येदं शरीरं तथा यत्तदस्य
ज्ञाने सुखादौ वाऽनुत्पन्ने अहं सुखी जाने यते इच्छा-
मीति ज्ञानादिकं विषयो भवति योग्यशरीरविषयकत्वेन
तदीयरूपादिवत्तदीयज्ञानादीनामपि प्रत्यक्षत्वसम्भवात् न च
सम्भवति, तस्मात् ज्ञानसुखादीनां शरीरादन्य एवाश्रयो
वक्तव्य इति भावः । शरीरविशेषात् शरीरस्य भेदादि-
त्यर्थः तथा च शरीरभेदं प्राप्य ज्ञानं, न तु विषय इति
ल्यङ्गोपे पञ्चमी १७। नन्वात्मा न प्रत्यक्षः नीरूपद्रव्यत्वात्
निरवयवद्रव्यत्वाद्वा आकाशवत्, यथा चाह कशो गौर
इति बुद्धेः शरीरमेव विषयो वाच्यः, क्वचिदहं सुखी-
त्यादिधोरपि यद्यप्यस्ति, तथाप्याश्रयमन्तरेण भासमानानां
सुखादीनां शरीरे समारोप इत्येव कल्पमित्युचितम्,
यद्योष्णं सुरभि जलम् इत्याश्रयमन्तरेण प्रतीयमानयो-
रौष्ण्यसौरभयोर्जले समारोपः, नत्वेतदनुरोधेन जलप्र-
त्ययस्यापि प्रसिद्धजलमन्तरेणान्यविषयत्वम्, तथाऽहमित्य-
प्यहन्त्वं शरीर एव वास्तवम्, सुखादिकन्तु कदाचित्त-
त्वारोप्यते तेनात्मनि प्रत्यक्षाकारं ज्ञानं नास्त्येव सुखाद्य-
धारत्वेन यत्कल्पनीयं तदागमसिद्धं भवतु न तत्रापि अह
इत्यत आह । अयमर्थः अहं सुखी अहं दुःखीति प्रत्ययो
नांगमिको न शाब्दो नापि लैङ्गिकः शब्दलिङ्गयोरनुसन्धा-
नमन्तरेणापि जायमानत्वात् प्रत्यक्षत्वे च नीरूपत्वं निर-
वयवत्वञ्च यद्वाचकमुक्तं तद्बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षतायां भवति

तत्र हि रूपवत्तानेकद्रव्यवस्तुयोः प्रयोजकत्वात्, मानसप्र-
क्षता च तदन्तरेणामि । ननु स्यादेवं यद्यात्मनि प्रमाणं
स्यात् तदेव तु नास्तीत्यत आह शब्दवद्भूतिरेकाव्यभिचारा-
द्विशेषसिद्धेरिति यथा क्षित्यादिषु द्रव्येषु शब्दस्य व्यतिरे-
कोऽव्यभिचारी नियतस्तेन तदान्वयस्यादृष्टव्यातिरिक्तस्या-
काशरूपस्य विशेषस्य सिद्धिः एवमिच्छायाः पृथिव्यादिषु
व्यतिरेकस्याव्यभिचारात् तदान्वयेणापि अदृष्टव्यातिरिक्तेन
भविष्यम् । नन्वेतावताऽप्यानुमानिक एव आत्मा न तु
प्रत्यक्ष इत्यत आह अहमिति मुख्ययोग्याभ्यामिति
अहमितोतिकारेण ज्ञानाकारमाह तेनाहमिति ज्ञानं
शब्दलिङ्गानुसन्धानमन्तरेण निमीलिताक्षस्य यदुत्पद्यते
तत्मुख्येन अहन्त्ववता योग्येन प्रमाणसिद्धेन उपपादनी-
यम्, न तु शरीरादिना, तत्रेच्छाया व्यतिरेकस्य व्यभिचारात्
अभावात् । मुख्ययोग्याभ्यामित्यनन्तरम् उपपादनीयमिति पू-
रणीयम् आत्मनि प्रमाणानि ब्रह्मनिस्ति यन्मगौरवभिया
नोक्तानि मयूखेऽन्वेष्टव्यानि । आत्मपरीक्षाप्रकरणं समाप्य
इदानीमात्मज्ञानात्प्रकरणमारभते तत्र पूर्वपक्षस्त्वम् ।
एक एव आत्मा चैतन्यत्वादिदेहभेदेऽपि, कुतः सुखदुःख-
ज्ञानानां निष्पत्तेरुत्पत्तेरविशेषात् सर्वशरीरायच्छेदेन
सुखदुःखज्ञानानामुत्पत्तिरविशिष्टैव यतः यद्यात्मभेद-
साधकं लिङ्गान्तरं भवेत्तदा सिद्धेदात्मभेदः, न च तदस्ति,
यथा तत्तत्प्रदेशावच्छेदेन शब्दनिष्पत्तावपि शब्दलिङ्गावि-
शेषादेकमेवाकाशम् योग्यपद्यादिप्रत्ययलिङ्गाविशेषादेक एव
कालः पूर्वापरदिप्रत्ययलिङ्गाविशेषादेकैव दिक् । सिद्धान्त-
माह । नाना आत्मानः कुतः ? व्यवस्थातः व्यवस्था प्र-
तिनियमः । यथा कश्चिदादृष्टः, कश्चित् रङ्गः, कश्चित् सुखी,
कश्चिद्दुःखी, कश्चिदुच्चाभिजनः, कश्चिनोचाभिजनः, क-
श्चिद्विद्वान्, कश्चित् जात्य इत्यादि व्यवस्था आत्मभेदमन्त-
रेणानुपपद्यमाना साधयत्यात्मनां भेदेम्, न च जन्मभे-
देन बाल्यकौमारवार्द्धक्यभेदेन वा, एकस्याप्यात्मनो यथा
व्यवस्था तथा चैतन्यत्वादिदेहभेदेऽपि स्यादिति वाच्यं काल-
भेदेन विरुद्धधर्माध्याससम्भवात् २० । उपस्कारः
सांख्यस्त्वभाष्ययोश्च प्रत्येकं भूतेषु चैतन्यादर्शनेन
समुदाये न चैतन्यमित्युक्तं यथा “न सांसिद्धिकं
चैतन्यं प्रत्येकादृष्टेः” १ । “प्रपञ्चमरणाद्यभावश्च” २ । “सद-
शक्तिवच्चेत् प्रत्येकपरिदृष्टे सांख्ये तदुद्भवः ३” सां० सू०
“देहस्य भौतिकत्वेन यत् सिध्यति तदाह । भूतेषु पृथक्कृतेषु
चैतन्यादर्शनाज्ञौतिकस्य देहस्य न स्वाभाविकं चैतन्यं कि-

न्वीपाधिकमित्यर्थः १ । बाधकान्तरमाह । प्रपञ्चस्य सर्वस्यैव
मरणसुषुप्ताद्यभावश्च देहस्य स्वाभाविकचैतन्ये सति स्या-
दित्यर्थः । मरणसुषुप्तादिकं हि देहस्याचैतन्यता सा च
स्वाभाविकचैतन्ये सति नोपपद्यते स्वभावस्य यावद्द्रव्य-
भावित्वादिति २ । प्रत्येकादृष्टेरिति “यदुक्तं” तत्सांख्य-
परिहरति । ननु यथा सादृशता शक्तिः प्रत्येकद्रव्या-
दृष्टिरपि मिलितद्रव्ये वर्तते एवं चैतन्यमपि स्यादिति
चेन्न प्रत्येकपरिदृष्टे सति सांख्ये तदुद्भवः सम्भवेत् ।
प्रकृते तु प्रत्येकपरिदृष्टत्वं नास्ति । अतो दृष्टान्ते प्रत्येकं
शास्त्रादिभिः सूक्ष्मतया सादृश्ये सिद्धे संहतभावकाले
सादृशत्वाविर्भावमात्रं सिद्धयति । दार्ष्टान्तिके तु प्रत्येक-
भूतेषु सूक्ष्मतया न केनापि प्रमाणेन चैतन्यं सिद्धमित्यर्थः
ननु समुच्चिते चैतन्यदर्शनेन प्रत्येकभूते सूक्ष्मचैतन्यशक्ति-
रनुमेयेति चेन्न अनेकभूतेषुनेकचैतन्यशक्तिकल्पनायां
गौरवेण लाघवादेकस्यैव नित्यचित्स्वरूपस्य कल्पनौचि-
त्वात् । ननु यथावयवेष्वर्त्तमानमपि परिमाणजलाहर-
णादि कार्यं घटादौ दृश्यते एवमेव शरीरे चैतन्यं स्यादिति
चेत् मैवम् भूतगतविशेषगुणानां सजातीयकारणगुणज-
न्यतया कारणे चैतन्यं विना देहे चैतन्यासम्भवादिति भा०
अयमात्मा सांख्यैः पुरुषशब्देनाभिधीयते ते च नाना
“जन्मादिव्यवस्थातः पुरुषब्रह्मत्वम्” सां० सूत्रात् । वेदान्ति-
नस्तु तस्यैकत्वेऽपि उपाधिभेदेन कर्मशक्कुल्यादिभेदेनाकाश-
भेदवत् नानात्वं वस्तुतः एकत्वम् “इन्द्रोमायाभिः पुरुरूप
त्रयते” “रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूवेति” श्रुतेः अंशो-
ननाव्यपदेशात् “तद्गुणसारत्वादिति” च न्यायाच्चेति ।
एतत्प्रपञ्चस्तु शा० भा० द्रष्टव्यः ।
मिताक्षरायाम् देहाद्यतिरिक्तात्मास्तित्वे प्रमाणं दर्शितं यथा
“भूतकैतन्यवादपक्षम्परिजिह्वीपुराह” । “वेदैः शास्त्रैः
सर्वज्ञानैर्जन्मना मरणेन च । आर्त्या गत्या तथाऽऽगत्या-
सत्येन ह्यन्तरेण च । अयसा सुखदुःखाभ्याङ्गमभिश्च
शुभाशुभैः । निमित्तशकुनज्ञानप्रहंसयोगजैः फलैः ।
तारानलजलसञ्चारैर्जागरैः स्वप्नैरपि । आकाशपवन
ज्योतिर्जलभूतिमरैस्तथा । मन्वन्तरयुगप्राप्ता मन्त्रीषधि-
फलैरपि । धिक्सात्मानं विद्यमानम् कारणजगतस्तथा” बा०
वेदैः “स एष नेति नेतीत्यात्मेति” “अस्थूलमनखलुस्वमपा-
शिपादम्” इत्यादिभिः । शास्त्रैश्च भीमांसांस्त्रीक्ष्णिकादिभिः
विज्ञानैश्च समेदं शरीरमित्यादि देहव्यतिरिक्तात्मा तु
भवैः । तथा जन्ममरणाभ्यां जन्मान्तरानुष्ठितधर्म

नियताभ्यान्देहातिरिक्तात्मानुमानम् । आत्मा जन्मान्तर-
गतकर्मानुष्ठाननियततया । तथा गमनागमनाभ्यां
ज्ञानेच्छाप्रयत्नाधारनियताभ्यामपि भौतिकदेहाति-
रिक्तात्मानुमानम् । न हि देहस्य चैतन्यादि सम्भवति यतः
कारणगुणप्रक्रमेण कार्यद्रव्ये वैशेषिकगुणारम्भोदयः ।
न च तत्कारणभूतपार्थिवपरमाण्वादिव चैतन्यादि
समवायः सम्भवति तदारब्धस्तम्भकम्भादिभौतिके-
ष्वनुपलम्भात् । न च सदशक्तिवदुदकादिद्रव्यान्तर-
संयोगज इति वाच्यम् शक्तेः साधारणगुणत्वादतो
भौतिकदेहातिरिक्तचैतन्यादिसमवाय्यङ्गीकर्तव्यः । सत्या-
न्ते प्रसिद्धे । अथो हितप्राप्तिः । सुखदुःखे आसु-
ष्टिके । तथा शुभकर्मानुष्ठानसमुभकर्म्मपरित्यागः ।
एतैश्च ज्ञाननियतदेहातिरिक्तात्मानुमानम् । निमित्तं
भूतम्भादि शक्तेरज्ञानस्मिद्गुणादिपतत्विचेष्टालिङ्गकम् ज्ञा-
नम् ग्रहाः सूर्यादयः तत्संयोगजैः फलैः । तारा
अश्विन्यादिव्यतिरिक्तानि ज्योतीषि नन्तत्वागद्याश्वयु-
क्प्रभृतीनि एतेषां सञ्चारैः शुभाशुभफलद्योतनैः । जाग-
रैर्जागरावस्थान्यैश्च सच्चिदादिद्रव्यादिदर्शनैः । तथा
स्वप्नजैः खरवराहपुत्तरधारोहणादिज्ञानैः । तथा आ-
काशद्यैश्च जावोपभोगार्थतया सृष्टैः । तथा सन्त्यन्तर-
प्राप्ता युगान्तरप्राप्ता देहेऽनुपपद्यमानया तथा सन्ती-
पधिफलैः प्रेक्षापूर्वकैः लुप्तकर्माद्यैः साक्षात्परम्परया वा
देहेऽनुपपद्यमानैर्विद्यमानं हे सन्त्यो विस्र जानांत । किञ्च ।
“अहङ्कृतिः स्मृतिर्मेधा द्वेषो बुद्धिः सुखं हृतिः । इन्द्रि-
यान्तरसञ्चार इच्छा धारणजीविते । स्वर्गः स्वप्नश्च भावाना-
म्भरणं मनसोगतिः । निमेषश्चेतना यत्न आदानम्भाञ्च-
भौतिकम् । यत एतानि दृश्यन्ते लिङ्गानि परमात्मनः ।
तस्मादस्ति परोदेहादात्मा सर्वग ईश्वरः” या० । अहङ्कृतिः
अहङ्कारः । स्मृतिः प्राग्भवीयानुभवभाषितसंस्कारोद्धोष
निबन्धना स्तन्यपानादिगोचरा । सुखमैहिकम् । हृति-
र्धैर्यम् । इन्द्रियान्तरेण दृष्टेऽर्थे इन्द्रियान्तरस्य सञ्चारः
यमहमहात्मन्महं स्मृशामोत्येवमनुसन्धानरूप इन्द्रियान्तर-
सञ्चारः । अत्रोच्छाप्रयत्नचैतन्यानां स्वरूपेण लिङ्गत्वम् ।
पूर्वलोकेऽनुगमनसत्यवचनादिदेहतुयार्थिकम् लिङ्गत्व-
मित्यपौनरुक्तम् । तथा धारणं शरीरस्य, जीवितं प्राण-
धारणम् । स्वर्गं नियतदेहान्तरोपभोग्यः सुखविशेषः ।
स्वप्नः प्रसिद्धः पूर्वलोके तु स्वप्नस्य शुभफलद्योतकतया
लिङ्गत्वमत्र स्वरूपेणेत्यपौनरुक्तम् । भावानामिन्द्रिया-

दीनाम्भरणं मनसोगतिश्चेतनाधिष्ठानव्याप्ता । निमेषः
प्रसिद्धः तथा पञ्चभूतानामुपादानम् । यस्मादेतानि लिङ्गा-
नि भूतेष्वनुपपन्नानि साक्षात्परम्परया वात्मनोद्योतकानि
दृश्यन्ते । तस्मादस्ति देहातिरिक्त आत्मा सर्वग ईश्वर इति
सिद्धम्” इत्यन्तेन मित० ।
देहात्मनोः स्वाभावभेदपर्यालोचनयाऽपि न यथा तयोरैक्यं
तथा दर्शितं विवेकचूडामणौ “देहोऽयमसम्भवनोऽन्तमयस्तु
कोपसाक्षेण जीवति विनश्यति तद्विहीनः । त्वक्चर्म्ममांस-
रुधिरास्थिपुरीषराशिर्नायं स्वयं भवितुमर्हति नित्य-
शुद्धः । पृथ्वीं जनेरपि स्मृतेरधुनायमस्ति जातक्षणः
क्षणगुणोऽनियतस्वभावः । नैकोजङ्घ च घटवत्परिदृश्य-
मानः स्वात्मा कथं भवति भावविकारवेत्ता । पाणि-
पादादिमान् देहो नात्मा व्यङ्ग्योऽपि जीवनात् । तत्त-
च्छक्तेरनाशाच्च न नियस्योनियामकः । देहतद्भर्म्म-
तत्कर्म्मतद्वस्यादिसाक्षिणः । स्वतएव स्वतः सिद्धं
तद्वैलक्षण्यमात्मनः । शत्यराशिर्मांसलिप्तो मलपूर्णोऽति-
कण्ठः । कथं भवेदयं वेत्ता स्वयमेतद्विलक्षणः । त्व-
ङ्मांसमेदोऽस्थिपुरीषराशवहंमतिं मूढजनः करोति ।
विलक्षणं वेत्ति विचारशीलो निजस्वरूपं परमार्थभू-
तम् । देहोऽहमित्येव जडस्य बुद्धिर्देहे च जीवा-
विदुषस्त्वहंधीः । विवेकविज्ञानवतोमहात्मनो ब्रह्माह-
मित्येव मतिः सदात्मनि । अत्मात्वबुद्धिं त्यज मूढ-
बुद्धेः त्वङ्मांसमेदोस्थिपुरीषराशौ । सर्व्वात्मनि ब्र-
ह्माणि निर्विकल्पे कुरुष्व शान्तिं परमां भजस्व ।
देहेन्द्रियादावसति भ्रमोदितं विद्वानहन्तां न जहाति
यावत् । तावच्च तस्यास्ति विमुक्तिवार्ताप्यस्त्वैव वे-
दान्तनयान्तर्दशी । छायाशरीरे प्रतिविम्बगात्रे यत्-
स्वप्नदेहे हृदि कल्पिताङ्गे । यथात्मबुद्धिस्तव नास्ति
काचित् जीवच्छरीरे च तथैव मास्तु । देहात्मवीरेव
नृणामसद्बुद्ध्यां जन्मादिदुःखप्रभवस्य बीजम् । यतस्तत्स्व-
जहि तां प्रयत्नात् त्यक्तेऽद्य चित्ते न पुनर्भवाशा” ।
आत्मस्वरूपसक्तं विवेकचूडामणौ “अस्ति कश्चित्
स्वयं नित्यमहंप्रत्ययलम्बनः । अवस्थान्वयसाक्षी सन्
पञ्चकोप्रविलक्षणः । योविजानाति सकलं जायत-
स्वप्नसुषुप्तिषु । बुद्धितद्वृत्तिसङ्गावमभावमहमित्ययम् । यः
पश्यति स्वयं सर्व्वां यं न पश्यति कश्चन । यश्चेतयति
बुद्ध्यादिं न तु यं चेतयत्ययम् । येन विश्वमिदं व्याप्तं यच्च
व्याप्नोति किञ्चन । आभावरूपमिदं सर्वं यं भान्तमनुभात्य-

यम् । यस्य सन्निधिमात्रेण देहेन्द्रियमनोधियः । विषयेषु
स्वकीयेषु वर्तन्ते मेरिता इव । अहङ्कारादिदेहान्ता विष-
याश्च सुखादयः । वेद्यन्ते षट्बद्ध्येन नित्यबोधस्वरूपिणा ।
एषोऽन्तरात्मा पुरुषः पुराणोऽनन्तराखण्डसुखानुभूतिः ।
सदैकरूपः प्रतिबोधमात्रो येनेषिता वागवसरन्ति । अ-
तैव सत्यात्मनि धीगुहायामव्याकृताकाशरूपकाशः ।
आकाश उच्चैरविवत् प्रकाशते स्वेतजसा विश्वमिदं प्रका-
शयन् । ज्ञाता मनोऽहङ्कृतिविक्रियाणां देहेन्द्रियप्राणकृत-
क्रियाणाम् । अयोऽग्निवत्ताननुवर्त्तमानो न चेदन्ते नो
विकरोति किञ्चन । न जायते नो म्रियते न वर्द्धते
न क्षीयते नो विकरोति नित्यः । विज्ञेयमानेऽपि वपुष्यसु-
ष्मिन् न लीयते कस्मै इवास्वरं स्वयम् । प्रकृतिविकृतिभिन्नः
गुह्यबोधस्वभावः सदसदिदमशेषं भासयन्निविधेयः । विल-
सति परमात्मा जाग्रदादिष्वस्यास्वहमहमिति साक्षात्
सात्त्विकमेण बुद्धेः । नियमितमनसासुं त्वं स्वमात्मानमात्म-
न्ययमहमिति साक्षाद्विद्धि बुद्धिप्रसादात् । जनिमरणतर-
ङ्गापारसंसारसिन्धुं प्रतर भव कृतार्थो ब्रह्मरूपेण संस्यः ।
आत्मानात्मन्यहमिति मतिर्वन्ध एषोऽस्य पुंसः प्राप्नोऽज्ञा-
नाञ्जननमरणक्लेश संपातहेतुः । येनैवायं वपुरिदमसत् स-
त्त्वमित्यात्मबुद्ध्या 'पुष्ययुक्तव्ययति विषयैस्तन्तुभिः कोशकवत् ।
अतस्मिंस्तद्बुद्धिः प्रभवति विमूढस्य तमसा विवेकाभावाद्देहसुरति
भुजगे रज्जुषिषणा । ततोऽनर्थप्राप्तो निपतति समादातुरधिक
स्ततो योऽसद्व्याहः स हि भवति बन्धः शृणु सखे ! ।
अखण्डनित्याद्यबोधशक्त्या स्फुरन्तमात्मानमनन्तवैभवम् ।
समाद्यगोत्याद्यतिशक्तिरेषा तमोमयो राक्षरिवार्कविवम् ।
तिरोभूते स्वात्मन्यमलतरतेजोवति पुमाननात्मानं सोऽहद-
हमिति शरीरं कलयति । ततः कामक्रोधप्रभृतिभिरसुं
बन्धनगुणैः परं विज्ञेयाख्या रजस उरुशक्तिर्व्यययति ।
महामोहप्राहयसनगलितात्मावगमनो धियोनानावस्था-
स्वयमभिनयस्तद्गुणतया । अपारे संसारे विषयविषयपूरे
जलनिधौ निमज्जप्रोन्मज्ज्यायं भ्रमति कुमतिः कुत्सि-
तगतिः । भानुप्रभासञ्जनिताब्धपङ्क्तिर्भासुं तिरोधाय
विजृम्भते यथा । आत्मोदितहङ्कृतिरात्मतत्त्वं तथा
तिरोधाय विजृम्भते स्वयम्" ।
शरीरमध्ये आत्मध्यानस्थानं स्वरूपञ्च या० ऋतौ मिता-
चरायाञ्चोक्तम् । "हासप्रतिसहस्राणि हृदयादभिनिः
सृताः । हिताहिता नाम नाड्यस्तासां मध्ये शशिप्रभम् ।
मण्डलचलस्य मध्यस्य आत्मा दीपइवाचलः । सप्तेयस्तं

विदित्वेह पुनराजायते न तु" या० । "हृदयप्रदेशा-
दभिनिःसृताः कदम्बकुसुमकेशरवत्स्वर्गतो नर्गता हिता-
हितकरत्वेन हिताहितेति संज्ञा हासप्रतिसह-
स्राणि नाड्यो भवन्ति । अपरास्तिष्ठोनाड्यस्तासामिडा-
पिङ्गलाख्ये द्वे नाड्यो सव्यदक्षिणपार्श्वगते हृदि विष-
यस्ते नासाविवरसम्बन्धे प्राणापानायतने । सुषुम्णाख्या
पुनस्तृतीया दण्डवन्मध्ये ब्रह्मरन्ध्रविनिर्गता । तासां
नाड्योनां मध्ये मण्डलञ्चन्द्रप्रभम् । तस्मिन्नात्मा निवा-
तस्य दीपइवाचलः प्रकाशमान आस्ते । स एव भूतो ज्ञा-
तव्यः । यतस्तत्त्वाज्ञात्करणादिह संसारे न पुनः संसर-
त्यन्ततत्त्वमाप्नोति" मिता० ।

आत्मशब्दनिर्वचनञ्च वेदान्तसंज्ञावल्याम् "यदाप्नोति यदा-
दत्ते यदाप्ति विषयान् बहन् । यदासु मन्तवीभाव-
स्तस्मादात्मेति कथ्यते" अन्त्यत्र च "प्रत्ययः परागृहपात्
व्याटोऽनुभवात्मकः । प्रयते यः स आत्मेति तात्पर्यात्-
विदोजनाः इति" न च पञ्चधा । "भूतात्मा चैन्द्रियात्मा च
प्रत्यगात्मा तथा भवान् । आत्मा च परमात्मा च त्वमेकः
पञ्चधा सत्" इत्येकस्यैवात्मनो भूतादिषु अविवक्षितत्वेनाव-
स्थितेः पञ्चविधत्वम् । "त्यज्यमानेऽपि न त्यक्तः प्राप्यमाणेऽपि
नाप्यते । आगमापायसाक्षी यः स आत्मानुभवात्मकः" इति
तत्र देहे "भर्तृपूषस्त्रि निक्षिपतीनामात्मनोमधुमदोद्य-
मितानाम्" किरा० "आत्मनोदेहान्" मङ्गि० "प्रभा-
विनं भाविनमन्तमात्मनः" साधः । आत्मनोनित्यत्वेन देह-
स्यैवान्तकत्वमिह विवक्षितम् तदवच्छिन्नचित्तमस्यात्मशब्दार्थ-
त्वेऽपि विशेषे नाशान्वयासम्भवात् विशेषणे तदन्वयः । एवं
"व्यापादयेद्य आत्मानमित्यादौ" "ये केवात्महृन्जना"
इत्यादौपि "स्थितः सर्वो ज्ञतेनोवी" क्रान्त्वा मेरुरिवात्मना"
रघुः । "आत्मना शरीरेण" मङ्गि० "अध्यायानमधर्मस्य तदा-
त्मानं सृजाम्यहम्" गीता । यत्ने "कर्मिणा त्वपरोयोऽसौ
बन्धनोऽयैः स युज्यते" इति कर्मणि आत्मा यतोयस्त्वर्थः ।
भूतात्मेत्यादौ आत्मशब्दः गोणः आत्मोपकरणत्वात् आत्म-
जन्यत्वाद्वा "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः"
इत्यादिश्रुत्या भूतानामात्मन उत्पत्तिप्रतिपादनात् ।
प्रभावे, बुद्धौ च "तमात्मसम्पन्नमनिन्दितात्मा" रघुः ।
"अनिन्दितात्मा अगर्हितस्वभावः आत्मसम्पन्नं बुद्धिसम्पन्नम्"
मङ्गि० । १२ देहावच्छिन्ने चैतन्ये च "आत्मैव ह्यात्मनो बन्धु-
रात्मैव रिपुरात्मनः" ऋतिः । अन्तःकरणे, "आत्मान-
मात्मना वेत्सि" कुमा० । "तन्मनोऽहं कृतात्मन्वी श्याम्"

६०७. “अनेनात्मना मनसा आत्मनो मनसो स्याम्”
भा० स्वरूपे” अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे
व्याकरवाणोति” का० ७० । जीवात्मनि “आत्मानं रथिनं
विद्धि शरीरं रथमेव तत् । बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः
प्रपञ्चमेव च । इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् ।
आत्मेन्द्रियमनयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनोपिणः” कठ० ७० ।
“अवात्मानं संसारिणं रथिनं रथस्वामिनं विद्धि” भा० ।
बुद्ध्यादौ “इन्द्रियेभ्यः पराह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसश्च
परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः । सहितः परमव्यक्तमव्यक्तात्
पुरुषः परः । पुरुषात् परं किञ्चित् का काष्ठा सा परा गतिः ।
एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते । दृश्यते त्वग्रया
बुद्ध्या स्तब्धग्रा स्तब्धदर्शिभिः । यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञ-
स्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि । ज्ञानमात्मनि सहति यच्छे-
त्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि” कठ० ७० । “ज्ञाने प्रकाशस्वरूपे
बुद्ध्यात्मनि बुद्धिर्हि मन आदिकरणानि प्राप्नोतीत्यात्मा तेषां
प्रत्यग्ज्ञानम् । बुद्धिमात्मनि सहति प्रथमसत्पक्षे यच्छेत्
प्रथमजत्यात् स्वच्छस्वभावमात्मनो विज्ञानमापादयेदित्यर्थः ।
तच्च महान्तमात्मानं यच्छेच्छान्ते सर्वविशेषप्रत्यक्षमिरूपे
अविक्रिये सर्वान्तरे सर्वबुद्धिसाक्षिणि मुख्ये आत्मनि” भा०
तत्र पुत्रादौ आत्मशब्दोऽगोचरः समात्मा भद्रसेन इति
वत् देहादौ तु मिथ्याभिमान इति भेदः एतदभिप्रायेणैव
“गोणमिथ्यामनोऽसत्त्वे पुत्रदेहादिबाधनादिति” पा०
भा० उक्तम् । परमात्मनि “तस्माद्वा एतस्मादात्मनः
व्याकाशः संभूतः” । “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः” इति च
श्रुतिः स्वरूपे तदात्मा दृष्टगता “आत्मानमात्मना
बिभ्रदस्तीति व्यपदिश्यते” वाक्यम् । बुद्धिविशेषस्थधर्मो-
पलक्षितार्थे स्वशब्दार्थे “आनेषूत्माविस्तरेषु” रघुः
“देवात्मशक्त्या स्वगुणैर्निगूढास्” श्रुतिः । भावे तु आत्म-
त्वम् आत्मधर्मो न० । “अभावविरहात्मत्वं वस्तुनः
प्रतियोगिता” उदयनः । तत् तत्त्वार्थे स्त्री “तदा-
त्मताध्यातवया रते च का” नै० । ध्वञ् टिलोपः ।
आत्मप्रम् तत्त्वार्थे न० । हितार्थे ख । आत्मनीनः
आत्महिते वि० । तस्येदं क आत्मोयः । तत्सस्वम्बिनि
वि० । गूढात् परत्वेऽस्य पृ० । वर्णविकृतौ गूढोत्मा
“गूढोत्मावस्वविकृतेरिति” व्या० कारिका “गूढोत्मा न
प्रकाशते” इति कठ० ७० । आत्मनः प्रत्यक्त्वं, परा-
त्मनः पराक्त्वमिति भेदः तयोर्भेदाभेदपक्षौ च भद्रभेदेन
प्राक् दर्शितौ ।

आत्मनिष्ठ वि० आत्मनि आत्मज्ञाने निष्ठा यस्य । आत्मज्ञा-
नमात्मानेष्वपि ब्रह्मनिष्ठे सुसुखौ ।

आत्मनीन वि० आत्मने हितम् ख । १ आत्महिते ‘तामात्म-
नीनामुदयोढ रामः’ भट्टः । “अद्यापि नैवात्मनीनं कृतं कर्म
यातं जनुः” नीतिः २ पुत्रे ३ श्यामे नाटकप्रसिद्धे विदू-
षके च पु० अजयः ४ प्राणधारके बलिनि वि० ।

आत्मनेपद न० आत्मने आत्मार्थफलबोधनाय पदम् अलुक्
स० । आत्मगामिफलबोधके व्याख्येयप्रसिद्धे तडादौ । “तडा-
नावात्मनेपदम्” पा० “अनुदात्तञ्जितः आत्मनेपदम्” ।
“स्वरितञ्जितः कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले” पा० उक्तेः
आत्मगामिन्येव क्रियाफले तत्पदस्य विधानात् तथात्वम्
तद्ध् प्रत्याहारः स च “तत्रातो भयात् आथाध्वम् दृष्ट्वा
वह्निमहिह” पाणिन्युक्तः” एतेषां स्थाने एव लका
रभेदे तत्तद्रूपाणि आदिष्टानि ।

आत्मनेपदिन् पु० आत्मनेपदं विहितत्वेनाख्यस्य इति ।
पाणिन्युक्ते धातुभेदे ते च गणपाठे अनुदात्तेतोऽहलन्ताः
स्वरान्छितश्च पठिता धातवः । एवमन्येऽपि धातवः स्वरिते
तोऽजितश्च कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले एव तथा अर्थविशेषे
उपसर्ग विशेषयोगेन कर्त्तरि वाच्ये आत्मनेपदिनोऽपि भवन्ति
ते च पाणिन्यनुशिष्टाः संज्ञिष्य आशुबोधेऽस्माभिर्दर्शिताः
यथा । “विपराभ्यां परस्मात्तु जयतेरात्मनेपदम् । परिव्य-
वेभ्यः क्रीणातेस्तद्ध् स्यात् कर्त्तरि नेर्विशः । आडो दोऽसु-
खविस्तारे शपथे शपतेर्भवेत् । पर्यन्ववाङ् क्रीडः स्याद्-
कूजार्थात्तु तद्ध् मतः । आडो नीतिः पृच्छतेश्च क्षमा-
यामागमेर्भवेत् । नाद्यतेराशिभिर्भवेत् जिज्ञासायान्तु
शिततेः । हर्षात् भक्षास्त्रवासाय लेखनार्थात् किरस्तु
तद्ध् । उपात् कर्त्तरि सुट् तस्य चतुष्पादेऽथ पञ्चिणि ।
प्रतिज्ञायां, निर्णयार्थमाश्रयेऽभीष्टबोधने । वर्त्तमानात्ति-
एतेस्तद्ध् तथा कर्मविर्वर्जितात् । देवपूजासंगमयोर्भैत्रां
मार्गगतौ तथा । उपात्तद्ध् तिष्ठतेश्चैव मन्त्रसाधनकाश्च
तद्ध् । तथा संप्रपरिभ्यःस्य उद्देशानूर्ध्वकर्म्मणि । स्वाङ्गक-
र्माकर्म्मकात् तद्ध् द्विभ्यां तपतेर्भवेत् । हनौ यमस्तथाभूता-
दाङ् कर्त्तरि तद्ध् भवेत् । समः कर्म्मविषयायां गम्य
र्त्तिष्ठयो भवेत् । उपसर्गादस्यतेस्तद्ध् हतेश्च विभा-
षया । निरव्युपेभ्यो ह्ययतेः स्वर्द्धायामाङ् एव तद्ध् ।
स्वचने, भर्त्तने, दुष्टे-सहसैव प्रवर्त्तने । सतो गुणान्तरा-
धाने, सेवायां विनियोजने । कथने च लजस्तद्ध् स्या-
दधेस्तु सहने तथा । वेः शब्दकर्मणस्तस्मात् कर्मणा र-

हिताच्च तद्ध । शास्त्रार्थवेदनेनैव सम्माने तत्त्वनिश्चये ।
उत्तरेष्वप्ये प्रार्थने च ऋषयनिर्यातने तथा । अन्तिकप्रापये
भृत्यां व्यये चापनये तथा । अमूर्त्ते कर्त्तृगे कर्मण्येषु तद्ध
नयतेर्भवेत् । उत्साहे चाप्रहितौ दृष्टौ च क्रमतेस्तु तद्ध ।
परोपाभ्याञ्चेतरार्थे तडाङ्गोऽप्येतद्विज्ञे । प्रोपाभ्यां तद्ध
समारम्भे वेः पादचलनार्थकात् । विभाषया क्रमेस्तद्ध
स्यादुपसर्गविवर्जितात् । निष्कवे ज्ञोऽकर्मकाच्च संप्रति-
भ्यामचिन्तने । यत्ने च ज्ञानपूर्वोक्तौ विमतावुपसान्वये ।
प्रार्थने च वदेव्यंते संभयोश्चरणे तु तद्ध । अनोरकर्मका
द्व्यक्तौ सङ्गोक्तौ विमते तु वा । अवाङ्मरः कर्त्तरि तद्ध
प्रतिज्ञायां समस्तथा । उद्धारः कर्म युक्तात् समोयुक्तात्
ततोऽयथा । ततोऽया चेच्चतुर्थ्ये दाणः संपूर्वकात् तद्ध ।
ज्ञानस्युपपत्त्ये तस्यात् सनन्तात्कर्त्तरीप्यते । अनोर्ज्ञानस-
तेनैव प्रत्याख्याञ्च तथा श्रवः । स्वरादानोपसर्गात्तद्ध युजे न
यत्तपान्ते । अपालने भुजेस्तद्ध स्यात् ऋणुवः संपूर्व-
कात् तद्ध । अस्मत्पदस्य धातोर्यत् कर्म्मण्यन्तस्य चेद्भवेत् ।
यन्तस्य कर्त्ता स, तदा तस्मात् सनन्तात् भवेत्तु तद्ध ।
णिजन्ताच्च मध्येऽञ्चैः प्रतारार्थे तु तद्ध भवेत् । कविकल्प-
द्रुमस्य जित्त्वेन पठितास्तु ये । णिजन्ताश्चोभयपदा-
स्तेभ्यस्तद्ध कर्त्तृगे फले । अपाददोयसोऽप्यन्ते ससु-
दाड्यस्तथैव तद्ध । उपसर्गाद्विज्ञे ज्ञय तथा तद्ध कर्त्तृगे
फले । समोपस्यपदेनैव कर्त्तृगस्य फलस्य चेत् । द्योतनं
स्यात्तदा तद्ध कर्त्तरि विभाषया । उदाहरणं तत्रैव
दृश्यम् । “परस्मैपदमिच्छन्ति आत्मनेपदिनः क्वचित्”
व्या०कारिका । [स०] व्याकरणप्रसिद्धे आत्मनेपदशब्दार्थे ।

आत्मनेभाषा स्त्री आत्मने तद्विशेषेन भाषा परिभाषा अनुक्त
आत्मन्वत् लि० आत्माऽस्त्यस्य मतपुर्वेदे भव्यात् न नञोपः
स्त्रियां ङीप् । १ आत्मविशिष्टे “तमूह्युर्नैभिरात्मन्व-
तीभिः” ऋ० १, ११६, ३ । “आत्मज्ञमोदुह्यते एतं
पयः” ऋ० ६, ७४, ४ । लोके तु आत्मवान् इत्येव ।
२ यत्नवति ३ सुमनस्ते च लि० स्त्रियां ङीप् ।

आत्मन्विन् लि० आत्मन्+अस्त्यर्थे वा० विनि भत्वम् । मन-
स्विनि ‘तन्मनोऽकुरुतात्मन्वी स्यामिति’ इ० उप० “आत्म-
न्वी मनस्वी” भा० ।

आत्मपुराण न० आत्मनः पुराणं सृष्ट्यादिकर्त्तृत्वादिरूप-
मिति हस्तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण् । आत्मनोजगत्-
सृष्ट्यादिरूपमिति हस्तमधिकारेण शङ्कराण्डकृते अष्टा-
दशाध्यायात्मके उपनिषदर्थप्रकाशके ग्रन्थभेदे । तत्र

प्रतिपाद्यानि १ अ० ऐतरेयोपनिषदर्थविहतिः । २ अ०
दृष्टद्वारण्यस्य कौषीतकिब्राह्मणार्थविहतिः । ३ अ० इ०
गार्ग्यजातशत्रुसंवादार्थविहतिः । ४ अ० इ० मधु-
कारणार्थविहतिः । ५ अ० इ० याज्ञवल्क्यकारणार्थ
विहतिः । ६ अ० इ० याज्ञवल्क्यजनकसंवादार्थविहतिः ।
७ अ० इ० याज्ञवल्क्यभैल्यो संवादार्थविहतिः । ८ अ०
अतेश्वतरोपनिषदर्थविहतिः । ९ अ० काठकोपनिष-
दर्थविहतिः । १० अ० तैत्तिरीयोपनिषदर्थविहतिः ।
११ अ० गर्भाद्युपनिषदर्थविहतिः । १२ अ० आन्दोग्यस्य
अतकेतुसंवादार्थविहतिः । १३ अ० छा० सनत्-
कुमारनारदसंवादार्थविहतिः । १४ अ० छा० प्रजा-
पतीन्द्रसंवादार्थविहतिः । १५ अ० तलवकारोपनिषदर्थ
विहतिः । १६ अ० सुखकोपनिषदर्थविहतिः । १७ अ०
प्रश्नोपनिषदर्थविहतिः । १८ अ० मारण्डक्ये शाखायास्ति-
प्रश्नोपास्योपनिषदां सारांशार्थविहतिः । एतत्पुरा-
णञ्च सुगमोपायेन वेदान्तमतज्ञानार्थमतीवोपयोगि विहृत-
ञ्चैतत् काकारामशास्त्रिणा ततएव तत्त्वत्यागेषार्थाः सुग्रहाः ।

आत्मप्रकाश लि० आत्मनः प्रकाशः । आत्मनश्चैतन्यस्य पदार्था-
वभासनरूपे प्रकाशे । “आत्मनस्तत्प्रकाशत्वं यत्पदार्थाव-
भासनम् । नाग्न्यादिदीपवद्दीप्तिर्भवत्यान्धं यतो-
निशि” इत्युक्तेः अग्न्यादिप्रकाशविलक्षणित्यप्रकाशत्वे न
तत्प्रकाशेनैव घटादिस्फुरणेन च तस्य तथात्वम् । “वृद्धि-
वृत्तिचिदाभासौ द्वावेतौ व्याप्तौ घटम् । तत्ताज्ज्ञानं धिया
नश्येदाभासात्तु घटः स्थिरेत्” इत्युक्तेस्तस्य सर्वप्रकाशकत्वम् ।

आत्मप्रभ लि० आत्मना स्वयमितरनरैरपेक्ष्येण प्रभा यस्य । १ स्वयं-
प्रकाशमाने “लोकानात्मप्रभान् पश्यन् फाल्गुनोविश्रया-
न्वितः” भा० य० प० ४२ अ० । २ परमात्मनि पु० “हृद्यन्तः स्वयं
ज्योतिरिति” श्रुतेः “न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पा-
वक” इत्युक्तेस्तस्य भासने इतरापेक्षाभावात्तस्य तथात्वम् ।
३ त० । ४ स्वयंप्रभायां स्वयं प्रकाशे स्त्री ।

आत्मप्रभव पु० प्रभवत्यजात् प्र+भू-अपादाने अण् आत्मा
देहः मनो वा प्रभवो यस्य । १ तत्तुजे पुत्रे मनोभवे २ कामे
च ३ कन्यायां ४ बुद्धौ च स्त्री आत्मभवादयोऽप्यत्र ।
५ आकाशादिषु च परमात्मनः प्रभवत्वात्तेषां तथात्वम् ।

आत्मबन्ध पु० आत्मनो बन्धुः । १ आत्ममित्ये “आत्म-
मातुः स्वसुः पुत्राः आत्मपितुः स्वसुः सुताः । आत्ममातु-
लपुत्राश्च विप्रयोऽह्यात्मबान्धवाः २ इत्युक्ते” मातृपितृस्वकोः
२ पुत्रे ३ मातृलपुत्रे च । “पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ मातर-

क्षया । तत्सुतो गोलजोबन्धुः शिष्यः स ब्रह्मधारिणः”
या० वचने बन्धुपदेन एतेषामात्मबन्धूनां पितृमातृबन्धू-
नाञ्च ग्रहणम् । आत्मबान्धवादयोऽप्यत्र । ४ आत्मनि च
“आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः” इत्युक्तेरात्मन-
एव आत्मोपकारज्ञानसाधनत्वेन बन्धुत्वात्तथात्वम् ।

आत्मभू पु० आत्मनो मनसो देहात् वा भवति भू-क्तिप् ५त० ।
मनोभवे १ कामे देहभवे २ पुत्रे ३ कन्यायां ४ बुद्धौ च स्त्री ।
आत्मनैव भवति भू-क्तिप् । ५ ईश्वरे पु० स हि “वक्तुं स्यां
प्रजायेयेति” ईक्षणपूर्वकं सृज्यवस्तुकारेण विवर्त्तनात्
तथा । “सर्वज्ञस्त्वमविज्ञातः सर्वयोनिस्त्वमात्मभूः” रघुः
“आत्मभूश्चरजःखिलप्रजः” इति माघः ईशिवे ७ विष्णौ च
परमेश्वराभेदात्तयोस्तथात्वम् । आत्मनः ब्रह्मणः भवति
भू-क्तिप् । आदिजोवे ईहिरगयगमे “यो वै ब्राह्मणं
विदधाति पूर्वम्” इति श्रुत्या “यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य
ज्ञानमयं तपः । तस्मादेतत् ब्रह्म नाम रूपपञ्चञ्च
जायते इति” श्रुत्या च चतुर्मुखस्यात्मजन्यत्वोक्तेस्तस्य
तथात्वम् ब्रह्मेति क्लीवं छान्दसम् “युष्मासनन्यात्मभूयोऽपि
कारणम्” “वचस्य वसिते तस्मिन् समर्जं गिरमात्मभूः”
कुमा० अच् आत्मनो भवति भू+अच् ५त० । आत्म-
भवादयोऽप्युक्ताश्चेष्टे ।

आत्मभूत वि० आत्मनो देहात् मनसो वा भूतः । तनुजे १ पुत्रे
मनोभवे २ कामे च । ३ कन्यायां ४ बुद्धौ च स्त्री ५ मनो-
जन्यमात्रे वि० । अनात्मा आत्मा भूतः श्रेयसा० कर्म० ।
अनात्मनि आत्मरूपेण भवितरि ईदेहादौ वि० “आत्मभू-
तानीन्द्रियाणीति शा० भा० । ७ अनुकूले सेवकभेदे च ।
“तत्वात्मभूतैः कालश्चैरहायैः परिचारकैः” मनुः ।

आत्मभूय न० आत्मनो भावः भू-भावे क्यप् ६त० । आ-
त्मत्वे ब्रह्मरूपे “आत्मभूयाय कल्पते” पुरा० ।

आत्ममय वि० आत्मात्मकः आत्मन्+मयट् । आत्मस्वरूपा-
पदे “सर्वमात्ममयं जगत्” पुरा० स्त्रियां ङीप्

आत्ममानिन् वि० आत्मानस्तत्कर्षेण मन्यते मन-णिनि
६त० । १ आत्मोत्कर्षाभिमानीनि गर्विते २ सर्वभूतेषु
आत्मत्वेन ज्ञातरि च स्त्रियां ङीप् ।

आत्ममूर्ति पु० आत्मनो मूर्तिरिव मूर्तिरस्य । १ भ्रातरि
तस्य एकदेहोत्पन्नत्वेन, “भ्राता सोमूर्तिरात्मनः”
इति मनुना भ्रातुः स्वतन्त्रमूर्तित्वोक्तेश्च तथात्वम् ।
६त० । वेदान्तिमते आत्मनः स्वरूपे २ चैतन्यादौ न्याय-
मते ३ कर्तृत्वादौ च स्त्री ।

आत्ममूली स्त्री आत्मैव रक्षणे मूलमस्याः दुःस्पर्शतवेतरं मर्ह-
नतः स्वस्य स्वयं रक्षणात् गौ० ङीप् । १ दुरालभालतायाम् ।
आत्मा परमात्मा मूलं यस्य । २ जगति न० । तस्यात्मप्रभ-
वत्वात् तथात्वम् “ब्रह्म खानिस्ततेजांसि जलं भूचेति धातवः ।
इमे लोका एष चात्मा तस्याञ्च सचराचरम् । ऋद्दण्डचक्र-
संयोगात् कम्भकारो यथा घटम् । करोति तद्वत्कृत्वा
गृहं वा गृहकारकः । हेममात्रमुपादाय रूपं वा हेम-
कारकः । निजलासासमायोगात् कोशं वा कोशकारकः ।
कारणान्येवमादाय तासुतास्वहं योनिषु । सृजत्वा-
त्मानमात्मा च संहृत्य करणानि च” या० सूत्रावात्मनो
भूतसृष्टिमभिधाय अनतिदूरे “सहस्रात्मा मया योव
आदिदेव उदाहृतः । मुखवाक् रूपज्ञाः स्पर्शस्तस्य वर्णा
यथाक्रमम् । पृथिवी पादतस्तस्य गिरसो द्यौरजायत ।
नस्तः प्राणा दिशः” इत्युक्तेः जगतामात्ममूलत्वात्तथात्वम्
“आत्ममूलमिदं सर्वं मात्मन्येव प्रलीयते” इति पुरा० ।

आत्मम्भरि वि० आत्मानं विभर्त्ति भू-खि सम् च उप० स० ।
खोदरमात्रपूरके देवातिथ्यनादरणेन आत्मपोषकत्वात्तस्य
तथात्वम् “आत्मम्भरिस्त्वं पिशितैर्नराणाम्” भट्टिः ।
“यथा तद्वात्मम्भरयोः कल्याणाद्यासङ्गवत्त्वात् प्राणादयः
न तथात्मम्भरिर्मुख्यः प्राणः किन्तु सर्वार्थः, कथमित्युच्यते
तेन मुख्येन यदप्राति यत्पिबति लोकस्तेनाशितेन पीतेन
चेतरान् प्राणादीन् प्रतिपालयति” छा० उ० भा० ।

आत्मयाजिन् आत्मानं ब्रह्मरूपेण कर्मकरणादिकं भावयन्
यजते यज-णिनि । “ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नेौ
ब्रह्मणा हुतम्” इत्युक्त्यनुभावनया ज्योतिषोमादिक-
कर्मकर्तारि आरूढौ ब्रह्मनिष्ठे १ कर्मयोगिनि “सर्वभूतेषु
चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि । समं पश्यन्नात्मयाजी स्वा-
राज्यमधिगच्छतीति” मनुक्ते आत्मतया २ सर्वभूतदर्शिनि च

आत्मयोनि पु० आत्मा योनिरस्य । १ चतुर्मुखे ब्रह्मणि २ शिवे
३ मनोभवे “प्रहर्तुमभ्युद्यतमात्मयोनिम्” कुमा० । ४ विष्णौ
च “आत्मयोनिः स्वयं ज्ञाता” विष्णुस० । आत्मैव योनि
रूपादानकारणं नान्यदिति भाष्योक्तेः विष्णौ स्त्रीत्वमपि ।

आत्मरक्षा स्त्री आत्मन एव रक्षा यस्याः । १ इन्द्रवारुणोच्छे-
६त० । आत्मनो रक्षा । २ शास्त्रोक्ते विप्लवकर्तृभ्य आत्मनो
रक्षणे च “आत्मरक्षायां जपे विनियोगः” सन्ध्याप्रयोगः ।

आत्मराम पु० आत्मनि रमते संज्ञायां कर्त्तरि घञ् । आत्म-
ज्ञानमात्रेण तप्ते योगीन्द्रे ।

आत्मराम पु० आत्मनो लाभः । आत्मनो यथ्यस्वरूपज्ञानेन

आत्मस्वरूपप्राप्तौ 'आत्मलाभात्परोलाभो नास्तीति' मुनयो विदुः । पुरा० "आत्मलाभपरिणामनिरोधैः" किरा० ।

आत्मलोक पु० आत्मैव लोकः प्रकाशः । स्वप्रकाशे आत्मनि । आत्मलोमन् न० इत० । सुखजाते लोमभेदे । श्लशुणि (दाडि) २ आत्मलोममात्रे च ।

आत्मवत् लि० आत्मा चित्तं वक्ष्यतयाऽऽख्यस्य सत्तुप् सस्य वः स्त्रियां ङीप् । । वक्ष्यचित्ते । "उदयादिष्वविकर्तर्मनसः सत्त्वमुच्यते । आत्मवान् सत्त्ववानुक्तं" इत्युत्पलमालोक्ते २ निर्विकारचित्ते च "प्रकृतिष्वात्मजमात्मवत्तया" रघुः "तस्मादस्मिन् सदा युक्तौ नित्यं स्यादात्मवान् द्विजः" । "गृहे गुरावरण्ये वा निवसन्नात्मवान् द्विजः" "पूर्वं पूर्वं गुरुतरं विद्यात् व्यसनमात्मवान्" "ब्रह्महत्याकृतं पापं व्यापोहन्त्यात्मवत्तया" इति च मनुः । "न त्वामेवंविधो- भावः स्पृष्टुमर्हति मानद ! । आत्मवन्तमिव व्याधिः पुरुषं दृष्टसेविनम्" भा० व० प० २७६ अ० । आत्मा प्रकाश- तथा विद्यतेऽस्य । आत्मप्रकाशके १ शास्त्रे "श्रुतमाविष्कृत- मात्मवत् त्वया" रघुः । आत्मना तुल्या क्रिया वति । ४ आत्म- तल्यक्रियायाम् अव्य० । "आत्मवन्मन्यते जगत्" इति नीतिः "माहवत् परदारेषु परद्रव्येषु लोड्ववत् । आत्मवत् सर्वभूतेषु यः पश्यति स पण्डितः" इति चाणक्यः ।

आत्मवश क्रि० आत्मनोवश आयसतात् । आत्माधीने । "यद्यदात्मवशं त स्यात्तत्तन् सेवेत यत्नतः" "सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम्" इति च मनुः ।

आत्मवश्य लि० आत्मा मनो वश्योऽस्य । वशीभूतमनस्को "आ- त्मवश्योविधेयात्मा प्रसादमभिगच्छति" गीता २ आत्मनो- वश्ये च ।

आत्मविक्रय पु० इत० । स्वदेहविक्रये । स च "गोबधोऽयाज्य- संयाज्यपारदार्यात्मविक्रय" इति मनुक्तेरुपपातकभेदः ।

आत्मविद् लि० आत्मानं यथार्थरूपेण वेत्ति विद-क्तिप् इत० । आत्मस्वरूपाभिज्ञे "आत्मविदोजनाः" आत्म शब्दे उदा० "अधीयन्नात्मविद्विद्याम्" भट्टः "तरति शोकमात्मवित्" श्रुतिः "ध्यानयोगसुपागस्य प्रसन्नमतयः सदा । सुखोप चयमव्यक्तं प्रविशन्त्यात्मवित्तमाः" भा० आश्व० प० ५१ अ० । आत्मानं स्वपक्षं वेत्ति क्तिप् । २ स्वपक्षं ज्ञातरि "य इहा- त्मविदो विपक्षमध्ये" माघः ।

आत्मविद्या स्त्री आत्मनोविद्या । आत्मनो यथास्वरूपावेदक- विद्यायाम् "आन्विषिकीश्चात्मविद्यां वाचान्तरम्भांस लोकेतः" मनुः । "आत्मविद्या च पौराणी धर्मशा-

स्त्रात्मिका तथा" नन्दिपु० सा च उपनिषद्गूपा तदुप- कारिशारीकविद्या च । तद्विद्यासाधने २ शास्त्रे च ।

आत्मवीर लि० आत्मा प्राणः वीर इव यस्य । १ विशिष्टबलयुक्तो २ श्यालको ३ पुत्रो विदूषको च पु० मेदिनिः ।

आत्मवृत्ति स्त्री आत्मनोवृत्तिः । १ आत्मनोवर्त्तनोपाये । आत्मनि वृत्तिः स्थितिर्यस्य । २ स्ववृत्तौ पदार्थे लि० ।

आत्मशक्ति स्त्री इत० । आत्मानुरूपशक्त्यर्थे । "दैवं निहृत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या" नीतिः शक्तिश्च कार्यजननातुक्कूलः सामर्थ्यभेदः सा च देहप्राणादिनिष्ठा । आत्मनः परमात्म- नो जगज्जननशक्तौ २ भावायाञ्च "देवात्मशक्तिं" स्वगुणैर्निगूढाम्" श्रुतिः । [य्यास् राजनि० ।

आत्मशक्त्या स्त्री आत्मा स्वरूपं शक्त्यमिव यस्याः । शताव- आत्मशुद्धि स्त्री आत्मनः देहस्य मनसो वा शुद्धिः । १ देह- शुद्धौ २ चित्तशुद्धौ च शुद्धिश्च अशुद्धिगच्छे व्याख्याता ।

आत्मज्ञाघा स्त्री इत० । आत्मनोऽसत्यगुण्याविष्करणे गर्भभेदे 'आत्मज्ञाघा विवर्जितः' महापुरुषलक्षणम् ।

आत्मसंयम पु० आत्मनो मनसः संयमः । चित्तसंयमने 'आत्मसंयमयोगार्त्ता जुहुति ज्ञानदीपिते' गीता ।

आत्मसमुद्भव पु० आत्मा देहोमनः परमात्माया समुद्भवोऽस्य । १ पुत्रो "हृताक्षिहन्तेह नरर्षभेण वयं कुरेशात्मसमुद्भवेन" भा० द्रो० प० ११८ अ० । २ मनोभवे कामे च पु० ३ मनो- जन्ये सुखादौ लि० ४ कन्यायां ५ बुद्धौ च स्त्री परमात्मस- म्भूते ईक्षाकाशादौ लि० । ७ चतुर्मुखे ऽग्निश्वे ८ निष्णौ १० परमात्मनि च पु० ।

आत्मसम्भव पु० सम्भवत्यस्मात् सम्+भू-अपादाने अप् आत्मा सम्भवो यस्य । तनूजे १ पुत्रे । "एवमाक्षरतिरात्मसम्भवान् तान् निवेश्य पतरोऽपि तत्र सः" । "चकार नान्ना रघु- रात्मसंभवम्" "तदात्मसम्भवं राज्ये मन्त्रिद्वयाः समादधुः" इति च रघुः २ मनोजन्ये लि० ३ कामे सुखादौ पु० ४ कन्यायां ५ बुद्धौ च स्त्री । ईक्षाकाशादौ ७ भूते लि० । "तस्माद्वा एतस्मादात्मनः आकाशः सम्भूत आकाशाद्वायुर्वायोरग्नि- रनेरापः अद्भ्यः पृथिवीति" सुत्युक्तेस्तेषां तथात्वम् आत्मसंभवादयोऽप्यत्र । आत्मा परमात्मा सम्भवोऽस्य । ७ चतुर्मुखे पु० आत्मना सम्भवति अप् । ऽग्निश्वे ८ निष्णौ १० परमात्मनि च पु० ।

आत्मसाक्षिन् लि० आत्मनः बुद्धिदत्तेः साक्षी प्रकाशकः । वेदानादिसतसिद्धे बुद्धिद्विप्रकाशके चैतन्ये ।

आत्मसात् अव्य० कात्स्न्येनात्मनोऽधीनो भवति सम्प्रदाते

अधीनं करोति वा साति । कात्स्न्येनात्माधीनतया सम्पन्ने तथा भूते तथा क्रियमाणे च । अस्य च सम्पत्त्यादियोगे एव साधुत्वम् आत्मसाङ्गतः आत्मसात् सम्पन्नः आत्मसात्कृत इत्यादि । “दुरितैरपि कर्तुमात्मसात्” रघुः “अग्नीन् वाप्यात्मसात्कृत्य” या० सूक्तिः । [च ।

आत्मसिद्धिं लि० आत्मना सिद्धः । १ स्वयंसिद्धे २ अयत्ननिष्पन्ने आत्मसिद्धिं स्त्री आत्मरूपा सिद्धिः । आत्मभावलाभे मोक्षे आत्मसुखं लि० आत्मैव सुखमस्य । आत्मलाभमात्रेण सुखिनि १ आत्मैव सुखं सच्चिदानन्दरूपत्वात् । २ आत्मरूपे परमानन्दे न ।

आत्मस्य लि० आत्मने आत्मज्ञानाय तिष्ठते यतते स्था-क ४त० । १ आत्मस्वरूपज्ञानाय यतमाने आत्मनि मनसि तिष्ठति स्था-क ७त० । २ मनोवृत्तिपदार्थे लि० । [धियोजने । आत्महत्या स्त्री आत्मनो देहस्य हननम् । देहस्य प्राणै- आत्महन् लि० आत्मानं हतवान् हन-क्तिप् । “येऽन्यथा सन्तमात्मानमकर्तारं स्वयंप्रभुम् । कर्ता भोक्तेति मन्यन्ते त एवात्महनो जना,” इत्युक्तलक्षणे आत्मनो यथार्थज्ञानरहिते, देहाद्यभिमानिनि, “अन्धं तमस्ते प्रविशन्ति ये के चात्मनोजनाः” कठ० ७० “लम्बा कथञ्चिद्वरजन्म दुर्लभं तत्रापि पुंस्त्वं श्रुतिपारदर्शनम् । यस्त्वात्मसुखं न यतेत मूढधीः स आत्महा स्वं विनिहन्त्यसदृशहात्” विवे० चू० । आत्मनो यथार्थज्ञानाभावे आत्महत्वमुक्तम् । “असुख्यानाम ते लोका अन्धेन तमसा वृताः । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनोजनाः” ईशोप० । “मयातुक्कुलेन न भस्वतेरितं पुमान् भवाब्धिं न तरेत् स आत्महा” भाग० २ आत्मघातिनि जने च । आत्मघातिनृशब्दे विवृतिः ।

आत्माधीन पु० आत्मनोऽधीनः । १ पुत्रे, २ श्यालके ३ विद्व- षके च हेम० ४ बलशुक्ते ५ स्वाधीने लि० ।

आत्मानुरूप लि० आत्मनोऽनुरूपम् । जातिवृत्तादिना स्व- त्तत्वे “तस्यामात्मानुरूपायामात्मजन्मसत्सुकः” रघुः ।

आत्मापहारक लि० आत्मानमपहरति निज्जुते अप+हृ- ण्बुल् । आत्मनो यथास्वरूपनिज्वकारिणि “येऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा सत्सु भाषते । स पापकृतमो लोके स्तेन आत्मापहारकः” मनुः । णिनि । आत्मपहारी अप्यत्र “किं तेन न कृतं पापं चौरैणात्मापहारिणा” सूक्तिः स्त्रियां ङीप् ।

आत्माराम लि० आत्मा आराममिव रतिस्थानं रति- साधनं वा यस्य । ज्ञानाय यतमाने योगिनि “आत्मा-

रामाविहितरतयोर्निर्विकल्पे समाधौ” वेणी० । “आत्म- क्रीडस्य सततं सदात्मभिष्टुनस्य च । आत्मन्येव सुदृढप्रस्य योगसिद्धिर्न दूरतः । यश्चात्मव्यतिरेकेण किञ्चिद्विश्वं न पश्यति । आत्मारामः स योगीन्द्रो ब्रह्मभूतो भवे- दिति” काशी० उक्ते योगीन्द्रभेदे च ।

आत्मात्म पु० ६त० । हृदयस्थे “पितृसन्तानुहरणे आत्मा- लम्भेवेद्यक्षणे” कात्या० सू० “आत्मात्मन्ने हृदयस्थे” रघु० ।

आत्माग्निं पु० आत्मानं स्वकुलमग्निं अग्र-णिनि ईत० । स्वकुलभक्षके मीने तस्य सकुलभक्षकत्वात् तथात्वम् अतएव “अवलस्वकुलाग्निर्नो भयान्” नै० “मत्स्या इव जना- नित्यं भक्षयन्ति परस्परमिति च” रामा० वर्णितम् ।

आत्माश्रय पु० आत्मानमाश्रयति आ+श्रि-अच् ईत० । १ स्वस्य श्यामेक्षित्वहेतुकानिष्टप्रसङ्गरूपे तर्कदोषभेदे । तर्कः पञ्चविधः तर्कशब्दे वक्ष्यते तत्र “स्वस्य श्यामेक्षित्वेऽनिष्टप्रसङ्ग आत्माश्रयः स च उत्पत्तिस्थितिजप्रहारा त्वेषा यथा यद्ययं घटएत- द्घटजन्यः स्यात्तदैतद्घटानधिकरणक्षणेत्तरवर्त्ती न स्यात्, यद्ययं घटएतद्घटवृत्तिः स्यात् एतद्घटव्याप्योन स्यात्, यद्ययं घटएतद्घटज्ञानाभिन्नः स्यात् ज्ञानसाम्यीजन्यः स्यात् एतद्घटभिन्नः स्यादिति वा सर्वस्वापाद्याम्” न्यायसूत्रवृत्तिः । २ स्वाश्रिते ३ चिन्ताश्रिते च लि० ईत० । ४ स्वस्याश्रये पु० ।

आत्मीय लि० आत्मनोऽयम् क्व । आत्मसंबन्धिनि । “आ- त्मीयां सतिमादाय कुर सज्जनरञ्जनम्” सा० द० “किमिदं द्युतिमात्मीयां न बिभ्रति यथा पुरा” कुमा० “प्रसाद- मात्मीयमिवात्मदर्शः” रघुः अहमेनं प्रज्ञायतेनात्मीयं करिष्यामि” हितो० ।

आत्मे श्वर लि० आत्मनो मनस ईश्वरः । चित्तविकार- निवारके मनःसंयमकारके “आत्मे श्वराणां न हि जातु विघ्नाः समाधिभेदप्रभवो भवन्ति” कुमा० ।

आत्मोत्पत्ति स्त्री आत्मन उत्पत्तिः स्वोपाध्यन्तःकरणवृत्ति- कर्मणाऽपूर्वदेहसंयोगः । स्वोपाधीभूतान्तःकरणवृत्ति- कर्मणाऽपूर्वदेहसंयोगरूपे आत्मनो जन्मानि । तदुत्पत्ति- प्रकारः मितान्तरायां दर्शितो यथा ।

“निमित्तमन्तरः कर्त्ता बोद्धा ब्रह्म गुणो वशी । अजः शरीर- यक्षणात्स जात इति कीर्त्यते” “आत्मनः सकलजगत्प्र- ञ्चाविर्भावेऽ विद्यासमावेशवशात्समवायसमवायिनिमित्तमि- त्येवं स्वयमेव त्रिविधमपि कारणम् । न पुनः कार्यकोटि- निविष्टः यस्मादन्तरोऽविनश्वरः । ननु सत्त्वादिसुषुप्तविकारस्य सुखदुःखमोहात्मकस्य कार्यभूते जगत्प्रपञ्चे दर्शनानुष-

एष स्वयं नाशान् न तद्विधत्तेः पुरुषार्थत्वमिति बोध्यम् ।
 आत्यन्तिकप्रलय ए० कर्म० । प्रलयभेदे । प्रलयस्तावत्
 चतुर्विधः” यथाह वेद० प० “स च चतुर्विधः नित्यः
 प्राकृतो नैमित्तिक आत्यन्तिकश्चेति । तत्र नित्यप्रलयः सुषुप्तिः
 तस्याः सकलकार्यप्रलयरूपत्वात् धर्माधर्मपूर्व्व संस्काराणाञ्च
 तदा कारणात्मनापस्थानं तेन सुप्तोत्थितस्य न सुखदुःखा-
 दानुपपत्तिः न वा स्मरणानुपपत्तिः । न च सुषुप्तावन्तः
 करणस्यापि विनाशे तदधीनप्राणनादिक्रियानुपपत्तिः
 वस्तुतः श्वासाद्यभाजेष्वपि तदुपलब्धेः पुरुषान्तरविभ्रम-
 मात्मत्वात् सुषुप्तशरीरोपलम्बवत् । नचैवं सुषुप्तस्य परे-
 तादविशेषः, सुषुप्तस्य हि लिङ्गशरीरं संस्कारात्मना
 तत्रैव वृत्तं ते परेतस्य तु लोकान्तरे इति वैलक्षण्यात् ।
 यद्वा अन्नःकरणस्य द्वे शक्ती ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्त्येति
 तत्र ज्ञानशक्तिविशिष्टान्तःकरणस्य सुषुप्तौ विनाशः न तु
 क्रियाशक्तिविशिष्टस्येति प्राणनादवस्थानसंबन्धम् । “यदा
 सुप्तः स्वप्नं न कञ्चन पश्यति अथास्मिन् प्राण एवैकधा
 भवति अथैनं वाक् सर्वैर्नामभिः सहाप्येति सता सौम्य !
 तदा सम्पन्नो भवति स्वमपीतोभवतीत्यादि” श्रुतिरुक्त सुप्तौ
 मानम् । प्राकृतप्रलयस्तु कार्यब्रह्मविनाशनमित्तकः
 सकलकार्यविनाशः । यदा तु प्रागेवोक्तचब्रह्मसाक्षात्-
 कारस्य कार्यब्रह्मणो ब्रह्माण्डाधिकारलक्षणप्रारब्ध-
 कर्मसमाप्ते विदेहकैवल्यात्मिका परा मुक्तिः तदा तल्लोक-
 वासिनामप्युक्तचब्रह्मसाक्षात्काराणां ब्रह्मणा सह विदेह
 कैवल्यम् “ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे । पर-
 स्थान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदमिति” श्रुतेः । एवं
 स्वलोकवासिभिः सह कार्यब्रह्मणि सच्च्यमाने तदधिष्ठि-
 तब्रह्माण्डतदन्तर्वर्त्तिनिखिललोकतदन्तर्वर्त्तिस्थावरादीनां
 भूतानाञ्च प्रकृतौ मायायां लयः न तु ब्रह्मणि, बाधरू-
 पविनाशस्यैव ब्रह्मनिष्ठत्वादतः प्राकृत इत्युच्यते । नै-
 मित्तिकप्रलयस्तु कार्यब्रह्मणोदिवसवसानमित्तकः
 त्रैलोक्यमात्रप्रलयो नैमित्तिकप्रलयः । ब्रह्मादिवसवत-
 र्युगसहस्रपरिमितः “चतुर्युगसहस्राणि ब्रह्मणोदि-
 नश्च्यते” इत्यादिवचनात् । प्रलयकालोऽपि दिवस-
 कालपरिमितः रात्रिकालस्य दिवसकालतुल्यत्वात् ।
 प्राकृतप्रलये नैमित्तिकप्रलये च पुराणवचनानि प्रमाणानि
 “द्विपराद्धे त्वतिक्रान्ते ब्रह्मणः परमेष्ठिनः । तदा प्रकृ-
 तयः सप्त कल्पन्ते प्रलयाय हि । एष प्राकृतिकोराजन् !
 प्रकृतौ यत्र लीयते” इति वचनं प्राकृतप्रलये मानम् ।

“एष नैमित्तिकः प्रोक्तः प्रलयोयत्न विश्वसृक् । येतेऽन-
नासने नित्यमात्मसात्कृत्य आत्मभूरिति” वचनं नैमित्तिक
प्रलये मानम् । तुरीयप्रलयस्तु ब्रह्मासात्कारनिमित्तकः
सर्वगोक्षः सर्वजीववादे युगपदेव नानाजीववादे तु क्रमे-
ण “सर्वैकोभवन्ति” इत्यादि श्रुतेः । तत्वाद्यास्तयोऽपि
लयाः कर्मोपरमनिमित्ताः तुरीयस्तु ज्ञानोदयनिमित्तो-
लयोऽज्ञानेन सृष्टेवेति विशेषः । अत्र तुरीयः आत्य-
न्तिकः तत्र विशेषमाह सि० शि० “दृष्टिर्वि-
भेरिभूतः समन्तात् स्याद्व्योजनं भूतभूतपूर्वैः । ब्राह्मे
लये व्योजनमात्रद्वेर्नाथो भूतः प्राकृतिकोऽखिलायाः ।
दिनेदिने यन्मन्यते हि भूतैर्दैनंदिनं तं प्रलयं
वदन्ति । ब्राह्मं लयं ब्रह्मादिमानकात् भूतानि यद्-
ब्रह्मतत्त्वं विनान्ति । ब्रह्मात्यये यत् प्रकृतिं प्रयान्ति स-
र्वगद्यतः प्राकृतिकं कृतीन्द्राः । लीनान्यतः कर्मपुटान्-
रत्वात् पृथक् क्रियन्ते प्रकृतिविकारैः । ज्ञानान्दि-
ग्धाखिलपुण्यपापा मनः समादाय हरौ परेणे । यद्यो-
गिनो यान्त्यनिवृत्तिमश्नादात्यन्तिकं चेति लयश्चतुर्थी” ।
“अत्र लयो भूतविनाशः । स तु साम्प्रतं प्रत्यक्षपुण्यद्वये
स दैनंदिन उच्यते । यो ब्रह्मादिमानो चतुर्थ्युगसहस्राव-
साने लोकत्रयस्य संहारः स ब्राह्मो लय उच्यते । तत्वा-
लीपपुण्यपापा एव लोकाः कालवशेन ब्रह्मागरीं प्रवि-
शन्ति । तत्र सुखं ब्राह्मणाः, बाह्वन्तरं क्षत्रियाः, ज-
रुद्वयं वैश्याः, पादद्वयं शूद्राः । ततो निशवसाने
पुनर्ब्रह्मणः सृष्टिं चिन्तयतो सुखादिस्थानेभ्यः कर्मपुटा-
न्तरत्वाद्ब्राह्मणादयस्तत एव निःसरन्ति । तस्मिन्
प्रलये भूवो व्योजनमात्रद्वेर्विलयो नाखिलायाः । अथ
यदा ब्रह्मण आयुषोऽन्तस्तदा यः प्रलयः स महाप्रलय
उच्यते । तत्र ब्रह्मा ब्रह्माण्डे, तत् पाञ्चभौतिके,
भूर्जले, जलं तेजसि, तेजो वायौ, वायुराकाशे,
आकाशमहंकारे, अहंकारो महत्सत्त्वे, महत्सत्त्वं
प्रकृतौ । एवं सकलभुवनलोका अलीपपुण्यपापा एवा-
व्यक्तं प्रविशन्ति । यदा भगवान् सिद्धुः प्रकृतिपुरुषो
जोभवति । तदा तानि भूतानि कर्मपुटान्तरत्वात् प्रकृतेः
स्तत एव निःसरन्ति । यथाह श्रीविष्णुपुराणे पराशरो
जगदुत्पत्तिकारणम् । “प्रधानकारणीभूता यतो वै सृज्य-
यक्तय” इति सृज्ययक्तयस्तत्कर्माणि । तान्येव सृष्टौ सृज्यं
कारणम् । इतराणि निमित्तकारणानि । अन्यैरप्युक्तम् ।
“नाभूक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि” । “नद्यात्मनां

भवति कर्मफलोपभोगः कायाहिनेत्यादि” । अस्मिन् प्रलये
ऽखिलाया भूवो नाश इत्यर्थः । तथा “ज्ञानान्दिग्धाखि-
लपुण्यपापा योगिनो विषयेभ्यो मनः समादाय समाकृत्य
तद्भरौ समाहितं कृत्वा यान्ति देहं त्यजन्ति । अवि-
वृत्तिं यान्ति । स आत्यन्तिको लय इति” प्रमिता-
आत्ययिक त्वि० अत्ययः नाशः प्रयोजनमस्य ठक् । नाशप्रयो
जनके कमेणि “अथिअवज्ञात्ययिकं समेत्य” भट्टिः ।
“एकाकिनश्चात्ययिके कार्ये” प्राप्ते भयप्रदे” मनुः ।
“कश्चिदात्यमिकं श्रुत्वा तदर्थमनुचिन्त्य च । प्रियाण्यनुभवन्
शेषे न त्वमन्तःपुरे नृप !” भा० स० प० ५ अ० ।

आत्येय पु० अत्येरपत्यम् ठक् । अत्यसनेरपत्ये तस्याप-
त्यानि ब्रह्मन्तेषु मन्वन्तरभेदे केचित् सप्प्रथमध्य-
पातिनः यथा ५ मन्वन्तरे “वेदबाहुयदुम्वश्च सुनिर्वेद
शिरास्तथा । हिरण्यरोमा पर्जन्य ऊर्ध्वबाहुश्च
सोमजः । सत्यनेत्रस्तथात्रेय एते सप्प्रथमोऽन्तरे” ।
८ मन्वन्तरे । “रामोव्यासस्तथात्रेयो दीप्रिमानिति वि-
श्रुतः भारद्वाजस्तथात्रैषिणिरक्षत्यामा महाद्युतिः । गोत-
मस्यात्मजश्चैव शरद्वाजाम गौतमः । कौशिको दानवश्चैव
रुक्ः काश्यप एव च । एते सप्त महात्मानो भविष्यास्तुनि-
सत्तपाः । ब्रह्मणः सद्यसाश्चेति धन्याः सप्प्रथयः सृताः” ।
९ मन्वन्तरे । “मेधातिथिस्तु पौलस्त्यो वसुः काश्यप
एव च । ज्योतिष्मान् भार्गवश्चैव द्युतिमानङ्गिरास्तथा ।
शवनश्चैव वाशिष्ठ आलेयोहव्याहनः प्रौलहः सत्य
इत्येते स्तनयो रौहितेऽन्तरे” । १० मन्वन्तरे “हविष्मान्
पौलहश्चैव सुकृतिश्चैव भार्गवः । आपोमूर्तिस्तथा
ऽलेयो वाशिष्ठश्चाष्टकः सृतः । पौलस्त्यः प्रमतिश्चैव नभोग-
श्चैव काश्यपः । अङ्गिरा नभसः सत्यः सप्तैव परमर्षयः”
११ मन्वन्तरे । “हविष्मान् काश्यपश्चापि हविष्मान् वसु
भार्गवः । तरुणश्च तथात्रेयो वाशिष्ठस्तनयस्तथा ।
अङ्गिराश्चोदधिष्णश्च पौलस्त्योनिश्चरस्तथा । पौलहश्चाग्नि-
तेजाश्च भाव्याः सप्त महर्षयः” १२ मन्वन्तरे । “द्युतिर्वि-
शिष्टपुत्रश्च आलेयः सुतपास्तथा । अङ्गिरास्तमसोमूर्ति-
स्तपस्वी काश्यपस्तथा । पयोऽशनश्च पौलस्त्यः पौलहश्च
तपोरविः । भार्गवः सप्तमस्तेषां विशेषश्च ततोऽष्टतिः” ।
१३ मन्वन्तरे । अङ्गिराश्चैव द्युतिमान् पौलस्त्यो हव्यपस्तु
वः । पौलहस्तपद्वीर्णश्च भार्गवश्च निरुत्सुकः । निष्-
प्रकम्पस्तथाऽऽलेयो निर्मोहः काश्यपस्तथा । सुतपाश्चैव
वाशिष्ठः सप्तैते तु महर्षयः” १४ मन्वन्तरे । अग्नीध्रः

काश्यपश्चैव पौलस्त्यो भार्गवस्तथा । भार्गवो ह्यतिबाहुश्च
शुचिराङ्गिरस्तथा । शुकश्चैव तथात्रेयः शुको वासिष्ठ
एव च । अजितः पौलहृश्चैव अन्यः सप्तर्षयोमताः”
हरिवं० ७३० । तथा च मन्वन्तरभेदे सप्तर्षिमध्ये अत्रि-
पुत्रा सत्यनेनादयः । वैवास्वते तु मन्वन्तरे दत्तः दुर्वासाः
सोमश्चेति त्रय आत्मेयाः प्रसिद्धाः । ते च ब्रह्मेशा-
च्युतांशजाः तथोक्तम्” भाग० ४ स्क० १ अध्या० ।
“आत्मेऽपत्यनसूया त्रीन् जज्ञे सुयशसः सुतान् । दत्तं
दुर्वाससं सोममात्मे शब्रह्मसंभयान् । शीविदूरउवाच ।
आत्मेष्टे हे सुरश्रेष्ठाः स्थितुत्पत्त्यन्तहेतवः । किञ्चिच्चि-
कीर्षवोजाता एतदाख्याहि मे गुरो । श्रीमैत्रेयउवाच ।
ब्रह्मणा नोदितः सृष्टावतिर्ब्रह्मविदांवरः । सह-
पत्या ययादृष्टं कुलाङ्गिं तपसिस्थितः । तस्मिन् प्रसूत
स्ववक्रपलाशाशोककानने । वार्मिः स्ववज्जिह्वुष्टे नि-
र्विभ्रयायाः समन्ततः । प्राणायामेन संयम्य मनो वर्ष
शतं मुनिः । अतिषुदेकपादेन निर्द्वन्द्वोऽनिलभोजनः ।
शरणं तं प्रपद्योऽहं य एव जगदीश्वरः । प्रजामात्मस-
मां मद्भ्यं प्रयच्छत्विति चिन्तयन् । तप्यमानम् विभु-
वनम् प्राणायामैधसाग्निना । निर्गतेन मुनेर्बुद्धिः स-
मीक्ष्य प्रभवस्तथः । अक्षुरोमुनिगन्धर्वसिद्धविद्याधरो-
रगैः । वितायमानयशस्तदाश्रमपदं ययुः । तत्प्रादु-
र्भावंसंयोगविद्योतितमना मुनिः । उत्तिष्ठन्नेकपादेन दृष्टे
विबुधवभान् । प्रणम्य दण्डवद्भूमावुपतस्थेऽर्हणाञ्जलिः ।
दृषत्संस्तुपर्णस्यानुस्रैः स्रैश्चिद्रैः सुचिञ्जितान् । कपायल्लोकेन
हृषद्दनेनोपलब्धितान् । तच्छोचिषा प्रतिहृते निमील्य
मुनिरक्षिणो । चेतस्तत्प्रपणं युक्कृत्तावीत् संहताञ्जलिः ।
क्षणाया सूक्तया वाचा सर्वलोकगरीयसः । अत्रिरु-
वाच । विश्वोद्भवस्थितिलयेषु विभज्यमानैर्मायागुणैरनुयुगं
विमृहीतदेहाः । ते ब्रह्मविष्णुगिरिशाः प्रणतोऽस्य हृत्
वस्त्रेभ्यः कएव भवतां न इहोपहृतः । एकोमयेह भग-
वान् विविधप्रधानैश्चिक्तीकृतः प्रजमनाय कथं नु ययम् ।
अत्रागतास्तनुवृतां मनसोऽपि दूरा ब्रूत प्रसीदत महानि-
ह विस्मयं मे । श्रीमैत्रेयउवाच । इति तस्य वचः श्रुत्वा-
त्यस्ते विबुधर्षभाः । प्रत्याहुः अक्षया वाचा प्रहस्य
तदृषिं प्रभो ! । श्रीदेवाञ्जुः । यथा हतस्ते संक-
ल्पोभ्यस्तेनैव नान्यथा । स ते सङ्कल्पस्यते ब्रह्मन् यद्द्वै ध्या-
यति ते वयम् । अथाकादंशभूतास्ते आत्मजालोक
विभृताः । भवितारोऽङ्ग भङ्गान्ते विभृश्रान्ति च ते

यशः । एवं कामवरं दत्त्वा प्रतिजग्मुः सुरेश्वराः । सभा-
जितास्तयोः सस्यग्दम्भलोभिषतोस्ततः । सोमोऽभू-
दब्रह्मणोऽंशेन दत्तोविष्णोस्तु योगवित् । दुर्वासाः शङ्क-
रस्यांशोनिबोधाङ्गिरसः प्रजाः” । आत्मेयश्च शुकवजुः
सम्प्रदायप्रवर्तकः वंशगणनायाम् “भरद्वाज आत्मेयात्
आत्मेयोमागटेः” शत० ब्रा० पठितः स्त्रियां ङीप् ।
“आत्मेयश्चि” उत्तरच० शुकवजुषां सम्प्रदायप्रवर्तक
वंशगणनायाम् “आत्मेयोपत्तादात्मेयोपत्त इति” शत०
ब्रा० । “पुत्रमन्यनकर्मणः स्त्रीसंस्ताराङ्गत्वेनोक्तत्वात्
तत्तन्निधानादयं वंशः स्त्रीप्राधान्येनोच्यते” भा० ।
२ अत्रिगोत्रमध्ये श्रेष्ठे पु० । “आत्मेयाय चाग्नी-
ध्रवत्सदसः पुरस्तादुपविष्टाय क आत्मेयं क आत्मेय-
मिति त्विहोक्ता” कात्या० १०, २, २१ । “आत्मेयाय अत्रि-
सगोत्राय अतिप्रधराय” वा कर्कः “आत्मेयाय हिरण्यं
ददाति” शत० ब्रा० । बह्वेषु ढकोलक् अत्रयः अत्रि-
पुत्रेषु कचिच्च । “आगस्याश्च महाभागा आत्मेया-
योत्तमव्रताः । सर्वस्य जगतः श्रेष्ठाः पूजिता ब्राह्म-
णास्तथा” भा० व० २१ अ० । तेषां श्रेष्ठत्वं च यज्ञे
अनिन्दित्विद्मोऽपि तेभ्यो दक्षिणादानस्य” शत० ब्रा०
उक्तेः यथा “आत्मेयाय हिरण्यं ददातीत्युपक्रम्य
“अत्रिणां कृषीणां होतासावैतत् स दोऽसुरतमसमभिषुप्रुवे
त ऋषयोऽत्रिमब्रुवन्ने हि प्रत्यङ् इदं तमोऽपजहोति
स एतत्तमोऽपाहृद्यं वै ज्योतिर्य इदं तमोऽपावधी-
दिति तस्मा एतदुदक्षिणाभनयन् ज्योतिर्हिरण्यं तद्वै स
तत्तेजसा वीर्यैर्षिस्तमोऽपजघानायैष एतेनेवैतज्ज्यो-
तिषा तमोऽपहन्ति तस्मादात्मेयाय हिरण्यं ददातीति” ।
अत्रिप्रशंसया च तद्वंशजानां प्रशंसा । सचान्दत्ति-
मेव “आत्मेयाय चाग्नीध्रवदित्यनन्तरम् “अत्रिभ्यो
दक्षिणां ददातीति कात्या० सूत्रे” अत्रिक्त्वविशेष-
णात् तत्पूर्वस्य अष्टकमिति” कर्कः । १ देहस्य रसभेदे” हेम०
४ मदीभेदे स्त्री “करतोया तथात्रेयो लौहित्यश्च महानद”
भा० स० प० ६ अ० वर्णिता । “आत्मेयो वक्ष्यामो रजस्तला-
वृत्तस्त्रातामात्मेयोमाहुः आत्मेयैरामपत्यं भवतीत्यात्मेयो-
मिति” वंशोक्तभिर्ध्वनयुक्तायाश्चतुस्त्रातायां ५ स्त्रियां स्त्री
“इत्या गर्भमविज्ञातमेतदेव व्रतं चरेत् । राजस्यवैद्यावी-
जानावात्मेयैमेव च स्त्रियम्” मनुः “आहितार्गे ब्राह्मणस्य
हत्या पत्नीमनिनिन्दिताम् । ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यादात्मेयो-
पस्यैव च” अङ्गि० । “आगस्याश्च त्वविहृताती चरेद्ब्रह्म”

जनोन्नतम् । गर्भहा च यथावर्त्तं तथात्वे योनिस्तदकः”
 या० । आत्मेयोयमिति ज्ञात्वा तस्या वधे तु ब्रह्मह-
 त्वाव्रतद्विगुणव्रतम् कार्यम् ब्रह्महत्याव्रतसङ्गा “एवं
 तु समभिज्ञातामात्रेयो वा निपातवेत् । द्विगुणा ब्रह्म-
 हत्या वै आत्मेयोनिधने भवेत्” भा० शा० प० १६५ अ०
 उक्तोः । अथादि० भरद्वाजार्थे ऋजु । आत्मेयावयवः भार-
 द्वाजस्ये तद्गोत्रजे पु० स्त्री० । आगलशब्दात् आत्मेयार्थे अण् ।
 आगल आत्मेयः अन्यः आगलिः सि० कौ० । आत्मेयो+स्यार्थे
 कन् । आत्मेयिका अतुमत्यास्तुतज्ञातायां स्त्रियाम् स्त्री ।
 आथर्वण्य पु० अथर्वणा सुनिना इटो वेदः अण् आथर्वण्यः तम-
 धीते वेत्ति वा पुनः अण् । १ अथर्ववेदश्चे ब्राह्मणे,
 आथर्वणिकस्य धर्म आश्चायो वा अण् इकलो-
 पञ्च । २ अथर्ववेदधर्मे शतदानाये च । अथर्वणं वेदम-
 धीते वेत्ति वा अण् । ३ अथर्ववेदस्याध्वेतरे ५ वेत्तरि च
 तत्कल्पज्ञातरि ईपुरोहिते पु० । तेषां समूहः अण् ।
 ७ अथर्वसमूहे न० । अथर्वणा प्रोक्तमधीयते अण् तस्य
 तु बङ्गपु लुक् । अथर्वण इत्येव । अथर्वणि विहितं
 कर्म अण् । अथर्ववेदविहिते दक्षिणारादौ कर्मणि
 न “आथर्वणेन ज्ञाना च” स्मृतिः एतत्कर्मकर्मात्वे च
 “अग्नौ साजिगत्याथर्वणेन विधिनाऽर्घ्यमणम्” दशकुमा० ।
 आथर्वणिक लि० अथर्वणं वेदमधीते वेत्ति ठक् दाण्ड्या०
 नि० । अथर्ववेदपाठके विप्रे ।
 आदंश पु० आ+दन्श-भावे यञ् । दंशने । “आदंशः
 सर्वलूतानामेतदादंशलक्षणम्” सुश्रु० । आदंशश्च दन्नादि
 साध्यव्यापारभेदः । आदश्यते अत्र आधारे षञ् ।
 २ आदंशस्थाने “आदंशं खेदितं चूष्यैः प्रच्छितं प्रति-
 सारयेत्” सुश्रु० । करणे षञ् । ३ दन्ते
 आददि लि० आ+दा-कि द्विष । आदानकर्त्तरि ‘वीलु
 द्वेषा अनुवश अणमाददि’ ऋ० २, २४, १२ ।
 आदर पु० आ+ड-कप् । १ गौरवहेतुके कर्मणि सम्माने ।
 “न जातहाईन न विद्विषादरः” किरा० । “दरादराभ्यां
 द्रकस्मिनो पमे” नैष० । “तद्दर्शनादभूच्छब्दोभूयान्
 दारार्थमादरः” कुमा० । २ आरम्भे श्रद्धासक्तौ । “तां
 प्रणामादरस्तज्जाम्बूनदविभूषणम्” कुमा० । ४ यत्ने च
 “यह्यन्मपताकाश्रीरपौरादरनिर्मिता” कुमा० ।
 आदरणीय लि० आ+ड-अनीयर् । सम्माननीये । तव्य ।
 आदर्शव्योऽप्यत्र लि० ।
 आदर्श पु० आदश्यतेऽत्र दृग्-आधारे षञ् । १ दर्पणे, तत्र हि

विम्बपदार्थस्य प्रतिविम्बपतनात्, तत्संयोगेन नयनरश्मीनां
 परावर्त्तने वा विम्बप्राहितया विम्बं दृश्यते इति
 तस्य तथात्वम् । “आदर्शविम्बस्तिमितायताञ्ची” कुमा०
 नेपथ्यदर्शिनस्काया तस्यादर्शहिरण्ये” रघुः । आद-
 श्यते सम्यग्रूपेण ज्ञायते यन्वार्थोऽस्मिन् । टीकायां
 ३ प्रतिरूपपुस्तकादौ यत्तत्पञ्चरसन्निवेश इहा तदनु रूप
 मन्यन्निव्यते तादृशे पुस्तके । “यथादर्शं तथा लिखितं
 मिति भूरिप्रयोगः । आदर्शो गुणानाम् काद० । तत्र
 तदीयगुणान् इहा परैस्तथागुणा आश्रीयन्त इति तस्य
 तथात्वम् ४ जनपदसोमाभेदे च । ततोभवादौ वुञ् ।
 आदर्शकः । जनपदावधिस्तृचकस्थानभवे लि० ।

आदर्शमण्डल पु० आदर्श इव मण्डलमस्य । आदर्शाकार
 मण्डलयुक्ते सर्पभेदे सर्पभेदासङ्गा । “मण्डलनिनस्तु
 आदर्शमण्डलः श्वेतमण्डलः” इति सुश्रु० उक्तः । आद-
 र्शमण्डलमिव । २ मण्डलाकारे दर्पणे न० ।

आदहन न० आ+दह-भावे ल्युट् । १ दाहे २ हिंसायां
 ३ कुत्सने च । आदह्यतेऽत्र आधारे ल्युट् । ४ प्रशयाने ।
 “अर्द्धमादहनं प्राप्त आसीनोदक्षिणामुखः” रुन्दो० प० ।
 “आदह्यतेऽस्मिन्निति आदहनं प्रशयानम्” शु० त० रघु० ।
 आदाह लि० आ+दा-हच् । यहीतरि “दाता नित्यमना
 दाता सर्वभूतानुकम्पकः” या० आदाननित्याच्चादाहः” मनुः ।
 आदादिक लि० अदादिगणे पठितः ठक् । अदादिगणपठिते
 घातभेदे । “आदादिकस्य यङ्गणं” सि० कौ० ।

आदान न० आ+दा-भावे ल्युट् । यङ्गणे । “कुशाङ्कुरादान
 परिलताङ्गुली” कुमा० । “आदानं हि विसर्गाय सतां
 वारिमुचामिव” रघुः । “आदानमप्रियकरं दानञ्च प्रिय-
 कारकम्” “आदाननित्याच्चादाहः” “निन्दितेभ्यो ध-
 नादानं बाणिज्यं श्रुतसेवनम्” मनुः आदाने नियमविशे-
 षाश्च स्मृतौ दर्शिताः । “भूमेः प्रतिपहं कुर्याद्भूमेः
 ज्ञत्वा प्रदक्षिणम्” विष्णुध० । प्रदक्षिणं न सर्वस्या भूमेः
 किन्तु तत्तस्यायाः प्रदक्षिणावर्त्तनमात्रं भूमेरसन्निधाने
 तासुद्दिश्य प्रदक्षिणम् रघु० तत्रैव । “करे गृह्य तथा कन्यां
 दासदास्यौ द्विजोत्तमाः । करन्तु हृदि विन्यस्य धर्मोत्तमाः
 प्रतिपहः । आरुह्य च गजस्रोतः कर्णे चाश्वस्य कीर्तितः ।
 तथाचैकशफानान्तु सर्वेषामविशेषतः । प्रतिगृह्णीत गां
 पुच्छे पुच्छे कणाजिनं तथा । आरुह्य पशवश्चान्ये
 पाद्याः पुच्छे विषलणैः । प्रतिपहमथोदस्य आरुह्य च
 तथा चरेत् । वीजानां सुष्टिमादाय रत्नाभ्यादाय सर्वतः ।

वस्त्रं दधानमादद्यात् परिधाय तथा पुनः । आरुह्यो-
पमाहौ यानमारुह्यैव च पादुके । ईषायान्तु रथो आह
स्त्रजदण्डौ च धारयेत् । आयुधानि समादाय तथा
भूष्यं विभूषणम् । धर्मध्वजौ तथा स्तुष्टा प्रविश्य च तथा
गृहम् । अवतीर्य च सर्वाणि जलस्थानानि वै द्विजाः ।।
द्रव्याण्यन्यान्यथादाता स्तुष्टा यो ब्राह्मणः पठेत् । प्रति-
पह्नीता सावित्रीं सर्वत्रैव प्रकीर्तयेत् । ततस्तु शार्ङ्गं द्र-
व्येण तस्य द्रव्यस्य दैवतम् । भूमिर्विष्णुदेवताकेत्यादि
कीर्तयेदित्यर्थः । “समापयेत्ततः पश्चात् कामस्तुत्या प्रति-
पहम् । विधिं धर्ममथोज्ञात्वा यस्तु कुर्यात् प्रतिपहम् ।
दात्वा सह तरल्येव कालदुर्गाणि वै द्विजः” । विष्णुपु०
“गां पुच्छे करिणं करे” मिता० वाक्यस्य प्रथमं करे गृहीत्वा
पश्चादारोह इत्यर्थः एवमन्यत्र विरोधः समाधेयः ।
आदोयते औषधार्थं वैद्यैः आ+दा-कर्मणि ल्युट् ङीप् ।
रहस्तिचोषायां स्त्री रत्नमाला ।

आदाय अव्य० आ+दा-ल्यप् । गृहीत्वैत्यर्थे “तेषां सर्व-
समादाय राजा राष्ट्रात् प्रवासनम्” मनुः । आ+दा-
भावे षञ् । २ आदाने पु० ।

आदायचर लि० आदाय चरति चर-ट् उप० स० । गृ-
हीत्वा चारिणि । “द्विषन् वनेचरापग्राणां त्वमादाय-
चरोवने” भट्टिः ।

आदायिन् लि० आ+दा-णिनि स्त्रियां ङीप् । पहीतरि
“योऽदत्तादायिनो हस्ताक्षिभेत ब्राह्मणोधनम् । याज-
नाध्यापनेनापि यया स्तेनस्तथैव सः” मनुः ।

आदार पु० आ+ट्-वेदे बा० षञ् । आदरे “आदारो वा
समानाम्” ऋ० १, ४, ६, ४ ।

आदारिविम्बी स्त्री आदारिणी विम्बी नि० पु० वत् । (आनेरी)
अन्धनेतसहस्रपुष्पायां लतायां “आदारिविम्बीं सुकदम्ब
पुष्पीं विपाच्य सर्पिर्विपचेत् कषाये” सुश्रु० ।

आदि पु० प्रथमं दीयते गृह्यते आ+दा-कि । १ प्रथमे,
२ प्राक्सत्तायाम्, ३ कारणे, ४ सामीप्ये, ५ प्रकारे, ६ अवयवे
च । ७ आद्ये लि० अमरः । “जगदादिरनादिस्त्वम्”
कुमा० । “अपएव ससर्जादौ तामु वीजमवाहजत्” ।
“वेदगन्धेभ्यएवादौ ष्यक्संस्थाश्च निर्गमे” “मरीच्छादींस्तथा
सुनीन्” इति च मनुः । “कथमेतत् विजानीयां त्वमादौ
प्रोक्तवानिति” । “अहमादिषु भूतानाम्” इति च
गीता । “भूवादयोधातवः” पा० । भूश्च वायु भूवौ
आदिषु आदिषु आदौ भूवौ आदौ वेधाम् आद्य आदि

शब्दः प्रभृत्यर्थः द्वितीयः प्रकारार्थेन भूप्रभृतयो वा प्रकाराः
क्रियावाचित्वेन धातवश्चतुर्थः । एवमेव वेद्या० भू० ।
आदिशब्देन गणोऽपि सूच्यते । “आद्यदादौ जुहोत्यादि-
दिशादिः स्वादिरेव च । तदादिषु ऋधादिषु तनक्रादि
चुरादयः” व्या० कारिका । तत्र भवः दिगा०
यत् । आद्यः डिमच् । आदिमः । आदिभवे लि० ।

आदिकर लि० आदिं करोति अहेतादावपि ट स्त्रियां
ङीप् । प्रथमकारके प्राक्सत्ताकर्त्तरि ।

आदिकर्त्तृ पु० आदिः कर्त्ता । आद्यकारके ईश्वरे “कस्माच्च
ते न नमेरन् महात्मन् ! गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्तृ”
गीता ।

आदिकर्मन् न० कर्म० स० । १ क्रियाकूटात्मकस्य कर्मणोऽ-
वयवभूते प्रथमे कर्मणि प्रथमसारभ्यभाषणक्रियायाम् ।
“उदुपधाद्भादेर्विभाषा भावादिकर्मणोः” “भावादिकर्म-
णोरन्यतरस्याम्” “आदिकर्मणि क्तः कर्त्तरि च” पा० ।
२ प्रथमजे कर्मभावे च । ब० । ३ तथाकर्मयुक्ते लि० ।

आदिकवि पु० आदिराद्यः कविः । हिरण्यगर्भे तस्य प्रथमो-
त्पत्त्यात् स्वयंप्रतिभातवेदत्वाच्च कवितया तथात्वम् ।
“तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये” भाग० । २ वास्वीकौ च ।

आदिकारण न० आद्यं कारणम् । १ परमेश्वरे तदधीनत्वात्
इतरकारणानाम् स हि प्रथमं स्वोपाधिभूताविद्यया सृ-
ज्यमानजीवाहवशादिदमित्यं कर्त्तव्यमिति ईश्वरपूजकं
सप्तव्यपदार्थाकारेण विवर्त्तमानः सृज्यमानानि प्रथमसृत्-
पाद्य ततः स्थूलभूतानि भौतिकानि च सज्जैत्यागमसिद्धम्
इति वेदान्तिनः । सांख्यमते २ प्रधाने प्रधानं हि मूलकारणं
तस्यैव महदाद्याकारेण परिणमनास्तथात्वम् । नैया-
यिकादिमते कारणशब्दस्य निमित्तार्थत्वे ईश्वरस्यैव तथा-
त्वम् । समयायिकारणार्थत्वे परमाणूनां मूलकारणत्वमिति
भेदः इति तेन तन्मते ईश्वरे ४ परमाणुषु च ।

आदिकाव्य न० आदि आद्यं काव्यं पादचतुष्टयरूपश्चन्द्रोर्ध्वं
वाक्यम् । वास्वीकिरचिते रामायणे तस्य चाद्यकाव्यत्वं
दर्शितं तत्रैव आदिका० २ सगे “ददर्श क्रौञ्च-
योस्तत्र मिथुनं चारुदशनम् । तस्माच्च मिथुनादेकमाग-
त्वातुपलक्षितः । जघान बह्नातुशयो निषादो सुनिष-
निधौ । तं शीघ्रितपरोताङ्गं चेष्टमानं सहोतथे ।
हृदा क्रौञ्चो हरोदातीं करुणं खेपदिभ्रमा । तं तथा निहतं
हृदा निषादेनाबुद्धं वने । सुनेः शिष्यसहायस्य कारणं
समजायत । ततः करुणमेदित्याह्वानात् स द्विजोत्तमः ।

निश्चय करुणं क्रौञ्चीं रुदतीं तां जगाविदम् । मा नि-
बाद । प्रतिष्ठां त्वमगमः शान्तोःसमाः । यत्क्रौञ्चमिथुना-
देकमवधीः काममोहितम् । तस्येदं सत्त्वा वचनं चिन्ताभूत्
तदनन्तरम् । यत्क्रुणं शोचता ह्येवं किमतेदं ग्राह्यं मया
सुहृत्तमिव च ध्यात्वा वाक्यं तत् प्रविष्टस्य च । शिष्यमाह
स्थितं पार्श्वे भारद्वाजमिदं वचः । पादैश्चतुर्भिः संयुक्तमिदं
वाक्यं समाक्षरैः । शोचतोक्तं मया यस्मात् तस्माच्छ्लोको
भवत्विति । एवं चिन्तयतस्तस्याश्रमे स्वयं ब्रह्मणागत्यो-
पदिष्टम् । “महर्षे ! यदयं प्रोक्तस्तथा क्रौञ्चवधाश्रयः ।
श्लोक एवास्त्वयं बहुस्तव वाक्यस्य शोचतः । स्वच्छन्दा-
देव ते ब्रह्मन् ! प्रवृत्तेयं सरस्वती । रामस्य चरितं कृतं
कुरु त्वष्टपि सत्तम” इत्युपदिष्टस्य वाल्मीकेः रामायणरचने-
मतिरभूत् यथाह तत्रैव । “तस्य बुद्धिरभूत् तत्र वाल्मी-
केरथ धीमतः । कृतं रामायणं श्लोकैरौद्दिष्टैः करवाग्य-
हम्” इत्येवमभिनवेशं कृत्वा कृतं रामायणं कृतमिति
सर्गशेषे तत्रैवोक्तम् “ततः स रामस्य चकार कीर्तिमान् ।
समाक्षरैः श्लोकशतैर्यशस्विनो यशस्करं काव्यमुदा-
रयोः परम्” । इह लोके चतुष्पादश्लोकस्यादौ तेनैव प्रचा-
रणं तत्कृतकाव्यस्यादिकाव्यत्वम् । वेदे तु बहूनामनुष्टु-
पच्छन्दस्त्वानां श्लोकानां सत्त्वेऽपि लोके प्रथमप्रचारा
भावात्तस्यादत्वम् । तेन “ईशा वासुमिदं सर्वं यत् किञ्च
जगत्यां जगत् । तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गधः कस्य
स्त्रिङ्गनम्” इत्युपक्रमे “असुर्यानाम ते लोका अश्वेन तमसा
धृताः । तांस्तो प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः”
इत्यादयः श्लोकाः शु० य० वे० ४० अध्याये पठिताः ।
एवम् ऋग्वेदादावपि बहवः तथाविधाः सन्ति” तथा
च वेदे सत्त्वेऽपि लोके तेन प्रथमप्रचारणात्तस्यादिका-
व्यत्वम् । यत् तु उत्तरचरिते “चित्रमास्त्रायाद-
न्याऽयं नूतनच्छन्दसामयतार” इति वर्णितम् तत् यथा
श्रुतार्थोऽसङ्गतमेव । अन्यः लोकविद्वद्वाक्यादित्वध्याहारेण
आस्त्रायात् आस्त्रायं वेदं मूलत्वेन प्राप्य छन्दसां
नवावतार इति व्याख्याने तु न कोऽपि दोष इति युक्तम् ।

आदिकेशव पु० कर्म० काशीस्थे केशवमूर्त्तिभेदे “आदिकेशव
पूर्वेषु स्वयमादित्यकेशवः” “आदिकेशवसुख्यांश्च केश-
वान् परितोष्य च” इति च काशी० ।

आदिगदाधर पु० । काशीस्थे विष्णुमूर्त्तिभेदे ‘दत्तात्रेये-
श्वरात् पूर्वमेव आदिगदाधर’ इति काशी० ३६ अ० ।
२ गद्यातीर्थस्थे विष्णुमूर्त्तिभेदे च । “आदौ न गद्या चाशी

यस्माद्वैत्यः स्थिरोक्तः । स्थित इत्येव हरिणा तस्मादादि
गदाधरः” इति वायु० गया० २ अ० तन्नामनिर्दिष्टः उक्ता ।
“गयाशिरःखादयित्वा गुरुत्वादास्थिता शिला । काला-
नरेण व्यक्तस्य स्थित आदिगदाधरः । तथा व्यक्तोऽव्यक्त
रूपो आसीदादौ गदाधरः । आदिरादौ पूजितोऽत्र
देवैर्ब्रह्मादिभिर्यतः । पादाधर्गगन्धपुष्पाद्यैरत आदि
गदाधरः” इति गारु० पु० निर्दिष्टः । “आगत्य विष्णुः
श्रीराशेः शिलायां संस्थितोऽभवत् । शिलायां निश्चलत्वाय
स्वयमादिगदाधरः” वायुपुराणम् ।

आदिजिन पु० कर्म० स० । ऋषभदेवे हेम० ।

आदितस् अव्य० आदि+तसि । १ आदौ इत्यर्थे “पतोन् प्र-
जानामसृजन्महर्षीनादितादश” मनुः । आद्या० पञ्चम्या-
स्तसिः । २ आदेरित्यर्थे च । “इदं शास्त्रन्तु कृत्वादौ मामेव
स्वयमादितः” मनुः आदित आदिमारभ्येत्यर्थः ।

आदिताल पु० कर्म० । “एकएव लघुर्यत्र आदितालः स
लघुरते । गुरुस्तत्परतोवाच्यः प्रायेणैतद्भिर्दर्शनम्” सङ्गी-
तशास्त्रलक्षिते तालभेदे ।

आदितेय पु० अदित्या अपत्यम् टक् । १ सुरमात्रे २ स्वर्थे
च अदितिजशब्दे विवृतिः पु० २१५ । “यदेनमदधुर्यज्ञि-
यासो दिवि देवाः स्वर्थ्यमादितेयम्” ऋ० १०, ८८, ११ ।

आदित्य पु० अदितेरपत्यं ख्य । १ देवमात्रे “तस्मा आदित्याश्च
विश्वे च देवास्ततोयसवने संप्रयन्ति” छा० उ० ।
२ स्वर्थे च “आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः” छा० उ० “जिगी-
षुरेप दिनकदादित्योऽपि कल्पते इति” माघः । “अमी-
च कथमादित्याः प्रतापक्षतिप्रोतलाः” कुमा० । इतद-
धिष्ठिते गगने दिवानिशं बभ्रम्यमाणे लोकप्रकाशकरे तेजो
मण्डले च “अनौ प्रस्ताकृतिः सम्यगादित्यसुपतिष्ठते ।
आदित्याज्जायते दृष्टिर्दृष्टेरज्ञं ततः प्रजाः” मनुना
अग्निहोतृद्रव्याणां हविराज्यादीनां परमाणु मातृतयाऽव-
स्थितानां दग्धशेषाणां स्वर्थ्यरश्मिनां कर्षणेन स्वर्थ्यलोक-
प्राप्ता एष्टिहेतुत्वसक्तम् तच्च मण्डलार्थपरत्व एव सम्भवति
“अथ यदेतदादित्यस्य शुक्लं भाः सैवर्ग्य यन्नीलं परः कृष्णं
तत्त्वाम्” “अथ यदेतदादित्यस्य शुक्लं भाः सैव सा, अथ
यन्नीलं कृष्णं तदम” इति च छा० उ० । अत्र शुक्लकृष्णभा-
युक्ततया मण्डलपरत्वं गम्यते । “असौ वा आदित्यो देवमधु”
छा० उ० अत्र च मण्डलपरत्वम् उत्तरत्र आकाशे रश्मि सम्बन्ध
कीर्तनात् स्पष्टमेव । “ज्योतिश्चरणाभिधानात्” शा० सू०
भाष्ये च चक्षुर्वृत्ते निरोधकं शार्ङ्ग रादिकं तमोऽप्यते तस्या

एवानुपाहृतमादित्यादिकं ज्योतिः” इत्यादित्यस्य चक्षुर्ह-
त्तेरनुपाहृततया ज्योतिःपदार्थपरत्वमुक्तम् । ४आदि-
त्यमण्डलान्तर्गते हिरण्यवस्त्रे परमपुरुषे” विष्णौ
“स्वयंभूः शम्भुरादित्यः” विष्णुः । विष्णोश्चादित्य-
शब्दाच्चत्वे कारणमुक्तं भाष्ये यथा “आदित्यमण्डला-
न्तःस्थो हिरण्यवस्त्रः पुरुष आदित्यः” इत्यादिषु विष्णुवां,
“आदित्यानामहं विष्णुरिति” स्मृतैः, अदितेरखण्डिताया
महत्या अयं प्रतिरिति वा “इयं वा अदितिर्मही” “देवी
विष्णु पत्नीति” स्मृतेः यथादित्यएकएवानेकजलेष्वनेकवत्
प्रतिभासते एवमनेकेषु शरीरेषु एकएवानेकवत् प्रति-
भासत इत्यादित्यसाधनमाह आदित्यः” तत्र हिरण्य-
वपुरुषस्य स्वरूपमण्डलमध्यवर्त्तित्वे च “य एषोऽन्तरा-
दित्ये हिरण्यवस्त्रः पुरुषोऽदृश्यते हिरण्यवस्त्रमहः हिरण्यकेश
व्याघ्रगन्धात् सर्वे एव सुवर्णः” इति ऋ० उ० स्तुतिर्मानम्
“अथ य एषोऽन्तरादित्ये आदित्यस्यान्तर्मध्ये हिरण्यवस्त्रो
हिरण्यवस्त्र इव हिरण्यवस्त्रो नहि सुवर्णविकारत्वम् देवस्य
सम्भाति, ऋक्सामगेष्वत्वापहतपाप्मत्वासम्भात् । नहि
सोवर्णोऽचेतने पाप्मादिप्राप्तिरस्ति येन प्रतिषिध्येत
चाक्षुषे चापहृणात् । अतो लुप्तोपम एव हिरण्यवस्त्रो
ज्योतिर्मय इत्यर्थः । उत्तरेष्वपि समाना योजना ।
पुरुषः पुरि शयनात्, पूरयति वा स्वेनात्मना जगदिति ।
दृश्यते निवृत्तचक्षुभिः समाहितचेतोभिर्ब्रह्मचर्यादिसा-
धनापेक्षैः । तेजस्विनोऽपि शश्वकेगादयः कणाः स्फुरित्यतो
विशिनष्टि हिरण्यवस्त्रमुहिरण्यवस्त्रे इति । ज्योतिर्म-
यान्येवास्य शश्वन्नि केशाख्येय्य” शाङ्करभाष्यम् । उपा-
सकानामतिवाङ्मनस्य ईश्वरान्युक्ते अङ्घ्रिरादिभार्गवस्थिते आ-
तिवाङ्मन्ये देवभेदे च “संवत्सरादादित्यमादित्याङ्घ्रिमसम्”
ऋ० उ० । आदित्याश्च द्वादश यथोक्तं विष्णुधर्मोत्तरे भारते
च “धाता मित्वोऽर्थ्यमा रुद्रो वरुणः सूर्य एव च । भगो
विवस्वान् पूषा च सविता दशमः स्मृतः । एकादशस्तथा
त्वष्टा विष्णुर्द्वादश उच्यते” इति विष्णुध० । “धाता-
र्थ्यमा च मित्वश्च वरुणोऽंशुर्भगस्तथा । इन्द्रो विवस्वान्
पूषा च पर्जन्यो दशमः स्मृतः । ततस्त्वष्टा ततो विष्णु-
रजवत्यो जघन्यज” इति भा० आ० प० कल्पभेदादनयोर्व्य-
वस्था । मासभेदे आदित्यभेदा आदित्यहृदये दर्शिता यथा
“वरुणो माघमासे त्वष्टा वै फाल्गुने तथा । चैत्रे मासि
च वेदज्ञो वैशाखे तपनः स्मृतः । ज्येष्ठे मासि तपेदिन्द्रः
आषाढे तपते रविः । गमस्तिः श्रावणे मासि यमोभाद्रपदे

तथा । इषे हिरण्यरेताश्च कार्तिके च दिवाकरः । मार्ग-
शीर्षे तपेक्षितः पौषे विष्णुः सनातनः । इत्येते द्वादशा-
दित्याः काश्यपेयाः प्रकीर्त्तिताः” । ईश्वरकण्ठे पु० ।
आदित्यस्यापत्यम् गद्य यलोपः । ७आदित्यापत्ये पु० स्त्री० ।

आदित्यकेतु पु० धराद्रुपत्वभेदे तद्गणनायां भा० आ० प०
६७ अ० । “आदित्यकेतुर्ब्रह्माशी नागदत्तातुयायिनौ”
ईत० । आदित्यस्य केतौ अरुणे ।

आदित्यकेशव पु० आदित्यपूजितः केशवः । काशीस्थे “केशव-
मूर्त्तिभेदे “आदिकेशवपूज्येण स्वयमादित्यकेशवः” काशीख० ।

आदित्यपत्न पु० आदित्यस्य अर्कपत्नस्य पत्नमिव पत्नस्य ।
क्षुपभेदे । ईत० । अर्कपत्नपत्ने न० ।

आदित्यपर्णिनी स्त्री आदित्यवर्गं नित्यं पर्णमस्यस्या इति
“मूलिनी पञ्चभिः पत्नैः सुरक्ता शुक्रकोमलैः । आदित्य-
पर्णिनी ज्ञेया सदादित्यानुवर्णिनी” “आदित्यपर्णिनी
ज्ञेया तथैव हि हिमक्षये” सुश्रुतोक्तलक्षणायाभोधौ ।

आदित्यपुराण न० आदित्येनोक्तं पुराणम् । उपपुराणभेदे ।
उपपुराणगणनायाम् “माहेश्वरं तथा साख्यं सौरं पारा-
शराह्वयम्” । कौर्मं सौरत्वेनदं पठितम् । मत्स्यपुराणे तु
“यत्र साख्यं पुरस्कृत्य भविष्योत्कथानकम् । प्रीच्यते तत्
पुनर्लोके साख्यमेव शुचिब्रतम् । एवमादित्यसंज्ञं च तत्रैव
परिपद्यते” आदित्यसंज्ञमित्युक्तं देगिषु० “पराशरोक्तमपरं
मारीचं भास्कराह्वयम्” भास्करत्वेनोक्तं तथा चादित्य-
पुराणस्यैव नामान्तरं सौरं भास्करश्चेत्यादि । अधिकमुप-
पुराणशब्दे वक्ष्यते । एतदीयप्रतिपाद्यविषयाः सौर-
शब्दे दृश्याः ।

आदित्यपुष्पिका स्त्री आदित्यवर्गं रक्तं पुष्पमस्याः । रक्त-
पुष्पे अर्कपत्ने । [वक्ष्यमायाम् ओषधी ।

आदित्यभक्ता स्त्री आदित्यभक्ता । (कुङ्कुडिण्या) अर्क-
आदित्यव्रत न० आदित्यस्य तदुपासनार्थं व्रतम् । सूर्यो-
पासनार्थं व्रतभेदे । आदित्यव्रतस्य ब्रह्मचर्यमस्य ठञ् ।

आदित्यव्रतिकः तद्व्रतार्थब्रह्मचर्ययुक्ते त्रि० ।

आदित्यमनु पु० ईत० । सूर्यपुत्रे १सुप्रीये २कर्म,
३यमे ४शनेखरे च अरुणात्मजशब्दे विहितः ८० ।

आदित्सु पु० आ+दा+सन्+उ । यहीतुमिच्छौ, “आदित्सुभि
र्नृपराशिक्षितानि” कुमा० ।

आदिदेव पु० आदौ दीव्यति स्वयं राजते दिव-अच् ७त० ।
१नारायणे २शिवे । आदिः कारणं देवः । ३आदि-
कारणे परमात्मनि । “सहासात्मा मया योव आदिदेव

उदाहृतः” या० सू० । “पुरुषं शास्त्रं दिव्य-
मादिदेवमजं विभुम्” गीता । “वासुदेवो ब्रह्माक्षरादि-
देवः पुरन्दरः” विष्णुसं० । “आदिः कारणं देव इत्यादि-
देवः दामादिगुणवान् वा” भा० । “देवोदानात्दीपनात्
भवतीति” याज्ञोक्तदेवशब्दनिर्दिष्टमाश्रित्य भाष्ये तथोक्तम् ।

आदिदेव पु० कर्म० । हिरण्यकशिपौ दैत्ये तस्य दैतेः
प्रथमजत्वात्तथात्वम् । “एक एव दितेः पुत्रः हिरण्यक-
शिपुः पुरा” भा० आ० प० ६५ अ० । आदिदैत्योमहा-
वीर्यो हिरण्यकशिपुः पुरा” भा० व० प० १०४ अ० ।

आदिन त्वि० अतीति अद-णिनि । भक्तके । स्त्रियां ङीप् ।

आदिनव पु० आदीनवस्य पु० वेदे ह्रस्वः । आदीनशब्दाच्च “आ-
दिनव” प्रतिदीप्ते एतेनास्मा अभिज्ञर” अथ० ७, ११०, ४ ।

आदिपर्जनं न० आदि आद्यां पर्व । महाभारतमन्त्रगते आद्ये
पर्वणि । “इत्येतदादिपर्वोक्तं प्रथमम्वक्तुं विस्तरम्” भा० आ० ।

आदिपुराण न० आदि आद्यां पुराणम् कर्म० । पुराणभेदे
सर्वेषामष्टादशानां पुराणानामुपपुराणानाम्नाद्यादिभूते चतु-
र्लक्षात्मके ब्रह्मनिर्मिते पुराणभेदे । नारदपुराणे
उपमहाराष्ट्रपादशेषे मरुचिं प्रति ब्रह्मवाक्यम् “अष्टादश-
मनौपम्य सारात् सारतरं द्विज । ब्रह्माण्डञ्च चतुर्लक्षं
पुराणत्वेन पठते । तदेव व्यस्य गदितमष्टादशधा पृथक् ।
पारायथ्येण सुनिना सर्वेषामपि मानद” । वस्तुसहाय
तेनैव सुनिना भावितात्मनाम् । सत्तः श्रुत्वा पुराणानि
लोकेभ्यः प्रचकाशिते । सुनयो धर्मशोलास्ते दीनानुग्रह-
कारिणः । मया देदं पुराणान्तु वसिष्ठाय पुरोदितम् तेन
शक्तिमुतायोक्तं जातकस्याय ते न च । व्यासोक्तब्रह्मा
ततश्चैतत् प्रमद्वनसुखोद्भूतम् । प्रमाणीकृत्य लोकेऽस्मिन्
प्रावर्त्तयदनुत्तमम्” तथा च व्यासोक्तब्रह्माण्डान्तु द्वादश-
साहस्रं तस्यैव संक्षेपार्थप्रतिपादकम् । एवञ्च तस्यैव
चतुर्लक्षात्मकस्य सर्वपुराणमूलतया आद्यात्वात् आदि-
पुराणत्वम् । देवल्लोके तु आदिपुराणस्य शतकोटिसौकात्म-
कता यथोक्तं तत्रैव । प्रथमपादे मरुचिं प्रति ब्रह्मवाक्यम् ।
“ष्टगु वत्स ! प्रपञ्चामि पुराणानां समुच्चयम् । यस्मिन् ज्ञाते
भवेज्ज्ञातं वाङ्मयं सचराचरम् । पुराणमेकमेवासीत्
सर्वकल्पेषु मानद ! । चतुर्वर्गस्य वीजञ्च शतकोटिसुवि-
स्तरम् । प्रवृत्तिः सर्वशास्त्राणां पुराणादभवत्ततः ।
कालेन यस्य न दृष्टा पुराणस्य महाभक्तिः । हरिव्यास
स्वरूपेण जायते च युगे युगे । चतुर्लक्षप्रमाणेन द्वापरे
द्वापरे सदा । तदष्टादशधा कृत्वा भूल्लोके निर्दिशत्यपि ।

अद्यापि देवल्लोके तु शतकोटिसुविस्तरम् अस्यैव तस्य
सारस्तु चतुर्लक्षेण वर्ण्यते” एवञ्च तदानीं लोकप्रसिद्धचतु-
र्लक्षात्मकस्य ब्रह्माण्डनामकपुराणान्तरस्यैव व्यासप्रणीत
चतुर्लक्षात्मकाष्टादशपुराणानामादिभूतत्वादादिपुराणत्वेन प्र-
सिद्धमासीत् । तच्च क्रमशः उच्छिन्नप्रायं संस्कृत शालायान्तु
तस्य स्वल्पांशमात्रस्य सत्त्वेऽपि सर्वशस्य प्रायशः कुत्सापी-
दानोमलाभात् न तत्त्वप्रतिपाद्यविषया वर्णयितुं शक्याः ।
हेमाद्रि भाषवादिभिरादित्यपुराणनाम्ना बहूनि वचनानि
लिखितानि । तेषां काले च तत्पुराणस्य प्रचार आसीत्
क्रमशः इदानीमुच्छिन्नप्रचारतया सम्यक्साधनसम्भवः इति
तत्त्वप्रतिपाद्यविषयप्रदर्शनादुपरतमस्माभिः ।

आदि(पु)पूरुष पु० आदौ पुरि देहे वसति वस-उपन्
स्तेनात्मना पूरयति जगत् पूर-उपन् वा पु० वा ह्रस्वः ।
आदिर्जावे १ हिरण्यगर्भे २ नारायणे च । “ते च प्रापुरु-
दन्तन” ब्रुधे चादिपु(पू)रुषः १ रघुः । “दैत्ये श्वरसभां गत्वा
पाणिं संस्मृष्य पाणिना । दैत्यानामादिपुरुषः सुरारिर्दिति-
नन्दनः” भा० व० प० २७१ अ० । ह्रस्वाभावे पूरुषोऽप्यत्र
“तमर्घ्यमर्षादिकयादिपूरुषः” भाषः ।

आदिभव पु० आदौ भवतीति भू-अच् । १ हिरण्यगर्भे
“हिरण्यगर्भः समवर्त्तताम्ये” इति श्रुतौ तस्याप्रभवत्वोक्तेः
तथात्वम् । २ सर्वस्यादिः कारणं भवति । सर्वस्य
कारणभूततयाविर्भूते ३ विष्णौ च “रसातलादादिभवेन
पुंसां” रघुः २ अयमजमात्रे त्वि० ।

आदिम त्वि० आदौ भवः आदि+ङिभच् । आदौ भवे ।

आदिमत् त्वि० आदिरस्यस्य मत्पु स्त्रियां ङीप् । आदि-
युक्ते १ सकारणे २ आदिर्भीमायुक्ते च ।

आदिराज पु० आदिराद्योराजा टच् समा० । पृथुनामके
नृपतौ तस्य राज्ञामादित्वात्तथात्वम् तत्कथा भाग० ४ स्क०
“अथ तस्य पुनर्विप्रैरुपतस्य महीपतेः । बाह्व्यां
मथ्यमानाभ्यां मिथुनं समपद्यत । तद्दृष्ट्वा मिथुनं जात-
विस्मया ब्रह्मवादिनः । जचुः परमसंतुष्टा विदित्वा
भगवत्कलाम् । एष विष्णोर्भगवतः कला भुवनपालिनी ।
इयञ्च लक्ष्मीसंभूतिः पुरुषस्यानपायिनी । क्षत्रियः प्रथमो
राज्ञां पुमान् प्रथयिता यशः । पृथुर्नाम महाराजोम-
विष्यति पृथुश्रवाः” । तस्य नेणस्तेत्यर्थः ।

आदिवराह पु० आदिराद्यो वराहः । यज्ञवराहकृपेणा-
विर्भूते विष्णोरवतारभेदे तत्कथा “ततो महात्मा
मनसा दिव्यं रूपमवित्तयत् । किं तु रूपमहं

कृत्वा उद्धरेयं वसुधैव कुटुम्बकम् । जले निमग्नं धरणीं
येनाहं वै ससृजरे । इति सञ्चिन्त्य मनसा हरिर्नारा-
यणः प्रभुः । जलक्रीडारुचिस्तस्माद्वाराहं वपुरा-
रत् । हरिरुद्धरणे युक्तस्तदाऽभूदस्य मूर्ध्नि । अथर्वं
सर्वभूतात्मा पाङ्क्तमयं ब्रह्मसंज्ञितम् । दशयोजनविस्तार-
रक्षिणं शतयोजनम् । नीलजीभूतसङ्काशं मेघस्तनित-
निस्वनम् । गिरिसंहननं भीमं श्वेतदीप्तोपदंष्ट्रिणम् ।
विद्युद्गन्धिप्रकाशाक्षमादित्यसमतेजसम् । पीनदृष्टायतस्कन्धं
दृग्गशार्दूलविक्रमम् । पीनोद्धतकटीदेशं दृग्लक्ष्मणल-
क्षितम् । रूपमास्थाय विपुलं वाराहमभितं हरिः ।
पृथिव्युद्धरणार्थाय प्रविवेश रसातलम् । वेदपादो यूप-
दंष्ट्रः क्रतुहस्तश्चितोमुखः । अग्निजिह्वो दर्भरोमा ब्र-
ह्मशीर्षो महातपाः । अहोरात्रेक्षणधरो वेदाङ्गयुतिभू-
षणः । आज्यनासः सुवदण्डः सामघोषस्वनो महान् ।
सत्यधर्ममयः श्रीमान् क्रमविक्रमसत्कृतः । क्रियासत्त्वम-
हाघोणः पशुजातुर्भूखाकृतिः । उज्जालन्वो होम-
लिङ्गो बीजौषधिमहाफलः । वायुन्तरात्मा सत्वस्मिन्
विकृतः सोमशोणितः । वेदिस्कन्धो हविर्गन्धो हव्यक-
व्यातिवेगवान् । प्राग्वंशकायो द्युतिमान्नानादीक्षामिर-
न्वितः । दक्षिणाहूदयो योगी महासत्त्वमयो महान् ।
उपाकर्मोऽरुचकः प्रवर्ग्यावर्त्तभूषणः । नात्राच्छन्दोगति-
पथो गुह्योपनिषदासनः । आयापतीसहायो वै मणिष्टङ्ग-
इवोच्छ्रितः । भूत्वा यज्ञवराहोऽसौ द्रागधः प्राविशद्गुरुः ।
अङ्गिः सञ्छादितासुर्वीं स तामाच्छत् प्रजापतिः ।
रसातलजले मग्नं रसातलतलं गतः । प्रभुर्लोकहि-
तार्थाय दंष्ट्राघ्रेणोज्जहार गाम् । ततः स्वस्थानमा-
नीय पृथिवीं पृथिवीधरः । सुभोच पूर्वं सङ्गमा धार-
यित्वा धराधरः । ततो जगाम निर्व्याणं मेदिनी तस्य
धारणात् । अकार च नमस्कारं तस्मै देवाय विष्णवे ।
एवं यज्ञवराहेण भूत्वा लोकहितार्थिना । उद्धृता
पृथिवी देवी सागरान्बुधरा पुरा” हरिवं० २२४ अ० ।

आदिविद्वत् पु० आदिराद्योऽखिलसम्प्रदायप्रवर्त्तकत्वात्
विद्वान् । सांख्यशास्त्रकारके सर्वसम्प्रदायप्रवर्त्तके उपासन-
यासिद्धे जगत्कर्त्तरि कपिले । “आदिविद्वान् सिद्ध” इति
कापिलाः” कुसुमा० कपिलशब्दे विवृतिः ।

आदिशक्ति स्त्री आदिराद्या शक्तिः । परमेश्वरस्य १मायारूप-
शक्ती २देवीमूर्त्तिभेदे च । आद्याशब्दे विवृतिः ।

आदिशरीर न० आदि आद्यं शरीरम् । भोगार्थं परमेश्वरदे-

वाद्ये लिङ्गाख्ये शरीरे । “अयमादिशरीरेण देवसृष्टेन
मानवः । शुभानामशुभानाञ्च कुरुते सञ्चयं महत् ।
आयुषोऽन्ते प्रहायेदं क्षीणमायं कलेवरम् । संभवत्येव
युगपद्यतो नास्त्यन्तरा भवः । तत्वास्त्य स्वकृतं कर्म
आयेवानुगतम् तदा । फलवत्तु सुखाहो वा दुःखा-
हो वाऽयं जायते” भा० व० प० १८४ अ० । आदि कारणं
शरीरं कर्म० । २अविद्याख्ये २सूक्तशरीरे च वेदान्तिमते
शरीरं त्रिविधं कारणसूक्ष्मस्थूलभेदात् तत्त्वाविद्यायाः
कारणशरीरत्वं सर्वकारणत्वात् विद्याया शीर्षभाणत्वाच्च
अविद्यां प्रकृत्य “सा कारणशरीरं स्यात्” पञ्चद० । [त्यर्थे च ।

आदिष्ट अ० आ+दिश-ल्यप् । १अनुशिष्येत्यर्थे २उक्ते-
आदिष्ट न० आ+दिश-भावे क्त । १आज्ञायाम् । २उपदेशे
च । कर्मणि क्त । २उपदिष्टे, ४व्याकरणप्रसिद्धे स्थानि-
जाते वक्ष्ये च लि० यथा इकः स्थाने यण् आदिश्यते इति
इकोयणादिष्टइत्युच्यते । ५आज्ञप्ते ईडच्छिष्टे ७अनुशिष्टे
च लि० “उपपातकयुक्तानाममादिष्टेषु चैव हि” विश्वा० ।

आदिष्टिन् पु० आदिष्टमादेशोऽवतादेशः अस्त्यस्य इति ।
व्रतादेशोऽयस्य कृतस्तादृशे, ब्रह्मचारिणि । “आदिष्टी नो-
दकं कुर्याद्वा व्रतस्य समापनात्” मनुः आदिष्टं व्रतादे-
शोऽस्त्यस्येति आदिष्टी ब्रह्मचारी” कुल्लू० । आदिष्टमनेन
इष्टा० इति । २आदेशकर्त्तरि लि० स्त्रियां ङीप् ।

आदिसर्ग पु० कर्म० । प्राकृतप्रलयोत्तरं प्रथमसृष्टौ “अव्यक्तात्
पूर्वं सत्यज्ञो महानात्मा महामतिः । आदिर्गुणानां सर्वेषां
प्रथमः सर्ग उच्यते । महानात्मा मतिर्विष्णुर्जिष्णुः शम्भुश्च
वीर्यवान् । बुद्धिः प्रज्ञोपलब्धश्च तथा ख्यातिर्भूतिः
सृष्टिः । पर्यायवाचकैः शब्देभ्यो महानात्मा विभाव्यते ।
तं जानन् ब्राह्मणो विद्वान् प्रभोहं नाधिगच्छति ।
सर्वतः पाणिपादश्च सर्वतोऽक्षिशिरोमुखः । सर्वतः स्फुटि-
मान् लोके सर्वं व्याप्य स तिष्ठति । महाप्रभावः पुरुषः
सर्वस्यैव हि निश्चितः । अणिमा लघिमा प्राप्तिरीशानो
ज्योतिरव्ययः । तत्र बुद्धिर्विदो लोके सङ्गावनिरताश्च ये ।
ध्यानिनो मित्ययोगाश्च सत्यसन्ना जितेन्द्रियाः । ज्ञानवन्तश्च
ये केचिदलुब्धा जितमन्यवः । प्रसन्नमनसो धीरा निर्भया
निरहङ्गताः । विमुक्ताः सर्व एवैते महत्पुरुषपथं न्युत ।
आत्मनो महतो वेद यः पुर्यान् गतिसुप्तमात् । अहङ्का-
रात् प्रकृतानि महाभूतानि पञ्च वै । पृथिवी वायुराकाश-
मापो ज्योतिश्च पञ्चमम् । तेषु भूतानि युज्यन्ते महा-
भूतेषु पञ्चसु । ते शब्दस्पर्शरूपेण रसगन्धक्रियाश्च ।

महाभूतविनाशस्तु प्रलये प्रत्युपस्थिते । सर्वप्राणभृतां
धीरा । महदुत्पद्यते भयम् । स धीरः सर्वलोकेषु न मोह-
प्राधिगच्छति । विष्णुरेवादिसर्गेषु स्वयम्भू भवति प्रभुः ।
एवं हि यो वेद गुहाशयं प्रभुं परं पुराणं पुरुषं
विश्वरूपम् । हिरण्यं बुद्धिमतां परां गतिं स बुद्धिमान्
बुद्धिमतीत्य तिष्ठति" भा० आ० ५० अ० ४० । स च सर्गः
दशविधः प्राकृतः षड्विधः, वैकृतस्त्रिविधः, उभयात्मक एक-
विधः इति भेदात् तद्विवरणम्" भाग० १० स्क० १० अ० ।
“विश्वं वै ब्रह्म तन्मात्रं संस्थितं विष्णु मायया ।
इन्द्रेण परिच्छिन्नं कालेनाव्यक्तमूर्तिना १२ । यथेदानीं
तथाग्रे च पश्चादप्येतदोद्देशम् १३ । सर्गो नवविधस्तस्य
प्राकृतो वैकृतश्च यः । कालद्रव्यगुणैरस्य त्रिविधः प्रतिसं-
क्रयः १४ । आद्यस्तु महतः सर्गो गुणवैषम्यमात्मनः ।
द्वितीयस्त्वहमोयत्त इव्यज्ञानक्रियोदयः १५ । भूतसर्ग-
स्तृतीयस्तु तन्मात्रोद्व्ययशक्तिमान् । चतुर्थं ऐन्द्रियः
सर्गो यस्तु ज्ञानक्रियात्मकः १६ । वैकारिको देवसर्गः
पञ्चमोयत्तयं मनः । षष्ठस्तु तमसः सर्गो यस्तु बुद्धिकृतः
प्रभोः १७ । षडिमे प्राकृताः सर्गा वैकृतानपि मे षड्गु
रजोभाजो भगवतोलीलेयं हरिमेधसः १८ । सप्तमोसुख्य
सर्गस्तु षड्विधस्तस्य पाञ्च यः । वनस्पत्योपधिलतात्वक्
सारारीरुधो द्रुमाः १९ । उत्स्रोतसस्तमः प्राया अन्नः स्पर्शा
विशेषिणः २० । तिरश्चासप्तमः सर्गः सोऽष्टाविंशद्विधोमतः ।
अविदो भूरितमसो प्राणज्ञा हृद्यवेदिनः २१ । गोरजोमहिषः
कृष्णः शूकरो गन्धयोरुहः । दिशफाः पद्मवन्धमे अवि-
द्रुश्च सप्तमः । खरोऽश्वोऽसतरोगौरः शरभश्चमरी तथा
एते चैकशफाः क्षतः । षड्गु पञ्चनखान् पशून् २२ । श्वा
शृगालोऽष्टकोव्याघ्रोमाज्जीरः शशश्चक्रकौ । सिंहः कपिगजः
कूर्मो गोधा च मकरादयः । कङ्कटध्वजश्च येन भासमङ्ग-
कवर्हिणः । हंससारसचक्राङ्गकाकोलुकादयः खगाः २३ ।
अर्वाकस्तोतस्तु नवमः क्षत्तरेकविधोऽन्यथा । रजोऽधिकाः
कर्मा परा दुःखे च सुखमानिनः २४ । वैकृतास्तयएवैते देवस-
र्गश्च सप्तमः । वैकारिकस्तु यः प्रोक्तः कौमारस्तूभयात्मकः २५ ।
देवसर्गश्चाष्टविधो विबुधाः पितरोऽसुराः । गन्धर्वाश्चरसः
सिद्धा यक्षरक्षाश्चिचारणाः । भूत प्रेतपिशाचाश्च विद्याघ्राः
किबरादयः । दर्शयते विदुराख्याताः सर्गास्ते विश्वसृकृताः” ।
“स्वर्गातिरिक्तसृज्याभाव” दर्शयन् कालस्य सृष्टिनिमि-
त्ततां दर्शयति विश्वमिति । विष्णुमायया संस्थितं सं-
वृत्तम् । ब्रह्म तन्मात्रं सत विश्वं इन्द्रेण कर्त्ता कालेन

निमित्तेन परिच्छिन्नं पृथक् प्रकाशितम् । अव्यक्ता मूर्तिः
स्वरूपं यस्येति स्वतो निर्वाणेषता दर्शिता १२ । अम-
तिष्ठत्वं दर्शयितुं तत्कार्यं विश्वप्रवाहस्याप्रतिष्ठाभाह
यथेदानीमस्ति तथाग्रे पूर्वमप्यासीत् । पश्चादपि तथा
भविष्यति १३ । एवं सामान्यतः कालं निरूप्य विशेषतो
निरूपयिष्यन् तन्निमित्तस्य पूर्वसर्गस्य पूर्वोक्तानेव
भेदान् अनुवदति सर्गइति । यस्तु प्राकृतो वैकृतश्च स तु दशमः
तन्निमित्तमेव त्रिविधं प्रलयमाह कालेनैव बलेन नित्य-
प्रलयः द्रव्येण सङ्कर्षणसुखाग्नादिना नैमित्तिकः गुणैः
स्वस्वकार्यं यस्य द्विः प्राकृतिकः १४ । तानेव सर्गान् प्रप-
ञ्चयति । आद्य इत्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । महतो
लक्षणम् आत्मनो हरेः सकाशात् गुणानां वैषम्यमिति ।
अहमः अहङ्कारस्य । तस्य लक्षणं यत्नेति । द्रव्यादयो-
वक्ष्यमाणस्तयः सर्गाः १५ तन्मात्रो भूतसर्गः । ततः-
सृष्ट्यसर्ग इत्यर्थः । द्रव्यशक्तिमान् महाभूतोत्पादकः
ज्ञानकर्म्मोन्द्रयात्मकश्चतुर्थः १६ । पञ्चमो वैकारिकः ।
इन्द्रियाधिजातारो देवाः मनश्च । षष्ठस्तमसः पञ्चपर्व-
विद्यायाः । अष्टविंशतिनामावरणम् विचेपश्च तां करोतीत्य-
बुद्धिकृतस्तस्य १७ । मे मत्तः षड्गु अनुहमेन श्रोतव्य-
तामाह । यद्विषया भेदा संसारं हरति तस्य हरेर्लीला ।
यद्वा इयमिति तमआदिसर्गरूपा । रजोभाज इति
ब्रह्मरूपस्येत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे बुद्धिकृत इति प्रथमान्तं
अनवधानकृत इत्यर्थः १८ । सुखमिव प्रथमं कृतः सुख्यः
सर्गः । तस्युपां स्थावराणाम् । षड्विधमेवाह । ये पुष्पं
विना फलन्ति ते वनस्पतयः । औषधयः फलपाकान्ताः ।
क्षताः आरोहणपेक्षाः । त्वक्सारो वेखादयः । क्षता एव
काठिन्येन आरोहणपेक्षा वीरुधः । ये पुष्पैः फलन्ति ते-
द्रुमाः १९ । तेषां साधारणलक्षणमाह ऊर्ध्वं श्रोत
आहारसञ्चारो येषाम् । तमः प्राया अव्यक्तचैतन्याः ।
अन्नः स्पर्शमेव जानन्ति नान्यत् तदप्यन्तरेव न बहिः ।
विशेषिणः अव्यवस्थितपरिणामाद्यनेकभेदे वन्तः २० ।
तिर्यक्स्रोतसां सर्गमाह तिरश्चा मिति । स चाष्टविंशति-
भेदः । तिरश्चां लक्षणम् अविदः श्वसनादिज्ञानमन्यताः ।
भूरितमसः आहारादिमात्रनिष्ठाः । प्राणज्ञाः प्राणै-
वेष्टमर्थं जानन्ति हृदि अवेदिनः दीर्घाहसन्धानमन्यताः ।
तथा च श्रुतिः । “अथेतरेषां पशूनाम् अशनापिपासे एषा-
भिज्ञानं न विज्ञातं वदन्ति न विज्ञातं पश्यन्ति न विदुः
श्वसनं न लोकालोकाधिति” २१ । अष्टविंशतिभेदानाह

गवाद्यउष्ट्रान्ताः द्विशफाः द्विखुरानव । खरादयः च-
मर्थान्ता एकशफाः षट् । आदयोगोधान्ताः पञ्चनखा द्वा-
दश २१ । एवमेते भूचराः सप्तविंशतिः । मकरादयोजलचराः ।
कङ्कादयश्च खगाः अभूचरत्वेनैकीकृत्य गृहीताः । तदेवम-
ष्टविंशतिभेदान् वदन्ति । तेषु कृष्णकरुगौराः कृग-
विशेषाः अन्येषामपि तिर्यक्ताणिनामेतेष्वेव यथायथ-
मन्नभावः २२ । अथ आहारसञ्चारोयस्य सोऽर्वाक्क्षोताः ।
ह्रस्वमार्धम् । नृणां सर्गः । नृणां लक्षणम् । रजः अधि-
कं येषु २४ । एते त्रयोवैकताएव न कौमार्यदुभयात्मकाः देव-
सर्गोवैकत इत्यनुषङ्गः । वैकारिकस्तु देवसर्गः प्राकृतेषु प्र-
वर्धमेव प्रोक्तः अयन्तु ततोऽन्यनृत्वाद्दैकतः देवसर्गएदन्-
भूतः मनवकमारादीनान्तु सर्गः प्राकृतोवैकतश्च देवत्वेन मनु-
ष्यत्वेन च सृज्य इत्यर्थः २५ । वैकतश्च देवसर्गोऽष्टविधः अत्र
विविधादयस्त्वयोभेदाः गन्धर्वाक्षरसएकः यत्नरजांस्तेकः ।
मृतप्रेतपिशाचाएकः सिद्धचारणविद्याधाः एकः किङ्कराएकः
आदिशब्दात् किंपुरुपायसुखादयः” श्रीधरव्याख्या ।

एवं सामान्यतः सर्गसङ्ख्या तत्रैव २६ अध्याये विशेष उक्तः
“भगवानुवाच १० । यस्तत् त्रिगुणमव्यक्तं नित्यं सदसदा-
त्मकम् । प्रधानं प्रकृतिं प्राङ्मरविशेषं विशेषवत् ११ ।
पञ्चभिः पञ्चभिः ब्रह्म चतुर्भिर्देशभिस्तथा । एतच्चतुर्विंश-
तिकं गुणं प्राधानिकं विदुः १२ । महाभूतानि पञ्चैव
भूरापोऽग्निर्वायुश्चैव । तन्मात्राणि च तावन्ति गन्धा-
दीनि मतानि मे । इन्द्रियाणि दश श्रोत्रं त्वगदृशस्रनना-
सिकाः । वाक्कर्तु चरणौ भेदं पायुर्दृशश्च उच्यते ।
१३ । मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तमित्येवात्मकम् । चतुर्णां ल-
क्ष्यते भेदोऽप्यत्र लक्षणरूपया १४ । एतावानेव पञ्चातो
ब्रह्मणः सगुणस्य च । सच्चिदेवोमयाप्रोक्तोयः कालः
पञ्चविंशकः १५ । प्रभावं पीरुषं प्राहुः कालमेके यतो-
भयम् । अहङ्कारविमूढस्य कर्तुः प्रकृतिमीयुषः १६ ।
प्रकृतेर्गुणस्यस्य निविशेद्यस्य मानविः । चेष्टा यतः स
भगवान् काल इत्युपलक्षितः १७ । अन्नः पुरुषरूपेण काल-
रूपेण यो बहिः । तन्मन्त्रेण सत्यानां भगवानात्ममायया
१८ । दैवात् क्षुभितधर्म्मिण्यां खस्यां योनौ परः
उमान् । आधत्त वीर्यं साक्षरं महत्तत्त्वं हिरण्य-
यम् १९ । विश्वमात्मगतं व्यञ्जन् कूटस्थो जगदङ्कुरः ।
स्वतेजसा पिबतीद्रमात्मप्रसापनं तमः २० । यस्तत् सत्य-
गुणं खच्छं शान्तं भगवतः पदम् । यदाऽहर्वाहदेवाख्यं
चित्तं तन्महदात्मकम् २१ । खच्छत्वमविकारित्वं शान्त्य-

मिति चेतसः । एतन्निर्लक्षणं प्रोक्तं यथाऽपि प्रकृतिः
परा २२ । महत्तत्त्वादिकुर्वाणाङ्गवद्दीर्घं सम्भवात् ।
क्रियाशक्तिरहङ्कारश्चित्तविधः समपद्यत २३ । वैकारिक
स्तेजसश्च तामसश्च यतोभवः । मनस्येन्द्रियाणाञ्च भूतानां
महतामपि २४ । सहस्रगिरसं साक्षात् यमनन्तं प्रव-
क्षते । सङ्कर्षणाख्यं पुरुषं भूतेन्द्रियमनोमयम् २५ ।
कर्तृत्वं करणत्वञ्च कार्यत्वञ्चेति लक्षणम् । शान्तधोर
विमूढत्वमिति वा स्यादहङ्कृतेः २६ । वैकारिकादिकुर्वाणा-
न्ननस्तत्त्वमजायत । यत्संकल्पविकल्पाभ्यां वर्तते कामस-
म्भवः २७ । यद्विदुर्ज्ञानिरुद्धाख्यं हृषीकाणामधीश्वरम् ।
शारदेन्दोवरश्चामं संराध्यं योगिभिः शनैः २८ । तैज-
सात्तु विकर्वाणादुबुद्धितत्त्वमभूत् सति । इव्यस्फुरणवि-
ज्ञानमिन्द्रियाणामनुग्रहः २९ । संशयोऽथ विपर्यासो
निश्चयः स्मृतिरेव च । स्वाप इत्युच्यते बुद्धेरलक्षणं दृष्टितः
एतत् ३० । तैजसानोन्द्रियाण्येव क्रियाज्ञानविभागतः ।
प्राणस्य हि क्रिया शक्तिर्बुद्धेर्विज्ञानशक्तिरा ३१ । ताम-
साञ्च विकर्वाणाङ्गवद्दीर्घं नोदितात् । शब्दमात्रमभूत्तन्मा-
त्रमभः श्रोत्रान्तं शब्दगम् ३२ । अर्थाश्रयत्वं शब्दस्य
द्रष्टुर्लक्षणमेव च । तन्मात्रञ्चैव नभसो लक्षणं कश्यो
विदुः ३३ । भूतानां छिद्रदाहत्वं बहिरन्तरमेव च ।
प्राणोन्द्रियात्मधिष्णुत्वं नभसोऽवस्थितत्वम् ३४ । न-
भसः शब्दतन्मात्रात् कालगत्या विकर्षितः । स्पर्शोऽभव-
त्ततोवायुस्त्वक् स्पर्शस्य तु संप्रहः ३५ । सृष्टुत्वं कठिनत्वञ्च
शैत्यगुणत्वमेव च । एतत्स्पर्शस्य स्पर्शत्वं तन्मात्रत्व
नभस्यतः ३६ । चालनं व्यूहनं प्राप्तिर्नैहत्वं इव्यशब्द-
योः । सर्गेन्द्रियाणामात्मत्वं वायोः कर्माभिलक्षणम् ।
वायोश्च स्पर्शतन्मात्राद्रूपं देवेरितादभूत् । ससृष्टितं
तत्स्तेजश्चक्षुर्हृषीकपोपलम्बनम् । इव्याकाशित्वं गुणता व्यक्तिसं-
स्थित्यमेव च । तेजस्वं तेजसः साध्विः । रूपमात्रस्य दृ-
क्ष्यः ३८ । द्योतनं पचनं पानमदनं हिममदनम् ।
तेजसोऽदत्तयस्वेताः शोषणं क्षुत्सृष्टेव च । रूपमात्राद्विकृ-
र्वाणात्तेजसोदेवनोदितात् । रसमात्रमभूत्तन्मात्रादभो-
जिज्ञा रसग्रहः ४० । कषायोमधुरस्तिक्तः कङ्कण इति
नैकधा । भौतिकानां धिकारेण रस एकोविभिद्यते ४१ ।
क्षेदनं पिबेज्जनं तपिः प्राणनाशयनोद(न्द)नम् । तापापनो
दोभूयस्त्वमभसो दत्तयस्विभाः ४२ । रसमात्रादिकुर्वा-
णादभसो देवनोदितात् । गन्धमात्रमभूत्तन्मात्रात् पृथ्वी-
प्राणस्तु गन्धगः ४३ । करस्मृतिशौरभ्यशान्तिदमा-

दिभिः पृथक् । इत्यादयववैषयाद्गन्ध एकोविभिद्यते ४४ ।
 भावनं ब्रह्मणः स्थानं धारणं सद्विशेषणम् । सर्वसत्त्व-
 गुणोद्भेदः पृथिवीवृत्तिलक्षणम् ४५ । नभोगुणविशेषोऽर्थो यस्य तत् श्रोत्रमुच्यते । वायोर्गुणविशेषोऽर्थो यस्य तत् स्पर्शनं विदुः । तेजोगुणविशेषोऽर्थो यस्य तच्चक्षुरुच्यते । अग्निगुणविशेषोऽर्थो यस्य तद्रसनं विदुः । भूमेर्गुणविशेषोऽर्थो यस्य घ्राणः स उच्यते ४६ । परस्य दृश्यते धर्माक्षरपरिणतं समन्वयात् । अतो विशेषो भावानां भूमावेवोपलभ्यते ४७ । एतान्यसंहृत्य यदा महादादीनि सप्त वै । कालकर्मगुणोपेतो जगदादिरूपाविशत् ४८ । ततस्तेनानुविद्ध्यो युक्तेभ्योऽण्डमचेतनम् । उत्थितं पुरुषो यस्मात् उदतिष्ठतसौ विराट् । एतदण्डं विशेषाख्यं क्रमवृद्धैर्दशोत्तरैः । तोयादिभिः परिहृतं प्रधानेनाकृतं बहिः । यत् लोकवितानोऽयं रूपं भगवतो हरेः ५० । हिरण्ययादण्डकोषादस्मात् सलिले गयात् । तमाविश्य महादेशो ब्रह्मधा निर्विभेद खम् ५१ । निरभिद्यतास्य प्रथमं सुखं वाणी ततोऽभवत् । बाग्या बहिरथो नासे प्राणोतो घ्राण एतयोः ५२ । घ्राणाद्वायुरभिद्येतामलिणी चक्षुरेतयोः । तस्मात् सूक्ष्मोऽन्वभिद्येतां कर्णौ श्रोत्रं ततो दिशः ५३ । निर्विभेद विराजस्त्वयोमयस्यादयस्ततः । ततः श्रोत्रधयसासन् शिखरं निर्विभेद ततः । रेतस्तस्मादाप आसन्निरभिद्यत वै गुदम् । गुदादपानोऽपानाच्च सृष्टुर्लोकभयङ्करः ५४ । हस्तौ च निरभिद्येतां बलं ताभ्यां ततः खराट् । पादौ च निरभिद्येतां गतिस्ताभ्यां ततो हरिः ५५ । नाड्योऽस्य निरभिद्यन्त ताभ्यो लोहितमाश्रितम् । नयस्ततः समभवत्तु दूरं समभिद्यत । क्षुत्पिपासे ततः स्यातां समुद्रस्त्वेतयोरभूत् । अथास्य हृदयं भिन्नं हृदयान्नन उत्थितम् ५६ । मनसश्चन्द्रमाजातो बुद्धिर्बुद्धेर्गिरांपतिः । अहङ्कारस्ततो रूढः चित्तञ्चैत्यस्ततोऽभवत् ५७ । एते ह्यभ्युत्थिता देवा नैवास्मोत्थापनेऽशकन् । पुनराविशुः खानि तमुत्थापयितुं क्रमात् । बह्विध्यां च सुखं भेजे नोदतिष्ठततो विराट् । घ्राणेन नासिके वायुर्नोदतिष्ठततो विराट् । अलिणी चक्षुरादित्यो नोदतिष्ठततो विराट् । हस्ताविन्द्रो बलेनैव नोदतिष्ठततो विराट् । विष्णुर्गन्धेन चरणौ नोदतिष्ठततो विराट् । नाडीर्नद्यो लोहितेन नोदतिष्ठततो विराट् । क्षुत्क्षुत्थासुदरं सिन्धुर्नोदतिष्ठततो विराट् । बुद्ध्या ब्रह्मापि हृदयं नोदतिष्ठततो विराट् । श्रोत्रेण कर्णौ च दिशो नो-

तिष्ठततो विराट् । रेतसा शिखरापस्तु नोदतिष्ठततो विराट् । गुदं सृष्ट्युरपानेन नोदतिष्ठततो विराट् । रुद्रोऽभिमत्या हृदयं नोदतिष्ठततो विराट् । चित्तेन हृदयं चैत्यः क्षेत्तः प्राविशद्यदा । विराट् तदैव पुरुषः सलिलादुदतिष्ठत ५८ । यथा प्रसुप्तं हृदयं प्राणेन्द्रिय मनोन्वयाः । प्रभवन्ति विना येन नोत्थाप्रयितुमोजसा । तमस्मिन् प्रत्यगात्मानं धिया योगविष्टया । भक्त्या विरक्त्या ज्ञानेन विविच्यात्मानं चिन्तयेत् ६० । व्याख्यातमेतत् श्रीधरेण "दैवाज्जीवाष्टवशात् क्षुभिता धर्मा गुणायस्थाः । योनौ अभिव्यक्तिस्थाने प्रकृतौ वीर्यं चिच्छक्तिम् । सा प्रकृतिर्महत्तत्त्वमसूत । महत्तः स्वरूपमाह हिरण्यं प्रकाशबलम् १८ । विश्वं अहङ्कारादिप्रपञ्चं आत्मगतं स्वस्मिन् स्वरूपरूपेण स्थितं व्यञ्जन् प्रकटयन् तमोऽपि बन्तु, कूटस्थः लयविशेषमन्यः, आत्मानं प्रस्थापयतीति तथा यत् पूर्वं प्रलयसमये महान्तं प्रकृतौ विलापयमासेति २० । प्रसङ्गात् चतुर्व्यूहोपासनमाह यत्तदिति सर्वाङ्गमप्रसिद्धत्वमाह । स्वच्छं विशदं शान्तं रागादिरहितं भगवतः पदसुपलब्धिस्थानम् । अतएव वासुदेवाख्यं यदाहुः । अयमर्थः अधिभूतरूपेण तस्यैव महानिति, अध्यात्मरूपेण चित्तमिति, उपाख्यरूपेण वासुदेव इति, अधिष्ठाता तत्त्वस्य क्षेत्तः, एवमहङ्कारे सङ्कर्षण उपाख्यः, रुद्रोऽधिष्ठाता, मनसि अग्निरुद्र उपाख्य ब्रह्माधिष्ठाता, बुद्धौ प्रद्युम्न उपाख्य ब्रह्माधिष्ठातेति ज्ञातव्यम् २१ । स्वच्छत्वं भगवद्भिभूतग्राहित्वम् अविकारित्वं लयविशेषग्राहित्वं अपांप्रकृतिः फेनतरङ्गादिरहितावस्थापरा भूतसंसर्गात् प्राक्तनी सा यथा मधुरा स्वच्छा शान्ता च तद्वदित्यर्थः २२ अहङ्कारस्योत्पत्तिपूर्वकं लक्षणमाह महत्तत्त्वादिति चतुर्भिः । क्रियासु शक्तिर्यस्य स क्रियाशक्तिः २३ । तस्य त्वैविध्यमाह वैकारिक इति । तस्य कार्यमाह यतोयस्मान्नन आदीनाम् भवत्तत्पत्तिरिति २४ । तस्मिन् चतुर्व्यूहमाह सङ्ख्यशिरसिति २५ । कर्तृत्वं देवतारूपेण, करणमिन्द्रियरूपेण, कार्यत्वं भूतरूपेण, शान्तत्वादिकं तत्कारणगुणत्वयरूपेण २६ । मनस उत्पत्तिपूर्वकं लक्षणमाह वैकारिकादिति द्वाभ्याम् । संकल्पश्चिन्तनम् विकल्पो विशेषचिन्तनं यस्य मनसः संकल्पविकल्पाभ्यां कामसम्भवो वर्तते इति कामरूपा वृत्तिर्लक्षणत्वे नोक्ता न तु प्रद्युम्नोत्पत्तिस्तस्य संकल्पदिकार्यत्वाभावात् उपाख्यव्यूहस्यानिर्बुद्धस्योक्तैः २७ । शारदं शरत्कालो नमिन्दीधरं नीलोत्पलं

तदिव श्यामं तच्छनैः संराध्यं वशीकर्तुमयोग्यं दुर्गह-
त्वात् २८ । बुद्धेरुत्पत्तिपूर्वकं लक्षणमाह तैजसादिति-
हाभ्याम् हे सति । द्रव्यस्फुरणरूपं विज्ञानमिति चित्त
व्यावृत्त्यर्थमुक्तम् । इन्द्रियाणामनुग्रह इति सविकल्पज्ञाने
हृषीकाणामधीश्वर इति यदुक्तं तत्तु निर्विकल्पक
ज्ञाने २९ । द्रव्यस्फुरणस्यैव प्रपञ्चः संशयादिः । विष-
यसौ मिथ्याज्ञानं निश्चयः प्रमाणज्ञानं स्वापो-
निद्रा, “प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रासृतयः” इति पात-
ञ्जलोक्ते ३० । इन्द्रियाणामुत्पत्तिमाह तैजसाह-
ङ्काराज्जातानि वैकारिकत्वशङ्कानिदृष्ट्यर्थमेवकारः द्वि-
विधान्यपीन्द्रियाणि तैजसान्येवेत्यर्थः । तत्र हेतुः
प्राणस्येति हि यच्चात्माणस्य क्रियाशक्तिबुद्धेर्विज्ञान-
शक्तिता अतः प्राणस्य तैजसत्वात् तदीयशक्तिमता-
मिन्द्रियाणां तैजसत्वम् । तथा बुद्धेस्तैजसत्वात् तदीय-
ज्ञानशक्तिमतामपि ज्ञानेन्द्रियाणां तैजसत्वमपीत्यर्थः ३१ ।
तन्मात्रोत्पत्तिपूर्वकमाकाशादिमहाभूतोत्पत्तिनलक्षणञ्चाह ।
तामसादिति पञ्चभिः । ओत्तन्तु शब्दगमित्यादिभि-
र्विषयोत्पत्त्यनन्तरं तत्सम्बन्धमात्रं कथ्यते न तत्पत्तिः प्रागेवो-
त्पन्नत्वात् शब्दं गच्छति प्राप्नोतीति शब्दगम् ३२ । शब्दस्य
लक्षणमाह अर्थाश्रयत्वं अर्थशचकत्वं द्रष्टुर्लङ्घ्यत्वं कडप्रान्त-
रितस्य द्रष्टृर्जापकत्वं तदुक्तं “लिङ्गं यद्द्रष्टृदृश्ययोरिति, न
भयः तन्मात्रत्वं सूक्ष्मत्वं शब्दस्य लक्षणमित्यन्वयः ३३ । लि-
ङ्गद्रष्टात्वमवकाशद्रष्टव्यं बहिरान्तरव्यवहारस्य द्रष्टव्यम् आत्मा
मनः । प्राणादीनामिच्छाश्रयत्वमाश्रयत्वं नाद्यादिच्छिद्रूपेण
वृत्तिः कार्यमेतल्लक्षणम् । एवमुत्तरत्वापि एकेन लोकेन
तन्मात्रमहाभूतयोरुत्पत्तिः द्वितीयेन तन्मात्रलक्षणं ततो-
येन महाभूतलक्षणं इत्यनुसन्धेयम् । आकाशात्त्वक्-
स्पर्शस्य संग्रहः सम्यग्ग्रहणं यथा पुंस्तं नियतलिङ्गत्वात् ।
यद्वा स्पर्शस्य संग्रहस्ततोभवतीति शेषः । शब्दतन्मात्रादि-
त्यादि तन्मात्राणामुत्तरोत्तरान्वयार्थमुक्तम् ३४ । स्पर्शत्वं
स्वरूपलक्षणमित्यर्थः । नभस्ततो वायोस्तन्मात्रत्वञ्च ३५ ।
चालनं वृक्षशाखादेः । व्यूहनं मेलनं तणादेः प्राग्निः संयोगः
द्रव्यस्य गन्धवतीघ्राणं प्रति नेहत्वं यथा शीत्यादिमतः स्पर्श-
नं, शब्दस्य ओत्तं प्रति नेहत्वं सम्बन्धेन्द्रियाणामात्मत्वम्
‘उपोद्बलकत्वं’ कर्मणा कार्येणाभिलक्षणं भावे ल्युट् । कर्म-
णाभिलक्षणमिति विग्रहे तु करणे ३७ । द्रव्याकृतित्वं द्रव्य-
स्याकारसमर्पकत्वं गुणता द्रव्योपसर्जनतया प्रतीतिः श-
ब्दस्य तु स्वातन्त्र्येणैव प्रतीतिः । अप्रत्यक्षद्रव्यस्य स्पर्शा-

देरपि स्वातन्त्र्येणैव प्रतीतिः रूपस्य तु मैवमिति तस्यायं
विशेषउक्तः । व्यक्तिस्वत्वात् द्रव्यस्य या संस्था सन्निवेशः
सैव संस्था यस्य द्रव्यपरिणामतया प्रतीतिरित्यर्थः । तेजस-
स्तेजस्त्वमसाधोरणत्वम् ३८ । द्योतनं प्रकाशनं पचनं
तण्डुलादेः लुप्तत्वं अशनाया पिपासा च तद्द्वारेण पानम-
दनञ्च ३९ । जिह्वा रसनेन्द्रियं रसोऽन्येन्द्रियेनेनेति रसम-
हस्ततो भवतीत्यर्थः ४० । कषायादिषु लवणोऽपि द्रष्टव्यः ।
भौतिकानां संसर्गद्रव्याणां यएकोमधुरएव सन् अनेकधा
भिद्यते स रस इत्यर्थः ४१ । क्लेदनमाह्निकरणं ऋदादेः पि-
ण्डीकरणं तृप्तिदातृत्वं प्राणनं जीवनम् “आपोमयः प्राण”
इति” श्रुतेः आप्यायनं तद्वैलक्षण्यनिवर्तनं उदनं सृष्टकरणम्
उन्दनमिति पाठे स एवार्थः । भूयस्त्वं कृपादावुद्धृतस्यापि
पुनः पुनरुद्गमः ४२ । गन्धगः गन्धं प्राप्नोति ४३ । कर-
म्भोमिश्रगन्धः यथा व्यञ्जनादीनां हिङ्गुदिस्कारेष्वैव ।
पूतिर्दुर्गन्धः सौरभ्यं कर्पूरादेः, शान्तः शतपलादेः, उदयो-
लसुनादेः, संसर्गिणां द्रव्यावयवानां वैषम्यात् यएवविभि-
द्यते स गन्ध इत्यर्थः ४४ । ब्रह्मणोभावनं प्रतिमादिरूपेण सा-
कारतापादनं, स्थानं जलादिविलक्षणतया नैरपेक्षेण स्थितिः ।
धारणं जलाद्याधारत्वं सतामाकाशादीनां विशेषणमवच्छे-
दकत्वं प्राणिनां तत्तत्गुणानाञ्च पुंस्त्वादीनामुत्पन्नेदेः परि-
णामविशेषः प्रकटोत्पत्तिगम् ४५ । ओत्तादीनां शब्दादिमा-
हकत्वमुक्तं तेषाञ्च लक्षणमेतदेव इत्याशयेनाह पञ्चभिः
ल्लोकाद्धैः नभसोऽगुणविशेषः शब्दोऽयस्यार्थोविषयः ४६ ।
गुणविशेषं शब्दव्यावृत्त्यर्थं दर्शयति परस्य कारणस्य धर्मः
शब्दादिः व्यपरास्मिन् कार्ये वायादी कारणान्वयाद् दृश्यते अ-
तोभावानामाकाशादीनां विशेषगुणः सर्वोऽपि शब्दादिः
भूमावेवोपलभ्यते चतुर्णां तत्त्वान्वयात्, जलादिषु यथाव्यय-
मेव न सर्वम् आकाशेऽन्यान्यथाभावेन एकएवेति ४७ ।
एवं कारणोत्पत्तिमुक्त्वा कार्योत्पत्तिमाह साद्धैः स्तम्भिः ।
एतान्यसंहत्य अभिलित्वा यदा स्थिताः तदा जगदादिरीश्वरः
प्राविशत् सप्तेति प्राधान्याभिप्रायेणोक्तं प्रवेशस्तु सर्वेषूपि-
विधिलक्षणव ४८ । अनुविज्ञेयः क्षुभितेभ्यः यच्चादसौ
विराट्पुरुष उदतिष्ठत् ४९ । भगवतोरूपमिति पुरुषाभेदा-
भिप्रायेण ५० । तस्मिन्ब्रह्मात्मादिविभागमाह हिरण्य-
यादिति नवभिः । उल्काय च्यौदासीन्यं विहाय, तमाविश्य
अधिष्ठाय । महान्श्चासौ देवश्चेति खं लिङ्गम् ५१ । वायवा
सह वर्जिरभवत् प्राविशत् । नासे निरभियोतां प्राणोतः
प्राणेन जतः स्यूतः सन् प्राणएतयोर्नासिकयोरभवादित्य-

सुपङ्गः ५२ । प्राणादनन्तरं वायुः । प्राणोतइति विशेषणं सर्वोन्द्रियेषुपि दृष्टव्यं न्यभिद्येतामिति अन्वभिद्येतामिति पाठद्वयेऽप्येकवचनार्थः । श्रोत्रं दिशः प्राविशन् ५३ । आदिशब्देन केशः ५४ । खराट् इन्द्रः । हरिर्विष्णुः ५५ । आभूतं जातम् ५६ । बुद्ध्यादिषु हृदयमेवाधिष्ठानम् । गिरांपतिर्ब्रह्मा, चैत्यः शैलः ५७ । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां शैलं च विवेक्तुं सर्वेषां पुनः प्रवेशमाह एत इति नवभिः ५८ । विवाहदेहस्य व्यष्टिदेहं दृष्टान्तत्वेन दर्शयन् साङ्ख्यगतकथनस्य प्रयोजनमाह यथेतिद्वाभ्याम् ५९ । प्रथमं परमेश्वरेभक्तिः ततोऽन्यत्वं विरक्तिः ततोयोगप्रवृत्ता धीः एकाग्रचित्तं ततोयज्ज्ञानं तेन प्रत्यगात्मानं शैलं च स्तम्भं च आत्मानं कार्यकारणसङ्घाते विविच्य चिन्तयेत्” ई० ।

वेदान्तिमते अत्र कश्चिद्विशेषः पञ्चदश्यासुक्तः । “चिदानन्दमयब्रह्मप्रतिविम्बसमन्विता । तमोरजःसत्त्वगुणा प्रकृतिर्द्वाद्विधा च सा । सत्त्वगुणविशुद्धिभ्यां मायाऽविद्या च ते मते । मायाविश्वोवशीकृत्य तां स्यात् सर्वज्ञेश्वरः । अविद्यावशगतस्त्वत्सहचिद्व्यादानेकधा । सा कारणशरीरं स्यात् प्राज्ञस्तत्त्वाभिमानवान् । तमःप्रधानप्रकृतेस्तद्भोगायेश्वराज्ञया । वियत्पवनतेजोऽस्य भुवोभूतातिजज्ञिरे । सत्त्वाग्निः पञ्चभिस्तेषां क्रमाद्भोन्द्रियपञ्चकम् । श्रोत्रचक्षुरासनप्राणायस्यसुपजायते । तैरन्तःकरणं सर्वैर्दृष्टिभेदेन तत् द्विधा । मनोविमर्शरूपं स्यात् बुद्धिः स्याच्चक्षुष्यात्मिका । रजोऽग्निः पञ्चभिस्तेषां क्रमात् कर्मेन्द्रियाणि त । वाक्पाणिपादपायूपस्थाभिधानानि जज्ञिरे । तैः सर्वैः सहितैः प्राणोदृष्टिभेदात् ष पञ्चधा । प्राणोऽपानः समानशोदानव्यानौ च ते पुनः । बुद्धिर्कर्मेन्द्रियप्राणपञ्चकैर्मनसा धिया । शरीरं सप्तदशभिः सूक्ष्मं तल्लिङ्गमुच्यते । प्राज्ञज्ञत्वाभिमानेन तेजसत्वं प्रपद्यते । हिरण्यगर्भतामोशस्तयोर्व्यष्टिसमष्टिता । समष्टिरीशः सर्वेषां स्वात्मताशास्त्रवेदनात् । तदभावात्ततोऽप्ये त कथ्यन्ते व्यष्टिसंज्ञया । तद्भोगाय पुनर्भोग्यभोगायतनजन्मने । पञ्चीकरोति भगवान् प्रत्येकं वियदादिकम् । द्विधा विधाय चैकैकं वल्लङ्घ्यं प्रथमं पुनः । स्वस्तेतरद्वितीयार्थैर्वाजनात् पञ्च पञ्च ते । तैरगुह्यस्तत्तु भुवनभोग्यभोगान्नयोद्भवः । हिरण्यगर्भस्यूलेऽस्मिन् देहे वैश्वानरोभवेत् । तेजसा विश्रुतां यातादेवित्युङ्गरादयः । ते परावर्द्धिनः । प्रत्यक्तत्त्वप्रोधविवर्जिताः । कुर्वते कर्म भोगाय कर्म कर्तुं भुञ्जते” ।

एतन्मतप्रपञ्चस्तु “तत्र सर्गाद्युक्ताद्यै परमेश्वरः सृज्यमानप्रपञ्चवैचित्र्यहेतुप्राणिकर्मसहकृतापरिमितानि रूपितशक्तिविशेषविशिष्टमायासहितः सच्चामरूपात्मकं निखिलप्रपञ्चं प्रथमं बुद्धावाकलय्य इदं करिष्यामीति सङ्कल्पयति “तदेतत् ब्रह्मं स्यां प्रजायेयेति” श्रुतेः । तत आत्मन आकाशादीनि पञ्च भूतानि अपञ्चीकृतानि तन्मात्रपदप्रतिपादानि उत्पद्यन्ते । तत्राकाशस्य शब्दोद्युणोवायोस्तु शब्दस्पर्शौ तेजसस्तु शब्दस्पर्शरूपाणि अपान्तु शब्दस्पर्शरूपरसाः पृथिव्यास्तु शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः । न तु शब्दस्याकाशमात्रगुणत्वं वाय्वादावपि तदुपलब्धत्वात् । नासौ भ्रमः बाधकाभावात् । इमानि भूतानि त्रिगुणमायाकार्याणि अतस्त्रिगुणात्मकानि । एतेषु सत्त्वगुणोपेतैः पञ्चभूतैः श्रोत्रत्वक्चक्षूरसनप्राणानि पञ्चेन्द्रियाणि मनोबुद्धिहृद्धारचित्तानि च जायन्ते । श्रोत्रादीनां पञ्चानां क्रमेणैव दिग्वाताकवरुणाश्विनोऽधिष्ठातृदेवताः मन आदीनां चतुर्णां क्रमेण चन्द्रचतुर्मुखशङ्कराच्युताः अधिष्ठातृदेवताः । एतैरेव रजोगुणोपेतैः पञ्चभूतैर्यथाक्रमेण वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानि कर्मेन्द्रियाणि जायन्ते । तेषां क्रमेण वज्रीन्द्रोपेन्द्रसूक्ष्मप्रजापतयोऽधिष्ठातृदेवताः । रजोगुणोपेतैः पञ्चभूतैरेव पञ्च वायवः प्राणापानव्यानोदानसमानाख्याजायन्ते । तत्र प्रागननवान् वायुः प्राणोनासाग्रस्थानवर्त्ती । अवागननवानपानः पाय्वादस्थानवर्त्ती । विषगननवान् व्यानः अखिलशरीरवर्त्ती । जडं मननवानुदानः कण्ठस्थानवर्त्ती । अशितपीतान्नादिसमीकरणः समानः नाभिस्थानवर्त्ती । तैरेव तमोगुणोपेतैरपञ्चीकृतभूतैः पञ्चीकृतभूतानि जायन्ते “तासां त्रिष्टुतं त्रिष्टुतमेकैकां करवाणीति” त्रिष्टुत्करणश्रुतेः पञ्चीकरणोपलक्षणावर्त्तत्वात् । पञ्चीकरणप्रकारश्चेत्यम् । आकाशमादौ द्विधा विभज्य तयोरेकं भागं पुनश्चतुर्धा विभज्य तेषां चतुर्णामंशानां वाय्वादिषु चतुर्भूतेषु संयोजनम् । एवं वायुं द्वेधा विभज्य तयोरेकं भागं पुनश्चतुर्धा विभज्य तेषाम् आकाशादिषु संयोजनम् । एवं तेजोऽप्युपधिव्यंशानामपि । तदेवमेकैकभूतस्याङ्गं स्वांशात्मकं अङ्गान्तरञ्च चतुर्विधभूतमयमिति पृथिव्यादौ स्वांशाधिक्यात् पृथिव्यादिव्यवहारः । तदुक्तम् । “वैश्वेद्यात्तद्वादस्तद्वाद” इति शा० सू० । पूर्वोक्तैरपञ्चीकृतभूतैर्लिङ्गशरीरं परलोकयात्रातिवर्त्तकं मोक्षपर्यन्तस्यापि मनोबुद्धिभ्यामुपेतं ज्ञानेन्द्रियपञ्चककर्मेन्द्रियपञ्चकप्राणादिपञ्चकसंयुक्तं जायते । तदुक्तम् । “प्रपञ्चप्राणमनोबुद्धि

दशेन्द्रियसमन्वितम् । अपञ्चीकृतभूतोत्थं स्वरूपाङ्गं भोग-
साधनमिति । तच्च द्विविधं परमपरञ्च । परं हिरण्य-
गर्भलिङ्गशरीरम् । अपरमस्मादादिलिङ्गशरीरम् । तत्र
हिरण्यगर्भलिङ्गशरीरं महत्तत्त्वम् अस्मादादिलिङ्गशरी-
रञ्चाहङ्कारतत्त्वमित्याख्यायते । एवं तमोगुणयुक्तेभ्यः प-
ञ्चीकृतभूतेभ्योभूत्यन्तरिक्षस्वर्गमहोजनस्तपःसत्यात्मकस्योर्ध्व-
लोकसप्तकस्य अतलपातालवितलसुतलतलातलरसातल-
महातलाख्यस्याधोलोकसप्तकस्य ब्रह्माण्डस्य जरायुजराण्डज
स्नेदजोद्भिज्जाख्यचतुर्विधस्थूलशरीराणाञ्चोत्पत्तिः । तत्र
जरायुजानि जरायुभ्योजातानि मनुष्यपञ्चादिशरीराणि ।
अण्डजानि अण्डेभ्योजातानि पक्षिपद्मगादिशरी-
राणि । स्नेदजानि स्नेदाज्जातानि यूकमशकादिशरी-
राणि । उद्भिज्जानि भूमिमुद्भिद्य जातानि वृक्षादिशरी-
राणि वृक्षादीनामपि पापफलभोगायतनत्वेन शरीरि-
त्वम् । तत्र परमेश्वरस्य पञ्चतन्मात्राद्युत्पत्तौ सप्तदश-
पयधोमेतलिङ्गशरीरोत्पत्तौ हिरण्यगर्भस्थूलशरीरोत्पत्तौ
च साक्षात्कर्तृत्वम्, इतरनिखिलप्रपञ्चोत्पत्तौ च हिरण्य-
गर्भद्वारा “हन्ताहमिमांस्तस्मोदेवता अनेन जीवेनात्मना-
नुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति” श्रुतेः । हिरण्यगर्भो-
नाम मूर्त्तिरित्यादयः प्रथमोजीवः “स वै शरीरी प्रथमः
स वै पुरुष उच्यते । आदिकर्त्ता स भूतानां ब्रह्माये समव-
र्त्तते” “हिरण्यगर्भः समवर्त्तताये इत्यादि” श्रुतेः । वेदा० प०
रूपादिस्थूलभूतान्तोत्पत्तिमुक्त्वा ब्रह्माण्डोत्पत्तिमाह
आत्म पु० “उत्पाद्य स्थूलभूतानि भगवान् भूतभावनः नीरेषु
स्वात्मनो बीजं सहसैव समाक्षिपत् । विप्रं तेन हि तद्वीर्यं
नीराणामुपरिस्थितम् । दधिमण्डोपमम् कालात् काठिन्य-
मगमद् धनम् । कठिना पृथिवी मेयं कृत्वा सा दृश्यतेऽधुना ।
तस्याः सारसमुद्भूतो गोलकोऽभून्महालयः । कुकुटाण्डसमा-
कारः सप्रलोकस्य संस्थितिः । अनुसंवत्सरं कालं नीरेष्वासीत्सम-
न्ततः । शुष्कालावुसमोन्मिद्यं वायुनाभ्याहृतोभृशम् । स तु संव-
त्सरे पूर्णे विभिन्नः कुकुटाण्डवत् । तदन्तःपुरुषोजज्ञे सप्र-
लोकशरीरभृत् । इदं सर्वं इमानेव मृतं भावि स्थितं च
यत् । एष भोगस्य भोक्तस्य सर्वदृष्टेर्महेश्वरः । अज्ञेन बर्धय-
त्येष स्थावराणि चराणि च । वज्रमाणोऽस्य महिमा विज्ञेयः
सर्वदा ऋभिः । पादः सर्वाणि भूतानि लिपादात्मनि तिष्ठति ।
महिमाश्रयमूतो यो महिम्नः सोऽधिको स्रथा । तथैवास्त्र
महिम्नोऽपि इमानभ्यधिकोमतः । मार्गद्वयस्य कर्त्तार्यं
वैदिकस्य सदा प्रभुः । प्रवृत्तेषु निवृत्तेषु स्वर्गभोजपुरं प्रति ।

अयमभ्यधिको यस्मात् सर्वस्वाङ्गीतिकादजः । तस्मात् वि-
राडिति प्रोक्तो विशेषाद्वाजते यतः । अधिवाय पुरः सर्वा-
स्थिरजङ्गमदेहिनाम् । पूरयत्वात्मना यस्मात् अतोयमधिपू-
रुषः । यस्मादभ्यधिकः सोऽयं ब्रह्माण्डान्तःस्थितः पुमान् ।
तस्य कार्यमिदं सर्वं गिरिदेहधरादिकम् । अयं यज्ञपुमान्
हेतुर्लक्ष्मणसमयजुषामपि । रुन्दांस्यपि च सर्वाणि गायत्र्या-
दीनि जप्तिरे । अस्मादजादयश्चापि विराजः पुरुषोत्तमात् ।
इन्द्रश्चाग्निश्च विप्राश्च सुखतोऽस्य विनिर्गताः । क्षत्रियाबाहुत-
स्तद्वत् ऊर्ध्वो वैश्याश्च जप्तिरे । भूमिः शूद्रास्तथा पङ्गवा जाता
अस्य महात्मनः । चन्द्रमामनसोजातो नेत्रात् तद्वत् दिवा-
करः । प्राणात् प्रभञ्जनोजातो नाभेस्तु गगनं महत् ।
मस्तकात् स्वर्गलोकोऽयं श्रोत्राज् जाता इमादिभः । एवमन्ये-
ऽपि पुं सोऽस्मात् जाता लोका महात्मनः । द्रव्याणि वा तथा
कालोवसन्नाद्यात्मको महान् । देवता यजमानो वा क्रिया-
वातः परा न हि । सहस्रमस्तको देवः सहस्रेन्द्रियवानपि ।
भूतभौतिकजातं स आहृत्यात्मा परःस्थितः । बुद्धिसाक्षिण-
मात्मानमेतस्मात् परतः स्थितम् । स्वप्रकाशमहं वेदसर्वा-
ज्ञानविवर्जितम् । नामरूपात्मकं सर्वं कृत्वाऽस्ते योवदन्निव
शक्र ! त्वं धातृवदनात् सत्यक् विज्ञास्यते भवान् । दिशोऽपि
प्रदिशस्तद्वदधं ऊर्ध्वं स एव हि । यतस्ततोऽत्र यज्ञेन
यज्ञपुत्रे तेन तं द्विजाः । धर्मशब्देन तेनैते स्वर्गं यास्यन्ति
तच्छिरः । पुंसोऽस्य गूर्ध्वं स्वर्गः स्यात् चन्द्रसूर्यौ च
चक्षुषी । प्राणः प्रभञ्जनः प्रोक्तो मध्यदेहोऽन्तरिक्षकम् ।
स्थलानि त्रिविधान्यस्र भूवागय उदोरितः । भूर्लोकस्तु
समपोऽयं पादावस्य प्रकीर्त्तितः । वक्त्रमाङ्गवनीय-
स्तद्भृदयं चावसत्यकः । स गार्हपत्यनासः स्वाह्विणाग्निर्म-
नोमतम् । उरोवेदस्तथा दर्भालोमजातसुरःस्थितम् ।
ओषधोवनस्पतयः शेषाः केशाः शरीरगाः । किं
बहूक्तेन शक्राद्य संक्षेपेणावधारय । यदास्ति यज्ञ नाख्यत्
तत्सर्वं स महेश्वरः” ।
काष्ठादादिमते तु आदिसर्गे वायवीयेषु परमाणुषु
सृज्यमानजीवाहवशात् क्रियोत्पद्यते सा च क्रिया
स्वाश्रयं परमाणुं परमाण्वन्तरेण संयुज्जति ततो-
द्युकादिकमेव महान् वायुत्पद्यते तेन नोदितेषु
तैजसपरमाणुषु क्रियोत्पद्यते तथा परमाणवः परमाण्व-
न्तरेण संज्यमानाः संयुज्जन्ते इत्येवंरूपेण महाभूतो-
त्पत्तिरेवं शरीराणि वैन्द्रियाणि चतुर्ह्य भुवनाण्युत्पद्यन्ते
सर्वत्र चेश्वरोनिमित्तकारणम् । एतद्विवरणमारम्भावाद्दशन्दे

दृष्टम् । तथा च आदिर्गर्णे एवैतेषां सर्वेषां सृष्टिः ।
नैमित्तिकप्रलयोत्तरन्तु न सर्वेषाम् किन्तु येषामेव
तादृशप्रलयदशायां नाशलोभामेव कतिपयानामिति भेदः ।
वोजाङ्गुरवत् सृष्टेः प्रवाहकूपेणानादित्वेऽपि एतत्सृष्टेः सा-
दित्वमपि तत्तद्भोजव्यक्तेरङ्गुरव्यक्तेश्च यथा सादित्वमेवमेव
वर्त्तमानब्रह्मण आदिसर्गकाले महदादेरुत्पत्तेरादिसर्ग-
त्वमवगन्तव्यम् “यथेदानीमित्यादि” भागवतवचनेन “सूच्याच-
न्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयदिति” मन्त्रलिङ्गेन च
प्रवाहस्यैवामादित्वं सूचितं न तु तत्तद्भुक्तेः । कर्मासापेक्ष
स्यैव ईश्वरस्य सृष्ट्योक्तेः पूर्वं कर्मणामभावे विचित्रसृष्ट्या-
सम्भवः । अन्यथा वैषम्यनैर्घराये ईश्वरस्य प्रसज्ये-
याताम् जीवस्य च कृतज्ञान्यकृताभ्यागमप्रसङ्गश्चेति दिक् ।
आदीनव पु० आ+दी-भावे क्त आदीनस्य वानं प्राप्तिः वा० क
१ दोषे, २ क्लेशे, च । कर्मणि क । १ दुर्दमे ४ परिक्रिष्टे च लि० ।
आदीपक लि० आदीपयति अन्यगृहमग्निना आ+दीप-
णिच्-खुल् । १ परगृहस्य दाहके । “राज्ञोर्बधं चिकी-
र्षेद्यस्तस्य चित्तो बधो भवेत् । आदीपकस्य स्तेनस्य वर्यसङ्क-
रिक्तस्य च” भा० शा० ८६ अ० । २ उर्हीपके च ।
आदीपन न० आ+दीप-णिच्-ल्युट् । तण्डुलादिचूर्णमि-
श्रितजलेन गृहादौ १ चित्ताकारलेपनभेदे (आलिपना)
२ उर्हीपने च । [ज्ञनादौ । २ उर्हीपिते च ।
आदीपित लि० आ+दीप-णिच्-क्त । दत्तादीपने १ गृहा-
आदुरि लि० आ+दृ-अन्तर्भूतण्यर्थे कि । दारयितरि “वामं
वामं त आदुरे देवोददात्ययमा” ऋ० ४, २०, २४ ।
“हे आदुरे ! गतूणां दारयितः !” भा० ।
आदृत लि० आ+दृ-कर्त्तरि क्त । १ सादरे कृतादरे । कर्मणि
क्त । यस्यादरः कृतस्तस्मिन् २ सम्मानिते ३ पूजिते च ।
आदृत्य लि० आ+दृ-कर्म्मणि क्यप् । आदरणीये १ आदर्त्तव्ये ।
ल्यप् । २ सम्मान्येत्यर्थे अव्य० ।
आदृष्टि स्त्री प्रा० ब० । त्रिविभागसंकोचितदृष्टौ ।
आदेय लि० आ+दा-यत् । याज्ञे । “पञ्चाशद्भाग आदेयो
राज्ञा पशुहिरण्ययोः” “अनादेयस्य वादानादादे
यस्य च वर्जनात्” इति च मनुः ।
आदेवक लि० आदीव्यति आ+दिग्-खुल् । द्यूतकारके
आदेवन न० आ+दिग्-भावे ल्युट् । १ द्यूतक्रीडायाम्
करणे ल्युट् । २ द्यूतसाधने पाशकादौ । आधारे ल्युट् ।
द्यूतक्रीडाधारे (क) ३ द्यूतफलके ।
आदेश ४० आ+दिग्-भावे भञ्ज् । १ उपदेशे २ आज्ञायाम् “अथात

आदेशोनेति नेतोति” ऋ० ७० “उत तमादेशमप्राचः” “उत
स क आदेशः” । “आदित्यो ब्रह्मादेश” इति च ऋ० ७०
“आदेशं देशकालज्ञः शिष्यः शासितुरानतः” रघुः व्याकरण-
प्रसिद्धे कस्यचित् वर्णादितः ३ कस्यचिद्वर्णस्योत्पत्तौ च । आ-
दिश्यते कर्मणि घञ् । ४ आदिष्टे ५ कथिते ईउपदिष्टे क-
स्यचित् स्थाने जाते कस्मिंश्चिद्वर्णे च “धातोः स्थान इवादेशं
सुपीवं सञ्जवेययत्” रघुः “आदेशप्रत्यत्ययोः” पा० “आग-
मादेशयोर्मध्ये बलीयानागमोविधिः” व्या० कारि० “स्थानि-
वदादेशोऽनल्विधौ” पा० “लोपोऽप्यादेशउच्यते” व्या०
का० “ज्योतिर्विदुयुक्ते ऽग्न्युभायुभफले च ‘नादेशास्तस्य निष्-
फलाः’” ऋत्सं० । [कारके २ आज्ञाकारके ।
आदेशक लि० आदिशति आ+दिग्+खुल् । १ आदेश-
आदेशन न० आ+दिग्-भावे ल्युट् । आदेशे “कृतोपनयन-
स्यास्य व्रतादेशनमिष्यते” मनुः ।
आदिशिन् लि० आदिशति आ+दिग्+णिनि । १ आदेश-
कारके “कपोलपाटलादेशि बभूव रघुचेष्टितम्” रघुः २ दैवज्ञे
गणके पु० हेम० । [३ कथनोये च ।
आदेश्य लि० आ+दिग्-कर्मणि खलत् । १ उपदेशे २ आज्ञायै
आदेश्य पु० आ+दिग्-लृच् । कर्त्तव्यं प्रति समेष्टसम्भा-
दनार्थं कर्म क्रियतामित्यादेशकर्त्तरि १ यजमाने, २ आज्ञा
कर्त्तृभावे लि० स्त्रियां ङीप् ।
आद्य लि० आदौ भवः दिगा० यत् । १ आदिभवे । “एत-
दन्ताश्च गतयो ब्रह्माद्याः सहसाहृताः” । “स्वायम्भु
वाद्याः सप्तैते मनवो भूरितेजसः” मनुः । अथौचान्न द्विती-
यदिनकर्त्तव्ये २ प्रेतश्चाङ्गभेदे न० “मृताङ्गनि तु कर्त्तव्यं
प्रतिभासन्तु वत्सरम् । प्रतिवत्सरं चैवमाहमेकादशे-
ऽहनि” या० स्मृ० । तस्य मोक्षश्चाङ्गानामादिभूतत्वात्
आद्यात्वम् । “आङ्गमग्निमतः कुर्व्याद्वाह्वादेकादशेऽहनि ।
भुवाणि तु प्रकुर्वीति प्रमोतानां च सर्वदा । द्वादश प्रति-
मास्यानि आद्यां वायसाधिके तथा । सपिण्डकीकरणञ्चैव इत्ये-
तत् आङ्गमोक्षश्च” छन्दो ग० प० । निरग्नेस्तु मरणावधेय-
एकादशाहे तत् कर्त्तव्यमिति भेदः । एकादशपदञ्च स्वजा-
तुक्ताथौचान्नद्वितीयदिनपरम् । ३ प्रधाने अ० लि०
“आसीन्कृष्टीक्षितामाद्यः प्रणवश्छन्दसाभिव” रघुः
अद+कर्मणि खलत् । ४ अदनीयद्रव्यभावे लि० ५ धान्ये
न० राजनि० तस्यादनीयत्वात् “अन्नमूलं हि जीवनम्”
इत्युक्ते च जीवनमूलत्वेन प्रधानत्वाद्वा आद्यात्वम् । [अथौचौ च
आद्यकवि पु० कर्म० । आदिकवि चतुर्मुखे १ हिरण्यगर्भे २ वा-

प्राद्यमाषक पु० मयतेऽनेन करणे षञ् कर्म० । पञ्चगुञ्जा-
परिमाणे, (भाषा) इति ख्याते “माषकः सप्त छण्डा”
इत्युक्ते प्राद्यत्वविशेषणम् तस्य कार्यविशेषोपयोगितया
गौणत्वाच्च सख्यत्वम् अतएव “दशार्जगुञ्जं प्रयदन्ति माष-
मिति” भास्कराचार्येण माषस्य पञ्चगुञ्जात्मकत्वमेवोक्तम् ।
प्राद्यवीज न० कर्म० । मूलकारणे आदिकारणे, ईद्वरे
सांख्यमते २प्रधाने च ।

प्राद्या स्त्री आदौ भवा दिगा० यत् । इदुर्गायां तन्त्रोक्तायां युग-
भेदे २सुन्दर्यादौ च “सत्ये तु सुन्दरी प्राद्या, त्वेतायां भुव-
नेश्वरी, द्वापरे तारिणी प्राद्या कलौ काली प्रकीर्तिता”
सुखमाहातन्त्रोक्तेस्तासां तथात्वम् । आदिभवायां ति-
य्यादौ च । “युगाद्या वर्षष्टब्धेति” ति० त० पुरा० ।

प्राद्याकाली स्त्री नित्यस० संज्ञात्वाच्च पुं वत् । “कालसंप्रसनात्
काली सर्वेषामादिरूपिणी । कालत्वादादिभूतत्वात्
प्राद्याकालीति गीयते” निर्वाणतन्त्रोक्तायां परमप्रकृतौ
प्राद्यादि पु० आदिराद्यो यस्य । पञ्चम्याः स्थाने तसिप्रत्यय
निमित्ते का० वा० उक्ते शब्दगणभेदे । स च आदि, मध्य,
अन्त, प्रष्ठ, पार्श्व, आर्क्षतिगणः तेन “स्वरतो वणेतो
वेति” सिद्धम् ।

प्राद्युदात्त त्रि० आदिः उदात्तो यस्य । यस्य आदिरुदात्तः
तादृशे प्रत्ययादौ । स च पाणिन्यादिभिर्दर्शितः “प्रत्ययः”
इत्यधिकारे “प्राद्युदात्तः” पा० असति अपवादे सर्वोऽपि
प्रत्यय प्राद्युदात्तः । कर्त्तृमत्व तैति उदात्तः । “स्वपादि-
हंसानामच्यनिटि” पा० अदाद्यन्तर्गणस्वपादेहिंसस्तेष्व अ-
निटि अजादौ लसर्वधातुके परे आदिरुदात्तो वा । स्वपनि
इत्यत्र स्तेत्यस्य वा उदात्तता । “अभ्यस्तानामादिः” पा०
पूर्वोक्तविषये अभ्यस्तसंज्ञकानामादिरुदात्तः । दधति, इत्यादौ
देत्यस्योदात्तता “अनुदात्ते च” पा० अविद्यमानोदात्ते ल
सर्वधातुके परे अभ्यस्तानामादिरुदात्तः । दधासि अनजा-
दावपि देत्यस्योदात्तता “आदिर्णस्यन्यतरस्याम्” पा०
अभ्यस्तानामादिर्णसुलि परे उदात्तो वा । लोलूयं लोलूयम्
पक्षे लिङ्स्वरः । “अचः कर्त्तृयक्ति” पा० कर्मकर्त्तरि यकि
परे उपदेशेऽजन्तानामादिरुदात्तो वा । लूयते केदारः
स्वयमेव । “सर्वस्य सुपि” पा० सुपि परे सर्वशब्दस्य आदि-
रुदात्तः सर्वे अत्र सेत्यस्योदात्तता । “ज्नित्यादिनिङ्गम्” पा०
जिदन्तस्य निदन्त्यादिरुदात्तः । प्यजोऽजिप्वात् तदन्त्यादि-
रुदात्तः “पथिमथोः सर्वनामस्थाने” पा० अनगोरादिरुदात्तः
सर्वनामस्थाने परे । पन्थाः प्रेत्युदात्तः । “ज्योनिवासे” पा०

निवासार्थे जयस्यादिरुदात्तः । “जयः करणम्” पा०
करणवाची जयशब्द आद्युदात्तः । “हृपादीनाञ्च” पा०
एषामादिरुदात्तः ! एष जन ऊपर यङ् ह्य गय नय ताय
तय चय अम वेद हृद अंश रुद्र (शमरणी संज्ञायाम्)
(संमतौ भावकर्मणोः) । मन्त्र शान्ति काम याम तारा धारा
कारा वङ् कल्प पाद । “आर्क्षतिगणत्वात् अविहितलज्ज-
णमाद्युदात्तत्वं हृपादिषु चोयम्” सि० कौ० । “संज्ञाया-
सुप्रमानम्” पा० चञ्चेव चञ्चा । “निष्ठा च ह्यजनात्” पा०
निष्ठान्तस्य द्वयचः संज्ञायामादिरुदात्तः नत्वाकारान्त ।
दत्तः । आकारस्तु स्नातः । “शुष्कष्टौ” पा०
एतावाद्युदात्तौ असंज्ञायाम् “आशितः कर्त्ता” पा०
कर्त्तृवाची आशितशब्द आद्युदात्तः “रिक्ते विभाषा”
पा० रिक्तस्यादिरुदात्तः असंज्ञायाम् । “जुष्टा-
पिते च छन्दसि” पा० एतो आद्युदात्तौ असंज्ञायाम्
“युष्मदक्षदोर्दसि” पा० अनयोः ङसि परे आदिरुदात्तः ।
“ङयि च” पा० अनयोर्ङयि परे आदिरुदात्तः । “यतोऽ-
नावः” पा० यत्प्रत्ययान्तस्य ह्यच आदिरुदात्तः नावं विना ।
गव्यम् काम्या । “ईडवन्द्गृहसदुहं गयतः” पा० गदा
न्तानामेषामादिरुदात्तः । “विभाषा वेण्वन्धानयोः” पा०
एतयोरादिरुदात्तः । “त्यागरागहासकुह्यउक्कथानाम्” पा०
एषाम् आदिरुदात्तः । फिट्स्वरं शान्तनवाचार्यैरन्येऽपि
प्राद्युदात्ता उक्ता यथा “दक्षिणस्य साधौ” फि०
स्याङ्गाद्येकदक्षिणशब्दस्यादिरुदात्तो वा दक्षिणोबाहुः “क-
न्दसि च” फि० “शुक्लगौरयोरादिः” फि० “अनयोरादि-
रुदात्तः “अङ्गुष्ठोदकयकवशानं छन्दस्यन्तः” फि० लोके तु
आदिरुदात्तः । “अथादिः प्राक् यकटेः” फि० २ पादे १ छ० ।
अधिकारोऽयम् शकटिशक्योरिति यावत् । “ह्रस्वान्तस्य
स्त्रीविषयस्य” आदिरुदात्तः स्यात् । यल्लिततुः । “नन्-
विषयस्यानिसन्तस्य” ३ वनं वयः । इमन्तस्य तु सर्पिः । नप्
नपुंसकम् । “दण्डधान्यानां च द्वयाम्” ४ । द्वयचामित्यर्थः ।
कुशाः, काशाः, भाषाः, तिला, बह्वचान्तु गोधूमाः । “नृः
संख्यायाः” ५ । पञ्च, चतस्रः । “स्वाङ्गशिष्टामदन्ता-
नाम्” ६ । शिट् सञ्चनानाम्, “कस्याभ्यां चुचुकादधि” “ओ-
ठाविव मधु” “विश्वो विहायाः” । “प्राणिनां कुपूर्वम्” ७ ।
कवन्मात् पूर्व आदिरुदात्तः । काकः, वृकः, “शुक्लेषु
ने” । प्राणिनां किम्, “कीरसर्पिर्मधूदकम्” । “अथु-
वस्यं कलिमाख्या चेत्” ८ । खयि परे उवर्षस्युदात्तः स्यात्,
कन्दूकः, “उज्ज्वलान्तानाम्” ९ । उज्ज । “वरुणं वोर्जि-

यादसम् । न । “स्वसारन्वाङ्गणै” । वन् । “पीवानं
मेवम्” । “वर्णानान्तर्गतितानानाम्” १० । आदि-
दात्तः, एतः हरिणः, शितिः, पृथ्विः, हरित् ।
“ह्रस्वान्तस्य ह्रस्वमन्त ताच्छील्ये” ११ । ऋजं ह्रस्वा-
न्त्यादिभूतं ह्रस्वदात्तं स्यात् । छिनिः । “अक्षस्यादे-
वनस्य” १२ । आदि-रुदात्तः, “तस्य नाक्षः” देवने त
“अक्षस्य दीव्य” । “अक्षस्य समद्योतने” १३ । अक्षो याम-
स्य, समेऽङ्गके त अक्षं पिप्पल्याः । “पीतद्रुथानाम्”
१४ । आदि-रुदात्तः, पीतद्रुः, सरलः । “यामा-
दीनाञ्च” १५ । यामः, सोमः, यामः । “लुबन्त्यो-
पमेयनामधेयस्य” १६ । चञ्चो चञ्चा, स्किगन्त्येति पा-
टान्तरम् । स्किगिति लुपः प्राचां संज्ञा । “न ह्रस्वपर्वत-
विशेषव्याघ्रसंज्ञमहपाण्याम्” १७ । एषामुपमेयनाम्ना-
मादि-रुदात्तो न । ताल इव तालः, मेरुरिव मेरुः,
व्याघ्रः, सिंहः, महिषः । “राजविशेषस्य यमन्त्या चेत्”
१८ । यमन्त्या हृद्गः, आङ्ग उदाहरणम् । अङ्गाः प्रत्यु-
दाहरणम् । “स्त्रीविषयवर्णान्तुपूर्वार्थानाम्” २० ।
एषान्वयाणामाद्युदात्तः, स्त्रीविषयः, मल्लिका, वर्णः,
श्वेनी, हरिणी, अक्षुग्धात् पूर्वीः स्त्र्येपान्ते अक्षु-
पूर्वीः, तरङ्गः । “शङ्कनीनाञ्च लघुपूर्वम्” २१ । पूर्व
लघु उदात्तं स्यात्, ककुटः, तिक्किरिः । “नर्तुप्राग्व्या-
ख्यायाम्” २२ । यथालक्षणं प्राप्नुदात्तत्वञ्च, वसन्तः,
ककशासः । “धान्यानाञ्च ह्रस्वान्तानाम्” २३ । आदि-रु-
दात्तः, कान्तानाम्, श्यामाकाः, पान्तानाम्, राज-
मापाः । “जनपदगङ्गानामपान्तानाम्” २४ । कैकयः,
“हयादीनामसंयुक्तलान्तानामन्तः पूर्व्वं वा” २५ । हयिति
हलः संज्ञा । पल्लम्, शल्लम्, हयादीनां किम् एकलः
असंयुक्तेति किं मल्लः । “रगन्तामाञ्च द्विपाम्” २६ ।
आदि-रुदात्तः, क्षपिः एतानि २पादस्थानि । “मक-
रवर्णपारेवतवितस्तेज्जार्जिह्राजः कलोमाकाशयुतया का-
शीनामादिर्वा” २७, । एषामादिर्द्वितीयो वा उ-
दात्तः । मकरः वर्णः । “कन्दसि च” १० । अमकराद्यर्थ
आरम्भः । लक्ष्यानुसारादादिर्द्वितीयम् वा उदात्तं
ज्ञेयम् । “कदेमादीनाञ्च” ११ । आदिर्द्वितीयं वोदा-
त्तः । “सुगन्धितेजनस्य ते वा” १२ । आदिर्द्वितीयं
ते शब्दश्चेति पर्यायेण वोदात्ताः । “नपः फलान्ता-
नाम्” १३ । आदिर्द्वितीयं वोदात्तम् । राजादनफलम् ।
“रिषान्तस्य ह्रस्वादेरादिर्वा” १४ । ह्रस्वोपा लाङ्गलोपा ।

उशीरदाशेरकपालपलाशशैवालश्यामाकशरीरशरावहृदय-
हिरण्यारण्यापत्यदेवराणाम्” १८ । “एषामादि-रुदात्तः
स्यात् । “महिष्यापादयोर्ज्यैष्ठिकास्या चेत्” २० । आदि-
रुदात्तः, “महिषी जाया” आषाढा उपदधाति । एतानि
२पादस्थानि । “निपाता आद्युदात्ताः” फि० ४, १२ ।
स्वाहा “उपसर्गाद्याभिवर्ज्यम्” फि० ४, १३ ।
तथा य पाणिनिशान्तनवाचार्यादिभिर्यस्यादेरुदात्तत्वं
विहितं ते शब्दा लोके वेदे च आद्युदात्ता भवन्ति ।
आद्यून वि० आ+दिष-क्त ऊट् नत्वञ्च । औदरिके (पेटुक)
जिगीषावर्जिते । जिगीषायान्तु न नत्वम् । आद्यूतः ।
जिगीषया देवनकर्त्तरि । [सावधिशेषपर्यन्ते ।
आद्योपान्त पु० आद्यावधि उपान्तः अन्तपर्यन्तः । प्रथ-
माधमन न० आधीयते आ+धा-कमनन् । बन्धकदाने
आधौ, । “योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिपक्षम् ।
यस्य वाप्यधिं पश्येत्तत् सर्वं विनिवर्त्तयेत्” स्मृतिः
“एकोऽपि स्यावरे कुर्याद्दानाधमनविक्रयम्” स्मृतिः
एकोऽह्मनीयः सर्वत्र दानाधमनविक्रये” कात्या० स्मृतिः
आधिगच्छेऽस्य विवृतिः ।

आधमर्षि न० अधमर्षस्य भावः कर्म वा ध्यञ् । ऋणप्रहणे
अवश्यदेयद्रव्यस्वामित्वे “आवश्यकाधमर्षयोर्णिनिः” पा० ।
आधर्मिक वि० अधर्मं चरति ङञ् । अधर्मशीले दैववशात्
अधर्मानुष्ठानेन त नास्य साधुत्वम् । अधार्मिक इत्यत्र
त न धार्मिक इति विपक्ष इति भेदः ।

आधर्षि पु० आ+धृष-भावे घञ् । १तिरस्कारे २बलादुपीडने च
आधर्षिण न० आ+धृष-भावे ल्युट् । १आधर्षे २बलात्पीडने ।
आधर्षित वि० आ+धृष-क्त अवैयात्वे ङट् गुणश्च । १अवमा-
निते २तिरस्कृते ३बलात्कारेणाभिभूते च “स्मृत्याचारव्य-
मेतेन मार्गेणाधर्षितः परैः । आवेदयति चेष्टाञ्चे व्यवहा-
रपदं हि तत्” या० स्मृतिः भाष्ये तु आधृष इत्येव ।

आधर्ष्य वि० आ+धृष-णिच्-यत् । १अवमाननीये २बलात्
पीडनीये ३दुर्वले च भावे यत् । ४ दुर्वलत्वे न० । “आध-
र्ष्यं पूर्व्वपक्षस्य यस्मिन्नर्थवशाद्भवेत् । विवादे साक्षिण-
स्तत्र प्रष्टव्याः प्रतिवादिनः” नार० । “आधर्ष्यं
दुर्वलत्वम्” व्य० त० २४० ।

आधान न० आ+धा-भावे ल्युट् । संस्कारपूर्व्वकं वज्रादेः
स्यापने १अग्नप्राधाने २गर्भाधाने च । “आधाने सोम-
पाने च वपनं सप्तसु स्मृतम्” प्रा० त० पु० “भाष्येयै पूर्व्व-
मारिण्यै दत्त्वाग्नीनन्यकर्म्मणि । पुनर्दोरक्रियां कुर्यात्

पुनराधानमेव च" मनुः । विद्यमानपदार्थेषु गुणान्तरस्य
 शक्ये "प्रजानां विनयाधानात् रक्षणानुभरणदपि" रघुः
 सतो गुणान्तराधानं प्रतिपद्यतः" सि०कौ० । ४निवेशने
 "गुणोविशेषाधानहेतुः सिद्धौ वस्तुधर्मः" सा०द० । १५बन्धक-
 दाने च "आधानं विक्रयञ्चैव दानं नैव समाचरेत्" स्मृतिः ।
 "विक्रयावक्रयाधानयाचितेषु पणा दश" या०स्मृतिः
 अग्न्याधानञ्च विवाहसमये कर्त्तव्यं यदि तत्प्राप्तताग्नेः
 प्रमदादिना नाशः तदा पितृमरणोत्तरमेव कर्त्तव्यं सति तु
 पितरि नैव कर्त्तव्यमिति, तत्र कालनक्षत्रादिविशेषाच्च
 निरूपयसिन्धौ दर्शिता यथा "प्राजापत्ये पूषमे सद्विदेवे
 उष्यज्येष्टास्वैन्दवे कृत्तिकास्तु । अग्न्याधानं ह्युत्तराणां
 त्वयेऽपि चित्वादिन्ये कीर्तितं गर्गसुख्यैः" रत्नमा०
 आश्वलायनः "अग्न्याधेयं कृत्तिकास्तु रोहिण्यां मृगशिर-
 सि फाल्गुनीषु विशाखयोरुत्तरयोः प्रौष्ठपदयोरेतेषां
 कर्त्तव्यमिति पूर्वणि ब्राह्मण आदधीत, श्रीगवर्गशरत्-
 तु क्षत्रियवैश्योपकृष्टाः" यस्मिन् कर्त्तव्यमिति तादाधीत
 सोमेन यज्यमाणो नर्तुं पृच्छेन्नक्षत्रम्" सोमाधाने ऋत्वा-
 द्यनालोचनमात्तपरम् "अथो खलु यदैवेनं अश्वोपनमेदधाद-
 धीत सैवास्थधिरिति सोमेन यज्यमाणो नर्तुं पृच्छेन्नक्षत्रं
 तदेतदार्त्तस्यातिवेत्तं वा अज्ञायुक्तस्य भवतीति" बौधायनोक्तेः
 मदनरत्ने दृग्गार्ग्यः "पुष्यानेयत्पुत्तरादित्यपौष्णज्येष्ठा-
 चित्वाकैर्द्विदैवेषु भेषु । कुर्युर्वज्राधानमाद्यवसन्पौष्णोष्णा-
 न्नेष्वेव विप्रादिवर्णाः" कालादर्शे "अग्निहोत्रं दर्शपूर्णमा-
 सावभ्युत्तरायणे । उपक्रम्य यथाकालमुपासीरन् द्विजातयः ।
 सोमं च पशुबन्धञ्च सर्वाश्च विकृतीरपि । सोम्यायने यथा-
 कालं विदध्नुर्गृहमेधिनः" पारस्करः "आवसथ्याधानं दार-
 काखे दायाद्यकाल एकेषामिति" दायाद्यकालो विभागकालः
 मदनरत्ने व्यासः "अग्निर्वैवाहिको येन न गृहीतः प्रमादिना ।
 पितर्युपरते तेन गृहीतव्यः प्रयत्नतः । योऽगृहीत्वा विवा-
 हाग्निं गृहस्य इति मन्यते । अन्नं तस्य न भोक्तव्यं दधा-
 पाको हि स स्मृतः" । ज्येष्ठभ्रातरि पितरि वा साग्नौ
 कनिष्ठस्य पुत्रस्य वाऽग्न्याधानेऽपि न दोषः तदाह तत्पै
 गार्ग्यः "पितृपाको जीवी वा भ्रातृपाकोऽप्यजीविकः ।
 ज्ञानाध्ययननिष्ठो वा न दुष्येताग्निना विना" । इदञ्चाधानं
 ज्येष्ठेऽङ्गताधाने न कार्यम् "दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते
 योऽप्यजे स्थिते । परिवेत्ता स विवेचयः परिविन्तिस्तु पू-
 र्वज" इति मनुशातातपोक्तेः आर्त्तेऽप्येवम् "सोदर्ये तिष्ठति
 ज्येष्ठेन कुर्याद्दरसंयमम् । आवसथ्यं तथाधानं पतितस्तु

तथ भवेदिति" तत्पै गार्ग्योक्तेः आज्ञायां त्वदोषमाह
 मनुः "ज्येष्ठो भ्राता यदा तिष्ठेदाधानं नैव चाचरेत् ।
 अनुज्ञातस्तु कुर्यात् शङ्कस्य वचनं यथा" दृक्वसिष्ठः
 "अप्यजस्तु यदाऽग्निरादध्यादनुजः कथम् । अप्यजो-
 ऽनुमते कुर्यादग्निहोत्रं यथाविधि" । हारीतः "सोद-
 राणां तु सर्वेषां परिवेत्ता कथं भवेत् । दारैस्तु परिविद्यन्ते
 नाग्निहोत्रेण नेच्छया" । अधिकारिणोऽपि भ्रातरनुज्ञया
 कुर्यादिति मदनपारिजातः विवाहस्तुत्यापि नेत्यर्थः
 सोदरोक्तेरसोदराणां सापत्नदत्तकादीनां न दोषः । दत्तक-
 स्थापि सोदरविवाहाभावेऽदोष एव तदाह हेमाद्रौ वसिष्ठः
 "पितृव्य पुत्रान् सापत्नान् परनारीसुतांस्तथा दाराग्निहोत्र
 संयोगे परिविन्दन्न दुष्यति । परनारीसुताः दत्तकादयः । दे-
 शान्तरे विशेषमाह स एव" अष्टौ दश द्वादश वर्षाणि वा ज्येष्ठ-
 भ्रातरमग्निर्विष्टनप्रतीक्षमाणः प्रायश्चित्तो भवतीति" क्लीबा-
 दावप्यदोषमाह कात्यायनः "देशान्तरस्थस्त्रीवैकष्ट्यपणान
 सहोदरान् । वेष्ट्यानिष्ठांश्च पतितभ्रातृत्वातिरोगिणः ।
 जडमूकान्मवधिरकुञ्जवामनखड्गकान् । अतिदृष्टानभार्याश्च
 क्षपिस्तत्तादृपस्तथा । धनदृष्टिप्रसक्तान्श्च कामतः कारिणस्तथा ।
 कुटिलोन्मत्तचौरांश्च परिविन्दन्न दुष्यति" अपराकौऽपि
 "उन्मत्तः किल्बिषी कुष्ठो पतितः स्त्रीवश्य वा । राजय-
 क्ष्माभयावी च न न्याय्यः स्यात् प्रतीक्षितम्" एवं
 ज्येष्ठेऽङ्गतादावपि न परिवेत्तव्यम् तदाह त्रिकारण-
 मण्डनः "दर्शेऽपि पौर्णमासेऽपि सोमेज्याभग्नसंयमम्
 अग्निहोत्रं विवाहं च प्रयोगे प्रथमे स्थिते । न कुर्याज्जनके
 ज्येष्ठे सोदरेऽचाप्यकुर्वति । क्षेतृजादावजीजाने विद्य-
 मानेऽपि सोदरे । नाधिकारविधातोऽस्ति भिक्षोर्दर्येऽपि
 चौरसे । पङ्ग्वन्मूकवधिरपतितोन्माददूषणे । संन्यक्ते-
 ष्विष्टहस्तादौ यद्वा पण्डादिदूषणे । जनके सोदरे
 ज्येष्ठे कुर्यादेवेतरः क्रियामिति" "आरोहतं दशतं शकरीर्ष-
 भेत्याधानं मन्त्रवर्णाञ्च शकरीरकुक्षीः तन्वरेतुऽप्युक्तम्" अङ्ग-
 वैकल्याणपूर्वमाहताग्निहोत्रेऽधिक्रियेतैव निवृत्तेषु । आधानान्त-
 र्ना कुर्यात्तस्य नैमित्तिकत्वादिति" । एवं चतुरङ्गुलेऽपि, पङ्गुलु
 काण्यविषादेरप्येवाधिकारः एकादशसु दशान्तर्गतेः श-
 रीरकार्थ्यं वा विप्रतिषिद्धमिति" हिरण्यकोशसूत्रे कर्मा-
 शक्तिहेतोरेवाङ्गवैकल्यस्य निषेधात् अतएव द्वादशवर्षकाले
 याज्यस्य प्रथमैस्त्रिभिर्गुणैरिति ज्वनाङ्गुल्याधिकार उक्तः ।
 अपराकौ उच्यताः "पिता पितामहोयस्य अप्यजो वाधकस्य-
 चित् । तपोन्मिहोत्रमन्त्रेण न दोषः परिवेदने" पितृराज्ञाया-

मध्यदोषमाह मदनरत्ने सुमन्तुः 'पितृा यस्य त्वनाधानं कथं
 इत्यस्तु कारयेत्। अग्निहोत्रेऽधिकारोऽस्ति शङ्खस्य वचनं यदेति'
 नाधानं कृतमित्यर्थः एतदाज्ञायामेवेति हेमाद्रिः यत्तु 'पितुः
 सत्यप्यनुज्ञाने नादधीत कदाचनेति' तत्सत्यधिकारे ज्ञेयम्'।
 एवं ऋतिसूत्रयोराधारानस्याकरणे प्रत्यवायश्रवणादाधानं
 नित्यमेव । एतेन कलिवर्ज्येषु आदित्यपुराणेषु अग्निहो-
 त्रस्योत्कोत्तनदर्शनेन गौडानां तदनाचरणमनाचार
 एव ऋतितः पुराणस्य दुर्बलतया ऋतिविहितनाधानस्य
 बाधकत्वायोगात् 'नैवानाहिताग्निर्भियेतेति' श्रुतेः
 सर्वोपेक्षया बलवत्त्वाच्च । तेन ऋत्युकालात् पूर्वमभ्या-
 धानं कर्तव्यमिति प्रतीयते व्यक्तं भविष्यति चैतदुपरिष्ठात् ।
 आधानस्य रूपादिकम् आश्व० श्रौ० सू० नारायणीयवृत्त्यो-
 दर्शितं यथा 'अग्न्याधेयप्रभृतीन्याह वैतानिकानि' सू० १२।
 अग्न्याधेयप्रभृतिरादिरूपक्रमो येषां तान्यग्न्याधेयप्रभृ-
 तीनि अग्निहोत्रादीनि कर्माणि, आधानं क्तवैव कर्त्त-
 व्यानोत्यर्थः । तत्र हेतुमाह, वैतानिकानिति । वितानेषु
 भवानि वैतानिकानि, वितानसाध्यानोत्यर्थः । वितानशब्दो-
 ऽस्मिन् सूत्रे भावसाधनोऽग्नीनां विस्तारवाचो, पूर्वस्मिन्-
 स्वधिकरणसाधनोऽग्निहोत्रादिकर्मवचनः । एतदुक्तं
 भवति, गार्हपत्यादिभिरग्निभिः साध्यानि श्रौतानि क-
 र्माणि, अग्नयस्त्वाधानसाध्याः, तस्मादाधानप्रभृतित्वं
 सिद्धं श्रौतानां कर्मणाम् । बलवचनं सर्वश्रौतपरिग्रहार्थं
 सर्वणि श्रौतान्याधानाद्गृहीतैव कर्त्तव्यानि न किञ्चिदपि,
 श्रौतमाधानादयोगित्यनेन प्रकारेणाधानस्य कर्त्तव्यत्वनिरा-
 करणेनानुग्रहत्वमर्थात् साधितं भवति । तद्यदि कर्माणि
 स्यात् प्रति कर्म क्रियेत, तत्र कस्यचित् परस्तादपि स्यात्,
 यस्य परस्तादाधानं स्यात् तस्याग्न्याधेयप्रभृतित्वं विह-
 न्येत । आधानस्याग्न्यर्थत्वे च नायं दोषः । अतो बल-
 वचनेनाधानस्याग्न्यर्थत्वं साधितं भवति । तस्मादनाहि-
 ताग्नेः क्षामवत्यादयो न भवन्ति, अवकीर्णिना पश्चाद-
 र्थज्ञाधानं न कर्त्तव्यं, साधितं भवति न परस्तात्' इतिः
 'अग्न्याधेयम्' १, १, ६, सू० प्रथमप्रमाणमाधानमुच्यते ।
 विशिष्टकाले विशिष्टदेशे विशिष्टपुरुषेण विशिष्टैर्भक्तैर्गार्ह-
 पत्याद्यग्न्यनुग्रहत्वार्थं यदङ्गाराणां निधानं तदग्न्याधेयमु-
 च्यते । अग्नीनामाधेयमग्न्याधेयं तत्कर्त्तव्यमित्यर्थः
 इतिः । कस्मिन् काल इत्याह । 'कृत्तिकास रोहिण्यां
 ऋगशिरसि फल्गुनीषु विशाखयोः उत्तरयोः प्रोष्ठपदयोः'
 १० सू० । एतेषां कस्मिन्चित् ११ वसन्ते पर्वणि ब्राह्मण

आदधीत' १२ । श्रीश्रवणाशरत्तु च त्रिवैश्वोपक्रुष्टाः १३।
 यस्मिन् कस्मिन्चिद्वतावादधीत' १४ । सूत्राणि एषां
 नारायणीया इतिः 'फल्गुनीष्विति पूर्वे' उत्तरे च
 ऋद्धेते, अवशिष्टाङ्गवचनाच्च । प्रोष्ठपदास्तरे एव ।
 अतः सप्त एतानि नक्षत्राणि, तेषामेकस्मिन्क्षत्रे-
 ऽग्न्याधेयं कर्त्तव्यमित्यर्थः १०। एतेषां कस्मिन्-
 चित् पर्वणि । एवमेतत्सूत्रमर्थतो द्रष्टव्यम् । उत्तरञ्च
 सूत्रं 'वसन्ते पर्वणि ब्राह्मण आदधीत' इति । एवं
 कृते सर्वमनुगुणं भवति एतेषां नक्षत्राणां कस्मिन्चिद्वत्वे-
 पर्वणि वाग्न्याधेयं कर्त्तव्यमिति सूत्रं पर्वनक्षत्रसमुच्चय-
 मग्न्याधेयस्य कालत्वेन विदधाति । पूर्वसूत्रान्तु केवलं
 नक्षत्राणामेवाधानसम्बन्धं विदधाति । अतो द्वौ पक्षौ
 सः । समुच्चयस्य प्रथमः कल्पः । तदसम्भवे केवलं
 नक्षत्रमेवेति विनिवेशो युक्तः । इदं कल्पद्वयं सोमाधान-
 वर्जितेषु सर्वेष्विधानेषु भवति ११ । इदमपि सूत्रमर्थत एतं
 भवति । अनेन वसन्ते ब्राह्मणगुणकमाधानं विधीयते १२।
 वैश्वस्तु कर्मापजीवी उपक्रुष्ट इत्युच्यते । अस्मिन् सूत्रे
 त्रीण्याधानानि विधीयन्ते । श्रीमे क्षत्रियगुणकं, वर्षासु
 वैश्वगुणकं, शरदि उपक्रुष्टगुणकञ्च । एते वसन्तादयः
 शब्दा ऋतुवाचकाः । ऋतवो नाम षट् । वसन्तश्रवणा
 शरद्वेगन्तशिशिराः । ते च चैवमासमारभ्य द्वौ द्वौ मासा-
 इतवः । वसन्तादयो मासाश्चैवाद्य एव १३ । आदधीतेति
 स्थिते पुनरादधीतेतिवचनं आपत्कल्योऽयमाधानविधिरिति
 दर्शयति । अत्रापि सुमूर्धोः सर्वेष्वनुगुणं आधानं क-
 र्त्तव्यं 'नैवानाहिताग्निर्भियेतेति' । इदञ्चापरमाधानं, पू-
 र्वोक्तानि चत्वारि, तेषु सर्वेषु पर्वनक्षत्रविधये उपसं-
 र्त्तव्याः, न पर्वतुस्त्रातन्त्रेणाधानस्य कालविधयो भवेयुः ।
 अत एव सूत्रकारः पर्वनक्षत्रविधीनाः ऋतुविधिभिः स-
 म्यङ्गानामेवाधानकालताप्रदर्शनार्थमेवैतेषां कस्मिन्चिद्वसन्त
 इति पर्वनक्षत्रसमुच्चयविधये सूत्रे उत्तरसूत्राय पठि-
 तव्यम् ऋतुशब्दं व्यतिष्यज्य पठितवान् । पर्वनक्षत्रविध्यो-
 ऽर्हत्विध्युपसंहारे न्यायविरोधश्च नास्ति, तत्रैव तयोस्त-
 र्भावदर्शनमिति १४ । 'अश्वत्याश्वमीगर्भादरणी आहरेदन-
 नेजमाणः' १६ । यो अश्वत्यः शमीगर्भ आहरोह त्वेचसा । तं
 त्वाहरामि ब्रह्मणा यज्ञियैः केतुभिः सञ्चेति, पूर्णाङ्ग-
 तमग्न्याधेयम् १७ । शस्या गर्भः शमीगर्भः । शमीगर्भाद्-
 अत्यादरणाह्वयं कुर्यात् । तज्ज्ञाधानार्थम्, आह्वये कृते
 अश्वत्यं च आह्वयणाह्वये क्रियमाणे तेन सह यजमानो-

ऽग्नेन मन्त्रेणाहरेत् । अन्वेष्टमाणाः पृष्ठतोऽनवेक्ष-
माणाः । अयश्चापरोऽर्थः कुर्यां न कुर्यामिति नान्यदवे-
क्षमाणाः, अध्यवसिताधान इत्यर्थः १६ । पूर्णाहुतिरन्ते यस्य
तत् पूर्णाहुत्यन्तम्, अग्न्याधेयं कर्तव्यम् । तज्ज्ञानाधेय-
मरण्याहरेणादि पूर्णाहुत्यन्तं भवतीत्यर्थः । अस्य सूत्रस्य
प्रयोजनं पूर्णाहुत्यन्ते आहिताग्नित्वप्राप्तिः । कथमिति चेत् ।
श्रुतावेवमाह्वानात् । “अग्नयः पुरुषार्थसाध्याः” इति
प्रस्तुत्य “वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत” इत्येवमादीनि व-
सन्तादिकालानि ब्राह्मणादिकर्तृकाणि कर्तृगामिक्रियाफल-
युक्तानि निरधिकाराणि आधानानि विधाय, “ततोऽ-
रणी आहरेत्, सम्भारान् सम्भरेत्, अग्न्यायतनानि
कुर्यात्, केशप्रसृष्टं वपेत्, ब्राह्मौदनिकमौपासनिकं निद-
ध्यात्, तस्मिन् ब्रह्मौदनं पचेत्, समिध आदध्यात्,
आयतनेषु सम्भारान्निदध्यात्, ब्राह्मौदनिकमरण्योः समा-
रोय मयित्वा गार्हपत्यादीनादध्यात्, तत्र काश्चित्, स-
मिध आदध्यात्, अग्निहोत्रं जुहुयात्, पूर्णाहुतिं
जुहुयात्, तत आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत् तदहरेव,
तदहरादिसंवत्सरान्तानां कालानां कस्मिंश्चित् काले पव-
मानहवींषि निर्वपेत् ततश्चान्यानि हवींषि” इति १७ ।
एवञ्च विवाह्यादपुस्तके वौधायनवचने अन्यतराभावे कार्या
प्रागग्न्याधेयेति पाठे दृष्ट्वाऽन्यथा मया व्याख्यातम् प्राग-
ग्न्याधेयादिति पाठे तु अग्न्याधेयात् अग्न्याधानात् प्राग-
ग्न्याधेयः इति बोध्यम् अयमेव पाठः समीचीनः प्रति-
भाति एतच्च उद्वाह्यशब्दे विस्तरेण प्रपञ्चयिष्यामः । आ-
धानप्रयोगश्च शास्त्रभेदेन पद्धतिविशेषे विस्तरतो ज्ञेयः ।
सोमाधाने विशेषश्च विस्तरभ्यान्नोक्तः आश्व० श्रौतसूत्रादौ
ज्ञेयः । कात्या० श्रौ० सूत्रे, आधाने रथकारस्याधि-
कारमाह “रथकारस्याधाने” कात्या० १, १, ६ । आधान
पूर्वकत्वादप्यत्रापि तस्याधिकारः यथोक्तं मितो “क्षत्रियेण
वैश्यायास्तृपादितो माहिष्यः वैश्येन शूद्रायास्तृपादिता
करणी तस्यां माहिष्येणोत्पादितो रथकारो नाम जन्मा-
भवति तस्य चोपनयनादि सर्वं कार्यं वचनात् यथा ह
शङ्खः । “क्षत्रियवैश्यानुलोमानन्तरितोत्पन्नजोरथकारस्त-
स्याध्ययनेज्यादानोपनयनसंस्कारक्रियाश्चाप्रतिनिष्ठाः” एव-
मेव कर्कटसौ स्थितम् । [कृत्वैत्यर्थे भावे षञ्] । १ आधाने पु०
आधाय अव्य० आ+धा-ल्यप् । १ स्थापयित्वैत्यर्थे २ आधानं
आधायक त्रि० आ+धा-ल्यप् । आधानकारके ।
आधानिके पु० आधानं गर्भाधानं प्रयोजनस्य षञ् ।

गर्भाधाननिमित्ते वेदविहिते गर्भपातसंस्कारभेदे ।
आधार पु० आ+ध-आधारे षञ् । १ अधिकरणे, आश्रये,
“अपामिवाधारमनुसरङ्गम्” कुमा० “वराचराणां भूतानां
कुक्षिराधारतां गतः” कुमा० “वत्सार्धधारस्त्रेहयोगाद्यथा
दीपस्य संस्थितिः” या० सूत्रिः । २ व्याकरणप्रसिद्धे औप-
सह्ये पिकवैषयिकाभिव्यापकारख्ये ऽधिकरणकारके, शस्यस-
म्पादनार्थं जलरोधनार्थं श्वन्ने दृष्टमेकार्थं जल-
धारणार्थं ३ आलम्बने च । “आधारबन्धप्रसूतैरिति षड्” ।
“आधारेऽधिकारणम्” पा० अधिकारणञ् साक्षात्परस्य-
रया वा क्रियाश्रयः अधिकरणशब्दे विवृतिः तच्च त्रिवि-
धम् औपसह्ये पिकवैषयिकाभिव्यापकभेदात् । तत्र औप-
सह्ये पिक एकदेशसम्बन्धः यथा कट आस्ते । वैषयिकः मोक्षे
इच्छास्ति । अभिव्यापकः तिलेषु तैलमस्ति । सुगन्ध-
बोधकारस्तु “सामीप्यात्क्षेपविषयैर्व्याप्राधारश्चतुर्विध इति
सामीप्यसम्बन्धेनाप्याधारतेत्याह । तद्विन्यम् “गङ्गायां
घोषीवसतीत्यादाविव लक्षणयैव गङ्गासमीपतीरस्थोपस्थितौ
न तस्य विभक्त्यर्थत्वमिति” पाणिनीयाः । ५ तन्वोक्ते षट्-
चक्रमध्ये आद्यचक्रस्याधारे “आधारे लिङ्गनाभौ तदनु च
हृदये तालुमूले ललाटे” आनन्दलहरी । आधारस्य भावः
तत् आधारता सम्बन्धविशेषेण पदार्थविशेषस्याधेयतासम्पा-
दके धर्मविशेषे तथा च आधारता आधेयतायाः निरु-
पिका आधेयता च आधारताया इति तयोः परस्पर
निरूप्यनिरूपकभावः आधारताया अनतिरिक्तवर्तित्वधर्म
आधारतावच्छेदकः । एवमाधेयताया अनतिरिक्तवर्तित्व
धर्म आधेयतावच्छेदकः यथा संयोगेन घटाधारे
भूतले भूतलत्वमाधारतावच्छेदकं भूतलाधेये घटे च घटत्व
माधेयतावच्छेदकम् तयोश्चावच्छेदकत्वात् ताभ्यामाधार-
ताऽऽधेयता चावच्छिद्यते यथा घटत्वावच्छिद्धा घटनिष्ठा
ऽऽधेयता तथा भूतलत्वावच्छिद्धा भूतलनिष्ठाऽऽधारता इति
नव्यनैयायिकानां रीतिः आधार+त्व । तदर्थे न० ।
आधारशक्ति स्त्री आधारस्य शक्तिः । सर्वधारशक्तिरूपायां
परमेश्वरशक्तौ १ मायायां २ प्रकृतौ च तन्वोक्तायां सूत्रा-
धारस्यायां कुण्डलिन्यां ३ परदेवतायाम् । ४ पीठपूजनीय
देव भेदे च “आधारशक्तिं प्रकृतिमित्यादि” प्रकृत्य “प्रण-
वादिनभोऽग्नेन पीठशक्तौः प्रपूजयेत्” तन्त्रसा० पीठशक्ति-
शब्देऽस्य विवृतिः ।

आधाराधेयभाव पु० आधाराधेयश्च तयोर्भावः ।
एकस्य यदपेक्षया आधारत्वम् अपरस्य तदपेक्षयैव यत्

आधेयत्वं तादृशे सम्बन्धभेदे । यथा घटभूतलयोः ।
आधि पु० अधीयतेऽभिनिवेश्यते प्रतीकाराय मनोऽनेन
 आ+धा-कि । मानसदुःखकारके व्यथाभेदे “नाध-
 योव्याधयः क्लेशादैवभूतात्महेतवः” भा० प्र० । “यान्येवं
 गृहीणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः” शकु० ।
 आधिदैविकयज्जेऽस्य विवृतिः । ईषत् आधिक्रियते
 उत्तमस्योऽत्वं आ+ईषदर्थे धा-अधिकारार्थे आधारे किं
 आधीयते ऋणशोधनार्थम् आ+धा-कर्मणि क्रिया
 ऋणशोधनार्थं प्रतिभूस्यानोयतया बन्धकत्वेन उत्तमस्य
 समीपे अधमर्णेनाधीयमाने उत्तमस्य ईषत्स्वत्व-
 हेतुभूतव्यापारविशिष्टे २३व्येऽस्य विवृतिः भिता० ।
 “धनप्रयोगे द्वौ विश्वासहेतुः प्रतिभूराधिव । यथाह ना-
 रदः । “विश्वम्भहेतुः द्वावल् प्रतिभूराधिरेव चेति” । तत्र
 प्रतिभूर्निरूपित इदानीमाधिनिरूप्यते । आधिर्नाम गृही-
 तस्य द्रव्यस्योपरि विश्वासार्थमधमर्णेनोत्तमर्णाधिक्रियायै
 आधीयत इत्याधिः स च द्विधैव कृतकालोऽकृतकालश्च पुन-
 र्यकैकशोद्विविधः गोप्योभोग्यश्च । यथाह नारदः “अधि-
 क्रियतइत्याधिः स विज्ञेयोद्विलक्षणः । कृतकालोऽपनेयश्च
 यावद्देयोद्यतस्तथा । स पुनर्द्विविधः प्रोक्तोगोप्योभोग्यस्त-
 थैव चेति” । कृतकाल आधानकालएवासृष्टिन् काले
 दीपोत्पत्तादौ मयायमाधिर्मातृत्वोऽन्यथा तदैवाधिर्भ-
 विष्यतोऽपि निरूपिते कालेऽपनेयः आत्मसमीपे नेतव्योभो-
 चयितव्यः इत्यर्थः । देयं दानं देयमनतिक्रम्य यावद्देयम्
 उद्यतोनियतः स्थापितइत्यर्थः । यावद्देयम् उद्यतोयाव-
 द्देयोद्यतः गृहीतधनप्रत्यर्पणावधिरनिरूपितकाल इत्यर्थः
 गोप्योरक्षणीयः । एवञ्चतुर्विधस्याधेशेषमाह । “आधिः
 प्रणश्येत् द्विगुणे धने यदि न सृज्यते । काले काल-
 कृतोनश्येत् फलभोग्यो न नश्यति” या० । प्रयुक्ते धने
 स्वकृतया वृद्ध्या कालक्रमेण द्विगुणीभूते यद्याधिरधमर्णेन
 द्रव्यदानेन न भोज्यते तदा नश्यत्यधमर्णस्य धनं प्र-
 योक्तुः संभवति । कालकृतः कृतकालः आहृताग्न्या-
 दिषु पाठात्कालशब्दस्य पूर्वनिपातः स तु काले
 निरूपिते प्राप्ते नश्येत् इगुण्यात्प्रागूर्ध्वम् । फल-
 भोग्यः फलः भोग्यं यस्यासौ फलभोग्यः सेवाराभादिः
 स न कदाचिदपि नश्यति । कृतकालस्य गोप्यस्य भोग्यस्य च
 तत्कालातिक्रमे नाशउक्तः “काले कालकृतोनश्येदिति ।
 अकृतकालस्य भोग्यस्य नाशभावउक्तः “फलभोग्यो न नश्य-
 तीति” पारिषेष्टादाधिः प्रणश्येत्तद्व्यतिरेककृतकालगोप्याधि-

विषयमयतिष्ठते । इगुण्यातिक्रमेण निरूपितकालातिक्रमेण
 च विनाशे चतुर्दशदिवसप्रतीक्षणं कर्तव्यम् इहस्यतिवचनात्
 “हिरण्ये द्विगुणीभूते पूर्णे काले कृतावधौ । बन्धकस्य
 धनी स्वामी द्विसप्ताहं प्रतीक्ष्य च । तदन्तरा धनन्दन्वा
 ऋणी बन्धमवाप्नुयादिति” । नन्वाधिः प्रणश्येदित्यनुपपन्नम्
 अधमर्णस्य स्वत्वनिवृत्तिहेतोर्दानविक्रयादेरभावात् मनुवचन-
 विरोधाच्च “नचाधेः कालसंरोधाच्चिसर्गोऽस्ति न विक्रयः”
 इति । कालेन संरोधः कालसंरोधश्चिरकालमवस्थानं
 तस्मात्कालसंरोधाच्चिरकालावस्थानादाधेर्निसर्गोऽस्ति ना-
 न्यत्वाधीकरणमस्ति न च विक्रयः एवमाधीकरण
 विक्रयप्रतिषेधाद्धनिनः स्वत्वाभावोऽवगम्यत इति, उच्य-
 ते आधीकरणमेव लोके सोपाधिकस्वत्वनिवृत्तिहेतुः ।
 आधिस्वीकारश्च सोपाधिकस्वत्वापत्तिहेतुः प्रसिद्धः ।
 तत्र धनद्विगुणे निरूपितकालप्राप्तौ च द्रव्यदानस्यात्यन्त
 निवृत्तेरेनेन वचनेनाधमर्णस्यात्यन्तिकी स्वत्वनिवृत्तिरुत्त-
 मर्णस्य चात्यन्तिकं स्वत्वम्भवति । न च मनुवचनविरोधः
 यतः “नचोपाधौ सोपकारे कौसीदीं वृद्धिमाप्नुयादिति”
 भोग्याधिं प्रस्तुत्येदमुच्यते “नचाधेः कालसंरोधाच्चिस-
 र्गोऽस्ति न विक्रयः” इति भोग्यस्याधेशिरन्तकालावस्थाने-
 ऽप्याधीकरणविक्रयनिषेधेन धनिनः स्वत्वज्ञास्तीति । इहा-
 प्युक्तं “फलभोग्यो न नश्यतीति” । गोप्याधौ तु पृथगारब्ध-
 मनुना । “न भोक्तव्यो बलादाधिर्भुञ्जानोऽद्विगुणस्तज्जे-
 दिति” । इहापि वक्ष्यते “गोप्याधिभोगे नोद्विजिरिति”
 आधिः प्रणश्येद्द्विगुण इति तु गोप्याधिं प्रत्युच्यत इति
 सर्वमविरुद्धम् । किञ्च “गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः सोपकारेऽप्य-
 हापिते । नष्टोदेयो विनष्टश्च दैवराजकृतादृते” या० । गो-
 प्याधेस्ताम्रकटाहादेरुपभोगे न वृद्धिर्भवति । अल्पेऽप्युपभोगे
 मह्यपि वृद्धिर्जातव्या समयातिक्रमात् तथा सोपकारे उप-
 कारकारिणि बलीवर्हताम्रकटाहादौ भोग्याधौ सवृद्धि
 के हापिते हानिं व्यवहारान्नसत्वं गमिते नो वृद्धिरिति
 सम्बन्धः नष्टोविकृतिकृतस्ताम्रकटाहादिम्ब्रभेदादिना
 पूर्ववत् कृत्वा देयः तत्र गोप्याधिर्नष्टश्चेत् पूर्ववत् कृत्या
 देयः । उपभुक्तोऽपि चेद्द्विजिरपि हातव्या भोग्यादिर्यदि नष्टः
 तदा पूर्ववत् कृत्वा देयः । उद्विगुण्ये वृद्धिर्जातव्या विनष्ट
 आत्यन्तिकं नाशं प्राप्नोति सोऽपि देयोभूत्यादिद्वारेण तद्धाने
 सवृद्धिकं मूल्यं लभते यदि न ददाति तदा मूलनाशः
 “धनष्टे मूलनाशः स्यादैवराजकृतादृते” इति नारदवच-
 नात् । दैवराजकृतादृते दैवमनुष्यदकदेशोपभवादि ।

दैवकतादिनाशादिना । तथा स्वापराधरहिताद्राजकृतात् ।
 दैवराजकृते तु विनाशे सृष्टिकं मूल्यं दातव्यमधर्मेणा-
 ध्यन्तरं वा यथाह । “स्वोत्सर्गपङ्कते सेवे राज्ञा चैवापहा-
 रिते । आधिरन्योऽथ कर्त्तव्योदेयं वा धनिने धनमिति” ।
 तत्र स्वोत्सर्गपङ्कत इति दैवकतोपलक्षणम् । अपि च
 “आधेः स्वीकरणात्स्वीकृत्यमाणोऽप्यसारताम् । यातश्चे-
 दन्य आधेयोधनभावा धनी भवेत्” या० । आधे-
 गोप्यस्य भोग्यस्य च स्वीकरणादुपादानादाधिर-
 णसिद्धिर्न साक्षिलिखनमात्रेण नाप्युद्देशमात्रेण ।
 यथाह नारदः । “आधिरस्तु द्विविधः प्रोक्तो ज-
 ङ्गमः स्यादवस्तथा । सिद्धिरतोभयस्यापि भोगो यद्य-
 स्ति नान्यथेति” । अस्य च फलम् । “आधौ प्रतिपद्ये क्रीते
 पूर्वा तु बलवत्तरेति” । या स्वीकारान्ता क्रिया सा पूर्वा-
 बलवती स्वीकाररहिता तु पूर्वापि न बलवतीति । सचाधिः
 प्रयत्नेन रक्ष्यमाणोऽपि कालवशेन यद्यसारतामविकृत एव
 सृष्टिकमूल्यद्रव्यापर्याप्तताकृतस्तदाधिरन्यः कर्त्तव्यः । ‘ध-
 निने वा धनन्देयं रक्ष्यमाणोऽप्यसारतामिति’ वदताऽऽधिः
 प्रयत्नेन रक्षणीयो धनिनेति स्थापितम् । आधिः प्रण-
 श्येद्द्विगुण इत्यस्यापवादमाह । “चरित्वबन्धककृतं सृष्ट्या-
 दापयेद्धनम् । सत्याङ्कारकृतमद्रव्यं द्विगुणम्प्रतिदापयेत्” या०
 ‘चरित्वं’ शोभनाचरितम् चरित्वेण बन्धकम् चरित्वबन्धकम्
 तेन यत् द्रव्यमात्मसात्कृतस्मराधीनं वा कृतम् । एत-
 दुक्तमभवति धनिनः स्वच्छाशयत्वेन बद्धमूल्यमपि द्रव्य-
 माधीकृत्याधमर्णेनात्यमेव द्रव्यमात्मसात्कृतम् । यदि वाऽ-
 धमर्णस्य स्वच्छाशयत्वेनात्यमूल्यमाधिं गृहीत्वा बद्ध-
 द्रव्यमेव धनिनाधमर्णाधीनं कृतमिति तद्धनं नष्टोपद्रवा
 सह दापयेत् । अयमाशयः एवंरूपं बन्धकं द्विगुणीभूतेऽपि
 द्रव्ये न नश्यति किन्तु द्रव्यमेव द्विगुणन्दातव्यमिति । तथा
 सत्याङ्कारकृतं करणङ्कारः भावे घञ् सत्यस्य कारः सत्य-
 ङ्कारः “कारे सत्यागदस्येति” पा० सुम् सत्यङ्कारेण कृतं सत्यङ्का-
 रकृतम् । अयमभिसन्धिः यदा बन्धकार्पणसमय एवेत्यं
 परिभाषितं द्विगुणीभूतेऽपि द्रव्ये मया द्विगुणं द्रव्यमेव
 दातव्यम् नाधिनाश इति तदा तत्तद्विगुणन्दापयेत् इति ।
 अन्योऽर्थः । चरित्वमेव बन्धकञ्चरित्वबन्धकम् । चरित्व-
 शब्देन गङ्गाफलाग्नौहोतादिजनितमपूर्वमुच्यते यत्
 तदेवाधीकृत्य यद्द्रव्यमात्मसात्कृतम् । तत्र तदेव
 द्विगुणभूतन्दातव्यञ्चाधिनाश इति । “आधिप्रसङ्गादन्य-
 दुच्यते । सत्यंकारकृतमिति क्रयविक्रयादिव्यवस्थानिर्वा-

हाय यदाङ्गुलीयकादि परवृत्ते कृतं तद्व्यवस्थातिक्रमे दि-
 गुणन्दातव्यं तत्रापि येनाङ्गुलीयकाद्यर्पितं स एव चेद्व्यव-
 स्थातिवर्त्ती तेन तदेव हातव्यम् । इतरथेद्व्यवस्थाति-
 वर्त्ती तदा तदेवाङ्गुलीयकादिद्विगुणम्प्रतिदापयेदिति ।
 किञ्च “उपस्थितस्य मोक्तव्य आधिः स्तेनोऽन्यथा भवेत् ।
 प्रयोजकेऽसति धनं कुलेऽन्यस्याधिसामुयात्” या० । धन-
 दानेनाधिमोक्षणाद्योपस्थितस्याधिमोक्तव्यो धनिना दृष्टि-
 लोभेन न स्थापयितव्यः । अन्यथा अमोक्षणे स्तेन सौर-
 वद्गङ्गो भवेत् । असन्निहिते पुनः प्रयोक्तारि कुले तदा-
 प्रवृत्ते सृष्टिकं धनं निधायाधमर्णः स्वीयं बन्धकं गृ-
 णीयात् । अथ प्रयोक्ताप्यसन्निहितस्तदाप्राप्तं धनस्य
 अहीतारो न सन्ति यदि वा असन्निहिते प्रयोक्तारि आधि-
 विक्रयेण धनदित्वाऽधमर्णस्य तत्र किं कतेव्यमित्यपेक्षिते
 आह । “तत्कालकृतमूल्योवा तत्र तिष्ठेदृष्टिकः” या० ।
 तस्मिन् काले यस्यसाधेऽन्तर्गतमद्रव्यं तत्रैव धनिनि
 तमाधिं दृष्टिरहितं स्थापयेत्तत ऊर्ध्वं धनं वर्द्धते याव-
 द्धनो धनं गृहीत्वा तमाधिं मुञ्चति यावद्वा तन्मूल्यद्रव्य-
 मृष्टिने । प्रवेशयति यदा तु द्विगुणीभूतेऽपि धने द्विगुण-
 न्नमेव अहीतव्यम् नत्वाधिनाश इति विचारितव्य-
 यत्काल एव तदा द्विगुणीभूते द्रव्ये असन्निहिते
 वाऽधमर्णे धनिना किं कर्त्तव्यमित्यत आह । “विना
 धारणाकादापि विक्रीणीत सभाक्षिकम्” या० । धारणा-
 कादधमर्णादिना असन्निहिते साक्षिभिस्तदाप्राप्तं सह-
 तमाधिं विक्रीय तत् धनं गृह्णीयाद्भनी वाशब्दो
 व्यवस्थितविकल्पार्थः । यदर्णयत्काले द्विगुणीभूतेऽपि
 धने धनमेव गृहीतव्यम् नत्वाधिनाश इति न विचा-
 रितम् । तदा आधिः प्रणश्येत् द्विगुण इत्याधिनाशः ।
 विचारिते त्वयं पक्ष इति । भोग्याधौ विशेषमाह ।
 “यदा तु द्विगुणीभूतव्यवस्थाधौ तदा खलु । मोक्ष्य आधि-
 स्तदुपपद्ये प्रविष्टे द्विगुणे धने” या० यदा प्रयुक्तं धनं स्वक-
 तया दृष्ट्या द्विगुणीभूतन्दाधौ कृते तदुत्पद्ये आध्युत्पद्ये
 द्विगुणे धनिनः प्रविष्टे धनिनाधिमोक्तव्यः यदि वादावे-
 वाधौ इत्ते द्विगुणीभूते द्रव्ये त्वयाधिमोक्तव्य इति परि-
 भाषया कारणान्तरेण वा भोगाभावेन यदा द्विगुणी-
 भूतव्यवस्थाधौ भोगार्थं धनिनि प्रविष्टे तदुत्पद्ये द्रव्य
 द्विगुणे सत्याधिमोक्तव्यः । आधिकोपभोगे तदपि देजम् ।
 सर्वथा सृष्टिकमूल्यार्थाकरणाध्युत्पद्ये भोगविषयमिदं यव-
 नम् । तमेन अयाधिसामुयात्तौ कौकिलाः यत् तदुत्पद्ये

एवाध्युपभोग इति परिभाषा तत्र द्वैगुण्यातिक्रमेऽपि याव-
न्मूलदानं तावदुपभुङ्क्ते एवाधिम् एतदेव स्पष्टीकृतं दृष्टव्य-
तिना “ऋणी बन्धमवाप्नुयात् । फलभोग्यं पूर्णकालं दत्त्वा
द्रव्यञ्च सामकम् । यदि प्रकर्षितं तत्स्यात्तदा ल धनभा-
ग्वनी । ऋणी च न लभेद्वन्धं परस्परमतं विना” अर्थः ।
फलभोग्यं यस्यासौ फलभोग्यः बन्ध आधिः स च द्विविधः
सद्विक्कमूलापाकरणार्थो दृष्टिमात्रापाकरणार्थश्च तत्र
सद्विक्कमूलापाकरणार्थं बन्धं पूर्णकालं पूर्णः कालो-
यस्यासौ पूर्णकालस्तमाप्नुयादृणी । यदा सद्विक्कं मूलं
फलद्वारेण धनिनः प्रविष्टस्तदा बन्धमवाप्नुयादित्यर्थः दृष्टि-
मात्रापाकरणार्थन्तु बन्धं सामकन्दत्त्वा प्राप्नुयादृणी । समं
मूलं सममेव सामकम् । अस्यापवादमाह । यदि प्रक-
र्षितं तत्स्यात्तद्वन्धकं प्रकर्षितमतिशयितं दृष्टेरभ्यधिक-
फलं यदि स्यात्तदान धनभाग्वनी । सामकं न लभेद्वन्धं,
मूलसद्विक्कवर्णं बन्धमवाप्नुयादिति यावत् । अथाप्रकर्षितं
तद्वन्धकं दृष्टयेऽप्यपर्याप्तता सामकं दत्त्वामि बन्धम् न लभे-
तमर्थः दृष्टिशेषं दत्त्वेव लभेतेत्यर्थः । पुनरुभयत्वापवाद-
माह । परस्परमतं विना उत्तमवर्णधर्णयोः परस्परा-
नुमत्यभावे यदि प्रकर्षितमित्याद्युक्तम् । परस्परानुमतौ
तत्कृष्टमपि बन्धकं यावन्मूलदानन्तावदुपभुङ्क्ते धनी नि-
कृष्टमपि मूलमात्रदानेनैवाधमणौलभत इति” ।

आधिकरणिक पु० अधिकरणे विचारस्याने नियुक्तः ठक् ।
विचारस्याने नियुक्तो प्राङ्गविकेकादौ ।

आधिः न० अधिकस्य भावः ष्यञ् । अधिकतायाम् अति-
शयितायाम् । “बदावगच्छेदायत्यामाधिक्यं भ्रुवमात्मनः”
मनुः “युष्मायामपि राज्ञी चेत् शोणितं प्रचुरं तदा । कन्या
च पुंश्च भवति शुक्राधिक्ये पुमान् भवेत्” ज्योतिस्तत्त्वम्
“प्रातिपदिकमात्रे लिङ्गमात्राद्याधिक्ये” सि० कौ० “एव-
मेतद्गुणाधिक्यं द्रव्ये द्रव्ये व्यवस्थितम्” सुश्रु० ।

आधिञ्ज वि० आधिं मनःपीडनं जानाति अनुभवति
ज्ञा-क इत० । व्याघातुभावके व्यधिते अजयपालः ।

आधिदैविक वि० अधिदेवं भवः देवान् वातादीन् अधि-
कृत्य प्रवृत्तः वा ठञ् अनुश्रुतिका० द्विपदद्विः । देवाधि-
कारेण प्रवृत्ते, १ शास्त्रे “अधियज्ञं ब्रह्म जपेदाधिदैविकमेव
च” मनुः देवताऽधिकारेण प्रवृत्तवेदभागस्तु उपनिषु-
प्रसिद्धः । वातादिनिबन्धने २ दुःखे च । दुःखं हि त्रिवि-
धमाध्यात्मिकादिभेदात् तेषां स्वरूपकारणविभागादिः सु-
श्रुते दर्शितः यथा

“तच्च दुःखं त्रिविधमाध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविक-
मिति । तत्तु सप्रविधे व्याधावुपनिषत्तति । ते पुनः
सप्रविधा व्याधयः । तद्यथाऽऽदिबलप्रवृत्ता जन्मबलप्रवृत्ता
दोषबलप्रवृत्ताः संघातबलप्रवृत्ताः कालबलप्रवृत्ताः दैव-
बलप्रवृत्ताः स्वभावबलप्रवृत्ता इति । तत्तादिबलप्रवृत्ता
ये शुक्रशोणितदोषान्मयाः कृष्टार्शः प्रवृत्तयः । तेऽपि
द्विविधा मातृजाः पित्रजाश्च ॥ जन्मबलप्रवृत्ता ये मातृ-
रपचारान्पञ्चजात्यन्वधिरभूकमिस्त्रिगुणवामनप्रवृत्तयो जाय-
न्ते तेऽपि द्विविधा रसकृता दौष्टदापचारकृताश्च ॥ दोष-
बलप्रवृत्ता य आतङ्कसमुत्पन्ना मिथ्याचाराचारभवाश्च
तेऽपि द्विविधा आमाशयसमुत्पन्नाः पक्षाशयसमुत्पन्नाश्च पुनश्च
द्विविधाः शारीरा मानसाश्च त एत आध्यात्मिकाः ॥
संघातबलप्रवृत्ता य आगन्तव्यो दुर्व्यल्स्य बलवद्विषहात्तेऽपि
द्विविधाः शस्त्रकृता बलादिकृताश्च । एत आधिभौति-
काः ॥ कालबलप्रवृत्ता ये शीतोष्णवातवर्षाप्रवृत्तिनिमि-
त्तास्तेऽपि द्विविधा व्यापद्गुणकृता अव्यापद्गुणकृताश्च ॥
दैवबलप्रवृत्ता ये देवद्रोहादभिगस्तका अयर्बलकृता उप-
सर्गकृताश्च तेऽपि द्विविधा विद्युद्दर्शनकृताः पिशा-
चादिकृताश्च पुनश्च द्विविधाः संसर्गजा आकस्मिकाश्च ॥
स्वभावबलप्रवृत्ताः क्षुत्पिपासाजरास्त्वनिद्राप्रवृत्तयस्तेऽपि
द्विविधाः कालकृता अकालकृताश्च तत्र परिरक्षणकृताः
कालकृता अपरिरक्षणकृता अकालकृता एत आधि-
दैविकाः” । एतदभिप्रायेणैव “अथ त्रिविधदुःखात्त्वन्त-
निरुत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः” इति सा० सू० “दुःखत्वया-
भिघाताज्जिज्ञासा तदभिघातके ज्ञेयौ” सा० का० दुःख-
त्वयुक्तं विदतञ्च सा० त० कौ० । “दुःखानां त्वयं दुःख-
त्वयं तत् खलु आध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकञ्च
तत्ताध्यात्मिकं द्विविधं शारीरं मानसञ्च । शारीरं वात-
पित्तश्लेष्मणाम् वैषम्यनिमित्तं, मानसं कामक्रोधलोभ-
मोहभयेर्ष्याविषादविषयविशेषादर्शननिबन्धनम् । सर्वं चैत-
दान्तरुपायसाध्यत्वादाध्यात्मिकं दुःखम् । बाह्योपाय-
साध्यञ्च दुःखं द्वेषा आधिभौतिकमाधिदैविकञ्च तत्ताधि-
भौतिकं मातृपशुपक्षिसरीसृपस्यावरनिमित्तम् । आधि-
दैविकं यज्ञराक्षसविनायकपहावेशनिबन्धनम्” । “ताप-
त्वयोनूलनम्” भा० १ स्क० उक्तम् । दुःखञ्चात्मधर्म
इति वैशेषिकादयः । अन्नःकरणेति धर्म इति सांख्या-
दयः । अन्नःकरणादेः त्रिगुणात्मकप्रकृतिकार्यत्वात्
मील्यप्रतीतिविभादानां त्रिगुणधर्माणां स्वप्रकाशे संक्र-

मात् सर्वेषां विषयाणामेव दुःखादिमत्त्वमिति भेदः ।
 आधिपत्यं न० अधिपतेर्भावं कर्म वा पत्यन्तत्वात् यक् । १।सामित्वे
 “अवाप्य भूमावसपत्नृष्टं राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ।
 गीता । “राष्ट्रस्याधिपत्यं मे देहि” ऋ० १०, ११४, ५ ।
 “तदेनमासां प्रजानामाधिपत्याय राज्याय” शत० ब्रा०
 “सर्वलोकाधिपत्यञ्च वेदशास्त्रविदर्हति” इति मनुः
 “यक्षाणामाधिपत्यञ्च राजराजत्वमेव च” भा० व०
 २७४ अ० । २।राजकाव्ये “राजाधिराजोऽहो” प्रकृपाधिपत्ये ।
 अजातशत्रुर्हि विभक्तुरागो धर्मिणाम् पृथिवीं शास्तु
 राजन्” भा० व० प० ४ अ० ।

आधिबन्ध उ० आधिः बहुप्रजानां कथं पालनं स्यादिति
 चिन्ता एव बन्धः । बहुप्रजारक्षणाधिकारविन्तारूपवन्धे ।
 “कथं राजन् ! प्रजारक्षणाधिबन्धेन दुज्यते” युधिष्ठिरप्रश्ने
 तच्चिन्ताधिरूपवन्धनिवारणाय यथा राजाचरणीयं
 तथोक्तं तं प्रति भीष्मेण भा० शा० ७० अ० “समासेनैव
 ते राजन् ! धर्मान् वक्ष्यामि शाश्वतान् । विस्तरे-
 ष्वेह धर्माणां न जात्यन्तमवाप्नुयात् । धर्मनिष्ठान् श्रुत-
 वतो देवव्रतसमाहितान् । अर्जुनित्वा यजेथास्त्वं गृहे
 शुण्वतो द्विजान् । प्रत्युत्थायोपसंगृह्य चरणार्थमिवाद्य
 च । अथ सर्वाणि कुर्वीथाः कार्याणि सपुरोहितः ।
 धर्मकार्याणि निर्वर्त्य मङ्गलानि प्रयुज्य च । ब्राह्मणान्
 वाचयेथास्त्वमर्थमिद्विजयाश्रितः । आर्जुनेन च सम्प्रदो
 हृत्या बुद्ध्या च भारत ! । यथार्थं प्रतिगृह्णीयाः काम-
 क्रोधौ च वर्जयेः । कामक्रोधौ पुरस्कृत्य योऽयं राजा-
 ऽनुतिष्ठति । न स धर्मं न चाप्यर्थं प्रतिगृह्णाति वा-
 लिशः । मा स्म लुब्धांश्च मूर्खांश्च कामार्थेषु प्रयूयुजः ।
 अलुब्धान् बुद्धिसम्पन्नान् सर्वकर्मसु योजयेः । मूर्खो
 ह्यधिकतोऽर्थेषु कार्याणामविशारदः । प्रजाः क्षिप्रान्ययो-
 गेन कामक्रोधसमन्वितः । बलिपठेन शुल्केन दण्डेना-
 थापराधिनाम् । शास्त्राणि तेन लिप्सेषा वेतनेन धना-
 गमम् । दापयित्वा करं धर्मं राष्ट्रं नीत्वा यथाविधि ।
 तथैतं कल्पयेद्भ्राजा योगक्षेममतन्द्रितः । गोपायितारं
 दातारं धर्मनित्यमतन्द्रितम् । अकामद्वेषसंयुक्तमनुरज्यन्ति
 मानवाः । सा स्माधर्मेण लोभेन लिप्सेषास्त्वं धनागमम् ।
 धर्मार्थावभुवौ तस्य यो न शास्त्रपरो भवेत् । अर्थशास्त्र-
 परो राजा धर्मार्थाच्चाधिगच्छति । अस्थाने चास्य त-
 द्वितं सर्वमेव विनश्यति । अर्थमूलो हि हिंसाञ्च कुरुते ।

स्वयमात्मनः । करैरशास्त्रदृष्टैर्हि मोहात् समीक्येत्
 प्रजाः । अधिष्ठात्तु यो धेन्वाः क्षीराधी न लभेत्
 पयः । एवं राष्ट्रमयोगेन पीडितं न विवर्द्धते । यो हि
 दोग्ध्रीसपाशे च स नित्यं विन्दते पयः । एवं राष्ट्रसपा-
 येन भुङ्गानो लभते फलम् । अथ राष्ट्रसपायेन भुञ्ज-
 मानं सुरक्षितम् । अनयत्यतुलां नित्यं कोपदृष्टिं युधि-
 स्ठिर ! । दोग्ध्री धान्यं हिरण्यञ्च मही राक्षा सुरक्षिता ।
 नित्यं खेभ्यः परेभ्यश्च तृप्ता माता यथा पयः । माला-
 कारोपमो राजन् ! भव नाङ्गारिकोपमः । तथा युक्तशिरं
 राज्यं भोक्तुं शक्यसि पालयन् । परचक्राभियानेन यदि
 ते स्याद्वनक्षयः । अथ साम्नां व लिप्सेषा धनमवाप्नुये-
 यत् । मा क्व ते ब्राह्मणं दृष्ट्वा धनस्यं प्रव लेनान् । अ-
 न्यायाभयवस्थायां किञ्च स्फीतस्य भारत । धनानि तेभ्यो
 दद्यास्त्वं यथाशक्ति यथाऽर्हतः । सान्त्वयन् परिणश्यं स्व-
 र्गमाप्नुयसि दुर्जयम् । एवं धर्मेण वृत्तेन प्रजास्त्वं परि-
 पालय । स्वतः पुण्यं यथो नित्यं प्राप्नुयसे कुरुनन्दन ! ।
 धर्मेण व्यवहारेण प्रजां पालय पाण्डव ! । युधिष्ठिर ! यथा
 युक्तो नाधिबन्धेन योज्यसे । एष एव परो धर्मो यद्भ्राजा
 रक्षति प्रजाः । भूतानां हि यदा धर्मो रक्षणं परमा
 दया । तस्मादेव परं धर्मं सैन्यन्ते धर्मकोविदाः । यो
 राजा रक्षणे युक्तो भूतेषु कुरुते दयाम् । यदङ्गा कुरुते
 पापमरुतान् भयतः प्रजाः । राजा वर्षसहस्रेण तस्यान्त-
 मधिगच्छति । यदङ्गा कुरुते धर्मं प्रजा धर्मेण पालयन् ।
 दश वर्षसहस्राणि तस्य भुङ्क्ते फलं दिवि । स्वष्टिः स्वधीतिः
 सुतपा लोकान् जयति यावतः । क्षणेन तानवाप्नोति
 प्रजा धर्मेण पालयन् । एवं धर्मं प्रयत्नेन कौन्तेय ! परि-
 पालय । ततः पुण्यफलं लब्ध्वा नाधिबन्धेन योज्यसे” ।
 आधिभोग उ० आधिर्बन्धकद्रव्यस्य भोगः । बन्धकद्रव्यस्य भोगे
 “गोप्याधिभोगे नो दृष्टिः” आधिगच्छे उदा०
 आधर्मनोव्यथाया अनुभवरूपे २ भोगे च ।
 आधिभौतिक लि० भूतानि व्याघ्रसर्पादीन्यधिकृत्य जातम् ।
 अधिभूत+ठञ् द्विपददृष्टिः । व्याघ्रसर्पादिजमिते दुःखे ।
 आधिदैविकगच्छे विवर्तितः ।
 आधिमन्यव अधिमन्यवे हितः अण् । ज्वरान्नो हारा०
 ज्वरसन्तापे हि अधिकव्यथोद्भवास्तस्य तथात्वम् ।
 आधिरथि उ० अधिरथः हतराष्ट्रसारथिः तस्यायम् इज् ।
 सूतपुराणे कथं “हिरण्यकण्ठीः प्रमदाः पामान् वा बहु-
 गोकुलान् । किं ददातीति तं विप्रमुवाचाधिरथिस्ततः भा०

प० प० १०८ अध्या० । तस्याधिरथपुत्रत्वप्राप्तिकथा
स हि कन्यावस्यायां स्वर्ग्येण कुन्त्याम् उत्पादितः पश्चाच्च
तथा स्वतन्त्रभवात् जले त्यक्तः अधिरथेन गृहीतो
वर्द्धितश्च यथोक्तं “निगूहमाना जातं वै बन्धुपक्षभयात्तदा ।
उत्सृज्य जले कुन्ती तं कुमारं ययस्विनम् । तस्युत्सृष्टं
जले गर्भं राधाभर्त्ता मङ्गाययाः । राधायाः कल्ययामास
पुत्रं सोऽधिरथस्तदा । चक्रतुर्नामधेयश्च तस्य बालस्य
तावमौ । दम्पती वसुप्रेषेति” भा० आ० ६७३० ।

आधिराज्य न० अधिराजस्य भावः कर्म वा व्यञ्ज । आधि-
पत्ये “बभौ भूयः कुमारत्वादाधिराज्यमव्याप्य सः” रघुः ।
आधिवेदनिक त्रि० अधिवेदनाय विवाहोपरिविवाहाय
हितं ठक् तत्क काले दत्तं ठञ् वा । अधिवेदनार्थं तत्क
काले च स्त्रियं पत्या दीयमाने स्त्रीधनभेदे । “पितृमातृप-
तिभ्रातृ दत्तमध्यगुपागतम् । आधिवेदनिकञ्चैव स्त्रीधनं
परिकीर्त्तितम्” या० सू० “यच्च द्वितीयविवाहाद्येना पूर्वं-
स्त्रियं पारितोषादिकं धनं दत्तं तदाधिवेदनिकमधिकस्त्री-
लाभार्थत्वात्तत्वेति” दायभा० । मिताक्षरायां तु “आधिवे-
दनिकाद्यत्वेति” पठितम् आधिवेदनिकम् अधिवेदननि-
मित्तमिति व्याख्यातञ्च आद्यापदेन क्रयविक्रयादिप्राप्तस्य
ग्रहणमित्युक्तम् । तत्क अधिवेदननिमित्तदाने विशेषः
या० सू० लुक्तः “अधिविचस्त्रियं देयमाधिवेदनिकं समम्
न दत्तं स्त्रीधनं यस्या दत्ते त्वञ्च प्रकल्पयेत्” “एतदपि
सामर्थ्ये” असामर्थ्ये तु यत् किञ्चित् भरणपर्याप्तं दत्त्वा
परितोषयेदिति भेदः । “एकामूढा तु कामार्थमन्यां
कोटुं वदन्नक्ति । समर्थस्तोषयित्वाऽऽः पूर्वोढामपरां व-
हेत्” सू० समर्थपदस्मारकात्तथात्वम् । एवमेव
मदनपारिजातविधानपारिजातादयः ।

आधिस्तेन पु० आधेर्गोप्याधेर्भोगात् स्तेनइव । गोप्या-
धेर्बलात्कारेण भोक्तारि । “न भोक्तव्यो बलदाभिर्भुङ्गा-
नोद्विषत्सृष्टजेत् । सूत्येन तोषयेदेनमाधिसतेनोऽन्यथा
भवेत्” मनुना तद्भोगे स्तेनत्वस्योक्तेस्तथात्वम् ।

आधीकरण न० अनाधिराधिक्रियते आधि+चि+क-ल्युट् ।
बन्धकीकरणे आधिगच्छे मिताक्षरायां च उदा०” क्त
आधीकृतः । दसबन्धके द्रव्यादौ त्रि० ।

आधुत त्रि० आ+धु-क्त । चालिते । [अप्राचीने च स्त्रियां ङीप्
आधुनिक त्रि० अधुना भवः ठञ् । १ साम्प्रतभवे २ अप्राचीने
आधुष्टि त्रि० आ+धृष-भावे क्तिन् । १ परिभवे २ बलाद्
निमग्ने च ।

आधेय त्रि० आ+धा-कर्त्तव्य यत् । १ उत्पाद्ये । “आधेयश्चा
क्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः” व्या० का० । यस्य सतो
गुणान्तरसत्त्वाद्यम् २ तादृशे उत्पाद्यगुणान्तरे विद्यमाने
एव यत्क घटादिपदार्थे पाकादिना रक्तताशुणान्तरमाधीयते
तादृशे घटादौ । आधानविधिना इत्यापनीये वज्रौ पु० ।
४ अधिकरणेऽभिनिवेशनीये “अधिकं पृथुलाधारादाधेया-
धिक्यवर्त्तेनम्” चन्द्रा० । ५ स्थापनीये द्रव्ये च । भावे यत् ।
६ आधाने न० । “अग्न्याधेयम्” आश्व० श्रौ० सू० ।
“अन्यतराभावे कार्यं प्रागग्न्याधेयात्” बौधा० सू० ।

आधोरण पु० आ+धोर-गतिचातुर्ये ल्यु । हस्तिगतिचातु-
र्येन हस्तिपदे । स्वल्पबलेनापि मङ्गाबलस्य हस्तिनः
सङ्केतादिनेव चालनात्तस्य गतिचातुर्यवत्त्वात्तथात्वम् ।

आधमात त्रि० आ+ध्मा-क्त । १ शब्दिते, २ दग्धे, ३ वातदोष-
जातोदरस्फीततासम्पादकोगुण्युक्ते “घाटोपमत्युपरुजमा
ध्मातसुदरंभृशम्” सुश्रु० । भावे क्त ४ आध्माने न० ।

आधमान पु० आ+ध्मा-आधारे ल्युट् । “आध्मानमिति
जानीयाहोषं वातनिरोधकत्” इत्युक्ते १ वातव्याधौ । “शू-
लञ्च मूलं सुक्ष्ममुदः प्रवृत्तिं वस्तितोदमाध्मानञ्च” सुश्रु०
भावे ल्युट् । २ उदरस्फीततायाम् । ३ अग्निसंयोगजे शब्दभेदे
न० । करणे ल्युट् । ४ नलिकानामग्नवद्भवे स्त्री० ङीप् ।

आधमापन न० आ+ध्मा-णिच्-पुक्-भावे ल्युट् । १ शब्द-
निष्पादने २ आध्माननिष्पादने सुश्रुतोक्ते ३ शब्दापसार-
णीयव्यापारभेदे च । “अग्नून्वक्ष्यत्यानि परिपेचना-
ध्मापनैर्वातवस्तिपाणिभिः प्रमाज्जीवेत्” सुश्रु० ।

आध्यक्ष्य न० अध्यक्षस्य भावः व्यञ्ज । १ अधिष्ठातृत्वे २ अधि-
कर्त्तृव्यापारे ३ प्रत्यक्षत्वे च । [सू० तौ

आध्या स्त्री आ+ध्यै-भावे अङ् । १ चिन्तने २ ओक्तुव्येन
आध्यात्मिक त्रि० आत्मानं मनःशरीरादिकमधिकृत्य भवः
ठञ् । शोकमोहज्वरादिरूपे दुःखे । आधिदैविकशब्दे-
ऽस्य विवृतिः । [वैकृत्करणे च ।

आध्यान न० आध्यै+ल्युट् । १ चिन्तायाम्, २ उत्कण्ठापू-
आध्यापक पु० अध्यापकएव स्वार्थेऽण् । अध्यापके शब्दरत्ना०
आध्यायिक पु० अधीयतेऽध्यायोऽध्योवेदस्तमधीते ठञ् ।
अधीतवेदे “युवा स्वात् साधुयुवाध्यायिकः” तैत्ति० उ० ।
“आध्यायिकोऽधीतवेदः” भा० ।

आध्यासिक त्रि० अध्यासेन कल्पितः ठक् । वेदान्तिमते
अध्यासेन कल्पिते अतद्वति तत्पारोपेण कल्पिते पदार्थे
यथा शुक्तिकादौ रजतादि कल्पितम् एवं ब्रह्मणि जगदादि

आरोपितमिति तस्याध्यासिकत्वमिति वेदान्तिसिद्धान्तः ।

आध्र पु० आ+ध्र-क । आधारे । “आध्रस्य चित् प्रमतिर-
असे” ऋ० १, २१, १४ । “आध्रेण चित्तदेकं चकार”
ऋ० ७, १८, १७ ।

आध्वनिक लि० अध्वनि कुशलः ठक् । पथिकुशले “कान्तारे-
अपि विश्रामे जनस्याध्वनिकस्य वै” भा० आ० ।

आध्वरायण पुंस्त्री० अध्वरोन्नताभिन्नस्य गोत्रापत्यम्
नडा० फक् । यज्ञविज्ञोत्रापत्ये ।

आध्वरिक पु० अध्वरस्य व्याख्यानोपपत्त्यः ठक् । अध्व-
रव्याख्याने ऽप्यन्ते । अध्वरं यज्ञं वेत्ति तत्प्रतिपादकप-
त्यमधीते वा ठक् । २यज्ञवेत्तरि २तत्प्रतिपादकपत्य-
ध्येतरि च लि० ।

आध्वर्यव लि० अध्वर्योर्यजुर्वेदविद् इदम् अञ् । अध्व-
र्यु सम्बन्धिनि कर्मादौ । “यदि वाध्वर्यवं राजा नियुन-
क्ति पुरोहितम्” अथ० १०, ५२, २ । “ऋग्वेदेन हौत्र-
मकुर्वन्त यजुर्वेदेनाध्वर्यवं सामवेदेनोद्गीथम्” शत० ब्रा० ।

आन पु० आनित्यनेन आ+अन-करणे क्तिप् आ प्राणवायुः
ततः सुवाक्त्वा० अदूरभयादौ अण् । सम्यग्जीवनसाधनस्य
अन्तःस्थितस्य प्राणवायोर्नासिकया वह्निर्निस्सारणेऽच्छासे

आनक पु० आनयति सोत्साहान् करोति अन-णिच् खलु ।
१पटहे, २हृदहे, “ततः शङ्काश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः
सहसैवाभ्यहन्यन्” गीता ३सशब्दमेधे च । ४उत्साहके
लि० । कर्णादि० चतुरर्थ्यां फिञ् । आनकायनिः ।
तत्सन्निकटदेशादौ लि० ।

आनकदुन्दुभि पु० आनकः प्रोत्साहकोदुन्दुभिर्देववाद्य-
विशेषो यस्य । १कणपितरि वसुदेवे । कणजन्मोक्तवे हि
तथा वाद्यं तदुदहे जातमिति तस्य तथात्वम् । २हृद-
कायां स्त्री वा ङीप् ।

आनकस्थली स्त्री आनकप्रधाना स्थली शा० त० । आनक-
प्रधानस्थल्यां देशभेदे तस्यां भवः अदूरदेशादौ घृमा०
वुञ् । आनकस्थलकः तत्सन्निकटदेशादौ लि० ।

आनडुह न० आनडुह इदम् अण् । १हृषसम्बन्धिनि गोमय
चर्मादौ । “आनडुहोगोमयः कशरः स्थालीपाकः” गोमि०
“चर्मणयानडुहे रक्ते स्थाप्यं भद्राशने तथा” या० ऋ० ।
अनडुहा कतम् अण् । २खनामख्याते तीर्थभेदे तच्च तीर्थं
सङ्गिरिसन्निकटदेशस्थितम् यथा क्रौञ्चपुरं वर्ध्यावा ।
“तमटहैव राजानं निवासाय गतेऽहनि । तीर्थमासुडुहं
नाम गमिष्यामः सनातनम् । ततश्च तं गमिष्यामः सङ्गस्य

विहरे गिरिम्” गोमन्तमिति विख्यातम्” हरिवं० ८६अ० ।

आनडुहक लि० अनडुहा कतम् संज्ञायां कुल्लुका० वुञ् ।
अनडुहकते गोमयादौ ।

आनडुह्य पु० अनडुहोगोत्रापत्यम् गर्गा० यञ् ।
अनडुह्यामकस्य सुनेगोत्रापत्ये । ततः पुनः गोत्रापत्ये
अश्वा० फञ् । आनडुह्यायनः तदपत्ये पुंस्त्री० ।
चतुरर्थ्यां कर्णा० फिञ् । आनडुह्यायनिः तत्सन्निकट
देशादौ लि० ।

आनत लि० आ+नम-क्त । १कृतप्रमाणे, २अधोमुखे, ३विन-
येन नते च “तं व्यासस्त्रुतुममर्लं सुनिमानतोऽस्मि” भा०
१मस्कन्वे । “स्मृयन्कुरेणानतपूर्वकायम्” रघुः ।

आनति स्त्री आनमति प्रवृत्तिमवत्यनया आ+नम-करणे-
क्तिन् । आनुगत्यजन्ते ऽसन्तोषे “यज्ञं चिरादस्यित्येव्य-
भिचारात् न प्रतिग्रहकारणत्वमानतेरिति” “आनतिहारा
न प्रतिग्रहाद्येत्यं द्रव्यस्येत्युक्तं तन्मन्दतरम् आनतिहारेण
चिरादश्रयणादीनां प्रतिग्रहकारणत्वादिति” “आनतेरनि-
यतोपायपरिणामादिति” च दाय० भा० । भावे क्तिन् ।
२नस्त्रीभावे, ३अधोभवने, ४नम्रतायाञ्च “आत्मजातिष-
दृशौ किलानतिम्” किरा० ।

आनडु न० आ+नह+क्त । चर्मणा वद्धमुखे १पटहृषराजादौ
वाद्यभेदे, २अधिते, ३व्याप्ते, ४वज्रे केशभूषादिके च
लि० । “मूलवहे द्वे तयोर्मूलं वस्तिर्मेदुश्च तत्र
विज्ञानद्वयस्तिता” सुश्रु०

आनन न० आनित्यनेन आ+अन-करणे ल्युट् । मुखे मुखेन
हि जलपानादिना प्राणादेः स्थितिरतस्तस्य तथात्वम्
“सारसैः कलनिर्हृदैः कविदुर्जमिताननौ” “तदाननं
मृतसुरभिं चितीश्वरः” नृपस्य कान्तं पिबतः सुताननम्”
इति च रघुः ।

आनन्तर्यं न० अनन्तरमेव चतुर्व० स्वार्थे ष्यञ् । १अव्यवहिते
अनन्तरस्य भावः ष्यञ् । २अव्यवधाने । “आनन्तर्यात् ख-
योन्त्यास्तु तथा बाह्येषुपि क्रमात्” मनुः “पयसः काष्ठा-
नन्तर्यधर्मानुग्रहेभ्यः” कात्या० ४, २, १६ ।

आनन्त्य न० अनन्तएव स्वार्थे ञ् । १अनन्ते २असीने अन-
न्तस्य भावः ष्यञ् । ३सीमान्मन्यत्वे ४नाशराहित्ये “हवि-
र्यश्चिररात्राय यज्ञानन्याय कल्पते” मनुः । “लोकानन्त्यं
दिवः प्राप्तिः पुत्रपौत्रप्रपौत्रकै” या० ऋ० । “आनन्त्यात्
कुलवर्णायां द्वादशाहे विधीयते” आ० त० पु० ५ शाश्वतप्रति-
ष्ठायाञ्च “यस्तु नित्यं कृतमतिर्वर्त्मनेवाभिपद्यते । अथर्वनामः

कल्याणि ! सोऽभूवानन्यमनुते" भा० व० प० २१ अ० ।

आनन्द पु० आ+नन्द-वञ् । १ हर्षे सुखे, २ दुःखाभावे, ३ ब्रह्मणि च । अर्थ आदित्वादच् । ४ आनन्द-वति त्वि० "सर्वज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति श्रुतिः । नैयायिका आनन्दशब्दः दुःखाभावे लाक्षणिक इत्याहुः ब्रह्मणि आनन्दाभावेऽपि दुःखाभावरूपानन्दस्य तत्त्वत्वात् आनन्दवत्त्वमिति ते मन्यन्ते वेदान्तिनस्तु आनन्दं न पुंसकमिति आनन्दस्वरूपत्वमेव ब्रह्मणः दुःखाभावरूपस्यानन्दस्याधिकरणस्वरूपत्वादित्याहुः एतदभिप्रायेणैव विवरणे "आनन्दोविषयानुभवो नित्यत्वञ्चेति सन्निधर्मा अष्टकत्वेऽपि पृथगिवावभासन्ते इत्युक्तम्" यथा च ब्रह्मण आनन्दप्रचुरत्वादानन्दमयत्वं तथा "आनन्दमयोऽभ्यासात्" शा० सू० भा० व्यवस्थापितम् त्वैति० उप० आनन्दमयं प्रकृत्य "तस्य प्रियमेव शिरोभोदोदक्षिणः पक्षः प्रभोद उत्तरः पक्षः आनन्द आत्मा ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा" । "तस्याप्यानन्दमयस्यात्मन इष्ट-पुत्रादिदर्शनजं प्रियं शिर इव शिरः प्राधान्यात् । भोद इति प्रियलाभनिमित्तो हर्षः । स एव च प्रकटो हर्षः प्रभोदः । आनन्द इति सुखसामान्यम्, आत्मा प्रियादीनां सुखावयवानां तेष्वनुसृतत्वादानन्द इति परं ब्रह्म । तद्वि शुभकर्मणा प्रत्युपस्थाप्यमाने पुत्रमित्रादिविषयविशेषोपाधावन्तःकरणवृत्तिविशेष तमसा । प्रच्छाद्यमाने प्रसन्नेऽभिव्यज्यते तद्विषयसुखमिति प्रसिद्धं लोके । तद्वृत्तिविशेषप्रत्युपस्थापकस्य कर्मणोऽनवस्थितत्वात् सुखस्य क्षणिकत्वम् । तद्वादानःकरणं तपसा-तमोन्नेन, विद्याया, ब्रह्मचर्येण, श्रद्धया च निर्मलत्वमापद्यते यावत्तावद्विहिते प्रसन्नेऽन्तःकरणविशेष आनन्द उज्जस्यते विपुलोभवति । वक्ष्यति च "रसो वै सः रसं हेवायं ब्रह्मानन्दी भवति एष हेवानन्द्याति" "एतस्मैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मातासुपजीवन्तीति" श्रुत्यन्तरात् एवञ्च कामोपशमोत्कर्षामेक्षया शतगुणोत्तरोत्तरोत्कर्ष आनन्दस्य वक्ष्यते । एवञ्चोत्कर्षमाणस्यानन्दमयस्यात्मनः परमाथर्वब्रह्मविज्ञानामेक्षया ब्रह्म परमेव यत्प्रकृतं सत्यज्ञानान्दक्षत्वं यस्य च प्रतिपत्त्यर्थं पञ्चाद्यादिमयाः कोशा उपन्यस्ताः । यच्च तेभ्योऽभ्यन्तरं येन च ते सर्वे आत्मवत्तत्वाद्ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठाः" भा० ब्रह्मण आनन्दरूपरसत्वमपि तत्त्वैव दर्शितं यथा "यद्वैतत् सुकृतं रसो ह वै सः रसं हेवायं ब्रह्मानन्दी भवति कोऽप्या-

न्यात् कः प्राणयात् यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् एष हेवानन्द्याति यदा हेवैष एतस्मिन् दृश्येऽनाम्नेऽनिरुक्तेऽनिलयेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते" तै० उ० । "कृतो रसत्वप्रसिद्धिर्ब्रह्मण इत्यत आह । यद्वैतत् सुकृतं रसो वै सः । रसो नाम तद्विहेतुरानन्दकरो मधुरा-न्नादिः प्रसिद्धो लोके । रसमेवायं ब्रह्मा प्राप्मानन्दी सुखी भवति नासत आनन्दहेतुत्वं दृष्टं लोके । वाङ्मा-नन्दसाधनरहिता अप्यनीहा निरेषणा ब्राह्मणा बा-ह्यरसलाभादिव सानन्दा दृश्यन्ते विद्वांसो नूनम् । ब्रह्मैव रसस्तेषाम् तस्मादस्ति तेषामानन्दकारणं रसवद्ब्रह्म । इतश्चास्ति कुतः । प्राणनादिक्रियादर्शनात् । अयमपि हि पिण्डो जीवतः प्राणेन प्राणिति आपानेनापानिति । एवं वायवीया ऐन्द्रियकाश्च चेष्टाः संहृतैः-कार्यकारणैर्निर्वर्त्यमाना दृश्यन्ते । तच्च कार्यवृत्तित्वेन संहननम् संहन्यमानं च नान्तरेण चेतनं संहतं सम्भवति अन्यत्वाददर्शनात् । तदाह यद्यदि एष आकाशे परमे व्योम्नि गुहायां निहित आनन्दो न स्यान्न भवेत्को हेव लोकेऽन्यादपानचेष्टां कुर्यादित्यर्थः । कः प्राणयात् प्राणनं कुर्यात्तस्मादस्ति तद्ब्रह्म । यदर्थः कार्यकारणप्राणनादिवेष्टा? तत्कृत एवानन्दो लोकस्य । कुतः ! एष हेव पर आत्मा आनन्द्याति आनन्दयति सुखयति लोकं धर्मा-नुकूलम् । स एवात्मानन्दरूपोऽविद्याया परिच्छिन्नो विभाव्यते प्राणिभिरित्यर्थः" भा० । सर्वानन्दापेक्षया ब्रह्मरूपानन्दस्योत्कर्षस्तत्त्वैव दर्शितो यथा "सैषानन्दस्य श्रीमांसा भवति । युवा स्यात् साधुयुवाध्यायिकः । आशिष्ठो वृद्धिष्ठो बलिष्ठः । तस्मैयं पृथिवी सर्वा वित्तस्य पूर्णा स्यात् । स एको मानुष आनन्दः । ते ये शतं मानुषा आनन्दाः स एको मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दः श्रोत्रियस्य चाकाम-हतस्य । ते ये शतं मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दाः स एको देवगन्धर्वाणामानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं देवगन्धर्वाणामानन्दाः स एकः पितृणां चिर-लोकानामानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं पितृणां चिरलोकानामानन्दाः । स एक आजानजानां देवानामानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतमाजानजानां देवानामानन्दाः स एकः कर्मा-देवानामानन्दः ये कर्माणां देवानपि यन्ति, श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं कर्मादेवानामानन्दाः स एको देवानामानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं

देवानामानन्दः स एक इन्द्रस्थानन्दः श्रौतियस्य चाकामहतस्य । ते वे यतस्त्रिन्द्रस्थानन्दाः स एको इन्द्रस्थितेरानन्दः श्रौतियस्य चाकामहतस्य । ते वे यतं इन्द्रस्थितेरानन्दाः । स एक प्रजापतेरानन्दः श्रौतियस्य चाकामहतस्य । ते वे यतं प्रजापतेरानन्दाः स एको ब्रह्मण आनन्दः श्रौतियस्य चाकामहतस्य । स यथायं पुरुषे यथासावादिन्ने स एकः । स य एवं-वित् आकाशोकात्मेत्य एतस्य मयमात्मानमुपसङ्क्रामति, एतं प्राणमयमात्मानमुपसङ्क्रामति, एतं मनोमयमात्मानमुपसङ्क्रामति, एतं विज्ञानमयमात्मानमुपसङ्क्रामति, एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्क्रामति' तैत्ति० उप० "तस्यास्य ब्रह्मण आनन्दस्यैवा भीमांसा विचारणा भवति किमानन्दस्य भीमांसासिन्धु न्यते । किमानन्दो विषयविषयिष्वन्वजनिता लौकिकानन्दवदाहोस्त्रिखामाविक इत्येवमेवानन्दस्य भीमांसा । तत्र लौकिक आनन्दो बाह्याध्यात्मिकसाधनसम्पत्तिनिमित्तउत्पन्नः । स य एष निर्दिश्यते ब्रह्मानन्दानुगमार्थम् । अनेन हि प्रसिद्धेनानन्देन व्यावृत्तविषयबुद्धिगम्य आनन्दोऽनुगन्तुं शक्यते । लौकिकोऽप्यनन्दो ब्रह्मानन्दस्यैव मात्माऽपि दया तिरस्त्रियमाणोऽविज्ञातो उत्पन्नसाधनां चाविद्यायां ब्रह्मादिभिः कर्मवशादाविज्ञानं विषयादिसाधनसम्पन्नयो विभाव्यमानस्य लोकोऽनवस्थितो लौकिकः सम्पद्यते स एवाविद्याकामकर्मापकर्षेण मनुष्यगन्धर्वाद्युत्तरोत्तरमनुष्मकासहर्षिच्छ्रौतियप्रत्यक्षो विभाव्यते यतगुणोत्तरोत्तरीकपेण यावद्विरहगर्भस्य ब्रह्मण आनन्द इति । निरस्तेऽविद्याकाले विषयविषयविभागे विद्याया स्वाभाविकः परिपूर्णैक आनन्दोऽद्वैते भवतोत्पन्नमर्थं विभावयिष्यद्वाह । युवा प्रथमवयाः साधुयुनेति । साधुश्चासौ युवा चेति यूगो विशेषणम् । युवायसाधुर्भवति साधुरप्ययुवाऽतो विशेषणं युवा स्वात्माधुयुनेति । आध्यात्मिकोऽधीतवेदः । आशिष्ठ आशास्तृतमः । इदमेव ब्रह्मतमः । बलिजो बलवत्तमः । एवमाध्यात्मिकसाधनसम्पन्नः । तस्येयं प्रथिवी उर्वी सर्वा विसृज्य विसृजोपभोगसाधनेन दृष्टार्थेन च कर्मसाधनेन सम्पन्ना पूर्णा । राजा प्रथिवीपतिरित्यर्थः । तस्य च य आनन्दः स एको मानुषो मनुष्याणां प्रकट एक आनन्दः । ते वे यतं मानुषा आनन्दाः स एको मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दः । मनुष्यादानन्दाश्चतुर्गुणेनोत्कृष्टो मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दो

भवति । मनुष्याः सन्तः कर्मविद्याविशेषादुत्पन्नं प्राप्ताः मनुष्यगन्धर्वाः ते ह्यन्तर्धानादिशक्तिवन्मन्त्राः सन्त्येवमकारणाः । तस्मात्प्रतिपातात्सत्यं तेषां प्रतिपातशक्तिसाधनसम्पत्तिश्च । ततोऽप्रतिहन्त्यमानस्य प्रतिकारवतो मनुष्यगन्धर्वस्य स्वाश्रितप्रसादः । तस्य प्रसादविशेषात्सुखविशेषाभिव्यक्तिः । एवं पूर्वस्थाः पूर्वस्था भूमेरुत्तरस्थाः उत्तरस्था भूमौ प्रसादविशेषतः यतगुणेनानन्दोत्कर्ष उपपद्यते । प्रथममन्त्रकामहतापहृणं मनुष्यविषयभोगकामनाभिहतस्य श्रौतियस्य मनुष्यान्दाश्चतुर्गुणेनानन्दोत्कर्षो मनुष्यगन्धर्वेण तस्यो वक्तव्य इत्येवमर्थं साधु युवाध्यात्मिक इति श्रौतियस्याहजिनत्वे गृह्यते । ते ह्यविशिष्टे सुखेन । आकामहतत्वं तु विषयलोकार्थपकर्षतः सुखोत्कर्षोपकर्षार्थं विविध्यते । अतोऽकामहतपहृणम् । तद्विशेषतः यतगुणात् सुखोत्कर्षोपलब्धेरकामहतत्वस्य परमानन्दप्राप्तिसाधनत्वविधानार्थम् । व्याख्यातमन्यत् । देवगन्धर्वा जातित एव । चिरलोकानामिति पितृणां विशेषणम् । चिरकालस्यासौ लोको येषां पितृणां ते चिरलोका इति । आजान इति देवलोकस्य आजाजने जाता आजानजा देवाः आर्त्तिकर्मा विशेषतो देवस्थानेषु जाताः । कर्मदेवा वे वैदिकेन कर्मणाग्निहोत्रादिना क्षेत्रेण देवानपि यन्ति । देवा इति त्रयस्त्रिंशद्विभुजः । इन्द्रस्तेषां स्वामी तस्याचार्यो इन्द्रस्थितिः प्रजापतिर्विराड्त्रैलोक्यपरोरो ब्रह्मा । सप्तविद्यारूपः संसारमरणानलव्यापी । यत्नैत आनन्दभेदाः एकतां गच्छन्ति । धर्मश्च तत्तिमितं ज्ञानञ्च तद्विषयकामहतत्वं च निरतिशयं यत्र स एव हिरण्यगर्भो ब्रह्मा तस्यैव आनन्दः श्रौतियेणाहजिनेनाकामहतेन च सर्वतः प्रत्यक्षमुपलभ्यते । तस्यादेतानि लोचि साधनानोत्पन्नगम्यते । तत्र श्रौतियस्याहजिनत्वे निवर्तते अकातकृष्यते, इति प्रकटसुखमन्तानुगम्यते । तस्य तस्याकामहतत्वं प्रकर्षतःपलब्ध्यमानः श्रौतियप्रत्यक्षो ब्रह्मण आनन्दो यस्य परमानन्दस्य मात्मा एकदेशः । "एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्मापुपजीवन्तीति" श्रुत्यन्तरात् । स एष आनन्दो यस्य मात्मा सप्तहान्मस इव विपुलः प्रविभक्ता यत्नैकताकृताः स एष परमानन्दः स्वाभाविकोऽद्वैतत्वात् । आनन्दानन्दिनोऽवाविभागोऽत । तदेतन्भीमांसाफलसुपसङ्गियते स यथायं पुरुष इति । शुद्धायां निहितः परमे श्रोत्राकाशादिकार्यं ब्रह्माऽनवस्थानं

